

МІЖНАРОДНА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ПРАВА

ТОМ 1

А-Д

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА

У ТРЬОХ ТОМАХ

Редакційна колегія

Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО (співголова),
В.Н. ДЕНИСОВ (співголова),
В.І. АКУЛЕНКО, Ю.Л. БОШИЦЬКИЙ,
М.В. БУРОМЕНСЬКИЙ, В.Г. БУТКЕВИЧ,
М.М. ГНАТОВСЬКИЙ, В.П. ГОРБАТЕНКО,
Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ, І.В. ДМИТРИЧЕНКО,
О.В. ЗАДОРЖНИЙ, Н.А. ЗЕЛІНСЬКА,
В.В. КОПІЙКА, Т.Р. КОРОТКИЙ,
О.В. КРЕСІН, М.І. КУРТИНЕЦЬ,
А.Я. МЕЛЬНИК, С.О. МЕЛЬНИК,
О.І. МЕЛЬНИЧУК, О.О. МЕРЕЖКО,
М.М. МИКІЄВИЧ, В.В. МИЦИК,
В.І. МУРАВІЙОВ, В.М. РЕПЕЦЬКИЙ,
К.О. САВЧУК (відповідальний секретар),
В.Я. ТАЦІЙ, Л.Д. ТИМЧЕНКО,
І.Б. УСЕНКО, О.М. ШЕМЯКІН

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА

ТОМ 1

А—Д

УДК 341.1/.8(031)
ББК 67.91я2
Е 64

*Видання здійснено за державним замовленням
на підготовку та випуск видавничої продукції*

Енциклопедія міжнародного права : У 3 т. / редкол.:
Е 64 Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін., ; Інсти-
тут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — Т. 1.
А—Д. — К. : Академперіодика, 2014. — 920 с.

ISBN 978-966-360-273-8

ISBN 978-966-360-274-5 (Т. 1)

Енциклопедія міжнародного права — перше в Україні багатотомне ви-
дання, яке є систематизованим зводом знань про міжнародне публічне право.

Розрахована на широке коло читачів, які цікавляться міжнародним пуб-
лічним правом, а також на науковців, викладачів і студентів, вітчизняних
дипломатів, працівників зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної
сфер.

УДК 341.1/.8(031)
ББК 67.91я2

ISBN 978-966-360-273-8
ISBN 978-966-360-274-5 (Т. 1)

© Інститут держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України, 2014
© Академперіодика, оформлення, 2014

ПЕРЕДМОВА

«Енциклопедія міжнародного права» у трьох томах є першим в Україні систематизованим зводом знань у сфері міжнародного права. Видається відповідно до постанови Президії Національної академії наук України.

В Енциклопедії розкриваються особливості правової природи міжнародного права та зміст основних його понять і категорій. У ній вміщено статті про міжнародні договори, конвенції, декларації та інші документи, учасником яких є Україна або які становлять для неї інтерес. Подано також інформацію про міжнародні організації, спеціалізовані органи та установи ООН.

Важливе місце в Енциклопедії відводиться міжнародно-правовій практиці, у тому числі міжнародним судовим та арбітражним рішенням. Значну увагу приділено висвітленню міжнародно-правової діяльності України.

На жаль, численні кризові явища і військові конфлікти останнього періоду у світі, зокрема й в Україні, вносять хаос у міжнародні відносини, загрожують миру і безпеці. Вихід із цієї ситуації можливий лише шляхом відновлення балансу сил і встановлення нового світового правопорядку на основі неухильного додержання норм і принципів міжнародного права.

В Енциклопедії у зв'язку з цим віддзеркалюється вплив сучасних викликів і загроз на рівень ефективності застосування принципів і норм міжнародного права, висвітлюється роль і значення Статуту ООН.

Значне місце в Енциклопедії відведено історичним аспектам розвитку міжнародного права, участі України в цьому процесі починаючи з договорів Київської Русі з Візантією, висвітлено роль УРСР як держави — засновниці ООН і незалежної України у формуванні світового правопорядку.

З Енциклопедії можна дізнатися про основні міжнародно-правові школи та їх представників. Вітчизняна наука міжнародного права представлена, зокрема, такими відомими іменами, як В.Е. Грабар, В.П. Даневський, О.О. Ейхельман, І.О. Івановський, П.Є. Казанський, Д.І. Каченовський, В.А. Незабитовський, Т.Ф. Степанов, А.М. Стоянов та ін., діяльність яких припала на другу половину 19 — початок 20 ст.

Відзначено також наукову школу відомого українського вченого-міжнародника В.М. Корецького і вміщено персоналії вчених-міжнародників незалежної України.

Базовою установою для підготовки Енциклопедії є Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Її автори — провідні вітчизняні правознавці-міжнародники, а також висококваліфіковані співробітники МЗС України та інших державних органів. Видання підготовлено на сучасному рівні знань та досягненнях світової і вітчизняної міжнародно-правової думки. Енциклопедія розрахована на дипломатів, працівників зовнішньополітичної сфери, науковців, викладачів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями міжнародного права. Енциклопедія оснащена необхідним науково-довідковим апаратом. Сподіваємося, вона буде корисною не тільки для вітчизняної доктрини міжнародного права, а й розвитку міжнародно-правової діяльності України.

Редколегія

ДО ЧИТАЧА

Усі статті, що входять до «Енциклопедії міжнародного права», розміщено в алфавітному порядку. У назвах статей, що складаються з кількох слів, звичайний їх порядок змінюється (інверсується) для того, щоб на початку стояло головне за значенням слово. Назви статей виділено напівжирним шрифтом. У разі наявності у терміна одного або кількох синонімів їх подано після основної назви статті. Іноземні терміни наведено тією мовою, якою вони вживаються в юридичній доктрині і практиці, тобто без відповідної транскрипції та етимологічної довідки.

З метою запобігання повторенню матеріалу в споріднених статтях використано систему посилань. Назву статті, на яку робиться посилання, набрано курсивом. Вживається також прийнята для енциклопедичних видань система скорочень. Якщо слово або слова, що становлять назву статті, повторюються в тексті, їх позначено початковими літерами. Фактичний матеріал у статтях подається, як правило, станом на час підписання тому до друку.

Для кожного тому Енциклопедії передбачено перелік аббревіатур та скорочень назв періодичних та інших видань. Крім того, у третьому томі передбачається подати відомості про всіх авторів і перелік латинських та інших термінів і висловів, що вживаються в Енциклопедії та поширені в міжнародно-правовій літературі.

*З повагою
колектив редакторів*

ААХЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1818 (франц. Congrès d'Aix-la-Chapelle, англ. Congress of Aix-la-Chapelle) — перший дипл. конгрес, скликаний Росією, Австрією, Англією, Пруссією та Францією в межах Священного союзу 1815—33. Відбувся 30.09—21.11.1818 у м. Аахені (нині Німеччина). Учасниками були рос. цар Олександр I, австр. і англ. міністри закорд. справ К. Меттерніх та Р. Каслрі, прусський канцлер К. Гарденберг, франц. герцог А. Рішельє.

Рішення А. к. 1818 стосувалися підтримання міжнар. порядку в Європі, запровадженого Четверним союзом (Росія, Австрія, Англія, Пруссія), створеним на другій Паризькій мирній конференції 1815 після закінчення наполеон. війн і поразки в них Франції. Основу цього порядку становив відновлений Священним союзом після перемоги над Наполеоном принцип легітимності держав. Монархи великих д-в зобов'язалися боротися не лише проти посягань на цей принцип з боку будь-якої д-ви, а й спільно виступати проти рев. рухів, що виникли в епоху Франц. революції 1789 та наполеон. війн. Вони боролися за усунення перешкод на шляху розвитку в Європі кап. відносин у формі протистояння династично-генеалогічному принципу, притаманного абсолютист. режимам з феодальною орг-цією сусп-ва, та утвердження принципу національності як концепції створення національно організованих д-в. Великі д-ви намагалися тим самим відновити також дію принципу балансу сил (рівноваги), яким вони керувалися з тим чи ін. результатом з часів *Вестфальського миру 1648* і який уперше як міжнар.-правовий принцип було визначено в Утрехтському договорі 1713, що підбив підсумки війни за ісп. спадщину 1702—13.

Згідно з укладеною на А. к. 1818 Конвенцією від 09.11 між Росією та Францією, союзники зобов'язалися вивести свої війська з останньої не пізніше 30.11.1818, а також визначили суму контрибуції, що залишилася для сплати Францією, у розмірі 265 млн фр. У спец. Конвенції від 01.11, підписаній 4 д-вами—учасниками А. к. 1818, підтверджувалося існування Четверного союзу разом із наданням Франції гарантій неповернення в країну бонапартист. режиму. Після цього союзники нотою від 04.11

запропонували Франції приєднатися до Союзу чотирьох, перетворивши його після допуску на А. к. 1818 франц. короля Людовика XVIII на Союз п'ятьох. Д-ви-союзниці зобов'язалися також підтримувати в Європі кордони, встановлені на Віден. конгресі 1814—15.

У підсумковій декларації д-ви—учасники А. к. 1818 заявили про свою солідарність у підтриманні засад «міжнародного права, спокою, віри та моральності, благочинна дія яких так похитнулася у наші злочасні часи». Вони висловили «незмінну рішучість ніколи не відступати від найсуворішого дотримання принципів міжнародного права чи в їхніх відносинах одна з одною, чи з іншими державами». Отже, великі д-ви визнали міжнар. право основою для захисту від будь-яких посягань на стан миру, створений Віден. конгресом, і зобов'язалися діяти згідно з цією метою.

З погляду розвитку доктрини міжнар. права, А. к. 1818 поклав початок структурним змінам у класичному міжнар. праві: для підтримання монархічного порядку Союзу п'ятьох надавалися певні інституційні функції, які мали забезпечуватися через періодичне проведення конгресів (в Аахені, Троппау, Лайбасі, Вероні), а в разі потреби через звернення до колект. дій аж до збройн. втручання у внутр. справи д-в. В особі Пентархії по суті засновувалася «міжнародна організація», що діяла на «подвійному принципі гегемонії великих держав та їх втручання у внутрішні справи інших держав» (А. Фердросс).

Однак незабаром така єдність дій великих д-в стала неможливою внаслідок подальшого зростання в Європі нац. рухів. Уже на Троппауському конгресі 1820 Англія і Франція ухилилися від підписання Протоколу, в якому визнавався принцип збройн. інтервенції, що призвело до скорочення альянсу п'яти до трьох членів. Проти Священного союзу була спрямована й *Монро доктрина*, сформульована 02.12.1823 у посланні президента США амер. Конгресу. Заявлялося, що США розцінюватимуть будь-яку спробу європ. д-в «розповсюдити їхні

системи на будь-яку частину Америки» як загрозу амер. безпеці.

Крім того, учасники А. к. 21.11.1818 на додаток до *Віденського регламенту 1815* підписали Протокол про ранг міністрів-резидентів, який відповідав класові *дипломатичного агента*, посідаючи в ієрархії дипл. рангів місце між посланником та повіреним у справах з акредитацією при главі д-ви. Нині в дипл. практиці цей ранг майже не застосовують. Не передбачено його і в *Законі України «Про дипломатичну службу» 2001* (див. *Дипломатична служба України*).

Літ.: Фердросс А. Международное право. М., 1959; Fenwick Charles G. International Law. N. Y., 1965; Неген Куок Динь, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право. К., 2000; Parkinson F. The Philosophy of International Relations. A Study in the History of Thought. Beverly Hills, 1977.

В.Н. Денисов

АБАЙДЕЛЬДІНОВ Єрбол Мусинович (02.09.1959, с. Каменівка, Шемонаїхинського р-ну Східно-Казахстанської обл., Казахська РСР) — казах. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права.

У 1985 закінчив філол. ф-т Казах. держ. ун-ту ім. С.М. Кірова, 1985—99 — навчався в аспірантурі цього Ун-ту, став канд. філол. наук, працював учителем середньої школи, викладачем Казах. держ. жіночого пед. ін-ту. У 1997 закінчив юрид. ф-т Казах. нац. ун-ту ім. аль-Фарабі (м. Алмати), там само з 2002 був у докторантурі. У 2006 захистив докт. дис. на тему «Теоретико-правові аспекти пріоритетності у співвідношенні міжнародного та національного права Республіки Казахстан» (наук. консультант — акад. НАН Респ. Казахстан, д-р юрид. наук, проф. М.Т. Баймаханов). Тривалий час — доцент Ун-ту. Наук.-пед. стаж — понад 25 р. Від 2004 — на держ. службі. Працював у адміністрації Президента Респ. Казахстан, апараті Сенату парламенту, радником Голови Ради парламенту та в Комітеті з суд. адміністрування при Верх. суді Респ. Казахстан. Від 2008 — зав. каф. міжнар. права в Євразійському нац. ун-ті ім. Л.М. Гумільова.

А. є членом робочої групи з розроблення концепцій і проектів законів Респ. Казахстан; готує наук. висновки за запитами держ. органів; виступає офіц. опонентом при захисті дис. на здобуття вченого ступеня д-ра

і канд. наук, виконує ін. наук. та навч.-метод. роботу. Керує наук. дослідженнями бакалаврів, магістрантів, докторантів. Бере участь у розробленні держ. стандартів освіти за спец. «міжнар. право» та «європ. право». Є членом Наук.-консулт. ради при Верх. суді Респ. Казахстан, експерт.-консулт. ради Комісії з прав людини при Президенті Респ. Казахстан, Правової ради Нар.-демокр. партії «Нур Отан», ред. ради журналу «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева», координаційної групи зі спец. «міжнар. право» в межах підготовки магістрів з подвійним дипломом Євразійського нац. ун-ту ім. Л.М. Гумільова та Рос. ун-ту дружби народів (м. Москва), координаційної групи країн СНД від Респ. Казахстан зі спец. «міжнар. право» в рамках Мережевого ун-ту СНД, Міжнар. асоціації юристів тюркського світу.

А. має понад 100 опубл. наук. і наук.-метод. праць, серед них: «Политико-правовая история Республики Казахстан» (1999); «Соотношение международного и национального права Республики Казахстан (проблемы становления приоритетности)» (2005, у 2010 опубл. казах. мовою); «Сочетание международно-правовых и внутригосударственных форм обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина» (2007, у співавт. з М.Т. Баймахановим та ін.). Нагороджений медаллю «10 років Парламенту Респ. Казахстан», є почесним працівником освіти Респ. Казахстан (2009), отримав грант «Кращий викладач вузу» МОН Респ. Казахстан за 2010.

С.В. Саян

АБАШИДЗЕ Аслан Хусейнович (18.11.1958, с. Цхемна Кедського р-ну — нині муніципалітету Аджарської АР, Грузія) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в, міжнар. права прав людини, міжнар. гуманіт. права, міжнар. екол. права, права зовн. зносин.

А. у 1985 закінчив з відзнакою ф-т економіки та права Ун-ту дружби народів ім. Патріса Лумумби (нині — Рос. ун-т дружби народів, РУДН), отримавши дипломи за спец. «юриспруденція» та перекладача з англ. мови. У 1985—88 навчався в очній аспіран-

турі на каф. міжнар. права в цьому Ун-ті, 1990—92 — у магістратурі Ін-ту ім. Рауля Валенберга Лундського ун-ту (Швеція) і в 1992 здобув ступінь магістра з міжнар. права. У 1988 захистив канд. дис. на тему «Захист прав меншин в ООН» (наук. кер. — проф. І.П. *Бліщенко*), а у 1997 — докт. дис. на тему «Захист меншин за міжнародним і внутрішнім правом». Від 1988 працює на каф. міжнар. права у РУДН асистентом (1988—92), доцентом (1992—97), проф. (з 1997), в. о. зав. каф. міжнар. права юрид. ф-ту (з 2010), зав. каф. (з 2011). Водночас є проф. каф. міжнар. права Моск. держ. ін-ту (ун-ту) міжнар. відносин МЗС РФ.

А. має значний досвід читання лекцій у Росії та за кордоном. Виступав з лекціями в Ін-ті прав людини в Норвегії, Академії Або (Фінляндія), Ін-ті міжнар. відносин у Салоніках (Греція), Ін-ті з гуманіт. проблем у Сан-Ремо (Італія), Євразійському нац. ун-ті (Астана, Казахстан), Європ. міжуніверситет. центрі з прав людини і демократизації (Венеція, Італія).

А. зробив великий внесок у розвиток і формування особистості молодих учених. За його активної участі створено унікальну і єдину в Росії магістер. програму «Міжнародний захист прав людини», яка спільно реалізується РУДН, Моск. держ. ін-том міжнар. відносин та Рос. держ. гуманіт. ун-том. Магістранти, які навчаються за цією програмою, одержують упродовж 2 років теор. і практ. знання у сфері захисту і заохочення прав людини на міжнар. рівні. При каф. міжнар. права РУДН створено Центр дослідження міжнар.-правових проблем Африки («African Studies»), у роботі якого беруть участь студенти, аспіранти і викладачі каф. Центр тісно співробітничав з Ін-том Африки РАН. Під керівництвом А. захищено понад 40 канд. дис. з дисцип. «Міжнародне право. Європейське право».

А. бере активну участь у роботі правозахисних органів ООН. Упродовж 2001—06 — помічник експерта Підкомісії ООН із заохочення та захисту прав людини, 2008—09 — член Робочої групи ООН з довільних затримань (спец. процедура *Ради ООН* з

АБДУЛКАВІ

прав людини), з 2010 — член Комітету з екон., соц. і культ. питань, який є договір. органом ООН з прав людини, що діє в межах ЕКОСОП.

Практ. діяльність А. пов'язана також з реалізацією повноважень у різних рос. експерт. органах. Він є членом Наук.-практ. ради МЗС Росії, Виконкому Рос. асоціації міжнар. права, Всесвітньої асоціації міжнар. права, Виконкому Зовнішньополіт. асоціації, головою Комісії міжнар. права Рос. асоціації сприяння ООН, членом експерт. ради з міжнар. права при головах Держ. Думи і Ради Федерації Федер. зборів РФ, членом Комісії з міжнар.-правової оцінки подій навколо Союзної Респ. Югославії.

А. є акад. Рос. академії природничих наук та акад. Академії безпеки і правопорядку, а також входить до редкол. юрид. журналів: «Міжнародне право — International Law», «Московский журнал международного права», «Вестник Российского университета дружбы народов» (сер. «Юрид. науки»), «Российско-азербайджанский журнал международного права», «Противодействие терроризму. Проблемы XXI века — Counter-Terrorism», «Российский ежегодник международного права», «Обозреватель — Observer», «Демократизация и права человека» (Узбекистан).

А. є авт. понад 300 наук. праць, у т. ч. монографій і підруч., присвячених захисту прав людини, міжнар. гуманіт. праву, праву зовн. відносин, мирн. вирішенню спорів, міжнар. екол. праву, міжнар. морському праву, міжнар. кримін. праву. Його праці відомі в Росії, Великій Британії, США, Фінляндії, Греції, Італії, Сербії, Вірменії, Грузії, Казахстані, Україні.

Осн. праці: «Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву» (1996); «Аджария: история, дипломатия, международное право» (1998); «Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод» (2007, у співавт.); «Право внешних сношений» (2009, у співавт.); «Международное право и безвизовый режим между Россией и ЕС» (2010); «Мирное разрешение международных споров:

современные проблемы» (2011, у співавт.). Є авт. і ред. низки підруч. і посіб.: «Международно-правовые проблемы стран Африки» (1989); «Международные организации» (1994); «Европейское международное право» (2006); «Международное право» (2008); «Организация Объединенных Наций и защита прав человека» (2009); «International Law: A Russian Introduction» (Міжнародне право: Російський вступ, 2009); «Международное гуманитарное право» (2011); «Международная внутригосударственная защита прав человека» (2011); «Неправительственные организации: Международно-правовые аспекты: Учеб. пособие» (2002, у співавт.); «Международно-правовые основы защиты прав коренных народов: Учеб. пособие» (2011, у співавт.); «Региональные системы защиты прав человека: Учеб. пособие» (2012).

А. є ініціатором проекту видання міжнар. екол. угод з коментарями. Вже вийшли з друку 3 з 12 випусків: Абашидзе А.Х., Солнцев А.М., Сотников Ф.И. Международное экологическое право. Сб. документов. Вып. I: Основные документы ООН. М., 2007; Абашидзе А.Х., Васильев Ю.Г., Солнцев А.М. Международное экологическое право. Документы и комментарии. Вып. II: Защита окружающей среды во время вооруженных конфликтов. М., 2009; Абашидзе А.Х., Васильев Ю.Г., Солнцев А.М. Международное экологическое право. Документы и комментарии. Вып. III: Экологические права человека. М., 2010.

А.М. Солнцев

АБДУЛКАВІ Ахмед Юсуф (Abdulqawi Ahmed Yusuf) (12.09.1948, м. Ейль, Сомалі) — сомалійський правознавець, д-р міжнар. права, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері *міжнародного економічного права*, член МС ООН.

У 1973 закінчив юрид. ф-т Сомалійського нац. ун-ту (м. Могадішо), здобувши ступінь д-ра права. У 1974—80 — викладач міжнар. права в цьому Ун-ті; 1976—78 одночасно — голова відділення публ. права. У 1975—81 — представник Сомалі на III Конф. ООН з морського права. У 1980 здобув наук. ступінь д-ра міжнар. права в Женев. ін-ті міжнар. відносин та розвитку. У 1981—83 — викладач-асистент юрид. ф-ту Женев. ун-ту.

Читав лекції в ун-тах та ін-тах Швейцарії, Італії, Греції. Упродовж 1981—94 працював у структурі Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), у 1994—98 — Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО), у 2001—09 — радник з юрид. питань та директор відділу міжнар. регламентації та правових питань Секретаріату Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Від 06.02.2009 — суддя МС ООН. З 1999 — чл.-кор., від 2005 — дійсний член Інституту міжнародного права, засновник і гол. ред. «African Yearbook of International Law» (Африканський щорічник міжнародного права). Займається дослідженням проблем міжнар. екон. права.

Осн. праці: «Legal Aspects of Trade Preferences for Developing States: A study in the influence of development needs on the evolution of international law» (Правові аспекти торговельних преференцій для країн, що розвиваються: дослідження впливу потреб розвитку на еволюцію міжнародного права, 1982); «Intellectual Property and International Trade: the TRIPS Agreement» (Інтелектуальна власність та міжнародна торгівля: угода ТРІПС, 1998, 2-ге вид. 2008, у співавт.); «International Technology Transfer: The Origin and Aftermath of the Draft UN Code of Conduct» (Міжнародна передача технологій: походження та наслідки Проекту Кодексу поведінки ООН, 2000, у співавт.); «The Legal and Institutional Framework of the African Union» (Правові та інституційні рамки Африканського Союзу, 2012, у співавт.).

К.О. Савчук

АБРАХАМ (Abraham) Ронні (05.09.1951, м. Александрія, Єгипет) — франц. правознавець, проф., дипломат, суддя МС ООН (2005). Відомий фахівець у сфері теорії міжнар. права, співвідношення міжнар. права, права Європейського Союзу і франц. права, а також європ. права прав людини.

А. 1973 закінчив ун-т Париж I за спеціалізацією «публ. право», а ще раніше — отримав диплом Паризького ін-ту політ. досліджень; навчався в Нац. школі управління (1976—78). Виклад. діяльність: проф. міжнар. права в Паризькому ін-ті політ. досліджень (1978—97), ад'юнкт-проф. Ун-ту

Париж X Нантер (1997—2003) та ад'юнкт-проф. з міжнар. права і прав людини Ун-ту Париж II Пантеон-Ассас (2004—05).

Виклад. діяльність А. пов'язує з практикою: суддя адм. суду (1978—85 та 1987—88); пом. директора департаменту з правових питань МЗС Франції (1986—87); доповідач, а потім радник у Держ. раді (1988—2000); представник уряду Франції (ген. адвокат) в органах Ради Європи (1989—98), у МС ООН, Європейському суді з прав людини і Суді Європ. Співтовариств (1998—2004); директор департаменту з правових питань МЗС Франції, де відповідає за практику застосув. міжнар. права, права ЄС, міжнар. права прав людини, міжнар. морського права та правового режиму Антарктики (1998—2005). Зокрема, в МС ООН брав участь у розгляді таких справ: Законність застосув. збройн. сили (Сербія і Чорногорія проти Франції), запит про встановл. тимчас. заходів 1999 та попередні заперечення 2004; Чинний кримін. процес у Франції (Респ. Конго проти Франції), запит про встановл. тимчас. заходів 2003; Правові наслідки за будови стіни на окупованій Палестинській терит. (запит на предмет консулт. висновку Суду), заява Франції від 30.01.2004. Крім того, А. брав участь в ухваленні рішень у міжнар. арбітр. трибуналах: Трибуналі, утвореному Францією та ЮНЕСКО у справі щодо податк. режиму пенс. забезпечення службовців ЮНЕСКО, які проживають у Франції (2003); Трибуналі, утвореному Нідерландами та Францією з питання остаточного врегулювання розрахунків згідно з дод. протоколом до Конвенції про захист р. Рейн від забруднення хлоридами (2004).

У цей самий період А. — член комітету експертів РЄ з удосконалення процедури захисту прав людини (1986—98) та його голова (1987—89); голова Об'єданого консулт. комітету Організації економічного співробітництва і розвитку (1994—98); член делегації Франції на ГА ООН та голова франц. делегації в її VI комітеті (1998—2004); голова франц. делегації на Асамблеї д-в — сторін Рим. статуту Міжнародного кримінального суду (1998—2004); голова франц. деле-

АБСОЛЮТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

гації в Центр. комісії з навігації на р. Рейн (1998—2005) та голова цієї Комісії (2002—03). Він є членом громад. орг-ції Франц. т-во міжнар. права, Європ. групи публ. права та ред. комітету «Annuaire français de droit international» (Франц. щорічник міжнар. права).

У зв'язку з відставкою кол. президента МС ООН франц. судді Ж. Гільйома і появою вакансії 15.02.2005 А. обрано суддею МС і згодом переобрано на наст. термін. Осн. праці: «Droit international, droit communautaire et droit français» (Право міжнародне, право Співтовариства і французьке право, 1989); «Les magistrats des tribunaux administratifs et des cours administratives d'appel» (Магістрати адміністративних судів і адміністративні апеляційні суди, 1988); «Compétence des juridictions internes pour interpréter un traité international» (Внутрішньодержавна юридична компетенція тлумачити міжнародні договори, 1990); «L'applicabilité directe de la Convention européenne des droits de l'homme devant la juridiction administrative» (Пряме застосування Європейської конвенції з прав людини в адміністративному судочинстві, 1991); «Les incidences de la Convention européenne des droits de l'homme sur le droit constitutionnel et administratif des États parties» (Взаємодія Європейської конвенції з прав людини з конституційним і адміністративним правом держав-членів, 1992); «Commentary on Articles 25 and 46 of the European Convention on Human Rights» (Коментар статей 25 і 46 Європейської конвенції з прав людини, 1993); «La réforme du mécanisme de contrôle de la Convention européenne des droits de l'homme; le Protocole № 11 à la Convention» (Реформа контрольного механізму Європейської конвенції з прав людини; Протокол № 11 до Конвенції, 1994); «Les principes généraux de la protection juridictionnelle administrative en Europe: l'influence des jurisprudences européennes» (Загальні принципи захисту адміністративної юрисдикції в Європі: вплив європейської юриспруденції, 1997); «La notion d'effet direct des traités internationaux devant le Conseil d'État» (Пи-

тання прямої дії міжнародних договорів у Державній Раді, 1998); «Les normes du droit communautaire et du droit international devant le juge administratif français» (Норми права Співтовариства і норми міжнародного права перед суддею французького адміністративного суду, 2000); «Les procédures incidentes devant la Cour internationale de Justice» (Проміжна процедура в Міжнародному Суді ООН, 2001); «La France devant les juridictions européennes» (Франція перед європейським судочинством, 2001); «Le rôle du juriconsulte au Ministère des affaires étrangères» (Роль юрисконсульта у Міністерстві закордонних справ, 2004); «Le principe du contradictoire devant les juridictions internationales» (Принципи дискусії в міжнародному судочинстві, 2004); «Droit des immunités et exigences du procès équitable» (Право імунітетів і вимог в неупередженому процесі, 2004); «La Cour internationale de Justice, juge constitutionnel?» (Міжнародний Суд ООН — конституційні рішення?, 2006); «L'application des traités internationaux et l'office du juge des référés administratifs» (Застосування міжнародних договорів і офіційні рішення адміністративних судів, 2007); «L'articulation du droit interne et du droit international» (Взаємодія права внутрішньодержавного і права міжнародного, 2007) та ін.

В.Г. Буткевич

АБСОЛЮТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — категорія міжнар.-правової відповідальності, згідно з якою д-ва або юрид. та фіз. особи, що перебувають під її юрисдикцією, а у відп. випадках і міжнар. міжуряд. орг-ції несуть відповідальність за правомірну діяльність, пов'язану з ризиком заподіяння шкоди ін. д-ві. Хоча така діяльність не заборонена міжнар. правом, між д-вою (міжнар. міжуряд. орг-цією), що завдає шкоди, та потерпілою д-вою виникають відносини компенсаційного характеру, які реалізуються у формі грошової сплати.

А. в. стала результатом передусім виникнення у світі технологічно небезпечних видів діяльності в таких сферах, як авіація, атомна енергетика, космос та ін., у яких використовують тех. засоби і технології, що є джерелами підвищеної небезпеки. Вони не завжди контролюються людиною, а небез-

пека, пов'язана з їх експлуатацією, не завжди може бути передбачена з метою вжиття застережних заходів. Так, у *Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972* встановлено, що, незважаючи на застережні заходи, яких мають вживати д-ви та міжнар. міжурад. орг-ції, причетні до запуску космічних об'єктів, ці об'єкти можуть іноді завдавати шкоди, і з огляду на необхідність «забезпечення, зокрема, невідкладної сплати на основі положень цієї Конвенції повної і справедливої компенсації жертвам такої шкоди» (преамбула), «запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за сплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті» (ст. II). При цьому міжнар. міжурад. орг-ція, що здійснює космічну діяльність, може заявити, що бере на себе права і обов'язки, передбачені цією Конвенцією, за умови, що більшість членів цієї орг-ції є д-вами — учасниками цієї Конвенції та Договору про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, в т.ч. Місяця та інших небесних тіл, 1967 (див. *Договір про космос 1967*). Водночас посилання на д-ви розглядаються в Конвенції як такі, що стосуються будь-якої міжнар. міжурад. орг-ції, яка здійснює космічну діяльність і відповідає зазначеним конвенційним критеріям (п. 1 ст. XXII). На таку орг-цію покладається весь комплекс прав і обов'язків, притаманних д-ві, що запускає, відповідно до Конвенції, яка містить обов'язок нести А. в. Разом з тим, якщо в будь-якому місці, крім поверхні Землі, космічному об'єкту однієї д-ви, що запускає, або особам, або майну на борту такого об'єкта завдано шкоди космічним об'єктом ін. д-ви і тим самим завдається шкода третій д-ві або її фіз. чи юрид. особам, то 2 перші д-ви несуть солідарну відповідальність перед цією третьою д-вою в межах А. в., якщо шкоди завдано їй на поверхні Землі або повітр. судну в польоті (п. 1а ст. IV). Звільнення від А. в. може надаватися, якщо д-ва, що запускає, доведе, що шкода стала повністю або частково результатом грубої недбалості або дії, або бездіяльності, здійсненої з наміром завдати шкоди з боку д-ви-позивача або фіз. чи юрид. осіб, яких вона представляє. Однак

звільнення від А. в. не може надаватися, якщо збитки виникли в результаті діяльності д-ви, що запускає, яка не відповідає міжнар. праву, зокрема *Статуту ООН* та Договору про космос 1967 (ст. VI). Щодо сплати компенсації д-вою, яка завдала шкоди ін. д-ві, то вона здійснюється відповідно до «міжнародного права та принципів справедливості» (ст. XII). У процесі забезпечення компенсації такої шкоди ця юрид. формула уможливує посилання на міжнар. звичаєве право, так само як на *загальні принципи права*, що визнаються д-вами. Україна, як учасниця згаданої Конвенції та Договору про космос 1967, взяла зобов'язання щодо виконання всього комплексу настанов, передбачених ними, у т.ч. А. в. Про це свідчить Закон України «Про космічну діяльність» 1996, який встановлює, що «Україна забезпечує виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань у галузі космічної діяльності і несе відповідальність згідно з загальновизнаними нормами міжнародного права та положеннями міжнародних договорів України» (ч. II ст. 17). Відповідно суб'єктами космічної діяльності визначено підприємства, установи та орг-ції, у т.ч. міжнар. та іноз., що здійснюють космічну діяльність (вступ та ч. II ст. 17). Відповідальність за шкоду, завдану під час такої діяльності, а також порядок визначення розміру цієї шкоди, що підлягає відшкодуванню, встановлюється відповідно до чинного зак-ва України (ст. 25).

Норма А. в. керується суто прак. міркуваннями полегшення потерпілій д-ві або її фіз. та юрид. особам подання претензій проти д-ви, що запускає, проти міжнар. міжурад. орг-ції, що здійснює космічну діяльність, та проти кількох д-в, якщо вони спільно здійснюють запуск космічного об'єкта і можуть ненавмисно спричинити шкоду та завдати збитків. Задоволення претензій залежить від доведення факту, що збитки стали результатом незапрограмованого потрапляння іноз. космічного об'єкта на терит. д-ви, так само як і його складових компонентів і засобу запуску та його частин.

АБСОЛЮТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Існування в Конвенції норми А. в. розраховане на те, щоб стимулювати д-ву, що запускає, виявляти виняткову турботу про безпеку запуску космічного об'єкта та його належне функціонування на орбіті. Усі ін. відносини відповідальності д-ви, що запускає, або міжнар. міжуряд. орг-ції засновуються на встановл. їхньої *вини* або вини осіб, щодо яких д-ва здійснює свою юрисдикцію. При цьому, на відміну від терміна «міжнародна відповідальність» (international responsibility), який насамперед вживають у значенні порушення зобов'язання дією або бездіяльністю, у Конвенції застосовують термін «міжнародна відповідальність» у значенні її наслідків (international liability), а саме «відповідальність за збитки» (liability for damages), «абсолютна відповідальність» (absolute liability) та «абсолютна відповідальність за збитки» (absolute liability for damages). 1-й термін, притаманний англ. термінології, містить відповідальність (liability) вимагати відшкодування збитків, завданих порушенням міжнар.-правового зобов'язання неправомірним актом, тоді як 2-й термін пов'язаний із зобов'язанням сплатити компенсацію за завдану шкоду навіть у разі відсутності порушеного зобов'язання, тобто за відсутності вини. У франц. термінології термін «відповідальність» (responsabilité) використовують в обох значеннях.

Близькою до категорії А. в. в міжнар. праві є категорія суворої відповідальності (strict liability), що відрізняється від 1-ї лише меншою суворістю. Її виникнення також пов'язане з джерелами підвищеної небезпеки, експлуатація яких може призвести до транснац. шкоди. Так само, як і А. в., ця категорія характеризує правовий режим відповідальності з огляду на відмову від присвоєння д-ві або її фіз. та юрид. особам вини. Відповідачу навіть дозволяється уникнути відповідальності, якщо він доведе, що інцидент спричинено такими чинниками, як нещасний випадок або аварія, завданими безпосередньо, несподівано та винятково дією сил природи, які не контролюються можливостями людини і вини-

кають без людського втручання (acts of God), дією непереборної сили (force major) або третьої сторони.

Концепція суворої відповідальності здобула широке визнання, особливо у сфері транскорд. забруднення навколишнього середовища. Так, у відомих арбітр. і суд. рішеннях Trial Smelter, Corfu Channel, Lac Lanoux чітко вказується на виникнення суворої відповідальності як принципу міжнар. права. Міжнар. конвенція про цив. відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 (набула чинності 1975) є прикладом встановл. суворої відповідальності за збиток, завданий у результаті транскорд. забруднення. Про утвердження в міжнар. праві навколишнього середовища тенденції до встановл. суворої відповідальності свідчить прийняття у 2003 Протоколу про цив. відповідальність та компенсацію за шкоду, заподіяну транскорд. впливом пром. аварій на транскорд. води. Згідно з цим Протоколом, на оператора покладається суворі відповідальність за шкоду, завдану в результаті пром. аварії (п. 1 ст. 4). Цей Протокол прийнято на виконання *Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992* і Конвенції про транскорд. вплив пром. аварій 1992. Сторонами Протоколу можуть бути лише такі д-ви та регіон. орг-ції екон. інтеграції, які є сторонами обох або принаймні 1 з названих конвенцій (п. 1 ст. 28).

А. в. або суворі відповідальність, встановлена в низці багатостор. конвенцій, пов'язана з ризиком використання ядер. енергії. Це Паризька конвенція про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядер. енергії 1960, Брюссельська дод. конвенція 1963, Віден. конвенція про цив. відповідальність за ядерну шкоду 1963 (далі — Віден. конвенція 1963), до якої Україна приєдналася у 1996, *Брюссельська конвенція про цивільну відповідальність у галузі морських перевезень ядерних матеріалів 1971*, а також *Брюссельська конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962*. Особливістю здійснення А. в. у цих конвенціях є те, що компенсація жертвам ядер. аварій, що можуть статися в результаті незабороненої діяльності, забезпечується цив.-правовими режимами д-в-учасниць. Така відповідальність покладається на оператора ядер. ус-

тановки чи ядер. судна або особу, яка відповідає за транспортування ядер. матеріалу. Відповідно в д-вах-учасниках прийнято базові закони про атомну енергію або спец. закони про відповідальність перед третьою особою в ядер. сфері, в яких визнається дотримання принципу А. в. чи суворої відповідальності або існують посилання на безпосереднє виконання приписів цих конвенцій (Австрія, Бельгія, Німеччина, Росія, США, Франція та ін.). Напр., у США в одних штатах існує режим суворої відповідальності, а в ін. — режим відповідальності за вину. Однак у разі надзвичайного ядер. інциденту відповідно до Закону Прайса—Андерсона 1957 (з доповненнями 1988) за рішенням Комісії з ядер. регулювання (контролює діяльність приват. ядер. об'єктів) або Секретаріату з енергетики Департаменту енергетики (контролює діяльність держ. ядер. об'єктів) може запроваджуватися режим А. в.

Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 також передбачає А. в. за ядерну шкоду (ст. 72). В Україні її застосовують у разі заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки відповідно до ст. 450 Цив. кодексу України. Відповідальність покладається на власника такого джерела (юрид. особу або гр-на), що експлуатує його на підставі права власності, повного госп. відання, оперативного керування або на ін. правових підставах (напр., договору оренди, довіреності тощо). Пленум Верхов. Суду України у постанові від 27.03.1992 № 6 визначив, що джерелом підвищеної небезпеки належить визнавати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди через неможливість повного контролю за нею з боку людини, а також діяльність щодо використання, транспортування, зберігання предметів, речовин та ін. об'єктів виробничого, госп. або ін. призначення, які мають такі самі властивості.

СРСР не був учасником Віден. конвенції 1963, тому відмовився взяти на себе відповідальність за шкоду, заподіяну ін. д-вам унаслідок радіоакт. опадів після аварії на Чорнобильській АЕС. У 1996 Україна вже в статусі незалеж. д-ви приєдналася до цієї Конвенції.

У Рим. конвенції про збитки, завдані іноз. повітр. суднами третім особам на по-

верхні, 1952 А. в. покладається на експлуатанта повітр. судна (ст. 2). Відповідальність за правомірні дії розглядається як А. в. і в Конвенції ООН з морського права 1982 під час здійснення військ. кораблем права на огляд іноз. торг. судна, якщо є підстави підозрювати, що судно займається *піратством, работоргівлею*, несанкціонованим радіомовленням або не має національності тощо. Однак А. в. застосовують лише в тому разі, якщо підозри виявляються необґрунтованими і власнику судна мають бути відшкодовані збитки. Ці положення *mutatis mutandis* застосовують і до військ. літальних апаратів (ст. 110). Ще раніше цю категорію відповідальності щодо права на огляд устатковано в Конвенції про відкрите море 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*) (ст. 22).

У вищезазначених конвенціях А. в. настає, коли потерпіла сторона доводить безпосередньо причинний зв'язок між дією і заподіяною шкодою. Існує також договір. обмеження А. в., що підлягає відшкодуванню, і в такому разі встановлюється максимум. сума компенсації, що підлягає сплаті потерпілій стороні. Однак якщо сума доведеної шкоди нижча за цей максимум, то потерпіла сторона може претендувати на отримання лише її. Претензія щодо компенсації за таку шкоду може бути пред'явлена д-вою (її фіз. чи юрид. особами), якій вона заподіяна, д-ві, чії дії призвели до таких наслідків. Якщо 2 або більше д-в співробітничують між собою, здійснюючи діяльність, пов'язану з експлуатацією джерел підвищеної небезпеки, то в разі завдання шкоди третій д-ві вони несуть солідарну відповідальність.

Отже, А. в., як і близька до неї сувора відповідальність, може застосовуватися лише в міжнар. договір. праві, а саме там, де вона чітко регламентована у спец. угодах. У міжнар. звичаєвому праві не існує жодних підстав для застосув. цієї категорії відповідальності, тому її слід розглядати як спец. міжнар.-правовий режим. Існує, однак, досить вузька сфера правовідносин, коли між експлуатантом джерела підвищеної небез-

АБСОЛЮТНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

пеки та потерпілою стороною виникає спір щодо сплати в порядку компенсації за завдану шкоду. Арбітр. органи, розглядаючи спори з таких питань, часто звертаються до норм міжнар. звичаєвого права та заг. принципів права. З погляду теорії ризику, притаманної правому регулюванню у сфері експлуатації джерел підвищеної небезпеки, А. в. є вторинною щодо запобіжних та пом'якшувальних заходів. Її функція полягає у перенесенні витрат від первинної жертви на відповід. агента, що завдав шкоди, як питання природ. справедливості (equity) та виправного закону (corrective justice). Встановлюється стандарт відповідальності незалежно від вини актора, діяльність якого на своїй терит. завдає шкоди. Це означає відхід від припису класичного міжнар. права, згідно з яким відповідальність за компенсацію (liability for compensation) виникає лише в разі, якщо д-ва порушує міжнар. право. У цій системі міжнар. відносин порушена норма поведінки є первісною нормою. Норми, що характеризують відповідальність з боку присвоюваності д-ві факту порушення та зобов'язання компенсувати шкоду, виступають як вторинні норми. Однак якщо зобов'язання компенсувати збитки потерпілій д-ві не залежить від протиправного діяння, то таке зобов'язання є первісною нормою. У такому разі відповідальність встановлюється за правомірні діяння, а саме за наслідки завдання шкоди діяннями, не забороненими міжнар. правом. Щодо цього міжнар. право слідує паралельно внутр. праву, беручи від останнього аргументи на користь А. в. (або суворой відповідальності) як компенсац. зобов'язань первісного характеру, що мають підтримку в нац. режимах цив.-правової відповідальності.

Комісія міжнародного права ООН, розробляючи статті про відповідальність д-в, займалася питанням регламентації суворой відповідальності щодо вибору принципів права, які мають застосовуватися до транс-нац. шкоди, завданої доквіллю. Діяльність Комісії в цій сфері відома під назвою «Міжнародна відповідальність за наслідки

шкоди, що випливають з діянь, не заборонених міжнародним правом». Однак уряди д-в не виявили готовності встановити заг. нормою міжнар. права зобов'язання компенсувати потерпілій д-ві збитки, завдані фіз. наслідками у д-ві їх походження. Тому Комісія залишила цю сферу відповідальності на розсуд зацікавлених д-в, які мають самі вирішувати в кожному конкрет. випадку питання повного відшкодування таких збитків на основі природ. справедливості та балансу інтересів.

У *доктрині*, однак, не існує чіткої відмінності між компенсац. відповідальністю (liability), до якої належать А. в. і суворой відповідальності, та відповідальністю д-ви (state responsibility) як заг. категорією міжнар. права. Напр., у Резолюції *Інституту міжнародного права* 1977, присвяченій формулюванню права відповідальності за шкоду, завдану доквіллю, концепція відповідальності д-ви передбачає також концепцію суворой відповідальності. У будь-якому разі цив. відповідальність (civil liability) операторів за шкоду, заподіяну доквіллю, може здійснюватися згідно з внутр. правом або міжнар. правом безвідносно щодо правомірності діяльності, пов'язаної з настанням таких наслідків. У міжнар. практиці трапляються також випадки нівелювання відмінностей між компенсац. відповідальністю та відповідальністю д-ви. Так, перед 1-м ядер. випробуванням в атмосфері Францією з бази Мурура в Полінезії Нова Зеландія у своїй ноті від 27.05.1966 інформувала франц. уряд, що вона зберігає за собою «право покласти на нього відповідальність (responsibility) за прийняття на себе будь-яких збитків або втрат у результаті цих випробувань перед Новою Зеландією та Тихоокеанськими о-вами, за які Нова Зеландія несе особливу відповідальність або піклування». Ця нота стала додатком до звернення Нової Зеландії до Міжнар. Суду, в якому країна вимагала від нього вжити тимчас. заходів захисту. Однак у виступах перед Судом ні Нова Зеландія, ні Австралія, що приєдналася до цієї справи, не будували свої докази на об'єкт. відповідальності (objective liability) Франції. Навпаки, вони намагалися довести, що поведінка франц. уряду була порушенням міжнар. права.

Слід констатувати, що в доктрині відповідальності у компенсац. значенні (liability) часто відносять до об'єкт. відповідальності (objective liability) на тій підставі, що вона не залежить від оцінки поведінки винної сторони, тобто визначення, чи здійснила така сторона неправомірний акт (суб'єкт. підхід). Вона вступає в дію наявністю шкоди (об'єкт. підхід). Гол. міркуванням у такій системі є захист жертви, а не поведінка ініціатора акту. Право на відшкодування (redress) надається фактично автоматично відтоді, як відповідальність більше не обумовлюється неправомірною поведінкою ініціатора цього акту.

У доктрині й практиці утверджується тенденція до визнання об'єкт. відповідальності за міжнар. правопорушення незалежно від вини. Ця тенденція знайшла підтвердження в Статтях про відповідальність д-в Комісії міжнар. права, прийнятих 2001 ГА ООН. Об'єкт. відповідальність у них визнається в значенні принципу міжнар. права, згідно з яким «будь-яке міжнародно-правове діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави» (ст. 1). А. в., як і сувора відповідальність, належить до об'єкт. відповідальності (objective liability), але не на підставі присвоєння д-ві міжнар.-протиправного діяння, а відповідно до факту завдання нею шкоди як об'єкт. елемента відповідальності. Тому А. в., так само як і сувору відповідальність, слід розглядати як окр. категорію об'єкт. відповідальності, не отожднюючи її з об'єкт. відповідальністю за порушення д-вою міжнар.-правового зобов'язання.

Літ.: *Brownlie J. Principles of Public International Law.* Oxford, 1973; *Legal Aspects of Transfrontier Pollution.* Paris, 1977; *Rest A. International Protection of the Environment and Liability.* Berlin, 1978; *Космічне право України:* 36. нац. і міжнар. правових актів / Відп. ред. Е.І. Кузнецов, Н.Р. Малишева. К., 2007; *Раскалей С.Б. Объективная ответственность государств в международном праве.* К., 1985; *Иойрыш А.И. Гражданско-правовая ответственность за ядерный ущерб // Междунар. атом. право / Отв. ред. А.И. Иойрыш, А.М. Петросьян, В.Ф. Петровский.* М., 1987; *Балок Г.І. Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки в Україні.* К., 1997; *Крупка Ю.М. Відшкодування ядерної шкоди (міжнародний і національний аспекти).* К., 1999; *Schachter O. International Law in Theory and Practice.* Dordrecht, Boston, London, 1999; *Лукашук И.И. Право международной ответственности.* М., 2004.

В.Н. Денисов

АБХАЗІЯ — Респ. Абхазія виникла де-факто внаслідок груз.-абхазького збройн. конфлікту 1992—93, здобула часткове міжнар. визнання після спроби Грузії повернути силою *Південну Осетію*.

А. розташована на схід. березі Чорного моря і має кордон з РФ на півночі та Грузією — на сході. Її територія — 8700 км², столиця — м. Сухумі (Сухум). На 2002 населення А. становило близько 216 000 чол. Згідно з переписом населення 2003, у його етнічній структурі переважають абхазі — 44 %. Значними етнічними групами є також вірмени — 21 %, грузини — 21 %, росіяни — 11 %. Держ. мови А. — абхазька та рос.

А. має давні традиції державності. Від 12 до 19 ст. була автон. князівством, у 1810 стала протекторатом Росії, а 1864 увійшла до її складу як генерал-губернаторство. У період громадян. війни 1918—21 терит. А. перебувала у складі Груз. Демокр. Респ. Після встановл. в Грузії рад. влади і водночас проголошення РСР Абхазія (РСРА) 26.03.1921 Рев. комітет РСР Грузія (РСРГ) 21.05.1921 визнав її незалежність. 16.12.1921 РСРА та РСРГ підписали союз. договір, об'єднавшись у єдину д-ву на федерат. засадах, в якій мали однаковий адм.-правовий статус. У 1931 РСРА перетворено на автон. респ. в складі РСРГ, що в процесі кампанії «грузинізації» і скорочення питомої ваги етнічного абхазького населення спричинило обмеження у використанні абхазької мови. У період 1921—91 А. мала власну терит., населення, конституцію, органи законод. та викон. влади, держ. символіку. На початку 90-х рр. 20 ст. у Грузії загострилися етнонац. проблеми. Відчуваючи загрозу нової «грузинізації», абхазьке населення розглядало відокремлення від Грузії як найсприятливішу форму для нац. самовизначення. 18.03.1989 у с. Лихни Гудаутського р-ну відбувся 30-тис. схід абхазького народу, на якому висунуто вимогу про вихід А. зі складу Грузії і підвищення її статусу до союз. респ. Це викликало невдоволення Грузії, і у квітні цього ж року в м. Тбілісі та в липні у м. Сухумі відбулися зіткнення між грузинами та абхазами з людськими жерт-

вами. 25.08.1990 згідно із Законом СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 03.04.1990, який допускав самовизначення автономії, А. прийняла Декларацію про держ. суверенітет, яку ВР Грузії оголосила нелегітимною. Грузія відмовилася від проведення загальносоюз. референдуму про збереження СРСР. У свою чергу, населення Абхазії бойкотувало референдум з питання незалежності Грузії, узявши участь у загальносоюз. референдумі 17.03.1991 (52,4 % виборців А., з яких 98,6 % висловилися за збереження реформованого СРСР).

Після проголошення незалежності Респ. Грузія 09.04.1991 президент З. Гамсахурдія під гаслом «Грузія для грузинів» проводить курс на ліквідацію автономії А. та Півд. Осетії. 21.02.1992 правляча Військ. Рада Грузії скасувала Конституцію Груз. РСР 1978 і відновила Конституцію Груз. Демокр. Респ. 1921, яка не містила положень про автон. статус А. Це було сприйнято в А. як факт. ліквідацію її автономії. У липні 1992 ВР А. прийняла постанову щодо чинності Конституції А. 1925, згідно з якою А. є незалеж. від Грузії д-вою. Ці події призвели до збройн. груз.-абхазького конфлікту із застосув. артилерії та авіації. 14.08.1992 груз. війська заволоділи м. Сухумі, але у вересні 1993 в результаті боїв з абхазькими військ. формуваннями були змушені залишити терит. А., за винятком Кодорської ущелини.

Поразка груз. військ і відновлення контролю над своєю терит. з 1993 зробили А. де-факто незалеж. д-вою. 26.11.1994 ВР А. прийняла нову Конституцію, проголосивши суверенітет респ. 23.11.1996 відбулися вибори до ВР. 03.10.2004 на президентських виборах в А. переміг С. Багапш.

У серпні 2008 Грузія зробила невдалу спробу силою повернути Півд. Осетію. Це призвело до 5-денного рос.-груз. збройн. конфлікту, під час якого Респ. А. встановила повний контроль над усією своєю терит., у т. ч. Кодорською ущелиною. Після цього А. як незалеж. д-ву визнали РФ (26.08.2008), Нікарагуа (05.09.2008), Венесуела (10.09.2009), Науру (15.12.2009), Ва-

нуату (23.05.2011), Тувалу (18.09.2011), а також частково визнана Респ. Півд. Осетія та невизнані *Придністровська Молдавська Республіка* та *Нагірний Карабах*. Водночас більшість д-в — членів ООН підтримують терит. цілісність Респ. Грузія. У період 1993—2008 *РБ ООН* прийняла 32 резол., які підтвердили схильність ООН до вирішення конфлікту шляхом розв'язання проблеми політ. статусу А. з одночасним збереженням терит. цілісності Грузії. Однак ці резол. мали обмежений ефект унаслідок протилежних позицій сторін з цього питання.

У зв'язку з факт. та правовими обставинами рос.-груз. збройн. конфлікту Респ. Грузія 12.08.2008 звернулася до МС ООН з позовом проти РФ, звинувачуючи її в порушенні Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965. У ньому Грузія просила Суд розглянути справу по суті та зобов'язати Росію забезпечити права її гр.-н у Півд. Осетії та А. «від насильницьких актів дискримінації з боку російських збройних сил, які діють у співробітництві з сепаратистськими бойовиками...». Рос. сторона відстоювала думку, що позов Грузії не підпадає під юрисдикцію МС ООН, оскільки з факт. обставин позов не стосується зазначеної Конвенції, а його предметом є питання правомірного та пропорційного застосув. сили і терит. цілісності д-в. Рос. сторона заперечувала також відповідність позову Грузії міжнар.-правовим критеріям уведення судами тимчас. заходів. 15.11.2008 Суд прийняв проміжне «Рішення про обрання тимчасових заходів», у якому зобов'язав обидві сторони вжити заходів для припинення порушень Конвенції, а також закликав їх утриматися від будь-яких актів расової дискримінації та дій, які можуть спричинити ескалацію конфлікту. Грузія заявила про намір добиватися розгляду свого позову проти Росії в МС ООН, а також подати позов проти неї в *Міжнародний кримінальний суд*. 23.10.2008 Грузія прийняла Закон «Про окуповані території», до яких віднесла А. та Півд. Осетію. 01.04.2011 МС ООН постановив, що він не наділений юрисдикцією для розгляду позову Грузії проти Росії.

Отже, можна констатувати, що Респ. А. здобула неповне міжнар. визнання, тобто її міжнар.-правовий статус залишається про-

блемою міжнар. співтовариства, і подальший процес її визнання залежить більше від політ., ніж юрид. чинників. Він має відбуватися на основі дотримання осн. принципів міжнар. права, а також практики д-в і міжнар. орг-цій.

Літ.: *Frowein J.A.* Recognition // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. IV. Amsterdam, 2000; *Potier T.* Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia. A Legal Appraisal. The Hague, 2001; *Crawford J.* The Creation of States in International Law. Oxford, 1979; *Regional Conflicts in Georgia. The Autonomous Oblast of South Ossetia, the Autonomous Republic of Abkhazia (1989—2006)* // The Collection of Political Legal Acts. Tbilisi, 2006; *Georgia Institutes Proceedings against Russia for Violations of the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination* // International Court of Justice. Press Release, 2008, N 23.

В.І. Безрученко

АВАРІЯ МОРСЬКА — пошкодження або вихід з ладу судна чи його тех. засобів, що призвело до тілесних ушкоджень людей або їх загибелі, пошкодження чи втрати самого судна, завдання шкоди порт. спорудам, вантажу та ін. майну, а також морському середовищу, що спричинює відшкодування збитків.

А. м. регулюється нормами міжнар. публ. морського права щодо суден д-в, під прапором яких вони зафрахтовані для перевезення вантажу некомерц. характеру, та нормами міжнар. приват. морського права щодо суден д-в, під прапором яких вони зафрахтовані для перевезення вантажу комерц. характеру.

Згідно з Конвенцією ООН з морського права 1982 (далі — Конвенція ООН 1982), кожна д-ва організовує розслідування достатньо кваліфікованою особою або особами чи під їх керівництвом кожної А. м. або навігац. інциденту у відкритому морі, що сталася за участю судна, яке плаває під її прапором, і результатом чого стали загибель гр-н ін. д-ви або завдання їм серйозних ушкоджень, або заподіяння серйозної шкоди суднам чи спорудам ін. д-ви або морському середовищу. Д-ва прапора та ін. д-ва співробітничать у будь-якому розслідуванні, що проводиться цією ін. д-вою, будь-якої такої А. м. або навігац. інциденту (п. 7 ст. 94).

На д-ви покладено також обов'язок забезпечити дотримання суднами, що плав-

ають під їхнім прапором або зареєстровані в них, міжнар. норм і стандартів, установлених через компетентну міжнар. орг-цію або спільну дипл. конф., та своїх законів і правил, прийнятих згідно з цією Конвенцією для відвернення, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища з суден, а також приймати закони, правила та вживати ін. необхідних заходів для їх здійснення. Водночас д-ви прапора зобов'язуються вживати заходів для забезпечення ефект. виконання таких норм, стандартів, законів і правил незалежно від того, де сталося порушення (п. 1. ст. 217).

Д-ви зобов'язуються, зокрема, вживати належних заходів з метою забезпечення заборони плавання суднам, що плавають під їхнім прапором або зареєстровані в них, доки вони не будуть у змозі вийти в море з дотриманням згаданих у п. 1 вимог міжнар. норм і стандартів, зокрема вимоги щодо проектування, конструкції, обладнання та комплектування екіпажів суден (п. 2 ст. 217). Д-ви забезпечують наявність на борту суден, які плавають під їхнім прапором або зареєстровані в них, свідоцтв, визначених у міжнар. нормах і стандартах, встановлених у п. 1 ст. 217, та виданих згідно з ними. Вони здійснюють період. огляд їхніх суден з метою перевірки відповідності таких свідоцтв факт. стану судна. Такі свідоцтва приймаються ін. д-вами як документи про стан судна і розглядаються як документи, що мають таку саму чинність, як і видані ними свідоцтва, якщо відсутні явні підстави вважати, що стан судна значною мірою не відповідає даним цих свідоцтв (п. 3 ст. 217).

Якщо судно порушує норми і стандарти, встановлені через компетентну міжнар. орг-цію або спільну дипл. конф., д-ва прапора без порушень ст. 218, 220 і 228 вживає заходів для негайного розслідування і, якщо це доречно, розпочинає розгляд щодо порушення, що припускається, незалежно від того, де сталося таке порушення або внаслідок такого порушення сталося чи виявлено забруднення (п. 4 ст. 217). При цьому д-ви прапора, які проводять розслідуван-

ня порушення, можуть просити сприяння будь-якої ін. д-ви, співробітництво з якою сприятиме з'ясуванню обставин справи. Д-ви зобов'язані докладати зусиль для того, щоб задовольнити належні прохання д-ви прапора (п. 5 ст. 217).

Д-ва на письм. прохання будь-якої д-ви розслідує будь-яке порушення, вчинене судном, що плаває під її прапором. Якщо д-ва прапора переконалася, що є достатні докази для порушення розгляду щодо передбачуваного порушення, то вона негайно порушує такий розгляд згідно зі своїми законами (п. 6 ст. 217). Д-ва прапора відразу інформує д-ву, що робить запит, та компетентну міжнар. орг-цію про вжиті заходи та їх результати. Така інформація має бути доступна всім д-вам (п. 7 ст. 217). Покарання, передбачені законами і правилами д-в щодо суден, які плавають під їхнім прапором, мають бути достатньо суворими для запобігання порушенням незалежно від того, де вони сталися (п. 8 ст. 217).

Якщо є явні підстави вважати, що судно, яке здійснює плавання у виключній екон. зоні або терит. морі д-ви, порушило щодо них відп. міжнар. норми і стандарти, а також закони і правила цієї д-ви, прийняті відповідно до таких норм і стандартів для відвернення, скорочення і збереження під контролем забруднення морського середовища з суден, ця д-ва може вимагати у судна інформацію щодо його назви і порту приписки, його останнього і наст. портів заходу та ін. необхідну інформацію, що стосується справи, щоб установити, чи сталося це порушення (п. 3 ст. 220). Якщо є явні об'єкт. докази того, що судно, яке здійснює плавання у виключній екон. зоні або терит. морі д-ви, вчинило щодо них порушення, встановлене в п. 3 ст. 220, що завдало значної шкоди або містило загрозу заподіяння такої шкоди узбережжю чи пов'язаним із ним інтересам прибережної д-ви або будь-яким ресурсам її терит. моря чи виключної екон. зони, то ця д-ва може, з додержанням розд. 7 та за умови, що це виправдано доказами, порушити розгляд, у т.ч. затримання суден, відповідно до своїх

законів (п. 6 ст. 220). Прибережні д-ви, виконуючи міжнар. норми та своє зак-во із запобігання, скорочення та збереження під їх контролем забруднення морського середовища, зобов'язані також вимагати в судна інформацію щодо порушення Конвенції ООН 1982.

Згідно з резол. *Міжнародної морської організації* (ІМО) А.637 (XVA), д-ва прапора та ін. д-ви, для яких А. м. становить інтерес, мають за першої нагоди провести консультації для визначення того, яка д-ва або д-ви повинні проводити розслідування А. м. і які форми співробітництва потрібні для цього. Вони зобов'язані негайно обмінятися інформацією щодо А. м. з д-вою, яка проводить розслідування. З метою полегшення виконання цієї резол. д-ви інформують ІМО, уряд. органи, до яких можна звернутися з цих питань.

У міжнар. приват. морському праві розрізняють заг. і окр. аварії. Під заг. аварією розуміють збитки, що виникли внаслідок надзвичайних витрат або жертвування з метою заг. рятування судна, фрахту та перевезеного судном вантажу. Витрати і збитки мають бути умисними, свідомими, надзвичайними й такими, яких зазнали з метою порятунку судна, вантажу і фрахту від заг. для них небезпеки. При цьому збитки є заг. для всіх учасників морського заходу, тобто для судовласника, вантажовласника та фрахтувальника.

А. м. є одним із найстаріших ін-тів морського права. Принципи розподілу заг.-аварійних збитків відомі ще з давньогрец. права. Ще в законах Хаммурапі (18 ст. до н. е.) було встановлено принцип заг. аварії — «те, чим довелось пожертвувати для всіх, має бути пропорційно розподілене між усіма зацікавленими сторонами морського заходу». У Родоських морських законах діяло правило, згідно з яким, «якщо вантаж викидався за борт з метою полегшення судна, то всі мали брати участь у його відшкодуванні» (7 ст. до н. е.). Згідно з Кодексом Юстиніана (VI ст.), якщо вантаж викидається за борт, усі зобов'язані брати участь у відшкодуванні того, що було пожертвовано в таких аваріях (кн. XIV, розд. II). Встановлено, що для відшкодування збитків у разі А. м. можуть подаватися 2 позови: потерпілі вантажовласники — капітану судна, а

він, у свою чергу, — вантажовласникам, майно яких врятовано.

Правила про заг. аварію розробляли ще 1860 на Конф. в м. Глазго (Велика Британія). Уперше уніфікацію норм щодо заг. аварії здійснено в так званих Йоркських правилах 1864 (за назвою міста, де відбулася конф., — м. Йорк, Нідерланди). У 1877 на Конф. в м. Антверпені (Бельгія) ці правила були перероблені й дістали назву Йорк-Антверпен. правил (York-Antwerp Rules 1994). Вони не є зобов'язальними за формою прийняття, але на практиці є саме такими, адже застосовуються за добровільною згодою сторін. Нову редакцію Йорк-Антверпен. правил здійснено у 2004, і вона є детальним зведенням стандартів щодо віднесення збитків до заг. аварії та визначення їхнього розміру. Вони складаються з: вступних правил, до яких належать правило про тлумачення (rule of interpretation) та осн. правило (rule paramount); 7 літерних правил (A—G); 22 цифрових правила. Згідно з правилом про тлумачення, при розподілі заг. аварії слід застосовувати лише правила, викладені нижче, за винятком застосування будь-якого закону чи практики, не сумісних з ними. Вони спрямовані на забезпечення максимально можливої однакової, що досягається як включенням у коносаменти та чартери відп. умов про заг. аварію, так і наданням нац. нормам про заг. аварію диспозитивного характеру.

Положення правил про заг. аварію не мають імперативного характеру. На Конф. з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) розглядалася можливість надати їм зобов'язального характеру, однак у 1991 дійшли висновку про доцільність збереження існуючого порядку. Осн. правило визначає, що жодні пожегтвування або витрати не відшкодовуються, якщо їх не здійснили чи допустили свідомо. У літерних правилах міститься визначення заг. аварії (правило «А») та низка ін. положень. Застосув. Йорк-Антверпен. правил дає можливість досягти стабільності відносин загалом, а учасникам морського заходу — впевненість, що в разі заподіяння збитків вони будуть розподілені справедливо. Водночас відшкодування А. м. пов'язане з визначенням, який саме нац. закон підлягає застосув., що є непростим питанням. Часто судно, яке за прапором нале-

жить одній д-ві, перевозить вантаж власників різних національностей, потерпає від аварії і змушене здійснювати розрахунки збитків у іноз. д-ві. Виникають питання, яким нац. законом слід керуватися під час вибору порядку розрахунку та який закон взяти до уваги під час визначення обсягу відповідальності учасників при складанні контрибуц. капіталу. З прийняттям Йорк-Антверпен. правил колізії зак-в щодо заг. аварії значною мірою втратили своє значення. У правилі «G» встановлено, що заг. аварія розподіляється на основі вартості майна на час та в місці завершення морського заходу. Однак у них не регламентуються всі питання, пов'язані із заг. аварією, зокрема порядок складання розрахунків щодо розподілу витрат (диспаші), який визначається нац. зак-вом. Згідно з принципом «locus regit actum», порядок розрахунку відповідає закону місця здійснення або місця призначення, або місця розвантаження. Отже, якщо судно зазнало аварії поблизу місця призначення або встигло дійти до нього, то порядок розрахунків здійснюється за місцевими законами, і капітан зобов'язаний подати заяву до місцевого суду з проханням призначити експертів (або звернутися до диспашерів). Йорк-Антверпен. правила взагалі не регламентують питання відшкодування збитків, що виникли внаслідок надзвичайних морських подій. Отже, процедура розподілу заг. аварії визначається нормами нац. зак-ва і практикою тієї країни, де складається диспаша, тобто розрахунок з розподілу відшкодування внаслідок заг. аварії.

Складнішим є визначення відповідальності учасників заг. аварії, а саме, чи слід складати контрибуц. капітал відповідно до закону місця призначення вантажу, чи місця вивантаження або закону прапора. На користь закону місця призначення свідчить збіг з цими ж законами в разі форм. розрахунків, а також належність отримувачів до гр-н цієї країни та їхнє знання місцевих законів. Однак такий підхід можна оспорювати невизначеністю місця призначення. Судно може здійснювати рейси між

АВАРІЯ МОРСЬКА

двома пунктами із заходом у різні проміжні порти, і такі випадки стають усе типовішими при орг-ції великих трансп. перевезень. Тут може бути кілька місць призначення, а отримувачі — гр-нами різних д-в. Судно може не дійти до місця призначення і буде змушене розвантажитися в проміжному порту. В такому разі навряд чи буде правильним застосовувати закон місця призначення, коли капітан і всі учасники є гр-нами тієї д-ви, прапор якої має судно. Тому при визначенні обсягу відповідальності в розподілі збитків застосовують закон місця прапора.

В Україні відносини, пов'язані із заг. аварією, регулюються згідно із зак-вом д-ви, в порту якої судно завершило рейс після події, що спричинила заг. аварію, якщо інше не встановлено угодою сторін (ст. 278 *Кодексу торговельного мореплавства України 1995*, далі — КТМ). Це означає, що при перевезенні судном вантажу застосув. правил не залежить ні від місця, де сталися витрати чи жертви внаслідок заг. аварії, ні від місця призначення вантажу чи його розвантаження, ні від нац. належності судна чи власників вантажу. Порт, у якому судно закінчує рейс, тобто де завершилося перевезення судном вантажу, або якщо судно не могло продовжити перевезення і було змушене розвантажити вантаж у ньому, є портом призначення. Якщо всі особи, інтереси яких зачіпає заг. аварія, належать до гр-н України, то застосовують зак-во України.

В Україні порядок розподілу заг. аварії регулюється КТМ України, в якому визначено, що відшкодування збитків унаслідок цієї аварії розподіляється між судном, фрахтом і вантажем пропорційно до їх вартості. Відповідно виділено 2 осн. етапи: підготовчий — збирання та оформлення необхідних для подальшої диспаші документів і доказів, та осн., тобто власне розподіл відшкодування внаслідок заг. аварії. Оформлення заг. аварії — тривалий і складний процес. Визначити збитки, яких фактично зазнали сторони, можна виключно на основі відп. документів, насамперед документів диспашера (особи, яка розподіляє збитки

за заг. аварією), за допомогою яких з'ясовують реальні обставини подій. Тому правильно оформлені документи допомагають швидше й точніше здійснити розподіл збитків. У протилежному разі йтиметься про окр. аварію, під якою розуміють збитки, яких зазнала конкрет. особа у морській катастрофі. Якщо небезпека загрожувала не всьому морському заходу, а лише окр. учаснику, точніше його інтересам, то збитки відносять до окр. аварії. Якщо збитки завдані випадково, а не свідомо, для захисту від небезпеки майна, залученого до морського заходу, то такі збитки також будуть віднесені до окр. аварії. Збитки, спричинені пожежею, завдані ненавмисно, включають із заг. аварії і відносять до окр. аварії. Збитки, завдані судну та вантажу полум'ям і димом, відносять до окр. аварії, а витрати щодо гасіння пожежі — до заг. аварії.

ІМО дотримується стандартів безпеки на морі й запобігає забрудненню морського середовища. В рамках цього у 1993 на 18-й сесії Асамблеї ІМО було прийнято резол. А.741(18), що дістала офіц. назву Міжнар. кодекс з управління безпекою експлуатацією суден та попередження забруднення (МКУБ), і створено орг-цію, яка формує політику в галузі безпеки та захисту морського середовища. Компанія цієї орг-ції визначає відповідальність і повноваження капітана; забезпечує ресурсами й персоналом; встановлює процедуру підготовки інструкцій, зокрема перелік контр. перевірок, залежно від випадку, щодо проведення ключових операцій на судах, що стосуються безпеки суден та запобігання забрудненню; встановлює процедуру для виявлення аварійних ситуацій на судах; забезпечує тех. обслуговування і ремонт суден відповідно до положень Компанії; проводить процедуру контролю всіх документів та аудиторські ревізії з метою безпеки на морі тощо.

У зв'язку з цим за результатами проведених досліджень було визнано відсутність системи керування безпечною експлуатацією суден і запобігання забрудненню, а також недостатню підготовленість екіпажів до дій в аварійних ситуаціях.

У 1994 до Міжнар. конвенції з охорони людського життя на морі — СОЛАС

(SOLAS-74) було внесено доповнення у вигляді розд. IX. У ньому регламентується обов'язкова відповідність вимогам МКУБ для д-в — учасниць Конвенції для різних класів суден до певного строку, а саме: для пасажир. поромів ро-ро, що оперують між портами ЄС, — до 01.07.1998; для пасажир. суден, зокрема високошвидкісних, — не пізніше 01.07.1998; для танкерів, хімовозів, газовозів, навальних суден і високошвидкісних вантажних суден місткістю 500 брт і вище — не пізніше 01.07.1998; для ін. вантажних суден і пересувних бурових установок місткістю 500 брт і вище — не пізніше 01.07.2002. У 1995 на 19-й сесії Асамблеї ІМО прийнято резол. А.788(19), яка регламентує процедуру інспектування та сертифікації суден і компаній.

Літ.: *Виноградов П.П., Гунн К.К.* Страхование морских судов и оформление аварий на море. М., 1937; *Александрова К.И.* Общая авария и порядок ее оформления. М., 1967; *Denny M.* Introduction to General Average. London, 1986; *Стивенс Э.Ф., Баттерфильд К.С.* Практика судоходства. М., 1984; *Бойцов В.* Морское право. М., 1985; *Сидоренко А.В.* Чрезвычайные морские происшествия. Одесса, 2001; *Сидоренко А.В.* Расследование на морских судах. Одесса, 1999; *Шемонаев В.Ю.* Цивильно-правові наслідки загальної аварії // Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2001, № 11; *Шемонаев В.Ю.* Римський генезис інституту загальної аварії // Там само, 2002, № 13; *Луиц Л.А.* Курс международного частного права, Т. 2. М., 2002; *Позолотин Л.А., Торский В.Г., Короткий Т.Р.* Сборник резолюций Международной морской организации — ИМО по администрированию безопасности судоходства: Справ. пособ. Одесса, 2011.

О.С. Переверзєва

АВАРІЯ ЯДЕРНА — див. *Ядерний інцидент, або ядерна аварія.*

АВГУСТІН Блаженний Аврелій (Augustinus Sanctus Aurelius) (13.11.354, м. Тагаста, нині Сук-Арас, Алжир — 28.08.430, м. Гіппон, нині Аннаба, Алжир) — христ. мислитель, теолог, який справив значний вплив на розвиток теол. концепцій міжнар. відносин у період раннього Середньовіччя.

А. 370 закінчив школу у м. Мадаврі неподалік м. Тагаста. У 371 вступив до ун-ту в м. Карфагені; того ж року став членом секти манихеїв, але через 10 років зневірився в їхньому вченні. Здобувши в 374 диплом викладача риторики, відкрив у м. Тагасті школу риторики, втім швидко повернувся до Карфаген. ун-ту, в якому продовжив ви-

вчення права разом із викладанням словесності. У 383 А. переїжджає до м. Рима, а наступного року — до м. Мілана для викладання риторики в місцевому ун-ті, там знайомиться з видатним христ. мислителем та отцем церкви Св. Амвросієм (бл. 340—397). Під впливом його поглядів, а також вивчення ідей апостола Павла укріпився в христ. вірі, студіюючи античні джерела, передусім твори Платона та *Цицерона*, і у 387 прийняв хрещення від Амвросія Міланського. Того ж року повернувся до Африки, оселившись у м. Остії, а згодом знову в м. Тагасті, де проповідував християнство та заснував братство ченців, яке згодом стало Орденем Св. Августина. У 391 А. призначено пресвітером у Гіппонську єпархію, 395 він став вікарним єпископом, 396 — єпископом Гіппона і перебував у цьому сані до самої смерті. У цей період А. зосереджується на дослідженні церк.-реліг. ідей розвитку світу, ідей «світобудови», які знайшли відображення в його працях: «De Trinitate» (Про Трійцю), «De doctrina christiana» (Про християнську науку), «Confessiones» (Сповідь), «De Civitate Dei» (Про Град Божий).

Враховуючи теол. настанови та ідеї Платона, А. створив власну концепцію світобудови на основі «Граду Земного» та «Граду Божого». 1-й є наслідком гріховної природи людини через гріхопадіння Адама і Єви, а 2-й — Божою благодаттю. Гріховність і свавілля людей, у т. ч. панування одних над ін., несуть людям усі їхні нещастья. Згідно з А., «земний град часто розділяється в собі, вступаючи в суперечки, зіткнення та війни, а перемоги, які він намагається здобути, призводять лише до смерті», що й зумовлює необхідність керування д-вою на основі підпорядкування владі. Проте «Град Земний» не вічний, він існуватиме до 2-го пришествя Христа. А до настання цього політ. і правовий порядок «Граду Земного» підлягає захисту «Градом Небесним».

Зазначена «світобудова» складається з божественного права, природ. права, що виражає перше, та людського права. Божі

приписи є визначальними для 2 складових із цієї тріади. Хоча природ. право є висловленням божественної волі та розуму, воно через людські властивості не може визначати відносини між людьми та народами. Для цього існує людське право, яке А. характеризує переважно в позит. розумінні як необхідне право. Однак це право не може «не протистояти темним сторонам людської природи». За його словами, якщо людина живе «не за Богом», то вона «уподібнюється сатані».

В історію науки міжнар. права А. увійшов насамперед як творець богослов. відродження рим. доктрини справедл. війни. Цю доктрину було відроджено та змінено ним у христ. душі у зв'язку з протестами, які, ґрунтуючись на Св. Письмі, працях Тертуліана (160—230) та ін. отців церкви, спрямовувалися проти христ. участі у війні та військ. службі. У цій складній ситуації А. обґрунтував поміркований шлях, відкривши можливість для схвалення такої участі, водночас вимагаючи, щоб війна мала справедл. характер. Він пояснив, що війна може вестися справедливо з метою відплати за завдану несправедливість, коли хтось мусить підкорити збройн. силами місто або д-ву, яка не бажає карати за поганий вчинок своїх гр-н або яка відмовляється виправити те, що вона несправедливо вчинила. А. особливо наполягав на тому, що ніколи війна не може розпочинатися заради панування або помсти, і цей заповіт видатного мислителя не втратив свого значення і в наші часи, хоча відтоді минуло майже 17 віків, і народи мали навчитися жити в мирі та злагоді.

Подібно до Цицерона, вчення якого він добре знав, А. наполягав на тому, що війна має бути лише засобом для встановл. тривалого миру. Він не вбачав прямого зв'язку наслідків війни зі справедливістю її причин. На його думку, ці наслідки можуть бути покаранням або очищенням як божественною метою (Divine Providence), і лише Вирок Божого Суду (Final Judgment) вирішить, була вона спасінням чи покаранням.

Саме з А. почалося утвердження в європ. думці концепції справедливості війни як складової христ. традиції, розвинутої пізніше, зокрема Граціаном та Ф. Аквінським. З огляду на те, що метою справедл. війни є встановл. тривалого миру, А. виступав за визнання святості міжнар. договорів, що мало сприяти збереженню мирн. умов життя народів. У нього чітко простежується ідея необхідності підпорядкування реліг. вірувань людей міжнар. миру. Якщо у відповід. випадках міжнар. відносини будь-якого народу з ін. народом вступають у суперечність із власною релігією, то перевага має віддаватися збереженню миру.

Отці церкви, до яких належав А., застосовували свої догмати до тлумачення історії Рим. імперії, що по суті було її філос. узагальненням у реліг. та моральному вимірах. Особливістю цієї філософії було те, що вона стосувалася більше індивідів, ніж д-в. Перед церквою на той час постало завдання боротьби проти феодалів, які несли в сусп-во ворожнечу у вигляді кривавої помсти. У цих умовах насамперед богослови (теологи) були зацікавлені у створенні в межах юрисдикції церкви концепції справедливої війни. І одним із перших, хто став серйозно займатися цим питанням, був саме А., який дійшов висновку про необхідність передавання старод. знань про необхідність передавання старод. знань христ. ері. У досягненні цієї мети він спирався на римлян і особливо на формули справедл. війни Цицерона, виявляючи в такий спосіб, на його думку, неперервність старод. та середньовічної традицій.

Хоча А. сформулював доктрину справедл. війни як частину морального богослов'я, існував природ. зв'язок між ним і юриспруденцією. Навіть у ранньому Середньовіччі чітко простежувалася спорідненість між реліг.-моральною доктриною війни та ставленням її до терит. питань, договір. відносин, посол. права тощо. Однак обмеженість цієї доктрини полягала в тому, що вона стосувалася практично лише збройн. боротьби між будь-якими юридично організованими групами, охоплюючи «публічні» війни, так само як і «приватні» війни (А. Нуссебаум). Її поширення на д-ви відбулося в наст. період розвитку середньовічної Європи, а саме у 12—13 ст., що було пов'язано, зокрема, з рецепцією

Corpus juris civilis та концепції *jus gentium*. Тому А. користувався найвищим авторитетом і в цей, і в наст. періоди розвитку Європи серед не лише христ. мислителів, а й протестантів.

Сплеск інтересу до богослов. концепції справедл. війни і передусім ідей А. щодо неї спостерігався й перед *Другою світовою війною*, особливо з боку катол. богословів. Було опубл. чимало праць, серед яких: S. Regaut «La Doctrine de guerre juste» (С. Регавт. Доктрина справедливої війни, 1938); Kosters «Le Droit des gens chez St. Augustin» (Костерс. Міжнародне право у Св. Августина, 1933); Kombes «La Doctrine politic de St. Augustin» (Комбе. Політична доктрина Св. Августина, 1927) та праця видатного укр. і рос. історика міжнар. права В.Е. *Грабаря* «La Doctrine de droit international chez St. Augustin» (Доктрина міжнародного права у Св. Августина, 1932).

Отже, А. належить власне місце в науці міжнар. права як сполучної ланки між старод. Римом та раннім Середньовіччям. Він сприяв виникненню на новому істор. ґрунті, що склався в цей період у Європі, перших паростків міжнар. права, які дали поштовх його подальшому розвитку в напрямі утвердження в ньому європ. традиції. Зокрема, це стосується сприйняття на європ. ґрунті природ. права, зародження позитивізму разом з ідеєю христ. єднання.

Лит.: Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nation. N.Y., 1947; Буткевич О.В. Міжнародно-правові погляди Августина Блаженного в контексті трансформації стародавнього міжнародного права в середньовіччя // УЧМП, 2006, № 1; Кремена К. Августин из Гиппона. Разум и вера. М., 1995; Hrabar V.E. La Doctrine de droit international chez St. Augustin // Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique. Paris, 1932.

О.В. Буткевич, В.Н. Денисов

АВІАМАРШРУТИ (ТРАСИ) МІЖНАРОДНІ — див. *Повітряні лінії міжнародні*.

АВІАТРАНСПОРТНЕ ПІДПРИЄМСТВО — юрид. особа, яка експлуатує внутр. або міжнар. повітр. сполучення належними їй повітр. суднами з метою здійснення перевезень пасажирів, вантажів і пошти. А. п. здійснює свою діяльність, як правило, на комерц. основі. У міжнар. повітр. праві А. п. може позначатися також термінами «авіа-

ційне підприємство», «авіакомпанія», «авіапідприємство». Так, саме останній варіант використовується у *Чиказькій конвенції 1944* і визначається у ст. 96 як підприємство, що пропонує або експлуатує міжнар. повітр. сполучення.

У внутр. праві України А. п. можуть називати «експлуатантами авіаційної техніки». Так, Повітр. кодекс України у ст. 3 визначає, що експлуатантом є підприємство, яке експлуатує повітр. судна чи пропонує свої послуги в цій галузі. У нац. зак-ві також застосовують термін «призначене авіапідприємство». Зокрема, у Положенні про призначене авіапідприємство з боку України на експлуатацію міжнар. повітр. лінії, прийнятому в 2004, містяться такі терміни, як «призначене авіапідприємство з боку України» та «повітряний перевізник України», що означають авіапідприємство, яке зареєстроване в Україні й у встановленому порядку здобуло право на надання послуг у сфері повітр. перевезень. У цьому документі міститься також термін «іноземне призначене підприємство», під яким розуміють повітр. перевізника, уповноваженого ін. д-вою здійснювати міжнар. повітр. сполучення на підставі відп. двостор. міжуряд. угоди. Так, цей термін вживається у Міжуряд. укр.-нім. угоді про повітр. сполучення 1993. Державіаслужба України надає повітр. перевізникові права (призначення) на експлуатацію міжнар. повітр. лінії або дозвіл на польоти. Призначене авіапідприємство наділене правом: користуватися комерц. правами згідно з двостор. договором про повітр. сполучення; експлуатувати міжнар. повітр. лінію згідно з комерц. домовленостями з ін. призначеними А. п.; вільно конкурувати в процесі експлуатації міжнар. повітр. лінії; надавати до Державіаслужби пропозиції щодо змін у відп. угоді з метою найефект. експлуатації міжнар. повітр. лінії. У свою чергу, призначене авіапідприємство зобов'язане також дотримуватися чинного зак-ва України та зак-ва країни, до якої вона здійснює міжнар. регулярні авіарейси, забезпечувати високий рівень безпеки польотів, авіаційної

АВІАЦІЙНА ПОДІЯ

й екол. безпеки та обслуговування пасажирів тощо.

Відповідно до норм міжнар. повітр. права, А. п. має нац. належність до тієї д-ви, гр-ни чи органи якої здійснюють переважне володіння або контроль за його діяльністю. Згідно з нормами нац. зак-ва, А. п. вважатиметься авіакомпанією України, якщо воно перебуває у переважному володінні, тобто якщо понад 50 % акцій статутного капіталу належать юрид. особі, створеній чи зареєстрованій в Україні, та/або гр-нам України. Крім того, має здійснюватися факт. контроль, що означає наявність у більшості керівного складу А. п. гр-нства України.

За формою власності А. п. поділяють на приват., акціонер., держ., напівдерж. тощо. У деяких країнах раніше існувало лише 1 держ. А. п. (напр., «Аерофлот» у СРСР або «ЛОТ» у ПНР). 1-м А. п. на терит. України стала авіакомпанія «Укрвоздухпуть», створена у 1923. Сьогодні осн. А. п. України, які здійснюють міжнар. повітр. перевезення, є «Міжнародні авіалінії України», «Українсько-Середземноморські авіалінії» та ін.

Літ.: *Словарь международного воздушного права* / Под ред. Ю.М. Малеева. М., 1988.

С.О. Мельник

АВІАЦІЙНА БЕЗПЕКА — див. *Незаконні акти в діяльності цивільної авіації*.

АВІАЦІЙНА ПОДІЯ (англ. aircraft accident) — подія, пов'язана з використанням повітр. судна з моменту, коли будь-яка особа піднімається на борт із наміром здійснити політ, до моменту, коли всі особи, які перебували на борту, покинули *повітряне судно*, і під час якої особа загинула чи дістала тілесні ушкодження зі смертельним наслідком або ж серйозні тілесні ушкодження, або повітр. судно зазнало істотного пошкодження конструкції, або виникла ін. загроза безпеці польотів. У міжнар. праві авіаційні події поділяють на катастрофи, аварії, серйозні інциденти та інциденти. Визначення відп. категорії А. п. та порядок її розслідування, як правило, регулюється

внутр. зак-вом відп. д-ви з урахуванням норм міжнар. повітр. права. Питанням А. п. присвячено окр. Дод. 13 *Чиказької конвенції 1944* під назвою «Розслідування авіаційних подій та інцидентів». У розд. 1 цього Дод. уточнюється, що для кваліфікації А. п. немає значення, чи знаходилась особа, яка зазнала ушкоджень, на борту повітр. судна, чи її ушкодження або смерть настали в результаті безпосереднього зіткнення з будь-якою частиною судна, у т. ч. тими частинами, що відокремилися від нього, або від безпосереднього впливу реактивного двигуна. А. п. вважатимуть такою, якщо особа дістала тілесні ушкодження природ. шляхом (напр., унаслідок хвороби) або вони були завдані самому собі чи ін. особою в результаті дій, передбачених, зокрема, Конвенцією про правопорушення та деякі ін. дії, вчинені на борту повітр. судна (Токійська конвенція 1963).

Слід мати на увазі, що не всі пошкодження повітр. судна підпадають під визначення А. п. До таких належать лише ті, що стосуються порушень міцності конструкцій повітр. судна, погіршують його тех. або льотні характеристики чи спричинюють необхідність значного ремонту або заміни пошкодженого елемента судна (напр., крил, шасі тощо). Ін. пошкодження незначного характеру можуть частково підпадати під поняття «авіаційний інцидент», який визначається як подія, що сталася в результаті використання повітр. судна і вплинула або може вплинути на безпеку польотів. До авіаційних інцидентів відносять, напр., пошкодження повітр. гвинтів, незначні вм'ятини або пробоїни в обшивці судна тощо. Повітр. інцидент також не пов'язують із загибеллю або тілесними ушкодженнями пасажирів чи членів екіпажу. У міжнар. повітр. праві іноді вживають поняття «авіаційна аварія», яке, по суті, відповідає визначенню «авіаційний інцидент». Не вважають авіаційним інцидентом випадки, пов'язані з припущеннями щодо загрози безпеці польотів. Отже, поняття «А. п.» та «авіаційний інцидент» не є тождешними.

Гол. метою розслідування А. п. та авіаційних інцидентів Чиказька конвенція 1944 ставить запобігання їм у майбутньому. Конвенція визначає коло д-в, які мають право

брати участь у розслідуванні А. п. До них належать: д-ва місця події, д-ва реєстрації повітр. судна, д-ва-експлуатант та д-ва, що виготовила повітр. судно. Конвенція також регулює питання збереження речових доказів, відповідальності д-ви місця події щодо охорони та видалення повітр. судна з місця події. У розд. 4 Дод. 13 Чиказької конвенції 1944 встановлено порядок здійснення офіц. повідомлення про А. п. всіх зацікавлених д-в і визначено їхню роль та відповідальність у процесі розслідування. Вважається, що розслідування А. п. має починатися в д-ві, де ця подія сталася. Однак за певних обставин така д-ва може передати свої повноваження д-ві реєстрації повітр. судна або д-ві-експлуатанту. Конвенція в цьому разі також регулює випадки, коли А. п. сталася у д-ві, яка не є членом *Міжнародної організації цивільної авіації* (ІКАО). У розд. 5 Дод. 13 Конвенції дано визначення поняття розслідування А. п. як процесу, що проводиться за наявності факту А. п., який охоплює збирання та аналіз інформації про А. п., встановл. причини (причин) її виникнення, підготовку висновків із зазначенням цієї причини (причин) і вироблення рекомендацій щодо запобігання їм у майбутньому. Чиказька конвенція 1944 також детально регулює питання участі в розслідуванні зацікавлених д-в та надання їм права призначати уповноважених представників. Передбачається, що потенц. учасником розслідування А. п., крім вищеназваних, може також виступати д-ва, гр-ни якої дістали в результаті А. п. тяжкі тілесні ушкодження з настанням смерті. Така д-ва отримує також право призначати свого експерта для участі в розслідуванні А. п. В останньому розд. Дод. 13 наведено засоби для запобігання А. п. та надано рекомендації з питань безпеки. Дод. містить також форму остаточного звіту. За правилами, такий звіт спочатку слід направляти всім зацікавленим д-вам для можливого висловлення зауважень, а потім публікувати з доданими до нього зауваженнями й заново направляти всім зацікавленим д-вам. Остаточний звіт про А. п. оприлюднюють у «Збірнику авіаційних подій», що видається ІКАО. Згадана міжнар. орг-ція розробила також документ «Керівництво щодо упередження авіаційних

подій», у якому визначено осн. методи для запобігання А. п.

Питанням розслідування А. п., що сталися на терит. України, присвячено розд. XVII «Розслідування авіаційних подій» (ст. 119—125) Повітр. кодексу України 2011, який розробляти відповідно до Дод. 13 Чиказької конвенції 2011. У ньому регулюються питання гарантування безпеки польотів повітр. суден, повідомлення про А. п., порядок її розслідування, робота на місці А. п., її фінансування та відшкодування тощо. У Кодексі встановлено, що облік А. п., які сталися на терит. України, а також з укр. повітр. суднами за межами України, здійснює Експертна установа з розслідування авіаційних подій. Цей орган зобов'язаний надавати ін. органам держ. регулювання діяльності авіації України та ІКАО відомості про стан безпеки цив. авіації України. Функції цього органу нині здійснює Держ. авіаційна служба при Мін-ві інфраструктури України, яка видає відп. правила і положення, зокрема положення про систему керування безпекою польотів на авіаційному транспорті.

Літ.: *Повітряний кодекс України* // ВВРУ, 2011, № 48—49; *Convention on International Civil Aviation*, Chicago, 7 Dec. 1944 // UNTS, 1948, v. 15; *Словарь международного воздушного права* / Под ред. Ю.М. Малеева. М., 1988; *Малеев Ю.М., Мовчан А.П.* Международное воздушное право // Курс международного права, т. 5. М., 1992.

С.О. Мельник, О.М. Григоров

АВІАЦІЙНИЙ ІНЦИДЕНТ 1959 — справа Міжнар. Суду (МС) ООН про авіаційний інцидент 27.07.1955 (Ізраїль проти Болгарії); рішення від 26.05.1959 // *Case concerning the Aerial Incident of July 27th, 1955 (Israel v. Bulgaria)*, Preliminary Objections (ICJR 1959), яка стосується питань юрисдикц. континуїтету між МС ООН та Пост. палатою міжнар. правосуддя (ППМП).

27.07.1955 цив. літак ізраїльської авіакомпанії «Ель Ал», здійснюючи регулярний міжнар. рейс, без дозволу залетів до повітр. простору Болгарії і був збитий літаком болг. ВПС. Загинули всі, хто перебував на борту літака. Двостор. переговори з

приводу інциденту не привели до прийнятного для обох сторін результату, і Ізраїль у 1957 звернувся до Суду. Як на підставу для розгляду справи Ізраїль послався на декларацію Болгарії 1921 про визнання обов'язкової юрисдикції ППМП (далі — Декларация 1921) та свою декларацію 1956. Болгарія заперечувала юрисдикцію Суду в цій справі, посилаючись на те, що з розпуском ППМП декларація втратила чинність. Перед Судом постало питання, чи застосовується ч. 5 ст. 36 Статуту Суду до Декларации 1921, адже Болгарія не брала участі в *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* і не була д-вою — засновницею ООН, а прийнята до неї лише у 1955.

Суд, по-перше, вказав на істотні відмінності в позиції д-в — засновниць ООН та ін. д-в, що стали членами ООН пізніше. Така відмінність стосується насамперед питання, врегулювання якого є предметом ч. 5 ст. 36, а саме переходу до МС ООН декларацій про визнання обов'язкової юрисдикції ППМП після її розпуску. Щодо д-в — засновниць ООН, то дія цього положення полягає у трансформації згоди на обов'язкову юрисдикцію ППМП у згоду на таку юрисдикцію МС ООН. Щодо ін. д-в, то ця трансформація не може відбутися з огляду на значний проміжок часу між розпуском ППМП (1946) та прийняттям ними зобов'язань згідно зі Статутом МС ООН, тобто набуттям членства в ООН. Відповідно до своєї природи та цілей перехідне положення ч. 5 ст. 36 застосовується лише до ситуації з визнанням обов'язкової юрисдикції Суду д-вами — засновницями ООН. Щодо ін. д-в це положення за відсутності їхньої згоди не може ані зберегти, ані трансформувати їхню початкову згоду на юрисдикцію ППМП. Її розпуск звільнив їх від зобов'язань за цією згодою, адже предмет таких зобов'язань зник. На думку Суду, ч. 5 ст. 36 обумовлює чинність декларацій про визнання обов'язкової юрисдикції ППМП 2 критеріями: 1) д-ва, що зробила декларацію, має бути учасницею Статуту МС ООН; 2) така декларація має залишатися чинною. Оскільки Декларация 1921 втратила чин-

ність до прийняття Болгарії у члени ООН, то 2-го критерію в цій справі не дотримано. Відповідно Суд 12 голосами проти 4 визнав відсутність юрисдикції розглядати цю справу.

У цій справі перед Судом постало непросте завдання як з юрид., так і політ. погляду. Перші роки функціонування Суду відзначилися проблематикою континуїтету між ним та ППМП у сфері визнання обов'язкової юрисдикції. І якщо стосовно д-в — засновниць ООН вирішення таких проблем було визначено ще під час Конф. в Сан-Франциско, то щодо ін. д-в (кол. д-в — союзниць Німеччини у II світ. війні) їхній континуїтет залишився невизначеним, адже їх прийняття у члени ООН відбувалося значно пізніше 1946. Суд, по суті, як справедливо зазначили судді *Лаутерпахт*, *Ку* та *Спендер* у спільній окр. думці, до положень ч. 5 ст. 36 додав 2 вимоги щодо чинності декларацій про визнання юрисдикції ППМП: 1) д-ва-декларант має бути д-вою — засновницею ООН; 2) д-ва має бути учасницею Статуту Суду до розпуску ППМП, тобто до 18.04.1946. У політ. плані перед Судом упродовж наст. 30 років постала проблема віднайдіння хиткого балансу між 2 ворожими політ. блоками. Після справи *Протока Корфу* 1949 жодна із соціаліст. д-в ніколи не робила заяв про невизнання обов'язкової юрисдикції МС ООН.

Літ.: *Cot J.-P.* L'arrêt de la C.I.J. dans l'affaire relative à l'Incident aérien du 27 juillet 1955 (Israël c. Bulgarie) // AFDI, 1959, v. 5, N 5; *Gross L.* The Jurisprudence of the World Court: Thirty-Eighth Year (1959) // AJIL, 1963, v. 57; *Loo Shin Mun J.* «...Still in Force...»: A Study of Article 36, Paragraph 5 of the Statute of the International Court of Justice // Singapore Law Review, 1970, v. 2; *Donahue B.* Attacks on Foreign Civil Aircraft Trespassing in National Airspace // Air Force Law Review, 1989, v. 30.

О.Ю. Водяніков

АВІАЦІЙНИЙ ІНЦИДЕНТ 2000 — справа МС ООН про авіаційний інцидент 10.08.1999 (Пакистан проти Індії); рішення від 21.06.2000 // Case concerning the Aerial Incident of 10 August 1999 (Pakistan v. India), Jurisdiction of the Court (ICJR 2000), в якій розглянуто питання юрисдикції і, зокрема, тлумачення та застосув. декларацій про визнання обов'язкової юрисдикції Суду.

10.08.1999 індійською ракетою було збито пакистан. військ. літак з 16 військово-

службовцями на борту, який, згідно з твердженнями Пакистану, здійснював «звичайний тренувальний політ» у власному повітр. просторі. 21.09.1999 Пакистан порушив провадження в МС ООН проти Індії, стверджуючи, що ці дії Індії є порушенням її зобов'язання щодо утримання від погрози силою чи застосув. сили згідно з ч. 4 ст. 2 Статуту ООН, положень Угоди про запобігання порушенням повітр. простору 1991 між Пакистаном та Індією і зобов'язань за звичаєвим міжнар. правом щодо незастосув. сили та поважання суверенітету д-в. На думку Пакистану, підставами юрисдикції Суду в цій справі є ч. 1 і 2 ст. 36 Статуту Суду та декларації про визнання обов'язкової юрисдикції Суду, зроблені обома сторонами. Індія заперечувала юрисдикцію Суду, вказавши, зокрема, що Пакистан не надав докази щодо існування чинної угоди, яка встановлювала б таку юрисдикцію у цій справі, а застереження Індії, зроблені в її декларації про визнання юрисдикції Суду, вилучають з-під його обов'язкової юрисдикції всі спори, сторонами яких є Індія та будь-яка д-ва, що була чи є членом Британ. *Співдружності Націй* (далі — Співдружність). Згодом сторони погодилися, щоб Суд окремо розглянув питання юрисдикції, і лише після цього надати аргументи по суті справи. На підтримку своїх аргументів Пакистан послався на: ст. 17 Заг. акта про мирне вирішення міжнар. спорів 1928 (далі — Заг. акт 1928); декларації сторін відповідно до ч. 2 ст. 36 Статуту Суду; ч. 1 ст. 36 Статуту Суду. Індія заперечила ці підстави юрисдикції.

Дослідивши наведені сторонами аргументи, Суд зазначив, що питання чинності Заг. акта 1928 неодноразово поставало в його практиці в ін. справах. Суд, як і у справі про *Континентальний шельф Егейського моря*, відмовився розглядати це питання по суті, вказавши, що, відповідно до повідомлення Індії від 18.09.1974, вона не є його учасником. З цього повідомлення випливає, що Індія не була стороною цього Акта як незалеж. д-ва. Навіть якщо припустити, що Індія була зобов'язана цим Актом, це повідомлення переслідувало ту саму мету, що й повідомлення про *денонсацію*, як це передбачено ст. 45 Акта, і тому в будь-якому разі вона не може вважатися зобов'язаною ним.

Суд розглянув також застереження Індії щодо спорів з д-вами, котрі є чи були членами Співдружності, яке Пакистан заперечував на тій підставі, що воно суперечить принципу суверен. рівності (див. *Суверенної рівності держав принцип*) та «всій сукупності прав і обов'язків членів ООН». На думку останнього, це застереження втратило своє значення, адже Співдружність було засновано на ідеї, що міжнар. право не застосовується у відносинах між д-вами-членами через особл. відносини між ними. Однак Суд не погодився з цим, наголосивши, що його юрисдикція за ч. 2 ст. 36 Статуту виникає тільки в межах, в яких її було визнано відп. д-вою, адже декларація про визнання обов'язкової юрисдикції є актом одностор. факультативного характеру, який д-ва робить на власний розсуд. При цьому вона має право обумовити визнання юрисдикції певними умовами чи застереженнями, у т. ч. обмежити своє визнання юрисдикції *ratione personae*. Щодо застереження Індії про спори з д-вами, які є чи були членами Співдружності, то Суд вказав, що з моменту набуття незалежності Індія 4 рази визнавала обов'язкову юрисдикцію Суду і щоразу відп. декларація містила таке застереження. Тому, хоча істор. причини, що зумовили внесення таких застережень до таких декларацій, могли змінитися чи зникнути, такого роду міркуванням не можна віддавати перевагу щодо наміру д-ви, що їх зробила, і Суд зобов'язаний додержуватися їх. Оскільки Пакистан є д-вою — членом Співдружності, Суд не має юрисдикції у цій справі згідно з ч. 2 ст. 36 Статуту Суду. Суд також відкинув позицію Пакистану, згідно з якою Індія не може посилатися на своє застереження через дію принципу *естопеля* щодо зобов'язання обох д-в вирішувати спори між ними мирн. способами. Суд вказав, що таке зобов'язання означає вирішення спору способом, який має бути узгоджений 2 д-вами, і, отже, в такому разі сторони можуть обрати ін. спосіб вирішення цього спору.

Водночас Суд зробив низку узагальнень, що мають велике значення для тлумачен-

АВТЕНТИЧНИЙ ТЕКСТ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

ня низки принципів і норм міжнар. права: 1) існує визначальна відмінність між визнанням д-вою юрисдикції Суду та відповідністю конкрет. дій міжнар. праву, і, незалежно від такого визнання, д-ви в будь-якому разі несуть міжнар.-правову відповідальність за дії, що порушують права ін. д-в; 2) суд. вирішення міжнар. спорів, задля чого було створено Суд, є лише альтернативою безпосередньому і дружньому вирішенню спорів між д-вами; 3) відсутність юрисдикції Суду не звільняє д-ви — сторони спору від обов'язку вирішувати свої спори мирн. шляхом, хоча вибір способів вирішення таких спорів залишається за сторонами згідно зі ст. 33 Статуту ООН. Відповідно 14 голосами проти 2 Суд вирішив, що в нього немає юрисдикції розглядати цю справу.

Лит.: *Crook J.* 2000 Judicial Activity of the International Court of Justice // AJIL, 2001, v. 95; *Dempsey P.* Flights of Fancy and Fights of Fury: Arbitration and Adjudication of Commercial and Political Disputes in International Aviation // GJCL, 2004, v. 32; *Thompson-Barrow C.* Member States of the Commonwealth: Their Relationship with the International Court of Justice // Commonwealth Law Bulletin, 2007, v. 33.

О.Ю. Водяніков

АВТЕНТИЧНИЙ ТЕКСТ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ (грец. *αυθεντικός* — справжній, істинний, той, що походить із першоджерел) — остаточно узгоджений за результатами переговорів текст міжнар. договору, що не підлягає подальшим змінам. Встановл. А. т. м. д. здійснюється уповноваженими на це особами і є однією із стадій укладання міжнар. договору (див. *Договір міжнародний*). Відповідно до ст. 10 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, порядок встановл. А. т. м. д. визначається самим договором або ж узгоджується між договір. сторонами. Якщо процедура визначення А. т. м. д. не передбачено у договорі, її може бути здійснено шляхом *підписання міжнародного договору*, підписання *ad referendum* (умовне підписання, що передбачає подальше його затвердження) або *парафування* (проставлення ініціалів уповноважених осіб на тексті договору). Такі форми встановл. А. т. м. д. мо-

жуть застосовуватися як до власне тексту договору, так і до заключного акта конф., що містить текст такого договору. Напр., обидві Віден. конф. щодо права міжнар. договорів завершилися підписанням усіма учасниками їхніх заключних актів, що засвідчило автентифікацію текстів відп. конвенцій. У цьому разі підписання означало автентифікацію тексту договору й не розглядалося як висловлення згоди на його обов'язковість (див. *Згода на обов'язковість договорів*).

У сучас. практиці укладання міжнар. договорів набули поширення й ін. методи встановл. А. т. м. д. Насамперед це стосується договорів, які приймаються міжнар. орг-цією. Встановл. автентичності в такому разі нерідко відбувається внесенням тексту договору в *резольцію міжнародної організації* або його підписанням компетентною особою цієї орг-ції. Так, конвенції, ухвалені на конф. *Міжнародної організації праці* (МОП), підписують голова Конф. та ген. директор Орг-ції (ст. 19 Статуту МОП). Підпис зазначених осіб виконує функцію встановл. А. т. м. д.

Факт визначення А. т. м. д. як такий не породжує юрид. зобов'язань для сторін договору, а лише засвідчує те, що його текст є остаточно узгодженим. Однак у доктрині підтверджується, що узгоджений текст договору, який відображує практику д-в, за певних обставин здатний впливати на формування звичаєвих норм міжнар. права (див. *Звичай міжнародно-правовий*).

Учасники міжнар. договору можуть укладати такий договір з 1 автентичним текстом, з автентичними текстами мовами сторін або з автентичним текстом мовою, про яку вони домовилися. Двостор. міжнар. договори здебільшого укладаються обома мовами сторін, кожний із цих текстів визнається автентичним. Для *багатосторонніх міжнародних договорів* сьогодні не існує загальноприйнятої мови їх укладання. У Середньовіччі традиційно такою мовою виступала лат., у новітні часи дипл. мовою стала франц. Останньою, зокрема, було укладено *Гаазькі конвенції про закони та звичай війни 1899 і 1907*. На початку 20 ст. франц. мова почала втрачати своє монополне становище. Так, *Статут Ліги Націй 1919* укладено франц. та англ. мовами,

обидва тексти мали однакову юрид. силу. Сучас. універс. міжнар. договори, що укладаються в межах ООН, здебільшого мають автентичні тексти 6 мовами (англ., араб., ісп., кит., рос. та франц.). Можливість існування в багатостор. договорах кількох автентичних текстів підтверджує принцип рівності мов, свідчить про універсалізацію міжнар. права та відповідає принципу суверен. рівності д-в. Якщо договір укладається кількома мовами, то в його заключних статтях вказують, які саме тексти є автентичними, який текст має переважну силу в разі розбіжностей, а також які з них мають ін. правовий статус (офіц. переклад). Передбачається, що кожний з автентичних текстів договору, укладеного кількома мовами, має одне й те саме значення і однакову юрид. силу. Тлумачення таких договорів зумовлюється певними особливостями, передбаченими у ст. 33 Віденської конвенції про право міжнар. договорів 1969 (див. *Тлумачення міжнародних договорів*).

Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 регулює питання надання повноважень щодо підготовки тексту міжнар. договору та встановл. його автентичності (ст. 5, 6), передбачає, що офіц. переклад укр. мовою багатостор. міжнар. договорів України здійснюється МЗС України (ст. 21), а також те, що останній є обов'язковим для використання на терит. України.

Літ.: *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий. М., 1997; *Лукашук И.И.* Современное право международных договоров. Т. 1. Заключение международных договоров. М., 2004; *Евинтов В.И.* Многоязычные договора в современном международном праве. К., 1981; *Villiger M.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009; *Aust A.* Modern Treaty Law and Practice. Cambridge, 2007; *Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 р.* // ВВРУ, 2004, № 50.

С.О. Мельник

АГЕНТ ДИПЛОМАТИЧНИЙ (лат. *agens* — діючий, що діє; грец. *diplomata* — аркуш, складений удвоє) — закріплена *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* (ст. 1(е)) ustalена назва *глав дипломатичних представництв* д-ви (*послів*, посланників, *повіренних у справах*), а також членів дипл. персоналу представництва. У своїй сукупності А. д. утворюють *дипломатичний корпус* д-ви перебування. Маючи однако-

вий міжнар.-правовий статус, насамперед щодо *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, А. д. різняться між собою винятково за старшинством відповідно до протоколу, церемоніалу й етикету. Традиційно, особливо після ухвалення *Віденського регламенту 1815*, яким було кодифіковано *дипломатичні класи* глав дипл. представництв, лише останні вважалися А. д. Однак із поступовим усвідомленням того, що члени дипл. персоналу є не лише супроводом посла, а й беруть безпосередню участь у здійсненні функцій *дипломатичного представництва*, цих осіб у практиці д-в також почали відносити до категорії А. д. Тривалий час статус А. д. регламентувався міжнар. звичаєвим правом, сьогодні він регулюється *Віден. конвенцією 1961*. А. д., як правило, не можуть бути гр-ни д-ви перебування. Д-ва має право на власний розсуд призначати своїх А. д.; разом з тим для призначення А. д. у статусі глави дипл. представництва потрібна попередня згода д-ви перебування (*агреман*); крім того, до відома останньої мають заздалегідь доводитися прізвища *військових аташе* (військ.-морських, військ.-повітр., аташе з питань оборони). Припинення діяльності А. д. відбувається за їхнім власним бажанням, згідно з рішенням д-ви, що акредитує А. д., після відповід. нотифікації д-ви перебування, іноді — з ініціативи останньої шляхом оголошення А. д. небажаною особою (*persona non grata*). Здебільшого А. д. є дипл. працівниками системи органів *дипломатичної служби* (кар'єрні дипломати), які обіймають посади у зовнішньополіт. відомстві та закорд. дипл. установах на основі принципу ротатії. У деяких д-вах главами дипл. представництв нерідко стають впливові політ. діячі або особи, які підтримували виборчу кампанію глави д-ви. Іноді на дипл. посади *аташе* з питань культури, інформації (прес-аташе) А. д. призначаються працівники профільних мін-в. Відповідно до загальноприйнятої практики, протокольним підрозділом МЗС д-ви перебування А. д. видаються спец. дипл. картки, що посвідчують їх право користуватися дипл. привілеями та іму-

нітетами, а також публікується перелік акредитованих у країні А. д.

У зак-ві України термін А. д. не вживають. Натомість використовують ширше поняття — дипл. працівник — для означення держ. службовця, що виконує дипл. або конс. функції в Україні чи за кордоном і має відп. *дипломатичний ранг* (ст. 1 *Закону України «Про дипломатичну службу» 2001*). Порядок його присвоєння і позбавлення визначається Законом України «Про дипломатичні ранги України» 2002. А. д., які перебувають у довготерміновому відрядженні, видаються *дипломатичні паспорти*. У закорд. дипл. установах України А. д. обіймають такі посади (за старшинством): *посол* (пост. представник при міжнар. орг-ції), *генеральний консул*, радник-посланник (заст. пост. представника при міжнар. орг-ції), радник, *консул*, аташе з питань оборони (*військовий аташе*), 1-й секретар, віце-консул, 2-й секретар, 3-й секретар, *аташе* (ст. 12 *Закону про дипл. службу 2001*). Посол (пост. представник при міжнар. орг-ції) призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за поданням міністра закорд. справ. Укази Президента з цих питань скріплюються підписами прем'єр-міністра та глави зовнішньополіт. відомства (ст. 13 *Закону про дипл. службу 2001*).

Подання щодо зазначених кандидатур вносяться Президентові після консультацій у Комітеті у закорд. справах ВР України. На практиці такі консультації мають неформ. характер і не передбачають права вето останнього. Призначення А. д. на решту дипл. посад здійснює міністр закорд. справ; при цьому кандидатури на посади ген. консула, радника-посланника і радника дипл. представництва України мають попередньо погоджуватися з Президентом (Указ Президента «Про деякі питання керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави» 2008).

У ширшому розумінні під А. д. (дипломатом) мають на увазі посад. особу, на яку офіц. покладено здійснення на пост. чи тимчас. основі зовнішньополіт. функцій,

насамперед підтримання відносин з іноз. д-вами.

Літ.: *Nascimento e Silva G.E.* Diplomacy in International Law. Leiden, 1972; *Satow E.M.* Guide to Diplomatic Practice. London, 1979; *Сандровский К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Блищенко И.П.* Дипломатическое право. М., 1990; *Blum Y.Z.* Diplomatic Agents and Missions // EPIL, 1992, v. I; *Демин Ю.Г.* Статус дипломатических представительств и их персонала. М., 1995; *Denza E.* Diplomatic Law. A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008.

А.Я. Мельник

АГО (Ago) Роберто (26.05.1907, м. Віджевано, пров. Павія, Італія — 24.02.1995, Женева, Швейцарія) — італ. правознавець, дипломат, видатний фахівець з міжнар. права, суддя МС ООН.

А. навчався в ун-ті м. Неаполя і здобув у ньому дипломи д-ра юриспруденції (1929) та д-ра політ. наук (1930). Розпочав свою профес. діяльність 1930 стажистом-стипендіатом в ун-ті м. Праги (Чехія). Того ж року почав викладати міжнар. право та колон. право в ун-ті м. Кальярі на о. Сардинія (1930—33), а потім в ун-ті м. Мессіна на о. Сицилія (1933—34). У 1932 А. стає стипендіатом *Гаазької академії міжнародного права*, «вільним доцентом» з міжнар. права та міжнар. приват. права. Ще раніше, у 1929, він прослухав у цій Академії курс міжнар. права, який читали А. Фердросс та А. Кавальєрі. Ці видатні представники позитивіст. школи міжнар. права, а також Д. Анцилотті, справили значний вплив на його погляди з цього важливого напрямку науки, хоча згодом він відійшов від нього, створивши власну школу т. з. «спонтанного міжнародного права».

У 1934 А. обирають на посаду проф. ун-ту м. Катанії (о. Сицилія), де він очолює каф. міжнар. права, а 1935 переходить на таку саму каф. в ун-т м. Генуї і працює там до 1938 включно, читаючи водночас курс констит. права. А. стає визнаним у міжнар. праві авторитетом, входить до ред. ради журналу «Міжнародне право» (*Rivista di diritto internazionale*), залучається до роботи в Ін-ті законодав. досліджень, а 1936 італ. уряд призначає його радником при *Постійній палаті міжнародного правосуддя*. У період 1938—56 А. обіймає посаду проф. міжнар. права ун-ту м. Мілана, а з

1956 по 1982 очолює каф. міжнар. права ун-ту в Римі.

У 1936 А. запрошують прочитати курс лекцій з міжнар. права в Гаазькій академії на тему «Загальні норми колізії законів». Його публікація дістала схвальну оцінку, особливо завдяки використанню численних міжнар. договорів і зак-ва багатьох країн Європи та Америки, а також наведенню джерел країн Схід. Європи. Серед перших його праць була й публікація чес. мовою: «Konflikty Zakonu, platnych v rísných oblastech Československé republiky» (Конфлікти законів, чинних у різних областях Чехословацької Республіки, 1931). У 1939, 1955, 1971 та 1983 А. знову читає в цій Академії курси лекцій на теми відповідно: «Міжнародний делікт»; «Юридична наука і міжнародне право»; «Право міжнародних договорів у світлі Віденської конвенції»; «Міжнародне право в концепції Гроція». А. стає вже співдиректором-видавцем журналу «Міжнародне право», гол. ред. «Comunicazioni e Studi» (Повідомлення та дослідження) Ін-ту міжнар. права Ун-ту Мілана, гол. ред. «La Comunità internazionale» (Міжнародне співтовариство) та президентом Т-ва Італії щодо міжнар. орг-ції.

Відома діяльність А. в *Комісії міжнародного права ООН* (1956—79) як її члена та президента (1964—65). За оцінкою кол. президента МС ООН С.М. Швобеля, його робота в ній була «різномісною й неперевершеною». Безумовною його заслугою була підготовка в Комісії 8 доповідей на тему «Міжнародний протиправний акт держави як джерело міжнародної відповідальності», а також висвітлення проблем кодифікації для розвитку міжнар. права. Про це свідчить опубл. низки його праць: «L'evoluzione della Comunità internazionale e la codificazione del suo diritto» (Еволюція міжнародного співтовариства і кодифікація міжнародного права, 1967); «La codification du droit international et les problèmes de sa réalisation» (Кодифікація міжнародного права і проблеми його реалізації, 1968); «La fase conclusiva dell'opera di codificazione del diritto internazionale» (Заключна стадія діяльності у сфері кодифікації міжнародного права, 1968); «Historique de l'aure accomplie jusqu'ici en ce qui concerne la codification du sujet de la responsabilité internationale des Etats»

(Історичний аспект, що стосується кодифікації міжнародної відповідальності держав, 1969) та ін.

У період 1946—78 А. — глава делегації Італії на конф. Міжнар. орг-ції праці (МОП) та представник уряду в Міжнар. бюро праці, президент Адм. ради МОП (1954—55 і 1967—68), президент Комітету вільних профспілок МОП (1961). У 1952 Рада Європи призначає його членом комісії з 5 юристів для редагування проекту Конституції Європи. Він очолює італ. делегацію на Женев. конф. ООН з морського права (1958—60), Віден. конф. ООН з дипл. зносин (1961), Віден. дипл. конф. з конс. зносин (1963), обирається головою Віден. конф. ООН з права міжнар. договорів (1968—69). З 1975 очолює правління Гаазької академії міжнар. права, активно працює в Ін-ті міжнар. права (з 1939) і в період 1992—93 стає його директором.

Як радник і представник уряду Італії А. брав участь у розгляді низки справ у міжнар. суд. органах: член ряду міжнар. арбітр. судів, суддя *ad hoc* МС ООН у спорі Гондурас проти Нікарагуа (1959—60), президент кількох арбітр. трибуналів у спорах: Франція проти Саару (1954—56); Франконім. розрахунки згідно з Договором щодо регулювання саарських питань (з 1957); Франції та США з тлумачення Повітр. угоди 1946 та ін. Він президент або член ряду пост. арбітр. комісій з примирення і розслідування (Швейцарія — Голландія, Італія — Швейцарія, Швейцарія — ЦЕРН (CERN), Франція — Швеція, Чилі — Польща, Уругвай — Швеція та ін.). У 1979 А. обирають суддею МС ООН, і на цій посаді він працює до кінця життя.

За багатогранний внесок у теорію і практику міжнар. права *Американське товариство міжнародного права* обирає А. своїм почесним членом, а ун-ти міст Парижа, Женеви та Ніцци — почесним д-ром. У 1992 за видатні заслуги у сфері міжнар. права Гаазька академія міжнар. права присуджує йому Премію миру. Р. Дженнінг, кол. президент МС ООН, у «Нарисах на честь Роберто Аго», які вийшли з нагоди його 80-річчя, висловився про нього так: «Роберто Аго є

юристом-міжнародником, який виділявся серед інших рядом своїх властивостей як учений і публіцист, учитель, консультант урядів і міжнародних організацій, творець права в Комісії міжнародного права ООН, адвокат і суддя. Він засвоїв уміння, як саме поєднувати спеціальну майстерність із чутливістю до політичної практики».

Особливо слід підкреслити роль А. як основоположника теорії спонтанного міжнар. права. Слід зазначити, що автором самої ідеї спонтанного міжнар. права був М. Джуліано. Однак А. переробив її, подавши власну концепцію, в якій враховано наслідки Другої світової війни і яка внесла істотні корективи в позитивіст. доктрину міжнар. права. Саме в цих умовах він звернув увагу на праці М. Джуліано, який прагнув поєднати істор. матеріалізм з реалістичною школою права, вважаючи, що право твориться д-вами і спонтанно виникає між ними як ідеол. надбудова в екон. відношеннях певних сусп.-в. Сумніви, які тяжіли над А. щодо виняткового тлумачення міжнар. права з позицій позитивізму, та незгода його в цьому плані з ідеол. складовою М. Джуліано зумовили прийняття ним компромісного рішення: відкинути в міжнар. праві як войовничий позитивізм, так й ідеол. екстремізм М. Джуліано. Своє розуміння міжнар. права А. представив у вигляді ориг. концепції, в якій намагався розкрити його природу і сутність на основі критерію спонтанності. «Спонтанне міжнародне право», на його думку, є чинним правом, що виявляється індуктивним методом, тобто не створюється д-вами, а наука міжнар. права має сформулювати його завдання. У зв'язку з цим вирішальне значення в розвитку міжнар. права належить звичаєвому праву, і тому його природа і сутність визначаються цим чинником. Цю концепцію міжнар. права він розвиває в італ., нім., амер., ісп., франц. та ін. виданнях: «Diritto Positivo e Diritto Internazionale» (Позитивне право та міжнародне право, 1955); «Der Begriff des Positiv Rechts in der Völkerrechtstheorie» (Поняття позитивного права в теорії міжнародного права, 1957);

«Positive Law and International Law» (Позитивне право та міжнародне право, 1957); «Derecho positivo y derecho internacional» (Позитивне право та міжнародне право, 1956); «Droit positif et droit international» (Позитивне право та міжнародне право, 1957) та ін. Ці публікації сприяли поширенню в науці міжнар. права концепції спонтанного міжнар. права, яка є спробою підійти з дещо нових позицій до розуміння сучас. тенденцій міжнар.-правового розвитку.

А. є автором численних монографій, підруч., наук. статей, доповідей для спеціаліз. установ ООН та ін. міжнар. орг-цій. Найвідоміші серед них: «Studi di diritto internazionale privato» (Дослідження міжнародного приватного права, 1932); «Teoria del diritto internazionale privato. Parte generale» (Теорія міжнародного приватного права. Загальна частина, 1934); «Lezioni di diritto internazionale privato» (Лекції з міжнародного приватного права, 1939); «Diritto internazionale della neutralità corso» (Міжнародне право нейтралітету, 1934—40); «Lezioni di diritto internazionale» (Лекції з міжнародного права, 1943); «Scienza giuridica e diritto internazionale» (Юридична наука та міжнародне право, 1950); «Les Etats et les organisations internationales» (Держави та міжнародні організації, 1961); «Document de travail sur responsabilité internationale des Etats» (Робочий документ з міжнародної відповідальності держав, 1962); «State Responsibility: Report» (Відповідальність держави. Доповідь, 1963); «La cooperation internationale dans la domaine du droit international public» (Міжнародне співробітництво у сфері міжнародного публічного права, 1966); «Sur l'interprétation l'article 24 de la Convention de Berne sur la protection de la propriété littéraire et artistique» (Тлумачення статті 24 Бернської конвенції щодо охорони літературної та художньої власності, 1967); «L'origine de la responsabilité internationale» (Виникнення міжнародної відповідальності, 1970); «Les Nations Unies vingt-cinq ans après» (ООН через двадцять п'ять років, 1970); «Le fait illicite international, source de responsabilité des Etats» (Неправомірна міжнародна поведінка як джерело відповідальності держав, 1971); «Pluralism and the Origins of the International Community» (Плюралізм і виникнення міжна-

родного співтовариства, 1977); «The First International Communities in the Mediterranean World» (Перші міжнародні співтовариства в Середземноморському світі, 1982); «Positivism» (Позитивізм, 1997).

Значну увагу А. приділив також популяризації міжнар.-правових доктрин провідних учених 20 ст., зокрема, був співорганізатором видання праць на честь Томазо Перрассі, Поля Гугенхейма, Поля Ройтера, Шабтая Розена, Мішеля Віраллі та ін.

Літ.: *Valticos N.* Roberto Ago (1907—1995) // *AJIL*, 1995, v. 89; *Essays in Honour of Roberto Ago*, v. I—IV. Milan, 1987; *Eyffinger A., Witteveen A., Bedjaoui M.* La Cour internationale de Justice 1946—1996. London, 1999.

В.Г. Буткевич

АГРЕМАН (франц. *agrement* — згода) — згода д-ви перебування щодо призначення особи на посаду *глави дипломатичного представництва* ін. д-ви. Запит щодо одержання А. є однією зі стадій акредитування глави дипл. представництва. Відп. процедура регулюється міжнар. договір. і звичаєвим правом. Зокрема, згідно зі ст. 4(1) *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, «акредитуюча держава має бути впевнена в тому, що держава перебування надала А. особі, яку вона передбачає акредитувати як главу представництва у цій державі». Запит на А. та його отримання здійснюється дипл. каналами через МЗС і посольства д-в-контрагентів. Найчастіше запит А. оформлюють письмово у формі *вербальної ноти* і супроводжують біограф. довідкою про особу, яку планують призначити главою дипл. представництва. В останній, як правило, вказують такі відомості: дату народження, освіту, осн. етапи службової діяльності, сімейний стан тощо. Вона є неофіц. документом, що вноситься на розгляд без підпису, дати і печатки. Відповідь на запит А. здебільшого надається так само у формі ноти зовнішньополіт. відомства д-ви перебування. Як правило, це відбувається у розумно короткий термін (у середньому розгляд триває бл. місяця). Затримка з відповіддю може розцінюватися як небажання д-ви перебування приймати представленого їй кандидата. Остання може також у прямій формі відмовити в наданні А., оголосивши кандидата на посаду глави дипмісії неприйнятною (небажаною) особою (*persona non grata*). Згідно з устале-

ною міжнар. практикою, факт запиту А., а також відмови в його видачі не розголошуються. Відповідно до ст. 4(2) Віден. конвенції 1961, д-ва перебування не зобов'язана повідомляти д-ву, що акредитує, про мотиви ненадання А. Натомість отримання А. означає, що запропонована кандидатура на посаду глави дипл. представництва є бажаною особою (*persona grata*) для сторони, що приймає. Одержання А. є необхідною передумовою для наст. кроків згідно з внутр. правом д-ви щодо призначення відп. особи (в Україні — ухвалення Указом Президента). Відп. інформація, як правило, публікується в засобах масової інформації. Вважається, що надання А. або відмова у його наданні мають персон. характер і стосуються лише особи дипл. агента. Відп. рішення д-вами перебування не має розглядатися у заг. контексті двостор. відносин між д-вами-контрагентами. Отримання А. є передумовою для подальшої стадії акредитації глави дипл. представництва — оформлення *вірчої грамоти*.

Запит на А. робиться лише щодо глав дипл. представництв. Для ін. дипл. агентів процедуру отримання А. не передбачено. Їх призначають у порядку нотифікації д-ви перебування. Згідно зі ст. 10 (а) Віден. конвенції 1961, МЗС повідомляють про призначення співробітників дипл. представництва, їх прибуття та припинення функцій. При цьому передбачається, що таке повідомлення має здійснюватися, за можливості, заздалегідь. Існує окр. категорія дипл. працівників, яка, хоча й не потребує отримання А., однак згідно з усталеюною практикою може вимагати попереднього схвалення відп. кандидатури д-вою перебування до призначення на посаду. Такий порядок застосовують до військ., військ.-морських і військ.-повітр. аташе (ст. 7 Віден. конвенції 1961).

Літ.: *Сандровский К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Блищенко И.П.* Дипломатическое право. М., 1990; *Демин Ю.Г.* Статус дипломатических представительств и их персонала. М., 1995; *Denza E.* Diplomatic Law: A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008.

С.О. Мельник

АГРЕСІЯ

АГРЕСІЯ (лат. *aggressio* — напад) — застосування збройних сил однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або будь-якої іншої дії, несумісної з цілями ООН. Агресія є порушенням обов'язку всіх держав утримуватися від їхньої міжнародної відносини від загрози силою чи її застосування.

Поняття «агресія» виникло у міжнародному праві в період між двома світовими війнами в процесі розроблення принципу заборони агресивної війни. Сама ідея утвердження цього принципу знайшла свій вияв у низці документів Ліги Націй, зокрема в проекті Договору про взаємну допомогу 1923 (не набув чинності) і Декларації про агресивну війну 1927, де агресивна війна кваліфікувалася як «міжнародний злочин». Статут Ліги Націй зобов'язував її членів не вдаватися до війни, доки не використано всі мирні засоби розв'язання спору (ст. 12).

1-ю багатосторонньою угодою, що містила заборону агресивної війни, став Паризький пакт 1928 (див. *Пакт Бріана—Келлога*). У ньому проголошувалася відмова від війни як засобу врегулювання міжнародних спорів і визнавалося за необхідне розв'язувати будь-які спори мирними засобами (ст. 1, 2). У міжнародному праві це стало заборонаю агресивної війни, що замінила існуюче доти право на війну — *ius ad bellum*, за яким держава сама вирішувала, як її здійснювати своє право на самооборону (самозахист) і застосувати репресалії у разі спору з іншою державою. Паризький пакт, однак, не містив ні визначення агресивної війни, ні спеціальних процедур мирного розв'язання конфліктів. На той час у межах Ліги Націй не було узгоджено поняття «агресія», яке охоплювало б не лише прямі та відкриті воєнні дії, а й різні опосередковані засоби агресії. Цю проблему певною мірою намагався розв'язати СРСР, запропонувавши Лізі Націй визначення агресії (1933), проте воно не було прийняте. Після Другої світової війни на принципі Паризького пакту про заборону агресивної війни ґрунтувалися Статут Міжнародного воєнного трибуналу для суду над голландськими воєнними злочинцями європейських країн Осі (див. *Нюрнберзький процес*) і Міжнародний воєнний трибунал для

Далекого Сходу (див. *Токійський процес*) та їхні вироки.

Нюрнберзький трибунал було наділено правом судити й карати осіб, які, діючи в інтересах європейських країн Осі, скоїли злочини проти миру, а саме — здійснювали планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни чи війни з порушенням міжнародних договорів, угод і заповідей або брали участь у спільному плані чи закомандуванні, спрямованих на здійснення будь-якої з вищезазначених дій. Крім того, визначення подій, пов'язаних зі скоєнням злочинів проти миру, містилося в Законі № 10 Контр-ради про покарання осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру і проти людяності, та вироках трибуналів, які проводили судові процеси над іншими воєнними злочинцями в Німеччині (Статут Нюрнберзького трибуналу увійшов до цього Закону як його складова).

У розділі 1 обвинувального вироку Трибуналу, зокрема в межах виконання плану щодо анулювання *Версальського договору* та підготовки до наступних агресивних дій, вказано такі заходи: а) таємне переозброєння, у т. ч. підготовку військ, персоналу, виробництво боєприпасів та створення військ-повітряних сил; б) вихід з Міжнародної конференції із роззброєння та Ліги Націй; в) прийняття закону про військову службу, в якому передбачалася в мирний час чисельність армії у 500 тис. осіб; г) неправдиві заперечення в тому, що вони дотримуватимуться територіальних обмежень, встановлених Версальським договором, і виконуватимуть приписи Локарнських угод, зроблені з метою ввести в оману та розвіяти підозри в агресивних намірах; д) ремілітаризація та зміцнення Рейнської області на порушення вказаних вище угод, а також неправдиві заперечення в тому, що у них немає територіальних претензій у Європі. Крім того, названо такі акти агресії, що мали місце проти 12 країн за період 1936—41: а) планування та здійснення вторгнення в Австрію і Чехословаччину (1936—39); б) підготовка і розв'язання агресивної війни проти Польщі (1939); в) переростання війни в агресивну війну проти всього світу, планування і здійснення нападів на Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Югославію та Грецію (1939—41); г) вторгнення в СРСР на порушення Пакту про ненапад від 23.09.1939 (1941);

д) співробітництво з Італією та Японією і агрес. війна проти США (1936—41).

У розд. 2 обвинувального вироку містилися обвинувачення, що стосуються злочинів проти миру, а саме: всі підсудні брали участь у плануванні, підготовці, розв'язанні та веденні агрес. війн, які також були війнами на порушення міжнар. договорів, угод і запевнень, розв'язаних проти таких 12 країн у зазначені дати: Польща (1939); Сполучене Королівство і Франція (1939); Данія і Норвегія (1940); Бельгія, Нідерланди та Люксембург (1940); Югославія і Греція (1941); СРСР (1941); США (1941). Трибунал визнав доведеними обвинувачення в актах А. проти Австрії та Чехословаччини і в агрес. війнах проти Польщі, Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Югославії, Греції, СРСР та США.

Щодо питання агрес. воєнних дій Німеччини під час вторгнення в СРСР, то Нюрнберзький трибунал розглянув низку чинників, у т. ч.: 1) Пакт про ненапад, підписаний Німеччиною та СРСР 1939; 2) дотримання СРСР Пакту про ненапад; 3) підготовку Німеччини до нападу на СРСР наприкінці літа 1940 всупереч Пакту про ненапад; 4) аналіз екон. можливостей СРСР, зокрема його сировинної, енергет. і трансп. систем та його спроможності до виробництва зброї; 5) створення численних воєнно-екон. підрозділів «для здійснення найбільш повної та ефект. екон. експлуатації окупованих терит. в інтересах Німеччини»; 6) план нападу на СРСР, розроблення якого було завершено в листоп. 1940; 7) плани знищення СРСР як незалеж. д-ви, його розчленування та створення імперських комісаріатів і нім. колоній; 8) видану Гітлером директиву XII 1940 про завершення всіх заходів щодо підготовки до нападу на СРСР до 05.1941; 9) втягування Угорщини, Румунії та Фінляндії у війну проти СРСР; 10) вторгнення в СРСР без оголошення війни, здійснене згідно з планом 22.06.1941. Розглянувши задум і мету дій Німеччини проти СРСР, Трибунал дійшов висновку, що «представлені Трибуналу докази підтверджують той факт, що у Німеччини був ретельно розроблений план знищення СРСР як політ. і воєнної сили, з тим щоб Німеччина могла відповідно до своїх прагнень розповсюдити свій вплив

на Схід, ... однак було й більш конкретне завдання в одному з меморандумів ОКВ (вище командування нім. збройн. сил на чолі з Гітлером як головнокомандувачем. — *В.Д.*) ... забезпечити постачання нім. армії продовольством за рахунок рад. терит., навіть якщо «у результаті цього багато мільйонів людей помруть від голоду, якщо ми вивеземо з цієї країни те, що нам необхідно». Трибунал відкинув доводи захисту про те, що напад Німеччини на СРСР був актом самооборони, і дійшов висновку, що війна проти СРСР була прямою А.: «План економічної експлуатації СРСР, переселення мас населення та вбивства комісарів і політичних керівників були частиною ретельно підготовлених задумів, реалізація яких почалася 22.06 без будь-якого попередження і без тіні законної підстави. Це була пряма агресія».

Найважливішими договорами, угодами та запевненнями, що були порушені Німеччиною в процесі розв'язання А. проти 12 країн, Трибунал назвав: *Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907, Версальський мирний договір 1919*, договори про взаємні гарантії, арбітр. угоди та договори про ненапад, а також Пакт Бріана—Келлога. Щодо останнього Трибунал зазначив: «Офіційна відмова від війни як засобу національної політики неминуче розуміється так, що в міжнародному праві така війна є незаконною, і що ті, хто планують і розв'язують таку війну з її неминучими і жахливими наслідками, тим самим скоюють злочин. Війна з метою розв'язання міжнародних суперечностей, що проводиться як засіб національної політики, зрозуміло, включає агресивну війну, і, отже, така війна згідно з Пактом є незаконною». Нюрнберзький трибунал зазначив, що в Статуті вказано відмінність між плануванням, підготовкою, розв'язанням або веденням агрес. війни, з одного боку, та участю у плані або заколоті з метою здійснення будь-якого із зазначених діянь, з ін.

Визначення злочинів проти миру, що містилося в Законі № 10 Контр. ради, вельми подібне до визначення, наведеного в

Статуті Нюрнберзького трибуналу. Однак між цими визначеннями є 2 істотні відмінності. У визначення злочинів проти миру, сформульоване в згаданому Законі, безпосередньо було включено акти вторгнення та ведення війн, а з використанням висловлювання «включаючи (але не обмежуючись цим)» прямо вказувалося на невичерпний характер цього визначення. Трибуналам дозволялося судити та піддавати покаранню осіб, що скоїли злочини проти миру.

У своєму вирокі Нюрнберзький трибунал визначив війну як «здійснення політики засобами насилля», підкресливши, що важливою особливістю воєнної діяльності є «здійснення задалегідь визначеної державної політики». Торкаючись протиправності агрес. війни, Трибунал розглянув Пакт Бріана—Келлога, в якому передбачалася відмова від війни як інструменту держ. політики, а будь-які зміни у взаємних відносинах між д-вами слід «відшукувати лише в мирних засобах». З цього безпосередньо випливає, що «зміна або спроба зміни міжнародних відносин силою зброї є актом агресії, а якщо ця агресія призводить до війни, то така війна є агресивною». «Якщо війна є засобом досягнення злочинної мети, то ведення війни є лише методом здійснення політики, а ведення агресивної війни можна вважати злочинним лише для тих осіб, які беруть участь у ній на політичному рівні». У зв'язку з цим Трибунал розглянув питання про індивід. кримін. відповідальність за злочин, що полягає у розв'язанні або веденні агрес. війни. Він визначив 3 важливі ознаки складу злочину, в разі наявності яких ту чи ін. особу можна вважати відповід. за агрес. війну, а саме: така особа має бути дійсно поінформованою про намір розв'язати агрес. війну та про її агрес. характер; мати можливість впливати на політику, що стосується розв'язання чи продовження агрес. війни; використовувати цю можливість для сприяння такій політиці. У 1946 ГА ООН у своїй резол. 95 (I) від 11.12.1946 прийняла Принципи міжнар. права, визнані Статутом Нюрнберзького

трибуналу і відображені у вирокі трибуналу (див. *Нюрнберзькі принципи*), в яких принцип VI, що відтворив визначення злочинів проти миру, яке міститься в ст. 6 Нюрнберзького статуту, перетворився на загально-визначений (імперативний) принцип міжнар. права.

Токійський трибунал, створений 19.01.1946, згідно зі Статутом, мав право судити й карати воєнних злочинців на Далекому Сході, які, зокрема, скоїли злочини проти миру, у т. ч. планували, готували, розв'язували або вели оголошену чи неоголошену агрес. війну або війну на порушення міжнар. права, договорів, угод чи заповінь, або брали участь у заг. плані чи заколоті з метою здійснення будь-якої з вищеназваних дій (ст. 5). Комісія ООН з розслідування воєнних злочинів дійшла висновку, що відмінності у визначеннях, які містилися в Нюрнберзькому та Токійському статутах, мають «суто ред. характер і не зачіпають сутності права, що регулює юрисдикцію Міжнар. трибуналу для Далекого Сходу щодо злочинів проти миру порівняно з Нюрнберзьким статутом. Статут для Далекого Сходу конкретно розцінює ведення оголошеної чи неоголошеної агрес. війни як злочин». Цим самим визнання у статутах та вирокі Нюрнберзького і Токійського трибуналів нерелевантності оголошення війни стало важливою новацією в міжнар. праві. Токійський трибунал дійшов висновку, що Японія планувала, готувала та вела агрес. війни проти СРСР, США, Британ. Співдружності Націй, Франції та Нідерландів, а також проти Китаю та народу Філіппін, але, беручи до уваги їхній статус на той час, вважав це військово-політичною справою проти США.

У 1945 прийнято *Статут Організації Об'єднаних Націй*, в якому відкидається можливість застосування сили як способу розв'язання спорів. У ньому прямо передбачається зобов'язання д-в утримуватися в міжнар. відносинах «від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і в будь-який інший спосіб, несумісний з цілями Об'єднаних Націй» (п. 4 ст. 2). У Декларації про неприпустимість втручання у внутр. справи д-в і про захист їх незалежності та суверенітету (резол. 2131 (XX) ГА ООН 1965)

встановлено, що «збройне втручання є синонімом агресії (п. 7 преамбули) і через це суперечить основним принципам, на яких має бути побудоване мирне міжнародне співробітництво між державами». У 1970 ГА ООН прийняла Декларацію про принципи міжнар. права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між д-вами відповідно до Статуту ООН 1970 (див. *Декларація про принципи міжнародного права 1970*), що є прогрес. розвитком та кодифікацією цих принципів. Серед них — принцип утримання д-в у їх міжнар. відносинах від загрози силою чи її застосув. (див. *Незастосування сили або погрози силою*), сформульований у контексті визначення таких актів порушеннями міжнар. права та Статуту ООН. Його зміст виходить з поняття агрес. війни як злочину проти миру, що тягне відповідальність згідно з міжнар. правом. У Декларації міститься перелік актів, пов'язаних із загрозою силою або її застосув., від яких д-ви повинні утримуватися, а саме від: пропаганди агрес. війни; порушень існуючих міжнар. кордонів ін. д-ви, у т. ч. міжнар. демаркаційних ліній, таких як лінії перемир'я, встановлені міжнар. угодою, стороною якої є ця д-ва або якої вона зобов'язана дотримуватися на будь-якій ін. підставі; актів репресалій, пов'язаних із застосув. сили; будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи, про які йдеться в конкретизації принципів рівноправ'я та самовизначення, їх права на самовизначення, свободу та незалежність; орг-ції чи заохочення орг-ції іррегулярних сил чи збройн. банд, у т. ч. найманців, для вторгнення на терит. ін. д-ви; орг-ції, підбурювання, надання допомоги або участі в акціях громадян. війни чи терорист. актах в ін. д-ві. Зазначається, що терит. д-ви не повинна бути об'єктом військової окупації, що сталася в результаті застосув. сили на порушення принципів Статуту ООН, так само як і об'єктом набуття іншою д-вою в результаті загрози силою або її застосув. Жодні терит. надбання, що є результатом загрози силою або її застосув., не повинні визнаватися законними.

Розвиваючи принцип заборони агрес. війни, ГА ООН у 1974 консенсусом затвердила визначення А. і рекомендувала РБ ООН враховувати його як керівництво при

встановл. чинності акту А. згідно зі ст. 39 Статуту ООН (резол. 3314 (XXIX) від 14.12). Агрес. війна розглядається як найбільш серйозна і небезпечна форма незаконного застосув. сили (п. 5 преамбули) і як злочин проти міжнар. миру (п. 2 ст. 5). Відповідно «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або будь-які інші дії, несумісні зі Статутом ООН...» (ст. 1). При цьому застосув. д-вою збройн. сили 1-ю на порушення Статуту ООН є *prima facie* актом А. До переліку дій, які, незалежно від оголошення війни, кваліфікуються як акт А., належать: 1) вторгнення або напад збройн. сил д-ви на терит. ін. д-ви, або будь-яка воєнна окупація, який би тимчас. характер вона не мала, або будь-яка анексія із застосув. сили терит. ін. д-ви або частини її; 2) бомбардування збройн. силами д-ви терит. ін. д-ви або застосув. будь-якої зброї проти терит. ін. д-ви; 3) *блокада* портів чи берегів д-ви збройн. силами ін. д-ви; 4) напад збройн. силами д-ви на суходут., морські та повітр. сили або морські чи повітр. флоти ін. д-ви; 5) застосув. збройн. сил однієї д-ви, що знаходяться на терит. ін. д-ви згідно з угодою д-ви, що приймає, на порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їх перебування на такій терит. після припинення дії угоди; 6) дія д-ви, що дозволяє, щоб її терит., яку вона надала в розпорядження ін. д-ви, ця ін. д-ва використовувала для здійснення акту А. проти третьої д-ви; 7) засилання д-вою або від імені д-ви збройн. банд, груп, іррегулярних сил чи найманців, які здійснюють акти застосув. збройн. сили проти ін. д-ви, які мають настільки серйозний характер, що це рівнозначно вищезазначеним актам, або її значна участь у них (ст. 3). Цей перелік не є вичерпним, і РБ ООН має можливість визначати ін. акти як А. згідно зі Статутом ООН (ст. 4). Крім того, жодні міркування будь-якого характеру — політ., екон., воєнного чи ін. — не можуть слугувати виправданням А. (п. 1 ст. 5). Зазначені приписи

визначення А. не слід тлумачити як такі, що розширюють або звужують будь-яким чином дію Статуту ООН, у т. ч. його приписи, що стосуються випадків, у яких застосув. сили є законним (ст. 6). Разом з тим зроблено застереження, що ніщо в цьому визначенні А., і зокрема в ст. 3, не може завдавати шкоди праву на самовизначення, свободі та незалежності народів, що випливає зі Статуту ООН, як і праву цих народів боротися проти таких режимів та ін. форм іноз. панування і з цією метою одержувати підтримку (ст. 7).

З 1945 РБ ООН, ГА ООН та *Міжнародний Суд ООН* розглядали питання про акти А., здійснені на порушення п. 4 ст. 2 Статуту, відповідно до обов'язків, покладених на ці гол. органи ООН. Так, РБ ООН прийняла ряд резол., у яких засуджувалися різні акти А., здійснені: Півд. Родезією проти ін. країн, у т. ч. Анголи, Ботсвани, Замбії та Мозамбіку; Півд. Африкою проти Анголи, Ботсвани, Лесото, Сейшельських о-вів та ін. д-в у півд. частині Африки; найманцями проти Беніну; Ізраїлем проти Тунісу; Іраком проти Кувейту та ін.

ГА ООН ухвалила низку резол. щодо ситуацій, пов'язаних з А. у зв'язку з: інтервенцією Китаю в Кореї; окупацією Півд. Африкою Намібії; дестабілізацією Півд. Африкою ситуації в Анголі, Ботсвані, Зімбабве, Лесото, Свазіленді, на Сейшельських о-вах та Мозамбіку; окупацією та насильницькою анексією Ізраїлем терит. Палестини; нападами Ізраїлю на ядер. установки Іраку; збройн. нападами Ізраїлю на Ліван; порушеннями суверенітету Боснії і Герцеговини.

У своєму консульт. висновку *Деякі витрати ООН (п. 2 ст. 17 Статуту) 1962* МС ООН заявив, що відповідальність, покладена на РБ ООН згідно зі ст. 24 Статуту ООН, є «головною, але не виключною». Відповідно РБ ООН має право приймати рішення про примусові заходи, якщо, напр., «вона виносить постанову або наказ на адресу агресора згідно з розд. VII. Тільки РБ може зажадати приведення до виконання примусових дій щодо агресора». Водночас, згідно зі ст. 14 Статуту ООН, ГА ООН

«уповноважується рекомендувати заходи мирного владнання будь-якої ситуації», пов'язаної з підтриманням міжнар. миру і безпеки, і в світлі цього її функції та повноваження «не обмежуються обговоренням, розглядом, організацією досліджень та винесенням рекомендацій; вони не зводяться лише до настанов». У ст. 18 йдеться про «рішення» Ген. Асамблеї з важливих питань. Ці «рішення» дійсно містять деякі рекомендації, але ін. рішення мають розпорядчу силу та дію. До рішень останнього виду належать призовиння прав і привілеїв членів Орг-ції, виключення з неї «та бюджетні питання». Згідно з цим Суд вказав, що «приписи, в яких розподіляються функції та повноваження між Радою Безпеки і Генеральною Асамблеєю, не свідчать про те, що нібито такий розподіл виключає з повноважень Генеральної Асамблеї повноваження щодо забезпечення фінансування заходів, спрямованих на підтримання миру і безпеки». Обмеження повноважень ГА ООН стосується лише п. 2 ст. 11, коли слід застосовувати «дію», що перебуває у виключному віданні РБ ООН у значенні назви розд. VII Статуту ООН, а саме «Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії».

У справі *Дипломатичний і консульський персонал Сполучених Штатів Америки в Тегерані 1980* МС ООН розглянув питання про свої функції щодо функцій РБ ООН у зв'язку з рішенням Суду від 01.12.1979, в якому встановлювалися тимчас. заходи; «і, судячи з усього, жодному з членів Ради не здалося, що в одночасному виконанні Судом і Радою Безпеки їх відповідних функцій є або може бути щось неправильне... Суд як головний судовий орган Організації Об'єднаних Націй повинен розв'язувати будь-які юридичні питання, які можуть виникнути між сторонами спору; і рішення таких юридичних питань Судом може бути важливим та іноді вирішальним фактором у досягненні мирного врегулювання спору. А насправді це визнано в пункті 2 статті 36 Статуту...».

У справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986* МС ООН не підтримав аргумент США про те, що Нікарагуа висуває обвинувачення в А. та розв'язанні збройн. конфлікту, які

передбачені в ст. 39 Статуту ООН і які можуть розглядатися лише в РБ ООН відповідно до настанов розд. VII Статуту, а не згідно з приписами розд. VI. Суд також посплався на справу *Дипломатичний і консульський персонал Сполучених Штатів Америки в Тегерані 1980*, висловивши думку, що «сам факт розгляду будь-якого питання в Раді Безпеки не повинен бути перешкодою для розгляду його в Суді й що обидві процедури можуть здійснюватися нарівні (*pari passu*)... На Раду покладено функції політичного характеру, тоді як Суд здійснює суто судові функції. Тому обидва органи можуть виконувати свої окремі, але взаємодоповнювальні функції щодо одних і тих самих подій». Суд також зазначив, що він «ніколи не ухилився від розгляду переданої йому справи лише тому, що вона мала політичну приховану причину і стосувалася серйозних елементів застосування сили», пославшись у зв'язку з цим на справу *Протока Корфу 1949*. Крім того, щодо тимчас. заходів у цій справі, то Нікарагуа стверджувала, зокрема, що США порушили заборону на погрозу силою або її застосув., встановлену в п. 4 ст. 2 Статуту, а також своє зобов'язання згідно з міжнар. заг. та звичаєвим правом, порушивши суверенітет Нікарагуа через здійснення збройн. нападів з повітря, землі та моря. Суд, зокрема, ухвалив вжити тимчас. заходів, вказавши, що США повинні негайно припинити будь-які дії та утримуватися від таких дій, які обмежують, блокують або ставлять під загрозу доступ до нікарагуанських портів, у т. ч. через їх мінування. Щодо питання застосув. сили або А., то, хоча Нікарагуа не стверджувала, що США здійснили А., Суд розглянув деякі аспекти визначення А. з метою виявити наявність права на самооборону для встановл. фактів більш серйозних порушень заборони на застосув. сили, які є збройн. нападом. Суд заявив, що стосовно деяких конкрет. аспектів принципу заборони застосув. сили, закріпленого в п. 4 ст. 2 Статуту, слід провести розмежування між найтяжчою формою застосув. сили, якою є «збройний напад», та менш тяжкими його формами. При визначенні правових норм, уживаних до менш тяжких форм застосув. сили, Суд виходив з формулювань, визначених у *Декларації про принципи міжнародного права*

1970, в якій д-ви, як вважає Суд, «вказали на своє *opinion juris* щодо міжнародного звичаєвого права з цього питання» (див. *Звичай міжнародно-правовий*). Далі Суд заявив, що крім деяких визначень у цій Декларації, які можна віднести до А., «цей текст містить інші, що належать до менш тяжких форм застосування сили». Посилаючись на визначення А., Суд дійшов висновку, що збройн. напад включає не лише дії регулярних збройн. сил з перетинанням міжнар. кордонів, а й також засилання д-вою збройн. банд, які скоюють проти ін. д-ви акти із застосув. збройн. сили такого ступеня тяжкості, що вони рівнозначні нападу, здійснюваному регулярними військами. Суд вказав, що опис такої дії, яка міститься в п. «g» ст. 3 визначення А., «може розглядатися таким, що віддзеркалює міжнародне звичаєве право». Поряд з цим він зауважив, що «не бачить причини заперечувати той факт, що у звичаєвому праві заборона збройних нападів може поширюватися і на засилання державою збройних банд на територію іншої держави, якщо така операція, в разі проведення її регулярними збройними силами, через її масштаби й наслідки класифікувалася б як збройний напад, а не простий прикордонний інцидент. Проте Суд не вважає, що поняття «збройний напад» включає, крім актив, здійснених збройними бандами, якщо такі акти мають масштабний характер, також і сприяння повстанцям у формі постачання їх зброєю чи матеріально-технічними засобами або надання іншої допомоги».

У доктрині, однак, існують розбіжності щодо розуміння правової природи актив А. та її визначення в міжнар. праві. Вони зумовлені суперечливою практикою їх здійснення, насамперед з боку США, які після II світ. війни намагалися тлумачити ці категорії відповідно до свого факт. статусу у світі як наддержави, що змагалася з ін. наддержавою, якою був СРСР. Однак і після розпаду останнього та закінчення «холодної війни» США, залишившись єдиною наддержавою, намагаються зберегти цей статус на основі своїх традиц. підходів до

розуміння права на самооборону, складовою якої є поняття А. та її актів. Так, у США серед представників доктрини міжнар. права досить поширеною є точка зору, що концепція «акту агресії», сформульована у вищезазначених резол. ГА ООН, не повністю збігається з концепцією «застосування сили згідно з п. 4 ст. 2» та концепцією «збройного нападу відповідно до ст. 51 про самооборону». У зв'язку з цим, хоча визнається, що визначення А. витримало певні випробування на відповідність необхідним критеріям, у ньому залишається ряд спірних питань, які не знаходять відповіді. Така позиція є традиційною для США і пояснюється тим, що вони, починаючи ще з попередніх переговорів з метою розроблення Статуту ООН на *Думбартон-Окській конференції 1944*, чинили опір установам чітких критеріїв змісту «акту агресії», а потім і визначенню А. на тій підставі, що в цих категоріях не відображується міжнар. звичаєве право та немає підтвердження практикою. Зокрема, висловлюється думка, що ст. 7 визначення А. містить подвійний стандарт, який фактично узаконює А. в ім'я «права на самовизначення» та визволення від усіх форм «іноземного панування», як це встановлено у Декларації про принципи міжнар. права 1970. В кінцевому підсумку заперечення щодо визначення А., прийняте ГА ООН 1974, ґрунтується на невизнанні його юридично зобов'язальним інструментом, хоча це спростовується, зокрема, вищенаведеними рішеннями МС ООН. Цей підхід зумовлює точку зору, що лише РБ ООН може авторитетно визначити, відбувся чи ні акт А. в конкрет. випадку з урахуванням того, що така дія РБ ООН не паралізується незгодою серед її пост. членів, як це було в період «холодної війни» і — в межах різноманітного міжнар. контексту — продовжується в еру постхолодної війни (напр., *Л. Хенкін*, В.А. Бочек). Водночас ін. представники доктрини міжнар. права визнають приписи зазначених резол. ГА ООН щодо акту А. та її визначення такими, що тлумачать Статут ООН або розвивають його і внаслідок цього на-

були значення звичаєвих норм міжнар. права, тобто є юридично обов'язковими як для держав, так і для РБ ООН (напр., О.В. Глікман, Т. *Елайес*, В.М. Кулебякін, Ш. Розенн, О.І. *Тіунов*, С.В. *Черниченко*, Є. Швельб, О. *Шехтер*, М.Н. *Шоу*) або мають значний вплив як джерело міжнар. права (У. Бішоп).

Суперечливі оцінки викликало рішення НАТО завдати повітр. ударів (бомбардування) цілям на терит. Федерат. Респ. Югославії (ФРЮ), здійснене в ніч на 24.03.1999 без мандата ООН. Операція, пов'язана з ситуацією в Косові, тривала 78 днів і була розцінена урядом ФРЮ як акт А. Дискусії точилися навколо застосув. НАТО сили в поняттях законності, пропорційності та ефективності, а також наслідків у світлі функціонування міжнар. політ. системи у тому вигляді, в якому вона була встановлена після II світ. війни. За словами секретаря Мін-ва оборони США У. Коуена, для НАТО уявляється зайвим підкоряти свою безпеку ООН, виходячи з наявності в Організації автономії прийняття рішень. Однак таку позицію США не поділяли всі в межах НАТО і ряд д-в-членів не схвалювали застосув. сили без мандата ООН. Поряд з цим обговорювалася можливість правових систем країн НАТО обмежувати застосув. сили регіон. міжнар. орг-ціями. Так, уряд Німеччини, визнаючи, що така дія НАТО не санкціонована РБ ООН, стверджував, що жаклива ситуація в Косові виправдовує звернення НАТО до сили як виключного прикладу гуманіт. інтервенції. Хоча парламент схвалив участь Німеччини в цій операції, «всі голоси на користь такої участі» наголошували на тому, що Косово не було «зеленим світлом» для подібних інтервенцій НАТО взагалі. Висловлювалася думка, що з констит. погляду участь Німеччини в діяльності НАТО могла б бути переглянута Федер. констит. судом, який міг би зробити висновок, що «загальна легалізація на користь «нового» НАТО» брати участь у «воєнному забезпеченні в даному районі без згоди Ради Безпеки ООН» буде порушенням Осн. закону Німеччини (Бруно *Зімма*). Насправді творці застосув. сили проти суверен. д-ви намагалися створити істор. прецедент утвердження нової парадигми міжнар. безпеки, переглянувши тим

самим існуючу систему колект. безпеки ООН на користь однієї групи д-в. Такі прагнення, однак, не можуть не підірвати право ООН як порядку, встановленого для міжнар. співтовариства в цілому, і, отже, є вкрай небезпечними.

До незаконних дій слід віднести застосування сили США проти Іраку 20.03.2003, коли збройні сили цієї країни, Сполученого Королівства та ін. д-в вторглися в країну і повалили уряд Саддама Хусейна, досі її фактично окупувають, протиставляючи себе більшості населення. Форм. приводом стали обвинувачення Іраку в невиконанні резол. РБ ООН, в яких йому заборонялося розроблення *зброї масового знищення* (хім., біол. і ядер.) та виробництво балістичних ракет з дальністю понад 150 км разом із запровадженням «поширеного режиму інспекцій» для перевірки дотримання цих обмежень. Вказані резол. стосувалися подолання наслідків акту А., здійсненого Іраком у 1990 проти Кувейту, і відновлення суверенітету цієї країни в результаті проведеної США та їх союзниками операції «Буря в пустелі». США, отже, не мали правових підстав для застосування сили проти Іраку в ситуації, що докорінно відрізнялася від попередньої. Тим більше, що відомості про продовження Іраком розроблення зброї масового знищення були сфальсифіковані США навіть усупереч висновкам, представленим міжнар. інспекцією на чолі з Гансом Бліксом. Щонайменше про сумнівність законності зазначеної операції свідчить, зокрема, меморандум Ген. прокурора Сполученого Королівства лорда Голдсмита прем'єр-міністру Тоні Блеру, в якому він 07.04.2003 (оприлюднений лише 04.2005) заявив: «Я усвідомлюю, що США наводили аргументи на користь визнання широкого тлумачення доктрини права на застосування сили, щоб запобігти небезпеці в майбутньому», але «вона не є доктриною, яка, на мій погляд, існує або визнається в міжнародному праві». Він стверджував, що «застосування сили з метою відвернути гуманітарну катастрофу з'явилося як додаткова та виключна основа для застосування сили», якщо не знайти «жодної причини, чому ця «суперечлива» доктрина відповідає підставі для дії в існуючих обставинах» (див. *Доктрина*).

Останнім часом виникла проблема кваліфікації терорист. нападів щодо визначення їх актами А., особливо в світлі нападів на США 11.09.2001 і проведення у відповідь 07.10.2001 США та Сполученим Королівством військ. операції «Стійкість свободи» (Enduring Freedom) на терит. Афганістану. Обидва уряди виправдовують її як здійснення законної самооборони. Резол. РБ ООН 1373 від 28.09.2001, підтвердивши невід'ємне право д-ви на індивід. та колект. самооборону як визнане Статутом ООН, не уповноважила США застосовувати збройну силу в порядку самооборони у відповідь на напади 11.09. Разом з тим ця резол. підтримала висновок, що ці напади були достатньо значними, щоб дати початок здійсненню права на самооборону, якщо витримано ін. умови законності. Хоча така позиція РБ ООН не дає чіткої відповіді на питання законності застосування збройн. сили США на терит. Афганістану в контексті права на самооборону, наст. стадії операції «Стійкість свободи» вже давно вийшли за межі пропорційності. У міжнар. праві визнається, що право на самооборону не може виходити за рамки мети захисту від конкрет. акту А. і здійснення цього права має бути пропорційним характеру цього акту з урахуванням загрози, яку несе заподіяна ним шкода. Незаперечним є факт, що д-ви, висловлюючи своє бачення права на самооборону, завжди наполягали на обмеженому застосуванні сили, виходячи з того, що за будь-яких обставин Статут ООН ставить війну поза законом.

Деякі д-ви вимагають визнання винятків з абс. заборони війни, встановлених у п. 4 ст. 2 Статуту ООН, а саме таких, що дозволяють інтервенцію із застосуванням сили в разі певних «благих» цілей (на дод. до виключення самооборони). Однак жодний з таких «благих винятків», як і найвідоміший серед них — *гуманітарна інтервенція*, не мають підстав у міжнар. праві. Водночас в окр. випадках д-ви можуть з розумінням поставитися до застосування сили для звільнення заручників, напр., щодо дій Ізраїлю в 1976, спрямованих на звільнення заруч-

ників, яких утримували на захопленому літаку в Ентеббе (Уганда), та безуспішної спроби США звільнити у 1980 своїх дипломатів, які опинилися заручниками в Тегерані (Іран). Слід, однак, зазначити, що і стосовно такого роду випадків д-ви завжди чинили опір їх прийняттю як винятків із п. 4 ст. 2. Натомість юрид. співтовариство схиляється до думки, що Статут ООН не забороняє гуманіт. інтервенцію, суворо обмежуючи застосування сили як необхідного елемента рятування життя людей, коли д-ва сама не в змозі це зробити. Однак такі дії не можуть мати нічого спільного з поваленням уряду д-ви або окупацією її терит., навіть якщо існує необхідність обмеження жорстокості чи звільнення утримуваних у заручниках людей.

З огляду на ті самі цілі, деякі д-ви посилаються на право народу «на внутрішнє самовизначення» з метою підтримати застосування сили однієї д-ви для збереження або встановл. демократії в ін. д-ві. При цьому припускається, що п. 4 ст. 2 допускає застосування сили для поліпшення можливостей здійснення самовизначення, щоб збільшити вірогідність вільного вибору народів щодо їх управління та політ. структури. Цей погляд є основою т. з. доктрини Рейгана, яку розуміють як таку, що містить вимогу права на вторгнення силою в ін. д-ву, щоб зберегти чи встановити демократію. Однак застосування сили в ім'я демократії не дістало підтримки у світі, бо це, безумовно, суперечить змісту п. 4 ст. 2 і наміру її творців та навіть давньому тлумаченню, даному цій статті самими США.

Міжцивілізац. конфлікт в Україні, загострення якого припало на листопад 2013 — травень 2014, призвело до включення Криму до складу РФ. З цим рішенням не погодилася переважна більшість членів ООН, які вважають цей акт РФ *анексією* терит. України, тобто А. Однак визнання цього акту А. проти України не відбулося внаслідок застосування 16.03.2014 РФ *вето* на відп. проект резол. РБ ООН, в якому містилося таке формулювання. Прийнята в цьому дусі на 68-й сесії резол. ГА ООН 68/262 від

27.03.2014 є рекомендац. за своїм характером актом і, отже, не може мати прямих юрид. наслідків (див. *Резолюції ГА ООН*).

Розбіжності в тлумаченні А. та її активів як з позиції доктрини, так і практики, не можуть бути законними підставами для застосування сили без РБ ООН, якій належить виключне право прийняття рішень з цього питання. Міжнар. співтовариство, спираючись на спільні зусилля д-в, зобов'язане знаходити рішення спірних проблем лише мирн. засобами, як того вимагає Статут ООН, і це має бути законом для всіх, незважаючи на будь-які зміни, що відбуваються у світі.

Літ.: *Bishop W. General Course of Public International Law // Academie de Droit International. RdC, 1965 (II), v. 115; Исторический обзор событий, связанных с агрессией. Нью-Йорк, 2002; Cases and Commentary on International Law / By M.W. Janis, J.E. Noyes. Thomson/West, 2006; Международное право: Учеб. М., 2009.*

В.Н. Денисов

AD REFERENDUM (лат. — до доповіді, подальшого розгляду) — умовне (попереднє) підписання тексту договору, що потребує дод. згоди на обов'язковість. Згідно зі ст. 10 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (далі — Віден. конвенція), ця процедура стосується встановл. автентичності тексту договору. Текст договору стає автентичним і остаточним: а) у результаті застосування такої процедури, яка може бути передбачена в цьому тексті або узгоджена між д-вами, які беруть участь у його укладанні; б) за відсутності такої процедури — підписанням, підписанням А. г. або парафуванням представниками цих д-в тексту договору чи заключного акта конф., в якому міститься цей текст.

Підписання договору А. г. відрізняється від парафування тим, що є саме підписанням договору, яке не вимагає нового підписання, як після парафування. На підписання договору А. г. потрібне повноваження. Крім того, йому може бути надано зворотної сили, якщо про це досягнуто домовленості після такого підписання. Пункт «б» ч. 2 ст. 12 Віден. конвенції передбачає: «Підписання *ad referendum* договору представником держави, якщо воно підтверджено цією державою, означає остаточне підписання договору». Залежно від домовле-

ності підписання може бути остаточним, після якого договір стає обов'язковим, а може бути попереднім, що називається *ad referendum*, і це потребує дод. згоди на обов'язковість (див. *Згода держав на обов'язковість договорів*). Підписання договору А. г. зобов'язує: а) вжити дієвих заходів щодо розроблення остаточної згоди на обов'язковість договору, напр., передати його на ратифікацію; б) утримуватися після підписання договору А. г. від будь-яких дій, які позбавили б договір його об'єкта і мети (ст. 18 Віден. конвенції). Відмова від ратифікації або ін. форми висловлення згоди на обов'язковість міжнар. договору, підписаного А. г., є правомірною дією.

Літ.: *Международное право: Учеб.* / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2008.

В.Н. Денисов

AD HOC (лат. — для цього випадку, з певною метою, спеціальний) — ін-т міжнар. права, згідно з яким для розгляду певних питань або виконання певного завдання на тимчас. основі можуть утворюватися: спец. місії д-ви; міжнар. органи або спец. міжнар. комітети (комісії) чи спец. робочі групи; міжнар. арбітражі (суди) або у відп. випадках призначатися судді пост. міжнар. трибуналів, зокрема окр. судді *Міжнародного Суду ООН*. Особл. статус таких тимчас. утворень, як і імунітети та привілеї їхніх представників, регулюються міжнар. правом.

Зростання частоти використання спец. місії і посланців, яких направляють у різні країни зі специф. дипл. завданнями тимчас. характеру, є відносно новим явищем у веденні міжнар. справ. Навіть використання терміна «ad hoc дипломатія» в його сучас. значенні датується 1960, коли цей термін уперше було використано *Комісією міжнародного права ООН* (КМП) у проекті Конвенції про дипл. зносини. Цим пояснюється той факт, що спец. місії не мають особл. статусу в міжнар. звичаєвому праві. Однак як такі, що представляють д-ву, вони отримують згоду д-ви, що приймає, і тому користуються привілеями та імунітетами, встановленими у звичаєвих принципах міжнар. права, які ґрунтуються на суверен. імунітеті й чітко визначених умовах або умовах, що мають на увазі, які містяться

у запрошенні або дозволі, отриманому д-вою, що направляє.

Враховуючи невизначеність статусу спец. місії у міжнар. праві, як і суперечливість рішень нац. судів, які в одних випадках надавали імунітети посланцям тимчас. місії, а в інших відмовляли їм у цьому, КМП підготувала проект статей про А. г. дипломатію для розгляду разом з проектом Конвенції про дипл. зносини. Однак спец. комітет Віден. конф. 1961 рекомендував вирішити це питання окремо (резол. І про «Спеціальні місії» 10.04.1961), призначивши одного зі своїх членів проф. Мілана *Бартоша* спец. доповідачем. У 1964 КМП на основі його доповіді та розробленого проекту Статей про спец. місії прийняла цей проект в оновленому вигляді. Він складався з 16 статей, побудованих на функц. теорії як домінуючій на Віден. конф., і цього ж року зазначений проект разом із коментарями було передано для інформації ГА ООН. У 1969 ГА ООН прийняла *Конвенцію про спеціальні місії*, в якій її учасники зазначили, що «привілеї та імунітети, які належать до спеціальних місії, надаються не для вигод окремих осіб, а для забезпечення ефективного виконання функцій спеціальних місії як місії, що за своїм характером представляють державу» (п. 7 преамбули). Цю Конвенцію розглядають як «неупереджено гнучкий кодекс поведінки», який доповнює *Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961* з відп. відмінностями (Ян *Броунлі*). Як вияв раціональної адаптації правил імунітету для пост. місії та їх персоналу до умов, властивих спец. місіям, вона стала важливим інструментом сучас. дипломатії.

Поширеною є практика створення в рамках ООН та ін. міжнар. орг-цій різного роду структур А. г. Як правило, їх створюють у разі виникнення потреби проведення підготовчої роботи для прийняття рішень у тій сфері, де не існує функц. органу (комісії). Тема може бути або надто специф., навіть для функц. органу, або викликати такі спірні питання, які не часто виникають, і утворення пост. функц. органу (комісії) не є виправданим. Специф. пи-

тання після цього може бути направлено в консулт. комісію, створену також на основі А. н. Остання може набути статусу функц. органу, якщо це виявляється необхідним у процесі розгляду предмета цього спірного питання. Напр., у межах поглиблення європ. інтеграції 1952, на пропозицію Ради міністрів Співтовариства вугілля та сталі, Асамблея останнього створила Асамблею А. н. для заснування європ. політ. влади в особі Європ. політ. співтовариства. Гол. досягненням Асамблеї А. н. було створення Консулт. комітету, який цього ж року підготував звіт щодо проекту Договору разом зі Статутом Європ. політ. співтовариства. Відповідно до ст. 1, «даний Договір встановлює наднаціональний характер Європейського політичного співтовариства. Європейське співтовариство засновується на союзі народів і держав, на повазі до їх правосуб'єктності та на рівних правах і обов'язках для всіх. Він є непорушним». Цей Договір став 1-ю спробою побудувати в Європі найбільше політ. об'єднання, враховуючи цінності зах. спадщини, і використання ін-ту А. н. було ефект. рішенням для досягнення поставленої мети.

Правову методологію ін-ту А. н. широко використовують у міжнар. арбітр. та суд. практиці, коли для вирішення конкрет. справи сторони, ставлячи за мету відправлення правосуддя, на основі досягнутої угоди (компромісу) утворюють арбітраж (див. *Арбітраж міжнародний*). Члени арбітражу (суду) А. н. завжди нечисленні, і тільки зацікавлені у спорі сторони беруть участь в обранні арбітрів (суддів). Хоча в тимчас. арбітражах (судах) А. н. у принципі допускається заміна членів, які представляють певні д-ви, в деяких випадках відкликання д-вою призначеного нею арбітра (судді) може створити серйозні ускладнення, навіть для подальшого функціонування цього арбітражу (суду). Це є традиц. практикою створення міжнар. арбітражів (судів) А. н., що набула поширення у 19 ст. як третейське судочинство, яке й нині широко використовують. Розрізняють 4 типи трибуналів А. н.: трибунали, які створювалися

для врегулювання наявного спору (як правило, з окр. питання); трибунали, що створювалися як сторона врегулювання спору для визначення вимог, які не виконуються і які становлять сутність спору (напр., Трибунал з Ірано-США претензій, створений Алжир. декларацією 1981 з метою врегулювання міжуряд. фін. претензій та претензій гр-н США проти Ірану та гр-н Ірану проти США, та Трибунал з ядер. претензій, створений для врегулювання претензій Маршалських о-вів у зв'язку з наслідками ядер. випробувань США у 50-х рр. 20 ст.); трибунали, які створювалися згідно з пост. угодою для врегулювання будь-якого майбутнього спору між д-вами — учасниками договору (напр., Комісія, створена Чилі та США згідно з Договором про врегулювання спорів, що можуть виникати між 2 країнами 1914; з урегулювання спору, який стосується компенсації за смерть Летельєра та Моффіта згідно зі спец. угодою 11.06.1990); трибунали, які створювалися для врегулювання спорів щодо тлумачення або застосування двостор. договору (напр., ст. 14 Угоди між Ізраїлем та ФРН 10.09.1952).

Новітньою категорією трибуналів А. н., що за структурою та цільовим призначенням принципово відрізняється від вищезваних типів трибуналів А. н., стали тимчас. Нюрнберзький трибунал і Токійський військовий трибунал, створені 1945 для суд. переслідування нім. та япон. військових злочинців. До цієї категорії належить і Міжнар. трибунал з метою суд. переслідування осіб, відповід. за серйозні порушення міжнар. гуманіт. права на терит. кол. Югославії (див. *Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії*), та Міжнар. трибунал з Руанди з метою суд. переслідування осіб, відповід. за геноцид та ін. серйозні порушення міжнар. гуманіт. права в період міжетнічного конфлікту в Руанді (див. *Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди*), які також є суд. органами А. н. Перші було створено відповідно до Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції 08.08.1945 і Наказу головнокомандувача союзних д-в на Далекому Сході 1946, а другі — РБ ООН відповідно 1993 та 1994.

Окр. судді А. н. можуть входити до складу пост. міжнар. судів відповідно до встановлених в їхніх статутних актах правил.

Такі правила містилися в Статуті *Постійної палати міжнародного правосуддя*, створеної 1920 в межах відповідальності *Ліги Націй*. Це була поступка, пов'язана з попередньою практикою міжнар. судів, яка враховувала нац. належність суддів у разі відсутності у пост. судів права д-в, що звернулися до суду, на відведення суддів. Тому, якщо в окр. випадку Палата допускала до участі у справі суддю, який представляв національність лише однієї сторони, то друга сторона могла обрати будь-яку особу для участі в цій справі суддею А. н. Якщо ж у Палаті не було членів суду, які представляли національність сторін, то кожна з них могла обрати суддю А. н. При цьому не вимагалось, щоб суддя А. н. належав до національності д-ви, яка його обирає. Статут не містив і практика його застосув. не виробила правила, згідно з яким присутність суддів А. н. в камерах Палати визнавалася б необхідною. Тому суддів А. н. не брали до уваги при визначенні кворуму. «Перевага цієї системи полягає в тому, що вона забезпечує більшу впевненість сторони в розумінні її домагань і може запобігти безпідставному ущемленню Палатою національних почуттів сторони» (М.О. Хадсон). Крім того, практика доводить, що діяльність осіб як суддів А. н. може згодом сприяти їх обранню суддями.

Статут МС ООН без будь-яких істотних змін відтворив систему призначення до свого складу суддів А. н. Судді, які є г-нами кожної зі сторін, зберігають право брати участь у засіданнях у справі, що її розглядає Суд. Якщо в складі Суду такі судді відсутні, то кожна з цих сторін може обирати на свій розсуд суддю А. н. для цієї справи. При цьому якщо кілька сторін мають спільний інтерес, то їх розглядають як 1 сторону (ст. 31), тобто вони можуть обрати лише 1 суддю А. н. Не вимагається, щоб суддя А. н. мав гр-нство д-ви, яка його призначає, і не може мати гр-нство обраного члена Суду. Суддя А. н. також може бути призначений, якщо Суд засідає у складі камери, що складається з 3 або більшої кількості суддів, визначених Судом. Судді А. н. беруть участь у справі на умовах повного рівноправ'я зі своїми колегами, але щодо першості, то вони посідають місце після обраних членів Суду за старшинством. Повний склад Міжнар. Суду стано-

вить 15 суддів, а з суддями А. н. він може збільшитися до 17 суддів. Класичну заяву про функції судді А. н. дав Г. *Лаутерпахт* у процесі розгляду справи «Застосування Конвенції про геноцид (подальші тимчасові заходи)»: «Не можна забувати, що інститут судді ad hoc створено з метою надання сторони, яка не має в Суді судді свого громадянства, можливості приєднатися до роботи цього трибуналу. Доказом цього слугує позиція тих, хто брав участь у підготовці Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя, яка навряд чи може бути спростована. Це привело багатьох до припущення, що суддю ad hoc слід розглядати як представника держави, яка призначає його, і, отже, як заздалегідь прихильного до позиції держави, яку вона може зайняти. Це припущення, на мій погляд, є суперечливим у принципі й не може бути прийняте. Водночас поряд із сумісністю з обов'язком неупередженості, яким пов'язаний суддя ad hoc, існує ще щось специфічне, що відзначає його роль. Він, я вважаю, має спеціальне зобов'язання намагатися забезпечити, наскільки це допустимо, щоб кожний прийнятий аргумент на користь сторони, яка призначила його, мав повністю сприйматися у світлі колегіального розгляду та врешті-решт відображатися, хоча і не обов'язково прийматися, у будь-якій окремій або особливій думці, яку він може подати у письмовій формі. На такій основі, разом із усвідомленням того, що трагедія, в якій виражається зміст розгляду даної справи в суді, покладає на мене особливо тяжку відповідальність, я наближаю виконання свого завдання».

У Міжнар. Суді суддя А. н. також може призначатися в консулт. провадженні (див. *Консультативний висновок Міжнародного Суду ООН*), зокрема, згідно зі ст. 102 Регл. Суду, якщо надання консулт. висновку вимагається з юрид. питання, яке стосується 2 або більше д-в, то кожній з них може бути дозволено, на розсуд Суду, призначити суддю А. н. Так, ще ППМП погодилася на призначення таких суддів у 6 випадках. Міжнар. Суд отримав 2 клопотання тако-

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС

го роду: в 1-му випадку МС відхилив клопотання у справі, що стосувалася юрид. наслідків для д-в присутності Півд. Африки, що продовжується, в Намібії (Півд.-Зах. Африка) усупереч Резол. Ради Безпеки 276 (1971), а у 2-му — у справі *Західна Сахара 1975* він погодився задовольнити клопотання Марокко, але відхилив клопотання Мавританії.

Судді А. н. можуть обиратися до складу *Міжнародного трибуналу з морського права*, створеного відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982*. Там, де Трибунал у своєму складі не має члена з гр-нством однієї зі сторін, яка бере участь у спорі, ін. сторона може обрати особу для участі в цьому спорі як члена Трибуналу. Там, де в спорі ні та ні ін. зі сторін, або, інакше, ніхто з них, не має судді з тим самим гр-нством, вони можуть обрати особу для участі у спорі як члена Трибуналу (ст. 17 Статуту). За певних обставин суддів А. н. можуть обирати й недерж. утворення (ст. 22 Регл. Трибуналу 1997 зі змінами 2001). Цим правом користуються, зокрема, фіз. та юрид. особи, які у відп. випадках можуть виступати стороною у спорі. Судді А. н. можуть також обиратися до складу камери А. н. — Камери зі спорів, що стосуються морського дна (ст. 23—25 Регл.), утворення якої передбачено Конвенцією ООН з морського права 1982 (ч. XI, розд. 5) та Статутом Трибуналу (ст. 14). На вимогу сторони, що бере участь у спорі, можуть утворюватися 3 категорії камер для розгляду питань, пов'язаних з діяльністю в *Міжнародному районі морського дна*. Серед них для розгляду конкрет. спору може утворюватися камера А. н. з уведенням до її складу суддів А. н. До складу ін. 2 категорій камер також можуть бути включені судді А. н. (ст. 15 Статуту та ст. 28—31, 107—109 Регл.). На сьогодні в рамках розглянутих Трибуналом справ було призначено 6 суддів А. н. (1 з них двічі).

А. н. застосовують і в практиці визнання д-вою ін. д-ви або уряду. Це стосується випадків, коли д-ва, не бажаючи визнавати певну д-ву (уряд), з тих чи ін. міркувань вступає з нею у певні «разові» відносини

(напр., договір.). Це й означає визнання такої д-ви (уряду) визнанням А. н.

Отже, ін-т А. н. є структурним елементом системи міжнар. права, який характеризується власною ідеологією та різноманітністю юрид. технік, спрямованих на узгодження міжнар.-правових позицій д-в зі спец. питань або специф. спірних питань, пов'язаних здебільшого з вирішенням наймасштабніших міжнар. проблем. Водночас цей ін-т може діяти як суд. механізм розв'язання спорів між д-вами або сприяння судочинству в досягненні цієї мети. У такому разі він гарантує рівність сторін та їх впевненість у належному здійсненні правосуддя, що є важливим для забезпечення суверенітету д-ви.

Літ.: *Хадсон М.О.* Международные суды в прошлом и настоящем. М., 1947; *Swarlien O.* An Introduction to the Law of Nations. N. Y., Toronto, London, 1955; *Deek F.* Organs of States in their External Relations: Immunities and Privileges of State Organs and of the State // MPIL / Ed. M. Sørensen. N. Y., 1968; *Brownlie J.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Schermers H.G., Blokker N.N.* International Institution Law. The Hague, 1997; *Rosene Sh.* General Course of Public International Law // RdC, 2001, v. 291. The Hague, Boston, London, 2002.

В.Н. Денисов

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ПРАВА ЄС — форма співробітництва країни з ЄС у правовій сфері, що означає зближення її відп. зак-ва з правом об'єднання.

У нормат.-правових актах України це поняття визначається як зближення зак-ва країни з європ. правовою системою з метою забезпечення розвитку політ., підприємн., соц., культ. активності гр-н України, екон. розвитку д-ви в процесі співробітництва з ЄС та сприяння зростанню добробуту гр-н України, доведення його до рівня, що склався у д-вах — членах ЄС (Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 № 615/98); процес зближення та поступового приведення зак-ва України у відповідність до зак-ва ЄС (Концепція адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалена Постановою КМ України від 16.08.1999 № 1496); поетапне прийняття та впровадження нормат.-правових актів України,

розроблених з урахуванням зак-ва ЄС (Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схвалена Законом України від 21.11.2002 № 228-IV) та пріоритетна складова процесу інтеграції України до ЄС, процес приведення законів України та ін. нормат.-правових актів у відповідність до *acquis communautaire* ЄС (Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом України від 18.03.2004 № 1629-IV).

У праві ЄС для характеристики процесу приведення внутр. зак-ва д-в — членів ЄС у відповідність до права ЄС використовують термін «гармонізація». Адаптація і гармонізація зак-ва мають однакову мету: узгодити нац. норми так, щоб вони створювали однакові правові умови для діяльності суб'єктів господарювання на спільному ринку. Її слід відрізнити від уніфікації. Хоча за допомогою уніфікації також створюються однакові правові умови для суб'єктів господарювання, однак цього досягають прийняттям постанов інституціональними органами ЄС, які безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів господарювання і не передбачають узгодження з ними актів нац. зак-ва. В ЄС гол. правовим інструментом уніфікації є регламенти (див. *Акти Європейського Союзу*).

А. з. У. до п. ЄС вимагає не лише прийняття внутр. нормат.-правових актів, а й створення необхідних інституціональних механізмів та здійснення відп. дій як на міжнар. рівні у взаємовідносинах між Україною та ЄС, так і в правопорядку України. Вона є однією з умов поглиблення співпраці країни з європ. інтеграц. об'єднаннями та їх д-вами-членами і створює необхідні передумови для переходу до наст. стадій інтеграції, зокрема членства в ЄС. Укладання Україною *Угоди про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994* (УПС), а також прийняття ін. документів, що визначають правові засади співпраці між ЄС та Україною, створило правову базу для А. з. У. до п. ЄС. Цей процес, передбачений УПС та ін. документами, має багато спільного з аналогічними процесами, що здійснюються в межах ЄС

та в стосунках з третіми країнами. Спільною для них є заг. мета гармонізації, яка полягає у створенні уніфікованого правового середовища для суб'єктів ринк. відносин. Для цього слід нівелювати відмінності у нац. правилах, що їх регулюють. А. з. У. до п. ЄС у межах співробітництва України з ЄС спрямована також на створення сприятливих умов для доступу укр. виробників і провайдерів послуг на внутр. ринок об'єднання та ринки країн, які визнають його стандарти. У відносинах між європ. інтеграц. об'єднаннями та третіми країнами узгодження внутр. зак-ва з правом ЄС може здійснюватися як на рівні міжнар. зобов'язань, так і на рівні зобов'язань ЄС. Відповідно це може бути приєднання до міжнар.-правових актів, які закріплюють міжнар. стандарти у певній галузі, та прийняття внутр. правових актів, положення яких відповідають приписам постанов інституціональних органів ЄС. А. з. У. до п. ЄС, що здійснюється шляхом приєднання до міжнар. документів, у яких встановлюються певні міжнар. стандарти, як правило, не є самодостатньою і потребує здійснення дод. правових заходів у формі прийняття нац. актів з метою імплементації положень міжнар. угод, які укладає Україна або до яких вона приєднується. Однак поширенішим способом А. з. У. до п. ЄС є його гармонізація, тобто прийняття внутр. правових актів, положення яких відповідають нормам права ЄС.

Літ.: *Муравйов В.І.* Вступ до права Європейського Союзу. К., 2009; *Право Європейського Союзу*: Навч. посіб. К., 2009.

В.І. Муравйов

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТРИБУНАЛ — суд. орган міжнар. орг-ції, що утворюється для розв'язання спорів між орг-цією та її персоналом (цив. службовцями).

Юрисдикція трибуналів обмежена вирішенням спорів про недотримання адміністрацією міжнар. орг-ції договорів щодо найму міжнар. службовців та умов їх призначення. Процес. сторонами під час розгляду цих справ є: позивач — цив. службо-

вещь та відповідач — міжнар. орг-ція. А. т. діє на основі *внутрішнього права міжнародних організацій*, яке визначає правовий статус міжнар. службовців. Як правило, рішення більшості А. т. мають остаточний характер, обов'язкові для виконання і не підлягають оскарженню.

Такого роду А. т. вперше з'явилися у 20—30-х рр. 20 ст. у зв'язку з появою міжнар. орг-цій, напр., у 1927 утворено А. т. *Ліги Націй*. У системі ООН функціонують *Трибунал зі спорів ООН* та А. т. *Міжнародної організації праці, Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку*. В межах регіон. міжнар. орг-цій створено А. т. *Європейського банку реконструкції та розвитку, Ради Європи, Трибунал цив. служби Європейського Союзу, Організації американських держав, Організації економічного співробітництва та розвитку*, Міжамер. банку розвитку, Азіат. банку розвитку, Афр. банку розвитку та ін. Усього налічується понад 40 таких суд. органів.

У 1946 рішенням МОП було засновано А. т., юрисдикцію якого визнають міжнар. орг-ції системи ООН. У своїй діяльності він керується Статутом 1946 та Правилами 1993. А. т. МОП складається з 3 суддів і 3 помічників, які обираються МОП на 3 роки. У кожному випадку вирішуються питання, чи відбуватимуться усні слухання, та визначається їх публічність. Рішення ухвалюється 3 членами трибуналу, з яких хоча б 1 є суддею. Кошти, присуджені до виплати, та витрати, пов'язані з сесіями та слуханнями, компенсуються міжнар. орг-цією, проти якої подано скаргу. За період своєї діяльності А. т. МОП розглянув 2700 справ.

А. т. МВФ, створений у 1994, є незалеж. органом, який вирішує труд. спори між МВФ та його персоналом. Засідає у штаб-квартирі Фонду. З січня 2010 Трибунал складається з 5 членів, у т.ч. президента, які призначаються на 4-річний термін (з правом переобрання). Вони мають кваліфікацію судді або є фахівцями в цій сфері. Рішення ухвалюється Радою, що складається з президента та 2 суддів. Заявник може оскаржити індивід. або нормат. рішення

Фонду, що порушує його права (ст. 2 Статуту А. т. МВФ). Для оскарження індивід. рішення заявник може подати скаргу лише після використання всіх можливих засобів адм. оскарження (ст. 5). Юрисдикція Трибуналу поширюється також на скарги щодо адм. актів стосовно зареєстрованих осіб та осіб, які отримують допомогу згідно з планами допомоги персоналу МВФ.

А. т. МБРР засновано 1980 з метою розгляду заяв, поданих персоналом Групи цього Банку, щодо недотримання їх труд. контрактів або термінів призначення. Попереднє оскарження справи в адм. порядку є обов'язковим. Трибунал діє у складі 7 суддів з різним гр-нством д-в — членів Банку. Вони повинні мати високі моральні якості та необхідну кваліфікацію для призначення на суддівську посаду або бути фахівцями у цій сфері. Призначаються викон. директорами Банку зі списку кандидатів, поданого президентом після відп. консультацій. Для допомоги у виконанні функцій А. т. МБРР створено секретаріат.

Трибунал цив. служби ЄС, створений Рішенням Ради ЄС 02.11.2004, розглядає спори в рамках юрисдикц. системи щодо цив. служби ЄС, які раніше підпорядковувалися компетенції Суду Європ. Співтовариств, а згодом, після створення в 1989, — Суду 1-ї інстанції. Юрисдикція Трибуналу поширюється на труд. відносини в рамках ін. міжнар. органів системи ЄС — *Євроюсту, Європолу, Європейського центрального банку* та Офісу гармонізації внутр. ринку. Трибунал ЄС керується Статутом Суду ЄС, а саме: в частині, що міститься в дод. I, та Правилами процедури Трибуналу, що набрали чинності 2007. Він має повноваження розглядати і вирішувати як 1-ша інстанція спори між Співтовариствами та їхніми службовцями відповідно до ст. 236 Договору про ЄС. Ці спори стосуються не лише труд. питань (заробітна плата, кар'єра, найм, дисцип. заходи тощо), а й системи соц. захисту (хвороби, пенс. вік, інвалідність, нещасні випадки на виробництві, матер. утримання сім'ї тощо). Трибунал складається з 7 суддів, що призначаються на 6 років з правом переобрання. Судді обираються з гр-н д-в-членів з урахуванням нац. правових систем. Розгляд справ відбувається в палатах, які складаються з 3 суддів, од-

нак у складних випадках справа може розглядатися у повному складі Трибуналу. Як правило, слухання поділяють на письм. та усну частини. Розгляд справ є безоплатним. Рішення Трибуналу можуть бути оскаржені впродовж 2 міс. у Суді 1-ї інстанції ЄС. Трибунал щороку розглядає бл. 150 справ.

А. т. РЕ у своїй діяльності керується Статутом, прийнятим Комітетом Міністрів 1981, Правилами процедури (набрали чинності 01.09.1982), Статутом персоналу Ради Європи, Статутом персоналу Банку розвитку Ради Європи. Складається з 3 суддів, які не є службовцями Ради Європи і обираються на 3 роки з правом переобрання.

А. т. ЄБРР є частиною системи оскарження, яка функціонує для вирішення труд. питань і спорів. Правила процедури ухвалено 29.12.2008, набрали чинності 01.01.2009. Трибунал складається з 5 суддів, що мають бути досвідченими юристами, з яких призначається президент. Для кожної справи він обирає 3 членів. Трибунал заслуховує скарги персоналу на адм. рішення, які попередньо оскаржені в адм. порядку. Якщо Трибунал вирішить, що скарга обґрунтована, він може призначити скаржнику відп. компенсацію та ухвалити відмінити таке адм. рішення.

А. т. ОАД створено 1971, він вирішує будь-які труд. спори, що стосуються персоналу Орг-ції. Відповідно до Спец. угоди 1976, компетенція Трибуналу поширюється також на труд. спори персоналу Між-амер. ін-ту співробітництва у сфері сільського господарства. Трибунал складається з 6 членів та секретаріату. При вирішенні спорів внутр. право Орг-ції має переваги над заг. принципами труд. права та зак-вом будь-якої з д-в-членів.

А. т. Між-амер. банку розвитку створено для вирішення спорів, що виникають з труд. відносин Банку чи Між-амер. інвест. корпорації (МІК) з їхнім персоналом. Трибунал керується Статутом, прийнятим Радою викон. директорів Банку у 1981. МІК прийняла юрисдикцію трибуналу резол. Викон. ради 1991. Трибунал складається з 7 суддів, які є гр-нами д-в — членів Банку і мають профес. досвід та знання для обіймання аналогічної посади у вищих судах своїх д-в або є досвідченими фахівцями у цій сфері. Трибунал заслуховує скарги пер-

соналу Банку або Корпорації щодо невиконання їхніх труд. контрактів або термінів чи умов їх призначення, які попередньо були предметом розгляду в адм. порядку. Він має повноваження вивчати докази, проводити слухання, ухвалювати процедурні рішення та рішення у справі. Рішення, що ухвалюються, обов'язково оприлюднюються.

А. т. Азіат. банку розвитку створено 1991 як частину внутр. механізму управління орг-ції. У своїй діяльності керується Статутом, нову ред. якого прийнято 2006. Трибунал заслуховує і ухвалює рішення у справах щодо невиконання умов труд. контрактів персоналу Банку або термінів їх призначення.

А. т. Групи Афр. банку розвитку є незалеж. органом цієї орг-ції і складається з 6 суддів, з кворумом у складі 3 суддів. Секретаріат Трибуналу очолює викон. секретар, якого призначає президент Банку після консультацій з президентом Трибуналу. Останній має юрисдикцію заслуховувати й ухвалювати остаточні рішення щодо заяв персоналу стосовно адм. рішень про невиконання труд. контрактів або термінів їх призначення, які виникли після 01.01.1998. Під юрисдикцію підпадають спори щодо виплат персоналу, їхньої кар'єри, звільнення, а також дисцип. заходів. Рішення Трибуналу ґрунтуються на внутр. праві Банку, зокрема Угоді про створення Афр. банку розвитку, Правилах процедури та регламенті Банку, інструкціях президента Банку. Трибунал може керуватися прецедентами ін. трибуналів у подібних справах. А. т. складається з 6 суддів, що призначаються директором Банку зі списку кандидатів, складеного президентом після консультацій. Необхідною умовою розгляду справи є попереднє використання всіх рівнів адм. оскарження: *омбудсман*, комітет скарг персоналу, дисцип. комітет, комітет скарг щодо пенсій.

Літ.: Акназарова Д.Р. Пролонгация срочных трудовых договоров, заключенных с международными служащими, в практике международных административных трибуналов // ВМУ. Сер. 11: Право,

АДМІНІСТРАТИВНІ СОЮЗИ МІЖНАРОДНІ

2006, № 6; *Акназарова Д.Р.* Правовые проблемы деятельности международных административных трибуналов. М., 2008; *Митрофанов М.В.* Служащие международных организаций. Персонал организационной системы ООН. М., 1981; *Akehurst M.B.* The Law Governing Employment Relations in International Organization. Cambridge, 1967; *Amerasinghe C.F.* Case-Law of the World Bank Administrative Tribunal. An analytical digest, v. I—II. Oxford, 1993; *Amerasinghe C.F.* Supervision by administrative tribunals of legislative acts of international organizations in relation with their staff // Towards More Effective Supervision by International Organizations. Essays in honour of Henry G. Schermers, v. I. Dordrecht, 1994; *Amerasinghe C.F.* The Law of the International Civil Service (As Applied by International Administrative Tribunals), v. I—II. Oxford, 1994.

О.І. Мельничук

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТРИБУНАЛ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ — див. *Трибунал зі спорів ООН.*

АДМІНІСТРАТИВНІ СОЮЗИ МІЖНАРОДНІ — організовані об'єднання суверен. д-в для виконання узгоджених ними неполіт. завдань адм. характеру.

А. с. м. утворені, як правило, на основі багатостор. договору, відкриті для приєднання всіх д-в і розраховані на тривалий термін. Їх виникнення у 2-й пол. 19 ст. зумовлене співробітництвом д-в у таких галузях, як економіка, наука, техніка, транспорт, засоби зв'язку та ін., що бурхливо розвивалися в цей та подальші періоди. По-стало завдання в координуванні адм. порядків д-в у низці спеціаліз. напрямів, пов'язаних з розвитком наук.-тех. прогресу. Все це й зумовило виникнення в цей період великої кількості адм. союзів як міжнар.-правової форми «непрямого управління співтовариства держав», мета якої полягала лише в координації їхньої діяльності (*А. Фердросс*).

До перших найбільших А. с. м. належали: Всесвітній поштовий союз (Бернський договір 1874); Міжнар. метричний союз (Паризький договір 1875) з пост. органом Міжнар. бюро мір і ваги в Сен-Клу, попл. Парижа; Міжнар. союз для захисту пром. власності (Паризький договір 1883) з бюро в Берні; Міжнар. союз для захисту літературної та художньої власності (Бернська кон-

венція 1886) з бюро в Берні; Міжнар. союз для публікації митних тарифів (Брюссельська угода 1890) з бюро в Брюсселі; Міжнар. союз залізничних товарних сполучень (Бернська конвенція 1890) з бюро в Берні; Союз для заснування Міжнар. саніт. бюро (Паризький договір 1903) з бюро громад. гігієни в Парижі (Угода 1907); Союз для заснування Міжнар. геогр. бюро (Договір 1919), з 1922 бюро Союзу — в Монако; Союз для заснування Міжнар. ін-ту холодильної справи (Договір 1920) з бюро в Парижі; Союз для заснування Міжнар. бюро з боротьби з епізоотіями (Паризький договір 1924) з бюро в Парижі; Союз для створення Міжнар. бюро вина (Паризький договір 1924) з бюро в Парижі; Союз міжнар. допомоги (Женев. договір 1927); Союз для заснування Міжнар. бюро хімії (Паризький договір 1927) з бюро в Парижі; Міжнар. союз електров'язку (Паризький договір 1932) з бюро в Женеві (реорганізований із Всесвітнього телеграф. союзу, засн. Паризькою конвенцією 1865); Міжнар. союз з охорони природи, засн. у 1948 з бюро у Фонтенбло (Франція).

Створення А. с. м. започаткувало процес становлення орг-ції міжнар. співтовариства, який згодом зумовив виникнення міжнар. системи як складової сучас. міжнар. порядку. Свого часу *Ліга Націй* намагалася взяти діяльність А. с. м. під свій контроль, однак це їй не вдалося, і зв'язок між ними обмежився обміном інформацією. Після створення *Організації Об'єднаних Націй* низка А. с. м. дістала статус *спеціалізованих установ ООН*, зокрема *Всесвітній поштовий союз* (1948) та *Міжнародний союз електров'язку* (1949), а інші продовжують функціонувати як міжурад. орг-ції зі спец. проблем. Водночас деякі А. с. м. зникли, зокрема у 1920 — Міжнар. геодезичний союз та Міжнар. сейсмологічний союз, створений Брюссельською конвенцією 1902.

Отже, А. с. м. регулюють адм. неполіт. питання, які можуть охоплювати будь-яку галузь міжнар. соц. діяльності. Вони характеризуються трестор. схемою орг-ції: заг. конгрес, пост. комітет, міжнар. бюро. Саме ці якості й особливо те, що А. с. м. мають справу з неполіт. питаннями, уможливило їхній успіх. Виражаючи інтереси, які не розділяють, а об'єднують суверенні д-ви, «вони

не лише знаменували початок міжнародної організації, а й пізніше, спокійно і без рекламування, внесли в розвиток міжнародного права далекоюжні нові тенденції» (Дж. Кунц). Зазначені цілі та діяльність, їхні методи й техніку виконання разом із тристор. структурою орг-ції було використано як модель Панамер. розвитку в процесі створення у 1890 Панамер. союзу, перетвореного у 1947 на *Організацію американських держав*, та Ліги Націй.

Літ.: Фердросс А. Международное право / Под ред. и с предисл. Г.И. Тункина. М., 1959; Kunz J.Z. The Changing Law of Nations. Essays on International Law. Ohio, 1968; Schwarzenberger G., Brown E.D. Manual of International Law. Milton, 1976; *Международное право*: Учеб. / Отв. ред. Г.И. Тункин. М., 1982.

В.Н. Денисов, Ю.І. Нипорко

АДМІНІСТРАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) — тимчас. міжнар. орг-ція, створена під час *Другої світової війни* Об'єднаними Націями з метою надання допомоги та екон. реабілітації тим д-вам і особам, які постраждали в результаті війни (далі — АНДР). Була утворена 09.10.1943 на підставі міжнар. договору, який підписали у Вашингтоні 44 д-ви, у подальшому до нього приєдналися ще 4 д-ви.

Засновники АНДР наділили орг-цію досить широкими повноваженнями. Гол. цілями орг-ції в договорі було визначено «планувати, координувати, забезпечувати життя заходів з метою надання допомоги жертвам війни на будь-якій терит. будь-якого члена Об'єднаних Націй». Передбачалося, що допомога має здійснюватися постачанням продуктів харчування, пального, одягу, наданням притулку, а також задоволенням ін. потреб, насамперед мед. характеру (п. 2а ст. 1 Договору). Крім того, орг-ція мала піклуватися і про транспортування необхідної допомоги та надання мед. послуг. АНДР була втіленням бажань багатьох д-в сприяти відновленню повоєнного світу. Утворюючи орг-цію з такими завданнями, вони керувалися принципом «допомагаючи іншим народам, ти допомагаєш своєму». Договір передбачав, що в разі продовження збройн. дій або військ. не-

АДМІНІСТРАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ З НАДАННЯ ДОПОМОГИ ТА РЕАБІЛІТАЦІЇ

обхідності АНДР мала переходити під контроль військ. влади.

Попередниками орг-ції були Офіс з іноз. операцій щодо надання допомоги та реабілітації Департаменту США, який було утворено 21.11.1942 і який очолював відомий учений-міжнародник Ф. Джессеп, а також Міжсоюз. комітет з питань післявоєнних вимог (Committee on Post-War Requirements, або the Leith-Ross), створений у Лондоні у вересні 1941.

Структурно орг-ція складалася з Ради, Центр. комітету, її очолював ген. директор. Рада була політ. органом, до складу якого входили члени уряду кожної д-ви — учасниці договору. За час існування орг-ції відбулося 6 її сесій з листоп. 1941 по груд. 1946. Між сесіями політ. рішення Ради виконував Центр. комітет, який формувався за принципом «балансу сил». Так, до його складу входили представники 4 д-в-учасниць — Китаю, Великої Британії, СРСР, США. На ген. директора було покладено викон. та адм. функції, він відповідав за майже 25 000 працівників по всьому світу. Усі 3 ген. директори АНДР були амер. гр-нами: Г. Леман (1944—46), Ф. Ла Гуардія (1947), Л. Рукс (1947—48). Штаб-квартира АНДР розміщувалася у Вашингтоні (США), регіон. офіс — у Лондоні.

Фін. фонд орг-ції утворювався завдяки внескам д-в-членів. Так, у 1943 на сесії було вирішено, що внесок має становити 1 % нац. доходу д-ви — учасниці договору. Заключний фін. звіт орг-ції зафіксував, що всього було зібрано 3 968 392 725 дол. США, з них д-ви-члени внесли 3 660 948 455. Додатково фонд поповнювався внесками ін. д-в та неуряд. орг-цій. Найбільші суми внесків було зроблено США, Великою Британією, Канадою та Австралією.

Осн. робота орг-ції була спрямована на надання допомоги постраждалим та службам (services), а також реабілітації постраждалих і служб. Найбільшу частину фін. допомоги було спрямовано д-вам, не спроможним фінансувати програми реабілітації у своїх країнах. Це насамперед Албанія, Австрія, Китай, Чехословаччина, Ефіопія,

Фінляндія, Греція, Угорщина, Італія, Корея, Філіппіни, Польща, Сан-Марино, Югославія, а також Білоруська та Українська РСР. АНДР сприяла створенню спец. таборів у Німеччині, Австрії та Італії для біженців, які не бажали повертатися на батьківщину, серед них було чимало й українців. АНДР надавала також сприяння поверненню перемічених осіб до країн, де вони проживали до війни. Так, завдяки цій діяльності АНДР на батьківщину повернулися бл. 7 млн осіб.

Згідно з фін. звітом орг-ції, було витрачено 2,9 млрд дол. США, в т.ч. (у млн дол. США): на продукти харчування — 1 236, на одяг і взуття — 432, на медикаменти та мед. допомогу — 117, на реабілітацію сільського господарства — 320 і на реабілітацію пром. сектору — 681. Найбільшу суму допомоги отримали Китай (518 млн дол. США), Польща (478), Італія (418), Югославія (416), Греція (347), Чехословаччина (261) та УРСР (188).

АНДР припинила свою діяльність у Європі 30.06.1947, однак діяла ще в Китаї до 31.03.1949. У подальшому її функції виконували ін. міжнар. органи системи ООН, зокрема ВООЗ, ЮНІСЕФ, *Продовольча та сільськогосподарська організація ООН*, Міжнар. орг-ція з питань біженців.

Утворюючи АНДР, її засновники уявляли, яку важливу життєву роль має відіграти ця орг-ція у відновленні світу після II світ. війни. Вона покликана була стати орг-цією нового типу. Так, її 1-й ген. директор Г. Леман зазначав, що «коли робота АНДР буде вдалою, світ знатиме, що міжнародна співпраця є можливою». Отже, незважаючи на незначні прогалини в її роботі, про які зауважували на сесіях організатори, АНДР відіграла важливу роль у стабілізації повоєнного стану світу, запобігла поширенню епідемій, голоду і зробила значний внесок у відновлення сільського господарства та пром. виробництва.

Літ.: *Sumberg T.* The Financial Experience of UNRRA // *AJIL*, 1945, N 3; *Goodman G.* UNRRA in Perspective // *Yearbook of World Affairs*, 1948, N 2; *Haslam E.* United Nations Relief and Rehabilitation Administration // *MPEPIL*: <http://www.mpepil.com>.

С.О. Мельник

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР 1829 — договір між Рос. та Осман. імперіями про мир, кордони, торгівлю, особливості статусу Молд., Валаського князівств, а також Сербії і Греції, який підбив підсумки рос.-осман. війни 1828—29. Причиною війни була вимога Росії, Англії та Франції до Осман. імперії припинити військ. дії проти грец. повстанців і надати Греції автономію. 8(20).12.1827 султан Махмуд II звернувся з маніфестом до мусульман, у якому звинуватив Росію в підбурюванні греків до повстання та скасував під цим приводом *Акерманську конвенцію 1826*. У відповідь 02(14).04.1828 Росія оголосила війну Осман. імперії. Згідно з Декларацією про війну, цілями Росії були: ліквідація осман. фортець на Дунаї, підтвердження автономії Молдавії, Валахії та Сербії, відновлення свободи рос. торг. мореплавства на Чорному морі та в чорномор. протоках, встановл. миру в Греції, приєднання до Росії чорномор. узбережжя в р-ні Анапи та Поті. При цьому Росія виходила з положень Лондон. договору 24.06(6.07).1827 між Росією, Англією та Францією, за яким дії осман. військ проти повсталих греків мало бути припинено, а Греції надано автономію з виплатою Осман. імперії щорічної данини.

Улітку 1829 рос. війська, захопивши Силістру, Бургас, Едірне (Адріанополь), а також Ерзурум та Байбурт, наблизилися до Стамбула, а в Греції було висаджено франц. десант, що призвело до виходу егип. військ з війни на боці Осман. імперії. На переговорах у м. Адріанополі (Едірне) осн. вимогою Росії було надання автономії Греції у складі Осман. імперії. 14(26).09.1829 укладено А. д., що містив преамбулу, 16 статей, «Додатковий акт щодо Молдавії та Валахії» та «Пояснювальний акт». Проголошувалося припинення війни і встановл. безстрокового миру між сторонами (преамбула, ст. 1, 12). Підтверджувалися положення попередніх договорів, крім тих, які скасовувалися цим договором (ст. 15). Росія зобов'язалася звільнити всі окуповані нею землі Осман. імперії після того, як остання виконає зобов'язання щодо кордонів на Дунаї та Кавказі, політ. статусу Молдавії, Валахії, Сербії, а також виплатить контрибуцію (ст. 2, 11).

Підтверджувався кордон між сторонами по р. Прут та р. Дунай (див. *Бухарестський мирний договір 1812 та Акерманська конвенція 1826*), однак до Росії переходили усі рукави гирла Дунаю й утворені ними о-ви, крім Георгіївського гирла, яке ділилося по фарватеру (ст. 3). Правий берег Дунаю вздовж Георгіївського рукава, який належав Осман. імперії, мав бути незаселений; на о-вах у гирлі Дунаю заборонялося будівництво фортець (ст. 3). Для обох імперій визнавалася свобода торг. судноплавства Дунаєм та спільне використання Георгіївського рукава гирла Дунаю (ст. 3). Прибережна чорномор. смуга від р. Кубані до фортеці Св. Миколая в Аджарії (поблизу м. Поті, сучас. Грузія), а також Ахалцихський пашалик (у Грузії) переходили до Рос. імперії. Осман. імперія визнавала перехід частини сучас. Грузії та Вірменії від Персії до Росії за Гюлістанським (1813) та Туркманчайським (1828) договорами. Окреслювалася лінія кордону між сторонами у Закавказзі (ст. 4).

Молд. і Валацьке князівства за А. д. 1829 на умовах капітуляцій (на договір. засадах) залишалися у складі Осман. імперії, але під протекторатом Росії. Зберігалися їхні привілеї: внутр. автономія, свобода богослужіння, вільна торгівля для купців по всій Осман. імперії (ст. 5). Валахії поверталися всі раніше відторгнуті від неї терит. на лівому березі Дунаю. Скасовувався 7-річний термін правління господарів Молдавії та Валахії, воно ставало пожиттєвим. У князівствах зберігалися система влади й закони, створені під час їх окупації Росією. Їх на 2 роки звільнено від данини. Проголошувалася свобода торг. судноплавства по Дунаю для купців з цих князівств. Мусульманам заборонялося мешкати й мати нерухомість у князівствах, вони мали продати її упродовж 18 міс. Осман. імперія зобов'язувалася негайно виконати положення Акерманської конвенції 1826 щодо повернення Сербії 6 відторгнутих від неї округів (ст. 6). Згідно з Лондон. договорами 1827 і 1829 між Росією, Англією та Францією, Грецією мав керувати монарх христ. віросповідання, встановлювався півн. сухопут. кордон Греції та розмір її щорічної данини (ст. 10). Проголошувалася свобода торгівлі для рос. купців у Осман. імперії (ст. 7). Рос.

підданих, що перебували на її терит., мали судити лише посол і консули Росії, рос. кораблі звільняли від огляду, а прохід чорномор. протоками ставав вільним для торг. кораблів Росії та всіх дружніх Осман. імперії д-в (ст. 7).

Договір було ратифіковано рос. імператором Миколою I 29.09.1829. А. д. 1829 закріпив переважний вплив Рос. імперії на політ. розвиток балкан. країн, приєднання до неї більшої частини Закавказзя та її контроль над торг. судноплавством по Дунаю, а також став ключовим для грец. державотворення. На його основі Лондон. протоколом 1830 Грецію було проголошено незалеж. д-вою. А. д. 1829 створив умови для завершення розроблення зводів законів Молдавії та Валахії — т. з. «Органічних регламентів» (1831—32). На основі А. д. 1829 султанськими грамотами визначено автон. статус Сербії з уведенням до її складу 6 раніше відторгнутих округів. Положення А. д. 1829 було підтверджено Ункяр-Іскелесійським союз. договором Рос. та Осман. імперій 26.06(08.07).1833 (змінювався режим проток *Босфор* і *Дарданелли*, які переходили під контроль обох д-в; у 1841 цю зміну скасовано Лондон. договором). А. д. 1829 втратив чинність у зв'язку з розв'язанням Крим. війни 1853—56.

Положення ст. 3 А. д. 1829 щодо переходу Дунайської дельти до Рос. імперії та заборони заселення правого берега Георгіївського рукава мали істотні наслідки для численного укр. (Задунайська Січ та підпорядковані їй сільські райони) та рос. (козаки-старообрядці — т. з. некрасівці) населення регіону. Зокрема, це населення було змушене мігрувати до ін. регіонів Осман. імперії або переселитися на лівий берег Дунаю (у межах сучас. Одес. обл.). Положення А. д. 1829 щодо судноплавства по Дунаю, Чорному морю та його протоках сприяли розвитку міжнар. торгівлі та екон. піднесенню портів і міст на півдні сучас. України.

Літ.: Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. СПб., 1869; *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения между ними

отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно): Истор. очерк. СПб., 1878; *Шильдер Н.К.* Адрианопольский мир 1829 г. Из переписки графа Дибича. СПб., 1879; *Татищев С.С.* Внешняя политика императора Николая I. СПб., 1887; *Покровский Н.М.* Дипломатия и войны царской России в XIX в. М., 1923; *Фадеев А.В.* Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958; *Киняпина Н.С.* Внешняя политика России первой половины XIX века. М., 1963; *Достян И.С.* Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972; *Шеремет В.И.* Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории восточного вопроса. М., 1975; *Восточный вопрос во внешней политике России.* Конец XVIII — начало XX в. М., 1978; *Anderson M.* Russia and the Eastern Question. Europe's Balance of Power 1815—1848. London, 1979; *Международные отношения на Балканах. 1815—1830.* М., 1983; *Под стягом России:* Сб. архив. документов. М., 1992; *Внешняя политика России XIX и начала XX века:* Док. Российского министерства иностранных дел, т. 8 (16). М., 1995; *Бессарабия* на перекрестке европейской дипломатии: Документы и матер. М., 1996; *Сапожников И.В.* Материалы к историчной географии та этнографии дельты Дунаю. Іллічівськ, 1998; *История внешней политики России:* Первая половина XIX века. М., 1999; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // *Правова держава*, 2002, вип. 13.

О.В. Кресін

АД'ЮДИКАЦІЯ (лат. adjudication — відсудження) — набуття суверен. прав над певною терит. на основі рішення міжнар. трибуналу або ін. компетентного міжнар. органу. Таке рішення може бути або констатуючим (належність терит. суверенітету певній д-ві на основі того чи ін. правового титулу), або правотворчим, у якому визнається терит. суверенітет на будь-яку терит. на основі вільного розсуду. Такому рішення, однак, має передувати договір про передання терит. спору міжнар. органу для остаточного врегулювання. Цей договір є третейською угодою, що наділяє інстанцію, яка вирішує, правочинністю владнати спір про кордони на підставі принципів справедливості (*ex aequo et bono*) або як посередник.

Серед гол. терит. спорів, урегульованих за допомогою та на основі міжнар. орг-цій, зокрема *Ліги Націй*, були швед.-фін. конфлікт навколо Аландських о-вів (1921),

албан. прикорд. спір (1921—24), прикорд. конфлікт між Польщею та Чехословацькою навколо регіону Яворини (1920—23), ірако-тур. конфлікт навколо Мосула (1924—26), Летисійський конфлікт між Перу та Колумбією (1932—35), Александреттський і Антіохійський спір між Туреччиною та Францією (1936—37).

Дж. Старк посилається на дод. вид набуття терит. суверенітету, а саме на А., або рішення конф. д-в. Цей вид, як правило, застосовують у ситуації, що стосується завершення війни, коли на конф. д-в-переможниць ухвалюється рішення про передання терит. конкрет. д-ві з урахуванням заг. мирн. врегулювання, напр., терит. перерозподіл в Європі після *Першої світової війни* на основі рішень Версальської мирн. конф. 1919. Так само і після *Другої світової війни* на сесіях Ради міністрів закорд. справ (1945—49) та Паризькій мирн. конф. (1946) було вироблено політ. рішення щодо терит. питань, утілених у мирн. договорах 1947, зокрема з Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією. Під час визначення кордонів Угорщини було визнано не чинними рішення т. з. Віден. арбітражів, проведених 1938 під тиском гітлерівської Німеччини, у результаті чого відбулося передання Угорщині терит. Півн. Трансильванії, що раніше входила до Румунії, а 1940 — передання Угорщині Закарпат. України та півд. р-ну Словаччини.

Літ.: *Schuschnigg K.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; *Starke J.G.* An Introduction to International Law. London, 1963.

В.Н. Денисов

АЕРОПОРТ МІЖНАРОДНИЙ — аеропорт, призначений для приймання, обслуговування та відправлення повітр. суден, що виконують міжнар. повітр. перевезення, і складається з комплексу споруд, до якого входять аеровокзал з пунктами прикорд., митного та саніт. контролю, аеродром з відп. інфраструктурою, а також ін. наземні споруди. А. м. повинен також мати необхідне аеронавігац. обладнання. А. м. використовують з метою здійснення міжнар. повітр. перевезень пасажирів, вантажів і пошти. Він забезпечує роботу нац. та іноз. цив. авіації з виконання рейсових і чартерних міжнар. польотів.

Правовий статус А. м. визначається нормами як внутр., так і міжнар. права. З одного боку, А. м. є частиною нац. системи повітр. перевезень. Його діяльність спирається на принципи терит. суверенітету та юрисдикції д-ви, на терит. якої розміщений А. м., і відповідно регулюється нормами її внутр. права. Так, у вітчизн. зак-ві окр. норми Повітр. кодексу України 2011 регулюють питання встановл. та функціонування А. м. (ст. 63—82). З ін. боку, А. м. є невід'ємною складовою міжнар. повітр. перевезень, а отже, стає об'єктом регулювання міжнар. повітр. права. Осн. міжнар.-правовими джерелами у цій сфері є відп. двостор. та багатосторонні міжнародні договори. Серед двосторонніх міжнародних договорів особл. значення набувають договори, що укладаються із сусідніми д-вами. Серед багатостор. міжнар. договорів найважливішою є *Чиказька конвенція 1944*. У ст. 37 цієї Конвенції передбачено міжнар. стандарти та рекомендації у сфері аеронавігації, які мають прийматися *Міжнародною організацією цивільної авіації* (ІКАО) і стосуються А. м., а також систем зв'язку, в т.ч. наземного маркування, характеристик аеропортів і посадкових майданчиків, правил польотів і практики керування повітр. рухом, аеронавігац. карт і схем, митних та імміграційних процедур тощо. Ці стандарти, правила і процедури встановлюють з метою забезпечення максимально можливого ступеня однаковості їх застосув. д-вами.

На підставі зазначеного положення ІКАО прийняла також Дод. 14 до Чиказької конвенції 1944, в якому регулюється широкий спектр питань щодо А. м. Зокрема, визначається порядок планування і проектування, будівництва, а також експлуатації й тех. обслуговування (освітлення, забезпечення аварійно-рятувального та пожежного обладнання, контроль повітр. простору, належне функціонування інформ. служби, метеорологічні спостереження, своєчасна передача метеоінформації, контроль стану злітно-посадкової смуги тощо). Оскільки сфера авіації, діяльність якої забезпечується А. м., швидко розвивається (поява нових моделей літаків, збільшення інтенсивності польотів, удосконалення аеропортного обладнання тощо), не дивно, що цей документ зазнає пост. змін і доповнень.

Чиказька конвенція 1944 передбачає, що кожний А. м. її д-ви-учасниці, відкритий для громад. користування нац. *повітряними суднами*, має бути відкритий також на однакових умовах для повітр. суден усіх ін. д-в — учасниць Конвенції (ст. 68). Однакові умови мають застосовуватися і при користуванні всіма аеронавігац. засобами. Принцип недискримінації стосується також зборів, що мають стягуватися за аеропортні послуги (ст. 15).

За певних обставин Чиказькою конвенцією 1944 допускається можливість відхилення від установлених міжнар. стандартів і процедур, у т.ч. й щодо А. м. Однак у такому разі д-ва — учасниця Конвенції має повідомити Раді ІКАО про відмінності між її власною практикою і встановленою міжнар. стандартом (ст. 38). Водночас Рада ІКАО, якщо аеропорти або ін. аеронавігац. засоби будь-якої д-ви — учасниці Конвенції, в т.ч. засоби радіо- і метеорологічного обслуговування, недостатньо відповідають вимогам безпечної, регулярної, ефект. та екон. експлуатації міжнар. повітр. сполучень, консультиється з цією д-вою та ін. д-вами, інтереси яких зачіпаються, з тим, щоб віднайти засоби, за допомогою яких такий стан справ може бути виправлено, і в цьому зв'язку Рада повноважна висловлювати відп. рекомендації (ст. 69 Чиказької конвенції 1944).

Міжнар. зобов'язання для д-в, які стосуються А. м., передбачаються не лише міжнар. повітр. правом, вони можуть міститися й у джерелах ін. галузей міжнар. права. Зокрема, питання, пов'язані зі встановл. карантину в А. м., належать до сфери регулювання *Всесвітньої організації охорони здоров'я* (ВООЗ).

Велику увагу в діяльності аеропортів приділяють гарантуванню безпеки цив. авіації, тому чимало вимог ІКАО присвячено проблемам безпеки А. м. З цією метою було ухвалено низку багатостор. договорів, зокрема *Конвенцію про боротьбу з незаконними актами насильства, спрямованими проти безпеки цивільної авіації, 1971*, а також дод. Протокол про боротьбу з незаконни-

АЗІАТСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ДЮДИНИ

ми актами насильства в аеропортах, які обслуговують міжнар. авіацію, 1988 (чинний для України з 02.02.1990). Відповідно до Протоколу, в 2003 в Україні прийнято Держ. програму авіаційної безпеки цив. авіації, окр. розділи якої присвячено тех. та правовим питанням безпеки в А. м. Деякі аспекти безпеки цив. авіації в А. м. регулюються міжнар.-правовими документами у сфері боротьби з повітр. піратством та актами тероризму.

Літ.: *Schwenk W.* Handbuch des Luftverkehrsrechts. Köln, Berlin, Bonn, München, 1995; *Badura P.* Airports // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 11, 1992; *Словарь* международного воздушного права / Под ред. Ю.М. Малеева. М., 1988; *Малеев Ю.М., Мовчан А.П.* Международное воздушное право // Курс международного права, т. 5. М., 1992.

О.М. Григоров, С.О. Мельник

АЗІАТСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ — різноманітна практика азіат. країн і неуряд. міжнар. орг-цій, спрямована на розроблення концепцій прав людини, що враховують самобутні права індивідів та права народів і можуть бути основою для прийняття на континенті регіон. угод у зазначеній сфері.

На Азіат. континенті не існує власної системи захисту прав людини і не прийнято жодного юрид. обов'язкового документа в цій сфері. Часто це пояснюється тим, що тема «Азія і права людини» має доповнювальне значення, а саме: їй притаманна ідея, що Азія є регіон. спільністю з особл. «азіатським» підходом до прав людини. Там немає основи для геогр. близькості, щоб привести азіат. нації континенту на той шлях, яким рухається Європа або навіть Африка.

Справді, Азія є конгломератом країн з радикально несхожими соц. структурами, різними релігіями та філос. і культ. традиціями. Їхні політ. ідеології, правові системи та ступені екон. розвитку дуже різняться. Більше того, там не існує спільного істор. минулого, навіть з часів колоніалізму. Тому підходи азіат. країн до прав людини мають більше нац., ніж регіон. характер. Водночас цим країнам притаманні й подібні ри-

си, зокрема величезна чисельність населення зі складними цивілізац. формами соц. орг-ції, які не лише не збігаються із зах. ідеєю прав людини, а й суперечать їй за форм. ознаками та змістом. У цих країнах прибічниками зах. ідеї прав людини є переважно азіат. лідери та планувальники розвитку їхніх економік на ліберал. засадах. Упровадження цих засад руйнує традиц. соц.-екон. уклади і веде до політ. потрясіння та нестабільності загалом, посилюючи несприйняття зах. моделі прав людини як небажаного іноз. впливу. Більше того, намагання втягнути азіат. країни в орбіту ліберал. розвитку створює благодатний ґрунт для виникнення в цих країнах фундаменталіст. ідей і поширення у світі тероризму. Засновуючись на концепції «конкуруючого індивідуалізму», зах. модель прав людини суперечить наявній у багатьох азіат. країнах моделі колект. прав, яка отожднюється зі способом життя більшості населення. У колект. правах визначається не лише форм. статус кожної людини, а й те, що вони надають гарантії від зубожіння та голодної смерті. Саме тому сучас. концепція прав людини сприймається в багатьох азіат. країнах як посягання на культ. права їхніх народів у найширшому, в т. ч. соц., розумінні. «Якщо концепція прав людини притаманна Заходу, то її імплементація в Азії може розглядатися як порушення культурних прав народів» (Хіроко Ямане). Руйнування колект. прав на основі ліквідації традиц. соц.-екон. укладів цих країн зах. думка уявляє рушійною силою прогресу, хоча це є радше приховуванням своїх корисливих намірів. Про такий спосіб перетворення соц. структури суспільства відверто висловився ще Джон Локк, раціоналізм якого спирався саме на людину як конкуруючого індивіда. Розглядаючи таку людину основою громадян. сусп.-ва, він вважав цілком виправданим роз'єднання в ньому людей унаслідок того, що «ніхто не може розбагатіти, не завдаючи збитків іншому».

Відповідно до істор., культ., політ. і правових критеріїв визначення специф. азіат. регіону, тему «Азія і права людини» обговорювали на різних міжнар. форумах ООН та неуряд. міжнар. орг-цій, а також віддзеркалювали в тому чи ін. плані в документах міжнар. орг-цій, зокрема прийнятих у ме-

жах *Міжнародної організації праці*: Семінар ООН «Права людини в країнах, що розвиваються» 1964 (м. Кабул, Афганістан); Конференція юристів Півд.-Схід. Азії та Тихого океану «Динамічні аспекти верховенства права в сучасну епоху», проведена Міжнародною комісією юристів 1965 (м. Бангкок, Таїланд); круглий стіл на тему «Зв'язок між розвитком та правами людини», організований ЮНЕСКО 1965 (м. Оксфорд, Англія); IX регіон. конф. МОП «Застосування стандартів МОП» 1980 (м. Маніла, Філіппіни). На цих форумах, у яких брали участь представники азіат. д-в, проф.-юристи, відомі журналісти та правозахисники, які, поряд з висловлюванням різних і часто протилежних позицій щодо проблеми прав людини в Азії, констатували, що відсутність можливості забезпечити соц.-екон. права є гол. перешкодою для гарантування всіх ін. прав. Зазначалося, що права людини не можуть бути імплементовані в азіат. країни без стабільної системи керування та підтримки посад. осіб, які мають виконувати свої обов'язки чесно та неупереджено. Наголошувалося, що надмірна зацікавленість у зовн. та внутр. безпеці д-ви може мотивувати необхідність обмеження прав людини. Під час обговорення чинників, що руйнують верховенство права в Півд.-Схід. Азії, зверталася увага на те, що нац.-визв. рухи, які досягли найвищої точки в процесі здобуття незалежності та введення зах. ін-тів, виявилися «надломленими» внаслідок того, що досягнення екон. і політ. цілей через демократію було надто повільним. Серед ін. чинників, що перешкоджають реалізації зах. моделі прав людини, називали: недостатню кваліфікацію працівників, відсутність належного планування, неефективність і корупцію в адм. службах, брак капіталу, недостатність іноз. допомоги, політ. втручання у сферу адм. і тех. рішень, вибух народжуваності тощо. Обговорювалася й можливість прийняття Азіат. конвенції прав людини на кшталт Міжамер. конвенції прав людини, прийнятої *Організацією американських держав* (див. також *Міжамериканська система захисту прав людини*). Слабкість цієї пропозиції зумовлюється незацікавленістю в ній азіат. урядів, які насторожено ставляться до ідеї створення регіон. міжуряд. та соц.-

АЗІАТСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ДЮДИНИ

екон. ін-тів. Крім того, на цих форумах відбувався також пошук способів імплементції в різних азіат. сусп.-вах положень *Загальної декларації прав людини 1948*. У зв'язку з цим предметом дискусій були юдаїст.-христ. традиції, іслам, індуїзм, буддизм та ін., так само як традиц. афр. філософії, зах. лібералізм, марксизм і «негрітюд». Їхньою метою є з'ясування, як саме ці різні ціннісні системи впливають на поведінку індивідів і д-в, і чи можливе їх примирення з цінностями, встановленими в Заг. декларації прав людини. Незаперечним вважається, що в ній віддзеркалюється, особливо в ст. 21, індивідуаліст. система цінностей, яка вийшла з юдаїст.-христ. традиції та виникнення капіталізму в Європі, починаючи з 17 ст. Визнається також, що всі культ. традиції є відгуком на специф. соц. умови та наслідки пошуку шляхів досягнення ідеалів рівноправ'я, братства і справедливості. Однак практики, що походять від традиц. соц. цінностей, можуть перешкоджати здійсненню прав людини. До практик, яких особливо дотримуються країни Півд.-Схід. Азії, належать: існування чітких соц. ієрархій, які визначають соц. функції відповідно до соц. категорії або каст; виконання певних сімейних і племінних практик, які трактують права та обов'язки з погляду обов'язкової сили згідно зі статусом особи в сім'ї або клані; заохочення позицій покірності політ. і соц. органам влади, особливо щодо д-ви; ідея, що благополуччя сусп.-ва має пріоритет над благополуччям окр. особи і що лояльність у персон. стосунках є найважливішою.

Безперечно, певні традиц. моделі поведінки вкрай ускладнюють ефект. здійснення в азіат. країнах прав людини, які визначаються, напр., у Заг. декларації прав людини. Тією мірою, якою ці моделі поведінки поширено в азіат. регіоні, імплементція прав людини уявляється більш ніж проблематичною. Населення цих країн продовжує віддавати перевагу «психологічній безпеці», яка забезпечується традиц. концепціями азіат. суспільств, і зміна цих реальних цінностей на цінності універс. прав люди-

АЗІАТСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ДЮДИНИ

ни, які для нього є цілком абстрактними, сприймається як недопустиме насилля, що призводить до хаотичного стану в людських відносинах.

Отже, обговорення проблем прав людини в Азії характеризується 2 суперечливими тенденціями: оптиміст., що стосується імпорту зах. моделей, з одного боку, та усвідомленням перешкод на цьому шляху, зумовлених існуванням традиц. і соц. зразків, з ін. Тим більше в азіат. країнах ідея прав людини значною мірою пов'язується з ідеєю прав народів. Цей зв'язок визначається як результат регламентації після II світ. війни певних прав народів у *Статуті ООН*, прийнятому від їхнього імені, в якому як осн. принципи міжнар. права закріплювалися права народів на самовизначення і рівноправ'я. Згодом вони стали основою всієї системи міжнар. захисту прав людини, відображуючи об'єкт. зміни, «які відбувалися в суспільному розвитку людства і які висували безпосередньо народи в число головних дійових осіб міжнародних відносин. Тут і процеси деколонізації, що охопили старі імперії, та пов'язані з ними хворобливі процеси становлення нових незалежних держав, і пробудження національної, етнічної, релігійної самосвідомості у численних народів планети, чому значно сприяла поступова переоцінка змісту міжнародних відносин від відносин підкорення до відносин співробітництва» (О.П. Мартиненко). У 1978 ЮНЕСКО прийняла Декларацію про расу і расові забобони, в якій подальший розвиток дістало розуміння зв'язку права народів на рівноправ'я та збереження своєї самобутності з обов'язком «... поважати право всіх груп людей на культурну самобутність і на розвиток свого власного культурного життя в національних і міжнародних рамках, при цьому мається на увазі, що кожна група сама вільно вирішує питання про збереження і, у разі необхідності, про адаптацію або збагачення цінностей, які вона вважає основоположними для її самобутності» (п. 2 ст. 5). Тому, якщо враховувати чинник права народу на самобутність, то в

азіат. країнах права людини не можуть належним чином забезпечуватися лише через юрид. або квазіюрид. засоби права.

В умовах відсутності регіон. орг-цій, подібних до *Африканського Союзу*, *Ліги арабських держав* або *Організації американських держав*, та відсутності політ. волі до регіон. інтеграції в Азії важко встановити регіон. установу для сприяння та захисту прав людини. Будь-які угоди з цієї проблеми мають бути адаптовані до азіат. реалій. Ініціатива в цьому належить неуряд. орг-ціям, у т. ч. орг-ції юристів, проф., активістів у галузі прав людини, так само, як реліг. групам. Як підготовча робота пропонується: заснувати в регіоні Центр з прав людини для сприяння, пропаганди та захисту прав людини; зробити кроки щодо заснування Азіат. комісії з прав людини; вжити заходів до імплементації принципів Заг. декларації прав людини у специф. формі, сприяти освітою та публічністю розумінню значення прав людини; готувати й публікувати доповіді з питань впливу прав людини на розвиток внутр. зак-ва; сприяти ратифікації урядами Пактів про права людини 1966, так само як ін. документів ООН у сфері прав людини; сприяти наданню гарантій незалежності та свободи суддям і юристам під час здійснення ними їхніх обов'язків з питань прав людини.

ГА ООН у своїй резол. 34/171 від 17.12.1979 закликала до прийняття регіон. угод для сприяння та захисту прав людини, пристосованих до місцевих реалій. Однак досі документи, які тією чи ін. мірою віддзеркалюють тенденції до формування та розвитку азіат. концепцій міжнар. захисту прав людини, прийнято лише в рамках резол. неуряд. міжнар. орг-цій юристів. Насамперед це Заг. іслам. декларація прав людини, прийнята з ініціативи Іслам. ради в Європі 1981 в м. Парижі (Франція). Вона складається з преамбули та 23 статей. У преамбулі йдеться про «одвічне прагнення до більш справедливого устрою світу, в якому народи могли б жити, розвиватися і процвітати в оточенні, вільному від страху, гноблення, експлуатації та бідності». У ній особливо відзначається божественний характер походження прав людини і пов'язана з цим природа санкцій, які мають їх забезпечувати. Відповідно до цього права

людини не можуть бути обмежені, скасовані, порушені владою, асоціаціями чи будь-якими ін. установами. Встановлюється обов'язок мусульман сприяти створенню іслам. порядку, що має характеризуватися гуманністю, рівноправ'ям, відсутністю дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, статі тощо. Усі члени іслам. сусп-ва мають бути рівними перед законом, кожна людина несе обов'язки за своїми можливостями та має відповідати за свої дії. У Декларації визначено такі права, як право на життя (ст. 1), особисту свободу (ст. 2), працю та рівноправ'я за ознакою статі (ст. 3), звернення до суду згідно із законом, а також на захист проти будь-якого звинувачення на свою адресу та отримання справедл. рішення незалеж. суд. органу (ст. 4), справедл. суд. процес (ст. 5), захист від застосув. психол. та фіз. тортур (ст. 7), право на притулок (ст. 9), захист меншин, у т. ч. реліг., щодо вибору ними правил ведення їхніх особистих і цив. справ, свободи слова (ст. 12).

У 1988 в м. Делі (Індія) на II конф. юристів країн Азії та Тихого океану, скликаній Асоціацією юристів-демократів спільно з Індійською асоціацією юристів, прийнято Азіат.-Тихоокеан. декларацію прав людини та народів. Її особливістю є те, що поряд із визнанням широкого переліку прав людини, характерних сьогодні для кожної країни, у ній сформульовано права народів, які визначаються згідно із закріпленим у міжнар. праві правом народу на самовизначення та його складовою — правом народу на невід'ємний суверенітет над своїми природ. багатствами та ресурсами. Ін. важливою особливістю Декларації є те, що в ній визнається нерозривний зв'язок між правами людини та правами народів як «єдиної категорії» (О.П. Мартиненко).

Досвід азіат. країн свідчить про неподільність і взаємозалежність усіх категорій прав людини та прав народів, у т.ч. їхніх самобутніх прав. Він також застерігає щодо небезпеки припущень про існування будь-якої панацеї стосовно поваги до прав людини. Азіат. країни пропонують багату терит. практику для нового синтезу щодо цього, яка може стати основою для виникнення на континенті регіон. ін-тів у сфері сприяння та захисту прав людини. Зазначе-

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, АТЕС

ні декларації міжнар. неуряд. орг-цій є певним внеском у здійснення цього завдання.

Літ.: *Yamane H. Asia and Human Rights // The International Dimensions of Human Rights / Gen. ed. K. Vasak. V. 2. Paris, 1982; Мартиненко А.П. Права народів в сучасному міжнародному праві. К., 1993; Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учеб. пособие / Отв. ред. Р.М. Валеев, Р.Г. Вагизов. Казань, 2007.*

В.Н. Денисов

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, АТЕС (англ. Asia-Pacific Economic Cooperation, АРЕС) — міжнар. екон. форум, створений для підтримки стійкого зростання і процвітання економік країн Азіат.-Тихоокеан. регіону, що загалом має сприяти зростанню світ. економіки.

Учасниками АТЕС є економіки Австралії, Брунею, В'єтнаму, Індонезії, Півд. Кореї, Канади, Китаю, Таїланду, Малайзії, Мексики, Нової Зеландії, Папуа-Нової Гвінеї, Перу, Росії, Сінгапуру, США, Філіппін, Чилі, Японії, а також спец. адм. р-ну КНР — Гонконгу та Китайського Тайбею (Тайваню). На них припадає 40 % населення світу, 55 % світ. валового внутр. продукту та 44 % світ. торгівлі, що зумовлює високі темпи екон. зростання регіону. З 1997 в АТЕС почав діяти 10-річний мораторій на прийняття нових учасників, який у 2007 продовжено до 2010. Спостерігачами в АТЕС є: Асоціація д-в Півд.-Схід. Азії (АСЕАН), Тихоокеан. рада екон. співробітництва, Форум тихоокеан. о-вів. Інтерес до участі в роботі АТЕС виявляють Індія та Монголія.

Ключовими напрямками діяльності АТЕС є лібералізація торгівлі та інвестицій, спрощення умов здійснення підприємн. діяльності в торг. та інвестиц. сферах, а також налагодження наук.-тех. співробітництва в регіоні. Його учасники регулярно обговорюють стан економік країн регіону та проблеми їх розвитку, а також приймають рішення щодо вдосконалення співробітництва в цьому напрямі. Предметом обговорення виступають також світ. події та проблеми, які мають велике значення для економік країн Азіат.-Тихоокеан. регіону.

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, АТЕС

Учасники АТЕС діють переважно на основі декларацій, що приймаються за підсумками щорічних зустрічей лідерів економік АТЕС, на яких дається оцінка результатів роботи форуму та розробляються його плани на наст. рік. Рішення в АТЕС приймаються шляхом консенсусу і мають рекомендац. характер.

Починаючи з 50-х рр. 20 ст. країни Азіат.-Тихоокеан. регіону намагалися створити різні об'єднання екон. характеру на основі «Плану Коломбо» (1950); Асоціації д-в Півд.-Схід. Азії (АСЕАН) (1967); *Організації країн — експортерів нафти* (ОПЕК) (1960); Південноокеан. форуму (1971), який з 2000 діє як Форум тихоокеан. о-вів; Півд.-Азіат. асоціації регіон. розвитку (1985) та ін. Однак політ. суперечності, що існували в цей період, зокрема, між Китаєм і США та між В'єтнамом і США, не сприяли об'єднанню Азіат.-Тихоокеан. регіону. З ін. боку, екон. розвиток країн регіону з його величезними природ. та людськими ресурсами, високий рівень їх пром. і фін. кооперації привели до взаємозалежності економік зазначених країн та зацікавленості в інтеграц. процесах.

У січні 1989 у м. Сеул (Півд. Корея) прем'єр-міністр Австралії Роберт Джеймс Лі Хоук оприлюднив ідею створення міжуряд. форуму «Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво». З цією метою 06—07.11.1989 у м. Канберра (Австралія) відбулася зустріч міністрів закорд. справ, економіки та торгівлі 12 найпотужніших країн Азіат.-Тихоокеан. регіону (Австралії, Брунею, Індонезії, Канади, Півд. Кореї, Малайзії, Нової Зеландії, Сінгапуру, США, Таїланду, Філіппін, Японії). У прийнятій ними Спільній заяві було визначено цілі, принципи та напрями розвитку співробітництва їхніх економік, а також підтримано Уругвайський раунд переговорів у рамках ГАТТ, разом з тим зазначені країни відмовилися від створення закритого торг. об'єднання, висловившись тим самим за співробітництво з усіма ін. країнами світу та міжнар. міжуряд. й неуряд. орг. цями (принцип відкритого регіоналізму).

Тому осн. напрямом діяльності АТЕС стало формування в регіоні відкритої багатостор. торг. системи з урахуванням принципів ГАТТ. Учасники АТЕС визначали галузі їх спільних інтересів, враховуючи рівень соц.-екон. розвитку кожного з них. Ця діяльність мала засновуватися на відкритому діалозі та неофіц. обміні думками з прийняттям рішень консенсусом. У Заяві було визначено й ін. сфери спільної діяльності цих країн, а саме інвестиції, наук.-тех. обмін та розвиток людського потенціалу (освіта, підготовка різних фахівців, захист інтелект. власності тощо). Учасники АТЕС вважали також необхідним реалізувати спільні проекти в таких сферах, як: зв'язок, транспорт, енергетика, корисні копалини, рибальство, охорона навколишнього середовища. Отже, гол. напрямом діяльності АТЕС було визначено запровадження в регіоні вільної багатостор. торг. системи, сумісної з принципами ГАТТ. Вона мала створюватися з урахуванням соц.-екон. рівня розвитку всіх його учасників і бути відкритою для ін. країн.

У період 1990—93 відбувся ряд зустрічей міністрів закорд. справ, економіки, торгівлі та ін. галузевих мін-в країн АТЕС, на яких розглядалися важливі проблеми розвитку співробітництва між ними. Так, у 1991 у м. Сеул (Півд. Корея) було прийнято Спільну заяву міністрів форуму з дод.-ми. Дод. В — Сеульська декларація 1991 визначала цілі АТЕС: підтримка розвитку регіону з метою підвищення добробуту своїх народів та здійснення таким чином свого внеску у зростання світ. економіки; посилення переваг від взаємозалежності економік; зміцнення та розвиток багатостор. торг. системи в цілому; скорочення бар'єрів у торгівлі товарами, послугами та в інвестиц. діяльності засобами, сумісними з принципами ГАТТ. Поряд з цим у ній визначалися засади співробітництва учасників АТЕС (взаємна вигода, врахування учасниками відмінностей у рівнях екон. розвитку та соц.-політ. систем, відкритий діалог, прийняття рішень шляхом консенсусу); порядок проведення зустрічей АТЕС (консультації та обмін думками, що здійснюються на основі статист. і аналіт. відомостей учасників АТЕС та ін. орг.-цій); інституц. структура АТЕС (щорічні зустрічі міністрів, зі-

брання старших посад, осіб, робочі групи). Сеульська декларація 1991 встановлювала також умови залучення нових учасників до діяльності АТЕС: належність до Азіат.-Тихоокеан. регіону; наявність міцних екон. зв'язків у ньому; визнання цілей і принципів АТЕС; прийняття рішень про це на основі консенсусу. В ній також було сформульовано ідею наділення АТЕС міжнар. правосуб'єктністю, але в подальшому вона не набула розвитку. У 1997 міністри закорд. справ і торгівлі АТЕС на своїй зустрічі затвердили Заяву стосовно членства в об'єднанні. Економіка двох членів має належати до Азіат.-Тихоокеан. регіону, мати розгалужені госп. зв'язки з ін. учасниками АТЕС, бути відкритою і ґрунтуватися на ринк. засадах, поділяти осн. цілі та принципи об'єднання; мати індивід. план і брати участь у колект. планах дій з моменту вступу до АТЕС.

З 1993 АТЕС функціонує на більш високому рівні — лідерів, неформ. зустрічі яких відбуваються щороку. На зустрічах лідерів АТЕС у 1994 в м. Богор (Індонезія) та у 1995 в м. Осака (Японія) було закладено фундамент для зміцнення співпраці країн регіону. На 1-й зустрічі було прийнято Богорську декларацію 1994, в якій визначено стратег. цілі діяльності АТЕС (відома як Богор. декларація), а на 2-й — Осацьку програму дій, у якій визначено шляхи реалізації Богор. цілей. Богор. декларація 1994 мала сприяти прискореному та збалансованому екон. зростанню в регіоні на справедл. основі. Її ключовим напрямом було визначено підтримку в рамках АТЕС вільної торгівлі та інвестиц. діяльності для розвинених економік — до 2010, а для економік, що розвиваються, — до 2020. Учасники повинні: забезпечити виконання зобов'язань, узятих у ході Уругвайського раунду ГАТТ; знизити бар'єри в торг. та інвестиц. обігу в рамках АТЕС і між учасниками цього об'єднання та ін. країнами; сприяти вільному потоку товарів, послуг, капіталу в межах АТЕС та відмовитись від протекціонізму. Співробітництво в рамках АТЕС мало також сприяти зменш. розриву екон. показників між його учасниками (розвинені країни погодилися створювати необхідні умови для зростання економік менш розвинених країн, а останні — під-

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, АТЕС

тримувати темпи свого зростання і досягнути рівня добробуту розвинених країн); спрощенню умов торгівлі та інвестування; кращому використанню людського потенціалу та природ. ресурсів, розвитку галузей госп-ва, які обслуговують виробництво (енергетика, транспорт, обмін інформацією, зв'язок, туризм). Передбачалося й можливість введення регуль. механізму розв'язання спорів у рамках АТЕС, який був дод. до механізму розв'язання спорів *Світової організації торгівлі* (СОТ).

В Осацькій програмі дій 1995 встановлено конкр. заходи щодо реалізації Богор. цілей 1994 на основі таких 9 принципів: скасування всіх бар'єрів та ін. перешкод для торгівлі й інвестиц. діяльності (принцип повноти); дотримання правил СОТ; застосув. принципу недискримінації у відносинах між учасниками АТЕС і з ін. країнами світу; забезпечення кожним учасником АТЕС прозорості своїх законів, адм. правил та процедур, які впливають на обіг товарів, послуг і капіталу між економіками АТЕС (принцип прозорості); утримання від використання протекціоніст. заходів (принцип мораторію); вжиття таких заходів, як лібералізація економік країн АТЕС, спрощення внутр. умов орг-ції і ведення торг. та інвестиц. діяльності, а також одначас. початок налагодження всіма учасниками АТЕС екон. і наук.-тех. співробітництва; визначення умов лібералізації торгівлі та інвестування з урахуванням рівня екон. розвитку кожного учасника АТЕС (принцип гнучкості); розвиток екон. і наук.-тех. співробітництва в регіоні (принцип співробітництва).

Заходи щодо реалізації Богор. цілей 1994 в Осацькій програмі дій поділяють на 3 групи (опори): 1) лібералізація торгівлі та інвестиц. діяльності (на основі зниження ставок митних зборів); 2) спрощення внутр. правил орг-ції і ведення підприємцями торг. та інвестиц. діяльності; 3) сприяння екон. і наук.-тех. співробітництву в регіоні. Кожний учасник АТЕС має вживати заходів щодо лібералізації торгівлі й інвестування, спрощення правил їх орг-ції та

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО, АТЕС

здійснення згідно з розробленим індивід. планом дій, в якому він сам визначає темпи і порядок його реалізації. Індивід. плани дій мають виконуватися на добровільній основі, водночас у рамках АТЕС розробляють колект. плани дій щодо сприяння розвитку екон. та наук.-тех. співробітництва в регіоні.

У 1995 заходи з реалізації Осацької програми дій було конкретизовано у Манільській програмі дій, яка є складовою Манільської декларації лідерів економік АТЕС «Від теорії до практики» (25.11.1995, м. Маніла, Філіппіни). Однак унаслідок фін.-екон. кризи 1998 та 2008, існування нерівності в соц.-екон. розвитку учасників АТЕС, а також суперечливих процесів у сучас. міжнар. відносинах, обтяжених глобалізацією, ключової мети Богор. декларації 1994, а саме запровадження до 2010 у розвинених економіках АТЕС вільної і відкритої торгівлі та інвестиц. діяльності, не було досягнуто. У 2006 на зустрічі лідерів економік АТЕС у м. Ханой (В'єтнам) було визначено новий довгострок. орієнтир діяльності об'єднання, який полягав у формуванні Азіат.-Тихоокеан. зони вільної торгівлі. Загалом це відповідало духу та букві Богор. цілей 1994, хоча певною мірою суперечило первісній ідеї АТЕС не перетворювати його на закрите торг. об'єднання. У 2010 учасники АТЕС на своїй зустрічі у м. Йокогама (Японія) заявили про поч. дій щодо створення зони вільної торгівлі шляхом розроблення «всеохоплюючої угоди про вільну торгівлю», яка має ґрунтуватися на наявних у цьому регіоні міжнар. екон. ініціативах, зокрема АСЕАН+3 (країни АСЕАН, Китай, Японія, Півд. Корея), АСЕАН+6 (АСЕАН+3, Індія, Австралія, Нова Зеландія), Транстихоокеан. стратег. екон. партнерство (Бруней, Нова Зеландія, Сінгапур, Чилі) та ін. АТЕС мало виступити «в ролі «інкубатора» Азіат.-Тихоокеан. зони вільної торгівлі, забезпечуючи керівництво та інтелект. насичення процесу її розвитку з виконанням ключової функції визначення, формулювання та розв'язання торг.-інвестиц. проблем «наступ-

ного покоління», які можуть виникнути в процесі створення Азіат.-Тихоокеан. зони вільної торгівлі. Відповідно розроблено План регіон. екон. інтеграції, виконання якого передбачало дослідження перспектив і можливостей для вільної торгівлі в регіоні. В результаті було підписано близько 50 регіон. угод про зону вільної торгівлі та розроблено заходи щодо лібералізації в 15 секторах економіки (питання тех. бар'єрів у торгівлі, прозорості держ. закупівель, врегулювання спорів, сприяння торгівлі, електрон. комерції, правил визначення походження товарів, саніт. і фітосаніт. заходів, охорони навколишнього середовища, конкурент. політики, тимчас. в'їзду ділових людей). Ці заходи, а також суттєве скорочення митних зборів та ін. бар'єрів у торгівлі, утримання від протекціонізму, підтримка учасниками АТЕС багатостор. торг. переговорів у рамках СОТ спрямовані на впровадження відкритої і вільної багатостор. торг. та інвестиц. системи в цьому регіоні.

Спрощення кожним учасником внутр. правил орг-ції і ведення підприємництва у сфері торгівлі та інвестиц. діяльності здійснювалося шляхом реалізації в АТЕС I і II Планів спрощення процедур торгівлі (один реалізувався протягом 2002—06, ін. — 2007—09). Вони містили заходи щодо спрощення і раціоналізації митних та ін. адм. процедур, що сприяло безперешкодному переміщенню товарів через кордон, зокрема завдяки введенню електрон. системи сплати митних послуг та обробки митної документації, встановл. системи «єдиного вікна» для подання митної документації, запровадження Карти для ділових поїздок підприємців до країн — учасниць форуму тощо. Спрощення умов інвестиц. діяльності здійснюється згідно з Планом дій зі сприяння інвестиціям.

Екон. та наук.-тех. співробітництво в регіоні, яке, відповідно до Осацької програми дій, є однією з опор АТЕС, реалізується шляхом підтримки форумом різноманітних проектів, пов'язаних, зокрема, з розповсюдженням у регіоні цифр. технологій і широкосмугового зв'язку та ін. подібними заходами.

У ході останньої зустрічі лідерів економік АТЕС, що відбулася 08.10.2013 на

о. Балі (Індонезія), було прийнято Декларацію «Свій Азіатсько-Тихоокеанський регіон — двигун глобального зростання». Учасники АТЕС домовилися не вводити до 2016 дод. бар'єрів у торгівлі та інвестиц. діяльності, підтвердивши свій намір поступово згорнути заходи протекціонізму, що має підвищити рівень взаємопов'язаності економік регіону, а також сприяти інфраструктур. розвитку АТЕС. Наст. зустріч лідерів економік АТЕС має відбутися в 2014 у Китаї.

Інституц. структура АТЕС складається з політ. органів, робочих органів та секретаріату. Вищим органом АТЕС є щорічна зустріч лідерів економік АТЕС, у ході якої підсумовуються результати діяльності форуму за рік і визначаються подальші цілі та напрями його роботи. Відповідно приймаються такі підсумкові документи, як декларація або спільна заява. Їй передують зустрічі міністрів закорд. справ, економіки й торгівлі, на яких дається оцінка результатів діяльності форуму за рік та розробляються пропозиції щодо питань, які мають розглядатися на наст. зустрічі лідерів економік АТЕС. Підготовка до міністер. зустрічей здійснюється на зустрічі старших посад. осіб, які також координують роботу з реалізації рішень, прийнятих на зустрічі лідерів економік АТЕС та міністер. зустрічах, контролюють і координують бюджет робочих органів і проектів АТЕС. Обговорення шляхів налагодження співробітництва з тих чи ін. питань відбувається на галузевих міністер. зустрічах членів АТЕС, у ході яких також розробляють пропозиції, що виносяться на розгляд зустрічі лідерів економік АТЕС. Підготовку до зустрічей міністрів фінансів здійснює спец. орган — зустріч старших фін. посад. осіб. Важливим органом АТЕС є ділова консульт. рада у складі представників від підприємн. кіл (по 3 від кожного учасника АТЕС), яка проводить свої зустрічі 4 рази на рік і має секретаріат у м. Маніла (Філіппіни). Рада сприяє налагодженню взаємодії між діловими колами учасників АТЕС та його органами; готує щорічні доповіді з пропозиціями для лідерів економік АТЕС з поліпшення ділового та інвестиц. клімату в регіоні; надає консульт. послуги з практ. реалізації Осацької програми дій; надає за

запитами органів АТЕС інформацію щодо питань бізнесу. Грунтуючись на принципі ротації, щороку призначають головуєчого АТЕС. У рамках АТЕС створено розгалужену систему робочих органів (комітетів, підкомітетів, груп, діалогів тощо), кожен з яких координує окр. напрям роботи об'єднання. Секретаріат АТЕС розташований у Сінгапурі.

Літ.: Байков А.А. Сравнительная интеграция. Практика и модели интеграции в зарубежной Европе и Тихоокеанской Азии. М., 2012; Герчикова И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. Учеб. пособие. М., 2002; Костюнина Г.М. Азиатско-Тихоокеанская экономическая интеграция. М., 2002; Rudner M. APEC: The Challenges of Asia Pacific Economic Cooperation. Carleton, 1993; Саммит АТЭС: правовые механизмы региональной интеграции / Под ред. Т.Я. Хабриевой. М., 2012; Шапилов С. Политико-интеграционные процессы в АТР // Обозреватель, 2007, № 10 (213); Улахович В.Е. Международные организации: Справ. пособие. М.; Минск, 2005; Yamazawa I. APEC: New Agenda in Its Third Decade. Singapore, 2012.

І.М. Проценко

АЗОВСЬКЕ МОРЕ (лат. Palus Meotis — Меотійське озеро; давньорус. — Суразьке море) — внутр. море басейну Атлант. океану в межах України і Рос. Федерації (РФ). Керченською протокою воно сполучене з Чорним морем. Площа — 40 тис. км². Найменш глибоке серед морів Землі (пересічна глибина — 7,4 м, макс. — 14 м). А. м. має важливе рибпромислове, трансп. і рекреац. значення.

Упродовж тривалого періоду А. м., з погляду доктрини міжнар. морського права, розглядалося як істор. внутрішні води лише однієї д-ви (послідовно Осман. імперії, Рос. імперії, СРСР). Керченська протока виконувала функції нац. природ. «комунікації», яка забезпечувала доступ суден до вод. Відповідно до свого правового статусу, в рад. часи А. м. належало до внутр. вод СРСР, і тому порядок морегосп. діяльності в ньому встановлювався рад. законами, що видавалися з урахуванням норм міжнар. морського права, стосовно право-

вого режиму внутр. вод прибережної д-ви. Виняткове право СРСР визначати правовий порядок користування просторами А. м. жодними д-вами не заперечувалося.

Після розпаду СРСР акваторія А. м. увійшла до складу двох незалеж. д-в — України і Росії, які як законні правонаступники успадкували цю терит. і мають право поширювати на морські простори А. м. свій держ. суверенітет (див. *Суверенітет*) і визначати правовий режим його вод. Переговорний процес між Україною та РФ про визначення правового статусу А. м. і Керченської протоки розпочався з середини 90-х рр. (16—17.10.1996 у м. Керчі відбулося 1-ше засідання делегацій сторін з цього питання). Домовленість сторін з окресленої проблеми у заг. рисах спочатку було зафіксовано у Договорі між Україною та РФ про укр.-рос. держ. кордон від 28.01.2003. У ст. 5 Договору встановлено, що врегулювання питань, які стосуються суміжних морських просторів, має здійснюватися між сторонами «відповідно до міжнародного права». Положення Договору не завдають шкоди «позиціям Російської Федерації та України щодо статусу Азовського моря та Керченської протоки як внутрішніх вод двох держав». Розв'язання конфліктної ситуації з приводу спорудження рос. стороною дамби поблизу укр. о-ва Тузла (2003) активізувало переговорний процес між Україною та Росією. Перед сторонами поставало завдання чітко визначити правовий статус А. м. і Керченської протоки та порядок делімітації їхніх вод. Визнання за А. м. та Керченською протокою статусу внутр. морських вод було здійснено з урахуванням концепції істор. вод та зафіксовано у Договорі між Україною і РФ про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки від 24.12.2003. Сторони дійшли домовленості, що «Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації» (ст. 1 Договору 2003). 20.04.2004 парламенти України та Росії ратифікували Договір. До правових підстав проголошення вод А. м. істор. внутр. водами на-

лежать: особл. геогр. положення і конфігурація А. м.; 2) поширення прибережними д-вами суверенітету на води А. м. упродовж тривалого часу; 3) важливе значення вод А. м. для економіки та оборони прибережних д-в; 4) визнання суверенітету України та Росії над А. м з боку ін. д-в. Укладення і ратифікація сторонами Договору від 2003 по праву має розглядатися як значний крок у вирішенні осн. проблеми — розмежування Азово-Керченської акваторії між Україною та Росією. У ч. 2 ст. 1 Договору напиться положення, яке є результатом напруженої і наполегливої роботи укр. дипломатії щодо відстоювання позиції України, а саме: «Азовське море розмежується лінією державного кордону відповідно до угоди між Сторонами». Протягом переговорного процесу Росія пропонувала Україні встановити режим спільного використання акваторії А. м. і Керченської протоки без її розмежування між 2 суверен. д-вами. Потім рос. сторона «модифікувала» свою позицію, погоджуючись на розмежування лише дна А. м. або визначення «прибережних зон відповідальності», а згодом погодилася на встановл. держ. кордону в А. м. У свою чергу положення ст. 1 Договору 2003, яке передбачає врегулювання питань щодо акваторії Керченської протоки на підставі окр. угоди, свідчить про відсутність між Україною та Росією єдності з приводу необхідності її розмежування. Проте на переговорах у березні 2004 укр. стороні вперше вдалося досягти згоди з рос. делегацією щодо необхідності проведення держ. кордону не лише в А. м., а й у Керченській протоці. На сьогодні предметом укр.-рос. переговорів є лінія держ. кордону в А. м. та Керченській протоці (у березні 2011 у Києві відбулося 36-те засідання делегацій України і РФ щодо розмежування Азовського та Чорного морів, а також Керченської протоки). Визначення курсу проходження цієї лінії та методів її встановл. є найбільш важливим питанням у переговорному процесі. Відсутність універс. правил делімітації внутр. морських вод створює труднощі для України і Росії в завершенні переговорного процесу щодо делімітації всіх суміжних морських просторів (у т. ч. і в Чорному морі). Сторони для вирішення питання делімітації морських кордонів в А. м. і

Керченській протоці враховують заг. правила міжнар. морського права щодо морської делімітації — положення універс. договір. норм міжнар. права і звичаєві норми міжнар. права, встановлені для *делімітації морських кордонів* терит. моря, виключних екон. зон і континент. шельфу між сусідніми прибережними д-вами (принципи рівновіддаленості, пропорційності та справедливості). З огляду на унікальне геогр. положення А. м., слід нагадати рішення *Міжнародного Суду ООН* від 11.09.1992 щодо спору про сухопут. та морські кордони між о-вами (Сальвадор/Гондурас: вступ до справи Нікарагуа). У ньому зазначено, що «конкретний історичний режим, установлений практикою, повинен мати особливе значення для затоки, що контролюється кількома державами, щодо якої, як відомо, не вироблено жодних узгоджених і кодифікованих загальних норм, тотожних нормам, розробленим для заток, які контролюються однією державою».

Правовий режим А. м. визначається як міжнар. правом (міжнар. звичаями (див. *Звичай міжнародно-правовий*); універс. договорами (див. *Договір міжнародний*), зокрема *Конвенцією ООН з морського права 1982*; двостор. угодами між Україною та РФ), а також внутр. правом д-в. Базові принципи співробітництва приазовських д-в у морегосп. сфері визначено у *Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією* від 31.05.1997, де зафіксовано, що «Сторони розширюють співробітництво в галузі транспорту, забезпечують свободу транзиту осіб, вантажів і транспортних засобів через територію одна одній відповідно до загально визначених норм міжнародного права». Цим Договором передбачено, що перевезення вантажів і пасажирів морським транспортом між обома сторонами і транзитом по їхній терит., в т. ч. операції через морські та річкові порти, здійснюються в порядку та на умовах, передбачених окр. угодами (ст. 17). Сторони домовилися розвивати всебічне співробітництво у справі рятування і зберігання природ. середовища Азово-Чорномор. басейну, проведення морських і кліматологічних досліджень, використання рекреац. можливостей і природ. ресурсів А. м., розвитку судноплавства та експлуатації мор-

ських комунікацій, портів і споруд (ст. 29). У Договорі від 24.12.2003 встановлено заг. засади правового режиму А. м. Торг. судна та військ. кораблі, а також ін. держ. судна під прапором України або РФ, що експлуатуються в некомерц. цілях, користуються в А. м. та Керченській протоці свободою судноплавства. У свою чергу, торг. судна під прапорами третіх д-в можуть заходити в А. м. і проходити Керченською протокою, якщо вони прямують до укр. або рос. порту чи повертаються з нього. *Військові кораблі* або ін. держ. судна третіх д-в, що експлуатуються в некомерц. цілях, можуть заходити в А. м. та проходити Керченською протокою, якщо вони прямують з візитом чи діловим заходженням до порту однієї зі сторін на її запрошення або дозвіл, погоджений з ін. стороною (ст. 2). Договором 2003 передбачено, що укр.-рос. співробітництво, у т. ч. спільна діяльність у галузі судноплавства, зокрема його регулювання та навігац.-гідрограф. забезпечення, рибальство, захист морського середовища, гарантування екол. безпеки, а також пошук і рятування в А. м. та Керченській протоці, забезпечується як реалізацією чинних угод, так і встановл., у відп. випадках, нових домовленостей. Анексія РФ АРК у берез. 2014 стала перешкодою у взаємовідносинах між Сторонами щодо подальшого вдосконалення правового режиму А. м. та завершення процесу делімітації його акваторії.

Літ.: *Высоцкий А.Ф., Цемко В.П.* Черноморско-Азовский бассейн (Правовые вопросы использования пространств и ресурсов) / Отв. ред. Ю.С. Шемшученко. К., 1991; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004.

І.В. Дмитриченко

АЙАЛА (Ayala) Бальгазар (1548, м. Антверпен, Нідерланди, нині — у Бельгії — 01.09.1584, м. Алст, Нідерланди, нині — у Бельгії) — ісп. юрист і держ. діяч. Належить до класиків міжнар. права, т. з. попередників Гуго *Гроція*. Походив зі знатної родини і здобув блискучу освіту. Був військ. аудитором в ісп. армії та брав участь у при-

душенні повстання, що спалахнуло в Нідерландах проти влади ісп. короля.

1582 А. видав трактат «De Jure et Officiis Bellicis et Disciplina Militari» (Про військово-правне, військові посади та військово-дисципліну), який було опубл. також англ. мовою в серії «Класики міжнародного права» за ред. Вестлейка (1912). На цій праці позначився перехід від Середньовіччя до сучасності, який переживала Європа 16 ст. Протестант. рух підірвав ідею універс. папського верховенства, створивши умови на користь зміцнення нац. д-в, насамперед Франції, Англії та Іспанії, які бурхливо розвивалися. Так, для Іспанії це був «золотий вік», що вивів країну на 1-ше місце у світі. Однак ідеї ортодокс. католицизму, якими жила тодішня Іспанія і за чистоти яких жорстоко боролася «Священна інквізиція», переслідуючи ересь, наклали свій відбиток на характер ісп. політ. та юрид. філософії, що вирізнялася фанат. реліг. запалом. Останній мав перевагу і в зовн. політиці Іспанії, створивши атмосферу значної напруги та ворожості в усій Європі, що позначилося і на доробку ісп. авторів цього періоду та їхньому внеску в науку права народів (*ius gentium*).

А. відносять до «військових авторів» (Нуссбаум), оскільки у своєму трактаті він запропонував цілісну дискусію про право війни (див. *Війна*). Спираючись на нові ідеї Ж. Бодена про незаперечність суверенітету монарха, А. виправдовував нелюдяне та зрадницьке ведення іспанцями війни проти Нідерландів. Влада монарха для нього була владою від Бога, і будь-яке обмеження прав суверена він вважав незаконним. На думку А., навіть несправедливе і жорстоке поведіння монарха зі своїми підданими не давало їм права на повстання, яке мало розглядатися як злочин проти Бога і монарха, що було рівнозначно ересі. Справедл. і виправданою з обох сторін він вважав лише війну між суверенами. Це був новий підхід до оцінки війни, що ґрунтувався на світському світогляді, ревізуючи традиц. доктрину війни, пов'язувану насамперед зі справедливістю й обов'язком реліг.

людини. Ця доктрина, сформульована А., справила великий вплив на наст. авторів.

Оцінюючи ісп.-нідерланд. війну, А. заперечував законність повстання проти влади ісп. монарха, незважаючи на те, що останній навмисно порушив власну клятву підтримувати свободу голландців. Повстанці, на його думку, взагалі в такого роду війнах не захищаються правом війни, закріпленним у звичаях і законах, встановлених правом народів, і з ними можуть поводитися як з розбійниками і грабіжниками аж до вбивства і поневолення та присвоєння їхньої власності як здобичі. Він не вважав за обов'язок тримати слово щодо повстанців, а ухвалені з ними угоди не підлягали дотриманню. «Узурпатор» влади монарха міг бути вбитий кожним.

Трактат А. запропонував найбільш деталізоване на той час дослідження наслідків несправедл. ведення війни. Однак схоласти-теологи більше цікавилися справедл. причинами війни, ґрунтуючись на доктрині *природного права*. Водночас вони сприйняли різноманітні джерела, що були використані в цьому трактаті й раніше ніколи не досліджувалися. Це були послання як на старод. класичних авторів, з творами яких А. був добре обізнаний, так і на сучас. йому реліг. скептиків, подібних до Ж. Бодена, та протестантів, подібних до Молена. Отже, значення А. в історії науки міжнар. права полягає у відході від теол. позицій розуміння війни і введення ним у наук. обіг матеріалів позитивіст. характеру, що свідчило про виникнення в сусп.-ві інтересу до політ. практики д-в.

Літ.: *Ayala B.* De Jure et Officiis Bellicis et Disciplina Militari (1582), transl. by J.P. Bate «On the Law of War, on the Duties Connected with War and Military Discipline» / *Classics of International Law*. Washington, 1912; *Nussbaum A.* Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947.

В.Н. Денисов

АЙДАРБАЄВ Сагингалі Жоламанович (22.09.1968, смт Доссор Макатського р-ну Гур'євської, нині — Атирауської обл. Казах. РСР, нині — Респ. Казахстан (РК)) — казах. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері міжнар. екон. права, прав людини, взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в.

У 1986 А. вступив на юрид. ф-т Казах. держ. ун-ту ім. С.М. Кірова, нині Казах. нац. ун-т ім. аль-Фарабі, який закінчив у 1993, і працював на каф. міжнар. права. Від 2000 — зав. цієї каф. з перервою 2004—08, коли перебував у докторантурі. У 1999 в цьому ж ун-ті А. захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правові та внутрішні аспекти статусу національних меншин у Казахстані» (наук. кер. — д-р юрид. наук, проф. М.А. Сарсембаєв), а у 2010 — докт. дис. в Ун-ті ім. Д.А. Кунаєва на тему «Інтеграційні процеси на пострадянському просторі в умовах глобалізації світу: міжнародно-правові аспекти» (офіц. опоненти: д-р юрид. наук, проф. К.З. Алімов, Нац. ун-т Узбекистану ім. Мірзо Улугбека; д-р юрид. наук, проф. Є.Г. Моїсеєв, Моск. держ. юрид. академія ім. О.О. Кутафіна; д-р юрид. наук, проф. В.М. Шумилов, Всерос. академія зовн. торгівлі).

А. перебував на стажуванні в Центр.-Європ. ун-ті (Будапешт, 1999) та Моск. держ. ун-ті ім. М.В. Ломоносова (2010). У складі творчих груп брав участь у розробленні для держ. органів низки важливих міжнар.-правових проблем, що стосуються забезпечення регіон. безпеки в Азії (1998—99); залучення іноз. інвестицій у Казахстан (2000—02); реформування держ. служби РК (2002—03); екон. та юрид. наслідків вступу Казахстану до *Світової організації торгівлі* (2003); участі Казахстану в освоєнні ресурсів акваторії Каспійського моря (2003—05). Як експерт давав висновки щодо Митного кодексу РК, Закону про торг. мореплавання РК та ін. для Парламенту РК; проекту Закону про міжнар. договори РК та низки міжнар. договорів РК для МЗС РК; проекту Договору про основи зак.-ва Євразійського екон. співробітництва для Викон. секретаріату Інтеграц. комітету СНД (м. Санкт-Петербург, РФ); низки договорів для Центр.-Азіат. регіон. інформ.-консульт. центру та Екол. центру Центр. Азії тощо.

Тривалий час А. був головою навч.-метод. секції зі спец. «міжнар. право» Навч.-метод. об'єднання РК (2006). Він є членом авт. кол. з розроблення держ. стандартів освіти РК зі спец. «міжнар. право» для бакалаврату та магістратури (1996, 2000, 2004, 2006). Брав участь у розробленні низки навч. програм з різних напрямів зі спец.

«міжнар. право» та типових програм магістратури з цієї спец. як обов'язкових для всіх вищих навч. закладів РК, у т. ч. з таких дисциплін, як «Міжнар. право», «Основи теорії міжнар. публ. права», «Європ. право», «Право СНД», «Міжнар. митне право».

Ім'я А. широко відоме юрид. громадськості Казахстану, ін. країн СНД, Туреччини та ін. Тривалий час він був гол. ред. «Казахстанского журнала международного права» (2000—05), а нині є гол. ред. «Казахстанского ежегодника международного права» (з 2008); заст. наук. ред. журн. «Вестник Казахстанского национального университета имени аль-Фараби. Серия: Международные отношения и международное право»; членом Президії та віце-президентом Казахстанської асоціації міжнар. права.

А. є автором понад 150 наук. та навч.-метод. праць, у т. ч. 6 монографій (з них 4 у співавт.), 9 підруч. і навч. посіб., у т. ч. 2 навч. посіб., опубл. турец. мовою: «Birleşmiş milletler ve insan hakları» (ООН і права людини, Анкара, 2001) та «Dış ekonomik calismaların hukuksal duzenlemesi» (Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності, Анкара, 2001). Кілька його наук. статей опубл. в Бельгії, Великій Британії, Німеччині, Індії, Киргизстані, Сербії, Чехії, Узбекистані.

С.В. Саяпін

АЙЯ ДЕ ЛА ТОРРЕ 1950—51 — 3 справи МС ООН (Колумбія проти Перу), що стосуються одних і тих самих факт. обставин, пов'язаних з дипл. *притулком*: справа про притулок, рішення МС ООН від 20.11.1950 (Asylum Case (Columbia v. Peru), Judgment, ICJR 1950); справа щодо тлумачення рішення від 20.11.1950 у справі про притулок 1950, рішення МС ООН від 27.11.1950 (Request for Interpretation of the Judgment of November 20th, 1950, in the Asylum Case (Columbia v. Peru), Judgment, ICJR 1950); справа Айя де ла Торре, рішення МС ООН від 13.06.1951 (Haya de la Torre Case (Columbia v. Peru), Judgment, ICJR 1951).

Справа про притулок 1950. 03.10.1948 у Перу спалахнуло збройне повстання, яке

того самого дня було придушене. В орг-ції заколоту уряд звинуватив Амер. нар. рев. альянс, очолюваний Віктором Раулем Айя де ла Торре, і проти нього було порушено кримін. справу. У 1949 він звернувся по політ. притулок до посольства Колумбії, і колумб. уряд погодився надати його, посилаючись на ст. 2 Конвенції Монтевідео про політ. притулок 1933 (далі — Конвенція Монтевідео 1933). Відповідно посольство звернулося до уряду Перу про видачу охоронного посвідчення і дозволу Айя де ла Торре залишити країну. Однак перуанський уряд не погодився з цим, наполягаючи на його видачі за вчинення кримін. караного діяння. 31.08.1949 обидва уряди уклали спец. угоду про передання спору на розгляд МС ООН. Перед Судом постало 2 питання, порушені сторонами: 1) чи має право д-ва у разі звернення осіб щодо надання притулку в її посольстві, місії, на військ. кораблі, військ. базі чи військ.-повітр. судні в одностор. порядку кваліфікувати їх або як осіб, що вчинили кримін. каране діяння чи дезертирство з армії чи флоту, або як осіб, що вчинили політ. діяння; 2) чи зобов'язана терит. д-ва надати необхідні гарантії безперешкодного залишення такими шукачами притулку її терит.

Колумбія вважала, що д-ва, яка надає дипл. притулок, має право кваліфікувати правопорушення, і така кваліфікація є зобов'язальною для терит. д-ви. Суд погодився з тим, що д-ва, яка надає дипл. притулок, має право на таку кваліфікацію, не позбавляючи, однак, терит. д-ву права її заперечення. При цьому він визначив чітку відмінність між терит. і дипл. притулком: «У разі екстрадиції біженець перебуває на території держави притулку. Рішення щодо його екстрадиції (див. *Видача злочинців*) означає лише звичайне здійснення терит. суверенітету. Такий біженець перебуває поза межами д-ви, де було вчинено правопорушення, і рішення про надання йому притулку жодним чином не зачіпає *суверенітет* такої д-ви. У разі дипл. притулку біженець залишається на терит. д-ви, де вчинено правопорушення. Тому рішення про

надання дипл. притулку містить обмеження суверенітету цієї д-ви. Воно вилучає правопорушника з-під юрисдикції терит. д-ви і є втручанням у питання, яке належить до виняткової компетенції вказаної д-ви. Таке обмеження терит. суверенітету не може визнаватися, за винятком тих випадків, стосовно яких існують правові підстави щодо конкретного випадку». Суд також не погодився з тим, що положення Гаванської конвенції про притулок 1928 прямо чи опосередковано покладають на д-ву, яка його надає, право одностор. і обов'язкової для терит. д-ви кваліфікації правопорушення.

Стосовно ж існування «американського міжнародного права в цілому» Суд дійшов висновку, що «сторона, яка посилається на такого роду звичаєву норму, повинна довести, що вона встановлена таким чином, що зобов'язує іншу сторону». Відповідно до ст. 38 Статуту МС ООН, Колумбії належав обов'язок доведення існування звичаєвої норми, на яку вона посилається, що вона становить сталу і одноманітну практику відп. д-в, у т.ч. терит. д-ви. Численні угоди про екстрадицію, на які послалася Колумбія, не стосуються дипл. притулку, і до того ж Конвенція Монтевідео про міжнар. кримін. право 1889, Боліварська угода 1911, Гаванська конвенція про притулок 1928, а також Конвенція Монтевідео про політ. притулок 1933 і Конвенція Монтевідео про політ. притулок та біженців 1939 не набули заг. визнання. Колумбії також не вдалося обґрунтувати існування регіон. звичаю як визнаної дипл. практики. Суд дійшов висновку, що д-ва, яка надає притулок, не може в одностор. порядку кваліфікувати певне правопорушення як політ. діяння, і тому така кваліфікація не є обов'язковою для терит. д-ви.

З іншого боку, Суд не погодився і з доводами Перу, що надання притулку Айя де ла Торре було здійснено всупереч вимогам Гаванської конвенції про притулок 1928, і подальше надання його є порушенням її положень. По-перше, Суд вказав, що «надання притулку» не становить одномоментний акт, який припиняється з моменту допуску особи у посольство чи місію: будь-яке надання притулку має наслідком встановл. стану захисту — притулок є наданим,

доки особа перебуває в посольстві. По-друге, Суд не погодився, що дії, за які звинувачували Айя де ла Торре, становлять звичайний злочин, адже навіть за перуанським законом збройне повстання виокремлено з кола заг. кримін. діянь. По-третє, в обставинах цієї справи відсутній важливий елемент правомірності надання притулку, визначений у ст. 2 Гаванської конвенції про притулок 1928: існування невідвратної та тривалої небезпеки для особи, яка звернулася по притулок. При цьому Суд сформулював важливий елемент, притаманний ін-ту притулку як такому: «У принципі ... притулок не може бути протиставлений здійсненню правосуддя. Виняток з цього правила може мати місце лише тоді, коли під маскою правосуддя замість верховенства права застосовується свавілля. Це є саме той випадок, коли здійснення правосуддя викривлене заходами, що явно переслідують політичні цілі. ... З іншого боку, безпека, що є наслідком притулку, не може тлумачитися як захист від звичайного правозастосування та юрисдикції утворених відповідно до закону судів». Як впливає з Гаванської конвенції про притулок 1928, якщо навіть кваліфікація правопорушення, здійснена Колумбією під час надання притулку, не може вважатися обов'язковою для терит. д-ви, Колумбія за певних умов має право вимагати охоронного посвідчення для шукача притулку, аби він залишив терит. Перу. Суд звернувся до Гаванської конвенції про притулок 1928, згідно з якою обов'язок терит. д-ви видати охоронне посвідчення виникає винятково в разі, якщо вона звертається з вимогою про видворення особи, яка шукає притулку. У цій справі Перу не була зобов'язана видати таке охоронне посвідчення, адже такої вимоги з її боку не було. Враховуючи наведені міркування, Суд дійшов висновку, що надання дипл. притулку Айя де ла Торре не відповідає вимогам Гаванської конвенції про притулок 1928. 14 голосами проти 2 він відхилив аргументи Колумбії щодо права д-ви, яка надає притулок, кваліфікувати характер правопорушення в одностор. і обов'язковому для терит. д-ви порядку. 15 голосами проти 1 Суд відхилив аргумент Колумбії щодо обов'язку терит. д-ви надати необхідні гарантії безпере-

шкодного залишення шукачами притулку її терит. Контраргумент Перу, що подальше надання дипл. притулку становить порушення зобов'язань за Гаванською конвенцією про притулок 1928, був відхилений Судом 15 голосами проти 1. Суд, проте, визнав 10 голосами проти 6, що надання Айя де ла Торре притулку урядом Колумбії було здійснене всупереч ч. 2 ст. 2 Гаванської конвенції про притулок 1928. Судді *Альварес*, Бадаві Паша, Рід, Асеведо та суддя *ad hoc* Кайседо Кастилья, не погоджуючись із висновками більшості суддів, висловили свою позицію в окр. думках.

Так, суддя Альварес в окр. думці сформулював низку питань, що характеризують природу притулку в міжнар. праві. Він вказав на необхідність розрізняти одностор. акти, які є результатом волі лише 1 д-ви, і багатостор. акти, в яких задіяні волі 2 чи більше д-в. При цьому оцінка фактів чи обставин в усіх таких випадках залежатиме від волі однієї зі сторін. Так, у певних випадках така оцінка не може бути предметом оскарження, як, напр., у разі імміграції. В ін. випадках вона може бути оскаржена зацікавленою стороною, як це має місце у справах про притулок. Ін-т притулку розглядається як гуманіст. і тимчас. захід, що має на меті захист осіб від вуличних заворушень чи навіть неправомірних дій влади терит. д-ви. Тому притулок має юрид., політ. і психол. аспекти, які слід розрізняти. І хоча в міжнар. праві немає чітких правил щодо притулку, проте існує заг. згода щодо 2 аспектів: притулок може надаватися лише особам, які переслідуються за політ. правопорушення, а не заг. кримін. злочини; д-ва притулку має право на тимчас. основі оцінити характер правопорушення, вчиненого його шукачем. Однак для належного розуміння цього ін-ту слід виходити з політ. та соц. середовища, в якому він виник, і розглянути, як цей ін-т застосовується. Як зазначив Альварес, притулок у латиноамер. д-вах розглядається з погляду екстратериторіальності приміщень, у яких він надається, а не як *дипломатичний захист*, і тому ці д-ви вва-

жають, що такий притулок не становить втручання чи обмеження суверенітету терит. д-ви, а радше правомірну реалізацію вказаної прерогативи екстратериторіальності. Розглядаючи питання амер. міжнар. права, він зазначив, що визнання такого права не означає, однак, що воно є повністю відмінним від заг. міжнар. права, — це є лише комплекс принципів, конвенцій, звичаїв, практик, інституцій і доктрин, притаманних д-вам Нового Світу. Як у випадку заг. міжнар. права, певний принцип, звичай чи доктрина не обов'язково мають бути визнані всіма д-вами, що належать до Нового Світу. При цьому норми амер. міжнар. права можуть бути зобов'язальними і для д-в ін. континентів у питаннях, що стосуються латиноамер. респ., як, напр., імміграція, зони безпеки у збройн. конфліктах тощо. Альварес підтримав думку, що існує не лише амер. міжнар. право, а й європ. міжнар. право, а також азіат. міжнар. право і рад. право, які перебувають у стадії формування. Однак у будь-якому разі такі системи мають співвідноситися з міжнар. правом. Ін-т притулку є частиною латиноамер. міжнар. права, адже у цій частині світу його застосовують в особл. порядку. Альварес зазначив, що визначення відсутності звичаєвої норми в амер. праві притулку не виключає існування певних практик чи методів, яким слідують у цьому питанні д-ви Латин. Америки. Хоча в заг. міжнар. праві немає чітких правил у цій сфері, ще з часів світ. війн виникли нові категорії злочинів: *міжнародні злочини та злочини проти людяності*, які в жодному разі не можуть вважатися політ. Зазвичай д-ва не може надавати притулок особі лише з метою вилучення її з-під юрисдикції терит. д-ви, однак вона має право надавати такий притулок за надзвичайних обставин у разі вчинення політ. злочину — у цьому разі такі дії зумовлені необхідністю захисту особи з гуманіт. міркувань.

Справа щодо тлумачення рішення у справі про притулок. У день винесення рішення у справі про притулок уряд Колумбії звернувся з вимогою про його тлумачення в

порядку ст. 60 Статуту Суду. У своєму рішенні Суд сформулював 2 умови допустимості вимог про тлумачення свого рішення: 1) предмет тлумачення має обмежуватися винятково значенням і змістом того, що вирішив Суд і що має обов'язкову силу; 2) має існувати спір щодо значення та змісту рішення. У своєму рішенні Суд дійшов висновку, що прогалини, про які йдеться в заяві Колумбії, по суті, становлять нові питання, і 12 голосами проти 1 визнав неприйнятною її вимогу.

Справа Айя де ла Торре 1951. 13.12.1950 уряд Колумбії знову звернувся до Суду щодо виконання рішення у справі про право притулку. Зазначивши, що уряди Колумбії та Перу не змогли дійти згоди щодо виконання вказаного рішення, уряд Колумбії сформулював такі вимоги до Суду: 1) визначити спосіб виконання рішення Суду і встановити, чи зобов'язана Колумбія видати Айя де ла Торре уряду Перу; 2) як альтернативну вимогу визначити згідно з правом, що діє між сторонами, і зокрема з амер. міжнар. правом, чи зобов'язаний уряд Колумбії видати Айя де ла Торре уряду Перу. З огляду на те, що предметом розгляду є Гаванська конвенція про притулок 1928, її д-ви-учасниці були повідомлені про початок провадження згідно зі ст. 63 Статуту Суду. У лютому 1951 уряд Куби подав до Суду декларацію про вступ у справу і меморандум, де було викладено його позицію з порушених питань, що стосуються Конвенції. Розглядаючи питання про допуск третьої сторони до справи, Суд вказав, що це допустимо лише в разі, якщо він стосується предмета провадження, що триває. Торкаючись позиції Куби, Суд звернув увагу на те, що вона переважно стосується питань, які вже були розглянуті Судом і набули статусу *res judicata*, і в цій частині декларація про вступ у справу не відповідає вимогам ст. 63. Однак у тій частині, в якій позиція представника Куби стосується тлумачення нових аспектів Гаванської конвенції 1928, що не були предметом розгляду Судом, приєднання Куби до провадження у справі було визнано прийнятним. Суд вказав, що, по суті, сторони звернулися до Суду з вимогою визначити порядок виконання рішення у справі про притулок, поклавши на нього тягар ви-

бору методу, застосув. якого може призвести до припинення притулку. Суд, однак, зазначив, що цей вибір зумовлений фактами та можливостями, які насамперед мають оцінити самі сторони, і він не може ґрунтуватися на міркуваннях міжнар. права на тій підставі, що така вимога виходить за межі суд. функції. Він вказав, що з його рішення не впливає існування чи відсутність обов'язку видати шукача притулку, оскільки це питання не було предметом розгляду, і тому до нього не можна застосовувати принцип *res judicata*. Він дійшов висновку, що Гаванська конвенція 1928 не дає вичерпної відповіді на питання, яким чином притулок може бути припинено. Так, щодо осіб, які вчинили звичайні злочини, притулок має бути припинено шляхом видачі таких осіб місцевій владі, тоді як у разі політ. правопорушень передбачено лише метод видачі охоронного посвідчення для залишення терит. д-ви. Як впливає з рішення у справі про право притулку, вимога про видачу такого посвідчення має відповідати 2 умовам: 1) притулок має бути наданий відповідно до вимог Конвенції; 2) існує вимога терит. д-ви про залишення шукачем притулку її терит. Жодне положення Конвенції не врегулює ситуацію, якщо терит. д-ва утримується від такої вимоги. Однак, на думку Суду, ця проґалина в конвенц. режимі не може тлумачитися як зобов'язання видати шукача притулку, якщо його було надано всупереч положенням ст. 2 Конвенції. Таке тлумачення не відповідало б духу Конвенції внаслідок існування тривалої латиноамер. традиції, згідно з якою політ. правопорушник не може бути виданий місцевій владі. Ін. тлумачення суперечило б як позаюрід. чинникам, що призвели до виникнення цієї традиції, так і духу Гаванської конвенції 1928. Щодо виконання рішення у справі про притулок, то Суд вказав на правові наслідки припинення неправомірної ситуації: уряд Колумбії, що надав притулок у невідп. спосіб, зобов'язаний його припинити, а уряд Перу має право цього вимагати. Це, однак, не означає, що уряд Колумбії зобов'язаний припинити дію притулку лише шляхом видачі його шукача місцевій владі. Він може бути припинений і в ін. спосіб. Відповідно Суд одностайно відхилив вимоги щодо ви-

значення порядку та способу виконання свого рішення у цій справі, 13 голосами проти 1 він визнав, що Колумбія не зобов'язана видати Айя де ла Торре перуанській владі, і одностайно вирішив, що притулок, наданий йому в колумб. посольстві, має бути припинений з моменту винесення рішення у справі про притулок.

Значення цих рішень МС ООН щодо дипл. притулку полягає в тому, що Суд відкинув доктрину екстратериторіальності приміщень дипл. місій як підставу для права дипл. притулку: таке право реалізується в межах прерогативи екстратериторіальності, адже терит. та приміщення місії не вилучаються з-під юрисдикції терит. д-ви. Суд чітко розмежував питання притулку і питання екстрадиції та визначив критерії правомірності надання дипл. притулку, адже такий притулок становить обмеження суверенітету терит. д-ви і тому має застосовуватись виключно за виняткових обставин і тривати не довше, ніж це є обґрунтованим. Важливим аспектом цих рішень є також визнання процесів фрагментації міжнар. права. Суд не лише погодився з існуванням особл. амер. міжнар. права, а й опосередковано визнав можливість існування партикулярних звичаїв у міжнар. праві. Суддя Альварес надав цьому питанню особл. значення, визнавши існування такого роду фрагментації в міжнар. праві. І останній важливий аспект цих рішень стосується процес. питань. Торкаючись проблеми тягаря доведення існування партикулярного звичая, Суд визначив стандарт такого доведення, який має бути дотриманий саме д-вою, що посилається на такий звичай. Суд також недвозначно дав зрозуміти, що питання способу та порядку виконання його рішень є сферою розсуду д-в, і розтлумачив вимоги прийнятності деклараций про вступ у справу третіх країн.

Літ.: *Bishop W. Asylum Case (Colombia/Peru) // AJIL, 1951, v. 45, N 1; Bishop W. Haya de la Torre Case (Columbia/Peru) // Ibid., N 4; Briggs H. The Colombian-Peruvian Asylum Case and Proof of Customary International Law // Ibid.; Evans A. The Colombian-Peruvian Asylum Case: Termination of the Judicial Phase // Ibid.; García-Mora M. The Colombian-Peru-*

vian Asylum Case and the Doctrine of Human Rights // Virginia Law Review, 1951, v. 37, N 7; *Evans A. The Colombian-Peruvian Asylum Case: The Practice of Diplomatic Asylum* // APSR, 1952, v. 46, N 1; *van Es-sen J. Some Reflections on the Judgments of the International Court of Justice in the Asylum and Haya de la Torre Cases* // ICLQ, 1952, v. 1, N 4; *Greenburgh R. Recent Developments in the Law of Diplomatic Asylum* // Transactions of the Grotius Society, 1955, v. 41.

О.Ю. Водяніков

АКАДЕМІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

(англ. Academy of European Law) — міжнар. наук.-дослід. і осв. заклад при Ін-ті Європ. ун-ту в м. Флоренції (Італія). Утвор. 1990 з метою підвищення кваліфікації і поглиблення знань юристів у галузі європ. права, чим якісно розширює обрії інтересів цього Ін-ту. Осн. форма діяльності А. є. п. — щорічні літні сесії, які мають багатонац. характер і збирають учасників (слухачів) з д-в — членів *Європейського Союзу*. На цих сесіях читаються навч. курси лекцій з європ. права, проблем захисту прав людини в Європі тощо. Крім того, проводяться семінари, присвячені окр. питанням екон. розвитку ЄС, актуал. питанням діяльності *Ради Європи*. Курси поділяються на заг. та спеціаліз. З лекціями виступають відомі вчені континенту, провідні спеціалісти і практики не лише із західноєвроп., а й із країн Центр. і Схід. Європи, Балтії, СНД. А. є. п. видає щорічні збірники «Collected Courses of the Academy of European Law» (Збірник курсів лекцій Академії європейського права).

Літ.: *Королев В.И.* Пути и формы европейского сотрудничества (шестая сессия Академии европейского права) // МЖМП, 1995, № 4.

М.І. Куртинець

АКАДЕМІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — див. *Гаазька академія міжнародного права*.

ACQUIS COMMUNAUTAIRE ЄС, або **ACQUIS** (франц. — спільний доробок) — звід правових норм, суд. рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, який виник у процесі функціонування європ. інтеграц. об'єднань, становить основу правового порядку *Євро-*

пейського Союзу і має беззастережно сприйматися д-вами-членами та країнами — претендентами на вступ до нього.

Джерелами А. с. є: 1) первинне зак-во: Договір про заснування Європ. екон. співтовариства 1957 (з 1993 — Договір про заснування Європ. Співтовариства) (див. *Європейське Співтовариство*), Договір про заснування Європ. співтовариства з атомної енергії 1957, Договір про Європ. Союз (ЄС) 1992 (устан. договори) зі змінами, внесеними *Амстердамським договором 1997*, *Ніццьким договором 2001*, *Лісабонським договором 2007*, а також договорами про приєднання нових д-в-членів; Договір про злиття 1965. У них визначено: мету створення, функції, ін-ти та порядок їх формування, принципи функціонування ЄС та *Європейських Співтовариств*, їхню компетенцію, осн. завдання та засади співробітництва д-в-членів; 2) вторинне зак-во: директиви; регламенти; рекомендації та висновки (ст. 288 Договору про функціонування Європ. Союзу); рішення (ст. 25 Договору про Європ. Союз); міжнар. угоди; 3) заг. принципи права ЄС; 4) рішення Суду ЄС; 5) доктрина.

Особл. значення концепції А. с. полягає в тому, що вона гарантує гомогенність правової системи ЄС, ґрунтуючись на спільному підході д-в-членів щодо незмінності його складових у процесі співробітництва з ін. суб'єктами міжнар. права. Вона має забезпечувати цілісність цієї системи, обов'язкове і однакове застосув. права ЄС у всіх д-вах-членах. Зазвичай термін А. с. використовують у міжнар. договорах та актах органів ЄС. Посилання на нього містяться в Договорі про функціонування ЄС, документах органів ЄС, міжнар. угодах Співтовариства та рішеннях Суду ЄС. Зокрема, у ст. 87 Договору про функціонування ЄС ідеться про незастосув. актів, прийнятих у межах поліцейської співпраці, до положень, «які пов'язані з розвитком Шенгенських *acquis*». Посилання на А. с. є також в актах ЄС, які регулюють сферу його зовн. зносин. У висновках *Європейської Ради* (м. Лісабон, Португалія, 1992), в яких визначено умови та критерії набуття членства в ЄС, зазначено, що «членство передбачає прийняття на себе прав та обов'язків, як існуючих, так і потенційних, системи Спів-

товариства та інституціональних рамок, відомих як його *acquis*. Воно містить: зміст, принципи та політ. завдання договорів, включаючи *Маастрихтський договір 1992*; законодавство з імплементації договорів та практику Суду; декларації та резолюції Співтовариства; міжнар. угоди та угоди між д-вами-членами, пов'язані з діяльністю Співтовариства. *Acquis* у сфері зовн. політики та політики безпеки включатиме *Маастрихтську угоду* та її політ. цілі».

У Повідомленні *Комісії Європейського Союзу* від 10.05.2004 «Європейська політика сусідства. Стратегічний документ» термін *acquis* пов'язується з реалізацією угод про партнерство і співробітництво та угод про асоціацію. Наголошується, що зближення законів та ін. нормат. актів країн-сусідів «здійснюватиметься на засадах спільно погоджених пріоритетів, зосереджуючись на тих елементах *acquis*, які передусім заохочують торгівлю та економічну інтеграцію, враховуючи економічну структуру країни-партнера та сучасний рівень гармонізації її законодавства із законодавством Євросоюзу». Сферою, в якій застосовується А. с., є також міжнар. угоди ЄС з третіми країнами (див. *Треті держави*). У свою чергу, Суд ЄС розвинув поняття А. с. у справах 80 та 81/77 *Commissionnaires Reunis et Ramel* (1978), пославшись на А. с. як на доробок Співтовариства щодо об'єднання ринку. Проте, як свідчить практика, Суд ЄС помітно не вплинув на доктринальну складову А. с.

У праві ЄС не існує однозначного тлумачення поняття А. с., і в доктрині його часто подають як сукупність спільного доробку права ЄС. Відповідно в ній дається класифікація: *acquis* у сфері приєднання; інституційний *acquis*; *acquis* щодо асоціації з третіми країнами; *acquis* європ. екон. простору. Отже, зміст А. с. використовується в різних значеннях та проявах і не є чимось незмінним, хоча за своєю природою вважається сталою категорією, що має визнаватися як д-вами-членами, так і країнами, що висловили бажання вступити до ЄС. «Спільний доробок» може оновлюватися, як це відбулося, наприклад, у 1995, коли до нього було включено положення *Шенгенських угод*, так само як із нього вилучаються постанови, що втратили чин-

ність. Однак не всі норми, що входять до «спільного доробку» ЄС, можуть стосуватися країни-претендента. Водночас є норми, що не стосуються конкрет. країни, але в окр. випадках вона має погоджуватись на їх обов'язковість. Конкрет. зміст «спільного доробку» для країни, яка укладає з ЄС договір про співробітництво, визначається під час переговорів. Отже, існує внутр. і зовн. А. с.: 1-й є основою правового порядку ЄС, а 2-й може мати різний зміст, що залежить від характеру відносин ЄС з третіми країнами.

Літ.: *Консолідовані договори про Європейський Союз і функціонування Європейського Союзу*. К., 2010; *Муравйов В.І.* Вступ до права Європейського Союзу. К., 2009; *Право Європейського Союзу*: Навч. посіб. К., 2009.

В.І. Муравйов

АКЕРМАНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1826 — договір між Рос. та Осман. імперіями щодо кордонів, режиму торг. мореплавання, а також політ. статусу Молд., Валаського князівств і серб. земель, який розв'язав суперечності, що виникли між сторонами після укладення ними *Бахчисарайського договору 1812*.

Улітку 1821 Осман. імперія припинила купівлю товарів, що завозилися на кораблях під рос. прапором, а у квітні 1823 заборонила грец. судноплавство під рос. прапором у протоках Босфор і Дарданелли. 16(28).06.1821 Росія пред'явила осман. уряду ультиматум з вимогами припинити переслідування христ. підданих, вивести осман. війська з Молд. та Валаського князівств, відновити вільне мореплавство в чорномор. протоках. Не отримавши відповіді, Росія розірвала дипл. відносини з Осман. імперією і 05(17).03.1826 пред'явила їй ультиматум з вимогами виконати положення *Бухарестського мирного договору 1812* щодо Сербії, звільнити затриманих у Стамбулі серб. представників, вивести війська з Молд. та Валаського князівств, відновити їхню автономію. Під тиском Англії та Австрії, концентрації рос. військ на кордоні та в умовах військ. реформи й факт. відсутності регулярної армії осман.

АКЛАМАЦІЯ

уряд 22.04.(04.05) повідомив про прийняття рос. вимог. Переговори розпочалися 13(25).07.1826. Текст А. к. був завчасно підготовлений Росією, внести до нього зміни осман. делегації не дозволили.

А. к. було укладено 25.09(07.10).1826 у м. Акермані (нині — Білгород-Дністровський Одес. обл.). А. к. складалася з преамбули і 8 статей, а також 2 протоколів. У преамбулі та ст. 1 Конвенції зазначалося, що її прийнято на виконання Бухарест. мирн. договору 1812 з підтвердженням усіх його положень. Уточнюючи терит. розмежування між сторонами, у ст. 4 констатовалося, що Росія вже повернула Осман. імперії 12 захоплених під час війни 1806 фортець. Ін. ж фортеці, здобуті в Азії невіськ. шляхом, мали й надалі залишатися у складі Росії (ст. 4). Це означало визнання суверенітету Росії над частиною чорномор. узбережжя Кавказу, Сухумом, Редут-Кале та Анакрією, а також її контролю над Зах. Грузією. Острови на Дунаї поблизу Ізмаїла та Кілії мали залишатися незаселеними (ст. 2). Проголошувалися засади констит. ладу автон. Молд. та Валаського князівств і подвійний рос.-осман. протекторат над ними за збереження осман. суверенітету. Валахії мало бути повернено землі, відторгнені Осман. імперією.

Осман. імперія разом із представниками серб. народу зобов'язалася впродовж 18 міс. встановити його привілеї й закріпити їх султан. грамотою, копію якої надати Росії. Цей документ мав стати невід'ємною частиною А. к. (ст. 5).

Осман. імперія зобов'язалася припинити акти *піратства* у своїх водах і компенсувати збитки, що можуть бути завдані північноафр. піратами, впродовж 2 міс. після висунення відп. вимог рос. послом; дотримуватися умов торг. договору з Росією; гарантувати свободу рос. торг. мореплавства і торгівлі у своїх терит. водах і вільне проходження рос. торг. суден через чорномор. протоки, а також іноз. суден для торгівлі з Росією (ст. 7).

8(20).12.1827 султан Махмуд II звернувся з маніфестом до мусульман, у якому

звинуватив Росію в підбурюванні греків до повстання та заявив про анулювання А. к., що стало одним із приводів для оголошення 14(26).04.1828 Росією війни Осман. імперії. Частина положень А. к. увійшла до *Адріанопольського договору 1829*.

Літ.: *Договори* России с Востоком политическое и торговые / Сост. Т. Юзефович. СПб., 1869; *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно); истор. очерк. СПб., 1878; *Татищев С.С.* Внешняя политика императора Николая I. СПб., 1887; *Покровский Н.М.* Дипломатия и войны царской России в XIX в. М., 1923; *Фадеев А.В.* Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958; *Киняпина Н.С.* Внешняя политика России первой половины XIX века. М., 1963; *Достян И.С.* Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972; *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII — начало XX в. М., 1978; Anderson M.* Russia and the Eastern Question. Europe's Balance of Power 1815—1848. London, 1979; *Международные отношения на Балканах. 1815—1830. М., 1983; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Рос. министерства иностранных дел. Сер. 2: 1815—1830 гг., т. 14. М., 1985; Шильдер Н.К.* Император Николай I, его жизнь и царствование. М., 1996; *Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и матер. М., 1996; История внешней политики России: Первая половина XIX века. М., 1999; Кресин О.В.* Османская империя: политика, право, роль в истории Украины // *Правова держава*, 2002, вип. 13.

О.В. Кресин

АКЛАМАЦІЯ (лат. *acclamatio* — вигук, *acclamo* — виголошую) — прийняття або відхилення пропозиції на зібраннях без підрахунку голосів на підставі стихійних вигуків, різних реплік учасників зібрання. У міжнар. праві А. використовують як метод прийняття або відхилення рішень без голосування в міжнар. орг-ціях і на міжнар. конф. Як правило, А. застосовують для схвалення рішень з процедурних питань, але практиці міжнар. орг-цій відомі випадки, коли шляхом А. ухвалюються документи, які не викликають заперечень у всіх д-в — учасниць цієї конф. чи орг-ції. У такому разі фактично йдеться про прийняття відп. рішень *консенсусом*. Так, Заг. декларацію про людський геном та права людини 1997 було прийнято Ген. конф. ЮНЕСКО одногосно і шляхом А. У практиці ООН А. застосовує ГА для призначення *Генерального секретаря ООН*. Цю процедуру, зокрема, застосовували під час призначення міні-

стра закорд. справ Респ. Корея Пан Гі Муна Ген. секретарем ООН у 2006. *Комісія міжнародного права ООН* також використовує таку процедуру прийняття рішень під час підготовки своїх документів у сфері кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. права. Так, зокрема, Керівні принципи, які застосовують до одностор. зобов'язань д-в, що здатні спричинити юрид. наслідки, 2006 було прийнято шляхом А.

К.О. Савчук

АКРЕДИТУВАННЯ (франц. *accréditer*, від лат. *accredo* — довіряю) — у міжнар. праві процес призначення та вступу на посаду *глави дипломатичного представництва* (дипл. представника). Як правило, А. відбувається в кілька етапів. А. включає процедуру запитування та отримання згоди з боку д-ви перебування (*агреману*) на призначення особи її дипл. представником (ст. 4 (1) *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*). При цьому для призначення дипл. представника д-ви при *міжнародній організації* форм. згода останньої, як правило, не вимагається. Для уникнення політ. ускладнень за умови можливої публ. відмови у наданні агреману ухваленню компетентним органом д-ви, що запитує, внутр.-правового акта про призначення дипл. представника передують конфіденц. консультації із запитуваною д-вою. Згідно з Віден. конвенцією 1961, остання не зобов'язана розголошувати причину відмови у видачі агреману. Він необхідний лише для глави дипл. представництва; усіх ін. членів дипл. персоналу д-ва, що акредитує, призначає на власний розсуд, лише нотифікуючи д-ву перебування про їх прибуття. Процес А. завершується врученням дипл. представником відп. органу або особі д-ви перебування (переважно главі д-ви) або міжнар. орг-ції (переважно її вищому адм. керівнику) документа, що засвідчує наявність відп. повноважень (*вірчої грамоти для послів і посланників*, листів від міністра закорд. справ — для повірених у справах). Завершальний етап А. не обов'язково збігається з моментом вступу дипл. представника на посаду і поч. виконання ним своїх обов'язків. У одних д-вах дипл. представник вважається таким, що пройшов А., з часу *нотифікації* МЗС д-ви перебування про

його прибуття і пред'явлення ним завіреної копії вірчої грамоти, у більшості ін. (у т. ч. в Україні) — з моменту вручення вірчих грамот главі д-ви. При цьому згідно з установленою практикою посад. особи д-ви перебування не проводять офіц. зустрічі з новопризначеним послом іноз. держави до моменту вручення останнім вірчої грамоти. З огляду на міркування політ. доцільності та фін. обмеження, д-ви нерідко здійснюють А. тієї самої особи в кількох д-вах за сумісництвом — за умови належної нотифікації відп. д-в та відсутності застережень з їхнього боку (ст. 5(1) Віден. конвенції 1961). Рідше трапляються випадки, коли кілька д-в призначають 1 главу дипл. представництва у третій д-ві за умови згоди останньої (ст. 6).

В Україні порядок А. регулюється насамперед Законом про дипл. службу 2001, а також Положенням про Держ. Протокол та Церемоніал України, затвердженим Указом Президента України 2002. Пропонує на міністром закорд. справ кандидатура на посаду посла (пост. представника при міжнар. орг-ції) попередньо погоджується з Президентом. Після цього дипл. каналами (нотую МЗС, до якої додається біограф. довідка кандидата) робиться запит до компетентних органів д-ви акредитації для отримання агреману. Наст. після його одержання кроком у процесі А. є внесення на розгляд глави д-ви проекту Указу Президента про призначення посла (постпреда) у порядку, передбаченому ст. 13 Закону про дипл. службу. Президент підписує також вірчу грамоту і в разі потреби *відкличну грамоту*, що, як правило, вручається одночасно главі д-ви акредитації (міжнар. орг-ції) новопризначеним послом (постпредом).

У ширшому розумінні А. — процес реєстрації представників засобів масової інформації для висвітлення роботи різноманітних міжнар. та внутрішньодерж. заходів.

Літ.: *Satow E. Guide to Diplomatic Practice. London, 1979; Сандровський К.К. Дипломатическое право: Учеб. К., 1981; Блищенко И.П. Дипломатическое право. М., 1990; Blum Y.Z. Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; Демин Ю.Г. Статус дипломатических пред-*

АКРЕЦІЯ

ставительств и их персонала. М., 1995; *Denza E. Diplomatic Law. A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations.* Oxford, 2008.

А.Я. Мельник

АКРЕЦІЯ (лат. *accretio* — приріст, збільшення) — природ. збільш. сухопут. держ. терит. завдяки виникненню нового о-ва (о-вів) у дельті річки чи в *територіальному морі* внаслідок вулкан. діяльності. Можливий варіант виникнення такого о-ва і у *відкритому морі*. Д-ва може претендувати на о-в у разі відкриття представниками цієї країни нового сухопут. утворення, якщо відсутній *протест* з боку ін. д-в. Виникнення нового сухопут. утворення у складі держ. терит. може мати наслідки в плані зміни лінії проходження держ. кордону і зовн. межі *континентального шельфу* та *виключної економічної зони*. Ст. 121 (2) *Конвенції ООН з морського права 1982* встановлює, що терит. море, континентальний шельф і виключна екон. зона о-ва визначаються так само, як і для ін. ділянок сухопут. терит.

Л.Д. Тимченко

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ — політ.-правовий документ, схвалений *Верховною Радою України* 24.08.1991, яким урочисто проголошено незалежність України як у внутр., так і в міжнар. відносинах.

Цей Акт засновано на праві нації на самовизначення, передбаченому *Статутом ООН* та ін. міжнар.-правовими документами. В Акті зазначається, що терит. України є неподільною і недоторканною.

Акт започаткував новий етап політ. розвитку України як незалеж. і суверен. д-ви. Відповідно до *Конституції України*, 24 серпня оголошено нац. святом — Днем незалежності України.

Ю.С. Шемшученко

АКТ СОБОРНОСТІ (ЗЛУКИ) УНР І ЗУНР — урочиста процедура, що відбулася 22.01.1919 на Софійському майдані в Києві з метою закріплення об'єднання *Української Народної Республіки (УНР)* і *Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)* в

єдину (соборну) незалеж. д-ву. Включала прилюдне зачитування з подальшим обміном текстами 2 документів: Звернення президії Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів ЗУНР до Директорії УНР від 16.01.1919 (зачитав Л.М. Цегельський), в якому було відтворено зміст Ухвали Ради ЗУНР від 03.01.1919 «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою», та Універсалу Директорії УНР аналогічного змісту від 22.01.1919 (зачитав Ф.П. Швець). З промовама виступили заст. голови Української Національної Ради ЗУНР Л.В. Бачинський та голова Директорії УНР В.К. Винниченко. Церемонія, розпорядником якої був засновник 1-го укр. театру М.К. Садовський, завершилася молебнем, який відслужив архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (А.Й. Вишневський), та урочистою ходою легіону Січових стрільців. Оригінали Звернення і Універсалу з належними підписами й печатками нині зберігаються в Центр. держ. архіві вищих органів влади і управління України. Крім того, Ухвалу Української Національної Ради ЗУНР від 03.01.1919 було оприлюднено в офіц. вид. «Вістник державних законів і розпорядків Західної області УНР» (Вип. 1, 31.01.1919), а Універсал Директорії УНР від 22.01.1919 — у газ. «Нова Рада» (11(24).01.1919, № 16).

А. с. (з.) УНР і ЗУНР передували дипл. переговори і підписання 01.12.1918 у м. Фастові Директорією УНР, з одного боку, та «повновласниками» Ради Державних Секретарів ЗУНР, з другого, Передвступного договору про намір об'єднати обидві д-ви. Оригінал документа не зберігся, але його зміст згодом було викладено в працях В.К. Винниченка та М.М. *Лозинського*. Оскільки в цьому документі Директорія визначалася як «правительство» УНР, а Рада Державних Секретарів аналогічно розглядалася як уряд ЗУНР, то Передвступний договір мав дістати згоду на обов'язковість від органів верх. влади УНР і ЗУНР. 03.01.1919 у м. Станіславові (нині — Івано-Франківськ) прийнято Ухвалу Української Національної Ради ЗУНР, яка «підтвердила» цей Договір. У свою чергу, в м. Києві Директорія УНР 22.01.1919 прийняла Універсал, у якому Передвступний

договір не згадувався, але було ухвалено «злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3 січня 1919». Отже, положення Передвступного договору не скасовувалися подальшими актами, а залишалися чинними як складова частина умов об'єднання.

Договір про злуку, підтверджений Українською Народною Радою ЗУНР і Директорією УНР як органами верх. влади, загалом не потребував якогось дод. затвердження. Проте легітимність Універсалу Директорії від 22.01.1919 могла викликати певні сумніви у сучасників, оскільки Директорія не мала широкого представницького характеру і до скликання Конгресу труд. народу України вважалася тимчас. органом, а проголошення соборності України майже збіглося в часі з початком його роботи. Тому соборність України додатково було підтверджено ще й цим органом устан. влади УНР. В якій юрид. формі і коли це відбулося, достеменно не відомо. В Універсалі Конгресу труд. народу УНР від 28.01.1919 зазначено, що акт з'єднання з Наддністрянською Україною було затверджено «на першому засіданні 24 січня», але в джерелах називаються й ін. дати. За окр. відомостями, з'єднання 2 укр. д-в мало дістати остаточне оформлення Устан. зборами об'єднаної респ., які належало утворити на основі всенар. виборів і скликати найближчим часом. Тому, на думку деяких дослідників, до відп. рішення Акт соборності символізував не юридично значущий договір, а лише певну декларацію намірів.

Після затвердження Акта західноукр. земель формально вже не були самост. д-вою, а почали називатися Зах. обл. УНР (ЗО УНР). Де-юре було утворено унітарну д-ву, але з певною автономією для західноукр. земель. Де-факто ж існувало 2 владних режими, відносини між якими мали конфедерат. характер, але які поступово інтегрували свої держ.-правові системи (військ. сферу, фінанси, зовн. політику тощо). Було запроваджено єдині держ. символи, грнство і валюту. Урядом УНР надавалася фін. допомога ЗУНР для модернізації залізниць та оснащення її збройн. сил тощо. Представник ЗУНР увійшов до складу Директорії УНР. Об'єднання УНР і ЗУНР було

історично зумовленим процесом легітимізації прагнення поділеного колись народу жити в єдиній д-ві з урахуванням його істор. та регіон. специфіки. Проте об'єднання не було доведено до кінця і реально органи влади ЗУНР продовжували діяти.

16—17.07.1919 органи влади ЗО УНР покинули галицьку землю. Деякі дослідники вважають, що відтоді де-факто єдина д-ва припинила існування. Втім переважає думка, що іноз. окупація юридично не припиняє державності, і чинності Договору цей факт ніяк не зашкодив. З правового погляду розрив між наддніпрянськими і наддністрянськими діями відбувся після того, як 02.12.1919 делегація УНР на переговорах з Польщею у м. Варшаві оголосила декларацію, в якій погодилася відступити Другій Речі Посполитій Схід. Галичину. Натомість представники Зах. України 04.12.1919 заявили у м. Варшаві посольству УНР та уряду Польщі про розірвання держ. зв'язку з УНР. А 20.12.1919 (іноді називають ін. дати) лідер західноукраїнців Є.О. Петрушевич зібрав у м. Відні (Австрія) ряд держ. діячів, зокрема наявних членів Української Національної Ради. На цьому зібранні, на думку багатьох дослідників, було вирішено денонсувати Договір про злуку (див. *Денонсація міжнародного договору*). Офіц. документи цієї наради не було оприлюднено і правовий статус її та компетенцію не зовсім з'ясовано. Опубл. «комунікат» («Український Прапор», 06.01.1920) про цю нараду, в якому, крім ін., підтверджувався стратег. курс на соборність України, дозволяє неоднозначні тлумачення і не може слугувати беззаперечним доказом денонсації Договору. Фактично ж відтоді західноукраїнці знову почали вживати назву «Західноукраїнська Народна Республіка» замість «Західна область УНР», а на міжнар. форумах і дипл. переговорах виступати окр. делегацією.

Літ.: Винниченко В.К. Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 року, ч. 3. К., 1990; Лозинський М.М. Галичина в рр. 1918—1920. Прага, 1922; Любінець І., Чапуга С. Скасування акта злуки ЗУНР і УНР // Міжнар. наук. конф., присв. 75-річчю ЗУНР, 1—3 листоп. 1993. Івано-Франківськ, 1993; *Проблеми соборності України у XX сто-*

АКТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОКТРИНА

літті: Матер. круглого столу, присв. 75-й річниці Акта злуки УНР і ЗУНР: 24 січ. 1994. К., 1994; Литвин М.Р., Науменко К.С. Історія ЗУНР. Л., 1995; Макаричук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Л., 1997; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.). К., 1999; Гошуляк І.Л., Дробот І.Л., Кривошея В.В., Солдатенко В.Ф. Соборність України. К., 2000; Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Вісн. Львів. ун-ту: сер. істор. Л., 2002, вип. 37; Україна соборна: 36. наук. статей, вип. 1—2. К., 2004—2005; Гошуляк І.Л. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акта Злуки). К., 2009.

І.Б. Усенко

АКТА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОКТРИНА (англ. act of state doctrine) — доктрина, що заперечує за внутр. судами: юрисдикцію розглядати питання про юрид. дію або законність актів іноз. д-ви; право оспорювати викон. заяви власного уряду щодо керівництва іноз. справами.

Міжнар. право не вимагає від д-в у примусовому порядку застосув. у межах їхніх власних *територій* офіц. актів викон., законод. або суд. влади іноз. д-ви. У більшості д-в суди, як правило, погоджуються на застосув. таких актів, звертаючись до *ввічливості міжнародної* (comity) та взаємного визнання приват. прав, набутих на основі іноз. права. За відсутності договір. зобов'язань визнання публ.-правових актів іноз. д-ви може заперечуватися, особливо щодо кримін. та фіск. законів. Водночас може постати питання, чи не порушує іноз. закон внутр. закон або політику (*публічний порядок*) д-ви, в якій його застосовують.

З метою розв'язання зазначених суперечностей, які можуть виникнути в процесі застосув. іноз. закону у внутр. правопорядку тієї чи ін. д-ви, вироблено різні підходи, що якнайбільше відповідають юрид. традиціям та практиці д-в. Один підхід використовують у юрисдикц. сфері цив. права, в якій звертаються до конфліктного права або норм міжнар. приват. права (див. *Міжнародне приватне право*). Іноз. закон виступає тут регулювальним чинником, доки існує до нього повага і забезпечення приват. прав не порушує понять публ. політики, що визначається форумом. Так, ще

ст. 6 Кодексу Наполеона встановлювала: «Не можна відмінити шляхом окремих угод закони, які стосуються публічного порядку та добрих звичаїв». Ін. підхід значною мірою є продуктом англ.-амер. юриспруденції і безпосередньо виражається в застосув. згідно з англ. юрид. термінологією доктрини «акта державної влади», або доктрини «суверенного акта». У своїй абс. формі А. д. в. д. наділяє юрид. силою будь-який офіц. акт іноз. д-ви, якщо навіть його здійснення примусово не забезпечується законами форуму.

Історично А. д. в. д. виникла у зв'язку з розвитком ранніх суд. рішень, в яких визнавалося право суверена користуватися персон. імунітетом від суд. позову. Цей імунітет *ratione personae* потім еволюціонував у імунітет *ratione materiae*, притаманний самому акту іноз. д-ви. Керівні рішення англ.-амер. юриспруденції, в яких сформульовано А. д. в. д., лише незначною мірою відрізняються від формулювань, використаних у рішенні суду США у справі *Underhill v. Hernandez* (1897): «Кожна суверенна держава зобов'язана поважати незалежність кожної іншої суверенної держави, а суди однієї країни не можуть бути суддею щодо актів уряду іншої країни, прийнятих у межах їхніх власних територій. Задоволення скарг на підставі таких актів має бути доступним через засоби, якими відкрито користуються між собою суверенні держави». Із сутності цього рішення виходили й англ. суди, зокрема в таких справах, як *Luther v. Sagor* (1921) та *Princess Parley Olga v. Weisz* (1929). Пізніше, в 60-ті роки, при розмежуванні юрисдикц. імунітетів від А. д. в. д. останню було визначено як «норму права, згідно з якою суд, перед яким поставлено питання висловитися щодо законності акта, здійсненого іноземною державою, якщо навіть воно стосується приватних сторін, не має компетенції розглядати його, хіба що іноземна держава дасть на це свою згоду» (Ван Пенхіз).

Поширеною практикою є застосув. А. д. в. д. у справах, що стосуються націоналізації або *експропріації* іноз. власності. Великий резонанс, особливо в США, набули акти відчуження іноз. власності, у т. ч. амер. гр-н, на поч. 20 ст. у Мексиці, у 20-ті рр. в СРСР, у 50-ті рр. — в Ірані, а у

60-ті рр. — на Кубі та в Індонезії. Це створювало напруженість у стосунках США з цими країнами, що не могло не позначитися на характері застосув. А. д. в. д. в амер. судах. В амер. версії зазначену доктрину сформульовано відповідно до поділу влади. Провідним рішенням, що демонструє цей підхід, є рішення Верх. суду США у справі *Banco Nacional de Cuba v. Sabbatino* (1964), в якому зазначено, зокрема, таке: якщо амер. суди будуть «виносити рішення щодо юридичної сили актів іноземної держави на її території, то це, скоріше за все, перешкоджатиме, а не сприятиме досягненню цілей країни як у її власних інтересах, так і в інтересах співтовариства націй у цілому». Це рішення було прийнято у світлі того, що А. д. в. д. розширює принцип суверен. імунітету, діючи як суд. самообмеження в процесі здійснення форумом своєї юрисдикції.

Принциповим є питання, чи існує в юрисдикц. сфері заг. права тлумачення А. д. в. д., що забороняє перевірку навіть тих актів іноз. д-ви, які, як стверджується, порушують міжнар. право. Особливо часто це питання виникає у зв'язку з актами експропріації або націоналізації власності іноземців. Типовими прикладами є позови, ініційовані Англо-Іранською нафтовою компанією щодо вилучення певними д-вами нафти, експропрійованої Іраном. Зокрема, це справи: *Anglo-Iranian Oil Co. v. Jaffarate*, що розглядалася Верх. судом Адена (1953); *Anglo-Iranian Oil Co. v. SUPOR*, в якій сформульовано позицію Італії (1953); *Anglo-Iranian Oil Co. v. Idenitsu Kosan Kabushiki Kaisha*, яка містила позицію Японії (1953). Констатується, що, незважаючи на неоднозначність рішень у цих та ін. подібних справах, «міжнародне звичаєве право не вимагає від держави визнавати законність "актів держави" іноземної держави» (Френсіс Дейк).

Тривалий час жоден суд у США не давав прямої відповіді на питання, чи А. д. в. д. перешкоджає перевіряти акт іноз. д-ви, якщо позивач стверджував, що цей акт порушив міжнар. право. Вважалось, що амер. суди, як правило, не перевіряють акт іноз. д-ви ні щодо його суперечності закону власної д-ви, ні щодо концепцій публ. політики. Можливість установлювати існу-

вання «заперечення міжнар. права» виникло після націоналізації 1960 амер. власності на Кубі. Фін. агент уряду Куби подав позов проти нью-йорк. товарного брокера про повернення відповідачем суми виручки від продажу цукру, що належав Кубі. Відповідач заперечував позов щодо права Куби на цей цукор, стверджуючи *inter alia*, що акт націоналізації порушив міжнар. право, і тому зазначений позов не може бути задоволено. Федер. окружний суд ухвалив рішення, винесене в порядку сумарного судочинства, на користь відповідача, підтримавши вимогу, що А. д. в. д. не застосовується, якщо акт, що оспорується, порушив міжнар. право (*Banco Nacional de Cuba v. Sabbatino*, F. Suhhl. 375, 1961), підтвержене Апел. судом на подібних, але більш вузьких підставах 1962. На думку Суду, порушення міжнар. права полягало в тому, що уряд Куби здійснив націоналізацію не в публ. інтересах, а в порядку *penpresalii*, пов'язаної з дискримінацією амер. гр-н і неможливістю внаслідок цього забезпечити їм адекватну компенсацію.

Верх. суд США відмінив рішення судів нижчих інстанцій і відмовився створити заг. виняток з А. д. в. д. стосовно актів, щодо яких стверджується, що вони порушують міжнар. право. Відмова частково ґрунтувалася на висновку Суду, що на даний момент не існує загальновизнаної норми міжнар. права з питання націоналізації або експропріації. Водночас Суд не тлумачив цю доктрину як безумовне обмеження права суд. перегляду актів іноз. д-в. Він вказав лише, що суд. гілка влади не забезпечує перевірку законності вилучення власності іноз. сувереном у межах його власної терит., «що діє в цій країні на час позову, за відсутності договору або іншої чітко вираженої угоди щодо контролювання юридичних принципів, якщо навіть стверджується, що це вилучення порушує міжнар. звичаєве право». Суворе визнання Верх. судом США А. д. в. д. у справі *Sabbatino* викликало різку реакцію в Конгресі, в якому це рішення було витлумачено як таке, що санкціонує конфіскацію амер. влас-

ності. У зв'язку з цим Конгрес США 1965 прийняв поправку до Закону про іноз. допомогу (т. з. 2-га поправка Хікенлупера), яка фактично усувала можливість для судів США ухилитися від положень федер. акта про доктрину держ. влади, а саме розв'язувати спір по суті справи, що охоплює експропріацію, здійснену іноз. д-вою на порушення міжнар. права. Для уникнення оспорювання судами всіх претензій, які випливають з актів іноз. д-ви, згадана поправка передбачає, що зазначену доктрину слід застосовувати, якщо в конкрет. випадку президент приймає для суду зобов'язальну пораду, в якій вказується, що його звернення зумовлюється інтересами зовн. політики США. На основі поправки Хікенлупера (з урахуванням т. з. «винятку Бернштейна», прийнятого під час *Другої світової війни* для виключення т. з. актів пригнічення нацист. Німеччини зі сфери А. д. в. д.), за відсутності президент. звернення, суд зобов'язується утримуватися від застосув. цієї доктрини. Суд може також відмовитися визнати юрид. силу іноз. акта на тій підставі, що він стосується кримін. або фіск. законів, які згідно із заг. міжнар. правом в ін. спосіб заперечують його екстерит. дію. У будь-якому разі А. д. в. д. «не застосовується до вилученої іноз. д-вою власності, яка перебуває поза її територією. Обмежувальний аспект доктрини застосовується також у зв'язку з *воєнними злочинами* та порушенням осн. прав людини. Приватні акти глави іноз. д-ви також підлягають перевірці судів США» (Болезлав А. Бочек).

У справі *W.S. Kirpatrick and Co. v. Environmental Tectonics Corp.* (1990) Верх. суд США повернувся до концепції вибору права, заявивши, що А. д. в. д. «є не просто якоюсь туманною доктриною утримання від здійснення дій, а «принципом прийняття рішень», обов'язковим для федеральних судів і судів штатів». Суд відхилив рішення кількох судів нижчих інстанцій, засн. на розширеному тлумаченні А. д. в. д., і постановив, «що питання, пов'язані з доктриною «акта державної влади», виникають

лише в тих випадках, коли суд зобов'язаний винести рішення з питання про юридичну силу офіційних актів іноземної держави, тобто коли рішення у справі впливає на юридичну силу цих актів». Як наголосив Верх. суд, А. д. в. д. «не передбачає винятків щодо справ і спорів, які можуть поставити уряди іноземних держав у незручне становище, а лише говорить, що ... акти іноземної держави, здійснені на її власній території, вважаються правомірними».

Для застосув. А. д. в. д. має бути встановлено існування «акта державної влади» іноз. д-ви. У рішенні у справі *Alfred Dunhill of London, Inc. v. Republic of Cuba* (1976) Верх. суд США визнав необґрунтованим застосув. А. д. в. д. стосовно відмови посад. осіб Куби сплатити компенсацію за використання патенту, оскільки суду не було пред'явлено «жодного закону, указу, розпорядження або постанови самого уряду Куби». Суд зауважив, що необхідне існування «публічного» або «суверенного» акта певного органу влади, наділеного владою виконувати суверенні повноваження». Безпосередньо відмову може висловити чиновник нижчої ланки, але така відмова є актом держ. влади, якщо рішення приймає д-ва. Так, у справі про незаконну депортацію федер. суд пояснив, що під час вирішення питання про існування чи відсутність акта держ. влади важливо було визначити, чим керувалися представники швейцар. поліції, примусивши сісти депортовану гр-нку в літак авіакомпанії «Свіс Ейр», «чи було на це розпорядження, винесене в порядку здійснення суверенних повноважень Швейцарії, чи місцеві поліцейські діяли самостійно» (рішення Апел. суду США у справі *Galu v. Swiss Air Transport Co.*, 1989). Водночас навіть якщо ті чи ін. дії здійснюються високоповажним держ. чиновником, вони можуть бути неправомірними, слугуючи досягненню особистих, а не держ. цілей. У такому разі дії можуть бути визнані «приватними» актами цієї особи, а не «публічними» актами держ. влади (рішення Апел. суду у справі *Filargia v. Pena-Irala*, 1980, у якому зазначено, що застосув. тортур не може бути актом держ. влади, оскільки вона не санкціонувала такі дії, та рішення Апел. суду в справі *Jimenez v. Aristeguieta*, 1962, в

якому йдеться про те, що фін. злочини, які суперечать офіц. політиці, «так само далекі від того, щоб бути визнаними актом державної влади, як і звалтування»).

В Англії питання, які підлягають компетенції викон. гілки влади, також, як правило, не розглядаються в суд. порядку. Такий підхід ґрунтується на т. з. «доктрині неможливості розгляду в судовому порядку» (*doctrine of non-justiciability*) як внутр., так й іноз. актив. У 1-му випадку суди відмовляються розглядати здійснення прав суверен. д-в у таких сферах, як *війна* і мир, укладання міжнар. договорів або передача терит. (див., зокрема, справи: *Nissan v. Attorney-General*, 1970; *Buron v. Denman*, 1984). Щодо 2-го прикладу лорд-суддя Уайлберфорс у справі *Buttes Gas and Oil Co. v. Hammer* (1982) заявив: «В англійському праві існує загальний принцип, згідно з яким суди не розглядають угоди (*transactions*) іноземних суверенних держав..., бажано розглядати цей принцип не як різновид «акта держави», а як судове обмеження або утримання від дії».

Складником англ. «доктрини неможливості розгляду в судовому порядку» є принцип, згідно з яким неінкорпоровані договори (*unincorporated treaties*) не створюють частину права Англії, якщо такими міжнар. угодами (*international agreements*) не є угоди (*contracts*), які суд має забезпечити. Цей принцип, однак, не перешкоджає суду посилатися на неінкорпоровані договори, де це необхідно або зручно, напр. для того, щоб визначити юрид. природу тієї чи ін. корпорації. Лорд-суддя Олівер у рішенні Палати лордів підтвердив сутність зазначеної доктрини: «Самоочевидним є те, що муніципальні суди не мають і не можуть мати компетенцію розглядати або примусово здійснювати права, що впливають з угод, укладених між собою незалежними суверенними державами на рівні міжнародного права». Договір може бути перевірений лише як частина вихідних даних, безпосередньо пов'язаних з виникненням конкрет. питання. Водночас межі застосув. цієї доктрини в англ. юриспруденції є відкритим питанням. Лорд-суддя Ніколлс зазначив, що за відп. обставин англ. суди мають право розглядати зміст міжнар. права в процесі ви-

рішення питань, чи визнавати іноз. закон і чи не походить він неминуче від принципу неможливості розгляду в суд. порядку, згідно з яким суд. влада має ігнорувати порушення міжнар. права, здійснене однією д-вою проти ін. д-ви, «де порушення є прямим і насправді визнаним». Застосовуваність положення іноз. закону має розглядатися судом на основі сучас. стандартів, і суди приводять у дію чітко встановлені норми міжнар. права (рішення Палати лордів від 16.05.2002, справи *Blathway v. Baron Cowley*, 1976 та *Oppenheimer v. Cattermole*, 1976). «Там, де іноземне законодавство було прийняте внаслідок основоположного порушення міжнародного права (такого, як вторгнення в 1990 Іраку в Кувейт та захоплення його майна), забезпечення та визнання такого закону судами «чітко показало б протилежність публічній політиці англійського права» (Малкольм Н. Шоу). Зокрема, у низці справ сформульовано судження, що рішення викон. влади під час ведення справ з іноз. д-ми, які стосуються захисту британ. гр-н за кордоном, не підлягають суд. розгляду (див., зокрема, справу *Council for Civil Service Unions v. Minister for the Civil Service*, 1985). Австрал. суди також наголошують на значенні принципу поділу влади і необхідності судів бути обережними щодо іноз. політики (див., напр., рішення Верх. суду у справі *Thorpe v. Commonwealth of Australia*, 1977).

СРСР чітко дотримувався теорії і практики суворого тлумачення А. д. в. д., особливо щодо актив експропріації та націоналізації іноз. власності, здійснених у сусп. інтересах. Він, зокрема, послідовно дотримувався позиції незаконності застосув. іноз. судами в таких випадках застереження про публ. порядок, який не може превалювати над ввічливістю, навіть незалежно від визнання чи невизнання д-вою ін. д-ви (уряду) (див. *Визнання міжнародно-правове, визнання уряду*). В.М. Корецький, відзначаючи в застереженні про публ. порядок існування прогрес. і реакц. рис, характеризував його як таке, що «не піддається визначен-

ню, тому що належить до тих каучукових еластичних понять, які є необхідними буржуазії для здійснення її політики». СРСР також був прихильником теорії абс. держ. імунітету, що знайшло свій вияв у багатьох суд. справах за позовами до нього. Україна, ставши в 1991 незалеж. д-вою, як і СРСР, продовжує дотримуватися практики абс. держ. імунітету (див. *Імунітет держави*). Однак в окр. зовнішньополіт. угодах вона погоджувалася на включення до контрактів застережень про відмову від використання своїх імунітетів.

Отже, А. д. в. д. характеризується незначеністю з погляду міжнар. права та суперечливістю внутрішньоправової регламентації і практики. Вона пов'язується з принципом суверен. рівності д-в, але забезпечується переважно міжнар. ввічливістю, що вносить дискримінац. моменти в її здійснення (див. *Суверенної рівності держав принцип*). У країнах заг. права, насамперед США та Англії, статус і сфера дії доктрини ґрунтуються на принципі поділу влади, згідно з яким зовн. політика належить до виняткової компетенції викон. гілки влади. Цей підхід у цілому притаманний і країнам цив. права, в яких «міжнародне приватне право зазвичай ототожнюють з конфліктним правом... та приєднують до нього норми т. з. права іноземців і пов'язане з останнім вчення про громадянство, національність» (В.М. Корецький). Здійснення А. д. в. д., отже, безпосередньо ставиться в залежність від мінливого характеру міжнар. відносин, що час від часу призводило або до розширення, або до звуження меж застосув. цієї доктрини, спричинюючи нерідко напруження між д-вами, особливо з питань націоналізації та експропріації іноз. власності. Сучас. суд. практика д-в доводить, що існують сфери незастосув. доктрини з делікатних політ. причин, пов'язаних з веденням д-вами іноз. справ. Після Другої світової війни застосув. А. д. в. д. характеризується зростанням обмежувальної тенденції, що зумовлюється як підвищенням впливу зовн. політики на внутр. справи д-в, так і від-

мовою багатьох із них від суверен. імунітету щодо актів, здійснених у комерц. цілях (*jus gestionis*).

Літ.: *Deak F. Organs and States in their External Relations: Immunities and Privileges of States Organs and of the State // MPIL / Ed. M. Sørensen. N.Y., 1968; Swift R.N. International Law. Current and Classic. N.Y., 1969; Schwarzenberger G., Brown E.D. Manual of International Law. Milton, near Abington, Oxon, 1976; Корецький В.М. Избр. тр.: В 2 кн. / Гл. ред. В.Н. Денисов. К., 1989; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2003; Wozzek V.A. International Law: A Dictionary. Oxford, 2005; Бернам У. Правовая система Соединенных Штатов Америки / Науч. ред. В.А. Власихин. М., 2006.*

В.Н. Денисов

АКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ — правові акти інституціональних органів *Європейського Союзу (ЄС)*, які приймаються в межах їхніх повноважень відповідно до встановлених процедур.

До А. Є. С. насамперед належать: регламенти, директиви, рішення, рекомендації та висновки. Кожний з них характеризується власною правовою природою та юрид. значенням, зумовленими цілями та функціями устан. актів ЄС. Водночас у межах компетенції органів ЄС не завжди чітко визначається форма їх прийняття. Це залежить від спец. компетенції того чи ін. інституціонального органу ЄС. За відсутності чіткого посилання на той чи ін. акт ЄС може прийматися будь-який акт, передбачений положеннями устан. договорів, як це встановлено, напр., у ст. 56 та 64 Договору про функціонування Європ. Союзу (ДФЄС), а в ін. випадках положення устан. договорів можуть передбачати вибір між кількома видами А. Є. С. При цьому право ЄС не встановлює ієрархії А. Є. С., прийнятих відповідно до положень цих договорів. Існує лише їх перелік з визначенням кваліфікації, способу прийняття та застосув. Це становить т. з. дорозумілу ієрархію, яка застосовується переважно, коли ті чи ін. А. Є. С. приймаються на основі устан. договорів. Для здійснення своїх повноважень інституціональні органи ЄС приймають акти, кожному з яких притаманні певні характеристики.

Регламент (правило, припис, регулювання, розпорядження) згідно з правом ЄС є законод. актом, який створюється для кожної д-ви-члена і замінює собою будь-який

чинний акт, що діє в межах нац. правової системи, особливо такий, що суперечить цьому регламенту. Регламенти приймаються *Європейським парламентом* (Європарламент) спільно з Радою, а також останньою з узгодженням з ін. органами. Регламент є одним із найважливіших джерел правової системи ЄС, які приймаються поряд із директивами та рішеннями Європарламенту спільно з *Радою* та Радою і Комісією ЄС (далі — Комісія) відповідно до умов, передбачених Договором про заснування Європ. Екон. Співтовариства 1957, і для виконання поставлених перед кожним із цих органів завдань. 01.11.1993 він дістав назву Договір про застосув. *Європейського Співтовариства*, а сучас. його найменування — ДФЄС було введено *Лісабонським договором 2007*. ДФЄС визначає регламент як акт «загальної дії. Він є обов'язковим у повному обсязі й підлягає прямому застосуванню в усіх державах-членах» (ст. 288). Він адресується не конкрет. держ. органам або орг-ціям чи конкрет. юрид. або фіз. особам, а д-вам — членам ЄС, переслідуючи ту чи ін. інтеграц. мету. Прийняттям регламенту вирішуються найважливіші для ЄС питання. Поряд із застосовними договорами регламенти виступають як основа правового регулювання політики ЄС з найважливіших і найскладніших сфер розвитку інтеграц. процесів. Крім заг. характеру регламенту притаманна також обов'язковість щодо тих суб'єктів права, кому він адресований. Обов'язкова сила регламенту поширюється як на терит. кожної д-ви-члена, так і ЄС у цілому. Важливою його ознакою є пряма дія як щодо європ. наднац. порядку, так і стосовно нац. правових систем (див. *Наднаціональність*). Він не потребує ратифікації з боку д-в-членів або ін. форми адаптації. Регламент не може бути змінено або доповнено, а в разі колізії з нац. зак-вом або договір. актом останні приводять у відповідність до нього. Він водночас стає складовою правової системи кожної д-ви-члена. Регламент може застосовуватись як «пряма дія», що супроводжується безпосереднім впровадженням його положень у правові системи д-в-членів, або як «прямий ефект», що означає надання юрид. та фіз. особам певних прав. Як джерела вторинного права ЄС (первісним

є устан. договори ЄС), в окр. випадках регламенти можуть передбачати імплементац. заходи з боку д-в-членів або в разі потреби ініціюватися ними. У дійсності регламенти завжди спрямовані на заміну нац. права наднац. правом, що є процесом уніфікації в межах ЄС права д-в-членів.

Директива є зобов'язальною щодо результату, що має бути досягнутий д-вою-членом, якій вона адресована. Тим самим у ній встановлюється особл. вид зобов'язань, що адресується безпосередньо суб'єктам. Директива є 2-ю найважливішою формою правотворчості ЄС, в якій містяться заг. норми, розраховані на багаторазовість застосув. Водночас нац. органи д-в-членів користуються правом вибору форми та способу виконання її положень. В устан. документах, як правило, визначаються сфери, що регулюються прийняттям директив (ст. 23, 52, 53, 59, 115 та ін. ДФЄС). Їх гол. призначення полягає у гармонізації зак-в д-в-членів у визначених устан. договорами сферах, зокрема усунення дискримінації з питань поселення, профес. діяльності, оподаткування. Досягнення цілей, встановлених директивою, часто пов'язане з необхідністю внесення законод. змін. Тому вона містить вказівки щодо змісту таких змін, встановлюючи водночас обмеження їх проведення, хоча це не виключає певної свободи нац. органів. Про виконання положень директиви д-ви-члени повідомляють Комісії, а в разі невиконання до них можуть бути застосовані санкції у вигляді грошового штрафу на основі рішення Суду ЄС після звернення до нього Комісії. У подібних випадках фіз. та юрид. особи можуть звертатися з позовом проти держ. установ до нац. судів д-в-членів. Директива направляється д-вам-членам і набирає чинності з моменту її отримання ними.

Рішення зобов'язує лише тих, кому воно адресоване, і, діючи як індивід. акт, є обов'язковим в усіх своїх елементах. Воно нерідко виступає як засіб реалізації актів ін. ін-тів ЄС, стосуючись конкрет. випадку; його виконання може приводити до прийняття або скасування актів внутр. зак-ва

д-в-членів. Рішення повідомляється адресатам (д-вам-членам або фіз. та юрид. особам), набуваючи чинності з часу повідомлення. Воно є обов'язковим актом і в межах *Спільної зовнішньої політики та безпеки* (СЗПБ). У такому рішенні визначаються позиції та дії ЄС, у т. ч. порядок його реалізації д-вами-членами та ін-тами ЄС (ст. 25 ДЕС). Однак рішення в межах СЗПБ не підлягає контролю з боку Суду Європ. Союзу (Суд ЄС) і не вимагає опублікування в «Офіційному віснику Європейського Союзу» або нотифікації, як ін. акти ЄС.

Рекомендації та висновки формально не є обов'язковими і спрямовані на те, щоб спонукати д-ви-члени, яким вони адресовані, до дій, визначених у них. Їх можуть приймати для реалізації приписів устан. документів або актів ін-тів ЄС (ст. 292 ДФЕС). Висновки приймаються для оприлюднення ін-тами ЄС своєї позиції, що, як правило, стосується здійснення окр. аспектів екон. політики (ст. 126 ДФЕС), грошової політики (ст. 144 ДФЕС), соц. політики (ст. 156 ДФЕС) тощо. Після отримання висновків д-ви-члени або ін-ти ЄС, хоча формально не зобов'язані виконувати їхні положення, на практиці не можуть не враховувати їх у своїй діяльності.

Лисабонські договори встановили низку процедур, пов'язаних з різними варіантами узгоджень змісту А. Є. С. між органами Союзу. Як правило, в процесі їх прийняття беруть участь *Європейський парламент*, *Європейська Рада*, Рада, Комісія та в окр. випадках, передбачених устан. договорами, Екон. і соц. комітет, Комітет регіонів та Рахункова палата. Співпраця між ними є гол. рушійною силою в узгодженні остаточного змісту актів А. Є. С. Останнім часом значно зросла роль Європарламенту при ухваленні переважної більшості актів ЄС, в т. ч. виборі процедури. Це законод. (звич. і спец.) процедура та незаконод. процедура отримання згоди, вибір яких визначається устан. договорами. Проте в деяких випадках, а саме, в разі прийняття актів у сфері СЗПБ (ст. 31 ДЕС), Європарламент не бере участі в розробленні А. Є. С.

Звич. законод. процедура полягає у прийнятті за пропозицією Комісії регламенту, директиви чи рішення спільно Європарламентом і Радою (ст. 294 ДФЕС). До її сфер належать: митне співробітництво (ст. 33 ДФЕС); свобода пересування працівників (ст. 48 ДФЕС); визначення правових основ адм. заходів щодо пересування капіталів і платежів (ст. 75 ДФЕС); встановл. мінім. правил з визначення кримін. правопорушень (ст. 83.1 ДФЕС); визначення спільної та торг. політики (ст. 207 ДФЕС) та ін. Спец. законод. процедура передбачає прийняття регламенту, директиви чи рішення спільно Європарламентом за участю Ради або Радою за участю Європарламенту (ст. 289.2 ДФЕС). Способи ухвалення цих актів визначаються положеннями устан. договорів. Більшість А. Є. С. приймаються Радою із застосув. спец. законод. процедури після консультацій з Європарламентом. Згідно з ДФЕС до неї належать: розроблення заходів з координації та співробітництва з метою забезпечення захисту гр-н ЄС з боку дипл. та конс. установ д-в-членів, розташованих на терит. третіх країн (ст. 23); застосув. принципів щодо протидії зловживанню домінантним становищем на внутр. ринку (ст. 103.1); заснування Комітету з питань зайнятості (ст. 150) тощо.

Існують також сфери прийняття А. Є. С. Європарламентом за згодою Ради або Радою за згодою Європарламенту. Згідно з ДФЕС, до сфер компетенції, в яких ці акти приймаються Європарламентом за згодою Ради, належать: визначення статусу та заг. умов здійснення депутатами своїх функцій (ст. 223.2); встановл. порядку здійснення права на розслідування (ст. 226) та ін. Прикладами цієї процедури є утворення Європ. прокуратури (ст. 86.1) та затвердження багаторічного фін. рамкового плану (ст. 312.2). До неї належить сфера укладання певних видів міжнар. договорів ЄС з третіми країнами (ст. 218.6). Законод. акти також можуть прийматися з ініціативи групи д-в-членів або Європарламенту за рекомендацією Європ. центр. банку (ЄЦБ) або за запитом Суду ЄС чи ЄЦБ (ст. 289.4). Акти, прийняті згідно з цими процедурами, стають законод. актами, хоча у праві ЄС цього немає.

Незаконод. акти можуть бути як обов'язковими, так і рекомендац. Згідно з ДФЄС, 1-ші виступають у формі регламентів, директив та рішень і стосуються застосування д-вами-членами обмежувальних заходів податк. характеру (ст. 65.4), заборони дискримінації у сфері трансп. сполучення (ст. 95.3), внесення змін до захисних заходів окремих д-в-членів у разі виникнення труднощів у їхньому платіжному балансі (ст. 144) тощо. Серед незаконд. актів обов'язкового характеру Лісабонські договори вирізняють делеговані та викон. Делегованими є акти Комісії, що приймаються з метою реалізації повноважень, делегованих законод. актом Європарламенту або Ради. Вони характеризуються заг. дією і спрямовані на внесення змін чи доповнень до окр. несуттєвих елементів законод. акта. У них визначаються цілі, зміст, сфера дії та терміни делегування повноважень (ст. 290). Видами делегованих актів можуть бути регламент, директива та рішення. Викон. акти приймаються Комісією або Радою з метою створення однакових умов для виконання обов'язкових А. Є. С. Рада діє лише у випадках, які належним чином обґрунтовані або передбачені в ст. 24 та 26 ДЄС. Повноваження, необхідні для прийняття викон. акта, визначає законод. акт. Європарламент і Рада попередньо встановлюють заг. правила і принципи щодо здійснення контролю з боку д-в-членів за реалізацією Комісією викон. повноважень (ст. 291). Цей контроль здійснюють спец. комітети, до яких входять нац. експерти. Перед прийняттям викон. акта Комісія має отримати висновок відп. комітету і залежно від процедури він може мати обов'язковий або рекомендац. характер. Процес залучення комітетів, що здійснюють контроль за змістом актів Комісії, називають комітологією. Належність А. Є. С. до делегованих або викон. актів зазначають у їхній назві. До незаконд. актів необов'язкового характеру належать рекомендації та висновки. Згідно з ДФЄС, вони можуть стосуватися: визначення стратег. орієнтирів для підготовки програм законод. та операт. діяльності у сфері простору свободи, безпеки та правосуддя (ст. 68), встановл. гол. напрямів екон. політики д-в-членів (ст. 121.1); життя заходів з подолання бю-

джетних дефіцитів окр. д-вами-членами (ст. 126.7). А. Є. С. публікуються в «Офіційному віснику Європейського Союзу», що видається мовами всіх д-в-членів. Вони набирають чинності або з часу, встановленого в них, або на 20-й день після опубл. (ст. 297).

У практиці ЄС склалася практика прийняття ін-тами актів, не передбачених устан. договорами (ст. 25 ДЄС та ст. 288 ДФЄС), хоча деякі з них згадуються в устан. документах. Так, Європарламент і Рада можуть приймати резол., а Комісія — повідомлення, зелені книги, білі книги, кодекси поведінки тощо. Серед допоміжних органів певні акти можуть приймати Екон. і соц. комітет, Комітет регіонів, Європ. омбудсмен, *Європол*, *Євроуст* та ін. у формі рішення, висновку, резол., декларації тощо. Акти можуть ухвалювати й установи ЄС, переважно як рекомендац. Виняток становлять внутр. регламенти ін-тів, органів, установ Союзу; акти ЄЦБ; міжінституц. угоди тощо. Особл. процедуру передбачено для прийняття бюджету ЄС, в якій вирішальне значення належить Європарламенту (ст. 314 ДФЄС).

Літ.: *Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу* (2010/C83/01). О., 2012.

В.І. Муравйов

АКУЛЕНКО Віктор Іванович (24.11.1935, с. Комарівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.) — укр. правознавець, д-р юрид. наук (1992), проф. (2004), відомий фахівець з міжнар. права у сфері захисту культ. цінностей.

Усе своє життя та діяльність А. присвятив правовій охороні пам'яток культури. Однак цей його шлях був ускладнений тяжкою серцевою хворобою, що сталася на останньому курсі навчання на юрид. ф-ті Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка), який закінчив, перебуваючи вже на інвалідності. Позбавлений можливості працювати, він разом із матір'ю Оленою Климівною Акуленко, агрономом за фа-

хом, яка 1947—51 була нар. депутатом ВР УРСР, мешкав у рідному селі. 1961—62 був комірником на будівництві Комарівської школи-інтернату, в якій 1962—67 працював учителем географії та вихователем. 1967 А. переїздить до Києва, працює ст. лаборантом каф. правових дисциплін Київ. ін-ту нар. госп-ва (нині — Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана).

1968 в житті А. розпочався новий період, безпосередньо пов'язаний з наук. діяльністю. Його обирають мол. наук. співробітником відділу теорії та історії д-ви і права Ін-ту д-ви і права АН УРСР (нині — *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*), очолюваного акад. АН УРСР Б.М. Бабієм. Однак 1972 наук. діяльність А., що успішно розвивалася, було перервано звільненням його з Ін-ту з надуманих тодішніми спец. службами політ. мотивів (Президія НАН України 1994 скасувала це рішення). Змушений покинути Ін-т, він упродовж 1972—79 працює ст. консультантом Респ. правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Проте з черговим погіршенням здоров'я знов переходить на інвалідність. І навіть у цей складний період А. не залишається поза творчою діяльністю і працює позаштатним кореспондентом інформ.-метод. бюлетеня «Пам'ятки України». 1987 він видає наук. працю «Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945». Ця публікація привернула увагу видатного укр. поета і акад. АН УРСР Б.І. Олійника, який запросив А. на посаду ст. юрисконсульта в очолюваний ним Укр. фонд культури, де він працював у 1987—90 рр. 1990—92 А. — ред.-юрист часопису «Пам'ятки України» та газ. «Старожитності», а у 1993 обіймає посаду ст. наук. співробітника Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Шлях А. до фахового визнання відзначений рідкісним самопожертвуванням та цілеспрямованістю. Усупереч тяжким випробуванням долі, до яких додалася трагічна смерть сина, він за будь-яких обставин ніколи не припиняв своїх наук. пошуків. Як

наслідок видав монографію «Охорона пам'яток культури в Україні 1917—1990» (1991) і підготував канд. дис. «Проблеми становлення і розвитку законодавства про охорону пам'яток культури в Україні (1917—91)», яку 1992 подав до Ін-ту д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України. У процесі її захисту спец. вчена рада визнала, що здобувач дослідив новий напрям у юрид. науці й заслуговує на присудження йому вченого ступеня д-ра юрид. наук (Положення ВАК України тоді це дозволяло), і того ж року на повторному розгляді дис. роботи присудила йому цей ступінь. 1993 А. повертається на роботу до Ін-ту, в якому почалася його наук. діяльність, і з цього часу й до сьогодні обіймає посаду провідного наук. співробітника відділу міжнар. права та порівн. правознавства.

Природно, що тепер сферою його наук. інтересів стала міжнар.-правова охорона культ. цінностей, яка становила, особливо на той час, новий напрям у науці міжнар. права. На міжнар. рівні ще в 30-ті роки 20 ст. засади цього напрямку було запроваджено Договором про захист худ. і наук. закладів та істор. пам'яток (*Пакт Періха*), що змінив уявлення про значення культури в людській цивілізації як такої та необхідності її захисту з погляду міжнар. права. Це є складовою величезного філос. пласта, який під всеосяжним поняттям «культура» містить пізнання істини сутності життя, творчості та майбутнього людства. І А. блискуче увійшов у цю тонку історично зумовлену матерію наук. пізнання. Водночас він, обіймаючи з 1998 посаду проф. каф. теорії та історії д-ви і права в Нац. пед. ун-ті ім. М.П. Драгоманова, читає в ньому спец. курс лекцій «Правова охорона культурної спадщини (національні та міжнародно-правові аспекти)». За його участю видано 1-й в Україні навч. посіб. з культурологічної тематики «Культурна спадщина людства. Збереження та використання» (2002).

Природним для А. є поєднання наук. діяльності з потребами практики. Він був консультантом Комітету ВР України з питань культури та духовності, головою Наглядової ради Укр. фонду культури, членом Гол. ради УТОПІК та членом Президії Президент. ради *Української асоціації між-*

народного права, а також є членом редкол. часопису «Пам'ятки України: історія та культура», наук.-популярного журн. «Відлуння віків», наук. часопису Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, щорічника «Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК». За його безпосередньої участі ВР України розробила і прийняла: Закон «Про музеї та музейну справу» 1995, Закон «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» 1999, Закон «Про охорону культурної спадщини» 2000 та Закон «Про охорону археологічної спадщини» 2004.

А. є членом спец. вчених рад із захисту дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук при Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України та Ін-ті міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, в яких забезпечує підготовку фахівців з міжнар. права. Під його керівництвом підготовлено кілька канд. юрид. наук, які успішно проводять дослідження з цієї тематики.

А., як член укр.-нім., укр.-польс., укр.-угор. та укр.-рос. комісій з повернення та реституції культ. цінностей, створених відповідно до міжнар. угод України з цими д-вами, брав участь у переговорах з: Німеччиною (1996, м. Берлін; 1997 і 2001, м. Київ; 2004, м. Сімферополь); Польщею (1996 і 1999, м. Варшава; 1997, м. Львів та 2001, м. Київ); Угорщиною (1997, м. Ужгород і 2001, м. Київ) та Росією (1997, м. Київ). За дорученням Нац. комісії з питань повернення в Україну культ. цінностей при КМ України він розробив «Концептуальні засади та загальні принципи міжнародного співробітництва України у сфері реституції культурних цінностей», які успішно використовували укр. делегації в переговорному процесі з Польщею, Німеччиною, Угорщиною та Росією.

А. виступав з наук. доповідями на знакових міжнар. форумах, присвячених поверненню культ. цінностей. Зокрема, це: круглий стіл «Культура і війна. Погляд через півстоліття» (Київ — Одеса, 1995); міжнар. симпозіум за участю ЮНЕСКО «Проблеми повернення культурних цінностей, втрачених або переміщених під час Другої світової війни» (Чернігів, 1994); міжнар. симпозіум за участю ЮНЕСКО «Правові аспекти

реституції культурних цінностей. Теорія і практика» (Київ, 1996); Міжнар. наук. конф. під егідою ЮНЕСКО «Реституція культурних цінностей: проблеми повернення і спільного використання (юридичні, наукові та моральні аспекти)» (Мінськ, 1997).

А. відомий громадськості України також як публіцист, член Нац. спілки журналістів України, є автором багатьох нарисів та памфлетів на сусп.-політ. та культурологічні теми. 1993—2004 він був політ. оглядачем газ. «Демократична Україна», підготував і видав публіцист. книгу «На перехресті закону і совісті» (2005), а згодом документально-художню «Відлуння пам'яті: назад у майбутнє» (2008).

Доробок А. становить понад 300 наук. праць. Його заслугою є те, що вперше у вітчизн. юрид. науці він започаткував дослідження широкого кола проблем з правової охорони істор.-культ. спадщини України, що сприяло створенню теор. основ держ. управління щодо забезпечення та використання культ. цінностей, забезпеченню охорони пам'яток історії та культури, захисту істор. середовища країни. Він також здійснив наук. систематизацію нормат. актів з охорони пам'яток культури України в період 1917—90 як єдиної системи, яка потребує усунення суперечностей, прогалин та застарілих норм права. Звернувшись до проблем міжнар.-правового захисту культ. цінностей, А. відкрив у вітчизн. науці міжнар. права нову сторінку її розвитку. Вперше в науці міжнар. права він здійснив всеосяжну систематизацію джерел міжнар. права у сфері захисту культ. цінностей і разом з Ю.С. Шемшученком, В.Н. Денисовим та В.В. Максимовим видав збірник міжнар. актів, який здобув визнання у країнах *Співдружності Незалежних Держав* і ЮНЕСКО. Завдяки його зусиллям у відділі міжнар. права та порівн. правознавства Ін-ту сформовано концепцію становлення і розвитку *міжнародного права охорони культурних цінностей* як окр. галузі міжнар. права. Це стало вагомим внеском у подальше структурування міжнар. права, що ґрунтується у нього на методології

природ.-істор. школи права, створеного в Україні акад. АН УРСР В.М. *Корецьким*. А. першим в Україні з позицій міжнар. права дослідив проблему повернення культ. цінностей, втрачених під час I та II світ. війн, як і повернення таких цінностей країнам їх походження після розпаду СРСР. Цей наук. внесок висвітлено в його фундамент. монографії «Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України» (2013).

За особл. внесок у розвиток вітчизн. юрид. науки А. розпорядженням Президента України присуджено Держ. стипендію (2002, 2004 і 2006). Він нагороджений Подякою Київ. міського голови (2002 і 2005), Почесною грамотою МОН України (2003), Почесною грамотою Президії НАН України (1999), Почесною грамотою КМ України (2004), Почесною грамотою ВР України (2004), Подякою Мін-ва культури і туризму України (2010 і 2013).

Осн. праці: збірник нормат. актів «Законодавство про пам'ятки історії та культури» (1970); «Охорона пам'яток культури в Україні. 1917—90» (1991); збірник «Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей» (1997); «Україна і Польща: міжнародно-правові проблеми і перспективи повернення культурних цінностей (1944—2006)» (Праці Центру пам'яткознавства, 2006, 2007); «Міжнародне право охорони культурних цінностей» (Укр. щорічник міжнар. права, 2010); «Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України» (2013).

Літ.: *Професори* національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. 1944—2009: Бібліограф. довідник. К., 2009; *Бібліографічні знадобки*: Показчик публікацій Віктора Акуленка з правової охорони історико-культурної спадщини // Пам'ятки України: історія та культура, 2006, № 3.

В.Н. Денисов

АЛАБАМА 1872 — справа арбітр. суду (Alabama Claims), в якому розглядалися претензії США до Великої Британії про відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої їм порушенням останньою *нейтра-*

літету під час Громадян. війни між півн. та півд. штатами, юніоністами та конфедератами 1861—65.

Велика Британія, яка дотримувалася нейтралітету щодо Громадян. війни США, у 1862 побудувала в Ліверпулі для Конфедерації Півдня крейсер «Alabama», що мав пройти «специфікацію» (specifications), юрид. значення якої полягає у створенні нової речі з чужих матеріалів. Велика Британія дозволила кораблю конфедератів відпливти з Ліверпуля, що спричинило цілу низку захоплень і пограбувань цим кораблем суден, які належали юніоніст. Півночі.

Особливістю цієї справи є те, що її розгляд в арбітр. суді був результатом наполегливих зусиль США врегулювати її дипл. шляхом, які розпочалися ще у 1862 і врешті-решт завершилися укладенням з Великою Британією у 1871 Вашингтон. договору (договір Джея), згідно з яким цей спір передавався до арбітражу. У ньому також було визначено процес. норми розгляду спору та принципи, якими мали користуватися судді і які стосувалися зобов'язань нейтр. д-ви. По-перше, нейтр. д-ва зобов'язана докласти необхідних зусиль для того, щоб у межах своєї юрисдикції попереджати спорядження суден, які з ворожими цілями можуть бути використані проти д-ви, з якою вона перебуває у мирн. відносинах; по-друге, нейтр. д-ва зобов'язана не допускати використання однією зі сторін, що воюють, своїх вод або портів у воєнних цілях; по-третє, нейтр. д-ва зобов'язана запобігати порушенню цих правил у своїх водах і портах усіма засобами. Відповідно предметом розгляду арбітражу було, чи порушила Велика Британія ці свої зобов'язання щодо США.

Арбітраж почав розглядати цю справу 15.12.1871 в Женев. ратуші в складі англ., амер., бразил., італ. та швейцар. арбітрів і 14.09.1872 виніс щодо неї своє рішення. США намагалися довести, що Велика Британія, дозволяючи штатам Півдня вербувати у своїй країні людей, будувати військ. кораблі, закуповувати вугілля, зброю та боєприпаси, de facto перетворила свою терит. на військ.-морську базу заколотників, сприяючи тим самим затягуванню громадян. війни. Побудовані у Великій Бри-

танії на замовлення півд. штатів військ. кораблі вирушали з Ліверпуля та Глазго для участі в каперських операціях проти суден півн. штатів. Ці кораблі могли заходити до англ. портів для ремонту та поповнення запасів. Від одного з таких кораблів, а саме крейсера «А.», постраждало 57 північно-амер. суден. США вимагали відшкодування не лише прямих збитків, завданих знищенням їхніх суден і вантажів, а й непрямих збитків, пов'язаних з переслідуванням військ. кораблів конфедератів, та збитків від обмеження морської торгівлі, затягування війни тощо.

Велика Британія, у свою чергу, вважала, що статус нейтр. д-ви не перешкоджає торгівлі із стороною, що воює, стверджуючи, що побудовані на її верфях кораблі не були озброєні безпосередньо на її терит., хоча й погоджувалася висловити США свої співчуття.

Вимога США про відшкодування непрямих збитків викликала занепокоєння Великої Британії, яка запропонувала відстрочити засідання суду для укладення дод. конвенції з цього питання. Суд, однак, з огляду на те, що таке відстрочення ускладнить винесення арбітр. рішення, 19.06.1872 заявив, що згідно з міжнар. правом це прохання не може бути задоволено. У своєму рішенні суд визнав, що англ. уряд був зобов'язаний докласти необхідних зусиль, щоб виконати прокламацію Британ. корони про нейтралітет, оголошену 13.05.1861. Розглянувши спірні випадки будівництва кораблів на англ. верфях, він дійшов висновку, що стосовно деяких із них Велика Британія не могла нести відповідальність, визнавши водночас порушення нею своїх зобов'язань як нейтр. д-ви стосовно 3 кораблів, у т.ч. «А.». Щодо останнього арбітри заявили, що факти його будівництва під номером 290 в Ліверпулі та обладнання поблизу о. Терсейра за допомогою кораблів, що прийшли з цією метою з Великої Британії, є явним свідченням того, що англ. уряд не виявив належної старанності у виконанні своїх обов'язків як нейтральний і, незважаючи на попередження та офіц. подання, зроблені дипл. представниками США під час будівництва цього корабля, своєчасно не вжив запобіжних заходів дієвого характеру, а розпоряджен-

ня, які врешті-решт було віддано ним для затримання корабля, настільки запізнилися, що їх виконання виявилось неможливим. Суд також установив, що відсутність британ. зак-ва щодо недопущення будівництва та відправлення корабля не може слугувати аргументом для відповідача щодо несплати компенсації. Суд ухвалив стягнути з Великої Британії 15,5 млн дол., і вона виконала це рішення.

У доктрині справа «А.» вважається такою, що відкрила нову еру в мирн. врегулюванні міжнар. спорів, яка характеризується дедалі зростаючим значенням суд. та арбітр. рішень у розв'язанні конфліктів. Ця справа наочно продемонструвала, що певне місце в арбітр. процесі належить дипл. засобам, які у відп. випадках можуть бути достатньо ефект., сприяючи мирн. розв'язанню міжнар. конфліктів. Відповідно склалася практика створення змішаних комісій для розв'язання правових спорів між сторонами. І, нарешті, ця справа підтвердила, що д-ва не може посилаватися на положення свого внутр. права як на підставу неможливості виконати нею своє міжнар. зобов'язання, і згодом ця практика стала заг. принципом міжнар. права. Крім того, значення справи «А.» полягає також у тому, що сторонами спору були великі д-ви, а сам спір, що стосувався найчутливішої для д-в сфери міжнар. відносин, а саме їхньої міжнар. безпеки, вдалося врегулювати дипл. засобами, звернувшись до арбітражу з його зручними нормами процес. та матер. права. Л.О. *Камаровський* дає таку оцінку Женев. суду: «Він відкриває нову еру не лише в розвитку міжнародного третейського суду, а й міжнародних зносин взагалі. Вплив його на літературу був досить значним. Ми бачимо в ньому перші зародки установи, якій бажаємо всебічного удосконалення та поширення в майбутньому для блага людства». Наголошуючи на значенні цієї справи, Ч.Ч. *Хайд* зазначив, що, «зважаючи на особливий характер питання, яке підлягало вирішенню, чутливість британського уряду до критики його дій представниками іноземної дер-

жави і, нарешті, різні думки про точний зміст відповідних норм міжнародного права, справа «А.» все ще може слугувати прикладом ефективності арбітражу як засобу врегулювання найважливіших міжнародних спорів».

Літ.: *Камаровский Л.А.* О международном суде. М., 1881; *Хайд Ч.Ч.* Международное право, его понимание и применение Соединенными Штатами Америки: В 6 т. Т. 4. М., 1952, Т. 6. М., 1954; *Shaw M.* International Law. Cambridge, 2003.

В.Л. Толстух

АЛЕКСАНДРЕНКО Василь Никифорович (30.01.1861, м. Ніжин, нині Чернігівської обл. — 18.07.1909, м. Лубни, нині Полтавської обл.) — укр. і рос. правознавець, історик, д-р держ. права, проф., відомий фахівець з історії дипломатії та міжнар. права.

А. закінчив гімназію в м. Ніжині. Навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, який закінчив 1885. Ще студентом А. періодично виїжджав для поглиблення своїх знань до Англії, Німеччини та Австрії. Результатом відвідувань цих країн стала його 1-ша праця «Политическое устройство англосаксов» (1885). Після закінчення навчання в Петерб. ун-ті А. залишився для підготовки магістер. дис. на каф. держ. права, очолюваній проф. О.Д. Градовським. Склавши магістер. іспит, А. у 1887 виїжджає за направленням у наук. відрядження до Англії, де працює в архівах над дис. з історії держ. права цієї країни. У 1888 повернувся до Петербурга і працює в канцелярії 1-го департаменту Сенату. Того ж року А. призначено приват-доцентом каф. міжнар. права Варшав. ун-ту. У 1891 захистив у Моск. ун-ті магістер. дис. «Англійська таємна рада та її історія» і 1892 став екстраординар., а після захисту 1899 в тому самому Ун-ті докт. дис. — ординар. проф. каф. міжнар. права Варшав. ун-ту, де й працював до кінця свого життя. А. брав активну участь у житті Ун-ту, був у 1900—02 канд. у судді та суддею дисципл. суду Ун-ту, в 1903—09 — головою ред. комісії з видання «Університетських вістей» та ін. наук. вид. Варшав. ун-ту. Син А. — Гліб Васильович Александренко (1898—1963) — також став право-

знавцем, відомим своїми дослідженнями в галузі держ. права та порівн. правознавства. З 1957 по 1963 він працював ст. наук. співробітником Сектора д-ви і права АН УРСР. Академік В.М. *Корецький*, який залучив Г.В. Александренка до роботи в Секторі, високо цінував рівень його знань, вважаючи його одним із найвидатніших укр. учених-правознавців.

А. досліджував питання історії держ. права та держ.-правових установ Англії, міжнар. права та історії дипломатії. Він глибоко вивчав архівні матеріали, відкриваючи не відомі раніше документи, що сприяло всебічному розкриттю цивілізац. джерел держ.-правових та міжнар.-правових ін-тів, які він досліджував. За оцінкою В.Е. *Грабаря*, А. за складом розуму та наук. уподобаннями був істориком, і кращі його публікації присвячено дипл. історії Росії. Насамперед це праця «Русские дипломатические агенты в Лондоне в XVIII веке» (т. 1—2, 1897), яка була його докт. дис. У ній рос. дипломатію досліджено у світлі розвитку посол. права XVIII ст., складовою якого була система органів зовн. зносин Рос. імперії, підкресливши велике значення для неї взаємовідносин Росії та Англії. Історії зовн. політики та дипл. історії рос.-англ. відносин присвячено й такі праці А., як: «Дело об оскорблении русского посла в Лондоне А.А. Матвеева» (1893), «Посольский церемониал в XVIII веке и отношение к нему русских дипломатов» (1894), «Назначение русских дипломатических агентов в XVIII веке» (1897), «Князь Бисмарк и Россия» (1899), «Очерки внешних сношений Японии с иностранными державами» (1904), «Наполеон I и Англия» (1905), «Европейские державы и Польша в начале XIX века (1807—15)» (1908). З праць А., присвячених держ. праву Великої Британії, варто вказати його магістер. дис. «Английский тайный совет и его история» (т. 1, ч. 1—2, 1888—90).

Значну кількість праць А. присвятив теор. і практ. проблемам розвитку міжнар. права. Серед них: «Профессор Лоример и его система международного права» (1890), «О правах и преимуществах дипломатических агентов» (1891), «Дипломатическое представительство пап» (1894); «Учение Монро» (1898), «Кодификация законов и

обычаев войны и Гаагские конференции» (1901), «Внешняя политика Северо-Американских Соединенных Штатов и учение Монро» (1903), «О подданстве и натурализации» (1904), «Очерки международного административного права: принципы и органы» (1905), «Порядок заключения и утверждения трактатов в Северо-Американских Соединенных Штатах» (1906) та ін. А. відомий також своїми працями з історії міжнар. права та міжнар.-правових учень. Це, зокрема, «Международное право Рима» (1895) та «Очерки по истории науки международного права: А. Джентили и Г. Гроций» (1905). Видав з навч. метою «Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными государствами (1744—1906)» (1906).

Літ.: *Спекторский Е.В.* Памяти В.Н. Александренко // Варшав. университет. изв., 1910, № 3; *Болдырев Н.В.* В.Н. Александренко // Журн. Минва нар. просвещения, 1910, № 6; *Томсинов В.А.* Василий Никифорович Александренко // Судебник, 1998, № 2; *Грaбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005.

Ю.І. Нупорко, К.О. Савчук

АЛЕКСІДЗЕ (Alexidze) Леван А. (05.06.1926, м. Тбілісі, Грузія) — груз. правознавець, д-р юрид. наук, проф., акад. АН Грузії, лауреат Держ. премії Грузії, дипломат, має ранг Надзвичайного і Повноважного Посла. Відомий фахівець з теорії та історії міжнар. права.

У 1946 закінчив юрид. ф-т Тбіліського держ. ун-ту, 1947—50 проходив курс підготовки канд. наук в Ін-ті д-ви і права АН СРСР у м. Москві (нині — Ін-т д-ви і права РАН) за спец. «міжнар. право». У 1950 захистив канд. дис. «Принцип одностайності великих держав у Раді Безпеки ООН як інститут міжнародного права». У 1950—65 А. — асистент, викладач, ст. викладач, доцент (1953), проф. (1965) юрид. ф-ту Тбіліського ун-ту. У 1964 А. захистив докт. дис. «Взаємовідносини Грузії з Росією у XV—XVIII ст. (міжнародно-правове дослідження)».

У 1970—77 А. — міжнар. службовець Секретаріату ООН, в якому відповідав за персонал спочатку Департаменту прав людини у м. Нью-Йорку (США), а потім Центру з прав людини у м. Женеві (Швейцарія); 1971—75 — секретар Підкомісії з попере-

дження дискримінації і захисту меншин; 1975—76 — голова підрозділу з консулт. і спец. завдань і водночас в. о. голови Департаменту прав людини і голови III комітету ГА ООН, тимчас. секретар Комісії з прав людини, був офіц. представником *Генерального секретаря ООН* на семінарах ООН з прав людини. Його зусиллями організовано серію семінарів ООН з цієї тематики (Женева, Відень, Туніс, Канберра). У цей же період А. відповідальний за підготовку щорічних вид. «Human Rights Bulletin» (Бюлетень прав людини ООН) та «UN Human Rights Annual» (Щорічник ООН з прав людини).

1977—78 А. знову працює в Тбіліському держ. ун-ті: з 1978 очолює відділення основ права та міжнар. права; а 1985—92 обіймає посаду проректора з наук.-досл. роботи й читає лекції з міжнар. права. У 1988 його обрано чл.-кор. АН Грузії, 2001 — академіком. Наук. роботу він поєднує з діяльністю в громад. наук.-практ. міжнар. та нац. орг-ціях. Брав безпосередню участь у створенні Радянської асоціації міжнародного права і з 1958 до 1992 — її активний діяч: член викон. комітету (1962—70) та член редкол. вид. «Советский ежегодник международного права». Крім того, був членом *Асоціації міжнародного права* (1961—81) та *Американського товариства міжнародного права* (1970—76). У 1999 за його ініціативою створено неуряд. орг-цію «Інститут європейського права і міжнародного права прав людини». А. є членом Європ. комісії проти расизму і нетерпимості Ради Європи.

Зі здобуттям Грузією в 1991 незалежності А. організував при Тбіліському ун-ті ф-т міжнар. права і міжнар. відносин, заснував «Журнал міжнародного права» та став його гол. ред. Він бере участь у міжнар. переговорах з питань абхазького конфлікту, оприлюднює своє бачення його розв'язання та публікує на цю тему низку праць: «Правові аспекти абхазьких проблем у світлі обґрунтованості документами»; «Необґрунтовані прагнення абхазької сторони в конфлікті Абхазії і Грузії добитися законності домагань права на само-

визначення, включаючи відокремлення від Грузії та ін. А. очолював держ. комісію із забезпечення передачі матеріалів щодо геноциду та етнічної чистки грузин в Абхазії (його доповіді розповсюджено як документи *Ради Безпеки ООН* та *Комісії міжнародного права*: E/1994/123; E/CN.4/1995/139; E/CN.4/1996/146; S/1994/225; E/CN.4/1997/132.2. Факти з них використано в документах ОБСЄ, СНД та ін. міжнар. орг-цій.

Вагомий внесок зробив А. в розроблення теорії та історії міжнар. права, права міжнар. договорів, міжнар. правосуб'єктності, суверенітету д-в і особливо у визначення правової природи норм *jus cogens*. У 1981 *Гаазька академія міжнародного права* (Нідерланди) запрошує його прочитати курс лекцій на тему «Правова природа *jus cogens* у сучасному міжнародному праві» (опубл. в *Recueil des Cours*, v. 172 (III), 1981). Як зазначив проф. М. Рагацці (Італія), «Л. Алексідзе один із перших почав досліджувати цю проблему, яка викликала великий інтерес. Він зробив важливий внесок у дослідження проблеми імперативних норм». Визнаним також є його доробок з історії міжнар. права та дипломатії, пізньої Античності та раннього Середньовіччя, зокрема такі праці: «Борьба Грузии за независимость и грузинская концепция суверенитета. X—XIII ст.» (1959); «К вопросу о международно-правовых отношениях Иберии (Картли) с Римом» (1957); «Древнейший документ грузино-русских дипломатических отношений» (1962); «Взаимоотношения Грузии с Россией в XVII—XVIII вв. (международно-правовое исследование)» (1963); «Правовое положение иностранцев в России, Западной Европе, на Ближнем Востоке и в Грузии в средние века» (1968), «Международно-правовые отношения Грузии (Картл-Кахети) и России в XV—XVIII вв.» (1968). З позицій міжнар. права А. досліджував і сучас. аспекти розвитку зовн. політики Респ. Грузія. Його наук. праці та практ. розробки з цих питань стали складовими в обґрунтуванні правомірності руху Грузії до незалежності та відстоюванні її суверен. прав. Він є співавт.

Акта відновлення державної незалежності Грузії, в якому «примат міжнародного права та пряма дія його принципів і норм на території Грузії проголошуються одним з основних конституційних принципів». Цей принцип знайшов закріплення в Конституції Респ. Грузія 1995 (ст. 6 і 7) у формулюванні, запропонованому А. як членом Констит. комісії.

Чимало науковців різних країн вважають А. своїм учителем. Зокрема, фін. проф. міжнар. права Л. Ганнікйнен сказав: «Я хотів би подякувати двом експертам за їхні поради на ранніх етапах моєї наукової роботи. Для мене вони є вчителями, які надихають: Лео Гросі, професор міжнародного права Флетчерівської школи права і дипломатії, та Леван Алексідзе, професор міжнародного права Тбіліського університету, які проклали мені дорогу до науково-го пошуку».

Традиц. для А. є його наук. зв'язки з ученими юристами-міжнародниками України, з якими він підтримує постійні та плідні контакти. А. читав лекції в різних навч. та наук. установах м. Києва, виступав опонентом при захисті канд. і докт. дис., його профес. поради з актуальних проблем міжнар. права сприяли підвищенню рівня наук. досліджень в Україні.

Наук. праці А. публікувалися груз., рос., англ., нім. та ісп. мовами, ставши надбанням світ. наук. громадськості. Крім згаданих до осн. праць А. належать: «К вопросу об основных правах и обязанностях государств» (1959); «Консенсус и вопросы об основе обязательности современного международного права» (1965); «Проблема *jus cogens* в современном международном праве» (1970); «Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*)» (1982); «Allgemeinen Rechtsprinzipien und des Problem der Quellen des *jus cogens* in Völkerrecht» (Основні принципи права і деякі проблеми *jus cogens* у міжнародному праві, 1983), «Сучасне міжнародне право» (ред. та співавт., 2003, груз. мовою); «Міжнародне право прав людини» (ред. та співавт., 2006, груз. мовою).

Лит.: *Ragazzi M.* Alexidze on *jus cogens* (selected considerations) // Essays in honour of Professor Levan Alexidze on the 80th birthday anniversary. Tbilisi, 2007; *Korkelia K., Patariaia D., Kurdaadze I.* Academician Levan Alexidze, Distinguished Scientist, Professor, Pub-

lic Figure and Diplomat // Ibid.; Буткевич В.Г., Буткевич О.В. Академик Л. Алексидзе — грузинский Гуго Гроций. К вопросу о становлении и развитии направления истории международного права // Там же.

В.Г. Буткевич

АЛЕСКЕРОВ Муртуз Наджаф огли (20.09.1928, м. Гянджа, Азерб. РСР, нині Азерб. Респ. — 07.08.2012, м. Баку, там само) — азерб. правознавець і держ. діяч, відомий фахівець у сфері міжнар. права та констит. права.

А. у 1944 закінчив середню школу із золотою медаллю і в 1945 вступив на юрид. ф-т Азерб. держ. ун-ту (нині — Бакин. держ. ун-т). Отримавши у 1950 диплом з відзнакою, вступив до аспірантури Ін-ту д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права РАН*) за спец. «міжнар. право», де захистив канд. дис. на тему «Англо-американське втручання у внутрішні справи Ірану — грубе порушення міжнародного права (на матеріалах післявоєнного періоду)». З 1954 А. працював в Азерб. держ. ун-ті на посадах: ст. викладач (1954—56) і доцент (1956—57) каф. держ. права; зав. каф. міжнар. права (1957—65); зав. каф. держ. права (1965—2012). У 1968 захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правові відносини СРСР з молодими незалежними державами Азії та Африки», а у 1969 отримав атестат проф., ставши 1-м в Азербайджані вченим юристом-міжнародником, який був удостоєний цього високого наук. звання. Водночас упродовж тривалого часу (з 1958) А. виступав як політ. оглядач держ. телебачення, що зробило його ім'я відомим в Азербайджані. Поряд з цим він активно співпрацював із зарубіж. колегами, виступаючи з наук. доповідями на численних міжнар. конф. та семінарах у Великій Британії, США, Туреччині, Франції та Японії. У 1980 йому присвоєно звання «Заслужений юрист Азербайджанської РСР».

З 1966 А. — член наук. ради редакції з історії, філософії та права Енциклопедії Азербайджану, в якій він опубл. понад 60 своїх статей. Під його наук. керівництвом успішно захищено понад 40 канд. дис. з міжнар. права та констит. права. З 1960 він — член Радянської асоціації міжнародного права, а з 1991 — іноз. член *Російської*

асоціації міжнародного права. Був також членом Міжнар. асоціації юристів-демократів, почесним д-ром Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка.

Розпад СРСР і утворення незалеж. Азерб. Респ. докорінно змінили життєвий шлях А., який став відомим в Азербайджані та світі держ. діячем. У період 1993—96 він — ректор Бакин. держ. ун-ту. У 1995 А. обирають депутатом Міллі Меджлісу (парламенту) Азерб. Респ., а у 1996 — його головою. Цю держ. посаду він обіймав до грудня 2005. У наст. період 2005—12 А. був депутатом Міллі Меджлісу. Перебуваючи на цих посадах, він безпосередньо брав участь у підготовці епохальних для Азербайджану констит. актів. Передусім це констит. акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки» 1991 та Конституція Азерб. Респ., прийнята у 1995 на всенар. референдумі.

Сфера наук. інтересів А. охоплює проблематику як міжнар. права, так і констит. права Азербайджану. Він активно займався проблемами влади, держ. суверенітету, прав людини, нац.-держ. устрою Азербайджану. А. є авт. понад 200 наук. праць, у т.ч. монографій, підруч. та навч. посіб. Серед них: «Правовые формы политического сотрудничества СССР с молодым независимым государством» (1964); «Міжнародна адміністративна угода» (азерб. мовою, 1972); «Міжнародні організації» (азерб. мовою, 1972); «Міжнародний Суд» (азерб. мовою, 1972); «Равноправное сотрудничество СССР с молодыми независимыми государствами» (1975); «Міжнародне значення Конституції СРСР» (азерб. мовою, 1978); «Природа и закон» (1980); «Азербайджанская Советская Социалистическая Республика» (1982); «Конституційні основи особистих прав і свобод» (азерб. мовою, 1985); «Регіональні проблеми міжнародних відносин» (азерб. мовою, 1990). Він — співавт. підруч. «История политических учений» (1995), який дістав свого часу високу оцінку наук. громадськості.

А. зробив важливий внесок у розвиток азерб. науки міжнар. та констит. права. Як

видатний учений і держ. діяч найвищого рівня, він сприяв утіленню в практику в Азербайджані сучас. правових ідей, спрямованих на подальшу демократизацію міжнар. і констит. правовідносин, які, взаємодіючи між собою, створюють міжнар. правопорядок з якісно новими ознаками.

Л. Гусейнов

АЛІЄВ Амір Ібрагім Огли (04.04.1973, с. Ньюваді, Менгринського р-ну Вірмен. РСР, нині — Респ. Вірменія) — азерб. правознавець, д-р юрид. наук, проф., декан юрид. ф-ту Бакинського держ. ун-ту (далі — БДУ), відомий фахівець з міжнар. права, особливо з *міжнародного права прав людини, міжнародного міграційного права, співвідношення міжнародного і внутрішнього права*.

Вищу освіту А. здобув на юрид. ф-ті БДУ (1989—94). Відтоді вся подальша діяльність А. пов'язана з цим ун-том, у якому розкрився його талант ученого та організатора юрид. науки в республіці та її складової — науки міжнар. права. У 1995 він вступив до аспірантури ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права БДУ, а у 2003 успішно захистив канд. дис. на тему «Правовое положение иностранцев в Азербайджанской Республике и международное право». З 1996 А. працює викладачем, ст. викладачем, доцентом на каф. міжнар. права і держ. права зарубіж. країн. Після створення у 2006 нової каф. міжнар. права та європ. права він працює на ній доцентом, проф. (з 2009) та її завідувачем (з 2011). Поряд з цим А. з 2006 — заст. декана з наук. питань ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права. У цей самий період він захистив докт. дис. на тему «Международно-правовое регулирование статуса иностранцев и лиц без гражданства: теория и практика» (2008). Ця проблематика є надзвичайно актуальною для Азербайджану, на терит. якого перебуває чимало біженців і переселенців.

У 2011 підготовку спеціалістів з міжнар. права було передано юрид. ф-ту БДУ, який з того часу очолив А. Це сприяло ефективнішій підготовці фахівців зі спеціальності міжнар. право як частини юрид. нау-

ки. З безпосередньої ініціативи А. на юрид. ф-ті БДУ відкрилися нові магістратури за спеціалізаціями: морське право та енергет. право; права людини; транснац. кримін. право; європ. право. Було створено також каф. ЮНЕСКО з прав людини. Значно розширилися наук. зв'язки з низкою зарубіж. ун-тів, в т. ч. з Київ. нац. ун-том імені Тараса Шевченка.

А. тривалий час був членом Експерт. ради з юрид. наук ВАК при Президенті Азерб. Респ. (2007—11), а з 2011 — голова дисертац. ради з юрид. наук БДУ, у складі якої працюють представники укр. науки міжнар. права — професори В.Н. *Денисов*, О.О. *Мережко* та Л.Д. *Тимченко*. А. — гол. редактор журн. «Международное право и проблемы интеграции», має високий авторитет серед наук. громадськості країн СНД, у т. ч. укр. науковців, які регулярно публікують у ньому свої наук. праці. Він особисто підготував 22 канд. юрид. наук (д-рів філософії з юрид. наук) і 3 д-ри юрид. наук.

А. є автором понад 150 наук. праць, 30 з яких опубл. в країнах СНД, у т. ч. в Україні, та ін. країнах. Серед них: «Международно-правовая защита прав человека и проблемы миграции в международном праве» (2004); «Социальные права, социальная политика, проблема прав человека и международное право: вопросы соотношения норм Азербайджанской Республики и норм международного права» (2005); «Международное публичное право: Метод. пособие» (2005); «Проблема беженцев в рамках СНГ» (2006); «Правовое положение иностранцев» (2007); «Вопрос незаконной трудовой миграции и защиты прав трудящихся-мигрантов» (2007); підруч. «Международное частное право» за ред. К.А. Бекяшева та Г.К. *Дмитрієвої* (2007); «Международное туристическое право» (2007 і 2012); «Международно-правовое регулирование статуса иностранных граждан и лиц без гражданства» (2007); підручники «Проблемы миграции населения и прав человека в современном международном праве» (2007); «Международная защита прав человека» (2009 і 2013).

Р. Маммадов

АЛІМОВ Кадир Захидович (23.10.1952, м. Карші Узбецької РСР — нині Респ. Узбекистан) — узбецький правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права.

А. у 1975 закінчив Моск. держ. ін-т міжнар. відносин МЗС СРСР, у 1978 — аспірантуру Ін-ту США та Канади АН СРСР і цього ж року захистив канд. дис. на тему «Идеологические установки внешней политики США» за спец. «зовн. політика та історія міжнар. відносин», а у 1987 — докт. дис. на тему «Международно-правовые основы политики США в Иране (1945—1985)» за спец. «міжнар. право». У 1977—90 А. займається наук.-пед. діяльністю, пов'язаною з юрид. ф-том Ташкент. держ. ун-ту. У 1990—93 А. — директор програми політ.-правових проблем в Ун-ті світ. економіки та дипломатії (Ташкент); 1993—94 — нач. управління США в МЗС Респ. Узбекистан; у 1994—98 — проф. Мериленд. ун-ту (США) і Ун-ту Джонса Хопкінса (США). У 1999—2000 — проф. Ун-ту світ. економіки і дипломатії (Ташкент) і Ташкент. держ. екон. ун-ту. Від 2000 викладає в Нац. ун-ті Узбекистану. А. є учасником багатьох проєктів, курсів, семінарів і конф. у країнах Центр. Азії, Росії, США та ін., членом редкол. «Московского журнала международного права» і «Казахстанского журнала международного права», гол. ред. «Узбекистанского журнала международного права».

До кола наук. інтересів А. належать теор. і практ. аспекти забезпечення регіон. безпеки, розвиток ін-ту президентства в д-вах Центр. Азії, історія міжнар. права тощо. А. має 125 наук. праць, у т. ч. понад 25 монографій, підруч. і навч. посіб. з актуальних проблем міжнар. права. Серед них: «Императив ядерного века» (1995); «Политика США в Иране» (1998); «Идеологические установки США и международное право» (1998); «Институт президентства в странах Центральной Азии» (2006), «Теория международных отношений и международного права» (2007); «Субъективные заметки и маленькие притчи о смысле Америки» (2009).

Р.Т. Хакімов

АЛМА-АТИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1991 — документ, що підтвердив припинення існування СРСР і принципи співробітництва

країн — членів *Співдружності Незалежних Держав.* Підписана в тодішній столиці Казахстану 21.12.1991 президентами Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України та головою ВР Респ. Білорусь. У Декларації зазначено, що з утворенням СНД (підписанням з цього приводу *Мінської угоди* між Респ. Білорусь, РФ та Україною 08.12.1991) СРСР припинив існування. Д-ви — учасниці СНД гарантують відповідно до своїх констит. процедур виконання міжнар. зобов'язань, які випливають з договорів і угод СРСР.

У Декларації зазначено, що СНД не є ні д-вою, ні наддерж. утворенням. Країни СНД взаємодіятимуть на засадах рівноправності через координувальні ін-ти, які утворюватимуться на паритетній основі. З метою досягнення міжнар. стратегій стабільності й дотримання безпеки підтверджувалася необхідність збереження командування військ.-стратег. силами та єдиного контролю над ядер. зброєю (див. *Ядерна зброя*). Сторони погодилися поважати наміри одна одної щодо здобуття статусу без'ядер. чи нейтр. д-ви. Підтверджено також прагнення д-в Співдружності до співпраці у формуванні та розвитку спільного екон. простору.

Ю.С. Шемшученко

АЛЬВАРЕС (Alvarez) Алехандро (09.02.1868, м. Сантьяго-де-Чилі — 17(18).07.1960, м. Париж) — видатний чилійський правознавець, д-р права, проф., дипломат, суддя МС ООН, фахівець з теорії міжнар. права, міжамер. системи міжнар. права та кодифікації міжнар. права.

А. закінчив ф-т права і політ. наук Нац. чилійського ун-ту (1892) в м. Сантьяго-де-Чилі й Вільну школу політ. наук у м. Парижі (1898), де захистив докт. дис. з цив. права на тему «De l'Influence des phénomènes politiques, économiques et sociaux dans l'organisation de la famille moderne» (Вплив соціальних, економічних і політичних явищ на організацію сучасної сім'ї, 1899). Профес. діяльність: проф. цив. права Чилій-

ського (1895, 1900) і Паризького (1899) унів-тв; радник МЗС Чилі (1906). У ці ж роки почав студіювати міжнар. публ. право і звернув на себе увагу після опубл. праць «Le droit international Américain» (Американське міжнародне право, 1910), в якій обґрунтував панамер. доктрину міжнар. права, та «La codification du droit international, ses tendances, ses bases» (Кодифікація міжнародного права: тенденції та основи, 1912). У період 1907—20 А. — член *Постійної палати третейського суду* в м. Га-азі. Він є одним із засновників Амер. ін-ту міжнар. права у м. Вашингтоні (1916), в якому був ген. секретарем, та Ін-ту міжнар. досліджень (з 1921 — його директор) при ф-ті права Паризького ун-ту. Водночас А. — юрид. радник дипл. місій Чилі і за заслуги в цій царині отримав ранг Надзвичайного і Повноважного Посла. У період 1920—30 А. — член уряд. делегацій Чилі на численних міжнар. панамер., світ. та європ. конф., на яких відзначався ініціативами та неординар. виступами, збурюючи на цих форумах уми їхніх учасників; виступав на сесіях Асамблеї *Ліги Націй* з доповідями про: утворення в межах її та Панамер. союзу світ. асоціації (м. Гренобль, 1922), режим *територіального моря* (м. Стокгольм, 1928) та кодифікацію міжнар. права (м. Нью-Йорк, 1929). Представник Чилі на IV—VI Панамер. конф. та уповноважений Чилі, Коста-Ріки й Еквадору на I-й Асамблеї амер. юристів з кодифікації міжнар. права. Представник Чилі на Барселон. конф. з питань комунікацій і транзиту (1921), Га-азькій конф. з кодифікації міжнар. права (1930), Рим. конф. з повітр. права та ін. *Постійна палата міжнародного правосуддя* призначила А. суддею в Угорсько-Чехословацький змішаний арбітр. суд, а після *Другої світової війни* він став суддею 1-го складу МС ООН (1946—55), в якому відзначився особл. думками та деклараціями.

У цей та подальший час А. публікує низку своїх праць: «La codificación del derecho internacional en América» (Кодифікація міжнародного права в Америці, 1923), «Le Nouveau droit international public et sa

codification en Amérique» (Нове публічне міжнародне право та його кодифікація в Америці, 1924), «The Monroe Doctrine, its importance in the international life of the states of the New World» (Доктрина Монро, її важливість для міжнародного життя держав Нового Світу, 1924), «La réforme du pacte de la Société des Nations sur des bases continentales et régionales» (Реформа Пакту Ліги Націй на континентальній та регіональній базі, 1926), «Considérations générales sur la codification du droit international américain» (Загальні міркування щодо кодифікації американського міжнародного права, 1927), «Le panaméricanisme et la sixième Conférence panaméricaine tenue à La Havane en 1928» (Панамериканізм та шоста Панамериканська конференція в Гавані у 1928, 1928), «Les résultats de la première Conférence de codification du droit international» (Результати першої конференції з кодифікації міжнародного права, 1931), «La codification du droit international: exposé de motifs et projet de déclaration sur les données fondamentales et les grands principes du droit international de l'avenir» (Кодифікація міжнародного права: представлення схеми та проекту декларації фундаментальних засад та принципів міжнародного права майбутнього, 1932), «Le continent américain et la codification du droit international» (Американський континент і кодифікація міжнародного права, 1938). Гол. ідеї своєї міжамер. концепції міжнар. права він виклав у працях «Le droit international de l'avenir» (Міжнародне право майбутнього, 1916), «La reconstruction du droit international et sa codification en Amérique» (Реконструкція міжнародного права та його кодифікація в Америці, 1928), «La psychologie des peuples et la reconstruction du droit international: le problème de la paix» (Психологія народів та реконструкція міжнародного права: проблема миру, 1936), «Le droit international nouveau dans ses rapports avec la vie actuelle des peuples» (Нове міжнародне право та його зв'язок з сучасним життям народів, 1959) та «Le droit international nouveau; son acceptation, son étude» (Нове міжнародне право, його сприйняття та вивчення, 1960).

Заг. наук. здобуток А. становить понад 100 публікацій, які широко відомі у світі. Між-

нар. право він досліджував в евол. розвитку, що давало йому надійне підґрунтя для виявлення особливостей його розвитку в сучас. період. А. зазначав необхідність адаптації міжнар. права до конкр. вимог, що складаються в просторі та часі. Відстоював ідею міжнар. регіоналізму, а правосвідомість народів розглядав як основу права народів, наголошуючи на значущості політ. чинника у розвитку міжнар. права. Він став знаним представником панамер. доктрини міжнар. права, або регіон. підходу до міжнар. права. Предметом його досліджень з цього важливого наук. напрямку були: панамеріканізм та латиноамериканізм; психологія народів Нового Світу; міжнар. аспект психології народів; відновлення соц. і політ. науки. З погляду динамічного характеру розвитку міжнар. права він аналізував структуру міжнар. права, що зазнає змін у традиц. концепціях права. Особл. увагу приділяв реконструкції та кодифікації міжнар. права відповідно до нового міжнар. порядку. Відстоюючи «перебудову» міжнар. права, А. був провісником майбутнього. У своїх сучасників він викликав глибоке і щире захоплення як «творець міжамериканського міжнародного права, сподвижник кодифікації, засновник американської школи за «перебудову» міжнародного права» (К. Струпп). А. досліджував також проблеми взаємодії міжнар. і внутр. права, висловлював ориг. погляди на розвиток міжнар. морського права, які були предметом обговорення під час підготовки Конференції з морського права (1974), піддавав критиці доктрину Монро, досліджував регіон. пакти д-в з підтримання миру та безпеки, аналізував еволюцію розвитку *Організації американських держав* і панамер. руху. За видатний внесок у розвиток міжнар. права А. було обрано: іноз. чл.-кор. Академії моральних і політ. наук Франції; віце-президентом Міжнар. дипл. академії; почесним членом Т-ва ім. Гроція (м. Лондон); членом Ісп. королів. академії політ. і моральних наук; почесним членом Пан'європ. союзу; членом Кураторіуму *Гаазької академії міжнародного права*; віце-президентом *Асоціації міжнародного права*; чл.-кор. (1913), членом (1921), віце-президентом і почесним членом *Інституту міжнародного права* (1952);

д-ром *honoris causa* ун-тів міст Буенос-Айреса, Страсбурга, Сантьяго-де-Чилі.

Літ.: *Biographical Notes concerning the Judges: Judge Alejandro Alvarez* // ICJY, The Hague, 1946; *R.Ch. Alejandro Alvarez (1868—1960)* // RGDIP, 1960, N 3.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

АЛЬТЕРНАТ (франц. *alternat* — чергування, від лат. *alternus* — поперединний) — правило, згідно з яким у примірнику *міжнародного договору*, що має підписуватися конкр. договір. стороною, підписи уповноважених і сам текст договору, викладений мовою цієї сторони, розміщують на 1-му місці. 1-м, почеснішим для підпису, вважається місце під текстом договору ліворуч або ж, якщо підписи ставляться один під одним, місце зверху. Застосув. А. підкреслює рівність сторін. Цього правила суворо дотримуються під час підписання *двосторонніх міжнародних договорів*, яке відбувається мовами обох сторін. *Багатосторонні міжнародні договори* підписуються у порядку (переважно алфавітному), мовами, які сторони обирають за згодою (див. *Багатомовний міжнародний договір*).

Ю.І. Нипорко

АМЕРИКАНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 1969 — див. *Міжамериканська система захисту прав людини*.

АМЕРИКАНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ДЕРЖАВ 1933 — див. *Основні права та обов'язки держав*.

АМЕРИКАНСЬКЕ ТОВАРИСТВО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (англ. *American Society of International Law, ASIL*) — неуряд. орг-ція, ств. 1906 в США для «заохочення досліджень з міжнар. права та сприяння встановленню і підтриманню міжнар. відносин на основі права та правосуддя».

Створення Т-ва пов'язане з активним обговоренням у США проблеми винайдення ефект. засобів заміщення сили під час врегулювання міжнар. спорів, насамперед у відносинах з Великою Британією, а згодом і з країнами Латин. Америки та у світі

АМЕРИКАНСЬКЕ ТОВАРИСТВО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

в цілому. І як такому заміснику війни дедалі більше віддавалася перевага арбітражу, хоча й без будь-якого встановленого задалегідь форм. зобов'язання. Враховувалося й те, що США та Велика Британія, як англосаксонські країни, уже мали успішний досвід звернення до арбітражу в справі *Алабама 1872*, що символізувало «відкриття нової ери в мирному врегулюванні міжнародних спорів, у якій перевагу було віддано судовим та арбітражним методам розв'язання конфліктів» (М.Н. Шоу). Цей успіх стимулював звернення до арбітражу як найбільш придатного способу розв'язання міжнар. спорів і в ін. конфліктах на Амер. континенті, зокрема це справи *Behring Sea* та *British Guiana and Venezuela*. Саме в цей період почалося закладання політ.-правової основи для встановл. особистих відносин між США та Великою Британією, які згодом поширилися на весь англосаксонський світ, завдяки чому виник підхід до міжнар. права, що набув у ньому рис традиційності. Ця основа значно зміцнилася в *Першу світову війну* і ще більше в *Другу світову війну*, коли обидві країни прийняли *Атлантичну хартію*, в якій проголошувався союз англосаксонських країн проти гітлерів. Німеччини і містився заклик до всіх миролюбних народів приєднатися до нього. Особл. характер відносин між США та Великою Британією зберігся і в епоху «холодної» війни та після її закінчення, виявляючись навіть у таких сумнівних з погляду міжнар. права ситуаціях, як війна в Іраку й Афганістані.

Сучас. історія арбітр. розгляду спорів почалася з укладення англ.-амер. Договору про дружбу, торгівлю та мореплавство 1794 (Договір Джея), на основі якого було створено 3 змішані комісії. Через 100 років, 11.07.1897 США та Велика Британія підписали арбітр. договір згідно з резол. Конгресу 03.04.1890 та Палати громад 16.07.1893. У спец. посланні Сенату з питання його ратифікації президент Гровер Клівленд, який виступав проти наростаючого експансіонізму США у зовн. політиці щодо країн Латин. Америки, схарактеризував «експе-

римент, який заміщує цивілізованими методами грубу силу для врегулювання міжнародних питань, що стосуються праводомагання», як такий, що «знаменує в цивілізації початок нової ери». Його спадкоємець на посту президента Вільям МакКінлі в інавгурац. зверненні 04.03.1897 також підтримав схвалення цього Договору: «Ми не бажаємо загарбницьких війн; ми маємо уникати загарбницьких війн; ми маємо уникати спокуси територіальної агресії. Війна ніколи не повинна починатися доти, доки будь-який орган миру не зазнає невдачі; мир є кращим, ніж війна, майже за будь-яких обставин. Арбітраж є істинним методом врегулювання міжнародних, а так само місцевих чи індивідуальних спорів». Договір, однак, не дістав необхідних 2/3 голосів Сенату, і зусилля 2 урядів щодо запровадження міжнар. практики арбітражу поновилися на Гаазьких мирних конференціях 1899 та 1907.

У 1877 *Інститут міжнародного права* в м. Генті (Бельгія) ухвалив «Проект регламенту для міжнародної процедури», а у 1899 на I мирн. конф. в м. Гаазі (Нідерланди) було прийнято Конвенцію з мирн. врегулювання зіткнень, згідно з якою було засновано *Постійну палату третейського суду* з метою «полегшити можливість звертатися без затримки до третейського суду в разі міжнародних спорів, які не могли бути владнані дипломатичним шляхом» (ст. 41).

Велика заслуга у створенні А. т. м. п. належить д-ру Д. Скотту, який був яскравою постаттю серед прибічників і пропагандистів міжнар. арбітражу. Він «вийшов на сцену в період, що фігурально й буквально був золотим віком руху за обмеження звернення до війни шляхом заміщення мирною процедурою арбітражу» (Джордж Фінч). Здобувши освіту і закінчивши аспірантуру в Гарвард. ун-ті, Д. Скотт, як його стипендіат, продовжив навчання в Європі, спеціалізуючись на мовах, історії, рим. праві та міжнар. праві в Берліні, Гейдельберзі й Парижі. Повернувшись до США, Д. Скотт оселився в Півд. Каліфорнії і з 1895 почав практикувати право. Читав у своєму офісі лекції студентам та організував у м. Лос-Анджелесі Школу права, нині — Відділення права Ун-ту Півд. Каліфорнії. У 1899 Д. Скотта призначають деканом Школи

права Іллінойського ун-ту, за його ред. виходить у світ «Книга прецедентів міжнародного права» (Case Book of International Law). Він 1-м у США почав пропагувати ідею видання журналу з міжнар. права і згодом реалізував її, працюючи на юрид. ф-ті Колумб. ун-ту в м. Нью-Йорку. Д. Скотта було запрошено взяти участь в орг-ції щорічних конф. з міжнар. арбітражу, що проводилися на о. Мохонк побл. Нью-Йорка від 1895 аж до I світ. війни з метою популяризації ідеї укладання арбітр. договорів. 31.05—02.06.1905 Д. Скотт разом з Робертом Ленсінгом та Джорджем Кіршвеем, діючи як неформ. комітет, дістали на Конф. схвалення «руху про заснування товариства міжнародного права у Сполучених Штатах Америки та Американського журналу міжнародного права». Тоді ж було створено орг. комітет у складі 24 відомих у США діячів на чолі з Оскаром Штраусом та Д. Скоттом як секретарем і скарбником. Як пост. орг-ція Т-во було оформлено 12.01.1906 разом із прийняттям Конституції. Тодішнього держ. секретаря США Е. Рута було обрано його головою разом із 12 віце-президентами як членами Викон. ради. Серед них: міністри юстиції, 2 судді Верх. суду, 2 кол. держ. секретарі, промисловець і філантроп, відомий у світі як засновник впливового Фонду за міжнар. мир Ендрю Карнегі. 29.01.1906 на засіданні Викон. ради в м. Вашингтоні було обрано: Д. Скотта — секретарем з питань письм. діловодства, Ч. Батрела, тодішнього доповідача Верх. суду США, — секретарем з питань інформації, а спец. адвоката в Держ. департаменті Ч. Андерсона — скарбником. На засіданні Викон. ради (01.06.1906) було схвалено план Д. Скотта щодо випуску журналу і призначено його керівним редактором із повноваженнями формувати для допомоги ред. раду. Згодом його титул змінили на керівника-редактора, а ред. раду обирала Викон. рада.

Через те що випуск журналу потребує багато зусиль і часу, Д. Скотт рекомендував видавати його щокварталу. Він має бути «присвячений винятково інтересам міжнародного права». Для того, щоб журнал «відігравав важливу роль у розвитку міжнародного права», у ньому слід «постійно пропонувати розуміння способів досяг-

нення та інформування громадськості». Авт. його статей мають бути «спеціалісти міжнародного права, такі як професори, практики міжнародного права, дипломати та ті, хто вивчає історію дипломатії. Статті мають надходити від видатних іноземних авторитетів і публіцистів із Франції, Німеччини, Італії, Іспанії та не виключаючи Росії».

Тривалий час А. т. м. п. не користувалося правами юрид. особи, діючи як неінкорпоративне об'єднання. Статус інкорпоративного воно дістало спец. Актом Конгресу 20.09.1950, набувши федер. значення. Відповідно, благодійні внески для підтримання його діяльності звільнялися від федер. податку. Нині посад. особами Т-ва є: почесний президент, 2 віце-президенти і викон. директор, які обираються переважно з гр-н США, та радники, склад яких формується з відомих фахівців з міжнар. права різних країн. Членство в Т-ві відкрите для всіх осіб будь-яких гр-нства і професії, що цікавляться його цілями. Внески встановлюються залежно від категорії осіб: звичайні, спец., для нової професії, осіб у відставці, студентів. Вітається спонсорське та опікувальне членство з відп. внесками. До нього можуть входити й корпорації на правах інституц. членства. Нині А. т. м. п. налічує 4 000 членів з майже 100 країн, серед них аторнеї (прокурори), академіки, корпоративні ради, судді, представники урядів і неуряд. орг-цій, міжнар. цив. службовці та ін., зацікавлені у міжнар. праві. Воно має категорію II консулт. статусу в *Економічній та соціальній раді ООН* і є засновчим т-вом Америк. ради наук. товариств. Штаб-квартира розташована на Тіллер Хаус у м. Вашингтоні, округ Колумбія. У 2006 А. т. м. п. святкувало свій віковий ювілей під гаслом «Справедливий мир на основі права».

Важливою формою діяльності А. т. м. п. є щорічні збори (Annual Meetings), на яких обговорюються проблеми розвитку міжнар. права та функціонування його ін-тів у мінливих міжнар. відносинах. На поч. I світ. війни зусилля його членів зосереджу-

АМЕРИКАНСЬКЕ ТОВАРИСТВО
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

валися на питаннях нейтралітету, а зі вступом США 1917 у війну висловлювалася підтримка курсу країни щодо верховенства права, вираженого у визнанні міжнар. права у федер. Конституції, рішеннях Верх. суду та висловлюваннях і заявах вищих посад, осіб країни. Після закінчення війни діяльність Т-ва стосувалася сприяння розробленню Статуту Ліги Націй та Статуту *Постійної палати міжнародного правосуддя*, як і кодифікації міжнар. права, пов'язаної з подоланням наслідків війни, зокрема у зв'язку з прийняттям *Пакту Бріана—Келлога 1928* та його тлумаченням США. Водночас діяльність Т-ва щодо правових аспектів функціонування Ліги Націй та її органів була обмеженою внаслідок відмови Конгресу від членства в ній. Під час II світ. війни тематика Т-ва містила правові теми, пов'язані з ліквідацією війни, майбутнім міжнар. права, визначенням цілей і функцій ООН та її осн. органів, Статуту МС ООН та ставлення міжнар. права до нац. права д-в в організованому міжнар. співтоваристві, тобто відповідно до членства д-в в ООН. США стали не лише учасником ООН, встановивши певну форму колект. безпеки як санкції згідно з принципами міжнар. права, а й виступили як її спонсор в інтелект. та матер. плані, особливо в початковий період. Нова роль США у світі означала докорінну зміну умов функціонування міжнар. права в міжнар. системі порівняно з періодом існування Ліги Націй.

До сфери діяльності А. т. м. п. належить також досягнення освітан. цілей, зумовлених новою парадигмою констит. керування сусп-вом, яка характеризується залученням до нього різноманітних верств населення та їх впливу на прийняття рішень з питань внутр. та зовн. політики. Зміна теорії і практики керування сусп-вом зумовила виникнення нових форм дипломатії, яка перестала бути таємницею, відомою лише обмеженому колу досвідчених людей. Дипломатія перетворилася на представницьку функцію, що відповідає за думки та прагнення великої кількості гр-н, які самі впливають на характер відносин між

д-вами, в т. ч. питання дружби і відчуження, миру і війни. Однак ця нова система містила чимало небезпек, яких стара система була позбавлена. Отже, поряд із завданням сприяння глибшому дослідженню міжнар. права не менш важливою метою Т-ва було ознайомлення з результатами цих досліджень широкої громадськості та впливу на формування їхньої свідомості. Це розглядалося як реалізація в демокр. сусп-ві форми контролю за діяльністю владних структур у сфері зовн. політики.

Маючи вагомий засоби впливу на сусп. думку, Т-во користується у США високим авторитетом. Його діяльність всіляко підтримується федер. владою, зацікавленою в пропаганді зовн. політики країни, що ґрунтується значною мірою на власному розумінні міжнар. права та обранні нерідко одноосібних дій для його практ. застосув. Численні благодійні фонди і насамперед Фонд Карнегі також надають йому фін. та інформ. підтримку у здійсненні різних програм. Хоча Т-во вважає свою діяльність неупередженою, в період «холодної війни» вона ґрунтувалася на постулаті, який не міг піддаватися жодному сумніву, що сучас. зах. цивілізація на чолі з США є вищою і навіть останньою формою сусп. орг-ції. Це слугувало ідеол. обґрунтуванням прагненню певних сил у США посісти панівне становище на планеті та використати всі її ресурси і все людство у своїх власних інтересах. З такої ідеалізації зах. моделі випливало, що капіталізм і демократія є джерелом усіх благ, а комунізм — джерелом усіх зол. Після поразки СРСР у «холодній війні» та його розпаду діяльність Т-ва була спрямована на розроблення стратегії створення глобального сусп-ва, метою якого є встановл. світ. порядку, що відповідає інтересам Заходу. Основи стратегії амер. глобалізації було закладено ще в епоху «холодної війни», і сутність її полягає в навізуванні незахідним народам і країнам, що розвиваються, соц. устрою, економіки, політ. способу життя, подібних до тих, що існують у зах. країнах або імітують їх. Ідеологічно і в пропаганді це зображується як гуманна, безкорислива та визвольна місія Заходу. Водночас глобалізація міжнар. відносин за амер. моделлю призводить до руйнування існуючого міжнар. порядку, що

грунтується на суверен. рівності д-в. Саме держ. суверенітет є гол. об'єктом нищівної критики амер. та ін. глобалістів, що відкриває шлях для втручання США та їхніх союзників у внутр. справи д-в. Однак Захід на чолі з США, як ініціатором і гол. провідником глобалізації світу, через об'єкт. причини не в змозі контролювати її процеси. У них дедалі яскравіше виявляється чинник стихійності, і насамперед в екон. сфері спостерігається неспроможність США контролювати діяльність навіть власних фін. груп і ТНК. У міжнар. праві цей процес призводить до його фрагментації, яка невпинно розмиває правовий порядок, засн. на Статуті ООН. Одним із вірогідних наслідків цього стану міжнар. відносин може стати зникнення з політ. карти тих д-в, які виявляються неспроможними вистояти в жорсткій конкурент. боротьбі за ресурси та блага, яка невпинно зростає в глобалізованому світі, і лише сильніші можуть розраховувати на виживання в ньому. Укладання регіон. угод і виникнення на їх основі міжнар. структур, що переслідують насамперед власні інтереси, є свідченням цієї боротьби та намагань опанувати у своїх власних інтересах процеси глобалізації. Однак і регіоналізм не може бути надійною гарантією проти викликів глобалізації, яка постійно провокує в міжнар. співробітництві стихійні, непередбачувані процеси.

А. т. м. п. видає: «American Journal of International Law», що виходить 4 рази на рік з 1907; «ASIL Annual Meetings Proceedings», в якому публ. протоколи його щорічних засідань; «ASIL Newsletter» — проспект поточних подій, що публ. 4 рази на рік, охоплюючи визначені для обговорення теми розвитку міжнар. права, а також відомості про нові публікації, майбутні конф. та регулярну діяльність Т-ва; «International Legal Materials», що публ. кожні 2 міс. з 1962 і містить первинні документи, корисні для вчених, практиків, бізнесменів та уряд. службовців, у т.ч. найважливіші договори та резол. міжнар. орг-цій. Т-во бере активну участь у діяльності JSTOR (Journal Storage), що є незалеж. неуряд. орг-цією, ств. для полегшення доступу до понад 400 журн. вид. з найрізноманітніших наук. сфер, особливо з питань права та політ. наук.

Літ.: Finch G.A. The American Society of International Law. 1906—56 // AJIL, 1956, v. 50, N 2; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004.

В. Н. Денисов

АМСТЕРДАМСЬКІ ДОГОВОРИ — консолідовані тексти Договору про *Європейський Союз* і Договору про заснування *Європейського Співтовариства*, які були підписані 02.10.1997 в м. Амстердамі (Нідерланди) і набули чинності 01.05.1999 після перегляду відп. положень *Маастрихтського договору 1992* про Європ. Союз з метою вдосконалення механізмів європ. інтеграції.

У Договір про заснування Європ. Співтовариства було внесено зміни, які поширили його компетенцію на політику зайнятості (розд. VIII) і захисту прав людини. З'явилися положення щодо поступового створення зони свободи, безпеки і правосуддя та відбувся перерозподіл компетенції, передбаченої в А. д. на основі передавання низки питань, які раніше належали до сфери співпраці в галузі юстиції та внутр. справ. У зв'язку з цим у Договір про заснування Європ. Співтовариства було включено новий розд. IV, який стосується регулювання питань, пов'язаних з *візами, притулком, імміграцією* та ін. правилами, необхідними для вільного пересування осіб. У Договорі про Європ. Союз у зміненому розд. VI залишилися положення про співробітництво у сфері охорони порядку та правосуддя у кримін. справах (ст. 29—42). Тим самим значною мірою об'єдналися 1-ша і 3-тя основи, на яких базувався ЄС, посилюючи наднац. повноваження ін-тів Європ. Співтовариства. Відповідно з'явилися нові сфери, в яких рішення почали прийматися більшістю голосів: зайнятість, боротьба проти соц. відчуженості, рівність можливостей для жінок і чоловіків, охорона здоров'я, прозорість, боротьба з корупцією, право на заснування, рамкові програми з наук. досліджень. Заходи у сфері оборони, безпеки та зовн. зносин, що визначають спільні дії, спільні позиції чи будь-які ін. стратег. рішення або рішення щодо реалізації спільних дій чи

спільних позицій, приймаються також кваліфікованою більшістю.

Як компенсацію за звуження повноважень д-в-членів унаслідок розширення наднац. повноважень *Європейського парламенту* було вжито низку правових заходів, зокрема ухвалено Протокол щодо ролі нац. парламентів у ЄС, згідно з яким вони дістали право на розгляд документації Європ. Співтовариства включно з пропозиціями Комісії. Крім того, Протокол про застосув. принципів субсидіарності та пропорційності дав широке тлумачення зазначених принципів, зобов'язавши Комісію під час підготовки своїх пропозицій ширше використовувати практику консультацій з нац. органами д-в-членів. У Договір про заснування Європ. Співтовариства було включено принцип прозорості, згідно з яким надається право на доступ до його документів будь-якому гр-ну Співтовариства та будь-якій юрид. чи фіз. особі, котра мешкає або має зареєстрований офіс в одній з д-в-членів. З метою підготовки до вступу в ЄС нових членів було прийнято Протокол щодо ін-тів у зв'язку з перспективою його розширення, в якому передбачено скликання міжуряд. конф. за рік до приймання нових членів з тим, щоб здійснити перегляд складу та функцій ін-тів Союзу.

Нарешті, А. д. розширили можливості застосув. механізму забезпечення гомогенного розвитку інтеграції в ЄС у сфері права. Так, Договір про Європ. Союз дає змогу кожній д-ві-члену інтегруватися швидше за ін., якщо останні не бажають дотримуватися темпів, запропонованих 1-ми. Окр. д-ви-члени можуть встановлювати між собою тісніші зв'язки, використовуючи інти, процедури та механізми ЄС та Європ. Співтовариства. Така співпраця має бути спрямована на досягнення цілей ЄС і не виходити за межі устан. документів, використовуватися як виняток та поширюватися на більшість д-в-членів, не впливати на *acquis communautaire*, не порушувати повноваження, права, зобов'язання та інтереси д-в-членів, не залучених до співпраці. Якщо така співпраця стосується питань,

що підпорядковуються положенням Договору про заснування Європ. Співтовариства або розд. VI Договору про Європ. Союз, то для її започаткування слід отримати дозвіл, прийнятий кваліфікованою більшістю всіх д-в-членів (ст. 43.1). Отже, А. д. стали важливим етапом у розвитку правового механізму европ. інтеграції, що здійснюється в межах ЄС.

Літ.: *Європейський Союз: консолідовані договори*. К., 1999; *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами. К., 2002; *Право Європейського Союзу: Навч. посіб.* К., 2009; *Кашкин С.Ю.* Вступление в право Европейского Союза: Учеб. М., 2008; *Streinz R.* Europarecht. Heidelberg, 2008.

В.І. Муравйов

АНА́НД (Anand) Рам Пракаш (15.05.1933, м. Нью-Делі, Індія) — індійський правознавець, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем входження в його систему країн, що розвиваються.

А. закінчив ун-т в м. Нью-Делі 1957 і отримав диплом (з відзнакою) магістра права за спец. «міжнар. право». У 1958 — ст. наук. стипендіат в Індійській школі міжнар. досліджень; 1960—61 за грантом Фонду Рокфеллера як стипендіат Колумб. ун-ту м. Нью-Йорка займався дослідженнями міжнар. права в МС ООН в м. Гаазі; 1961—63 — стипендіат Школи права Єльського ун-ту м. Нью-Хевені; 1964 — наук. дослідник Центру світ. верховенства права Школи права Ун-ту Д'юка в м. Дурхемі, штат Півн. Кароліна, США. У 1965 повернувся до Індійської школи міжнар. досліджень (нині — підрозд. Ун-ту ім. Дж. Неру) і став проф. міжнар. права. У 1969—70 читав у різних ун-тах Індії лекції з міжнар. права, дипломатії та економіки. У 1970—71 — стипендіат Центру ім. Вудро Вільсона у м. Вашингтоні, а з 1973 — консультант *Генерального секретаря ООН* з міжнар. морського права. У 1978—82 — наук. дослідник Центру Схід — Захід Ін-ту вивчення схід. і зах. культури м. Гонолулу (Гавайські о-ви, США). Від 1982 — декан Школи міжнар. досліджень ун-ту в м. Нью-Делі, проф.; президент Індійської академії міжнар. права і дипломатії в м. Нью-Делі. Він є одним із засновників Індійського т-ва міжнар. права та його вид. «Індійський журнал міжна-

родного права». Від 1985 — чл.-кор. *Інституту міжнародного права*.

А. був одним із перших, хто в незалеж. Індії став визнаним авторитетом у сфері міжнар. права. Його гол. інтерес був пов'язаний зі ставленням незалеж. азіат.-афр. країн до міжнар. права, зокрема визначенням їхнього місця в його системі. Він піддав критиці міжнар. право, не позбавлене ще рис, притаманних колоніалізму та імперіалізму, наголошуючи, що жоден з видатних представників міжнар. права, починаючи з Гуго Гроція, не ділив світ на великі та малі країни, як і на розвинені та нерозвинені, оскільки вони виходили зі спільних інтересів і прав народів. На його думку, лише у 19 ст. виникло т. з. міжнар. право «християнських народів», або «цивілізованих націй», чимало елементів якого продовжують діяти, зокрема, в концепції «набутих прав», хоча Індія, Китай, Персія та багато ін. країн мають власну філософію життя, свій менталітет і культуру, засн. на традиціях старод. цивілізацій, які ігнорувалися т. з. цивіліз. д-вами.

Відповідно до такого ставлення до сучас. міжнар. права А. у своїх дослідженнях зосередив зусилля на забезпеченні законних прав та інтересів країн, що розвиваються. Визнаючи необхідність універс. міжнар. порядку, в якому значне місце належить европ., зах. традиціям, він відстоював цінності ін. цивілізацій, особливо в процесі регіон. співробітництва д-в. На його думку, це є необхідним для подолання суперечливих рис розвитку сучас. міжнар. права. А. наголошував, що з входженням у міжнар. співтовариство азіат.-афр. країн міжнар. право вперше в історії стало дійсно універс. за своїм змістом, змінивши структуру міжнар. відносин. Основою цього є *Статут ООН*, який, ґрунтуючись на суверен. рівності д-в (див. *Суверенної рівності держав принцип*), сприяє встановл. в міжнар. співтоваристві консенсусу як необхідного чинника мирн. розвитку міжнар. відносин.

Зазначені та ін. ідеї знайшли вираження в низці праць, опубл. А., серед яких: «Role of the «New» Asian-African Countries in the Present International Legal Order» (Роль «нових» азіатсько-африканських країн в існуючому міжнародному правовому порядку, 1962); «Attitude of the Asian-African

States toward Certain Problems of International Law» (Позиція азіатсько-африканських держав щодо певних проблем міжнародного права, 1966); «New States and International Law» (Нові держави та міжнародне право, 1972); «International Law and Developing Countries» (Міжнародне право та країни, що розвиваються, 1984); «New States in International Law» (Нові держави в міжнародному праві, 1993).

Ін. напрям наук. інтересів А. стосувався проблем орг-ції та діяльності МС ООН, статусу суддів, *ад'юдикації*, прийняття рішень та ін. Він публікує працю «Compulsory Jurisdiction of the International Court of Justice» (Обов'язкова юрисдикція Міжнародного Суду ООН, 1961), що здобула визнання серед фахівців, а також «International Court of Justice and Impartiality between Nations» (Міжнародний Суд ООН та принцип безсторонності між націями, 1963), в якій досліджуються статус суддів МС ООН, зокрема критерії обрання та стан їх незалежності, значення гр-нства, гарантій особистої безпеки тощо. На думку А., певною мірою ці та ін. чинники можуть впливати на прийняття Судом рішення, віддзеркалювати побічно поділ сил у міжнар. співтоваристві. Отже, він чітко вказує на політ. чинник, який може впливати на вибір суддями аргументів у процесі розгляду та прийняття рішення. У праці «The Role of Individual and Dissenting Opinions in International Adjudication» (Роль індивідуальної та окремої думок у міжнародній ад'юдикації, 1965) він досліджує значення цих прав суддів в істор. світлі, починаючи з Гаазьких мирн. конф. 1899 та 1907 (див. *Гаазьке право*), Конф. з перегляду правил *Постійної палати міжнародного правосуддя* 1926, завершуючи розгляд цієї проблеми аналізом відп. положень Статуту МС ООН. Він доповнює список суддів МС ООН і називає справи, в яких брав участь той чи ін. суддя, кількість індивід. думок, окр. думок і декларацій (див. *Окрема думка судді Міжнародного Суду ООН*). Зокрема, В.М. Ко-рецький, як член МС ООН у період 1960—70, брав участь у розгляді 5 справ, зробив

І заяву та висловив І окрему думку. Розв'язанню міжнар. спорів присвячено також працю А. «Studies in International Adjudication» (Дослідження у сфері міжнародної ад'юдикації, 1969).

Вагомий внесок зробив А. і в дослідження правового режиму морського дна та його ресурсів, проблем риболовства, доктрини свободи моря тощо з позиції прав та інтересів країн, що розвиваються. З цієї тематики відомі його праці: «"Tyanny" of the Freedom of the Seas Doctrine» («Тиранія» доктрини свободи морів, 1973); «Legal Regime of the Seabed and the Developing Countries» (Правовий режим глибоководних районів та країн, що розвиваються, 1975), в яких аналізується: географія моря і морські ресурси; еволюція нац. політики д-в щодо статусу в міжнар. морському праві *континентального шельфу*; морське дно за межами нац. юрисдикції, режим експлуатації живих і неживих ресурсів; розмаїття використання моря, в т. ч. поверхні води та повітр. простору. А. є авт. праць «Winds of Change in the Law of the Sea» (Вітри змін у морському праві, 1980), в якій визначаються підходи до кодифікації міжнар. морського права, «Maritime Practice in South-East Asia until 1600 A.D. and the Modern Law of the Sea» (Морська практика в Південно-Східній Азії до 1600 до Р.Х. та сучасне морське право, 1981), де досліджується проблема розвитку міжнар. морського права у світлі еволюції доктринальних поглядів, починаючи з Гуго *Гроція*. Цій тематичі присвячено також його праці «Origins and Development of the Law of the Sea» (Походження і розвиток морського права, 1983) та «International Law and Developing Countries» (Міжнародне право і країни, що розвиваються, 1984).

В.Н. Денисов

АНГАРІЯ (лат. *angaria*, від грец. *ἀγγαρος* — поштова справа, кінна пошта; від давньоперс. «ангірд» — кінний гонець), або *ius angariae* (лат. букв. — право транспорту) — право воюючої д-ви (сторони) на реквізицію нейтр. власності, яка перебуває на

її терит. або на окупованій ворожій терит. Особливістю права А. є те, що воно може застосовуватися винятково як складова *воєнної необхідності* та за умови сплати повної компенсації за завдану шкоду. Правова ідеологія А. ґрунтується на заг. принципі, що у надзвич. обставинах, до яких належить *війна*, а в сучас. міжнар. праві — збройн. конфлікт, сторони, що воюють, можуть здійснювати акти, які забороняються нормами мирн. відносин.

Право А. відоме ще зі старод. часів. Воюючі сторони розглядали себе такими, що мали право здійснювати на своїй терит., а також окупованих терит. право А. Спочатку це означало реквізицію наземного та морського транспорту. Але згодом право А. було поширене на будь-який вид нейтр. власності, що перебувала під юрисдикцією сторони, що воює. Здійснення цього права пов'язується зі сплатою компенсації у повному обсязі. У ст. 19 Конвенції про права і обов'язки нейтр. д-в та осіб у разі сухопут. війни 1907 (V Гаазька конвенція) (див. *Гаазьке право*) передбачається здійснення права А. Воно стосується реквізиції залізнич. рухомого состава, що прибув з терит. нейтр. д-в, незалежно від того, чи належить він цим д-вам чи приват. т-вам або особам, якщо це зумовлено крайньою потребою. У свою чергу, право А. належить і нейтр. д-ві, якщо рухомий состав надійшов з терит. сторони, що воює. Право реквізиції не є абс. правом, а правом, що застосовується лише за певних обставин і з певною метою.

Поряд з реквізицією на практиці траплялися численні випадки знищення або виведення з ладу нейтр. власності (напр., пошкодження підводних кабелів). Загальновідомо, що норми позит. права не застосовуються в таких випадках, але здебільшого сторони у стані війни ігнорували звич. права нейтр. д-в, виправдовуючи свої дії підставами воєнної необхідності. Законність цих дій не оспорювалася, крім випадків, у яких воєнна необхідність не вважалася наявною.

Це право походить від законів війни, і його не слід плутати, як наголошує Л. *Оппенгейм*, з правом захоплення в разі крайньої потреби, за умови компенсації будь-якої власності на її терит., яке кожна д-ва, безумовно, має. Крім того, є думка, що пра-

во А. є окр. видом *ембарго* (К. Скубішевський, Г. Шварценбергер).

Упродовж 2 світ. війн сталося кілька випадків реквізиції нейтр. власності. Усі питання А. пов'язували з проблемою, що становить воєнну необхідність. Англ. суди в цей період виступали за розширення змісту терміна А. аж до реквізиції будь-якої нейтр. власності, що перебуває в межах юрисдикції сторони, що воює. У випадку з відомою справою Замора було реквізовано лісоматеріали та мідь, необхідні для ефект. ведення війни. Як висловився суддя Паркер, за контролю призового суду *воююча сторона* у відп. випадку має право на реквізицію судна або вантажу, або міді нейтр. д-в за умови встановл., що: а) судно чи товар, які є предметом спору, реквізуються для використання у зв'язку із захистом цієї країни, веденням війни або ін. питаннями, що стосуються нац. безпеки; б) існує реальне питання, яке може підлягати розгляду суду; в) призовий суд визначить, чи може це право здійснюватися за конкр. обставин цієї справи.

А., отже, засновується на заг. принципі, згідно з яким нейтр. власність не захищається на терит. воюючої сторони, подібно до ризиків, які існують щодо власності гр-н сторони, що воює, яка може підлягати реквізиції під час війни та надзвич. стану. Це право дає можливість д-ві під час війни або сусп. небезпеки реквізувати іноз. судна, літаки та ін. засоби транспорту, а також матеріали транспортування, які потрібні в умовах надзвич. обставин і які під час реквізиції перебувають у межах терит. д-ви, що реквізує їх. Компенсація при цьому сплачується за будь-яку шкоду, завдану шляхом здійснення права А.

Лит.: *Tandon M.P.* Public International Law. Allahabad-2, 1965; *Pavithran A.K.* Substance of Public International Law. Western and Eastern. Bombay-2, 1965; *Skubiszewski K.* Use of Force by States. Collective Security. Law of War and Neutrality // *Manual of Public International Law* / Ed. M. Sørensen. N.Y., 1968; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of International Law. Milton, 1976.

В.Н. Денисов

АНГЛО-ІРАНСЬКА НАФТОВА КОМПАНІЯ 1952 — справа МС ООН про Англо-Іранську нафтову компанію (Велика Британія проти Ірану); рішення від 22.07.1952

(Anglo-Iranian Oil Co. Case (United Kingdom v. Iran), Preliminary Objection, Judgment, ICJR 1952); справа стосується процес. стандартів визначення предметної юрисдикції Суду.

У 1933 між Іраном та Англо-Іранською нафтовою компанією (далі — АІНК) було укладено концес. угоду терміном на 60 років. У 1951 Іран націоналізував усю нафтову промисловість у країні, у т. ч. активи АІНК. Велика Британія, де АІНК було засновано, реалізуючи право на дипл. захист, порушила провадження проти Ірану в МС ООН, обвинувачуючи Іран у порушенні низки двостор. договорів. Як підставу юрисдикції Суду Велика Британія вказувала на декларації, зроблені обома сторонами (Іраном у 1932, Великою Британією — в 1940) відповідно до ч. 2 ст. 36 Статуту Суду. Іран заперечував юрисдикцію Суду. 22.06.1951 Британія подала клопотання до Суду з проханням запровадити тимчас. заходи для забезпечення прав АІНК. Суд, зазначивши, крім ін., що «не можна стверджувати а рїогі, що вимоги, наведені у зверненні [Великої Британії] перебувають повністю поза межами міжнародної юрисдикції», а також що такі заходи «жодним чином не впливають на вирішення питання щодо юрисдикції Суду і не позбавляють права сторін оспорювати таку юрисдикцію», видав суд. наказ про запровадження тимчас. заходів.

Розглядаючи справу, Суд відразу зазначив, що його юрисдикція обмежена тими сферами, де дія обох декларацій збігається. І оскільки декларація Ірану має більш обмежену сферу дії, вона має бути основою для визначення юрисдикції Суду. Згідно з іранською декларацією, юрисдикція Суду визнається тільки у спорах, пов'язаних із застосув. договору чи конвенції, учасником якої є Іран. Сторони, однак, займали протилежні позиції щодо застосув. цієї декларації до договорів, укладених до набуття нею чинності. Відповідно Іран вважав, що дія декларації поширюється лише на укладені пізніше договори, тоді як Британія стверджувала, що дія такої декларації вклю-

чає спори щодо виконання договорів незалежно від дати їх укладення. Суд, зазначивши, що обидва підходи можуть бути підтверджені текстуальним тлумаченням тексту декларації Ірану, вказав, проте, що слід шукати тлумачення, яке відповідало б звичайному та розумному значенню тексту, зважаючи належним чином на намір Ірану, що існував на момент прийняття обов'язкової юрисдикції Суду. Тому Суд звернув увагу на той факт, що були наявні спец. причини для формулювання декларації Ірану в обмеженій формі: у той період Іран денонсував усі нерівноправні договори з ін. д-вами, які стосувалися режиму *капітуляцій*, не маючи впевненості в юрид. наслідках цих дій. Суд дійшов висновку, що декларація Ірану поширюється винятково на договори, укладені після її прийняття, що також підтверджується її підготовчими документами. Далі Суд звернувся до питання, чи може договір між АІНК та Іраном вважатися договором чи конвенцією для цілей декларації. Велика Британія обстоювала позицію, що це була концес. угода і водночас договір між 2 урядами. Суд, однак, не погодився з цим, вказавши, що Велика Британія не була стороною цього договору, а сам договір не стосується відносин між урядами обох країн. Такий договір не може бути підставою для висування вимог як з боку Великої Британії до Ірану, так і з боку Ірану до Великої Британії. При цьому той факт, що договір між Іраном та АІНК був укладений за посередництва *Ліги Націй*, не впливає на цей висновок, адже Велика Британія, звернувшись до Ліги Націй, діяла суто в межах дипл. захисту однієї зі своїх компаній. Оскільки Велика Британія не навела жодного договору, укладеного після 1932, який стосувався б цього спору, Суд 9 голосами проти 5 визнав відсутність юрисдикції в цій справі.

Отже, у цій справі МС ООН розкрив 2 важливих принципи міжнар. суд. процесу. 1-й стосується обов'язкової юрисдикції Суду: така юрисдикція визнається в межах, у яких відп. декларації сторін збіга-

ються щодо їх змісту, і лише в цій частині Суд може мати юрисдикцію. 2-й принцип стосується процедури запровадження Судом тимчас. заходів: такі заходи можуть бути запроваджені ним навіть у разі оспорювання його юрисдикції за умови, що порушення провадження у Суді не є чітко необгрунтованим.

Літ.: *Orfield L.* Use of the Injunction in International Disputes // *GLJ*, 1952, v. 40; *Nakasian S.* Anglo-Iranian Oil Case, a Problem in International Judicial Process // *Ibid.*, 1953, v. 41; *Ramazani R.* Oil and Law in Iran // *Journal of the Bassett Moore Society of International Law*, 1961—62, v. 2; *Merrills J.* Interim Measures of Protection and the Substantive Jurisdiction of the International Court // *CLJ*, 1977, v. 36.

О.Ю. Водяніков

АНДРАШІ (Andrassy, Andrasi) Юрай (12.08.1896, м. Загреб, Хорватія — 20.12.1977, там само) — хорват. правознавець, проф., акад. Югослав. (Хорват.) академії наук і мистецтв, відомий фахівець з міжнар. права.

Закінчив юрид. ф-т Ун-ту м. Загреб і у 1919 став у ньому докторантом права. 1922—23 продовжив наук. дослідження в м. Парижі. Після цього був на держ. і суд. службі, працював у адвокатурі. У 1928 повернувся на юрид. ф-т Ун-ту м. Загреб і викладав там міжнар. право аж до своєї відставки. Обіймав такі посади: доцент (1928), екстраординар. проф. (1932), ординар. проф. (1937), засл. проф., декан юрид. ф-ту (1938—39 та 1951—52). Після *Другої світової війни* був радником-експертом з міжнар. права Союз. секретаріату закорд. справ, займаючись питаннями підготовки та ведення мирн. переговорів та укладання договорів. З 1955 — екстраординар. член, а з 1965 — ординар. (дійсний) акад. Югослав. академії наук і мистецтв у м. Загребі; чл.-кор. (1952—61), член (1961—65), віцепрезидент (1965—67) та президент *Інституту міжнародного права* (1969—71), був обраний членом *Асоціації міжнародного права*. Читав курс лекцій в *Гаазькій академії міжнародного права* на такі теми: «Суверенітет Ліги Націй» (1937) та «Міжнародні відносини добросусідства між державами» (1951), а також лекції з міжнар. права на юрид. ф-ті Каїр. ун-ту (1960—62). Один з організаторів Югослав. т-ва міжнар. права і його голова (1964—67). Очолював нац. відділення Асоціації міжнар. права та був

відп. ред. період. вид. «Югославський журнал міжнародного права».

Ім'я А. широко відоме у багатьох країнах світу. Опубл. бл. 300 наук. праць, багато з них вийшли у різних країнах і були перекладені франц., англ. та нім. мовами. Авт. підруч. з міжнар. права, який після опубл. 1949 витримав 10 вид. (останнє — 1990). Досліджував міжнар.-правові проблеми розвитку міжнар. морського права, у т. ч. пов'язані з експлуатацією природ. ресурсів морського дна, забрудненням морських просторів з позицій міжнар. звичаєвого права, заборони розміщення зброї на дні моря, застосув. *Женевських конвенцій з морського права 1958*, операцій ООН з підтримання миру та ін.

Осн. праці: «Kriticki pogledi na teoriju o narodnoj suverenosti» (Критика поглядів теорії народного суверенітету, 1927); «Liga Naroda» (Ліга Націй, 1931); «La souveraineté et la Société des nations» (Суверенітет Ліги Націй, 1937); «Međunarodno pravosuđe: ustrojstvo i postupak» (Міжнародне правосуддя: устрій і процес, 1948); підруч. «Međunarodno pravo» (Міжнародне право, 1949, 10-те вид. 1990); «Erikontinentalni pojas» (Континентальний шельф, 1951); «Les relations internationales de voisinage» (Міжнародні відносини добросусідства, 1952); «Betrachtungen über die Zuständigkeit des Internationalen Gerichtshofes» (Міркування про компетенцію Міжнародного Суду, 1958); «Pravni aspekti organizovanja poslijeratne međunarodne zajednice» (Правові аспекти організації післявоєнного міжнародного співтовариства, 1961); «L'utilisation des eaux des bassins fluviaux internationaux» (Використання вод міжнародних річкових басейнів, 1962); «Ujedinjeni narodi i mir» (Організація Об'єднаних Націй і мир, 1962); «Proces dekolonizacije» (Процес деколонізації, 1964); «International Law and the Resources of the Sea» (Міжнародне право та ресурси моря, 1970); «Morsko dno — baština čovječanstva» (Морське дно — спадщина людства, 1972).

Літ.: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 1966, N 3/4; *Ibler V. Juraj Andrassy — in memoriam // Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1977, N 3; *Ibler V. Juraj Andrassy (1896—1977) // Lietopis JAZU*, kn. 81. Zagreb, 1979; *RGDIP*, 1978, N 1.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1667 — договір Рос. д-ви з Річчю Посполитою про мир і кордони, затверджений 20(30).01.1667 присягою послів сторін на з'їзді у с. Андрусові на межі Смоленського та Мстиславського воєводств (нині — у Монастирщинському р-ні Смоленської обл. РФ).

Переговори щодо укладення А. д. 1667 були зумовлені тим, що *Віленський договір 1656* Рос. д-ви з Річчю Посполитою фактично припинив свою чинність після укладення останньою з Гетьманщиною (Військом Запорозьким) у 1658 *Гадяцького договору*. Рос. д-ва та Річ Посполита з 1658 перебували у стані війни. Переговори тривали з перервами впродовж 1660—67. Рос. сторона планувала участь у переговорах представників Війська Запорозького; вони (В. Золотаренко, Ф. Коробка, К. Матюта) були присутні на I посол. з'їзді й мали окр. інструкції від уряду гетьмана Ю. Хмельницького, але посли Речі Посполитої на їхню участь не погодились. Переговори відбувалися під час посол. з'їздів в узгоджених сторонами місцях, загалом проведено 31 з'їзд. Неодноразово посередником на переговорах виступила Священна Римська (Австрійська) імперія. Дипл. тиск на Рос. д-ву в інтересах Речі Посполитої чинило Крим. ханство.

У 1665 було досягнуто угоди про обмін полоненими, а 08.06.1666 укладено перемир'я, яке неодноразово порушувалося обома сторонами. 30.12.1666 Рада Сенату Речі Посполитої у відповідь на погрозу рос. послів припинити переговори та зважаючи на тяжкий екон. та внутрішньополіт. стан д-ви погодилася на значні терит. втрати на користь Рос. д-ви. Договір укладено від ім. Речі Посполитої послами Ю.К. Глібовичем, К. Завішею, К.П. Бростовським, С. Ледоховським, Я.А. Храповицьким, С.К. Кожуховським, а з рос. боку — О.Л. Ордин-Нашокіним, Б.І. Ордин-Нашокіним, Г. Богдановим. А. д. 1667 складається з преамбули та 34 статей.

Найдетальніше в А. д. 1667 розглянуто питання встановл. миру та відносин сторін (ст. 1, 12, 16, 20—26). Проголошувалося пе-

ремир'я між сторонами з червня 1667 до червня 1680 (ст. 1). Сторони задекларували волю до укладення безстрок. («вічного») миру, для чого у 1669 мав відбутися з'їзд послів (ст. 12). Сторони задекларували спільну волю вирішувати спірні порубіжні питання на посол. з'їздах, не вдаючись до застосув. сили (ст. 12, 26), створювати двостор. комісії з представників місцевої адміністрації у можливих випадках порушення миру і кордону, вчинення ін. злочинів підданими однієї з д-в — для покарання винних і компенсації збитків (ст. 23—25), відновити транскорд. торгівлю до 1678 включно (ст. 16). Сторони проголосили створення союзу 2 д-в: вони зобов'язалися не входити у союзи одна проти одної (ст. 28); підтримувати мир з Крим. ханством і спільно проводити з ним переговори щодо укладення тристор. мирн. договору, а в разі, якщо ханство чи Осман. імперія розпочнуть війну проти однієї зі сторін, здійснювати проти них спільні военні дії, до яких залучати також «україних людей», запорозьке та донське козацтво (ст. 18, 19, 30). Питанням зміни кордонів д-в присвячено ст. 2, 3, 5—7, 13, 14. Річ Посполита визнавала новий царський титул «всєя Великия и Малья и Белья России Самодержец» (преамбула, ст. 2), до Росії перейшли Смоленське, Сіверське (Чернігівське), лівобережна частина Київ. воеводства, м. Красний Веліж з Вітебського воеводства (нині м. Веліж Смоленської обл.) (ст. 3). Київ з околицями на відстані до 1 милі мало бути повернуто Речі Посполитій до 15.04.1669, а до того часу Рос. д-ва брала на себе зобов'язання щодо його оборони (ст. 5, 7, 14). Передання Речі Посполитій ін. її земель, зайнятих рос. (та укр. козацькими) військами, мало відбутися до 11.03.1667 (ст. 6). Для уточнення кордонів у вересні 1667 мали бути створені двостор. порубіжні комісії (ст. 13).

Міграц. та цив.-правові наслідки зміни кордонів д-в розглянуто у ст. 3, 4, 6, 8—11, 17, 31. Вивід до Речі Посполитої населення із земель, які передавалися Рос. д-ві, заборонявся (ст. 3). Царські піддани, які осели-

лися на землях, що поверталися Речі Посполитій, могли переселитися до Рос. д-ви (ст. 6); переселенням царською владою з цих земель до Рос. д-ви селянам заборонялося повертатися, а питання щодо можливості повернення для міщан та євреїв мало бути врегульоване окр. угодою (ст. 10). Усі представники військовозобов'язаних станів, які переселилися до Рос. д-ви з Речі Посполитої чи навпаки, включно з козаками й службовими татарами, могли самостійно вирішити, чиє підданство прийняти; жінки, які вийшли заміж за царських підданих, мали залишитися в Росії, і навпаки (ст. 11); надалі сторони відмовлялися приймати козаків, що захотіли б змінити підданство (ст. 4). Борги та ін. приват. договір. зобов'язання населення мали залишатися чинними незалежно від зміни кордонів (ст. 17).

На постійно або тимчас. переданих Росії землях заборонялося будівництво нових фортець; заборонялися утиски католиків на приєднаних до Росії землях, а православ. («руських людей») — на землях, які поверталися Речі Посполитій (ст. 3). Запорозька Січ («Запоріжжя»), територіально визначена як місце поселення запорозьких козаків, мала підпорядковуватися обом д-вам, а її функц. призначення було визначено як військ. захист сторін проти нападів мусульман. народів («бусурманів») (ст. 3). Ратифікац. грамоти на Договір мало бути передано на посол. з'їзді не пізніше ніж через 5 міс. з дня його підписання, після чого тексти грамот мало бути звірено і передано монархам обох д-в на підпис (ст. 29).

Більша частина положень А. д. стосувалася земель, населення, матер. цінностей на терит. сучас. України. Укладення двостор. союзу Речі Посполитої та Рос. д-ви змінило геополіт. ситуацію в Схід. Європі, поклавши початок занепаду Крим. ханства та півн.-причорномор. володінь Осман. імперії. Уперше на міжнар. рівні було закріплено поділ Війська Запорозького на 2 частини по Дніпру й перехід значної частини терит. сучас. України — Лівобережної Наддніпрянщини до Рос. д-ви. При цьому проігноровано існування на цій терит. козацької д-ви. Це було порушенням Переяслав. договору 1654, а також ін. «гетьманських статей» — Переяслав. (1659), Батурин.

(1663) та Моск. (1665) договорів. Відмова від прийняття у підданство козаків з однієї д-ви-підписанта до ін. означала також відмову від визнання принципу самовизначення населення у разі грубого порушення його прав, установленого в процесі прийняття в 1654 у царське підданство Війська Запорозького. У договорі вперше на міжнар. рівні визнавалося існування Запорозької Січі як військ.-політ. утворення, підпорядкованого відразу 2 монархам, однак без чітко окреслених кордонів; таким чином визнано окр. державність Запорозької Січі, заперечено її належність до Війська Запорозького (Гетьманщини). Договір уперше містив правові підстави для втручання Рос. д-ви у внутрішньополіт. справи Речі Посполитої для захисту прав її православ. населення у разі їх порушення. Опосередковано визнавалося й подальше збереження особл. системи приват. права у Лівобережній Наддніпрянщині, окр. від рос. Договір багаторазово оперує поняттям «Україна», охоплюючи всю терит. Наддніпрянщини, але насамперед її лівобережну частину (ст. 3, 4, 11, 18, 30 та ін.).

Зважаючи на перешкоди виконанню А. д. 1667 через його невизнання урядом гетьмана П. Дорошенка, який контролював частину Наддніпрянщини в союзі з Осман. імперією та Крим. ханством, Річ Посполита і Рос. д-ва у жовтні — грудні 1667 провели нові переговори і 14.12.1667 уклали Моск. договір, що розглядався як похідний від А. д. 1667 і уточнив положення останнього. Договір передбачав спільні воєнні дії 2 д-в проти Осман. імперії, Крим. ханства та уряду гетьмана П. Дорошенка, для чого цар зобов'язався виділити 25-тис. військ. корпус, а також забезпечити проведення воєнних дій Калмицькою Ордою та Військом Донським; проголошення Річчю Посполитою амністії козакам, що підтримували П. Дорошенка й згодні повернутися у королів. підданство; координацію дій військ Речі Посполитої та Рос. д-ви; спільне ведення переговорів з Осман. імперією та Крим. ханством; вільний взаємний перехід кордонів військами сторін Договору з метою придушення козацьких повстань (ст. 1). Рос. д-ва зобов'язалася виділити 200 тис. рублів для компенсації за маєтності, втрачені шляхтою на терит., що за А. д. 1667

перейшли до Рос. д-ви (ст. 2); питання щодо міщан, насильно переселених царською владою із земель Речі Посполитої, що були зайняті під час воєнних дій, але повернуті згідно з А. д. 1667, рос. сторона зобов'язалася вирішити (ст. 3), а переселені священники, шляхтичі, козаки, представники ін. військовозобов'язаних станів, євреї й татари могли безперешкодно повернутися до Речі Посполитої (ст. 4); проголошувався вільний проїзд підданих однієї д-ви (послів і купців) через терит. ін. за умови наявності відп. офіц. документів, а також сплати товарного мита — для купців (ст. 5). Річ Посполита зобов'язалася запровадити на своїй терит. пошту для пересилання кореспонденції з Рос. д-ви (ст. 6); поч. роботи комісії з уточнення нових кордонів сторін переносився на червень 1668, причому поняття «околиці Києва» розширювалося до 5 верст (згідно з Уложенням 1649 це становило приблизно 10,7 км) від міста (ст. 7). Пропозиції рос. сторони щодо наступального союзу проти Осман. імперії та Крим. ханства (ст. 1), а також щодо тристор. посол. з'їзду з представниками Швед. королівства для спрощення режиму торгівлі між сторонами (ст. 8) посла Речі Посполитої зобов'язалися подати на розгляд короля та Сейму. Нові посол. з'їзди відбувалися у 1669, 1670, 1672, 1674. 07(17).03.1670 було укладено новий А. д. 1667, який підтвердив положення договорів 1667, а 09.04(30.03).1672 — Моск. договір на виконання положень цих договорів.

Моск. договір 1672 відкладав виконання положень договорів 1667 щодо передання Києва, надання Рос. д-вою воєнної допомоги Речі Посполитій, проведення спільних переговорів сторін з Осман. імперією та Крим. ханством до наст. посол. з'їзду в 1674 (ст. 3). Чинність усіх ін. положень Договору, а також договорів 1667 та 1670 проголошувалася безстроковою (ст. 22). Моск. договір 1672 передбачав зобов'язання Росії не передавати Київ третій д-ві, не вимагати від Речі Посполитої в майбутньому компенсації за його укріплення та оборону (ст. 4); зобов'язання сторін не допускати

переходу козаками кордону між ними з метою недопущення «свавілля» (ст. 4, 8); зобов'язання царського уряду щодо допомоги Речі Посполитій військами політ. формувань, що юридично не входили до Рос. д-ви, але визнавали себе підданими царя — калмиків, татар, ногайців та ін. кочових орд, а також Війська Донського та Запорозької Січі, при цьому козацькі формування мали здійснити морські походи проти Осман. імперії та Крим. ханства (ст. 5, 7, 8); Рос. д-ва зобов'язалася дипл. засобами впливати на Крим. ханство та Осман. імперію, схилиючи їх до укладення миру з Річчю Посполитою (ст. 6); було підтверджено права шляхти з приєднаних до Рос. д-ви терит. або переїхати з родинами та майном до Речі Посполитої, або залишитися, а також зберігати катол. віру й мати можливість вільно виїздити за кордон з реліг. цілями (ст. 9); те саме стосувалося й православ. населення земель Речі Посполитої, які були зайняті Рос. д-вою до 1667 (ст. 10); селяни, переселені до Рос. д-ви з терит. Речі Посполитої, зайнятих до 1667, не мали права повернутися, питання щодо такого права для слуг залишалось на вирішення посол. з'їзду 1674, але підтверджувалося таке право для міщан і купців (ст. 11). Рос. д-ва зобов'язувалася повернути решту церк. майна й актових архівів, вивезених з Речі Посполитої, а також реквізоване майно катол. церкви на приєднаних до Росії землях (ст. 12—15); будь-які акти складання присяги на підданство царю воеводствами чи повітами, які згідно з А. д. 1667 повернулися до складу Речі Посполитої, оголошувалися недійсними (ст. 16); Рос. д-ва зобов'язалася змусити Лівобережне Військо Запорозьке звільнити зайняті ним терит. у Великому князівстві Литовському (ст. 17); запроваджувалися двостор. порубіжні комісії з суд. функціями з представників порубіжних повітів (і сотень), яким надавалася дипл. недоторканність і право на вирішення справ щодо порубіжних спорів і транскорд. злочинів (ст. 19).

Отже, договори 1667—72, спрямовані на виконання положень А. д. 1667, заклали

основи для спільної діяльності Речі Посполитої та Рос. д-ви щодо ліквідації укр. козацької державності — Правобережного Війська Запорозького та втручання Росії у внутр. справи Речі Посполитої; дещо збільшилася терит. навколо Києва, яка тимчас. перебувала у складі Рос. д-ви, а її повернення було відкладено; було закладено основи для перетворення тимчас. положень за дією А. д. 1667 у безстрок. («вічні»). Зважаючи на входження Правобережної Наддніпрянини до складу Осман. імперії згідно з *Бучацьким мирним договором 1672*, Рос. д-ва більше не вважала себе зв'язаною положеннями А. д. 1667 та похідних від нього договорів 1667—72 і повідомила про це послів Речі Посполитої. Вона розпочала приєднання частини Правобережжя, а згодом визнала рішення Переяслав. ради 17.03.1674, на якій представники 10 правобережних козацьких полків проголосили І. Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра. 13(03).08.1678 було укладено новий Моск. договір, згідно з яким перемир'я продовжувалося до червня 1693 (ст. 1); Росія поступилася Речі Посполитій містами Невелем, Себежем (нині — райцентрами Псковської обл. РФ) та Веліжем із повітами, а також зобов'язалася виплатити раніше обіцяну компенсацію — 299 тис. рублів (ст. 1).

Незважаючи на укладення *Бахчисарайського договору 1681* між Рос. д-вою та Крим. ханством, який перекреслював найважливіші положення А. д. 1667 і похідних від нього договорів, саме вони стали основою наст. «Вічного миру» (Моск. договору) 1686 між Річчю Посполитою та Рос. д-вою і закріплення поділу укр. земель між ними.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 1, 2. СПб., 1830; Павлищев Н. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину, т. 2. СПб., 1887; Баттыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России до 1800 года, т. III. М., 1894; Головачев П. Значение Андрусовского перемирия для международных отношений Восточной Европы // Русская старина, 1908, № 7; Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну. К., 1941; Савич А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654—1667 гг. // Уч. зап. Моск. гос. пед. ин-та. Каф. истории СССР, 1947, т. 2, вып. 2; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. Warszawa, 1959; Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х гг. XVII в.: Андрусовское перемирие 1667 г. Саратов, 1960; O'Braien B. Muscovy and the Ukraine: From Perejaslav Agreement to the Truce

of Andrusovo, 1654—1667. Berkeley, 1963; *Wójcik Z.* Między Traktatem Andruszowskim a Wojna Turecka. Stosunki Polsko-Rosyjskie. 1667—1672. Warszawa, 1968; *Санин Г.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР, 1970, № 1; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667 рр.). К., 2003; *Малов А.* Русско-польская война 1654—1667 гг. М., 2006.

О.В. Кресін

АНЕКСІЯ (лат. *annexio* — приєднання) — насильницьке включення д-вою до своєї території, повністю або частково, терит. ін. д-ви чи нації.

Упродовж багатьох істор. епох А. супроводжувалася різноманітними формами застосув. сили, осн. з яких були завоювання (*conquest*) та підкорення (*subjugation*). Термін «завоювання» найчастіше використовували для визначення ситуації, коли в результаті застосув. сили *територія* однієї д-ви підпадала під контроль ін. д-ви. Однак, як наголошує Л. *Оппенгейм*, «саме завоювання не робить державу, яка завоювала, *ipso facto* сувереном завойованої території, хоча така територія через завоювання підпадає на даний час під владу завойовника». Завойовану в такий спосіб терит. розглядали як таку, що перебуває в стані воєнної окупації (див. *Окупація воєнна*), а юрид. передання суверенітету мало очікувати форм. А. д-вою, що завоювала (див. *Суверенітет державний*). Проте якщо переданню підлягала лише частина терит. й переможений д-ві дозволялося існування як міжнар. особи, то таке передання визначалося терміном *цесія*. У доктрині відмінність між завоюванням і підкоренням часто ілюструється декларацією про поразку Німеччини, підписаною урядами СРСР, Великої Британії, Франції та США 05.05.1945 у Берліні. Уряди 4 д-в заявили, що беруть на себе верх. владу в Німеччині, наголосивши, що це не є А. її терит. Вони заявили також, що встановлять кордони Німеччини або будь-якої її частини і визначають статус країни. Отже, взяття згаданими д-вами на себе повної відповідальності в межах Німеччини юридично не відрізнялося від підкорення, супроводжуючись відмовою від А. (Г. *Кельзен*).

Хоча підкорення, як зазначалося, включає А. всієї терит. переможеної д-ви, можливою була й А. лише частини терит. такої

д-ви. Це могло статися після закінчення війни та за відсутності договору про цесію, коли переможена д-ва зобов'язана була без *протесту* підкоритися терит. присвоєнню переможця. Зрозуміло, однак, що в жодному разі юрид. передавання такого права не могло відбутися доти, доки тривала *війна*. «Щодо анексії території, завойованої ворогом, або всієї, або частини, право на присвоєння виникає лише після твердо встановленого завоювання, і доти, доки війна триває, завоювання не є твердо встановленим» (Г. *Лаутерпахт*).

А., як метод набуття терит. суверенітету, здійснювалася одним із 4 способів: 1) терит. завойовує або підкоряє д-ва, що анексує; 2) терит. анексується в результаті припинення існування д-ви як такої (іноді під назвою «мирна анексія»). Напр., приєднання Техасу та Гавайських о-вів до США, Ньюфаундленду (перебував під юрисдикцією Великої Британії) до Канади з урахуванням думки населення; 3) здійснення А. без згоди населення. Напр., А. турец. провінцій Боснії і Герцеговини Габсбурзькою монархією 1873—1908 та турец. о-ва Кіпр Великою Британією 1914; 4) терит. анексується в стані підпорядкованості д-ві, що анексує. Наприклад, А. о-ва Пенанг (Малайзія) Великою Британією у 19 ст. та Корей Японією 1910. Звертаючись до різноманітних способів А., наймогутніші на той час д-ви, насамперед Велика Британія і Франція, заволоділи величезними терит. країн Азії та Африки, на яких проживали численні народи. Ці терит. стали колоніями, що перебували під суверенітетом д-в метрополій. Отже, А., незалежно від способу здійснення, ототожнювали із застосув. сили (зверненням до війни) як законного способу розв'язання міжнар. спорів. Вона становила частину правової ідеології *позитивізму*, що ґрунтувалася на теорії необмеженого суверенітету, притаманній міжнар. праву 19 — поч. 20 ст.

Перша світова війна 1914—18 була загарбницькою з боку всіх д-в, які, незалежно від того, на якому боці вони брали в ній участь, боролися за поділ світу та при-

своєння чужих терит. Гол. ініціаторами цієї всесвітньої бійни виступили Австро-Угорщина, Велика Британія, Німеччина, Італія, Росія, Японія та США, що були в той час наймогутнішими д-вами. У цій війні Росія зазнала величезних втрат, що стало однією з причин *Жовтневої соціалістичної революції 1917*, яку на Заході називають «Російською революцією 1917». Вона почалася з повалення в Росії царизму і завершилася встановл. соціаліст. устрою у формі рад. влади, керівництво якою здійснювала партія більшовиків на чолі з В.І. Леніним. 1-м документом нової влади в особі Рад. уряду став Декрет про мир 20.10(08.11).1917. У ньому йшлося про те, що робітничий і селянський уряд «пропонує всім воюючим народам та їхнім урядам розпочати негайно переговори про справедливий демократичний мир», вважаючи таким миром «негайний мир без анексій (тобто без загарбання чужих земель, без насильницького приєднання чужих народностей) і без контрибуцій». Продовження війни «через те, як поділити між сильними та багатими націями загарбані ними слабкі народності», було проголошено «найбільшим злочином проти людства». У Декреті також висувалися вимоги щодо ліквідації *колоніалізму* та визнання права народів на самовизначення (див. *Рівноправності та самовизначення народів принцип*). Усі договори, які були укладені раніше і які порушували права і законні інтереси ін. д-в, проголошувалися «безумовно і негайно відміненими». «Декрет про мир виходив з можливості співробітництва держав з різною соціальною системою та існування загального міжнародного права, що виражало б “правову свідомість демократії взагалі”» (І.І. Лукашук).

Навіть після I світ. війни, незважаючи на встановл. в *Статуті Ліги Націй* обмеження звернення до війни та її заборону в Паризькому пакті 1928 (див. *Пакт Бріана—Келлога 1928*), А. залишалася політикою відвертої *агресії*, особливо з боку Японії, Німеччини та Італії. Так, 1931 Японія, попри членство в *Лізі Націй*, захопила Маньчжурію, що бу-

ла частиною терит. Китаю, а 1936 Італія, також нехтуючи своїми зобов'язаннями перед Лігою Націй, заволоділа Абіссинією. У цьому ж 1936 Ліга Націй без заперечень дозволила гітлерів. Німеччині приєднати Австрію, а потім захопити Чехословаччину, позбавивши ці країни суверенітету.

Зазначені акти агресії здійснювалися в умовах відсутності в міжнар. праві чіткої норми, яка покладала б на д-ву обов'язок не визнавати права терит. верховенства, набуті шляхом А., так само як нові договори про набуття терит. прав у такий спосіб. Події 1931—41 виявили практику, що була несумісною з існуванням такої норми. У своїй резолюції 11.05.1932 Ліга Націй зробила спробу сформулювати зобов'язання д-в щодо невизнання наслідків А. У ній зазначалося, що «на членів Ліги Націй покладається обов'язок не визнавати будь-яку ситуацію, договір або угоду, які можуть здійснюватися засобами, що суперечать Статуту Ліги Націй або Паризькому пакту». Однак практика грубого нехтування цими найважливішими на той час міжнар.-правовими актами з самого поч. прийняття цієї резол. зробило її мертвою літерою, що було рівнозначно нездатності Ліги Націй протистояти агресіям і запобігти *Другій світовій війні*.

У *Статуті ООН*, в якому критично сприйнято досвід Ліги Націй, заборона війни та її складової А. набули абс. значення. Відповідно в сучас. міжнар. праві А. розглядається тотальною агресією та її актам. Тому набуття терит. верховенства у будь-який насильницький спосіб є незаконним і за жодних обставин не може визнаватися. Ця норма твердо увійшла в міжнар. право як складова принципу незастосув. сили або погрози силою (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), встановленого у Статуті ООН. У *Декларації про принципи міжнародного права 1970* проголошується: «Територія держави не має бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою або її застосування. Жодні територіальні надбання, які є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними». Отже, будь-яке пряме чи опосередковане посягання однієї д-ви на терит. ін. д-ви є посяганням на терит. цілісність д-ви та її суверенітет.

Ця норма невизнання А. підтверджується міжнар.-правовою практикою ООН, в якій такі акти визнавалися незаконними. Напр., під час араб.-ізраїл. конфлікту 1976 Ізраїль захопив і анексував низку араб. терит., в т. ч. Єрусалим, щодо яких ГА та РБ ООН у своїх резол. неодноразово заявляли, що А. цих терит. суперечить міжнар. праву і не може визнаватися. Новітнім прикладом є засудження РБ ООН вторгнення Іраку 02.08.1990 в Кувейт з метою його А. У своїй резол. 666 (1990) Рада заявила, що проголошена Іраком А. Кувейту юридично є недійсною, жалюгідною і такою, що не має юрид. сили. Вона закликала д-ви та міжнар. орг-ції утримуватися від будь-якої дії або поведінки, які могли б бути витлумачені як опосередковане визнання А. Кувейту.

Ще раніше, перед I світ. війною, подібний підхід до невизнання А. містився в доктрині Стімсона (див. *Стімсона доктрина*), яка була реакцією США на захоплення 1931 Японією кит. провінції Маньчжурії. У ній йшлося про те, що уряд США «не може визнати законною будь-яку ситуацію *de facto* або наміри визнати будь-який договір чи угоду, укладені між державами або їхніми представниками, оскільки це може завдати шкоди договірним правам Сполучених Штатів... та... він не має наміру визнавати будь-яку ситуацію, договір чи угоду, які можуть здійснюватися способами, що суперечать договорам та зобов'язанням відповідно до Паризького договору від 27 серпня 1928». У 1938 Конф. амер. д-в, що відбулася в м. Лімі (Перу), прийняла резол. про невизнання набуття терит. силою.

Сучас. міжнар. право визнає можливість терит. змін відповідно до його принципів і норм, але обов'язково на основі добровільно висловленої згоди зацікавлених сторін. При цьому спори з терит. питань, які обґрунтовуються діями та фактами, що сталися в минулому, мають вирішуватися з урахуванням доктрини інтертемпорального права (див. *Интертемпоральність*), згідно з якою такі спори розв'язуються із застосув. норм права, що існували на час виникнення правовідносин. У межах застосув. принципу відповідальності за ведення агрес. війни під час II світ. війни деякі терит. Німеччини та Японії було передано

СРСР та ін д-вам. Статут ООН містить термін «ворожа держава», що стосується д-ви, яка впродовж II світ. війни виступала проти Об'єднаних Націй (п. 2 ст. 53). Статут визнає правомірними дії, які були «розпочаті або санкціоновані в результаті Другої світової війни щодо таких ворожих держав» (ст. 107).

Визначення в міжнар. праві незаконності А. в абс. значенні є найважливішою нині відповідно до Статуту ООН міжнар.-правовою гарантією дотримання всіма його суб'єктами принципу терит. суверенітету, що означає не лише здійснення д-вою юрисдикції в межах своєї терит., а також заборону посягань на терит. цілісність д-ви, в т. ч. непорушність держ. кордонів. У ієрархії норм міжнар. права заборона А. є імперативною нормою (*jus cogens*), що становить складову правового порядку, який стосується найважливішої за своєю значущістю та цінністю сфери міжнар. відносин — підтримання миру і безпеки в усьому світі.

Однак і нині терит. проблеми зберігають свою гостроту, викликаючи напруженість у міжнар. відносинах. Значна кількість терит. і кордонів багатьох д-в усе ще потребують визначення їхнього статусу. В одних випадках неврегульованість має давні істор. корені, а в ін. її пов'язують з колоніальним минулим, і насамперед це стосується країн Азії та Африки. Спірні питання навколо терит. і кордонів неодноразово були причиною збройн. конфліктів, як це сталося, напр., між Індією та Пакистаном через Кашмір, Аргентиною та Великою Британією — через Фолклендські (Мальвінські) о-ви. Китай та Індія сперечаються про лінію проходження кордону між ними. Японія висуває претензії до Китаю, Півд. Кореї та Росії стосовно деяких о-вів. У Європі також існують терит. спори, напр., між Іспанією та Великою Британією щодо Гібралтару.

Кол. простір СРСР також відзначається нестабільністю через терит. претензії та сепаратизм, які загрожують цілісності кол. рад. респ. — Азербайджану, Молдови, Грузії — нині незалеж. д-в. Ситуації, що скла-

лися навколо Нагірного Карабаху, Придністров'я, Абхазії та Півд. Осетії, з внутр. переросли у міжнар. конфлікти, а їх розв'язання стало серйозною проблемою також для сусідніх з ними д-в і міжнар. співтовариства загалом. Водночас існує чимало прихованих терит. претензій, і не лише серед країн *Співдружності Незалежних Держав*, а й з боку сусідніх з ними країн, зокрема й до України.

Грубим порушенням міжнар. права є відторгнення Косова від Сербії, що сталося в результаті застосув. сили з боку *Організації Північноатлантичного договору (НАТО)* без санкції РБ ООН. Цей акт є новою формою А., а саме колект. А., яка здійснюється воєнно-політ. орг-цією поза правовим полем ООН для досягнення групою д-в своїх власних егоїст. інтересів. Це вкрай небезпечний прецедент, який може бути використаний у тих чи ін. конфліктних ситуаціях, а їх чимало у світі (ефект доміно), що вже відбувається на практиці в Абхазії та Півд. Осетії. Внутр. конфліктну ситуацію, що склалася наприкінці 2013— на поч. 2014 в Україні, було використано РФ для включення Криму до складу своєї терит. з посиланнями на прецедент Косова.

Взагалі з розпадом СРСР та закінченням «холодної війни» світ не став безпечнішим, і загрози терит. цілісності д-в навіть зросли, особливо у зв'язку з внутрішньополіт. нестабільністю, що спостерігається в країнах Азії та Африки, а останнім часом і в деяких постсоціаліст. країнах. Це зумовлено різким сплеском націоналізму та виникненням на цьому ґрунті етнічних конфліктів і громадян. війн. Тим більше, що політ. нестабільність у цих країнах значною мірою інспірується зовн. силами під гаслами проведення демокр. реформ як умови співробітництва з ними. А вторгнення США 2001 в Афганістан і 2003 в Ірак (з воєнною підтримкою Великої Британії) під сумнівними приводами та без належного рішення РБ ООН призвело до встановл. в цих країнах «військових протекторатів». «У Косові, Афганістані та Іраку США вели війни, які повністю суперечили ос-

новним нормам суверенної рівності держав та елементарним вимогам поваги до влади, з тим щоб узаконити звстосування сили проти індивідуальних членів суспільства цих держав» (Антоні Кааті). Для обґрунтування таких дій, які фактично також є новітньою формою А. чужих терит., використовують «доктрини попереджувального удару проти терористичних держав» (doctrines of pre-emptive strike against terrorist states) або доктрини «гуманітарної інтервенції» проти жорстоких диктатур (humanitarian intervention against brutal dictatorships). На черзі цієї протиправної політики стоять Півн. Корея, Іран та Сирія, які також можуть стати об'єктом силових дій та наст. «військовими протекторатами».

Нинішній стан міжнар. відносин можна охарактеризувати як існування величезної загрози *міжнародному правопорядку*, встановленому після II світ. війни, сутність якого полягає в забороні звернення до сили та її складової А. Виникає питання, чи визнає ще Захід міжнар. право як засіб приборкання сили? Посягання на міжнар. право в найчутливішій сфері міжнар. відносин можна пояснити лише найбільшою з часів закінчення II світ. війни цивілізац. кризою «ринкової демократії», яка невпинно поглиблюється, наближаючи людство до нової широкомасштабної катастрофи. Нинішні процеси нагадують руйнування міжнар. порядку напередодні II світ. війни, у результаті чого народи Європи, а разом з ними і народи всього світу, стали жертвами безпрецедентного насильства.

Літ.: *Oppenheim L.* International Law / Ed. H. Lauterpacht, v. I. London, 1947; *Starke I.G.* An Introduction of International Law. London, 1963; *Pavithran A.K.* Substance of Public International Law. Western and Eastern. Bombay-2, 1965; *Международное право*: Учеб. / Отв. ред. А.А. Ковалев, С.В. Черниченко. М., 2008; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть: Учеб. М., 1996; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2003; *Carty A.* Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007.

В.Н. Денисов

АНЗЮС (ANZUS) ПАКТ — договір про колект. безпеку, укладений між Австралією, Новою Зеландією та США у м. Сан-Франциско 01.09.1951 (набув чинності 29.04.1952). Назва договору є акронімом, складеним за 1-ми літерами назв його д-в-учасниць (Australia, New Zealand, USA). Підписання

Пакту АНЗЮС було ініційоване Австралією та Новою Зеландією, що як країни Британ. Співдружності зазнали під час Другої світової війни агресії з боку Японії та мали сумніви у майбутньому роззброєнні останньої. Тому перед підписанням мирн. договору з Японією 1951 обидві д-ви звернулися до США з проханням надати їм гарантії безпеки. Для Вашингтону АНЗЮС став складовою системи безпеки у Тихому океані, яка включала також Договір про безпеку, укладений з Японією 08.09.1951. Попри утворення Орг-ції договору Півд.-Схід. Азії (СЕАТО) (1954—77) з більш розширеною формою участі д-в, АНЗЮС не втратив свого важливого значення.

Пакт АНЗЮС, що складається з преамбули та 11 статей, було укладено відповідно до Статуту ООН (ст. 51—52). Він є закритим регіон. договором, який не передбачає участі в ньому ін. сторін. Цілі Пакту полягають, зокрема, у: 1) підтриманні миру та безпеки в Тихому океані; 2) наданні гарантій взаємодопомоги у разі нападу на одну з д-в — членів АНЗЮС у Тихоокеан. регіоні; 3) проведенні взаємних консультацій у разі виникнення загрози терит. цілісності, політ. незалежності або безпеці однієї з д-в — учасниць Пакту; 4) координації діяльності сторін щодо створення системи регіон. безпеки в р-ні Півд.-Схід. Азії та басейну Тихого океану. Згідно з Пактом АНЗЮС, під збройн. нападом на терит. однієї з д-в-учасниць розуміють не лише їхню терит. як таку, а й о-ви в Тихому океані, що перебувають під юрисдикцією останніх, військ. кораблі, пасажир. та повітр. судна д-в-учасниць, які перебувають у цьому регіоні (ст. 5). Пактом не передбачено створення штаб-квартири АНЗЮС.

Вважається, що Пакт АНЗЮС було укладено за аналогією до Організації Північно-атлантичного договору в Європі. Водночас обидва договори істотно різняться, насамперед щодо обсягу взаємних зобов'язань у разі надання допомоги під час збройн. нападу, які для АНЗЮС є більш обмеженими. Крім того, на відміну від Договору про НАТО 1949, у Пакті АНЗЮС немає положень щодо утворення постійнодіючих органів чи ін-тів. Єдиний орган — Рада АНЗЮС — наділена консульг. функціями (ст. 7). До 1985 засідання Ради відбувалися

раз на рік на рівні міністрів закорд. справ (або їхніх заст.) почергово в столицях д-в — учасниць Пакту. В межах АНЗЮС діє також військ. комітет, який розробляє рекомендації для Ради.

У 1985 в об'єднанні АНЗЮС виникла криза, спричинена ускладненням двостор. відносин між США та Новою Зеландією, яка відмовилася допустити у свої порти амер. кораблі з ядер. зброєю та атомними силовими установками на борту. США стверджували, що договір передбачає право допуску всіх без винятку кораблів і повітр. суден. Водночас Нова Зеландія дотримувалася позиції, що таке право не передбачено в Пакті АНЗЮС у чітко вираженій формі. Попри це, 06.08.1985 Нова Зеландія й Австралія підписали договір про без'ядер. зону у півд. частині Тихого океану. У ст. 5 (2) цього договору зазначається, що кожна зі сторін залишає за собою право вирішувати питання щодо допуску у свої порти і повітр. простір іноз. кораблів або повітр. суден. У результаті 11.08.1986 США заявили, що подібні дії Нової Зеландії не сумісні з Пактом АНЗЮС, а тому США призупиняють свої договір. зобов'язання щодо Нової Зеландії доти, доки останньою не буде вжито відп. заходів. Проте досі позиція Нової Зеландії з цього питання залишається незмінною.

Деякі авт. схильні тлумачити факт призупинення договору. зобов'язань як факт припинення членства Нової Зеландії в АНЗЮС. Відповідно до положень Пакту, його дія є необмеженою в часі, однак кожна д-ва-учасниця має право вийти з нього, попередивши про це за рік уряд Австралії як депозитарію. Проте жодна зі сторін Пакту не вдавалася до кроків, які могли б тлумачитися як вихід з АНЗЮС. Після заяви США 1986 Пакт АНЗЮС залишився чинним, однак фактично його почали застосовувати лише у двостор. відносинах між США й Австралією з одного боку та між Австралією та Новою Зеландією — з ін.

Положення Пакту АНЗЮС були застосовані на практиці після терорист. атак у США 11.09.2001. Так, Австралія підтвер-

дила свої зобов'язання за ст. 4 Пакту, висловивши США свою солідарність і підтримку. Зокрема, астрал. уряд заявив, що «ст. 4 Пакту АНЗЮС може застосовуватися у разі терористичних атак щодо Сполучених Штатів, оскільки вони впевнені, що такі акти були сплановані за їх межами». Австралія стала однією з перших країн, які приєдналися до операції США «Незламна свобода», й надала необхідну військ. допомогу під час військ. дій в Афганістані та Іраку. Австралія поінформувала РБ ООН про те, що вона вжила необхідних заходів відповідно до ст. 51 Статуту ООН для підтвердження права на колект. самооборону (Документ ООН № S/2001/1104 від 23.11.2001). Нова Зеландія також підтримала США після згаданих терорист. атак, узявши участь в операції в Афганістані. В результаті у травні 2006 заст. держ. секретаря США К. Хілл подякував за надання допомоги з боку Нової Зеландії і зазначив, що США готові поновити двостор. співробітництво в галузі безпеки. Однак більшість спеціалістів скептично ставляться до того, що у найближчому майбутньому Нова Зеландія погодиться у повному обсязі поновити свої зобов'язання за Пактом АНЗЮС. Попри численні заклики щодо необхідності його модифікації, Пакт продовжує зберігати чинність і залишається важливим чинником системи безпеки у Тихоокеан. регіоні.

Літ.: *McIntyre W.D.* Background to the Anzus Pact: policy-making, strategy and diplomacy 1945—1955. Cambridge, 1995; *William T., Albinski H.* ANZUS — alive and well after fifty years // *AJPH*, 2002, v. 48; *Starke J.G.* The Anzus Treaty Alliance. Melbourne, 1965; *Wirantaprawira W.R.* ANZUS Pact // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 1. Amsterdam, 1992; *Holz W.* Anzus Pact (1951) // *MPEPIL* / Ed. R. Wolftrum: www.mpepil.com.

С.О. Мельник

АНКЛА́В (франц. *enclave* — від лат. *inclave* — закривати на ключ) — частина суходопут. *території* д-ви, повністю оточена терит. ін. д-ви або д-в.

У світі існує низка анклавів. Напр., на терит. Нідерландів розташовані бельг. ан-

клави Барле-Нассау і Барле-Хорті, а на терит. Бельгії в департаменті Антверпен — невеликий нідерланд. анклав; Нахічеванська Автон. Респ. є азерб. анклавом, який оточений терит. Вірменії, Ірану та Туреччини. Якщо анклав має вихід до моря, то його зазвичай називають напіванклавом. Росія має такий напіванклав — Калінінград. обл., яка межує з Литвою та Польщею і має вихід до Балт. моря. До групи напіванклавів можна віднести й ангольську провінцію Кабінда, яка має вихід до Атлантичного океану і відокремлена від Анголи терит. Демокр. Респ. Конго (кол. Заір). З терит. Респ. Конго Кабінда межує на півночі. Також напіванклавами вважають ісп. терит. Сеуту і Меліль, які оточені терит. Марокко і мають вихід до Середзем. моря. Іноді анклавні називають ексклавами, а напіванклави — напівексклавами. Гол. проблемою анклавів є трансп. сполучення з осн. частиною своєї д-ви. Як правило, зазначена проблема вирішується на основі міжнар. договору, що укладається зацікавленими сторонами.

Л.Д. Тимченко

АНТА́НТА (франц. *entente* — згода) — союз Англії, Франції і Росії, який остаточно сформувався у 1907 для боротьби проти *Троїстого союзу*.

Німеччина, що започаткувала створення агрес. блоків, намагаючись добитися перерозподілу світу на свою користь, у 1882 уклала угоду з Австро-Угорщиною та Італією (Троїстий союз), поновлену в 1891. У відповідь на створення цього блоку у 1893 було укладено франко-рос. договір. Великі війни д-ви в той час розділилися на 2 табори: Росія і Франція, з одного боку, та Німеччина й Австро-Угорщина — з другого. Англія протягом 80—90-х рр. 19 ст. дотримувалася курсу «блискучої ізоляції», намагаючись досягти своїх цілей грою на протиріччях між 2 союзами і зберегти роль арбітра. Однак швидке посилення англ.-нім. суперечностей змусило її шукати союзників, насамперед зближення з Францією, а згодом — з Росією. У 1905 було підписано англ.-франц., а 1907 — рос.-англ. угоди, які заклали підґрунтя А. Створення А. пом'якшило суперечності між її учасниками, але повністю їх не усунуло. Ні-

меччина, використовуючи найменші незгоди всередині А., намагалася відірвати Росію від її союзників, однак заг. протистояння країн А. з Німеччиною загострювалося і призвело, зрештою, до *Першої світової війни 1914—18*.

З поч. війни, формально, країни А. рішуче вдалися до спільних дій. У вересні 1914 в Лондоні між Англією, Францією та Росією було підписано угоду про неукладання сепарат. миру. У жовтні 1915 до цієї угоди приєдналася Японія, яка ще в серпні 1914 оголосила війну Німеччині. У травні 1915 на бік А. перейшла Італія, яка раніше входила до Троїстого союзу. У ході війни до А. поступово приєднувалися ін. д-ви. Загалом навколо А. згуртувалося 25 д-в, що воювали проти Німеччини та її союзників: Англія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Гаїті, Гватемала, Греція, Гондурас, Еквадор, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Португалія, Росія, Румунія, Сербія, Сіам, США, Уругвай, Франція, Хіджаз, Японія. Амер. армії, які у 1917 рушили в Європу, допомогли вирішити долю війни на користь А. Поразку Троїстого союзу прискорила і революція 1918 в Німеччині, що розпочалася там під впливом *Жовтневої соціалістичної революції 1917* (Рос. революція).

Остаточні підсумки війни зафіксовано в системі мирн. договорів, укладених д-вами А. з країнами австр.-нім. блоку: *Версальський договір 1919* — з Німеччиною, Сен-Жермен. договір 1919 — з Австрією, Нейї-ський договір 1919 — з Болгарією, Тріанонський договір 1920 — з Угорщиною, Севрський договір 1920 — з Туреччиною. Гол. з них — Версальський договір — було прийнято на *Паризькій мирній конференції 1919—20*, в якій взяли участь 32 країни. На ній, однак, не було офіц. представників жодної з д-в, які утворилися на терит. кол. Рос. імперії під час революції і громадян. війни; деякі з них прибули на неї неофіційно, але й це не допомогло вплинути на її рішення (див. *Версальсько-Вашингтонська система*). «Рос. питання», хоча й було одним з осн. на Конф., вирішувалося її учасниками, як і весь післявоєнний устрій у Європі, без участі Росії, України та Білорусі, а також Німеччини. Зробивши ставку на грубу військ. силу, д-ви А. в березні 1918 розпочали збройн. інтервенцію про-

ти Рад. Росії, а наприкінці 1918 висадили війська на Півдні України. Зазнаючи поразок, вони вдавалися до ненайкращих дипломатич. методів. У червні 1919 учасники Паризької конф. визнали уряд О. Колчака, відмовившись від визнання урядів України та Білорусі. Вони підтримали Польщу, Фінляндію, Румунію, визнали автономію Естонії, Литви, Латвії, підтримали білогвард. генералів А. Денікіна, М. Юденича, вимагаючи від уряду *Української Народної Республіки* повного підпорядкування рос. білогвардійщині. Конф. санкціонувала загарбання Румунією Півн. Буковини і Бессарабії, Чехословаччиною — Закарпат. України, Польщею — Схід. Галичини і Зах. Волині. Недалекоглядні рішення д-в-переможців, принизливе ставлення до переможених, нехтування корінними інтересами багатьох європ. народів створили передумови для визрівання в Європі нових, ще глибших міждерж. і нац. суперечностей та конфліктів, що врешті-решт призвело до *Другої світової війни 1939—45*.

Літ.: Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. М., 1945; *Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917*. М., 1952.

Ю.І. Нипорко

АНТАРКТИКА — зона земної кулі, що простягається від Півд. полюса до 60° пд. ш. До цього регіону належать континент Антарктида, о-ви навколо нього і півд. частини Тихого, Індійського й Атлантичного океанів. Пріоритет у відкритті та дослідженні Антарктиди належить рос. мореплавцям М.П. Лазареву та Ф.Ф. Беллінсгаузену, які очолили 1-шу антарктичну експедицію 1819—21.

На поч. 20 ст. значно зріс інтерес д-в до Антарктиди, особливо з боку Австралії, Аргентини, Великої Британії, Нової Зеландії, Норвегії, Франції та Чилі, які висунули терит. претензії щодо цього континенту. СРСР завжди виступав проти терит. посягань на Антарктиду, залишаючи за собою право на власну позицію з цього питання з урахуванням факту відкриття континенту росіянами. США також не визнавали терит. претензії на нього. Після *Другої світо-*

вої війни в А. під час Міжнар. геофіз. року (1957—58) було здійснено широку програму наук. досліджень, в якій взяли участь учені з 12 д-в. Плідне міжнар. співробітництво та вагомі наук. результати досліджень сприяли тому, що США виступили з ініціативою скликання міжнар. конф. для укладення Договору про А. У 1959 вона була проведена в м. Вашингтоні (США) і завершилася підписанням 01.12.1959 безстрок. Договору про А. (далі — Договір 1959), який 1961 набув чинності. Україна бере участь у ньому з 1992. На 01.01.2009 учасниками Договору 1959 є 46 д-в. Універс. за своєю метою та змістом Договір 1959 встановлює, що: «Антарктика використовується лише в мирних цілях. Забороняються, зокрема, будь-які заходи воєнного характеру, такі як створення військ. баз і укріплень, проведення військ. маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї» (п. 1 ст. I). Забороняється також проводити будь-які ядер. вибухи та скидати радіоакт. відходи (п. 1 ст. V). Отже, в А. було встановлено режим повної демілітаризації (див. *Демілітаризована зона*) та нейтралізації регіону, який передбачає перетворення її на *без'ядерну зону*. Однак Договір 1959 не забороняє використання військ. персоналу або устаткування для наук. досліджень чи ін. мирн. цілей (п. 2 ст. I). Включення цього положення пояснюється суворістю клімату А., і, на думку низки д-в, військ. персонал з наданим йому устаткуванням може краще забезпечити проведення в несприятливих клімат. умовах наук. досліджень в мирн. цілях.

Договір 1959 закріпив принцип свободи наук. досліджень (ст. II), а проблему терит. претензій було вирішено їх «заморожуванням», хоча участь у Договорі не означає відмови від них. Відповідно будь-яка діяльність в А. не вважається підставою для проголошення, підтримки чи відхилення будь-якої претензії щодо терит. суверенітету та породження будь-яких суверен. прав у період дії Договору (ст. IV). Для контролю за дотриманням учасниками положень Договору 1959 передбачено проведен-

ня інспекцій. Кожний учасник може призначити спостерігачів з правом вільного доступу до будь-якого р-ну та на будь-яку станцію і установку, в т. ч. морські й повітр. судна (ст. VII). У ст. VIII Договору 1959 встановлено, що без шкоди для відп. позиції кожної з договір. сторін щодо юрисдикції над усіма ін. особами в А. спостерігачі та наук. персонал, яким обмінюються станції та експедиції договір. сторін, а також особи, що супроводжують спостерігачів і членів наук. персоналу, перебувають там під юрисдикцією тієї договір. сторони, гр-нами якої вони є, щодо всіх дій і прорухунків, що сталися під час їхнього перебування в цьому регіоні для виконання своїх функцій. Делегації Бельгії, СРСР та США на Конф. зробили офіц. заяву, що положення Договору 1959, які стосуються юрисдикції, не мають тлумачитись так, що уряд кожної з названих д-в погоджується на поширення юрисдикції іноз. держави щодо її гр-н.

У Договорі 1959 передбачено спец. механізм його реалізації — консулт. наради д-в-учасниць (ст. IX). В їх роботі можуть брати участь 12 д-в, що підписали його, та д-ви, які приєдналися до нього і ведуть в А. активну наук.-досл. діяльність. Нині в таких нарадах беруть участь 28 д-в, у т. ч. Україна (з 2004). На них було розроблено Конвенцію про збереження антарктичних тюленів 1972 та *Конвенцію про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980*.

Договір 1959 відкритий для приєднання будь-якої д-ви, яка є членом ООН, чи будь-якої ін. д-ви, яка може бути запрошена приєднатися до нього за згодою всіх його сторін, представники яких мають право брати в ньому участь. Він є безстроковим, а зміни та поправки до нього можна вносити за згодою всіх сторін Договору. У 1988 з ініціативи індустр. д-в було прийнято *Конвенцію з урегулювання освоєння мінеральних ресурсів Антарктики 1988*, яка, однак, не набула чинності. Для забезпечення охорони навколишнього середовища А. у 1991 в м. Мадриді (Іспанія) на XI сесії спец. консулт. наради було прийнято Протокол про охорону навколишнього середовища в А., в якому забороняється проведення геологорозвідувальних робіт у регіоні впродовж 50 років. Його метою є гарантування екол. безпеки А. та перетворення її на природ.

заповідник. Відповідно до положень Договору 1959, в А. працює укр. наук. станція «Академік Вернадський». Росія має 5 станцій — «Мирний», «Восток», «Новолазаревська», «Прогрес» та «Беллінсгаузен», а 3 станції — «Молодіжна», «Російська» та «Ленінградська» — перебувають у законсервованому стані.

З моменту прийняття Договору 1959 минуло понад півстоліття, і він довів свою життєздатність. Водночас низку його положень розвинуто в рішеннях консульт. нарад і на конф. щодо збереження ресурсів А. Отже, уже можна стверджувати, що функціонування системи Договору 1959 відзначається високим ступенем ефективності.

Літ.: *Auburn F.M.* Antarctic Law and Politics. London, 1982; *Голицын В.В.* Антарктика: тенденции развития режима. М., 1989; *Governing the Antarctic: The Effectiveness and Legitimacy of the Antarctic System* / Eds. O.S. Stokke, D. Vidas. Cambridge, 1996; *Implementing the Environmental Protection Regime for the Antarctic* / Ed. D. Vidas. Dordrecht, 2000.

Л.Д. Тимченко

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ — воєнно-політ. об'єднання д-в і народів, які під час *Другої світової війни* боролися проти д-в «осі» (Німеччини, Італії, Японії) та їхніх сателітів.

1-м етапом формування А. к. стало підписання 12.06.1941 Великою Британією, Австралією, Новою Зеландією, Півд.-Афр. Союзом і представниками урядів у вигнанні — бельг., грец., люксемб., нідерл., норв., польсь., югослав., тимчас. уряду Чехословаччини та Вільних французів генералом Ш. де Голлем Спільної декларації про взаємну допомогу та відсіч агресорам. Після нападу Німеччини на СРСР англ. прем'єр-міністр У. Черчілль 22.06.1941 заявив про підтримку СРСР у його боротьбі з фашист. агресією; 24.06.1941 з подібною заявою виступив президент США Ф.Д. Рузвельт, хоча США не перебували на той час у стані війни з Німеччиною. 12.07.1941 у Москві було підписано рад.-англ. угоду про спільні дії у війні проти Німеччини, в якій, зокрема, містилося зобов'язання сторін не вступати з нею у сепарат. переговори. Важливим кроком на шляху формування А. к. стало підписання президентом США Ф.Д. Рузвельтом та прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчіллем 14.08.1941

Атлантичної хартії, в якій визначалися цілі боротьби демокр. д-в проти агресорів. 24.09.1941 до Хартії приєдналося ще 14 д-в і народів, у т. ч. й СРСР.

Після нападу Японії на амер. військ.-морську базу Перл-Гарбор і вступу у війну США на Вашингтон. (Аркадійській) конф. представники 26 д-в (США, Великої Британії, СРСР, Китаю, Австралії, Бельгії, Канади, Коста-Ріки, Куби, Чехословаччини, Домініканської Респ., Сальвадору, Греції, Гватемали, Гаїті, Гондурасу, Індії, Люксембургу, Нідерландів, Нової Зеландії, Нікарагуа, Норвегії, Панами, Польщі, Півд.-Афр. Союзу та Югославії) підписали 01.01.1942 Декларацію Об'єднаних Націй. Цей документ містив зобов'язання задіяти всі військ. та екон. ресурси для боротьби проти д-в тристор. пакту і д-в, що приєдналися до нього. Сторони, які підписали Декларацію, взяли також зобов'язання не укладати перемир'я або мир з ворогами (пізніше до цієї Декларації приєдналися Мексика, Філіппіни, Ефіопія, Ірак, Бразилія, Болівія, Іран, Колумбія, Ліберія, Франція, Еквадор, Перу, Чилі, Парагвай, Венесуела, Уругвай, Туреччина, Єгипет, Саудівська Аравія, Сирія та Ліван).

Наст. етапом формування А. к. стало підписання 26.05.1942 між СРСР і Великою Британією договору про союз у війні проти гітлерів. Німеччини та її спільників у Європі та про співробітництво і взаємодопомогу після війни терміном на 20 років, за яким обидві сторони взяли на себе зобов'язання не вступати в переговори з нім. урядом, діяти разом під час війни та після війни і не брати участі в жодній коаліції, спрямованій одна проти одної. З підписанням 11.04.1942 у м. Вашингтоні Угоди між урядами СРСР і США про принципи взаємної допомоги у веденні війни проти *агресії* остаточно було визначено союзн. відносини між СРСР, США та Великою Британією, які стали основою А. к. Після цього заг. політ. і воєнна стратегія А. к., як і повоєнний устрій Європи та світу в цілому, розглядалися на тристор. зустрічах лідерів США, СРСР та Великої Британії

(див. *Московська конференція 1943, Тегеранська конференція 1943, Ялтинська конференція 1945, Берлінська (Потсдамська) конференція 1945*). 22—26.11.1943 за участі США, Великої Британії та Китаю відбулася Каїр. конф., на якій прийнято Декларацію про цілі їх боротьби проти Японії на Далекому Сході. Від 1943 у відносинах між союзниками на 1-й план починають виступати проблеми повоєнного врегулювання. Так, на Моск. і Тегеран. конф. було прийнято рішення про створення після закінчення війни міжнар. орг-ції універс. характеру, метою якої має стати підтримання у світі миру та безпеки. На *Думбартон-Окській конференції* (США, 21.08—07.10.1944) представники СРСР, США, Великої Британії та Китаю загалом узгодили концепцію створення *Організації Об'єднаних Націй*, а на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* (США, 25.04—26.06.1945) було розроблено і прийнято *Статут ООН*.

Отже, А. к. не лише відіграла вирішальну роль у досягненні перемоги в *Другій світовій війні* над д-вами «осі», а й стала основою для створення ООН. У повоєнні роки посилюються суперечності між кол. союзниками по А. к., особливо між США та СРСР. Останнім політ. актом д-в — учасниць А. к. було укладення мирн. договорів з кол. союзниками Німеччини — Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією.

Літ.: *Израэлян В.Л.* Антигитлеровская коалиция. М., 1964; *Дорозель Ж.-Б.* История дипломатии від 1919 року до наших днів. К., 1995.

К.О. Савчук

АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ 1936 — договір, укладений між Німеччиною і Японією під приводом об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнар. комунізму, формально проти комуніст. III Інтернаціоналу (Комінтерну), а насправді це був блок агрес. д-в, що діяв як проти СРСР, так і проти ін. країн. А. п. було підписано в Берліні 25.11.1936 Й. Ріббентропом і віконтом К. Мусакодізі строком на 5 років. Склався з 3 статей і «Протоколу підпи-

сання». Сторони зобов'язалися інформувати одна одну про діяльність Комінтерну, вести боротьбу проти нього і запрошували треті д-ви «вживати оборонних заходів у дусі цієї угоди або приєднатися до цього пакту». «Протокол підписання» зобов'язував сторони «вживати суворих заходів ... проти тих, хто всередині країни або поза нею прямо чи опосередковано діє на користь Комуністичного Інтернаціоналу». 06.11.1937 до А. п. приєдналася Італія, 24.02.1939 — хортиська Угорщина і маріонеткова д-ва Маньчжоу-Го, а 27.03.1939 — франкістська Іспанія. 25.11.1941 в Берліні дію пакту було продовжено на 5 років. Тоді ж до нього приєдналися Болгарія, Фінляндія, Румунія, Данія, маріонеткові Словаччина, Хорватія і Нанкін. Це був союз д-в-агресорів та їхніх сателітів, що незабаром і виявилось, коли почалося япон. вторгнення в Китай у 1937. Під час *Другої світової війни* д-ви А. п. виступали єдиним фронтом проти *Антигітлерівської коаліції*.

Літ.: *История дипломатии*. Т. IV. Дипломатия в годы Второй мировой войны. М., 1975; *Дипломатический словарь*. Т. 1. М., 1984; *Оксфордская иллюстрированная энциклопедия*. Т. 4. Всемирная история (с 1800 г. и до наших дней). М., 2002.

В.Н. Денисов

АНТІПЕНКО Володимир Федорович (23.01.1949, м. Бердянськ Запорізької обл.) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. кримін. права, особливо з проблем боротьби з міжнар. тероризмом, генерал-майор Служби безпеки України (у відставці).

А. у 1970 закінчив Вище прикорд. командне училище КДБ СРСР (м. Алмата). Проходив службу спочатку в Прикорд. військах, а потім в органах військ. контррозвідки КДБ СРСР по Прикорд. військах на Далекосхід. і Схід. напрямках рад.-кит. кордону. В органах військ. контррозвідки пройшов шлях від оперуповноваженого до нач. Управління військ. контррозвідки по Прикорд. військах України. У 1981—83 навчався на заочному ф-ті Вищої школи КДБ СРСР, яку закінчив з відзнакою. У період 1986—89 виконував спец. завдання в Демокр. Респ. Афганістан. У 1990—92 служив нач. Особл. відділу КДБ СРСР по Кишинів. прикорд. загону, звідки у 1992 його було направлено на роботу в

Україну. У 1999—2007 очолював Штаб Антитерорист. центру при Службі безпеки (СБ) України.

У 1999 в *Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України* А. захистив канд. дис. на тему «Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні» (наук. кер. — нині акад. НАПрНУ О.М. Костенко) за спец. «кримін. право і кримінологія». У 2004 в Моск. держ. ін-ті міжнар. відносин (нині — ун-т) МЗС РФ захистив докт. дис. на тему «Механізм міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом» за спец. «міжнар. право». У 2005 в Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України пройшов нострифікацію і здобув ступінь д-ра юрид. наук за спец. 12.00.11 — міжнар. право. Від 2008 очолює каф. міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Нац. авіац. ун-ту.

А. належить ідея становлення міжнар. антитерорист. права як міжсистемної галузі міжнар. права. Він є ініціатором створення в Україні антитерорист. системи та її правової матеріалізації. Брав безпосередню участь в орг-ції Антитерористичного центру СНД (АТЦ СНД) та вдосконаленні його діяльності. Був членом наук.-консулт. ради АТЦ СНД. Його концепція антитерорист. системи України ґрунтується на структурованій цілісності функц. органів, процесів і заходів, скоординованих у межах АТЦ при СБУ. Їй притаманні такі елементи, як: наявність правової бази, інформ. забезпечення, ведення розвідувально-контррозвідувального пошуку, орг-ція фіз. захисту об'єктів, уразливих у терорист. плані, проведення антитерорист. операцій і запобіжної профілактичної роботи, об'єднаних спільною метою усунення тероризму як одного з найнебезпечніших соц. явищ злочинного характеру. У межах реалізації антитерорист. системи він запропонував концепцію проведення спец. операцій антитерорист. призначення у рамках міжвідомчого угруповання гнучкого 3-ступеневого штатно-функц. формату, що діє на основі єдиної системи управління. А. запропонував визнати міжнар. кримінологію самост. напрямом міжнар. кримін. права. На основі узагальнення міжнар.-правового досвіду боротьби з міжнар. тероризмом він визначив предмет, метод і наук. інструмен-

АНТИТЕРОРИСТИЧНИЙ ЦЕНТР ДЕРЖАВ — ЧЛЕНІВ СНД

тарій цього напрямку, запропонував увести в навч. процес міжнар. антитерорист. право з власним предметом і методом міжнар.-правового регулювання. Концептуальну основу галузі становить феномен тероризму, виражений у специф. суб'єкт. складі цього міжнар. злочину. Він пов'язаний з основою виникнення та здійснення тероризму у співтоваристві, в якому відзеркалюється соціум груп радикально налаштованих екстремістів. Відповідно боротьба з цим явищем, що набула глобального характеру, має ґрунтуватися на широкій взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в.

А. є авт. понад 70 наук. праць з кримін. права, кримінології та міжнар. права. Осн. з них: «Современный терроризм: состояние и возможности его предупреждения (криминологическое исследование)» (1998), «Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы» (2002), «Теория мирового развития и антитерористическое право. Логика сопрягаемости» (2007), «Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції» (2008), «Международная криминология: опыт исследования терроризма» (2011).

В.Н. Кубальський

АНТИТЕРОРИСТИЧНИЙ ЦЕНТР ДЕРЖАВ — ЧЛЕНІВ СПІВДРУЖНОСТІ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (АТЦ СНД) — постійнодіючий орган *Співдружності Незалежних Держав*, призначений здійснювати координацію діяльності компетентних установ д-в-членів у сфері боротьби з міжнар. *тероризмом*.

Рішення про створення АТЦ СНД із затвердженням Положення про нього у м. Мінську 01.12.2000 було підписане 11 д-вами СНД (за винятком Туркменистану).

Заг. керівництво Центром здійснює Рада керівників органів безпеки і спец. служб д-в — членів СНД (далі — Рада). Центр не наділений повноваженнями представляти позиції та думки д-в — членів СНД у міжнар. відносинах. Йому лише надається можливість встановлювати й підтримувати

АНУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

робочі контакти з міжнар. антитерорист. центрами й орг-ціями, відп. спеціаліз. структурами ін. д-в за дорученням Ради.

Наголошуючи на важливості незалеж. держ. позиції у міжнар. відносинах щодо такої чутливої сфери, як боротьба з тероризмом, Україна підписала Протокол про затвердження Положення про АТЦ СНД із застереженням: «За винятком положень, що припускають міжнародну правосуб'єктність Антитерористичного центру держав — членів СНД».

АТЦ СНД покликаний на регулярній основі та за запитами компетентних органів д-в-членів надавати відп. інформацію. На нього також покладаються завдання та функції щодо підготовки і проведення антитерорист. командно-штабних та оперативно-тактичних навчань, сприяння зацікавленим д-вам СНД у проведенні оперативно-розшукових заходів, міждерж. розшуку, комплексних операцій, орг-ції підготовки фахівців у сфері боротьби з тероризмом, а також опрацювання пропозицій Ради глав д-в СНД щодо напрямів співробітництва.

АТЦ також бере участь у підготовці модельних законод. актів, нормат. документів, міжнар. договорів, розробленні міждерж. програм, проведенні наук.-практ. конф., семінарів з питань, що стосуються боротьби з тероризмом.

Важливим завданням АТЦ СНД є розроблення моделей узгоджених антитерорист. операцій та сприяння у їх проведенні. Гарантією дотримання принципу невтручання у внутр. справи д-в є вказівка про те, що орг-ція координації взаємодії під час проведення антитерорист. заходів здійснюється за рішенням Ради глав д-в СНД, а в разі потреби — за дорученням глав зацікавлених д-в — членів СНД відповідно до встановленого порядку. Ця ключова позиція Положення про АТЦ СНД знайшла закріплення і розвиток у Положенні про порядок орг-ції і проведення спільних антитерорист. заходів на терит. д-в-членів. Протокол про затвердження цього Положення був підписаний главами д-в СНД

(за винятком Туркменистану) 07.11.2002 у м. Кишиневі (Молдова). ВР України відп. законом ратифікувала цей Протокол. Положення уособлює тенденцію до пошуку реальних міжнар.-правових форм співробітництва д-в у боротьбі з таким міжнар. злочином, як тероризм, через створювані ними спеціаліз. органи. Положення зорієнтовано на відповідність принципам і нормам міжнар. права і виходить з інтересів д-в-членів, що виражені їхніми нац. зак-вами.

В.Ф. Антипенко

АНУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ — правомірне припинення дії міжнар. договору на підставах, які в ньому не передбачені.

А. м. д. відбувається в одностор. порядку, не потребуючи згоди сторін договору. У результаті анулювання договір втрачає свою зобов'язальну силу. Вважається, що припинення дії міжнар. договору шляхом анулювання допускається у виняткових випадках, передбачених нормами заг. міжнар. права. Підставами для А. м. д. найчастіше є: а) порушення договору ін. учасником; б) неможливість виконання договору; в) докорінна зміна обставин (див. *Rebus sic stantibus clausula*); г) поява нової імперат. норми, що суперечить договору. Безпідставна відмова від договору не зумовлює його припинення. У всіх випадках намір про А. м. д. має бути чітко вираженим.

Істотне порушення двостор. договору одним із його учасників наділяє ін. сторону правом посилатися на це порушення як на підставу для припинення дії договору. Зазначена норма встановлюється ст. 60 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (далі — Віден. конвенція 1969). Цим положенням передбачаються також наслідки порушення *багатостороннього міжнародного договору*. Принциповою умовою А. м. д. вважається наявність істотного порушення договору, яке стосується його осн. засад або свідчить про відмову від договору, що не допускається Віден. конвенцією 1969. Незначні порушення договору не є підставою для його припинення. Зазначене положення Конвенції не застосовують у разі порушення договорів щодо захисту прав людини. Напр., Женев. кон-

венції про захист жертв війни 1949 встановлюють, що жодна сторона цих Конвенцій не може ухилитися від їх виконання під приводом порушення ін. учасником їх істотних положень. Лише за таких умов може бути досягнута їх гуманіст. мета. А. м. д. на підставі суттєвого порушення договору не відбувається автоматично, а вимагає дотримання відп. процедури, спрямованої на припинення дії договору.

Така обставина, як неможливість виконання договору, дає підстави застосовувати концепцію А. м. д. за умови, якщо вона є наслідком безповоротного зникнення або знищення об'єкта домовленостей (ст. 61 Віден. конвенції 1969). Якщо неможливість виконання договору є тимчас. явищем, то можливе лише призупинення дії договору. Відповідно до принципу добросовісності (див. *Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип*), учасник міжнар. договору, з чиєї вини унеможливилось його виконання, не має права посилатися на цю обставину як на підставу для припинення дії договору. На практиці ситуації, пов'язані з неможливістю виконання договору, трапляються не часто. Насамперед вони стосуються таких випадків, як зникнення о-вів у результаті затоплення, пересихання рік, руйнування гідроелектростанцій тощо. Зникнення суб'єкта міжнар. права, що був стороною *двостороннього міжнародного договору*, також належить до ситуацій, коли виконання договору часто стає неможливим. Юрид. наслідки такої ситуації регулюють норми міжнар. права у сфері правонаступництва д-в.

Міжнар. звичаєве право передбачає можливість А. м. д. на підставі докорінної зміни обставин. У свою чергу, Віден. конвенція 1969 (ст. 62) з метою захисту принципу *pacta sunt servanda* значно обмежує можливість застосув. цього застереження, допускаючи посилання на нього лише за чітко встановлених умов. Так, зміни мають бути справді докорінними, стосуватися тих обставин, що склалися на момент укладення договору і не передбачалися сторонами. Крім того, ці обставини мають стосуватися істотних засад *згоди держав на обов'язковість договору*. Необхідно також, щоб зміна обставин докорінно вплинула на сферу дії договір. зобов'язань, які все ще підлягають

виконанню. Віден. конвенція 1969 встановлює 2 винятки, за яких посилання на докорінну зміну обставин як на підставу А. м. д. не є можливим за будь-яких умов. По-перше, це стосується договорів, які встановлюють держ. кордон; по-друге, якщо докорінна зміна обставин сталася внаслідок порушення договір. чи ін. міжнар. зобов'язань тим учасником договору, який на неї посилається.

Поява нової імперат. норми міжнар. права породжує недійсність договорів, які їй суперечать. Такий факт є підставою для анулювання договорів. Це правило передбачається у ст. 64 Віден. конвенції 1969 і закріплює принцип ієрархії норм у міжнар. праві.

Вищенаведені підстави А. м. д. не є вичерпними. До цього переліку доктрина додає й ін. обставини, які можуть спричинити правомірне припинення дії договору і які не передбачались у ньому на момент укладання. Зокрема, це стосується ситуацій, пов'язаних з правонаступництвом д-в, міжнар. відповідальністю, воєнними діями та ін. підставами, що не знайшли відображення у Віден. конвенції 1969. Слід зазначити, що концепція А. м. д. має суто доктринальний характер. Вона набула поширення насамперед у рад. науці міжнар. права. Віден. конвенції 1969 не відомий термін «анулювання». Відсутність його визначення спричинює існування в теорії різних його тлумачень.

Закон України «Про міжнародні договори» 2004 не містить терміна «анулювання», однак у ч. 2 ст. 18 передбачає, що дію міжнар. договору може бути припинено, якщо відбулося істотне порушення міжнар. договору України ін. його сторонами, виконання договору може зашкодити нац. інтересам України, а також в ін. випадках, передбачених міжнар. правом. Останнє посилання на норми міжнар. права уможливує застосув. й ін. підстав для припинення дії міжнар. договорів України. Порядок припинення дії міжнар. договорів передбачає ст. 24 Закону. Припинення дії міжнар. договору звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо його виконання і не

впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, що виникли в результаті виконання такого договору до припинення його дії (ст. 25 Закону).

Літ.: *Sinclair I.* The Vienna Convention on the Law of Treaties. Manchester, 1984; *Rosenne S.* Breach of Law. Cambridge, 1985; *Лукашук И.И.* Современное право международных договоров. Т. II: Действие международных договоров. М., 2006; *Талалаев А.Н.* Право международных договоров. Действие и применение договоров. М., 1985; *Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий.* М., 1997.

С.О. Мельник

АНЦЕЛÉВИЧ Герольд Олександрович (07.07.1929, м. Хабаровськ, РФ) — укр. правознавець, канд. юрид. наук (1970), проф. (2007), відомий фахівець з *міжнародного морського права*.

1944 вступив до Одес. школи юнг. Закінчивши її, понад 5 років працював матросом, коচেгаром і машиністом на судах Чорномор. пароплавства, відвідавши порти багатьох країн світу. 1950—54 А. відбув дійсну військ. службу на Півн. флоті ВМС СРСР, а останній рік служби — ст. інструктором електромеханічної школи навч. загону м. Виборга. Під час служби 1953 екстерном склав іспити за 10 клас і 1954 вступив до Військ.-морського політ. училища ім. А.О. Жданова в м. Ленінграді (нині — Санкт-Петербург). Після його закінчення А. було направлено на Чорномор. флот. 1969 А. призначено ст. викладачем Київ. вищого військ.-морського політ. училища, де він викладав міжнар. морське право та рад. військ. зак-во до 1987, коли в чині капітана 1-го рангу вийшов у відставку.

Під час служби на флоті А. 1964 заочно закінчив юрид. ф-т Одес. держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова. З 1965 — здобувач, а з 1966 — аспірант каф. міжнар. права Моск. держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова, очолюваної проф. Г.І. Тункіним. 1970 на юрид. ф-ті цього ж Ун-ту захистив канд. дис. на тему «Деякі проблеми сучасного міжнародного права у сфері регламентації воєнних дій на морі» (наук. кер. — проф. Д.Б. Левін). 1973 здобув наук. звання доцента.

1986—93 А. працював у Київ. клубі юних моряків спочатку методистом, а потім зав. спорт.-оздоровчого кабінету. У 1993—96 перебував на посадах гол. спеціаліста та радника з питань міжнар. морського права в Нац. агентстві морських досліджень і технологій при *Кабінеті Міністрів України*. 1996 перейшов на виклад. роботу в Ін-т водного транспорту (м. Київ) Одес. держ. (нині — нац.) морської академії і до 1998 працював на посадах доцента та проф. У 1998—2013 зав. каф., а 2014 — проф. каф. міжнар. права та порівн. правознавства Укр. держ. ун-ту фінансів та міжнар. торгівлі (до 1998 — Укр. академія зовн. торгівлі), яка є профільною в підготовці бакалаврів, спеціалістів та магістрів міжнар. права на ф-ті правознавства і міжнар. відносин.

Як визнаний фахівець з міжнар. морського права, А. застосовує свої знання як арбітр Морської арбітр. комісії при Торг.-пром. палаті України, експерт Договірноправового департаменту МЗС України з питань Азово-Чорномор. басейну та перебування Чорномор. флоту РФ у м. Севастополі, інспектор гол. управління Держ. інспекції України з безпеки мореплавства. Він є членом ред. колегій «Українського щорічника міжнародного права» та часопису «Зовнішня торгівля: право та економіка».

Сферою наук. інтересів А. є поділ моря на міжнар. категорії, кожна з яких має свій правовий статус з відп. правами та обов'язками д-в. Водночас їхнє функціонування ґрунтується на спільних засадах, історично зумовлених 2 визначальними функціями: 1-ю — як способом сполучення і 2-ю — як величезним резервуаром живих і неживих ресурсів. Ці елементи, взаємодіючи між собою, становлять філос. підґрунтя користування морем як єдиним цілим, що знайшло вираження в *Конвенції ООН з морського права 1982*. Саме із взаємопов'язаності складових користування морем виходить А., досліджуючи сучас. проблеми міжнар. морського права. Так, аналізуючи проблему класифікації морських просторів, він бачить її в кодифікації принципів і норм міжнар. морського права та критеріях, що можуть бути виведені з неї. Його погляди на статус морських просторів, що підпадають під дію як нац. юрисдикції, так і перебувають поза її межами, засновують-

ся на виявленій тенденції, згідно з якою панування концепції свободи моря (див. *Відкрите море*) модифікується використанням ресурсів моря та його дна, що дедалі зростає. Розв'язання екол. проблем А. пов'язує, з огляду на «органічну єдність морського середовища», із зосередженням зусиль д-в на виробленні заг. правил запобігання забрудненню, особливо з боку берегових д-в, і встановл. міжнар. контролю за їх дотриманням. Заслужують на увагу його ідеї щодо *безпеки мореплавання*, які ґрунтуються на взаємодії таких сфер міжнар.-правового регулювання, як безпека людського життя на морі, безпека судноплавства (навігац. і тех.) та кваліфікація екіпажів суден. Водночас сформульовані ним критерії відмінності актів морського тероризму від *піратства* мають значення для вдосконалення їх юрид. кваліфікації та посилення кримін. відповідальності фіз. осіб за скоєння злочинів цієї категорії. Характеризуючи право морського судноплавства як таке, що перебуває в стадії формування, А. обґрунтовує необхідність установл. єдиних для всіх д-в правил надання морським суднам права на прапор як важливого компонента «загального права на плавання у водах Світового океану». Слушними є його аргументи на користь подальшої регламентації морських наук. досліджень на основі розширення їх просторової сфери дії, у т. ч. за рахунок нац. юрисдикції д-в. Досліджуючи проблему міжнар.-правового регулювання використання живих ресурсів моря, він акцентує увагу на зародженні тенденції «розглядати рибні запаси відкритого моря як спільне багатство всього людства, яке необхідно використовувати на його благо». До сфери наук. інтересів А. належить також виявлення специфіки функціонування міжнар. морського торг. права, правовідносини якого за своєю юрид. природою є співзвучними «з елементами і поняттями, що мають місце в міжнар. приватному праві». Особл. його увагою користується сфера правової регламентації об'єктів *загальної спадщини людства*; вод *відкритого моря*; *міжнародного району морського дна та Антарктики*. Хоча статус кожного з них характеризується тими чи ін. ознаками, ці об'єкти ще не мають твердої опори в міжнар. морському

праві. Враховуючи надзвичайну актуальність для міжнар. співробітництва їх функціонування на благо всього людства, А. пропонує розв'язання цієї проблеми на основі методології прогнозування розвитку їхнього статусу в міжнар. праві в порядку *de lege ferenda*. І, нарешті, значне місце в його наук. діяльності посідають проблеми, пов'язані з участю України в сучас. процесах користування морем і виробленням міжнар.-правової позиції країни. Це стосується Чорного та Азовського морів (див. *Азовське море, Чорне море, Керченська протока*), Антарктики тощо.

Ці та ін. ідеї, погляди й підходи А. до вирішення сучас. проблем розвитку міжнар. морського права представлені ним радше з позицій позит. практики, ніж теорії, яка може надати ширшу основу для необхідних узагальнень і висновків. Однак у певному значенні його методологія має й свої переваги, якщо враховувати те, що юрид. концепції нерідко створюються д-вами, особливо великими, щоб маніпулювати міжнар. правом у своїх меркантильних інтересах.

А. опубл. понад 60 наук. праць. Серед них 4 індивід. монографії: «Міжнародно-правовий статус и режим использования морских объектов общего наследия человечества. Перспективы развития в порядке *de lege ferenda*» (2002); «Мировой океан (международно-правовые аспекты)» (2008); «Історія розвитку міжнародного морського права» (2008) та «Міжнародное морское право» у 2 т. (2010). Він є співавт. 4 колект. монографій: «Сучасне міжнародне морське право і практика його застосування Україною» (1995); «Міжнародно-правовий режим використання науково-дослідних суден» (1996); «Антарктика: історія, сучасність, перспективи» (1997) та «Мореплавання: міжнародно-правові аспекти» (2006). Велика заслуга А. і в підготовці наук.-навч. літ. з міжнар. права та міжнар. морського права. А. є співавт. 3 підруч.: «Міжнародне право» (2003); «Міжнародно-правова регламентація транспортних перевезень» (2004) та «Міжнародне публічне право» (2005). Вагомий внесок він

зробив і в підготовку 21 навч. посіб., серед яких 8 належать йому особисто. Ця літ. є важливим наук.-навч. джерелом з питань міжнар. права, міжнар. морського права, *міжнародного торговельного права*, міжнар.-правової регламентації трансп. перевезень і правового регулювання зовнішньополіт. діяльності д-в, у т. ч. України.

В.Н. Денисов

АНЦИЛОТТИ (Anzilotti) Діонісіо (20.02.1867, м. Пеша, пров. Пістоля, обл. Тоскана, Італія — 23.08.1950, там само) — італ. правознавець, проф., дипломат, суддя *Постійної палати міжнародного правосуддя*. Видатний теоретик міжнар. права, особливо з проблем розвитку позитивіст. концепції та співвідношення міжнар. права з внутр. правом д-в.

А. навчався в ун-ті м. Пізи, який закінчив 1890 і там же захистив дис. з міжнар. приват. права. Профес. діяльність розпочав баристером (адвокатом) в апел. суді м. Флоренції і водночас викладав цив. право і міжнар. приват. право у Флорентійському королів. ін-ті соц. наук «Чезаре Альф'єрі» (1892—1902). Звання проф. міжнар. права здобув у Флорент. ун-ті, після чого переїхав до м. Палермо, де викладав міжнар. право у місцевому ун-ті (1902—03), а потім — в ун-ті м. Болоньї (1904—11), в якому його обирають ординар. проф. міжнар. права (1906). У 1911 А. став зав. каф. міжнар. права Рим. ун-ту і на цій посаді перебував до своєї відставки у 1937. У 1906 А. разом зі своїми колегами, відомими в Італії фахівцями з міжнар. приват. права А.Ф. Бузатті і Л.А. Сенігалля, засновує італ. «Журнал міжнародного права». Бл. 20 років був його гол. ред.

Велику увагу А. приділяв діяльності, пов'язаній з міжнар.-правовою практикою. Він був консультантом і членом уряд. делегацій на численних міжнар. конф. Після призначення членом Комітету радників з правових питань МЗС Італії він бере участь у розв'язанні низки суд. справ, зокрема тих, що розглядалися в *Постійній палаті третейського суду*. У 1919, як представник уряду Італії, А. бере участь у *Паризькій*

мирній конференції 1919—20. У 1920 його призначають пом. Ген. секретаря *Ліги Націй* з обов'язками орг-ції підготовчої роботи з розроблення проекту Статуту Пост. палати міжнародного правосуддя, а 14.09.1921 Ген. Асамблея Ліги обирає його суддею ППМП строком на 9 років. 1928—30 він президент ППМП, а 1930 переобирається суддею на 2-й строк. За участю А. ППМП прийняла 32 рішення, у т. ч. з таких відомих справ, як «Wimbledon» (*Уімблдон 1923*), «Certain German Interests in Polish Upper Silesia» (*Деякі німецькі інтереси у Верхній Сілезії 1925*), «Lotus» (*Лотус 1927*), «Rights of Minorities in Upper Silesia» (*Права меншин у Верхній Сілезії 1928*), «Legal Status of Eastern Greenland» (*Правовий статус східної Гренландії 1933*), «Phosphates in Morocco» (*Фосфатні копальни в Марокко 1938*), «Electricity Company of Sofia and Bulgaria» (*Електроенергетична компанія Софії та Болгарії 1939*) та 27 консулт. висновків, серед яких питання МОП, статусу Схід. Карелії, декретів про націоналізацію в Тунісі та Марокко, набуття польс. гр-нства, тлумачення Лозаннського договору 1925, юрисдикції Суду м. Данцига, тлумачення греко-турец. угоди 1926, питання нац. меншин в Албанії. Після закінчення 2-го строку перебування на посаді судді ППМП А. повернувся на свою батьківщину в м. Пеша і прожив там до самої смерті. Його ім'я носить Ін-т міжнар. права Пізан. ун-ту.

За видатні досягнення в науці міжнар. права А. обирають членом багатьох академій і міжнар. ін-тів. Він — чл.-кор. (1908), акад. (1921), віце-президент і президент (1932) *Інституту міжнародного права* (м. Гент, Бельгія); від 1926 — член Академії деї Лінчеї в галузі моральних наук, засн. 1603 (1944 перетворена на Нац. академію деї Лінчеї); член Королів. академії Італії (1929); член Академії порівн. права (1929). Був також членом нац. академ. установ — «Accademia dei Georgofili» та Болонської академії наук, а також членом Америк. ін-ту міжнар. права, Консулт. комітету Конф. з міжнар. приват. права.

Наук. інтереси А. охоплювали широкий спектр питань міжнар. права: право війни, право міжнар. відповідальності, співвідношення міжнар. права і внутр. права, заг. принципи права, тлумачення норм між-

нар. права, право міжнар. договорів, суверенітет, право нейтралітету, міжнар. процес. право, доктрина позитивізму і різноманітні аспекти міжнар. приват. права. Його цікавили також проблеми філософії, соціології, міжнар. фінансів, а також дипломатія та історія Ватикану. Праці А., крім італ., видавалися також нім., франц., англ., япон., ісп. та рос. мовами, що є свідченням високого авторитету його досліджень. На перше місце він ставив оригінальність досліджень, і сам з високою вимогливістю до себе дотримувався цього принципу.

Вагомий внесок А. зробив у розвиток доктрини позитивізму, його по праву вважають одним з її фундаторів у міжнар. праві. Створена ним італ. школа позитивізму своєю послідовністю переважала навіть нім. позитивіст. школу, яка була першою в науці міжнар. права. В італ. міжнар.-правовій науці можна виокремити 2 напрями розвитку позитивізму: 1-й — очолюваний проф. Д. Донаті, зосереджувався на його теор. аспектах, а 2-й — очолюваний саме А., на практ. стороні позитивізму, і цьому, безумовно, сприяла його діяльність на посаді судді ППМП. Серед італ. послідовників А. можна назвати імена: С. Джема (Болонський ун-т), А. Кавальєрі (Ун-т м. Неаполя), Т. Перассі (Ун-т м. Рима), К. Джирардіні (Ун-т м. Пізи), М. Мариноні (Ін-т соц. наук м. Флоренції), Дж. Оттоленжі (Ун-т м. Турина), А. Бальдасарі (Ун-т м. Барі), М. Удіна (Ун-т м. Трієста), Г. Мореллі (Ун-т м. Неаполя), Дж. Боско (Ун-т м. Флоренції), К. Балдоні (Ун-т м. Болоньї), Р. Аго (Ун-т м. Мілана), А. Серені (Ун-т м. Феррарі) та ін. Розвитку цього напрямку в науці міжнар. права А. присвятив низку своїх праць: «La scuola del diritto naturale nella filosofia giuridica contemporanea» (Школа природного права в сучасній філософії права, 1892); «Teoria generale della responsabilità dello stato nel diritto internazionale» (Загальна теорія міжнародної відповідальності нейтральної держави, 1902); «Il diritto internazionale nei giudizi interni» (Міжнародне право в рішеннях національних судів, 1905); «Corso di diritto internazionale» (Курс міжнародного права, 1912—14, 1915); «Corso di diritto internazionale» (Курс міжнародного права. Т. 1, 1928) та ін.

Значний внесок зробив А. і в розвиток дуалістичної теорії співвідношення міжнар. права і внутр. права (див. *Співвідношення міжнародного і внутрішнього права*). При цьому його позитивіст. погляди на розвиток міжнар. права вплинули й на розуміння характеру цього співвідношення як зв'язку між окр. правовими системами. Цей його підхід був узагальненням практики Великої Британії та США, які визнавали у своєму внутр. правовому порядку (прецедентне право і констит. право) авторитет міжнар. звичаєвого права та належним чином ратифіковані міжнар. договори. Певні аспекти цього нового підходу й були розвинуті 1899 в теор. конструкції Г. *Тринеля* й деталізовані А. 1902. Відомим є вислів А., що «міжнародні норми існують, можливо, лише в таких межах, в яких вони можуть покладатися на національні норми». Віддаючи належне здобуткам нім. науки з цієї проблеми, А. 1-шу свою працю на цю тему — «Die Zuständigkeit inländischer Gerichte gegenüber fremden Staaten» (Компетенція внутрішніх судів щодо інших держав, 1895) опубл. у Німеччині. Подальший розвиток його концептуальних поглядів на співвідношення міжнар. і внутр. права відображено в таких працях, як: «Il diritto internazionale nei giudizi interni» (Оцінка міжнародного права з погляду національного права, 1905); «Validità del patto che deferisce determinate controversie ad un collegio arbitrale all'estero» (Термін дії угоди, суперечки щодо якої вирішуються в арбітражі за кордоном, 1900); «Intorno ad alcuni più generali rapporti tra la cittadinanza e la giurisdizione nelle questioni di stato personale» (Щодо деяких відносин між громадянством і юрисдикцією в питаннях особистого статусу, 1908—09); «La competenza dell' autorità giudiziaria riguardo ai trattati e specialmente ai trattati di stradicione» (Компетенція судової влади щодо договорів, зокрема договорів про видачу, 1910); «L' esenzione degli stati stranieri dalla giurisdizione. Saggio di critica e di ricostruzione» (Звільнення від юрисдикції іноземних держав. Поняття, критика та реконструкція, 1910) та ін.

АПАРТЕЇД

А. одним із перших розпочав займатися узагальненням практики міжнар. судочинства, що було пов'язано з підвищенням його ролі в міжнар. праві. До нього проблему розглядали лише в контексті проєктів «вічного миру» або в межах третейського суду між народами, вважаючи такою, що без кодифікації міжнар. права не може бути розв'язана. Лише окр. авт. в той час допускали можливість створення міжнар. судочинства на пост. основі. У Росії це були Л.О. Камаровський та А.М. Стоянов, а в країнах Зах. Європи — М. Адлер, К. Блюнчлі, Г. д'Албвіелла та К.Л. Бар. Цій проблемі А. присвятив низку своїх праць: «Studi critici di diritto internazionale» (Критичні дослідження міжнародного права, 1898); «Il diritto internazionale nei giudizi interni» (Оцінка міжнародного права з погляду національного права, 1905); «Corso di diritto internazionale (Appunti ad uso degli studenti). I modi di risoluzione delle controversie internazionali» (Курс міжнародного права (Примітки для студентів). Способи вирішення міжнародних суперечок, 1915); «Natura giuridica dei Tribunali misti dell'Egitto» (Правова природа змішаних судів у Єгипті, 1907); «Sulla natura giuridica dei Tribunali dell'Egeo dopo l'occupazione italiana (Правова природа Егейських трибуналів після італійської окупації, 1913 і 1915); «Sugli effetti dei trattati di arbitrato e sull'efficacia del lodo arbitrale di fronte ai terzi Stati» (Наслідки арбітражної угоди і ефективності арбітражного розгляду третіми державами, 1917); «La riconvenzione nella procedura internazionale» (Реконструкція в міжнародній процедурі, 1929) та ін.

Внесок А. у розвиток сучас. науки міжнар. права, особливо з позицій практики д-в, незаперечний. Він належить до найактивніших її фундаторів 20 ст., які, виходячи з позитивіст. концепції міжнар. права, намагалися сприяти утвердженню в ньому законності через вироблення спільної волі д-в, засн. на нормі *pacta sunt servanda*.

Літ.: *The European Tradition in International Law*: Dionisio Anzilotti // EJIL, 1992, v. 3, N 1; *Hyde Ch. Judge Anzilotti on the Interpretation of Treaties* //

AJIL, 1933, v. 27; *Miele M.* Dionisio Anzilotti // *Annali della R. Università di Macerata (Fac. Giur.)*, 1934, v. XVIII; *Sperduti G.* Dionisio Anzilotti // *Annali di diritto internazionale diretti da Balladore Pallieri e Biscottini*, 1949; *Morelli G.* Dionisio Anzilotti // *ANNIDI*, 1950, v. II; *Visscher Ch.* Dionisio Anzilotti // *La Comunità Internazionale*, 1951, v. VI (2); *Ziccardi P.* Caratteri del positivismo dell'Anzilotti // *RDI*, 1953.

В.Г. Буткевич

АПАРТЕЇД (букв. «роздільне проживання») — крайня форма расової дискримінації, за якої певні групи населення д-ви залежно від раси ставляться в нерівноправне становище порівняно з ін. його групами, що виражається в позбавленні їх політ., екон. і громадян. прав; у *міжнародному кримінальному праві* він належить до категорії злочинів проти людяності.

В істор. плані поняття «апартеїд», або «апартхейд» (apartheid), виникло для позначення офіц. політики расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку правлячі кола Півд.-Афр. Респ. (ПАР) упродовж 1948—91 проводили проти місцевого чорношкірого населення та переселенців з Азії. Уперше визначення А. було дано в Міжнар. конвенції про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 (далі — Конвенція 1973), в якій його названо злочином проти людяності та міжнар. права, який створює загрозу міжнар. миру й безпеці. Хоча ця Конвенція була спрямована проти апартеїду в ПАР, її положення мають ширший зміст, який характеризує факт. політику расової дискримінації щодо корінного населення та нац. меншин. Результатом прийняття Конвенції 1973 і стала зміна внутр. політики ПАР, де режим А. було скасовано.

У ст. II Конвенції 1973 до актів «злочину апартеїду» віднесено такі нелюдські діяння, що скоюються з метою встановл. та підтримання панування однієї расової групи людей над будь-якою ін. расовою групою людей та її систематичного пригнічення: 1) позбавлення члена або членів расової групи чи груп права на життя і свободу особи шляхом їх убивства або спричинення серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу, зазіхання на їхню свободу або гідність у результаті застосув. до них катувань або жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність,

видів поведження і покарання, а також шляхом довільного арешту та незаконного утримання у в'язницях; 2) навмисне створення для расової групи або груп таких життєвих умов, які розраховані на її або їх повне чи часткове фіз. знищення; 3) будь-які заходи законод. характеру та ін. заходи, розраховані на те, щоб перешкодити участі расової групи чи груп у політ., соц., екон. і культ. житті країни, і навмисне створення умов, які перешкоджають повному розвитку такої групи чи груп, зокрема через позбавлення членів расової групи чи груп осн. прав і свобод людини, в т. ч. прав на працю, на створення профспілок, на освіту, права залишати свою країну та повертатися до неї, права на гр-нство, на свободу пересування й вибору місця проживання, на свободу переконань і вільне вираження їх, на свободу мирн. зборів та асоціацій; 4) будь-які заходи, в т. ч. законод. характеру, спрямовані на розділення населення за расовою ознакою через створення ізольованих резервацій і гетто для членів расової групи чи груп, заборону змішаних шлюбів між членами різних расових груп, експропріацію земельної власності, що належить расовій групі чи групам, їх членам; 5) експлуатація праці членів расової групи чи груп, зокрема використання їхньої примусової праці; 6) переслідування орг-цій та осіб шляхом позбавлення їх осн. прав і свобод за виступи проти А. Міжнар. кримін. відповідальності, незалежно від мотиву, підлягають особи, члени орг-цій та установ і представники д-в, які проживають як на терит. д-ви, де вчиняються ці дії, так і в будь-якій ін. д-ві, де вони: а) скоюють, беруть участь у скоєнні актів А.; б) безпосередньо сприяють, заохочують або співробітничують у скоєнні актів А. (ст. III).

Згідно зі ст. IV Конвенції 1973, д-ви-учасниці зобов'язуються: а) вжити будь-яких заходів законод. чи ін. характеру, необхідних для припинення, а також запобігання будь-якому заохоченню злочину А. та подібний до нього сегрегац. політиці або її виявам і покарання осіб, винних у цьому злочині; б) вжити законод., суд. та адм. заходів для переслідування, притягнення до суду і покарання згідно з їх юрисдикцією осіб, які несуть відповідальність або звинувачуються у скоєнні актів, визначених у

ст. II цієї Конвенції, незалежно від того, чи перебувають такі особи на терит. д-ви, де скоюються ці акти, або є гр-нами цієї чи будь-якої ін. д-ви, або особами без гр-нства.

Якщо в результаті дії або бездіяльності однієї д-ви порушується будь-яке її міжнар.-правове зобов'язання щодо ін. д-ви, автоматично виникають специф. правовідносини між д-вою, яку звинувачують у цьому неправомірному акті і яка має нести відповідальність за цей акт шляхом компенсації завданої шкоди, і д-вою, яка має право вимагати таке відшкодування в разі невиконання цього зобов'язання. Як заявила *Постійна палата міжнародного правосуддя* у справі про *Фабрику в Хожеві 1928*, «одним з принципів міжнародного права і, більше того, загальною правовою концепцією є визначення того, що будь-яке порушення взятого на себе зобов'язання тягне за собою зобов'язаність надати репарації в адекватній формі». А відповідно до Конвенції 1973 щодо злочину А. встановлено універс. юрисдикцію. Винні можуть передаватися суду будь-якої д-ви — учасниці цієї Конвенції, а також підлягати видачі згідно з нац. зак-вом та міжнар. договорами. Так, особи, які звинувачуються у скоєнні актів, що містяться у ст. II, можуть передаватися компетентному суду будь-якої д-ви — учасниці цієї Конвенції, яка може набувати юрисдикції стосовно особи, котра звинувачується, або міжнар. кримін. трибуналу, який може мати юрисдикцію щодо тих д-в-учасниць, які погодяться з його юрисдикцією (ст. V).

З огляду на необхідність недопущення злочину А., д-ви — учасниці Конвенції 1973 зобов'язуються визнавати та виконувати відповідно до *Статуту ООН* рішення, що приймаються РБ ООН, спрямовані на попередження, припинення та покарання за злочин А., і сприяти здійсненню рішень ін. компетентних органів ООН, що приймаються для досягнення цілей цієї Конвенції (ст. VI).

Конвенція 1973 встановила механізм імплементації її положень. Д-ви-учасниці зобов'язалися надавати період. доповіді гру-

пі, ств. відповідно до ст. IX, щодо законод., суд., адм. або ін. заходів, яких вони вжили для виконання цієї Конвенції. Копії цих доповідей направляються через *Генерального секретаря ООН* Спец. комітету з апартеїду (ст. VII). Кожна д-ва-учасниця може звернутися до будь-якого компетентного органу ООН з вимогою вжити, відповідно до положень Статуту ООН, усіх необхідних, на її думку, заходів з метою припинення та запобігання злочину А. (ст. VIII). Голова *Комісії ООН з прав людини* (нині — *Рада з прав людини ООН*) призначає групу в складі 3 її членів, які є також представниками д-в — учасниць цієї Конвенції, для розгляду доповідей, представлених д-вами-учасницями відповідно до ст. VII. Якщо серед членів Комісії ООН з прав людини немає представників д-в — учасниць цієї Конвенції або їх менш як 3, то Ген. секретар ООН призначає представника д-ви-учасниці або представників д-в-учасниць, які не є членами Комісії з прав людини, для роботи створеної групи доти, доки представники д-в-учасниць не будуть обрані до складу цієї Комісії (п. 1—2 ст. IX).

Д-ви — учасниці Конвенції 1973 уповноважують Комісію ООН з прав людини: а) просити органи ООН при направленні копій петицій згідно зі ст. 15 Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації звертати увагу на скарги щодо активів А., що містяться в ст. II цієї Конвенції; б) підготовлювати на основі доповідей, отриманих від компетентних органів ООН, та період. доповідей д-в — учасниць цієї Конвенції список осіб, орг-цій, установ і представників д-в, котрі, як припускається, несуть відповідальність за злочин А., а також тих, проти кого д-ви-учасниці ведуть суд. розгляд (ст. X).

Д-ви — учасниці Конвенції 1973 зобов'язуються здійснювати екстрадицію за скоєння А. відповідно до їх зак-ва та чинних договорів. При цьому акти А., що містяться в ст. II Конвенції, не вважаються політ. злочинами для цілей видачі (ст. XI). Спори між д-вами-учасницями щодо тлумачення, застосув. або виконання цієї Конвенції, які

не були розв'язані через переговори, подаються на прохання д-в-учасниць, що перебувають у спорі, на розгляд МС ООН, якщо ці сторони не домовилися про ін. спосіб його врегулювання (ст. XII).

А. як злочин визнано також у *Конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968* (п. «б» ст. I), *Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів 1974* та Статуті *Міжнародного кримінального суду 1998* (ст. 7 (1) (J)), до якого цей злочин було включено за пропозицією ПАР. В останньому його віднесено до «найсерйозніших злочинів», що викликають стурбованість міжнар. співтовариства в цілому. Відповідно об'єкт. сторона злочину А. стосується нелюдських дій, які вчиняються в контексті «інституціоналізованого режиму» систематичного пригнічення та панування однієї расової групи, зокрема дій, що вчиняються з метою збереження такого режиму (ст. 7 (1) (2) (J) та (2) (h)). «Інституціоналізований режим» стосується випадків, коли пригнічення і панування закріплено в нац. праві подібно до зак-ва, спрямованого на підтримання А. в ПАР. У цьому контексті термін «расова група» має тлумачитися розширено, з огляду на визначення расової дискримінації, що міститься в *Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*. У ній зазначено, що «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виключення, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, нац. або етніч. походження, які мають на меті або наслідком знищення чи применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини і осн. свобод у політ. екон., соц., культ. або будь-яких ін. сферах сусп. життя (ст. I). Суб'єкт. аспект злочину А. становить переслідування будь-якої групи чи спільноти, яка ідентифікується за політ., расовими, нац., етніч., культ., реліг., гендер. чи ін. мотивами, визнаними неприпустимими в міжнар. праві (ст. 7 (1) (g)). Особа підлягає відповідальності та покаранню в разі вчинення злочину «навмисно і свідомо» (ст. 30).

Злочин, який підпадає під юрисдикцію МКС і вчиняється особою за наказом її

начальника або уряду, як правило, не є підставою для звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності. Факт віддання наказу може звільняти від відповідальності лише у виняткових випадках, а саме: якщо особа була юридично зобов'язана виконувати відданий наказ; особа не знала, що наказ був незаконним; незаконність наказу не була явною. Щодо наказів про здійснення злочинів проти людяності встановлюється, що вони є «явно незаконними» (ст. 33).

Отже, злочин А. не передбачає існування особл. характеристик у суб'єкта злочину. Як правило, відповід. за його скоєння є політ. або уряд. керівники. І хоча цей злочин безпосередньо пов'язаний зі злочином переслідування, він, на відміну від останнього, не передбачає, що така поведінка зумовлена спец. дискримінац. підставами. Вважається, що, оскільки режим А. у ПАР уже скасовано, нині визнання його самост. злочином має переважно символічне значення (Г. Верле).

Літ.: Попов В.П. Международное уголовное право. М., 1997; Boot M., Dixon R., Hall C.K. Crimes against Humanity // Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court / Ed. O. Triffler. Baden-Baden, 1999; Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmschurst E. An International Criminal Law and Procedure. Cambridge, 2007; Верле Г. Принципы международного уголовного права / Пер. и науч. ред. С. Саяпин. Одесса; М., 2011.

М.М. Гнатівський

АПАТРИДИ (грец. *apatris* і *apolis* — позбавлений батьківщини) — особи без гр-ства, тобто особи, що не мають гр-ства будь-якої д-ви. Виникають у разі втрати людиною свого гр-ства та відсутності гр-ства ін. д-ви. Їхній правовий статус визначається зак-вом д-ви перебування, а також нормами міжнар. права, спрямованими на скорочення безгр-ства. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, А. в 2012 були бл. 12 млн осіб.

Виникнення А. може бути пов'язано з: терит. змінами д-ви; примусовим позбавленням особи гр-ства (денатуралізацією); добровільним виходом особи з гр-ства д-ви (*експатріацією*) і ненабуттям гр-ства ін. д-ви; колізією нац. законів про гр-ство (напр., коли шлюб з іноземцем автоматично спричинює втрату жінкою свого гр-

ства без права набуття гр-ства чоловіка або якщо в д-ві, в якій гр-ство надається за «правом крові», народжується дитина, батьки якої були А.). Розрізняють А. в абс. та відносному значеннях. 1-ші стають А. з моменту народження, 2-гі — в результаті втрати гр-ства.

А. слід відрізняти від *біженців*, оскільки статус А. набувається в результаті ширшого кола підстав, ніж статус біженця (останніми стають переважно через переслідування з расових, політ., реліг. і соц. мотивів у країні свого гр-ства). Новою, відмінною, зокрема від А., категорією фіз. осіб є т. з. негромадяни Латвії. Згідно з рішенням Конституц. суду цієї країни від 07.03.2005 у справі № 2004-15-1006, «негромадяни Латвії не можуть бути прирівняні до жодного з установлених міжнар.-правовими актами статусів фіз. особи, оскільки передбачений для них обсяг прав не відповідає повністю жодному з цих статусів. Вони не можуть вважатися ні громадянами, ні іноземцями, ні особами без громадянства, а є особами з “особливим правовим статусом”» (п. 15). Зокрема, на відміну від А., ці особи користуються дипл. захистом країни свого проживання, і для них не вимагається оформлення посвідки на проживання.

Міжнар. право спрямоване на скорочення безгр-ства. Перші кроки в цьому напрямі здійснювалися ще наприкінці 19 ст. на основі двостор. договорів д-в, у яких регламентувалася можливість повернення в країну осіб, що емігрували з неї і не отримали гр-ства за кордоном. Наслідки *Першої світової війни*, разом з рев. змінами в Європі, призвели до появи масового безгр-ства. У низці європ. д-в було прийнято закони, які дозволяли денатуралізацію з нац. та політ. мотивів, що також призводило до виникнення А. Так, у Франції та Португалії позбавлялися гр-ства особи нім. походження; у Бельгії, згідно із законом «Про позбавлення громадянства громадян з антинаціональною поведінкою» 1922, дозволялася денатуралізація осіб, обвинувачених в антинац. діях під час війни; в Італії, Єгипті, Туреччині позбавлялися

гр-нства особи, які, на думку влади, становили загрозу громад. порядку. З метою запобігання випадкам втрати гр-нства дітьми, народженими від А., та жінками в разі їхнього шлюбу з іноземцями, у межах *Ліги Націй* було прийнято Гаазьку конвенцію про деякі питання відносно колізії законів про гр-нство 1930 і 3 протоколи до неї, 2 з яких стосувалися окр. питань безгр-нства. Конвенція, що набула чинності в 1937, діє і нині. У ній передбачено заходи щодо усунення безгр-нства, що могло виникнути в результаті експатріації, шлюбу жінки з іноземцем, народження у А. дитини. Незначна кількість учасниць Конвенції (на момент набуття чинності всього 10 д-в), обмеженість предмета регулювання, зокрема ігнорування денатуралізованих осіб, уповільнювали вирішення проблем А. У цей час наймасовіші випадки безгр-нства, що спричинювали втрату особою ще й майна, виникали в результаті примусового позбавлення гр-нства осіб з політ. та етніч. мотивів. Зокрема, Австрія в 1933 прийняла закон, згідно з яким влада могла позбавити гр-нства будь-яку особу, що брала участь у ворожих діях проти д-ви. Масові приклади позбавлення гр-нства спостерігалися в Німеччині за часів III Рейху. Зокрема, закон «Про відміну натуралізації та позбавлення німецького громадянства» 1933 дозволяв владі позбавляти гр-нства осіб-іммігрантів, натуралізованих у період з 09.11.1918 по 30.01.1933, якщо їх перебування в ньому вважалося небажаним. Це стосувалося також нім. гр-н, які проживали за кордоном і, на думку влади, своєю поведінкою порушили вірність Рейху та нім. народів або не повернулися до країни на вимогу міністра внутр. справ (в останніх 2 випадках їхнє майно підлягало конфіскації). Подальше зак-во Німеччини з питань гр-нства періоду 1935—43 (закон «Про громадянина Рейху» та 13 постанов до нього) спочатку запровадило обмеження прав осіб, які не належали до нім. та спорідненої їй крові, потім — їх депортацію, що означало втрату гр-нства, і, врешті-решт, євреїв та циган було визнано такими, що не належали до

жодної категорії фіз. осіб, які підлягають захисту з боку Рейху (12-та постанова до закону від 25.04.1943).

Після *Другої світової війни* проблеми правового статусу А. та скорочення їх кількості стали одним з осн. напрямів діяльності ООН. Вона насамперед започаткувала створення правового підґрунтя діяльності в цьому напрямі, встановивши в *Загальній декларації прав людини 1948* право кожної особи на гр-нство та заборону безпідставного позбавлення його чи права змінити гр-нство (ст. 15). Функції з вивчення проблем, пов'язаних з А., та розроблення заходів щодо їх подолання, згідно з резол. ГА ООН від 12.03.1946, було покладено на *Економічну і соціальну раду ООН* (ЕКОСОР). Остання в 1946 створила Міжнар. орг-цію у справах біженців (її діяльність мала строк. характер і в 1952 була завершена) для сприяння поверненню до країни свого походження чи поверненню до звичайних умов біженців і переміщених осіб під час II світ. війни, серед яких було чимало й А.

Резол. ЕКОСОР № 248 (IX)В від 08.08.1949 було передбачено заходи, спрямовані на поліпшення становища А. та усунення можливостей їх виникнення, а саме: створити спец. комітет для розроблення Конвенції про міжнар. статус біженців та А., уповноважити *Комісію міжнародного права ООН* вивчити проблеми ліквідації безгр-нства та розробити рекомендації з цього приводу. У результаті роботи спец. комітету було підготовлено проекти Конвенції про статус біженців та Протоколу до неї про статус А., представлені ООН у 1950. Відповідно прийнято резол. ГА ООН № 429 (V) від 14.12.1950, яка постановила скликати Конф. повноважних представників для доопрацювання зазначених проектів та їх підписання. Однак у зв'язку з необхідністю прискорення міжнар.-правового вирішення проблем біженців Конф. прийняла Конвенцію про статус біженців, яку було відкрито для підписання в 1951. Щодо проекту Протоколу про статус А. ГА ООН у своїй резол. № 539 (VI) від 04.02.1952 прийняла рішення відкласти до наст. сесії питання про подальше його доопрацювання. Згодом ГА ООН у резол. № 629 (VII) від 06.11.1952 запропонувала ЕКОСОР розглянути текст проекту Протоколу й мірку-

вання, висловлені щодо нього зацікавленими д-вами, та вжити заходів до відкриття його для підписання. ЕКОСОП, провівши необхідну роботу, в 1954 прийняла рішення скликати Конф. повноважних представників, перед якою висувалися такі завдання: переглянути проект Протоколу про статус біженців, текст якого мав узгоджуватися з Конвенцією про статус біженців 1951, прийняти цей Протокол та відкрити його для підписання (резол. ЕКОСОП № 526 (XVII)A від 26.04.1954).

Результатом роботи цієї Конф. стало прийняття Конвенції про статус А. 1954 (набула чинності 06.06.1960, на 01.01.2014 налічує 80 учасників, у т. ч. Україну; далі — Конвенція 1954), в якій встановлювалися мінім. права і обов'язки А. Конвенція 1954 визнала зобов'язання А. відносно д-ви перебування. А. мають підлягати її зак-ву і заходам, що стосуються підтримання громад. порядку, а в питаннях оподаткування урівнювалися з гр-нами д-ви перебування. У свою чергу, д-ва перебування мала надавати А. такий самий правовий статус, як і іноз. гр-нам, за винятком передбачених у Конвенції випадків надання сприятливішого режиму та, за можливості, спрощувати їх асиміляцію і натуралізацію шляхом прискорення адм. процедур і зменшення пов'язаних з ними витрат. Водночас д-ві дозволяється висилати А., які законно проживають на її терит., керуючись міркуванням держ. безпеки або підтримання громад. порядку й обов'язково на підставі рішення суду.

У резол. ЕКОСОП № 526 (XVII)B від 26.04.1954 зазначалося, що причини виникнення А. відрізняються від причин, які дають підстави для визнання статусу біженця, а тому ЕКОСОП просила Комісію міжнар. права ООН продовжити роботу з розроблення міжнар. угод, спрямованих на скорочення та ліквідацію безгр-нства, яку було розпочато на підставі вищезгаданої резол. ЕКОСОП № 248 (IX)B від 08.08.1949. У 1954 Комісія подала проекти 2 конвенцій: про скорочення безгр-нства та про його викорінення. Вони стали основою для прийняття єдиної Конвенції про скорочення безгр-нства 1961, яка набула чинності 13.12.1975 й на 01.01.2014 налічує 55 учасників, у т. ч. й Україну (далі — Конвенція

1961). Ця Конвенція зобов'язує д-ви-учасниці вживати заходів, спрямованих на скорочення А., які виникають унаслідок народження, зміни особою сімейного стану (шлюб, розлучення, усиновлення та ін.), передавання частини терит. однієї д-ви ін. країні, позбавлення гр-нства. Водночас у ній забороняється позбавляти особу чи групу осіб їх гр-нства з расових, етніч. або політ. мотивів. Д-ви домовилися також створити орган, до якого зверталися б особи, які претендують на передбачені в Конвенції 1961 права, для розгляду їхніх вимог і отримання відп. допомоги (ст. 11). Резол. ГА ООН № 3274 (XXIX) від 10.12.1974 виконання функцій такого органу тимчас. було покладено на Управління Верх. комісара ООН у справах біженців. Подальші резол. ГА ООН № 31/36 від 30.11.1976 та № 50/152 від 21.12.1995 закликали цей орган продовжувати здійснення функцій, передбачених ст. 11 Конвенції 1961.

Важливу роль відіграє ООН у ліквідації окр. причин безгр-нства. Зокрема, в її межах було прийнято *Конвенцію про громадянство одруженої жінки 1957* (набула чинності 11.08.1958, на 01.01.2014 її учасницями були 74 країни, у т. ч. Україна; далі — Конвенція 1957) та *Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979* (набула чинності 03.09.1981, її учасницею є Україна; далі — Конвенція 1979). У них регулюються питання скорочення А. серед жінок, які набули такого статусу в результаті зміни сімейного стану. Згідно з Конвенцією 1957, ні укладання, ні розірвання шлюбу, ні зміна гр-нства чоловіка автоматично не впливають на гр-нство дружини і не заважають збереженню нею свого гр-нства. Д-ви погодилися запровадити спец. спрощений порядок натуралізації для дружин, які мали гр-нство ін., ніж їхні чоловіки. Конвенція 1979 підтвердила низку положень Конвенції 1957, встановивши обов'язок д-в надати жінкам рівні з чоловіками права щодо набуття, зміни або збереження гр-нства й гарантувати їм, що ні одруження з іноземцем, ні зміна гр-нства чоловіка під час шлюбу не спричинюють автоматичну змі-

ну гр-нства дружини, не перетворюють її на А. і не можуть змусити прийняти гр-нство чоловіка. Право дитини на гр-нство та окр. заходи щодо уникнення безгр-нства серед дітей передбачені Конвенцією про права дитини 1989, прийнятою в межах ООН. У ній встановлено, що дитина реєструється відразу після народження і з цього моменту має право на набуття гр-нства (див. *Дитини права*).

У межах *Ради Європи* також приділяється велика увага скороченню кількості А. Так, під її егідою розроблено Європ. конвенцію про всиновлення дітей 1967, яка набула чинності 26.04.1968 й на 01.01.2014 має 16 д-в-учасниць). У ній встановлено, що в разі різного гр-нства усиновленої дитини та її усиновителів д-ва має спростити процедуру отримання дитиною гр-нства усиновителів. У Європ. конвенції про усиновлення дітей (переглянутій) 2008 (набула чинності 01.09.2011, на 2014 має 7 д-в-учасниць у т.ч. й Україну) передбачено обов'язок д-в сприяти набуттю їхнього гр-нства усиновленою дитиною. Втрата нею гр-нства має бути обумовлена належністю до ін. гр-нства чи його набуттям.

У 1997, підсумувавши здобутки міжнар.-правового регулювання коліз. питань гр-нства, Рада Європи розробила міжнар.-правовий акт заг. характеру, в якому закріпила широке коло заходів, націлених на скорочення А., — *Європейську конвенцію про громадянство 1997*, яка набула чинності 01.03.2000, має 20 країн-учасниць, до яких належить і Україна (далі — Конвенція 1997). У ній встановлено 4 принципи, які мають сприяти скороченню А.: кожна людина має право на гр-нство; слід уникати безгр-нства; ніхто не може бути довільно позбавлений свого гр-нства; зміна сімейного стану, а також зміна одним із подружжя гр-нства не спричиняють автоматично наслідків для гр-нства другого з подружжя. Конвенція 1997 встановлює також перелік випадків, коли д-ва може передбачати у своєму зак-ві втрату особою гр-нства.

У зв'язку з виникненням великої кількості А. після розпаду СРСР і СФРЮ,

об'єднання ФРН та НДР, поділу Чехословаччини на Чехію і Словаччину новим напрямом роботи міжнар. орг-цій стало розроблення міжнар. актів, спрямованих на уникнення безгр-нства через терит. зміни д-в. Це питання певною мірою знайшло розв'язання у Конвенції 1997. У ній, зокрема, передбачалося, що під час розв'язання проблем гр-нства, що можуть виникнути у зв'язку з правонаступництвом д-в, слід дотримуватися принципів верховенства права та недискримінації, а також норм, що стосуються прав людини. Крім того, Конвенція 1997 визначила ознаки, які слід враховувати д-ві для прийняття рішення щодо надання чи збереження гр-нства у разі правонаступництва д-в, зобов'язала країни вживати заходів для врегулювання питань гр-нства через укладення міжнар. договорів, встановила основи правового статусу осіб, які не набули гр-нства новоствореної д-ви (ст. 18—20). Крім того, Радою Європи було прийнято окр. Конвенцію про уникнення безгр-нства у зв'язку з правонаступництвом д-в 2006, яка набула чинності 01.05.2009, на 01.01.2014 має 6 учасників, є підписаною, але не ратифікованою Україною (далі — Конвенція 2006). Згідно з її положеннями, в разі правонаступництва д-в кожний, хто мав гр-нство країни-попередниці, має право отримати гр-нство новоствореної д-ви. Остання має вжити всіх заходів для уникнення безгр-нства. Вона зобов'язана надавати гр-нство особам, які мали гр-нство д-ви-попередниці і постійно проживають на терит., що стала належати д-ві- правонаступниці, або ж мають належний зв'язок з цією терит. (напр., народилися на ній, мали останнє звичайне місце проживання). Країна-попередниця не позбавляє свого гр-нства осіб, які не набули гр-нства д-ви- правонаступниці, якщо вони можуть стати А. в результаті правонаступництва д-в.

Від 1993 Комісія міжнар. права ООН також займалася кодифікацією цієї проблеми і в 1999 подала ГА ООН проекти статей «Про громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав». Цей документ, як засіб боротьби з безгр-нством, установлює, що особи, які мали своє звичайне місце проживання на терит., що підпадає під правонаступництво, вва-

жаються такими, що набули гр-нство д-ви правонаступниці з моменту такого правонаступництва. У ньому регулюються коліз. питання набуття та припинення гр-нства, які можуть виникнути у зв'язку з правонаступництвом д-в. Цей проект не набув юрид. сили. резол. ГА ООН № 63/188 від 11.12.2008 перенесла розгляд питання про форму, в якій можна було б подати проекти цих статей, на 66-ту сесію Асамблеї. У прийнятій на цій сесії резол. ГА ООН № 66/92 від 09.12.2011 було рекомендовано д-вам на регіон. та субрегіон. рівнях розглянути питання про розроблення правових документів, які регулювали б питання гр-нства фіз. осіб у зв'язку з правонаступництвом д-в, і ухвалено, що ГА ООН повернеться до розгляду цього питання на прохання будь-якої д-ви. Питання А. були порушені Комісією міжнар. права ООН у проекті статей з дипл. захисту, поданому на розгляд ГА ООН в 2006. Зокрема, в цьому документі передбачається, що д-ва може надавати дипл. захист А., якщо вони на дату заподіяння шкоди і на дату офіц. пред'явлення вимоги законно і звичайно проживали в цій країні (ст. 8). ГА ООН 06.12.2010 прийняла резол. 65/27, в якій ухвалила внести до попереднього порядку денного своєї 68-ї сесії пункт «Дипломатичний захист». Прийнята в ході цієї сесії резол. ГА ООН № 68/113 від 16.12.2013 постановила продовжити вивчення питання розроблення конвенції про дипл. захист чи вжиття ін. заходів на основі згаданого проекту статей.

Заходи щодо скорочення А. вживаються д-вами і на двостор. рівні шляхом укладання угод про спрощений порядок зміни гр-нства і запобігання випадкам безгр-нства та подвійного гр-нства. Україна уклала такі угоди, наприклад, з Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном. На внутрішньоправовому рівні д-ви також вживають заходів щодо скорочення А.: запровадження реєстрації народження дітей; установл. спрощеного порядку набуття гр-нства для окр. категорій осіб (А. та біженців, які тривалий час проживають на терит. д-ви, дітей, народжених на терит. д-ви, батьки яких є іноземцями чи А., усиновлених дітей, які є іноземцями); визнання новоствореними д-вами всіх осіб, що проживають на їхній терит., гр-нами; до-

пущення виходу з гр-нства однієї д-ви тільки за умови набуття особою гр-нства ін. д-ви. Д-ви, як правило, надають А., як і ін. іноз. гр-нам, такий самий обсяг прав і обов'язків, що й власним гр-нам (за винятком окр. випадків, передбачених законом), іноді надають право на дипл. захист А., які постійно проживають на їхній терит.

В Україні, відповідно до ст. 26 Конституції, А. загалом користуються такими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і гр-ни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнар. договорами України. Така сама норма закріплена Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» 2011. Цим законом встановлюються також юрид. підстави перебування А. на терит. України, їх в'їзду на терит. України та виїзду (в т. ч. в порядку примусового повернення або примусового видворення). Закон України «Про громадянство України» 2001 імплементував принципи, передбачені Конвенцією 1997, і в разі наявності колізій гр-нства дітей і батьків (усиновителів та опікунів) визнає гр-нами України дітей.

Літ.: *Учебный курс международного права* / Под ред. Ф.И. Кожевникова. М., 1964; *Міжнародне право: Основні галузі: Підруч.* / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2004; *Международное гуманитарное право: Учеб.* / Под ред. А.Я. Капустина. М., 2009.

Ю.С. Шемшученко, І.М. Проценко

АПЕЛЯЦІЙНИЙ ТРИБУНАЛ ООН (АТ ООН) — апел. суд. орган, ств. у 2009 ГА ООН для розгляду апеляцій на рішення, винесені *Трибуналом зі спорів ООН*; розглядає і вирішує справи за апеляціями на рішення Пост. комітету, що діє від ім. правління Об'єднаного пенс. фонду персоналу ООН і тих установ та органів, які визнали юрисдикцію АТ ООН (ІКАО, ІМО, МС ООН, *Міжнародний орган з морського дна* та ін.).

АТ ООН діє на основі Статуту АТ ООН, затвердженого резол. ГА ООН А/RES/63/253, та Регламенту, затвердженого резол. ГА ООН А/RES/64/119. Для роз'яснення процедури звернення він прийняв також Практ. дирек-

тиви. Трибунал складається з 7 суддів, призначених ГА ООН на 7-річний термін, які розглядають апеляції в колегіях у складі 3 членів. Їхні рішення є остаточними та обов'язковими для сторін. У межах апел. провадження АТ ООН може переглядати рішення Трибуналу зі спорів ООН лише з обмеженого кола підстав: якщо останній вийшов за межі своєї юрисдикції чи компетенції, допустив помилку з питання права, процес. помилку та помилку з питання факту.

Апеляції подаються так: рішення, винесене Трибуналом зі спорів ООН або Пост. комітетом, може бути оскаржене будь-якою стороною; адм. рішення, прийняте керівником спеціаліз. установи або органу, що визнають юрисдикцію АТ ООН, може бути оскаржене нинішнім або кол. співробітником цієї установи чи органу.

АТ ООН має секретаріат, який перебуває у Нью-Йорку і забезпечує тех. і адм. підтримку суддям під час розгляду справ, у т. ч. щодо забезпечення дотримання сторонами положень Регламенту АТ ООН. Залежно від робочого навантаження АТ ООН проводить сесії в Нью-Йорку, Женеві, Найробі. За період 2010—13 АТ ООН було винесено понад 400 рішень.

О.І. Мельничук

АПОСТИЛЬ (франц. *apostille* — позначка на полях, примітка, рекомендац. приписка, постскрипtum) — спец. штамп, який проставляють для підтвердження справжності підписів і печаток на офіц. документах, призначених для пред'явлення в закорд. держ. установах.

Процедуру проставлення А. запроваджено Конвенцією, що скасовує вимогу легалізації іноз. офіц. документів, 1961, прийнятою в межах *Гаазької конференції з міжнародного приватного права* (далі — Гаазька конф.). На 2014 має 106 д-в-учасниць. Для України Конвенція набула чинності 22.12.2003.

Метою Конвенції є спрощення процедури посвідчення офіц. документів для пред'явлення їх за кордоном. На терит. д-в — учас-

ниць Конвенції процедура проставлення А. замінює складну і тривалу *консульську легалізацію* офіц. документів. Водночас вона дає змогу учасникам самотійно чи шляхом укладання угод ще більше спрощувати процедуру проставлення А. або взагалі звільняти документи від легалізації (ст. 3). Україна неодноразово використовувала таку можливість, зокрема в Договорі між Україною та Респ. Болгарією про правову допомогу в цив. справах від 21.05.2004, в якому передбачено, що документи, які на терит. однієї договір. сторони складено або засвідчено органом чи спец. уповноваженою на це особою в межах їхньої компетенції і в установленій формі та засвідчено офіц. печаткою, приймаються на терит. ін. договір. сторони без будь-якого спец. засвідчення.

Згідно з Конвенцією, А. проставляють на таких офіц. документах: документах, що виходять від суд. органів чи посад. осіб (у т. ч. документах, складених органами прокуратури, секретарем суду або суд. виконавцем); адм. документах; нотаріальних актах; офіц. свідоцтвах, виконаних на документах, підписаних приват. особами, таких як офіц. свідоцтва про реєстрацію документа або факту, що існував на певну дату, та офіц. і нотар. засвідчення підписів. На документах, складених дипл. або конс. агентами (див. *Агент дипломатичний*), а також на адм. документах, що прямо стосуються комерц. або митних операцій, А. не проставляють (ст. 1). Крім того, в Україні А. також не проставляють на: оригіналах, копіях і фотокопіях паспортних документів, військ. квитків, труд. книжок, дозволів на носіння зброї, свідоцтв про реєстрацію трансп. засобів (тех. паспортів), посвідчень особи, нормат.-правових актів, роз'яснень і правових висновків щодо їх застосув., документів, що мають характер листування, а також оригіналах офіц. документів, виданих держ. установами кол. союз. респ. у складі СРСР.

А. є штампом, що має форму квадрата, розмір якого не може бути меншим ніж 9 × 9 см (в Україні розмір А. становить 10 × 10 см). У його межах міститься інформація про країну, на терит. якої проставлено А., дані про справжність підпису і печатки, розміщених на документі, що по-

свідчується, а також інформація про орган та особу, яка посвідчує документ, дата проставлення А. та його номер. Він може заповнюватися або однією з офіц. мов Гаазької конф. (англ. чи франц.), або офіц. мовою органу, що його видає. Типові пункти А. можна додатково викладати й ін. мовою. Однак заголовок «Apostille» (Convention de la Haye du 5 octobre 1961) обов'язково має бути написаний франц. мовою. В Україні А. (крім заголовка) заповнюється винятково укр. мовою. Гаазька конф. схвально ставиться до практики використання органами, що проставляють А., електрон. підписів чи підписів, зроблених не вручну.

А. можна проставляти як безпосередньо на документі (на вільному від тексту місці чи на зворотному боці), так і на окр. аркуші, який потім скріплюють з документом у спец. спосіб за допомогою клею, наліпок, кріпильних кілець, скріпок тощо. В Україні в таких випадках аркуш з А. прикріплюють до документа, прошиваючи їх ниткою (стрічкою) білого або червоного кольору в спосіб, що унеможлиблює їх роз'єднання без пошкодження аркуша з А., й посвідчують підписом і печаткою посад. особи компетентного органу. Кількість скріплених аркушів підтверджується підписом посад. особи, яка проставляє А.

Сам А. може бути проставлений за допомогою гумового штампа, клею, різнокольор. стрічок, сургучних печаток, рельєфних печаток, стикерів тощо. Деякі д-ви (напр., Італія, Іспанія) вимагають проставлення подвійного А., тобто 2 штампів, один з яких посвідчуватиме офіц. документ, а ін. — переклад документа мовою д-ви, в якій його пред'являтимуть. Гаазька конф. закликає д-ви до поступового практикування впровадження електрон. А. на електрон. документах. За останні роки у практиці низки д-в (напр., Іспанії) з'явилися випадки проставлення таких А. Колумбія стала 1-ю д-вою, що погодилася приймати електрон. А.

В Україні повноваження на проставлення А. надано 4 органам: МОН, МЮ, МЗС України та Державній реєстраційній службі. Компетенцію щодо апостилізації різних видів офіц. документів розподілено між цими органами, так: МОН проставляє А. на офіц. документах, виданих навч. за-

кладами, держ. органами, підприємствами, установами, орг-ціями, що стосуються галузі освіти і науки; МЮ — на документах, які видають органи юстиції та суди, а також на документах, оформлених нотаріусами України; МЗС — на всіх ін. офіц. документах, зокрема: на довідках, виданих архів. установами України; довідках про стан здоров'я, довідках, виданих органами МВС України. Під час виконання цієї форм. процедури зазначені органи керуються Правилами проставлення апостилю на офіц. документах, призначених для використання на терит. ін. д-в, затвердженими Наказом МЗС, МОН, МЮ України від 05.12.2003. Так, А. проставляють на вимогу особи, яка підписала документ, або будь-якого пред'явника документа. Ця процедура має бути завершена впродовж 5 робочих днів, однак цей термін може бути продовжено до 20 робочих днів. За надання такої послуги справляється плата, розмір якої затверджено наказами зазначених мін-в. У проставленні А. може бути відмовлено в таких випадках: якщо документ призначається для використання в країні, яка не приєдналася до Конвенції або є учасницею Конвенції, але висловила заперечення проти приєднання України; текст документа не можна прочитати внаслідок пошкодження; документ написано чи підписано олівцем або отримано через засоби факсимільного зв'язку; у документі є незастережені виправлення або дописки; до повноважень компетентного органу не належить проставлення А. на цьому документі; компетентному органу не вдалося отримати зразки підписів, відбитків печаток та/або штампів, розміщених на документі (див. також *Гаазької конвенції з міжнародного приватного права*).

Літ.: *Медведев И.Г.* Международное частное право и нотариальная деятельность. М., 2005.

І.М. Проценко

АПОСТОЛЬСЬКА НУНЦІАТУРА — дипломатичне представництво Святого Престолу 1-го класу, очолюване апостольським нунцієм, який має духовний сан архієпис-

копа і прирівнюється до класу послів та акредитується при главі д-ви відп. країни перебування (див. *Акредитування*).

Згідно з рішенням Віден. конгресу 1815, папського нунція було визнано *дуаеном дипломатичного корпусу* незалежно від терміну перебування на своїй посаді. Це положення було також підтвержене ст. 16 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* щодо тих країн, де така практика узвичаєна і не викликає заперечень. Термін «нунцій» (від лат. *nuntius* — вісник) уперше виник у 2-й пол. 11 ст. під час понтифікату Папи Григорія VII (1073—85), проте оргція нунціатур — пост. дипл. представництв Св. Престолу, які очолюють нунції, належить до кінця 15 — 1-ї пол. 16 ст. Нунціатури було засновано в Іспанії (1492), Венеції (1500), Франції (1514) і Португалії (1514).

У широкому сенсі до апостольських нунціів, як і до керівників усіх ін. закорд. місій Св. Престолу дипл. і недипл. характеру, застосовують термін «легати». Суч. статус, функції та обов'язки легатів визначаються *motu proprio* Папи Павла VI (1963—78) *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* від 24.06.1969, апостольською конституцією *Pastor Bonus* Папи Іоанна Павла II (1978—2005) від 29.06.1988 і канонами 363—367 Кодексу канонічного права 1983. У його каноні 363 йдеться, що «легатам Римського Понтифіка доручається обов'язок на постійній основі представляти Римського Понтифіка при окремих церквах, а також у державах і при публічній владі, до яких вони були направлені». Отже, функції апостольського нунція поділяються на 2 групи: церк. (місія *ad intra*), тобто зв'язок Папи з катол. місцевими церквами та некатол. церквами, і дипл. (місія *ad extra*) — контакти Папи з д-вами. Важливішою є 1-ша група функцій, оскільки вищезазначені документи говорять про міждерж. відносини Апостольського Престолу в контексті церк. відносин.

Канон 364 Кодексу канонічного права визначає церк. функції папського представника, а канон 365 — дипл. Гол. церк. функція апостольського нунція полягає в тому, «аби узи єдності, що пов'язують Апостоль-

ський Престол і окремі церкви, постійно зміцнювались і ставали дедалі більш дієвими». З метою реалізації цієї функції папський нунцій зобов'язаний: 1) повідомляти Апостольському Престолу про умови, в яких перебувають окр. церкви, і про все те, що стосується життя церкви та блага душ; 2) ділом і порадою сприяти єпископам, залишаючи у недоторканності здійснення ними своєї законної влади; 3) підтримувати тісні зв'язки з Конф. єпископів і надавати їй різнобічну допомогу; 4) передавати або пропонувати Апостольському Престолу імена кандидатів на сан єпископа, а також проводити збір інформації щодо цих претендентів відповідно до норм, установлених Апостольським Престолом; 5) намагатися підтримувати все, що стосується миру, прогресу та міжнар. співробітництва; 6) разом з єпископами робити свій внесок у те, щоб катол. церква підтримувала належні відносини з ін. церквами або церк. громадами, а також з нехрист. релігіями; 7) взаємодіючи з єпископами, відстоювати перед керівниками д-ви те, що стосується місії церкви та Апостольського Престолу; 8) крім того, здійснювати повноваження та виконувати ін. доручення, що ввіряються йому Апостольським Престолом.

З метою реалізації дипл. функцій апостольський нунцій зобов'язаний: 1) розвивати й підтримувати зв'язки між Апостольським Престолом і владою відп. д-ви; 2) розглядати питання, що стосуються відносин між церквою і д-вою, особл. увагу звертаючи при цьому на укладення *конкордатів* та ін. подібних угод, а також їх виконання; 3) вступаючи у зносини з держ. органами влади, якщо цього вимагають обставини, папський легат має брати до уваги думку і пораду єпископів у царині церк. юрисдикції та повідомляти їм про стан справ.

Порівнюючи функції А. н. з функціями світського дипл. представництва в цілому, які закріплені у ст. 3 Віден. конвенції про дипл. зносини 1961, не можна не помітити, що вони мають низку особливостей. Передусім це пов'язано з тим, що Св. Престол переслідує духовні цілі, які мають глобальний характер. Папський представник вступає не від ім. Держави-Міста *Ватикан*, а від ім. Св. Престолу, що підкреслює насам-

перед духовний вимір відносин. Крім того, апостольський нунцій захищає в країні перебування інтереси не лише Св. Престолу та підданих Ватикану, а кожного вірного католи. церкви. Такі інтереси спрямовані на забезпечення норм. функціонування католи. церкви, що охоплює вільне відправлення реліг. культу та розповсюдження Євангелія.

Апостольські нунціатури є гол. і найбільшим за чисельністю видом закорд. місії Св. Престолу. Через них Св. Престол підтримує зв'язки з іноз. д-вами та отримує інформацію про становище в країні перебування. Оскільки Св. Престол має й ін., численніші, джерела інформації, його дипл. місії невеликі й складаються переважно з 2—3 осіб: глава місії — апостольський нунцій, радник (1-го та 2-го класу) чи секретар (1-го та 2-го класу) і аташе, іноді аудитор. Водночас як адм.-тех. і обслуговий персонал широко залучаються представники місцевого населення католи. віросповідання з числа мирян і духовних осіб.

А. н. відрізняються від дипл. представництв світських д-в також тим, що у їхньому складі відсутні апарат *військового аташе*, торг.-екон., конс. підрозділи тощо, які є характерними для структури дипл. місії д-в. З ін. боку, нунціатури цікавляться правами людини, екуменічним діалогом, моральними наслідками тих чи ін. процесів, що відбуваються у країні перебування, тощо. Однак докорінні відмінності між апаратом папської дипломатії та дипл. апаратом будь-якої світської д-ви простежуються у 2 осн. пунктах — цілях і засобах, що є у розпорядженні папських представників. Апостольський нунцій зобов'язаний сприяти не лише дипл. і політ. інтересам Св. Престолу як такого, а також і духовним інтересам католи. церкви в цілому як реліг. ін-ту, і тому його місія набуває двоякого характеру. Завдяки цьому папський представник має у своєму розпорядженні не лише звичайний дипл. апарат, як будь-який дипл. представник світської д-ви, а також великий реліг. апарат католи. церкви як усередині країни, в якій він акредитований, так і за її межами.

Отже, апостольський нунцій має у своєму розпорядженні все духовенство відп. країни, починаючи від кардиналів, архи-

єпископів і єпископів і закінчуючи священником певної парафії. Крім того, католи. орг-ції соц., культ. чи політ. характеру, очолювані політ. партіями, також підпорядковуються його інструкціям. У результаті цього на уряд країни перебування нунцій має такий потужний вплив реліг.-політ. характеру, який, як правило, не можуть мати і чинити послі світських д-в.

Першочергова увага дипл. представництв Св. Престолу в різних країнах приділяється статусу католи. церкви, тобто внутр. відносинам, соц. діяльності, а також, що важливо, становищу церкви у нормат.-правовому регулюванні відп. д-ви, і передусім з погляду забезпечення реліг. свободи. У цьому зв'язку гол. метою, до якої прагнуть апостольські нунції, є укладення конкордату між Св. Престолом і д-вою їх перебування, на підставі якого д-ва надає особл. привілеї католи. церкві і визнає її становище та права всередині д-ви, тоді як церква зобов'язується зазвичай надавати підтримку уряду і не втручатися в політ. справи.

Дуалізм у діяльності нунція, який водночас є дипломатом і священнослужителем, останнім часом з юрид. погляду зазнає критики. Річ у тім, що через свій дипл. статус нунції мають утримуватися від втручання у внутр. справи країни перебування, однак у зв'язку зі своїм духовним саном вони не можуть не перейматися турботами місцевої реліг. громади і не передавати місцевим єпископам інструкції, що надходять з Ватикану. Позадипл. діяльність, обов'язкова з погляду канонічного права, інколи викликає підозру і навіть ворожість з боку деяких урядів. Навіть у 50-ті рр. 20 ст. питання про втручання Св. Престолу у внутр. справи Франції обговорювалося парламентаріями. Іноді така діяльність нунція призводила до оголошення його *persona non grata*, як це сталося свого часу у В'єтнамі та Камбоджі. Сьогодні Св. Престол вважає, що публ. виступи на політ. тему є компетенцією місцевих єпископів. Інтереси релігії, які покликані захищати та відстоювати нунції, не мають вступати у суперечність з політ. та соц. інтересами країни перебування.

У церк. праві апостольський нунцій як титулярний архієпископ володіє привілеєм богослужіння в катол. храмах на всій терит. країни акредитації. При цьому він користується першістю серед архієпископів та єпископів, але посідає нижче становище, ніж кардинали та патріархи схід. церков, які перебувають у канонічній єдності з Папою Римським.

Приміщення А. н. користується всіма дипломатичними привілеями та імунітетами, передбаченими Віден. конвенцією про дипл. зносини 1961. Крім того, резиденція А. н. має спец. статус у канонічному праві, оскільки вилучена з-під влади місцевого катол. ординарія (ієрарха). Однак влада останнього поширюється на будівлю резиденції апостольського нунція в питаннях, що стосуються укладання шлюбів.

Літ.: Bertagna V. La Segreteria di Stato // La Curia Romana nella Costituzione Apostolica «Pastor Bonus». Città del Vaticano, 1990; *Дипломатия иностранных государств*: Учеб. пособие / Под ред. Т.В. Зоновой. М., 2004; *Зонова Т.В.* Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. М., 2003; *Отрош М.І.* Система органів зовнішніх зносин Святого Престолу // Часопис Київ. ун-ту права, 2009, № 2; *Отрош М.І.* Активне і пасивне право посольства Святого Престолу // *Держава і право*: Зб. наук. праць, вип. 44. К., 2009; *Отрош М.І.* Правові особливості дипломатичних відносин Святого Престолу з державами, зокрема з Україною // Там само, вип. 45. К., 2009; *Юркович И.* Святой Престол и международное сообщество // *Theologia*, 1994, № 3.

М.І. Отрош

АРАБСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ 1994 — див. *Міжарабська система захисту прав людини*.

АРБІТРАЖ МІЖНАРОДНИЙ — один із засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів (див. *Мирні засоби розв'язання міжнародних спорів*), що полягає в обранні сторонами спору за їх взаємною згодою третьої сторони (одноособового арбітра чи кількох арбітрів), яка виносить обов'язкове для цих сторін рішення. Сторонами спору можуть бути д-ви та міжнар. орг-ції. Звернення до третейського суду зобов'язує сторони спору добросовісно виконати третейське рішення.

А. м. відомий у Європі ще з часів Середньовіччя, де він виступав як один з осн. засобів розв'язання міжнар. спорів. Значне поширення арбітражу в той період було зумовлене особливостями соц.-політ. структури феодалізму, коли неможливо було чітко розмежувати приват. та публ. правовідносини й відповідно чітко ідентифікувати момент, з якого спір між 2 феодалами переходив з однієї сфери правового регулювання в ін. Суб'єктами спорів були феодал. правителі, у т. ч. духовні особи, Папа Римський, лицарські ордени та міста-д-ви. Арбітрами найчастіше виступали Папа Римський або імператор *Священної Римської імперії*, королі, князі, єпископи та ін. особи, що мали дворянське звання, або високі духовні особи. Часто арбітр. розгляд мав колегіальний характер. Середньовічна міжнар.-правова практика знала і спроби створення арбітражів на пост. основі.

Найбільшого поширення А. м. набув у 18—19 ст. Починаючи з Договору Джемс-Тонсона 1794 (Договір про дружбу, торгівлю і мореплавство між США та Великою Британією), упродовж усього 19 ст. між д-вами укладаються численні угоди про арбітраж з різних питань. Велике значення для розвитку ін-ту третейського розв'язання міжнар. спорів мав арбітраж, ств. відповідно до Вашингтон. договору 1871 для розгляду справи між США та Великою Британією з приводу крейсера «Алабама». Цей крейсер, побудований в Англії, використовували під час громадян. війни між Північчю та Півднем США на боці півд. штатів як капер, користуючись при цьому англ. базами, незважаючи на проголошений Англією *нейтралітет* і *протест* з боку півн. штатів. Створений на основі угоди між США та Великою Британією арбітр. суд зобов'язав Англію сплатити 15,5 млн дол. за збитки, завдані нею США внаслідок порушення свого нейтралітету, і англ. уряд виконав це рішення (див. *Алабама 1872*).

У сучас. міжнар. праві осн. універс. міжнар.-правовими актами, в яких містяться норми, що визначають порядок орг-ції, компетенцію та процедуру арбітражу, є Гаазькі конвенції про мирн. вирішення міжнар. спорів 1899 та 1907 (109 д-в є учасниками однієї або обох конвенцій) (див. *Гаазьке право* та *Закони і звичай війни*) та Заг.

акт про мирне розв'язання міжнар. спорів 1928 (переглянутий 1949). Останній документ не відіграє важливої ролі, оскільки в ньому беруть участь лише 8 д-в. Застосув. А. м. як одного з можливих засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів передбачено у ст. 33 *Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970, Заключному акті Народи з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, ст. 21 Статуту *Організації американських держав*, ст. 5 Пакту *Ліги арабських держав* тощо. Серед регіон. міжнар. договорів, присв. А. м., можна згадати Амер. договір про мирне розв'язання спорів (Боготинський пакт) 1948, *Європейську конвенцію про мирне врегулювання спорів 1957, Конвенцію з примирення та арбітражу в рамках НБСЕ 1992*. У 1958 на 10-й сесії *Комісії міжнародного права ООН* було прийнято «Зразкові правила арбітр. процесу», схвалені резол. ГА ООН 14.11.1958. Цей документ має рекомендац. характер.

А. м. може створюватися для розв'язання конкр. міжнар. спору (арбітраж *ad hoc*) або передбачатися дво- чи багатостороннім міжнародним договором для розв'язання спорів, які в майбутньому можуть виникнути в разі його застосув. У 1-му випадку укладають угоду про застосув. арбітр. процедури, яка може називатися *компромісом*, третейським записом або спец. угодою. У компромісі, як правило, визначаються: предмет спору, умови, порядок і термін призначення арбітрів та їхні повноваження, порядок і правові основи прийняття рішень, мова роботи арбітражу та місце його засідання, розподіл витрат на процес між сторонами тощо. У 2-му випадку укладають угоду про передання арбітр. суду спорів, які можуть виникнути між сторонами в майбутньому, або домовленість про арбітр. процедуру вирішення міжнар. спорів вносять до тексту міжнар. договору (напр., ст. XIV Статуту ЮНЕСКО містить положення, згідно з яким «усі питання та спори, що стосуються тлумачення цього Статуту, передаються на розв'язання або *Міжнародному Суду ООН*, або третейському суду залежно від рішення, прийнятого Генеральною Конференцією згідно з її Правилами процедури»). Незалежно від виду арбітр. угоди, третейський розгляд складається, як правило, з 2 частин — письм. та усної. Слухан-

АРБІТРАЖНА КОМІСІЯ ЄС ЩОДО КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

ня відбуваються за зачиненими дверима. Весь час, упродовж якого спір є предметом арбітр. процедури, сторони зобов'язані утримуватися від дій, які можуть негативно вплинути на розгляд спору. Рішення виносяться більшістю голосів і має бути мотивованим. Члени арбітр. суду не можуть утримуватися від голосування. Рішення А. м. є остаточним і обов'язковим для сторін спору. За останніми залишається право звернутися з проханням про перегляд рішення, однак лише на підставі виявлення обставини, яка за своєю природою могла б бути вирішальним чинником, якщо під час вирішення справи вона не була відома ні суду, ні стороні, що просить про перегляд.

Особл. видом А. м. є створена відповідно до положень Гаазьких конвенцій про мирн. вирішення міжнар. спорів 1899 та 1907 *Постійна палата третейського суду*. Спец. органом, який здійснює арбітр. врегулювання інвестиц. спорів, сторонами яких з одного боку є д-ва, а з другого — фіз. чи юрид. особа ін. д-ви, є створений відповідно до Вашингтон. конвенції 1965 (Конвенція про порядок вирішення інвестиц. спорів між д-вами та іноз. особами) *Міжнародний центр з врегулювання інвестиційних спорів*.

Літ.: Михайловський М.К. Міжнародний арбітраж. К., 1963; Пушмин Э.А. Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы). М., 1974; Динь Н.К., Дайе П., Пелле А. Международное публичное право, т. 2. К., 2000; Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002; Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; N.Y., 2000.

К.О. Савчук

АРБІТРАЖНА КОМІСІЯ ЄС ЩОДО КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

— орган *Європейського Союзу*, метою якого є подолання міжнар.-правових наслідків, пов'язаних з розпадом СФРЮ; відома також за іменем її голови як А. к. Бадінтера.

Комісія була створена Радою Міністрів ЄС 27.09.1991 і складалася з голів констит. судів Бельгії, Німеччини, Іспанії, Італії та Франції на чолі з головою Констит. суду

АРБІТРАЖНА КОМПІСІЯ ЄС ЩОДО КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

останньої Р. Бадінтером. У період 1991—93 вона прийняла 15 висновків правового характеру, найважливішими з яких є рішення № 1 (розпад СФРЮ), № 2 (самовизначення і відокремлення), № 3 (кордони), № 9 (врегулювання питань правонаступництва) та № 10 (правонаступництво Сербії та Чорногорії). Рішення № 4, № 5, № 6 та № 7 визначили умови для міжнар. визнання респ. СФРЮ — Боснії і Герцеговини, Хорватії, Македонії та Словенії (див. *Визнання міжнародно-правове*).

Наприкінці 1991 міністр закорд. справ СФРЮ В. Йованович запропонував А. к. дати свій висновок щодо таких питань: хто з погляду міжнар. права має право на самовизначення — нації (народи) чи суб'єкти федерації (респ.); чи є право на самовизначення суб'єкт. колект. правом народу, чи це є правом територій; чи є з позицій *Статуту ООН* та *норм міжнародного права* відокремлення допустимим правовим актом; чи існують згідно з міжнар. правом розмежувальні лінії кордонів між констит. частинами федерат. держави (провінціями, кантонами, ентитетами, респ.). Пізніше 2 останні питання було уточнено, а саме: чи мають право на самовизначення серби Хорватії, Боснії і Герцеговини як констит. народ Югославії та чи можуть згідно з міжнар. правом вважатися кордонами внутр. лінії розмежування між Хорватією і Сербією та між Сербією і Боснією-Герцеговиною.

Згідно з висновком А. к. № 1 від 07.12.1991, «існування чи неіснування держави є питанням фактичного стану, тоді як наслідки визнання іншими державами мають винятково декларативний характер». При цьому зазначалося, що тип федерат. д-ви та її констит. положення є важливими факт. обставинами, що визначають, яким чином федерат. органи представляють усю д-ву і, отже, яким чином вона функціонує. Склад і діяльність федерат. органів СФРЮ (президія, уряд, парламент, констит. суд) більше не відповідають критеріям участі та представництва, властивим федерат. д-ві, оскільки Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина звернулися до між-

нар. співтовариства з вимогою визнати незалежність кожної. На підставі цього А. к. постановила, що «Соціалістична Федеративна Республіка Югославія перебуває у стадії розпаду і республіки зобов'язані вирішити питання про правонаступництво держави на основі принципів міжнародного права, особливо стосовно поваги до прав людини, прав народів і національних меншин...».

У висновку № 2 від 11.01.1992, присв. праву народів Югославії на самовизначення та відокремлення в особі відп. респ., зазначається: «Право на самовизначення не може включати зміну наявних кордонів на момент набуття незалежності, за винятком випадків, коли зацікавлені сторони не домовляться іншим чином. Там, де в межах держави існують одна чи більше груп, які утворюють етнічні, релігійні чи мовні спільноти, вони мають право на власну ідентичність згідно з міжнародним правом. Виходячи з того, що право на самовизначення сприяє захисту прав людини, сербському населенню в Боснії-Герцеговині та Хорватії, яке має право на визначення своєї ідентичності відповідно до міжнародного права, мають бути надані всі права, передбачені для меншин згідно з міжнародними конвенціями, як і державні та міжнародні гарантії».

У висновку № 3 від 11.01.1992, що стосується кордонів між Хорватією, Сербією, Боснією і Герцеговиною, А. к. дотримувалась принципу *uti possidetis juris* (збереження існуючого стану речей), який наголошує, що всі зовн. кордони перебувають під захистом *Заключного акта Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* згідно з принципами Статуту ООН, і на цій підставі кордони між Хорватією, Сербією, Боснією і Герцеговиною, так само як кордони між сусідніми з ними д-вами, не можуть бути змінені, окрім як шляхом укладання договору. Відповідно, кордони цих респ. стають держ. кордонами, якщо не буде досягнуто ін. домовленості. Водночас особливо зазначено, що, згідно з міжнар. правом, зміна існуючих держ. кордонів у результаті застосув. сили не має жодної законної підстави.

У висновку № 9 від 04.07.1992 щодо правонаступництва СФРЮ А. к. висловила

АРБІТРАЖНЕ РІШЕННЯ,
ВИНЕСЕНЕ КОРОЛЕМ ІСПАНІЇ У 1906

погляд, що це питання має вирішуватися на основі Віден. конвенцій про правонаступництво д-в 1978 і 1983 і що СРЮ не може вважатися єдиною д-вою- правонаступницею СФРЮ на тій підставі, що всі 5 нових д-в, які утворилися на її терит., є рівноправними правонаступницями і зовн. борги та майно СФРЮ за кордоном мають бути розподілені між респ. У висновку № 10 від 04.07.1992 А. к. встановила, що членство СФРЮ у міжнар. орг-ціях має бути припинено, а Союзна Респ. Сербія і Чорногорія є новою д-вою, до якої застосовуються такі самі критерії визнання, як і до ін. респ. кол. СФРЮ.

Висновки А. к. ЄС щодо кол. Ю. є важливим тлумаченням відп. норм і принципів міжнар. права щодо права націй на самовизначення, визначення держ. кордонів, захисту прав нац. меншин. Водночас ці висновки зазнали критики внаслідок їх формалізованої обмеженості та факт. ігнорування особливостей політ.-правової ситуації в СФРЮ і причин, що викликали громадян. війну в Хорватії, Боснії і Герцеговині.

Літ.: *Triftimovska S.* Former Yugoslavia through Documents: From Its Dissolution to the Peace Settlement. The Hague, 1999; *Hayden R.* Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts // Univ. of Michigan Press, 2002; *Radan P.* Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission // Melbourne Univ. Law Review, 2000, N 3.

В.І. Безрученко

АРБІТРАЖНЕ РІШЕННЯ, ВИНЕСЕНЕ КОРОЛЕМ ІСПАНІЇ У 1906 — справа МС ООН (рішення від 18.11.1960, Case concerning the arbitral award made by the King of Spain on 23 December 1906 (*Honduras v. Nicaragua*)) щодо визначення статусу (чинності та обов'язковості) арбітр. рішення, винесеного у 1906 королем Іспанії Альфонсом XIII стосовно демаркації кордону між Гондурасом і Нікарагуа.

У 1894 Нікарагуа та Гондурас уклали т. з. Угоду Гомеза—Бонільї (далі — Угода 1894), в якій визначалися умови та процедура демаркації кордону між ними: передбачалося створення спільної комісії задля проведення демаркації кордону, а в разі неможливості виконати це завдання сторони мали право звернутися до арбітр. комісії

ad hoc, щоб розв'язати спірні питання. Якщо ж остання не буде сформована згідно із «загальною» процедурою (зі складу представників дипл. корпусу), сторони матимуть право передати спір на розгляд представника уряду Іспанії. У 1904 король Іспанії погодився виступити одноособовим арбітром у цій справі, а 23.12.1906 виніс щодо неї рішення. Проте, починаючи з 1911, офіц. особи Нікарагуа почали досить гостро і наполегливо піддавати критиці рішення короля, вважаючи його неприйнятним. На практиці це рішення так і не було виконано. У 1958 Гондурас звернувся до МС ООН з проханням визнати відмову Нікарагуа від виконання рішення порушенням нею міжнар.-правових зобов'язань. Він стверджував, що існує презумпція зобов'язальності цього рішення внаслідок того, що воно було прийнято належним чином і сторонам було надано можливість викласти свої аргументи. Нікарагуа, у свою чергу, вважала винесене королем Іспанії рішення упередженим і несправедливим і звернулася до МС ООН з проханням визнати його таким, що не має обов'язкового характеру внаслідок неможливості його виконання. Оспорюючи перед Судом винесене королем Іспанії арбітр. рішення, Нікарагуа на підтримку своєї позиції висунула 2 групи аргументів: 1-ша стосувалася питань процес. характеру, що було безпосередньо пов'язано із залученням короля Іспанії як арбітра у справі, а 2-га — матер. змісту, що стосувалася винесеного ним арбітр. рішення. Стверджувалося, що: короля Іспанії було призначено арбітром з порушенням правил і процедур, установлених Угодою 1894; остання втратила чинність ще до того, як король погодився виступити як арбітр з цього спору; під час винесення рішення король вийшов за межі наданої йому юрисдикції; у самому рішенні було допущено низку істотних помилок, зокрема, король не надав належного та достатнього обґрунтування висновків щодо демаркації кордону між 2 країнами.

Стосовно 1-го аргументу Суд дійшов висновку, що всі вимоги щодо призначен-

**АРБІТРАЖНЕ РІШЕННЯ,
ВИНЕСЕНЕ КОРОЛЕМ ІСПАНІЇ У 1906**

ня короля Іспанії арбітром у справі, передбачені Угодою 1894, було виконано сторонами. А факт неможливості (попри здійснені спроби) сформувати колегіальний склад арбітражу з представників дипл. корпусу було констатовано обома сторонами, і лише після цього вони звернулися до уряду Іспанії з проханням про залучення короля як арбітра. При цьому Суд вказав, що президент Нікарагуа в телеграмі, адресованій королю Іспанії 07.10.1904, чітко висловився на користь його участі в цьому спорі. Він звернув також увагу на те, що впродовж усього розгляду справи Нікарагуа не висувала заперечень проти виконання ним функцій арбітра і не висловлювала жодних сумнівів щодо процедури призначення короля арбітром. Цим самим Нікарагуа позбавила себе можливості брати під сумнів нелегітимність або неправомірність призначення арбітром короля Іспанії. Суд також не визнав доведеним твердження Нікарагуа, що Угода 1894 вже припинила свою дію на момент, коли король Іспанії став арбітром з цієї справи. Нікарагуа вважала, що вона втратить чинність через 10 років після її підписання, тобто 07.10.1904, тоді як король Іспанії погодився виступити як арбітр лише 17.10. Суд виходив з того, що Гондурас і Нікарагуа звернулися до короля Іспанії з проханням вступити у справу як арбітр 02.10.1904. На думку Суду, сторони навряд чи здійснили б такий запит, якби вони насправді вважали, що Угода 1894 припинить дію вже через 5 днів. Тому вони не лише вважали сам запит цілком правомірним (здійсненим на підставі чинної Угоди), а й виходили з того, що всі наслідки запиту так само визнаватимуться ними правомірними. Згода короля Іспанії виступити арбітром у справі з набуттям ним статусу арбітра була здійснена для сторін правомірно, тобто на підставі чинної та обов'язкової для виконання Угоди 1894, приписи якої на той час жодна з них не брала під сумнів. Суд також зазначив, що згадана вище телеграма президента Нікарагуа є чітким свідченням того, що на 07.10.1904 Нікарагуа все ще вважала цю Угоду чинною.

У свою чергу, жоден з висловлених Нікарагуа аргументів щодо матер. втрат, завданих у результаті винесеного королем Іспанії рішення, також не було визнано Судом переконливим. Суд вказав на те, що вже 25.12.1906, тобто наст. дня після винесення рішення у справі, президент Нікарагуа надіслав президентові Гондурасу телеграму, в якій привітав його з винесеним рішенням і висловив сподівання на якнайшвидше його виконання. Пізніше упродовж кількох років президент Нікарагуа у своїх офіц. документах і виступах неодноразово наголошував на важливості самого факту вирішення спору «у прийнятний і цивілізований спосіб» та необхідності факт. виконання винесеного рішення. З огляду на це, Суд констатував, що Нікарагуа впродовж тривалого часу не лише вважала винесене королем Іспанії арбітр. рішення справедл. і прийнятним, а й наголошувала на необхідності його якнайшвидшого виконання, розглядаючи це рішення як «остаточне завершення» терит. спору з Гондурасом. Останні аргументи Нікарагуа були пов'язані з «істотними помилками», що нібито містилися у винесеному королем Іспанії рішенні разом з відсутністю «достатнього обґрунтування» щодо сформульованих у ньому висновків. Суд вказав, що арбітр у справі користується широкою свободою оцінювання доказової бази наданих йому сторонами документів та інтерпретації на їх підставі відп. факт. обставин справи. Нікарагуа не змогла навести й переконливих доказів щодо допущення королем Іспанії помилки, вимагаючи фактично проведення повторної оцінки всіх раніше наданих арбітру доказів. На думку Суду, всі аспекти справи, розглянуті королем Іспанії, мають логічний та послідовний характер, і кожен з них містить достатнє обґрунтування для пояснення зроблених у ньому висновків. Як наслідок, Суд визнав арбітр. рішення, винесене королем Іспанії у 1906, чинним та обов'язковим до виконання сторонами, відповідно зобов'язавши Нікарагуа здійснити для цього всі необхідні дії.

Отже, в цьому рішенні МС ООН підтвердив існування в міжнар. праві заг. норми, згідно з якою арбітр. рішення є обов'язковим для сторін, і ця зобов'язальність впливає з арбітр. угоди.

АРЕЧАГА Е. Х. ДЕ — див. *Ximenes de Arechaga*.

АРЕШТ СУДНА — будь-яке затримання або обмеження в пересуванні судна за розпорядженням компетентного суду д-ви, що діє на виконання відп. норм міжнар. морського права або забезпечення вимог особи, яка висуває морську вимогу в цив.-правовому порядку.

Так, А. с. і суд. розгляд у зв'язку з цим можуть вважатися необхідними для забезпечення дотримання прибережною д-вою власних законів для здійснення суверен. прав на експлуатацію живих ресурсів та керування ними у своїй *виключній економічній зоні* відповідно до ст. 73 *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — *Конвенція ООН 1982*). Згідно зі ст. 61–62 цієї *Конвенції*, гр-ни ін. д-в, які ведуть рибний промисел у виключній екон. зоні, мають дотримуватися законів прибережною д-ви, що стосуються охорони ресурсів зони. Арештоване судно та його екіпаж звільняються негайно після надання відп. застави або ін. забезпечення (ст. 292 *Конвенції ООН 1982*). При цьому покарання, що накладається прибережною д-вою за порушення законів і правил прибережного риболовства в цій зоні, не можуть включати тюремне ув'язнення або будь-яку ін. форму покарання. У Законі України про виключну (морську) екон. зону 1995 з метою забезпечення її суверен. прав у зазначеній зоні також передбачено вжиття необхідних заходів, у т. ч. огляд, інспекцію та А. с., яке порушує порядок і умови риболовства у виключній екон. зоні (ст. 9).

Особливо часто А. с. здійснюється у разі порушення законів прибережною д-ви щодо порядку риболовства у виключній екон. зоні. Напр., 22.03.2000, 25.12.2007 та 04.04.2008 було арештовано й оштрафовано судна Туреччини, які займалися незаконним промислом риби у виключній екон. зоні України. Поряд з юрисдикцією д-в, які розглядають подібні випадки в суд. порядку, існує практика *Міжнародного трибуналу з морського права* (МТМП), яка сто-

сується спорів щодо негайного звільнення арештованих суден у порядку ст. 292 *Конвенції ООН 1982*. Згідно з цією ст., у разі відмови прибережною д-ви у звільненні іноз. судна після надання адекватної застави д-ва прапора затриманого судна після закінчення 10 днів з моменту затримання судна має право звернутися до МТМП. Можна навести приклади таких справ, у яких визначаються принципові підходи Трибуналу до їх вирішення.

Так, у 1997 в порядку застосув. ст. 292 *Конвенції ООН 1982* країна Сент-Вінсент і Гренадини звернулася до МТМП із заявою про негайне звільнення танкера «Сайга» (Saiga) під прапором цієї д-ви, який оглянули й затримали гвінейські митники на тій підставі, що, перебуваючи у виключній екон. зоні Гвінеї, він заправив паливом 3 риболов. судна. Гвінея кваліфікувала діяльність «Сайги» як контрабанду. Трибунал зауважив: якщо розглядати заборону на постачання палива як таку, що належить до митного зак-ва, то найімовірніше це означатиме, що Гвінея від поч. діяла, порушуючи міжнар. право. У зв'язку з цим Трибунал віддав перевагу розгляду дій Гвінеї в межах ст. 73 *Конвенції ООН 1982*. У рішенні від 04.12.1997 він визнав заяву країни Сент-Вінсент і Гренадини прийнятною і постановив: Гвінея має негайно звільнити «Сайгу» та її екіпаж після надання застави, Суд також визначив суму застави.

У рішенні у справі «Камуко» (Camouco) від 07.02.2000 МТМП зауважив, що під час оцінювання характеру застави або ін. фін. гарантії слід враховувати низку чинників. До таких належать: серйозність установлених порушень; санкції, накладені згідно із законами д-ви, що затримує, або санкції, які може бути накладено відповідно до цих законів; вартість затриманого судна і вартість заарештованого вантажу; розмір застави, встановленої д-вою, що затримує, та її форма (п. 67). А в рішенні у справі «Монте Конфурко» (Monte Confurco) від 18.12.2000 МТМП додав, що цей перелік в жодному разі не слід розглядати як вичерпний. Трибунал також не має наміру вста-

новлювати суворі правила щодо відносно-го значення, яке може бути надано тому чи ін. з цих чинників (п. 76).

01.06.2007 япон. риболовне судно «Хошинмару» (Hoshinmaru) оглянули рос. представники і затримали за порушення зак-ва щодо риболовства у виключній екон. зоні. Судно мало дозвіл на вилов риби, однак під час його огляду під шаром кети було виявлено рідкіснішу і дорожчу нерку. 06.07.2007 на підставі ст. 292 Конвенції ООН 1982 Японія звернулася до МТМП із заявою про звільнення судна. МТМП виніс рішення 06.08.2007. 13.07.2007 Росія призначила заставу в розмірі 25 млн руб. (потім зменшивши цю суму до 22 млн руб.). Вона стверджувала, що заява Японії позбулася об'єкта 13.07.2007, коли було призначено заставу. У відповідь Японія вказала, що зазначена застава не відповідає вимогам ст. 292, оскільки її розмір не є адекватним. Трибунал визнав, що призначення застави не позбавило об'єкта заяву Японії і не змінило природу спору, хоча він і почав стосуватися адекватності застави. Росія стверджувала, що критерії визначення розміру застави в подібних справах уточнено під час засідань рос.-япон. комісії з риболовства і що Японія з ними погодилася. Японія заперечувала факт своєї згоди з можливістю врахування в розмір застави вартості судна. Трибунал вказав, що протокол або звіт змішаної комісії можуть бути джерелом прав та обов'язків сторін, однак визнав, що в цьому разі вони не свідчать про згоду Японії з критеріями визначення розміру застави, розробленими рос. стороною. Трибунал визнав, що застава у 22 млн руб. не є адекватною. Зокрема, він не схвалив розрахунок її розміру на основі максим. санкції, застосованої до власника та капітана, а також вартості судна. У зв'язку з цим Трибунал установив, що Росія порушила п. 2 ст. 73 Конвенції ООН 1982, і ухвалив, що вона має негайно звільнити «Хошинмару» разом з уловом, що перебував на борту, після надання застави, суму якої він визначив у 10 млн руб., а також дозволити капітану та екіпажу виїхати з країни. Визна-

чаючи розмір застави, Трибунал наголосив, що правопорушення, скоєне капітаном «Хошинмару», не має оцінюватися як незначне або тех. 16.08.2007 Росія одержала заставу, звільнивши судно й екіпаж того самого дня.

Ін. випадки А. с., передбачені нормами міжнар. права, стосуються боротьби з *работоргівлею, піратством*, несанкціонованим мовленням з відкритого моря відповідно до ст. 99, 100, 109 Конвенції ООН 1982 та заборони морського полювання на китиків, установлені в ст. III Тимчас. конвенції про збереження китиків півн. частини Тихого океану 1957. Ці випадки стосуються універс. юрисдикції д-в, і в кожному з них д-ва має право здійснити таку дію, а її суд. установи можуть виносити постанову про накладання покарання та визначати заходи, які можуть бути вжиті щодо такого судна або майна.

Крім того, відповідно до ст. 28 Конвенції ООН 1982, судно може бути заарештоване також за будь-якою цив. справою за зобов'язаннями або через відповідальність, що виникли під час його перебування у водах прибережної д-ви. Підставою для такого арешту може бути заява будь-якої особи, що має вимоги, які виникають з права власності та ін. майнових прав на судно, будівництво судна, управління, експлуатацію або комерц. використання судна, заставу судна чи здійснення заходів, пов'язаних з рятуванням судна тощо, тобто всіх тих вимог, які прийнято називати морськими вимогами. Зокрема, до них належать вимоги, пов'язані із заподіянням шкоди в результаті втрати або пошкодження майна у зв'язку з експлуатацією судна; заподіянням шкоди в результаті позбавлення життя або ушкодження здоров'я на суші або на воді у прямому зв'язку з експлуатацією судна; заподіянням шкоди навколишньому природ. середовищу; винагородою, що належить за здійснення рятувальних заходів або виконання вимог будь-яких договорів про рятування; компенсацією та ін. сумами, що належать за усунення або спробу усунення загрози заподіяння шкоди, за вживання запобіжних заходів чи здійснення аналогічних операцій; підняттям, віддаленням або знищенням судна, що стало уламками, чи його вантажу та спричинени-

ми цим витратами; будь-яким договором використання або фрахтування судна; будь-яким договором перевезення вантажу або пасажирів на судні; втратою чи пошкодженням вантажу, в т. ч. багажу, під час перевезення або у зв'язку з ним; заг. аварією; лоцман. проведенням та сплатою лоцман. зборів; буксируванням; постачанням продуктів харчування, матеріалів, палива, запасів, обладнання, зокрема контейнерів, для експлуатації судна або утримання його; будівництвом, ремонтом, перебувальною або переобладнанням судна; зборами в порту, каналі та ін. судноплавних водах, а також у дощі; заробітною платою та ін. коштами, що належать капітану, членам командного складу та ін. членам екіпажу у зв'язку з виконанням ними своїх службових обов'язків на борту судна, в т. ч. витратами на репатріацію і внесками за соц. страхуванням, що сплачуються від їхнього ім.; дисбурсментськими витратами, які здійснюються щодо судна капітаном, власником, фрахтувальником або агентом; страховою премією, в т. ч. внесками за взаємне страхування, що сплачуються щодо судна його власником або фрахтувальником за бербоут-чартером; будь-якою комісійною, брокер. або агент. винагородою, що сплачується щодо судна його власником або фрахтувальником за бербоут-чартером; будь-яким спором про право власності на судно або володіння ним; будь-яким спором між 2 або кількома власниками судна щодо використання судна і розподілу прибутку; заставою судна; будь-яким спором, що виникає з договору купівлі-продажу судна тощо. А. с. за цими морськими вимогами регламентується Міжнар. конвенцією з уніфікації деяких правил, що стосуються арешту морських суден, 1952 та Конвенцією про арешт суден 1999.

Літ.: *Словарь международного морского права* / Отв. ред. Ю.Г. Барсегов. М., 1985; *Шемякин О.М.* Міжнародне приватне морське право. Одеса, 2000; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004; *Толстых В.Л.* Курс международного права. М., 2009.

В.Н. Денисов, О.М. Шемякин

АРИСТОТЕЛЬ (384 до н.е., м. Стагир (Стагіра), Халкідіки — 11.322 до н.е., м. Халкіда, Евбея) — давньогрец. філософ, засновник

напрямую форм. логіки та перипатетичної школи, який поширив ідею співвідношення природ. права і позит. права, основу якої становить справедливість, на міжнар. відносини.

А. навчався у свого батька Нікомаха — лікаря при дворі царя Македонії Амінти III, отримавши від нього знання переважно у сфері природничих наук і медицини. Втрапивши батьків (369 до н.е.), виховувався у свого родича і опікуна Проксена, під керівництвом якого продовжив вивчення природничих наук. 367—347 до н.е. — навчався, а потім викладав риторику в академії Платона в Афінах. 343—340 — вихователь Александра Македонського. 334 до н.е. заснував у м. Афінах перипатетичну школу Лікей, де викладав до 323 до н.е. Після смерті Александра Македонського 323 до н.е. та серії антимакедон. повстань змушений був залишити Афіни й переїхати до м. Халкіді, де наст. року помер.

Філософію А. було покладено в основу вчення отця церкви, засновника томістського напрямку христ. філософії *Томи Аквінського* (1226—74), який фактично повернув її в європ. середньовічну науку. Осн. твори А.: «Про ідеї» (полеміка з Платоном), «Категорії», «Герменевтика», «Фізика», «Евдем» (про безсмертя душі), «Про душу», «Політика», «Нікомахова етика» та ін.

У поняття права А. ввів категорію природ. та позит. права. Відстоював ідею, що міжнар. відносини регулюються частково *природним правом*, а частково — позит.: «право, що керує громадянами, частково природне, частково умовне. Природне право — це право, яке скрізь має однакове значення і не залежить від його визнання чи невизнання. Умовне право — це право, яке первинно могло бути без істотної відмінності таким або іншим» (Етика, V, § 10). Звідси він виводив тезу, що за природою греки мають правити варварами. Заг. справедливість як моральна цінність поділяється на позит. право (*nomikon dikaion*, тобто підпорядкованість умовним законам) та природ. право (*plusikon dikaion*, тобто підпорядкованість природ. законам).

Протиставляючи природ. право умовному, людському праву, А. віддає перевагу 1-му, оскільки воно адекватне політ. сутності людини і найповніше відображує справедливність людських взаємин. Позит. закон може претендувати на розумність настільки, наскільки він адекватно виражає ідею права та політ. природу людини. А. зауважує, що для виховання людини в полісі потрібні добрі закони (Етика, X, § 10; Політика, III, 11, 4, 1287b, 5). До позит. права він відносить писаний і неписаний закони (правовий звичай), а в міждерж. сфері — міжнар. договір та відп. звичаї. Основою впорядкування відносин людей і народів А. вважав принцип справедливості, що було характерним для грец. філософії: «Поняття справедливості пов'язане з розумінням держави, оскільки право служить критерієм справедливості й є регулювальною нормою політичного спілкування» (Політика, I, 1, 12, 1253a, 16).

Для А. д-ва (поліс) — це тип сусп-ва, який об'єднує різних гр-н для обміну товарами і послугами. «Державою, — зазначає він, — ми називаємо сукупність громадян, яка, власне кажучи, є самодостатньою для звичайного існування» (Політика, 206). Вона є об'єднаною спільнотою, складовими якої є внутр. спільноти сімей, що складаються з глави, дружини, дітей і рабів. Вони входять до поліса як підпорядковані об'єднання, і їхній обов'язок служити йому. У свою чергу, обов'язок поліса — створити умови для належного життя всіх тих, хто його утворив. Тоді він стає самодостатнім і може діяти як д-ва, захищаючи своїх гр-н. Основою життєдіяльності поліса є природ. порядок існування людського сусп-ва, в якому перед кожним членом виникає природ. необхідність жити в спільноті. Окр. людина, за своєю природою, не в змозі досягти самореалізації. Тому з морального та логічного погляду людина в полісі є вторинним, підпорядкованим полісу-д-ві суб'єктом. Загальна користь має бути метою для всіх: «Державним благом є право, тобто те, що служить загальній користі» (Політика, 256).

Згідно з А. закони, якщо вони суперечать природ. стану речей, є неприйнятні для поліса. Він не поділяє думки Платона про те, що кращий закон створює наймудріший, виступаючи за колект. мудрість. Розум окр. політика не може стояти вище розуму, втіленого сусп-вом у закони та звичаї: «Не може бути володарювання змістом закону не лише за правом, а й усупереч праву; намагання ж до насильницького підкорення, звичайно, суперечить ідеї права» (Політика, VII, 2, 4, 1324b, 11).

В історії правової думки точиться дискусія, чи можна А. вважати прихильником позитивіст. або природ.-правового напрямку, тобто чи є він послідовником Платона, чи опонентом його. Протиставлення А. Платону було характерним для кінця 19 — поч. 20 ст., тоді як сучас. дослідники схиляються більше до протилежної позиції. Особливо наголошується на сприйнятті А. ідей Платона про важливість установл. між народами мирн. відносин. А. зазначав, що «панувати й владарювати над сусідами, прагнути до насильницького підкорення, безперечно, суперечить праву» (Політика, VII, 2, 4, 1324b, 11). На думку А., насильством не можна досягти тривалого миру, оскільки необхідно, щоб у такому разі визнавалися та забезпечувалися людські права, інакше люди чинитимуть опір тиранії, і тривалого миру не можна буде досягти. Цю його ідею сприйняв Фома Аквінський у своїй відомій концепції справедл. війни.

Літ.: *Аквінський Т.* Коментарі до Аристотелевої «Політики». К., 2000; *Аристотель.* Політика. К., 2003; *Буткевич О.В.* Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. К., 2003; *Петров М.К.* Античная культура. М., 1997; *Gaurier D.* Histoire du droit international: Auteurs, doctrines et développement de l'Antiquité à l'aube de la période contemporaine. Rennes, 2005; *Johnston D.M.* The Historical Foundations of World Order. The Tower and the Arena. Leiden; Boston, 2008.

О.В. Буткевич

АРКТИКА — зона земної кулі з умовним центром — Півн. полюсом, до складу якої входять води Півн. Льодовитого океану та його морів, а також ділянки суходолу Європи, Азії та Америки. У міжнар.-правовій науці, однак, немає визначення її поняття. Дискусійним залишається питання про півд. кордон Арктики, хоча існує тен-

денція вважати, що ним є Півн. полярне коло (66° 33' пн.ш.).

Визначення А. в міжнар. праві має виняткове значення, враховуючи відкриття в ній нафтоносних р-нів, успішну розвідку корисних копалин та відповідно виникнення різних терит. претензій приаркт. д-в. Правовий режим А. формувався поступово, і цей процес триває й нині. Його основу становить низка норм міжнар. права, що містяться в таких актах, як: *Конвенція ООН з морського права 1982*, *Чиказька конвенція 1944*, *Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою 1963*, регіон. Угода про збереження білих ведмедів 1973, двостор. договори аркт. д-в; нац. зак-во аркт. країн Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції. Однак, на відміну від *Антарктики*, не існує міжнар.-правового акта з визначенням статусу аркт. регіону в цілому.

Канада і Росія володіють найбільшими за площею аркт. терит., дотримуючись секторального принципу їх регулювання. Уперше ініціатором такого підходу був канад. сенатор П. Пуар'є, який у 1907 виступив з цією ініціативою. У 1925 Канада визнала цей принцип, прийнявши доповнення до Закону про півн.-зах. терит., а також ін. законод. акти. Відповідно суверенітет Канади поширюється на землі та о-ви, розташовані в межах сектора, вершиною якого є Півн. полюс, а сторонами — меридіани 60° і 141° зх.д. Хоча в канад. зак-ві відсутні претензії на всі морські простори, що належать до канад. сектора А., деякі канад. політики та юристи широко тлумачать його положення, поширюючи їх дію на всі ці терит., в т. ч. глибоководне морське дно. США, Німеччина, Японія та деякі ін. д-ви оспорюють секторальний принцип, вказуючи, що він не може означати поширення повного суверенітету на аркт. володіння прибережної д-ви аж до полюса. У 1970 Канада прийняла Закон про запобігання забрудненню аркт. вод, дія якого поширилася на морські води завширшки 100 миль у межах канад. сектора. Це посилює розбіжності в позиціях між Канадою та США щодо прав ін. д-в у аркт. водах, зокрема з питання обов'язковості повідомляти про проходження іноз. суден через ці води.

Президія Центр. викон. комітету СРСР 15.04.1926 прийняла Постанову, в якій оголосила терит. СРСР «всі, як відкриті, так і ті, які можуть бути відкриті в подальшому, землі та острови, розташовані у Північному Льодовитому океані, на північ від узбережжя Союзу РСР до Північного полюса...». Винятком стали о-ви норвезького архіпелагу *Шпіцберген* (Свальбард), розташовані між 32° та 35° сх.д. Кордони, визначені цією Постановою, створили аркт. сектор СРСР. У його межах юрисдикція СРСР поширювалася лише на землі та о-ви, але не на морські простори за межами терит. вод. Водночас низка рад. юристів, зокрема В.Л. Лахтін, Є.О. *Коровін*, С.В. Сіґріст, вважали, що положення Постанови поширюються і на морські терит., вкриті кригою. Офіційно СРСР ніколи не висловлювався на підтримку такого підходу. Сьогодні, однак, Росія, як і Канада, спираються на секторальну концепцію, розглядаючи її основою для розв'язання правових і політ. питань в А.

США виступають проти секторальної системи як основи для делімітації аркт. терит. Такої самої позиції дотримується Норвегія. Обидві д-ви вважають, що в А. за межами терит. вод має діяти свобода відкритого моря (див. *Свободи відкритого моря принцип*). Данія, яка є сувереном Гренландії, за мовчазною згодою схиляється до позиції США та Норвегії. Конвенція ООН з морського права 1982 спеціально не регулює режим А., однак її ст. 234 встановлює: «Прибережні держави мають право приймати та забезпечувати дотримання недискримінаційних законів і правил із запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення морського середовища з суден у вкритих кригою районах у межах виключної економічної зони, де особливо суворі кліматичні умови та наявність льодів, які покривають такі р-ни впродовж більшої частини року, створюють перешкоди або підвищену небезпеку для судноплавства, а забруднення морського середовища могло б завдати тяжкої шкоди екологічній рівновазі або безповоротно порушити його. У таких законах і правилах

належним чином беруться до уваги судноплавство і захист та збереження морського середовища на основі наявних найбільш достовірних наукових даних» (див. *Виключна економічна зона*). Нині правовий режим р-нів А., прилеглих до узбережжя РФ, визначається законами «Про континентальний шельф Російської Федерації» 1995, «Про внутрішні морські води, територіальне море та прилеглу зону Російської Федерації» 1998 та ін.

Важливу роль для РФ та ін. країн має Півн. морський шлях (ПМШ), який проходить через рос. аркт. володіння, сполучаючи Дал. Схід з Європою. Він удвічі коротший, ніж *Суецький канал*. У 1971 Постановою РМ СРСР створено Адміністрацію ПМШ, яка регулює рух суден по ньому та здійснює координацію морських льодових операцій; встановлює, відповідно до міркувань гарантування безпеки плавання, р-ни обов'язкового криголаманного та лоцман. проведення всіх суден; організовує криголаманне та лоцман. проведення суден; організовує надання допомоги морським, повітр. та ін. суднам, які зазнають або зазнали лиха; встановлює правила плавання суден; визначає терміни навігації тощо. У 2013 р. розпорядженням уряду РФ створено Федеральну держ. казенну установу «Адміністрація Північного морського шляху.»

Складову міжнар.-правового регулювання А. становить статус архіпелагу Шпіцберген, розташованого за Полярним колом, який упродовж тривалого часу нікому не належав. Це давало змогу гр-нам зацікавлених д-в згідно з міжнар.-правовим звичаєм, що встановився, займати земельні ділянки та здійснювати там госп. діяльність. Правовий статус Шпіцбергену було визначено Договором про Шпіцберген 1920, прийнятим на Паризькій конф. цього ж року за участі США, Великої Британії та її домініонів, Франції, Італії, Японії, Нідерландів, Данії, Норвегії та Швеції. У 1935 до Договору приєднався СРСР, а всього в різні роки до нього приєдналися понад 40 д-в. Згідно зі ст. 1 Договору, над архіпелагом встановлювався «повний і абсолютний

суверенітет Норвегії». Передбачалося також, що судна та гр-ни всіх д-в-учасниць «допущені на однакових умовах до здійснення права на риболовство та полювання в місцевостях, вказаних у ст. 1, та в їх територіальних водах» (ст. 2). Норвегія дістала право вживати заходів, спрямованих на збереження і поновлення, у разі потреби, фауни та флори в цьому р-ні. Важливою особливістю статусу архіпелагу згідно з цим Договором є його демілітаризація (див. *Демілітаризована зона*) та нейтралізація (див. *Нейтралізація території*). У 1925 Норвезький стортинг прийняв Закон про Свальбард, і того ж року королів. резол. було започатковано Гірський статут для архіпелагу. Обидва документи разом із Договором 1920 набули чинності 14.08.1925. У цих документах архіпелаг Шпіцберген дістав нову назву — Свальбард, ставши терит. Норвегії зі статусом спільного користування усіх д-в-учасниць, що склався як норма міжнар. звичаєвого права. При цьому учасниці Договору зобов'язалися поважати норвезьке зак-во, що діє на архіпелазі, а останнє, у свою чергу, не має суперечити положенням Договору.

Для вирішення проблем, пов'язаних з дослідженням і використанням А., у 1996 8 аркт. д-в (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія, Швеція) підписали в м. Оттаві (Канада) Декларацію про створення Аркт. ради. Її цілями є: знайдення способів орг-ції співробітництва, координації та взаємодії між аркт. д-вами з питань А., що становлять спільний інтерес; нагляд і координація стосовно програм з охорони навколишнього середовища і програми сталого розвитку; поширення інформації про А. Статус «постійних учасників» Аркт. ради з консульт. повноваженнями мають орг-ції корінних народів А. Рада збирається двічі на рік. Неаркт. д-ви також можуть брати участь у її роботі як спостерігачі.

Невизначеність міжнар.-правового режиму А., в якій розташовані величезні запаси природ. ресурсів, викликає численні спори щодо обрання тих чи ін. принципів до вирішення проблемних питань, пов'язаних із визначенням статусу морських просторів регіону. Хоча існує чимало специфіки в позиціях аркт. та ін. д-в щодо цих

проблем, тривалий час вони зводилися до 2 осн. підходів: секторального, в якому вирішальна роль належить нац. зак-ву аркт. д-в (Росія і Канада), та інтернаціоналізованого, спрямованого на розв'язання цих проблем з позицій заг. міжнар. права. Нині, однак, з окр. питань спостерігається зближення позицій Канади та Росії щодо останнього підходу.

Лит.: *Ulfstein G.* The Svalbard Treaty. From Terra Nullius to Norwegian Sovereignty. Oslo, 1995; *Timchenko L.* Quo Vadis, Arcticum? The International Law Regime of the Arctic and Trends in its Development. Kharkiv, 1996; *Rothwell D.R.* The Polar Regions and the Development of International Law. Cambridge, 1996; *The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction* / Eds. A.G. Oude Elferink, D.R. Rothwell. Dordrecht, 2001; *Brubaker R.D.* The Russian Arctic Straits. Leiden, 2005; *Международное право* / Отв. ред. А.А. Ковалев, С.В. Черниченко. М., 2008.

Л.Д. Тимченко

АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА — сукупність матер. залишків культ. діяльності людей — місць, виявів життя людини, решток їхніх будівель та руїн усіх видів (наземних і підводних) разом із рухомих матеріалом, базові відомості про які отримують археол. методами. А. с. є складовою культурної спадщини, що охороняється відп. принципами й нормами міжнар. права та зак-ва д-в.

Зак-во про охорону культ. спадщини передусім сформувалося і розвивалося в д-вах, багатих на археол. об'єкти (Італія, Греція, Іран, Туреччина, Єгипет, Сирія). Це пов'язано з тим, що значну кількість об'єктів археол. спадщини було вивезено поза межі терит. д-ви походження (археол. плани Наполеона під час воєнної кампанії в Єгипті, розкопки нім. археологами Трої, Олімпії та Пергамона, англ. — Спарти, амер. — Коринфу), і саме ці д-ви турбувались про охорону передусім археол. спадщини. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. укладаються двостор. міжнар. договори про розкопки археол. об'єктів — Олімпійський договір між Грецією та Німеччиною 1874, Договір між Грецією і Францією 1887, Угода між Францією та Афганістаном 1922, Договір між Іраком та Англією 1922, спрямовані на захист інтересів д-ви, в якій проводилися розкопки, зокрема, встановлювався статус знайдених археол. предметів, які оголошувались власністю д-ви походження.

У 1937 на Конф. в м. Каїрі (Єгипет) прийнято рекомендації щодо змісту нац. зак-ва та двостор. угод у сфері проведення розкопок, затверджені того ж року *Лігою Націй*.

У 1956 Ген. конф. *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) прийняла Рекомендацію про принципи міжнар. регламентації археол. розкопок «усіх речових залишків, що мають будь-яке історичне або художнє значення». У її основу покладено принцип, згідно з яким д-ва зобов'язана здійснювати контроль за археол. розкопками на підставі спец. дозволу (п. 5) та регламентувати торгівлю старожитностями з тим, щоб така торгівля не призводила до відпливу археол. матеріалів і не завдавала шкоди захисту розкопок та складанню археол. колекцій (п. 27). Дозвіл на проведення археол. розкопок може надаватися винятково установам, представленим профес. археологами, чи окр. особам, наук. кваліфікація, моральні якості та фін. становище яких не підлягають сумніву (п. 19). Д-вам рекомендується встановити у своєму зак-ві обов'язок повідомляти в найкоротші строки владні структури про знайдені предмети (п. 5) і передавати їх у розпорядження музеїв д-ви, на терит. якої проводяться розкопки (п. 23). Сформульовано також низку принципів стосовно діяльності органів, повноваження яких полягають у керуванні археол. розкопками в кожній д-ві, зокрема, це стосується встановл. способів археол. досліджень, створення центр. архівів, забезпечення наявності грошових коштів, реставрації виявлених речових залишків тощо (п. 6). Розд. III містить правила міжнар. співробітництва у цій сфері, в т. ч. надання іноз. гр-нам права на ведення археол. розкопок. Кожна д-ва має вживати заходів боротьби з незаконними розкопками, з т. з. «чорною археологією» (п. 29). Пропонується встановити правило, згідно з яким музеї перед придбанням археол. предметів мають переконатися, що останні не є продуктом незаконної археології (п. 30). Археол. предмети, добуті проведенням незаконних розкопок, мають повертатися д-вам

їх походження (п. 31). Важливою рекомендацією є те, що в разі збройн. конфлікту д-ві-окупанту слід утриматися від проведення археол. розкопок на окупованих нею терит. (п. 32). Д-вам рекомендується також укладати двостор. договори для регулювання питань, пов'язаних з проведенням археол. розкопок (п. 33).

Важливе місце в міжнар. праві охорони культ. спадщини належить нормам, що встановлюють статус культ. цінностей, знайдених на морському дні. У 2001 було прийнято Конвенцію ЮНЕСКО про охорону підводної культ. спадщини (Конвенція ЮНЕСКО 2001). 20.09.2006 Україна ратифікувала цю Конвенцію і бере регулярну участь у нарадах, що проводяться відповідно до конвенц. положень д-в-учасниць. У 2004 Ін-том археології НАН України вперше створено спеціаліз. установу — Департамент підводної спадщини України, завданням якої є розвиток в Україні підводної археології. Підводну культ. спадщину становлять усі сліди людського існування, які мають культ., істор. або археол. значення і частково або повністю, періодично чи постійно перебувають під водою впродовж не менш як 100 років. Зокрема, це: об'єкти, споруди, будинки, артефакти, людські останки разом з їхнім археол. і природ. оточенням; судна, літальні апарати, ін. трансп. засоби чи будь-які їх частини, вантаж разом з їхнім археол. і природ. оточенням; предмети доістор. характеру (ст. 1). Залежно від виду морського простору (див. *Конвенція ООН з морського права 1982*) Конвенція ЮНЕСКО 2001 встановлює різні режими охорони підводної культ. спадщини і програми співробітництва між прибережними д-вами та д-вами прапора (як виняток, з ін. зацікавленими д-вами) (ст. 7—13). Пріоритетним є збереження підводної культ. спадщини «in situ», тобто там, де вона нині перебуває на морському дні (п. 5 ст. 2). При цьому встановлюється заборона на використання підводної культ. спадщини в комерц. цілях. Складовою Конвенції ЮНЕСКО 2001 є Правила стосовно діяльності, спрямованої на підводну культ. спад-

щину, в яких встановлено, зокрема, вимоги щодо: проектної документації; попередньої діяльності; фінансування; наук. компетентності та кваліфікації осіб, які досліджують таку культ. спадщину, тощо.

Питання А. с. набули визнання та подальшого розвитку в актах *Ради Європи*, у межах якої прийнято Європ. конвенцію про охорону археол. спадщини в редакції 1992 (далі — Європ. конвенція 1992), рекомендації *Парламентської асамблеї Ради Європи* № 848 (1978), 921 (1981), 1072 (1988), R(89)5. Охорона А. с. у цих актах ґрунтується на розумінні об'єктів А. с. як «джерела спільної пам'яті Європи». Європ. конвенція 1992 вдосконалила уніфіковані норми охорони археол. спадщини в Європі порівняно з однойменною Конвенцією від 06.05.1969, яка містила мінім. рівень охорони археол. розкопок. Складовими археол. спадщини визначено як нерухомі, так і рухомі об'єкти: «споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою» (п. 3 ст. 1). Кожна сторона на свій розсуд встановлює механізми реалізації внутр. заходів збереження і охорони А. с., яка перебуває під її юрисдикцією. Заходи, що підлягають імплементації у нац. зак-ві д-в-учасниць, спрямовані на створення уніфікованого режиму охорони і дослідження А. с. у д-вах — членах РЄ. Кожна з них зобов'язується встановити правову систему охорони А. с., що вимагає: порядку ведення обліку А. с. та визначення пам'яток і терит., які підлягають охороні; створення археол. заповідників, навіть за відсутності наявних слідів для вивчення матер. свідчень майбутніми поколіннями; покладання обов'язку на осіб, які випадково знаходять об'єкти А. с., повідомляти про знахідки компетентним органам і надавати їх для вивчення (ст. 2).

Для збереження А. с. і забезпечення наук. характеру археол. розкопок д-ви зобов'язуються: застосовувати процедури надання дозволів на розкопки та ін. види археол. діяльності й здійснювати нагляд за ними з метою запобігання будь-яким несанкціонованим розкопкам або вилученню об'єктів А. с.; забезпечувати розвідку і проведення археол. розкопок на наук. принципах,

зокрема, їх мають проводити лише кваліфіковані, спец. уповноважені на це особи; запровадити процедуру видачі спец. дозволу на використання в археол. розкопках детекторів металу та будь-якого ін. обладнання чи методів для виявлення археол. об'єктів. Для фіз. збереження А. с. кожна д-ва-учасниця зобов'язується вживати заходів відповідно до обставин: встановлювати охорону держ. органами терит., які мають стати археол. заповідниками; облаштувати належні сховища археол. залишків, вилучених з місця їх первісного розташування (ст. 4). З урахуванням особл. характеру А. с., а саме прихованості, як правило, під шаром ґрунту або під водою її об'єктів, встановлюється низка вимог до її охорони. Зокрема, це: процедури нагляду за розкопками (п. 1 ст. 3); надання спец. дозволу на проведення розкопок лише кваліфік. фахівцями (п. 1, 2 ст. 3); контроль за використанням металошукачів та ін. тех. засобів пошуку (п. 3 ст. 3); запобігання проведенню нелегальних розкопок (ч. «а» п. 1 ст. 3). Розкопки визнаються «потенційно руйнівним» методом дослідження, оскільки за такого способу археол. об'єкт гине як пам'ятка, перетворюючись на окремі матер. залишки, які зберігаються в музейних або наук. колекціях, а також існують у вигляді описів, креслень, фотографій, наук. звітів. Пріоритет. видами охорони А. с. є створення археол. резервів (п. 2 ст. 2); збереження і консервація об'єктів А. с. «*in situ*» (п. 2 ст. 4, п. 4 ст. 5). Європ. конвенція 1992 визначає вимоги щодо фінансування внутр. заходів охорони (ст. 6), підготовки фахівців, поширення наук. інформації щодо ведення реєстрів пам'яток та карт-схем розташування археол. об'єктів у р-нах, що перебувають під юрисдикцією д-в-учасниць, підвищення інформованості громадськості (ст. 7, 9). Кожна д-ва зобов'язується сприяти міжнар. обміну об'єктами А. с. у наук. цілях та вживати належних заходів, щоб такий обмін не завдавав шкоди їхній культ. і наук. цінності; сприяти збору інформації про археол. дослідження і поточні розкопки та орг-ції міжнар. програм, а також надавати одна одній тех. і наук. допомогу шляхом обміну досвідом і експертами у сфері А. с.; сприяти з урахуванням їхнього нац. зак-ва та міжнар. зобов'язань обміну фахівцями (ст. 8,

12), а також інформувати компетентні органи д-ви походження А. с. про об'єкти такої спадщини, що могли бути отримані в результаті нелегальних розкопок або незаконного вилучення під час санкціонованих розкопок (п. 2 ст. 10). Нагляд за дотриманням положень Європ. конвенції 1992 покладено на Комітет експертів, який створюється Комітетом Міністрів РЄ (ст. 17 Статуту РЄ). Комітет періодично звітує Комітету Міністрів РЄ про діяльність д-в-учасниць з виконання положень Європ. конвенції 1992 і надає пропозиції щодо їх реалізації, проводить заходи щодо д-в, які не є членами РЄ, з метою їх залучення (ст. 13). Ця Конвенція була ратифікована Україною 10.12.2003, ставши для неї чинною 27.08.2004.

Міжнар. неуряд. орг-ція — *Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць* у 1990 прийняла Міжнар. хартію про управління археол. спадщиною. Осн. зміст Хартії полягає в тому, що захист А. с. не може ґрунтуватися лише на застосув. археол. способів, а потребує ширшого підходу на основі профес. і наук. знань. Деякі її елементи становлять частину архітект. будівель і також мають бути захищені з додержанням критеріїв, притаманних архітект. спадщині, встановлених у *Венеціанській хартії 1964* про збереження і реставрацію пам'яток та визначних місць; ін. елементи А. с. є частиною живих традицій корінного населення, участь якого стає важливою для їх захисту та збереження. У Хартії наголошено, що нац. зак-во має ґрунтуватися на визначенні А. с. як надбання усього людства і груп людей, а не лише окр. індивідів та народів.

В Україні охорона А. с. регулюється Законами: «Про охорону культурної спадщини» 2000, «Про охорону археологічної спадщини» 2004, «Про музеї та музейну справу» 1995, «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» 1999, Цив. кодексом (п. 4 ст. 343), Кодексом про адм. правопорушення, Кримін. кодексом тощо. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» 2004 спрямований на

регулювання відносин, пов'язаних з її охороною, а також визначає права та обов'язки дослідників А. с. Останню розуміють як сукупність пам'яток археології (об'єкт археол. спадщини нац. або місцевого значення, який внесено до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України), що перебувають під охороною д-ви, та пов'язані з ними терит., а також рухомі культ. цінності (археол. предмети), що походять з А. с. Відповідно до зак-ва України, охорона А. с. — комплекс заходів, що здійснюються органами держ. влади, підприємствами, установами, орг-ціями, гр-нами, що стосуються ведення обліку (виявлення, наук. вивчення, класифікація, картографування, держ. реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відп. використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів А. с., а також поширення знань про них.

Літ: *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; *Proff L.V., Planche E., Roca-Hachenm R.* Background Materials on the Protection of the Underwater Cultural Heritage, UNESCO. Paris; Portsmouth, 1999; *Мартыненко И.* Охрана подводного культурного наследия в конвенциях и рекомендациях ЮНЕСКО // Підприємництво, господарство і право, 2003, № 8; *Доусон Ф.* Охрана подводного культурного наследия: новая проблема безопасности // Ежегодник морского права, 1992—1995. М., 1997.

О.І. Мельничук

АРХИЛЮК Вікторія Несторівна (03.02.1957, с. Тешкурени Унгенського р-ну МРСР, нині Респ. Молдова (РМ)) — молд. правознавець, д-р юрид. наук (2005), проф. (2007). Відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем розвитку дипл. і конс. права, права міжнар. безпеки та міжнар. річкового права.

У 1974—79 А. навчалася на юрид. ф-ті Кишинів. держ. ун-ту ім. В.І. Леніна (від 1993 — Держ. ун-т Молдови); 1979—83 — нотаріус Держ. нотар. контори Григоріопольського р-ну МРСР; 1981—85 — аспірант Всесоюз. юрид. заочного ін-ту в м. Москві (нині — Моск. держ. юрид. академія ім. О.О. Кутафіна), в якому захистила канд. дис. на тему «Міжнародно-правовий ре-

жим прикордонних річок і співробітництво держав з раціонального використання та охорони природного середовища: на прикладі договірної практики СРСР з певними державами». Від 1983 А. викладає міжнар. право на каф. держ.-правових дисциплін, нині — каф. міжнар. права і права міжнар. екон. відносин юрид. ф-ту Держ. ун-ту Молдови, а з 1992 — доцент каф. міжнар. права і зовн. екон. відносин цього ж ф-ту. У 2005 в цьому ж Ун-ті захистила докт. дис. на тему «Превентивна дипломатія та міжнародне право». 2006—08 А. — зав. відділу міжнар. права і міжнар. відносин Ін-ту історії, д-ви і права АН РМ. Від 2008 — проф. каф. міжнар. права і права зовн. екон. відносин Держ. ун-ту Молдови. Входить до складу ред. ради «Молдавського журналу міжнародного права та міжнародних відносин» і є членом *Російської асоціації міжнародного права*. Авт. бл 70 наук. праць, у т. ч.: «Diplomatia Preventiva si Securitatea Colectiva a Statelor» (Превентивна дипломатія та колективна безпека, 1999), «Diplomatia Preventiva si Dreptul International» (Превентивна дипломатія та міжнародне право, 2004), співавт. підруч. для ВНЗ «Міжнародне публічне право» (2009).

О.В. Балан

АРХІВ ДИПЛОМАТИЧНИЙ (грец. архіон — присутствене місце) — у широкому значенні є сукупністю носіїв інформації (документів, матеріалів тощо), накопичених у результаті діяльності МЗС та дипл. представництв д-ви за кордоном. У вузькому розумінні А. д. стосується лише архівів дипл. та конс. установ. Саме в такому розумінні А. д. є об'єктом міжнар.-правового регулювання.

Архіви і документи дипл. та конс. представництв є недоторканими в будь-який час незалежно від їхнього місцезнаходження. Недоторканність архівів належить до *дипломатичних привілеїв та імунітетів*. Зазначена норма міжнар. права була кодифікована у ст. 24 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* (Віден. конвенція 1961) і набула звичаєвого характеру. Ця норма має абс. характер і не дозволяє жодних винятків, так само як і положення про недоторканність дипл. приміщень. Недоторканність А. д. та ін. документів дипл.

представництва має неухильно поважатися у разі розірвання дипл. відносин, остаточного чи тимчас. відкликання дипл. представництва, збройн. конфлікту між д-вами-контрагентами. Із цієї норми випливає зобов'язання д-ви місцезнаходження архіву охороняти А. д. (п. (а) ст. 45 Віден. конвенції 1961). Отже, д-ва перебування А. д. зобов'язана утримуватися від будь-яких актів втручання з боку представників влади в А. д. і документи представництва, зокрема їх захоплення, вилучення, утримування, здійснення перевірки тощо. Крім того, д-ва перебування А. д. має запобігати ситуаціям, за яких може статися таке втручання з боку третіх осіб. Не можуть вимагатися й копії документів з А. д. для використання в суд. процесі, хоча практиці д-в відомі випадки відхилення від цього правила, зокрема, канад. суд у справі *Rose v. The King* 1949 допустив як доказ викрадені документи з Посольства СРСР, що підтверджували факт шпіонажу. Взагалі, норма про недоторканність А. д. вважається безспірною в доктрині й рідко порушується д-вами.

Невід'ємною складовою А. д. є конс. архів. Згідно зі ст. 1 (к) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963* (Віден. конвенція 1963), «консульські архіви включають всі папери, документи, кореспонденцію, книги, фільми, стрічки звукозапису та реєстри консульської установи разом з шифрами та кодами, картотеками і будь-якими предметами обстановки для забезпечення їх збереження та зберігання». Норма про недоторканність А. д. застосовується також і до конс. архіву, з певними застереженнями, передбаченими ст. 61 Віден. конвенції 1963. Зокрема, конс. архів вважається недоторканим, якщо він зберігається окремо від ін. документів, у т. ч. від приват. кореспонденції керівника конс. установи або ін. особи, яка з ним працює, а також від матеріалів, книг і документів, що стосуються їхньої професії. Дещо обмежений характер норми щодо недоторканності зумовлений насамперед вужчим обсягом конс. привілеїв та імунітетів порівняно з дипл.

Визначення А. д. у широкому розумінні поширюється на архіви МЗС, функціонування яких, як правило, регулюється внутр. зак-вом д-в. Так, у ст. 8 Закону України «Про дипломатичну службу» 2001 зазнача-

ється, що в архівах дипл. служби зберігаються оригінали і достовірні копії міжнар. договорів, а також ін. матеріали, необхідні для здійснення її діяльності. Положення про архів дипл. служби України затверджує КМ України.

На базі МЗС України діє Управління державного архіву та зв'язків з держ. органами, що опікується осн. фондом А. д. України. Він містить оригінали й засвідчені копії міжнар. договорів, у т. ч. й ті, що зареєстровані в ООН, матеріали з історії зовнішньополіт. діяльності України, документи міжнар. орг-цій, фотодокументи, особові справи працівників дипл. служби тощо.

Літ.: *Сандровський К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Denza E.* Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008.

А.Я. Мельник, С.О. Мельник

АРХІПЕЛАЖНА ДЕРЖАВА (державо-архіпелаг) — д-ва, яка цілком складається з 1 або кількох архіпелагів і може включати ін. о-ви.

Згідно зі ст. 46 *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), термін «архіпелаг» означає групу о-вів, у т. ч. частини о-вів, що сполучають їхні води та ін. природ. утворення, які настільки тісно взаємопов'язані між собою, що становлять єдине геогр., екон. і політ. ціле або історично вважаються таким. У світі налічується понад 30 країн, сухопут. терит. яких становлять винятково о-ви. На поч. 2-ї пол. 20 ст. сформувалася концепція «неподільного зв'язку землі, води та народу» щодо групи о-вів як єдиного цілого та включення всього архіпелагу (о-вів і вод) до терит. острівної д-ви. Нову концепцію підтримали Філіппіни, Індонезія, Мальдіви, Маврикій, Фіджі, Тонга, Багамські о-ви та ін. Острівні д-ви намагалися встановити повний суверенітет над міжострівними водами. Ці води розглядали поряд із сушею як осн. компонент держ. терит., що дістало підтримку в процесі *деколонізації* та створення нових незалеж. д-в-архіпелагів. Проблема полягала в тому, що зміни торкалися правового

статусу і режиму значних морських просторів, передусім відкритого моря, де проходили інтенсивні судноплавні шляхи. Міжострівні води істотно перевищували за площею о-ви, що входили до д-в-архіпелагів.

Поява нової концепції міжострівних вод (архіпелажних вод) викликала стурбованість третіх д-в з приводу дотримання принципу свободи *відкритого моря*, зокрема свободи судноплавства та рибальства. Тому постала необхідність в обмеженні морської терит. д-в-архіпелагів шляхом скрупульозного опису норм, які надають їм право встановлювати зовн. межі «національних» морських вод. У результаті роботи III Конф. ООН з морського права з'явилася нова категорія морських вод — *архіпелажні води*. Під час конф. питання про океанські д-ви-архіпелаги остаточно відокремлювалося від проблем прибережних груп о-вів, що входили до складу терит. континентальної д-ви, й дістало закріплення у ч. IV «Держави-архіпелаги» Конвенції ООН 1982. Не кожна д-ва, розташована на о-вах, може претендувати на статус д-ви-архіпелагу та на архіпелажні води, обмежені архіпелажними вихідними лініями, які з'єднують точки найбільш віддалених о-вів та обсахоючих рифів. Відповідно до Конвенції ООН 1982, острівна д-ва має статус д-ви-архіпелагу і може формувати свою терит., проводячи архіпелажні вихідні лінії, якщо вона відповідає таким геогр. критеріям (ст. 47): у межах архіпелажних вихідних ліній знаходяться гол. о-ви і р-н, в якому співвідношення між площею водної поверхні та площею суходолу, в т. ч. атолів, становить від 1:1 до 9:1; довжина таких вихідних ліній не має перевищувати 100 морських миль (лише 3 % заг. кількості вихідних ліній, що замикає будь-який архіпелаг, може перевищувати цю довжину до максим. довжини 125 морських миль). У разі проведення таких вихідних ліній не допускаються будь-які помітні відхилення від заг. конфігурації архіпелагу. Неприпустиме також застосув. системи архіпелажних вихідних ліній у такий спосіб, щоб *територіальне море* ін. д-ви було відрізане від ви-

ключної економічної зони або відкритого моря. Ці вихідні лінії мають позначатися на картах відп. масштабу, які будуть придатні для точного встановл. їх положення (як альтернатива може надаватися перелік геогр. координат точок з позначенням осн. геодезичних даних). Д-ва-архіпелаг належним чином публікує такі карти або перелік геогр. координат і здає на зберігання їхні копії *Генеральному секретареві ООН*. У межах своїх архіпелажних вод д-ва-архіпелаг може проводити замикальні лінії для делімітації внутр. вод (ст. 9—11). Від архіпелажних вихідних ліній вимірюють ширину терит. моря, виключної екон. зони та *континентального шельфу* д-ви-архіпелагу. Суверенітет д-ви-архіпелагу поширюється на морські води в межах архіпелажних вихідних ліній, на повітр. простір над ними, а також на їхні дно та надра і ресурси. Проте такий суверенітет є «регламентованим», оскільки д-ва-архіпелаг зобов'язана його здійснювати з урахуванням збалансованих правил Конвенції ООН 1982 щодо правового режиму архіпелажних вод. Конвенц. положення захищають права сусідніх д-в, оскільки д-ва-архіпелаг зобов'язана укласти двостор. угоди, що підтверджують законні інтереси таких д-в і традиц. права рибальства (ст. 51). Гол. особливістю правового режиму архіпелажних вод є те, що гарантується свобода судноплавства і прольотів усіх д-в завдяки включенню до ч. IV Конвенції ООН 1982 правових ін-тів мирн. проходження та архіпелажного проходження морськими коридорами і прольоту над ними (ст. 52, 53). Правовий режим внутр. вод, терит. моря, прилеглої й виключної екон. зони та континент. шельфу д-ви-архіпелагу визначається заг. для всіх прибережних д-в положеннями *міжнародного морського права*.

Літ.: Динь Н.К., Дайє П., Пелле А. Международное публичное право, т. 2. К., 2000; Василенко В.А., Высоцкий А.Ф., Рыбальчик Д.Э. Международное морское право. К., 1988; *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; Шемякин А.Н. Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004; Rayan P. The Legal Regime of Archipelagos // GYIL, 1986, v. 29; Coquia L. Development of the Archipelagic Doctrine as a Recognised Principle of International Law // Philippine Law Journal, 1983, v. 58.

І.В. Дмитриченко

АРХІПЕЛАЖНІ ВОДИ (від грец. arche — початок, зверхність та pelagos — море) — води між о-вами *архіпелажної держави* в межах її архіпелажних прямих вихідних ліній.

А. в. є новою категорією морських просторів серед тих, які вже тривалий час відомі в доктрині та практиці *міжнародного морського права* (*відкрите море, територіальне море, внутрішні морські води*). Ін-т А. в. дістав міжнар.-договір. закріплення в ч. IV «Держави-архіпелаги» *Конвенції ООН з морського права 1982* (Конвенція ООН 1982), що стало результатом збалансованого вирішення проблеми «міжострівних вод» архіпелажних країн на III Конф. ООН з морського права. Конвенція ООН 1982 визначила правовий статус і режим А. в. у поєднанні інтересів д-ви-архіпелагу з потребами міжнар. судноплавства, рибальства та міжнар. польотів.

Д-вам-архіпелагам надано право поширювати свій *суверенітет* на А. в., обмежені архіпелажними вихідними лініями, незалежно від їхньої глибини та відстані від берега. Зазначений суверенітет поширюється на повітр. простір над А. в., а також їхні дно і надра, в т. ч. на їхні ресурси. Розробники Конвенції ООН 1982 акцентували увагу на тому, що цей суверенітет здійснюється д-вою-архіпелагом за умови дотримання комплексу положень ч. IV «Держави-архіпелаги», зокрема, правила проведення д-вою-архіпелагом архіпелажних вихідних ліній визначено у ст. 47.

Центр. місце в ін-ті А. в. належить нормам, що визначають режим архіпелажного проходу (ст. 53). Д-ва-архіпелаг може встановлювати морські коридори і розташовані над ними повітр. коридори, які є придатними для безперервного та швидкого проходження іноз. суден через її А. в. та прилегле до них терит. море і прольоту іноз. літальних апаратів над ними. Право архіпелажного проходу морськими коридорами може здійснюватися шляхами, які зазвичай використовують для міжнар. судноплавства, якщо д-ва-архіпелаг не визначає морські або повітр. коридори. Усі судна й літальні апарати користуються правом архіпелажного проходу морськими коридорами і прольоту повітр. коридорами. Режим архіпелажного проходу морськими коридорами в ін. відношеннях не зачіпає ста-

туса А. в., в т. ч. морських коридорів, або здійснення д-вою-архіпелагом свого суверенітету над такими водами, повітр. простором над ними, дном та його надрами або їхніми ресурсами. Архіпелажний прохід морськими коридорами є здійсненням права норм. судноплавства (судноплавства, якому не чиняться перепони та перешкоди) і прольоту лише з метою безперервного, швидкого й безперешкодного транзиту з однієї частини відкритого моря або виключної екон. зони в ін. частину відкритого моря або виключної екон. зони. Такі морські й повітр. коридори перетинають А. в. та прилегле терит. море і включають усі звичайні шляхи проходу, що використовуються для міжнар. судноплавства в А. в. або прольоту над ними (щодо суден — усі звичайні судноплавні фарватери). Морські й повітр. коридори визначаються серією безперервних осьових ліній від точок поч. шляхів проходу до їхніх кінцевих точок. Д-ва-архіпелаг визначає осьові лінії морських коридорів або схем розподілу руху на морських картах, які мають бути належним чином опубліковані. Судна й літальні апарати під час архіпелажного проходу морськими коридорами не можуть відхилитися більш ніж на 25 морських миль у будь-який бік від таких осьових ліній за умови, що вони не наблизяться до берегів о-вів на відстань, ближчу за визначену в ст. 53 Конвенції ООН 1982. Д-ва-архіпелаг може встановлювати схеми розподілу руху для безперервного проходження суден вузькими фарватерами у відп. морських коридорах. Якщо обставини вимагають змін судноплавства в А. в., д-ва-архіпелаг може замінювати будь-які морські коридори або схеми розподілу руху суден після належного про це оповіщення. Д-ва-архіпелаг має подавати свої пропозиції щодо встановл. або заміни морських коридорів (схем розподілу руху суден) на схвалення до *Міжнародної морської організації*. Іноз. судна й літальні апарати, здійснюючи право архіпелажного проходу, зобов'язані: не зволікаючи, прямувати морськими коридорами або над ними; утри-

муватися від будь-якої загрози силою чи її застосування проти суверенітету, терит. цілісності або політ. незалежності д-ви-архіпелагу або ін. чином не порушувати принципи міжнар. права, встановлені у *Статуті ООН*; утримуватися від будь-якої діяльності, крім тієї, що притаманна їх звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту (за винятком випадків, якщо така діяльність зумовлена обставинами непереборної сили або лихом); додержуватися ін. відп. положень Конвенції ООН 1982. Крім того, судна мають дотримуватися загально-визнаних міжнар. правил, процедур і практики щодо: безпеки на морі, в т. ч. міжнар. правил запобігання зіткненням у морі; запобігання, скорочення і збереження під контролем забруднення з суден. Літальні апарати, користуючись правом архіпелажного проходу, зобов'язані додержуватися правил польотів, установлених *Міжнародною організацією цивільної авіації*, та постійно контролювати радіочастоти, у т. ч. для передавання сигналів лиха. Під час архіпелажного проходу іноз. суднам забороняється здійснювати будь-які дослідження або гідрограф. знімання без попереднього дозволу д-ви-архіпелагу. Конвенція ООН 1982 визначила перелік питань щодо архіпелажного проходу, які регламентуються нац. зак-вом д-ви-архіпелагу (безпека судноплавства та регулювання руху суден; запобігання забрудненню моря нафтою та отруйними речовинами; заборона риболовства; порядок завантаження або розвантаження товарів, валюти, посадки та висадки пасажирів та ін. осіб). Д-ва-архіпелаг не може перешкоджати архіпелажному проходу і зобов'язана сповіщати про будь-яку відому їй небезпеку для судноплавства в морських коридорах або прольоту над ними. Враховуючи інтереси сусідніх країн, до Конвенції ООН 1982 було внесено положення щодо визнання за ними традиц. прав на рибальство та ін. види правомірної діяльності в межах А. в. (ст. 51).

Літ.: *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Мировой океан и международное право*. М., 1988; *Молодцов С.В.* Междуна-

родное морское право. М., 1987; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004; *Sørensen M.* The Territorial Sea of Archipelagos // NILR, 1959, v. 6; *O'Connell D.P.* Mid-Ocean Archipelagos in International Law // BYIL, 1971, v. 45.

І.В. Дмитриченко

АСОЦІАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА, АМП (The International Law Association) — всесвітньо відома міжнар. неуряд. орг-ція наук. характеру, яка сприяє розвитку та кодифікації міжнар. права.

Асоціацію за реформи та кодифікацію права націй (The Association for the Reform and Codification of the Law of Nations), яка спочатку мала назву АМП, було засновано на Конф. в м. Брюсселі (Бельгія) 11.10.1873. Цю назву Асоціації було змінено на нинішню в 1898 на Брюссельській конф. Асоціація складається зі штаб-квартири та 45 відділень. Членство в ній становить бл. 5000 чол.

Ідея створення Асоціації виникла в США в період піднесення пацифіст. руху, в якому виражалось прагнення широких верств населення країни надати стабільність міжнар. відносинам, особливо екон., які бурхливо розвивалися і в яких брали участь США після закінчення громадян. війни 1861—65, утверджуючи все зростаюче значення країни у світі. В.М. *Корецький*, характеризуючи цей період в історії США з погляду впливу на міжнар. право, зазначає: «Проникнення на іноземні ринки, закріплення своїх позицій у міжнародних економічних відносинах, що розвивалися, прагнення захищати за кордоном свої капітали та своїх агентів створювали обстановку, за якої виникла потреба в законності, в «правовому стані» та міжнародних відносинах, у закріпленні якоюсь мірою демократичних принципів міжнародного права. Традиції Лінкольна сприяли цьому. Народні маси все частіше та гучніше вимагали миру, протестували проти втручання у справи інших держав. Ювілей миру, організований в 1869 р. в Бостоні, був віддзеркаленням закликів мас до миру». У свою чергу, «буржуазія, — пише він далі, — шукала в міжнародному праві охорону експортованого капіталу, закріплення анексії, прагнула пристосувати його до своєї політики». Все це й спричинило розпов-

судження у США, так само і в Європі, яка після завершення виснажливої франко-пруської війни також потребувала мирн. розвитку, закликів до миру. І одним із шляхів досягнення цієї мети стало широке визнання важливості кодифікації міжнар. права, яка мала усунути наявні в ньому прогалини та невизначеності. На цьому істор. ґрунті й виникла ідея створення міжнар. неуряд. орг-ції, діяльність якої мала сприяти кодифікації міжнар. права. Публічно її висловив спочатку палкий прибічник миру, «вчений-коваль» Еліх Барітт і підтримав його друг та колега д-р Майлс, який також мав репутацію послідовного прибічника миру і був секретарем Амер. т-ва миру. Д-р Майлс привернув увагу до цієї ідеї Девіда Дадлея Філда, видатного члена нью-йорк. адвокатури, авт. проекту цив. кодексу штату Нью-Йорк та відомого «Кодексу міжнародного права», в якому ставилася мета продовження, а якщо можливо, збереження навечно стану миру. За сприяння Філда та ін. американців д-р Майлс приїздив до Європи, щоб залучити європ. прихильників створення Асоціації для сприяння кодифікації міжнар. права, яка також здобула там широку підтримку.

До відвідання д-ра Майлса провідні юристи-міжнародники континент. Європи вже розглядали можливість створення Асоціації як наук. установи міжнар. юриспруденції. У вересні 1873 в м. Генті (Бельгія) за участі ініціатора цього руху проф. міжнар. права М. Ролен-Жакмена відбулося засідання, на якому було прийнято рішення про створення *Інституту міжнародного права*. Водночас було призначено делегацію з 8 членів для участі в конф., проведеної наст. місяця в Брюсселі, яка й створила Асоціацію за реформи та кодифікацію права націй. 1-м її президентом став Девід Дадлей Філд. Місцем перебування АМП є Лондон.

Згідно з Конституцією (Статутом), її цілями є: дослідження, консультування та прогрес публ. і приват. права, дослідження порівн. права, усунення колізій законів, уніфікація права, а також зміцнення міжнар. взаєморозуміння та доброї волі.

Членство АМП складається з: осіб, обраних відділеннями; осіб, обраних Викон. радою (членами штаб-квартири); органів,

обраних Викон. радою (штаб-квартирою), та почесних членів. Кожний орган, обраний таким чином, має право висувати час від часу зі складу своїх членів кандидатів, які стають членами Асоціації. Посад. особами та їх заступниками є: президент; віце-президент; голова Викон. ради і такий член — заст. голови, якого визначає Викон. рада; скарбничий та його заст. за умови прийняття такого рішення Радою; ген. секретар та його заст.; ін. посад. особи та заст., яких може призначити Викон. рада.

Президент обирається на кожній конф., залишається на цій посаді до її наст. сесії і стає ex-officio віце-президентом Асоціації. Ін. посадовці обираються Викон. радою на 4 роки і можуть бути переобрані. Створюються Викон. рада і Повна рада. Викон. рада обирається або кооптується відділеннями та членами штаб-квартири раз на 2 роки і може бути обрана та кооптована знов. Її членами ex-officio є: президент і экс-президенти, голова та 1 віце-президент Викон. ради, скарбник, ген. секретар та його заст. У період між конф. всі повноваження належать Викон. раді. Повна рада складається з 3 членів Викон. ради, усіх віце-президентів Асоціації та президентів і секретарів усіх відділень. Вона засідає на поч. та під час кожної конф.

Зі згоди Викон. ради можуть створюватися відділення з не менш ніж 10 членів, однак Рада може розпустити відділення, якщо членів у ньому стало менш як 20. Відділення є регіон., а не нац. органами. Їх членами можуть бути обрані гр-ни своєї країни або гр-ни ін. країн, які проживають чи не проживають у такій країні або в країнах, та ін. особи, які зазвичай там проживають. Статути відділень та будь-які подальші зміни в них на предмет їх юрид. чинності підлягають схваленню Викон. радою. Члени відділень беруть участь у конф., виступають і голосують як індивіди. Асоціація не визнає делегатів або делегацій як таких. Конф. Асоціації проводяться в такий час і в місцях, які визначає Викон. рада. Після кожної конф. під керівництвом Ради публікується Доповідь (Re-

port). Конституція Асоціації може бути змінена 2/3 присутніх на конф. членів.

Однією з унікальних характеристик АМП є різноманітність галузей діяльності, які представляють її члени. Крім юристів, з освітою та практ. досвідом у галузі міжнар. права, Асоціація залучає вчених у галузі політ. наук та управління, бізнесменів, банкірів і судновласників, які досягли високого становища у сфері своєї діяльності. Широка представницька основа створює АМП різноманітні можливості для сприяння міжнар. праву в усьому світі.

2-річні конф. Асоціації є фокусною сутністю її діяльності. Їх готують міжнар. комітети, кожний з яких відповідає за підготовку певної доповіді з конкр. теми, визначеної ним. Міжнар. комітети призначаються Викон. радою Асоціації за консультацією з директором із досліджень (цю посаду створено в 1969 з метою координації та розвитку програм досліджень, які проводяться Асоціацією та її комітетами). Кожний комітет має голову та 1 або більше доповідачів з числа визнаних експертів з питання, визначеного комітетом. Доповіді міжнар. комітетів з цього питання можуть мати кілька форм: звіт права; рекомендований договір, в т. ч. корегувальні положення, так само як положення, що стосуються подальшого розвитку; огляд та інформація щодо поточного розвитку або поєднання цих форм. Члени комітетів, крім того, що вони мають досвід у цьому питанні, обираються з представників різних правових систем та відділень Асоціації з різних частин світу. Цим самим створюється широка основа для обговорення доповіді, внесення у неї відп. положень та уточнень. Після цього доповідь приймається АМП і публікується в Доповіді Конф. (Report of the Conference) разом з протоколом дебатов робочої сесії. Доповіді Асоціації часто стають предметом коментування та аналізу в юрид. журналах, обговорюються й цитуються в суд. думках та у процесі ведення переговорів щодо укладення договорів. Напр., Доповідь комітету з права та використання міжнар. басейнових рік цитувалася *Між-*

народним Судом ООН в його рішенні у справі *Континентальний шельф Північного моря 1969*. Ін. широковідомим прикладом є сприяння Асоціації в уніфікації правил заг. аварії, прийнятих у 1877 на Антверпен. конф. (тоді — Нідерланди). Ці правила швидко дістали заг. визнання і були згодом переглянуті на конф. у Ліверпулі (1890), Стокгольмі (1924) та Копенгагені (1950). Сьогодні ці правила майже універсально застосовуються в коносаментях та договорах фрахтування судна. Серед ін. відомих досягнень можна назвати: Гаазькі правила поводження з військовополоненими 1921, які безпосередньо вплинули на прийняття низки відп. конвенцій та розвиток у цьому напрямі нац. права; Гаазькі правила фрахтування суден, які й нині широко використовуються; Стокгольмські правила забезпечення виконання рішень 1924 та Нью-Йорк. правила щодо екстерит. застосув. обмеженого торг. зак-ва, прийняті на Нью-Йорк. конф. в 1972. Крім розгляду доповідей комітетів на конф. Асоціації створюють адресати зі значних юрид. міжнар. тем за участю провідних міжнар. та нац. експертів. Ці адресати включаються до протоколів конф. й часто публікуються в новинах і журн. Відділеннями АМП також здійснюються програми, присв. розвитку та сприянню міжнар. праву. Типовим для діяльності комітетів є створення комітетів, які діють паралельно з міжнар. комітетами. Діяльність комітетів відділень також впливає на розвиток міжнар. права на нац. рівні, в т. ч. проведення конф. з тематики, в якій зацікавлені країни їх розташування. Вони практикують також спонсорство лекційним серіям, спільні засідання з адвокат. колегіями та ін. юрид. асоціаціями і програмами. Деякі відділення публікують і розповсюджують відомості про свою діяльність, а ін. публікують щорічники з міжнар. права.

АМП користується консульг. статусом в ООН, її експерти беруть участь у роботі конф. і засіданнях органів та установ Оргції, на яких обговорюються питання міжнар. права. Часто їхні доповіді та заяви з конкр. питань, що готуються на прохання різних структур ООН, стають предметом обговорення та прийняття рішень.

У період 1973—2010 відбулося 70 конф. в різних геогр. регіонах світу, зокрема в

Європі, Латин. Америці, Півн. Америці та Азії. На них обговорювалися проблеми розвитку міжнар. права, які мали сприяти утвердженню мирн. відносин між д-вами. Основою для цього слугували принцип співробітництва, добросовісне виконання міжнар. зобов'язань, широке застосування арбітражу та прийняття Кодексу міжнар. права. Хоча надії на досягнення цих цілей не виправдалися внаслідок розв'язання д-вами *Першої світової війни*, вони знову з'явилися зі створенням *Лігу Націй*, ППМП та розвитку арбітражу в цілому, *Міжнародної організації праці* та прийняттям Паризького пакту 1928. Однак і ці структурні зміни в міжнар. системі не допомогли запобігти *Другій світовій війні*, закінчення якої означувало появу в особі ООН нового міжнар. порядку інституціоналізованого характеру, який з тими чи ін. змінами та ефективністю діяв в умовах «холодної війни». Проте її закінчення наприкінці 20 ст. і навіть розпад СРСР, який проголошувався зах. пропагандою майже єдиним винуватцем ослаблення міжнар. безпеки у світі, також не вніс стабільності в міжнар. відносини. Навпаки, існуючий міжнар. правопорядок почав розмиватися, дедалі більше загрожуючи мирн. розвитку д-в, що може привести людство до нової всесвітньої катастрофи з непередбачуваними наслідками. Отже, і сьогодні осн. мета АМП — спрямувати розвиток міжнар. права на зміцнення мирн. відносин д-в, як і раніше, залишається надзвичайно актуальною. Високий авторитет її членів, як визнаних знавців у галузі міжнар. права та ін. важливих сферах людської діяльності, має сприяти цій благородній меті.

Літ.: *Асоціація міжнародного права* // СЕМП. М., 1959; *Olmstead C.J. The International Law Association: a World-Wide Organization for Development and Promotion of International Law* // International Law Association. 1873—1973. The Netherlands, 1973; *Корецький В.М.* О проекте Филда (из истории кодификации междунар. права) // Избр. тр., кн. 2 / Гл. ред. В.Н. Денисов. К., 1989.

В.Н. Денисов

АСОЦІЙОВАНА ДЕРЖАВА — д-ва, яка, зберігаючи формально незалежність, добровільно передала ін. д-ві частину свого суверенітету (частіше повноваження з обо-

рони, зовн. політики, транспорту, зв'язку, орг-ції грошового обігу).

Фактично А. д. являє собою перехідну форму зовн. залежності підпорядкованої терит., яка перебуває між статусом колонії та самост. д-ви. Найчастіше А. д. є кол. несамоглядні терит. чи кол. підмандатні терит., які досягли самоврядування шляхом асоціації з незалеж. д-вою, як правило, кол. метрополією, відповідно до положень *Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970, Декларації про надання незалежності колоніальним державам та народам 1960*. У такому разі статус А. д. є одним із способів реалізації права на самовизначення.

Правовий статус А. д., як правило, регулюється угодою про асоціацію між д-вою метрополією та А. д., яка має бути схвалена Спец. комітетом ООН з деколонізації, а для підопічної терит. — Радою з опіки ООН (та *Радою Безпеки ООН* — для стратег. підопічних терит.). Угода про асоціацію має стосуватися політ., екон., соц. прогресу і розвитку А. д. та забезпечувати благополуччя її населення. Статус А. д. має бути повністю підтриманий населенням терит. з одностор. правом останнього скасувати цей статус.

ГА ООН наголошувала на необхідності отримання підопічними та підмандатними терит. повної незалежності, а не на їх асоціації з кол. метрополією. На сьогодні залишаються чинними угоди про асоціацію, укладені між Новою Зеландією та о-вами Кука (1965), Ніуе (1974) та Токелау (1952) відповідно. Нідерланди мали домовленості, подібні до асоціації, з Нідерландськими Антилами (1954—2010) та Арубою (1986). Нова Каледонія є А. д. з Францією з 1986.

США уклали угоди про асоціацію з Пуерто-Рико (1952), Півн. Маріанськими о-вами (1986), Федерат. Штатами Мікронезії (1986), Маршалловими Островами (1986), Палау (1993).

Статус Пуерто-Рико як А. д. ісп. мовою визначається «estado libre asociado». Пуерто-Рико має свою конституцію та правову систему, водночас пуерториканці є гр-на-

АСОЦІЙОВАНИЙ ЧЛЕН МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

ми США, хоча без права голосу на президент. виборах. Делегат від Пуерто-Рико (комісіонер) має право голосу в Палаті представників США, але може голосувати винятково в комітетах. Міжнар. статус Пуерто-Рико був предметом спорів у межах Спец. комітету ООН з деколонізації, де порушено питання про необхідність надання терит. самост. статусу. Проте на вільному референдумі пуерториканці проголосували за продовження асоціації з США.

Відповідно до Пакту 1976, який заснував політ. союз із США, Півн. Маріанські о-ви мають статус А. д., подібний до статусу Пуерто-Рико, але без делегата в Конгресі. США мають право на проведення зовн. політики і гарантують зовн. безпеку цієї терит.

Маршаллові о-ви, Федерат. Штати Мікронезії, Палау, розташовані в Тихому океані, є підопічними терит. США, що мають важливе стратег. значення для цієї д-ви. У 1986, 1986 та 1993 відповідно ними укладено угоди про асоціацію з США, згідно з якими ці д-ви мають право формувати власну зовн. політику, у т. ч. право укладати міжнар. договори. США відповідно до вищезазначених угод несе обов'язок гарантування безпеки цих д-в і забезпечення їм екон. підтримки. Кол. самоврядна терит. Гуам також досягла статусу А. д. у союзі з США.

Деякі А. д. володіють міжнар. правосуб'єктністю і є повноправними членами *Організації Об'єднаних Націй* (напр., Федерат. Штати Мікронезії від 1991, Палау від 1994, Маршаллові Острови від 1991 тощо).

Літ.: *Wozzek B.A. International Law: A Dictionary.* Toronto; Oxford, 2005.

О.І. Мельничук

АСОЦІЙОВАНИЙ ЧЛЕН МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ (член-співробітник, співчлен, асоц. партнер, асоц. член) — д-ва, що бере участь у діяльності міжнар. орг-ції на основі спец. угоди і має обмежений обсяг прав, які визначаються устан. документами орг-ції та спец. угодою про асоц. членство, що укладається між д-вою та орг-цією.

До *Другої світової війни* статус А. ч. м. о. часто надавався автон. чи залежним (колоніальним) терит., що не відповідали вимогам, які ставляться до членів міжнар. орг-цій, але були зацікавлені в такій діяльності. Нині асоц. членство використовують у разі, якщо повне членство з тих чи ін. причин тимчасово або взагалі неможливе (ОПЕК, ЮНЕСКО, ВООЗ, ФАО, ІМО, *Всесвітня організація туризму*, СНД та ін.).

А. ч. м. о., як правило, бере участь у тих сферах співробітництва, що визначені в устан. документах міжнар. орг-ції чи угоді про асоц. членство, має обмежені права в разі участі в роботі органів міжнар. орг-ції, фінансує певні сфери її діяльності. Обов'язки А. ч. м. о. охоплюють визнання та дотримання цілей і принципів орг-ції, дотримання угод, укладених з його участю в межах орг-ції, тощо. Порушення А. ч. м. о. матер. або процес. норм міжнар. орг-ції зумовлює застосув. до нього санкцій з боку останньої в тому самому порядку, що і до д-в-членів. Такі санкції можуть виражатися в призупиненні асоц. членства або виключенні з асоц. членів, відмові у прийнятті як повноправного члена, виключенні з певних сфер співробітництва.

Зокрема, асоц. члени ЮНЕСКО (Аруба, Британські Вірджинські о-ви, Кайманові о-ви, Макао, Нідерландські Антили, Токе-лау) беруть участь у роботі Ген. конф. та ін. органів ЮНЕСКО без права голосу, їм направляють усі робочі документи, доповіді та звіти тощо (п. 41.2 Прав та обов'язків асоц. членів, затверджених Резол. Ген. конф. ЮНЕСКО). Асоц. члени ОПЕК користуються послугами секретаріату і можуть бути присутніми на засіданнях органів ОПЕК за запрошенням останніх без права голосу (п. Е ст. 7 Статуту). Відповідно до Прав та обов'язків асоц. членів орг-ції та ін. терит. ВООЗ (п. 1), асоц. члени мають право брати участь без права голосу в роботі Асамблеї ВООЗ та її осн. комітетів; брати участь з правом голосу та зайняттям місця у президії в роботі ін. підкомітетів, за винятком Гол. комітету, Комітету з перевірки повноважень та Комітету з висунення кандидатур; пропонувати питання для внесення до попереднього порядку денного; отримувати на рівних правах з д-вами-членами всі повідомлення,

документи, доповіді та відповіді. Водночас на асоц. члена ВООЗ покладаються обов'язки, аналогічні обов'язкам д-в-членів (п. 3). Статут СНД (ст. 8) передбачає можливість участі асоц. члена в окр. видах діяльності орг-ції на умовах, визначених конкр. угодою про асоц. члена.

ЄС укладено Угоди про асоціацію з третіми д-вами, спрямовані на майбутню інтеграцію останніх в ЄС.

Україна, згідно з Єдиним держ. реєстром міжнар. орг-цій, членом яких вона є, — асоц. член Ген. конф. мір і ваги, а також Світ. орг-ції автомагістралей.

О.І. Мельничук

АСТРОНА́ВТ — див. *Космона́вт*.

АТАШЕ́ (франц. attaché — прикріплений) — посада члена дипл. персоналу *дипломатичного представництва* або центр. апарату МЗС. У більшості д-в А. належить до мол. дипл. посад. А. здебільшого призначають *агентів дипломатичних*, які розпочинають дипл. кар'єру. Водночас набули поширення й ін. категорії А., які не є працівниками *дипломатичної служби*. Як правило, розрізняють А. військ., військ.-морських, військ.-повітр. та з питань оборони (див. *Військовий аташе*). Маючи статус дипл. агентів, останні представляють мінво оборони при військ. відомстві д-ви перебування і обіймають посаду радника дипл. представництва. Крім того, існують спец. А. — фахівці різних відомств д-ви, які призначаються на дипл. посади у дипл. представництві для вивчення у д-ві перебування питань їхньої компетенції, підтримання відносин з її відп. відомствами й установами. Так, спец. А. можуть бути з питань економіки, торгівлі, культури, науки, освіти, імміграції, охорони здоров'я, сільського госп-ва, промисловості, туризму тощо. Окремо розрізняють посаду А. з питань засобів масової інформації (прес-аташе), яку обіймає співробітник дипл. представництва, відповід. за пресу та інформацію, розвиток зв'язків із мас-медіа д-ви перебування. У деяких країнах існують почесні А. — особи, які обрали дипл. кар'єру, однак не зараховані на дипл. службу і не отримують платню. Усі вищезазначені категорії А. є членами *дипломатичного кор-*

пусу країни перебування і, отже, користуються дипломатичними привілеями та імунітетами.

Ін. значення терміна А. — найнижчий дипл. ранг, який присвоюють співробітникам дипл. служби згідно з нац. зак-вом д-в, у т. ч. України (див. *Дипломатичні класи та ранги*).

Літ.: *Сандровский К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Блищенко И.П.* Дипломатическое право. М., 1990; *Blum Y.Z.* Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; *Denza E.* Diplomatic Law. A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008.

А.Я. Мельник

АТЛАНТИ́ЧНА ХАРТІ́Я — Декларація принципів (офіц. назва), підписана 14.08.1941 президентом США Ф. Рузвельтом і прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчіллем. Те, що ця зустріч відбулася на борту військ. корабля в Атлант. океані, pobl. Ньюфаундленду, свідчило про вкрай драмат. ситуацію, що склалася у світі у зв'язку з широкомасштабними воєнними діями, які охопили Європу, Африку, Близький Схід, Азію та терит. СРСР, який став черговою жертвою підступного нападу фашист. Німеччини. У. Черчілль у виступі по радіо 24.08.1941 зазначав: «Жахливі і страхітливі справи відбуваються в наші дні. Вся Європа зруйнована та розтоптана механічною зброєю і варварською люттям нацистів; найсмертоносніші знаряддя воєнної науки в поєднанні з найтоншою підступністю та найгрубішими проявами жорстокості створили таку машину агресії, подібної до якої світ ще не знав і перед лицем якої права, традиції, індивідуальні особливості та державний устрій багатьох стародавніх та гідних держав і народів лежать простягнутими й розтоптаними п'ятою та терором чудовиська,.. на наших очах вчиняється злочин, якому немає назви». Ця зустріч, наголосив він, символізує не лише «глибоку єдність, яка надирає і у вирішальні моменти керує англомовними народами в усьому світі», а й «щось іще величніше, а саме — згуртування всесвітніх сил добра проти зла, яке тепер таке загрозливе та непереможне і яке наклало своє жорстке закляття на всю Європу та значну частину Азії».

У цій надзвичайно критичній ситуації в А. х. було проголошено «деякі спільні принципи національної політики двох країн», які стосувалися протистояння агресії та створення в майбутньому мирн. і рівних умов співпраці народів. Істор. значення А. х. полягало також у тому, що в ній можна знайти перші сліди свідомої побудови широкої основи, консолідації інтересів щонайменше 5 великих держав, для створення Об'єднаних Націй.

А. х. включала такі заяви: «Вони (сторони, що підписали. — В.Д.) сподіваються побачити мир, який зміцнився, що надасть усім державам засоби існування в безпеці в межах їхніх власних кордонів, як і впевненість, що всі люди в усіх куточках світу можуть жити, не турбуючись за своє буття, в умовах свободи від страху та злиднів... Вони вважають, що всі держави світу, виходячи з реалістичних, так само як і духовних, міркувань, повинні прийти до заборони застосування сили. Після цього ніякий майбутній мир не може підтримуватися, якщо сухопутні, морські або повітряні озброєння вироблятимуться державами, які загрожують або можуть загрожувати агресією поза їхніми кордонами, і тому вони вважають неминучим встановлення більш широкої та стабільної системи загальної безпеки, в якій роззброєння таких держав є обов'язковим. Вони також нададуть допомогу і забезпечать усі інші практичні заходи, які полегшать для миролюбних народів тяжкий тягар озброєнь». Наголошувалося, що серед принципів нац. політики, на основі яких вони будували свої надії на краще майбутнє для миру, найголовнішим є такий: «Насамперед їхні країни не домагаються збільшення територіального або іншого». Учасники А. х. проголосили намір прагнути, з належною повагою до своїх існуючих зобов'язань, «до подальшого використання всіма державами, великими і малими, переможцями і переможеними, доступу, на рівних умовах, до торгівлі та сировинних ресурсів світу, що необхідно для їх процвітання». Вони висловили своє бажання «здійснювати найширше співробітництво між державами в економічній сфері з метою забезпечення для всіх поліп-

шених трудових стандартів, економічного успіху та соціальної безпеки». За словами У. Черчілля, у згаданому його виступі викладено принципи, «позбавлені будь-якого присмаку корисливих інтересів і спрямовані на те, щоб вивести народи світу з тієї безодні нещастя, в яку вони ввергнуті, на широкий шлях свободи і справедливості».

А. х. обговорювалася і була схвалена на Лондон. міжсоюз. конф. 24.09.1941, учасниками якої крім СРСР були Бельгія, Чехословачина, Греція, Польща, Нідерланди, Норвегія, Югославія, Люксембург та Вільна Франція. СРСР на цій конф. висловив свою «згоду з основними принципами Декларації», заявивши, що він виступає за «необхідність комплексних дій проти агресорів». Отже, А. х. стала важливим документом у справі формування *антигітлерівської коаліції*, у визначенні її завдань і формулюванні спільних засад повоєнного устрою світу. За своїм характером А. х. була не більше ніж політ. заявою. Однак після того, як 25 д-в — учасниць Декларації Об'єднаних Націй 1942, у т. ч. СРСР, підписали спільну програму цілей і принципів, включених в А. х., вона набула юрид. значення. Про це свідчить і те, що Хартію було зареєстровано в «Серії договорів Ліги Націй» як інкорпоровану в цю Декларацію. Пізніше такі її принципи, як заборона застосув. сили, встановл. широкої та стабільної системи заг. безпеки, визнання необхідності регулювання озброєнь, визначення гарантій недоторканності кордонів д-в, розвиток рівноправного співробітництва між д-вами в екон. сфері, поліпшення труд. стандартів, підвищення рівня соц. безпеки, звільнення людини від страху та злиднів, у відп. формулюваннях стали принципами *Статуту ООН*.

Літ.: Palmer N.D., Perking H.C. International Relations. The World Community in Transition. Cambridge, 1953; Schuschningg K. von. International Law. An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; O'Connell D.P. International Law, v. 1. N. Y., 1965; Fenwick Ch.G. International Law. N. Y., 1965; Drakidis Ph. La Charte de l'Atlantique. Besançon, 1989.

В.Н. Денисов

АФІНСЬКА ХАРТІЯ 1931 (Афінська хартія про реставрацію історичних пам'яток) — міжнар. акт, який уперше запропонував охоронно-реставрац. заходи щодо нерухомих пам'яток. Прийнята I міжнар. конгре-

сом архітекторів і фахівців пам'яткоохоронної справи з питань істор. пам'яток, що відбувся в м. Афінах (Греція).

А. х. 1931 встановила 7 принципів, у яких, зокрема, узагальнено метод. та практ. досягнення пам'яткоохоронної справи у Греції, Італії та ін. європ. країнах з проведення експертиз запропонованих проєктів реставрації для запобігання помилкам, які можуть призвести до втрати істор. цінності споруд; збереження істор. місць на основі нац. зак-ва країні; консервування розкопаних місць, які не підлягають терміновій реставрації; застосує. в реставрац. роботах сучас. технологій і матеріалів; вжиття необхідних заходів, спрямованих на сувору охорону пам'яток; інформування про важливість охоронних заходів щодо довкілля пам'яток; створення міжнар. орг-цій з питань реставрації.

В А. х. 1931 сформульовано осн. принцип сучас. методики реставрації, який полягає у збереженні пам'яток без будь-яких змін і доповнень, тобто їх консервації в первісному вигляді як документ. свідчення історії (п. I). У ній було також констатовано необхідність створення регулярної та пост. системи забезпечення збереження будівель (п. II), визначено важливість співпраці архітекторів і фахівців пам'яткоохоронної справи зі спеціалістами фіз., хім. і природничих наук для визначення методів, які доцільно застосовувати в кожному випадку (п. V).

А. х. 1931 містила рекомендації не переміщати твори монумент. скульптури з їх природ. оточення, а за неможливості їх збереження на місці замінювати їх гіпсовими копіями. У разі зруйнування пам'яток запропоновано застосовувати методику з'єднання ориг. фрагментів у ціле (анастилоз), а в разі використання нових фрагментів вони мають відрізнятися від ориг. (п. VI). Рекомендовано перед будь-якими реставрац. роботами проведення ґрунтового аналізу всіх дефектів та природи пошкодження цих пам'яток. Наголошено на необхідності культивування у громадськості почуття поваги до істор. та культ. пам'яток шляхом вжиття відп. заходів органами публ. влади. Педагогам рекомендовано виховувати у дітей і молоді зацікавленість такими заходами (п. VII (b)).

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

Кожній д-ві рекомендовано розробити офіц. переліки з інформацією про її істор. пам'ятки. Рекомендовано створити або надати відп. повноваження спец. інституціям щодо публікації переліку істор. пам'яток з фотографіями та пояснювальними примітками (п. VII (c)).

Принципи А. х. 1931, однак, не дістали в той час достатнього визнання серед фахівців. Це сталося на II міжнар. конгресі архітекторів і тех. фахівців з питань істор. пам'яток 1964, який схвалив удосконалені принципи реставрації під назвою *Венеціанська хартія 1964*.

О.І. Мельничук

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ — квазісуд. орган *Африканської хартії з прав людини і народів*, що сприяє імплементації прав людини, її обов'язків і прав народів, сформульованих у ній з урахуванням самобутнього культ.-істор. розвитку афр. країн.

Афр. комісію з прав людини і народів (далі — Комісія) було створено у 1987 відповідно до положень Афр. хартії з прав людини і народів (далі — Афр. хартія). Її було прийнято у 1981 в межах Орг-ції афр. єдності (ОАЄ), і у 1986 вона набула чинності. На поч. своєї діяльності ОАЄ, як політ. орг-ція, ств. у 1963 з метою консолідації і забезпечення незалежності афр. д-в, недостатньо уваги звертала безпосередньо на права людини, зосередившись більше на питаннях боротьби з колоніалізмом, апартеїдом у Півд. Африці (див. *Апартеїд*) та *расовою дискримінацією*. Однак політ. та ін. чинники, зокрема приєднання багатьох афр. країн до універс. документів ООН з прав людини та прийняття ОАЄ низки регіон. конвенцій з прав людини (див. *Африканська система захисту прав людини і народів*), зумовили прийняття Афр. хартії, в якій забезпечення прав людини і народів покладається на Комісію, що створюється в межах ОАЄ «для розвитку і захисту цих прав в Африці» (ст. 30). Щоб забезпечити більшу незалежність Комісії і з цією метою не розміщувати її штаб-квартиру в Аддис-

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

Абебі (Ефіопія), де перебуває секретаріат ОАЄ, було прийнято рішення розташувати її секретаріат у м. Банжулі (Гамбія). Однак результатом цього було те, що «протягом багатьох років діяльність Комісії перебувала в затінку відносно політичних гравців ОАЄ, які не лише залучалися до її фінансування, а й надавали також політичну підтримку в здійсненні та забезпеченні її висновків і рекомендацій» (Р. Мюррей).

У 2001 ОАЄ було трансформовано в *Африканський Союз (АС)*, який, зважаючи на інтерес афр. д-в до прав людини, що дедалі зростає, надав їм у своїй діяльності самост. значення. В Устан. акті АС (далі — Акт АС) міститься посилання на права людини серед його цілей (ст. 3) і принципів (ст. 4), і, хоча Комісію не було формально визначено як орган АС, було передбачено «пусковий механізм» переходу її від периферійної ролі до важливої інституції в АС. Зі свого боку Комісія також почала звертатися до тих, хто представляє штаб-квартиру АС, і до тих, хто представляє в ньому політ. органи, звертаючи їхню увагу на свою діяльність (Р. Мюррей).

Згідно з Афр. хартією, Комісія складається з 11 незалеж. членів, що обираються з числа африканців, які мають найвищу репутацію моральних, чесних і неупереджених людей, компетентних у питаннях прав людини і народів. Вони обираються таємним голосуванням Асамблеєю глав д-в і урядів ОАЄ з числа осіб, що пропонуються д-вами — учасниками Хартії, на 6 років і можуть бути переобрані (ст. 33—36). Комісія обирає голову та його заст. на 2 роки, які також можуть переобиратися. Члени Комісії при виконанні своїх обов'язків користуються дипл. привілеями та імунітетами, передбаченими в Заг. конвенції про привілеї та імунітети ОАЄ (ст. 42—43).

Значним прогресом став чітко виражений гендер. підхід до обрання членів Комісії, а саме з 11 членів її складу було обрано 5 жінок. Однак залишалось занепокоєння тим, що деякі члени Комісії обіймали посади у своїх д-вах, що було несумісним з вимогою бути незалежними і неупередже-

ними. Отже, до проведення виборів у липні 2007 в Комісії засідали кілька послів та ін. уряд. службовців, деякі з них — завдяки особистим зв'язкам з міністрами своїх країн або посольствами. В очах афр. громадськості це підживило довіру до Комісії. Тому АС, зважаючи на необхідність змінити таке становище, досяг певного прогресу, переконавши д-ви висувати кандидатів у члени Комісії, які не обіймають несумісних із цим статусом посад.

У своїй діяльності члени Комісії спираються на допомогу постійнодіючого секретаріату, що складається з юрид. та ін. персоналу на чолі з секретарем, якого призначає Ген. секретар АС. Фінансування Комісії здійснюється АС, забезпечуючи поточні витрати, в т. ч. заробітну плату персоналу. Обмеженість фінансування змушує Комісію покладатися й на підтримку зовн. донорів. Отже, до персоналу секретаріату можуть належати як ті, кого фінансує АС, так і ті, хто працює в ньому на тимчас. основі, отримуючи певні кошти від таких європ. партнерів, як Данський ін-т прав людини, Швед. агентство з розвитку міжнар. співробітництва та ЄС.

Функції та діяльність Комісії стосуються сприяння розвитку прав людини і народів відповідно до покладених на неї повноважень. Останні визначаються в ст. 15 Афр. хартії, згідно з якою вона уповноважена: а) збирати документи, здійснювати вивчення і дослідження афр. проблем у сфері прав людини і народів, організувати семінари, симпозиуми, конф., поширювати інформацію, підтримувати нац. і місцеві орг-ції з прав людини і народів і в разі потреби висловлювати свою думку і робити рекомендації урядам; б) формулювати і встановлювати принципи і норми з прав людини і народів, на основі яких афр. уряди можуть розвивати своє зак-во; в) співробітничати з ін. афр. і міжнар. орг-ціями, які займаються розвитком і захистом прав людини і народів. Крім того, ст. 45 цієї Хартії до повноважень Комісії відносить: забезпечення захисту прав людини і народів, за умов, установлених цією Хартією; тлумачення всіх її положень на прохання д-ви-учасниці, будь-якої інституції ОАЄ або афр. орг-ції, що визнається ОАЄ, та виконання будь-яких ін. завдань,

які їй може доручити Асамблея глав д-в і урядів.

Для виконання цих завдань Комісія призначає кожного зі своїх 11 членів, відповід. за сприяння Афр. хартії в низці афр. д-в, як правило, на основі мовної та геогр. близькості до їх власної д-ви. Члени Комісії відвідують закріплені за ними країни з метою заохочення їх до співробітництва в межах цієї Хартії та діяльності Комісії. Результати проведення семінарів, симпозіумів, конф. у подальшому можуть стати предметом розгляду Комісії і призначення нею робочих груп і спец. доповідачів. Напр., Комітет за контролю термінів виконання керівних принципів було створено за результатами семінару з попередження тортур, проведеного у лютому 2002 Комісією та неуряд. орг-цією — Асоціацією з попередження тортур (о-в Роббен, Півд. Африка). У діяльності Комісії зростає роль неуряд. орг-цій, які мають право брати участь у її роботі, набувши статусу спостерігача. Це регулюється: Резол. про співробітництво між Афр. комісією з прав людини і народів та неуряд. орг-ціями, які мають у Комісії статус спостерігача, 1998, та Резол. про надання статусу спостерігача нац. ін-там з прав людини в Африці 1998. Цією процедурою скористалися понад 300 неуряд. орг-цій, які здобули право відвідувати сесії Комісії, робити усні заяви з питань порядку денного та розповсюджувати документи під час засідань. У свою чергу, неуряд. орг-ції зобов'язані кожні 2 роки співпрацювати з Комісією. Водночас відмічається обмеженість оприлюднення значної частини роботи Комісії. Вона, як правило, після закінчення кожної сесії проводить прес-конф., на яких надається лише стислий виклад питань, що обговорювалися на ній. У результаті, незважаючи на важливі коментарі та осудження в Комісії деяких д-в за порушення ними прав людини, матеріали про це часто залишаються доступними лише для тих, хто безпосередньо співпрацює з Комісією. Їхня гласність часто спирається лише на неуряд. орг-ції, які публікують результати діяльності Комісії у своїх країнах.

Комісія здійснює свою діяльність відповідно до процедури і методів дослідження, визначених у ст. 46—59 Афр. хартії та Правилах процедури, прийнятих нею у

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

1998 і переглянутих у 1995. Так, будь-яка д-ва — учасниця цієї Хартії може звернутися з повідомленням до ін. д-ви-учасниці про порушення нею її положень. Це повідомлення направляється також Ген. секретарю ОАЄ, Комісії та д-ві, якій воно адресоване і яка впродовж 3 міс. має дати на нього письм. пояснення д-ві, що його направила, або зробити заяву з роз'ясненням цієї справи (ст. 47). Якщо ж упродовж зазначеного терміну д-ва, якій було направлено повідомлення, не вирішила питання шляхом двостор. переговорів або за допомогою будь-якої ін. процедури мирн. врегулювання, будь-яка з цих д-в має право передати цю справу в Комісію, повідомивши про це зацікавлену д-ву (ст. 48). Водночас д-ва — учасниця цієї Хартії може передати її відразу в Комісію, направивши повідомлення її голові, Ген. секретарю ОАЄ і д-ві, якої це повідомлення стосується (ст. 49). Комісія може розглядати питання, подане їй у такий спосіб на розгляд, лише після того, як переконається, що всі внутр. засоби правового захисту вичерпано, за винятком випадку, коли Комісія дійшла висновку, що процедура використання таких засобів не виправдано затягується (ст. 50). Комісія може звернутися до зацікавленої д-ви з проханням надати їй усю інформацію, що стосується справи, і розглядати її в присутності зацікавлених д-в, які можуть робити щодо неї письм. або усні заяви. Розглядаючи справу, Комісія, згідно зі ст. 48 Хартії, вживає заходів щодо її дружнього вирішення і готує доповідь з викладенням фактів і своїх висновків. Ця доповідь направляється зацікавленим д-вам та Асамблеї глав д-в і урядів і може містити рекомендації, які вона вважає доцільними (ст. 52, 53).

2-гу категорію повідомлень, згідно з цією Хартією, становлять «інші повідомлення», перелік яких, крім повідомлень д-в-учасниць, до поч. кожної сесії складає секретар Комісії і направляє їх членам, котрі визначають, які повідомлення слід розглянути. Повідомлення розглядаються Комісією за рішенням простої більшості

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

її членів. Серед умов прийняття Комісією до розгляду повідомлень є вичерпання місцевих засобів правового захисту, якщо такі є, за винятком випадків, коли цілком очевидно, що процедура їх використання не виправдано затягується (ст. 55—56). Якщо в процесі обговорення повідомлень у Комісії з'ясується наявність серйозних або масових порушень прав людини і народів, вона привертає до них увагу Асамблеї глав д-в і урядів. У такому разі Асамблея може просити Комісію провести глибоке вивчення таких випадків та підготувати фактологічну доповідь з власними висновками і рекомендаціями (ст. 58). Уся діяльність Комісії має конфіденц. характер доти, доки Асамблея не прийме ін. рішення. За рішенням Асамблеї Комісія публікує доповідь (ст. 59). Слід, однак, зазначити, що в практиці Комісії утверджується тенденція відмови від жорсткої ув'язки дотримання принципу конфіденційності лише з дозволу Асамблеї.

У своїй діяльності Комісія керується міжнародним правом прав людини, положеннями афр. документів з прав людини і народів, *Статутом ООН*, *Статутом ОАЄ*, *Загальною декларацією прав людини 1948* та ін. документами ООН та її спеціаліз. оргцій (ст. 60). Комісія може також звертатися й до дод. засобів визначення правових принципів, ін. заг. або спец. міжнар. конвенцій, афр. практики, сумісної з міжнар. нормами прав людини і народів, загальноприйнятих звичаїв як частини внутр. права, заг. принципів права, визнаних афр. д-вами, а також до юрид. прецедентів і доктрини (ст. 61). Отже, діяльність Комісії щодо розгляду міждерж. та ін. повідомлень про порушення прав людини і народів, як і ін. форми її діяльності, характеризує її як квазісуд. орган, рішення якого мають статус рекомендацій.

Кожні 2 роки д-ва — учасниця Афр. хартії представляє доповідь про законод. або ін. заходи, вжиті з метою надання чинності правам і свободам, що визнаються і гарантуються цією Хартією (ст. 62). Зазначається, що за останні роки підвищилась відпо-

відальність д-в за рівень підготовки ними цих доповідей. Зокрема, поширеною стала підготовка деталізованих доповідей, напр., доповідь Респ. Замбія, що розглядалась у 2007 на 41-й сесії Комісії, містила понад 200 сторінок. Зростає також кількість д-в, які направляють на засідання Комісії поважні делегації за участю міністрів, що дає д-ві можливість на авторитетному рівні відповідати на запитання, що ставляться на її засіданнях. Напр., на тій же 41-й сесії Комісії делегація Респ. Замбія налічувала 20 осіб. Однак у цих доповідях нерідко висвітлено більше позит., ніж негат. відомостей, що знижує їхнє значення загалом. Деяким д-вам унаслідок віддаленості буває складно направляти своїх представників на сесії Комісії, на яких обговорюються їхні доповіді. Проте Респ. Сейшельські О-ви понад 10 років не направляла свою делегацію, хоча сесії Комісії проводилися попл. цієї країни. Зрештою Комісія прийняла рішення розглянути доповідь цієї країни без її представників, що згодом може стати заг. практикою. Комісія нерідко опиняється перед дилемою, якому методу віддати перевагу: чи діяти у світлі конструктивного діалогу, чи надати більшого значення порушенням, що сталися. Свої доповіді д-ви, як правило, подають однією мовою, і в цьому разі їх переклад покладається на секретаріат Комісії. Однак не завжди такі переклади виконують, і тому не всі члени Комісії можуть ознайомитися з їхнім змістом. Деякі д-ви подають у Комісію доповіді в останню хвилину, позбавляючи неуряд. орг-ції можливості включити до них альтернат. інформацію. У Комісії процедура усного розгляду триває лише кілька годин, і внаслідок цього питання ставляться загалом і в такому ж порядку даються на них відповіді, що дає змогу д-вам іноді обминати незручні для них питання.

За час своєї діяльності Комісія розглянула низку питань, що сприяли розвитку міжнар.-правової практики ОАЄ у сфері прав людини і народів з урахуванням афр. специфіки. Так, починаючи з 1987 вона перевірила понад 500 повідомлень і прийняла бл. 150 рішень по суті. У багатьох випадках Комісія досить широко використовувала своє право тлумачити сутність прав, визначених у Хартії, і, дотримуючись

цього, з'ясувала і розвинула зміст цих прав. Зокрема, у 1994 Комісія висловила про-ти військ. переворотів, зазначивши, що во-ни суперечать п. 1 ст. 13 та п. 1 ст. 20 Хартії ОАЄ, і закликала афр. військових поважати права людини і негайно передати владу демократично обраним урядам. У 1995 Ко-місія ухвалила спец. резолюцію щодо пору-шень низкою афр. д-в умов утримання в'яз-нів у тюрмах. Цього ж року Комісія дала своє тлумачення принципу самовизначен-ня народів у світлі намагань Конгресу на-роду Катанги визнати його нац.-визв. ру-хом, що бореться за незалежність Катанги (Конгрес народів Катанги проти Заїру). Комісія, серед ін., заявила, що вона «зобо-в'язана враховувати суверенітет і терито-ріальну цілісність держави Заїр як члена ОАЄ і учасниці Африканської хартії прав людини і народів. Через відсутність конкрет-них доказів порушень прав людини і того, що народу Катанги відмовлено у праві бра-ти участь в уряді, гарантованому п. 1 ст. 13 Африканської хартії, Комісія вважає, що Катанга зобов'язана обрати такий варіант самовизначення, який не суперечить суве-ренітету і територіальній цілісності Заїру». У своєму рішенні з міждерж. повідомлення зі справи Демокр. Респ. Конго проти Бу-рунді, Руанди й Уганди Комісія мала вста-новити справедливність заяв про «грубі та масові» порушення прав людини і наро-дів цими 3 д-вами в результаті їх збройн. діяльності в Демокр. Респ. Конго (ДРК) і в разі підтвердження цього визнати остан-ню жертвою збройн. агресії цих д-в. На про-хання Комісії Руанда і Уганда надали їй свої відповіді на цю заяву, а Бурунді відмо-вилася це зробити. Встановивши, що міс-цевих засобів захисту права щодо цієї конкр. ситуації немає, Комісія прийняла до свого розгляду згадану справу. Потім у процесі дослідження фактів вона виявила порушення багатьох положень Афр. хартії з прав людини і народів, у т. ч. права на життя (ст. 4), права народів ДРК на само-визначення (ст. 20), мир і безпеку (ст. 23), а також установила факти пограбування й експлуатації природ. ресурсів на пору-шення ст. 21 і 22 цієї Хартії. Комісія також виявила, що дії, вчинені збройн. силами Респ. Бурунді, Респ. Руанди і Респ. Уганди в ДРК, були порушеннями їх зобов'язань

згідно з Женев. конвенціями 1949 (див. *Же-невське право*). Стосовно «скидання і масо-вого поховання жертв» Комісія підтвер-дила наявність таких дій, назвавши їх «вар-варським і безвідповідальним порушенням права конголезького народу на культурний розвиток, виходячи зі ст. 22 Хартії» (п. 87). Вплив цього конфлікту на стан гідроелек-тричної греблі, шпиталю та ін. служби було також визнано Комісією порушенням пра-ва власності, права на охорону здоров'я та права на освіту. У її рекомендаціях містив-ся заклик до зазначених 3 д-в надати «аде-кватні репарації» жертвам цих порушень.

Важливою роботою Комісії є призначен-ня спец. доповідачів, створення робочих груп зі спец. тем і прийняття відп. резо-люцій, що нерідко стимулюється неуряд. орг-ціями. Так, спец. доповідачі були при-значені, зокрема, з питань: позасуд. реко-ментацій і арбітр. рішень; довгострок. ув'яз-нення та ін. умов затримання; прав жінок; статусу захисників з прав людини. На сесі-ях Комісії було прийнято низку резол., у т. ч. резол. з керівних принципів і заходів з питань заборони і запобігання тортурам, жорстокому, нелюдському або принизли-вому поведженню чи покаранню в Афри-ці 2004; резол. про мандат і призначення спец. доповідача з питання свободи ви-словлювань в Африці 2004; резол. про Дар-фур 2004 та ін.

Упродовж багатьох років Комісія була єдиним органом ОАЄ з прав людини і на-родів, що робило афр. систему в цій сфері недостатньо ефект. передовсім через свою незавершеність. Частково з цих причин, а також підтримуючи ініціативу неуряд. орг-цій, у 1998 ОАЄ прийняла Протокол до Афр. хартії з прав людини і народів про за-снування Афр. суду з прав людини і наро-дів (далі — Протокол 1998). Однак лише через 6 років він набув чинності з необхід-ними 15 ратифікаціями його д-вами — членами АС. Згідно з Протоколом 1998, Суд доповнює захисні повноваження Комісії, надані їй Хартією (ст. 2). Він має юрисдик-цію з консульт. питань і питань примир-нення та юрисдикцію розгляду спорів між

АФРИКАНСЬКА КОМІСІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

сторонами цього Протоколу. Так, юрисдикція Суду поширюється на всі передані йому у ведення випадки і спори, що стосуються тлумачення і застосув. Хартії, цього Протоколу та будь-яких ін. документів, що стосуються прав людини і які визнаються відп. д-вою. При цьому сам Суд вирішує питання про юрисдикцію в разі спору з цього питання (ст. 3). Що стосується консулт. висновків, то д-ви — члени ОАЄ, будь-який її орган або будь-яка афр. орг-ція, що визнається ОАЄ, може просити у Суду такий висновок з будь-якого правового питання, що стосується Хартії або будь-якого ін. документа з прав людини, за умови, що таке саме питання не перебуває на розгляді Комісії. Консулт. висновок має бути обґрунтований, і кожний суддя має право надавати свою особл. або окр. думку (ст. 4). Право направляти справи до Суду належить: Комісії; д-ві-учасниці, проти якої було направлено скаргу в Комісію; д-ві-учасниці, гр-н якої є жертвою порушень прав людини; афр. міжуряд. орг-ції. Крім того, Суд може надати неуряд. орг-ції з наглядовим статусом при Комісії, що стосується справи, та індивідам право безпосередньо звертатися до Суду за умови, що під час ратифікації цього Протоколу д-ва зробила заяву про визнання компетенції Суду приймати на розгляд від них справи (ст. 3, п. 6 ст. 34). Суд може розглядати справи або передавати їх Комісії. Правом, що застосовується Судом, є положення Хартії та всіх ін. угод з прав людини, визнаних відп. д-вами (ст. 7). Обов'язком Суду є досягнення примиренного вирішення справи, переданої йому на розгляд відповідно до положень Хартії (ст. 9).

Суд складається з 11 суддів, гр-н д-в — членів ОАЄ, яких обирають з числа юристів, що мають високі моральні якості, і таких, що користуються практ. юрид. або академ. авторитетом, а також таких, що мають досвід роботи у сфері прав людини і народів (ст. 11). Судді обираються таємним голосуванням Асамблеї глав д-в і урядів ОАЄ з числа кандидатів від д-в — учасниць Протоколу 1998 таким чином, щоб

забезпечити представництво в Суді гол. регіонів Африки та їх осн. правові традиції, а також достатню кількість жінок у його складі (ст. 12—14).

Судді обираються на 6 років і можуть бути переобрані ще на 1 термін. Усі судді, за винятком голови Суду, виконують свої обов'язки не на пост. основі, хоча Асамблея може змінити це положення, коли вважатиме за потрібне (ст. 18). Якщо член Суду є гр-ном однієї з д-в, які належать до сторін у справі, то цей суддя не може брати участь у розгляді такої справи. Кворум Суду становить не менш як 7 суддів (ст. 22—23). Стосовно доказів Суд заслуховує подання сторін і, якщо вважає за необхідне, проводить розслідування. Відп. д-ви надають допомогу з метою ефект. розгляду справи. Суд може отримувати письм. та усні докази, в т. ч. висновки фахівців, і виносити рішення на основі таких доказів. Дійшовши висновку, що сталося порушення прав людини і народів, Суд виносить відп. рішення про усунення порушень, зокрема сплату справедл. компенсації або *репарації*. У разі надзвичайної важливості й терміновості, а також якщо потрібно запобігти непоправній шкоді, Суд може визначати такі тимчас. заходи, які він вважатиме за необхідні (ст. 27).

Суд виносить своє рішення у справі впродовж 90 днів після завершення її обговорення. Рішення Суду, прийняте більшістю, є остаточним і не підлягає апеляції. Воно може бути переглянуте лише у світлі обставин, що знов відкрилися, на умовах, які визначаються Правилами процедури. Суд може тлумачити свої рішення. Члени Суду, які в цілому або в частині не згодні з прийнятим рішенням, мають право подати особл. або окр. думку (ст. 28). Рішення Суду оголошують сторонам, які беруть участь у справі, а також направляють д-вам — членам ОАЄ і Комісії. Рішення Суду доводять до відома Ради міністрів, яка від імені Асамблеї контролює його виконання (ст. 29). Д-ви — учасниці Протоколу 1998 зобов'язуються виконувати рішення у тих справах, в яких вони є сторонами, у визначені Судом терміни і гарантують їх виконання (ст. 30). До обов'язків Суду належить також подання кожній черговій сесії Асамблеї доповіді про

свою діяльність за минулий рік. Зокрема, у ній мають бути названі справи, з яких д-ви не виконали рішення Суду (ст. 31).

Однак і після набуття чинності 25.01.2004 Протоколу 1998 Афр. суд з прав людини і народів не запрацював. Затримка пов'язана з тим, що АС, згідно зі ст. 18 свого Устан. акта, зобов'язувався створити новий суд. орган — Афр. суд справедливості і, враховуючи цю обставину, вбачав логіку розв'язання проблеми у злитті цих 2 органів. З огляду на такий підхід, у липні 2004 Асамблея глав д-в і урядів АС прийняла рішення, згідно з яким Афр. суд справедливості і Афр. суд з прав людини і народів мають бути «інтегровані в єдиний суд» (Рішення про місцезнаходження АС, п. 4). Водночас АС, займаючись питанням, яким чином процесуально здійснити злиття 2 судів, вирішив, не чекаючи остаточного розв'язання цієї проблеми, провести обрання суддів з тим, щоб спочатку створити сам Афр. суд з прав людини і народів. І в січні 2008 відбулося обрання суддів до цього Суду, а в липні цього ж року вони склали присягу. Липні, процес злиття його з Афр. судом справедливості все ще триває.

Літ.: Мартыненко А.П. Права народов в современном международном праве. К., 1993; *Международная и внутригосударственная защита прав человека* / Отв. ред. Р.М. Валеев, Р.Г. Вагизов. Казань, 2007; Мицик В.В. Права людини у міжнародному праві: Підруч. К., 2010; *Ouguerouz F. African Charter on Human and Peoples' Rights 1981* // MPEPIL. Oxford, 2010; *Murray R. African Commission on Human and Peoples' Rights* // Ibid., 2011; *Tavakoli B. African Court of Justice* // Ibid.

В.Н. Денисов

АФРИКАНСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ — комплекс договір. норм афр. д-в у сфері людських прав, установлений в *Африканській хартії прав людини і народів 1981*, що ґрунтується на світоглядній своєрідності прав людини на Афр. континенті, зумовлюючи специфіку механізмів їх забезпечення.

Афр. континент, значну частину якого становить Тропічна Африка, характеризується особл. геогр. та клімат. зонами земної кулі. Діючи як потужні природ. чинники, вони значно вплинули на виникнення в цьому регіоні світу специф. сусп. відносин родоплемінного, а подекуди феод. характе-

ру, які аж до поч. 19 ст. розвивалися досить повільно, ґрунтуючись загалом на традиц. укладах життя людей. Це зумовило існування в Африці сусп-в зі своєрідними формами відносин власності, племінних відносин, реліг. вірувань, ідеології, правосвідомості та культури в цілому, що різнилися елементами притаманних їм цивілізац. ознак. Особливістю була наявність колект. форм соц. життя людей, що забезпечувалися підтриманням у цих сусп-вах їх відп. статусу. Кéба М'Байя, 1-й президент Верх. суду Сенегалу, а згодом суддя МС ООН, характеризуючи традиц. права людини до прибуття в Африку європейців, дійшов висновку, що «у доколоніальній Африці існувала система прав і основних свобод, які були адаптовані до політичного та соціального становища цього періоду».

Однак цей самобутній розвиток народів Африки було спотворено *работоргівлею*, організованою європейцями з метою наживи, що розпочалася у 2-й пол. 17 ст., досягла величезних масштабів у 18 ст. і в прихованому вигляді існувала майже все 19 ст. Це було масовим полюванням на людей, яких упакували як «товар» і в таких нелюдських умовах, за яких вони часто гинули, везли у Новий Світ, де європ. колоністи використовували на своїх плантаціях рабську працю. Лише напередодні появи «Прокламації про звільнення рабів у США» 1863 на плантаціях півдня країни працювало бл. 4 млн рабів.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. народи Африки стали жертвою ще більш масштабного посягання на їхні свободи та самобутній розвиток, а саме — об'єктом колоніальної експансії європ. д-в, передовсім Великої Британії, Бельгії, Франції та Німеччини, які по-насильницькому і, як правило, довільно поділили між собою їхні терит. Згідно з актами свого внутр. права (колоніального права), кожна з цих терит. відповідно до способу завоювання, який визначав і форму привласнення, опинилася в колоніальній залежності, демонструючи суперникам по колоніальній політиці «набуті права» на неї. Загарбання в такий спосіб афр.

АФРИКАНСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

терит. цілком укладалося в межі міжнар. права, що сформувалося і діяло в той час як євроцентрист. право, маючи назву «міжнародне право цивілізованих націй». Колоніальні терит. та їхні народи вважалися в ньому «туземними територіями» і «туземним населенням», чим «освячувалися» європ. експансіонізм і «законне» панування на континенті європ. д-в. Як зазначає Ж. Герш, «первісною метою колоністів була експлуатація своїх жертв, і вони виправдовували їх експлуатацію зверненням до расового забобону — твердженням, що ті, кого вони піддавали експлуатації, були інтелектуально нижчими за них».

Закони метрополій, що поширювалися на африканців, мали дискримінац. та нерідко расовий характер, і крайнім вираженням цього був *апартеїд*, установлений у Півд. Африці білим населенням. Система апартеїду, несумісна із самою ідеєю прав людини, тримала у своїх тенетах понад 19 млн чол. з різним кольором шкіри, що мешкали в цій країні. Для збереження своєї присутності в Півд.-Зах. Африці (Намібії) усупереч волі міжнар. співтовариства, яке несло відповідальність за керування цією терит., Півд. Африка зайняла обурливу незаконну позицію і, більш того, поширила апартеїд на цю терит. Отже, ситуація, що виникла в країнах Африки з правами людини в епоху колоніалізму, різко контрастувала з традиц. правами, які існували на континенті до приходу європ. цивілізаторів.

Работоргівля і колоніалізм завдали жорстоких ударів афр. народам, передусім їхнім виробничим силам, які особливо постраждали від насильницького внесення в афр. країни кап. відносин. Капіталізм у колоніях, обмежуючись переважно веденням європейцями плантац. госп-в та розробленням природ. ресурсів, потребував дешевої робочої сили, яка могла з'явитися там лише в результаті руйнування традиц. способів виробництва африканців, як і звичних для них форм сусп. життя.

Наслідки цих нищівних ударів по афр. народам, що спотворили їхній природ.-

істор. розвиток, позначаються і на сучас. країнах Африки, які, звільнившись у 2-й пол. 20 ст. від колоніалізму (див. *Деколонізація*), стали незалеж., суверен. д-вами, розвиток яких у глобалізованому за зах. зразком світі стикається з численними загрозами, серед яких злиденність африканців є найголовнішим і найнебезпечнішим для цих країн викликом. Тому забезпечення у країнах Африки сучас. каталогу прав людини має здійснюватися з урахуванням усього комплексу афр. специфіки, у т. ч. прихильності ще досить великої кількості населення до виробничих відносин традиц. характеру, засн. на колект. формах сусп. життя. Вони створювалися віками, виступаючи в афр. сусп.-вах як певні гарантії виживання людей у несприятливих клімат. та ін. умовах.

Проте афр. народам сьогодні, по суті, наві'язується зах. модель прав людини, яка виходить з розуміння їх як винятково індивід. прав. Ця модель, яку Захід намагається впроваджувати скрізь у світі, видається за універс., загальнолюдську модель, що може прищеплюватися всім народам, не беручи фактично до уваги своєрідність умов їхнього природ.-істор. розвитку. Однак ці права людини є вираженням передусім ідеології лібералізму, що виступає нині у формі неолібералізму. У сконцентрованому вигляді в ньому виражається ідеологія ринк. фундаменталізму, що ґрунтується на постулатах всеосяжної приватизації та відмови д-ви від контролю за екон. розвитком. А його практика супроводжується покладанням багатьох соц. функцій на «вільну особу», яка діє в соц.-психол. середовищі панування фін. капіталу, що остаточно увібрав у себе пром. капітал, позбавивши останній будь-якого самост. значення. Панування у світі фін. капіталу, що характеризує сучас. стан у ньому відносин власності як реального буття людини, є осн. правом «вільної особи», на якому ґрунтуються всі ін. її права. Для фін. капіталу, що виступає сьогодні у вигляді потужних ТНК, країни Африки слугують, як і за часів колоніалізму, лише об'єктом їх експлуатації, але з тяжкими наслідками порівняно з тими, що приніс їм капітал метрополій. Як зазначає Кеба М'Байя, «якоюсь мірою парадоксально говорити про «права людини» в Африці, коли в один і той самий

час, згідно з їх істинною природою, права людини цікавлять кожного і всіх нас поза будь-яким аналізом географічного місця розташування або прихильності до особливої ідеології. При дослідженні ситуації в «підвладній Африці», «традиційній Африці» та «незалежній Африці» ми зобов'язані бачити, що кожний з цих періодів має свої власні характеристики і що, цікавлячись правами людини, всю Африку слід розглядати у світлі особливого укладу життя». Цей підхід до розуміння проблеми прав людини в Африці, що поділяється багатьма афр. фахівцями, протистоїть концепції «єдності цивілізації», згідно з якою зах. цивілізація завдяки її нібито винятковості й унікальності уявляється у вигляді лінійного розвитку людства. А.Дж. Тойнбі називає цю концепцію «хибною» внаслідок перебільшення значущості поширення у світі екон. системи зах. цивілізації та політ. уніфікації, що настала з нею. Він наполягає на тому, що не можна ототожнювати політ. уніфікацію з єдністю, так само як не можна не бачити, що «хоча економіка і політична мапа світу дійсно майже повністю «вестернізовані», культурна мапа і понині залишається такою, якою вона була до початку західної економічної та політичної експансії».

Зах. концепція прав людини з притаманним їй набором обов'язкових принципів, метою яких є надання індивіду можливості діяти проти групи, з якою він перебуває у конфлікті, у традиц. Африці не зустрічається. Індивід у ній поглинається прототипом тотема, спільного предка, або захисного духа, який зливається з групою. Як зазначає проф. Колломба, спосіб життя в Африці «означає відмову від права бути особистістю та особливою, конкурентоспроможною, егоїстичною, агресивною, войовничою істотою ... щоб жити з іншими в мирі та гармонії з життям і смертю, з природним середовищем і духами, які наповнюють її або слугують джерелом поведінки для неї». До того ж у традиц. Африці права невід'ємні від обов'язків. Як зазначає Кéба М'Байя, права людини в Африці набувають форми обряду, якому всі зобов'язані слідувати згідно з командами, подібними до «категоричного імперативу» *Канта*, і саме через цю їхню духовність

виявляється справжній зв'язок з реальним життям людей. Тому, наголошує він, в Африці, як і в конфуціанській Азії, перевага віддається не ідеалу рівності і свободи, а «відноsinам, що засновуються на сумлінності захисту та шанобливій слухняності». В умовах існування в багатьох країнах Африки такого духовно-соц. середовища нав'язування або прищеплення їм зах. культ.-істор. цінностей призводить лише до розхитування культ.-істор. засад, на яких вони будуються, що неминуче тягне за собою внутр. нестабільність і неспроможність лідерів протистояти цьому. Загальнолюдської цивілізац. моделі розвитку не існує і вона не може існувати взагалі, про що відомо ідеологам лібералізму. Тому їхні справжні цілі мають суто корисливу спрямованість — позбавити афр. та ін. незах. народи власних культ.-істор. засад, що означатиме підкорення їх утилітар. інтересам Заходу.

Звільнившись від колоніалізму, афр. народи в особі своїх нац. д-в стали членами *ООН*, визнавши беззастережно принципи і норми її Статуту та міжнар. стандарти у сфері прав і свобод людини, визначені в *Загальній декларації прав людини 1948*. Подальшим їхнім кроком було розроблення власних конституцій і законів, що виходили з понять цієї Декларації або прямо посилалися на неї. Деякі конституції просто згадували або цитували принципи, встановлені в осн. міжнар.-правових актах з прав людини. У спец. розділах визначалися громадян. свободи, яким надавалося значення норм позит. права і які могли захищатися в судах. Однак і в умовах незалежності афр. країни залишалися найбільш проблемними у світі, стикаючись із численними проблемами розвитку, «чим скористалися певні імперіалістичні держави, які постійно створювали стан внутрішньої напруженості на користь військових переворотів (*coups d'etat*), що відбувалися в Африці в середньому два рази на рік» (Кéба М'Байя). Ця реальність призвела до того, що в країнах Африки більшу перевагу почали віддавати соц.-екон. розвитку та підтриманню внутр. стабільності, ніж визнанню та спри-

АФРИКАНСЬКА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ

янню прав і свобод, установлених в їхніх конституціях і законах. Афр. юристи визнають, що міф рівноправ'я, який збуджував уми людей у межах колоніальних утворень, зберігся лише на міжнар. рівні. Вони також стверджують, що право на рівноправність існує лише в сусп-ві благополуччя. Як наголосив Жан-Поль Массерон, «провідні державні діячі Африки мають тенденцію приносити в жертву індивідуальні свободи для того, щоб забезпечити національну незалежність».

Після створення у 1945 ООН складовою її діяльності було визначено заохочення «регіон. угод або органів для розв'язання питань, що стосуються підтримання миру і безпеки, які відповідають регіон. діям» (п. 1 ст. 52 Статуту ООН). На Афр. континенті такою структурою стала Орг-ція афр. єдності, створена у 1963 на Конф. в Аддис-Абебі (Ефіопія). У Хартії ОАЄ (Статуті) нічого не сказано про значення для країн Африки прав людини, хоча вони згадуються в деяких її статтях, зокрема зазначається, що д-ви-учасниці беруть на себе зобов'язання «заохочувати міжнародне співробітництво відповідно до Статуту ООН і Загальної декларації прав людини» (пп. «д» п. 1 ст. 2). Так само і жодна з 5 спеціаліз. комісій, що мали діяти згідно з її положеннями, не стосувалися ні прав людини, ні навіть юрид. питань, обмежуючись такими сферами співробітництва, як примирення та арбітраж, екон. і соц. питання, допомога нац.-визв. рухам тощо.

ОАЄ швидко перетворилася на найавторитетнішу на Афр. континенті міжнар. орг-цію, в діяльності якої постали й питання прав людини. Спочатку, однак, її зусилля були сфокусовані на праві народів на самовизначення як 1-му праві в каталозі прав людини та боротьбі з расовою дискримінацією. Діяльність ОАЄ в цей період виходила з того, що здійснення права на самовизначення неодмінно має супроводжуватись заборонаю расової дискримінації, а визнання афр. д-вами ін. прав людини покладає на них обов'язок щодо їх імплементації.

Уперше ідею створення на Афр. континенті А. с. з. п. л. н. було сформульовано у 1961 на Конф. з верховенства права в м. Лагосі (Нігерія), організованій неуряд. орг-цією — Міжнар. комісією юристів. Після цього впродовж 60—70-х рр. 20 ст. в Африці під егідою ООН та міжнар. неуряд. орг-цій було проведено низку конф., на яких обговорювалися шляхи створення афр. регіон. системи сприяння і захисту прав людини. У цей період більшості афр. д-в стали учасниками міжнар.-правових актів з прав людини, прийнятих на універс. рівні. До них належать такі акти, як Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 (див. *Геноцид*), *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966*, *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*, Міжнар. конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 (див. *Апартеїд*), Міжнар. конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 (див. *Расова дискримінація*), *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984*, Конвенція про права дитини 1989 (див. *Дитини права*) та ін. У 1969 в межах ОАЄ приймають Конвенцію з регулювання особл. аспектів проблем біженців, що набула чинності 20.06.1974. Значення її полягає в тому, що в ній було деталізовано поняття біженців, визначене в Конвенції ООН про статус біженців 1951 (див. *Біженці*).

Подальший період діяльності ОАЄ характеризується матеріалізацією ідеї створення в її межах форм. механізмів з прав людини і народів. Так, у 1979 Асамблея глав д-в і урядів ОАЄ (далі — Асамблея ОАЄ), що відбулася в м. Монровії (Ліберія), прийняла рішення про підготовку проекту Афр. хартії прав людини і народів (далі — Афр. хартія), в якій *inter alia* передбачалося створення ін-тів для сприяння і захисту прав людини і народів. У 1980 цей проект було схвалено на черговій Конф. міністрів юстиції д-в — членів ОАЄ, а у 1981 — прийнято на 37-й сесії Асамблеї ОАЄ в м. Найробі (Кенія). Через 5 років, а саме 21.10.1986, Хартія набула чинності. На прийняття ОАЄ цього рішення певним чином вплинула й міжнар. чутливість до масових порушень

прав людини, що сталися в низці афр. країн, в яких владу було захоплено насильницьким шляхом і встановлено диктатор. режими, зокрема Ж.-Б. Бокасси в Центр.-Афр. імперії, Масіаса Нгуеми в Екватор. Гвінеї та Іді Аміна в Уганді. Злочинні дії цих режимів відбувалися на тлі посилення уваги міжнар. співтовариства до прав людини у світі, викликаючи осудження їх злочинів проти власного населення. У цей час сталися такі важливі події у сфері зміцнення міжнар. режиму з прав людини, як прийняття у 1966 згаданих Міжнар. пактів з прав людини та у 1975 Гельсінського заключного акта. Поряд з цим зах. д-ви, особливо США, почали використовувати у своїх цілях проблему прав людини, пов'язуючи з нею надання екон. допомоги, у т. ч. країнам Африки.

Ратифікація афр. країнами Афр. хартії супроводжувалася імплементац. заходами, що призвело до її інкорпорації в їхні внутрішньоправові системи з набуттям у них значення внутр. закону. Напр., ст. 9 Конституції Ефіопії 1995 передбачає, що «усі міжнародні угоди, ратифіковані Ефіопією, є невід'ємною частиною права країни». Конституція Бурунді 1992 йде ще далі, встановлюючи в ст. 10, що права і обов'язки, проголошені і гарантовані *Міжнародним біллем про права людини* та Афр. хартією прав людини і народів, інкорпуються у внутр. правовий порядок через прийняття спец. закону. А п. 4 ст. 231 Конституції Півд. Африки 1996, зокрема, передбачає, що «будь-яка міжнародна угода стає законом Республіки, коли вона встановлюється національним законодавством». Отже, і з погляду внутр. права афр. країн Афр. хартія набула для них форм.-обов'язкового характеру.

Афр. хартія є самобутнім правовим інструментом регіон. рівня, який значною мірою ґрунтується на уявленнях афр. філософії про місце і спосіб життя людини в традиц. сусп-ві, а також враховує те, що для країн Африки первісне значення надається соц.-екон. розвитку. Відповідно в ній інкорпуються 2 категорії індивід. прав, а саме громадян. і політ. права та екон., соц. і культ. права, тобто 1-ше і 2-ге покоління прав людини. До Афр. хартії включено й колект. права, або права солі-

дарності, або права народів, які є 3-м поколінням прав людини, а також освячено обов'язки особи. Особливістю Афр. хартії є також включення до неї таких прав народів, як право на екон., соц. і культ. розвиток, право народів на рівне користування спільною спадщиною людства, право народів на мир і безпеку та ін. Згідно з Афр. хартією, єдиним органом забезпечення прав людини і народів є *Африканська комісія з прав людини і народів* (далі — Комісія), якій належать квазісуд. функції мирн. врегулювання спорів, якими є переговори, посередництво і примирення. Отже, в Африці була створена і почала діяти А. с. з. п. л. н., що складалася за участю афр. країн у низці універс. конвенцій з прав людини, конвенціях з прав людини ОАЄ та Хартії ОАЄ з її інституц. механізмом — Комісією як квазісуд. органом розв'язання спорів у сфері прав і свобод людини і народів. У 1999 в межах ОАЄ було прийнято також Хартію прав і благополуччя дитини, яка 29.12 цього ж року набула чинності.

Однак ця система захисту прав людини не могла задовольнити ні міжнар., ні внутр. вимоги, що невпинно зростали, зважаючи на необхідність подальшого розвитку в її структурі інституц. механізмів. Тому у 1998 д-ви — члени ОАЄ прийняли Протокол до Афр. хартії прав людини і народів (далі — Протокол 1998), що стосується заснування Афр. суду з прав людини і народів (далі — Афр. суд), який набув чинності 25.01.2004. Відповідно до його ст. 2, цьому Суду надавалася юрисдикція, що «доповнює захисні повноваження Афр. комісії з прав людини і народів».

Подальше функціонування А. с. з. п. л. н. пов'язане зі змінами, що відбулися в самій структурі та діяльності ОАЄ. 25.02.2002 ОАЄ було трансформовано в *Африканський Союз* (далі — АС) шляхом заміщення її Хартії (Статуту) на Устан. акт Афр. Союзу (далі — Устан. акт АС). У цьому Акті правам людини приділено більше уваги, ніж у Хартії (Статуті) ОАЄ. Так, відповідно до ст. 3 Устан. акта АС, Афр. Союз повинен «сприяти демократичним принципам та ін-

АФРИКАНСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ 1981

ститутам, загальнодоступній участі і доброякісному управлінню» та «сприяти і захищати права людини і народів згідно з Афр. хартією прав людини і народів та іншими відповідними актами з прав людини». Крім того, ст. 4 Акта передбачає, що Союз функціонує відповідно до принципів: 1) поваги до демокр. принципів, прав людини, верховенства права і добросовісного управління; 2) сприяння соц. справедливості з тим, щоб забезпечити збалансований екон. розвиток; 3) поваги до святості людського життя, засудження і недопущення безкарності політ. вбивств, актів тероризму і підривної діяльності; 4) засудження і недопущення неконстит. змін урядів.

Ін. лінія розвитку А. ф. с. з. п. л. н. пов'язана з Афр. екон. співтовариством (далі — АЕС), створеним у 1991 Договором, що засновує Афр. екон. співтовариство (далі — Договір про АЕС, або Договір Абуджа). Цей Договір, більшість положень якого пізніше увійшли до Устан. акта АС, набув чинності у 1994 і не лише сприяв оформленню Афр. спільного ринку (АСР) як єдиного в Африці засобу грошового обігу, а й передбачив також створення Суду справедливості з метою «тлумачення і застосування Договору Абуджа» (ст. 18). Однак, незважаючи на підтримку ідеї створення спільного суду, у 1998, як уже зазначалося, перевагу було віддано Протоколу до Афр. хартії прав людини і народів про заснування Афр. суду з прав людини і народів. Тому АСР залишився пасивною структурою, і Суд АСР не було створено. Натомість 09.09.1999 лідери ОАЄ прийняли Декларацію Сірте, в якій було запропоновано перебудувати ОАЄ, включивши до неї положення Договору про АЕС (п. 2 ст. 33 Устан. акта АС) і створивши таким чином політ. і екон. союз, подібний до ЄС. 26.05.2001 Устан. акт АС набув чинності, і в липні 2001 АС офіційно посів місце ОАЄ, включивши до свого складу АСР (п. 2 ст. 33 Устан. акта АС). У ст. 18 Устан. акта АС передбачено, що «Суд справедливості створюється», покладаючи деталізацію на протокол, в якому має бути визначено його Статут, структуру і функції

(п. 2 ст. 18 Устан. акта АС). 11.07.2003 II сесія Асамблеї АС прийняла Протокол про Суд справедливості Афр. Союзу (Протокол про СС АС 2003). Майже через 5 років, а саме 11.02.2008, після отримання Алжиром як депозитарієм 15-ї ратифікац. грамоти, Протокол про СС АС набув чинності (ст. 60 Протоколу про СС АС 2003). Однак досі АС не вжив жодних заходів, щоб створити цей суд. Натомість 01.07.2000 на саміті в Шарм-ель-Шейху (Єгипет) було прийнято єдиний юрид. документ, осн. метою якого було створення Афр. суду справедливості і прав людини шляхом злиття СС АС з Афр. судом прав людини і народів (АСПЛН). Водночас Протокол про Статут Афр. суду справедливості і прав людини (далі — Протокол про злиття), який ще не набув чинності, містить перехідні положення щодо АСПЛН, які уможливають його перебудову впродовж 1 року після ратифікації Протоколу про злиття і створення злитого суду, однак у ньому зовсім не йдеться про СС АС. Тому досі не з'ясованим залишається питання про створення окр. СС АС або суду, злитого з АСПЛН, як це передбачено Протоколом про СС АС 2003.

Літ.: *Sieghart P.* The International Law of Human Rights. Oxford, 1983; *Kéba M'Baye.* Human Rights in Africa // The International Dimensions of Human Rights / Ed. K. Vasak. V. 26, Paris, 1982; *Ndiaye B.* The Place of Human Rights in the Charter of the Organization of African Unity // Ibid.; *Международная и внутрисоюзная защита прав человека* / Под ред. Р.М. Валеева и Р.Г. Вагизова. Казань, 2007; *Мицук В.В.* Права людини у міжнародному праві: Підруч. К., 2010; *Ouguerouz F.* African Charter on Human and Peoples' Rights 1981 // MPEPIL. Oxford, 2012; *Murray R.* African Commission on Human and Peoples' Rights // Ibid., 2011; *Tavakoli B.* African Court of Justice // Ibid.

В.Н. Денисов

АФРИКАНСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ 1981 — регіон. міжнар.-правовий акт Орг-ції афр. єдності (ОАЄ, нині — *Африканський Союз (АС)*), що становить реальну основу *Африканської системи захисту прав людини і народів*; іменується також Банжувською хартією за місцем прийняття у м. Банжулі (Гамбія).

А. х. п. л. н. 1981 була прийнята Асамблеєю глав д-в і урядів ОАЄ 27.06.1981 і набула чинності через 5 років — 21.10.1986. З 54 афр. д-в 53 сьогодні є її учасниками, крім Марокко, яке у 1983 призупинило свою

участь в ОАЄ. Більшість афр. д-в-учасниць автоматично інкорпорували цю Хартію у свої правові системи, надавши їй статус частини їхнього внутр. права.

А. х. п. л. н. 1981 є 1-м і найважливішим актом ОАЄ, в якому ідея прав людини на Афр. континенті дістала беззастережне визнання, набувши конкретизації в представленому в ній каталозі прав людини і народів, який має забезпечуватися відп. інститут. механізмом. Концептуально вона виходить з філософії Хартії (Статуту) ОАЄ, відтворюючи текстуально у своїй преамбулі це її значення. Так, у ній визнається, що «свобода, рівність, справедливість і гідність є істотними умовами для досягнення законних прагнень африканських народів» (ч. 2), і підтверджуються зобов'язання д-в — членів ОАЄ «викоренити всі форми колоніалізму в Африці, координувати та інтенсифікувати свою співпрацю і зусилля для досягнення кращого життя для народів Африки і сприяти міжнародній співпраці, керуючись Статутом Організації Об'єднаних Націй і Заг. декларацією прав людини» (ч. 3).

Гол. особливість А. х. п. л. н. 1981 полягає в тому, що країни Африки відтворили в ній власну концепцію прав людини, яка ґрунтується на необхідності дотримання міжнар.-правової практики ООН у сфері прав людини та врахування специфіки культ.-істор. розвитку цих країн. Так, в її преамбулі д-ви-учасниці чітко наголосили «на значенні їхніх історичних традицій і цінності африканської цивілізації, які надихають і характеризують їхнє ставлення до концепції прав людини і народів» (ч. 4). Тим самим цивілізац. цінності народів Африки проголошуються в Хартії найважливішим чинником їх розвитку і досягнення ними добробуту. Серед них: «повага до прав народів», що є «необхідною гарантією прав людини» (ч. 5); «володіння правами і свободами», що «також припускає і виконання обов'язків з боку кожного» (ч. 6); «приділення особливої уваги праву на розвиток», у зв'язку з чим «громадянські і політичні права не можуть бути відокремлені від економічних, соціальних і культурних прав як у їх концепції, так і взагалі, і задоволення економічних, соціальних і культурних прав є гарантією для користування громадянськими і політичними правами» (ч. 7); «обо-

в'язок сприяти і захищати права і свободи людини і народів, зважаючи на значення, що традиційно приділялося цим правам і свободам в Африці» (ч. 9).

У преамбулі Хартії також наполягається на усвідомленні д-вами — членами ОАЄ їх «обов'язку в досягненні загальної свободи Африки, народи якої ще борються за свою гідність і справжню незалежність і беруть на себе зобов'язання знищити колоніалізм, неокolonіалізм, апартеїд, сіонізм і усунути агресивні іноземні військові бази і всі форми дискримінації, особливо на основі раси, етнічної належності, кольору шкіри, статі, мови, релігії або політичних переконань» (ч. 7). Водночас визнання міжнар. вимог до прав людини в Африці узагальнюється в положенні, що д-ви — члени ОАЄ висловлюють «свою прихильність принципам прав і свобод людини і народів, що містяться в деклараціях, конвенціях та інших документах, схвалених Організацією африканської єдності, Рухом неприєднання та Організацією Об'єднаних Націй» (ч. 9).

У Хартії визначено перелік прав людини і народів (ст. 1—26), а також обов'язків кожної людини (ст. 27—29), що визнаються як такі д-вами — членами ОАЄ і щодо яких вони зобов'язалися вживати законод. або ін. заходів для їх здійснення (ст. 1). Що стосується конкр. змісту цих прав і обов'язків, то всі вони формулюються відповідно до концепції прав людини, визначеної в преамбулі Хартії, поєднуючи в кожному праві людини та в кожному її обов'язку міжнар. вимоги з традиціями і культ.-істор. цінностями афр. народів.

Згідно з А. х. п. л. н. 1981, кожна людина має право на: рівність перед законом і рівний захист законом (ст. 3); недоторканність, що виражається в повазі до її життя та забороні довільного позбавлення цього права (ст. 4); повагу до її гідності і визнання правосуб'єктності, що забезпечується заборонаю всіх форм експлуатації та гноблення людини, особливо рабства, работоргівлі, тортур, жорстокого, нелюдяного або такого, що принижує людську гідність, поводження і покарання (ст. 5); свободу і осо-

**АФРИКАНСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ
ЛЮДИНИ І НАРОДІВ 1981**

бисту недоторканність, у т. ч. свободу від довільного затримання, і через це ніхто не може бути позбавлений волі інакше як з причин і на умовах, наперед визначених законом (ст. 6); звернення до компетентних нац. органів з приводу дій, що порушують її осн. права, та вважатися невинною доти, доки її винуватість не буде встановлено компетентним і неупередженим судом (ст. 7); свободу совісті, вибору професії і вільне виконання реліг. обрядів (ст. 8); отримання інформації і в межах закону висловлення і поширення своїх думок (ст. 9); свободу асоціації та мирн. зборів за умови дотримання нею закону (ст. 10, 11); свободу пересування, в т. ч. право покидати країну і повертатися до неї, а також на політ. притулок (ст. 12); вільну участь у керуванні своєю країною та рівний доступ у ній до держ. служби (ст. 13); власність, яка гарантується законом (ст. 14); працю на справедл. і задовільних умовах (ст. 15); здоров'я, виходячи з обов'язку д-в — учасниць цієї Хартії вживати необхідних заходів для захисту здоров'я своїх народів (ст. 16); освіту і культ. життя, виходячи з обов'язку д-ви на розвиток і охорону моральних і традиц. цінностей, визнаних сусп-вом (ст. 17). Крім того, у Хартії проголошується, що родина, як природ. осередок і основа сусп-ва, охороняється д-вою. Обов'язком д-ви є надання допомоги сім'ї, яка є хранителем моралі і традиц. цінностей, визнаних сусп-вом (ст. 18).

В А. х. п. л. н. 1981 вперше у міжнар. праві зроблено спробу систематизувати права народів з урахуванням специфіки розвитку афр. країн, що дало можливість її творцям виділити їх в окр. міжнар.-правову категорію, що має нерозривний зв'язок з категорією індивід. прав людини. У ній містяться: право народів на рівність, яке полягає в тому, що всі вони користуються рівною повагою і мають рівні права, і ніщо не може виправдати панування одного народу над ін. (ст. 15); право всіх народів на існування, що характеризується їх незалеж. і невід'ємним правом на самовизначення, в т. ч. їх право визначати свій політ. статус та

здійснювати свій екон. і соц. розвиток відповідно до політики, яку вони вільно обрали (п. 1 ст. 20); право колоніальних і пригноблених народів на звільнення від панування будь-якими засобами, визнаними міжнар. співтовариством (п. 2 ст. 20); право народів на допомогу з боку д-в — учасниць цієї Хартії у своїй визв. боротьбі проти іноз. панування, будь воно політ., екон. чи культ. (п. 3 ст. 20); право всіх народів вільно розпоряджатися своїм нац. і природ. ресурсами (п. 1 ст. 21); право знедолених народів у разі їх пограбування повертати своє надбання або отримати відп. компенсацію (п. 2 ст. 21); право народів вільно розпоряджатися нац. багатством і природ. ресурсами, не завдаючи шкоди розвитку міжнар. екон. співробітництва, засн. на взаємній повазі, справедл. обміні і принципах міжнар. права (п. 3 ст. 21); право всіх народів на власний екон., соц. і культ. розвиток з належною повагою до їхніх свободи і самобутності і за рівноправного доступу до заг. спадщини людства (п. 1 ст. 22); право всіх народів на нац. безпеку і мир, що засновується на принципах солідарності та дружніх відносин, установлених у Статуті ООН і підтверджених ОАЄ (п. 1 ст. 23); право всіх народів на задовільний стан навколишнього середовища, що сприяє їхньому розвитку (ст. 24).

З метою забезпечення цих прав народів д-ви — учасниці А. х. п. л. н. 1981 зобов'язуються зміцнювати афр. єдність і солідарність, а також ліквідувати всі форми іноз. екон. експлуатації, особливо ті, що практикуються міжнар. монополіями, з тим, аби використовувати свої природ. ресурси на благо своїх народів (п. 4, 5 ст. 21). А в цілях зміцнення миру, солідарності та дружніх відносин д-ви — учасниці цієї Хартії взяли на себе зобов'язання, щоб: а) кожна людина, яка користується правом притулку згідно з її ст. 12, не займалася підривною діяльністю, спрямованою проти своєї країни походження або проти будь-якої ін. д-ви — учасниці Хартії; б) їхні терит. не використовувалися як бази для підривної або терорист. діяльності проти народу будь-якої ін. д-ви — учасниці цієї Хартії (п. 2 ст. 23).

Ще однією своєрідною особливістю А. х. п. л. н. 1981 є встановл. в ній обов'язків індивідів з урахуванням специфіки афр.

сусп-в, що впливає на здійснення відп. прав людини. Так, кожна людина зобов'язана: виконувати свої обов'язки перед своєю родиною і сусп-вом, д-вою, ін. законно визнаними об'єднаннями і міжнар. співтовариством (п. 1 ст. 27); користуватися наданими їй правами і свободами, поважаючи належним чином права і свободи ін., сусп. безпеку, мораль та заг. інтереси (п. 2 ст. 27); ставитися до своїх співгромадян без дискримінації і підтримувати відносини, спрямовані на розвиток, захист і зміцнення взаємної поваги і терпимості (ст. 28); підтримувати гармонійний розвиток сім'ї і сприяти її зміцненню і шануванню, незмінно поважати своїх батьків, матеріально підтримувати їх у разі потреби (п. 1 ст. 29); служити своїй нації, надаючи в її розпорядження свої фіз. і інтелект. здібності (п. 2 ст. 29); не підривати безпеку д-ви, чийм гр-ном або пост. жителем вона є (п. 3 ст. 29); зберігати і зміцнювати соц. і нац. особливість, особливо якщо вона перебуває під загрозою (п. 4 ст. 29); зберігати і зміцнювати нац. незалежність і терит. цілісність своєї країни, а також сприяти її обороні відповідно до закону (п. 5 ст. 29); працювати з повною віддачею своїх здібностей і знань і сплачувати податки, передбачені законом, на користь сусп-ва (п. 6 ст. 29); зберігати і зміцнювати позит. афр. культ. цінності у своїх відносинах з ін. членами сусп-ва в дусі терпимості, діалогу і консультацій і в цілому сприяти зміцненню моральних засад сусп-ва (п. 7 ст. 29); максимально, постійно і на всіх рівнях сприяти досягненню і зміцненню афр. єдності (п. 8 ст. 29).

Імплементация положень А. х. п. л. н. 1981 покладається на ієрархічну структуру дворівневого характеру, що має діяти як механізм її забезпечення. 1-й рівень становить *Африканська комісія з прав людини і народів* (далі — Комісія), яка є органом примирення і розслідування в цілях сприяння і захисту прав людини і народів в Африці і яка розглядає повідомлення д-в-учасниць, індивідів і неуряд. орг-цій про порушення положень Хартії. 2-й рівень здійснює Асамблея глав д-в і урядів як вищий політ. орган ОАЄ, якому належать гол. прерогативи системи забезпечення Хартії. Результатом перевірки повідомлень, представлених Комісією, є підготовка проекту доповіді, публі-

кація якої залежить від рішення Асамблеї ОАЄ. Однак з часу створення у 1981 Комісії цей захисний механізм поступово змінювався, по-перше, завдяки посиленню повноважень самої Комісії і, по-друге, через створення суд. органу, що доповнює її захисну діяльність. Так, стосовно «інших повідомлень», тобто повідомлень д-в, Комісія досягла успіху у створенні власної «юриспруденції» шляхом тлумачення цієї категорії як повідомлень від індивідів, від їхніх представників або від неуряд. орг-цій (п. 1 ст. 55). При цьому вона тлумачила вислів «інші повідомлення» стосовно не лише грубих і масових порушень прав людини, а й окр. порушень прав людини. Поряд із цим Комісія також поступово звільнилася від зобов'язання конфіденційності своєї діяльності, встановленого у ст. 59 Хартії. Вона розвинула практику опублікування підсумкової інформації щодо результатів розгляду повідомлень, не чекаючи схвалення Асамблеї глав д-в і урядів ОАЄ (рішення Комісії у справі Р. Мюррея 1997 та справі з питання недерж. повідомлення 1998). У сфері процедури Афр. комісія також стала широко тлумачити умови вичерпання місцевих засобів захисту права, демонструючи високий рівень гнучкості в тлумаченні умов допустимості, на яких, як правило, значна кількість індивід. повідомлень направлялася міжнар. органам для захисту прав людини. У зв'язку з цим Комісія вказала, що вона не може дотримуватися вимоги вичерпання місцевих засобів захисту права, застосовуючи це правило букв. у спорах, де вона не має практ. значення або небажана для скаржника. Це стосується випадку, де існує значна кількість індивід. жертв. У разі серйозної ситуації з правами людини, так само як у випадку зі значною кількістю людей, втягнутих у цю ситуацію, такі засоби захисту права, що можуть теоретично існувати у внутр. судах, у практ. сенсі є некорисними або, кажучи словами Хартії, «надмірно затягнутими» (справа Нац. комісії прав людини проти Чаду 1995 та справа щодо Орг-ції світ. центру стосовно тортур та ін. проти Руанди 1996).

АФРИКАНСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ 1981

Комісія використала також свої прерогативи у сфері сприяння захисту прав людини шляхом регулярного ухвалення резолюцій, що засуджують поведінку тієї чи іншої д-ви-учасниці (напр., резолюція щодо ситуації з правами людини в м. Дарфурі, Судан, прийнята на 37-й сесії Комісії в м. Банжулі, Гамбія). Більше того, хоча правило процедури А. х. п. л. н. 1981 та Комісії не містять таких положень, остання призначила 6 спец. доповідачів з питань, що становлять особл. інтерес для її діяльності, а саме: позасуд., спрощене або довільне затримання в Африці; умови ув'язнення і затримання в Африці, права жінок в Африці; біженці і шукачі притулку та внутрішньо переміщені люди в Африці; статус захисників з прав людини та право на свободу висловлення в Африці. Правотворчий характер мають заходи Комісії й щодо розгляду повідомлень недерж. походження. З часу свого створення у 1987 Комісія перевірила бл. 500 повідомлень і прийняла бл. 150 рішень по суті. У багатьох випадках вона вільно використала своє право тлумачити сутність прав, визначених Хартією, і, наслідуючи це, з'ясувала і навіть розвинула зміст цих прав. Можна навести тлумачення Комісією таких сфер, як: обмеження прав людини (справа щодо прав посередника проти Нігерії 1998 та проект констит. прав, Орг-ція громадян. свобод і посередницькі права проти Нігерії 1999); компетенція відміни закону (Нац. комісія з прав людини і свобод проти Чаду 1995); зміст екон., соц. і культ. прав, гарантованих Хартією (Група з надання добровільної юрид. допомоги та ін. проти Заїру 1995); право народів на їхні природ. ресурси і задовільне навколишнє середовище (Центр соц. та екон. дії в цілях екон. і соц. прав проти Нігерії 2001).

У липні 1998 д-ви — учасниці ОАЄ, виходячи з переконання, що досягнення цілей А. х. п. л. н. 1981 вимагає створення спец. суду з тим, щоб посилити функції Комісії, прийняли Протокол про створення Афр. суду прав людини і народів (далі — Протокол 1998). Він має подвійну функцію: розгляд справ у порядку спору між

сторонами та консульт. Характерною особливістю розгляду спорів між сторонами є вельми широка юрисдикція *ratione materiae*, яка належить цьому Суду. Так, ст. 3 Протоколу 1998 встановлює, що «юрисдикція Суду поширюється на всі передані йому у ведення випадки і спори, які стосуються тлумачення і застосування Хартії, цього Протоколу і будь-якого ін. документа з прав людини, ратифікованого відповідною державою». Широком змістом відзначається й право, що застосовується Судом, яке встановлюється у ст. 7 Протоколу 1998, згідно з якою він «застосовує положення Хартії і всіх ін. угод з прав людини, визнаних відповідними державами». Отже, юрисдикція Суду вможливує застосування захисних положень як Міжнар. пакту про громадян. і політ. права 1966, так і Міжнар. пакту про екон., соц. та культ. права 1966, учасницями яких є всі афр. д-ви.

Таким чином, юрисдикція Суду *ratione materiae* у кінцевому підсумку жорстко не пов'язана з юрисдикцією Афр. хартії, яка, згідно з п. 2 і 3 ст. 45 Правил процедури Комісії, обмежується лише тлумаченням і застосуванням прав, гарантованих цією Хартією. Згідно з умовами Протоколу про Афр. суд, д-ва-сторона (п. 1 «d» ст. 5), індивід чи неуряд. орг-ція (п. 3 ст. 5) або афр. міжуряд. орг-ція (п. 1 «e» ст. 5) можуть обійти початковий розгляд цього питання в Комісії, передавши справу безпосередньо до Афр. суду. Коли справа таким чином безпосередньо подана до цього Суду, вона не підлягає обмеженню, встановленому у вищезгаданому п. 2 ст. 45 Правил процедури Комісії, і може стосуватися тлумачення і застосування ін. міжнар.-правового акта з прав людини, ніж А. х. п. л. н. 1981. Тому Протокол 1998 не лише доповнює захисну юрисдикцію Комісії, як це зазначено в ст. 2 цього Протоколу, а й значно розширює її. Згідно зі ст. 5 Протоколу 1998, право направляти справи до суду належить: Комісії; д-ви-учасниці, проти якої направлено скаргу в Комісію; д-ви-учасниці, гр-ном якої є жертва порушення прав людини, та афр. міжуряд. орг-ціям. Справа може також бути направлена до Афр. суду неуряд. орг-цією з наглядовим статусом при Комісії або індивідом за умови, що зацікавлена д-ва у процесі ратифікації Протоколу 1998

або пізніше зробить заяву про визнання обов'язкової юрисдикції Суду приймати такі справи (п. 3 ст. 5, п. 6 ст. 34). У зв'язку з цим Протокол 1998 встановлює обов'язкову юрисдикцію Суду щодо всіх справ, направлених до нього Комісією, зацікавленою д-вою-учасницею або афр. неуряд. орг-цією. Він також установлює факульт. юрисдикцію Суду розглядати справи, направлені індивідом або неуряд. орг-цією.

Стосовно ж обставин справи, то Суд, який встановлює наявність порушення прав людини або прав народів, приймає відп. рішення щодо усунення порушення, в т. ч. сплату справедл. компенсації або репарації (ст. 27). Рішення Суду оголошують не лише сторонам, що беруть участь у справі, д-вам — членам ОАЄ і Комісії, а й доводять до відома РМ ОАЄ, яка від імені Асамблеї глав д-в і урядів контролює виконання рішення Суду (ст. 29). Складовою механізму прийняття й оголошення рішення Суду є компетенція АС забезпечити санкції стосовно д-ви-учасниці у разі недотримання будь-якою д-вою свого зобов'язання по-важати один з осн. принципів, на яких за-сновується діяльність АС або його рішення та політика.

Афр. суд з прав людини і народів має також консулт. функцію. Відповідно до ст. 4 Протоколу 1998, він може надати «консультативний висновок з будь-якого правового питання, що стосується Хартії або будь-якого іншого документа з прав людини, на прохання держави — члена ОАЄ, будь-якого її органу або будь-якої африканської організації, що визнається ОАЄ». Єдиною умовою є те, що «те саме питання не перебуває на розгляді Комісії».

Отже, творці А. х. п. л. н. 1981 у цілому спромоглися розв'язати складну дилему узгодження універсальності прав людини зі специфікацією Афр. континенту і створили достатньо ефект. систему захисту прав регіон. характеру. Хоча сама Хартія як юрид. документ є не зовсім досконалою, її може бути поліпшено тлумаченням її положень Комісією і Афр. судом. Тим самим їй належить важлива роль у демократизації д-в Африки і встановл. на континенті нового регіон. гуманіт. порядку. Поряд з концепцією свободи концепція солідарності також пронизує всю А. х. п. л. н. 1981, вста-

новлюючи обов'язки індивіда поряд з його правами, як і права народів як 3-тє покоління прав людини. А створення Афр. суду з прав людини і народів має посилити Афр. систему захисту прав людини і народів, виходячи з неупередженості складу Суду, авторитету й імплементації його рішень. Водночас слабкістю Протоколу 1998 є те, що доступ до нього індивідів і неуряд. орг-цій залежить від факульт. визнання з боку д-в-учасниць. Важливими у цьому плані є наміри д-в — членів АС утілити в життя положення Протоколу, їх рішучість вжити першочергових заходів для підвищення ефективності спільних ін-тів, з тим щоб наділити їх необхідними повноваженнями, що сприятиме виконанню покладених на них функцій, визначених у преамбулі Устан. акта АС.

Обрання 1-го складу Афр. суду відбулося 21.01.2006, а церемонія складання присяги — 02.07.2006. Упродовж 2-го семестру 2006 Суд провів 3 сесії, присв. перевірці різних організац. питань і розробленню Правил процедури. Однак ще в липні 2004 на 3-й сесії Асамблеї глав д-в і урядів АС, враховуючи фін. міркування, було прийнято рішення, що «Африканський суд з прав людини і народів та Африканський суд повинні інтегруватися в єдиний суд». У цьому рішенні «Африканський суд» є Афр. судом справедливості (АСС), створеним згідно з Протоколом про Суд справедливості, прийнятим 29.07.2003, який ще не набув чинності. Суд планувався як «основний судовий орган Союзу», який повинен мати юрисдикцію зі спорів, що стосуються застосув. Устан. акта АС та ін. договорів і юрид. актів, прийнятих у межах структури АС. Очікується, що процес злиття цих 2 судів з відп. юрисдикцією сприятиме результативності довготривалого процесу захисту прав людини в Африці, і на континенті з'явиться 3-й у світі суд. орган у цій сфері поряд з *Європейським судом з прав людини* та *Міжамер. судом з прав людини* (див. *Між-американська система захисту прав людини*).

Літ.: Sieghart P. The International Law of Human Rights. Oxford, 1983; Международная и внутриго-

АФРИКАНСЬКИЙ СОЮЗ

сударственная защита прав человека / Под ред. Р.М. Валеева и Р.Г. Вагизова. Казань, 2007; *Мицук В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підруч. К., 2010; *Ouguerouz F.* African Charter on Human and Peoples' Rights 1981 // MPEPIL. Oxford, 2010.

В.Н. Денисов

АФРИКАНСЬКИЙ СОЮЗ (African Union), АС (AU) — міжнар. міжуряд. орг-ція афр. д-в, утворена на саміті глав д-в і урядів Африки 08.07.2002 у м. Дурбані (ПАР) на базі Орг-ції афр. єдності (ОАЄ). Заснована 25.05.1963, ОАЄ впродовж понад 30 років була осн. політ. орг-цією країн Афр. континенту. Цілі ОАЄ: зміцнення єдності і солідарності афр. д-в; інтенсифікація та координація зусиль щодо підвищення рівня життя афр. народів; координація та зміцнення співробітництва між ними у сфері політики і дипломатії, оборони і безпеки, економіки, освіти і культури, охорони здоров'я і продовольчого забезпечення, науки і техніки; захист суверенітету, терит. цілісності і незалежності афр. народів; ліквідація всіх форм колоніалізму на Афр. континенті; заохочення міжнар. співробітництва відповідно до *Статуту ООН та Загальної декларації прав людини 1948*. Принципи діяльності ОАЄ: суверенітет усіх д-в-членів; невтручання у внутр. справи ін. д-в; повага до суверенітету, терит. цілісності і невід'ємного права на незалежність; мирн. врегулювання всіх протиріч за допомогою переговорів, посередництва, примирення та рішень третейських судів; рішуче засудження політ. убивств та підривної діяльності; боротьба за цілковите звільнення ще залежних афр. терит.; додержання політики неприєднання до будь-яких блоків. Інституц. структура ОАЄ передбачає Асамблею глав д-в і урядів, Раду міністрів, Секретаріат на чолі з Ген. секретарем, Комісію з посередництва, примирення й арбітражу (однак її діяльність виявилася малоефект. і цей орган фактично не діяв) та низку спеціаліз. комісій.

Процес перетворення ОАЄ на АС започатковано 09.09.1999 на надзвич. саміті ОАЄ в м. Сирті (Лівія), який прийняв Де-

кларацію про утворення Афр. Союзу. У ній, зокрема, зазначалося, що підставою для такого рішення стали наміри афр. лідерів прискорити інтеграц. процеси на континенті, зміцнити позиції Африки в глобальній економіці, подолати політ. регіон. проблеми, мінімізувавши негат. наслідки глобалізації. На саміті ОАЄ в м. Ломе (Того), який відбувся 10—12.07.2000, було схвалено Устан. акт АС, а на останньому саміті ОАЄ (м. Лусака, Замбія, 09—11.07.2001) було прийнято пакет документів, що визначили структуру і правову базу АС. 1-й саміт АС, на якому було оголошено про остаточне припинення діяльності ОАЄ, відбувся 09—10.07.2002 в м. Дурбані (ПАР). Станом на 01.01.2014 членами АС є 54 країни: Алжир, Ангола, Бенін, Буркіна-Фасо, Ботсвана, Бурунді, Габон, Гамбія, Гана, Гвінея, Гвінея-Бісау, Демокр. Респ. Конго, Джибуті, Екватор. Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Єгипет, Замбія, Зімбабве, Кабо-Верде, Камерун, Кенія, Коморські О-ви, Конго, Кот-д'Івуар, Лесото, Ліберія, Лівія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мозамбік, Намібія, Нігер, Нігерія, ПАР, Півд. Судан, Руанда, Сан-Томе і Принсіпі, Сахарська Араб. Демокр. Респ. (фактично переважна більшість її терит. окупована Марокко; див. *Західна Сахара*), Свазіленд, Сейшельські О-ви, Сенегал, Сомалі, Судан, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Того, Туніс, Уганда, Центральноафр. Респ., Чад. Єдиною афр. країною, що не входить до складу АС, є Марокко, яка залишила ОАЄ у 1984 на знак *протесту* проти прийняття Сахарської Араб. Демокр. Респ. до складу Орг-ції.

Правовою основою діяльності АС є Устан. акт від 11.07.2000 (набув чинності 26.05.2001), який складається з 33 статей. Згідно зі ст. 3 Акта, осн. цілями АС є: досягнення більшої єдності між країнами та народами Африки; захист суверенітету, терит. цілісності та незалежності д-в-членів; прискорення політ. і соц.-екон. інтеграції континенту; заохочення та захист загальноафр. інтересів континенту та його народів; заохочення міжнар. співробітництва, беручи до уваги Статут ООН та Заг. декларацію прав людини; заохочення миру, безпеки та стабільності на континенті; заохочення демокр. принципів та інститу-

цій, нар. представництва та законного управління; заохочення та захист прав людини і народів відповідно до *Африканської хартії прав людини і народів 1981* та ін. відп. інструментів захисту прав людини; створення необхідних умов, які б дали можливість континенту відігравати належну йому по праву роль у глобальній економіці та міжнар. переговорах; сприяння інтеграції економік афр. країн та стабільному розвитку їх екон., соц. та культ. сфер; заохочення співробітництва в усіх сферах людської діяльності для підвищення стандартів життя афр. народів; координація і гармонізація політики щодо існуючих та майбутніх регіон. екон. співтовариств для поступового досягнення цілей Союзу; прискорення розвитку континенту через заохочення досліджень у всіх сферах, зокрема в науці й техніці; співробітництво з відп. міжнар. установами для запобігання хворобам та забезпечення здоров'я на континенті. АС функціонує на основі таких принципів (ст. 4 Устан. акта): суверен. рівність і незалежність д-в — членів Союзу; поважання кордонів, існуючих під час досягнення незалежності; участь афр. народів у діяльності Союзу; встановл. єдиної оборонної політики для Афр. континенту; мирне розв'язання конфліктів між д-вами — членами Союзу; заборона застосув. сили або погрози силою серед д-в-членів Союзу; невтручання д-в-членів у внутр. справи одна одної; право Союзу на інтервенцію в д-ви-члени відповідно до рішення Асамблеї (у разі *воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти людяності*); мирне співіснування д-в-членів та їх право жити в мирі й безпеці; право д-ви-члена звертатися з проханням здійснити інтервенцію з боку Союзу з метою відновлення миру та безпеки; заохочення впевненості у власних силах у межах Союзу; заохочення гендерної рівності; повага до демокр. принципів, прав людини, панування права та законного управління; заохочення соц. справедливості забезпеченням збалансованого екон. розвитку; повага до святості людського життя, засудження і відмова від безкарності та політ. убивств, терорист. актів і підривної діяльності; засудження та відмова від неконстит. змін урядів.

Вищим органом АС є Асамблея, що складається з глав д-в та урядів або їх належ-

ним чином акредитованих представників і збирається 1 раз на рік. За запитом будь-якої д-ви-члена та схваленням 2/3 д-в-членів Асамблея збирається на позачергову сесію. Асамблея ухвалює рішення консенсусом, а в разі його недосягнення — більшістю у 2/3 голосів; процедурні рішення приймаються звичайною більшістю. Асамблея визначає заг. політику АС, приймає рішення та рекомендації за доповідями ін. органів АС, може засновувати будь-які органи, розглядає запити щодо членства в Орг-ції, схвалює її бюджет, стежить за імплементацією політики та рішень Союзу, дає директиви Викон. раді щодо розв'язання конфліктів, усунення війн та ін. небезпечних ситуацій і відновлення миру, призначає суддів Суду АС та голову, його заст. і членів Комісії АС. Викон. рада складається з міністрів закорд. справ або ін. міністрів, призначених д-вами-членами, і збирається двічі на рік. Викон. рада координує політику і приймає рішення з широкого кола питань, які становлять заг. інтерес для д-в — членів АС, зокрема: зовн. торгівлі; енергетики, промисловості та мінер. ресурсів; продовольчих, с.-г., тваринних ресурсів, тваринництва та лісового госп-ва; водних ресурсів та іригації; захисту навколишнього середовища, гуманіт. дій та боротьби зі стихійними лихами; транспорту і комунікацій; страхування; освіти, культури, охорони здоров'я та розвитку людських ресурсів; науки і технології; питань гр-нства та міграц. питань; соц. захисту, а також устан. системи афр. нагород, медалей і премій. Пост. секретаріатом АС є Комісія у складі голови, його заст., 8 комісарів, кожен з яких очолює відп. департамент разом зі службовим персоналом. Комісія відіграє центр. роль у поточному керуванні справами АС. Комітет пост. представників складається з пост. представників д-в-членів, акредитованих при АС, і займається підготовкою роботи Викон. ради. У межах АС створено 7 спец. тех. комітетів (сільської економіки та с.-г. питань; валютних і фін. справ; торгівлі, митних та іміграц. питань; промисловості, науки й техніки, енергети-

ки, природ. ресурсів і навколишнього середовища; транспорту, зв'язку та туризму; охорони здоров'я, труд. і соц. питань; освіти, культури та людських ресурсів). Відповідно до положень спец. протоколу, прийнятого на 1-му саміті Асамблеї АС 09.07.2002 (набув чинності 26.02.2003), з метою запобігання, управління та розв'язання конфліктів було створено Раду миру і безпеки. Вона є органом, відповід. за швидке і ефект. розв'язання конфліктів та кризових ситуацій в Африці, і складається з 15 д-в-членів. З метою забезпечення повної участі народів Африки в розвитку та екон. інтеграції континенту в межах АС у березні 2004 було утворено Панафр. парламент. Поряд з цим існує Екон., соц. та культ. рада, що є дорадчим органом, який складається з представників різних соц. і профес. груп д-в-членів. Передбачається також утворення Суду АС та з прав людини, в який має бути інкорпоровано вже існуючий Афр. суд з прав людини і народів (див. *Африканська система захисту прав людини і народів*). Передбачається й утворити в межах АС низку фін. інституцій (Афр. центр. банк, Афр. валютний фонд, Афр. інвестиц. банк) і запровадити у перспективі єдину афр. валюту — афро. Висунуто також ідею створення Сполучених Штатів Африки з єдиним урядом і армією, однак, на думку експертів, практ. реалізація цього проекту видається малоімовірною.

За понад 40 років існування ОАЄ та АС під їх егідою було прийнято цілу низку важливих міжнар.-правових актів: Заг. конвенція про привілеї та імунітети ОАЄ 1965 (набула чинності 25.10.1965), Афр. конвенція про збереження природи та природ. ресурсів 1968 (набула чинності 16.06.1969),

Конвенція щодо усунення найманства в Африці 1977 (набула чинності 22.04.1985), Культ. хартія для Африки 1976 (набула чинності 19.09.1990), *Африканська хартія прав людини і народів 1981* (набула чинності 21.10.1986), Афр. хартія прав та добробуту дитини 1990 (набула чинності 21.11.1999), Договір про без'ядер. зону в Африці 1995 (набув чинності 15.07.2009), Конвенція ОАЄ щодо припинення та боротьби з тероризмом 1999 (набула чинності 06.12.2002), Конвенція АС щодо припинення та боротьби з корупцією 2003 (набула чинності 05.08.2006), Афр. молодіжна хартія 2006 (набула чинності 22.01.2009).

Відповідно до положень Устан. акта, робочими мовами Орг-ції є, за можливості, афр. мови та араб., англ., франц. і португ. мови. Відповідно до положень Протоколу про доповнення Устан. акта від 11.07.2003 (який ще не набув чинності), передбачено 6 офіц. мов АС — араб., англ., франц., португ., ісп., суахілі та будь-яка ін. афр. мова. Місцеперебування штаб-квартири АС — м. Аддис-Абеба (Ефіопія).

Отже, АС перебуває на стадії становлення, і його інституц. структуру та механізми функціонування його ін-тів визначено поки що у заг. вигляді. Однак створення АС, попри всі труднощі, з якими стикається нова міжнар. орг-ція, є значним кроком уперед у процесі афр. інтеграції і може сприяти підвищенню ролі континенту в системі міжнар.-правових відносин.

Літ.: *Организация Африканского Единства. История создания и деятельности. Сб. док. М., 1970; Михайловський М.К.* Організація Африканської Єдності (міжнародно-правові проблеми). К., 1972; *Кораблев Ю.В., Шубин В.Г.* Африканский Союз // Страны Африки 2002. М., 2002; *Африканская интеграция: социально-политическое измерение. М., 2003; Улахович В.Е.* Международные организации. Справ. пособие. Минск, 2005; *Makinda S.M., Okumu Wafula F.* The African Union: challenges of globalization, security and governance. London, 2008.

К.О. Савчук

БАГАТОМОВНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР (англ. plurilingual treaties) — міжнар. угода, що укладається кількома мовами, кожний із текстів якої має однакову юрид. силу (див. *Автентичний текст міжнародного договору*).

Сучас. міжнар. право не встановлює загальнообов'язкової мови, якою мають укладатися договори. У період Середньовіччя загальноживаною мовою міжнар. договорів була лат. До *Першої світової війни* як неофіц. дипл. мову договорів використовували франц. Зокрема, *Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907* були підписані саме цією мовою. Упродовж 20 ст. франц. мова поступово почала втрачати своє монопольне становище. Так, уже *Версальський мирний договір 1919* і *Статут Ліги Націй* було укладено франц. і англ. мовами.

Сьогодні д-ви — сторони договору самостійно визначають, якою мовою чи мовами укладатимуть його текст. Згідно з усталеною практикою, *двосторонні міжнародні договори* здебільшого укладають мовами обох сторін — їх переважно готують у 2 примірниках, кожен з яких містить тексти обома мовами, що визнаються однаково автентичними. З метою уникнення непорозумінь у процесі тлумачення двостор. договір може укладатися також 3-ю мовою, взаємно обраною його сторонами. Як правило, останньому тексту віддають переважну силу в разі виникнення розбіжностей у тлумаченні договору. Зокрема, двостор. угоди України, які укладають з д-вами кол. СРСР, містять 3-й текст — найчастіше рос. мовою, дещо рідше — англ. В окр. сферах міжнар. співробітництва переважає одна широко визнана мова (*lingua franca*), якою ведуть переговори та укладають договори. Напр., угоди в галузі авіації, як правило, укладають лише англ. мовою або англослов'янському тексту договору надають переважної сили.

Багатосторонні міжнародні договори укладають за згодою сторін 1 чи кількома мовами. Обмежені багатостор. договори можуть укладатися мовами всіх або кількох його сторін. Напр., Дод. протокол 1997 до Конвенції Європ. орг-ції із забезпечення безпеки аеронавігації 1980 (Євроконтроль) укладено 19 мовами. Кожний із цих текстів визнано однаково автентичним, однак у разі виникнення розбіжностей франко-

Б

БАГАТОСТОРОННЄ АГЕНТСТВО З ГАРАНТУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ

мовний текст вважають таким, що має переважну силу. Обмежений багатостор. договір за згодою д-в-учасниць може укладатися й ін. мовами, які не є мовами цих д-в. Напр., сторони Статуту *Організації за демократію та економічний розвиток* — ГУАМ (Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна) домовились, що його буде укладено 2 мовами — англ. і рос., причому переважної сили в разі розбіжностей при тлумаченні надаватимуть англomовному автентичному тексту.

Універс. багатостор. договори здебільшого укладають офіц. мовами ООН. У середині 20 ст. таких мов було 5: англ., кит., ісп., франц. та рос. Саме ними укладено *Статут ООН*. Від 1973 до переліку офіц. мов ООН додалася араб. Так, *Конвенція ООН з морського права 1982* (ст. 320) передбачає, що всі тексти, укладені 6 офіц. мовами ООН, визнаються однаково автентичними. Отже, при тлумаченні Конвенції можна посылатися на будь-який із цих текстів.

Практика укладення Б. м. д. є виявом універсалізації міжнар. права і відповідає принципу суверенної рівності д-в. Водночас у ній можуть виникати дод. труднощі, пов'язані насамперед із тлумаченням таких договорів. Відтак, *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* передбачає у ст. 33 окр. принципи і норми тлумачення, які враховують особливості Б. м. д. (однакова достовірність, рівна юрид. сила, встановлення єдиного змісту всіх текстів тощо).

Рівність автентичних текстів Б. м. д. є важливим принципом тлумачення Б. м. д. Однак юрид. рівнозначність таких текстів не обов'язково означає їхню мовну ідентичність. І це природно, адже деякі терміни не можна однозначно передати ін. мовою. У таких випадках прийнято застосовувати метод пошуку найближчих семантико-правових еквівалентів цих термінів. Загалом у практиці існує низка прийомів і методів, спрямованих на уникнення розбіжностей між різномовними автентичними текстами. У разі, якщо Б. м. д. не містить тексту мовою 1 зі сторін, то така д-ва, як правило,

здійснює офіц. переклад цього договору, що публ. в офіц. віснику. Проте слід урахувати, що офіц. переклад договору не наділений міжнар.-правовою силою, його готують винятково з метою внутр. користування. *Закон України «Про міжнародні договори України» 2004* передбачає, що офіц. переклад Б. м. д. укр. мовою здійснює *Міністерство закордонних справ України*.

Літ.: *Евинтов В.И.* Многоязычные договора в современном международном праве. К., 1981; *Aust A.* Modern Treaty Law and Practice. Cambridge, 2000; *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий. М., 1997.

С.О. Мельник

БАГАТОСТОРОННЄ АГЕНТСТВО З ГАРАНТУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ (англ. Multilateral Investment Guarantee Agency), БАГІ (MIGA) — міжнар. міжуряд. орг-ція, член *Групи Світового банку*, спеціаліз. установа ООН. Створена в 1988 на підставі Сеульської конвенції про заснування багатостор. агентства з гарантії інвестицій 1985 (Сеульська конвенція).

Метою діяльності Б. а. з г. і. є сприяння надходженню інвестицій до країн-членів, насамперед країн, які в спец. порядку віднесено ним до особл. категорії країн, що розвиваються. Це досягається передусім наданням інвестору д-ви — члена Б. а. з г. і. гарантій у вигляді страхування його інвестицій від некомерц. (політ.) ризиків, яких він може зазнати в д-ві, що приймає. Зокрема, це стосується ризиків від: адм. обмежень переказу прибутків за кордон; експропріації д-вою, що приймає, іноз. капіталу чи порушення нею договору, укладеного з інвестором; війни та громадян. заворушень. Зазначені гарантії встановлюються в комерц. контракті між інвестором та Агентством. Для одержання таких гарантій слід виконати низку попередніх заходів. Б. а. з г. і. має переконатися в тому, що інвестування екон. обґрунтоване, сприяє розвитку країни, що приймає, та відповідає законам, цілям і пріоритетам цієї країни. Водночас Б. а. з г. і. перевіряє наявність у цій країні умов для інвестування, зокрема умов справедливого і рівного ставлення до інвестицій та їх правового захисту. Країна, що приймає, має висловити згоду на надання Агентством гарантії. Страхуванню підлягають лише інвестиції, здійснення яких

**БАГАТОСТОРОННЄ АГЕНТСТВО
З ГАРАНТУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ**

починається після реєстрації заяви на одержання гарантій Б. а. з г. і. Крім гарантування інвестицій Б. а. з г. і. здійснює перестраховування інвестицій, надає гарантії спонсорським капіталовкладенням, сприяє врегулюванню спорів між інвесторами і стороною, що приймає, вживає ін. заходів, спрямованих на збільшення інвестиц. потоків між країнами-членами.

Інституційна структура Б. а. з г. і. складається з Ради керуючих, Ради директорів та президента. Рада керуючих є гол. органом, який керує діяльністю орг-ції. До її виняткових повноважень належать: прийняття рішень з приводу членства в ній (прийняття нових членів, визначення умов їх вступу, віднесення до категорії індустріальних країн або країн, що розвиваються, а також призупинення членства), прийняття рішень з питань фін. орг-ції Б. а. з г. і. (збільшення чи зменшення акціон. капіталу орг-ції, збільшення граничної межі сукупної суми умовних зобов'язань, які Агентство може на себе взяти, визначення винагород, які виплачуватимуть директорам та їхнім заступникам, і низка ін. питань, пов'язаних з орг-цією Ради директорів), ліквідація Б. а. з г. і. та розподіл між членами активів, що залишаться після цього. До компетенції Ради керуючих належить також внесення поправок до Сеульської конвенції, її додатків та шкал. Вона складається з керівників, призначених кожним членом Б. а. з г. і., які обирають голову зі свого складу. Рада керуючих збирається на щорічні засідання, а також на ін. засідання, що скликаються за рішенням самої Ради чи Ради директорів. Остання вдається до такого заходу або на вимогу 5 членів Б. а. з г. і., або членів, що володіють 25 % заг. кількості голосів. Усі рішення, крім обумовлених Сеульською конвенцією випадків, ухвалюються більшістю поданих голосів.

Керування фін. та ін. операціями Б. а. з г. і. здійснює Рада директорів. Вона складається з директорів, яких не може бути менше ніж 12. У разі збільшення кількості членів Агентства за рішенням Ради керуючих може бути збільшена й кількість директорів. Директорів обирають згідно з правилами, встановленими в Шкалі «В» Сеульської конвенції, шляхом багатоступеневого голосування керуючих щодо кандидатур, висуну-

тих кожним керуючим. Головою Ради директорів є президент *Міжнародного банку реконструкції та розвитку* (МБРР). Рішення Ради директорів приймаються більшістю поданих голосів, якщо ін. не передбачено Сеульською конвенцією. Кожний директор має право розпоряджатися голосами тих членів, які підтримали його під час виборів. Голова Ради директорів має лише право вирішального голосу в разі розподілу голосів порівну.

Поточною діяльністю Б. а. з г. і., під заг. контролем Ради директорів, у т. ч. призначенням та звільненням персоналу, займається президент. Його призначає на посаду Рада директорів за поданням її голови. Розмір окладу президента та умови його службового контракту визначає Рада керуючих.

Членство в Б. а. з г. і. є відкритим для всіх членів МБРР. Кожний новий член зобов'язаний підписатися за номіналом на таку кількість акцій статутного акціонер. капіталу Б. а. з г. і., яка або вказана в Шкалі «А» Сеульської конвенції, або визначена Радою керуючих (не менш як 50). Потім упродовж 90 днів з дня набуття для нього чинності Сеульської конвенції він має сплатити готівкою 10 % ціни кожної акції та ще 10 % безпроцентними векселями, які не можуть передаватися третій стороні й бути інкасованими за рішенням Ради керуючих для виконання зобов'язань Б. а. з г. і. Залишок платежу витребується в разі необхідності для вчинення операцій. Кожна д-ва-член отримує 177 голосів та по 1 підписаному голосу за кожну акцію, що їй належить. У разі невиконання своїх зобов'язань членство у Б. а. з г. і. може бути призупинено. Водночас кожен може вийти з його складу через 3 роки після дати набуття Сеульською конвенцією чинності для нього.

На 2014 членами Б. а. з г. і. є 180 країн, 25 з яких вважаються індустріально розвиненими, а 155 — країнами, що розвиваються (для цілей Б. а. з г. і.). Україна набула членства в ньому відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного ва-

БАГАТОСТОРОННІ ТОРГОВЕЛЬНІ УГОДИ СОТ

лютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» 03.06.1992 і належить до групи країн, що розвиваються. Місцем розташування БАГІ є м. Вашингтон (США).

Літ.: *Лабин Д.К.* Международное право по защите и поощрению иностранных инвестиций. М., 2008; *Лукашук И.И.* Международное право: Особенная часть: Учеб. М., 2008; *Мингазова И.В.* Право собственности в международном праве. М., 2007; *Фархутдинов И.З.* Международное инвестиционное право: теория и практика применения. М., 2005.

І.М. Проценко

БАГАТОСТОРОННІ ТОРГОВЕЛЬНІ УГОДИ СОТ — пакет міжнар.-правових актів, прийнятих під час Уругвайського раунду багатостор. переговорів д-в — учасниць Ген. угоди з тарифів і торгівлі 1947 (далі — ГАТТ 1947). Він є складовою Маракеської угоди про заснування СОТ 1994 (далі — Угода про СОТ) і викладений у її Дод. 1—3. Б. т. у. СОТ націлені на лібералізацію міжнар. торгівлі товарами та послугами шляхом зниження митних тарифів, скасування нетарифного регулювання та усунення дискримінац. режиму. Їхня гол. особливість полягає в тому, що д-ви, які бажають набути членства в СОТ, зобов'язані приєднатися до всього пакета договорів і привести нац. зак-во в повну відповідність до їх положень. Учасниками Б. т. у. є всі д-ви — члени СОТ, яких за станом на 2014 налічується 159, та окремо — ЄС.

В окр. групу Б. т. у. СОТ можна виділити угоди, спрямовані на лібералізацію торгівлі товарами. Осн. з них є Ген. угода з тарифів і торгівлі 1994 (ГАТТ 1994). Вона складається з: 1) ГАТТ 1947 разом з уточненнями, поправками та змінами, внесеними правовими актами, що діяли до набуття чинності Угодою про СОТ; 2) актів, що діяли в межах ГАТТ 1947 до набуття чинності Угодою про СОТ (протоколи й акти щодо тарифних поступок і протоколи про приєднання, рішення про звільнення від зобов'язань, наданих ст. XXV ГАТТ 1947, та ін. рішення

сторін ГАТТ 1947); 3) окр. домовленостей про положення ГАТТ 1994 з питань платіжного балансу, звільнення від зобов'язань згідно з положеннями ГАТТ 1994, тлумачення певних статей ГАТТ 1994, а саме: ст. II:1(b), що стосується трактування терміна «інші мита та збори» у розкладах тарифних поступок; ст. XVII щодо забезпечення транспарентності діяльності держ. торг. підприємств; ст. XXIV щодо митних союзів та зон вільної торгівлі, а також терит. застосув. положень ГАТТ 1994; ст. XXVII щодо зміни розкладів тарифних поступок; 4) Маракеського протоколу до ГАТТ 1994.

Положеннями ГАТТ 1994 було запроваджено режим найбільшого сприяння (див. *Найбільшого сприяння режим*) щодо мит і митних зборів, методів їх стягнення, переказу платежів за імпорту/експорт, заходів регулювання імпорту/експорту, взаємних митних поступок, умов транзиту і маркування товарів (ст. I, V, IX) та встановлено *національний режим* щодо внутр. оподаткування й регулювання купівлі-продажу, перевезення, розподілу, використання, переробки товарів на внутрішньо-нац. ринку (ст. III). У ГАТТ 1994 встановлено також принцип свободи транзитних перевезень, згідно з яким д-ви зобов'язані звільняти ці перевезення від усіх мит і транзитних зборів, крім тих, що відповідають розміру адм. витрат і вартості наданих послуг (ст. V). До найважливіших для лібералізації зовн. торгівлі д-в — членів СОТ відносять ст. VIII та XI—XIV ГАТТ 1994, присвячені скороченню нетарифного регулювання, а також ст. VI ГАТТ 1994, що стосується питань введення антидемпінгового мита. До сфери лібералізації торгівлі товарами належать також такі акти: Угода про сільське господарство, Угода про застосув. саніт. і фітосаніт. заходів, Угода про текстиль та одяг, Угода про тех. бар'єри в торгівлі, Угода про пов'язані з торгівлею інвест. заходи (ТРИМС), Угода про застосув. ст. VI ГАТТ 1994 (стосується питання антидемпінгового мита), Угода про застосув. ст. VII ГАТТ 1994 (щодо оцінки товарів для митних цілей), Угода про передвідвантажувальну інспекцію, Угода про правила визначення походження, Угода про процедури ліцензування імпорту, Угода про субсидії і компенсаційні заходи, Угода про захисні заходи.

Складовою Б. т. у. СОТ є Ген. угода про торгівлю послугами (ГАТС), в якій визначено правила, що стосуються лібералізації обмежень поставки послуг: з терит. однієї країни-члена на терит. ін. країни-члена; на терит. країни-члена споживачу з ін. країни-члена; постачальником послуг однієї країни-члена через комерц. присутність на терит. ін. країни-члена; постачальником послуг однієї країни-члена через присутність фіз. осіб на терит. ін. країни-члена. Ці правила ГАТС охоплюють послуги в таких сферах, як: комерція, зв'язок, будівництво та суміжне інженерне забезпечення, діяльність дистриб'юторів, освіта, охорона довкілля, фінанси, охорона здоров'я та соц. питання, туризм, орг-ція відпочинку, культура і спорт, транспорт тощо.

ГАТС встановлює обов'язкові для всіх д-в-учасниць заг. правила лібералізації режиму надання послуг, які стосуються: 1) заборони дискримінації послуг та їх постачальників згідно з нац. режимом та режимом найбільшого сприяння (ст. II, XVII); 2) обов'язку д-в-членів установлювати прозоре регулювання сфери послуг (ст. III); 3) заохочення взаємного визнання д-вами кваліфікації постачальника послуг, необхідної для одержання дозволів, ліцензій і сертифікатів (ст. VII); 4) обов'язку д-в-членів стежити за недопущенням зловживань нац. постачальниками послуг їх монопольним становищем (ст. VII); 5) заходів, скерованих на збільшення участі країн, що розвиваються, у торгівлі послугами (ст. IV). Водночас ГАТС встановлює численні винятки зі своїх правил. Зокрема, їх застосув. не може перешкоджати: захисту моралі, життя та здоров'я людей, тварин, рослин, приват. життя та конфіденц. відомостей про особисте життя, підтриманню громад. порядку, запобіганню зловживанням у сфері конкуренції тощо. Вони визначаються у Розкладі зобов'язань кожної д-ви-члена, яка за кожним видом послуг визнає їх наявність або відсутність. Передбачено також можливість відмови д-ви-члена від узятих зобов'язань у сфері лібералізації послуг, напр., у разі різкого й значного збільшення на своїй терит. іноз. послуг, що суттєво перешкоджатиме нац. постачальникам. Складовою ГАТС є дод., які визначають процедуру відмови від режиму найбіль-

шого сприяння, специфіку дії ГАТС щодо переміщення фіз. осіб, які надають послуги, а також тих, що запроваджують особливі умови лібералізації послуг у таких сферах, як авіатранспорт, фінанси, морський транспорт, телекомунікації. У межах СОТ функціонує спец. орган — Рада з торгівлі послугами, яка координує і контролює виконання правил ГАТС, а також здійснює консульг. функцію в разі виникнення суперечки щодо дії цієї Угоди.

До Б. т. у. СОТ належить і Угода про торг. аспекти прав інтелект. власності (ТРИПС). У ній встановлено мін. стандарти з охорони таких прав інтелект. власності, як патенти, авт. право та суміжні права, товарні знаки, пром. зразки, топографії інтегральних схем, закрита інформація та геогр. позначення. ТРИПС запроваджує нац. режим та режим найбільшого сприяння у сфері захисту прав інтелект. власності і встановлює стандарти щодо наявності, обсягу та використання права інтелект. власності кожного виду. Нагляд за реалізацією положень цієї Угоди здійснює Рада з торг. аспектів прав інтелект. власності.

У межах СОТ діє система розв'язання спорів, яку застосовують у разі порушення правил торгівлі д-вою-членом. Її запроваджено Домовленістю про правила та процедури врегулювання суперечок. Перевірка дотримання д-вами-членами зобов'язань, узятих на підставі Б. т. у. СОТ, здійснюється на основі Механізму огляду торг. політики.

Від Б. т. у. СОТ слід відмежувати Б. т. у. з обмеженою кількістю учасників. Останні наведені в Дод. 4 Угоди про СОТ і містять зобов'язання лише для д-в, що приєдналися до них. До них належать: Угода про торгівлю цив. авіатехнікою 1979 та Угода про держ. закупівлі 1994.

Літ.: Мальський О.М., Ягольник А.М. Міжнародне торговельне право: Навч. посіб. К., 2005; Мережко О.О., Нелін М.І. Правове регулювання світової торгівлі в системі ГАТТ/СОТ: Навч. посіб. К., 1999; Покрещук О.О. Правове регулювання міжнародної торгівлі у контексті норм і правил ГАТТ/СОТ. К., 2003; Шумилов В.М. Международное экономическое право. Р/Д, 2003.

БАГАТОСТОРОННІЙ МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР (англ. multilateral treaty) — договір, в якому беруть участь 3 і більше суб'єктів міжнар. права як самост. сторони договору. Найчастіше Б. м. д. має назву конвенції або договору, рідше — угоди чи протоколу. Однак це не впливає на його юрид. силу. Сторонами Б. м. д. можуть виступати д-ви, міжнар. орг-ції, а також ін. суб'єкти міжнар. права, що володіють міжнар. правосуб'єктністю і мають право укладати міжнар. договори. З динамічним розвитком міжнар. співробітництва у 20 ст. значно збільшилася кількість Б. м. д. та зросла їхня роль у регулюванні міжнар. правовідносин. На сьогодні у *Секретаріаті ООН* зареєстровано бл. 500 договорів, які мають багатостор. характер.

Б. м. д. прийнято поділяти на договори з обмеженою кількістю учасників і універс. (заг.) договори. До 1-ї категорії відносять договори, приєднання до яких нових учасників залежить від згоди сторін такого Б. м. д. Ціла низка устан. договорів міжнар. орг-цій належить до Б. м. д. з обмеженою кількістю учасників. Зокрема, Статутом *ГУАМ* передбачено, що питання прийняття нових членів вирішується Радою глав д-в шляхом консенсусу (ст. 13).

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 (далі — Віден. конвенція 1969) не містить визначення Б. м. д. Разом з тим вона закріплює окр. положення ст. 20(2), якими визначаються особл. правила ухвалення застережень до такого роду договорів. У категорії обмежених Б. м. д. виділяють регіон. і нерегіон. договори. До останніх належить Північноатлант. договір 1949. Прикладами регіон. обмежених договорів є *Маастрихтський договір 1992*, Рим. договір про створення Європ. Екон. Співтовариства 1957, договори, укладені в межах СНД.

Універс. (заг.) Б. м. д. є відкритими для спільної участі всіх д-в незалежно від згоди ін. учасників договору. Однак Віден. конвенція 1969 з політ. міркувань не змогла закріпити цей принцип. Певні д-ви на час її прийняття намагалися уникнути участі в

універс. договорах низки д-в (НДР, КНДР), оскільки це могло б сприяти їх міжнар. *визнанню*. Для запобігання цьому в самій Конвенції було закріплено розширену, але обмежену форму участі д-в. Так, вона була відкрита для підписання всіма д-вами — членами ООН або членами однієї зі спец. установ чи МАГАТЕ, або учасницями Статуту МС ООН, а також будь-якою ін. д-вою, запрошеною ГА ООН. Конф. ООН з права договорів, намагаючись обійти закріпленний у Конвенції обмежений підхід щодо участі д-в у заг. Б. м. д., вирішила проголосити принципи їх відкритості у Декларації про заг. участь 1969, яка стала складовою Заключного акта конф. У цьому документі знайшло закріплення визначення універс. Б. м. д.: «договори, які стосуються кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права або об'єкт і цілі яких становлять інтерес для міжнародного товариства в цілому». У подальшому принцип відкритості універс. Б. м. д. став поширеним у практиці д-в. Зокрема, *Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями 1986* підтвердила цей принцип і закріпила можливість участі в ній усіх д-в (ст. 82, 84).

До заг. багатостор. конвенцій, які кодифікують загальновизнані норми міжнар. права, належать *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949*, *Конвенція ООН з морського права 1982*, а також Віден. конвенції з дипл., конс., договір. права та ін. Універс. Б. м. д., що є важливими для всього міжнар. співтовариства в цілому, приймаються у різних сферах — забезпечення миру та безпеки, екологія, захист прав людини, використання просторів і ресурсів, космосу тощо. Напр., таким є *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* або Статут *Міжнародного кримінального суду 1998*. Участь більшості д-в у заг. Б. м. д. перетворює його положення на загальновизнані норми міжнар. права. Напр., такими стали Міжнар. пакти про права людини 1966.

Міжнар. звичаєві та конвенц. норми в галузі права міжнар. договорів регулюють однаково усі види міжнар. договорів, як *двосторонні міжнародні договори*, так і багатостор. Разом з тим, окр. норми застосовуються лише до певної категорії договорів.

Вони існують у сфері укладання, дії, припинення чи призупинення дії Б. м. д. У Віден. конвенції 1969 міститься кілька таких положень, які враховують особливості правової природи Б. м. д. щодо прийняття тексту договору (ч. 2 ст. 9), депонування (ст. 16), прийняття застережень (ч. 2—3 ст. 20), внесення поправок (ст. 40), функціонування депозитарію (ст. 76—79), умов зміни (ст. 41), призупинення дії (ст. 58), припинення або призупинення дії внаслідок його порушення (ч. 2 ст. 60) тощо.

Літ.: Лукашук *И.И.* Современное право международных договоров. Т. 1. Заключение международных договоров. М., 2004; *Wildhaber L.* Treaties Multilateral // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I, 1992; *Ульянова Н.Н.* Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. К., 1981; *Лукашук И.И.* Стороны в международных договорах. М., 1966.

С.О. Мельник

БАЗІНЕР Роман Іванович (13.10.1841, Санкт-Петербург — ?) слідчий у ранзі колезького секретаря, канд. наук, приват-доцент, присяжний повірений, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері законів і звичаїв війни.

Б. народився в сім'ї канд. філософії, вчителя гімназії. За віросповіданням — лютеранин. Навчався у 2-й Одес. гімназії, закінчив юрид. ф-т Київ. імператор. ун-ту Св. Володимира (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) зі ступенем канд. наук (1866). У 1867 за рішенням Ради Ун-ту Б. зараховано стипендіатом для підготовки до проф. звання, у 1869 київ. миським губернатором призначено канд. на суддівську посаду. З 1869 Б. обіймав посаду суд. слідчого в Києві, а у 1870 звільнився зі служби в чині колезького секретаря. За результатом публ. захисту дис. *pro venia legendi* «Недоторканність приватної власності у міжнародних війнах» та за клопотанням Ради Ун-ту Б. у 1871 призначено приват-доцентом каф. міжнар. права. Він читає лекції з таких актуальних на той час дисциплін, як історія Віден. договорів 1815, вчення про нейтралітет, еволюція законів і звичаїв війни, статус приват. власності в міжнар. праві та ін. Був секретарем Київ. юрид. т-ва, утвореного у 1877 при Київ. унті Св. Володимира, друкувався в «Університетських відомостях». Багато уваги при-

діляв роботі зі студентами. Залишивши 1880 виклад. діяльність, Б. став присяжним повіреним в окрузі Київ. суд. палати, продовжуючи брати активну участь у роботі Київ. юрид. т-ва, яке проіснувало до 1917.

У своїх наук. поглядах Б. був послідовником свого вчителя проф. В.А. *Незабитовського*, а також франц. мислителя Монтеस्क'є. Досліджуючи проблему недоторканності приват. власності в міжнар. праві, він, як і В.А. Незабитовський, широко застосовує історико-генетичний підхід до аналізу розвитку міжнар. права, особливо еволюції в ньому доктринальних підходів до статусу приват. власності під час війни. Звернення до цієї методології характерне для Б. і під час дослідження ним *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*. У сфері його інтересів були також правила ведення війни на морі. Його погляди на свободу моря, зокрема, свідчать про схильність Б. у своїх дослідженнях спиратися на методологію позитивізму, яка вже наприкінці 19 ст. стала майже панівною в науці міжнар. права.

Слідом за В.А. Незабитовським Б. наполягає на розділенні міжнар. права і міждерж. На його думку, фіз. особа є суб'єктом міжнар. права з відп. правами, в т. ч. має право на приват. власність та право на особисту недоторканність, і саме з цих позицій він аналізує зміст Женев. конвенції 1864. Про широту й оригінальність поглядів Б. можна судити, зокрема, з аналізу його праць, що ґрунтувалися на політ.-правових ідеях Гюбнера, Мартенса, Клюбера, Ортолана, Готфеля, Вейса, Маблі, Рейналя, Молінарі, Массе, Пінгейро-Феррейри, Гефтера та ін., які вплинули на розвиток доктринальних засад міжнар. права. Зокрема, він дійшов висновку про важливість недоторканності в міжнар. праві приват. власності, що стало результатом розвитку в ньому гуманіст. ідей.

Відмову від сухопут. воєн та поліпшення становища хворих і поранених Б. безпосередньо пов'язує зі встановл. у міжнар. праві системи прав недоторканності особи. Він доводить, зокрема, що гуманізація морської війни відбувається на основі прогрес.

розвитку прав недоторканності приват. власності. Значне місце в працях Б. посідає засудження війни та звернення до мирн. засобів вирішення міжнар. спорів. Неоднозначно, однак, можна оцінювати його думку про те, що збільшення регулярної армії і кожен тех. винахід, що веде до вдосконалення військ. техніки, наближають заборону в міжнар. праві війни. Б. справедливо вважав, що війна ведеться між д-вами, і тому приват. власність населення повинна мати статус недоторканності. Виходячи з універс. значення в міжнар. праві приват. прав особи, він відносив себе до прибічників створення загальнолюдського союзу, в якому зазначені права захищаються незалежно від того чи ін. політ. устрою д-ви.

Отже, наук. спадщина Б. просякнута гуманіст. ідеями, які дедалі більше впливали на характер розвитку міжнар. права, особливо в 2-й пол. 19 ст., коли технол. прогрес у Європі та світі зумовив його зростання на договір. основі, в т. ч. в такій важливій сфері міжнар. відносин, як ведення війни. Він був прихильником миру без воєн та насилля, вірив у можливість досягнення цієї мети на основі твердо встановлених норм міжнар. права.

Осн. праці: «Неприкосновенность частной собственности в международных войнах» (1870); «Женевская конвенция 1864 года (война и гуманность)» (1872); рецензії на підруч. з міжнар. права Гефтера (1880).

О.В. Задорожній

БАЙКОВ Олександр Львович (30.04.1874, Санкт-Петербург — 31.12.1943, Париж) — рос. правознавець, дипломат, д-р міжнар. права, проф., відомий своїми дослідженнями природи міжнар.-правових відносин та міжнар. правосуб'єктності, в т. ч. правосуб'єктності Св. Престолу.

Б. народився в дворянській родині. Вищу освіту здобув у Імператор. училищі правознавства, після закінчення якого в 1895 був направлений до рос. МЮ. У 1896 переведений до МЗС, де працював до 1908. Водночас із перебуванням на держ. службі займався наук. діяльністю. Від 1897 до 1900

готувався до проф. звання у Санкт-Петербур. ун-ті. Успішно склавши у 1901 магістер. іспит, здобув звання приват-доцента цього Ун-ту і почав викладати курс міжнар. права. У 1905 захистив у тому ж Ун-ті магістер. дис. на тему «Сучасна міжнародна правоздатність папства у зв'язку з вченням про міжнародну правоздатність взагалі». У 1908—10 — екстраординар. проф. каф. енциклопедії права Демидовського юрид. ліцею в м. Ярославлі. У 1910—17 Б. працював у Моск. ун-ті приват-доцентом на каф. міжнар. права, 1911—13 — екстраординар. проф. каф. енциклопедії та історії філософії права, а з 1913 — ординар. проф. каф. міжнар. права. У 1913 захистив докт. дис. «Міжвладні та владні відносини в теорії права: досвід теоретико-пізнавальної побудови» У 1918—21 — ординар. проф. каф. міжнар. права Таврійського (Кримського) ун-ту. У 1921—22 — зав. архіву Червоної Армії та Флоту. У 1922 разом з багатьма представниками рос. інтелігенції висланий за кордон на т. з. «філософському пароплаві». В еміграції проживав у Берліні, де співробітничав з часописом «Нова російська книга», у Празі, де був співробітником Рос. екон. кабінету, та в Парижі, де брав участь у роботі Рос. академ. групи та утворених під її егідою юрид. ф-ту та франко-рос. ін-ту.

Б. відомий своїми дослідженнями в галузі міжнар. правосуб'єктності, у т. ч. міжнар. правосуб'єктності Св. Престолу (*Ватикану*). У своїй магістер. дис. дійшов висновку, що Св. Престол, навіть після ліквідації папської д-ви у 1870, продовжує залишатися суб'єктом міжнар. права, з огляду на те, що він наділений суверенітетом, свободою та незалежністю. На його думку, суверенітет є владою, панування якої в межах її компетенції не обумовлюється у своєму бутті владою ін. організмів або згодою тих, хто підкоряється, а панування Св. Престолу над папствою здійснюється саме у такій формі. Пізніше, розвиваючи цю тезу у своїй докт. дис., Б. розробив цілу концепцію «міжвладного права». Сам термін «міжвладне право» введено до наук. обігу ін. тогочас. юристом-міжнародником — М.О. Таубе. Б. вважав, що існують правовідносини 2 видів: владні, або держ.-правові, та міжвладні, або міжнар.-правові. Критерієм розмежування

цих типів правовідносин є поняття «юридична рівновага». Владні відносини — це відносини неврівноваженої соц. залежності, міжвладні — врівноваженої соц. залежності. Міжнар. союз та міжнар. спілкування засновуються на відносинах міжвладного типу. Міжнар. право виражає систему врівноваженої соц. залежності, а держ. право утверджує сукупність засад, що постулюють порушення рівноваги. Міжнар. право є різновидом міжвладного права, а суб'єктами останнього є не лише д-ви, а й церква та ін. союзи.

Осн. праці: «Современная международная правоспособность папства в связи с учением о международной правоспособности вообще» (1904); «Междувластные и властные отношения в теории права: опыт теоретико-познавательного построения» (1912); «Правовое значение оговорки *rebus sic stantibus* в междувластных отношениях» (1916).

Літ.: *Стародубцев Г.С.* Международно-правовая наука российской эмиграции. М., 2000; *Грaбарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Томсинов В.А.* Александр Львович Байков // ВМУ. Сер. 11: Право, 1996, № 2; *Томсинов В.А.* Российские правоведы XVIII—XX веков: Очерки жизни и творчества. Т. 2. М., 2007.

К.О. Савчук

БАЙМУРАТОВ Михайло Олександрович (13.10.1954, Одеса) — укр. правознавець, д-р юрид. наук з 1998, проф. з 2001, академік Укр. академії нац. прогресу (тепер — Укр. академія наук) з 1996, засл. діяч науки і техніки України з 2004, відомий фахівець з міжнар. права та констит. права.

Б. у 1982 з відзнакою закінчив юрид. ф-т Одес. держ. (тепер — нац.) ун-ту ім. І.І. Мечникова. Від 1982 — викладач каф. констит. та міжнар. права юрид. ф-ту цього Ун-ту. З 1997 — доцент, з 1998 — проф. каф. міжнар. права та міжнар. відносин, у 2001—05 — проректор з наук. роботи Одес. держ. (нац.) юрид. академії (тепер — *Національний університет «Одеська юридична академія»*). Від 2005 — проф., з 2006 — зав. каф. правознавства, з 2008 — зав. каф. констит., адм. та міжнар. права Маріуп. держ. гуманіт. ун-ту (тепер — Маріуп. держ. ун-т).

У 1995 проходив наук. стажування у Мерилендському ун-ті (США). У 2003—04 — учасник і викладач міжнар. програми TACIS

з права ЄС. Викладав у ВНЗ Росії, Польщі, Греції, США. Від 2007 — гол. наук. консультант Ін-ту зак-ва ВР України; гол. наук. співробітник Представництва Європ. центру публ. права в Україні (тепер — Європ. орг-ція публ. права). Б. є членом Спільки юристів України, Т-ва констит. права України, Укр. асоціації міжнар. права.

Досліджує проблеми констит. і муніцип. права України та зарубіжних д-в, міжнар. публ. та приват. права, міжнар. відносин. Осн. увагу приділяє проблемам становлення і розвитку міжнар. правосуб'єктності органів місцевого самоврядування України та системи їх міжнар. співробітництва з органами місцевої влади та ін. суб'єктами зарубіжних країн, обґрунтовує доцільність задіяння в межах вітчизняної системи місцевого самоврядування нових функцій місцевих рад та їх викон. органів, які здійснюються на міжнар. арені. Зокрема, досліджує проблематику міжнар.-правових стандартів місцевого самоврядування, що розробляються в межах міжнар. міждерж. та міжуряд. орг-цій (ООН, РЕ, ЄС та ін.) у вигляді відп. норм міжнар. договір. права і після їх імплементації д-вами-учасниками суттєво впливають на формування нац. моделей місцевого самоврядування, а також у межах міжнар. неуряд. орг-цій місцевих влад (Міжнар. спілка місцевих влад) у вигляді норм т. з. «м'якого» права, які стимулюють подальше розроблення зазначених стандартів міжнар. міжурад. орг-цій.

Осн. праці: «Международные связи местных советов» (1995); «Проблемы международной правосубъектности органов местного самоуправления Украины» (1996); «Міжнародні стандарти місцевого самоврядування» (1996, у співавт.); «Європейські стандарти локальної демократії і місцевого самоврядування в Україні» (2000); «Роль міжнародних стандартів місцевого самоврядування у формуванні компетенції публічної самоврядної (муніципальної) влади» (2003); «Інститут континентального шельфу у міжнародному і внутрішньодержавному праві» (2004); «Міжнародно-правове співробітництво Причорноморських дер-

жав: сучасний стан і перспективи» (2005); «Організація Об'єднаних Націй в умовах глобалізації: питання модернізації і підвищення ефективності діяльності» (2008); «Курс конституційного права України» (в 2 т.; 2009, 2012); «Международное пиратство: актуальные вопросы становления глобальной системы противодействия» (2011); «Міжнародні виборчі стандарти: права природа, змістовна та системна характеристика, актуальні проблеми імплементації в законодавство України» (2012) (всі у співавт.). Автор підруч. і навч. посіб. з міжнар. права, міжнар. приват. права, муніцип. права України і зарубіжних країн.

Літ.: *Горбатенко В.П.* Баймуратов Михайло Олександрович // Юрид. енциклопедія. Т. 1. К., 1998; *Михайло Баймуратов: право як буття вченого.* Зб. наук. праць до 55-річчя проф. М.О. Баймуратова / Упоряд. та відп. ред. Ю.О. Волошин. К., 2009.

В.П. Горбатенко

БАЛАН Олег Іванович (27.11.1969, с. Кирпешть Кантемирського р-ну МРСР, нині Респ. Молдова (РМ)) — молд. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець у сфері теорії міжнар. права, міжнар.-правових проблем тероризму та прав людини.

Вищу освіту Б. здобув на юрид. ф-ті Академії поліції ім. Александру Йоана Кузи (м. Бухарест, Румунія), яку з відзнакою закінчив 1994. У 1995 вступив до аспірантури Ун-ту Бабеш-Болайі (м. Клуж-Напока, Румунія), де захистив канд. дис. на тему «Міжнародний тероризм». У 2009 в Ін-ті історії, держави і права АН Молдови захистив докт. дис. на тему «Захист прав людини у збройних конфліктах».

Виклад. діяльність Б. розпочалася 1994 на юрид. ф-ті Нац. академії поліції ім. Штефана чел Маре МВС РМ. У цьому навч. закладі він пройшов шлях від викладача каф. публ. права до декана юрид. ф-ту. Останню посаду деякий час поєднував з роботою директором військ. ліцею МВС РМ. У 2003 Б. певний час виконував функції зав. каф. публ. права Ун-ту кримінології РМ (м. Кишинів), від 2003 — голова Управління публ. менеджменту Академії держ. управління при Президенті РМ. У 2010 Б. призначено

на посаду проректора цього навч. закладу. Він є членом робочої групи з розроблення та здійснення стратегії реформи центр. публ. адміністрації. Проходив наук. стажування з проблем міжнар. права в різних країнах Європи. Б. є членом редколегій низки наук. видань, серед яких МЖМП.

Наук. інтереси Б. охоплюють проблеми теорії міжнар. права, міжнар. кримін. права, міжнар. гуманіт. права та міжнар. права прав людини. Має бл. 80 наук. праць, серед яких 3 монографії: «Тероризм — міжнародний злочин», «Міжнародний захист прав людини у збройних конфліктах» та «Тероризм і антитероризм» (у співавт.). У складі авт. колективу брав участь у підготовці підруч. «Міжнародне публічне право» (у 2 т., 2001), який витримав кілька вид., останнє 2007, курсу лекцій «Гуманітарне право» (2005). Б. — авт. підруч. «Міжнародне гуманітарне право» та Словника міжнародного права.

О. Буріан

БАЛД, Бальдус де Убальдіс (02.10.1327, м. Перуджа — 28.04.1410, м. Павія) — італ. юрист, представник школи постглосаторів, учень видатного постглосатора *Бартоло* да Сасоферрато (1314—57).

Б. у 1344 (за ін. даними 1347) здобув звання д-ра цив. права і викладав рим. цив. право в ун-тах Болоньї та Перуджі (1344—57; 1365—76; 1379—90), Пізи (1357—58), Флоренції (1359—64), Падуї (1376—79) та Павії (1390—1400). Від 1390 проживав у Павії, працюючи водночас юрид. радником дому Джангалеаццо. Б. був учителем П'єра Роже де Бофора (Папи Рим. Григорія XI, 1336—78), кардинала Франческо Забарелли (1360—1417) та видатного італ. юриста Паулюса Кастенсіса (бл. 1370—1441). Він є автором понад 3000 юрид. думок/порад (*consilia*) — рішень з конкрет. справ. Б. був дипл. представником Перуджі, а у 80-х рр. 14 ст., зокрема, брав участь у переговорах з Рим. Папою Урбаном V.

Б. відстоював характерні для постглосаторів погляди щодо необхідності узгодження норм рим. права народів з наявними міжнар. відносинами, так само як це має місце щодо норм рим. цив. права, що застосовується в судах. Він розвиває ідею свого вчителя Бартоло щодо вищої сили

права народів порівняно з правом д-ви, а також погляди глосаторів щодо обов'язковості дотримання договорів, що є правилами різних народів, та принципів, які впливають із заг. розуму людства чи природи. Для Б. неухильне дотримання міжнар. договорів має безумовну імперативність, і в контексті цього він висловлюється за безперервність дотримання д-вами своїх договор. зобов'язань. Б. розрізняв договори між міськими громадами Італії та договори між васалом і сувереном, відстоюючи незалежність перших на основі утвердження їх суверенітету.

Згідно з Б., імператор. влада характеризується людським волевиявленням, яке має позит.-правове походження: «Джерело влади королів і правителів міст полягає не в чому іншому, як у праві народів (*ius gentium*)». У спорі світської влади з папською за універс. управління він виходив з ідеї, що позит. воля народів зумовлює обрання ними правителів, які мають діяти згідно з правом народів. Водночас рим. понтифік, який має реліг. владу над цими народами, принаймні виступає рівним світському правителю, і тому церковна й світська влади мають бути розмежовані. Відповідно, недійсними слід вважати: звичаї, що суперечать рим. праву; акти позит. права, які суперечать природ. праву; будь-які правові акти, що суперечать праву народів. За Б. «договір, укладений з тим, хто може створювати закон, має силу договору та закону». Цим самим Б. наголошував на значенні верховенства влади та її суверенності у зовн. відносинах з ін. д-вами. Так, щодо статусу Генуї він зазначив: «Дождь або Генуезька рада у світських справах на землях генуезців не визнає над собою ніякого уряду; адже дождь там є правителем, і що б він не постановив чи вирішив щодо своїх підданих, те має силу закону». У цих ідеях Б. та ін. постглосаторів містилися перші паростки концепції сусп. договору, який укладається за згодою народу. Однією з важливих складових цього договору є терит. суверенітет, який є недоторканим і має забезпечуватися правом народів. Отже, терит. у цей період уже стає ознакою суб'єкта права народів, складаючись у цілісний ін-т. У питаннях війни Б. загалом розвивав ідеї рим. юристів та глосаторів,

відстоюючи заборону приват. війн, а також концепцію справедливої війни в розумінні рим. права. Слідуючи за своїм учителем Бартоло, Б. виступав за обмеження у війні репресалій, наголошуючи, що вони «повинні бути крайнім засобом». Застосув. репресалій він пов'язував з падінням авторитету імператор. влади, яка заміщувалася посиленням автономії італ. міст.

Юрид. доктрина Б., поряд з ін. доктринами постглосаторів, свідчила про виникнення в середньовічній Європі тенденцій, що вели до руйнування універс. права, джерелом якого були імператор Зах. Рим. імперії та Папа, і це знаменувало поч. дезінтеграції імперії та виникнення правового регулювання міжнар. відносин, суб'єктами яких були окр. д-ви.

Літ.: *Грабарь В.Э.* Римское право в истории международно-правовых учений. Элементы международного права в трудах легистов XII—XIV вв. Юрьев, 1901; *Грабарь В.Э.* Вопросы международного права в юридических консультациях Балда. Петроград, 1917; *Savigny F.K. von.* Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter. Darmstadt, 1986; *Canning J.* The Political Thought of Baldus de Ubaldis. Cambridge, 2003.

О.В. Буткевич

БАЛТІЙСЬКА АСАМБЛЕЯ (БА) — міжнар. орг-ція, створена 08.11.1991 як координаційна дорадча установа, що сприяє співробітництву між парламентами Естонії, Латвії та Литви.

Історія створення БА почалася наприкінці 80-х рр. 20 ст. у період розпаду СРСР, коли рад. респ. Естонія, Латвія і Литва доклали чимало зусиль, спрямованих на утвердження свого суверенітету та створення незалежних д-в, розвиваючи з цією метою тісне співробітництво між собою, у т. ч. на основі парламент. зв'язків. Так, 12.05.1990 голови ВР 3 балт. респ. підписали Декларацію, відновлюючи прийнятий ще у 1934 Договір про згоду і співробітництво Латвії, Литви та Естонії, в якому передбачалося створення Балт. ради, що мало сприяти відновленню державності цих 3 країн. Політ. підтримку цим зусиллям прибалт. республік першими надали парла-

мент. установи півн. країн Європи в особі *Північної ради*. У листоп. 1990 відбулися офіц. візити її представників у прибалт. столиці, під час яких вони зустрілися з членами цієї Ради для орг-ції співпраці. Важливою політ. подією стала також 1-ша об'єднана зустріч депутатів ест., латв. і лит. ВР, що відбулася 01.12.1990 у м. Вільнюсі. Виходячи з досвіду і традицій регіон. співробітництва країн Скандинавії і Бенілюксу та з метою забезпечення більш тісних зв'язків між нац. парламентами було прийнято рішення про створення БА. Її 1-ша сесія відбулася 24—26.01.1992 в Ризі, а на 3-й сесії 31.10.1993 було визначено структуру та осн. принципи співробітництва нової парламент. орг-ції цих 3 балт. країн.

Після відновлення незалежності Естонії, Латвії і Литви та їх міжнар. визнання виникла потреба в орг-ції належної координації тристор. співпраці в різних напрямках. Спираючись на досвід співпраці 3 парламентів цих країн, що розпочалася у 1990, 13.06.1994 під час зустрічі їхніх прем'єр-міністрів було підписано Договір про співробітництво парламентів і урядів Латв., Лит. і Ест. Респ., яким створювалася Балт. Рада Міністрів (БРМ), а також визначався характер взаємовідносин між БА і БРМ.

Статут БА, прийнятий 29.05.1999 (з поправками до нього 27.05.2000, 14.12.2002, 29.11.2003, 19.12.2004, 22.10.2010 та 25.11.2011), складається з 6 розділів і 49 статей, в яких визначаються напрями і форми її діяльності, структура органів, процедури підготовки документів та характер співпраці з БРМ.

БА складається з членів делегацій парламентів Естонії, Латвії і Литви (12—16 парламентаріїв від кожної д-ви-члена), які призначаються відповідно до принципу пропорційного політ. представництва кожним нац. парламентом. Структуру Асамблеї становлять президія, секретаріат, 5 комітетів з різних напрямів діяльності: економіки, комунікацій та інформатики; освіти, науки і культури; охорони навколишнього середовища та енергетики; права і безпеки; соц. питань та окр. комітет з бюджету й аудиту.

Вищий орган БА — сесія, що скликається 1 раз на рік. Можуть проводитися також надзвичайні сесії. У проміжках між ними функції Асамблеї здійснює президія, що складається з 6 учасників (глави нац. делегацій та їхні представники). Президія здійснює підготовку сесій, координує роботу органів Асамблеї під час сесій і між ними, контролює виконання бюджету, представляє БА і підтримує зв'язки як з міжнар. орг-ціями, так і з парламентами та урядами Естонії, Латвії і Литви.

Згідно зі статутом, БА створено відповідно до міжнар. права. Вона приймає рішення за принципами рівності, взаємної вигоди та одностайності і має право висловлювати узгоджені позиції своїм нац. парламентам, урядам та БРМ у формі резол., рішень, декларацій і рекомендацій, а міжнар. орг-ціям універс. і регіон. характеру — у формі закликів, пропозицій і звернень. Зокрема, 24.11.2007 на сесії БА було прийнято Заяву «Про пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932—33 роках». У період між сесіями президія БА може ухвалювати необхідні рішення з актуальних питань співробітництва. Прийняті сесією БА документи можуть бути представлені БРМ, забезпечуючи тим самим безпосередній зв'язок з викон. владою балт. д-в. Починаючи з 2003, головування БА гармонізовано з БРМ і введено однорічне головування (почергово кожною з 3 країн). БА і БРМ щороку проводять також спільну сесію під назвою Балт. рада.

Зі вступом Естонії, Латвії і Литви до ЄС та НАТО змінився не лише характер їх співробітництва загалом, а й з'явилися нові цілі. Низка питань тепер належить до компетенції ЄС, а ін. детальніше обговорюються на регіон. рівні. Узавши за приклад західноєвроп. інтеграц. модель розвитку, ці країни розглядають її як основу для зміцнення своєї незалежності, нац. безпеки і суверенітету, а також вирішення екон. та соц. проблем. Розвивається й співробітництво балт. д-в у таких сферах, як енергетика, охорона навколишнього середовища, трансп. інфраструктура тощо.

БА співпрацює з низкою міжнар. структур, зокрема, встановлено тісні зв'язки з Радою д-в Балт. моря (ств. у 1992), до якої

входять міністри закорд. справ Фінляндії, Данії, Естонії, Латвії, Литви, Норвегії, Польщі, Німеччини, Росії, Швеції та Ісландії. Україна, у свою чергу, як спостерігач у цій Раді та активний учасник регіон. структур Чорномор. басейну і Центр.-Схід. Європи, постійно виступає з ініціативами налагодження розширеного міжрегіон. діалогу. Зміцнення регіон. співробітництва БА відбувається і в межах діяльності низки міжнар. парламент. інституцій. Зустрічі та конф. за участю представників БА, ПА ГУАМ, парламенту Бенілюксу, гол. метою яких є розширення міжнар. діалогу, мають велике значення для України, оскільки на них порушуються актуальні міжнар. проблеми, у т.ч. питання енергет. безпеки, політ. стабільності в країнах ГУАМ і Балт. регіоні, інтеграції та розвитку нанотехнологій. Конф., що відбулася під девізом «Налагодження відносин через кордони» (10—11.10.2011, Баку), прийняла резол., в якій відображено важливі проблеми забезпечення фіз. та енергет. безпеки, інтеграції країн ГУАМ в європ. та євроатлант. простір, а також вказується на необхідність врегулювання наявних регіон. конфліктів відповідно до норм і принципів міжнар. права. Знайшли підтвердження й наміри розвитку співробітництва цих установ у спільній заяві ПА ГУАМ і БА (Вільнюс, 2009).

Подальше втілення ініціатив здійснення стратег. співробітництва посилюється під час тристор. зустрічей за участю представників ПА ГУАМ, БА та парламенту Бенілюксу, зокрема на такій зустрічі перед проведенням 30-ї сесії БА (25.11.2011, Таллінн), на якій вони знову підтвердили перспективи такого тристор. партнерства. Результатом цієї сесії, що розглядала, зокрема, питання, пов'язані з планами будівництва Півн.-Європ. газопроводу та його впливу на екологію країн регіону, прийнято резол., в якій висловлено ставлення цієї міжпарламент. орг-ції до будівництва газопроводу по дну Балт. моря.

Діяльність міжнар. парламент. інституцій, у т.ч. БА, свідчить про появу в міжнар. праві нових за формою та змістом установ, які характеризують розвиток співробітництва між д-вами в новому напрямі. Парламент. дипломатія стала важливою складо-

вою заг. дипломатії й України, дієвим ресурсом її зовнішньополіт. діяльності.

Для України формування і зміцнення балт. вектора політики пов'язане передовсім із вирішенням проблем субрегіон. і європ. інтеграції з використанням можливостей транзитного потенціалу країн Балтії. Як і Україна, балт. країни мають велике значення для Росії, насамперед як транзитні коридори. Досвід екон. та військ.-політ. інтеграції з урахуванням специфіки відносин у трикутнику Росія — НАТО — д-ви Балтії має певне значення для України та ін. д-в — членів ГУАМ. У цьому плані нового змісту набуває ідея балт.-чорномор. співробітництва, екон. основою якої може стати здійснення проекту транспортування каспійських енергоносіїв через Україну, що вможливило б підвищення ступеня диверсифікації енергозабезпечення європ. д-в і відродження давнього шляху «із варяг у греки». З огляду на це, розвиток взаємовідносин України з країнами Балтії та врахування їхнього міжпарламент. досвіду відіграє важливу роль у формуванні дієвої внутр. та зовн. політики України.

Літ.: *Balti Assamblee / Baltijas Asambleja / Baltijos Asambleja* 1991—2001. Tallinn, Riga, Vilnius, 2001.

В.В. Лесюк

БАЛТІЙСЬКІ ПРОТОКИ — водна система, що сполучає Балт. море з Півн. і включає протоки Великий Бельг і Малий Бельг, які перекриваються морськими водами Данії, протоку Ересунн (Зунд), що перекривається терит. морями Данії і Швеції, та протоки Каттегат і Скагеррак.

Б. п. належать до категорії проток, які використовуються для міжнар. судноплавства і мають велике політ., екон. і стратег. значення, оскільки є природ. судноплавними шляхами балт. країн до Атлант. океану (довж. Великого Бельгу — 115 км, шир. — від 11 до 78 км; довж. Малеого Бельгу — 125 км, шир. — від 0,5 до 41 км; довж. Зунду — 102 км, шир. — від 3,4 до 49 км). Після будівництва Кільського каналу (1895) Б. п. перестали бути єдиним суднохідним виходом з Балт. моря до Атлант. океану. Най-

придатнішою для судноплавства є протока Великий Бельт (глибина її судноплавної частини від 11,3 до 71 м), оскільки нею можуть проходити великотоннажні судна, військ. кораблі та підводні човни.

Особливе геогр. положення Балт. моря і зацікавленість усіх балт. країн у збереженні миру в цьому обмеженому басейні сприяли тому, що з давніх часів підтримується концепція заборони військ. дій у його межах. У результаті компромісу, досягнутого на III Конф. ООН з морського права, положення *Конвенції ООН з морського права 1982* (ч. III «Протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства») не зачіпають правового режиму проток, «прохід у яких регулюється в цілому або частково давно існуючими і чинними міжнародними конвенціями, які спеціально прийняті для цих проток» (ст. 35). Правовий режим Б. п. (Великий Бельт і Малий Бельт, Зунд) певною мірою визначається Копенгаген. трактатом (Трактат про відміну мита, яким обкладалися купецькі судна і вантажі під час проходження через протоки Зунд та обидва Бельти), укладеним 1857 Данією з Австрією, Великою Британією, Бельгією, Угорщиною, Нідерландами, Норвегією, Росією, Францією, Швецією та ін. д-вами. Тривалий час «ключами» від входу у води Балт. моря та виходу з них володіла Данія, яка вважала своїм суверенним правом регламентувати прохід іноз. суден. Данія встановила мито для всіх торг. суден, які проходять через Б. п., що у свою чергу суперечило екон. і політ. інтересам балт. д-в. Копенгаген. трактат скасував мито і збори за прохід суден через протоки (зундське мито) і проголосив принцип свободи судноплавства через Б. п. Відповідно до цього принципу кожній д-ві надається право безперешкодно користуватися для цілей мореплавання протоками, що ведуть з одного відкритого моря в ін., а д-ви, *територіальне море* яких перекриває протоку, зобов'язані утримуватися від створення будь-яких перешкод для такого проходу. За умовами Трактату жодне судно не може бути затримане або зупинене під час плавання через

Б. п. з будь-якого приводу. Цей договір позбавив Данію права стягувати будь-яке мито та збори з суден і вантажів під час проходження через протоки.

Копенгаген. трактат не вирішує всієї проблеми регламентації правового режиму Б. п., оскільки він не передбачає певних гарантій свободи судноплавства і встановлює лише режим проходу торг. суден через протоки. У ньому не вирішено такі важливі питання, як режим проходу військ. кораблів і прольоту над протоками літальних апаратів. Цим скористалася Данія, яка в одностор. порядку встановила нац. правила щодо проходу іноз. військ. кораблів (прольоту військ. літаків) через данські морські райони, що суперечать інтересам балт. країн, міжнар. звичаям і не враховують тенденції регулювання режиму проходу суден і прольоту літальних апаратів через міжнар. протоки (див. *Протоки міжнародні*), який узгодили учасники III Конф. ООН з морського права. Так, Данія прийняла Королів. указ № 73 від 27.02.1976 про режим Б. п., в якому встановлюються правила проходу через Б. п. іноз. військ. кораблів і допуск військ. літаків у повітр. простір над Б. п., які, по суті, суперечать міжнар. звичаю про свободу проходу військ. кораблів і прольоту літальних апаратів над міжнар. протоками. Для проходу іноз. військ. кораблів через протоку Малий Бельт, води якої оголошено внутр. водами Данії, необхідно отримати дипл. каналами попередній дозвіл за 8 днів до здійснення проходу. Військ. кораблі іноз. д-в можуть без попереднього повідомлення і дозволу одночасно здійснювати мирне проходження (див. *Мирне проходження суден через територіальне море*) у складі не більш як 3 кораблі однієї д-ви тільки через протоки Великий Бельт, Зунд і Самсе-Бельт. Під час проходження військ. кораблям забороняється зупинятися або ставати на якір та здійснювати військ. чи наук. діяльність. Для одночасного проходу через зазначені протоки понад 3 військ. кораблів однієї д-ви необхідно попереднє повідомлення, що направляється дипл. каналами не пізніше ніж за 3 дні до проходження. Проліт іноз. військ. літаків над цими протоками може здійснюватися лише після отримання дозволу (дипл. каналами) та з дотриманням відп.

тех. вимог ІКАО і приписів Данії, які, зокрема, встановлюють заборону розміщення на борту літаків штатних боєприпасів і фотоплівок для їхньої апаратури. Міністру оборони Данії надається право змінювати умови проходження через протоки і прольоти над ними.

17.05.1991 Фінляндія порушила справу в МС ООН проти Данії щодо спору про прохід через протоку Великий Бельт і проекту уряду Данії щодо будівництва через схід. канал Великого Бельту підвісного мосту. Фінляндія вважала, що в результаті здійснення цього проекту Балт. море стало б закритим для бурових суден і нафтових вишок, які вона виробляє. Фінляндія звернула увагу на те, що існує право вільного проходження через Великий Бельт, яке поширюється на всі судна, що йдуть у фінські порти та верфі й виходять з них, у т. ч. на бурові судна і нафтові вишки, і просила Суд визначити тимчас. заходи. Данія, не заперечуючи проти права вільного проходження торг. суден усіх д-в через «данські протоки», вказувала на відсутність такого права проходження для споруд заввишки до 170 м на тій підставі, *inter alia*, що такі споруди не є суднами. Суд у постанові від 29.07.1991 відмовив Фінляндії щодо визначення тимчас. заходів, оскільки обставини справи не відповідали вимогам ст. 41 Статуту МС ООН (Данія змогла запевнити Суд, що відповідно до графіка будівництва мосту через схід. канал жодної фіз. перешкоди для проходження суден через Великий Бельт не виникне до кінця 1994, і прогнозувала, що на той час справу вже буде остаточно вирішено і тому немає необхідності у визначенні Судом тимчас. заходів). 10.09.1992 МС ООН з ініціативи Фінляндії та відсутності заперечень з боку Данії припинив розгляд цієї справи (сторони за рекомендацією Суду шляхом переговорів досягли «прямого і дружнього врегулювання» спору).

Літ.: *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Международные проливы // Мировой океан и международное право*. М., 1988; *Проливы, используемые для международного судоходства // Международное морское право: Справ. М., 1985; Churchill R.R., Lowe A.V. The Law of the Sea*. Manchester Univ. Press, 1999; *The Regime of Passage of Ships through the Danish Straits. Case concerning Passage through the Great Belt (Finland v. Denmark)* // International Court of Justice. The Hague, 1991.

І.В. Дмитриченко

БАНГКОКСЬКИЙ ДОГОВІР 1995 — договір про зону, вільну від ядер. зброї, в Півд.-Схід. Азії, підписаний 15.12.1995 у м. Бангкоку (Таїланд) Брунеєм-Даруссаламом, В'єтнамом, Лаосом, Малайзією, М'янмою, Сінгапуром, Таїландом та Філіппінами. Набув чинності 28.03.1997.

Ідея створення зони, вільної від ядер. зброї, у Півд.-Схід. Азії датується 27.11.1971, коли первісні члени Асоціації держав Півд.-Схід. Азії (АСЕАН) підписали в м. Куала-Лумпур (Малайзія) Декларацію про зону миру, свободу та нейтралітет. Гол. складовою Декларації, прийнятої АСЕАН, було встановлення без'ядер. зони. Однак унаслідок несприятливих політ. умов у регіоні форм. пропозицію щодо створення такої зони в середині 60-х рр. 20 ст. було відкладено. Після 10-річного ведення переговорів та вжиття заходів з боку робочої групи зі створення цієї зони АСЕАН зазначений Договір було підписано главами урядів усіх 10 регіон. д-в.

Згідно з Договором, д-ви-учасниці зобов'язалися: не розробляти, не виробляти або не набувати в ін. спосіб, не мати або не здійснювати контроль над ядер. зброєю; не розміщувати або не транспортувати ядер. зброю; не проводити випробувань або не застосовувати ядер. зброю всередині чи за межами зони. Кожна д-ва-учасниця зобов'язується також не дозволяти на своїй терит. ін. д-ві: розробляти, виробляти або в ін. спосіб набувати ядер. зброю; мати чи здійснювати контроль над нею; розміщувати ядер. зброю; випробовувати або застосовувати ядер. зброю. Крім того, кожна д-ва зобов'язується: не викидати в море або в атмосферу в будь-якому місці в межах зони радіоакт. матеріали чи відходи; не вилучати радіоакт. матеріали на терит. ін. д-в або на терит., що перебуває під юрисдикцією ін. д-в; не дозволяти в межах своєї терит. ін. д-ві скидати в море або викидати в атмосферу радіоакт. матеріали чи відходи.

Зона Договору охоплює терит. всіх д-в-учасниць, їх континент. шельфи та виключні екон. зони. При цьому терит. такої д-ви означає сушу, внутр. води, терит. море, ар-

БАНГКОКСЬКИЙ ДОГОВІР 1995

хіпелажні води, морське дно та його надра, а також повітря. простір над ними.

Контроль за виконанням Б. д. здійснюється через систему гарантій МАГАТЕ шляхом: укладання кожною д-вою-учасницею угоди про гарантії її мирн. ядер. діяльності; подання доповідей та обміну інформацією. При цьому не може зачіпатися право будь-якої д-ви або здійснення її прав згідно з положеннями *Конвенції ООН з морського права 1982*, зокрема стосовно свободи відкритого моря, прав мирн. проходу, архіпелажного проходу морськими коридорами або транзитного проходу суден і літальних апаратів.

Дотримання положень Б. д. забезпечується Комісією щодо зони, вільної від ядер. зброї, у Півд.-Схід. Азії та її допоміжним органом — Викон. комітетом. У Договорі також передбачається, що кожна д-ва-учасниця має право звертатися до ін. д-ви-учасниці за роз'ясненням або створенням комісії з виявлення фактів для роз'яснення неясної ситуації або такої, яка може давати підстави для сумнівів стосовно дотримання положень Договору. Якщо виявляється порушення його д-вою-учасницею, то остання в межах певного часу вживає всіх заходів, необхідних для того, щоб поновити повне дотримання Договору. Якщо цього недостатньо, Комісія вирішує, який захід вона вважає прийнятним застосувати для розв'язання цієї ситуації, зокрема подання цього питання на розгляд МАГАТЕ, а там, де така ситуація може загрожувати міжнар. миру та безпеці, подання його до РБ та ГА ООН.

Протокол до Б. д. відкритий для підписання Китаєм, Францією, Росією, Сполученим Королівством та США як ядер. д-вами. Ці д-ви зобов'язуються дотримуватися положень Договору і не сприяти будь-яким діям, що є порушенням Договору або цього Протоколу з боку д-в-учасниць. Вони також зобов'язуються не застосовувати ядер. зброю і не вдаватися до загрози її застосув. проти будь-якої д-ви — учасниці Договору, як і не застосовувати ядер. зброю та не вдаватися до загрози її

застосув. в межах зони, вільної від ядер. зброї, в Півд.-Схід. Азії.

Однак досі ядер. д-ви не підписали Протокол через свої заперечення стосовно: включення до нього континент. шельфів і виключних екон. зон; обмеження не використовувати ядер. зброю в межах зони або зсередини зони проти цілей, розташованих поза зоною, та обмеження проходу суден, обладнаних ядер. установкою, через зону, що прямо стосується питання про свободу моря, як вона визначена в Конвенції ООН з морського права 1982. Ядер. д-ви порушили також питання про те, що континент. шельфи та виключні екон. зони не чітко визначені в Півд.-Кит. морі, що створює проблеми щодо всієї сфери дії Договору, так само як нечітко визначені й протокольні зобов'язання сторін. США також висловили стурбованість природою юрид. зобов'язальних гарантій безпеки, на які сподіваються сторони Протоколу, вказавши на двозначність мови Договору, що стосується допустимості заходу в порт суден, які можуть нести ядер. зброю, та процедурних прав сторін Протоколу бути представниками в різних викон. органах Договору для забезпечення його імплементації.

Б. д. не має призначеного секретаріату, діючи в неформ. манері, притаманній АСЕАН. Водночас Комісія на рівні міністрів закорд. справ та робочої групи старших посад. осіб здійснює діяльність, спрямовану на повну імплементацію зони.

Упродовж 1997—2014 регулярно проводилися засідання міністрів закорд. справ АСЕАН, на яких розглядалися питання, пов'язані з: імплементацією положень Договору; підписанням ядер. д-вами Протоколу до нього; стурбованістю проведенням 1998 Індією та Пакистаном випробувань ядер. зброї; висловленням підтримки Монголії в її прагненні набути статусу без'ядер. зони; прогресом у позиції Китаю, який пов'язує Договір з його суверенними правами в Півд.-Кит. морі; проведенням консультацій з ядер. д-вами з метою спонукання їх розв'язати всі проблеми в пакеті, у т. ч. питання про формулювання негат. гарантій безпеки; підтриманням діалогу між сторонами Договору та МАГАТЕ; прийняттям Плану дій (2007—12), спрямованого на імплементацію Договору, в т. ч. згоду на га-

рантії МАГАТЕ; продовженням консультацій з 5 ядер. д-вами щодо ратифікації Протоколу Договору; пошуком співробітництва з міжнар. та регіон. органами в розвитку правової структури, яка відповідає міжнар. стандартам у сфері ядер. безпеки; встановл. регіон. мереж для раннього виявлення ядер. аварій з розвитком регіон. готовності діяти в надзвичайних обставинах.

У період 26—28.04. 2005 у м. Тлателолко (Мексика) відбулася 1-ша Конф. д-в—сторін та д-в — підписантів договорів про встановл. зон, вільних від ядер. зброї. Конф. прийняла декларацію, в якій підтверджується: що ядер. зброя є загрозою людству; невідкладність забезпечення ядер. д-вами негат. гарантій безпеки неядер. д-вам як сторонам — учасникам зон, вільних від ядер. зброї, та особл. значення права на мирне використання ядер. енергії. 29.07.2005 на засіданні регіон. форуму АСЕАН, проведеного в м. В'єнтьяні (Лаос), у заяві його голови міністри підтвердили свою підтримку концепції міжнар. визнаної зони, вільної від ядер. зброї, та наголосили на важливості сприяння таким зонам для посилення глобального та регіон. миру і безпеки. Вони підтвердили також важливість продовження консультацій щодо Протоколу Б. д. між ядер. д-вами та його сторонами. 30.04.2010 у Нью-Йорку відбулася 2-га Конф. д-в—сторін та д-в — підписантів договорів, які створюють зони, вільні від ядер. зброї, та Монголії. Конф. ухвалила Підсумковий документ, в якому підтвердила декларацію Конф. 2005 та вітала набуття чинності Афр. та Центр.-Азіат. зон, вільних від ядер. зброї, так само як і зусилля Монголії щодо інституціоналізації свого статусу як вільного від ядер. зброї. Конф. вітала посилення прихильності АСЕАН до збереження Півд.-Схід. Азії як зони, вільної від ядер. зброї, і схвалила її зусилля щодо посилення імплементації Договору як сприяння регіону у створенні світу, вільного від ядер. зброї, а також зазначила прогрес, досягнутий Планом дій Договору (2007—12), в якому зусилля сконцентровані на регіон. співробітництві проти ядер. зброї. Вона також закликала ядер. д-ви підписати всі протоколи та відмовитися від існуючих застережень. На 8-й Конф. д-в — учасниць *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*, про-

веденої у травні 2010, держ. секретар США Г. Клінтон заявила, що її країна готується провести консультації зі сторонами Б. д. з метою досягнення угоди, яка стосується підписання протоколів Договору.

Літ.: *Международное право*. Учеб. / Под ред. А.Н. Вылегжанина. М., 2009; *Pelzer N. Nuclear-Free Zones // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 3. Amsterdam, 1997*; <http://www.opanal.org/nwzf> (Agency for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Carribean (OPANAL)); http://www.nti.org/eresearch/official_docs/inventory/pdfs/spnlfz.pdf (Nuclear Threat Initiative).

В.Н. Денисов

БАНЖУЛЬСЬКА ХАРТІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І НАРОДІВ — див. *Африканська хартія прав людини і народів 1981*.

БАРСЕГОВ Юрій Георгійович (07.03.1925, Тифліс, нині Тбілісі, Грузія — 06.08.2008, Москва, Росія) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем терит. та міжнар. морського права, член *Комісії міжнародного права ООН*, учасник Великої Вітчизн. війни.

Середню освіту здобув у м. Тбілісі. У 1943 був призваний у рад. армію, служив у інженер. військах Закавказ. фронту. У 1945 демобілізувався і вступив на ф-т міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут (університет) міжнародних відносин МЗС РФ*), який закінчив з відзнакою в 1950 за спец. «міжнар. право та перекладач з франц. мови». Цього ж року вступив до аспірантури і в 1953 захистив канд. дис. на тему «Територія в міжнародному праві». Працював заст. зав., а протягом 1954—62 — зав. ред. з питань міжнар. відносин, дипломатії і права у вид-ві «Іностранныя литература». У періоди 1962—68 і 1972—78 працював у *Секретаріаті ООН* на різних посадах, останньою з яких була посада спец. пом. заст. *Генерального секретаря ООН* — гол. юрисконсультант і нач. правового департаменту. В 1961—72, а потім з 1979 Б. працював у Ін-ті світ. економіки та міжнар. відносин АН СРСР зав. сектору

міжнар. орг-цій, зав. сектору міжнар. морського права та зав. відділу Світ. океану.

У 1984 Б. захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правові підстави вирішення глобальної проблеми освоєння Світового океану». В 1987—91 був членом КМП ООН. У 2000 очолив Вірмен. ін-т міжнар. права і політології (Москва), директором якого залишався до своєї смерті. У 2005 Б. було обрано іноз. членом АН Вірменії.

Нагороджений медалями «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.», «За оборону Кавказа», а також медаллю Мхітара Гоша.

Б. — авт. низки монографій і понад 300 статей з різних питань міжнар. права та міжнар. відносин, опубл. у Росії, США, Франції, Японії, Фінляндії, Вірменії. Більшість його праць присвячені дослідженню теор. аспектів проблеми терит. в міжнар. праві та розроблення практич. шляхів мирн. врегулювання терит. спорів, питанням самовизначення народів і притягнення до відповідальності за скоєння злочину *геноциду*.

Осн. праці: «Мировой океан: право, политика, дипломатия» (1983); «Мировой океан: от конфликтов к сотрудничеству» (1985); «Словарь международного морского права» (1985, співавт. і відп. ред.); «Вопрос о правовом статусе и правовых основаниях приобретения титулов на исторические воды в современном международном морском праве» (1988); «Мировой океан и экологическая безопасность. Общие перспективы США и России» (1994, у співавт.); «Международно-правовые проблемы Средиземноморья» (1998); «Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии» (2002—05, укладач, відп. ред., авт. передмови та коментаря).

В.Д. Варданян

БАРСЕЛОНА ТРЕКШН 1964—70 — справа МС ООН про компанію Барселона Трекшн, Лайт енд Пауер лімітед (Бельгія проти Іспанії); рішення від 24.07.1964 та 05.02.1970 (*Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*), Pre-

liminary Objections, Judgment (ICJR 1964), Second Phase Judgment (ICJR 1970)), яка стосується дипл. захисту прав та інтересів акціонерів компанії, зареєстрованої у третій д-ві.

Компанія «БТ» була заснована в Канаді у 1911 і, як потужна енергет. компанія, діяла в Іспанії. Мажоритарними акціонерами компанії були гр-ни Бельгії. Під час громадян. війни в Іспанії ісп. уряд запровадив валютні обмеження, через що компанія не дістала дозволу на купівлю англ. фунтів для погашення випущених нею раніше облігацій, деномінованих у цій валюті. У 1948 кілька дрібних власників облігацій подали позов до нац. суду, який наклав стягнення на все майно компанії, зробивши її банкрутом. У 1958 Бельгія порушила провадження в МС ООН, але у 1961 припинила його, почавши переговори з цього питання з Іспанією. Після їх провалу Бельгія у 1962 від імені своїх гр-н порушила провадження в МС ООН з вимогою компенсації за шкоду, завдану бельг. акціонерам казад. компанії діями органів влади Іспанії.

Стадія попередніх заперечень. Бельгія обґрунтовувала юрисдикцію Суду на підставі ст. 17 Договору про примирення, суд. вирішення спорів та арбітраж 1927 (далі — Договір 1927). Іспанія заперечувала юрисдикцію Суду на таких підставах: 1) через припинення у 1958 Бельгією провадження в Суді за тими самими обставинами; 2) ст. 17 Договору 1927 не створює юрисдикції зв'язку між сторонами, який надавав би право передати цей спір до Суду; 3) Бельгія не має права представляти інтереси компанії, засн. у третій д-ві, адже міжнар. право не визнає щодо шкоди, завданої такій компанії, будь-якої можливості *дипломатичного захисту* її акціонерів з боку д-ви, яка не є д-вою заснування такої компанії; 4) невичерпання місцевих засобів захисту прав. Щодо 1-го заперечення Суд зазначив, що припинення провадження д-вою-позивачем є процес. дією, юрид. наслідки якої слід визначати відповідно до обставин справи: за винятком прямої відмови від права на позов таке припинення не позбавляє автоматично такого права. При цьому тягар доведення існування такої відмови покладається на сторону, на яку посилаються. Стосовно аргументу Іспанії, що поновлення провадження суперечитиме наміру, за-

кладеному в Договір 1927, адже Бельгія вже двічі зверталася до його процедур вирішення спорів з тих самих обставин, і, відповідно, Договір не може двічі слугувати підставою для провадження в Суді в одній і тій самій справі, Суд вказав, що процедури договору про мирне вирішення спорів не можуть вважатися вичерпаними до моменту винесення остаточного рішення або остаточної відмови відп. сторони від своїх вимог; 2-ге заперечення Іспанії полягало в тому, що оскільки ст. 17 Договору 1927 передбачала юрисдикцію *Постійної палати міжнародного правосуддя* (ППМП), яку було розпущено в 1946, а Іспанія стала членом ООН і приєдналася до Статуту МС ООН лише в 1955, це положення втратило свою силу. Суд, однак, не погодився з цим. Звернувшись до історії розроблення положення ст. 37 Статуту МС ООН, він вказав, що в процесі його підготовки було вже зрозуміло, що новий міжнар. суд є новою установою, а не продовженням ППМП. Водночас існувало чимало міжнар. угод, конвенцій, договорів, які передбачали юрисдикцію ППМП у вирішенні спорів, що зумовило включення положення ст. 37 до Статуту МС ООН. Тому сам розпуск ППМП жодним чином не вплинув на чинність відп. договір. положень про міжнар. суд. юрисдикцію, як і той факт, що Іспанія приєдналася до Статуту МС ООН лише у 1955. У цьому аспекті Суд чітко відокремив свій підхід у справі про *Авіаційний інцидент 1959* щодо чинності декларації про визнання обов'язкової юрисдикції ППМП (п. 5 ст. 36 Статуту) від питань чинності конвенційних положень про її юрисдикцію (ст. 37 Статуту), що постали у цій справі. Якщо існує зобов'язання про обов'язкове вирішення спорів у конкрет. суд. установі й вона припиняє своє існування, то, за відсутності ін. домовленості між сторонами, положення, що містить таке зобов'язання, припиняється, однак його дія може бути відновлена, якщо сторони дійдуть згоди про ін. трибунал або його визначить певний ін. міжнар.-правовий інструмент, обов'язковий для сторін. Щодо 3-го заперечення Іспанії Суд вказав, що для визначення існування в Бельгії *jus standi* слід з'ясувати, яким чином ін-т дипл. захисту врегульовує питання прав та інтересів акці-

онерів певної юрид. особи. При цьому розгляді Суд невідворотно має торкнутися аспектів, пов'язаних з правом, фактами та юрид. статусом як юрид. особи, так і її акціонерів, що можливе лише на стадії розгляду справи по суті. Це стосується і 4-го заперечення Іспанії. Тому Суд приєднав 3-тє і 4-тє заперечення до суті спору.

Президент Суду Спендер та судді В.М. *Корецький*, Спіропулос та *Джессен* приєднали до рішення свої декларації. Судді *Ку*, *Танака*, *Бустаманте*, *Мореллі* та *Армад-Югон* висловили окр. думки. Суддя *Корецький*, торкуючись у своїй декларації процес. і матер. аспектів поняття припинення провадження, вказав, що регламент Суду визнає лише 2 форми припинення провадження: за взаємною згодою сторін та за одностор. заявою д-ви-позивача. У цій справі припинення провадження у 1958 було зумовлене вимогою Іспанії щодо поч. прямих переговорів між сторонами, однак така вимога не стосувалася матер. прав Бельгії, що є предметом спору. Однак, як наголосив *Корецький*, «припинення [провадження] навіть за взаємною згодою не обов'язково становить *actum de non petendo*, який означає не лише припинення відповідного провадження, а й зобов'язання повністю відмовитися від права на судове звернення, що становить відмову від вимог». Суддя *Ку* у своїй окр. думці висловив заперечення підходу Суду щодо розмежування цілей і мети п. 5 ст. 36 та ст. 37 Статуту Суду. На його думку, обидва положення мають однакову мету: континуїтет обов'язкової та конвенційної міжнар. суд. юрисдикції. Розпуск ППМП у період до утворення МС ООН призвів до тимчас. призупинення дії відп. конвенційних положень та декларацій про визнання обов'язкової юрисдикції, однак питання чинності таких конвенцій і декларацій було врегульовано відповідно до ч. 5 ст. 36 та ст. 37 Статуту нового МС.

Окр. думка судді *Танаки* містить важливий аспект для теорії і практики міжнар. права, що стосується ролі та функцій рішення Суду. Обґрунтування рішення Суду може мати багато підстав, одні з яких є більш

безпосередніми, а ін. субсидіарними, що підтверджують осн. підстави. Вибір обґрунтування, однак, є обмеженим через саму природу суддівської функції. Суд зобов'язаний зважити на минулі прецеденти для збереження узгодженості власної юриспруденції, особливо в силу вимоги про правову визначеність, як на нац., так і міжнар. рівнях: подібні справи слід вирішувати подібним чином і з подібним обґрунтуванням. Однак, з ін. боку, вимога про сталість суд. практики не є абсолютною: вона має поступатися вимогам справедливості та розумності. Найважливіша функція Суду як гол. суд. органу ООН, на думку Танаки, полягає не лише у вирішенні конкрет. справ, а й у сприянні розвитку міжнар. права через ті обґрунтування, на яких оснований його рішення: «... дійсне життя [судового] рішення закладене в його обґрунтуванні, а не висновках».

Друга фаза. У 1970 Суд продовжив розгляд справи, звернувшись до вивчення заперечень Іспанії проти юрисдикції Суду щодо права Бельгії на дипл. захист бельг. акціонерів канад. компанії, права якої були порушені в Іспанії. Суд спочатку сформулював найважливіший *dictum*, в якому визнав існування в міжнар. праві зобов'язань *erga omnes* (див. *Erga omnes зобов'язання*): «Коли держава допускає на свою територію іноземні інвестиції або іноземців, як фізичних, так і юридичних осіб, вона зобов'язана поширити на них захист законів та бере зобов'язання щодо поведження з ними. Ці зобов'язання, однак, не є абсолютними чи безумовними. Зокрема, слід мати на увазі особливу відмінність між зобов'язаннями держави перед міжнародною спільнотою в цілому та зобов'язаннями перед іншою державою у сфері дипломатичного захисту. В силу самої своєї природи у перших зацікавлені всі держави. З огляду на важливість прав, про які йдеться, всі держави можуть вважатися такими, що мають правовий інтерес у їх захисті, — це є зобов'язання *erga omnes*. У сучасному міжнародному праві такі зобов'язання впливають, наприклад, із заборони агресії,

геноциду, а також принципів та норм щодо основних прав людини, в т. ч. захисту від рабства та расової дискримінації. Деякі з кореспондуючих прав захисту стали частиною загального міжнародного права ...; інші встановлені міжнародними документами універсального чи квазі-універсального характеру». На відміну від таких зобов'язань зобов'язання у сфері дипл. захисту мають ін. природу, адже для їх здійснення д-ва повинна довести наявність у неї відп. права. При цьому слід брати до уваги дипл. розвиток норм міжнар. права у сфері дипл. захисту і враховувати роль ін-тів нац. права. Отже, слідом за нац. правом Суд має зважити на той факт, що права й інтереси юрид. особи та її акціонерів є чітко відокремленими. І хоча шкода, завдана юрид. особі, також порушує інтереси її акціонерів, це не означає, що у таких акціонерів виникають окр. права і вимоги, адже в такому разі йдеться про інтереси акціонерів, а не про їхні права. Однак, на думку Суду, ситуація буде відмінною, якщо оскаржувані дії спрямовані безпосередньо проти прав акціонерів. Тому в разі неправомірних дій проти компанії, засн. на іноз. капіталі, згідно з чинними нормами міжнар. права, тільки д-ва, в якій цю компанію зареєстровано, має право на її дипл. захист. При цьому, якщо д-ва реєстрації компанії відмовляється від дипл. захисту, це не тягне за собою виникнення права д-ви акціонерів на такий захист. Тому Суд 15 голосами проти 1 відхилив позов Бельгії.

Це рішення, по суті, є одним з небагатьох рішень Суду, де більшість суддів погодилися з висновками, не поділяючи їх обґрунтування. Троє з суддів, підтримавши резолютивну частину рішення, не погодилися з мотивуванням. Ін. 8 суддів висловили дод. міркування з питань, порушених у рішенні. Отже, Суд у своєму рішенні сформулював основоположний принцип дипл. захисту: д-ва, що допускає іноз. інвестиції чи іноз. осіб на свою терит., несе зобов'язання щодо поведження з ними відповідно до заг. міжнар. права. Однак д-ва акціонерів юрид. особи отримує право на їх дипл. захист у тому разі, якщо д-ва, що притягається до відповідальності, є д-вою, де така юрид. особа заснована. Важливість цієї справи для сучас. міжнар. права полягає,

власне, у тому dictum, який сформулював Суд у 2-й фазі суд. провадження, в якій він визнав існування в міжнар. праві зобов'язань erga omnes. Певною мірою цей крок був зумовлений драмою, що розгорнулася навколо звернення Ефіопії та Ліберії проти Півд. Африки у справі про Півд.-Зах. Африку 1966. У 1962 Суд з перевагою в 1 голос визнав свою юрисдикцію у цій справі, однак 4 роками пізніше з новим президентом та зміненним складом відмовив двам-заявникам, що викликали обурену реакцію з боку соціаліст. д-в та країн третього світу. Водночас у 1969 на Віден. конф. з права міжнар. договорів було схвалено Конвенцію про право міжнар. договорів, у ст. 53 та 64 якої вперше було визнано існування імперативних норм міжнар. права (*jus cogens*). Суд уникнув визнання *jus cogens*, як власне унікатиме ще бл. 30 років, хоча приклади, наведені Судом для ілюстрації цієї категорії норм міжнар. права, узяті, по суті, з прикладів *jus cogens* у коментарі Комісії міжнародного права ООН до проекту Статей з права міжнар. договорів. Політ. полеміка та міжнар.-правова доктрина визначили новий дискурс і проблематику нової парадигми міжнар. права: чи пристосоване сучас. міжнар. право і чи має воно відп. юрид. ін-ти та норми, за якими окр. д-ви могли б виступати на захист інтересів усієї міжнар. спільноти незалежно від наявності персон. інтересу чи шкоди.

Літ.: *Charpentier J.* L'affaire de la Barcelona Traction devant la Cour Internationale de Justice (arrêt du 5 février 1970) // AFDI, 1970, v. 16; *Rodley N.* Corporate Nationality and the Diplomatic Protection of Multinational Enterprises: The Barcelona Traction Case // Indiana Law Journal, 1971, v. 47; *Briggs H.* Barcelona Traction: The *Jus Sianidi* of Belgium // AJIL, 1971, v. 65; *Higgins R.* Aspects of the Case Concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company, Ltd. // VJIL, 1971, v. 11; *Mann F.A.* The Protection of Shareholders' Interests in the Light of the Barcelona Traction Case // AJIL, 1973, v. 67; *Frowein J.* Reactions by not directly affected states to breaches of public international law // RdC, 1994, v. 248 (IV); *Byers M.* Conceptualising the Relationship between *Jus Cogens* and *Erga Omnes* Rules // NJIL, 1997, v. 66; *Lee L.* Barcelona Traction in the 21st Century: Revisiting Its Customary and Policy Underpinnings 35 Years Later // SJIL, 2006, v. 42; *Emberland M.* International Court of Justice and Companies: Is It Possible to Discern a Structural Bias at the Court Regarding Private Economic Enterprise // ICLR, 2007, v. 9; *Coldwell R.* The Limited Protection of Corporations and Shareholders at International Law // ITBLR, 2011, v. 14.

О.Ю. Водяніков

БАРТОЛО да Сассофєррато (Bartolo da Sassoferato), Бартолус (1314, м. Сассофєррато — 10.07.1357, м. Перуджа) — італ. юрист. Проф. рим. права ун-ту в Перуджі. Представник італ. школи «постглосаторів», або «коментаторів» рим. права *Corpus juris civilis* Юстиніана, що існувала у 14—15 ст. Належить до класиків міжнар. права, т. з. попередників Г. Гроція. Б. названо «його першим попередником» (К. Шушніг). Одна з гол. проблем, до яких він звертався, — наскільки, з погляду практики, вільні та незалежні частини *Священної Римської імперії*, такі як італ. міста-д-ви, могли юридично вдаватися до самопомоги.

Правові погляди Б. розвивалися у період, коли Священна Рим. імперія зовні ще зберігала властиві їй риси об'єднавчого центру христ. Європи. У цей період відносини зі складовими імперії будувалися на теол. доктринах природ. права, де незаперечним авторитетом був *Том Аквінський*. Водночас у надрах імперії відбувалися дезінтеграц. процеси, що виявлялися у праві та політ. ідеології цього періоду. Б. ще визнавав імператора як повелителя світу, заявляючи, що заперечення цієї істини було б еретичним. Однак італ. міста він вже розглядав як *de facto* вільні та незалежні.

Імператору Б. відводив роль лише захисника миру. Звідси він обговорював право незалеж. д-ви здійснювати репресалії проти тих, хто порушив її мир, як замісника імперської юрисдикц. влади. Отже, він розрізняв «державу як таку і державу імперії» (Ю.Я. Баскін, Д.І Фельдман). Він уявляв право націй «як універсальне та природне право, що застосовується між незалежними правителями та вільними співдружностями» (Г. Шварценбергер).

У 1354 Б. написав класичну працю «*Tractatus de praesalium*» (Трактат про репресалії), в якій підтримав тенденцію італ. статутів і договорів щодо обмеження влади імператора. У ній він також рішуче виступив проти покарань на війні військовополонених християн та обґрунтував прогрес. на той час погляд на військ. здобич, яка має передаватися монархові з подальшим її розпо-

ділом. Та найвагоміший внесок в історію міжнар. права Б. зробив своїми коментарями про право *omnes populi*, яке нині відоме як *міжнародне приватне право*. Він чітко поставив питання про «вибір права», що впливало з угод, які охоплюють 2 або більше країн зі своїми власними законами. Так, Б. першим серед «коментаторів» розвинув нову гілку норм, в яких було сформульовано принципи «вибору права». Він поділив статuti на такі, що стосуються особи (*statutum personale*), і такі, що стосуються власності, насамперед нерухомої (*statutum reale*). У 1-му випадку слід застосовувати право місця проживання особи, а в 2-му — право, де знаходиться власність. До цих 2 видів статутів «коментатори» додали 3-й вид — «змішані статuti», обґрунтування яких стала досить штучна «теорія статутів», що виходила з форм. авторитету *Corpus juris civilis*. Велика заслуга Б. полягає в тому, що на основі його теор. висновків було створено засади правового порядку для існування незалеж. міст, спроможних встановлювати своє власне управління і закони, які забезпечували б регулювання торг. та інтелект. спілкування між ними. Це знаменувало перехід у міжнар. праві від теол. до юрид. доктрин, що означало руйнування середньовічного сусп.-ва христ. світу.

Літ.: *Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947; Vinogradoff P. Historical Types of International Law // Bibliotheca Visseriana Dissertationum Ius Internationale Illustrantium, v. 1, 1923; Schwarzenberger G., Brown E.D. A Manual of International Law. Milton, 1976; Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990.*

В.Н. Денисов

БАРТОШ (серб. Бартош, хорват. Bartoš) Мілан (10.11.1901, м. Белград — 11(12).03.1974, там само) — югослав. (серб.) правознавець, д-р права, проф., дипломат, мав ранг Надзвичайного і Повноважного Посла (з 1949), акад. Сербської академії наук і мистецтв, відомий теоретик міжнар. права.

У 1924 закінчив юрид. ф-т Белград. ун-ту та у 1927 здобув ступінь д-ра права на ф-ті права Паризького ун-ту. Відтоді до 1941 займався виключно наук.-пед. діяль-

ністю на юрид. ф-ті Белград. ун-ту: асистент (1928), доцент (1929), екстраординар. проф. (1933—34), ординар. проф. (1940), викладаючи в ньому міжнар. приват. право та цив. право. Під час *Другої світової війни* (від жовтня 1942) Б. перебував у полоні, у штрафних таборах Італії, Німеччини, учасник антифашист. руху опору. Після закінчення війни зосередився на розробленні проблем публ. міжнар. права, здобувши широке визнання в Югославії та за кордоном своїми теор. дослідженнями у цій сфері та як експерт-практик.

Протягом 1945 Б. бере участь у низці комісій, створених урядом Югославії, для подолання наслідків війни: член Союз. комісії з розслідування воєнних злочинів; голова Комісії з оцінки та підрахунку шкоди, завданої Югославії під час війни; голова спец. комісії з виплати *репарацій*. З 1946 — на дипл. службі в зовнішньополіт. відомстві Югославії — Держ. секретаріаті закорд. справ, де працює на посаді уповноваженого міністра (1946—48), від 1953 — гол. юрид. радник. У складі делегацій Югославії брав участь у багатьох міжнар. конф. та форумах: I—VIII сесіях ГА ООН (з 1947 в її юрид. комітеті) (1946—53); Паризькій мирн. конф. (1946); сесіях Міжсоюз. агентства з виплати репарацій; Дунайській конф. в м. Белград (1948); 1-й та 2-й Конф. ООН з морського права (відповідно 1958 та 1960); Конф. ООН з дипл. зносин та імунітету (1961), а на XI сесії ГА ООН був обраний членом *Комісії міжнародного права ООН* (1956) і певний час її очолював. У своїй діяльності в міжнар. орг.-ціях та на конф. зарекомендував себе висококваліфік. фахівцем з міжнар. права, даючи цінні поради своєму уряду з найскладніших міжнар.-правових проблем. Водночас Б. був 1-м директором Ін-ту міжнар. політики і госп-ва (1947—49), де заснував секцію міжнар. права. Він ніколи не поривав зв'язків з юрид. ф-том Белград. ун-ту, а у 1962 остаточно повернувся до нього.

Наук. доробок Б. охоплює різноманітну тематику з проблем правової природи Статуту ООН та міжнар.-правових аспектів діяльності цієї орг.-ції, методів кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. права, складових поняття *агресії*, правових наслідків деколонізації, проблем мирн. співіснуван-

ня 2 соц. систем — соціаліст. і капіталіст., що вплинуло на прогрес. розвиток доктрини міжнар. права. Слід відзначити також його внесок у розроблення проекту Конвенції про спец. місії та схвалення її ГА ООН у 1969. Відомий його курс лекцій «Статус спеціальних дипломатичних місій *ad hoc*», який він прочитав у 1963 в *Гаазькій академії міжнародного права*.

Ще до *Другої світової війни* Б. опубл. бл. 120 наук. праць, переважно з теорії міжнар. приват. права, в яких прагнув створити терит. концепцію югослав. права. Перебуваючи під впливом франц. позитивістів, стояв на формаліст. позиціях розуміння міжнар. приват. права в нац. науці, але поступово, починаючи з 1936, у нього сформувався природ.-істор. світогляд. Загалом же перу Б. належить понад 600 наук. праць. У цьому величезному наук. доробку можна виокремити 3 групи проблем, з яких він залишив власний слід у науці міжнар. права. Б. був 1-м, хто увів у наук. обіг поняття «міжнародне комерційне право» (його докт. дис., 1927) як окр. галузь з притаманною їй системою правових приписів та норм, що регулюють відп. міжнар. відносини. Вагомим внеском у розвиток науки міжнар. права стала його розробка теорії мирн. співіснування д-в як правової категорії, оприлюднена ним на Міжнар. конф. у м. Дубровнику (1956). І, нарешті, значною є заслуга Б. у розвитку понять дипломатії *ad hoc* і спец. місій. Ці його наук. дослідження дістали високу оцінку з боку наук. громадськості. Б. було обрано чл.-кор. (1958) та акад. Сербської академії наук і мистецтв (1961). Від 1961 він ген. секретар, а в 1965—71 — віце-президент цієї Академії.

Б. був членом багатьох вітчизн. та міжнар. наук. і юрид. т-в: президент *Асоціації міжнародного права* (на сесії в м. Дубровнику, 1956), чл.-кор. (1963), член *Інституту міжнародного права* (1971), голова Югослав. т-ва міжнар. права (1953—64), член таких відомих громад. орг-цій, як *Американське товариство міжнародного права*, *Асоціація міжнародного права*, Паризький ін-т порівн. права, Міжнар. дипл. академія. Він був арбітром *Постійної палати третейського суду* в м. Гаазі, президентом Інституціонального арбітр. суду *Федер. екон. палати* у м. Белграді (1969—71), гол.

ред. журналу «Анали Правног факультета у Београду» (1961—65), член редкол. «Югославського журналу міжнародного права» та ін. Б. був не лише знаним ученим і практиком у сфері міжнар. права, а й відомим педагогом. Мав високі держ. нагороди та міжнар. відзнаки.

Осн. праці в галузі міжнар. публ. та приват. права опубл. серб. і франц. мовами: «Exposé du droit international privé notamment du droit international commercial selon la législation et la jurisprudence yougoslave en Serbie» (Нарис міжнародного приватного права, в тому числі міжнародного комерційного права відповідно до югославського законодавства та судової практики в Сербії, 1927); «Menični zakon i čekovni zakon sa objašnjenjima iz zakona o taksama» (Вексельний закон та чековий закон з поясненням із закону про податок, 1929); «Problem stečenih prava u međunarodnom privatnom pravu» (Проблема набутих прав у міжнародному приватному праві, 1930); «Iz međunarodnog privatnog prava» (3 міжнародного приватного права, 1931), «Osnovi privatnog prava» (Основи приватного права, 1936), «Nemačke reparacije posle drugog svetskog rata» (Німецькі репарації після Другої світової війни, 1948), «Međunarodno javno pravo» (Міжнародне публічне право, 1951), «Menično i čekovno pravo» (Вексельне і чекове право, 1953, у співавт.), «Правове становище іноземних підприємств у Югославії» (1956), «Međunarodno javno pravo» (Міжнародне публічне право, у 3 т., 1954—58); «Le statut des missions spéciales de la diplomatie *ad hoc*» (Статус спеціальних дипломатичних місій *ad hoc*, 1963); «Kodifikacija pravila o specijalnim misijama» (Кодифікація правил про спеціальні місії, 1968).

Літ.: *Od uredništva // Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1974, № 1—3; *Necrologie // RGDIP*, 1974, № 1; *Kojuch B.* Милан Бартош (10 новембар 1901 — 11 март 1974) // Српска академија наука и уметности. Годишњак за 1974, LXXXI. Београд, 1976; *Andrassy J.* Milan Bartoš (1901—1974) // *Lietopis JAZU*, 1978, кн. 78 (за 1973 і 1974); повну бібліографію праць див.: «Анали Правног факультета у Београду» (1972).

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

БАСКІН Юрій Якович (02.11.1921, Петроград, нині — Санкт-Петербург — 19.06.2006, там само) — рос. правознавець, відомий фахівець з теорії та історії міжнар. права, філософ і політолог, д-р юрид. наук, проф.

Б. народився в родині інженера-шляховика. Після закінчення середньої школи у 1939 вступив на фіз. ф-т Ленінгр. держ. ун-ту, але через 2 міс. його було призвано на військ. службу. Учасник рад.-фін. та Великої Вітчизняної війни. Під час блокади перебував у лавах діючої армії в Ленінграді. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня та 17 медалями. У 1945 вступив до Ленінгр. юрид. ін-ту, який закінчив у 1947 екстерном. Навчався в аспірантурі на каф. міжнар. права юрид. ф-ту Ленінгр. держ. ун-ту і в 1950 захистив там канд. дис. на тему «Правовий режим договірних річок». Після цього працював в Одес. держ. ун-ті й водночас заочно закінчив там матем. ф-т (1962). Від 1959 — зав. каф. держ.-правових дисциплін Кишинів. держ. ун-ту, з 1962 — доцент, а у 1968—91 — проф. Ленінгр. ВПШ. У 1964 на юрид. ф-ті Ленінгр. держ. ун-ту захистив докт. дис. на тему «Розвиток суспільно-політичної і правової думки в Молдавії і Валахії у другій чверті 19 ст.». Від 1991 і до останніх днів життя працював проф. каф. філософії Півн.-Зах. академії держ. служби при Президенті РФ (пізніше — Академія держ. служби при Президенті РФ) і водночас викладав у Санкт-Петербур. держ. ун-ті та ін. вищих навч. закладах Санкт-Петербурга. У 1985—2006 був членом редкол. Рад. (Рос.) щорічника міжнар. права.

Б. — авт. понад 160 праць, присвячених питанням міжнар. права, історії розвитку політ. та правової думки, філософії права та історії філософії. Як юрист-міжнародник він досліджував насамперед питання методології міжнар. права, історії міжнар. права та міжнар.-правових учень, а також міжнар. річкового права. Тривалий час однією з найголовніших проблем його наук. досліджень був міжнар.-правовий режим договірних річок. У монографії, підготовленій у співавт. з Л.В. Корбут, досліджено

еволюцію міжнар.-правового режиму річок, починаючи з Давнього світу та Середньовіччя і до сучасності. Його працю «История международного права», написану у співавт. з Д.І. Фельдманом, вважають найфундаментальнішим дослідженням етапів розвитку міжнар. права та міжнар.-правових учень у рад. юрид. науці. В останні роки свого життя Б. успішно займався дослідженням проблем, пов'язаних з впливом христ. релігії на міжнар. право.

Осн. праці: «Николай Бэлческу о государстве и праве» (1960); «Общественно-политические и правовые взгляды Николая Бэлческу» (1962); «Вопросы международного права в договорной практике и политической литературе Молдавии 14—18 вв.» (у співавт. з П.В. Советовим, 1963); «О некоторых основных направлениях политической и правовой мысли Молдавии 15—19 вв.» (у співавт. з П.В. Советовим, 1964); «Международное право: проблемы методологии (очерки методов исследования)» (у співавт. з Д.І. Фельдманом, 1971); «Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность» (у співавт. з Д.І. Фельдманом, 1977); «Кант» (1984); «Международно-правовой режим рек: история и современность» (у співавт. з Л.В. Корбут, 1987); «История международного права» (у співавт. з Д.І. Фельдманом, 1990); «Библия и международное право» (1991); «Великая французская буржуазная революция и международное право» (у співавт. з Д.І. Фельдманом, 1992); «Новый завет и современное международное право» (1992); «Очерки по истории политических учений» (1992); «Фихте: политические и правовые взгляды» (1996); «Очерки философии права» (1996); «П.И. Новгородцев» (1997); «История политических учений» (1999); «История правовых и политических учений» (2001); «Христианство и международное право» (2005).

Літ.: *In memoriam*: Юрий Яковлевич Баскин // Изв. вузов. Правоведение, 2006, № 4; *Видные ученые-юристы России* (вторая половина XX века). Энциклопедический словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007: Биографический словарь*. СПб., 2007.

К.О. Савчук, І.М. Проценко

БАССІУНІ (Bassiouni) Махмуд Шериф (1937, м. Каїр, Єгипет) — амер. правознавець, проф., відомий фахівець з *міжнародного кримінального права*, порівн. кримін. права, кримін. права США, *міжнародного права прав людини*, президент, а згодом почес. президент Міжнар. асоціації кримін. права, один із засновників *Міжнародного інституту прав людини* та його почес. президент.

Б. народився в сім'ї єгип. дипломата. Отримавши диплом бакалавра права на ф-ті права Каїр. ун-ту (1958—61), він переїхав до США, де закінчив Школу права Ун-ту Індіани, а потім здобув диплом бакалавра права (1964) та ступінь магістра права (1966) у Школі права Джона Маршалла.

Свою діяльність Б. розпочав у 1964 викладачем права в юрид. коледжі Ун-ту ім. Вінсента де Поля (м. Чикаго). У 1970 він, як запрошений викладач за програмою Фулбрайта—Хейса, викладав міжнар. кримін. право в Ун-ті Фрайбурга (Німеччина). У 1971—72 Б. займався наук. дослідженнями в Міжнар. центрі ім. Вудро Вільсона у м. Вашингтоні й водночас виконував там обов'язки директора програми магістрантів з кримін. юстиції, а також був запрошеним викладачем Школи права Нью-Йорк. ун-ту. З 1982 по 2007 він викладав також кримін. право на ф-ті права Каїр. ун-ту. Нині Б. продовжує активну наук. діяльність і читає лекції в ун-тах США та ін. країн.

У 1972 Б. став одним із засновників Міжнар. ін-ту вищих досліджень кримін. наук (м. Сиракузи, Італія) і з 1988 є його президентом. Він сприяв також створенню у 1990 Міжнар. ін-ту прав людини Ун-ту де Поля, де нині є почесним президентом. Упродовж 1974—89 Б. був ген. секретарем Міжнар. асоціації кримін. права, у період 1989—2004 тричі обирався її президентом, а нині є почесним президентом.

Свою виклад. та наук. діяльність Б. поєднує з участю у здійсненні міжнар.-правової практики США. Він був консультантом Держ. департаменту та Департаменту юстиції США в 1972—2003 і безпосередньо брав участь у розробленні таких проєктів, як: «Торгівля наркотиками» (1972—73); «Міжнародний контроль щодо тероризму» (1976—77); «Правозастосування стосовно тероризму та засобів масової інформації» (1979—80); «Аспекти ісламського права що-

до захоплення Іраном у заручники дипломатів США» (1979—80) та ін.

Значний внесок Б. зробив у розвиток міжнар.-правової практики ООН. Він — почесний віце-президент V Конгресу ООН із запобігання злочинам (1975); співголова Незалеж. комітету експертів з розроблення проєкту Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1978); консультант Комітету з Півд. Африки *Комісії ООН з прав людини* (1980—81), у рамках якої було підготовлено за його участю проєкт Статуту зі створення міжнар. кримін. юстиції з метою імплементації Міжнар. конвенції про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 (1980—81); голова Робочої групи експертів з норм і стандартів міжнар. кримін. права (1985); співголова Комітету експертів з розроблення проєкту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства і *Міжнародного кримінального суду* (1992); голова Комісії експертів, ств. відповідно до резол. 780 РБ ООН для розслідування порушень міжнар. гуманіт. права в кол. Югославії (1993—94); член і спец. доповідач Комісії зі збирання та аналізу фактів (1992—93); консультант VI і VII Конгресів ООН із запобігання злочинам і поводження з правопорушниками (1980 і 1985); заст. голови Спец. комітету ГА ООН зі створення Пост. кримін. суду (1995); заст. голови Комітету *ad hoc* зі створення Міжнар. кримін. суду ГА ООН (1995); заст. голови Підготовчого комітету ООН зі створення Міжнар. кримін. суду (1996—98); голова Підготовчого комітету Дипл. конф. ООН зі створення Міжнар. кримін. суду (1998); незалеж. експерт Комісії з прав людини в Афганістані (2004—06); голова, а потім член Незалеж. міжнар. комісії ООН з розслідування подій у Лівії (2011); голова Бахрейнської незалеж. комісії розслідування, ств. за наказом короля Бахреїну (2011); незалеж. експерт з питань прав на реституцію, компенсацію і реабілітацію жертв серйозних злочинів проти прав людини та осн. свобод (1998—2000).

Концептуальне розуміння Б. міжнар. кримін. права характеризується широким баченням цієї непростой сфери науки і практики, що складається з низки взаємопов'язаних компонентів, джерелами яких є, з одного боку, міжнар. право (міжнар. і регіон. право прав людини і право міжнар. орг-цій), а з ін. — нац. кримін. право (порівн. кримін. право і процес). Ці дисципліни, які на перший погляд здаються не пов'язаними одна з одною, в дійсності характеризуються тісним функц. взаємозв'язком. Він виражається в системі міжнар. кримін. права, метою якого є запобігання та припинення міжнар. злочинності, посилення відповідальності за вчинення міжнар. і транснац. злочинів, так само як і встановл. міжнар. кримін. правосуддя.

Згідно з Б., кримін. аспекти міжнар. права охоплюють міжнар. злочини в широкому розумінні, елементи міжнар. відповідальності, процес. аспекти безпосередньої системи примусу міжнар. кримін. права (правовий режим, що застосовується до міжнар. суд. установ) та опосередковані системи примусу (примус через нац. правові режими). Він відстоює позицію, що міжнар. кримін. відповідальність фіз. осіб є принципом, який утвердився в міжнар. праві, тоді як кримін. відповідальність орг-цій (юрид. осіб, недерж. акторів, збройн. груп та ін.) ще не знайшла свого втілення в міжнар. кримін. праві.

Б. виходить з того, що матер. сфера застосув. міжнар. кримін. права охоплює склади 28 міжнар. злочинів, що походять з 267 міжнар. конвенцій. Згідно з його класифікацією, поряд з «ключовими» категоріями злочинів, такими як *геноцид*, *злочини проти людяності* та *воєнні злочини*, до міжнар. злочинів також відносять *агресію*, *найманство*, *ядер. тероризм*, *апартеїд*, *рабство*, *тортури*, *піратство*, *викрадення повітр. судна*, *захоплення цив. заручників*, *організовану злочинність*, *фін. тероризм* та ін. Ці злочини, на думку Б., набувають характеру міжнар. злочинів, якщо мають хоча б 1 з 10 зазначених нижче кримін. ознак, що містяться в будь-якій із 267 конвенцій:

явне або таке, що розуміється, визнання забороненого діяння як такого, що становить міжнар. злочин; визнання кримін. характеру діяння, що розуміється; криміналізація забороненої поведінки; обов'язок або право переслідувати діяння в суд. порядку; обов'язок або право карати заборонене діяння; обов'язок або право здійснювати видачу підозрюваного, обвинуваченого та засудженого; обов'язок або право співпрацювати в кримін. переслідуванні та покаранні; встановл. кримін. юрисдикц. основи; посилення на установу міжнар. кримін. суду і відмова від посилання на виконання наказу військ. командира або ін. начальника як підстави, що виключає кримін. відповідальність.

Б. є авт. 32 і ред. 43 книг з міжнар. кримін. права, порівн. кримін. права, прав людини і кримін. права США. Йому належать також близько 250 наук. статей араб., англ., франц., італ. та ісп. мовами, опубл. в різних країнах. Деякі з них було перекладено мовами фарсі, кит., нім., угор., португ. і рос. Чимало з них цитуються в рішеннях МС ООН, *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, *Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди*, а також верх. федер. і констит. судів США та ін. країн. Він укладач і відп. ред. 3-томної колект. праці «International Criminal Law» (Міжнародне кримінальне право), яка є комплексним та деталізованим курсом цієї галузі міжнар. права і користується широким визнанням у науковців і практиків. 1-й том присвячено джерелам, суб'єктам та змісту міжнар. кримін. права, 2-й — багатостор. і двостор. механізмам його застосув., а 3-й — практиці застосув. міжнар. кримін. права. 3-тє вид. (1-й том видано у 2008) містить розвиток матер. частини, суд. практики та доктрини міжнар. кримін. права. Особл. увагу в цій праці приділено аналізу міжнар. і «змішаних» кримін. трибуналів, імплементації міжнар. кримін. права в США та ряді країн Європи і Азії, його доктрини та практики, що стосуються як заг., так і особл. частин цієї галузі міжнар. права.

Б. зробив значний внесок у становлення і розвиток міжнар. кримін. права, посиливши своїми дослідженнями широке розуміння його предмета і спрямованості. Як всесвітньо визнаний фахівець у сфері цієї

науки і практики, він багато своїх сил і знань віддав створенню Міжнар. кримін. суду, і за цю самовіддану працю його часто називають «батьком» міжнар. кримін. права. У 1999 за заслуги у створенні міжнар. кримін. юстиції його було номіновано на Нобелівську премію миру.

Згодом, однак, Б. розчарувався в тому, що міжнар. кримін. суди, в т. ч. МКС, можуть ефективно функціонувати як незалеж. інституції у справі підтримання міжнар. законності. У своєму виступі 25.03.2010 на Міжнар. конф. з міжнар. права в м. Вашингтоні він назвав одні міжнар. кримін. трибунали ганебними, а ін. — втягнутими в бюрократ. рутину і не здатними діяти ефективно. Б. доводить, що в дійсності д-ви не мають політ. волі створити незалеж. систему міжнар. кримін. юстиції. Досвід показав, що своїми навмисними діями вони нерідко створюють перешкоди правосуддю та здійсненню міжнар. відповідальності, що ускладнює доступ до інформації, а підтримка ними міжнар. трибуналів є лише очищенням совісті, що й призвело до надмірної бюрократизації та ін. вад міжнар. системи кримін. юстиції. Хоча Б. ніколи не висловлювався за ліквідацію МКС, він піддає гострій критиці його бюрократ. структуру, яка дискредитує діяльність Суду та ін. подібних до нього трибуналів. Б. мріяв побудувати таку міжнар. систему кримін. юстиції, яка була б спроможна стримувати держ. діячів від визначення, кого потрібно переслідувати, розуміючи, що це його ідеаліст. бачення є недосяжним, принаймні у найближчій перспективі. Тому, на думку Б., неминуче відбуватиметься трансформація міжнар. права та його ін-тів. «Міжнародна кримінальна юстиція, — зазначає він, — отримає інший поворот. І, можливо, це буде поворотом до кращого». Він не виключає, що ним може стати перехід від наднац. кримін. судів до нац. судів, які, напевне, матимуть більший успіх у суд. переслідуванні осіб, винних у скоєнні міжнар. злочинів. У цьому виступі Б. також звернув увагу на поширення політ. демагогії, яка превалує над зобов'язаннями д-в згідно з міжнар. правом, позбавляючи тим самим його верховенства. Існуючу міжнар. юстицію він назвав «потьомкінськими трибуналами», як і відп. інституціоналізовану по-

літику, яку здійснювали США, вдаючись до викрадення людей у різних країнах світу та їх катування в період президентства Буша.

Б. характеризує міжнар. кримін. трибунали як такі, що дорого коштують і надмірно бюрократизовані. Напр., бюджет МКС у 2010 становив 145 млн амер. дол. з 1,1 тис. чол. штату, а бюджет Міжнар. трибуналу з Руанди — відповідно 1,7 млн амер. дол. Його висновок — інституціоналізована практика катувань США підриває цілісність юрид. процесу, систему внутр. права країни, міжнар. закони та становище США як захисника верховенства права і прав людини в усьому світі. Він піддав гострій критиці тих юристів, зокрема Джона Юу, які поставили себе на службу політ. інтересам дорогої правової системи. Ці юристи стверджують, що катування достатньою мірою не визначені в міжнар. праві і що лише поведінку, яка призвела до «ушкодження органа» людини, можна розглядати як катування. Якщо слідувати цьому підходу, зазначає Б., людину можна умертвити ін. способами і не нести за це відповідальності. Він також піддав критиці тих юристів, які стверджують, що *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949* не застосовуються і що є така невизначена категорія, як «ворожі комбатанти», що створює широкі можливості для беззаконня. На думку Б., їх катування порушує 8-му поправку до Конституції США, Єдиний кодекс воєнної юстиції та розд. 18 §2340 Кодексу США, який інкорпорував *Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984* у внутр. право США. Він підкреслює, що факти катування порушують міжнар. гуманіт. право, кодифіковане Гаазькими конвенціями про закони і звичаї війни (див. *Гаазьке право*), Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949 та 2 Дод. протоколами до них (див. *Женевське право*). За його оцінкою, лише 866 осіб було притягнуто до суд. переслідування порівняно з 92 млн загиблих у 313 конфліктах, що сталися за останні 60 років, і це пере-

вищує заг. людські втрати в *Першій світовій війні* та *Другій світовій війні*. Гостро критикуючи адміністрацію президента США Буша за катування викрадених у різних країнах людей, що здійснювалося агентами ЦРУ із залученням амер. дипломатів у цих країнах, він звертає увагу на те, що і адміністрація президента Обами, подібно до свого попередника, «все ще діє так, ніби вона може робити свої власні винятки з міжнародних зобов'язань і досягла власних успіхів у створенні свого покрою подвійного стандарту».

Б. стверджує, що одним із найскладніших завдань у розумінні міжнар. кримін. правосуддя є здійснення класифікації збройн. конфліктів. Він визнає 3 типи конфліктів: конфлікт міжнар. характеру; конфлікт неміжнар. характеру та виключно внутр. конфлікт. Однак, підкреслює він, «легко класифікувати такий конфлікт, як конфлікт міжнародного характеру, внаслідок того, що є дві держави, які воюють між собою». З цього питання Б. відстоює позицію, що юрид. структура конфліктів міжнар. характеру включає Женев. конвенції про захист жертв війни, Протокол I до них та звичаєве міжнар. право, кодифіковане в цих актах. У порівнянні з ним конфлікт неміжнар. характеру є більш проблемним як з погляду його визначення, так і згідно з міжнар. правом. Женев. конвенції, зазначає Б., не забезпечують адекватного керівництва ним, для якого юрид. пороги мають становити тип поведінки. Крім того, дод. юрид. інструменти, пристосовані до конфліктів неміжнар. характеру, а саме заг. ст. III та Протокол II до Женев. конвенцій, є проблематичними для виконання сторонами внаслідок того, що вони недостатньо спонукають потенц. порушників прав людини діяти згідно з міжнар. правом. 3-й тип конфлікту, як виключно внутр. конфлікт, також є складним для визначення. Проблемним питанням тут є з'ясування критерію, за яким можна визначити ситуацію, коли заворушення досягло рівня такого конфлікту.

Серед численних заслуг і нагород Б.: спец. нагорода Ради Європи (1990); наго-

рода Адлая Стівенсона *Всесвітньої федерації асоціацій сприяння ООН* (1993); звання «Захисник демократії» Орг-ції парламентарів за глобальну дію (1998); гуманіт. нагорода Св. Вінсента де Поля (Ун-т де Поля, 2000); Гаазька премія міжнар. права (2007); нагорода Via Sapientiae Ун-ту де Поля (2009); нагорода «Мир через право» Школи права Вашингтон. ун-ту (2009); звання почесного вченого Ун-ту Джорджа Вашингтона (2010—11); медальйон Бредфорда О'Нейла за соц. справедливість Домінікан. ун-ту (2011); нагорода в пам'ять Вольфганга *Фрідмана* (2012). Його нагороджено також орденами «За заслуги» Австрії, Єгипту, Франції, Німеччини, Італії та США. Б. є почесним д-ром права Турин. ун-ту (Італія, 1981), Ун-ту По (Франція, 1986), Ніагар. ун-ту (США, 1997), Ірланд. нац. ун-ту в м. Голуей (2001), Зах. резервного ун-ту Кейза (США, 2010), Гентського ун-ту (Бельгія, 2011), Нац. катол. теол. союзу (США, 2009).

Б. належить до тих представників амер. науки міжнар. права, які досягли видатних успіхів у цій складній сфері людської діяльності і які можуть піднятися до об'єкт. розуміння неоднозначних дій на міжнар. арені своєї все ще наймогутнішої країни у світі. Він щиро намагається якщо не подолати утилітаризм амер. науки міжнар. права як такої, то хоча б вийти за вузькі межі її «реалістичного» підходу з окр. важливих питань, сприяючи тим самим усвідомленню заг. інтересах людства важливості збереження міжнар. законності. Все це надає його постаті в науці міжнар. права високого авторитету вченого, для якого істина — понад усе.

Осн. праці: «Substantive Criminal Law» (Матеріальне кримінальне право, 1978); «International Criminal Law: A Draft International Criminal Code» (Міжнародне кримінальне право: Проект Міжнародного кримінального кодексу, 1980); «International Crimes: Digest / Index of International Criminal Law Conventions» (Міжнародні злочини: Дайджест / Індекс конвенцій з міжнародного кримінального права, 1986); «Crimes Against Humanity in International Criminal Law» (Злочини проти людства в міжнародному кримінальному праві, 1992); «Aut Dedere Aut Judicare: the Duty to Extradite or Prosecute in International Law» (Aut Dedere

Aut Judicare: обов'язок видачі або судового переслідування в міжнародному праві, 1995); «The Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia» (Право Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії, 1996); «Le Fonti e il Contenuto del Diritto Penale Internazionale, Giustizia Penale e Problemi Internazionali» (Джерела і зміст міжнародного кримінального права, кримінального правосуддя і міжнародних питань, 1999); «Introduction au Droit Pénal International» (Вступ до міжнародного кримінального права, 2002); «Introduction to International Criminal Law» (Вступ до міжнародного кримінального права, 2003); «The Institutionalization of Torture Under the Bush Administration» (Інституціоналізація тортур при адміністрації Буша, 2006); «Crimes Against Humanity: Historical Evolution and Contemporary Application» (Злочини проти людства: історична еволюція та сучасне застосування, 2011).

Літ.: *Doplick R.* Bassiouni «Quite Doubtful» International Criminal Court Will Succeed — The Failures, Challenges and Future of International Criminal Law // *Inside justice*; http://insidejustice.com/law/index.php/intl/2010/03/31/cherif_bassiouni_international_criminal; *Horton S.* The Institutionalization of Torture: Six Questions for Cherif Bassiouni // *Harper's Magazine*, 2011, Feb. 8; *De Paul University.* M. Cherif Bassiouni: http://www.law.depaul.edu/faculty_staff/faculty_information.asp?id=22.

Р.Б. Атаджанов, В.Н. Денисов

БАСТІД (Bastid) Сюзанна Марія Берта, також Бадеван Сюзанна, Бастід-Бадеван Сюзанна, (15.08.1906, м. Ренн — 02.03.1995, м. Париж) — франц. правознавець, відомий фахівець з міжнар. права.

Б. — дочка франц. проф. міжнар. права, члена Академії політ. і моральних наук Франції, президента МС ООН Ж. Бадевана, дружина франц. вченого-правознавця і політика П. Бастіда. У 1907 її батька запрошують проф. в Ун-т м. Гренобль, де Б. навчається в середній школі. У 1918 сім'я переїжджає до Парижа, куди батька запросили проф. Сорбонського ун-ту, а з 1919 — спец. експертом з правових питань франц. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—20*.

У Парижі Б. здобуває середню освіту в ліцеї Фенелон і в 1920 вступає до Сорбон-

ського ун-ту, обираючи незвичний на той час для жінки юрид. ф-т. У 1930 Б. успішно захищає диплом д-ра права, за який їй присуджують премію Анрі Гулленкура. Після цього вона стала першою у Франції жінкою, яка перемогла у загальнонац. конкурсі на заміщення посади викладача публ. права в ун-тах країни. Була членом Комісії зі статусу жінок Ради *Лігу Націй*. Під час *Другої світової війни* Б. бере участь у першому органі учасників антифашист. руху опору. У період 1939—46 (з перервами під час війни) викладає міжнар. право і европ. управління на юрид. ф-ті Ліонського ун-ту. У 1943 очолила каф. міжнар. права цього Ун-ту, а з 1946 Б. викладає курс міжнар. права в Сорбонському ун-ті і вищій школі Ін-ту політ. досліджень.

Б., як визнаного фахівця з міжнар. права, часто запрошували для читання лекцій у зарубіжні навч. центри. У 1948 вона стала першою жінкою, яку обрали членом *Інституту міжнародного права*, у 1963—69 — його ген. секретарем, а у 1969 — віце-президентом. Б. читає курси з міжнар. права в: *Гаазькій академії міжнародного права* з такої тематики, як «Юриспруденція МС ООН» (1951), «Міжнар. адм. трибунали та їх юриспруденція» (1957), «Терит. проблеми в юриспруденції МС ООН» (1962); Європ. центрі Ун-ту Нансі; Європ. колегії Брюгге (Бельгія); Мадридській школі міжнар. службовців; Вищій школі міжнар. ін-ту Женев. ун-ту та ін. З 1948 по 1966 входить до Секції політ. і правових наук Центру нац. наук. досліджень.

Б. стала також першою жінкою у Франції, яку обирають акад. Академії моральних і політ. наук (1971), а потім — віце-президентом (1981) та президентом Академії (1982). У складі уряд. делегації Франції вона брала участь у роботі кількох сесій ГА ООН та *Шостому комітеті з правових питань ООН*. Активною була її діяльність в ЮНЕСКО, де вона стояла біля витоків розроблення процедури розгляду справ стосовно порушення прав людини.

Ім'я Б. особливо відоме тим фахівцям, хто цікавиться проблемами міжнар. судо-

чинства. Починаючи з 50-х років вона була: членом бельг.-швед., ісп.-швед., бельг.-дан. комісії з примирення. Від 1950 Б. — перша жінка — член *Адміністративного трибуналу ООН*, а в 1953—63 — його президент. У 1980 Б. бере участь у роботі МС ООН як суддя *ad hoc*. Це був 1-й випадок, коли суддею цього Суду виступала жінка: Б. представляла Туніс у справі, що стосувалася тунісько-лівійського спору щодо континент. шельфу між ними.

Велику увагу Б. приділяла орг-ції наук.-пед. роботи у Франції. У 1934 вона вступає до Франц. асоціації випускників ун-тів, а в 1947 обирається президентом ліонської групи і членом ради управління Асоціації. Провідну роль відігравала в діяльності Міжнар. федерації жінок — випускниць ун-тів, надаючи допомогу політ. і матер. характеру в захисті прав людини. Протягом 15 років Б. — президент з права франц. групи кол. слухачів Гаазької академії міжнар. права, член Франц. асоціації міжнар. права, яка під її керівництвом була фактично реформована, член Академії Морван та її президент, а в 1955 заснувала «Французький щорічник міжнародного права» (*Annuaire Française de Droit International*) і протягом 24 років була його гол. ред.

За видатні досягнення в науці міжнар. права Б. була нагороджена орденом Почесного легіону (командор Почесного легіону), бельг. орденом Леопольда. Амер. т-во міжнар. права у 1972 обрало її своїм почесним членом, а у 1984 нагородило медаллю Менлі О. Хадсона. Франц. асоціація міжнар. права, засновником і керівником якої вона була протягом 20 років, встановило «Почесну нагороду Сюзанни Бастід», якою нагороджують за кращі наук. дослідження з міжнар. права.

У франц. науці міжнар. права Б. понад півстоліття відігравала провідну роль. Вона опубл. десятки монографій і підруч. та понад 100 наук. статей, які також дістали високу оцінку. Публ. вона їх за авторством: «Сюзанна Бастід», «пані Поль-Бастід», «Сюзанна Бадеван-Бастід». Коло її наук. інтересів було різноманітним, але найбільших

успіхів вона досягла в дослідженні проблем, пов'язаних з правом зовн. зносин Франції, правом міжнар. орг-цій, правом міжнар. договорів та міжнар. судочинством.

Найвідомішими наук. працями Б. є: «Le statut étrangers en droit international dans le répertoire de Droit international de la Pradelle et Niboyet» (Статус іноземців у міжнародному праві в працях ля Праделя та Нібуїє, 1930); «Les fonctionnaires internationaux» (Міжнародні службовці, 1931); «Le Seconde guerre mondiale et les déplacements de populations» (Друга світова війна і переміщення населення, 1948); «Cours de contentieux administratif» (Курс адміністративного судового процесу, 1955); «L'action franco-britannique en Egypte et le Droit international. Mélanges en honneur de Gilbert Gidel» (Франко-британські дії в Єгипті та міжнародне право. Есе на честь Гілберта Гіделя, 1960); «Notice sur la vie et les travaux de Gabriel Le Bras» (Життя і творчість Габрієля Ле Бра, 1972); «L'Europe aux Nations Unies» (Європа в Організації Об'єднаних Націй, 1955); «Le statut juridique des fonctionnaires de l'O.N.U.» (Правове становище службовців ООН, 1955); «Le droit de veto dans les Organisations internationales. Travaux de l'Association Henri Capitant» (Право вето в міжнародних організаціях. Праці Асоціації Анрі Капітанта, 1956); «L'accession du tiers monde au Nations Unies» (Приєднання третього світу до Організації Об'єднаних Націй, 1961); «La société des Etats et la vie internationale» (Співтовариство держав і міжнародне життя, 1935); «L'obligation de consultation politique pour les Etats parties au Traite de l'Atlantique Nord» (Обов'язок держав — учасниць Північноатлантичного договору проводити політичні консультації, 1955); «Rapport a la Société d'Etudes législative pur la publication des traites» (Доповідь Наукового товариства щодо опублікування міжнародних договорів, 1952); «Normes internationales du travail» (Норми міжнародного трудового права, 1978); «Les Commission de conciliation franco-siamoise» (Франко-сіамська комісія з примирення, 1947); «Les conditions juridique de la coexistence» (Правові умови співіснування, 1955); «L'affaire Nottebohm devant la Court International de Justice» (Справа Ноттебом в Міжнародному Суді, 1956); «La Commis-

sion de conciliation franco-suisse» (Франко-швейцарська комісія з примирення, 1956).

Курс лекцій Б. «Міжнар. адм. трибунали та їх юриспруденція», прочитаний в Гаазькій академії міжнар. права, був 1-м у нauce міжнар. права дослідженням діяльності трибуналів, що діють у межах міжнар. оргцій. У 7 главах вона переконливо розкрила історію становлення Адм. трибуналу ООН, орг-цію його роботи, процедуру, компетенцію, особливості права, яке він застосовує, правову сутність рішень. Згодом вона розширила коло своїх інтересів у сфері міжнар. судочинства, опубл. з цієї важливої тематики низку праць: «L'avenir des commissions de conciliation. Mélanges en l'honneur de Madame Van der Mollen» (Майбутнє комісій з примирення. Есе на честь пані Ван дер Моллен, 1962); «L'arbitrage international» (Міжнародний арбітраж, 1961); «Les exceptions de procédure devant les juridictions internationales» (Процедурні винятки в міжнародних юрисдикціях, 1966).

Чимало зусиль Б. доклала для підготовки університет. підруч.: «Droit international» (Міжнародне право, 1948); «Cours d'institutions internationales» (Курс із міжнародних інституцій, 1958); «Cours de droit international public approfondi» (Поглиблений курс міжнародного публічного права, 1959); «Droit des Gens. Le droit des crises internationales» (Право народів. Право розв'язання міжнародних конфліктів, у 3 т., 1959—60); «Droit des Gens. Principes Généraux» (Право народів. Загальні принципи, у 3 т., 1960—61); «Droit international public. Principes Généraux» (Міжнародне публічне право. Загальні принципи, 1966—67).

Літ.: Lafou J.L. Suzanne Bastid-Basdevant (1906—) // Women in Law: A Bio-bibliographical Coursebook / Ed. R.M. Salokar, M.L. Voleasek. Westport, 1996; Fouché N., Gérard R. et al. Soixante-quinze ans d'histoire de l'AFFDU // Diplômées, 1997, 180; Jouannet E. A Century of French International Law Scholarship // MLR, 2009, v. 61, N 1; Vignes D. Madame Bastid // AFDI. Paris, 1994, t. XL; Bastid Suzanne. Notice Biographique // Academie de Droit International, RdC, 1962, III, t. 107 de la Collection. Dordrecht, 1993.

В.Г. Буткевич

БАТЛЕР (Butler) Вільям Елліот (20.10.1939, м. Міннеаполіс, США) — амер. та англ. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, міжнар. приват. права та порівн. правознавства, права СРСР та пострад. д-в.

Б. здобув ступінь бакалавра гуманіт. наук на юрид. ф-ті Амер. ун-ту (1961), магістра гуманіт. наук в Ун-ті ім. Джонса Гопкінса (1963), д-ра права в Гарвард. ун-ті (1966), д-ра філософії в галузі права в Ун-ті ім. Джонса Гопкінса (1970, на основі захисту дис. на тему «Радянський Союз і морське право»), д-ра юрид. наук у Лондон. ун-ті (1979).

Життєвий шлях Б. пов'язаний з наук. та виклад. діяльністю: наук. співробітник Центру зовн. політики Ун-ту ім. Джонса Гопкінса (1966—68) та юрид. ф-ту Гарвард. ун-ту (1968—70); зав. каф. порівн. права (1970—76), проф. порівн. правознавства (1976—2005) та декан Школи права Університет. коледжу Лондона (1977—79); декан Школи права Лондон. ун-ту (1988—90); засн. і директор Ін-ту ім. Павла Виноградова в Університет. коледжі Лондона (з 1982; у 1982—93 — Центр дослідження соціаліст. правових систем; з 2005 — у Пенсильван. держ. ун-ті); проф. порівн. правознавства (1994—2004) та декан ф-ту права (1993—98) Моск. вищої школи соц. та екон. наук. Викладав у Нью-Йорк. (1978), Гарвард. (1986—87), Моск. держ. ун-тах, Ун-ті Вашингтона і Лі (2005), в Гаазькій академії міжнародного права (1985), виступав з циклом лекцій у МЮ України (1994). Нині Б. — проф. Школи права ім. Дікінсона Пенсильван. держ. ун-ту (з 2005), почесний проф. порівн. правознавства (з 2005) та наук. консультант ф-ту вивчення країн Сходу і Африки Лондон. ун-ту (з 2006).

Б. багаторазово виступав як консультант і експерт щодо рад. права і права країн СНД в англ. і амер. судах, трибуналах і міжнар. арбітр. судах, міжнар. уряд. і неуряд. оргціях. Був спец. радником і головою робочої групи при Комісії з екон. реформ РМ СРСР (з 1989), членом Об'єднаної робочої групи Європ. комісії із законодав. реформи в пострад. д-вах (з 1992), ст. радником при Держ. комітеті РФ з управління держ. майном (1992—93), керівником англ.-рос. ро-

бочої групи з підготовки угоди про правову допомогу (1993), спец. радником ООН при Комісії нац. примирення в Таджикистані (1998–99). У різний час був також консультантом Світ. банку, канцелярії радника з юрид. питань Держ. департаменту США, МЮ США, Мін-ва охорони здоров'я і соц. гарантій Великої Британії, Департаменту міжнар. розвитку Великої Британії, президента і прем'єр-міністра Литви, ВР Респ. Білорусь, МЮ Узбекистану, МЗС Азербайджану.

Працював у міжнар. юрид. компаніях Лондона, Алмати, Ташкента, Москви. Співзасновник (2002) рос. юрид. компанії Phoenix Law Associates CIS (Москва). Член колегії адвокатів Верх. суду США (з 1970), Рос. міжнар. комерц. арбітр. суду (з 1995; переобраний у 2000 і 2005), був головою цього Суду.

Б. є гол. ред. «East European and Russian Yearbook of International and Comparative Law» (Східноєвропейський і російський щорічник міжнародного та порівняльного права, з 2007) та співред. «The Journal of Comparative Law» (Журнал порівняльного права), з 2006 видається двічі на рік). У 1997–99 він був одним з ред. бібліогр. щорічника «Russian Law Books» (у 1997 — «Russian Legal Bibliography»), у 1986–89 — «Yearbook on Socialist Legal Systems» (Щорічник соціалістичних правових систем), у 2004–09 — журналу «Russian Law: Theory and Practice» (Російське право: теорія і практика), засн. і ред. журналу «Судебник» (1995–2007).

Б. є чл.-кор. *Міжнародної академії міжнародного і порівняльного права* (1983), членом Спільки юристів СРСР (1990), почесним членом Рад. (нині — Рос.) асоціації морського права (1990), іноз. членом НАН України (1992), дійсним членом Рос. академії природничих наук (1992), Рос. академії юрид. наук (1999), членом Комітету Центр. і Внутр. Азії при Британ. академії (з 2003), Союзу рос. юристів (2004), Амер. ін-ту права (з 2009). 05.04.2012 провів майстер-клас «Періодизація історії міжнародного права» у Київ. ун-ті права НАН України.

Б. — авт. понад 1000 наук. праць, зокрема: «The Soviet Union and the Law of the Sea» (Радянський Союз і морське право, 1971), «Russian Law» (Російське право, 1999 та пізн. вид.), «Writings on Soviet Law and Soviet International Law: A Bibliography of Books and Articles Published Since 1917 in Languages Other than East European» (Праці з права СРСР і радянського міжнародного права: бібліографія книг та статей, опублікованих з 1917 не східноєвропейськими мовами, 1966), «Russian and Soviet Law: An Annotated Catalogue of Reference Works, Legislation, Court Reports, Serials and Monographs on Russian and Soviet Law (Including International Law)» (Російське право і право СРСР: Анований каталог довідкової літератури, законодавства, судової практики, періодичних видань та монографій з російського і радянського права (включно з міжнародним правом), 1976), «Russia and the International Legal System: A Bibliography of Writings by Russian Jurists on Public and Private International Law to 1917, with References to Publications in Emigration» (Росія та міжнародна правова система: бібліографія праць російських юристів щодо публічного та приватного міжнародного права до 1917 р., 2006), «Soviet Law» (Радянське право, 1983), «The Soviet Legal System: The Law in the 1980's» (Радянська правова система: право у 1980-х рр., 1984, у співавт.), «The Soviet Legal System: Fundamental Principles and Historical Commentary» (Радянська правова система: фундаментальні принципи та історичний коментар, 1977 та пізн. вид., у співавт.), «The Law of Soviet Territorial Waters: A Case Study of Maritime Legislation and Practice» (Право територіальних вод СРСР: дослідження практики застосування морського законодавства, 1967), «Russia and the Law of Nations in Historical Perspective» (Росія та міжнародне право в історичній перспективі, 2009), «A Sourcebook on Socialist International Organizations» (Довідник з соціалістичних міжнародних організацій, 1978), «Russian-English Legal Dictionary and Bibliographic Sources for Russian Law in English» (Російсько-англійський юридичний словник та бібліографічні джерела з російського права англійською мовою, 2001), «Comparative Approaches to International Law» (Порівняльні

підходи до міжнародного права, 1978), «Місце пострадянських правових систем на правовій карті світу» (К., 2009), «Періодизація і міжнародне право: деякі порівняльні міркування» (К., 2010) та ін.

Б. був упорядником, відповід. ред. вид.: «International Law in Comparative Perspective» (Міжнародне право у порівняльній перспективі, 1980); «Порівняльне право та правова система: історичні та соціо-правові перспективи» (1985, співред.); «International Law and the International System» (Міжнародне право і міжнародна система, 1987); «Collected Legislation of the Union of Soviet Socialist Republics and the Constituent Union Republics» (Збірник законодавства СРСР та союзних республік, 1979); «Law after Revolution: Essays on Socialist Law in Honor of Harold J. Berman» (Право після революції: нариси з соціалістичного права на честь Гарольда Дж. Бермана, 1988, співред.); «The Law of the Sea and International Shipping: Anglo-Soviet post-UNCLOS Perspectives» (Морське право та міжнародне судноплавство, 1985); «The Non-use of Force in International Law» (Невикористання сили у міжнародному праві, 1989); «Restroika and International Law» (Перебудова і міжнародне право, 1990); «Soviet Commercial and Maritime Arbitration» (Радянський комерційний і морський арбітраж, 1980); «The USSR, Eastern Europe, and the Development of the Law of the Sea» (СРСР, Східна Європа і розвиток морського права, 1983—85) та ін.

У 2011 разом з Ю.С. Шемшученком та О.В. Кресіним став упорядником англосовітської антології сучас. укр. та рос. порівн. правознавства — «Foundations of Comparative Law: Methods and Typologies» (Основи порівняльного права: методи і типології), виданої в Лондоні. Ця книга є однією з перших спроб познайомити світ. наук. громадськість зі здобутками укр. правознавців.

Б. переклав понад 2500 нормат.-правових актів і суд. рішень СРСР та рад. респ., РФ, України, Білорусі, Таджикистану, Узбекистану, Казахстану, Литви, Латвії, Естонії та ін., у т. ч. Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Господарський кодекс України та Закон України «Про міжнародні договори України». Він також переклав англ. мовою праці з міжнар. пра-

ва та порівн. правознавства В.Е. Грабаря, А.Л. Колодкіна, В.І. Кузнецова, В.В. Пустогарова, П.Г. Виногорова, Б.Л. Зимненка, А.Х. Саїдова, Г.І. Тункіна, А.А. Рубанова, М.І. Брагинського, О.М. Вилегжаніна, В.К. Жилинова та ін. Зокрема, у 1990 він переклав фундамент. працю видатного рос і укр. правознавця В.Е. Грабаря «Матеріали к истории литературы международного права в России. 1647—1917».

Літ.: *Forging a Common Legal Destiny: Liber Amicorum in Honour of William E. Butler* / Eds A.L. Kolodkin et al. London, 2005; *International and Comparative Law: A Bibliography*. London, 2005; *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX—XX століть* / За ред. О.В. Кресіна. К., 2008.

Ю.С. Шемшученко, О.В. Кресіні

БАХІН Сергій Володимирович (24.11.1954, м. Ростов-на-Дону, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець у галузі міжнар. права, міжнар. приват. права, зближення нац. правових систем, контрактного права, права міжнар. торгівлі, електронної комерції, іноз. інвестицій, а також захисту прав людини в галузі медицини.

Б. здобув вищу освіту на юрид. ф-ті Ленінгр. держ. ун-ту (ЛДУ, нині — Санкт-Петербурб. держ. ун-т), закінчивши його у 1982. У 1983 вступив до аспірантури ЛДУ і пройшов у цьому Ун-ті шлях від асистента до проф. і зав. каф. міжнар. права юрид. ф-ту, на якій працює і нині. У 1988—91 був відповід. секретарем редакції журналу «Правоведение».

У 1990 Б. захистив канд. дис. на тему «Науково-технічний прогрес у галузі медицини і міжнародний захист прав людини» (наук. керівник — проф. Л.Н. Галенська). У цій роботі він підняв питання про те, що при використанні деяких досягнень у галузі медицини, біології та біохімії можуть бути порушені основоположні права людини — право на життя і на здоров'я (експерименти на людині, трансплантація органів і тканин, штучне запліднення, клонування тощо). Особл. небезпеку приховує в собі антигуманне зловживання наук. потен-

ціалом медицини (таке, напр., як злочинні досліді на людині у фашист. і япон. концтаборах). Б. поставив питання про те, що чинне міжнар. право має бути доповнене спец. гарантіями захисту прав людини у сфері охорони здоров'я. Він запропонував закріпити концепцію вільної усвідомленої згоди людини на вторгнення у сферу її здоров'я. Особл. застереження стосувалося мед. маніпуляцій щодо осіб, які не можуть дати таку згоду (неповнолітні, ув'язнені, військовополонені тощо). Відп. пропозиції були сформульовані Б. у підготовленому ним проекті Конвенції із захисту прав людини в галузі медицини, який дістав підтримку МЗС СРСР. На основі цього проекту *Радою Європи* було розроблено і прийнято Конвенцію про захист прав і гідності людини у зв'язку із застосув. досягнень біології та медицини 1997.

Після захисту канд. дис. темою наук. діяльності Б. на довгі роки стає співробітництво д-в щодо зближення правового регулювання (уніфікація і гармонізація права). Гол. інтерес для нього становили ті форми, в яких відбувається стандартизація нац. зак-ва. Б. опубл. серію статей з проблем договор. уніфікації, модельних правових актів, уніфікації у формі міжнар. звичаю та ін. Він виступив з критикою т. з. концепції «трансформації», згідно з якою шляхом трансформації норми міжнар. права можуть перетворюватися на норми нац. права, і виступив з ідеєю про особл. правову природу норм, уніфікованих за допомогою міжнар. договору.

У 2003 Б. захистив у Санкт-Петербур. держ. ун-ті докт. дис. на тему «Співробітництво держав щодо зближення національних правових систем (уніфікація та гармонізація права)». У ній обґрунтовано об'єкт характер процесів зближення права, виявлено закономірності предмета, суб'єктів, сфери дії, меж уніфікації, а також форми, в яких можуть втілюватися результати робіт зі зближення права. Він обґрунтував існування 2 механізмів зближення права — механізму уніфікації, що сприяє створенню єдиної уніфікованої міжнар.-правової норми, яка

має пряму дію, та механізму гармонізації, яка забезпечує стандартизацію в тій чи ін. формі норм нац. права.

Предметом дослідження Б. стали також акти недерж. уніфікації права — Принципи міжнар. комерц. контрактів УНІДРУА, Принципи європ. контрактного права, Інкотермс, Принципи транскорд. цив. процесу та ін. Він виступив з ідеєю про особл. правову природу таких документів, запропонувавши називати їх субправовими. Під субправом він розумів документи, призначені для використання за волевиявленням учасників приват.-правових транскорд. угод. Субправо в його розумінні є напівправом: власне такі документи правом не є, проте на основі міжнар. угоди вони можуть стати для її учасників правовим регулятором у частині, що не суперечить імперативним приписам нац. та міжнар. права. Водночас Б. виступив з критикою концепції *lex mercatoria*, відповідно до якої вона є самост. правовою системою (т. з. «третьої правопорядок» поряд з міжнар. і нац. правом). На його думку, зважаючи на безсистемність, суперечливість та відсутність структурованості, приписи, які відносять до *lex mercatoria*, не можна розглядати як цілісну правову систему.

Останнім часом Б. виступив з ідеєю про появу нової правової системи — права інтеграц. утворень, або інтеграц. права, обґрунтовуючи це тим, що право, яке формується в рамках інтеграц. об'єднань (ЄС, ЄврАзЕС, НАФТА, МЕРКОСУР та ін.), являє собою особл. правові системи, відмінні як від міжнар., так і від нац. права. Б. виявив деякі закономірності формування та функціонування інтеграц. права. Уперше поставлено питання про необхідність вирішення проблеми конкуренції норм нац., інтеграц. та міжнар. права.

Б. бере активну участь у діяльності Радянської, нині — *Російської асоціації міжнародного права* (з 1983), є членом її викон. комітету (з 1992). Наук. діяльність він успішно поєднує з практ.: був членом Ради з міжнар. права при Голові Держ. думи РФ, членом Ради при уповноваженому РФ при *Європейському суді з прав людини*. Нині — член Наук.-консульт. ради з питань міжнар. права при МЮ РФ, арбітр Міжнар. центру з врегулювання спорів при *Економічному*

суді СНД, арбітр Третейського суду при Асоціації юристів Росії, арбітр Повноважного міжнар. екон. суду при ТПП Ленінгр. обл.

Б. був одним з ініціаторів створення Комісії з міжнар.-правової оцінки подій навколо Союзної Респ. Югославії та є її членом. Він критично ставиться до діяльності *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, узагальнивши свою міжнар.-правову позицію в «Итоговом заключении комитета экспертов Международного трибунала для бывшей Югославии относительно кампании бомбардировок НАТО» (Рос. ежегодник междунар. права. Спец. выпуск. СПб., 2001).

Б. бере активну участь у наук.-видавничій роботі, є членом редкол.: «Российского ежегодника международного права» (з 1992), «Журнала международного частного права» (з 1993), «Правоведения» (з 2006). Він є упорядником і відповід. ред. низки наук. збірників: *Актуальні проблеми міжнародного цивільного процесу: Міжнар. конф. 10—11.10.2002* / За ред. С.В. Бахіна. — СПб., 2003; *Международное публичное и частное право: проблемы и перспективы. Liber amicorum* в честь проф. Л.Н. Галенской / Под ред. С.В. Бахіна. СПб., 2007; *Международные отношения и право: взгляд в XXI век / International Relations and Law: A Look into XXI Century*. Матер. конф. в честь проф. Л.Н. Галенской / Под ред. С.В. Бахіна. СПб., 2009. У 2007 з ініціативи та за ред. Б. вийшов 1-й у Росії збірник біографій фахівців з міжнар. права — членів Рос. (Рад.) асоціації міжнар. права: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007 (к 50-летию Ассоциации).

Осн. праці: монографії «Субправо (международные своды унифицированного контрактного права)» (2002); «Энциклопедия международных организаций» (2003, 2006, у співавт.); «Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь» (2007, у співавт.); «Международное право: Библиография. 1991—2005» (2010, у співавт.) та статті: «Электронная коммерция: правовые проблемы конвенционного регулирования» (2002, у співавт.); «Принцип добросовестности в международных контрактных отношениях» (2004); «Unification of International Contract Law:

In Search of Solutions» (Уніфікація міжнародного контрактного права: у пошуках розв'язання, 2005); «Правовые проблемы регулирования электронной коммерции: альтернативы конвенционному регулированию» (2006, у співавт.); «Инвестиционное право и инвестиционная политика» (2006), «Международные торговые термины и условные обозначения» (2007); «Международная составляющая правовой системы России» (2007—08); «Право интеграционных образований: вопросы конкуренции систем права» (2009); «Парадоксы профессора Мартенса» (2010).

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

І.І. Карандашов

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1681 — комплекс міжнар. договорів про мир та кордони між Рос. д-вою, Крим. ханством та Осман. імперією. Завершив рос.-осман. війну 1674—81, розпочату Росією, яка не визнавала положень *Буцацького мирного договору 1672*, *Журавненського мирного договору 1676* і Константиноп. договору 1678 між Річчю Посполитою та Осман. імперією щодо належності останній частини терит. Правобережної України.

У переговорах щодо укладення Б. д. 1681 активну участь взяв гетьман І. Самойлович. У 1679 на консультаціях з рос. дипломатом дяком О. Українцевим він на поліг на його укладенні всупереч створенню союзу Росії з Річчю Посполитою, проведеним тристор. переговорах за участю Крим. ханства (замість посередництва Молд. князівства) та запропонував проект договору. У переговорах взяв участь представник Війська Запорозького прилуцький полковий писар С. Ракович. На переговорах крим. хан Мурад Гірей I та його представники діяли на основі султан. доручення і представляли також Осман. імперію. Б. д. було узгоджено 3(13).01.1681 і відправлено султан. уряду, а 04.03.1681 оформлено його остаточний текст. Б. д. 1681 не мав поділу на статті. Його положення встановлювали мир

і воєнний союз між Росією та Крим. ханством на 20 років, а положення щодо ненападу поширювалися також на Осман. імперію. Росія зобов'язувалася сплатити заборговані за 3 роки упоминки (данина у вигляді подарунків хану та членам його родини) і надалі сплачувати їх щороку. Проголошувалася недоторканність послів сторін, узгоджувався склад посольств. Лівобережна Україна, Київ з прилеглими містечками Васильковом, Трипіллям та Стайками, а також Дніпро мали відійти до Росії, а Правобережна Україна — до Осман. імперії. Крим. ханство визнавало приєднання до Росії частини укр. та білорус. земель також через указання нового царського титулу «Великої і Малої і Білої Росії государ...». На Дніпрі з обох боків заборонялося будівництво фортець, міст, містечок.

Запропоновані рос. стороною в проєкті Договору положення щодо розмежування по р. Півд. Буг; визнання Запорозької Січі як політ. і терит. утворення під царською владою; заборони заселення частини Правобережної України від Півд. Бугу до Дніпра; свободи займатися промислами на Правобережній Україні й судноплавства по Дніпру до Чорного моря для мешканців Лівобережної України й Запорозької Січі до Б. д. 1681 не увійшли.

Підтвердження Б. д. 1681 у вигляді грамоти султана було одержано в Крим. ханстві 01.03.1681, хан з калгою і нуреддіном присягнули на ній 24.03.1681. 18.04.1681 відп. султан. шертну грамоту було надано рос. послу в Осман. імперії. У ній загалом підтверджувалися положення Б. д. 1681, але не визнавалося остаточним приєднання до Росії частини укр. та білорус. земель — титул рос. монарха визначався як «Московський цар, російського (руського) народу володар». Султан. уряд відмовився внести до документа запропоноване рос. послом П. Возніциним положення щодо визнання Запорозької Січі військ.-політ. утворенням, підпорядкованим царю.

У березні 1682 Б. д. 1681 було вдруге ратифіковано Константиноп. договором, оформленим як шертна грамота султана

Магомета IV, що складається з тексту грамоти 1681 та нової грамоти. У новій грамоті підтверджувався Б. д. 1681, проголошувалися мир на 20 років, починаючи з 1681; обмін полоненими; мирне вирішення спорів шляхом переговорів; можливість продовження договору за бажанням царя; дозвіл царським підданам ходити на паломництво до Єрусалима; Правобережна Україна входила до Осман. імперії; дозволявся вільний взаємний перехід мешканців через Дніпро на мешкання; заборонялися будівництво укріплень вздовж Дніпра та вирубування лісів на Правобережній Україні царськими підданими, але останнім дозволялися соляний і медовий промисел зі сплатою мита. Царський титул було сформульовано як «багатьох християнських народів Московської держави цар, всіх російських держав повелителів повелитель», що означало невизнання остаточності приєднання до Росії частини укр. та білорус. земель і ставило під сумнів суверенітет Росії над низкою нехрист. народів. Водночас у султан. титулі з'явилася вказівка «України і Подолії... цар», що означало підтвердження суверенітету Осман. імперії над Правобережною Україною. У 1686 Росія фактично розірвала Б. д. 1681 через укладення «Вічного миру» з Річчю Посполитою, в якому заперечувався осман. суверенітет над Правобережною Україною.

Значення Б. д. 1681 полягає в тому, що він уперше розподілив сфери впливу між Росією та Осман. імперією в Схід. Європі, завершивши 1-шу рос.-осман. війну за укр. землі. Це 1-й договір Рос. д-ви з Осман. імперією і водночас останній її договір з Крим. ханством. Він закріпив входження Лівобережної України та Києва до Рос. д-ви. Перехід Правобережної України під осман. владу та переселення частини її мешканців на Слобідську Україну дали підстави гетьману І. Самойловичу добиватися об'єднання останньої з Військом Запорозьким. Укладення Б. д. 1681 дало можливість Осман. імперії розпочати репопуляцію Правобережної України, для чого її було передано до складу Молд. князівства, засновано слободи, відновлено її козацький військ.-мобілізац. устрій.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 2. СПб., 1830; Статейный список столь-

ника В. Тяпкина и дьяка Н. Зотова. Одесса, 1850; *Дополнение к актам историческим*. СПб., 1869; *Смирнов Н.* Россия и Турция в 16—17 вв., т. 2. М., 1946; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, кн. 7. М., 1962; *Ходырева Г.В.* К вопросу об итогах русско-турецкой войны 1676—1681 гг. // *Культура народов Причерноморья*, 1998, № 5; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.*, ч. 2. М., 2001.

О.В. Кресін

БЕДЖАУЇ (Bedjaoui) Мохамед (Беналі) (21.09.1929, м. Сіді-Бель-Аббес, Алжир) — алжир. правознавець та держ. діяч, д-р права, політолог, дипломат, видатний фахівець з міжнар. права, суддя МС ООН.

У 1951 закінчив юрид. ф-т Ун-ту Гренобля (Франція) і у 1952 — Ін-т політ. досліджень у цьому ж місті. Після закінчення навчання працював адвокатом-стажистом в апел. суді Гренобля (1951—53). Його академ. кар'єра: д-р права юрид. ф-ту Ун-ту Гренобля (1955); наук. асистент Центру наук. досліджень у Парижі (1953—56); декан ф-ту права та економіки ун-ту в м. Алжирі (1964—65); чл.-кор. (1977) та член *Інституту міжнародного права*, у т. ч. його 1-й віце-президент (1997—99). Діяльність на дипл. і держ. посадах: юрид. радник Тимчас. уряду Респ. Алжир в екзилі (1956—62); експерт-радник алжир. делегації на переговорах щодо незалежності Алжиру в Ев'яні та Лугрині (1961—62); юрид. радник *Ліги арабських держав* у Женеві (1959—62); викон. секретар служби президента Нац. устан. асамблеї Алжиру (1962); член, заст. голови та голова делегації Алжиру на сесіях ГА ООН (1957, 1962, 1977, 1978—82); ген. секретар РМ Алжиру (1962); міністр юстиції та хоронитель печаток (канцлер) Алжиру (1964—70); член і спец. доповідач *Комісії міжнародного права ООН* (1965—82); посол Алжиру у Франції (1970—79); пост. представник Алжиру при ЮНЕСКО (1971—79); глава алжир. делегації на III Конф. ООН з морського права (1976—80) та Конф. з правонаступництва д-в щодо договорів (1977); пост. представник Алжиру при ООН (1979—82); віце-президент Ради ООН щодо Намібії (1979—82); член Комісії ООН з розслідування подій в Ірані (1980); голова Групи країн 77 (1981—82); голова Комітету ООН з підготовки проекту Міжнар. конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і

навчанням найманців (1981—82); суддя МС ООН (1982—2001), у т. ч. його президент (1994—97); член Викон. ради ЮНЕСКО (2001—05); президент Констит. ради Алжиру (2002—05); міністр закорд. справ Алжиру (2005—07); член низки арбітр. судів з питань делімітації морських кордонів між рядом афр. країн. Б. — президент Афр. т-ва міжнар. права та порівн. права (1993), д-р honoris causa низки ун-тів, має нац. нагороди, міжнар. відзнаки та премії, член ред. ради журн. «Международное право» *Російської асоціації міжнародного права*. Крім того, Б. брав участь у низці сесій урядів і самітів Ліги араб. д-в, був експертом-консультантом на Віден. конф. з питань правонаступництва д-в щодо держ. власності, архівів і боргів (1983) тощо.

Як суддя МС ООН вважав, що останній має «стояти на сторожі» *Статуту ООН*, прагнув перетворення Суду з органу забезпечення (реалізації) права на контрольльно-наглядову інстанцію за міжнар. законністю, під яку підпадала б і РБ ООН. В *Гаазькій академії міжнародного права* читав курси з проблем правонаступництва д-в (1970) та неприєднання (1974).

Б. є авт. понад 300 праць з міжнар. права, опубл. араб., франц. та англ. мовами. Його праці: «Les Tribunaux administratifs internationaux» (Міжнародні адміністративні трибунали, 1958); «Jurisprudence administrative internationale» (Міжнародна адміністративна юриспруденція, 1959); «La Révolution algérienne et le droit» (Алжирська революція і право, 1961); «La question palestinienne» (Палестинське питання, 1968; видана також англ., ісп., араб., нім. мовами, 1968—69); «La nouvelle organisation judiciaire en Algérie» (Новий судовий устрій Алжиру, 1969); «Problèmes récents de succession d'Etats dans les Etats nouveaux» (Нещодавні проблеми правонаступництва стосовно нових держав, 1970); «La succession d'Etats en matière de biens publics» (Правонаступництво держав у публічних справах, 1973); «Terra nullius, 'droits' historiques et autodétermination» (Terra nullius, історичні «права» та самовизначення, 1975); «Non-alignement et droit

БЕЗВІЗОВИЙ В'ЇЗД

international» (Неприєднання і міжнародне право, 1976); «Pour un nouvel ordre économique international» (За новий міжнародний економічний порядок, 1979); «Right to Development and Jus Cogens» (Право на розвиток і jus cogens, 1986); «Du contrôle de la légalité des actes du Conseil de Sécurité» (Контроль за законністю актів Ради Безпеки, 1993); «Nuevo orden mundial y control de legalidad de los actos del Consejo de Seguridad» (Новий світовий порядок і контроль за законністю дій Ради Безпеки, 1994); «L'humanité en quête de paix et de développement» (Людство в пошуках миру та розвитку, 2006). За його заг. ред. опубл. підруч. «Droit international: Bilan et perspectives» (Міжнародне право. Досягнення та перспективи, у 2 т., 1991/92,) франц. та англ. мовами.

В.Н. Денисов, К.О. Савчук

БЕЗВІЗОВИЙ В'ЇЗД — в'їзд до д-ви без необхідності одержання від її компетент. органів *візи*.

Б. в. встановлюється, як правило, на підставі угоди між зацікавленими д-вами на основі взаємного або одностор. рішення 1 з них. Напр., відповідно до Угоди між КМ України та Урядом Респ. Парагвай про скасування віз від 22.11.2007 (набрала чинності 28.05.2009), гр-ни д-ви однієї сторони, які користуються документами, дійсними для виїзду за кордон, виданими уповноваженими органами д-ви цієї сторони, можуть в'їжджати до д-ви ін. сторони без віз і перебувати на її терит. терміном до 90 днів протягом 6 календ. міс. з дати їх в'їзду; щодо дипл. та конс. персоналу та членів їхніх сімей ця Угода передбачає звільнення від віз на весь період їх акредитації. Б. в. для гр-н сторін на основі взаємності передбачено угодами, укладеними Україною з Азербайджаном (14.02.2002), Аргентиною (20.04.2011), Білоруссю (12.06.2009), Боснією і Герцеговиною (15.04.2011), Бразилією (02.12.2009), Брунеєм (30.03.2011), Вірменією (23.12.1999), Грузією (31.03.1999), Ізраїлем (21.07.2010), Казахстаном (19.05.2000), Киргизстаном (25.02.2004), Македонією

(06.02.2010, передбачає Б. в. лише за наявності оригіналу запрошення або туристич. ваучера), Молдовою (18.05.2001), Панамою (26.09.2012), РФ (16.01.1997), Сербією (31.05.2011), Спец. адм. р-ном Гонконг КНР (04.09.2010), Таджикистаном (06.07.2001), Туреччиною (22.12.2011), Узбекистаном (12.10.2000), Чорногорією (15.06.2010). Крім того, для України зберігає чинність Угода між Урядом СРСР та Урядом Монгольської Нар. Респ. про умови взаємних безвізових поїздок гр-н від 20.12.1979. Прикладом багатостор. угоди в цій сфері є Угода про безвізове пересування гр-н д-в СНД по терит. її учасниць від 09.10.1992 (Україна ніколи не брала участі в цьому документі, РФ вийшла з угоди у 2000, однак вона зберігає чинність для Білорусі, Вірменії, Грузії, Киргизстану, Молдови й Таджикистану).

Прикладом запровадження Б. в. в одностор. порядку є скасування Україною віз для гр-н д-в — членів ЄС, США та низки ін. 31.03.2005 відповідно до Указу Президента України «Про тимчасове запровадження безвізового режиму для громадян держав — членів ЄС та Швейцарської Конфедерації» було передбачено, що з метою належної підготовки та орг-ції пісенного конкурсу «Євробачення—2005» в Україні, створення сприятливих умов для в'їзду в Україну організаторів та учасників цього заходу, а також розвитку туризму на період з 01.05.2005 до 01.09.2005 запроваджується безвізовий режим в'їзду гр-н д-в — членів ЄС та Швейцарії до України. У подальшому безвізовий режим в'їзду в Україну та транзитного проїзду через її терит. з правом перебування до 90 днів було встановлено Україною на пост. основі для гр-н США (Указ Президента України від 30.06.2005), Японії (Указ Президента України від 19.07.2005), д-в — членів ЄС, Швейцарії та Ліхтенштейну (Указ Президента України від 26.07.2005), Канади (Указ Президента України від 26.07.2005), Андорри, Ватикану, Ісландії, Монако, Норвегії, Сан-Марино (Указ Президента України від 29.11.2005), Румунії та Болгарії (Постанова КМ України від 26.12.2007). Б. в. для гр-н України в одностор. порядку встановлено відповідно до зак-ва Албанії, Антигуа і Барбуди, Барбадосу, Гаїті, Гватемали, Гонду-

расу, Гренади, Домініканської Респ., Домініки, Еквадору (уряд цієї країни прийняв рішення про запровадження Б. в. терміном до 90 днів для гр-н усіх д-в світу, крім Афганістану, Бангладеш, Еритреї, Ефіопії, Кенії, Китаю, Непалу, Нігерії, Пакистану та Сомалі), Малайзії, Мальдів, Мікронезії, Намібії, Нікарагуа, Перу, Сальвадору, Самоа, Сейшельських О-вів, Сент Вінсенту і Гренадин, Тунісу (лише за наявності туристич. ваучера), Фіджі, Шрі-Ланки. Хорватія тимчасово запровадила Б. в. для гр-н України, Росії, Казахстану та Азербайджану на період з 01.04.2011 по 31.10.2011. Б. в. може встановлюватися лише для певної частини терит. д-ви. Наприклад, органи влади КНР надають можливість Б. в. на о-в Хайнань гр-нам 26 д-в, у т. ч. України. Також у багатьох д-вах існує практика надання можливості Б. в. пасажиром круїзних суден, якщо стоянка судна у порту не перевищує 72 год, та транзитним пасажиром міжнар. авіац. ліній.

Б. в. може поширюватися на всіх гр-н певної д-ви або на деякі її категорії, напр. гр-н, які мають дипл. та служб. паспорти. Так, відповідно до ст. 10 Угоди між Україною та Європ. Співтовариством про спрощення оформлення віз від 18.06.2007, гр-ни України, які мають чинні *дипломатичні паспорти України*, можуть в'їжджати, виїжджати та прямувати транзитом через терит. д-в — членів ЄС без віз. Заг. термін їх перебування на терит. д-в — членів ЄС становить 90 днів протягом періоду в 180 днів. Крім угоди з Європ. Співтовариством Україна уклала угоди, які передбачають запровадження Б. в. для власників дипл. чи дипл. та служб. паспортів, з Албанією (19.04.2002), Аргентиною (27.10.1995), Болгарією (15.11.2001), Боснією і Герцеговиною (12.03.2002), Бразилією (25.10.1995), Брунеєм (27.12.2004), Венесуелою (23.02.2006), В'єтнамом (21.10.1993), Данією (16.03.2007), Домініканською Респ. (25.09.2002), Ізраїлем (12.09.1995), Індією (25.11.2011), Іраном (15.03.1993), Китаєм (31.10.1992), Кіпром (15.07.2004), Респ. Корея (25.05.2006), Кубою (20.05.1995), Латвією (24.07.1997), Литвою (28.03.1995), Македонією (06.02.2010), Марокко (22.09.2008), Мексикою (25.09.1997), Норвегією (13.02.2008), Панамою (20.09.2002), Перу

(19.01.2004), Румунією (19.12.2003), Сербією і Чорногорією (18.10.2004; діє на умовах правонаступництва для Сербії та Чорногорії), Сингапуром (26.06.2006), Словаччиною (08.06.2000), Таїландом (18.10.2007), Туреччиною (07.04.1994), Туркменистаном (18.05.2000), Угорщиною (09.10.2003), Уругваєм (25.04.2012), Хорватією (16.12.2005), Чилі (26.03.1997), Швейцарією (11.07.2003).

Практиці д-в відомі й приклади асиметричних угод, які запроваджують Б. в. для гр-н однієї сторони, передбачивши натовість лише звільнення від стягнення конс. збору для гр-н ін. Така угода, укладена Україною з Респ. Корея 25.05.2006, передбачивши відмову на взаємній основі від стягнення конс. збору за оформлення віз для гр-н Кореї та України, разом з тим надала можливість гр-нам Респ. Корея в'їжджати на терит. України без віз для перебування на термін, що не перевищує 90 днів.

Б. в. у принципі не виключає ні дозвільної системи в'їзду на терит. д-ви, ні необхідності пред'явлення паспорта або ін. документа, що посвідчує особу, на кордоні. У будь-якому випадку остаточне рішення щодо дозволу на в'їзд тієї чи ін. особи на терит. іноз. д-ви незалежно від візового чи безвізового режиму в'їзду приймається прикордон. службою чи ін. компетент. органами д-ви безпосередньо під час перетинання держ. кордону.

К.О. Савчук

БЕЗГРОМАДЯНСТВО — див. *Апатриди*.

БЕЗОБРАЗОВ Володимир Павлович (03.01.1828, м. Владимир-на-Клязьмі — 29.08.1889, с. Носкове Дмитровського повіту, нині р-ну Моск. обл.) — видатний рос. економіст, держ. та громад. діяч, педагог. Поряд з дослідженнями розвитку промисловості й торгівлі Росії займався проблемами зовн. політики та міжнар. права. Був одним із засновників *Інституту міжнародного права*.

Б. походив зі старод. шляхетного роду. Здобувши вдома первісну освіту, вступив до Дворянського ін-ту в Москві, а потім

за відмінне навчання був переведений до Олександрівського (Царськосельського) ліцею, який закінчив у 1847 зі срібною медаллю. Служив у мін-вах фінансів та держ. майна. Сенатор (з 1885), акад. Санкт-Петербур. АН (з 1867), листувався з М.Є. Салтиковим-Щедріним, зустрічався з Т.Г. Шевченком (1858), у 1868—77 читав політ. економію та фін. право в Олександрівському ліцеї. У 1870 викладав ці дисципліни вел. князям Олексію Олександровичу та Миколі Костянтиновичу, а в 1876 — Сергію Олександровичу та Костянтину Костянтиновичу.

За родом своєї діяльності Б. часто виїжджав у губернії для збирання відомостей, що стосувалися питань промисловості й торгівлі, устрою земських банків, огляду казенної уральської гірничої справи, діяльності центрів мануфактурної промисловості, становлення фабрично-заводського виробництва. Подібні цілі ставилися перед ним і в його закорд. відрядженнях, де він вивчав практику акціонерних поземельних банків, умови закупівель обладнання для військового виробництва, досвід гол. європ. ун-тів. Ці матеріали, які дали Б. можливість ознайомитися зі станом рос. промисловості в різних регіонах (центр., поволзькому, уральському), лягли в основу його численних наук. праць. Присвячені найсуттєвішим політ.-екон. проблемам Росії, вони відзначалися високим рівнем достовірності і створили йому репутацію видатного вченого.

Крім величезної кількості статей екон. та публіцист. змісту, до найголовніших праць Б. належать: «Поземельный кредит и его современная организация в Европе» (1860); «О некоторых явлениях денежного обращения в России в связи с промышленностью, торговлею и кредитом» (1863); «О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе» (1867); «Государственные доходы России» (1877); «Война и революция» (1873); «Земские учреждения и самоуправление» (1877); «Государство и общество» (1882).

У 1873—80 Б. видавав «Сборник государственных знаний» (т. I—VIII), в якому

опубл. крім власних статті та монографії видатних проф. і публіцистів, а саме Андреева, Горчакова, Градовського, *Мартенса*, Сергеевича, Тернера. За ред. Б. виходили «Вестник Императорского географического общества» (1857—68) та «Сборник статистических сведений о России» (1858), а також перекладено праці Б. Гильденбранта «Историческое обозрение политико-экономических систем» (1861) та Курсель-Сенеля «Банки» (1862).

За своїми поглядами Б. відносили до дворянських лібералів. Напередодні проведення селянської реформи 1861 він виступав за компроміс між дворянством та селянством. Дворяни повинні відмовитися від своїх штучних привілеїв, посівши провідне місце в земельному самоврядуванні. Завданням сусп-ва має стати утворення сільської громади через викупні операції та на користь общинної форми землеволодіння. Найвні в Росії земства він характеризував як «якісь приватно-громадські установи, без будь-якої влади та відповідальності, але з важливим державним правом обкладання людей податками та повинностями». «Земські установи, — писав він, — не введені в загальну систему нашого державного управління, а поставлені коло них як окремі державно-громадські тіла, що не мають ніяких органічних зв'язків з цією системою, а без цих зв'язків вони не можуть продовжувати розвиватися здоровим чином». Б. попереджав, що «розщеплення земства та казни на два незалежні один від одного організми породжують найлютіші державні недуги і рано чи пізно це призведе до руйнування або самоуправління, або держави». Для розв'язання цього вузла, що склався історично, в основу селянської реформи має бути покладено «початок самоуправлінню безстановому». Це відкрило б двері капіталізму, який він, з огляду на європ. досвід, зображав громадян. звільненням людської особи та праці. Однак умови розвитку капіталізму в Росії відрізнялися від європ. шляху, в якому на 1-ше місце вийшло «робітниче питання», що стало, за словами Б., «наймогутнішим важелем народних рухів, і перед ним блідне питання про національності, національні рухи, які ще так недавно поглинали увагу політики, науки, літератури».

Як з'ясувалося пізніше, в Росії таким важелем нар. руху стало селянство, яке в союзі з робітниками здійснило рос. революцію.

Сильною стороною Б. була сконцентрованість на питаннях практ. держ. політики, а його погляди щодо цього «виявляють розуміння культурних потреб часу». Їх складову становили проблеми зовн. політики, впливу на них торгівлі та роль Росії в Європі й на Сході. Так, В.М. *Корецький* наголошує: «У міжнародному праві В.П. Безобразова приваблювали ідеї миру, загальноєвропейська система держав (у якій всі держави, в тому числі й малі, «мали б свій голос») «для охорони миру та міжнародного права проти його порушників», гуманізація війни і питання, пов'язані з міжнародними відносинами, що постійно розвиваються та ускладнюються, які, як він говорив, «мають потребу в юридичних визначеннях, що можуть бути вироблені тільки наукою».

Природ. для Б. було розуміння важливості зв'язку науки з практикою міжнар. відносин. І саме цим можна пояснити, що він став одним із засновників Ін-ту міжнар. права та популяризатором його в Росії. В утворенні цього Ін-ту він бачив «успіх у розвитку ідей взаємності інтересів, справедливості, розумового спілкування та дружби між народами». Глибоко переконаний у важливості розроблення Ін-том питань, безпосередньо пов'язаних з практикою міжнар. відносин, Б. писав: «Найбільш важливе, що малося на увазі при утворенні Інституту, полягало в тому, аби ввести в розвиток міжнародного права новий, до цього невідомий елемент — колективну наукову діяльність корпорації вчених». «У сфері міжнародного права, — зазначав він, — Інститут має стати органом колективної правосвідомості цивілізованого світу». Б. сприяв тому, «щоб до складу Інституту, ідеї якого, за його словами, надихали професора Д.І. *Каченовського* в останні роки його життя (він помер у 1872 р.), увійшли російські професори Л.О. *Камаровський*, Ф.Ф. Мартенс та ін., щоб юридична громадськість Росії знайомила з діяльністю Інституту, з роботою його сесій» (В.М. *Корецький*).

В умовах 60-х рр. 19 ст. і особливо франко-прус. війни в Європі дедалі голо-

сніше звучали вимоги щодо пом'якшення жорстокості воєнних звичаїв шляхом визначення прав воюючих д-в. З ініціативи рос. уряду в 1874 було скликано Брюссельську конф., яка поставила за мету точніше визначення прав воюючих д-в. Прийнята на ній Брюссельська декларація, хоча й не дістала затвердження, проте, за словами Ф.Ф. Мартенса, «повинна бути визнана найкращим вираженням правил та звичаїв війни, які можуть тепер вважатися обов'язковими» (мається на увазі втілення приписів цієї Декларації в *Гаазьких конвенціях про закони і звичаї війни 1899 і 1907. — В.Д.*). Б. бачив у Брюссельській декларації «перший досвід кодифікації цілої галузі міжнародного права», який може стати І-м досвідом кодифікації всього чинного міжнар. права. І хоча ця ідея вважається майже утопічною, однак навколо неї вже об'єдналися вчені та держ. діячі в Асоціації для реформ та кодифікації міжнародного права. «Будь-яке перше практичне начало кодифікації міжнародного права, — наголошував він, — матиме наймогутніший вплив на вивільнення цієї думки від пороку утопії, яким вона тепер заражена в очах практичного і політичного світу».

Значний інтерес викликало у Б. питання про визнання правомірною нар. оборони країни, зайнятої супротивником. Ця проблема стала надзвичайно актуальною у зв'язку з жорстоким ставленням до франтирерів у франко-прус. війні, в якій, за словами Б., «співвітчизники *Блончлі* вершили чимало діянь, іменованих ним злочинами проти людства». Нар. оборона, яка почала застосовуватися дедалі частіше, вступала у суперечність зі старими законами війни. «Коли народ підіймався на захист своєї батьківщини, — зазначав Б., — тоді їх загони, їх ополчення, волонтери або партизани ставали такими ж комбатантами, як і бійці регулярної армії, і на них повинні були поширюватися права регулярної армії, і особливо права щодо військовополонених». Він високо оцінив Брюссельську декларацію 1874, яка «не лише нічим не обмежує досі вільну та са-

БЕЗПЕКА КОЛЕКТИВНА

мовільну оборону народонаселень проти ворога, який вторгся, у всіх можливих найнестриманіших формах цієї оборони, а й радше допомагає їй такою міжнародною юридичною охороною її проявів, якої досі ніхто не знав». Більш того, на думку Б., велике значення цієї Декларації полягало і в тому, що вона могла дати поштовх розвитку ін. цивілізац. завдань, особливо «зусиллям освічених людей, які порушили питання про арбітраж або міжнародний третейський суд зі сфери мрій на практичний, політичний ґрунт у парламентах». І хоча міжнар. арбітражу він відводив роль «засобу розв'язання міжнародних спорів з питань права, які можна розв'язати», його встановл. в міжнар. праві «не усуває необхідності визначення війни». Допускаючи, що «ідея вічного миру належить до сфери утопії», Б. виступав за те, «щоб принаймні війна в Європі була припустимою виключно як засіб необхідної самооборони, щоб терпимою була війна суто оборонна (у політичному або міжнародному сенсі)». І тут він залишався, як зазначає В.М. Корецький, вірний «своїй позиції і не давав себе втягнути у перебільшені та утопічні мрії». З огляду на досвід Брюссельської конф. Б. вважав, що «сам по собі факт об'єднання представників усіх європейських держав ... має покласти початок майбутнім конференціям та конгресам, які можуть надійно зміцнити мир Європи через неминуче при цьому об'єднання всіх урядів навколо спільної справи. Якими б не були значними ще зерна ненависті та майбутніх війн між європейськими націями, але вони не можуть мало-помалу не стертися, не здрібнитися серед таких міжнародних зібрань, у дебатах та угодах представників найбільш ворожих одна одній націй щодо міжнародних спорів».

Хоча Б. не посів особл. місця в рос. науці міжнар. права, яка в 2-й пол. 19 ст. перебувала в стадії формування, його погляди, відрізняючись високим ступенем реалістичності, відзеркалювали правову дійсність тодішньої Європи, яка, на відміну від 18 ст., ґрунтувалася на прагненні до

відвертого практицизму, експансіонізму та позитивізму. У цей період стає майже недоречним пов'язувати питання етики та моралі з позит. нормами міжнар. права, що виправдовувалося відсутністю в європ. системі д-в верх. влади. Він усвідомлював ці негат. тенденції, які підвищують ризик виникнення війн у Європі, і якщо їм не можна запобігти взагалі, то слід обмежити самообороною, встановивши, що «воюючі повинні завдавати один одному якомога менше шкоди і що мета війни — тільки мир». Діяльність Б. є також прикладом морального ставлення до науки в цілому та міжнар. права зокрема, яке, на його переконання, має слугувати захисту миру, справедливості та дружбі народів.

Літ.: *Корецький В.М.* Избранные труды / Гл. ред. В.Н. Денисов, кн. 2. К., 1989; *Мартенс Ф.Ф.* Современное международное право цивилизованных народов / Под ред. В.А. Томсинова, т. 2. М., 2008.

В.Н. Денисов

БЕЗПЕКА АВІАЦІЙНА — див. *Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації*.

БЕЗПЕКА КОЛЕКТИВНА — орг-ція міждерж. відносин, згідно з якою її учасники розглядають свій стан норм. розвитку і захищеності від загроз як спільний і взаємозалежний. Напад на 1 з учасників вважається ними спрямованим проти всіх, і, отже, з огляду на спільну реакцію учасників на напад проти 1 з них може бути розроблено систему спільних заходів запобігання і протидії нападам на учасників спільноти.

Сучас. Б. к. традиційно визначається як система спільних дій д-в, яку застосовують задля недопущення й усунення загрози миру та припинення актів *агресії* або ін. порушень миру. Як поняття її можна розглядати як у воєнно-політ., так у міжнар.-правовому аспектах, як наук. чи політ. концепцію, а також як ідеологію міжнар. відносин, якою керуються д-ви під час створення орг-цій воєнно-політ. спрямування. Міжнар.-правовий аспект Б. к. зумовлений тим, що відп. орг-ція міждерж. відносин повинна мати міжнар.-правову основу. Універс. міжнар.-правового визначення Б. к. немає, однак її зміст пов'язують з осн. *принципами міжнародного права*, зо-

крема з незастосув. сили або погрози силою та мирн. вирішенням міжнар. спорів, а також із цілями ООН, здійсненням міжнар.-правового примусу. Б. к. становить основу діяльності міжнар. співтовариства у сфері підтримання та відновлення міжнар. миру як на універс., так і регіон. рівнях. Розвиток, внутр. структура, порядок прийняття рішень та діяльність міжнар. орг-цій, утворюваних з метою підтримання Б. к., відображає співвідношення сил д-в на конкрет.-істор. етапі буття міжнар. відносин, причому міжнар.-правова основа їх діяльності не завжди вчасно адаптується до зміни умов функціонування міжнар. відносин; звідси випливає як виняткова важливість, так і неоднозначність ролі Б. к. у міжнар. праві.

Окр. елементи концепції Б. к. існували з давніх-давен. Напр., в одному з найстаріших міжнар. договорів, що дійшли до наших часів, між егип. фараоном Рамзесом II та царем хетів Хаттусілісом III (бл. 1292 або 1276 до н.е.) уже були наявними зобов'язання сторін щодо спільного захисту від ворогів і підтримання миру між собою, які є ключовими для створення системи Б. к. Прообразами міжнар. орг-цій Б. к. можна вважати військ. об'єднання давньогрец. полісів: симахії та епімахії. Мюнстерський трактат, як складова *Вестфальського миру 1648*, передбачав зобов'язання сторін утримуватися від надання допомоги порушнику миру (ст. 3); договір. сторона, що перебувала під загрозою або в стані серйозного порушення її прав, мала звернутися до вирішення спору мирн. шляхом (ст. 123) і утримуватися від застосув. сили на захист до спливання 3-річного періоду, якщо ж за цей час мирне врегулювання не буде здійснено, всі ін. сторони зобов'язувалися надати допомогу цій постраждалій стороні (ст. 124). Таку схему Б. к. не було реалізовано. Безпосереднім попередником систем Б. к. 20 ст. вважають Священний союз, утворений у 1815 з ініціативи рос. імператора Олександра I Австрією, Пруссією та Росією після перемоги над Наполеоном I (Франція приєдналася до Союзу в 1818) з первісною метою захисту від поновлення бонапартизму будь-де в Європі. Згодом Союз став на захист принципу легітимізму, тобто захисту династій, що правили в єв-

роп. д-вах, від повалення внаслідок рев. рухів. Протокол Троппау 1820 передбачав такі заходи впливу Союзу щодо загрози для нового європ. порядку або до його порушення: виключення д-ви, де перемогла революція, зі своєї спільноти, відмова у визнанні нового уряду, можливість воєнного втручання з метою припинення революції.

Яскравою ознакою Союзу, успадкованою сучас. системою Б. к., було поєднання матер. основи — співвідношення сил д-в-учасниць, досягнутого за результатами масштабного міжнар. збройн. конфлікту, та ідеол. — спільних цінностей, які поділяли його учасники (у Священному союзі спільними цінностями визнавалися настанови християнства щодо підтримання миру). Незважаючи на його поширену негат. оцінку як засобу придушення прогрес. настроїв у Європі, як засіб підтримання міжнар. миру Священний союз виявився досить ефективним, оскільки забезпечена ним система «Європ. концерту» («згоди» між провідними європ. д-вами, які шляхом консенсусу вирішували всі питання щодо міжнар. стабільності) проіснувала до Крим. війни (1853—56), і в цей час не було жодної війни між великими європ. д-вами. Цікавий і неоднозначний внесок у збереження і розвиток ідеї Б. к. протягом століть зробили численні пропозиції утворення спільноти д-в, покликаної сприяти утвердженню миру в їх взаємних відносинах, нині часто згадувані під узагальненою назвою «проекти вічного миру»; серед них проекти П. Дюбуа (1306), І. Подебрада (1464), Генріха IV або М. де Сюллі (1640), Я.А. Коменського (Коменіуса, 1643—70), В. Пенна (1693), Ш. Сен-П'єра (1713 і 1729, цей проект набув широкої популярності завдяки скороченому викладу та критиці Ж.Ж. Руссо), І. Блюнчлі (1878), І. Канта (1789), І. Фіхте (1797), В.Ф. Малиновського (1803) та ін.; ідеї та пропозиції, тією чи ін. мірою співзвучні концепції Б. к., можна знайти у Платона, Данте Аліг'єрі (трактат «Монархія», 1313), Еразма Роттердамського та ін. видатних мислителів (див. *Вічний мир*).

У 20 ст. подальшому оформленню та практ. реалізації ідеї Б. к. сприяло усвідомлення величезної цінності міжнар. миру після 2 світ. воєн, поступове визнання підтримання міжнар. миру як цілі міжнар.-правового регулювання, прагнення д-в, що стали переможницями у глобальних конфліктах, закріпити за собою здобуте місце лідерів у міжнар. відносинах, а з винайденням ядер. зброї — усвідомлення можливості нового глобального конфлікту без переможців і загибелі всього людства.

Для 20 ст. характерне формування універс. системи Б. к., покликаної об'єднати для підтримання миру якомога більше д-в сучас. світу, незалежно від їх устрою та особливостей нац. інтересів. Утворення універс. системи Б. к. відбувалося у 2 етапи за підсумками 2 світ. воєн: *Ліга Націй* (1920 — формально 1946) та ООН (від 1945). Ідея утворення Ліги Націй належить президенту США В. Вільсону, який у заяві «Чотирнадцять пунктів» (1918) запропонував серед заходів повоєнного мирн. врегулювання утворити заг. спільноту націй, яка взаємно гарантувала б збереження політ. незалежності та терит. цілісності як великим, так і малим д-вам; водночас пропозиція В. Вільсона стала відповіддю на «*Декрет про мир*» 8 листоп. (26 жовт.) 1917 II Всерос. з'їзду Рад, який закликав до заг. миру без *анексії* і контрибуцій, проте був здатний спровокувати рев. заворушення в усіх д-вах, що вели війну. *Статут Ліги Націй* було схвалено на *Паризькій мирній конференції 1919—20* і внесено до текстів *Версальського мирного договору 1919* та договорів із союзниками Німеччини. Статут Ліги Націй містив такі елементи системи Б. к.: принцип єдності безпеки д-в-учасниць (ст. 11), обмеження права д-в застосовувати збройну силу (обов'язок вдатися до попередньої процедури мирн. вирішення спорів (ст. 12—17), повага терит. цілісності та політ. незалежності д-в-членів (ст. 10), право Ліги вжити будь-яких заходів для забезпечення міжнар. миру (ст. 11), санкції щодо порушника зобов'язань, у т. ч. припинення членства у Лізі (ст. 16). Однак Ліга

не змогла забезпечити вплив своїх рішень на реальний перебіг міжнар. відносин напередодні *Другої світової війни* і фактично зневажалася провідними д-вами.

Рішення про утворення нової орг-ції Б. к. було схвалено на Моск. конф. міністрів закорд. справ СРСР, США та Великої Британії у жовтні 1943; проект Статуту було розроблено на *Думбартон-Окській конференції 1944*, а на *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* було погоджено принципове питання щодо можливості застосування права вето пост. членами РБ ООН. Ін-т права вето мав забезпечити єдність позиції пост. членів РБ щодо дій з підтримання й відновлення миру, а отже, встановити не забезпечений у механізмі діяльності Ліги Націй зв'язок між порядком прийняття Радою рішень про такі дії і реальним співвідношенням сил у міжнар. відносинах. Статут ООН було підписано 26.07.1945 на Конф. у Сан-Франциско. Елементами універс. системи колект. безпеки за Статутом ООН є заходи із заборони загрози силою або її застосування у відносинах між д-вами (п. 4 ст. 2), заходи мирн. розв'язання міжнар. спорів (Гл. VI), примус. заходи як невоєнного, так і воєнного характеру з підтримання та відновлення міжнар. миру (Гл. VII), заходи у сфері роззброєння (ст. 11, 26, 47), заходи з використання регіон. орг-цій безпеки (Гл. VIII). Регіон. системи колект. безпеки представлено регіон. міжнар. орг-ціями з питань колект. самооборони (НАТО) та колект. безпеки (*Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Африканський Союз, Ліга арабських держав, Організація американських держав* та ін.). Відносини між універс. та регіон. системами колект. безпеки визначаються на основі Гл. VIII Статуту ООН, зміст якої передбачає функціонування єдиної системи колект. безпеки, що має універс. та регіон. рівні. Діяльність на цих рівнях має здійснюватися узгоджено, на спільних міжнар.-правових засадах.

З поч. «холодної війни», однак, принцип єдності позицій пост. членів РБ ООН більше не міг бути реалізований, тому система дій щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії ніколи не діяла в тому вигляді, в якому вона передбачена Гл. VII Статуту ООН. Однак упродовж перших 45

років існування ООН в її межах було вироблено процедури (у формі операцій з підтримання миру) колект. діяльності д-в, які хоча й не відповідали повністю букві її Статуту, проте були призначені сприяти здійсненню цілей Орг-ції у сфері підтримання міжнар. миру й безпеки і, отже, створювати змістовне наповнення системи Б. к., передбаченої Статутом. Завершення конфронтації «зах.» і «схід.» блоків на кінець 1980-х рр. створило передумови для оздоровлення Б. к. в межах ООН і застосування Гл. VII Статуту. Приводом для цього стала окупація Іраком Кувейту в 1990, засуджена РБ ООН як порушення миру (резол. № 660, 1990). Однак і цього разу положення Гл. VII не було реалізовано повністю: замість здійснення примус. заходів воєнного характеру нац. контингентами, наданими у розпорядження РБ ООН, під її керівництвом за допомогою Військ.-штабного комітету (ст. 43—47 Гл. VII Статуту ООН) було винайдено нову компромісну форму реалізації примус. заходів коаліціями д-в на підставі «резол.-уповноважень» РБ ООН, що містять посилання на Гл. VII без уточнення статей (оскільки процедура, передбачена Гл. VII для здійснення примус. заходів, залишається недотриманою). Упродовж 1990-х рр. ця форма застосовувалася, викликаючи неоднозначні оцінки — від надії на відродження ООН до різкого засудження раптово бурхливої активності РБ ООН усупереч положенням Статуту. Проте чергове випробування для сучас. системи Б. к. пов'язане з воєнними операціями кінця 20 — поч. 21 ст. (бомбардування д-вами — членами НАТО терит. Югославії у 1999, вторгнення США в Ірак у 2003), що відбулися з численними порушеннями міжнар.-правових засад Б. к. Стрімке зростання ролі НАТО у міжнар. відносинах у зазначений період знайшло вираження в політиці, яка означає узурпацію цієї Орг-цією функцій універс. орг-ції ООН. Ті вади міжнар.-правового регулювання, що зберігаються, не виключають у разі реалізації практ. політики д-в виникнення конфліктів між універс. та регіон. рівнями системи Б. к. Це становить одну з гол. проблем сучас. міжнар. правопорядку та його складової Б. к.

Літ.: Киссинджер Г. Дипломатія. М., 1997; Ржевська В.С. Право держави на самооборону і міжна-

родна безпека. К., 2005; *Право міжнародної безпеки: Курс лекцій*. К., 2007; Кулагин В.М. Международная безопасность. М., 2006; Камаровский Л.А. О Международном Суде. М., 2007; Федоров В.Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке. М., 2007.

В.С. Ржевська

БЕЗПЕКА МОРЕПЛАВАННЯ — комплекс міжнар.-правових заходів, спрямованих на створення необхідних умов для уникнення аварійності з метою збереження людського життя, матер. цінностей та екології морського середовища.

Інтенсифікація морського судноплавства, що постійно зростає водночас зі швидким збільшенням водотоннажності, є однією з причин високого рівня аварійності у водах Світ. океану. Це нерідко призводить до загибелі людей, втрат значних матер. цінностей та завдання істотної шкоди екології морського середовища. У запобіганні аварійності судноплавства важлива роль належить *Міжнародній морській організації* (ІМО) і особливо її спеціаліст. Комітету з безпеки на морі. З погляду міжнар. морського права Б. м. складається з умов гарантування безпеки людського життя на морі навігац. і тех. засобами та високою кваліфікацією екіпажів суден.

Так, проблему безпеки людського життя на морі тривалий час вважали нерозв'язною. Це пов'язували із заг. проблемою Б. м. і спеціально не виділяли. Розпочався цей процес лише наприкінці 19 ст. на 1-й міжнар. конф., що відбулася в 1899 у Вашингтоні. У сучас. міжнар. праві безпека людського життя на морі характеризується відносинами, що регулюють як спец. питання Б. м., так і спец. сферу цієї безпеки. До 1-ї категорії норм, що регулюють ці відносини, належать: ст. 10 Женев. конвенції «Про відкрите море» 1958, яка встановлює вимоги, пов'язані з користуванням сигналами, зв'язком та правилами попередження зіткнення суден, комплектуванням та умовами праці екіпажів, конструкцією суден та практикою дотримання заходів Б. м.; ст. 94 Конвенції ООН з морського права 1982,

в якій підтверджуються і розвиваються вимоги ст. 10 зазначеної Женев. конвенції, особливо вимоги кваліфікації командного складу; *Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі 1974*, відома як СОЛАС-74, що встановлює мінім. стандарти, які висувають до конструкції суден, їх обладнання, умов плавання у світлі забезпечення їхньої безпеки, наявності на судах свідоцтва про безпеку судна, що видається після його огляду (гл. 2, 4—12); Міжнар. конвенція про вантажну марку 1966, що встановлює вимоги до висоти надводного борту, правила завантаження суден, нанесення вантажної марки та водонепроникності різних закриттів на судні (люки, горловини, двері та ін.); *Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978*, яка містить вимоги до кваліфікації екіпажів та їхньої компетенції; Міжнар. правила попередження зіткнення суден на морі 1972 (МППЗС-72), що визначають правила розходження суден для уникнення зіткнень; Брюссельські конвенції 1910 для об'єднання деяких правил щодо зіткнення суден, надання допомоги та рятування на морі (2 конвенції). До спец. положень, які безпосередньо стосуються охорони людського життя на морі, належать: ст. 11 Брюссельської конвенції для об'єднання деяких правил щодо надання допомоги та рятування на морі 1910, яка визначає обов'язок капітана надавати в морі допомогу особі, якій загрожує загибель; розд. III СОЛАС-74 «Рятувальні засоби та пристрої», який зобов'язує усі д-ви забезпечити свої судна належними рятувальними засобами та устаткуванням; *Міжнародна конвенція з пошуку та рятування на морі 1979 (SAR)*, в якій д-ви зобов'язуються поліпшити ситуацію у сфері пошуку та рятування на морі; Женев. конвенція «Про відкрите море» 1958 (ст. 12); *Конвенція ООН з морського права 1982* (ст. 98), в яких підтверджується обов'язок капітана рятувати на морі людей.

Щодо міжнар.-правового забезпечення навігац. і тех. Б. м., то найефект. засобом у цій сфері є чітка юрид. регламентація всіх

питань, пов'язаних з мореплаванням. До них насамперед належать: навігац. правила, що гарантують безпеку з погляду судноводіння; тех. вимоги до реконструкції суден з погляду їх остійності, непотоплюваності. Так, до заг. вимог у цій сфері діють положення Конвенції ООН з морського права 1982, які зобов'язують усі д-ви вживати необхідних заходів для забезпечення Б. м. Зокрема, в ст. 94 цієї Конвенції сформульовано обов'язки д-ви прапора ефективно здійснювати свою юрисдикцію та контроль над суднами, які плавають під її прапором, зокрема, в питаннях користування сигналами, підтримання зв'язку, запобігання зіткненням, а також інспектування. Конкрет. вимоги в галузі навігац. гарантування безпеки судноплавства містять «Міжнар. правила попередження зіткнення суден у морі». Вони сформуливалися протягом тисячоліть. Деякі з них виникли ще в Старод. Римі, потім розвивалися у відомих збірниках добрих звичаїв моря (Олеронські сувої, Консолато дель маре, Закони Вісбі). У 19 ст. ці правила було узагальнено, вони дістали міжнар. визнання й почали видаватися в різних країнах (1837 у Росії, 1840 в Англії). У 1889 на I Міжнар. морській конф. у Вашингтоні їх було офіційно прийнято, а в 1929 включено до Конвенції з охорони людського життя на морі як її додаток. Нині в переробленому вигляді вони містяться в Конвенції про МППЗС-72 з поправками 1981 і є осн. міжнар. актом, що визначає правила Б. м.

У 1914 на міжнар. конф. в Лондоні було прийнято Конвенцію з охорони людського життя на морі, в яку внесено вимоги щодо конструкції та заг. тех. стану суден. Нині важливим документом у сфері правового забезпечення необхідного рівня тех. стану судна є Конвенція про вантажну марку 1966, в якій встановлено обов'язковість регулярних оглядів суден та перевірки їх відповідності вимогам правил, що забезпечують водонепроникність дверей, люків, горловин, перегородок та корпусу судна. У порядку заг. вимог міжнар. морського права у сфері тех. стану суден слід виокремити положення ст. 94 Конвенції ООН з морського права 1982, в якій кожна д-ва зобов'язується, щоб судна, які плавають під її прапором, вживали необхідних заходів з

Б. м., у т. ч. тих, що стосуються «конструкції, устаткування та придатності до плавання суден». Відповідно кожна д-ва у своєму морському зак-ві встановлює правила, що стосуються допуску своїх суден до плавання залежно від їх тех. стану. В Україні держ. органом, до відання якого належать питання контролю за тех. станом суден, є Морський реєстр судноплавства. Водночас, згідно зі ст. 22 *Кодексу торговельного мореплавства* (КТМ), в Україні «технічний нагляд за морськими суднами, незалежно від форми власності судна та його власника, та їх класифікація здійснюються класифікаційним товариством, обраним судовласником». У разі непридатності судна до плавання, у т. ч. внаслідок його тех. стану, на підставі ст. 91 КТМ України капітан морського порту повинен відмовити у видачі дозволу цьому судну на вихід з порту.

Велике значення має підготовка кадрів для комплектування екіпажів суден та їх грамотна (профес.) експлуатація. Аналіз аварійності світ. судноплавства свідчить про те, що понад третина всіх аварійних подій на морі стається в результаті помилок, допущених екіпажами суден. Здебільшого це навігац. помилки, але можуть бути й помилки тех. та експлуатац. характеру. Кваліфікац. підготовка екіпажів суден — процес складний, багатогранний і специф. Насамперед він зумовлений особл. сферою діяльності морського транспорту, далеко не завжди передбачуваною стихією Світ. океану, прогресуючою інтенсифікацією найжвавіших світ. морських шляхів (особливо у вузькостях), великою різноманітністю суден за такими параметрами, як конструкція, тех. оснащення, габарити й характер вирішуваних завдань, разом з насиченістю іноз. елементом. У складному ланцюзі факторів, що зумовлюють Б. м., підготовка кваліфікованих екіпажів суден має значення замикальної ланки, від якої врешті залежить усе — і охорона людського життя, і збереження суден і вантажу, і захист та збереження від забруднення морського природ. середовища. Морська практика засвідчує чимало випадків, коли винятково кваліфіковані дії екіпажів суден або запобігали аварії, або рятували становище, здавалося б, у безвихідних ситуаціях.

Тому в міжнар. та нац. морському трансп. праві регламентації підготовки екіпажів суден приділяється значна увага. У 1976 в Женеві було прийнято Конвенцію про мінім. норми на торг. суднах (Конвенція МОП-147), в якій визначається обов'язок д-в-учасниць запроваджувати у своєму зак-ві в інтересах Б. м. норми щодо кваліфікації екіпажів суден, їх укомплектування, тривалості робочого часу, умов праці, соц. страхування та життя на судні. Міжнар. конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти встановлює мінім. обов'язкові вимоги при дипломуванні судноводіїв, механіків, радіоспеціалістів та фахівців з рятувальних засобів. Вона містить перелік мінім. знань для отримання дипломів зазначеними особами, а також рекомендації щодо несення ходових вахт. Дипломи видаються після складання іспитів згідно з правилами цієї Конвенції. Дипломи, видані держ. інстанціями відповідно до її вимог, користуються міжнар. визнанням. Існують спец. вимоги для танкерів, що містяться в Дод. до Конвенції. Основу цієї Конвенції становили застарілі Конвенції МОП 1936 № 53, 1946 № 74, 1970 № 137 та ін., і тому її було переглянуто у 1995. У Лондоні прийнято Кодекс з підготовки і дипломування моряків та несення вахти (STCW Code).

Зазначені правила імplementовано в морське зак-во України. Зокрема, у ст. 51 КТМ України сформульовано вимоги до кваліфікації членів екіпажу укр. судна: «До зайняття посади капітана та інших осіб командного складу допускаються особи, які мають відповідні звання, встановлені Положенням про звання осіб командного складу морських суден та порядок їх присвоєння, що затверджується Кабінетом Міністрів України». Присвоєння звань засвідчується видачею дипломів або кваліфікац. свідоцтва після успішного складання іспитів у держ. кваліфікац. комісії. Позбавлення звання та вилучення диплома або кваліфікац. свідоцтва допускається тільки за рішенням суду. До зайняття посад командного складу, для яких не передбачено присвоєння звання, а

також членів команди судна допускаються особи, які мають видані у встановленому порядку відп. документи, що підтверджують їх кваліфікацію, необхідну для виконання обов'язків на судні.

Крім експлуатації суден із суто навігац. і тех. цілями велике значення має належна експлуатація судна як перевізника вантажів. Під цим розуміють виконання екіпажем правил щодо завантаження судна, розміщення вантажу, врахування різних факторів, пов'язаних з умовами плавання в різноманітних районах Світ. океану, та ін. питання. Осн. мета вирішення цих питань під час приймання вантажу — зберегти на необхідному рівні остійність, непогоплованість, живучість та мореплавність судна. Осн. документом у цій сфері є Міжнар. конвенція з охорони людського життя на морі 1974 та Протокол до неї 1978 (СОЛАС-74/78). Її положення, зокрема Правило II Дод., зобов'язує екіпаж підтримувати судно та його обладнання «в стані, що відповідає положенням Конвенції та цього Протоколу і гарантує, що судно в усіх відношеннях є придатним для виходу в море без небезпеки для судна або людей, що перебувають на борту».

Україна є однією з морських європ. д-в, де приділяється значна увага Б. м. У країні функціонують досить розвинені правові механізми, які дають змогу загалом ефективно контролювати стан Б. м. у водах її відповідальності згідно з міжнар. правилами. Отже, міжнар. та нац. правила з Б. м. є складовою належного функціонування у світі морського транспорту, гарантуючи охорону життя та здоров'я членів екіпажів суден і пасажирів, збереження вантажів та недопущення забруднення морського середовища.

Літ.: *Колумбос Д.* Международное морское право. М., 1975; *Алексихин В.Г., Козырь Л.А., Короткий Т.Р.* Международные и национальные стандарты безопасности мореплавания. Одесса, 2002; *Анцилевич Г.А., Щипцов А.А.* Мореплавание: международно-правовые аспекты. К., 2006; *Судходство*, 1997, № 1; *Позолотин Л.А.* Безопасность судоходства в Украине // Матер. II совместной конф. БИНСА-БРАСС. Одесса, 2000; *Шемякин А.И.* Правовые аспекты безопасности мореплавания // Там само.

Г.О. Анцилевич

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА — вільний від *ядерної зброї* геогр. простір, що створюється на основі міжнар. договору.

Метою встановл. Б. з. є зміцнення режиму нерозповсюдження ядер. зброї згідно з *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968*. У Договорі розмежовуються зобов'язання д-в, які мають ядер. зброю, та зобов'язання д-в, які не мають її. Д-ва, що має ядер. зброю, і бере участь у цьому Договорі, «зобов'язується не передавати будь-кому ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також контроль над такою зброєю чи вибуховими пристроями ні прямо, ні опосередковано». Д-ва, яка не має ядер. зброї, зобов'язується не виробляти й не придбавати в будь-який ін. спосіб ядерну зброю або ін. ядерні вибухові пристрої, а також не приймати будь-яку допомогу у виробника такої зброї (ст. I—II).

У Б. з. забороняється розміщення ядер. зброї, засобів її доставки до цілей, проведення випробувань та виробництво ядер. набоїв. При цьому ядер. д-ви надають певні міжнар.-правові гарантії д-вам, терит. яких проголошуються такими зонами. Вони зобов'язуються не застосовувати ядер. зброю проти д-в — учасниць договорів, що стосуються встановл. Б. з., не вводити в ці д-ви кораблі та частини, оснащені ядер. набоями та ядер. енергет. установками, не передавати ядер. зброю, не допомагати їм у створенні свого ядер. потенціалу.

Складовою режиму Б. з. є здійснення МАГАТЕ контрольних функцій (т. з. гарантій МАГАТЕ). Призначення такого контролю — не допустити в д-вах-учасниках, які встановили такі зони, переведення атомної енергії з мирн. застосув. на створення ядер. зброї чи ін. ядер. вибухових пристроїв або на ін. воєнні цілі. Д-ви — учасниці зазначених договорів зобов'язалися укладати угоди, в яких передбачається здійснення контролю МАГАТЕ щодо всієї їхньої мирн. ядер. діяльності.

Ідея створення Б. з., або зон, вільних від ядер. зброї, уперше з'явилася в середині 50-х рр. 20 ст. Її цілями було недопущення виробництва, збереження, володіння та використання ядер. зброї в межах географічно визначених р-нів та сприяння за допомо-

гою цього детанту (*détente*) розрядці, послабленню міжнар. напруження між СРСР та США, що існувало на поч. 70-х рр. 20 ст. Згідно з резол. ГА ООН з питання зон, вільних від ядер. зброї (резол. ООН 3472 (XXX) від 11.12.1975), «як загальне правило, зоною, вільною від ядерної зброї, вважається будь-яка зона, що визнається такою ГА ООН, яку будь-яка група держав при вільному здійсненні ними свого суверенітету створила в силу договору або конвенції, в яких: а) визнається статус про повну відсутність ядерної зброї, що діє щодо цієї зони, включаючи процедуру її делімітації; б) встановлюється міжнародна система перевірки та контролю для забезпечення гарантій виконання зобов'язань, що випливають з цього статусу».

Заг. підхід до ядер. контролю за ядер. озброєннями був ініційований СРСР у 1956 в Підкомітеті Комісії з роззброєння ООН. Ця пропозиція мала на меті заборону в Центр. Європі атомної та водневої зброї. У 1957 міністр закорд. справ Польщі Рапацький у виступі на ГА ООН вніс пропозицію втілити в життя цю ідею, яка передбачала заборону виробництва та накопичення запасів ядер. зброї на терит. Польщі, НДР та ФРН. У подальшому цю пропозицію було поширено й на ін. терит. Центр. Європи.

Ідея воєнного й політ. детанту через Б. з. не обмежилася Центр. Європою. Подібні ініціативи було висунуто у 1957 щодо Балкан, Адріатичного та Середземного морів, а з 1961 — щодо Півн. Європи (резол. ГА ООН 1664 (XVI) від 04.12.1961). Після проведення у 1960 Францією ядер. випробувань у Сахарі встановл. Б. з. в Африці зажадали афр. д-ви. На своїй 16-й сесії ГА ООН прийняла резол. (1652 (XVI) від 24.11.1961), в якій закликала д-ви-учасниці не проводити ядер. випробування в Африці, утримуватися від використання Африки для випробувань, накопичення ядер. зброї та розглядати і поважати Африку як Б. з. З середини 70-х рр. 20 ст. обговорювалося питання про встановл. зон, вільних від ядер. зброї, на Серед. Сході та Півд. Азії. На 29-й сесії ГА ООН Іран висунув пропозицію розглядати як Б. з. Серед. Схід, яку підтримав Єгипет (док. ООН А/9693 від 15.07.1974 та допов. 1—3; док. ООН А/с 1/ PV 2001). На цій же сесії питання про

встановл. в Півд. Азії Б. з. обговорювалося на прохання Пакистану (док. ООН А/9709 від 19.08.1974). У 1970 на конф. в м. Лусаці (Замбія) було запропоновано проголосити Індійський океан «зоною миру». Ця концепція, однак, виходила за межі Б. з., закликаючи д-ви регіону до заг. демілітаризації та нейтралізації Індійського океану (резол. ООН 2832 (XXVI) від 16.12.1971). Усі пропозиції, що стосувалися зон, вільних від ядер. зброї, в Африці, на Серед. Сході, в Півд. Африці та встановл. зони миру в Індійському океані, було узагальнено в док. ООН А/АС. 206/7 від 04.05.1981. Зазначені ініціативи не заходили так далеко, щоб зумовити прийняття зобов'язальних міжнар.-правових актів. Однак, як більш ніж прості декларації з політ. намірами, більшість із них стали резол. ООН. Проте й дискусії навколо останніх не привели до прийняття угод згідно з міжнар. правом і навіть одностор. зобов'язальних декларацій індивід. д-в (див. *Односторонній акт держави*).

Водночас ін. ініціативи щодо встановл. Б. з. дійсно спричинили прийняття відп. міжнар. угод. На 2011 Б. з. було проголошено: р-н Антарктики — Договір про Антарктику 1959 (див. *Антарктика*); Латин. Америку — Договір про заборону ядер. зброї 1967, відомий як Договір Тлателолко (див. *Тлателолко договір*); Півд. частину Тихого океану — Договір про Б. з. Півд. частини Тихого океану 1985, відомий як Договір Раратонга (див. *Раратонга договір*); Півд.-Схід. Азію — Договір про зону, вільну від ядер. зброї, в Півд.-Схід. Азії 1995, відомий як *Бангкокський договір 1995*; Африку — Договір про зону, вільну від ядер. зброї, в Африці 1996, відомий як Договір Пеліндаба (див. *Пеліндаба договір*); Серед. Азію — Договір про зону, вільну від ядер. зброї, Центр. Азії 2007, відомий як *Семіпалатинський договір*. У 1992 Монголія здобула статус без'ядер. д-ви. Крім того, до статусу Б. з. певною мірою можна віднести: орбіту навколо Місяця — Договір про принципи діяльності д-в щодо дослідження і використання космічного простору, в т. ч. Місяця

та ін. небесних тіл (див. *Договір про космос 1967*), та дно морів і океанів — *Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1971*.

Отже, зони, вільні від ядер. зброї, набули значення як засіб гарантування безпеки без'ядер. д-в. Вони також сприяють зміцненню довіри між д-вами та дотриманню режиму нерозповсюдження ядер. зброї за допомогою механізмів контролю МАГАТЕ. Ефективність останнього залежить від гармонізації вимог безперешкодного мирн. використання ядер. енергії з вимогами міжнар. контролю. Цей процес є також складовою реалізації принципу роззброєння, встановленого в Статуті ООН (див. *Роззброєння принцип*).

Літ.: *Pelzer N. Nuclear-Free Zones // EPIL / Ed. R. Bernhardt, v. 3. Amsterdam, 1997; Международное право: Учеб. / Отв. ред. Г.В. Игнатенко и О.И. Тиунов. М., 2007; Международное право: Учеб. / Отв. ред. А.Н. Вылегжанин. М., 2009; Витцум В.Г. и др. Международное право. М.; Берлин, 2011; <http://www.opanal.org/nwzf> (Agency for the Prohibition of Nuclear Weapons in Latin America and the Caribbean (OPANAL)); <http://www.nti.org/eresearch/officialdocs/inventory/pdfs/spnfz.pdf> (Nuclear Threat Initiative).*

В.Н. Денисов, Ю.І. Нипорко

БЕЙНКЕРСГУК, або Бінкерсгук (Bunckershoek), Корнеліс ван (29.05.1673, м. Міддельбург, Нідерланди — 16.04.1743, м. Гаага) — голл. юрист, один з найвідоміших представників *позитивізму* в праві 18 ст. Належить до класиків міжнар. права, т. з. попередників Гуго Гроція.

Б. здобув теол. та юрид. освіту у Фрісландському ун-ті (м. Франекер), у 1694 отримав ступінь д-ра права і працював як юрист-практик. З 1704 — член, а з 1724 і до кінця життя — президент Верх. суду штатів Зеландії та Зах. Фрісландії в м. Гаазі. У 1702 Б. видав працю «Про панування над морем» (*De Dominio Maris*), у 1721 — «Про правове становище послів» (*De Foro Legatorum*), а у 1737 — свою найголовнішу працю «Питання публічного права у двох книгах» (*Quaestionum Juris Publici Libri Duo*). Ці праці опубл. також англ. мовою в серії

«Класики міжнародного права» відповідно в 1923, 1939 та 1930. Хоча в цих трактатах немає цілісної картини щодо міжнар. права, оскільки вони присвячені окр. його питанням, Б. досі є одним із найбільш цитованих авторів і по праву «вважається одним із засновників права націй» (Сварлейн).

Трактат Б. з питань публ. права, на відміну від праць попередніх дослідників, не мав теол. впливу, ігноруючи фактично *природне право* і доктрину справедливої війни, які до нього були необхідними атрибутами науки міжнар. права. Характеризуючи природу війни, Б. сприйняв думку Цицерона про існування у міжнар. відносинах «двох видів змагань, один з яких здійснюється переговорами, а другий — силою». Останнє змагання є війною, і з цим погоджувалися Гроцій та *Джентілі*, що, на думку Б., не охоплювало усіх її ознак. За його визначенням, «війна є змаганням незалежних осіб, що здійснюється силою або оманом заради своїх прав». Б. відстоював публ. характер війни, тобто війни між д-вами, а не приват. особами, оскільки ті, хто воює, залежать від вищих осіб. Застосув. всіх форм насильства у війні є законним і здійснюється заради блага, і тому не можна говорити про «незаконне насильство» в ній. Винятком є віроломство, пов'язане з порушенням угоди, коли «ворог перестає бути ворогом». Б. не виступає проти поняття справедливої війни, але й не сприймає його, оскільки практика не дає для цього жодних підстав. З цих міркувань він зробив досить несподіваний висновок, що саме справедливість надає кожному право вдатися на війні до омани, крім віроломства. Б. досліджує також законність війни без форм. її проголошення, статус різних осіб у війні, право завойовника на життя і власність, припинення торг. стосунків між ворогами, питання контрабанди і власності захоплених суден тощо. Він запровадив практику пред'явлення ультиматуму перед тим, як почати активну війну.

Джерела міжнар. права Б. вбачав у розумі, який називав «учителем права націй», здатним знайти краще і неупередженіше рішення. При цьому він мав на увазі не догматизований розум, а заг. його сенс для винайдення такого рішення. На його думку, підтримку розуму слід шукати у дого-

ворах та широко розповсюджених прецедентах (звичаєвому праві). Ця методологія зумовила визнання Б. змінюваності права націй і неадекватності сучас. і старод. його норм, унаслідок чого договори та декрети Нідерланд. Ген. штатів розглядалися ним як незаперечні докази права націй. Юрид. та істор. праці голл. та іноз. авторів, на які він також посилався, слугували для нього лише допоміжним матеріалом до позит. джерел. Отже, завдяки Б. уперше в міжнар. праві позит. метод постав з усією ясністю як процес сприйняття ним правових актів, що безпосередньо впливають з міжнар. практики д-в. Незважаючи на часте цитування *Corpus juris civilis*, він усвідомлював, що рим. право не здатне регулювати міжнар. відносини, але як суддя перебував під його впливом, оскільки воно було заг. правом Нідерландів та ін. європ. країн.

Основоположне значення мала розробка Б. зобов'язальної сили міжнар. договорів. Як цив. право захищає приват. угоди, так договори між суверен. д-вами захищаються «доброю вірою». Віра є основою суспва, а коли її не вистачає, то все міжнар. спілкування, в т. ч. право націй, повністю руйнується. Б. рішуче заперечував думку про те, що договору слід дотримуватися доти, доки він є вигідним. Виступаючи проти мовчазного сприйняття доктрини *rebus sic stantibus clausula*, згідно з якою від договорів можна відступати, якщо змінилися умови їх здійснення, він, однак, допускав звільнення суверена від своєї обіцянки, якщо той не спроможний її виконати. Міжнар. зобов'язання для Б. є священними і не можуть порушуватися жодними посиленнями на доцільність чи публ. інтерес. Тому *Макіавеллі* для нього є «майстром пороку», який цинічно проголосив, що порушення віри у разі необхідності є вищою політ. мудрістю. Б. відкидає цю доктрину як негідну, навіть якщо віра уявляється невідп. обставинам і завдає шкоди дійсним інтересам д-ви. Завдану шкоду може бути відновлено, а втрачена віра, як і душа, ніколи не відновиться. Видатний внесок зробив Б. і у розробку поняття *нейтралітету*, який він розглядав як обов'язок нейтр. д-ви не віддавати перевагу й не надавати допомогу (порадою, людьми або матеріально) жодній з *воюючих сторін*, і це його

твердження стало універсально визнаним у міжнар. праві.

Природ. талант і тривалий суд. досвід Б. надали положенням його трактату найдосконалішої юрид. форми, викликаючи у читача високе почуття неупередженості та справедливості (Нуссбаум). Однак, будучи, безперечно, великим юристом, Б. не був філософом (Лаутер), і це позначилося на всьому характері досліджуваних ним проблем міжнар. права. Він свідомо не був моралістом, знайшовши для себе найвище задоволення у позит. праві, яке, за його методом, не вимагало підтвердження у дод. аргументах тому, що свідчило саме за себе. Спираючись на таку парадигму позитивіст. доктрини, він багато разів проголошує справедливість та людяність не лише 2 окр. категоріями, а й без будь-якого зв'язку між ними. Таке ставлення до цих політ.-правових категорій філос. значення найбільше позначилося на його тлумаченні війни, де втрата життя, свободи та власності не знають меж.

Певну увагу Б. приділяв сучас. йому проблемам морського права, зокрема веденню війни на морі та ін. питанням, в яких Нідерланди, як торг. країна, були особливо зацікавлені. Він деталізує призове право, визнаючи настання права на власність здобичі (судна і товару) з моменту заволодіння нею ін. судном. Характеризуючи сутність *блокади* на основі тлумачення різних декретів голл. уряду, він створює теорію, згідно з якою блокада має бути ефективною. Водночас Б. займає тверду позицію щодо нейтр. д-в, які порушують блокаду. На його думку, судно і товар такого порушника є справедливим призом. Щодо питання свободи моря, то Б. не сприйняв ідею Гроція про свободу моря як питання теорії, а досягає того самого результату, досліджуючи факти. Переважно міжнар. морське право зобов'язане йому встановл. принципу т. з. морського льє, який він виклав у пропозиції, що терит. володіння має закінчуватися на відстані дальності пострілу гармати (на початку 18 ст. така відстань становила 3 милі).

Згідно з Б., основою міжнар. права є спільна згода народів, яка знаходить свій вияв як у міжнар. звичаях, так і в міжнар. договорах. Однак його заслугою, порівняно з ін. позитивістами того часу, насамперед *Мозером*, було те, що, хоча його наук. погляди й були позбавлені філос. узагальнень і тому не склалися у цілісну систему, під час розгляду окр. питань міжнар. права він звертався до поєднання позитивіст. напрямку з філос. Як наголошує *Ф.Ф. Мартенс*, «у самому поділі джерел міжнародного права Бейнкерсгук є безумовно предтечею нового, суто наукового напрямку в цій галузі правознавства. Він вважає головними засади міжнародного права: по-перше, звичаї (*usus*) і моральні норми (*mores majorum*), по-друге, згоду народів (*consensus populorum*), яка виражається як у правах і звичаях, так і в міжнародних трактатах... Але Бейнкерсгук не обмежується прийомами позитивної школи; він з'ясовує також значення філософського аналізу, зняряддям якого слугує розум (*ratio*), що засновується на самій природі речей. Розум має бути природним посібником міжнародного права... Бейнкерсгук намітив той шлях, якого дотримуються сучасні представники науки міжнародного права». Як зазначав А. Нуссбаум, для Б. «*jus gentium* означає міжнародне право».

Широке коло розроблених Б. правових питань дало йому змогу зробити значний внесок у науку міжнар. права і посісти в ній гідне місце. Його чесне та неупереджене ставлення до наук. досліджень є прикладом, гідним наслідування й для представників сучас. міжнар.-правової науки.

Літ.: *Nussbaum A.A. Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947; Oppenheim L. Международное право, т. I. М., 1948; Svarlein O. An Introduction to the Law of Nations. N.Y., Toronto, London, 1955; Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Под ред. В.А. Томсинова, т. 1. М., 2008.*

В.Н. Денисов

БЕ́ККЕР (Bakker) Пітер (18.11.1966, с. Бемел, Нідерланди) — голл. правознавець, д-р права, проф., відомий фахівець з між-

нар. права, особливо з проблем міжнар. арбітражу, міжнар. інвест. права та транснац. права.

Б. у 1991 закінчив юрид. ф-т Лейден. ун-ту і продовжив навчання в США за магістер. програмою Гарвард. ун-ту. У 1994 здобув ступінь д-ра права в Лейден. ун-ті. У період 1990—93 працював юристом в офісі реєстратора МС ООН. Від 1994 викладає міжнар. інвест. право в Колумбійському ун-ті (м. Нью-Йорк).

Б. — яскравий представник транснац. школи права, яка вивчає теорію та практику взаємодії приват. та публ. права в міжнар. екон. відносинах. Цей підхід виходить за межі класичного розуміння міжнар. права і д-ви як гол. суб'єкта нормотворення та правозастосув. у міжнар. праві. Він є авт. 4 монографій і понад 100 статей, у т. ч. «The Legal Position of Intergovernmental Organizations — a Functional Necessity Analysis of their Legal Status and Immunities» (Правовий статус та імунітети міжнародних організацій: функціональний аналіз, 1994), «World Court Decision at the Turn of the Millennium» (Рішення Міжнародного Суду ООН на порозі тисячоліття, 2002), «Commentaries on World Court Decisions 1987—1996» (Коментарі до рішень Міжнародного Суду ООН 1987—1996), «Making Transnational Law Work in the Global Economy» (Як змусити транснаціональне право працювати в глобальній економіці, 2010). Він входить до ради експертів Амер. асоціації міжнар. права, займаючись у ній питаннями діяльності МС ООН та *Міжнародного кримінального суду*, регулярно готує огляд практики в електронному вид. Асоціації «The American Society of International Law Insights».

Б. є також відомим фахівцем з проблематики МС ООН, вирішення міжнар. конфліктів мирн. шляхом та запобігання їм, права міжнар. орг-цій. Маючи великий практ. досвід, представляв чимало д-в у низці складних справ. За словами Б., одним з найважливіших етапів його профес. діяльності було представництво ним інтересів України у низці міжнар. спорів та досвід, набутий у результаті цієї діяльності. Він представляв Україну, відстоюючи її суверен. імунітети в європ. суд. і дипл. органах, у судах США, був радником України під час переговорів з укладання угоди

про компенсацію шкоди і врегулювання конфлікту з Ізраїлем та Росією після випадкового знищення рос. літака над Чорним морем у 2001. Наразі Б. є юрид. радником Міжнар. фонду с.-г. розвитку з питань, пов'язаних з поданням до МС ООН, про отримання консулг. висновку Суду (2010).

Всесвітнє визнання Б. здобув завдяки праці «Правовий статус та імунітети міжнародних організацій: функціональний аналіз» (1994). Зокрема, президент МС ООН (1991—93) Р. Дженнінгс високо оцінив її, відзначивши значну роль праці для майбутніх досліджень у сфері правосуб'єктності міжнар. орг-цій, правового регулювання їх статусу, привілеїв та імунітетів. На той час це була 1-ша наук. праця англ. мовою, в якій досліджено функції та цілі міжнар. орг-цій у процесі здійснення ними міжнар. правосуб'єктності та узагальнено функц. підхід (functional necessity). Він переконливо довів зв'язок правового статусу міжнар. орг-ції, її привілеїв та імунітетів з функціями та завданнями, які на неї покладаються. Цілком аргументованим є його висновок, що правосуб'єктність міжнар. орг-ції не може бути універс., як у суверен. д-ви, а винятково функц.

У 2005 Б. стає лауреатом премії ім. Бартона за статтю «Утверджуючи роль Міжнародного Суду», опубл. 19.04.2004 в газ. «The Baltimore Sun». У ній він коментує рішення МС ООН у справі «Мексика проти США» (2008), в якому Суд визнав порушення США положень *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. Крім того, Б. зробив низку важливих висновків щодо необхідності дотримання д-вами зобов'язань за міжнар. договорами.

Б. успішно поєднує наук. діяльність з практикою. Починаючи з 2006 його неодноразово обирали «найкращим юристом» м. Нью-Йорка з категорії розв'язання міжнар. спорів та альтернативного їх вирішення. Він успішно застосував свої знання з міжнар. права та вирішення міжнар. спорів у таких відомих юрид. компаніях, як McDermott Will & Emery LLP, Crowell & Morning LLP, у відомій міжнар. фірмі White & Case LLP. Наразі Б. є партнером відомої юрид. фірми Dewey & LeBoeuf LLP у Бельгії, поєднуючи цю діяльність з викладанням у Колумбійському ун-ті.

Літ.: *Біографія* П. Беккера: <http://www.dewey-leboeuf.com/en/People/B/PieterBekker>; *Електронна серія «Legal 500»*: http://update.legal500.com/index.php?option=com_content&task=view&id=514; *Jennings R. Foreword to Bekker P. The legal position of intergovernmental organizations: A functional necessity analysis of their legal status and immunities.* Dordrecht, Boston, London, 1994.

С.А. Старосвіт, В.О. Шкілевич

БЕ́КОН (Bacon) Френсіс (22.01.1561, Лондон — 09.04.1626, там само) — англ. філософ і держ. діяч. Від 1573 навчався у Триніті-коледжі (Кембридж), з 1576 вивчав право у Лондон. юрид. корпорації Грейс-Інн, потім кілька років працював в англ. дипл. місії в Парижі. Від 1579, маючи юрид. практику в Лондоні, продовжував вивчати юриспруденцію та філософію. Від 1584 Б. — депутат парламенту, з 1604 — штатний королів. адвокат, з 1613 — ген. аторней (вищий юрисконсулт) при дворі Якова I Стюарта. Від 1617 — лорд-хранитель печатки, у 1618—21 — лорд-канцлер Англії. У 1621 на тенденц. вимогу парламенту Б. було звинувачено у хабарництві та ін. зловживаннях і засуджено до штрафу й тюремного ув'язнення, але невдовзі помилувано королем. Останні роки життя присвятив наук. діяльності. Написав низку праць: «The Essayes or Counsels, Civill and Morall» (Досліди, або Настанови моральні та політичні, 1597, 1612, 1625), «Novum Organum Scientiarum» (Новий науковий метод, 1620), «New Atlantis» (Нова Атлантида, 1627) та ін.

Політ. погляди Б. сформувалися під впливом розвитку абс. монархії англ. зразка. Водночас він одним із перших у того час. Європі висловив думку про те, що для успішного керівництва д-вою король має спиратися на парламент, наполягав на обмеженні політ. ролі станового дворянства, вважав, що осн. регулятором відносин між королем та підданими, діяльності суддів має стати закон, спрямований на забезпечення добробуту людей. Крім того, Б. сформулював низку соц. та політ.-правових ідей, які в подальшому вплинули на становлення і розвиток міжнар. права, вироблення європ. стандартів життя людей.

Народ, зазначав Б., через злиденність свого існування є пост. джерелом війн і соц. заворушень. Сприймаючи війни як об'єкт. реальність, Б. поділяв їх за своєю природою на справедл. та несправедл. Вбачаючи у війні основу розв'язання міжнар. проблем, він водночас визнавав її крайнім засобом, вважаючи, що справедл. війна, на відміну від несправедл., піднімає дух воїнів, допомагає організувати военні союзи. Серед усіх причин виникнення воєн найбільшої уваги, на думку Б., заслуговують прагнення народу до звільнення від тиранії й допомога союзникам у відновленні свободи. Оскільки вроджене почуття справедливості, закладене в душі людини, не дозволяє розпочати війну без видимої причини, д-ві, на думку Б., слід мати такі закони і звичаї, які давали б їй справедл. підстави звернення до війни.

Не заперечуючи проти характерних для епохи первісного накопичення капіталу шляхів збагачення, Б. розробив систему екон. заходів та законод. реформ, спрямованих на приборкання розкоші й марнотратства, зменшення мита і податків, наполягав на кодифікації англ. права. У зв'язку з колонізацією Англією заморських терит. Б. запропонував систему заходів для її гуманізації та юрид. забезпечення госп. діяльності в колоніях. Він закликав започатковувати колонії на безлюдних просторах, де не було б необхідності зганяти із землі одних, щоб поселяти ін. людей; різко засуджував заселення колоній злочинцями й негідниками, пропонуючи населяти їх садівниками, землеробами, ковалями, столярами, рибалками, мисливцями, лікарями тощо; виступав за общинне використання земель і спільне розпорядження вирощеними врожайми. Управління в колоніях, на думку Б., мало здійснюватися напіввійськ. орг-цією і мати відносну автономію щодо метрополії. Торгівля в колоніях до їх зміцнення має розвиватися вільно і не обкладатися митом. Туземців він пропонує посилати в метрополію з тим, щоб вони вивчали там більш досконалі порядки, ніж їхні.

Значним є внесок Б. у методологію пошуку нової науки, що мала діяти на основі довіри до досвіду та вміння користуватися фактами всупереч риторичній мудрості схоластики, проти панування авторитету, проти антропоморфізму попередньої філософії. Він розумів, що нова наука від безкінечного обговорення понять має звернутися до самих речей, що вона може засновуватися лише на спостереженні, щоб поступово перейти до абстракції. Єдиним правильним засобом оброблення фактів є, на думку Б., метод індукції, спираючись на який слід установлювати заг. пізнання (аксіоми), а на їх основі, у свою чергу, пояснювати ін. явища. Емпіричний принцип пізнання природи Б. поширив на людину. Не лише тілесне існування як життєвий процес, а й рух уявлень та вольових актів, насамперед у сфері соц. та політ. орг-ції, підлягає вивченню на основі природ.-наук. методу, за допомогою якого мають бути з'ясовані та неупереджено вказані рушійні сили. Тому мету наук. пізнання Б. бачив не у спостереженні природи, як це було в період Античності, і не в пізнанні Бога, згідно з середньовічною традицією, а як засіб, що має приносити користь і вигоду люду. У знанні Б. вбачав могутній інструмент прогрес. соц. змін, утвердження гідності людини, розумів науки як пов'язані в єдину систему, кожна з яких має бути чітко диференційована. Знання, що не приносить практ. плодів, Б. вважає непотрібною розкішшю. Цю думку він висловив у своєму знаменитому афоризмі «Знання — сила!». Панування людини над світом є кінцевою метою науки. Тому інтерпретацію природи Б. розглядав лише як засіб підкорення природи людському духу. Цим самим Б. висловив те, що відчувало на той час багато людей під впливом великих подій. Заморські відкриття нових земель, винахід телескопа і компаса, пороху та друкарства спричинили могутній переворот як у сусп., так і в індивід. житті людини. Однак філософія зіткнулася з небезпекою потрапити з-під влади реліг. мети в залежність від тех. інтересів. Б. не зміг також подолати залежність від багатьох схоластичних поглядів і понять, особливо при деталізації індукції як форми мислення. Але це в жодному разі не применшує значення його

філос. здобутку в пошуках простих елементів дійсності та ролі науки в цьому процесі.

Під впливом філос. ідей Б. починається розвиток наук про людину й сусп.-во. Наука поступово стає важливою сферою людської культури, переглядаються програми викладання та університет. традиції, кооперуються європ. ун.-ти. Наука міжнар. права також звільняється від теології й формується як самост. сфера наук. знань. Більше того, звернувшись в особі Гуго Гроція до методол. та гносеол. міркувань, вона почала перетворюватися на науку, що ставить перед собою практ. цілі розв'язання матер. проблем. Це сприяло формуванню в ній нових філос. підходів, спрямованих на подолання схоластичних поглядів на світ, що оточує людину, разом із вимогою систематичного об'єднання знань для пояснення на цій основі всієї сукупності людського досвіду.

Отже, Б. був виразником епохи боротьби нового методу емпіричної філософії зі старим методом схоластичної філософії, характерної для розвитку всієї філос. думки 17 ст. Його погляди сприяли виникненню у 18 ст. нових методів, гол. чином у галузі філософії права та її складової — філософії міжнар. права.

Літ.: Шушина В.М. Взгляды Френсиса Бэкона на право, мораль и церковь // Уч. записки Моск. обл. пед. ин-та, т. 22, 1955; Субботин А.Л. Френсис Бэкон. М., 1974; Михаленко Ю.П. Ф. Бэкон и его учение. М., 1975; Виндельбанд В. История философии. К., 1997.

В.П. Горбатенко

БЕКЯШЕВ Каміль Абдулович (26.08.1943, с. Горенка Zubovo-Полянського р-ну Мордовської АРСР) — проф., д-р юрид. наук, відомий фахівець з міжнар. права, засл. юрист РФ, засл. діяч науки РФ, член Пост. палати третейського суду, член *Міжнародного трибуналу з морського права*, віце-президент Асоціації міжнар. морського права.

У 1962 Б. вступив на юрид. ф-т Ленінгр. держ. ун-ту ім. А.О. Жданова (ЛДУ), звідки його призвали до лав Рад. армії. Після демобілізації у 1965 продовжив навчання в тому ж Ун-ті. Достроково завершивши навчання в 1968, працював в Управлінні зовн. зв'язків Мінрибгоспу СРСР, в Ін-ті «Союзморниипроєкт», Ін-ті світ. економіки та міжнар. відносин АН СРСР, НДІ рибного

господарства. У 1970—73 навчався в аспірантурі на каф. міжнар. права ЛДУ. У 1973 Б. захистив канд. дис. на тему «ФАО і правове регулювання промислу живих ресурсів відкритого моря» (наук. керівн. проф. С.О. Малінін), а в 1986 — докт. дис. на тему «Міжнародно-правові проблеми управління морським риболовством».

Від 1989 Б. працює в Моск. держ. юрид. академії на посаді зав. каф. міжнар. права. У складі делегацій неодноразово брав участь у сесіях Асамблеї *Міжнародної морської організації*, вищих органів міжнар. риболовних орг-цій, конф. міністрів риболовства країн Півн. Атлантики. Працював над проектами *Конвенції ООН з морського права 1982*, *Угоди про виконання положень Конвенції ООН з морського права 1982, які стосуються збереження транскордонних рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995* та ін. міжнар. актів.

Осн. напрями його наук. діяльності — теорія міжнар. права, право міжнар. орг-цій, міжнар. екол. та міжнар. морське право, міжнар. приват. право. У своїх працях він досліджує поняття та джерела морського риболовного права, правові питання управління рибогосп. комплексом, правові проблеми гарантування безпеки мореплавства та ведення промислу, визначає статус екіпажу судна. Значну увагу приділяє питанням морського страхування та надання допомоги на морі, буксирування суден, а також правовим питанням удосконалення системи міжнар.-правового регулювання праці та відпочинку моряків.

Самостійно та у співавт. Б. видав більш як 20 монографій, 7 підруч. та понад 200 статей. Серед них найвідоміші: «ФАО і правовые вопросы охраны живых ресурсов открытого моря» (1976); «Международные морские организации» (1979); «Охрана природы и рыбохозяйственное законодательство» (1981); «Межправительственные рыбохозяйственные организации» (1984); «Справочник по рыбоохране» (1985); «Международные транспортные организации» (1986); «Морские аварии промысловых судов: имущественная ответственность» (1987);

«Безопасность на море» (1988); «Международная морская организация (в 3 ч.)» (1988); «Мировое рыболовство: вопросы международного сотрудничества» (1990); «Происшествия с промысловыми судами: комментарии нормативных актов и судебной практики» (1992); «Морское рыболовное право» (2007); «Общая и частная авария в международном мореплавании» (2004); «Международно-правовые вопросы обеспечения безопасности мореплавания» (2008). Він є співавт. вид.: «Справочник капитана промыслового судна» (1990); «Морской энциклопедический словарь: в 3 т.» (1994); «Российская юридическая энциклопедия» (1999). Низку цих праць видано за кордоном. Під керівництвом Б. підготовлено підруч. для ВНЗ «Международное публичное право» (5-те вид. 2011). Разом із О.Г. Ходаковим підготував двотомник «Международное публичное право: Сборник документов», який витримав 2 вид. (1996, 2008).

Б. — член ред. ради «Евразийского юридического журнала».

Літ.: *Видные ученые-юристы России* (вторая половина XX века). Энциклопедический словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006.

О.І. Мельничук

БЕЛГРАДСЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1739 — система договорів між Рос. і Осман. імперіями, укладених 1739 у м. Белграді (Сербія), та пов'язаних з ними наст. договорів між цими країнами 1739—47.

Б. м. д. 1739 завершили рос.-осман. війну 1735—39, яка велася Росією за перегляд на свою користь Прутського договору 1711, *Константинопольського мирного договору 1712*, Адріаноп. договору 1713, *Константинопольського договору 1720* та ін., укладених з Осман. імперією, повернення до її складу земель Запорозької Січі, приєднання Півн. Причорномор'я та Криму, забезпечення рос. судноплавства на Чорному та Азовському морях. Виходячи з цієї мети, у 1734 Росія дала згоду на повернення до неї Війська Запорозького Низового — у межі його традиц. терит., яка за договорами 1711—13

опинилася в Осман. імперії. Низка укладених Росією договорів з Персією (1732 та 1735) і Священною Рим. (Австр.) імперією (1726 та 1737) забезпечила їх вступ у війну, оголошену Росією 14.06.1735, на її боці.

Під час тристор. рос.-австр.-осман. Немирівського (у м. Немирів, сучас. Вінницька обл.) конгресу 16.08 — 11.11.1737 Росія вимагала передати їй Крим, Кубань, Причорномор'я на схід від Дунаю, а Валахію і Молдавію зробити бар'єрними д-вами та надати їй вільне судноплавство по Чорному і Азовському морях. Відмовившись задовольнити рос. вимоги, Осман. імперія продовжила війну, звернувшись за посередництвом до Франції. Остання за згодою Росії та Австрії для посередництва призначила посла в Осман. імперії маркіза Л.С. де Вільнева. Росія зберегла попередні вимоги, тоді як Осман. імперія вимагала збереження статус-кво і знищення фортеці Азов. 08.06.1738 Росія запропонувала новий проект, засн. на умовах *Константинопольського мирного договору 1700*, який став основою Б. м. д. 1739.

У м. Белграді 21.08(01.09).1739 було укладено сепаратний мирн. договір між Осман. та Священною Рим. (Австр.) імперіями, гарантом якого виступила Франція. Австрія втратила Півн. Сербію, Півн. Боснію та Олтенію (Малу Валахію), австр. імператора було визнано протектором христ. населення Осман. імперії. Кордон, встановлений згідно з цим Договором, здебільшого зберігався аж до розпаду у 1918 Австр.-Угор. імперії.

Мирн. договір між Росією та Осман. імперією було укладено 18(29).09.1739 осман. представниками та Л.С. де Вільневом, який діяв від імені Росії. Він складався з преамбули та 15 статей. У ньому проголошувався безстроковий «вічний» мир (преамбула, ст. 1) та скасовувалися попередні договори сторін (ст. 15). Усі військовополонені мали бути звільнені без викупу, окрім тих, що змінили віру; це саме стосувалося осіб, захоплених у полон під час миру (ст. 7). Суперечки сторін надалі мали вирішуватися мирно місцевими губернаторами та комендантами (ст. 10), декларувався намір мирн. шляхом вирішувати питання, не охоплені цим Договором (ст. 15). Осман. імперія визнала імператор. рос. монарший титул (преамбула, ст. 1, 12). Проголошувався

намір сторін на взаємній основі мати пост. посольства та недоторканність їх персоналу (ст. 13). Надалі усіх перебіжчиків з однієї сторони до ін. слід було передавати чи висилати з країни, крім тих, які змінили віру (ст. 8). Проголошувалася вільна торгівля для обох сторін зі сплатою належного мита. Рос. торгівля морем мала здійснюватися лише на осман. кораблях; на Азовському та Чорному морях Росії заборонялося мати свій флот (ст. 3, 9).

Зміни в кордонах сторін мали визначатися окр. договором на основі рекомендацій, вироблених двостор. комісією за координації Крим. ханства (ст. 2, 4, 15). Фортеця Азов знищувалася, а її терит., згідно з Константиноп. договором 1700, залишалася незаселеною, виконуючи роль бар'єра між сторонами. Росії надавалося право збудувати нову фортецю в р-ні о-ва Черкаського на Дону, а Осман. імперії — на р. Кубань як прикордонні. Росії заборонялося відновлювати фортецю Таганрог (ст. 3). Мала і Велика Кабарди залишалися «вільними», тобто виконували роль бар'єра (ст. 6). Осман. імперія зобов'язалася «не чинити лиха» рос. духовенству і ченцям, які мешкають на її терит. (ст. 11). Цього ж року обидві сторони ратифікували Договір.

На виконання Договору двічі збиралася комісія з прикорд. розмежування, на якій було ухвалено низку двостор. актів. 1-ша комісія, що працювала в Правобережній Україні, 04.11.1740 прийняла протокол під назвою «Інструмент розмежування», в якому лінію кордону описано так (із заходу на схід): від кордону Речі Посполитої вниз по Бугу до Ташлика — прямою лінією через р. Гарбузену до р. Мертві Води — р. Солонна — р. Єланець — р. Громоклія — по р. Громоклії до її впадіння в р. Інгул — р. Ісунь — р. Інгулець — р. Кам'янка — по р. Кам'янка до її впадіння в Дніпро; по півн. бік кордону — терит. Рос. імперії, по півд. — Осман. імперії. Таку лінію кордону було затверджено рос.-осман. Константиноп. конвенцією 1740.

Терит. розмежування в Лівобережній Україні було здійснено на основі Нісської (Нішської) конвенції 1739 за посередництва Франції. Між сторонами встановлювалася така лінія кордону: терит. між р. Дніпро, р. Кінські Води та р. Берда залишала-

ся у володінні Осман. імперії, а землі на північ передавалися Росії. Між р. Берда та р. Міус кордон підтверджувався відповідно до Константиноп. договору 1700 та «Запису межового» 1705 без права відновлення сторонами фортеці Таганрог. Константиноп. конвенція 1739 уточнила кордоні сторін у р-ні фортеці Азов, регламентувала утворення та принципи діяльності спільної комісії сторін з терит. розмежування. Відповідно до Константиноп. конвенції 1741, Росії було передано терит. м. Азова та підтверджено визнання рос. монарха імператором. 2-га комісія у 1742 прийняла «Інструмент розмежування», в якому лінію кордону між сторонами визначено (із заходу на схід): по р. Кінські Води від впадіння в Дніпро до її верхів'я — зах. верхів'я р. Великої Берди — до впадіння р. Міус в Азовське море. Таку лінію кордону затверджено Константиноп. конвенціями 1742 та 1747.

Завдяки Б. м. д. 1739 та похідним від нього актам до Рос. імперії перейшла терит. Запорозької Січі (у межах сучас. Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Харківської та Херсонської обл.). Водночас Військо Запорозьке Низове перестало фігурувати як самост. суб'єкт міжнар. права й взагалі не згадувалося в цих документах. Укладення цих договорів призвело до остаточної втрати легітимності еміграційним урядом гетьмана П.С. Орлика та припинення існування альтернативного центру запорозького козацтва у м. Каушани (нині — Молдова). Передача Росії м. Азова перервала сухопут. сполучення Крим. ханства з його кубанськими та північнокавказ. володіннями, завдала відчутного удару торг. комунікаціям, що врешті-решт призвело до його політ. та екон. занепаду. Положення цих договорів зберігали чинність до рос.-осман. війни 1768—74 та укладення *Кючук-Кайнарджійського договору 1774*.

Літ.: Полное собрание законов Российской Империи, т. 10—12. СПб., 1830; *Інструмент* разграничения земель между Россиею и Портою в 1742 г. // Зап. Одес. об-ва истории и древностей, т. 2. Одесса, 1850; *Юзефович Т.* Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869; *Ульяницкий В.А.*

Белградский договор 1739 года // Сб. Моск. Гл. архива МИД Рос. империи, вып. 2. М., 1881; *Кочубинский А.* Граф А.И. Остерман и раздел Турции. Из истории восточного вопроса (1735—1739). Одесса, 1899; *Байов А.* Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736—1739 годов. СПб., 1906; *Голобуцкий В.О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; *Roider K.A.* The Perils of Eighteenth-Century Peacemaking: Austria and the Treaty of Belgrade, 1739 // Central European History, 1972, N 5; *Роль России в европейской международной политике 1725—1739 гг.* М., 1976; *Михнева Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739—1756). М., 1985; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Halenko A.* Towards the Character of Ottoman Policy in the Northern Black Sea Region After the Treaty of Belgrade (1739) // Oriente Moderno, 1999, v. XVIII, N 1; *История внешней политики России.* XVIII век. М., 2000; *Кресін О.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // Права держава. Щорічник наук. праць, вип. 13. К., 2002.

О.В. Кресін

БЕЛЛІ (Belli) П'єріно (1502, м. Альба — 1575, м. Турин, Італія) — італ. та ісп. юрист і держ. діяч. За походженням італієць. Належить до класиків міжнар. права, т. з. попередників Гуго *Гроція*. Був військ. аудитором в армії ісп. короля Філіпа II. У 1561 залишив цю посаду і перейшов на службу до Савойї, де досяг вищих держ. відзнак. Як і *Айала*, Б. належить до «військових авторів» (Нуссбаум), які зробили значний внесок в історію міжнар. права 16 ст.

У 1563 Б. видав трактат «De re militari et de bello tractatus» (Про військову справу і війну), написаний ним 1558 і присвячений Філіпу II. Трактат також опубл. англ. мовою в серії «Класики міжнародного права» в перекладі Нуттіга та зі вступом Кавальєрі (1937). Ця праця є зібранням різноманітних тем, пов'язаних з військ. питаннями і війною. Найбільший інтерес становлять розділи про право проголошення війни та підстави для цього. У цих питаннях Б., як справжній католик, дотримувався доктрини справедливої війни схоластів, у якій на першому плані був реліг. інтерес людини. Б. звертається до рим. юрид. джерел та їх середньовічних коментаторів, а також старод. та більш пізніх істориків. Чимало висловлювань його пов'язані з власним до-

свідом військ. аудитора, що надало тракату практ. характеру, якого були повністю позбавлені схоласти. На відміну від своїх попередників Б. зробив великий крок уперед своїм беззастережним засудженням будь-якої жорстокості проти полонених і вимогою справедливого поводження з мешканцями окупованих ворогом країн. Найзначнішим його досягненням були розділи трактату, присвячені обов'язковому зверненню до третейського суду між д-вами, якщо 1 із правителів висловлює бажання закінчити війну. У такому разі війну має бути припинено, а відмова від цього є «несправедливою». Б. наполягав не тільки на необхідності встановл. принципу третейського рішення щодо закінчення війни, а й на визнанні його обов'язковим. Спец. увагу приділено у трактаті повноваженням військ. влади, платі та ін. привілеям солдатів, військ. здобичі (відп. частка її мала належати солдату або його командиру), полоненим, перемир'ю та перепусткам.

Погляди Б. загалом не виходили за межі ортодокс. катол. погляду на політ. тенденції 16 ст., що знаходили відображення в науці міжнар. права, однак вони були помітно стриманішими, ніж у багатьох його сучасників. Заслуга Б. також у послідовному відстоюванні принципу обов'язкового мирн. врегулювання, який через 4 століття знайшов закріплення в *Статуті ООН*.

Літ.: *Classics of International Law.* Belli. Washington, 1937; *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947; *Schuschnigg K. von.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959.

В.Н. Денисов

БЕНІЛЮКС (франц. Benelux) — політ., екон. та митний союз Бельгії, Нідерландів і Люксембургу; назва утворена за 1-ми складами назв д-в-учасниць.

Поч. формуванню Б. було покладено співробітництвом між бельг., нідерл. та люксемб. урядами в еміграції, які перебували в Лондоні під час *Другої світової війни*. 21.10.1943 між цими д-вами було підписано валютну угоду, 05.09.1944 — митну конвенцію (набула чинності в січні 1948). 03.02.1958 Бельгія, Нідерланди та Люксембург уклали у м. Гаага (Нідерланди) Договір про заснування екон. союзу Бенілюкс (набув чинності 01.11.1960). Договір передбачав створення спільного ринку, віль-

не пересування робочої сили, товарів, послуг та капіталів між цими д-вами, координацію їхньої екон., фін. та соц. політики, проведення єдиної зовнішньоторг. та зовнішньоекон. політики щодо третіх країн. У подальшому д-ви — учасниці Б. уклали між собою ряд міжнар. договорів, спрямованих на поглиблення інтеграції між ними, зокрема про вільне пересування осіб по терит. з д-в та про перенесення прикорд. контролю на зовн. кордони (1960), протокол про уніфікацію митної терит. Б. (1969), про вступ у дію документа про товарообмін у межах Б. (1984). Д-ви Б. були одними з організаторів *Організації Північноатлантичного договору*, *Європейського Економічного Співтовариства* та *Європейського Союзу*. 17.06.2008 було підписано новий Договір про Союз Бенілюкс, який передбачив такі осн. сфери співробітництва в рамках Союзу: внутр. ринок та екон. союз, стабільний розвиток, юстиція та внутр. справи.

Найвищим органом Б. є Комітет міністрів, який складається з 3 міністрів прикорд. справ д-в-членів і проводить засідання кілька разів на рік. Склад Комітету може варіюватися залежно від порядку денного. Комітет визначає напрями та пріоритети співробітництва в рамках Союзу. Рада Б. складається з високих посад. осіб відп. мін-в, і її склад також може варіюватися. Осн. завданням Ради є підготовка засідань Комітету міністрів. Парламент Б. (або Міжпарламент. консулт. рада) складається з 49 депутатів парламентів д-в-членів (21 від Бельгії, 21 від Нідерландів і 7 від Люксембургу) і приймає рекомендації з екон. та ін. питань, що становлять спільний інтерес для д-в — членів Союзу. Суд Б. призначають з числа суддів вищих суд. інституцій д-в-членів. До його завдань належить сприяння досягненню одноманітності у застосув. зак-ва Б. Адм. органом Б. є Ген. секретаріат. Місцеперебування Ген. секретаріату — м. Брюссель (Бельгія), офіц. мови — франц. та нідерл.

К.О. Савчук

БЕННУНА (Bennouna) Мохамед (29.04.1943, м. Марракеш, Марокко) — марокканський правознавець і дипломат, д-р. міжнар. права, відомий фахівець з міжнар. права, член МС ООН.

Вищу освіту здобув в Ун-ті Нансі (Франція) та Сорбон. ун-ті (м. Париж). У 1970 отримав диплом *Гаазької академії міжнародного права*. У 1972 здобув докт. ступінь в Ун-ті Нансі за дис., присвячену збройн. інтервенції у конфліктах неміжнар. характеру. У 1972 — проф. публ. права та політ. науки Сорбон. ун-ту. У 1972—84 — проф. Ун-ту Мохамеда V (м. Рабат, Марокко), а у 1975—79 — декан юрид. ф-ту цього Ун-ту. Протягом 1974—85 Б. — юрид. радник делегацій Марокко на сесіях ГА ООН, у 1974—82 — член делегації Марокко на III Конф. ООН з морського права. У 1985—89 — заст. пост. представника Марокко при ООН, у 1991—98 — ген. директор Ін-ту араб. світу (м. Париж), у 1998—2001 — суддя *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, у 2001—06 — пост. представник Марокко при ООН. У період з 1986 до 1998 — член *Комісії міжнародного права ООН*, а у 1997—98 — 1-й спец. доповідач Комісії з питання про дипл. захист. Від 06.02.2006 Б. — член МС ООН. Від 1985 — чл.-кор., а з 1995 — дійсний член *Інституту міжнародного права*.

До сфери наук. інтересів Б. належать міжнар.-правові проблеми збройн. конфліктів, міжнар. морського та міжнар. екон. права, зокрема права на розвиток.

Осн. праці: «Le consentement à l'ingérence militaire dans les conflits internes» (Згода на військове втручання у внутрішні конфлікти, 1974); «Le droit international relatif aux matières premières» (Міжнародне право, що стосується сировини, 1982); «Le droit international du développement» (Міжнародне право розвитку, 1983); «La formation des normes en droit international du développement» (Формування норм міжнародного права розвитку, 1984); «Traité du nouveau droit de la mer» (Договір про створення нового морського права, 1985); «La spécificité du Maghreb arabe» (Особливості арабського Магрибу, 1990); «Les sanctions économiques des Nations Unies» (Економічні санкції ООН, 2002).

К.О. Савчук

БЕНТАМ (Bentham) Ієремія (15.02.1748, Лондон — 06.06.1832, там само) — англ. філософ, правознавець, юрист-міжнародник, політ. радикал, широко відомий як засновник сучас. утилітаризму.

Б. виявив свої надзвичайні інтелект. здібності ще в ранньому віці, почавши у 3 роки вивчати лат. мову. Після навчання у Вестмінстер. школі він у віці 12 років вступив до Королів. коледжу Оксфорд. ун-ту з наміром продовжувати справу свого батька, який займався юрид. практикою. Проте лекції, які читав в Оксфорді сер Уільям Блекстон, розчарували Б., і він вирішив присвятити себе більше наук. діяльності, ніж юрид. практиці. Після здобуття в Оксфорді наук. ступенів бакалавра (1764) і магістра (1767) він отримав кваліфікацію профес. адвоката (баристера) в 1769, практикуючи в суд. т-ві Лінкольна. Хоча Б. активно не займався юрид. практикою і не схвально ставився до складнощів англ. права, він час від часу готував на замовлення юрид. висновки, зокрема з питань призового права.

Присвятивши своє життя правовій реформі в найширшому значенні, Б. багато писав і публікувався, створюючи від 10 до 20 рукопис. сторінок за день, і так до кінця свого життя, залишивши після себе величезний особистий архів власних публікацій. Діапазон його критики чинного за-ва та інституцій відзначався глибиною, радикалізмом, забіякуватістю та різносторонністю. Суворий критик *природного права*, який вважав себе послідовним поборником позитивізму, він запропонував обґрунтування для демократії, засн. на утилітаризмі (незважаючи на критику Амер. революції), і писав про реформу виборчої системи, кодифікацію, тюремну реформу (навіть запропонував архітектурну модель ідеального місця ув'язнення під назвою «Паноптикон»), релігію, допомогу бідним, лихварство, права жінок, свободу слова, скасування тілесної та смертної кари, рабство, політ. представництво, орг-цію суд. влади, оподаткування, конституції, засоби доказу, політ. свободи та ін. У галузі економі-

ки Б. зробив значний внесок у класичну політ. економію і звернув увагу на доцільність застосув. екон. концепцій права і політики. Багато хто вважає, що Б. заснував політ. економію добробуту, створив теорію крайньої корисності і був одним з перших поборників аналізу вартості-вигоди.

Певну увагу в своїх працях Б. приділив праву націй. Він підготував окр. працю з цього предмета, яка залишилася в рукопис. вигляді. Джон Буорінг ретельно зібрав усі фрагменти й уривки записів Б. з цього питання і склав їх у зручний і зв'язний текст для зібрання його праць. Б. винайшов термін «міжнародне право» в англ. мові (бл. 1780) і назвав так свою працю, яку готував з цього предмета. В опубл. вигляді цей термін з'явився в тексті Б. «*Traites de législation civile et penale*» (Трактати цивільного і кримінального законодавства) в перекладі Етьєн Дюмон (Париж, 1802); у рос. перекладі Дюмон, опубл. в Санкт-Петербурзі в період 1805—10 у 3 т., введено термін «міжнародне право» в рос. мову. У своїй праці «*An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*» (Вступ до принципів моралі та законодавства, 1789, перевид. 1823) Б. так прокоментував своє нововведення: «Слово «міжнародний», яке має бути визнаним, є новим словом, і ми сподіваємося, що воно може бути достатньо адекватним і зрозумілим. Цим ми хочемо дати чіткіше визначення тієї галузі права, яку зазвичай вживають під назвою права народів. Ця назва настільки невідповідна, що, якби не сила звички, було б зрозуміло, що вона більше стосується внутрішньої юриспруденції». Хоча Б. у своїх рукописах використовував термін «міжнародне право», у більш пізніх своїх працях він іноді видавав перевагу висловлюванню «міжнародна юриспруденція». Подекуди у своїх працях він зазначав, що «міжнародна юриспруденція» стосується «взаємних угод з урегулювання спорів між государями як такими, і тому предмет цієї галузі юриспруденції слід відповідно і виключно називати міжнародним, тобто «не правом народів» (*droit des gens*), а насамперед «правом між народами» (*droit entre les gens*)». Термін «міжнародний» швидко посів своє місце в англ. мові, зазначив Б. у виносіці, доданий у 1823 до видання свого «Вступу до принци-

пів моралі та законодавства», як «свідок оглядів і газет».

За текстом Боурінга, Б. у своїй праці, присвяченій принципам міжнар. права, виділив 4 предмети: «Об'єкти міжнародного права»; «Про предмети, або персональні межі верховенства законів»; «Про війну з точки зору її причин і наслідків»; «План універсального і вічного миру». До цих матеріалів додано пропозицію Б. про створення компанії Junctiana — комерц. підприємства, яке, у разі створення, має знайти місце для будівництва міжнар. каналу, призначеного з'єднати Атлант. і Тихий океани.

Враховуючи велику схильність Б. до кодифікації та систематизації права, не дивно, що цей підхід він переніс на міжнар. право. Свої нариси про принципи міжнар. права він почав із запитання: «Якщо громадянин світу має підготувати міжнародний універсальний кодекс, то що він запропонує собі в ролі його об'єкта?». Відповідь, сказав він, буде «загальна і однакова корисність для всіх держав». Як приклад д-в, що діють саме так, він обрав відомий закон, який стосується призового майна, прийнятий багатьма д-вами на пропозицію рос. імператриці Катерини II. «Ці приписи, відомі як збройний нейтралітет, було введено не зі страху, — зазначав Б., — але з причини їх справедливості (equity), а саме їх загальної корисності, або, що є тим самим фактом, їх очевидної корисності». Чи має суверен. д-ва жертвувати інтересами своїх підданих для вигоди іноземців? Чому б ні, відповів Б., якщо для справи її підданих буде корисно самим поступитися своєю вимогою. На його думку, кінцевою метою, якою суверен має керуватися у ставленні до своїх підданих, є найбільше щастя сусп-ва як об'єкта турботи.

Б. визначив 5 завдань міжнар. права: 1) не завдавати шкоди ін. д-вам та зберігати повагу до них, що відповідає власному благополуччю; 2) робити максимально можливе добро ін. д-вам та зберігати повагу до них, що відповідає благополуччю; 3) не завдавати жодної шкоди від ін. д-в та зберігати належним чином благополуччя; 4) отримувати найбільшу можливу користь від усіх ін. д-в та зберігати належним чином їх благополуччя; 5) у разі війни намагатися завдавати найменше можливе зло, сумісне з по-

шуком добра. У досягненні виконання цих завдань міжнар. законодавець має прагнути до скоєння позит. міжнар. злочинів з тим, щоб забезпечити практику корисних дій.

Позит. злочином, за міжнар. правом, має бути кожний вчинок або розв'язання спору, згідно з якими окр. д-ва робить більше зла іноз. д-вам, разом узятим, чий інтерес можуть бути порушені, ніж вона робить добра для себе. За прикладами Б. знову звернувся до морського закону: захоплення порту, яке не дасть можливості використовувати його, крім як засіб успішного нападу на іноз. д-ву. Негат. злочином має бути рішення, згідно з яким окр. д-ва відмовляється надати позит. послуги іноз. д-ві, якщо надання їх дасть більше користі зазначеній іноз. д-ві, ніж завдасть шкоди д-ві, що надає послуги.

Війна, зазначав Б., є процедурою, за якою одна д-ва намагається реалізувати свої права за рахунок ін. д-ви. Це єдиний метод, до якого можна вдаватися, якщо жоден ін. метод отримання задоволення не може бути знайдений скаржниками, що не мають арбітра. За термінологією Б., закони миру мають бути осн. законами міжнар. кодексу, а закони війни — дод. законами того самого кодексу. Коментуючи те, що в сучас. термінології мало означати *воєнні злочини*, Б. зазначив, що для «... держав не існує покарання. Взагалі, немає нічого, крім реституції. І не було б великим злом, якби в кінці своєї кар'єри кожний заводник закінчував би свої дні на шибениці. Однак при нечесному намірі їхніх правителів піддані завжди залишаються чесними. Держава, будучи колись пов'язаною з правителем, ототожнюється з ним, а в разі кримінальної агресії немає іншого злочинця, ніж правитель: індивіди є лише його невинними і нещасними знаряддями». Зауваження Б. щодо «суб'єктів» міжнар. права стосуються переважно сфери сучас. конфліктів права і здійснення юрисдикції д-ви над своїми гр-нами та іноземцями, хоча й існують відп. коментарі окр. д-в з приводу певних обставин покарання за злочини, вчинені за межами їхньої влади.

Війна, говорив Б., «це найбільше зло». Хоча на перший погляд може здатися, що встановл. причин війни нагадує з'ясування причин злочинності, Б. застерігає, що більш глибокий погляд свідчить про істотну відмінність. Тоді як одні й ті самі приводи можна знайти для пояснення як війни, так і злочину, встановл. справжньої причини в кінцевому підсумку приведе до думки, що вона полягає у війні, а не у сварках індивідів. Спонуканнями до війни, що мали місце в минулому, з погляду Б., є: сприйняття несправедливості; надія на пограбування власності фіз. індивідів; надія отримати вигоду за рахунок підвищених контрибуцій або продажу чи викупу полонених; нац. гордість чи слава; монархічна гордість; нац. антипатія; надія на просування по службі. Ці принципи у свій час спричинювали: злочини, скоєні гр-нами однієї д-ви проти гр-н ін., реальної чи уявної; захоплення або конфіскацію власності, що зумовлювалося суперництвом у торгівлі; спори стосовно спадкоємства влади або кордонів; порушення кордонів терит.; завойовницькі кампанії; спроби встановити монополію в торгівлі.

Щоб замінити війну, Б. запропонував свій план універс. і вічного миру, засн. на 2 осн. положеннях: зменшенні та встановл. граничної чисельності збройн. сили кількох д-в у складі європ. системи; визволенні залежних країн або колоній кожної д-ви. Обидва положення є необхідними і, на думку Б., не можуть існувати окремо одне від одного. Провідними країнами були Велика Британія і Франція, для яких прийнятними є такі пропозиції: не в їхніх інтересах було мати будь-які іноз. залежні країни, будь-які договори щодо оборонних або наступальних союзів, будь-які договори, що надають переваги в торгівлі за рахунок ін. д-в, будь-які військ.-морські сили, крім тих, що потрібні для боротьби з піратами та будь-якої майбутньої підготовки до збільшення чи утримання військ.-морських сил.

Б. виступав за відкриту дипломатію. Жодні переговори, говорив він, не повинні зберігатися в секреті від громадськості, а тим

більше від парламенту, коли від нього надходить відп. запит. Якою б не була ситуація з попередніми переговорами, таємниця ніколи не повинна зберігатися щодо вже укладених договорів.

Наприкінці 1780-х рр. Б. опубл. кілька листів у зв'язку з британ. військ.-морською політикою в Балтиці у відповідь анонімому кореспонденту, яким виявився король Англії. Жорстка критика Б. призвела до того, що король сприйняв її як образу і згодом з метою відплати почав чинити опір його пропозиціям стосовно «Паноптикону». Відомо також, що Б. написав юрид. висновок для уряду Іспанії з питання призового права, який залишається серед неопубл. рукописів його архіву.

Б. відвідав Україну під час його поїздки в Росію у 1786, де він залишався протягом майже 20 міс. у маєтку князя Потьомкіна у Кричеві (сучас. Білорусь). Там він написав кілька значних праць, у т. ч. «Захист лихварства» (1787) франц. мовою, за яку отримав нагороду, «Rationale of Reward» (1825), а також свою відому працю щодо кримін. інституцій «Паноктикон», або «Будинок інспекцій» (1791), і досяг значного успіху в підготовці власних цив. і кримін. кодексів.

Молодший брат Б. Самюель Бентам (1757—1831) провів понад 10 років на рос. службі (1780—91) як суднобудівник, тех. спеціаліст, винахідник, а іноді й підприємець, і відіграв важливу роль у становленні військ.-морської могутності Росії на Чорному морі.

Літ: *The Collected Works of Jeremy Bentham* / Eds J.H. Burns, J.R. Dinwiddy, F. Rosen and P. Schofield. Oxford, 1961; *Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* / Eds J.H. Burns and H.L.A. Hart. Oxford, 1996; *The Works of Jeremy Bentham* / Ed. J. Bowring, v. 11. Edinburgh, 1838—1843; *Christie I.R. The Bentham in Russia. 1780—1791*. Oxford, 1993; *A Bibliographical Catalogue of the Works of Jeremy Bentham* / Eds. S. Ikeda, M. Otonashi and T. Shigemori. Tokyo, 1989; *Rosen F. Bentham, Jeremy* // Oxford Dictionary of National Biography: <http://www.oxfordnb.com>.

В. Батлер

БЕРЕГОВЕ ПРАВО (лат. *jus litoris*, *jus naufragii*, франц. *droit de naufrage*, нім. *Strandrecht*) — термін, що вживається для означення звичаю приморських народів щодо привласнення будь-якого майна (а іноді й людей), викинутого морем на берег. Звичай

походив з того, що власник узбережжя є і власником будь-яких «дарів моря», у т. ч. і майна та людей (останніх він перетворював на рабів або встановлював за них викуп) із суден, що зазнали морської катастрофи.

В античний період рим. право прирівнювало Б. п. до *піратства* і відповідно забороняло його на терит. д-ви, а також у міжнар. угодах. Після падіння Схід. Рим. імперії цю політику продовжували Візантія і готські д-ви Італії та Іспанії. У багатьох відомих міжнар. договорах за участю Візантії, у т. ч. *Договорах Київської Русі з Візантією*, встановлювалася цілковита заборона Б. п.

У період Середньовіччя Б. п. набуло значного поширення в Зах. Європі, де була поширена правова норма щодо того, що все, що з'являється на певній терит. без участі людини — «дари природи», є власністю господаря цих місць. З неї робили висновок, що будь-яке майно, викинуте морем на берег, також є «даром природи» і належить власнику узбережжя. Через це середньовічні збірники морського (напр., франц. «Постанови, або правила Олерона» (*Rôles d'Oléron*) 12 ст.) та кримін. права (напр., нім. кодекс «Кароліна» (*Constitutio Criminalis Carolina*) 16 ст.) передусім звертають увагу на санкції щодо власників узбережжя та їх службовців, які своїми діями провокують водні катастрофи як на морі, так і на річках. Крім світської влади активну участь у забороні Б. п. брала церква. Низкою постанов соборів катол. церкви та папських булл особи, які привласнювали майно з суден, що зазнали катастрофи, прирівнювалися до крадіїв і мали бути відлучені від церкви.

Проте Б. п. лишалося звичаєм, і майже не відомі правові збірки, де така норма була прямо закріплена. Час від часу воно отримувало санкціонування з боку д-ви (напр., у Сицилії 12 ст. чи Франції 13 ст.), однак лише на незначні часові проміжки. Поступово Б. п. було цілковито ліквідовано в Європі двостор. і багатостор. угодами. На Середземному морі цей звичай майже вийшов із застосування ще у 12—13 ст., а його прояви розглядалися як піратство. У Півн. Європі гол. рушійною силою щодо заборони Б. п. був Ганзейський союз, що об'єднував кілька порт. міст і д-в Балт. та Півн. морів. Поступово в більшості д-в регіону

Б. п. було значно обмежене встановл. терміну, протягом якого власник врятованого судна або майна мав змогу заявити про свої права, — 1 рік. Проте остаточно Б. п. в низці нім. д-в було ліквідовано лише у 2-й пол. 19 ст.

Нині Б. п. фактично відійшло в історію, оскільки зак-во більшості країн та низка міжнар. угод установлюють обов'язок допомоги суднам, що зазнали морської аварії. Однак у деяких слаборозвинених регіонах світу практика привласнення викинутого на берег майна збереглася.

На думку більшості дослідників, Б. п. не мало власної історії на укр. землях. Уже в Договорах Київської Русі з Візантією 10 ст. міститься норма про необхідність допомоги судну, що зазнало катастрофи, та його команді, а в разі їх загибелі — про повернення врятованого майна до країни, з якої походило це судно. Пізніше подібні норми було повторено у договорах руських князівств (Новгородського, Смоленського, Полоцького та Вітебського) з Ризьким єпископством, Готландом та нім. балт. містами 12 і 13 ст. Не визнавалося Б. п. і у Великому князівстві Литовському, Моск. царстві та Рос. імперії, до яких пізніше входили укр. землі.

Є.В. Ромінський

БЕРЛІНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1884—85 — міжнар. конф. з афр. питань, яка відбулася в Берліні 15.11.1884 — 26.02.1885; її учасниками стали представники Австро-Угорщини, Англії, Бельгії, Іспанії, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Росії, США, Туреччини, Франції, Швеції.

У центрі уваги Б. к. 1884—85 стояло питання про статус басейну р. Конго (звідси й ін. назва конф. — нім. *Kongofferenz*). Ще у 1876 бельг. король Леопольд II створив під своєю егідою т. з. Міжнар. асоціацію для дослідження і цивілізації Африки. Однак за цією гучною фразою приховувалася справжня мета колонізаторів: захоплення й експлуатація багатств басейну р. Конго. До літа 1884 більшість терит. цього басейну опинилася під контролем бельг. короля.

БЕРЛІНСЬКА (ПОТСДАМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ

Проте у нього виявилися і впливові супротивники. Франц. уряд відправив на нижнє Конго експедицію на чолі з морським офіцером де Браза, який заснував там кілька франц. укріплень. Розуміючи, що Бельгія і Франція почнуть захоплення всього Конго, Англія уклала договір з Португалією, за яким передавала його цій країні, що протягом тривалого часу була її союзницею. Це викликало протест Франції та Німеччини. Під їхнім тиском Англія і Португалія були змушені анулювати свій договір щодо р. Конго. Вони погодилися передати питання про Конго Міжнар. конф. в Берліні. На ній Німеччина, Франція і США мали підтримати претензії короля Леопольда II і відхилити намагання Португалії та Англії. Вони були готові віддати Конго Бельгії, що не становило загрози їхнім інтересам, і дозволити Англії господарювати там «за спиною» Португалії.

Б. к. 1884—85, на якій головував нім. канцлер Отто фон Бісмарк, завершилася підписанням Ген. акта, що визнав законність Міжнар. асоціації короля Леопольда II, яку згодом було перейменовано на Незалеж. д-ву Конго, пов'язану з Бельгією спільним королем. Басейн р. Конго та деякі ін. терит. було оголошено зоною вільної торгівлі. Було встановлено зону свободи судноплавства на р. Конго й Нігер і заборонено *работоргівлю*.

Ген. акт водночас встановлював поділ терит. Африки на сфери впливу на підставі т. з. принципу ефект. окупації, що давала право колоніальним д-вам здійснювати загарбання чужих терит. і нещадно експлуатувати їхні населення й багатства. Принцип ефект. окупації, який на той час був складовою т. з. міжнар. права цивіліз. націй, спричинив небачену активність колонізації Африки. Уже через 10 років, у 1895, суверен. д-вами в Африці залишилися тільки Ліберія та Ефіопія.

Ю.І. Нипорко

БЕРЛІНСЬКА (ПОТСДАМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ — конф. за участі глав урядів СРСР, США та Великої Британії («великої

трійки»), яка відбулася 17.07. — 02.08.1945 у м. Потсдамі (Німеччина). Рад. делегацію очолював Й.В. Сталін, амер. — Г. Трумен, англ. — У. Черчілль, якого внаслідок поразки на виборах з 28.07 замінив його наступник на посаді прем'єр-міністра К. Еттли.

Гол. завданням Конф. було розв'язання широкого комплексу питань, пов'язаних із закінченням війни і повоєнним устроєм Європи. Б. (П.) к. прийняла рішення про утворення пост. органу — Ради міністрів закорд. справ у складі представників СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю, на яку було покладено завдання підготувати проекти мирн. договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією та розробити пропозиції щодо врегулювання терит. питань, що виникли після закінчення війни в Європі.

Визначальним на Б. (П.) к. було нім. питання. Представники д-в «великої трійки» досягли угоди про політ. та екон. принципи координованої політики союзників щодо переможеної Німеччини на період союзного контролю. Союзники наголосили на тому, що вони вживатимуть усіх заходів, аби Німеччина ніколи не загрожувала своїм сусідам та збереженню миру в усьому світі, але водночас зауважили, що вони не мають наміру знищити чи зробити рабами нім. народ, а нададуть йому можливість підготуватися до того, щоб здійснити реконструкцію свого життя на демокр. та мирн. основі. Передбачалося, що верх. влада в Німеччині здійснюватиметься головнокомандувачами збройн. сил СРСР, США, Великої Британії та Франції, кожним у своїй окупац. зоні, які діятимуть згідно з інструкціями своїх урядів. Кожний головнокомандувач є водночас членом Контр. ради — органу, який мав розв'язувати загальнонім. питання. Б. (П.) к. передбачала децентралізацію політ. структури Німеччини, що мало сприяти демокр. розвитку виборних органів місцевого та провінційного самоврядування, а також дозвіл на діяльність у всій Німеччині демокр. партій, орг-цій і вільних профспілок. Проголошувалися повне роззброєння та демілітаризація Німеччини, ліквідація всіх її збройн. сил, напіввійськ. та нацист. орг-цій, установ та ін-тів і знищення або видача союзникам усіх її озброєнь. Підлягала знищенню націонал-

соціаліст. партія та її філіали і підконтр. установи, а також заборонялася будь-яка нацист. і мілітарист. діяльність та пропаганда. Екон. принципи роззброєння Німеччини передбачали, що з метою знищення нім. військ. потенціалу виробництво зброї, військ. спорядження, а також літаків та морських суден має бути заборонено. Передбачалася децентралізація нім. економіки з метою знищення надмірної концентрації екон. сили у формі картелів, трестів, синдикатів та ін. монополіст. об'єднань. Згідно з рішеннями Б. (П.) к., союзники встановлювали контроль над нім. економікою. Учасники Б. (П.) к. визначили порядок стягнення з Німеччини *репарацій* на користь тих країн, які постраждали від нім. *агресії*. Зокрема, встановлювалося, що всі 4 д-ви отримають репарації кожна зі своєї зони окупації та за рахунок нім. активів за кордоном, а СРСР — додатково до цього ще 25 % усього пром. обладнання, що вилучається з окупац. зон США, Великої Британії та Франції, з яких 15 % — в обмін на еквівалентні поставки продовольства, вугілля, нафти та ін. матеріалів. СРСР мав задовольнити репараційні претензії Польщі зі своєї частки репарацій. Було прийнято рішення про розподіл нім. військ.-морського та торг. флоту порівну між СРСР, США та Великою Британією. Було також передбачено затопити більшу частину нім. підводного флоту, а залишок поділити порівну. Б. (П.) к. задовольнила вимогу СРСР про передачу йому м. Кенігсберга (з 1946 — м. Калінінград, РФ) з регіоном, що прилягає до нього. На Б. (П.) к. представники США та Великої Британії погодилися розглянути пропозицію СРСР про поширення компетенції тимчас. уряду Австрії на всю терит. країни після вступу амер. і британ. військ до Відня. Щодо польс.-нім. кордону було вирішено, що під управління Польщі передаються Данциг (Гданськ), Схід. Пруссія (за винятком частини, яку було передано СРСР) та всі землі на схід від лінії Одер — Зах. Нейсе. Отже, США та Велика Британія фактично погодилися із запропонованою СРСР та Польщею лінією проходження польс.-нім. кордону, хоча й із застереженням, що остаточне визначення зах. кордону Польщі буде досягнуто на мирн. конф. На Б. (П.) к. глави д-в «великої трійки» підтвердили

свій намір віддати гол. воєн. злочинців до суду (див. *Нюрнберзький процес*). Учасники Б. (П.) к. наголосили на необхідності підготовки мирн. договорів з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією, що вможливить підтримку їх вступу до ООН. Було також проголошено про підтримку прохання щодо вступу до ООН тих країн, які залишилися нейтр. під час війни і виконуватимуть зобов'язання за *Статутом ООН*. Однак керівники 3 країн зазначили, що вони не підтримуватимуть вступ до ООН нинішнього ісп. уряду, оскільки він створений за підтримки країн «осі» і не має через характер діяльності та тісний зв'язок із д-вами-агресорами якостей, необхідних для такого членства. Б. (П.) к. прийняла рішення про упорядковане переміщення нім. населення, що проживало в Польщі, Чехословаччині та Угорщині. Незважаючи на те, що в рішеннях Б. (П.) к. наголошувалося, що таке переміщення має відбуватися організованим і гуманним способом, на практиці траплялися численні випадки насильства щодо нім. населення цих країн. На Б. (П.) к. СРСР підтвердив свої зобов'язання вступити у війну проти Японії. 26.07.1945 уряди США, Великої Британії та Китаю прийняли Потсдамську декларацію, в якій вимагали беззастережної капітуляції Японії, виклавши осн. принципи мирн. врегулювання з нею. Пізніше СРСР приєднався до Потсдамської декларації і 08.08.1945 оголосив війну Японії, яка вже 14.08.1945 прийняла беззастережну капітуляцію.

Літ.: *Израэлян В.Л.* Антигитлеровская коалиция. М., 1964; *Тегеран — Ялта — Потсдам*: Сб. док. М., 1970; *Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К., 1995.

К.О. Савчук

БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС 1878 — міжнар. форум європ. д-в, скликаний на вимогу Австро-Угорщини й Англії для перегляду Сан-Стефанського мирн. договору 1878, що підбив підсумки рос.-тур. війни 1877—78, в якій Туреччина зазнала поразки, прийнявши умови миру, висунуті Росією.

**БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ
ЛІТЕРАТУРНИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРІВ 1886**

Конгрес тривав протягом 01.(13).06. — 01.(13).07.1878. У ньому взяли участь Росія, Англія, Австро-Угорщина, Німеччина, Франція, Італія і Туреччина. На Конгрес було також запрошено представників балкан. д-в — Греції, Румунії, Чорногорії, Сербії та Ірану, які, однак, не брали участі в його роботі. Головував на Конгресі нім. рейхсканцлер О.Е.Л. Бісмарк, але найважливіші питання вирішувалися не на його засіданнях, а представниками Великої Британії, Австро-Угорщини та Росії. Найгостріші дебати точилися навколо терит. питань щодо: 1) Болгарії, терит. якої Англія та Австро-Угорщина намагалися урізати, вважаючи цю країну осн. фактором впливу Росії на Балканах; 2) Боснії і Герцеговини, які під тиском Великої Британії передавалися під управління Австро-Угорщини і згодом були окуповані нею; 3) закавказ. володінь Росії.

Ухвалений на Конгресі Берлін. трактат складався з 64 статей. За ним терит. Болгарії обмежувалася областями на північ від Балкан. хребта з правом на автономію на чолі з власним правителем, обрання якого мало затверджуватися тур. султаном за згодою великих д-в. Болг. області на південь від Балкан утворили окр. терит., названу Схід. Румелією, яка залишилася під владою султана, але дістала адм. автономію. Усі терит. до узбережжя Адріатики на заході та Егейського моря на півдні залишалися під владою Туреччини. Чорногорія, Сербія та Румунія визнавалися незалеж. д-вами. Відповідно Румунії дісталася Півн. Добруджа, Австро-Угорщина отримала згоду на окупацію Боснії і Герцеговини, а придунайська частина Бессарабії поверталася до Росії. Підтверджувалися і розширювалися права Дунайської європ. комісії, до складу якої увійшов представник Румунії. Встановлювалася свобода судноплавства по Дунаю від Залізних Воріт до Чорного моря. Порт. міста Ардаган, Карс і Батум з їх округами приєднувалися до Росії, яка, у свою чергу, повернула Туреччині Алашкертську долину та м. Баязет. Батум оголошувався вільною торг. гаванню (порто-франко). Ту-

реччина зобов'язувалася реформувати місцеве самоврядування в областях, населених вірменами. У Румунії, Сербії, Чорногорії, Болгарії та Схід. Румелії, а також у всіх володіннях Туреччини декларувалася повна свобода совісті, а політ. і громадян. права поширювалися на осіб усіх віросповідань. Заключна частина Берлін. трактату підтверджувала чинність усіх не скасованих або не заміненних Б. к. 1878 постанов *Паризького конгресу 1856* та *Лондонської конвенції 1841*.

Осн. положення Трактату зберігали чинність до початку Балкан. воен. (1912—13). Проте залишилися невирішеними питання, пов'язані з конфліктами на Балканах, що загострили рос.-австр. та серб.-болг. суперечності. Берлін. трактат виявився згодом одним зі спонукальних моментів, а Балкани — осередком конфліктів, які стали частиною суперечностей, що швидко розвивалися серед т. з. великих д-в, якими вважалися на той час Англія, Австро-Угорщина, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Росія та США. Загострення цих суперечностей спричинило *Першу світову війну 1914—18*.

Літ.: *Der Berliner Kongress von 1878* / Eds R. Melville, Hs.J. Schröder. Mainz, 1982.

Ю.І. Нипорко

**БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ
ЛІТЕРАТУРНИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРІВ 1886** — 1-й багатостор. договір про охорону літ. і худ. творів, що заклав основи міжнар. системи охорони авт. права (далі — Бернська конвенція 1886).

У 2-й пол. 19 ст. на міжнар. рівні стала гостро відчуватися необхідність охорони прав іноз. авторів на їхні літ. і худ. твори. Це було пов'язано з бурхливим розвитком ринк. відносин у країнах Європи і Півн. Америки та виникненням нових сфер правового регулювання сусп. відносин, зокрема інтелект. складової, що перетворилася на товар. У зв'язку з цим нац. зак-во багатьох країн почало захищати авт. права, прирівнюючи їх до прав власності. Разом з тим усе частіше твори нац. авторів почали виходити без їх дозволу за кордоном, і навпаки, твори іноземців також без їхньої згоди — з'являтися на внутр. ринку. Тому з метою подолання цих колізій країни по-

**БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ
ЛІТЕРАТУРНИХ І ХУДОЖНІХ ТВОРІВ 1886**

чали укладати двостор. угоди про взаємну охорону авт. прав. Згодом, однак, стало зрозуміло, що існуючі суперечності між нац. зак-вом країн не дають можливості забезпечити належним чином охорону авт. прав. Дієву і всеосяжну їх охорону міг забезпечити лише міжнар. договір, робота над яким розпочалася на Конгресі авторів творів і мистецтв, що відбувся у 1856 у Брюсселі (Бельгія). Потім пройшли конгреси з цього питання у 1861 і 1877 в Антверпені (Нідерланди) і 1878 у Парижі (Франція). З 1883 що роботу було продовжено в Берні (Швейцарія) і у 1886 після 3 дипл. конф. було прийнято зазначену Конвенцію. Вона набула чинності 05.12.1887. У наст. період Бернську конвенцію 1886 кілька разів переглядали і доповнювали на конф. у 1896 у Парижі, у 1908 і 1914 у Берні, у 1967 у Римі, у 1971 у Парижі (її документ дістав назву Паризький акт 1971) і в 1979 у Женеві.

У рамках Бернської конвенції 1886 проголошено створення Союзу д-в-учасниць для охорони прав авторів на твори літератури і мистецтва, який увійшов у вжиток як Бернський союз. Її положення забезпечують охорону ориг. творів літератури, науки і мистецтва незалежно від того, в якій спосіб або в якій формі вони створені. Похідні твори у вигляді перекладу, адаптації, муз. аранжування та ін. переробки літ. або худ. твору також охороняються як ориг. твори.

Д-ви — учасниці Бернської конвенції 1886 мають право вирішувати питання про охорону певних категорій творів. Передбачається можливість наділення правовою охороною неопубл. твору, автор якого невідомий у певній д-ві — учасниці цієї Конвенції, якщо є підстави вважати, що автор твору є гр-ном цієї країни. Для деяких об'єктів авт. права, таких як твори кінематографії, Бернська конвенція 1886 залишає за д-вами право визначати в нац. зак-ві, хто володіє авт. правом на них. Ексклюзивними правами автора в ній визнаються: право на переклад; відтворення твору будь-яким чином чи в будь-якій формі; виконання драм., драм.-муз. і муз. творів; передачу своїх творів в ефір або публ. оприлюднення цих творів у будь-який ін. спосіб тощо.

Основу Бернської конвенції 1886 становить принцип нац. режиму, згідно з яким країна Союзу зобов'язана надавати творам,

що походять з ін. його країн, таку саму охорону, яка надається нац. законом творам своїх авторів. При цьому надання охорони іноз. творам не залежить від виконання формальностей (реєстрації, депонування твору тощо), як і від того, чи охороняється твір у країні його походження. Будь-який розгляд з приводу творів, що підпадають під дію зазначеної Конвенції, відбувається за законом країни, на терит. якої вони використовуються (видаються, публ. виконуються, передаються в ефір тощо).

Бернська конвенція 1886 встановлює мінім. рівень охорони прав авторів та строк дії авт. права, який триває впродовж життя автора та ще 50 років після його смерті. Для деяких категорій творів передбачено винятки. Кінематограф. твори охороняються протягом 50 років після оприлюднення твору (або після його створення). Мінім. строк охорони фотограф. творів становить 25 років з дня їх створення. Ті конвенц. положення, які зберігалися в наст. її текстах, набули зворотної сили. Д-ви-учасниці зобов'язуються забезпечити у своєму нац. зак-ві цей мінім. рівень охорони авт. права.

Відповідно до положень Бернської конвенції 1886, країни — учасниці Союзу мають право в межах свого зак-ва не надавати охорону окр. видам творів, а саме: офіц. текстам, промовам, зверненням, лекціям, творам прикладного мистецтва, а також нематер. творам. Водночас питання про внесення до неї спец. положень, які стосуються країн, що розвиваються, стало предметом обговорення у 1963 під час Афр. зустрічі з питань авт. права, що відбулася в м. Браззавіль (Респ. Конго), та у 1967 на конф. в м. Стокгольм (Швеція), під час якої її було доповнено Протоколом про країни, що розвиваються, відомим як Стокгольмський протокол. На зустрічі в Парижі, скликаній у 1971, було ухвалено Дод. до Паризького акта 1971, що передбачив спец. можливості для цієї категорії країн щодо перекладу і передруку творів іноз. походження. Їм надаються пільги щодо перекладу і відтворення творів іноз. авторів. Дод. розд. до Бернської конвенції

1886 істотно розширив перелік винятків із заг. правила про виключність прав автора.

Найвищим органом Бернського союзу є Асамблея, в якій кожна д-ва — учасниця Бернської конвенції 1886 має свого представника. Вона затверджує програму діяльності та бюджет орг-ції, обирає Викон. комітет, що складається з представників чверті всіх д-в-учасниць. Комітет проводить чергові сесії раз на рік, а позачергові — раз на 2 роки. Поточну роботу здійснює *Всесвітня організація інтелектуальної власності* (ВОІВ) та її секретаріат. Останній бере участь у всіх засіданнях Асамблеї, Викон. комітету, комітетів експертів і робочих груп. ВОІВ збирає і публікує інформацію, що стосується охорони авт. права, проводить дослідження і надає консультації, бере участь у підготовці конф. з питань доповнення і перегляду Бернської конвенції 1886, а також розглядає спори щодо її застосування.

Будь-яка д-ва, що не є членом Союзу, може приєднатися до Бернської конвенції 1886. Станом на 2014 її членами є 167 д-в. Україна приєдналася до неї 31.05.1995.

Осн. положення Бернської конвенції 1886 імплементовані в Законі України «Про авторське право і суміжні права» 1993 та Цив. кодексі України, поширюючись як на оприлюднені, так і на неоприлюднені твори в галузі науки, літератури і мистецтва незалежно від їх призначення, жанру, вартості, обсягу, мети (освіта, інформація, реклама, пропаганда, розваги тощо), а також способу відтворення, виражені в усній, письм. чи будь-якій ін. формі. Виключні права на використання твору в будь-якій формі і в будь-який спосіб належать автору і можуть передаватися у спадщину. Термін охорони прав автора діє протягом усього життя автора і ще 50 років після його смерті; в разі створення твору у співавт. — протягом 50 років після смерті осн. співавтора. Суміжні права виконавців, виробництв фонограм та права орг-цій мовлення охороняються за умови, якщо це не шкодить охороні творів згідно з авт. правом.

Літ.: *Матвеев Ю.Г.* Международные конвенции по авторскому праву. М., 1978; *Мала* енциклопедія

права інтелектуальної власності / За заг. ред. Ю.Л. Бошицького. К., 2009; *Минков А.М.* Международная охрана интеллектуальной собственности. СПб., 2001; *Право інтелектуальної власності.* Академічний курс. Підруч. / За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. К., 2007.

Ю.Л. Бошицький

БІЖЕНЦІ — особи, які через обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою расової належності, релігії, ґр-нства, належності до певної соц. групи чи політ. поглядів перебувають за межами д-ви своєї нац. належності і не в змозі користуватися захистом цієї д-ви або не бажають користуватися таким захистом унаслідок таких побоювань; або, не маючи певного ґр-нства і перебуваючи за межами д-ви свого кол. місця проживання в результаті подібних подій, не можуть чи не бажають повернутися до неї через такі побоювання.

У широкому розумінні до поняття Б. відносять усіх осіб, які вимушено переселилися з одного місця проживання на ін.: переміщені особи (зокрема, примусово вивезені для праці в нацист. Німеччину), вимушені переселенці, особи, що шукають притулку (які ще не набули статусу Б.), т. з. «кліматичні Б.» (особи, що вимушено залишили своє місце проживання внаслідок стихійного лиха). У *міжнародному гуманітарному праві* Б. вважаються особи, змушені залишити свою країну в результаті воєнних дій та захоплення ворогом місця їх пост. проживання. Б. слід відрізнити від *апатридів* (осіб без ґр-нства), статус яких набувається в результаті ширшого кола підстав, ніж статус Б.

Існують істор. свідчення, що звичай толерантного ставлення до Б. застосовувалися у старод. ацтеків, ассирійців, греків, євреїв та ін. народів, хоча явище ксенофобії, тобто страху перед чужоземцями і ненависті до них, існувало в усі часи. Грец. філософ Платон ще понад 23 ст. тому писав: «Люди та боги повинні виявляти більшу любов до іноземців, віддалених від своїх співвітчизників та родини, тому потрібно вжити усіх заходів, щоб іноземцям не чинили лиха». У Біблії є опис втечі поневолених ізраїльтян з Єгипту. У Середньовіччі в Європі практично скрізь визнавалося право притулку в церквах, хоча воно поширювалося лише на кримін. злочинців.

Пізніше, у 15 ст., маври та євреї змушені були залишати Іспанію через інквізицію. У пошуках реліг. свободи у 17 ст. пуритани знайшли притулок у заокеанській колонії Пенсильванії, яка нині є штатом США. А у 18 ст. знать Франції змушена була емігрувати через Франц. бурж. революцію.

Власне термін «біженці» з'явився в період *Першої світової війни 1914–18*, коли відбулося масове переміщення людей з Малої Азії, Рос. імперії та Балкан. У 1921 *Ліга Націй* засновує посаду комісара зі справ Б., а у 1922 ухвалює 1-шу угоду (доповнену угодами 1924, 1926 і 1928) про статус рос. та вірмен. Б., де було вперше визначено їхні права і, зокрема, отримання проїзного документа особл. зразка — «нансенівського паспорта» (за ім'ям відомого полярного дослідника та 1-го комісара Ліги Націй зі справ Б. Фритьофа Нансена). Згодом дію угод було поширено на всіх тур., асирійських, асиро-халдейських Б. Після смерті Ф. Нансена за рішенням Ліги Націй у 1931 як автон. орган було засновано Міжнар. управління Нансена зі справ біженців, що проіснувало до 1938.

Встановлення фашист. режиму в Німеччині стало причиною нових потоків Б. До цієї категорії належали також особи, які змушені були залишити Італію, Іспанію через жорстокий терор, здійснюваний урядами цих д-в. Для надання допомоги таким особам у 1938 поза межами Ліги Націй було створено Міжуряд. раду з питань Б. У цей період розробляється нова Конвенція про статус Б. 1933, що об'єднала попередні угоди з цього питання і доповнилася положеннями щодо їх особистого статусу, зайнятості, соц. прав та обмежила практику висилання Б. Конвенція 1933 стала моделлю для майбутніх міжнар. актів з питань статусу Б.

Після *Другої світової війни* проблема Б. стала надзвичайно гострою, що потребувало укладення нового міжнар. документа з цього питання. На підставі резол. ГА ООН 429 (V)1 від 14.12.1950 в Женеві 02–25.07.1951 було проведено Конф. ООН з питань статусу біженців та апатридів, на якій прийнято *Конвенцію про статус біженців 1951*, що є осн. документом у цій сфері. Конвенція обмежується захистом переважно европ. Б. після II світ. війни, однак

Протокол 1967 розширив сферу її застосув. На сьогодні 145 д-в приєдналися до 1 чи обох документів (Конвенції 1951 та Протоколу 1967). Конвенція 1951 була також основою для розроблення Афр. конвенції про Б. 1969 та латиноамер. Картагенської декларації 1984.

Конвенція 1951 розкриває правовий статус Б., яким, як правило, надаються рівні права з ін. іноземцями, гр-нство у пільговому порядку та особл. проїзні документи. Б. не можуть бути визнані особи, що скоїли злочин проти миру, військ. злочин або злочини проти людяності, тяжкі злочини неполіт. характеру, в т. ч. акти тероризму. Б. або особа, що шукає притулок, не може бути вислана до країни походження.

Особистий статус Б. визначається законами д-ви його *доміцилію* або, якщо у нього такого немає, — законами д-ви його проживання. Права, раніше набуті Б. і пов'язані з його особистим статусом, зокрема права, що стосуються шлюбу, дотримуються д-вами після виконання формальностей, яких вимагають закони цієї д-ви (ст. 12). Д-ви зобов'язуються створювати Б. найсприятливіші умови і в будь-якому разі не менш сприятливі, ніж ті, які мають іноземці за таких самих обставин (ст. 13). Д-ви також зобов'язуються надавати Б., які законно проживають на їхній терит., соц. права, аналогічну підтримку та допомогу (у т. ч. уряд.), якими користуються їхні гр-ни (ст. 21–24).

Зі створенням ООН у 1946 було засновано Міжнар. орг-цію зі справ Б., перетворену в 1951 на Управління *Верховного комісара ООН у справах біженців* (УВКБ ООН). Планувалося, що Управління проіснує 3 роки з перспективою його розпуску, керуючись міркуванням, що невдовзі Б. адаптуються в сусп-вах, які надали їм притулок. Проте, враховуючи, що кількість Б. постійно і стрімко зростає, воно продовжує функціонувати (у 1975 налічувалося бл. 2,4 млн Б., у 1985 — 10,5 млн, у 1995 — 27,4 млн). У 2010 під опікою УВКБ ООН перебувало 34,4 млн осіб, з них — 14,4 млн переміщених осіб, 10,5 млн власне Б.,

2 млн тих, що повертаються, 6,6 млн апатрийдів та понад 800 тис. осіб, які шукають притулку. Зросла кількість Б. з Афганістану, Іраку, Сомалі, Китаю, Сербії, Нігерії, РФ. За 1984—2003 щорічні витрати УВКБ ООН зросли від 444 млн до 1,16 млрд дол. США.

УВКБ ООН діє на підставі *Статуту ООН* 1945 і в своїй роботі керується Конвенцією про статус біженців 1951 та Протоколом 1967 до неї. Спочатку в УВКБ ООН працювало 34 співробітники, нині в штаті агентства — понад 6 тис. нац. та міжнар. співробітників. Штаб-квартира УВКБ ООН розташована в Женеві. Агентство представлене у 118 д-вах і 108 регіон. представництвах та філіалах. У 1954 та 1981 УВКБ ООН нагороджено Нобелівською премією миру.

Крім УВКБ ООН допомогою Б., переміщеним особам та вимушеним переселенцям займається *Міжнародний комітет Червоного Хреста*. Особи, що рятуються на терит. ін. д-ви від наслідків збройн. конфліктів, користуються захистом норм *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949* (ст. 44, 45, 49, 70), *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977 (Протокол I)* (ст. 73, 85), *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру 1977 (Протокол II)* (ст. 17), де їх статус визначається як статус «іноземців на території сторони конфлікту».

Незважаючи на те, що *Загальна декларація прав людини 1948* (п. 1 ст. 14) встановлює право кожної людини шукати притулок і скористатися ним, проте в нормах міжнар. права відсутні конкрет. механізми його реалізації, а також обов'язок д-в щодо прийняття Б. Надання притулку не розглядається як недружній акт проти д-ви гр-нства Б. або як недопустиме втручання в її внутр. справи. Підстави для відмови в наданні притулку можуть впливати з договорів про видачу переслідуваних осіб або з договорів про боротьбу зі злочинами тероризму, необхідну в інтересах міжнар. або

регіон. співробітництва. Водночас у практиці д-в формуються звичаї надання допомоги, яку д-ви можуть обмежити з огляду на свої потреби або поставити в залежність від умов, зокрема надання допомоги третім д-вам. У деяких д-вах (Данія, Польща, Литва) як альтернатива статусу Б. існує особливий «гуманітарний статус», тобто тимчас. притулок, що надається у разі масового напливу Б. або осіб, що не відповідають конвенційним критеріям, проте не можуть бути вислані з д-ви з міркувань гуманності.

У межах *Ради Європи* прийнято численні документи щодо захисту або поліпшення становища Б.: Європ. угода про відміну віз для біженців 1959, Європ. конвенція про перехід відповідальності за біженців 1980, Рекомендація про правовий статус осіб, що прирівнюються до біженців, 1976 та ін. Вищезазначені акти спрямовані на уніфікацію нац. процедур надання притулку для Б., зокрема на проведення формалізованого провадження надання такого статусу, гарантію ефект. процедури розгляду скарги, право тимчас. перебування протягом строку провадження тощо.

У ЄС проблема Б. є однією з найбільш гострих та актуальних. Унаслідок включення ст. 61—69 до тексту *Маастрихтського договору 1992* згідно з положеннями *Амстердамських договорів* виникла сфера компетенції ЄС зі здійснення спільної політики з питань надання притулку Б. Метою діяльності ЄС є створення і реалізація уніфік. концепції з питань надання притулку Б. та забезпечення їх єдиного статусу, одним з етапів якої є інкорпорація *Дублінських правил ЄС 2003* у право ЄС.

Проблема Б. неодноразово поставала в укр. історії. 1-й масовий виїзд українців за кордон пов'язаний з політ. подіями 18 ст., 2-й — під час та після I світ. війни, коли українці залишали місця проживання через обставини воєнного часу. Проте чи не найбільша кількість Б. спостерігається у 20 ст.: приблизно 200 тис. вихідців з України, які опинилися з політ. причин у Європі внаслідок II світ. війни, відмовилися повернутися до СРСР і згодом розселилися в різних країнах світу. Водночас парадоксальним є те, що сьогодні велика кількість Б. з країн кол. СРСР, Африки та Азії перебуває на терит. України.

В Україні статус Б. визначається Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» 2011, в якому передбачено порядок визнання особи Б., втрати та позбавлення цього статусу, визначено осн. права Б., а саме — вільний вибір місця проживання, вільне залишення терит. України, право на працю, навчання, мед. допомогу, безоплатну правову допомогу, житлові права, конфіденц. листування з УВКБ ООН, право на відвідання його співробітниками УВКБ ООН та ін. права, передбачені Конституцією та законами України.

Відповідно до резол. ГА ООН A/RES/55/7, щороку 20 червня відзначається Всесвітній день біженців.

Літ: *Holborn L.W.* The International Refugee Organization. London, 1956; *Сарашевский Ю.* Роль Лиги Націй в формуванні права беженцев // Белорус. журнал междунар. права и междунар. отношений, 2000, № 1; *Потапов В.П.* Беженцы и международное право. М., 1986; *Гудвин-Гилл Г.С.* Статус беженца в международном праве / Под ред. М.И. Левиной. М., 1997; *Квашилла Т.* Статус беженца в міжнародному праві (загальнотеоретичні аспекти) // Біженці та міграція: укр. часопис права і політики, 1998, № 1; *Хорекенс Д., Макнамара Д.* Обзор проблем защиты беженцев в Западной Европе. Тенденции в области законодательства и позиция УВКБ. К., 1994; *Ястребова А.Ю.* Развитие международно-правовой системы защиты беженцев в современном мире // СЕМП, 1989—91. М., 1992; *Буроменський М.В.* Міжнародний захист прав людини та права біженців. К., 2000; *Іванов Д.В.* Становление международной системы защиты беженцев // МЖМП, 1998, № 4; *Клинова Е.В.* Правовое положение беженцев в странах Европейского Союза (Статус беженца, право на убежище). М., 2000.

О.І. Мельничук

БІОЛОГІЧНОГО РІЗНОМАНІТТЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ — система правових, організаційних, екон., фін., матер.-тех., осв. та ін. заходів, спрямованих на охорону, відтворення і раціональне використання на глобальному рівні корінних екосистем, видів тварин і рослин, а також місць їх знаходження, елементів ландшафтів, з метою підтримання їх оптимальної і пост. продуктивності при забезпеченні особл. захисту унікальних р-нів, типових представників усіх видів екосистем та середовищ перебування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин і рослин.

Б. р. з. введено *Конвенцією про біологічне різноманіття 1992*, укладеною на Всесвітній конф. ООН з навколишнього середовища і розвитку (м. Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 05.06.1992). Україна підписала і 29.11.1994 ратифікувала її. Від концепції охорони природи концепцію Б. р. з. відрізняє структуризація не на регіон., а на глобальному рівні, а також мета — максимально зберегти не окр. види чи системи, а біорізноманіття загалом. Біорізноманіття планети охоплює сьогодні, за різними оцінками, від 4 до 20—30 млн видів тварин і рослин, серед яких описано 1 447 609 видів. 90 % з них представлені в тропіч. лісах, причому більшість є ендемічними. Загроза втрати біол. різноманіття (від видів до угруповань та значних виділів біоти) має тенденцію до прискорення. За прогнозами, майже п'ята частина видів рослин перебуває під загрозою зникнення.

В основі Конвенції лежить компромісна формула, яка, з одного боку, декларує держ. суверенітет над природ. ресурсами, а з другого — формує цільову спрямованість усіх д-в на стале використання елементів біорізноманіття при справедливому розподілі переваг, що випливають з можливості використання генетичних ресурсів планети. Гол. новелою Конвенції є можливість країн, що мають природ. ресурси і відкривають до них доступ ін. країнам, у свою чергу отримувати доступ до сучас. технологій і передачі останніх: «Кожна Договірна Сторона вживає відповідних законодавчих, адміністративних або політичних заходів з тим, щоб Договірним Сторонам, зокрема країнам, що розвиваються, які надають генетичні ресурси, забезпечувався доступ до технології, яка передбачає використання цих ресурсів, і передавалася ця технологія на взаємно узгоджених умовах...» (ч. 3 ст. 16).

До обов'язків Договірних Сторін належить: співробітництво (ст. 5); розпізнавання видів і моніторинг у сфері біол. різноманіття (ст. 7); розроблення стратегій, планів або програм збереження і сталого використання біорізноманіття (ст. 6), при-

БІОЛОГІЧНОЇ (БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ) ЗБРОЇ ЗАБОРОНА

чому здебільшого *in situ* (тобто в місцях природ. місцезнаходження видів), зокрема шляхом встановл. охоронних зон (ст. 8), а також їх збереження *ex situ* (тобто консервація конститутивних елементів біол. різноманіття поза їх природ. місцезнаходженням) як допоміжний захід. Сторони зобов'язані інтегрувати вимоги щодо біол. різноманіття шляхом сталого використання живих ресурсів (ст. 10), а також оцінки впливів на навколишнє середовище та зведення до мінімуму несприятливих наслідків (ст. 14). Розвинені д-ви мають надавати країнам, що розвиваються, фін. ресурси, що уможливили б примирення з витратами, пов'язаними з реалізацією зазначених заходів. Слід зауважити, що участь у відп. витратах країн, які перебувають на стадії переходу до ринк. економіки (до цієї групи належить і Україна), має добровільний характер, тоді як для економічно розвинених країн вона є обов'язковою. Проте незалежно від того, як розподіляються витрати на реалізацію Конвенції, в ч. 4 ст. 20 виконання конвенційних обов'язків третіми країнами ставиться в залежність від допомоги, яку вони можуть отримувати. У цьому положенні сконцентровано осн. філософію Конф. у Ріо-де-Жанейро щодо єдності проблем збереження природ. багатств і розвитку. Для запобігання катастрофам, винищенню природ. багатств у тропіках розвинені країни мають надавати населенню країн цієї зони відп. екон. підтримку, яка урівноважила б втрати від обмеження їхньої діяльності, що ґрунтується на утилітарному підході до природи.

Конвенція про біорізноманіття дала поштовх розвитку нац. законод. систем у відп. сфері. Це стосується й України. Окр. аспекти збереження біорізноманіття в Україні регулюються законами «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991, «Про природно-заповідний фонд України» 1992, «Про тваринний світ» 2001, «Про екологічну експертизу» 1995, «Про Червону книгу України» 2002, «Про екологічну мережу України» 2004 та ін. Реалізується Програма перспективного розвитку запо-

відної справи в Україні (1994), Загальнодерж. програма формування нац. екол. мережі України на 2000—15 рр. та ін.

Літ.: *Правові засади впровадження в Україні Конвенції про біорізноманіття* / Відп. ред. Н.Р. Малишева. К., 2003; *Олещенко В.І., Малишева Н.Р.* Міжнародні конвенції та інші документи як чинник збереження біологічного та ландшафтного розмаїття. Конвенція про біорозмаїття: громадська обізнаність і участь. К., 1997; *Malysheva N.* La salvaguardia della biodiversità. L'attuazione della Convenzione sulla biodiversità in Ucraina attraverso la tutela delle riserve naturali // *Gazzetta Ambiente*, 2005, № 3.

Н.Р. Малишева

БІОЛОГІЧНОЇ (БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ) ЗБРОЇ ЗАБОРОНА

— заборона зброї масового ураження, дія якої ґрунтується на використанні хвороботворних якостей патогенних мікроорганізмів і токсичних продуктів їх життєдіяльності. До біол. зброї належать не лише біол. агенти, а й засоби їх доставки (ракети, снаряди, авіаційні засоби та ін.). Призначення біол. зброї полягає в ураженні живої сили супротивника (людей, тварин), а також с.-г. насаджень, продуктів харчування, джерел води тощо. Біол. зброя характеризується такими ознаками, як вибірковість дії лише щодо людей, тварин, ін. живих істот, можливість прихованого застосув., складність її виявлення та орг-ції захисту від неї військ. і мирн. населення. Чинить сильний психол. вплив на супротивника. Вищезгадані та ін. властивості є основою ефективності біол. зброї, складовими якої можуть бути віруси або бактерії, здатні викликати інфекц. захворювання у формі епідемій чи пандемій.

1-м та одним із осн. міжнар. договорів у сфері заборони біол. зброї став *Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925*, підписаний 37 д-вами 17.06.1925 у Женеві (Женев. протокол 1925). СРСР ратифікував його у 1928, США — у 1975. Станом на 2014 його учасницями були 137 д-в. У Женев. протоколі 1925 уперше на договір. рівні закріплено заборону використання на війні біол. зброї і визнано, що вона «справедливо засуджується суспільною думкою цивілізованого світу».

У сучас. міжнар. праві вважається, що норма про заборону біол. зброї набула зви-

чаєвого характеру. Водночас на момент прийняття Женев. протоколу 1925 у доктрині не існувало одностайності щодо міжнар.-правового статусу біол. зброї. Лише з часом, ґрунтуючись на практиці дотримання д-вами положень Протоколу, звичаєву природу принципу щодо заборони біол. зброї було підтверджено ГА ООН (резол. 2603, 16.10.1969). Зокрема, визнано зобов'язальний характер «принципів і цілей» Женев. протоколу 1925 як таких, що становлять «загальновизнані норми міжнародного права».

Водночас, попри важливість Женев. протоколу 1925, у доктрині наголошувалося і на «слабких місцях» цього багатостор. документа. Зокрема, вказувалося на те, що вузький термін «бактеріологічна» зброя, який використовується у Протоколі, не охоплює всі види «біологічної» зброї. Ще одним недоліком Женев. протоколу 1925 вважалися застереження, висловлені низкою д-в під час підписання і ратифікації цього договору (Велика Британія, СРСР, Франція та ін.). Зміст таких застережень полягав у тому, що заборона біол. зброї діє лише у відносинах між д-вами — учасниками Протоколу. Крім того, д-ви-заявники наголошували, що не вважатимуть себе зв'язаними його положеннями, якщо ін. д-ви не дотримуватимуться заборони, встановленої у Женев. протоколі 1925. Фактично такі застереження значно звужували сферу застосув. останнього, трансформуючи закріплену в Протоколі абс. заборону біол. зброї на заборону застосовувати її першими. Істотним недоліком Протоколу була також відсутність механізмів контролю за його дотриманням та санкцій за порушення його положень. Ще одним проблемним моментом Женев. протоколу 1925 можна вважати й те, що його дія поширюється лише на випадки міждерж. збройн. конфліктів (див. *Війна*). Отже, Протокол не забороняє застосув. біол. зброї у мирн. час або під час внутр. конфліктів. Такий підхід фактично давав змогу д-вам провадити діяльність щодо розроблення, виробництва та зберігання біол. зброї.

З огляду на окреслену недосконалість правового режиму Б. (б.) з. з. відчувалася потреба якісно нового договір. документа, метою якого стала б не лише заборона біол.

зброї, а й який передбачав би також режим роззброєння і міжнар. контролю у сфері біол. зброї. У результаті проведеної роботи ГА ООН ухвалила текст Конвенції про заборону розроблення, виробництва та накопичення запасів бактеріол. (біол.) і токсичної зброї та про їх знищення. Конвенція була відкрита для підписання 10.04.1972 у Лондоні, Москві та Вашингтоні — столицях д-в-учасниць, уряди яких були визначені депозитаріями, та набула чинності 26.03.1975 після її ратифікації 22 д-вами. УРСР, яка також брала участь у розробленні згаданої Конвенції, підписала її 10.04.1972 і ратифікувала 21.02.1975. Сьогодні її учасницями є 190 країн світу. Вважається, що Конвенція 1972 стала першим багатостор. договором у сфері роззброєння. Хоча в її преамбулі підтверджується важливість Женев. протоколу 1925, сфера дії Конвенції 1972 є значно ширшою. Так, у ст. 1 встановлюється, що кожна д-ва-учасниця зобов'язується ніколи і за жодних обставин не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не набувати будь-яким ін. чином та не зберігати мікробіол. або ін. бактеріол. агенти, токсини, зброю, обладнання або засоби доставки, передбачені для використання таких агентів чи токсинів з ворожою метою або у збройн. конфліктах. Конвенція 1972 також зобов'язує д-ви-учасниці знищити або переключити на мирні цілі всі агенти, токсини, зброю, обладнання та засоби доставки, якими вони володіють або які перебувають під їхньою юрисдикцією чи контролем (ст. 2), та нікому їх не передавати (ст. 3). Важливим положенням Конвенції є й те, що її д-ви-учасниці зобов'язуються консультуватися і співробітничати у вирішенні будь-яких питань, пов'язаних із виконанням Конвенції (ст. 5). Передбачається також, що будь-яка д-ва-учасниця має право подати скаргу до РБ ООН у разі, якщо вона виявить, що будь-яка ін. д-ва порушує передбачені Конвенцією 1972 зобов'язання. Д-ви-учасниці зобов'язуються також співробітничати у проведенні будь-яких розслідувань, що можуть бути запроваджені РБ ООН (ст. 6). Відповідно до ст. 10

**БІОЛОГІЧНОЇ (БАКТЕРІОЛОГІЧНОЇ)
ЗБРОЇ ЗАБОРОНА**

Конвенції, д-ви-учасниці взяли на себе обов'язок сприяти найповнішому обміну устаткуванням, матеріалами, наук. і тех. інформацією про використання бактеріол. (біол.) засобів і токсинів у мирн. цілях.

Попри значно ширшу сферу дії Конвенції 1972 порівняно з Женев. протоколом 1925 їй також притаманна низка недоліків. Один із найсуттєвіших полягає в тому, що Конвенція не передбачає механізмів контролю за виконанням її положень. Крім того, вона не вимагає знищення всіх наявних запасів біол. зброї, дозволяючи переключати їх на мирні потреби протягом 9 міс. з часу підписання, що фактично дає можливість зацікавленим країнам зберігати запаси біол. зброї для ін. цілей. Проблема-тичним є й те, що Конвенція не містить чіткого переліку бактеріол. (біол.) агентів, які підлягають забороні.

З часу набуття чинності Конвенцією 1972 д-ви-учасниці провели у Женеві 7 оглядових конф. з питань розгляду її дії (1980, 1986, 1991, 1996, 2001/2002, 2006, 2011). На Конф. 1980 було розглянуто практ. питання виконання Конвенції, при цьому особливу увагу було приділено застосув. ст. 5, яка передбачає можливість проведення консультацій щодо сфери застосув. договору. Заключна декларація Конф. 1980 передбачила право кожної д-ви — учасниці Конвенції вимагати консулт. зустрічі на рівні експертів, відкритої для всіх ін. учасниць. Під час II Конф. 1986 розглядалися, зокрема, питання щодо використання наук. досягнень задля зміцнення дії Конвенції 1972. Було створено дод. орган — Комітет повного складу. Оскільки на Конф. йшлося про порушення окр. статей Конвенції, її д-ви-учасниці вирішили вжити необхідних заходів з метою зміцнення довіри.

Зокрема, домовлено про обмін інформацією між д-вами-учасницями щодо дослід. центрів та лабораторій, які спеціалізуються на біол. діяльності, незвичайних спалахах інфекц. захворювань тощо. Важливим кроком на шляху верифікації Конвенції стала III Конф. 1991, на якій д-ви-учасниці вперше погодилися з тим, що

запровадження дієвих заходів контролю суттєво посилить ефективність Конвенції. Так, прийнято рішення утворити Спец. групу уряд. експертів (VEREX) для розроблення потенц. заходів перевірки. За результатами своєї діяльності Група представила доповідь, для розгляду якої було скликано позачергову Спец. конф. 1994, на якій вирішено створити Спец. групу (СГ) д-в-учасниць з метою розроблення юридично зобов'язального документа (Протоколу) з питань встановл. заходів перевірки дії Конвенції. У центрі уваги наст. IV Конф. 1996 був розгляд фактів недотримання положень Конвенції. Зокрема, обговорювалася заява Президента РФ Б. Єльцина про те, що після ухвалення Конвенції кол. СРСР здійснював широкомасштабну наступальну біол. програму. Було також виявлено, що Ірак як д-ва, що підписала Конвенцію, розпочав виробництво бойових біол. агентів. Отже, стало особливо очевидним існування суттєвої прогалини в режимі Конвенції внаслідок відсутності процедури верифікації. Під час Конф. було ухвалено роз'яснення щодо того, що хоча використання біол. зброї прямо не заборонено ст. I Конвенції 1972, однак його слід розуміти як порушення цілей останньої. Було також домовлено, що СГ має активізувати роботу з метою підготовки верифікаційного Протоколу, закінчивши її до наст. конф. У результаті цієї роботи СГ у 2001 було оприлюднено проект Протоколу, який передбачав серед ін. створення орг-ції із заборони біол. зброї для здійснення контролю над виконанням Конвенції, декларування усіх відп. об'єктів та видів діяльності, у т. ч. діяльності у галузі біол. захисту, інспекції на місцях з метою виявлення виробництва біол. зброї на пром. об'єктах тощо. Водночас США заявили про неприйнятність положень проекту згаданого Протоколу, аналогічну позицію зайняли й ін. д-ви, у результаті чого було вирішено відмовитись від розгляду зазначеного документа. Отже, V Конф. 2001—02 закінчилася безрезультатно. Хоча роботу над Протоколом було призупинено, однак з метою подолання суперечностей було прийнято рішення продовжити зазначену роботу у формі щорічних зустрічей д-в — учасниць Конвенції. Предметом таких зустрічей ста-

ло обговорення ін. можливих засобів із верифікації виконання Конвенції 1972. Водночас питання щодо ухвалення юридично зобов'язального документа залишається відкритим.

Україна стала повноправною учасницею Конвенції 1972, підтвердивши свої зобов'язання за міжнар. договорами, укладеними УРСР (ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» 1991). Отже, Україна зобов'язалася не розробляти, не виробляти, не накопичувати, не набувати в будьякий ін. спосіб і не зберігати біол. зброю. Україна не володіє біол. зброєю і не провадить діяльності щодо створення такої зброї. Однак на терит. України діють установи лікувально-мед., наук., спеціаліз. та виробничого профілю, які мають банки мікроорганізмів або працюють з продуктами їхньої життєдіяльності і входять у сферу охоплення Конвенції 1972. Тому для України є вельми актуальними і практ. питання, пов'язані з виконанням Конвенції. Наша д-ва бере активну участь у конф., сесіях СГ д-в — учасниць Конвенції, а також засіданнях експертів та зустрічах д-в-учасниць.

Літ.: Пунжсин С.М. Химическое оружие и международное право. М., 2009; Sims N. The Future of Biological Disarmament: Strengthening the Treaty Ban on Weapons. London, 2009; Paris K. The Expansion of the Biological Weapons Convention: the History and Problems of a Verification Regime // HJIL, 2001—2002, N 24; Bothe M. Das völkerrechtliche Verbot des Einsatzes chemischer und bakteriologischer Waffen. Köln; Bonn, 1973.

С.О. Мельник

БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ — держ. природ. заповідники, включені до Міжнар. системи біосферних резерватів ЮНЕСКО. Нині ця система налічує бл. 400 відп. резерватів, у т. ч. 4 укр. Б. з.

Гол. міжнар. завданням Б. з. є участь у здійсненні глобального екол. моніторингу. Ця діяльність проводиться на засадах міжнар. екол. співробітництва і відповідно до Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». За цією Програмою Б. з. збирають і узагальнюють інформацію про стан і зміни навколишнього середовища на терит., яку обслуговують, і періодично надсилають до ЮНЕСКО. Держ. заповідники набувають статусу біосферних і можуть бути позбавлені цього статусу за рішенням ЮНЕСКО. Крім міжнар. функцій Б. з. здійснюють

також функції звичайних природ. заповідників як екол. наук.-досл. установ. Їх правовий статус регулюється законами «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991, «Про природно-заповідний фонд України» 1992 та ін. нормат.-правовими актами. Діяльністю Б. з. керує дирекція, очолювана директором. Діють також вчена рада та ін. спец. служби, у т. ч. служба екол. моніторингу.

Правовий статус Б. з. зумовлений особливостями його структури та завдань і ґрунтується на принципі функц. зонування терит. Виокремлюють здебільшого 3 зони: заповідну, буферну і антропогенних ландшафтів. Ці зони відрізняються одна від одної ступенем антропогенного навантаження. Екол. моніторинг у контакті цих зон уможливорює визначення тенденції біосферних змін і вжиття заходів щодо поліпшення становища як на нац., так і міжнар. рівнях.

Ю.С. Шемшученко

БІПАТРИДИ (лат. bi, від bis — двічі та грец. patris — батьківщина) — фіз. особи, які мають гр-нство 2 і більше д-в, тобто подвійне чи множинне гр-нство; їхній правовий статус визначається нормами міжнар. права, що спрямовані переважно на скорочення подвійного гр-нства, та нац. зак-ва д-в.

Б., як правило, виникають: 1) у зв'язку з прогалинами в процедурах виходу/набуття гр-нства та за відсутності відповідальності за отримання особою гр-нства 2 або більше д-в, тобто подвійного або множинного гр-нства; 2) у разі колізій нац. законів про гр-нство (напр., дитина може стати Б. у разі її народження на терит. д-ви, яка при визначенні гр-нства використовує принцип *права ґрунту*, за умови, що батьки дитини мають гр-нство країни, яка застосовує принцип *права крові*, а також особа, яка вступає у шлюб з іноземцем, може отримати подвійне гр-нство, якщо шлюб, з одного боку, не зумовлює втрату нею гр-нства, а з ін. — автоматично надає гр-нство іноз. д-ви); 3) у разі офіц. надання гр-нам права отримувати іноз. гр-нство (напр., РФ у ст. 62 Конституції 1993 наділила своїх

БІПАТРИДИ

гр-н правом мати гр-нство іноз. країни відповідно до федер. закону чи міжнар. договору РФ); 4) з наданням гр-нства з етніч. міркувань чи бажання залучити потрібних фахівців без втрати попереднього гр-нства (напр., згідно з ч. 2 ст. 1 Закону Литви «Про громадянство» 2002, гр-н цієї д-ви не може одночасно бути гр-ном ін. д-ви, за винятком випадків, коли йдеться про осіб, які до 15.06.1940 перебували у гр-нстві Литви й були вислані чи покинули Литву в період окупації з 15.06.1940 до 11.03.1990, та їх нащадків).

Міжнар. право загалом негативно ставиться до поєднання фіз. особами гр-нства кількох д-в і прагне поступово викоринити це явище за допомогою міжнар. договорів. Перші такі договори, орієнтовані на досягнення цієї мети, було укладено в 2-й пол. 19 ст. між США та низкою країн Європи і Півн. Америки (т. з. Банкрофтові договори, названі за ім'ям амер. дипломата Дж. Банкрофта — їх ініціатора). Відповідно, сторони на взаємній основі визнавали натуралізацію своїх гр-н на терит. кожної з них. На поч. 20 ст. між амер. д-вами укладаються регіон. договори, які запобігають виникненню Б. Напр., Конвенція про статус натуралізованих осіб, які відновлюють своє пост. місце проживання в д-ві походження, 1906 та Конвенція про громадянство 1933. Обидві вони містили правило про те, що натуралізація особи в новій д-ві тягне за собою денатуралізацію в д-ві попереднього гр-нства.

У 1924 *Ліга Націй* створила спец. Комітет зі сприяння вирішенню проблеми подвійного гр-нства шляхом кодифікації, спрямованої на подолання коліз. питань нац. зак-ва д-в у цій сфері. У 1927 за рекомендацією цього Комітету Асамблея Ліги Націй прийняла рішення провести Конф. з питань кодифікації гр-нства, яку було скликано в м. Гаазі (Нідерланди) у 1930. Її результатом стало прийняття Гаазької конвенції про деякі питання щодо колізії законів про гр-нство 1930. У 1937 вона набула чинності, продовжуючи дію і нині (далі — Конвенція 1930). Україна не є її учасницею.

У зв'язку з тим, що Б. часто стикаються з проблемою визначення країни виконання свого військ. обов'язку, на Конф. разом із зазначеною Конвенцією прийнято Протокол про військ. зобов'язання в деяких випадках подвійного гр-нства 1930 (далі — Протокол 1930), який також набув чинності у 1937.

У зв'язку зі значними розбіжностями, що існували в нац. зак-ві д-в з питань гр-нства, на Конф. не вдавалися до включення в ці акти радикальних норм, спрямованих на подолання подвійного гр-нства. Тому Конвенцію 1930 вважали лише першим кроком на шляху усунення цієї проблеми. Її осн. положення зводилися до такого: кожна д-ва визначає відповідно до нац. закону, хто має її гр-нство (ст. 1); особа, яка має гр-нство 2 і більше д-в, може розглядатися будь-якою з них своїм гр-ном (ст. 3); д-ва не має права здійснювати дипл. захист свого гр-на у відносинах з д-вою, гр-ном якої він також є (ст. 4); третя д-ва має розглядати Б. як особу, що має лише 1 гр-нство (або д-ви, на терит. якої особа зазвичай і переважно проживає, або д-ви, з якою за даних обставин ця особа найтісніше пов'язана) (ст. 5); особа, яка стала Б. поза своєю волею, може відмовитися від гр-нства 1 з країн за умови дозволу цієї країни (ст. 6). Для уникнення подвійного гр-нства передбачено, зокрема, вжиття таких заходів: дозвіл на експатріацію зумовлює втрату Б. гр-нства д-ви, що надає дозвіл (ст. 7); жінка, яка через шлюб з іноземцем втратила власне гр-нство і набула гр-нства чоловіка, у разі розлучення може за власним бажанням набути свого попереднього гр-нства, однак при цьому вона втрачає гр-нство, набуте під час шлюбу (ст. 11); зак-во д-ви, яке автоматично надає гр-нство дітям, народженим на її терит., не застосовується щодо дітей, батьки яких мають дипл. імунітет (ст. 12). Протокол 1930 встановив умови звільнення Б. від обов'язкової військ. служби в 1 з д-в свого гр-нства. Зокрема, якщо така особа мала місце проживання в одній д-ві свого гр-нства і фактично найтісніше була пов'язана з нею, вона звільнялася від обов'язкової військ. служби в ін. д-ві свого гр-нства. Водночас звільнення від цього обов'язку могло призвести до втрати гр-нства (ст. 1).

Після *Другої світової війни* подальшою кодифікацією проблем Б. почала займати-

ся *Комісія міжнародного права ООН* (КМП). На своїй 1-й сесії, що відбулася в 1949, вона віднесла коліз. питання гр-нства до тих, що насамперед потребують кодифікації. У 1954 КМП провела заг. дискусію з приводу множинного гр-нства, основою для якої слугувала доповідь спец. доповідача та розроблені ним проекти 2 конвенцій про скорочення випадків подвійного гр-нства та його викорінення в майбутньому. Результатом обговорення стало рішення про відкладення розгляду цих питань і обмеження діяльності КМП лише питаннями безгр-нства. До проблем множинного гр-нства вона повернулася, коли на підставі п. 8 резол. ГА ООН № 51/160 від 16.12.1996 почала працювати над проектом статей «Про громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав». У підготовленому в 1999 КМП проекті передбачалося, що в разі правонаступництва д-в д-ва правонаступниця може встановити умовою надання свого гр-нства відмову особи від попереднього гр-нства (ст. 9). Водночас д-ва попередниця також може передбачити втрату гр-нства особою, яка набуває гр-нство д-ви правонаступниці (ст. 10). Резол. ГА ООН № 63/188 від 11.12.2008 перенесла розгляд питання про форму, в якій може бути прийнято проект цих статей, на 66-ту сесію Асамблеї. Однак прийнята на цій сесії резол. ГА ООН № 66/92 від 09.12.2011 знову не розв'язала це питання.

Під час роботи над проектом статей, присвячених різним проблемам дипл. захисту, КМП звернулася також до питання дипл. захисту осіб з множинним гр-нством. Вона розробила проекти ст. 6 і 7, в яких визначалося, що будь-яка д-ва, гр-ном якої є Б., може здійснювати його дипл. захист проти країни, гр-ном якої він не є. Д-ви його гр-нства мають право спільно здійснювати його захист. Однак д-ва не може захищати свого гр-на у відносинах з країною, гр-нство якої він також має, за винятком випадків, коли гр-нство 1-ї д-ви є переважним як на дату заподіяння шкоди, так і на дату офіц. пред'явлення вимоги. Остаточну редакцію проекту цих статей подано на розгляд ГА ООН у 2006. Остання 06.12.2010 прийняла резол. 65/27, в якій ухвалила внести до попереднього порядку денного своєї 68-ї сесії (відбулася у 2013)

пункт «Дипломатичний захист», у межах якого продовжити вивчення питання розроблення конвенції про дипл. захист чи вжиття ін. заходів на основі згаданого проекту статей. Згідно з резол. ГА ООН № 68/113 від 16.12.2013, було знову ухвалено продовжити вивчення питання про розроблення конвенції про дипл. захист на 71-й сесії ГА ООН у 2016.

На регіон. рівні проблемами подвійного гр-нства займається *Рада Європи*. У 1958 її Консульт. асамблея прийняла Рекомендацію 164 (1958), в якій, відповідно до досвіду роботи ООН у сфері подолання коліз. проблем гр-нства та недоліків Конвенції 1930, висловлювалося прагнення звести до мінімуму випадки множинного гр-нства через розроблення відп. конвенції. У результаті було підготовлено Конвенцію про скорочення кількості випадків множинного гр-нства та про військ. обов'язок у випадках множинного гр-нства 1963, яка набула чинності в 1968 і на 2014 ратифікована 12 д-вами, серед яких України немає. У Конвенції 1963 передбачається, що повнолітній гр-н, який на основі вільного волевиявлення змінює своє гр-нство, обов'язково повинен втратити попереднє. Конвенція окремо закріпила заборону зберігати своє гр-нство такій особі. Ці ж правила поширюються і на неповнолітнього за умови, що його нац. зак-во передбачає для таких випадків обов'язкову втрату гр-нства і йому було надано належний правовий захист під час проходження такої процедури. Неповнолітній (якщо він не перебуває у шлюбі), який набуває нового гр-нства через зміну гр-нства його батьками, також має втратити попереднє гр-нство. Якщо гр-нство змінюється лише 1 із батьків, зак-во тієї д-ви, гр-ном якої він є, встановлює, за гр-нством кого з батьків визначатиметься його гр-нство (ст. 1). Особам з множинним гр-нством надається право відмовитися від 1 чи більше гр-нств за умови наявності згоди відп. д-в. У цій згоді не може бути відмовлено за таких умов: особа має гр-нство, від якого бажає відмовитися ipso jure (за законом); ця особа останні 10

БІПАТРИДИ

років має своє звичайне місце проживання за межами д-ви, від гр-нства якої відмовляється; таке звичайне місце проживання знаходиться на терит. д-ви, гр-нство якої особа бажає зберегти (ст. 2). У 1977 РЄ прийняла Протокол про внесення змін до Конвенції 1963 (далі — Протокол 1977), в якому, зокрема, пропонувалося спростити умови, за наявності яких д-ва дає вищезгадану згоду, — особа повинна мати гр-нство, від якого бажає відмовитися *ipso jure*, й мати своє звичайне місце проживання за межами д-ви, від гр-нства якої відмовляється. Протокол набув чинності у 1978, однак на 2014 його учасницями є лише 8 д-в, до числа яких Україна не належить.

Щодо несення Б. військ. служби, то Конвенція 1963 закріпила таке осн. правило: від них вимагається виконання військ. обов'язку лише в 1 з д-в свого гр-нства (ст. 5). Цією країною є та, на терит. якої особа зазвичай проживає. Однак до досягнення 19 років Б. може обрати виконання військ. обов'язку як доброволець на терит. будь-якої ін. д-ви, гр-ном якої він також є. Строк такої служби не повинен бути меншим, ніж строк дійсної військ. служби в країні місця звичайного проживання Б. Особа, яка виконала військ. обов'язок щодо однієї д-ви свого гр-нства, вважається такою, що виконала такий обов'язок стосовно й ін. країни, гр-ном якої вона є (ст. 6). Це положення, згідно з Протоколом 1977, поширюється також на осіб, звільнених від військ. служби, чи таких, що пройшли цив. службу як альтернативну. Конвенція 1963 обійшла своєю увагою питання військ. мобілізації Б. на випадок війни між д-вами його гр-нства.

У 1977 у межах РЄ прийнято ще один нормат.-правовий акт, пов'язаний з цією Конвенцією, — Дод. протокол до Конвенції 1963. У ньому закріплюється обов'язок д-в інформувати одна одну про набуття гр-ном однієї з них гр-нства ін. й встановлюються вимоги до процедури такого повідомлення. Цей Протокол набув чинності 17.10.1983 і на 2014 є ратифікованим 4 країнами, до числа яких Україна не належить.

Попри спрямованість Конвенції 1963 на запобігання множинному гр-нству, наприкінці 20 ст. РЄ констатувала, що посилення міграції в Європі, а також надання кожному з подружжя рівних прав перед законом змушують не так категорично ставитися до вирішення проблеми Б. Емігранти, стикаючись з обов'язком відмовитися від гр-нства д-ви свого походження, не бажали набувати гр-нства д-ви свого перебування. Крім того, як зазначалося в Рекомендації ПАРЕ 1081 (1988) «Щодо проблем громадянства в змішаних шлюбах», відповідно до серйозності екон. та соц. проблем, з якими стикаються дружина і чоловік з різним гр-нством, бажано, щоб кожен з подружжя мав право на набуття гр-нства другого з подружжя зі збереженням гр-нства д-ви свого походження (п. 5). Також діти, народжені від батьків, які мають різне гр-нство, повинні мати право набути й зберегти гр-нство своїх батьків (п. 6). Через ці причини було рекомендовано Комітету міністрів доручити Європ. комітету з правового співробітництва вивчити питання внесення відп. поправок до Конвенції 1963. У результаті у 1993 Рада Європи розробила 2-й протокол про внесення змін до Конвенції 1963, який ввів до її ст. 1 такі випадки допущення множинного гр-нства: якщо гр-н однієї д-ви набуває гр-нства д-ви, на терит. якої він або народився і проживає, або зазвичай проживав до досягнення ним 18 років, кожна з цих д-в може передбачити збереження ним гр-нства країни його походження; якщо шлюб укладено між гр-нами різних д-в і один із подружжя бажає набути гр-нство другого, кожна з них може передбачити збереження за ним гр-нства країни його походження; якщо неповнолітній, народжений від батьків, які мають різне гр-нство, набуває гр-нства одного з батьків, д-ви можуть передбачити збереження за ним гр-нства країни його походження. Протокол набув чинності 24.03.1995 і поки що тільки для Італії та Нідерландів.

Європейська конвенція про громадянство 1997, укладена в межах РЄ, також встановлює випадки допущення множинного гр-нства: для дітей, які за народженням автоматично отримали гр-нство кількох д-в, та для осіб, які набули 2-го гр-нства ав-

томатично через вступ до шлюбу (ст. 14). Конвенція дозволяє д-вам-учасникам самостійно вирішувати у своєму внутр. зак-ві питання збереження чи втрати гр-нства особою, яка набуває гр-нства ін. д-ви, та встановлювати умовою набуття чи збереження гр-нства відмову від ін. гр-нства (ст. 15). Згідно зі ст. 17 Конвенції, особи з множинним гр-нством мають на терит. д-в свого гр-нства такі самі права й несуть такі самі обов'язки, що й ін. гр-ни. Конвенція набула чинності 01.03.2000 і має 20 учасниць, до числа яких належить і Україна.

У зв'язку з тим, що багатостор. міжнар.-правові акти не врегульовують усі проблеми, пов'язані з правовим статусом Б. (напр., сплата податків, ухилення від кримін. відповідальності, дипл. захист, соц. та пенс. забезпечення тощо), вони можуть бути вирішені на двостор. рівні. Напр., між РФ та Респ. Таджикистан укладено Договір про врегулювання питань подвійного гр-нства 1997. Відповідно Б., що постійно проживають на терит. однієї зі сторін Договору, користуються в повному обсязі правами і свободами, а також несуть обов'язки гр-на цієї д-ви. Водночас вони не можуть здійснювати права і обов'язки, що випливають з гр-нства обох країн (ст. 1). Соц. забезпечення, освіта, мед. обслуговування Б. здійснюється згідно із зак-вом д-ви, на терит. якої вони постійно проживають. Проходження військ. служби також здійснюється згідно із зак-вом країни, на терит. якої вони постійно проживають на момент призову (ст. 3). Дипл. захист Б. в третіх д-вах надається країною, на терит. якої вони постійно проживають, або, на їх прохання, ін. д-вою, гр-нство якої вони мають (ст. 6).

Зак-во України про гр-нство будується на принципі єдиного гр-нства. Згідно з положеннями Закону України «Про громадянство України» 2001, якщо гр-н України набув гр-нства ін. д-ви, то у правових відносинах з Україною він визнається лише гр-ном України. Якщо іноземець набув гр-нства України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише гр-ном України (ст. 2). Цив.-правовий статус особи, що має гр-нство 2 і більше іноз. д-в, в Україні визначається за правом д-ви, з якою вона має найтісніший зв'язок (зокре-

ма, має місце проживання або займається осн. діяльністю) (ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» 2005).

Літ.: *Учебный курс международного права* / Под ред. Ф.И. Кожевникова. М., 1964; *Международное гуманитарное право: Учеб.* / Под ред. А.Я. Капустина. М., 2009; *Міжнародне право: Основні галузі: Підруч.* / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2004.

Ю.С. Шемшученко, І.М. Проценко

БІРЮКОВ Павло Миколайович (13.06.1966, м. Воронеж, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо з міжнар. кримін.-процес. права, міжнар. екон. права, взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в.

Вищу освіту Б. здобув на юрид. ф-ті Воронежського держ. ун-ту (далі — ВДУ), який закінчив у 1988. Цього ж року успішно склав іспити в аспірантуру каф. іноз. держ. і міжнар. права Свердлов. юрид. ін-ту (нині — Уральська держ. юрид. академія) і у 1999 захистив канд. дис. на тему «Юридичний механізм реалізації в СРСР норм міжнародного гуманітарного права» (наук. кер. проф. Г.В. Ігнатенко). З 1991 Б. працює у ВДУ викладачем каф. держ. права (1991—97), доцентом (1997—2004) та проф. каф. констит. і міжнар. права (2004—06), зав. каф. міжнар. і європ. права (з 2006). У 2001 в Казанському (Приволзькому) федер. ун-ті він захистив докт. дис. на тему «Міжнародне кримінально-процесуальне право та правова система Російської Федерації: теоретичні проблеми». У 2007 отримав звання професора.

Осн. напрями наук. досліджень Б.: міжнар. співробітництво в боротьбі зі злочинністю; проблеми розвитку європ. права; різні аспекти *співвідношення міжнародного і внутрішнього права* д-в; права людини; співробітництво д-в у сфері економіки; кримін. процес; фін. право; констит. право; право Всесвіт. торг. орг-ції (ВТО); правове регулювання туризму, міжнар. перевезень, інтелект. власності; міжнар. цив. процес.

Б. вперше в рос. науці міжнар. права здійснив комплексне дослідження сучас. про-

блем міжнар. кримін.-процес. права в різних аспектах його реалізації в рос. кримін. судочинстві. Він обґрунтував наявність міжнар. кримін.-процес. права як підгалузі міжнар. права у складі принципів і норм, що регулюють здійснення д-вами кримін. юрисдикції, надання правової допомоги у кримін. справах, діяльність міжнар. правоохоронних органів і орг-цій та їх взаємодію з д-вами. Б. визначив і статус нового суб'єкта рос. кримін. процесу, яким є представник правоохоронного органу іноз. д-ви. Його пропозиції щодо вдосконалення рос. кримін.-процес. зак-ва втілені у відп. формулюваннях Ч. V КПК РФ.

Сферою наук. інтересів Б. є концептуальні засади взаємодії міжнар. і нац. права, що застосовуються в різних д-вах (Австрія, Велика Британія, В'єтнам, Ірландія, Іспанія, Італія, КНР, Монако, Норвегія, Польща, Словаччина, Словенія, США, Фінляндія, Франція, ФРН, Чехія, Швейцарія, Швеція). Значну увагу він приділив дослідженню правових аспектів європ. інтеграції, а саме діяльності агентств ЄС з внутр. справ (Європол, Євроюст, OLAF, Фронтекс), а також імплементації права ЄС його д-вами-членами. На основі аналізу зак-ва країн ЄС щодо спільних досл. команд Б. запропонував подібну модель для Росії. Низку праць Б. присв. питанням *міжнародного економічного права*, зокрема, його висновки та рекомендації було використано в процесі входження РФ до ВТО. Він досліджував і проблеми валютного регулювання, міжнар. туризму, автомобільних і залізничних перевезень вантажів та пасажирів. Важливе місце в працях Б. займають дослідження іноз. зак-ва з кримін. відповідальності юрид. осіб, які сприяли розробленню відп. модельних норм для зак-ва РФ. Він розробив також методику розслідування податк. злочинів з іноз. елементом та окр. видів злочинів з незаконного обігу наркотиків та мобільних комунікацій. Особливістю методології праць Б. є те, що вони віддзеркалюють зближення теорії міжнар. права із заг. теорією права. Значний внесок Б. зробив у підготовку підруч. з міжнар.

права, адм. права, валютного права, права ВТО, права інтелект. власності, кримін. процесу, фін. права.

Б. є членом докт. ради з юрид. наук при ВДУ. Він — експерт *Економічної і соціальної ради ООН* і за активну діяльність у ній нагороджений орденом «Захисник справедливості» Ради ООН із сусп. нагород. Його нагороджено також почес. відзнаками податк. поліції РФ, Держнаркоконтролю РФ та МВС РФ. Володіє англ., нім., ісп., франц. мовами.

Б. є автором понад 320 наук. праць, з них 10 монографій, 16 підруч. та 32 навч. посіб. Монографії: «Взаимодействие органов ФСНП РФ с зарубежными правоохранительными органами при расследовании налоговых преступлений: правовые вопросы» (1999); «Нормы международного уголовно-процессуального права в правовой системе Российской Федерации» (2000); «Расследование налоговых преступлений с иностранным элементом: правовые и криминалистические аспекты» (2003, у співавт.); «Расследование незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ: правовые и криминалистические аспекты» (2003, у співавт.); «Уголовная ответственность юридических лиц за экономические преступления. Опыт иностранных государств» (2008); «Уголовная ответственность юридических лиц за рубежом» (2011); «Регистрация субъектов предпринимательской деятельности: зарубежный опыт» (2012) та ін. Підруч.: «Международное право» (2008, 2013); «Международное право. Особенная часть» (2010, 2011); «Международная и внутригосударственная защита прав человека» (2011); «Финансовое право Российской Федерации» (2013). Навч. посіб.: «Особенности расследования преступлений, совершаемых иностранцами: международные договоры и законодательство РФ» (1995); «Ответственность за «мошенничество» в сетях сотовой связи» (2002, у співавт.); «Часть пятая УПК РФ. Международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства» (2002); «Уголовный процесс России» (2003); «Валютное право» (2004); «Международные налоговые нормы и налоговое законодательство России» (2006); «Правовое положение российских граждан за рубежом: их

правовой статус, ответственность по национальному закону, дипломатическая защита» (2007); «Международное право. Европейское право» (2008); «Финансово-правовое регулирование валютных отношений» (2009); «Правовое регулирование туристической деятельности» (2009, у співавт.); «Международные налоговые нормы и налоговое законодательство России» (2009).

Т.Р. Короткий, Н.В. Хендель

БЛІЩЕНКО Ігор Павлович (10.04.1930, м. Баку — 09.08.2000, м. Москва) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері дипл. права, міжнар. гуманіт. права, міжнар. кримін. права, взаємодії міжнар. та внутр. права.

У 1953 закінчив Моск. держ. ін-т міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин МЗС РФ*). У 1957 під керівництвом проф. В.М. Дурденевського захистив канд. дис. на тему «Міжнародне і національне право», а в 1964 — докт. дис. на тему «Правова організація зовнішніх зносин держав». Усе подальше життя Б. було пов'язане з викладанням міжнар. права: в 1960—66 він обіймав посади доц. і проректора з наук. та навч. роботи Вищої дипл. школи МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія МЗС РФ*); у 1966—78 — проф. каф. міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР. У різні роки викладав міжнар. право у Військ.-політ. академії ім. В.І. Леніна (нині — Військ. ін-т МО РФ), Моск. фін. ін-ті, Вищій школі КДБ, читав лекції в ун-тах США, Великої Британії, Швейцарії, Австрії, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Угорщини, Куби, Японії, Лівану, Єгипту, Йорданії, Ізраїлю. Серед студентів і аспірантів Б. — визначні держ. діячі Росії, країн СНД і «далекого зарубіжжя», дипломати, судді, прокурори, міжнар. чиновники найвищих рангів. Більша частина його виклад. діяльності минула на каф. міжнар. права Рос. ун-ту дружби народів, яку він очолював у 1981—2000, розвиваючи гуманіст. традиції рос. школи міжнар. права.

Значні заслуги має Б. у практ. діяльності як юрист-міжнародник: участь у роботі ВР СРСР, Держ. думи РФ, Ради Федерації РФ, МЗС СРСР і МЗС РФ, а також у скла-

ді рад., а потім рос. делегацій у низці міжнар. орг-цій, як експерт ООН. Працюючи в законод. органах СРСР і Росії, Б. безпосередньо брав участь у розробленні законод. актів, що стосувалися міжнар.-правової проблематики, в т. ч. інтеграції чинних норм міжнар. права у зак.-во СРСР та Росії, розроблення нових міжнар.-правових актів і приєднання до них. Одним із його досягнень на терені практики є обґрунтування законод. закріплення відмови від прирівнювання гр-н СРСР (Росії), які потрапили в полон або були інтерновані під час воєн. дій, до зрадників батьківщини. У результаті було не лише відновлено права десятків і сотень тисяч реабілітованих військ. і цив. осіб, які потрапили в полон або виявилися інтернованими в роки *Другої світової війни*, а й законод. закріплено в середині 1990-х за військовослужбовцями, які потрапили в полон під час будь-яких бойових дій, статус військовослужбовця з усіма правовими наслідками. Цим самим Б. зробив вагомий внесок у забезпечення практ. інтеграції загальновищаних у міжнар. праві Женев. і Гаазьких конвенцій про статус військовослужбовців у нац. зак.-во Росії.

У межах діяльності по лінії МЗС і як представник країни в міжнар. орг-ціях Б. був членом делегації СРСР на 4 сесіях Конф. з підтвердження та розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, у Женеві. Був керівником делегації юристів-міжнародників СРСР на 51-му зібранні *Асоціації міжнародного права* в Токіо, головою рад. делегації на Міжнар. конгресі з попередження геноциду в Парижі, представником СРСР у Підкомісії ООН з попередження дискримінації і захисту меншин у Женеві, радником делегації на Віден. конф. про дипл. зносини та імунітети, членом рад. делегації на семінарі ООН з питання про свободу асоціацій у Лондоні тощо.

Як експерт ООН, Б. спільно з амер. проф. Р. Бакстером (уперше в історії рад.-амер. відносин) підготував для *Генерального секретаря ООН* монограф. дослідження

БЛОКАДА

«Огляд існуючих принципів і норм міжнародного права, що забороняють і обмежують застосування окремих видів зброї» (1973), що стало значним внеском у розробку концепції міжнар. гуманіт. права. Він також брав безпосередню участь у розробленні та прийнятті важливих міжнар. угод. Як член КМП ООН, Б. розробляв концепцію *Міжнародного кримінального суду*. Праця «Міжнародний кримінальний суд», яку він написав у співавт. з І.В. Фісенком, є фундамент. наук. дослідженням проблем створення і функціонування цього Суду, який здійснює правосуддя щодо міжнар. злочинів.

Б. є також відомим громад. діячем. Він був секретарем Міжнар. асоціації юристів-демократів, брав участь у Всесвітньому русі прихильників миру, Русі солідарності Азії та Африки, у діяльності Міжнар. союзу студентів, *Міжнародного комітету Червоного Хреста*. Протягом тривалого часу входив до складу авторитетної Незалеж. комісії з міжнар. гуманіт. питань, яку очолювали такі відомі політ. діячі, як Садруддин Ага Хан (Іран) і король Йорданії Хасан Бен Талал. Велику увагу Б. приділяв наук.-громад. роботі як член редкол. «Московского журнала международного права» і голова редкол. журналу «Международное право — International Law». У своїй громад.-політ. діяльності Б. керувався високими гуманіст. ідеалами і прагнув досягти практ. результатів. Спільно з відомим художником М. Шемякіним він організував роботу з метою повернення на батьківщину рос. військовослужбовців, які потрапили в полон до афганських моджахедів. Йому належить гол. заслуга в підготовці офіц. передачі япон. владі військовослужбовців, інтернованих в СРСР під час II світ. війни, що дало можливість япон. ветеранам війни і членам їхніх сімей здобути в Японії статус військовополонених і право на відп. матер. допомогу.

Ім'я Б. як теоретика міжнар. права широко відоме не лише в Росії, а й за кордоном. Він сформулював найважливіші теор. концепції співвідношення міжнар. публ. і

міжнар. приват. права; поняття тероризму як правової категорії, поняття тероризму як міжнар. злочину; поняття дипл. права; поняття звичайної зброї в міжнар. праві; поняття міжнар. кримін. права. Б. провів систематичне дослідження, пов'язане з виникненням і розвитком міжнар. правових засобів мирн. вирішення міждерж. спорів (конфліктів).

Б. є автором понад 400 наук. праць, у т. ч. більш ніж 20 монографій та підруч., виданих у Бельгії, Болгарії, Бразилії, Угорщині, Німеччині, Італії, Мексиці, Польщі, США, Франції та ін., напр.: «Международное и внутригосударственное право» (1960); «Дипломатическое и консульское право» (1962); «Мирные средства разрешения вопросов между государствами» (1962); «Дипломатическое право» (1972, 2-ге вид. — 1990); «Красный Крест и международное гуманитарное право» (1977); «Прецеденты в международном праве» (1977, 2-ге вид. — 1999; у співавт. з Ж. Дорія під назвою «Прецеденты в международном публичном и частном праве»); «Обычное оружие и международное гуманитарное право» (1984); «Международное гуманитарное право» (1986); «Африка и международное право» (1989); «Международное уголовное право» (1995, розд. 1: § 2—5 гл. I; розд. 3: гл. I, II; 2-ге вид., перероб. і доп. — 1999).

Літ.: *Пархитько В.П.* Памяти проф., д.ю.н. Блищенко И.П. (1930—2000) // Вестник РУДН. Сер.: Юрид. науки, 2000, № 2.

А.Х. Абашидзе

БЛОКА́ДА (англ. blockade, від англ. to block — блокувати) — тимчас. примусове перешкоджання здійсненню трансп. сполучення між терит. д-ви як об'єкта блокади із зовн. світом.

Метою Б., з одного боку, є екон. та військ. послаблення сторони конфлікту шляхом розриву її екон. зв'язків з третіми країнами, недопущення постачання на її терит. зброї, палива та ін. товарів, стратегічно важливих для збройн. сил, а з ін. — обмеження дійсної чи перспективної тактичної здатності д-ви — об'єкта Б. проводити воєнні дії поза межами її терит., у т. ч. в морських просторах.

Гол. суб'єктами міжнар. правовідносин блокади є: 1) блокуюча д-ва (група д-в), яка

встановлює Б.; 2) д-ва — об'єкт Б., терит. якої підлягає блокуванню трансп. сполучень з метою позбавлення її тактичних переваг; 3) нейтр. д-ва, інтереси якої в результаті Б. прямо або опосередковано зачіпаються чи можуть потенційно зачіпатися.

Залежно від наявності стану *війни* між блокуючою д-вою і д-вою — об'єктом Б. розрізняють воєнну Б. та Б. в мирн. час. Залежно від виду трансп. сполучень, що блокуються в результаті Б., розрізняють морську, сухопут. і повітр. Б. Виділяють також такий вид Б., як тотальна, або повна, Б., що перешкоджає будь-яким трансп. сполученням.

Морська Б. є осн. видом Б. і може передбачати блокування портів, установл. «зон блокади» (blockade zones), блокування стратег. проток, гирл річок, а також встановл. Б. уздовж усього узбережжя (див. *Блокада морська*). Залежно від характеру розташування військ.-морських сил блокуючої д-ви морську Б. поділяють на «щільну» (close) Б. і «дистанційну» (long-distance) Б. Особливість дистанційної Б. полягає у віддаленому розміщенні військ. кораблів від узбережжя д-ви — об'єкта Б. з метою мінімізації ризику обстрілу береговою артилерією або атаки берегової авіації супротивника. Під час Б. здійснюється перехоплення та огляд торг. суден у відкритому морі або в межах ін. морських просторів, які є недосяжними для збройн. сил та авіації супротивника. Таку Б. здійснюють з метою запобігання контрабандній торгівлі на порушення режиму Б. Новітнім прикладом дистанційної Б. є перехоплення військами антиіракської коаліції торг. суден у межах Червоного моря і півн. частини Перської затоки під час операції «Буря в пустелі» 1991.

Повітр. Б. передбачає перешкоджання авіаційному трансп. сполученню з аеропортами д-ви — об'єкта Б. Приклад застосув. повітр. Б. міститься в положеннях резол. РБ ООН щодо Іраку (1990). Термін «сухопутна Б.» не є поширеним і не застосовувався у практиці РБ ООН. Однак такого роду Б. можлива на сухопут. кордоні з блокуючою д-вою або її союзниками, що її підтримують. Найвідомішими в історії випадками сухопут. Б. є Б. м. Ленінграда військами гітлерів. коаліції під час *Другої*

світової війни, Б. Зах. Берліна рад. військами, сухопут. Б. Сектору Газа та Палестини збройн. силами Ізраїлю.

Винятком з режиму Б. у сучас. практиці д-в та РБ ООН є постачання ліків, продуктів харчування та ін. важливих для добробуту населення товарів у межах гуманіт. допомоги.

Встановл. Б. зазвичай передують оцінка таких факторів: 1) мета, якої слід досягти; 2) спроможність підтримання Б. збройн. силами; 3) геогр. межі Б.; 4) цілі ворога, досягненню яких покликана завдати Б.; 5) військ. міць держави, проти якої планується встановити Б.; 6) обтяження, що виникають для нейтр. сторін; 7) військ. міць нейтр. д-в; 8) очікувана реакція нейтр. д-в на встановл. Б.; 9) види зброї та військ. методи, якими вона має забезпечуватися.

Принципи Б. було закріплено в Паризькій декларації 1856 та *Лондонській декларації про право морської війни 1909*, які стали критеріями обов'язковості міжнар.-правового режиму Б. для нейтр. д-в: 1) принцип ефективності, тобто Б. має забезпечуватися достатніми збройн. силами і мати своїм наслідком повне припинення трансп. сполучення між портами д-ви; 2) принцип обов'язкової нотифікації, що передбачає обов'язок д-ви здійснити офіц. оголошення Б. і при цьому повідомити нейтр. д-ви, д-ву — об'єкт Б. про дату її поч., геогр. межі застосув. режиму Б., період, в який судна нейтр. д-в можуть залишити її зону; 3) принцип неупередженості в разі застосув. режиму Б., тобто її режим має застосовуватися на недискримінац. основі щодо всіх торг. суден, у т. ч. суден д-ви — суб'єкта Б.

У міжнар. праві передбачають обмеження застосув. Б. Так, вона не повинна поширюватися за межі портів або узбережжя, які належать ворожій стороні чи окуповані нею. Збройні сили блокуючої д-ви не мають перешкоджати вільному доступу суден до портів нейтр. д-ви (ст. 1, 18 Лондон. декларації 1909).

У разі, якщо радіосигнали морського чи повітр. судна нейтр. д-ви, яке наближається до зони воєнної операції із застосув.

Б., можуть поставити під загрозу успіх такої операції, то судно може дістати наказ змінити маршрут слідування або йому може бути заборонено використовувати радіообладнання. При цьому ворогуючі сторони мають дотримуватися положень міжнар. конвенцій щодо рятувальних сигналів та рятувальних повідомлень настільки, наскільки це дозволяє воєнна ситуація (ст. 7, 9 Гаазьких правил радіозв'язку 1923; ст. 30 Гаазьких правил повітр. сполучень 1923).

8-ма Гаазька конвенція 1907, з одного боку, забороняє встановл. вздовж узбережжя д-ви, що є об'єктом Б., без'якірних автоматичних контактних морських мін, а з ін. — встановл. згаданих та будь-яких ін. морських мін з метою знищення суден торг. флоту. Конвенція передбачає обов'язок повідомляти про межі замінованих морських просторів як власників торг. суден, які прямують у їх напрямку, так і компетентну владу прибережної д-ви.

Літ.: *Kennedy W.R.* Some Points in the Law of Blockade // JSCL, New Series, 1908, v. 9, N 2; *Gregory Ch.N.* The Law of Blockade // The Yale Law Journal, 1903, v. 12, N 6; *Fraunces M.G.* The International Law of Blockade: New Guiding Principles in Contemporary State Practice // The Yale Law Journal, 1992, v. 101, N 4; *Weber L.* Blockade // EPIL / Ed. R. Bernhardt, v. 4, 1992.

В.П. Воробйов

БЛОКАДА В МИРНИЙ ЧАС (англ. pacific blockade) — ізоляція портів та окр. р-нів д-ви без оголошення стану *війни*. Метою Б. в м. ч. є перешкодження зовн. екон. зв'язкам певної країни. Б. в м. ч. відбувається шляхом нав'язування волі д-ви — суб'єкта блокади д-ві — об'єкту блокади без оголошення стану *війни*. Б. в м. ч. не зачіпає інтересів третіх країн і стосується лише суб'єкта й об'єкта блокади. Вона полягає у закритті д-вою — суб'єктом блокади власних портів для суден блокованої д-ви.

Уперше Б. в м. ч. було застосовано в 1827, коли Велика Британія, Франція і Росія об'єднали свої зусилля для здійснення ізоляції узбережжя Греції. Ці заходи вони застосували для того, щоб припинити жорстоку війну, яка велася з Туреччиною (зга-

дані країни на момент оголошення блокади не перебували у стані війни з Туреччиною). Потім Б. в м. ч. почали активно застосовувати різні д-ви, у т. ч. проти д-в, які не перебували у стані війни з третіми д-вами. Найчастіше до Б. в м. ч. як до заходу *репресалії* вдавалися Велика Британія (щодо Нової Гренеди в 1837, Нікарагуа в 1842 та 1844, порту Ріо-де-Жанейро в Бразилії у 1862—63), Франція (щодо Португалії в 1831, Мексики у 1838, Аргентини у 1838—40), спільно з Великою Британією (щодо Уругваю і Аргентини у 1845) тощо.

Аргументи проти допустимості Б. в м. ч. висловлювалися багатьма юристами-міжнародниками. Так, проф. Геффкен писав, що Б. в м. ч. суперечить міжнар. праву і була вигадана Францією та Великою Британією як інструмент тиску на слабкі д-ви з метою ухилення від обов'язків ворожої д-ви. Він сформулював такі застереження до визнання в міжнар. праві правомірності застосув. Б. в м. ч.: 1) блокада не може бути виправдана поза станом війни, вона є репресалією, що має наслідком виникнення стану війни; 2) т. з. Б. в м. ч. уражує не лише д-ву — об'єкт блокади, вона завдає шкоди всій міжнар. торгівлі, тому наслідки такого інструменту виходять за межі «репресалії» і можуть бути виправдані лише станом війни; 3) Б. в м. ч. має перешкоджати норм. функціонуванню будь-яких морських трансп. сполучень, тобто бути ефект., інакше можливе виникнення війни; 4) неприпустимим є виправдання Б. в м. ч. захистом порушених прав слабких д-в, оскільки це надає широкі можливості зловживання сильними д-вами правом Б. в м. ч. шляхом тиску без оголошення стану війни.

Осн. принципи Б. в м. ч. були сформульовані 1887 *Інститутом міжнародного права*. Вважається, що вони належать до доктрини міжнар. права. Зокрема, відповідно до оприлюдненої Ін-том Декларації, встановл. Б. в м. ч. без оголошення стану війни може бути дозволено міжнар. правом лише за умови дотримання таких умов: 1) судна третіх країн мають право вільного заходу до морських портів, що перебувають у блокаді; 2) Б. в м. ч. має бути оголошена офіц. актом д-ви, слід належно повідомити про поч. блокади д-ву — об'єкт блокади та

судна третіх країн, що знаходяться або прямують до відп. зони блокади; 3) блокада має забезпечуватися достатньою військ. силою, тобто бути ефект.; 4) судна д-ви — об'єкта блокади, які порушили умови блокади і як наслідок затримуються блокуючою д-вою, одразу після припинення блокади разом із вантажем повертаються їх власникам без права на будь-яке відшкодування. Будучи закріпленою в Декларації Ін-ту міжнар. права, наведена концепція Б. в м. ч., звісно, не має зобов'язальної сили, однак вона відображала позицію переважної більшості теоретиків міжнар. права того часу. У подальшому не було створено жодного більш авторитетного доктринального чи нормат. джерела, яке кардинально змінило б підхід до визначення Б. в м. ч.

Проф. Холланд залежно від мети виділяв такі 3 види Б. в м. ч.: 1) репресалія, тобто дія у відповідь на порушення міжнар. права, що має на меті припинення наявного порушення та/або отримання належного відшкодування; 2) втручання у внутр. справи, що здійснюється з метою схилити д-ву — об'єкт блокади до певних дій або до утримання її від певних дій відповідно до інтересів д-ви, що застосовує блокаду; 3) інструмент стримування від узурпації суверен. прав ін. д-в, у т. ч. щодо окр. терит. або морських просторів. У свою чергу, А. фон Булмерінк запропонував таку класифікацію: 1) протиправне втручання у внутр. справи; 2) протиправні репресалії; 3) блокада проти однієї д-ви за протиправні дії третьої д-ви.

З огляду на те, що Б. в м. ч. є примусовим заходом, її застосув. д-вами забороняється сучас. міжнар. правом. Зокрема, п. 4 ст. 2 *Статуту ООН* забороняє блокаду, у т. ч. у формі репресалії, у відповідь на порушення міжнар. права. Однак Б. в м. ч. дозволяється у формі колект. санкції РБ ООН, яка спрямована на підтримання міжнар. миру і безпеки відповідно до ст. 42 *Статуту ООН*. Крім того, як колект. санкція Б. в м. ч. може супроводжувати миротворчі операції, санкціоновані резол. РБ ООН. Доктрина міжнар. права не допускає можливості застосув. режиму блокади і, відповідно, примусу щодо суден ін. країн, які не підпадають під режим блокади. Б. в м. ч. розглядають як важливий інструмент підтримання миру.

При цьому вона має підпадати виключно під дію норм міжнар. права. Б. в м. ч. також є ефект. інструментом колект. дій з метою забезпечення принципів Статуту ООН.

Літ.: Hogan A.E. *Pacific Blockade*. Oxford, 1908; Washburn A.H. *The Legality of the Pacific Blockade* // *CLR*, 1921, v. 21, N 1; Weber L. *Blockade, Pacific* // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt, v. 4, 1992.

В.П. Воробйов

БЛОКАДА МОРСЬКА — ізоляція портів, зон проток, ділянок або всього узбережжя д-ви, яка блокується в цілях припинення її зовн. зв'язків через море і заборони виходу її флоту за межі р-ну, що блокується; д-ва, яка здійснює блокаду, зобов'язана повідомити про неї ін. д-ви із зазначенням її поч. і точних геогр. координат р-ну блокування.

У минулому Б. м. формально сприяла порушенню морської торгівлі й захопленню нейтр. суден на необмежених просторах *відкритого моря*, навіть тоді, коли д-ви, що повідомляли про її порушення, не мали реальних можливостей блокувати будь-який порт або р-н. Саме це послужило підставою для включення у Паризьку декларацію про морську війну 1856 (підписана 7 д-вами світу, у т. ч. і Росією) правила, згідно з яким «блокада, для того щоб бути обов'язковою, повинна бути реальною, тобто підтриманою достатньою силою для дійсного перешкоджання доступу до ворожого берега».

Детальніші правила, що стосуються Б. м. під час війни, було включено до *Лондонської декларації про право морської війни 1909*. Так, уся 1-ша глава (21 ст.) присвячена безпосередньо правилам Б. м. під час війни. Зокрема, в ній: підтверджено принцип «реальності» Б. м., закладений у Паризькій декларації про морську війну 1856; визнано можливість застосув. блокади лише до портів і берегів, що належать ворогу чи зайняті ним; встановлено правила, що стосуються порядку оголошення, оповіщення і зняття блокади; визначено права і обов'язки нейтр. суден щодо Б. м., а також передбачено штрафні санкції, що можуть застосовуватися до таких суден за порушення блокади. Ін. глави *Лондон. декла-*

БЛЮНЧЛІ

рації містять правила, що тим чи ін. чином також перетинаються з проблемами Б. м. Напр., це питання, що стосуються: воєнної контрабанди, знищення нейтр. призив, зміни прапора судна, встановл. належності іноз. судна до ворога тощо. Незважаючи на те, що Лондон. декларація не набула чинності, її правила все ж стали певним стандартом, який кодифікував норми морської війни, що існували на той час.

Порядк з питаннями Б. м. під час війни існували певні проблеми з т. з. Б. м. у мирн. час (див. *Блокада в мирний час*). Напр., у разі відсутності війни така блокада застосовувалася у 1827 Англією, Францією і Росією проти узбережжя Греції, окупованого Туреччиною. Поруч з питанням про правомірність такої блокади завжди існувала проблема безперешкодного проходу суден третіх д-в до порту чи р-ну, що блокується. Зокрема, *Інститут міжнародного права* у 1887, визнаючи навіть «мирну» блокаду, зазначив, що «судна під іноземним прапором можуть безперешкодно входити до портів, оголошених такими, що перебувають під блокадою».

У сучас. міжнар. праві встановл. Б. м. правомірне лише у випадках, прямо передбачених *Статутом ООН*. Так, згідно зі ст. 41, РБ ООН може зажадати від членів Орг-ції застосув. заходів, спрямованих на повне або часткове призупинення екон. відносин, залізничних, морських, повітр., поштових, телеграфних, радіо- або ін. засобів сполучення, а також розрив дипл. відносин. Якщо ж такі заходи виявляться недостатніми, то, відповідно до ст. 42, РБ ООН повинна вжити таких заходів, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнар. миру та безпеки. «Такі дії можуть включати демонстрації, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів Організації».

Літ.: *Сборник международных соглашений и законодательных актов СССР по вопросам мореплавания*. Л., 1971; *Дипломатический словарь*. М., 1985; *Корецкий В.М.* История систематизации норм международного морского права // Избр. труды / Гл. ред. В.Н. Денисов, кн. 2. К., 1989.

О.М. Шемякін

БЛЮНЧЛІ (Bluntschli) Йоганн Каспар (07.03.1808, м. Цюрих, Швейцарія — 21.10.1881, м. Карлсруе, Німеччина) — швейц. і нім. правознавець, держ. діяч, д-р права, проф. У міжнар.-правовій науці здобув визнання тим, що був одним із перших, хто здійснив у приват. порядку кодифікацію міжнар. права.

Б. народився у родині фабриканта. Навчався в Цюрихському політех. ін-ті та Берлін. ун-ті. У 1829 закінчив Боннський ун-т і здобув ступінь д-ра права, захистивши дис. на тему «Entwicklung der Erbfolge gegen den letzten Willen» (Розвиток порядку спадкування всупереч заповіту). Від 1830 працював у канцелярії окружного суду Цюриха і водночас викладав рим. право в місцевому політех. ін-ті. Від 1833 — екстраординар., а з 1836 — ординар. проф. каф. рим. та цив. права новоутвореного Цюрихського ун-ту. Б. займався також політ. діяльністю, виступаючи як прихильник констит. реформи. У 1837 його було обрано членом Великої ради Цюриха, а у 1844 — її президентом. У 1847 Б. переїхав до Німеччини і 1848 став проф. нім. цив. та заг. держ. права Мюнхен. ун-ту. Від 1861 працював проф. каф. держ. права Гейдельберзького ун-ту. Був членом верх. палати ландтагу Великого герцогства Баден. Б. — один із засновників *Інституту міжнародного права*, а в 1875—77 — його президент.

Наук. спадщина Б. охоплює праці з держ. права, приват. права, історії та теорії права і міжнар. права. У 1868 він видав працю «Das moderne Völkerrecht» (Сучасне міжнародне право), в якій визначив сфери кодифікації міжнар. права з пояснювальними примітками. Це була одна з перших спроб кодифікації міжнар. права в досить специф. формі: зважаючи на недосконалість права націй, він навмисно заповнював його прогалини тим, що вважав прийнятним, не проводячи розмежування між правом та пропозицією. Проте його праця мала величезний успіх. Франц. юрист-міжнародник П. Прадьє-Фодере (P. Pradier-Fodéré), авт. 8-томного вид. «Traité de droit international public européen et américain» (Курс міжнародного публічного права європейського та американського), у 1885 зауважував, що «здавалося чимось дратівним, що книга Б. є майже єдиною книгою,

яка сьогодні береться до уваги диплома- тами та всіма тими, хто своєю професією зобов'язаний мати певне поняття про міжнародне право». Цей трактат витримав 3 нім. та 4 франц. вид., був перекладений на ісп., угор. та кит. мови, а також у 1876 виданий рос. мовою у перекладі Л.О. Камаровського під назвою «Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса».

Б. розглядав міжнар. право як визнаний світ. порядок, що пов'язує різні д-ви в єдине загальнолюдське юрид. співтовариство. Основу міжнар. права вбачав у правовій свідомості людини. Він піддав критиці погляди тих, хто, посиляючись на відсутність у міжнар. системі законод. органу, заперечував існування юрид. сили його норм. Як наголошував Б., кодифікація міжнар. права приват. особами має сприяти зростанню правової свідомості держ. та військ. діячів, а також пересічних гр-н різних д-в. Запропонований Б. кодекс міжнар. права, відомий як «Кодекс Блюнчлі», складався з 9 книг, охоплюючи осн. ін-ти тогочас. міжнар. права: його природу та сферу дії; правовий статус міжнар. осіб; органи міжнар. зносин; верховенство д-ви щодо терит.; верховенство д-ви щодо особи; міжнар. договори; порушення міжнар. права та засоби його відновлення; право війни та право нейтралітету. Його аналіз цих основоположних категорій міжнар. права ґрунтувався на застосув. величезного факт. матеріалу з міжнар.-правової практики д-в. Праця Б. «Das moderne Kriegsrecht» (Сучасне воєнне право, 1866) також справила суттєвий вплив на міжнар.-правову доктрину і практику, зокрема на кодифікацію законів та звичаїв війни, здійснену на Гаазьких конф. миру 1899 та 1907 (див. *Гаазьке право*).

Ін. праці Б. з різних галузей права: «Staats- und Rechtsgeschichte der Stadt und Landschaft Zürich» (Історія Цюриха з державного та юридичного погляду, 1838—39); «Psychologische Studien über Staat und Kirche» (Психологічні студії про державу і церкву, 1844); «Geschichte des schweizerischen Bundesrechts» (Історія державного права Швейцарії, 1846—52); «Allgemeines Staatsrecht» (Загальне державне право, 1851—52); «Deutsches Privatrecht» (Німецьке приватне право, 1853—54); «Privatrechtliches Gesetzbuch

für den Kanton Zürich» (Кодекс приватного права кантону Цюрих, 1854—56); «Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik» (Історія загального державного права та політики, 1864); «Charakter und Geist der politischen Parteien» (Характер і дух політичних партій, 1869); «Lehre vom modernen Staat» (Вчення про сучасну державу, 1875—76); «Das Beuterecht im Krieg und das Seebeuterecht insbesondere» (Про право здобичі у війні та про морську здобич зокрема, 1878). У 1857—70 Б. відіграв провідну роль у виданні 11-томного «Deutsches Staats-Wörterbuch» (Німецький словник з державознавства).

Літ.: Камаровский Л.А. Памяти Блюнчли // Юрид. вестник, 1882, № 2; Frietzsche H. J.C. Bluntschli // Schweizer Juristen aus den letzten Hundert Jahren. Zürich, 1945; Schmidt S.D. Die allgemeine Staatslehre Johann Caspar Bluntschlis. München, 1966; Kleinheyer G., Schröder J. Johann Caspar Bluntschli // Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten. Heidelberg, 1989; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947.

В.П. Горбатенко, К.О. Савчук

БОБРОВ Роман Львович (25.06.1910, м. Санкт-Петербург — 21.11.1979, там само) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий теоретик міжнар. права, особливо з питань природи заг. міжнар. права, мирн. співіснування д-в та міжнар.-правового визнання д-в.

Б. навчався на істор. відділенні Ленінгр. пед. ін-ту (закінчив 1933) та у Ленінгр. юрид. ін-ті (закінчив 1935). Від 1930 працював учителем середньої школи. Після закінчення аспірантури у 1939 Б. направляють на пед. роботу до Казан. юрид. ін-ту (нині юрид. ф-т Казан. держ. ун-ту), де він працював до 1945. У 1940 в Ленінгр. юрид. ін-ті захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правове визнання соціалістичної держави». У 1945—79 працював на юрид. ф-ті Ленінгр. держ. ун-ту: викладач, доцент, проф.; 1958—78 — зав. каф. міжнар. права. У 1964 в Моск. держ. ін-ті міжнар. відносин МЗС СРСР захистив докт. дис. на тему «Об'єктивні передумови і соціальне призначення сучасного міжнародного пра-

БОГАЄВСЬКИЙ

ва». З 1957 Б. — член Рад. асоціації міжнар. права, 1968—70 — гол. ред. Рад. щорічника міжнар. права, 1959—63 — член редкол. журналу «Відомості вузів. Правознавство».

Б. досліджував проблеми теорії міжнар. права, зокрема сутність, об'єкт, основу та соц. призначення сучас. міжнар. права та його осн. принципів. Об'єкт. основою міжнар. права він вважав поєднання розподілу сусп.-ва на д.-ви та прогресуючої потреби їх у підтриманні відносин. Він показав, що існування світ. соціаліст. системи відносин на противагу капіталіст. системі відносин та крах колоніалізму значною мірою розширили основу для прогрес. розвитку міжнар. права. Розглядаючи поняття заг. міжнар. права крізь призму взаємодії д.-в протилежних соц.-екон. систем, він характеризував його як сукупність визнаних д.-вами обох цих систем норм, які закріплюють на кожний певний момент результати їх взаємодії (боротьби та співробітництва) щодо вирішених проблем міждерж. відносин і тих із них, що підлягають розв'язанню. Сучас. заг. міжнар. право є формою мирн. співіснування д.-в з протилежними сусп. системами і результатом узгодження їхніх воль. Відомі також дослідження Б., присвячені боротьбі СРСР за його міжнар.-правове визнання після *Першої світової війни 1914—18*. Узагальнюючи цей досвід, він розглядає визнання д.-в відповідно до принципу їх мирн. співіснування з різними соц. системами.

Осн. праці: «О понятии основных принципов международного права» (1959); «О правовой природе Организации Объединенных Наций» (1960); «Современное международное право (объективные предпосылки и объективное назначение)» (1962); «Международное право и исторический прогресс» (1963); «О понятии современного общего международного права» (1965); «Принцип самоопределения народов и вопрос о праве новых государств на признание» (1966); «Основные проблемы теории международного права» (1968); «Шаг, продиктованный историей (международно-правовое признание Советского государ-

ства)» (1974); «Мирное сосуществование и международное право» (1978).

Літ.: *Шестидесятилетие* профессора Р.Л. Боброва // Изв. вузов. Правоведение, 1970, № 3; *Видные ученые-юристы России* (вторая половина XX века). Энцикл. словарь биографий / Под ред. В.М. Сырых. М., 2006; *Российская ассоциация международного права. 1957—2007*. Биографический словарь. СПб., 2007.

К.О. Савчук, І.М. Проценко

БОГАЄВСЬКИЙ Петро Михайлович (23.08.1866 м. Москва, Росія — 29.01.1929 м. Софія, Болгарія) — рос. правознавець, д.-р юрид. наук, проф., фахівець з міжнар. права, відомий своїми працями про роль т.-в Червоного Хреста в розвитку законів та звичаїв війни (нині — *міжнародне гуманітарне право*), етнограф, викладав міжнар. право в низці ун-тів, у т. ч. в Київ. імператор. ун-ті Св. Володимира.

У 1891 Б. зі срібною медаллю закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту і був залишений на каф. міжнар. права для підготовки до проф. звання під керівництвом проф. Л.О. Камаровського. Протягом 1898—1901 стажувався в ун-тах Берліна, Мюнхена, Гейдельберга, Парижа. Після складання магістер. іспиту Ун-т направив його у закорд. відрядження до Женеві (Швейцарія) для наук. роботи в архівах Т.-ва Червоного Хреста (1902—03). У 1905 захистив магістер. дис. на тему «Червоний Хрест у розвитку міжнародного права» (ч. 1), а у 1913 — докт. дис. на цю тему (ч. 2). У Моск. ун-ті обіймав посади доцента (1906—07) і проф. (1908—09), викладаючи міжнар. право. У 1904—06 та 1908—12 Б. працював приват-доцентом на каф. міжнар. права Томського ун-ту, а з 1906 виконував там обов'язки екстраординар. проф. У 1912 Б. запрошено до Київ. імператор. ун-ту Св. Володимира на посаду екстраординар. проф. каф. міжнар. права, з 1913 він ординар. проф. У Київ. ун-ті Б. працював до 1919 і був також секретарем юрид. ф-ту. Обіймав посади проф. Торг. ун-ту та Вищих жіночих курсів, ректора створеного з його ініціативи Близькосхід. ін-ту. Він був одним з організаторів 1-го Нар. ун-ту в Москві, членом юрид. т.-в у Москві, Києві, Томську та членом етнограф. т.-ва. Кавалер ордена Станіслава II ступеня.

За деякими даними, восени 1919 викладав міжнар. право в Новорос. ун-ті

м. Одеси і звідти виїхав до Болгарії, де з 1920 перебував в еміграції. У 1920—29 Б. — викладач каф. міжнар. права Софійського ун-ту та директор Близькосхід. ін-ту. Водночас викладав у Балкан. близькосхід. ін-ті, а у 1920 разом із С.С. Бобчевим заснував «Вільний університет» у Софії. Викладав також у Кубан. Олексіївському військ. училищі (1922).

У Болгарії Б. видав чимало своїх наук. праць, зокрема рос. мовою, серед яких: «Ключок-Кайнарджийский мир и его значение» у ювілейному збірнику на честь С.С. Бобчева (1921); «Международное право. Лекции» (1925); «Еще к вопросу о якобы международных отношениях между Москвою и Малороссией» (1928). Для студентів Софійського ун-ту видав також лекції з міжнар. права. Б. активно займався лекційною діяльністю для співвітчизників, що опинилися в Болгарії після Рос. революції 1917. Зокрема, 19.04.1922 у м. Тирново-Сеймени перед слухачами Кубан. військ. училища читає лекцію «Народы России и её единство», а у 1926 — лекції у військ. частинах генерала Врангеля, розташованих у Болгарії.

Б. був членом Т-ва єднання росіян у Болгарії, а також учасником з'їзду рос. біженців у цій країні, активно займаючись просвітницькою діяльністю. Друкувався в «Bulletin international des Sociétés de la Croix Rouge» — міжнар. органі Т-ва Червоного Хреста та «Известиях Томского университета». Був пост. співробітником газ. «Киевлянин» та «Единая Русь» (Одеса), одним із засновників «Русской газеты» у м. Варні (Болгарія). Б. — батько рос. літературознавця Ксенії Петрівни Богаєвської (1911—2002).

В історію науки міжнар. права Б. увійшов гол. чином як вітчизняний фахівець з міжнар. руху Червоного Хреста, який значно вплинув на розвиток принципів і норм міжнар. права, що регулюють захист і допомогу жертвам збройн. конфліктів.

Осн. праці: «Право и мир в международных отношениях» (у співавт. з Л.О. Камаровським, 1899); «Женевская конвенция в историческом развитии» (1904); «Красный Крест в развитии международного права» (ч. 1, 1906; ч. 2, 1913); «Спецкурс международного права» (1915); «Босфор и

Дарданеллы» (1915); «Красный Крест в главных моментах его жизни и организации» (1916); «Задачи России в мировой войне: Сб. лекций профессоров высших учебных заведений г. Киева на тему «Война и заем» (1917); «Международное право: Лекции» (1925); «Приєднання на Малорусия къмъ Московского царство» (Приєднання Малоросії до Московського царства, 1926); статті на спомин Д.Л. Філда (1897) та Л.О. Камаровського (1915).

Літ.: *Алманах на Софийския университет. 1888—1928.* София, 1940; *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини. 1918—1939. К., 1995; *Сухарев Ю.Н.* Матеріали к истории русского научного зарубежья. Кн. 1. М., 2002; *Стародубцев Г.С.* Международно-правовая наука российской эмиграции. М., 2001.

О.В. Задорожній

БОДЕН (Bodin) Жан (1530, м. Анже, Франція — 1596, м. Лан, Франція) — франц. державознавець і мислитель, який зробив значний внесок у розроблення політ. теорії д-ви, що вплинула на розвиток доктрини міжнар. права.

Б. здобув юрид. освіту в Тулузькому ун-ті, де потім викладав право, з 1560 був адвокатом при Паризькому ун-ті, з 1571 — на службі у герцога Франсуа Алансонського (згодом Анжуйського), мол. брата майбутнього короля Генріха III. У 1576—77 він депутат від третього стану округу Вермандуа на Ген. штатах у Блуа, спочатку боровся на боці католи. Ліги проти Генріха IV, а в подальшому разом з ін. прибічниками сильної нац. монархії перейшов на його бік. Остання тенденція набула переважного значення, і Франція стала об'єднаним королівством. Б. був прокурором, а згодом мером пікардійського м. Лана.

В історію правової думки Б. увійшов переважно як творець політ. теорії держ. суверенітету (див. *Суверенітет*). Осн. ідеї цієї теорії він виклав у своїй гол. праці «Les six Livres de la République» (Шість книг про республіку, 1576). Б. 1-м у Європі обґрунтував світську концепцію суверенітету, визначивши його як незалеж. і абс. владу щодо створення і втілення в життя осн. законів, життєво необхідних для норм. функ-

ціонування д-ви. При цьому Б. сформулював погляд на суверенітет не лише як на верховенство д-ви всередині країни, а й як на форму забезпечення її незалежності зовні. Щодо Франції доктрина суверенітету була спрямована особливо проти імперського та папського верховенства, проти реліг. групувань та, незважаючи на деякі застереження, проти станів, які обмежили королів. владу. Б. прагнув гармонійної справедливості, характеризуючи право як мету буття д-ви. Він поділяв д-ви за способом здійснення влади на 3 види: законні, вотчинні (сеньйоральні), тиранічні. Законними є ті д-ви, в яких піддані дотримуються законів суверена, а сам суверен — законів природи, зберігаючи природ. свободу і приват. власність підданих. Вотчинні (сеньйоральні) д-ви, за Б., — ті, в яких суверен силою зброї захопив власність людей і керує ними, як батько родини. У тиранічних д-вах суверен уникає природ. законів, розпоряджаючись власністю людей на свій розсуд. Виходячи з істор. розвитку Франції, він вважав, що найкращою є така д-ва, в якій суверенітет належить монарху, а управління має аристокр. характер. Таку д-ву Б. називає королів. монархією. Осн. складові суверенності д-ви у Б. водночас означають «межі суверенності». Абс. повноваження суверен. володаря, твердив він, обмежені етичною метою д-ви. Вищими за носія суверенітету можуть бути тільки Бог і закони природи. Народ підкоряється законом правителя, а правитель — законом природи. Монарх не може порушувати «закони Бога і закони природи», що виникли раніше від усіх д-в і властиві всім народам.

Осн. ознаками суверен. д-ви, на думку Б., мають бути постійність, необмеженість та абсолютність, єдність і неподільність верх. влади. Він розрізняв поняття суверенітету та управління: суверенітет є неподільним, а в управлінні можуть брати участь різні верстви населення. Порушення суверенітету не може бути виправдане жодним констит.-правовим актом. Суверенною має бути влада монарха як самот.

і необмежена можливість установа. правових норм. Решта прав (оголошення війни, укладання миру, призначення урядовців тощо) є результатом становища монарха, який став сувереном, тобто законодавцем. Б. виділив 5 сутнісних ознак суверенітету: 1) видання законів, адресованих усім без винятку підданам та установам д-ви; 2) вирішення питань війни і миру; 3) призначення посад. осіб; 4) запровадження і функціонування найвищого суду; 5) помилування. Без такої влади, на його думку, д-ва втрачає силу, необхідну для її існування. За Б., кожна стабільна д-ва мусить мати джерело суверенності, яким є або особа монарха, або невелика група осіб (якщо це в аристокр. д-ві), або все сусп-во (якщо це нар. д-ва). Д-ву він визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи. Найкращою формою правління є монархія, в якій через урахування думок радників забезпечується компетентність і через одноосібність прийняття рішення — енергійність влади. Б. зазначав, що лише за монархії може реалізуватися вищий вимір справедливості: арифметична (нар.); геометрична, яка враховує сусп., майнове становище, та найвищий вид справедливості (гармонійна).

Поряд з розробленням політ. теорії держ. суверенітету Б. створив також власну геополіт. теорію, викладену ним у книзі «*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*» (Метод легкого вивчення історії, 1566). Він, зокрема, стверджував, що клімат. умови детермінують властивості людей, а останні у свою чергу визначають доцільність тієї чи ін. форми д-ви: народи півн. країн створили демократію та виборну монархію; на півдні найчастіше виникали монархії. Він наполягав на виході за межі рим. права, вважав, що і закон, і політику варто досліджувати не лише у світлі історії, а й через порівняння, у світлі особливостей середовища існування різних народів: клімату, топографії, раси, які зумовлюють відмінності в житті людей, формують їхні психол. та інтелект. якості, як і особливості духовного складу. У праці «*Réponse aux paradoxes de M. de Malestroit*» (Відповідь на парадокси п. Мальтруа, 1568) Б. виклав новаторські екон. ідеї щодо залежності фін.

стабільності від зрушень у міжнар. житті. Характеризуючи «революцію цін» 16 ст., він дійшов висновку, що надмірна грошова маса викликає знецінення грошей. Відповідно, тогочас. різке зростання цін він пов'язує з характером міжнар. відносин, зокрема зі збільшенням маси дорогоцінних металів у зв'язку з відкриттям європейцями Нового Світу. У трактаті «Colloquium heptaplomeres de regum sublimium arganis abditis» (Бесіда сімох про високі тайни сокровенних речей, 1593) Б. обґрунтовує потребу обмеження абс. влади суверенів у міжнар. справах, що передувало пізнішим ідеям Гуго Гроція.

У контексті свого часу Б. утвердив переконання про необхідність держ. суверенітету, окреслив межі діяльності держ. влади та її втручання в особисте життя людини, підвищив значущість права. За своїм інтелект. змістом та істор. значенням теорія верх. влади Б. стала своєрідним проривом до горизонтів політ.-правової ідеології Нового часу, пов'язаної з формуванням у Європі нац. д-в. У цьому сенсі його ідеї справили значний вплив на свідомість мислителів 17 ст., у т. ч. й на представників науки міжнар. права, які у своїх дослідженнях дедалі частіше зверталися до визначення процесів поступового утвердження в міжнар. праві суверенітету д-в та їх правосуб'єктності.

Літ.: Коркунов Н.М. История философии права. СПб., 1903; Chauvire R. Jean Bodin auteur de la République. Paris, 1914; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1997; Franklin J. Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory. Cambridge, 1973; Вълчев Д. Понятието «суверенитет» в учението на Жан Боден и в класическата немска публично-правна доктрина // Правна мисъл, 1995, № 2; Couzinet M.-D. Histoire et Méthode à la Renaissance. Une lecture de la methodus ad faciliem historiarum cognitionem de Jean Bodin. Paris, 1996; Эльфонд И.Я. Учение о государстве Жана Бодена // Культура возрождения XVI века. М., 1997; Бобкова М.С. Западноевропейское историописание «эпохи катастроф». М., 2008.

В.П. Горбатенко

БОЙКОТ (англ. boycott) — припинення д-вою певних відносин з ін. д-вою (групою д-в) або її (їх) гр-нами. Б. являє собою одну з форм політ. чи екон. боротьби. Термін походить від імені ірланд. землевласника Чарльза Бойкота, який наприкінці 19 ст.

потрапив в ізоляцію зі сторони Ірланд. земельної ліги за жорстоку поведінку стосовно орендарів. Сфера застосув. інструменту Б. є вельми широкою. Так, Б. у формі припинення комерц. чи фін. відносин д-ви (групи д-в) з ін. д-вою або її гр-нами може розглядатися як засіб екон. примусу, допустимий як у мирн., так і у воєнний час. До Б. за певних обставин можна віднести й сучас. форму *репесалії*. Крім того, Б. може використовуватися як засіб екон. колект. санкцій у разі загрози миру (див. *Безпека колективна*). До форм Б. можуть належати введення *ембарго* на експорт та імпорт товарів, запровадження дискримінац. політики на встановл. мит і тарифів для окр. д-ви тощо.

У міжнар. відносинах розрізняють приват. і офіц. Б. 1-й визначається як небажання певної групи або об'єднання гр-н підтримувати стосунки з гр-нами (групою гр-н) ін. д-ви. Як правило, метою такого Б. є зміна поведінки останньої. Як приклад приват. Б. можна, зокрема, назвати низку Б. на поч. 20 ст., ініційованих кит. нац. рухом щодо імпорту япон. товарів на знак протесту проти політики Японії стосовно Китаю. Упродовж 20-х рр. 20 ст. профспілки країн Європи організовували Б. проти д-в з тоталітарними режимами. Приват. Б. мали місце й у конфлікті між США та Кубою, коли амер. судновласники намагалися обмежити будь-які морські перевезення з Куби. Загалом приват. Б. підпадає під дію нац. права, зокрема торг., і не виступає предметом регулювання міжнар. права. Водночас дво- або багатостор. міжнар. договори можуть передбачати положення, спрямовані на запобігання чи обмеження можливості застосув. такого роду Б.

Натомість під дію міжнар. права підпадає офіц. Б., що застосовується між д-вами. До такого Б. як засобу екон. примусу неодноразово вдавалися США під час 2 світ. воєн. США здійснювали контроль за екон. діяльністю країн, з якими перебували у стані збройн. конфлікту (напр., Півн. Корея, В'єтнам, Камбоджа, Куба). Зокрема, застосовувалося введення ембарго на ім-

порт і експорт товарів з цих країн. Офіц. Б. застосовувала Велика Британія щодо Ірану як реакцію на націоналізацію Англо-іранської нафтової компанії. Іноді д-ви вдаються до колект. форм Б. Напр., саме такий Б. було застосовано низкою араб. країн стосовно Ізраїлю в 1954.

У доктрині вважається, що не існує норми міжнар. права, яка б зобов'язувала д-ви не вдаватися до дискримінац. політики при здійсненні комерц. діяльності з ін. членами міжнар. співтовариства. Б. також не підпадає під сферу дії принципу про заборону застосув. сили (ст. 2 (4) *Статуту ООН*). Цей принцип стосується використання збройн. сили і не поширюється на випадки екон. примусу. Застосув. д-вами Б. не є порушенням принципу міжнар. права, який накладає зобов'язання щодо мирн. врегулювання спорів (ст. 2 (3) та 33 *Статуту ООН*). Однак в окр. ситуаціях, коли Б. використовується задля завоювання ін. д-ви, а також супроводжується порушенням фундамент. прав людини, він вважатиметься протиправним актом. Отже, визначення правомірності застосув. Б. залежить від мети і намірів д-ви, яка його використовує. Д-ви можуть домовитися про обмеження можливості використання Б. Зокрема, низка дво- і багатостор. договорів містять положення щодо незастосув. Б. (напр., *Генеральна угода про тарифи і торгівлю* 1947). У літ. вважається, що легітимне використання екон. примусу може сприяти більшому поважанню правила про заборону використання збройн. сили.

У міжнар. праві виділяється також такий вид Б., як колект. Б., що застосовується міжнар. орг-цією. Використання міжнар. співтовариством Б. як екон. санкції було передбачено *Статутом Ліги Націй* (ст. 16 та 17 (1)). Так, у разі агресії члени Ліги Націй були зобов'язані розірвати будь-які торг. чи фін. зносини з гр-нами д-ви-агресора. Водночас Статут ООН не передбачає подібних колект. примусових заходів. Згідно з Гл. VII Статуту, на РБ покладено право визначати факт існування загрози миру, порушення миру чи акту агресії, а також ре-

комендувати або вирішувати, які саме заходи мають бути застосовані для відновлення чи підтримання миру. Такі заходи, не пов'язані із застосув. збройн. сили, можуть, зокрема, включати повне або часткове припинення екон. відносин, залізничних, морських, повітр., поштових, телеграфних, радіо- та ін. засобів зв'язку (ст. 41 *Статуту ООН*). Зокрема, зазначені заходи екон. примусу були застосовані РБ стосовно Родезії у 1966 після проголошення нею декларації про незалежність (резол. № 232 від 16.12.1966). До рекомендацій щодо застосув. екон. Б. нерідко вдається і ГА ООН (для прикладу можна згадати Б. відносно ПАР через політику апартеїду, ембарго проти Югославії і Болгарії у 1949, а також проти Китаю і Півн. Корей у 1951).

Б., який обмежується лише 2 д-вами, здебільшого не завдає суттєвих екон. збитків. Ступінь такої шкоди визначається залежністю бойкотованої д-ви від д-ви, яка її бойкотує. Практика показує, що невеликим колект. Б. є брак універс. участі у його застосув. Спінним елементом застосув. Б. є також складність узгодження часу і способу його введення. Проблемним моментом у реалізації колект. Б. може бути його недотримання з боку бізнесових кіл. Вважають, що ефективність Б. залежить від поставлених цілей. Крім осн. цілі Б. — зміни поведінки бойкотованої д-ви — можуть бути й другорядні цілі, пов'язані з внутр. ситуацією у д-ві, яка здійснює Б. Беручи до уваги різноманітність цілей, насправді ефективність Б. може бути більшою, ніж здається. Отже, недоліки у застосув. Б. не применшують символічної та психол. дії зазначеного виду примусу.

Літ.: Muir J.D. The Boycott in International Law // *JLE*, 1974, v. 9; Neff St. Boycott and the law of Nations: economic warfare and modern international law in historical perspective // *BYIL*, 1989, v. 59; Kausch H.G. Boycott // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. I, 1992.

С.О. Мельник

БОКОР-СЕГЕ (Bokorné Szegő) Ханна (18.06.1925, м. Будапешт — 19.12.2006, там само) — угор. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права.

У 1949 закінчила юрид. ф-т Будапешт. ун-ту ім. Петера Пазмані (нині — ім. Лоранда Етвеша). Кілька років працювала у госп. сфері, з поч. 50-х рр. — у МЗС Угор-

щини, а з 1958 її діяльність пов'язана з Ін-том держави і права Угор. академії наук (УАН), в якому понад 40 років вона плідно займалася дослідженням міжнар. права.

Б.-С. була засновником і провідним проф. каф. міжнар. відносин Будапешт. екон. ун-ту з часу відкриття у 1963 спец. «міжнародні відносини» і до самої смерті активно вела викладацьку роботу. Поряд з осн. діяльністю — дослідженням проблем міжнар. права — вона організувала семінари зі своєї улюбленої теми — права людини. На поч. 90-х рр. 20 ст. з її ініціативи було введено предмет «Техніка укладання міжнародних договорів». Б.-С. часто виступала з лекціями у навч. закладах зарубіж. країн. Визнанням її заслуг у науці міжнар. права стало те, що у 1998 її було запрошено до Нью-Йорка, де вона виступила з доповіддю на урочистих зборах ООН, присвяч. 50-річчю *Загальної декларації прав людини 1948*. Б.-С. була головою експерт. комісії ЮНЕСКО з дослідження статусу науковців, членом експерт. комісії з питання правомірного обмеження політ. та громадян. прав (Сіракузи, Італія, 1985), а також членом експерт. комісії з розроблення принципів застосув. екон., соц. і культ. прав (Лімбург, Бельгія, 1987). Протягом 12 років Б.-С. була членом, а в 1969 головою Комісії ООН з питань статусу жінок. До 2000 — голова Угор. секції АМП, а також ред. відомого у світі вид. «Questions of International Law» (Питання міжнародного права), серії вид. Угор. секції АМП. Підтвердженням наук.-організац. здібностей Б.-С. є й те, що з її ініціативи та під наук. керівництвом у межах Ін-ту держави і права УАН було створено Угор. центр прав людини, який з 1996 функціонує у статусі сусп. фонду. Вона була також гол. ред. журналу «Acta Humana Emberi Jogi Közlemények» (Acta Humana повідомлення з прав людини), який видається в рамках цього фонду. За видатні досягнення у пед. та наук.-дослід. діяльності у 1995 Б.-С. нагороджено премією ім. Альберта Сент-Дьордьї (висока наук. відзнака Угорщини), а у 2005 — орденом «Середній Хрест із Зіркою».

У 1960 Б.-С. захистила канд. дис. на тему «Застереження до міжнар. договорів», яку в 1962 опубл. як монографію. Ін-т застережень був і залишається важливою скла-

довою права міжнар. договорів, сприяючи збільшенню учасників договір. відносин. У праці вона глибоко дослідила історію виникнення цього ін-ту та його еволюцію від принципу абс. інтегрованості міжнар. договорів (заперечення ін-ту застережень) до ідеї універсальності останніх (визнання можливості застосув. застережень). Ця ідея дістала своє підтвердження у принципах, визначених у резол. № 589(VI) ГА ООН, що стало предметом детального аналізу в праці. У 1973 Б.-С. захистила докт. дис. «Місце ООН у міжнар. правотворчості», яку в 1976 опубл. угор. мовою, а у 1978 її версію — англ. мовою. У праці було звернуто увагу на виникнення відносно нової галузі міжнар. права — *права міжнародних організацій*, яка посіла важливе місце в міжнар.-правовій системі. Досліджено також вплив міжнар. орг-цій на розвиток міжнар. права. Кілька її праць присвячено висвітленню зв'язку міжнар. співтовариства з міжнар. правотворчістю.

Відомою також є праця Б.-С. «Нові держави і міжнародне право», опубл. у 1970 англ. мовою — «New states and international law», а у 1971 — угор. мовою. У цій роботі з погляду міжнар. права детально досліджено правові наслідки розпаду світ. колоніальної системи. Досліджуючи розвиток права на самовизначення, вона показала, якою мірою на нові д-ви поширюються норми чинного міжнар. права, що стосуються правонаступництва, формування їх дво- та багатостор. відносин з ін. д-вами. У ній висвітлено також місце і роль нових д-в у міжнар. орг-ціях. На основі аналізу міжнар. договорів, що були укладені цими д-вами після набуття незалежності, автор звернула увагу на важливу проблему нерівноправності договорів.

У праці «Державна тотожність, державна спадковість» (Államazonosság, államutódlás, 1984) Б.-С. знову звернулася до проблем континуїтету та правонаступництва д-в. У співавт. з Гейзою *Герцегом* (Herzeg Géza), Віктором Маві (Mavi Viktor) та Болдичаром Нодем (Nagy Boldizsár) у 1993 опубл. збірник статей «Зміна співтовари-

БОЛОНЬСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ

ства держав та міжнародне право» (*Az államok közösségének változása és a nemzetközi jog*), в якому розглянуто проблеми трансформації міжнар. права у 2-й пол. 20 ст. Вона звернула увагу на те, що поза традиц. міжнар. правом, основна мета якого концентрувалася на захисті інтересів д-в, на передній план вийшли питання забезпечення захисту прав окр. людини та людських спільнот. Захист прав людини, який став новацією розвитку права 20 ст., поклав зобов'язання на констит.-правовий розвиток і правозастосовну практику д-в. Спільно з Віктором Маві та Монікою Веллер (*Weller Mónika*) у 1994 Б.-С. підготувала збірник «Права людини в міжнародному праві» (*Emberi jogok a nemzetközi jogban*). Він містив переклад угор. мовою найважливіших універс. та регіон. міжнар. договорів у сфері прав людини. Питанням ієрархії в каталозі прав людини, характеру необхідного поведження д-в щодо реалізації прав людини, класифікації та визначення кола суб'єктів цих прав присвячено працю Б.-С. «Поняття і характер каталогу прав людини та обов'язки держав», опубл. в колект. монографії «Реалізація міжнародно-правових норм во внутрешнем праве» *Института держави і права ім. В.М. Корецького НАН України* (К., 1992, відп. ред. В.Н. Денисов, В.І. Євнтюв). Визначною подією виклад. та наук.-дослід. діяльності Б.-С. стало опубл. у 1997 університет. підруч. «Міжнародне право» (*Nemzetközi jog*), який витримав 6 вид. Лейтмотивом цієї праці була думка про те, що тех. розвиток не приводить до зменшення напруги між д-вами. Більше того, це ставить такі важливі проблеми, як зростаючі відмінності в розвитку різних д-в, забруднення довкілля, загроза розповсюдження зброї масового знищення та ін. Переконанням автора було те, що міжнар. праву належить вирішальна роль у розв'язанні цих та ін. проблем. Цим підруч. і нині широко користуються у вищих навч. закладах.

Осн. праці: «*A nemzetközi szerződéshez fűzött fenntartások*» (Застереження до міжнародних договорів, 1961); «*New states*

and international law» (1970), ця ж праця угор. мовою «*Az új államok és a nemzetközi jog*» (Нові держави і міжнародне право, 1971); «*Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban*» (Місце ООН у міжнародній правотворчості, 1976), ця ж праця англ. мовою «*The role of the United Nations in international legislation*» (1978); «*Államazonosság, államutódlás*» (Державна тотожність, державна спадковість, 1984); «*Az emberi jogok nemzetközi jogi aspektusai és az alkotmányfejlődés*» (Міжнародно-правові аспекти прав людини і конституційний розвиток, 1988); «*Nemzetközi jog*» (Міжнародне право, 1997).

K. Szunou

БОЛОНЬСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ — нормат.-правовий акт, підписаний 19.06.1999 на спец. конф. міністрами освіти 29 європ. д-в у м. Болоньї (Італія). Б. д. є одним із осн. кроків до реалізації програми міжнар. співробітництва європ. д-в у осв. і наук. сферах. Основу для її прийняття заклала Сорбон. декларація щодо гармонізації розбудови системи європ. вищої освіти, підписана 25.05.1998 міністрами освіти Франції, Німеччини, Італії та Великої Британії. Осн. ідея, викладена в Сорбон. декларації, зводилася до необхідності створити умови для вільного пересування викладачів і студентів різних країн з метою обміну досвідом між різними осв. структурами та поглиблення знань студентів завдяки використанню осв. і наук. можливостей вищих навч. закладів різних д-в. Цю ідею і було відтворено в Б. д. у більш розгорнутому вигляді із зазначенням конкр. принципів співробітництва між європ. д-вами. Метою Б. д. є підвищення якості та конкурентоспроможності європ. системи вищої освіти та створення європ. зони вищої освіти, а також Європ. простору вищої освіти (ЕНЕА).

У Декларації закріплено 6 осн. напрямів співробітництва, спрямованих на досягнення поставленої мети: 1) прийняття системи легко порівнюваних і сумісних ступенів, у т. ч. через впровадження Дод. до диплома для забезпечення можливості працевлаштування європ. гр-н та підвищення міжнар. конкурентоспроможності європ. системи вищої освіти; 2) прийняття системи, засн., по суті, на 2 осн. циклах — до отримання ступеня та після отримання

ступеня. Допуск до 2-го циклу вимагатиме успішного завершення 1-го циклу навчання тривалістю не менш як 3 роки. Ступінь, який присвоюють після 1-го циклу, також має бути затребуваний на європ. ринку праці як кваліфікація відп. рівня. 2-й цикл має вести до здобуття ступеня магістра і/або ступеня д-ра філософії у певній галузі знань, як це прийнято у багатьох європ. країнах; 3) впровадження системи залікових балів на зразок ECTS — Європ. системи трансферу оцінок як належного засобу підтримки великомасштабної студ. мобільності; 4) сприяння мобільності через подолання перешкод ефект. здійсненню вільного переміщення. При цьому слід звертати увагу на таке: для студентів має бути забезпечено доступ до можливості здобуття освіти та практ. підготовки, а також до супутніх послуг; для викладачів, дослідників та адм. персоналу мають бути забезпечені визнання та залік періодів часу, витраченого на проведення досліджень, викладання та стажування в європ. контексті, без заподіяння шкоди їхнім законно встановленим правам; 5) сприяння європ. співробітництву у забезпеченні якості з метою розроблення зіставлюваних критеріїв і методологій; 6) сприяння необхідним європ. поглядам у вищій освіті, особливо щодо розвитку навч. планів, міжінституц. співробітництву та проведенню наук. досліджень.

Важливим напрямом створення Європ. зони вищої освіти є співробітництво між уряд. інституцій з неуряд. європ. орг-ціями, компетентними у сфері вищої освіти. У Європі діяльність з впровадження ідей Б. д. підтримується такими орг-ціями: Європ. комісією, Європ. центром вищої освіти ЮНЕСКО, Європ. асоціацією ун-тів, Європ. об'єднанням студентів, Європ. асоціацією із забезпечення якості вищої освіти та ін.

Прийняття декларації започаткувало Болонський процес — низку осв. реформ, що здійснюються європ. д-вами з метою гармонізації та зближення їхніх систем вищої освіти з перспективою створення у 2010 єдиного Європ. простору вищої освіти. В його основу покладено застосув. у всіх країнах Європ. системи трансферу оцінок (ECTS) — кредитної системи, що передбачає оцінювання і порівняння навч. успіхів

та зіставлення таких оцінок між різними навч. закладами. Ця система виникла під впливом програми Erasmus і першопочатково задіяла 145 європ. закладів вищої освіти. Як ефект. інструмент створення взаємозаліку, ECTS сприяє забезпеченню європ. мобільності.

Україна приєдналася до Б. д., підписавши її на Берген. конф. міністрів країн Європи, відповід. за сферу вищої освіти, «Загальноєвропейський простір вищої освіти — досягнення цілей» 19—20.05.2005. Станом на 2014 Б. д. підписали 47 д-в: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція (1999); Албанія, Кіпр, Туреччина, Угорщина, Хорватія (2001); Андорра, Боснія і Герцеговина, Ватикан, Македонія, Росія, Сербія (2003); Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна (2005); Чорногорія (2007); Казахстан (2010). Приєднання до Б. д. відбувається на добровільній основі шляхом її підписання міністром, який відповідає за осв. та наук. сферу конкр. д-ви. Вона має рекомендац. характер, адже не є міждерж. угодою у правовому розумінні, а лише програмним документом, що засвідчує наміри д-в створити умови для співробітництва у наук.-осв. діяльності. При цьому одним з її осн. положень є таке: д-ви в особі міністрів, відповід. за освітян. сферу, беруть на себе зобов'язання досягти окреслених у Декларації цілей у межах своєї компетенції, поважаючи відмінності в культурі, мові, нац. осв. системах, а також зважаючи на автономію ун-тів з метою зміцнення Європ. простору вищої освіти. Отже, д-ви залишають за собою право впроваджувати осн. положення Б. д., зважаючи на особливості системи освіти у конкр. д-ві, враховуючи істор. та культ. надбання нації. Для України впровадження принципів Б. д. є досить складним процесом, з огляду на напрацьовані механізми та заходи, які застосовують

в освітан. діяльності останніми десятиліттями. Водночас кроки до зближення освітан. та наук. систем України з аналогіч. європ. системами все-таки методично здійснюються. Так, для реалізації принципів Б. д. відбувається впровадження бально-рейтингового оцінювання знань студентів та кредитно-модульної системи побудови навч. процесу. Недоліком такої системи для укр. вищої освіти є зменш. кількості лекційних аудиторних годин при збільш. кількості матеріалу для самост. опрацювання студентами і, отже, зменш. можливостей для перевірки якості самост. опрацювання такого матеріалу. Нормат.-правову основу гармонізації європ. та укр. систем освіти в Україні створюють такі нормат.-правові акти: закони України «Про освіту» від 23.05.1991 № 1060—XII, «Про вищу освіту» від 17.01.2002 № 2984-III; Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» від 04.07.2005 № 1013/20054; Постанова КМУ «Про створення міжвідомчої комісії з підтримки Болонського процесу в Україні» від 01.02.2006 № 82; накази МОН України: «Про затвердження Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України на 2004—05 роки» від 23.01.2004 № 49, «Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу» від 23.01.2004 № 48, «Про запровадження у вищих навчальних закладах навчальної дисципліни “Вища освіта і Болонський процес”» від 21.05.2004 № 414, «Про особливості впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу» від 20.10.2004 № 812, «Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року» від 13.07.2007 № 612 та ін.

Літ.: Журавський В.С., Зеуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. К., 2003; Степко М.Ф., Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л. Болонський процес і навчання впродовж життя. Х., 2004; Україна — суб'єкт європейського освітнього про-

стору // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 24—25.05.2005; Reinalda B., Kulesza E. The Bologna Process — Harmonizing Europe's Higher Education. Opladen, 2005; Гретченко А.И., Гретченко А.А. Болонський процес. Интеграция России в европейское и мировое образовательное пространство. М., 2009.

Л.Д. Тимченко, О.О. Семчик

BONA FIDE, або *bona fides* (лат.), *good faith* (англ.), *bonne foi* (франц.), — букв. означає добросовісність, чесність, довірливість без будь-якого умислу. *B. f.* — принцип рим. права, що має 2 значення: *fides* (лат.) — віра, довіра, власне чесність та довіра до чесності ін. осіб, дотримання даної обіцянки, слова; означає моральний обов'язок усіх людей виконувати свої зобов'язання належним чином; пізніше перед *fides* з'явилося слово *bona* (лат.) — добра совість, добросовісний, і як принцип це поняття почали застосовувати до всіх зобов'язальних відносин, речового права, судочинства тощо. Це також виконання обов'язку або здійснення певних прав, пов'язаних із факт. ситуацією, що презюмує віру особи в те, що її дії є законними і не порушують прав ін. *B. f.* протиставляється поняттю *mala fides*, близькому до омани, недобросовісності.

В англ. праві *good faith* означає чесний намір утримуватися від здійснення будь-якої недобросовісної переваги щодо ін., навіть через формальності або тех. властивості права, так само як і через відсутність усієї інформації та повідомлення фактів, що недобросовісно представляють справу.

У міжнар. праві термін *B. f.*, який часто вживають за англ. термінологією як *good faith*, насамперед розуміють у значенні п. 1 (с) ст. 38 Статуту МС ООН, тобто він належить до принципів права, визнаних спільними для осн. правових систем сучасності (див. *Загальні принципи права*). На практиці останні представлені зах. моделями — континентальною та англосаксонською, відповідно до яких цей принцип означає, що юрид. права мають здійснюватися добросовісно і таким чином, аби не порушувати законні права ін. У міжнар. праві цей принцип застосовується як загальновизнаний міжнар. стандарт, що становить необхідне право. Цей стандарт є настільки важливим для міжнар. права, що його порушення може завдати серйозної шкоди міжнар. пра-

вовідносинам, особливо тим із них, які є основами сучас. міжнар. правопорядку. Тому цей принцип віднесено в *Статуті ООН* до його осн. принципів, які в ієрархії норм міжнар. права є імперативними нормами *jus cogens*. «Усі члени ООН, — ідеться в ньому, — добросовісно виконують узяті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права і переваги, що випливають із належності до складу Членів Організації» (п. 2 ст. 2). Подальшого розвитку цей принцип набув у *Декларації про принципи міжнародного права 1970*, в якій зазначено, що він є зобов'язанням д-в добросовісно виконувати свої зобов'язання, які зазвичай випливають з міжнар. права, в т. ч. договорів. Це є підтвердженням того, що принцип В. ф. взагалі становить невід'ємну частину норм міжнар. права.

МС ООН у справі *Ядерні випробування 1974* (Австралія проти Франції) визначив, що «одним із основних принципів, які регулюють утворення та виконання міжнародних зобов'язань незалежно від джерела їх походження, є принцип добросовісності». Суд наголосив далі, що «так само, як норма *acta sunt servanda* у договірному праві засновується на принципі добросовісності, так і міжнародне зобов'язання, утворене за допомогою односторонньої декларації, ґрунтується на цьому ж принципі». Водночас Суд зазначив, що *good faith* як концепція «не міститься в самому джерелі зобов'язання, в якому нічого такого не існує». Тому «принцип добросовісності є основою принципу, який повідомляє та вказує, як саме слід дотримуватися чинних норм міжнародного права, і до того ж зобов'язальною формою певної поведінки, в якій ці норми можуть законно здійснюватися» (М.Н. Шоу). На такому значенні принципу добросовісності ґрунтуються рішення міжнар. суд. органів: Суду ЄС — справа *Opel Austria GmbH v. Republic of Austria*, 1977; МС ООН — *Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom v. Iceland)* (Merits), 1988; заява Міжамер. суду з прав людини у справі *Re-introduction of the Death Penalty in Peru Case*, 1995 та ін.

Осн. принципом міжнар. договір. права є норма, що договори мають зобов'язальний характер і повинні виконуватися до-

бросовісно. Ця норма виражає принцип *acta sunt servanda* і є найстарішим принципом міжнар. права, який знайшов підтвердження в ст. 26 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Він становить основу кожної міжнар. угоди, оскільки за відсутності мінімуму віри в те, що д-ви виконуватимуть добросовісно свої договір. зобов'язання, для них немає підстави вступати одна з одною в такі зобов'язання. Посилання на принцип добросовісності містяться також у ст. 31, 46 та 69 цієї Конвенції, які стосуються питань тлумачення договорів, їх порушення та нечинності.

У своїх коментарях до ст. 23 проекту Статей про право договорів *Комісія міжнародного права ООН* наголосила, що існує вельми авторитетне джерело в юриспруденції міжнар. трибуналів щодо припису, що «принцип добросовісності (*good faith*) є юридичним принципом, який становить частину норми *acta sunt servanda*». У ст. 300 *Конвенції ООН з морського права 1982* недотримання добросовісності пов'язується зі зловживанням правами (див. *Зловживання правом*): «Держави-сторони повинні виконувати добросовісно зобов'язання, взяті на себе згідно з цією Конвенцією, і здійснювати права та юрисдикцію, які не становлять зловживання правами». Зв'язок зі зловживанням правами надає абстрактному поняттю добросовісності конкрет. значення. У прийнятих КМП ООН Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння ст. 52 про умови щодо вжиття контрзаходів вимагає від д-ви, на яку покладається відповідальність за розв'язання спору, добросовісно додержуватися процедур, якщо вона бажає виконати одну з умов припинення контрзаходів. Зростання значення принципу добросовісності в міжнар. праві демонструє також новий підхід до розвитку *міжнародного екологічного права*. Він ґрунтується на покладанні на д-ви обов'язку добросовісно співробітничати з метою захисту навколишнього середовища, з огляду на необхідність поважати його не лише щодо д-в, а й щодо людства загалом.

Як заг. принцип права добросовісність стала також частиною контрактних угод між д-вами та компаніями чи індивідами. У цих контрактах часто міститься умова, в якій приват. особа погоджується не залучати д-ву свого гр-нства до спірних питань, що випливають з контракту, і зобов'язується підкоритися в цьому місцевій юрисдикції. Це застереження становить сутність доктрини Кальво (див. *Кальво доктрина*), яка нерідко є предметом спору щодо її юрид. сили з боку індустріалізованих д-в. Відмова в цих контрактах від права д-ви захищати своїх гр-н за кордоном розглядається ними як обмеження застосув. принципу добросовісності. Зах. підхід полягає в тому, що доктрина Кальво має відповідати принципу добросовісності тією мірою, якою очікується дотримання уряд. стороною арбітр. або стабілізаційного застереження, що міститься в такому контракті. Арбітр. практика також дотримується такого підходу, визнаючи юрид. силу доктрини Кальво щодо будь-якого питання, пов'язаного з контрактом, за умови, що уряд. сторона діяла відповідно до угоди.

Водночас країни, що розвиваються, критично ставляться до позиції зах. країн, які виступають за широке застосув. принципу добросовісності у такого роду контрактах. На практиці взяття обома сторонами цього зобов'язання часто обертається для них програшними в міжнар. трибуналах процесами. Під час розроблення *Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974* країни, що розвиваються, відмовилися від пропозиції зах. країн посилатися на принцип добросовісності в безпосередній формі та в контексті контрактів між д-вами і приват. сторонами. Вони, однак, підтримали думку, що як заг. принцип добросовісність застосовується до всіх зобов'язань д-ви. Однак внесення його безпосередньо до переліку обов'язків, що містяться в ст. 2 Хартії, призвело б до незбалансованості ситуації щодо ін. зобов'язань д-в, які також зазначені в ній, — таких як обов'язок уникати примусу або невтручання. На думку *Хіменеса де Аречаги*, «невключення цього

принципу в цей конкретний перелік не означає, що з Хартії виключено обов'язок здійснювати контрактні зобов'язання з дотриманням добросовісності». Такий результат він бачить у приписі розд. I Хартії, який застосовується до всіх зобов'язань, розподілених по всьому документу, зокрема ст. 2, в якій цей припис проголошує: «Економіка, так само як і політика, та інші відносини серед держав повинні керуватися, *inter alia*, такими принципами ... (1) Виконання добросовісно міжнародних зобов'язань». А п. 2 ст. 33 Хартії передбачає, що «в їх тлумаченні та застосуванні приписи Хартії взаємопов'язані, і кожний з них слід тлумачити в контексті інших приписів». Подібної позиції дотримується й Кастанеда: «Хартія визнає, що міжнародне право може діяти як фактор, що обмежує свободу держави, коли зачіпаються інтереси іноземців, навіть якщо стаття 2 безпосередньо не говорить про це. З юридичної точки зору це впливає з приписів, що містяться в інших статтях Хартії, які мають тлумачитися і застосовуватися разом зі статтею 2». Принцип добросовісності, необхідність якого не може ставитися під сумнів, використовується тут для підміни законного права д-ви як сторони контракту встановлювати свої умови обов'язком, що відкидає це її право. На практиці це ставить країни, що розвиваються, фактично в нерівне становище з ТНК. В.М. *Корецький*, розглядаючи проблему співвідношення прав та обов'язків д-в, зазначає, що такою підміною «протаскується обов'язок нести відповідальність за дії окремих осіб, що полегшує так звану дипломатичну інтервенцію».

Водночас у доктрині, зокрема згідно з Розенном, зазначається, що «добросовісність» є людською емоцією, а людські емоції не легко переносяться на таку нематер. спільність, як д-ва з її знеособленістю та позбавленістю емоцій. Він наголошує, що принцип добросовісності, як «золоте правило міжнародного права та дипломатії», «... застосовується й до всіх осіб, які представляють державу, та до тих, хто діє на її користь чи від її імені. Особливо добросовісність застосовується до її лідерів, до дипломатичної та іноземної служби у стосунках з іншими країнами та до юридичних радників. Якщо добросовісність є аб-

страктною концепцією, пов'язаною з людською свідомістю, то зловживання правами відчувається на дотик і доступне для розпізнання. Поведінка є її виявленням». Абстрактний характер добросовісності пов'язується також зі свободою дії, що впливає на тлумачення та застосування умов договорів. зобов'язання або ін. норми міжнар. права в конкрет. справі. Свобода дії асоціюється з «розсудливістю» (reasonable) або «неупередженістю» (fair), що вимагає імпровізацій та новацій, особливо у непередбачуваних ситуаціях. Водночас слово «добросовісність» належить і до сфери регулювання, пов'язаної з додержанням справедливості (equitable). Отже, щоб запобігти зловживанням правами, слід брати до уваги як емоційність сприйняття людьми «добросовісності», так і притаманну їй абстрактність.

Додержання принципу добросовісності у стосунках між д-вами належить до їх життєвих інтересів, серед яких найважливішим є дотримання «святості» договорів. Чесне додержання міжнар.-договір. зобов'язань створює атмосферу взаємної довіри, що є необхідною умовою мирн. співробітництва д-в.

Літ.: *Корецький В.М.* Проблема «основных прав и обязанностей государств» в международном праве // Избр. труды / Гл. ред. В.Н. Денисов. Кн. 2. К., 1989; *Jimenez de Arechaga E.* International Law in the Past Third of a Century // Académie de droit international. RdC. Т. 159. The Hague, 1978; *Rosenne Sh.* General Course on Public International Law // Ibid. Т. 291 (2001). The Hague, 2002; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2004.

В.Н. Денисов

БОРОУЗ Джон (Boroughs John, Sir) (кінець 16 ст., Англія — 1643, м. Оксфорд, похований у кафедр. соборі коледжу Кріст-Черч, Оксфорд. ун-т) — англ. політик і юрист. Належав разом із британ. та португ. вченими Дж. Селденом, У. Уелденом, С. Фрейтасом, М. Хейлом та ін. до опонентів голландця Гуго Гроція.

Б. вивчав правознавство у коледжі Грейс-Інн, виявляв інтерес до антикварної та архівної справи. Був архіваріусом Лондон. Тауера (1623). Працюючи секретарем на службі у граф-маршала, 1623 отримав титул надзвичайного герольда Маубрея, 1624 його було піднесено до сану рицаря. 1624—26 — член Англ. парламенту. Б. був рад-

ником короля Чарльза I щодо намірів останнього скликати Велику раду перів, брав участь у коронації монарха в Шотландії (1633). Дістав право на привілеї та фін. винагороду на час перебування у закорд. місцях за королів. дорученням (1636). Перебуваючи на посаді головнокомандувача (principal king of arms), Б. супроводжував Чарльза I у військ. походах в роки громадян. війни. Стенографував під час важливих конф. між роялістами та парламентаріями, зокрема на засіданнях Великої ради перів у Йорку (1640). Брав участь у переговорах та підготовці Райпонського договору між Англією та членами шотланд. Конвенту (1640). Працював суддею в Оксфорді. За заслуги Оксфорд. ун-т присвоїв Б. у 1643 акад. титул «доктора цивільного права» (DCL).

Б. — авт. багатьох праць, зокрема: «Journal of Events at the English Camp, June 1639» (Журнал подій в англійському таборі, червень 1639), «Notes of the Interview between Charles I and the Covenanters in the Earl Marshal's Tent near Berwick, June 1639» (Нотатки інтерв'ю між Чарльзом I та членами Конвенту у шатрі граф-маршала під Бервіком, червень 1639), «Minutes of what passed in the Great Counsel of the Peers at York, 1640» (Протокол подій на засіданні Великої ради перів у Йорку, 1640), «Notes of the Treaty carried on at Ripon, between King Charles I and the Covenanters of Scotland, 1640» (Нотатки Договору, укладеного у м. Райпон між королем Чарльзом I та членами Конвенту Шотландії, 1640), «Burrhi Impetus Juveniles. Et quaedam sedationis aliquantum animi Epistolae» (1643) та ін.

Найважливішим міжнар.-правовим твором Б. став трактат «The Sovereignty of the Seas Proved by Records, History and the Municipal Laws of the Kingdom. Written in the year 1633» (Суверенітет британських морів», 1633), метою якого було заперечення тези Г. Гроція про свободу мореплавства та утвердження терит. верховенства англ. корони на морі.

Літ.: *Boroughs J.* The Sovereignty of the British Seas. Written in the year 1633. Edinburgh, 1920;

Grewe W. Epochen der Völkerrechtsgeschichte. Baden-Baden, 1984.

А.Я. Мельник

БОРУБАШОВ Бекбосун Ішенбекович (22.04.1955, с. Токтоян Іссик-Кульської обл., Киргизія) — киргиз. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері міжнар. гуманіт. права.

Б. навчався і тривалий час працював у Киргиз. нац. ун-ті ім. Жусула Баласагіна (КНУ): 1982 закінчив істор. ф-т, 1982—92 — ст. викладач і доцент каф. політ. історії, у 1997 закінчив юрид. ф-т. У період 1992—98 — нач. каф. сусп.-політ. дисциплін і нач. навч. відділу в Академії МВС Киргиз. Респ. ім. генерал-майора міліції Е. Алієва, 1999—2002 — директор Бішкекського філіалу Казах. ін-ту правознавства і міжнар. відносин. Активну вклад. діяльність Б. почав у 1998 на каф. теорії та історії д-ви і права Киргиз.-Рос. слов'ян. ун-ту, в якому працював доцентом, а згодом проф. Від 2007 — зав. каф. міжнар. права юрид. ф-ту цього Ун-ту. У 2009 захистив докт. дис. на тему «Державно-правове регулювання суспільних відносин киргизів у складі Російської держави (1855—1917 рр.): історико-правове дослідження» у Киргиз.-Рос. слов'ян. ун-ті. Б. є членом дисертаційної ради із захисту дис. на здобуття вченого ступеня д-ра юрид. наук у КНУ. За великий внесок у розвиток киргиз.-рос. співробітництва у сфері освіти отримав подяку від президента РФ В.В. Путіна.

Б. займається проблемами міжнар. гуманіт. права, зокрема імплементацією його принципів і норм у внутр. правопорядок Киргиз. Респ. Брав участь у міжнар. та респ. семінарах і конф. з проблем міжнар. гуманіт. права в Санкт-Петербурзі, Алматі, Ташкенті, Мінську, Астані, Бішкеку. Він є керівником студ. наук. гуртка з дисципліни «Міжнародне гуманітарне право», а також готує студентів до участі в Центральноазіат. конкурсах із цієї дисципліни і в конкурсі ім. Жана Пікте. Брав участь у проведенні нац. курсів з міжнар. гуманіт. права для сту-

дентів Киргиз. Респ., читає курси лекцій із заг. міжнар. права. Спеціалізується також на проблемах констит. права, зокрема, під його керівництвом проводився порівн. аналіз низки проектів Конституції Киргиз. Респ., організовувалися респ. та міжнар. наук.-практ. конф. з проблем констит. реформи Киргиз. Респ.

Б. має бл. 100 наук. публікацій, з них 7 монографій. Його осн. праці: «Права человека как международная проблема» (1998); «Развитие международного права в области прав человека» (1998); «Проблемы имплементации международного гуманитарного права в Кыргызской Республике» (1999); «Пути распространения знаний в области международного гуманитарного права в Кыргызской Республике» (1999); «Юрисдикция государства в отношении военных преступлений» (1999); «Международное гуманитарное право: гендер и вооруженный конфликт» (2000); «Основные направления имплементации международного гуманитарного права в Кыргызской Республике» (2000); «Пресечение серьезных нарушений норм международного гуманитарного права» (2000); «Уголовное право вооруженного конфликта» (2002); «Международное гуманитарное право: Учеб. пособие» (2002); «Защита женщин во время вооруженного конфликта» (2002); «Методика преподавания международного гуманитарного права» (2004); «Ответственность за нарушение права вооруженного конфликта международного характера» (2008); «Правовое регулирование кыргызско-российских взаимоотношений в середине XIX века» (2008); «Выполнение норм международного гуманитарного права Кыргызской Республикой» (2009).

С.В. Саяпін

БОСФОР — див. *Чорноморські протоки*.

БОШИЦЬКИЙ Юрій Ладиславович (29.09.1959, м. Ужгород) — канд. юрид. наук, проф., засл. юрист України, відомий фахівець з права інтелект. власності, у т. ч. його міжнар.-правових аспектів.

Б. у 1985 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) і працював у МЮ УРСР на посадах консультанта та гол.

консультанта. Від 1986 він на наук. роботі в *Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*: мол. наук. та ст. наук. співробітник відділу держ.-правових проблем управління (1986—96), ст. наук. співробітник відділу проблем цив., труд. і підприємн. права (з 1996) та керівник Міжнар. центру правових проблем інтелект. власності Ін-ту (з 2001). У 1989 Б. захистив канд. дис. «Організаційно-правові проблеми державного управління винахідництвом (на матеріалах АН УРСР)». У період 2000—06 очолював навч.-консульг. центр Київ. ун-ту права (КУП) НАН України в Ужгороді (за сумісництвом). Від 2006 Б. — в. о. ректора цього Ун-ту, а з 2008 — його ректор.

У 2007 з ініціативи Б. в КУП НАН України було створено відділення міжнар. права та відділ міжнар. зв'язків і грантів з метою розроблення та впровадження стратегії міжнар. діяльності Ун-ту, розширення й поглиблення закорд. контактів, сприяння розвитку міжнар. співробітництва у сфері освіти і науки, а також оптимізації пошуку грантів та програм фінансування. Завдяки злагодженим і плідним працям Б. Ун-т постійно відвідують закорд. делегації для обміну досвідом у сфері освіти і науки, іноз. науковці проводять майстер-класи, беруть участь у семінарах, круглих столах і міжнар. конф., організатором яких є Ун-т. Встановлено ділові контакти з посольствами та представництвами ін. країн, створено базу літніх та мовних шкіл, у яких можуть брати участь як студенти, так і викладачі, постійно здійснюється обмін інформацією та забезпечується участь представників Ун-ту в заходах, необхідних для вдосконалення наук., наук.-практ. та навч.-метод. роботи Ун-ту.

Кожний крок профес. діяльності Б. сприяє тому, що викладачі КУП НАН України мають змогу брати участь у наук. заходах, які проводяться за кордоном такими зарубіж. закладами освіти і наук. організаціями, як American Bar Association (США), European Public Law Organization (Греція), Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów (Люблін, Польща), King's College London, School of Law (Лондон), Wyższa Szkoła Społeczno-Przyrodnicza im. Wincentego Pola w Lublinie (Люблін), St. Cyril and Methodius University of Veliko

Turnovo (Болгарія), Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (Люблін), University of Debrecen (Угорщина), Міжнар. центр передових досліджень та порівн. аналізу ЄС — Росія (Австрія), Universitas Catholica Lublinensis Ioannis Pauli II (Люблін), Моск. держ. ун-т ім. М.В. Ломоносова, юрид. ф-т Рос. ун-ту дружби народів та ін.

Міжнар. діяльність КУП НАН України спрямована на забезпечення його інтеграції в міжнар. університет. спільноту, здобуття дод. можливостей щодо прискореного розвитку в межах Болонського процесу і європ. інтеграції. Б. є координатором низки проектів міжнар. співпраці. Важливим здобутком у цьому напрямі стала орг-ція у 2011 співпраці з Варненським вільним ун-том ім. Чорноризця Храбра (ВВУ) та запровадження в навч. процес спільної магістер. програми «Право Європейського Союзу», що вможливило отримання студентами 2 дипломів: магістра КУП НАН України та магістра ВВУ з можливістю подальшого працевлаштування у країнах Європи. Плідна діяльність Б. сприяє розширенню міжнар. контактів та зміцненню авторитету Ун-ту.

Б. бере активну участь у законопроектній роботі: входив до складу робочої групи з розроблення книги IV нового Цив. кодексу України, був одним з авторів проекту Закону України «Про наукові відкриття», членом групи МОН України з підготовки проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про вищу освіту”» відповідно до вимог Болонського процесу. Він є також наук. консультантом Комітету з питань науки і освіти ВР України; членом громад. колегії Держ. департаменту інтелект. власності МОН України, заст. голови Київ. регіон. орг-ції Спільки юристів України, членом Наук.-метод. ради з права МОН України, членом експерт. ради з права Держ. акредитац. комісії України, членом робочої групи МОН України із супроводу Болонського процесу, членом редкол. журналу «Право України», гол. ред. інформ.-аналіт. вісника КУП НАН України «Калейдоскоп університетських подій»,

членом редкол. вид. «Revista Romana de Dreptul Proprietatii Intellectuale» (Румунія), членом Громад. ради МЮ України, заст. гол. ред. «Часопису Київ. ун-ту права».

Осн. напрямками наук. діяльності Б. є дослідження теор. засад права інтелект. власності, проблеми авт. права, прав пром. власності та взаємодії зак-ва України з нормами міжнар. права у сфері інтелект. власності. Він активно сприяє створенню вітчизн. школи права інтелект. власності, яка тісно пов'язана з міжнар. правом. Його наук. доробок становлять понад 225 праць. Серед них: «Правовая реформа изобретательства: проблемы и их решения» (1992); «Интеллектуальна власність в Україні: проблеми теорії і практики» (2002); «Деякі питання щодо охорони прав на наукове відкриття — як стимул і гарантія розвитку України в умовах євроінтеграції» (2004); «Промислова власність в Україні: проблеми правової охорони» (2004); «Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми» (2005); розд. «Право інтелектуальної власності» у 2-томному підруч. «Цивільне право України» (2006); «Міжнародна охорона авторського права» (2007); «Проблеми права інтелектуальної власності в умовах гармонізації з європейським законодавством» (2007); «Еволюція цивільного законодавства України: проблеми теорії та практики» (2007); «Суб'єкти цивільного права» (2009); «Особливості правової охорони торговельних марок в умовах сучасної Польщі, Словаччини, Білорусі та Росії (науково-практичний порівняльний аналіз)» (2009); «Порівняльний аспект міжнародно-правового та національного регулювання охорони прав на торговельні марки» (2010).

В.Н. Денисов

БРАЄРЛІ (Brierly) Джеймс Леслі (19.09.1881, м. Хадерсфілд, Велика Британія — 20.12.1955, Оксфорд) — англ. правознавець, теоретик міжнар. права, відомий своїми дослідженнями права миру, в якому віддзеркалюється практика міжнар. орг-цій та їх юриспруденція.

У 1900—05 Б. викладав у Оксфорді в коледжах Чартерхауз і Бразеноуз, з 1906 — член ради коледжу Всіх Святих і цього ж року нагороджений премією юрид. т-ва цього коледжу. У 1907 стає адвокатом контори Лінкольна, у 1913 — членом ради коледжу Св. Трійці.

З поч. *Першої світової війни* Б. мобілізується в армію, присвоюють офіцерське звання. За бойові заслуги його нагороджено орденом Британ. імперії. Після закінчення війни Б. залишився в армії. Проте військ. служба не приваблювала його, оскільки він завжди мріяв про наук.-пед. діяльність. З 1920 Б. — проф. права в Ун-ті Манчестера, а у 1922 — проф. міжнар. права Оксфорд. ун-ту, з яким буде пов'язаний усе своє життя. У 1922 Б. замінює сера Генрі Ерла Річардса на посаді чечельського проф. на каф. міжнар. права, яку було створено в коледжі Всіх Святих при Оксфорд. ун-ті і яку до Б. очолювали відомі у Великій Британії проф. міжнар. права: Монтегю Бернард (1859—70), Томас Е. Голланд (1874—1911) та Г.Е. Річардс (1911—22); після Б. — сер Хемфрі Уолдок (1947—72), Д.Р. О'Коннелл (1972), Ян Броунлі (1980—99) та Воган Лав (з 1999). За статутом Оксфорд. ун-ту найвідоміші вчені з екон. історії війни, міжнар. публ. права, соц. і політ. теорії та історії Середньовіччя обиралися чечельськими професорами на честь засновника коледжу Всіх Святих архієпископа Кентерберійського Генрі Чечеля. З часу заснування у 1859 каф. вони мали звання чечельського проф. міжнар. права і дипломатії, а згодом цю назву було замінено на «чечельський проф. міжнар. публ. права».

Від 1921 Б. співробітничав з «British Yearbook of International Law» (Британський щорічник міжнародного права), в якому публ. низку своїх праць. Уже 1-ша з них «The Shortcomings of International Law» (Слабкі місця міжнародного права, 1924) викликала дискусію в профільних вид. європ. країн щодо юрид. сили міжнар. права. Його подальші праці в цьому вид.: «Matters of Domestic Jurisdiction» (Питання внутрішньодержавної юрисдикції, 1925); «Do We Need an International Criminal Court» (Чи потрібен нам міжнародний кримінальний суд, 1927); «The Theory of Implied State Complicity in International Claims» (Теорія пе-

редбачуваної співучасті держави в міжнародних позовах, 1928); «Some Implications of the Pact of Paris» (Деякі наслідки, пов'язані з Паризьким пактом, 1929) та ін. забезпечили йому авторитет неординар. дослідника з актуальних проблем міжнар. права. У 1929 Б. призначають гол. ред. «Щорічника», який він редагував до 1935 спільно з проф. А.П. Хігінсом. Б. публ. свої праці й у ін. вид.: «The Lotus Case» (Справа Лотус, 1928) та «The Rule of Law in International Society» (Верховенство права у міжнародному співтоваристві, 1936).

У цей період Б. залучається до розв'язання практ. проблем міжнар. права. Рада *Лігу Націй* призначає його радником Комісії з координації та прогрес. розвитку міжнар. права, у 1926 — членом Правового комітету, а згодом — Комітету експертів з вивчення і розслідування питань використання Польщею порту Данциг. Його обирають членом *Інституту міжнародного права*, а невдовзі — членом Викон. комітету *Асоціації міжнародного права*.

Уже наприкінці 20-х рр. 20 ст. Б. стає одним із найавторитетніших фахівців з міжнар. права. В *Гаазькій академії міжнародного права* він публ. працю «Le fondement du caractère obligatoire du droit international» (Основні особливості зобов'язального характеру міжнародного права, 1928), яка і досі є однією з найбільш цитованих у науці міжнар. права. У 1936 там же видає працю «Règles générales du droit de la paix» (Загальні норми права миру), що внесла чимало нового у розвиток теорії міжнар. права, у т. ч. в ній розроблено систему навч. курсу міжнар. права, яка й досі вважається певним зразком. Учні Б. — Г. *Лаутерпахт* і Х. Уолдок, даючи оцінку його наук. доробку та особистим якостям, називали його «одним із найбільших гуманістів, дослідником надзвичайної проникливості та ясності у викладанні міжнар. права 1-ї пол. 20 ст. і не лише у Великій Британії, а й у науці міжнар. права загалом». Його праці стали чи не найбільш затребуваними у науковців і були перекладені франц., нім., португ., кит., ісп., япон., італ., кількома слов'ян. та ін. мовами й неодноразово перевидувалися. Після виходу в 1928 1-го вид. праці «The Law of Nations: an Introduction to the International Law of Peace»

(Право націй: вступ до міжнародного права миру, 1928) її перевидували 40 разів. Ін. його працю «The Outlook for International Law» (Перспективи міжнародного права, 1944) було перевидано 11 разів 3 мовами. Численні перевид. зазнали також його праці: «The Basis of Obligation in International Law and Other Papers» (Основи зобов'язання у міжнародному праві та інші документи, 1958), «English Law» (Англійське право, 1943), «The Covenant and the Charter» (Пакт і Статут, 1947), «Encirclement» (Оточення, 1-ше вид. 1939), «Cases illustrating general principles of the law of contract» (Випадки, що ілюструють загальні принципи договірної права, у співавт. з Дж.С. Майлсом, 1-ше вид. 1923), «Principles of the English law of contract and of agency in its relation to contract» (Принципи англійського права контрактів і посередників у їх відношенні до контракту, у співавт. з У.Р. Ансоном, 1-ше вид. 1929), «The Background and issues of the war» (Підстави і наслідки війни, 1-ше вид. 1940) та ін.

Загалом Б. опубл. 71 наук. працю, які сумарно перевидувалися 201 раз. В англ. юриспруденції його добре знали як ред.-видавця таких популярних вид., як «Британський щорічник міжнародного права» та «Law and Government in Principle and Practice» (Право та уряд: принципи і практика). Він був уряд. експертом з прав людини (підготовлена ним у 1947 на замовлення Мін-ва праці і держ. служби книга «Доповідь комітету стосовно працюючих у подвійних денних змінах» була особливо затребувана профспілковими лідерами). Важко переоцінити внесок Б. у пропаганду історії міжнар.-правової думки. Досконало володіючи лат. мовою, він ввів у наук. обіг фундамент. дослідження італ. вченого-публіциста Дж. *Леньяно* (1320—83) «Tractatus de bello, de represaliis et duello» (Трактат про війну, репресалії і дуелі, 1917); відомого англ. фахівця з міжнар. права Р. *Зьоча* (1590—1661) «Iuris et iudicii feccialis, sive, juris inter gentes, et quaestionum de eodem explicatio: qua quae ad pacem & bellum inter diversos principes, aut populos spectant, ex

**БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ УГОДИ УНР З ДЕРЖАВАМИ
ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918**

praecipuis historico-jure-peritis, exhibentur» (Виклад права та суду феціалів, тобто права народів, і питання, що належать до них та стосуються миру і війни між різними державами та народами і містяться в історичних та юридичних міркуваннях тямущих людей, 1911) та ін.

Вагомий внесок Б. зробив в історію кодифікації міжнар. права. Він був одним із найбільших прихильників його кодифікації, що проводилася в межах Ліги Націй, а потім в ООН. У 1949 його обирають членом *Комісії міжнародного права ООН*. Як спец. доповідач Комісії, він підготував теми: «Застереження до багатосторонніх міжнародних договорів» (1951) та «Право міжнародних договорів» (1950—52), які, проте, спричинили серйозні дискусії, і його проект було відхилено. Б. згадують як ученого, вихованого в класичній англ. школі правового позитивізму, який надавав максимум значення узгоджувальному характеру міжнар. права. 2-га і 3-тя доповіді Б. з проблем кодифікації міжнар. договорів були сприйняті з більшим розумінням, особливо з боку наст. доповідачів у Комісії, а саме Г. Лаутерпахта, Дж. *Фіцморіса*, Х. Уолдока. За видатний внесок у розвиток науки міжнар. права Б. присвоєно звання почесного доктора (*honoris causa*) ун-тів в Осло (Норвегія), Чикаго (США), Единбурзі (Шотландія) та ін.

Літ.: *Tull S.M.* Obligation and International Law in Two Legal Theories: James Brierly and Hans Kelsen. Duke University, 1984; *Landauer C.J.L.* Brierly and the Modernization of International Law // *VJTL*, 1992—93, v. 25; *The Basis of Obligation in International Law and other Papers by the Date James Leslie Brierly* / Eds H. Lauterpacht, C.H.M. Waldock. Oxford, 1958; *Johnson D.H.N.* The English Tradition in International Law // *ICLQ*, 1962, v. 11; *Johnston D.M.* The Historical Foundations of World Order. The Tower and the Arena. Leiden; Boston, 2008.

В.Г. Буткевич

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ УГОДИ УНР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918 — сепарат. мирн. договір та дод. договори і протоколи до нього, укладені на Брест. мирн. конф. (див. *Брестський мир 1918*) представниками Укр. Центр. Ради (УЦР)

та д-в Четверного Союзу: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії.

Проголошуючи утворення УНР, УЦР у III Універсалі 07(20).11.1917 зобов'язалася розпочати мирні переговори з Німеччиною та її союзниками. Досягнення цієї мети суттєво ускладнювало те, що УНР формально не відділялася від Росії, але не визнавала Раду нар. комісарів (РНК) Рад. Росії як легітимну владу. Певний час контакти з новим урядом Росії здійснювалися за посередництвом Ставки верх. головнокомандування, і загалом підтримувалась єдність дій на фронтах. Після того, як 20.11(03.12).1917 Ставка перейшла під керівництво більшовика М.В. Криленка, владні структури УНР взяли курс на відособлення і у воєнній сфері.

23.11(06.12).1917 Ген. Секретаріат (ГС) УНР оприлюднив своє рішення про об'єднання Півд.-Зах. і Румун. фронтів в Укр. фронт на чолі з генералом Д.Г. Щербачовим. Передбачалося підпорядкування його ГС і переведення до нього всіх укр. військ. формувань. Проголошуючи від імені УНР прагнення до перемир'я на Укр. фронті, ГС брав на себе справу укладення миру в порозумінні з союз. д-вами, а також обов'язок вжити всіх заходів для тісного контакту зі Ставкою верх. головнокомандування «як технічним центром усієї російської армії». Це рішення багато в чому мало декларат. характер. Його не визнали у Ставці, з ним не погодився надзвичайний з'їзд Півд.-Зах. фронту 18—24.11(01—07.12).1917 та 8-ма армія Румун. фронту і низка ін. військ. формувань. Проте на Румун. фронті, фронтовий комітет якого не визнав рад. влади в Росії, з ініціативи Д.Г. Щербачова та за згоди представників союз. д-в Антанти й підтримки УЦР 26.11(09.12).1917 було укладено Фокшанське перемир'я.

21.11(04.12).1917 на Зах. фронті як 1-й крок до укладення заг. миру без участі представників УНР було підписано договір між рос. та нім. арміями, які діяли проти цього фронту, про тимчас. припинення воєнних дій. М.В. Криленко передав керівництву УНР запрошення рос. уряду включити своїх представників до спільної делегації на подальших мирн. переговорах. УЦР стояла на позиції, що РНК Рад. Росії не є загальнофедерат. урядом, який може

представляти інтереси всіх народів кол. Рос. імперії, і пропонувала організувати держ. владу «на федеративних засадах з представників народів і областей, що самовизначилися» (у т. ч. з представників України, Фінляндії, Сибіру, Донської респ. тощо). При цьому в уряді мало бути забезпечено широке представництво всіх соціаліст. партій на зразок самої Центр. Ради. Лише такий «центральный соціалістичний орган федеративної влади» видавався УЦР правомочним вести переговори про мир. Тому, не погоджуючись на пропозицію РНК, ГС 28.11(11.12).1917 прийняв рішення направити на переговори спостерігачів «для інформації і контролю, аби замирення було переведено по можливості згідно з нашою платформою і не на шкоду Українській Народній Республіці». Делегація у складі М.Г. Левицького, М.М. Любинського, Г.В. Гасенка прибула до Бреста 03(16).12.1917 наст. дня після підписання нового договору про перемир'я. Члени делегації мали низку приват. розмов з представниками Четверного Союзу і з'ясували, що Німеччина та її союзники визнали РНК урядом усієї Росії і не отримували офіц. інформації щодо проголошення УНР, що унеможливило окр. обговорення укр. справ. Водночас представники Четверного Союзу виявили значний інтерес до укр. армії та подій в Україні взагалі.

Після обговорення звіту делегації 11(24).12.1917 ГС видав ноту до всіх воюючих і нейтр. д-в, у якій доводив, що III Універсалом УЦР було проголошено УНР і цим актом визначається її міжнар. статус як незалеж. д-ви. Декларувалося, що УНР, прагнучи створення федерат. союзу всіх респ., що виникли на терит. Росії, в особі ГС стає на шлях самост. здійснення своєї зовн. політики. У документі визначалася позиція України щодо укладення миру, який повинен бути демокр., тобто забезпечувати кожній нації право на самовизначення, з установл. гарантій недопущення в будь-якій формі анексії їхніх терит. без згоди населення, як і сплати контрибуцій. УЦР, на терит. якої перебуває Укр. фронт, має взяти участь у мирн. переговорах на рівних правах з ін. д-вами. Враховуючи той факт, що влада РНК не поширюється на терит. України, умови миру, який буде ук-

БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ УГОДИ УНР З ДЕРЖАВАМИ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918

ладено, набудуть законної сили в УНР тільки після його ратифікації укр. урядом. Наголошувалося, що ГС, «працюючи для найскорішого наближення загального миру, вважає конче потрібним мати своє представництво на конференції в Брест-Литовську, сподіваючись разом з тим, що остаточно справу миру буде довершено на міжнародному конгресі».

Водночас для участі в мирн. переговорах було вирішено направити окр. делегацію, незалежно від делегації РНК Рад. Росії. Це рішення було підтверджено на засіданні УЦР 15(28).12.1917, на якому було наголошено, що «українська делегація одстоюватиме притягнення до участі в переговорах делегацій всіх націй — як державних, так і недержавних». Делегація мала вимагати укладення заг. миру без анексій і контрибуцій та відстоювати право участі УНР у мирн. переговорах як незалеж. д-ви. У відповідь на укр. ноту 18(31).12.1917 надійшла телеграма від делегації Центр. д-в, що мирна конф. відновить роботу в Бресті 22.12.1917 і вони вітатимуть участь уповноважених представників УНР у переговорах. Наст. дня було видано ноту ГС від 19.12.1917 (01.01.1918) до урядів респ., утворених на терит. Росії, в якій вказувалося на марні зусилля укр. уряду щодо створення «федеративного правительства всіх республік і країв» та пропонувалося всім новоутвореним урядам направити свої делегації до Брест-Литовська. У ній зазначалося, що до отримання відповідей на ноту від згаданих урядів Україна проводитиме переговори лише від імені УНР. Делегація у складі В.О. Голубовича, М.М. Любинського, М.М. Полоза (Полозова), М.Г. Левицького та О.О. Севрюка перед від'їздом з Києва мала розмову з головою УЦР М.С. Грушевським, який дав доручення домагатися включення до складу України всіх етнічних укр. земель, що входили до складу Рос. імперії, а також Схід. Галичини, Півн. Буковини, Закарпаття і Холмщини.

30.12.1917 (12.01.1918) О. Чернін повідомив, що делегації Четверного Союзу визнали укр. делегацію повноважним пред-

**БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ УГОДИ УНР З ДЕРЖАВАМИ
ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918**

ставником УНР, а форм. визнання її буде здійснено в мирн. договорі. В ультимат. формі він запропонував негайно підписати мир, виходячи з умов Четверного Союзу, які передбачали відкидання усіляких терит. питань і зведення договору з УНР до 3 осн. положень: заг. констатація завершення стану війни; намір встановити дипл. та конс. стосунки; зобов'язання УНР поставити Центр. д-вам 1 млн т (60 млн пудів) зерна та ін. с.-г. продукцію, як і пром. сировину. Ін. питання відкладалися до спец. погодження між урядами. Попри тиск, укр. делегація спромоглася висунути контрпропозицію, яка передбачала: проведення кордону в Холмщині за етнограф. принципом; фіксацію обов'язку УНР щодо поставки зерна та ін. харчових продуктів окр. угодою; утворення в Австро-Угорщині окр. коронного краю в складі Схід. Галичини та Буковини. Представники Четверного Союзу заявили про прийняття укр. пропозицій і розпочали підготовку відп. документів. Рос. делегація намагалася заблокувати цей процес, посилаючись на те, що УЦР вже не представляє укр. народ, помилково заявляючи, що держ. структури УНР вже залишили Київ.

Мирн. договір між УНР та д-вами Четверного Союзу було підписано 26.01(09.02).1918. Ст. 1 осн. Договору містила положення про припинення стану війни між сторонами та їх бажання жити в мирі й дружбі. У ст. 2 визначалося, що кордони між Австро-Угорщиною і Україною залишаються такими, якими вони були до 1914 між Австро-Угорщиною і Росією, а далі на північ, починаючи від Тарнограда, — розмежовують етнічні польс. й укр. землі. Кордон УНР мав загалом проходити по лінії Білоград — Щебретин — Красностав — Пугачев — Радин — Межиріччя — Сарнаки — Мельник — Високолитовськ — Каменець-Литовськ — Пружани — Вигановське Озеро. Детально цей кордон мала встановити змішана комісія «згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення». У разі виникнення ін. кордонів УНР з д-вами Четверного Союзу щодо них мали

бути укладені окр. угоди. У ст. 3 передбачалося, що після ратифікації мирн. договору війська Четверного Союзу мають звільнити окуповані області УНР, передусім Волинь і Холмщину. У ст. 4 йшлося про встановл. дипл. та конс. відносин після ратифікації договору відп. д-вами. У ст. 5 передбачалося взаємна відмова сторін від повернення їх воєнних коштів, тобто держ. видатків на ведення війни, а також від відшкодування воєнних збитків, завданих д-ві та окр. гр-нам унаслідок воєнних дій, зокрема реквізицій. Ст. 6 передбачала звільнення військовополонених обох сторін із застереженням, що докладно ці питання регулюватимуться окр. угодами, передбаченими ст. 8. Ст. 7 передбачала зобов'язання сторін негайно налагодити госп. зносни для обміну товарами на основі укладення окр. торг. договору. Того самого дня було укладено двостор. укр.-нім. договір, а через 3 дні — аналогічні дод. договори з Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною згідно зі ст. 8 Договору. У них передбачалося: встановл. конс. зносин між сторонами; відновлення та поширення на УНР дії договорів, конвенцій та угод, що існували перед війною між Росією і країнами Четверного Союзу, за винятком тих, що суперечили положенням мирн. Договору та умовам їх проведення у життя; питання про приват. боргові зобов'язання і держ. грошові зобов'язання; відшкодування цив. збитків; порядок обміну військовополоненими та інтернованими цивільними; допомога людям, які поверталися на батьківщину; зобов'язання щодо проголошення з нагоди ухвалення миру амністії; питання про торг. судна та вантажі, що потрапили до рук супротивних сторін. При цьому представники УЦР тлумачили ці дод. договори як такі, що в них досягнуто домовленості про вилучення землі без компенсації у поміщиків з числа не лише гр-н УНР, а й підданих ін. д-в. Дод. договори мали ратифікуватися разом з осн. Договором і набути чинності одночасно з ним.

Між УНР та Австро-Угорщиною було також укладено (як свідчать документи, не раніше 27.01(10.02).1918) таємний договір про забезпечення прав польс., нім. та євр. нац. меншин в Україні та укр. меншини в Австрії. При цьому відп. закони в УНР вже

**БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІ УГОДИ УНР З ДЕРЖАВАМИ
ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ 1918**

було прийнято, а австр. уряд лише обіцяв не пізніше 31.07.1918 внести законопроект, згідно з яким «ті частини Схід. Галичини, де переважає укр. населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край». Утворення укр. коронного краю в Австрії прямо пов'язувалося з виконанням мирн. Договору взагалі. У разі невиконання будь-якого його положення всі таємні домовленості автоматично втрачали силу. Білор. Підляшшя — Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина — повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся — повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Региця, Томель — визнавалися Німеччиною за Україною.

У кулуарах переговорів у Бресті, особливо на останньому їх етапі, однією з провідних тем було надання після підписання договору д-вами Четверного Союзу військ. допомоги УНР. 30 та 31.01(12 і 13.02).1918 на засіданнях Ради нар. міністрів УНР було вирішено офіційно просити Центр. д-ви про військ. допомогу шляхом направлення в Україну кол. військовополонених укр. походження, а також укр. (галицьких і буковинських) підрозд. австр.-угор. армії. Відп. ноту мали з кур'єром направити до Бреста. Наст. дня Мала Рада дозволила урядові владнати і підписати будь-які угоди з ін. д-вами «для боротьби з анархією і встановлення ладу на Україні». 05.(18).02.1918 голова укр. делегації О.О. Севрюк звернувся до представників Німеччини й Австро-Угорщини з проханням «подати Українській Народній Республіці оружну поміч проти наступу більшовицьких сил на Україну». Водночас на вимогу Австро-Угорщини у зв'язку з наданням військ. допомоги він від імені УНР дав згоду на перегляд деяких попередніх домовленостей, які не зовсім задовольняли Австро-Угорщину. Так, з метою забезпечення секретності протоколу, яким передбачалося утворення єдиного коронного краю з укр. населенням, було вирішено передати його єдиний примірник, який був в укр. сторони, на зберігання до МЗС Німеччини. Це було зроблено з оформленням відп. протоколу 04.03.1918. Згодом укр. сторону звинуватили в розголошенні цієї таємної домов-

леності, й Австро-Угорщина відмовилася від неї, а оригінал протоколу 16.07.1918 було знищено в Берліні. Було також домовлено зробити публ. оголошення, що позначені в ст. 2 осн. Договору кордони по лінії УНР Білогірай — Сарнаки не є остаточними, і змішана комісія може встановити кордон і на схід від цієї лінії відповідно до етнограф. критеріїв та бажань населення. У відповідь посол Австро-Угорщини фон Візнер зробив заяву: «Зложено з української сторони прохання про збройну допомогу буде прийнято союзниками. Австро-угорські військові сили, які будуть з їх теперішніх становищ вислані в область Української Народної Республіки, будуть повернуті назад на їх сьогодишнє становище, як тільки правительтво Ради заявить про се своє бажання». Зазначене було оформлено протоколом, що, як пояснив О.О. Севрюк 09.03.1918, звітуючи Раді нар. міністрів УНР, був єдиним письм. актом про запрошення іноз. військ. У протоколах також занотовано терит. межі просування нім. військ. Відповідно планувалося прийняття військ. конвенції, що мала визначити статус іноз. військ в Україні та розміри матер. компенсації за їхню допомогу, але її так і не було укладено. Окрім того, Німеччина підготувала звернення про військ. допомогу, датоване за новим стилем 12.02.1918, яке змушений був підписати заднім числом М.М. Любинський від імені УНР. У цьому зверненні нім. народ закликали захистити півн. кордони УНР від ворога. Наступ нім. військ по всьому фронту як у Росії, так і в УНР, почався 05(18).02.1918, а австр.-угор. армії — 14(27).02.1918. У відозвах УЦР до укр. народу від 10(23).02. та 11.03.1918 військ. присутність іноз. д-в трактувалася як дружня акція допомоги, наголошувалося на невторчання німців у внутр. справи України.

Після напруженого обговорення 17.03.1918 Мала Рада ратифікувала мирн. Договір з усіма дод. договорами і протоколами шляхом ухвалення відп. закону. Він також був ратифікований Болгарією (обмін ратифікац. грамотами відбувся

БРЕСТСЬКИЙ МИР 1918

15.06.1918), а згодом і Німеччиною (обмін ратифікац. грамотами відбувся 24.06.1918). Не ратифікувала Договір лише Австро-Угорщина, з огляду на незадоволення у польс. сусп-ві встановленими кордонами України і таємним договором про Галичину. Це дає підстави зробити висновок, що мирн. Договір відповідно до його прикінцевих положень не набув чинності, оскільки одна з д-в Четверного Союзу відмовилася його ратифікувати.

Відповідно до ст. 7 осн. Договору щодо взаємного обміну надлишками продукції 23.04.1918 було укладено договір УНР з Німеччиною і Австро-Угорщиною. УНР взяла зобов'язання поставити Центр. д-вам 60 млн пудів зерна, 400 млн шт. яєць, значну кількість ін. продовольства й сировини. Зі свого боку, нім. та австр.-угор. сторони мали постачати в Україну с.-г. машини й паливо. Одним з наслідків Брест. угод був перехід УНР на новий стиль літочислення, що тлумачилося у світлі того, що «Українська держава із заключенням миру приєдналася до європейської культури».

Брест. угоди дозволили УЦР утримати владу в Україні та військ. шляхом розширити факт. терит. УНР порівняно з визначеною у III універсалі. Проте австр.-угор. влада врешті-решт не дозволила реалізувати домовленості про укр. належність Холмщини та Підляшшя й утворення укр. коронного краю в Галичині та Буковині. Лише частково було виконано і взаємні екон. зобов'язання сторін. У зовнішньополіт. сфері суттєво поліпшилися стосунки з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Водночас підписання Брест. угод спричинило тяжкі військ. наслідки для д-в Антанти, з якими в УНР припинилися дипл. та ін. стосунки, а також завдало значної політ., екон. та військ. шкоди Рад. Росії. Негат. оцінка населенням запрошення іноз. військ в Україну стала однією з причин політ. краху УЦР. Після перевороту гетьман Скоропадський у листі до нім. посла від 26.05.1918 підкреслив «швидке і остаточне виконання» тих зобов'язань, які Україна взяла щодо Центр. д-в.

Літ.: *Мирний договір між Українською Народною Республікою, з одної, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони.* К., 1918; *Берестейський мир.* З нагоди 10-тих роковин. Спомини та матер. Львів, 1928; *Никольников Г.Л.* Брестский мир и Украина. К., 1981; *Українська Центральна Рада: Документи і матер.* Т. 2: 10.12.1917 — 29.04.1918. К., 1997; *Прутуляк П.П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918 рр.). К., 2004; *Михутин І.В.* Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. М., 2007.

І.Б. Усенко, А.В. Макарчук

БРЄСТСЬКИЙ МИР 1918 (Брест-Литовський, Берестейський) — сепаратний мирн. договір, укладений у Бресті-Литовському (нині Брест, Респ. Білорусь) 03.03.1918 на завершальному етапі *Першої світової війни 1914—18* між Рад. Росією (на той час — Рос. Федерат. Рад. Респ., від 19.06.1918 — Рос. Соціаліст. Федерат. Рад. Респ. — РСФРР) та країнами Четверного Союзу (Центр. д-вами), а саме Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією.

Ініційований урядом Рад. Росії на виконання *Декрету про мир 1917*, прийнятого 26.10(8.11).1917 II Всерос. з'їздом Рад. Укладанню Б. м. 1918 передували звернення Рад. Росії до урядів і народів воюючих країн із закликом почати мирні переговори, на які відгукнувся уряд Німеччини, а згодом уряди ін. д-в Четверного Союзу. Водночас д-ви Антанти проігнорували пропозицію «про мир без анексій і контрибуцій» і висловили Рад. Росії протест у зв'язку з невиконанням умов Лондон. угоди між Францією, Англією та Росією від 23.08(05.09).1914, якою виключалося будь-яке сепаратне перемир'я.

08(21).11.1918 Рада нар. комісарів (РНК) Росії доручила військ. керівництву і делегатам від армії вступити у безпосередні переговори з командуванням супротивних армій з метою досягнення негайного перемир'я на рос. (схід.) та ін. фронтах. 13(26).11.1918 рад. військ. командування відправило на нім. бік 3 парламентарів, які мали домовитися про зустріч уповноважених представників сторін. Після одержання 14(27).11.1917 відп. згоди нім. військ. командування переговори про перемир'я почалися 20.11(03.12).1917. Наст. дня було укладено Договір між рос. арміями Зах.

фронту та нім. арміями, які діяли проти цього фронту, про тимчас. (на строк від 24.11(07.12) до 04(17).12.1917) припинення воєнних дій «для найскорішого досягнення почесного для обох сторін миру». Далі повноважними представниками військ. командування Рад. Росії з одного боку і Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини і Болгарії — з ін. 02(15).12.1917 було підписано Договір, згідно з яким перемир'я тривало до 01(14).01.1918 з подальшим його продовженням до укладення заг. миру або до часу, коли одна зі сторін прийме рішення про його припинення із завчас., за 7 днів, повідомленням про відновлення воєнних дій. У Договорі обумовлювалися заборона переміщення військ та ін. дії, які могли змінити ситуацію на користь однієї з воюючих сторін. Для приведення в дію Договору і нагляду за його додержанням передбачалося утворення спец. комісій у Ризі, Двінську, Брест-Литовську та Бердичеві. Окр. Договір про перемир'я Росії з Туреччиною на Кавказ. фронті до укладення заг. миру було підписано 05(18).12.1917.

Безпосередньо щодо укладення миру сторони почали переговори на Брест. мирн. конф. 09(22).12.1917. Усі засідання протоколювалися (текст кожного протоколу перед публікацією звірявся і узгоджувався сторонами). Після оприлюднення позицій сторін у роботі конф. було зроблено перерву з 16 до 26.12.1917 з метою залучити д-ви Антанти до переговорів, що, однак, не вдалося. 2-гу перерву (також на пропозицію рос. сторони) було проголошено з 05(18) до 16(29).01.1918 для консультації делегацій зі своїми урядами. Рад. делегацію послідовно очолювали А.А. Йоффе, Л.Д. Троцький і Г.Я. Сокольников. Секретарем делегації упродовж усіх переговорів був Л.М. Карахан. До складу делегації входили держ. діячі, військові та фахівці, представники трудящих мас. Від 08(21).01.1918 участь у переговорах у її складі брали представники Рад. України В.М. Шахрай та Ю.Г. Медведєв. Рад. позиція на переговорах, зафіксована у багатьох дипл. документах, передбачала: відмову від насильницького приєднання захоплених під час війни терит.; відновлення повної політ. самостійності народів, що були позбавлені самостійності під час війни; право нац. груп, що

не мали політ. самостійності до війни, вирішити питання про належність до будь-якої д-ви або про свою держ. самостійність шляхом вільного референдуму; забезпечення культ.-нац., а за наявності умов і адм. автономії нац. меншин; відмову від контрибуцій; вирішення питань колоній на основі наведених принципів; неприпустимість жодного ущемлення свобод слабких націй з боку сильніших націй. При цьому рад. делегація виходила з того, що самовизначення мають здійснювати робітники і селяни, а не представники нац. буржуазії, і тому було заявлено, що Рад. Росія не визнає новопроголошені владні структури, які, на її думку, не користувалися підтримкою трудящих мас (заява О. Черніна від 12(25).12.1917). Д-ви Четверного Союзу, погоджуючись формально з цими принципами, наголошували, що «пропозиції рос. делегації могли б бути втілені лише в тому разі, якщо б усі причетні до війни держави, без винятків і зауважень, у певний термін зобов'язались найточніше дотримуватися загальних для всіх народів умов». Згодом, коли характер переговорів про встановл. миру став фактом, ці д-ви, передусім Німеччина, з позиції сторони, яка має військ. перевагу, почали нав'язувати своє бачення політ. ситуації та принципу самовизначення народів, яке, у разі його прийняття і визнання легітимності низки нових самопроголошених д-в, позбавляло Росію політ. впливу на низку терит. кол. Рос. імперії і передавало ці терит. під контроль Німеччини та її союзників. У завуальованій формі (плата за утримання військовополонених та ін.) виникло питання і про контрибуції на користь д-в Четверного Союзу.

Водночас представники УНР, допущені за згодою сторін до участі в Конф., уклали 27.01(09.02).1918 договір з Четверним Союзом (див. *Брест-Литовські угоди УНР з державами Четверного Союзу 1918*), що посилювало позицію Німеччини, яка тепер могла розраховувати на укр. с.-г. продукцію для населення та армії. Наст. дня Німеччина та її союзники в ультимат. формі запропонували Росії підписати на їхніх умовах

мир. За цих обставин глава рос. делегації Л.Д. Троцький 28.01(10.02).1918 відмовився (за твердженням рад. історіографії — усупереч вказівкам В.І. Леніна) підписувати мир на тяжких, несправедливих умовах і, сподіваючись, що пролетаріат Німеччини не допустить наступу на рев. Росію, припинив переговори з одночас. заявою, що Росія виходить з війни і демобілізує армію. Нім. сторона витлумачила цей крок як факт. розрив перемир'я і 16.02.1918 заявила про відновлення з 18.02.1918 воєнних дій (рад. сторона вважала, що тим самим було порушено вимогу про завчасне, за 7 днів, попередження). За цих обставин 18.02.1918 ЦК партії більшовиків більшістю голосів прийняв рішення погодитися з нім. умовами миру, і 19.02.1918 було надіслано відп. телеграму нім. стороні за підписами В.І. Леніна і Л.Д. Троцького. Утім, нім. уряд, окрилений швидким просуванням своїх військ, 21.02.1918 в ультимат. формі запропонував нові, ще тяжчі для Росії умови відновлення переговорів і укладення миру, на які Рад. Росія мала дати згоду протягом 48 год. Рад. уряд змушений був прийняти умови нім. ультиматуму, про що 24.02.1918 було повідомлено нім. стороні. 28.02.1918 оновлена рад. делегація прибула до Бреста, і 03.03.1918 мирн. договір підписали: від РФРР — Г.Я. Сокольников, Л.М. Карахан, Г.В. Чичерін, Г.І. Петровський; від Імператор. Нім. уряду — Р. фон Кюльман (приєднав свій підпис 07.03.1918), М. Гофман, фон Розенберг і Горн; від Імператор. і Королів. Австр.-Угор. уряду — граф О. Чернін фон унд цу Худеніц (приєднав свій підпис 07.03.1918), К. Мерей фон Каппос-Мере, М. Чичерич фон Бачані; від Царського Болгар. уряду — А. Тошев, П. Ганчев, Т. Анастасов; від Імператор. Оттоман. уряду — І. Хаккі Паша та Зеккі Паша.

У ст. 1 осн. тексту Договору проголошувалися припинення стану війни між Росією і країнами Четверного Союзу та намір надалі жити у мирі й дружбі. У ст. 2 — обов'язок утримуватися від будь-якої пропаганди і агітації проти урядів, держ. і військ.

установ ін. сторони, зокрема на терит., зайнятих д-вами Четверного Союзу. У ст. 3 визначалося, що кол. рос. терит. на захід від демаркаційної лінії (точне визначення цієї лінії покладалося на рос.-нім. комісію), позначеної на карті, що додається до Договору (Дод. 1), надалі не перебуватимуть під її верх. владою; для цих областей з їх кол. належності до Росії не випливатимуть жодні обов'язки щодо Росії; Росія не втручатиметься у внутр. справи цих областей, а Німеччина та Австро-Угорщина визначать їхню майбутню долю після встановл. відносин з місцевим населенням (йшлося передусім про Польщу, Фінляндію та Курляндію). У ст. 4 передбачалося, що Німеччина після укладення заг. миру і проведення повної демобілізації в Росії звільнить терит. на схід від демаркаційної лінії. Натомість Росія зробить усе, що від неї залежить, аби забезпечити якнайшвидше очищення провінцій Схід. Анатолії і упорядковане передання їх Туреччині. Округи Ардагана, Карса і Батума негайно мали бути очищені від рос. військ, а Росія зобов'язувалася не втручатися в нову орг-цію держ.-правових та міжнар.-правових відносин цих округів, дати можливість їх населенню встановити новий лад у згоді з сусідніми д-вами, особливо з Туреччиною. У ст. 5 передбачалося, що Росія невідкладно проведе повну демобілізацію армії, в т. ч. військ. частин, сформованих нинішнім урядом, а також переведе до рос. портів або роззбрить усі військ. судна. У ст. 6 Росія зобов'язувалася негайно укласти мирн. договір з УНР і визнати мирн. договір між нею та д-вами Четверного Союзу, звільнити терит. України від рос. військ і Червоної гвардії, а також припинити всіляку агітацію та пропаганду проти уряду або громад. установ УНР. Передбачалося також звільнення від рос. військ і червоногвардійців Естляндії та Ліфляндії, які будуть зайняті нім. поліцейською владою, доки громад. безпека не буде там забезпечена власними установами країни, а також аналогічне звільнення від рос. військ і червоногвардійців Фінляндії та Аландських о-вів. Фін. порти мали бути звільнені від рос. флоту і рос. військ.-морських сил. У ст. 7 сторони визнали незалежність Персії та Афганістану і зобов'язалися поважати їх

екон. незалежність і терит. недоторканність. У ст. 8 проголошувалася можливість повернення на батьківщину військовополонених з обох сторін. У ст. 9 сторони обопільно відмовилися від компенсації своїх військ. витрат, так само як від компенсації збитків, завданих їм та їхнім гр-нам у зоні воєнних дій, зокрема реквізиціями. У ст. 10 проголошувалося відновлення дипл. і конс. відносин між сторонами відразу після ратифікації мирн. Договору і зазначалося, що окр. угодою буде врегульовано питання вільного в'їзду консулів обох сторін. У ст. 11 зазначалося, що екон. відносини між сторонами визначатимуться у 4 дод. до Договору, укладених Росією окремо з кожною з д-в Четверного Союзу. У ст. 12 встановлювалося, що відновлення публ. і приват. зв'язків, обмін військ. і цив. полоненими, питання амністії і повернення захоплених торг. суден вирішуватимуться окр. договорами, які становитимуть частину осн. Договору.

Дод. 1 до Договору згідно зі ст. 3 містив карту з позначенням демаркаційної лінії між сторонами, яку традиційно за найближчими населеними пунктами і річками визначають як лінію Рига — Двінськ — Друя — Дрисвяти — Михалишки — Дзевишки — Докудов — р. Неман — р. Зельвінка — Пружани — Відомль. Розмежуванню не підлягали терит. на півд. від Бреста, щодо яких сторони мали ще домовитися з УНР. Дод. 2—4 регулювали екон. відносини Росії окремо з кожною з д-в Четверного Союзу на основі принципу найбільшого сприяння. Того ж дня було підписано дод. договори між Росією і кожною з д-в Четверного Союзу про: відновлення дипл. і конс. стосунків; чинність попередніх договорів; обмін військ. і цив. полоненими; реемігрантів; звільнення від покарання учасників бойових дій; статус торг. суден і корабельних вантажів, захоплених під час війни; рівний статус сторін у майбутній міжнар. орг-ції Шпіцбергенського архіпелагу тощо.

Б. м. 1918 було ратифіковано IV Надзвичайним Всерос. з'їздом Рад 15.03.1918 і схвалено нім. рейхстагом 22.03.1918 та ратифіковано нім. імператором Вільгельмом II 26.03.1918. Ратифікували його й ін. д-ви Четверного Союзу. Рад. Росія при цьому

визначила його як тяжкий, насильницький і принизливий мир, зумовлений відсутністю армії і вичерпанням сил народу. А в резолюції VII Надзвичайного з'їзду РСДРП (06—08.03.1918, м. Петроград), яку офіційно не оприлюднювали, мирн. Договір схвалювався, однак ЦК партії більшовиків уповноважувався у слухний момент розірвати мир з імперіаліст. д-вами й оголосити їм війну.

У подальшому прихильники рад. влади намагалися протидіяти нім. просуванню на укр. землі, використовуючи збройні сили Рад. України, яка формально розірвала, згідно з рішенням II Всеукр. з'їзду Рад (17—19.03.1918, м. Катеринослав), федерат. зв'язок з Росією. Утім, цей опір був нетривалим (до середини квітня 1918), оскільки загрожував перенесенням воєнних дій на терит. РСФФР. Проте нім. сторона, використовуючи договір. відносини з УНР, під приводом подолання анархії і переслідування незаконних збройн. формувань, просунулася далеко за межі терит., яка проголошувалася укр. відповідно до III Універсалу УНР і офіційно визнавалася такою нім. урядом (радіотелеграма МЗС Німеччини від 26.03.1918 № 13402). Цьому сприяла і відсутність у багатьох місцевостях чіткої погодженої демаркаційної лінії між сторонами. Об'єднані війська Німеччини та УНР, зокрема, вступили в Крим, у квітні 1918 зайняли низку населених пунктів у Курській, Орловській та Воронежській губерніях, а на початку травня — Ростовна-Дону. При цьому просування військ пояснювалося суто військ. міркуваннями і не висувалося форм. терит. претензій, зокрема щодо належності Криму до УНР, який, на думку нім. урядовців, ще мав реалізувати право на самовизначення (рад. дипломати натомість стверджували, що Крим уже «самовизначився» шляхом створення 19—21.03.1918 Рад. Соціаліст. Респ. Таврида у складі РСФФР). Нім. війська також активно втручалися в громадян. війну у Фінляндії, сприяли захопленню білогвардійцями рос. військ. майна. На Кавказі вони підтримали створення лояльної до них

влади в Грузії. Посилаючись на те, що Чорномор. флот розбився на окр. частини, фактично вийшов з-під контролю Рад. Росії і продовжує, здійснюючи напади на Херсон і Миколаїв, становити військ. небезпеку, нім. війська захопили 14.05.1918 Севастополь і взяли під контроль частину військ. кораблів, які підняли прапори УНР і були визнані німцями флотом союзної д-ви. Ті ж реві. кораблі флоту, які виконували накази більшовицького керівництва і були завчасно переведені до Новоросійська, також невдовзі у зв'язку з висадкою нім. десанту на Таманському п-ві опинилися під загрозою захоплення (рад. уряд формально погодився з нім. вимогою про повернення їх до Севастополя), а тому 18.05.1918 більшість з них за таємним наказом В.І. Леніна було затоплено в р-ні Новоросійська і Туапсе.

Б. м. 1918 викликав різко негат. реакцію у союзників більшовиків в уряд. коаліції — лівих есерів, які з метою зрвати мир вбили 06.06.1918 нім. посла Мірбаха і вчинили антибільшовицький заколот, подоланий владою лише ціною надзвичайних зусиль. Чимало противників миру, які використовували кожну можливість для розширення своєї військ. присутності на Сході, було і в Німеччині.

В умовах подальшого посилення Німеччини і активізації у ній прихильників відновлення воєнних дій проти Рад. Росії 27.08.1918 рос. дипл. представник у Німеччині А.А. Йоффе та представники нім. відомства закорд. справ П. фон Гінце і І. Кріге підписали рос.-нім. дод. договір до Б. м. 1918, який мав урегулювати політ. та ін. питання, що виникли в процесі його реалізації. Ним передбачалося уточнити або встановити демаркаційні лінії для всіх зайнятих терит. Німеччина зобов'язалася не підтримувати створення самост. д-в у Рад. Росії, якщо в мирн. Договорі не постановлено ін., тим самим припинявся процес т. з. фіктивного самовизначення, який значною мірою був ініційований Німеччиною та її союзниками. Натомість Рад. Росія відступалася від верх. влади над Естляндією і Курляндією, погодилася із самовизначен-

ням цих терит., а також з визнанням Німеччиною Грузії самост. д-вою (хоча сама і не визнавала її незалежність). Визнавалася належність Рад. Росії Бакинського повіту, окупованого в цей час англійцями. Сторони погодилися, що терит., окуповані нім. і укр. військами, які лежать за межами терит., визначеної III Універсалом УНР, мають бути звільнені після досягнення заг. миру, якщо раніше не буде укладено відп. рос.-укр. договір. Деякі окуповані терит., зокрема на схід від Березини, мали звільнитися в міру того, як виконуватимуться фін. зобов'язання Росії перед Німеччиною. Рад. Росія зобов'язувалася докласти зусиль для видалення військ Антанти з півн. терит., а Німеччина гарантувала відсутність на цей час фін. наступу на Петроград. Урегулювалися деякі питання транзитного сполучення, судноплавства тощо в Прибалтиці. Рад. Росія дістала можливість отримувати вугілля і кокс з Донецького басейну в обмін на поставки нафти і бензину з Баку, а також марганцевої руди з Грузії. Договір підлягав ратифікації з обміном ратифікац. грамотами 06.09.1918 у Берліні. До цього Договору було прийнято дод. фін. угоду, метою якої проголошувалося примирення фін. розбіжностей госп. систем обох д-в, зокрема тих, що впливали з анулювання Рад. Росією держ. займів і проведення націоналізації майна. Вона зобов'язалася як компенсацію за царські борги, конфісковану або націоналізовану власність іноземців виплатити Німеччині 6 млрд марок, зокрема 245 564 кг широго золота (реально у вересні — жовтні 1918 до Німеччини було відправлено два «золотих ешелони» з 95 535 кг золота, які згодом за умовами *Версальського мирного договору 1919* у вигляді репарацій дісталися країнам — переможцям у I світ. війні). Частину боргу в 1 млрд марок, на думку сторін, мали прийняти на себе Україна і Фінляндія. Була і додаткова «приват.-правова» угода про правові відносини, які впливають з векселів та ін. цінних паперів, строки погашувальної давності, третейські суди тощо. Фін. зобов'язання Рад. Росії фактично були не стільки військ. контрибуцією, скільки, як визначив нарком зовн. справ Г.В. Чичерін у доповіді на засіданні ВЦВК 02.09.1918, даниною за реві. зак-во.

Унаслідок Б. м. 1918 д-ви Четверного Союзу отримали можливість продовжити війну, хоча ще станом на кінець 1917 Німеччина та її союзники були на межі поразки. Натомість Рад. Росія дорогою ціною здобула необхідну їй мирну передишку для перебудови д-ви на новий соціаліст. лад, відновлення економіки та збройн. сил. В Україні Б. м. 1918 сприяв поверненню до влади фактично вже поваленої УЦР, зумовив подальший розвиток усіх сусп.-політ. процесів під жорстким контролем Німеччини та її союзників. Аналогічно під контролем Німеччини відбувалися сусп.-політ. процеси в Білорусі. Б. м. 1918 мав також далекосяжні наслідки для народів Закавказзя, зокрема, нім. війська увійшли в Грузію, а під владу Туреччини перейшла Зах. Вірменія.

В останні дні кайзерівського режиму Німеччина 05.11.1918 припинила дипл. стосунки з РСФРР, посилаючись на рад. рев. пропаганду і потурання з боку рад. влади учасникам замаху на нім. посла Мірбаха. Проте вже через кілька днів унаслідок революції в листопаді 1918 у Німеччині дипл. стосунки між д-вами було відновлено. А після перемоги Антанти у І світ. війні *денонсація* Брест. договору стала неодмінною умовою капітуляції Німеччини відповідно до Комп'єнського перемир'я 11.11.1918. Зі свого боку ВЦВК 13.11.1918 скасував Б. м. 1918. Згодом у всіх договорах Версальсько-Вашингтон. системи, укладених переможцями з країнами Четверного Союзу, містилася норма про скасування Б. м. 1918 і всіх ін. договорів, конвенцій та угод, укладених з урядом Рад. Росії (ст. 116 Версальського договору з Німеччиною 28.06.1919, ст. 87 Сен-Жермен. мирн. договору з Австрією 10.09.1919, ст. 58 Нейїського мирн. договору з Болгарією 27.11.1919, ст. 72 Тріанонського мирного договору з Угорщиною 04.06.1920, ст. 135 Севрського мирн. договору з Туреччиною 10.08.1920). Оскільки останній договір не був ратифікований і не набрав чинності, то для відносин з Туреччиною велике значення мав Договір про дружбу і братерство Рад. Росії з Туреччиною (Моск. договір) 16.03.1921, у ст. 6 якого сторони визнали, що всі договори, які раніше уклалися між д-вами, не відповідають обопільним інтересам, і погоди-

лися вважати ці договори скасованими й такими, що не мають юрид. сили. Відмову від взаємних претензій підтвердив також рад.-нім. Рапалльський договір 16.04.1922.

Літ.: *Мирный* договор между Россией с одной стороны и Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией — с другой. М., 1918; *Мирные* переговоры в Брест-Литовске с 9 (22) декабря 1917 г. по 3 (16) марта 1918 г.: Полный текст стенограммы под ред. и с прим. А.А. Иоффе (В. Крымского), с предисловием Л.Д. Троцкого. Т. 1. М., 1920; *Документы* внешней политики СССР. М., 1957; *Советско-германские* отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора: Сб. документов. М., 1968; *Нольде Б.Э.* Политическая карта Брестского мира // *Международ. политика и нар. хозяйство*, 1918, № 2; *Фельштинский Ю.* Крушение мировой революции. Брестский мир. Октябрь 1917 — ноябрь 1918. М., 1992; *Уилер-Беннет Дж.* Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. М., 2009.

I. Б. Усенко

БРЕТТОН-ВУДСЬКА ВАЛЮТНА СИСТЕМА (БВВС) — багатостор. світ. валютно-фін. система, що встановила міжнар.-правовий режим транскорд. руху фінансів, засн. на статутних положеннях МВФ і МБРР. БВВС було створено в результаті проведення міжнар. валютно-фін. конф. у м. Бреттон-Вудсі (США) у 1944.

Завданням БВВС було відновлення та збільш. у повоєнний період міжнар. торгівлі, встановл. системи фіксованих міжнар. обмінних курсів та надання матер. ресурсів д-вам з метою подолання валютних дисбалансів. Вона ґрунтувалася на таких принципах: встановл. фіксованих обмінних курсів до курсу резервної валюти; курс резервної валюти фіксується в золоті; підтримання стабільних курсів нац. валюти д-в щодо резервної валюти (у межах $\pm 1\%$) за допомогою валютних інтервенцій; зміна валютних курсів здійснюється за допомогою їх девальвації та ревальвації.

У 19 ст. чільну роль у міжнар. валютній системі відігравало золото. Золотомонетний стандарт було започатковано із завершенням наполеон. воєн, коли Велика Британія та США зробили нац. валюту конвертованою в золото. На міжнар. рівні питання

співпраці у валютній сфері офіційно стало після запрошення у 1865 Латин. валютним фондом до її складу д-в — нечленів цієї орг-ції. У 1867 було створено Паризьку світ. валютну систему, яка вперше ґрунтувалася на золотомонетному стандарті. Перехід від срібного стандарту, що базувався на франц. франку, до золотомонетного був пов'язаний з примусовою відмовою від Латин. валютного фонду (до якого належали Франція, Бельгія, Італія, Швейцарія, Папська обл. та Греція, які протистояли Німеччині й Голландії). У результаті франко-пруської війни Франція заплатила Німеччині величезну контрибуцію знеціненим монетним сріблом Латин. платіжного союзу, яким володіла Німеччина у величезних розмірах у перерахунку на золотий стандарт. Так, золота нім. марка стала 3-ю (після фунта Великої Британії та дол. США) провідною европ. та світ. валютою, яка витіснила срібну франц. валюту з обігу і знецінила її. Відповідно кожна д-ва мала забезпечити вільну конвертованість своєї валюти в золото за визначеною ставкою. Однак золотовалютний стандарт не був закріплений жодним офіц. міжнар. документом і не створював жодних зобов'язань для д-в, що його застосовували. Хоча Німеччина дістала явну політ. перевагу емітента фактично ключової світ. валюти, США і Велика Британія не допустили її у клуб світ. індустр. д-в, що й стало однією з причин *Першої світової війни 1914–18*. Її переможці — США, Франція та Велика Британія — зібралися 1922 в Генуї і продиктували всьому світові нову валютну систему — Генуезьку, яку вони створили на основі золотозливкового стандарту. Золоту монету було поступово виведено з ужитку, а могутню довоєнну нім. золоту марку знецінено і витіснено з ринку провідних світ. валют. Політ. суперечності, закладені в Генуезькій валютній системі, призвели до Великої депресії, що розпочалась у 1929. Значного поширення набула практика валютних обмежень валютних блоків, умисного знецінення конкурентної валюти, двостор. угод про умови торгівлі та розрахун-

ків. Заг. екон. і політ. нестійкість, банкрутство низки д-в, загроза нової світ. війни остаточно підірвали довіру, необхідну для міжнар. кредиту, що призвело до значного зменш. обсягу міжнар. торгівлі та майже повного припинення міжнар. кредиту.

Друга світова війна значно посилила неврівність у розвитку світ. госп-ва. Вона завдала величезних матер. збитків д-вам, які безпосередньо постраждали від її наслідків, тоді як в ін. країнах війна спричинила шалене зростання виробництва, накопичення багатств та появу надлишкового капіталу. Щоб уникнути нового екон. та фін. хаосу з катастрофічними для людства наслідками, слід було побудувати нову систему валютно-фін. відносин. Це й стало метою проведення конф. у Бреттон-Вудсі.

Плани орг-ції повоєнної міжнар.-фін. системи почали розробляти ще у 1930-х рр. Найвідомішими серед пропонованих проєктів були такі:

1. Розроблення і створення міжнар. стабілізац. фонду Об'єднаних та Приєднаних націй, запропонованого у 1943 США. Він мав надавати короткострокові кредити країнам-учасникам для фінансування дефіцитів їхніх платіжних балансів з метою стабілізації валютних курсів, сприяння поживленню зовн. торгівлі й виробництва, посилення валютних обмежень. У цьому фондї частка (квота) кожної країни встановлюється за спец. формулою з урахуванням розміру нац. доходу та запасів золота і доларів. Враховуючи те, що золоті запаси в США у 1942 становили 22 740 млн дол., в Англії — бл. 150 млн дол. при нац. доході відповідно 117 і 29,5 млрд, панівне становище США було гарантовано. За підрахунками амер. експертів, США мали б у фондї 3 029 голосів, Англія (разом із колоніями) — 1 375 і СРСР, якби вирішив вступити, — 863 голоси. Складовою цього т. з. плану Уайта було створення міжнар. банку з правом надання довгострокових кредитів з низькими відсотковими ставками для реконструкції та розвитку країн, економіка яких постраждала внаслідок війни. Адже досвід 1930-х рр. довів, що одностор. заходи д-в на нац. рівні не можуть відновити міжнар. торгівлю та інвестиції.

2. Проєкт Міжнар. клірингового союзу, підготовлений директором Англ. банку та

екон. радником мін-ва фінансів Англії М. Кейнсом, опубл. через місяць після плану Уайта. У більш амбіційному плані під назвою «Пропозиції зі створення Міжнар. клірингового союзу» пропонувалася розбудова багатостор. платіжної системи і встановл. колект. відповідальності за впорядкування та врегулювання міжнар. валютних і платіжних відносин. Для цього передбачалося заснувати Міжнар. кліринговий союз, який емітував би власну валюту — банкор. Ці світ. кредитні гроші, прирівняні до певної кількості золота, мали стати єдиним міжнар. засобом ліквідності й замінити золото. У книзі взаємних розрахунків кожному учаснику Союзу відводилася окр. сторінка. Якщо країна бажає покрити борг за своїми зовн. розрахунками, на відведеній для неї сторінці робиться борговий запис, а еквівалент, тобто рівнозначна сума, записується в кредит країни, що має надлишок за зовн. розрахунком. Платежі мали здійснюватись у нац. валютах, і лише підрахунки та вирівнювання сальдо — у банкорах. Отже, згідно з цим проектом мав створюватися свого роду багатостор. кліринг. Пропонована Кейнсом методика обчислення квот членів Союзу та «антизолота» спрямованість планів створення нової міжнар. рахункової валютної одиниці віддзеркалювали прагнення Англії зберегти незалежність своєї валютної політики від США, де на той час було акумульовано майже 3/4 офіц. запасів золота всього кап. світу.

За всіх розбіжностей планів можна знайти їх подібність, і насамперед — спільну мету: правове регулювання валютних відносин на багатостор. основі. Однак методи й засоби досягнення цієї мети були принципово різними. Представник США заявив, що англ. план не прийнятний для амер. сусп-ва, оскільки кредитори не могли б контролювати надання доларів у кредит. План Уайта приділяв особл. увагу не безперешкодному здійсненню переказних операцій, а сталості обмінного курсу. Були й ін. пропозиції з боку провідних країн світу. Усі плани підлягали детальному вивченню в усіх зацікавлених країнах і стали предметом обговорення у 1943 на конф. у Вашингтоні, на якій було погоджено і вдосконалено план Уайта. Навесні 1944 в Атлантик-Сіті (США) відбулася но-

ва нарада, на якій було прийнято «Спільну заяву експертів Об'єднаних та Приєднаних Націй про створення Міжнар. валютного фонду». Вона стала основою для проведення Міжнар. валютно-фін. конф. Об'єднаних Націй. На основі компромісу було прийнято Угоду про МВФ та Угоду про МБРР. Проект Кейнса було розкритиковано експертами США та офіційно відхилено, а за основу розбудови повоєнної валютної системи було прийнято план Уайта.

СРСР до 1990 не брав участі у МБРР та МВФ, що офіційно пояснювалося тим, що «Бреттон-Вудські угоди є інструментом експансіоністської політики імперіалістичних монополій», а також тим, що характер і діяльність Банку та Фонду «несумісні із загальноновизнаними принципами міжнародного права» та суперечать соціаліст. способу господарювання. Україна як незалеж. д-ва вступила до МВФ та МБРР 03.09.1992 відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку і Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» 1992.

Хоча створення МВФ та МБРР має спільну мету, що полягає у забезпеченні стабільності міжнар. фін. системи, функц. основа їх діяльності є принципово різною. МВФ не є ін-том кредитування, яким виступає МБРР, обмежуючи фін. допомогу країнам-членам для покриття їхніх короткострокових фін. зобов'язань. Осн. призначенням діяльності МВФ є стабілізація валютних ринків, контроль за функціонуванням міжнар. валютної системи, валютної політики та політики валютних курсів д-в членів, тоді як метою створення МБРР є забезпечення міжнар. потоку довгострокових інвестицій шляхом надання кредитів.

Засновники Бреттон-Вудської системи дійшли висновку, що фін. орг-ції функціонуватимуть найефективніше і рішення прийматимуться більш відповідально, якщо кількість голосів, що належить членам, прямо залежатиме від участі д-ви у фін.

орг-ції, її екон. потенціалу, обсягу зовн. торгівлі та низки ін. критеріїв, тобто квот. Останні створюють об'єднані грошові запаси, якими Бреттон-Вудські орг-ції користуються для надання позик своїм членам; за їх допомогою визначають суму, яку країна, що внесла квоту, може позичити або отримати в орг-ції при періодичному розподілі спец. активів, відомих як спец. права запозичення (СПЗ), згідно з якими чим більший внесок, тим більший кредит за потреби може отримати країна, а також визначають «вагу» голосу кожного члена орг-ції.

У МВФ і МБРР використовують систему «зваженого» голосування, згідно з якою сума голосів кожної д-ви визначається залежно від частки її володіння в капіталі орг-ції. Її нерідко критикують на тій підставі, що вона суперечить принципу суверен. рівності д-в, віддаючи перевагу одним д-вам за рахунок інтересів ін. д-в-членів. Однак, на думку її засновників, МВФ і МБРР потребують диференціації д-в залежно від того, на якому рівні екон. розвитку перебуває та чи ін. д-ва, щоб сприяти д-вам-членам як матеріально, так і порадами щодо реформування політики та економіки д-в з метою подолання причин кризової ситуації та екон. занепаду.

Рішення в МВФ та МБРР приймають простою більшістю голосів, а з найважливіших питань — спец. більшістю (85 % голосів — стратег. характеру і 70 % — оперативного). Оскільки найбільшу кількість квот у МВФ мають світ. лідери (США — 17,4 %, Японія — 6,24, Німеччина — 6,09, Велика Британія та Франція — 5,05, Італія — 3,31 %), а загалом 25 економічно розвинених д-в — 62,8 %, то ці д-ви контролюють і скеровують його діяльність у своїх інтересах. Роль ін. д-в у прийнятті рішень незначна, з огляду на їх маленькі квоти (Україна, Польща, Фінляндія — 0,64 %, Угорщина — 0,5, Туреччина — 0,45, Грузія, Литва, Кіпр, Гондурас, Ефіопія — 0,07, Албанія та Сомалі — 0,02 % і найменше, 0,004 %, — Палау).

Усі кредити, що надаються МБРР, є суверен. зобов'язаннями сторін: Банк зобо-

в'язується надати позичковий капітал у тимчас. користування д-ві-позичальниці на умовах забезпечення, повернення, строковості, платності та цільового використання. Надання позик вимагає згоди д-ви незалежно від того, чи надається кредит самій д-ві, чи підприємству, розташованому на її терит. Однак структурну складність договорів МБРР визначають сторони договору. У зв'язку з цим виникає необхідність впровадження дод. норм у структуру договору, дод. підстав невиконання зобов'язань, процедур ратифікації та тлумачення договору. Особливістю фін. допомоги МВФ є те, що вона, на відміну від кредитів МБРР, надається не під конкрет. проект, не на вдосконалення певної галузі, а на зростання економіки певної країни загалом, на макроекон. рівні, і кредит може бути надано будь-якій д-ві незалежно від її сусп.-політ. ладу та з будь-яким рівнем екон. розвитку.

Надання фін. допомоги МВФ відрізняється від звичайних банківських операцій. Правова основа механізму «стенд-бай» з юрид. погляду не може вважатися кредитним договором. У 1979 Викон. рада директорів МВФ прийняла рішення, згідно з яким «механізми стенд-бай не є міжнародною угодою, і тому в документації та в листі про наміри слід уникати договірної термінології». Отже, лист про наміри та рішення Фонду не створюють міжнар. угоду, за якою д-ва бере на себе зобов'язання виконувати певну програму. Механізм стенд-бай, як й ін. механізми МВФ, є рішенням Фонду, яким надається право д-ві-члену користуватись його ресурсами. Хоча між сторонами і не укладається договір, це не означає, що д-ва не повинна дотримуватись передбачених у програмі цілей та відп. фін. політики. Водночас механізм стенд-бай є свого роду джерелом зобов'язань. Серед обов'язків д-ви є, зокрема, вимога викупити свою валюту через певний проміжок часу, виплата комісійних зборів або продовження консультацій з Фондом. Сутність таких зобов'язань впливає з норм Статуту МВФ і доповнюється деталізацією. Фонд бере на себе зобов'язання зробити його кошти доступними для користування д-вами за механізмом стенд-бай і не може припинити чи розірвати в одностор. порядку ці відносини, як міжнар. до-

говір. Фонд, однак, може відтермінувати право д-ви на купівлю валюти на підставі обговорення з нею цього питання. Недотримання узгодженої фін. політики автоматично призупиняє доступ д-ви до отримання наст. фін. часток, навіть без затвердження Викон. радою. А відмова від викупу власної валюти з ресурсів Фонду розглядається як порушення Статуту МВФ, багатостор. міжнар. договору, і до д-ви-порушника застосовуватимуть відп. санкції, аж до позбавлення членства в орг-ції.

Спочатку БВВС будувалась на фіксованих обмінних курсах та контролі за світ. рухом капіталу. За основу було взято амер. долар і всі обмінні курси прив'язувалися до нього. Наприкінці 1960-х США зазнали значного дефіциту поточних рахунків, що було пов'язано з величезними витратами війни у В'єтнамі. Європ. д-ви та Японія значною мірою покривали дефіцит коштів, що призводило до знецінення амер. валюти та значної інфляції у світі, і в 1971 валютні дисбаланси досягли такого рівня, що це унеможливило використання зазначеної валютної системи. У зв'язку з цим президент США Р. Ніксон заявив, що долар відтепер більше не прирівнюватиметься до золота і, отже, ера «доларового стандарту» завершилася. Навзамін неї у межах МВФ було створено новий платіжний засіб у безготівковій формі у вигляді запасів на банківських рахунках для регулювання сальдо платіжних балансів, поповнення офіц. резервів та розрахунків з МВФ — СПЗ.

Нова система, що утворилася у 1971, була менш стабільною через прив'язку до плаваючих обмінних курсів та скасування наявного контролю за рухом світ. капіталу. Ця лібералізація фін. системи стала сприятливим ґрунтом для кризи системи в цілому. Починаючи з цього часу у світі спостерігалось щонайменше 12 значних та понад 100 локальних фін. криз. Їхніми причинами були неконтрольована діяльність приват. валютних трейдерів та спекуляції на фін. ринках, що зумовлювало виникнення фін. нестабільності та системного ризику. У 1976 підписанням фін. договорів у м. Кінгстоні (Ямайка) було створено Ямайську валютну систему, яка остаточно відмовилась від золотовалютного стандарту і запровадила долар США як світ. резервну

валюту. Розподіл екон. ринків став аналогічним розподілу його у повоєнний час. З метою одержання резервної валюти д-ви намагалися збільшити рівень експорту в США, що означало послаблення амер. ринку, а саме зниження цін на нац. товари і зменш. потреби у власному виробництві. Отже, з одного боку, створюється дефіцит доларів в д-ві-емітенті, а з ін. — боргові зобов'язання США щодо ін. д-в у тій самій нац. валюті, що почало сприяти інфляції долара на світ. ринку і відповідно зменшило валютні запаси великих світ. експортерів. Від 13.03.1979, коли в межах Європ. Співтовариства почала діяти Європ. валютна система, її члени почали застосовувати нову грошову одиницю — екю. Емісійні банки країн, що брали участь у МВФ, зобов'язалися не допускати відхилення своїх валют від магістрального курсу щодо екю більш ніж на 2,5 % шляхом інтервенції на валютному ринку. Проте на поч. 1990-х БВВС характеризувалася ще більшими валютними дисбалансами, зі знову наявним дефіцитом США та надлишком пропозиції з боку д-в, що розвиваються, їхнім попитом на резервну валюту.

Хоча фін. ситуація у світі й нагадувала повоєнну, водночас світ. фін. архітектура з часу створення Бреттон-Вудських орг-цій значно змінилася, економіка Європи відродилася, сформувалися сильні міжнар. фін. ринки, які фактично вийшли з-під нац. регулювання. Утворилися нові екон. центри — розвинені д-ви, д-ви, що швидко розвиваються, — Бразилія, Росія, Індія, Китай, д-ви — експортери нафти, які мають значні фін. ресурси. «Периферійні ринки» перемістилися із Зах. Європи та Японії у Китай, пострад. та ін. д-ви. Крім того, розпад СРСР сприяв дефіциту руху капіталу в пострад. д-вах та зростанню потреби в одержанні резервної валюти, активізувався ринок євродолара, дезорганізаційну роль відіграли ТНК та посилення інфляції.

Незважаючи на зміни на міжнар. фін. ринках, політика Бреттон-Вудських орг-цій не змінювалася, що призвело до того, що з кінця 1990-х зазначені орг-ції поча-

ли втрачати свою вагу та цінність. Враховуючи те, що світ. валютна система прив'язана до долара, амер. фін. ін-ти на довгий час закріпили за собою лідерство у міжнар. фінансах, беручи на себе права і привілеї та диктуючи політику ін. д-вам. Д-ви-члени, що зазвичай виступали позичальниками, почали знаходити ін. фін. джерела.

Відповідь МВФ на Азіат. фін. кризи 1997—98 була визнана «необґрунтованою та незаконною» низкою видатних економістів світу. Багато д-в виплачували кредити МВФ з метою позбутися диктату з його боку. У 2006 Бразилія і Аргентина були 1-ми серед тих, хто виплатив позики. Наст. були Болівія, Сербія, Індонезія, Уругвай та Філіппіни, Росія, Таїланд і Еквадор, а Ангола припинила переговори щодо можливого одержання позики. Такі д-ви, як Корея, Росія, Бразилія та Аргентина, почали звертатись до ін. кредиторів і брати дорожчі кредити порівняно з кредитами МВФ. Дохід МВФ різко впав, що спричинило дефіцит у 400 млн дол. США на рік. Постала необхідність реформування діяльності Фонду в 3 важливих сферах: реформування фінансів самого Фонду, сприяння припливу капіталу та залучення нових позичальників. Виникла потреба у поверненні довіри до його діяльності, крім того, гостро постала проблема переоцінювання ваги д-в у світ. економіці, що значно відрізнялася від повоєнної економіки на момент створення МВФ, у зв'язку зі зміною ролі США як найбільшого кредитора на роль найбільшого боржника у 2009, зростанням економіки Китаю та ін. д-в, які зазвичай були позичальниками Фонду. З огляду на це було проведено заходи з реформування діяльності МВФ. Реформа управління відбувалась у 2 етапи. 1-й пройшов у 2006 на щорічних зборах МВФ та Світ. банку в Сінгапурі, де було погоджено збільш. квот для д-в, недостатньо представлених у МВФ, зокрема Китаю, Кореї, Мексики та Туреччини. 2-й етап реформ, запроваджений у 2008, стосувався перегляду формули обчислення квот у МВФ, потроєння базової кількості голосів д-в-

членів, що надаються їм незалежно від матер. внеску в капітал орг-ції, а також збільш. представництва афр. д-в у Раді керуючих. Проведені реформи мали наслідком зміну в кількості голосів, що сумарно становить перегляд 5,4 % голосів. Однак у результаті проведеної реформи квоти д-в змінилися незначною мірою. Напр., квота Китаю зросла з 2,9 до 3,7 %, Росії — з 2,6 до 2,7 %, а 6 д-в — світ. експортерів нафти (Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Катар, Бруней та Бахрейн) зазнали зменш. квот з 4,5 до 4,3 %, тоді як квота США зменшилася з 17 до 16,8 %, і МВФ залишився в основному амер. орг-цією. Маючи 15 %, США продовжують користуватися правом вето, керівництво МВФ і далі призначається за погодженням з ними, штаб-квартира — у Вашингтоні, робоча мова — англ., переважна частина працівників — амер. гр-ни.

Реформа МВФ залежить від повернення д-вами одержаних кредитів, сплати комісій за користування ресурсами орг-ції. Крім того, ресурси МВФ поповнюються за рахунок кредитів розвинених д-в, що надаються Фонду, а саме, згідно із Заг. програмою позик та Новою програмою запозичень, запровадженою в 1998. У процесі докризового реформування МВФ було збільшено відсоток незалеж. фін. фонду через перегляд квот д-в-членів — збільш. їхніх внесків, продаж наявних запасів золота.

Зміни стали вкрай необхідними з поч. світ. фін. кризи 2008. Д-ви почали обговорювати створення «Нового Бреттон-Вудсу», або «Бреттон-Вудсу-2». У 2008 лідери 20 найрозвиненіших д-в зустрілися на саміті у Вашингтоні. Було вирішено, що крім індустр. д-в *Групи семи* (США, Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, Японія, Канада) на ньому будуть присутні також представники д-в, економіка яких зазнала значного розвитку за останні десятиліття, — Аргентини, Австралії, Бразилії, Китаю, Індії, Індонезії, Півд. Кореї, Мексики, Росії, Саудівської Аравії, Півд. Африки, Туреччини та ЄС. На наст. зустрічі у 2009 в Лондоні було оголошено про вдосконалення діяльності МВФ через надання 750 млрд дол. США. На саміті в Лондоні Китай, Бразилія та Індія були представлені вже як осн. кредитори. Фінанси МВФ було ще раз переглянуто у вересні 2009, на

3-й зустрічі д-в *Групи двадцяти*, що проходила у м. Пітсбурзі (США). У 2009 в межах МВФ було укладено «Нову угоду про позики», за якою 13 нових д-в приєдналися до вже існуючих кредиторів і надали можливість Фонду в разі потреби позичити 600 млрд дол. США.

Упродовж світ. фін. кризи 2008—09 МВФ підтримував д-ви-члени, збільшивши обсяг фін. допомоги, який перевищив рекордний рівень — 250 млрд дол. США при значному збільш. пільгового кредитування найбідніших д-в через укладання двостор. позик МВФ та угод з д-вами-членами щодо купівлі облігацій на заг. суму понад 250 млрд дол. США та продажу резервного запасу золота МВФ. У кризовий час МВФ: переглянув основи надання фін. допомоги згідно з потребами д-в, раціоналізуючи її умови та збільшивши вдвічі доступ до ресурсів МВФ; затвердив раціоналізований підхід, покликаний зменшити негат. вплив позик на репутацію д-в; запровадив нову гнучку кредитну лінію для д-в з міцною основою для екон. політики та надійними показниками, однак такими, що мають вразливі місця; відмовився від «жорстких» умов щодо структурних перетворень, поставивши наголос на цілі, а не на конкрет. засоби.

Літ.: Акулова Г.Н. Международные валютно-финансовые организации и развивающиеся страны. М., 1988; Быстрицкий Р. Международные торговые соглашения и организации. М., 1957; Дрисколл Д.Д. Международный валютный фонд и Всемирный банк для реконструкции и развития: в чём их различие? Вашингтон, 1992; Злобин И.Д. Международный валютный фонд и международный банк реконструкции и развития. М., 1947; Маслов О.Ю. G-20 — «Новый Бреттон-Вудс» и глобальная энергетическая Хартия (новейшая глобальная история в формате direct — ч. 5): <http://www.polit.nnov.ru/2009/02/08/gistenbrwoods5/>; Міжнародні валютно-кредитні відносини / За ред. А.С. Філіпенка. К., 1997; Моисеев А.А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности). М., 2003; Морозов С.Л., Забелин П.В. Финансовая безопасность Российской Федерации и проблема возникновения пятой мировой валютной системы // Бизнес и безопасность в России, 2001, 4 мая; Чижов К.Я. Международные валютно-финансовые организации капитализма. М., 1963; Шibaева Е. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. М., 1988; Dillon J. What Kind of a «New» Bretton Woods will Emerge from the Crisis? // Canadian Ecumenical Justice Initiatives, 2009, N 16; Dooley M., Folkerts-Landau D., Garber P. An Essay on the Revived Bretton

БРИТАНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВА

Woods System // National Bureau of Economic Research. Working Paper N 9971. Cambridge, 2003; Grauwe P. International Money: Post-War Trends and Theories. Oxford, 1996; Horsefield K.J. The International Monetary Fund 1945—65. V. III: Documents. Washington DC, 1969; Lastra R.-M. Legal Foundations of International Monetary Stability. Oxford, 2006; Lowenfeld A. International Economic Law. Oxford, 2002; Woods N. Global Governance after the Financial Crisis: A New Multilateralism or the Last Gasp of the Great Powers? // Global Policy, 2010, v. 1; Nussbaum A. Money in the Law: National and International. Brooklyn, 1950; The Bretton Woods Agreement — And Why It Is Necessary // Citizens Conf. of Int. Union. Washington, 1944.

Є.В. Палій

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ — див. *Співдружність Націй*.

БРИТАНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНОГО ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВА (British Institute of International and Comparative Law), м. Лондон (Велика Британія) — незалеж. наук.-досл. ін-т, громад. наук. та благодійна орг-ція з фіксованим членством. Ін-т виконує функції Юрид. консульт. служби Британ. Співдружності Націй (з 1961) і здійснює наук. забезпечення діяльності Департаменту міжнар. розвитку Великої Британії.

Ін-т створено у 1958 шляхом об'єднання Society of Comparative Legislation (Т-ва порівн. зак-ва) і Grotius Society (Т-ва ім. Гуго Гроція). 1-ше було засн. 1895 під керівництвом лорд-канцлера Хершела для орг-ції дослідження права країн Британ. імперії. Воно проводило конф. та публікувало протоколи своїх засідань, а також з 1896 до 1950 — «Journal of Comparative Legislation» (Журнал порівн. зак-ва), з 1947 спільно з ін. орг-ціями — «International Law Quarterly» (Квартальник міжнар. права; з 1952 має назву «International and Comparative Law Quarterly» (Квартальник міжнар. та порівн. права)). Т-во ім. Гуго Гроція було засн. 1915 під керівництвом лорда Рі з метою вивчення трансформації міжнар. права у зв'язку з поч. Першої світової війни 1914—18. Воно проводило конф. з міжнар. права, з 1915 до 1959 публікувало протоколи своїх засідань — «Proceedings of the

Grotius Society». 1-м головою Дорадчої ради Ін-ту став лорд Денінг (у 1958), а 1-м директором — Норман Марш (1960).

У період 2002—04 для здійснення прикладних досліджень в Ін-ті було створено: Центр підприємн. права, Центр конкурент. права, Групу захисту інформації, Форум регуляторної політики, Форум захисту інвестицій, Центр деліктного права, Центр франц. права, Центр європ. фін. та корпоративного права. Також при Ін-ті діє Європ. мережа наук. обмінів фахівців з цив. процесу та судоустрою.

Осн. сфери досліджень Ін-ту — порівн. правознавство, міжнар. право, міжнар. приват. право, європ. право, право країн Британ. Співдружності. Гол. напрями досліджень — міжнар., європ. та порівн. цив. процес. право, можливості та шляхи його уніфікації в Європі, зміни структури та ролі міжнар. права, формування міжнар. підприємн. права, права людини, можливості гармонізації права в Європі на основі концепцій заг. права.

Прикладним завданням Ін-ту є правова допомога новим демокр. д-вам та країнам, що розвиваються (насамперед у межах Британ. Співдружності). Формами здійснення цієї допомоги є підвищення кваліфікації юристів, правові експертизи, правовий моніторинг, консультування та розроблення проектів нормат.-правових актів. Зокрема, Ін-т організував курси підвищення кваліфікації для рос. та індійських юристів, правовий моніторинг і консультації щодо діяльності органів держ. влади й судів у Руанді, Нігерії, Індії, Пакистані, ПАР та Індонезії, розробив проект федералізації Кіпру тощо. Ін-т розробляє також проекти нормат.-правових актів на замовлення держ. органів Об'єднаного Королівства.

Діяльність Ін-ту фінансово підтримується д-вою та уряд. агенціями зарубіж. країн, ЄС, Світ. банком, Азіат. банком розвитку, неуряд. орг-ціями та приват. компаніями. Від 2001 Ін-т проводить щорічні конф. з міжнар. та порівн. конкурент. права, права СОТ, проблем злиття підприємств, анти-трастового зак-ва.

Період. органами Ін-ту є «International and Comparative Law Quarterly» (Квартальник міжнародного та порівняльного права), «Bulletin of Legal Developments» (Бюлетень розвитку права, який видається раз на 2 тижні), щоквартальний інформ. бюлетень «Newsletter of British Institute of International and Comparative Law» (Вісник Британського інституту міжнародного та порівняльного права). З 2002 Інститут видає також «Competititon Law Yearbook» (Щорічник конкурентного права), а з 2003 — «Yearbook of International Financial and Economic Law» (Щорічник міжнародного фінансового та економічного права).

Дорадча рада Ін-ту складається з 5 спеціаліз. секцій (міжнар. права, міжнар. приват. права, порівн. права, європ. права, права Британ. Співдружності). Нині президентом Ін-ту є лорд Бінгхем Корніл, директором — проф. Роберт МакКоркудел, членами Ін-ту є понад 700, а штатними співробітниками — понад 20 осіб. В Ін-ті працює бібліотека ім. Гуго Гроція, яка є нац. *депозитарієм* документів *Ради Європи*.

Літ.: *The British Institute of International and Comparative Law* // ICLQ, 1959, в. 8, N 2; *Кресін О.В.* Порівняльне правознавство: Вітчизняні та зарубіжні спеціалізовані центри дослідження і викладання: Довідник / За ред. В.Н. Денисова. К., 2005.

О.В. Кресін

БРІКС (англ. BRICS) — міжнар. форум у складі Бразилії, Росії, Індії, Китаю та ПАР, який періодично скликається для обміну думками з проблем світ. політики, економіки, фінансів і розвитку, а також координації їх діяльності в цих сферах та налагодження співробітництва між ними; його було створено у 2009 у складі Бразилії, Росії, Індії та Китаю під назвою БРІК, а у 2011 до нього приєдналася ПАР, і до аббревіатури додали літеру «С».

БРІКС — група з 5 д-в з високими темпами екон. зростання та провідною роллю у своїх регіонах. Вважається, що до 2050 сумарно економіка цих країн перевищить розмір економік найбільш розвинених країн світу (т. з. *Групи семи*, до якої входять США, Японія, Німеччина, Франція, Італія, Велика Британія, Канада). Нині на їх частку припадає 26 % терит. Землі, 42 % населення планети і 14,6 % світ. валового внутр. продукту.

БРІКС діє на рівні глав д-в і урядів та окр. мін-в (закорд. справ, економіки та зовн. торгівлі, сільського госп-ва та аграрного розвитку, фінансів, охорони здоров'я). У рамках БРІКС проводять фін. форум і організують зустрічі найвищих посад. осіб д-в БРІКС з питань науки і техніки, статистики, нац. безпеки, урбанізації, зростання населення, недобросовісної конкуренції, охорони навколишнього середовища та клімату тощо. Їх засідання є підготовчими етапами для проведення зустрічей глав д-в і урядів БРІКС. У 2013 підписано Декларацію про створення ділової ради БРІКС і Декларацію про заснування Консорціуму експерт. центрів країн БРІКС.

На великий екон. потенціал Бразилії, Росії, Індії, Китаю ще у 2001 звернув увагу амер. економіст Теренс Джеймс О'Ніл, він же ввів у вжиток абревіатуру БРІК. У підготовленій ним аналіт. доповіді «Формування найбільших глобальних економік БРІК» було досліджено співвідношення екон. показників д-в з найрозвиненішою економікою, що входили до Групи семи з екон. показниками Бразилії, Росії, Індії, Китаю (для зручності їх було позначено абревіатурою БРІК). У доповіді зазначалося, що країни БРІК за темпами екон. зростання вже випередили окр. д-ви Групи семи, робилися прогнози щодо подальшого розвитку країн БРІК та аналізувалися різні фактори, що можуть як загальмувати, так і прискорити це зростання. Метою підготовки доповіді було запобігання можливим екон. загрозам для д-в Групи семи. Після опубл. доповіді Т.Дж. О'Ніла екон. аналітики й політологи світу почали звертати увагу на феномен стрімкого зростання Бразилії, Росії, Індії, Китаю, у зв'язку з чим абревіатура БРІК широко використовувалася і стала усталеною назвою.

У 2006 д-ви БРІК почали роботу над налагодженням чотиристор. співробітництва: під час 61-ї сесії ГА ООН було проведено зустріч міністрів закорд. справ д-в БРІК, після чого почалася регулярна робота країн БРІК на рівні мін-в. У 2008 під час коротких переговорів керівників Бразилії, Росії, Індії та Китаю, що відбулися на саміті «Групи восьми», було домовлено провести зустріч д-в БРІК на найвищому рівні.

На 1-й зустрічі глав д-в і урядів БРІК 16.06.2009 у м. Єкатеринбург (РФ) було прийнято Спільну заяву, в якій з-поміж низки найважливіших міжнар. питань розглядалися шляхи виходу зі світ. фін. кризи 2008 і, зокрема, пропонувалося вжити таких заходів: 1) реформувати міжнар. фін. ін-ти шляхом надання країнам з перехідною економікою та країнам, що розвиваються, більшої частки голосів у прийнятті рішень та збільш. їх представництва в органах управління цих ін-тів; 2) створити стабільну, передбачувану та більш диверсифіковану валютну систему; 3) побудувати реформовану світ. фін.-екон. структуру на основі демократичності та прозорості прийняття й виконання рішень у міжнар. фін. орг-ціях, укріплення управління ризиками та наглядовою практикою, узгодження діяльності нац. ін-тів регулювання економіки з діяльністю міжнар. орг-цій, що встановлюють стандарти в цій сфері, та запровадження міцної правової основи; 4) виділення розвиненими країнами 0,7 % валового нац. доходу на підтримку країн, що розвиваються. На цій зустрічі було прийнято також Спільну заяву щодо глобальної продовольчої безпеки.

2-га зустріч глав д-в і урядів БРІК відбулася 15–16.04.2010 у м. Бразилія (Бразилія). У їх Спільній заяві дано оцінку стану міжнар. економіки та фінансів, міжнар. торгівлі, країн, що розвиваються, сільсько-го госп-ва, боротьби з бідністю, енергетики, зміни клімату, а також боротьби з тероризмом. Д-ви БРІК звернули увагу на необхідність реформування світ. фін. системи, зокрема шляхом збільш. частки голосів країн, які формують ринк. економіку, та країн, що розвиваються, у прийнятті рішень у рамках МВФ і МБРР, а також введенням більшої кількості представників країн, що розвиваються, до кола співробітників цих міжнар. орг-цій. Д-ви БРІК поставили під сумнів можливість фін. ринків до саморегулювання і висловилися за всебічне заохочення та посилення міждерж. співробітництва у сфері регулювання і нагляду над усіма їх складовими елементами.

Вони передбачили низку заходів, спрямованих на захист від можливих фін. криз, серед яких велике значення має вивчення можливості використання нац. валют у взаємній торгівлі. Було підписано також Меморандум про співробітництво між Банком розвитку та зовнішньоекон. діяльності Росії, Банком розвитку Китаю, Нац. банком соц.-екон. розвитку Бразилії та Експортно-імпортним банком Індії, в якому сторони висловили намір співробітничати з питань фінансування проектів, у тому числі у сфері високих технологій, інновацій, енергозбереження.

На 3-й зустрічі глав д-в і урядів БРІК 14.05.2011 у м. Хайнань (Китай) її склад було розширено включенням ПАР, у зв'язку з чим БРІК дістав назву БРІКС. Хоча ПАР і не була країною з високими темпами екон. розвитку, але, як одна з найпотужніших країн Африки, може сприяти втіленню ініціатив БРІКС на Афр. континенті. За результатами зустрічі було прийнято Декларацію, в якій БРІКС ідентифікував себе як одну з гол. платформ діалогу і співробітництва у сферах економіки, фінансів та розвитку, що діятиме згідно з принципами відкритості, солідарності та взаємодопомоги і не спрямована проти будь-якої третьої країни. Було заявлено також про відкритість об'єднання до нарощування взаємодії та співробітництва з д-вами, які не входять до БРІКС, особливо з країнами з ринк. економікою, що формується, та країнами, що розвиваються, а також відп. міжнар. та регіон. орг-ціями. У ній констатовано також, що світ зазнає далекосяжних, складних і глибинних змін, які характеризуються посиленням багатополарності, екон. глобалізації та наростанням взаємодії. Стикаючись із численними глобальними загрозами та викликами, міжнар. співтовариство має об'єднати зусилля для зміцнення співробітництва в ім'я заг. розвитку. Водночас підкреслено, що, спираючись на загальновизнані норми міжнар. права та діючи в дусі взаємності, поваги і колект. прийняття рішень, необхідно зміцнювати систему глобального екон.

управління, сприяти утвердженню демократії в міжнар. відносинах і робити більш чутним у міжнар. справах голос країн з ринк. економікою, що формується, та країн, що розвиваються. Вони висловили тверду відданість багатостор. дипломатії, в якій ООН відіграє центр. роль у протидії глобальним викликам і загрозам. У цьому контексті підтверджено необхідність всебічної реформи ООН, у т. ч. РБ ООН, а також важливість, яку Китай і Росія надають статусу Індії, Бразилії та ПАР у міжнар. справах і особливо в ООН. Було заявлено, що вони дотримуються принципу, згідно з яким слід ухилятися від застосув. сили та поважати незалежність, суверенітет, єдність і терит. цілісність кожної д-ви. Висловлено твердий намір добиватися того, щоб у країнах БРІКС продовжувалося сильне і стійке екон. зростання, яке підтверджується поглибленням їх співробітництва в питаннях економіки, фінансів і торгівлі. В Декларації міститься заклик до реформування МВФ, узгодженого на самітах *Групи двадцяти*, і зазначено, що міжнар. фін. криза виявила недоліки міжнар. валютно-фін. системи та необхідність її реформування шляхом широкого представництва міжнар. резервних валют.

Складовою Декларації став План дій, що заклав основи подальшого співробітництва в рамках БРІКС, зокрема в таких сферах, як наука і техніка в інноваційному вимірі, «зелена економіка», культура та спорт. У ході цієї зустрічі між Банком розвитку та зовнішньоекон. діяльності Росії, Банком розвитку Китаю, Нац. банком соц.-екон. розвитку Бразилії, Експортно-імпортним банком Індії та Банком розвитку Півд. Африки було підписано Угоду про фін. співробітництво в рамках міжбанківського механізму БРІКС, спрямовану на розвиток фін. співробітництва між цими банками та взаємне надання кредитних ліній у нац. валютах.

Наступна, 4-та, зустріч д-в БРІКС на найвищому рівні відбулася 28—29.03.2012 у м. Делі (Індія) й була присвячена темі «Партнерство БРІКС в інтересах глобальної стабільності, безпеки та процвітання», результати обговорення якої було висвітлено в підсумковому документі — Делійській декларації. З-поміж питань, що тра-

диційно розглядалися в рамках цієї групи д-в, на окр. увагу заслугоує намір створити новий Банк розвитку БРІКС, який фінансуватиме проекти в галузі інфраструктури та стійкого розвитку як у країнах БРІКС, так і в ін. країнах, в яких формується ринк. економіка, та країнах, що розвиваються. Делійський план дій, що був невід'ємною частиною Делійської декларації, передбачив проведення протягом 2012 зустрічі експертів для обговорення питання створення такого банку. В ході цього саміту д-в БРІКС представниками їхніх банків розвитку було вжито ряд заходів стосовно переходу на взаємні розрахунки у нац. валюті, обминаючи проміжну стадію у вигляді амер. долара. Вони підписали Ген. угоду про надання кредитів у нац. валютах та Багатостор. угоду про підтвердження акредитивів у рамках механізму міжбанківського співробітництва БРІКС.

5-та зустріч д-в БРІКС на найвищому рівні відбулася 26—27.03.2013 у м. Дурбан (ПАР) і присвячувалася темі «БРІКС і Африка: партнерство в цілях розвитку, інтеграції та індустріалізації». На ній було прийнято Етеквінську декларацію та Етеквінський план дій (далі — Етеквінська декларація). Цей саміт завершив 1-й цикл самітів БРІКС, і його учасники знову підтвердили свій намір сприяти утвердженню міжнар. права, багатосторонності й центр. ролі ООН. Вони заявили про зростаючу солідарність у рамках БРІКС, підтвердили існування спільної мети, яка полягає у сприянні заг. миру, стабільності, розвитку та співробітництву, а також висловилися за поступовий розвиток БРІКС та його трансформацію в повноформатний механізм поточної і довгострокової координації з ключових проблем світ. економіки і політики. Констатовано, що панівна архітектура глобального управління регулюється ін-тами, які було створено в умовах, коли міжнар. ландшафт у всіх його аспектах характеризувався зовсім ін. викликами і можливостями. Тому країни БРІКС висловлюють твердий намір розробити нові моделі і підходять до більш справедл. розвитку та всебічного глобального зростання з акцентом на взаємодоповнюваність і використання сильних сторін їхніх економік.

Поряд з цим в Етеквінській декларації країни БРІКС домовилися сформувати валютний резервний фонд, що має використовуватися у надзвичайних ситуаціях (зі стартовим капіталом 100 млрд дол. США), і створити Банк розвитку БРІКС, ресурси якого витратимуться для реалізації проектів у галузі інфраструктури та сталого розвитку в країнах БРІКС, ін. країнах з ринк. економікою, що формується, та країнах, що розвиваються.

Міністрам фінансів і керівникам центр. банків д-в БРІКС було доручено продовжити роботу зі створення цих фін. інституцій на основі відп. міжнар. угод. Банк розвитку БРІКС може стати свого роду альтернативою МВФ і МБРР у рамках терит. цього об'єднання і терит., які його цікавлять. Існуючі міжнар. фін. установи, що перебувають під контролем США та ЄС, віддають перевагу позикам, обставленим жорсткими фін. і соц. умовами, які на практиці затягують їх реципієнтів у боргову кабалу, з якої часто немає виходу. Враховуючи нестабільність курсів осн. світ. валют та наявність серйозних проблем і ризиків в економіці США та ЄС, створення нової фін. установи міжнар. масштабу на нових, більш привабливих принципах може сприяти прискоренню взаємовигідного співробітництва д-в.

В Етеквінській декларації передбачено реформування світ. валютно-фін. системи та поліпшення становища країн, що розвиваються (особливо Афганістану та країн Африки). Зокрема, д-ви БРІКС знову наполягали на необхідності реформи МВФ, яка б мала збільшити роль країн, у яких формується ринк. економіка, та країн, що розвиваються, у цій міжнар. фін. установі на користь удосконалення міжнар. валютної системи, яка має володіти універс. і міжнар. системою резервних валют, зокрема в корзині Спец. прав запозичення. Країни БРІКС закликали міжнар. та регіон. банки розвитку до посилення інвестування інфраструктури країн, що розвиваються, а також до масштабного поповнення ресурсів *Міжнародної асоціації розвитку*.

Країни БРІКС, як і на попередніх своїх зустрічах, підтримали відкрити, транспарантну, засн. на системі правил багатостор. торг. систему, взяли зобов'язання докласти зусиль для успішного завершення Дохійського раунду переговорів у рамках СОТ. Вони знову підтвердили своє ставлення до *Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)* як до центр. ланки системи ООН з питань торгівлі, інвестування, фінансів і технологій. Уперше в міжнар. документі було заявлено про те, що країни БРІКС визнають важливу роль держ. компаній в економіці і закликають їх вивчати механізми співробітництва, обміну інформацією та найліпшими практиками.

В Етеквінській декларації було також висловлено позицію д-в БРІКС з ряду нагальних питань міжнар. політики — регіон. конфліктів у Сирії, Малі, Центрально-афр. Респ., Демокр. Респ. Конго, іранської ядер. проблеми, врегулювання конфлікту між Палестиною та Ізраїлем. Крім того, країни БРІКС висловилися за підтримку реформи ООН та РБ ООН, наголосили на проблемах, з якими стикаються д-ви з низьким рівнем прибутків при досягненні цілей розвитку тисячоліття, визначених у *Декларації тисячоліття ООН 2000*, і закликали д-ви до їх виконання спільними зусиллями, підтримали заходи, що вживаються міжнар. співтовариством для досягнення сталого розвитку.

На цій зустрічі було досягнуто домовленості щодо послідовності проведення наст. зустрічей БРІКС — Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР — та передбачено створення віртуального секретаріату БРІКС — інтернет-порталу, що має складатися з 2 частин: відкритої для широкого кола користувачів, на якій розміщуватимуть матеріали про діяльність БРІКС, та закритої, призначеної для дипл. листування.

У ході 5-ї зустрічі представники банків розвитку країн БРІКС підписали Багатостор. угоду про фінансування спільних проєктів у сфері «зеленої економіки» та Багатостор. угоду про співфінансування інфраструктурних проєктів у Африці.

Отже, діяльність країн БРІКС свідчить про появу в міжнар. структурі нового політ. форуму, спроможного істотно впливати на хід істор. процесів у світі. Хоча цей форум представлений д-вами, кожній з яких притаманна власна природ.-істор. форма цивіліз. існування та розвитку, їх об'єднує спільність політ. та екон. інтересів, що склалися після розпаду СРСР і соціаліст. системи як такої. Країни БРІКС намагаються протистояти системній фін.-екон. кризі, що охопила глобалізовану економіку всіх країн, і хаосу міжнар. відносин, що настав після закінчення «холодної війни». У цій діяльності вони спираються на свої величезні екон. та політ. можливості і виявляють значний інтерес до залучення до їх діяльності країн з ринк. економікою, що формується, та країн, що розвиваються. Характерним для координації політик країн БРІКС і розроблення ними різноманітних програм розвитку є дійсне рівноправ'я.

Країни БРІКС на практиці декларують «відданість спільній роботі в ООН у цілях продовження зміцнення багатосторонніх підходів до міжнародних відносин, що засновуються на верховенстві права та Статуті ООН», а також «відданість справі гармонійного світоустрою, який спирається на міцний мир і загальне процвітання», і те, що «XXI століття має стати століттям миру, безпеки, розвитку співробітництва», що було в черговий раз підтверджено в Етеквінській декларації. Зі створенням БРІКС як стабілізуючої сили у світі з'явилася надія на відновлення в ньому необхідного балансу сил, що є велінням часу і має стати справою всіх народів. Лише в умовах відновлення на новій основі балансу сил у світі міжнар. право може належним чином підтримувати мир і безпеку та сприяти вирішенню численних глобальних проблем, з якими стикається сьогодні людство.

В.Н. Денисов, І.М. Проценко

БРОВКА Юрій Петрович (20.11.1936, м. Мінськ, БРСР, нині Респ. Білорусь) — білорус. правознавець, д-р юрид. наук, проф. (1994), відомий фахівець з теорії міжнар. права, особливо з проблем міжнар. правосуб'єктності.

У 1959 закінчив юрид. ф-т Білорус. держ. ун-ту (БДУ) і почав свою наук. діяльність

мол. наук. співробітником у відділі правових наук АН БРСР. Від 1962 по 1965 навчався в аспірантурі в Ін-ті д-ви і права АН СРСР і захистив там канд. дис. на тему «Міжнародна правосуб'єктність Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки» (наук. кер. — проф. М.О. Ушаков). Від 1965 викладає міжнар. право на каф. міжнар. права БДУ. У 1991 в цьому ж Ун-ті захистив докт. дис. на тему «Становлення і розвиток міжнародної правотворчої діяльності Білоруської РСР». У складі делегації БРСР брав участь у роботі Конф. ООН щодо правонаступництва д-в відносно договорів (1977) та Конф. ООН з морського права (1979), є ген. радником в Екон. суді СНД.

Б. є членом редкол.: Білорус. журналу міжнар. права та міжнар. відносин, період. збірника наук. праць ф-ту міжнар. відносин БДУ «Актуальні проблеми міжнародного публічного та міжнародного приватного права»; Білорус. енциклопедії у 18 т. (білорус. мовою). З 1959 — член Рад. асоціації міжнар. права (нині — *Російська асоціація міжнародного права*).

Осн. напрями наук. діяльності: теорія міжнар. права, констит. право, історія д-ви і права Білорусі. Опубл. бл. 150 праць, осн. серед яких є: «Международная правосубъектность БССР» (1967), «Белорусская ССР — суверенный участник международного общения» (1974), «Белорусская ССР и прогрессивное развитие международного права» (1979), «Конституция Республики Беларусь: Научно-практический комментарий» (член авт. колективу, 1996); «Имплементация норм международного права во внутригосударственное право» (член авт. колективу, 2001).

К.В. Кузнецова

БРОУНЛІ (Brownlie) Ян (19.09.1932, м. Ліверпуль, Велика Британія — 03.01.2010, м. Каїр, Єгипет) — англ. правознавець, видатний фахівець з міжнар. права.

Б. народився в сім'ї службовця страхової компанії «Глоб», що діяла в Лондоні та Ліверпулі. Навчання розпочав в Олспській вищій школі в Ліверпулі. Мріючи про кар'єру адвоката, Б. навчався у закладах відп. спеціалізації: школа Гіббса (1952), почесна школа правознавства 1-го класу (1953), Хертфордський коледж Оксфорда

(1950—55), який закінчив з відзнакою під 6-м номером, що дало йому право займатися юрид. професією. У цей час він вступає до Компартії Великої Британії, з якої наприкінці 60-х рр. виходить на знак протесту проти введення рад. військ до Чехословаччини. Однак упродовж життя Б. залишався прихильником лівих поглядів. У 1955—56 навчався у Кембридж. ун-ті, а у 1959 — в Королів. коледжі Кембриджа. У цей період його батько захворів на туберкульоз і помер. Відвідуючи його, захворів і Б. Член Англ. колегії адвокатів з 1958, через хворобу не міг займатися адвокат. практикою. Під час лікування Б. почав професійно займатися міжнар. правом і в 1961 в Королів. коледжі захистив дис. на тему «International Law and the Use of Force by States» (Міжнародне право та використання сили державами), здобувши вчений ступінь д-ра філософії. У 1963 він публікує дис. у вигляді монографії.

Водночас Б. читає лекції з міжнар. права. Він — викладач Ун-ту Лідс (1956—57); доцент Ноттінгем. ун-ту (1957—63); член ради і доцент коледжу Вадхам Оксфорд. ун-ту (1963—76), а також — доцент Школи права (1973—76); д-р цив. права в Оксфорд. ун-ті (1976); проф. міжнар. права в Лондон. ун-ті (1976—80). У 1980 Б. повертається до Оксфорд. ун-ту, де його обрано чечельським проф. з міжнар. публ. права, членом ради коледжу Всіх Святих (з 2004 — високоповажний член) і де він працював до 1999, коли вирішив піти у відставку. У 1989 за успіхи в наук.-виклад. роботі в цьому Ун-ті його нагороджено почесною професор. відзнакою. Б. читав лекції як запрошений проф. в Ун-ті Схід. Африки (1968—69) та Ун-ті Респ. Гана (1971). Викладав міжнар. право на курсах співробітників зовн. зносин при Оксфорд. ун-ті та у правовому департаменті МЗС Великої Британії (для співробітників іноз. д-в та д-в *Британської Співдружності Націй*) (1965—85).

У період 1974—99 Б. був співред., ред., гол. ред. «British Yearbook of International Law» (Британський щорічник міжнародного права) і протягом 1984—94 — відповід. за літ. з міжнар. права у вид-ві Оксфорд. ун-

ту. За підтримки Б. та разом з його передмовами вийшло у світ чимало відомих праць з міжнар. права.

До осн. наук. інтересів Б. належать такі напрями: теорія міжнар. права, міжнар. право в діяльності міжнар. та нац. судів, право війни, права людини та право міжнар. орг-цій. З цієї проблематики він опубл. такі праці: «Volunteers and the law of war and neutrality» (Добровольці і право війни та нейтралітету, 1956); «International Law and the Activities of Armed Bands» (Міжнародне право і активізація збройних банд, 1958); «Recent Appraisals of Legal Regulation of the Use of Force» (Сучасні оцінки правового регулювання використання сили, 1959); «The Use of Force in Self-Defence» (Використання сили в порядку самооборони, 1961); «Some Legal Aspects of the Use of Nuclear Weapons» (Деякі правові аспекти використання ядерної зброї, 1965); «Nuclear Proliferation: Some Problems of Control» (Поширення ядерної зброї: деякі проблеми контролю, 1966); «Thoughts on Kind-Hearted Gunmen» (Думки щирого серця озброєного бандита) — у кн. «Humanitarian Intervention and the United Nations» (Гуманітарна інтервенція і ООН, 1973); «Humanitarian Intervention» (Гуманітарна інтервенція) — у кн. «Law and Civil War in the Modern World» (Право і громадянська війна в сучасному світі, 1974) та ін.

Як теоретик і досвідчений практик міжнар. права, особл. увагу Б. звертав на механізми застосув. норм міжнар. права. Він досліджував природу суд. рішень, механізм їх прийняття та виконання як на міжнар., так і нац. рівні. З цих проблем відомі такі його праці: «The Individual before Tribunals Exercising International Jurisdiction» (Індивід перед судом, що здійснює міжнародну юрисдикцію, 1962); «The justiciability of disputes and issues in international relations» (Спори, які підлягають судовому розгляду, і питання міжнародних відносин, 1967); «A Provisional View of the Dispute Concerning Sovereignty on Lake Malawi/Nyasa» (Попередній погляд на спір щодо суверенітету над озером Малаві/Ніаса, 1968); «The cal-

ling of the international lawyer: Sir Humphrey Waldock and his work» (Професія — юрист-міжнародник: сер Хемфрі Уолдок і його діяльність, 1983) та ін. Протягом 1965—73 Б. друкував огляд рішень британ. судів, що зачіпають питання міжнар. права, у «Британському щорічнику міжнародного права».

Сам Б. найчастіше визнавав своїм «спеціальним інтересом у міжнародному праві загальні питання, в т. ч. права людини». Над цією проблематикою він почав працювати ще в Ноттінгем. ун-ті, результатом чого стала його праця «The Relations of Nationality in Public International Law» (Відносини національності у міжнародному праві, 1963). У зв'язку з розгортанням дискусії навколо міжнар. правосуб'єктності індивіда він опубл. працю «The place of the individual in international law» (Місце індивіда в міжнародному праві, 1964), яка багато в чому внесла ясність у дискусійні питання цієї проблеми. У подальшому тема прав людини залишалась центр. для нього. Він публікує «The Rights of Peoples in Modern International Law» (Права людини в сучасному міжнародному праві, 1988); «Treatment of Aliens: Assumption of Risk and International Standard» (Ставлення до іноземців: передбачення ризиків та міжнародні стандарти, 1977, присвяч. 70-річчю Ф.А. Манна) та ін.

Суттєвий внесок зробив Б. у розвиток ін. ін-тів та галузей міжнар. права: право міжнар. орг-цій: «The United Nations as a form of government» (Організація Об'єднаних Націй як форма уряду, 1974) та «System of the Law of Nations: State Responsibility» (Система права народів: відповідальність держави, 1983); історію міжнар. права: «An Essay in the History of the Principle of Self-Determination» (Нарис історії принципу самовизначення, 1970); право охорони довкілля: «International Customary Rules of Environmental Protection» (Норми міжнародного звичаєвого права в захисті довкілля, 1973) та «State Responsibility and International Pollution» (Відповідальність держави і забруднення довкілля, 1991); космічне право: «The Maintenance of International Peace and Security in Outer Space» (Підтримання міжнародного миру і безпеки в космічному просторі, 1964) та ін. Відоми-

ми є праці Б. з теорії міжнар. права: «The Rule of Law in International Affairs: International Law at the Fiftieth Anniversary of the United Nations» (Верховенство права в міжнародних справах: міжнародне право у п'ятдесятю річницю ООН, 1998); «Law of Public Order and National Security» (Право публічного порядку і національна безпека, 1981); «Recognition in Theory and Practice» (Визнання в теорії і практиці, 1982) та ін.

Серед ін. опубл. праць Б. можна також назвати: «International Law and the Use of Force by States» (Міжнародне право та використання сили державами, 1963); «Basic Documents in International Law» (Основні документи з міжнародного права, 1967); «Basic documents on human rights» (Основні документи з прав людини, 1971); «Basic documents on African affairs» (Основні документи з африканських відносин, 1971); «African Boundaries: a Legal and Diplomatic Encyclopedia» (Кордони Африки: правова і дипломатична енциклопедія, 1979); «Договори і корінні народи» (1991 і 1992) та ін.

Гаазька академія міжнародного права неодноразово запрошувала Б. для читання курсів з міжнар. права: «Legal Status of Natural Resources in International Law (Some Aspects)» (Правовий статус природних ресурсів у міжнародному праві (деякі аспекти), 1979); «International Law of the Fiftieth Anniversary of the United Nations: General Course on Public International Law» (Міжнародне право у п'ятдесятю річницю ООН. Загальний курс міжнародного публічного права, 1995). Широке визнання здобув також підруч. Б. «Principles of Public International Law» (Принципи міжнародного публічного права), який вважається одним із кращих у Великій Британії та світі (витримав 7 вид., виданий япон., португ., рос. мовами).

Б. поєднував дослідження у сфері міжнар. права з адвокат. практикою. Він стає королів. адвокатом (1979), членом Палати Блекстона (1983), членом Почесного т-ва адвокатів і суддів «Грейс-Інн» (1986), досягаючи на адвокат. ниві блискучих результатів, узагальнених ним у праці «The Law Relating to Public Order» (Право публічного порядку, 1968).

Б. належав також до видатних практиків у сфері міжнар. права, ставши їх визнаним дуаеном. Уже у своїй 1-й справі

«Домовласниця проти студента-наймача», яка пройшла всі суд. інстанції, в т. ч. Палату лордів, він довів свою спроможність бути творцем юрид. практики. Як член Палати Блекстона впродовж понад 25 років, за визнанням її голови Я. Мілла, він феноменально вплинув на розвиток юриспруденції та весь юрид. світ, ставши одним із найбільш визнаних юристів-практиків у сфері міжнар. права.

Як адвокат, представник уряду чи суддя Б. брав участь в Європ. комісії з прав людини, Європ. суді з прав людини (Страсбург) та Європ. суді (Люксембург). Особливо слід відзначити результативність його діяльності в МС ООН як представника Нікарагуа у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа і проти неї 1984 і 1986* та представника Югославії у справі, в якій Боснія звинувачувала Сербію (щодо Сребрениці) в геноциді. Б. довів, що остання не могла запобігти геноциду там і не може відповідати за дії серб. повстанців у Боснії. У 1994 Б. блискуче представляв інтереси кіпріотів у справі проти Туреччини, яку слухали в Європ. суді з прав людини. Як представник Югославії в цьому ж Суді він бере участь у справі *Правомірність застосування сили 1999*, що стосувалася бомбардування Югославії в 1999; як представник Міжнар. амністії в Палаті лордів Великої Британії він успішно провів справу щодо запиту Іспанії про видачу кол. чилійського диктатора генерала А. Піночета.

Уряди іноз. д-в часто запрошували Б. радником зі спірних міжнар.-правових питань. Він представляв інтереси уряду США з питання замороження активів Ірану у зв'язку з утриманням у заручниках у цій країні амер. дипломатів (1979) та уряду Науру в конфлікті з Австралією щодо фосфатних забруднень (1989). Він консулював: Нігерію в прикорд. спорі з Камеруном (1984); Сінгапур проти Малайзії у спорі Педро Бренка; Лівію в низці спорів проти Великої Британії та США; Чилі в арбітр. спорі з Аргентиною щодо каналу Бігль (арбітром був Папа Римський); Конго у спорі з Угандою та ін. Перед своєю заги-

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОПЕРАТОРІВ ЯДЕРНИХ СУДЕН 1962

беллю Б. консультував уряд Індії у спорі щодо Бенгальської бухти.

Від 1998 Б. — член Палати арбітрів і Палати з примирення *Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів* Світ. банку; суддя Європ. трибуналу з атомної енергії (1995) та його президент (1996); арбітр у справі «СМЕ В.В. проти Чеської Республіки» Комісії ООН з міжнар. торг. права, у справах «Барбадос проти Республіки Тринідад і Тобаго» згідно з *Конвенцією ООН з морського права 1982* та ін.

Б. був: членом Британ. академії, чл.-кор. (з 1985) та членом Ін-ту міжнар. права, членом Британ. асоціації міжнар. права, директором міжнар.-правових студій *Асоціації міжнародного права* в Лондоні (1982—2001). Б. тричі обирався членом *Комісії міжнародного права ООН*, а у 2007 став її президентом. Як член Комісії був призначений спец. доповідачем за темою «Вплив збройних конфліктів на міжнародні договори» і за період 2005—08 підготував 4 доповіді з цього питання.

За видатні досягнення в теорії та практиці міжнар. права Б. удостоєний нагороди ім. Вольфганга Фрідмана, відзнаки «За заслуги» *Американського товариства міжнародного права*, його нагороджено чилійським орденом Бернарда О'Хіггінса, норвезьким орденом «За заслуги» та ін. У червні 2009 королева Великої Британії нагородила його за служіння міжнар. публ. праву рицарським орденом. У 1993 його нагороджено орденом Командора Британії.

Літ.: Броунли Я. *Международное право* / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1977; *The Reality of International Law: Essays in Honor of Ian Brownlie* / Eds G.S. Goodwee-Gill, S. Talmon. Oxford, 1999; *Sir Ian Brownlie*. Authority on International Law: <http://www.timesonline.co.uk/tol/comment/obituaries/article-6992845.ece>; Sands P. Leading International Lawyer Respect for the Integrity and his Independence: <http://www.guardian.co.uk/the-guardian/2010/jan/11/sir-ian-brownlie-obituary>.

В.Г. Буткевич

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОПЕРАТОРІВ ЯДЕРНИХ СУДЕН 1962 — міжнар. багатостор. договір, прийнятий 25.05.1962 на XI спец.

сесії Дипл. конф. з морського права, проведеної у м. Брюсселі (Бельгія) з метою встановл. єдиних правил відповідальності операторів ядер. суден (далі — Б. к. 1962).

Конф. було скликано МАГАТЕ та Міжнар. морським комітетом. У ній брали участь представники 50 д-в (СРСР, УРСР, БРСР, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Болгарія, США, Велика Британія та ін.).

Згідно з Б. к. 1962, оператор означає особу, яка уповноважена д-вою, що видає ліцензію на експлуатацію ядер. судна, або власне д-ву — учасницю Конвенції у разі, якщо вона експлуатує ядер. судно (п. 4 ст. I).

Б. к. 1962 встановлює принцип *абсолютної відповідальності* оператора ядер. судна, якщо доведено, що шкоду завдано *ядерним інцидентом*, пов'язаним з ядер. паливом такого судна або радіоакт. продуктами чи відходами цього судна (п. 1 ст. II). Оператор звільняється від відповідальності, якщо ядер. шкода пов'язана з інцидентом, зумовленим безпосередньо війною, воєнними діями, громадян. війною або повстанням (ст. VIII).

У Б. к. 1962 передбачено також принцип обмеження відповідальності в розмірі та в часі. Відносно 1 ядер. інциденту Б. к. 1962 (п. 1 ст. III) обмежує відповідальність оператора ядер. судна сумою в 500 млн золотих фр. (як зазначено в п. 4 ст. III, франк є розрахунковою одиницею, що містить 65,5 мг золота 900-ї проби), у ст. V встановлено 10-річний термін позовної давності (якщо протягом цього строку, починаючи з моменту ядер. інциденту, постраждалий не подасть позов, він у подальшому, як правило, втрачає це право).

Конвенція встановлює альтернативну юрисдикцію. Позови, що виникають у результаті завдання шкоди ядер. інцидентом, можуть на вибір позивача розглядатися або в судах д-ви, яка видала ліцензію на експлуатацію ядер. судна, або в судах д-ви — учасниці Конвенції, на терит. якої завдано шкоди. Виняток становлять лише військ. ядер. судна, на які юрисдикція іноз. судів не поширюється (ст. X).

Відповідно до ст. III, оператор зобов'язаний здійснювати страхування або ін. фін. забезпечення, що покриває його відповідальність за ядер. шкоду. Розмір, вид та умови такого страхування або забезпечен-

ня визначаються д-вою, що видає ліцензію. Водночас д-ва, що видає ліцензію, забезпечує оплату компенсації за ядер. шкоду, відповідальність за яку несе оператор, шляхом надання відп. сум, які не покривають страхування або ін. фін. забезпечення до встановленого Конвенцією розміру. У цьому виявляється гарантія відшкодування з боку д-ви, що є особливо важливим у випадках заподіяння шкоди в прибережній зоні.

Б. к. 1962 встановлює солідарну відповідальність у випадках, якщо ядер. шкода тягне за собою відповідальність кількох операторів і якщо неможливо визначити шкоду, завдану окр. оператором (ст. VII).

Кожна д-ва — учасниця Б. к. 1962 зобов'язується вжити всіх необхідних заходів з тим, щоб ядер. судно під її прапором не могло експлуатуватися без відп. ліцензії або дозволу (ст. XV).

Під час розроблення проекту Конвенції делегація США наполягала на виключенні зі сфери її застосув. військ. кораблів, що було також підтримано СРСР. У свою чергу, СРСР наполягав на більш чіткому визначенні питань юрисдикції, а також не погоджувався з тим, що дія Конвенції поширюється на держ. судна, які зазвичай мають імунітет від юрисдикції іноз. суд. органів. Проте решта д-в не підтримали ці пропозиції. Б. к. було прийнято: за — 28 голосів, проти — 10, утрималися — 4.

Б. к. 1962, однак, не набрала чинності. До цього часу її не ратифікувала жодна д-ва, що має атомні судна (ст. XXIV передбачає, що Б. к. 1962 набуває чинності через 3 міс. після передачі ратифікац. грамот принаймні 1 д-вою, що видає ліцензії, та 1 ін. д-вою). Чинна *Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963* містить подібні принципи відповідальності у сфері ядер. безпеки, проте діє у випадку шкоди, завданої ядер. інцидентом на будь-якому ядер. реакторі, за винятком реактора, яким обладнано засіб морського або повітр. транспорту з метою використання його як джерела енергії для приведення в рух цього засобу або ін. мети, тобто не поширюється на операторів атомних суден.

Літ.: *Матеріали* по морському праву зарубіжних стран. Вып. 3. М., 1974; *Международное атомное право* / Отв. ред. А.И. Иойрыш, В.Ф. Петровский, А.М. Петросьянц. М., 1987; *Кононов Л.А.* Современ-

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБИТОК ... 1969

ный ядерный мир и проблемы стратегической стабильности // Уч. записки РАГС. Вып. II. М., 2004.

О.І. Мельничук

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБИТОК ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НАФТОЮ 1969 — багатостор. договір, укладений в м. Брюсселі (Бельгія) під егідою Міжуряд. морської консулт. орг-ції (нині — *Міжнародна морська організація*, ІМО) з метою встановл. єдиних міжнар. правил і процедур щодо вирішення питань відповідальності та забезпечення відшкодування особам, яким завдається збиток унаслідок забруднення, спричиненого витоком і зливом нафти із суден (далі — Б. к. 1969). Доповнена протоколами 1976, 1984 і 1992, набула чинності 19.06.1975. Україна приєдналася до неї 04.07.2002.

Протокол 1992 деталізує визначення поняття «судно». Якщо у Б. к. 1969 судно визначалося як будь-яке морське судно чи плавучий засіб будь-якого типу, що фактично перевозить нафту наливом як вантаж, то нині під цим поняттям розуміють будь-яке морське судно та морський плавучий засіб будь-якого типу, побудований або пристосований для перевезення нафти наливом як вантажу, за умови, що судно, здатне перевозити нафту та ін. вантажі, розглядається як судно тільки тоді, коли воно фактично перевозить нафту наливом як вантаж, а також протягом будь-якого наст. за таким перевезенням рейсу, якщо не доведено, що на борту не було залишків від такого перевезення нафти наливом. Цим самим було розширено сферу дії Конвенції на випадки забруднення моря нафтою із нафтоналивних суден, які в момент такого забруднення не здійснювали перевезення нафти. Фактично це стосується забруднення залишками нафти або під час навантаження чи розвантаження судна. Напр., 1997 під час відкачування баласту з мальтійського танкера «Athenian Face» біля одного з причалів нафтової гавані Одес. морського торг. порту було виявлено нафтову пляму. У море потрапило понад 40 т нафти, а заг.

**БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБИТОК ... 1969**

ціна пред'явленого позову становила понад 20 млн дол. США. Представники судновласника намагалися переконати суд, що танкер під час стоянки біля причалу під навантаження нафтою не підпадає під визначення поняття «судно», а тому до цього інциденту не повинні застосовуватися правила про відповідальність за забруднення моря з суден. Суд відмовив відповідачу, хоча касаційна інстанція зменшила розмір до 3 млн 753 тис. дол. США.

Б. к. 1969 поширювала свою дію лише на терит. д-ви, в т. ч. її *територіальне море*, а з 1992 — й на *виключну економічну зону*, встановлену згідно з міжнар. правом, або, якщо д-ва не встановила таку зону, на р-н, що знаходиться за межами і прилягає до терит. моря цієї д-ви та простягається не більш ніж на 200 морських миль, відлічуваних від вихідних ліній, від яких відміряється ширина її терит. моря. Оскільки до складу терит. д-ви належать і внутр. материкові та внутр. морські води, то теоретично ця Конвенція може бути застосована й до випадків забруднення нафтою з морських нафтоналивних суден материкових поверхневих (річкових чи озерних) вод. Сучас. нафтоналивний танкер, а тим більше супертанкер, навряд чи коли-небудь буде допущено до заходження у внутр. річкові чи озерні води з міркувань навігац. та екол. безпеки, однак сам факт існування теор. можливості застосув. положень Міжнар. конвенції про цив. відповідальність за забруднення моря нафтою 1992 (далі — Міжнар. конвенція 1992) до випадків забруднення нафтою з морського нафтоналивного судна річкових чи озерних вод здатен виступати одним із аргументів, що доводить можливість розроблення та існування єдиного ін-ту відповідальності за забруднення поверхневих вод, як морських, так і материкових.

В основу механізму міжнар.-правового регулювання цив. відповідальності за забруднення моря нафтою покладено обов'язок власника судна на умовах, передбачених нормами міжнар. права, компенсувати шкоду, заподіяну внаслідок такого забруднення, та право власника судна об-

межити свою відповідальність певною сумою. Відповідно до ст. I Міжнар. конвенції 1992, розмір шкоди, заподіяної внаслідок забруднення, охоплює збитки або шкоду, завдану поза судом забрудненням, що виникло внаслідок витoku або зливу нафти із судна, де б такий витік або злив не стався, за умови, що відшкодування завданої довкіллю шкоди, крім втраченої внаслідок такої шкоди вигоди, обмежується витратами на вжиття належних заходів з відтворення, які були фактично вжиті або мають бути вжиті, а також витратами на запобіжні заходи, і подальші збитки або шкоду, заподіяні запобіжними заходами.

Відповідно до ст. 3 Б. к. 1969 в ред. Протоколу 1992 власник судна має право обмежити свою відповідальність щодо будь-якого 1 інциденту заг. сумою 3 млн розрахункових од. для судна місткістю не більш як 5 000 од., а для судна місткістю, що перевищує 5 000 од., додатково до 3 млн розрахункових од. додається 420 розрахункових од. за кожну наст. одиницю місткості, однак заг. сума в жодному разі не має перевищувати 59,7 млн розрахункових од. При цьому місткістю судна вважається його валова місткість, що обчислюється відповідно до правил обміру суден, які містяться в Дод. I до Міжнар. конвенції про обмірювання суден 1969, а розрахункова одиниця прирівнюється до одиниці спец. прав запозичення МВФ, якщо д-ва — учасниця Протоколу 1992 є його членом, або 15 золотим фр., визначеним Б. к. 1969, якщо д-ва не є членом МВФ. Для того щоб скористатися зазначеним правом, власник судна має створити фонд у розмірі межі його відповідальності у суді чи ін. компетентному органі, до якого подано позов про відшкодування заподіяної внаслідок забруднення шкоди. Цей фонд може бути створено або внесением суми на депозит, або наданням банківської гарантії, або будь-яким ін. прийнятним забезпеченням.

На доповнення до Б. к. 1969 було прийнято Міжнар. конвенцію про створення Міжнар. фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1971 (далі — Міжнар. конвенція 1971). Кошти Міжнар. фонду формуються за рахунок внесків фрахтувальників (замовників перевезень нафти) і спрямовуються на покриття цив.-правової

**БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗБИТОК ... 1969**

відповідальності у розмірах, що перевищують межу цив.-правової відповідальності власника судна, встановлену Б. к. 1969, але в будь-якому разі не більш як 450 млн золотих фр. Водночас із внесенням змін до Міжнар. конвенції 1992 було прийнято Протокол про змінену Міжнар. конвенцію 1971. Відповідно, максим. межу відшкодування за рахунок Міжнар. фонду було збільшено до 135 млн, а у разі, якщо наявні 3 учасники, щодо яких заг. кількість нафти, отриманої особами на їхній терит. протягом останнього календарного року, дорівнює або перевищує 600 млн т, — до 200 млн.

Щодо суми, яка має виступати критерієм розмежування цив.-правової та міжнар.-правової відповідальності за забруднення вод нафтою, що перевозиться наливом, то міжнар.-правова відповідальність д-ви за транскорд. забруднення ґрунтується на доктрині субсидіарної відповідальності й полягає у її зобов'язанні відшкодувати ту частину матер. шкоди, яку не було покрито з тих чи ін. причин оператором забруднювального джерела чи в будь-який ін. спосіб. Міжнар. практика також свідчить, що д-ва, під юрисдикцією або контролем якої перебували приват. особи, що допустили забруднення вод, може прийняти рішення про повне відшкодування нею заподіяної шкоди. Так, у 1971 ліберійський танкер «Juliana» розбився біля зах. узбережжя япон. о-ва Хонсю. Япон. уряд висунув до Ліберії претензію про сплату 200 млн єн як компенсацію за втрачену япон. риболовецькою промисловістю вигоду. Уряд Ліберії визнав претензію і виплатив компенсацію в повному обсязі. Тут має місце реалізація міжнар.-правової відповідальності Ліберії в порядку виявлення її доброї волі (*ex gratia*), тоді як за заг. правилом Ліберія мала б нести субсидіарну міжнар.-правову відповідальність лише в разі неспроможності власника судна повністю чи частково відшкодувати завдані ним збитки. Загалом же дії д-ви, спрямовані на пряме, а не субсидіарне, відшкодування збитків, заподіяних приват. особами, слід розглядати саме як право, а не обов'язок д-ви.

Проте доктрина субсидіарної відповідальності д-ви не може бути застосована до випадків транскорд. заподіяння екол. шкоди органами держ. влади чи держ. ус-

тановами (напр., військ. суднами чи суднами, що перебувають на держ. некомерц. службі), оскільки в такому разі д-ва нестиме не субсидіарну, а безпосередню міжнар.-правову відповідальність за завдану шкоду. У цілому така позиція сприйнята ЕКОСОП ООН, експерти пов'язують притягання д-ви до відповідальності за забруднення вод з небезпечною діяльністю д-ви або недостатнім контролем її приват. операторів, здійсненням субсидіарної відповідальності д-ви.

Максим. межа відшкодування за забруднення морських вод нафтою, що може бути стягнута у цив.-правовому порядку (135 чи 200 млн залежно від річного обсягу морських перевезень нафти відповідно до Міжнар. конвенції 1992), має визначатися як мінім. межа міжнар.-правової відповідальності за таке забруднення. У разі, якщо власник судна неспроможний повністю чи частково сплатити необхідне відшкодування, д-ва, під юрисдикцією або контролем якої перебувало судно, має відшкодувати непокритий розмір шкоди. Це підтверджується міжнар. арбітр. практикою. Зокрема, у 1975 япон. танкер «Бполуа Маги» місткістю понад 237 тис. реєстрових тонн зазнав аварії у Малакській протоці, в результаті чого у води Індонезії, Малайзії та Сінгапуру потрапило бл. 3 тис. т нафти. Оскільки власник судна виявився неспроможним виплатити відшкодування, Індонезія, Малайзія та Сінгапур домоглися виплати Японією репарацій у розмірі, що покривали витрати на проведення рятувальних та очисних робіт, а також втрачену внаслідок зниження рівня доходу риболовецьких підприємств вигоду.

У зв'язку з таким визначенням мінім. межі міжнар.-правової відповідальності за забруднення морських вод постає питання про її реалізацію у випадках, коли власник судна звільняється від цив.-правової відповідальності або не спроможний реалізувати її у повному обсязі. Зокрема, відповідно до ст. XI Міжнар. конвенції 1992, положення цієї Конвенції не застосовуються до військ. кораблів та ін. суден, які нале-

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ... 1971

жать д-ві або експлуатуються нею винятково в некомерц. цілях.

Особливістю Міжнар. конвенції 1969 є те, що вона застосовується лише до забруднення морських вод нафтою та продуктами її первинної обробки з танкерів, які перевозять нафту наливом, і не може бути застосована до ін. видів забруднення моря нафтою та нафтопродуктами, зокрема нафтою, завантаженою в бочки чи ін. місткості, а також до забруднення паливом, що міститься у паливних місткостях (танках) не нафтових танкерів, а ін. суден, у т. ч. суховантажних, танкерів-газовозів чи танкерів, які перевозять не нафтопродукти, а ін. рідини.

Під час розроблення Міжнар. конвенції 1969 її автори виходили з переконання, що аварія суховантажного судна не може спричинити скільки-небудь значного забруднення моря нафтою і нафтопродуктами. Однак подальший розвиток морської трансп. інфраструктури та суднобудування однозначно свідчить про помилковість такого підходу, оскільки у паливних танках сучас. великих тепло- і турбоходів може міститися понад 4—5 тис. т мазуту чи ін. важкого дизельного палива, витікання якого цілком можна порівняти з аваріями нафтоналивних танкерів. Прикладом цього є аварія у 1968 південнокорейського суховантажного теплохода «М.В. Чонжі», коли внаслідок його посадки на каміння pobl. о-ва Б'єнглунг у море потрапило 3 тис. т мазуту, а заг. розмір збитків становив 464 тис. дол. США. Це зумовило прийняття в межах ІМО Міжнар. конвенції про цив. відповідальність за забруднення бункерною нафтою 2001. Її дія поширюється на всі випадки забруднень будь-якими видами бункерної нафти. У ній встановлено механізм цив.-правової відповідальності власника судна, аналогічний передбаченому Міжнар. конвенцією 1969, хоча створення спец. фонду не передбачено.

Прийняття цієї Конвенції є свідченням розвитку концепції субсидіарної відповідальності д-ви за істотне забруднення довкілля, вчинене приват. особами, що перебувають під її юрисдикцією чи контро-

лем. Останні зобов'язані власним коштом у порядку цив. судочинства відшкодувати завдані збитки, а якщо цих коштів недостатньо або розмір заподіяної шкоди перевищує максим. межу цив.-правової відповідальності, на д-ву покладається обов'язок компенсувати непокриту частину завданих збитків, що і становить зміст матер. форми субсидіарної міжнар.-правової відповідальності д-ви.

Літ.: Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: Учеб. М., 1997; Крупнейшие разливы нефти и нефтепродуктов в результате аварий танкеров: http://www.odin.tc/_disaster/tanker_top.asp; Survey of State practice relevant to international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law, prepared by the Secretariat // YILC, 1985, v. II. N. Y., 1989; Ответственность в связи с аварийным загрязнением вод: Документ Экономического и Социального Совета Организации Объединенных Наций от 30.03.2001 г. № MP.WAT/2001/1/Add.1: <http://www.unecce.org/env/documents/2001/wat/mp.wat.2001L1.add.Lr.pdf>.

О.С. Переверзева

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ГАЛУЗІ МОРСЬКИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ЯДЕРНИХ МАТЕРІАЛІВ 1971 — багатостор. договір, прийнятий на Конф. з морських перевезень ядер. матеріалів, проведений у м. Брюсселі (Бельгія) під егідою Міжуряд. морської консулт. орг-ції з метою встановл. правил цив. відповідальності у галузі морських перевезень ядер. матеріалів (далі — Б. к. 1971); набула чинності 15.07.1975, її учасниками є 17 д-в.

Відносини, що стосуються морського перевезення радіоакт. речовин і матеріалів, регулюються нормами міжнар. морського права і міжнар. атомного права, що зумовлює виникнення певних колізій. Так, одним із принципів міжнар. морського права є відповідальність власника судна за заподіяну судном, вантажем чи екіпажем шкоду, тоді як міжнар. атомне право встановлює відповідальність оператора ядер. установки. Це й зумовило необхідність прийняття Б. к. 1971.

У ст. 1 Б. к. 1971 відповідальність за ядер. шкоду, заподіяну ядер. установкою, що перевозиться морем, покладається на власника судна, тоді як відповідальність за завдання ядер. шкоди несе оператор ядер. установки, відповідно до Паризької кон-

венції про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядер. енергії 1960 або *Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963*.

Отже, якщо розмір ядер. шкоди, заподіяної внаслідок інциденту з ядер. установкою під час її перевезення морем, перевищує розмір цив.-правової відповідальності оператора цієї установки до субсидіарної міжнар.-правової відповідальності, відповідальність покладається не на д-ву прапора судна-перевізника, а на д-ву, що видала ліцензію на експлуатацію цієї ядер. установки.

Звільнення від відповідальності передбачається також за заподіяння шкоди внаслідок ядер. інциденту в разі, якщо: а) завдано шкоди самій ядер. установці або будь-якому майну, що знаходиться в місці розташування цієї установки, яке використовується або має використовуватися у зв'язку з цією установкою; б) трансп. засобу, на якому ядер. матеріали перебували під час ядер. інциденту, за який оператор ядер. установки не несе відповідальності, оскільки останнє виключається згідно з положеннями Паризької і Віден. конвенцій, або у випадках, вказаних у п. 6 ст. 1 відповідно до положень нац. права (п. 1 ст. 2). Положення п. 1 не торкаються відповідальності будь-якої фіз. особи, яка навмисно заподіяла збиток дією або бездіяльністю (п. 2 ст. 2).

Жодні положення Б. к. 1971 не зачіпають відповідальності оператора ядер. судна за збиток, заподіяний *ядерним інцидентом*, пов'язаним з ядер. паливом такого судна або радіоакт. продуктами чи відходами, що утворилися на такому судні (ст. 3). Якщо осн. елементом змісту міжнар.-правової відповідальності д-ви за забруднення нафтою внутр. морських вод, вод *територіального моря* чи *виключної економічної зони* ін. д-ви є обов'язок д-ви, під юрисдикцією якої перебували особи, що вчинили такі забруднення, відшкодувати частину заподіяної шкоди, яка не була відшкодована в порядку реалізації цив.-правової відповідальності власника судна або оператора нафтовидобувної установки, чи відшкодувати заподіяну шкоду в повному обсязі, якщо забруднення сталося внаслідок діяльності військ. чи ін. держ. судна на неко-

БРЮССЕЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ... 1971

мерц. службі, то в разі радіаційного забруднення морського середовища можуть мати місце і дод. елементи відповідальності. Зумовлюється це тим, що, на відміну від забруднення нафтою, яке здебільшого має одноразовий характер, ядер. забруднення може бути як одноразовим, так і тривалим. В останньому випадку потерпіла д-ва зацікавлена не лише у відшкодуванні заподіяної ядер. шкоди, а насамперед у припиненні діяльності, яка призводить до радіаційного забруднення. Тому осн. елементом міжнар.-правової відповідальності д-ви за радіаційне забруднення морського середовища має стати покладення на винну д-ву обов'язку припинити чи не відновлювати радіаційне забруднення та відшкодувати заподіяну ядер. шкоду в повному обсязі або в частині, що охоплюється цив.-правовою відповідальністю оператора ядер. установки. Це підтверджується міжнар. суд. та арбітр. практикою.

У 2001 Велика Британія видала дозвіл на будівництво у м. Селлафілді заводу «Мокс», транспортування ядер. матеріалів до якого здійснювалося б через Ірланд. море. Ірландія, вважаючи, що таке транспортування Ірланд. морем ядер. матеріалів призведе до його значного радіаційного забруднення, звернулася до *Міжнародного трибуналу з морського права* з вимогою застосувати до Великої Британії як запобіжний захід заборону вводити цей завод в експлуатацію. Розглянувши матеріали справи, Трибунал встановив, що введення такої заборони в принципі є можливим, однак через відсутність доказів забруднення морського середовища внаслідок транспортування ядер. матеріалів до заводу «Мокс» рішення про таку заборону не прийняв. Водночас зобов'язав сторони обмінюватися інформацією щодо наслідків уведення в експлуатацію заводу «Мокс», оцінювати ризики його діяльності та вживати заходів, спрямованих на запобігання забрудненню морського середовища.

Літ.: *Матеріали* по морському праву зарубезных стран. Вып. 3. М., 1974; *Lomnicka E.* The role of Private International Law in the regulation of outer spa-

се // ICLQ, 1992, в. 39; *Иойрыш А.* Атом и право. М., 1969; *International Tribunal for the Law of the Sea. The Mox Plant Case (Ireland v. United Kingdom): Order of 3 Dec. 2001.*

О.С. Переверзева

БУВАЙЛИК Галій Юхимович (26.11.1921, м. Київ — 18.05.1984, там само) — укр. правознавець і дипломат, д-р юрид. наук (1983), учасник Великої Вітчизн. війни, відомий фахівець з міжнар. екон. права.

У 1927 Б. разом з батьками (батько був лікарем) переїхав на Поділля і 1938 закінчив Підлісномукаравську середню школу (Хмельницька обл.). У 1939 повернувся до Києва, працював на Київ. експеримент. заводі електротех. апаратури і того ж року вступив до Київ. мед. ін-ту. У серпні 1940 був призваний на військ. службу, яку проходив у Ленінград. військовому окрузі на рад.-фін. кордоні в р-ні м. Виборга. З перших днів Великої Вітчизн. війни брав участь у боях на Ленінград. фронті, був тяжко поранений. Після перебування в шпиталі повернувся на фронт. Після закінчення війни демобілізувався як інвалід Великої Вітчизн. війни. За бойові заслуги нагороджений орденом Червоної Зірки та багатьма медалями.

У 1945 Б. вступив на ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка), який закінчив 1950 з відзнакою за спец. «юрист-міжнародник», і його було рекомендовано в аспірантуру. У 1950—53 навчався в аспірантурі Сектора д-ви і права АН УРСР (пізніше — Ін-т д-ви і права АН УРСР, а нині — *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*). У 1953 його запрошено на роботу в МЗС УРСР, де він працював майже 20 років спочатку 2-м, а потім 1-м секретарем. Від 1962 Б. — радник з юрид. питань відділу міжнар. орг-цій, очолював у ньому групу з соц. питань, а з 1966 — радник з цих питань відділу міжнар. екон. орг-цій.

Працюючи в МЗС УРСР, Б. здобув величезний досвід, пов'язаний з міжнар.-правовою практикою міжнар. орг-цій. Після *Другої світової війни* саме міжнар. орг-ції, насамперед ООН та її спеціаліз. устано-

ви, сприяли бурхливому розвитку міжнар. права, і УРСР активно долучилася до цього процесу. У складі делегацій УРСР Б. брав участь у IX—XI, XV (2-га ч.), XVI, XVII, XIX та XXV щорічних сесіях ГА ООН відповідно у 1954—56, 1961—62, 1964, 1970 у м. Нью-Йорку, США; 37, 38, 42—48, 52, 53-й щорічних сесіях МОП відповідно у 1954—55, 1958—64, 1968—69 в м. Женеві, Швейцарія; I Регіон. європ. конф. МОП у Женеві (1955); 41-й Морський сесії МОП у Женеві (1958); VII сесії Комітету МОП з гірничої металургії в м. Кардіффі, Англія (1953); Міжнар. конф. МОП із зайнятості у Женеві (1965); Міжнар. конф. з наркотичних засобів у Нью-Йорку (1961); сесії Комісії ООН з прав людини у Женеві (1962); XXI, XXII та XXIV сесіях Європ. екон. комісії ООН у Женеві (відповідно 1966, 1967 та 1969); II сесії Конф. ООН з торгівлі та розвитку в м. Нью-Делі, Індія (1968). Працюючи в МЗС УРСР, Б. завершив написання своєї канд. дис. на тему «Міжнародний контроль за виробництвом та розвитком наркотичних засобів» (наук. кер. акад. АН УРСР В.М. *Корецький*), яку захистив 1968.

У 1971 Б. перейшов на роботу в Ін-т д-ви і права АН УРСР, обіймаючи посаду ст. наук. співробітника відділу міжнар. права та порівн. правознавства, який очолював В.М. Корецький, і працював там аж до смерті (1984). Величезний досвід, отриманий на дипл. роботі, він уміло використовував і в наук. діяльності. Його дослідження вирізнялися високим рівнем тематичної актуальності, глибиною проникнення в сутність явищ та новачійними узагальненнями.

Одним із перших у рад. науці міжнар. права Б. почав займатися проблемою міжнар. контролю над розповсюдженням у світі наркотиків, довівши, що, на відміну від багатьох ін. сфер міжнар.-правового регулювання, становлення і розвиток цього ін-ту в міжнар. праві ґрунтуються не на звичаєвих нормах, а на укладанні міжнар. договорів. Саме такий підхід знайшов підтримку в ООН, сприяючи створенню необхідних умов для кодифікації міжнар.-правових норм у зазначеній сфері. Результатом цього стало прийняття на Конф. ООН 1961 Єдиної конвенції про нарко-

тичні засоби, яка не тільки кодифікувала осн. міжнар.-правові норми цієї сфери міжнар. відносин, а й значно розвинула в ній систему міжнар. контролю, розповсюдивши її на всі аспекти виробництва та споживання. У цьому, безперечно, є заслуга і Б., який професійно займався цією тематикою в МЗС УРСР і безпосередньо взяв участь у закладанні Конф. ООН.

Найбільше ж визнання здобули його дослідження у сфері міжнародного економічного права, що виникло і бурхливо розвивалося після II світ. війни на основі публ. інтересу д-в, зацікавлених в екон. добробуті своїх народів незалежно від сповідування ними тієї чи ін. політ. ідеології. Публ. інтерес виявився обов'язковим елементом екон. управління всіх сучас. д-в, і цю вимогу часу було перенесено на ґрунт міжнар. відносин. Інтернаціоналізації екон. розвитку сприяло й виникнення багатьох нових країн, що здобули незалежність у процесі деколонізації. Ці країни, переважно найбідніші у світі, різко контрастували з привілейованим становищем у міжнар. екон. відносинах країн Зах. Європи та Півн. Америки. Тому вони виступили з вимогами змінити несправедл. характер цих відносин, надавши їм реальні можливості, у т. ч. правові, для екон. розвитку. Це також стало їх спільним інтересом, поширеним на міжнар. відносини. Торг.-екон. діяльність СРСР та ін. індустріалізованих соціаліст. країн, що будувалася на держ. монополії, за своїм характером цілком відповідала публ.-правовому розвитку міжнар. екон. відносин. Так, на міжнар. рівні з'явилася парадигма міжуряд. екон. відносин, яка різко контрастувала з періодом 19 — поч. 20 ст., коли перевага належала приват. екон. ініціативі. Саме приват. екон. інтереси здебільшого визначали в цей період характер керівництва та обсяг інвестицій у країни Латин. Америки, Азії або Африки. Вони забезпечувалися або через прямий колон. контроль, або через дипл. тиск чи військ. силу, а уряди-інвестори часто залучалися до захисту екон. інтересів своїх гр-н. Відповідно осн. увагу Б. зосередив на узагальненні теорії та практики міжнар. екон. права, визначальною особливістю якого було те, що воно виникло і розвивалося в межах створеної після II світ. війни між-

нар. інституціональної системи, центром якої стала ООН. В її межах було розроблено і прийнято чимало прогрес. актів, що заклали основи концепції міжнар. екон. права. Як відомо, найбільшого значення серед них набули *Хартія економічних прав і обов'язків держав 1974* та *Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку 1974*, яким Б. дав всебічну оцінку з публ.-правових позицій.

Розробляючи методологічні підходи до визначення природи міжнар. екон. права, Б. спирався на наук. спадщину В.М. Корецького, який ще у 20-х рр. минулого століття 1-м порушив питання про становлення нової галузі міжнар. права, що регулює екон. відносини, а також на ідеї ін. представників рад. доктрини міжнар. права, насамперед М.М. Богуславського, А.С. Короленко, І.С. Перетерського, Г.І. Тункіна, Є.Т. Усенка, які в повоєнний період з різних позицій досліджували проблеми правового регулювання міжнар. екон. відносин. Осн. дискусія серед них точилася навколо питання, чи є міжнар. екон. право комплексною міжгалузеву дисципліною, що складається з публ.-правових та цив.-правових відносин, чи за своєю природою воно характеризується винятково публ.-правовими відносинами. Б. відстоював думку, що правове регулювання міжнар. екон. відносин є галуззю міжнар. публ. права, і його суб'єктами виступають лише д-ви та міжуряд. міжнар. орг-ції.

Великою його заслугою було те, що він сприяв утвердженню в міжнар. праві концепції міжнар. екон. права, яка має базуватися «на рівноправ'ї та повазі інтересів усіх держав, незалежно від їх соціальних систем, величини та економічного потенціалу», наголошуючи, що це «може бути досягнуто на основі суворого дотримання всіма державами основних принципів міжнародного публічного права та специфічних принципів і норм регулювання економічних відносин між державами, що впливають з них». Він довів, що основу міжнар. екон. права становлять загально-визнані норми міжнар. права, а відп. при-

писи Декларації про встановл. нового міжнар. екон. порядку та Хартії екон. прав та обов'язків д-в належать до загальновищаних норм міжнар. права, серед яких найбільше значення має принцип суверен. рівності д-в. Зазначені засади, на яких має існувати і розвиватися міжнар. екон. право, набули ще більшого значення в сучас. період, який відзначається посиленням на міжнар. рівні нерівноправності умов розвитку та погіршенням у зв'язку з цим екон. стану багатьох країн. Невирішеними залишаються проблеми створення нового міжнар. екон. порядку, зокрема розроблення кодексу поведінки ТНК у цілях, як зазначав Б., «припинення втручання у внутрішні справи країн, що розвиваються, регулювання їх діяльності, регулювання вивозу ними прибутків». Занадто категоричним уявляється, однак, відстоювання Б. міжнар. екон. права як винятково публ.-правової галузі, позбавленої ін. методів правового регулювання. Безумовно, її виникнення, цілі та сутність визначаються насамперед публ.-правовими складовими. Однак структура сучас. міжнар. екон. відносин, вирізняючись складністю та різноманітністю, характеризується також існуванням у ній приват. компаній, в яких наявний значний уряд. інтерес. Вони діють на основі спец. міжнар. угод (international transactions), які можуть прирівнюватися до «квазідоговору» або «квазіміжнародного права» (В. Фрідман). Це свідчить про взаємопроникнення публ. і приват. елементів у сучас. міжнар. екон. відносинах, що також характеризує розвиток міжнар. екон. права у зазначеному напрямі.

Б. був талановитим ученим юристом-міжнародником, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизн. науки міжнар. права, посівши в ній важливе місце. У 1980 за розроблення проблем міжнар. екон. права АН УРСР присудила йому премію ім. Д.З. Мануїльського.

Осн. праці: «Международные меры борьбы с правонарушениями в области использования наркотиков» (1966); «Международный контроль за наркотиками»

(1967); «Дискриминация коренного населения в Южной и Северной Америке» (1971); «Международно-правовые принципы социалистической экономической интеграции» (1972); «Правовое регулирование международного экономического и научно-технического сотрудничества государств противоположных общественных систем» (1973); «За здійснення суверенітету над природними ресурсами» (1974); «Правовое регулирование международных экономических отношений» (1977); «Развитие правового регулирования внешнеэкономических связей СССР после XXV съезда КПСС» (1980); «Роль общепризнанных норм международного права в регулировании международных экономических отношений» (1984).

В.Н. Денисов

БУДАПЕШТСЬКИЙ МЕМОРАНДУМ 1994 — меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* (ДНЯЗ) від 05.12.1994, в якому РФ, Велика Британія і США підтвердили Україні їх зобов'язання, згідно із *Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*, поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України (далі — Меморандум 1994). Набув чинності з моменту підписання.

Меморандуму 1994 належить особливе місце в архітектурі безпеки України. Його підписали Велика Британія, РФ та США, а пізніше до нього у формі окр. заяв приєдналися Франція та Китай. Питання отримання гарантій безпеки всіх д-в «ядерного клубу» в обмін на приєднання до ДНЯЗ як неядер. д-ви було для України принципово необхідною умовою. Адже на час проголошення Україною у 1991 незалежності на її терит. було розгорнуто значне угруповання ядер. сил кол. СРСР, які мали на озброєнні 2883 од. тактичних ядер. боєприпасів і 1950 од. стратег. *ядерної зброї*, що становило 3-й за розмірами у світі ракетно-ядер. арсенал, який за своєю потужністю переважав арсенали Великої Британії, Франції та Китаю разом узяті. Тому відмова України від ядер. зброї є одним із найвагоміших внесків окр. д-ви у забезпечення міжнар. безпеки.

У Меморандумі 1994 зазначено, що, «вітаючи приєднання України до ДНЯЗ як держави, що не володіє ядерною зброєю, беручи до уваги її зобов'язання ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений період часу, відзначаючи зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі, в т. ч. закінчення холодної війни, що створили умови для глибоких скорочень ядерних сил», РФ, Велика Британія і США підтверджують Україні свої зобов'язання: згідно з принципами Заключного акта НБСЄ, поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України (п. 1); утримуватися від погрози силою чи її використання проти терит. цілісності чи політ. незалежності країни, і що жодна їхня зброя ніколи не буде використана проти України, крім цілей самооборони, в будь-який ін. спосіб, згідно зі Статутом ООН (п. 2); згідно з принципами Заключного акта НБСЄ, утримуватись від екон. тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги (п. 3).

Водночас у Меморандумі 1994 визначено механізми збереження зазначених зобов'язань РФ, Великою Британією та США, а саме: домагатися негайних дій з боку РБ ООН з метою надання допомоги Україні як д-ві — учасниці ДНЯЗ, що не володіє ядер. зброєю, у разі, якщо Україна стане жертвою акту *агресії* або об'єктом погрози агресією з використанням ядер. зброї (п. 4); не застосовувати ядер. зброю проти будь-якої д-ви — учасниці ДНЯЗ, що не володіє ядер. зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні терит., їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої д-ви спільно або в союзі з д-вою, яка володіє ядер. зброєю (п. 5); проводити консультації у разі виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання щодо цих зобов'язань (п. 6).

Меморандум 1994 не є зобов'язальним міжнар.-правовим документом, а має політ. характер. У ньому, однак, у конкрет. формулюваннях підтверджуються зобов'язання РФ, Великої Британії, США, а також Франції та Китаю, що приєдналися до нього, за якими в разі порушення проти України принципів міжнар. права у сфері безпеки або загрози їх порушення ці д-ви,

що є пост. членами РБ ООН, вживатимуть на міжнар. рівні відп. заходів для забезпечення цих принципів. З огляду на те, що Україна добровільно погодилася на ліквідацію ядер. зброї, ці гарантії безпеки мають для неї особл. значення. Тим більше, що у 2011 країна стала позаблоковою д-вою, дотримуючись міжнар.-правової позиції неучасті в жодних воєнно-політ. блоках.

За таких умов, а також враховуючи мінливість міжнар. відносин, особливо у сфері сучас. безпеки, Україна конче зацікавлена в посиленні гарантій її безпеки, насамперед у наданні їй юрид. гарантій з боку ядер. д-в. З огляду на це з ініціативи Президента країни 2009 МЗС України розпочало опрацювання з ядер. д-вами ДНЯЗ питання щодо вироблення нового багатостор. документа, який, ґрунтуючись на положеннях Меморандуму 1994, дав би їй більш чіткі гарантії безпеки. Відповідно, за цей час проведено низку експерт. консультацій з цієї тематики з РФ, США та КНР. Водночас ще у 2010 до парламент. установ РФ, Великої Британії, США, Франції та КНР було доведено зміст Заяви ВР України «Про надання Україні реальних гарантій безпеки» від 06.06.2010. Зазначені ядер. д-ви в різних формах підтвердили дійсність гарантій безпеки України, встановлених у Меморандумі 1994. США це зробили 15.02.2011 за результатами засідання Комісії зі стратег. партнерства Україна — США; КНР — у спільній з Україною Декларації про встановл. і розвиток відносин стратег. партнерства від 20.05.2011, підписаній лідерами 2 країн під час держ. візиту Ген. секретаря ЦК КПК Ху Цзиньтао в Україну. РФ розглядає Меморандум 1994 як чинний інструмент і не вбачає за доцільне укладати з Україною окр. міжнар.-правовий документ, що було б пов'язано також із наданням аналогічних гарантій безпеки Білорусі та Казахстану, які, як і Україна, добровільно відмовилися від розташованої на їхній терит. за часів існування СРСР ядер. зброї. Велика Британія та Франція надали Україні гарантії безпеки у формі політ. заяв (листи президента Франції та

прем'єр-міністра Великої Британії), в яких зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет України, а також утримуватися від будь-яких актів воєнного чи політ. тиску. Однак їхня реакція щодо надання Україні юрид. гарантій безпеки виявилася стриманою. Порушення терит. цілісності України з боку РФ (події в Криму) та воєнні дії на Сході країни (Донецька і Луганська області) виявили докорінну розбіжність у міжнар.-правовій позиції України і Росії щодо Меморандуму 1994. Позиція України, підтримана більшістю країн світу (резол. ГА ООН 68/262 від 27.03.2014), виходить з широкого тлумачення змісту цього док-та, а саме, що в ньому надано гарантії поважати суверенітет і терит. цілісність країни як таких категорій. Росія ж, наполягаючи на тому, що втрата Україною терит. цілісності стала результатом внутр. процесів, до яких Росія не має відношення, розглядає концепцію «негативних гарантій» у Меморандумі 1994 лише як «обов'язок не застосовувати і не загрожувати застосуванням ядерної зброї проти неядерних держав» (Заява МЗС Росії від 01.04.2014). І спроби подолати цю розбіжність позицій у РБ ООН на основі Гл. VII Статуту ООН успіху не мали.

В. Н. Денисов

БУРІАН Олександр Дмитрович (25.01.1953, с. Бравіча Калараського р-ну МРСР, нині — РМ) — молд. правознавець, держ. діяч і дипломат, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з теорії міжнар. права, проблем дипл. права, міжнар. космічного права, теорії міжнар. відносин.

Закінчивши 1971 пед. училище м. Оргієва (МРСР), розпочав профес. діяльність учителем мол. класів, яку продовжив після завершення дійсної служби у ЗС СРСР (1972—74) учителем історії. Вищу освіту здобув на істор. ф-ті Кишинів. держ. ун-ту (1975—78) та в м. Москві на ф-ті економіки і права Ун-ту дружби народів ім. Патріса Лумумби (1978—84). Після завершення навчання Б. поєднує наук. діяльність з адм. У 1983—88 він співробітник проток. сектора Управління справами ЦК КПРС, а в

1984—87 навчався в аспірантурі Ін-ту д-ви і права АН СРСР, де захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правові аспекти боротьби Радянського Союзу проти гонки озброєнь у космічному просторі» (1987). Після цього працює ст. наук. співробітником міжнар. відділу ЦК КПРС (1988—90). У 2003 в Ін-ті філософії, соціології та права АН Молдови захистив докт. дис. на тему «Правове регулювання дипломатичної діяльності».

Від 1990 починається політ. і дипл. діяльність Б. Його обирають депутатом парламенту РМ (1990—94) і головою парлам. Комісії з міжнар. зв'язків та керівником делегації у ПАРЄ (1993—94). У 1994 Б. призначають заст. міністра закорд. справ РМ, а з 1995 він Надзвичайний і Повноважний Посол РМ у Німеччині, Іспанії та Данії.

У 1997 Б. повернувся до виклад. діяльності і працює на таких посадах: проректор з міжнар. питань Молд. міжнар. незалеж. ун-ту (1997—98); зав. каф. міжнар. права та міжнар. відносин Академії держ. управління при уряді РМ (1999—2001); проректор з міжнар. питань та зав. каф. міжнар. права і міжнар. відносин Академії міжнар. відносин і дипл. знань (2001—03); директор департаменту міжнар. відносин і зовн. політики Академії держ. управління при президенті РМ (2003—04); проректор з міжнар. питань та зав. каф. міжнар. права і дипл. діяльності Академії права Молдови (2004—06); директор Ін-ту історії, д-ви і права АН РМ (2005—09). Від 2004 Б. — проф. каф. міжнар. права та права зовн. екон. відносин Молд. держ. ун-ту, а також запрошений проф. каф. міжнар. права Рос. ун-ту дружби народів (Москва); президент Асоціації міжнар. права РМ.

Наук. доробок Б. становить понад 200 праць, серед яких 6 монографій, у т. ч. «Правовой режим дипломатической деятельности» (2004, перевид. 2005), та 12 підруч., присвячених міжнар. праву, дипл. та конс. праву, міжнар. космічному праву, теорії міжнар. відносин. Серед них: «Введение в дипломатическую практику» (2001, перевид. 2008); «Теория международных отношений: Курс лекций: В 2 т.» (2003, перевид. 2004 і 2008); «Международное космическое право» (2004); «Международные отношения, внешняя политика и дипло-

матия: Курс лекцій» (2004, перевид. 2005 і 2008); «Введение в теорию международных отношений: Курс лекций» (2004, перевид. 2005 і 2008); «Дипломатическое и консульское право» (2008).

А. Смокіне

БУРОМЕНСЬКИЙ Михайло Всеволодович (06.04.1957, м. Севастополь) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України (з 2002), відомий фахівець з міжнар. права.

1981 закінчив Харків. юрид. ін-т (нині — *Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого*) і вступив до аспірантури на каф. міжнар. права та держ. права іноз. д-в цього Ін-ту. Від 1984 викладає на цій каф. міжнар. право, а в 2007 — став її завідувачем. У 1984 захистив канд. дис. на тему «Механізм переговорів про роззброєння (міжнародно-правові аспекти)» під наук. керівництвом проф. М.В. Яновського, а 1997 — докт. дис. на тему «Вплив міжнародного права на політичні режими держав». Учене звання проф. присвоєно 2001.

Б. стажувався в ун-тах Великої Британії (Thames Valley University), Угорщини (Central European University), Росії (Моск. держ. ун-т ім. М.В. Ломоносова). У 2008—09 член експерт. ради ВАК України з юрид. наук. Є членом правління Укр. асоціації міжнар. права, членом редкол. низки період. вид.: «Український часопис міжнародного права», «Офіційний вісник», «Проблеми законності», «Вісник Вищого Адміністративного Суду України».

Неодноразово залучався як експерт з міжнар. права такими міжнар. міжуряд. оргціями та їх органами, як *Рада Європи*, ЄС, *Верховний комісар ООН з прав людини*, Управління *Верховного комісара ООН у справах біженців*, МБРР, Програма розвитку ООН, ВООЗ, ОБСЄ, Місія ООН у Грузії (Абхазії) — UNOMIG. Брав участь у міжнар. переговорах: член пост. делегації України в *Груні держав проти корупції (GRECO)* (з 2006); член спец. *ad hoc* групи з питань навігац.-гідрографічного забезпечення мореплавства на переговорах України та РФ (з 2007); був суддею *ad hoc* *Європейського суду з прав людини* (07.2009—06.2010).

Б. був керівником та учасником робочих груп з проведення наук. досліджень

стосовно правової реформи в Україні з таких тем, як: «Відповідність українського законодавства Конвенції про захист прав людини та основних свобод» (1999), «Проведення у справах (вирішення господарських спорів в Україні)» (2001), «Корупція в Україні. Аналіз природи та причин» (2004), «Репродуктивні права та механізми їх реалізації у ВІЛ-позитивних жінок в Україні. Цільовий аналіз законодавства» (2005), «Корупція в Україні. Погляд з 2008», «Оцінка соціально-економічних витрат при застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою» (2008) та ін. Лауреат IV та VI Всеукр. конкурсів на краще юрид. вид. (2001 та 2006), переможець конкурсу на кращу публікацію про адвокатуру (2004).

Наук. інтереси Б. охоплюють такі напрями міжнар. права, як права людини, співвідношення міжнар. та нац. права, міжнар. співробітництво у боротьбі зі злочинністю, міжнар. безпека, а також проблеми історії міжнар. відносин та констит. права іноз. д-в. Він є прихильником природ. походження міжнар. права, визначальна роль у якому належить звичаєвому праву. На його думку, основу міжнар. права становлять «відносини, що виникають природно і породжують ті чи ін. правила поведінки, за якими визнають юридичну обов'язковість». Відповідно до такого розуміння міжнар. права він поділяє міжнар. договори на «правові» та «контрактні». 1-ші «фіксують факт існування певної загальної правової норми», здебільшого природ.-правового характеру. 2-гі ж «створюються» на підставі узгодження позицій суб'єктів, і тому вони містять скоріше «не норми міжнародного права, а міжнародно-правові публічні зобов'язання». *Загальні принципи права*, що застосовуються МС ООН згідно зі ст. 38 його Статуту, він розглядає як «первинні правові смисли, на підставі яких виникло та існує право як вище, у тому числі й міжнародне, право. Існування права без них неможливо уявити. Вони охоплюють не лише юридичні вчинки або логічні правила, а й внутрішню культуру права та правозастосування».

У питаннях співвідношення міжнар. та внутр. права Б. послідовно відстоює концепцію «синтезу теорій дуалізму та примату міжнародного права», залишаючись прибічником «доктрини єдності права як соціокультурного явища, що породжує єдиний у своїй основі правопорядок, який ... складається з відносно самостійних міжнародного та внутрішнього правопорядків». Ці правопорядки взаємодіють, що створює сфери спільного правового регулювання «з безсумнівним приматом міжнародного права». Розглядаючи особливості імплементації в Україні норм міжнар. права, він одним із перших серед вітчизн. фахівців порушив питання про правові підстави застосув. в Україні звичаєвих норм міжнар. права.

Б. 1-м у вітчизн. науці міжнар. права почав займатися з'ясуванням природи, за його словами, «спонтанного процесу проникнення елементів міжнародно-правового регулювання у сферу функціонування політичних режимів держав», зумовленого звуженням сфери внутр.-правової компетенції д-в. Визначаючи цей процес, він характеризує сучас. міжнар. право як «найважливіший інструмент демократизації політичних режимів на підставі міжнародно-правових стандартів внутрішньодержавної політичної демократії». Ці свої погляди він узагальнив у концепції «демократичної інтервенції» як заг.-політ. експансії, зумовленої появою в міжнар. праві системи захисту прав людини як дієвого інструменту поширення у світі демокр. режимів.

Особл. інтерес Б. виявляє до проблематики прав людини, насамперед до визначення правових механізмів їх захисту та встановл. особливостей імплементації міжнар. договорів у цій сфері, у т. ч. суд. захисту гендерної політики д-в, захисту вразливих верств населення, зокрема біженців. За його безпосередньою участю в 1997 та 2000 проведено діагностику зак-ва України на відповідність Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ст. 3, 5, 6, 10, 13 та ст. 1 і 3 Протоколу № 1). У 2002 його запрошено до Грузії для читання лекцій з прав людини для адвокатів.

Наук. інтереси Б. охоплюють також проблематику співробітництва у боротьбі зі злочинністю, в т. ч. імплементацію відп. міжнар. правових зобов'язань у зак-ві України. Останнім часом він досліджує питання запобігання корупції в Україні та реформування її антикорупційного зак-ва.

Б. є автором понад 180 наук. праць. Осн. з них: «Август 1939: поворот, которого не было» (1991); «Политические режимы государств в международном праве, влияние международного права на политические режимы государств» (1997); «Корупція в Україні. Аналіз природи та причин» (у співавт.); «Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст» (2004, у співавт.); «Соціальні та правові проблеми попередження злочинів у сфері міграції» (2004, у співавт.); «Конституція України. Науково-практичний коментар» (2003, у співавт.); «Законодавство європейських держав та США в боротьбі з організованою злочинністю в сфері економіки: кримінологічний, кримінальний, міжнародно-правовий аспекти» (2002); «Судовий захист прав ВІЛ-інфікованих осіб» (2008); «Compatibility of Ukrainian Law and Practice with the Requirements of the European Convention on Human Rights» (Сумісність українського права та практики з вимогами Європейської конвенції з прав людини, 2001), «The Status of the President in the System of the Executive Power in the States of Central and Eastern Europe. Ten Years of the Democratic Constitutionalism in Central and Eastern Europe» (Статус президента в системі виконавчої влади держав Центральної та Східної Європи. Десять років демократичного конституціоналізму в Центральній та Східній Європі, 2001); «Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т.» (2008, у співавт.); «Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі» (2009, у співавт.); «Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»: Науково-практичний коментар» (2005, у співавт.); «Міжнародне право. Гендерна експертиза» (2001); «Коллективні права та політичний розвиток (дослідження політичної різноманітності як закономірності розвитку людського суспільства» (1998); «Основы международно-правовой концепции

демократії (постановка вопроса)» (1995). Він є одним з авт. підруч. «Права людини» для ліцеїв та гімназій (1997) і навч. посіб. «Міжнародне право» (2005, 2009), а також авт. праць «Міжнародний захист прав людини та права біженців» (2002), «Міжнародний і національний захист прав людини та права біженців» (2004), «Суди у відносинах з журналістами та ЗМІ: Посібник для суддів» (2007).

Літ.: *Буроменський Михайло Всеволодович* // НАПрН України: Довідник. К., 2010; *Буроменський Михайло Всеволодович* // Професори Нац. юрид. академії України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004; *Гончаренко В.Д.* Буроменський Михайло Всеволодович // Юридична енциклопедія. Т. 6. К., 2004.

В.Н. Денисов

БУТКЕВИЧ Володимир Григорович (02.08.1946, с. Кантелина Іллінецького р-ну Вінницької обл.) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України, акад. АН вищої школи України, держ. та громад. діяч. Відомий фахівець з теорії та історії міжнар. права, взаємовідношення між міжнар. правом та внутр. правом, права міжнар. договорів та прав людини. Він є 1-м від України суддею *Європейського суду з прав людини*.

Б. народився в родині педагогів. Після закінчення в 1965 Київ. медучилища вступив на юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (КДУ; нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка), який закінчив з відзнакою у 1969 за спец. «міжнар. право». У період 1969—71 навчався в аспірантурі на каф. міжнар. права та іноз. зак-ва цього ж Ун-ту і в 1971 захистив там канд. дис. на тему «Радянська Конституція і міжнародні договори» (наук. кер. — проф. І.І. Лукашук). Від 1972 він асистент і ст. викладач на цій же каф. Пізніше Б. — заст. декана ф-ту міжнар. відносин та міжнар. права КДУ (1974—76); доцент (1976—82); проф. (1982—85); зав. каф. міжнар. права та зарубіж. зак-ва (1985—98); декан ф-ту міжнар. відносин та міжнар. права КДУ (1983—88); директор Ін-ту міжнар. відносин та міжнар. права КДУ (1988—89). Після навчання в докторантурі (1978—80) Б. захистив докт. дис. на тему «Теоретичні основи взаємодії міжнародного та внутрідержавного права» (1980) і здобув звання проф. (1981).

У 1979—80 Б., на запрошення проф. Д. Рассе, кол. держ. секретаря США за президентства Дж. Кеннеді та Л. Джонсона, займався наук. дослідженнями на каф. міжнар. права Ун-ту штату Джорджія (м. Атенс). Протягом 1980—98 читав лекції з міжнар. права в ун-тах, наук.-досл. та неуряд. орг-ціях США, Франції, Італії, Болгарії, Індії, Росії, Угорщини, Польщі, ФРН, Швейцарії, Азербайджану та ін.

Широко відома громад. діяльність Б. у сфері заохочення та поширення в Україні наук. знань з міжнар. права та встановл. контактів із зарубіж. вченими. Він — член Асоціації юристів Укр. т-ва дружби із зарубіж. країнами (1985—91); віце-президент Рад. асоціації міжнар. права (1986—91); наук. ред. часопису «Права людини в Україні» (1994—97); гол. ред. «Українського часопису міжнародного права» (1992—99); президент Всеукр. асоціації міжнар. права (1991—99); директор Всеукр. центру з прав людини (1996—99); член Світ. конгресу укр. юристів та Укр. нац. клубу юристів (з 1994); член Ради *Української асоціації міжнародного права* (з 2005), член редкол. «*Українського щорічника міжнародного права*» цієї Асоціації (з 2010); гол. ред. щомісячника «Європейський суд з прав людини: судова практика» (з 2011).

Б. неодноразово очолював делегації України на міжнар. конф. з гуманіт. питань та прав людини, які проводилися ООН, ЮНЕСКО та ін. міжнар. орг-ціями (Мальта, 1988; Женева, 1989; Париж, 1980; Афіни, 1990 та ін.). Він є учасником щорічних конф. Міжнар. ін-ту гуманіт. права (Сан-Ремо, Італія).

З проголошенням Україною незалежності Б. стає держ. діячем, який плідно використовує свої різноманітні знання в галузі права для вирішення практ. проблем, пов'язаних зі становленням у країні демокр., соц., правової д-ви. Його обрано нар. депутатом ВР України II скликання, де він очолював Комісію з прав людини, нац. меншин та міжнац. відносин (1994—98). Багатосторонньою є депут. діяльність Б. Він — член Констит. комісії ВР України;

голова робочої групи з підготовки розд. Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» (1994—96); голова Тимчас. комісії ВР України з врегулювання проблем Криму (1994); співголова підкомісії Констит. комісії ВР України з розробки Конституції України (1995—96). Водночас він був членом Наук. ради МЗС України (1983—98); членом і заст. голови Підкомісії з боротьби проти дискримінац. заходів та захисту меншин Комісії з прав людини ООН (1992—2000); членом Координаційної ради з суд.-правової реформи при Президентові України (1997—98). У 1996 йому присвоєно звання «Засл. юрист України».

Визнанням високого професіоналізму Б. на міжнар. рівні стало його обрання у 1996 суддею Європ. суду з прав людини, де він брав участь у розгляді 23 справ. Після утворення нового єдиного Європ. суду з прав людини Б. у 1998 було обрано і його суддею. Він взяв участь у прийнятті рішень з 2000 справ як член (голова) Комітету, палати, секції Великої палати або суддя-доповідач цього Суду. З 1998 Б. — член місії Суду з вивчення питань стану дотримання прав людини в Туреччині, Грузії, Україні та ін. країнах. Він неодноразово виступав доповідачем-експертом з різних аспектів Європ. конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на семінарах для суддів вищих і констит. судів у країнах — учасниках цієї Конвенції (Росія, Грузія, Молдова, Франція та ін.). У 2008 Б. склав повноваження судді Європ. суду з прав людини. Повернувшись до Києва, Б. продовжує активно займатися наук. та громад. діяльністю, працюючи радником ВР України.

Вагомий внесок Б. зробив у розвиток вітчизн. науки міжнар. права, опублікувавши понад 350 наук. праць, у т. ч. понад 20 індивід. і колект. монографій, у яких досліджено широкий спектр сучас. проблем міжнар. права. Особливо слід підкреслити істотний внесок Б. у підготовку та опублікування у 2002 та 2004 за його ред. 2 підруч. з міжнар. права, 1-й з яких присвячено основам теорії, а 2-й — осн. галузям міжнар. права. Ці фундамент. праці стали по-

мітною віхою у розвитку вітчизн. науки міжнар. права в період існування України як незалеж. д-ви і набуття нею першого міжнар.-правового досвіду. У цих підруч. особисто Б. належить значна частина представлених у них тем.

Першочергову увагу в дослідженнях Б. приділено теор. аспектам розвитку сучас. міжнар. права, в якому спостерігається виникнення новітніх тенденцій, що віддзеркалюють зміни в його соц. та правовій структурах. У своїх дослідженнях Б. критикує визначення в науці міжнар. права його поняття, яке дається різними авторами з позицій: позитивізму як сукупності правових норм, що регулюють міжнар. відносини; природ.-правового підходу, що виходить з розуму, справедливості, моралі та етики; розуміння його як процесу; характеристики солідаризму, в якому фіз. особа виступає його гол. суб'єктом; соціолог. підходу, для якого факти та реальне становище є найважливішим, тощо. Б. дійшов такого висновку: на відміну від класичного міжнар. права, яке стосувалося лише д-в, сучас. міжнар. право є правом д-в, міждерж. орг-цій та фіз. осіб. «Сьогодні, — зазначає він, — більшість рішень міждержавних організацій щодо конкретної держави може затверджуватися без її згоди». Як одну з версій Б. пропонує таке визначення міжнар. права: «Це система юридичних норм, які регулюють міжнародні відносини з метою забезпечення миру, прав людини та співробітництва, це рішення і правові засоби їх застосування, прийняті повноважними суб'єктами для реалізації спільних інтересів».

Б. розрізняє поняття «предмет» і «об'єкт» міжнар. права, хоча визнає міжнар. відносини їх спільною ознакою, виключаючи з них відносини недерж. характеру. Цей погляд на природу сучас. міжнар. права як винятково публ. за своєю природою та змістом він поширює і на взаємодію його з міжнар. приват. правом. Б. відстоює позицію, що останнє залишається в межах власного правового регулювання, хоча низка структурних змін у міжнар. праві, міжнар. приват. праві та нац. праві д-в дає чимало аргументів на користь того, що правове регулювання, особливо у сфері міжнар. екон. відносин, порівняно давно вже ви-

йшло за традиц. межі міждерж. відносин. Оригінальною є концепція Б. щодо юрид. обов'язкової сили міжнар. права, в якій він справедливо критикує різного роду нігілістичні теорії, в яких заперечується його нормат. природа. Б. переконаний, що «природа обов'язкової сили міжнародного права впливає із сучасної міжнародної правосвідомості суб'єктів міжнародного права ..., а її джерелами є загальні принципи права». Критично аналізуючи доктринальні погляди щодо функцій міжнар. права, Б. розробив їх власну класифікацію, яка складається з 5 взаємопов'язаних між собою предметних функцій. Ними є: функції соц. характеру; юрид. функції; функції взаємодії управлінських систем; функції програмування розвитку міжнар. відносин та міжнар. права; функції інформ. характеру. Глибоким і притаманним лише Б. аналізом відзначаються й ін. його дослідження, в яких з позицій сучас. теорії та практики висвітлюються актуальні проблеми розвитку міжнар. права. Серед них можна виокремити проблеми, пов'язані зі встановл. природи таких найважливіших категорій міжнар. права, як його джерела, система, принципи, суб'єктний склад, правосвідомість, правотворчий процес, реалізація, відповідальність, санкції тощо.

Особл. прихильність Б. виявляє до історії міжнар. права та його науки. Тому крім дослідження проблем, спеціально присвячених історії міжнар. права, зокрема його виникненню, періодизації, особливостям становлення у старод. та класичний періоди, в т.ч. розвитку тодішньої науки міжнар. права, всі ін. його праці також просякнуті істор. духом, що робить їх не лише цікавими за формою, а й аргументованими за змістом. І своєю дочці, О.В. Буткевич, він прищепив велику любов до історії права та притаманної їй методології наук. досліджень, що сприяло становленню її як різностор. науковця та визнанню одним з авторитетних у світі фахівців зі старод. міжнар. права.

Наук. здобутки Б. відзначено такими нагородами: диплом для молодих учених за працю «Критика буржуазних концепцій співвідношення міжнародного і внутрішнього права» (1976); відзнака за кращу монографію України та НДР (Die Friedliche

Koexistenz und ihre Verfälscher) за 1981; медаль ім. Григорія Тункіна Рос. асоціації міжнар. права (2003). Б. є лауреатом почесної відзнаки Асоціації правників України «За честь і професійну гідність» (2007).

Універс. характер знань Б. з міжнар. права та величезна джерельна база, на якій завжди будується кожне з його досліджень, зробили ім'я вченого шанованим не лише серед науковців України, а й відомим зарубіж. громадськості. Він належить до справжніх творців сучас. укр. науки міжнар. права, посідаючи в ній власне, почесне місце. Беззаперечним також є його внесок у практику розбудови державності України, що відбувається в складних зовн. та внутр. умовах. Діяльність Б. як науковця, держ. діяча та міжнар. судді сприяє піднесенню авторитету України в Європі та світі.

Осн. праці: «Критика буржуазних концепцій соотношения международного и внутригосударственного права» (1976); «Советское право и международный договор» (1977); «Соотношение внутригосударственного и международного права» (1981); «Die Friedliche Koexistenz und ihre Verfälscher» (Мирне співіснування та його фальсифікатори, 1982); «Имплементация международных договоров во внутригосударственной сфере» (1987, у співавт.); «Соотношение международного и внутригосударственного права в трудах В.М. Корецкого» (1990); «Права людини в Україні» (1996); «Who has a right to Crimea» (Хто має право на Крим, 1996); «Свобода передвижения (раб. документ, подготовленный В.Г. Буткевичем для Подкомиссии по предупреждению дискриминации и защите меньшинств Комиссии по правам человека ООН)» (1997); «Гордость международного права. К 80-летию Игоря Ивановича Лукашука» (2006); «The European Convention on Human Rights in Context of the History of International Law» (Європейська конвенція з прав людини в контексті історії міжнародного права, 2007); «История советской науки международного права. Учеб. пособие» (1974); «Сущность современного международного права. Учеб. пособие» (1975, у співавт.); «Кон-

спект лекцій з основ теорії міжнародного права» (2001, у співавт.); «Міжнародне право. Основи теорії» (за ред. Б., йому належить 14 з 28 гл. і 1 у співавт., 2002); «Міжнародне право: Основні галузі» (за ред. Б., йому належить 6 гл. та 1 у співавт., 2004); «Правова регламентація укладення УРСР міжнародних угод у перші роки Радянської влади» (1975); «Международно-правовые аспекты государственной территории» (1975); «Мирные средства разрешения международных споров» (1976); «Политика как социальное явление» (1976); «К вопросу об обязанности государств согласовывать предписания внутригосударственного права с принципами и нормами современного международного права» (1980); «Применение правил международного обычая во внутригосударственном суде» (1982); «Das antisozialistische Wesen der Konzeption einer 'Weltordnung'» (Антисоціалістична концепція світового порядку, 1982); «Политико-правовые взгляды Гуго Гроция» (1984); «“Мировое государство” и “мировой порядок” в современной американской политологии» (1988); «Права людини і права народів у сучасному світі» (1988); «Вопросы международного права в трудах профессора Ю.Г. Матвеева» (1990); «Вопросы международной охраны авторских прав в трудах Ю.Г. Матвеева. 1940—89» (1990); «Права людини в Україні. З погляду творення нової правової бази» (1993); «Походження терміна “міжнародне право”» (1994); «Human Rights in Ukraine» (Права людини в Україні, 1995); «Декрет Граціана: кодифікація, що поєднала дві формації і чотири системи права» (2001); «Європейський суд з прав людини та українське судочинство: питання взаємодії» (2004); «Міжнародне право ХХІ століття: пошук шляхів до універсальності» (2005); «Незурядний організатор и выдающийся исследователь современного международного права (введение к изучению вклада в науку международного права проф. В.Н. Денисова)» (2012).

Літ.: *YECHR*, 1996, v. 39; *YECHR*, 1998, v. 40; *Who's who in Public International Law*. Cam-

bridge, 2007; *МЖМП*, 1992, № 2; *Юрист-міжнародник*, учений, державний і громадський діяч, перший суддя Європейського суду з прав людини від України // *Право України*, 2009, № 7; *Юридична енциклопедія*. Т. 1. К., 1998; *Віче*, 2008, № 9.

В.Н. Денисов

БУТКЕВИЧ Ольга Володимирівна (16.09.1977, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець у сфері міжнар. права, особливо його історії в старод. період.

Б. — дочка відомого вітчизн. представника науки міжнар. права В.Г. *Буткевича*. Протягом 1994—99 навчалася на ф-ті міжнар. відносин і міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, здобувши з відзнакою ступінь магістра права та перекладача з англ. мови. У 1999 Б. вступила до аспірантури цього ж Ун-ту і в 2002 захистила канд. дис. на тему «Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період». У 2000—06 Б. — гол. консультант Управління з питань забезпечення зв'язків з АПУ, ВР, КС та КМ України; у 2006 — гол. консультант Гол. служби правової політики Секретаріату Президента України, з грудня того ж року до 2009 — гол. консультант Гол. служби зовн. політики. У 2009 Б. в Ін-ті міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка захистила докт. дис. на тему «Теорія і практика докласичного міжнародного права». Поряд з держ. службою, на якій вона отримала ранг радника 2-го класу, Б. викладала курси лекцій: «Історія міжнародного права» та «Право Європейського Союзу» в Київ. славістичному ун-ті. Викладала міжнар. право в *Дипломатичній академії України при МЗС України*. Від 2009, залишивши держ. службу, працює на посаді доцента каф. міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка.

Б. є членом редкол. низки наук. період. вид.: «Вісник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»; «East European and Russian Yearbook of International and Comparative Law» (щорічник США); «*Український щорічник міжнародного права*». Часто виступає з наук. доповідями на міжнар. конф., присвячених сучас. проблемам міжнар. права та захисту прав людини, брала участь у форумах, організованих *Радою*

Європи, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, Представництвом Верховного комісара ООН у справах біженців, Дипл. академією МЗС України та ін. Вона є також відповід. секретарем щомісячника «Європейський суд з прав людини».

Б. уперше у вітчизн. міжнар.-правовій науці показала роль доправових істор. факторів (насамперед таких, як: розвинута міфологія; уявлення про справедливість; переконання у необхідності дотримуватися певних правил поведінки) у формуванні старод. міжнар. права та впливу останнього на становлення сучас. міжнар. права. Вона довела, що зазначені фактори, діючи в системі, створювали сприятливі умови для виникнення в тих чи ін. сферах міжнар. відносин узгоджених правил поведінки їх учасників. Цей процес відзначався різною складністю, розвиваючись від одноелементних правил (Месопотам. регіон) до трьохелементних правил, що склалися з гіпотези, диспозиції та санкції (Єгип. регіон). Ця специфіка нормотворення старод. міжнар. права зумовила появу в ньому правових категорій як заг. характеру, так і окр. його видів. До 1-х належали правила, що характеризували: визнання того чи ін. статусу учасників міжнар. відносин; прийнятність їхньої поведінки у стосунках один з одним; настання умов, за яких можливе звернення до *війни*; наслідки для сторін, які зазнали у війні поразки, тощо. 2-га категорія стосувалася регулювання конкретизованих посол., торг., морських, договор. та ін. правил. На думку Б., така досить складна система регулювання міжнар. відносин виникла спочатку в старод. часи на Бл. Сході та в Малій Азії. Відповідно цілком самостійно, хоч і не ізольовано, створювалася й ідеол. база для різного роду доктрин поведінки учасників міжнар. відносин. Зокрема, в Китаї вона розвивалася на основі конфуціанства, легізму, буддизму та даосизму. Вирішальне значення при цьому надавалося звичаю, який був результатом різного роду обрядової практики, що перетворювалася на традиції та правові норми.

Під час існування Старод. Риму періоду імперії подібна практика була доповнена *jus gentium* (правом народів) — окр. джерелом рим. права, що регулювало стосунки

між індивідами з різним правовим статусом. А в Старод. Європі, яка здійснила рецепцію *jus gentium*, надавши йому нового розвитку вже на європ. істор. ґрунті, поступово склалася методол. основа для виникнення сучас. міжнар. права. До неї Б. відносить методологію природ. права, методологію позитивізму та теол. методологію, в яких з різних позицій визначалися природа міжнар. права та шляхи його розвитку. Водночас вона виділила й 4-й пласт методології розвитку науки міжнар. права, а саме істор., який також був характерним у період переходу від старод. до класичного міжнар. права. При цьому Б. характеризувала старод. тип міжнар. права не лише за його структурними елементами (принципи, норми, первинні ін-ти), а й з погляду методів правового регулювання, визначаючи їх специф. риси залежно від способу життя людей у відп. регіонах. Це: кочовий (мігруючі народи); силовий (регіони Єгипту та Месопотамії); компромісний (народи міннойської, мікенської, егейської цивілізації), «теоретико-етичний» (кит. регіон), централізований (спільний для всіх регіонів).

Б. дійшла висновку про зародження ще в старод. міжнар. праві міжцивілізац. відносин правового характеру. Античне коріння цих відносин набуло розвитку в середньовічний період і вплинуло на витоки становлення сучас. міжнар. права. Б. дослідила спільні для багатьох регіонів закономірності переходу від одного типу міжнар. права до ін., визначивши 3 осн. напрями розвитку неантичних міжцивілізац. структур правового характеру, деякі з яких дійшли до нашого часу у формі регіоналізму та універсалізму. Їхнє коріння, на думку Б., сягає у старод. індуську та кит. цивілізації. 1-ша ґрунтувалася на філософії індуїзму, далекій від зах. догматизму. Її складовою була індуїст. концепція права, соц. звичаї та політ. ідеї щодо орг-ції й функціонування д-ви. У буддистський період старод. Індії, а саме за 500 років до христ. ери, існувало 16 великих д-в: Магадхас, Касіс, Косалас, Куруе, Пангалас, Авантіс, Гандхарас, Камв-хойяс, Ангас, Врійіс, Чедіс, Ватсас, Метсаяс,

Маллас, Сурасепас та Ассакас. Міжнар. право для них означало систему звичаєвих норм або етичних принципів, які регулювали відносини індійст. д-в у стосунках одна з одною. У Китаї, на відміну від старод. Індії, фактично ніколи не існувало цілком незалеж. д-в, і він завжди діяв як універс. імперія, відкидаючи навіть саму можливість, що поряд з ним може існувати влада, рівна йому в динамізмі та гідності. Відповідно осн. фактом історії зовн. відносин там став розвиток величезної, самодостатньої імперії, що перебувала в майже повній ізоляції від істор. розвитку ін. д-в. Контакти Кит. імперії з її сусідами будувалися як відносини з «варварами», що перебували на нижчому ступені цивілізації та культури, і обмежувалися практично її кордонами. Це стало політ.-правовою традицією Китаю, освяченою авторитетом конфуціанства як сучо. практ. філософії. Тому протягом останніх тисячоліть Китай не знав концепції нац. д-ви, відомості про яку прийшли із Заходу. Її втілено в життя з поваленням імперії під час Сінхайської революції 1911 та створенням у 1912 Кит. Респ.

Важливим здобутком для вітчизн. юрид. науки є дослідження Б. іслам. міжнар.-правової думки середньовічного періоду. На її розвиток вплинули як іслам. концепції права, на основі якої будувалися взаємовідносини племен Аравійського п-ва, так й іслам. право (Fiqh), що діяло у формі тлумачення його класичними іслам. юристами. Іслам. міжнар. право цілком і винятково залежить від волі іслам. д-ви. Зобов'язальна природа його походить не лише від законів та звичаїв цієї країни, а й з договорів. Б. є також автором пірамідальної структури старод. міжнар. права та природ.-істор. трансформації його в наст. періоди.

Отже, дослідження Б. старод. міжнар. права поглиблюють наші знання про витoki сучас. міжнар. права, насамперед щодо його джерел, суб'єктів та предмета. Проте найбільше значення досліджень Б. у цій сфері полягає в тому, що вона доводить як історично зумовлену закономірність виникнення у взаємовідносинах різних народів

спільних правових переконань. Для сучас. міжнар. права, як права миру, що ґрунтується на заг. для всіх народів правосвідомості, ця його властивість має вирішальне значення. І задля збереження цієї єдності міжнар. права д-ви зобов'язані діяти винятково в його межах, тобто завжди поважати його спільні основи, в яких виражається ця єдність.

Осн. праці: «Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права» (2003); «Міжнародне право Стародавнього Світу» (2004); «The European Convention on Human Rights in the Context of the History of International Law» (Європейська конвенція з прав людини в контексті історії міжнародного права, 2007); «Ukrainian Legal Scholarship on the History of Ancient and Medieval International Law» (Українська юридична наука історії стародавнього та середньовічного права, 2007); «Theory and Practice of Contemporary Law. Essays in Honour of Professor Levan Alexidze on the 80th Birthday Anniversary» (Теорія і практика сучасного права. Есе на честь професора Левана Алексідзе з приводу 80-річного ювілею, 2007); «У истоков международного права» (2008); «Міжнародне право Середніх віків» (2008); «Цивилизационные критерии в теории международного права: на примере исследования истории международного права» (2012).

В.Н. Денисов

БУТРОС ГАЛІ (Boutros-Ghali) Бутрос (14.11.1922, м. Каїр, Єгипет) — єгип. держ. діяч, дипломат, д-р міжнар. права, проф., політолог, 6-й *Генеральний секретар ООН*, один з найавторитетніших авт. з міжнар. права, особливо у сфері розвитку регіоналізму в Африці та здійснення постконфліктного мирн. будівництва.

Б. Г. народився у поважній вірмено-коптській сім'ї — нащадків переважно доараб. населення країни, які сповідують християнство. Ім'я Бутрос — араб. версія грец. слова Πέτρος, що є еквівалентом укр. Петро. Його прадід був куратором коптської христ. громади, відповідаючи за управління величезними володіннями наслідного принца халіфату 19 ст. Сім'я Б. Г. мала й ін. відомих особистостей: дід Бутрос Галі (1846—

1910) був прем'єр-міністром Єгипту, а брат, Вегхайх Галі, став письменником.

Б. Г. закінчив Каїр. ун-т, здобувши ступінь бакалавра права (1946). Потім у Сорбонні (Франція) отримав докт. ступінь з міжнар. права (1949) і того ж року в Паризькому ін-ті політ. наук — диплом з міжнар. відносин. Його докт. дис. була присвячена дослідженню регіон. орг-цій. Після цього Б. Г. призначили проф. міжнар. права та міжнар. відносин Каїр. ун-ту (1949—77). За роки профес. та університет. діяльності він був також: стипендіатом фонду Фулбрайта в Колумб. ун-ті в США (1954—55); директором Центру досліджень *Гаазької академії міжнародного права* (1963—64); запрошеним проф. на ф-ті права Паризького ун-ту (1967—68). У 1957 Б. Г. став президентом Центру політ. та стратег. досліджень, а у 1980 — президентом Афр. т-ва політ. досліджень. Він читав лекції з міжнар. права та міжнар. відносин в ун-тах країн Африки, Азії, Європи, Латин. і Півн. Америки. Він є також почесним ректором Постдипломного ін-ту з досліджень миру — відділення Сеульського ун-ту.

Б. Г. — президент Єгип. т-ва міжнар. права з 1965; президент Центру політ. та стратег. досліджень (Аль-Ахрам) з 1975; член Кураторіуму Адм. ради Гаазької академії міжнар. права з 1972; член Наук. комітету за мир (Académie mondiale pour la paix, Ментон, Франція) з 1978; асоц. член Ін-ту міжнар. відносин (Рим) з 1979. Був членом комітету із застосув. конвенцій та рекомендацій МОП у період 1971—79. Він також заснував вид. «Alahram Iqtisadi», яке редагував у 1960—75, та кварталник «Al-Seyassa Al-Dawlia», який редагував до грудня 1991.

Політ. кар'єра Б. Г. пов'язана з президентством Анвара Садата. Від 1974 до 1977 був членом ЦК Араб. соціаліст. союзу. У 1987 став членом єгип. парламенту і з 1980 входив до складу Нац. демокр. партії. До 1991 був також віце-президентом Соціаліст. інтернаціоналу. В 1977—91 обіймав пост держ. міністра з іноз. справ Єгипту, а після цього став заст. міністра закорд. справ і перебував на цій посаді кілька місяців перед призначенням його в ООН. Він відіграв важливу роль в укладанні мирн. угод між єгип. президентом Анваром Садатом та ізраїльським прем'єр-міністром Менахемом

Бегіном. У 1978 брав також участь у Конф. в м. Кемп-Девіді (США), де було укладено Кемп-Девідські угоди між Єгиптом та Ізраїлем 1979. Б. Г. очолював делегацію Єгипту на ГА ООН в 1979, 1982 та 1990, а також на засіданнях різних органів ООН, конф. Руху неприєднання, саміті Конф. франц. та афр. глав д-в. У 1979—91 був членом *Комісії міжнародного права ООН*, є членом-засновником Міжнар. комісії юристів. Він активний учасник багатьох профес. та академ. асоціацій, пов'язаних з його кваліфікацією юриста, фахівця з міжнар. відносин та політолога, зокрема, є членом *Інституту міжнародного права*, Міжнар. ін-ту прав людини, Афр. т-ва політ. наук та Академії наук етики та політики (Франц. академія, Париж).

У грудні 1991 Б. Г. було обрано Ген. секретарем ООН, і від січня 1992 до грудня 1996 він перебував на цьому посту. Він рішуче виступав на підтримку посередництва ООН у розв'язанні конфліктів, що виникли у світі після закінчення «холодної війни». У період його головування в ООН мали місце тривалі та суперечливі миротворчі місії в Боснії і Герцеговині, Сомалі та Руанді. Б. Г. було піддано критиці за нібито недостатні зусилля ООН у протидії геноциду 1994 в Руанді, в результаті якого за офіц. даними загинуло бл. 1 млн людей. Його звинувачували й у неспроможності знайти підтримку в ООН для втручання в громадян. війну в Анголі. Насправді ж у цей період почала змінюватися природа конфліктів: значно більше стало внутр., ніж міжнар. конфліктів, а рівень жорстокості проти мирн. населення в деяких із них був неймовірним. Поряд з цим одним із найскладніших завдань на його посту в цей період було забезпечення дипл. та гуманіт. діяльності ООН для розв'язання кризи, яка супроводжувалася збройн. боротьбою в д-вах, що виникли після розпаду кол. Югославії. Водночас у 1994 Півд. Африка успішно й мирно провела свої 1-ші нерасові вибори, що, безперечно, є заслугою й Б. Г., який доклав значних зусиль для досягнення такого результату.

Після розпаду СРСР США значно посирили свої імперські амбіції, у т. ч. у сфері

застосув. сили, уявивши себе єдиною у світі наддержавою, дії якої мала освячувати ООН. Вони розв'язали проти Б. Г. кампанію наклепництва, характеризуючи його діяльність як таку, що символізує інертність або неадекватність дій ООН у розв'язанні гуманіт. криз. Водночас причіпники Б. Г. звинувачували США у блокуванні дій ООН у цьому напрямі та грі в політику, підтримуючи його, коли він намагався враховувати погляди й позиції незалежно від бажань адміністрації США. За словами Б. Г., він «цілком зрозумів, що Сполучені Штати Америки бачать мало користі в дипломатії. Достатньо сили. Лише слабкий спирається на дипломатію. <...> Римській імперії не потрібна була дипломатія. Не потрібна вона і Сполученим Штатам Америки».

У 1996 10 членів РБ ООН з ініціативи 3 афр. членів (Єгипту, Гвінеї-Бісау та Ботсвани) внесли проект резол. на підтримку обрання Б. Г. Ген. секретарем ООН на 2-й 5-річний термін (до 2001). Однак США наклали на неї вето, незважаючи на те, що навіть Велика Британія, Польща, Респ. Корея та Італія, які не були авт. зазначеної резол., віддали свої голоси на підтримку Б. Г. В історії ООН він виявився єдиним Ген. секретарем ООН, якого не було переобрано на 2-й термін. Його наступником став Кофі Аннан.

Як Ген. секретар ООН, Б. Г. у 1992 запропонував «An Agenda for Peace: preventive diplomacy, reassembling and peace-keeping» (Порядок денний за мир: превентивна дипломатія, миротворчість та підтримання миру), більш відомий як *Порядок денний для миру 1992*, в якому виклав своє бачення того, як ООН має реагувати на насильницькі конфлікти у світі після «холодної війни». Це була відповідь Б. Г. на звернення до нього РБ ООН з проханням підготувати «аналіз та рекомендації стосовно шляхів посилення й більш ефективної спроможності в межах структури та положень Статуту ООН використання превентивної дипломатії, миротворчості та підтримання миру». Визнаючи обмеженість миротворчості, особливо зусиль, які почали переважати

на поч. 1990-х рр., РБ ООН у 1992 скликала конф. в складі своїх 15 членів. Результатом її стало прийняття заяви з проханням Б. Г. підготувати доповідь з рекомендаціями щодо майбутніх реформ. У ній глави д-в визнали, що «відсутність війни та воєнних конфліктів серед держав сама по собі не забезпечує міжнародний мир та безпеку. Невійськові джерела нестабільності в економіці, соціальній, гуманітарній та екологічній сферах стали загрозою для миру і безпеки. Члени ООН в цілому, діючи через відповідні органи, зобов'язані надавати вищий пріоритет розв'язанню цих питань».

І саме «Порядок денний за мир» став відповіддю Б. Г. на цю заяву. У ньому він окреслив низку дод. способів здійснення *превентивної дипломатії* перед тим, як звернутися до миротворчості, або водночас із нею. Він запропонував чіткі визначення миротворчості та *підтримання миру*, пославшись на Розд. VII Статуту ООН для виправдання воєнної участі в них без згоди обох сторін. Заздалегідь ці поняття мають формально адресуватися керівництву ООН. Однак найбільшою мірою «Порядок денний за мир» мав сприяти сучас. розумінню миру введенням концепції постконфліктного *миробудівництва*. Б. Г. визначив його як дії для ідентифікації та підтримки структур, які матимуть тенденцію до посилення та зміцнення миру, щоб уникнути повторення конфлікту. Концепція постконфліктного миробудівництва набула істотного значення в університет. науці як окр. напрям з досліджень миру та конфліктів. Вона сприйнята рядом учених, які пропонують структуру для миру, що адресується не лише прихованим формам фіз. насильства, а й поглядам у сусп-ві, яке в структурному відношенні перебуває в стані насильства, що може призвести до поновлення насильницької боротьби.

Після завершення кар'єри в ООН Б. Г. з 1997 по 2002 був Ген. секретарем Орг-ції франкомовних націй. У 2000—06 він голова ради Півд. центру, міжурид. дослід. орг-ції країн, що розвиваються. У вересні 2004 в інтерв'ю на егип. телебаченні він назвав США «тоталітарним режимом» у їх стосунках з рештою світу (переклад цього висловлення зроблено Дослід. ін-том масової інформації Середнього Сходу). У 2003 Б. Г.

було призначено директором Єгип. нац. ради з прав людини. Він обіймає цю посаду досі. У квітні 2007 Б. Г. підтримав кампанію за створення Парламент. Асамблеї ООН і був одним з ініціаторів підписання звернення з цього питання. У своєму посланні він відзначив необхідність створення умов для демокр. участі гр-н усіх д-в на глобальному рівні.

Якою б діяльністю не займався Б. Г., вона завжди ґрунтувалася на антиколоніальних поглядах, які сформувалися в нього ще в коледжі, тобто до навчання в Каїр. ун-ті. Він послідовно відстоював у науці, єгип. дипломатії та на високому посту Ген. секретаря ООН основоположні принципи міжнар. права, на яких будується міжнар. правопорядок, що виражає спільний інтерес д-в та народів. Б. Г. не раз доводив свою принциповість у складні істор. періоди функціонування міжнар. відносин, особливо в період, що настав після закінчення «холодної війни». Скориставшись докорінними змінами в міжнар. відносинах наприкінці 20 — на поч. 21 ст., Захід на чолі з США, виходячи з хибного розуміння їх максим. сприятливості для себе, намагається нав'язати всьому світові власну доктрину розвитку, в якій фактично немає місця спільним інтересам д-в та народів. Це веде до розмивання сучас. міжнар. порядку з катастрофічними наслідками для людства. Несанкціоноване ООН застосування сили з боку Заходу проти суб'єкта міжнар. права Лівії є ще одним наочним підтвердженням розпаду цього порядку.

Упродовж своєї різнобічної діяльності Б. Г. отримав нагороди та почесні звання у 24 країнах світу. Крім Єгипту це Бельгія, Італія, Колумбія, Гватемала, Франція, Еквадор, Аргентина, Непал, Люксембург, Португалія, Нігер, Малі, Мексика, Греція, Чилі, Бруней Даруссалам, Німеччина, Перу, Кот-д'Івуар, Данія, Центральноафр. Респ., Швеція, Респ. Корея. Він удостоєний звання почесного д-ра права *honoris causa*: Ін-ту д-ви і права РАН (Москва, 1992); Паризького ін-ту політ. досліджень (1993); Лювейнського катол. ун-ту (Бельгія, 1993); Левельського ун-ту (Квебек, 1993); Карлтон. ун-ту (Канада, 1995). Крім того, Б. Г. нагороджений: відзнакою в пам'ять Крістіана А. Гертера Ради світ. справ (Бостон, 1998); нагородою «Людина миру», прису-

дженою італ. фондом «Разом за мир» (1993) та Кришталевою зіркою Артура А. Хогтона-мол. від Афр.-амер. ун-ту (Нью-Йорк, 1993). Б. Г. є також: почесним членом Рос. академії природничих наук (1994); почесним іноз. членом РАН (1994); іноз. членом АН Білорусі (1994); почесним д-ром Мадрид. ун-ту Карлоса III (1994), Школи закорд. служби Джорджтаун. ун-ту (1994), Бухарест. ун-ту (1994), Бакин. ун-ту (1994), Єреван. ун-ту (1994), Ун-ту Хайфи (1995), Віден. ун-ту (1995), Мельбурн. ун-ту (1995). Він став членом коледжу Бенклі Єльського ун-ту (США, 1995), нагороджений відзнакою Онассіса «За міжнародне взаєморозуміння та соціальні досягнення» (1995), удостоєний звання почесного д-ра права Ун-ту Монтеск'є (Бордо, 1996) та Ун-ту Корйю (Сеул, 1996).

Б. Г. — авт. понад 150 наук. праць з регіон. міжнар. права, права міжнар. орг-цій, права міжнар. конф., а також проблем міжнар. відносин, дипломатії, конфліктології тощо. Чимало зусиль доклав він до розроблення теорії союзів д-в, особливо регіон. структур на Афр. континенті, де афр. світ взаємодіє з араб. світом в особі Орг-ції афр. єдності (нині — *Африканський Союз*) та *Ліги арабських держав*. Він досліджував також Балкан. пакт 1953, Центральноамер. союз, *Організацію Північноатлантичного договору* (НАТО), Асоціацію д-в Півд.-Схід. Азії та ін. регіон. структури, які суттєво впливають на характер сучас. міжнар. відносин та міжнар. права.

Осн. праці: «Contribution a l'Etude des Ententes regionales» (Внесок у вивчення регіональних організмів, 1949); «Le Pacte de l'Atlantique Nord» (Північноатлантичний договір, 1950); «L'Intervention americaine en Corée et le droit des Nations Unies» (Американська інтервенція в Кореї і право Об'єднаних Націй, 1951); «Cours de Diplomatie et de droit diplomatique et consulaire» (Курс дипломатії та дипломатичного і консульського права, 1951); «Радянська безпека у Східній Європі» (Єгип. огляд міжнар. права, 1952); «Le Pacte balkanique du 28 Fevrier, 1953» (Балканський пакт від 28 лютого

1953, Єгип. огляд міжнар. права, 1953); «L'Union centre-américaine» (Центрально-американський союз, 1953); «L'Union soviétique et le N.A.T.O.» (Радянський Союз і НАТО, 1954); «La Conférence de Caracas» (Конференція у Каракасі, 1954); «La Ligue arabe et l'Afrique du Nord» (Ліга арабських держав та Північна Африка, 1955); «Le Pacte du Sud-Est asiatique» (Південно-Східний азіатський пакт, 1955); «The Arab League 1945—1955. Ten Years of Struggle» (Ліга арабських держав 1945—1955. 10 років боротьби, 1955); «The Egyptian Foreign Policy and Arab League» (Єгипетська зовнішня політика і Ліга арабських держав, 1956); «La Conférence de Bandoeng» (Бандунзька конференція, 1955); «Essai d'analyse du Panarabisme» (Нарис аналізу панарабського руху, 1956); «Le Problème du Canal du Suez» (Проблема Суецького каналу, 1957, у співавт.); «Egypt and the United Nations» (Єгипет і Організація Об'єднаних Націй, 1957, у співавт.); «Notes sur l'Union des Etats arabes et sur la Republique Arabe Unie» (Нотатки про Союз арабських держав і Об'єднану Арабську Республіку, 1958); «Intégration arabe et Intégration européenne» (Арабська інтеграція та європейська інтеграція, 1959).

Крім того, в останній період Б. Г. опубл. ряд курсів з міжнар. права, прочитаних у Гаазькій академії міжнар. права: «Le principe d'égalité des Etats et les organisations internationales» (Принцип рівноправ'я держав та міжнародні організації, 1960); «La Ligue des Etats arabes» (Ліга арабських держав, 1972); «Le droit international à la recherche de ses valeurs: paix, développement, démocratisation (conférence inaugurale)» (2000); «Reforming the UN and Other International Institutions» (Реформування ООН та інших міжнародних інституцій, 2009); «La coopération internationale dans les activités spatiales pour le renforcement de la sécurité dans la période de l'après-guerre froide: rapport du Secrétaire général» (2002); «Mes années à la maison de verre» (1999); «The United Nations and comprehensive legal measures for combating international terrorism» (Організація Об'єднаних Націй та всеосяжні заходи бо-

ротьби з міжнародним тероризмом, 1998); «Egypt's road to Jerusalem: a diplomat's story of the struggle for peace in the Middle East» (Шлях Єгипту до Єрусалиму: дипломатична історія боротьби за мир на Близькому Сході, 1997); «Global Leadership after the Cold War» (Глобальне лідерство після холодної війни, 1996); «Pour un droit international de la démocratie» (1996); «Les Nations Unies et Haïti 1990—1996» (1996).

Літ.: *Rousseau Ch.* Hommage à Boutros Boutros Ghali // RGDIP, 1991, N 4; <http://www.un.org/News/oss/sg/stories/boutrosbio.asp>; <http://www.un.org/Overview/SG/sg6bio.html>.

В. Н. Денисов

БУХАРЕСТЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1812 — договір між Рос. та Осман. імперіями, укладений 16(28).05.1812 у м. Бухаресті, який завершив рос.-осман. війну 1806—12. Ратифікований Олександром I у м. Вільно (нині — Вільнюс, Литва) 11(23).06.1812, за день до вторгнення військ Наполеона I до Росії.

Б. м. д. 1812 складався з преамбули, 16 статей та секретного протоколу з 2 статей. Він установлював: безстроковий мир (ст. 1); поновлення дії положень попередніх договорів, окрім тих, які змінено Б. м. д. 1812 (ст. 3); взаємне звільнення та повернення полонених, окрім тих, які змінили віросповідання (ст. 9); виведення протягом 3 міс. рос. військ з терит. Осман. імперії (ст. 11); амністію підданим обох імперій, на чиєму боці вони б не воювали, зі збереженням за ними їхньої власності (ст. 2). До Росії від Осман. імперії та Молд. князівства відходила терит. між р. Дністер, Прут, Дунай та Чорним морем — істор. регіон Бессарабія, який охоплює більшу частину сучас. Респ. Молдова, кілька р-нів Одеської та Хотинського р-н Чернівецької обл. (ст. 4). На Дунаї кордон встановлювався по Кілійському гирлу зі статусом спільної власності 2 д-в (ст. 4). Решта кордонів залишалася такими, якими вони були на поч. війни (ст. 6). Молд. та Валаське князівства залишалися у складі Осман. імперії зі збереженням васалітету та данництва (ст. 5, 8). Проголошувалося вільне торг. мореплавання кораблів обох д-в по Дунаю (ст. 4) та здійснювалася компенсація збитків купців обох країн, постраждалих від воєнних дій сторін (ст. 12). Осман. імперія зобов'язалася сприяти ук-

ладенню мирн. договору між Рос. імперією та Персією (ст. 13).

Окр. таємний протокол до Б. м. д. 1812, укладений того ж дня, складався з преамбули і 2 статей. Згідно з ним, Ізмаїл і Кілія передавалися Росії, але фортеці в цих містах знищувалися й не повинні були відновлюватися (ст. 1). На кавказ. узбережжі Чорного моря біля гирла р. Фазис (сучас. назва — Ріоні, біля м. Поті в Грузії) Росії передавався у користування 40-верстовий відрізок прибережної смуги для створення військ.-трансп. бази, який залишався у складі Осман. імперії. Це дало Росії підстави для утримання під своєю владою Зах. Грузії. Роз'яснення та зміни до Б. м. д. 1812 було внесено *Акерманською конвенцією 1826*.

Літ.: *Дубровин Н.Ф.* Материали для истории царствования Александра I. Турецкая война 1806—1812 гг. // Военный сборник. Т. 36. СПб., 1864; *Договоры России с Востоком политические и торговые* / Сост. Т. Юзефович. СПб., 1869; *Бухаров Д.* Россия и Турция. От возникновения между ними отношений до Лондонского трактата 13/25 марта 1871 г. (включительно): Исторический очерк. СПб., 1878; *Уляницкий В.А.* Материали к истории восточного вопроса 1808—1813 гг., извлеченные из архива императорского Константинопольского посольства // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете: (Сб. РИО). Кн. 4 (199). М., 1901; *Горяинов С.М.* 1812 год. Док. Гос. и Санкт-Петерб. гл. архива. СПб., 1912; *Внешняя политика России XIX — начала XX века.* Сер. I: Док. рос. МИД 1801—1815 гг. Т. I—VI. М., 1960—1967; *Киняшина Н.С.* Внешняя политика России первой половины XIX в. М., 1963; *Бессарабия* на перекрестке европейской дипломатии: Док. и матер. М., 1996; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // *Правова держава*, 2002, вип. 13.

О.В. Кресін

БУЧАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1672 — договір про мир і кордони між Річчю Посполитою та Осман. імперією, укладений 16.10.1672 під Бучачем у Руському воєводстві (нині — Тернопільська обл.).

Війну розпочала Осман. імперія, яка після переходу під її протекцію Війська Запорозького (уряду П. Дорошенка) звернулася у грудні 1671 до Речі Посполитої з вимогами припинити військ. дії проти Війська Запорозького, визнати султан. протекцію над ним, вивести війська з його терит. та Подільського воєводства. Переговори щодо укладення Договору відбувалися в умовах військ. перемог Осман. імперії (за

участі Крим. ханства та Війська Запорозького) і зайняття нею Поділля, частини Галичини й півд. частини Київщини. Осман. імперія пропонувала взяти участь у переговорах представникам Війська Запорозького, але проти цього категорично виступили послы Речі Посполитої.

Згідно з Б. д. 1672, усе Подільське воєводство та частина Руського передавалися Осман. імперії. Терит. Правобережного Війська Запорозького (Брацлавське воєводство і правобережна частина Київського), яка іменувалася «Держава Українська», або Український вілаєт, визнавалася складовою Осман. імперії, залишаючись під владою козацького уряду. Польс. залоги мали бути виведені з цих терит. Проголошувалася амністія козацтву, яке брало участь у війні на боці обох д-в. Зберігалися привілеї шляхти та її нерухоме майно, але земельні володіння й селяни обкладалися податком; ті, хто бажав, протягом 2 міс. могли вільно виїхати з рухомим майном. Татарському населенню Речі Посполитої (т. з. липкам) було дозволено з сім'ями і майном виїхати до Осман. імперії. Річ Посполита зобов'язувалася виплачувати Осман. імперії щорічну данину. Одна з осн. вимог уряду П. Дорошенка — скасування реліг. унії й повернення майна православної церкви на всій терит. Речі Посполитої — у Б. д. 1672 не розглядалася.

Вальний сейм Речі Посполитої у 1673 відмовився ратифікувати Б. д. 1672. На основі цього договору султан надав П. Дорошенку привілей на владу над Правобережним Військом Запорозьким, наказуючи населенню підкорятися гетьману; на поч. 1673 відбулася присяга населення султану. Осн. положення Б. д. 1672 було підтверджено *Журавненським договором 1676* і Константиноп. (Стамбульським) договором 1678, ратифікованими сеймом Речі Посполитої. Його положення щодо терит. надбань Осман. імперії було також визнано у *Бахчисарайському договорі 1681* Рос. д-ви з Крим. ханством.

Б. д. 1672 вперше на міжнар. рівні визнав існування Правобережного Війська Запорозького не лише як військ., а й як по-

БЮРГЕНТАЛЬ

літ. утворення з автон. системою влади і кордонами. На терит. Подільського воєводства було створено осман. провінцію Кам'янецький еялет, який проіснував до 1699 (див. *Карловицькі договори 1699 і Константинопольський мирний договір 1700*).

Літ.: Dorosenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecka politika. Praha, 1933; *Zajacykowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej. Warszawa, 1955; *Wolinski J.* Z dziejow wojen polsko-tureckich. Warszawa, 1983; *Fisher A.* Ottoman Kamianets-Podolsk // JTS, 1984, v. 8; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamienicki. 1672–1699. Warszawa, 1994; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. 2. М., 2001; *Зашильняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002; *Кресін О.В.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України // *Правова держава*, 2002, вип. 13; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. К., 2010.

О.В. Кресін

БЮРГЕНТАЛЬ (Buergenthal) Томас (11.05.1934, м. Любочна, Чехословаччина, нині — Словаччина) — амер. правознавець, д-р юрид. наук, член МС ООН у 2000–10.

Народився у нім.-єврейській родині, яка після приходу Гітлера до влади вимушена була переїхати з Німеччини до Чехословаччини. Під час *Другої світової війни* був в'язнем табору примусової праці у м. Кельце (Польща) та концентрац. таборів Освенцім і Заксенгаузен. Після звільнення з концтабору рад. армією у квітні 1945 опинився в сиротинці. Родичі змогли відшукати його, і з 1946 Б. мешкав разом зі своєю матір'ю у м. Геттингені (Німеччина). У 1951 емігрував до США. Навчався у Коледжі Бетані (штат Зах. Вірджинія), який закінчив у 1957, та у Школі права Нью-Йорк. ун-ту, де у 1960 здобув ступінь д-ра права. У 1961 став магістром, а у 1968 — д-ром права за напрямом «міжнар. право» у Школі права Гарвард. ун-ту, у 1962–75 — проф. права Ун-ту штату Нью-Йорк (м. Буффало), 1975–80 — проф. міжнар. права Техаського ун-ту (м. Остін), у 1980–85 — декан і проф. міжнар. права Вашингтон. коледжу права Амер. ун-

ту, 1985–89 — проф. прав людини Школи права Ун-ту Еморі (м. Атланта), у 1989–2000 — проф. порівн. права та юриспруденції і директор Міжнар. центру верховенства права Школи права Ун-ту ім. Дж. Вашингтона. Після відставки з посади члена МС ООН у 2010 повернувся до викладання міжнар. та порівн. права в цьому Ун-ті. Б. є членом ред. ради вид. «American Journal of International Law» (Американський журнал міжнародного права), «Human Rights Law Journal» (Журнал права з прав людини), «Anuario Mexicano de Derecho Internacional» (Мексиканський щорічник міжнародного права) та ін. провідних період. вид. з міжнар. права. У 2001–09 — почесний президент *Американського товариства міжнародного права*.

У 1979–91 Б. — суддя і президент Між-амер. суду з прав людини, у 1989–94 — суддя і президент Адм. трибуналу Міжамер. банку розвитку, у 1995–99 — член Комітету з прав людини ООН, член МС ООН з 02.03.2000 (переобраний на 2-й термін 06.02.2006) до 06.09.2010. Від 2007 — чл.-кор. *Інституту міжнародного права*.

Сфера його наук. інтересів — проблеми міжнар. права, захисту прав людини та порівн. правознавства. Він вважається одним з перших у США, хто почав ґрунтовно досліджувати питання міжнар. захисту прав людини. Однією з найвідоміших його праць у цій галузі є написана у 1973 у спів-авт. з Л. Шоном «International Protection of Human Rights» (Міжнародний захист прав людини). У ній відображено новий і неупереджений погляд ученого на стан та еволюцію сфери прав людини в повоєнний період. Вважається, що саме ця праця значно вплинула на запровадження курсу з прав людини на юрид. ф-тах у США. Як суддя МС ООН Б. демонстрував справжню суддівську неупередженість і незалежність, яскравим прикладом чого є його голосування у 2 рішеннях Суду у справах «Ла Гранд (Німеччина проти США)» і «Авена та інші мексиканські громадяни (Мексика проти США)», в яких він без вагань приєднався до думки більшості суддів про порушення США своїх міжнар.-правових зобов'язань. А під час розгляду справи «Застосування конвенції про запобігання і покарання злочину геноциду (Хорватія проти Сербії)» він

заявляв про самовідвід на певних стадіях процесу через його членство у Меморіальній раді голокосту США у період 1996—2000. Упродовж усієї суддівської кар'єри Б. сповідував принцип об'єкт. та неупередженого аналізу доказів, особливо при розгляді справ, пов'язаних із захистом прав людини. Бувши членом Комітету ООН з прав людини, він заявив про самовідвід у розгляді індивід. скарги, що стосувалася заперечення голокосту, аргументуючи це тим, що як жертва голокосту, чії близькі родичі загинули внаслідок цього злочину, він побоюється свого емоційного та суб'єкт. ставлення до справи.

Ін. праці Б.: «Law-Making in the International Civil Aviation Organization» (Правотворчість у Міжнародній організації цивільної авіації, 1969); «Public International Law» (Міжнародне публічне право, 4-те вид., 2007, у співавт.); «International Human Rights» (Міжнародні права людини, 3-тє вид., 2002, у співавт.); «Protecting Human Rights in the Americas» (Захист прав людини в Америках, 4-те вид., 1995, у співавт.). Б. є також автором спогадів про своє дитинство у нім. конццентрац. таборах «A Lucky Child» (Щаслива дитина, 2-ге вид., 2009).

Літ.: *Keith K. Thomas Buergenthal: Judge of the International Court of Justice (2000—10)* // *Leiden Journal of International Law*, 2011, v. 24.

К.О. Савчук, В.О. Шкілевич, С.А. Старосвіт

В

ВАЛЄЄВ Револь Міргалімович (19.08.1938, с. Куразов Єлабузького р-ну Татарської АРСР (ТАРСР) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. юрист РФ та Респ. Татарстан, відомий фахівець з міжнар. права. Нагороджений медалями Респ. Татарстан і РФ.

У 1965 В. закінчив юрид. ф-т Казан. держ. ун-ту ім. В.І. Ульянова-Леніна (нині — Казан. (Приволзький) федер. ун-т). У 1965—66 працював нар. суддею, 1966—76 — членом Верх. Суду ТАРСР. У 1974 у Свердлов. юрид. ін-ті (нині — Уральська держ. юрид. академія) захистив канд. дис. на тему «Видача злочинців у сучасному міжнародному праві: основні проблеми» (наук. керівник — проф. Д.І. Фельдман). У 1976—94 був нач. каф. юрид. ін-ту МВС РФ (м. Казань). З 1994 — доцент і проф. каф. констит. і міжнар. права Казан. держ. ун-ту (з 2006 — каф. міжнар. і європ. права). У 1999 захистив тут докт. дис. на тему «Контроль у сучасному міжнародному праві» (наук. консультант — проф. С.О. Малінін). В. є членом: РАМП, Асоціації міжнар. ядер. права (Бельгія), Рос. асоціації міжнар. ядер. права, член кваліфікац. колегії суддів Респ. Татарстан.

Осн. напрямки наук. діяльності: міжнар. контроль, міжнар. гуманіт. право, міжнар. кримін. право, міжнар. захист прав людини, міжнар. захист навколишнього середовища та ін. Наук. погляди В. охоплюють і перспективні напрями розвитку міжнар. права в галузі співробітництва д-в у боротьбі зі злочинністю, у сфері екол. безпеки у світі, міжнар. та внутрішньоправового захисту прав людини тощо. Він уперше в рос. доктрині міжнар. права на монограф. рівні дослідив і розробив ін-т міжнар. контролю, форми і методи його здійснення в різних галузях міжнар. права.

В. активно підтримує наук. зв'язки з ученими юристами-міжнародниками України, Азербайджану, Казахстану, що знайшло свій вияв у його публікаціях в юрид. журн. цих країн. В. є членом редкол. таких вид., як «Азербайджанский юридический журнал», «Международное право и проблемы интеграции» (Баку), «Казанский журнал международного права». Від 2003 є наук. ред. видання юрид. ф-ту Казан. (Приволзького) федер. ун-ту «Сборник аспирантских научных работ».

У тісному співробітництві з ученими Бакин. держ. ун-ту В. залучався як міжнар. експерт на міжнар. конф. «Біоетика, права людини і нові технології: правові та етичні аспекти репродуктивного здоров'я» (Баку, 2009), «Культурні права національних меншин і мігрантів: правові аспекти та імплементація» (Баку, 2011). В. — пост. учасник круглих столів, які проводяться МЗС РФ для обговорення найважливіших проблем міжнар. життя і ролі міжнар. права («Експорт демократії та основні принципи міжнародного права», «Конференція ООН в Канкуні — новий етап багатосторонніх переговорів про зміну клімату» та ін., Москва, 2009—11). В. — активний учасник Мартенсівських читань, які щороку проводяться Моск. регіон. делегацією МКЧХ у Санкт-Петербур. держ. ун-ті і торкаються різних аспектів міжнар. гуманіт. права (див. *Мартенс Ф.Ф.*).

В. підготував понад 20 канд. юрид. наук зі спец. «Міжнародне право», був наук. консультантом 5 докт. дис., опонував у спец. радах ВНЗ Росії, Азербайджану, Вірменії докт. і канд. дисертації.

В. опубл. понад 100 наук. праць, серед них: «О понятии выдачи преступников в современном международном праве» (1974); «Выдача преступников в современном международном праве: некоторые вопросы теории и практики» (1976); «Преступления против нормальной деятельности гражданской авиации и проблема выдачи преступников» (1977); «Нюрнбергские принципы и вопросы выдачи лиц, совершивших преступления против человечества» (1986); «Международный контроль в обеспечении норм международного уголовного права и советское уголовное законодательство» (1991); «Международный контроль» (1998); «Международный контроль при охране окружающей среды» (1998); «Теоретические проблемы международного контроля» (1999); «Роль контроля в системе международного сотрудничества государства в XXI веке» (2001); «Некоторые вопросы юридической техники в международном праве» (2001); «Контроль в современном международном праве» (2001, 2-ге вид. — 2003); «Программа ООН по окружающей среде и ее роль в обеспечении экологической безопасности в XXI веке: к 30-летию ЮНЕП» (2002, у співавт.); «От войны к

идеалам мира через культуру и образование» (2002); «О правосубъектности Международного уголовного суда» (2003); «Контрольный механизм Европейской социальной хартии» (2003); «Юридическая наука в Казанском государственном университете накануне 50-летия восстановления юридического факультета КГУ» (2003); «Организации Объединенных Наций — 60 лет» (2005); «Нормы обычного права в консультативном заключении Международного суда ООН относительно законности угрозы ядерным оружием или его применения» (2005); «Нюрнбергские принципы и их влияние на развитие современного международного права: к 60-летию Нюрнбергского процесса» (2006, у співавт.); «Роль России в правоповедении Гаагских Конференций Мира. 1899 и 1907 гг.» (2007); «Всеобщей декларации прав человека — 60 лет» (2008, у співавт.); «Кодификация права международных договоров: к 40-летию Венской конвенции о праве международных договоров» (2009).

В. є відповід. ред. таких навч. вид.: «Права человека в международном и внутригосударственном праве: Учебник для вузов» (2004), «Международная и внутригосударственная защита прав человека: Учеб. пособие для вузов» (2007), «Международное право. Особенная часть: Учебник для вузов» (2010), «Международная и внутригосударственная защита прав человека» (2011). Був одним із укладачів таких вид.: «Международное ядерное право в документах» (2003), «Международные и внутригосударственные акты о правах человека: Сб. док.» (2006), «Международное уголовное право в документах: Учеб. пособие: В 2 т.» (2-ге вид., 2010). Брав участь у підготовці низки вид., присв. історії юрид. ф-ту Казан. (Привользького) федер. ун-ту: «Жизнь, отданная науке» (присв. проф. Д.І. Фельдману) (2004), «Юридический факультет Казанского университета: два века образования и науки» (2004).

Г.І. Курдюков

ВАЛІЗА — див. *Дипломатична пошта*.

ВАРШАВСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1929 — конвенція для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнар. повітр. перевезень, прийнята у м. Варшаві (Польща) 12.10.1929 з метою регулювання міжнар. повітр. перевезень та встановл. відповідальності перевізника. Конвенція набрала чинності 13.02.1933.

В. к. 1929 застосовується під час міжнар. перевезення, якщо місце відправлення та місце призначення розташовані на терит. двох д-в — учасниць Конвенції або на терит. однієї й тієї самої д-ви — учасниці Конвенції, якщо передбачено зупинку на терит. ін. д-ви незалежно від того, чи є остання учасницею Конвенції (ст. 1). В. к. 1929 не застосовується у разі перевезень, що здійснюються на основі міжнар. поштових конвенцій (ст. 2). Повітр. перевезення, яке здійснюють кілька послідовних перевізників, розглядають як єдине перевезення. В. к. 1929 передбачає, що договір перевезення оформлюється відп. перевізними документами (проїзним квитком для пасажирів, багажною квитанцією для багажу або повітр.-перевізним документом для вантажу) і містить вимоги щодо оформлення та видачі їх (гл. II).

Головним у В. к. 1929 є визначення порядку та меж відповідальності перевізника за шкоду, заподіяну в результаті смерті пасажирів або завдання йому тілесного ушкодження, у випадку знищення, втрати чи пошкодження багажу та вантажу, а також прострочення їх доставки. Зокрема, важливими з погляду комерц. відносин є положення ст. 19, які передбачають відповідальність перевізника за шкоду, заподіяну внаслідок запізнення при повітр. перевезенні пасажирів, багажу або вантажу.

За заг. правилом (ст. 22), під час перевезення пасажирів відповідальність перевізника щодо кожного пасажирів обмежується сумою в 125 тис. фр., у разі перевезення зареєстрованого багажу та вантажу — у 250 фр. за 1 кг, а щодо предметів, які пасажир залишає при собі, — 5 тис. фр. з пасажирів. Суми, вказані у франках, розглядають як такі, що належать до валютної оди-

ниці, що складається з 65,5 мг золота 900-ї проби. Відповідно до ст. 20, перевізник не несе відповідальності, якщо доведе, що він та відповід. особи вжили всіх необхідних заходів для уникнення шкоди або що їх неможливо було вжити. У ст. 29 встановлено строк позовної давності терміном 2 роки з моменту прибуття за призначенням або з дня, коли повітр. судно мало б прийти, або з моменту зупинки.

У 1955 було укладено Гаазький протокол про поправки до В. к. 1929, спрямований на спрощення форми перевізних документів та порядку їх використання. Гаазький протокол 1955 підвищив також установлену В. к. 1929 межу відповідальності перевізника за життя та здоров'я пасажира вдвічі (до 250 тис. фр.). У Протоколі уточнено строки пред'явлення претензій до перевізника, зокрема, у разі заподіяння шкоди особа, що має право на отримання вантажу, повинна направити перевізнику протест негайно при виявленні шкоди і не пізніше 7 днів з дня отримання багажу та 14 днів з дня отримання товару. У разі запізнення протест має бути здійснений не пізніше 21 дня з моменту, коли багаж або вантаж було передано в розпорядження особи (ст. 15 Протоколу). Якщо перевезення починається або завершується у д-ві, що є учасницею лише В. к. 1929, то положення цієї статті застосовують без урахування змін, внесених Гаазьким протоколом.

Деякі д-ви є одночасно учасницями В. к. 1929 і Гаазького протоколу, які створюють т. з. Варшав.-Гаазьку систему відповідальності при міжнар. повітр. перевезеннях, що має, по суті, універс. характер і розглядається як єдиний документ «Варшавська конвенція зі змінами, внесеними в Гаазі в 1955». До Варшав.-Гаазької системи договорів було внесено низку змін, що було спричинено необхідністю посилення відповідальності повітр. перевізника у зв'язку з підвищенням безпеки польотів, зміцненням екон. становища авіакомпаній та зростанням цінності людського життя. Отже, під Варшав. системою розуміють систему документів, до складу якої входять: В. к. 1929, серія протоколів та 1 дод. конвенція; Гаазький протокол 1955, що змінює Варшав. конвенцію; Гвадалахар. кон-

венція 1961 про перевезення, що здійснюються особою ін., ніж перевізник за договором; Монреал. дод. протокол № 1 від 1975, що змінює Варшав. конвенцію; Монреал. дод. протокол № 2 від 1975, що змінює Варшав. конвенцію, змінену Гаазьким протоколом 1955; Монреал. протокол № 4 від 1975, що змінює Варшав. конвенцію, змінену Гаазьким протоколом 1955 щодо вантажних перевезень. Крім того, є протоколи, які не набули чинності: Гватемал. протокол 1971, що змінює В. к. 1929, змінену Гаазьким протоколом, та Монреал. дод. протокол № 3 від 1975, що змінює В. к. 1929, змінену Гаазьким протоколом 1955 та Гватемал. протоколом 1971.

Гвадалахар. конвенція 1961 запроваджує поняття «перевізник за договором» і «фактичний перевізник», маючи на увазі перевізника, що уклав договір перевезення, та перевізника, уповноваженого здійснювати перевезення або його частину. Факт перевізник прирівнюється до перевізника за договором (напр., у разі оренди повітр. суден за деякими видами чартерів), встановлюється їх солідарна відповідальність перед пасажирями, відправниками та отримувачами. Дії або бездіяльність перевізника за договором не можуть накладати на факт. перевізника відповідальність, що перевищує межі, передбачені В. к. 1929, у т. ч. у разі укладення перевізником особл. умов з цього питання.

Очевидно, причиною того, що Гватемал. протокол 1971 так і не набув чинності, було те, що він підвищував відповідальність перевізника в 6 разів (до 1,5 млн фр.) та встановлював об'єкт. відповідальність перевізника за заподіяння шкоди життю і здоров'ю пасажирів та незбереження багажу.

Проте у 1975 було підписано Монреал. протокол № 4, де відповідальність перевізника за незбереження багажу стала такою об'єктивною. Ін. Монреал. протоколи (№ 1—3) переводять суми меж, встановлені В. к. 1929 та наст. протоколами, із золотих франків в одиниці спец. прав запозичення (СПЗ) МВФ.

У 1999 укладено Конвенцію для уніфікації деяких правил міжнар. повітр. перевезень, або *Монреальську конвенцію про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999*, покликану замінити В. к. 1929. На сьогодні на універс. рівні

діють 2 принципово різні правові режими міжнар. повітр. перевезень.

Літ.: *Бордунов В.Д.* Международное воздушное право. М., 2007; *Грязнов В.С.* Международные авиаперевозки (правовые вопросы). М., 1982; *Малеєв Ю.Н.* Международное воздушное право: вопросы теории и практики. М., 1986; *Dempsey P.S.* Public International Air Law. Quebec, 2008.

О.І. Мельничук

ВАРШАВСЬКА УГОДА 1920 — таємний договір *Директорії УНР* з урядом Речі Посполитої Польської (РПП) про взаємне визнання, розмежування терит., спільні антирад. дії та основи міждерж. відносин.

В. у. 1920 закріпила відмову Директорії від попередньої політ. та військ. конфронтації з РПП, викликані польсь. окупацією у 1918—19 Схід. Галичини та деяких ін. укр. земель. Передумовою Угоди була невдача УНР у боротьбі водночас на кілька фронтів — проти рад. урядів Росії та України, денікінців і Польщі. Постановою найвищої ради *Паризької мирної конференції 1919—20* від 25.07.1919 РПП дістала дозвіл окупувати Схід. Галичину, «щоб забезпечити особи й майно мирного населення проти небезпек, що їм загрожують від більшовицьких банд», і запровадити на цій терит. польсь. цив. адміністрацію до майбутнього вирішення долі краю шляхом волевиявлення населення. Протести делегацій УНР і Зах. області УНР (ЗОУНР) не мали жодних наслідків, і частина етніч. укр. земель опинилася під владою РПП. Це змусило уряд УНР змінити зовнішньополіт. курс і шукати нових союзників. У верес. 1919 було укладено перемир'я з Польщею, а наст. місяця до Варшави прибула об'єднана дипл. місія УНР і ЗОУНР. Невдовзі після того, як частина делегації, що репрезентувала УНР, під тиском поляків у груд. 1919 погодилася визнати терит. претензії Польщі на західноукр. землі (відп. декларацію подав 2 груд. польсь. стороні А. Лівіцький), представники ЗОУНР на знак протесту залишили Варшаву.

Польс. уряд тривалий час не поспішав укладати офіц. угоду з Директорією, яка дала більше втрачала реальну силу. До того

ж у самій Польщі далеко не всі сприймали ідею незалеж. України, вбачаючи в ній безпосередню загрозу польс. інтересам. Проте існування УНР вкладалося в річище т. з. федерат. концепції Ю. Пілсудського. Досягнуті домовленості було закріплено офіц. актами лише напередодні рад.-польс. війни. Після багатогодинної нічної розмови між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою В. у 1920 було оформлено 2 осн. документами — Політ. конвенцією (22.04.1920, у тексті Угоди — 21.04.1920, оскільки її було підписано після опівночі, але дату в документі вже не змінювали) і Військ. конвенцією (24.04.1920), яка вважалася інтегральною частиною 1-ї. Крім того, передбачалося згодом укласти екон.-торг. угоди та деякі ін. акти. Політ. конвенція складалася з преамбули, 9 пунктів і прикінцевих положень. Її підписали керівники МЗС — А. Лівіцький (УНР) і Я. Домбський (РПП). У 1-му її пункті закріплювалося визнання Польщею Директорії на чолі з С. Петлюрою як верх. влади УНР. У наст. пунктах вирішувалися питання щодо терит. і кордонів. Уряд Ю. Пілсудського змусив Директорію визнати владу Польщі над окупованими Схід. Галичиною, Зах. Волиню, Зах. Поліссям (по р. Збруч і Горинь), Лемківщиною, Підляшшям, Посянням, Холмщиною та деякими ін. етніч. укр. землями (терит. площею 100 тис. км² з населенням бл. 10 млн чол.). Було також передбачено, що «стосовно повітів Рівненського, Дубненського та частини Кременецького, які наразі припадають Польській Республіці», згодом буде досягнуто «точнішого порозуміння». На решту укр. земель, які охоплювалися межами кордонів 1772, РПП претензій не висувала, проте Директорія визнала право Польщі на розширення своєї терит. до цих меж за рахунок відторгнення терит. від Росії «шляхом збройним чи дипломатичним».

В. у 1920 передбачала, що аграрне питання в Україні буде вирішено після війни укр. Устан. зборами, а доти щодо землевласників польс. походження зберігатиметься status quo ante bellum (становище, яке існувало до поч. війни). Оскільки біль-

шість згаданих поміщицьких маєтків була вже поділена селянами у 1917—18, згодом польс. війська здійснювали абсолютно варвар. методами факт. відновлення польс. поміщицького землеволодіння на Правобереж. Україні.

Військ. конвенцію підписали представники збройн. сил сторін — генерал-поручник В. Сінклер і підполковник М. Дідковський (УНР) та майор В. Славек і капітан В. Єнджеєвич (РПП). Польс. і укр. війська проголошувалися союзниками у майбутніх бойових операціях. Обумовлювалося заг. керівництво всіма спільними діями з боку «начальної команди польських військ». Під контроль польс. командування переходили залізниці України. Польс. сторона зобов'язувалася, за можливості, зберегти укр. частини як цілісні бойові одиниці, а також забезпечити зброєю, амуніцією, обмундируванням 3 укр. дивізії (це так і не було виконано).

Польс. текст обох документів у спірних випадках мав перевагу перед укр. Конвенції набували чинності з моменту їх підписання. Їх вважали таємними, за винятком пункту про визнання Директорії Польщею. На ратифікацію до сейму конвенції не подавали. Уперше укр. тексти конвенцій опубл. 1926 С.П. Шелухін.

В. у 1920 відкрила можливість для об'єданого походу польс.-укр. армій РПП і УНР на схід. Як наслідок Польща разом з укр. союзниками на кілька міс. захопила Білорусію, Правобережжя України та Київ. В. у 1920, хоча й прорвала дипл. ізоляцію УНР і уможливила на певний час продовження її існування, викликала гостру негат. реакцію в Україні. Згода петлюрів. уряду на загарбання споконвічних укр. земель, принизливе становище Директорії об'єднали проти В. у 1920 представників майже всіх укр. політ. угруповань і партій. З рішучим протестом виступили, зокрема, М.С. Грушевський і В.К. Винниченко. С.П. Шелухін назвав В. у 1920 укладеною без відп. повноважень і «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів». Про незаконність В. у 1920 заявила конф. укр. есерів, що відбулася наприкінці трав. 1920 у Празі. Особливо невдоволеним було населення окупованої Галичини. Угода фактично поставила під сумнів злуку

зах. і схід. укр. земель. Відомий західно-укр. політ. діяч С. Вітик звернувся до уряду РСФРР з декларацією, в якій констатував, що В. у. 1920 було укладено незаконно, і пропонував розпочати мирні переговори з урядом УНР.

Правомочність укладення В. у. 1920 від ім. відп. д-в з погляду міжнар. права викликала і викликає чимало сумнівів, тому її іноді називають «угодою між Петлюрою і Пілсудським». У жовт. 1920 РПП усупереч Угоді визнала УСРР, а в берез. 1921 у зв'язку з укладенням *Ризького мирного договору 1921* В. у. 1920 остаточно втратила силу.

Літ.: Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920. Прага, 1926; *Сциборський М.* Договір ганьби // Розбудова нації (Прага), 1934, № 3/4; *Документи* и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 2. М., 1964; *Симоненко Р.* Річниця заручин Пилсудського з Петлюрою // Голос України, 1995, 29 квіт.; *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського політичного співробітництва 1917—1921 рр. Львів, 1997; *Єременко Т.* Симон Петлюра і Юзеф Пилсудський // До 70-річчя паризької трагедії: Збірник пам'яті Симона Петлюри. К., 1997; *Литвин М.* Польсько-український військово-політичний діалог 1918—1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // Ризький трактат 1921 року після 75 літ. Торунь, 1999; *Верстюк В.Ф.* Союз Ю. Пилсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Т. 41: Істор. науки. К., 2005; *Дацків І.Б.* Варшавська угода 1920 р. // Наук. зошити істор. ф-ту Львів. ун-ту: 36. наук. праць. Вип. 10. Львів, 2009; *Підлуцький О.* Нереалізований шанс // Дзеркало тижня, 2010, 24—29 квіт.

І.Б. Усенко

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1768 — договір між Рос. імперією та Річчю Посполитою про вічний мир, основи держ. ладу та права некатол. (насамперед — укр. та білорус.) населення Речі Посполитої.

Передумовою В. д. 1768 стали реформи в Речі Посполитій 1763—64, покликані посилити центр. владу і зменшити соц. напругу в д-ві, обмежити вплив іноз. д-в на внутр. справи. Росія і Пруссія виступили проти реформ і уклали у 1764 щодо цього таємну угоду, сприяли створенню антиреформатор. конфедерації шляхти під приводом захисту прав некатол. населення. До Речі Посполитої було направлено рос. війська, а лідерів реформатор. руху заарештовано і вислано до Росії. За цих умов делегація сейму

Речі Посполитої провела переговори з рос. посольством і прийняла рос. умови В. д. 1768.

В. д. 1768 уклали 13(24).02.1768 генерал-майор, посол у Речі Посполитій князь М.В. Рєпнін — з рос. сторони, та примас князь Г. Я. Подоський — від Речі Посполитої. Того ж року його ратифікував сейм. В. д. 1768 складався з осн. договору та 2 протоколів — «сепаратних актів».

В. д. 1768 проголошував вічний мир та збереження наявного кордону між сторонами, підтверджував *Вічний мир 1686* (Московський договір про вічний мир) (ст. 1, 2), наміри сторін мирно вирішувати прикорд. конфлікти шляхом створення спец. двостор. тимчас. судів (ст. 7), сприяти двостор. торгівлі (ст. 8). Ст. 4, 5 В. д. 1768 та II протокол проголошували непорушність форми правління в Речі Посполитій, гарантом чого ставала Росія; запроваджувалися гарантії для залежного селянства від самовільних розправ шляхти.

У ст. 3 та I протоколів проголошувалися свобода правосл. та протестант. віросповідань у Речі Посполитій, зрівняння у правах вірних цих церков з римо-католиками. Зокрема, підтверджувалися положення Олівського договору 1660; держ. релігією залишалася римо-катол. і королем міг бути лише католик; усі претензії некатол. населення (за попередні 50 років) мали розглядатися в судах; для учасників правосл. й протестант. конфедерацій проголошувалися амністія; скасовувалися постанови сейму, спрямовані на обмеження прав некатоліків; дозволялося будівництво нових правосл. і протестант. церков, шпиталів, заснування друкарень, навч. закладів; поверталось конфісковане нерухоме майно некатол. церков; відправлення обрядів і постановлення священників мали бути вільні; катол. церк. суди не мали розглядати справи некатоліків; некатоліки звільнялися від податків на катол. церкву; некатол. церк. володіння звільнялися від поземельного податку; дозволялися шлюби між представниками різних христ. конфесій; у Варшаві мало бути створено міжконфесійний суд для розгляду справ з реліг. елементом; не-

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955

катол. шляхта одержувала доступ до держ. посад; зрівнювалися у правах міщани і селяни різних христ. віросповідань; проголошувалося невтручання катол. духовенства у діяльність світської влади.

В. д. 1768 санкціонував потенц. втручання Росії у внутр. справи Речі Посполитої. Він створив правові основи для захисту правосл. — насамперед укр. та білорус. — населення цієї д-ви, гарантованого іноз. д-вою. Орг-ція за рос. участі правосл. антиуряд. конфедерації сприяла активізації населення для захисту своїх прав.

Реакцією частини шляхти на укладення В. д. 1768 стало створення опозиц. Барської конфедерації, яка протягом 1768—72 проводила воєнні дії проти уряд. (короля Станіслава Августа) і рос. військ та загонів укр. повстанців — гайдамаків; конфедерацію підтримала Осман. імперія, яка оголосила війну Росії, а також Франція; на боці Росії виступили Пруссія й Австрія, які окупували частину терит. Речі Посполитої. Наслідком поразки військ союзників став 1-й розподіл Речі Посполитої 1772 (див. *Санкт-Петербурзькі конвенції 1772—1797*).

Літ.: *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. T. 1—6. Kraków, 1897—98; *Костомаров Н.И.* Последние годы Речи Посполитой // Собр. соч. Кн. 7. СПб., 1905; *Іваницкий С.Ф.* Польша во 2-й пол. XVIII в. и возникновение Барской конфедерации // Уч. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. Герцена. Т. 22. Л., 1939; *Ливанцев К.Е.* Кардинальные права 1768 г. // Вестн. Ленингр. ун-та, 1959, № 23; *Юсупов Р.Р.* Польский вопрос в политике России накануне русско-турецкой войны 1768—1774 гг. // ВМУ. Сер. 8: История, 1980, № 3; *Historia dyplomacji polskiej.* T. 2. Warszawa, 1982; *Соловьев С.М.* История падения Польши // Избр. произв. Т. 2. Р/Д, 1997; *История внешней политики России.* Т. II. М., 1998; *Польша и Европа в XVIII веке.* М., 1999; *Стегний П.В.* Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. М., 2002.

О.В. Кресін

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 — договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між Албанією, Болгарією, НДР, Польщею, СРСР, Угорщиною і Чехословаччиною.

Підписаний у Варшаві 14.05.1955 повноважними представниками названих країн

як підсумковий документ Варшав. наради європ. соціаліст. д-в з питань гарантування миру і безпеки в Європі, проведеної 11—14.05.1955. Укладений на 20 років з автомат. продовженням на наст. 10 років для тих д-в, які не денонсують Договір за рік до закінчення цього строку. Набув чинності 05.06.1955. Албанія з 1962 в роботі органів В. д. 1955 участі не брала, а у 1968 проголосила про його денонсацію. На основі В. д. 1955 склався військ.-політ. союз соціаліст. країн Європи — Орг-ція Варшав. договору (ОВД). Це був крок у відповідь на створення 1949 зах. д-вами військ. блоку НАТО. У Договорі вказувалося на оборонний характер нового об'єднання, підтверджувалися наміри д-в-учасниць створити систему колект. безпеки у Європі, проводити політику забезпечення миру і безпеки, поглиблення дружби, співробітництва та взаємної допомоги між народами відповідно до принципів поважання незалежності й суверенітету д-в. Д-ви — учасниці В. д. 1955 зобов'язувалися відповідно до Статуту ООН утримуватися у своїх міжнар. відносинах від загрози силою або її застосув., розв'язувати спори мирн. засобами, консультуватися між собою з усіх важливих питань, що становлять спільний інтерес, надавати термінову допомогу всіма засобами, в т. ч. застосув. збройн. сили, у разі збройн. нападу в Європі на одну або кілька д-в — учасниць Договору. Для взаємних консультацій і розгляду питань, пов'язаних зі здійсненням домовленостей, союз. країни сформулювали Політ. консульт. комітет — найвищий орган ОВД. Було утворено також Об'єднане командування збройн. силами, виділеними учасниками Договору в підпорядкування цьому командуванню. Його штаб і головнокомандувач розміщувались у Москві. За рішенням Політ. консульт. комітету від 17.03.1969 утворено Комітет міністрів оборони д-в — учасниць В. д. 1955. Згодом з'явилися Комітет міністрів закорд. справ та Об'єднаний секретаріат (1976). В. д. 1955, як і НАТО, був уособленням військ. блокового протистояння у Європі в роки «холодної війни». ОВД припинила існування на рубежі 90-х рр.

Літ.: *Организация Варшавского Договора: документы и материалы.* 1955—1985. М., 1986.

Ю.С. Шемшученко

ВАСИЛЕНКО Володимир Андрійович (16.01.1937, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України, дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол України, відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем теорії його розвитку та відповідальності д-в.

В. у 1959 закінчив юрид. ф-т КДУ (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) та у 1964 — аспірантуру за спец. «міжнар. право». У цьому ж ун-ті пройшов шлях від асистента до проф. каф. міжнар. права, викладаючи цю дисципліну на юрид. ф-ті (1964—72), потім на ф-ті міжнар. відносин і міжнар. права та в *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (1972—92). Від 1993 до 2010 — на дипл. службі, а з верес. 2010 — проф. каф. міжнар. права Нац. ун-ту «Кієво-Могилянська академія». Під його наук. керівництвом 20 аспірантів успішно захистили канд. дис.

Протягом 1972—92, як позаштатний радник МЗС України з юрид. питань, підготував наук.-аналіт. розробки, що стосувалися правових аспектів участі України у розв'язанні актуальних проблем морського права, права міжнар. договорів, прав людини, міжнар. безпеки тощо. У цей самий період він очолював делегації України на Конф. ООН з права міжнар. договорів між д-вами і міжнар. орг-ціями (Відень, 1986) та Міжнар. конф. з попередження незаконних актів проти безпеки морського судноплавства (Рим, 1988), був членом делегації України в Комітеті ООН з морського дна (Женева, 1972).

У 1972—87 як член делегації експертів СРСР В. брав участь у Нараді з правових питань РЕВ і численних засіданнях її спец. робочих груп, які розробляли проекти конвенцій, що стосувалися: матер. відповідальності д-в — членів РЕВ за угодами про екон. та наук.-тех. співпрацю між ними; відповідальності за шкоду, заподіяну радіац. аварією під час перевезення відпрацьованого ядер. палива від АЕС д-в — членів РЕВ; регламенту міждерж. арбітр. органу *ad hoc* для розгляду конкр. спорів, що можуть виникнути у разі застосув. Конвенції про відповідальність за шкоду, заподіяну радіац. аварією під час міжнар. перевезення відпрацьованого ядер. палива; правоздатнос-

ті, привілеїв та імунітетів РЕВ. Очолював делегацію експертів СРСР і головував на 1-му засіданні робочої групи з розроблення Конвенції про відповідальність за шкоду, заподіяну радіац. аварією під час міжнар. перевезення відпрацьованого ядер. палива (Москва, 1978). Як члена делегації СРСР на XIX засіданні Наради РЕВ з правових питань, В. було обрано головою ред. комітету і доповідачем з п. VI порядку денного «Проект документа, що регулює питання відповідальності та гарантій, страхування і відшкодування шкоди, заподіяної радіаційною аварією під час перевезення відпрацьованого ядерного палива» (Будапешт, 1980). Очолював делегацію експертів СРСР на 2-му засіданні робочої групи з підготовки проекту нової Конвенції про правоздатність, привілеїв та імунітети РЕВ (Софія, 1983).

У зв'язку з Чорнобильською катастрофою предметом спец. уваги В. стали правові питання взаємозв'язку охорони довкілля та забезпечення прав людини. Наприкінці 80-х рр. 20 ст. він увів у наук. обіг поняття «екологічна безпека» та «екологічні права людини», запропонувавши розглядати екол. безпеку як складову нац. та міжнар. безпеки, а екол. права людини як 3-тє покоління прав людини, які визначають зміст і мету екол. безпеки. Принциповою новелою було й те, що екол. безпека й екол. права людини розглядалися і трактувалися ним як парна категорія. На поч. 21 ст. В. обґрунтував необхідність створення під егідою ООН пост. глобальної екол. орг-ції нового типу з універс. членством і множинним нац. представництвом (у складі делегації кожної д-ви-члена мають бути представники: а) екол. органів д-ви; б) ділових кіл, пов'язаних насамперед із сировинними галузями; в) екол. науки; г) неуряд. екол. орг-цій).

Особливо плідною була діяльність В., пов'язана з відновленням незалеж. державності України. Наприкінці 1989 його залучають до вироблення документів, які заклали юрид. підвалини екон. самостійності України. У квіт. 1990 В. підготував проект 1-го варіанта *Декларації про державний су-*

веренітет України і брав безпосередню участь у процесі вироблення її остаточ. тексту, який являв собою правову модель розбудови укр. незалеж. д-ви. Йому належить авторство багатьох положень Декларації, зокрема преамбули в частині визначення держ. суверенітету України, розд. «Територіальне верховенство», «Екологічна безпека» (крім положень про нац. комісію радіац. захисту населення, генофонд народу та молодого покоління), «Міжнародні відносини», «Зовнішня і внутрішня безпека» в частині, що стосується наміру України стати в майбутньому постійно нейтр., позаблоковою та без'ядер. д-вою.

Як член Констит. комісії з розробки нової *Конституції України* (24.10.1990) і робочої групи Комісії з підготовки проекту нової Конституції (05.11.1990) В. брав участь у виробленні концепції нової Конституції України, схваленої ВР 19.06.1991, та 3 проектів Конституції України (у ред. 01.07.1992, 27.05.1993 та 23.10.1993). Як розв'язок положень Декларації в розд. «Права людини і громадянина» та «Громадянське суспільство і держава» зазначених концепції та проектів Конституції України спец. виокремлювалася регламентація екол. прав людини та екол. безпеки.

У період 1990—92 як гол. наук. консультант (позаштатний) групи наук. консультантів Секретаріату ВР України В. ініціював підготовку низки законів та актів, які зміцнювали правовий фундамент незалежності України та визначали спрямованість її зовн. політики. До них, зокрема, належать закони «Про правонаступництво України» 1991, «Про громадянство України» 1991, «Про відповідальність за діяльність, спрямовану на порушення територіальної цілісності України» 1991, «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991, Декларація прав національних меншин України 1991, Постанова ВР України «Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав» 1991 із застереженнями, Заява ВР України з приводу укладення Україною Угоди «Про Співдружність Незалежних Держав» 1991,

Постанова ВР України «Про основні напрями зовнішньої політики України» 1993.

У 1991—92 як член делегації України В. брав участь у зустрічах глав д-в і урядів країн — учасниць СНД в Алма-Аті (21.12.1991), Мінську (30.12.1991), Києві (20.03.1992). Від 1992, коли В. було призначено Надзвичайним і Повноважним Послом України в Бельг. Королівстві та за сумісництвом — у Королівстві Нідерланди й Великому Герцогстві Люксембург, а водночас і представником України при ЄС та Раді Північноатлантич. співробітництва, він починає працювати на одному зі стратег. напрямів зовн. політики України. Його глибокі знання міжнар. права стали у пригоді при створенні нормат. бази співпраці України з ЄС та НАТО. Протягом 1995—97 В., працюючи в МЗС України на посаді Посла з особл. доручень, очолював делегацію експертів України на переговорах з Румунією, які завершилися підписанням 02.06.1997 укр.-румун. Договору про добросусідство та співробітництво. Від 1998 до 2002 В. — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Об'єднаному Королівстві Великої Британії та Півн. Ірландії і за сумісництвом в Ірландії, представник України в ІМО. У 2001 ГА ООН обирає В. до *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, де він працював суддею *ad litem* з квіт. 2002 до січ. 2005 і брав участь у розгляді таких справ: *The Prosecutor v. Milomir Stakic*; *The Prosecutor v. Dragan Obrenovic*; *The Prosecutor v. Monir Nolic* та *The Prosecutor v. Vidoje Blagojevic and Dragun Jokic*.

Використовуючи досвід роботи в Трибуналі, В. протягом 2006—09 досліджує правові аспекти (матер. й процес.) Голодомору 1932—33 в Україні як злочину *геноциду*. Його наук. доробок у цій сфері став підґрунтям ухваленого 28.11.2006 Законом України № 376-V «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» та методол. базою для порушення 22.05.2009 СБУ та розслідування кримін. справи за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932—33, тобто за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України. Висновки розслідування щодо кваліфікації Голодомору як злочину геноциду було підтверджено у Постанові Апел. суду м. Києва від 13.01.2010. У 2006—09 В. був уповноваженим України у МС ООН під час

розгляду справи *Морська делімітація в Чорному морі 2009* (Румунія проти України).

Особливо важливо відзначити діяльність В. у сфері міжнар. захисту прав людини. Протягом 7 років (1989—91, 1996—98 і 2005) він був представником України в *Комісії ООН з прав людини*, главою делегації України на 45—47-й, 52—54-й та 61-й її сесіях. Обирався віце-головою 47-ї, 53-ї та 61-ї сесій Комісії. У період 1990—91 В. було обрано головою Групи трьох, засн. відповідно до Конвенції ООН з боротьби проти злочину апартеїду та покарання за нього. У 2006—10 В. — представник країни у *Раді ООН з прав людини*, очолював делегацію України на 14 сесіях Ради. Водночас він представляв Україну в Керівному комітеті *Ради Європи з прав людини*. Доктринальні підходи В. до оцінювання ключових проблем функціонування міжнар. механізму захисту прав людини стали теор. підґрунтям резол. «Роль превенції у заохоченні та захисті прав людини», яка була ініційована делегацією України і одногосно схвалена 17.06.2010 14-ю сесією Ради ООН з прав людини. Підтверджуючи первинну відповідальність д-в у сфері захисту прав людини та наголошуючи на важливості здійснення Радою свого мандата в частині, що стосується попередження порушень прав людини, резол. створює нормат. базу для подальшого розроблення концепт. засад і практ. рекомендацій щодо стратегії превенції, спрямованих на заохочення та ефект. захист усіх прав людини на нац., регіон. та міжнар. рівнях. У 1991—2009 В. брав участь у роботі ГА ООН як експерт, радник, заст. члена делегації та член делегації України, представляючи країну у III (питання прав людини) та VI (юрид. питання) комітетах.

У своїй багатогранній діяльності В. гармонійно поєднує викладання міжнар. права, проведення наук. досліджень актуальних міжнар.-правових проблем та втілення результатів теор. розробок у практику. Його наук. роботи відзначаються ґрунтовним і новатор. підходом. Переконливим свідченням цього стала вже його канд. дис., яку В. блискуче захистив у 1965. В умовах тодішніх досить непростих політ. реалій він обґрунтовує принципово нову концепцію суверенітету та міжнар.-правової суб'єктності України. Оцінюючи це дослідження, видатний

укр. теоретик права П.О. *Недбайло* зазначив, що вчена рада мала б присудити В. ступінь д-ра юрид. наук, якби в гуманіт. сфері практикувалися підходи, які застосовують при оцінюванні дис. з природничих наук.

Слід відзначити як широке коло наук. інтересів В., так і надзвичайну складність і актуальність досліджуваної ним тематики. Впродовж тривалого часу предметом його уваги була проблема відповідальності д-в і санкцій у міжнар. праві на основі виділення 3 типів відповідальності — позит., негат. та абс. За результатами її розроблення В. захищає докт. дис. і публікує у 1976 і 1982 2 фундамент. монографії. У цих працях запропоновано новий підхід до типології відповідальності й теоретично обґрунтовано наявність у міжнар. праві 2 взаємопов'язаних, утім окр. ін-тів — міжнар. відповідальності за міжнар. правопорушення та міжнар. санкцій. Концепт. розробки В. з цієї тематики використовували делегації України під час обговорення в VI (юрид.) комітеті ГА ООН доповідей КМП ООН, присв. проекту статей про міжнар. відповідальність. На відміну від первинних версій проекту, в остаточ. його тексті, ухваленому ГА ООН у 2001, норми, що регулюють відповідальність, досить чітко відмежовані від норм, що регулюють *контрзаходи (санкції)*. Досліджуючи актуальні проблеми заг. теорії міжнар. права, В. обґрунтував новатор. погляд на функц. роль держ. волі в процесі міжнар. нормотворчості, показавши, що міжнар.-правова норма є результатом не збігу або узгодження воль взаємодіючих д-в, а наслідком вольового узгодження їхніх позицій. Оригінальним є запропонований ним комплексний методол. підхід до аналізу системи міжнар. права та з'ясування порядку її побудови і внутрішньо-системної орг-ції.

В. нагороджено орденами «За заслуги» III ступеня (1997), II ступеня (2001) та I ступеня (2007), Данила Галицького (2009).

Осн. праці: «Міжнародне право» (підруч., окр. гл., 1971); «Ответственность государств за международные правонарушения» (1976); «Международно-правовые

санкції» (1982); «Правові аспекти участі України в міжнародних відносинах» (1985); «Механізм охорони міжнародного правопорядка» (1985, у співавт.); «Основи теорії міжнародного права» (1988); «Відповідальність і санкції в сучасному міжнародному праві» (2005); «Гене́за, зміст і шляхи реалізації концепції міжнародної екологічної безпеки» (2006); «Голодомор 1932—1933 років в Україні як злочин геноциду» (правова оцінка, 2009).

Літ.: *Юридична* енциклопедія. Т. 1. К., 1998; *Хто є хто в Україні*. К., 2001; *Who's Who in Public International Law*. L., 2007; *Who's Who*. L., 2010.

В.І. Кисіль

ВАТИКА́Н (офіц. назва — Держава-Місто Ватикан — італ. *Stato della Città del Vaticano*) — гол. центр катол. християнства, резиденція Папи Римського як глави катол. церкви і водночас керівника д-ви В., а також місцезнаходження центр. органів управління та ін-тів катол. церкви, які називають Рим. курією. Престол Рим. єпископа разом із Рим. курією, у свою чергу, називають Апостол. або *Святим Престолом*.

У давнину р-н В. мав більшу площу, ніж нині, і мав назву *Vaticanum, Campus Vaticanus* або *Ager Vaticanus*. В. сьогодні — це невелика терит. (44 га) на правому березі р. Тибру, що розташована в межах м. Рима, у його півн.-зах. частині, на Ватикан. пагорбі між Монте-Маріо та Янікулом. Значну частину терит. сучас. В. займає палац.-церк. ансамбль, до якого входять собор Св. Петра, Апостол. палац та ін. будівлі. Відповідно до принципу екстериторіальності, В. належать також деякі будівлі у Римі та ін. італ. містах, а також літня папська резиденція Кастель Гандольфо.

В істор. плані Державі-Місту Ватикан (далі — ДМВ) передувала Церк. (Папська) д-ва, ств. у 18 ст. для забезпечення незалежності діяльності Римських пап, яка, постійно збільшуючись, охоплювала значну терит. у Центр. Італії. Світська влада Папи над Церк. д-вою припинилася у зв'язку з об'єднанням Італії у 1870. У 1929 Апостол.

Престол та Італ. Королівство уклали *Латеранські угоди*, завдяки яким була створена і дістала міжнар. визнання ДМВ. Як нейтр. незалеж. місто-д-ва, що має всі атрибути держ. утворення, В. має всі права та ін-ти суверен. д-ви.

Від поч. свого заснування ДМВ створювалася як підлегла терит.-функц. одиниця Св. Престолу з метою гарантування його суверенітету, незалежності у виконанні ним вселенської місії, націленої на проповідь Євангелія та настановлення катол. помісних церков. У ст. 3 Латеранського договору зазначається, що «Італія визнає за Св. Престолом право повної та виключної власності, абсолютної влади та суверенної юрисдикції над Ватиканом», а в преамбулі наголошується, що цей договір покликаний урегулювати відносини між папством та Італ. Королівством задля гарантування «Св. Престолу фактичних і правових умов абсолютної незалежності у здійсненні його високої місії у світі».

07.06.1929 Папа Пій XI (1922—39) проголосив Осн. закон ДМВ. Новий Осн. закон ДМВ був оприлюднений 26.11.2000 Папою Іоанном Павлом II (1978—2005) і набрав чинності 22.02.2001. Цей Закон, подібно до конституції в будь-якій д-ві, має вищу юрид. силу, що безпосередньо впливає з його тексту: «У державі визнаються недійсними всі норми, які суперечать цьому Закону. Лише Папа Римський має право у будь-який час вносити зміни до чинного Основного закону Держави-Міста Ватикан або замінити його новим».

Відповідно до ст. 1 Осн. закону ДМВ, «Верховний Понтифік, Суверен Держави-Міста Ватикан, володіє всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади». Це положення також повністю кореспондується з каноном 331 Кодексу канон. права, який говорить про всю повноту влади Папи у церкві. У період, коли Св. Престол залишається вакантним, повноваження Папи частково реалізуються Колегією кардиналів (однак прийняті нею законод. акти мають бути підтверджені новообраним Понтифіком), тоді як адм.-розпорядчі функції виконує кардинал-камерленго.

Законод. влада, за винятком питань, які Папа має намір зберегти за собою або ін. інстанціями, здійснюється Папською комі-

цією у справах ДМВ (Pontificia Commissione per lo Stato della Città del Vaticano), яка складається з кількох кардиналів, призначених Папою на 5-річний термін. Главою цієї Комісії — її кардиналом-президентом — з 1984 є держ. секретар, статус якого у ДМВ еквівалентний посаді прем'єр-міністра.

Викон. влада у ДМВ делегована Верх. Понтифіком кардиналу-президенту (голови) Комісії у справах ДМВ. У здійсненні його функцій кардиналу-президенту допомагають ген. секретар і заст. ген. секретаря вищезгаданої Комісії. Специф. органом викон. влади м. Ватикан є «губернаторство». Голова Комісії представляє ДМВ, а представництво з питань адм. діяльності він може доручити ген. секретареві Комісії, який наглядає за адм. роботою губернатора м. Ватикан і координує діяльність директорів із підлеглими їм установами та службами.

Суд. влада здійснюється від ім. Верх. Понтифіка відп. органами, ств. ним згідно з правовим держ. регламентом. Суд. система включає 3 церк. трибунали, кожен з яких виконує чітко окреслені функції. Апостол. пенітенціарний трибунал здійснює відпущення гріхів, відлучення від церкви, дає індальгенції тощо. До його компетенції належать усі питання, що стосуються внутр. порядку в церкві. Верх. трибунал апостол. сигнатури наглядає за дотриманням законів у діяльності церк. закладів. Трибунал рим. роти (круглої зали) є апел. суд. інстанцією і здійснює судочинство щодо юрид. та фіз. осіб катол. церкви, а також розглядає справи, пов'язані з подружнім (шлюбним) правом.

Консульт. роль під час підготовки різних законів та в ін. важливих справах належить ген. раднику і держ. радникам, які призначаються Папою на 5-річний термін. Ці посад. особи можуть бути вислухані Понтифіком як індивідуально, так і в складі групи.

Отже, Осн. закон покликаний регулювати виключно питання орг-ції влади у ДМВ і не містить положень реліг. змісту. Водночас вищевикладена система орг-ції керівних органів влади В. досить чітко демонструє особливості ДМВ як терит. утвору, що має церк.-реліг. характер.

ДМВ не має кодифікованої конституції. Її замінюють Осн. закон ДМВ від

22.02.2001, а також законод. акти, затверджені та офіційно оприлюднені Папою Римським після укладення Латеранських угод. До складу законод. актів, які разом з Осн. законом фактично становлять конституцію ДМВ, входять:

1. Закон про джерела права, до яких належить: а) Кодекс канон. права та апостол. постанови (ці акти церк. характеру поставлені на 1-ше місце перед законами, що вже відображає особливості В.); б) закони, прийняті Папою або делегованою ним владою, а також постанови, видані в установленому законом порядку компетент. владою. Передбачається, що з питань, не врегульованих законом В., застосовують італ. закони — кримін., цив., торг. тощо та відп. процес. кодекси за умови, якщо вони не суперечать приписам Божественного права та положенням Договору і *Конкордату* 1929.

2. Закон про управління ДМВ від 02.10.2002 встановлює систему органів управління В., які загалом іменуються урядом. Відповідно до положень Закону, викон. влада у В. належить кардиналу-президенту Папської комісії у справах ДМВ, якого називають головою уряду. До складу уряду входять очолювані директорами управління: фін., екон., охорони здоров'я, безпеки, заг. служб, тех. служб, телекомунікацій, у справах музеїв, управління резиденціями Понтифіка та ціла низка ін. установ, які забезпечують життєдіяльність ДМВ.

3. Закон про право гр-нства та проживання, який встановлює підстави надання фіз. особам гр-нства В.

4. Закон про адм. устрій, яким закріплюється право Папи скасовувати рішення будь-якого органу управління В. і регулюються питання відповідальності службовців В., а також укладення та виконання деяких цив.-правових договорів (підядру, постачання тощо).

5. Закон про екон., торг. та профес. орг-ції, яким встановлюється наявність власних грошових знаків В. Цим законод. актом передбачається також держ. монополія на купівлю й перепродаж товарів будь-якого характеру та походження.

Значна законод. база, об'єктом правового регулювання якої є пов'язані з існуванням В. відносини та розгалужена система органів управління, свідчить про те, що ДМВ має власний правовий порядок. Особливістю цього правопорядку є те, що він перебуває у підпорядкуванні заг. правопорядку Св. Престолу. Крім того, через реліг. природу та підпорядковане положення В. щодо Св. Престолу функціонування ДМВ багато в чому пов'язане із застосуванням канон. права, що також свідчить про належність В. до правового порядку католическої церкви під керівництвом Св. Престолу.

Отже, незважаючи на те, що кожен з цих ін-тів — Св. Престол і В. — мають свою компетенцію і правову природу, вони водночас органічно пов'язані один з одним, оскільки Св. Престол виступає щодо В. як суверен, а главою ДМВ фактично та юридично може бути лише Папа Римський, який у свою чергу є фіз. носієм компетенції Апостол. Престолу.

За формою правління ДМВ фактично є виборною абс. теокр. монархією, хоча такою її не названо в жодному констит. чи законод. акті. Проте це не означає, що Папа Римський є авторитарною особою, яка приймає довільні рішення, керуючись лише власною волею та розумінням. Навпаки, Рим. Понтифік є охоронцем традиції віровчення, він пов'язаний Богооткровенням, фундаментам. устроєм церкви, обрядами, визначеннями, які давалися на II Ватикан. соборі та попередніх соборах, тощо. Папа є насамперед Понтифіком і лише завдяки цьому факту володіє абс. владою на терит. В. Ін. словами, Папа Римський є главою реліг. культу і в результаті цього — главою, сувереном ДМВ, а не навпаки. Про це свідчить і порядок найменувань посад у титулі Рим. Понтифіка. Він є не просто керівником, а церк. ієрархом, а це у свою чергу означає, що діяти він може виключно як глава церкви, а не як керівник ін., нехай у чомусь і подібного соц. ін-ту.

У католическій доктрині з питання міжнар. правосуб'єктності ДМВ останню завжди розглядаються як д-ву, хоча й зі своїми особли-

востями. В. названо д-вою у Латеранському договорі, титулі Папи Римського, договорах про приєднання до 7 міжнар. міжуряд. орг-цій тощо. Говорячи про правову природу В. і порівнюючи її з традиц. д-вами, католическі вчені застосовують аналогію. Суть цього прийому полягає в тому, що відносини між В. з одного боку та світськими д-вами з ін. за своєю природою є подібними, аналогічними, але не ідентичними тим, що існують між світськими д-вами. Тому до цих відносин через їх подібність можна застосовувати одні й ті самі правила міжнар. спілкування. Переважна більшість представників зарубіж. та вітчизн. доктрини міжнар. права також активно відстоюють тезу про міжнар. правосуб'єктність В.

Для підтвердження тези щодо держ. статусу та міжнар. правосуб'єктності В. найдоцільнішим є метод порівняння його осн. характеристик з ознаками д-ви, що склалися у правовій доктрині. Одним із джерел з цієї проблематики у міжнар. праві є Конвенція про права та обов'язки д-в, підписана у Монтевідео у 1933. У ст. 1 цієї Конвенції зазначається, що д-ва — це такий суб'єкт міжнар. права, якому властиві: населення, терит., уряд і можливість вступати у відносини з ін. д-вами. Усі зазначені ознаки д-ви, хоча й з деякими особливостями, притаманні й ДМВ.

На сьогодні офіц. чисельність населення ДМВ становить бл. 1000 осіб; це переважно прелати Рим. курії та дипломати Апостол. Престолу (див. *Апостольська нунціатура*). У самій д-ві В. постійно проживає бл. 300 осіб: 110 швейц. гвардійців, обов'язком яких є гарантування безпеки Папи та охорона гол. входів на терит. В., кілька кардиналів і бл. 50 священнослужителів — співробітників Держ. секретаріату та священників, які сповідують у соборі Св. Петра. У межах д-ви В. постійно працює понад 2 тис. осіб: 700 з них є ватикан. службовцями, а 1400 — співробітниками різних установ Рим. курії.

Ст. 9 Латеранського договору, визначаючи коло осіб, які є підданими В., встановлює, що відповідно до норм міжнар. права під суверенітет Св. Престолу підпадають усі особи, які мають пост. резиденцію в ДМВ. Про це йдеться і в Законі В. про право гр-нства та проживання, згідно з яким

гр-нство надається у зв'язку з пост. проживанням особи у В., пов'язаним з її рангом, посадою, службою чи заняттям. Крім того, гр-нами В. є всі кардинали, незалежно від місця їх проживання, коли вони перебувають на терит. В. Особливість гр-нства В. полягає в тому, що воно надається не на підставі принципів «*ius soli*» або «*ius sanguinis*», як у практиці світських д-в, а на основі принципу «*ius officii*», тобто у зв'язку з обійманням відп. посади та виконанням певних служб. обов'язків на терит. ДМВ.

У юрисдикції Римського Папи перебуває не лише маленька терит. В. розміром 0,44 км² із населенням бл. 1000 мешканців, а й понад 1 млрд католиків у всіх країнах світу. Ст. 3 Латеранського договору, передбачаючи створення ДМВ, вказує на план її терит., що міститься в Дод. I до Договору, і проголошує суверенітет Св. Престолу над його терит. та його повну власність на неї. З цього випливає, що терит. ДМВ відрізняється від держ. терит. у класичному розумінні цього поняття, згідно з яким передбачається поширення на терит. д-ви її суверенітету і влади, а не права власності. Терит. В., як зазначено у преамбулі Договору, було передано у власність та юрисдикцію Св. Престолу «для забезпечення його абсолютної та явної незалежності» і належного функціонування католическої церкви. Незважаючи на таку особливість, ДМВ визнана міжнар. спільнотою суб'єктом міжнар. права і забезпечує основоположну матер. базу й орг-ційні умови для гарантування суверенності й незалежності ін., гол. щодо неї, суб'єкта міжнар. права — Св. Престолу в його різнобічній діяльності.

Особливістю публ. влади у ДМВ є те, що вона знаходить своє відображення у конкр. системі органів управління, передбачених Осн. законом В. та канон. правом, однак джерелом такої влади є не правовий порядок, що склався у В., а Св. Престол як самост. суб'єкт права *sui iuris*, що свідчить про особл. природу взаємозв'язку цих 2 суб'єктів.

Згідно зі ст. 3 Осн. закону ДМВ від 07.07.1929, «за Верховним главою Церкви зберігається представництво держави Ватикан за посередництвом Державного секретаря для укладення міжнародних договорів і дипломатичних зносин з державами». А у ст. 2 нової ред. Осн. закону ДМВ, який на-

брав чинності 22.02.2001, наголошено, що «представництво Держави-Міста Ватикан у відносинах з іноземними державами та в інших питаннях міжнародного права закріплено за Верховним Понтифіком і здійснюється через Державний секретаріат».

Отже, В., як нейтр. незалеж. місто-д-ва, має всі атрибути держ. утворення і володіє всіма правами та ін-тими суверен. д-ви. Як загальновизнаний суб'єкт міжнар. права ДМВ має також відп. символи державності — держ. прапор, держ. герб і держ. гімн. В. як д-ва має банк, свою грошову одиницю (ватикан. євро), пошту, готель, а також підведена гілку рим. залізниці, вертолїтний майданчик тощо. Держ. мовою В. є лат., хоча в практ. діяльності переважно послуговуються італ. Водночас ДМВ, хоча й має ознаки держ. утворення, однак вступає у міжнар.-правові відносини не самостійно, а здійснює це за допомогою або з дозволу та під кер. Св. Престолу.

Літ.: *Виноградов В.А.* Основы государственного устройства Государства Города Ватикана // ЖРП, 2002, № 9; *Договор* между Святым престолом и Королевством Италия, 11 февраля 1929 г. // Конституции государств Европы / Под ред. Л.А. Окунькова. Т. 1. М., 2001; *Католическая энциклопедия*. Т. 1. М., 2002; *Ковальский Н.А.* Католицизм и международные отношения. М., 1989; *Harris D.J.* Cases and Materials on International Law. L., 1998.

М.І. Отрош

ВАТТЕЛЬ (Vattel) Емерік де (25.04.1714, м. Куве — 28.12.1767, Невшатель, Швейцарія) — швейц. дипломат і юрист, один із найвидатніших представників групи «гроціанців» (послідовників Г. Гроція), які посідали середнє місце між натуралістами та відомими пізніше позитивістами; належить до класиків міжнар. права.

В. народився в сім'ї протестант. міністра швейц. князівства Невшатель, пов'язаного особистою унією з Прусським королівством. Здобув гуманіт. і філос. освіту в Базельському ун-ті. Від 1746 на дипл. службі королівства Саксонії, згодом призначений посланником у Берні. Від 1758 — таємний радник повіреного у справах у Дрездені. 1766 через хворобу повернувся до Невшателю і наст. року помер.

1758 В. видав працю «Le Droit des Gens ou Principes de la Loi Naturelle Appliqués à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains» (Право народів або принципи природного права у застосуванні до поведінки і справ націй та держав), яку було опубл. також англ. мовою в серії «Класики міжнародного права» (зі вступом і за ред. *Ланраделя*, 1916). З її допомогою В. прагнув ознайомити європ. двори та дипломатів з ученням про міжнар. право видатного «гроціанця», нім. філософа Х. *Вольфа*. Однак В., хоча і став провідним представником школи Г. Гроція, насправді не поділяв його концепції природ. права. Він також відкинув гол. ідею Вольфа щодо великої респ. (*civitas gentium maxima*), або співдружності націй, — світ. д-ви, що має владу над усіма своїми складовими.

В. пов'язував міжнар. зобов'язання з теорією звичайного сусп-ва, яка стала популярним джерелом прав і обов'язків індивідів. Він вважав д-ву корпорат. особою, що має власне розуміння, волю та схильність до набуття прав і зобов'язань. В. беззастережно визнавав дію законів природи щодо людей і неможливість звільнення від них у громадян. сусп-ві. Водночас він вважав за необхідне рахуватися з націями як самост. суб'єктами права, що зумовлює адаптацію природ. права до взаємовідносин д-в. Отже, саме природ. право становить основу системи міжнар. права. Ця система, з одного боку, складається з норм, зрозумілих з погляду справедливості або несправедливості, які є «необхідним (природним) правом націй», і порушення таких норм виправдовує заходи самопомоги. З ін. боку, в умовах відсутності верх. влади, спроможної приймати рішення щодо націй, трапляються випадки, щодо яких застосув. природ. права є неясним. Тому кожна нація повинна мати можливість власного тлумачення природ. права і в разі потреби ухилитися від його настанов. Це є сферою «добровільного права націй», або нижнім рівнем недосконалих прав, у якому настанови природ. права пристосовані до обов'язків конкр. д-ви і залежать саме від неї.

Як дод. до «необхідного» та «добровільного» права В. визнавав договори у формі «конвенційного права» і тих «звичаїв», що становлять «звичаєве право». Однак, оскільки, на думку В., жодні обставини не повинні змусити націю порушити природ. право, не можна допускати конфліктів між «конвенційним» або «звичаєвим правом» і «необхідним правом».

Система, запропонована В., відкрила шлях до розвитку позит. міжнар. права, що стало велінням часу. Вона приваблювала всіх ліберал. принципами, зорієнтованими на практику. Хоча старі стандарти «необхідного права» ще зберігалися, але через «добровільне право» кожний суверен міг сам судити про свої справи, і міжнар. спільність мусила визнавати його рішення. Навіть абсолютист. уряди, які ревно ставилися до своїх прав, сприймали ці принципи. В. розвинув ідеї Вольфа саме через призму актуальних міжнар. інтересів і розробив власний підхід до важливих питань заг. розвитку міжнар. права. Він досліджував також окр. ін-ти міжнар. права, пов'язані з набуттям терит. шляхом окупації, виконанням договорів. зобов'язань, *нейтралітетом*, *приморським правом*, правилами морської війни, арбітражем тощо. Широке визнання дістали і його дослідження відмінностей між справедл. та несправедл. війнами.

Ліберал. і гуманіст. дух та практ. висновки, наведені у праці В., зробили її настільним підручником дипломатів багатьох поколінь. Феноменальний успіх вона мала в англословних країнах, особливо у США, де В. здобув найвищий авторитет. Прихильне ставлення до заг. політ. концепції В. виявила й англ. політ.-філос. думка на чолі з *Дж. Локком*.

Значно меншим був вплив В. у Франції, а в Німеччині його ім'я тривалий час було невідомим. Значення В. полягає в тому, що його наук. доробок знаменував собою поч. торжества у міжнар. праві *позитивізму*, який став панівною правовою ідеологією 19 — поч. 20 ст. Однак ця правова ідеологія з часом набула крайніх форм нормативізму, що мало негат. вплив на міжнар. правопорядок, порушення якого призвело до *Першої світової війни 1914—18*.

Літ.: *Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; Ehrlich L. The Development*

ВАШИНГТОНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1942 — відома також як Декларація 26 д-в, або Декларація Об'єднаних Націй, в якій її учасники підтвердили, що їх гол. ворогом є нацист. Німеччина разом з її союзниками й сателітами і в ім'я справедливості та людських прав необхідно докласти зусиль для повної перемоги над ним.

В. д. 1942 було підписано 01.01.1942 у Вашингтоні представниками СРСР, США, Великої Британії, Китаю, Австралії, Бельгії, Індії, Канади, Коста-Ріки, Куби, Чехословаччини, Домініканської Респ., Сальвадору, Греції, Гватемали, Гаїті, Гондурасу, Нідерландів, Люксембургу, Нової Зеландії, Нікарагуа, Норвегії, Панами, Польщі, ПАР, Югославії. У ній проголошувалося, що повна перемога над ворогом «необхідна для захисту життя, свободи, незалежності та релігійної свободи і для збереження людських прав і справедливості» в усіх країнах. Уряди д-в — учасниць В. д. 1942 зобов'язалися використати всі свої екон. і військ. ресурси проти членів *Троїстого пакту 1940* і д-в, які приєдналися до нього і з якими ці уряди перебували у стані війни. Вони також зобов'язалися співробітничати один з одним і не укладати сепарат. миру або перемир'я зі спільним ворогом. Підписання Декларації сприяло значному зміцненню союзу народів і д-в *Антигітлерівської коаліції* в боротьбі з фашист. агресорами.

Літ.: *История дипломатии*. Т. IV. Дипломатия в годы Второй мировой войны. М., 1975; *Дипломатический словарь*. Т. 1. М., 1984.

В.Н. Денисов

ВАШИНГТОНСЬКА УГОДА ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ, НАУКОВИХ ЗАКЛАДІВ ТА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК 1935 — див. *Пакт Реріха*.

ВВІЧЛИВІСТЬ МІЖНАРОДНА (лат. *comitas gentium*, або англ. *comity of nations*) — норми доброзичливості, блага, взаємної поваги, прихильності, стриманості, гостинності, які не мають юрид. обов'язковості, але беруться до уваги в регулюванні *норм*

міжнародного права та *міжнародного приватного права*.

В. м. виникла в Голландії, яка першою розвинула свою колон. систему і вже в середині 17 ст. досягла найвищого рівня своєї торг. могутності: «Цю могутність голландський торговець закріплював у привілеях, монополію в експлуатації. Вирушаючи в інші країни, він прагнув зберегти свої привілеї, свою монополію, забезпечені його державою. Закон його держави захищав його права. Його права — це «набуті права», і всюди, куди б він не приїжджав, він вважав, що права йдуть слідом за ним. Ніщо не повинно було заважати його свободі колоніального пограбування; всі мали схилитися перед його волею, перед його гегемонією, всі повинні були рахуватися з його правами та законами його держави. Голландські юристи називали це *comitas* — «ввічливістю», вони, отже, вимагали «ввічливості» — покійного до себе ставлення. З іншого боку, голландському капіталісту доводилося просити у сильного іноземного феодалного монарха милості, прихильності (щоб дарував монополію), і це він теж називав «ввічливістю» (*comitas*). Приїжджали в Голландію іноземні купці, від яких голландські буржуа ревно оберігали свої привілеї, але яким вони готові були надати деякі права з «ввічливості» (*comitas*) тією мірою, наскільки це було в інтересах закріплення торгової гегемонії Голландії. Проживали там феодали і свої, а особливо іспанські (світські й церковні), їх прибічники, які забезпечували їм політичне панування та отримання захисту їхніх прав, привілеїв. І до них голландський буржуа також виявляв ввічливість» (В.М. *Корецький*). Встановилася практика, згідно з якою Голландія, не вважаючи себе зобов'язаною застосовувати іноз. право, допускала його в тих чи ін. ситуаціях лише з ввічливості.

Голл. доктрину *comitas* було сприйнято у США в 30-ті рр. 19 ст. у зв'язку з розробленням теорії конфлікт. права. Її було використано як гнучкий інструмент для подолання політ.-правових перешкод на шляху

ВВІЧЛИВІСТЬ МІЖНАРОДНА

розширення діяльності пром. підприємств, сконцентрованих на Півночі країни, на всю її терит., передусім на Південь. Доктрина *comitas* мала обійти законод. бар'єри штатів і встановити обмеження для пром. капіталу ін. країн, насамперед Англії. Юрист півд. рабовласн. штатів Лівермор заперечував принцип застосув. *comity*, тоді як юрист півн. штатів Сторі підтримував його. Обґрунтовуючи прийняття *comity*, Сторі виходив з того, що всі уряди погоджуються на практиці на пом'якшення принципу суверенітету. Разом з тим він підкреслював необхідність дотримання законів ін. суверена з міркувань доцільності і свого роду моральної необхідності надавати суд. захист, щоб у свою чергу можна було його отримати. Він обґрунтував необхідність дії іноз. законів у США, хоча формально визнавав їх дію на терит. країни за умови, якщо вони не суперечать її політиці або не завдають шкоди її інтересам. Як зазначає В.М. Корецький, Сторі знав, що визначити *comity*, яке залежить від різноманітних обставин, неможливо, і саме ця його специфіка була найбільш корисною для поширення на півд. штати. Сторі підкреслював, що невизначеність *comity* не означає відсутності його обов'язковості. Тому поняття *comity* було достатнім для обґрунтування застосув. законів однієї нації на терит. ін. і відповідно в амер. штатах, які в ту епоху будували відносини між собою на зразок міждерж. відносин. У відомій справі *Bank of Augusta v. Earle* суддя зазначив: «*Comity* не є порушенням суверенітету. Воно — добровільний акт нації, яка його представляє. Неприпустиме застосування *comity* лише тоді, коли воно виявиться таким, що суперечить політиці нації або шкодить її інтересам. Можна було припустити, що правила *comity* між націями не застосовуються щодо відносин між штатами США. Хоча в конституції *comity* не вказано, але є інтимний зв'язок штатів, як членів однієї й тієї ж великої політ. сім'ї, глибокі життєві інтереси настільки тісно пов'язують їх, що спонукають нас, за відсутністю доказів протилежного, презюмувати більший ступінь

comity, дружби і сприяння, ніж ми вправі презюмувати тоді, коли справа стосується взаємовідносин між різними націями. Штати суверенні; і історія минулого, і події кожного дня дають найцінніші докази того, що вони засвоїли стосовно один одного *comity* у повному обсязі. Гроші часто позичаються в одному штаті корпорацією, створеною в іншому. Агенти страхових товариств цього штату укладають угоди в інших штатах, не зустрічаючи заперечень з боку властей інших штатів. Мовчання властей штатів свідчить, що вони згодні із законами *comity*».

Після перемоги півн. штатів у Громадян. війні у США (1861—65) та знищення рабовласництва *comity* перетворилося на *general comity*, тобто на *comity* всієї нації, а не лише окр. штатів, і його застосув. вже не розглядалося як таке, що дарується судами. *Comity* стало основою міжнародного приватного права, тобто частиною внутр. права. Наприкінці 19 ст. монопол. капітал набув у США значного розвитку, що вимагало охорони його прав за межами країни, особливо в колоніях, які належали ін. д-вам. З цією метою США проголосили *відкритих дверей принцип*, принцип «рівних можливостей» та «недоторканність їхніх прав», що ототожнювалося з дотриманням стосовно них *comity*. У 1895 з цього питання приймається рішення у справі *Hilton v. Guyot*, в якому йшлося про виконання у США рішення франц. суду за позовом ліквідатора фірми *Guyot* до амер. фірми. Суддя Грей, розглянувши попередні прецеденти, дійшов висновку, що тут залишається в силі старий принцип: «Жодний закон не має сили поза межами суверенітету, від якого закон набуває своєї сили». «Межі дії законів однієї нації на території іншої, — говорить він далі, — залежать від того, що юристи зазвичай називають *comity* націй... *Comity* в юридичному сенсі не є ні абсолютно обов'язковим, з одного боку, ні простою ввічливістю (*courtesy*) чи виявом доброї волі — з іншого. Воно є визнанням того, що одна нація може застосовувати на своїй терит. законодавчі, виконавчі або судові акти іншої нації, демонструючи повагу до міжнародних обов'язків, доцільності та до прав своїх власних громадян». Як зазначає В.М. Корецький, «робиться це

тому, що воно необхідне й обопільно вигідне. Щоб зробити *comity* обов'язковим, його роблять навіть частиною внутрішнього (*municipal*) права. За таким його розумінням *comity* втратило своє попереднє значення. Воно відслужило свою службу на першому етапі в створенні міжнародного приватного права... *Comity* виявилось недостатнім. Його вважали фікцією, яку легко подолати, і тому вимагали застосування іноземного права подібно до будь-якого іншого закону, а не тільки згідно з *comity*. Ті юристи, які продовжували визнавати значення *comity*, розчинили його в загальних принципах міжнародного приватного права».

Водночас суди в США відмовляли в розгляді позовів СРСР на основі *comity*, посиляючись на відсутність визнання СРСР з боку США. Так, у справі *R.S.F.S v. Cibrario* (1923) суд стверджував, що він не зобов'язаний надавати *comity*, що надання *comity* залежить від доброї волі США і що для *comity* потрібна взаємність. Ця позиція суду суперечила *comity*, що стало, як зазначено вище, одним з понять, які обґрунтовують його як складову міжнар. приват. права. В.М. Корецький, розглядаючи аргументи цього рішення, в якому суд сказав, що «не можна вимагати *comity* як права (*right*), воно є благом (*favor*)», поставив слушне запитання: «Але хто дає це благо? Як ми знаємо, — зазначає він, — завжди підкреслювалося, що *comity* є *comity* націй, а не судів, при цьому це підкреслювалося для того, щоб суди не відмовляли в *comity* тоді, коли інтереси націй, інтереси держави в цілому вимагали його надання. Підкреслювали, що *comity* розуміли як *comity* націй для того, щоб воно могло служити базою міжнародного права. А суддя одягається в плащ смиренника і говорить: «*Comity* це не довільна милість, це не милість, що дарується судом». І, повторюючи слова рішення у справі *Bank of Augusta v. Earle*, спрямованого проти півн. штатів, він додає: «Управляє не *comity* судів, а *comity* націй». Стара формула зазвучала по-новому. Так, у справі *Bank of Augusta* на основі цієї формули вимагали платежу за векселем, від сплати за яким ухилялися, ховаючись за місцеві закони, за місцеві суди. Тут же, у справі *Чибраріо*, на основі цієї фор-

мули домагалися звільнення шахраря від зобов'язання повернення привласнених ним грошей. Суд перекладав вину на свій уряд. Однак тут ішлося про право подання позову. Це право не пов'язане з *comity*. За висловом відомого амер. юриста Борчарда, «надання права шукати — це більше ніж прояв дипломатичного *comity*. Це елементарний наслідок права мати власність». При цьому суд приписав *comity* взаємність, пов'язуючи її з дружністю (*friendship*). Проте СРСР не був винен у тому, що США відмовляли йому у визнанні, і тут ішлося лише про захист власності д-ви, тобто здійснення правосуддя з метою встановл. справедливості. «Така вимога взаємності позбавлена міжнародно-правових підстав», — зазначає В.М. Корецький. У визначенні *comity*, яке дає словник Вебстера, що цитується в рішенні суду, немає жодного слова про взаємність. У Збірнику конфлікт. права (*Restatement — conflict of laws*) у коментарі до § 6 прямо заперечується думка, нібито доктрина *comity* пов'язана із взаємністю. «Не повинно, — говориться там, — відмовляти у здійсненні права через те, що воно виникло у державі, суди якої не захищають подібних прав, створених зовні».

Не витримує критики й позиція судді у справі *Чибраріо*, що «джерело *comity* — у відчутті взаємної поваги, заснованої на тождності положень і подібності інститутів». Він послався на рішення справи *Fisher v. Fielding*, винесене судом в Англії, у якому в широкому значенні говориться про «схожість інститутів».

Однак в амер. практиці *comity* ніколи не пов'язували з подібністю політ. ін-тів. Більше того, у цій справі суддя пов'язував *comity* із застереженням про *публічний порядок* як гол. підставою відмови у правосудді. А після того, як у листоп. 1933 США визнали СРСР і суди вже не могли відмовляти на цій підставі в *comity*, в ряді ін. справ, що зачіпали інтереси СРСР, вони знайшли ін. привід, а саме в підкресленні його добровільного характеру. Отже, у справах, що зачіпали інтереси СРСР, США продемонстрували високий ступінь довільності підходу до

ВВІЧЛИВІСТЬ МІЖНАРОДНА

comity як практики права націй, так і принципу суд. comity.

Однак після визнання у 1933 СРСР з боку США цей підхід почали поступово переглядати. Цього ж року між амер. президентом Рузвельтом і рад. послом Литвиновим було укладено угоду (відому як угода Литвинова), згідно з якою позови СРСР до амер. гр-н могли допускатися в амер. судах. Вже у справі *US v. Belmont* (1937), що стосувалася одного з таких позовів, Верх. суд США роз'яснив як суть констит. повноваження викон. влади укладати угоди (agreements), так і значення тотожності їх з договорами (treaties). Суд зазначив: «Урядова влада стосовно зовнішніх справ не розподіляється, а доручається виключно національному уряду. А щодо того, що вона робить, виконавча влада має повноваження виступати як єдиний орган уряду. Передавання прав і угоди у зв'язку з цим не допускаються, як у випадку з договорами, оскільки цей термін використовується в договорі, щодо якого Конституція встановлює застереження, яке вимагає поради і згоди Сенату. Договір означає угоду, укладену між двома або кількома незалежними державами з позиції досягнення публічного блага,.. але міжнародна угода, як це буває, не завжди є договором, що вимагає участі Сенату».

Осн. питання полягає в тому, чи повинно міжнар. зобов'язання США згідно з Конституцією бути договором, відмінним від викон. форми угоди. Як правило, це питання розв'язується на основі *ad hoc* шляхом консультації між викон. владою і Конгресом, беручи до уваги міру, якою така угода може бути виконана першою без посягання на сферу діяльності останнього. У разі виникнення серйозних сумнівів стосовно того, чи повинна міжнар. угода мати форму викон. угоди (executive agreement), це питання доводиться до держ. секретаря меморандумом з поясненнями юрид. радника. Потім його направляють Конгресу США через службу помічника держ. секретаря з питань парламент. зв'язків. Якщо виявляється, що це питання може бути розв'язане викон. угодою, то

з'ясовують, чи має така угода бути підтримана спільною резол. або актом законод. характеру, чи воно може бути вирішене в межах констит. повноважень президента. Визнається, що ці повноваження походять від положень Конституції, які покладають на президента викон. владу, обмежену констит. гарантіями (Д.П. О'Коннелл).

Вирішальним моментом у зміні позиції США щодо рад. декретів про націоналізацію стало рішення Верх. суду у справі *US v. Pink* (1942). Спираючись на угоду Литвинова, США вжили заходів щодо повернення активів Нью-Йорк. відділення Рос. страхової компанії, націоналізованих рад. декретом. Верх. суд установив, що власність, яка є предметом спору, передається СРСР з наст. переходом її до США. Спірне питання полягало в тому, чи норма невиконання екстратерит. дії актів іноз. конфіскації є питанням права, чи питанням comity. За 1-м підходом уявлялося, що навіть за наявності викон. розпорядження суд не міг визнати передання власності СРСР на основі угоди Литвинова. За 2-м підходом викон. угода з СРСР встановлювала необхідність comity для рад. права з наданням йому в США зворотної сили.

Значення цього рішення полягає в тому, що коли викон. угоди поширюються на іноз. уряд, то є також можливість вжити кроки, беручи до уваги, що законод. акти уряду встановлюють публ. політику д-ви для судів, які мають її додержуватися. Це, однак, не означає, що у США таке значення надаватиметься кожному декрету будь-якого визнаного уряду внаслідок того, що викон. політика може виключити comity щодо будь-якої справи. Тому справу *Pink* розуміють такою, де суд. гілка зазнала впливу викон. влади як питання публ. політики для надання сили рад. декретам. Сутність цього питання було резюмовано у 1947 у справі *A/S Merilaid and Co. v. Chase National Bank of The City of New York*: «Закони іноземного уряду мають екстратериторіальну юрисдикцію виключно як питання comity. Публічна політика держави визначає, якщо іноземне законодавство і декрет суперечать цій політиці, то вони не мають сили». І навпаки, за умови відсутності викон. розпорядження амер. суди можуть ігнорувати зак-во, яке зачіпає інтереси влас-

ності в межах юрисдикції суду і яке свідчить про експропріацію без компенсації, особливо коли місцеві позивачі ймовірно пов'язані власним інтересом, але не існує заг. норми проти забезпечення іноз. зак.-ва екстратерит. дією, за умови, що воно не є конфіскаційним. Так, у справі *Navemar* судно було реквізовано ісп. розпорядженням під час перебування його в м. Буенос-Айрес (Аргентина). Було встановлено, що хоча можливості виконати це розпорядження і передати судно у володіння ісп. уряду не було, щонайменше воно надало йому право на позов і право володіння під час перебування його у *відкритому морі*. Тому, навіть якщо це розпорядження не можна було виконати під час перебування судна в аргентин. водах, питання, що залишилося невирішеним, полягало у можливості вплинути на нього, коли судно перебуватиме у відкритому морі. Як підкреслює Д.П. О'Коннелл, «важливою особливістю цієї справи є те, що вона з'явилася, щоб вирішити, що лише суд визнає це розпорядження, засноване на екстратериторіальній дії, коли воно узгоджується з міжнародним правом, і щонайменше доти, доки йдеться про національні судна у відкритому морі, таке розпорядження відповідає міжнародному праву».

Отже, застосув. амер. судами *comity* у справах, що стосуються речей або осіб, які перебувають у стані екстратериторіальності, залежить від того, чи закон, який сприяє визнанню, є обґрунтованим з погляду міжнар. права. «З того часу, як *comity* є «*comity* націй», а не лише «*comity* судів», останнє підкоряється виконавчій директиві, особливо якщо до справи залучається договір» (Д.П. О'Коннелл).

Отже, д-ви у своїх відносинах одна з одною дотримуються не лише юрид. обов'язкових норм, а й правил чемності, люб'язності, доброзичливості, дружності, що отожднюється з В. м. Найбільшого розвитку *comity* набуло в англ.-амер. суд. практиці, яка достатньо широко застосовує його в міждерж. стосунках. «Хоча відмінність між міжнародним *comity* (або чемністю) і власне міжнародним правом твердо встановлена в літературі з міжнародного права і в міжнародній практиці (в т. ч. практиці урядів Великої Британії і США), у судовій

практиці деяких країн, особливо в практиці Великої Британії і меншою мірою США, простежується тенденція посилалися на «міжнародне *comity*» стосовно питань, які чітко регулюються міжнародним правом» (Г. *Лаутерпахт*). Передусім це стосується таких питань, як юрисдикц. імунітети іноз. д-в, їхніх глав і дипл. представництв, зобов'язання поважати або надавати силу законод. чи суд. актами визнаних д-в і урядів, а також, за обов'язком, у певних межах утримуватися від визнання юрисдикції над іноземцями щодо актів, здійснених за кордоном (справа *Joyce v. Director of Public Prosecutions* (1946) та справа *British Nylon Spinners Ltd. v. Imperial Chemical Industries Ltd.* (1953)).

Нерідко В. м. слугує критерієм встановл. міжнар. звичаєвого права. Як зазначає Я. *Верзіиль*, «щоразу як усвідомлення зобов'язального характеру конкретного міжнародного звичаю виявляється недостатнім, вже не виникає питання про звичаєве право, а лише про те, що традиційно називають «міжнародним *comity*», або «*comity* націй». Однак цю відмінність не завжди легко визначити, оскільки деякі правила В. м. можуть виявитися трансформованими у звичаєві норми міжнар. права. Напр., правило імунітету невеликих риболовецьких човнів від захоплення під час війни перетворилося на норму міжнар. звичаєвого права (див. *Пекіт Габана*). Його застосовують і в ін. сферах, таких як взаємне вітання кораблів у відкритому морі та дипл. церемонії, а також звільнення дипл. агентів від митн. обов'язків, що згодом стало нормою міжнар. права (ст. 36 *Віденської конвенції про дипломатичні відносини 1961*). Недотримання В. м. може викликати відп. реакцію у формі *протесту* або *реторсії*, що є «заходами у відповідь на недружні дії, які не виходять за рамки права» (І.І. *Лукашук*).

Отже, В. м. залишається необхідним елементом практики д-в, заснованої на стриманості і взаємній повазі інтересів. Водночас вона тісно пов'язана з міжнар. правом, сприяючи регулюванню його важливих норм.

Літ.: *O'Connell D.P.* International Law. V. 2. N.Y., 1965; *Lauterpacht H.* International Law. V. 1. Cambridge, 1970; *Verzijl J.H.W.* International Law in Historical Perspective. V. I. Leyden, 1968; *Корецький В.М.* Очерки англо-американской доктрины и практики международного частного права // Избр. труды / Гл. ред. В.Н. Денисов. Кн. 1. К., 1989; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть. М., 2010; *Leopard B.D.* Customary International Law. A New Theory with Practical Applications. Cambridge, 2010.

В.Н. Денисов

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА — див. *Друга світова війна*.

ВЕЛИКА ДВАДЦЯТКА — див. *Група двадцяти*.

ВЕЛИКІ ДЕРЖАВИ — д-ви, які завдяки своєму військ.-політ. та екон. потенціалу здійснюють визначальний вплив на систему міжнар. та міжнар.-правових відносин. У різні істор. епохи різні д-ви претендували на роль В. д. *Віденський конгрес 1814–15* закріпив наявність 5 В. д. — Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії та Франції. У 2-й пол. 19 ст. місце Пруссії посіла об'єднана Німеччина, Австрія трансформувалася в Австро-Угорщину, до складу В. д. увійшла також Італія. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. В. д. почали також визнаватися США та Японія. Унаслідок *Першої світової війни 1914–18* розпалася і втратила значення В. д. Австро-Угорщина, а також тимчасово зменшився вплив у міжнар. відносинах Німеччини. Після *Другої світової війни* значення В. д. втратили Німеччина та її союзники — Італія і Японія, натомість до складу В. д. увійшов Китай.

Нині В. д. вважаються, як правило, пост. члени РБ ООН — США, Росія (до 1991 — СРСР), Велика Британія, Франція та Китай. Ці д-ви набули дод. впливу внаслідок володіння ядер. зброєю. Особл. правовий статус пост. членів РБ ООН не суперечить принципу суверен. рівності д-в (див. *Суверенної рівності держав принцип*), а є міжнар.-правовим закріпленням реальної ролі В. д. у міжнар. відносинах. Маючи особл. права (право *вето*), В. д. несуть і особл. відповідальність за підтримання міжнар. миру та безпеки. Включення принципу одноголосності пост. членів РБ до *Статуту ООН*

(ст. 27) пояснюється тим, що без єдності їхніх дій не можуть бути забезпечені мир і безпека народів. Принцип одноголосності нерідко критикується в міжнар.-правовій та політ. літературі як такий, що порушує форм. рівність д-в, але загалом він відповідає реаліям міжнар. політики. Навіть у складних умовах «холодної війни» принцип одноголосності пост. членів РБ ООН відіграв певну позит. роль у її діяльності. Нині активно обговорюється питання реформи РБ ООН і збільшення кількості її пост. членів. Як найвірогідніших кандидатів розглядають Японію, Німеччину, Індію, Бразилію та одну з країн Африки (Єгипет, Нігерію, ПАР). Крім особл. відповідальності за підтримання міжнар. миру й безпеки В. д. відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні міжнар.-правових норм у сфері роззброєння, встановл. режиму космічного простору тощо.

У сучас. умовах у структурі могутності д-ви зменшується значення військ. сили, натомість збільшується значення екон., наук.-тех. та інформ. потенціалу. Суттєвий вплив на міжнар. політику здійснюють неофіц. об'єднання найбільш екон. потужних д-в — *Група семи*, або «Велика сімка», до складу якої входять США, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Канада, Японія, Росія, та *Група двадцяти*, або «Велика двадцятка», у складі Аргентини, Австралії, Бразилії, Великої Британії, Канади, Китаю, Франції, Німеччини, Індії, Індонезії, Італії, Японії, Мексики, Росії, Саудівської Аравії, ПАР, Півд. Кореї, Туреччини, США та ЄС. Ці країни, як правило, щороку проводять наради з актуал. проблем міжнар. відносин, особливо в екон. сфері, які мають для їх учасників характер обміну думками, хоча в окр. випадках наслідки такого обміну можуть безпосередньо впливати на розв'язання важливих міжнар. проблем у звичайному порядку на рівні офіц. міжнар. відносин.

Літ.: *Грарь В.Э.* Начало равенства государств в современном международном праве // Антология укр. юрид. думки. Т. 8: Міжнар. право / Упор.: В.Н. Денисов, К.О. Савчук; Відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2005; *Kelsen H.* The Law of the United Nations: a Critical Analysis of the Fundamental Problems. New Jersey, 2000.

К.О. Савчук

ВЕНЕЦІАНСЬКА КОМІСІЯ РАДИ ЄВРОПИ (англ. the Venice Commission of the Council of Europe, далі — ВК), що має офіц. назву Європейська комісія «За демократію через право» (англ. European Commission for Democracy through Law), — незалеж. дорадчий експерт. орган *Ради Європи* (далі — РЕ) з констит.-правових питань, що надає д-вам-учасникам правову допомогу, сприяючи гармонізації нац. зак.-ва та правозастосовної практики, забезпечуючи розвиток нац. правових систем з урахуванням європ. правових цінностей: верховенства права, плюраліст. демократії, поважання прав і свобод людини.

Ідея створення у рамках РЕ «Європейської комісії для розвитку демократії через право», як незалеж. органу для поширення найкращих практик європ. констит. спадщини, належала уряду Італії й була представлена на засіданні Комітету Міністрів РЕ 05.05.1988 Антоніо Ла Пергола, слова якого «ми будемо непорушно віддані миру через демократію і демократії через право» стали гаслом діяльності ВК.

Юрид. основою заснування та функціонування ВК слугувала Резол. Комітету Міністрів РЕ щодо Часткової угоди про створення Європ. комісії «За демократію через право» від 10.05.1990. Дод. до Резол. є Статут Європ. комісії «За демократію через право». Д-вами-засновницями ВК були 18 д-в — членів РЕ: Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Норвегія, Португалія, Сан-Марино, Туреччина, Фінляндія, Франція, Швейцарія та Швеція, які уклали зазначену часткову угоду (англ. partial agreement) як особл. правову форму співробітництва окр. д-в у рамках РЕ. 21.02.2002 її було замінено розширеною угодою (англ. enlarged agreement), що уможливило участь у ній не-європ. д-в. Станом на 01.07.2014 участь у ВК беруть 59 д-в, серед яких усі 47 д-в — членів РЕ, в т. ч. Україна з 03.02.1997, а також треті країни: Киргизстан (2004), Чилі (2005), Респ. Корея (2006), Алжир (2007), Марокко (2007), Ізраїль (2008), Бразилія (2009), Перу (2009), Мексика (2010), Туніс (2010), Казахстан (2011), США (2013). Таким чином було створено умови для ведення практ. діалогу з *третіми державами* стосовно реалізації на нац. та міжнар. рівнях

ВЕНЕЦІАНСЬКА КОМІСІЯ РАДИ ЄВРОПИ

принципів правової д-ви і верховенства права. Асоційованим членом ВК є Білорусь, а статус спостерігача при ній мають: Аргентина, Канада, Святий Престол, Уругвай, Японія. Палестинська Автономія та Півд.-Афр. Респ. отримали спец. статус партнера зі співробітництва, подібний до статусу спостерігача. *Європейська комісія* ЄС та Бюро демокр. ін-тів і прав людини ОБСЄ (далі — ОБСЄ/БДПЛ) мають спец. статус, згідно з яким вони можуть брати участь у пленарних засіданнях ВК, що проходять у старовинній залі Scuola Grande di San Giovanni Evangelista (м. Венеція, Італія) 4 рази на рік — у березні, червні, жовтні та грудні. Секретаріат ВК розташований у м. Страсбург (Франція).

До складу ВК входять незалеж. експерти, які мають міжнар. авторитет і світ. визнання, відомі на міжнар. рівні завдяки їхньому досвіду роботи в демокр. ін-тах або доробку у сфері розвитку права чи політ. наук. Д-ви — учасниці ВК призначають на 4-річний строк з правом переобрання свого експерта та його заступника, які відповідають вказаним вимогам і виконують свої обов'язки в особистій якості. Незалежність членів ВК захищена переглянутим Статутом Європ. комісії «За демократію через право» (далі — переглянутий Статут), затвердженим Резол. Комітету Міністрів РЕ від 21.02.2002, та Внутр. регламентом 2002. Відтак ключовими критеріями для визначення відп. кандидатур є їх профес. кваліфікація та незалежність, однією з гарантій якої є відсутність у д-в права відкликати або замінити свого експерта до закінчення строку повноважень.

Бюро ВК складається з президента, 3 віце-президентів та 4 ін. членів. Президент і віце-президенти призначаються строком на 2 роки з правом переобрання. Президентом ВК з 03.12.2009 є італієць Джанні Букіккіо, який з початку існування цієї інституції очолював її Секретаріат. Першим представником від України у ВК був С. Головатий, який поєднував свої обов'язки у ній з депутат. мандатом у ВР України. Можливість залучення консультантів і неуряд.

орг-цій, що діють у сфері компетенції ВК, сприяє зростанню її високого профес. авторитету, а також реалізації покладених на неї цілей та завдань.

Уперше цілі та завдання ВК було сформульовано у Декларації ПАРЕ про створення Комісії за демократію через право 1990 як сприяння реалізації РЕ європ. принципів і стандартів. У ст. 1 переглянутого Статуту визначено, що ВК зосереджує увагу на поглибленому вивченні правових систем д-в-учасниць, насамперед з метою їх гармонізації, а також утвердженні принципів поважання прав і свобод людини, верховенства права та плюраліст. демократії, дослідженні проблем функціонування демокр. ін-тів, їх зміцнення і розвитку.

Пріоритет. напрямками діяльності ВК є: надання рекомендацій з питань констит. права і констит. реформ, у т. ч. удосконалення орг-ції та діяльності судів констит. юрисдикції, зокрема гарантування незалежності суддів констит. судів, підвищення ефективності організац. рамок останніх; співробітництво з констит. судами д-в-учасниць; констит., законод., адм. принципи та інструменти, спрямовані на консолідацію, зміцнення і розвиток демокр. ін-тів, реалізацію принципу верховенства права; основоположні права і свободи, передусім ті, що стосуються участі гр-н в управлінні д-вою; зак-во про вибори і референдуми, діяльність політ. партій; внесок органів місцевого та регіон. самоврядування у розвиток демократії; захист меншин; сприяння наук. діяльності, обміну інформацією та досвідом між д-вами-учасницями у відп. сферах. ВК готує висновки і пропонує схеми «техніко-правових» рішень з тем і проблем, що становлять спільний інтерес, впливаючи у такий спосіб на розвиток нац. правових систем у світлі європ. констит. спадщини, подальшого утвердження європ. правового простору.

ВК свідомо розширила правові та геогр. сфери своєї діяльності, застосовуючи наук. підхід до проблем, що лежать в основі політ. і соц. кризових ситуацій, з урахуванням того, що в умовах глобалізації події в будь-

якому регіоні світу можуть вплинути на ситуацію в Європі. Визначальними чинниками розширення спектра діяльності ВК є міжнар.-правові та політ. фактори, передусім функціонування статутних органів та ін. структур РЕ; розвиток прецедент. права *Європейського суду з прав людини* (далі — ЄСПЛ); рішення європ. міжнар. орг-цій; геогр. розширення складу ВК; кардинальні зміни і кризові явища у д-вах-учасницях; практика проведення правової експертизи зак-ва. Важливою складовою діяльності ВК є співпраця з ПАРЕ, яка, як політ. орган, потребує правової обґрунтованості своїх позицій з питань функціонування демокр. ін-тів у д-вах, здійснення моніторингу виконання ними зобов'язань перед РЕ, спостереження за виборами.

Питання, які досліджує ВК, стосуються також *підтримання миру*, безпеки та стабільності. Під час урочистих заходів 2010 з нагоди відзначення 20-річчя ВК зазначалося, що вона сприяє врегулюванню кризових ситуацій, надаючи допомогу в розробленні констит. зак-ва д-в із досвідом етн. та політ. конфліктів, пропонуючи засоби примирення інтересів конфліктуючих сторін з урахуванням соц., культ., істор. факторів відп. сусп-ва.

На запит статутних органів РЕ ВК надає висновки з правових питань, зокрема висновки щодо проектів та чинних міжнар. договорів РЕ, а також роз'яснення. Згідно з п. 2 ст. 3 переглянутого Статуту, міжнар. орг-ції, що беруть участь у роботі ВК, також вправі звертатися за наданням їм висновків. Зокрема, ЄС і ОБСЄ зверталися до ВК з приводу правових аспектів конфлікт. ситуації в Придністров'ї. При цьому ВК може рекомендувати правові процедури врегулювання, не претендуючи на роль посередника. Здебільшого із запитам до ВК звертаються парламенти та уряди, іноді — констит. суди д-в-учасниць.

До компетенції ВК входить надання за запитом констит. суду д-ви-учасниці висновку *amicus curiae*, що передбачає правовий аналіз питань міжнар. та порівн. констит. права. *Конституційний Суд України* не звертався із запитам до ВК, втім його рішення неодноразово ставали предметом її розгляду. У 2010 ПАРЕ звернулася до ВК із запитом про правову оцінку ска-

сування політ. реформи 2004 в Україні з урахуванням рішення її Констит. Суду від 30.09.2010. Проаналізувавши практику європ. д-в, експерти ВК наголосили на відсутності жодного випадку скасування положень конституції після набуття нею чинності. У висновку щодо констит. ситуації в Україні ВК закликала забезпечити, щоб процес констит. змін відбувався за звичайною констит. процедурою, передбаченою для внесення змін до Конституції, та із забезпеченням демокр. залучення всіх учасників процесу.

Особл. увагу ВК приділяє проведенню констит. реформ, вирішенню проблем констит. права, наданню допомоги у розвитку законод. бази д-в-учасниць у сфері констит. правосуддя, захисту нац. меншин, вдосконаленню виборчого зак-ва, реформуванню зак-ва про референдуми, співробітництву з констит. судами д-в-учасниць, застосовуючи найкращі практики європ. д-в.

Висновки та ін. акти ВК мають рекомендац. характер і можуть бути визначені як норми «м'якого права» (soft law). ВК вправі за власною ініціативою проводити дослідження, вивчати законод. акти та міжнар. договори, займатися їх розробленням без шкоди для компетенції статутних органів та ін. структур РЄ, що підсилює можливість поширення ВК європ. стандартів. Напр., ВК займається розробленням та гармонізацією європ. виборчих стандартів, зокрема, нею було прийнято Кодекс належної практики у виборчих справах та Керівні принципи щодо виборів 2002, Кодекс належної практики при проведенні референдумів та Керівні принципи щодо референдумів 2007, які мають враховувати д-ви в законотворчому процесі. У висновку 2008 щодо Боснії і Герцеговини з урахуванням рішення ЄСПЛ у справі «Сейдич та Фінци проти Боснії і Герцеговини» ВК рекомендувала Боснії та Герцеговині переглянути положення її Конституції та виборчого зак-ва, щоб представники нац. меншин, які проживають на терит. цієї д-ви, мали право бути обраними на посаду глави д-ви та до парламенту Боснії і Герцеговини.

ВК підготувала сотні висновків і десятки досліджень, кодексів та керівних принципів у різних сферах констит. права: конституціоналізму, основоположних прав і сво-

бод людини, демократичності положень законопроектів або законів тощо. Результатами її роботи користуються нац. та міжнар. інституції, зокрема ЄС. Надаючи експерт. сприяння Молдові у вирішенні ситуації, пов'язаної з виборами президента д-ви, у 2011 ВК оприлюднила свій висновок щодо тлумачення ст. 78 Конституції Молдови, згідно з яким остання дозволяє повторний розпуск парламенту Молдови, якщо він доведе свою неспроможність обрати нового президента д-ви.

Серед досліджень ВК вирізняються доповіді, присвячені констит. засадам зовн. політики, парламент. імунітету, етнополіт. конфліктам, зак-ву про «споріднені» меншини (kin-minorities), виконанню рішень ЄСПЛ, виборчим системам, референдумам, захисту прав нац. меншин, ролі ЗМІ для демократії, ролі політ. партій та опозиції, незалежності суд. системи, принципу верховенства права.

ВК стала одним з гол. інструментів розширення РЄ на поч. 90-х. Створена для сприяння процесам констит. розвитку та прийняттю нових конституцій у д-вах кол. соціаліст. табору, ВК згодом стала в пригоді й «старим демократіям», її висновки та коментарі з питань зак-ва Бельгії (щодо нац. меншин), Італії (щодо свободи ЗМІ), Люксембургу (щодо змін до Конституції), Ліхтенштейну (щодо змін до Конституції), Великої Британії (щодо виборчого зак-ва), Швейцарії (щодо виборчого зак-ва), Фінляндії (щодо Конституції) свідчать про важливість рекомендацій ВК і для д-в зі сталою демокр. правовою системою. На акти ВК у більш ніж 40 рішеннях посиляється ЄСПЛ, у т. ч. в рішеннях у справах «Мельниченко проти України» 2004, «Суховетський проти України» 2006, «Буланов та Купчик проти України» 2010.

З часом ВК здобула визнання як незалеж. авторитет. інтелект. центр систематизації та поширення стандартів констит. права в Європі та поза її межами, експерт. міжнар. орган з правових питань, що поширює європ. констит. стандарти, які ґрунтуються на основоположних цінностях єв-

роп. констит. спадщини. ВК надає правову допомогу д-вам-учасникам на різних стадіях законотворчого процесу, аналізуючи законопроекти, приймаючи висновки і коментарі, надаючи тех., експерт., консульт. допомогу, заохочуючи імплементацію європ. констит. стандартів. Для надання максимального об'єкт. оцінки факт. ситуації представники ВК опрацювали д-ви-учасниці, проводили зустрічі з учасниками політ. процесів.

Співробітництво України з ВК було започатковано в 1992 з поданням заявки на вступ до РЄ. ВК сприяє процесу констит. розвитку України, її інтеграції в європ. політ.-правовий простір та реформуванню вітчизн. зак-ва з урахуванням європ. стандартів. ВК здійснено переклад низки законод. актів та законопроектів України офіц. мовами РЄ, вона підготувала понад 150 висновків та експерт. оцінок щодо законопроектів та Законів України. Надано висновки щодо проектів Конституції України, Законів України «Про Автономну Республіку Крим», «Про внесення змін та доповнень до Конституції України», «Про Кабінет Міністрів України», «Про Конституційний Суд України», «Про судоустрій і статус суддів», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про прокуратуру», «Про єдиний державний реєстр виборців» (спільний висновок з ОБСЄ/БДІПЛ), «Про вибори народних депутатів України», «Про політичні партії», «Про парламентську опозицію в Україні», «Про статус народних депутатів України», «Про внесення змін та доповнень до законодавчих актів, які стосуються статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад», «Про свободу мирних зібрань», проекту Виборчого кодексу України. ВК схвалила висновок щодо проекту Закону України «Про засади державної мовної політики», в якому зазначається, що, незважаючи на позит. заг. риси законопроекту, у нинішньому вигляді він не в змозі запропонувати достатньо чітку, послідовну та збалансовану правову основу для використання і захисту мов в Україні. Водночас ВК висловила за-

непокоєння тим, що, запровадивши потужний захист рос. мови без ужиття дод. заходів для посилення ролі укр. мови як держ. і забезпечення захисту ін. регіон. мов або мов меншин, законопроект може збільшити наявні в д-ві мовні бар'єри.

Зміна влади в Україні, що стала наслідком тривалої екон. та політ. кризи, засвідчила необхідність проведення констит. реформи, здатної забезпечити реалізацію верховенства права, ефект. функціонування демокр. ін-тів та дієвий захист прав і свобод людини. У зв'язку з поверненням до Конституції України 2004 і нагальною потребою подальших констит. перетворень важливу роль у цьому процесі й надалі відіграватиме ВК. Окреслені зміни мають ґрунтуватися на широкому сусп. консенсусі та сприяти посиленню незалежності, стабільності, транспарентності роботи держ. ін-тів за допомогою чіткого розмежування їх компетенції, створення ефект. системи стримувань і противаг, дод. механізмів парламент. контролю за викон. владою, а також реформування суд. системи відповідно до європ. стандартів. Констит.-правова реформа в Україні не завершена, констит. процес і надалі відбуватиметься у співробітництві з ВК з огляду на її високопрофес. наук.-експерт. потенціал.

Літ.: *Заблюцька Л.Г., Федорова А.Л., Шинкаренко Т.І.* Політико-правові аспекти діяльності Ради Європи. К., 2007; *Jowell J.* The Venice Commission Disseminating Democracy through Law // *Public Law*, 2001; *Buquicchio G., Granata-Menghini S.* The Venice Commission Twenty Years On: Challenge Met but New Challenges Ahead // *Fundamental Rights and Principles: Liber Amicorum* / Eds. P. van Dijk, M. van Roosmalen et al. Cambridge, 2013.

Л.Г. Фалалєєва

ВЕНЕЦІАНСЬКА ХАРТІЯ 1964, або Міжнар. хартія про збереження та реставрацію пам'яток і визначних місць, — міжнар. документ, прийнятий на II міжнар. конгресі архітекторів і тех. фахівців з питань істор. пам'яток 1964 у м. Венеції (Італія); у 1965 затверджена *Міжнародною радою з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС)*.

В. х. 1964 характеризується тим, що в ній переглянуто і доповнено принципи реставрації, які вперше було визначено та сформульовано в *Афінській хартії 1931*. Істор. пам'ятки визначаються в новій Хартії як

спільна спадщина всього людства, яке визнає себе відповід. перед наст. поколіннями за їх охорону. Під поняттям «історична пам'ятка» розуміють як окр. архіт. творіння, так і міську чи сільську місцевість, що засвідчує певну цивілізацію, значущу еволюцію або істор. подію. Воно поширюється не лише на визначні творіння, а й на скромні витвори, які з часом набули культ. значення (ст. 1).

Згідно з В. х. 1964, збереження істор. пам'яток зобов'язує здійснювати пост. догляд за ними (ст. 4). Використання пам'яток сприяє їх охороні і є бажаним, проте без зміни архіт. структури або декору будівель. До умов збереження пам'ятки належить безпосереднє її оточення, що відповідає масштабу останньої. Якщо існує традиц. безпосереднє оточення пам'ятки, то слід його зберігати, а будь-яке нове будівництво, руйнування чи облаштування, що могли б змінити співвідношення об'ємів і кольорів, забороняються. За заг. принципом, переміщення всієї або частини пам'ятки можна допускати лише в разі, якщо цього вимагає її охорона або якщо це виправдовується міркуваннями значного нац. чи міжнар. інтересу. Скульптурні, малярські або декор. елементи, що є невід'ємною частиною пам'ятки, можна відокремлювати лише тоді, коли цей захід є єдиним, здатним забезпечити її збереження (ст. 7).

Реставрація у В. х. 1964 розглядається як унікальний захід охорони пам'ятки. Її метою є збереження і виявлення естет. та істор. цінностей пам'ятки з урахуванням і повагою до ориг. матеріалів та автентичних документів. У проєкті гіпотетичних відтворень будь-яке доповнення, визнане необхідним з естет. чи тех. міркувань, має вирізнитися в архіт. композиції й мати відбиток сучасності. При цьому археол. та істор. дослідження пам'ятки завжди має передувати реставрації і супроводжувати її (ст. 9). Якщо застосув. традиц. техніки стає неприйнятним, укріплення пам'ятки може бути здійснене за допомогою будь-якої сучас. техніки збереження та будівництва, ефективність якої було доведено наук. даними й гарантовано практикою (ст. 10). Слід також зберігати нашарування різних епох, привнесених у створення пам'ятки, оскільки досягнення єдності стилю не є метою

процесу реставрації. Якщо будівля містить у собі кілька напластованих станів формування, розкриття будь-якого нижчого стану виправдовується лише як виняток та за умови, що елементи, які видаляються, малоцікаві, а також що виявлена композиція є свідченням значної істор., археол. чи естет. цінності й стан її збереженості вважається достатнім. Елементи, призначені для заміщення відсутніх частин, мають гармонійно вписуватися в заг. композицію, всіляко відрізняючись від ориг. частин, аби реставрація не спотворила пам'ятку як свідчення історії та твір мистецтва (ст. 11). Дозволяється проведення анастилозу, тобто складання пам'ятки заново з наявних, але розчленованих частин (ст. 15).

Роботи, пов'язані зі збереженням, реставрацією та розкопками, завжди мають супроводжуватися складанням докладної документації у вигляді аналіт. і крит. звітів, ілюстрованих малюнками/кресленнями й фотографіями. Мають бути описані всі етапи робіт з розчищення, укріплення, складання заново та об'єднання в єдине ціле, а також тех. та форм. елементи, ототоженні під час робіт. Ця документація має зберігатися в архіві відп. держ. установи і видаватися у розпорядження дослідників; її рекомендовано публікувати (ст. 16).

Подальшого розвитку принципи В. х. 1964 набули в теор. і практ. діяльності таких міжнар. орг-цій, як Міжнар. центр вивчення, збереження та відновлення культ. цінностей, ІКОМОС, Міжнар. рада музеїв, Міжнар. союз архітекторів тощо.

Літ.: *Україна в міжнародно-правових відносинах*. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.І. Акуленко. К., 1997.

О.І. Мельничук

ВЕРБАЛЬНА НОТА (лат. *verbalis*, від *verbum* — слово, лат. *nota* — знак, позначка) — один із видів *дипломатичної ноти*, поширений засіб *дипломатичного листування* між д-вами, міжнародними організаціями та ін. суб'єктами міжнародного права. Правові наслідки дипл. ноти залежать насамперед від її змісту, а не від форми. Отже, немає

юрид. значущою відмінності між В. н., підписною (особистою) нотою, *меморандумом*, пам'ятною запискою чи ін. засобами дипл. листування. В. н. набуває чинності з моменту її одержання адресатом і вимагає відповіді, яка здебільшого дається так само у формі ноти. Якщо В. н. містить образливі вирази або такі, що вважаються втручанням у внутр. справи д-ви-адресата, вона може бути відхилена і повернута відправнику. У разі *обміну нотами* В. н. може бути складовою міжнар. договору. В. н., що містить *односторонній акт держави* (декларацію), також породжує міжнар.-правові наслідки. На практиці В. н. перетворилася на вельми поширений засіб листування не лише між дипл. представництвами, а й безпосередньо між урядами д-в (міжнар. оргціями). В. н. може стосуватися будь-яких питань міжнар. відносин, зовн. політики, політ., екон., гуманіт. характеру тощо. Щодо форми В. н., то її текст складається від третьої особи, нота починається і закінчується стандарт. формулами ввічливості (напр., «міністерство закордонних справ за свідчує повагу посольству (відп. іноз. д-ви) і має честь повідомити» (на поч.), «міністерство користується нагодою, щоб поновити посольству запевнення у своїй вельми високій повазі» (наприкінці) тощо). Іноді компліментів можуть уникати (зокрема, у нотах *протесту*, оголошення трауру, висловлення співчуття, за принципом взаємності тощо). В. н. друкують на нотному бланку, вона містить вихідний номер, відомості про місце і час її відсилання. У нижній частині аркуша В. н. скріплюють печаткою зовнішньополіт. відомства (дипл. представництва). Незалежно від кількості сторінок В. н. у лівому нижньому куті 1-ї сторінки ноти вказують її адресата. В. н. не підписують, іноді візують ініціалами. Ноту вручають особисто або передають з *дипломатичним кур'єром*. Важливим видом В. н. є циркулярна нота, яку надсилають багатьом адресатам (напр., усім акредитованим у д-ві перебуванню дипл. представництвам) з питань протоколу або таких, що становлять заг. інтерес, і яка має ідентич-

ний зміст. Іноді В. н. політ. характеру після її надсилання можна оприлюднювати з метою не лише спричинити юрид. наслідки, а й вплинути на громад. думку.

Літ.: von *Haefen Wilmanns J.G.* Note // Wörterbuch des Völkerrechts / K. Strupp, H.-J. Schlochauer (Hrsg.). Bd. 2. Berlin, 1961; *Дипломатический словарь* / Гл. ред. А.А. Громыко. Т. II. М., 1971; *Вуд Дж., Серпе Ж.* Дипломатический церемониал и протокол. М., 1976; *Satow E.* Guide to Diplomatic Practice. L., 1979; *Note Verbale* // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. III, 1997.

А.Я. Мельник

ВЕРЕЩЕТИН Владлен Степанович (08.01.1932, м. Брянськ, Білорусь) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, відомий фахівець з *міжнародного морського права, міжнародного космічного права*, теорії міжнар. права, член *Комісії міжнародного права ООН* (КМП), суддя МС ООН.

В. у 1954 закінчив ф-т міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*). Після закінчення в ньому аспірантури він у 1959 захистив канд. дис. на тему «Міжнародно-правовий режим відкритого моря (свобода судноплавства, свобода риболовства)», а у 1976 в Ін-ті д-ви і права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права РАН*) — докт. дис. на тему «Міжнародно-правові проблеми співробітництва держав у дослідженні космосу». В період 1958—67 працював у Президії АН СРСР, у т. ч. з 1961 — першим заст. нач. закорд. відділу. У 1967—81 він заст. голови і радник з правових питань програми «Інтеркосмос» при АН СРСР; з 1981 по 1995 В. обіймає посаду заст. директора Ін-ту д-ви і права АН СРСР та зав. відділу міжнар. права цього ж ін-ту. Водночас викладає міжнар. право в Ун-ті дружби народів (1978—82) та амер. Школі права ун-ту Акрона (1991). Читав також лекції в Ін-ті міжнар. права та міжнар. відносин у м. Салоніки (Греція), Європ. ун-ті у Флоренції (Італія) та ін. зарубіж. навч. закладах.

У період 1984—95 В. — член *Постійної палати третейського суду* в Гаазі. У 1992—94 — член Комісії міжнар. права ООН, а з 1994 — її голова. 26.01.1995 його обрано суддею МС ООН, а 06.02.1997 — переоб-

рано на цю посаду, яку він обіймав до 05.02.2006. З 1984 В. — віце-президент, почес. директор Міжнар. ін-ту космічного права; з 1985 — віце-президент Рад., а потім *Російської асоціації міжнародного права*; з 1990 є членом Комітету з питань політики і фінансів *Асоціації міжнародного права*. У 1995 В. присвоєно звання засл. діяча науки РФ. Він є членом ред. рад «Російського юридического журналу», «European Journal of International Law» та «Journal of Space Law». Нагороджений орденами «Знак Почета» (1967), Дружби народів (1975), Жовтневої революції (1981).

Наук. інтереси В. завжди відзначалися зверненням до найактуальніших проблем теорії і практики міжнар. права. На новий рівень він підняв дослідження такої фундамент. проблеми, як свобода *відкритого моря*. Саме в цій сфері виявилось глибоке розуміння ним сучас. тенденцій розвитку міжнар. морського права, втілених згодом у практику міжнар. відносин у 4 *Женевських конвенціях з морського права 1958* і особливо в *Конвенції ООН з морського права 1982*. Вагомий його внесок у розроблення *міжнародного космічного права*, зокрема таких проблем, як роль і місце суверенітету д-в у космічному праві, вплив на останнє звичаєвих норм міжнар. права, демілітаризація космічного простору. Новаційним характером вирізняються його дослідження організац.-правових форм співробітництва д-в у космосі, які зробили ім'я В. широко відомим серед юристів-міжнародників багатьох країн. Особливо плідною була його діяльність у Комітеті ООН з використання космічного простору в мирн. цілях та його юрид. підкомітеті, яка сприяла зміцненню договір. режиму д-в з дослідження та використання космічного простору (1979—90). В. брав також участь у правовому забезпеченні таких епохальних для людства космічних проектів, як політ рад. і амер. космонавтів на кораблях «Союз» і «Аполлон» (1975) та міжнар. польоти на рад. космічній станції «Мир».

У зв'язку зі змінами в міжнар. системі, що сталися внаслідок розпаду СРСР, В. звертається до аналізу цієї реальності для вироблення нових підходів у рос. доктрині міжнар. права. У цей час серед багатьох представників науки міжнар. права кол.

СРСР були поширені ілюзії, що перед міжнар. співтовариством відкрилися нові можливості для демократизації міжнар. відносин на основі примату міжнар. права. Певною мірою їх не був позбавлений і В. Необхідно, однак, віддати йому належне, що і в цей складний і суперечливий час він відстоював неприйнятність застосування міжнар. праві подвійних стандартів, що характерно для зах. доктрини з її настійливим прагненням нав'язати своє бачення власних цивілізац. цінностей усім ін. цивілізаціям світу як панівної сили (див. *Доктрина*). У цей самий період В. висунув концепцію «загального правового поля», що складається з різноманітних елементів самоств. характеру, які впливають один на одного як на нац., так і на міжнар. рівні. Ця концепція знаходить підтвердження в міжнар.-правовій практиці, виражаючи більш високий рівень функціонування міжнар. системи, але подальша доля цієї нової якості останньої цілком залежить від поновлення порушеного балансу сил як соц. основи для дотримання всіма суб'єктами міжнар. права його норм.

Багатогранний талант В. як ученого, який добре розуміє потреби практики для зміцнення міжнар. законності, повною мірою розкрився в його діяльності як судді МС ООН. Йому випало брати участь у розгляді низки резонансних справ, які вплинули на розвиток теорії і практики міжнар. права, і в цю колегіальну діяльність Суду значний внесок зробив В. Так само всебічним і точним тлумаченням норм міжнар. права вирізняються його окремі думки і заяви щодо прийнятих Судом рішень та консульт. висновків.

У своїй *окремій думці* у справі *Східний Тимор 1995*, що стосувалася питання самовизначення цієї «несамоврядної території», В. відстоював позицію, що, хоча тільки д-ви можуть бути сторонами судочинства в суді, у ситуації, в якій право народу на самовизначення «перебуває в серцевині самої справи», цьому народу має бути надана можливість відіграти певну роль у процесі для того, щоб «бажання на-

роду були щонайменш установлені і взяті до уваги Судом».

У консульт. висновку МС ООН з питання *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996* Суд не зміг «дійти остаточного висновку про те, чи буде погроза ядерною зброєю або її застосування законною, чи незаконною в крайній обставинах самооборони, коли саме виживання держави було б поставлене під загрозу». В. зробив заяву, в якій, зосередившись на проблемі *non liquet* у міжнар. суд. практиці, вказав, що вона може бути розглянута окремо в рамках консульт. процедури, в якій функція Суду істотно відрізняється від його функції в судочинстві у справах. Тоді як в останньому випадку «Суд покликаний винести обов'язкове, остаточне рішення, що розв'язує спір між сторонами», в першому — Суду в рамках поставленого перед ним питання слід лише «заявити про те, що являє собою право на даному етапі його розвитку». Тим самим В. підтвердив одне з осн. правил міжнар. судочинства, що суд застосовує, а не творить право. У зах. доктрині нерідко відстоюється протилежна позиція правотворення, що веде до підриву в міжнар. співтоваристві міжнар. процесу.

В окр. думці у справі *Габчикова—Надьмарош 1997* В. дослідив практ. питання застосув. норм, що стосуються контрзаходів, звернувшись до матеріалів КМП, які, на його думку, «можуть розглядатися не лише як кодифікація, а й як розвиток звичаєвих норм у сфері контрзаходів». Він дійшов висновку, що одностор. відведення води Дунаю Чехословаччиною на її терит. у відповідь на припинення Угорщиною робіт зі спільного проекту «не було законним контрзаходом, оскільки суперечило пропорційності». Однак, коли Чехословаччина виконала всі умови, необхідні для прийняття контрзаходу, такої пропорційності було досягнуто. Виходячи з цих та ін. міркувань, В. голосував проти висновків Суду про те, що Чехословаччина не мала права на відведення води Дунаю і що Словаччина мала відшкодувати це Угорщині.

У справі *Юрисдикція щодо рибальства 1998* (Іспанія проти Канади) МС ООН установив, що він не має юрисдикції стосовно спору, переданого на його розгляд Іспанією. Суддя В. не погодився з цим рішенням, висловивши свої заперечення в окр. думці. Він зазначив, що хоча Суд не зв'язаний первісною кваліфікацією сторони щодо предмета спору, його свобода не може поширюватися настільки далеко, щоб знову визначити цей предмет. Більш того, В. вказав на можливість завжди розглядати спір як єдине ціле, пославшись на ст. 32(2) (b) Статуту МС ООН, яка не містить перешкод для розв'язання Судом спору, що стосується питань виключно міжнар. права. При цьому, якщо спір має кілька аспектів, Суд може визначити, що він має юрисдикцію стосовно «одного з аспектів і не має юрисдикції стосовно іншого». Тому цей спір належить саме до такої категорії багатоаспект. спорів. Характеризуючи застереження Канади щодо її заяви про визнання юрисдикції Суду, В. звернув увагу на те, що хоча згода сторін необхідна для розгляду спору в Суді, цей принцип не має абс. значення. Свобода д-ви в цьому відношенні обмежена «загальними нормами міжнародного права (*pacta sunt servanda*), спеціальними нормами конкретного договору (тобто умовами статті договору про розв'язання спорів), а також Статутом і процедурними правилами Суду». За жодних обставин не можуть визнаватися дійсними застереження, які цілком очевидно «суперечать Статуту ООН, Статуту Суду або зобов'язанням *erga omnes*, як вони існують у міжнародному праві». На думку В., Суд у процесі визначення свого відношення до заяв про визнання юрисдикції та застережень до них був зобов'язаний звернутися до заг. правил тлумачення, надаючи їх термінам «природного і звичайного значення», тобто такого, яке надається їм у міжнар. праві. З огляду на вищевикладене, він дійшов висновку, що зазначені ним питання не могли бути розв'язані в рамках процедури попередніх заперечень проти юрисдикції. Відповідно Суд мав продовжити розгляд справи по суті.

Щодо справи *Правомірність застосування сили 1999*, то, відповідно до постанов МС ООН від 02.06.1999, у справах, що сто-

суються правомірності застосув. сили (Югославія проти Бельгії, Канади, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Португалії, Іспанії, Великої Британії і США), Суд відмовився вказати тимчас. заходи, про які просила Югославія з метою припинення бомбардувань силами НАТО її терит. Суд послався на те, що у нього немає юрисдикції у справах проти Іспанії і США, як і в ін. 8 справах. В., який проголосував проти цих постанов Суду, у своїх заявах до постанов у справах, порушених Югославією проти Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Великої Британії і США, та окремих думках у справах проти Бельгії, Канади, Нідерландів і Португалії підняв питання про роль Суду в сучас. світі. Виходячи з узгоджувального характеру юрисдикції Суду, «весь сенс існування якого полягає в мирному розв'язанні міжнародних спорів», він поставив під сумнів відмову розглядати цю справу внаслідок відсутності юрисдикції в обставинах, коли поставлено під загрозу самі підвалини функціонування міжнар. співтовариства. Навіть якщо Суд «через обмеження, що накладаються Статутом», не міг вказати тимчас. заходи захисту прав, він «за своєю природою має повноваження щонайменше негайно закликати сторони не посилювати і не розширювати конфлікт і діяти згідно з їх зобов'язаннями за Статутом ООН».

У справі *Катар проти Бахрейн* 2001 В. голосував проти 2 параграфів рішення, що стосуються делімітації морських просторів і терит. питань між ними. Вирішуючи питання про суверенітет над о-вами Хавар, Суд виходив виключно з рішення уряду Великої Британії 1939, згідно з яким ці о-ви належали Бахрейн. На думку В., істор. ситуація і вплив Великої Британії не дозволяли правителям Катару і Бахрейн «дійсно вільно висловити волю і вільно обрати третю сторону» для розв'язання їх терит. спору. Він дослідив рішення 1939 у світлі встановл. *Інститутом міжнародного права* та його доповідачем проф. М. Віраллі критеріїв, які стосуються відмінності між юрид. і неюрид. міжнар. документами, дійшов висновку, що зазначене рішення уряду було адм. актом, прийнятим «державою-покровительською» стосовно її протекторатів. Суд мав знов оцінити це рішен-

ня з позицій 2001 на предмет «або визнати його недійсним, або будь-яким чином інтерпретувати його результати».

У справі про перегляд рішення (Югославія проти Боснії і Герцеговини) 2003 МС ООН визнав неприйнятною заяву Югославії щодо перегляду його рішення 1996 на тій підставі, що він не має юрисдикції у справі Застосування Конвенції про геноцид (Боснія і Герцеговина проти Югославії) 1996 (див. *Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, справи 1996—2007*). Югославія стверджувала, що прийняття її в члени ООН у 2000 слід розглядати як новий факт, оскільки у 1996 вона не була членом ООН і д-вою — учасницею Конвенції про геноцид. Суд, однак, відхилив заяву про перегляд рішення 1996, пославшись на те, що жодних фактів згідно зі ст. 61 Статуту ООН Судом виявлено не було. Суддя В. не погодився з таким рішенням Суду, виклавши свої заперечення в окр. думці. Його позиція полягала в тому, що поняття нового факту не повинно обмежуватися об'єкт. явищами форм. характеру. Як факт потрібно також враховувати презумпцію Суду стосовно наявності певної ситуації на момент прийняття рішення. І якщо виявляється помилковість цієї презумпції, то виникає підстава для перегляду рішення. Він послався на справу Штрека, в якій було враховано подібну обставину, зазначивши, що «в судовій практиці держав можна знайти чимало інших прикладів перегляду рішень на підставі виявлення помилкових презумпцій». При цьому, зазначив В., «таке процедурне рішення жодним чином не зумовлювало б результатів перегляду».

У справі, що стосується Авени та ін. мексик. гр-н (Мексика проти США), В. не погодився з рішенням МС ООН у частині аргументації з питань права *дипломатичного захисту* і правила вичерпання внутр. засобів правового захисту. Суд заявив, що за наявності взаємозв'язку прав індивідів, зазначених на положеннях договору, і прав д-ви згідно з цим договором д-ва може просити Суд винести рішення стосовно пору-

шень, від яких вона безпосередньо постраждала через порушення зобов'язань і опосередковано — через порушення прав її гр.-н. У такій ситуації правило вичерпання внутр. засобів правового захисту не застосовується. У своїй окр. думці суддя В. зазначив, що обидві вимоги Мексики зазначані на одних і тих самих факт. обставинах, а «засоби правового захисту пов'язані зі шкодою, завданою громадянам». Отже, вимоги Мексики свідчать про їх змішаний характер і переважно є вимогами дипл. захисту. В цій справі безпосередня шкода, заподіяна Мексиці, була наслідком порушення прав її гр.-н, згідно зі ст. 36(1)(b) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*. Через це д-ва, «як загальне правило, не звільняється від обов'язку вичерпання внутрішніх засобів правового захисту, за деякими винятками, передбаченими у ст. 10 проекту КМП про дипломатичний захист». Далі суддя В. пояснив, чому він погодився з тим, що зазначене правило не застосовується у цій справі, пославшись на її особл. обставини, пов'язані з неможливістю Суду практично вплинути на виконання вироку в США.

Діяльність В. як ученого і судді МС ООН свідчить про його найвищий рівень компетенції в теорії міжнар. права і здатність об'єктивно застосовувати свої знання у міжнар.-правовій практиці. Суддя Д. Ші, будучи президентом цього Суду, високо оцінив внесок В. «у колегіальний процес прийняття рішень у Суді. Жвавість його інтелекту і природна любов до знань, — зазначив він, — завжди вносили свіжий струмінь у наші судові засідання, а його судження, засновані на глибокому знанні російської міжнародно-правової традиції, являли собою цінні пояснення для колег». Гол. заслуга В. полягає саме в тому, що де б він не представляв науку міжнар. права, його методол. підходи до нього завжди характеризують постать ученого як одного з найкращих представників слов'янської традиції буття людей і народів, без урахування якої не може бути миру і порядку у світі.

Осн. праці: «Свобода судоходства в откритом море» (1958); «Международное сотрудничество в космосе. Правовые вопросы» (1977); «“Общее правовое поле” современного мира» (1991); «Open Skies — the Metamorphosis of One Concept» (Відкрите небо — метаморфози концепції, 1991); «Trends in National Regulation of Space Activities: the Soviet Union» (Тенденції в національному регулюванні космічної діяльності: Радянський Союз, 1992); «Новый шаг на пути к кодификации права ответственности государств» (1992); «Международный уголовный суд: новые перспективы. К рассмотрению вопроса в Комиссии международного права» (1993); «Environmental Risks arising of Space Activities and their Legal Migration» (Екологічні ризики, що виникають з космічної діяльності та її правової міграції, 1994); «Custom as a Source of International Law of Outer Space» (Звичай як джерело міжнародного космічного права, 1994, у співавт.); «Next Steps in International Law» (Наступні кроки у міжнародному праві, 1995); «Primacy of International Law in World Politics» (Примат міжнародного права у світовій політиці, 1996, у співавт.); «Международный суд на новом этапе» (2002); «Некоторые аспекты соотношения международного и национального права в практике Международного суда ООН» (2002); «Вооруженные конфликты и Международный суд ООН» (2005); «О некоторых концепциях в современной доктрине международного публичного права» (2009), «Astronauts» (Космонавти, 2012).

Літ.: Пунжин С.М., Вайлс Н. Российский ученый в Международном суде ООН. К 75-летию доктора юридических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ В.С. Верешетина // Государство и право, 2007, № 4; Мезяев А.Б. В честь судьи В.С. Верешетина // Казанский журнал международного права, 2007, № 1.

В.Н. Денисов

ВЕРЗІЙЛЬ (Verzijl) Ян Хендрік Віллем (31.08.1888, м. Утрехт, Нідерланди — 21.05.1987, там само) — голл. правознавець, д-р права, проф., член Королів. академії мистецтв і наук Нідерландів, видатний фахівець з міжнар. права, особливо у сфері його історії, *призового права, нейтралітету*, юриспруденції світ. суду.

В. народився в сім'ї, що належала до середнього класу. Після відвідування 2 класів середньої школи перед ним відкрилася можливість продовжити навчання або в гімназії з традиціями класичної латин. школи, або у нещодавно створеній протестант. гімназії. Після навчання в цій гімназії (1902—06) він протягом наст. 4 років вивчав право в Утрехт. ун-ті, ставши у 1910 д-ром права. Серед учителів найбільший вплив на нього мав проф. публ. права, міжнар. права та юрид. філософії Ян де Лаутер (1847—1932), особливо відомий як експерт з колон. питань, а його підруч. з публ. та адм. права Голл. Ост-Індії користувався великим авторитетом. Де Лаутер перебував в опозиції до лейденської школи Ван Волленховена стосовно колон. політики та зак-ва, заперечуючи перебільшення цією школою значення права адату. Ін. предмет спору між 2 школами становила фундамент. відмінність підходу до розуміння природи міжнар. права. Де Лаутер відкидав «моністичну» конструкцію Ван Волленховена, висунуту ним у 1897 у своїй дис. праці, схарактеризувавши її як повернення до застарілого натуралізму. Він чітко слідував методології свого підручника «Le droit international public positif» (Позитивне міжнародне публічне право, у 2 т., 1920), що являв собою детально розроблений з позиції позит. підходу курс міжнар. права, характеризуючи автора як «непохитного позитивіста». В. сприйняв цей підхід і «все своє життя твердо тримався позиції Де Лаутера, відкидаючи «натуралістичні підходи» (К.Дж. Роулофсен).

Після закінчення ун-ту В. працював на різних посадах у місцевій адміністрації Лейдена (1911—12) та Утрехта (1912—19). З поч. *Першої світової війни 1914—18* за сприяння Де Лаутера він працює над дис., яка мала забезпечити йому ступінь д-ра політ. наук, що відкривало в Нідерландах академ. кар'єру. 12.08.1917 за дослідження «Het Pijnsrecht tegenover neutralen in den Wereldoorlog van 1914 en volgende jaren» (Призове право, що застосовувалося до нейтральних держав під час Великої війни, починаючи з 1914) йому було присуджено докт. ступінь. У цій праці В. піддав нищівній критиці практику *воюючих сторін*, особливо Німеччини, хоча не обійшов у цьому

й союз. д-ви. Характеризуючи право морської війни, він писав: «Говорячи в цілому, ми маємо виходити з принципу, згідно з яким, якщо з певних питань існують універсально визначені норми міжнародного права, то вони продовжують застосовуватися до відповідних засобів ведення *війни*, як це має місце з підводними човнами. Використання (нових засобів ведення війни) є несумісним з цими нормами, їх застосування забороняється, доки існуючі норми не будуть переглянуті спільною угодою держав. Ніколи технічний прогрес, — підкреслює він, — не може стояти осторонь справедливості». В. спростовує аргументацію нім. авторів, які виправдовували ведення Німеччиною необмеженої підводної війни «голосом німецького народу, що корегує відчуття справедливості», висновком, згідно з яким «внутрішні принципи справедливості не можуть бути піддані розхитуванню навіть люжими нападами на них людського розуму». Це положення залишається актуальним і в наш час, коли в умовах порушеного балансу світ. сил США та їх зах. союзники розхитують засадничі підвалини міжнар. права, нав'язуючи міжнар. співтовариству та кожній д-ві окремо власні й нерідко сумнівні цінності, що суперечать принципам справедливості, в т. ч. традиц. амер. цінностям. Останні сьогодні також є об'єктом «нападу на них людського розуму» всередині США, що не може не становити безпосередню загрозу їх внутр. порядку (див. *Доктрина*).

У 1919 В. обирають ординар. проф. міжнар. права та дипл. історії Утрехт. ун-ту, на цій посаді він стає спадкоємцем свого вчителя Де Лаутера. У своїй інавгурац. лекції «*Gematigd optimisme*» (Стриманий оптимізм) він намагався показати перспективи розвитку міжнар. порядку після I світ. війни, сформулювавши свої застереження щодо процесів, які можуть перешкодити цьому.

У період 1922—40 В. публікує серію статей у голл., нім., франц. та англ. період. вид., присв. юриспруденції *Постійної палати міжнародного правосуддя* (ППМП).

Це була велетенська праця, в ході якої було дано системний аналіз практично всіх суд. рішень, наказів та *консультативних висновків* Суду разом з узагальненням цієї практики. У 1937 В., характеризуючи з нагоди 15-ї річниці ППМП стан міжнар. відносин, висловив сумніви у спроможності міжнар. арбітражу виконувати свою гол. функцію — сприяти мирн. розв'язанню спорів між д-вами, не допускаючи тим самим порушень миру і безпеки. Поряд з цим у центрі уваги В. залишилися питання призового права. У 1924 він опубл. велике за обсягом видання (1500 с.) «Le droit de prises de la Grand guette» (Призове право Великої війни). Ця його праця — не просто зібрання документів, а радше коментування осн. джерел призового права стосовно нейтр. суден з їх систематичним узагальненням у вигляді резюме. Водночас В. здобув свій 1-й досвід участі в міжнар. конф. як член голл. делегації на II конф. *Ліги Націй* з комунікацій і транспорту (1923). У 1925 він представляв Вільне місто Данциг у ППМП при розгляді нею справи «Польська поштова служба в Данцигу» (консулт. висновок), в 1930 був адвокатом уряду Болгарії у справі Грец.-Болгар. «громад» (консулт. висновок). Упродовж 1927—29 В. був головою Франко-Мексик. претензійної комісії (трибуналу) з урегулювання спорів, що стосувалися відшкодування шкоди, завданої франц. гр-нам у результаті Мексик. революції (1910—40). Саме його тверда позиція як голови цієї Комісії не задовольнила уряди обох країн, що призвело до заміни її новими арбітрами. Це настільки вплинуло на В., що у 1929 він відмовився від пропозиції очолити претензійну грец.-турецьку комісію. Що стосується академ. кар'єри В., то вона успішно розвивалася. У 1931 за дорученням Королів. академії мистецтв і наук він склав проєкт енциклопедії міжнар. публ. права та міжнар. приват. права (франц. текст опубл. у «Bibliotheca Visseriana dissertationum jus internationale illustrantium», v. IX). У 1934 В. було обрано членом цієї Академії.

Драматичні події «Мюнхена 1938», що знаменували собою кризу всієї структури

світ. порядку, встановленого Лігою Націй (див. *Друга світова війна*), викликали у В. «відчуття огиди» разом з «глибоким розчаруванням розмелюванням західними державами міжнародно-правових зобов'язань, як і неадекватною реакцією громадськості на ці події» (К.Дж. Роулофсен). Усе це настільки вразило В., що у 1938 він залишив Утрехт, прийнявши каф. в Амстердам. ун-ті. У своїй відкритій лекції «Naden storm» (Після бурі) він, фактично єдиний серед зах. учених юристів-міжнародників, охарактеризував міжнар. стан після Мюнхена як «крах міжнародного права», поклавши відповідальність за це на зах. д-ви, передусім на гітлерів. Німеччину. Однак і в цей трагічний для справи миру час, коли нова світ. війна стала вже неминучою, він не втратив віри в те, що настане час і міжнар. право буде справжнім виразником справедливості для кожного народу і людства в цілому. Як зазначає К.Дж. Роулофсен, «ця визначна академічна промова радше виражає почуття віри Верзіяля в майбутній міжнародний правовий порядок, почуття віри quand même (франц. — всупереч усьому. — В.Д.), ніж прощання з випестуваним ідеалом». Завдяки цій промові В. став особою з нац. репутацією. А його діяльність під час нім. окупації Нідерландів ще більше підняла його моральний авторитет. Відкидаючи будь-який компроміс з окупац. режимом, встановленим у його країні гітлерів. Німеччиною, він у 1940 демонстративно обрав «окупаційне право» як предмет для читання в Амстердам. ун-ті. Поряд з цим В. зі своїми колегами проф. Б.М. Толдерсом та ін. таємно готує для уряду Нідерландів у вигнанні матеріали, що стосувалися порушення Німеччиною окупац. права. У жовт. 1940 разом з Б.М. Толдерсом та ін. голл. професорами його було заарештовано німцями й інтерновано в концтабір Бухенвальд. Сам В. назвав це помстою за його інавгурац. лекцію «Після бурі», де він прокоментував Мюнхен. угоду як таку, «що ставить у безвихідь міжнародну мораль з неминучим підривом основоположних засад для будь-якого життєздатного міжнародного правового порядку». За його словами, цю угоду виголошено «крикливим голосом, навряд чи людським у будь-якому вимірі». Тут ішлося про голос Гіт-

лера, і це було сказано В. поряд з його ін. відвертими оцінками нацист. Німеччини як «справжньої диявольської сили сучасного співтовариства націй, яка зухвало заперечує авторитет права».

У трав. 1941 В., який серйозно захворів у концтаборі, було звільнено з позбавленням професорства в Амстердамі. Його колега Б.М. Толдерс помер у нім. концтаборі в 1945. За свідченням самого В., звільнення від виклад. діяльності дало йому час зосередитися на історії міжнар. права. Водночас, за його словами, він брав участь у різного роду «незаконній» діяльності, зокрема в підготовці згаданої консулт. доповіді, в якій пропонувалися заходи протистояння окупац. зак-ву. Протягом 1941—45 він був також одним із редакторів місцевого видання, відомого як «підпільна газета».

Після звільнення Нідерландів В. дістав можливість широкого вибору у сфері офіц. діяльності. Він вирішив залишити каф. в Амстердамі, віддавши перевагу Лейден. ун-ту, від якого надійшла пропозиція очолити каф. міжнар. права та міжнар. політ. історії, яку до свого арешту німцями очолював Б.М. Толдерс. З боку В. це було даниною пам'яті свого колеги. Однак обійняти цю посаду йому не судилося, оскільки про точну дату призначення він дізнався лише через кілька місяців. Урешті-решт В. знов обрав каф. Утрехт. ун-ту, на яку його було призначено у жовт. 1947. Одним з важливих результатів діяльності В. у цьому ун-ті було заснування Ін-ту публ. міжнар. права (1955). Водночас він підтримував зв'язок з Лейпцизьким ун-том, зберігши своє призначення на спец. каф. історії міжнар. права та дипл. історії, де працював з 1948 до 1957.

Відразу після закінчення II світ. війни В. було призначено віце-президентом Спец. касац. суду в Гаазі. Цей Суд, серед ін. своїх повноважень, під головуванням В. упродовж 1947—51 провів ряд процесів над політ. та воєн. кримін. злочинцями, а саме Ротером, Лагесом і Вейнрабом. У період 1945—46 він був також членом держ. органу — Ради з правового відновлення.

У цей самий період В. був членом голл. делегації в Підготовчій комісії ООН у Лондоні (1945) і взяв участь у I сесії ГА ООН (1946), де зустрівся з В.М. Корецьким,

який також брав участь у цій сесії у складі делегації УРСР. У 1946 В. було включено до складу Спільного комітету, ств. урядами Нідерландів та Респ. Індонезія, що виникла на місці Нідерланд. (Голл.) Індії в результаті перемоги нац.-визв. руху на чолі з А. Сухарто. Для В. це була досить делікатна місія як постаті, що мала сприяти розв'язанню серйозних правових суперечностей. Нідерланди відмовлялися визнати незалежність Індонезії (це сталося у 1949), наполягаючи на укладенні з нею договору виключно політ. характеру.

У 1946 В. було обрано членом *Постійної палати третейського суду*, в 1954—56 він був головою Франко-Грець. трибуналу у справі маяків, а в 1960—61 — голл. членом Нідерланд.-Япон. комісії з питань власності. Особистою трагедією для В. стало те, що, будучи всесвітньо визнаним фахівцем у сфері міжнар. арбітражу, він ніколи не був обраний членом ні ППМП, ні МС ООН. На I сесії ГА ООН у 1945—46, а також 3 наст. сесіях у 1951, 1954 та 1955 він був кандидатом Нідерландів у члени МС ООН, але безуспішно. Ван Айсінжа, голл. член ППМП, у статті «Символ Верзійля», присв. його 70-річчю, висловлював співчуття міжнар. арбітражу в тому, що його найвидатніший експерт не отримав місця в МС ООН.

У 1958 В. очолив голл. делегацію на I конф. ООН з морського права в Женеві. Це був 1-й міжнар. форум з кодифікації міжнар. права, на якому домінували країни, що визволилися від колоніалізму (див. *Декolonізація*). Нідерланди все ще вважалися «напівметрополією» внаслідок утримання Зах. Нової Гвінеї, що наклало свій відбиток на діяльність її делегації. В., який розмовляв рос. мовою, підтримував на конф. контакти з рад. делегацією, в т. ч. з делегацією УРСР, яку очолював В.М. Корецький. На цій конф. В. також проявив себе послідовним прихильником нормат. засад міжнар. права, для якого, однак, чітко формалізований процес створення його норм був не самоціллю, а способом спільного утвердження д-вами міжнар. законності. Зокрема, цей підхід він вико-

ристав при розгляді питання про зміну 3-мильної ширини терит. вод (див. *Territorialne море*). Голл. делегація, представляючи думку В. з цього питання, дійшла такого висновку: «Достатньо широко визначена і поширена норма (трьохмильної зони) звичаєвого права, що існує з 18 століття на всій земній кулі, не може довільно бути позбавлена своєї зобов'язальної сили навіть значною кількістю держав, які, не маючи точного визначення нової межі, просто намагаються трансформувати традиційну норму на свою протилежність: при відсутності фіксованої межі взагалі пропонується свобода для кожної держави встановлювати її відповідно до своєї суверенної оцінки, виходячи з власних потреб або переваг у межах певного максимуму, який згідно з такими умовами не може бути іншим, ніж цілком довільним». Цю доктрин. позицію В. щодо нормотворення в міжнар. праві було піддано критиці з боку його голл. та ін. зах. колег. Зокрема, К.Дж. Роулофсен назвав її «помилковою», зазначивши, що вона сформульована В. ще у 1917 в його дис. дослідженні, а саме: «Колі до норми права не внесено зміни або вона не замінена згодою держав нормою, що її заміщує, держави не можуть в односторонньому порядку звільнити себе від своїх попередніх зобов'язань». У цій позиції об'єкт. дослідник не може не бачити прагнення В. до збереження нормат. основи міжнар. права як необхідної умови його стабільного функціонування. Крах Ліги Націй, що відбувся на його очах, був саме процесом розмивання міжнар. права та заміщення його силою з відомим результатом. Тому «юридизм» В., за який його часто критикували, зумовлювався не особистою незговірливістю чи фанатичною відданістю нормат. засадам міжнар. права, а тим, що він був переконаний у необхідності суворого юрид. підходу до змін у ньому і, як принципова людина, не йшов на поступки, будучи впевненим у своїй правоті.

У 1958 В. залишив каф. міжнар. права Утрехт. ун-ту в 60-річному віці, граничному для цієї посади. Після цього, із запізнен-

ням більш як на 20 років, він почав реалізовувати широкомасштаб. наук. програму, накреслену ним ще 1953. Вона полягала в зібранні та перекладі на англ. мову його наук. праць під назвою «International Law in Historical Perspective» (Міжнародне право в історичній перспективі) у 9 ч., 11 т. За життя В., за сприяння Утрехт. ун-ту, було опубл. 10 томів його праць і 1 том після його смерті, кожний з яких присв. окр. предмету міжнар. права. Вони складаються з частин: P. I «General Subjects» (Загальні питання, 1968); P. II «International Persons» (Суб'єкти міжнародного права, 1969); P. III «State Territory» (Державна територія, 1970); P. IV «Stateless Domain» (Недержавна сфера, 1971); P. V «Nationality and other Matters Relating to Individuals» (Громадянство та інші питання, що стосуються індивідів, 1972); P. VI «Juridical Facts as Sources of International Rights and Obligations» (Юридичні факти як джерела міжнародних прав та зобов'язань, 1973); P. VII «State Succession» (Правонаступництво держави, 1974); P. VIII «Inter-State Disputes and their Settlement» (Міждержавні спори та їх урегулювання, 1976); P. IX-A «The Laws of War» (Закони війни, 1978); P. IX-B «The Laws of Neutrality» (Право нейтралітету, 1979); P. IX-C «The Laws of Maritime Prize» (Морське призове право, 1992). До деяких своїх праць, опубл. у цьому зібранні, В. додав нові коментарі. У 1970 за ці праці його було нагороджено премією *Американського товариства міжнародного права*.

Сам В. розглядав цей проект як спробу написати історію походження та розвитку міжнар. права на основі аналізу європ. практики. Це мала бути історія норм «позитивного міжнародного права», а не т. з. доктрин. розвитку. Як зазначає К.Дж. Роулофсен, «це дійсно є однією з її характерних і вельми оригінальних рис, яку Верзійль настійливо шукав у практиці держави, відмовляючи «повністю авторам», таким як Джентілі, Гроцій і Ваттель. Намагаючись продемонструвати походження реального публічного міжнародного права, — продовжує він, — Верзійль написав історію минулого, шукаючи прецеденти як існуючі попередники сучасного права. Такий підхід неухильно веде до «прокрустового» викривлення попередніх правових систем,

що не дає можливості показати, які їхні ознаки суперечать сучасному праву. Ця система, однак, має незаперечну перевагу в тому, що дає можливість Верзійлю систематизувати величезний масив матеріалів, зібраних ним та його помічниками. Юридична проникливість Верзійля часто слугує доказом в аналізі розвитку права 19 і 20 століть». Аналізуючи з таких позицій еволюцію міжнар. права, В. зробив невтішний висновок, що ця еволюція має негат. характер унаслідок розділення д-в на ідеол. групи, які нехтують своїми осн. обов'язками, що призводить до безвідповідальності їх дій у міжнар. відносинах. Однак, як справедливо зауважив Ван Дайк: «Будь-хто, поділяє він чи ні цей негативний висновок, має визнати, що Верзійль не залишився на цій позиції, а всі свої якості і, більше того, практично все своє життя віддав досягненню більш позитивного результату». Його позитивізм ґрунтується на глибокій вірі в те, що норма міжнар. права повинна ставити собі моральну мету, і моральність як така має становити основу будь-якого міжнар. порядку. І лише моральна відданість д-в своїм міжнар. зобов'язанням є справжньою запорукою їх дотримання.

Протягом 1965—66 В. опубл. також в англ. версії 2 великих томи своїх праць, присв. одній із найскладніших частин міжнар. права — процесу суд. вирішення міжнар. спорів. Це: «The Jurisprudence of the World Court. A Case by Case Commentary. The Permanent Court of International Justice (1922—1940)» (Юриспруденція Світового Суду. Послідовний коментар. Постійна палата міжнародного правосуддя (1922—1940), 1965) та «The International Court of Justice. A Case by Case Commentary» (Міжнародний Суд. Послідовний коментар, 1966). У цьому зібранні В. виклав рішення ППМП та МС ООН і власні коментарі до них. Проф. М. Бос, директор Ін-ту міжнар. права Утрехт. ун-ту, який виступив редактором 2-томника, назвав цю працю «унікальною завдяки всеохопним коментарям у кожній справі у формі зводу судових рішень і консультативних висновків, які ніколи раніше не публікувалися». За його словами, в ній В. постає як «людина твердих переконань та широких знань, яка поставила за мету впровадити великий досвід

у теорію і практику цієї тематики, дослідивши зворотний бік доводів суду на основі фактів, представлених сторонами, та права, що застосовується, блискуче аналізуючи вердикти суду; але також як людина, яка приваблює своїм гумором, а іноді стриманим сарказмом, яку завжди читають з великим інтересом і хвилюванням; нарешті, як людина, яка навряд чи може забути про свідоме руйнування ідеалу міжнародного розв'язання спорів».

В. щиро служив науці міжнар. права, розуміючи, що дієвість його норм безпосередньо залежить від морального стану людей і народів, а їх взаємодія є запорукою миру та безпеки в усьому світі. Всі його праці проникнуті цією турботою і по праву належать до «пам'яток» науки міжнар. права.

Літ.: *Bos M.* Preface to the J.H.W. Verzijl. The Jurisprudence of the World Court. A Case by Case Commentary. V. I. The Permanent Court of International Justice (1922—1940). Leyden, 1965; *van Dijk P.* Jan Hendrik Willem Verzijl (31 august 1888 — 21 may 1987) // International arbitration: past and present: a symposium to commemorate the centenary of the birth of professor J.H.W. Verzijl (1888—1987). Dordrecht, Boston, 1990; *Roelofsen C.G.* Jan Hendrik Willem Verzijl (1888—1987) // International Law in Historical Perspective / W.P. Heere, J.P.S. Offerhouse. Dordrecht, 1998.

В.Н. Денисов

ВЕРЛЕ (Werle) Герхард (1952, м. Мангейм, Німеччина) — нім. правознавець, д-р права, проф., відомий фахівець з міжнародного кримінального права та кримін. процесу.

Протягом 1970—75 В. навчався юриспруденції та політ. наук у Гейдельберзькому та Тюбінгенському ун-тах, склавши 1-й і 2-й держ. іспити з права відповідно у 1975 в Гейдельберзі та в 1977 у Штутгарті. У 1978—81 В. — асистент каф. кримін. права Гейдельбер. ун-ту. У 1980 захистив дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юриспруденції (Dr. iur.) на тему «Різниця між триваючим деліктом, продовжуваним кримінально караним діянням і протяжним у часі порушенням закону». У період 1982—89, працюючи захисником у кримін. справах, продовжував наук. та виклад. діяльність на каф. кри-

мін. права Гейдельбер. ун-ту. Після захисту у 1988 докт. дис. (Dr. iur. habil.) на тему «Кримінальна юстиція та боротьба поліції зі злочинністю у Третньому рейху» йому було присвоєно вчене звання доцента.

У 1989—93 В. — проф. з кримін. права, кримін. процесу та філософії права в Ун-ті Ерлангена—Нюрнберга, з 2003 — зав. каф. нім. та міжнар. кримін. права, кримін. процесу та сучас. історії права Берлін. ун-ту ім. Гумбольдта, у 2002—03 — декан юрид. ф-ту, з 2007 — заст. декана з міжнар. зв'язків цього ун-ту. У 1993 та в період 2007—08 його було запрошено для читання лекцій у Кейптаун. ун-ті, а в 1996—98 — в Ун-ті Зах. Мису (ПАР). В. також читав курси лекцій в ун-тах Сіднея (Австралія, 2006), Осаки (Японія, 2007), Нью-Йорка (США, 2008). Від 2006 він екстраординар. проф. Ун-ту Зах. Мису, а з 2008 — почес. проф. Півн.-Зах. ун-ту політ. наук і права (м. Сіань, КНР). Від 1998 входить до складу експерт. групи Нім. Червоного Хреста з *міжнародного гуманітарного права*. Він був: членом Робочої групи МЮ Німеччини з розроблення проекту Кодексу злочинів проти міжнар. права (1999—2001); радником Нім. т-ва з тех. співпраці в Руанді (2004); керівником магістер. програми «Транснаціональна кримінальна юстиція і попередження злочинів: міжнародна та африканська перспективи» (2008); директором Південноафр.-нім. центру досліджень з питань розвитку та кримін. правосуддя Ун-ту Зах. Мису.

В. є автором відомого підруч. «Principles of International Criminal Law» (Принципи міжнародного кримінального права), опубл. в 2009 в Гаазі; 2-ге вид. цього підруч. нім. мовою було опубл. в 2007 під назвою «Völkerstrafrecht» (Міжнародне кримінальне право) в Тюбінгені (1-ше — у 2003). Цей підруч. було видано також кит., ісп. та італ. мовами. У 2001 його під назвою «Принципы международного уголовного права» опубл. в Україні рос. мовою одес. вид-вом «Фенікс» разом з моск. вид-вом «Транслит». Це вид. з'явилося за сприяння директора вид-ва «Фенікс» канд. юрид. наук, доцента каф. міжнар. права та міжнар. від-

носин Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» Т.Р. *Короткого* та члена Європ. комітету з попередження катувань, доц. каф. міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка М.М. *Гнатовського*. Переклад з нім. мови і наук. редагування здійснено магістром міжнар. права прав людини (Ессекський ун-т, Велика Британія) С.В. *Саяніним*, який є відповід. за програму для академ. кіл у регіон. представництві МКЧХ у Центр. Азії. У підруч. показано зміст і значення заг. принципів та джерел міжнар. кримін. права, зроблено детальний аналіз складу окр. міжнар. злочинів, проаналізовано практику МКС, а також рішень *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* та *Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди*, узагальнено досвід нац. та «гібридних» судів з кримін. переслідування осіб, що скоїли міжнар. злочини.

Наук. інтереси В. стосуються широкого кола питань міжнар. кримін. права, яке, наголошує він, є «чинним міжнародним правом, а не правом на стадії становлення», і сьогодні вже йдеться про його «систематичну організацію та насичення правовим матеріалом». Концепція міжнар. кримін. права В. ґрунтується на традиції правової школи континент. права, в якій перевага віддається договір. джерелам. Відповідно, воно «охоплює всі норми, які встановлюють, виключають або іншим чином регулюють відповідальність за скоєння злочинів згідно з міжнародним правом». Таке діяння має відповідати 3 умовам: тягти за собою індивід. відповідальність та бути караним; норма, що встановлює таку відповідальність, має входити до системи міжнар. права; діяння має бути караним незалежно від того, включене воно в нац. право чи ні. До злочинів, згідно з міжнар. правом, належать: воєнні злочини; злочини проти людяності; *геноцид та агресія*. Це т. з. «ключові» злочини, які є «найбільш серйозними злочинами, що викликають стурбованість міжнар. співтовариства і в силу цього підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду». Цей підхід, на відміну від позиції М. *Бассіуні* або А. *Кассезе*, не включає до міжнар. кримін. права злочини, які визнаються такими передовсім у кримін. зак-ві д-в і які лише опосередкову-

ються міжнар. правом. До цієї категорії злочинів належать діяння, щодо яких д-ви беруть договір. зобов'язання співпрацювати в боротьбі з ними (підробка грошових знаків, незаконне захоплення повітр. і морських суден, незаконний обіг наркот. та психотроп. речовин, захоплення заручників, тортури тощо).

Згідно з В., міжнар. кримін. право захищає «основоположні цінності міжнародного співтовариства», а саме, охороняє «мир, безпеку та благополуччя». «Міжнародний мир і безпека, — наголошує він, — це дві цінності міжнародного співтовариства, які знаходяться в центрі уваги міжнародного кримінального права і водночас є головними цілями Організації Об'єднаних Націй». «Міжнародне кримінальне право, зазначає він далі, — ґрунтується на широкому розумінні миру, яке передбачає не тільки відсутність збройного конфлікту між державами, а й також умови всередині держави. Тому існування загрози міжнародному миру може розумітися навіть у результаті масових порушень прав людини всередині держави». Що стосується «благополуччя у світі», то в преамбулі до Статуту МКС це поняття визначається «як окремий об'єкт, що охороняється, поряд з миром і безпекою, і у зв'язку з цим забезпечення предметами першої необхідності згадано як додаткову вказівку до застосування і тлумачення цього Статуту». Посягання на основоположні цінності міжнар. співтовариства надає злочину міжнар. виміру і «перетворює» його на злочин згідно з міжнар. правом.

Зв'язком усіх злочинів, згідно з міжнар. правом, з найвищими цінностями міжнар. співтовариства виступає у В. т. з. міжнар. елемент: усі міжнар. злочини передбачають існування умов, у яких систематично або широкомасштабно застосовується сила. Як правило, за застосув. сили відповідальність несе д-ва. Так, у випадку зі злочинами проти людяності організоване насилля складається з широкомасштабного або систематичного нападу на цив. населення, що є сумою індивід. актів. При геноциді насилля полягає в намісності знищення, повністю або частково, членів групи, що перебувають під захистом, і відповідно має бути умисел особи, яка скоює злочин. Що-

до воєнних злочинів здійснення організованого насилля виражається в існуванні збройн. конфлікту, під час якого здійснюються злочинні діяння. Збройн. конфлікт може складатися з актів правомір. і неправомір. застосув. сили. Що стосується злочину агресії, то криміналізується саме застосув. організованого насилля. Агресія, отже, є злочином проти миру в прямому значенні.

Значну увагу В. приділив істор.-правовим дослідженням III Рейху, в т. ч. аналізу створення та діяльності Нюрнберзького і Токійського трибуналів, статuti яких було прийнято гол. д-вами — переможницями у *Другій світовій війні* (СРСР, США, Великою Британією та Францією) на основі Лондон. угоди від 08.08.1945 та Прокламації головнокомандувача військами союзників Дугласа Мак-Артура від 19.01.1946. Він робить висновок, що цю Угоду можна вважати «свідомим про народження» міжнар. кримін. права. Осн. постулат Статуту Нюрнбер. трибуналу полягає в тому, що злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності тягнуть індивід. кримін. відповідальність згідно з міжнар. правом. При цьому В. звертає увагу на те, що зазначені дії д-в-переможниць викликали чимало суперечливих юрид. і політ. оцінок. Він наводить 2 осн. заперечення, які брали під сумнів Нюрнбер. модель: 1-ше стосувалося її політ. легітимності, 2-ге — її правових підстав. З юрид. погляду, вирок було піддано критиці гол. чином за те, що він порушував заборону зворотної сили кримін. закону, визнану самим Нюрнберзьким трибуналом. В. констатує, що думка з приводу того, чи всі діяння, які переслідувалися цим Трибуналом, уже визнавалися злочинами відповідно до міжнар. права на момент їх скоєння, не є єдиною. Однак, безперечно, покарання за скоєння воєнних злочинів мало під собою тверде підґрунтя, яке існувало на момент їх скоєння. Що стосується злочинів проти людяності, безперечним було те, що такі злочини, як убивство, поневолення, тортури чи гвалтування тощо, визнавалися злочинами в

усіх правових системах того часу. Під сумнів бралася не злочинність цих діянь як таких, а їх переслідування в межах правової категорії злочинів проти людяності та їх безпосередня криміналізація згідно з міжнар. правом. Однак і стосовно цього, наголошує В., можна стверджувати, що кримінал. переслідування злочинів проти людяності виникло з визнання джерела міжнар. права — заг. принципів права. На думку В., більш вагомим обґрунтування потребувала злочинність агресії, а не лише доведення її неправомірності, яка вже визнавалася в міжнар. праві, що переконливо було доведено Трибуналом. Водночас, зазначає В., з огляду на той факт, що в наст. період принципи, які застосував і розвинув Нюрнбер. трибунал, не раз підтверджувалися в міжнар. праві, то питання про те, чи підтвердив *Нюрнберзький процес* уже існуюче право, чи створив нове право, сьогодні становить інтерес лише для істориків міжнар. права. Стосовно ж можливого порушення заборони надання кримінал. закону зворотної сили, то, з погляду нинішнього часу, існує консенсус з приводу того, що принцип ненадання кримінал. закону зворотної сили не повинен захищати від покарання осіб, які зловживають владою в порушення міжнар. права. З цього він робить переконливий висновок, що «на сьогодні сумнівів з приводу того, що «Нюрнберзькі принципи» утвердилися як міжнародне звичаєве право, не існує. Нюрнбер. трибуналу вдалося здійснити те, що не судилося зробити міжнар. співтовариству після *Першої світової війни 1914—18*. Відтоді злочинний характер найбільш небезпечних порушень міжнародного права міцно утвердився в міжнародній правовій системі».

Наук. і практ. інтерес мають ідеї В. щодо взаємодії міжнар. права з кримінал. правом д-в, передовсім з кримінал. правом Німеччини, зокрема у зв'язку з прийняттям там нового нм. Кодексу злочинів проти міжнар. права і постановкою в ньому проблем, пов'язаних з необхідністю адаптації нац. кримінал. систем до Статуту *Міжнародного кримінального суду*.

Серед численних праць В. можна виділити такі: «Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechensbekämpfung im Dritten Reich» (Кримінальна юстиція і боротьба поліції зі злочинністю в Третньому Рейху, 1989); «Auschwitz vor Gericht. Völkermord und bundesdeutsche Strafrecht» (Освенцим перед судом: геноцид і федеральна кримінальна юстиція Німеччини, 1995); «Erfolge, Defizite und Möglichkeiten der strafrechtlichen Aufarbeitung des SED-Unrechts in vorwiegend empirischer Hinsicht» (Успіхи, недоліки та можливості кримінально-правового емпіричного аналізу злочинів Соціалістичної партії німецької єдності, 1999); «Die Bestrafung von NS-Unrecht in Westdeutschland» (Кримінальне переслідування у Західній Німеччині за злочини націонал-соціалістичного режиму, 2001); «Das Völkerstrafgesetzbuch» (Кодекс злочинів проти міжнародного права, 2002); «International Criminal Justice is Coming Home: the New German Code of Crimes against International Law» (Міжнародна кримінальна юстиція повертається додому: новий німецький Кодекс злочинів проти міжнародного права, 2002); «Die Strafbarkeit von Kriegsverbrechen nach deutschem Recht» (Караність військових злочинів у відповідності з правом Німеччини, 2003); «L'adaptation des systèmes pénaux nationaux au Statut de Rome. Le paradigme du «Völkerstrafgesetzbuch» allemand» (Приведення національних систем кримінального правосуддя у відповідність з Римським статутом: парадигма німецького Кодексу злочинів проти міжнародного права, 2003); «International Criminal Law and National Criminal Justice» (Міжнародне кримінальне право і національна кримінальна юстиція, 2005); «“Unless Otherwise Provided”: Article 30 of the ICC Statute and the Mental Element of Crimes under International Criminal Law» (Якщо не передбачено іншого: стаття 30 Статуту МКС та ментальний елемент злочинів за міжнародним правом, 2005); «German Jurisprudence on Genocidal Intent and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms» (Судова практика Німеччини у справах, пов'язаних з намірами геноциду, і Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, 2007); «Individual Criminal Responsi-

bility in Article 25 ICC Statute» (Індивідуальна кримінальна відповідальність за змістом статті 25 Статуту МКС, 2007); «General Principles of International Criminal Law» (Загальні принципи міжнародного кримінального права, 2009); «Strafjustiz und DDR-Unrecht» (Кримінальна юстиція і злочини Німецької Демократичної Республіки, 2000—2009).

В. Н. Денисов, С. В. Саянін

ВЕРОНЬСЬКИЙ КОНГРЕС 1822 — 4-й і останній дипл. конгрес д-в *Священного союзу*, який відбувався у м. Вероні (Італія) з 20.10 по 14.12.1822. У ньому брали участь, зокрема, рос. імператор Олександр I, австр. імператор Франц I, прус. король Фрідріх Вільгельм III, глави італ. д-в і численні дипломати.

На В. к. 1822 обговорювалося широке коло питань: австр. окупація Неаполітан. та Сардин. королівств, франц. інтервенція в Іспанії, доля ісп. колоній у Лат. Америці, грец. повстання та рос.-тур. конфлікт, заборона *работоргівлі*. Безпосереднім приводом для скликання В. к. 1822 стали події в Італії, але згодом реві. ситуація в Іспанії відсунула їх на другий план. Під час Конгресу розгорнулася гостра дипл. боротьба між д-вами-учасниками. Олександр I за підтримки Австрії та Пруссії наполягав на необхідності уповноважити Францію від ім. Священного союзу здійснити інтервенцію в Іспанію з метою придушення революції. Серед членів франц. уряду не було єдності в цьому питанні, однак представники Франції на Конгресі А. Монморансі та Ф.Р. Шатобріан були прихильниками такого втручання. Ісп. король Фердинанд VII запропонував Франції терит. компенсації в Лат. Америці за умови поширення інтервенції на південноамер. володіння Іспанії. Велика Британія, яка була незацікавлена у появі франц. конкурента на ринках Лат. Америки, рішуче виступила проти цього плану. Така позиція Великої Британії, а також США (див. *Монро доктрина*) унеможливила втручання д-в — членів Священного союзу в латиноамер. справи. Після тривалого обговорення Росія, Австрія, Пруссія та Франція дійшли остаточ. згоди щодо необхідності франц. інтервенції в Іспанію. У лют. 1823 франц. війська вторг-

лися в Іспанію, і вже восени 1823 ісп. революцію було придушено, а в країні відновлено абсолютизм. В. к. 1822 засудив грец. повстання, а грец. делегацію, незважаючи на підтримку з боку Росії, не допустили до участі в Конгресі. Італ. питання було розв'язано на користь Австрії. Усупереч позиції Франції Австрії дозволялося продовжити свою військ. присутність у Неаполітан. та Сардин. королівствах. Однак Росія і Франція не допустили реалізації австр. планів щодо утворення підконтрольної їй італ. федерації.

Отже, на В. к. 1822 д-ви — члени Священного союзу ще раз підтвердили реакц. засади легітимізму, тобто збройн. втручання у справи ін. д-в з метою підтримання в них легітим. порядку, під яким розумілася влада абс. монархів. Однак уже наприкінці 20-х рр. 19 ст. унаслідок здобуття незалежності Грецією, успіху лип. революції 1830 у Франції та відокремлення Бельгії від Нідерландів система легітимізму зазнає глибокої кризи і починає розпадатися. Питання боротьби з работоргівлею, розгляд якого був ініційований англ. делегацією, через заострення суперечок між Великою Британією та д-вами — членами Священного союзу так і не було вирішено. Велика Британія наполягала на наданні їй крейсерам права зупиняти та оглядати у *відкритому морі* біля берегів Африки всі кораблі, які підозрюються у здійсненні работоргівлі. Цю пропозицію було відкинута франц. урядом. Сторони обмежилися лише заг. декларацією щодо засудження работоргівлі й відмовилися брати на себе конкр. зобов'язання щодо боротьби з нею.

Літ.: *Даневский В.П.* Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. СПб., 1882; *Даневский В.П.* Пособие к изучению истории и системы международного права. Х., 1892; *Лебидур А.* Дипломатическая история Европы. Т. 1. Р/Д, 1995.

К. О. Савчук

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 — договір, який завершив *Першу світову війну 1914—18* і в межах якого було створено *Лігу Націй*, що стала 1-ю політ.

орг-цією міжнар. співтовариства д-в; укладений 28.06.1919 гол. союзн. д-вами США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією та об'єднаними з ними д-вами Бельгією, Болівією, Бразилією, Кубою, Екватором, Грецією, Гватемалою, Гаїті, Хіджазом (нині — регіон Сауд. Аравії), Гондурасом, Ліберією, Нікарагуа, Панамою, Перу, Польщею, Португалією, Румунією, Королівством сербів, хорватів і словенців, Сіамом (нині — Таїланд), Чехословаччиною та Уругваєм з одного боку і Німеччиною та її союзниками, які зазнали поразки у цій війні, — з другого.

Натхненником ідеї створення Ліги Націй були США, які в особі їх президента В. Вільсона висунули т. з. 14 пунктів, на яких вона мала будуватися і більшість із яких за допомогою англ. делегації у Версалі було втілено у В. м. д. 1919. США вийшли з війни наймогутнішою д-вою світу і сподівалися, що за допомогою Ліги Націй вони керуватимуть світ. процесами.

У В. м. д. 1919, що складався з 439 статей, містився *Статут Ліги Націй*, опис кордонів багатьох європ. країн, регулювалися питання політ. устрою Європи. Ліга Націй своєю осн. метою проголосила «розвиток співробітництва між народами» та надання їм «гарантії їх миру і безпеки». Відповідно до цього вона: гарантувала незалежність і терит. суверенітет своїх членів; запровадила принцип колект. відповідальності всіх членів Ліги за мирн. розвиток світу; у межах Ліги створила *мандатну систему* для управління кол. колоніями Німеччини; встановила договір. відносини з Німеччиною, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею, Чехословаччиною, Румунією, Югославією та Грецією щодо захисту нац. меншин у цих країнах. За В. м. д. 1919 для прийняття рішень з міжнар. спорів між д-вами було створено ППМП, а з метою поліпшення умов праці в усіх країнах — МОП.

Ці нововведення у міжнар. праві означали, що принцип балансу сили, якого намагалися дотримувати у різних формах великі д-ви, починаючи з *Вестфальського ми-*

ру 1648, втратив своє попереднє значення, якщо не формально, то фактично. *Нейтралітет* як правова категорія, що виражає індіферентне ставлення третіх д-в до *воюючих сторін*, поступився зобов'язанню брати участь у боротьбі з агресором.

За В. м. д. 1919 та наст. мирн. договорами — Сен-Жермен. 1919 (з Австрією), Нейтським 1919 (з Болгарією), Тріанон. 1920 (з Угорщиною) і Севрським 1920 (з Туреччиною), терит. Німеччини та її союзників були перекраєні д-вами-переможцями, що супроводжувалося істотними обмеженнями прав переможених д-в у політ., військ., екон. та ін. сферах. Німеччина повернула Франції загарбані 1871 Ельзас і Лотарингію, Бельгії — округи Морене, Ейпен і Мальмеді, Данії — півн. частину Шлезвігу, Італії — Півд. Тироль, Істрію та смугу Адріатичного узбережжя. Австрія втратила більшість терит., де проживали меншини кол. імперії, і перетворилася на сухопут. д-ву з доступом до Адріатичного моря через отримання певних екон. прав у її кол. володіннях. Їй також заборонялося вступати в союз з Німеччиною чи приєднуватися до неї. Румунія скористалася ситуацією і розширила свою терит. за рахунок *анексії* Бессарабії, Буковини, Трансильванії та частини Угор. рівнини. Німеччина визнала незалежність усіх терит., які до 01.08.1914 входили до складу кол. Рос. імперії, а також скасування Брест-Литовського (Брестського) мирн. договору 1918 (див. *Брестський мир 1918*) та всіх ін. договорів, укладених нею з Рад. Росією. Вона зобов'язалася визнати всі договори, укладені д-вами-переможцями з д-вами, які виникли на терит. кол. Рос. імперії після її розпаду, що стосувалося й України. З В. м. д. 1919 безпосередньо пов'язане виникнення ін. нових д-в: Албанія здобула статус незалежної; як суверен. д-ви постали Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва; з д-в Сербії та Чорногорії і терит. поступок Австрії та Угорщини утворилася Югославія. Туреччину змусили виділити з її терит. араб. д-ву Хіджаз. *Вільним містом* під протекторатом Ліги Націй став Данциг (тепер — польсь. м. Гданськ). Німеччина відмовилася від своїх колоній, управління якими почало здійснюватися на основі мандатної систе-

ми. Відбулися й ін. зміни в терит. орг-ції міжнар. співтовариства. Так, Німеччина відмовилася від прав на терит. м. Мемеля (Клайпеди), яка була передана Литві; позбавлялася привілеїв і переваг, які випливали з попередніх нім.-кит. договорів, у т. ч. від її власності, що знаходилася на терит. нім. концесій у Китаї; визнавала франц. протекторат над Марокко і англ. над Єгиптом та відмовлялася від режиму *капітуляцій*.

В. м. д. 1919 в ультимат. формі визнав винність лише Німеччини та її союзників у розв'язанні I світ. війни. Передбачалося провести спец. суд над нім. кайзером Вільгельмом II і суд. переслідування осіб, які «звинувачувалися у скоєнні дій, що суперечать законам і звичаям війни». Створювалася Міжсоюзницька репарац. комісія з метою одержання від Німеччини *репарацій*.

Договір регулював екон. відносини з Німеччиною. Остання зобов'язувалася не встановлювати жодних заборон або обмежень на ввезення будь-яких товарів із союзн. країн і поширити на торгівлю та судноплавство (рибальство і каботаж) союзн. та об'єднаних д-в принцип найбільшого сприяння. Ці д-ви дістали також право на свободу польоту та посадки повітр. суден на терит. всієї Німеччини. Проголошувалися міжнар., тобто вільними для іноз. судноплавства, відп. ділянки таких рік, як Ельба, Одер, Німан та Дунай. Кільський канал і доступ до нього ставали вільними і відкритими для військ. і торг. суден усіх націй, які перебувають у мирі з Німеччиною.

З військ. питань В. м. д. 1919 містив положення про те, що повне роззброєння Німеччини має стати передумовою заг. обмеження озброєнь усіх країн. Встановлювалися кількісні (не більш як 100 тис. військовослужбовців) і якісні обмеження нім. сухопут. армії і військ.-мор. флоту та видів їх озброєнь. Нім. армія мала використовуватися винятково для підтримання порядку всередині країни. Договір зобов'язував Німеччину визнати повну силу мирн. договорів і дод. конвенцій, які можуть бути ухвалені союзн. та об'єднаними д-вами з переможеними країнами, а також погодитися з майбутніми рішеннями щодо терит. кол. Австр.-Угор. монархії, Болг. королівства та Оттоман. імперії і визнати нові д-ви в їхніх кордонах.

В. м. д. 1919 набув чинності 10.01.1920 після ратифікації його Німеччиною і союзн. д-вами — Великою Британією, Францією, Італією та Японією. США, однак, не ратифікували Договір, оскільки сенат не дав згоди на вступ країни до Ліги Націй; замість цього було укладено майже ідентичний амер.-нім. договір 1921, який не містив статей про Лігу Націй. Хіджаз і Екватор підписали цей договір, але відмовилися його ратифікувати. Китай взагалі не підписав В. м. д. 1919.

Міжнар.-правова і терит. орг-ція міжнар. співтовариства, ств. на засадах В. м. д. 1919, дістала назву версальської системи. Ця система внесла низку позит. новацій у розвиток міжнар. права, особливо в межах Ліги Націй та МОП, виявившись 1-ю спробою створення організованого співтовариства д-в світу. Водночас для неї була характерною відсутність чітких міжнар.-правових гарантій її належного функціонування, що виражалося в абстрактності принципів і норм, покликаних регулювати сферу *війни* та миру, та недостатня ефективність механізмів їх забезпечення. За своєю сутністю Версальський мир був анексіоніст. миром і тому не міг усунути глибоких суперечностей, що існували у світі, та породив нові суперечності, насамперед між переможцями й переможеними. Як показали подальші події, В. м. д. 1919 був фактично не мирн. договором, а лише перемир'ям, під час якого кожний із переможців навіть вів переговори з переможеною Німеччиною без відома партнерів, обстоюючи власні інтереси за рахунок союзників. Створена В. м. д. 1919 договір. система була вираженням хиткого балансу сил, який склався у світі в результаті більш ніж 4-річної війни. Світ. порядок, що будувався на основі цього Договору, не міг подолати анексіоніст. духу, який традиційно панував у міжнар. відносинах і лише поглибився з нав'язаними Німеччині несправедл. і принизливими умовами Версальського миру. У результаті В. м. д. 1919 виявився нестійким і неспроможним відвернути світ.

ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА

катастрофу, ще більш широкомасштабну, якою стала *Друга світова війна*.

Літ.: Palmer D.N., Perking H.C. International Relations. The World Community in Transition. N.Y., 1953; Fenwick Ch.G. International Law. N.Y., 1965; *Історія дипломатії*. Т. III. М., 1965.

В.Н. Денисов

ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА СИСТЕМА — система міжнар. угод, ініційована та визначена д-вами — переможцями у *Першій світовій війні 1914—18* й укладена на *Паризькій мирній конференції 1919—20* та *Вашингтонській конференції 1921—22*: Версальський, Сен-Жерменський, Нейський (усі — 1919), Тріанонський, Севрський (обидва — 1920) мирні договори; Амер.-нім. договір 1921 (практично повторював Версальський, але без статей про *Лігу Націй*); Договір США, Англії, Франції та Японії 1921 про спільний захист прав на о-ви у Тихому океані; Договір США, Англії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю 1922 про суверенітет, терит. і адм. недоторканність Китаю; Договір США, Англії, Японії, Франції та Італії 1922 про обмеження морських озброєнь; низка ін. міжнар. угод.

Безпосередньо Україні стосувалися договори, які розробляли на Паризькій мирній конф. 1919—20. У дебатах брали участь представники 32 офіційно запрошених країн. Однак д-ви-переможниці тримали осторонь численні делегації від новоутв. д-в на терит. кол. Рос. імперії (від «Російської політичної наради» у Парижі, *Української Народної Республіки* (УНР), *Західноукраїнської Народної Республіки* (ЗУНР), Білорус. Нар. Респ., Респ. горців Півн. Кавказу, Естонії, Литви, Латвії, Грузії, Вірменії, Азербайджану та ін.). Не було запрошено на Конф. і уряд Рад. Росії. Однак більшості з тих, хто приїхав до Парижа без запрошення, було надано можливість висловити свої пропозиції. Головував на Конф. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо, а вищий її орган постійно змінювався: спочатку це була Рада десяти, з берез. — Рада чотирьох (Ж. Клемансо; англ. прем'єр-міністр Д. Ллойд

Джордж, президент США В. Вільсон і прем'єр-міністр Італії В. Орландо, якого у трав. змінив Ф. Нітті), з черв. — Рада п'яти (з представником від Японії маркізом К. Сайондзі). «Російське питання» стало одним з гол. на Конф. Однак сподівання *Директорії УНР* та керівників ЗУНР на «гарячу підтримку» Антантою ідеї незалежності України виявилися марними, як і зусилля представників УНР та ЗУНР у Парижі А. Марголіна та В. Панейка. Рішення Конф. були згубними не лише для укр. нац.-визв. руху, а й для розбудови укр. державності взагалі. Країни Антанти спочатку виступили з ініціативою скликання конф. усіх урядів держ. новоутворень кол. Рос. імперії на Принцевих о-вах, а потім від цього відмовилися. Нічого позит. не принесли Україні і направлені до неї в лют.—квіт. 1919 В. Вільсоном місії Нулянса, Бартелемі, Боти, Булліта. Результати переговорів останнього з представниками ЗУНР і Директорії навіть не було оприлюднено, а Ж. Клемансо і Д. Ллойд Джордж офіційно від них відмежувалися. Зазнав краху і висунутий у квітні план Ф. Нансена, який мав на меті певну підтримку втягнутих у громадян. війну народів Росії. У черв. Паризька конф. фактично визнала омський уряд О. Колчака і відмовилася зробити те саме щодо України та Білорусі. Вона підтримувала Польщу, Фінляндію, Румунію, визнала автономію Естонії, Литви, Латвії, дозволила Денікіну закупівлю зброї у Німеччині, всіяко заохочувала Юденича у його наступі на Петроград, врешті-решт, де-факто визнала уряди Азербайджану, Грузії і Вірменії, а від Директорії вимагала підпорядкування рос. білогвардійщині. 12.12.1919 Рада п'яти встановила «санітарний кордон» навколо Рад. Росії, а 16.01.1920 скасувала це рішення. Саме Паризька мирна конф. санкціонувала загарбання Румунією Півн. Буковини і Бессарабії, Чехословаччиною — Закарпат. України, Польщею — Схід. Галичини і Зах. Волині, поклала кінець ЗУНР. Антанта і США відкрито знехтували законними правами українців, хорватів, словаків, словенців, албанців.

Особливо активно виборював інтереси укр. народу, грубо знехтувані в системі міжнар. угод В.-В. с., уряд УСРР. Тільки у 1919—20 на адресу Ради десяти, Ради чо-

тир'ях, Ради п'яти, урядів США, Англії, Франції, Італії, Японії, які панували на Паризькій, Вашингтон., Версальській, Сен-Жермен., Нейїській, Тріанон., Севр. конф., голови Паризької мирн. конф. Ж. Клемансо, президента США В. Вільсона, англ. прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа, прем'єр-міністра Італії В. Орландо від ім. України було направлено 36 нот, *протестів*, звернень, радіограм тощо. У 6 випадках уряд УСРР звертався до всіх урядів у світі, у 19 — до уряду Польщі, у 13 — Румунії, а також до урядів Німеччини, Туреччини, Австрії, Чехословаччини, Угорщини та ін.

У цих документах висловлювалися рішучі протести проти рішень і дій натхненників цієї системи міжнар. угод, подавалися конкр. пропозиції щодо шляхів припинення загарбн. домагань д-в — переможниць у I світ. війні 1914—18, ігнорування інтересів України, анулювання несправедл. домовленостей, особливо «умов Версальського хижачького миру, який перетворює німецьких робітників саме на довічних рабів імперіалізму держав Згоди» (Красные книги, ч. 1, ст. 35) тощо. Остання пропозиція укр. рад. уряду виявилася пророкою: саме така обурлива несправедливість, допущена стосовно Німеччини д-вами-переможницями і зафіксована у документах В.-В. с., виявилась чи не гол. причиною народження і розвитку герман. реваншизму, нацизму і фашизму, що й кинуло світ у пекло нечуваної за звірствами війни. Недалекоглядні, штучні рішення Версальсько-Вашингтон. конф. стали першопричиною низки братовбивчих нац. конфліктів і *агресій* на межі 20—21 ст. на Балканах, Бл. Сході, у Півн. Африці та ін. гарячих точках планети.

Літ.: *Красные книги*. Х., 1921; *История дипломатии*, т. 3. М., 1945; *Мируненко О.М.* Антиукраїнські рішення Паризької мирної конференції // Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996; *Мируненко О.* Версальсько-Вашингтонська система // Українське державотворення / О.М. Мируненко, Ю.І. Римаренко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович. К., 1997.

О.М. Мируненко

ВЕРХОВНА РАДА (ВР) УКРАЇНИ — єдиний орган законодав. влади в Україні, парламент. Її правовий статус та порядок діяльності регулюються *Конституцією України* та Регламентом ВР, який було затверджено Законом України «Про Регламент Верховної

Ради України» від 10.02.2010. Відповідно до Осн. Закону, ВР складається з 450 нар. депутатів України, які обираються на основі заг., рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Чергові вибори до ВР відбуваються в останню неділю жовтня 5-го року повноважень ВР. Позачергові вибори до ВР призначаються *Президентом України* і проводяться в період 60 днів з дня опубл. рішення про дострок. припинення її повноважень. ВР є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 її констит. складу. Працює сесійно. Чергові сесії ВР починаються 1-го вівторка лютого і 1-го вівторка вересня кожного року. Позачергові сесії ВР скликаються Головою ВР на вимогу Президента України або не менш ніж 1/3 нар. депутатів України від констит. складу ВР. Рішення ВР приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування особисто нар. депутатами України.

Повноваження ВР регулюються ст. 85 Конституції України. Ці повноваження стосуються як внутр., так і зовн. політики. До компетенції ВР у сфері зовн. політики, зокрема, належать: визначення засад зовн. політики; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутр. і зовн. становище країни; оголошення за поданням Президента України стану *війни* і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання ЗСУ та ін. військ. формувань у разі збройн. *агресії* проти України; затвердження рішень про надання Україною позик і екон. допомоги іноз. д-вам та міжнар. орг-ціям, а також про одержання Україною від іноз. д-в, банків та міжнар. фін. орг-цій позик, не передбачених Держ. бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням; схвалення рішення про надання військ. допомоги ін. д-вам, про направлення підрозділів ЗСУ до ін. д-ви чи про допуск підрозділів збройн. сил ін. д-в на терит. України; затвердження протягом 2 днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи

надзвичайного стану в Україні або в окр. її місцевостях, про заг. чи часткову мобілізацію, про оголошення окр. місцевостей зонами надзвичайної екол. ситуації; надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України тощо.

ВР обирає зі свого складу Голову, Першого заст. і заст. Голови ВР України та відкликає їх з цих посад. Голова ВР України: веде засідання ВР; організовує роботу ВР, координує діяльність її органів; підписує акти, прийняті ВР; представляє ВР у зносинах з ін. органами держ. влади України й органами влади ін. д-в (ст. 88).

Для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень ВР, а також виконання контр. функцій у складі парламенту з числа нар. депутатів України формують відп. комітети. Роботу над питаннями зовн. зносин, зокрема, зосереджено у Комітеті з питань європ. інтеграції та Комітеті у закорд. справах.

ВР приймає закони, постанови та ін. акти більшістю від її констит. складу, крім випадків, передбачених Конституцією. Виключно законами України у сфері зовн. зносин визначаються: статус іноземців та осіб без гр.-нства (див. *Апатриди*), засади зовн. зносин і зовнішньоекон. діяльності тощо. Виключно законами України встановлюються: статус іноз. валют на терит. України; порядок утворення і погашення держ. внутр. і зовн. боргу; порядок направлення підрозділів ЗСУ до ін. д-в; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройн. сил ін. д-в на терит. України; дипл. ранги тощо (ст. 92).

Зовнішньополіт. діяльність ВР є важливою складовою зовнішньополіт. функції Укр. д-ви в цілому. Гол. орг.-ційними формами цієї діяльності в сучас. період є прийняття законів і постанов з відп. питань: закони «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991), «Про міжнародний комерційний арбітраж» (1994), «Про режим іноземного інвестування» (1996), «Про міжнародні договори України» (2004), «Про

засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010) та ін.; ратифікація міжнар. договорів (за роки незалежності ВР ратифікувала понад 1000 багато- і двостор. договорів, угод, конвенцій, хартій тощо); приєднання до міжнар. договорів (про нерозповсюдження ядерної зброї, охорону дикої флори і фауни, цив. відповідальність за ядер. шкоду, охорону літ. і худ. творів тощо); співробітництво ВР з парламентами ін. країн; участь у роботі Парламент. асамблеї ОБСЄ, Парламент. асамблеї Орг.-ції Чорномор. екон. співробітництва, СНД та ін. міжнар. орг.-цій.

Ю.С. Шемшученко

ВЕРХОВНИЙ КОМІСАР (англ. High Commissioner) — спец. посад. особа, персоніфікована інституція міжнар. орг.-ції з нормативно визначеними повноваженнями, яку обирають (призначають) відповідно до устан. документів цієї орг.-ції.

В. к. виконує певні функції, спрямовані на вирішення завдань, як правило, в гуманіт. сфері міжнар. відносин. В. к. є, зокрема: *Верховний комісар ООН з прав людини* (ВКПЛ) (UN High Commissioner for Human Rights), *Верховний комісар ООН у справах біженців* (ВКБ) (UN High Commissioner for Refugees), В. к. ОБСЄ у справах нац. меншин (OSCE High Commissioner on National Minorities).

Від 1994 в Україні діє представництво Управління В. к. ООН у справах біженців (УВКБ), яке у 2004 дістало статус Регіон. представництва в Україні, Молдові та Білорусі.

М.М. Товст

ВЕРХОВНИЙ КОМІСАР ООН З ПРАВ ЛЮДИНИ, ВКПЛ (англ. United Nations High Commissioner for Human Rights, UNHCHR) — міжнар. посад. особа в ранзі заст. *Генерального секретаря ООН*, яка несе осн. відповідальність за діяльність ООН у сфері прав людини.

Цю посаду було засновано відповідно до резол. ГА ООН 48/141 від 20.12.1993. ВКПЛ призначає Ген. секретар ООН і затверджує ГА ООН на 4 роки з можливістю продовження терміну перебування на посаді ще на 1 строк. Особа, яка претендує на цю посаду, повинна мати високі моральні якості та чималий досвід, у т. ч. у сфері прав лю-

дини, а також заг. знання і розуміння різних культур, що необхідно для безстороннього, об'єкт., невибіркового та ефект. виконання своїх обов'язків.

З вересня 2008 ВКПЛ є Наванетхем Піллей (ПАР). Її попередниками були: Луїза Арбур (2004—08, Канада), Сержіу Вієйра ді Меллу (2002—03, Бразилія), Мері Робінсон (1997—2002, Ірландія), Хосе Аїяла-Ласо (1994—97, Еквадор), обов'язки ВКПЛ виконував також Бертран Дж. Рамчаран (2003—04, Гайяна).

ВКПЛ координує діяльність у сфері заохочення і захисту прав людини в межах усієї системи ООН і відповідно здійснює заходи щодо інституціоналізації співробітництва та координації діяльності між органами й установами ООН з прав людини, зокрема забезпечує координацію між ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, ПРООН, УВКБ та ДООН. Так само з питань миру та безпеки ВКПЛ тісно співпрацює з департаментами Секретаріату ООН. Він є членом Міжвідомчого пост. комітету, що здійснює спостереження за міжнар. заходами у зв'язку з надзвичайними гуманіт. ситуаціями.

Відповідно до свого мандата ВКПЛ уповноважений: надавати компетент. органам системи ООН рекомендації з метою заохочення та захисту прав людини; сприяти здійсненню права на розвиток; надавати тех. допомогу в процесі здійснення прав людини; координувати навч. і пропаганд. програми ООН з прав людини; протидіяти порушенням прав людини; підтримувати діалог з урядами та розширювати міжнар. співробітництво з питань захисту прав людини; здійснювати адаптування, зміцнення та оптимізацію всіх механізмів ООН з прав людини тощо. Під керівництвом Ген. секретаря ООН ВКПЛ щороку подає *Раді з прав людини ООН* (до 2006 — Комісія з прав людини) доповіді, а через ЕКОСОР надсилає їх ГА ООН. ВКПЛ консулює Ген. секретаря ООН з питань політики з прав людини, забезпечує адм. підтримку в реалізації проектів та здійсненні заходів, представляє Ген. секретаря ООН на засіданнях органів з прав людини та ін. заходах, що стосуються цієї сфери, а також за його рішенням виконує спец. завдання. Заст. Верх. комісара ООН з прав людини надає допомогу у здійсненні діяльності ВКПЛ та ви-

конує його обов'язки під час відсутності. За дорученням ВКПЛ він виконує конкр. фахові та адм. функції. Для сприяння виконанню функц. зобов'язань ВКПЛ створено канцелярію Верх. комісара з прав людини ООН, яку очолює нач., підпорядкований та підзвітний ВКПЛ.

ВКПЛ очолює Управління Верх. комісара з прав людини (УВКПЛ), що є складовою Секретаріату ООН. Штаб-квартира УВКПЛ розташована у м. Женеві (Швейцарія). Крім того, Управління має офіс у штаб-квартирі ООН у м. Нью-Йорку. УВКПЛ налічує понад 900 штатних співробітників, більша частина яких працюють у представництвах різних країн світу. Присутність УВКПЛ у регіонах забезпечується у формі груп по окр. країнах, регіон. відділень, радників з прав людини та підрозділів з прав людини миротворчих місій ООН.

Як гол. посад. особа ООН у сфері прав людини, ВКПЛ виступає як моральний авторитет, голос жертв. Він забезпечує виконання завдань та утверджує цінності УВКПЛ, визначає пріоритети і спрямовує його роботу. Виступає з публ. заявами та закликами щодо кризових ситуацій у сфері прав людини, веде діалог з урядами з метою поліпшення становища щодо прав людини на нац. рівні, здійснює численні поїздки, аби переконатися в тому, що вимоги міжнар. співтовариства щодо забезпечення прав людини досягли всіх частин світу і були почуті голоси тих, чиї права нехтуються. ВКПЛ намагається використовувати всі програми ООН для вирішення проблем прав людини, прагне забезпечити, щоб права людини залишалися наріжним каменем усієї діяльності ООН, щоб мир і безпека, розвиток і права людини, які є найважливішими засадами системи ООН, були взаємопов'язані та взаємно утверджували одне одного.

М.М. Товт

ВЕРХОВНИЙ КОМІСАР ООН У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ, ВКБ (англ. United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR) — спец. міжнар. посад. особа ООН з прав людини.

Відповідно до Статуту Управління ВКБ (УВКБ) (затверджений спец. резол. № 428(V) 1950 ГА ООН), на ВКБ, який діє під керівництвом ГА ООН, покладаються обов'язки з надання міжнар. захисту, під егідою ООН, тим *біженцям*, які підпадають під положення цього Статуту, та з пошуку вирішення проблем біженців шляхом сприяння урядам та, за їх згодою, приват. орг-ціям для добровільної *репатріації* таких біженців або їх інтеграції в нових країнах. Особливість діяльності ВКБ полягає в її аполіт., гуманіт. та соц. характері, що стосується, як правило, лише тих груп і категорій осіб, які, за визначенням Статуту, вважаються біженцями. Відповідно біженцями є особи, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, гр-нства, належності до певної соц. групи або політ. переконань, перебуваючи за межами д-ви нац. належності, не можуть користуватися захистом цієї д-ви або не бажають користуватися таким захистом через страх знати гонінь.

ВКБ обирає ГА ООН терміном на 3 роки за пропозицією *Генерального секретаря ООН*. На такий самий термін він призначає свого заст. У межах наданих йому бюджет. коштів ВКБ формує також штат УВКБ, який є відповід. перед ним за виконання своїх обов'язків. Для здійснення окр. програм, робіт чи заходів ВКБ має право залучати працівників на безоплатній основі. За погодженням з д-вою, на терит. якої перебувають біженці, ВКБ призначає свого представника, і таке призначення затверджується урядом цієї д-ви. У разі дотримання таких умов та сама особа може бути представником у кількох країнах. УВКБ здійснює свої програми допомоги за рахунок добровільних внесків урядів і коштів з приват. джерел, діючи згідно з рішеннями ГА та/або ЕКОСОП ООН.

Від 2005 ВКБ є Антоніу Гутерреш (António Manuel de Oliveira Guterres) — кол. прем'єр-міністр Португалії. До нього на цій посаді перебували: Рууд Любберс (Нідерланди, 2001—05); Садако Огата (Япо-

нія, 1990—2000); Торвальд Столтенберг (Норвегія, 1990); Жан-П'єр Оке (Швейцарія, 1986—89); Поул Хартлінг (Данія, 1978—85); Садруддін Ага-хан (Іран, 1965—77); Фелікс Шнайдер (Швейцарія, 1960—65); Август Ліндт (Швейцарія, 1956—60); Герріт ван Хевен Гудхарт (Нідерланди, 1951—56). 1-м ВКБ був призначений у 1921 *Лігою Націй* відомий норв. дослідник Арктики Фрітьоф Нансен.

ВКБ забезпечує захист біженців, піклування про яких належить до компетенції його Управління, шляхом: сприяння укладанню і ратифікації міжнар. угод про захист біженців та спостереження за їх виконанням, у т. ч. сприяння за допомогою спец. угод з урядами виконанням будь-яких заходів, які мають на меті полегшення становища біженців та скорочення чисельності тих із них, хто потребує захисту; сприяння уряд. та приват. зусиллям, спрямованим на заохочення добровільної репатріації біженців або їх інтеграції в нових країнах; полегшення допуску біженців на терит. окр. д-в; одержання від урядів інформації щодо кількості біженців, які перебувають на їхній терит., та їх становища, а також необхідності в законодав. врегулюванні пов'язаних з ними проблем та підтримання контактів із зацікавленими уряд. і неуряд. орг-ціями.

ВКБ є розпорядником громад. і приват. коштів, отриманих УВКБ для надання допомоги біженцям, приймає рішення щодо їх розподілу між приват. та держ. установами. У межах власних повноважень займається ін. видами діяльності, у т. ч. сприянням репатріації та розселенню біженців. ВКБ не має права звертатися до урядів з проханням про надання коштів або виступати із закликами заг. характеру без попередньої на те згоди ГА ООН. ВКБ в частині реалізації мандата УВКБ підзвітний ГА ООН, а в питаннях керівництва діяльністю УВКБ — Ген. секретарю ООН. Відповідно до свого статусу, ВКБ у межах ООН наділений правом висловлювати свою позицію на засіданні ГА ООН, в ЕКОСОП та їх допоміжних органах. ВКБ зобов'язаний щороку подавати через ЕКОСОП доповідь ГА ООН, яку розглядають на її сесії як окр. пункт порядку денного. У 1954 ВКБ завоював нагороду «Медаль Нансена», яку що-

року присуджують за заслуги у сфері захисту прав біженців. Штаб-квартира УВКБ розташована в Женеві (Швейцарія). УВКБ також має офіс у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку і представництва в багатьох країнах світу.

У 1994 УВКБ розпочало свою діяльність в Україні. Його гол. мета — радити, допомагати та відстежувати виконання Україною зобов'язань щодо захисту біженців. Зокрема, УВКБ надає правові поради, навч. й матер. підтримку для посилення спроможності уряду та неуряд. орг-цій працювати з питань *притулку*. У 1996 уряд України запросив УВКБ надати допомогу в реінтеграції кол. депортованих осіб, які повернулися до Криму. У 2004 Представництво УВКБ в Києві дістало статус Регіон. представництва в Україні, Молдові та Білорусі.

За майже 60-річний період свого існування УВКБ надало допомогу понад 60 млн осіб із 116 країн світу. За сумлінне виконання своєї місії УВКБ у 1954 та 1981 присуджували Нобелів. премію миру.

М.М. Товст

ВЕРХОВНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЄС ІЗ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ (англ. the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, далі — Верх. представник ЄС) — посада, запроваджена *Лісабонським договором 2007*, що поєднала кол. посади Верх. представника ЄС зі спільної зовн. та безпекової політики і Єврокомісара із зовн. зносин; особа, що її обіймає, відповідальна передусім за реалізацію *Спільної зовнішньої та безпекової політики* (англ. Common Foreign and Security Policy, далі — СЗБП) та забезпечення узгодженості зовн. діяльності ЄС.

Відповідно до положень Договору про ЄС 1992 (*Маастрихтський договір 1992*, далі — ДЄС), на головуєчу в Раді ЄС д-ву-члена було покладено відповідальність за формування та реалізацію СЗБП, а також здійснення представництва ЄС на міжнар. арені. Почергове головування у Раді ЄС упродовж 6 міс. виявилось неспроможним забезпечити належну послідовність зовн. політики ЄС, адже кожна д-ва-член прагнула використати головування для досягнення власних зовнішньополіт. цілей. Цьо-

ВЕРХОВНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЄС ІЗ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ

му сприяв також склад «трійки» (англ. “troika”) ЄС, яка на той час поєднувала головуєчу д-ву-члена, а також попередню та наст. головуєчі д-ви в Раді ЄС. Спробою усунення зазначеного недоліку стало запровадження нового формату «трійки» ЄС, що поєднував Президента Європ. комісії, головуєчу д-ву, Верх. представника ЄС зі спільної зовн. та безпекової політики (далі — Верх. представник ЄС зі СЗБП).

Амстердамський договір 1997 наділив Ген. секретаря Ради ЄС функціями Верх. представника ЄС зі СЗБП і зобов'язав його допомагати головуєчій д-ві-члену під час виконання нею функцій, визначених устан. договорами. Проте це нововведення не вирішило проблеми узгодженості між різними сферами співробітництва в рамках ЄС, зумовленої його опорною структурою (англ. EU pillar structure), що була запроваджена ДЄС. Опорна структура ЄС спричинила штучний розподіл між СЗБП, як другою опорою, та ін., здебільшого екон., сферами зовн. політики, що належали до першої опори ЄС.

Під час переговорів щодо укладення Лісабон. договору 2007 було визначено 3 осн. цілі, досягнення яких сприятиме посиленню ролі Верх. представника ЄС зі СЗБП: зростання його незалежності від Ради ЄС та головуєчої д-ви-члена; підвищення авторитету цієї посади та особи, яка її обіймає, на міжнар. арені; усунення фрагментованості, властивої зовн. діяльності ЄС, та формування єдиної узгодженої системи зовн. представництва ЄС. Запровадження посади міністра закорд. справ ЄС було одним із прогрес. положень Договору про встановл. Конституції для Європи 2004 (англ. Treaty establishing a Constitution for Europe, далі — ДВКЄ). Отже, важливою і позит. рисою Лісабон. договору 2007 є збереження напрацювань ДВКЄ у майже незміненому вигляді.

Лісабон. договір 2007 запровадив посаду Верх. представника ЄС, яка поєднує кол. посаду Верх. представника зі СЗБП та Єврокомісара із зовн. зносин. Нова посада Верх. представника ЄС виконує функцію

ВЕРХОВНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЄС ІЗ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ

посередника між інституціями ЄС та різними вимірами зовн. діяльності ЄС. Подвійний характер посади Верх. представника ЄС віддзеркалює наднац. та міждерж. компоненти у самому ЄС, а також поєднує в одній особі інтереси інституцій ЄС та його д-в-членів. Крім того, Верх. представник ЄС зобов'язаний головувати на засіданнях Ради ЄС із закорд. справ, як це раніше робила головуюча д-ва-член. Як голова Ради ЄС із закорд. справ він відповідає за досягнення консенсусу між різними політ. інтересами д-в-членів, *Європейської комісії* (далі — Єврокомісія) та ін. інституцій ЄС. Верх. представник ЄС має запобігати виникненню конфліктів між інституціями ЄС, властивих сфері СЗБП. Зовн. аспекти політик, що належали до кол. «першої опори», породжували інституц. конфлікт між Єврокомісією та Радою ЄС, оскільки для зовн. політики кол. «першої опори» традиційним був акцент на екон. складову, наднац. підходи, водночас СЗБП завжди мала чітке політ. спрямування, супроводжувалася міждерж. співробітництвом у рамках ЄС. Такий розподіл пріоритетів провокував конфлікти між Єврокомісією та д-вами-членами, які залишалися ключовими гравцями у сфері СЗБП.

Суттєвою новелою Лісабон. договору 2007 є структурне підпорядкування посади Верх. представника ЄС, який став одним із віце-президентів Єврокомісії. До набуття чинності Лісабон. договором 2007 Верх. представник ЄС зі СЗБП одночасно обіймав посаду Ген. секретаря Ради ЄС і, відповідно, перебував у підпорядкуванні цієї інституції. Однак легітимність Верх. представника ЄС залишається більш тісно пов'язаною з Радою ЄС, ніж із Єврокомісією. Лісабон. договір 2007 звільнив Верх. представника ЄС від виконання обов'язків Ген. секретаря Ради ЄС, перетворивши цю посаду на суто адміністративну. Окреслені спрощення організац.-правового механізму ЄС у сфері СЗБП не позначилися на процедурах і методах прийняття рішень, способах їх реалізації. У сфері СЗБП і надалі превалюватимуть міждерж. форми

співробітництва, хоча створення *Європейської служби зовнішньої діяльності* (англ. European External Action Service, далі — ЄСЗД) засвідчило появу передумов до посилення наднаціональності у сфері зовн. діяльності ЄС.

При аналізі правового статусу Верх. представника ЄС часто використовують термін “hat” як синонімічний терміну «посада». Варто зазначити, що кожна «посада» в цьому контексті уособлює цілий комплекс різноманітних функцій та повноважень. Посада Верх. представника ЄС характеризується як «така, що має подвійну роль» (англ. double-hatted), коли йдеться про концепцію, відповідно до якої ця посада поєднує кол. посади Верх. представника ЄС зі СЗБП з посадою Єврокомісара із зовн. зносин, чи «така, що має потрійну роль» (англ. triple-hatted), коли враховується також те, що він є головою Ради ЄС із закорд. справ.

Комплексна організац.-правова природа Верх. представника ЄС істотно вплинула на процедуру його призначення, місце в інституц. системі та обсяг компетенції. Верх. представник ЄС призначається Європ. радою кваліфікованою більшістю голосів за погодженням із Президентом Єврокомісії та згодою *Європейського парламенту* (далі — Європарламент) і діє відповідно до мандата Ради ЄС, відповідаючи за гармонізацію та координацію зовн. діяльності ЄС між Єврокомісією та Радою ЄС. Верх. представник ЄС є відповідальним одразу перед 3 інституціями — Єврокомісією, Радою ЄС та Європарламентом. Відповідно до положень ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, Президент Єврокомісії може вимагати відкликання Верх. представника ЄС навіть без згоди на це ін. єврокомісарів. Європарламент вправі оголосити вотум недовіри Єврокомісії, що матиме наслідком відставку і Верх. представника ЄС, який водночас зберігатиме свою посаду в Раді ЄС до призначення нового складу Єврокомісії. Верх. представника ЄС як члена Єврокомісії може бути звільнено в порядку ст. 247 Договору про функціонування ЄС (далі — ДФЄС). Ця стаття передбачає можливість звільнення Судом ЄС, за поданням Ради ЄС чи Єврокомісії, будь-якого члена Єврокомісії, якщо він більше не відповідає вимогам, необхідним

для виконання своїх обов'язків, або його було визнано винним у вчиненні серйозного проступку.

Верх. представник ЄС здійснює СЗБП та *Спільну безпекову і оборонну політику ЄС* (англ. Common Security and Defence Policy, далі — СБОП) шляхом подання пропозицій до *Європейської ради* чи Ради ЄС та виконання рішень, ухвалених Радою ЄС. У сфері СЗБП Верх. представник ЄС може звертатися з будь-якими запитами до Ради ЄС і подавати пропозиції самостійно чи за підтримки Єврокомісії. Право ініціативи є надзвичайно важливим, оскільки воно дає можливість здійснювати вагомий вплив на формування порядку денного СЗБП, визначення пріоритетів та досягнення компромісу. Верх. представник ЄС має право застосовувати санкції до третіх країн, Рада ЄС приймає рішення кваліфікованою більшістю голосів за спільною пропозицією Верх. представника ЄС та Єврокомісії. При реалізації СЗБП, відповідно до ст. 26 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, Верх. представник ЄС відповідає за забезпечення єдності, послідовності та ефективності зовн. діяльності ЄС.

Верх. представник ЄС здійснює політ. діалог з третіми країнами на міністерському рівні й веде переговори від ім. ЄС щодо укладення міжнар. угод, що цілком чи здебільшого належать до сфери СЗБП. Відповідно до положень Лісабон. договору 2007, представництво ЄС з питань СЗБП на рівні глав держав/урядів має здійснювати Президент Європ. ради. Новелою Лісабон. договору 2007 є те, що Верх. представник ЄС може самостійно взаємодіяти з третіми країнами не лише у сфері СЗБП, а й з питань зовн. відносин, що належать до компетенції Єврокомісії. Отже, право застосовувати санкції до третіх країн, Рада ЄС приймає рішення кваліфікованою більшістю голосів за спільною пропозицією Верх. представника ЄС та Єврокомісії. При реалізації СЗБП, відповідно до ст. 26 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, Верх. представник ЄС відповідає за забезпечення єдності, послідовності та ефективності зовн. діяльності ЄС.

ВЕРХОВНИЙ ПРЕДСТАВНИК ЄС ІЗ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ ТА БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ

Верх. представник ЄС, так і як віце-президентом Єврокомісії, а ЄСЗД має допомагати йому незалежно від того, в якій ролі він виступає. При укладенні міжнар. угод, що виключно або переважно належать до сфери СЗБП, Верх. представник ЄС подає свої пропозиції до Ради ЄС, яка у своєму рішенні санкціонує заочаткування переговорів і призначає представника ЄС для ведення переговорів або визначає голову переговорної групи ЄС.

Верх. представник ЄС разом із Єврокомісією відповідають за здійснення відносин ЄС з міжнар. орг-ціями, такими як ООН та її спеціаліз. установи, *Рада Європи*, *Організація з безпеки і співробітництва в Європі* та Орг-ція екон. співробітництва і розвитку. Якщо ЄС визначить свою позицію з окр. питань, внесених до порядку денного Ради Безпеки ООН, д-ви — члени ЄС, які входять до неї, мають клопотати про запрошення Верх. представника ЄС для представлення позиції Об'єднання.

Верх. представник ЄС, діючи від ім. Ради ЄС та у пост. зв'язку з її підготовчим органом — Комітетом з політики та безпеки, забезпечує координацію цив. і військ. аспектів завдань СБОП, зокрема під час спільних операцій із роззброєння, гуманіт. та рятув. операцій, запобігання конфліктам та *підтримання миру*, миротворчої діяльності та постконфлікт. стабілізації, боротьби з тероризмом. Він може скликати надзвичайні засідання Ради ЄС у випадках, що потребують негайних рішень. Керуючись спец. запитом Європ. ради, Верх. представник ЄС може запропонувати, щоб рішення було прийнято Радою ЄС кваліфікованою більшістю голосів. Верх. представник ЄС, зрештою, вправі запропонувати Раді ЄС призначити спец. представника, який виконуватиме свій мандат під його керівництвом. Відповідно до ст. 33 ДЄС у ред. Лісабон. договору 2007, Верх. представник ЄС здійснює заг. керівництво спец. представниками ЄС з окр. політ. питань. Він зобов'язаний регулярно консульгувати Європарламент з осн. аспектів СЗБП та СБОП, інформувати про розви-

ток цих політик і виконувати роль осн. контакт. особи з питань СЗБП для Європарламенту. Двічі на рік Європарламент проводить дебати з питань реалізації СЗБП та СБОП, може звертатися із запитаннями й надавати рекомендації Раді ЄС та Верх. представнику ЄС.

Як віце-президент Єврокомісії Верх. представник ЄС має виконувати координац. функцію між єврокомісарами, відповід. за різні аспекти зовн. діяльності ЄС, втім Лісабон. договір 2007 не наділяє його процес. прерогативами, спроможними полегшити це завдання. Отже, на практиці узгодженість зовн. діяльності ЄС забезпечуватимуть Президент Єврокомісії та Колегія єврокомісарів у цілому. Діючи як віце-президент Єврокомісії, Верх. представник ЄС має дотримуватися її процедур. правил. Варто враховувати, що внаслідок наділення, у рамках Єврокомісії, Верх. представника ЄС повноваженнями з координації зовн. діяльності ЄС, він має певний вплив на ін. членів Єврокомісії, які опікуються політиками, що включають зовн. складові. Особа, яка обіймає посаду Верх. представника ЄС, має намагатися встановити контроль над усіма сферами зовн. діяльності ЄС та дистанціюватися від негнучких інтересів інституцій, що дозволить у прагматичний спосіб вирішувати питання розмежування компетенцій.

Нова інституц. архітектура зовн. діяльності ЄС привела до появи нової «трійки», яка поєднує Президента Європ. ради, який не має чітко визначених повноважень, Президента Єврокомісії та Верх. представника ЄС. Отже, здатність забезпечити узгоджене, послідовне й ефект. зовн. представництво ЄС цілком залежатиме від особистих стосунків між особами, які обійматимуть ці посади.

Зважаючи на те, що посада Верх. представника ЄС фактично поєднує посади, які за *Ніццьким договором 2001* обіймалися 3 різними особами (Єврокомісар із зовн. зносин, головуючий у Раді ЄС із закорд. справ, Верх. представник зі СЗБП), очевидним є надзвичайно широке коло фун-

кцій Верх. представника ЄС. Більше того, природа посади міністра закорд. справ, покладена в основу посади Верх. представника ЄС, вимагає здійснення великої кількості закорд. візитів та участі в роботі різноманітних міжнар. форумів. Через усе це посаду Верх. представника ЄС у *доктрині* почали характеризувати як неможливу щодо практ. реалізації його функцій. Як наслідок, було рекомендовано створення системи заступництва, щоб дозволити делегування певних обов'язків і гарантувати ефект. виконання завдань, покладених на особу, що обійматиме цю посаду. Лісабон. договір 2007, однак, не передбачає запровадження посад заступників Верх. представника ЄС, що може мати негат. вплив на функціонування всього організац. механізму ЄС у сфері зовн. діяльності. Верх. представнику ЄС доводиться також стикатися з тим, що його діяльність у Єврокомісії зазнає значного впливу наднац. та колегіального характеру цієї інституції. Водночас через зв'язок Верх. представника ЄС з Європ. радою та Радою ЄС на його діяльності позначається міждерж. форма співробітництва, що практикується в рамках зазначених інституцій. Отже, Верх. представник ЄС координує не лише зовн. діяльність ЄС, а й виступає посередником між наднац. та міждерж. елементами організац. механізму ЄС у сфері зовн. діяльності.

Літ.: *Piris J.-C. The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis. With foreword by Angela Merkel. Cambridge, 2010; Law and Practice of EU External Relations: Salient Features of a Changing Landscape / Eds. A. Dashwood, M. Maresceau. Cambridge, 2008; Wouters J., Coppens D., De Meester B. The European Union's External Relations after the Lisbon Treaty // EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty? / Eds. S. Griller, J. Ziller. Wien; N.Y., 2008.*

О.І. Давиденко

ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР 1648 — 1-ша європ. хартія, в якій було зроблено спробу встановити певну єдність д-в Європи на засадах взаємного визнання терит. суверенітету кожної з них, що означало остаточ. крах *Священної Римської імперії німецької нації* як універс. ідеї побудови європ. світу з єдиним центром влади.

В. м. 1648 став поворотним пунктом у розвитку міжнар. співтовариства взагалі і міжнар. права зокрема. Від часу його ухва-

лення держ. суверенітет став загальнови-знаною юрид. категорією і вже не розгля-дався як сфера застосув. виключно грубої матер. сили, як це було раніше. Вважаєть-ся, що В. м. 1648 започаткував «європей-ське право націй» (А. Нуссбаум). Ухвале-ний 24.10.1648 у нім. м. Мюнстері (Вестфа-лія) В. м. 1648 підбив підсумки виснажливої для європ. націй Тридцятилітньої війни 1618—48. Було укладено 2 мирн. догово-ри: а) на Оснабрюк. конгресі 1645—48 між імператором Священної Рим. імперії та її союзниками з одного боку і Швецією та її союзниками — з другого; б) на Мюнстер. конгресі 1645—48 між імператором Свя-щенної Рим. імперії та її союзниками з од-ного боку і Францією та її союзниками — з другого. За В. м. 1648, поразки зазнали Священна Рим. імперія, като-лицька церква та Іспанія, а переможцями стали Франція, Швеція і певною мірою Англія. Священна Рим. імперія була ослаблена остаточно відокремленням від неї Нідерландів і Швей-царії та переданням Ельзасу Франції. Ще більш згубною для імперії виявилася ре-форма її устрою, внаслідок чого утвори-лося понад 300 майже суверен. терит., що практично паралізувало владу імператора. В екон. та культ. розвитку Німеччина була відкинута більш ніж на століття назад. Ка-толицька церква також зазнала втрат через се-куляризацію багатьох церк. земель та між-нар. визнання протестант. д-в під гарантією като-лицької Франції. Папа Іннокентій X своєю буллою засудив В. м. 1648 як незаконний; проте цей крок не мав жодних наслідків. Іспанія, яка 1641 втратила Португалію, зму-шена була визнати незалежність Нідер-ландів. Франція посіла домінуюче станови-ще серед європ. д-в. Франц. мова поступо-во витіснила лат. з дипл. практики і стала засобом спілкування дипломатів різних на-ціональностей. З цього часу аксіомою по-літики Франції вважалася позиція, за якою найкращою гарантією франц. безпеки бу-ла розділена й ослаблена Німеччина. Такий стан останньої в разі потреби мав підтри-муватися правом Франції на втручання у внутр. справи Німеччини задля збережен-ня принципу священності договорів. Анг-лія вийшла на 2-ге місце серед європ. д-в. У Тридцятилітній війні вона не вела жодних активних дій. Така політика надала Англії

значні переваги — безперешкодно нарощу-вати морську міць, розбудовувати колон. імперію та накопичувати значні екон. і фін. сили. Водночас вона спромоглася досягти політ. успіхів у боротьбі проти власного аб-солютизму, зумівши зберегти вірність тра-диц. ідеалу верховенства права у публ. від-носінах. Оскільки причиною Тридцяти-літньої війни частково був реліг. конфлікт між католиками і протестантами, В. м. 1648 освятив принцип терпимості шляхом де-кларування рівноправності като-лицької і протес-тант. д-в та надання певних гарантій реліг. меншинам. Цим було визнано, хоча й не-повно, принцип свободи совісті, який за-початкував у світі захист прав меншин.

Ін. аспектом В. м. 1648, що відчутно вплинув на майбутній розвиток Європи, було встановл. у ньому гарантій для під-тримання миру. Так, ст. 123 Мюнстер. до-говору проголошувала, що ухвалений мир має залишатися в силі, а його учасники «зобов'язуються підтримувати і захищати всі статті в цілому та кожен окремо». Крім того, як дод. гарантії у договорах було сформульовано норми щодо мирн. розв'язання спорів та застосув. санкцій проти агресора. Вони стали новаціями, які ут-верджували вищий рівень дотримання до-говорів між д-вами, особливо у сфері забез-печення миру. Так, ст. 113 і 124 Мюнстер. договору встановили 3-річний мораторій на *війну*. Було записано зобов'язання вирі-шувати всі спори мирн. засобами, а в разі необхідності (після закінчення вказаного терміну) застосовувати індивід. та колект. санкції проти агресора. Хоча ці положен-ня спочатку стосувалися тільки членів Свя-щенної Рим. імперії, що передали їй свої суверен. права на ухвалення союз. догово-рів, вони водночас слугували моделлю для укладання майбутніх договорів між д-вами.

Отже, Європа вперше отримала щось подібне «до міжнародної конституції, яка надала всім її послідовникам право засто-совувати дії, спрямовані на виконання встановлених у ній зобов'язань» (Д. Хілл). В історії міжнар. відносин В. м. 1648 харак-теризується як етап, що започаткував роз-

виток сучас. міжнар. права. Завдяки йому утвердилася «перша невиразна основа міжнародного конституційного права, і він став першим прикладом задалегідь обміркованого прийняття загальних постанов шляхом узгодження дій» (Ф. Данн). Визнано особл. заслугу в розвитку міжнар. права в цей період голл. юриста Г. Гроція. Він пристосував старе *природне право*, щоб заповнити вакуум, утворений згасанням верх. влади імператора та Папи Римського, розвинув систему міжнар. права, звернену як до віруючих, так і до атеїстів, що визнавалася ними і поширювалася на всі д-ви незалежно від характеру та чеснот їхніх правителів.

В. м. 1648, який став віхою в розвитку міжнар. права, сприяв відокремленню цього права від будь-якої реліг. основи і відповідно до принципу рівноправності поширив його дію на монарх. і респ. д-ви. В. м. 1648 дав також теор. і практ. імпульс розвитку принципу балансу сил, тобто рівновазі як необхідній основі існування права націй. Це привело до аксіомат. розуміння того, що підтримання ств. В. м. 1648 міжнар. системи залежить від збереження балансу сил між її компонентами та незалеж. частинами. Це знаменувало кінець істор. доби, що жила ідеєю христ. співдружності, яка мала управлятися в духовній і світській сферах папою та імператором, і поч. ін., що утверджувала нову міжнар. систему з множинністю д-в, де кожний суверен у межах своєї терит. був рівний ін. і вільний від будь-якої зовн. влади. Закріплюючи верховенство суверенітету д-в у міжнар. відносинах, засн. на балансі сил, В. м. 1648 створив міцне істор. підґрунтя для розвитку міжнар. права як виключно позит. права, якому притаманні власні цінності, що виражаються в правовій ідеології *позитивізму* як переважно форм. процесу функціонування права (див. *Позитивне право*). З В. м. 1648, який остаточно встановив систему європ. балансу сил і забезпечив панування позитивіст. методу в регулюванні міжнар. відносин, з міжнар. права зникла навіть концепція справедл. війни (М. Шоу). За визначенням Т. Гоббса, який

характеризував цю новітню епоху, цивіліз. європ. д-ви, перебуваючи в природ. стані, у ставленні одна до одної керувалися девізом «війна всіх проти всіх», і внаслідок цього міжнар. право бере свій поч. у добровільному самообмеженні. А Мюнстер. та Оснабрюк. договори, символізуючи зростання значення договорів, уперше встановили «позитивно-правовий порядок, автономний від папського авторитету» (Вольфганг Граф Вітцтум).

Всесвіт.-істор. результати В. м. 1648 не означали досягнення у Європі консенсусу щодо прийняття його осн. цінностей, зокрема тому, що він водночас став поворот. пунктом у дезінтеграції публ. права в Європі. Ідеї єдиної міжнар. христ. спільноти, пропагованій видатними мислителями Середньовіччя, було протиставлено ідею суверенітету й незалежності кожної д-ви. Нова концепція поряд з необхідністю співробітництва неминуче стимулювала і суперництво, що виявилось у визнанні принципу балансу сил як єдино можливої за цих умов форми співіснування д-в. Проте, як би не оцінювати втрату для людства ідеї христ. єдності й намагань створити на її основі відп. світ. порядок, європ., а за нею і всесвіт. історія розвивалася саме через утвердження та збагачення цінностей В. м. 1648. Подальшими віхами цього процесу стали *Віденський конгрес 1815*, *Версальський мирний договір 1919*, *Ліга Націй*, *Пакт Бріана—Келлога 1928* (Паризький пакт) та ООН.

Літ.: Hill D.J. A History of Diplomacy in the International Development of Europe. V. 2. L., 1906; Fenwick Ch.G. International Law. N.Y., 1965; Gross L. The Peace of Westphalia, 1648—1948 // International Law in the Twentieth Century. N.Y., 1969; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1997; Буткевич В.Г., Задорожній О.В. Класичне міжнародне право // Міжнародне право. Основи теорії: Підруч. К., 2002; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004.

В.Н. Денисов

ВÉТО (лат. veto — забороняю) — усна або письм. заборона, що накладається на рішення певного суб'єкта уповноваженим на це органом. У міжнар. праві терміном В. інколи називають передбачений ст. 27 *Статуту ООН* принцип одноголосності пост. членів РБ ООН. Відповідно до цього принципу рішення РБ ООН з будь-якого пи-

тання, крім процедурного, вважається прийнятим, лише якщо за нього проголосували 9 членів РБ, враховуючи голоси, що збігаються, усіх пост. членів Ради — США, Росії, Великої Британії, Франції, Китаю (див. *Великі держави*). Отже, д-ва — пост. член РБ ООН може заблокувати прийняття будь-якого рішення, крім процедурного. Ст. 27 Статуту ООН не містить роз'яснень, які питання належать до процедурних, а які — до ін. Роз'яснення з цього приводу було дано на конф. у Сан-Франциско, коли 4 д-ви, які її скликали (США, СРСР, Велика Британія, Китай, пізніше до них приєдналася Франція), зробили 07.06.1945 заяву, що визначала питання, які відповідно до ст. 28—32 Статуту ООН слід вважати процедурними (прийняття та зміна правил процедури, методи обрання голови, оргція роботи Ради тощо). Усі ін. випадки голосування за розд. VI і VII вимагають одноголосності пост. членів РБ ООН. У разі виникнення сумнівів щодо того, чи є питання процедурним, воно вважається не-процедурним. Тоді виникає можливість застосув. т. з. подвійного вето: пост. член РБ ООН може накласти В. на будь-яку спробу вважати питання процедурним, а згодом і на проект резол. з цього питання. Як свідчить практика, подвійне вето застосовують дуже рідко. Певні труднощі виникли у процесі застосув. правила, передбаченого п. 3 зазначеної ст. 27 щодо обов'язкового утримання від голосування члена РБ ООН, який є стороною у спорі. Слід було встановити, чи йдеться про спір, чи про ситуацію з визначенням сторін спору та винесенням рішення щодо спору на підставі розд. VI або розд. VII Статуту ООН. На практиці було лише кілька випадків застосув. правила щодо обов'язкового утримання від голосування члена РБ ООН — сторони у спорі. У практиці Ради склалося і почало широко застосовуватися правило, згідно з яким утримання від голосування її пост. члена не вважається В. Відсутність пост. члена РБ ООН (такий випадок був лише 1, коли у 1950 СРСР бойкотував засідання Ради на знак протесту проти відмови її зах. членів виключити з ООН Китайську Респ. (Тайвань) та прийняти замість неї КНР) не перешкоджає РБ ООН приймати рішення.

ВЗАЄМНОГО ВИЗНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ПРАВІ ЄС ПРИНЦИП

За підрахунками дослід. орг-ції Форум глобальної політики, за період 1946—2008 право В. пост. члени РБ ООН використовували 262 рази. СРСР та його правонаступник Росія використовували його 124 рази (Росія — 4), США — 82 рази, Велика Британія — 32, Франція — 18, Китай — 6 (до 1971 місце в РБ ООН обіймав представник Тайваню, який лише 1 раз використав В.). Ця статистика не враховує 43 В., коли пост. члени РБ ООН блокували призначення неприйнятних для них кандидатур на посаду *Генерального секретаря ООН*. Останніми десятиріччями, особливо після завершення «холодної війни», спостерігається тенденція до зменш. кількості випадків застосув. права В.

Літ.: *Ушаков Н.А.* Принцип единогласия великих держав в Организации Объединенных Наций. М., 1956; *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Х., 2000; *Международное право: Учеб. / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова.* М., 2000; *Kelsen H.* The Law of the United Nations: a Critical Analysis of the Fundamental Problems. New Jersey, 2000.

К.О. Савчук

ВЗАЄМНОГО ВИЗНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ПРАВІ ЄС ПРИНЦИП (англ. mutual recognition of judgments) — принцип права ЄС, що становить основу суд. співробітництва д-в-членів у цив. та кримін. справах; полягає у безпосередньому визнанні та виконанні суд. рішень однієї д-ви-члена компетент. органами ін. д-ви-члена; у праві ЄС цей принцип (далі — взаємне визнання суд. рішень) є складовою свободи руху товарів як однієї з основоположних свобод внутр. ринку ЄС (див. *Внутрішній ринок ЄС*).

Уперше взаємне визнання суд. рішень було встановлено в робочій програмі *Європейської ради*, прийнятій у м. Тампере (Фінляндія) 1999, і деталізовано нею в Гаазькій програмі 2004. У п. 3.2 останньої зазначається, що в подальшому суд. співробітництво у цив. та кримін. справах може бути посилене шляхом зміцнення взаємної довіри та прогрес. розвитку європ. правової культури, які ґрунтуються на різнома-

ВЗАЄМНОГО ВИЗНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У ПРАВІ ЄС ПРИНЦИП

нітті правових систем д-в-членів, а також єдності європ. права. При цьому взаємна довіра основана на переконанні, що всі країни ЄС мають доступ до суд. захисту, який характеризується високим рівнем якості.

Взаємне визнання суд. рішень, як важливий принцип суд. співробітництва д-в — членів ЄС у цив. та кримін. справах, встановлено в *Лисабонському договорі 2007*, що є одним з устан. договорів ЄС. Відповідно в рамках ЄС розвивається суд. співпраця у цив. та кримін. справах саме на підставі взаємного визнання суд. рішень та рішень у позасуд. справах. Така співпраця може охоплювати ухвалення заходів щодо зближення законів та підзаконних актів д-в — членів ЄС. Компетенцією щодо запровадження заходів, спрямованих на забезпечення взаємного визнання та виконання суд. рішень, наділені Рада ЄС та *Європейський парламент*, які можуть на основі директив приймати мінім. правила, напр. щодо взаємної прийнятності доказів у д-вах-членах. Ці правила мають враховувати відмінності у правових традиціях і системах д-в-членів. Взаємне визнання суд. рішень не є альтернативою гармонізації зак-ва у зазначеній сфері, оскільки саме вона є інструментом ефект. застосув. цього принципу.

Запровадження взаємного визнання суд. рішень у сфері суд. співробітництва називають у *доктрині* права ЄС ген. зміною парадигми терит. суверенітету. Новий підхід уможливив застосув. права однієї д-ви на терит. ін., внаслідок чого нац. право стає частиною права ЄС.

У суд. співробітництві д-в — членів ЄС застосув. цього підходу не є безпосереднім результатом політики лібералізації, як це має місце на внутр. ринку ЄС, але призводить до опосередкованої лібералізації — доступу до правосуддя через спрощення екстрагерит. дії актів суд. органів д-в-членів. Саме суддя суд. органу д-ви-члена уповноважений визнати рішення суд. органу ін. д-ви-члена. Взаємне визнання суд. рішень — це безпосередня (не опосередкована жодними ін. процедурами) та винятково суд. процедура, яка характеризується прямими

контактами між суддями д-в — членів ЄС. Судді стають самост. суб'єктами в суд. відносинах ЄС. У такий спосіб взаємне визнання суд. рішень створює правовий порядок на рівні горизонт. співробітництва д-в-членів.

Водночас у практиці існують розбіжності щодо розуміння змісту і методології застосув. цього принципу. Тому передумовами повного й одноманітного його застосув. крім взаємної довіри мають бути: еквівалентність (д-ви-члени мають визнавати правову систему одна одної як рівноцінно легітимну); сумісність (правова система однієї д-ви-члена має бути сумісною з форм. правилами та процедурами ін. д-ви-члена; несумісність найімовірніша між країнами заг. права та континент. права); інституц. підтримка (необхідність існування відп. інституц. структур, до яких можуть звертатися нац. органи в разі неможливості дотримання однієї чи кількох із зазначених умов; цими структурами є *Європейська судова мережа у кримінальних справах та Євроюст*).

Взаємне визнання суд. рішень уперше було імплементовано в Рамкове рішення Ради ЄС 2002/584 про *Європейський ордер на арешт*, який застосовують на різних стадіях кримін. процесу — від порушення до розслідування кримін. справи (Європ. ордер на докази, взаємне визнання щодо наглядових заходів, *Європейський ордер на заморозження власності чи доказів*) та у разі її розгляду в суді й виконання суд. рішення. Це стосується таких випадків, як: взаємне визнання суд. рішень у кримін. справах, що містять вирок про позбавлення волі чи заходи, що включають обмеження свободи; врахування попередніх вироків, винесених у будь-якій д-ві — члені ЄС у ході будь-якого кримін. процесу, розпочатого в ін. д-ві-члені щодо тієї самої особи за скоєні нею ін. діяння; *Європейський ордер на конфіскацію*; взаємне визнання рішень про фін. покарання (штраф); взаємне визнання відкладених вироків, альтернат. санкцій та умовних вироків, а також нагляд за їх виконанням; позбавлення прав (дискваліфікація) на підставі кримін. вироку, винесеного в ЄС.

Спільними принципами, що характеризують інструмент ЄС у сфері взаємного

визнання суд. рішень у кримін. справах, є: пряме і швидке передавання ордерів чи ін. суд. рішень між компетент. суд. органами д-в-членів; безпосереднє визнання та виконання рішень; незастосув. принципу подвійної карності до визнання та виконання суд. рішень, що стосуються тяжких злочинів; принцип *ne bis in idem*; забезпечення демократії, поваги до прав людини та осн. свобод, а також верховенства права (порушення цих принципів є підставою для відмови компетент. суд. органами у визнанні та виконанні рішення, прийнятого іноз. судом).

Осн. правила щодо взаємного визнання та виконання суд. рішень у цив. справах у д-вах — членах ЄС визначені Регламентом Ради ЄС № 44/2001 («Брюссель I»), який замінив Брюссельську конвенцію про юрисдикцію, визнання та виконання рішень з цив. і торг. справ 1968. Сфера його дії поширюється на такого роду справи, за винятком справ щодо оподаткування, митн. та адм. правовідносин. Регламент не застосовується до статусу чи правоздатності фіз. осіб, шлюбно-сімейних відносин, заповітів і спадкування, банкрутства, соц. захисту та арбітражу. Відповідно до рішення Ради ЄС № 2007/712, правила, визначені Регламентом ЄС № 44/2001, поширюються на Швейцарію, Норвегію та Ірландію, а за згодою всіх договір. сторін — на будь-яку ін. третю д-ву. Регламент № 44/2001 спрощує формальності для визнання і виконання суд. рішень, у т. ч. постанов, ордерів, викон. листів, через установа. єдиної швидкої процедури. В ньому міститься принцип автомат. визнання суд. рішень, прийнятих суд. органами д-в — членів ЄС, без застосув. будь-якої спец. процедури.

Невизнання суд. рішення можливе у разі, якщо: визнання суд. рішення суперечить публ. політиці д-ви — члена визнання; відповідач не отримав вчасно необхідних процес. документів, що унеможливує забезпечення його захисту; визнання суперечить рішення, винесеному в д-ві визнання у спорі між тими самими сторонами процесу, або рішення, винесеному судом ін. д-ви-члена чи третьої країни щодо тієї самої справи та тих самих сторін процесу.

Аналогічні умови і винятки із взаємного визнання суд. рішень та їх виконання

ВЗАЄМНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ВИГОДИ ПРИНЦИП

застосовуються щодо: шлюбно-сімейних справ та справ про відповідальність батьків (Регламент Ради ЄС № 2201/2003 — «Брюссель II»); розлучення, розірвання та анулювання шлюбу, батьківської відповідальності (Регламент Ради ЄС № 2201/2003); зобов'язань з утримання (Регламент Ради ЄС № 4/2009); банкрутств (Регламент Ради ЄС № 1346/2000); Європ. ордера на грошове стягнення (Регламент Ради ЄС № 1896/2006).

Літ.: *Lavenex S. Mutual recognition and the monopoly of force: limits of the single market analogy // JEPP, 2007, N 14(5); Council Regulation N 44/2001 of 22 Dec. 2000 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters // Official Journal L 12 of 16.01.2001; Council Framework Decision N 2002/584 of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedure between Member States // Ibid. L 190 of 18.07.2002; Council Regulation N 2201/2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and in matters of parental responsibility // Ibid. L 338 of 23.12.2003; Council Regulation N 1896/2006 of the European Parliament and of the Council of 12 Dec. 2006 creating a European order for payment procedure // Ibid. L 399 of 30.12.2006; Council Regulation N 4/2009 of 18 Dec. 2008 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to maintenance obligations // Ibid. L 7 of 10.01.2009.*

З.М. Макаруха

ВЗАЄМНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ВИГОДИ ПРИНЦИП

— спец. принцип міжнародного економічного права, гол. метою якого є досягнення збалансованого забезпечення екон. інтересів д-в та сприяння подоланню екон. нерівності між ними. Спрямовується переважно на боротьбу з нееквівалентним обміном у міжнар. екон. відносинах за участі країн, що розвиваються.

Згідно з цим принципом, міжнар. співробітництво д-в, зокрема з різними типами економіки чи рівнями екон. розвитку, має приводити до справедл. розподілу благ між ними та наділення їх зобов'язаннями однакового обсягу. Для його повної реалізації учасники міжнар. екон. відносин повинні пропорційно наділятися правами та обов'язками й отримувати рівноцінний комплекс вигод. Товарообмін, особливо

ВЗАЄМНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ВИГОДИ ПРИНЦИП

за участі країн з різним рівнем екон., соц. та культ. розвитку, має бути еквівалентним і будуватися з урахуванням обопільних держ. інтересів учасників відносин. Водночас преференції, які надаються країнам, що розвиваються, а також тимчас. обмеження імпорту чи експорту товару з метою подолання дефіциту харчових продуктів, охорони саніт. та фітосаніт. безпеки тощо не вважаються порушенням В. е. в. п.

Юрид. зміст В. е. в. п. має узгоджуватися з такими осн. принципами міжнар. права, як принцип суверен. рівності д-в та принцип співробітництва між д-вами. Він взаємодіє також з низкою принципів міжнар. екон. права — принципом взаємності (див. *Взаємності принцип*), принципом екон. недискримінації (див. *Економічної недискримінації принцип*) та принципом найбільш сприятливої нації (див. *Найбільшого сприяння режим*). Особливо велике значення цей принцип має для регулювання міжнар. торг. відносин. Так, він становить основу для дво- чи багатостор. міждерж. екон. співробітництва.

Становлення і розвиток В. е. в. п. пов'язується з політикою і практикою СРСР, а згодом й ін. соціаліст. країн як вираження принципу мирн. співіснування д-в з різними соц.-екон. системами, складовою якого була політика розвитку відносин між соціаліст. і капіталіст. країнами на основі взаємної вигоди. Одним із перших договорів, що ґрунтувався на принципі взаємної вигоди, був Договір про дружбу і братерство між РСФРР та Турецькою Респ. 1921. Він установлював зобов'язання сторін будувати добросусідські взаємовідносини та нерозривну дружбу, засн. на їх взаємних інтересах. Однак безпосередньо для регулювання міждерж. екон. відносин В. е. в. п. уперше було встановлено в Договорі про торгівлю та мореплавство між СРСР і Болгарією 1948, в якому чітко вказувалося, що сторони зобов'язуються всебічно розвивати і зміцнювати торг. відносини між ними на засадах співробітництва та взаємної вигоди (ст. 1). Це мало здійснюватися шляхом укладання окр. угод, в яких мали ви-

значатися обсяг, склад поставок та ін. умови забезпечення безперебійного і зростаючого товарообороту між д-вами згідно з потребами розвитку нар. госп-ва кожної з них. З цього часу СРСР почав широко використовувати В. е. в. п. у міжнар. екон. відносинах із соціаліст. країнами, зокрема, його було визначено як основу діяльності *Ради економічної взаємодопомоги* (РЕВ). Так, у преамбулі Статуту РЕВ 1959 д-ви-члени зобов'язалися розвивати свої екон. зв'язки з усіма д-вами незалежно від їх сусп. і держ. устрою, виходячи із засад рівності, взаємної вигоди та невтручання у внутр. справи. Екон. і наук.-тех. співробітництво д-в — членів РЕВ мало здійснюватися згідно з принципами рівності, поваги суверенітету та нац. інтересів, взаємної вигоди та товариської взаємодопомоги (ст. 1). Згодом СРСР широко застосовував цей принцип і в екон. відносинах з країнами, що розвиваються.

Крім СРСР та ін. соціаліст. країн необхідність співробітництва на основі В. е. в. п. проголошували також ін. д-ви. Зокрема, цей принцип було включено до V принципів мирн. співіснування (відомих також як V принципів «Панча шила»), визначених в Угоді між КНР та Індією про торгівлю і зв'язки Тибетського р-ну з Індією 1954. Згодом цей документ було покладено в основу X принципів співробітництва афр.-азіат. країн, проголошених у Декларації про сприяння заг. миру та співробітництву, прийнятій у 1955 на Бандунзькій конф. Принцип 9 Декларації встановлював, що країни Азії та Африки мають розвивати дружні відносини на основі принципу сприяння взаємним інтересам та співробітництву.

У 60-х рр. 20 ст. СРСР послідовно намагався ввести В. е. в. п. у багатостор. міжнар.-правове регулювання відносин д-в з різним рівнем екон. розвитку чи типами економіки. Це здійснювалося, зокрема, для захисту екон. інтересів країн, що розвиваються, які вступали у торг. відносини з капіталіст. країнами. Таку політику СРСР проводив насамперед у межах ООН. Зокрема, у 1960 з ініціативи СРСР ГА ООН прийняла Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам (резол. 1514(XV)), у якій визнавалося, що всі

народи у своїх власних інтересах можуть вільно розпоряджатися своїми природ. багатствами та ресурсами, не порушуючи будь-яких зобов'язань, що випливають із засн. на принципі взаємної вигоди міжнар. екон. співробітництва норм міжнар. права.

За пропозицією соціаліст. країн і країн, що розвиваються, В. е. в. п. було включено в Заключний акт Женев. конф. ООН з торгівлі та розвитку «Загальні та спеціальні принципи, що визначають міжнародні торговельні відносини і торговельну політику та сприяють розвитку» 1964. Згідно з Принципом 8, міжнар. торгівля має бути взаємовигідною, однак при цьому повинна передбачатися можливість надання розвиненими д-вами в одностор. порядку пільг країнам, що розвиваються, шляхом запровадження для них невзаємних преференцій. З ініціативи СРСР В. е. в. п. було включено також до *Хартії економічних прав та обов'язків держав 1974*. Зокрема, у розд. 1 Хартії серед принципів, на основі яких має здійснюватися регулювання екон., політ. та ін. відносин між д-вами, міститься принцип взаємної та справедл. вигоди. Подальші статті Хартії розтлумачують специфіку застосув. В. е. в. п. у регулюванні міжнар. торгівлі. Зокрема, міжнар. торгівля має здійснюватися без шкоди для заг. недискримінац. та невзаємних преференцій на користь країн, що розвиваються, на основі взаємної вигоди, справедл. переваг та взаємного надання режиму найбільшого сприяння (ст. 26). Спільною метою всіх д-в має стати також засн. на ефективності, взаємній і справедл. вигоді, така, що сприяє розвитку світ. економіки, світ. торгівля за невидимими статтями, а саме торгівля послугами (ст. 27). Подальші документи ООН, що є основоположними для розвитку міжнар. екон. співробітництва на справедл. засадах, зокрема Декларація щодо встановл. Нового міжнар. екон. порядку та Програма дій щодо встановл. Нового міжнар. екон. порядку 1979 (див. *Новий міжнародний економічний порядок*), Декларація тисячоліття 2000, хоча прямо не згадують В. е. в. п., однак перейняті його духом та змістом, сприяючи тим самим його реалізації. Зокрема, Декларація щодо встановл. Нового міжнар. екон. порядку 1979 одним із принципів, на основі якого має будуватися Новий

ВЗАЄМНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ВИГОДИ ПРИНЦИП

міжнар. екон. порядок, визначає найширше співробітництво всіх д-в — членів міжнар. співтовариства, засн. на справедливості, що сприятиме ліквідації диспропорцій, які переважають у світі, та забезпеченню процвітання для всіх (пп. б п. 4), що цілком відповідає суті В. е. в. п. Декларація тисячоліття 2000, наголошуючи на проблемах, з якими стикаються країни світу у зв'язку з глобалізацією, вбачає можливість їх подолання через забезпечення належного управління на міжнар. рівні і транспарентності у фін., кредит.-грошовій та торг. системах. Крім того, в цьому документі підтримано ідею формування відкритої, справедл., регульованої, передбачуваної та недискримінац. багатостор. торг. і фін. системи.

СОТ також підпорядковує свою діяльність В. е. в. п. Зокрема, у Маракеській угоді про заснування СОТ 1994 наголошується, що її сторони прагнуть здійснити поставлені перед ними цілі шляхом досягнення взаємних і обопільно вигідних домовленостей.

У *Заключному акті Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* у розд. «Співробітництво в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища» вказано, що співробітництво д-в у зазначених сферах міжнар. відносин може розвиватися на основі рівності та обопільного задоволення партнерів і взаємності, що уможливорює в цілому справедл. розподіл вигод і зобов'язань порівнянного обсягу, за умов дотримання двостор. і багатостор. угод. Рос. юристи-міжнародники, зокрема О.С. Пуртов та В.М. Шумилов, вважають це формулювання таким, що найадекватніше відображує сутність В. е. в. п.

Сучас. міжнар. орг-ції, формулюючи принципи своєї діяльності, часто звертаються й до В. е. в. п. Цей принцип міститься, напр., у Декларації про створення *Шанхайської організації співробітництва* 2007 та Договорі про довгострок. добросусідство, дружбу та співробітництво д-в — членів Шанхайської орг-ції співробітництва 2007, Угоді про Митн. союз Росії, Білорусі та Казахстану 1995. Він міститься

ВЗАЄМНОСТІ ПРИНЦИП

й у низці багатостор. міжнар. договорів, покликаних регулювати ту чи ін. сферу міжнар. екон. відносин. Напр., у преамбулі *Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980* зазначено, що розвиток міжнар. торгівлі на основі рівності та взаємної вигоди є важливим елементом сприяння розвитку дружніх відносин між д-вами.

Попри досить широке визнання В. е. в. п., на практиці він нерідко ігнорується. Напр., поправка Джексона—Веніка 1974, введена Конгресом США до Закону про торгівлю та держ. кредитування експорту, згідно з якою СРСР заборонялося надання режиму найбільшого сприяння, передбаченого укладеним у 1972 між СРСР та США Торг. договором. Форм. приводом її введення послужило те, що СРСР перешкоджає еміграції своїх гр-н. Після розпаду СРСР дія цієї поправки поширилася й на кол. респ., нині незалеж. д-ви, у т. ч. й на Україну, хоча в них юрид. і факт. відразу ж запроваджувалася свобода пересування. Щороку, починаючи з 1989, США накладають мораторій на дію цієї поправки без юрид. її відміни, вважаючи її чинною для окр. країн СНД, у т. ч. й для РФ. У 2006 цю поправку було повністю скасовано стосовно України.

Україна сприйняла практику СРСР щодо В. е. в. п. як важливу засаду її екон. відносин з ін. д-вами. Напр., в Угоді між Урядом України та Урядом Респ. Польща про торгівлю та екон. співробітництво 1991 вказано, що її метою є створення сприятливих умов для гармонійного розвитку торг. відносин і екон. співробітництва на принципах рівності та взаємної вигоди сторін. На цьому принципі ґрунтуються договори України про торгівлю та екон. співробітництво (напр., із Сан-Марино 2004, Респ. Екватор. Гвінея 2005, Нар. Респ. Бангладеш 2007, Респ. Парагвай 2008, Респ. Пакистан 2009), про торг. судноплавство (напр., з Йорданським Хашіміт. Королівством 2005, Респ. Корея 2005, Респ. Хорватія 2009) та про вільну торгівлю (напр., з Респ. Таджикистан 2001, Респ. Молдова 2003) тощо.

Законом України «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» 2010 В. е. в. п. визнано одним із осн. принципів зовн. політики країни. Зокрема, в ст. 11 Закону зазначено, що осн. засадами зовн. політики є: забезпечення нац. інтересів та безпеки України шляхом підтримання мирн. та взаємовигідного співробітництва з членами міжнар. співтовариства згідно із загально-визнаними принципами та нормами міжнар. права, а також підтримка розвитку торг.-екон., наук.-тех. та інвестиц. співробітництва України з іноз. д-вами на засадах взаємної вигоди.

Літ.: Бувайлик Г.Е. Правовое регулирование международных экономических отношений. К., 1977; Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс: Академ. курс. М., 2004; Пуртов А.С. Принцип взаимной выгоды в международных экономических отношениях // РВВ, 2008, № 7; Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М., 2003.

І.М. Проценко

ВЗАЄМНОСТІ ПРИНЦИП — самост. основа міжнар. права, в якій відносини між 2 чи кількома д-вами характеризуються однаковим або принаймні подібним правовим режимом.

Юрид. значення В. п. полягає в тому, що д-ви у стосунках між собою вимагають одна від одної та від міжнар. співтовариства, яке діє на універс. і регіон. рівнях, визначення та здійснення на взаємній основі однакової обов'язковості узгоджених між ними норм міжнар. права. Такий баланс правових зобов'язань виражає соц. основу тих сфер міжнар. права, які можуть функціонувати лише на засадах взаємності. «Взаємність є основним феноменом соціальної взаємодії і, отже, керівним принципом після розвитку застосування права» (Б. Зімма). Так, якщо д-ва вимагає від ін. д-ви діяти відповідно до узгодженої з нею норми міжнар. права, заснованої на взаємності, вона так само повинна неухильно дотримуватися її, виключаючи власну правову або моральну мотивацію суб'єкт. характеру. Звідси взаємність у юрид. сенсі може функціонувати як об'єкт. категорія такого правового зв'язку. Вона має застосовуватися до висновків, отриманих у результаті аналізу цього правового зв'язку, що зводиться до правила поведінки, згідно з яким д-ва,

засновуючи свою вимогу на конкр. нормі міжнар. права, визнає це правило також зобов'язальним для себе. Тому неприйнятними є спроби додати до юрид. значення взаємності «елемент суб'єктивного взаємозв'язку, згідно з яким дія однієї сторони, завершена або очікувана, передбачає мотивацію для дії іншої сторони» (А. Ленхоф). Мотивацію суб'єкт. характеру, в т. ч. фактично очікування, слід розглядати в соціологічному вимірі, тобто окремо від об'єкт. аспекту взаємності як юрид. категорії.

За своїм змістом В. п. є близьким до принципу *bona fide* та заборони *зловживання правом*. Його використовують як інструмент, що забезпечує дотримання та ефективність міжнар. права (Р. Дольцер). Насамперед взаємність застосовують у *міжнародному гуманітарному праві* (у доктрині його називають також правом збройн. конфліктів), *дипломатичному праві*, *консульському праві*, праві про статус іноземців. Із взаємності впливає також п. 2 ст. 36 Статуту МС ООН, згідно з яким д-ви-учасниці можуть визнавати для себе обов'язкову юрисдикцію Суду. Вона також виступає визначальним чинником у системі санкцій міжнар. права, таких як *реторсії*, *репресалії* та припинення або призупинення договору внаслідок його порушення (ст. 60 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*). Важливе місце В. п. посідає в міжнар. екон. праві, особливо у сфері торг. преференцій, які надаються д-вами одна одній у збалансованому вигляді. Відповідно поступки однієї д-ви мають бути рівноцінними торг. преференціям з боку ін. д-ви. Цей підхід застосовано і в рішенні Суду ЄС у справі «Portugal v. Rat», в якій ідеться про безпосередню дію права СОТ у нац. зак-ві д-в. Хоча цей принцип прямо не включено в Угоду про СОТ, він згадується в передмові і, отже, «належить до базових принципів “всесвітньої торгової конституції”» (Р. Дольцер). Однак В. п. виключається з багатостор. порядку, засн. на обов'язковості дії принципу найбільшого сприяння. Це пояснюється «ліберальною економічною теорією, згідно з якою кожен захід, спрямований на лібералізацію, з макроекономічної точки зору слугує інтересам тієї держави, яка його вживає» (Р. Дольцер). На практиці це означає, що правовий

порядок СОТ не виражає збалансованих інтересів її членів, відаючи перевагу, а точніше, преференції, розвиненим д-вам, ставлячи членів СОТ заздалегідь у нерівноправне становище. «Слід зазначити, що мета взаємності в практиці міжнародних економічних відносин так чи інакше не може бути досягнута, оскільки торгові партнери часто прагнуть до односторонніх переваг» (Р. Дольцер).

У міжнар. інвестиц. праві В. п. діє як протипага принципу нац. режиму, стандарти якого значно різняться для різних країн. Так само обмежує нац. режим і міжнар. авт. право, звертаючись до взаємності. Тим самим В. п. є якщо не засобом подолання відмінностей між різними правовими порядками, то засобом їх пом'якшення.

Отже, В. п. належить до заг. принципів міжнар. права, які утворюють спільну основу для заповнення тих чи ін. його лакун і розраховані на однаковість їх розуміння д-вами та єдину практику застосув. Саме абстрактні якості В. п. є гарантією ефективності регулювання тих сфер міжнар. відносин, у яких він діє. Це підтверджується значенням В. п. у створенні та дотриманні міжнар. права. Так, у процесі створення міжнар. звичаєвого права очікування взаємності слугує сильнішою мотивацією для певних дій та утримання від них з боку залучених до нього акторів. Д-ва, яка ініціює правотворчий процес, може поставити себе на місце ін. д-ви, що полегшує визнання справедливості або вигідності її вимог.

Очікування взаємності як раціонального начала сприяє появі спільних інтересів д-в та нових зразків їх міжнар. поведінки. Очікування взаємних поступок та обмежень стимулює самообмеження і зростання заг. та узгодженої практики, яка врешті-решт може перетворитися на право. Напр., швидка поява правового режиму *континентального шельфу* є результатом правотворчого процесу, який зробив взаємність із цього питання своєю основою. «З суто формальної точки зору, взаємність керує кожною міжнародною угодою, незалежно від її змісту, і, отже, становить основу норм

ВИГОТОВЛЕННЯ АБО ЗБУТ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ (ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО)

щодо укладення і вступу в силу договорів та їх застосування, припинення, зміни та внесення поправок. Взаємність в основному виявляється внаслідок застережень щодо багатосторонніх міжнародних договорів, а також у припиненні договорів та призупиненні їх дії у результаті порушення» (Б. Зімма).

Стабілізувальна роль В. п. виявляється і в чинних нормах міжнар. права. Вона ґрунтується на взаємному інтересі д-в, зацікавлених, як правило, у дотриманні норм міжнар. права, що будуються на цьому інтересі, використовуючи його як стимулюючий чинник підтримання між ними рівноправних відносин. І чим суворішою виявляється юрид. форма взаємності, тим охочіше д-ви йдуть одна одній на такого роду поступки, у т. ч. на певні вилучення зі свого суверенітету. Договір. відносини, що характеризуються взаємністю, меншою мірою піддаються затвердженням у внутр. праві д-в (Б. Зімма).

Взаємність, отже, відтворює юрид. реальність, в якій усе ще переважає нац. інтерес із його своєкорисливістю та егоїзмом. «Навіть ті норми міжнародного права, які керують поведінкою всіх держав (у разі звичаєвого міжнародного права) або груп держав (у разі міжнародних багатосторонніх договорів), надають права або встановлюють обов'язки лише щодо двох держав. У результаті кожна держава має права та обов'язки тільки одна щодо одної. Такі норми можуть бути також визначені синалагматичними в тому, що вони встановлюють взаємні зобов'язання» (А. Амато). Отже, в сучас. міжнар. співтоваристві зберігається істор. підґрунтя для існування прав і обов'язків д-в, засн. на взаємності, які містяться в традиц. нормах міжнар. права.

Є думка, що впливає із соціологічного та функц. критеріїв, згідно з якою міжнар. право поділяється на «право взаємності», або «право співіснування», що розвивається і діє під вирішальним впливом міркувань взаємності, та керівні принципи, які регулюють силу і солідарність, що є вирішальними в ін. галузях міжнар. права (Г. Швар-

ценбергер, М. Віраллі, Н. Гоффман та ін.). У доктрині цей підхід, однак, зазнає критики як такий, що неадекватно відображує реальність. Справді, горизонт. структура міжнар. права в цілому засн. на логіці взаємності. Проте остання не зводиться лише до норм, які традиційно вкорінилися на цьому рівні, і застосовується до крайнощів силової політики з тим, щоб організувати міжнар. співтовариство для людського благополуччя незалежно від політ. та ідеол. антагонізмів, які розділяють сучас. світ (Б. Зімма).

Отже, в міжнар. праві В. п. відіграє важливу роль в обмеженні або пом'якшенні зовн. тиску і сили у взаємовідносинах окр. д-в та в міжнар. співтоваристві в цілому. Цим самим він вносить у міжнар. відносини необхідну стабільність, підвищуючи ефективність дії його норм.

Літ.: *Schwarzenberger G., Brown E.D. A Manual of International Law. L., 1976; Schwarzenberger G. The Frontiers of International Law. L., 1962; Simma B. Reciprocity // EPIL / Ed. R. Bernhard. V. 4. Amsterdam, 2000; Cassese A. International Law. Oxford, 2005; Дольцер Р. Экономика и культура // Международное право / Вольфганг Граф Витцум и др. М.; Берлин, 2011.*

В.Н. Денисов

ВИГОТОВЛЕННЯ АБО ЗБУТ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ (ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО) — злочин міжнар. характеру, що загрожує екон. і фін. безпеці д-в.

Важливість міжнар. співробітництва у боротьбі з фальшивомонетництвом було вперше визначено у 1923 на I Міжнар. конгресі поліцейських у м. Відні (Австрія), коли 138 делегатів із 20 країн прийняли резол. про об'єднання зусиль нац. органів поліції у боротьбі з виготовленням фальшивих грошових знаків. У результаті в низці країн було створено спец. поліц. служби для боротьби з фальшивомонетництвом. За рішенням Міжнар. комісії кримін. поліції (попередниці *Міжнародної організації кримінальної поліції* — Інтерполу) з 1923 почали видавати газ., а з 1929 — бюлетень, що нині має назву «Counterfeits and Forgeries» (Підробки та фальсифікації), які повідомляли про випадки підробки та випуску в обіг фальшивих грошових знаків і цінних паперів з вказівкою на їхні характерні ознаки.

У сучас. період міжнар. співробітництво у боротьбі з В. або з. п. г. (ф.) регламентується Конвенцією про боротьбу з підробкою грошових знаків 1929 та Протоколом до неї. У ті часи спостерігався небувалий наплив фальшивих банкнот у Франції, яка і виступила в *Лізі Націй* з пропозицією укласти багатостор. угоду щодо боротьби з підробкою грошових знаків. Станом на 01.01.2014 учасницями цієї Конвенції є понад 30 д-в. СРСР ратифікував її 03.05.1931.

Конвенція складається з 28 статей, в яких викладено керівні засади міжнар.-правового співробітництва у боротьбі з цим злочинном і визначено види кримін. злочинів, що належать до категорії фальшивомонетництва. Д-ви-учасниці взяли на себе зобов'язання не проводити відмінності між підробкою власних та іноз. грошових знаків і однаково суворо карати злочинців. Фальшивомонетництво вважають злочинном, за скоєння якого передбачається видача злочинця. Тому всі д-ви — учасниці Конвенції мають надавати допомогу зацікавленим д-вам у розшуку та видачі особи, яка виготовляла, збувала грошові знаки, а також її співучасників. Особливістю, що відрізняє Конвенцію від ін. договорів у цій сфері, є встановл. в ній принципу міжнар. рецидиву фальшивомонетництва (ст. 6).

Конвенція передбачає створення в кожній д-ві спец. органу — центр. бюро, яке в межах нац. зак-ва проводить дізнання з підробки грошових знаків. Бюро має діяти в тісному контакті з емісійними органами, поліц. владою всередині країни та центр. бюро ін. країн. На цей орган покладено функції централізації всіх відомостей, що можуть забезпечити встановл. випадків підробки грошових знаків та запобігання їм. Центр. бюро різних країн зобов'язуються взаємодіяти між собою, регулярно обмінюватися інформацією про нові випуски, вилучення та анулювання грошових знаків (ст. 12).

У Конвенції встановлено перелік дій, що стосуються фальшивомонетництва: а) обманні дії з виготовлення або зміни грошових знаків, незалежно від способу досягнення результату; б) збут підроблених грошових знаків; в) дії, спрямовані на збут, увезення в країну, отримання, здобування підроблених грошових знаків, за умови,

ВИГОТОВЛЕННЯ АБО ЗБУТ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ (ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО)

що їх підроблений характер був відомим; г) посягання на ці правопорушення та дії зі свідомої співучасті; д) обманні дії з виготовлення, отримання або придбання для себе знарядь і предметів, призначених для виготовлення підроблених грошових знаків або зміни справжніх грошових знаків (ст. 3).

У Конвенції під терміном «грошові знаки» розуміють лише паперові гроші, банківські білети й металеві монети, що перебувають в обігу на основі закону. Водночас низка положень Конвенції застаріла, а її текст потребує змін, зокрема розширення поняття «грошові знаки» унаслідок поширення підробки векселів, акредитивів, чеків, знаків пошт. оплати та ін. цінних паперів. У Конвенції такі діяння не зазначені. Включення підробки грошових знаків і платіжних карток, що набула транснац. характеру, до злочинів, які належать до сфери застосув. Конвенції проти транснац. злочинності 2000 (див. *Транснаціональна організована злочинність*), дозволяє вживати різноманітних міжнар. заходів з метою їх виявлення, припинення, розкриття і розслідування таких злочинів та запобігання їм.

Нині орг-цію міжнар. співробітництва в боротьбі з фальшивомонетництвом покладено на *Інтерпол* та *Європол*. Діяльність Інтерполу здійснюється у 2 осн. напрямках: ліквідація центрів, що поставляють фальшиві гроші у міжнар. обіг, та виявлення осіб, які займаються виготовленням і збутом підроблених грошей. В Інтерполі діє певний порядок ідентифікації фальшивих грошових знаків, що дає можливість нац. службам визначати ступінь поширення в обігу фальшивих банкнот, простежувати джерела та канали їх походження тощо.

Для виявлення таких зв'язків нац. органи поліції присвоюють певному типу підробки шифр своєї країни. Ген. секретаріат Інтерполу також індексує зареєстровані фальшивки. До картотеки Інтерполу введено вже понад 12 тис. міжнар. індексів, кожен з яких складається з 2 елементів: а) т. з. «приставки», яка містить літеру і цифру, що позначає країну, грошові знаки якої

ВИГОТОВЛЕННЯ АБО ЗБУТ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ (ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО)

підроблено, та б) номера, який вказує хронол. порядок реєстрації у справі цієї підробки. Ген. секретаріат Інтерполу розробив також спец. міжнар. індекси для класифікації фальшивих банкнот і цінних паперів щодо підробок: а) грошових знаків, які не завдають значних збитків економіці країни; б) тих із них, які грубо виконані й легко розпізнаються; в) обмеженого обігу через труднощі збуту; г) виконаних кустарно і які потребують багато часу на виготовлення. Особл. індекси, т. з. «індекси фіктивності», присвоюють таким видам підробок: а) підробки банкнот, які не існують; б) підробки грошових знаків вартості, якої немає у валют. системі конкр. країни; в) підробки, малюнок на яких не відповідає зображенню на справжніх грошових знаках країни; г) офіц. рекламні зображення грошових знаків; д) банкноти, виготовлені для використання в театральних і телевізійних виставах, тощо.

У штаб-квартирі Інтерполу в Парижі обладнано музей, де виставлено зразки фальшивих банкнот і монет, інструменти і пристосування, вилучені під час ліквідації «майстерень» найуміліших фальшивомонетників. У музеї зібрано понад 4 тис. типів фальшивих грошових знаків, виготовлених у різних країнах за повоєнні роки. До цієї експозиції у 1960 музей додав колекцію спец. тканин і паперу, які використовують фальшивомонетники для друкування грошей. Нині колекція налічує понад тисячу зразків.

У межах СНД прийнято низку актів щодо боротьби з фальшивомонетництвом: Конвенцію про правову допомогу і правові відносини в цив., сімейних і кримін. справах 1993 та Протокол до неї (див. *Мінська конвенція про правову допомогу СНД 1993*), відомчі угоди МВС д-в — членів СНД про співробітництво в боротьбі зі злочинністю та двостор. угоди. Широко застосовують також норми кримін. кодексів д-в-членів.

У Кримін. кодексі України (ст. 199) передбачено відповідальність за виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою

збуту, а також збут підробленої нац. валюти України у вигляді банкнот чи металевих монет, іноз. валюти, держ. цінних паперів чи білетів держ. лотереї. Об'єктом злочину є встановлений законом порядок формування і функціонування грошової системи України як складової екон. системи д-ви. Враховуючи, що деякі різновиди такого злочину мають транснац. характер, особа, винна у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні з метою збуту та збуті підроблених грошей, несе кримін. відповідальність незалежно від місця вчинення зазначених діянь (їх може бути здійснено за межами України) та від того, чи є особа гр-ном України і проживає постійно на її терит. Предметом злочину фальшивомонетництва є гроші, держ. цінні папери та білети держ. лотереї. Об'єкт. сторона полягає у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні в Україну або збуті вищезазначених предметів. Суб'єкт. сторона характеризується прямим умислом. Виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну підробленої нац. валюти, іноз. валюти, держ. цінних паперів чи білетів держ. лотереї є злочинним лише в разі, якщо такі дії вчинено з метою подальшого збуту зазначеного. Суб'єкт злочину — заг., тобто фіз. осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Скоєння злочину карається позбавленням волі на строк від 3 до 7 років. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб чи у великому розмірі, караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років. Дії, передбачені ч. 1 або 2 цієї статті, вчинені організованою групою чи в особливо великому розмірі, караються позбавленням волі на строк від 8 до 12 років з конфіскацією майна.

Норми міжнар. права, зокрема ті, що містяться у Конвенції про боротьбу з підробкою грошових знаків 1929, мали значний вплив на розвиток міжнар. співробітництва у боротьбі з фальшивомонетництвом, у т. ч. на уніфікацію норм кримін. зак-ва у цій сфері. Подальше вдосконалення чинних міжнар.-правових механізмів з урахуванням нових сусп. факторів і тех. розвитку, наслідком яких є поширення явища фальшивомонетництва, є одним із

першочергових завдань у протидії цьому злочину.

Літ.: Родионов К. Интерпол: вчера, сегодня, завтра. М., 1990; *Основы борьбы с организованной преступностью* / Под ред. В.С. Овчинского. М., 1996; Богатырев А.Г. Конвенции по борьбе с преступностью международного характера. М., 1993; Панов В.П. Сотрудничество государств в борьбе с международными уголовными преступлениями. М., 1996.

О.І. Мельничук

ВИДАЧА ЗЛОЧИНЦІВ (екстрадиція) — форм. процес, під час якого особу, що вчинила злочин або підозрюється у його вчиненні, д-ва, на терит. якої вона перебуває, передає д-ві, яка має юрисдикцію щодо цього злочину, з метою здійснення кримін. переслідування або виконання вироку щодо цієї особи.

У заг. міжнар. праві немає норми, яка зобов'язувала б д-ву видавати злочинців-утікачів. Право видачі розглядають як суверен. право кожної д-ви, а обов'язок видачі виникає лише в разі наявності відп. договору між д-вами (багатостор. чи двостор., напр., договору про правову допомогу) або на підставі спец. взаємної домовленості. Європ. д-ви у своїй практиці віддають перевагу укладенню *багатосторонніх міжнародних договорів* про видачу правопорушників (див. *Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957*), тоді як США здебільшого практикують укладання двостор. угод.

Право екстрадиції як ін-т міжнар. кримін. права *lato sensu* основане на тому, що д-ва, яка запитує видачу, діє сумлінно і гарантує відп. особі-утікачу справедл. суд. розгляд. Процес видачі ґрунтується на засадах взаємності (див. *Взаємності принцип*), *ввічливості міжнародної* та поваги до відмінностей між нац. правовими системами і має на меті поліпшити міждерж. правове співробітництво, а також посилити ефективність застосув. внутр. права д-в.

Кожна д-ва вирішує процедурні питання видачі відповідно до свого внутр. зава, як правило, за участі викон. і суд. гілок влади. За заг. звичаєм видачу здійснюють у разі, якщо особа, яку видають, вчинила злочин на терит. д-ви, яка вимагає видачі, або є її гр-ном, або ця д-ва є найбільш постраждалою внаслідок вчиненого злочину.

Д-ви, що належать до континент. правової сім'ї, як правило, передбачають можливість здійснення своєї юрисдикції не лише на підставі терит. принципу, а й щодо злочинів, учинених їх гр-нами (принцип активної національності) та вчинених проти їхніх гр-н (принцип пасивної національності). Згідно із зак-вом більшості таких д-в, зокрема України (ст. 25 Конституції), забороняється видавати власних гр-н. Д-ви, що належать до сім'ї заг. права, як правило, мають юрисдикцію лише щодо злочинів, учинених на їхній терит., і не визнають звичаєвого характеру норми міжнар. права про невидачу власних гр-н. Питання про видачу в таких д-вах обов'язково розглядає суд, причому видача можлива лише за умови надання стороною, що запитує, «достатніх підстав» або «неспростовних доказів» обґрунтованості кримін. переслідування особи.

Більшість сучас. міжнар. договорів, що передбачають видачу, прагнуть запровадити баланс між правами індивіда й ефективністю процесу екстрадиції за допомогою принципів подвійної кримінальності (особа може бути видана ін. д-ві лише в тому разі, якщо скоєне нею діяння визнається злочином в обох відп. д-вах), принципу невидачі за політ. злочини, принципу конкретності (особа може переслідуватися лише за злочини, вказані у запиті на екстрадицію) тощо. Загалом у міжнар. практиці сформувалися такі підстави для відмови у видачі особи: злочин, щодо якого надходить запит про видачу, розглядається д-вою, яка отримала запит, як політ.; д-ва, яку запитують, має вагомні підстави вважати, що запит про видачу особи зроблено з метою суд. переслідування або покарання особи за дискримінац. ознаками, забороненими міжнар. правом (раса, віросповідання, гр-нство, етніч. належність, політ. погляди, стать), або що статусу такої особи може бути завдано шкоди через такі причини; особі, щодо якої направлено запит, у цій д-ві надано притулок; існує небезпека того, що до особи, щодо якої направлено запит, у д-ві, яка запитує, може

ВИЗНАННЯ ВОЮЮЧОЇ СТОРОНИ

бути застосоване катування або жорстокі, нелюдські чи такі, що принижують людську гідність, види поведження чи покарання; зазначена у запиті особа не матиме у д-ві, яка запитує, права на мінім. гарантії під час кримін. провадження, передбачені *Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966*; особа, щодо якої надходить запит про видачу, відповідно до закла д-ви, яку запитують, має імунітет від суд. переслідування або покарання; у д-ві, яку запитують, цю особу було засуджено або виправдано, помилувано або амністовано за той самий злочин, що став підставою запити про видачу (принцип *ne bis in idem*). Нац. зак-вом можуть передбачатися й ін. підстави для відмови у видачі. Видачу також не здійснюють, якщо злочин, щодо якого надходить запит, карається смертною карою відповідно до закла д-ви, що його надсилає, якщо остання не надасть достатніх гарантій невинесення смертного вироку або його невиконання.

Від терміна «видача» (англ. extradition) слід відрізнити термін «передача» (англ. surrender), використаний, напр., у ст. 102 Рим. статуту *Міжнародного кримінального суду 1998* для позначення процедури доставлення особи до міжнар. суд. установи, ств. відповідно до міжнар. права за участі та згоди заінтересованих д-в (Висновок КС України у справі про Рим. статут 2001). У міжнар. практиці починають також складатися стандарти і щодо передачі особи в інтересах здійснення міжнар. правосуддя в ін. обставинах: осіб, що утримуються під вартою, для надання свідчень або допомоги у проведенні розслідувань в ін. д-ві; осіб, засуджених органом міжнар. кримін. правосуддя, для виконання покарання в будь-якій д-ві; осіб, засуджених до позбавлення волі, для виконання покарання в ін. д-ві тощо.

Літ.: Сафаров Н. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. М., 2005; Иногамова-Хенай Л.В. Международное уголовное право. СПб., 2003; Puente Egidio J. L'Extradition en droit international: problèmes choisis // RdC, v. 231, 1991.

М.М. Гнатовський

ВИЗНАННЯ ВОЮЮЧОЇ СТОРОНИ (англ. recognition of belligerency) — одностор. акт д-ви, за допомогою якого повстанці (озброєні угруповання) як сторона внутр. збройн. конфлікту наділяються статусом *воюючої сторони*. Це означає, що д-ва, яка визнала повсталу сторону у внутр. конфлікті як воюючу сторону, не може розглядати її як злочинне (незаконне) озброєне угруповання.

Надання статусу воюючої сторони уможливорює поширення на неї принципів *міжнародного гуманітарного права* майже в тому самому обсязі, що й на д-ви, в т. ч. норм *нейтралітету*. Визнання воюючої сторони наділяє її міжнар. правосуб'єктністю, що передбачає наявність у неї відп. прав та обов'язків. Правові наслідки такого визнання полягають, зокрема, у тому, що законний уряд більше не несе відповідальності за дії воюючої сторони перед третіми д-вами, що визнали її.

В. в. с. можливе за наявності таких передумов. По-перше, слід встановити факт боротьби законного уряду проти повстанців усередині д-ви (внутрішньодерж. конфлікт, внутр. збройне зіткнення тощо). По-друге, повстанці мають вести військ. дії під командуванням відповідно до положень міжнар. гуманіт. права. По-третє, повстанці повинні контролювати значну частину терит. д-ви (т. з. принцип ефективності). По-четверте, треті д-ви, які здійснюють В. в. с., повинні мати об'єкт. причини, що змушують їх висловити своє ставлення до учасників внутрішньодерж. конфлікту. У разі відсутності одного з вищезазначених чинників акт В. в. с. може бути розцінений як передчасний, незаконний і розглядатися як втручання у внутр. справи д-ви.

Вважають, що до питання В. в. с. не можна застосувати концепцію визнання *де-факто* та *де-юре*, оскільки такі форми визнання застосовують до д-в чи урядів (див. *Визнання уряду*). Дія В. в. с. обмежується тривалістю відп. внутрішньодерж. конфлікту.

Якщо повстала сторона зазнає поразки, то її статус як воюючої сторони припиняється автоматично. Якщо дії воюючої сторони мали успіх, це створює передумови для можливого визнання її керівних органів як уряду.

Ін-т В. в. с. значно розвинувся впродовж 19 ст., коли у світі відбувалося чимало громадян. воєн. Це змушувало треті д-ви за допомогою актів В. в. с. демонструвати своє ставлення до тих чи ін. сторін внутрішньодерж. конфліктів. Такі акти В. в. с. рідко мали яскраво виражений (експліцит.) характер, як, напр., у разі визнання Болівією в 1891 чилійських повстанців воюючою стороною, а переважно відбувалися в імпліцит. формі. Найчастіше такого роду акти визнання здійснювалися шляхом проголошення декларацій про нейтралітет. Яскравим прикладом такої практики є відп. декларація Великої Британії 1861, проголошена під час Громадян. війни у США (1861—65). Про такі визнання могло свідчити й мовчання третіх д-в у випадках конфіскації контрабанди або *блокади*, яку підтримувала одна з воюючих сторін. Настанови д-в своїм гр-нам не втручатися у внутр. конфлікт на терит. ін. д-ви також могли розглядатися як імпліцит. В. в. с. Отже, у 19 ст. режим В. в. с. залежав насамперед від суб'єкт. ставлення третіх д-в до внутр. конфлікту у певній д-ві.

Після *Першої світової війни 1914—18* практика застосув. ін-ту В. в. с. у згаданому розумінні почала зникати, оскільки відбулися кардинальні зміни у міжнар. праві, особливо із запровадженням у ст. 2(4) *Статуту ООН* принципу заборони застосув. сили. Акти В. в. с. почали розглядати як втручання у внутр. справи д-ви. Крім того, у *Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949*, які заклали основи сучас. гуманіт. права, було внесено спільну ст. 3 і запроваджено поняття «збройний конфлікт міжнародного характеру» (див. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*). Згідно з цим положенням, у разі такого конфлікту кожна зі сторін Конвенції повинна застосовувати відп. гуманні правила ведення війни. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* розширив значення збройн. конфлікту, включивши до цієї категорії збройні конфлікти, «в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та ра-

систських режимів для здійснення свого права на самовизначення» (ст. 1(4) Протоколу). Отже, розширилося й коло осіб, які автоматично почали підпадати під захист норм міжнар. гуманіт. права, не потребуючи більше для цього актів В. в. с.

Водночас чимало питань, що виникають у контексті неміжнар. збройн. конфліктів, залишаються неврегульованими (зокрема, права власності, чинність міжнар. договорів і приватноправових правочинів тощо). До того ж вищезгадані положення Женев. конвенцій 1949 поширюються на ситуації, що складаються на терит. лише д-в-учасниць. Отже, ін-т В. в. с. теоретично може й надалі застосовуватися, набувши ін. форм. З огляду на зазначене, можна говорити не стільки про зникнення концепції В. в. с. у міжнар. праві, скільки про зміну в підходах до її розуміння. Вважають, що на зміну суб'єкт. баченню прийшов об'єкт. підхід у розумінні ін-ту В. в. с., який ґрунтується на принципах і нормах міжнар. гуманіт. права.

Літ.: *Фельдман Д.И.* Признание в современном международном праве. М., 1975; *Lauterpacht H.* Recognition in International Law. Cambridge, 1947; *Chen T.C.* The International Law of Recognition. L., 1951; *Menon P.C.* Some Aspects of the Law of Recognition. P. IV: Recognition of Belligerency and Insurgency // *Revue de Droit International, de Sciences Diplomatiques et Politiques*, v. 68, 1990; *Riedel E.H.* Recognition of Belligerency // *EPIL*, v. 4, 2000.

С.О. Мельник

ВИЗНАННЯ І ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ

— процедура надання рішенням суд. інстанцій однієї д-ви юрид. сили на терит. ін. Здійснюється у зв'язку з тим, що суд. рішення, прийняте проти іноз. фіз. або юрид. особи, діє винятково в кордонах тієї країни, на терит. якої воно було винесене, і в силу принципу суверенітету не може автоматично виконуватися в іноз. д-ві.

Допустимість В. і в. р. і. с. та процедура їх здійснення визначаються зак-вом конкр. країни та міжнар. договорами, в яких вона бере участь. Такими договорами, зокрема,

ВИЗНАННЯ І ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ

є Гаазька конвенція про В. і в. і. с. р. з цив. і торг. справ 1971 (має незначну кількість учасників), Нью-Йорк. конвенція про визнання і виконання іноз. арбітр. рішень 1958. Правила В. і в. р. і. с. часто містяться в *договорах про правову допомогу*. Регулювання цього питання здійснюється також і на регіон. рівні. Приміром, у межах СНД діють Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням госп. діяльності, 1992, та Угода про порядок взаємного виконання рішень арбітр., госп. та екон. судів на терит. д-в — учасниць СНД 1998 (Україна не є її учасницею). Від 2000 у межах СНД набув чинності особл. нормат.-правовий акт, що регулює питання визнання і виконання рішень, прийнятих зі справ публ. характеру. Ідеться про Конвенцію про взаємне визнання і виконання рішень у справах про адм. порушення правил дорожнього руху 1997 (у ній беруть участь Білорусь, Вірменія, Казахстан, РФ, Таджикистан; Україною вона не була підписана). Цив.-процес. відносини, у т. ч. відносини з приводу В. і в. р. і. с., що можуть виникнути між країнами — членами ЄС та *Європейської асоціації вільної торгівлі* (наразі тільки Данією та Норвегією), регулюються переглянутою в 2007 Луганською конвенцією про підсудність та виконання рішень з цив. і торг. справ. У самому ж ЄС з 2002 набув чинності спец. Регламент Ради ЄС № 44/2001 про юрисдикцію, визнання та виконання суд. рішень з цив. і торг. справ, який замінив Брюссельську конвенцію про підсудність та виконання рішень з цив. і торг. справ 1968, що діяла в цьому регіоні. Варто зауважити, що між ЄС і Данією діє особл. Угода про юрисдикцію, визнання та виконання суд. рішень з цив. і торг. справ 2005 (набула чинності 01.06.2007), яка роз'яснює особливості застосув. приписів Регламенту Ради ЄС № 44/2001 у відносинах між Союзом та цією д-вою. У межах *Організації американських держав* діють Міжамер. конвенція про екстерит. дію іноз. суд. та арбітр. рішень 1979 та Міжамер. конвенція про юрисдикцію відносно екстерит. дії іноз. суд. рі-

шень 1984 (є чинною лише для Мексики та Уругваю).

Існує практика міжнар.-правового регулювання В. і в. р. і. с., прийнятих з конкр. питань. Напр., В. і в. р. і. с. із сімейних справ присвячені Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, та визнання рішень про усиновлення 1965, Конвенція про визнання розлучень та рішень щодо окр. проживання подружжя 1970, Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання 1973, Європ. конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 та ін. А, приміром, Конвенція з питань цив. процесу 1954 передбачає безкоштовне приведення до виконання компетент. органами суд. рішень про стягнення суд. витрат.

В Україні В. і в. р. і. с. регулюється Цив. процес. кодексом України 2004 та законами «Про міжнародне приватне право» 2005, «Про судоустрій і статус суддів» 2010, «Про виконавче провадження» 1999 (у ред. 2010), «Про міжнародний комерційний арбітраж» 1994. Їх регулювання, зокрема, поширюється на рішення таких органів: судів іноз. д-ви, ін. компетент. органів іноз. д-в, що мають повноваження розглядати цив. чи госп. справи, іноз. чи міжнар. арбітражів.

Однією з осн. умов, від якої залежать В. і в. р. і. с. в Україні, є наявність міжнар. договору з цього питання, згода на обов'язковість якого надана ВР України. За його відсутності рішення іноз. суду може бути визнаним і виконаним в Україні з огляду на принцип взаємності, причому наявність взаємності презюмується. Крім того, рішення, яке пред'являють до виконання, не повинне загрожувати інтересам України, має набути законної сили, бути поданим до виконання в належний термін, його винесення має здійснюватися з обов'язковим дотриманням низки процес. вимог (сторона, стосовно якої його ухвалено, має бути належним чином повідомлена про розгляд справи; в Україні не повинно бути рішення суду з того самого предмета і між тими самими сторонами, а також не повинно вестися суд. провадження справи з того самого предмета й між тими самими сторонами; не допускається виконувати рішення у

**ВИЗНАННЯ І ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ
ІНОЗЕМНИХ СУДІВ**

справі, предмет якої за законами України не підлягає суд. розгляду, або ж у справі, розгляд якої належить винятково до компетенції суду України чи ін. уповноваженого органу, тощо). У разі недодержання цих вимог у визнанні та виконанні іноз. суд. рішення може бути відмовлено.

Вирішення питання про В. і в. р. і. с. в Україні належить до компетенції місцевих заг. судів. Під час розгляду відп. клопотань суди керуються зак-вом України, якщо ін. не передбачено міжнар. договором, згода на обов'язковість якого надана ВР України. В Україні діють 2 процедури В. і в. р. і. с. залежно від того, потребує рішення примусового виконання чи ні. Рішення, що потребують примусового виконання, пред'являються для виконання впродовж 3 років з дня набуття ними законної сили. Винятком є рішення про стягнення період. платежів, що можуть бути пред'явлені до виконання протягом усього строку проведення стягнення з погашенням заборгованості за останні 3 роки. Для рішень, що потребують примусового виконання, необхідно одержання в суді за місцем проживання чи місцезнаходженням боржника (або його майна) ухвали про надання дозволу на виконання. Клопотання про одержання такого дозволу подає у письм. формі безпосередньо стягувач (або його представник). До нього слід додавати засвідчену в установленому порядку копію рішення іноз. суду, а також офіц. документ про набуття ним законної сили (якщо це не зазначено в самому рішенні). Крім цього, додається документ, який засвідчує факт належного повідомлення сторони, стосовно якої ухвалено рішення і яка не брала участі в засіданні, про час і місце його проведення, документ, що визначає, в якій частині чи з якого часу рішення іноз. суду підлягає виконанню (якщо воно вже виконувалося раніше); у разі подання клопотання представником також подається документ, що посвідчує його повноваження. Усі ці документи мають бути перекладені укр. мовою і відп. чином засвідчені. У разі порушення правил оформлення вищезазначених процес. документів суд залишає клопотання без розгляду і повертає його разом з доданими документами особі, що його подала.

У разі ж належного оформлення документів суд у 5-денний строк письмово повідомляє боржника про надходження клопотання щодо надання дозволу на примусове виконання рішення іноз. суду і пропонує йому в місячний термін подати можливі заперечення. Після подання боржником заперечень у письм. формі або в разі його відмови від цього, а також у випадку неподання боржником заперечень у належний термін, суддя виносить ухвалу, в якій визначає час і місце суд. розгляду, про що сторони повідомляються письмово не пізніше ніж за 10 днів до розгляду. Розгляд клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноз. суду суддя проводить одноосібно у відкритому суд. засіданні. За результатами суд виносить ухвалу про надання дозволу на примусове виконання рішення іноз. суду або про відмову в задоволенні клопотання з цього приводу. На підставі рішення іноз. суду та ухвали про надання дозволу на його примусове виконання, що набула законної сили, суд видає викон. лист, який надсилають для виконання.

Стосовно виконання рішення, що не підлягає примусу (напр., рішення про визнання шлюбу недійсним, визнання батьківства тощо), зацікавлена сторона звертається до суду з клопотанням про визнання цього рішення. Подаючи клопотання, вона керується правилами, описаними в попередній процедурі, з деякими винятками. Зокрема, до цього клопотання додають такі документи: засвідчену в установленому порядку копію рішення іноз. суду; офіц. документ, який засвідчує набуття законної сили таким рішенням, якщо це не зазначено в ньому самому; засвідчений відповідно до зак-ва переклад перелічених документів укр. мовою. Суд. розгляд клопотання здійснюється за тими самими правилами, що й суд. розгляд клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноз. суду.

За наслідками розгляду клопотання про визнання іноз. суд. рішення, а також заперечення заінтересованої особи у разі його

ВИЗНАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ

надходження, суд виносить ухвалу про визнання в Україні рішення іноз. суду та залишення заперечення без задоволення або про відмову в задоволенні клопотання про визнання рішення іноз. суду, що не підлягає примусовому виконанню. Копію ухвали суд надсилає заінтересованим особам у 3-денний строк з дня винесення ухвали.

Літ.: Васильченко В.В. Науково-практичний коментар Закону України «Про міжнародне приватне право». К., 2007; Литвинский Д.В. Признание иностранных судебных решений по гражданским делам. СПб., 2005; *Международное частное право*: Учеб. / Отв. ред. Н.И. Марышева. М., 2010; *Міжнародне приватне право*. Наук.-практ. коментар Закону / За ред. А. Довгерта. Х., 2008; *Цивільний процесуальний кодекс України*. Наук.-практ. коментар / За заг. ред. С.С. Бичкової. К., 2010; *Міжнародний цивільний процес України*: Навч. посіб. / За ред. С.Я. Фурси. К., 2009.

I.M. Проценко

ВИЗНАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ (англ. recognition, нім. Anerkennung, франц. reconnaissance) — у широкому розумінні акт, за допомогою якого суб'єкт міжнар. права констатує наявність певних фактів чи ситуацій і висловлює намір розглядати їх як правові (законні). Міжнар. право не містить зобов'язання д-в здійснювати акт В. м.-п., який за своєю природою є вираженням доброї волі. Переважно В. м.-п. здійснюють за допомогою *односторонніх актів держав* в усній чи письм. формі, які мають чітко виражену форму (заяви, *декларації*, привітання, листи тощо). Іноді мовчазне, імпліцит. або конклюдент. В. м.-п. виявляється у вигляді одностор. поведінки д-в. Крім того, на практиці трапляються й акти В. м.-п., здійснені у договір. формі. Напр., взаємне визнання обох нім. д-в — ФРН та НДР — відбулося шляхом підписання Договору про засади відносин від 21.12.1972. Будь-який акт В. м.-п. характеризується тим, що зобов'язує д-ву не оспорювати ситуацію, яка була визнана нею раніше (т. з. принцип протиставлення). Ця норма знайшла, зокрема, підтвердження у рішенні МС ООН у справі *Арбітражне рішення, винесене королем Іспанії у 1906*. Протилежним за значенням акту В. м.-п. є

акт *протесту*. Якщо д-ва не протестує щодо певних змін у міжнар. правопорядку, то така її поведінка може сприйматися як їх мовчазне визнання (див. *Мовчання*).

Одностор. акт В. м.-п. на практиці часто пов'язують з політ. чинниками, що викликає доктрин. спори навколо визначення правової природи такого акта. Водночас у сучас. міжнар. праві вважають загальноприйнятим, що акт В. м.-п. здатний породжувати наслідки юрид. характеру, а його юрид. сила ґрунтується на принципі *добросовісності* (див. *Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип*).

У міжнар. праві немає чітко встановленого переліку об'єктів, щодо яких можуть ухвалюватися акти В. м.-п. Залежно від категорій об'єктів виділяють і різні види В. м.-п. Найпоширенішими з них є акти визнання держав та *визнання урядів*. Серед ранніх прикладів можна згадати акт В. м.-п. Іспанією незалежності Нідерландів 1581, який містився у Вестфальському мирн. договорі 1648. Значення ін-ту В. м.-п. д-в істотно зросло у міжнар. праві після проголошення незалежності США у 1776. Водночас найбільшого розвитку ін-т В. м.-п. д-в набув у середині і 2-й пол. 20 ст. внаслідок процесу *деколонізації*, а також розпаду СРСР та Югославії.

У сучас. міжнар. праві д-в сформувалися 2 осн. доктрини В. м.-п. — конститутивна і декларативна. Відповідно до конститутивної теорії, д-ва набуває міжнар. правосуб'єктності в результаті В. м.-п. її ін. суб'єктами міжнар. права (гол. представники — Д. Анцилотті, Г. Кельзен, Г. Лаутерпахт, Л. Оппенгейм та ін.). Згідно з декларативною теорією, д-ва вважається суб'єктом міжнар. права через саме існування, а акт В. м.-п. лише констатує її появу і міжнар. правосуб'єктність (Ф.Ф. Мартене). У рад. доктрині міжнар. права була поширена декларативна теорія В., яку активно відстоювали при появі самого СРСР. Водночас сучас. міжнар. практика засвідчує поєднання ознак 2 доктрин. Зокрема, з одного боку, більшість д-в дотримуються позиції, закріпленої у Статуті *Організації американських держав*: «політичне існування держав не залежить від визнання його іншими державами. Навіть до свого визнання держава має право на захист своєї ці-

лісності та незалежності». З ін. боку, міжнар. практика останніх десятиліть у контексті появи нових д-в на терит. кол. СРСР та на Балканах засвідчує наявність конститутивних ознак у застосув. ін-ту В. м.-п. Так, д-ви — члени ЄС визначили низку критеріїв, яким мають відповідати новоутворені д-ви з тим, щоб бути визнаними як повноправні члени міжнар. співтовариства. Зокрема, йшлося про гарантування останніми стабільності й безпеки, забезпечення захисту прав і осн. свобод людини тощо. ЄС 16.12.1991 ухвалив спец. Директиви щодо визнання нових д-в, які виникли на терит. кол. СРСР. Після отримання відп. запевнень з боку новоутворених д-в, у т. ч. й України, ЄС 31.12.1991 здійснив колект. акт визнання кол. респ. СРСР (у т. ч. й України) у формі спільної заяви. Такого роду акти В. м.-п. можуть мати назву «зумовленого В. м.-п.».

Важливу роль у контексті ухвалення актів В. м.-п. д-в відіграє ООН. Набуття д-вою членства у цій універс. міжнар. організації підтверджує її міжнар. правосуб'єктність. *Статутом ООН* (ст. 4) до д-в висуваються певні вимоги, яким вони мають відповідати, щоб стати членами цієї організації (миролюбність, прийняття зобов'язань за Статутом ООН, здатність їх виконувати тощо). Водночас прийняття д-ви до ООН не означає її автоматичного В. м.-п. з боку ін. членів ООН. Так, вступ Ізраїлю до цієї організації не вплинув на позицію цілої низки араб. країн щодо принципової відмови визнати зазначену д-ву. Особл. роль відводиться ООН і в контексті невизнання д-в. Так, РБ ООН неодноразово у своїх резол. закликала міжнар. співтовариство не визнавати те чи ін. державоподібне утворення як д-ву (зокрема, щодо Родезії у 1965, окр. терит. бантустанів ПАР у 1976, Півн. Кіпру в 1983 та ін.). І хоча юрид. зобов'язальний характер таких резол. РБ ООН (за винятком тих, які було ухвалено на підставі Розд. VII Статуту ООН) викликає доктрин. дискусії, у будь-якому разі ці інструменти виступають авторитетним орієнтиром для ін. д-в. Отже, ООН має реальні важелі впливу на процеси В. м.-п. д-в.

В. м.-п. новоутвореної д-ви означає автоматичне визнання її уряду. Водночас для того, щоб питання визнання уряду постало

у самот. площині, мають бути особл. причини, зокрема прихід нового уряду неконстит. шляхом у результаті революції чи перевороту. У разі законної зміни уряду питання В. м.-п. не виникає. У міжнар. праві особл. значення набули 2 доктрини В. м.-п. урядів — *Естради доктрина* і *Тобара доктрина*, що сформувалися у Латин. Америці у 1-й пол. 20 ст. Відповідно до концепції Тобара, названої за іменем міністра закорд. справ Еквадору К. Тобара, для В. м.-п. нового уряду необхідною передумовою є прихід такого уряду до влади демокр. шляхом (принцип демокр. легітимності). Тобто новий уряд має довести, що його підтримує більшість населення. Цей підхід не набув значного поширення у практиці д-в порівняно з ін. доктриною, що дістала свою назву за іменем міністра закорд. справ Мексики Х. Естради. Остання передбачає, що акти В. м.-п. не слід тлумачити як оцінку конституційності влади, вони мають лише сигналізувати бажання д-ви — автора В. м.-п. встановити дипл. відносини (т. з. принцип ефективності). Гол. критерієм, який висувається при цьому, виступає здійснення урядом контролю над усією чи більшою частиною терит. д-ви. Водночас такий підхід не дає можливості виявити дійсне політ. ставлення д-ви до нового уряду, який визнається. Це стало причиною того, що окр. д-ви поступово відмовляються від практики В. м.-п. урядів (Австралія, Велика Британія, Канада та ін.), обмежуючись лише підтримкою чи відмовою у підтримці дипл. або ін. відносин з такими урядами. Серед ін. видів В. м.-п. урядів можна зустріти й такий, як В. м.-п. уряду в еміграції. Це явище набуло особл. поширення в роки *Другої світової війни*.

У міжнар. праві передбачено різні юрид. форми В. м.-п. д-в чи урядів. В. м.-п., яке є повним і остаточ., має назву визнання *de jure*. Воно може бути чітко вираженим і втілюватися у заяві, декларації, *дипломатичній ноті*, угоді чи ін. інструменті. Ця форма В. м.-п. може мати й імпліцит. характер. Так, встановл. дипл. відносин завжди свідчить про намір д-ви здійснити

ВИЗНАННЯ ПОВСТАЛОЇ СТОРОНИ

В. м.-п. *de jure*. Як правило, такого роду В. м.-п. не може бути відкликано. В. м.-п., що є тимчас., неповним, незавершеним, належить до розряду В. м.-п. *de facto*. Така форма визнання може бути перехідним етапом до подальшого В. м.-п. *de jure*. Факт. В. м.-п. зумовлює правові наслідки у дещо вужчому обсязі порівняно з В. м.-п. *de jure*. Напр., встановл. конс. або торг.-екон. відносин, ведення співробітництва у певних сферах може свідчити про В. м.-п. лише *de facto*. У міжнар. практиці трапляються випадки, коли д-ви, не бажаючи визнати певну д-ву або уряд, вимушені вступити з нею у т. з. «разові» відносини (напр., договір). Для цього застосовують таку форму В. м.-п., як *ad hoc*. На практиці воно нерідко супроводжується заявою про те, що таке визнання відбувається лише стосовно конкр. випадку і не повинно розглядатися як В. м.-п. *de jure* чи *de facto*.

Крім В. м.-п. д-в та урядів у міжнар. праві передбачено й такі його види, як визнання органів нац.-визв. рухів, нац. опору, *визнання повсталі сторони*, *визнання воюючої сторони* тощо. Особл. значення у сфері *міжнародного гуманітарного права* набуває визнання *воюючої сторони*. Водночас ін-т В. м.-п. може стосуватися й ін. сфер міжнар. права, зокрема зміни держ. кордонів, визначення правового статусу певної терит., правових претензій тощо. Напр., у 1961 Аргентина та Уругвай спільною заявою визнали естуарій р. Ла-Плата істор. затокою, що перебуває у їхньому спільному користуванні.

Незважаючи на те, що В. м.-п. належить до найтрадиційніших ін-тів міжнар. права, воно досі не зазнало кодифікації, хоча КМП ООН неодноразово робила спроби провести відп. кодифікац. роботу. Зокрема, у 1949 проблематику В. м.-п. д-в та урядів було включено до переліку тем, що підлягають першочерговій кодифікації. Крім того, це питання порушувалося Комісією і в контексті ін. тем, зокрема під час кодифікації дипл. та конс. права, права міжнар. договорів, ін-ту правонаступництва та ін. Особл. місце ін-т В. м.-п. посів у роботі Ко-

місії щодо одностор. актів д-в протягом 1996—2006. На сучас. етапі ін-т В. м.-п. регулюється переважно принципами і нормами міжнар. звичаєвого права, а також деякими багатостор. та двостор. міжнар. договорами, резол. міжнар. орг-цій, одностор. актами В. м.-п. окр. країн (декларації, заяви, дипл. ноты тощо).

Літ.: *Фельдман Д.И.* Признание в современном международном праве. М., 1975; *Мельник С.А.* Односторонние акты государств в современном международном праве. Одесса, 2011; *Kelsen H.* Recognition in International Law: Theoretical Observations // *AJIL*, 1941, v. 35; *Lauterpacht H.* Recognition in International Law. Cambridge, 1947; *Rich R.* Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union // *EJIL*, 1993, v. 4; *Dugard J.* Recognition and the United Nations. Cambridge, 1987; *Frowein J.A.* Recognition // *EPIL*, 2000, v. 4; *Седеньо В.Р.* Шестой доклад об односторонних актах государств // *Офици. док. КМП ООН, А/CN.4/534.*

С.О. Мельник

ВИЗНАННЯ ПОВСТАЛОЇ СТОРОНИ

(англ. recognition of insurgency) — *односторонній акт держави*, за допомогою якого вона підтверджує факт повстання всередині ін. д-ви проти законного уряду і не має наміру розглядати повсталу сторону як злочинне (незаконне, бандитське) озброєне угруповання. В. п. с., як правило, відбувається в разі, якщо повстанці ефективно контролюють значну частину терит., і д-ва, яка приймає рішення про таке визнання, має намір установити з повсталою стороною певні відносини, напр., щодо захисту своїх гр-н, власності, комерц. інтересів тощо. У результаті визнання повсталі сторони остання може надіятися й певними правами, зокрема правом *притулку*, правом на отримання гуманіт. допомоги тощо. Відносини між д-вою — автором В. п. с. і самою повсталою стороною зазвичай мають тимчас., перехідний характер. Обрання саме цього виду визнання залежить, зокрема, від того, що внутр. збройн. конфлікт не відповідає рівню, який дозволив би надати повсталій стороні статус *воюючої сторони*. Напр., може йтися про ситуацію, коли повстанці не ведуть воєнних дій під командуванням відповідно до *міжнародного гуманітарного права*. Ін. словами, В. п. с. застосовують у разі, якщо немає всіх необхідних передумов ухвалення акта *визнання воюючої сторони*.

Виділення В. п. с. в окр. категорію міжнар.-правового визнання є дискусійним питанням у *доктрині*. Іноді повсталу сторону розглядають лише як злочинне угруповання, якому не може бути надано правового статусу. Водночас домінуючою є позиція, згідно з якою В. п. с. виступає самост. видом визнання, який слід відрізнити від визнання воюючої сторони, а також від *de facto визнання уряду*. В. п. с. породжує менші за обсягом правові наслідки порівняно з визнанням воюючої сторони. Так, В. п. с. передбачає вельми обмежену можливість поширення на повстанців *законів і звичаїв війни* порівняно з визнанням воюючої сторони.

У сучас. практиці д-в випадки В. п. с. не є поширеним явищем. Найбільше їх було у 19 ст., коли відбувалися численні громадян. війни. Як приклад В. п. с. можна навести визнання кубинських повстанців у період 1868—98. Зокрема, США неодноразово заявляли, що вони не мали наміру визнавати кубинських повстанців як воюючу сторону, розглядаючи їх як повсталу сторону. Ці заяви відіграли важливу роль у рішеннях нац. судів США щодо *нейтралітету*. З часів *Другої світової війни* акти визнання повсталोї і воюючої сторін у традиц. їх розумінні практично не застосовують. Це пояснюється фундам. змінами, яких зазнало міжнар. гуманіт. право впродовж 20 ст. Сьогодні його норми можна застосовувати до повсталोї сторони незалежно від наявності акта її визнання. Водночас навряд чи було б виправданим стверджувати про повне зникнення цієї правової категорії. Вважають, що за певних обставин В. п. с. може знову набути актуальності.

Літ.: *Фельдман Д.И.* Признание в современном международном праве. М., 1975; *Lauterpacht H.* Recognition in International Law. Cambridge, 1947; *Chen T.C.* The International Law of Recognition. L., 1951; *Menon P.C.* Some Aspects of the Law of Recognition. P. IV: Recognition of Belligerency and Insurgency // *Revue de Droit International, de Sciences Diplomatiques et Politiques*, v. 68, 1990; *Riedel E.H.* Recognition of Insurgency // *EPIL*, v. 4, 2000.

С.О. Мельник

ВИЗНАННЯ УРЯДУ (англ. recognition of governments) — волевиявлення д-ви з наміром розглядати уряд ін. д-ви, що нею визнається, як єдиного легітимного представника останньої у міжнар. відносинах. В. у. найчастіше відбувається одночасно з ухва-

ленням акта визнання самої д-ви (див. *Визнання міжнародно-правове*) Напр., у випадках *правонаступництва держав* визнання нової д-ви автоматично означає і В. у. Водночас питання щодо В. у. постає в разі, якщо є підстави вважати, що новий уряд прийшов до влади з порушенням порядку, встановленого нац. зак-вом, напр., у результаті революції чи внутр. перевороту. У разі законної зміни уряду питання його міжнар. визнання, як правило, не виникає.

В. у. найчастіше відбувається шляхом прийняття *одностороннього акта держави* (заяви, *декларації, дипломатичної ноти* тощо) як в усному, так і — частіше — у письм. вигляді. Юрид. сила таких актів ґрунтується на принципі добросовісності (див. *Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип*). Однак на практиці можливі й випадки здійснення актів В. у. у договір. формі (напр., амер.-кит. комюніке про взаємне визнання від 15.12.1978). В. у. може також відбуватися конклюдент. чи мовчазним способом (див. *Мовчання*). Акти В. у. породжують різні юрид. наслідки. Зокрема, факт В. у. дає можливість такому уряду та його дипл. представникам користуватися традиц. видами імунітетів у країні, що здійснює В. у. Такий акт дозволяє також посилатися на внутрішньонормат. акти нового уряду в нац. судах д-ви, що здійснює В. у. (особливо характерна така практика для країн англосаксон. системи права). Акт В. у. є підставою для офіц. міжурад. двостор. відносин. Напр., у зв'язку з приїздом до Києва у 1999 делегації афган. талібів МЗС України зробило заяву, в якій наголосило, що «Україна визнає й підтримує офіційні відносини з єдиним законним афганським урядом Ісламської Держави Афганістан».

У міжнар. праві є різні доктрини щодо В. у., але найвідомішими серед них стали *Естради доктрина* та *Тобара доктрина*. Вони виникли в Латин. Америці у 1-й пол. 20 ст. у зв'язку з частими змінами урядів у цьому регіоні. Так, відповідно до концепції Тобара (названа за іменем міністра закорд. справ Еквадору К. Тобара), для визнання

ВИЗНАННЯ УРЯДУ

нового уряду необхідною умовою є його прихід законним демокр. шляхом (критерій демокр. легітимності). Такий підхід не надто узгоджується з міжнар.-правовим принципом невтручання у внутр. справи д-ви. З огляду на це, концепція не дістала значного поширення в практиці д-в порівняно з ін. доктринами, названою за іменем міністра закорд. справ Мексики Х. Естради. Останній у 1930 заявив, що «Мексика не виступає за визнання урядів, вважаючи таку практику принизливою, оскільки внутрішні справи кожної країни не повинні підлягати оцінці з боку інших держав». Отже, доктрина Естради передбачає, що акти визнання не слід тлумачити як оцінку конституційності влади, вони мають лише сигналізувати бажання д-ви — автора визнання встановити дипл. відносини (критерій ефективності).

Вважається, що в сучас. практиці д-в найпоширенішим є критерій ефективності уряду. Гол. його вимогою є здійснення новим урядом контролю над усією чи більшою частиною терит. д-ви. Такий контроль має засвідчувати стабільність і тривалість. При цьому обставини приходу уряду до влади не беруться до уваги. Напр., такої позиції дотримувалася Велика Британія щодо визнання уряду Чилі, який прийшов до влади в результаті держ. перевороту 11.09.1973, очолюваного А. Піночетом. Д-ви, які застосовують концепцію ефективності, виходять з того, що встановл. стосунків з новим урядом є необхідним з погляду підтримання двостор. відносин та дотримання міжнар.-правових зобов'язань.

Водночас не завжди легко на практиці визначити факт ефективності уряду, особливо якщо є конкуренція 2 урядів у 1 д-ви. Так, під час *Другої світової війни* поширеним явищем було створення окупац. уряду д-ви й поява її ін. уряду у вигнанні. Можливе також існування і 2 підпільних урядів (Люблін. комітет і Лондон. уряд Польщі під час II світ. війни). Трапляються випадки конкуренції уряду, який контролює терит. д-ви в результаті ведення громадян. війни, з урядом, який перебуває в ін. місці

(уряд Мао Цзедуна у континент. Китаї й уряд Чан Кайші, який перебував на Тайвані). Крім критерію ефективності в таких випадках при В. у. д-ви нерідко керуються міркуваннями доцільності, обираючи серед урядів найприйнятніший для них з ідеол., політ., екон. чи ін. причин. Отже, у разі вирішення питання В. у. засвідчується наявність суб'єкт. чинників, які можуть впливати як на час здійснення визнання, так і на його форму. Напр., Італія та Німеччина визнали уряд Франко в Іспанії у 1936, хоча він здобув повний контроль над терит. д-ви лише у 1939. У літ. такий випадок називають передчасним визнанням й іноді відносять до незаконних актів. Водночас уряд Мао Цзедуна в Китаї, який прийшов до влади у 1950, був визнаний США через тривалий проміжок часу — лише у 1971.

У літ. традиційно вказують форми В. у., характерні для ін-ту визнання. До них належать повне й остаточ. В. у. (*de jure*) й неповне, незавершене, тимчас. визнання (*de facto*). Обрання останньої форми В. у. пояснюється сумнівами в ефективності й тривалості уряду. Слід зазначити, що ці форми при В. у. набувають певних особливостей. Якщо в разі визнання д-ви встановл. дипл. відносин буде імпліцитно означати визнання *de jure*, то в разі В. у. цей факт не завжди засвідчуватиме намір д-ви здійснити таке визнання. Загалом сучас. міжнар. практика підтверджує тенденцію відмови д-в від практики проголошення заяв про В. у. (Австралія, Канада, Нідерланди, Німеччина, Швейцарія та ін.). Ці д-ви дотримуються позиції розмежування фактів установл. чи підтримання дипл. відносин від ін-ту визнання. У такий спосіб вони хочуть утриматися від оцінки нового уряду. У цілому відмінність між визнанням *de jure* й *de facto* стосовно В. у. не є такою чіткою, як при визнанні д-в.

Участь у міжнар. орг-ціях новоутворених урядів не означає їх колект. визнання д-вами — членами цієї орг-ції. Однак практика ООН у цьому питанні не є узгодженою. Найчастіше д-ви — члени ООН, які не бажають визнавати певний уряд, не визнають повноважень його представників.

Попри те, що ін-т В. у. належить до традиц. ін-тів міжнар. права, він залишається

однією зі складних і суперечливих ділянок права, як і в цілому ін-т визнання. Так, наявність різних доктрин, видів визнання та їх юрид. наслідків, а також тісне поєднання з політ. умовами їх утворення ускладнює можливість проведення кодифікації цієї теми. Осн. джерелом його регулювання залишається міжнар.-правовий звичай та загальновизнані принципи міжнар. права.

Літ.: *Фельдман Д.И.* Признание в современном международном праве. М., 1975; *Talmon S.* Recognition of Governments: An Analysis of the New British Policy and Practice // *BYIL*, 1992, в. 41; *Galloway L.T.* Recognizing Foreign Governments: The Practice of the United States. Washington, 1978; *Frowein J.A.* Recognition // *EPIL*, 2000, в. 4; *Седеньо В.Р.* Шестой доклад об односторонних актах государств // *Офф. док. КМП ООН, А/СN.4/534.*

С.О. Мельник

ВІЇЗД З УКРАЇНИ ТА В'ЇЗД В УКРАЇНУ— констит. право людини і гр-на на свободу пересування та вільний вибір місця проживання. Є певні відмінності у порядку В. з У. та в. в У. гр-н України й іноземців. Щодо 1-ї категорії цей порядок регулюється Законом «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994. За цим Законом гр-н України має право виїхати з країни, крім передбачених зак-вом випадків; він не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. Документами, що дають право на В. з У. та в. в У. і посвідчують укр. гр-нство особи під час перебування за межами д-ви, є: паспорт гр-на України для виїзду за кордон; проїзний документ дитини; *дипломатичний паспорт*; служб. паспорт; посвідчення особи моряка. Ці документи є власністю України і за умови їх належного оформлення є чинними для виїзду в усі д-ви світу. У разі втрати гр-ном України цих документів документом, що дає право на в'їзд в Україну, є посвідчення особи на повернення в Україну, яке видають закорд. дипл. установи. Закон також встановлює, що в передбачених міжнар. договорами України випадках замість вищезазначених документів для виїзду за кордон можна використовувати ін. документи (так, гр-ни України для поїздок у РФ і Респ. Білорусь можуть використовувати загальногромадян. паспорт). Перетинання держ. кордону України здійснюється у пунктах пропуску після пред'явлення одного із вказаних до-

кументів. Законом передбачено порядок оформлення і видачі відп. документів.

Визначено також підстави для тимчас. обмежень у праві виїзду гр-н України за кордон. Гр-нові України, зокрема, може бути тимчас. відмовлено у видачі паспорта, якщо: він обізнаний з відомостями, які є держ. таємницею (до закінчення передбаченого законом терміну); діють не врегульовані алімент., договір. чи ін. невиконані зобов'язання (до виконання зобов'язань або розв'язання спору за погодженням сторін у передбачених законом випадках, або забезпечення зобов'язань заставою, якщо ін. не передбачено міжнар. договором України); стосовно нього в порядку, передбаченому кримін. процес. зак-вом, застосовано запобіжний захід, за умовами якого йому заборонено виїжджати за кордон (до закінчення кримін. провадження або скасування відп. обмежень); його засуджено за вчинення кримін. правопорушення (до відбування покарання чи звільнення від покарання); він свідомо повідомив про себе неправдиві відомості (до з'ясування причин і наслідків подання таких відомостей) тощо.

В'їзд і виїзд з України іноз. гр-н регулюється Законом «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011, а також Правилами оформлення віз для в'їзду в Україну і транзит. проїзду через її терит. (затверджені Постановою КМ України від 01.06.2011). Законом «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», зокрема, визначено: порядок в'їзду в Україну *іноземців* та осіб без гр-нства (див. *Апатриди*) і транзит. проїзду через її терит., підстави для відмови у видачі *візи* та скасування виданої візи, підстави для заборони в'їзду іноземців та осіб без гр-нства в Україну, процедуру повернення іноземців та осіб без гр-нства, які не отримали дозвіл на в'їзд в Україну.

Передбачено, зокрема, що іноземці, які перебувають в Україні, зобов'язані мати паспорт або документ, який його замінює, зареєстрований у встановленому порядку. За цим документом та за наявності відп.

ВИКЛЮЧНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА

візи вони в'їжджають в Україну, виїжджають з неї та прямують транзитом через її терит. через пункти пропуску на держ. кордоні. Гр-ни д-в, з якими Україною було укладено міжнар. договори про взаємні безвізові поїздки, а також гр-ни тих д-в, щодо яких уряд України прийняв рішення про скасування візових вимог в одностор. порядку, в'їжджають на терит. України без оформлення візи (див. *Безвізовий в'їзд*). За порушення правил В. з У. та в. в У. встановлено юрид. відповідальність як гр-н України, так і іноземців. Останні, зокрема, можуть бути видворені за межі д-ви.

Ю.С. Шемшученко

ВИКЛЮЧНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА — особл. р-н, що розміщений за межами терит. моря і прилягає до нього, завширшки до 200 морських миль. *Конвенцією ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982) для В. е. з. встановлено спец. правовий режим. Зокрема, прибереж. д-ви у цій зоні здійснюють суверен. права з метою розвідки і розробки природ. ресурсів, а також права на деякі ін. види діяльності (напр., виробництво енергії шляхом використання води, течії, вітру). Ці ж країни можуть тут створювати і використовувати штучні о-ви, установки та споруди, здійснювати морські наук. дослідження і заходи охорони морського середовища. Конвенцією передбачено право ін. д-в за відп. умов брати участь у промислі живих ресурсів зони, а також у деяких ін. видах діяльності. Проте це право може здійснюватися тільки за погодженням з прибереж. д-вою.

Водночас усі д-ви, як морські, так і ті, що не мають виходу до моря, користуються у В. е. з. свободою судноплавства, польотів над нею, прокладання кабелів і трубопроводів, а також ін. видами використання моря, пов'язаними з реалізацією цих свобод. Жодна д-ва не має підстав претендувати на підпорядкування цієї зони своєму суверенітету. Заг. принципом міжнар. права є положення про те, що кожна прибереж. д-ва та ін. країни під час здійснення своїх прав і обов'язків у В. е. з. мають враховувати пра-

ва та обов'язки одна одної і діяти відповідно до положень Конвенції ООН 1982.

Нині понад 80 країн мають В. е. з. або риболовні зони завширшки до 200 морських миль. До цих д-в належить і Україна. Правовий режим відп. зони регулюється Законом «Про виключну (морську) економічну зону України» (1995), за яким до цієї зони віднесено морські р-ни, зовні прилеглі до терит. моря України, в т. ч. р-ни навколо о-вів, що їй належать. Делімітація В. е. з. провадиться з урахуванням зава України через укладення угод з д-вами, узбережжя яких протилежні (або суміжні) узбережжю України, на підставі заг. у міжнар. праві принципів і критеріїв (див. *Делімітація морських кордонів*). Україна у своїй В. е. з. має: а) суверен. права щодо розвідки, розробки і збереження природ. ресурсів, як живих, так і неживих, у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах, а також з метою управління цими ресурсами і здійснення ін. видів використання зазначеної зони; б) юрисдикцію, передбачену вищезгаданим законом та нормами міжнар. права (зокрема, Конвенцією ООН 1982), щодо створення і використання штучних о-вів, установок і споруд, здійснення морських наук. досліджень, захисту та збереження морського середовища; в) ін. права, передбачені внутр. законом та нормами міжнар. права. Здійснюючи свої права і зобов'язання у В. е. з., Україна належним чином враховує права і зобов'язання ін. д-в. Охорона суверен. прав України у В. е. з. та контроль за реалізацією і виконанням у ній зобов'язань ін. країн, укр. та іноз. юрид. і фіз. осіб, міжнар. орг-цій здійснюється прикорд. військами, органами Мін-ва охорони навколишнього природ. середовища України. Якщо Конвенцією ООН 1982 або міжнар. договором України встановлено ін. норми, ніж ті, що містяться у Законі «Про виключну (морську) економічну зону України», то застосовують норми Конвенції або відп. міжнар. договору.

Ю.С. Шемшученко

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ — реалізація обов'язкового рішення спору між д-вами, прийнятого міжнар. органом, сформованим

з незалеж. суддів і наділеним правом вирішувати міжнар. спори на основі міжнар. права згідно з установленою процедурою.

Виконання міжнар. суд. рішень, хоча має чимало спільних ознак, у кожному випадку залежить від статусу суд. органу, процедури його діяльності, правових приписів самого рішення, ставлення учасників спору до нього тощо.

Міжнар. право 19 — поч. 20 ст. допускало вирішення спорів із застосув. можливостей різноманітних міжнар. суд. установ. Одні з них уже припинили функціонування, ін. діють на тимчас. основі, треті вирішують спори на пост. основі, формування четвертих ще не завершилося. В орг-ції міжнар. судочинства цього періоду можна виокремити 2 групи: а) органи квазіюрід. характеру, які здійснюють контроль за реалізацією норм міжнар. права, та ін. установи з врегулювання спорів; б) міжнар. суд. установи. Серед органів 1-ї групи можна розрізнити кілька підгруп: а) за терміном і ефективністю дій: 1) діючі органи; 2) органи, які тривалий час діяли, але припинили свою роботу; 3) органи, які зазнали невдачі і припинили свою діяльність; 4) органи, які перебувають у стані формування; 5) органи, які пропонується створити; б) за повноваженнями і предметом розгляду спорів: 1) міжнар. *адміністративні трибунали* (*Трибунал зі спорів ООН* (з 1949); Адм. трибунал МОП (з 1946); Адм. трибунал Світ. банку (з 1980); Адм. трибунал Орг-ції амер. д-в (з 1976); Апел. колегія ОЕСР (з 1950 — створена ще в межах Орг-ції європ. екон. співробітництва); Апел. колегія РЕ (з 1965); Апел. колегія Європ. космічного агентства (з 1975); Апел. колегія Міжуряд. комітету міграції (з 1972); Апел. колегія Західноєвроп. Союзу (з 1956); Адм. трибунал *Лігу Націй* (1927—45); Апел. колегія Європ. орг-ції космічних досліджень (1966—74); Апел. колегія Європ. орг-ції розвитку космічних апаратів і пускових установок (1966—74) та ін.); 2) інспекц. комітети (Інспекц. комітет Світ. банку (з 1994); Незалеж. механізм розслідування Міжамер. банку розвитку (з 1995); Інспекц. політика Азіат. банку розвитку (з 1995) та ін.); 3) органи з прав людини (Комісія ООН з прав людини (з 1946, нині — *Рада з прав людини ООН*); Комітет ООН з громадян. і політ.

прав людини (з 1976); Комітет ООН з екон., соц. і культ. прав (з 1987); Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації (з 1969); Комітет ООН проти тортур (з 1987); Комітет ООН з ліквідації всіх форм дискримінації проти жінок (з 1981); Комітет ООН з прав дитини (з 1990); Афр. комісія з прав людини і прав народів (з 1987); Міжамер. комісія прав людини (з 1979); Комітет незалеж. експертів за Європ. соц. хартією (з 1998); Комітет експертів МОП із застосув. конвенцій і рекомендацій (з 1926); Комітет конф. МОП із застосув. конвенцій (з 1926); Комісія розслідувань МОП (з 1919); Керівний орган МОП — Комітет свободи асоціацій (з 1950); Європ. комісія з прав людини (1959—98) та ін.); 4) органи контролю за недотриманням міжнар. зобов'язань (Комітет імплементації за Монреал. протоколом про стан зменш. озонної діри (з 1990); орган Конвенції щодо зміни клімату (у стані формування з 1992); орган Конвенції із сертифікації (у стані формування з 1994); Протокол Осло до Конвенції з довгострок. транскорд. забруднення 1979 (у стані формування з 1994), запропоновано створити контр. орган транскорд. перевезень небезпечних речовин за Базельською конвенцією; контр. орган за Протоколом 1972 Конвенції з попередження забруднення моря брудними відходами та ін. матеріалами; контр. орган за Лондон. директивами обміну інформацією щодо міжнар. торгівлі хім. речовинами та ін.); 5) пост. арбітр. трибунали і комісії з примирення (*Постійна палата третейського суду* (з 1899); Суд з примирення і арбітражу ОБСЄ (з 1994); Комісія з посередництва, примирення і арбітражу (з 1964); Міжнар. центр з врегулювання інвестиц. спорів (з 1966); Комітет з врегулювання спорів Північноамер. угоди про вільну торгівлю — НАФТА (з 1994); Північноамер. комісія зі співробітництва в галузі охорони природи (з 1993); Міжнар. об'єднана комісія США — Канада (з 1909); Арбітр. трибунал щодо Верх. Сілезії (1922—37) та ін.); до цієї категорії можна додати й арбітр. суди і трибунали, які зазнали невдачі після створення і припинили дію (Ар-

ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

бітр. колегія екон. союзу *Бенілюкс* (1958); Арбітр. трибунал Центральноамер. спільного ринку (1960); Арбітр. суд Франц. співтовариства (1959) та ін.); 6) органи з міжнар. претензій і компенсацій (Трибунал ООН щодо Лівії (1951—55); Трибунал ООН щодо Еритреї (1951—54); Трибунал ООН з претензій Іран — США (з 1980); Комісія ООН з компенсацій (з 1991); понад 80 арбітр. трибуналів і комісій з претензій, які функціонували у 19—20 ст. (Комісія з претензій США — Мексика, змішані арбітр. трибунали, ств. відповідно до Мирн. договорів 1919—20) та ін.).

До міжнар. суд. органів слід віднести: 1) міжнар. суди заг. юрисдикції (МС ООН (з 1946); Центральноамер. суд (з 1994); Центральноамер. суд (1907—18); ППМП (1919—45); Міжнар. іслам. суд (у стані формування); Міжамер. суд міжнар. правосуддя (у стані формування) та ін.); 2) суд з міжнар. морського права: Міжнар. трибунал з морського права (з 1996); 3) суди з міжнар. кримін. і міжнар. гуманіт. права (*Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії* (з 1993); *Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди* (з 1995); Спец. суд щодо Сьєрра-Леоне (з 2002); Спец. трибунал щодо Кампучії (з 2004); Спец. трибунал щодо Лівану (з 2007); Суд *ad hoc* щодо Схід. Тимору (2006); псевдоміжнар. кримін. юстиція щодо Іраку (Ірак. спец. трибунал з 2005); афр. змішані трибунали з *работоргівлі* (1819—66); Міжнар. воен. трибунал у Нюрнберзі (1945—46); Міжнар. воен. трибунал для Далекого Сходу (Токійський, 1946—48); Міжнар. призовий суд (створений і припинив діяльність у 1907); МКС (з 1998); 4) у сфері охорони навколишнього середовища (обговорюється пропозиція про створення Міжнар. суду з навколишнього середовища); 5) установи з вирішення спорів з приводу торгівлі, комерції та інвестицій (орган з досягнення домовленостей у вирішенні спорів у межах СОТ (з 1995 — з 2 таких органів: *ad hoc* орган слід віднести до пост. арбітр. трибуналів і комісій з примирення, а апел. орган — до міжнар. суд. установ); Міжнар. трибунал із за-

позичень (у стані обговорення пропозицій про створення); 6) міжнар. суди з прав людини (Європ. суд з прав людини (1959—98, з 1998 діє на пост. основі); Міжамер. суд з прав людини (з 1979); Афр. суд з прав людини і прав народів (з 1998 у стані формування); Міжнар. суд з прав людини (на рівні обговорення пропозицій щодо створення універс. установи); 7) регіон. екон. інтеграц. угоди: а) в Європі: Суд Євросоюзу (з 1952); Суд 1-ї інстанції Євросоюзу (з 1988); Суд Європ. асоціації вільної торгівлі (з 1994); Суд екон. союзу Бенілюкс (з 1974 є підстави розглядати його в розділі пост. арбітр. трибуналів і комісій з примирення); суд. установи, які припинили свою діяльність у рік утворення: Європ. трибунал з ядер. енергії (1957); Європ. трибунал з питань держ. імунітету (1972); Трибунал Західноєвроп. союзу (1957); б) в Африці: Суд Спільного ринку для Схід. і Півд. Африки (з 1998); Суд і Арбітраж Спільного ринку Орг-ції з гармонізації корпорат. права в Африці (з 1997); Апел. суд Східноафр. союзу (1967—77); суд. установи, які припинили свою діяльність у рік утворення: Суд Екон. союзу центральноафр. д-в (1988); Суд Афр. екон. союзу (1991); Трибунал Південноафр. союзу розвитку (1992); Трибунал Екон. союзу західноафр. д-в (1975); в) д-ви Близького Сходу — араб. країни: Суд Араб. союзу Магриб (з 1989); юрид. орган ОАПЕК (з 1980); г) Латин. Америка: Суд країн Андського союзу (з 1984); Суд МЕРКОСУР у межах Спільного ринку країн Півд. Америки (з 1979) та ін.

Кожній з цих суд. установ притаманні свої особливості виконання суд. рішень. Спільною для них є обов'язковість виконання їхніх рішень, хоча контроль за цим процесом покладається на суди, а не на ін. органи. Як правило, такі рішення є остаточними і не підлягають оскарженню, вони обов'язкові для сторін, які беруть участь у цій справі. Оскільки такі механізми контролю і органи, відп. за виконання суд. рішень, у кожній міжнар. суд. установи особливі, то в цілому говорити про виконання міжнар. суд. рішень можна лише в контексті складного конгломерату надзвичайно різних засобів забезпечення.

Так, устан. документи, що стосуються *Міжнародного Суду ООН*, не передбачають

спец. механізму виконання його рішень. Ст. 94 *Статуту ООН* лише покладає зобов'язання на д-ву — учасницю спору виконати рішення Суду, а в разі, якщо це не відбувається, ін. д-ва — учасниця спору має звернутися до РБ ООН, яка може, якщо вважатиме за необхідне, прийняти рекомендацію або вирішити вжити заходів щодо приведення рішення до виконання. РБ ООН у такому разі не виконує функції суд. виконавця, а її дії залежатимуть переважно від того, наскільки невиконання рішення Суду загрожуватиме міжнар. миру і безпеці. Проте це не дає підстави стверджувати, що виконання рішень МС ООН не є ефективним. Сам авторитет Суду спонукає д-ви — учасниці спору (навіть ті, що піддають критиці його рішення) виконувати визначені Судом зобов'язання. З понад 100 рішень МС ООН є лише кілька справ, щодо яких були звернення до РБ ООН. У справі *Англо-Іранська нафтова компанія* Суд вказав учасникам спору (Великій Британії та Ірану) на необхідність вжити тимчас. заходів (не ускладнюючи спір своїми діями, не визначаючи на свій розсуд прав ін. сторони, призначити урядами обох д-в наглядовий орган з компромісно обраних членів) і повідомив про це РБ ООН. Іран відмовився виконувати ці тимчас. заходи, а РБ ООН жодних рішень не прийняла, оскільки Суд згодом визнав, що спір не підлягає його юрисдикції. Звернення до РБ ООН у справі *Протока Корфу 1949* (Велика Британія проти Албанії — 3-тя справа щодо компенсації Великій Британії 843 947 фунтів стерлінгів) з приводу невиконання Албанією рішень Суду не мало наслідків. Неefективним було також звернення у справі *Дипломатичний і консульський персонал США в Тегерані 1980*. 4-м винятком у переліку невиконання рішень МС ООН була справа *Воєнна та воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986*, в якій США наклали *вето* в РБ ООН на звернення щодо невиконання рішення Суду.

Міжнародний трибунал з морського права розпочав свою діяльність у 1996 і за цей час розглянув 16 справ. Виконання його рішень має свої особливості: право Трибуналу робити запити сторонам щодо виконання його рішення про тимчас. заходи (п. 5 ст. 290 *Конвенції ООН з морського пра-*

ва 1982), внесення застави чи ін. фін. забезпечення для звільнення судна чи екіпажу (ст. 113 Регламенту Трибуналу) та ін.

Виконання рішень міжнар. кримін. судів має багато спільного, однак є й суттєві відмінності щодо кожного з судів. Так, заг. для трибуналів є види рішень про покарання, позбавлення волі, конфіскацію майна, набутого злочин. шляхом, грошовий штраф, проте різними є механізми реалізації цих покарань. Напр., ООН уклала спец. угоди з д-вами про їхню готовність прийняти засуджених. При цьому бралось до уваги, що місцем ув'язнення є країна, близька духовно-культ. традиціям країни засудженого (для Трибуналу щодо кол. Югославії такі угоди укладено з Норвегією, Швецією, Фінляндією, Францією, Італією, Данією, Австрією, Іспанією, а для Трибуналу щодо Руанди — з Малі та ін.). Визначення місця відбування покарання здійснюється керівною вказівкою голови Трибуналу на основі його конфіденц. доповіді. Відп. запит щодо прийняття засудженого направляється компетент. органам визначеної країни. При цьому береться до уваги, що злочин, за який покарано засудженого, і сам вирок Трибуналу не суперечать зак-ву цієї країни. Д-ва, яка прийняла засудженого, зобов'язується дотримуватися строку засудження та міжнар. стандартів умов його утримання. Перевезення засудженого організує Трибунал, а дотримання умов перебування контролюється іноз. спостерігачами. Д-ва, яка виконує вирок, інформує Трибунал про всі зміни, що сталися після прийняття засудженого (втеча, смерть, 2-місячний термін до завершення відбування покарання тощо). Рішення про помилування чи пом'якшення вироку приймає голова Трибуналу за консультацією з суддями. Повернення незаконно привласненого майна здійснюється відп. д-вою на основі рішення Трибуналу.

Міжнар. кримін. суд розглядає питання про скорочення терміну покарання після закінчення відбування 2/3 терміну ув'язнення або після 25 років у разі пожиттєвого ув'язнення. Скорочення терміну позбав-

лення волі можливе за умови, якщо: ув'язнений готовий співробітничати з МКС, добровільно надає допомогу у виконанні вироків у ін. справах, своєю поведінкою засвідчив шире каяття і може без проблем вести норм. спосіб життя в сусп-ві, його звільнення не викличе соц. напруги в сусп-ві, змінилися обставини в його особистому житті (хвороба, похилий вік) тощо. Порядок виплати штрафу засудженим визначає суд, а в разі його небажання здійснити таку виплату суд може продовжити термін вироку до 5 років, але не більше ніж на 1/4 визначеного осн. вироком терміну. Конфіскація майна відбувається відп. д-вою після отримання від Президії МКС копії вироку Суд. палати.

Рішення Європ. суду з прав людини обов'язкові до виконання згідно зі ст. 46 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*. Суд не контролює стан виконання своїх рішень. Нагляд за їх виконанням здійснює Комітет міністрів РЄ, який у зв'язку з цим здійснює низку своїх повноважень: робить запит відп. д-ві про стан виконання рішення Суду, заслуховує представника д-ви, нагадує про необхідність виконати рішення Суду, дає рекомендації тощо. У разі категоричного небажання д-ви співробітничати у виконанні рішення Суду Комітет міністрів може порушити питання про призупинення її членства в РЄ або порекомендувати вийти з членів РЄ. У своїх рішеннях Суд, зокрема, визначив такі обов'язки, що покладаються на д-ву: припинити порушення; ліквідувати його наслідки; відновити, наскільки це можливо, становище, яке існувало до порушення; виплатити, коли це встановлено Судом, зацікавленим особам суму, яка присуджена у вигляді справедл. компенсації; вибрати у своїй нац. правовій системі заг. чи індивід. заходи для припинення порушення тощо.

Ці та ін. дії д-ви щодо виконання рішення Суду перебувають під контролем і наглядом Комітету міністрів, який може також втручатися у внутр. справи д-ви незалежно від того, йдеться про законод. чи

адм. сферу, вимагати від д-ви привести своє зак-во у відповідність до правового обґрунтування Суду тощо.

Виконання рішень Суду ЄС щодо фіз. і юрид. осіб відбувається за нац.-правовою процедурою д-ви виконання рішення. Щодо д-в — членів ЄС, як і його органів та ін-тів, такий механізм не визначено. Не встановлено і механізм контролю за виконанням рішень Суду. Передбачено можливість подання скарги в Комісію ЄС на невиконання рішення Суду ЄС, яка надає пропозиції з виправлення ситуації, але в разі її ігнорування Комісія ЄС звертається до Суду про невиконання його рішень, висловлюючи також прохання про визначення грошового штрафу.

Літ.: *Марусин И.С.* Исполнение решений, вынесенных международными судебными учреждениями // РЕМП. СПб., 2003; *Євінгов В.Л.* Виконання судових рішень у міжнародному праві // Юрид. енциклопедія. Т. І. К., 1998; *Шевчук С.* Судовий захист: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К., 2006; *Schreuer C.H.* The Implementation of International Judicial Decisions by Domestic Courts // ICRC, v. 246, 1975; *Mosler H.* Judgements of International Courts and Tribunals // EPIL, v. 36, 1997; *Oellers-Frahm K.* Judicial and Arbitral Decisions: Validity and Nullity // Ibid.

В.Г. Буткевич

ВИЛЕГЖАНІН Олександр Миколайович (13.08.1953, Кіровська обл., РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем міжнародного морського права, в т. ч. делімітації морських просторів, управління живими ресурсами моря, статусу *Арктики* та *Шпіцбергену*, режиму підводного трубопровідного транспорту.

В. навчався на ф-ті міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — *Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ*, МДІ(У)МВ МЗС РФ). У 1984 закінчив аспірантуру в Дипл. академії МЗС СРСР (нині — *Дипломатична академія МЗС РФ*) і цього ж року захистив канд. дис. на тему «Теорія і практика використання особливих обставин у вирішенні проблем міжнародного морського права» (наук. кер. — проф. А.С. Бахов). Працював у наук.-досл. ін-тах, мін-вах, консалтинговій компанії, а також за кордоном. Входив до складу

делегатій СРСР і РФ на міжнар. переговорах і консультаціях, зокрема, брав участь у розробленні таких міжнар. договорів, як: Угода про імплементацію положень *Конвенції ООН з морського права 1982*, які стосуються збереження транскорд. рибних запасів та запасів далеко мігруючих риб і управління ними, 1995; Конвенція про збереження запасів анадромних видів у півн. частині Тихого океану 1992; Конвенція про орг-цію морських досліджень у півн. частині Тихого океану 1990; Конвенція про збереження ресурсів минтая та управління ними в центр. частині Берингового моря 1994; Угода між СРСР та США про взаємні відносини у сфері рибного господарства 1988; Угода між урядом РФ та урядом Королівства Марокко про співробітництво у сфері морського риболовства 2013. Займаючись практ. діяльністю, В. обіймав такі посади: гол. юрист в Управлінні зовн. зв'язків Мін-ва рибного госп-ва СРСР та Договір.-правовому управлінні Мін-ва зовнішньо-екон. зв'язків РФ; заст. керівника представництва СРСР у Марокко; директор Центру наук.-правового забезпечення зовнішньо-екон. діяльності Всерос. НДІ зовнішньо-екон. зв'язків; керівник юрид. департаменту аудит. і консалт. компанії «Юнікон/МС Консультационная группа»; директор Центру правових проблем Ради з продукт. сил при Президії РАН.

У 2002 у Дипл. академії МЗС РФ В. захистив докт. дис. на тему «Міжнародно-правові засади природоресурсної діяльності держав у Світовому океані». У 2007 здобув звання проф. міжнар. права в МДІ(У) МВ МЗС РФ. З 2002 поєднує наук.-досл. роботу з виклад. міжнар. права: доцент, проф. каф. міжнар. права Моск. держ. ун-ту ім. М.В. Ломоносова; з 2003 — проф. каф. міжнар. права МДІ(У)МВ МЗС РФ, а з 2005 очолює цю кафедру.

В. — член виконкому *Російської асоціації міжнародного права*, віце-президент *Російської асоціації міжнародного морського права*, дійсний член Рос. академії природничих наук, член Наук.-експерт. ради Морської колегії при Уряді РФ, член Експерт. ради з *Арктики й Антарктики* при Голові Ради Федерації Федер. Зборів РФ, арбітр Морської арбітр. комісії при Торг.-пром. палаті РФ; його включено від РФ до списку

арбітрів *Генерального секретаря ООН* для цілей урегулювання міжнар. спорів відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982.

В. уперше в рос. науці міжнар. права провів комплексне дослідження правового режиму природокористування у Світ. океані. Він визначив напрями формування та розвитку міжнар. морського природоресурсного права, що сприяло створенню концепції правового режиму природ. ресурсів у міжнар. морському праві, розширенню міжнар.-правового режиму надр та виявленню підземних меж суверенітету та цільових суверен. прав д-ви. В. показав, що стрижневим елементом міжнар.-правового поняття «природні ресурси» є розуміння його як частини природи, а не людини та д-ви в їх цілеспрямованій діяльності. Він розглядає це поняття як компонент природи, реальні блага якого мають високу цінність для д-в у плані раціон. користування ними у формі здійснення суб'єкт. прав та відп. обов'язків.

Родовим для позначення біол. і неживих природ. ресурсів Світ. океану В. вважає термін «морські природні ресурси». Вони є об'єктом публ.-правових відносин, на відміну від продуктів морської діяльності, вилучених з природ. середовища (улов) або залягання (корисні копалини), які стають об'єктом цив.-правових відносин, речового права власності. У його дослідженнях подальший розвиток знайшла концепція управління морськими живими ресурсами як новітня категорія міжнар. права. Він виділив складові управління цими ресурсами: а) екол. компонент (облік природ. змін стану морського середовища під впливом антроп. факторів); б) оцінка стану запасів морських біол. ресурсів та їх моніторинг; в) визначення обсягів макс. сталого вилову та заг. допустимого вилову; г) сприяння оптимальному використанню живих ресурсів, у т. ч. за допомогою аналізу екон. показників; д) регулювання промислу для забезпечення невиснажливості біоресурсів (ліцензування, визначення сезонів і р-нів промислу, встановл. видів, дозволених для промислу, тощо); е) створення адекватних

інституц. структур. Він дослідив практику комплексного застосув. прибереж. д-вою конвенц. положень про природ. ресурси для досягнення єдиного управління ними як у морських р-нах, що перебувають під її суверенітетом, так і р-нах, що перебувають під спец. юрисдикцією. Розглядається проблема бережливого щодо морських ресурсів підходу як принципу міжнар. морського права та можливість його застосув. міжнар. орг-ціями, ств. на основі багатостор. конвенцій про морські біоресурси, стосовно конвенц. р-нів та конкр. видів морських живих ресурсів.

В. уперше в РФ обґрунтував міжнар.-правову концепцію управління прибереж. зоною і проаналізував перспективи розвитку цього міжгалузевого ін-ту в міжнар. морському праві. У процесі визначення правового змісту понять «прибережна зона» та «прибережне управління» він запропонував враховувати таке: а) прибереж. зона включає в себе літораль, але нею не обмежується; вона не є еквівалентом поняття «прилегла зона», і тому морська частина прибереж. зони може сягати зовн. кордону *виключної економічної зони*; її наземна частина, як правило, охоплює терит. лише приморських адм. р-нів (місцеві терит. адм. утворення) прибереж. д-ви; б) гол. призначення правового механізму прибереж. управління полягає в: гармонізації конфлікт. інтересів природокористувачів у прибереж. зоні; фокусуванні міжнар. і нац. зусиль із запобігання негат. наслідкам морської стихії; правовій регламентації підприємн. діяльності з метою забезпечення природо-ресурсної сталості у прибереж. зоні.

Значне місце в дослідженнях В. приділено питанням делімітації морських просторів, передусім аналізу рішень МС ООН. Він вважає, що своїми рішеннями Суд формулює, по суті, зміст звичаєвих норм міжнар. права, які застосовуються до розмежування морських просторів у конкр. ситуаціях. Особл. значення має тлумачення Судом тих положень міжнар. договорів д-в, які належать до порядку делімітації морських просторів, насамперед р-нів *кон-*

тинентального шельфу. Акцентується увага на тому, що в міжнар. праві та практиці вже склалася необхідна база для такого розмежування, що дає можливість одноманітного вирішення подібних правових питань з урахуванням індивід. особливостей кожного р-ну делімітації; в цій практиці з метою досягнення справедл. результату використовують положення про особл. обставини та право д-ви на їх врахування в процесі проведення делімітації.

В. є автором бл. 150 наук. і навч. праць з міжнар. права. Серед них: «Морские природные ресурсы (международно-правовой режим)» (2001); «Международно-правовой режим исследованной морских природных ресурсов» (2002); «Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств» (2004); «Шпицберген: правовой режим прилегающих морских районов» (2006, у співавт.); «Spitsbergen. Legal Regime of Adjacent Marine Areas» (2007); «Международно-правовые и законодательные механизмы управления водными ресурсами» (2008, у співавт.); «Россия и пути решения современных международно-правовых вопросов» (2000); «Некоторые вопросы толкования и применения «ресурсных» положений Конвенции ООН по морскому праву 1982 г. и Соглашения 1994 г. о применении ее части XI» (2002); «Towards a Coastal Areas Management Act for the Russian Federation» (Про Закон Російської Федерації відносно управління прибережними акваторіями, 2003); «Вклад Международного Суда ООН в развитие морского права (аспекты делимитации)» (2005); «Правовой режим подводных трубопроводов (некоторые аспекты международного и российского права)» (2006); «Правоприятия на природные ресурсы Арктики» (2006); «Недропользование: некоторые теоретические вопросы международного права» (2006); «Европейский Союз: к созданию правовых основ комплексной морской политики» (2009); «Developing International Law Teachings for Preventing Inter-State Disaccords in the Arctic Ocean» (Розвиток вчення з міжнародного права для попередження міждержавних суперечностей у Північно-Льодовитому океані, 2009); «Уточнение пределов юрисдикции России в Арктике на основе общего

международного права» (2010); «The Contemporary Legal Framework of the Arctic Ocean: are there Impacts of Diminishing Sea Ice» (Сучасна правова основа Північно-Льодовитого океану: чи чинить вплив зменшення льоду в океані, 2011); «Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ» (2007); «Международно-правовая квалификация морских районов в качестве исторических вод (теория и практика государств)» (2012, відп. ред). В. є також співавтором низки підруч. та навч. посіб.: «Международное морское право» (2003); «Международное право» (2005); «Международно-правовые основы недропользования» (2007); «Международное право» (2009); «Международное экономическое право» (2012).

Т.Р. Короткий

ВИНА́ — доктрина, згідно з якою лише такі незаконні дії д-ви, які становлять провину (внаслідок наміру або недбалості), тягнуть за собою *відповідальність держави*.

Ставлення теорії і практики до цієї доктрини неоднозначне, оскільки її зміст як правової категорії делікту, що запозичений з внутр. права, певною мірою суперечить природі відповідальності д-ви, яка пов'язана насамперед із порушенням міжнар. договору та ін. порушеннями правового обов'язку. Відповідальність д-в ґрунтується на тому, що дії та упущення можуть бути визнані незаконним посиланням на норми, які встановлюють права та обов'язки суб'єкта міжнар. права. А у відп. випадках останні можуть також вимагати компенсації за наслідки законних або «вибачальних» (сатисфакційних) дій (*Броунлі*). «Порушення міжнародного зобов'язання є незаконною дією (illegal act) або міжнародним правопорушенням (tort), що можуть бути визначені як дія або упущення, які не виправдовуються, не вибачаються суб'єкту міжнар. права і є навмисними» (*Шварценбергер*, Браун). Отже, відповідальність д-ви, спираючись на доктрину навмисності, характеризується об'єкт. ознаками, тобто є об'єкт. відповідальністю за умови наявності порушення обов'язку.

У доктрині міжнар. права відображено думку, що в умовах міжнар. життя, яке охоплює відносини між спільностями ве-

ликої складності, які діють через різноманітні установи та органи, більш реалістично застосовувати аналогічну наявній у публ. праві правову категорію *ultra vires*, ніж вдаватися до пошуку суб'єкт. вини (*culpa*) щодо специф. суб'єктів міжнар. права у процесі встановл. законності чи незаконності їхніх дій (*Броунлі*). Вважається, що практика д-в, юриспруденція арбітр. трибуналів та МС ООН переважно слідували теорії об'єкт. відповідальності як заг. принципу (у певних випадках він міг бути модифікований або виключений). Відомий голл. юрист-міжнародник Я. *Верзііль*, звертаючись до доктрини відповідальності д-ви, зазначив, що д-ва несе міжнар. відповідальність за всі дії, доручені їй посад. особам або її органам, незважаючи на наявність чи відсутність вини (*fault*) з їхнього боку. Багато видатних юристів-міжнародників або повністю підтримували такий погляд, або мали його на думці, розглядаючи питання ставлення у провину, причинності та правового виправдання без визначення вини (*culpa*) і наміру (*dolus*) (*Анцилотті*, *Хіменес де Аречага*, *Гуггенхайм*, *Старке*, *Соренсен*). Водночас ін. підтримували погляд Г. *Гроція*, що *culpa* або *dolus malus* є підставою для відповідальності д-в у всіх випадках (*Аео*, *Лаутерпахт*, *Оптенгейм*, *Фердросс*). Хоча *culpa* (або *fault*) не є заг. умовою встановл. відповідальності й не застосовується до позит. дій, вона може відігравати важливу роль у певних контекстах під час визначення порушення міжнар. права через недбалість. Як зазначив суддя Азеведо у своїй особл. думці у справі *Протока Корфу 1949*, що розглядалася МС ООН, у будь-якій справі відносини об'єкт. відповідальності та принципу *culpa* дуже близькі. Дійсно, суб'єкт. елемент нерідко встановлює відп. тип обов'язку, що може бути реальним об'єктом ставлення у провину.

Для вітчизн. науки характерним було визнання вини елементом міжнар. правопорушення. В особл. думці у справі *Корфу* суддя С.Б. *Крилов* відстоював думку, що для визнання д-ви відповідальною слід ус-

тановити не лише факт об'єкт. порушення норм міжнар. права, а й «злу волю» д-ви або принаймні недогляд. Як наголошує І.І. Лукашук, вину визнавали як елемент міжнар. правопорушення Г.І. Тункін, Д.Б. Левін, В.А. Василенко, П. Куріс, Ю.М. Колосов та ін., практично всі, хто аналізував міжнар. відповідальність. Серед них найбільш крайню позицію відстоює В.А. Василенко: «... Вина держави являє собою не фікцію та умовність, а є реальністю та умовою для кваліфікації її поведінки як міжнародного правопорушення». Отже, вина розглядається тут притаманною будь-якому міжнар. правопорушенню, тобто вона набуває абс. значення. Такий висновок, однак, не підтверджується практикою, яка знає випадки як об'єкт., так і суб'єкт. міжнар. відповідальності з тенденцією до поширення 1-ї доктрини, але не за рахунок протилежної їй доктрини. Як зазначає І.І. Лукашук, незважаючи на те, що «вину» розуміють по-різному, це не завало тому, що «практичні висновки з різних концепцій були часто-густо близькі один одному».

Так, у позові Near (1926) йшлося про амер. суперінтенданта, застреленого на мексик. шахті. США, діючи від імені вдови й дочки, висунули вимогу про компенсацію шкоди внаслідок легковажного ставлення мексик. влади до розслідування цієї справи. Комісія із заг. претензій (арбітраж), яка розглядала справу, відмовила у вимозі, застосувавши об'єкт. критерій.

У позові Caire (1929) Комісія з франко-мексик. вимог розглядала справу франц. гр-на, застреленого мексик. солдатами під час вимагання ними від нього 5 000 мексик. дол. Я. Верзійль, який головував у Комісії, встановив, що Мексика була відповід. за завдання шкоди згідно з доктриною об'єкт. відповідальності, а саме вона є «відповідальною за акти офіційних осіб або органів держави, які можуть покладатися на неї навіть за відсутності будь-якої “її власної вини”».

Ключовою справою, в якій підтверджується суб'єкт. підхід, вважається позов Home Missionary Society (1920), який розгля-

дався як спір між Британією та США. Ця справа стосувалася обставин, пов'язаних з установл. у протектораті Сьєрра-Леоне т. з. «податку на хатину», що спричинив місцеве повстання, у результаті якого було завдано шкоди власності цього Т-ва і яке супроводжувалося вбивством кількох місіонерів. Трибунал відхилив позов Т-ва, яке представляли США, вказавши, що згідно з міжнар. правом жоден уряд не несе відповідальності за дії повстанців, за умови, якщо у процесі придушення повстання він сам не є винним у зловживанні принципом добросовісності або у недбалості. М. Шоу, розглядаючи проблему вини, навіть щодо цього рішення висловлює сумнів, що теорія вини може бути використана за аналогією з цією справою.

У справі Корфу МС ООН виявив схильність до теорії вини, зазначивши, що «з простого факту контролю, який здійснює держава над територією та водами, не можна зробити висновок, що держава обов'язково знала або повинна була знати про винних». З ін. боку, Суд наголосив, що сам факт виключного терит. контролю має здійснюватися методами доказування, доступними для встановл. обізнаності д-ви щодо подій з обговорюваного питання. Унаслідок того, що існують труднощі з наданням прямих доказів щодо фактів, які дають підставу для виникнення відповідальності, жертві д-ви має бути дозволено більш ліберальне звернення до з'ясування наслідків, що випливають з фактів та побічних доказів. М. Шоу, аналізуючи справу Суду про з'ясування обізнаності Албанії щодо встановл. мін і питання відповідальності ргіта facie за будь-який незаконний акт, скоєний у межах терит. цієї країни, незалежно від присвоєння їй тих чи ін. дій, наголошує, що ця справа викликає чимало різних питань, що не дає можливості для прийняття її «як доказу схвалення теорії вини». Отже, доктрина і практика підтверджують об'єкт. теорію, і вона дає право на стягнення збитків. Подібний висновок робить і А. Кассезе, зазначаючи, що, «як правило, міжнародні суди жодним чином не цікавляться посадовими особами держав, які, як стверджується, здійснили міжнародне правопорушення, діючи навмисно. Інакше кажучи, вони не беруть до уваги

суб'єктивне відношення до того, хто завдає шкоду. Вони беруть до уваги питання вини лише тоді, коли держава, що притягається до відповідальності, [вказує на] обставини, що вона не діяла з власної волі, і посилюється, наприклад, на *force majeure*».

Вина як елемент правопорушення передбачається низкою міжнар. договорів. Напр., у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 *геноцид* визначається як «будь-яке з наступних діянь, скоєних з наміром ...» (ст. II). Намір як елемент цієї норми було розглянуто в рішенні МС ООН у справі *Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього* (Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії, 2007). Суд констатував, що геноцид, так, як його визначено у ст. II Конвенції, припускає наявність умислу та спец. наміру (*dolus specialis*): «Недостатньо, щоб члени групи були обрані як мета через свою належність до цієї групи, тобто внаслідок дискримінаційного наміру злочинця. До того ж необхідно, щоб акти, перелічені в ст. 2, були скоєні з наміром знищити, повністю або частково, цю групу як таку» (§187). При цьому слід відрізнити об'єкт відповідальності від *абсолютної відповідальності*, яка настає за відсутності таких елементів, як протиправність і вина.

Зважаючи на труднощі у доведенні В., КМП ООН у підготовленому нею проекті статей про відповідальність не виокремила В. як самост. ознаку правопорушення. У її Коментарях наголошується, що в цих статтях не міститься позиція із зазначеного питання, але вказується, що стандарти щодо об'єкт. або суб'єкт. підходів до вини, недбалості або відсутності належної волі змінюються від одного контексту до ін. залежно від умов первинного зобов'язання.

Зокрема, «при визначенні відшкодування має братися до уваги посилення шкоди в результаті навмисної чи недбалої дії або бездіяльності потерпілої держави, або будь-якої особи, або утворення, стосовно яких вимагається відшкодування» (ст. 39).

Літ.: *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Jimenes de Arechaga E.* International Responsibility // *MPIL* / Ed. M. Sorencen. N.Y., 1968; *Brownlie J.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of International Law. L., 1976; *Международное право.* М., 1995; *Shaw M.N.*

International Law. Cambridge, 2004; *Лукашук И.И.* Право международной ответственности. М., 2004; *Cassese A.* International Law. Oxford, 2005; *Толстых В.Л.* Курс международного права. М., 2009.

В.Н. Денисов

ВИНОГРАДОВ Павло Гаврилович (18(30).11.1854, м. Кострома, Росія — 19.12.1925, м. Париж, Франція) — рос. і англ. правознавець, відомий фахівець з історії порівн. правознавства, а також старод., раннього та пізнього середньовіч. міжнар. права.

Походив з родини осв. діяча, директора Костром. гімназії, а згодом нач. гімназій відомства імператриці Марії у Москві. Закінчив 4-ту Моск. гімназію (1871) та істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту (1875). Був залишений професор. стипендіатом ун-ту. Протягом 1875—76 продовжив здобувати освіту в Німеччині (Берлін, Мюнхен). У 1880 захистив магістер. дис. на тему «Походження феодальних відносин у лангобардській Італії». Працював у Моск. ун-ті: з 1876 — викладач, з 1881 — доцент каф. заг. історії. Викладав також на Вищих жін. курсах В.І. Гер'є (1876—83). Починаючи з 1883 регулярно працював у Британ. музеї та ін. англ. сховищах книг, рукописів та архів. документів. Віднайшов видатну пам'ятку англ. права — збірник суд. протоколів 12 ст., складений для відомого англ. юриста Г. Брактон. У 1887 захистив докт. дис. «Дослідження із соціальної історії Англії середніх віків». У 1884 обраний екстраординар. проф., у 1889 — ординар. проф. Моск. ун-ту. Викладав курси історії середніх віків, історії Греції та ін. Був ініціатором створення Пед. т-ва при Моск. ун-ті, головою осв. комісії міської думи тощо. На знак протесту проти політики мін-ва освіти 1902 подав у відставку. Виїхав до Англії, де у 1903 був обраний проф. каф. порівн. правознавства Оксфорд. ун-ту. Його семінар відвідували не лише англ. студенти, а й молоді науковці з Америки, Австралії, Німеччини, Італії, Норвегії, Польщі та Росії. В. став лідером інтернац. наук. спільноти, але не поривав зв'язків із батьківщиною, зокрема, у серп. 1905 у газ. «Русские ведо-

мости» опубл. політ. листи, спрямовані проти рев. перетворень у сусп.-ві. У 1906 разом із М.Ф. Владимирським-Будановим започаткував у Києві серію видань пам'яток давнього західноєвроп. права (побачили світ 3 випуски, присв. варвар. правдам). Протягом осені 1908 та весни 1910 у Моск. ун-ті читав курси з історії правознавства та історії Франції середніх віків. У 1911 повернувся до Оксфорда, де працював до кінця життя, викладаючи курси з історії правознавства, історії англ. земельного права, заг. теорії права та порівн.-істор. досліджень. Читав також окр. курси та лекції у багатьох європ. ун-тах. У 1917 в Англії В. отримав лицарський титул, а згодом і підданство. Похований в Оксфорді. Ім'ям сера Павла Виноградова названо ін-т Ун-тського коледжу в Лондоні (засн. 1982).

В. був: членом Рос. академії наук (1914), іноз. членом або чл.-кор. Данської, Норв., Берлін. та Британ. академії, почесн. д-ром Сорбонни, Оксфорд., Кембридж., Ліверпул., Дергам., Берлін., Гарвард. та Калькут. ун-тів. Наук. визнання В. приніс т. з. юрид. метод, на основі якого сусп.-екон. процеси розглядалися ним крізь історію правових пам'яток та відносин між сусп.-вом і д-вою. Д-ву він вважав надкласовим ін-том, який виник раніше за сусп. поділ. Завдяки цьому підходу В., усупереч тодішнім поглядам, доводив, що феодалізм є явищем не лише франц. історії, а однаковою мірою й ін. країн, зокрема Італії та Англії. При цьому останній процес розвитку феодалізму починався не з кріпосної вотчини, а від середньовіч. вільної громади і до поневолення селян. Значними є здобутки В. і в розробленні порівн. методу, який він широко застосовував для виявлення колізій між різними правовими системами.

У міжнар.-правову науку В. увійшов переважно завдяки дослідженню істор. типів міжнар. права, які існували в Європі зі старод. часів, поступово замінюючи один одного. Він створив еволюц. теорію їх розвитку, яка виходить з поведінки людей, зумовленої фактом належності їх до певної соц. групи з відп. для неї психол. власти-

востями. В. видавав належне трактату Монтеस्क'є «Дух законів» як «найбільш вражаючій пам'ятці літератури вісімнадцятого століття», але, за його словами, «не внаслідок звернення до спеціальних питань, а за те, що привернув увагу до однієї з найвеличніших проблем соціальної науки». В. бачив її в тому, що, «крім складних доктрин, твердих правил і деталей, закони мають свій дух: вони прагнуть до встановлення порядку, попередження та розв'язання конфліктів нації своїми методами. Узяті як ціле вони властиві нації так само, як її мова або література». Монтеस्क'є, зазначає далі В., як «дитя свого часу», не вийшов за межі свого великого попередника Аристотеля. «Досвід стародавньої олігархії Англії не був достатнім, щоб розширити будь-який основний напрям, накреслений грецьким філософом. Книга Монтеस्क'є стала продовженням політики Аристотеля. Вона мала називатися не «Дух Законів», а «Дух Урядів», виражений в їх Законах». «Таке обмеження, — продовжує він, — є природним і цілком виправданим. Аристотель мав справу з суспільствами, чиє юридичне життя було зосереджене на діяльності обмежених кіл привілейованих громадян: протистояння між конституційним та приватним правом не могло саме по собі призвести до усвідомлення цього в такий самий спосіб, як у сучасних державах. Монтеस्क'є, хоча й зіткнувся зі складнішим суспільством, все ще не розумів вирішального значення відносин приватного права; він усе ще цікавиться конституційною точкою зору, вказаною Аристотелем, хоча повинен був мати справу з модифікованою класифікаційною формою управління... Праця Монтеस्क'є «Дух Законів» залишається на поверхні юридичного життя сучасних народів».

Отже, В. глибоко усвідомив обмеженість ролі та значення суто правового підходу до з'ясування істинної природи істор. форм права, пов'язаної з орг-цією насамперед соц. основи життя сусп.-в, особливо в сучас. період, коли соц. фактори привели до зміни в сусп.-ві статусу індивіда як такого щодо влади. На переконання В., це й зумовило необхідність заміни класифікацій Аристотеля та Монтеस्क'є, які виходять з форм орг-ції д-ви, на класифікацію від-

повідно до «форм соціальної організації». Ці форми, які реалізовані в минулому або існують нині, він зводить до 5 осн. типів: плем'я, місто, церква, договір, асоціація, колект. орг-ція. Відповідно як істор. типи міжнар. права він досліджує грец. міста, *jus gentium* римлян, світ. д-ву середньовіч. християнства, міжнар. відносини терит. д-в, сучас. розвиток.

Плем'я є соц. типом, засн. на реальному або вигаданому зв'язку, природ. чи штучному. Цей тип, поширений серед примітивних сусп-в, охоплює, з одного боку, людей, згрупованих відповідно до цілей тотемізму, а з ін. — сусп-ва, які походять від утвердження природ. сім'ї, матріарх. чи патріарх. Ін-ти та звичаї можуть відрізнятися, але право цих племен дозволяє за низкою характерних ознак установити тождність і подібність, які простежуються в ідеї родинності (*kinship*).

2-й тип представляє право міста, коло або клуб привілейованих гр-н, який використовує тісну згуртованість для встановл. переважно цив. права, напр., грец. та італ. респ. 3-й тип — місто Бога — виник у результаті заміни гр-н віруючими. Цей тип виражає універс. тенденцію, представлену в різних варіаціях европ. народами, канонічним правом християнства, мусульм. правом. 4-й тип є типом, сформованим індивідуаліст. об'єднаннями, які прагнуть до свободи торгівлі й думки. Він найбільше представлений у сучас. цивілізації, але охоплює також світ Рим. імперії. В. не бачить жодних суперечностей між зверненням цього класу до свободи поряд з визнанням влади деспотичних імператорів як однієї з осн. характеристик Риму. Слідуючи методології соц. психології, цей тип визначається не формою правління, в цьому разі владою рим. імператорів, а заг. характером соц. зв'язку. Не може бути сумніву, що право, викладене такими видатними юристами, як Гай, Папініан, Пауль, Ульпіан, є найбільш повним проголошенням свободи об'єднання серед індивідів. Той факт, що публ. право цієї системи концентрується навколо абс. влади правителя, сам по собі є знаковим результатом атомістичного індивідуалізму. Публ. право є вираженням необмеженої переваги д-ви, необхідної в сусп-ві, яке має справу з окр. та

різноманітними волями. Такий висновок, зазначає В., не є обов'язковим, і поряд з імперською різноманітністю можуть виникати ін. комбінації, такі як сучас. демократії, які більшою чи меншою мірою звертаються до ідеї контракту, що заявляє про себе навіть у публ. праві. І, нарешті, 5-й тип представляє колективіст. спільноту, яка робить соц. солідарність першою справою разом із готовністю значною мірою принести в жертву інтереси індивідів для уникнення екон. змагання та соц. підкорення слабкого сильному (бюрократ. соціалізм, синдикалізм, комунізм). Усі стадії цього руху відзначаються глибокими змінами в праві, і цей тип існуватиме за умови, що прихильники нових ідеалів досягнуть успіхів у розробленні норм. системи права і створять в історії цивілізації щось довготривале.

Еволюція кожної з соц. груп містить певну форму взаємодії, союзів та федерації. Для цілей оборони, так само як і для торгівлі, народи з тими чи ін. варіаціями розвинули близькі форми самопомогі, арбітражу, реліг. санкцій. Отже, в кожній стадії цивілізації знаходимо характеристик. особливості міжнар. права. При цьому, наголошує В., класифікація соц. типів не вимагає заміни юрид. історії. Це лише «перший крок до історичної юриспруденції, що відкриває шлях до вивчення духу законів, який прагне встановити конституювальний елемент вищого значення — діалектику соціальних принципів у праві».

Для свого часу теорія соц. еволюції істор. типів міжнар. права, як і істор. типів права взагалі, певною мірою була новачиною, зближуючись навіть з деякими ідеалами екон. еволюції марксизму, який В., однак, досить жорстко піддав критиці, вважаючи, що «одним з основних виявів економічного монізму є заперечення цінності права». Критикуючи Монтеस्क'є за використання лише юрид. методу, як недостатнього для встановл. дійсного, а не форм. духу законів, В. сам, як і Монтеस्क'є щодо Аристотеля, не поставив перед собою мету дати критичну оцінку істор. типам права на

ВИСОТНА МЕЖА МІЖ ПОВІТРЯНИМ І КОСМІЧНИМ ПРОСТОРАМИ

основі аналізу соц. становища індивіда в праві. Він не зміг проникнути в сутність глибинних суперечностей соц. характеру, які походять від свободи індивіда як егоїст. особи, що об'єктивно не може у своїй діяльності задовольнитися межами соц. порядку, встановленого згідно з його приватноправовим статусом. Однак у цьому й полягає сутність природ.-істор. процесу виникнення, розвитку та сходження з істор. сцени усіх відомих типів міжнар. права, в т. ч. сучас. його форми, яка швидко розкладається, перетворюючись на мало пов'язані або зовсім не пов'язані між собою правові порядки. У цьому й виявилася обмеженість еволюц. теорії істор. типів права, яка у В. не виходить за межі констатації первинного значення для юрид. методології соц. ролі індивіда з погляду його приватноправового статусу.

Цілком очевидним це стало після розпаду СРСР та настання епохи тотальної глобалізації міжнар. відносин, соц. основою яких виступає діяльність індивідів, згрупованих у потужні корпорат. об'єднання, що діють на приватноправових засадах виключно для отримання прибутку. Вони вирізняються високим рівнем неконтрольованості як з боку публ. права д-в, так і особливо з боку міжнар. права. Саме в діяльності цих корпорацій, як ніколи раніше в історії людства, виявилася і «розквітла» егоїст. природа індивіда з притаманною йому поведінкою, стихійністю і свавіллям у досягненні власних інтересів. Нинішня екон. криза, що є прямим результатом такої «свободи» індивіда, має системний характер, який руйнує як соц. основу внутр. порядків д-в, так і міжнар. порядок разом із міжнар. правом (сучас. істор. тип права). Під тиском процесів глобалізації вони втрачають свої універс. публ.-правові властивості (у міжнар. праві деякі з них переходять до внутр. публ. порядків), замінюючись приватноправовим сурогатом.

В. — авт. багатьох монограф. досліджень, 3-томного шкільного підруч. заг. історії (1893—96, 13 перевид.) і 4-томної книги для читання з історії середніх віків (1898—

99, 5 перевид.). За ред. В. видано цикл монографій «Оксфордські дослідження соціальної і правової історії» (1928); «Common Sense in Law» (Загальний смисл у праві, 9 вид., 1-ше — 1913, останнє — 1943); «Historical Types of International Law» (Історичні типи міжнародного права, 1923) та ін.

Літ.: *Кареев Н.И.* Виноградов Павел Гаврилович // С.А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. 6. СПб., 1897—1904; *Виноградов Павел Гаврилович* // Словарь членов общества любителей рос. словесности при Моск. ун-те. 1811—1911. М., 1911; *Виноградов Павел Гаврилович* // Материалы для биографического словаря действительных членов АН. Ч. 2. Пг., 1917; *Косминский Е.А.* Виноградов Павел Гаврилович // БСЭ, т. 11. М., 1930; *Петрушевский Д.М.* П.Г. Виноградов как социальный историк // Труды комитета по истории знаний, № 9. Л., 1930; *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; *Томсинов В.А.* Павел Гаврилович Виноградов // ВМУ. Сер. 11: Право, 1997, № 1; *Малинов А.В.* «Биология общественных организмов»: социально-историческая концепция П.Г. Виноградова (к 150-летию со дня рождения) // Журн. социологии и соц. антропологии, 2004, т. VII, № 4.

В.Н. Денисов, І.Б. Усенко

ВИСОТНА МЕЖА МІЖ ПОВІТРЯНИМ І КОСМІЧНИМ ПРОСТОРАМИ

— умовна лінія, що розмежовує повітр. простір від космічного приблизно на висоті 100—120 км над рівнем океану; розглядається як складова правового режиму космічного простору.

Осн. принципом *міжнародного повітряного права* є принцип виключного суверенітету д-ви над своїм повітр. простором. Він визначений у *Чиказькій конвенції 1944*, згідно з якою «кожна держава має повний та виключний суверенітет на повітряний простір над своєю територією» (ст. 1). Цей принцип дістав також визнання в ст. 2 Конвенції про терит. море та прилеглу зону 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*). Він визнається і в численних двостор. угодах д-в, у яких пасажир. літакам дозволяється перетинати повітр. кордони д-в, що домовляються, та приземлятися на їхніх терит. з дотриманням відп. умов. У зв'язку з цим за висотою повітр. простору суверенітет д-ви простягається на необмежену відстань (*usque ad coelum*).

Запуск у 1957 СРСР 1-го у світі штучного супутника Землі та створення у 1958 як допоміжного органу ГА ООН Спец. комі-

тету з використання космічного простору в мирн. цілях (у 1959 Спец. комітет став Комітетом), у складі якого діють Юрид. та Наук.-тех. підкомітети, зумовили поступове виникнення *міжнародного космічного права*. Останнє визнало право кожної д-ви на мирну діяльність у космічному просторі, поширивши його на космос на невизначену висоту. У результаті й постала проблема висотного розмежування повітр. та космічного просторів, ускладнена відсутністю визначеного природ. кордону між ними. Стало зрозуміло, що космічна діяльність д-в виходить за межі концепції *usque ad coelum*, і підтримати на практиці індивід. згоди д-в на проходження штучних супутників та ін. орбітальних засобів пересування на висоті понад 100 км над терит. цих д-в є вкрай складною проблемою.

Від 1966 зазначена проблема стала предметом обговорення в Юрид. підкомітеті, де було визначено 2 осн. підходи до її вирішення: 1-й ґрунтувався на просторовому (spatial) критерії, згідно з яким визначення межі між повітр. і космічним просторами слід установити в спец. міжнар. угоді, 2-й — на функц. (functional) критерії, який виходив з необхідності визначення такої межі на основі проведення відмінності між діяльністю д-в у космічному просторі та діяльністю в повітр. просторі. У підсумку було досягнуто компромісу, в якому передбачалося, що: а) надземний простір понад 100—110 км над рівнем океану визначається як космічний простір; б) межа між повітр. і космічним просторами підлягає узгодженню між д-вами та закріпленню в міжнар. угоді на висоті, що не перевищує 100—110 км над рівнем океану; в) за космічними об'єктами д-в зберігається право на проліт над терит. ін. д-в на висотах 100—110 км над рівнем океану для виходу на орбіту та повернення на Землю над терит. д-ви, що запускає. На прийняття такого рішення вплинула й доктрина Кармана, згідно з якою вже на висоті 83 км атмосфера є значно розрідженою, внаслідок чого використання підйімальної сили крила (аеронавтики) стає неможливим. Саме досягнення літальним апаратом «лінії Кармана» становить фіз. чинник для визнання польоту космічним. Це означає, що суверенітет д-в над їхнім космічним простором обме-

ВИСОТНА МЕЖА МІЖ ПОВІТРЯНИМ І КОСМІЧНИМ ПРОСТОРАМИ

жується висотою, найбільше наближеною до точки, де космічний простір стикається безпосередньо з повітряним. Точно визначити, де пролягає ця межа, дуже складно, оскільки це залежить від технол. та ін. чинників, хоча в теорії цифри можуть коливатися приблизно від 50 до 100 км залежно від прогресу в цій галузі. Однак технол. новинки (напр., використання ракетопланів і космопланів, що планерують, які мають характеристики літаків) самі по собі не означають «космічну» експансію держ. терит. Ця теза діє і щодо орбітальних літаків, якщо вони використовуватимуть орбіту лише з метою прискорення переміщення. Така лінія між повітр. і космічним просторами, хоча досі не визнана договірно, фактично збігається з практикою д-в. Зокрема, Нац. управління США з аеронавтики та дослідження космічного простору (НАСА) встановило цю межу на висоті 100 км. Ін. д-ви, у т. ч. Росія, пропонують прийняти договір. норму, в якій визначається, що космічний простір починається з висоти 100—110 км над рівнем океану (доповідь ООН А/АС.105/с.2L.139), що також є свідченням щонайменше готовності визнати таку лінію. При цьому за космічними об'єктами у разі виведення їх на орбіту та повернення на Землю зберігається право «нешкідливого (мирного) польоту» над терит. іноз. д-в і на нижчих висотах. Велика Британія взяла до відома, що «в практичних цілях кордон між повітряним простором і космічним простором розглядається як висота, до якої може долетіти будь-який літак».

На підставі цього деякі юристи вважають, що такий кордон уже визнано звичаєвим правом. «Практика держав підтверджує думку, висловлену в доктрині, що існує звичаєва норма, згідно з якою суверенітет держави не поширюється на простір, який знаходиться вище орбіти найменшого перигею штучного супутника Землі (ця висота становить приблизно 110—140 км над рівнем океану)» (О.О. Подаков). Це підтверджується тим, що польоти супутників над держ. терит. до сьогодні ніким не

обмежуються і в космосі діє «свобода польотів». Водночас «допуск польотів не слугує безумовним доказом визнання того чи іншого обмеження міжнародним звичаєвим правом» (Вольфганг Граф Вітцум).

Отже, за відсутності в міжнар. космічному праві однозначно зафіксованої лінії розмежування між повітр. і космічним просторами рішення щодо застосув. того чи ін. режиму приймається залежно від обставин у кожному конкр. випадку, і проблема визначення дефініції обмеження, як і проблема визначення дефініції космосу як такого, замінюється вибором режиму. Орієнтиром слугує теорія, згідно з якою на висоті понад 120 км знаходиться космічний простір, а нижче від 80 км — повітряний.

Літ.: *Jiménez de Aréchaga E.* International Law in the Past Third of Century. Leyden, 1978; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. А.А. Ковалев, С.В. Черниченко. М., 2008; *Milde M.* International Air Law and ICAO. L., 2008; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2004; *Витцум В.Г.* Международное право. М.; Берлин, 2011.

О.М. Григоров, В.Н. Денисов

ВИСОЦЬКИЙ Олександр Федорович (10.03.1921, м. Ростов-на-Дону, РФ — 15.06.2007, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України, відомий фахівець з *міжнародного морського права*.

В. у 1939 закінчив середню школу і до 1968 служив у прикорд. військах та в органах держ. безпеки в Україні, а також працював за кордоном у міжнар. орг-ціях. Під час Великої Вітчизн. війни (з 1942) перебував у Ірані в складі 41-ї рад. армії, яка виконувала завдання д-в антигітлерів. коаліції з метою нейтралізації в країні підривної діяльності фашист. Німеччини. У 1949—52 В. навчався на юрид. ф-ті КДУ й здобув диплом юриста з відзнакою, склавши іспити екстерном, а в 1958, закінчивши Курси міжнар. службовців ООН у Нью-Йорку (США), працював у низці спеціаліз. міжнар. установ ООН, а саме в ЮНЕСКО, МОП, ФАО. У 1968—69 — референт відділу зару-

біж. зв'язків Київ. наук.-досл. ін-ту надтвердих матеріалів АН УРСР і викладач англ. мови на романо-герман. ф-ті КДУ.

До наук. діяльності В. залучив акад. АН УРСР В.М. *Корецький*, який у 1969 за рекомендацією проф. І.І. *Лукашука* запросив його на роботу в Ін-т д-ви і права АН УРСР (нині — *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*). У цій академ. установі В. сформувався як учений юрист-міжнародник, і його ім'я стало відомим далеко за межами України. Саме тут В. пройшов усі рівні наук. зростання: від мол. (1969) і ст. (1974) до провідного наук. співробітника (з 1986) відділу міжнар. права та порівн. правознавства. У 1973 він захистив канд. дис. на тему «Правовий режим наукових досліджень у Світовому океані» (наук. керівник — В.М. Корецький), а в 1987 — докт. дис. на тему «Регіоналізм у міжнародно-правовому регулюванні морської діяльності держав», що започаткувала у вітчизн. юрид. науці новий наук. напрям. У 1990 В. здобув учене звання проф. міжнар. права, а в 1996 удостоєний почес. звання «Заслужений діяч науки і техніки України». У період існування Академії правових наук України як громад. орг-ції (1992—93) обраний її чл.-кор., був одним з ініціаторів створення *Української асоціації міжнародного права*, членом Рад. (нині — Рос.) асоціації міжнар. права, одним із засновників та активним діячем Рад. асоціації міжнар. морського права (нині — Асоціація міжнар. морського права РФ).

В. брав участь у багатьох міжнар. конф. і форумах: Басейновій секції «Індійський океан та південні моря» (м. Севастополь, щороку з 1986), Конф. з проблем захисту Чорного моря від забруднення (м. Бургас, Болгарія, 1987), Симпозіумі з розвитку міжнар. морського права (м. Москва, 1988), Конф. з проблем використання Жовтого та Япон. морів (м. Сеул, Респ. Корея, 1988), Симпозіумі щодо Балт. моря (м. Рига, Латвія, 1989), Конф. щодо Япон. та Охотського морів (м. Находка, РФ, 1989), Форумі міністрів закорд. справ причорномор. д-в (м. Софія, Болгарія, 1990), Міжнар. нараді з безпеки та співробітництва у Середземномор'ї (м. Пальма-де-Майорка, Іспанія, 1990), Міжнар. семінарі щодо баластних вод (м. Мальмо, Швеція, 2002) та ін.

В. був членом Комісії морського права ДКНТ СРСР, членом Комісії з проблем Світ. океану АН СРСР, віце-президентом Міжнар. морського та річкового арбітр. суду при Судновласницькій компанії Чорномор. басейну, що діє у складі Азербайджану, Болгарії, Грузії, Росії, Туреччини та України у м. Варні (Болгарія), арбітром Морської арбітр. комісії Міжнар. комерц. арбітр. суду при Торг.-пром. палаті України.

В. був членом спеціаліз. учених рад в Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, Ін-ті зак.-ва ВР України, гідно представляючи в них міжнар.-правову науку. Свою наук. діяльність В. тісно пов'язував з педагогічною: у різні роки читав лекції з міжнар. права в Ін-ті міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, Укр. академії зовн. торгівлі, Міжнар. Соломоновому ун-ті. Він щиро віддавав свої знання молодим науковцям, підготував більш як 20 канд. юрид. наук, які успішно працюють у науці та на практиці.

В. досліджував найактуальніші проблеми міжнародного морського права та морського права України. Найвагомішими є його здобутки у вивченні проблем морського *регіоналізму*, які значною мірою впливають на функціонування міжнар. правопорядку у Світ. океані, що ґрунтується на *Конвенції ООН з морського права 1982*. Завдяки цим дослідженням йому вдалося розвинути концепт. положення міжнар. права про регіоналізм і запропонувати визначення в ньому цього поняття та його гол. категорій. Його основу становить діяльність д-в у процесі створення та функціонування в межах міжнар. морського права регіон. систем і методів, спрямованих на вирішення у відп. регіонах специф. проблем з урахуванням геогр. або ідеол. ознак. Такі регіон. системи, що створюються, як правило, регіон. угодами або органами, особливо для розв'язання питань підтримання міжнар. миру і безпеки, не мають суперечити цілям і принципам ООН, як це й передбачено в її Статуті (розд. VIII «Регіональні угоди» (ст. 52—54)). Досліджуючи «морський регіоналізм», В. характеризує його не лише як самост. явище, а й з погляду виявів цього феномену в реальних міжнар. відно-

синах, а саме, що він може бути конструкт. і деструкт., позит. і негат., правомірним і неправомірним. Такий підхід до розуміння регіоналізму як неоднозначного явища залишається актуальним і нині, коли сподівання людства на мир і безпеку у світі після закінчення «холодної війни» не виправдалися. І це сталося, зокрема, внаслідок того, що в міжнар. відносинах спостерігається тривожна тенденція підмінити заг. норми міжнор. права регіоналізмом, який не збігається з ними, тобто протиставити їх один одному. У результаті відбувається небезпечний процес розмивання міжнар. правопорядку, засн. на заг. принципах міжнар. права, встановлених у *Статуті ООН* і розвинутих практикою. Такі принципи не є звичайними принципами міжнар. права, оскільки вони є результатом багатовікового природ.-істор. розвитку людства, і нехтування ними не може бути нічим виправдане: в них закладена необхідна міра виживання людства, яка і так значно знизилася в умовах існування атомної зброї та неконтрольованої глобалізації міжнар. відносин.

В. зробив вагомий наук. внесок у розроблення правових проблем свободи наук. досліджень у Світ. океані, здійснене ним на поч. 70-х рр. 20 ст. Ця проблематика має істотне значення для вирішення будь-якої проблеми, пов'язаної з використанням морського середовища, як-от судноплавство, рибальство, будівництво морських споруд, використання енергії хвиль та припливів океану, опріснення океанської води або пром. розвідка, а в недалекому майбутньому і розробка мінер. ресурсів дна та його надр на великих глибинах. Широковідомими також є дослідження В. з міжнар.-правових проблем використання природ. ресурсів Чорного, Азовського і Середземного морів та захисту їх від забруднення, а також договір. режиму міжнар. річки *Дунай*, у якому беруть участь придунайські д-ви, у т. ч. й Україна.

В умовах незалеж. України В. досліджував її морську правосуб'єктність, працював над питаннями делімітації морського простору між Україною та Росією в

Азовському морі, а також *континентального шельфу між Україною та Румунією в Чорному морі*, у р-ні о-ва Зміїний, вивчав зміни в міжнар.-правовому статусі *Керченської протоки* та міжнар.-правові питання ефект. функціонування ін. чорномор. проток тощо.

В. належить низка монографій та ін. наук. праць: «Разрешить проблему Гибралтара в соответствии с принципами Устава ООН» (1969); «Свобода научных исследований у открытом море — загальновизнана норма в міжнародному морському праві» (1971); «Правовые проблемы свободы научных исследований в Мировом океане» (1974); «Деякі міжнародно-правові аспекти використання Чорного моря» (1976); «Советский Союз в борьбе за оптимальный правовой режим научных исследований в Мировом океане» (1977); «Черное море: международно-правовые вопросы» (1979); «Общепризнанные нормы и вопросы регионализма в международном морском праве» (1984); «Международно-правовая охрана отдельных районов Мирового океана от загрязнения» (1984); «Морской регионализм» (1986); «К вопросу о содержании понятия регионального соглашения в свете расширяющегося регионального сотрудничества» (1987); «Актуальные вопросы повышения эффективности защиты Черного моря от загрязнения в условиях его нового правового режима» (1988); «Международное морское право: Учеб. пособие» (1988, у співавт.); «Maritime Regionalism and Cooperation Prospects in the Yellow Sea» (1989); «Изменение содержания некоторых категорий морского права под влиянием научно-технического прогресса» (1990); «Категория регионов в международном праве» (1990); «Черноморско-Азовский бассейн. Международно-правовые вопросы использования пространств и ресурсов» (1991, у співавт.); «Международная безопасность. Правовые формы регулирования сотрудничества государств» (1991); «Национальная программа Украины по использованию и защите от загрязнения р. Дунай» (1992); «Питання реалізації морської правосуб'єктності України» (1995);

«Сучасне міжнародне морське право та його застосування Україною» (1995, у співавт.); «Река Дунай объединяет государства. Анализ международно-правовых конвенций и соглашений» (1995); «Maritime Legislation of Ukraine» (2001); «Актуальні проблеми делімітації Азовського моря» (2003) та ін. Він є автором низки статей з міжнар. морського права в 6-томній «Юридичній енциклопедії» (1998—2004) та юрид. словниках.

Літ.: *Зяблюк М.П.* О.Ф. Висоцький // Юрид. енциклопедія. Т. 1. К., 1998; *Денисов В.Н.* Олександр Федорович Висоцький (1921—2007) // УЦМП. 2008. К., 2010.

В.Н. Денисов

ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА, або Вишеградська четвірка, — регіон. об'єднання 4 центральноєвроп. д-в: Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини.

Поч. формуванню В. г. поклала зустріч президентів Чехословаччини Вацлава Гавела і Польщі Леха Валенси та прем'єр-міністра Угорщини Йожефа Антала, яка відбулася 15.02.1991 у м. Вишеграді (Угорщина). На цій зустрічі було підписано Декларацію про співробітництво між Чехословацькою Федерат. Респ., Респ. Польща та Респ. Угорщина в прагненні до європ. інтеграції. Формування об'єднання було зумовлене прагненням цих д-в усунути залишки комуніст. блоку в Центр. Європі та об'єднати свої зусилля для здійснення відп. соц. перетворень і приєднання до європ. структур.

Після розпаду Чехословаччини В. г. складається з 4 д-в, оскільки обидві правонаступниці Чехословаччини — Чеська і Словацька Респ. стали учасницями В. г. Протягом 1991—2004 осн. метою співробітництва в межах В. г. була інтеграція д-в — членів цього об'єднання до ЄС. Цієї мети було досягнуто 01.05.2004, коли всі д-ви В. г. набули членства в ЄС. Осн. засади співробітництва в межах В. г. на сучас. етапі було викладено у Вишеград. декларації від 12.05.2004 (Декларація прем'єр-міністрів Чеської Респ., Респ. Угорщина, Респ. Польща та Словацької Респ. про співробітництво країн В. г. після їх приєднання до ЄС). У цьому документі глави урядів д-в — членів В. г. висловили своє задоволення досягненням осн. цілей, передбачених у Ви-

шеград. декларації 1991, і наголосили на продовженні розвитку співробітництва країн В. г. вже як членів ЄС та НАТО. У Декларації наголошується, що співробітництво в межах В. г. ґрунтуватиметься на конкр. проектах і матиме гнучкий і відкритий характер. У документі також проголошено, що д-ви — члени В. г. готові надати допомогу д-вам, які намагаються вступити до ЄС, передаючи їм власний досвід, а також використовувати свій унікальний регіон. та істор. досвід для внеску у формування та імплементацію політики ЄС щодо країн Схід. та Півд.-Схід. Європи.

В. г. не є міжнар. орг-цією, не має постійнодіючого секретаріату і функціонує у форматі регулярних зустрічей представників д-в-членів на різних рівнях: від самітів глав д-в і урядів до консультацій експертів. Щороку (як правило, у червні) відбуваються офіц. зустрічі на рівні прем'єр-міністрів д-в — членів В. г. У період між цими самітами одна з д-в-членів здійснює головування в об'єднанні, несучи відповідальність за розроблення щорічного плану дій. Єдиною постійнодіючою інституцією В. г. є утворений у 2000 Міжнар. Вишеград. фонд. Гол. метою Фонду є підтримка розвитку кооперації між д-вами — членами В. г. у сфері культури, наук. досліджень та обмінів, освіти й обміну студентами, а також транскорд. співробітництва і туризму. Фонд надає фін. підтримку неуряд. орг-ціям, а також індивід. стипендії, причому не лише гр-нам д-в — членів В. г., а й гр-нам сусідніх д-в., у т. ч. й України. Керівними органами Фонду є Конф. міністрів закорд. справ та Рада послів, викон. — Викон. директор та його заст., адм. — Секретаріат. Місцеперебуванням Фонду є м. Братислава (Словаччина), офіц. мова — англ.

К.О. Савчук

ВИШНЯКОВ Олександр Костянтинович (05.05.1947, м. Одеса) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, доцент, відомий фахівець з права ЄС та інтеграції України в європ. екон. простір.

В. навчався на юрид. ф-ті Одес. держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова (ОДУ), який закінчив у 1971. Понад 25 років займається юрид. практикою, адвокат. У 1983 у Моск. держ. ун-ті ім. М.В. Ломоносова захистив

канд. дис., присв. проблемам труд. договору підприємств з тими, хто працює вдома. У період 1973—89 був на виклад. роботі: асистент, ст. викладач, доцент каф. труд., земельного права та правової охорони природи ОДУ. У 1997—98 — проф. каф. спец. правових дисциплін Одес. ін-ту підприємництва і права. Від 1998 працює в *Національному університеті «Одеська юридична академія»*: до 2003 — доцент каф. підприємн. та госп. права, з 2003 — доцент, а з 2009 — зав. каф. права ЄС та порівн. правознавства. У 2008 захистив докт. дис. на тему «Апроксимація правового забезпечення цивільних майнових відносин в Україні до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу».

В. є автором одного з перших досліджень теор. проблеми функціонування укр. д-ви у спільному з ін. д-вами правовому просторі. У його роботах показано, що цей простір є масштабом для інтеграц. процесів, а рівень правової зовн. інтегрованості виступає суттєвою ознакою при оцінюванні екон. правопорядку в сучас. правовій д-ві. Особливість процесу «інтернаціоналізації» та «універсалізації» укр. права зумовлена тим, що з набуттям держ. незалежності він поєднується з особл. вектором самоідентифікації д-ви, «націоналізації» та реставрації укр. права, а процес «європеїзації» права України є «піонерним», тобто не завжди відповідає реальним відносинам, зокрема екон., які штучно «підтягуються» до європ. та світ. правових зразків. Визначено, що метою євроінтеграц. екон. процесів є забезпечення *недискримінації* нерезидентських осіб в укр. правовому полі, що у свою чергу є запорукою недискримінації укр. суб'єктів у правовому полі ЄС, а в кінцевому підсумку — позит. екон. ефекту внаслідок прискорення обігу, а згодом — і вільного руху товарів, послуг, об'єктів інтелект. власності, капіталів та працівників у спільному правовому полі ЄС — Україна. Висловлено гіпотезу, що виділення на практиці пріоритет. правових сфер є свідченням процесу втілення екон. лібералізму в Україні, а штучний характер його прискорення — відзеркаленням маргінального

характеру наявної моделі її економіки. В. обґрунтовує концепцію «космополітичних» галузей права України як більш відкритих до глобал. та регіон. гармонізації й уніфікації та відп. віддиференціацію «інтегративних» правових галузей у системі права України, а на цій основі — положення про вибірковий, нефронтальний характер інтеграції України до наднац. правопорядку ЄС. Як інтегративні галузі зак-ва України запропоновано цив. зак-во та підприємн. зак-во, що регулюють безпосередньо або опосередковано майнові відносини товар. характеру, мають достатні інтегративні властивості та є найбільш «космополітичними»; при цьому інтегрується не вся галузь одночасно, а лише окр. частини, підгалузі, блоки та окр. норми, що відповідає модусу поступового і фрагмент. характеру інтеграції нац. зак-в у межах ЄС. Висунуто тезу, що в умовах інтеграції до внутр. ринку ЄС наднац. акти зак-ва ЄС, в т. ч. акти Суду ЄС, незалежно від членства України в ЄС, мають використовуватися в Україні як джерело права в контексті процесу апроксимації до права ЄС. Визначено також гармонізовані правові режими співпраці суб'єктів підприємництва в межах «євро регіонів», учасником яких є Україна; відмінність конвергенції зак-ва від адаптації та «вирівнювання». Останні передбачають одностор. добровільне пристосування зак-ва країни до зак-ва зарубіж. країн, тоді як конвергенція є переходом зак-ва від первинного, підготовчого етапу до більш високого ступеня — етапів власне правової інтеграції — гармонізації та уніфікації, від добровільного одностор. «наближення» нац. зак-ва до транснац. «зразка» — до етапу взаємного «зближення» зак-в різних країн через спільний «зразок» за узгодженою процедурою та за допомогою наднац. владних структур.

В. обґрунтовує тезу про те, що зовнішньоекон. відносини належать у широкому їх розумінні до міжнар. приват. права та міжнар. підприємн. права, а норми, що регулюють ці відносини, спрямовані на забезпечення чесної конкуренції між суб'єк-

тами приват. права та захист їхніх інтересів на міжнар. товар. ринках. Сформульовано умовно-теор. наднац. взірць для вдосконалення публ.-правового забезпечення приват. майнових відносин, який характеризується як «універсальне» (або «універсально-регіональне») бізнесове право, визначено його предмет і систему. Дано заг. характеристику інтеграц. зак-ва України, що забезпечує майнові відносини як об'єкт регіон. та глобал. інтеграц. праворегулювання.

Осн. напрями наук. досліджень — право ЄС, міжнар. екон. право, право СОТ, міжнар. приват. право. В. є відп. ред. електрон. наук. часопису «Європейські студії і право». Він є автором 130 наук. праць, серед яких: «Некоторые вопросы адаптации законодательства Украины к законодательству Европейского Союза» (1999); «Правові аспекти транскордонного співробітництва між територіальними громадами або владами (2000, у співавт.); «Торгове право ЄС: Навч. посіб.» (2003, у співавт.); «Регулирование внешнеэкономической деятельности в Украине: Учеб. пособие» (2005); «Європейська політика сусідства як алгоритм правової інтеграції для України» (2005); «Правові передумови та наслідки приєднання України до Світової організації торгівлі» (2006); «Господарський кодекс України: Наук.-практ. коментар» (2006; гл. «Правове регулювання інноваційної діяльності», «Зовнішньоекономічна діяльність», «Іноземні інвестиції», «Спеціальні (вільні) економічні зони», «Концесії»); «Режим генералізованих тарифних преференцій ЄС» (2006); «Правове забезпечення зовнішньоекономічної інтеграції України» (2007); «Характер та сучасні тенденції регулювання цивільних майнових відносин в Європейському Союзі» (2009); «Право Європейського Союзу: Навч. посіб.» (2009, у співавт.); «Fundamentals of Ukrainian Law» (2010, у співавт.); «Створення зони вільної торгівлі з ЄС: питання правового забезпечення» (2011); «Перспективи входження України до внутрішнього ринку Європейського Союзу та інтеграційне правове регулювання» (2011); «EU Economic Law. Textbook» (2011, у співавт.); «Право Європейського Союзу» (2013, у співавт.).

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ДОГОВОРІ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ 1980 — багатостор. міжнар. договір, розроблений *Комісією ООН з права міжнародної торгівлі* з метою встановл. уніфікованого правового регулювання договорів купівлі-продажу, укладених між комерц. підприємствами різних д-в. Прийнята на Конф. у м. Відні (Австрія) 11.04.1980, набула чинності 01.01.1988 (далі — В. к. ООН).

В. к. ООН складається з преамбули та 101 статті, згрупованих у 4 частини: «Сфера застосування і загальні положення», «Укладення договору», «Купівля-продаж товарів», «Заклучні положення». Станом на 2014 учасниками Конвенції є 81 д-ва, серед них — Україна, яка приєдналася до неї як правонаступниця УРСР (Указ Президії ВР УРСР від 23.08.1989). В. к. ООН покликана замінити ін. 2 конвенції, прийняті *Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права* з цього питання, а саме: Конвенцію про уніфікований закон про укладення договорів про міжнар. купівлю-продаж товарів від 01.07.1964 та Конвенцію про уніфікований закон про міжнар. купівлю-продаж товарів від 01.07.1964. Дія В. к. ООН поширюється на договори купівлі-продажу товарів і на договори поставки товарів, що потребують подальшого виготовлення чи виробництва (ст. 1, 3). При цьому із зазначеного правила виключаються ті договори купівлі-продажу, предметом яких є електроенергія, цінні папери, обігові документи, гроші, судна водного та повітр. транспорту, у т. ч. судна на повітр. подушці, а також товари, що купуються для особистого, сімейного чи домашнього вжитку. Крім того, продаж товарів з аукціону або в порядку викон. провадження також не регулюється Конвенцією (ст. 2).

Наст. умовою для застосув. положень В. к. ООН є розташування комерц. підприємств сторін договору на терит. різних д-в — учасниць Конвенції. Використання її положень щодо договорів, у яких лише 1 сторона розміщена в д-ві — учасниці Конвенції, допускається лише в разі, якщо згідно з нормами міжнар. приват. права до цих договорів. відносин має бути застосоване нац. право саме цієї сторони (ст. 1). Водночас сторони договору купівлі-продажу

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ДОГОВОРІ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ 1980

мають право з власної волі виключити застосув. положень Конвенції до регулювання своїх правовідносин чи відступити від будь-якого з її положень або ж змінити його дію (ст. 6).

Осн. увагу у В. к. ООН приділено питанням укладення договору купівлі-продажу та зобов'язанням продавця і покупця за ним. Зокрема, в ній докладно описано правила щодо направлення оферти та акцепту, а також урегульовано зобов'язання продавця відносно поставки товару й передачі документів, кількості та якості товарів та ін. умов договору, а також зобов'язання покупця, в т. ч. відносно ціни та прийняття поставки. Значне місце в ній приділено наслідкам, що можуть настати для боржника за неналежне виконання зобов'язань. У В. к. ООН передбачено також випадки звільнення боржника від відповідальності.

Проблеми ж, що прямо не розв'язані В. к. ООН, вирішуються відповідно до заг. принципів, на яких вона ґрунтується, а за відсутності таких — згідно з правом, застосовним на підставі коліз. норми (ст. 7). Однак жодне з положень Конвенції не стосується відповідальності продавця за заповідяну товаром смерть чи за шкоду, завдану ним здоров'ю, а також питань чинності самого договору та наслідків, які може мати договір щодо права власності на проданий товар (ст. 4, 6).

Україна ратифікувала Конвенцію із застереженням, відповідно до якого визнала незастосовним будь-яке її положення, яке допускає, що укладення, зміна або припинення договору купівлі-продажу, одна зі сторін якого має своє комерц. підприємство в Україні, можуть здійснюватися не в письм. формі.

Для подолання проблем, що могли виникнути у зв'язку з неоднаковим правовим регулюванням зак-вами різних д-в світу питань позовної давності, Комісія ООН з права міжнар. торгівлі в 1974 розробила окр. міжнар. договір — Конвенцію про позовну давність у міжнар. купівлі-продажу товарів (набула чинності 01.08.1988). У 1980

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ 1961

до неї було внесено зміни (Протокол від 11.04.1980, набув чинності 01.08.1988), спрямовані на узгодження цієї Конвенції з В. к. ООН. Зокрема, обидва міжнар.-правові акти закріплюють однакові умови для застосув. їх положень.

Дія В. к. ООН, що містить матер.-правове регулювання договорів купівлі-продажу товарів, мала бути також доповнена дод. нормат.-правовим актом, який запроваджував би коліз.-правове регулювання цього питання. Ним мала стати Конвенція про право, застосовне до договорів міжнар. купівлі-продажу товарів, 1986, прийнята в межах Гаазької конф. з міжнар. приват. права. Однак вона досі не набула чинності. Її завдання частково виконує прийнята тією ж міжнар. орг-цією Конвенція про право, застосовне до міжнар. купівлі-продажу товарів, 1955, яка, проте, має вузьке коло учасників. У межах ЄС діє власний нормат.-правовий акт, націлений на запровадження в цьому регіоні уніфікованого коліз.-правового регулювання широкого кола договорів зобов'язань, у т. ч. й договорів купівлі-продажу. Це Регламент Європ. парламенту та Ради № 593/2008 про право, що підлягає застосув. до договорів зобов'язань, від 17.06.2008, який замінив Рим. конвенцію 1980 з аналогічною назвою.

Літ.: *Богуславский М.М.* Международное частное право: Учеб. М., 1998; *Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий.* М., 1994; *Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: практика применения в России и за рубежом / Отв. ред. А.С. Комаров.* М., 2007.

І.М. Проценко

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ 1961 — універс. багатостор. угода, яка кодифікувала норми міжнар. права у сфері дипл. відносин, привілеїв та імунітетів (див. *Дипломатичні привілеї та імунітети*). Конвенцію (далі — В. к. 1961) прийнято на Конф. ООН 18.04.1961, набула чинності 24.04.1964. Документ став визначним прикладом проведення кодифікації і прогрес. розвитку міжнар. права. В. к. 1961 вважається свого роду

«кодексом» *дипломатичного права* і є осн. джерелом цієї галузі міжнар. права. Вона має 5 автентичних текстів офіц. мовами ООН (англ., ісп., кит., рос., франц.).

Міжнар.-правові норми у сфері дипл. відносин сформувалися на ранніх етапах розвитку міжнар. права. До 1815 вони мали переважно форму звичаю. 1-ша кодифікація норм дипл. права у межах *багатостороннього міжнародного договору* відбулася під час *Віденського конгресу 1814—15*. Ухвалений *Віденський регламент 1815*, що встановлював ієрархію рангів дипл. представників, було доповнено на *Аахенському конгресі* (конгрес Екс-ля-Шапель, франц. Aix-la-Chapelle) у 1818. На поч. 20 ст. робилися дод. спроби на регіон. рівні кодифікувати дипл. право. Зокрема, на VI Конф. амер. д-в 1928 у м. Гавані (Куба) було прийнято Конвенцію про дипл. агентів. Намагання здійснити кодифікацію норм дипл. права мали місце і в межах *Ліги Націй*. Важливу роль у систематизації дипл. права відіграла й доктринальна кодифікація. Так, у 1895 Кембридж. ун-т підготував Регламент з питань дипл. імунітетів. Крім того, проекти кодексів у сфері дипл. права було підготовлено такими наук. установами, як Амер. ін-т міжнар. права (1925), *Асоціація міжнародного права* (1926), Міжнар. комісія амер. юристів (1927). У 1929 *Інститутом міжнародного права* ухвалено Резол. про дипл. імунітети. Особливо важливого значення набув проект Конвенції про дипл. привілеї та імунітети, розроблений Гарвард. школою права (1932). Серед найвідоміших кодифікац. проектів у сфері дипл. права, підготовлених юристами-міжнародниками, можна, зокрема, назвати *Блончлі* (1868), *Фіоре* (1890), *Пессоа* (1911), *Філімора* (1926), *Струпа* (1926) та ін. Усі ці проекти тією чи ін. мірою вплинули на формування справді універс. багатостор. інструменту, яким стала В. к. 1961.

По-справжньому необхідність проведення більш системної кодифікац. роботи у сфері дипл. права було усвідомлено д-вами після *Другої світової війни*. Зокрема, вже на 1-й сесії КМП ООН у 1949 питання «дипломатичних відносин та імунітетів» було внесено до переліку правових матеріял для їх кодифікації. У 1952 ГА ООН прийняла резол., в якій КМП ООН було доручено у

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ 1961

першочерговому порядку приступити до кодифікац. роботи над зазначеною тематикою (резол. 685(VII) від 05.12.1952). У 1954 на своїй 6-й сесії Комісія розпочала кодифікацію і прогрес. розвиток дипл. права, призначивши офіц. доповідачем А.Е. Сандстрема. Після завершення 5-річної роботи і підготовки у 1959 Проекту статей ГА ООН ухвалила резол. 1450(XIV) від 07.12.1959 про скликання міжнар. конф. з питань дипл. відносин та імунітетів. Остання відбувалася з 02.03. до 14.04.1961 у Відні. На ній було представлено понад 80 д-в світу, її головою обрано видатного австр. юриста-міжнародника А.Фердросса. Робота конф. успішно завершилася прийняттям В. к. 1961, яку з 18.04.1961 було відкрито для підписання. На конф. було ухвалено також 2 факультат. протоколи: про обов'язкову юрисдикцію МС ООН та про незастосув. законів про гр-нство д-ви перебування до співробітників *дипломатичного представництва*. Обидва протоколи набули чинності одночасно з В. к. 1961 24.04.1964.

Учасницею Конвенції стала й Україна (тоді — УРСР), яка брала активну участь у роботі Віден. конф. До складу офіц. делегації УРСР входили К.С. Забігайло (голова), Д.Т. Яковенко та Ю.І. Нікольський. Україна підписала Конвенцію 18.04.1961, ратифікувала її Указом Президії ВР УРСР 21.03.1964. Відповідно до її положень Конвенція набула чинності для УРСР 12.07.1964.

З прийняттям В. к. 1961 було кодифіковано широке коло норм дипл. права, які стосуються представництва д-ви за кордоном. Конвенція складається з 53 статей. Хоча формально вона не має розділів, як передбачалося в підготовленому КМП ООН проекті Конвенції 1958, проте умовно в ній можна виділити преамбулу і 6 частин. Уже в самій преамбулі містяться 2 важливих положення. 1-ше з них відображує концепцію «функціональної необхідності», закріплюючи норму про те, що привілеї та імунітети надаються не для вигоди окр. осіб, а для забезпечення ефект. здійснення функцій дипл. представництва. Ін. положення уточнювало, що, оскільки В. к. 1961 об'єктивно не могла закріпити всі чинні норми міжнар. звичаєвого права, то ці норми й надалі регулюватимуть прямо не передбачені Конвенцією питання.

1-й розд. В. к. 1961 містить визначення категорій працівників дипл. представництва (*глава дипломатичного представництва, агент дипломатичний*, члени дипл. представництва, члени адм.-тех. персоналу, члени обслуговуючого персоналу тощо) (ст. 1). Особл. труднощі для д-в — учасниць Віден. конф. становило визначення поняття «члени сім'ї дипл. працівників». У результаті воно так і не було сформульоване, а лише побічно окреслене у ст. 37 щодо привілеїв та імунітетів як «члени сім'ї дипломатичного агента, які проживають разом з ним». У 1-му розд. Конвенції (ст. 2—20) регулюється також низка заг. питань у сфері дипл. зносин. Зокрема, передбачається, що встановл. дипл. відносин та відкриття дипломатичних представництв відбувається за взаємною згодою д-в (ст. 2), наводиться перелік функцій дипл. представництв (ст. 3). Конвенція визначає порядок призначення і відкликання глави дипл. представництва, а також його персоналу. У цьому контексті закріплюється положення про необхідність отримання згоди д-ви, що приймає, на акредитацію глави дипл. представництва (див. *Агреман*) (ст. 4). У будь-який час і без жодних пояснень д-ва перебування може оголосити, що глава дипл. представництва або ін. член дипл. персоналу є небажаною особою (*persona non grata*) (ст. 9). Передбачається, що д-ва, яка акредитує, повинна нотифікувати д-ву перебування про прибуття і припинення функцій членів дипл. персоналу (ст. 10). У ст. 11 встановлюється право д-ви перебування впливати на чисельність складу персоналу дипл. представництва д-ви, яка акредитує. Водночас під час ратифікації В. к. 1961 ВР УРСР було зроблено застереження до цієї статті про те, що «у разі виникнення розбіжностей у питанні про чисельність персоналу дипломатичного представництва це питання має вирішуватися за домовленістю між державою, яка акредитує, і державою перебування». Ст. 13 визначає поч. виконання главою дипл. представництва своїх функцій. Так, передбачається, що це питання може вирішуватися залежно від практики д-ви пе-

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ 1961

ребування: таким поч. можна вважати час вручення *вірчих грамот* або момент прибуття у країну і передання завірених копій вірчих грамот МЗС д-ви перебування. У В. к. 1961 було закріплено 3 класи глав дипл. представництв, запроваджені ще у Віден. регламенті 1815: *посли та нунції, посланники та інтернунції*, а також повірені у справах (ст. 14). Клас, до якого належатиме глава дипл. представництва, визначається за згодою д-в (ст. 15) (див. *Дипломатичні класи та ранги*). Старшинство глав представництв відп. класу визначається, як правило, датою поч. виконання ними своїх функцій (ст. 16). Дипл. представництво та його глава мають право користування прапором та емблемою д-ви, яка акредитує (ст. 19).

Без сумніву, найважливішою частиною В. к. 1961 вважається її 2-й розд., присв. дипл. привілеям та імунітетам (ст. 21—40). У Конвенції, зокрема, було проведено поділ між привілеями та імунітетами дипл. представництва, з одного боку, й особистими привілеями та імунітетами дипл. і тех. персоналу — з ін. Основоположною у сфері привілеїв та імунітетів дипл. представництва є норма про їх абс. недоторканність. Це положення не можна порушувати за жодних обставин, навіть відповідно до *взаємності принципу*, що, зокрема, знайшло підтвердження у рішенні МС ООН щодо справи *Дипломатичний і консульський персонал США в Тегерані 1980*. Згідно з цією нормою, представники влади д-ви перебування не вправі входити до приміщення дипл. представництва інакше як за згодою глави дипл. представництва. Д-ва перебування не лише має неухильно дотримуватися цього правила, а й зобов'язана вживати всіх необхідних заходів для захисту таких приміщень від будь-якого вторгнення та заподіяння шкоди (п. 2 ст. 22). Зазначена норма про недоторканність дипл. представництв передбачає також наявність імунітету від обшуку, реквізиції, арешту та викон. дій, який поширюється не лише на саме дипл. приміщення, а й на предмети облаштування та ін. майно, а також на засоби пересування (п. 3 ст. 22). Норма про абс. недотор-

канність дипл. приміщень сприяла появі практики застосув. дипл. *притулку*, що надається особам, які переслідуються з політ. міркувань. Водночас у самій В. к. 1961 з цього приводу не було передбачено жодних норм, оскільки під час обговорення її проекту виявилось, що д-ви не були готові до такого кроку. В. к. 1961 підтвердила свободу дипл. представництв здійснювати офіц. зносини з д-вою перебування, яка зобов'язана забезпечувати згадану свободу. На ній ґрунтується норма про недоторканність офіц. кореспонденції, а також *дипломатичної пошти* (ст. 27). *Архіви дипломатичні* також вважаються недоторканими в будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (ст. 24). Прогрес. розвитком у сфері привілеїв та імунітетів стали положення про звільнення дипл. представництва від податків і зборів, у т. ч. митних. Згідно зі ст. 23, дипл. установа та її керівник звільнюються від усіх податків, зборів та мит щодо дипл. приміщень, крім тих, що є платою за конкр. види обслуговування (напр., електроенергія, опалення тощо).

До особистих привілеїв та імунітетів дипл. персоналу та членів їхніх сімей належить норма про недоторканність особи і приват. житла. Так, передбачається, що дипл. агент не може підлягати арешту або затриманню (ст. 29), а його приват. резиденція користується такою самою недоторканністю, як і приміщення самого дипл. представництва (ст. 30). До цієї групи привілеїв та імунітетів належить також імунітет від юрисдикції д-ви перебування. Згідно з цією нормою, дипл. агенти користуються імунітетом від кримін. юрисдикції, а також, з певними винятками, від цив. та адм. юрисдикції (ст. 31). Вони звільнюються також від податків і зборів та користуються митн. привілеями. Зокрема, д-ва перебування, відповідно до внутр. законів і правил, звільняє від митн. зборів особисті речі дипл. агентів та членів їхніх сімей (ст. 36 п.1 (b)).

В. к. 1961 передбачає надання особистих привілеїв та імунітетів не лише дипл. агентам, а й адм.-тех. та обслуговуючому персоналу дипл. представництва. Проте обсяг наданих їм привілеїв та імунітетів є вужчим (ст. 37—38). Напр., адм.-тех. персонал користується особистою недоторкан-

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ 1961

ністю та імунітетом від кримін. юрисдикції. Водночас на нього не поширюється імунітет від цив. та адм. юрисдикції щодо дій, вчинених поза виконанням служб. обов'язків. Члени обслуговуючого персоналу, які не є гр-нами д-ви перебування, користуються імунітетом щодо дій, здійснюваних під час виконання служб. обов'язків, а також звільняються від податків із заробітної плати.

3-тя частина В. к. 1961 регулює питання, пов'язані з визначенням поведінки дипл. представництва та дипл. агента щодо д-ви перебування. Зокрема, особи, які користуються дипл. привілеями та імунітетами, мають поважати закони і порядки д-ви перебування. Вони також не вправі втручатися у внутр. справи останньої. Приміщення дипл. представництва не повинні використовуватися в цілях, не сумісних з їх функціями (ст. 41), а дипл. агент не може займатися у д-ві перебування профес. або комерц. діяльністю з метою особистої вигоди (ст. 42). 4-та частина Конвенції визначає питання припинення функцій дипл. агентів і встановлює відп. обов'язки д-ви перебування (ст. 43—46). Зокрема, у ст. 44 встановлюється зобов'язання останньої надавати — у разі збройн. конфлікту — сприяння у прискореному виїзді за межі країни особам, які користуються дипл. привілеями та імунітетами. 5-та частина Конвенції встановлює неприпустимість дискримінації д-в і принцип взаємності (ст. 47).

6-та, кінцева, частина присвячена таким тех. питанням, як підписання, *ратифікація*, визначення *депозитарію* та набуття чинності В. к. 1961 (ст. 48—53). Передбачено, що вона вступає в силу на 30-й день після здавання на зберігання *Генеральному секретарю ООН ратифікаційної грамоти* чи акта про приєднання.

Слід зазначити, що Конвенція початково не ґрунтувалася на принципі універсальності. Так, у ст. 48 було закріплено обмежувальну формулу визначення кола її учасників: такими можуть стати лише д-ви — члени ООН або її спеціаліз. установ, д-ви — учасниці Статуту МС ООН, а також д-ви, які можуть стати учасниками Конвенції на запрошення ГА ООН. Такий підхід фактично унеможливував участь у Конвенції деяких д-в (у т. ч. НДР і КНДР),

а отже, не був підтриманий низкою д-в, у т. ч. СРСР та УРСР. При ратифікації В. к. 1961 ВР УРСР зробила відп. заяву щодо ст. 48 та 50, вказавши на їх дискримінац. характер. Слід зазначити, що такий обмежувальний підхід не витримав випробування часом. Нині Конвенція є універс. інструментом у сфері регулювання дипл. відносин. Про це свідчить той факт, що сьогодні її учасниками є понад 180 д-в.

В. к. 1961 закріпила широке коло норм у сфері зовн. зносин д-в. Водночас низка питань опинилася поза межами її регулювання. Саме тому було розроблено і прийнято низку ін. важливих документів, насамперед *Віденську конвенцію про консульські зносини 1963* (чинна з 1967), *Конвенцію про спеціальні місії 1969* (чинна з 1985), *Віден. конвенцію про запобігання і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнар. захистом, 1973*, *Віденську конвенцію про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* (не набрала чинності) та ін. Крім того, КМП ООН приділила окр. увагу дослідженню такої теми, як статус *дипломатичного кур'єра* і дипл. пошти. У результаті було підготовлено відп. Проект статей, який, однак, не набув договір. закріплення. Взагалі, В. к. 1961 можна вважати зразком успішної кодифікації звичаєвих норм міжнар. права.

Літ.: *Сандровский К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Блищенко И.П., Дурденевский В.Н.* Дипломатическое и консульское право. М., 1962; *Репецкий В.* Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; *Denza E.* Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008; *Hestermeyer H.P.* Vienna Conventions on Diplomatic Relations // MPEPIL (www.mpepil.com).

С.О. Мельник

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ДОРОЖНІ ЗНАКИ 1968 — див. *Міжнародні автомобільні перевезення*.

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ДОРОЖНІЙ РУХ 1968 — див. *Міжнародні автомобільні перевезення*.

ВІДЕНЬСКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО КОНСУЛЬСЬКІ ЗНОСИНИ 1963

ВІДЕНЬСКА КОНВЕНЦІЯ ПРО КОНСУЛЬСЬКІ ЗНОСИНИ 1963 — універс. багатостор. міжнар. договір, що кодифікував норми міжнар. права у сфері конс. відносин (далі — В. к. 1963). Конвенцію прийнято на Дипл. конф. ООН у м. Відні (Австрія) 24.04.1963, набула чинності 19.03.1967. Разом із прийняттям *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* (далі — В. к. 1961) В. к. 1963 стала ще одним успішним прикладом проведення *кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права* у сфері права зовн. зносин у межах ООН. В. к. 1963 нині є осн. джерелом *консульського права*. Вона містить 5 автентичних текстів офіц. мовами ООН (англ., ісп., кит., рос., франц.), а її учасниками на сьогодні є понад 170 д-в, у т. ч. Україна (*ратифікаційну грамоту* про приєднання УРСР до В. к. 1963 передано *депозитарію* 27.04.1989, відповідно до ст. 77 Конвенція набула чинності 27.05.1989).

До укладання В. к. 1963 міждерж. відносини у сфері конс. права регулювалися переважно нормами міжнар. звичаєвого права і двостор. угодами. Однак наприкінці 19 — на поч. 20 ст. кількість конс. установ різко збільшується. Така ситуація зумовила необхідність проведення кодифікації цієї галузі міжнар. права. Окр. її спроби здійснювалися на регіон. рівні. Напр., у 1928 у м. Гавані (Куба) прийнято Конвенцію про конс. агентів. Питаннями кодифікації займалися й деякі наук. установи. Одним із перших результатів їх роботи став Проект конвенції з питань конс. відносин, підготовлений *Інститутом міжнародного права* у 1896. Цей документ вплинув на реалізацію подібних проектів, запропонованих Амер. ін-том міжнар. права (1925) та *Асоціацією міжнародного права* (1928). Велике значення у сфері доктринальної кодифікації мав також Проект конвенції про правовий статус та функції консулів, підготовлений Гарвард. школою права (1932). Спроби провести офіц. кодифікацію конс. права робили й у межах *Ліги Націй*, але відп. документ так і не було прийнято. Понадсправжньому робота над кодифікацією конс. права розпочалася після *Другої сві-*

тової війни у межах ООН. Так, уже на 1-й сесії КМП ООН у 1949 до її порядку денного було внесено тему кодифікації норм у сфері конс. відносин. Проте фактично Комісія змогла розпочати цю роботу лише в 1955, призначивши офіц. доповідачем чехослов. юриста Я. Зоурека. За результатами 2 його доповідей, а також враховуючи зауваження та коментарі, зроблені д-вами і VI комітетом ГА ООН, КМП ООН у 1961 схвалила остаточний проект статей з конс. відносин та імунітетів. Того ж року ГА ООН прийняла резол. про скликання відп. конф. ООН (резол. № 1685(XVI)), яка проходила з 04.03. до 22.04.1963 у м. Відні. У її роботі взяли участь представники 95 д-в світу. Учасником Конф. була й делегація УРСР у складі В. Циби (голова), К. Забігайла і В. Гапона (усі — співробітники МЗС).

Результатом роботи Віден. конф. 1963 стало ухвалення В. к. 1963. На ній було також прийнято 2 факультат. протоколи щодо набуття гр-нства та обов'язкового врегулювання спорів. Ці документи разом з В. к. 1963 були відкриті для підписання 24.04.1963 й одночасно набули чинності. Крім того, було прийнято Заключний акт конф., до якого додавалося ще 3 резол.

Структурно В. к. 1963 складається з преамбули та 79 статей. На відміну від В. к. 1961 вона поділена на частини і містить 5 глав, окр. з яких складаються з розділів. Слід зазначити, що В. к. 1961 виступила певною моделлю у формулюванні багатьох положень В. к. 1963. Так, у преамбулі останньої *mutatis mutandis* повторюються положення, сформульовані у В. к. 1961. 1-ше з них відображує концепцію «функціональної необхідності», закріплюючи норму про те, що привілеї та імунітети надаються не для вигоди окр. осіб, а для забезпечення ефект. здійснення конс. установами функцій від ім. їх д-в. Ін. положення уточнює, що норми міжнар. звичаєвого права і надалі регулюватимуть питання, прямо не передбачені В. к. 1963. У ст. 1 розкриваються значення окр. понять, використаних у Конвенції. Зокрема, визначено окр. види конс. персоналу, такі як «консульські посадові особи», «консульські службовці», «обслуговуючий персонал». Прогрес. кроком у Конвенції став поділ конс. посад. осіб на 2 категорії: штатні конс. посад. особи та по-

чес. конс. посад. особи (у міжнар.-правовій літ. — «почесні консули») (ст. 1.2).

Заг. положення про конс. відносини у Конвенції викладено у гл. 1. Зокрема, у ній регулюються питання встановл. і здійснення конс. зносин та порядок припинення конс. функцій. Так, підтверджується заг. положення про те, що конс. відносини між д-вами встановлюються за взаємною згодою (ст. 2.1). Однак, на відміну від норм дипл. права, розрив дипл. відносин не обов'язково тягне за собою *ipso facto* припинення конс. зносин (ст. 2.3). Відкриття *консульської установи* можливе лише за згодою д-ви, що приймає. Така згода необхідна й для визначеного д-вою, що акредитує, місцезнаходження конс. установи, її класу та округу, а також у разі їх зміни (ст. 4). Конвенція визначає 4 класи голів конс. установ: *генеральний консул, консул, віце-консул та конс. агент* (ст. 9.1). Глави конс. установ призначаються д-вою, що акредитує, і допускаються до виконання своїх функцій д-вою перебування (ст. 10.1). Для цього д-ва акредитації надає голові конс. установи документ, який має форму патенту (див. *Консульський патент*). У ньому підтверджується посада голови конс. установи, а також вказуються його категорія і клас, конс. округ та місцезнаходження конс. установи (ст. 11.1). Такий документ передається д-ві перебування, яка у свою чергу має дати згоду на здійснення главою конс. установи своїх функцій (ст. 12.1). Така згода у конс. праві має назву *екзекватура*. У разі відмови у наданні екзекватури д-ва перебування не зобов'язана повідомляти про причини такої відмови (ст. 12.2). Д-ва акредитації може вільно призначати працівників конс. персоналу (ст. 19.1), однак вона має заздалегідь надавати необхідну інформацію про таких осіб д-ві перебування (ст. 23.3). Остання користується також правом оголошення будь-якої конс. посад. особи *persona non grata*. У такому разі д-ва акредитації повинна відкликати цю особу або припинити її функції в конс. установі. Як правило, конс. посад. особи мають бути гр-нами д-ви акредитації.

Діяльність конс. установ та відп. посад. осіб відрізняється від діяльності, яку здійснюють дипл. установи та дипл. агенти. Зокрема, 1-ші не покликані забезпечувати

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО КОНСУЛЬСЬКІ ЗНОСИНИ 1963

політ. функції, що зазвичай здійснюються дипл. агентами. Тому їх завдання дещо різняться. У ст. 5 В. к. 1963 міститься перелік конс. функцій. Так, завдання конс. посад. осіб полягають насамперед у захисті інтересів д-ви акредитації та її гр-н. Конс. працівники покликані також сприяти розвитку торг., екон., культ. та наук. зв'язків між д-вою акредитації та д-вою перебування, здійснювати певні функції адм. характеру. Зокрема, вони видають своїм гр-нам паспорти та проїзні документи, необхідні для перетину кордону, виконують обов'язки нотаріуса, реєстратора актів громадян. стану, надають сприяння фіз. та юрид. особам, охороняють інтереси неповнолітніх та недієздатних осіб. Конс. працівники за потреби видають *візи* іноз. гр-нам. Вони здійснюють нагляд за суднами, літаками та їх екіпажами, у разі необхідності можуть надавати їм допомогу. Зазначений перелік конс. функцій, викладений у В. к. 1963, не є вичерпним, конс. працівники можуть виконувати й ін. завдання, які покладає на них д-ва акредитації.

Важливим питанням, якому у В. к. 1963 приділено окр. увагу, є проблематика конс. привілеїв та імунітетів, яку висвітлено у гл. 2 Конвенції. Слід зазначити, що функц. особливість конс. відносин зумовила певну відмінність конс. привілеїв та імунітетів від дипл., хоча в багатьох положеннях ці види збігаються. Як і в дипл. праві, конс. привілеї та імунітети поширюються як на конс. установи, так і на конс. посад. осіб. Водночас правило про недоторканність конс. приміщень поширюється лише на будівлі, які використовуються персоналом виключно для його роботи (ст. 31), і не поширюється на резиденцію глави конс. установи. Конс. приміщення звільняються від сплати податків і зборів, за винятком тих, що є платою за конкр. види обслуговування (ст. 32). Конс. архіви, так само як і дипл., є недоторканими в будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (ст. 33) (див. *Архів дипломатичний*). Необхідною умовою забезпечення безперешкодної діяльності конс. установи є закріплення у Конвенції поло-

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО КОНСУЛЬСЬКІ ЗНОСИНИ 1963

ження про свободу зносин з д-вою акредитації (ст. 35). Водночас вважається, що положення про конс. валізу є більш обмеженим порівняно з положенням про дипл. пошту. Так, якщо органи д-ви перебування мають вагомні підстави вважати, що у валізі містяться не офіц. предмети, вони можуть вимагати її розпакування у присутності представників д-ви акредитації. У разі відмови валіза може бути повернена за місцем відправлення (див. *Дипломатична пошта*).

Обсяг привілеїв та імунітетів конс. персоналу є значно вужчим порівняно з дипл. Так, норма про особисту недоторканність конс. працівників не має такого абс. характеру, як у дипл. праві. Конс. працівника може бути заарештовано або піддано попередньому ув'язненню у разі вчинення ним тяжкого злочину (ст. 41.1). Щодо конс. працівників юрисдикц. імунітет має обмежений характер. Так, конс. посад. особи можуть користуватися ним лише під час виконання служб. обов'язків (принцип функціональності) (ст. 43), тоді як на дипл. агентів він поширюється постійно. Конс. посад. особи, конс. службовці, а також члени їхніх сімей, які проживають разом із ними, користуються податк. та митн. привілеями. Працівники обслуговуючого персоналу звільняються від податків, зборів та мита на заробітну плату. На практиці д-ви за допомогою двостор. угод можуть тією чи ін. мірою урівноважувати конс. привілеї та імунітети з дипл. Слід зазначити, що положення гл. 2 Конвенції поширюються лише на установи, які очолюють штатні конс. посад. особи.

Правовий режим, що поширюється на почес. конс. посад. осіб та на установи, які вони очолюють, закріплено у гл. 3 Конвенції. Як правило, почес. консулом стає особа, яка є гр-ном д-ви перебування і не є служб. особою д-ви акредитації. Вона може також займатися ін. профес. діяльністю з метою отримання доходу. Розробляючи окр. правовий режим для цих категорій конс. працівників, авт. В. к. 1963 були змушені врахувати, з одного боку, відмінний правовий статус почес. консулів, а з ін. —

створити належні умови для виконання ними конс. функцій. У В. к. 1963 було з'ясовано обсяг їхніх привілеїв та імунітетів порівняно з тим, що передбачається для штатних конс. працівників. Напр., конс. привілеї та імунітети не надаються членам сім'ї почес. конс. посад. особи або конс. службовцям, які працюють у конс. установі, очолюваній почес. консулом (ст. 58.3). На приміщення конс. установи, яку очолює почес. консул, не поширюється також принцип недоторканності, але передбачається, що д-ва перебування зобов'язана вживати всіх заходів для його захисту (ст. 59). Якщо проти почес. конс. посад. особи порушується кримін. справа, то така особа зобов'язана з'явитися у компетент. органи. Водночас у разі провадження справи вона може розраховувати на повагу, яка має надаватися з огляду на її офіц. статус (ст. 63). Почес. конс. посад. особи звільняються від усіх податків і зборів на винагороди та заробітну плату, яку вони отримують за виконання конс. функцій (ст. 66).

У гл. 4 В. к. 1963 містяться заг. положення. Зокрема, встановлюється правило недопущення *дискримінації* між д-вами у застосув. положень цієї Конвенції. Однак дискримінацією не вважається ситуація, коли д-ва перебування застосовує одну з норм В. к. 1963 в обмежувальному режимі, тобто так само, як її застосовують до її конс. установи у відп. д-ві, чи за звичаєм, або коли за взаємною згодою одна д-ва надає ін. режим більш сприятливий, ніж передбачений В. к. 1963 (ст. 72). У цій главі регулюється також питання співвідношення В. к. 1963 з ін. міжнар. договорами. Передбачається, що положення В. к. 1963 не впливають на ін. чинні міжнар. договори, а також не перешкоджають д-вам укладати міжнар. угоди, які можуть підтверджувати, доповнювати або розширювати її зміст (ст. 73). Зокрема, на практиці д-ви нерідко укладають двостор. конс. угоди, які розширюють обсяг привілеїв та імунітетів конс. установ та їх персоналу. Гл. 5 містить заключні положення Конвенції, що стосуються умов її підписання, приєднання, *ратифікації*, набрання чинності тощо.

В. к. 1963 можна вважати одним із найвдаліших прикладів *кодифікації* і *прогресивного розвитку міжнародного права* в ме-

**ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ОХОРОНУ ОЗОНОВОГО ШАРУ 1985**

жах ООН. Вона закріпила чимало положень, які до її прийняття мали невизначений та спірний характер. Сучас. практика міждерж. відносин засвідчує в цілому широке застосування її положень, які сьогодні набули універс. характеру. Разом з В. к. 1961 ця Конвенція стала значним внеском у розвиток дипл. та конс. права. Зокрема, було врегульовано такі засадничі питання, як організація діяльності, функції, статус, а також привілеї та імунітети дипл. і конс. персоналу. Отже, у сучас. міжнар. відносинах В. к. 1963 є універс. міжнар.-правовим орієнтиром для д-в у встановл. та підтриманні конс. відносин.

Літ.: *Сандровський К.К.* Дипломатическое право. К., 1981; *Блищенко И.П., Дурденевский В.Н.* Дипломатическое и консульское право. М., 1962; *Репецкий В.* Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; *Verosta S.* Zur Kodifikation des Rechts der konsularischen Beziehungen auf der Staatenkonferenz in Wien 1963 // Die Vereinten Nationen und Österreich, v. 12, 1963; *Kussbach E.* Vienna Convention on Consular Relations (1963) // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4. 2000.

С.О. Мельник

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ОЗОНОВОГО ШАРУ 1985 — багатостор. міжнар. договір, укладений 22.03.1985 у м. Відні (Австрія) 20 д-вами, у т. ч. УРСР (постанова РМ УРСР від 20.05.1986), та Європ. Екон. Співтовариством. Набула чинності 22.09.1988 (далі — В. к. 1985). Депозитарій — *Генеральний секретар ООН*.

У 2009, після приєднання єдиної д-ви, що залишалася поза режимом захисту озонового шару, Тимору-Лешті, Конвенція набула статусу універс. міжнар. договору, що є свідченням найвищого рівня солідарності д-в у вирішенні проблеми виснаження озонового шару — газового щита, який захищає Землю від згубної дії сонячної радіації. Причинами утворення т. з. «озонових дір» учені вважають проникнення у верхні шари стратосфери озоноруйнівних речовин, які використовують у промисловості й молекули яких містять хлор чи бром; застосування азотних добрив у сільському госп-ві, фреонів у холодильних установках, аерозолях для гасіння пожеж, хлорування питної води тощо.

В. к. 1985 складається з преамбули, 21 статті, 21 дод. та приміток. Насамперед вона визначає низку термінів, серед яких:

«озоновий шар» — шар атмосферного озону над примежовим шаром планети; «несприятливий вплив» — зміни у фіз. середовищі чи біоті, в т. ч. зміни клімату, що мають значні шкідливі наслідки для здоров'я людини або для складу, відновної здатності чи продуктивності природ. і регульованих систем, або для матеріалів, використовуваних людиною; «альтернативні технології або устаткування» — технології або устаткування, використання яких уможливує зменшення чи усунення викидів речовин, що несприятливо впливають чи здатні впливати на озоновий шар; «альтернативні речовини» — речовини, які зменшують або усувають несприятливий вплив на озоновий шар чи запобігають йому, та ін. (ст. 1).

В. к. 1985 встановлює заг. зобов'язання сторін щодо співробітництва д-в шляхом: систематичних спостережень, досліджень та обміну інформацією; вжиття належних заходів. або адм. заходів та співробітництва у погодженні відп. програм контролю, обмеження, скорочення чи запобігання діяльності людини, що спричинює або може спричинити несприятливий вплив на стан озонового шару; співробітництва у розробленні погоджених заходів, процедур і стандартів на виконання цієї Конвенції з метою прийняття протоколів і дод.; співробітництва з компетент. міжнар. органами з метою ефект. виконання Конвенції та її протоколів (ст. 2). Сторони також зобов'язуються співробітничати в організації досліджень та наук. оцінювання: фіз. і хім. процесів, що можуть впливати на озоновий шар; впливу на здоров'я людини та ін. біол. наслідків, спричинених змінами стану озонового шару, особливо змінами ультрафіолетового сонячного випромінювання; впливу змін стану озонового шару на клімат, природ. й штучні матеріали, що використовуються людиною; речовин, процесів і видів діяльності, які можуть впливати на озоновий шар; альтернат. речовин і технологій; відп. соц.-екон. та ін. питань (ст. 3, дод. I «Дослідження та систематичні спостереження»).

**ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВО
ДОГОВОРІВ МІЖ ДЕРЖАВАМИ ... 1986**

Відповідно до ст. 4 і дод. II «Обмін інформацією», сторони співробітничать у правовій та наук.-тех. сферах, сприяючи обміну наук.-тех., соц.-екон., комерц. та правовою інформацією. Згідно з їх нац. законам, нормами і практикою та з урахуванням, зокрема, потреб країн, що розвиваються, у сприянні безпосередньо або через компетент. міжнар. органи розвитку та передаванню технологій і знань вони полегшують придбання альтернат. технологій ін. сторонами, надаючи їм інформацію про альтернат. технології та устаткування і поставляючи необхідне устаткування й апаратуру для проведення досліджень і систематичних спостережень. Важливою визнається й підготовка наук.-тех. кадрів.

Згідно зі ст. 6 і 7, запроваджуються керівні органи Конвенції — Конф. сторін та Секретаріат з визначенням їх компетенції. Так, Конф. приймає консенсусом процедурні та фін. правила як для своєї діяльності, так і будь-яких допоміжних органів, які вона може заснувати, а також визначає фін. засади функціонування Секретаріату. Конф. здійснює пост. нагляд за виконанням Конвенції. При цьому вона встановлює форму і періодичність передавання інформації; розглядає таку інформацію, а також доповіді, що подаються будь-яким допоміжним органом; проводить огляд наук. інформації про стан озонowego шару, його можливі зміни та ймовірні наслідки будь-яких таких змін; сприяє погодженню відп. політики, стратегії і заходів та готує рекомендації щодо будь-яких питань, що стосуються Конвенції; приймає програми досліджень, систематичних спостережень, наук.-тех. співробітництва, обміну інформацією та передавання технологій і знань; вживає будь-яких дод. заходів для досягнення мети Конвенції. На Секретаріат покладається: орг-ція та обслуговування нарад у межах Конвенції; підготовка і передавання доповідей, основаних на отриманій інформації; виконання функцій, що покладаються на нього будь-якими протоколами; підготовка доповідей про його діяльність та подання їх Конф. тощо. Відповідно

до ст. 2 і 8, остання приймає на своїх нарадах протоколи, проекти яких подаються сторонам принаймні за 6 міс. до проведення такої наради.

Спори щодо тлумачення або застосув. Конвенції, які можуть виникати між сторонами, врегульовуються шляхом переговорів. У разі недосягнення результату сторони можуть вдатися до послуг третьої сторони або звернутися до неї по посередництво. Якщо ж спір не може бути вирішений зазначеними способами, сторони визнають як обов'язкові арбітраж або передавання спору до МС ООН (ст. 11). Ст. 9—10 та 12—21 Конвенції мають процедурний характер: внесення поправок до Конвенції чи будь-якого протоколу до неї (ст. 9), прийняття дод. і внесення до них поправок (ст. 10), зв'язок між Конвенцією та протоколами до неї (ст. 16), способи набуття членства у Конвенції (ст. 12—14), вихід із Конвенції (ст. 19) та ін. До Конвенції прийнято *Монреальський протокол про речовини, що руйнують озонний шар, 1987.*

Н.Р. Малишева

**ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВО
ДОГОВОРІВ МІЖ ДЕРЖАВАМИ ТА
МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
АБО МІЖ МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІ-
ЗАЦІЯМИ 1986** — міжнар.-правовий акт, що регулює договір. правоздатність міжнар. орг-цій укладати договори з д-вами або з ін. міжнар. орг-ціями, яка необхідна для виконання їхніх функцій та досягнення їхніх цілей (далі — В. к. 1986).

У 1969 Конф. ООН з права міжнар. договорів прийняла резол., в якій рекомендувала ГА ООН запропонувати КМП ООН здійснити кодифікацію права міжнар. договорів за участю міжнар. орг-цій. У 1969 ГА прийняла відп. резол. і в 1970 КМП почала розгляд цього питання, продовживши його у 1975—77 та 1977—82. Після завершення у 1982 роботи над зазначеним проектом КМП рекомендувала ГА ООН скликати конф. ООН з права договорів між д-вами та міжнар. орг-ціями або між міжнар. орг-ціями для прийняття відп. конвенції. Ця конф. відбулася у м. Відні (Австрія) в період 18.02—21.03.1986 і завершилася прийняттям Конвенції. У ній взяли участь 97 д-в та 19 міжнар. орг-цій, у т. ч. ООН.

Преамбула В. к. 1986 містить положення, які характеризують філософію КМП щодо права міжнар. орг-цій та укладання міжнар. договорів, яка виражається у відп. підходах і принципах. Вони виходять: з важливої ролі договорів у історії міжнар. відносин; узгоджувального характеру договорів та постійного зростання їх значення як джерела міжнар. права; заг. визначення принципу вільної згоди і добросовісності та норми *pacta sunt servanda*; важливості поглиблення процесу *кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права* у світ. масштабі; уваги до положень *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*; визнання зв'язку між правом договорів між д-вами та правом договорів між д-вами і міжнар. орг-ціями або між міжнар. орг-ціями; особливостей договорів, учасниками яких є міжнар. орг-ції як суб'єкти міжнар. права ін., ніж д-ви; визнання, що міжнар. орг-ція має таку правоздатність укладати договори, яка необхідна для виконання її функцій та досягнення її цілей; визнання, що практика міжнар. орг-цій під час укладення міжнар. договорів з д-вами або між собою має відповідати їхнім устан. актам; підтвердження, що спори, які стосуються договорів, як і ін. міжнар. спори, мають розв'язуватися відповідно до *Статуту ООН* мирн. засобами і згідно з принципом справедливості та міжнар. права; підтвердження, що норми міжнар. звичаєвого права, як і раніше, регулюватимуть питання, які не знайшли вирішення в положеннях В. к. 1986.

В. к. 1986 регулює порядок укладання міжнар. договорів та набуття ними чинності, дотримання, застосув. і тлумачення договорів, вплив договорів на треті д-ви чи орг-ції, внесення правок і змін до договорів, умови недійсності договорів, порядок припинення та призупинення їх дії, призначення *депозитарію*, внесення виправлень, порядок реєстрації. Складовою Конвенції є Дод. «Процедури арбітражу і примирення», в якому встановлено порядок створення третейського суду чи погоджувальної комісії та їх функціонування.

В. к. 1986 застосовується до договорів між д-вами (1 чи кількома) і міжнар. орг-ціями (1 чи кількома) і до договорів, що є устан. актами міжнар. орг-цій, та до будь-

якої угоди, що приймається в межах міжнар. орг-ції. В. к. 1986 не застосовується до міжнар. угод, сторонами яких є не лише д-ви і міжнар. орг-ції, а й ін. суб'єкти міжнар. права. До сфери її дії не належать міжнар. договори, укладені не в письм. формі. Конвенція не має зворотної дії. Жодне її положення не повинно тлумачитися як таке, що зачіпає відносини між д-вою і міжнар. орг-цією, які регулюються правилами цієї орг-ції.

Договір. правоздатність міжнар. орг-цій будується на функц. підході. Відповідно, міжнар. орг-ція володіє такою правоздатністю укладати договори, яка необхідна для виконання її функцій і досягнення її цілей. Правоздатність міжнар. орг-ції може здійснюватися лише в межах її функц. потреб і в межах її «правил». Практика міжнар. орг-цій у разі укладання міжнар. договорів з д-вами чи між собою має відповідати їх устан. актам.

Згідно з положеннями В. к. 1986, договір означає міжнар. угоду, яка підпадає під регулювання міжнар. права і укладена в письм. формі: 1) між 1 чи кількома д-вами та 1 чи кількома міжнар. орг-ціями або 2) між міжнар. орг-ціями, незалежно від того, чи міститься така угода в 1 документі, у 2 чи кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкр. назви.

Міжнар. орг-ція як учасник договору не може посилатися на правила цієї орг-ції як виправдання для невиконання такого договору. Згода д-в та міжнар. орг-цій на обов'язковість міжнар. договору може бути виражена підписанням договору, обміном документами, що утворюють договір, *ратифікацією* договору, його прийняттям, затвердженням, приєднанням до нього чи в будь-який ін. спосіб, про який домовилися сторони. Для міжнар. орг-цій замість терміна «ратифікація» вживають термін «акт офіційного підтвердження», що означає міжнар.-правовий акт, який відповідає акту ратифікації д-в і яким міжнар. орг-ція висловлює свою згоду на обов'язковість для неї договору.

ВІДЕНЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ 1969

Система вирішення спорів за В. к. 1986 має певні особливості. Якщо виникає спір щодо відповідності укладеного договору імперативній нормі міжнар. права, він вирішується зверненням до МС ООН, якщо у спорі беруть участь лише д-ви. Якщо у спорі беруть участь і міжнар. орг-ції, які мають право на звернення за консульт. висновком до МС ООН, вони можуть скористатися цим правом. Міжнар. орг-ції, не наділені таким правом, можуть через д-ву-учасницю звернутися до Суду, висновок якого є обов'язковим для сторін.

Текст договору приймається на міжнар. конф. згідно з процедурою, узгодженою її учасниками. Однак у разі відсутності такої домовленості текст приймається 2/3 голосів її учасників, які присутні й беруть участь у голосуванні.

Згідно з положеннями В. к. 1986, вона набуває чинності на 30-й день від дати отримання на зберігання 35-ї ратифікац. грамоти чи документа про приєднання д-ви. Загалом згоду на обов'язковість положень В. к. 1986 дала 41 сторона, з них — 29 д-в. Положення Конвенції не набули чинності, але багато з них діє як звичаєві норми. Україна не бере участі в Конвенції.

Літ.: Лукашук *И.И.* Современное право международных договоров. Т. I: Заключение международных договоров. М., 2004; Мережко *О.О.* Право международных договоров: современные проблемы теории и практики. К., 2002.

В.Н. Денисов, Я.М. Жукорська

**ВІДЕНЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРА́ВО
МІЖНАРО́ДНИХ ДО́ГОВОРІВ 1969** (Vienna Convention on the Law of Treaties) — багатостор. договір, який кодифікував *право міжнародних договорів* (далі — В. к.). Містить норми, що регулюють найважливіші питання у цій сфері. З цієї причини у *доктрині* В. к. називають «договором про договори». В. к. була прийнята 23.05.1969 і набула чинності 27.01.1980. Конвенція має 5 автентичних текстів офіц. мовами ООН (англ., ісп., кит., рос., франц.). Сьогодні її учасниками є бл. 60 % країн світу (станом на 2014 згоду на її обов'язковість висловило 114 д-в).

В. к. стала результатом складної, але загалом вельми плідної роботи, спрямованої на кодифікацію і прогрес. розвиток принципів і норм права міжнар. договорів. Невдодержані спроби здійснити кодифікацію у цій сфері робилися й раніше. Зокрема, можна згадати намагання окр. дослідників (Й. Блюнчлі, П. Фіоре, Д. Філд та ін.) систематизувати договір. право у 2-й пол. 19 ст. На поч. 20 ст. до роботи над доктринальною кодифікацією приєдналися впливові наук. установи. Одним із найпомітніших результатів кодифікац. діяльності став Проект конвенції з права міжнар. договорів 1935, підготовлений Гарвард. ун-том. Спроби провести офіц. кодифікацію у цій важливій ділянці міжнар. права робилися під час Конф. амер. д-в у 1928, а також у межах *Ліги Націй*. Однак по-справжньому системно цю роботу було розпочато лише у 2-й пол. 20 ст. в межах ООН. Уже на 1-й сесії КМП ООН у 1949 до її порядку денного було внесено тему «Право міжнародних договорів», яка дістала схвалення з боку ГА ООН. Поза сумнівів, істотно посприяли успішності кодифікац. роботи під егідою Комісії спец. доповідачі на цю тему, одні з найавторитетніших юристів-міжнародників — Дж. Браєрлі, Г. Лаутерпахт, Дж. Фіцморіс та Х. Уолдок. З незначними перервами кодифікація права міжнар. договорів тривала майже 15 років, за її підсумками у 1966 Комісія прийняла Проект конвенції з постановним коментарем. Подальшим етапом стало скликання у Відні Конф. ООН з права договорів, яка, розглянувши протягом 2 сесій (1968—69) згаданий Проект, прийняла текст В. к. До складу офіц. делегації УРСР, яка брала активну участь в обговоренні проекту Конвенції, входили І.І. Корчак, К.С. Забігайло, І.І. Лукашук та М.П. Макаревич.

Загалом д-ви схвально сприйняли більшість положень Проекту конвенції 1966, що в цілому відображували звичаєві норми (насамперед перші 4 частини). Водночас норми, що вирізнялися особл. новизною, зокрема ст. 9(2) (прийняття тексту договору), ст. 19—23 і 40 (режим застережень), ст. 31—33 (*тлумачення міжнародних договорів*), а також ч. V Конвенції (засади нечинності та припинення дії договорів і виходу з них), викликали особливо гострі де-

бати під час Віден. дипл. конф. 1968—69, а їх включення до тексту Конвенції стало однією з причин затримки з набуттям нею чинності. Під час схвалення остаточ. тексту Конвенції його підтримало 79 д-в — учасниць Конф., 1 — проти (Франція), 19 д-в (у т. ч. УРСР та СРСР) утрималися під час голосування. Така позиція України була пов'язана, зокрема, з відсутністю в остаточ. тексті Конвенції принципу універс. участі д-в у заг. міжнар. договорах: у В. к. закріплювався обмежувальний підхід при визначенні кола її учасників (ст. 81), що фактично унеможливило участь у Конвенції цілої низки д-в (у т. ч. НДР і КНДР). Однак слід зазначити, що цей підхід не витримав випробування практикою д-в. Отже, принцип універсальності заг. міжнар. договорів, проголошений у Декларації про універс. участь у В. к., внесений до Заключного акта Дипл. конф. 1969, набув з часом загально визнаного характеру.

Сьогодні положення В. к. широко застосовує переважна кількість д-в, а більшість передбачених нею свого часу нововведень поступово утвердилися як норми звичаєвого права. Цей висновок знаходить підтвердження з боку МС ООН, зокрема у рішенні у справі *Габчиково—Надьмарош 1997* (Угорщина/Словаччина). На користь цієї позиції свідчить і те, що під час розроблення тексту *Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986* було прийнято консенсус. рішення «скопіювати» осн. змістові положення В. к. Вважають, що В. к. можна віднести до розряду *jus dispositivum*. Сама Конвенція складається з 85 статей, розміщених у 8 частинах. У ній наголошується на великому значенні договорів у міжнар. відносинах та зростанні їх ролі як джерела міжнар. права і засобу мирн. співробітництва між д-вами. Конвенція підтвердила основоположний принцип права міжнар. договорів *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися). У ній передбачається зобов'язання д-в щодо мирн. врегулювання спорів, пов'язаних з договорами. Конвенція встановлює, що норми міжнар. звичаєвого права, які не знайшли у ній свого відображення, і надалі регулюватимуть договір. відносини.

В. к. знаходить застосув. лише щодо договорів, які мають письм. форму (ст. 3). Однак при цьому не заперечується існування у міжнар. праві й усних договорів. Слід наголосити, що Конвенція поширюється лише на договори, укладені між д-вами. Договори, однією зі сторін яких виступає міжнар. орг-ція, є об'єктом регулювання ін. багатостор. інструменту — вищезгаданої Віден. конвенції 1986. Водночас В. к. регламентує дію договорів, які є устан. актами міжнар. орг-цій або були прийняті д-вами в межах останніх (ст. 5). Конвенція застосовується до міжнар. договорів незалежно від їх назви і структури. Вона підтверджує загально визнаний принцип відсутності зворотної сили (ст. 4), ін. словами, Конвенція регулює лише ті договір. відносини, які виникли після набуття нею чинності. Проте це не стосується звичаєвих норм міжнар. права, закріплених у її тексті, що знаходять застосув. у міжнар. праві незалежно від самої Конвенції.

В. к. регламентує широке коло питань укладення міжнар. договорів і набуття ними чинності (ст. 6—25). Зокрема, Конвенція визначає стадії укладення міжнар. договорів, а саме: ухвалення тексту договору, встановл. його автентичності (див. *Автентичний текст міжнародного договору*), вираження д-вою згоди на обов'язковість договору (див. *Згода на обов'язковість договору*). У Конвенції міститься важливе положення про те, що кожна д-ва наділена правоздатністю укладати міжнар. договори. Така договір. правоздатність є невід'ємним елементом міжнар. правосуб'єктності д-в.

Конвенція містить важливі положення щодо дотримання, застосув. і тлумачення міжнар. договорів (ст. 26—38). Зокрема, закріплений нею основоположний принцип *pacta sunt servanda* передбачає, що чинний договір є обов'язковим для його д-в-учасниць і має сумлінно ними виконуватися. Конвенція встановлює норму про неприпустимість для сторін договору посилатися на внутр. право з метою виправдання недотримання його положень (ст. 27). У такий спосіб було фактично утверджено

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ 1969

примат норм міжнар. права над положеннями нац. права.

Важлива низка положень Конвенції присвячена третім д-вам, що не є учасниками договору (ст. 34—38). Підтверджується заг. норма про те, що договір не створює для них зобов'язань або прав без їхньої на це згоди. Водночас Конвенція передбачає винятки з цього правила: у разі, якщо договір, норма паралельно набуває звичаєвого характеру, вона стає обов'язковою для третьої д-ви, якщо остання відкрито не заперечує проти цього (т. з. *persistent object*) (див. *Треті держави*).

Предметом особливо бурхливих дискусій на Віден. дипл. конф. 1968—69 стало питання про застереження до міжнар. договорів (ст. 19—23). Упродовж 2-річної роботи так і не вдалося врегулювати всі суперечливі моменти. У результаті було закріплено не зовсім досконалу компромісну формулу (ст. 19—23). Запроваджені нововведення, що значною мірою ґрунтувалися на Консульт. висновку МС ООН «Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1951», забороняли здійснення застережень, несумісних з об'єктом та цілями договору (ст. 19(3)). Водночас відсутність положень щодо юрид. сили такого роду заборонених застережень призводила до різнотлумачень. Ін. проблемним аспектом у цьому контексті стала недосконалість визначення самого поняття «застереження» (ст. 2(1)(d)), зокрема неясність щодо того, чи повинні застереження обов'язково стосуватися конкретно сформульованого договору. положення. З огляду на згадану невизначеність, КМП ООН у 1993 було розпочато окр. роботу над кодифікацією теми «Застереження до міжнародних договорів» (див. *Застереження та заяви до міжнародного договору*).

Ін. дискусійним питанням у процесі ухвалення В. к. стало узгодження засад тлумачення договорів (ст. 31—33). У результаті гострих дебатів Конвенцією було встановлено певний баланс між вузьким — суто текстуальним — підходом до тлумачення і підходом, що наголошує на намірі сторін,

а також бере до уваги об'єкт і цілі договору. Хоча згадані положення на момент їх схвалення відображували, найімовірніше, прогрес. розвиток договорів. права, у справі «Щодо рішення арбітр. суду від 31 липня 1989 (Гвінея-Бісау/Сенегал)» 1991 МС ООН наголосив, що ст. 31—32 В. к. у багатьох аспектах можуть розглядатися як «кодифікація чинного міжнародного права».

Найбільш спірними положеннями під час прийняття В. к. виявилися статті щодо недійсності, припинення і призупинення дії договорів, а також виходу з них (ст. 42—72), які знайшли своє закріплення у розд. V. На думку багатьох дослідників, саме норми цього розділу змістово становлять найважливішу частину Конвенції, її своєрідну квінтесенцію. Суперечності щодо змісту згаданих положень ледь не поставили під загрозу успішність всієї кодифікац. роботи у сфері права міжнар. договорів. Осн. їх причиною стало те, що пропонувався Комісією проект статей у цій сфері характеризувався особл. новизною і не завжди відображав усталену практику д-в. Проте учасникам Віден. конф. усе ж вдалося досягти компромісу. Однією з найбільш далекосяжних і фундамент. новел, включених до Конвенції, стало визначення такої підстави недійсності договору, як невідповідність імперат. нормам заг. міжнар. права (*jus cogens*) (ст. 53, 64). Запровадження цієї категорії — поворотна подія у становленні всього сучас. міжнар. права. Важливим внеском Конвенції стало закріплення нею цілої низки підстав для припинення і призупинення дії договорів (згідно з положеннями договору або за згодою учасників, *денонсація міжнародного договору*, укладення нової угоди з того самого питання, порушення договору ін. стороною, докорінна зміна обставин (див. *Rebus sic stantibus clausula*), виникнення нової норми *jus cogens* тощо). Слід зазначити, що питання встановленої процедури, якої мають дотримуватися д-ви щодо оголошення *недійсності міжнародного договору*, його припинення (призупинення, виходу), набуло подальшого розвитку в юриспруденції МС ООН. У згадуваній вище справі Габчиково—Надмарош 1997 Суд наголосив, що ст. 65—67 В. к. якщо і не кодифікують звичаєве право, то принаймні відображують його загалом.

Конвенцією передбачено також детальну процедуру вирішення спорів щодо застосув., тлумачення, припинення або призупинення дії міжнар. договору. Зокрема, у ст. 66(а), прийнятій у результаті т. з. «пакетного підходу», передбачається обов'язкова юрисдикція МС ООН щодо спорів, пов'язаних із *jus cogens*, за умови, якщо такі спори не будуть передані на розгляд арбітражу. Це нововведення, відсутнє у Проекті конвенції 1966, розробленому КМП ООН, було схвалено Віден. конф. з метою зосередження юрисдикції «в одних руках» та уникнення *фрагментації міжнародного права*.

В. к. не містить визначення *двосторонніх міжнародних договорів* та *багатосторонніх міжнародних договорів*. Більшість положень Конвенції застосовується однаковою мірою до обох цих категорій. Однак очевидно, що ці види договорів характеризуються певними відмінностями, які були частково враховані Конвенцією. Так, ст. 60(1) застосовується лише до двостор. договорів, при цьому низка ін. положень регулює окр. аспекти багатостор. договорів (ст. 40, 41, 58 та 60). До останніх належить також ін-т *депозитарію*, характерний лише для багатостор. договорів (ст. 76).

Слід мати на увазі, що хоча В. к. і регулює левову частку права міжнар. договорів, низку питань було винесено за межі сфери дії Конвенції. Серед останніх можна, зокрема, згадати питання чинності договорів у контексті правонаступництва д-в, міжнар. відповідальності або поч. військ. дій між д-вами (ст. 73). Відтак згадані та деякі ін. питання були згодом урегульовані окр. багатостор. інструментами (зокрема, *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*) або ж знайшли регулювання в межах міжнар. звичаєвого права. У 2004 КМП ООН розпочала кодифікацію теми «Наслідки збройних конфліктів для міжнародних договорів».

Хоча УРСР утрималася під час прийняття тексту на Віден. конф. 1969 і не підписала В. к., згідно з Указом Президії ВР УРСР від 14.04.1986 було прийнято рішення приєднатися до Конвенції. Відп. грамоту передано на зберігання Ген. секретарю ООН 14.05.1986. Після цього Конвенція на 30-й день набрала чинності для УРСР відповідно до її ст. 84(2).

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ... ВЛАСНОСТІ ... 1983

Під час приєднання до В. к. з боку УРСР було зроблено низку застережень, ідентичних сформульованим СРСР. Вони стосувалися, зокрема, ст. 20(3) щодо прийняття застережень і ст. 45(1)(b) щодо втрати права посилалися на підставу недійсності або припинення договору, виходу з нього або призупинення його дії. Було також наголошено, що УРСР не вважає себе пов'язаною положеннями вищезгаданої ст. 66, яка передбачає обов'язкову юрисдикцію МС ООН щодо спорів про недійсність договорів, які суперечать імперат. нормам міжнар. права. Водночас зазначалося, що для передання таких спорів на розгляд Суду або погоджувальної комісії необхідна згода всіх сторін спору. Крім того, було зроблено заяву про те, що УРСР зберігає за собою право вживати будь-яких заходів з метою охорони своїх інтересів у разі недодержання ін. д-вами — учасницями В. к. її положень. З прийняттям Закону України «Про правонаступництво» 1991 (ст. 6) було підтверджено обов'язковість для України міжнар. договорів, укладених УРСР, у т. ч. і В. к. Очевидно, що всі вищезгадані застереження, у т. ч. й ті, що стосуються заперечення юрисдикції МС ООН, так само залишаються в силі.

Літ.: *Villiger M.E.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009; *Aust A.* Modern Treaty Law and Practice. Cambridge, 2007; *Corten O., Klein P.* Les conventions de Vienne sur le droit des traités: commentaire article par article. Bruxelles, 2006; *Sinclair I.* The Vienna Convention on the Law of Treaties. Manchester, 1984; *Rosenne S.* The Law of Treaties. A Guide to the Legislative History of the Vienna Convention. N.Y., 1970; *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий. М., 1997.

С.О. Мельник

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ, ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ТА ДЕРЖАВНИХ БОРГІВ 1983 (англ. Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts) — *багатосторонній міжнародний договір*, що мав на меті кодифікувати норми звичаєвого права, які регулюють

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ... ВЛАСНОСТІ ... 1983

наслідки правонаступництва д-в стосовно держ. власності, архівів та боргів (далі — В. к. 1983). Станом на 2014 В. к. 1983 не набула чинності.

Питання щодо необхідності проведення *кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права* у сфері *правонаступництва держав* виникло на поч. 1960-х рр. у результаті змін, яких зазнало міжнар. співтовариство внаслідок деколонізації. Відтак, у 1962 КМП ООН запропонувала ГА ООН включити до плану своєї роботи тему правонаступництва д-в і урядів. Після її попереднього вивчення КМП дійшла висновку, що зазначене питання є надто широким, а тому його слід досліджувати частинами. Отже, у 1967 КМП розпочала кодифікац. роботу над 2 темами: 1-ша — правонаступництво д-в стосовно договорів (її результатом стало прийняття *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978*, набула чинності у 1996, далі — В. к. 1978), 2-га — правонаступництво стосовно прав та обов'язків, які випливають із решти джерел, крім договорів. Офіц. доповідачем щодо останньої проблематики було обрано алжир. юриста М. Беджауї. На підставі його 13 доповідей КМП розробила проект статей, який у 1981 було подано на розгляд ГА ООН. У результаті ГА ООН вирішила скликати дипл. конф. (резол. ГА ООН № 37/111 від 15.11.1982), що відбулася у м. Відні 01.03—08.04.1983. Саме за підсумками роботи Конф. 07.04.1983 було прийнято В. к. 1983 («за» — 54 д-ви, «проти» — 11, «утрималися» — 11). Сьогодні В. к. 1983 є відкритою для приєднання усіх д-в світу. Станом на 2014 Конвенцію підписали (але так і не ратифікували) 7 д-в і 7 д-в приєдналися до неї. Згідно зі ст. 50(1), В. к. 1983 вступає у силу на 30-й день після передання *депозитарію* 15-го інструменту про *ратифікацію* чи приєднання. Інтерес до В. к. 1983 відродився на поч. 1990-х рр. у зв'язку з появою низки незалеж. д-в після завершення «холодної війни» та розпаду СРСР і СФРЮ. Так, згоду на обов'язковість В. к. 1983 шляхом приєднання висловили Грузія, Естонія, Македонія, Ліберія,

Словенія, Хорватія, а також Україна. Крім того, Сербія і Чорногорія визнали себе д-вами — підписантами В. к. 1983 як д-ви — правонаступниці СФРЮ. Водночас слід зазначити, що хоча низка положень В. к. 1983 знайшла застосув. на практиці, насамперед у контексті врегулювання питань правонаступництва у результаті розпаду СРСР та СФРЮ, чимало спірних питань у цій сфері було вирішено між д-вами- правонаступницями на основі окр. міжнар. договорів.

В. к. 1983 покликана регулювати міжнар. відносини, пов'язані з наслідками правонаступництва д-в лише стосовно держ. власності, держ. архівів та держ. боргів. Ін. питання, які постають у сфері правонаступництва д-в, регулюються нормами міжнар. звичаєвого права, міжнар. двостор. та багатостор. договорами, у т. ч. й тими, що мають універс. характер, насамперед В. к. 1978. У В. к. 1983 дається визначення правонаступництва, що вже знайшло закріплення у В. к. 1978, а саме як зміни однієї д-ви ін. щодо несення відповідальності за міжнар. відносини на певній терит. Конвенція застосовується лише до тих випадків правонаступництва д-в, які здійснюються відповідно до міжнар. права. В. к. 1983 виходить переважно з того, що в основі врегулювання відносин, пов'язаних з правонаступництвом у сфері держ. власності, архівів та боргів, має бути домовленість між д-вою-попередницею і д-вою-наступницею. Лише в разі відсутності такої домовленості застосовуються норми В. к. 1983.

Структурно В. к. 1983 складається з преамбули та 51 статті, поділених на 6 частин. Окр. її частини регулюють питання, пов'язані з різними об'єктами правонаступництва. Так, ч. II стосується питань правонаступництва щодо держ. власності (ст. 7—18), ч. III — держ. архівів (ст. 19—31), а ч. IV — держ. боргів (ст. 32—41). В. к. 1983 визначає 5 категорій правонаступництва: передання частини терит. д-ви; поява нової незалеж. д-ви; об'єднання д-в; відокремлення частини або частин терит. д-ви; поділ (переділ) д-ви (*сецесія*).

Держ. власність у В. к. 1983 визначено як майно, права та інтереси, які на момент правонаступництва д-в належали д-ві-попередниці відповідно до її внутр. права. У разі відсутності домовленості під час пе-

редання частини терит. д-ви-попередниці до д-ви-наступниці застосовується таке правило: до д-ви-наступниці переходить розташована на терит., що передається, нерухома власність (держ. будинки, споруди, підприємства, банки, засоби зв'язку, комунальні підприємства тощо), а також рухома власність, пов'язана з діяльністю д-ви-попередниці щодо цієї терит. (залізничний, водний, повітр. транспорт, засоби виробництва, зброя тощо). У разі відокремлення частини або частин терит. д-ви і утворення д-ви-наступниці застосовується також щойно наведене правило про передання рухомої і нерухомої власності. Однак, якщо йдеться про ін. рухома власність, то вона має передаватися на умовах розподілу у справедл. частках (ст. 17). У разі поділу д-ви до д-ви-наступниці переходить також справедл. частка нерухомої власності, що перебуває поза межами д-ви-попередниці (ст. 18). У разі об'єднання власність д-ви-попередниці переходить до д-ви-наступниці (ст. 16). Ін. ситуація виникає в разі появи нової незалеж. д-ви. За заг. правилом нерухома власність, яка перебуває на терит., що є об'єктом правонаступництва, переходить до д-ви-наступниці. До д-ви-наступниці переходить також і та рухома власність, що перебуває за її межами, але стала власністю д-ви-попередниці в період залежності (ст. 15). Якщо ж залежна терит. брала участь в утворенні нерухомої власності д-ви-попередниці, розташованої за межами терит., що є об'єктом правонаступництва, то вона переходить до д-ви-наступниці у тій частці, яка відповідає внеску залежної терит. Подібні правила застосовуються відносно залежної терит. й у разі розподілу рухомої власності.

Держ. архіви у В. к. 1983 не розглядаються як частина рухомої власності, а виступають самост. об'єктом правонаступництва. У такий спосіб Конвенція намагалася наголосити на особл. характері держ. архівів як частини культ. надбання певної терит. (див. *Міжнародне право охорони культурних цінностей*). Держ. архіви у ст. 20 В. к. 1983 визначено як сукупність документів будь-якої давнини та різновиду, зроблених або придбаних д-вою-попередницею протягом її діяльності, що на момент правонаступництва належали д-ви-

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ... ВЛАСНОСТІ ... 1983

попередниці відповідно до її внутр. права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем. Якщо немає окр. домовленостей, то за заг. правилом перехід держ. архівів відбувається без компенсації. правонаступництво д-в не стосується архівів третіх д-в, які перебували на терит. д-ви-попередниці. Д-ва-попередниця зобов'язана вживати всіх необхідних заходів для збереження архівів цілими й непошкодженими. У результаті поділу д-ви, передання або відокремлення частини терит. д-ви частина держ. архівів, необхідних для управління цією терит., переходить до д-ви-наступниці. На прохання останньої їй можуть також передаватися дод. держ. документи, пов'язані з терит., що передається. У Конвенції відображено й ін. особливості переходу держ. архівів залежно від категорії правонаступництва.

Держ. борги визначено у ст. 33 В. к. 1983 як будь-яке фін. зобов'язання д-ви-попередниці стосовно ін. д-ви, міжнар. орг-ції чи будь-якого ін. суб'єкта міжнар. права, що виникло відповідно до міжнар. права. Із визначення випливає, що поза сферою застосув. В. к. 1983 опинилися борги д-ви перед фіз. та юрид. особами. Ця обставина стала темою дискусій на Віден. конф. 1983, адже значна кількість боргів д-ви, особливо у зах. країнах, стосується саме приват. осіб. Відтак, окр. положення Конвенції на практиці можуть за аналогією поширюватися і на боргові зобов'язання д-ви щодо осіб, які не є суб'єктами міжнар. права.

Правовими наслідками правонаступництва щодо держ. боргу є припинення відп. зобов'язань д-ви-попередниці та їх перехід до д-ви-наступниці. У разі передання частини терит. д-ви перехід держ. боргу має регулюватися відп. угодою. Якщо ж такої угоди між д-вою-попередницею та д-вою-наступницею немає, держ. борг переходить до останньої у справедл. частці (ст. 37). У разі утворення нової незалеж. д-ви держ. борг д-ви-попередниці не переходить до д-ви-наступниці, якщо між ними не існує ін. домовленості. Однак якщо така угода є, вона жодним чином не повинна завдавати

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ... ВЛАСНОСТІ ... 1983

шкоди принципу невід'ємного суверенітету народу над природ. ресурсами і підривати підвалини екон. добробуту нової незалеж. д-ви (ст. 38). При об'єднанні д-в держ. борг д-в-попередниць переходить до д-ви-наступниці (ст. 39). Однак у разі відокремлення частини терит. д-ви та поділу д-ви до д-ви-наступниці держ. борг має переходити у справедл. частках, з урахуванням, зокрема, майна, прав та інтересів, що переходять до д-ви-наступниці.

У В. к. 1983 можна виокремити кілька особл. моментів, які уточнюють певні правові аспекти проблематики правонаступництва. Так, Конвенція містить низку положень про права третіх д-в (див. *Треті держави*), які, зокрема, передбачають, що факт правонаступництва д-в не зачіпає майна, прав та інтересів, які на момент правонаступництва перебувають на терит. д-ви-попередниці й належать третій д-ві відповідно до внутр. зак-ва д-ви-попередниці (ст. 12). правонаступництво д-в не зачіпає також прав і зобов'язань кредиторів (ст. 36). Однак на практиці трапляються винятки з цієї норми, детально висвітлені у робочих документах КМП (*travaux preparatoires*).

В. к. 1983 передбачає також, що жодне її положення не слід розглядати як таке, що зачіпало б права та обов'язки фіз. і юрид. осіб (ст. 6). Отже, ця проблематика залишається предметом регулювання міжнар. звичаєвого права. В. к. 1983 визначила також певні принципи права міжнар. договорів щодо правонаступництва, від дотримання яких залежить чинність останніх. Так, міжнар. договір у сфері правонаступництва між д-вою-попередницею та новою незалеж. д-вою залежить від відповідності положень договору певним принципам, зокрема невід'ємного суверенітету народу над його природ. багатствами та ресурсами (ст. 15) або права народів на розвиток, інформацію про історію та їх культ. надбання (ст. 28). Подібні принципи відображено також у ст. 30—31 В. к. 1983. Втім, слід зазначити, що згадані положення стали предметом дебатів під час Віден. конф. 1983, а

відтак і причиною відмови низки д-в від їх приєднання до Конвенції.

Водночас, попри дискусійний характер цілої низки положень В. к. 1983, вона кодифікувала чимало звичаєвих норм міжнар. права. До таких можна, серед ін., віднести положення про переважну роль договору між д-вами-учасницями процесу правонаступництва над заг. принципами, норму про дотримання рівності у питаннях передання майна та боргів, положення про особл. правовий статус архівів та ін. У В. к. 1983 відображено також такі загальноприйняті правила у сфері правонаступництва д-в, як те, що борги переходять до д-ви-наступниці, права третіх д-в не мають зачіпатися, а також те, що нові незалеж. д-ви можуть розраховувати на певні преференц. умови.

Питання правонаступництва д-в стосовно держ. власності, держ. архівів та боргів було й досі залишається актуальним і для України як д-ви— правонаступниці кол. СРСР. Згідно з Договором про правонаступництво щодо зовн. держ. боргу і активів Союзу РСР від 04.12.1991, д-ви—наступниці СРСР домовилися про розмір частки кожної з них у заг. сумі боргу й активів, що визначалася з урахуванням виробленого нац. прибутку, експорту, імпорту та чисельності населення. Фіксовану частку України було визначено в розмірі 16,37 %. Саме цей відсоток мав враховуватися і під час розподілу рухомого та нерухомого майна екс-СРСР, яке перебувало за кордоном. Однак питання справедл. розподілу закорд. власності кол. СРСР і досі залишається без вирішення. Указом Президента РФ «Про державну власність колишнього Союзу РСР за кордоном» від 08.01.1993 Росія в одностор. порядку проголосила себе д-вою-продовжувачем (континuatorом), тобто єдиною д-вою-наступницею щодо всіх прав і обов'язків на нерухому та рухому власність кол. СРСР, що перебуває за кордоном. Росія взяла на себе одночасно зобов'язання щодо сплати боргів Союзу. Проти таких одностор. рішень Росії Україна неодноразово висловлювала акти *протесту*, заявляючи світ. співтовариству, що вона жодним чином не відмовляється від належної їй частки майна екс-СРСР. І все ж таки, як свідчить практика, у цілій низці д-в об'єкти нерухомості було перереєстровано на РФ.

З метою остаточного врегулювання питань, пов'язаних із правонаступництвом щодо активів і пасивів кол. СРСР, між Україною та Росією ведуться переговори.

Лит.: *Oesterhelt J.* Vienna Convention on Succession of States in respect of State Property, Archives and Debts // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4. 2000; *Муцук В.В.* Врегулювання проблем правонаступництва у зв'язку з припиненням існування СРСР. правонаступництво України // Міжнародне право. Основи теорії / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002; *Fiedler W.* Die Konventionen zum Recht der Staatensukzession // GYIL, v. 24, 1981; *O'Connell D.P.* State Succession in Municipal Law and International Law. Cambridge, 1967; *Seidl-Hohenveldern I.* Das Wiener Übereinkommen über Staatennachfolge in Vermögen, Archive und Schulden von Staaten // Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht und Völkerrecht, v. 34, 1983.

С.О. Мельник

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВО-НАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ДОГОВОРІВ 1978 (Vienna Convention on Succession of States in Respect of Treaties) — універс. багатостор. міжнар. договір, укладений з метою врегулювання міжнар.-правових наслідків *правонаступництва держав* у сфері договорів (далі — В. к. 1978).

В. к. 1978 була прийнята 22.08.1978 на дипл. конф. у м. Відні, набула чинності лише 06.11.1996. Станом на 2014 учасниками В. к. 1978 є 22 д-ви. Конвенція тісно пов'язана з *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969*, а також *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів та державних боргів 1983*. Розроблялася переважно з метою врегулювання юрид. наслідків процесу *деколонізації*. У зв'язку з цим Конвенцією було запроваджено нову категорію правонаступництва — виникнення нових незалеж. д-в у результаті деколонізації, а також встановлено для неї особл. міжнар.-правовий режим. Фундамент. трансформації на поч. 1990-х рр., зокрема об'єднання Німеччини та Ємену, розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини, сприяли відновленню інтересу д-в до В. к. 1978. Зокрема, саме у результаті цих процесів до Конвенції приєдналися Боснія і Герцеговина, Естонія, Македонія, Словаччина, Словенія, Чехія, а також Україна та ін. новоутворені д-ви, що зрештою уможливило набуття чинності Конвенцією в 1996.

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ДОГОВОРІВ 1978

В. к. 1978 стала результатом тривалої роботи КМП ООН із *кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права* у сфері правонаступництва. Ще під час 1-ї сесії у 1949 КМП ООН звернула увагу на проблематику « правонаступництво держав » як на одну з перспект. тем для кодифікації. Проте по-справжньому цю роботу Комісія розпочала лише у 1967. У 1974 КМП було прийнято проект Конвенції, а ГА ООН скликала дипл. конф. для її ухвалення (резол. ГА ООН № 3496 від 15.12.1975). 2 сесії конф. відбулися у м. Відні (04.04—06.05.1977 та 31.07—23.08.1978). В. к. 1978 було прийнято на основі Проекту КМП без істотних змін (включено нову ст. 13). Той факт, що Конвенція набула чинності лише через 18 років, був зумовлений насамперед тим, що В. к. 1978 містить положення радше прогрес. характеру, ніж відображає кодифікацію чинних міжнар. звичаєвих норм у сфері правонаступництва д-в.

Структурно В. к. 1978 складається з преамбули та 50 статей, розміщених у 5 частинах. Конвенція регулює наслідки правонаступництва д-в щодо договорів, укладених лише між д-вами (ст. 1) винятково у письм. формі (ст. 2). В. к. 1978 застосовується тільки до тих наслідків правонаступництва, які здійснюються відповідно до міжнар. права, особливо до закріплених у *Статуті ООН* принципів (ст. 6). Конвенція трактує « правонаступництво держав » як зміну однієї д-ви ін. у несенні відповідальності за міжнар. відносини терит. (ст. 2 п. 1(b)). Сьогодні саме цю дефініцію вважають загальновизнаною. В. к. 1978 не зачіпає принципів міжнар. права, які встановлюють невід'ємний суверенітет кожного народу і д-ви над своїми природ. багатствами та ресурсами (ст. 13). Крім чинних міжнар. договорів Конвенція регулює наслідки правонаступництва також щодо укладених договорів, які на момент терит. змін не набули чинності.

В. к. 1978 передбачає 3 категорії (підстави) правонаступництва: 1) перехід частини терит. однієї д-ви до ін. (ст. 15); 2) об'єднання або відокремлення д-в (ст. 31—38) і

ВІДЕНЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ДОГОВОРІВ 1978

3) утворення нових незалеж. д-в на кол. залежній терит. (ст. 16—30). В основі цієї класифікації лежить відмінність у режимі міжнар.-правового регулювання юрид. наслідків кожного з наведених видів правонаступництва. Не вважаються підставами правонаступництва зміна правлячого класу, спричинена соц. чи ін. формами революцій, або тимчас. воєн. окупація однією д-вою частини чи всієї терит. ін. д-ви тощо.

Питання правонаступництва д-в у разі переходу частини терит. однієї д-ви до ін. (т. з. *цесії*) регулюються ч. I В. к. 1978, яка закріплює т. з. принцип рухомих договор. кордонів. Згідно з цим принципом, що набув характеру міжнар. звичаєвого права, факт правонаступництва д-в не впливає на чинність т. з. «територіальних договорів», передусім тих, що встановлюють держ. кордон (ст. 15).

Міжнар.-правовим наслідкам правонаступництва у разі утворення нових незалеж. д-в присв. ч. III. У ст. 2 п. 1(f) В. к. 1978 «нова незалежна держава» (ННД) визначається як д-ва-наступниця, терит. якої безпосередньо перед моментом правонаступництва була залежною терит., а д-ва-попередниця відповідала за її міжнар. відносини. Запропонований термін стосувався кол. колоніальних народів, які реалізували право на самовизначення. Саме запровадження поняття ННД стало осн. предметом критики В. к. 1978 з боку *доктрини*, оскільки запроваджений спец. режим міжнар.-правового регулювання став кроком на шляху прогрес. розвитку міжнар. права. Щодо ННД Конвенція закріпила принцип «чистої дошки» (*tabula rasa*), тобто повного дисконтинуїтету або припинення дії договор. прав та обов'язків д-ви-попередниці. Щодо *багатосторонніх міжнародних договорів* В. к. 1978 закріпила право ННД на власний розсуд визначати питання їх чинності шляхом нотифікації *депозитарію*. Виняток із цього правила становлять лише ті випадки, коли застосув. такого договору ННД суперечило б об'єкту і цілям договору або докорінно змінювало б умови його дії (п. 2 ст. 17). У разі багатостор. договору з обмеженою кіль-

кістю учасників ННД може взяти у ньому участь за умови згоди ін. сторін договору (п. 3 ст. 17). У разі виникнення ННД з 2 або кількох терит. застосовуються майже такі самі положення, як і щодо ННД, які виникли в результаті деколонізації.

У разі об'єднання 2 або більшого числа д-в (*unification*) В. к. 1978 закріпила, за винятком окр. випадків, принцип континуїтету. Ін. словами, міжнар. договори д-ви-попередниці зберігають чинність, однак застосовуються лише щодо тієї частини терит. об'єднаної д-ви, щодо якої вони діяли у момент правонаступництва (ст. 31). Це положення діє, з певними особливостями, й у разі інкорпорації (входження) однієї д-ви в ін. Тобто д-ва, до якої входить ін. д-ва, зберігає свою правосуб'єктність, остання ж її втрачає. Як приклад можна згадати об'єднання ФРН та НДР. Водночас у цьому випадку застосовувалося положення про збереження міжнар. договорів НДР, проте за умов їх відповідності принципам вільного, демокр. і правового держ. устрою та узгодження з договор. зобов'язаннями ФРН.

Принцип автомат. континуїтету (збереження сили) міжнар. договорів знайшов закріплення у В. к. 1978 у разі відокремлення (*separation, secession*) частин терит. або розпаду д-ви-попередниці (ст. 34). При цьому Конвенція не передбачає диференціації щодо того, чи продовжує існувати, чи зникає д-ва-попередниця. Ін. словами, договори, які діяли на момент правонаступництва на терит. д-ви-попередниці, автоматично залишаються чинними. Якщо ці договори поширювалися на всю терит. д-ви-попередниці, вони зберігають чинність щодо кожної утвореної д-ви-наступниці, якщо ж вони діяли щодо тієї частини терит. д-ви-попередниці, яка стала д-вою-наступницею, то договір зберігає свою чинність лише щодо останньої. Водночас закріплене у ст. 34 В. к. 1978 правило континуїтету містить 2 винятки: воно не застосовується, по-перше, якщо відп. д-ви домовилися про ін., а по-друге, якщо з самого договору впливає чи ін. чином встановлено, що його застосув. було б несумісним із об'єктом і цілями договору чи докорінно змінило б умови його дії. Слід зазначити, що жоден із закріплених у Конвенції принципів — континуїтету (збереження чин-

ності) та дисконтинуїтету (припинення дії) міжнар. договорів при правонаступництві — не набув статусу звичаєвого права. Водночас, зважаючи на важливість забезпечення стабільності міжнар. відносин, сучас. практика д-в ґрунтується на презумпції континуїтету.

Однією з небагатьох норм у сфері правонаступництва, що мають статус звичаєвого права, є положення про автомат. континуїтет договорів, які встановлюють держ. кордони та ін. терит. режими, кодифіковане у ст. 11 і 12 В. к. 1978. До таких договорів відносять, зокрема, міжнар. сервітути, угоди про судноплавство на річках, порядок користування водними ресурсами, демілітаризацію або нейтралізацію терит., митні режими, будівництво і використання залізниць, каналів, ін. водних артерій тощо. Звичаєвий характер згаданої норми було підтверджено у справі МС ООН *Габчиково—Надьмарош 1996*, а також у новітній практиці. Ще одним принципом, який вважають загальноновизнаним, є зобов'язання д-ви-наступниці та ін. зацікавлених д-в вступити у добросовісні переговори з метою визначення статусу договорів д-ви-попередниці.

Україна приєдналася до В. к. 1978 на зорі незалежності, прагнучи за допомогою цього інструменту вирішити низку практич. питань, що постали в результаті розпаду СРСР. 17.09.1992 ВР України прийняла постанову про приєднання до В. к. 1978, а 26.10.1992 відп. грамоту було передано Ген. секретареві ООН як *депозитарію* Конвенції. Проте протягом наст. 4 років до набрання останньою чинності В. к. 1978 формально не мала для України зобов'язальної сили і відповідно не породжувала прав та обов'язків, хоча саме в цей період найінтенсивніше відбувався процес оформлення юрид. наслідків правонаступництва щодо міжнар. договорів СРСР. Єдиним міжнар.-правовим зобов'язанням, якого мала дотримуватися Україна у проміжний період, був передбачений ст. 18 п. 2 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* обов'язок утримуватися від будь-яких дій, що позбавляли б В. к. 1978 її об'єкта і цілей. Про незначну практич. корисність цього документа для України свідчить і той факт, що серед порівняно невеликої кількості д-в — учасниць В. к. 1978 більшість

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ СТОСОВНО ДОГОВОРІВ 1978

становлять д-ви, які здобули незалежність майже одночасно з Україною, або ті, які практично не підтримували договір. відносин з СРСР (напр., Сейшельські о-ви, Сент-Вінсент і Гренадини та ін.). Зокрема, РФ, яка претендує на статут. з. «держави-продовжувача» СРСР, не стала стороною Конвенції.

Отже, приєднання України до В. к. 1978 автоматично не могло вирішити питання щодо юрид. сили договорів. зобов'язань кол. СРСР. Україна фактично керувалася чинними приписами міжнар. звичаєвого права. Зокрема, було визнано кол. держ. кордони, в т. ч. адм. кордони між рад. респ., а також ін. терит. режими. Щодо решти категорій договорів було взято за основу презумпцію континуїтету (збереження їх чинності) до моменту досягнення Україною з д-вами-контрагентами ін. рішень. Так само в силу звичаєвого права Україна взяла на себе зобов'язання вступити в добросовісні переговори з усіма зацікавленими сторонами для з'ясування долі договір. прав і обов'язків СРСР. У низці випадків Україна уклала конкр. домовленості з деякими д-вами-контрагентами щодо підтвердження юрид. сили окр. двостор. договорів, а також здійснювала *нотифікацію* депозитаріїв низки багатостор. договорів про підтвердження їх дії.

Загалом В. к. 1978 навряд чи можна вважати успішним кодифікац. інструментом у сфері правонаступництва д-в щодо міжнар. договорів. Лише окр. її норми містять положення, що мають статус звичаєвого права. І все ж такі Конвенція продовжує слугувати для д-в, які не є її учасницями, свого роду орієнтиром під час визначення статусу договорів. зобов'язань у випадках правонаступництва. Як свідчить сучас. практика (зокрема, утворення Респ. Півд. Судану), питання правонаступництва і надалі зберігатимуть актуальність.

Літ.: Мельник А.Я. *Право правонаступництва України щодо міжнародних договорів СРСР*. К., 2005; *Zimmermann A. State Succession in Treaties // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, Heidelberg (www.mpepil.com); O'Connell D.P. Reflections on the State Succession Convention // ZaöRV, 1979, v. 39.*

А.Я. Мельник, С.О. Мельник

ВІДЕНЬСКА КОНВЕНЦІЯ
ПРО ПРЕДСТАВНИЦТВО ДЕРЖАВ ... 1975

ВІДЕНЬСКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ПРЕДСТАВНИЦТВО ДЕРЖАВ У ЇХНІХ ВІДНОСИНАХ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УНІВЕРСАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ 1975 (Vienna Convention on the Representation of States in Their Relations with International Organizations of a Universal Character) — універс. багатостор. міжнар. договір, що регламентує міжнар.-правовий статус, функції, привілеї та імунітети пост. представництв д-в при міжнар. орг-ціях і делегацій (у т. ч. спостерігачів) на засіданнях органів цих орг-цій та міжнар. конф., а також визначає права і обов'язки д-в акредитації та д-в перебування. Метою розроблення Конвенції (далі — В. к. 1975) було намагання кодифікувати звичаєві принципи і норми дипл. права у сфері взаємодії д-в та міжнар. орг-цій, а також сприяти прогрес. розвитку міжнар. права у цій сфері. На відміну від усталених міжнар.-правових норм, що регулюють зовн. зносини д-в на двостор. рівні й були успішно кодифіковані *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*, *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963* та *Конвенцією про спеціальні місії 1969*, представництво д-в у їх взаєминах з міжнар. орг-ціями є відносно новим і більш суперечливим феноменом. КМП ООН уперше звернула увагу на важливість кодифікації зазначеної міжнар.-правової матерії у 1958 під час розгляду Проекту статей щодо дипл. зносин. Цей підхід дістав підтримку ГА ООН, яка рекомендувала КМП розглянути питання взаємодії д-в та міжнар. орг-цій. У 1962 Комісією було обрано А. Ель-Еріана (Єгипет) як спец. доповідача з цієї теми, а саме питання було внесено до порядку денного роботи КМП на 1963. Комісія у 1971 передала Проект статей, розроблений нею на базі підготовлених А. Ель-Еріаном 6 доповідей щодо представництва д-в у їх відносинах з міжнар. орг-ціями, на розгляд ГА ООН, яка через рік прийняла рішення скликати дипл. конф. для ухвалення на його основі відп. конвенції. Конф. відбувалася у Відні в період з 04.02 до 14.03.1975, у ній взяли участь представники 81 д-ви.

Гол. перешкодою для досягнення консенсусу стало протистояння між інтересами більшості її учасників (д-в акредитації) і меншості (д-в, на терит. яких розміщені штаб-квартири міжнар. орг-цій універс. характеру). На відміну від класичної двостор. дипломатії, яка значною мірою ґрунтується на засадах взаємності, адже кожний суб'єкт таких правовідносин виступає у ролі як д-ви акредитації, так і д-ви перебування, предмет правового регулювання В. к. 1975 є менш збалансованим, оскільки передбачає, по суті, тристорон. формат взаємодії між д-вою акредитації з одного боку, міжнар. орг-цією — з другого та д-вою розташування штаб-квартири останньої — з третього. При цьому слід враховувати, що д-ви акредитації об'єктивно становлять більшість, тоді як кількість д-в, на терит. яких розміщені штаб-квартири міжнар. орг-цій, є порівняно незначною. Саме за умов відсутності принципу взаємності під час Віден. конф. 1975 стала особливо очевидною розбіжність інтересів обох згаданих груп. Тоді як більшість її д-в-учасниць (насамперед країни, які розвиваються, та д-ви кол. соцтабору) намагалися розширити обсяг привілеїв та імунітетів за межі підготовленого КМП Проекту статей 1971, нечисленні д-ви перебування міжнар. орг-цій (здебільшого зах. країни) прагнули зміцнити власні позиції. Згадані суперечності, додатково загострені ідеологічними, фактично унеможливили досягнення компромісу. Про напружену атмосферу, що панувала під час конф., яскраво свідчить коментар голови її ред. комітету — представника Нігерії, який, реагуючи на невдоволення меншості, зауважив: ці д-ви «повинні зрозуміти, що світ створено не лише для них і що вони повинні іноді схилитися перед правилом більшості». У результаті голосування текст В. к. 1975 підтримали 57 д-в. Бельгія, на терит. якої розташовано штаб-квартири низки міжнар. орг-цій та інституцій, голосувала «проти», 15 д-в утрималися, серед них — ін. д-ви перебування міжнар. орг-цій: Австрія (МАГАТЕ, ЮНІДО), Велика Британія (ІМО), Канада (ІКАО), США (ООН), Франція (ЮНЕСКО), Швейцарія (ВООЗ, МОП та ін.). З 14.03.1975 до 30.03.1976 В. к. 1975 було відкрито для підписання, а після цього — для приєднання

(ст. 86 і 88). Для набуття чинності необхідним є депонування 35 актів про *ратифікацію* (ст. 89). Хоча сьогодні Конвенцію ратифікували 34 д-ви, у т. ч. Україна (1978), серед них немає жодної д-ви перебування міжнар. орг-цій універс. характеру. Отже, навіть якщо В. к. 1975 ближчим часом набуде чинності, вона навряд чи зможе вважатися успішною кодифікацією міжнар. звичаєвого права у сфері представництва д-в у відносинах з міжнар. орг-ціями. Щодо змісту Конвенції, то сфера її застосув. обмежується міжнар. орг-ціями універс. характеру, тобто «ООН, її спеціалізованими установами, МАГАТЕ та будь-якою аналогічною організацією, членський склад і відповідальність якої мають широкий міжнародний характер» (ст. 1(1)(3)). Водночас той факт, що дія В. к. 1975 не поширюється на ін. міжнар. орг-ції, не перешкоджає застосув. встановлених нею положень щодо відносин д-в з такими орг-ціями, які підлягали б застосув. згідно з міжнар. правом незалежно від Конвенції (ст. 2(2)). Слід наголосити, що В. к. 1975 регулює лише питання т. з. «пасивного представництва», тобто визначає засади представництва д-в у взаєминах з міжнар. орг-ціями, не торкаючись питання т. з. «активного представництва», а саме статусу, привілеїв та імунітетів самих міжнар. орг-цій щодо д-в. У 1976 КМП було розпочато розгляд зазначеної теми, однак у 1991 її було знято з порядку денного.

В. к. 1975 складається з 92 статей, структурно вона поділена на 6 частин і доповнена 5 резол. (зокрема, щодо статусу спостерігачів нац.-визв. рухів). Ч. I містить визначення осн. понять (ст. 1) і регламентує зв'язок Конвенції з внутр. правилами міжнар. орг-цій і конф. (ст. 3) та ін. міжнар. договорами (ст. 4). Фактично В. к. 1975 доповнює спец. угоди, які безпосередньо стосуються сфери її регулювання, насамперед конвенції про привілеї та імунітети ООН та її спеціаліз. установ 1946 і 1947, а також угоди про штаб-квартири міжнар. орг-цій. Ч. II В. к. 1975 регламентує статус пост. представництв д-в при міжнар. орг-ціях як д-в-членів, так і спостерігачів. На відміну від Проекту статей КМП, Конвенція не встановлює відмінності між цими 2 категоріями, наділяючи пост. представництва

однаковими привілеями та імунітетами. Взагалі, можна констатувати, що останні за своїм обсягом і змістом фактично збігаються з *дипломатичними привілеями та імунітетами*, передбаченими Віден. конвенцією 1961. Ч. III В. к. 1975 регулює статус делегацій д-в-членів у органах міжнар. орг-цій та на міжнар. конф. Хоча статус делегацій спостерігачів регламентується окр. ч. IV, проте згідно зі ст. 72 Конвенції до цієї категорії за аналогією застосовуються всі положення ч. III (ст. 43—70). За своїм змістом згадані статті ґрунтуються на положеннях ч. II. Отже, В. к. 1975 фактично урівнює правовий статус, функції, привілеї та імунітети пост. представництв, з одного боку, і делегацій д-в-членів і спостерігачів — з ін. Це викликало різку критику з боку д-в перебування, оскільки такий підхід істотно виходив за межі наявної практики. Ч. V «Загальні положення» так само однаковою мірою застосовується до пост. представництв і делегацій, регулюючи, зокрема, такі питання, як: порядок призначення членів представництв і делегацій, які є гр-нами д-ви перебування міжнар. орг-ції (ст. 73), процедура в'їзду на терит. останньої (ст. 79) і транзиту через треті країни (ст. 80), механізм урегулювання спорів шляхом консультацій (ст. 84) і примирення (ст. 85). Конвенція містить також норму про недопущення *дискримінації* при застосув. її положень (ст. 83), яка не ґрунтується на принципі взаємності. У заключних положеннях ч. VI визначено механізм набуття чинності Конвенцією (ст. 89) та умови її застосув. щодо міжнар. орг-цій (ст. 90).

Характеризуючи в цілому В. к. 1975, особл. увагу слід звернути на деякі моменти. По-перше, на відміну від Віден. конвенції 1961 (ст. 9) та Конвенції про спец. місії 1969 (ст. 12), В. к. 1975 не закріплює принцип *persona non grata*, оскільки це не вписується у контекст багатостор. дипломатії. Акредитація глави пост. представництва д-ви при міжнар. орг-ції здійснюється виключно в порядку *нотифікації* (ст. 10). Отже, не вимагається попередньої згоди (*агреману*) на таке призначення ані з боку

самої міжнар. орг-ції, ані з боку д-ви перебування. Зазначене положення також викликало негат. реакцію з боку д-в, на терит. яких розташовано штаб-квартири міжнар. орг-цій. Для врахування їхніх інтересів В. к. 1975 було закріплено зобов'язання особи, наділеної відп. привілеями й імунітетами, поважати закони д-ви перебування і не втручатися у її внутр. справи (ст. 77(1)). Крім того, у разі серйозного порушення такою особою кримін. зак-ва д-ви перебування д-ва акредитації повинна скасувати дипл. імунітет цієї особи або ж відкликати її (ст. 77(2)). Конвенція визнає також право д-ви перебування вживати всіх необхідних заходів для захисту своїх інтересів (ст. 77(4)). По-друге, окр. уваги потребує питання щодо встановленого В. к. 1975 обсягу привілеїв та імунітетів. Їх зміст щодо пост. представництв д-ви при міжнар. орг-ціях (ст. 23—41) і делегацій (ст. 50—70) значною мірою дублює відп. положення Віден. конвенції 1961. Те саме стосується привілеїв та імунітетів ін. бенефіціаріїв, зокрема глав пост. представництв (делегацій) та їх співробітників і членів сімей, з певними нюансами — також працівників адм.-тех. та обслуговуючого персоналу місій (ст. 36—37 і 66—67). Якщо д-ви, на терит. яких розміщені штаб-квартири міжнар. орг-цій, принципово були готові схвалити передбачений В. к. 1975 обсяг привілеїв та імунітетів щодо пост. представництв д-в, а також змиритися із запровадженням аналогічного правового режиму для місій спостерігачів, то перенесення цього режиму на делегації викликало з їхнього боку різкий спротив. Жорсткої критики під час дипл. конф. зазнали і положення ст. 38 і 68 Конвенції, згідно з якими дія привілеїв та імунітетів починається автоматично з моменту в'їзду особи на терит. д-ви перебування і триває до моменту її виїзду без попередньої нотифікації д-ви перебування. По-третє, варто зупинитися докладніше на питанні недоторканності приміщень. У ст. 23(1) В. к. 1975 передбачено абс. недоторканність приміщення пост. представництва д-в (аналогічно до Віден. конвенції 1961), проте немає

відп. положення щодо служб. приміщення делегацій д-в. При цьому в ст. 59 закріплюється недоторканність приват. житла глави делегації та ін. членів дипл. персоналу. Загалом можна зробити висновок про те, що на сьогодні кодифікацією міжнар.-правових принципів і норм, які набули звичаєвого характеру, можна вважати лише ті положення В. к. 1975, що регулюють статус, функції та обсяг привілеїв та імунітетів пост. представництв д-в при міжнар. орг-ціях. Водночас щодо правового статусу місій спостерігачів і делегацій д-в слід констатувати, що відп. конвенц. норми виходять за межі сучас. практики д-в і міжнар. орг-цій і, отже, не відображують принципи міжнар. звичаєвого права.

Літ.: *Herbst J.* International Organizations and Institutions, Headquarters // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2009 (www.mpepil.com); *Randall M.H.* Vienna Convention on the Representation of States in Their Relations with International Organizations of a Universal Character (1975) // Ibid.; *Salmon J.* Representation of States in International Relations // Ibid. Oxford, 2010 (www.mpepil.com); *El-Erian A.* Vienna Convention on the Representation of States in Their Relations with International Organizations of a Universal Character // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. IV, 2000; *Rosenne Sh.* Conferences and Congresses, International // Ibid. V. I, 1992; *do Nascimento e Silva E.* Privileges and Immunities of Permanent Missions to International Organizations // GYIL, 1978, v. 21; *Lang W.* Das Wiener Übereinkommen über die Vertretung von Staaten in ihren Beziehungen zu internationalen Organisationen universellen Charakters // ZaöRV, 1977, b. 37; *Köck H.F.* Multinational Diplomacy and Progressive Development of International Law: The Vienna Convention of March 14, 1975 // Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht und Völkerrecht, 1977, b. 28; *Fennesy J.G.* 1975 Vienna Convention on the Representation of States in Their Relations with International Organizations of a Universal Character // AJIL, 1976, v. 70.

А.Я. Мельник

ВІДЕНСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЦИВІЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ 1963 — див. *Ядерна безпека*.

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС 1814—15 — міжнар. конф., скликана союз. д-вами — Австрією, Великою Британією, Пруссією та Росією для закріплення їх перемоги над наполеонівською Францією (далі — В. к.). Осн. цілями їх об'єднання стали реставрація феод.-абсолютист. монархій, зруйнованих наполеон. війною та Франц. буржуазною революцією 1789, боротьба з ревом у Європі, поновлення в регіоні ста-

більності та порядку шляхом установа. балансу сил, засн. на принципі легітимності, і по макс. можливості збереження status quo. Принцип легітимності передбачав відновлення терит. кордонів, які існували до поч. Франц. революції 1789. Він був уперше запропонований на В. к. Ш.М. де Талейраном з метою збереження інтересів Франції і дістав підтримку союз. д-в, однак на практиці повною мірою не реалізувався. В. к. було організовано також з метою послабити Францію, зокрема шляхом створення бар'єра навколо неї у вигляді буферних д-в, для того щоб за певних обставин її можна було ізолювати. В *історії міжнародного права* В. к. виділяється як поч. нового періоду, який тривав до *Першої світової війни 1914–18*.

Скликання В. к. передбачалося 1-м Паризьким мирн. договором 1814 (ст. 32). Конгрес розпочався 01.11.1814 і завершився прийняттям Заключного ген. акта 09.06.1815, який став консенсус. варіантом урегулювання міжнар. відносин після *війни*. Повноправними членами В. к. виступали 8 великих д-в (Австрія, Велика Британія, Іспанія, Португалія, Пруссія, Росія, Франція, Швеція). Попри нищівну поразку, Франція домоглася рівноправної участі в переговорах із 4 союз. д-вами. Серед учасників В. к. були також представники ін. європ. д-в, вільних міст, корпорацій. Відсутня була лише Осман. імперія. Всього у В. к. взяли участь 216 делегацій. Особл. роль відігравали представники союз. д-в. Росію представляли імператор Олександр I та Андрій Розумовський, Австрію — імператор Франц I і канцлер К. Меттерніх, Пруссію — Фрідріх Вільгельм III, канцлер Гарденберг та В. Гумбольдт, Велику Британію — міністр закорд. справ лорд Каслрі, якого згодом замінив герцог Веллінгтон. Інтереси Франції відстоював Ш.М. де Талейран.

В. к. офіційно не відкривався, на ньому не скликалися пленарні засідання. Робота здебільшого проходила у комітетах і комісіях, коло найважливіших учасників обмежувалося великими д-вами. Питання також обговорювалися кулуарно, під час неофіц. зустрічей і прийомів. В. к. супроводжувався пост. балами, що дало привід австр. дипломату князю де Ліню констатувати: «Конгрес танцює, але не рухається вперед».

Нерідко переговори відбувалися в умовах характерних для цього періоду інтриг та змов.

Осн. документом В. к. став Заключний ген. акт від 09.06.1815 (далі — Заключний акт). Його підписання було пришвидшено поверненням Наполеона I з о. Ельба та його повторним приходом до влади у берез.-черв. 1815. Заключний акт за своєю ідеєю нагадує сучас. *багатосторонні міжнародні договори*, але значно відрізняється від них за формою. Так, 7 д-в — учасниць В. к. (крім Іспанії) підписали Акт, ратифікували його та обмінялися ратифікац. грамотами. Структурно Заключний акт 1815 складається з самого Акта (121 стаття) та 17 дод., які містяться у ст. CXVIII. Додатки мають форму дво- та багатостор. угод, численних декларацій і постанов, розроблених під час В. к. Умови приєднання ін. д-в до Заключного акта містилися у ст. CXIX. У подальшому ціла низка д-в скористалася цим правом. Іспанія не підписала разом з ін. д-вами-учасницями цей документ, приєднавшись до нього 07.06.1817.

Важливим завданням В. к. було знайти консенсус серед д-в-переможниць щодо терит. питань, насамперед навколо Польщі та Саксонії. Росія намагалася приєднати всю терит. Польщі, а Пруссія — отримати Саксонію. Однак ін. союз. д-ви не бажали істотного посилення цих 2 д-в. У результаті Франція, Велика Британія й Австрія 03.01.1815 підписали таємний сепарат. договір, спрямований проти Росії та Пруссії. Останні були змушені поступитися своїми терит. інтересами. Відповідно до Договору про розподіл Польщі 1815, який увійшов як дод. до Заключного акта, Росія отримала частину герцогства Варшавського (Царство Польське) зі столицею Варшавою, Познань залишилася в межах Пруссії, Схід. Галичина стала частиною Австрії. Краків був проголошений *вільним містом* і прийняв Конституцію, схвалену його сусідами (ст. VI—X, Дод. III). Щодо Саксонії, то Пруссія одержала лише її півн. частину, півд. ж залишилася самост. королівством.

В. к. по-новому визначав й ін. кордони Європи, накреслені переважно задля упе-

редження нової франц. експансії. Саме з цією метою було створено Нім. союз у складі 38 суверен. нім. д-в та окр. австр. земель (ст. LIII—LXIV, Дод. IX). Більшість франц. і нім. *анклавів*, а також крихітні держ. утворення і церк. володіння ліквідувалися. Статус незалеж. імперських міст зберегли за собою лише Бремен, Гамбург, Любек та Франкфурт. На В. к. було проголошено утворення Нідерланд. Королівства в результаті об'єднання Голландії та Бельгії (ст. LXV—LXXIII, Дод. 10). Швейцарія відновила незалежність, розширивши свої кордони: відтепер до складу Конфедерації входили 3 кантони (Вале, Женева, Невшатель), єпископський Базель та окр. терит. навколо Женеви (ст. LXXIV—LXXXIV, Дод. XI—XII). Зазнали змін і кордони італ. д-в. Так, припинили існування Генуезька та Венеціанська респ. (ст. LXXXV—CIV, Дод. XIII—XIV), частина Верх. Савої, яка належала до Сардинії, здобула нейтр. статус на користь Швейцарії (ст. XCII). Водночас Пруссія, крім Півн. Саксонії та Познані, отримала також о. Рюген у Балт. морі та швед. Померанію. Особливо вагомим терит. здобутком Пруссії стало приєднання таких екон. важливих земель, як Рейнська провінція та Вестфалія. Австрія домоглася гегемонії у Нім. союзі, поширивши свою владу на Ломбардію та Венецію, а також приєднавши єпископський Зальцбург. Тоскана і Парма одержали володарів із габсбурзької династії. Норвегія відокремилася від Данії і стала частиною Швеції. Крім Царства Польського, Росія отримала також Фінляндію і Бессарабію. Велика Британія підтверджувала свої права на колонії, які відібрала у Голландії та Франції, зокрема о-ви Гельголанд, Мальту і Цейлон.

Крім внесення істотних змін у зовнішньополіт. устрій Європи, В. к. відіграв важливу роль у розвитку міжнар. права. Так, завдяки В. к. виникли нові категорії та інти міжнар. права, які існують і нині. Безумовно, знаковою подією на В. к. стало прийняття Декларації д-в про припинення торгівлі неграми 1815 як невід'ємної складової Заключного акта (Дод. XV). У

ній наголошувалося, що така торгівля «суперечить законам людяності й загальної моральності». Прийняття Декларації розглядалося як підтвердження «загальної думки усіх цивілізованих народів». У документі також зазначалося, що присутні на В. к. представники д-в висловлюють «заповітне бажання, щоб було покладено кінець джерелу лих, що спустошує Африку і є зазвичай ганебним і образливим для людства». Однак цей документ мав декларат. характер і був не більше ніж попередньою домовленістю (*tractum de contrahendo*), пропозицією. Зокрема, документ не визначав чіткі строки припинення такої торгівлі, а залишав це питання для майбутніх переговорів між дворами. Проте декларація, по суті, стала попередницею у заг. визнанні в міжнар. праві заборони *работоргівлі*, що знайшло відображення у подальшому в Конвенції про рабство 1926 та *Загальній декларації прав людини 1948* (ст. 4).

Важливим моментом для міжнар. права на В. к. стала регламентація судноплавства міжнар. рік — проголошено принцип свободи судноплавства. Учасники конгресу підтримали право вільного проходу торг. суден прибереж. та всіх ін. д-в (ст. CVIII—CXVII Заключного акта). Конгрес дійшов згоди також у тому, що право регулювання режиму міжнар. рік належить прибереж. д-вам, визначивши й саме поняття «міжнародні ріки» як такі, що «протікають по території різних держав або слугують їм кордоном». У Заключному акті було також зроблено спробу провести уніфікацію й ін. норм у цій сфері, зокрема щодо встановл. і стягування мита та навігац. зборів. У дод. до Заключного акта визначалися окр. режими для судноплавства по р. Рейн та її притоках (Дод. XVI), по р. По (Дод. XCVI), а також по річках Польщі (Дод. XIV). У такий спосіб було закладено основу для правового регулювання судноплавства по міжнар. ріках. Вважається, що ці положення В. к., серед ін., сприяли також утворенню 1-ї міжуряд. орг-ції у її класичному вигляді, якою була створена у 1831 Центр. комісія з судноплавства по Рейну.

Суттєво В. к. вплинув і на *дипломатичне право*. Так, на ньому вперше було визначено, уніфіковано та введено в дипл. практику єдині класи дипл. представників (див.

Дипломатичні класи та ранги). До цього часу в міжнар. відносинах завжди існували суперечності щодо визначення старшинства дипл. представників, які акредитувалися при монарших дворах. Така регламентація знайшла закріплення у *Віденському регламенті 1815* як Дод. XVII «Положення стосовно дипломатичних агентів» до Заключного акта В. к. У ньому встановлювалося 3 дипл. класи: 1) *посли*, легати або *нунції* (представники *Ватикану*); 2) *посланники* або ін. особи, які акредитуються при монархах; 3) повірені у справах (*chargés d'affaires*). У подальшому *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* кодифікувала норму про єдиний порядок прийому дипл. представників кожного класу, закріпивши цю класифікацію дипл. класів у ст. 14 майже без змін. В. к. сприяв також розвитку сучас. ін-ту *альтернату*, що визначає певний порядок оформлення текстів міжнар. договорів на основі принципу рівності у проставлянні підписів під документом. Зокрема, в оформленні текстів договорів було застосовано алфавітний метод, або т. з. правила альтернату.

На конгресі багато уваги приділялося питанню нейтралітету Швейцарії. Так, її статус було конкретизовано в міжнар. договорі (Гарантійний акт), підписаному 5 великими д-вами (Австрією, Великою Британією, Португалією, Пруссією та Росією) 20.11.1815. У ньому визнавалася і гарантувалася незалежність Швейцарії. З цим моментом пов'язують виникнення у міжнар. праві ін-ту пост. *нейтралітету*. Слід зауважити, що закріплений тоді нейтралітет Швейцарії проіснував до моменту вступу д-ви до ООН у 2002. Важливою подією стало укладення в Парижі 26.09.1815 на виконання В. к. договору між Росією, Австрією та Пруссією про утворення Священного союзу. Його гол. метою було збереження непорушності европ. монархій, підтвердженої на В. к. Пізніше до нього приєдналася Франція, а також багато ін. д-в.

Особливо слід відзначити, що В. к. сприяв формуванню багатостор. *дипломатії*. Уперше у переговорному процесі брали участь майже всі европ. д-ви. У результаті підписання учасниками В. к. низки договорів, переважна частина яких увійшла до Заключного акта, Європа вперше була зв'яз-

зана єдиною системою міжнар.-договір. зобов'язань. В. к. започаткувала утворення т. з. віден. системи міжнар. відносин, яка майже на ціле століття встановила відносно стабільний порядок у Європі й запобігла масштабним війнам між великими д-вами. Протягом століття всі подальші збройні конфлікти у Європі були незначними і мали характер локальних та коротких. Тому віден. систему іноді називають 1-м прикладом *безпеки колективної*. У межах цієї системи було також уперше визначено й нормативно закріплено поняття *великі держави*, а їх перелік до I світ. війни фактично не змінювався. Віден. система закріпила й нову політ. географію Європи.

Слід зазначити, що віден. система міжнар. відносин була також покликана охороняти Європу від рев. ідей, протидіяти будь-яким радикальним змінам та реформам. Так, д-ви-союзниці навіть уклали протокол, який виправдовував інтервенцію в ті країни, де починався рев. рух. Саме на його основі Австрія здійснила інтервенцію в П'ємонт і Неаполь.

Отже, В. к. істотно вплинув на заг. істор. умови, у яких перебувала Європа протягом 19 ст. Майже всі його рішення у сфері зовн. політики стали надбанням історії, а ті, що стосувалися міжнар. права, виявилися довговічними, насамперед щодо режиму міжнар. рік, дипл. класів та рангів, заборони работоргівлі, які майже без змін продовжують діяти в сучас. міжнар. праві.

Літ.: Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990; *Дипломатический словарь* / Под ред. А.А. Громыко. М., 1971; *Новиков С.В.* Большая историческая энциклопедия. М., 2003; *Münch F.* Vienna congress (1815) // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 4, 2000; *Chapman T.* The Congress of Vienna: Origins, Processes and Results. L., 1998; *Seary B.* The Early History: from the Congress of Vienna to the San Francisco Conference // *The Conscience of the World: the Influence of Nongovernmental Organizations in the UN System*, 1996; *Kingsley Ch.* The Congress of Vienna, 1814—1815. L., 1963.

С.О. Мельник

ВІДЕНЬСЬКИЙ РЕГЛАМЕНТ 1815 — міжнар.-правовий акт, за допомогою якого вперше було уніфіковано і введено в дипл. прак-

тику єдині класи дипл. представників (див. *Дипломатичні класи та ранги*). В. р. 1815 прийнято як Дод. 17 («Положення щодо дипломатичних агентів») до Заключного акта *Віденського конгресу 1814–15*, що був підписаний представниками Австрії, Англії, Іспанії, Португалії, Пруссії, Росії, Франції та Швеції 09.06.1815.

З прийняттям В. р. 1815 було фактично покладено край суперечкам, які до того часу точилися навколо визначення старшинства дипл. представників при монарших дворах. Регламент установлював 3 дипл. класи: 1) *посли*, легати або *нунції* (представники *Ватикану*); 2) *посланники* або ін. особи, які акредитуються при монархах; 3) повірені у справах (*chargés d'affaires*). У протоколі *Аахенського конгресу 1818*, відомого також у франц. варіанті як Конгрес Екс-ля-Шапель (*Aix-la-Chapelle*), зазначений перелік було доповнено класом міністрів-резидентів, який мав посісти місце між класом посланників і повірених у справах. Запроваджену ієрархію прийнято з метою визначення привілейованого становища дипл. представників I (найвищого) класу — *глав дипломатичних представництв*, яких могли призначати лише найвпливовіші д-ви тогочас. світу, зокрема гегемони Священного союзу (див. *Великі держави*). Так, Велика Британія часів королеви Вікторії мала *глав* дипл. представництв у класі послів лише в Австрії, Росії й Туреччині. До 1893 у США взагалі не було за кордоном жодного дипл. представника у класі посла.

З часом таку категорію *агентів дипломатичних*, як міністр-резидент, припинили використовувати у практиці д-в. Відбулося також поступове зближення статусу послів і посланників. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* кодифікувала норму про єдиний порядок прийому дипл. представників кожного класу, закріпивши класифікацію дипл. класів, яку було вперше визначено саме у В. р. 1815. Так, у ст. 14 Віден. конвенції 1961 зазначається, що *глави дипломатичних представництв* поділяються на 3 класи: клас послів (*ambassadors*) і нунціїв (*nuncios*), клас посланників (*envoys*,

ministers) та інтернунціїв (*internuncios*), а також клас повірених у справах (*chargés d'affaires*), яких нерідко називають також *chargés d'affaires en pied*. Перші 2 класи акредитуються при главах д-в, а повірені у справах — при МЗС. Нині переважну більшість *глав* дипл. представництв призначають на рівні посла.

Хоча В. р. 1815 було встановлено й ін. положення щодо старшинства дипл. представників, однак більшість їх на сьогодні не використовують у дипл. практиці. Напр., у В. р. 1815 момент старшинства *глави* представництва відп. класу визначався залежно від дати його прибуття до д-ви перебування. Натомість у ст. 16 Віден. конвенції 1961 закріплено, що такий момент має визначатися з поч. виконання главою дипл. представництва своїх функцій. Оскільки вперше ієрархію класів було створено за умов нерівності д-в, послі й посланники наділялися різними повноваженнями. Так, згідно з В. р. 1815, тільки послу надавалося право особистої аудієнції при *главі* д-ви перебування, дипл. агенти ін. класів такої можливості не мали. Сьогодні між *главами* дипл. представництв різних класів не може бути жодної відмінності, крім питань старшинства та етикету.

В. р. 1815 відіграв значну роль у розвитку дипл. права, закріпивши вперше на багатостор. рівні єдину класифікацію дипл. класів, яку використовують до сьогодні.

Літ.: *Дипломатический словарь* / Под ред. А.А. Громыко. Т. 1. М., 1971; *A Satow's Diplomatic Practice* / Ed. Sir I. Roberts. Oxford, 2009; *Satow E. A Guide to Diplomatic Practice*. Cambridge, 2011; *Блищенко И.П.* Дипломатическое право. М., 1990; *Blum Y.Z.* Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. 1. Amsterdam, 1992; *Denza E.* Diplomatic Law: A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, 1998.

С.О. Мельник, А.Я. Мельник

ВІДКЛИЧНА ГРАМОТА (англ. letter of recall) — документ, який повідомляє про відкликання д-вою, що акредитує, її дипл. представника з країни перебування. Найчастіше таким дипл. представником є *посол* або *посланник*. В. г. є протилежною за змістом *вірчій грамоті*, яка засвідчує призначення посла (посланника) на відп. посаду. Проте обидва документи оформлюють однаково. В. г., як і *вірча грамота*, підписується

ся главою д-ви і скріплюється підписом міністра закорд. справ. Адресатом цих документів завжди є глава д-ви перебування *агента дипломатичного*. У В. г., як правило, у стислій формі дається пояснення офіц. причин відкликання дипл. представника (у зв'язку із закінченням закорд. відрядження, призначенням на нову посаду, за станом здоров'я, виходом на пенсію, за власним бажанням тощо). У цьому документі висловлюються також сподівання, що цей посол (посланник) сприяє підтриманню та розвитку добрих відносин між країнами. В. г. непотрібна у разі відкликання посла (посланника) на вимогу д-ви перебування, зокрема, якщо йдеться про оголошення його *persona non grata* відповідно до ст. 9 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*. На практиці найчастіше В. г. вручає главі д-ви новий дипл. представник одночасно з його вірчою грамотою. Це відбувається в урочистій офіц. атмосфері. Набагато рідше трапляються випадки вручення В. г. особисто дипл. представником, якого відкликають, під час прощальної аудієнції. У такому разі подія відбувається без форм. урочистих церемоній.

Літ.: Шинкаренко Т.І. Дипломатичний протокол та етикет. К., 2007; *Дипломатический словарь*. Т. II. М., 1971; Wood J.R., Serres J., Kruhak K. *Diplomatic Protocol*. Mate, 2005; Innis P.B., McCaffree M.J., Sand R., Höfer M. *Protocol: the complete handbook of diplomatic, official and social usage*. Durban, 2002.

С.О. Мельник

ВІДКРИТЕ МОРЕ — усі частини моря, що не входять ні до *виключної економічної зони*, ні до *територіального моря* або *внутрішніх вод* будь-якої д-ви, ні до *архіпелажних вод* д-ви-архіпелагу.

Таке визначення В. м. є результатом консенсусу, досягнутого на III конф. ООН з морського права, учасники якої включили компроміс. положення ч. VII «Відкрите море» та ч. V «Виключна економічна зона» до *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — *Конвенція ООН 1982*). Одна група д-в пропонувала розглядати виключну екон. зону частиною В. м. зі специф. режимом, а ін. група, представлена переважно країнами, що розвиваються, намагалася надати статус терит. моря 200-мильній прибереж. морській зоні. Компроміс. визначення просторових меж В. м. втілено у ст. 86 *Конвенції*

ООН 1982, де акцентується увага на тому, що узгоджений підхід «не тягне за собою будь-якого обмеження свобод, якими користуються всі д-ви у виключній екон. зоні згідно зі ст. 58» («Права та обов'язки інших держав у виключній економічній зоні»).

Основу правового режиму В. м. становить принцип свободи В. м. Класичне рим. право ґрунтувалося на тому, що, згідно з природ. правом, заг. надбання становлять море, проточна вода та повітря. Ідея свободи В. м. виразно втілена у праці Гуго *Гроція* «Свобода морів» («*Mare liberum*», 1609). Зважаючи на природ. право та специфіку моря, він відстоював право д-в на вільну міжнар. торгівлю, що має реалізовуватися через можливість плавати в будь-якому напрямку. Гроцій розробив концепцію, за якою мореплавання має бути вільним для всіх і всюди, оскільки море не може бути власністю на підставі заволодіння, дарування, давності або звичаїв. Такий підхід не припускав поширення на моря й океани суверен. влади окр. д-в. В.А. *Незабитовський* у своїй праці «Учение публицистов о межгосударственном владении» (1860) зазначав, що в міжнар. праві «свобода моря або сполучення морем означає, що море відкрите для користування будь-кому». Заг. визнання принцип свободи В. м. дістав лише на поч. 19 ст. Він є осн. принципом *міжнародного морського права*, що характеризує потребу д-в і народів у вільному використанні просторів морів і океанів як засобу міжнар. екон., політ. і культ. зв'язків, а також експлуатації морських природ. ресурсів. Протягом кількох століть складовими цього принципу були передусім свобода судноплавання та морського рибальства. У зв'язку з досягненнями науки і техніки традиц. свободи В. м. наприкінці 19 — на поч. 20 ст. значно розширилися. У результаті кодифікації міжнар. морського права у Женев. конвенції про відкрите море 1958 (див. *Женевські конвенції з морського права 1958*) було вперше закріплено осн. елементи принципу свободи В. м. (вони поширюються як на прибереж., так і неприбереж. д-ви), а саме: свобода судноплавання; свобода ри-

ВІДКРИТЕ МОРЕ

бальства; свобода прокладати підводні кабелі й трубопроводи; свобода польотів над В. м. (ст. 2). Конвенція ООН 1982 передбачає, що всі д-ви мають «здійснювати ці свободи, так само й ін. свободи, згідно із загальними принципами міжнар. права, розумно враховуючи інтереси ін. д-в стосовно використання свободи відкритого моря». Пізніше, поряд з цими свободами, до ст. 87 Конвенції ООН 1982 включено свободу споруджувати штучні о-ви та ін. установки, що допускаються згідно з міжнар. правом, та свободу наук. досліджень. Під час здійснення цих свобод д-вам слід враховувати положення ст. 88 Конвенції ООН 1982, що «відкрите море резервується для мирних цілей». Діяльність будь-якої д-ви, що суперечить принципу використання В. м. у мирн. цілях, має кваліфікуватися як порушення режиму В. м. Презумпція свобод у В. м. має здійснюватися з урахуванням відп. норм Конвенції ООН 1982, зокрема щодо діяльності в Р-ні (дно морів і океанів та його надра за межами нац. юрисдикції). Жодна д-ва не вправі поширювати свій суверенітет на будь-який р-н В. м. Враховуючи імперат. характер принципу свободи В. м., д-ви не можуть за домовленістю змінювати статус В. м. Осн. свободи В. м. зберігаються у виключній екон. зоні прибереж. д-в. Згідно зі ст. 58 Конвенції ООН 1982, у таких морських зонах іноз. д-ви мають право на свободу судноплавства та польотів над ними, користуються свободою прокладання підводних кабелів і трубопроводів та ін. видів діяльності, правомірних з погляду міжнар. права, що належать до цих свобод. Правовий режим мореплавання у В. м. визначається принципом свободи судноплавства — свободи як торг. судноплавства, так і військ. мореплавства. Кожна д-ва, незалежно від того, чи є вона прибережною, чи не є такою, має право на те, щоб судна під її прапором плавали у В. м. (ст. 90). Свобода судноплавства у повному обсязі діє у виключних екон. зонах прибереж. д-в. Міжнар. правопорядок у В. м. забезпечується шляхом добровільного дотримання усіма д-вами своїх зоб'язань за міжнар. договорами, в т. ч.

Конвенцією ООН 1982. У ній передбачається, що кожна д-ва визначає умови надання своєї національності суднам, реєстрації суден на її терит. та права плавати під її прапором. Судна мають національність тієї д-ви, під прапором якої вони мають право плавати. Д-ва видає суднам відп. документи, що свідчать про право плавати під її прапором. Судно має плавати під прапором лише 1 д-ви й підпорядковується її виключній юрисдикції у В. м. (ст. 92 і 94) (див. *Держава прапора*). Між д-вою і судном має існувати реальний зв'язок. До Конвенції ООН 1982 включено положення, що розкривають зміст поняття «необхідні заходи для забезпечення безпеки на морі» (ст. 94), а також ін. норми, що стосуються надання допомоги людям і суднам, які зазнають лиха на морі, орг-ції діяльності та створення ефект. пошуково-рятувальної служби для забезпечення безпеки на морі та над морем (ст. 98). Кожна д-ва має організовувати розслідування морських аварій (див. *Аварія морська*) або навігац. інцидентів у В. м. за участю судна, що плаває під її прапором, які призвели до загибелі чи серйозного каліцтва гр-н ін. д-ви або завдали істотної шкоди суднам і установкам ін. д-ви чи морському середовищу. У В. м. у найповнішому обсязі д-ва здійснює юрисдикцію над суднами, що плавають під її прапором. Здійснювати огляд або ін. дії щодо невійськ. суден у В. м. можуть тільки військ. кораблі та літальні апарати або спец. уповноважені судна д-ви їх прапора. З метою підтримання правопорядку у Світ. океані вони можуть контролювати іноз. судна у випадках, прямо передбачених у Конвенції ООН 1982. Це стосується: порушення законів і правил прибереж. д-ви під час перебування в межах її нац. юрисдикції; боротьби з *работоргівлею* (ст. 99); *піратства* (ст. 100—107); незаконної торгівлі наркотиками або психотроп. речовинами (ст. 108); несанкціонованого мовлення з В. м. (ст. 109); приховування судном своєї національності тощо. Заходи примусу та запобігання згаданим правопорушенням передбачено положеннями ст. 110 «Право на огляд» та ст. 111 «Право переслідування по гарячих слідах». Військ. кораблі користуються у В. м. по-

вним імунітетом від юрисдикції будь-якої д-ви, крім д-ви прапора (ст. 96). Принцип виключної юрисдикції д-ви прапора над своїми суднами у В. м. передбачає, що кримін. або дисцип. переслідування проти капітана судна або ін. члена екіпажа, у разі зіткнення чи ін. навігац. інциденту з судном у В. м., можуть порушити тільки суд. або адм. органи д-ви прапора судна або д-ви, гр-ном якої є ця особа. Арешт або затримання судна може здійснюватися лише за розпорядженням відп. органів д-ви прапора судна (ст. 97). У *повітряному просторі* над В. м. кожне *повітряне судно* підпорядковується тільки юрисдикції д-ви реєстрації судна. Відп. до положень *Чиказької конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944*, у просторі над В. м. діють Правила польотів над В. м., встановлені ІКАО. Свобода прокладати підводні кабелі та трубопроводи у В. м. здійснюється з дотриманням ч. VI «Континентальний шельф» Конвенції ООН 1982. Усі д-ви мають право прокладати по дну В. м. за межами *континентального шельфу* підводні кабелі та трубопроводи. Під час здійснення цієї свободи не повинні погіршуватися можливості ремонту вже наявних кабелів і трубопроводів. Свобода рибальства у В. м. ґрунтується на правилах розд. 2 ч. VII «Збереження живих ресурсів відкритого моря і управління ними» Конвенції ООН 1982 і здійснюється за межами виключних екон. зон, де встановлено спец. режим використання живих морських ресурсів. Кожна д-ва має право на рибальство у В. м. за умови дотримання її договір. зобов'язань, прав та інтересів прибереж. д-в і положень відп. розд. Конвенції ООН 1982 (ст. 116). Тому свобода рибальства не може реалізовуватися без укладення д-вами дод. угод. Заг. тенденція спрямована на укладення міжнар. угод щодо конкр. видів живих ресурсів (напр., Конвенція про збереження атлант. тунців 1966, Конвенція про збереження ресурсів минтая й управління ними в центр. частині Берингового моря 1994) або рибальства в окр. р-нах Світ. океану (напр., Конвенція про майбутнє багатостор. співробітництво в галузі рибальства у півн.-зах. частині Атлант. океану 1978, *Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980*). Д-ви для налагодження

співробітництва щодо збереження живих ресурсів В. м. створюють міжурад. орг-ції з рибальства: напр., Орг-ція з рибальства у півн.-зах. частині Атлант. океану (НАФО); Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, м. Хобарт, Австрія (АНТКОМ); Міжнар. комісія щодо збереження атлант. тунців, м. Мадрид, Іспанія (ІККАТ). Конвенція ООН 1982 містить також ін. елементи, які поглиблюють зміст правового режиму В. м. та виступають гарантіями його свобод. Зокрема, ст. 240 визначає заг. принципи здійснення морських наук. досліджень у В. м., ст. 60 встановлює правила щодо спорудження д-вами штучних о-вів та установок, положення ч. XII містять відп. норми щодо захисту та збереження морського середовища тощо.

Літ.: *Анцелевич Г.А.* Международно-правовой статус и режим использования морских объектов общего наследия человечества. Перспективы развития в порядке de lege ferenda. К., 2002; *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Незабитовский В.А.* Учение публицистов о межгосударственном владении // Антология укр. юрид. думки. Т. 8: Міжнародне право / Відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Открытое море* // Мировой океан и международное право. М., 1988; *Очерки международного морского права* / В.М. Корещкий, А.Л. Колодкин, А.Н. Николаев и др. М., 1962; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004; *Churchill R.R., Lowe A.V.* The Law of the Sea. Manchester Univ. Press, 1999; *Oxman B.H.* The Third United Nations Conference of the Law of the Sea: The Seventh Session (1978) // AJIL, 1979, v. 73, N 1.

І.В. Дмитриченко

ВІДКРИТЕ НЕБО — особл. правовий режим, установлений Договором з відкритого неба, який передбачає право проведення спостережних польотів д-вами-учасницями над терит. ін. д-в-учасниць і закріплює їхні права та обов'язки щодо цього режиму.

Уперше ідею В. н. висунув президент США Д. Ейзенхауер на переговорах з головою РМ СРСР М.О. Булганіним у лип. 1955 в м. Женеві (Швейцарія), однак рад. уряд відхилив цю пропозицію. 12.05.1989 президент США Дж. Буш-ст., виступаючи в Техаському ун-ті, знову запропонував концепцію В. н. як вияв політики відкритості,

ВІДКРИТЕ НЕБО

а вже 23.09 міністр закорд. справ СРСР Е.А. Шеварднадзе висловив позит. ставлення рад. сторони до цієї ідеї. 12.02.1990 в м. Оттаві (Канада) розпочалися переговори з цього питання, які продовжилися у квіт.—трав. 1990 у м. Будапешті (Угорщина) та листоп. 1991 у м. Відні (Австрія) і завершилися підписанням 24.03.1992 представниками 24 д-в, у т. ч. України, Договору з В. н. у м. Гельсінкі (Фінляндія). Договір набув чинності 01.01.2002. Станом на 2014 учасниками Договору були 34 д-ви — члени ОБСЄ. Україна ратифікувала його 02.03.2000.

Договір складається з 19 статей та 11 дод. Ст. 3 Договору передбачає право кожної д-ви-учасниці проводити спостережні польоти над терит. ін. д-в-учасниць і відповідно обов'язок приймати такі польоти й регламентує квоти для їх проведення. Метою таких польотів є сприяння контролю за виконанням чинних та майбутніх угод у сфері обмеження озброєнь, досягненню більшої відкритості у військ. діяльності, розширенню миротворчих можливостей ОБСЄ щодо запобігання кризам і врегулювання кризових ситуацій. Ст. 4—8 Договору визначають вимоги до літаків-спостерігачів та їх обладнання, планів польотів і місій спостереження. На підставі ст. 10 Договору засновується постійнодіючий міжнар. орган — Консульт. комісія з В. н., а також визначається структура і порядок діяльності цієї міжнар. інституції. До її компетенції належать: а) розгляд питань, пов'язаних з дотриманням положень Договору; б) трактування положень і норм Договору; в) розгляд і прийняття рішень щодо заявок на приєднання до Договору; г) узгодження тех. і адм. заходів, пов'язаних з Договором. Відповідно до розд. 2 ст. 13 Договору членам спостережних місій надаються *дипломатичні привілеї та імунітети*. Іноз. *повітряне судно*-спостерігач не підлягає ревізії, арешту, не може бути об'єктом ін. примусових дій на терит. д-ви-учасниці. Станом на 2010 д-вами — учасницями Договору було здійснено понад 670 спостережних польотів, у т. ч. Україною понад 70.

Додатково Договір визначає низку спец. термінів, а саме: «літак-спостерігач» — незброєний літак з фіксованим крилом, виділений для здійснення спостережних польотів, зареєстрований відп. органами д-ви-учасниці й обладнаний узгодженою апаратурою спостереження; «спостережний політ» — політ літака-спостерігача, що проводиться спостережною стороною над терит. спостережуваної сторони відповідно до Договору; «пасивна квота» — кількість спостережних польотів, яку кожна д-ва-учасниця зобов'язана прийняти як спостережувана сторона; «активна квота» — кількість спостережних польотів, яку кожна д-ва-учасниця має право здійснювати як спостережна сторона; «план місій» — документ, що має формат, установлений Консульт. комісією з В. н., який надається спостережною стороною і в якому зазначено маршрут, профіль, порядок виконання та забезпечення, необхідні для проведення спостережного польоту, і який підлягає узгодженню зі спостережуваною стороною як основа для вироблення плану спостережного польоту; «аеродром відкритого неба» — аеродром, виділений спостережуваною стороною як пункт, де може починатися або завершуватися спостережний політ.

З метою належної імплементації положень Договору Україна прийняла низку імплементац. актів. Держ. програма з реалізації Договору з В. н., затверджена Указом Президента України від 29.09.2000, передбачає фін. витрати для забезпечення приймання місій спостережних польотів в Україні та виконання спостережних польотів укр. стороною. Крім того, Постановою КМ України від 13.03.2002 затверджено Положення про порядок забезпечення інспекц. діяльності в Україні згідно з Договором з В. н. У ньому визначаються: а) процедура підготовки спостережного польоту д-ви — учасниці Договору над терит. України (у т. ч. обмін інформацією, забезпечення підготовчих заходів, орг-ція супроводження); б) забезпечення виконання місії спостережного польоту над терит. України (надання аеронавігац. і метеорол. інформації, складання плану спостережного польоту та ін. заходи).

О.М. Григоров, К.О. Савчук

«ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ПРИНЦИП — стандарт сторін, які домовляються, щодо договору та власних гр-н у третій країні про підставу рівноправності між собою. Він є пристосуванням *найбільшого сприяння режиму* до ситуації, в якій сторони, що домовляються, бажають установити між собою рівноправність на терит., яка не підлягає їх суверенітету.

Протягом 19 ст. кап. виробництво досягло стадії розвитку, коли воно неминуче переросло кордони місцевого ринку д-ви і звернулося до пошуку зовн. ринків. Ними в цей період могли бути лише терит. великих азіат. країн, які жорстко відстоювали цілісність своєї культури та релігії від європ. і христ. впливу, забороняючи іноземцям будь-яку діяльність на своїх терит. Щоб зламати кордони цих країн, європ. д-ви нав'язали їм договори, руйнуючи своїм вторгненням їх ізоляціонізм разом з традиц. способом життя, що часто супроводжувалося політ. та соц. потрясіннями. Це робилося в ім'я свободи торгівлі, філософія якої ґрунтувалася на тому, що жодна країна не може ухилитися від свободи зносин з ін. країною, і для носіїв цієї свободи й було проголошено принцип «відкритих дверей».

В історії міжнар. права «В. д.» п. традиційно асоціюється з експансіоніст. торг. політикою США на поч. 20 ст., особливо щодо Китаю. Офіц. її було сформульовано у 1899 в *доктрині* держ. секретаря США Дж. Хея, в якій проголошувався принцип «відкритих дверей», а саме «рівність можливостей» у торгівлі з Китаєм усіх націй. «Рівність можливостей» стосувалася насамперед таких суперників США, як Англія, Росія та Франція, які раніше за американців прийшли в Китай. Так, згідно з Нанкінським кит.-англ. договором 1842, 5 кит. портів було відкрито для іноз. торгівлі та формально визначено рівноправність статусу між кит. та брит. офіц. особами одного й того самого рангу. Подібні договори, які було укладено з Китаєм ін. д-вами, поступово збільшили кількість «договірних портів». Це значно обмежило суверенітет Китаю, ставлячи іноз. д-ви — учасниці цих дого-

«ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ПРИНЦИП

ворів у привілейоване становище без будь-якої взаємності та рівних можливостей. Китай змушений був погодитися на встановл. конс. юрисдикції іноз. д-в щодо їхніх гр-н; введення самоврядування поселень іноземців на кит. терит. та скасування в торгівлі з іноземцями власної системи митних тарифів. Останню було зруйновано тим, що Китай зобов'язали надати іноз. д-вам нац. режим найбільшого сприяння знову ж таки без будь-якої взаємності. «Після моделі “капітуляцій”, яку застосовували на Близькому Сході, система китайсько-європейських договорів, що розвивалася протягом століття, характеризується однаковою нерівноправністю на шкоду Китаю» (А. Нуссбаум).

Укоренившись у Китаї, США «повели боротьбу з будь-яким капіталістичним угрупованням, яке намагалося пройти через “відкриті двері”, що оберігалися ними. Так само й на I Лозаннській конф. 1922 США в боротьбі з Англією, яка захопила люссульську нафту, знову звернулися до випробуваного інструменту їхньої торг. політики, а саме до принципу відкритих дверей та рівних можливостей» (В.М. *Корецький*). Під тиском США, які прагнули втілити в Китаї «В. д.» п. на умовах «рівних можливостей» для всіх, європ. д-ви, що здійснювали політику поділу Китаю на «сфери впливу», хоча й змушені були визнати цей принцип, намагалися в різних формах проводити свою попередню політику, і ці їхні намагання не припинялися аж до закінчення *Другої світової війни*. «В. д.» п. застосовувався також щодо мандатних терит. та підопічних терит. (див. *Мандатна система*), створених відповідно *Лігою Націй* та ООН, що було однією з умов надання зах. д-вам мандатів на управління цими терит.

Відтоді принцип вільної торгівлі, хоча й набув у міжнар. праві більш чітких форм.-юрид. ознак рівноправності для всіх його учасників, у епоху тотальної глобалізації міжнар. відносин, поч. якої в екон. сфері стало виникнення у 19 ст. «В. д.» п., не позбувся негідної мети останнього, яка полягає у підкоренні сильним слабшого. Більше того, цей принцип перетворився на вели-

«ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ПРИНЦИП

чезну руйнівну силу, яка вже на глобальному рівні дедалі відчутніше збагачує багатих, кидаючи у ще глибшу безодню бідних. Цей чинник разом із системними видами самого капіталізму, які вже стали наочними для багатьох людей у світі, особливо після розпаду СРСР, веде до краху глобалізовані екон. відносин, що ставить на порядок денний необхідність їх заміни.

Вихід із цієї кризи людство має шукати в альтернат. шляхах цивілізац. розвитку, і з цією метою, зокрема, слід подолати формалізацію в міжнар. праві регулювання екон. відносин. Це стосується й принципу вільної торгівлі, зміст якого в міжнар. праві та на практиці обмежується майже винятково форм. моментами, залишаючи в затишку його соц. складову. Саме таким є визначення свободи торгівлі, яке сформулювала ППМП у своєму рішенні у справі Оскар Чін 1934. Вона визначена «як, у принципі, необмежена можливість здійснювати будь-який вид комерційної діяльності, незалежно від того, чи є вона власне торгівлею, тобто продажем або купівлею товарів, чи стосується промисловості, ... чи здійснюється вона всередині чи за межами країни шляхом імпорту або експорту». Точно таке значення цього принципу застосував у 1996 МС ООН у своєму рішенні у справі Нафтових платформ, формально пославшись на згадане рішення ППМП. Відповідно, у сучас. міжнар. торг. відносинах, як і в інвестиц. та деяких ін., значне місце посідають стандарти, згідно з якими «держави повинні надавати іноземцям пристойний режим, що відповідає вимогам справедливості та загальним принципам права, ... режим найбільшого сприяння, преференційний режим, національний режим та режим відкритих дверей, згідно з яким “держави повинні суворо дотримуватися рівності стосовно діяльності своїх громадян на території, яка належить одній з них або третій державі”» (Нгуен Куок Дінь).

У доктрині принцип свободи торгівлі часто також обмежується форм. характеристиками зовн. плану. Типовим прикладом

такого підходу до розуміння цього принципу є оцінка його Нгуен Куок Дінем: «Як основоположний постулат класичної ліберальної теорії, ідея, згідно з якою розширення міжнародної торгівлі є головним чинником економічного розвитку, вплинула на митну політику держав за часів ери вільної торгівлі (1860—1914 рр.). Ідея ця продовжує діставати широку підтримку. Виявившись рушійним чинником зусиль відбудовування торг. порядку після Першої та Другої світових війн, вона поступово була прийнята і соціаліст. країнами, включаючи Китай, а країни, що розвиваються, виступають особливо активними її прибічниками. Однак така свобода є тільки принципом мистецтва політики, який суб'єкти міжнародного права включають у чинне право або шляхом прийняття односторонньої регламентації, або шляхом укладення міжнародних угод, де вказуються наслідки його застосування для таких юридичних засад, як суверенітет». Визначальним моментом тут є оцінка цього принципу як «мистецтва політики», і таке абстрактне розуміння його цілком збігається з тим, що формально характеризувало «В. д.» п. щонайменше до середини 20 ст., коли його порівнювали з доктриною Монро в тому значенні, що стандарт, установлений нею, «виражає більше політику, ніж право» (А. Нуссбаум). І хоча сьогодні «в загальному міжнародному праві не діє принцип «відкритих дверей», open door policy вважається основним правилом торгової політики» (Р. Дольцер). Звичайно, принцип свободи торгівлі можна називати «свободою здорової конкуренції», говорити, що є згода д-в щодо застосув. «деяких мінімальних вимог» до нього, визначати в межах ЮНКТАД різного роду механізми, що обмежують торг. політику потужних екон. країн, зокрема подібні до прийнятого в межах цієї орг-ції «комплексу справедливих принципів і норм». Проте все це є не більш ніж способами приховування природ.-істор. несправедливості правил сучас. торгівлі. І всі спроби країн, що розвиваються, як і кол. соціаліст. країн, усунути несправедл. характер існуючих торг. відносин між д-вами і встановити в межах ООН новий міжнародний економічний порядок не мали успіху внаслідок незацікавленості в

ньому тих самих д-в, котрі, як і у 19 ст., продовжують нав'язувати світу свої правила торг. політики, відводячи в ній міжнар. праву роль консервативної сили.

Українська формалізована видається в доктрині міжнар. права й сфера відповідальності д-в, яка стосується також регулювання свободи торгівлі та міжнар. екон. відносин загалом. На це звернув увагу Гарсія Амадор, який дійшов висновку, що традиц. доктрину цікавить передусім зміст міжнар. відповідальності при ігноруванні її цілей та об'єктів. Однак найважливішими, порівняно з будь-якими ін. питаннями, є функції відповідальності. Він назвав Ф.С. Данна 1-м, хто виявив інтерес до об'єкта відповідальності д-ви, зазначивши, що традиц. підхід до її виявлення набув форми «юридичного» аналізу норм і принципів міжнар. права, які стосуються цієї теми. На прикладі дипл. захисту Ф.С. Данн показав, що цей ін-т створено не для форм., а для «конкретних» соц. цілей. Водночас зосередження уваги винятково на правових нормах і принципах відтворює лише неповну і часто неточну картину процесу, згідно з яким у реальності досягаються рішення у сфері дипл. захисту. У зв'язку з цим наголошується, що «в кінцевому підсумку ця проблема пов'язується з можливістю підтримання уніфікованого економічного соціального порядку для ведення міжнародної торгівлі та взаємодії незалежних політичних спільнот, які представляють різноманітні культури і стадії цивілізації несхожих правових та економічних систем і ступенів фізичної сили та практиці, що відрізняється одна від одної». Отже, цим самим пропонується природ.-істор. підхід і соціологічна методологія для визначення справжнього змісту свободи торгівлі та ін. категорій міжнар. екон. права. Лише це може відтворити дійсну картину досліджуваного предмета в його еволюц. значенні з висвітленням множинності, різноманітності та суперечливості складових. У доктрині зазначається, що історія міжнар. відповідальності д-в протягом 19 і 20 ст. знає приклади шляху, згідно з яким звичаєве право розвивається у відповідь на необхідність узгодження інтересів, що стикаються. Звертається увага на те, що силою, яка спричинює «рух» поза юрид. явищами,

ВІДКРИТІ МІСТА ТА МІСЦЕВОСТІ, ЩО НЕ ОБОРОНЯЮТЬСЯ

були жадання урядів мати політ. вплив у певних країнах, брудна боротьба за ринки та природ. ресурси. «Історія розвитку міжнародного права про відповідальність держав за завдання шкоди іноземцям є, отже, аспектом історії “імперіалізму”, або “доларової дипломатії”» (Ф. Джессен).

Отже, невизначеність у міжнар. праві соц. складової природи свободи торгівлі негативно впливає на функціонування міжнар. екон. відносин, робить їх регулювання суперечливим, посилює несприйняття їх інституціоналізації на засадах неоліберал. моделі торг. відносин.

Літ.: *Shwarzenberger G., Brown E.D. A Manual of International Law. L., 1976; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947; Amador Garcia F.V. State Responsibility. Some New Problems // RdS, 1958, II, t. 94, 1959; Корецький В.М. Избранные труды. Кн. 1. К., 1989; Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пеле А. Международное публичное право. Т. 2. К., 2001; Дольцер Р. Экономика и культура // Международное право: Учеб. / Вольфганг Граф Витцум и др. М.; Берлин, 2011.*

В.Н. Денисов

**ВІДКРИТІ МІСТА ТА МІСЦЕВОСТІ,
ЩО НЕ ОБОРОНЯЮТЬСЯ** — міста і місцевості, які проголошуються стороною, що перебуває у збройн. конфлікті, такими, що не обороняються, внаслідок чого на них забороняється нападати будь-якими засобами.

Заборону нападати на місцевості, що не обороняються, сформульовано в ст. 25 Гаазького положення та ст. 1 Гаазької конвенції IX 1907 (див. *Гаазьке право*). Однак необхідність підтвердження і подальшого розвитку законів і звичаїв війни в нових умовах, що характеризують сучас. збройні конфлікти (див. *Міжнародне гуманітарне право*), зумовила деталізацію цієї заборони в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*. У ст. 59 цього Протоколу підтверджується, що сторонам, які перебувають у конфлікті, забороняється піддавати місцевості, що не обороняються, нападу будь-якими засобами (п. 1). Поряд із цим встановлюється, що відп. власті сторони,

ВІДКРИТІ МІСТА ТА МІСЦЕВОСТІ, ЩО НЕ ОБОРОНЯЮТЬСЯ

що перебуває у конфлікті, можуть проголошувати місцевістю, що не обороняється, будь-який населений пункт, який знаходиться в зоні зіткнення збройн. сил або побл. неї, який відкритий для окупації супротивною стороною (п. 2). Це означає, що супротивна сторона має поводитися з цим населеним пунктом як з відкритим містом і утримуватися від його бомбардувань. Як зазначає Е. Давид, «у п. 2 ст. 52 міститься нововведення: якщо населений пункт знаходиться поблизу фронту або зони зіткнення збройних сил, відп. власті можуть в одностор. порядку проголосити цей населений пункт “місцевістю, що не обороняється”».

Згідно з п. 2 ст. 59, місцевість, що не обороняється, має відповідати таким умовам: а) усі *комбатанти*, а також мобільні бойові засоби та мобільне військ. спорядження мають бути евакуйовані; б) стаціонарні військ. установки або споруди не повинні використовуватися у ворожих цілях; в) ні власті, ні населення не повинні вдаватися до ворожих дій; г) не повинні вживатися жодні дії на підтримку воєнних операцій. Отже, наявність воєнних об'єктів не є перешкодою для проголошення населеного пункту місцевістю, що не обороняється. Умовою є те, що ці об'єкти не використовуватимуться у воєнних цілях. При цьому допускається присутність у цій місцевості осіб, які користуються особл. захистом відповідно до Конвенцій і цього Протоколу, як і присутність поліц. сил, залишених з єдиною метою підтримання законності й порядку (п. 3).

Що стосується заг. порядку оголошення місцевості такою, що не обороняється, то супротивній стороні необхідно зробити заяву з якомога точнішим описом меж цієї місцевості, ін. сторона має підтвердити її отримання і з цього часу вважати місцевість такою, що не обороняється, за винятком тих випадків, коли умови, передбачені п. 2, фактично не дотримані. В такому разі вона негайно повідомляє про це сторону, яка робить заяву. Навіть у випадку, якщо умови, викладені в п. 2, не дотримані, така місцевість продовжує користува-

тися заг. захистом, передбаченим для цив. осіб і об'єктів (п. 4).

Сторони, що перебувають у конфлікті, можуть погодитися на оголошення місцевостей такими, що не обороняються, навіть якщо такі місцевості не відповідають п. 2. У такій угоді має даватися якнайточніше визначення і опис меж місцевостей, що не обороняються, а за потреби в ній можуть бути передбачені методи контролю (п. 5, 6). Місцевість втрачає свій статус такої, що не обороняється, якщо вона перестає відповідати умовам, викладеним у п. 2 або в угоді згідно з п. 5. У такому разі ця місцевість продовжує користуватися захистом, передбаченим ін. нормами міжнар. права, що застосовуються в період збройн. конфліктів. Заборона нападати на місцевості, що не обороняються, визнається нормою міжнародного звичаєвого права, і її застосовують також у неміжнародних збройних конфліктах.

Напад на місцевості, що не обороняються, у значенні ст. 59 Дод. протоколу I розглядається як серйозне порушення (п. 3д ст. 85), так само він розцінюється у Статуті *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (ст. 3с) та Статуті *Міжнародного кримінального суду* (п. 2b(V) ст. 8). Навіть у разі недотримання стороною, що обороняється, норм, передбачених для підтримання цього статусу, сторона, що нападає, залишається зв'язаною нормами, що стосуються захисту цив. осіб та цив. майна, і будь-який напад на ці об'єкти може становити серйозне порушення згідно з п. 3а ст. 85 Дод. протоколу I. Однак у справі *Шимода 1963*, зазначає Е. Давид, «з міркувань суду явно впливає висновок, що статус міста, що не обороняється, передбачає заборону лише «ковдрових» бомбардувань, або бомбардувань по площах, але не нападу на воєнні об'єкти всередині цього міста». Так, суд зазначив, що «... загально-визнаним принципом міжнародного права, який стосується ведення повітряної війни, є те, що невивіркові бомбардування з повітря, які виходять за межі бомбардувань воєнних об'єктів, неприпустимі стосовно міста, що не обороняється». Суд також визнав допустимим бомбардування міста, якщо воно чинить опір супротивнику, що наступає: «Проте невивіркове бомбардування з міркувань воєнної необ-

**ВІДМИВАННЯ (ЛЕГАЛІЗАЦІЯ)
НЕЛЕГАЛЬНИХ ДОХОДІВ**

хідності допустиме відносно міста, яке протистоїть спробам його окупації супротивником, оскільки в цьому випадку напад, заснований на проведенні відмінності між військовими і цивільними об'єктами, матиме малу військову ефективність і не досягне поставленої мети».

Згідно з п. 3 ст. 52 Дод. протоколу I, у разі сумнівів об'єкт, який у звичайних умовах призначений для цив. використання, вважається таким, що не сприяє веденню військових дій, і це стосується навіть об'єктів, що знаходяться в зоні бойових дій. Однак стосовно дотримання цієї норми існує суперечлива практика. Згідно з висновком Міжнар. трибуналу з кол. Югославії, це положення «визначає норму поведінки, якої має дотримуватися особовий склад збройних сил». Разом з тим одна з його палат витлумачила презумпцію, передбачену п. 3 ст. 52, так, що підданий обстрілу об'єкт вважається військовим, оскільки не доведено зворотне. Як зазначає у зв'язку з цим Е. Давид, «так само у 1960-х роках інструктували американських солдатів у В'єтнамі: «Спочатку стріляйте, а питання будете ставити потім»». Такий підхід звільняє збройні сили навіть від елементарного обов'язку діяти обережно і з почуттям міри. Під час кувейт. конфлікту США, коментуючи в особі мін-ва оборони п. 3 ст. 52, висловили ту саму точку зору, а саме, що тягар доказу того, що об'єкт не є військовим, лежить виключно на стороні, що обороняється. Е. Давид справедливо назвав цей підхід США «абсурдним» і «цинічним», зазначивши, що «такого роду міркування підносять до рангу правової норми поведінки, яка в будь-якому процесі, навіть якщо йдеться про винесення простого дисциплінарного покарання, вважається неприйнятною в силу елементарних принципів прав захисту, в тому числі презумпції невинності. Однак у військовий час... така поведінка є достатньою підставою для того, щоб убити або скалічити сотні й тисячі людей!». Така позиція США стосовно п. 2 ст. 52 не сприймається й ін. відомими представниками доктрини науки міжнар. гуманіт. права, зокрема Ф. Кальсховеном та С. Грінвудом. Вони виходять з того, що цим самим порушується гуманіт. складова принципу військової необхідності, який у такому розумінні вза-

галі втрачає будь-який зміст. Тим більше в коментарі США не сказано, яким чином у реаліях збройн. конфлікту сторона, що обороняється, може довести стороні, яка нападає, що цей об'єкт не є військовим або не використовується у військових цілях.

Отже, заборона нападатися на місцевості, що не обороняються, має неухильно забезпечуватися *воюючими сторонами* згідно з п. 2 ст. 59 Протоколу I до Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949.

Літ.: District Court of Tokyo, Dec. 7, 1963 // International Law Reports, 32, 637; U.S. Department of Defense Report to Congress on the Conduct of the Persian Gulf War. Appendix, on the Role of the Law of the War, 10 Apr. 1992 // International Law Materials, 1992; Kalshoven F. Reaffirmation and Development of International Humanitarian Law Applicable in Armed Conflicts: the Diplomatic Conference, Geneva, 1974—1977 // Netherlands Yearbook of International Law, 1978; Greenwood C. Customary Law Status of the 1977 Geneva Protocols // Essays in Honour of F. Kalshoven. Dordrecht, 1991; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011.

В. Н. Денисов

ВІДМИВАННЯ (ЛЕГАЛІЗАЦІЯ) НЕЛЕГАЛЬНИХ ДОХОДІВ — переведення грошових коштів або ін. майна, набутого злочин. шляхом, з тіншової в офіц. економіку з метою користування ними публічно та відкрито, для чого часто використовують офшорні зони.

Термін «відмивання нелегальних доходів» з'явився в США в 1920-ті роки у зв'язку зі злочин. діяльністю амер. мафії, яка використовувала легальну підприємн. діяльність (надання послуг мережею автомат. пралень) для легалізації готівки, отриманої від незаконної торгівлі алкогольними напоями. Згідно з Конвенцією про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочин. шляхом, 1990, В. (л.) н. д. тісно пов'язане з предикатними злочинами, під якими розуміють будь-які кримін. злочини, в результаті яких виникли нелегальні доходи, а саме: участь в організованій злочин. групі та рекет; тероризм та його фінансування; торгівля людьми та орг-ція нелегальної міграції; сексуальна експлуатація; незаконна торгівля наркот. засобами

ВІДМИВАННЯ (ЛЕГАЛІЗАЦІЯ) НЕЛЕГАЛЬНИХ ДОХОДІВ

та психотроп. речовинами; незаконна торгівля зброєю; незаконна торгівля речами; корупція і хабарництво; шахрайство; підроблення валюти; контрабанда; *піратство*; ринк. маніпуляції тощо. Водночас у Конвенції визначено, що під нелегальними доходами розуміють будь-яку екон. вигоду, набуту злочин. шляхом. Вона може складатися з: власності будь-якого виду, в т. ч. власності, вираженої у правах; рухомого чи нерухомого майна та правових документів або документів, які підтверджують право на таку власність або частку в ній (ст. 1).

Наприкінці 20 ст. проблема В. (л.) н. д. поширилася в міжнар. масштабі й перетворилася на глобальну загрозу цілісності, надійності та стабільності фін. і торг. систем світу, складовою яких є уряд. структури. Для вирішення численних проблем, пов'язаних з В. (л.) н. д., важливим є узгодження дій міжнар. співтовариства шляхом створення відп. правових та інституц. механізмів. Це стосується й проблеми протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму, якою все активніше займається ООН, особливо ГА ООН, ЕКОСОП та МВФ. Важливими в цьому плані є розроблення та впровадження в міжнар.-правову практику заг. стандартів протидії В. (л.) н. д. та фінансуванню тероризму. Як правило, відп. стандарти спочатку формулюються в деклараціях, програмах та планах дій у вигляді рекомендацій, які приймаються конгресами, конф. та ГА ООН, а потім встановлюються в універс. конвенціях ООН. Міжнар. програми у сфері боротьби з відмиванням доходів спочатку були пов'язані переважно з діяльністю ООН у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків. Так, *Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988* вимагає визнання д-вами на законодав. рівні кримін. злочином діяльності, пов'язаної з відмивання доходів, та надання компетент. нац. органам повноважень щодо визначення, виявлення та заморожування або арешту доходів від незаконного обігу наркотиків (ст. 3). У 1996 51-ша сесія ГА ООН прийняла Декларацію про злочинність та

громад. безпеку, в якій д-ви-члени закликалися до співпраці з метою запобігання транснаціональній організованій злочинності, в т. ч. відмиванню незаконних доходів. З 1997 Управління ООН з питань наркотиків та злочинності, на яке покладено виконання мандата, виданого Комісією з наркот. речовин (див. *Незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин*), реалізує Глобальну програму боротьби з відмиванням доходів, гол. метою якої є розвиток міжнар. співробітництва у цій сфері та надання тех. допомоги д-вам у розробленні та впровадженні відп. правових механізмів, зокрема консулт. допомоги. В ній передбачено також проведення моніторингу й аналіз наявних у цій сфері проблем. У її рамках діє Міжнар. інформ. система, за допомогою якої міжнар. та нац. органи обмінюються інформацією щодо нац. зак-ва у цій сфері. Управління ООН з питань наркотиків і злочинності та МВФ у 2005 ухвалили Типовий закон про відмивання грошей та фінансування тероризму, в якому міститься комплекс заходів, які необхідно включити до внутр. зак-ва з метою ефект. запобігання та виявлення В. (л.) н. д., покарання за них та створення умов для міжнар. співробітництва в боротьбі з цими злочинами. У структурі ООН проблемами відмивання грошей займаються також Комісія з наркот. засобів та Комісія з попередження злочинності та кримін. правосуддя.

Питання В. (л.) н. д. було предметом розгляду 20-ї спец. сесії ГА ООН (08—10.06.1998), присв. посиленню боротьби з розповсюдженням наркотиків. У результаті було прийнято Політ. декларацію, в якій д-вам пропонувалося вжити заходів для боротьби з В. (л.) н. д., пов'язаних з обігом наркотиків, зокрема, шляхом прийняття нац. зак-ва та спец. програм у сфері боротьби з відмиванням коштів.

Низку міжнар. стандартів у сфері протидії В. (л.) н. д. було встановлено в Конвенції ООН проти транснац. злочинності 2000 (див. *Транснаціональна організована злочинність*), а також у Конвенції ООН проти корупції 2003 (див. *Корупція*). У 2-й Конвенції визначено низку діянь, які д-ви-учасниці зобов'язалися визнати злочинами. Це: конверсія або переведення майна, якщо відомо, що воно є доходом від злочинів, з

метою приховування злочин. джерела; приховування справжнього характеру джерела, місцезнаходження, прав на майно, якщо відомо, що воно є доходом від злочинів; набуття, володіння та використання майна, якщо в момент його отримання відомо, що воно є доходом від злочину (ст. 14). У 1-й Конвенції кожна д-ва зобов'язується визнати кримінально караними діями відмивання доходів від злочинів (ст. 6). Визначено також заходи щодо боротьби з відмиванням коштів, зокрема, д-ви зобов'язалися встановити внутр. режим регулювання та нагляду щодо банків і небанківських фін. установ, а у відп. випадках — й ін. органів у межах своєї компетенції з метою недопущення та виявлення усіх форм відмивання коштів. При цьому такий режим має враховувати необхідність ідентифікації особи клієнта, ведення звітності та надання інформації щодо підозрілих угод. Д-ва має забезпечити умови, щоб адм., правоохорон. та ін. органи, що ведуть боротьбу з відмиванням коштів, були здатні співробітничати й обмінюватися інформацією на нац. і міжнар. рівнях у рамках, визначених її зак-вом. З огляду на це, має вирішуватися питання про створення підрозділу з фін. оперативної інформації зі статусом нац. центру для збирання, аналізу та розповсюдження інформації, що стосується можливих випадків відмивання коштів (ст. 58). Поряд із цим д-ви-учасниці мають вжити необхідних заходів щодо виявлення переміщення готівкових коштів та відп. оборотних інструментів з метою контролю за такими переміщеннями за умови дотримання гарантій, які забезпечують належне використання інформації, не перешкоджаючи при цьому обігу законного капіталу. Вони можуть висувати вимогу про те, щоб фіз. особи та комерц. орг-ції повідомляли про транскорд. переведення значних обсягів готівкових коштів і передання відп. оборотних інструментів.

З 1990-х рр. до числа пріоритет. для ГА ООН та РБ ООН питань належить розроблення заходів боротьби з фінансуванням тероризму. ГА ООН у своїй резол. 51/210 від 17.12.1996 закликала всі д-ви вжити заходів щодо протидії фінансуванню терористів та терорист. орг-цій. Відповідно у 1999 ГА ООН прийняла Міжнар. конвенцію про

боротьбу з фінансуванням тероризму, в якій встановлено міжнар. стандарти у цій сфері. Зокрема, д-ви надають макс. допомогу у зв'язку з кримін. переслідуваннями, кримін. розслідуваннями, процедурами видачі, в т. ч. сприянням в отриманні доказів.

У цей період під егідою ЕКОСОП було прийнято резол. 2003/36, в якій д-вам — членам ООН рекомендувалося створити нац. мережі для боротьби з відмиванням коштів у рамках нац. і міжнар. планів контролю над наркотиками.

Міжнар. співробітництво у сфері боротьби з В. (л.) н. д. розвивається також на регіон. рівні. Так, у 1990 в рамках *Ради Європи* було прийнято Конвенцію про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочин. шляхом, в якій визначено заходи боротьби з цим явищем як на нац., так і міжнар. рівнях. Вони стосуються допомоги у проведенні розслідування можливих випадків відмови від співробітництва та відстрочки від нього з відп. причин. У 2005 Рада Європи прийняла також Конвенцію про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочин. діяльності та фінансування тероризму, яка суттєво вдосконалила методи боротьби з В. (л.) н. д. Відповідно до сучас. концепції комплекс. підходу до протидії відмиванню доходів та фінансуванню тероризму, перед її розробниками було поставлено завдання доповнити передбачені ще Конвенцією 1990 кримін.-правові заходи боротьби з відмиванням коштів превентивними методами, в т. ч. щодо діяльності фін. посередників, поклавши застосув. цих методів на підрозділи фін. розвідки, до компетенції яких належить питання фінансування тероризму.

Разом з цим, у рамках *Європейського Союзу (ЄС)* прийнято Директиву *Європейського парламенту та Ради ЄС (2005/60/ЄС)* про запобігання використанню фін. системи з метою відмивання коштів та фінансування тероризму. В ній визначено ряд зобов'язань д-в-членів щодо боротьби з відмиванням коштів, що стосуються фін. сектору, який поєднує кредит. та ін. фін. установи; ідентифікації своїх клієнтів; зберігання відп.

ВІДМОВА

даних; встановл. внутр. процедур навчання персоналу та захисту від відмивання коштів; повідомлення компетент. органам про будь-які ознаки відмивання коштів тощо. У рамках ЄС створено також Європ. поліцейський орган — *Європол*, діяльність якого зосереджена на координації роботи нац. служб з боротьби з міжнар. організованою злочинністю, в т. ч. з відмиванням нелегальних доходів.

У 1989 для координування міжнар. зусиль у сфері боротьби з В. (л.) н. д. на саміті «Великої вісімки» в Парижі було створено міжуряд. орган — Групу з протидії відмиванню грошових засобів (*ФАТФ*), яка у 1990 розробила Сорок рекомендацій, що є міжнар. стандартами у сфері боротьби з відмиванням коштів. У процесі діяльності *ФАТФ* ці рекомендації набули світ. визнання та фактично обов'язкового характеру.

На міжнар. рівні діють і неформ. інституції, що допомагають у боротьбі з відмиванням незаконних доходів. Серед них можна назвати такі об'єднання підрозділів фін. розвідки світу («Егмонд груп»): Базельський комітет з банківського нагляду, Вольфсберзька група, Спец. комітет експертів Ради Європи із взаємної оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму (*MONEYVAL*), Євразійська група з протидії легалізації злочин. доходів та фінансуванню тероризму. «Егмонд груп» було створено у 1995 низкою європ. країн (Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, Німеччиною, Францією), а також країнами Тихоокеан. басейну (Японією, Півд. Кореєю, Австралією). У 1988 Базельський комітет прийняв Декларацію про запобігання злочин. використанню банківської системи з метою відмивання коштів, у якій встановлено відп. міжнар. стандарти боротьби з цим явищем. Принципи, які розробляє Вольфсберзька група, формально не є зобов'язальними, проте на практиці банки-учасники дотримуються їх як важливих для себе етичних правил. Враховуючи реальний вплив членів Групи, що контролюють значну частину світ. грошового обігу, ці принципи

слугують ефект. інструментом дотримання приват. банками відп. правил.

У 2002 ВР України ухвалила Закон «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом», чинний у ред. від 18.05.2010 «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», який спрямовано на захист прав і законних інтересів гр-н, сусп-ва і д-ви шляхом визначення правового механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та забезпечення формування загальнодерж. багатоджерельної аналіт. інформації, що дає змогу правоохорон. органам України та іноз. д-в виявляти, перевіряти й розслідувати злочини, пов'язані з відмиванням коштів та ін. незаконними фін. операціями. У Кримін. кодексі України встановлено відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочин. шляхом (ст. 209), та за умисне порушення вимог зак-ва про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочин. шляхом, або фінансуванню тероризму (ст. 209-1). У Кодексі України про адм. правопорушення встановлено відповідальність за порушення зак-ва щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочин. шляхом, або фінансуванню тероризму (ст. 166-9).

Літ.: *Мацко А.С.* Виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері протидії легалізації (відмиванню) незаконних коштів // *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / За ред. В.Н. Денисова. К., 2006; *Лутвищенко А.Н., Ковалева Е.Ю.* Легалізація (отмывание) доходов, полученных преступным путем. СПб., 2004; *Woods B.F.* The Art and Science of Money Laundering. N. Y., 1998; *Reuter P., Truman E.M.* Chasing Dirty Money: The Fight against Money Laundering. Washington, 2004; *Hardy P.D.* Criminal Tax, Money Laundering and Bank Secrecy Act Cases: Prosecution and Defense Law. Washington, 2010; *Simpson M., Smith N., Srivastava A.* International Guide to Money Laundering Law and Practice. Edinburgh, 2010.

О.І. Мельничук

ВІДМОВА (англ. waiver, нім. der Verzicht, франц. la renonciation) — виявлення волі суб'єкта міжнар. права з наміром відмовитися від своїх прав або претензій.

У сучас. міжнар. праві термін «В.» може розумітися як у вузькому, так і в широкому значенні. У 1-му випадку В. визначається як суто *односторонній акт держави*, за допомогою якого відбувається зречення прав чи претензій. У такому розумінні В. виступає одним із традиц. видів суто одностор. актів д-в поруч з *обіцянкою*, *визнанням* чи *протестом*. У ширшому значенні В., крім вищезазначених актів, охоплює також договір. акти, в яких міститься В. Набуття В. договор. чи одностор. характеру певним чином може залежати від способу її здійснення. Так, у *доктрині* зазначено 2 способи В. 1-й полягає у переданні однією д-вою свого права на користь ін. д-ви (т. з. *translative renunciation*). Такий вид В. оформлюють договір. шляхом. Напр., у ст. 2 Сан-Франциського мирн. договору 1951 Японія проголосила про В. від усіх своїх прав і претензій на Корею, о. Формоза, а також Курильські о-ви. Ін. спосіб В. передбачає зречення прав без зазначення адресата (т. з. *abdication renunciation*). Таку В. здійснюють як в одностор., так і в договор. порядку. Напр., в одностор. формі відбулася В. України від права володіння ядер. зброєю кол. СРСР, що залишилася на її терит. після розпаду Союзу. Така В. знайшла своє закріплення у Тристор. заяві Президентів України, США та Росії від 14.01.1994. Взагалі, у міжнар. праві не існує вимог щодо визначення форми актів В. Так, В. може міститися у дво- чи багатостор. договорах, одностор. заявах, деклараціях тощо. В. може мати як усну, так і письм. форму. Напр., усною заявою міністра закорд. справ Норвегії М. Іхлена від 22.06.1919 було здійснено В. від претензій на схід. частину Гренландії.

Відмовляючись від певних прав або претензій, д-ва бере на себе зобов'язання не оспорювати легітимність прав, яких договір. чи треті сторони набувають у результаті зазначеної В. Д-ва може відмовитися лише від тих прав, якими вона насправді володіє. Зобов'язальна сила акта В., що має договір. характер, впливає з основоположного принципу *pacta sunt servanda*. У свою чергу, зобов'язальний характер суто одностор. актів В. ґрунтується на загальновизнаному принципі добросовісності (*bona fide*). Це знайшло підтвердження у рішенні

МС ООН *Ядерні випробування 1974*. Чинність одностор. акта В. не залежить від реакції на нього з боку третіх сторін. Він не створює для них зобов'язань і не може бути відкликаний. Одностор. акт В. може адресуватися конкр. суб'єктам міжнар. права або ж усьому співтовариству в цілому (*erga omnes зобов'язання*).

В. має бути чітко і недвозначно виражено актом. Водночас міжнар. юрисдикц. органи іноді допускають наявність актів В., здійснених у мовчазній формі за умови, якщо така В. впливає з конкр. дій д-ви-автора (див. *Мовчання*). Таке розуміння було підтверджене у справах МС ООН *Храм Преах Віхеар 1962* та *Воєнні дії на території Конго 2006*.

Поряд із цим правилом у міжнар. праві існує також звичаєва норма, відповідно до якої В. за будь-яких обставин не може домислюватися. Цей принцип неодноразово знаходив підтвердження у низці арбітр. рішень, зокрема «Кемпбелл» 1931, «Про шведський пароплав «Кронпринц Густав Адольф» 1932, а також у справі МС ООН *Норвезькі позики 1957*.

У міжнар. праві не існує чіткого переліку об'єктів В. Формулюючи акт В., д-ва повинна чітко встановити, від якого саме права і в якій сфері вона відмовляється. Найпоширенішим у літ. видом В. є відмова від суверен. прав або претензій на певну терит. Чимало таких прикладів В. міститься у договорах. Напр., у Лозаннському мирн. договорі 1923 закріплено В. Туреччини від її прав на Єгипет та Кіпр. В. Мавританії від Зах. Сахари включено до Мирн. договору 1979 з нац.-визв. фронтом «ПОЛІСАРІО». У ст. 119 *Версальського мирного договору 1919* міститься В. Німеччини від усіх своїх прав на заморські володіння, які вона зобов'язалася передати на користь союз. та об'єднаних д-в. Такі договори, як правило, підлягають *ратифікації*. Водночас у міжнар. практиці трапляються й випадки В., здійснені в одностор. формі. Зокрема, можна назвати одностор. заяви Держ. департаменту США 1980 про В. від терит. претензій на 25 о-вів у Тихому океані. Одностор. актом В. можна

також вважати заяву Короля Йорданії Хусейна від 31.07.1988 щодо В. від претензій на терит. Зах. берега р. Йордан.

Поширеним об'єктом В. виступають різні види імунітетів. Так, питання В. д-ви від юрисдикц. імунітетів урегульовано Конвенцією ООН про юрисдикц. імунітети д-в та їх власності, прийнятою резол. ГА ООН 38(LIX) від 02.12.2004, яка станом на 2014 ще не набрала чинності. Питання В. від держ. імунітетів частково регулюються також *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* (ст. 32) та *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963* (ст. 45).

В., яка набуває договір. характеру, переважно підпадає під регулювання права міжнар. договорів, зокрема *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Одностор. акти В., що викликають юрид. наслідки, здебільшого регламентуються міжнар. звичаєвим правом. У зв'язку з цим слід зазначити, що у 2006 ГА ООН своєю резол. 34(LXI) взяла до уваги підготовлені КМП ООН Керівні принципи, які застосовуються до одностор. заяв д-в, здатних привести до виникнення юрид. зобов'язань (далі — Керівні принципи 2006). У цьому документі регулюються питання повноважень, підстав чинності, тлумачення, відкликання та ін. аспекти теми одностор. актів д-в, які поширюються і на акт В. Хоча такий документ, як Керівні принципи 2006, формально має суто рекомендац. характер, у ньому кодифіковано цілу низку звичаєвих норм міжнар. права.

Крім вищезазначеного розуміння акта В. цей термін можна зустріти також у контексті припинення дії міжнар. договорів або звільнення від договор. зобов'язань, однак у такому значенні він не має самост. юрид. природи згідно з міжнар. правом.

Літ.: Каламкарян Р.А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств. М., 1984; Мельник С.А. Односторонние акты государств в современном международном праве. Одесса, 2011; *Suy E.* Les actes juridiques unilateraux en droit international public. P., 1962; *Feichtner I.* Waiver // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum: www.mpepil.com.

С.О. Мельник

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ — обов'язок д-ви компенсувати шкоду, завдану ін. д-ві в результаті здійснення нею міжнар.-протиправного діяння, що може бути як незаконною дією, так і протиправним упущенням з боку цієї д-ви або її офіц. осіб, або за певних обставин її гр-н.

Правовими підставами для настання В. д. є: існування чинного правового зобов'язання між 2 або кількома д-вами; факт порушення певного зобов'язання відповід. за це д-вою. У результаті між д-вою правопорушницею та потерпілою д-вою виникають специф. правовідносини, у межах яких здійснюється притягнення до відповідальності сторони-правопорушниці та відшкодування шкоди потерпій стороні. При цьому сторона-правопорушниця повинна мати право- і дієздатність відповідно до міжнар. права. Лише за цієї умови вона може вважатися суб'єктом порушення зобов'язання і відповідати за його дотримання. Водночас для потерпілої сторони достатньо мати лише дієздатність, щоб бути учасницею таких правовідносин.

Зазначені умови настання В. д. містяться переважно у нормах міжнар. звичаєвого права, що віддзеркалює практику д-в та міжнар. арбітр. трибуналів. Якщо д-ва порушила зобов'язання, встановлене нормою міжнар. права, вона несе відповідальність і зобов'язана поновити, наскільки це можливо, стан справ, що існував до того, як було здійснено це порушення (повне відшкодування у формі *реституції, компенсації та сатисфакції*). Ця практика сформувалася переважно на основі договор. відносин між потерпілою д-вою та д-вою-правопорушницею, і в разі відмови останньої відновити порушений стан потерпіла сторона мала право звернутися до самопомогі (одностор. контрзаходів), а саме вживати примусових (вдаватися навіть до збройн. *репресалій* та *війни*, які в сучас. міжнар. праві заборонено) або непримусових заходів (екон. санкції, призупинення або припинення дії міжнар. договору тощо) з метою або змусити д-ву компенсувати шкоду, або покарати її. Особливістю цих відносин є те, що відповідальність за міжнар. правопорушення виходила з концепції «колективної відповідальності», згідно з якою лише д-ва може нести відповідальність за

будь-яке діяння, що суперечить міжнар. нормам, вчинене її офіц. особами. Єдиними сферами, в яких індивідів можна було притягти до відповідальності за свої діяння, були *піратство* (міжнар. злочин) та *воєнні злочини* (з кінця 19 ст.). Складовою звичаєвих норм у сфері В. д. є також норми, що передбачають зобов'язання д-в щодо поваги до прав іноз. гр-н та їх власності. Зазначені норми В. д. стосуються й порушень норм багатостор. конвенцій або норм, які забезпечують взаємні інтереси д-в (екон. та комерц. відносини, взаємне поведження з гр-нами, конс. і дипл. представниками тощо).

Отже, якщо в результаті дії або бездіяльності однієї д-ви порушується будь-яке зобов'язання щодо ін. д-ви, то між ними виникають специф. правовідносини, що мають характер об'єкт. необхідності. Відповідно на д-ву, якій присвоюється вчинення неправомірного акту, покладається відповідальність за нього разом з обов'язком відшкодувати завдану шкоду, а в разі невиконання цього обов'язку потерпіла д-ва має право вжити законних з погляду міжнар. права заходів для відновлення попереднього стану речей. У рішенні *Постійної палати міжнародного правосуддя* (далі — ППМП) у справі *Фабрика в Хожуві 1927* зазначено, що «одним із принципів міжнародного права і, більш того, загальною правовою концепцією є визнання того, що будь-яке порушення взятого на себе зобов'язання тягне за собою зобов'язаність надати відшкодування в адекватній формі. Відшкодування, таким чином, є необхідним наслідком невиконання договору, і немає необхідності, щоб це було встановлено в самому договорі». «Нині, — зазначає Я. Броунлі, — відповідальність можна розглядати як загальний принцип міжнародного права, як явище, супутне матеріальним нормам і пов'язане з припущенням, що дії або бездіяльність можуть кваліфікуватися як неправомірні у світлі норм, що встановлюють права й обов'язки».

Першу спробу кодифікувати міжнар.-правову В. д. було зроблено на Гаазькій конф. з кодифікації міжнар. права 1930, що відбувалася в межах *Ліги Націй*. ГА ООН у резол. 799(VIII) від 07.12.1953 доручила КМП ООН розробити пропозиції щодо коди-

фікації міжнар. В. д. Однак лише в 2001, через майже півстоліття, КМП вдалося завершити цю роботу і представити Проект статей про В. д. за протиправне діяння як компроміс. документ з багатьох важливих питань. Зокрема, питання обов'язкової процедури розв'язання спорів узагалі було відкладено КМП. Цей Проект прийняла ГА ООН у вигляді дод. до своєї резол. 5/83 від 12.12.2001 про В. д., і нині «його положення є обов'язковими нормами міжнародного права лише остільки, оскільки вони кодифікують міжнародне звичаєве право» (М. Шредер). Водночас КМП рекомендувала ГА ООН у майбутньому скликати міжнар. конф. для прийняття конвенції, яка має включати й питання про обов'язковий розгляд спорів. У 2004 та 2007 ГА ООН знову обговорювала проблему В. д. з висловлюванням думки про бажаність прийняття конвенції, в якій мають знайти розв'язання відкладені КМП питання. Однак для представників багатьох д-в ідея розроблення такої конвенції уявляється лише в довгострок. перспективі, що свідчить про надзвичайну складність досягнення консенсусу з цієї тематики.

Правова природа В. д. відрізняється від відповідальності у внутрішньоправовому значенні насамперед тим, що вона не засновується на делікті, а є, як зазначалося, результатом порушення договору або ін. правових обов'язків. Це підтверджується існуючою арбітр. та суд. практикою, яка виходить з поняття «міжнародна відповідальність», а не поняття «делікт», що може породити обмеження інтересів д-в, які захищаються міжнар. правом. Так, у доповіді у справі «Вимоги щодо Іспанської зони Марокко» (Spanish Zone of Morocco Claims 1927) суддя Губер сказав: «Відповідальність із необхідністю впливає з права. Усі права міжнародного характеру пов'язані з міжнародною відповідальністю. Якщо певне зобов'язання не виконано, відповідальність тягне за собою зобов'язання репарації». ППМП у своєму рішенні у справі «Фабрика в Хожуві (юрисдикція)» 1928 зазначила: «Відповідно до принципу між-

народного права порушення домовленості тягне за собою зобов'язаність здійснити репарацію у відповідній формі. Тому репарація є обов'язковим наслідком недотримання Конвенції, і немає необхідності застерігати про це в самій Конвенції». У рішенні у справі *Протока Корфу 1949* МС ООН вказав, що Албанія була відповідальна за наслідки розміщення мін у своїх терит. водах та за невжиття заходів з попередження про небезпеку. В ньому зазначено: «Ці серйозні упущення тягнуть за собою міжнародну відповідальність Албанії. Тому Суд дійшов висновку, що згідно з міжнародним правом Албанія несе відповідальність за вибухи, що мали місце, ... за завдану шкоду та загибель людей, спричинену цими вибухами, і що на ній лежить обов'язок сплатити компенсацію Об'єднаному Королівству».

Отже, в міжнар. праві немає поділу на договір. та делікт. відповідальність. Водночас, як наголошує Я. Броунлі, особл. увага, що приділяється у сфері відповідальності обов'язку здійснити репарацію, свідчить про те, що тут ми маємо справу «з широкою концепцією, близькою до концепції цивільного делікту у внутрішньому праві... Обов'язок сплати компенсації є нормальним явищем відповідальності, але за своїм значенням він не збігається з нею». У зв'язку з цим Я. Броунлі справедливо звертає увагу на те, що поняття «ставлення в провину» (рос. мовою «присвоение») уявляється зайвим, оскільки осн. у конкр. ситуації є питання про те, чи має місце порушення обов'язку. У Статтях про В. д. КМП також використала термін «присвоєння діяння» замість терміна «ставлення у провину», підтвердивши тим самим, що відповідальність породжується самим фактом порушення д-вою свого зобов'язання. Я. Броунлі не погоджується з Л. *Оптенгеймом*, який проводить відмінність між осн. та субститутивною В. д. 1-ша впливає з дій, вчинених урядом д-ви або з його санкції, а 2-га — з несанкціонованих дій агентів д-ви, її гр-н або іноземців, що мешкають на терит. д-ви. «Звичайно, — зазначає Я. Броунлі, — правові наслідки цих двох

категорій дій можуть бути неоднаковими, але між ними немає докорінної відмінності, і, в усякому разі, вживання тут терміна «субститутивна відповідальність» є, безумовно, помилковим».

Такий підхід до визначення правової природи та складових міжнар. відповідальності відзеркалює концепцію відповідальності за наслідки, або об'єкт. відповідальності, як відмінну від концепції відповідальності за винне вчинення порушення зобов'язання, або суб'єкт. відповідальності (див. *Вина*). В об'єкт. підході найповніше виражається нормат. сутність протиправної поведінки д-ви, виходячи з форм.-юрид. ознак, тоді як у суб'єкт. підході увага зосереджується на порочності поведінки д-ви, що пов'язується з особл. обставинами її дій. При цьому об'єкт. відповідальність у *доктрині* розуміють і застосовують на практиці як таку, за якою В. д. настає незалежно від її вини. Вона «визначається як природою міжнародного права, так і необхідністю підвищення рівня міжнародної законності. Тому об'єктивна відповідальність закономірно знайшла закріплення у Статтях про відповідальність держав, починаючи з самого принципу відповідальності. Згідно з цим принципом, будь-яке міжнародне протиправне діяння тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Вина не вказана в числі елементів міжнародно-протиправного діяння» (І.І. *Лукашук*).

Порушення міжнар. зобов'язання стосується будь-якої норми міжнар. права в розумінні п. 1 ст. 38 Статуту МС ООН. Бездіяльність також вважається порушенням будь-якої з цих норм, враховуючи правовий обов'язок діяти відп. чином. У разі настання В. д. має існувати правовий зв'язок діючого суб'єкта і д-ви у вигляді держ. акта, що є підставою для пред'явлення такому суб'єкту відп. вимоги. Факт. дії мають виходити від держ. органів або ін. носіїв публ. влади. «По суті кажучи, будь-яке невиконання обов'язку з боку держави є наслідком дій або бездіяльності одного чи кількох органів держави, і, оскільки в багатьох контекстах застосовується принцип об'єктивної відповідальності, особливу увагу слід приділити причинному зв'язку та «поведінці, що відповідає певній ситуації» (Я. Броунлі). Окр. категорію відповідаль-

ності за дії держ. органів становить їх відповідальність за шкоду, завдану іноземцям, що мешкають у цій д-ві. Характер шкоди визначає обсяг відповідальності за дії та бездіяльність органів і фіз. осіб. Особливо суворими є вимоги, що стосуються дотримання д-вами стандартів поведінки щодо іноз. дипл. і конс. агентств. У доктрині шкода, хоча нерідко й визнається необхідним елементом правопорушення (напр., В.А. Василенко, Е. Хіменес де Аречага), викликає чимало спорів, оскільки не завжди її наслідки пов'язуються з матер. складовою. «Спричинення майнової шкоди не є необхідною передумовою виникнення міжнародно-правової відповідальності, оскільки держава може страждати і без завдання їй матеріальної шкоди. Так, це стосується насамперед випадків порушення гідності держави. Проте навіть якщо і немає такого прямого посягання, то порушення міжнародного права може саме по собі призвести до дискредитування потерпілої держави» (А. Фердросс). КМП у процесі кодифікації права В. д., обговорюючи це питання, прийняла рішення не вважати шкоду обов'язковим елементом правопорушення. Поклавши в основу проекту концепцію об'єкт. відповідальності, вона схарактеризувала її як «явно виражене визнання існування міжнародної законності». Д-ви «повинні поважати міжнародне право, навіть якщо вони, не дотримуючись його, не завдають шкоди конкретним інтересам іншої держави...». У Коментарях до Статей про В. д. йдеться, що необхідність наявності такого елемента, як «шкода», може бути зумовлена змістом первісного зобов'язання, напр. договором. Заг. правило не містить такого елемента. Як зазначає у зв'язку з цим І.І. Лукашук, «слід враховувати, що будь-яке порушення права іншого суб'єкта означає заподіяння шкоди його законним інтересам, і вже внаслідок цього немає підстав виділяти заподіяння шкоди в особливий елемент». Отже, в сучас. міжнар. праві шкоду слід розуміти в її заг. значенні як порушення д-вою відп. міжнар.-правового обов'язку з подальшими правовими наслідками.

За певних обставин протиправну поведінку д-ви можна пов'язувати зі *зловживанням правом*. У доктрині, однак, на цю проблему є різні погляди: одні скептично

ставляться до існування такої норми в міжнар. праві, зокрема Я. Броунлі, В.А. Василенко, П. Куріс; ін. розглядають недопустимість зловживання правом як корисну доктрину, зокрема Г.К. Дмитрієва, О'Коннелл, Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт. На думку останніх, відповідальність за зловживання правом може виникнути, «якщо держава використовує своє право довільно і в такий спосіб, що цим завдає іншій державі шкоди, яка не може бути виправдана законними міркуваннями власної вигоди». І.І. Лукашук вважає, що ця доктрина «поступово знаходить відображення в позитивному праві». Він посилається на міжамер. Конвенцію про права і обов'язки д-ви 1933, в якій міститься положення про те, що здійснення права д-ви обмежене здійсненням прав ін. д-в згідно з чинним міжнар. правом. Конвенція ООН з морського права 1982 містить ст. 300 «Добросовісність та незловживання правами», яка проголошує: «Держави-учасниці добросовісно виконують прийняті на себе за цією Конвенцією зобов'язання і здійснюють права та юрисдикцію і користуються свободами, визнаними в цій Конвенції, таким чином, щоб не допустити зловживання правом». КМП у Коментарях до проекту статей про континент. шельф зазначала, що «заборона зловживання правами підтримана судовими та іншими органами». Заборона зловживання правом є заг. принципом права, визнаним д-вами. КМП розглядала цю проблему й у процесі роботи над темою відповідальності. 1-й спец. доповідач Ф. Гарсія Амадор розглядав зловживання правом як заг. принцип права, як заг. принцип міжнар. права та як самост. підставу відповідальності. У подальшому, однак, Комісія дійшла висновку, що вирішення цієї проблеми не впливає на визначення елементів міжнар. правопорушення. На її думку, визнання в міжнар. праві такої норми означало б порушення зобов'язання, а не здійснення права. Водночас, як зазначає І.І. Лукашук, «принцип незловживання правом так чи інакше притаманний будь-якій розвиненій правовій системі. Здійснення права будь-яким су-

б'єктом має відбуватися з урахуванням прав інших суб'єктів. Незалежно від визнання незловживання правом особливим принципом відповідний обов'язок впливає з принципу добросовісності, а в кінцевому підсумку з принципу добросовісного виконання зобов'язань згідно з міжнародним правом. Добросовісне виконання зобов'язань стосується й користування правами, що впливає з них». Він вважає, що все це підтверджує думку Комісії про те, що «у разі зловживання правом відповідальність настає в результаті порушення норми, яка забороняє зловживання. Тому зловживання не можна розглядати як таке, що безпосередньо породжує правовідносини відповідальності». Прикладом використання міжнар. судами принципу зловживання правом є рішення ППМП у справі *Деякі німецькі інтереси у Верхній Сілезії 1925—26*, в якій Суд, розглядаючи питання щодо права Німеччини розпоряджатися держ. власністю на цій терит. в період після вступу в силу міжнар. договору і до передачі її Польщі, визнав, що «Німеччина зберігає право розпоряджатися цим майном, і лише зловживання цим правом або порушення принципу добросовісності може надати акту відчуження характер порушення договору; таке зловживання не передбачається; тому, хто на нього посиляється, слід надати доказ свого твердження».

Відповідно до міжнар. права д-ва не може ухилитися від відповідальності, посилаючись на положення свого внутр. права. ППМП у своєму рішенні у справі *Ловдженна з польськими громадянами на території м. Данцига 1932* визначила, що «згідно із загальноприйнятим принципом одна держава в її взаємовідносинах з іншою державою може посылатися лише на норми міжнародного права...» Д-ва «не може посылатися на свою власну конституцію, щоб ухилитися від виконання зобов'язань, покладених на неї згідно з міжнародним правом...». А в рішенні у справі про судно *Уімблдон 1923* ППМП відхилила твердження нім. уряду про те, що прохід судна Кільським каналом був би порушенням прийнятих Німеччиною актів про *нейтралітет*, вка-

завши, що «односторонній акт тієї чи іншої держави не може превалювати над положеннями договору». У свою чергу, МС ООН у своєму консульт. висновку *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*, зазначив: «Оскільки підставою позову є порушення міжнародного зобов'язання державою-членом, яка несе відповідальність, ... то держава-член не може оспорювати його на тій підставі, що це зобов'язання регулюється внутрішнім законодавством». У договір. формі зазначений підхід було встановлено у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969*: «Учасник не може посылатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору» (ст. 27). І.І. Лукашук, аналізуючи цю проблему в контексті співвідношення міжнар. права і внутр. права, слушно звертає увагу на необхідність вживання саме поняття «внутрішнє право», а не «законодавство». Воно охоплює всі види внутрішньоправових актів і норм, тоді як зак-во — лише конституцію, закони, підзаконні акти тощо. Тим самим уникається ототожнення права і зак-ва, у т. ч. під час вирішення питання про співвідношення міжнар. права і внутр. права. У цьому сенсі не зовсім коректним є положення *Конституції України*, в якому чинні міжнар. договори, згоду на обов'язковість яких дала ВР, визначаються як «частина національного законодавства». Як зазначає І.І. Лукашук, «договір може бути частиною права країни, може мати силу закону, але не може бути віднесений до законодавства. Міжнародні норми посідають особливе місце у праві країни...». Слід також враховувати, що в багатьох д-вах суттєва роль належить таким джерелам права, як звичай і суд. прецедент, що охоплюються поняттям «внутрішнє право». У Статтях про В. д. це положення сформульовано так: «Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного за внутрішнім правом».

На практиці присвоєння д-ві неправомірної поведінки пов'язується з відп. діями її органів та уповноважених нею осіб. Це правило стосується дії або бездіяльності будь-якого органу д-ви, який має офіц.

статус згідно з внутр. правом. Його широко застосовують у міжнар. праві як загально-визнану норму. Так, у справі «Імунітет від юрисдикції спец. доповідача Комісії з прав людини» 1999 МС ООН зробив такий висновок: «Згідно із загально-визнаною нормою міжнародного права поведінка будь-якого органу держави повинна розглядатися як діяння цієї держави. Ця норма ... має характер звичаю». У Статтях про В. д. цю норму сформульовано так: «Поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави згідно з міжнародним правом незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції, незалежно від становища, яке він займає в організації держави, і незалежно від органу центральної влади або адміністративно-територіального поділу держави». Поняття «орган» включає «будь-яку особу або утворення, що має такий статус відповідно до внутрішнього права держави». При цьому арбітр. практика враховує те, що не має значення той факт, що особа, яка діє у своєму офіц. статусі, використовує це своє положення в особистих цілях. Напр., арешт поліцейським особи, який для стороннього спостерігача має вигляд офіц. акту, насправді може бути актом помсти. Отже, «держави можуть бути відповідальними за дії *ultra vires*, вчинені посадовими особами в межах очевидних повноважень або в рамках загального обсягу повноважень» (Я. Броунлі).

Згідно з міжнар. правом, д-ва не несе відповідальності за поведінку повстанського руху, який веде боротьбу проти чинної влади. Це правило стосується заподіяння шкоди іноземцям за умови, що в процесі ведення воєнних дій проти повстанців дії уряд. сил були безглуздими або непотрібними. «Загальне правило про відсутність відповідальності ґрунтується на тому, що навіть за режиму об'єктивної відповідальності має існувати нормальна спроможність діяти, а великі внутрішні заворушення рівнозначні надзвичайним обставинам, які не можуть бути ні передбачені, ні відвернуті» (Я. Броунлі). Однак це заг. правило має враховувати умови В. д., які можуть змінюватися залежно від об'єкта завданої шкоди. Зокрема, якщо таким об'єктом є дипл. і конс. агенти, то щодо них вимагається вищий стан-

дарт поведінки з боку д-ви. Повстанські рухи, які здобули перемогу, несуть відповідальність за протиправні дії або недогляд, які сталися з вини їхніх збройн. сил у ході конфлікту, а також стають відповідальними за порушення права, допущені попереднім урядом. У Статтях про В. д. поведінка повстанського руху, який стає новим урядом, розглядається як діяння цієї д-ви за міжнар. правом. А поведінка руху, повстанського чи ін., якому вдалося створити д-ву на частині терит. вже ін. д-ви, розглядається як діяння цієї нової д-ви за міжнар. правом (п. 1, 2 ст. 10).

Федерат. д-ва, суб'єкт якої порушує прийняті нею міжнар. правові зобов'язання, може нести відповідальність. У Статтях також передбачається, що поведінка осіб або утворень, які не є органами д-ви, розглядається як діяння д-ви в тому разі, якщо встановлено, що особа або утворення уповноважені здійснювати елементи держ. влади (ст. 5).

Д-ва несе відповідальність за дії осіб зі складу збройн. сил. Так, ст. III і IV Конвенції про закони і звичаї сухопут. війни 1907 містить таке формулювання: «Воююча сторона, яка порушить постанови цього Положення, повинна відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави. Вона буде відповідальна за дії, вчинені особами, що входять до складу її збройних сил».

Поведінка приват. осіб може бути присвоєна д-ві лише в тому разі, якщо ця поведінка здійснювалася під керівництвом і контролем цієї д-ви (ст. 8 Статей про В. д.). З рішення МС ООН у справі *Дипломатичний та консульський персонал США в Тегерані 1980* випливає, що д-ва, яка приймає, не несе відповідальності за дії приват. осіб, які захопили посольство. Однак видання указу д-ви, який схвалив окупацію посольства та утримання його співробітників, перетворило подальші дії бойовиків на діяння самої д-ви. У рішенні у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1986* МС ООН визначив, що США несуть відповідальність за планування, керівництво та підтримку, а не за всю поведінку «контрас», на підставі відсутності по-

вного контролю над ними. У Коментарях до Статей про В. д. наголошено: «Поведінка особи або групи осіб, які не діють від імені держави, не вважається діянням держави за міжнародним правом». Водночас зауважено, що норми, які стосуються присвоєння поведінки д-ві, «діють у своїй сукупності, і держава може нести відповідальність за наслідки поведінки приватних суб'єктів, якщо вона не вжила необхідних заходів для недопущення таких наслідків».

Бурхливий розвиток міжнар. співробітництва д-в після *Другої світової війни* на основі та в межах *Статуту ООН* привів до розширення права відповідальності у 2 напрямках. 1-й пов'язаний з виникненням у міжнар. праві зобов'язань *erga omnes*, що є міжнар.-правовими нормами спец. характеру, порушення яких тягне за собою особл. юрид. наслідки. 2-й зумовлюється виникненням В. д. за дозволені міжнар. правом дії, які, однак, можуть становити ризик для ін. д-в.

Так, у рішенні у справі *Барселона Трекінг 1970* МС ООН провів відмінність між міжнар.-правовими зобов'язаннями, які існують щодо окр. д-ви, і зобов'язань, які існують щодо міжнар. співтовариства в цілому. До 2-ї групи зобов'язань, що є зобов'язаннями *erga omnes* (до всіх), МС ООН відніс заборону *агресії*, *геноциду*, рабства та расової дискримінації, а також повагу до осн. прав людини. Такого роду зобов'язання стосуються осн. цінностей міжнар. співтовариства, порушення яких д-вою є неправомірним актом, вчиненим не лише проти д-ви, яка постраждала від цього акту, а й проти всіх членів міжнар. співтовариства в цілому. У таких випадках усім д-вам притаманний правовий інтерес у дотриманні та виконанні зобов'язань *erga omnes*. Будь-яка д-ва може вимагати притягнення до відповідальності д-ви-правопорушниці таких зобов'язань, не доводячи, що вона безпосередньо постраждала від цього. У сучас. міжнар. праві не береться під сумнів існування норм *erga omnes*, хоча спори ведуться навколо їх обсягу та особл. юрид. наслідків. Так, спочатку цю категорію зобов'язань

було внесено до проекту Статей про В. д. КМП (1-ше читання) у зв'язку з визначенням «міжнародних злочинів» на основі їх поділу на «злочини» та «делікти». Однак у 3-му читанні КМП відмовилася від такого поділу, зосередившись на імперат. нормах *jus cogens*, які стосуються серйозних порушень міжнар. права і щодо яких д-ви зобов'язуються співробітничати з метою припинення їх порушень. Вони не повинні визнавати правомірною ситуацію, що склалася в результаті такого порушення, і не повинні сприяти її збереженню (ст. 40, 41). Проте водночас зобов'язання щодо серйозних злочинів також можуть розглядатися як порушення зобов'язань *erga omnes*.

Новаційним за своїм характером є виникнення у праві міжнар. відповідальності об'єкт. відповідальності, яка часто асоціюється з такими поняттями, як відповідальність за ризик, або *абсолютна відповідальність*. Особливості правового режиму об'єкт. відповідальності полягають ось у чому: її джерелом є не міжнар. правопорушення, а заподіяння шкоди в результаті правомірної діяльності, пов'язаної з використанням джерел підвищеної небезпеки; вона може настати в результаті дій приват. операторів; її осн. формою є відшкодування матер. шкоди; вона часто реалізується *ex gratia* (В.Л. Толстих). Отже, відповідальність за наслідки таких дій д-ви настає поза залежністю від вини. Сьогодні тех. ризики, пов'язані з мирн. використанням ядер. енергії та космічного простору, заподіянням шкоди навколишньому середовищу, визначають розвиток цієї категорії відповідальності в міжнар. праві. Встановл. режиму об'єкт. або абс. відповідальності передбачається міжнар. договорами і може діяти лише на договір. основі. Так, у Конвенції про міжнар. відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 на д-ву, що запускає космічний об'єкт, покладається абс. відповідальність сплатити компенсацію за шкоду, спричинену їй космічним об'єктом на поверхні Землі або повітр. судну в польоті. У 2001 КМП прийняла тексти проектів статей щодо запобігання транскорд. шкоді від небезпечних видів діяльності, а 2006 — тексти проектів принципів, що стосуються розподілу збитків у разі транскорд. шкоди, заподіяної в резуль-

таті небезпечних видів діяльності, які ґрунтуються на принципах запобігання та співробітництва. КМП рекомендувала ГА ООН прийняти ці проекти у формі рамкової конвенції.

Отже, В. д. є необхідним елементом осн. структури міжнар. права, який надає їй характер дійсної нормативності, що створює умови для належного функціонування міжнар. правопорядку як такого. Вона характеризується низкою принципів та кваліфікац. ознак, що визначають її правову природу як відмінну від відповідальності у внутрішньоправовому значенні. Заперечення принципу міжнар. відповідальності «привело б до загибелі міжнародного права» (А. Фердросс). Відповідальність, як одна з визначальних сфер сучас. міжнар. права, є найважливішою альтернативою застосув. сили як засобу розв'язання спорів між д-вами та найкращим способом підтримання і зміцнення міжнар. миру та безпеки. Завершення роботи КМП над Статтями про В. д. та прийняття їх у 2001 ГА ООН у вигляді дод. до резол. 5/83 хоча й не розв'язало питання про їх правовий статус, але стало, за висловом заст. Ген. секретаря ООН з правових питань Х. Корелла, «воістину історичною подією», а їх зміст є «найбільш авторитетним викладом сучасного права міжнародної відповідальності» (І.І. Лукашук).

Літ.: Фердросс А. Международное право / Под ред. и с предисл. Г.И. Тункина. М., 1959; Левин Д.Б. Ответственность государств в современном международном праве. М., 1966; Василенко В.А. Ответственность за международные правонарушения. К., 1976; Броунли Я. Международное право: Кн. 2 / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1977; Хименес де Аречага Э. Современное международное право / Под ред. и со вступ. ст. Г.И. Тункина. М., 1983; Лукашук И.И. Право международной ответственности. М., 2004; Толстых В.Л. Курс международного права: Учеб.. М., 2009; Международное право: Учеб. / Под ред. А.Н. Вылегжанина. М., 2009; Денисов В.Н. Абсолютна відповідальність у міжнародному праві (тенденції розвитку) // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки: 36. наук. праць на пошану акад. Ю.С. Шемшученка. К., 2010; Международное право. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТРЕТІМ ОСОБАМ — обов'язок експлуатанта іноз. повітр. судна відшкодувати шко-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТРЕТІМ ОСОБАМ

ду, завдану третім особам, відповідно до міжнар. угод.

Уперше уніфікація правил та забезпечення належного відшкодування особам, яким завдано шкоду іноз. повітр. суднами, стали предметом III міжнар. конф. з приват. повітр. права, що відбулася 1933 в Академії деї Лінчеї (Accademia dei Lincei) в Римі (Італія). На ній було прийнято Конвенцію щодо уніфікації деяких правил про шкоду, заподіяну суднами третім особам на поверхні (далі — Конвенція щодо уніфікації 1933), та Конвенцію про уніфікацію певних правил щодо запобігання захопленню повітр. суден, підписані 20 д-вами.

Відповідно до Конвенції щодо уніфікації 1933, відповідальність за шкоду, заподіяну суднами третім особам, покладалася на експлуатанта повітр. судна, під яким маляся на увазі будь-яка особа, якій ввірено повітр. судно для експлуатації (ст. 4). Розмір відповідальності обмежувався, щоб не стримувати розвиток міжнар. повітр. транспорту, і становив 250 франків за 1 кг. Заг. розмір відповідальності експлуатанта повітр. судна мав становити не менш як 600 тис. франків і не більш як 2 млн франків (під франками малися на увазі франц. франки, що становили 65 мг золота 900-ї проби). Конвенцію щодо уніфікації 1933 не застосовували до військ., митних або поліц. суден (ст. 21).

У зв'язку з бурхливим розвитком міжнар. повітр. транспорту після Другої світової війни виникла необхідність прийняття нового міжнар. акта. Юрид. комітет Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) впродовж 7 років розробляв проект нової конвенції, взявши за основу Конвенцію щодо уніфікації 1933. На Дипл. конф. з міжнар. повітр. права, скликаній ІКАО на прохання італ. уряду, що відбулася у Римі з 09.09 по 09.10.1952, було прийнято Конвенцію про збитки, завдані іноз. повітр. суднами третім особам на поверхні, згодом широковідому під назвою Рим. конвенція про заподіяння шкоди третім особам на поверхні 1952 (далі — Рим. конвенція 1952). У відносинах між д-вами, які також рати-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПОВІТРЯНИМИ СУДНАМИ ТРЕТІМ ОСОБАМ

фікували Конвенцію щодо уніфікації 1933, Рим. конвенція 1952 після набуття чинності 04.02.1958 замінила Конвенцію щодо уніфікації 1933. Її учасниками є 49 д-в. Кол. СРСР приєднався до неї 21.04.1982.

Осн. принципом, визначеним у Рим. конвенції 1952, є те, що будь-яка особа, якій завдано шкоду на поверхні, має право на відшкодування за умови доведення, що вона завдана повітр. судном, яке перебуває в польоті, або особою чи предметом, що випав з нього (ст. 1). Її положення не поширюються на випадки шкоди, завданої у повітрі, тобто ін. повітр. судну під час польоту, а також особам і майну на його борту. Конвенція запровадила відповідальність незалежно від *вини*. Експлуатант повітр. судна може бути звільнений від відшкодування шкоди, якщо її заподіяно внаслідок збройн. конфлікту, масових заворушень або якщо експлуатант був позбавлений права користуватися повітр. судном на підставі акта публ. влади, а також якщо шкоду завдано з вини потерпілого.

У Рим. конвенції 1952 встановлено також правила забезпечення відповідальності експлуатанта, в т. ч. страхування повітр. судна або внесок у депозит д-ви реєстрації судна, надання банківської гарантії тощо. У ній визначено, що претензії до експлуатанта повітр. судна можуть пред'являтися протягом 2 років від дня події. Позови про відшкодування шкоди можуть пред'являти до суду д-ви-учасниці, на терит. якої було заподіяно шкоду, а за згодою сторін — до суду ін. д-ви-учасниці або до арбітражу (третейського суду) будь-якої д-ви-учасниці. Положення Конвенції не застосовуються до військ., митних і поліц. повітр. суден (ст. 26).

Відповідальність експлуатанта повітр. судна здійснюється в межах, встановлених у ст. 11 Рим. конвенції 1952, прямо пропорційно тоннажу повітр. судна. Напр., для повітр. суден вагою понад 1 т, але не більш як 6 т, розмір відповідальності не повинен перевищувати 500 тис. фр. плюс 400 фр. за кожен кілограм понад 1 т (всього — 5 категорій).

Відповідальність у зв'язку зі смертю або тілесними ушкодженнями не повинна перевищувати 500 тис. фр. за кожного загиблого або того, хто дістав тілесне ушкодження. Якщо визначена сума вимог перевищує встановлений ліміт відповідальності, то застосовують такі правила: 1) якщо вимоги пред'являються винятково у зв'язку зі смертю чи тілесним ушкодженням або у зв'язку зі шкодою, завданою майну, то суми відшкодування за кожною з вимог зменшуються пропорційно їх розмірам; 2) якщо вимоги пред'являються як у зв'язку зі смертю чи тілесним ушкодженням, так і у зв'язку зі шкодою, завданою майну, то половина заг. суми виділяється для задоволення вимог у зв'язку зі смертю або тілесним ушкодженням, залишок заг. суми розподіляється пропорційно до вимог щодо компенсації шкоди, завданої майну. Суми у франках виражають у валютних одиницях (1 валютна од. становить 65,5 мг золота 900-ї проби). Ці суми можуть бути переведені в нац. валюти.

У 1978 в Монреалі (Канада) відбулася Міжнар. конф. з повітр. права, на якій було прийнято Протокол про зміни до Конвенції про збитки, завдані іноз. повітр. суднами третім особам на поверхні, 1952, що набув чинності 25.07.2002. Відповідно до цього Протоколу, Рим. конвенція 1952 і власне Протокол розглядаються й тлумачаться як єдиний документ під назвою «Римська конвенція 1952, змінена в Монреалі в 1978». У вищезазначеному Протоколі 1978 було переглянуто межі відповідальності в бік підвищення, а золотий франк як валютну одиницю замінено Спец. правами запозичення (СПЗ), під якими мається на увазі категорія, визначена *Міжнародним валютним фондом*. Кількість категорій ліміту відповідальності у Протоколі 1978 було зменшено до 4. Макс. сума відповідальності у зв'язку зі смертю або тілесним ушкодженням обмежується 125 тис. СПЗ (приблизно 158 125 дол. США) за кожного загиблого або того, хто дістав тілесне ушкодження. У Протоколі 1978 було також змінено правила розподілу компенсації між позовами у разі, якщо їх сума перевищує межі відповідальності, з наданням пріоритету позовам, пред'явленим у зв'язку зі смертю або тілесним ушкодженням.

Проте ні Рим. конвенція 1952, ні Монреальський протокол 1978 не набули широкого визнання серед д-в. Сторонами Рим. конвенції 1952 є всього 49 д-в, а Протоколу — лише 12. Крім того, деякі д-ви денонсували Рим. конвенцію 1952: Канада у 1976, Австралія у 2000, Нігерія у 2002 (див. *Денонсація*). А кілька провідних авіац. д-в їх узагалі не ратифікували. Це зумовлено тим, що положення про ліміт відповідальності, режим *абсолютної відповідальності*, фін. безпеку та ін. юрид. принципи, встановлені в цих актах, д-ви вважають не повністю адекватними. Починаючи з 1970-х рр. деякі д-ви неодноразово заявляли, що лімітів відповідальності за шкоду, завдану іноз. повітр. суднами, взагалі не повинно бути.

31-ша сесія юрид. комітету ІКАО (Монреаль, 2000) внесла до програми своєї роботи питання модернізації Рим. конвенції 1952 та Протоколу 1978 до неї. Спец. група розробила проект Конвенції про відшкодування шкоди третім особам, завданої актами незаконного втручання (далі — Конвенція про відшкодування за незаконне втручання), та проект нової Конвенції про відшкодування шкоди, завданої повітр. суднами третім особам (далі — Конвенція про заг. ризики). Їх було прийнято на Міжнар. конф. з повітр. права з питань відшкодування шкоди, завданої повітряними суднами третім особам, що виникла внаслідок актів незаконного втручання або заг. ризиків, яка проходила в Монреалі (Канада) у 2009. Їх метою є врахування шкоди, спричиненої терорист. актами, за провадження рівного та повного відшкодування жертвам, за винятком негат. впливу таких актів на екон. та ін. показники експлуатантів повітр. суден. Гол. ідеєю Конвенції про відшкодування за незаконне втручання є створення компенсац. фонду міжнар. цив. авіації, який має забезпечити жертвам таких актів дод. компенсацію збитків до виплат експлуатанта повітр. судна в сумі до 3 млн СПЗ (приблизно 4,5 млн дол. США). Станом на 15.07.2014 цю Конвенцію підписали лише 11 д-в, а ще 3 приєдналися до неї. Конвенція про заг. ризики модернізує правові рамки Рим. конвенції 1952 та Протоколу до неї 1978. Вона стосується випадків заподіяння шкоди повітр. суднами внаслідок ін. ситуацій і не стосується актів не-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖНАРОДНА

законного втручання у діяльність цив. авіації, забезпечуючи повну компенсацію жертвам. Станом на 2014 цю Конвенцію підписали лише 13 д-в і 1 приєдналася.

Шкода, заподіяна пасажиром, вантажу та багажу, відшкодовується відповідно до договору міжнар. перевезення та міжнар. угод (див. *Відповідальність перевізника за договором міжнародного повітряного перевезення*).

Літ.: Бордунов В.Д. Международное воздушное право. М, 2007; Грязнов В.С. Международные авиаперевозки (правовые вопросы). М, 1982; Малеев Ю.Н. Международное воздушное право: вопросы теории и практики. М, 1986; Dempsey P.S. Public International Air Law. Quebec, 2008.

О.І. Мельничук

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖНАРОДНА

— обов'язок міжнар. орг-ції відшкодувати шкоду, завдану в результаті неправомірного виконання своїх обов'язків, та вимагати від д-ви, яка порушила свої зобов'язання щодо неї, компенсувати шкоду, завдану їй представникам.

Заснування міжнар. орг-ції має своїм наслідком створення юрид. особи з наділенням її, як правило, міжнар. правосуб'єктністю, відмінною від правосуб'єктності д-в, які утворюють цю орг-цію. З погляду міжнар. права це й зумовлює об'єкт. необхідність покладання міжнар. відповідальності як на саму орг-цію, так і на д-ви щодо неї. У своєму консулт. висновку у справі *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949* МС ООН, напр., вказав: «якщо сталося порушення, організація має бути спроможною покласти на відповідальну державу обов'язок виправити невиконання нею своїх зобов'язань і, зокрема, отримати від держави компенсацію за шкоду, завдану таким невиконанням». Він також наголосив, що існує «невід'ємне право організації вимагати, щоб її члени повною мірою виконували зобов'язання, покладені на них в інтересах надійної роботи організації». Отже, відповідальність міжнар. орг-ції є результатом її міжнар. правосуб'єктності з відп. міжнар. правами та обов'язками. Останні можуть походити з дого-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖНАРОДНА

ворів, таких як угоди про штаб-квартири, або з принципів міжнар. звичаєвого права. Точніше визначення природи міжнар. відповідальності орг-цій залежить від статусу кожної з них і факт. обставин, які можуть впливати на її настання, а також від аналогів, що походять від відповідальності д-в за міжнар.-протиправні діяння. Отже, міжнар. відповідальність орг-цій пов'язана з членством у ній д-в, які безпосередньо беруть зобов'язання перед нею і в разі їх порушення також несуть міжнар. відповідальність. Велике значення при цьому мають факт. обставини, які часто впливають на визначення правомірності або неправомірності тих чи ін. дій міжнар. орг-ції та пов'язаної з ними діяльності д-в. У зв'язку з цим Суд у вказаній справі зазначив, що зобов'язання, покладені на д-ви-члени, дають право представникам ООН здійснювати свої обов'язки як зобов'язання, які належать орг-ції. У разі їх порушення орг-ція має «змогу вимагати адекватну компенсацію, а при її визначенні має право включати шкоду, завдану жертві або особам, уповноваженим діяти від її імені». Так, якщо право д-ви висувати вимогу від ім. жертви засноване на зв'язку з нац. належністю, то у випадку з міжнар. орг-цією необхідний зв'язок співвідноситься з вимогами орг-ції і, отже, з тим фактом, що при здійсненні однієї з її функцій жертва діjala від її ім. (М. Шоу). Як зазначив Суд, «організація ... має право функціонального захисту щодо своїх агентів».

Отже, як д-ва може бути визнана відповідальною за завдання шкоди орг-ції, так і остання може бути визнана відповідальною за шкоду, завдану д-ві, де шкода пов'язується з порушенням орг-цією міжнар. зобов'язання, що випливає з положення договору або принципу міжнар. звичаєвого права. Напр., згідно зі ст. 6 і 13 Договору про принципи діяльності д-в з дослідження та використання космічного простору, в т. ч. Місяця та ін. небесних тіл, 1967 (див. *Договір про космос 1967*) міжнар. орг-ція може бути зобов'язана підкоритися положенням договору, не будучи його сторо-

ною. Крім того, відп. аналогії для міжнар. орг-ції можуть виводитися із заг. норм міжнар. права, що стосуються відповідальності д-в.

Особливо гостро проблема відповідальності д-в — членів ООН постала у зв'язку з їх участю у збройн. силах ООН, створених РБ ООН з метою проведення операцій з підтримання миру. Слід було визначити, які неправомірні акти можуть присвоюватися ООН, а які не визнаватися такими, якщо правопорушники більше перебували під юрисдикцією нац. д-ви, ніж під юрисдикцією ООН. Рішення значною мірою залежить від факт. обставин кожної операції з *підтримання миру* та природи зв'язку між правопорушниками та ООН. Напр., у Корейській (1950) та Кувейтській (1990) операціях зв'язок між нац. силами та ООН був такий, що перешкоджав відповідальності останньої (Е. Кляйн). Водночас не можна брати під сумнів існування відповідальності за міжнар. незаконні акти, які присвоюються міжнар. орг-ції, так само як і деліктної відповідальності, яка також може настати внаслідок виникнення шкоди, завданої в процесі законної діяльності орг-ції, напр., у разі завдання її навколишньому середовищу в космічному просторі (див. *Абсолютна відповідальність*). Щодо спеціаліз. орг-цій, особливо з незначною кількістю членів, може постати необхідність застосув. колект. відповідальності д-в-членів. Однак сам факт членства в орг-ції ще не може вважатися достатньою підставою для покладання на неї відповідальності. Слід з'ясувати наміри д-в, які створили цю орг-цію. Водночас у низці випадків орг-цію можна розглядати як установу, що бере на себе зобов'язання під час здійснення своєї діяльності, та як орган, який займається розподілом витрат і відповідальності (Я. Броунлі).

Надання міжнар. орг-ції якості суб'єкта міжнар. права залежить від її членів, і, як правило, вона визначається в устан. договорі. Міжнар. правосуб'єктність може частково відображатися в тексті договору (ст. 287 Договору про Європ. Співтовариство), а частково — шляхом його тлумачення, як це зробив МС ООН, визначивши таким чином міжнар. правосуб'єктність ООН. А у відп. випадках таке тлумачення може призводити до негат. відповіді, зокре-

ма, це стосується екон. союзу *Бенілюкс*, який не має властивостей міжнар. правосуб'єктності, так само як цю якість часто заперечували й щодо ОАЄ. У такому разі міжнар. орг-ція не є носієм прав і обов'язків, окр. і відмінних від прав та обов'язків д-в-членів. З цього випливає, що такі орг-ції не можуть бути посередниками як між постраждалими *третіми державами*, так і між д-вами — членами орг-ції. У таких випадках будь-яка відповідальність за борги або делікти, що присвоюються орг-ції, яка завдала шкоди третім сторонам, покладається на д-ви-члени.

Вважається, що устан. договір, який наділяє міжнар. орг-цію міжнар. правосуб'єктністю, не повинен завдавати шкоди інтересам третіх д-в (*res inter alios acta*). При цьому останні не повинні протиставляти себе суб'єкту міжнар. права, договір набуває для них значення лише після його визнання. Однак щодо ООН МС у вищезазначеній справі встановив, що д-ви-засновниці, які становлять переважну більшість членів міжнар. співробітництва, «мають можливість згідно з міжнародним правом створити орг-цію, яка має об'єктивну міжнародну правосуб'єктність, а не лише правосуб'єктність, що визнається виключно ними». Звичайно, цей аргумент, висловлений щодо ООН, не стосується ін. міжнар. орг-цій. Кол. східноєвроп. соціаліст. д-ви, які протягом десятиліть ігнорували *Європейське Співтовариство* (ЄЕС), не діяли протиправно, наполягаючи на прямих зв'язках з його д-вами-членами. Однак створення правоздатної міжнар. орг-ції може мати юрид. наслідки й для третіх д-в на підставі того, що в міжнар. співтоваристві вона є носієм певних інтересів д-в-членів, які діють на основі міжнар. права.

У 1995 *Інститут міжнародного права* прийняв резол. «Юридичні наслідки для держав-членів невиконання міжнародними організаціями своїх зобов'язань стосовно третіх осіб», у якій підтвердив існування в міжнар. праві принципу, згідно з яким «міжнародна організація ... несе відповідальність за своїми зобов'язаннями стосовно третіх осіб» (ст. 3). Такі зобов'язання можуть виникати з міжнар. права, у т. ч. з правил орг-ції, та права окр. д-ви. При цьому д-ви несуть солідарну або субсиді-

арну відповідальність винятково внаслідок їх членства в міжнар. орг-ції та регулювання в міжнар. праві (ст. 4). Як правило, питання про відповідальність д-в — членів міжнар. орг-ції визначається посиланням на правила останньої. Однак в особл. обставинах вони можуть бути відповід. за зобов'язаннями міжнар. орг-ції на основі заг. принципів міжнар. права, зокрема таких, як згода або *зловживання правом*. Крім того, д-ва-член може нести відповідальність перед третьою особою, якщо д-ва взяла щодо цього зобов'язання або міжнар. орг-ція діяла юрид. чи факт. як агент цієї д-ви (ст. 5). Водночас визнається, що з урахуванням ст. 5 немає заг. норми міжнар. права, згідно з якою д-ви-члени винятково внаслідок їх членства несуть солідарну або субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями міжнар. орг-ції, членами якої вони є (ст. 6). Констатується, що важливі політ. міркування перешкоджають появі всебічної норми заг. характеру про відповідальність д-в-членів перед третіми особами за зобов'язаннями міжнар. орг-цій (ст. 8). Зважаючи на ці міркування, міжнар. орг-ція має точно визначити ситуацію у сфері відповідальності, а саме у: а) своїх правилах і угодах; б) повідомленнях, зроблених третій особі перед подією або операцією, яка тягне відповідальність; в) відповіді на будь-яке спец. звернення третьої особи щодо інформації з цього питання. Д-ви-члени можуть, якщо це не забороняється правилами орг-ції, виключити або обмежити свою відповідальність за зобов'язаннями орг-ції, за умови, що вони це роблять перед будь-якими операціями з третіми особами (ст. 9).

При визначенні міжнар. відповідальності міжнар. орг-ції слід враховувати й концепцію повноважень, що розуміються (*implied powers*), яку МС застосував у згаданій справі до *Статуту ООН*. У свою чергу Суд ЄС у своєму рішенні у справі «АЕТР» (Європ. угода щодо роботи екіпажів трансп. засобів, які здійснюють міжнар. перевезення) також вийшов за межі Договору про ЄЕС, зробивши висновок про існування паралельних зовн. повноважень. Правовий

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МІЖНАРОДНА

режим, якому підпорядковується договір за участю міжнар. орг-ції, кодифікований *Віденською конвенцією про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986* (не набула чинності) (далі — Віден. конвенція 1986). Цей режим відходить від традиц. теорії, згідно з якою правові акти міжнар. орг-цій, у т. ч. укладання договорів, повністю втрачають юрид. силу в разі перевищення повноважень (*ultra vires*). Як зазначає Е. Кляйн, «концептуально Конвенція не лише змінює правовий статус сторін, що домовляються ... але й, по суті, прирівнює правовий статус міжнародної організації до чинного статусу держав. У цьому виявляється дедалі більше міжнародних організацій як дійових осіб міжнародного рівня і як учасниць договорів. З точки зору догматики міжнародного права, запропонована концепція не проста, і з важливих позицій Конвенція її не дотримується». Якщо в окр. сферах міжнар. орг-ція не має повноважень, то слід укладати змішаний договір, у якому, поряд зі стороною в договорі та міжнар. орг-цією, беруть участь також її члени. Ці договори, які насамперед мають велике значення для ЄЕС, складні за своєю структурою і зачіпають спірні питання відповідальності. Однак вони дуже важливі, особливо в разі нечіткого розподілу компетенції, що може бути подолано саме за їх допомогою.

Тривалий час проблемою відповідальності міжнар. орг-цій займалася КМП ООН. У 2000 вона постановила включити тему «Відповідальність міжнародних організацій» до своєї довгострок. програми роботи. ГА ООН у своїй резол. 55/152 від 12.12.2000 взяла до відома це рішення Комісії, а в резол. 56/82 від 12.12.2001 просила її розпочати роботу над цією темою. У 2002 КМП включила її до своєї програми роботи, призначивши Джорджо Гая спец. доповідачем. Водночас вона створила відп. робочу групу. У період 2003—08 КМП розглянула 6 доповідей спец. доповідача та прийняла в попередньому порядку проекти ст. 1—53. У 2009 вона представила ГА ООН з цього

питання 7-му доповідь, в якій зазначені проекти ст. 1—66 вже містилися в повному обсязі та з коментарями.

У зазначених проектах статей визначено низку термінів, які є важливими не лише для цієї теми, а й для використання в ширшому міжнар.-правовому значенні, а саме: «міжнародна організація», «правила організації» та «агент» (ст. 2). Встановлюється правомірність застосув. принципу, за яким кожне міжнар.-правове діяння міжнар. орг-ції тягне за собою її міжнар. відповідальність (ст. 3). Під порушенням міжнар. орг-цією своїх міжнар. зобов'язань розуміють порушення тих із них, які покладаються на неї згідно із заг. нормами міжнар. права, устан. актами та міжнар. угодами, учасницею яких вона є. Так само, як щодо д-в, шкода не розглядається обов'язковим елементом, необхідним для присвоєння орг-ції міжнар. відповідальності (ст. 4). Хоча присвоєння міжнар. орг-ції протиправного діяння пов'язується з її поведінкою, остання не присвоюється в обов'язковому порядку (ст. 5—8). Орг-ція відповідає за поведінку своїх органів та агентів, у т. ч. за поведінку, яка перевищує їх повноваження (ст. 5—7). Орг-ція несе відповідальність у разі прийняття рішення, яке покладає на її членів зобов'язання або може призвести до міжнар. правопорушення (ст. 15). Самооборона визначається як виняток із заборони д-в на застосув. сили, поширюючись як така на відповідальність міжнар. орг-ції (ст. 20). Контрзаходи міжнар. орг-ції, здійснені в законному порядку, виключають протиправність її діяння (ст. 21). Протиправність міжнар. орг-ції виключається також, якщо її діяння з дотриманням відп. умов зумовлене форс-мажором, лихом та станом необхідності (ст. 22—24). Міжнар. орг-ція, відповід. за міжнар. протиправне діяння, зобов'язана припинити це діяння, якщо воно продовжується, і представити належні запевнення та гарантії його неповторення (ст. 29). Вона зобов'язана також відшкодувати шкоду (матер. і моральну), заподіяну протиправним діянням (ст. 30). При цьому міжнар. орг-ція не може також посилатися на свої правила як на виправдання невиконання своїх зобов'язань (ст. 31). Повне відшкодування шкоди, спричиненої між-

нар.-протиправним діянням, здійснюється у формі *реституції, компенсації та сатисфакції* (ст. 33). Складовою міжнар. відповідальності є серйозне порушення міжнар. орг-цією зобов'язання, що випливає з імперат. норми міжнар. права (ст. 40). Встановлено обов'язок д-ви та міжнар. орг-ції співробітничати з метою покласти край правомірними засобами будь-якому серйозному порушенню міжнар. права (ст. 41). Визначаються умови, коли д-ва або міжнар. орг-ція, як потерпілі, можуть вимагати від відповід. міжнар. орг-ції дотримання своїх обов'язків (ст. 42). Це стосується й множинності потерпілих д-в або потерпілих міжнар. орг-цій (ст. 46). Потерпіла д-ва або міжнар. орг-ція можуть вживати контр-заходів проти міжнар. орг-ції, відповід. за міжнар.-протиправне діяння, лише з метою спонукати цю орг-цію до виконання своїх зобов'язань (ст. 50—55) тощо.

Зазначені положення проектів статей про міжнар. відповідальність міжнар. орг-цій стосуються лише міжнар.-правових аспектів цієї теми, залишаючи поза розглядом питання їх відповідальності згідно з внутр. правом д-в. Однак це не виключає можливості застосув. принципів і норм міжнар. права, що діють у сфері міжнар. відповідальності міжнар. орг-цій, в нац. судах. Хоча д-ви досить обережно ставляться до зазначених проектів статей КМП про відповідальність, які досі залишаються в цьому статусі, чимало їх положень сформульовано з урахуванням міжнар.-правової практики, у т. ч. рішень міжнар. судів, а в окр. випадках і нац. судів, про що свідчить, зокрема, коментар Комісії до проектів цих статей.

У свою чергу, міжнар. орг-ція може стати жертвою дій, які суперечать міжнар. праву та прийнятим щодо неї зобов'язанням. У такому разі вона вправі вимагати компенсацію за завдану шкоду, звернувшись зі своїми праводоманнями до заг. міжнар. права. Однак міжнар. орг-ція не може пред'явити позов до МС ООН відповідно до п. 1 ст. 34 його Статуту. Тут також діє правило, згідно з яким лише ті треті д-ви, які визнали орг-цію, зобов'язані виконувати її вимоги. Це, однак, не стосується ООН, яка, незалежно від визнання, має право висувати до третіх д-в міжнар.-правові вимоги щодо відшкодування шко-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ДОГОВОРОМ ... ПОВІТРЯНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ

ди або використовувати своє функц. право захисту своїх агентів.

Отже, міжнар. відповідальність міжнар. орг-цій має справу з правопорушником та потерпілою стороною. Осн. підхід, який характеризує розвиток міжнар. права міжнар. відповідальності, полягає у створенні балансу інтересів між зазначеними акторами, виходячи з юрид. і факт. обставин, що характеризують дії кожного з них. Наслідки положень про міжнар. відповідальність для орг-ції залежать не лише від її внутр. дій, а й також від характеру зв'язку між нею та її членами. Водночас відповідальність міжнар. орг-ції щодо третіх сторін належить до сфери «зовнішніх відносин», у межах якої юрид. і факт. обставини відіграють важливу роль при визначенні суб'єктів відповідальності. КМП, яка розробила проекти статей про відповідальність міжнар. орг-цій, спиралася також на положення Віден. конвенції 1986, яка виходить з багатьох концепт. положень *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (набула чинності у 1980). У цілому її положення сформульовані з урахуванням міжнар.-правової практики й поступово розвиваються догвір. практикою міжнар. орг-цій у межах т. з. «змішаних угод», в яких конкретизуються ризики та способи їх компенсації в разі заподіяння шкоди.

Літ.: Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004; *Международное право: Учеб.* / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2008; Hirsch M. Responsibility of International Organizations toward Third Parties. Some Basic Principles. Dordrecht; Boston; L., 1995; *Хименес де Аречага Э.* Современное международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1983; *Брунли Я.* Международное право. Кн. 2 / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1977; *Толстых В.Л.* Курс международного права: Учеб. М., 2009; *Международное право: Учеб.* / Вольфганг Граф Витцтум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ДОГОВОРОМ МІЖНАРОДНОГО ПОВІТРЯНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ — обов'язок перевізника за договором міжнар. повітр. перевезення відшкодувати шкоду, завдану пасажиром, вантажу та багажу під час дії та-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ДОГОВОРОМ ... ПОВІТРЯНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ

кого договору, відповідно до міжнар. угод, які однаково визначають осн. умови міжнар. перевезень.

У 1929 у м. Варшаві (Польща) було прийнято Конвенцію для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнар. повітр. перевезень (далі — *Варшавська конвенція 1929*). Вона уніфікує положення щодо перевізних документів, режиму відповідальності та юрисдикції судів, установлює межі відповідальності авіаперевізника в макс. сумі 125 000 золотих франц. фр. (бл. 8 300 дол. США) за кожного пасажера, 250 золотих фр. (бл. 20 дол. США) за 1 кг багажу і вантажу та 5 000 золотих фр. (бл. 400 дол. США) — за предмети, які пасажери залишають при собі. Зазначені межі відповідальності не застосовують при «навмисному упущенні з боку перевізника». Варшавська конвенція, що діє з 1933, набула широкого визнання (126 д-в-учасниць).

Надалі її неодноразово змінювали. 28.09.1955 було прийнято Гаазький протокол про поправки (набув чинності 01.08.1963), який спростив положення про перевізні документи й уточнив поняття «навмисне упущення», а також подвоїв межі відповідальності при перевезенні пасажирів до 250 000 золотих франц. фр. У Протоколі беруть участь 112 д-в. Гвадалахарська конвенція 1961 (набула чинності у 1964) поширила дію Варшав. конвенції також на «фактичного перевізника». Гватемальський протокол 1971 про зміну Варшав. конвенції підвищив відповідальність перевізника щодо пасажирів до 1 500 000 золотих франц. фр. (бл. 100 000 дол. США), спростив положення про перевізні документи. Він допускав заміну документів електрон. носіями інформації та вводив режим суворой відповідальності незалежно від *вини*. Крім того, Протокол передбачав «додаткове відшкодування на основі національного законодавства» і встановлював механізм збільшення меж відповідальності на 5-й та 10-й роки після набуття ним чинності. Однак Гватемальський протокол був ратифікований лише 11 д-вами і не набув чинності.

Спробу модернізувати Варшав. конвенцію 1929 було зроблено у 1975 в Монреалі (Канада). На дипл. конф., скликаній під егідою ІКАО, було прийнято Дод. Монреальські протоколи № 1, 2, 3 та 4. Єдиною метою перших 2 була заміна валют. одиниць, у яких вказано межі відповідальності у Варшав. конвенції 1929 з урахуванням змін Гаазького протоколу 1955, «спеціальними правами запозиченнями» (СПЗ) МВФ без зміни факт. меж відповідальності перевізника. Дод. протокол № 3 замінив «золоте застереження» щодо пасажирів і багажу у Варшав. конвенції одиницями СПЗ. Дод. протокол № 4 про зміну Варшав. конвенції спростив положення про документацію при перевезенні вантажу і встановив режим суворой відповідальності (незалежно від *вини*) за будь-яку шкоду, завдану в разі знищення, втрати або пошкодження вантажу. Однак ці Монреальські протоколи не набули чинності.

Окремо від «Варшав. системи» діє т. з. Монреальська угода 1966, прийнята Управлінням цив. авіації США. Перевізників ін. країн було поставлено перед вибором: дотримуватися вимог цього документа чи відмовитися здійснювати перевезення в США. Сторони цієї угоди *de facto* модифікували положення Варшав. конвенції, зміненої у 1955, і погодилися включати у свої тарифи спец. договір (це допускає ст. 22 (1) Конвенції), в якому передбачається межа відповідальності у разі смерті або тілесного ушкодження кожного пасажера в розмірі 75 000 дол. США. Хоча Монреальська угода 1966 не є міжнар. угодою або офіц. переглядом «Варшав. системи», цей документ став ефект. регулятором міжнар. пасажирських перевезень в одному з регіонів з найвищою щільністю повітр. руху.

Водночас із цим деякі д-ви вжили в одностор. порядку законод. заходів з метою скорочення розриву між межами відповідальності, передбаченими Варшав. конвенцією (з урахуванням змін, внесених до неї Гаазьким протоколом), і належними сумами компенсації для авіапасажирів. У 1988 Італія прийняла законод. положення, що вводять межу не нижчу за 100 000 СПЗ у разі смерті або тілесних ушкоджень пасажера. Ця межа поширюється на італ. перевізників у будь-якій країні світу, а також

на іноз. авіакомпанії, якщо пункт відправлення, призначення або транзиту під час виконання перевезення розташований на терит. Італії.

Починаючи з 1992 всі япон. міжнар. авіаперевізники відмовилися від наданого їм Конвенцією права претендувати на обмеження відповідальності на суму до 100 000 СПЗ у разі смерті або тілесних ушкоджень пасажира, а при позовах на суму понад 100 000 СПЗ це право почали застосовувати щодо частини позову, який перевищує цю суму. Отже, щодо позовів, які не перевищують 100 000 СПЗ, було введено *абсолютну відповідальність*. Якщо позовна сума вища за цю межу, авіаперевізник може доводити відсутність недбалості зі свого боку і претендувати на обмеження відповідальності.

У 1994 Європ. конф. з цив. авіації (ЄКЦА) прийняла рекомендацію 16-1, в якій закликала д-ви-члени оновити окр. елементи системи відповідальності міжнар. авіаперевізників та авіакомпаній і заохотити своїх авіаперевізників та авіакомпанії з третіх країн, які здійснюють перевезення з пунктами призначення, відправлення або транзиту на терит. д-в — членів ЄКЦА, до участі в угоді Європ. авіаперевізників, аналогічній Монреальській угоді 1966. Згідно з названою вище рекомендацією, така угода встановлює межі відповідальності на рівні не менш як 250 000 СПЗ і містить низку положень, пов'язаних з найшвидшим урегулюванням позовів, негайною виплатою компенсації потерпілим та їх близьким родичам, а також механізмами захисту граничних сум від впливу інфляції.

Дії учасників «Варшав. системи» поставили під загрозу існування уніфікованих правил міжнар. авіаперевезень, які забезпечують однакові умови їх здійснення в усьому світі. У 1990-ті рр. ситуація зайшла у глухий кут, і деякі д-ви зробили спробу усунути недоліки «Варшав. системи» на нац. або регіон. рівні. Такі дії розходилися із завданням підтримання однакової глобальної системи регулювання міжнар. авіаперевезень. За таких умов ІКАО у 1999 провела Міжнар. конф. з повітр. права, скликану з метою модернізації системи Варшав. конвенції.

Осн. особливістю нового правового документа — *Монреальської конвенції про уні-*

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ДОГОВОРОМ ... ПОВІТРЯНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ

фікацію деяких правил стосовно міжнародних повітряних перевезень, підписаної 28.05.1999 (далі — Монреальська конвенція 1999), є нове рішення питань відповідальності авіаперевізника. Монреальська конвенція 1999 вводить 2-рівневу систему відповідальності. 1-й рівень встановлює об'єкт відповідальності у розмірі 100 000 СПЗ (бл. 135 000 дол. США) незалежно від вини перевізника; 2-й рівень ґрунтується на презумпції вини перевізника і не передбачає обмеження відповідальності.

Монреальська конвенція 1999 встановила також такі положення: у разі *авіаційної події* авіаперевізники повинні негайно здійснити попередні виплати для надання допомоги уповноваженим особам у задоволенні невідкладних екон. потреб; суми таких попередніх виплат мають визначатися нац. зак-вом і враховуватися при остаточ. врегулюванні позову; авіаперевізники мають пред'являти докази наявності договорів страхування, які гарантують отримання фін. коштів на випадок автомат. платежів або порушення суд. процесу; позов про відшкодування шкоди у зв'язку зі смертю або тілесним ушкодженням пасажира може пред'являтися в країні, в якій пасажир на момент події мав своє осн. та пост. місце проживання, але за дотримання деяких умов Конвенції; сприяння при відшкодуванні шкоди без необхідності тривалого суд. процесу та спрощення і модернізації документації, пов'язаної з пасажиром, багажем та вантажем.

Монреальська конвенція 1999 замінює 6 різних правових документів 1 правовим документом, відомим під назвою «Варшавська система». Безумовно, це сприяє усуненню нинішнього фрагментар. і застарілого способу розгляду позовів про відповідальність авіаперевізника у разі авіаподії.

В Україні зазначена відповідальність перевізника регламентувалася положеннями Варшав. конвенції 1929, а з приєднанням її у 2003 до Монреальської конвенції 1999 регулюється її положеннями. Ці питання регулюються також Повітр. кодексом України 2011.

ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВУ ... ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВА 2010

Літ.: *Международное воздушное право*. Кн. 2. М., 1981; *Бордунов В.Д., Елисеєв Б.П.* Электронный билет — новая форма заключения договора международной воздушной перевозки. М., 2006; *Бордунов В.Д.* Международное воздушное право. М., 2007.

В.Д. Бордунов

ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВУ ОДНОСТОРОННЬОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВА 2010 (англ. Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, ICJR, 2010) — *консультативний висновок* МС ООН від 22.07.2010, що стосується правомірності проголошення незалежності *Косова*.

Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ), що виникла після *Другої світової війни* на Балканському п-ві, існувала у складі таких суб'єктів: Боснії і Герцеговини, Хорватії, Македонії, Чорногорії, Сербії та Словенії. В епоху «холодної війни», яка характеризувалася глобальним протистоянням у міжнар. співтоваристві, СФРЮ зберігала терит. цілісність. Однак після розпаду СРСР та соціаліст. системи Балкан. регіон став об'єктом гегемоністських устремлінь США та їх європ. союзників і перетворився на арену численних збройн. конфліктів. У результаті від СФРЮ відокремилися 4 з 6 кол. союз. респ.: Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія і Македонія. У 1992 було створено Союзу Республік Югославію (СРЮ) у складі 2 респ. — Сербії і Чорногорії. У 2003, згідно з новою Конституцією, СРЮ було перейменовано в Союз Сербії і Чорногорії (офіц. — Державний Союз Сербії і Чорногорії, неофіц. — Мала Югославія). У червні 2006 і цей Союз припинив існування і на його місці виникло 2 д-ви — Сербія і Чорногорія.

Згідно з нині чинною Конституцією Сербії, у її складі перебувають 2 автон. краї: «Воєводина» та «Косово і Метохія» (алб. населення називає цей край Косово). Площа її терит. становить 10 887 кв. км, населення — бл. 2,2 млн чол. Етн. склад цього краю з роками змінився і алб. населення

стало превалювати над сербським. Розпад СФРЮ спричинив загострення алб. сепаратизму і поступовий відтік серб. населення з краю: у 1991 албанців було 82 %, а сербів — 11 %, у 2007 сербів залишилося всього 5 % (бл. 100 тис. чол.).

Ще у 1991 було проголошено створення незалеж. респ. Косово, а потім проведено несанкціоновані вибори, на яких «президентом» було обрано Ібрагіма Ругову. Було створено збройне формування алб. сепаратистів, які у 1996 об'єдналися в Армію визволення Косова. У краї почалися збройні зіткнення. Спочатку боротьбу з сепаратистами вели лише міліц. підрозділи, але у 1998 до воен. дій долучилася югосл. армія. Збройн. конфлікт супроводжувався вбивствами мирн. жителів та етн. «чистками» з обох сторін. Алб. бойовиками було зруйновано чимало пам'яток православ. культури, вигнано або знищено кілька десятків тисяч сербів. Навесні 1999 у воен. дії втрутилася НАТО: масованим бомбардуванням були піддані югосл. міста і військ. об'єкти. В результаті серб. уряд був змушений погодитися на введення в Косово військ. контингенту НАТО (KFOR) і перехід краю під управління ООН, що й було здійснено на підставі резол. РБ ООН № 1244 від 10.06.1999, яка передбачала визначення в майбутньому статусу краю. Отже, з 1999 Косово, згідно з цією резол., перебувало під управлінням ООН і властями Сербії не контролювалося. Ін-ти тимчас. місцевого самоврядування, в яких албанці становили більшість, 17.02.2008 одностор. актом і без проведення референдуму проголосили незалежність краю. Однак Сербія заявила про неконституційність цього акта і невизнання незалежності Косова.

Реакція д-в на цей акт алб. Косова була суперечливою. Союзники алб. Косова США і більшість д-в — членів ЄС (22 з 27) сприйняли його логічним, законним і таким, що забезпечує стабільність у цьому регіоні. Врешті-решт незалежність Косова визнали 69 із 193 д-в — членів ООН.

Опоненти незалежності Косова (Росія, Китай, Індія і 5 д-в — членів ЄС, а саме Іспанія, Греція, Словаччина, Румунія та Кіпр) вважали, що Косово не має права на самовизначення. На їхню думку, акт ковських албанців суперечить резол. 1244

РБ ООН, яка не містить положень щодо можливості одностор. проголошення незалежності краю. На їх переконання, підтримка такої політики матиме руйнівні наслідки для міжнар.-правового принципу терит. цілісності д-в як такого.

У цій ситуації Сербія восени 2008 ініціювала прийняття резол. ГА ООН із запитом до МС ООН дати консульт. висновок з питання: «Чи відповідає одностороннє проголошення незалежності тимчасовими інститутами самоврядування Косова нормам міжнародного права?». Передусім Суд розглянув питання про свою юрисдикцію щодо цієї справи, згідно з п. 1 ст. 65 *Статуту ООН*. Це питання мало принципове значення через те, що Косово перебувало під юрисдикцією РБ ООН, а не ГА ООН, яка подала запит. Саме резол. РБ 1244 створила правову підставу для тимчас. управління ООН у Косові, і тому цілком логічно з цим запитом мала звернутися до Суду саме РБ. Проте Суд узяв до уваги положення ст. 96 Статуту ООН, згідно з яким «Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть запитувати від Міжнародного Суду консультативні висновки з будь-якого юридичного питання». Суд також вказав на вимоги п. 1 ст. 12 Статуту ООН, згідно з яким, коли «Рада Безпеки виконує покладені на неї цим Статутом функції щодо будь-якого спору або ситуації, Генеральна Асамблея не може робити будь-які рекомендації, що стосуються цього спору чи ситуації, якщо Рада Безпеки не запитає про це». При цьому Суд пояснив, що за змістом п. 1 зазначеної статті Статуту ООН запит про надання консульт. висновку не є «рекомендацією». Звичайно, ГА ООН також була залучена до врегулювання збройн. конфліктів на Балканах, прийнявши протягом 1995—99 6 резол. щодо ситуації з правами людини в Косові. Однак ці резол. ГА ООН були прийняті до резол. РБ 1244 (1999) і не стосувалися статусу Косова. Наст. резол. ГА ООН приймалися в цьому ж напрямі і стосувалися затвердження бюджету місії ООН у Косові (ЮНМІК) та ін. подібних питань.

Дійсно, відповідно до п. 2 ст. 11 Статуту ООН, «Генеральна Асамблея уповноважується обговорювати будь-які питання, що стосуються підтримання міжнародного миру і безпеки...». Разом з тим потрібно вра-

ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВУ ... ПРОГЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВА 2010

ховувати й те, що, згідно з п. 1 ст. 24 Статуту ООН, на РБ ООН покладається гол. відповідальність за підтримання міжнар. миру і безпеки. При цьому, коли РБ ООН виступає в такій ролі, ГА ООН не може робити рекомендації, що стосуються певного спору або ситуації, якщо РБ не запитає про це (п. 1 ст. 12 Статуту ООН). Суд, однак, більшістю голосів вирішив, що ГА ООН у цьому випадку має законний інтерес у запиті на винесення консульт. висновку, і він відповідатиме на запит ГА ООН. Суд зазначив, що надає цей висновок виключно з юрид. питань, хоча більшість їх у цій справі мають політ. складову. Незалежно від політ. аспектів справи він не може відмовитися відповідати на правові питання, оскільки це входить до його прямих обов'язків, а саме оцінки дій на відповідність міжнар. праву. З огляду на це, Суд постановив, що він володіє юрисдикцією для винесення консульт. висновку щодо Косова.

Далі Суд перейшов до обговорення суті справи, зазначивши, що він іноді відходить від формулювань запиту, якщо вони сформульовані не належним чином і не відображують юрид. складову питання. Ці аргументи Суду характеризуються суперечливістю. Ні в Статуті, ні в Регламенті Суду не передбачено можливість зміни тексту запиту. Згідно з п. 2 ст. 65 Статуту МС ООН, «питання, з яких запитується консультативний висновок Суду, подаються Суду в письмовій заяві, що містить точний виклад питання, з якого вимагається висновок». Отже, Суд не мав права коригувати запит, а мав вимагати від ООН точного викладу його змісту. Слід було також узяти до уваги той факт, що резол. ГА ООН про надання консульт. висновку було прийнято 77 з 192 д-в — членів ООН, тобто значною їх меншістю.

У процесі уточнення запиту ГА ООН Суд значно звузив його зміст, виключивши з нього тимчас. орган самоврядування Косова, який прийняв Декларацію про незалежність. Підставою для цього став цілком штучний висновок Суду, що встановлення ідентичності авторів цього акта

ВІДПОВІДНІСТЬ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВУ ... ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВА 2010

може вплинути на результат справи, а це, у свою чергу, призведе до перекручення сутності запиту ГА ООН. У цьому контексті варто уточнити назву самої резол. ГА 63/3 від 08.10.2008: «Прохання про винесення Міжнародним Судом консультативного висновку щодо того, чи відповідає одностороннє проголошення незалежності Косова нормам міжнародного права». Як впливає з назви цієї резол., у ній немає посилання на конкр. орган влади. Нагадаємо, що проект резол. був підготовлений Сербією і під час його обговорення ніхто не звертав уваги на ідентичність органу, який прийняв Декларацію про незалежність Косова. Отже, уточнюючи зміст запиту, Суд, по суті, змінив його своїм формулюванням, сказавши, що аналізуватиме питання, чи відповідає Декларація про незалежність Косова міжнар. праву як у цілому, так і *lex specialis* резол. РБ ООН 1244 (1999).

Проаналізувавши факт. обставини справи, Суд перейшов до вивчення суті питання. Насамперед було зазначено, що впродовж останніх 3 століть сталося безліч випадків проголошення незалежності, які часто супроводжувалися протистоянням д-в, від яких відокремлювалися ті чи ін. їх частини. Іноді це призводило до утворення нових д-в, іноді — ні. Однак у жодному випадку декларацію незалежності не розглядали як акт, що суперечить міжнар. праву. У 2-й пол. 20 ст. принцип права на самовизначення розвивався в напрямі надання незалежності народам, які мешкають на несамоверховних терит., і народам, що перебувають у колоніальній залежності (справи та консульт. висновки *Південно-Західна Африка 1966*, *Правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004*, *Східний Тимор 1995*). Траплялися випадки, коли набуття незалежності відбувалося і в ін. умовах, але в міжнар. праві не виникла нова норма, що забороняє прийняття декларації про незалежність. Суд зазначив, що чимало представників д-в, які виступали в Суді, відстоювали позицію, що прийняття декларації

про незалежність порушує принцип терит. цілісності д-в (терит. недоторканність), установлений у Статуті ООН і розвинутий у *Декларації про принципи міжнародного права 1970* та *Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975*. Однак, якщо з'ясувати дійсну сутність цього принципу, то він стосується міждерж. відносин, і оголошення незалежності частиною д-ви жодним чином його не порушує. Отже, Суд дійшов висновку, що «сфера застосування принципу територіальної цілісності зводиться до сфери відносин між державами».

Суд звернув також увагу на те, що деякі учасники цього процесу посилалися на резол. РБ ООН, які засуджували оголошення незалежності: резол. РБ ООН 216(1965) і 217(1965) з питання про Півд. Родезію; резол. РБ ООН 541(1983) відносно півн. частини Кіпру, а також резол. РБ ООН 787(1992) щодо Респ. Сербії (суб'єкт федерації Боснія і Герцеговина). Суд зазначив, що ці резол. РБ ООН були винятками, пов'язаними з конкр. ситуаціями грубого порушення норм міжнар. права, у т. ч. *jus cogens*. Суд нагадав, що подібної резол. РБ ООН щодо Косова прийнято не було. З наведених причин він дійшов висновку, що сучас. міжнар. право не містить заборони на проголошення незалежності, і тому Декларація про незалежність Косова від 17.02.2008 не порушує міжнар. права.

Далі Суд звернувся до питання відповідності цієї Декларації резол. РБ ООН 1244(1999) та узгодженості з нею управління Косовом з боку ООН, установленого в ній і конкретизованого в документі «Місія ООН у Косові» № 2001/9 від 15.05.2001, в якому визначено констит. рамки тимчас. самоврядування. Резол. 1244(1999) була прийнята РБ ООН на основі розд. VII Статуту ООН і має обов'язковий характер. У ній підкреслюється важливість принципу терит. цілісності й підтверджується «прихильність усіх держав-членів суверенітету і територіальній цілісності Союзної Республіки Югославії та інших держав регіону, висловлену в Гельсінському Заключному акті 1975 і Додатку 2». Зазначається також необхідність політ. процесу, спрямованого на «укладення тимчасової рамкової угоди політичного характеру, що передбачає зна-

чний ступінь самоврядування для Косова з повним урахуванням угод, розроблених у Рамбуйє, і принципів суверенітету й територіальної цілісності Союзної Республіки Югославії та ін. країн регіону і демілітаризацію Об'єднаної армії Косова». Суд зробив висновок, що предмет і цілі резол. 1244(1999) полягають у встановл. тимчас., виключно правового режиму, який замінив серб. правопорядок і спрямований на стабілізацію Косова. Він зазначив, що цей правовий режим було створено для дії на тимчас. основі, і в загатній резол. немає прямої заборони на проголошення незалежності Косова.

Потім Суд перейшов до аналізу Декларації про незалежність Косова 2008. Було зазначено, що цей акт не можна вважати прийнятим тимчас. адміністрацією Косова з таких причин: у тексті вказується ін. суб'єкт прийняття («ми, демократично обрані лідери нашого народу Косова»); процедуру прийняття документів тимчас. адміністрацією Косова було порушено (напр., було підписано, серед ін., президентом Косова, який не був членом тимчас. адміністрації Косова); її не було передано спец. представнику *Генерального секретаря ООН* для публікації в офіц. газеті тощо. Загалом Суд дійшов висновку, що автори цієї Декларації не виступали як один із тимчас. ін-тів самоврядування, а скоріше як особи, що діяли спільно як представники народу Косова поза рамками тимчас. адміністрації. Саме цей висновок Суду і послужив підставою для зміни формулювання запиту ГА ООН.

Суд виніс рішення, згідно з яким резол. РБ 1244(1999) не є перешкодою для прийняття Декларації про незалежність Косова. Отже, на його думку, проголошення незалежності цього краю не порушило резол. РБ 1244(1999). Відповідно він постановив: одногосно — що він володіє юрисдикцією для винесення консульт. висновку; більшістю (9 проти 5) — виконати запит про надання консульт. висновку; більшістю (10 проти 4) — що проголошення 17.02.2008 незалежності Косова не порушує норм міжнар. права. До заключної частини висновку було додано 9 документів: заяви віцепрезидента *Томки* і судді *Зімми*; окрему думку суддів *Кейта*, *Сепульведи-Амора*, *Кансадо Тріндаде* і *Абдулкаві*; розбіжні

думки суддів *Беннуни*, *Корони* і *Скотникова*. Суддя *Китаю*, який у ході обговорення справи виступав проти визнання Декларації про незалежність Косова законною, в процесі голосування зайняв нейтр. позицію.

В офіц. коментарі МЗС Росії у зв'язку з консульт. висновком МС ООН зазначено: «Принципово важливо, що Суд дав оцінку тільки власне Декларації, спеціально зробивши застереження, що він не розглядав у ширшому плані питання про право Косова на відокремлення від Сербії в односторонньому порядку. У своїх висновках Суд не висловився також щодо наслідків прийняття цього документа, зокрема про те, чи є Косово державою, і про правомірність визнання краю низкою країн. Наша позиція про невизнання незалежності Косова залишається незмінною. Вважаємо, що рішення косовської проблеми можливе лише шляхом продовження переговорів між зацікавленими сторонами на основі положень резол. 1244 Ради Безпеки ООН, яка, як це підкреслює Міжнародний Суд, залишається загальновизнаною міжнародно-правовою базою врегулювання. Готові й далі активно сприяти цьому».

Літ.: *Jia B.B.* The Independence of Kosovo: A Unique Case of Secession? // *CJIL*, 2009, v. 8(1); *Hilpold P.* The Kosovo Case and International Law: Looking for Applicable Theories // *Ibid.*; *Orakhelashvili A.* The Kosovo UDI between Agreed Law and Subjective Perception: A Response to Hilpold // *Ibid.*, v. 8(2); *Orakhelashvili A.* Kosovo and the Pitfalls of Over-Theorizing International Law: Observations on Hilpold's Rejoinder // *Ibid.*, v. 8(3); *Ryngaert C., Griffiths C.* The Relevance of the Right to Self-Determination in the Kosovo Matter: In Partial Response to the Agora Papers // *Ibid.*; *Millerson R.* Precedents in the Mountains: On the Parallels and Uniqueness of the Cases of Kosovo, South Ossetia and Abkhazia // *Ibid.*, v. 8(1).

А.Х. Абашидзе, О.М. Солнцев

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НА СЛУЖБІ ООН, 1949 (англ. *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations, Advisory Opinion, ICJR, 1949*) — консультативний висновок МС ООН від 11.04.1949, в якому визнано, що ООН є суб'єктом міжнар. права (див. *Правосуб'єкт-*

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ НА СЛУЖБІ ООН, 1949**

ність міжнародна) і тому спроможна мати міжнар. права і обов'язки та захищати свої права за допомогою подання міжнар. претензій.

Ця справа була пов'язана з убивством у 1948 графа Бернадота, посередника ООН у Палестині (див. *Посередництво*). ООН у своєму запиті до Суду (резол. ГА ООН від 03.12.1948) стверджувала, що Ізраїль, який не відвернув убивство і не покарав убивць, виявив злочинну недбалість, і на цій підставі подала міжнар. позов про відшкодування. Суд передусім мав переконатися у міжнар. правоздатності ООН, а потім вже перевірити її спроможність здійснювати міжнар. права на компенсацію за вбивство дипломата, який перебував у неї на службі.

Розгляд справи Суд розпочав зі з'ясування питання, чи можливо у правовому просторі реальне функціонування суб'єктів права з розбіжними правами і обов'язками. «У будь-якій правовій системі, — зазначив він, — суб'єкти права не обов'язково є ідентичними за своїм характером чи обсягом своїх прав; їхній характер залежить від потреб суспільства. Розвиток міжнародного права впродовж його історії визначався вимогами міжнародного життя; прогресивне розширення колективної діяльності держав уже зумовило появу прикладів діяльності, що здійснюється в міжнародному плані деякими утвореннями, які не є державами». Спираючись на це методол. підґрунтя, Суд дав позит. відповідь на перше питання, провівши порівн. аналіз із д-вою, що мало узагальнювальний характер для поняття міжнар. правосуб'єктності як такої. Він зазначив: «У той час, як держава володіє всією повнотою міжнародних прав і обов'язків, визнаних міжнародним правом, права і обов'язки такого утворення, як Організація, мають залежати від її цілей і функцій, прямо визначених або домислюваних її установчими документами і розвинутих на практиці». І далі: «Організація Об'єднаних Націй призначена для здійснення певних функцій і для використання певних прав (що вона і робила), які можуть отримати пояс-

нення, тільки якщо Організація значною мірою володіє міжнародною правосуб'єктністю і має можливість діяти в міжнародному плані. Організація не зможе відповісти намірам своїх засновників, якщо не володітиме міжнародною правосуб'єктністю. Слід визнати, що члени Організації, які наділили її певними функціями разом із відповідними обов'язками та відповідальністю, наділили її також і необхідними повноваженнями, щоб вона могла ефективно виконувати свої функції».

Аргументуючи свій висновок, Суд посплався на пост. характер ООН та на деякі характеристики її структури, а також на міжнар. місію, яку виконує Орг-ція, що полягає у підтриманні міжнар. миру і безпеки в усьому світі, розвитку міжнар. відносин між д-вами, здійсненні міжнар. співробітництва в екон., інтелект. і гуманіт. сферах. При цьому Суд зайняв чітку позицію, що міжнар. правосуб'єктність ООН має силу стосовно всіх д-в, у т. ч. й тих, які не є членами ООН, і незалежно від того, чи визнають вони її, чи ні. Він зазначив: «Суд вважає, що п'ятдесят держав, які представляють значну більшість членів міжнародного співтовариства [це відповідало ситуації в той період], мають право, відповідно до міжнародного права, створити утворення, що володіє об'єктивною міжнародною правосуб'єктністю, а не лише тією правосуб'єктністю, яку визнали тільки ці держави». Це означало, що таке формулювання Суду стосується лише міжнар. орг-цій універс. характеру, які вирізняються «представництвом» усіх д-в. Що стосується ін. орг-цій, особливо регіональних, то вони мали добиватися визнання з боку д-в-нечленів таким чином, щоб їх правосуб'єктність поступово набула сили щодо всіх. З цього консулт. висновку МС ООН «можна також зробити висновок про те, що правосуб'єктність міжнародної організації може існувати і *erga omnes*, а не лише стосовно держав, які її створили або визнали, і що це залежить від числа держав, які є учасницями цієї організації» (Е. *Хіменес де Аречага*). Однак чимало таких орг-цій не відчували потреби в подібному визнанні, отримуючи міжнар. правосуб'єктність у домислюваній формі (*Неуен Куок Дінь*), тобто у тій, що визначена Су-

дом стосовно орг-цій універс. характеру. В цьому плані вельми прозорливою виявилася окр. думка судді С.Б. *Крилова*, в якій він розглядає ООН як «об'єктивний факт, існування якого не може не визнаватися державами-нечленами». Як слушно зауважує Нгуен Куок Дінь, справді, «цей висновок може бути перенесений на більшість міжнародних організацій». Отже, визнання правосуб'єктності орг-цій тісно пов'язане з характером та обсягом їх повноважень, які визначаються або силою відп. правових актів, або внаслідок змін, зумовлених практикою цих орг-цій. Ці повноваження, якими наділяють їх д-ви, мають функц. характер, віддзеркалюючи принцип спеціалізації міжнар. орг-цій, що діє в обмежувальному значенні. Однак, з ін. боку, практика міжнар. орг-цій впливає на тлумачення їх офіц. повноважень і цілей, що і знайшло свій вияв у теорії домислюваних повноважень (implied powers), застосованій Судом.

З питання про право ООН вимагати відшкодування за шкоду, завдану її службовцям, Суд зазначив, що хоча *Статут ООН* не містить спец. положення про такі права, Орг-ція згідно з міжнар. правом має їх, оскільки вони є суттєвими для виконання її функцій. У процесі здійснення ООН своїх функцій може виникати необхідність доручати своїм співробітникам важливі місії в неспокійних регіонах світу. Такі місії часто піддають службовців особл. небезпекам, яких вони зазвичай не зазнають. У зв'язку з цим, щоб забезпечити ефект. і незалеж. виконання цих місій, Орг-ція має надавати своїм службовцям захист і вимагати від її членів адекватного відшкодування шкоди, завданої на її службі (див. *Репарації*). Виходячи з цього висновку МС ООН, *Генеральний секретар ООН* звернувся до Ізраїлю з вимогами *сатисфакції*, покарання винних та відшкодування шкоди. У 1950 уряд Ізраїлю задовольнив ці вимоги.

Консульг. висновок МС ООН, визнавши ООН суб'єктом міжнар. права, мав значний вплив на розвиток *права міжнародних організацій*. У теорії і практиці міжнар. права його розглядають як такий, що може застосовуватися не лише до ООН, а й до ін. міжнар. орг-цій. Визнання за ООН права на подання претензій було свідчен-

ням того, що Суд «підтримав і розвинув традицію, згідно з якою ефективність міжнародної організації є важливим постулатом міжнародної публічної політики, в якій вона має надавати вищий авторитет своїм рішенням» (У. Дженкс). Тим самим концепцію публ. політики (public policy), притаманну *міжнародному приватному праву*, було поширено на діяльність міжнар. орг-цій (див. *Публічний порядок*). Це рішення МС ООН показало також, що міжнар. орг-ції «в дійсності можуть бути інструментом створення звичаєвого права... Суд, заявляючи, що Організація Об'єднаних Націй володіла міжнародною правосуб'єктністю, частково засновувався на реальній поведінці ООН» (М. Шоу). Воно заклало й підґрунтя для обговорення проблеми *відповідальності міжнародних організацій міжнародної*, хоча сама справа прямо її не стосувалася. Наст. етапом у розвитку положень цього рішення стало прийняття *Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973*.

Літ.: *Reparation for Injuries Suffered in the Service of the United Nations. Advisory Opinion // ICJ Reports, 1949; Jenks C.W. The Prospects of International Adjudication. L.; N.Y., 1964; Хименес Аречага Э. де. Современное международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1983; Дінь Нгуен Куок, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право. Т. 1, кн. 2. Международное сообщество / Под ред. В.И. Евинтова. К., 2000; Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Відп. ред. М.В. Буруменський. Х., 2000; Толстых В.Л. Курс международного права. М., 2009.*

В.Н. Денисов

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПРИНЦИП — принцип, за яким суб'єкт міжнар. права, що вчинив міжнар.-протиправний акт, зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду.

В. ш. п. підтверджений рішеннями міжнар. арбітражів. Зокрема, ППМП у справі *Фабрика в Хожуві 1927* визнала, що порушення міжнар.-правового зобов'язання, відповідно до заг. міжнар. права, тягне за собою зобов'язання д-ви-правопорушника відшкодувати заподіяну шкоду, врахо-

вуючи всі наслідки неправомірного акту. Має бути відновлено поперед. стан (*реституція* в натурі), а коли це неможливо, то відшкодування здійснюється у справедл. співвідношенні до завданої шкоди. Якщо в міжнар. звичаєвому праві немає відп. норми, то застосовують заг. принципи права, що стосуються відшкодування збитків, які здавна увійшли в практику третейських судів під час розгляду таких справ.

Складнішим є питання про відшкодування нематер. шкоди, оскільки в такому разі перенесення чинних внутрішньодерж. норм у сферу міжнар. відносин досить обмежене. Однак і тут застосовується вищезазначена міжнар.-правова норма, за якою д-ва-правопорушник зобов'язана відновити попередній стан або відшкодувати завдану шкоду. За наявності сумнівів, яке відшкодування вважати достатнім, застосовують принцип міжнар. стандарту, проте й у цьому разі можуть виникати розбіжності. Як зазначила ППМП у вищезгаданій справі, спори про засоби та порядок відшкодування є спорами щодо застосув. норми міжнар. права.

Міжнар.-правовий принцип відшкодування за неправомірний акт має насамперед компенсац., а не каральний характер. Як свідчить практика, для розв'язання таких спорів д-ви віддають перевагу міжнар. арбітражу, де застосув. каральних санкцій є недоречним. У разі відновлення стану, що існував до вчинення неправомірного акту, д-ва-правопорушник зобов'язана скасувати або змінити закон, який суперечить міжнар. праву. Потерпіла д-ва може висунути вимогу про скасування міжнар.-неправомірного рішення навіть тоді, коли воно набуло чинності в ін. д-ві. Міжнар.-правове зобов'язання про відновлення попереднього стану, якщо воно не обумовлене спец. договорами, не втрачає свого значення на тій підставі, що треті особи набули приват. прав на цю річ. У такому разі д-ва зобов'язана придбати її через відчуження. Однак, відповідно до заг. принципів права, д-ва-правопорушник має право відмовитися від відновлення поперед-

нього стану і замінити його рівноцінним відшкодуванням, якщо вимога про відновлення є *зловживанням правом*.

Якщо заподіяна шкода визнається у грош. формі, то обов'язок відшкодування збитків також здійснюється у грош. формі, а їх розміри визначаються заг. принципами права. На практиці розрізняють безпосередні та опосередковані збитки. Останні, проте, підлягають відшкодуванню лише в разі, якщо доведено причинний зв'язок між неправомірним актом та завданою шкодою. Зазначені принципи підтверджено в рішеннях третейських судів. Відповідальність за збитки та обов'язок їх відшкодування передбачають також упушену вигоду, на яку можна було розраховувати за звичайного перебігу справ. Однак розмір відшкодування відповідно зменшується, якщо на потерпілого падає частина *вини* (залік *вини*) або якщо він також отримав вигоду від такої дії (*компенсація* вигоди збитком).

Особл. характер має спричинення нематер. шкоди в її ідеальному варіанті, коли обов'язком д-ви-правопорушника є надання потерпілому *сатисфакції*. Це дії, які мають задовольнити д-ву, що зазнала образи. У практиці д-в існують такі види сатисфакції: покарання винних посад. осіб або зміщення їх з посад; покарання винних приват. осіб; офіц. вибачення; сплата грош. суми для спокутування *вини*; надання гарантій на майбутнє. Отже, сатисфакція, на відміну від відшкодування шкоди, має характер карального заходу, хоча заг. міжнар. праву невідоме накладення покарання на д-ву. Від потерпілої д-ви певною мірою залежить, яку саме форму, що замінює відшкодування, вона вважає рівноцінною сатисфакцією за вчинену протиправну дію. Проте ця свобода вибору обмежується принципом дотримання міжнар. стандарту.

Літ.: *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Schuschnigg K.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. N. Y., 1959.

В. Н. Денисов

ВІЗА (франц. *visa* — службове посвідчення, від лат. *visus* — побачений) — дозвільний документ, який є однією з підстав в'їзду на терит. д-ви або транзит. проїзду через її терит.

Як правило, В. являє собою позначку, яку ставлять у закорд. паспорті або ін. документі, що посвідчує особу. Однак В. може видаватися і на окр. вкладиші. Практика видачі В. на окр. вкладиші зумовлена тим, що в деяких випадках наявність у паспорті В. чи навіть в'їзного штампа однієї д-ви тягне за собою відмову у видачі В. чи анулювання вже виданої В. ін. д-ви. Напр., особі, у паспорті якої є В. невизнаної міжнар. співтовариством Турецької Респ. Півн. Кіпру, буде відмовлено у видачі В. та в'їзді на терит. Кіпру і Греції. В. видається на обумовлений термін, може бути одно-, дво- або багаторазовою, індивід. або колект. Д-ви дотримуються власної класифікації В. Залежно від мети поїздки їх поділяють на типи (дипл., служб., ділові, імміграц., наук., турист., приват., транзит., аеропорт. транзит. тощо).

За розгляд заяв про оформлення В., як правило, справляється плата (конс. збір), на договір. основі такий збір може скасовуватися для всіх гр-н відп. д-в або для окр. категорій осіб. Так, відповідно до ст. 6 Угоди між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз від 18.06.2007, плата за оброблення заяв про оформлення В. не стягується з: 1) близьких родичів: одного з подружжя, дітей (у т. ч. всиновлених), батьків (у т. ч. опікунів), дідусів, бабусь та онуків, що відвідують гр-н України, які мають чинний дозвіл на проживання на терит. д-в — членів ЄС; 2) членів офіц. делегацій, котрі за відп. запрошеннями, надісланими укр. стороною, беруть участь у зустрічах, консультаціях, переговорах та програмах обміну, а також у заходах, що проводяться міжуряд. орг-ціями на терит. однієї з д-в — членів ЄС; 3) представників органів держ. влади та місцевого самоврядування, констит. і верх. судів, якщо ця Угода не звільняє їх від необхідності отримувати В.; 4) учнів, студентів, аспірантів і вчителів, які їх супроводжують під час подорожі з метою навчання чи осв. підготовки; 5) інвалідів та осіб, які їх супроводжують, якщо в цьому є потреба; 6) осіб, які надали документи, що свідчать про необхідність їхньої подорожі з гуманіт. міркувань, у т. ч. для одержання невідкладного мед. лікування, та осіб, які їх супроводжують, або з метою участі в похованні близь-

кого родича, або з метою відвідання тяжкохворого близького родича; 7) учасників міжнар. спорт. заходів та осіб, які їх супроводжують; 8) учасників наук., культ. і мистец. заходів, у т. ч. університет. та ін. програм обміну; 9) учасників офіц. програм обміну, організованих містами-побратимами; 10) журналістів; 11) пенсіонерів; 12) водіїв, які здійснюють міжнар. вантажні та пасажирські перевезення на терит. д-в-членів трансп. засобами, зареєстрованими в Україні; 13) членів бригад поїздів, рефрижераторів і локомотивів у міжнар. поїздах, які прямують до терит. д-в-членів; 14) дітей віком до 18 років та дітей віком до 21 року, які перебувають на утриманні.

Для оформлення В. можуть вимагати запрошення чи ін. документи, які підтверджують характер поїздки, а також мед. страхування, документи, що підтверджують фін. забезпеченість та намір повернутися до країни пост. проживання (напр., довідка з місця роботи, довідка про отриману пенсію, довідка з банку про наявність рахунка тощо). У наданні В. може бути відмовлено, зокрема, у разі загрози безпеці д-ви, подання неправдивих відомостей чи підроблених документів тощо. За заг. правилом, у В. може бути відмовлено без пояснення причин. В. також може бути анульована під час проходження прикорд. контролю при в'їзді до д-ви, яка її оформила. Здебільшого В. оформлюють за кордоном дипл. представництва та конс. установи певної д-ви. Однак деякі д-ви встановлюють спрощений порядок видачі В. на кордоні (т. з. В. після прибуття (англ. *visa on arrival*)) для гр-н усіх або певних д-в. Напр., гр-ни 19 д-в, у т. ч. України, мають право подавати заяву на отримання на кордоні турист. В. у Таїланд терміном до 15 днів.

В Україні порядок оформлення В. регулюється Правилами оформлення віз для в'їзду в Україну і транзит. проїзду через її терит., затвердженими Постановою КМ України від 01.06.2011. Відповідно укр. В. поділяють на такі типи: 1) транзит. (оформлюються іноземцям та особам без гр-нства у разі транзит. проїзду через терит. Украї-

ни до третьої д-ви, а також здійснення транзит. перевезення вантажів і пасажирів автомоб. транспортом); 2) короткострок. (оформлюються іноземцям та особам без гр-нства для в'їзду в Україну, якщо строк їх перебування в Україні не перевищує 90 днів протягом 180 днів з дати 1-го в'їзду); 3) довгострок. (оформлюються іноземцям та особам без гр-нства для в'їзду в Україну з метою оформлення документів, що дають право на перебування або проживання в Україні, на строк, що перевищує 90 днів). Уповноваженими органами, що мають право оформляти, видавати, продовжувати строк дії В. або скасовувати її, є: дипл. представництво або конс. установа України; департамент конс. служби МЗС; представництво МЗС на терит. України. Для оформлення В. іноземці та особи без гр-нства особисто або через уповноважену особу подають звернення про оформлення В. та необхідні документи до дипл. представництва або конс. установи України. Департамент конс. служби МЗС або представництво МЗС на терит. України оформляє В. у пункті пропуску через держ. кордон іноземцям та особам без гр-нства, які не змогли завчасно оформити візи в дипл. представництві або конс. установі України і мають поважну причину невідкладно в'їхати до України, зокрема: 1) з дипл. або служб. метою за клопотанням органів держ. влади України; 2) з метою ліквідації наслідків надзвичайної ситуації в Україні за клопотанням Мін-ва надзвичайних ситуацій; 3) з метою невідкладного мед. лікування або участі в похованні близького родича, що підтверджено відп. документами; 4) у разі необхідності транзит. проїзду через терит. України членів екіпажів іноз. суден, що перебувають в укр. портах, за наявності виписки з судової ролі; 5) з метою активізації взаємодії у галузі культури та спорту, а також забезпечення інтересів у сфері зовн. політики або ін. сферах, які є життєво важливими для сусп-ва, або з гуманіт. питань.

В. для в'їзду в Україну гр-н Антигуа і Барбуді, Барбадосу, Маврикію, Сальвадору,

Сейшельських О-вів, Об'єднаних Арабських Еміратів та Туреччини з метою туризму можуть бути оформлені у пункті пропуску через держ. кордон Департаментом конс. служби МЗС або представництвом МЗС на терит. України за наявності відп. документів, що підтверджують турист. характер поїздки згідно із Законом України «Про туризм» 1995, як разові на строк до 15 днів. Департамент конс. служби МЗС оформляє В. іноз. кореспондентам, представникам іноз. ЗМІ та членам їхніх сімей, які перебувають на терит. України, на строк реєстрації паспортних документів, але не більше ніж на 3 роки.

Рішення про відмову у видачі В. приймають у разі: 1) необхідності забезпечення нац. безпеки або охорони громад. порядку; 2) необхідності охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів гр-н України та ін. осіб, що проживають в Україні; 3) наявності відомостей про іноземця чи особу без гр-нства у базі даних осіб, яким згідно із законом не дозволяється в'їзд в Україну; 4) якщо паспортний документ іноземця чи особи без гр-нства підроблений, зіпсований або не відповідає встановленому зразку чи належить ін. особі; 5) свідомого подання неправдивих відомостей або підроблених документів; 6) відсутності в іноземця чи особи без гр-нства дійсного полісу мед. страхування за умови можливості його оформлення на терит. д-ви, в якій подається відп. клопотання; 7) відсутності в іноземця чи особи без гр-нства достатнього фін. забезпечення на період запланованого перебування і для повернення до д-ви походження або транзиту до *третьої держави* чи можливості отримати достатнє фін. забезпечення у законний спосіб на терит. України; 8) непідтвердження іноземцем чи особою без гр-нства мети запланованого перебування в Україні; 9) відсутності документів, що дають змогу встановити намір іноземця чи особи без гр-нства залишити терит. України до закінчення строку дії В.; 10) звернення заявника про припинення розгляду клопотання щодо оформлення В.

У разі відмови в оформленні В. підстави такого рішення повідомляють заявникові. Він має право оскаржити рішення про відмову у В., звернувшись до керівника

уповноваженого органу, що розглядав звернення про оформлення В., з апел. листом, у якому обґрунтовує своє прохання щодо повтор. розгляду цієї справи. Такий лист подають протягом 2 міс. після отримання іноземцем чи особою без гр-нства рішення про відмову в оформленні В.

В. може бути скасована уповноваженим органом, який прийняв рішення про її оформлення, а також уповноваженою служб. особою Держприкордонслужби під час проходження іноземцем чи особою без гр-нства прикорд. контролю в разі наявності рішення уповноваженого держ. органу України про заборону в'їзду в Україну іноземця чи особи без гр-нства або обґрунтованих підстав вважати В. такою, що отримана у незаконний спосіб.

Крім того, В. означає позначку відп. посад. особи на листі, проекті документа тощо про згоду з його текстом.

Термін «В.» використовують також для позначення дозволу на виїзд із д-ви (т. з. виїзна В.). Виїзні В. існували, зокрема, в кол. СРСР у вигляді спец. позначки в закорд. паспорті, в якій визначався термін, протягом якого дозволявся виїзд за кордон. Особл. виїзні В. на окр. документі з фотокарткою видавали в СРСР особам, які виїжджали на пост. місце проживання за кордон. У деяких країнах, де немає окр. закорд. і внутр. паспортів, напр. в Узбекистані, виїзною В. називають позначку, за наявності якої паспорт стає дійсним для виїзду за кордон.

К.О. Савчук

ВІЗИТ ДИПЛОМАТИЧНИЙ — засіб встановл., підтримання і розвитку особистих контактів працівників *дипломатичного представництва* з офіц., громад., діловими та ін. колами д-ви перебування, а також членами місцевого *дипломатичного корпусу*.

В. д. є важливою формою дипл. діяльності, його значення впливає із завдань дипл. місії представляти й захищати інтереси своєї країни у д-ві перебування, всіляко сприяти дружнім двостор. відносинам. Метою В. д. є вивчення політ., екон., культ. життя д-ви перебування, роз'яснення питань зовн. і внутр. політики своєї д-ви. Деякі В. д. мають обов'язковий характер для дипл. працівника і вважаються офіц.

Вони передбачаються протоколом і міжнар. практикою. Зокрема, до офіц. В. д. належать візити напередодні та після вручення дипл. представником *вірчої грамоти*. Перед її врученням В. д. зазвичай роблять керівнику протокольного підрозділу, міністру закорд. справ, іноді — *дуаєну дипломатичного корпусу*. Після вручення *вірчої грамоти* та відп. нотифікації дипл. корпусу дипл. представник здійснює офіц. В. д. керівникам органів влади д-ви перебування, главам дипл. місій, відомим представникам громадськості (лідерам партій, діячам культури, науки, преси, ділових кіл, релігії тощо). В. д. здійснюють також ін. працівники дипл. представництва та їхні дружини. Іноді останні встановлюють пост. день серед тижня (*jour fixe*), коли у певний час вони приймають гостей з В. д. Візити, що здійснюються *дипломатичним агентом* у порядку підтримання знайомства і не передбачаються місцевим *дипломатичним протоколом*, вважають приват., хоча з огляду на офіц. статус останнього визначити чітку відмінність між офіц. і приват. В. д. досить складно. Під час здійснення В. д. мають виконуватися місцеві правила дипл. протоколу. У міжнар. практиці найважливіші дипл. акції здійснюються, як правило, саме під час особистих зустрічей дипл. представника з високопосадовцями д-ви перебування. В Україні здійснення В. д. регулюється звичаєвим правом, а також Положенням про Держ. Протокол та Церемоніал України, затвердженим Указом Президента 2002.

Літ.: Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол. М., 1976; Satow E. Sir. Guide to Diplomatic Practice. L., 1979; Никифоров С.Д., Борунков А.Ф. Дипломатический протокол в СССР: принципы, нормы, практика. М., 1989; Фельтхэм Р.Дж. Настольная книга дипломата. Минск, 2000; Berridge G.R., James A. A Dictionary of Diplomacy. N. Y., 2001; Семенов В.Л. Практика дипломатического протокола и этикета. М., 2002.

А.Я. Мельник

ВІЙНА — стан, у якому д-ви застосовують одна проти одної усі форми тиску з дотриманням дії законів та звичаїв ведення війни (*jus in bello*).

У сучас. розумінні *jus in bello* є частиною міжнар. гуманіт. права, що застосовується у період збройн. конфліктів. У стані В. відносини між д-вами (2 чи кількома) характеризуються насильством (Г. *Гроцій*), що є наслідком розриву мирн. відносин (А. *Фердросс*). Однак розрив дипл. відносин між д-вами ще не означає В. При визначенні стану В. важливо насамперед встановити не обсяг насильницьких дій, а факт: чи ведуться вони за збереження в основному мирн. зв'язків між сторонами, що перебувають у спорі, чи за одночасного розриву мирн. відносин або після їх розриву. Поняття В. не обов'язково включає ведення воен. дій. Д-ва може бути у стані В., якщо після оголошення В. вона захоплює за правом В. на своїй суверен. терит. майно супротивника, здійснює допустимі за гуманіт. правом дії щодо його гр-н та ін. акти, не ведучи при цьому воен. дій. Напр., під час *Першої світової війни 1914—18* та *Другої світової війни* д-ви Центр. Америки перебували у стані В. з Німеччиною, хоча не вели проти неї жодних воен. дій.

Відповідно до заг. міжнар. права, В. могла починатися її оголошенням або факт. відкриттям воен. дій. 3-тя Гаазька конвенція про відкриття воен. дій 1907 зобов'язувала її учасників не розпочинати В. «без попереднього та недвозначного повідомлення, яке має бути висловлене у формі мотивованого оголошення війни або ультиматуму з умовою оголошення війни». Д-ва, яка вступала у В. з недотриманням зазначених норм, визнавалася винною у порушенні міжнар. права.

У минулому широко практикувалися такі дії, як примус. *анексія* іноз. терит., домагання політ. поступок, *репресалії*, т. з. мирні блокади, воен. вторгнення, колект. інтервенція, офіц. В. тощо. Легально утворювалися і діяли «оборонні та наступальні союзи» д-в. У міжнар. практиці В. розглядали як процес, позбавлений стандартів справедливості й несправедливості. Встановл. відмінностей між справедл. і несправедл. В., так само як і доведення протизаконності агрес. В., спершу було справою

лише філософів, теологів та юристів. Однак визначені ними відмінності не відповідали жодній ознаці позит. права націй і належали, особливо в 16—17 ст., до сфери природ. права. У ті часи офіц. В. була засобом здійснення права на війну (*jus ad bellum*) і навіть виконувала функцію насильницького насадження нового порядку, як це сталося під час Тридцятилітньої війни 1618—48, що завершилася *Вестфальським миром 1648*. А з кінця 18 ст. і до I світ. війни (1914—18) В., за міжнар. правом, вважали допустимим засобом розв'язання спорів.

I-м наступом позит. міжнар. права на необмежену свободу суверен. д-в вдаватися до воен. дій було укладення арбітр. договорів, які забороняли починати такі дії без попереднього розгляду спорів сторін в арбітражі, а пізніше — без дотримання процедури примирення. Подальше обмеження було встановлено 2-ю Гаазькою конвенцією 1907, яка, йдучи за *Драго доктриною*, заборонила застосовувати збройну силу для стягнення боргів за договір. зобов'язаннями, якщо д-ва-боржник не перешкоджатиме мирн. вирішенню спору через арбітраж. Нідерл. юрист, проф. Лейден. ун-ту Ван Валленховен у 1913 висунув пропозицію щодо приборкання агрес. В. через створення «міжнародних збройних сил», здатних запобігти або придушити цей «міжнародний злочин». Усвідомлення катастроф. наслідків для людства I світ. війни спонукало д-ви до широкого міжнар. співробітництва і пошуку надійних засад збереження миру. I-ю такою спробою стала *Ліга Націй*, Статут якої створив процедурний механізм для запобігання майбутнім В. та застосув. колект. дій з метою припинення В. у разі виникнення (ст. 10, 11, 15—17). Нові норми, однак, не заборонили всіх В.: попередня ідея відмінності між різними видами В. (зокрема, між справедл. і несправедл.) знову взяла гору і була перенесена у нову відмінність між законною (офіц.) та незаконною В. і поглинута нею. Характеристику В. як законної і незаконної не пов'язували більше з мотивами справедливості; встановлювався осн. принцип, за яким до розгляду спору в Лізі Націй В. як протидія неправомірному акту забороняється за будь-яких обставин (ст. 12). Членам Ліги Націй заборонялося

також вступати у В. з ін. членом Ліги, який виконує третейське рішення або підкоряється одностайній постанові Ради Ліги. До неї прирівнювалася доповідь Асамблеї Ліги, прийнята голосами всіх членів Ради Ліги та більшістю голосів ін. членів, за винятком сторін, що спорять. За *Статутом Ліги Націй* (ст. 10), не допускалася В. з метою відторгнення терит. члена Ліги (загарбницька В.) чи зведення його до становища залежної д-ви.

Норми заборони В., встановлені Статутом Ліги Націй, було розвинено у *Пакті Бріана—Келлога 1928* (Паризькому пакті), який заборонив вдаватися до В. «як знаряддя національної політики». Отже, заборонялася не будь-яка В., а лише В. як знаряддя нац. політики. Під дію Пакту не підпадали колект. заходи Ліги Націй, оскільки вони були знаряддям «не національної, а міжнародної політики» (А. Фердросс). Крім того, у Пакті нічого не було сказано про право на самооборону, що зберігалось як само собою зрозуміле, але не як наступальний вид самозахисту, а лише як стан крайньої необхідності. Унаслідок недосконалості принципів діяльності Ліги Націй, зокрема процедури прийняття рішень її Радою та Асамблеєю, і невизначеності поняття агрес. В. залишалася практично можливою (див. *Агресія*). Невдовзі окр. д-ви — члени Ліги розв'язали низку агрес. В., які переросли у II світ. війну. Це стало морально-політ. крахом Ліги Націй.

Враховуючи недоліки Ліги Націй і нечіткість норм міжнар. права про заборону В., *Статут ООН* заборонив членам Орг-ції застосовувати силу для вирішення спірних питань, надавши це право винятково РБ ООН, яка уповноважена здійснювати необхідні заходи для підтримання або відновлення міжнар. миру та безпеки (ст. 42). Статут ООН зберіг право членів Орг-ції на індивід. і колект. самооборону, але тільки в єдиному випадку: «якщо станеться збройний напад на члена Організації, доти, доки Рада Безпеки не вживе заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру і безпеки». Більш того, «заходи, вжиті членами Організації при здійсненні цього права на самооборону, мають бути негайно повідомлені Раді Безпеки і в жодному разі не повинні зачіпати повноважень і відпові-

дальності Ради Безпеки, згідно з цим Статутом, відносно здійснення в будь-який час таких дій, що їх вона визнає необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки» (ст. 51). Водночас Статут ООН встановив беззастережний обов'язок сторін, які беруть участь в спорі, «продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки», вдаватися лише до мирн. засобів розв'язання спорів (ст. 33). У 1974 ГА ООН прийняла «визначення агресії», в якому за основу ідентифікації агресора взято критерій першості (або ініціативи) у здійсненні акту агресії. Отже, за Статутом ООН оголошення і ведення В., незалежно від будь-яких обставин і причин, є незаконним актом, що визнається агресією і тягне відповідальність д-ви, винної у таких незаконних діях. Ці положення стосуються і факт. відкриття воєн. дій, але ідентифікація у таких випадках агресора є дуже складною, насамперед щодо встановл. факт. обставин агресії.

У контексті Статуту ООН слід розглядати і право народу на самовизначення у стадії його реалізації, тобто коли існує чітко виражена воля народу здійснити це право і коли ця воля наштовхується на опір д-ви, що призводить до загрози миру і безпеці (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*). Право на самовизначення є найсуперечливішим принципом сучас. міжнар. права. Юрид. зміст його практично невизначений. Складна практика застосув. сучас. норм міжнар. права про заборону В. аж ніяк не стосується зобов'язань *воюючих сторін* неухильно дотримуватися у збройн. конфліктах гуманіт. норм міжнар. права незалежно від того, чи такі конфлікти є міжнар., чи внутр. — типу громадян. В. Нюрнберзькі принципи суд. переслідування та покарання воєн. злочинців європ. країн «Осі Берлін — Рим» 1945, підтверджені й розвинені наст. міжнар.-правовими нормами, передбачають кримін. відповідальність осіб за скоєння *злочинів проти миру і людства, воєних злочинів і злочинів проти людяності*.

«Холодна війна», що тривала після II світ. війни в умовах біполярного світу, не сприяла ефект. застосув. положень Статуту ООН щодо заборони В. І хоча *ядерна зброя* певною мірою була стримувальним чинником для запобігання черговій світ. війні, протистояння д-в призвело до численних локальних війн, і в жодній із них міжнар. співтовариство не спромоглося ідентифікувати агресора та покарати винних. Це пояснюється, зокрема, тим, що відтепер ніхто не оголошує В., оскільки така дія автоматично підпадає під визначення агресії. Воєн. дії розпочиналися як факт разом із взаємними звинуваченнями сторін у першості їх відкриття. Тому в усіх офіц. міжнар. документах замість терміна «війна» почали вживати термін «збройний конфлікт», що точніше відповідає сучас. реаліям ведення воєн. дій. Крім того, є істотні розбіжності щодо оцінок застосув. права на самооборону як звичаєвої норми міжнар. права.

Статут ООН підняв на вищий щабель правову заборону В., позбавивши останню будь-якої законності. Тому поділ на законні й незаконні В., що існував іще за Ліги Націй, остаточно втратив своє юрид. значення, оскільки будь-яке ведення воєн. дій поставлено під контроль РБ ООН, у т. ч. випадки, пов'язані із застосув. права на самооборону. Тільки ООН має право вживати заходів воєн. характеру для запобігання загрози миру і безпеці та припинення збройн. конфлікту, який почався.

Кінець 20 — поч. 21 ст. характеризується реві. змінами у світі, пов'язаними із закінченням «холодної війни» та розпадом СРСР. З істор. сцени остаточно сходять система балансу сил, створена під час II світ. війни д-вами антигітлерів. коаліції. У період «холодної війни» її намагалися пристосувати до різноманітних умов протистояння США і СРСР як 2 наддержав, кожна з яких зі своїми союзниками виборювала власний шлях цивілізац. розвитку, прагнучи поширити його на весь світ. Здавалося, що тепер для США та Заходу в цілому відкритися необмежені можливості для ут-

вердження свого панівного становища в усіх сферах міжнар. відносин і використання під різними приводами їх переваги у воєн. відношенні. У результаті з боку США та їхніх союзників один за одним почали виникати акти застосув. сили, у т. ч. за участю НАТО, без санкцій РБ ООН або на основі прийнятих нею сумнівних з погляду міжнар. права резол., або з явним перевищенням наданих у них мандатів. Ірак, Афганістан, Югославія і останнім часом Лівія демонструють найбільші відверті приклади в досить довгій серії актів застосув. сили без достатніх правових підстав. Для виправдання таких актів використовується насамперед невизначеність *права на самооборону*, особливо з погляду міжнар. звичаєвого права, як і розширене тлумачення поняття збройн. нападу. Однак останній може статися лише в разі застосув. збройн. сили певної інтенсивності, з цього критерію і виходить МС ООН, а саме з нападу, а не з його загрози (див. *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986*).

У зв'язку з новими викликами (існування країн-ізгоїв, поширення зброї масового знищення, тероризм тощо) активно дискутується можливість завдання попереджувальних ударів (*pre-emptive strikes*). Відповідно створюється концепція превентивної самооборони, яка, з позицій Статуту ООН, є абсолютно неприйнятною. Самооборону можна здійснювати винятково як акт у відповідь д-ві, якій інкримінується збройн. напад, що має продовження. До неї можна також вдаватися й у разі застосув. сили наддерж. суб'єктами, за умови прямої причетності цієї д-ви до такого акту. Спостерігається і *зловживання правом* захисту своїх гр-н за кордоном для виправдання силових дій зверненням до т. з. політ. інтервенцій, які здійснюються без згоди д-в, щодо яких вони проводяться (напр., інтервенції США у Гренаді та Панамі). Порушенням правової заборони застосув. сили є також *гуманітарна інтервенція*. Саме такою є інтервенція д-в — членів НАТО в Косові у 1999, яку визначено низкою д-в, насамперед Росією, Китаєм та Індією, як одностор. рішення цих д-в, що суперечить міжнар. праву. Великі сумніви з факт. боку викликає законність гуманіт. інтервенції

за рішенням РБ ООН, зокрема в Сомалі (1992), Руанді (1994), Гаїті (1994), кол. Югославії (1993) і так само в Лівії (2010). Неприпустимою з погляду міжнар. права є й інтервенція іноз. д-ви під час громадян. В. на запрошення однієї з воюючих сторін.

Такого роду акти не тільки порушують правову заборону застосув. сили (заборону В.), яка є наріжним каменем сучас. міжнар. порядку, а й підривають віру в саме міжнар. право, що зобов'язане сприяти запобіганню застосув. сили. Тим більше, що сам принцип заборони застосув. сили становить «найважливіше досягнення сучасної міжнародно-правової культури» (М. Боте). Тому застосув. сили всупереч міжнар. праву не може виправдовуватися і тим більше узаконюватися ні юрид., ні моральними міркуваннями. Нестерпні страждання, які несуть людям В., роблять їх аморальними за визначенням і неможливими з позицій сучас. міжнар. права.

Літ.: *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Fenwick Ch G.* International Law. N. Y., 1965; *Verzijl J.H.W.* International Law in Historical Perspective. V. 1. Leyden, 1968; *Schwarzenberger G., Brown E.D.* A Manual of International Law. L., 1976; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. А.Н. Вылегжанин. М., 2009; *Боте М.* Обеспечение международного мира и безопасности и право вооруженных конфликтов // *Международное право* / Вольфганг Граф Витцум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ — договори серед. 17 — поч. 18 ст. щодо автон. статусу Війська Запорозького у складі однієї зі східноєвроп. д-в, його васалітету щодо монарха однієї з д-в, військ.-політ. союзу, екон. питань.

До 1648 Військо Запорозьке уклало договори як військ. формування і представник козацького стану. Зокрема, це низка угод, укладених з делегаціями Сейму та короля Речі Посполитої щодо задоволення станових потреб козацтва та деяких реліг.-культ. вимог, які не мали міжнар. характеру, а також угоди щодо проведення окр. військ. операцій з різними д-вами.

Починаючи з 1648—49, Військо Запорозьке, яке опанувало значні терит., на яких на основі органів козацького самоврядування та військ. орг-ції було створено органи влади, претендувало на те, щоб виступати суб'єктом міжнар. відносин. Підста-

ви для цього було створено Зборівськими договорами 1649 між Річчю Посполитою, Крим. ханством та Військом Запорозьким, у яких містилися елементи визнання Війська Запорозького як автон. політ.-терит. утворення. Від 1649 сформувався відносно стала політ. та правова проблематика відносин і договорів Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Рос. д-вою, Крим. ханством. Інтенсивними також були відносини з Осман. імперією, Швед. королівством, Трансільван. князівством. Після 1657 Військо Запорозьке виступало у міжнар. відносинах як 1 або як 2 (Правобереж. та Лівобереж.) політ. утворення.

Між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою було укладено *Зборівський 1649*, *Білоцерківський 1651*, *Гадяцький 1658*, *Чуднівський 1660*, *Підгаєцький 1667* та *Острозький 1670* договори у формі постанов двостор. комісій, які затверджувалися (з внесенням змін) Сеймом. Їх осн. предметом були умови повернення Війська Запорозького, як військ.-політ. утворення, до складу Речі Посполитої. Військо Запорозьке зрікалося на майбутнє іноз. протекторів та власної зовн. політики. Визначалися терит. розміщення козацьких військ, призначення гетьмана, козацьке судочинство, межі козацького реєстру, станові привілеї козацтва. Проголошувався законний статус і підтверджувалися привілеї православ. церкви, урівнювалися у правах з католиками окр. категорії православ. населення, дозволялося відкриття православ. навч. і культ. закладів. Договори між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою припинили укладати через перехід терит. Правобереж. Війська Запорозького у 1672—99 до складу Осман. імперії (див. *Бучацький мирний договір 1672*), а з 1699 — через політику Речі Посполитої, спрямовану на ліквідацію політ.-терит. і військ. структур Війська Запорозького.

Між Військом Запорозьким і Росією було укладено *Переяславський 1654*, *Переяславський 1659*, *Батуринський 1663*, *Московський 1665*, *Глухівський 1669*, *Конотопський 1672*, *Переяславський 1674*, *Коломацький 1687* договори, відомі як «гетьманські

ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ

статті», що мали вигляд 1 чи кількох (від ім. різних станів) протоколів переговорів, на окр. статті яких цар накладав позит., негат. або уточнювальні резол. Вони визначали основи існування Війська Запорозького як політ.-терит. суб'єкта — автон. утворення під царською владою, розмежування повноважень між царським та козацьким урядами, затвердження прав і обов'язків різних станів населення Війська Запорозького. Крім міжнар.-правової проблематики ці договори містять також констит. правову сладову.

Як Військо Запорозьке, так і цар брали за договорами різні зовнішньополіт. зобов'язання — ведення *війни*, надання військ. допомоги у разі нападу певної д-ви, дотримання миру та ін. Затверджувався перелік міст Війська Запорозького, до яких вводилися рос. гарнізони, що утримувалися з податків Війська Запорозького. Між Військом Запорозьким і Росією зберігався кордон, встановлювався режим його перетину та перевезення товарів. Самост. зовнішньополіт. діяльність Війська Запорозького обмежувалася і ставилася під контроль царського уряду, а пізніше (з 1665) була заборонена; представники Війська Запорозького могли брати участь у переговорах у складі рос. делегацій (до 1672). Обмеженню підлягала й зовнішньоекон. діяльність Війська Запорозького.

Було визнано автон. правову систему Війська Запорозького, у т. ч. збереження системи джерел права та окремішність суд. системи; пізніше царський суд став апел. для міських судів. Установлювалося пожиттєве гетьманство, вибори гетьмана відбувалися під контролем царя, він же відправляв гетьмана у відставку. Визнавалася автономія фін. системи Війська Запорозького, у т. ч. оподаткування і, частково, формування бюджету, але під контролем царських уповноважених. Найбільш детально у договорах регламентувалися станові права і привілеї.

Договори Війська Запорозького з Росією припинили укладати через її одностор. рішення (1708) перейти у відносинах з Вій-

ськом Запорозьким від міжнар.-правового до адм.-правового регулювання. При цьому норми попередніх договорів продовжували діяти, якщо не суперечили рос. зак.-ву. Вони повністю втратили чинність у 60—80-х рр. 18 ст. з поступовою ліквідацією автономії Війська Запорозького.

Між Військом Запорозьким і Кримським ханством договори уклалися у 1648, 1653, 1655, 1658, 1659, 1661, 1667 та ін.; у 1711 такий договір уклав еміграц. уряд Війська Запорозького (див. *Кайрський договір 1711*); після 1667 Крим. ханство неодноразово укладало договори з претендентами на гетьманство у Війську Запорозькому. Протягом 1648—53 Крим. ханство було єдиним союзником Війська Запорозького у Визв. війні та становленні його державності. У цих договорах Військо Запорозьке виступало як політ.-терит. утворення, фактично рівне за статусом Крим. ханству. Договори підтверджувалися взаємними присягами гетьмана і хана. Їх осн. проблематикою було встановл. воен.-політ. союзу, ведення спільних воен. дій та проведення переговорів з Річчю Посполитою з метою правового закріплення і гарантування автономії Війська Запорозького у її складі, взаємна військ. допомога, взаємний ненапад і гарантування безпеки кордонів, *нейтралітет* у війні однієї зі сторін з третьою д-вою. У частині договорів з Річчю Посполитою (1649, 1658, 1667) та Росією (1654) Військо Запорозьке обумовило підтвердження свого союзу з Кримом; такий союз закріплювався також у його договорах з Осман. імперією. Частина договорів, укладених Крим. ханством після 1667 з претендентами на гетьманство у Війську Запорозькому та із Запорозькою Січчю, а також Кайрський договір 1711 передбачали васалітет Війська Запорозького щодо Криму. У 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. представники Війська Запорозького також брали участь у переговорах і укладенні договорів між Крим. ханством і Росією. Договори Війська Запорозького з Крим. ханством припинили укладати у зв'язку з міжнар.-правовим закріпленням переходу Лівобереж. Війська Запорозького під царську владу (див. *Андрусівський договір 1667*, *Бахчисарайський договір 1681*, «*Вічний мир*» 1686), а Правобереж. Війська Запорозького — під владу Осман. імперії

(Корсунський договір 1669, Бучацький договір 1672).

Літ.: *Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. Ч. 1, П. М., 1858; Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк. Пг., 1915; Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII — XVIII віках. Варшава, 1934; Санін Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987; Столій В., Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001; Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К., 2005.*

О.В. Кресін

ВІЙСЬКОВИЙ АТАШЕ́ (франц. *attaché militaire*) — представник військ. відомства акредитуєної д-ви при військ. відомстві д-ви перебування, який водночас є членом дипл. персоналу, а отже, користується усіма дипломатичними привілеями та імунітетами. Прийнято розрізняти аташе з питань оборони, аташе сухопут. військ., військ., військ.-повітр. та військ.-морського аташе. Зазвичай В. а. виконує функції радника дипл. представництва з військ. питань.

В. а. акредитується при відомствах закорд. справ д-ви перебування за погодженням військ. відомства останньої, здебільшого мін-ва оборони. Процедура призначення В. а. має певні відмінності порівняно з ін. членами дипломатичного представництва. Як відомо, останніх — за винятком глави дипломатичного представництва — акредитує д-ва вправі призначати на власний розсуд без погодження з д-вою перебування. Водночас щодо В. а. остання може заздалегідь вимагати надання відомостей про відп. кандидатуру для її попереднього схвалення (ст. 7 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*). Зазначена процедура певною мірою нагадує процес отримання *агреману* главою дипл. представництва. Після приїзду до д-ви перебування В. а. має зробити візит з метою представлення МЗС та мін-ву оборони.

Практика обміну військ. представниками між д-вами склалася на поч. 19 ст. Вони, як правило, входили до складу дипл.

представництва. На той час не існувало усталеної назви таких осіб (напр., «військові повноважні представники» або «військові агенти» (Росія), «військові секретарі посольства» (Велика Британія), «повірені у військових справах» (Пруссія), «військові аташе» (Франція) та ін.). Наприкінці 19 ст. саме франц. варіант назви військ. представників став загальноживим, а сам ін-т В. а. остаточно утвердився у практиці д-в, а згодом зазнав кодифікації у Віден. конвенції 1961.

У своїй діяльності В. а. керується положеннями Віден. конвенції 1961. Зокрема, він зобов'язаний поважати закони і звичаї д-ви перебування і не повинен втручатися у її внутр. справи. Основою діяльності В. а. є представницька функція, яка полягає у представництві збройн. сил своєї д-ви на терит. д-ви перебування. З цією метою В. а., зокрема, бере участь у військ. парадах, маневрах, відвідує військ. частини та військ. відомства д-ви перебування тощо. Значення представницької функції значно посилюється у воєн. час, коли В. а. безпосередньо може брати участь у переговорах з представниками уряду д-ви перебування. Ще однією важливою функцією В. а. є збирання інформації про стан збройн. сил д-ви перебування. Таку інформацію В. а. може здобувати винятково законними засобами. В. а. консулює главу дипл. представництва з воєн. питань, а також інформує оборон. відомство акредитуєної д-ви про події у військ. сфері, що відбуваються у д-ві перебування. Обов'язки В. а. можуть розширюватися залежно від обставин, напр. у разі перебування у внутр. (терит.) водах д-ви перебування військ. кораблів акредитуєної д-ви.

За потреби В. а. може мати допоміжний апарат, члени якого входять до дипл. представництва акредитуєної д-ви. Він складається з військ. працівників, що є членами дипл. персоналу (як правило, заст. В. а.), а також з працівників адм.-тех. і обслуговуючого персоналу.

Правовий статус і повноваження В. а. України визначаються, серед ін., Поло-

ВІЙСЬКОВИЙ КОРАБЕЛЬ

женням про В. а. та представника Міністра оборони при дипл. установі України, затвердженим Указом Президента України № 918/2008 від 10.10.2008. Порядок взаємовідносин В. а. іноз. д-в, акредитованих в Україні, з Мін-вом оборони України регулюється положенням, затвердженим наказом Міністра оборони України від 15.02.2000. Цим наказом, крім того, регламентуються питання визначення терміну поч. і закінчення виконання обов'язків В. а. в Україні, уточнюються умови їх представницької діяльності, визначається порядок встановл. ієрархії серед В. а., передбачаються правила носіння військ. форми та нагород, а також ін. протокольні положення.

Літ.: *Watson L.B.* The Naval Attaché and International Law // Judge Advocate General Journal, 1963, N 17; *Военный энциклопедический словарь*. М., 2002; *Матвієнко В.М.* Військовий аташе // Українська дипломатична енциклопедія. Т. 1. К., 2004.

С.О. Мельник

ВІЙСЬКОВИЙ КОРАБЕЛЬ — судно, що належить до збройн. сил будь-якої д-ви і має зовн. ознаки, які відрізняють його від військ. суден ін. д-в.

Згідно з *Конвенцією ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), для одержання правового статусу В. к. судно має відповідати певним умовам: бути під командою офіцера, який перебуває на службі уряду певної д-ви і прізвище якого занесено до списку військовослужбовців чи еквівалент. документа; мати екіпаж, підпорядкований регулярній військ. дисципліні (ст. 29). Характер завдань, озброєння та ін. специф. особливості В. к. (бойові кораблі, у т. ч. підводні човни, кораблі спец. призначення, морські та рейдові судна забезпечення тощо) не впливають на належність до зазначеного статусу. В. к. користується імунітетом (сукупністю прав і привілеїв, що надаються такому кораблю незалежно від його місцезнаходження) від влади будь-якої іноз. д-ви. Згідно з міжнар. звичаями, цей імунітет поширюється на спущені на воду шлюпки і катери та підняті у повітря з В. к. літальні апарати. У *відкритому морі* лише держава прапора може

поширювати на В. к. дію своїх законів і правил. В. к., як і торг. судна, користуються правом *мирного проходження суден через територіальне море* іноз. д-ви (ст. 17—26). У *внутрішніх водах* та *територіальному морі* прибереж. д-ви на В. к. іноз. д-в не поширюється дія її кримін., адм. та цив. юрисдикції. До іноз. В. к. д-ва не має права застосовувати будь-які заходи примусу (затримання, арешт, обшук, конфіскація тощо). Наявність імунітету від іноз. юрисдикції не означає, що В. к. звільняється від обов'язків дотримання норм міжнар. права, що регламентують відносини д-ви з іноз. В. к., її законів і правил, зокрема щодо безпеки судноплавства та регулювання руху суден, захисту навігац. засобів і обладнання, збереження живих ресурсів моря у внутр. морських водах та терит. морі. В. к. також не може порушувати суверен. права прибереж. д-ви у *виключній економічній зоні* та в р-ні *континентального шельфу*. Якщо іноз. В. к. не дотримується законів і правил прибереж. д-ви, встановлених для проходження суден через терит. море, та ігнорує відп. вимоги про необхідність їх дотримання, прибереж. д-ва може вимагати від нього негайно залишити терит. море. У такому разі держава прапора В. к. повинна нести міжнар. відповідальність за будь-яку шкоду та збитки, заподіяні прибереж. д-ві в результаті недотримання законів і правил, встановлених нею щодо проходження через терит. море, чи норм міжнар. права. Під час перебування в іноз. водах В. к. звільняється від прямого митного та саніт. огляду, а також сплати різних зборів, крім зборів за надання спец. послуг (лоцманські послуги, буксирування, швартування тощо). Проте товари, що розвантажуються з корабля на берег, як правило, підлягають митному огляду й обкладаються митом. Саніт. стан В. к. визначається на підставі морської саніт. декларації, свідоцтв про вакцинацію та дератизацію або про звільнення від дератизації, які пред'являються командиром В. к. на прохання місцевої влади. У відкритому морі В. к. має право здійснювати акти влади над іноз. невійськ. суднами, що не мають імунітету, в чітко визначених Конвенцією ООН 1982 випадках, які є винятком з принципу виключної юрисдикції д-ви прапора щодо суден своєї національ-

ності (див. *Юрисдикція виключна*). Зокрема, В. к., зустрівши у відкритому морі іноз. судно, яке не користується імунітетом, вправі здійснити його огляд (ст. 110), якщо є достатні підстави підозрювати, що судно займається *піратством, работоргівлею*, несанкціонованим мовленням або воно не має національності чи приховує її. У таких випадках В. к. може перевірити право судна на його прапор (ідентифікація судна), наближатися до нього (право наближення) та вимагати показати прапор. Подальші дії В. к. пов'язані з відвідуванням судна (право візиту), коли під командування офіцера направляють шлюпку. Якщо після перевірки судових документів підозри залишаються, В. к. вправі провести подальший огляд на борту судна. На вимогу офіцера В. к. капітан судна зобов'язаний показати будь-яке суднове приміщення і надати необхідні пояснення. Відмова капітана судна від виконання законних вимог офіцера або перешкоджання цьому з боку членів екіпажу може бути підставою для затримання судна. Якщо підозри щодо оглянутого судна не виправдалися, йому мають бути компенсовані збитки або шкода.

Право переслідування по гарячому сліду іноз. судна (ст. 111) можуть здійснювати лише В. к. або військ. літальні апарати (у т. ч. ін. судна та літальні апарати, які знаходяться на уряд. службі). Таке переслідування може бути розпочато В. к., якщо компетент. органи прибереж. д-ви мають достатні підстави вважати, що певне іноз. судно порушило закони і правила цієї д-ви. Переслідування має починатися тоді, коли іноз. судно або одна з його шлюпок перебуває у внутр. водах, *архіпелажних водах*, у терит. морі або *прилеглий зоні* д-ви, що переслідує, і може продовжуватися за межами терит. моря (прилеглої зони) за умови, якщо воно не переривається. В. к. розпочинає переслідування лише після подання зорового або звукового сигналу зупинитися з дистанції, що дозволяє іноз. судну побачити або почути цей сигнал. Право переслідування по гарячих слідах *mutatis mutandis* застосовується до порушень у виключній екон. зоні або на континент. шельфі прибереж. д-ви. Переслідування слід припиняти, якщо іноз. судно входить до терит. моря своєї або третьої д-ви. Захоплення пі-

рат. судна або пірат. літального апарата у відкритому морі або в ін. місці поза юрисдикцією будь-якої д-ви може здійснюватися тільки В. к. (військ. літальними апаратами або суднами, що перебувають на уряд. службі).

Порядок заходження і перебування іноз. В. к. у внутр. водах і портах, а також здійснення ним права мирн. проходу через терит. море прибереж. д-ви визначають правила, що оприлюднюються в установленому порядку. В Україні це питання врегульовано Законом «Про державний кордон України» 1991 та Правилами плавання і перебування в терит. морі, внутр. водах, на рейдах та в портах України іноз. військ. кораблів (затвержені Постановою КМ України № 529 від 16.05.1996). Заходження іноз. В. к. у внутр. води, на рейди та в порти України допускається, якщо це є: офіц. візитом, що проводиться у зв'язку з важливим міжнар. або нац. святом; прибуття на іноз. В. к. глави д-ви (уряду) з метою зміцнення дружніх відносин та в разі домовленості д-в надати такому візиту офіц. характеру; неофіц. візит, що проводиться, як правило, з навч., наук. або ін. цілями й не супроводжується урочистими церемоніями; діловий візит, що проводиться з метою матер.-тех. забезпечення, відпочинку особового складу та виконання ін. завдань оперативного характеру. Підставою для допуску іноз. В. к. у ці води є попередній дозвіл КМ України, якщо ін. не передбачено міжнар. договорами України. Такий дозвіл одержують дипл. каналами не пізніше ніж за 30 діб до передбаченого заходження, якщо спец. угодою не встановлено ін. порядок. Кількість іноз. В. к. однієї й тієї самої д-ви в 1 порту України не повинна перевищувати 3 од., причому найбільший термін перебування кожного з них не може перевищувати 7 діб. Іноз. В. к. під час плавання і перебування в терит. морі, внутр. водах, на рейдах та в портах України мають нести свій військ.-морський або держ. прапор, додержувати правил радіозв'язку, навігац., порт., митн., саніт. та ін. правил, користуватися послугами лоцман-

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ

ської та криголамної служб (у тих р-нах, де лоцманське і криголамне проведення є обов'язковим). У межах водної терит. України іноз. В. к. не повинні заходити в ті р-ни, в яких забороняється їх плавання та перебування. Заходження і перебування іноз. підводних човнів (ін. трансп. засобів) у терит. морі та внутр. водах України допускається тільки у надводному положенні. У разі вимушеного недодержання іноз. В. к. правил плавання і перебування у зазначених водах, у т. ч. на рейдах та в портах України, його командир повинен негайно повідомити про це адміністрацію найближчого порту України.

Літ.: *Международное морское право*. Справ. М., 1985; *Мировой океан и международное право*. М., 1988; *Очерки международного морского права* / В.М. Корецкий, А.Л. Колодкин, А.Н. Николаев и др. М., 1962; *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры содержания). Одесса, 2004; *Щицов А.А., Анцелевич Г.А.* Вооруженные силы на море // Современное международное морское право и практика применения его Украиной. К., 1995.

І.В. Дмитриченко

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ — особи, які належать до збройн. сил воюючої сторони, а також партизани, учасники руху опору, військ. кореспонденти, члени екіпажів торг. суден та цив. авіації, які опинилися під владою супротивника.

Зародження та розвиток ін-ту військ. полону є свідченням того, як міжнар. право поступово ставало на захист відп. прав людини. У давньому світі взятих у полон ворогів або знищували, або перетворювали на рабів. Особу переможеного ворога вважали річчю, яку захопив переможець. В. переходили у власність воїнів, які їх захоплювали. У період Середньовіччя режим полону значною мірою зумовлювався соц. статусом полоненого. Якщо полонений був аристократом і тим більше монархом, він міг розраховувати на шанобливе ставлення, можливість викупу та інколи навіть на звільнення під чесне слово, однак доля осн. маси вояків залишалася тяжкою. У феод. період режим В. відрізняється від

античного тим, що система рабства полонених поступово замінюється системою їх викупу, оскільки, як і в давні часи, вони вважалися особистою власністю тих, хто взяв їх у полон. Водночас середньовічні звичаї *війни* не забороняли й убивство полонених. Викуп В. існував до кінця 18 і навіть до поч. 19 ст. Значний вплив на розвиток правового режиму В. мала Велика франц. революція 1789—94. У 1793 Франція скасувала викуп В., запровадивши їх обмін за кількістю та рангом. Поступово формується розуміння того, що В. перебуває під владою супротивної д-ви, а не окр. осіб чи військ. частин, які захопили їх у полон (доктрина Ж.-Ж. Руссо).

До поч. 20 ст. правовий режим В. регулювався переважно нормами звичаєвого міжнар. права та зак-вом д-в. 1-м багатостор. міжнар.-правовим документом, присв. правовому режиму В., стала Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопут. війни 1899, переглянута у 1907. У Положенні про закони та звичаї сухопут. війни, яке було дод. до Конвенції, 17 статей стосувалися В., закріплюючи осн. принципи поведження з ними. Зокрема, передбачалося, що В. перебувають під владою ворожого уряду, але не окр. осіб чи загонів, які їх захопили. Встановлювалося заг. правило, що з В. слід поводитися гуманно, а особисте майно, за винятком зброї, коней та військ. паперів, залишати у їхній власності. В. слід утримувати в містах, фортецях, таборах, але власне ув'язнення може бути застосоване до них лише як необхідний захід безпеки. Допускається використання В. на різних роботах, але таких, що не пов'язані з воєн. діями. Утримання В. покладається на уряд, під владою якого вони перебувають. Вони мали споживати таку саму їжу, користуватися таким самим помешканням та одягом, як і війська уряду, який захопив їх у полон. В. зобов'язані підкорятися законам, статутам і розпорядженням, які діють в армії, що захопила їх у полон. Особи, які втекли з полону і були затримані раніше, ніж приєдналися до своєї армії або залишили терит., зайняту ворожою армією, підлягають дисцип. покаранню, однак, якщо втеча вдалася і вони потім знову опинилися в полоні, покарання щодо них не застосовують. Передбачалася можливість звіль-

нення В. під чесне слово. Встановлювалося правило, що особи, які супроводжують армію, але не належать до її складу (кореспонденти й репортери, маркітанти, постачальники), у разі, якщо їх захоплює супротивник, вважаючи необхідним їх затримання, користуються всіма правами В. З поч. воєн. дій у кожній д-ві, що воює, а також у нейтр. д-вах, якщо вони прийняли на свою терит. осіб, що воюють, утворюються довідкові бюро про В. Д-ви, що воюють, зобов'язувалися сприяти діяльності т-в для надання допомоги В. у межах обумовлених військ. вимогами та адм. порядками. Для В. забезпечувалася й свобода виконання реліг. обрядів. Після укладення миру відправлення В. на батьківщину мало здійснюватися у якнайкоротший термін.

Перша світова війна 1914–18 виявила необхідність укладення спец. міжнар. угоди, присв. винятково правовому статусу В. 27.08.1929 на дипл. конф. у Женеві, скликаній урядом Швейцарії, було підписано *Женевську конвенцію про поведження з військовополоненими 1929*, яка намагалася охопити своїм регулюванням усі аспекти захоплення в полон та тримання в полоні (набула чинності 19.07.1931). Конвенція складалася з 8 розд. (97 статей) і була, по суті, кодексом, що регламентував правове становище В. Підтвердивши осн. принципи поведження з В., які містилися у Гаазьких конвенціях, Конвенція запровадила низку важливих нововведень. Зокрема, заборонила щодо них *репресалії* та колект. покарання, детальніше регламентувала правила їх утримання, а також уперше ввела в закони і звичаї війни ін-т «*держав-покровительок*», які мали здійснювати контроль за утриманням В.

СРСР відмовився взяти участь у Конвенції з ідеол. міркувань. Зокрема, для нього неприйнятними були положення, які передбачали особл. пільги для офіцер. складу, а також можливість обов'язкового притягнення В. до праці. 31.03.1931 в СРСР було прийнято власне Положення про В., яке в цілому засновувалося на тих самих принципах, що й Женев. конвенція 1929. Водночас воно мало певну специфіку, зумовлену, як вважалося, необхідністю дотримання заг. принципів рад. права, зокрема: були відсутні пільги для офіцер. складу; В., які належали до робітн. класу та селянства, яке

не експлуатує чужу працю, надавалися політ. права на заг. підставах з ін. іноземцями, які перебували на терит. СРСР; розширювалася компетенція табірних комітетів; платня призначалася не тільки офіцерам, а й усім В.; притягнення В. до праці відбувалося лише за їхньою згодою із застосуванням умов праці й виплатою заробітної плати в розмірі не нижчому, ніж для відп. категорії трудящих у цій місцевості. Після поч. Великої Вітчизн. війни рад. уряд 01.07.1941 прийняв нове Положення про В., яке було більш наближеним до положень Женев. конвенції 1929 у тих пунктах, що визначали особл. умови утримання для офіцерів, передбачаючи виплату грошового утримання не всім В., як було раніше, а лише офіцерам. Була також передбачена можливість примус. праці В. З деяких питань режим військ. полону за цим Положенням був жорсткішим, ніж за Женев. конвенцією 1929. Так, не заборонялося використовувати В. на роботах з важкими та шкідливими для здоров'я умовами праці, смертний вирок засудженому В. міг бути виконаний без повідомлення про це уряду д-ви, до якої належав гр-н.

Під час *Другої світової війни 1939–45* уряд нацист. Німеччини (яка брала участь у Конвенції) відмовився виконувати положення Женев. конвенції 1929 щодо рад. В., мотивуючи це тим, що, по-перше, СРСР не бере в ній участі, а по-друге, Німеччина веде ідеол. війну з СРСР. У розпорядженні про поведження з рад. В. від 08.09.1941 наголошувалося, що, оскільки більшовицький солдат є смертельним ворогом націонал-соціаліст. Німеччини і супротивником, вишколеним не тільки у військ., а й у політ. сенсі, він «втратив будь-яке право претендувати на поведження з ним, як з чесним солдатом відповідно до Женевської конвенції». Табірний режим, встановлений для рад. В., був брутальним порушенням не тільки Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопут. війни від 18.10.1907 та Женев. конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 27.07.1929,

юрид. обов'язковість яких визнавалася як Німеччиною, так і СРСР, а й загальнови-знаних норм міжнар. права, відповідно до яких тримання в полоні має лише одну мету — унеможливити участь В. у воен. діях. Поводження з рад. В. у нацист. Німеччині фактично було спрямоване на їх фіз. знищення і з 5,7 млн полонених червоноармійців у нім. полоні загинуло 3,3 млн (тобто рівень смертності становив 57,5 %; для порівняння, рівень смертності амер. та англ. В. не перевищував 3,5 %). У вирокі Нюрнберзького трибуналу, який кваліфікував поведження з рад. В. як *воєнний злочин та злочин проти людяності*, зазначалося, що смерть багатьох із них була результатом систематичного плану скоєння вбивств.

Нині статус В. регулюється *Женевською конвенцією про поведження з військовополоненими 1949* та Дод. протоколами 1977 до неї (див. *Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*, *Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*). Найважливішими нововведеннями цих документів є: заборона дискримінації В. за ознаками раси, кольору шкіри, релігії, статі, походження або майнового становища; встановл. зобов'язання д-в-учасниць запровадити у своє зак-во ефект. кримін. покарання для осіб, які порушили чи віддали наказ порушити положення Женев. конвенції; поширення її захисту на представників організованого руху опору, що підтримують сторону конфлікту та діють на її власній терит. або поза нею (див. *Партизани*), а також на особовий склад регуляр. збройн. сил, які вважають себе підпорядкованими уряду або владі, яку не визнає д-ва, що тримає їх у полоні.

Літ.: *Военнопленные в СССР. 1939—1956: Документы и материалы* / Под ред. М.М. Загорюлько. М., 2000; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; *Ликте Ж.* Развитие и принципы международного гуманитарного права. М., 1994; *Nazi Crimes in Ukraine. 1941—1944: Documents and Materials.* К., 1987.

К.О. Савчук

ВІЛЕНЬКИЙ ДОГОВІР 1656 — договір між Рос. д-вою та Річчю Посполитою, укладений послами сторін у с. Немежі під м. Вільно (нині — Вільнюс, Литва) 03.11.1656 за посередництвом *Священної Римської імперії німецької нації*; представники Війська Запорозького не були допущені на переговори щодо його укладення, а їхні пропозиції щодо розширення терит. Війська під царською владою розглянуто не було.

Згідно з В. д. 1656, перемир'я між його сторонами встановлювалося до скликання у Речі Посполитій Вального Сейму. Сейм мав розглянути питання про персон. унію 2 д-в через обрання царя Олексія Михайловича королем Речі Посполитої (після смерті короля Яна Казимира) та про титули царя і короля — визнання приєднання до Рос. д-ви «Малої та Білої Русі» — частини терит. сучас. Білорусі (у межах, окупованих рос. військами, на захід до м. Бихів) та України (Київ., Чернігів. та Брацлав. воєводства). Відповідно рос. сторона задекларувала в ньому свої претензії на новий царський титул, у т. ч. «всієї Великої, Малої та Білої Русі самодержець».

Рос. д-ва вступала у війну з Швед. королівством. Тому сторони В. д. 1656 зобов'язалися не укладати сепарат. мирні договори з Пруським та Швед. королівствами, а Рос. д-ва зобов'язалася надати Речі Посполитій військ. допомогу в разі їх нападу на неї. Однак після укладення між Річчю Посполитою та Гетьманщиною (Військом Запорозьким) *Гадяцького договору 1658* В. д. 1656 фактично припинив свою дію.

Значення В. д. 1656 полягає в тому, що завдяки йому Річ Посполиту було врятовано від повної окупації та планованого розподілу; в ньому вперше було визнано поділ, принаймні тимчас., терит. Війська Запорозького між Річчю Посполитою та Рос. д-вою — на основі факт. посідання, що було порушенням *Переяславського договору 1654* і стало основою укладення *Андрусівського договору 1667*; водночас задекларовано претензії Рос. д-ви на всю терит. Війська Запорозького, звернення до вочинного принципу володіння землями та визнання їх передання зміною в монаршому титулі.

Наслідком ігнорування у В. д. 1656 інтересів Війська Запорозького стало укла-

дення ним Раднотського договору зі Швед. та Пруським королівствами, Трансільван. князівством та лідерами опозиції у Великому князівстві Литовському, спрямованого на завоювання та розподіл території Речі Посполитої, приєднання до Війська Запорозького укр. етніч. земель. Укладення В. д. 1656 стало однією з причин відмови 1658 Війська Запорозького від Переяслав. договору 1654.

Літ.: *Иванов Д.И.* Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско-польские переговоры 1656 года: дис. ... канд. ист. н. М., 2000; *Флоря Б.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Матер. междунар. конф. СПб., 2004; *Газин В.* Вильно 1656 р.: «Українське питання» в російсько-польському переговорному процесі // Україна кризь віки: 36. наук пр. на пошану Валерія Смоля. К., 2010; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К., 2011.

О.В. Кресін

ВІЛЬНЕ МІСТО — самоврядне терит.-політ. нейтраліз. та демілітариз. державоподібне утворення, якому на підставі міжнар. договору надано особл. міжнар.-правовий статус; користується специф. міжнар. правосуб'єктністю і може брати участь переважно в екон., адм. та культ. міжнар.-правових відносинах.

Як правило, В. м. створюється для врегулювання спірного питання про його належність тій чи ін. д-ві. Вільні міста виникли в Середньовічній Європі, коли такі нім. міста, як Гамбург, Бремен, Регенсбург, Любек, Франкфурт-на-Майні та ін., дістали особл. статус самоврядування з тим, аби наголосити на їхньому незалеж. становищі щодо феодал. князівств.

Відповідно до положень Віден. трактату 1815 (див. *Віденський конгрес 1814—15*), м. Краків з околицями було оголошено «вільним, незалежним і повністю нейтралізованим містом» під покровительством Росії, Австрії та Пруссії. Такий його статус регламентовано у спец. Дод. договорі про Краків 1815 та Гол. акті Віден. конгресу 1815. У 1846 Росія, Пруссія та Австрія уклали договір, який ліквідував особл. статус Кракова, приєднавши його до Австрії.

Після *Першої світової війни 1914—18* за *Версальським мирним договором 1919* статус В. м. було надано м. Данцигу (нині —

Гданськ). Його було оголошено «вільною державою» з власною Конституцією (набула чинності 04.06.1922), органами влади та гр.-нством. Поряд зі ст. 100—108 Версальського мирн. договору 1919 та Конституцією, схваленою Радою *Ліги Націй*, статус Данцига як В. м. регламентувався Польс.-Данцизькою конвенцією 1920, Польс.-Данцизьким договором 1921 та низкою резол. Ради Ліги. Данциг був частиною митн. терит. Польщі, на яку покладалися також обов'язки здійснювати зовн. зносини Данцига та захищати права його гр.-н за кордоном. Польща здобула право користування данцизьким портом та управління його залізницею. На Лігу Націй покладался обов'язок захищати Конституцію Данцига та здійснювати контроль за дотриманням його демілітариз. статусу (див. *Демілітаризована зона*). Рада Ліги Націй призначала свого комісара для контролю за веденням справ у Данцигу. Під час *Другої світової війни* Данциг було захоплено та анексовано Німеччиною, а в 1945 відповідно до рішень *Берлінської (Потсдамської) конференції 1945* місто увійшло до складу Польщі під назвою Гданськ.

Умовами мирн. договору з Італією 1947 (див. *Паризькі мирні договори 1947*) передбачалося створення у складі м. Триєст з околицями «вільної території Триєст». Вона мала бути демілітариз. і нейтраліз., а забезпечення її цілісності та незалежності покладалося на РБ ООН. Однак фактично режим В. м. у Триєсті так і не було запроваджено. Відповідно до Угоди між Італією та Югославією 1954, «вільну територію Триєст» ліквідовано, і місто разом із терит. на захід від нього перейшло до Італії, а терит. на схід — до Югославії.

Правовий режим, близький до статусу В. м., існував у марокканському м. Танжері (1923—40 та 1945—56), нім. регіоні Саар (1920—35 та 1947—56). Встановл. режиму В. м. передбачалося на основі резол. ГА ООН від 29.11.1947 й для м. Єрусалима, який мав стати самост. адм. одиницею зі спец. міжнар. режимом під управлінням *Ради з опіки ООН*. Однак унаслідок араб.-ізраїльської

ВІЛЬНІ ЗОНИ ВЕРХНЬОЇ САВОЙЇ ТА ОКРУГУ ЖЕ 1932

війни 1947—49 його було поділено на 2 частини: зах., яка відійшла до Ізраїлю, та схід., що відійшла до Йорданії. У 1950 Ізраїль в одностор. порядку проголосив Зах. Єрусалим своєю столицею, а після війни 1967 анексував і схід. частину міста. У 1980 Ізраїль прийняв закон, за яким Єрусалим оголошено єдиною й неподільною столицею Ізраїлю. Окупація та анексія Єрусалима не визнані міжнар. співтовариством і неодноразово засуджувалися резол. ГА ООН та РБ ООН.

Після II світ. війни особл. статусом користувався Зах. Берлін. Це було зумовлено тим, що на терит. Німеччини виникли 2 д-ви — ФРН та НДР разом з особл. політ.-терит. одиницею — Зах. Берліном. Міжнар.-правовий статус Зах. Берліна визначався у Чотиристор. угоді між Великою Британією, США, СРСР та Францією 1971. Зах. Берлін користувався обмеженою міжнар. правосуб'єктністю: здійснював активне і пасивне посол. право (мав представників, акредитованих при урядах США, Великої Британії та Франції, а в СРСР — своє ген. консульство), брав участь у міжнар. переговорах та укладав угоди з питань зв'язку, телеграфу, поїздок мешканців тощо. ФРН представляла Зах. Берлін у міжнар. оргціях та на міжнар. конф. Особл. статус Зах. Берліна було ліквідовано у 1990 після об'єднання Німеччини в єдину д-ву.

Літ.: *Моджорян Л.А.* Статус вольного города // СГП, 1962, № 3; *Курис П.М.* К вопросу о международных гарантиях статуса вольного города // Вестник МГУ: Право, 1965, № 1; *Статус Иерусалима / ООН.* Нью-Йорк, 1997; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000; *Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожний О.В.* Міжнародне право: основи теорії. Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002.

К.О. Савчук

ВІЛЬНІ ЗОНИ ВЕРХНЬОЇ САВОЙЇ ТА ОКРУГУ ЖЕ 1932 — справа ППМП щодо статусу вільних зон Верх. Савойї та округу м. Же (Франція проти Швейцарії); рішення від 07.06.1932 — Case of the Free Zones of Upper Savoy and the District of Gex (France v. Switzerland), Judgment N 17 (PCIJR 1932), що стосувалася можливості

виникнення з міжнар. договору прав та обов'язків для д-ви, що не була учасницею такого договору.

Після завершення Наполеонів. війн на терит. Франції, що межує зі Швейцарією, було утворено 2 т. з. «вільні зони» — округу м. Же та Верх. Савойї. Осн. елементом обох вільних зон було розмежування франц. нац. і митн. кордонів, унаслідок чого вільні зони, що територіально належали Франції, залишалися поза дією її митн. правил.

Вільну зону м. Же було утворено Декларацією Віден. конгресу від 20.03.1815. Швейцарія, яка не була стороною Декларації, погодилася на передбачені в ній умови дещо пізніше, у трав. 1815, коли її парламент прийняв т. з. «Акт про згоду». У свою чергу, терит. провінції Савойя увійшла до складу Франції у 1860 на підставі Турин. договору між Сардин. королівством та Францією. Однією з умов здійсненої передачі було збереження за терит. Савойї екон. свобод «вільної зони» (подібних до наданих округу Же), передбачених більш раннім Турин. договором 1816, сторонами якого були Сардин. королівство, Швейцарська Конфедерація та кантон Женева. На базі отриманих терит. Савойї Франція утворила новий департамент Верх. Савойя, терит. якого фактично перебувала поза зоною митн. контролю з боку Франції.

Після *Першої світової війни 1914—18* статус вільних зон було переглянуто. У ст. 435 *Версальського мирного договору 1919* (далі — *Версальський договір 1919*), серед ін., було констатовано, що статус вільних зон Верх. Савойї та м. Же «більше не відповідає сучасним умовам». У ній передбачалося також, що Франція і Швейцарія (остання, не будучи стороною Версальського договору 1919, погодилася на застосування ст. 435 в Ноті Федер. зборів від 05.05.1919) переглянуть статус обох екон. зон, уклавши угоду на умовах, «прийнятних для обох сторін».

У 1921, після кількох років переговорів, Франція і Швейцарія підписали Конвенцію про статус вільних зон Верх. Савойї та м. Же, яка, серед ін., передбачала скасування Францією митн. привілеїв, що раніше діяли на терит. цих зон. У 1922 Конвенцію було схвалено обома палатами Федер. зборів (парламенту Швейцарії), однак переважна більшість учасників нац. референ-

думу (проведеного у 1923 на підставі ст. 89 Конституції Швейцарії, яка набула чинності лише в 1921) висловилася проти її ратифікації. Франція, після підписання Конвенції 1921, почала розроблення закон. правил, метою яких було поширення повного митн. контролю на терит. обох вільних зон. Це зак-во було прийнято на поч. 1923 (за кілька днів до проведеного Швейцарією референдуму щодо ратифікації Конвенції) і наприкінці того ж року набуло чинності.

У 1928, після цілої серії невдалих переговорів, Франція ініціювала розгляд ППМП справи про перегляд статусу вільних зон. Під час розгляду справи перед нею було поставлено 2 принципові групи питань: 1) визначити, чи припиняє, сама собою, ст. 435 Версальського договору 1919 існуючий режим вільних зон Верх. Савойї та м. Же або (альтернативно) чи вимагає вона від сторін припинення такого режиму; 2) призначити термін, протягом якого Франція і Швейцарія мають спільно переглянути існуючий режим вільних зон та (якщо перегляд не буде здійснено) самостійно визначити їх новий режим, відповідно до «сучасних умов» як критерію ст. 435 Версальського договору 1919.

Відповідаючи на 1-ше питання, Палата визнала, що ст. 435 Версальського договору 1919, як така, не скасовує існуючого режиму вільних зон округу Же та Верх. Савойї. Її положення лише передбачають, що перегляд їх статусу має бути здійснений спільно Швейцарією і Францією. При цьому, як зазначила ППМП, здійснена у ст. 435 констатація того, що існуючий режим вільних зон «більше не відповідає сучасним умовам», навіть не може розглядатися як заборона застосув. щодо них такого самого режиму в подальшому, якщо сторони під час проведених переговорів погодяться з тим, що такий режим може бути збережено. Цей висновок ППМП підкріпила тим, що Нота Федер. зборів Швейцарії від 05.05.1919 передбачала згоду останньої лише на визначення «більш прийняттого» режиму вільних зон, а не його повне скасування.

Як дод. аспект справи ППМП розглянула також питання про те, чи має Швейцарія будь-які права, враховуючи факт іс-

нування вільних зон, та наскільки необхідною є згода Швейцарії на зміну (в т. ч. через повне скасування) їх режиму. Зважаючи на те, що Швейцарія (на відміну від Франції) формально не була стороною жодного з документів, які передбачали запровадження вільних зон та визначали їх режим, це питання зводилося до того, чи може Франція (на чому остання наполягала) в одностор. порядку здійснити перегляд їх статусу та застосовуваного щодо них режиму. ППМП визнала, що міжнар. договір може створювати права д-ві, яка не була його стороною. Водночас вона вказала, що оцінка того, чи насправді певний міжнар. договір надає певні права третій д-ві, має здійснюватися індивідуально в кожному окр. випадку. Заг. стандарт, який слід застосовувати при цьому, зводиться до оцінки та підтвердження прямого наміру сторін договору створити в ньому дійсні права для третьої д-ви, які така д-ва-бенефіціар визнала і прийняла. Зважаючи на те, що обидві вільні зони були утворені ін. д-вами з очевидним наміром надати Швейцарії певні пов'язані з ними екон. права, ППМП визнала неприйнятним одностор. скасування Францією існуючого режиму вільних зон.

У свою чергу, розглядаючи 2-ге поставлене перед нею питання, ППМП відмовилася самостійно визначити новий режим для обох вільних зон. Вона зазначила, що це питання не належить до питання права, а є «питанням економічної взаємодії» між Швейцарією та Францією, яке перебуває поза межами компетенції Палати. За її висловленням, вона «не може допомогти сторонам у його встановленні», залишаючи вирішення цього питання безпосередньо за сторонами. З огляду на це, ППМП не визначила ані терміну, протягом якого сторони мають погодити новий режим вільних зон, ані його змісту. Водночас вона встановила термін, до якого Франція зобов'язувалася поновити дію попереднього режиму вільних зон перенесенням митного кордону вглиб нац. терит.

Лит.: *Fitzmaurice M.* Third Parties and the Law of Treaties // *MPYUNL*, 2002, v. 6; *Jones L.* Upper Savoy

and the Free Zones around Geneva, and Art. 435 of the Treaty of Versailles // Transactions of the Grotius Society, 1924, v. 10; *Kuhn A.* The Case of the Free Zones of Upper Savoy and the District of Gex // AJIL, 1932, v. 26.

С.В. Перемот

ВІНЯРСЬКИЙ (Winiarski) Богдан (27.04.1884, с. Богданово, Рос. імп., нині — Ломжинський повіт Підляського воєводства, Польща — 04.12.1969, м. Познань) — польс. правознавець, відомий фахівець з міжнар. права, проф., суддя та президент МС ООН.

У 1903 закінчив Ломжинську рос. гімназію з *summa cum laude*. Навчався у Варшав. та Ягеллон. ун-тах (1905—09), в ун-тах Парижа та Гейдельберга (1910—11). У 1910 здобув наук. ступінь канд. юрид. наук в Ягеллон. ун-ті. Від 1922 — проф. екстраординарний, з 1930 — проф. ординарний. У 1965 йому надано *honoris causa* у Вроцлав. ун-ті.

У 1911—14 викладав франц. політ. право та рос. адм. і політ. право в Польс. школі політ. наук та на вищих курсах ім. А. Бараневського у Кракові, у 1916—17 — історію устрою польс. земель у 19 ст. на Вищих польс. курсах у Петрограді. Від 1921 читає лекції з міжнар. публ. права у Познан. ун-ті, з 1922 керує каф. міжнар. публ. права, у 1936—39 — декан юрид.-екон. ф-ту цього ун-ту. Протягом 1933 читав курс річкового права в *Гаазькій академії міжнародного права*, а під час *Другої світової війни* — міжнар. право в Оксфорді.

В. — юрист-консультант польс. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—20*. Входив до складу польс. делегації на конф. у справах комунікації та транспорту в Барселоні та на I з'їзді Асамблеї *Ліги Націй 1921*. Член, пізніше віце-президент Пост. комісії комунікації і транзиту Ліги Націй (1924—27), голова Комісії річкового права Ліги Націй (1926—39). Представляв Польщу в Міжнар. комісії щодо р. Одер (1923—31), у 1929 виступав у справі юрид. статусу р. Одер перед ППМП у Гаазі.

В. був членом молодіжних орг-цій. У 1903—09 входив до президії Польс. орг-ції молоді «Зет», за діяльність у якій пере-

бував у рос. в'язниці у Варшаві. Від 1914 — секретар Юрид. сектору Польс. нар. комітету у Варшаві, потім у Петрограді та Парижі. У 1924—27 — комісар у справах ліквідації нім. власності на кол. прусс. терит. у Польщі. Після травневого перевороту в 1926 із захопленням влади Ю. Пілсудським увійшов до складу президії воєводського комітету Орг-ції захисту д-ви у Познані, що об'єднував супротивників Ю. Пілсудського. Депутат Сейму 1928—35. У верес. 1939 заарештований німцями, однак у січ. 1940 втік до Парижа, а потім до Лондона. У Лондоні від квіт. 1941 Уряд Респ. Польща у вигнанні призначив В. головою Польс. банку.

Висунутий Тимчас. урядом нар. єдності на визначену для Польщі посаду судді МС ООН у Гаазі, був у 1-му його складі. Суддя МС ООН протягом 1946—67, у 1961—64 — його президент. Брав участь у розгляді справ та розробленні консульт. висновків, зокрема: *Протока Корфу 1949* (з окр. думкою); Про умови прийняття д-ви у члени ООН 1949 (з окр. думкою); *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*; *Храм Преах-Віхеар 1962*; *Барселона Трекшин 1970*; *Англо-іранська нафтова компанія 1952* (з окр. думкою).

В. був чл.-кор. Польс. академії наук і мистецтв (1939), належав до Варшав. наук. т-ва (з 1950), Познан. т-ва друзів наук (з 1923), Амер. академії політ. і сусп. наук. Чл.-кор. (1929) та член (1947) *Інституту міжнародного права*, його президент (1964—67). Мав відзнаки — Командор. Хрест ордена Корони Румунії та Офіцер. Хрест франц. ордена Почесн. легіону.

В. відомий своїми дослідженнями в галузі міжнар. трансп. та міжнар. річкового права. Найвідомішими його працями є монографії «*Rzeki polskie ze stanowiska prawa międzynarodowego*» (Польські ріки з перспективи міжнародного права, 1922), «*Duguit'a nauka o prawie i państwie*» (Наука Дугіта про право та державу, 1909), «*Ustrój prawno-polityczny Galicyi*» (Політично-правовий устрій Галичини, 1915), «*Les institutions politiques en Pologne Au XIX s.*» (Політичні інститути Польщі у XIX ст., 1921), «*Ustrój polityczny Ziemi Polskich w XIX wieku*» (Політичний устрій польських земель у XIX ст., 1923), «*Realizm w teorii prawa*»

(Реалізм у теорії права, 1925), «Bezpieczeństwo, arbitraż, rozbrojenie» (Безпека, арбітраж, роззброєння, 1928), «Obrona konieczna w prawie narodów» (Необхідний самозахист у праві народів, 1936), «Zagadnienia organizacji studiów prawniczych» (Питання організації юридичного навчання, 1937), «Komunikacyjne prawo międzynarodowe» (Міжнародне комунікаційне право, 1938), «Wybór źródeł do nauki prawa międzynarodowego» (Вибір джерел до навчання міжнародного права, 1938), «Zagadnienie gwarancji» (Питання гарантії, 1944), «Quaranta anni di attività della Corte Internazionale» (Сорок років діяльності Міжнародного Суду, 1962), «Nad Pissą, Wisłą i Narwią» (Над Піссою, Вісою і Нарвією, 1965) та ін.

Лит.: *Skubiszewski K.* Bohdan Winiarski (Obituary) // PYIL, 1975, VI. Wrocław. 1975; *Lachs M.* Rzecz o nauce prawa międzynarodowego. Wrocław. 1986; *Sandorski J.* Sylwetka profesora Bohdana Winiarskiego // Z kart historii polskiej nauki prawa międzynarodowego / Pod red. A. Przyborowskiej-Klimczak. Lublin, 2002; *Sandorski J.* Bohdan Winiarski: prawo, polityka, sprawiedliwość. Poznań, 2004.

М.І. Куртинець

ВІРАЛЛІ (Virally) Мішель (06.01.1922, м. Отен, департамент Сона і Луара, Франція — 27.01.1989, м. Париж) — франц. правознавець, видатний фахівець з теорії і практики міжнар. права.

В. народився в родині юриста (батько служив нотаріусом) і вже з дитинства слухав розповіді й читав книги про видатних діячів у сфері міжнар. права: П'єра Жаніна (1540—1622), учня знаменитого Жака Куація (1520—90); Луїса Рено, лауреата Нобелів. премії миру (1843—1918); Жуля Бадевана (1877—1968), президента МС ООН (1949—52). В. вивчав юриспруденцію на ф-ті права у Вищій школі в Парижі, а також у Вільній школі політ. наук у Наук. центрі Ніцци, який на той час підпорядковувався Ун-ту Екс де Прованс, де працював асистентом у всесвітньо відомого проф. міжнар. права А. Ж. де Лапрадель (див. *Лапрадель*).

Юрид. кар'єру В. розпочав у юрид. службі Верх. комісара Франції в Німеччині (1945—55). У цей час здобув ступінь д-ра права (1948), звання лауреата ф-ту права Паризького ун-ту (1952) і право бути проф. правових дисциплін. Поєднання наук. і

практ. діяльності у сфері міжнар. права характерне для нього і в наст. періоді його життя. У 1949—61 В. читав курс лекцій з міжнар. права у Страсбурзькому ун-ті, працюючи проф., повним проф., зав. каф. міжнар. орг-цій ф-ту права, політ. наук та економіки і водночас був співробітником Ін-ту політ. наук (1952—61) та директором Ін-ту порівн. права і економіки (1957—60). У період 1960—61 В. — стипендіат-дослідник у Школі міжнар. відносин Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк), в якій вивчав систему органів і установ ООН.

У 1961 В. переїхав до м. Женеви, де почався 2-й етап його ун-тської кар'єри. Він — проф. Ін-ту міжнар. досліджень (1961), екстраординар. проф. філософії права Женев. ун-ту (1962—65), ординар. проф. міжнар. права та директор департаменту міжнар. публ. права і міжнар. орг-цій цього ун-ту (1965—74). За видатний внесок у наук.-пед. діяльність Женев. ун-ту його обирають почес. проф. ф-ту права (1974).

У 1974 В. переїхав до м. Парижа, де розпочався 3-й етап його наук.-пед. діяльності, який тривав до 1987. Його обрано проф. Паризького ун-ту права, екон. і соц. наук, в якому він досліджував міжнар. право, вів виклад. діяльність і став засл. проф. у відставці цього ун-ту з довічним збереженням звань і окладу. Колеги і студенти так характеризували його виклад. хист: «Він був професором, до якого прислухалися, якого любили і глибоко поважали за спокійний тон лекцій, чисту мову, оригінальне і тонке мислення, переконливе подання матеріалу».

Характерною ознакою наук. діяльності В. було поєднання в його дослідженнях теорії і практики міжнар. права. Уже в одній із перших своїх публікацій «L'administration internationale de l'Allemagne 1946—1947» (Міжнародне управління Німеччиною в період 1945—1947 рр., 1948) він виявив цю якість. Аналізуючи методи управління нім. зонами д-вами — переможницями *антигітлерівської коаліції*, він переконливо довів, що реформи в англ. окупац. зоні є найбільш ефект. та збалансованими для рівно-

мірного розвитку всіх її земель. Г. Кельзен схвально поставився до перших публікацій В., висловивши сподівання, що його поглине «чудова логіка чистої теорії права». Однак опубл. В. в 60-ті рр. 20 ст. праці свідчили, що його концепція права виходила за ці межі. Це такі праці В.: «La pensée juridique» (Юридична думка, 1960); «Le phénomène juridique» (Юридичний феномен, 1966); «Les Nations Unies face á un monde en mutation» (Обличчя ООН у світі, що змінюється, 1971); «L'Etat face a l'organisation mondiale» (Обличчя держави у світовій організації, 1973); «La notion de fonction dans la théorie de l'organisation internationale» (Уявлення про теорію функцій міжнародних організацій, 1974), «Notes sur la validité du droit et son fondement» (Нотатки про цінність права і його основи, 1975) та ін. Після смерті В. франц. вчені, підсумовуючи його внесок у науку міжнар. права, зроби́ли висновок, що «у своїх працях М. Віраллі надихався не тільки дослідженнями Вішера і Кельзена, а також і феноменологією права». В. виділив 3 рівні міжнар. зобов'язань: правовий, моральний і політ. При цьому, на його думку, лише заг. принципи міжнар. права і найважливіші міжнар. договори охоплюють усі 3 рівні. Втім, він не був апологетом ні кельзенівського нормативізму, ні феноменології права. У науці В. залишився засновником концепції «функціональної необхідності» як основи міжнар. правопорядку, намагаючись з'ясувати природу останнього, враховуючи соц. фактори та людські потреби, що зумовлює соц. цінність міжнар. права в будь-яку істор. епоху. В. був переконаний, що законність міжнар. порядку випливає з природи його необхідності як об'єкт. умови виживання сусп-ва. Тому розуміння права, на його думку, не можна зводити до юрид. техніки, оскільки існує його «дух», який не просто піддається пізнанню.

Найбільший внесок В. зробив у дослідження 3 напрямів сучас. міжнар. права. Насамперед це *право міжнародних організацій*, особливо право ООН, з питань якого його вважали найдосвідченішим експер-

том. З цієї проблематики відомі такі його праці: «L'O.N.U., d'hier à demain» (ООН, від учора до завтра, 1961), «Le rôle politique du Secrétaire Général des Nations Unies» (Про політичну роль Генерального секретаря ООН, 1958), «Les Nations Unies et l'affaire du Congo en 1960: Aperçus sur le fonctionnement des institutions» (ООН і справа Конго в 1960: зауваження щодо функціонування інституцій, 1960), «Le testament politique de Dag Hammarskjöld» (Політичний заповіт Дага Хаммаршельда, 1961), «À propos de l'affaire de Cuba: "Diplomatie tranquille" et crises internationales» (Щодо справи Куби: «спокійна дипломатія» та міжнародні кризи, 1962), «L'organisation mondiale» (Світова організація, 1972), в яких піддав критиці діяльність ООН з позицій необхідності пристосування її до нових умов розвитку міжнар. відносин. У 1985 В. підготував для колоквиуму *Гаазької академії міжнародного права* (1986) спец. дослідження «Адаптація структур і методів ООН», у якому дійшов висновку, що реформа ООН не може бути ефект., оскільки «вона не відповідає функціям співтовариства суверенних держав».

Ін. напрям досліджень В. пов'язаний з обґрунтуванням його позиції щодо пріоритету науки міжнар. права, зокрема в таких сферах, як розроблення міжнар.-правових понять та концептуалізація міжнар. права, вплив на нього *деколонізації* у світлі систематизації засад нового міжнар.-екон. порядку. Важливим є також його дослідження з актуальних питань теорії міжнар. права, еволюції принципу взаємності, розвитку джерел міжнар. права, права міжнар. договорів, прав людини, суверенітету, правонаступництва, міжнар. екон. права, співвідношення політики і права.

Високий фаховий і моральний авторитет В. сприяв залученню його до практики розв'язання міжнар. проблем. Він був радником з правових питань у посередника ООН на о. Кіпр (1964), представляв уряд Франції в спец. комісії ООН з розроблення *Декларації про принципи міжнародного права 1970* (1967—70). Як член франц. делегації В. брав участь у роботі кількох сесій ГА ООН (1967—81), був членом франц. делегації на Конф. з права міжнар. договорів (1968) та членом Ради МЗС Франції

(1980). В. був суддею *ad hoc* МС ООН та численних міжнар. арбітр. судів. Як радник франц. уряду, брав участь в арбітр. розгляді повітр. угоди між Францією і США 1946 (1963 та 1978); спорі між Францією і Великою Британією щодо делімітації континент. шельфу (1976—77) та ін. У МС ООН він захищав інтереси Бельгії у справі *Барселона Трекінг 1970*, інтереси Тунісу у справі *Континентальний шельф (Туніс / Лівійська Арабська Джамахірія) 1982*, інтереси Італії у справі *Континентальний шельф (Лівійська Арабська Джамахірія / Мальта) 1985*. В. захищав інтереси Марокко в 1-му арбітр. трибуналі у справі «Холідей Інн проти Оксидентал Петролеум» (1972), був членом палати, а згодом президентом трибуналу з претензій між США та Іраном (1985—88), під його головуванням розглядалася справа про націоналізацію Амоко Інтернешнл та ін. В. був членом *Інституту міжнародного права*, гол. ред. журн. «Загальний огляд міжнародного публічного права». За заслуги перед Францією В. нагороджено орденом Почес. легіону.

Літ.: *Jouannet E.* A century of French international law scholarship // *MLR*, 2009, v. 61; *Mélanges Michel Virally // Le droit international au service de la paix, de la justice et du développement.* P., 1991; *Bordonnet D.* In memoriam le Professeur Michel Virally (1922—1989) // *AFDI*, 1988, t. XXXIV. P., 1989; *Kelsen H.* Controverses sur la théorie pure de droit: Remarques critiques sur Georges Scelle et Michel Virally. P., 2005.

В.Г. Буткевич

ВІРЧА ГРАМОТА (англ. letter of credence) — документ, що засвідчує офіц. характер глави *дипломатичного представництва* і акредитує його у цьому статусі в д-ві перебування. Гол. зміст В. г. — прохання до глави д-ви перебування вірити всім заявам та діям дипл. представника. В. г. має характер заг. повноважень дипл. представника. Ін. словами, у процесі діяльності останнього немає потреби в дод. актах, які підтверджували б його статус і функції (крім підписання тексту міжнар. договору, для чого необхідні спец. повноваження). В. г. підписує глава д-ви, який призначає дипл. представника, і скріплює підписом міністр закорд. справ.

В. г. адресується главі д-ви перебування і зазвичай вручається йому в урочистій обстановці під час офіц. церемонії. Засвід-

чений дублікат (копію) В. г., як правило, вручають напередодні міністру закорд. справ д-ви перебування або його заст. У тексті В. г. вказується ім'я та прізвище дипл. представника, його клас (ранг), що встановлюється за домовленістю між 2 д-вами, підстава призначення. В. г. надають *послам, посланникам*, іноді — главам спец. (надзвичайних) місій (напр., від участі в урочистих заходах). Залежно від місцевої протокольної практики дипл. представник вважається таким, що офіц. розпочав виконання своїх функцій, з моменту вручення ним В. г. главі д-ви перебування або (рідше) з часу прибуття до д-ви перебування та подання копії В. г. керівництву МЗС. Урочистий характер церемонії вручення В. г. є не лише виказанням поваги до суверенітету д-ви, яка призначає дипл. представника, а й тягне за собою правові наслідки. З врученням В. г. посол офіц. вступає на посаду, відтепер усі його подальші кроки сприймаються як такі, що здійснюються від ім. д-ви, яка його призначила, а відтак накладають на цю д-ву як політ., так і юрид. зобов'язання.

Згідно з міжнар. звичаєвим правом, заяви та дії посла можуть бути кваліфіковані як *односторонні акти держави*. Датою вручення В. г. визначається протокольне старшинство глав дипл. представництв одного класу (рангу), зокрема право обійняти посаду *дуаєна дипломатичного корпусу*. Як правило, вручення В. г. відбувається в офіц. резиденції глави д-ви перебування (в Україні — Маріїнський палац або «Будинок з химерами» В. Городецького). Для прибуття на церемонію вручення В. г. дипл. представнику д-вою перебування, як правило, надається спец. екіпаж, його супроводжує керівник управління держ. протоколу і дипл. персонал. У деяких країнах після прибуття дипл. представника до офіц. резиденції йому віддаються особл. військ. почесні, виконується гімн. В Україні церемонія вручення В. г. передбачає вишикування почес. варті на вході до Маріїнського палацу, проходження посла повз стрій воїнів почес. варті. На врученні В. г. присутні ви-

сокопосадовці, відбувається обмін промовами, фотографування біля держ. прапора, бесіда у вузькому колі тощо. В Україні В. г. вручають Президентіві, відп. церемонія детально регламентується Положенням про Держ. Протокол та Церемоніал України, затвердженим Указом Президента у 2002.

Літ.: Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол. М., 1976; Satow E. Guide to Diplomatic Practice. L., 1979; Никифоров С.Д., Борунков А.Ф. Дипломатический протокол в СССР: принципы, нормы, практика. М., 1989; Berridge G.R., James A. A Dictionary of Diplomacy. N.Y., 2001; Семенов В.Л. Практика дипломатического протокола и этикета. М., 2002.

А.Я. Мельник

ВІТО́РІЯ (Vitoria) Франсиско де (1480, м. Віторія, Країна Басків — 12.08.1546, м. Саламанка) — ісп. домініканець, проф. теології, найвидатніша постать в історії міжнар. права 16 ст.; належить до класиків міжнар. права, т. з. попередників Г. Гроція.

В. закінчив Паризький ун-т і тривалий час викладав у ньому. Повернувшись 1523 до Іспанії, викладав теологію у м. Вальядоліді. 1526 обійняв каф. теології Ун-ту Саламанки. Його наук. доробок зберігся у вигляді лекцій, детально записаних учнями та частково надиктованих ним. Серед них особл. значення для міжнар. права мають його «Relectiones theologicae» (Теологічні міркування) у 2 ч.: «De Indis» (Про індіанців) і «De jure belli Hispanorum in barbaros» (Про право війни іспанців щодо варварів). Цю працю було видано також англ. мовою в серії «Класики міжнародного права» за ред. Е. Ніса (1917).

Лекції В. стосувалися ісп. завоювання Америки, що привертало увагу Домінікан. ордену, який після відкриття Колумбом цього континенту, за своєю місіонер. традицією, брав участь у навертанні до християнства амер. індіанців. Натхнений ученням Томи Аквінського, який також був домініканцем, В. провів системне дослідження питання, чи була війна іспанців проти індіан. аборигенів «справедливою», чи «несправедливою». Він зайняв позицію, що індіан. народи слід розглядати як нації зі

своїми власними законними інтересами. Війна проти них могла бути виправдана лише справедл. причиною. Саме міркування В. про поширення міжнар. відносин Іспанії на Америку привело його до нових ідей та геніальних здогадок щодо розвитку міжнар. права. Подібно до скептично налаштованих мислителів Н. Макіавеллі та Ж. Бодена, В. усвідомив, що Іспанія відходить від ідеї універс. імперії і разом з ін. європ. країнами рухається до орг-ції світу на основі утвердження незалеж. д-в, де має бути місце і спільнотам амер. індіанців. Він відкинув імперські домагання короля Карла V на світ. верховенство, хоча той був його сувереном, не підтримував подібні папські зазіхання і засуджував злodianня конкістадорів. Цитуючи рим. юриста Гая, В. визначив право народів (*jus gentium*) як «певний порядок, встановлений серед народів» (*inter omnes gentium*), хоча насправді Гай сказав «серед усіх людей» (*inter omnes homines*). Цим самим було започатковано створення нової концепції міжнар. права, яка розглядала його як універс. право народів. Проте, оскільки В. більше звертав увагу на права іспанців, ніж на права Іспанії, і ставив теол., а не юрид. цілі, ця його концепція ще не відокремлювалася від приват. права.

Свою концепцію В. сформулював у межах схоласт. традиції, а саме на основі зв'язку *jus gentium* з природ. правом. Виникало питання, чи було *jus gentium* частиною природ. права і чи є у зв'язку з цим порушення 1-го «гріхом» унаслідок священного походження останнього? Негат. відповідь, що позбавляла *jus gentium* властивостей моральної теології, а насправді церкви, дав ще Тома Аквінський, який заявив, що *jus gentium* належить більше до позит. та людського права, ніж до природ. права. Проте В. усе ще пов'язував *jus gentium* з природ. правом на тій підставі, що 1-ше було «майже необхідним» для збереження природ. права (А. Нуссбаум). Однак розуміння ним міжнар. права як засн. переважно на природ. праві та як універс. за своїм характером зумовило включення до його сфери неєвропейців. Проте це не означало, що індіан. нації визнавалися В. рівними христ. д-вам Європи. Для нього опір справі місіонерів на цих терит. був справедл. причиною для війни, і тому він мав досить широкий по-

гляд на права іспанців у Півд. Америці. Як зазначає у зв'язку з цим М. Шоу, В. «не був лібералом і насправді діяв від імені Іспанської інквізиції, але його лекції зробили політичний крок уперед у правильному напрямі».

На відміну від ранніх схоластів В. обґрунтував ідею д-ви (*respublica*), що провіщала теорію суверенітету Ж. Бодена (А. Нуссбаум). Він визнавав права на мир і війну тільки за «удосконаленою» д-вою, яка не є частиною ін. спільності й має свої власні закони, раду та держ. службовців (*magistratus*). Водночас В., як теолог, визнавав середньовічну концепцію універс. спільноти як христ. братства серед правителів і підданих, лордів і васалів. Інтерес В. до права народів у цілому не виходив за межі схоласт. традиції, що ґрунтувалася на природ. праві. А його ідеї про справедл. війну відтворювали теол. підхід із «судовою» теорією війни ранніх схоластів. За цією теорією, монарх є суддею, який має встановити справедливість, у т. ч. через війну. В. був 1-м, хто висловив ідею права на свободу торгівлі і свободу моря, хоча й тут його аргументи відзначалися схоластичністю. Водночас його аналіз норм ведення війни щодо індіанців Америки характеризував В. як прихильника гуманного ставлення до них.

Отже, геній В. більше відчував, ніж чітко усвідомлював, що міжнар. відносини мають розвиватися відповідно до світ. зв'язку як універс. лінії взаємовідносин і спілкування д-в і народів. Він 1-м визначив розвиток цих відносин як право між народами (*jus inter gentes*), що пізніше дістало назву «міжнар. право». Це було видатною ідеєю В. (А. Нуссбаум). Його вважають також родоначальником впливової в ті часи ісп. школи міжнар. права (С. Сепульведа).

Лит.: *Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947; Sepúlveda C. Curso de derecho internacional público. México, 1964; Ehrlich L. The Development of International Law as a Science // RdC 1962, p. 1, t. 105. Leyden, 1963; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004.*

В.Н. Денисов

«ВІЧНИЙ МИР» — узагальнена назва низки проектів заг. миру, що висувалися

держ. діячами, філософами, просвітниками та правознавцями упродовж 14—19 ст.

Проблема *війни* і миру, правомірності застосув. сили у відносинах між д-вами та можливості досягнення заг. миру на землі завжди привертала увагу філософів, богословів, політ. діячів, юристів. Ідея В. м. згадується у політ.-правовій думці давніх Індії та Китаю, античного світу. Найчастіше про В. м. йшлося або як про минуле («золотий вік»), або як про утопію. З виникненням християнства ідея В. м. зазнає впливу нового вчення, в якому, серед ін., стверджувалося, що В. м. настане на небі разом з вічним життям. У Нові часи ідею миру починають дедалі більше пов'язувати з гуманіст. характером життя людей, втіленим у правове регулювання відносин між д-вами.

1-й проект В. м. висунув франц. юрист П'єр Дюбуа, який у своїй праці «*De Recuperatione Terre Sancte*» (Про відвоювання Святої Землі, 1306) запропонував створити союз христ. народів. Він передбачав створення ради з усіх глав європ. д-в, яка вирішує найголовніші питання союзу винятково мирн. шляхом. Передбачалося створення викон. органів і навіть поліцейських сил. Гол. метою союзу було досягнення замирення та консолідації європ. христ. народів.

Пізніше подібний проект висунув король Чехії Іржі Подебрад, який у 1464 запропонував європ. д-вам укласти договір про створення загальноєвроп. орг-ції (конгрегації) з метою підтримання миру та міжнар. безпеки. Діяльність орг-ції спрямовувалася на обмеження впливу папства в міжнар. політиці, об'єднання зусиль для боротьби проти небезпеки з боку Туреччини та забезпечення миру в Європі. Первинними членами конгрегації мали стати, крім чеського короля, франц. король Людовик XI та сеньйорія Венеціан. респ. Водночас договір був відкритий для приєднання всіх христ. д-в. Усі спори між д-вами — членами конгрегації мали вирішуватися не збройн. силою, а переговорами, арбітражем чи судом. Напад на одного з її чле-

нів розглядався як напад на всіх членів. Гол. органами мали стати колегія із законод. повноваженнями та суд (консисторія). Голосування в колегії мало відбуватися за націями, згідно з принципом: 1 нація — 1 голос. Націями визнавалися Франція, Священна Римська імперія німецької нації, Італія, Іспанія. Рішення мали прийматися більшістю голосів. Передбачалося обрання голови конгрегації (за деякими даними, цю посаду було запропоновано франц. королю Людовику XI). Конгрегація повинна була мати свою скарбницю, армію, посад. осіб, герб, печатку, архів.

Місцеперебування представницького органу (спочатку м. Базель) мало змінюватися через кожні 5 років. Чеські дипломати вели інтенсивні переговори про створення орг-ції з Францією, Польщею, Угорщиною, Венецією, Німеччиною, але внаслідок протидії з боку папства цей проект не було реалізовано. В.М. *Корецький*, високо оцінюючи проект Подебрада, наголошував, що він приваблює своєю осн. метою — «турботою про мир (cultus pacis), мир справжній, чистий та міцний (vera, pura et firma) на вічні часи (perpetuus temporibus); своєю конкретністю та реалістичним підходом».

Ідею В. м. у Новий час пов'язують з т. з. «Великим планом» (Le Grand Dessein) франц. короля Генріха IV та його першого міністра Сюллі (поч. 17 ст.), який зберігся завдяки мемуарам останнього. Його гол. ідеєю було створення христ. респ. з усіх європ. д-в. Пропонувалося розділити Європу на 15 приблизно рівних д-в (Нім. імперія, королівства, респ. та вільні міста), які разом мали скласти союз або христ. респ. Для запобігання спорам між ними та розв'язання їх мала бути утворена заг. рада, яка засідала б в одному з центр. міст Європи. Фактично «Великий план» також був проектом оборонно-наступального союзу європ. д-в проти Туреччини. Його відмінністю від попередніх було лише детальніше розроблення окр. питань.

Значно менш відомим є проект Емеріка Крюсе, викладений ним у праці «Новий

Кіней» (Nouveau Cynée, 1623), хоча він і побачив світ раніше від мемуарів Сюллі (1638). Е. Крюсе вважав, що для досягнення й забезпечення заг. миру слід створити пост. конгрес, на якому розглядалися б спори між д-вами і рішення якого були б обов'язковими. Пропонувалося також створення третейських судів для розв'язання спорів між окр. д-вами. Проект не обмежував склад майбутньої орг-ції лише західноєвроп. д-вами, а пропонував залучити до участі представників Індії, Персії, Моск. д-ви, Туреччини та Ефіопії.

Упродовж 16 — 1-ї пол. 17 ст. з'являються твори, в яких наголошувалося на необхідності повного усунення війни зі сфери людського життя. У 1517 у праці «Querela pacis» (Скарга миру) Еразм Роттердамський закликає все людство об'єднатися проти війни. Ще рішучіше засуджує війну відомий чеський філософ і педагог Ян Амос Коменський, який у своїх працях «Unum necessarium» (Необхідно тільки одне, 1668) та «De rerum humanorum eraendatione consultatio catholica ad genus humanum ante alios vero ad Eruditos, Religiosos Potentes Europae» (Загальна порада людському роду, і насамперед ученим та благочестивим правителям Європи, про виправлення людських справ, 1643—70) висунув цілісну програму захисту миру. Причини війн він вбачав у ненависті людей один до одного, несправедл. сусп. устрої та реліг. забобонах. Коменський писав, що просвітництво може стати шляхом для досягнення миру, але водночас приділив певну увагу і правовим його аспектам. Він запропонував утворити спец. третейський собор для розв'язання суперечок між д-вами. У 1693 один із керівників квакерського руху у Півн. Америці Вільям Пенн опубл. трактат «Essay towards the Present and Future Peace of Europe» (Дослідження про теперішній та майбутній мир у Європі). Осн. його ідеєю було утворення заг. союзу д-в. В. Пенн пропонував скликати заг. конгрес або палату д-в, які мають установити «норми права для їх взаємного дотримання державами». Кількість місць, які надавалися д-вам у цій установі, мала залежати від розміру їхніх терит. Характерною особливістю проекту В. Пенна було те, що він не обмежував членство в союзі д-в лише країнами Зах.

Європи, а пропонував залучити до нього і Моск. д-ву та Туреччину.

Серед різноманітних проектів В. м., які створювалися у 18 ст., найбільшого поширення набув проект Шарля Іріне де Сен-П'єра (1713—17). На його думку, одного просвітництва недостатньо для усунення війн. Для того щоб ліквідувати війни, всім европ. д-вам слід укласти договір про утворення конфедерації, в якому передбачити створення пост. ради для розв'язання суд. або арбітр. шляхом суперечок між її учасниками. Рада складалася з 19 наймогутніших европ. д-в, у т. ч. Росії, а малі европ. д-ви мали приєднуватися до більш потужних шляхом асоціації. До компетенції ради крім суд. та арбітр. функцій входило право більшістю у 3/4 голосів приймати обов'язкові для всіх членів закони. Передбачалася також можливість застосування проти порушника договору збройн. сили. Проект Сен-П'єра, хоча і мав оборонний характер, фактично був спрямований проти Туреччини та ін. нехрист. д-в.

Прихильником ідеї В. м. був великий франц. філософ Ж.-Ж. Руссо. Він не тільки обробив і видав у скороченому вигляді проект Сен-П'єра, а й написав власний твір «Jugement sur la paix perpetuelle» (Судження про вічний мир, 1761). Руссо позитивно сприйняв проект Сен-П'єра, але скептично поставився до перспективи досягнення його у найближчий час. Гол. перешкодою було, на його думку, існування егоїст. інтересів монархів, які ніколи не погодяться з таким обмеженням, як відмова від війни. Отже, наприкінці 18 ст. ідеї щодо В. м. були досить численними та різноманітними. Вони охоплювали як створення військ. коаліцій европ. д-в проти Туреччини, так і виникнення більш широких орг-цій, до складу яких входили б і неєвроп. д-ви, відповідно до морально-етичних норм людського життя.

Найбільший вплив на громад. думку та розвиток науки міжнар. права мав трактат великого нім. філософа І. Канта «Zum ewigen Frieden» (До вічного миру, 1795). Кант був 1-м мислителем, який висунув ідею об'єкт. закономірності, що веде до встановл. миру та створення союзу народів. Вона складається як з учення про категоричний імператив, так і з ідеї про антагонізм

як рушійну силу сусп. прогресу. Шлях до досягнення В. м. Кант бачив в укладенні д-вами спец. договору, який мав містити 6 прелімінарних і 3 осн. (дефінітивні) статті. 1-ші націлені на усунення об'єкт. причин війн: жоден мирн. договір не повинен вважатися таким, якщо при його укладенні таємно залишається підстава для нової війни; жодна самот. д-ва (велика чи мала) ні у спадок, ні внаслідок обміну, купівлі чи дарування не повинна бути придбаною ін. д-вою; пост. армії мають з часом зникнути; держ. борги не повинні використовуватися для цілей зовн. політики; жодна д-ва не повинна насильницьки втручатися у політ. устрій та управління ін. д-ви; жодна д-ва під час війни з ін. не повинна застосовувати такі ворожі дії, які б унеможливили взаємну довіру в майбутньому, у мирн. час, як, напр., заслання таємних убивць, отруйників, порушення умов капітуляції, підбурювання до зради у д-ві супротивника тощо. Остаточ. статті договору про В. м. передбачали таке: сусп. устрій кожної д-ви ґрунтується на респ. (але слід зауважити, що для Канта він є лише принципом розподілу законод. та викон. гілок влади); міжнар. право засновується на федералізмі вільних д-в; всесвіт.-цив. право обмежується умовами заг. гостинності. Ідея союзу вільних д-в є центр. для вчення Канта про В. м. У категоричній формі він заперечує ідею світ. д-ви, зазначаючи, що її утворення суперечило б самій ідеї міжнар. права. Кант пропонує створення світ. міжнар. орг-ції, осн. метою якої має стати підтримання всеосяжного миру та безпеки.

Слідом за Кантом на підтримку ідеї В. м. висловився й нім. філософ Й.Г. Фіхте. Його праця, опубл. у 1796, є рецензією на проект Канта. Погоджуючись у цілому з осн. ідеями Канта, він водночас звертає увагу, що досягнення В. м. можливе лише після встановл. у д-ві справедл. сусп. устрою.

Ідею В. м. у тій чи ін. формі підтримували Й.Г. Гердер, Й. Геррес, Й.П.Ф. Ріхтер, Ф.В.Й. Шеллінг та багато ін. тогочас. мислителів. До цього періоду належить і проєкт В. м. відомого англ. філософа та юрис-

та І. Бентама, який ввів у обіг сам термін «міжнародне право» (international law). У його основу він поклав 2 осн. принципи: узгодження кількості збройн. сил європ. д-в та відмова від колоніал. володінь. На думку Бентама, основу добробуту д-в становить розвиток промисловості та міжнар. торгівлі. Щоб гарантувати мир у Європі (і всьому світі), необхідне об'єднання зусиль Англії, Франції та ін. д-в. Бентам пропонував скликати загальноєвроп. конгрес на кшталт сейму Нім. імперії і прийняти кодекс міжнар. права.

Ідеї В. м. наприкінці 18 — на поч. 19 ст. здобули значну популярність у Рос. імперії. Найбільш комплексно ідею В. м. розроблено в праці В.Ф. Малиновського «Рассуждение о мире и войне» (1803), в якій містився досить ориг. проект орг-ції міжнар. безпеки. Її автор вважав, що досягнення миру стане можливим лише тоді, коли всі європ. д-ви об'єднаються в заг. союз. Очолювати його має заг. рада у складі повноважних представників урядів. Її обов'язками є: збереження заг. безпеки та власності; попередження будь-якого порушення миру; вирішення міжнар. спорів згідно з установленим порядком. Рішення ради повинні виконувати всі союзн. народи. Передбачалася можливість застосув. сили проти д-ви, яка не виконує рішень ради.

У 1-й пол. 19 ст. ідея В. м. перестає бути надбанням лише вузького кола осіб і стає предметом обговорення серед широких верств населення європ. країн. Зростає кількість нац. та міжнар. т-в, які ставлять собі за мету боротьбу за встановл. заг. миру. Поширення руху за В. м. спричинило появу значної кількості нових проектів, серед них авторства В. Ледда, В. Джея, Ф. Сібома, Д. Лорімера, Й. Сарторія, Й.К. Блюнчлі та ін. Більшість із них мають спільні ознаки: утворення світ. парламенту і світ. уряду, прийняття єдиного кодексу міжнар. права, наголос на необхідності розвитку міжнар. суду та арбітражу (див. *Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права*). Практика д-в іде шляхом поступового усунення лих і страхів війни, наслідком

чого стає розвиток міжнар.-правового регулювання законів і звичаїв війни та мирн. засобів розв'язання міжнар. спорів.

Проекти В. м. значною мірою вплинули на розвиток доктрини і практики міжнар. права. Чимало їх положень у тому чи ін. вигляді знайшли своє втілення в *Статуті Ліги Націй* та *Статуті ООН* і на сьогодні є невід'ємною частиною осн. принципів міжнар. права, зокрема принципу незастосув. сили або погрози силою (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*) та мирн. розв'язання міжнар. спорів (див. *Мирного розв'язання міжнародних спорів принцип*). Ідея мирн. відносин між народами міцно увійшла до правосвідомості людства і нині зберігає свою актуальність, сприяючи утвердженню осн. засад діяльності ООН у регулюванні міжнар. відносин та підвищенню ефективності заг. міжнар. права.

Літ.: Андреева И.С. Проблема мира в западно-европейской философии. М., 1975; Баскин Ю.Я. Идея «вечного» мира в философской и политической литературе нового времени // СЕМП, 1964/1965. М., 1966; Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990; Кант И. К вечному миру. М., 1989; Корецкий В.М. Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность // Избр. труды. Кн. 2. К., 1989; Мережко А.А. История международно-правовых учений. К., 2006; Трактаты о вечном мире. М., 1963; Фельдман Д.И., Баскин Ю.Я. Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. Казань, 1977; Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; N.Y., 2000; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N.Y., 1947.

К.О. Савчук

ВІСНИК МИР 1686 — договір між Річчю Посполитою і Рос. д-вою, укладений 06.05.1686, щодо встановл. миру, союзницьких відносин і терит. розмежування.

В. м. 1686 складається з преамбули і 33 статей. У ньому проголошується, що він є всеохопним і заміщує всі попередні договори сторін, у т. ч. *Полянвський 1634* та *Андрусівський 1667* договори (ст. 1). Встановлюється безстрок. мир між сторонами (преамбула, ст. 1), визначаються принципи та інструменти *підтримання миру*, вирішення спорів та підтримання взаємовідносин між сторонами: публічність цього договору (ст. 30), відмова від участі у міжнар. союзах чи змовах, спрямованих проти однієї зі сторін (ст. 23, 24), невтручання у внутр. справи одне одного (ст. 24 та ін.), за-

твердження договору царською і королів. присягами та Сеймом Речі Посполитої (ст. 9, 25), підтвердження цього договору кожним наст. царем Рос. д-ви та королем Речі Посполитої (ст. 31), утворення за потреби тимчас. двостор. прикорд. комісій (ст. 21) та орг-ція посол. з'їздів (ст. 22) для вирішення спорів межових комісій щодо уточнення нового кордону (ст. 16, 17), покарання порушників миру (ст. 20), визнання міжнар. приватноправових договорів. зобов'язань та їх суд. захист (ст. 19), безпека посольств та механізми їх забезпечення стороною, що приймає (ст. 26), вільний транзит. проїзд посольств і торг. місій (ст. 28), облаштування міждерж. пошти (ст. 29), вільна двостор. торгівля (крім купців-євреїв) і відмова від експорт. та імпорт. мит (ст. 18, 27), заборона несанкціонованої міграції населення та зміни його підданства між сторонами (ст. 3), визначення польс. мови для дипл. відносин сторін (ст. 3).

В. м. 1686 проголосив створення пост. оборонного союзу проти Осман. імперії та Крим. ханства, а також наступального союзу проти них — до укладення мирн. договору (преамбула, ст. 10, 15). Зазначено умови цього союзу: відмова Рос. д-ви від *Бахчисарайського 1681* і Константинопольського 1682 договорів та її залучення до участі у *війні* на боці союзу європ. д-в (Священної ліги) проти Осман. імперії та Крим. ханства (ст. 10), узгоджене проведення воєнних операцій у цій війні (ст. 10, 11), продовження цієї війни також *Священною Римською імперією німецької нації* і Венеціан. респ. та відмова останніх від укладення сепарат. миру з Осман. імперією та Крим. ханством (ст. 13), декларація обопільної згоди на залучення до цього союзу також Франц. королівства та ін. христ. д-в (ст. 14), узгодженість дипл. діяльності, спрямованої на припинення війни та спільне укладання мирн. договорів, що передбачатимуть повернення Речі Посполитій усіх втрачених нею терит. за *Бучацьким 1672* і *Журавненським 1676* договорами (ст. 10, 12).

Найбільшу увагу у В. м. 1686 приділено держ.-терит. змінам. Передусім закріплено проголошене в Андрусів. договорі 1667 від'єднання від Речі Посполитої та приєднання до Рос. д-ви Смолен. воєводства та Лівобереж. України; визнано перехід до

Росії Києва з прилеглими землями (між гирлами р. Ірпінь та р. Стугна включно з Васильковом, Трипіллям і Стайками), а також Запорозької Січі (означається частина її півн.-зах. кордону з Річчю Посполитою на правому березі Дніпра — від гирла р. Тясмин повз Чигирин до Чорного лісу) разом з переходом населення цих терит. у царське підданство; Рос. д-ва зобов'язалася сплатити Речі Посполитій грошову компенсацію за втрачені останньою терит. (ст. 3—6); визнано належність до Речі Посполитої раніше окупованих Рос. д-вою терит. Великого князівства Литовського (у сучас. Білорусі, Литві, Латвії), а також білорус. земель, що належали Війську Запорозькому (на півн. захід від р. Сож), населення яких повертається у підданство Речі Посполитої (ст. 4, 5, 8); прибереж. смуга вздовж Дніпра між м. Стайки та р. Тясмин шир. 5 миль (~10,7 км) у межах сучас. Кагарл. і Миронів. р-нів Київ. обл., Канів., Черкас. та Чигирин. р-нів Черкас. обл., на яку раніше претендувала Рос. д-ва, залишалася у складі Речі Посполитої, але пост. проживання на ній населення і відновлення населених пунктів заборонялося на невизначений термін — до укладення щодо цього спец. договору (ст. 7). Зазначені держ.-терит. зміни позначилися й на царському титулі, до якого було додано «всю Велику і Малу, і Білу Росію», а Річ Посполита офіційно це визнала (вперше в Андрусів. договорі 1667).

В. м. 1686 містив також положення, що стосувалися конфес. питань. Річ Посполита визнавала недоторканність ієрархії та майна православ. церков на своїй терит., її духовно-адм. підпорядкування Київ. митрополії, право населення на вільне й публ. сповідання православ'я, зобов'язувалася не втручатися у відносини православ. та греко-катол. церков. Рос. д-ва, у свою чергу, зобов'язувалася не перешкоджати вільному сповідуванню власної віри римо-католиками.

Значення В. м. 1686 полягає насамперед у міжнар.-правовому закріпленні приєднання значної частини сучас. України до Рос. д-ви, визнанні Запорозької Січі по-

літ.-терит. утворенням, що входить до Рос. д-ви, та частковому визначенні її кордонів, запереченні принципу персон. і терит. політ. самовизначення населення Наддніпряни, відмові Рос. д-ви від визнання осман.-крим. суверенітету над Правобереж. Україною та проголошенні її належності до Речі Посполитої, створенні передумов для депопуляції та госп. занепаду частини Правобереж. України, вступі Рос. д-ви (разом із Військом Запорозьким) у війну проти Осман. імперії та Крим. ханства, що сприяло занепаду останніх та зменш. їх володінь на терит. сучас. України, розшир. кордонів Рос. д-ви і збільш. терит. Запорозької Січі.

Літ.: *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 2. СПб., 1830; *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России до 1800 года. Т. III. М., 1894; *Марченко М.* Борьба Росії і Польщі за Україну. К., 1941; *Греков И.Б.* Вечный мир 1686 года. М., 1950; *Artamonow W.A.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686—1699 // *Studia i materiały z czasów Jana III.* Warszawa, 1992.

О.В. Кресін

ВІШЕР (Visscher) Шарль Марі Жозеф Дезіре де (02.08.1884, м. Гент — 02.02.1973, м. Волюве-Сен-П'єр, Бельгія) — бельг. правознавець, д-р права, проф., політ. діяч, учасник антифашист. руху, відомий фахівець з міжнар. права, суддя ППМП та МС ООН.

В. народився в родині відомого в Генті проф. медицини місцевого ун-ту. Досить рано втратив матір, а коли йому було 12 років, помер батько. Разом з мол. братом Фернандом його узяв під свою опіку гент. єпископ абат Вотте. Як старший брат, Шарль постійно піклувався про виховання та освіти Фернанда, і ця їхня родинна приязнь тривала до смерті останнього у 1964. Під впливом В. Фернанд почав вивчати рим. право, ставши згодом відомим фахівцем зі старод. права, 1-м директором Бельг. академії в Римі (1944), знаним відкривачем зниклих народів, для чого йому довелося тимчас. перекваліфікуватися на археолога-дослідника околиць Рима, Абрुцці, Альби, Фінензи. Проте вплив старшого брата більше виявився в успіхах Фернанда на терені міжнар. права. Його

праці у цій сфері заохочувала *Гаазька академія міжнародного права*. Як суддя він брав участь у франко-ісп. арбітр. суді у справі про відхилення претензій прикорд. країн на одностор. використання вод озера Лану, був членом *Інституту міжнародного права*, а в 1937—50 — його ген. секретарем.

У Генті В. здобув середню освіту і вступив на юрид. ф-т ун-ту, який закінчив у 1907 зі ступенем д-ра права (на той час у Бельгії це був початковий наук. ступінь). Його запрошують на роботу в адвокатуру рідного міста. Свої 1-ші наук. дослідження В. проводив у сфері цив. права. У 1911 він замінив А. Роліна на каф. кримін. права і кримін. процесу, а після 1913, коли той отримав звання почес. проф., — викладав міжнар. приват. право. В. працював проф. права в ун-ті Гента до 1931. На той час це місто було центром юрид. науки в Бельгії, а сама Бельгія — центром науки міжнар. права у світі. Саме тут раніше, ніж в ін. європ. країнах, починають видавати журн. «*Revue de Droit International et de Législation Comparée*» (Огляд міжнародного права та порівняльного законодавства, 1869) і заснують Інститут міжнародного права (1873). У країні працювали такі видатні вчені юристи-міжнародники, як Ф. Лоран (1810—87), А. Ролін (1843—1937), Г. Роллен-Жакмен (1835—1902) та ін. В. було не легко пробитися до 1-ї ланки наук. шкіл, створених цими представниками науки міжнар. права.

Перша світова війна 1914—18 вплинула на подальший вибір В. проблематики досліджень — виключно міжнар. права. Перші його публікації були присвячені порушенню норм міжнар. права під час цієї війни, зокрема щодо Бельгії. Цій же тематиці він присвятив свої праці «*Belgium's Case: A Juridical Enquiry*» (Бельгійська справа: правове вирішення, 1916), «*La Belgique et les juristes allemands*» (Бельгія та німецькі юристи, 1916, опубл. нім. мовою). Звернутися до ситуації щодо Бельгії його змусили не лише патріотичні почуття. Чимало провідних європ. фахівців з міжнар. права не вбачали порушень у тому, що розпочалася світ. *війна*. В. переконливо довів, що таких порушень було чимало, у т. ч. порушено міжнар. статус Бельгії як пост. нейтр. д-ви. Зокрема, Німеччина, як

правонаступниця Пруссії, котра взяла на себе зобов'язання гарантувати незалежність Бельгії та її пост. *нейтралітет*, грубо порушила його. На його думку, нім. юристи, виправдовуючи це нехтування Німеччиною міжнар. права, керувалися лише політ. доцільністю.

Після закінчення війни В. працював радником МЗС Бельгії, готуючи рекомендації для Ради *Ліги Націй*. Від 1920 понад 20 років він був гол. ред. бельг. журн. «Огляд міжнародного права та порівняльного законодавства». У цей період В. опубл. цикл праць «La protection internationale des objets d'art et des monuments historiques» (Міжнародна охорона творів мистецтва та історичних пам'яток, 1935, пер. англ. мовою 1949) та ін. У 1924 його обрано деканом юрид. ф-ту Гент. ун-ту, а потім запрошено до Лювен. ун-ту, одного з найбільших і найстаріших у Бельгії навч. закладів (засн. у 1425). Йому доводилося читати різні предмети, але з 1932 осн. увагу він зосередив на викладанні курсу права націй, який до нього читав відомий фахівець з міжнар. права барон Декамп. У 1936 він змінив не менш авторитет. правознавця П. Пуле у викладанні там міжнар. приват. права. Однак уже наст. року у зв'язку зі смертю бельг. судді Е. Ролен-Жакмена В. обирають суддею ППМП, на цій посаді він перебував до припинення діяльності Палати 18.04.1946. Водночас він залишався у складі професорів Гент. ун-ту, в якому працював понад 43 роки (1930—73). Упродовж 1943—73 він — член Ради засновників Королів. ін-ту міжнар. відносин, а в 1947—58 — його почесний президент. У Лізі Націй В. виступав також як: доповідач Комісії з внесення поправок до *Статуту Ліги Націй* та Комісії з вивчення процедури примирення; член Комітету юристів для розгляду наслідків греко-італ. суперечностей і Комітету експертів щодо юрисдикції та прогрес. розвитку міжнар. права. У 1930, як представник уряду Бельгії, брав участь у 1-й конф. з кодифікації міжнар. права.

В. — учасник міжвоєнних комісій з примирення та арбітражу, засн. для розв'язання спорів між Фінляндією та Швецією, Данією та Естонією, Нідерландами та Югославією тощо. Під час *Другої світової війни* брав участь у русі за звільнення Бельгії від

нім. окупантів. У 1940 його обрано головою підпільного політ. руху опору Бельгії, офіц. визнаного в Лондоні як бельг. уряд у вигнанні. У 1944—45 був міністром без портфеля в 1-му повоєнному уряді Бельгії, у 1945 — членом Комітету юристів для розроблення проекту Статуту МС ООН, членом делегації Бельгії на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* з розроблення Статуту ООН, у складі уряд. делегації брав також участь у роботі кількох сесій ГА ООН. Обраний суддею МС ООН (1946—52), В. брав участь у вирішенні низки відомих справ (зокрема, *Протока Корфу 1949*; Захист франц. гр-н та захист осіб у Єгипті, 1949; Притулок, 1950 та Запит щодо тлумачення суд. рішення щодо справи «Притулок» 1951; *Айя де ла Торре 1951*; *Рибальство 1951*; *Англо-іранська нафтова компанія 1952*; Права гр-н США в Марокко 1952), у підготовці консульт. висновків: *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*; Умови прийняття д-ви в члени ООН (ст. 41 Статуту), 1948; Тлумачення мирн. договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією, 1950; Міжнародний статус Південно-Західної Африки 1950; Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1951.

У 1951 В. взяв участь у виборах судді МС ООН на наст. термін, але через політ. уподобання не був затверджений ГА ООН, хоча РБ ООН абс. більшістю голосів підтримала його кандидатуру. Проте він продовжував займатися юрид. практикою: очолював Арбітр. трибунал з вирішення питань суверенітету над Оазою Бурайлі (спір між Сауд. Аравією та Великою Британією, яка представляла інтереси Абу-Дабі та султанату Мускат); головував у Комісії з розслідування та примирення, створеній у 1957 для вирішення спору між Францією і Марокко; брав участь у роботі Комісії з розслідування для вирішення спору між Данією та Великою Британією через арешт траулера тощо.

Вагомий внесок В. зробив у розвиток науки міжнар. права, проблеми якої він досліджував майже 60 років. Його обирали

чл.-кор. (1927), членом, ген. секретарем, президентом (1947) та почес. президентом (1954) Ін-ту міжнар. права. У цей період він неодноразово виступав доповідачем з різних проблем міжнар. права. У 1932 В. був членом правління Гаазької академії міжнар. права, де підготував кілька курсів з міжнар. права: «Кодифікація міжнародного права» (1925); «Консультативні висновки Постійної палати міжнародного правосуддя» (1929); «Відмова у правосудді та міжнародне право» (1935); «Загальний курс принципів міжнародного публічного права» (1954).

В., займаючись також проблемами прав людини, опубл. працю «The Stabilization of Europe» (Стабілізація Європи, 1924), досліджуючи низку теор. проблем розвитку міжнар. права, виклав їх у кількох працях: «Théories et réalités en droit international public» (Теорія та реальність у міжнародному публічному праві, 1953); «Unité d'Etat et revendications minoritaires» (Унітарні держави і вимоги меншин, 1930); «Human Rights in Roman Law Countries» (Права людини в країнах римського права, 1946); «The Fundamental Rights of Man. Basis of Restoration of International Law» (Фундаментальні права людини. Основа для відновлення міжнародного права, 1947) та ін. Він підтримав внесення до Статуту ООН принципу міжнар. захисту прав і свобод людини як однієї з найважливіших засад сучас. міжнар. порядку. Досліджуючи проблеми міжнар. права, він виходив з постулату, згідно з яким наук. результат досягається лише в разі, якщо отримує своє підтвердження в реальності, й лише на цьому ґрунті може будуватися розвиток його ідей. На еволюцію сучас. міжнар. права, на думку В., значно вплинули: розширення сфери міжнар.-правового регулювання суб'єктів міжнар. права; прагнення побудувати світ. федерацію на основі універс. міжнар. договору, який, однак, не враховує значення відцентрових сил, що може призвести до відчуженості між народами; підвищення відповідальності д-в; розвиток концепції джерел міжнар. права та ін. Досліджуючи пробле-

ми, пов'язані з правом міжнар. договорів, він виходив з кваліфікації їх як договорів-законів та договорів-контрактів, які по-різному впливають на правову реальність. Міжнар. звичай є ефект. джерелом міжнар. права за наявності *opinio juris* та правозастосовної практики д-в. В. зазначав, що *принципи міжнародного права* можуть вважатися джерелами, якщо вони чітко визначені та ефективно функціонують у міжнар. праві, хоча заперечував, що існують принципи мирн. співіснування та принцип самовизначення народів, піддавши критиці низку поширених у науці доктрин та концепцій. Ніхто, мабуть, краще, послідовніше й глибше за нього не критикував «Чисту теорію права» Г. Кельзена. В. дійшов висновку, що прагнення розвивати в науці єдність методів дослідження призвело до надто звуженого уявлення права й відризу від реальностей життя. «Чиста теорія права», — зауважував він, — є прикладом, коли під приводом розвитку науки або єдності методів предметом права стає звужена чи деформована правова реальність. Жодна інша галузь права не втягувалася в цю нікчемну систему більше за міжнародне право лише на основі вимоги єдиного імперативу дотримуватися абстрактної логіки». Негат. наслідки цієї теорії для міжнар. права та права взагалі він вбачав не лише в її вкрай формалізованому змісті, а й у впливі на ін. теорії, які також є не менш відірваними від життя. Теор. проблемам міжнар. права В. присвятив і останні свої праці: «Problèmes d'Interprétation Judiciaire en Droit International Public» (Проблеми судового тлумачення міжнародного публічного права, 1963); «Aspects Présents du Droit Procedural de la Cour internationale de justice» (Сучасні аспекти процесуального права в Міжнародному суді ООН, 1966); «Les effectivités du droit international public» (Ефективність міжнародного публічного права, 1967) та «De l'Équité dans le Règlement Arbitral ou Judiciaire des Litiges de Droit International Public» (Справедливість в арбітражному регламенті і судовому спорі у міжнародному публічному праві, 1972).

В. користувався високим авторитетом серед учених Європи та Америки. Він читав курси лекцій в ун-тах: Гельсінкі, Уппсали, Чикаго, Парижа, Бордо, Нансі, Мон-

пельє, Ренна та ін. За видатні досягнення у галузі міжнар. права його обрано д-ром права *honoris causa* ун-тів Нансі, Монпельє, Парижа, Пуатьє та Відня, а також чл.-кор. Ін-ту де Франс, почес. членом *Американського товариства міжнародного права*, іноз. членом Голланд. академії наук, чл.-кор. Ватикан. академії *Томи Аквінського*, членом Королів. академії Бельгії та ін.

Лит.: *Biographical Notes Concerning Members of the Court*. M.Ch. de Visscher, member of the Court // 13th Annual Rapport of the Permanent Court of International Justice. Leyden, 1937; *Lachs M.* The Teacher in International Law: Teachings and Teaching. Den Haag, 1982; *Marks S.* De Visscher, Charles // *Biographical Dictionary of Internationalists* / W.F. Kuehl (Hrsg.). Westport, 1983; *De Visscher Ch.* // *La Cour Internationale de Justice 1946—1996* / A. Eyffinger, A. Witteveen, M. Bedjaoui. Den Haag; L., 1999; *Snoy et d'Oppuers.* In *Memoriam Charles De Visscher* // *Chronique de politique étrangère*. Bruxelles, 1973; *De Visscher Ch.* Notice Biographique // *RdC* 1935, p. II, t. 52. Leiden, 1970; *The European Tradition in International Law*: Charles De Visscher // *EJIL*, 2000.

В.Г. Буткевич

ВЛАДІМІРІ (Vladimiri) Паулус, польс. — Влодковіц, Павел із Брудзеня (Włodkowic, Paweł z Brudzenia) (бл. 1370, с. Брудзень, Мазовія — 1435, м. Краків) — польс. теолог, юрист і дипломат. Відстоював принципи взаємної поваги і толерантності у міжнар. відносинах, концепцію мирн. співіснування христ. і нехрист. народів, був прихильником права націй на самовизначення, противником концепції «права сили», провісником прогрес. ідей щодо прав людини.

В. навчався у Празькому ун-ті (1386—97), здобув титул бакалавра мистецтв (Bacc. Art., 1389), магістра мистецтв (Mag. Art., 1393), бакалавра права (Bacc. Decr., 1396). Навчався у Падуанському ун-ті (1404—08), здобув титул правознавця (Lic. Decr., 1408). Після перебування у Римі повернувся до Польщі. В. присуджено ступінь д-ра права (Dr. Decr.) Краків. академії (ун-ту) (1411—12), де він викладав канон. право. Обіймав посаду ректора (1414—15) та проректора (з 1418) Краків. ун-ту. Завдяки активній діяльності В. ун-т здобуває визнання як авторитет. у Європі осередок науки та просвіти. В. перебував на службі польс. короля Владислава II Ягелло (Ягайла) як радник з юрид. питань, здійснював численні дипл. місії за його дорученням, у т. ч. до м. Буда

(1413). Брав участь у переговорах між Польщею та Нім. (Тевтон.) орденом, що завершилися арбітр. рішенням (1412). Як посланник Краків. ун-ту і посол суверена Польщі (Ambassador Regni Poloniae) В. входив до складу польс. делегації на церк. екуменічному соборі (консиліумі) князів і прелатів у м. Констанці (1414—18) — найбільшому конгресі середньовіччя, де, зокрема, обговорювалися питання усунення розколу церков (causa unionis), завершення папської схизми та подолання ересі (causa fidei), а також засудження гуситського руху. Однією із гол. вимог, з якою польс. сторона безуспішно зверталася до учасників Констанцького собору, було припинення насильницької християнізації балт. народів і пост. воєнних дій проти Польс.-Литов. унії з боку Тевтон. ордену. В. формував позицію Польщі напередодні Вроцлав. арбітражу (1420). Упродовж наст. років продовжував домагатися від Рим. курії підпорядкування Тевтон. ордену папській юрисдикції. Після 1424 відійшов від політики, ставши священником у м. Клодаві.

Серед численних книг В. на особл. увагу заслуговує низка його теол. праць: «*Speculum Aureum de Titulis Beneficiorum*» (Золоте дзеркало щодо переваг титулів, 1405), «*Tractatus de Annatis Camerae Apostolicae Solvendis*» (Трактат щодо аннатів, які мають сплачуватися в апостольську казну, 1415), «*Tractatus Primus et Alter*» (Трактат перший та другий, 1415), «*Opinio Hostiensis*» (Думка Хостієнсиса, 1416), «*Ad Aperiendum*» (До відкриття, 1416), «*Tractatus de Ordine Cruciferorum*» (Трактат про Орден хрестоносців, 1417), «*Apelatio ad Oratoribus Vladislai Regis Poloniae*» (Звернення до Владислава, Короля Польського, 1418), «*Oculi*» (Очі, 1420), «*Ad Vivendum*» (До живих, 1421) та ін.

Гол. міжнар.-правовим твором В. був «*Tractatus de Potestate Papae et Imperatoris Respectu Infidelium*» (Трактат про повноваження пап римських та імператорів щодо невірних (язичників), 1415). Зазначена праця, представлена В. як ученим на розгляд Констанцького конгресу (1414—18),

була факт. відповіддю на звинувачення Тевтон. ордену в бік Польщі щодо начебто незаконного укладення останньою союзницького договору з язичницькою Литвою для протидії наділеному суверен. статусом христ. Ордену.

У 1-й ч. «Трактату» В., посилаючись на погляди *Томи Аквінського*, Папи Іннокентія IV та проф. Падуан. ун-ту кардинала Ф. де Забарелли, відстоював право на існування політ. одиниць із власними суверен. правителями (*reges*), держ. орг-цією (*respublica*) і правовою системою (*leges et iura*) також і поза межами христ. світу. Окупація поганських земель христ. правителями, за винятком випадків наявності терит. чи владного вакууму згідно з правом націй, визначається В. як незаконна. Оскільки світ створено для всіх без винятку людей, язичницькі народи також мають право на володіння землями і формування власних держ. утворень. Отже, відстоюючи законність союзницького договору між христ. Польшею та язичницькою Литвою, В. спірався саме на статус Литви як суверен. д-ви відповідно до права націй.

Водночас В. визнавав, що Папа Римський має право карати язичників за порушення ними *природного права*, а також євреїв, які всупереч своїй релігії порушують норми моралі і впадають у ересь. Поганам, що займають землю, яка раніше належала христ. громадам, заборонено жорстоко поводитися з останніми. Язичницькі народи, на думку В., мають надавати доступ на свою терит. христ. проповідникам, однак вони не зобов'язані переймати христ. віру.

В. виступав проти поширеної на той час теорії кардинала Г. де Сегузю (*Хостієнсиса*) щодо справедл. характеру будь-яких воєн (*bellum semper justum et licitum*), які ведуться христ. народами проти язичників, оскільки такі війни, на його погляд, суперечать божественному праву. В. звертав особл. увагу на потенц. загрозу виникнення на міжнар. арені беззаконня та анархії внаслідок нехтування агрес. христ. д-вами існуючої де-факто державності та прав

нехрист. спільнот. Заперечення права цих народів на членство у сім'ї націй (*humana societas*) означало б, на думку В., не що ін., як надання згоди на скоєння злочинів катастрофічного масштабу. У цьому сенсі В. заперечував легітимність привілеїв, наданих Тевтон. ордену главами Св. престолу Олександром IV та Климентієм IV, щодо загарбання язичницьких земель і силового навернення їх мешканців у христ. віру. Віра, на думку В., має проповідуватися словом і не може бути нав'язаною насильницьким способом.

У 2-й ч. «Трактату» В. узяв під сумнів право правителів *Священної Римської імперії німецької нації* наділяти Тевтон. орден згаданими привілеями. Він вважав, що влада рим. пап, обмежена божественним і природ. правом, є вищою від імператорської. Звідси а *fortiori* випливає, що оскільки сам глава церкви не має повноважень експропріювати власність поганських народів, то тим паче така заборона стосується світських правителів. В. дотримувався думки, що влада на землі походить з 3 джерел: волі Божої (папська юрисдикція), згоди підданих (вибори) та насильства. Оскільки влада імператорів над язичниками не може ґрунтуватися на жодному з перших 2 згаданих джерел, то вона базується на тиранії, а відтак не може бути законною і справедливою.

На думку В., нехрист. народи не підпорядковуються ані божественному, ані канон., ані цив. праву. Жодне позит. право не може примусити язичників визнавати верховенство Папи Римського чи імператора. Навіть якщо припустити, що всі поганські народи мали б підпорядковуватися імператору, жоден із них, на думку В., не може бути позбавлений своїх прав і володін'я усупереч природ. праву, яке передбачає справедл. розгляд справи, визнаючи процес. права ін. сторони на самозахист.

З метою *підтримання миру* В. одним із перших проголосив ідею створення міжнар. суду, який розглядав би міждерж. суперечки. На думку В., жоден суверен — ані Папа Римський, ані імператор — не вправі оголошувати *війну* без легітимних підстав. Причому навернення у христ. віру не може бути такою підставою. З метою самозахисту катол. д-ва має право залучати як союзників нехрист. д-ви.

В окр. праці, поданій на розгляд Констанцького конгресу в 1417, В. виступив із критикою поглядів домінікан. монаха Й. Фалькенберга, який на замовлення Тевтон. ордену написав сатиричний опус проти Польщі. В останньому, зокрема, наголошувалося на справедл. характері війни Ордену проти польс. короля, який фактично перейняв поганську віру. Більше того, у згаданій праці містився заклик до винищення всіх поляків. Вступаючи в полеміку з Й. Фалькенбергом, В. наголосив на природ. праві кожного народу — незалежності від сповідуваної ним релігії — на мирне співіснування у спільноті незалеж. д-в. Поляки, на думку В., не могли відмовити у наданні захисту і допомоги як своїм христ., так і язичницьким сусідам, яким загрожувало знищення. Називаючи політику зневажання Тевтон. орденом прав людини «прусьскою ерессю» (*haeresis prussiana*), В. рішуче виступив проти доктрини Й. Фалькенберга як такої, що уможливило скоєння міжнародних злочинів.

Хоча учасники Собору в Констанці, керуючись консерват. уявленнями, не підтримали прогрес. поглядів В., проте його вплив на формування основоположних засад сучас. міжнар. права вважається незаперечним.

Лит.: *Alexandrowicz C.H.* Paulus Vladimiri and the Development of the Doctrine of Coexistence of Christian and Non-Christian Countries // *BYIL*, v. 39, 1963; *Belch S.* Paulus Vladimiri and His Doctrine concerning International Law and Politics. L., 1965; *Ehrlich L.* The Development of International Law as a Science // *RdC*, v. 105, 1962; *Grewe W.* Epochen der Völkerrechtsgeschichte. Baden-Baden, 1984.

А.Я. Мельник

ВНУТРІШНЄ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — комплекс норм, які створюються в кожній міжуряд. орг-ції для врегулювання відносин її внутрішньоорганізаційного механізму і тих відносин, які встановлюються між органами, посад. особами та ін. співробітниками цієї орг-ції.

Особливістю норм В. п. м. о. є те, що вони приймаються самою орг-цією в силу наданих їй повноважень і набувають чинності без подальшого утвердження їх д-вами. Прикладом такої норми може слугувати надання *Статутом ООН* ГА ООН права затверджувати бюджет Орг-ції та встано-

лювати правила (ст. 17). Осн. джерелом таких норм виступає, як правило, устан. акт орг-ції, і за своєю природою вони є юрид. обов'язковими. Ці норми відрізняються від норм міжнар. права як за процедурою створення, так і за об'єктом регулювання: вони не регулюють міждерж. відносини (І.І. Лукашук). Однак, згідно з ін. думкою, норми В. п. м. о. є «похідними, вторинними правовими нормами», що становлять частину міжнар. права (П. Радойнов). Близьким до останнього формулювання правової природи В. п. м. о. є визначення, згідно з яким «внутрішнє право організації, відтоді як воно засновується на угодах, що дістають свою законність та застосовність від принципів міжнародного права», яке включає устан. акти та допоміжні правила і норми, а також важливі договір. угоди, насправді може розглядатися як спеціаліз. і окремо визначена частина міжнар. права (М. Шоу).

Норми В. п. м. о. охоплюють відносини, що стосуються: правил процедури, які, за допомогою «міжнародних службовців», регулюють внутр. діяльність пост. органів орг-ції та статус міжнар. службовців (персоналу), що включає весь комплекс труд. та ін. відносин їх з орг-цією; бюджет. правил; правил підтримання порядку на терит. орг-ції тощо.

Встановлюючи норми В. п. м. о., д-вчлени переслідують 2 мети: забезпечити норм. діяльність орг-ції, насамперед у процесі функціонування ін. органів і виконання прийнятих рішень, та сприяти виробленню рішень, які відповідають потребам усіх д-вчленів і самої орг-ції. При цьому вирізняються 2 необхідні особливості: наявність пост. міжнар. органів та незалежність міжнар. службовців щодо урядів д-вчленів. Вважається, що для того, аби досягти бажаного результату від створення таких міжнар. органів, вони повинні мати певну свободу дій і право на ініціативу в орг-ції. Як зазначає *Неуен Куок Дінь*, «внаслідок цього неминуче деяке тертя між міжурядовими та міжнародними органами. І якщо верховенство міжурядових органів є

ВНУТРІШНЄ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

загальним правилом, то в довгострокових інтересах організації важливо забезпечити певний ступінь самостійності міжнародних органів». Крім того, незалежно від концепт. підходу, чи є В. п. м. о. особл. системою (*sui generis*), чи частиною міжнар. права, неминуче виникає проблема визначення правил його внутр. дії. Річ у тім, що чимало положень устан. акта міжнар. орг-ції мають характер «конституції», напр. щодо статусу органів, їхньої компетенції, фінансування, та діють внутрішньоорганізаційно. Водночас певні її заходи виходять за межі внутр. компетенції і спрямовані також на *треті держави*. Тому слід враховувати конкр. дію орг-ції відповідно до правила або заходу.

Визначення поняття міжнар. службовця було запропоновано МС ООН: міжнар. службовцем є «оплачувана або неоплачувана посадова особа, яка працює на постійній чи непостійній основі і яка за дорученням того чи іншого органу організації здійснює або сприяє здійсненню однієї з функцій цієї організації, тобто будь-яка особа, через яку функціонує організація» (див. консульт. висновок Суду — *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949*). Це широке визначення міжнар. службовця, яке охоплює не лише міжнар. функціонерів, а й таких посад. осіб, як члени суд. органів при орг-ціях, дипл. посередники, консультанти або «командировані експерти» (див. консульт. висновок МС ООН — *Застосування розділу 22 статті VI Конвенції про привілеї та імунітети ООН 1989*).

У категорії міжнар. функціонерів розрізняють, як правило, «кадрових штатних працівників», які виконують керівні функції, викон. персонал та працівників заг. служб. Належність до тієї чи ін. групи має велике значення, насамперед у матер. плані, а також під час найму, оскільки лише кадрові штатні працівники відбираються з урахуванням критерію справедл. геогр. розподілу між д-вами-членами. Незалежність міжнар. службовців забезпечується переважно устан. актами орг-цій, в яких д-ви-члени зобов'язуються поважати «суто між-

народний характер» функцій працівників орг-ції й не чинити на них тиск під час виконання своїх обов'язків (ст. 100 Статуту ООН, ст. 9 Статуту МОП, ст. VI Устан. акта ЮНЕСКО, ст. 7 Статуту МАГАТЕ, ст. 36 Статуту РЄ, ст. 10 Договору про створення Єдиних Ради та Комісії Європ. Співтовариств, ст. 124 Статуту ОАД тощо). Таке співвідношення позицій д-в-членів сприяло виникненню «конституційного звичаю», згідно з яким незалежність міжнар. службовців ґрунтується на договорі, та звичаєвій засадах (Нгуен Куок Дінь). Як правило, статус персоналу встановлюється вищим керівним органом орг-ції, а положення про персонал затверджується керівником секретаріату. Ці акти характеризують режим міжнар. службовців і до них не може застосовуватися статус держ. служби їх нац. д-ви. Усі міжнар. службовці користуються на терит. д-в-членів привілеями та імунітетами відповідно до ієрархії, що існує в міжнар. цив. службі. Вони можуть прирівнюватися до *дипломатичних привілеїв та імунітетів* тією мірою, якою це необхідно для незалеж. виконання службовцями своїх завдань. Міжнар. службовці користуються правом на оскарження тих чи ін. дій у внутр. системі міжнар. орг-цій.

У будь-якій міжнар. орг-ції є адміністрація, що визначається устан. актом як «орган», який найчастіше називають секретаріатом або «міжнародним бюро», а в ЄС — Комісією. Створення такого органу є осн. ознакою пост. характеру орг-ції. Функції секретаріату в різних орг-ціях неоднакові. Він може забезпечувати лише зв'язок між д-вами-членами або виступати гарантом та ініціатором їхніх спільних інтересів, займаючись виробленням та підготовкою рішень міжуряд. органів. Водночас секретаріат діє як допоміжний орган щодо міжуряд. органів, що безпосередньо впливає з адм. характеру його функцій. Керівник секретаріату (ген. секретар, ген. директор, голова) є вищою посад. особою орг-ції, як і керований ним орган, він також підпорядковується міжуряд. органам. Поряд з адм. функціями ген. секретаря за ним нерідко визнаються також повноваження політ. характеру, які можуть або впливати з устан. актів орг-ції, або віддзеркалювати їх практику. Так, Статут ООН надає Ген. се-

кретарю право звертати увагу на будь-які питання, «які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки» (ст. 99). Отже, Ген. секретар ООН стає 3-ю ланкою в механізмі підтримання міжнар. миру, що діє поряд з ГА ООН та РБ ООН у сфері прийняття Орг-цією рішень. Ген. секретарі ООН активно користувалися цими своїми повноваженнями, що привело до розширення сфери їх самоств. дій. Зокрема, це стосується права вимагати включення того чи ін. питання до порядку денного ГА ООН або РБ ООН, права отримувати інформацію, давати оцінку політ. подіям, що становлять загрозу миру, право здійснювати місії «добрих послуг» для врегулювання конфліктів між д-вами-членами тощо. Подібна практика розширення орг-ційних функцій характерна й для ін. міжнар. орг-цій, ген. секретарі яких перетворюються на справжні «віконавчі органи» керівних інстанцій. Так, ГА ООН та РБ ООН відповідно до ст. 38 Статуту ООН часто покладають на Ген. секретаря виконання їх рішень. «Автономія внутрішнього права організацій не означає незалежність його від міжнародного права, а лише вказує на відносно самостійність, що не суперечить суті міжнародного права» (Е. Кляйн).

Отже, в сучас. період спостерігається розширення орг-ційних функцій міжнар. орг-цій, у т. ч. таких, що виходять за межі В. п. м. о., вторгаючись у сферу прерогатив міжнар. права.

Літ.: Радойнов П. Правотворческите функции на международните организации. София, 1975; Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учеб. М., 1996; *Международное право* / Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. М., 2007; Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право. Т. 1. Кн. 1: Формирование международного права. К., 2000; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004; *Международное право* / Вольфганг Граф Витцтум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВНУТРІШНІ ВОДИ — води, розташовані в бік берега від вихідної (базисної) лінії *територіального моря*; становлять частину внутр. вод д-ви і на них у повному обсязі поширюється її суверенітет.

Таке визначення В. в. міститься в *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982). До цих вод належать:

води морських портів, обмежені лінією, яка проходить через пост. порт. споруди, які найбільше виступають у бік моря; затоки, береги яких повністю належать д-ві, якщо лінія, що замикає затоку, не перевищує 24 морські милі; ін. акваторії, розташовані в бік берега від вихідних ліній, звідки відлічується ширина терит. моря (крім *архіпелажних держав*); істор. води, а саме води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що істор. належать д-ві.

Правовий режим В. в. регламентується нац. зак-вом *прибережної держави* з урахуванням норм міжнар. права. Конвенція про терит. море і прилеглу зону 1958 (ст. 5) і Конвенція ООН 1982 (п. 2 ст. 8) передбачують, що якщо встановл. прямої вихідної лінії приводить до включення у В. в. р-нів, які раніше належали до ін. категорії морських просторів, то в таких водах *прибереж. д-ва* зобов'язана враховувати всі норми міжнар. права, встановлені для *мирного проходження суден через територіальне море*. *Прибереж. д-ва* встановлює у В. в. умови судноплавства, лоцманського проведено, морських промислів та ін. діяльності, а також навігац., порт., митн. та ін. правила, обов'язкові для виконання всіма вітчизн. та іноз. суднами, у т. ч. *військовими кораблями*, а також фіз. та юрид. особами. Вона вправі повністю заборонити вхід у свої В. в. будь-яким іноз. суднам. В.А. *Незабитовський* ще у 1860 зазначив, що «у разі, якщо частина моря вдається у континент і повсюди оточена володіннями однієї держави, плавання в ній слугує тільки для сполучення з обивателями прибережної держави. Протока, що з'єднує таке море з океаном, є наче входом у державу. Цей вхід держава вправі закривати і відкривати на свій розсуд». Однак інтереси міжнар. співробітництва й торгівлі спонукають *прибереж. д-ву* допускати іноз. судна у ці води. Ще в морській практиці Середньовіччя було поширено заходження суден в іноз. порти, що традиційно визнавалося в межах свободи переходу через чужі терит. У Договорі гетьмана Б. Хмельницького з султаном Туреччини (1649) зазначалося: «Дозволяє

ВНУТРІШНІ ВОДИ

султан турецький війську козаків та їхньому народу вільне плавання в Чорному морі до всіх своїх портів». Прибереж. д-ва на свій розсуд визначає порти, відкриті для заходження в них іноз. торг. суден, і оголошує їх перелік в офіц. виданні. Водночас д-ви в інтересах безпеки та в ін. цілях можуть у будь-який час закрити свої порти для заходження в них іноз. торг. суден. У відкриті порти має забезпечуватися вільний доступ іноз. торг. суден незалежно від прапора та без будь-якої дискримінації. Особл. увагу кожна прибереж. д-ва приділяє регламентації заходження у В. в. і порти іноз. військових кораблів. Зак-во більшості д-в передбачає дозвільний порядок заходження таких кораблів у В. в., що потребує заздалегідь одержання через дипл. канали дозволу в терміни, встановлені нац. актами (така процедура, як правило, стосується також іноз. наук.-досл. суден і суден з особл. характеристиками: суден з ядер. енергет. установками; суден, які перевозять радіоакт. матеріали та ін. небезпечні речовини і матеріали). Договір. практиці прибереж. д-в відомі також приклади попереднього повідомлення про заходження суден у морські порти для звичайних торг. суден. Так, відповідно до Угоди між урядами РФ і США з морського транспорту 2001, суднам, що плавають під прапором обох д-в, дозволяється заходити у відкриті порти за умови повідомлення за 24 год до заходження (в окр. порти — за 72 год). Конвенція ООН 1982 надає прибереж. д-вам безумовне право встановлювати особл. вимоги для запобігання забрудненню морського середовища як умову для заходження іноз. суден в їхні В. в. і порти. Тому останнім часом прибереж. д-ви почали встановлювати правила, які обмежують заходження у відкриті порти іноз. суден, що не відповідають вимогам безпеки. Такий підхід враховує положення Конвенції ООН 1982, в якій передбачено право прибереж. д-ви вживати необхідних заходів для запобігання будь-якому порушенню умов, на підставі яких іноз. судна допускаються у В. в. та використовують порт. споруди (п. 2 ст. 25).

У ній встановлюється, що прибереж. д-ви, які висувають особл. вимоги для запобігання забрудненню морського середовища як умови заходження іноз. суден в їхні порти або В. в. і для стоянки поблизу прибереж. терміналів, зобов'язані оприлюднювати їх та повідомляти про це компетент. міжнар. орг-цію. Прибереж. д-ва може відмовити іноз. судну, що перевозить нафту або хім. матеріали, у заходженні у свої порти або віддалені від берега термінали, якщо таке судно не відповідає вимогам *Міжнародної конвенції із запобігання забрудненню з суден 1973* або вимогам, встановленим *Міжнародною конвенцією про охорону людського життя на морі 1974*. У зак-ві багатьох д-в допускається вимушене заходження іноз. суден і військ. кораблів у їхні порти унаслідок надзвичайних обставин, яке ґрунтується на міжнар. звичаї. Це такі обставини, як: аварія; стихійне лихо або потужний шторм, що загрожує безпеці корабля (судна); льодохід; буксирування пошкоджених суден; доставка врятованих людей; необхідність надання термінової мед. допомоги членові екіпажу або пасажирів тощо. Правовий режим перебування іноз. суден у морському порту щодо обсягу пільг та привілеїв під час входу, виходу, надання причалів та ін. послуг, стягування зборів тощо визначається нац. зак-вом прибереж. д-в і двостор. міжнар. угодами з торгівлі та судноплавства. Такі угоди містять зазвичай положення про один із 2 видів правового режиму: нац. режим або режим найбільшого сприяння. *Національний режим* означає, що іноз. невійськ. судна в портах прибереж. д-ви користуються такими самими пільгами та привілеями, які надають у цих портах вітчизн. суднам (у двостор. угодах, як правило, передбачаються однакові вимоги щодо процедур оформлення, розміру зборів тощо, а також певні винятки щодо окр. видів мореплавства та ін. діяльності, зарезервованих кожною д-вою для суден свого прапора, зокрема, це стосується нац. каботажу та морського промислу). *Найбільшого сприяння режим* полягає в тому, що іноз. суднам певної д-ви в портах ін. д-ви надається такий самий сприятливий режим, який ця д-ва надає або надасть у майбутньому будь-якому судну третьої д-ви. Конвенція з полегшення міжнар. морсько-

го судноплавства 1965 саме спрямована на спрощення та скорочення до мінімуму формальностей під час перебування іноз. суден у портах та запобігання необґрунтованій їх затримці. Унаслідок терит. верховенства прибереж. д-ви над В. в. її юрисдикція поширюється на іноз. невійськ. судна, які перебувають у їх межах, а також на осіб, що знаходяться на борту цих суден. Вона є значно ширшою, ніж над суднами, що здійснюють мирн. прохід через терит. море. Питання адм., цив. або кримін. юрисдикції прибереж. д-ви у В. в. регулюються двостор. угодами у сфері морського торг. судноплавства. Як правило, прибереж. д-ва не здійснює юрисдикції у справах, що стосуються лише внутр. порядку іноз. судна. Зокрема, юрисдикція не здійснюється щодо: кримін. злочинів, скоєних на борту судна, які не порушують спокій, сусп. порядок і безпеку прибереж. д-ви і не мають тяжкого характеру, та цив. справ, що стосуються внутр. відносин на судні. Проте у згаданих випадках прибереж. д-ва може здійснити акти влади на борту іноз. судна, що перебуває у В. в, якщо з таким проханням звернеться капітан судна, консул або ін. компетент. орган *держави прапора*. Іноз. військ. кораблі, що перебувають у В. в., користуються імунітетом від юрисдикції прибереж. д-ви. Однак вони зобов'язані додержуватися встановлених цією д-вою правил безпеки судноплавства, радіозв'язку, навігації, посадки і висадки людей, навантаження і розвантаження будь-якого вантажу, а також порт., митн., саніт. та ін. правил. Базові положення правового режиму В. в. України визначено в Законі «Про державний кордон України» 1991.

Літ.: *Правовой режим морских прибрежных пространств*. М., 1987; *Иванов Г.Г. Правовой режим морских портов*. М., 1988; *Международное морское право* / Под ред. С.А. Гуреева. М., 2003; *Незабитовский В.А. Учение публицистов о межгосударственном владении* // Антологія української юридичної думки Т. 8: Міжнародне право / Відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Шемякин А.Н. Право пользования морем (генезис структуры содержания)*. Одесса, 2004; *Churchill R.R., Lowe A.V. The Law of the Sea*. Manchester, 1999; *McDougal M.S., Burke W.T. The Public Order of the Oceans. A Contemporary International Law of the Sea*. New Haven; London, 1962.

І.В. Дмитриченко

ВНУТРІШНІЙ РИНОК ЄС (англ. Internal market of the EU) — простір без внутр. кордонів, у межах якого забезпечується свобода руху товарів, осіб, послуг та капіталу.

Ідея створення внутр. ринку європ. д-в була сформульована верх. комісаром з питань об'єднання Німеччини Ж. Монне. У своєму *меморандумі* він запропонував віддати все виробництво сталі та видобуток вугілля у Франції й Німеччині під спільне управління орг-ції, відкритої і для ін. європ. д-в. Меморандум було передано міністру закорд. справ Франції Роберу Шуману, який поклав його в основу Декларації, оголошеної 09.05.1950. Її наслідками було укладення 18.04.1951 в Парижі Договору про заснування *Європейського об'єднання вугілля і сталі* (ЄОВС), який ґрунтувався на 3 осн. принципах: спільного ринку, спільних цілей та спільних ін-тів. При цьому спільний ринок ЄОВС мав сектор. характер, охоплюючи лише 2 галузі економіки — вугільну та металургійну.

На поч. 50-х рр. 20 ст. високий рівень екон. інтеграції європ. країн привів до усвідомлення необхідності створення спільного ринку, що охоплює всю сферу товарообміну. З огляду на це Ж. Монне запропонував проект, у якому передбачався перехід від галузевої до заг. інтеграції європ. д-в, що означало скасування бар'єрів у торгівлі між д-вами-членами та злиття нац. ринків з метою швидкого зростання виробництва та підвищення рівня життя.

25.03.1957 Франція, Німеччина, Італія та країни *Бенілюксу* підписали в Римі Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства (Договір про ЄЕС) та Договір про заснування *Європейського співтовариства з атомної енергії* (Договір про Євратом, або Договір про ЄСАЕ), в якому передбачалося створення спільного ринку ядер. матеріалів і обладнання. Однією з осн. цілей Договору про ЄЕС було створення спільного ринку ЄЕС, що ґрунтується на «чотирьох свободах»: свободі руху товарів, свободі осіб, свободі послуг та свободі капіталу. Досягнення цієї мети вимагало відмови від усіх експорт-імпорт. збо-

рів та кількісних обмежень у торг. відносинах між д-вами-членами. У зв'язку з цим було визначено перехідний 12-річний період, що складався з 3 етапів: 1958—61; 1962—65 та 1966—69.

З підписанням 17.02.1986 у Люксембурзі *Єдиного європейського акта 1986 (ЄЄА)* було визначено термін створення «простору без внутрішніх кордонів», а саме до 31.12.1992. В ЄЄА замість терміна «спільний ринок», який містився в Договорі про ЄЕС, почали вживати термін «єдиний внутрішній ринок» д-в-членів, який має те саме змістове наповнення. ЄЄА був покликаний вирішити проблеми, що перешкоджали створенню європ. внутр. ринку, зокрема, передбачалося усунути митні бар'єри, які ще залишилися на той час, та узгодити зак-во д-в-членів, у т. ч. пряме і непряме оподаткування. Реалізація положень ЄЄА створила необхідні передумови для переходу західноєвроп. інтеграції на новий, вищий рівень. Це завдання було покладено на Договір про Європ. Союз, підписаний у Маастрихті 07.02.1992. Формально цим Договором створено нову структуру — *Європейський Союз* і, отже, закладено правові основи розвитку В. р. ЄС. Нововведенням *Маастрихтського договору 1992* було також створення *Економічного та валютного союзу*, яким запроваджувалася єдина валюта, що зумовило більш глибоку інтеграцію та злагоджене функціонування В. р. ЄС. Удосконаленню його структури та функціонування сприяв також Амстердам. договір 1997, який розширив співпрацю між д-вами-членами, підвищив ефективність права ЄС, посилив відкритість процесу прийняття рішень і встановив принципи пропорційності та субсидіарності.

Відповідно до Лісабон. договору про функціонування ЄС 2007 (див. *Лісабонський договір 2007*), В. р. ЄС віднесено до сфери спільної компетенції Союзу та д-в-членів. Це означає, що ЄС і д-ви-члени можуть приймати законод. та ін. обов'язкові акти в цій сфері. Д-ви-члени володіють своєю компетенцією лише тією мірою, якою ЄС не здійснює її або відмовився від неї.

Розвиток В. р. ЄС є пост. процесом, який багато в чому залежить від розширення ЄС, що змінює розміри та структуру В. р. ЄС. Крім того, на його розвиток суттєво впливають світ. та загальноєвроп. екон. процеси.

В. р. ЄС є однією з найдосконаліших форм екон. інтеграції. З одного боку, він ґрунтується на митн. союзі, а з ін. — становить основу екон. та монетар. союзу. Його функціонування передбачає забезпечення вільного руху товарів, послуг, людей та капіталу. Ці свободи взаємопов'язані та взаємозалежні у своєму розвитку. Вільний рух товарів розглядається як 1-ша з 4 осн. свобод, на яких будується В. р. ЄС. Відповідно до Лісабон. договору 2007, вільний рух товарів передбачає усунення таких бар'єрів, як ввізне та вивізне мита, в т. ч. мита фіск. характеру, та кількісні обмеження на імпорт і експорт. Вільний рух товарів поширюється на товари, виготовлені в д-вах — членах ЄС, а також товари з третіх країн, що вільно циркулюють у д-вах-членах. У торгівлі між д-вами-членами заборонено будь-які заходи, еквівалентні кількісним обмеженням (ЗЕКО). Такі обмеження пов'язані з протекціоніст. політикою д-в, які намагаються захистити свій ринок від потоку імпорту товарів. При цьому вони встановлюються переважно адм. актами чи ін. розпорядженнями. Поняття ЗЕКО визначено в рішенні Суду ЄС у справі Дассонвіль: «Кожне торгове правило держав-членів, яке, прямо чи опосередковано, фактично чи потенційно, перешкоджає торгівлі в межах Співтовариств, слід розглядати як захід, що має ефект, еквівалентний кількісному обмеженню». Разом з тим у Лісабон. договорі 2007 є винятки із зазначених заборон. Дозволяється встановлювати або підтримувати заборони на імпорт, експорт і транзит товарів відповідно до принципів сусп. моралі, публ. порядку та держ. безпеки. Крім того, заборони можуть стосуватися захисту таких сфер, як: здоров'я та життя людей і тварин, а також збереження рослин; нац. скарби, що мають худ., істор. або археол. цінність; пром. чи комерц. власність. Такі заборони або обмеження не повинні, однак, бути засобом довільної *дискримінації* або прихованих обмежень торгівлі між д-вами-членами. Ос-

таннім належить також регулювати держ. монополії комерц. характеру та держ. допомогу так, щоб запобігати будь-якій дискримінації стосовно умов, на яких гр-ни д-в-членів постачають і реалізують товари на В. р. ЄС.

Вільний рух осіб трактується двояко. По-перше, це вільний рух працівників, який здійснюється без будь-якої дискримінації на основі факту їх належності до гр-нства д-в-членів і стосується винагороди чи ін. умов праці та зайнятості. По-друге, це право на проживання та екон. діяльність гр-н однієї д-ви — члена в ін. д-ві — члені ЄС. Свобода проживання та екон. діяльності включає право як на самот. діяльність, так і на створення підприємств та управління ними на умовах, установлених законом країни для її власних гр-н. Свобода руху працівників, що може бути обмежена вимогами громад. порядку, держ. безпеки і охорони здоров'я, включає такі права: приймати реально запропоновану роботу; вільно пересуватися з цією метою терит. д-в-членів; знаходитися в одній з д-в-членів і займатися труд. діяльністю згідно із законодав. положеннями, що регулюють проблеми зайнятості гр-н цієї д-ви; залишатися на терит. однієї з д-в-членів після завершення труд. діяльності відповідно до умов, що мають відповідати встановленому Комісією ЄС регламенту. Цими правами, однак, не можуть користуватися працівники, які перебувають на держ. службі.

Свобода руху послуг полягає у скасуванні будь-яких обмежень вільного руху послуг у межах ЄС. Це правило застосовується до: гр-н д-в-членів, які влаштувалися поза межами тієї д-ви-члена, де ці послуги надаються; таких послуг, як діяльність пром., торг., ремісн. характеру та діяльність осіб вільних професій. Ця свобода здійснюється у 2 формах: в активній формі, коли виробник послуги перетинає кордон для того, щоб надати послугу її одержувачу, та в пасивній формі, коли одержувач перетинає кордон для отримання послуги. Окр. групу становлять послуги, що надаються за допомогою листів, телефонів, факсів та ін. засобів (неперсоніфікована свобода руху послуг).

Вільний рух капіталу — це заборона обмежувати переміщення капіталу та плате-

жів між д-вами — членами ЄС та між д-вами — членами ЄС і третіми країнами. Під рухом капіталу слід розуміти одностор. трансфери цінних паперів з однієї д-ви-члена в ін. Це фін. операції, що мають самот. характер і не пов'язані з рухом товарів, працівників чи наданням послуг.

З метою поглиблення екон. інтеграції та закладення надійного фундаменту під фін. і банк. ринок єврозони та ЄС у цілому 25 д-в-членів підписали у 2012 Фін. пакт ЄС. Він передбачає жорсткі обмеження фін. політики д-в — членів єврозони, виключаючи тим самим у майбутньому повторення в ЄС нинішньої борг. кризи, яка негативно впливає на розвиток В. р. ЄС.

Літ.: Bromberger M., Bromberger S. Jean Monnet and the United States of Europe. N.Y., 1969; Treaty of Rome, establishing the European Economic Community (EEC) of 25.03.1957: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm#founding>; Treaty on European Union (Maastricht Treaty) of 07.02.1992 // Official Journal C191 of 29.07.1992; Amsterdam Treaty of 02.10.1997 // Ibid. C340 of 10.11.1997; Treaty of Lisbon of 13.12.2007 // Ibid. C 306/50 of 17.12.2007.

З.М. Макаруха

ВНУТРІШНЬОКОНТИНЕНТАЛЬНІ ДЕРЖАВИ

— д-ви, які не мають прямого доступу до Світ. океану внаслідок відсутності власного морського узбережжя та відокремлення їх від моря іноз. терит., але судна під їхнім прапором мають право плавати у відкритому морі.

В. д. в Європі — Австрія, Андорра, Білорусь, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Молдова, Сан-Марино, Сербія, Словаччина, Чехія, Швейцарія, Угорщина; в Африці — Ботсвана, Бурунді, Буркіна-Фасо, Ефіопія, Замбія, Зімбабве, Лесото, Малаві, Малі, Нігер, Півд. Судан, Руанда, Свазіленд, Уганда, Центральнаофр. Респ., Чад; в Азії — Азербайджан, Афганістан, Бутан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Лаос, Монголія, Непал, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан; у Латин. Америці — Болівія, Парагвай.

Сучас. міжнар. право забезпечує В. д. можливість користуватися водами Світ. океану та його ресурсами. Право В. д. на

вільний доступ до моря і від нього справедливо випливає з принципу свободи відкритого моря як загальноновизнаного в міжнар. праві. У Конвенції ООН з морського права 1982 (далі — Конвенція ООН 1982) встановлено, що «відкрите море відкрито для усіх держав, як прибережних, так і тих, що не мають виходу до моря» (ст. 87). Кожна д-ва, незалежно від того, чи є вона прибережною, чи не має виходу до моря, має право на те, щоб судна під її прапором плавали у відкритому морі (ст. 90).

Першим прикладом використання права на прапор д-вою, що не мала доступу до моря, було підняття у 1964 швейцар. прапора на судні, збудованому в Японії на замовлення Швейцарії. Після Першої світової війни 1914—18 основу правового регулювання в галузі міжнар. комунікацій було закладено в мирн. договорах, укладених союзн. д-вами з Німеччиною (*Версальський мирний договір 1919*), Болгарією (*Нейський мирн. договір 1919*), Туреччиною (*Севрський мирн. договір 1920*), в яких передбачалося право на прапор для д-в, що не мають морського узбережжя (воно стосувалося союзн. і об'єднаних д-в, а також нових д-в). Свободу транзиту було визнано у Версальському мирн. договорі (ст. 327), свободу судноплавства для Австрії — у Сен-Жермен. мирн. договорі 1919 (ст. 290, 311), вільний доступ до моря для Угорщини — у Трианон. мирн. договорі 1920.

Під правом на вільний доступ до моря і від моря розуміється право на повний шлях від терит. В. д. через терит. сусідніх країн (д-ви транзиту) до вод відкритого моря, у т. ч. вільний транзит до їх морського узбережжя, доступ до морських портів та їх використання, прохід через *внутрішні води і територіальне море*. Д-ва транзиту — д-ва з морським узбережжям чи без нього, яка розташована між В. д. і морем, через терит. якої проходить транзит. рух (транзит людей, багажу, товарів і трансп. засобів). З урахуванням особл. геогр. становища В. д. міжнар. право закріплює за ними низку спец. прав, які забезпечують їм право на доступ до моря. Так, згідно з Конвенцією

про відкрите море 1958, Конвенцією про транзит. торгівлю В. д. 1965, Конвенцією ООН 1982 (ч. X «Права держав, що не мають виходу до моря, на доступ до моря і від нього та на свободу транзиту»), В. д. наділені такими правами: правом на доступ до моря та від нього (зокрема, можуть користуватися усіма свободами відкритого моря на рівних підставах з *прибережними державами*); правами щодо *загальної спадщини людства (Міжнародного району морського дна)*, які визначені в Конвенції ООН 1982 (зокрема, брати участь у розвідуванні та розробленні глибоководних р-нів морського дна і бути представленими в Раді Міжнар. органу з морського дна); свободою транзиту всіма трансп. засобами (залізничний рухомий состав, морські, озерні, річкові судна й автомоб. транспорт; носильники та в'ючні тварини, якщо цього вимагають місцеві умови; трубопроводи і газопроводи та ін. трансп. засоби за спец. домовленістю) через терит. д-в, які оточують В. д., для здійснення вказаних прав; правом участі на справедл. основі в експлуатації залишку допустимого вилову живих ресурсів *виключних економічних зон* прибереж. д-в того самого регіону або субрегіону (умови і порядок такої участі встановлюються заінтересованими д-вами) тощо. Д-ви транзиту, у свою чергу, мають право здійснювати належні заходи, щоб у процесі транзиту В. д. не порушували їхні законні інтереси. Конвенція ООН 1982 підтверджує принцип повного суверенітету д-в транзиту над своєю терит. (п. 3 ст. 125). Умови й порядок дотримання свободи транзиту узгоджуються з д-вою транзиту досягненням двостор. домовленостей, укладенням регіон. або субрегіон. угод. Д-ви транзиту вживають усіх належних заходів з метою запобігання будь-яким затримкам чи ін. труднощам тех. характеру під час транзит. руху. Судна, що плавають під прапором В. д., користуються у морських портах режимом, який надається будь-яким іноз. суднам (ст. 131 «Рівність режиму в морських портах»). Транзит. рух не підпадає під стягування мита, податків чи ін. зборів, за винятком тих, що стягуються за конкр. послуги, які надають у зв'язку з таким рухом. Для зручності транзит. руху в д-вах транзиту можуть встановлюватися

безмитні зони або надаватися митні пільги в портах входу і виходу на підставі відп. домовленостей. В. д. і д-ви транзиту співробітничать у питаннях будівництва і вдосконалення трансп. засобів, у т. ч. порт. споруд і обладнання.

На Алматинській міжнар. конф. з питань співробітництва у сфері трансп. перевезень країн, що розвиваються, які не мають виходу до моря (2003), було визначено заходи у сфері транзит. перевезень: забезпечення доступу до моря і від нього для всіх видів транспорту відповідно до норм міжнар. права; скорочення витрат і поліпшення якості послуг для підвищення конкурентоспроможності товарів, які експортуються країнами, що розвиваються, які не мають виходу до моря; зниження вартості доставки товарів, які імпортуються ними; вирішення проблем несвоєчасності та ненадійності доставки товарів; створення належних нац. трансп. мереж; скорочення збитків та пошкодження вантажу під час транспортування; створення умов для розширення експорту тощо.

Літ.: Голицын В.В. Внутриконтинентальные государства и международное морское право. М., 1978; *О свободном доступе к морю государств, не имеющих морского побережья* // Очерки международного морского права / В.М. Корецкий, А.Л. Коллодкин, А.Н. Николаев. М., 1962; *Право государств, не имеющих выхода к морю, на доступ к морю и свободу транзита* // Мировой океан и международное право. М., 1988; *Доклад Международной конференции министров развивающихся стран, не имеющих выхода к морю, и развивающихся стран транзита и стран-доноров и представителей международных учреждений, занимающихся вопросами финансирования и развития, по вопросу о сотрудничестве в области транзитных перевозок.* А/CONF.202/3.

І.В. Дмитриченко

ВНУТРІШНЯ КОМПЕТЕНЦІЯ ДЕРЖАВ — сфера діяльності д-в, що становить їх внутр. юрисдикцію. Її ще називають «зарезервованою галуззю внутр. юрисдикції» (the reserved domain of domestic jurisdiction).

Статут ООН, подібно до Статуту *Ліги Націй*, зберігає за д-вами певну свободу дій, визначаючи межі компетенції самої ООН. У ньому встановлюється, що «цей Статут жодною мірою не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання у справи, що, по суті, входять у внутрішню

компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від Членів Організації Об'єднаних Націй подавати такі справи на вирішення в порядку цього Статуту; проте зазначений принцип не зачіпає застосування примусових заходів на підставі Розділу VII» (п. 7 ст. 2). Тим самим усім органам ООН забороняється втручатися у В. к. д., хоча в Статуті ООН, на відміну від Статуту Ліги Націй, не встановлюється конкретно орган, який має її визначати (п. 8 ст. 15 Статуту Ліги Націй надавав це право Раді Ліги). Глумачення згаданого п. 7 ст. 2 Статуту ООН пов'язане, однак, з великими труднощами як з погляду з'ясування природи цього заг. принципу міжнар. права, так і визначення конкр. справ, які можна віднести до нього. Саме таким є широковідоме визначення В. к. д., запропоноване *Інститутом міжнародного права*, що «зарезервована галузь» «являє собою діяльність держави, де її юрисдикція не обмежується міжнародним правом, а ступінь такої обмеженості залежить від розвитку міжнародного права» (1954). «Внутрішня юрисдикція є сферою діяльності суб'єктів міжнародного права, що вільна від міжнародних зобов'язань» (*Шварценбергер*, Браун). Відповідно було висунуто теорію, згідно з якою немає таких спорів, які, по суті, належали б до В. к. д., оскільки міжнар. право може регулювати будь-які питання. На підставі цього допускається проводити відмінність лише між такими справами, які вже врегульовані міжнар. правом, і такими, які ним ще не регулюються і до міжнар.-правового врегулювання підлягають внутрішньодерж. нормуванню (*Кельзен*). Однозначно вважається, що можна скласти перелік питань «зарезервованої галузі», за винятком таких категорій, як гр-нство та імміграція (Руссо).

Зазначений підхід є спробою розв'язати цю проблему за допомогою позит. міжнар. права, хоча саме його норми щодо «зарезервованої галузі внутрішньої юрисдикції» характеризуються невизначеністю. У зв'язку з цим побутує думка, що в межах цієї галузі жоден предмет неможливо зафік-

ВНУТРІШНЯ КОМПЕТЕНЦІЯ ДЕРЖАВ

сувати у незмінній формі (*Броунлі*). Вирішення органами ООН питання про віднесення тих чи ін. справ до внутр. сфери на основі міжнар. права означало б розв'язання ними таких справ подібно до МС ООН, що суперечить Статуту ООН, який наділяє ГА ООН та РБ ООН не суд., а політ. функціями.

Статут ООН не дає прямої відповіді на питання, які справи залишаються в компетенції д-в, і не передбачає розв'язання цієї проблеми за допомогою міжнар. права. Визначення справ, які можна віднести до сфери В. к. д., саме по собі є спірним питанням, що ускладнюється наростанням тенденції до розмивання меж, які розділяють внутр. і міжнар. право в конкр. сферах міжнар. відносин. Отже, «може йтися лише про такі справи, які, згідно з прийнятою правовою свідомістю держав, повинні залишатися в компетенції держав» (*А. Фердросс*). Насамперед це питання форми правління д-в, їх внутр. орг-ції, органів влади, відносин між д-вами та їх гр-нами, так само як регулювання всіх ділових відносин, що не виходять за межі д-ви. Коло таких питань не може бути точно визначене. У наші часи до цих традиц. питань внутр. компетенції д-в також вносяться суттєві зміни. У міжнар. праві спостерігається процес формування норм, які вимагають від д-в дотримання демокр. форм правління, широко розвиваються міжнар. механізми захисту прав і свобод людини, в т. ч. створення наднац. структур або їх елементів, тощо. Сучас. розвиток міжнар. співтовариства характеризується тим, що держ. суверенітет його членів дедалі більше узгоджується з міжнар. правом, і поняття «втручання» у внутр. справи д-в можна визначити лише емпіричним шляхом. Резол. органів ООН щодо стосунків урядів зі своїм власним народом, прийняті як у заг. поняттях, так і адресованих конкр. д-вам, не стримуються п. 7 ст. 2 Статуту ООН. Тому цілком слушним є консульт. висновок ППМП у справі про декрети Тунісу та Марокко (1923), в якому визначено, що розмежування внутрішньодерж. та міжнар. пи-

тань є умовним і залежить від ступеня розвитку міжнар. відносин.

Органи ООН неправоздатні входить з поданнями про посередництво для розв'язання справ, які залишаються у компетенції д-в. РБ ООН або ГА ООН мають право вирішувати попереднє питання, чи належить справа до В. к. д., якщо до них звернеться одна зі сторін, що перебуває у спорі, а супротивна сторона оспорує їх компетенцію. Практика ООН свідчить, що заборона на втручання, зафіксована в п. 7 ст. 2, ніколи не тлумачиться як зрівняння внутр. справ і нерегульованих міжнар. правом справ, а тлумачиться завжди обмежувально (*А. Фердросс*). Там, де «втручання» у внутр. справи д-ви визнається необхідним, воно, однак, не може бути пов'язане з будь-яким примусом (звичайно, крім ст. 39 Розд. VII Статуту ООН), тобто таке «втручання» не може бути інтервенцією у специф. розумінні цього поняття. Врегулювання внутр. справ можливе і через укладання договорів між 2 або кількома д-вами. У такому разі питання В. к. д. набувають міжнар. характеру у взаєминах між ними, оскільки як тлумачення, так і застосування договору є галуззю міжнар. права, згідно з консульт. висновком МС ООН у справі про тлумачення мирн. договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією (1950).

Отже, питання про те, чи підпадає та чи ін. справа під В. к. д., підлягає міжнар.-правовій оцінці з урахуванням конкр. обставин. Насамперед це зумовлено розширенням сфери договір. діяльності д-в і позбавленням їх права одностор. прийняття рішень. Водночас розвиток заг. міжнар. права також значно обмежує посилення на заборону втручання у справи внутр. компетенції. Щодо цього до уваги часто береться зобов'язальний характер міжнар. права та міжнар. порядок *ordre public* (*Е. Кляйн*). Нині, зокрема, грубі й систематичні порушення прав людини щодо власних гр-н, *геноцид*, *расова дискримінація*, неповага до права на самовизначення народів та заподіяння шкоди навколишньому середовищу зачіпають міжнар. співробітництво в цілому, що дає можливість у законному порядку втручатися в такого роду справи ззовні. Це можуть бути *репресалії* невоєнного характеру, такі як ембарго,

екон. бойкот, а також надання військ. допомоги на підставі ст. 51 Статуту ООН.

Лит.: Goodrich L.M., Hambro E. The Charter of the United Nations. N. Y., 1958; Фердоус А. Международное право. М., 1959; Kelsen H. The Law of the United Nations. N. Y., 1960; Brownlie J. Principles of Public International Law. Oxford, 1973; Schwarzenberger G., Brown E.D. A Manual of International Law. L., 1976; Кляйн Э. Международные и наднациональные организации // Международное право / Вольфганг Граф Виттум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВОДНО-БОЛОТНІ УГІДДА, ЩО МАЮТЬ МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ — р-ни маршів, боліт, торф'яних угідь, водойм (природ. або штучних, пост. або тимчас., стоячих або проточних, прісних, солонкуватих чи солоних, у т. ч. морських акваторій, глибина яких під час відпливів не перевищує 6 м).

Правовий режим таких водно-болотних угідь встановлено Конвенцією про водно-болотні угіддя, що мають міжнар. значення здебільшого як місця перебування водоплавних птахів, 1971. Водночас кожна з д-в — учасниць Конвенції сама визначає водно-болотні угіддя на своїй терит., які слід внести до Списку водно-болотних угідь міжнар. значення. Цей Список зберігається у спец. бюро Міжнар. союзу охорони природи і природ. ресурсів. Водно-болотні угіддя для Списку відбирають з урахуванням їх міжнар. значення з погляду екології, ботаніки, зоології, лімнології або гідрології. Насамперед слід включати угіддя, що є місцями перебування водоплавних птахів у будь-яку пору року. Кожна з д-в — учасниць Конвенції усвідомлює свою відповідальність за збереження, управління та рац. використання ресурсів мігруючих водоплавних птахів. Вони планують свою діяльність так, щоб сприяти збереженню як самих водно-болотних угідь, так і водоплавних птахів. З цією метою створюють відп. природ. резервати, проводять дослідження та здійснюють обмін даними й публікаціями, що стосуються водно-болотних угідь, їх флори та фауни.

Україна — учасниця зазначеної Конвенції. Відповідно Постановою КМ України «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» від 23.11.1995 встановлено перелік та

ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986

ких угідь. До них віднесено, зокрема, озера Кугурлуй, Каргал, Сасик та півн. частину Дністров. лиману (Одес. обл.), Каркінітську та Джарилгацьку затоки, Центр. і Схід. Сиваш (Херсон. обл. та АР Крим), Ягорлицьку затоку (Херсон. і Микол. обл.), Молочний лиман, Бердянську косу та Бердянську затоку (Запорізь. обл.), Криву затоку та Криву косу (Донец. обл.), Шацькі озера, заплави р. Прип'ять і Стохід (Волин. обл.) та деякі ін. місцевості.

Ю.С. Шемшученко

ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986 — рішення МС ООН у справі про воєнну і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї від 26.11.1984 (компетенція та прийнятність заяви) та рішення у справі про воєнну і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа і проти неї від 27.06.1986 (Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua 1984 (Nicaragua v. United States) // Provisional Measures, Order, ICJR 169; Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua 1984 (Nicaragua v. United States) // Order, ICJR 209; Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua 1984 (Nicaragua v. United States) // Declaration of Intervention, Order, ICJR 215; Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua 1985 (Nicaragua v. United States) // Order, 1985, ICJR 3; Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua 1986 (Nicaragua v. United States) // Merits, 1986, ICJR).

У 1984 Нікарагуа звинуватила США у веденні воєнної та воєнного характеру діяльності в Нікарагуа і проти неї. Як підставу юрисдикції Суду Нікарагуа вказала на одностор. заяви про визнання США його обов'язковою юрисдикції, зроблені відповідно до ч. 2 ст. 36 Статуту МС (див. *Односторонній акт держави*). Заява США датувалася 1946 і супроводжувалася застереженнями (див. *Застереження...*). Заява Нікарагуа датувалася 1929 і мала безумов-

**ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ
У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986**

ний характер. Її було проголошено одночасно з підписанням Нікарагуа Протоколу підписання Статуту *Постійної палати міжнародного правосуддя* (ППМП). Відповідно до Протоколу, він підлягав ратифікації, а документ про ратифікацію — передачі Ген. секретарю *Ліги Націй* (див. *Ратифікація*). У 1935 Нікарагуа ратифікувала Протокол і Статут ППМП, про що повідомила її телеграмою в 1939. Однак документ про ратифікацію не було одержано і докази його відправлення не було пред'явлено. На цій підставі США стверджували, що Нікарагуа не була стороною Статуту ППМП і не взяла зобов'язання щодо її обов'язкової юрисдикції. В офіц. документах Суду і Секретаріату ООН (доповіді, щорічники) Нікарагуа фігурувала як така, що визнала обов'язкову юрисдикцію; при цьому, однак, вказувалося, що ратифікац. документ не було одержано.

Суд зазначив, що заява Нікарагуа продовжувала залишатися чинною (valid) на момент набуття чинності новим Статутом, хоча й не стала зобов'язальною (binding) відповідно до Статуту ППМП (§ 25). Оскільки Нікарагуа заявила про ратифікацію Протоколу, але не здала на зберігання ратифікац. грамоту, вона не може вважатися його стороною (§ 26). Заява Нікарагуа могла б стати зобов'язальною в разі належної ратифікації Протоколу. Отже, ця заява мала певний потенц. ефект, який існував і тоді, коли Нікарагуа стала стороною Статуту Суду. Далі Суд витлумачив ч. 5 ст. 36 Статуту і дійшов висновку, що вона поширюється і на чинні, але не зобов'язальні заяви, подібні до заяви Нікарагуа. Серед ін. Суд зазначив, що першочерговим завданням укладачів Статуту Суду було збереження макс. можливої наступності між Судом і Палатою, в т. ч. в частині, яка стосується обов'язкової юрисдикції. У зв'язку з цим ратифікація нового Статуту повинна мати ті самі наслідки, що й ратифікація Протоколу підписання старого Статуту, тобто щодо Нікарагуа — перехід від потенц. до ефект. зобов'язання. Поширення на Нікарагуа обов'язкової юрисдикції підтвер-

джується вищезазначеними документами Суду, що являють собою серію численних офіц. і публ. свідчень, а також її власною поведінкою та поведінкою ін. д-в. Суд також вказав, що ситуація із заявою Нікарагуа є унікальною. Оскільки уповноважені міжнар. органи стверджували, що вона виконала необхідні формальності, а сама Нікарагуа ніколи не заперечувала проти її віднесення до д-в, які визнали обов'язкову юрисдикцію, її поведінка є дійсним способом вираження наміру визнати обов'язкову юрисдикцію Суду згідно з ч. 2 ст. 36 Статуту (§ 47).

Відповідно до заяви США 1946, вона припиняє дію після закінчення 6 міс. з моменту повідомлення про відп. намір. 06.04.1984 (за 3 дні до звернення Нікарагуа до Суду) США сповістили *Генерального секретаря ООН* про незастосув. цієї заяви до суперечок з д-вами Центр. Америки, причому в повідомленні зазначалося, що вона набуває чинності негайно, незалежно від умов заяви. З цього приводу Суд вказав: «Заяви про прийняття обов'язкової юрисдикції Суду є факультативними зобов'язаннями одностороннього характеру, які держави вільні приймати чи не приймати. Крім того, держава може вільно зробити безумовну і необмежену за часом заяву або супроводити її умовами чи застереженнями. Вона, зокрема, може обмежити її ефект спорами, що виникають після певної дати, або визначити період, протягом якого заява залишається в силі, або попереднє повідомлення, яке необхідно зробити для того, щоб припинити її дію. Односторонній характер заяв, однак, не припускає, що держава-заявник може вільно змінювати на свій розсуд сферу дії і зміст своїх урочистих зобов'язань... Дійсно, заяви, незважаючи на те, що вони є односторонніми актами, встановлюють серію двосторонніх зв'язків з іншими державами, які беруть таке саме зобов'язання щодо обов'язкової юрисдикції, з урахуванням умов, застережень і положень про терміни. У встановленні цієї низки зобов'язань, що утворює систему факультативної умови, істотну роль відіграє принцип сумлінності...» (§ 59—60). Використавши концепцію одностор. актів д-в, Суд дійшов висновку, що США не можуть бути звільнені від обов'язку поперед-

**ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ
У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986**

нього повідомлення. При цьому не має значення те, що заява Нікарагуа не містила відп. умови; принцип взаємності застосовується до сфери дії та дотримання зобов'язань, у т. ч. застережень, якими вони супроводжуються, а не до форм. умов, що стосуються їх створення, тривалості та денонсації (див. *Взаємності принцип*). Крім того, для того щоб зняти вимогу про попереднє повідомлення відповідно до принципу взаємності, необхідно, щоб заява Нікарагуа могла бути денонсована (див. *Денонсація*) без попереднього повідомлення. «Проте право негайного припинення дії заяв з невизначеним терміном не є встановленим. Вимога сумлінності, як видається, зобов'язує застосовувати до них за аналогією порядок, передбачений правом договорів, яке пропонує розумний термін для відкликання або денонсації договорів, що не містять ніякої умови про термін» (§ 63) (див. *Право міжнародних договорів*).

Заява США містила застереження, згідно з яким з юрисдикції Суду виключалися спори, що випливають з багатостор. договору, якщо його сторони, яких торкнулося рішення Суду (affected), не були сторонами справи або якщо США спеціально не визнали юрисдикцію Суду. Суд зазначив, що це застереження не може перешкоджати йому розглядати вимоги, засн. на звичаєвому праві. Крім того, такі д-ви можуть захистити свої інтереси, звернувшись із заявою проти Нікарагуа або вступивши у цю справу; отже, вони не є беззахисними стосовно можливих наслідків рішення Суду. Останній зможе визначити д-ви, яких стосується рішення, лише тоді, коли його заг. риси стануть чіткими. Отже, якщо припустити, що Суд вирішить відхилити заяву Нікарагуа, жодна третя д-ва не зможе вважати себе такою, якої торкається це рішення. У будь-якому разі питання про те, якої д-ви може стосуватися рішення Суду, належить до суті справи і не повинно вирішуватися на цій стадії.

США висунули 5 заперечень проти прийнятності заяви Нікарагуа. Згідно з 1-м із них, Нікарагуа не залучила до Суду д-ви, участь яких є необхідною для захисту їхніх прав та врегулювання спору. Суд вказав, що ці д-ви можуть порушити ін. справу або вступити в цей процес. Ні в Статуті, ні

в практиці міжнар. судів не знайдено жодного згадування про норму, що стосується «необхідних сторін». Згідно з 2-м запереченням, розгляд вимог Нікарагуа стосується компетенції ін. органів, зокрема РБ ООН (див. *Рада Безпеки ООН*). Суд розглянув його спільно з 3-м запереченням, за яким розгляд у Суді може вчинити на поточне здійснення *права на самооборону*, і, отже, це буде замахом на повноваження РБ ООН. Суд зазначив: «Той факт, що питання було передано до Ради Безпеки, не повинен перешкоджати його розгляду Судом; обидві процедури можуть здійснюватися паралельно» (§ 93). І далі: «Рада виконує функції політичного характеру, тоді як Суд виконує суто судові функції. Отже, обидва органи можуть виконувати свої різні, але доповнювальні одна щодо одної функції стосовно тих самих подій» (§ 95). Відповідно до 4-го заперечення, Суд не повинен розглядати поточний збройн. конфлікт через складність збирання доказів, необхідність політ. врегулювання тощо. Суд вказав, що ця вимога не може вважатися прийнятною через імовірну нестачу доказів; крім того, на цій стадії не можна заперечувати можливість суд. сприяння розв'язанню спору. Згідно з 5-м запереченням, Нікарагуа не вичерпала політ. засоби розв'язання спору. Суд вказав, що поточні переговори не можуть перешкоджати здійсненню функцій Суду; вичерпання регіон. переговорних механізмів не може вважатися обов'язковою умовою для звернення до Суду. Отже, Суд визнав себе компетентним розглядати заяву Нікарагуа.

Це рішення уточнило правовий режим одностор. заяв про визнання обов'язкової юрисдикції Суду. Крім того, воно мало важливі політ. наслідки. 07.10.1985 США відкликали свою заяву про визнання обов'язкової юрисдикції Суду. У Заяві Держ. департаменту США вказувалося: «Коли 1 серпня 1946 р. Президент Трумен підписав заяву США, що визнає факультативну обов'язкову юрисдикцію Міжнародного Суду, країна очікувала, що інші держави так само візьмуть з неї приклад. Важливою

ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986

основою системи ООН, частину якої становить Міжнародний Суд, є принцип універсальності. На жаль, небагато інших держав наслідували наш приклад... Наш досвід стосовно обов'язкової юрисдикції виявився таким, що глибоко розчаровує. Ми ніколи не були в змозі використати наше прийняття обов'язкової юрисдикції для того, щоб залучити до Суду інші держави, однак самі були залучені тричі. У 1946 р. ми взяли на себе ризики нашого підпорядкування обов'язковій юрисдикції Суду, оскільки вірили, що повага до Суду інших держав і власне розуміння Судом необхідності скрупульозно дотримуватися його належної судової ролі відвернуть зловживання судовим процесом у політичних цілях. Ці припущення в даний час не виправдалися. Як результат, Президент дійшов висновку, що продовження нашого прийняття обов'язкової юрисдикції Суду суперечило б нашій прихильності принципу рівного застосування права і поставило б під загрозу наші життєві національні інтереси».

Щодо рішення Міжнар. Суду ООН 1986. Після падіння уряду А.Д. Сомоси в липні 1979 до влади в Нікарагуа прийшов уряд, ств. Сандиністським фронтом нац. визволення. У 1981 США прийняли рішення підтримати нерегулярні збройні формування супротивників нового режиму (контрас). Операції, здійснювані контрас, а в деяких випадках самими США, завдали значної шкоди, у зв'язку з чим Нікарагуа звернулася до МС ООН, звинувативши США у порушенні положень *Статуту ООН*, *Статуту ОАД*, *Договору між США і Нікарагуа про дружбу, торгівлю і судноплавство 1956* та відп. норм міжнар. звичаєвого права. У рішенні від 26.11.1984 Суд визнав себе компетентним. Вважаючи це рішення помилковим, США листом від 18.01.1985 повідомили Суд, що вони відмовляються брати участь у процесі.

Заява США про визнання обов'язкової юрисдикції Суду містила застереження, відповідно до якого з юрисдикції Суду виключалися спори, що впливають з багатостор. договору, якщо сторони договору,

яких торкалося рішення Суду, не були сторонами справи або якщо США спеціально не визнали юрисдикцію Суду. Оскільки цей спір зачіпав Сальвадор, Суд дійшов висновку, що він не може розглядати питання про порушення Статуту ООН і Статуту ОАД. Отже, в основному Суд спирався на норми міжнар. звичаєвого права.

Найважливішим було питання про присвоєння США актів контрас. Суд установив, що ці сили не були настільки підпорядковані США, щоб їхні акти могли бути присвоєні цій д-ві. Дійсно, контрас частково залежали від США, які займалися пошуком лідерів цих сил і здійснювали їх підготовку, оснащення, планування операцій та вибір цілей разом з операц. підтримкою. Проте ці форми підтримки самі по собі не означають, що США наказували здійснювати акти, які порушують права людини і *міжнародне гуманітарне право*. Такі акти цілком могли здійснюватися силами контрас і за відсутності контролю з боку США. Отже, юрид. відповідальність США можлива лише в разі здійснення ними ефект. контролю над воен. операціями, в ході яких такі акти було вчинено (§ 115). Суд визнав, що сили контрас несуть відповідальність за свої дії, а США мають відповідати не за дії контрас, а за свою власну поведінку відносно Нікарагуа, в т. ч. й за те, що пов'язано з діями контрас (§ 116). У подальшому цю позицію Суду було відкинута Апел. палатою *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* в рішенні від 15.07.1999 у справі Тадича; цей конфлікт позицій є прикладом проблем, пов'язаних з проліферацією міжнар. судів. У рішенні вказано, що дії приват. осіб можуть бути присвоєні д-ві, якщо організована група (напр., військ. формування) діє під всеосяжним контролем д-ви (в цьому випадку немає потреби встановлювати факт прийняття спец. розпоряджень, що стосуються здійснення конкр. незаконних актів).

Розглянувши питання про право, що має застосовуватися до цього спору, Суд вказав, що ст. 51 Статуту ООН має сенс тільки в тому разі, якщо існує невід'ємне (natural, inherent) право на самооборону, яке з необхідністю має звичаєво-правовий характер, навіть якщо його зміст підтверджено Статутом і воно сформулювалося під

його впливом (§ 176). Згідно з цією нормою, «самооборона виправдовує тільки заходи, пропорційні збройному нападу і необхідні для відповіді на нього». Далі Суд зазначив: «... навіть якщо дві норми, що належать до двох джерел міжнародного права, здаються ідентичними за змістом, і навіть якщо д-ви, інтереси яких зачеплено, пов'язані цими нормами одночасно на рівні договірної права і на рівні міжнародного звичаєвого права, ці норми зберігають роздільне існування. Так виглядає справа з погляду їх застосовності... Ідентичні норми в договірному праві та міжнародному звичаєвому праві відрізняються також з точки зору методів, які використовують для їх тлумачення і застосування. Держава може сприймати норму, що міститься в договорі, не тільки тому, що вона схвально ставиться до застосування цієї норми як такої, а й також тому, що інститути і механізми, передбачені для забезпечення дотримання норм даного договору, здаються їй слушними» (§ 178). І далі: «Міжнародне звичаєве право продовжує існувати і застосовуватись окремо від міжнародного договірної права, навіть якщо обидві правові категорії мають ідентичний зміст» (§ 179).

Потім Суд перейшов до визначення змісту звичаєвих норм, застосовних до спору. Він зазначив: «Суд не вважає, що для того, щоб утворилася звичаєва норма, відповідна практика має перебувати в абсолютно чіткій відповідності до цієї норми. Для того щоб встановити існування звичаєвих норм, Суд вважає достатнім, щоб поведінка держав була б у цілому сумісна з цими нормами і щоб окремі випадки поведінки держав, які не відповідають певній нормі, сприймалися згідно із загальним правилом як порушення цієї норми, а не як свідчення визнання нової норми. Якщо держава поводить себе так, що на перший погляд це є несумісним з визнаною нормою, але відстоює свою поведінку, посиляючись на винятки або виправдання, що містяться в самій нормі, то, незалежно від того, чи може поведінка держави насправді бути виправдана на цій підставі, значення цієї поведінки полягає скоріше у підтвердженні, ніж в ослабленні норми» (§ 186). Суд констатував згоду сторін з тим, що принципи Статуту ООН, які стосуються вико-

ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986

ристання сили, відповідають принципам, що містяться в міжнар. звичаєвому праві (§ 188).

Суд зробив кілька важливих зауважень щодо змісту принципів заборони застосування сили (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), невтручання (див. *Невтручання у внутрішні справи держав принцип*), поваги до держ. суверенітету (див. *Суверенітет державний*), а також принципів міжнар. гуманіт. права. Зокрема, він зазначив: «У міжнародному звичаєвому праві, загальному чи притаманному міжамериканській правовій системі, не існує норми, що дозволяє здійснення колективної самооборони за відсутності прохання з боку держави, яка розглядає себе як жертву збройної агресії» (§ 199). Стосовно принципу невтручання Суд вказав: «...Відповідно до загальноприйнятих формулювань цей принцип забороняє будь-якій державі або групі держав втручатися прямо чи опосередковано у внутрішні чи зовнішні справи іншої держави. Заборонене втручання має, таким чином, торкатися питань, які відповідно до принципу державного суверенітету кожна держава вправі вирішувати самостійно. Одним із них є питання про вибір політичної, економічної, соціальної та культурної системи і про визначення зовнішньої політики. Втручання є незаконним, якщо для того, щоб вплинути на цей вибір, який має бути вільним, використовують засоби примусу. Цей елемент примусу, що є конститутивним для забороненого втручання і становить саму його сутність, особливо очевидний у випадку втручання, пов'язаного із застосуванням сили, чи то в прямій формі воєнних дій, чи в опосередкованій формі підтримки підривної або терористичної збройної діяльності всередині іншої держави» (§ 205). Суд також зазначив: «Сучасне міжнародне право не передбачає ніякого подібного загального права на втручання на користь опозиції, що існує в іншій державі» (§ 209).

Суд визначив природу конфлікту, який він розглядав, так: «Конфлікт між силами контраст і силами уряду Нікарагуа є збройним конфліктом неміжнародного харак-

**ВОЄННА І ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ ДІЯЛЬНІСТЬ
У НІКАРАГУА ТА ПРОТИ НЕЇ 1984 І 1986**

теру. Дії контраст щодо уряду Нікарагуа підкоряються праву, що застосовується до таких конфліктів, тоді як дії США стосовно Нікарагуа і проти неї підпорядковуються правовим нормам, що регулюють міжнародні конфлікти. Оскільки мінімальні вимоги, що застосовуються до міжнародних конфліктів і неміжнародних конфліктів, ідентичні, немає необхідності вирішувати питання про те, чи мають дії, що розглядаються, оцінюватися в контексті норм, які діють стосовно тієї чи іншої категорії конфліктів» (§ 219).

Далі Суд перейшов до оцінки фактів у світлі застосовуваних норм. Він зазначив, що встановл. США мін у внутр. і терит. водах Нікарагуа у 1984, а також амер. атаки на нікараг. порти, нафтові споруди і морську базу порушили принцип незастосув. сили. Разом з цим надання допомоги контраст може також вважатися порушенням цього принципу.

США стверджували, що вони діяли в інтересах Сальвадору, Гондурасу і Коста-Рики в порядку здійснення права на колект. самооборону (див. *Безпека колективна*). Нікарагуа вважала, що посилення на самооборону є лише приводом, насправді ж США мали на меті нав'язати Нікарагуа свою волю і змусити її підкоритися своїм вимогам. З цього приводу Суд зазначив, що в разі встановл. факту підтримки з боку Нікарагуа збройн. опозиції в Сальвадорі, яка досягала б рівня збройн. *агресії*, США мали б підстави посилатися на колект. самооборону, навіть якщо в їхніх діях був ін. мотив (§ 127). Однак Суд не прийняв посилення на колект. самооборону: по-перше, тому що збройну агресію Нікарагуа відносно Сальвадору, Гондурасу і Коста-Рики не було доведено; по-друге, тому що з поведінки цих д-в не випливало, що вони вважали себе жертвами агресії з боку Нікарагуа і шукали допомоги з боку США; по-третє, тому що дії США не відповідали вимогам необхідності та пропорційності.

Суд також встановив порушення принципу невтручання, оскільки, допомагаючи контраст, США намагалися чинити тиск на

Нікарагуа в тих сферах, у яких кожна д-ва користується повною свободою прийняття рішень, а також унаслідок того, що замисел самих контраст полягав у поваленні уряду Нікарагуа. Одночасно Суд вказав, що «надання виключно гуманітарної допомоги особам або силам в іншій країні, незалежно від їх політичних зв'язків або цілей, не може розглядатися як неправомірна інтервенція або як будь-що ін., що не відповідає міжнародному праву», підкресливши, однак, що така допомога має здійснюватися відповідно до принципів Червоного Хреста та без *дискримінації* (§ 242).

США визнали факт надання підтримки силам контраст, проте на своє виправдання посилалися на надання нікараг. режимом допомоги збройн. опозиції в Сальвадорі, Гондурасі та Коста-Риці та на акції, здійснені Нікарагуа проти цих д-в. З цього приводу Суд зазначив: «Акти, у здійсненні яких звинувачують Нікарагуа,... могли б виправдати відповідні контрзаходи тільки з боку держави, що є їх жертвою, тобто Сальвадору, Гондурасу або Коста-Рики. Вони не можуть виправдати контрзаходи, вжиті третьою державою, Сполученими Штатами Америки, і особливо — втручання, пов'язане з використанням сили» (§ 249) (див. *Контрзаходи*). Суд визнав, що дії США, які порушують принцип незастосув. сили і принцип невтручання, одночасно є порушенням принципу поваги до суверенітету. Крім того, цей принцип було порушено несанкціонованими польотами над нікараг. терит. літаків, що належать США або перебувають під їх контролем. Суд також визнав, що США порушили деякі положення міжнар. гуманіт. права і Договору про дружбу, торгівлю та судноплавство 1956.

Отже, МС ООН визнав, що США порушили основоположні принципи міжнар. права (див. *Декларація про принципи міжнародного права 1970*). Вирішення питання про відшкодування шкоди було перенесено на наст. стадію судочинства. ГА ООН в резол. 41/31 від 03.11.1986 закликала «повністю і невідкладно виконати рішення Міжнародного Суду від 27.06.1986 у справі «Воєнна та воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї» згідно з відповідними положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй».

Це рішення є одним із найважливіших у практиці МС ООН. Його значення зумовлено характером порушених у ньому проблем, пов'язаних із застосуванням норм звичаєвого міжнар. права, принципу незастосування сили, принципу невтручання у внутр. справи д-в, самообороною, контрзаходами, присвоєнням д-ві дій приват. осіб тощо, які мають першочергове значення для сучас. теорії і практики міжнар. права. Воно також відзначається суб'єктивним складом спору: позивачем виступила невелика д-ва Нікарагуа, а відповідачем — найпотужніша д-ва США, яка була визнана такою, що порушила ряд основоположних принципів міжнар. права, що належать до категорії *jus cogens*.

Лит.: Pomerance M. The United States and the World Court as a "Supreme Court of the Nations": Dreams, Illusions, and Disillusion. The Hague, 1996.

В.Л. Толстих

ВОЄННА НЕОБХІДНІСТЬ — використання воюючими сторонами законних засобів насильства для досягнення у війні (збройн. конфлікті) бажаної мети.

В. н. слід розуміти відповідно до букви і духу Гаазьких конвенцій про закони і звичаї війни 1899 і 1907 та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протоколу I), згідно з принципом, що «права воюючих сторін обирати методи і засоби ведення війни не є необмеженими» (п. 1 ст. 35 Дод. протоколу I). Такі обмеження визначаються законами та звичаями війни (див. Гаазьке право) та нормами захисту жертв війни (див. Женевське право), в т. ч. заборонами абс. характеру, якими встановлено межі використання сили. У жодному разі застосування сили не повинно перевищувати необхідних меж або спрямовуватися на будь-який невоєнний об'єкт. Продовження війни після того, як супротивник заявив про своє бажання капітулювати, є порушенням міжнар. права. Важливим доповненням до визначення В. н. є те, що засоби застосування сили не мають перевищувати необхідних меж у конкр. ситуації. Закони людяності ґрунтуються на універс. приписах сусп. моралі та принципах гуманності, які вимагають від воюючих сторін разом утриму-

ватися від надмірно жорстоких засобів насильства, оскільки порушення принципу доброї волі може призвести до знищення основ людських взаємин, і повернення до миру стане неможливим.

Отже, В. н., подібно до принципу пропорційності (див. *Пропорційності принцип*), є важливою складовою права збройних конфліктів. У широкому сенсі вона означає можливість робити все необхідне для досягнення цілей війни і може бути виправдана в будь-якому зверненні до насильства в межах заг. принципу пропорційності. Водночас у вузькому сенсі В. н. визначається нормами міжнар. права, і мається на увазі, що вона застосовується в контексті цих норм та обмежень, які з них випливають. Ін. словами, В. н. не може бути використана інакше, ніж це приписує позит. право, а саме, коли в ньому ясно дозволяється звернення до винятків, зроблених на підставах В. н., щодо окр. заборони або обмеження насильства війни. Оскільки В. н. взагалі спрямована проти гуманіт. необхідності, то мета гуманіт. права полягає у відшуканні балансу між В. н. та гуманіт. необхідністю.

У преамбулі *Санкт-Петербурзької декларації про заборону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менше ніж 400 грамів 1868*, яка є 1-м міжнар.-правовим актом, що заборонив використання деяких видів зброї під час війни, визнано законним застосуванням зброї з метою виведення з ладу або знищення військовослужбовців супротивника разом з установл. у ній обмеження щодо вибору дозволених видів зброї. Нині використання зброї регламентується низкою конвенц. норм, а також звичайними нормами права війни. Однак у тих випадках, коли в міжнар. праві відсутня конкр. норма щодо заборони того чи ін. виду зброї, її застосування засновується на заг. принципах міжнар. права збройн. конфліктів. Відповідно використання тих чи ін. видів зброї не повинно завдавати серйозніших поранень та більших страждань, ніж це необхідно для досягнення воєнних цілей. А дотримання рівноваги між В. н. та

вимогами гуманності, а саме підкорення «потреб війни вимогам людинолюбства», встановленої в Санкт-Петербурзькій декларації 1868 як обов'язок воюючих сторін, зумовлює проведення відмінності між воєнними об'єктами і об'єктами та майном цив. осіб, а також заборону заподіяння великої, довгострок. та серйозної шкоди природ. середовищу.

Однак принцип В. н. завжди залишав чимало місця для довільного тлумачення допустимості застосув. тих чи ін. методів та способів ведення війни. При цьому природа «необхідності» часто пояснювалася потребами остаточ. подолання опору супротивника, що неминуче призводило до розуміння її поза межами *міжнародного гуманітарного права*. У Німеччині протягом ост. чверті 19 ст. було розроблено теорію В. н., яка не лише виправдовувала насильство з дотриманням обмежень права, а й вважала допустимим перевищення права, коли цього вимагала необхідність. Таке тлумачення В. н., сприйняте буквально, зводило закони війни до кодексу воєнної зручності, що не виходив за межі таких санкцій, як почуття честі окр. військ. командира або начальника. Не сприяли утвердженню В. н. як правової категорії і обидві світ. війни, що велися тоталітар. методами, а також сучас. збройні конфлікти, які часто супроводжуються широкомасштаб. порушеннями законів та звичаїв війни. Нюрнберзький трибунал визнав неприйнятною концепцію тотальної війни, яка повністю знецінює моральні принципи, покладені в основу конвенцій, покликаних зробити збройні конфлікти більш гуманними.

У справі *Шимоди 1963*, що стосується атом. бомбардувань Хіросіми й Нагасакі, окружний суд Токіо чітко показав, що поняття тотальної війни не означає повного стирання відмінностей між воєнними та невоєнними об'єктами: «В умовах тотальної війни існує тенденція до розширеного тлумачення військового об'єкта. Однак не можна сказати, що різниця між воєнним і невоєнним об'єктами зникає повністю... Якщо була б прийнята концепція тотальної

війни, згідно з якою будь-який підданий воюючої держави є комбатантом, а будь-який засіб виробництва — засобом завдання шкоди супротивнику, це означало б необхідність знищення всього населення та всього майна супротивника, що зробило б безглуздим проведення відмінності між воєнним та невоєнним об'єктами. Однак розгляд концепції тотальної війни останнім часом мав єдиною метою показати, що результат війни не залежить виключно від армій та зброї і що інші фактори, в основному економічні, такі як енергетика, сировинні ресурси, виробничий потенціал промисловості, продовольство, торгівля та людський фактор, що охоплює все населення і робочу силу, чинять серйозний вплив на методи ведення війни і воєнний потенціал. Отже, з цього розгляду концепції тотальної війни зовсім не випливає повна неможливість проведення відмінності між комбатантами і некомбатантами, як вважають деякі, та й жодного подібного випадку не було зареєстровано. Відповідно неправильно також вважати, що відмінність між воєнним і невоєнним об'єктами стерлася в умовах тотальної війни». Ніхто не може заперечити, що шкода, завдана цив. населенню (понад 275 тис. убитих) в результаті атом. бомбардувань Хіросіми та Нагасакі під час *Другої світової війни* (06 і 09.08.1946), була надмірною щодо переваги від знищення воєнних об'єктів, розташованих у цих містах. Так само не може бути виправдано бл. 100 тис. жертв серед цив. населення Дрездена внаслідок бомбардувань англ.-амер. союзниками 13—15.02.1945 тим фактом, що місто було важливим залізничним вузлом. Сьогодні визнається, що бомбардування Дрездена, Хіросіми і Нагасакі меншою мірою були покликані добити вже знекровлену Німеччину та поставлену на коліна Японію, ніж продемонструвати СРСР вогневу міць Заходу (Е. Давид).

Питання такого ж порядку виникають і при аналізі ізраїльських бомбардувань Бейрута під час інтервенції Ізраїлю в Лівані 1982. Згідно з даними ЮНІСЕФ, у результаті цих бомбардувань було вбито й поранено 29 506 чол., у т. ч. 1100 *комбатантів*, тобто 1 комбатант на 26 жертв з числа цив. населення. Війна в Кувейті забрала, за даними незалеж. франц. комісії з розсліду-

вання, життя 85—115 тис. іракських військовослужбовців та 35—45 тис. цив. осіб. У всіх цих прикладах надмірність шкоди, завданої цив. особам, є очевидною. Тому в разі сумнівів щодо розміру шкоди, заподіяної цив. особам у результаті проведення тієї чи ін. воєнної операції, перевагу слід віддати інтересам цив. населення.

Виникнення нових знарядь війни веде до застосув. нових засобів і методів її ведення з одночасною ерозією встановлених міжнар. правом відмінностей між комбатантами й некомбатантами, воєнними та цив. об'єктами тощо. А війна із застосув. ядерної зброї, у разі її виникнення, фактично ліквідує всі обмеження і заборони, які існують у міжнар. праві щодо застосув. сили. Сучасне міжнар. право забороняє вдаватися до війни як засобу вирішення спорів між д-вами. Однак це призвело до того, що після Другої світової війни замість «стану війни» виникло нове поняття — «стан збройного конфлікту», яке характеризується меншим рівнем правової визначеності порівняно з попереднім поняттям. Такі збройні конфлікти часто супроводжуються грубими порушеннями гуманіт. норм міжнар. права і прав людини взагалі та з великими труднощами піддаються врегулюванню з боку міжнар. співтовариства. Проте все це не означає, що останнє втратило діалект. зв'язок між вимогами стандарту цивілізації та В. н. Дотримання Гаазьких правил має обов'язковий характер, і заборони, що в них містяться, не можуть не братися до уваги посиланням на В. н. навіть у надзвич. умовах. Із закінченням «холодної війни» з'явилися нові можливості для посилення боротьби міжнар. співтовариства з грубими порушеннями норм міжнар. гуманіт. права. Результатом цього стало створення РБ ООН міжнар. трибуналів *ad hoc* для притягнення до кримін. відповідальності осіб, винних у скоєнні злочинів проти людяності та воєнних злочинів на терит. кол. Югославії 1993 та в Руанді 1994. До юрисдикції 1-го міжнар. трибуналу було віднесено серйозні порушення *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949*, злочини проти людяності (ст. 2—5 Статуту), а до юрисдикції 2-го — злочини *геноциду*, злочини проти людяності, серйозні порушення норм, встанов-

лених у Женев. конвенціях про захист жертв війни 1949 та Дод. протоколі II 1977 (ст. 1—4 Статуту). У 2002 на основі угоди між ООН та Урядом Сьєрра-Леоне було створено Спец. суд щодо Сьєрра-Леоне для переслідування осіб, які несуть найбільшу відповідальність за серйозні порушення міжнар. гуманіт. права та зак-ва Сьєрра-Леоне, скоєні на терит. цієї країни з 30.11.1966. У 1998 у Римі д-ви — учасниці Дипл. конф. прийняли Статут *Міжнародного кримінального суду* (Україна не ратифікувала його) з юрисдикцією таких міжнар. злочинів: злочини *агресії* (п. 2 ст. 5); злочини геноциду (ст. 6); злочини проти людяності (ст. 7); воєнні злочини (ст. 8). Діяльність цих органів міжнар. кримін. юстиції може сприяти утвердженню засад міжнар. гуманіт. права, в т. ч. стосовно В. н.

Отже, ослаблення воєнного опору супротивника залишається єдиною законною метою збройн. конфлікту. Застосув. сили, в якому немає потреби для досягнення цієї єдиної законної мети, заборонено. Унаслідок цього В. н. первинно обмежена і, отже, воєнні об'єкти можуть зазнавати нападу лише за допомогою дозволених засобів. Тому закони та звичаї війни в їх сучас. контексті не можуть скасовуватися міркуваннями В. н. Вони є доповненням до заг. принципу гуманності, сформульованого у т. з. застереженні Мартенса (див. *Мартенса застереження*). Застосув. норм про права людини у збройн. конфліктах також сприяє втіленню принципу гуманності.

Літ.: Fenwick Ch.G. International Law. N.Y., 1965; Полторак АИ., Савинский Л.И. Вооруженные конфликты и международное право. М., 1976; Schwarzenberger G., Brown E.D. Manual of International Law. L., 1976; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000; Verri P. Dictionary of the International Law of Armed Conflict. Geneva, 1992; Международное право / Вольфганг Граф Витцтум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ВОЄННИЙ СТАН В УКРАЇНІ — особл. правовий режим, що вводиться в Україні або в окр. її місцевостях у разі збройн. *агресії* чи загрози нападу, небезпеки держ.

незалежності України, її терит. цілісності і передбачає надання відп. органам держ. влади, військ. командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення нац. безпеки, а також тимчас., зумовлене загрозою, обмеження констит. прав і свобод людини і гр-на та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Правовою основою введення воєнного стану в Україні є Конституція, Закон «Про правовий режим воєнного стану» 2000, ін. закони України (зокрема, «Про оборону України» 1991, «Про державний матеріальний резерв» 1997, «Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період» 1998) та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений ВР України. Ст. 2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» 2000 (далі — Закон) визначає, що метою введення воєнного стану є створення умов для здійснення органами держ. влади, військ. командуванням, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та орг-ціями наданих їм повноважень у разі збройн. агресії чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності України, її терит. цілісності. Військ. командуванням, якому цим Законом надається право разом з органами викон. влади, Радою Міністрів АРК та органами місцевого самоврядування запроваджувати і здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, є: Ген. штаб ЗС України; командування видів ЗС України; об'єднане оперативне командування, управління оперативних командувань, терит. управління, командування військ. з'єднань, частин ЗС України та ін. утворених відповідно до законів України військ. формувань (ст. 4 Закону).

Порядок введення воєнного стану в Україні передбачено ст. 5 Закону. Воєнний стан в Україні або в окр. її місцевостях вводиться указом Президента України, який підлягає затвердженню ВР України протягом 2 днів з моменту звернення Пре-

зидента України. У такому випадку ВР України має зібратися у 2-денний строк без скликання (ч. 3 ст. 83 Конституції). Голова ВР України, а в разі його відсутності — Перший заст. чи заст. Голови ВР України, який виконує обов'язки Голови ВР України, визначає місце і час проведення засідання ВР України, про що терміново повідомляється нар. депутатам (ч. 4 ст. 11 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» 2010). У разі закінчення строку повноважень ВР України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня 1-го засідання 1-ї сесії ВР України, обраної після скасування воєнного стану (ч. 4 ст. 83 Конституції). Указ Президента України про введення воєнного стану, затверджений ВР України, негайно оголошується через ЗМІ. Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окр. її місцевостях Президентові України подає РНБО України. Відповідно до ст. 6 Закону, в Указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються: 1) обґрунтування необхідності введення воєнного стану; 2) межі терит., на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться; 3) завдання військ. командування, органів держ. влади та органів місцевого самоврядування щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 4) вичерпний перелік констит. прав і свобод людини і гр-на, які тимчас. обмежуються у зв'язку з уведенням воєнного стану, а також перелік тимчас. обмежень прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 5) ін. питання, що впливають із цього Закону. Детальніше порядок затвердження указів Президента України про введення воєнного стану встановлено ч. 2—5 ст. 189 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» 2010.

Правовий режим воєнного стану передбачає деякі обмеження констит. прав і свобод людини і гр-на. За заг. правилом, відповідно до ч. 1 ст. 41 *Конституції України*, кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелект., творчої діяльності. Проте введення воєнного стану може бути підставою для виникнення винят-

ків із цього правила. Так, відповідно до ч. 5 ст. 41 Конституції України, допускається примусове відчуження об'єктів права приват. власності з подальшим повним відшкодуванням їх вартості в умовах воєнного стану. Таке відшкодування здійснюють відповідно до Постанови КМ України «Про затвердження Порядку відшкодування вартості примусово відчуженого майна у власника під час мобілізації в умовах воєнного стану» від 01.10.2005.

Як зазначено в приписах ч. 3 ст. 43 Конституції, використання примусової праці забороняється, але не вважається примусовою робота чи служба, яку виконує особа відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан. Порядок залучення працездатних осіб до роботи чи служби в умовах воєнного стану встановлюється Постановою КМ України «Про затвердження Порядку залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» від 13.07.2011. Хоча в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окр. обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, проте осн. права і свободи не можуть бути обмежені (ч. 2 ст. 64 Конституції). Саме у відп. указі Президента України про введення воєнного стану визначається вичерпний перелік констит. прав і свобод людини і гр-на, що тимчас. обмежуються у зв'язку із введенням воєнного стану.

Отже, оголошення воєнного стану має на меті забезпечення швидкого переходу економіки у режим воєнного стану, забезпечення обороноздатності д-ви шляхом мобілізації людських ресурсів, здійснення цив. оборони, стабільного функціонування трансп. інфраструктури та доцільного використання держ. матер. резерву. Чіткі послідовні дії д-ви, передбачені у зак-ві, що регулює правовий режим воєнного стану, мають допомогти ЗС України здійснити оборону України, захист її суверенітету, терит. цілісності та недоторканності. Особливо слід зазначити, що в ч. 2 ст. 157 Конституції України під час дії воєнного стану заборонено змінювати її положення.

В.А. Шатіло

ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КОНГО 1999—2006 — 3 справи МС ООН, що сто-

суються одних і тих самих факт. обставин, пов'язаних з порушенням норм *міжнародного гуманітарного права* та прав людини під час воєн. дій на терит. Демократичної Республіки Конго (ДПК) Бурунді, Руандою та Угандою (постанова МС ООН від 30.01.2001 // *Armed Activities on the Territory of the Congo (DRC v. Rwanda)*, Order (ICJR 2001), постанова МС ООН від 30.01.2001 // *Armed Activities on the Territory of the Congo (DRC v. Burundi)*, Order (ICJR 2001); рішення МС ООН від 19.12.2005 // *Armed Activities on the Territory of the Congo (DRC v. Uganda)*, Judgment (ICJR 2005) та рішення МС ООН від 03.02.2006 // *Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (DRC v. Rwanda)*, Judgment (ICJR 2006).

Воєнні дії на терит. Конго (ДПК проти Руанди та ДПК проти Бурунді). 23.06.1999 ДПК подала заяви до МС ООН проти Бурунді, Руанди та Уганди у зв'язку зі здійсненням ними «актів збройної агресії, що, у свою чергу, є грубим порушенням Статуту ООН та Хартії Організації африканської єдності». У заяві стверджувалося, що вторгнення 02.08.1998 на терит. ДПК збройн. сил Бурунді, Уганди та Руанди є порушенням ними суверенітету і терит. цілісності країни, що становить загрозу миру й безпеці для Центр. Африки в цілому та регіону Великих Озер зокрема (див. *Територіальної цілісності держави принцип*). У цих діях ДПК вбачала спробу захоплення м. Кіншаси з метою повалення уряду країни та вбивства її президента. ДПК також звинувачувала їх «у порушеннях міжнародного гуманітарного права і масових порушеннях прав людини, а також в актах пограбування великої кількості публічних і приватних установ». У своїх вимогах ДПК просила Суд визнати Бурунді, Уганду та Руанду винними, серед ін., у порушеннях *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949* та Дод. протоколів до них 1977, *Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984* (далі — Конвенція проти катувань 1984), *Монреальської кон-*

венції про безпеку цивільної авіації 1971 (далі — Монреал. конвенція 1971).

21.10.1999 Суд виніс рішення, що передусім письм. судочинство стосуватиметься питання про юрисдикцію Суду в цих справах та прийнятність заяв ДРК. Хоча сторони дали попередню згоду на розгляд справи в Суді, 15.01.2001 уряд ДРК повідомив його про намір припинити справи проти Бурунді та Руанди. 19 та 22.01.2001 останні повідомили Суд, що вони погоджуються з цим. Відповідно 30.01.2001 Суд припинив справи ДРК проти Бурунді та Руанди, продовжуючи лише розгляд справи проти Уганди.

Воєнні дії на терит. Конго (ДРК проти Уганди). Згідно з деклараціями сторін у справі було визнано обов'язкову юрисдикцію Суду відповідно до ст. 36, пар. 2 його Статуту. ДРК просила Суд визнати Уганду відповідальною за акти *агресії*, порушення принципів невтручання, поваги до суверенітету і терит. цілісності, а також за масові порушення прав людини та міжнар. гуманіт. права, в т. ч. щодо дітей унаслідок незаконного вербування та використання їх у воєн. діях на окупованій терит. провінції Ітурі. ДРК просила Суд зобов'язати Уганду припинити воєн. дії і негайно залишити її терит., а також сплатити *репарації* за завдану шкоду. Перед прийняттям остаточ. рішення Суд 01.07.2000 одностайним рішенням установив тимчас. заходи для обох сторін конфлікту, необхідні для виконання ними своїх зобов'язань за міжнар. правом, передусім *Статуту ООН* та Хартії ОАЄ (нині — *Африканський Союз*), щодо поваги до осн. прав людини та норм міжнар. гуманіт. права на всій терит. воєн. дій. 19.12.2005 Суд 16 голосами проти 1 виніс рішення по суті справи, в результаті визнавши, що в період між серп. 1998 та черв. 2003 на терит. ДРК Угандою були порушені *незастосування сили або погрози силою принцип та невтручання у внутрішні справи держав принцип*. Беручи до уваги характер і тривалість воєн. інтервенції, Суд визнав дії Уганди як грубе порушення ст. 2(4) Статуту ООН. Водночас він своїм рішенням одно-

стайно визнав прийнятним позов ДРК стосовно порушень Угандою міжнар. гуманіт. права під час воєн. дій за участю збройн. сил Уганди та Руанди у м. Кісангані. Хоча Уганда не вжила тимчас. заходів, передбачених Судом, останній погодився на контраргумент про порушення, у свою чергу, ДРК зобов'язань перед Угандою згідно з *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*. Суд 16 голосами проти 1 виніс рішення про порушення Угандою зобов'язань за міжнар. правом щодо пограбування та експлуатації конголез. природ. ресурсів, а також грубі порушення прав людини та норм міжнар. гуманіт. права, використання торгтур і вбивства цив. населення, тренування дітей для бойових дій на окупованій Угандою терит. провінції Ітурі. Він одностайно підтримав вимогу ДРК щодо сплати їй репарацій.

У цій справі судді Парра-Арангурен, Куїджманс, Еларабі, Зімма висловили окр. думки, а судді *Томка*, *Корома* та суддя *ad hoc* Верховен зробили декларації. Суддя Катека виступив із розбіжною думкою.

Суддя Корома наголосив на важливості дотримання зобов'язань згідно з Женев. конвенціями про захист жертв війни 1949 та ст. 51 Дод. протоколу I 1977 до них, а також ст. 3, 19, 38 *Конвенції про права дитини 1989*, зазначивши, що Суд підтвердив звичайний характер міжнар.-правових норм, що містяться в резол. ГА ООН 1803(XVII) від 14.12.1962 «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами». Суддя вказав також на важливість дотримання принципу *pacta sunt servanda* стосовно договір. зобов'язань д-в. У своїй окр. думці суддя Парра-Арангурен зазначив, що Судом не було доведено факту здійснення Угандою ефект. влади на терит. провінції Ітурі, що свідчить про неможливість визнання цієї терит. окупованою і відповідно притягнення її до відповідальності. На противагу цій позиції суддя Зімма зазначив, що основу міжнар. гуманіт. права і прав людини становить спільний інтерес міжнар. співтовариства, і порушення цих норм є порушенням норм *erga omnes*. Суддя Катека висловив незгоду з рішенням Суду, вказавши, що збройні сили Уганди перебували на терит. Конго у різний час, у т. ч. зі згоди ДРК, використовуючи своє *право на самооборону*. Порушення

прав людини та міжнар. гуманіт. права, на його думку, взагалі не було доведено ДРК.

Воєнні дії на терит. Конго (Нова заява: 2002) (ДРК проти Руанди). 28.05.2002 уряд ДРК подав нову заяву до МС ООН проти Руанди, звинувативши її в «масових, серйозних і грубих порушеннях прав людини та норм міжнародного гуманітарного права», вчинених «на порушення Міжнародного білля прав людини та інших міжнародних документів і резолюцій Ради Безпеки ООН обов'язкового характеру». В ній ДРК посилалася на ст. 66 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* щодо юрисдикції Суду у вирішенні спору про порушення норм *jus cogens* у сфері прав людини. ДРК просила Суд установити тимчас. заходи згідно зі ст. 41 Статуту МС ООН, ст. 73 і 74 його Регламенту. Руанда, у свою чергу, 13—14.06.2002 звернулася до Суду з вимогою вилучити цю справу із заг. списку через відсутність його юрисдикції. 10.07.2002 Суд постановив, що у нього немає юрисдикції на підставі *prima facie* щодо встановл. тимчас. заходів. На тій самій підставі Руанді було відмовлено в припиненні справи. Проте перед Судом, як і в попередній справі ДРК проти Руанди 1999—2001, постало 2 питання: чи має право Суд розглядати цю справу та чи є прийнятною заява ДРК.

Руанда вважала, що у Суду немає юрисдикції, і, отже, її заява не є прийнятною. Суд зазначив, що на початковій стадії він не може розглядати цю справу по суті і просить сторони надати відповіді на поставлені ним запитання щодо юрисдикції та прийнятності заяви. ДРК, у свою чергу, вважала, що Суд має юрисдикцію в цій справі, звертаючись до положень Конвенції проти катувань 1984, *Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947*, доктрини *forum prorogatum*, ст. 9 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948, ст. 22 *Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, ст. 29 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок 1979, ст. 75 Конституції ВООЗ 1946 (див. *Всесвітня організація охорони здоров'я*), ст. 14 Конституції ЮНЕСКО 1945 (див. *Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури*), ст. 14

Монреал. конвенції 1971, ст. 66 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969. Проаналізувавши доводи ДРК, Суд стосовно питання про застосування положень Конвенції проти катувань 1984 вказав, що Руанда не є її стороною і ДРК не надала жодних аргументів, щоб це спростувати. Тож Суд не може застосовувати зазначену Конвенцію як підставу для прийняття для розгляду цієї справи, що стосується Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947. Суд зазначив, що ДРК не зверталася до її положень з метою аргументації юрисдикції Суду під час розгляду питання про встановл. тимчас. заходів, і тому він не може взяти до уваги її положення. Доктрина *forum prorogatum* також не може бути використана Судом як підстава для визнання юрисдикції, адже аргумент ДРК щодо визнання участі Руанди у цій справі як факту спростовується заявами Руанди, в яких вона чітко і постійно протестує проти юрисдикції Суду на кожному суд. слуханні. Особливо активним у Суді був розгляд застереження Руанди про невизнання як обов'язкової для неї ст. 9 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948, зробленого в процесі приєднання до цього документа. Вона стосується вирішення спорів між її сторонами МС ООН. Однак пізніше Міністр юстиції Руанди в *Комісії ООН з прав людини* зробив заяву про намір уряду Руанди скасувати це застереження, що й сталося шляхом прийняття відп. акта. Проте Суд зауважив, що «в міжнародному праві існує припис, що походить від принципу правової безпеки і міцно увійшов у практику, згідно з яким відмова сторони від застереження в міжнародному багатосторонньому договорі має юридичну силу щодо інших його сторін лише після отримання ними відповідної нотифікації». Щодо заяви Міністра юстиції Суд зауважив, «що лише президент, голова уряду та міністр закордонних справ є уповноваженими представляти державу та її позиції чи наміри щодо міжнародних зобов'язань, зокрема у вигляді односторонніх актів» (див. *Одно-*

сторонній акт держави). ДРК, у свою чергу, підкреслювала, що ця Конвенція має значення заг. міжнар. права для всіх д-в, у т. ч. Руанди, і містить загальнообов'язкові норми *jus cogens*, які створюють права та обов'язки *erga omnes*. Проте Суд зазначив, що «той факт, що спір стосується норм загального міжнародного права, не може сам по собі забезпечити основу для юрисдикції у даному спорі». Таке саме застереження Руанда зробила і до ст. 22 Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965. На що Суд вказав, що «оскільки це застереження Руанди є сумісним з предметом та метою Конвенції і ДРК не зробила раніше жодних зауважень до нього, а Руанда, у свою чергу, не надсилала повідомлення до Генерального Секретаря ООН щодо її відмови від цього застереження, то згадана стаття не може бути підставою для надання юрисдикції Суду в цій справі». За рішенням Суду ст. 29 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок 1979 також не може бути використана в цій справі, адже вона передбачає наявність попередніх спроб мирн. врегулювання конфлікту між сторонами в рамках арбітражу, до якого ДРК і Руанда попередньо не зверталися. Аналог. думку Суд висловив і щодо застосув. ним ст. 14 Монреал. конвенції 1971, ст. 75 Конституції ВООЗ 1946, ст. 14 Конституції ЮНЕСКО 1945 та ст. 66 Віден. конвенції про право міжнар. договорів 1969. Проте він зауважив, що дійшов такого висновку лише в контексті питання юрисдикції, яке було поставлено на цьому етапі розгляду справи, зазначивши, що існує фундамент. відмінність між питанням про визнання д-вами юрисдикції Суду та відповідністю їхніх дій міжнар. праву. Незважаючи на те, чи визнали д-ви юрисдикцію Суду, чи ні, вони повинні виконувати свої зобов'язання згідно зі Статутом ООН та ін. нормами міжнар. права, в т. ч. нормами міжнар. гуманіт. права та прав людини, і продовжують нести відповідальність за дії, що суперечать міжнар. праву. 03.02.2006 Суд 15 голосами проти 2 виніс рішення про відсутність

юрисдикції Суду щодо заяви, поданої ДРК проти Руанди. Неоднозначність цієї справи підтверджується тим, що суддя Коррома та суддя *ad hoc* Мавунгу, не погоджуючись із рішенням Суду, висловили свою позицію в розбіжних думках; судді Куїджманс та Елерабі, крім надання індивід. декларацій, ще приєдналися до суддів Овади, Зімми та Хіггінс у спільній окр. думці. Окр. думку у справі висловили також суддя Аль-Хасавнех та суддя *ad hoc* Дугард.

Так, суддя Коррома, проаналізувавши застереження Руанди щодо ст. 9 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, вказав що «якби Суд провів аналіз застереження, то було б виявлено, що воно суперечить предмету і меті Конвенції», і, отже, Суд має юрисдикцію у цій справі. Адже застереження до договору стосовно мирн. врегулювання спору чи контролю за виконанням договору є несумісним з його предметом і метою, де предмет і мета Конвенції полягають у запобіганні та покаранні за злочин геноциду і притягненні д-ви до відповідальності в разі порушення нею конвенц. зобов'язань. Суддя звернув увагу, що «застереження щодо врегулювання спорів у ст. 9 стосується не лише питання тлумачення чи застосув. Конвенції, а й виконання Конвенції, тобто відповідальності держави за геноцид». Він зазначив, що функція контролю, надана Суду цією статтею, поширюється на спори, сторонами яких є д-ви, які несуть відповідальність за *геноцид*. І оскільки ст. 9 Конвенції містить положення про відповідальність д-ви за злочин геноциду, вона є важливою для виконання предмета і мети Конвенції. Він зазначив також, що відсутність протесту ДРК на застереження Руанди стосовно ст. 9 в минулому не є достатньою для Суду, щоб не розглядати застереження, оскільки договори щодо прав людини, до яких належить Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, не ґрунтуються на взаємодії між д-вами, а навпаки, слугують для захисту окр. осіб чи міжнар. співтовариства в цілому. Коррома підкреслив важливість 2 принципів — сумлінності та *forum propter*. 1-й, на його думку, має братися до уваги Судом у контексті того, що Руанда попередньо робила заяви щодо важливості

договорів з прав людини в питанні створення міжнар. трибуналу щодо переслідувань винних у геноциді та ін. порушеннях міжнар. гуманіт. права, а в цій справі намагається уникнути перевірки власної поведінки. *Fogum pro rogatum*, тобто прийнятність юрисдикції Суду, дозволить йому винести рішення по суті справи, адже «геноцид визначається злочином, і принципи, відображені в Конвенції, характеризуються як принципи, визнані усіма цивілізованими націями, тобто як такі, що є обов'язковими для всіх держав, незважаючи на їх конвенційні зобов'язання».

Значення цих рішень МС ООН у зазначених справах полягає в тому, що в рішенні Суду у справі ДРК проти Уганди вперше афр. країна в особі Уганди була визнана відповідальною за порушення принципів невтручання та незастосув. сили у зв'язку з її підтримкою збройн. сил ін. д-ви. Поряд з цим, у ньому було порушено важливе питання, що стосувалося визначення правового критерію визнання воєн. окупації як такої. Суд також уперше у своїй практиці висловився щодо порушень норм міжнар. гуманіт. права, які забороняють незаконне вербування та використання дітей під час воєн. дій. Ця справа вплинула на рішення *Міжнародного кримінального суду*, який 14.03.2012 виніс 1-й вирок у справі проти кол. лідера Союзу конголез. патріотів Томаса Лубанги Дьбло, засудженого за вербування дітей віком до 15 років та використання їх під час бойових дій у провінції Ітурі в період 2002—06. У своєму рішенні у справі ДРК проти Руанди Суд наголосив на важливості виконання міжнар. зобов'язань д-вами незалежно від факту визнання ними юрисдикції МС ООН.

Літ.: *Beyani Ch. Armed Activities on the Territory of the Congo: The ICJ Judgment in the Context of the Current Peace Process in the Great Lakes Region. A Summary of a Meeting of the International Law Discussion Group. Chatham House, 2006; Kingsbury B., Weiler J.H.H. Preface: Studying the Armed Activities Decision // International Law and Politics, 2008, v. 40:1; Mollel A. International Adjudication and Resolution of Armed Conflicts in the Africa's Great Lakes: A Focus on the DRC Conflict // Journal of Law and Conflict Resolution, 2009, v. 1, N 1; Tzatzaki V.M. Case Concerning Armed Activities in the Territory of Congo (The Democratic Republic of Congo v. Uganda) // Greeklaw Journal, 2008; Shaw M. International Law. Cambridge, 2004.*

A.B. Ольхова

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ — серйозні порушення *міжнародного гуманітарного права* (права збройн. конфліктів), за скоєння яких передбачена кримін. відповідальність індивіда.

В. з. належать до числа найтяжчих злочинів проти заг. міжнар. права. Вони є найскладнішим за змістом і найбільшим за сферою дії ін-том *міжнародного кримінального права*, який забезпечує покарання за ці злочини кримін. санкцією. Склад В. з., на відміну від злочинів проти людяності, не містить критерію широкомасштабності або систематичності. Особл. характер цих злочинів полягає в тому, що їх скоюють лише в період *збройного конфлікту*.

3-поміж усіх злочинів проти заг. міжнар. права В. з. мають найтривалішу історію, яка збігається зі становленням та розвитком міжнар. гуманіт. права. На нац. рівні кримін. відповідальність за В. з. було запроваджено водночас із виникненням правового регулювання *законів і звичаїв війни*. Зокрема, такі положення можна знайти, починаючи з *Кодексу Лібера 1864*, в зак-ві багатьох д-в. Хоча спроби притягнення воєнних злочинців до відповідальності на міжнар. рівні робилися за підсумками *Першої світової війни 1914—18*, позит. закріплення відп. ін-ту у міжнар. праві починається зі ст. 6 (b) Статуту Міжнар. військ. трибуналу в Нюрнберзі (див. *Нюрнберзький процес*), в якій встановлено його юрисдикцію щодо В. з., а саме за «порушення законів та звичаїв війни». До них належать: вбивства; катування; взяття в *рабство* або для ін. цілей цив. населення окупованої терит.; вбивства чи катування *військовополонених* або осіб, які перебувають на морі; вбивства заручників; розграбування громад. чи приват. власності; безглузде руйнування міст або сіл; розорення, не виправдане *воєнною необхідністю*, та ін. злочини. 4 *Женевські конвенції про захист жертв війни 1949* (далі — Женев. конвенції 1949) містять положення про «тяжкі порушення» (англ. — grave breaches, франц. — infractions graves); низка з них є злочинами, щодо яких д-ви мають універс. юрисдикцію. У консульт. висновку МС ООН про правомір-

ність застосув. *ядерної зброї* або погрози нею 1996 визнається, що положення Женев. конвенцій 1949 щодо «тяжких порушень» відображують звичаєве міжнар. право. *Додатковим протоколом до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* запроваджено оновлений перелік «тяжких порушень», з яких не всі визнані частиною звичаєвого міжнар. права.

2 класичні категорії В. з. — тяжкі порушення Женев. конвенцій 1949 та ін. порушення (англ., франц. — violations) законів та звичаїв війни — було визначено в Статуті *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії* (далі — Трибунал). Трибунал уповноважений здійснювати суд. переслідування осіб, які скоюють або віддають наказ щодо скоєння серйозних порушень, а саме подальших дій, спрямованих проти осіб або майна, які користуються захистом положень відп. Женев. конвенції 1949: а) навмисне вбивство; б) катування та нелюдське поводження, в т. ч. біол. експерименти; с) навмисне спричинення тяжких страждань чи серйозного каліцтва або заподіяння шкоди здоров'ю; д) незаконне, свавільне та широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не спричинене воєнною необхідністю; е) примушення військовополоненого або цив. особи до служби у збройн. силах супротивної д-ви; ф) навмисне позбавлення прав військовополоненого або цив. особи на неупереджене і норм. судочинство; г) незаконна *депортація*, переміщення або арешт цив. особи; h) взяття цив. осіб у заручники (ст. 2). Цей перелік серйозних порушень відповідає змісту ст. 50 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, ст. 51 Женев. конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб зі складу збройн. сил, які зазнали корабельної аварії на морі, 1949, ст. 130 *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949* та ст. 147 *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949*. Ст. 3 Статуту Трибуналу встановлює перелік таких порушень зако-

нів і звичаїв війни, щодо яких Трибунал здійснює свою юрисдикцію. До переліку порушень В. з., який не є вичерпним, належать: а) застосув. отруйних речовин або ін. видів зброї, призначених для спричинення надмірних страждань; б) безглузде знищення міст, поселень чи сіл або розорення, не виправдане воєнною необхідністю; с) напад на незахищені міста, села, помешкання чи будинки або їх обстріл із застосув. будь-яких засобів; д) захоплення, руйнування або навмисне пошкодження культ., благод., навч., худ. та наук. закладів, істор. пам'яток, худ. і наук. творів; е) розграбування громад. або приват. власності. Апел. палата Трибуналу в рішенні з юрисдикц. питань у справі Тадича (1995) наголосила, що такий відкритий, невичерпний характер переліку ін. порушень законів та звичаїв війни означає: навіть якщо певне порушення норм міжнар. гуманіт. права не належить до числа тяжких порушень Женев. конвенцій 1949, його можна розглядати як воєнний злочин за умови дотримання певних критеріїв.

За статутом *Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди* уповноважений здійснювати суд. переслідування осіб, які скоюють або віддають наказ про скоєння серйозних порушень ст. 3, спільної для Женев. конвенцій 1949 та Дод. протоколу II до них 1977. Такі порушення містяться в переліку, який не є вичерпним, а саме: а) посягання на життя, здоров'я та фіз. чи псих. благополуччя осіб, зокрема вбивство, а також жорстоке поводження, напр., катування, понівечення або ін. форми тілесних покарань; б) колект. покарання; с) взяття заручників; д) акти тероризму; е) посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поводження, згвалтування, примусова проституція та будь-які ін. форми непристойного нападу; ф) мародерство; г) засудження та застосув. покарання без попереднього суд. рішення, винесеного належним чином скликаним судом, за наявності суд. гарантій, визнаних необхідними цивіліз. націями; h) погрози вчинити будь-яке з перелічених вище діянь (ст. 4).

У ст. 8 Рим. статуту МКС 1998 міститься найповніший перелік В. з. (50 окр. складів злочину), який, на відміну від ін. переліків, є вичерпним. У ній об'єднано тяжкі пору-

шення Женев. конвенцій 1949, порушення спільної ст. 3 Женев. конвенцій та ін. серйозні порушення норм міжнар. гуманіт. права. При цьому ставилося за мету внести до цього переліку лише ті склади В. з., які відображують стан звичаєвого міжнар. права, тобто є загальновизнаними за своєю юрид. природою. Вони згруповані в п. 2 у відп. види злочинів, кожний з яких має свій перелік: серйозні порушення Женев. конвенцій 1949 (а); ін. серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовувалися в міжнар. збройн. конфліктах у встановлених межах міжнар. права (b); серйозні порушення ст. 3, спільної для 4 Женев. конвенцій 1949, у разі збройн. конфлікту неміжнар. характеру (c); п. 2 (c) застосовується до збройн. конфліктів неміжнар. характеру і, отже, не застосовується до випадків порушення внутр. порядку та виникнення напруженості, таких як заворушення, окр. та спорадичні акти насилля або ін. акти аналогічного характеру (d); ін. серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройн. конфліктах неміжнар. характеру у встановлених межах міжнар. права (e); п. 2 (e) застосовується до збройн. конфліктів неміжнар. характеру і, отже, не застосовується до випадків порушення внутр. порядку та виникнення напруженості, таких як заворушення, окр. та спорадичні акти насилля або ін. акти аналогічного характеру. Він застосовується щодо збройн. конфліктів, які відбуваються на терит. однієї з д-в-учасниць, коли йде тривалий збройн. конфлікт між уряд. владою та організованими збройн. групами або між самими такими групами (§1). Причому особливо зазначається, що ніщо в п. 2 (c) та (d) не зачіпає відповідальності уряду за підтримання чи відновлення закону та порядку в д-ві або за захист єдності й терит. цілісності д-ви всіма законними засобами.

Апел. палата Міжнар. кримін. трибуналу щодо кол. Югославії в рішенні у справі Тадича (1995) сформулювала такі юридик. вимоги, згідно з якими можна визначити належність того чи ін. злочинного діяння до В. з., а саме: порушення має становити порушення норми міжнар. гуманіт. права; ця норма повинна мати звичаєво-правовий характер, або, якщо вона стосується договір. права, мають бути дотримані

необхідні умови; порушення має бути «серйозним», тобто стосуватися правила, яке охороняє вагомні цінності, й зумовлювати тяжкі наслідки для жертви; порушення норми повинно тягти індивід. кримін. відповідальність особи, що її порушила.

Заг. вимогою для кваліфікації злочину як воєнного є зв'язок його зі збройн. конфліктом. Міжнар. гуманіт. право не містить загальновизнаного визначення збройн. конфлікту, і тому міжнар. юридик. органи можуть звертатися до згаданого рішення Апел. палати Міжнар. кримін. трибуналу щодо кол. Югославії у справі Тадича, в якому йдеться, що «збройний конфлікт відбувається в тих випадках, коли воєнна сила застосовується державами або коли має місце тривале збройне насилля між урядовими силами та організованими збройними групами або між такими групами всередині однієї держави». Вважається, що положення міжнар. кримін. права щодо В. з. у збройн. конфлікті міжнар. характеру застосовується, якщо дотримано критерії такого конфлікту відповідно до ст. 2, спільної для 4 Женев. конвенцій 1949. Щодо збройн. конфлікту неміжнар. характеру, то в Рим. статуті передбачається, що його сторонами є уряд. сили та організовані збройні групи або такі групи всередині д-ви (п. 2 (f) ст. 8). Отже, слід проводити відмінність між збройн. конфліктами, які відбуваються між 2 д-вами, як правило, за участю їхніх армій або ін. збройн. сил, та конфліктами всередині д-в, які відбуваються між силами уряду та ін. збройн. групами або між такими групами. Конфлікти всередині д-ви не передбачають безпосереднього протистояння 2 д-в як учасників конфлікту. Певною мірою це характеризує в цілому відмінності між міжнар. та неміжнар. збройн. конфліктами.

Обов'язковою вимогою для кваліфікації діяння як В. з. є його функц. зв'язок зі збройн. конфліктом. Як зазначила суд. палата Міжнар. трибуналу щодо кол. Югославії в рішенні у справі Алексовські (1999), «слід визначити, що діяння, яке цілком могло бути вчинене за відсутності конфлік-

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ УРСР (1939—45)

ту, було скоєне проти потерпілої особи через конфлікт, про який ідеться». Суб'єкт. сторона В. з. вимагає наявності умислу та усвідомлення (ст. 30 Статуту МКС) з боку суб'єкта злочину, якщо не передбачено ін. Злочинна поведінка, що становить В. з., також може відповідати ознакам *геноциду* або *злочину проти людяності*. Відп. склади злочинів можуть застосовуватись одночасно, оскільки жоден із них не може розглядатися як *lex specialis* щодо ін.

Лит.: *Dörmann K. Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. Sources and Commentary. Cambridge, 2004; May L. War Crimes and Just War. Cambridge, 2007; La Haye E. War Crimes in Internal Armed Conflicts. Cambridge, 2008; Boas G. Elements of Crimes under International Law. International Criminal Law Practitioner Library Series. V. II. Cambridge, 2009; Werle G. Principles of International Criminal Law. The Hague, 2005; Cryer R. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. Cambridge, 2007; Базов В.П. Военні злочини: Навч. посіб. К., 2008; Верле Г. Принципы международного криминального права. Одесса; М., 2011.*

М.М. Гнатівський

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ УРСР (1939—45) —

істор. процес входження терит. західноукр. земель до УРСР як складової респ. СРСР під час *Другої світової війни* та договір. закріплення його за її результатами.

Міжнар.-правові передумови возз'єднання західноукр. земель почали складатися ще на заверш. етапі *Першої світової війни 1914—18*, коли відразу кілька впливових політ. гравців — від президента США В. Вільсона до лідера рос. більшовиків В. Леніна — проголосили принцип права націй на самовизначення. Згідно з умовами Сен-Жермен. миру (10.09.1919) з переможеною Австрією, сувереном ненімецьких провінцій стали д-ви-переможниці, які й мали вирішити питання про майбутні кордони д-в, що утворилися на уламках Австр.-Угор. імперії. Питання про Схід. Галичину обговорювалося на Версал. конф. комісією з польс. справ під головуванням Ж. Камбона (Франція) у період з 23.05 до 18.06.1919. Представники Великої Британії та США

схилилися до польс.-укр. розмежування за етногр. принципом, а Франція та Італія протегували Польщі. У результаті Верх. рада Антанти 11.07.1919 надала мандат Польщі на окуповану нею терит. ЗУНР як «тимчасовий захід міжнародного характеру» з подальшим укладанням угоди, за якою польс. уряд мав «забезпечити в міру можливості автономію цієї території, так само як політичну, релігійну та особисту свободу мешканцям». У майбутньому держ.-політ. статус Галичини мало визначити саме населення на основі «вільного самовизначення», а «союзні і дружні держави» — встановити строк проведення плебісциту. Рішенням союзн. д-в від 21.09.1919 термін тимчас. польс. окупації було подовжено з 10 до 25 років.

14.03.1923 Рада послів Антанти схвалила рішення, за яким визнавала за Польщею «суверенне право» на володіння Схід. Галичиною, декларувавши при цьому розуміння того, що «режим автономії є необхідним з огляду на етнографічні умови». Це рішення не було ратифіковане кількома учасниками Версал. конф. (Японією та США), і, отже, його міжнар.-правове значення може бути поставлене під сумнів. Однак своїх зобов'язань щодо надання Зах. Україні автономії друга Річ Посполита так і не виконала. 13.09.1934 міністр закорд. справ Польщі Бек заявив *Лізі Націй*, що його уряд прийняв рішення відмовитися від співробітництва з міжнар. орг-ціями, які до цього часу спостерігали за зусиллями польс. д-ви у справі захисту нац. меншин. Цей акт неохвально був сприйнятий укр. політ. силами як у самій Польщі, так і за її межами. Зокрема, укр. рад. влада неодноразово заявляла, що не визнаватиме будь-якого режиму в Схід. Галичині без попередньої згоди і без опитування самого населення. Таку саму позицію на офіц. рівні кілька разів озвучував і РНК СРСР.

Після підписання рад.-польс. пакту про напад 25.07.1932 позиція Москви та Харкова (з 1934 — Києва) залишалася незмінною. Рад. преса й далі характеризувала польс. режим у Схід. Галичині як «окупаційний». Восени 1938 Польща спільно з гітлерів. Німеччиною та хортиською Угорщиною взяла участь у т. з. Мюнхен. змові щодо Чехословаччини, отримавши для себе Тешинську

обл. (польс. варіант — Цешинська) з переважно польськ. населенням. Реакція практично всього світу на цю акцію Польщі була негат., але остання її проігнорувала.

У секрет. протоколи до рад.-нім. Пакту про ненапад, датованого 23.08.1939, не лише оговорювалися взаємно погоджені сфери впливу, а й визнавалася «зацікавленість» Литви у Віленській обл., протиправно окупованій Польщею ще у жовт. 1920. Тим самим створювалися передумови для пошторення мюнхен. сценарію, тепер уже ковшом Польщі — одночасне висунення терит. претензій до Варшави з сусідніми д-вами і скликання міжнар. конф., яка розглянула б ці вимоги. Проте 01.09.1939 гітлерів. Німеччина напала на Польщу, не погоджуючи цього кроку з Москвою і розраховуючи на стриманість Великої Британії та Франції. Цього разу зах. демократії, які 31.03.1939 надали Польщі гарантії непорушності її зах. кордонів, були вимушені оголосити війну нацист. Німеччині. У зв'язку з цим Гітлер запропонував СРСР приєднатися до агресії проти Польщі, але 05.09.1939 отримав від В.М. Молотова «рішуче заперечення». Оскільки на зах. фронті союзники розпочали і до трав. 1940 проводили т. з. «дивну війну», гітлерів. воєнна машина не мала скільки-небудь серйозних труднощів для розгрому польськ. армії. Уряд Польщі покинув Варшаву і фактично втратив зв'язок з власним військом. Уже з 14.09.1939 польськ. міністри готувалися до евакуації через румун. терит. до Франції (попередню згоду французів було одержано ще 11 верес.), прибувши у повному складі до прикорд. містечка Кути.

Тим часом Німеччина, проводячи воєнні операції проти Польщі, увійшла в заздалегідь погоджену рад. сферу впливу, однак, з огляду на оголошення їй *війни* з боку Великої Британії та Франції, не бажала передчасного загострення стосунків з СРСР. 15.09.1939 нім. посол у Москві Шуленбург отримав вказівку свого уряду оголосити рад. стороні, що «у разі відсутності російського втручання політичний вакуум на землях, що лежать на схід від німецької сфери впливу, може і не утворитися. Без втручання СРСР тут можуть бути сформовані нові держави». Водночас А. Мельник, тогочасний лідер ОУН, отримав від нім. вла-

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ УРСР (1939—45)

ди пропозицію приступити до формування укр. уряду для схід. р-нів Польщі. У зарубіж. наук. літературі згадуються й нім. пропозиції Угорщині здійснити окупацію західноукр. терит. в обмін на надання угор. залізничних колій для передислокації нім. військ. Тим самим у СРСР залишався не надто великий вибір.

У ніч на 17.09.1939 до Кремля викликали нім. посла Шуленбурга (02.00) та польськ. посла Гжибовського (03.00), яким оголосили, що о 06.00 рад. війська отримають наказ «узяти під захист» населення Зах. України та Зах. Білорусії. Формулювання щодо Німеччини було відверто недружнім, і Берлін виявив погано приховане роздратування. Міністр закорд. справ Ріббентроп дав указівку Шуленбургу передати Сталіну, що «угоди, які я підписав у Москві, будуть, звичайно, виконані». Проте до 19.09.1939, тобто 2 доби, не було певності в тому, як далі розгортатимуться їх міждерж. стосунки. У деяких місцевостях, як-от під Львовом, рад. та нім. війська навіть встигли зазнати втрат для обох сторін.

Велика Британія і Франція заявили, що «справжнє значення радянської акції ще не зовсім зрозуміле», і з їхнього боку нічого не було сказано про незаконність дій СРСР. Не стало це перешкодою й для створення антигітлерів. коаліції за участю Союзу після нападу на нього 22.06.1941 Німеччини. Слід зазначити, що у верес. 1939 СРСР не оголошував війну Польщі. Введення рад. військ на терит. Схід. Польщі представлялося гуманіт. акцією, а не загарбанням чужої терит. Показово, що саме так її сприйняла й більшість поляків, не чинячи скільки-небудь відчутного опору. Якщо німці під час верес. кампанії проти Польщі втратили понад 37 тис. чол. убитими, то рад. втрати становили (за різними джерелами) від 737 до 1139 чол. Під час II світ. війни взагалі широко застосовувалася практика введення військ на терит., яким загрожувала окупація. Напр., США, які формально залишалися нейтр. д-вою, 07.07.1941 ввели свій збройн. контингент в Ісландію (на той час о-в перебував в унії з

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ УРСР (1939—45)

окупованою Гітлером Данією) під приводом забезпечення морських комунікацій з Великою Британією та ін. нейтр. д-вами. Зазначена рад. акція також формально не стосувалася зміни держ.-терит. статусу зайнятих Червоною Армією терит.

Зміну держ.-терит. належності західноукр. та західнобілорус. земель було здійснено лише на основі виявлення волі місцевого населення шляхом проведення відп. плебісцитів. У жовт. 1939 Нар. Збори у Львові (для Зах. України) та в Білостоку (для Зах. Білорусії) прийняли рішення про входження цих земель до «братської сім'ї радянських народів». Питання про легітимність згаданих волевиявлень населення, проведених в умовах рад. військ. присутності, має розглядатися в розрізі вимог чинного на той час міжнар. права. Останнє цілком допускало плебісцити в умовах воєнної окупації та активного втручання в хід голосування зацікавленої сторони. Причому, у 1922 Польща легалізувала свою окупацію Віленського краю через рішення місцевого Сейму, скликання якого бойкотувало 36 % виборців — переважна більшість лит. і білорус. населення. Зах. д-ви не висунули жодних заперечень і щодо влаштованого гітлерівцями у квіт. 1937 плебісциту в Австрії, який 99 % голосів легалізував аншлюс цієї країни Німеччиною. Велика Британія визнала його результати чи не раніше, ніж закінчилася процедура відкритого голосування.

У цьому часово-просторовому континуумі рад. плебісцити в Зах. Україні та Зах. Білорусії були цілком легітимними. Вибори до Укр. Нар. Зборів 22.10.1939 мало нагадували пересічні вибори по-радянськи: протестний електорат становив 26 %; подекуди допускалося висунення кількох кандидатів на одне місце; 8 кандидатів Луцького та 3 кандидати Львів. округів зібрали менш як 50 % голосів і не були обрані; у депут. корпусі було 270 представників «буржуазної» інтелігенції тощо. Настрої виборців формувалися в умовах активного пропагандист. тиску, по селах подекуди розпочали роздавати бідності панські землі й

худобу, у містах місцевих пролетарів нова влада вселяла до покинутого втікачами-поляками житла. Зах. істор. думка схиляється до висновку, що, незважаючи на відчутне рад. втручання в перебіг виборів та голосування в самих Нар. Зборах, бажаний результат, тобто висловлення населенням волі до возз'єднання з УРСР, був би досягнутий повсюдно, за винятком кількох міст з переважно польс. населенням, зокрема Львова.

Укр. Нар. Збори у Львові (у пізнішій літературі — Нар. Збори Зах. України) 27.10.1939 прийняли Декларацію про входження Зах. України до складу УРСР. 01.11.1939 сесія ВР СРСР на прохання Повноважних делегатів від львів. та білостоцьких Нар. Зборів прийняла Зах. Україну та Зах. Білорусію до складу СРСР; ВР УРСР розглянула це питання на своїй позачерговій 3-й сесії 13—14.11 того ж року. 29.11.1939 було прийнято Указ Президії ВР УРСР про набуття рад. гр.-нства мешканцями Зах. України. 04.12 того ж року Указом ВР СРСР було утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславівську та Тернопільську (назву «уточнено» з Тернопільської 09.08.1944) обл.

Емігрант. уряди Польщі, очолювані послідовно В. Сікорським, С. Міколайчиком та Т. Арцишевським, перебуваючи в союзн. Лондоні, відмовилися визнати зміну терит. статусу західноукр. та західнобілорус. земель, а також Віленщини, переданої рішенням Рад. уряду Литви. Навесні 1943 дійшло до розриву відносин СРСР з польс. емігрант. урядом, створеним після нападу нацист. Німеччини на СРСР. Форм. приводом послужила пропагандист. кампанія навколо т. з. Катинської справи, розпочатої нацист. Німеччиною та підтриманої польс. емігрантами.

Союзн. (з 22.06.1941) уряди США та Великої Британії в питанні повоєнних рад. кордонів зайняли вичікувальну позицію. На *Тегеранській конференції 1943* про свою готовність визнати бажаний рад. сторони кордон з повоєнною Польщею заявив В. Черчіль; президент США Ф.Д. Рузвельт мотивував свою відмову від такого кроку майбутніми виборами 1944, де розраховував на голоси американців польс. походження.

Улітку 1944 самопроголошений Польс. комітет нац. визволення (прорад. тимчас.

уряд Польщі) у Любліні заявив про готовність будувати відносини з СРСР на основі визнання лінії повоєнного кордону, який приблизно має відповідати т. з. лінії Керзона (улітку 1920 Версал. конф. пропонував їй Рад. Росії в обмін на припинення наступу на Польщу). В основному ця лінія на відтинку з УРСР збігалася з рад.-нім. кордоном 1941.

На *Кримській (Ялтинській) конференції 1945* Сталін, Рузвельт і Черчілль погодились, що майбутній уряд має бути коаліційним — з представників «люблінських» та «лондонських» поляків, а повоєнний рад.-польс. кордон буде погоджено між Москвою і Варшавою без втручання Великої Британії та США. Останні дали також згоду заявити про свою підтримку лінії Керзона з невеликими відступами (5—12 км) на користь Польщі. Відп. заяви було зроблено в парламентах зах. союзників — В. Черчіллем у лют., а Ф. Рузвельтом у берез. того ж року.

28.06.1945 було сформовано Польс. уряд нац. єдності (ПУНЕ), визнаний як Московою, так і зах. союзниками. Він дістав рад. підтримку на повоєнній Потсдам. конф., яка вирішувала серед ін. і питання про повоєнний нім.-польс. кордон (див. *Берлінська (Потсдамська) конференція 1945*). За рад. сприяння його провели по р. Нісі Лужицькій, тобто значно західніше, ніж це пропонували Лондон та Вашингтон. Після тривалих переговорів між СРСР і делегацією ПУНЕ 16.08.1945 було підписано Договір про кордон між СРСР та Польс. Респ., який закріпив нову лінію міждерж. розмежування. Делегації УРСР та БРСР формально участі в переговорах не брали.

Порівняно з тим кордоном, що існував станом на 22.07.1941 між СРСР і нацист. Німеччиною, Польща виграла близько 22 тис. км², з них 2 тис. км² — коштом УРСР (за рахунок м. Перемишля та деяких ін. місцевостей). За межами укр. держ. терит. залишилися значні масиви т. з. Закерзоння, населені переважно етніч. українцями. З ін. боку, в багатьох містах Зах. України абс. чи відносно більшість становили поляки і євреї, які дістали можливість оптації гр.-нства і протягом кількох років майже у повному складі переселилися до відродженої Польщі, вимушено покинувши свою

«малу батьківщину». Договір від 16.08.1945 ратифікувала спочатку ВР СРСР, а 31.12.1945 — Крайова Рада Народова. В обох випадках депутати голосували одногосно.

Делімітацію нової лінії кордону здійснювали від 07.03.1946 до 27.04.1947. Приблизно в ці самі строки завершився обмін населенням, розпочатий ще Угодою між Урядом УРСР та Польс. комітетом нац. визволення від 09.09.1944. Українців, які відмовилися переселятися до СРСР, було депортовано польс. владою під час операції «Вісла» (весна 1947) на т. з. «Земе одзискане» (повернені землі), що відійшли від Німеччини до Польщі за Потсдам. домовленостями. 15.01.1951 було підписано Договір між ПНР та СРСР про обмін ділянками держ. терит. УРСР і ПНР провели обмін рівноцінними ділянками терит. (по 480 км²), і цього разу оптацію гр.-нства не проводили.

Літ.: *Коваль В.С.* Возз'єднання західноукраїнських земель і міжнародні відносини. 1939—1941. К., 1979; *Ломов Г.І.* Народні Збори Західної України. Львів, 1959; *Макарчук В.С.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939—1945 рр.): історико-правове дослідження. К., 2007; *Eberhardt P.* Polska granica wschodnia 1939—1945. Warszawa, 1993; *Partacz Cz.* Kwestia ukraińska w polityce Polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w Kraju (1939—1945). Koszalin, 2001.

В.С. Макарчук

ВОЛОВА Лариса Іванівна (15.08.1940, м. Калінін, нині — Твер, РФ) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. працівник вищої школи РФ, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері терит. питань, міжнар. інвестиц. права, міжнар. фін. права.

Наук. та виклад. діяльність В. пов'язана з Ростов. держ. ун-том (РДУ), який у 2006 став Півд. федер. ун-том (м. Ростов-на-Дону, РФ). У 1964 В. закінчила з відзнакою юрид. ф-т цього ун-ту і у 1965 вступила до його аспірантури, де під наук. керівництвом проф. М.М. Мінасяна підготувала і в 1969 захистила канд. дис. на тему «Плебісцит у міжнародному праві». Виклад. діяльність

В. розпочалася у 1966 також на юрид. ф-ті РДУ. Вона була викладачем, ст. викладачем, доцентом, а у 1979 стала докторантом в Ін-ті д-ви і права АН СРСР, де виконала дисертац. дослідження на тему «Принцип територіальної цілісності та недоторканності в сучасному міжнародному праві» (наук. консультант проф. М.О. Ушаков), яке захистила у 1982. Цього ж року В. очолила каф. основ рад. д-ви і права РДУ, перейменовану згодом на каф. основ правознавства, а потім — каф. міжнар. права та правознавства. В. читає курси лекцій з міжнар. права та міжнар. приват. права, а також спецкурси з правового регулювання зовнішньоекон. діяльності, міжнар. інвестиц. права, міжнар. валют. права, міжнар. митн. права, цив. і торг. права зарубіж. країн та ін. У 1993 її було запрошено для читання курсу міжнар. права до Півд.-зах. ін-ту політ. наук і права в КНДР. В. підтримує тісні контакти з наук. осередками України, регулярно виступає офіц. опонентом докт. і канд. дисертацій укр. науковців, зокрема опонувала докт. дисертації М.В. Буроменського, Т.Л. Сироїд, канд. дисертації О.П. Мартиненко, Ю.В. Шокіна та ін.

Громад. діяльність В. виявилася в роботі Рад., а нині *Російської асоціації міжнародного права*, членом якої вона є з 1965. Тривалий час вона очолювала комісію Асоціації, а з 2000 є членом її виконкому. У 1974—75 В. брала участь у роботі АМП у м. Делі (Індія), а в 1976 — у м. Мадриді (Іспанія). У 2003 РАМП нагородила В. медаллю ім. Г.І. Тункіна за внесок у розвиток міжнар. права. У 1996 вона стала лауреатом премії ім. Ф.Ф. Мартенса, що присуджується РАН за видатні наук. праці у сфері міжнар. права та міжнар. відносин, а в 1999 перемогла в міжнар. конкурсі ім. Гуго Гроція в номінації «Кращий юрист-міжнародник Росії». В. входить до ред. колегій таких вид., як «Северо-кавказский юридический вестник» та «Ученые записки. Сборник трудов юридического факультета РГУ».

Уперше у вітчизн. науці міжнар. права В. звернулася до розроблення ін-ту плебісциту, дослідивши його виникнення, юрид.

природу, умови проведення, визначення співвідношення «плебісциту» та «референдуму». Плебісцит В. розглядала у 3 аспектах: як правову підставу терит. змін д-ви; спосіб реалізації принципу самовизначення народів; демокр. метод розв'язання терит. спорів. В. зробила значний внесок у розроблення комплексу проблем, пов'язаних із визначенням та здійсненням принципу терит. цілісності та недоторканності. Вона глибоко проаналізувала юрид. природу цього принципу, показала його місце і роль серед ін. осн. принципів сучас. міжнар. права та встановила перелік дій, що є його порушенням.

Творчий доробок В. становить 280 наук. праць, серед яких: «Плебісцит в міжнародному праві» (1972), «Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве» (1981), «Неушимость границ — новый принцип международного права» (1987), «Противоправность сепаратистских движений с точки зрения международного права» (1993), «Реализация государствами международной правоспособности в международных инвестиционных отношениях посредством многостороннего международно-правового регулирования» (2001), «Валютное регулирование как объект валютного права» (2001), «Международное инвестиционное право как подотрасль международного экономического права» (2001), «Международно-правовые механизмы разрешения инвестиционных споров» (2001), «Соотношение международного валютного права с валютным правом Российской Федерации» (2002), «Предпринимательское право» (2001, 2003, у співавт.), «Международные договоры в правовых системах федеративных государств» (2004), «Перспективы дальнейшего совершенствования многостороннего международного правового регулирования иностранных инвестиций» (2006), «Предпринимательское (хозяйственное) право: Учеб.» (2008, 2010, у співавт.), «Роль норм и институтов международного права в преодолении мировых финансовых кризисов» (2009), «Деятельность Международного уголовного суда и трибуналов ad hoc — новый этап в развитии международного гуманитарного права» (2010), «Роль междуна-

родного фінансового права в регулюванні міжнародних фінансових отношений» (2010).

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Отв. ред. С. В. Бахин. СПб., 2007.

Г. М. Проценко

ВОЛОНТЕР — див. *Добровольець*.

ВОЛЬФ (Wolff) Христіан (24.01.1679, м. Бреслау, Силезія, нині — Вроцлав, Польща — 09.04.1754, м. Галле, Саксонія) — нім. філософ, правознавець, один із найвідоміших представників «гроціанської» школи міжнар. права (послідовники Г. Гроція), що посідала проміжне місце між «натуралістами» і «позитивістами»; належить до класиків міжнар. права.

В. був одним з провідних діячів Просвітництва у Німеччині та єдиним серед них, хто виявив особл. інтерес до міжнар. права. Поряд із теологією він вивчав філософію, математику, фізику, медицину, психологію, ботаніку, економіку та право. В. всіляко захищав освічений абсолютизм, уособленим якого вважав спадкоємця прусс. трону майбутнього «короля-філософа» Фрідріха Великого. Працюючи проф. Ун-ту в Галле, він у публ. зверненні вказав на кит. правителів як зразкових, що викликало неоднозначну оцінку. У Галле В. було втягнуто в боротьбу з протестант. ортодоксією, внаслідок чого 1721 Фрідріх I наказав йому залишити терени Пруссії. В. переїхав до Марбурга, де також працював проф. ун-ту, і його ім'я як філософа стало відомим у Європі. 1740, коли на престол вступив Фрідріх II і в особистому посланні звернувся до В., він повернувся до Галле, посівши в Ун-ті посаду проф. природ. права та міжнар. права, і залишався там до кінця життя.

У 1749 В. видав працю «*Jus Gentium Methodo Scientifico per Tractatum*» (Право народів, викладене за науковим методом), а 1750 — «*Institutiones Juris Naturae et Gentium*» (Інституції природного права та право народів). І-ша з них опубл. також англ. мовою під назвою «*Law of Nations Treated According to Scientific Method*» в серії «Класики міжнародного права» (1934). В. ніколи не займався держ. практикою, пов'язаною з правом, і тому його підхід до міжнар.

права являв собою філос. міркування про *природне право*, що визначає характер стосунків між націями (д-вами). На переконання В., метою міжнар. права є самозбереження і саморозвиток націй та надання ними одна одній взаємної допомоги у досягненні цих цілей. Зважаючи на це, він визначав 2 види зобов'язань націй, що впливають з необхідності їх існування: 1-й стосується власної нації, а 2-й — ін. націй, і в цій схемі кожному виду зобов'язань мало відповідати певне право. Так, зобов'язання націй щодо себе за своїм походженням є природ. (природженими) правами на самозбереження та самозахист, які нічим не обмежуються. Зобов'язання націй щодо надання допомоги ін. націям є «недосконалим», обмеженим правом, оскільки ця допомога має надаватися тією мірою, якою вона не завдає шкоди обов'язкам щодо себе. І в цьому питанні нація є єдиним і суверен. суддею. Однак за наявності договору «недосконале» право стає «досконалим». Отже, 2-й вид права за своїм характером є набутих правом, що контрастує з природ. правами націй.

Запропонований В. міжнар. порядок не виходив за межі принципів евдемоністичної (наставницької) моралі. Тому він створив деяку подібність порядку, який має перевагу у відносинах між націями. В. розглядав нації як організовану спільну асоціацію, велику д-ву, яку він називав *civitas maxima*, що складається з окр. д-в, *civitates*, які є асоціаціями індивідів. Метою цієї спільності є сприяння заг. добробуту д-в через їх співробітництво відповідно до норм, що впливають з *civitas maxima*. У В. ці норми ґрунтувалися на фікції уявного правителя *civitas maxima*, який визначає їх шляхом «користування правом переконання». Сукупність цих норм названа у В. *jus voluntarium*, «добровільним», або «вольовим», правом, на відміну від незмінного природ. стану *jus necessarium*, «необхідного» права. Відмінність між ними ілюструвалася у В. доктриною справедл. *війни*. Згідно з «необхідним» правом, війна може бути справедл. тільки з погляду однієї сторони, од-

нак відповідно до «вольового» права вона може бути справедл. з обох сторін, якщо вони однаково намагаються досягти своїх результатів, і в цьому «вольове» право має перевагу над «необхідним» правом.

«Вольове» право В. являло собою відхід від «натуралістів», представлених *Пуфендорфом* та ін. т. з. противниками позит. міжнар. права, що було певним кроком уперед. Заслугою В. є також розроблена ним доктрина природ. прав нації, що пізніше набула розвитку в доктрині міжнар. права про осн. права та обов'язки д-в. Прогрес. було й висунуте ним положення про поділ міжнар. права на матер. і процес. частини. З В. пов'язано також відновлення незалежності науки міжнар. права, що утвердилася завдяки *Зьочу*, а потім була ліквідована *Пуфендорфом*.

Водночас концепції міжнар. права В. притаманна казуїстичність та суперечливість. Особливо це стосується «вольового» права, в якому змішано елементи природ. і позит. права. Його *civitas maxima* мала абстрактний характер, незважаючи на спробу представити її як існуючу в опосередкованому вигляді дійсність. У системі В. не визначене й місце звичаєвого та договір. права. Його «науковий метод» ґрунтувався на доказах, запозичених з матем. теорем. Це був псевдоматем. метод, яким у 17—18 ст. користувалася низка відомих мислителів для досягання, на їх погляд, найбільшої переконливості. Відповідно В. у дослідженнях спирався на розвиток положень, які поступово йшли одне за одним у манері матем. дедукції, що часто призводило до тривіальних висновків і тавтології.

Отже, В., належачи до найвідоміших представників природ.-правової школи 18 ст., увійшов у науку міжнар. права переважно як автор концепції *civitas maxima*, що є д-вою, яка складається з окр. д-в і яку можна уявити певною мірою подібною до організованого міжнар. співтовариства. Однак ця концепція багато в чому мала казуїстичний характер, страждаючи заздалегідь визначеною схематичністю, і внаслідок цього не мала подальшого розвитку.

Е. *Ваттель*, який майже відтворив структуру праці В. з його формулюваннями, взагалі відкинув його концепцію *civitas maxima*, засн. на «вольовому праві», яке походить від вигаданого ним правителя д-ви д-в.

Літ.: *Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations*. N.Y., 1947; *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. I. М., 1948; *Ehrlich L.* The Development of International Law as a Science // *RdC* 1962, p. 1, t. 105, 1963.

В.Н. Денисов

ВОЛЬФРУМ (Wolfrum) Рудигер (13.12.1941, Берлін, Німеччина) — нім. правознавець, проф., д-р права, проф. міжнар. права Гейдельберзького ун-ту, директор *Інституту порівняльного публічного та міжнародного права ім. Макса Планка* (1993—2012), суддя *Міжнародного трибуналу з морського права* (з 1996, президент Трибуналу 2005—08), ген. директор *Фонду ім. Макса Планка* на підтримку міжнар. миру та правової д-ви (з 2013). Є відомим фахівцем з міжнар. права, особливо з проблем теорії міжнар. права, права міжнар. договорів, міжнар. морського права, міжнар. права навколишнього середовища.

У 1962 В. закінчив гімназію. Після проходження військ. служби вивчав право в ун-тах Бонна і Тюбінгена (1964—69). У 1969 і 1973 склав 2 держ. іспити й захистив дис. у Боннському ун-ті, здобувши звання д-ра права. Від 1973 — доцент Ін-ту міжнар. права в Бонні. У 1977 одержав річну стипендію від Нім. досл. фундації для роботи наук. співробітником у Центрі права та політики з використання Світ. океану Ун-ту Вірджинії в США. У 1980 захистив дис. на здобуття проф. звання (*Habilitation*). З 1982 — проф. Ун-ту Майнца, у 1982—93 — проф., згодом директор Ін-ту міжнар. права Ун-ту Кіля (у 1990—93 — віце-ректор Ун-ту). Читав лекції з міжнар. права як гостьовий проф. в Ун-ті Міннесоти (США) у 1987 та 1990. Від 1993 — проф. міжнар. права Ун-ту Гейдельберга.

В. є відомим діячем у сфері науки: віце-президент Нім. досл. фундації (1996—2002); віце-президент Т-ва сприяння наукам ім. Макса Планка (2002—06); член засновницької ради гуманіт. секції Нім. академії природничих наук (2003); член Наглядової ради Ун-ту Гамбурга (з 2005); голова правління Нім. т-ва міжнар. права (з

2005); асоційований член *Інституту міжнародного права* (з 2007); член Комітету з ліквідації расової дискримінації (1990—2000). Крім того, він — почесний д-р РАН (з 1999), почесний член АН Монголії (з 2006), почесний проф. юрид. ф-ту Ун-ту Гамбурга (з 2002) та юрид. ф-ту Ун-ту Преторії (з 2010).

В. брав участь у низці конф. з міжнар. права, зокрема у складі делегації ФРН у III Конф. ООН з морського права (1980—82), у консультах зустрічах у межах Договору про Антарктику 1959 (1983—88), зокрема щодо правового режиму розроблення мінер. ресурсів Антарктики (1985). Протягом 1993—96 був головою робочої групи з правових питань щодо підготовки дод. до Протоколу про захист навколишнього середовища до Договору про Антарктику з метою врегулювання відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу. У 1996 В. обрано суддею Міжнар. трибуналу з морського права, двічі переобрано на новий 9-річний термін у 1999 та 2008, у 1996—99 був віце-президентом Трибуналу, а у період 2005—08 — президентом. В. бере активну участь у міжнар. діяльності з врегулювання міжнар. конфліктів та постконфліктного *миробудівництва*. Зокрема, виступив посередником ООН у Дарфурському конфлікті у Судані (2008). В. також надавав консультації для вищих суддів Афганістану та Судану з питання застосування міжнар. права у внутр. праві. Згодом заснував спец. установу для надання підтримки конфліктним регіонам у сфері права — Фонд ім. Макса Планка на підтримку міжнар. миру та правової д-ви (2013), де обіймає посаду ген. директора. Фонд було створено як некомерційну орг-цію, що займається юрид. консультаціями і надає освітні послуги у конфліктних регіонах та д-вах, які переживають період трансформації. Сьогодні Фонд реалізує проекти в таких країнах, як Афганістан, Ємен, Киргизстан, Сомалі, Півд. Судан, Судан, Того та ін. Нагороджений вищим федеральним орденом Німеччини — Командорським хрестом «За заслуги перед ФРН» (2008).

Особливо важливий внесок В. як гол. ред. «Max Planck Encyclopedia of Public International Law» (Енциклопедія міжнародного публічного права ім. Макса Планка,

MPEPIL) — без сумніву, найавторитетнішого у світі енциклопед. вид. у сфері міжнар. права. Хоча її можна розглядати як свого роду продовження «Encyclopedia of Public International Law» (Енциклопедія міжнародного публічного права) за ред. Р. Бернгардта (1992—2001), MPEPIL є масштабнішою як за змістом (містить на 700 статей більше порівняно з попередньою ред.), так і за формою (використано нові тех. засоби оприлюднення через мережу Інтернет). Результатом розпочатої у 2004 роботи під егідою Ін-ту Макса Планка (м. Гейдельберг, ФРН) став вихід у світ з 2008 регулярно поповнюваної та оновлюваної інтернет-версії «Енциклопедії» (www.mpepil.com). У лют. 2012 у вид-ві «Oxford University Press» було опубл. 10-томну друк. версію Енциклопедії (обсягом 11724 с.), яка містить 1618 термінів. Авторами «Енциклопедії» стали понад 800 провідних учених і практиків з усіх куточків світу, у т. ч. з України (А.Я. Мельник). Унікальність «Енциклопедії» є не лише її вражаючий обсяг, а й те, що кожна стаття пройшла суворе рецензування членів ред. дорадчої колегії, до якої увійшли найавторитетніші юристи-міжнародники сучасності (зокрема, экс-суддя МС ООН Б. Зімма, член КМП ООН М. Вуд, суддя МТМП Ж.-П. Кот, проф. М. Коскенніемі та ін.). Порівняно з попередньою ред. в «Енциклопедії» відображено найновіші тенденції розвитку міжнар. права, насамперед таких його галузей, як міжнар. кримін. право, право захисту навколишнього середовища, міжнар. торг. право, мирн. розв'язання міжнар. спорів та ін. Запропоновані В. підходи до MPEPIL знайшли відгос і під час підготовки в Україні «Енциклопедії міжнародного права» (у 3 т.) за ред. В.Н. Денисова та Ю.С. Шемшученка. Це є свідченням того, що вітчизн. міжнар.-правова наука була і залишається складовою світ. науки міжнар. права.

В. є також гол. ред. низки відомих журн., зокрема «Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht (Heidelberg Journal of International Law)» (Журнал зарубіжного публічного права та міжнародного

ВОЮЮЧІ СТОРОНИ

права, м. Гейдельберг, ФРН), «Max Planck Yearbook of United Nations Law» (Щорічник права ООН ім. Макса Планка, м. Гейдельберг), «Journal of the History of International Law» (Журнал історії міжнародного права).

В. є автором низки фундамент. праць, зокрема у сфері міжнар. морського права, права навколишнього середовища, прав людини, права ООН та ін. Серед останніх слід насамперед згадати: «United Nations: Law, Policies and Practice» (Об'єднані Нації: право, політика та практика, 1995), «Means of Ensuring Compliance with and Enforcement of International Law» (Засоби забезпечення дотримання зобов'язань та імплементації міжнародного права, 1998), «Völkerrecht» (Міжнародне право, у 3 т., 2002, у співавт. з Й. Дельбрюком), «Developments of International Law in Treaty Making» (Розвиток міжнародного права у сфері міжнародних договорів, 2005, ред. разом з Ф. Рьобенем), «The Role of International Dispute Settlement Institutions in the Delimitation of the Outer Continental Shelf» (Роль інституцій із врегулювання міжнародних спорів у сфері делімітації континентального шельфу, 2006, ред. разом з Р. Лагоні та Д. Віньєсом), «WTO: Institutions and Dispute Settlement» (СОТ: інституції та врегулювання спорів, 2006, 2007, ред. разом з П.-Т. Штоллем та К. Кайзером), «Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Dispute» (Морське право, право навколишнього середовища та врегулювання спорів, 2007, ред. разом з Т. Ндіає), «Legitimacy in International Law» (Законність у міжнародному праві, 2008, ред. разом з Ф. Рьобенем) та ін.

С.О. Мельник

ВОЮЮЧІ СТОРОНИ — реально організовані спільноти, що перебувають між собою у *збройному конфлікті* й визнаються такими міжнар. правом; ними насамперед є д-ви, які воюють між собою і у взаємовідносинах яких замість права миру домінують правила ведення збройн. конфліктів; стороною збройн. конфлікту можуть вважатися також повстанці, які у процесі гро-

мадян. війни *de facto* контролюють частину терит. д-ви.

Відповідно до міжнар. права, що діяло до завершення *Другої світової війни*, В. с. вважали: 1) д-ви, які брали участь у *війні*; 2) індивідів, які отримали санкцію на застосув. у війні фіз. насилля, тобто *комбатантів*. Після заборони застосув. сили (війни) у *Статуті ООН* у міжнар. праві виникло поняття «збройний міжнародний конфлікт», що охоплює міжнар. конфлікти, які не мають тех. та юрид. характеристик війни. Відповідно сучас. приписи міжнар. права відносять посилання на «сторони конфлікту» як щодо д-в, так і спільнот, які не є д-вами, але можуть також брати участь у міжнар. конфлікті і внаслідок цього зобов'язані підкорятися праву збройн. конфліктів (див. *Міжнародне гуманітарне право*).

Для того щоб отримати статус В. с., слід мати чітко визначену юрид. персональність або ту чи ін. обмежену міжнар. правосуб'єктність (напр., бути суб'єктом міжнар. права) і підкорятися під час «стану війни» спец. галузі міжнар. права — міжнар. гуманіт. праву. Статус В. с. можуть також отримати повстанці, які в громадян. війні здійснюють *de facto* контроль над частиною терит. д-ви, через що *треті держави* перебувають у контакті з ними з метою захисту своїх інтересів, а для законного уряду цей зв'язок слугує підставою для визнання повстанців як воюючих з тим, щоб вимагати від ін. д-в дотримуватися *нейтралітету*. У минулому щодо індивідів поняття В. с. означало посилання на членів: 1) збройн. сил сторони конфлікту; 2) нар. ополчення та добровільних загонів, які, не будучи частиною згаданих сил, діють на користь цієї сторони за умови, що вони: а) перебувають під командуванням особи, відповід. за своїх підлеглих; в) мають розпізнавальні знаки, видимі на відстані; с) відкрито носять зброю; д) проводять свої операції згідно із *законами і звичаями війни*; е) у разі *levée en masse*, коли населення неокупованої терит. при наближенні ворога стихійно береться за зброю, щоб протистояти вторгненню, і в нього немає часу для організації в регулярні збройні частини, за умови, що вони відкрито носять зброю і поважають закони та звичаї війни. Відразу після II світ. війни міжнар. право додало до цих

категорій воюючі рухи опору, які належать до сторони конфлікту й діють на їх власній терит. або поза нею, навіть якщо ця терит. окупована, за умови, що вони виконують вищезгадані умови для добровільних заго-нів (ст. 4 *Женевської конвенції про поводжен-ня з військовополоненими 1949*).

Однак згодом міжнар. право припинило використання цих категорій, замінивши їх єдиним визначенням збройн. сил сторони, що перебуває у конфлікті. Відповідно В. с. складаються з усіх організованих збройн. сил, груп та підрозділів, які перебувають під командуванням особи, відповід. перед певною стороною конфлікту за поведінку своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом або владою, не визна-ними супротивною стороною. Такі збройн. сили підкоряються внутр. дисциплінарній системі, яка, крім ін., забезпечує дотри-мання норм міжнар. права, що застосову-ються у період збройн. конфліктів. Члени таких збройн. сил є комбатантами (у цьо-му разі замість терміна «воюючі» живають такий термін), тобто вони мають право бра-ти участь у насильницьких діях проти во-рога з метою зламати його опір та привес-ти до покори (*hostilities*), і користуються статусом *військовополонених*, якщо опиняю-ться під владою супротивної сторони. При цьому сторони, що перебувають у конфлікті, повинні завжди відрізнити цив. населення від комбатантів (ст. 43, 44, 48 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що сто-сується захисту жертв міжнародних збройн. конфліктів, 1977 (Протоколу I)*).

Принциповим є питання про *визнання воюючої сторони* з боку третіх д-в або між-нар. співтовариства в цілому. Природно, ця проблема не виникає щодо країн, які пере-бувають між собою у стані війни (збройн. конфлікту) і є суб'єктами міжнар. права. Вона набуває правового значення кожно-го разу щодо повстанців і розв'язується за-лежно від конкр. обставин. При цьому є відмінність між *визнанням повсталієї сторо-ни*, яка добивається встановл. окр. д-ви, і визнанням повсталих груп, які домагають-ся повалення чинного уряду.

Питання про правовий статус повстан-ців, рівень їхніх міжнар. прав та обов'яз-ків до і після їх визнання є предметом ши-рокого обговорення. Однак певні правила

щодо визнання повстанців усталилися. Так, невизнані повстанці не мають міжнар.-правового статусу, але з позицій міжнар. права перебувають у кращому становищі, ніж, напр., злочинці, що перебувають по-за законом. Повстання у межах д-ви за звичайних обставин розглядається як внутр. справа, що не стосується ін. д-в і не впливає на міжнар. відносини; втру-чання у внутр. справи д-ви, де виникло по-встання, не дозволяється. Проте якщо по-встанці борються за відокремлення або взяття на себе відповідальності за всю вла-ду і досягають успіху, встановлюючи свій контроль над значними р-нами разом зі створенням місц. уряду *de facto*, то їх вва-жають повстанцями, а їхній опір — повстан-ням. Однак не існує заг. норми міжнар. права, яка зобов'язувала б треті д-ви ви-знавати повстання, що набуло місц. успіху, і це питання вирішується залежно від практ. інтересів та політ. міркувань.

Передчасне або поспішне визнання зви-чайного заколоту є незакон. втручанням у внутр. справи д-ви і порушує міжнар. пра-во. Проте коли конфлікт стає повстанням, третя д-ва може визнати існування в ній стану війни, проголошуючи нейтралітет, який ставить обидві сторони громадян. ві-йни у правове становище В. с. щодо д-ви, яка визнала такий стан, але тільки на час цього конфлікту. Це означає застосув. пра-ва війни та нейтралітету і набуття пов-станцями певною мірою статусу обмеженої міжнар. правосуб'єктності. Аналогічні на-слідки спостерігаються, коли констит. уряд д-ви, де виник конфлікт, схиляється до форм. визнання стану війни щодо своїх опонентів, зокрема для того, щоб забезпе-чити застосув. норм ведення війни й уник-нути відповідальності за дії повстанців, які завдають шкоди іноз. д-вам та їхнім гр-нам. За таких обставин треті д-ви зобов'язані дотримуватися нейтралітету щодо сторін, які конфліктують.

Звичайне визнання повстання відрі-зняється від визнання стану війни і є обме-женим за своїми наслідками. У такому ра-зі повсталі сили не набувають прав В. с.,

ВОЮЮЧІ СТОРОНИ

але їхня влада (як уряду *de facto*) на терит., що перебуває під контролем повстанців, та юрисдикц. імунітет за кордоном визнаються для захисту їх співвітчизників так само, як і для забезпечення політ., екон. та ін. відносин. *Невтручання у внутрішні справи держав принцип*, згідно з яким кожна д-ва має право визначати форму власного правління, стосується тільки стану війни або повстання і не може застосовуватися до невизнаного опору. Визнання В. с. включає право допуску в порти д-ви, яка їх визнає, право поширювати на повстанців фін. зобов'язання, права В. с. у морській. війні, в т. ч. право відвідувати судна та проводити їх обшук у *відкритому морі*, конфіскацію контрабанд. товару, підтримання *блокади* тощо. З ін. боку, звичайне визнання повстання не дає повстанцям права діяти за межами їхніх терит. вод.

Визнання В. с. з боку міжнар. співтовариства в особі ООН виступає у вигляді відповідальності РБ, яка «уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних незгод або викликати суперечки, для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати підтриманню міжнародного миру і безпеки» (ст. 34). Вона може також «рекомендувати належну процедуру чи методи врегулювання» (ст. 36) або вирішити, «яких заходів слід вжити відповідно до статей 41 і 42 для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки» (ст. 39).

Низка прав та обов'язків, що випливають з права збройн. конфліктів, поширюється й на дії, які вживаються ООН. У зв'язку з цим *Інститут міжнародного права* в преамбулі до резол. щодо рівності застосув. норм права війни до сторін, що беруть участь у збройн. конфлікті, 1963 зазначив: «Обов'язки, які мають на меті обмежити страхіття війни і прописані для воюючих ... чинними конвенціями, заг. принципами права та нормами міжнар. звичаєвого права,.. поширюються на дії, які вживаються Організацією Об'єднаних Націй». У 1971 цей же Ін-т у резол. щодо

умов застосув. гуманіт. норм, що стосуються збройн. конфліктів, де у воєнних діях можуть брати участь сили ООН, констатував: «Норми гуманітарного характеру, похідні від права збройних конфліктів, автоматично застосовуються до ООН й повинні дотримуватися за всіх обставин силами ООН там, де вони вводяться в дію» (ст. 2). Сама ООН неодноразово заявляла, що поважатиме дух, принципи та норми Женев. конвенцій 1949. Напр., ст. 43 Статуту сил ООН в Конго проголошувала: «Члени особового складу Сил зобов'язані дотримуватися принципів та духу міжнародних конвенцій загального характеру, які стосуються ведення воєнних дій» (1964).

Слід, однак, зазначити, що ООН не була В. с. ні в минулому, у війні в Кореї 1950—52, ні тим більше тепер, у конфлікті, що стався у 1991 в Кувейті. В обох випадках це була коаліція д-в під керівництвом США, спрямована: щодо Кореї — спочатку проти Півн. Кореї, а потім проти Китаю; щодо Кувейту — проти Іраку. У випадку Кувейту зв'язок з ООН зводився лише до резол. РБ, яка дозволила «державам — членам ООН, які співробітничали з кувейтським урядом,.. використати всі засоби для забезпечення дотримання і застосування резолюції 660 (1990) ... і для підтримання миру та міжнародної безпеки в цьому регіоні». У зв'язку з цим Ген. секретар ООН заявив, що «війна в Перській затоці не є війною Організації Об'єднаних Націй». Аналогічно втручання в гуманіт. цілях США та ін. д-в у Сомалі, хоча й було дозволене РБ, але не ставало від цього операцією ООН (відповід. сили не перебували під її командуванням і не використовували стяг ООН). Це втручання здійснювалося паралельно з операцією ООН у Сомалі (ONUSOM) за рішенням РБ (1992). В ін. конфліктах, а саме в Конго (1960—63), Югославії (1991), Сомалі (1992), ООН отримала мандат на застосув. сили проти однієї зі сторін, якщо в цьому виникне необхідність, а отже, опинилася в становищі В. с.

Отже, ООН пов'язана правом збройн. конфліктів або, щонайменше, нормами цього права, які вона спроможна застосувати на практиці. Це означає, що «існує поділ компетенцій і, отже, відповідальності між ООН та державою, яка представляє

контингент ... Відповідно до угоди, укладеної з ООН, ця держава повинна вживати всіх заходів для дотримання права збройних конфліктів її національними силами, в тому числі, за необхідності, заходи кримінального покарання, які вона одна може призначити і застосувати» (Е. Давид). ООН може бути й стороною внутр. збройн. конфлікту, що стався на терит., де розгорнуто її сили, у разі, якщо РБ дала їм дозвіл на застосув. зброї у певних межах проти 1 або кількох сторін, що беруть участь у конфлікті. Таку ситуацію протистояння між ООН та однією зі сторін у конфлікті можна прирівняти до ситуації міжнар. збройн. конфлікту за аналогією з втручанням третіх д-в. Крім ООН до збройн. конфлікту можуть бути причетні й пов'язані правом збройн. конфліктів ін. міжнар. орг-ції, насамперед військ.-політ. союзи та регіон. орг-ції.

Літ.: *Schuschnigg K.* International Law: An Introduction to the Law of Peace. N.Y., 1959; *Schwarzenberger G., Brown E.* A Manual of International Law. L., 1976; *Полторацький А.И. Савинский Л.И.* Вооруженные конфликты и международное право. М., 1976; *Verri P.* Dictionary of the International Law of Armed Conflict. Geneva, 1992; *Давид Э.* Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000.

В.Н. Денисов

ВСЕСВІТНІЙ ПОШТОВИЙ СОЮЗ, ВПС (англ. Universal Postal Union, франц. Union Postale Universelle, UPU) — міжнар. міжуряд. орг-ція, створена для орг-ції і поліпшення пошт. служби в усьому світі та забезпечення міжнар. співробітництва в цій сфері, з 1948 спеціаліз. установа ООН. Членами ВПС є 192 д-ви і терит., у т. ч. Україна з 13.05.1947. Серед д-в — членів ООН не беруть участі у ВПС Андорра, Маршаллові О-ви, Мікронезія, Палау; натомість членами ВПС є самоврядні д-ви у складі Нідерландів — Аруба, Кюрасао та Сінт-Мартен, а також Британські Заморські терит.

Перші міжнар. угоди у сфері розвитку пошт. зносин почали укладати між сусідніми д-вами ще у 17—18 ст. У 1850 було укладено договір між Австрією та Пруссією (потім до нього приєдналися ін. нім. д-ви), спрямований на зменш. пошт. тарифів і способів пересилання, встановл. їх одноманітності та забезпечення свободи пошт. транзиту. На конф. у м. Парижі у 1863 об-

говорювалося питання укладення заг. пошт. угоди. Після створення у 1865 Міжнар. телеграф. союзу (нині — *Міжнародний союз електроз'язку*) нім. пошт. службовець Генріх фон Штефан ініціював скликання пошт. конгресу для того, щоб створити пост. діючий міжнар. орган з пошт. сфери. Конгрес відбувся у 1874 у м. Берні (Швейцарія), на ньому було розроблено Берн. договір (*Traité concernant la creation d'une union generale des postes* — Договір про створення Заг. пошт. союзу). Його було підписано 09.10.1874 (набув чинності 01.07.1875) і на його основі було створено Заг. пошт. союз, який у 1878 перейменовано на Всесвіт. пошт. союз. Д-ви — члени ВПС регулярно організовують пошт. конгреси (як правило, кожні 5 років) і періодично переглядають Берн. договір. Конгрес ВПС 1969 у м. Токіо (Японія) заснував Всесвіт. день пошти, який відзначається 9 жовт., в день підписання Берн. договору, і входить до переліку всесвіт. та міжнар. днів ООН.

На сьогодні правовою основою діяльності ВПС є система угод, що складається зі Статуту ВПС (у ред. 2004) та 8 дод. протоколів до нього (2008), Заг. регламенту ВПС, Всесвіт. пошт. конвенції (у ред. 2004), регламентів. Вони є обов'язковими для всіх д-в — членів ВПС. Існують також окр. угоди, які є обов'язковими лише для д-в, що їх уклали, зокрема Угода про служби пошт. платежів 1984, учасницею якої є і Україна.

Осн. завданнями ВПС є: забезпечення орг-ції та вдосконалення пошт. служби; створення єдиної пошт. терит. д-в-членів; заохочення розвитку співробітництва у цій сфері; розроблення міжнар. пошт. стандартів. ВПС сприяє пост. активізації пошт. послуг і слугує гол. механізмом співпраці між пошт. службами д-в. Він розробляє рекомендації, виступає посередником, надає тех. допомогу. Осн. принципи його діяльності: формування єдиної пошт. терит.; уніфікація пошт. тарифів та одиниць ваги; гарантія свободи транзиту; врегулювання спорів за допомогою арбітражу; сприяння розвитку міжнар. пошт. послуг та пошт. тех. допомога д-вам-членам.

ВСЕСВІТНІЙ ПОШТОВИЙ СОЮЗ

ВПС об'єднує д-ви-члени в єдину пошт. терит. з фіксованими міжнар. пошт. тарифами. Жодна з них не може заборонити транзит через свою терит. іноз. пошт. кореспонденції, погоджуючись передавати пошту ін. д-в найкращими з доступних засобів. ВПС рекомендує д-вам-учасникам методи нарахування і сплати транзит. зборів та зборів у кінцевих пунктах, а також визначає тариф. ставки; встановлює макс. і мін. вагу, розміри та умови прийняття кореспонденції; приймає правила, які стосуються кореспонденції на замовлення, авіапошти, предметів перевезення, що потребують спец. дозволу. Д-ви-члени зобов'язані дотримуватися положень Всесвіт. пошт. конвенції, яка визначає заг. правила, що застосовуються до міжнар. пошт. служби, письм. кореспонденції та пошт. посилок.

Осн. органи: Конгрес, Адм. рада, Рада пошт. експлуатації та Міжнар. бюро.

Всесвіт. пошт. конгрес є найвищим органом ВПС, що складається з представників усіх д-в-членів. Він збирається раз на 5 років, за певних умов може бути скликано надзвичайний конгрес. Конгрес переглядає систему угод ВПС, визначає його заг. політику, затверджує програму та бюджет, обирає ген. директора, заступника та членів Адм. ради і Ради пошт. експлуатації.

Адм. рада, що збирається раз на рік у Берні або скликається за потреби (на прохання чи зі згоди 2/3 членів Союзу), розглядає питання суто адм. характеру і переглядає регламенти. Складається з 41 д-ви-члена, які обираються за принципом геогр. представництва. Вона забезпечує безперервність роботи ВПС між конгресами, координує і певною мірою контролює його діяльність, вивчає питання правового характеру, формулює пропозиції та рекомендації Конгресу. Рада уповноважена приймати правові норми у зв'язку з порядком виконання угод, а також розвивати й контролювати всі форми тех. допомоги, у т. ч. підготовку кадрів у сфері пошт. справи, в межах міжнар. тех. співробітництва. Рада затверджує бюджет і рахунки ВПС та що-

року коригує Програму його діяльності. Обов'язки голови Ради автоматично надаються країні, де відбувався останній Конгрес. У її межах діють 4 комітети (з питань управління, розвитку та співробітництва, який є спільним з Радою пошт. експлуатації, фінансів та адміністрації, стратегії ВПС, що також є спільним з Радою пошт. експлуатації).

Рада пошт. експлуатації є тех. і операт. органом ВПС, що складається з представників 40 д-в-членів, які обираються Конгресом з урахуванням принципу справедл. геогр. розподілу. 24 місця в Раді зарезервовано для країн, що розвиваються. Вона збирається раз на рік у штаб-квартирі ВПС у Берні й вивчає найважливіші операц., комерц., тех., екон. проблеми, питання тех. співробітництва, профес. підготовки та перепідготовки, в яких зацікавлені країни, що розвиваються, готує звіти й доповіді, які публікуються у виданнях ВПС. Голову обирають її члени. У межах Ради утворено 4 комітети з різних проблем (пошта, посылки, пошт. фін. послуги, стандарти й технології).

Міжнар. бюро — адм. орган ВПС, діяльністю якого керує ген. директор, якого обирають на 5 років. Бюро забезпечує взаємозв'язок, інформування та консультування пошт. адміністрацій; приймає пропозиції, що стосуються внесення змін до системи угод ВПС, та повідомляє про ці зміни; проводить роботу з підготовки конгресів; надає експерт. висновки зі спірних питань на прохання зацікавлених сторін; представляє ВПС у його зовн. зносинах, в основному з міжнар. орг-ціями.

ВПС видає журн. «Поштовий союз». Офіц. мова — франц., робочою мовою крім франц. є також англ. (з 1994). У документації ВПС використовують араб. та ісп. мови, а найважливіші документи перекладають також кит., рос., португ. та нім. мовами. Місцеперебування ВПС — м. Берн (Швейцарія).

Літ.: *Специализированные учреждения ООН в современном мире* / Отв. ред. Г.И. Морозов. М., 1967; *Бобров Р.В., Малинин С.А.* Организация Объединенных Наций (международно-правовой очерк). Л., 1960; *Шрепелер Х.-А.* Международные организации. М., 1995; *United Nations: Law, Policies and Practice* / Ed. R. Wolfrum. V. 2. München, 1995.

Я.М. Жукорська

ВСЕСВІТНЯ КОНВЕНЦІЯ ПРО АВТОРСЬКЕ ПРАВО 1952 — багатостор. договір, який забезпечує охорону літ., наук. і худ. творів (далі — Всесвіт. конвенція 1952).

У 1928 *Ліга Націй* запропонувала уніфікувати нац. зак-во д-в у сфері охорони авт. прав, доручивши підготовку цього питання Ін-ту інтелект. співпраці Ліги. Після *Другої світової війни* правонаступником цього Ін-ту стала ЮНЕСКО. У 1947 на Конф. в м. Мехіко було прийнято резол., яка закликала до вирішення проблеми охорони авт. права на міжнар. рівні. У 1948 розпочалося розроблення Конвенції, що тривало 3 роки. Її проект, підготовлений у 1951, було розглянуто у 1952 на Дипл. конф. і прийнято в м. Женева (Швейцарія) на конф., у якій взяли участь 50 д-в. У 1955 Конвенція набула чинності, а у 1971 в м. Париж (Франція) на Міжнар. конф. д-в — членів ЮНЕСКО було прийнято її нову редакцію, що набула чинності у 1974.

У преамбулі Всесвіт. конвенції 1952 підкреслюється важливість забезпечення д-вами-учасниками у всіх країнах охорони авт. права на літ., наук. та худ. твори шляхом його подальшої універсалізації, що має зробити цей режим «придатним для всіх націй» з тим, щоб «полегшити поширення творів духовної творчості та сприяти кращому міжнародному розумінню».

Всесвіт. конвенція 1952 ґрунтується на таких принципах: нац. режим, який означає, що опублікованим творам гр-н будь-якої д-ви надається така сама охорона, яку д-ва надає творам своїх гр-н; держ. охорона прав авторів та ін. власників авт. прав, яка означає, що кожна д-ва зобов'язана вживати заходів для забезпечення ефект. охорони прав авторів на наук., літ. та худ. твори; дотримання формальностей авт. права, що характеризуються такими спільними ознаками, як ім'я автора та рік 1-го опублікування твору.

Всесвіт. конвенцію 1952 створено на доповнення до чинних на той час міжнар. угод у сфері авт. права, а саме: *Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів 1886* (далі — Берн. конвенція

1886), Конвенції про охорону літ. і худ. власності 1902; Конвенції про охорону літ. і худ. власності 1910 та ін. Відповідно до ст. 17 Всесвіт. конвенції 1952, вона не суперечить положенням Берн. конвенції 1886. Для уникнення колізій, що могли б виникнути в результаті одночасної дії цієї Конвенції з положеннями Всесвіт. конвенції 1952, до вказаної ст. 17 було додано Декларацію, яка визначила режим авт. права для країн, що були членами Берн. союзу станом на 07.07.1951 або приєдналися до нього пізніше.

Співвідношення між Всесвіт. конвенцією 1952 та Міжамер. конвенцією про авт. право на літ., наук. і худ. твори 1946 та ін. міжамер. конвенціями визначається положенням ст. 18. У разі виникнення розходжень між положеннями цих конвенцій перевагу має конвенція, що є останньою за часом укладення, або така сама угода. Оскільки всі міжамер. угоди, що є чинними нині, укладено до ухвалення Всесвіт. конвенції 1952, положення останньої мають пріоритет.

Всесвіт. конвенція 1952 не зачіпає положень ін. конвенцій та угод про авт. право. Щодо всіх ін. дво- і багатостор. угод застосовується принцип: вона не скасовує двостор. або багатостор. конвенції чи угоди, які діють між д-вами-учасниками; у разі виникнення розбіжностей між положеннями цих конвенцій чи угод та положеннями Всесвіт. конвенції 1952 перевагу мають положення останньої.

Всесвіт. конвенція 1952 встановила універс. режим охорони і захисту прав автора на літ., наук. та худ. твори на міжнар. рівні. Вона регламентує оформлення авторства, гарантії матер. і нематер. прав авторів та прав на переклад літ. творів. Усі спори між д-вами-учасниками, в т. ч. щодо тлумачення її положень, передаються на розгляд *Міжнародного Суду ООН*. Д-ви-учасниці зобов'язуються вживати заходів, необхідних для забезпечення виконання її положень. Термін дії авт. права становить період життя автора і ще 25 років після його смерті. На сьогодні одні д-ви є учасниками Все-

ВСЕСВІТНЯ КУЛЬТУРНА І ПРИРОДНА СПАДЩИНА

світ. конвенції 1952 в ред. 1952, а ін. — в ред. 1971. У 1993 до цієї Конвенції приєдналася Україна, для якої вона набула чинності 17.01.1994.

Літ.: *Всесвітня* конвенція про авторське право 1952: <http://zakon.rada.gov.ua/>; *Минков А.М.* Международная охрана интеллектуальной собственности. СПб., 2001; *Право* інтелектуальної власності. Академічний курс / За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. К., 2007; *Мала* енциклопедія права інтелектуальної власності / За заг. ред. Ю.Л. Бошицького. К., 2009; *Авторське* право в міжнародно-правовому аспекті. Харків, 2010.

Ю.Л. Бошицький

ВСЕСВІТНЯ КУЛЬТУРНА І ПРИРОДНА СПАДЩИНА — нерухомі культ. цінності та пам'ятки природи, що мають видатне універс. значення для всього людства і внесені до Списку всесвіт. спадщини ЮНЕСКО.

Охорона В. к. і п. с. регулюється Конвенцією про охорону всесвіт. культур. і природ. спадщини 1972 (далі — Конвенція 1972). До об'єктів культ. спадщини належать: а) пам'ятки, пов'язані з творами архітектури, монумент. скульптури та живопису, елементами і структурами археол. характеру, написами, печерами і групами елементів, що мають видатну універс. цінність з погляду історії, мистецтва та науки; б) ансамблі у вигляді груп ізольованих чи об'єднаних будівель та архітектури в єдності з пейзажем, які становлять видатну універс. цінність з точки зору історії, мистецтва та науки; в) визначні місця, пов'язані з творами людини або спільними витогами людини і природи, а також зони винятково з археол. визначними місцями, що становлять універс. цінність під кутом зору історії, естетики, етнології чи антропології (ст. 1). До об'єктів природ. спадщини належать природ. пам'ятки, створені фіз. та біол. утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універс. цінність з погляду естетики чи науки; геол. й фізіограф. утворення та чітко обмежені зони, що є ареалами тварин і рослин, які перебувають під загрозою зникнення, і мають видатну універс. цінність для науки чи збереження; природ. визначні місця або чіт-

ко обмежені природ. зони, що мають видатну універс. цінність під кутом зору науки, збереження чи природ. краси (ст. 2).

До Списку всесвіт. спадщини вносять об'єкти, які відповідають принаймні 1 з критеріїв загальнолюд. цінності, встановлених Комітетом всесвіт. спадщини, а також умовам цілісності та автентичності. При цьому беруть до уваги дихотомію між культурою та природою відповідно до критеріїв оцінки виняткової загальнолюд. цінності, визначених у Провідних настановах щодо занесення специф. видів надбань до зазначеного Списку, що поділяються на 2 групи: для культ. спадщини — 6 позицій, для природ. спадщини — 4 позиції. У 2005 встановлено групу критеріїв як для культ., так і природ. спадщини. Передбачено й внесення змішаних об'єктів, які водночас мають ознаки культ. та природ. спадщини.

Станом на 2014 до Списку всесвіт. спадщини внесено 779 об'єктів культ. спадщини, 197 — природ. спадщини і 31 змішаний об'єкт. Серед них всесвітньо відомі — Лондонський Тауер (Велика Британія), Версальський палац і парк (Франція), Акрополь в Афінах (Греція), Тадж-Махал (Індія), оз. Байкал (Росія), Біловезька Пуща (Польща/Білорусь) та ін. Від України у Списку всесвіт. спадщини представлено такі об'єкти: Софійський собор у Києві, Києво-Печерська лавра, істор. центр м. Львова, 4 точки геодез. дуги Струве, первісні букові ліси Карпат. регіону та резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях, стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора, дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі та України.

Список всесвіт. спадщини постійно оновлюється. У 2007 та 2009 Комітет всесвіт. спадщини виключив з нього 2 об'єкти — Заповідник араб. антилопи (Оман) та Дрезден. долину Ельби (Німеччина) за недотримання д-вами умов збереження об'єктів, а саме втрати об'єктами «видатної універсальної цінності». Щоб не допустити загрози виключення об'єктів України зі Списку всесвіт. спадщини, слід удосконалити нац. зак-во у сфері охорони культ. та природ. спадщини. Зокрема, важливо визначити особл. статус таких об'єктів, конкретизувати процедуру подання заявки на їх внесення до попереднього Списку все-

світ. спадщини, встановити підвищену кримін. та адм. відповідальність за порушення норм щодо особл. режиму охорони об'єктів всесвіт. спадщини.

Конвенцією 1972 створено міжнар.-правовий механізм охорони всесвіт. спадщини, що складається з Ген. асамблеї, Комітету всесвіт. спадщини, Фонду всесвіт. спадщини та ін. Правила внутр. регламенту Ген. асамблеї (Правила процедури), затверджені 24.11.1978, визначають її осн. права та обов'язки. Ген. асамблею, учасниками якої є всі д-ви — учасниці Конвенції 1972, складають кожні 2 роки під час чергової сесії Ген. конф. ЮНЕСКО. На ній обирають членів Комітету всесвіт. спадщини, затверджують фін. звіт Фонду й визначають осн. питання діяльності на перспективу. Згідно з Правилами процедури, для норм. функціонування Асамблеї створено Секретаріат з відп. функціями (п. 14).

Основу функціонування міжнар.-правового механізму охорони всесвіт. спадщини, а саме такої, яка має «загальне видатне значення», становить Міжуряд. комітет з охорони культ. та природ. спадщини (далі — Комітет). Він складається з представників 21 д-ви, що обираються Ген. асамблеєю згідно з принципом «справедливого представництва різних районів і культур світу». Комітет керується у своїй діяльності Конвенцією 1972, Правилами процедури 1978, а також Настановами, що регулюють виконання Конвенції про охорону всесвіт. спадщини щодо належного довгострок. законод., інституц. і традиц. захисту, а також довгострок. захисту на рівні підзаконних нормат.-правових актів (далі — Настанови). Члени Комітету обираються Ген. конф. ЮНЕСКО терміном на 6 років. Згідно з Конвенцією 1972, він діє в межах ЮНЕСКО, хоча склад його учасників та членів ЮНЕСКО може не збігатися. Якщо предметом вивчення є культ. або природ. спадщина д-ви, яка не є членом Комітету, то, згідно з п. 8 Правил процедури, її представники можуть брати участь у його роботі як спостерігачі (без права голосу). Комітет може створювати також дод. органи для полегшення роботи, враховуючи обмежений характер своїх тех. можливостей. Їх склад формується лише з членів Комітету згідно з принципом рівного представни-

цтва різних регіонів і культур світу (п. 21 Правил процедури). Для надання допомоги з тих чи ін. питань Комітет може також залучати консулт. органи (ст. 10), якими є *Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць* (ІКОМОС), *Міжнародний союз збереження природи та природних ресурсів*, Міжнар. центр вивчення стану збереження та відновлення культ. пам'яток, а в окр. випадках — Орг-ція всесвіт. спадщини міст, Міжнар. рада музеїв та деякі ін.

Конвенція 1972 встановлює повноваження Комітету, серед яких: складання, оновлення та опублікування списків всесвіт. культ. та природ. спадщини (п. 2 ст. 11); визначення критеріїв, на основі яких об'єкти культ. чи природ. спадщини може бути внесено в обидва списки (п. 5 ст. 11); отримання і вивчення заявок про надання міжнар. допомоги д-вам щодо культ. та природ. спадщини (п. 1 ст. 13); ухвалення рішень щодо цих заявок, визначення характеру та обсягу своєї допомоги (п. 3 ст. 13); встановл. порядку черговості для своїх операцій (п. 4 ст. 13); складання, оновлення й розповсюдження списку цінностей, для яких виділяється міжнар. допомога (п. 5 ст. 13); ухвалення рішень про використання коштів Фонду всесвіт. спадщини (п. 6 ст. 13); співпраця з міжнар. та нац., уряд. й неуряд. орг-ціями (п. 7 ст. 13). Комітет веде також Список всесвіт. спадщини, що перебуває під загрозою (п. 4 ст. 11). До нього вносять об'єкти, що фігурують у звичайному Списку всесвіт. спадщини, які для врятування потребують термінового проведення робіт, щодо яких у межах Конвенції 1972 запрошується допомога. Станом на 2014 Список містить 46 таких об'єктів.

Важливою ланкою в міжнар.-правовому механізмі охорони всесвіт. спадщини є Фонд охорони всесвіт. спадщини, створений для фін. підтримки діяльності Комітету. У Конвенції 1972 визначаються джерела залучення коштів до Фонду, серед яких добровільні та обов'язкові внески д-в, добровільні пожертвування асоціацій, об'єднань та окр. гр-н; внески, дари й заповідані суми, проценти з сум, позичених фондом;

ВСЕСВІТНЯ МЕТЕОРОЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ

кошти, одержані за продаж літератури про всесвіт. спадщину, тощо (п. 3 ст. 15).

Отже, в міжнар. праві сформувався комплекс правових норм і механізмів, спрямованих на збереження виняткових та унікальних пам'яток культури і природи. Він є складовою концепції всесвіт. культ. та природ. спадщини, що розвивається в межах *міжнародного права охорони культурних цінностей*.

Літ.: *Україна в міжнародно-правових відносинах*. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. К., 1997; *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. М., 1979; *Мельничук О.І.* Статус всесвітньої культурної і природної спадщини в міжнародному праві. К., 2008.

О.І. Мельничук

ВСЕСВІТНЯ МЕТЕОРОЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ВМО (World Meteorological Organization, WMO) — міжнар. міжуряд. оргція, що сприяє міжнар. співпраці у сфері розвитку метеорол. спостережень, досліджень та координації діяльності нац. метеорол. і гідрометеорол. служб; з 1951 — спеціаліз. установа ООН. Членом ВМО може бути будь-яка д-ва чи терит., яка приєднується до Конвенції, за умови, що остання має власні метеослужби. Членами Орг-ції є 185 д-в, у т. ч. з 12.04.1994 Україна, а також 6 терит.: Британ. Карибські терит., Гонконг (Китай), Макао (Китай), Кюрасао та Сент-Мартін, Нова Каледонія, Франц. Полінезія.

Перші кроки міжнар. співпраці у сфері метеорології пов'язані зі створенням у 1780 у м. Мангеймі (Німеччина) Мангейм. метеорол. співтовариства (Societas Meteorologica Palatina). Протягом 1780—95 його осн. завданням було збирання метеорол. даних від Уралу до Півн. Америки. У 1853 на I Міжнар. метеорол. конф. у м. Брюсселі (Бельгія) було прийнято рішення, згідно з яким доставка метеопрогнозів мала здійснюватися через команди військ.-морських та торг. суден. У 1879 у Римі було схвалено статут Міжнар. метеорол. орг-ції (ММО), в якому передбачалося створення Міжнар. конф. директорів нац. метеорол. служб (далі — Конф.) як осн. органу Орг-ції та Пост. метеорол. комітету (далі — Комітет). У 1919 Конф. в Парижі схвалила новий статут

ММО, який наділив Комітет повноваженнями контролювати виконання резол. Конф. У 1947 Конф., яка відбулася у Вашингтоні, розглянула і схвалила проект щодо створення ММО на ВМО. 23.03.1950 набула чинності Конвенція ВМО. 23 березня відзначають Всесвіт. день метеоролога. У 1951 Конф. прийняла резол. щодо передання завдань, штату і майна від ММО до ВМО. I конгрес ВМО відкрився 19.03.1951 і прийняв рішення посилити співпрацю з ООН, у зв'язку з цим ВМО набула статусу спеціаліз. установи ООН. Цей статус надавав ВМО переваги для фінансування програм, пов'язаних із надвисокими технологіями. Правовою основою діяльності ВМО є Конвенція ВМО, Заг. регламент і 4 дод. до нього.

Цілі ВМО: полегшення всесвіт. співробітництва з метою формування мережі станцій, які провадять метеорол. або ін. геофіз. спостереження, що стосуються метеорології, і сприяння створенню та підтримці метеорол. центрів, обов'язком яких є оргція метеорол. служб; сприяння створенню і підтримці системи швидкого обміну метеорол. інформацією; сприяння створенню єдиних норм метеорол. спостережень і забезпеченню одноманітного видання спостережень і статистичних даних; сприяння застосув. метеорології в авіації, мореплаванні, сільському госп-ві та ін. галузях людської діяльності; сприяння метеорол. дослідженням і навчанню метеорологів, а також координації цих питань у міжнар. аспекті.

Осн. напрямками діяльності ВМО є: управління ризиками і можливостями мінливості та зміни клімату; клімат. передбачення та сезонні прогнози; пом'якшення наслідків стихійних лих; удосконалення систем раннього попередження та процедур щодо надзвичайних ситуацій; моніторинг стану озонового шару; встановл. міжнар. стандартів, пов'язаних з отриманням метеорол. та гідрол. даних, продуктів і послуг.

ВМО здійснює свою діяльність у різних напрямках, керуючись чинниками, що впливають на якість людського життя на планеті та його безпеку. До таких чинників у найближчому майбутньому ВМО відносить: загострення проблеми нестачі продуктів харчування, води та енергії; збільш. обсягів використання прородних ресур-

сів (нафти, газу, мінералів та ін.); глобальне забруднення навколишнього середовища; проблема штучного втручання в екол. системи тощо.

До структури ВМО входять: Всесвіт. метеорол. конгрес, Викон. рада, 6 регіон. асоціацій, 8 тех. комісій, Секретаріат.

Найвищий орган ВМО — Всесвіт. метеорол. конгрес, що скликається з представників усіх д-в-членів, які є керівниками нац. метеослужб. Він збирається раз на 4 роки і визначає заг. напрями роботи Орг-ції, дає рекомендації своїм членам з питань, що належать до сфери завдань ВМО, затверджує програму роботи та процедурні норми діяльності ВМО, у т. ч. заг. регламент, спец. норми у сфері міжнар. співробітництва в метеорології та гідрології, обирає президента і віце-президентів ВМО, членів Викон. ради та призначає ген. секретаря.

Викон. рада складається з 37 директорів нац. метеорол. і гідрометеорол. служб д-в-членів, у т. ч. президента, віце-президентів ВМО та президентів 6 регіон. асоціацій. Вона засідає щороку і проводить у життя прийняті на Конгресі або шляхом письм. голосування рішення, розглядає програму і бюджет, рішення та рекомендації регіон. асоціацій і тех. комісій, а за потреби приймає рішення від ім. ВМО згідно з установленою в заг. регламенті процедурою.

Регіон. асоціації (Африка, Азія, Європа, Півд. Америка, Півн. Америка, Центр. Америка і Карибський басейн, півд.-зах. частина Тихого ок.) складаються з д-в-членів, чії метеорол. мережі повністю або частково покривають ці регіони. Вони координують діяльність щодо виконання рішень Конгресу та Викон. ради, надають Конгресу та Викон. раді рекомендації, розглядають регіон. метеорол. проблеми.

Тех. комісії складаються з призначених членами ВМО експертів і займаються питаннями заг. метеорології, кліматології та гідрології, приладів і методів спостереження за атмосферою Землі. Вони надають свої рекомендації Конгресу або Викон. раді.

Діяльністю Секретаріату керує ген. секретар, відповід. перед президентом. Ген. секретар призначається Конгресом терміном на 4 роки, однак макс. термін його перебування на посаді становить 12 років. Він несе відповідальність за призначення

всього персоналу Секретаріату, який є центром інформації й документації і відповідає за роботу з громадськістю. За вказівкою Конгресу або Викон. ради він готує наук. дослідження, організовує конф. та ін. заходи. Видається Бюлетень ВМО.

У межах ВМО з 1963 діє Всесвіт. служба погоди (ВСП) — глобальна система збирання, обміну та аналізу метеорол. та ін. інформації про навколишнє середовище. Вона ґрунтується на використанні даних наземних спостережень, метеорол. супутників та систем всесвіт. і регіон. метеорол. центрів, що функціонують за допомогою нац. служб погоди членів ВМО. У 1979 в Женеві на Всесвіт. конф. з проблем клімату прийнято Всесвіт. клімат. програму. У 1983 впроваджується система довгострок. планування ВМО, у межах якої приймаються стратег. плани, як правило, на 4 роки, що є результатами планування, орієнтованого на потреби та пріоритети, визначені членами ВМО. У 1989 ВМО створила Глобальну систему спостережень за атмосферою, у 1992 — Глобальну систему спостереження за кліматом, а у 1993 — Глобальну гідрол. мережу для моніторингу стану водних ресурсів. У 2007 Міжуряд. групі експертів ВМО—ЮНЕП зі зміни клімату присуджено Нобелівську премію миру. У 2007 Міжнар. орг-ція стандартизації (ISO) офіційно визнала ВМО міжнар. органом стандартизації.

У 2011 Всесвіт. метеорол. конгрес схвалив Стратег. план ВМО на 2012—16, згідно з яким осн. пріоритетами діяльності визначено допомогу в боротьбі з довгострок. впливом зміни клімату, зменш. небезпеки стихійних лих і захист виробництва продуктів харчування, водопостачання та охорони здоров'я.

Офіц. мови — англ., ісп., рос., франц., кит., араб. Місцеперебування — м. Женева (Швейцарія). Є також 2 бюро зі зв'язків — у м. Нью-Йорку (США) і м. Брюсселі (Бельгія).

Літ.: *Специализированные учреждения ООН в современном мире* / Отв. ред. Г.И. Морозов. М., 1967; *Бобров Р.В., Малинин С.А.* Организация Объеди-

ненных Наций (международно-правовой очерк). Л., 1960; *Шпенлер Х.-А.* Международные организации. М., 1995; *United Nations: Law, Policies and Practice / Ed. R. Wolfrum.* V. 2. München, 1995.

Я.М. Жукорська

ВСЕСВІТНЯ МИТНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ВМО (англ. World Customs Organization, WCO) — міжнар. міжуряд. орг-ція, створена з метою налагодження всебічного співробітництва д-в-членів у галузі митн. справи. На 2014 учасниками ВМО є 176 д-в та ЄС. Україна приєдналася до неї у 1992. Осн. діяльність ВМО спрямована на вдосконалення та підвищення ефективності митн. правил і процедур, у т. ч. шляхом узгодження та уніфікації митн. зак-ва д-в-часниць.

Історія ВМО розпочалася у 1947, коли 13 європ. д-в, представлених у Комітеті з європ. екон. співробітництва, створили досл. групу з метою вивчення можливості створення 1 чи кількох *митних союзів*, засн. на принципах Ген. угоди з тарифів і торгівлі (див. *Світова організація торгівлі* та *Багатосторонні торговельні угоди СОТ*). У 1948 досл. група заснувала Екон. і Митн. комітети. На базі Екон. комітету в подальшому було створено *Організацію економічного співробітництва і розвитку*, а Митн. комітет став попередником ВМО. 15.12.1950 у м. Брюсселі (Бельгія) було підписано Конвенцію про створення Ради митн. співробітництва (набула чинності 04.11.1952). 26.01.1953 відбулася устан. сесія Ради, і цей день відзначається як міжнар. день митника. У 1994 Раду було перейменовано на Всесвіт. митну орг-цію з тим, щоб наголосити на її глобальному характері й дедалі зростаючому міжнар. значенні.

Функціями ВМО є: вивчення всіх питань, що стосуються митн. співробітництва; вивчення тех. аспектів митн. систем, так само як і пов'язаних з ними екон. чинників, з метою пропонування д-вам-членам практ. засобів досягнення якомога вищого рівня погодженості та однаковості; підготовка проектів конвенцій та поправок до них, а також надання рекомендацій що-

до їх прийняття зацікавленими д-вами; розроблення рекомендацій, що забезпечують однакове тлумачення і застосув. конвенцій, укладених як у результаті роботи ВМО, так і конвенцій, що стосуються номенклатури для класифікації товарів у митн. тарифах і оцінки товарів у митн. цілях, підготовлених Групою з вивчення можливості створення Європ. митн. союзу, а також здійснення з цієї метою функцій, які можуть бути йому надані цими конвенціями; розроблення примирювальних рекомендацій для вирішення спорів щодо тлумачення і застосув. прийнятих у її межах конвенцій; забезпечення поширення інформації, що стосується митн. регулювання і процедур; надання зацікавленим урядам за своєю ініціативою або на їх прохання інформації чи порад з митн. справ, а також пов'язаних із цим рекомендацій; співробітництво з ін. міжуряд. орг-ціями з питань, що належать до її компетенції.

Найвищим органом ВМО є Рада, яка щороку збирається на сесійні засідання для прийняття найважливіших рішень зі стратег. питань, пов'язаних з розвитком та удосконаленням митн. процедур і митн. зак-ва, а також для розв'язання низки питань орг-ційного характеру, напр., затвердження Стратег. плану діяльності ВМО, обрання Ген. секретаря, призначення та звільнення членів Комісії з аудиту та ін. Представництво д-в-членів на сесіях здійснюється головами нац. митн. служб.

Напрями роботи ВМО, що вносяться до Стратег. плану, визначаються підконтрольною Раді Політ. комісією, яка складається з представників 24 д-в — членів ВМО з різних геогр. регіонів. Її очільником є голова Ради. Оцінкою фін. можливостей ВМО виконати Стратег. план, а також наданням консультацій Раді та Політ. комісії з бюджет. та фін. питань займається Фін. комітет. Цей орган підзвітний Раді й складається з представників 17 д-в-членів. Контроль за виконанням Стратег. плану діяльності ВМО, зокрема за бюджет. видатками, здійснює Комісія з аудиту. Такі робочі органи ВМО, як Тех. комітет з правил походження, Тех. комітет з митн. оцінки, а також Комітет з гармонізованої системи спільно із СОТ та низкою ін. міжнар. орг-цій, аналізують практику застосув.

відп. міжнар. митн. правил і приймають рішення щодо необхідності їх удосконалення. До осн. робочих органів ВМО, крім названих, відносять також Викон. та Пост. тех. комітети, яким підпорядковується система допоміжних органів ВМО. Викон. комітет разом з ін. міжнар. орг-ціями веде боротьбу з кримін. зловживаннями митн. правилами (зокрема, з торгівлею наркотиками та людьми, незаконною торгівлею творами мистецтва та представниками дикої флори і фауни тощо). Пост. тех. комітет займається аналізом практики гармонізації та спрощення митн. процедур і розробляє пропозиції щодо її вдосконалення. Постійно діючим адм. органом ВМО є Секретаріат, очолюваний Ген. секретарем, якого обирають строком на 5 років.

До найзначущіших міжнар.-правових актів, прийнятих у межах ВМО, відносять: Митну конвенцію, що стосується контейнерів, 1972; Міжнар. конвенцію про спрощення і гармонізацію митн. процедур 1973 (у 1999 до неї було внесено суттєві зміни), яка ще називається Конвенцією Кіото; Міжнар. конвенцію про Гармонізовану систему опису та кодування товарів 1983; Конвенцію про тимчас. ввезення та Дод. до неї 1990; Міжнар. конвенцію про взаємну адм. допомогу в митн. справах, або Йоганнесбургську конвенцію 2003 (не набула чинності); Рамкові стандарти із забезпечення безпеки та спрощення світ. торгівлі 2005. Місцезнаходження Секретаріату ВМО — м. Брюссель (Бельгія). Офіц. мови — франц. та англ.

Літ.: Борисов К.Г. Международное таможенное право. М., 2001; Сандровский К.К. Международное таможенное право: Учеб. К., 2002.

І.М. Проценко

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, ВОІВ (World Intellectual Property Organization, WIPO) — міжнар. міжуряд. орг-ція, діяльність якої спрямована на розвиток збалансованої й доступної міжнар. системи захисту інтелект. власності, яка забезпечує винагороду за творчу діяльність, стимулює інновації та робить внесок в екон. розвиток д-в із дотриманням інтересів сусп-ва; з 1974 спеціаліз. установа ООН. На 2014 членами ВОІВ є 187 д-в, у т. ч. з 26.04.1970 Україна. Статус

спостерігача мають бл. 250 неуряд. та уряд. міжнар. орг-цій.

ВОІВ бере свій поч. від *Паризької конвенції про охорону промислової власності 1883* та *Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів 1886*. Обидві конвенції стали основою відп. адм. союзів, керівництво та нагляд за якими здійснювала Швейцарія. У 1893 на дипл. конф. 2 бюро, що виконували адм. функції Паризької та Берн. конвенцій, об'єдналися в 1 установу під назвою Об'єднане міжнар. бюро з охорони інтелект. власності (БІРПІ) (Bureaux Internationaux Reunis pour la Protection de la Propriété Intellectuelle).

Після *Другої світової війни* до зазначених союзів приєдналася велика кількість країн, що розвиваються, яким необхідно було забезпечити інтеграц. процеси й тех. допомогу. Водночас питання міжнар. захисту прав інтелект. власності виходили за межі співпраці між д-вами — членами союзів, оскільки *треті держави* також виявляли бажання брати участь у цих союзах без набуття членства. У 1967 у м. Стокгольмі (Швеція) було підписано Конвенцію про заснування Всесвіт. орг-ції інтелект. власності, внаслідок чого БІРПІ перетворилося на ВОІВ з новою адм. структурою та секретаріатом. У 1974 вона стала спеціаліз. установою ООН. У 1979 під впливом розвитку нових тенденцій у захисті інтелект. власності згадану Конвенцію було переглянуто.

ВОІВ активно сприяє інтеграції країн, що розвиваються, до сфери захисту прав інтелект. власності, надаючи їм тех. допомогу, однак більшість розвинених д-в вирішує питання захисту прав інтелект. власності за межами ВОІВ. У 1994 під час Уругвайського раунду ГАТТ було прийнято Угоду про торг. аспекти прав інтелект. власності (ТРИПС) (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights — TRIPS). Вона передбачає виконання д-вами-учасниками всіх положень Берн. конвенції, за винятком тих, що стосуються немайнових прав. Крім того, в ній міститься низка нових положень щодо охорони авт. права. Від д-в-учасниць вимагається здійснення різ-

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

номанітних адм. заходів у сфері охорони авт. прав разом із забезпеченням їх дотримання за допомогою ефект. механізмів розв'язання суперечок. У 1996 ВОІВ уклала Договір про співпрацю із СОТ, який передбачає взаємодію цих 2 орг-цій з реалізації осн. положень і принципів ТРІПС.

У 2002 низка неуряд. орг-цій разом з ООН розгорнули кампанію, вимагаючи від ВОІВ вжити конкр. кроків для допомоги країнам, що розвиваються, а також надання більшої «прозорості» діяльності Орг-ції, зокрема шляхом залучення громадськості та неуряд. орг-цій із захисту прав споживачів до її діяльності. Результатом стало прийняття ВОІВ у 2004 «програми розвитку» та 45 рекомендацій до неї.

Цілі Орг-ції: сприяння охороні інтелект. власності в усьому світі шляхом співробітництва д-в, взаємодія у відп. випадках з будь-якою ін. міжнар. орг-цією, забезпечення адм. співробітництва між союзами у сфері інтелект. власності.

Осн. функції ВОІВ: сприяння в розробленні заходів, розрахованих на покращення охорони інтелект. власності в усьому світі та гармонізацію нац. зак-в у цій сфері; здійснення адм. функцій Паризького союзу, спец. союзів, створених у зв'язку з цим союзом, та Берн. союзу; згода взяти на себе виконання будь-якої ін. міжнар. угоди у сфері інтелект. власності або взяти участь у такому виконанні; сприяння укладенню міжнар. угод, покликаних поліпшувати охорону інтелект. власності; співробітництво з д-вами, які звертаються по надання юрид.-тех. допомоги в галузі інтелект. власності; збирання та поширення інформації, що стосується охорони інтелект. власності; здійснення і заохочення досліджень у цій сфері та публікація їх результатів; забезпечення діяльності служб, що сприяють міжнар. охороні інтелект. власності та здійсненню у відп. випадках реєстрації в цій сфері та публікації відомостей про неї.

«Інтелектуальна власність» — збірне поняття, що означає сукупність прав, які стосуються: літ., худ. та наук. творів; викон. діяльності артистів, звукозаписів, радіо- і

телепередач; винаходів у всіх сферах людської діяльності; наук. відкриттів; пром. зразків; товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та комерц. позначень; захисту проти недобросовісної конкуренції, а також усі ін. права, що належать до інтелект. власності в пром., наук., літ. та худ. сферах.

ВОІВ відрізняється від ін. орг-цій системи ООН тим, що вона значною мірою фінансує сама себе. 90 % її бюджету формується за рахунок прибутків від послуг, які ВОІВ надає користувачам міжнар. реєстрац. систем; 10 % надходять переважно за рахунок прибутків у межах послуг ВОІВ з арбітражу та посередництва, а також продажу публікацій та внесків д-в-членів. Орг-ція має 2 окр. бюджети: бюджет витрат, спільних для союзів, та бюджет Конф.

Структура ВОІВ: Ген. асамблея, Конф., Координац. комітет, Міжнар. бюро.

Ген. асамблея складається з д-в — членів ВОІВ, які є також членами Паризького та Берн. союзів. Вона збирається на сесію кожного 2-го календ. року. Призначає ген. директора, затверджує бюджет і звіти про діяльність, запрошує д-ви стати її членами тощо.

Конф. об'єднує всіх членів ВОІВ незалежно від їхнього членства в будь-якому з союзів. Вона збирається на сесію в той самий час і в тому самому місці, що й асамблея. Її завдання: обговорення питань інтелект. власності, що становлять інтерес; прийняття 2-річного бюджету Конф.; розроблення рекомендацій з урахуванням компетенції та незалежності союзів; прийняття поправок до Конвенції про заснування ВОІВ.

Координац. комітет складається з д-в — членів ВОІВ, які є членами викон. комітетів Паризького та (або) Берн. союзів. Комітет висловлює власну думку з усіх адм. та фін. питань, готує проекти порядку денного для Ген. асамблеї, а також проект порядку денного та бюджетів для Конф., пропонує Ген. асамблеї кандидата на посаду ген. директора та виконує ін. завдання, що ставляться перед ним Конвенцією про заснування ВОІВ.

Міжнар. бюро — адм. орган, яким керує ген. директор. Він обирається на 6 років і є вищою посадою особово ВОІВ. Бюро

виконує функції Секретаріату Орг-ції та союзів і діє під контролем д-в-членів. Розташоване в Женеві. У його складі перебувають штатні працівники, що представляють понад 90 д-в. Бюро організовує конф. та наради, готує доповіді, плани з поглиблення міжнар. співробітництва, реалізує проекти, збирає й поширює інформацію, а також координує роботу 5 міжнар. реєстрац. служб (патенти, товарні знаки, пром. зразки або моделі, позначення походження товару, аудіовізуальні твори). Ген. директор виконує функції *депозитарію* для всіх міжнар. договорів, у яких бере участь ВОІВ.

У межах ВОІВ діють пост. комітети з таких питань: патент. права; зак-ва і сфери товарних знаків, пром. зразків та геогр. назв; авт. права та суміжних прав; інформ. технологій.

У 1994 було створено Арбітр. центр ВОІВ, який забезпечує приват. осіб та орг-ції посередницькими й арбітр. послугами в суперечках з правових питань інтелект. власності.

ВОІВ видає «Журнал ВОІВ» (англ., франц. та ісп. мовами). Офіц. мови визначаються Ген. асамблеєю, зважаючи на практику ООН. Робочими мовами є англ., араб., ісп., кит., рос., франц. Місцеперебування — м. Женева (Швейцарія).

Літ.: Шреплер Х.-А. Международные организации. М., 1995; Минков А.М. ВОИС и основные универсальные международные соглашения в сфере интеллектуальной собственности. М., 2000; United Nations: Law, Policies and Practice / Ed. R. Wolfrum. V. 2. München, 1995.

Я.М. Жукорська

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я, ВООЗ (англ. World Health Organization, WHO) — міжнар. міжуряд. орг-ція у сфері охорони здоров'я, з 1947 спеціаліз. установа ООН, гол. метою якої є досягнення всіма народами якомога вищого рівня охорони здоров'я; їй належить провідне місце в міжнар.-правовому регулюванні співробітництва д-в в орг-ції кампаній з боротьби з епідемічними захворюваннями, сприянні розвитку міжнар. карантин. і саніт. правил, фінансуванні міжнар. досл. програм та підготовки спеціалістів-медиків.

Прообразом ВООЗ вважають Константинопольську вищу раду (1839), в рамках

якої здійснювалося міжнац. співробітництво в обмежених сферах, а саме: контроль за іноз. суднами в турец. портах та вжиття протиепідемічних заходів із запобігання розповсюдженню чуми і холери. Пізніше подібні структури було створено в Марокко (1840) та Єгипті (1846). 23.07.1851 у м. Париж (Франція) відбулася 1-ша Міжнар. саніт. конф., метою якої було розроблення засобів боротьби з холерою, спалах якої охопив усю терит. Європи (1848—50). У 1892 у Венеції було прийнято Міжнар. саніт. конвенцію, що визначила порядок морського карантину в Середземному морі у разі холери. У 1897 прийнято аналогічну конвенцію стосовно чуми. У 1902 було засновано Панамер. саніт. бюро (м. Вашингтон, США), а в 1907 — Міжнар. бюро сусп. гігієни (м. Париж, Франція). Крім боротьби з інфекц. захворюваннями їх завданням було розповсюдження інформації про правила гігієни та медицини загалом. У 1919 розпочала свою діяльність *Ліга Націй*, Статут якої зобов'язував д-ви-члени докладати всіх зусиль для вжиття міжнар. заходів з метою запобігання хворобам та боротьби з ними (с. 23). Відповідно у 1923 під егідою Ліги було засновано Міжнар. орг-цію охорони здоров'я, яка мала автон. характер.

Після закінчення *Другої світової війни* у липні 1946 за ініціативою *Економічної і соціальної ради ООН* (ЕКОСОП) було скликано у м. Нью-Йорк (США) Міжнар. конф. з питань охорони здоров'я. На ній було прийнято рішення про створення ВООЗ, яка розпочала свою діяльність 07.04.1948 після ратифікації 26 д-вами — членами ООН її Статуту. Цей день щороку відзначається як Всесвіт. день здоров'я. Згідно зі ст. 54 її Статуту, «... міжурядові регіональні організації з охорони здоров'я, що існували до дня підписання цього Статуту, мають бути своєчасно приєднані до Організації».

Членом ВООЗ може бути будь-яка д-ва ООН, що стала учасницею її Статуту. Ін. країни можуть набути членства в ній за умови, що Всесвіт. асамблея охорони здоров'я ВООЗ схвалить їх подання простою більшістю голосів. Україна є членом Орг-

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

ції з 1948. У Статуті ВООЗ передбачено також, що терит., які не мають міжнар. правосуб'єктності, можуть бути прийняті до неї в статусі асоційованих членів на підставі заяв, що подаються повноважним органом, відповід. за міжнар. відносини таких терит., або від їх ім. будь-яким із членів ВООЗ. На сьогодні членами ВООЗ є 194 д-ви.

До найгол. функцій ВООЗ належать: координація у сфері міжнар. охорони здоров'я; консультування та допомога; співробітництво з ООН, її спеціаліз. установами, держ. органами охорони здоров'я, профспілками та ін. орг-ціями; сприяння в укладанні договорів та виробленні нормативів і рекомендацій; співробітництво в розробленні та введенні міжнар. стандартів у сфері діагностики, продуктів харчування, біол. та фарм. препаратів; підтримка створення нац. систем охорони здоров'я; орг-ція та утримання необхідних адм. і тех. служб; надання тех. підтримки та допомоги у надзвичайних ситуаціях, а також сприяння у попередженні нещасних випадків; удосконалення системи освіти у сферах медицини та охорони здоров'я; поліпшення умов харчування та житла, санітарії, умов праці та ін. аспектів гігієни навколишнього середовища; участь у ліквідації епідемічних, ендемічних та ін. захворювань; охорона здоров'я і благополуччя матері й дитини в умовах навколишнього середовища, що постійно змінюється; боротьба за псих. здоров'я та гармонію в міжлюдських стосунках; заохочення тісного співробітництва між наук. ін-тами та профес. групами з метою поліпшення охорони здоров'я.

08.09.2000 ГА ООН прийняла *Декларацію тисячоліття*, в якій визначила завдання ВООЗ у сучас. період: 1) ліквідація злиднів і голоду; 2) забезпечення заг. початкової освіти; 3) заохочення рівності між чоловіками та жінками, розширення прав і можливостей жінок; 4) скорочення дитячої смертності; 5) поліпшення охорони материнства; 6) боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та ін. небезпечними захворюваннями; 7) забезпечення екол. стійкості; 8) формування глобального партнерства з метою

розвитку. Крім того, для кожної регіон. орг-ції існує індивід. перелік завдань, встановлених для відп. геогр. регіону. Напр., на Європ. регіон. бюро покладено такі завдання: зменш. мед.-саніт., соц. та екон. тягаря інфекц. хвороб; ведення боротьби з ВІЛ/СНІДом, туберкульозом, малярією; попередження та зменш. розповсюдження хвороб, інвалідності та випадків передчасної смерті від хронічного неінфекц. стану, псих. розладу, насилля, травм; профілактика й корекція порушень зору тощо.

Структура ВООЗ складається з таких органів: Всесвіт. асамблея охорони здоров'я (ВАОЗ), Викон. комітет, Секретаріат, 6 регіон. бюро та представництва на місцях. Штаб-квартира знаходиться в м. Женева (Швейцарія).

ВАОЗ складеться з делегатів, які представляють д-ви — члени ВООЗ. Кожний член Орг-ції представлений не більш як 3 делегатами, один з яких, за її призначенням, є керівником делегації. Делегатів обирають з числа осіб, які мають найвищу профес. компетенцію у сфері охорони здоров'я і представляють переважно нац. адміністрацію охорони здоров'я члена Орг-ції. При делегатах можуть бути їх заступники й радники. ВАОЗ скликається на чергові щорічні сесії, що проходять, як правило, у травні в м. Женева, а в разі потреби — на спец. сесії, що скликаються на вимогу Викон. комітету або більшості членів Орг-ції.

На своїй щорічній сесії ВАОЗ обирає країну чи область проведення чергової або спец. сесії, а Комітет визначає місце скликання після консультації з *Генеральним секретарем ООН*. ВАОЗ на поч. кожної сесії обирає свого голову та ін. членів президії, які виконують ці обов'язки до наст. сесії. 20.05.2013 Міністра охорони здоров'я України обрано віце-президентом ВАОЗ від европ. регіону.

До функцій ВАОЗ входить: визначення осн. напрямів діяльності; розгляд звітів про діяльність Викон. комітету і регіон. директорів, надання їм вказівок з поточних питань; розгляд і прийняття бюджету (раз на 2 роки); створення комітетів; обрання Ген. директора з урахуванням геогр. представництва д-в-членів (на 3 роки з можливістю повторного переобрання); укладан-

ня конвенцій та угод з питань, що належать до компетенції ВООЗ (для цього необхідна більшість у 2/3 голосів); визначення нормативів та надання рекомендацій.

Викон. комітет складається з 34 спеціалістів у сфері охорони здоров'я і є викон. органом Орг-ції. До його компетенції входить: надання консультацій і рекомендацій ВАОЗ із підзвітних йому питань; визначення порядку денного сесій; утворення комітетів; вжиття заходів надзвичайного характеру тощо. Скликається не менш як 2 рази на рік. Діє від ім. ВАОЗ і користується наданими нею повноваженнями.

Секретаріат складається з 8 відділів і діє під керівництвом Ген. директора, який є вищою адм. особою Орг-ції, підзвітною Викон. комітету, і одночасно секретарем ВООЗ і Викон. комітету та всіх комісій і комітетів Асамблеї.

З метою децентралізації своєї діяльності ВООЗ створила 6 регіон. орг-цій для: Європи в м. Копенгаген (Данія); Півн. та Півд. Америки в м. Вашингтон (США); Африки в м. Браззавіль (Респ. Конго); Півд.-Схід. Азії в м. Нью-Делі (Індія); Схід. Середземномор'я в м. Каїр (Єгипет) та Зах. частини Тихого океану в м. Маніла (Філіппіни). Кожна регіон. орг-ція складається з регіон. комітету, регіон. бюро, регіон. директора, представників повних або асоційованих членів відп. геогр. регіону.

До компетенції регіон. комітетів належить: визначення осн. принципів роботи у питаннях виключно регіон. характеру; спостереження та контроль за діяльністю регіон. бюро; співробітництво з відп. регіон. комітетами ООН та ін. регіон. міжнар. орг-ціями, які мають спільні з ВООЗ інтереси. Регіон. бюро є адм. органом регіон. комітету, залишаючись під заг. керівництвом Ген. директора ВООЗ.

ВООЗ має свої представництва в багатьох країнах світу. Їх створено з метою забезпечення ефект. зв'язку між регіон. бюро Орг-ції та безпосередньо країнами розташування. Представництво здійснює свою діяльність на основі 2-річної угоди про співпрацю між регіон. бюро ВООЗ та країною, в якій розташоване її представництво. Впродовж дії такої угоди представництво тісно співпрацює з нац. установами цієї країни та міжнар. партнерськими орг-ція-

ми. Осн. його функція полягає у наданні відповідей на офіц. запити держ. органів країни, які, як правило, стосуються підтримки ВООЗ у сфері розвитку охорони здоров'я. Це може бути: тех. співробітництво; встановл. стандартів щодо боротьби з контрафактними ліками, тютюном, алкоголізмом тощо; координація та здійснення заходів у сфері охорони здоров'я населення д-ви у випадку криз та ін.

В Україні представництво ВООЗ створено у 1994. Розташоване в м. Києві. Координує орг-ційні заходи ВООЗ, які проводяться в країні. В офісі працюють 25 співробітників, у т. ч. 15 експертів з ВІЛ/СНІДУ, імунізації і хвороб, їх профілактики за допомогою вакцин, здоров'я матері й дитини, неінфекц. захворювань, боротьби з тютюном, туберкульозом, комунікації та інформ. технологій.

ВООЗ звітує ЕКОСОП, розробляє і приймає конвенції, саніт. правила та стандарти у сфері охорони здоров'я, надає рекомендації, здійснює розроблення програм боротьби з хворобами. Нині Орг-ція виконує Міжнар. програму з подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, зокрема, реалізується 5 експеримент. проектів у галузях гематології, впливу на щитоподібну залозу, гігієни порожнини рота та ін. У рамках цієї Програми ВООЗ надала допомогу Україні, Росії та Білорусі медикаментами, комп'ютерним і допоміжним устаткуванням та у сфері підготовки кадрів.

Одночасно зі створенням ВООЗ було визначено осн. пріоритети її діяльності, якими є: малярія, туберкульоз, здоров'я матері й дитини, венеричні хвороби, харчування тощо. З часом вони змінювалися й переглядалися ВАОЗ. За період свого існування Орг-ція прийняла і втілила у життя такі найважливіші програми, як: видання «Міжнародного переліку причин смерті» (1860) (перейменованій на «Міжнародну класифікацію хвороб»), в якому оприлюднюються єдині міжнар. стандарти, що застосовуються в клінічних та епідеміол. цілях (1948); Глобальна програма з ліквідації тропічної гранульоми, якою ура-

жено 50 млн чол., за участю 46 д-в (протягом 1952—64 поширення цієї хвороби скоротилося більш як на 95 %); Програма ліквідації онхоцеркозу (у результаті 30-річної боротьби (1974—2002) з цією хворобою в регіоні Зах. Африки виліковано 600 тис. пацієнтів); розроблення 1-го Переліку осн. лікарських засобів, у результаті виконання якого свої нац. переліки створили 156 д-в, у т. ч. Україна, перелік якої затверджено Постановою КМ України від 29.03.2006 № 400 (1997); прийняття Алма-Алтинської декларації, в якій визначено 7 осн. елементів первинної охорони здоров'я (1978); Програма викорінення віспи, яка завершилася повним успіхом (1967—79); програма «Здоров'я для всіх до 2000 року» (виконується з 1981 і передбачає створення інфраструктури для служб первинної мед.-саніт. допомоги населенню); Програма попередження й боротьби з ВІЛ/СНІДом (1987); Глобальна програма з ліквідації поліомієліту (імунізація понад 2 млрд дітей, у якій взяли участь 20 млн добровольців та працівників охорони здоров'я, в результаті 5 млн дітей врятовано від паралічу, а заг. захворюваність скоротилася більш як на 99 %) (1988); прийняття *Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну 2003* (набрала чинності у 2005), учасниками якої є 174 д-ви, у т. ч. Україна, яка ратифікувала її 15.03.2006; Глобальна стратегія в галузі раціону та режиму харчування, фізичної активності і здоров'я (2004); Спец. програма з наук. досліджень, розвитку та освіти у сфері репродуктивного здоров'я (2011) та ін.

Офіц. мовами Орг-ції є англ., франц., ісп. та рос. У її рамках публікуються видання: «Бюллетень ВОЗ», «Хроніки ВОЗ», «Международный форум здравоохранения», «Здоровье мира», «Ежегодник всемирной санитарной статистики».

Літ.: Vignes C.-H., Schlenzka H.J. World Health Organization // EPIL, v. V, 1983; Шпенлер Х.-А. Международные организации. М., 1995; Большая медицинская энциклопедия: <http://bigmeden.ru/>; Устав Всемирной организации здравоохранения: <http://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/RU/constitution-ru.pdf>.

С.О. Подіна

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ, ВОТ (англ. World Tourism Organization, WTO) — міжнар. міжуряд. орг-ція у сфері туризму та подорожей, спеціалізована установа ООН з 2003, метою якої є сприяння розвитку туризму як важливої галузі економіки д-в, засобу поглиблення міжнар. взаєморозуміння, утвердження миру, процвітання і заг. взаємоповаги, дотримання прав людини та осн. свобод.

ВОТ створено у 1925 в м. Гаазі (Нідерланди) як Міжнар. конгрес. турист. асоціацій. Після Другої світової війни орг-цію перейменовано в Міжнар. союз офіц. турист. орг-цій (МСОТО), а її штаб-квартиру переведено до м. Женеви (Швейцарія). МСОТО був суто тех. неуряд. орг-цією, до складу якої входило 109 нац. турист. орг-цій та 88 асоційованих членів, у т. ч. громад. групи. 05.12.1969 ГА ООН ухвалила резол. № 2529(XXIV), в якій рекомендувала перетворити МСОТО на міжуряд. орг-цію, переглянувши її статут і встановивши оперативні зв'язки з ООН через укладення офіц. угоди. 27.09.1970 у м. Мехіко (Мексика) на позачерговій сесії ГА МСОТО ухвалено Статут ВОТ, який набув чинності 02.01.1975. Від 27.09.1980 ця дата відзначається як Всесвіт. день туризму.

У 1976 Секретаріат ВОТ на запрошення ісп. уряду, який надав будівлю для її штаб-квартири, перемістився до м. Мадрида (Іспанія). У 1976 Орг-ція набула статусу викон. агента ПРООН. У 1977 підписано Угоду між ВОТ та ООН (затверджено резол. ГА ООН № 32/156). У 2003, згідно з резол. ГА ООН № 58/232, ВОТ дістала статус спеціаліз. установи ООН.

Статут ВОТ передбачає 3 категорії членства: дійсне, асоційоване та приєднане. Дійсними її членами можуть бути лише д-ви — на сьогодні їх 156. Асоційоване членство відкрите для всіх терит. або груп терит., які не відповідають за зовн. відносини (ст. 6 п. 1 Статуту), нині таких терит. 6 (Аруба, Гонконг, Макао, Пуерто-Рико, Мадейра, Фландрія). Статус приєднаних членів отримують органи та установи як уряд., так і неуряд. характеру (зокрема, турист. фірми, трансп. орг-ції, навч. заклади тощо), а також приват. підприємці. Гол. умовою такого членства є наявність спец. інтересів у сфері туризму та узгодження

діяльності з цілями Статуту. На сьогодні є бл. 400 приєднаних членів. Статус пост. спостерігача при ВОТ надано Ватикану та Палестині. Україна є членом ВОТ з 1997.

Найвищим органом ВОТ є Ген. асамблея, яка скликається 1 раз на 2 роки для обговорення бюджету Орг-ції та програми її роботи, а також актуал. проблем турист. сектора. Раз на 4 роки Асамблея обирає Ген. секретаря Орг-ції. Ген. асамблея складається з делегатів від дійсних членів з правом голосу. Асоційовані та приєднані члени беруть участь у її роботі як спостерігачі. Керівним органом ВОТ є Викон. рада, відповід. за виконання Орг-цією своєї роботи згідно з бюджетом. Проводить засідання двічі на рік. Цей орган складається з 29 членів, що обираються Ген. асамблеєю за методом: 1 місце в Раді від кожних 5 дійсних членів ВОТ. Іспанія, на терит. якої розташована штаб-квартира ВОТ, має пост. місце у Викон. раді. Асоційовані та приєднані члени беруть участь у роботі Викон. ради на правах спостерігачів без права голосу. У ВОТ створено 6 регіон. комісій, а саме: для Африки, Амер. регіону, Близького Сходу, Схід. Азії і Тихоокеан. регіону, Європи, Півд. Азії. Комісії проводять засідання не рідше ніж 1 раз на рік і складаються з усіх дійсних та асоційованих членів відп. регіону. Приєднані члени з цього регіону беруть участь у роботі комісії як спостерігачі.

У межах ВОТ є також спец. комітети для розроблення рекомендацій з управління та змісту програм роботи: комітет з програми, бюджет.-фін. комітет, комітет зі статистики та макроекон. аналізу туризму, комітет з дослідження ринку та поширення туризму, комітет зі сталого розвитку туризму, комітет із забезпечення якості, комітет з освіти, Ділова рада ВОТ, Всесвіт. комітет з етики туризму.

Секретаріат, яким керує Ген. секретар, налічує бл. 90 співробітників. Для обслуговування потреб приєднаних членів у мадрид. штаб-квартирі працює Викон. директор, чия посада фінансується урядом Іспанії. До складу Секретаріату належить також регіон. бюро для Азіат.-Тихоокеан. регіону, розташоване в м. Осака (Японія), яке фінансується урядом Японії. Офіц. мовами ВОТ є англ., араб., ісп., рос., франц.

Одним з осн. завдань ВОТ є передання турист. досвіду країнам, що розвиваються. Орг-ція забезпечує фінансування, залучає світ. експертів, реалізує різноманітні проекти розвитку: Ген. план розвитку туризму в Пакистані (2001), Розвиток нац. парків у Руанді (1999), Стратегія розвитку туризму в Молдові (1999), турист. зак-во в Сирії, План розвитку екотуризму в Литві тощо. ВОТ розглядає питання тех. співробітництва у сфері профес. підготовки в галузі туризму, а також правові питання, які регламентують турист. діяльність. Так, у 1985 на Ген. асамблеї ВОТ ухвалено Хартію туризму та Кодекс туриста.

У ст. 1 Хартії туризму проголошується право кожного на відпочинок та дозвілля, а також право пересуватися вільно, без обмежень, крім тих, які передбачені законом. Враховуючи це право, д-ви зобов'язуються розробляти й проводити політику, спрямовану на забезпечення гармонійного розвитку внутр. та міжнар. туризму, а також займатися орг-цією відпочинку (ст. 2). У ст. 3—5 передбачено обов'язки д-в у цій сфері. Ст. 6, 7 присвячені статусу місцевого населення. У ст. 8, 9 передбачено заг. права та обов'язки працівників сфери туризму та подорожей.

Відповідно до Кодексу туриста, мандрівники своєю поведінкою мають сприяти взаєморозумінню та дружнім відносинам між народами як на нац., так і на міжнар. рівнях, а отже, сприяти збереженню миру. У місцях транзиту і тимчас. перебування вони зобов'язані поважати встановлені політ., соц., моральні та реліг. норми і підкорятися чинним законам та правилам.

У 1999 Ген. асамблея ВОТ ухвалила Глобальний етичний кодекс туризму, затверджений спец. резол. ГА ООН (56/212 від 21.12.2001). Він містить план з 10 пунктів, спрямованих на збереження ресурсів, від яких залежить розвиток туризму, і забезпечення справедл. розподілу екон. переваг від туризму. Кодекс ґрунтується на принципі сталого розвитку, що є основою всіх програм ВОТ, і наголошує на важливості залучення місцевих спільнот до процесів

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ АСОЦІАЦІЙ СПРИЯННЯ (ВФАС) ООН

планування, управління та контролю за розвитком туризму. У ньому також визначено «умови гри» для турист. центрів, урядів, туроператорів, турагентів, працівників та підприємців у сфері туризму, а також для самих мандрівників. Спеціально викремлено питання реалізації Кодексу через діяльність Всесвіт. комітету з турист. етики (ст. 10).

Літ.: Борисов К.Г. *Международный туризм и право*. М., 1999; Jafari J. *Creation of the Intergovernmental World Tourism Organization // Annals of Tourism Research*, 1974, v. 2(5); *WTO — World Tourism Organization // United Nations: Law, Policies and Practice / Ed. R. Wolfrum*. V. 2. München, 1995.

О.І. Мельничук

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ АСОЦІАЦІЙ СПРИЯННЯ (ВФАС) ООН (англ. World Federation of United Nations Associations, WFUNA, франц. Fédération Mondiale des Associations pour les Nations Unies) — міжнар. неуряд. орг-ція, яка об'єднує нац. асоціації сприяння ООН різних д-в. Значну роль у заснуванні ВФАС відіграла 1-ша англ. асоціація сприяння ООН, що виникла у Лондоні в 1945 під час обговорення *Статуту ООН*. За її ініціативою на 1-й сесії ГА ООН у січ. 1946 було порушено питання про створення ін. нац. асоціацій сприяння ООН та ВФАС ООН. У результаті 02.08.1946 у м. Люксембурзі на конф. представників 16 нац. асоціацій офіц. було утворено ВФАС ООН.

У преамбулі Статуту Федерація своїми осн. принципами і цілями проголосила підтримку безпеки у світі, захист фундамент. прав і свобод людини, зміцнення міжнар. співробітництва в інтересах справедливості. Федерація також підтримує екон. розвиток і посилення соц. прогресу та впровадження кращих стандартів життя. У преамбулі Статуту ВФАС проголосила, що сприятиме толерантності, взаєморозумінню, солідарності та співробітництву між чоловіками, жінками й дітьми в усьому світі незалежно від раси, статі, мови, релігії чи політ. орієнтації. Її завданням є також координація дій нац. асоціацій та ін. орг-цій, які виступають на підтримку ООН.

Осн. метою Федерації стало підтримання цілей ООН народами світу (Peoples of the United Nations), а не урядами д-в — членів ООН. Отже, ВФАС ООН постає як рух народів на підтримку принципів і цілей ООН.

ВФАС ООН має консульт. статус I категорії при ЕКОСОП, консульт. статус «А» в ЮНЕСКО, а також консульт. статус у низці ін. впливових міжнар. орг-цій (ВООЗ, МАГАТЕ, МОП, ФАО, ЮНІСЕФ, ЮНКТАД та ін).

Членами ВФАС ООН можуть бути будь-які нац. асоціації незалежно від членства в ООН д-ви, у якій їх створено. Осн. вимогою до них є визнання осн. цілей ВФАС ООН. Крім того, кожна д-ва може бути представлена лише 1 нац. асоціацією. Слід зазначити, що політика членства у ВФАС ООН з огляду на фін. та політ. умови не була пост. Так, до 1960 існував поділ членів на асоційованих та звичайних. В окр. часи ВФАС ООН була вимушена обмежувати участь нац. асоціацій з країн т. з. третього світу, які були неспроможні сплачувати внески. Тому сама Федерація визнає факт недостатнього представництва країн, що розвиваються. Траплялися випадки, коли членство окр. нац. асоціацій було припинено у ВФАС ООН з політ. міркувань. Напр., нац. асоціацію Китаю було виключено з ВФАС ООН у 1952 після перенесення її штаб-квартири на Тайвань (повторно вступила до Федерації у 1985). Попри окр. випадки спостерігається пост. розширення кола учасниць ВФАС. Так, на момент її утворення у 1946 у 1-му пленарному засіданні взяли участь 16 нац. асоціацій, у 1975 їх налічувалося 71, через 10 років — понад 80. На поч. 2010-х рр. у ВФАС ООН представлено понад 100 нац. асоціацій. правонаступницею асоціації сприяння ООН в СРСР, створеної 28.03.1956, стала рос. асоціація. В Україні, хоча де-юре було створено нац. асоціацію, на сьогодні вона не набула офіц. членства у ВФАС ООН.

Керівними органами ВФАС ООН є Пленарна асамблея, Викон. комітет і Секретаріат. Пленарна асамблея — найвищий орган Федерації, який скликається не менш як 1 раз на 3 роки. Кожна зареєстрована у ВФАС ООН нац. асоціація представлена у Пленарній асамблеї 1 голосом. Міжнар. молодіж. та студент. рух сприяння

ООН (ММСР) також має 1 голос. Пленарна асамблея визначає політику, розробляє програму діяльності, затверджує бюджет орг-ції. Вона також вирішує питання про прийняття до ВФАС ООН нових членів. На Пленарній асамблеї обирають президента, віце-президента, ген. секретаря, скарбника та ін. Асамблея може також присуджувати звання почес. президента ВФАС ООН.

Викон. комітет (ВК) складається з 18 членів. З них 17 є членами нац. асоціацій, які обираються кожні 4 роки на Пленарній асамблеї. При цьому враховують як особисті якості кандидатів, так і принцип справедл. геогр. розподілу. Автоматично 18-м членом ВК стає президент ММСР. Члени ВК діють особисто. Кожні 2 роки ВК обирає зі своїх членів голову і 2 його заступників. ВК збирається двічі на рік. Осн. його завданням є забезпечення виконання рішень та резол., прийнятих на Пленарній асамблеї. Він також контролює роботу Секретаріату ВФАС ООН, інструктує і дає поради Ген. секретарю з усіх питань, що стосуються діяльності ВФАС ООН. ВК бере участь у підготовці сесій асамблеї.

Секретаріат ВФАС ООН складається із Ген. секретаря, а також невеликого штату, який розміщується у м. Женеві (Швейцарія). Сьогодні функції Ген. секретаря виконує Боніан Голмохамаді (Швеція), обраний на цю посаду у 2009.

Очолює ВФАС ООН Президент, якого обирають на Пленарній асамблеї на 2-річний термін із правом переобрання ще на 1 строк. Від 2009 цю посаду обіймає Пак Су Джил (Респ. Корея). На асамблеї обирають також віце-президента. Протягом існування орг-ції її неодноразово очолювали відомі вчені у сфері міжнар. права, зокрема Р. Аго (1957—60), П. Гуггенхайм (1960—63) та ін. Відомий учений юрист-міжнародник Р. Дюнуї очолював швейц. нац. асоціацію сприяння ООН і представляв її у ВФАС ООН. Свого часу значну роль у становленні Федерації відіграла Е. Рузвельт, яка чимало зусиль віддала справі захисту прав людини — одному з центр. напрямів у діяльності ВФАС ООН.

Упродовж своєї історії ВФАС ООН для реалізації поставлених завдань і цілей проводила різну діяльність. Значну роль вона відіграла у відновленні прав людини в

тих країнах, де вони грубо порушувались. Напр., члени ВФАС ООН брали активну участь у боротьбі з *апартеїдом* у ПАР. ВФАС ООН висунула ідею утворення *Верховного комісара ООН з прав людини*. У часи «холодної війни» ВФАС ООН сприяла проведенню неофіц. консультацій між США та СРСР щодо питань роззброєння, виступала організатором конф., семінарів серед неуряд. орг-цій з питань роззброєння, прав людини, посилення екон. розвитку країн тощо. Вагомим є її внесок в орг-цію та проведення *Наради з безпеки і співробітництва у Європі* (НБСЕ). Нині ВФАС ООН активно підтримує ідею реформування ООН, реагуючи на нові виклики часу. Вона організовує збір грошових внесків для благодійних програм, і з цією метою в її офісах продаються естампи, літографії відомих художників, зокрема П. Пікассо, С. Далі, Е. Ворхола та ін. ВФАС ООН сприяє утворенню нових нац. асоціацій, активно співпрацює з ін. неуряд. орг-ціями.

Фінансування ВФАС ООН відбувається переважно за рахунок внесків нац. асоціацій, які є її членами, та завдяки пожертвуванням урядів, фондів, корпорацій, приват. осіб. ВФАС ООН видає англ. і франц. мовами «Бюлетень ВФАС ООН», а також публікує звіти про сесії Пленарної асамблеї.

Літ.: *Hüfner K.* WFUNA — World Federation of United Nations Associations // United Nations: Law, Policies and Practice / Ed. R. Wolfrum. V. 2. München, 1995.

С.О. Мельник

ВСЕСВІТНЯ ХАРТІЯ ПРИРОДИ — міжнар. документ рекомендац. характеру, в якому закріплено принципи поведінки людей, д-в та міжнар. співтовариства в цілому насамперед щодо живої природи. Схвалена й урочисто проголошена ГА ООН відповідно до її резол. від 28.10.1982.

Хартія враховує те, що генетична основа життя на Землі не повинна бути під загрозою знищення, а популяції кожної форми життя мають зберігатися щонайменше на рівні, достатньому для їх виживання. Під особл. захистом мають бути унікальні

**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ
СХОДОЗНАВСТВА**

природ. р-ни, типові екосистеми і середовище мешкання рідкісних видів або тих, яким загрожує зникнення. У Хартії акцентовано необхідність науково обґрунтованого управління використанням ресурсів суші, моря та атмосфери. Природокористування має відповідати таким правилам: а) біол. ресурси використовуються тільки в межах їх природ. здатності до відновлення; б) стан ґрунтів підтримується або поліпшується завдяки заходам зі збереження їх довготривалої продуктивності; в) ресурси багаторазового використання, у т. ч. води, використовуються повторно або рециркулюються; г) відтворювані ресурси одноразового використання експлуатуються з урахуванням їх запасів, можливостей переробки та сумісності використання цих ресурсів з функціонуванням природ. систем. Хартія закликає д-ви утримуватися від будь-яких скидань забруднювальних речовин у природ. середовище. Особл. запобіжні заходи слід вживати з метою недопущення зараження цього середовища радіоакт. і токсич. відходами. Ще один принцип Хартії стосується захисту природи від воєн. та ін. ворожих дій. Закріплено також принцип природоохорон. співробітництва д-в, держ. органів, міжнар. орг-цій, асоціацій, підприємств і приват. осіб. Ці суб'єкти співпрацюють у таких напрямках: спільна діяльність та ін. заходи, в т. ч. обмін інформацією і консультації; визначення нормативів використання матеріалів і застосув. технол. процесів, які можуть шкідливо впливати на природу, розроблення методів оцінювання цього впливу; збереження природи в р-нах за межами нац. юрисдикції; застосув. відп. норм міжнар. права, спрямованих на захист навколишнього природ. середовища. У Хартії проголошується, що кожна людина має діяти згідно з її положеннями і намагатися забезпечити встановлену в ній мету.

Ю.С. Шемчученко

**ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ
СХОДОЗНАВСТВА (ВУНАС)** — громад. наук.-досл. орг-ція, що діяла в 1926—30 при Наркоматі освіти УСРР.

Засн. 10.01.1926 у Харкові шляхом об'єднання Всеукр. центру наук. сходознавства у Києві та сходознавчої секції Харків. наук. т-ва. Цьому сприяло заснування в Харкові Укр.-Схід. торг. палати з представництвами у Києві й Одесі, керівництво якої стало гол. ініціатором створення ВУНАС. Статутними завданнями ВУНАС проголошувалися вивчення країн і народів Сходу, підготовка наук. кадрів, видання наук. та просвітн. літератури, зміцнення наук. і культ. зв'язків з цими країнами. У контексті заг. завдань ВУНАС здійснювалися також дослідження д-ви і права схід. країн та окр. аспектів міжнар. права.

ВУНАС налічувала бл. 200 дійсних членів і понад 150 членів-прихильників («співстарателів»), мала центр у Харкові та філії в Києві й Одесі. Структура ВУНАС передбачала існування 2 відділів: політ.-екон. та істор.-етнол., а також окр. секцій і комісій. Найвищим керівним органом ВУНАС вважався з'їзд Асоціації. Безпосереднє керівництво Асоціацією здійснювало правління, почес. головою якого був Х.Г. Раковський, головою — О.Г. Шліхтер, заст. голови — заст. наркома освіти Я.П. Ряпко і факт. керівник ВУНАС правознавець-міжнародник, проф. Харків. ін-ту нар. госп-ва О.М. *Гладстерн*. ВУНАС провела 2 сходознавчих з'їзди (1927 і 1929), організувала в Харкові й Києві курси сходознавства, встановила зв'язки з понад 90 наук. орг-ціями СРСР і країн зарубіж. Сходу. Друк. органами ВУНАС були журн. «Східний світ» (пізніше — «Червоний Схід») та «Бюлетень ВУНАС».

Безпосередньо правові дослідження здійснювали: у Харкові — секція права схід. країн (засн. у берез. 1928) у складі: О.М. Гладстерн (голова), А.Р. Пюнтер (заст. голови), В.Г. Федоров, О.Ф. Євтихiev, Л.Р. Волож та ін.; у Києві — Комісія з вивчення держ. устрою і права схід. країн (з лист. 1927) у складі: В.І. Бошко (голова), І.Л. Тригубов, О.О. Жилін, С.М. Братусь, О.С. Добров, В.А. Завадський, Л.С. Карум, Є.І. Кельман, В.Т. Яновський та ін. Обидві комісії припинили свою діяльність у 2-й пол. 1929, оскільки догматичне вивчення права в межах ВУНАС було визнано нецільним. Рекомендувалося лише «проводити висвітлення правових форм і норм

у світлі економіки та політики Сходу». Індивід. правові дослідження під егідою ВУНАС здійснювали в Одесі О.Я. Шпаков і М.Є. Слабченко.

За час існування ВУНАС було підготовлено низку досліджень, присвячених д-ві і праву Китаю, Туреччини, Афганістану, Монголії та деяких ін. країн. Міжнар.-правові проблеми порушувалися передусім у працях О.М. Гладстерна, опубл. у часописі «Східний світ»: «Взаємовідносини Китаю з іноземними країнами в європейсько-американській науці міжнародного права» (1928, № 2, доповідь на з'їзді сходознавців 1927); «Афганська проблема з погляду міжнародного права (1839—1929)» (1929, № 1—2); «Світова війна 1914—1918 рр. та Схід» (1928, № 3); «Проблема Хінської східної залізниці» (1930, № 1/2). Відомо також, що, очолюючи делегацію ВУНАС у Туреччині (лист. 1928 — січ. 1929), О.М. Гладстерн прочитав франц. мовою в Анкарі лекцію для турец. учених про принципи сучас. міжнар. права.

Низку статей з міжнар. права в часописах «Вісник радянської юстиції» та «Червоне право» опубл. Л.Р. Волож. Вони стосувалися переважно *Ліги Націй* та ін. міжнар. орг-цій, але була серед них і суто сходознавча публікація «Міжнародно-правова характеристика радянсько-хінського конфлікту» («Вісник радянської юстиції», 1929, № 18). Заслужують на увагу і наук. доповіді В.А. Завадського «Міжнародно-правові постанови Лозаннської угоди 24 липня 1923 р. між Туреччиною і союзними державами» («Червоне право», 1929, № 2) та

О.С. Доброва «Система мандатного управління на Сході» (зберігся рукопис тез доповіді). ВУНАС зробила певний внесок і у поширення наук. знань у галузі міжнар. права. Зокрема, низку курсів і спецкурсів міжнар.-правового циклу викладали на сходознавчих курсах, організованих Київ. філією ВУНАС, на яких крім ін. розглядали й проблеми міжнар. права.

Завдяки сприянню ВУНАС у січ. 1930 було відкрито Укр. наук.-досл. ін-т сходознавства (УНДІС), який фактично змінив собою ВУНАС. Відповідно Асоціація наприкінці цього ж року припинила своє існування. Планувалося, що замість неї буде створено Укр. т-во марксистів-сходознавців, але цю ідею так і не було реалізовано. УНДІС 1931 був поглинутий Всеукр. асоціацією марксистсько-ленінських ін-тів (ВУАМЛІН). Надалі у вирі ідеол. боротьби всю правознавчу діяльність ВУНАС оцінювали виключно негативно і відп. праці вилучали з наук. обігу.

Літ.: *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926—1929. Х., 1929; Циганкова Е.Г.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). К., 2007; *Усенко І.Б.* Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства // Держава і право. Спецвипуск. К., 2009.

І.Б. Усенко

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ — див. *Обстеження*.

ГААЗЬКА АКАДЕМІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА (франц. Académie de Droit International de la Haye; англ. The Hague Academy of International Law) — міжнар. наук.-осв. і пед. центр поглиблених досліджень та навч. курсів у сфері міжнар. права. Один із найвідоміших і найавторитет. навч. закладів у царині міжнар. публ. і приват. права. Г. а. м. п. має статус міжнар. неуряд. орг-ції. Розташована в Палаці миру (голл. Vredespaleis) в м. Гаазі (Нідерланди) разом із МС ООН та *Постійною палатою третейського суду*.

Г. а. м. п. урочисто відкрито 14.07.1923 за фін. підтримки Фонду міжнар. миру Карнегі (Carnegie Endowment for International Peace), або Фонду Карнегі, та з ініціативи *Інституту міжнародного права*. Значний фін. внесок у становлення Г. а. м. п. зроблено лауреатом Нобелів. премії миру 1911 Т.М.К. Ассером і голл. гр-ном А.Е.Х. Гойєкупом, який володів сусідньою з Палацом миру земельною ділянкою. Вважається, що ідея заснування Г. а. м. п. належить нім. проф., члену Ін-ту міжнар. права Карлу Людвігу фон Бару. У подальшому її сформульовано швейц. ученим О. Ніппольдом, уперше вона прозвучала на 2-й Гаазькій конф. миру 1907. Під час 3-го пленар. засідання Конф. 20.07.1907 її президент, рос. дипломат О. Нелідов вніс пропозицію створити Г. а. м. п., яку підтримали делегації 44 д-в-учасниць. Хоча форм. рішення про утворення Г. а. м. п. прийнято не було, Гаазька конф. 1907 дала потужний поштовх для подальших ініціатив у цій сфері. З часом ідею підтримав уряд Нідерландів, організац. питаннями щодо створення Г. а. м. п. зайнялися представники Фонду Карнегі й члени консульт. комітету Ін-ту міжнар. права. У результаті в 1914 затверджено Статут Г. а. м. п. Заплановане на жовт. 1914 офіц. відкриття Г. а. м. п. не відбулося у зв'язку з поч. *Першої світової війни 1914—18*. Лише влітку 1923 проведено урочисте відкриття Г. а. м. п., уперше розпочали роботу літні курси, у яких взяли участь 353 студенти з 31 країни світу.

Структурно Г. а. м. п. складається з Адміністративної ради, Наук. ради (Кураторіум) та Ген. секретаря Академії. Фін. і матер. забезпечення здійснює Адм. рада, яка також виконує функції наглядової ради і представляє інтереси Академії за її межами.

Адм. рада складається з 5 представників відділення Фонду Карнегі в Гаазі і секретаря. Наук. діяльність Г. а. м. п. визначається Кураторіумом, що діє як учена рада. Саме Кураторіум щороку обирає викладачів, які читатимуть лекції, та затверджує щорічні програми курсів. До Кураторіуму входять 17 членів, у т. ч. президент, віцепрезидент і секретар. Пост президента обіймають, як правило, видатні юристи-міжнародники (зокрема, ці функції виконували Р. Аго, Н. Валтікос, нині — кол. Ген. секретар ООН Б. Бутрос-Галі). Членами Кураторіуму обирають представників різних національностей, які є авторитет. вченими або практиками у галузі міжнар. права (зокрема, до Кураторіуму входив проф. Г.І. Тункін). Одне місце у складі Кураторіуму належить представнику відділення міжнар. права Фонду Карнегі, ще одне — гр-ну Нідерландів, кандидатуру якого висуває Адм. рада. Кожна д-ва може бути представлена лише 1 членом.

Відповідно до ст. 2 Статуту Г. а. м. п., її метою є «сприяти комплексному, поглибленому та неупередженому дослідженню проблем у сфері міжнародних правових відносин». Для цього Г. а. м. п. залучає провідних спеціалістів із різних країн світу для викладання міжнар. публ. та приват. права, а також суміжних наук (п. 1 ст. 3). У такий спосіб Г. а. м. п. намагається сприяти взаєморозумінню між юристами та юрид. орг-ціями різних країн світу.

Осн. формою діяльності Г. а. м. п. є орг-ція щорічних літніх курсів (Summer Courses). Ці курси (сесії) проводяться у період ун-тських канікул у липні (міжнар. публ. право) та серпні (міжнар. приват. право). Тривалість кожного курсу становить 3 тижні. Учасниками літніх курсів можуть стати випускники ун-тів, які володіють знаннями у сфері міжнар. права. Остаточ. вибір кандидатур здійснює Адм. рада. Вона також може позбавити права допуску на лекції та семінари (п. 1 ст. 9). За формою Г. а. м. п. не є ун-том і не має пост. проф.-виклад. складу. Тому Кураторіум Г. а. м. п. щороку запрошує як авторитет. юристів-міжнародників, які представляють школи міжнар. права, різноманітні течії міжнар.-правової думки, так і відомих практиків, зокрема членів МС ООН. За час існування

Академії на її курсах викладали вчені з понад 50 країн, у т. ч. кол. СРСР. Зокрема, у секції міжнар. приват. права в Г. а. м. п. читали лекції О.М. Макаров (1931, 1937, 1949), Л.А. Лунц (1965), М.М. Богуславський (1971), О.М. Садиков (1985), Л.М. Орлов (1990), а у сфері міжнар. публ. права — С.Б. Крилов (1947), Г.І. Тункін (1958, 1966, 1975, 1989), О.В. Богданов (1971), Г.П. Жуков (1978), Л.А. Алексідзе (1981). Серед викладачів Г. а. м. п. був і відомий укр. і рос. проф. І.І. Лукашук (1972).

Курси Г. а. м. п. проводяться у формі лекцій із заг. та спец. проблем міжнар. права. До Другої світової війни всі лекції читали винятково франц. мовою, а з 1947 статус офіц. мови набула й англ. Слухачі курсів мають вільно володіти однією з цих мов, при цьому Г. а. м. п. забезпечує синхрон. переклад усіх лекцій. Після закінчення сесії можуть видаватися дипломи тим учасникам, які відвідували лекції й успішно склали іспит. Усі прочитані в Г. а. м. п. курси лекцій з 1923 публ. у щоріч. вид. «Збірник курсів лекцій Академії міжнародного права в Гаазі» («Recueil des Cours de l'Académie de droit international de La Haye», «Collected Courses of the Hague Academy of International Law»). Лекції публ. мовою, якою були представлені в оригіналі (англ. або франц.), та супроводжуються портретом, біограф. довідкою і бібліографією праць автора. У середньому щороку видається бл. 6 томів. Заг. кількість опубл. Г. а. м. п. лекцій перевищує 340 томів. Саме тому Збірник праць Академії по праву вважають одним із найбільш фундамент. і авторитет. джерел інформації щодо сучас. проблем міжнар. публ. та приват. права, а також міжнар. відносин.

Крім літніх курсів Г. а. м. п. проводить й ін. діяльність. Зокрема, з 1968 вона організовує регулярні семінари та колоквіуми, присвячені спец. темам з міжнар. права. Матеріали цих заходів також публікуються. У Г. а. м. п. функціонує досл. центр (Centre for Studies and Research in International Law and International Relations), з 1958 Фонд Рокфеллера надає йому фін. підтримку.

ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Мета Центру полягає у сприянні досл. проєктам високого рівня під керівництвом провідних учених у галузі міжнар. права. Він працює 3 тижні, починаючи з середини серпня. Найкращі результати досліджень публ. в ін. серіях Г. а. м. п., зокрема «Правові книги Академії» («The Law Books of the Academy»). Від 1969 Г. а. м. п. проводить також «віїзні програми» (external programmes) регіон. характеру, які відбуваються, як правило, щороку в країнах Азії, Африки та Лат. Америки на запрошення урядів або міжнар. орг-цій. Першу таку віїзну сесію Г. а. м. п. провела у Рабатському ун-ті (Марокко). Від 2004 Г. а. м. п. щороку в січні організовує семінари для спеціалістів з поглибленого вивчення міжнар. права (Seminar for Advanced Studies in Private and Public International Law for Professionals). Г. а. м. п. передбачає також надання стипендій як для слухачів літніх курсів, так і для докторантів, які мають право брати участь у діяльності Академії, користуватися її бібліотекою впродовж 2 міс. (липень — серпень) для підготовки наук. роботи.

Нині Г. а. м. п. перетворилася на один із найпрестижніших світ. центрів викладання та дослідження у сфері міжнар. публ. і приват. права.

Літ.: *Skubiszewski K.* The Contribution of the Academy to the Development of the Science and Practice of Public International Law (Address Delivered on the Occasion of the 75th Anniversary of the Academy) // *RdC*, 1998, v. 271; *Dupuy R.J.* The Hague Academy of International Law. Jubilee Book, 1923—1973. Leiden, 1973; *Schlochauer H.-J.* Academie de Droit International // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. 1. Amsterdam, 1992.

С.О. Мельник

ГААЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У ВІПАДКУ ЗБРІЙНОГО КОНФЛІКТУ 1954 — див. *Захист культурних цінностей у період збройних конфліктів.*

ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА (Hague Conference on Private International Law; Conference de la Haye de Droit International

Privé) — міжнар. міжуряд. орг-ція, діяльність якої спрямована на здійснення прогрес. уніфікації норм *міжнародного приватного права.*

Ідея проведення конф. з метою всеохоплюючої кодифікації коліз. норм виникла у 2-й пол. 19 ст. в Італії. Відомий італ. правознавець, дипломат і політ. діяч П.С. Манчіні ще 1861 висловився за необхідність створення єдиного міжнар.-правового регулювання приватноправових питань з іноз. елементом. У 1863 з його ініціативи італ. парламент прийняв резол., в якій пропонував уряду вжити заходів щодо уніфікації міжнар. приват. права шляхом прийняття міжнар. договору, однак практ. кроків у цьому напрямі не було зроблено. У 1867 знову ж з ініціативи П.С. Манчіні уряд Італії намагався організувати конф. з уніфікації норм міжнар. приват. права, але не досяг успіху. Згодом він ще двічі (у 1873 та 1881) виявляв ініціативу її скликання: спочатку дістав від парламенту відп. доручення уряду, а потім, як міністр закорд. справ Італії, намагався провести з цього питання переговори. Не мала успіху й ідея італ. уряду зібратися 1883 на форум для розв'язання коліз. питань, що виникають у сфері виконання іноз. суд. рішень.

У 1874 П.С. Манчіні, як президент *Інституту міжнародного права*, на першому його засіданні знову звернувся до питання необхідності уніфікації міжнар. приват. права. Працюючи в цьому напрямі, Ін-т: визнав необхідність прийняття єдиних норм міжнар. приват. права, якими б мали керуватися суди для розв'язання питань, що стосуються осіб, речей, актів, спадкування, цив. процесу та виконання іноз. рішень; узяв на себе здійснення підготовки проєктів міжнар. договорів, які слугували б підставою для офіц. переговорів і для остаточ. ред. на окр. конф. юрисконсультів та спец. делегатів; виходив з того, що ці договори не мають означати уніфікацію внутрішньоправових актів з приват. права; дотримувався позиції, що д-ви мали визнавати цив. права іноземців не в силу *ввічливості міжнародної*, а на підставі міжнар. справедливості. У період з 1877 до 1891 Ін-т міжнар. права розробив низку конвенцій, які охопили мало не всі коліз. проблеми міжнар. приват. права, однак формат цієї

установи не дозволив скликати конф. з їх прийняття.

У 1874 скликанням дипл. конф. з міжнар. приват. права займався також уряд Нідерландів, який пропонував провести її з метою розв'язання коліз. питань, що виникають у зв'язку з виконанням іноз. суд. рішень та підсудністю справ з іноз. елементом нац. судам. Запрошені д-ви, однак, виступили проти проведення такої зустрічі. Цю ідею було реалізовано лише у 1893 в Гаазі. Уряд Нідерландів з ініціативи видатного юриста і держ. діяча, лауреата Нобелів. премії миру Т. Ассера скликав дипл. конф., в якій взяли участь 13 європ. д-в (Австро-Угорщина, Бельгія, Данія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Росія, Румунія, Франція, Швейцарія). Перед делегатами було поставлено завдання обрати форму закріплення уніфікованих норм (єдиний для всіх д-в кодекс чи міжнар. договір) та визначити коло питань, які мали виступити предметом їх роботи. Було вирішено зосередитися на розробленні міжнар. договорів, спрямованих на подолання коліз. питань шлюбу, форми правочинів, спадкового права та цив. процесу. Результатом їх роботи стала підготовка проектів конвенцій з таких питань: укладення шлюбу, вручення за кордоном суд. і позасуд. документів, передання іноз. суд. доручень, міжнар. спадкове право. Кожен з цих проектів мав незначну кількість статей (від 4 до 6), жоден з них не набув чинності. Подальші зустрічі Гаазької конф. не мали регулярного характеру, зокрема, 3 з них провели в 1894, 1900, 1904, а в міжвоєнний період відбулося лише 2 засідання — у 1925 та 1928.

Після Другої світової війни діяльність Гаазької конф. активізувалася. У 1951 на 7-й дипл. зустрічі було прийнято Статут Г. к. з м. п. п. (набув чинності 15.07.1955), у результаті чого вона дістала статус міжнар. міжуряд. орг-ції. З цього часу кількість її членів постійно зростала (у 1964 її членом стали США, у 1968 — Канада, у 1973 — Австралія та ін.), в результаті чого вона почала працювати над розробленням таких міжнар. договорів, які враховували б інтереси країн з різними правовими системами.

Гаазька конф. вдавалася до різноманітних заходів щодо залучення до своєї діяль-

ГААЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

ності якомога більшого кола д-в. Так, до роботи 14-ї сесії Гаазької конф. (06—25.10.1980), на якій мала переглядатися Конвенція з питань цив. процесу 1954, уперше було запрошено кілька д-в — нечленів орг-ції, у т. ч. СРСР, з наданням їм прав повноправних членів під час обговорення питань, що торкаються їхніх інтересів. Юрид. підставою цьому послужила ст. 40 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, у якій передбачалося право д-в брати участь у перегляді договорів, сторонами яких вони є. З цього часу Гаазька конф. продовжує дотримуватися такої практики.

Крім того, для ознайомлення з позицією адвокатів, нотаріусів, правозахисників та підприємн. кіл щодо тих чи ін. питань приват. права Гаазька конф. залучає до своєї роботи як спостерігачів представників різних міжнар. неуряд. орг-цій, напр. Міжнар. торг. палати, Міжнар. т-ва сімейного права, Міжнар. асоціації юристів, Міжнар. союзу адвокатів.

За час існування Гаазької конф. було розроблено 38 конвенцій з різних питань міжнар. приват. права (див. *Гаазькі конвенції з міжнародного приватного права*). Вона також бере участь у спільній з ін. міжнар. орг-ціями роботі з підготовки проектів міжнар.-правових актів з різних питань приват. права. Напр., під егідою Гаазької конф., *Міжнародного інституту уніфікації приватного права* (УНІДРУА) та *Комісії ООН з права міжнародної торгівлі* (ЮНСІТРАЛ) було розроблено Конвенцію ООН про міжнар. переказні векселі та міжнар. прості векселі 1988, Конвенцію ООН про незалеж. гарантії та резерв. акредитиви 1995, Конвенцію УНІДРУА про міжнар. факторинг 1988 (Україна приєдналася у 2006), Конвенцію УНІДРУА про міжнар. фін. лізинг 1998 (Україна приєдналася у 2006) та ін.

У 1993 на 17-й сесії Гаазької конф., присвяченій її 100-річчю, було прийнято резол., в якій констатувалося, що за період свого існування Конф. стала також центром координації суд. та адм. співробітництва, зокрема у сфері захисту дітей.

ГАЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

У 2005 на 20-й сесії Гаазької конф. було прийнято зміни до Статуту, які набули чинності 01.01.2007. Найважливішою з них стало надання можливості набувати членства регіон. орг-ціям екон. інтеграції. Під такими розглядають орг-ції, яким д-ви передали своє суверен. право приймати рішення з окр. питань. На підставі цієї статті Статуту з 03.04.2007 членом Гаазької конф. стало *Європейське Співтовариство*, функції якого з 2009 виконує *Європейський Союз*.

Діяльність Гаазької конф. з розроблення та прийняття проектів багатостор. договорів з міжнар. приват. права здійснюється на чергових дипл. сесіях, які збираються, як правило, 1 раз на 4 роки. За час існування Конф. відбулося 2 позачергові сесії — у 1966 та 1985. Проекти конвенцій готують спец. комісії. Результати роботи чергової дипл. сесії об'єднують у т. з. фінальному акті, який підписують представники учасників Конф. Рішення на цих сесіях приймаються, як правило, більшістю голосів присутніх членів. Кожний член має 1 голос, правом голосу наділяються також запрошені до участі в роботі сесії д-ви-нечлени.

Органом, відповід. за проведення дипл. сесій, є Рада із заг. справ та політики, що складається з представників усіх членів і збирається на засідання щороку. Вона, зокрема, розглядає пропозиції, які вноситимуть до порядку денного Конф., і на свій розсуд вирішує, яких заходів слід вжити щодо кожної з них. У разі потреби Рада може звернутися до уряду Нідерландів з проханням скликати позачергову сесію. Дату проведення чергових сесій визначає нідерл. Пост. уряд. комісія, яка також звертається до уряду Нідерландів із пропозицією їх скликання. Якщо є потреба проведення позачергової сесії, Рада проводить консультації з цим органом. Сесії Конф. очолює голова Пост. уряд. комісії.

Функції секретаріату Гаазької конф. виконує Пост. бюро у складі Ген. секретаря та 4 секретарів. Під керівництвом Ради бюро забезпечує підготовку та орг-цію сесій Конф., засідань Ради і спец. комісій та

ін. функції. У разі потреби Гаазька конф., а в міжсесійний період — Рада можуть створювати спец. комісії для розроблення проектів багатостор. договорів або вивчення всіх питань міжнар. приват. права, що відповідають меті Конф. Періодично Гаазька конф. створює спец. комісії, метою яких є аналіз практики застосув. окр. конвенцій. У результаті розробляються відп. Висновки, напр., у 2009 було прийнято Висновки та рекомендації щодо практ. застосув. Гаазьких конвенцій про *апостиль*, вручення документів, отримання доказів і доступ до правосуддя. Їх розповсюджують серед д-в — членів відп. конвенцій з метою уніфікації практики застосув. їх положень.

Для сприяння контактам між д-вами — членами Конф. і Пост. бюро уряд кожної з д-в-членів призначає відповід. за це нац. орган (в Україні ним є Мін-во юстиції), а кожна орг-ція-член — контактний орган. Крім того, Рада із заг. справ та політики щороку розробляє Стратег. план, у якому закріплюються заходи, які Конф. планує вживати для втілення в життя своїх цілей, для допомоги д-вам-членам у реалізації положень Гаазьких конвенцій на практиці тощо. У 2007 Гаазькою конф. було засновано Центр юрид. освіти і тех. допомоги, метою діяльності якого є підвищення кваліфікації юристів, суддів та адм. працівників у сфері застосув. положень Гаазьких конвенцій.

Станом на 2014 учасниками Гаазької конф. є 76 країн з різних геогр. регіонів світу та ЄС. Україна стала учасницею Гаазької конф. у 2003. Крім неї членами Конф. є: Австралія, Австрія, Азербайджан, Албанія, Аргентина, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Буркіна-Фасо, Бразилія, Велика Британія, Венесуела, В'єтнам, Греція, Грузія, Данія, Еквадор, Естонія, Єгипет, Замбія, Ізраїль, Індія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Йорданія, Канада, Китай, Кіпр, Коста-Рика, Латвія, Литва, Люксембург, Маврикій, Македонія, Малайзія, Мальта, Марокко, Мексика, Монако, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Панама, ПАР, Парагвай, Перу, Польща, Португалія, Респ. Корея, Росія, Румунія, Сербія, Сінгапур, Словаччина, Словенія, Суринам, США, Туреччина, Угорщина, Уругвай, Філіппіни,

Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Чилі, Чорногорія, Швейцарія, Швеція, Шрі-Ланка, Японія.

Офіц. мовами Гаазької конф. є англ. і франц. Секретаріат розташовано у м. Гаазі (Нідерланди).

Літ.: *Мандельштам А.Н.* Гаагские конференции о кодификации международного частного права. СПб., 1900; *Попко В.В.* Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції. К., 2007; *Ходаков А.Г.* XIV сессия Гаагской конференции по международному частному праву // СЕМП, 1981. М., 1982; *Walker G.* *International Privatrecht.* Wien, 1922.

І.М. Проценко

ГАА́ЗЬКЕ ПРА́ВО, або право *війни*, — міжнар. правила, які встановлюють обмеження способів ведення воєн. дій і застосовуються між *воюючими сторонами* з метою запобігти або, в крайньому разі, ослабити, наскільки дозволить жорстка реальність війни, її смертоносну і руйнівну силу.

Міжнар. право, яке належить до обмеження способів ведення війни, бере свій поч. від *Гаазьких конвенцій про закони і звичаї війни 1899 і 1907*, коли вперше було кодифіковано цю галузь права. Правила цих конвенцій містять обмеження, що накладаються правом на вибір методів і засобів ведення війни. Г. п. складається з правил, які стосуються: обмежень заг. характеру на ведення війни; поняття *комбатанта*; обмежень на вибір засобів і методів ведення війни; захисту цив. населення і цив. об'єктів (Х.-П. Гассер).

Обмеження заг. характеру містяться в *Санкт-Петербурзькій декларації про заборону використання вибухових та запалювальних снарядів вагою менш ніж 400 грамів 1868*, в якій уперше в міжнар. праві було сформульовано сучас. концепцію права щодо ведення воєн. дій. У преамбулі Декларації проголошується, що «успіхи цивілізації повинні мати наслідком зменшення за можливості нещастя війни; що єдина законна мета, яку має ставити держава під час війни, полягає в ослабленні воєнних сил супротивника; що для досягнення цієї мети достатньо унеможливити участь у війні якомога більшої кількості людей; що вживання такої зброї, яка завдає супротивнику зайвих ран і збільшує страждання поранених людей або робить смерть їх не-

відвратною, має визнаватися невідповідним згаданій меті; що вживання такої зброї суперечило б законам людинолюбності». Особливо важливою в цій сфері є IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопут. війни 1907 разом із Положенням до неї. У ст. 22 останнього встановлюється, що «воюючі не користуються необмеженим правом у виборі засобів завдання шкоди супротивнику», і це було гол. правовим критерієм, за яким давалася оцінка ведення бойових дій під час обох світ. воєн. Нюрнберзький трибунал констатував, що це положення є частиною звичаєвого права і тому обов'язкове для дотримання всіма воюючими д-вами. У *Женевській конвенції про захист жертв війни 1949*, які стали результатом повного перегляду *міжнародного гуманітарного права після Другої світової війни*, також було внесено низку норм, що безпосередньо стосуються ведення війни. Ці норми містяться в розд. II «Положення загального характеру про захист населення від деяких наслідків війни» IV Женев. конвенції.

У 1968 ГА ООН одноставно прийняла резол. 2444 (XXIII) «Повага прав людини в період збройних конфліктів», в якій підтвердила 3 найважливіших принципи міжнар. гуманіт. права: право сторін, які перебувають у конфлікті, обирати засоби для завдання шкоди супротивнику не є необмеженим; заборону нападати на цив. населення як таке; необхідність завжди розрізняти осіб, які беруть участь у воєн. діях, і цив. осіб з тим, щоб якнайменше піддавати небезпеці останніх. Підтвердження цих принципів ООН заклало основу для подальшого розвитку міжнар. гуманіт. права на Дипл. конф. з підтвердження і розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів (1974—77). У *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* і в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*, при-

йнятих на конф., ці принципи знайшли конкр. втілення в тих положеннях, в яких містяться відп. вказівки і заборони. Зазначені принципи вважаються заг. нормами міжнар. звичаєвого права і є обов'язковими також для д-в, які не є учасниками Дод. протоколів.

У результаті розвитку міжнар. гуманіт. права було сформульовано ще один принцип, який можна поставити в ряд із вищезазначеними. Це «застереження Мартенса» (див. *Мартенса декларація*), яке вперше з'явилося в преамбулі IV Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопут. війни і було підтверджено у 1977 в п. 2 ст. 1 Протоколу I. Він проголошує: «У випадках, не передбачених цим Протоколом або іншими міжнародними угодами, цивільні особи і комбатанти залишаються під захистом і дією принципів міжнародного права, які походять з усталених звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості». Цей принцип означає, що за відсутності правила, яке безпосередньо стосується саме цієї дії, не можна робити висновок, що така дія припустима; навпаки, слід знайти таке рішення, яке, як і гуманіт. право в цілому, відповідає б вимогам гуманності.

Щодо поняття «комбатант», то насамперед у міжнар. праві воно виходить з давнього права д-ви дозволяти особам зі складу своїх збройн. сил брати участь у війні. Водночас ст. 1 Гаазького положення 1907 щодо сухопут. війни визначає, що закони війни, права і обов'язки під час війни стосуються не лише армій, а й ополчення та добровольчих формувань (див. *Доброволець*), за умови, що вони: мають на чолі особу, відповід. за своїх підлеглих; мають певний і чітко видимий здалеку розпізнавальний знак; відкрито носять зброю; дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни. У III Женев. конвенції 1949 до обмежень, установлених Гаазьким положенням, додано роз'яснення, згідно з яким ополчення і добровольчі формування повинні належати одній зі сторін, що перебувають у конфлікті (ст. 4 А(2)). Лише в тому разі, якщо

д-ва бере на себе відповідальність за дії таких формувань та їх особового складу, вони можуть брати участь у воен. діях. У цій же Конвенції згадано також рухи опору й особовий склад збройн. сил, які заявляють про свою вірність уряду, не визнаному жодною з воюючих сторін. Водночас особи, які не входять до складу збройн. сил, мають право з власної ініціативи братися за зброю при наближенні супротивника (*levée en masse*), дотримуючись при цьому законів і звичаїв війни. У Протоколі I це правило уточнюється, і всі такі особи є комбатантами (п. 1 ст. 43). Мед. і духов. персонал, який входить до складу збройн. сил, не має права брати участь у воен. діях (п. 2 ст. 43). Комбатанти, які порушили норми міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, не позбавляються свого статусу, однак можуть бути притягнуті до кримін. відповідальності (ст. 48—58).

Сфера обмежень на вибір методів і засобів ведення війни ґрунтується на осн. правилі, встановленому в ст. 35 Протоколу I, згідно з яким «у разі будь-якого збройного конфлікту право сторін, які перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим» (п. 1). У цій же статті це правило доповнено положенням про те, що «забороняється застосовувати зброю, снаряди, речовини і методи ведення воєнних дій, здатні спричинити надмірні ушкодження або надмірні страждання» (п. 2). Як заг. обмеження на ведення війни встановлено нову заборону, а саме: «забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають своєю метою завдати обширної, тривалої і серйозної шкоди природному середовищу» (п. 3). Хоча ці заборони сформульовано в заг. вигляді, вони конкретизуються в ін. джерелах, у т. ч. в такому важливому принципі, як принцип пропорційності, або домірності. До заборонених методів ведення війни належить насамперед віроломство, яке визначається як «дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру супротивника і змусити його повірити, що він має право на захист згідно з нормами міжнародного права, що застосовується в період збройних конфліктів, з метою ома-

ни такої довіри» (ст. 37 Протоколу I). Напр., напад під прикриттям білого прапора або симулювання виходу з ладу з метою знищення супротивника, коли той намагається надати допомогу. Однак такі звичайні воен. хитрощі, як маскування, несправжні операції й дезінформація, розраховані на введення супротивника в оману, не забороняються. Протокол I містить спец. правила, в яких забороняється використовувати під час воен. дій визнані розпізнавальні емблеми не за призначенням, особливо Червоний Хрест і Червоний Півмісяць (ст. 38). За певних обставин віроломне використання такої емблеми може розглядатися як серйозне порушення Протоколу I, а саме як воен. злочин (п. 2 (f) ст. 85). Цими ж положеннями заборонено зловживати емблемою ООН. Забороняється також за всіх обставин «віддавати наказ не залишати нікого в живих» або вести воен. дії на такій основі (ст. 40). Знищення солдата, який явно склав зброю, є вбивством. Протокол I забороняє нападати на членів екіпажу, які покидають на парашутах літак, що зазнає аварії, оскільки вони не можуть захистити себе в цій ситуації (ст. 42), проте це не стосується повітр.-десант. військ.

Право війни забороняє також низку видів зброї і типів боєприпасів або накладає обмеження на їх застосування. Протокол I забороняє напад із застосув. зброї і боєприпасів невідповідної дії (п. 4 ст. 51). У ньому заборонено в будь-якому випадку застосувати зброю або снаряди, «здатні завдати надмірних ушкоджень або надмірних страждань» (п. 2 ст. 35). Це правило забороняє використання зброї і боєприпасів, що завдають шкоди, яка не є необхідною для досягнення поставленої воен. мети. Саме в цьому сенсі Санкт-Петербург. декларація 1868 заборонила використовувати вибухові або запалювальні боєприпаси, а Гаазька мирна конф. 1899 заборонила застосув. куль «дум-дум», отрути та отруйної зброї (див. *Декларація про незастосування куль, що легко розортаються і сплющуються, 1899*). II Гаазька мирна конф. прийняла у 1907 обмеження, які стосуються морської війни, зокрема установки мін (VIII Гаазька конвенція про установку підводних мін і таких, що автоматично вибухають від зі-

ткнення). У 1980 було прийнято *Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невідповідну дію, 1980*. До неї додано 3 протоколи, що охоплюють такі види зброї і боєприпасів: осколки, що не виявляються, міни і мініпастки, запалювальна зброя. У них перший вид зброї заборонено повністю, а 2 ін. види озброєнь регулюються більш суворо. Ст. 36 «Нові види зброї» Протоколу I зобов'язує сторони під час вивчення, розроблення, набуття або прийняття на озброєння нових видів зброї, засобів чи методів ведення війни визначити, чи не суперечить їх застосув. міжнар. гуманіт. праву. Це є вимогою оцінки проектів нових систем озброєнь з гуманіт. точки зору.

У *Женевському протоколі про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925* міститься заборона на застосув. отруйних газів, яка не була порушена під час *Другої світової війни*, перетворившись на норму звичаєвого права. Існує, однак, думка, що ця заборона стосується застосув. отруйних газів першим, і д-ви у відповідь на газову атаку вправі їх застосувати. Заборону або принаймні обмеження розробки, виробництва, розповсюдження і накопичення таких речовин було здійснено з прийняттям Договору про хім. зброю 1993. Женев. протокол 1925 заборонив також застосув. біол. зброї. Згодом ці матеріали, на відміну від отруйних газів, вдалося повністю заборонити. *Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972* містить всеосяжну заборону цієї зброї та заходи контролю за виконанням зобов'язань д-в щодо цієї заборони.

Щодо *ядерної зброї*, то питанню законності її застосув. присвячено чимало досліджень та консулт. висновок МС ООН (див. *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996*). Резол. ГА ООН 1653 (XVI) від 14.11.1961,

2936 (XXVIII) від 29.11.1972, 33/71 В від 14.12.1978, 35/152 D від 12.12.1980, 36/92 від 09.12.1981, 36/100 від 09.12.1981, 37/78 від 09.12.1982, 38/73 G від 15.12.1983, 43/76 E від 07.12.1988, 45/59 B від 04.12.1990, 47/53 C від 09.12.1992 не лише забороняють застосування ядерної зброї, а й зводять таке застосування до рангу злочинів проти людяності. За ці резол. проголосували переважно соціаліст. країни і країни «третього світу». Зах. д-ви рішуче висловилися проти, залишаючи за собою право використовувати ядерну зброю в разі, якщо вони стануть жертвами *агресії*. Однак, незалежно від позицій тієї чи ін. групи д-в, «усе одно слід визнати, що застосування ядерної зброї за самою своєю сутністю незаконне через характер її дії» (Е. Давид). Цей висновок впливає з того, що ядерна зброя є зброєю невибіркової дії. Її можна прирівняти до зброї, яка робить смерть неминучою, і такої, що завдає надмірних страждань. Крім того, ядерна зброя має властивості, які дозволяють прирівняти її до отруйної зброї або газів і можуть призвести до справжнього *геноциду*. Під час Кувейт. конфлікту МКЧХ у своєму зверненні від 17.01.1991 в категоричній формі закликав сторони «утриматися від застосування ядерної зброї, несумісної з міжнародним гуманітарним правом». Ядерна зброя було використано США в Хіросімі й Нагасакі 06 і 09.08.1945. Незаконність цієї акції визнав 07.12.1963 окружний суд Токіо у справі *Шимоди*. Як зазначає Е. Давид, «важко переоцінити важливість цієї судової постанови», навіть якщо, як наголошує Р. Фолк, «Шимода не має відношення до законності зброї як такої, а стосується лише конкретного історичного випадку її використання». Однак у низці доктрин. узагальнень стверджується, що застосування ядерної зброї не є порушенням міжнар. права. Такої самої думки дотримується й більшість зах. країн. Їх аргументи, однак, будуються на суто форм. підходах, які при аналізі виявляються неспроможними (див. *Ядерна зброя*). МС ООН у згаданому консульт. висновку дав на це питання суперечливу і спірну відповідь. Суд, по суті, дійшов

висновку, що застосування або погроза застосування ядерної зброї в принципі є порушенням права збройн. конфліктів. Водночас він зазначив, що не може висловитися щодо законності погрози цією зброєю або її застосування в тому разі, якщо ці дії зумовлені міркуваннями самооборони або необхідності для виживання д-ви.

І, нарешті, сфера захисту населення і цив. об'єктів набула значного розвитку в Протоколі I до Женев. конвенцій 1949. Так, у ст. 48 сказано, що «для забезпечення і захисту цивільного населення і цивільних об'єктів сторін, що перебувають у конфлікті, слід завжди проводити відмінність між цивільним населенням і комбатантами, а також між цивільними об'єктами і військовими об'єктами і відповідно спрямовувати свої дії проти військових об'єктів». Військ. об'єкт, на який дозволяються напади, характеризується в Протоколі I 2 складовими: по-перше, дозволяється битися з особами, що входять до складу збройн. сил супротивника, за винятком мед. і духов. персоналу; по-друге, законними військ. об'єктами вважаються об'єкти, «які завдяки своєму характеру, розташуванню, призначенню або використанню роблять ефективний внесок у воєнні дії і повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за наявних у певний момент обставин дає явну військову перевагу» (п. 2 ст. 52). Цив. особи визначаються в ньому як особи, що не входять до складу збройн. сил (п. 1 ст. 50), цив. об'єктами є всі ті об'єкти, які не належать до військ. об'єктів (п. 1 ст. 52). Згідно зі ст. 51 Протоколу I, ні цив. населення як таке, ні окр. цив. особи не можуть бути об'єктом нападів. Забороняються акти насилля або погрози насиллям, які мають осн. метою тероризувати цив. населення. Якщо є сумнів, що напад, який планується на законний військ. об'єкт, найімовірніше, призведе до жертв серед цив. осіб або до руйнування розташованих поблизу цив. об'єктів, то слід відмовитися від такого нападу, якщо він, «як можна очікувати, попутно потягне за собою втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб і шкоду для цивільних об'єктів або те й інше разом, які були б надмірними щодо конкретної і безпосередньої переваги, яку

передбачається таким чином одержати» (п. 5 (b) ст. 51).

У ст. 53 з посиланням на *Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954* міститься заборона на напади, спрямовані проти «історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культу, які становлять культурне або духовне надбання народів». Захищаються всі «об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення». До них належать, напр., запаси продовольства, худоба, споруди для постачання питної води. «Забороняється використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення війни» (ст. 35). Під час ведення воєн. дій воюючі сторони зобов'язуються виявляти турботу про захист природ. середовища «від обширної, тривалої і серйозної шкоди» (п. 3 ст. 35). Забороняється нападати також на «установки і споруди, які містять небезпечні сили», зокрема на греблі, дамби та АЕС (ст. 56).

Міжнар. норми, які стосуються обмеження насилля під час збройн. конфлікту, мають застосовуватися у повному обсязі в усіх ситуаціях, які регулюються міжнар. гуманіт. правом. Останнє не містить винятків під приводом «воєнної необхідності» і, отже, не звільняє будь-кого від зобов'язань дотримання його норм і принципів. У Женев. конвенціях 1949 і Дод. протоколах 1977 «уже досягнуто баланс між вимогами, що пред'являються до права умовами ведення війни, і вимогами гуманності...» (Х.-П. Гассер). Принципи і норми Г. п. діють у взаємодії з *Женевським правом*, що забезпечує захист жертв війни.

Отже, з Гаазьких правил почалася кодифікація законів і звичаїв війни, що зумовило процес створення багатостор. міжнар.-правових актів у сфері обмеження застосув. певних засобів і методів війни. Цим самим старий девіз ведення війни — «завдавати настільки великої шкоди вашому ворогу, наскільки ви в змозі» — замінено новим: «не завдавати більшої шкоди вашому ворогу, ніж цього вимагає мета війни».

Літ.: Pictet J. *The Principles of International Humanitarian Law*. Geneva, 1966; Гассер Х.-П. *Международное гуманитарное право*. Введение. М., 1995; Давид Э. *Принципы права вооруженных конфликтов*. М., 2011.

В.Н. Денисов

ГААЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

ГААЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА — багатостор. міжнар. договори, що розробляються *Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права* (далі — Гаазька конф.) з метою прогрес. уніфікації окр. ін-тів *міжнародного приватного права* та міжнар. цив. процесу.

Незважаючи на прагнення організаторів Гаазької конф. здійснити всеохоплюючу кодифікацію норм міжнар. приват. права, уже на першому її засіданні 1893 д-ви-учасниці вирішили зосередити свою увагу на питаннях, що мають значний практ. інтерес. Такими на той момент стали коліз. питання шлюбу, форми правочинів, спадкового права та цив. процесу. Результатом їх вивчення була підготовка проектів конвенцій з укладення шлюбу, вручення за кордоном суд. та позасуд. документів, передання іноз. суд. доручень, спадкового права. У кожній з них містилася незначна кількість статей (від 4 до 6), однак жодна не набула чинності.

Першу конвенцію, прийняту під егідою Гаазької конф., було розроблено на 2-му її засіданні. Це Конвенція з питань цив. процесу 1896 (далі — Конвенція 1896), доповнена у 1897 дод. протоколом. Її учасницями стали 15 європ. д-в: Австро-Угорщина, Бельгія, Данія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Росія, Румунія, Франція, Швейцарія, Швеція. Вона складалася з 17 статей, присвячених таким питанням міжнар. цив. судочинства: передання особам, що перебувають за кордоном, суд. і позасуд. документів; передання іноз. суд. доручень; вжиття забезпечувальних заходів щодо сплати процес. витрат; поширення на іноземців т. з. «права бідності» (тобто права на тимчас. звільнення незможного учасника цив. процесу від сплати суд. витрат); надання іноземцям рівного з нац. підданими права на свободу від ув'язнення при розгляді цив. та торг. справ.

Крім Конвенції 1896 до поч. *Першої світової війни 1914—18* на Гаазькій конф. було прийнято ще 6 конвенцій: Про врегу-

ГАЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ З МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

лювання колізії законів у сфері укладення шлюбу 1902, Про врегулювання колізії законів та юрисдикцій у сфері розлучень та окр. проживання подружжя 1902, Про колізію законів у сфері опіки над малолітніми 1902, Про колізію законів стосовно особистих і майнових прав подружжя 1905, Про подолання колізії законів у сфері обмеження дієздатності 1905 та Конвенцію з питань цив. процесу 1905 (замінила Конвенцію 1896 та дод. протокол до неї). Коло учасників цих конвенцій, як правило, було незначним, що пояснювалося використанням у них коліз. прив'язок, не властивих зак-ву низки д-в. Зокрема, при визначенні правового статусу фіз. осіб не враховувалася характерна для Данії, Норвегії та країн англосаксон. системи права коліз. прив'язка «закон місця проживання фізичної особи», а увага зосереджувалася переважно на «праві держави підданства фізичної особи». Неєфективність конвенцій зумовлювалася й тим, що до 1904 їх дія поширювалася лише на терит. метрополій, тоді як величезні колон. володіння європ. д-в залишалися поза їх сферою. У подальшому склад учасників цих конвенцій скорочувався через політ. причини, що виникли в Європі у зв'язку з I світ. війною.

Відсутність одностайності в питаннях правового регулювання коліз. проблем спадкового права призвела до того, що жоден з проектів конвенцій, розроблених з цієї проблеми, не зміг набути чинності. Така сама доля чекала й на проекти конвенцій, що торкалися питань неспроможності. У міжвоєн. період єдиним результатом роботи Гаазької конф. стало підписання в 1931 д-вами-учасниками Протоколу про визнання юрисдикції ППМП у спорах з приводу тлумачення Гаазьких конвенцій з міжнар. приват. права.

Після *Другої світової війни*, у 50-х рр. 20 ст., Гаазька конф. повернулася до активної роботи. Відтоді вона розробила 38 конвенцій, які охопили різні ін-ти міжнар. приват. права та міжнар. цив. процесу. Першим кодифік. актом, прийнятим у цей період, стала Конвенція з питань цив. проце-

су 1954 (далі — Конвенція 1954), яка замінила відп. Конвенцію 1905. На 2014 до числа її учасників належить 48 д-в, у т. ч. Україна. Однак для окр. д-в, зокрема й України, вона діє не в повному обсязі, а для низки країн взагалі втратила чинність. У 60-х рр. 20 ст. Гаазька конф. розпочала роботу щодо перегляду Конвенції 1954 і розробила 2 кодифік. акти, які замінили низку її статей. Це: Конвенція про вручення за кордоном суд. і позасуд. документів у цив. або комерц. справах 1965 (68 д-в-учасниць, у т. ч. Україна) та Конвенція про отримання за кордоном доказів у цив. або комерц. справах 1970 (58 д-в-учасниць, у т. ч. Україна). 1-ша з них замінила розд. I, а 2-га — розд. II Конвенції 1954. Процес перегляду Конвенції 1954 завершився прийняттям Конвенції про міжнар. доступ до правосуддя 1980, положення якої замінюють розд. III—VI Конвенції 1954. На 2014 її учасницями є 26 д-в, Україна не є учасницею.

Діяльність Гаазької конф. щодо впорядкування норм міжнар. цив.-процес. права не завершилася прийняттям вищезазначених конвенцій. Вона намагалася здійснити кодифікацію ін. питань міжнар. цив. процесу. Однак ці спроби не мали успіху. Так, Конвенція про вибір суду 1965 була підписана лише Ізраїлем і не набула чинності, Конвенція про визнання та виконання рішень з цив. або комерц. справ 1971 має 5 д-в-учасниць, а протокол до неї — 4. Новою спробою врегулювати питання, порушені в цих актах, стала Конвенція про договір. підсудність 2005, до якої на 2014 приєдналася тільки Мексика, а ЄС і США лише підписали її.

Осн. напрямом діяльності Гаазької конф. залишається уніфікація норм з питань сімейного права. Після II світ. війни Гаазька конф. звернулася до розроблення уніфікованих актів, які мали регулювати алімент. зобов'язання щодо дітей. З цього питання було прийнято Конвенцію про право, яке має застосовуватися до алімент. зобов'язань стосовно дітей, 1956 (14 д-в-учасниць) та Конвенцію про визнання і виконання рішень у справах про алімент. зобов'язання стосовно дітей 1958 (20 д-в-учасниць). Згодом Гаазька конф. вирішила кодифікувати всі види алімент. зобов'язань, замінив-

ши вищезгадані акти. У результаті в 1973 було прийнято Конвенцію про право, що застосовується до зобов'язань про утримання (15 учасників), доповнену в 2007 Протоколом, що має тільки 1 учасника (ЄС), і Конвенцією про визнання та виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання (24 д-ви-учасниці, у т. ч. Україна).

Проаналізувавши досвід застосув. вищезгаданих Конвенцій та Конвенції ООН про стягнення аліментів за кордоном 1956, Гаазька конф., керуючись ідеєю поліпшення міждерж. співробітництва в цій сфері, у 2007 розробила нову Конвенцію про міжнар. стягнення аліментів на дітей та ін. членів сім'ї, яка ратифікована 5 д-вами, у т. ч. Україною.

Окремо Гаазька конф. спрямувала свої зусилля на захист особистих і майнових прав неповнолітніх від зловживань з боку їхніх опікунів. У 1961 з цього питання було розроблено Конвенцію про повноваження органів та право, що застосовується щодо захисту неповнолітніх (14 д-в-учасниць), яку в 90-х рр. 20 ст. було переглянуто. Результатом цього стало розроблення Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 (41 д-ва-учасниця, у т. ч. Україна), яка у відносинах між договір. д-вами замінює вищезгадану Конвенцію 1961 та Конвенцію про колізію законів у сфері опіки над малолітніми 1902. Крім того, положення Конвенції про цив.-правові аспекти міжнар. викрадення дітей 1980 (93 д-ви-учасниці, у т. ч. Україна) мають переважну силу над тією частиною вищезгаданої Конвенції 1961, що стосується регулювання повноважень органів влади та вибору права, яке застосовуватиметься до захисту неповнолітніх. На захист прав дорослих осіб з псих. чи фіз. вадами спрямована Конвенція про міжнар. захист повнолітніх 2000 (8 д-в-учасниць).

Особл. увагу Гаазька конф. приділила захисту усиновлених дітей. До цього питання вона вперше звернулася в 1965, коли розробила Конвенцію про юрисдикцію, застосовне право та визнання актів, що стосуються усиновлення, яка, однак, не набула чинності. У 1993 вона підготувала Конвенцію про захист дітей та співробіт-

ництво в галузі міждерж. усиновлення (93 д-ви-учасниці).

Ін. питання шлюбно-сімейних відносин було врегульовано в Конвенції про визнання розлучень 1970 (20 д-в-учасниць), Конвенції про право, що застосовується до майнових відносин між подружжям, 1978 (3 д-ви-учасниці), Конвенції про укладення шлюбу та визнання його дійсності 1978 (така сама кількість учасників).

Було також поновлено діяльність щодо регулювання коліз. питань міжнар. спадкового права і прийнято: Конвенцію про колізію законів стосовно форми заповіту 1961 (42 д-ви-учасниці, у т. ч. Україна), Конвенцію про міжнар. управління майном померлих осіб 1973 (3 д-ви-учасниці), Конвенцію про право, що застосовується до спадкування майна померлих осіб, 1989 (не набула чинності, ратифікована тільки Нідерландами).

Одним із напрямів діяльності Гаазької конф. стало подолання коліз. проблем зобов'язального права. Було розроблено низку конвенцій, жодна з яких, однак, не набула значущої кількості учасників. Так, Конвенція про право, що застосовується до міжнар. купівлі-продажу товарів, 1955 має 8 д-в-учасниць, а покликана замінити її Конвенція про право, що застосовується до договорів міжнар. купівлі-продажу товарів, 1986 не набула чинності. На 2014 є також нечинними Конвенція про право, що застосовується до передання права власності в міжнар. купівлі-продажу товарів, 1958 та Конвенція про юрисдикцію суду, визначену в договорі міжнар. купівлі-продажу товарів, 1958. Конвенція про право, що застосовується до відповідальності за якість продукції, 1973 налічує 11 д-в-учасниць, а Конвенція про право, що застосовується до агент. договорів, 1978 — 4 д-ви-учасниці.

У 2-й пол. 20 ст. Гаазька конф. розширила предметну сферу своєї діяльності. Зокрема, було уніфіковано коліз.-правове регулювання правового статусу фіз. та юрид. осіб. Відповідно було прийнято: Конвенцію про регулювання конфлікту між зако-

ГАЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАКОНИ І ЗВИЧАЇ ВІЙНИ 1899 І 1907

ном національності та законом доміцилію 1955 та Конвенцію про визнання прав юрид. особи за іноз. компаніями, асоціаціями та установами 1956, жодна з яких не набула чинності. Більш успішною стала Конвенція про право, що застосовується до трастів, і про їх визнання 1985 (12 д-в-учасниць). Новим напрямом роботи Гаазької конф. стало подолання колізій, що виникають у сфері обігу цінних паперів. Зокрема, було розроблено Конвенцію про право, що застосовується до окр. прав на цінні папери, які перебувають у володінні посередника, 2006, яка поки що не набула чинності.

Предметом діяльності Гаазької конф. є також недоговорні зобов'язання, що виникли в результаті дорожньо-трансп. пригод. Результати цієї діяльності реалізовано в Конвенції про право, що застосовується до дорожньо-трансп. пригод, 1971 (21 д-ва-учасниця, у т. ч. Україна).

Серед конвенцій, розроблених Гаазькою конф., найбільшу кількість учасників здобула Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноз. офіц. документів, 1961 (107 учасників, у т. ч. з 2003 Україна). Її метою є спрощення процедури посвідчення офіц. документів, які подаються в закорд. держ. установи, шляхом заміни процедури їх консульської легалізації процедурою проставлення апостилю.

Хоча прийняті в межах Гаазької конф. конвенції мають, як правило, відкритий для всіх д-в світу характер, кількісний склад їх учасників є порівняно невеликим. Осн. причиною непопулярності цих міжнар.-правових актів є закріплення в них правових ін-тів чи коліз. прив'язок, які є нехарактерними, навіть «чужими» для країн заг. системи права або для д-в, культ. чи реліг. традиції яких відмінні від європ. Тому учасниками більшості конвенцій, прийнятих у межах Гаазької конф., є переважно європ. д-ви континент. системи права.

У низці випадків Гаазька конф. зверталася до нових способів регулювання, які, однак, були незручними для практики. Так, Конвенція про право, що застосовується до міжнар. купівлі-продажу товарів,

1955, яка має незначну кількість учасників, та Конвенція про право, що застосовується до договорів міжнар. купівлі-продажу товарів, 1986, яка взагалі не набула чинності, поряд з осн. для регулювання договор. зобов'язань коліз. прив'язкою «закон автономії волі сторін договору» ввела нову — «закон країни продавця». Однак у зв'язку з тим, що в сучас. екон. відносинах продавець може мати комерц. представництва в різних д-вах, а також через широке використання нац. зак-вами для регулювання цієї сфери відносин більш сучас. та гнучкого коліз.-правового інструменту «право держави, з якою правовідносини найбільш тісно пов'язані», вищеназвані конвенції не набули широкого застосування.

Загалом діяльність Гаазької конф. є підтвердженням критичного погляду В.М. *Корецького* на ідею проведення всеохоплюючої уніфікації будь-якої галузі правового регулювання світ. госп. відносин, ризиком чого він проілюстрував у праці «Уніформизм в праві». Адже навіть у сфері міжнар. цив. процесу, де Гаазька конф. досягла значних успіхів, досі не створено однак. правового регулювання. А Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноз. офіц. документів, 1961, яка має найбільшу кількість учасників, не в усіх країнах застосовується однаково. Зокрема, деякі д-ви (напр., Італія та Іспанія) вимагають проставлення подвійного апостилю: один має посвідчувати офіц. документ, який подаватимуть до закорд. держ. установи, а ін. — переклад документа мовою д-ви, в якій його пред'являтимуть, тоді як у більшості д-в апостиль проставляється тільки на офіц. документі.

Літ.: *Звеков В.П.* Коллизии законов в международном частном праве. М., 2007; *Корецкий В.М.* Униформизм в праве // Избр. тр. Кн. 1. К., 1989; *Makarov A.N.* Haager Konventionen zum internationalen Privatrecht // Wörterbuch des Völkerrechts. Bd. 1. Berlin, 1960; *Мандельштам А.Н.* Гаагские конференции о кодификации международного частного права. СПб., 1900; *Понко В.В.* Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції. К., 2007; *Walker G.* Internationales Privatrecht. Wien, 1922.

І.М. Проценко

**ГАЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАКОНИ І
ЗВИЧАЇ ВІЙНИ 1899 І 1907** — система міжнар.-правових документів, які кодифікували закони і звичаї сухопут. і морської

війни, права та обов'язки нейтр. д-в та мирне врегулювання міжнар. спорів.

Конвенції було прийнято на 2 міжнар. конф. миру в Гаазі. 1-ша, скликана з ініціативи рос. імператора Миколи II, відбулася 18.05—29.07.1899, у ній взяли участь 26 д-в (Австро-Угорщина, Німеччина, Бельгія, Китай, Данія, Іспанія, США, Мексика, Франція, Велика Британія, Греція, Італія, Японія, Люксембург, Чорногорія, Нідерланди, Персія, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Сіам, Швеція та Норвегія, яка перебувала на той час в унії зі Швецією, Швейцарія, Туреччина, Болгарія). Серед членів рос. делегації був відомий юрист-міжнародник Ф.Ф. *Мартенс*, який очолював 2-гу комісію конф., що займалася переглядом Брюссел. декларації про закони та звичаї сухопут. війни 1874. Метою конф. було досягнення обмеження озброєнь, гуманізація законів і звичаїв війни та розвиток мирн. засобів розв'язання міжнар. спорів з метою запобігання виникненню війн. Хоча гол. завдання, що ставилося перед конф., — скорочення озброєнь та військ. бюджетів — не було розв'язане, 29.07.1899 на ній підписали 6 конвенцій і декларацій, які стали важливим етапом у розвитку правового регулювання ведення сухопут. і морської війн та мирн. розв'язання міжнар. спорів (набули чинності 04.09.1900). Найважливішим з міжнар.-правових документів, прийнятих на конф., стала I Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнар. спорів 1899 (72 д-ви-учасниці, у т. ч. з 04.04.1962 Україна). Д-ви — учасниці Конвенції зобов'язалися докладати зусиль для забезпечення мирн. розв'язання міжнар. спорів з метою запобігати, за можливості, застосув. сили у своїх взаємних стосунках. Конвенція складалася з 61 статті, які детально регламентували порядок застосув. *добрих послуг, посередництва*, міжнар. *слідчих комісій* та міжнар. третейського суду (див. *Арбітраж міжнародний*), що визнавався найсправедл. засобом розв'язання міжнар. спорів, які не були розв'язані дипл. шляхом. Відповідно до її положень було засновано *Постійну палату третейського суду*, яка і на сьогодні залишається важливим інструментом для розв'язання міжнар. спорів. II Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопут. війни 1899 (набула чинності 04.09.1900; 49 д-в-

ГААЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАКОНИ І ЗВИЧАЇ ВІЙНИ 1899 І 1907

учасниць) складалася з 5 статей та Дод., в якому містилося «Положення про закони і звичаї сухопутної війни», і детально регламентувала правила ведення сухопут. війни. III Гаазька конвенція 1899 про застосув. до морської війни засад Женев. конвенції від 22.08.1864 (49 д-в-учасниць, однак фактично втратила значення, оскільки була замінена X Гаазькою конвенцією 1907) розширила положення останньої щодо захисту поранених і хворих на сферу війни на морі. На Конф. було також підписано Декларацію про заборону на 5-річний термін кидання снарядів і вибух. речовин з повітр. куль та за допомогою ін. подібних нових засобів (втратила чинність 04.09.1905), Декларацію стосовно задушливих газів (31 д-ва-учасниці) та *Декларацію про не-застосування куль, що легко розгортаються і сплющуються, 1899* (31 д-ва-учасниці).

Оскільки 1-ша Гаазька конф. миру не виконала повною мірою завдання, які ставилися перед нею, президент США Т. Рузвельт, ініціатива якого знайшла підтримку рос. імператора Миколи II, запропонував скликати 2-гу конф. миру. Вона проходила в Гаазі з 15.06 по 18.10.1907, у ній взяли участь 44 д-ви (тобто всі д-ви, які брали участь у 1-й конф. миру, а також Норвегія, яка відокремилася від Швеції, та д-ви Півд. і Центр. Америки — Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі, Еквадор, Гаїті, Гватемала, Домініканська Респ., Куба, Нікарагуа, Панама, Сальвадор). Таким чином, у роботі 2-ї Гаазької конф. миру взяла участь абс. більшість д-в, що існували на той час. Її метою було вдосконалення Конвенції про мирне вирішення міжнар. спорів, доповнення положень Конвенції про закони та звичаї сухопут. війни, зокрема в питанні, що стосується поч. воєн. дій та прав нейтр. д-в, кодифікація законів та звичаїв війни на морі. Питання про скорочення озброєнь також обговорювалося на Конф., але так само, як і на 1-й Гаазькій конф. миру, д-ви-учасниці не змогли прийняти жодного рішення з цього питання і висловили лише побажання щодо подальшого вивчення мож-

ГАЗЬКІ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАКОНИ І ЗВИЧАЇ ВІЙНИ 1899 і 1907

ливості обмеження воєн. витрат, яке було зафіксовано у Закл. акті конф. Результатом 2-ї Гаазької конф. миру стали 13 конвенцій, які було підписано 18.10.1907 (набули чинності 26.01.1910). Гаазькі конвенції 1907 охоплювали широке коло питань і можуть бути розподілені на кілька груп: правове регулювання мирн. розв'язання міжнар. спорів (I та II конвенції); порядок поч. воєн. дій (III конвенція); правове регулювання сухопут. війни (IV і V конвенції); правила ведення війни на морі (VI—XIII конвенції).

I Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнар. спорів 1907 (96 д-в-учасниць, у т. ч. з 04.04.1962 Україна), залишивши без змін положення Конвенції 1899 щодо добрих послуг та посередництва, суттєво вдосконалила запровадженій нею ін-т слідчих комісій, закріпивши точніші положення як щодо порядку орг-ції таких комісій, так і щодо процедури провадження в них. У новій Конвенції було також введено процедуру спрощеного третейського провадження, переглянуто й доповнено положення щодо заг. порядку третейського розгляду. Разом з тим д-ви — учасниці конф. виявилися не готовими замінити принцип добровільного звернення до третейського суду принципом обов'язк. третейського розгляду міжнар. спорів і утворити поряд з Пост. палатою третейського суду, яка є лише списком арбітрів, з якого в разі потреби можуть обиратися особи для здійснення третейських повноважень і який фактично не є пост. міжнар. інституцією, міжнар. суд. орган пост. характеру. Однак ця Конвенція, що складається з 97 статей, стала важливим кроком у кодифікації та прогрес. розвитку мирн. засобів урегулювання міжнар. спорів і зберігає своє значення і в сучас. міжнар. праві.

II Гаазька конвенція про обмеження в застосув. сили при стягненні за договір. борг зобов'язаннями, або Конвенція Драго—Портгера (див. *Драго доктрина*), заборонила застосув. збройн. сили для витребування договор. боргів, що стягуються урядом однієї країни з уряду ін. країни, як такі, що

належать їй підданим. Незважаючи на певні недоліки, вона стала одним з етапів формування принципу заборони застосув. сили або погрози силою, який набув розвитку в сучас. міжнар. праві. III Гаазька конвенція про відкриття воєн. дій закріпила положення про те, що воєн. дії не повинні починатися без попереднього та недвозначного попередження у формі ультиматуму або мотивованого оголошення війни. З прийняттям *Статуту ООН*, який заборонив застосув. сили у міждерж. відносинах, положення цієї Конвенції фактично втратили своє значення, хоча формально вона не припинила свою дію (34 д-ви-учасниці). IV Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопут. війни 1907 (35 д-в-учасниць) вдосконалила низку положень відп. Конвенції 1899. V Гаазька конвенція про права та обов'язки нейтр. д-в та осіб у разі сухопут. війни кодифікувала ін-т нейтралітету (див. *Нейтралітет*). З прийняттям Статуту ООН і утворенням системи колект. безпеки в її межах положення Конвенції втратили своє значення, хоча формально вона не припинила чинність (32 д-ви-учасниці).

Велику увагу на 2-й Гаазькій конф. миру було приділено кодифікації права морської війни, у результаті чого було прийнято 8 конвенцій, а саме: VI Гаазька конвенція про становище торг. суден супротивника на поч. воєн. дій (29 д-в-учасниць); VII Гаазька конвенція про перетворення торг. суден на військ. (32 д-ви-учасниці); VIII Гаазька конвенція про встановл. підводних мін і таких, що автоматично вибухають (27 д-в-учасниць); IX Гаазька конвенція про бомбардування морськими силами під час військ. (35 д-в-учасниць); X Гаазька конвенція про застосув. до морської війни засад Женев. конвенції (33 д-ви-учасниці); XI Гаазька конвенція про деякі обмеження у користуванні правом захоплення у морській війні (31 д-в-учасниці); XII Гаазька конвенція про заснування Міжнар. призового суду (не набула чинності, оскільки її ратифікувала лише Нікарагуа); XIII Гаазька конвенція про права та обов'язки нейтр. д-в у разі морської війни (28 д-в-учасниць, однак фактично втратила своє значення з прийняттям Статуту ООН).

Учасники Конф. також підписали Декларацію про заборону кидання снарядів

та вибух. речовин з повітр. куль (набула чинності 27.11.1909, 20 д-в-учасниць), відповідно до якої д-ви погодилися заборонити кидання снарядів і вибух. речовин з повітр. куль та за допомогою ін. подібних засобів на період до завершення 3-ї конф. миру. Оскільки 3-тя конф. миру так і не відбулася, положення цієї Декларації формально продовжують зберігати чинність, хоча бурхливий розвиток військ. авіації фактично зробив їх неактуальними.

Конвенції значно вплинули на прогрес. розвиток міжнар. права, кодифікувавши такі важливі його ін-ти, як мирні засоби розв'язання міжнар. спорів, закони та звичаї сухопут. і морської війни, права та обов'язки нейтр. д-в у сухопут. та морській війні, але разом з тим вони не усунули осн. недолік тогочас. міжнар. права, в якому визнавалося право звернення до війни (*ius ad bellum*) як правомірний засіб вирішення міжнар. спорів.

Літ.: Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М., 1990; Вторая конференция мира. СПб., 1908; Стародубцев Г.С. Поступательное развитие международного права и Гагская конференция 1899 г. // Право и политика, 2000, № 5; Schindler D., Toman J. The Laws of Armed Conflicts. Dordrecht, 1988.

К.О. Савчук

ГАБІЗОН (Gavison), або Гавізон, Рут (28.03.1945, м. Єрусалим) — ізраїл. правознавець, громад. діяч, відомий фахівець з констит. і міжнар. права, особливо у сфері етики конфліктів, політ. теорії, прав людини, права збройн. конфліктів.

Г. навчалася у єврейській реальній школі у м. Хайфі, згодом служила в Армії оборони Ізраїлю. У 1969 закінчила з відзнакою Юрид. школу Єврейського ун-ту в Єрусалимі. Профес. діяльність розпочала у 1970 на посаді помічника судді Верх. суду Ізраїлю. У 1971 Г. було прийнято до Ізраїл. колегії адвокатів. Без відриву від роботи здобула ступінь бакалавра філософії та економіки, а у 1971 — магістра права з відзнакою в Єврейському ун-ті Єрусалима, після чого перейшла працювати до приват. юрид. фірми. У 1975 Г. захистила докт. дис. в Оксфорд. ун-ті на тему захисту прав людини.

Свою виклад. діяльність Г. почала у 1969 в Єврейському ун-ті Єрусалима, продовжила її з 1984 на посаді керівника Центру

прав людини ім. Хаїма Коена, а з 1990 Г. — проф. права цього ун-ту. У 1978—80 вона викладала також у статусі запрошеного проф. в Юрид. школі Єльського ун-ту (США), в 1990—91 — в ун-ті Півд. Каліфорнії в м. Лос-Анджелесі (США). У 1998—99 була наук. співроб. у Центрі прав людини Принстон. ун-ту (США). Г. є одним зі співзасновників Асоціації громадян. прав Ізраїлю, в 1996—99 була одним з її керівників і президентом. У 1983—90 вона працювала дослідником в Ін-ті Ван Леера (м. Єрусалим); у 1993—98 обіймала посаду співроб. та керівника Ін-ту вивчення Ізраїлю (м. Єрусалим); з 1994 — співроб. і член наук. ради міжнар. центру «Мішкенот Шаананім» (м. Єрусалим); з 1997 — член Міжнар. комісії юристів; у 1997—2003 — провідний співроб. Ізраїл. ін-ту демократії; з 2001 — член Ради «Яхад» («Разом») зі співробітництва між реліг. і світським секторами ізраїл. сусп-ва, а з 2002 — керівник робочої групи з вивчення єврейської ідентифікації при Центрі Розена (Ун-т ім. Бар-Ілана у м. Рамат-Гані, Ізраїль). Г. — почес. д-р Єврейської теол. семінарії (з 2003) та Ун-ту ім. Бар-Ілана (з 2009). Від 1983 вона була членом низки держ. та громад. комісій, зокрема в 2006—07 — Держ. комісії судді Е. Винограда з вивчення обставин Другої ліван. війни 2006.

За видатний внесок у розвиток правової системи Держави Ізраїль та міжнар. права Г. було відзначено Зельтерівською премією (1987), премією Ізраїл. колегії адвокатів (1999), премією ректора Єврейського ун-ту за здобутки в науці й виклад. діяльності (2001), премією «Аві Хай» за досягнення нової угоди між світськими та реліг. секторами (спільно з рабином Я. Мейданом), Єрусалим. медаллю за толерантність (2002) та відзнакою Асоціації з толерантності (2002, разом з рабином Я. Мейданом), відзнакою ЕМЕТ за досягнення в галузі права (2003). У 2011 Г. присуджено Держ. премію Ізраїлю в галузі юриспруденції.

Г. — автор багатьох публікацій з міжнар. права, юрид. аспектів арабо-ізраїл. конфлікту, імплементації міжнар. стандартів

прав людини, зокрема: «War and the Rule of International Law in the 21st century — Lessons from Israel» (Війна та норми міжнародного права в XXI столітті, 2005), «The Jews' Right To Statehood: A Defense» (Право євреїв на державність: захист, 2003), «The Controversy over Israel's Bill of Right» (Суперечка навколо ізраїльського білля про права, 1985) та ін. Г. широко застосує порівн. метод досліджень, одним із прикладів чого є її праця в галузі порівн. констит. права під назвою «Constitution for Israel: The Lessons of the American Experience» (Конституція для Ізраїлю: уроки американського досвіду, 2002). Праці Г. вирізняються глибиною дослідження, комплексністю аналізу та спробами пошуку балансу прав, обов'язків та інтересів між усіма сторонами конфлікт. ситуацій на базі загальноновизнаних принципів і норм сучас. міжнар. права, особливо у сфері захисту прав і свобод людини.

Літ.: *Prof. Ruth Gavison*: <http://www.gavison.com/>; *Prof. Ruth Gavison*: <http://www.huji.ac.il/>; *Segal Z. Choose the Best Judge for the Job // Haaretz*, 23.09.2008; *Hoffman G. Olmert Scheming Against Winograd // Jerusalem Post*, 09.02.2007; <http://www.huji.ac.il/en/ruth-gavison-prix-israel-2011/>; http://en.wikipedia.org/wiki/Ruth_Gavison.

Г.О. Білоричкий

ГАБЧИКОВО — НАДЬМАРОШ 1997 — справа МС ООН щодо спору між Словаччиною і Угорщиною, пов'язаного з проектом спорудження та експлуатації системи шлюзів Габчико — Надьмарош на ділянці ріки Дунай; рішення від 25.09.1997 // Case concerning the Gabčíkovo — Nagymaros project (Hungary/Slovakia). Judgment of 25 September 1997 // ICJR, 1997.

16.09.1977 між Угорською Нар. Респ. та Чехословацькою Респ. було укладено Договір щодо спорудження та експлуатації системи шлюзів Габчико — Надьмарош як спільного інвестиц. проекту, який передбачав проведення робіт відповідно до погоджених між сторонами планів, а також здійснення фінансування спільно обома сторонами договору за їхньої рівної участі. Роботи за проектом, які загалом перед-

бачали спорудження 2 систем шлюзів — однієї у Габчикові на чехослов. терит., а ін. — у Надьмароші на угор. терит., розпочалися у 1978.

Проте з ініціативи Угорщини темпи робіт було спочатку сповільнено (1983), згодом прискорено (1989), однак, зрештою, в результаті гострої критики, яку Проект викликав в Угорщині, призупинено з боку Угорщини в одностор. порядку (1989). Протягом цього періоду сторони вели переговори з метою врегулювання ситуації. Водночас Чехословацьчина розпочала вивчення альтернат. варіантів досягнення цілей проекту, зокрема т. з. «Варіант С», який передбачав відведення Чехословацьчиною вод Дунаю в одностор. порядку. Підготовчі роботи щодо реалізації «Варіанта С» було розпочато у листоп. 1991. Переговори між сторонами тривали, але не принесли жодних результатів. 19.05.1992 Угорщина надіслала Чехословацьчині вербальну ноту про розірвання з 25.05.1992 Договору 1977, а з 15.10.1992 Чехословацьчина розпочала безпосередні роботи щодо відведення вод Дунаю та спорудження дамби.

Оскільки Договір 1977 не передбачав можливості передання спору між сторонами до МС ООН, Угорщині й Словаччині (яка проголосила свою незалежність 01.01.1993) довелося провести низку зустрічей і переговорів за посередництва Комісії Європ. Співтовариств, у результаті яких 07.04.1993 було підписано Спец. угоду про передання спору між Угорською Респ. та Словачською Респ. щодо проекту Габчико — Надьмарош до МС ООН. Відповідно до положень ст. 2 зазначеної Спец. угоди, сторони спору передавали на розгляд Суду такі питання: 1) чи мала право Угорщина призупинити, а згодом, у 1989, припинити роботи щодо Проекту «Надьмарош» і щодо тієї частини Проекту «Габчико», відповідальність за яку було покладено на Угорщину; 2) чи мала право Чехословацька Респ. у листоп. 1991 розпочинати роботи щодо реалізації «Варіанта С», а з жовт. 1992 вводити його в дію; 3) якими є юрид. наслідки ноти про розірвання Договору 1977, яку Угорщина направила Чехословацьчині 19.05.1992.

Розглядаючи 1-ше питання, МС ООН мав, серед ін., встановити, чи дійсно у 1989

існував «стан екологічної необхідності», на який посилалася Угорщина у своїх аргументах і який міг звільнити її від міжнар. відповідальності за призупинення та припинення робіт, які вона зобов'язалася виконати згідно з Договором 1977. Угорщина наполягала на тому, що реалізація проекту будівництва шлюзів зумовлювала неприйнятні для неї екол. ризику. Суд визнав, що стан необхідності, відповідно до норм звичаєвого міжнар. права, може слугувати основою для звільнення від відповідальності за невиконання міжнар. зобов'язання, але лише у виняткових випадках (пар. 51). Посилаючись на ст. 33 проекту статей про міжнар. відповідальність д-в КМП ООН, Суд наголосив, що стан необхідності має бути зумовлений «суттєвим інтересом» д-ви, яка порушує міжнар. зобов'язання, такому інтересу має загрозувати «серйозна і безпосередня небезпека», дії, які чинить така д-ва всупереч своєму міжнар. зобов'язанню, мають бути «єдиним засобом» захисту її інтересу і при цьому не повинні завдавати «серйозної шкоди суттєвому інтересу» д-ви, яка має право вимагати виконання зазначеного міжнар. зобов'язання, а також «сприяти виникненню стану необхідності» (пар. 52).

Дослідивши матеріали справи, Суд визнав, що стурбованість Угорщини щодо негат. наслідків реалізації проекту Габчиково — Надьмарош для її навкол. природ. середовища пов'язана з її «суттєвим інтересом» (пар. 53). Водночас Суд дійшов висновку про відсутність достатніх доказів існування у 1989 серйозної й безпосередньої загрози для Угорщини у зв'язку з реалізацією проекту будівництва шлюзів (пар. 54—57). Крім того, на думку Суду, призупинення і згодом припинення робіт не були єдиним засобом Угорщини для захисту свого інтересу від можливих ризиків (пар. 56, 57). Суд також наголосив, що коли Угорщина приймала рішення про укладення Договору 1977 і брала на себе відп. зобов'язання щодо будівництва шлюзів, то, очевидно, їй було відомо про наявну ситуацію та про необхідність охорони навкол. середовища (пар. 57). З огляду на це, Суд дійшов висновку, що Угорщина не мала права призупиняти, а згодом у 1989 припиняти роботи щодо Проекту «Надь-

марош» і щодо тієї частини Проекту «Габчиково», відповідальність за яку було покладено на Угорщину (пар. 59).

Під час розгляду 2-го питання МС ООН слід було встановити, чи мала Чехословаччина право розпочинати й реалізовувати «Варіант С». На думку Словаччини, дії Чехословаччини не були протиправними з погляду міжнар. права, оскільки рішення Угорщини призупинити, а потім припинити будівельні роботи унеможливили виконання Чехословаччиною своєї частини робіт. Крім того, посилаючись на т. з. «принцип приблизного застосування», Словаччина заявила, що дії Угорщини давали Чехословаччині право перейти до варіанта, який був максимально наближеним до першопочаткового проекту і був єдиною можливістю Чехословаччини досягти цілей Договору 1977 та виконати її зобов'язання щодо добросовісного виконання (пар. 67).

Проаналізувавши матеріали справи, Суд дійшов висновку, що «Варіант С», незважаючи на його певну подібність до першопочаткового проекту, відрізнявся від останнього за своїми юрид. характеристиками. Розпочавши в одностор. порядку реалізацію «Варіанта С», Чехословаччина діяла не в межах Договору 1977, а всупереч низці його положень, які, зокрема, передбачали будівництво шлюзів як спільний інвестиц. проект, що являв собою єдину й неподільну систему робіт (пар. 77, 78). Водночас Суд зазначив, що в період з листоп. 1991 до жовт. 1992 Чехословаччина лише здійснювала на своїй терит. певні підготовчі роботи, які були необхідні для реалізації «Варіанта С» і які можна було б припинити у разі досягнення порозуміння між сторонами. Суд наголосив, що протиправному діянню нерідко передують підготовчі дії, які не слід плутати з самим діянням (пар. 79). Відтак Суд дійшов висновку, що Чехословаччина мала право у листоп. 1991 перейти до «Варіанта С» тією мірою, якою на той момент вона обмежувалася здійсненням підготовчих робіт (пар. 88). З ін. боку, на думку Суду, Чехословаччина порушила принцип пропорційності, передбачений міжнар. пра-

вом, встановивши в одностор. порядку контроль над спільними водами і тим самим позбавивши Угорщину її справедл. та доцільної частки природ. ресурсів р. Дунай. При цьому Суд наголосив на важливості принципу спільності інтересів прибереж. д-в щодо спільної ріки, яку, на його думку, підтверджував факт прийняття в межах ООН Конвенції про право несуднопл. видів Використання міжнар. водотоків 1997 (пар. 85). Враховуючи вищевикладене, Суд прийняв рішення про те, що протиправним діянням з погляду міжнар. права було одностор. відведення Чехословаччиною вод р. Дунай у жовт. 1992 і що вона не мала права так діяти (пар. 88).

Під час розгляду МС 3-го питання щодо юрид. наслідків ноти Угорщини від 19.05.1992 Угорщина для обґрунтування своєї позиції навела 5 аргументів для підтвердження законності та чинності своєї ноти про розірвання Договору 1977: стан необхідності, неможливість виконання Договору 1977, докорінна зміна обставин, суттєве порушення Договору 1977 з боку Чехословаччини у зв'язку з реалізацією «Варіанта С», поява нових норм міжнар. екол. права (пар. 92). Проаналізувавши матеріали справи та аргументацію обох сторін, Суд дійшов висновку, що обидві сторони Договору 1977 не виконували своїх зобов'язань, передбачених ним, однак така взаємна протиправна поведінка не означає, що Договір 1977 припинив свою дію, і не виправдовує його розірвання. Суд не бажав створювати прецедент, який міг би підірвати основи принципу *pacta sunt servanda*, приймаючи рішення про те, що взаємне невиконання сторонами Договору, для імплементації якого було витрачено багато часу й ресурсів, може слугувати підставою для розірвання такого договору в одностор. порядку (пар. 114). На підставі цього та матеріалів справи Суд ухвалив рішення про те, що нота Угорщини від 19.05.1992 не мала своїм юрид. наслідком розірвання Договору 1977 (пар. 115).

Справа Габчико — Надьмарош була першою справою МС ООН щодо міжнар.

права навкол. середовища в контексті використання й охорони транскорд. вод. Рішення Суду не допомогло остаточно врегулювати розбіжності між Угорщиною та Словаччиною щодо користування спільними водами та завершення проекту «Габчико — Надьмарош», однак загалом воно підтвердило важливість урахування проблем навкол. середовища під час розгляду питання щодо прав та обов'язків прибереж. д-в.

Літ.: *Case concerning the Gabčíkovo — Nagymaros project* (Hungary/Slovakia). Judgment of 25 Sept. 1997 // ICJ Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, 1997; *Stec S., Eckstein G.E. Of Solemn Oaths and Obligations: The Environmental Impact of the ICJ's Decision in the Case Concerning Gabčíkovo — Nagymaros Project* // YIEL, v. 8. Oxford, 1998; *Fuyane B., Madai F. The Hungary — Slovakia Danube River Dispute: Implications for Sustainable Development and Equitable Utilization of Natural Resources in International Law* // IJGEI, 2001, v. 1.

О.З. Мельник

ГАВЕРДОВСЬКИЙ Анатолій Степанович (26.12.1937, станиця Кабардинська Апшеронського р-ну Краснодар. краю, РФ — 05.10.1982, м. Донецьк) — укр. правознавець, канд. юрид. наук, доцент, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері *співвідношення міжнародного і внутрішнього права*.

Після закінчення середніх класів у школі Г. навчався у Машинобуд. технікумі в м. Таганрог. У період 1956—59 проходив службу в Рад. армії: курсант дивізійної школи курсантів 1-ї гвард. артилер. дивізії Прикарпат. ВО і там же — пом. командира взводу розвідки окр. розвід. дивізіону і технік-дозиметрист цього ж дивізіону. Після завершення служби в армії протягом 1959—61 працював шлюсарем-інструментальником Чернівецького машинобуд. заводу. У 1961 вступив до Харків. юрид. ін-ту (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*), який закінчив у 1965. З 1965 по 1966 Г. працює пом. прокурора Кельменецького р-ну та ст. слідчим прокуратури м. Чернівці.

Справжнє своє покликання Г. знайшов на наук. ниві, коли у 1966 вступив до аспірантури Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка (нині — Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка) зі спец. «міжнар. право» і у 1969 захистив канд. дис. на тему «Протиправ-

ність колоніалізму згідно з сучасним міжнародним правом» (наук. кер. — проф. І.І. Лукашук). Після цього працював викладачем на каф. міжнар. права та порівн. правознавства КДУ (1969—70), потім у Київ. вищій школі МВС СРСР (нині — Нац. академія внутр. справ України): 1970—71 — виклад. каф. загальноправових дисциплін, 1971—73 — в.о. доцента, 1973—81 — доцент каф. держ.-правових дисциплін. У 1981 Г. у званні підполковника внутр. служби звільнився з КВШ МВС СРСР і перейшов на роботу до Донецького держ. (нині — нац.) ун-ту на каф. правознавства, але раптова смерть обірвала його життя.

Г. був талановитою й різносторонньою людиною з відвертим, прямим характером, що нерідко призводило до непорозумінь з керівництвом КВШ МВС СРСР і, врешті, — до звільнення з цієї навч. установи.

Г. добре володів англ., читав нім., болгар. та польс. мовами. Його талант ученого повністю розкрився у процесі дослідження однієї з найскладніших міжнар.-правових проблем, пов'язаних з імплементацією норм міжнар. права у внутр. право д-в. З цієї тематики Г. опубл. монограф. працю, яка заслужено мала стати його докт. дисертацією. І хоча цій талановитій людині не судилося здобути наук. ступінь д-ра юрид. наук, його внесок у розроблення цієї важливої проблематики став вагомим здобутком вітчизн. міжнар.-правової науки. Проф. І.І. Лукашук справедливо назвав Г. видатним спеціалістом у сфері реалізації норм міжнар. права у нац. правовій системі.

У цій праці Г. комплексно дослідив процес реалізації норм міжнар. права, який не вичерпується дією міжнар. інституц. та внутрішньоправових механізмів, а включає також чинники, що характеризують внутрішньосистемну взаємодію між цими нормами. Цей методол. підхід мав новаційний характер, особливо, як підкреслюють Є.А. Пушмін та Є.Т. Рувько, у тому значенні, що «в теорії питання про взаємодію норм різних «елементів організації» міжнародного права, як один з основних правових засобів конкретизації основ права в процесі його імплементації, ще не розроблено».

Значним доробком у цьому напрямі було створення Г. власної класифікації норм міжнар. права, побудованої на критеріях,

гол. з яких є критерій функціональності. У його класифікац. структурі найважливіша роль належить матер. і процес. нормам як найбільш заг. категоріям міжнар. права. 1-ші здійснюють регулятивну функцію міжнар.-правової поведінки д-в, 2-гі визначають порядок їх дії у процесі правозастосув. Взаємодія норм міжнар. права в процесі їх імплементації ґрунтується у Г. на понятті міжнар. нормат. системи, складовою якої є комплекс правових заходів д-ви, який розглядається ним передусім як рецепція внутр. правом д-в правил поведінки, об'єктивованих у міжнар. договорах. Методи рецепції він характеризує залежно від практики д-в, що може виступати або у формі заг. рецепції, напр. у США, або у формі окр. рецепції. Остання здійснюється як інкорпорація, трансформація або конкр. посилення на текст договору без закріплення відп. положень міжнар. права в констит. актах д-ви. Зазначені елементи взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в виступають у Г. як необхідна конструкція в системі різнопланових за своєю природою норм права, тобто така, що в реальності забезпечує виконання міжнар.-правових зобов'язань д-в. Спірним, однак, є застосування у цій концепції Г. поняття рецепції як визначальної категорії сфери взаємодії міжнар. права з внутр. правом. У своєму етимол. значенні поняття «рецепція» стосується більше походження права, ніж його обов'язковості, що становить необхідну умову (імперат. чинник) усіх стадій і форм імплементац. процесу в міжнар. праві.

Плідними були ідеї Г. стосовно впорядкування зак-ва СРСР, що регулювало всі аспекти його зовн. діяльності. Особл. значення серед них мало обґрунтування необхідності реформування системи інституц. механізмів у сфері імплементації норм міжнар. права. Зокрема, Г. уточнив класифікації імплементац. органів СРСР і сформулював ідеї щодо удосконалення порядку прийняття, виконання та денонсації міжнар. договорів. У цьому плані його заслугою було те, що він першим серед рад. учених-міжнародників обґрунтував необ-

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658

хідність прийняття загальнононормат. акта, який регламентує порядок зовн. зносин усіх рад. відомств і госп. орг-цій, а також створення спец. центру управління зовнішньоекон. зв'язками на базі Мін-ва зовн. торгівлі СРСР та подібного центру з координації ін. зв'язків у МЗС СРСР.

Ці та ін. ідеї Г. виявилися вельми затребуваними, особливо в умовах незалеж. України, коли проблема взаємодії міжнар. права з внутр. правом, природно, посіла одне з гол. місць у *Конституції України* та багатьох ін. законах, у т. ч. в спец. Законі про міжнар. договори України 1993 та його оновленій ред. 2004 (див. *Закон України «Про міжнародні договори України» 2004*).

Отже, Г. по праву посів гідне місце у вітчизн. науці міжнар. права, що розвивалася протягом своєї історії саме завдяки діяльності відданих їй талановитих людей, до яких, безумовно, належить і він.

Осн. праці: «Протиправність сучасних форм колоніалізму» (1968); «Неоколоніалізм — підступна зброя імперіалізму»; «Принцип самовизначення націй в сучасному міжнародному праві»; «Утверждение принципа противоправности колониализма в современном международном праве» (усі — 1969); «Имплементация норм международного права» (1980).

В. Н. Денисов

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 — договір між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою щодо умов повернення і статусу терит. та населення Війська у її складі.

Г. д. було укладено 06(16).09.1658. Його автент. текст не зберігся, але існують копії, які дещо різняться за змістом. Узгодження копій і реконструкцію тексту здійснила Т.Г. Яковлева. Текст поділяється на 19 статей. Г. д. 1658 передбачав створення Великого князівства Руського у складі Київ., Брацлав. та Чернігів. воєводства (ст. 1). Окр. сейм князівства мав перебувати у Львові або Луцьку, у князівстві запроваджувалися вищі посади — печатники, маршалки та ін. Дозволялося карбування монети загальнодерж. зразка (ст. 4). Посада козаць-

кого гетьмана мала суміщатися з посадою київ. воєводи, новообраний гетьман автоматично отримував шляхетство і ставав сенатором (ст. 9). Гетьман мав вільно обиратися козацтвом з подальшим затвердженням королем (ст. 10). Усі члени Сенату Речі Посполитої від Великого князівства Руського та його вищі чиновники мали бути православними.

Підтверджувалися всі привілеї козацтва, у т. ч. система станового судівництва. Чисельність реєстрового козацького війська мала становити до 60 тис. осіб (ст. 11) у складі 14 терит. полків (ст. 17). Гетьману дозволялося також мати наймане військо до 10 тис. осіб за рахунок податків, зібраних на терит. князівства, але після смерті І. Виговського командування цим військом мало перейти до коронного гетьмана (ст. 7). Військо Запорозьке не могло залучатися до наступальних дій проти Рос. д-ви. Проголошувалися зовнішньополіт. орієнтири Речі Посполитої — союз із Крим. ханством та встановл. миру з Росією. Козацтву дозволялося плавання Чорним морем (ст. 18).

Греко-католич. церква підлягала ліквідації. Підтверджувалися всі привілеї правосл. церкви. Мало бути запроваджено нову процедуру виборів київ. митрополита: правосл. церква обирає 4 кандидатів, а король затверджує одного з них (ст. 13). Київ. митрополит і львівський, луцький, перемишльський, холмський правосл. єпископи мали отримати місця в Сенаті Речі Посполитої (ст. 2, 3). Правосл. церкві поверталось майно, реквізоване на користь католич. церкви (ст. 5). Центр київ. римо-католич. єпархії переносився до м. Фастова.

07(17).10.1658 було підписано також Декларацію, яка визначала нагальні дії сторін з реалізації Г. д. 1658, а також тлумачила його положення. Після закінчення війни з Росією кількість реєстрового козацтва мала скоротитися до 30 тис. осіб.

28.10.1658 текст Г. д. 1658 загалом було схвалено королем Яном II Казимиром та королів. радою, але відхилено положення щодо ліквідації греко-католич. церкви, кількості реєстрового козацтва, надання посад у князівстві лише православним.

Узгоджений сторонами змінений текст Г. д. 1658 було ратифіковано Сеймом

12(22).05.1659 як сеймову конституцію «Комісія Гадяцька». У ній, зокрема, передбачалося: 1) посада «Гетьмана Руського» мала бути довічною, і він ставав першим сенатором у 3 воеводствах; для цих земель створювався окр. суд. трибунал; податки з цих земель не передавалися до загальнодерж. скарбниці; дозволялося створення найманого війська (до 10 тис. осіб), підпорядкованого гетьману; створювався новий (3-й — поряд з польс. і литов.) монетний двір; гетьману заборонялося вести закорд. справи; 2) козацтво мало розмичуватися у Київ., Чернігів. та Брацлав. воеводствах; чисельність Війська Запорозького мала становити до 30 тис. осіб; загалом підтверджувалися козацькі вольності; 3) підтверджено права правосл. церкви; 4) проголошувалася амністія для обох сторін; 5) непорушність цього договору / сеймової конституції мала гарантуватися Рос. д-вою в її майбутньому мирн. договорі з Річчю Посполитою.

У Г. д. 1658 вжито специф. термінологію, яка розкриває сутність його положень. «Руський народ» (українці та білоруси) проголошувався рівноправним суб'єктом державотворення у Речі Посполитій, одним із 3 «вільних народів», визнано політ. суб'єктність «Русі». Попри уникання в документі назви «Велике князівство Руське», остання фігурувала і визнавалася як складова назв посад козацьких урядовців королів. і сеймовою канцеляріями, а також вживалася як офіц. в королів. універсалах.

Отже, форм. виокремлення Війська Запорозького з Королівства Польського, згідно з Г. д. 1658, не відбулося, але на терит. Київ., Чернігів. та Брацлав. воеводств мало бути створено автон. утворення, подібне до Великого князівства Литовського. Окр. важливі повноваження уряду цього утворення мали поширюватися ще на 3 воеводства Королівства Польського з переважно укр. населенням. Створювалися елементи загальнодерж. правосл. реліг. (на практиці — також нац.-культ.) автономії, що мала координуватися гетьман. урядом. За змістом Г. д. 1658 зберіг спадкоємність від *Зборівського договору 1649*, однак містив низку принципово нових положень, створюючи правові засади для укр. державотворення у межах Речі Посполитої.

На документі присягли з одного боку посла Війська Запорозького, а з другого — король, гнєзненський архієпископ (глава римо-католич. церкви в Речі Посполитій) та ін. римо-католич. духовенство, маршалок Польської ізби (нижня палата Сейму), коронний гетьман від ім. шляхти. Пізніше ратифікац. грамоту підписав гетьман І. Виговський. Письм. протестації у зв'язку з ухваленням документа внесло римо- та греко-католич. духовенство.

Водночас із ратифікацією Г. д. 1658 Сейм призначив спец. комісію, яка 1659 передала правосл. церкві низку сакральних нерухомих об'єктів поза терит., зайнятою Військом Запорозьким. 20(30).05.1659 було видано королів. універсал, який підтверджував привілеї правосл. церкви і застерігав від порушень Г. д. 1658 під загрозою покарання. Того ж дня в ін. королів. універсалі І. Виговському недвозначно вказувалося на існування Великого князівства Руського, фін. відомство якого (підскарбство) не підпорядковувалося відп. відомству Королівства Польського й мало розпоряджатися всіма прибутками від держ. майна, податк. та митн. коштами, що збиралися на терит. князівства; самостійно визначати види і ставки оподаткування. В універсалі від 26.06.1659 Ян II Казимир фактично погоджувався на 60-тис. козацький реєстр і збільшення кількості городових полків.

Проте зміст ратифікованого Г. д. 1658 не задовольнив частину укр. козацтва й старшини, які перейшли на бік рос. військ і присягнули на вірність царю. Однією з причин цього була неповна відповідність договору масштабним змінам у соц. і майнових відносинах, які відбулися на терит. Війська Запорозького, починаючи з 1648. Г. д. 1658 фактично перестав виконуватися з приходом до влади у Війську Запорозькому Ю. Хмельницького і укладенням ним 17(27).10.1659 *Переяславського договору 1659* з цар. урядом, але був підтверджений 15.07.1661 конституцією Сейму під час ратифікації Чуднівського (Слободиченського) договору 1660, крім положень,

що визначали створення Великого князівства Руського. Де-юре Г. д. 1658 продовжував залишатися чинним з цією поправкою. Однак в умовах пасивності центр. влади, опору місц. влади, римо- і греко-католическої церкви та землевласників його положення не були реалізовані, хоча цього постійно вимагали уряди Війська Запорозького. Він остаточно втратив чинність після ратифікації Сеймом 22.12.1670 принципово відмінного за змістом Острозького договору з гетьман. урядом М. Ханенка, а також відмови Речі Посполитої від Правобереж. України (Брацлав. і частина Київ. воєводства) на користь Війська Запорозького під протекторатом Осман. імперії.

Літ.: *Гадяцька* унія 1658 року. К., 2008; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // *Записки НТШ*, т. 89. Львів, 1909; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуку політичної легітимізації: стосунки з Московією та Варшавою. К., 2001; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. X. К., 1998; *Кресін О.* Політико-правова проблематика українсько-польських договорів XVII ст. // *Держава і право*: 36. наук. праць, вип. 4. К., 1999; *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. Філадельфія, 1991; *Павлицев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. СПб., 1876; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). К., 2008; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998; *Kaczmarek J.* Rzeczpospolita Trojga Narodów: mit czy rzeczywistość. Uгода Hadziacka — teoria i praktyka. Kraków, 2007; *Kroll P.* Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658—1660. Warszawa, 2008; *Rawita-Gawronski F.* Poselstwo Bieniewskiego. Od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej. Lwów, 1907; *Swiadectwa* minionych wieków. Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. Kraków, 2002; *Volumina legume*, t. IV. Petersburg, 1859.

О.В. Кресін

ГАЛЕНЬСЬКА Людмила Никифорівна (01.10.1932, м. Вітебськ, Білоруська РСР) — рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, відомий фахівець у сфері міжнар. права, особливо з проблем міжнар. кримін. права, захисту культ. цінностей, права міжнар. орг-цій, а також міжнар. приват. права, лауреат міжнар. премії ім. Гуго Гроція.

Вищу освіту Г. здобула на юрид. ф-ті Ленінград. держ. ун-ту (ЛДУ) (нині — Санкт-Петербур. держ. ун-т), після закінчення якого (1954) працювала в суд. і правоохорон. установах — держ. арбітром Новгород. держ. арбітражу, слідчим прокуратури смт Богушевськ Вітебської обл. На поч. 60-х рр. 20 ст. Г. вступила до аспірантури ЛДУ і пройшла в цьому ун-ті шлях від асистента до проф. каф. міжнар. права юрид. ф-ту.

У 1965 Г. захистила канд. дис. на тему «Право притулку в сучасному міжнародному праві» (наук. кер. — проф. С.О. *Малінін*). У цій праці докладно вивчено історію ін-ту права *притулку* і з'ясовано, що право притулку було відоме на всіх етапах розвитку д-ви і права, міждерж. відносин, набуваючи на кожному з них нових рис і змінюючи свій зміст. Г. дотримується позиції, що право притулку є ін-том як внутр. права д-ви, так і міжнар. права. Кожна д-ва в силу свого суверенітету сама вирішує, яким особам вона його надає. Міжнар.-правові норми мають містити тільки приписи заг. порядку, а також норми щодо категорій осіб, яким таке право має обов'язково надаватися або не може бути надано взагалі. До 1-ї категорії вона відносила осіб, які борються за нац. незалежність, до 2-ї — осіб, обвинувачених у скоєнні міжнар. злочинів, осіб, які вчинили кримін. злочини і видача яких передбачена багатостор. угодами, а також осіб, видача яких обумовлена двостор. угодами. Г. дала визначення політ. притулку, розуміючи під ним надання «державою покровительства іноземцю (з обмеженнями, що впливають з норм міжнародного права), яке полягає у невіданості, невисланні його на батьківщину і користуванні основними правами людини». Окр. увагу Г. приділила юрид. значенню дипл. притулку, допускаючи можливість його надання на терит. тих країн, які його визнають.

Після захисту канд. дис. Г. обирає напрямом своєї наук. діяльності малодосліджені на той час проблеми міжнар. кримін. права, опубл. з цієї тематики 2 монографії і в 1980 захищає докт. дис. на тему «Основні напрями співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю (основні проблеми)». У рад. науці міжнар. права Г. першою здійснила комплекс. дослідження проблем

міжнар.-правового співробітництва д-в у сфері боротьби зі злочинністю, а її праці з цього питання можна вважати основополож. в сучас. рос. науці *міжнародного кримінального права*. Вона визначила спец. принципи, на основі яких здійснюється міжнар.-правове регулювання в цій галузі, і, зокрема, віднесла до них: принцип невидачі політ. емігрантів, принцип невідворотності покарання, принцип гуманності, принцип захисту прав гр-н у кримін. справах. Г. досліджувала також багатостор. договори щодо боротьби з окр. видами кримін. злочинів, зокрема, вивчила їх історію, дала заг. характеристику, встановила обставини, що впливають на вибір д-вами предмета цих договорів, і виявила тенденцію до все більшого його розширення та деталізації. Окр. увагу вона приділила питанню імплементації положень багатостор. договорів щодо боротьби зі злочинністю, вважаючи, що вибір шляхів імплементації положень міжнар. договорів у внутр. право є суверен. правом д-ви. Водночас Г. відстоює позицію, що норми цих міжнар. договорів не можуть імплементуватися у внутр. право шляхом рецепції, оскільки в них, як правило, лише в заг. рисах формулюється, яке діяння слід вважати карним, а іноді взагалі не наводиться перелік складів злочинів і не називаються санкції. Тому найпоширенішим способом імплементації норм міжнар. договорів у сфері боротьби зі злочинністю є трансформація, оскільки вона вимагає обов'язкового видання спец. внутрішньоправових актів з чітким формулюванням складу злочину і санкцій. Г. допускає відсилання як можливий спосіб імплементації норм багатостор. договорів щодо боротьби зі злочинністю.

З часом Г. зацікавилася проблемами *міжнародного приватного права*. Відомою є її діяльність з упровадження цієї тематики як дисципліни у навч. програми ЛДУ та створення власного навч. посіб. (1983). Вона плідно займалася також правовими проблемами охорони культ. цінностей у мирн. час і в період збройн. конфліктів, повернення культ. цінностей. Уперше в СРСР почала досліджувати правові засади міжнар. співробітництва у сфері музейної та бібліотечної справи, кінематограф. установ, радіо, телебачення, театру, фестивалів.

Крім ЛДУ Г. читала лекції в ун-тах Канади, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та ін., а також курс лекцій з міжнар. правового співробітництва у сфері культури в *Гаазькій академії міжнародного права* (Нідерланди). Г. є членом *Асоціації міжнародного права* (Лондон). Від 1964 бере активну участь у діяльності Рад., а нині — *Російської асоціації міжнародного права*, неодноразово обиралася до її викон. комітету.

Свою наук. діяльність Г. плідно поєднує з практ.: вона є автором типового закону для суб'єктів РФ «Про регулювання туристичної діяльності», Закону Ленінград. обл. «Про туризм», неодноразово виступала консультантом під час розроблення законопроектів та експертом з питань приєднання РФ до міжнар. договорів, є арбітром у міжнар. комерц. та третейських судах, головою Єдиного третейського суду при Асоціації банків Півн. Заходу, Союзі промисловців і підприємців та Санкт-Петербур. союзі будівельних компаній, членом консульт. рад та комітетів органів держ. влади РФ. Вона виступила одним з ініціаторів створення Комісії з міжнар.-правової оцінки подій навколо Союз. Респ. Югославії, була одним із заст. її голови. Вона переклала з англ. мови рос. низку документів, які висвітлювали дії НАТО на терит. Югославії під час конфлікту 1999. Вони увійшли до 2-томної збірки «Преступлення НАТО в Югославії: Документальне свідчення 24 марта — 24 апреля 1999 г.» (1999) та «Преступлення НАТО в Югославії: Документальне свідчення 25 апреля — 10 июня 1999 г.» (1999).

Плідна робота ведеться Г. у видавничій справі. Вона є гол. ред. таких відомих наук. видань, як «Российский ежегодник международного права» (з 1992) та «Журнал международного частного права» (з 1993). Спільно з низкою рос. юристів-міжнародників Г. є наук. ред. та автором статей у 3-томній «Энциклопедии международных организаций», I том якої присвячено міжнар. міжурад. орг-ціям (2003), а II том — міжнар. неуряд. орг-ціям, які мають консульт. статус при ЕКОСОП (2006). У 2007 за

її ред. було видано «Комментарий к Международным правилам толкования торговых терминов ИНКОТЕРМС 2000». У 2007 на честь ювілею Г. було проведено конф. «Перспективы розвитку правового регулювання міжнародних відносин у XXI столітті», матеріали якої опубл. у збірці «Международные отношения и право: взгляд в XXI век» (2009).

Осн. праці: монографії «Право убежища. Международно-правовые вопросы» (1968), «Международная борьба с преступностью» (1972), «Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью» (1978), «Правовое положение иностранцев в СССР» (1982), «Международное частное право: Учеб. пособие» (1983), «Музы и право. Правовые вопросы международного сотрудничества в области культуры» (1987), «Менеджмент в социально-культурной сфере: социально-экономические механизмы и методы управления: Учеб. пособие» (2000, у співавт.); статті «Правовое регулирование защиты культурных ценностей в случае вооруженных конфликтов» (2000), «Международная институциональная система» (2003), «Международный гражданский процесс: понятие и тенденции развития» (2003), «Понятие взаимности» (2005), «Институт международного права» (2006), «Гаагские конвенции 1907 г. и защита права собственности в период вооруженных конфликтов» (2007).

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

І.М. Проценко

ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — сукупність юрид. принципів і норм, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права у певній сфері міжнар. співробітництва.

Міжнар. право є окр. правовою системою, яка існує поряд з системами внутр. права та ін. соц.-нормат. системами (мораль, політ. норми, норми етикету). Диференціація системи міжнар. права на галузі — об'єкт. процес, зумовлений диференціацією

системи міжнар. відносин і пост. розширенням сфери правового регулювання міжнар. права. Якщо класичне міжнар. право регулювало переважно питання війни і миру, дипломатії, статусу терит., укладання міжнар. договорів, то сьогодні до предмета регулювання міжнар. права належать питання дослідження та використання космічного простору, охорони навкол. середовища, захисту прав людини тощо. Г. м. п. є підсистемою єдиної системи міжнар. права, найважливішим компонентом його структури. У свою чергу, Г. м. п. поділяється на окр. взаємопов'язані елементи — інти міжнар. права. Норми та принципи кожної Г. м. п. у своїй сукупності є складовою міжнар. права в цілому. Вони ґрунтуються на осн. принципах міжнар. права, конкретизуючи їх щодо певної сфери міждерж. правовідносин. Специфічність норм і принципів кожної Г. м. п., що у свою чергу визначається специфікою предмета і об'єкта міжнар. права, є критерієм розмежування окр. галузей у міжнар. праві. У *доктрині* міжнар. права немає єдиної точки зору щодо розподілу міжнар. права на окр. галузі. За однією концепцією, Г. м. п. виокремлюються виключно з метою наук. систематизації міжнар.-правових норм і принципів та для більшої зручності викладання міжнар. права. Згідно з ін. поглядом, Г. м. п. існує як об'єкт. категорія, що відображує специфіку правовідносин у певній сфері міжнар. відносин.

У вітчизн. і зарубіж. курсах з міжнар. права пропонуються досить різноманітні переліки Г. м. п., що часто не збігаються. Як правило, у вітчизн. міжнар.-правовій літературі як Г. м. п. розглядають *право міжнародних договорів, право зовнішніх зносин, право міжнародних організацій, міжнародне право прав людини, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, міжнародне економічне право, міжнародне екологічне право, міжнародне право охорони культурних цінностей, міжнародне митне право, міжнародне трудове право, право мирного розв'язання міжнародних спорів, право міжнародної безпеки, міжнародне гуманітарне право, право міжнародної відповідальності, міжнародне кримінальне право, міжнародне процесуальне право* та ін. У теорії міжнар. права виділяють

також підгалузі міжнар. права. Напр., *міжнародне фінансове право* та *міжнародне інвестиційне право* є підгалузями міжнар. екон. права.

У практ. плані виокремлення різних Г. м. п. зумовлене зацікавленістю міжнар. співтовариства в ефективнішому правовому регулюванні відп. комплексу міжнар. відносин. *Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права* мають здійснюватися з урахуванням не лише осн., а й галузевих принципів міжнар. права. Розмежування міжнар. права на галузі має також певне значення при виборі принципів і норм, якими д-ви мають керуватися у процесі здійснення тієї чи ін. діяльності у певній сфері. Напр., принцип вільного дослідження та використання космічного простору не може застосовуватися щодо повітр. простору.

Літ.: Василенко В.А. Основы теории международного права. К., 1988; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000; Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основы теорії: Підруч. / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002; Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2005; Толстых В.Л. Курс международного права: Учеб. М., 2009.

К.О. Савчук

ГАРАНТІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ — поняття, що вживається в різних значеннях: елементи права — «гарантії дотримання принципів і норм міжнародного права»; джерела права — «міжнародно-договірні гарантії»; статус суб'єкта права (напр., без'ядерних д-в) — «гарантії безпеки без'ядерних держав»; безпека д-в — «міжнародно-правові гарантії безпеки держав»; окр. ін-ти чи галузі права — «міжнародно-правові гарантії захисту прав людини»; критерії досягнення певних міжнар.-правових цілей — «роззброєння — гарантія міцного миру», «незастосування ядерної зброї першими — гарантія міжнародної безпеки» та ін.

Такий різноманітний підхід до ін-ту гарантій має як позит., так і негат. сторони. До негат. сторін такого розуміння гарантій слід віднести те, що вони часто сприймаються або надто вузько, або невиправдано широко чи взагалі змішуються з ін. поняттями, як-от: «захист», «охорона», «запобігання», «попередження правопорушен-

ня» і навіть «моніторинг», «контроль» тощо. Крім того, невизначеність ін. категорій гарантій функціонування міжнар. співтовариства (політ., соц., екон., екол. та ін.) часто призводить до того, що ними «розчиняються» суто міжнар.-правові критерії гарантій і недооцінюються чи хибно тлумачаться останні.

Під міжнар.-правовими гарантіями в широкому сенсі розуміють наявність таких складових: основополож. (імперат.) елементи забезпечення норм. функціонування світ. співтовариства; ефект. реалізація певних принципів (*bona fide, pacta sunt servanda, загальних принципів права*); функціонування системи органів і орг-цій ООН; стан міжнар. екон. співробітництва, що відповідає інтересам усіх членів світ. співтовариства; взаємозалежність (факт взаємозалежності д-в у забезпеченні їх існування та розвитку). Міжнар.-правові гарантії у вузькому сенсі розуміють як засоби кращого забезпечення реалізації (дотримання) права.

В історії міжнар. права існували різні форми гарантій. У старод. і середньовіч. міжнар. праві ними були проголошення клятв, передання заручників, застава майна, передання терит. тощо. Міжнар. право 20 ст. практикувало такі гарантії, як допуск мирн. окупації для забезпечення виконання зобов'язань (ст. 428—433 *Версальського мирного договору 1919*) та колект. направлення збройн. сил для забезпечення статусу певних терит. Міжнар.-правове значення гарантій полягає у зобов'язаннях за міжнар. правом, згідно з якими 1 або кілька д-в беруть на себе відповідальність за такими зобов'язаннями перед третьою д-вою або задля збереження певної правової ситуації чи статусу. Не можуть вважатися міжнар.-правовими гарантіями прості домовленості або одностор. заяви сторін, які не готові підкоритися їх власним зобов'язанням. Проте якщо сторона зобов'язань їх підтверджує в одностор. порядку, то такі заяви можуть вважатися гарантійними.

Гарантії як форма міжнар. зобов'язань мають установлюватися між гарантом і отримувачем гарантій, як правило, в до-

говір. порядку. За відсутності договору такі зобов'язання можуть виникнути через одностор. акт підтвердження, декларацію д-ви (нейтралізація або демілітаризація частини чи всієї своєї терит., пост. *нейтралітет*, припинення д-вою випробування зброї мас. знищення тощо).

Раніше вважалося, що на гарантії лежить зобов'язання зробити все задля дотримання гарантованого аж до застосув. сили. Після визнання протиправності *агресії*, збройн. втручання у внутр. справи тощо на застосув. збройн. сил задля гарантії накладено суттєві обмеження. Однак це не позначилося на ефективності гарантії, оскільки у д-в залишилися такі впливові засоби, як *реторсії*, *репресалії*, дипл. допомога та ін. Хоча сучас. міжнар. право переважно забороняє застосув. збройн. сил як засобу, що сприяє виконанню міжнар. зобов'язань, їх використання з метою індивід. і колект. самооборони дозволено ст. 51 *Статуту ООН*. Отже, в такому вузькому контексті воно може сприйматися і як гарантія міжнар. права. Водночас перестали вважати складовими гарантії передбачені договором чи ін. джерелом міжнар. права зобов'язання, для виконання яких може з'явитися потреба використання для проходження належних третій стороні каналів, проток, терит. і прибереж. вод, навіть якщо їх оголосять нейтр. чи транзит. проходом. Викликано це тим, що гарантією не можуть вважатися засоби, які несуть у собі ризик поширення конфлікту на треті сторони, не кажучи вже про його обтяження. Проте це не знімає з д-в обов'язку забезпечити виконання подібних зобов'язань ін. засобами гарантії.

Гарантії не можуть поширюватися також на: міжнар. договори і правові ситуації, які істотно суперечать чинному міжнар. праву; не чітко визначені права і правові ситуації. Об'єктом міжнар.-правових гарантії може бути: виконання зобов'язань за договором третіми д-вами (4-сторонню угоду щодо Берліна 1971 було гарантовано п. 4 Закл. протоколу 1973 між США, Великою Британією, Францією та СРСР

у частині дотримання правових приписів щодо дій ФРН і НДР); спец. статус д-ви чи групи д-в (без'ядерні зони, терит., вільні від хім., бактеріол. чи ін. зброї мас. ураження, та ін.). У такий спосіб було гарантовано пост. нейтралітет Швейцарії (Віденська декларація 1815 і ст. 435 Версальського договору 1919), нейтралізацію Аландських о-вів (Конвенція про нейтралізацію Аландських о-вів 1921), гарантії суверенітету і незалежності Австрії (ст. 3 Держ. договору Австрії 1955), одностор. гарантію «інтегрованої території Монако у території Франції» (Договір від 1918), гарантії непорушності держ. кордонів (Віден. конвенція про право міжнар. договорів 1969, ст. 62, п. 2 (а) забороняє у таких випадках посилатися на докорінну зміну обставин як на підставу для припинення договору або виходу з нього; ст. 1 Зах. пакту 1925 — договір про взаємні гарантії між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великою Британією та Італією та ін.). За відп. умов гарантуватися можуть певні внутрішньодерж. обставини, але такі гарантії не є стабільними й тривалими і можуть змінюватися (знімаються) зі зміною таких обставин (гарантії Франції, Великої Британії та Італії після *Першої світової війни 1914—18*; Декларації Угорщини щодо вилучення династії Габсбургів зі спадкоємців престолу; гарантії-зобов'язання щодо дотримання положень Конституції Австрії у Держ. договорі Австрії 1955; гарантії Великої Британії, Туреччини та Греції щодо дотримання Конституції Кіпру в ст. 2 (1) Договору гарантії між цими країнами і Кіпром та ін.).

Під час *деколонізації* д-ви-метрополії нерідко укладали угоди з кол. колоніями щодо гарантії їх нових конституцій, внутр. і зовн. безпеки, екон. розвитку тощо (див., напр., ст. 2 у серії відп. договорів Франції з Мавританією, Берегом Слонової Кістки, Мадагаскаром, Нігером, Дагомеєю та ін.).

Різноманітне звернення в сучас. міжнар. праві до ін-ту гарантії сформувало відповідно широкий аспект їх застосув. Однак попри такий плюралізм, у міжнар. праві залишаються 3 найвагоміші чинники розвитку цього ін-ту: за об'єктом дії — сфера мирн. взаємин д-в; за джерелами цього права — міжнар. договори; за суб'єктами дії — міжнар. захист прав людини. Цьому

сприяли як інституалізація міждерж. відносин у 20 ст. (створення Ліги Націй, а потім ООН), так і кодифікація права міжнар. договорів, що уможливило чітке формулювання, правове і організац. забезпечення таких гарантій (ст. 10 Статуту *Ліги Націй* містила положення про взаємні гарантії терит. цілісності і незалежності д-в членів у разі будь-якої зовн. агресії, більш різнобічні гарантії, як і механізм їх реалізації, закріплені в Статуті ООН, гарантії забезпечення положень договору закріплені в ст. 3 Договору Ріо (Міжамер. договір взаємодопомоги 1947), ст. 5 Договору НАТО, ст. 6 Статуту Ліги араб. д-в та ін.).

Зміцнення сучас. механізмів забезпечення безпеки і захисту д-в не знімає з порядку денного питання значущості й актуальності ін-ту гарантій. Можливі ризики у сфері ядер. зброї, зростання міжнар. тероризму, широкомасштабне застосує. колект. збройн. сил, хоча і з певним міжнар.-правовим забезпеченням, але, по суті, таким, що несе в собі ризик безпеки д-в, насамперед сусідніх з д-вами конфлікту, зловживання правами 5 пост. членів РБ ООН та ін. сучас. чинники міжнар. життя не лише роблять ін-т гарантій у міжнар. праві особливо важливим, а й спонукають до його невідкладної кодифікації.

За період від серед. 19 ст. до поч. 21 ст. правомірні гарантії в міжнар. праві здебільшого забезпечувалися міжнар. договір. шляхом. Це спричинило утвердження в системі міжнар.-правових гарантій їх міжнар.-договір. компонента як основополож. і найбільш ефект. Договір. гарантії можуть надаватися прямо чи опосередковано, в одностор. чи взаємному порядку. У разі, якщо в договорі вилучається одностор. гарантія (1 чи кількох д-в), його учасники мають бути свідомі того, що взаємної гарантії не передбачено. Колект. гарантії (більш ніж 1 д-ви) можуть бути як однією гарантією, узгодженою між гарантами, так і сумою індивід. гарантій. У разі взаємної гарантії сторони угоди виступають водночас і як гаранти, і як користувачі гарантій.

Предметом гарантій може бути зобов'язання щодо забезпечення виконання міжнар. договору або забезпечення підтримки певних регіон. чи універс. правових ситуацій, статусу д-в, терит. тощо. Іноді договір.

гарантії приймають у разі, якщо сторони допускають можливість виникнення небажання виконувати взяті зобов'язання за осн. угодою. Такі зобов'язання, по суті, лише формально збігаються з гарантіями. До такого типу «квазігарантій» можна віднести обіцянки про фін. і екон. допомогу д-ві, що перебуває у стані кризи, оскільки вони безпосередньо не впливають на забезпечення правових зобов'язань чи підтримку певної правової ситуації.

На гаранті лежить зобов'язання забезпечити виконання зобов'язань осн. договору чи утримувати певну правову ситуацію без втручання в ін. права гарантованого суб'єкта. За часом дії гарантії бувають: *ad hoc*, короткочасні, тривалі та пост., що має бути чітко зазначено в договорі. Одностор. гарантії зобов'язують їх користувача діяти у спосіб, який допомагає скористатися гарантією, не чинити дій, що можуть порушити мету гарантії, не шкодити гаранту як у цій, так і у сфері поза межею гарантії. Якщо йдеться про гарантії, що можуть забезпечуватися лише колективно (пост. нейтралітет), то і користувач їх має прагнути виключно до колект. їх забезпечення, оскільки двостор. угодами (навіть численними), через можливість суперечностей між ними, складно утвердити цей статус.

На практиці буває непросто встановити, якою є гарантія — одностор. чи взаємною, 1 чи колект. гаранта. Ці питання з'ясовуються тлумаченням договору-гарантії. Коли була надана колект. гарантія нейтралізації Люксембургу (Лондон. договір 1867), представник Великої Британії як сторони Договору зробив заяву (заява лорда Дербі в Палаті Лордів від 04.06.1867), що умови договору передбачають, що в разі, якщо 1 д-ва як сторона-гарант порушить умови-гарантії, то всі ін. колект. гаранти звільняються від їх зобов'язань-гарантій. Тлумаченням положень Договору ін. сторони довели хибність такої заяви.

Договір. гарантія завершується зі зникненням об'єкта гарантії, вона також припиняється, якщо гарант, скориставшись

нею, грубо порушив права бенефіціарія. Договори-гарантії слід відрізнити від союз. угод, переважною метою яких не є захист прав чи правових ситуацій; від регіон. чи універс. договорів колект. безпеки, мета яких дещо ін. (заборона агресії, мирне врегулювання міжнар. спорів тощо); від «status quo договорів» (які зобов'язують сторони зберегти певну ситуацію, що склалася щодо терит., кордонів тощо, до часу її остаточ. вирішення, але не є самим її вирішенням чи гарантією збереження) і т. ін.

З 2-ї пол. 20 ст. у міжнар. праві різко зріс його компонент захисту прав людини, що не могло не вплинути на посилення гарантій такого захисту. На сьогодні понад 100 універс. і регіон. міжнар. договорів визнають і гарантують за індивідами міжнар. права (так, у ст. 1 Європ. конвенції про захист прав людини і основополож. свобод як імперат. норму встановлено, що «сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції»). Усі випадки, в яких можуть бути призупинені гарантії прав людини, як правило, чітко визначаються в самих договорах (напр., гл. IV «Призупинення гарантій, тлумачення і застосування» Амер. конвенції з прав людини 1969).

З метою гарантії прав і свобод людини та забезпечення дотримання д-вами їхніх зобов'язань у цій галузі створено відп. інститут. установи на універс. і регіон. основі, яким надається право контролю за виконанням д-вами зобов'язань щодо забезпечення таких прав і свобод. З цією метою засновано міжнар. суди, гол. завданням яких є гарантування забезпечення дотримання д-вами їхніх зобов'язань щодо прав і свобод людини. Лише у практ. діяльності Європ. суду з прав людини можна назвати чимало рішень, в яких визначено, які права і свободи Конвенції гарантовані; на кого поширюються ті чи ін. гарантії; які права Конвенція не гарантує тощо.

Літ.: Скакунов Э.И. Международно-правовые гарантии безопасности государств. М., 1983; Джебрин Д. Конституционные гарантии исполнения

международных договоров // ВКУ. Сер. Междунар. отношения и междунар. право, 1984, вып. 18; Богданов О.В. Разоружение — гарантия мира (международно-правовые проблемы). М., 1972; Ress G. Guarantee. Guarantee Treaties // EPIL. V. 2. Amsterdam, 1999; Petitmermet G. Le Traité de Garantie en Droit International Public. Lausanne, 1940; Balasini C.E. La garanzia internazionale. 1938.

В.Г. Буткевич

ГАРАСТІ (Haraszti) Дьєрдь (07.01.1912, м. Будапешт — 26.11.1980, там само) — угор. правознавець, відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем прецедент. права МС ООН та права міжнар. договорів, член Комітету ООН з використання космічного простору в мирн. цілях.

Середню освіту Г. здобув у Будапешт. євангелічній гімназії, яка славилася тим, що чимало її випускників стали відомими вченими. Юрид. освіту здобув у 1933 в Будапешт. ун-ті, отримавши диплом правника. Ще в студент. роки виявився його інтерес до міжнар. права, і він був керівником семінару з цієї дисципліни. У 1934 Г. був стипендіатом *Гаазької академії міжнародного права*. У 1933 — службовець і канд. в адвокати юрид. відділу Трієст. заг. страхової компанії. У 1934 під час роботи Будапешт. конф. *Асоціації міжнародного права* виконував організац. й адм. функції. У 1938 склав єдиний суддівській і адвокат. іспит, однак через своє етн. походження до Палати адвокатів, у членстві якої перебував до 1948, був прийнятий пізніше. У 1938—44 працював керівником секретаріату Угор. електроенергет. акціонер. т-ва (УЕАТ). У цей період як трудармієць брав участь у воен. діях на схід. фронті. Від 1945 Г. — керівник юрид. відділу і секретаріату УЕАТ, з 1948 зав. відділу підготовки законод. актів Мін-ва промисловості, а з 1949 керує управлінням міжнар. права МЗС Угорщини, однак з цієї посади був звільнений за неправдивими звинуваченнями. Від 1950 працював наук. дослідником Загальнодерж. бібліот. центру, а з 1952 — наук. співроб. Міжнар.-правової спілки Будапешт. ун-ту ім. Лоранда Етвеша, з 1954 обіймає цю посаду вже як штат. співроб. УАН. Канд. дис., яку він успішно захистив у 1957, була присвячена питанням правозастосовної практики МС ООН. Її осн. метою було дослідження міжнар.-правових позицій, які вияви-

лися у прийнятих на той час рішеннях і консулт. висновках МС ООН, виявлення у цих актах положень, що мають заг. характер, і встановл. тих принципів засад, на яких ґрунтуються рішення Суду. Тому робота побудована на заг. системі міжнар. права, а не на викладенні змісту окр. суд. справ. Від 1962 Г. викладав на каф. міжнар. права Ун-ту ім. Лоранда Етвеша, а з 1968 — зав. цієї каф., одночасно в період 1960—67 зав. каф. міжнар. права Печського ун-ту. У 1967—77 читав лекції з історії дипломатії в Будапешт. екон. ун-ті ім. К. Маркса. У 1969 здобув звання д-ра наук д-ви і права УАН.

Г. представляв Угорщину на багатьох дипл. конф. з кодифікації міжнар. права, був членом кількох міжнар. наук. орг-цій. Як представник Угорщини брав участь у Женев. конф. з гуманіт. права 1949, під час якої було підготовлено тексти 4 *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949*, того ж року був членом угор. уряд. делегації на Заг. конф. МОП. Був членом угор. делегації на конф., скликаній для розроблення *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*, а в 1968—69 — на Конф. з підготовки *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*; у 1968 представляв Угорщину на XV сесії *ЮНЕСКО*. У 1974 був учасником III конф. ООН з морського права у м. Каракасі (Венесуела). Був членом Пост. арбітражу, членом президії Міжнар. ін-ту миру зі штаб-квартирою у Відні та членом Угор. комітету миру, асоційованим членом Міжнар. ін-ту права. З часу заснування (1960) — член Угор. відділення АМП: з 1960 секретар, а з 1970 до самої смерті — голова цього відділення. У цей останній період обирався також членом викон. ради Асоціації. Крім того, був ген. секретарем Угор. секретаріату ООН, а також головою міжнар.-правового відділення Угор. юрид. асоціації. Як член Комітету ООН з використання космічного простору в мирн. цілях, водночас виконував функції голови робочої групи з питань правового статусу Місяця. Від 1970 і до кінця життя працював угор. представником Юрид. підкомітету Комітету ООН з використання космічного простору в мирн. цілях. Був учасником щорічних т. з. конф. Пугваш (Pugwash), під час яких учені з усього світу обговорювали питання миру і роззброєння (1971 — м. Сіная,

Румунія, 1977 — м. Мюнхен, ФРН, 1980 — м. Авіньйон, Франція). У своїх виступах звертав увагу на питання використання ядер. енергії та пов'язані з цим міжнар.-правові проблеми. У 1975 читав лекції в *Гаазькій академії міжнародного права*, присвячені переважно тематиці *rebus sic stantibus clausula*. Опубл. з цієї тематики його праці й нині вважаються основоположними як в угор., так і в міжнар. наук. літературі. Відомими також є його роботи про припинення дії міжнар. договорів, серед яких особливо важливою є монографія, опубл. у 1973, в якій осн. увагу Г. приділив положенням Віден. конвенції про право міжнар. договорів 1969, яка на той час ще не набула чинності. Розглядаючи випадки припинення дії договорів, він поділив їх на 2 великі групи: ті, що були припинені на підставі взаємної згоди сторін, і ті, що втратили чинність на основі приписів самих договорів. Поряд з цим детально аналізував питання унеможливлення (нездійсненності) та *rebus sic stantibus clausula*. Думки, сформульовані навколо цих правових ін-тів, становили нормат. основу його лекцій, з якими він виступав у Гаазькій академії міжнар. права. Від 1962 у співавт. (спочатку з Ласло Буза, потім з Дюла Гайду), а пізніше, з 1968, самостійно редагував період. збірник «Questions of International Law» (Питання міжнародного права), який став одним із найбільш значущих угор. міжнар.-правових видань, що випускалися під егідою угор. відділення АМП. Певну частину цих матеріалів у 1970-х рр. було видано у формі книжк. серії, перші 2 томи якої редагував Г. Спільно з Робертом Бросом і Дьєрдем Діюші він переклав з лат. видатну 3-томну працю Гуго *Гроція* «De iure belli ac pacis» (Про право війни та миру), 1-ше угорськомовне вид. якої побачило світ у 1960. Роль Г. у процесі перекладу була визначальною, адже він робив примітки до тексту, що сприяло розумінню багатьох думок, викладених у цій видатній праці. Потреба в таких поясненнях виникла тому, що з часу написання 3-томника минуло вже понад 300 років, а за цей

період система та ін-ти міжнар. права зазнали суттєвих змін. До «Лексикону дипломатії та міжнародного права» (ред. Д. Гайду, Будапешт, 1959) Г. написав 136 статей, які доповнив 77 новими статтями у 2-му, правленому вид. (1967). Незадовго до смерті до «Енциклопедії науки держави і права» (ред. І. Сабо, Будапешт, 1980) встиг написати лише 1 статтю про мирне розв'язання міжнар. спорів.

Осн. праці: «A nemzetközi bíroság joggyakorlata 1946—1956» (Правозастосовна практика Міжнародного Суду 1946—1956, 1958); «Restitution in International Law» (Реституція у міжнародному праві, 1964); «A nemzetközi szerződések értelmezésének alapvető kérdései» (Основоположні питання тлумачення міжнародних договорів, 1965); «A nemzetközi szerződések megszűnése» (Припинення міжнародних договорів, 1973); «Some Fundamental Problems of the Law of the Treaties» (Деякі фундаментальні проблеми у праві договорів, 1973); «Nemzetközi jog» (Міжнародне право: Підруч., у співавт., перевид. у 1976, 1985, 1989); «Treaties and the Fundamental Change of Circumstances» (Договори та істотна зміна обставин, 1975).

Г. Кечкеш

ГЕГЕЛЬ (Hegel) Георг Вільгельм Фрідріх (27.08.1770, м. Штутгарт, Німеччина — 14.11.1831, м. Берлін) — нім. філософ, засновник теор. напряму в науці міжнар. права.

Г. народився в родині секретаря держ. скарбниці. Батько, Георг Людвіг Гегель, не вірячи в можливості держ. освіти, паралельно з відвіданням сином гімназії Штутгарта оплачував і його приват. навчання. У 1788 Г. зараховують до Теол. ін-ту Ун-ту Тюбінгена, де він захищає магістер. дис. з філософії (1790) та дис. з богослов'я (1793). Початок наук. діяльності Г. пов'язаний з дослідженнями реліг. тематики: «Volksreligion und Christentum» (Народна релігія і християнство, 1794), «Das Leben Jesu» (Життя Ісуса, 1791), «Die Positivität der christlichen Religion» (Позитивізм християнської релігії, 1795/96), «Der Geist des Christen-

tums und sein Schicksal» (Дух християнства і його доля, 1798/99), однак досить швидко він втрачає до неї інтерес.

Після закінчення ун-ту (1793) Г. працював домашнім учителем — спочатку у м. Берні (1793—96), а згодом — у м. Франкфурт-на-Майні (1797—1800), де написав свою першу працю з правових проблем «Dass die Magistrate von den Bürgern gewählt werden müssen (über die neuesten inneren Verhältnisse Württembergs)» (Про внутрішні відносини у Вюртемберзі нового часу, які стосуються управління магістратами, 1798). Робота вийшла політично гострою, в ній пропагувалася ідея проведення вільних виборів на основі рівноправності всіх. У наст. праці з правової тематики «Vertrauliche Briefe über das vormalige staatsrechtliche Verhältnis des Waadtlandes zur Stadt Bern» (Конфіденційні листи про колишні державно-правові відносини землі Ваадта до міста Берна, 1798, анонімно) він захищає досить великий каталог прав людини: право на поважання гідності людини-злочинця; право на безпечне володіння власністю та на індивід. майнові права, право на особисту свободу, право на вільне волевиявлення народу, право на справедл. суд, право мати захисника в судочинстві, заборона катувань, визнання засудженим справедливості винесеного суд. рішення, право на вчасне і ефект. розслідування, право на винесення суд. рішення на підставі закону та ін. Тему справедл. суду він розвиває в «Історичних етюдах».

У 1801—06 Г. проживає в Єні, де продовжує дослідження філос. систем своїх попередників і починає створювати свою філос. систему. Разом із Шеллінгом видає «Kritisches Journal der Philosophie» (Критичний журнал філософії), в якому публ. власне дослідження логіко-філос. спрямування. Свою філос. систему він будує здебільшого на основі філософії д-ви і права, «об'єктивного духу» (objectiver Geist), договору і власності, злочину й покарання, прав індивіда. У 1802 Г. завершує рукопис. варіант «Die Verfassung Deutschlands» (Конституція Німеччини), в якому розкриває свої погляди, зокрема, на міжнар. право та міжнар. відносини, ставлення до війни і миру. Значну увагу в ній приділяє також міжнар.-правовим відносинам Центр. Єв-

ропи, які досліджує крізь призму становлення нім. державності. Він дійшов висновку, що «Німеччина — більше не держава», і в цьому чимало вини міжнар. права, яке виявилось неспроможним запобігти розвалу Нім. імперії. Він переконаний, що між д-вами не існує міжнар. права, лише ті міжнар. зобов'язання можуть вважатися обов'язковими, які сама д-ва здатна забезпечити. Міжнар. відносини діалектично змінюються, і та д-ва, яка стає могутньою, має право укладати міжнар. договори, відмовляючись від старих, не вигідних їй. Така логіка мислення досить проста, а тому не дивно, що її візьмуть на озброєння не лише нім., а й ін. політики провідних європ. країн. Г. вважає: «Мирні договори, які є тими документами, на яких базуються політичні права та взаємовідносини держав, завжди містять преамбулу, в якій проголошується дружба між державами-контрагентами; крім того, договір містить визначення й інших відносин, особливо тих, які становлять основу попередніх незгод. Як широко не тлумачилося б у преамбулі збереження доброго порозуміння, цілком очевидно, що розуміти це буквально не слід»; «До договорів не ставляться легковажно, але шойно починаються спори з приводу неточно сформульованих пунктів і умов, усе, що встановлено договорами, втрачає будь-яку силу»; «Право держави — це її затверджена договорами і визнана вигода; оскільки в договорах завжди встановлюються різні інтереси держав, безкінечно різноманітні у своєму правовому вираженні, то ці різноманітні інтереси, а отже, і права, неминуче мають прийти у зіткнення один з одним: лише від обставин та співвідношення сил, тобто від політичного судження, залежить, чи будуть інтереси та права держави, які перебувають під загрозою, захищатися всіма можливими засобами, при цьому й інша сторона може посилатися на своє право як на протилежний інтерес, і, отже, її права також обґрунтовані, саме тому війна, чи що б там не сталося, має встановити не істинність права тієї чи іншої ворогуючої сторони, а прийти до рішення з приводу того, яке право має поступитися у своєму зіткненні іншому, і вирішити це має війна»; «Якщо Бранденбург уклав який-небудь гаран-

тійний договір, то його можна в будь-який час порушити, тому що цей договір становить лише щось означене і одичне, подібно до будь-якого іншого політичного договору, який за своєю суттю допускає порушення; воно не є в таких випадках віроломством — чого нас навчила остання війна, під час якої значна кількість договорів порушувалася».

Фактично міжнар.-правову філософію молодого Г. визначив *Вестфальський мир 1648*, з рішенням якого він прямо чи опосередковано дискутував. Найменше його турбувало, що він припинив 30-річну війну і в Європі почалася стабілізація, встановлено кордони, сформовано принцип тристор. рівноваги, запроваджено ін-т гарантій дотримання міжнар. договорів, утверджувалися такі ін-ти міжнар. права, як *визнання, нейтралітет, суверенітет державний*, відповідальність, права людини, мирне вирішення міжнар. спорів та ін., що в поєднанні запроваджувало в Європі новий міжнар. порядок. Для Г. неоправним було те, що *Вестфальський мир 1648* призвів до розпаду *Священної Римської імперії німецької нації* на незалеж. д-ви. Іноз. країни дістали законне право втручатися у внутр. справи Німеччини або як володарі імпер. земель, або як їх гаранті.

Не варто шукати глибокий філос. підтекст у таких міжнар.-правових ідеях Г. Часто-густо вони є бажанням відродити єдину Нім. д-ву, розмежовану *Вестфальським миром*. «Якщо Німеччина, — зазначає він, — після кількох війн не прагне поділити долю Італії і опинитися під владою іноземних держав, ... то вона повинна знову створити єдину державну організацію. Існування *Німецької імперії* можливе лише в тому разі, якщо буде створено державну владу і відновлено зв'язок між німецьким народом та імператором. Це може бути здійснено тільки шляхом об'єднання всіх військ Німеччини в єдину армію». Г. висловлював те, що хотіли почути нім. бюргери та патріотично налаштоване студентство. А ці погляди він добре знав, читаючи у 1801—05 в Єнському ун-ті «При-

родне міжнародне право» та «Природне право». Не можна стверджувати, що після Вестфальського миру все нім. сусп-во вимагало реваншу, відмови від укладених міжнар. договорів, утвердження своєї об'єднаної д-ви в міжнар. відносинах за допомогою сили. Були й такі (І. Кант, І.Г. Фіхте та ін.), хто стверджував, що крім сили у міжнар. відносинах є ще й мораль (І. Кант: «Справжня політика не може зробити кроку, не присягнувши спершу моралі, ... оскільки мораль розрубує вузол, який політика не могла розв'язати, поки вони були в спорі»). На це Г. відповідає не менш прямолінійно: «Деякі гуманні люди і моралісти вслякко ганьблять політику, бачать у ній бажання і вміння здобувати вигоду для себе ... Якби ці гуманні захисники права та моралі мали інтереси, вони могли б зрозуміти, що інтереси, а тим самим і права, можуть зіткнутися, і що протиставляти інтерес і вигоду д-ви, яку так ненавидять моралісти, її праву — безглуздо».

Єнський період Г. досить продуктивний у наук. пошуках (насамперед основ власної філос. системи). Тут він завершує низку праць, присвячених різним філос. системам своїх співвітчизників (Канта, Фіхте, Шеллінга, Якобі та ін.), у т. ч. «Logik und Metaphysik» (Логіка і метафізика, 1801—05), досліджує сутність природ. права, системи моральності, феноменологію.

У світлі міжнар. поглядів Г. заслуговують на увагу його праці «System der Sittlichkeit» (Система моральності, 1803) та «Über wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrecht, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften» (Про наукові засоби дослідження природного права, його місце у практичній філософії та відношення до науки про позитивне право, 1803), в яких він фактично підтвердив свої негат. погляди на міжнар. право, надавши їм загальнофілос. характеру. За його словами, «спроба визначити у сфері міжнародного права відносини абсолютно незалежних та вільних народів, що є моральними цінностями, як відносини, що встановлюються суспіль-

ним договором, які безпосередньо стосуються одиничності та залежності суб'єктів, сама по собі внутрішньо суперечлива. Бо й державне право могло б так само ставитися безпосередньо до окремої людини, як досконала поліція, — намагатися повністю проникнути в буття кожного індивіда і тим самим знищити громадянську свободу, що було б виявом найжорстокішого деспотизму».

Світогляд Г. зрозумілий енциям, а тому його справи йдуть на краще. Єнське мінералогічне т-во обирає його проф. (1804), у Вестфалії він стає членом Т-ва природодослідників (1804), Єнський ун-т призначає його екстраординар. проф. (1805), а Фіз. т-во у Гейдельберзі обирає почес. членом (1807).

Плідним є нюрнберзький період (1808—16), коли Г. обіймав посаду директора гімназії. Він завершує «Wissenschaft der Logik» (Наука логіки) у 3 ч., стає відомим у Німеччині філософом. Гейдельберзький та Берлін. ун-ти запрошують його викладати філософію. Згодом Г. переїжджає до Гейдельберга (1816) і читає такі дисципліни, як «Енциклопедія філософських наук», «Історія філософії», «Логіка і метафізика», «Естетика», «Антропологія і філософія», «Природне право», «Антропологія і психологія». У 1818 стає ординар. проф. Берлін. ун-ту, викладаючи предмети: «Природне право і державознавство», «Філософія права», ряд курсів з філософії, історії, логіки, антропології, естетики та ін. Завершує свою працю «Grundlinien der Philosophie des Rechts» (Основи філософії права, 1820), яку вважають найбільш значущою в історії політико-правової думки. У ній Г. намагається усунути низку суперечностей, що мали місце в його попередніх працях. Вони стосуються його поглядів на війну, мир та міжнар. право. Г. фактично заперечує можливість установл. вічного миру. На його думку, «вічний мир часто проголошується як ідея, до якої люди мають прагнути». Так, Кант пропонував створити спілку правителів, завданням якої було б залагодження спорів між д-вами, і Священний союз мав стати чимось подібним до такого ін-ту. «Проте у державі — як і в індивіді, а індивідуальність містить суттєві суперечності. Тому якщо певна кількість держав зіллється в одну сім'ю,

то ця спілка, як індивідуальність, мала б створити протилежність і породити ворога. Народи виходять з війни не лише зміцнілими, а й завдяки зовнішнім війнам нації, всередині яких панують нездоланні суперечності, віднаходять внутрішній спокій. Звичайно, війна приносить незабезпеченість власності, але ця реальна небезпеченість — не що інше, як необхідний рух».

Молодий Г. 1796 розглядає д-ву як механічного монстра, який породжується насильством і, як недосконала машина, має зникнути: «Ми повинні, отже, вийти за межі держави! Бо будь-яка держава зобов'язана розглядати вільних людей як механічні шестерні, а саме цього робити не можна, отже, вона має зникнути». Зрілий Г. з цього приводу має ін. думку: «Держава як дійсність субстанційної волі, якою вона наділена в піднесеній до своєї загальності особливій самосвідомості, в собі і для себе розумна. Ця субстанційна єдність є абсолютною непорушною самоціллю, в якій свобода досягає свого найвищого права, і ця самоціль наділена найвищим правом щодо одиничних людей, чий найбільший обов'язок полягає в тому, щоб бути членами держави».

Не досить послідовним був Г. і в тлумаченні ін. міжнар.-правових проблем. Нерідко чистота понять для нього важила більше, ніж об'єкт. реальність. Для захисту тези, що «війну не варто розглядати як абсолютне зло», він користується штучними аргументами: «Війна містить у собі визначення міжнародного права, яке встановлює, що у війні зберігається можливість миру... що війна взагалі ведеться не проти внутрішніх інститутів та мирного сімейного і приватного життя, не проти приватних осіб. Тому війни новітнього часу ведуться гуманно, й люди не відчувають взаємної ненависті». Не пощастило й гегелівському трактуванню держ. суверенітету, який він розумів як констит. стан, в якому цілі та способи дії всіх його складових визначаються метою цілого, благом д-ви, як «індивідуальне в державі як таке, бо лише в ньому вона держава».

Слабкість розуміння Г. політ.-правових реалій багато в чому була результатом того, що воно часто будувалося лише з позиції політ. інтересів нім. д-в. Саме тому

він відкидав ідею природ. прав та загальнолюдський характер прав людини, розглядав нац.-констит. монархію як необхідну умову для існування д-ви, недооцінював громадян. сусп-во порівняно з д-вою (хоча йому належить заслуга визначення ролі громадян. сусп-ва) тощо. Зважаючи на політ. досвід нім. д-в, можна зрозуміти його непослідовність та суперечливість у розкритті низки міжнар.-правових проблем.

У берлін. період Г. не лише повністю позбувся ілюзій своєї молодості, а й остаточно став на консервативні позиції в захисті своїх поглядів. Його обирають членом сенату Берлін. ун-ту (1822) та ректором (1829), нагороджують орденом Червоного Орла (1831).

Водночас вплив Г. на розвиток філософії, політології та науки міжнар. права був значним, зміцнивши в ній позитивіст. погляди в ідеаліст. формі. Його вчення про д-ву і право здійснило незалеж. вплив на становлення марксист. ідеології та італ. фашизму. Як зазначив відомий представник позитивіст. школи міжнар. права Р. Аго, витоками правового позитивізму, який виник у Європі в 19 ст., були англ. утилітаризм, абсолют. думки Гоббса і особливо нім. ідеалізм гегелівської школи.

Не менш відомим є ім'я Г. як основоположника теорії зовнішньодерж. права, яке постає із взаємовідносин самост. д-в, і тому те, що існує в ньому в собі і для себе, набуває форми необхідного, бо його дійсність залежить від різних суверен. воль. Він не заперечує, що відносини між д-вами можуть бути правовими, але як особл. ситуація: «Принцип міжнародного права як загального, яке в собі і для себе має бути значущим у відносинах між державами, полягає, на відміну від особливого змісту позитивних договорів, у тому, що договори, на яких ґрунтуються зобов'язання держав одна відносно одної, мають виконуватися. Проте оскільки взаємовідносини між державами ґрунтуються на принципі суверенності, то в цьому відношенні одна відносно одної вони перебувають у природному стані і їхні права дійсні не в

загальній волі, конституційованій над ними як влада, а в їхній особливій волі. Тому назване загальне визначення залишається необхідним, і стан між державами коливається між відносинами, які узгоджуються з договорами і які пов'язані з їх усуненням».

Оскільки над д-вами, на думку Г., немає заг. міжнар. права, а лише таке, що випливає з їх суверен. волі, вони зобов'язані визнавати одна одну як суверен., незалеж., самот. суб'єкти, не втручаючись у їхні внутр. справи. Однак усі ці форм. умови залежать від гарантій, які забезпечуються силою тієї чи ін. д-ви. Г. наводить слова Наполеона, який перед укладенням Кампоформійського миру сказав: «Французька Республіка так само не потребує визнання, як не потребує його сонце», і в цьому міститься саме сила існування, яка вже гарантує собою визнання, хоч воно і не було проголошене».

Гегелівська доктрина зовнішньодерж. права була особливо поширеною у 2-й пол. 19 — 1-й пол. 20 ст. Щоправда, не всі, хто вживав термін «зовнішньодержавне право», поділяли гегелівське трактування цього права. У вітчизн. науці міжнар. права це поняття тлумачили по-своєму В.А. Незабитовський, О.О. Ейхельман, В.П. Безобразов, Є.К. Сімсон та ін., у самій Німеччині поділяли гегелівське розуміння А.В. Гефбер, Ю. Біндер та його послідовники, з'явилася низка прихильників його концепції, але здебільшого в контексті заперечення існування такого права (В. Кауфман, І. Венцель, Л. Шехар, А. Цорн та ін.). Ще один напрям, який розвивали послідовники гегелівського зовнішньодерж. права, стосувався примату внутрішньодерж. права над міжнар. правом. Проте вже з 2-ї пол. 20 ст. ця доктрина майже втратила своїх прихильників унаслідок зовсім ін. практики д-в і розвитку в цьому напрямі міжнар. права. Поменшало гегелівських послідовників у розкритті як природи міжнар. права, так і окр. його ін-тів, таких як суверенітет, нейтралітет, права людини тощо, і досить популярним стало кантівське бачення сутності міжнар. права (див. І. Кант).

Літ.: Фельдман Д.И., Баскин Ю.Я. Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. Казань, 1977; Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля. М., 1998; Буткевич В.Г. Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность // СЕМП, 1978. М., 1980; Мережко А.И. История международно-правовых учений: Учеб. пособие. К., 2004; Avineri S. Das Problem des Krieges im Denken Hegels // Hegel in der Sicht der neuen Forschung. Darmstadt, 1973; Binder J. Der Obligatorische Vertrag im System der Hegelschen Rechtsphilosophie // Verhandlungen des 3 Hegel-Kongresses. Tübingen, 1934; Landan P. Hegels Begründung des Vertragsrechts // Archiv für Rechts und Sozialphilosophie. Bd. 59. Wiesbaden, 1973; Ringnar E. The Reverence of International Law: a Hegelian Interpretation of a Peculiar Seventeenth Century Pre-occupation // Review of International Studies, 1995, v. 21; Hicks St.V. International Law and the Possibility of a Just World Order. An Essay on Hegel's Universalism. Amsterdam, 1999; Conkvin W.E. Hegel's Law. The Legitimacy of a Modern Legal Order. Stanford, 2008.

В.Г. Буткевич

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН (ГА ООН) — осн. представницький орган ООН, в якому представлені всі д-ви-члени, що забезпечує її особл. становище у структурі органів орг-ції.

Ст. 7 (1) Статуту ООН визначає ГА ООН як один із 6 гол. органів ООН поряд із РБ ООН, ЕКОСОП, Радою з опіки, МС ООН та Секретаріатом ООН. На відміну від ін. гол. органів на ГА ООН покладено функції, які охоплюють усі сфери, передбачені Статутом. ГА ООН має широкі повноваження, закріплені у розд. IV Статуту, зокрема, Асамблея відіграє важливу роль у процесі кодифікації та прогрес. розвитку міжнародного права. До складу ГА ООН входять усі д-ви — члени ООН (станом на 2014 — 193 д-ви). Отже, ГА ООН постає як універс. міжнар. форум для багатостор. обговорення питань глобального масштабу.

ГА ООН було засновано відповідно до Статуту ООН на Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945. Однак історично її утворення пов'язане з діяльністю органів Ліги Націй. Хоча ООН не розглядається як правонаступниця останньої, проте не можна заперечувати той факт, що творці Статуту ООН фактично передали ГА ООН низку повноважень органів Ліги Націй. Після того, як 24.10.1945 Статут ООН набув чинності, 10.01.1946 у Лондоні відбулася перша сесія ГА ООН. На ній були представлені 51 д-ви — засновники ООН, в т. ч. Української РСР. Делегацію

УРСР очолював міністр закорд. справ Д.З. Мануїльський, а в її складі був В.М. Корецький.

Питання членства у ГА ООН регламентовано у ст. 9 (1) Статуту, яка передбачає, що Асамблея складається з усіх д-в — членів Організації. Членство у ГА ООН не залежить від розміру чи екон. розвитку д-в: напр., Ліхтенштейн, Монако чи Сан-Марино є такими самими повноправними членами, як і КНР, США чи Росія. Згідно зі ст. 9 (2) Статуту, кожна д-ва — член Орг-ції може бути представлена на сесіях ГА делегацією в кількості не більш як 5 представників. При цьому кожна д-ва має лише 1 голос.

Крім повноправних членів у ГА ООН є члени, що мають статус спостерігачів, який вони отримують на підставі відп. резол. ГА ООН. Він надає таким учасникам певні права для участі в роботі ГА ООН, однак не наділяє їх правом голосу та висунення кандидатур. Напр., такий статус мала Швейцарія, поки у 2002 не набула повноправного членства в ООН, а також має *Святий престол* (Holy See) та *Палестина*. У процесі деколонізації ГА ООН надавала статус спостерігача певним антиколон. рухам, напр. Афр. нац. конгресу, який боровся проти *апартеїду* в ПАР. Крім д-в і державоподібних утворень (напр., *Мальтійський орден*), статус спостерігача можуть отримати й міжнар. орг-ції. Це, зокрема, ОБСЄ, *Рада Європи*, ГУАМ та ін., а також такі структури, як *Міжнародний кримінальний суд*, *Міжнародна організація кримінальної поліції*, Міжнар. олімп. комітет тощо.

Осн. правовими документами, які регулюють діяльність ГА ООН, є Статут ООН та Правила процедури, які Асамблея розробляє для себе (ст. 21 Статуту). Від 1993 робота ГА ООН здійснюється в межах 6 гол. комітетів: Комітет з питань роззброєння та міжнар. безпеки (Перший комітет); Комітет з екон. та фін. питань (Другий комітет); Комітет із соц. і гуманіт. питань та питань культури (Третій комітет); Комітет зі спец. політ. питань та питань деколонізації (Четвертий комітет); Комітет з адм. та бюджет. питань (П'ятий комітет); Комітет з правових питань, або Юрид. комітет (*Шостий комітет з правових питань ООН*). Саме в комітетах розглядають окр. питання і готу-

ють доповіді для ГА ООН, яка на пленар. засіданнях приймає на їх основі відп. рішення. Зазначені комітети є складовою ГА ООН. На сесіях ГА ООН розглядається значна кількість питань, тому перед їх поч. Асамблея розподіляє їх серед комітетів залежно від теми. Останні обговорюють, узгоджують ці питання і готують проекти резол. чи ін. рішень для розгляду ГА ООН під час пленар. засідань.

Крім гол. комітетів, відповідно до ст. 22 Статуту, ГА ООН може утворювати допоміж. або спец. органи, які вона вважає за необхідні для виконання її функцій. Ними можуть бути ради, комітети, комісії, агентства, трибунали (напр., *Рада з прав людини ООН*, Комітет з питань інвестицій, *Комісія міжнародного права ООН*, Комісія з питань торгівлі тощо). Для врегулювання спірних питань щодо персоналу Орг-ції як дод. орган ГА ООН у 1949 було утворено Адм. трибунал ООН (резол. ГА ООН 351(IV)), який у зв'язку з внутр. реформою припинив свою діяльність 31.12.2009 (резол. ГА ООН 63/253). Натомість було утворено нові органи — *Трибунал зі спорів ООН* та *Апеляційний трибунал ООН*.

Статут ООН не передбачає поділу д-в — членів ГА ООН на регіон. групи. На практиці, однак, функціонують 5 таких груп: Афр., Азійська, Східноєвроп., Латиноамер. і Карибська, а також група Зах. Європи та ін. д-в. З часу закінчення «холодної війни» група Схід. Європи формується не за політ., а за суто терит. ознакою. США не належать до жодної з груп, однак ця країна може бути присутня як спостерігач на засіданнях групи Зах. Європи і вважається членом цієї групи під час проведення виборів. Туреччина бере участь у роботі як Азійської, так і Західноєвроп. груп, однак під час виборів вважається членом лише останньої. Саме з представників кожної регіон. групи по черзі обирають голову ГА ООН.

Осн. формою діяльності ГА ООН є проведення щорічних сесій, що розпочинаються у штаб-квартирі Орг-ції у м. Нью-Йорку кожного 3-го вівторка вересня. Їх тривалість визначається обсягом питань, які

ГА ООН має розглянути, як правило, сесії Асамблеї тривають до різдв. канікул. За 3 міс. до поч. чергової сесії ГА ООН обирає Голову сесії та його заступників. Посада Голови вважається найвищою керівною в ООН. У 1997 Головою 52-ї сесії ГА ООН було обрано міністра закорд. справ України Г.Й. Удовенка. Саме ця сесія увійшла в історію як «сесія реформ», на якій було ухвалено програму реформування ООН.

Крім чергових сесій, відповідно до ст. 20 Статуту ООН, можуть скликатися спец. сесії на вимогу РБ ООН або ж більшості д-в — членів ГА ООН у разі необхідності розгляду питань, що потребують особл. уваги. Станом на 2014 таких сесій відбулося 28: з проблем Палестини, фін. питань ООН, Намібії, роззброєння, міжнар. екон. співробітництва, *анартеїду*, наркотиків, навкол. середовища, прав жінок, дітей та ін. Остання така сесія відбулася в 2005 і була присвячена відзначенню 60-ї річниці звільнення нацист. концентрац. таборів.

На підставі резол. 377А (V) ГА ООН «Єдність заради миру» від 03.11.1950 протягом доби можуть скликатися спец. надзвич. сесії. Така потреба виникає, якщо РБ ООН у результаті неузгодженості між пост. членами виявляється не здатною виконати свій гол. обов'язок щодо *підтримання миру* та безпеки в разі існування загрози миру або здійснення акту *агресії*. ГА ООН у таких випадках збирається задля того, щоб дати членам Орг-ції необхідні рекомендації щодо можливого застосув. колект. заходів. Досі відбулося 10 таких сесій, зокрема щодо Бл. Сходу (1958 та 1967), ситуацій в Угорщині (1956), навколо Суецького каналу (1956), у Конго (1960), Афганістані (1980), Палестині (1980 та 1982), Намібії (1981), на окупованих араб. терит. (1982), а також щодо розгляду незаконних дій Ізраїлю в окупованому схід. Єрусалимі та на ін. частинах окупованої палестин. терит. (1997—2004, 2009).

Згідно зі ст. 18 (1) Статуту ООН, кожна д-ва — член ГА ООН має 1 голос. Рішення Асамблея може приймати простою або кваліфік. більшістю голосів присутніх і тих

д-в, що беруть участь у голосуванні. У Статуті ООН розрізняються рішення, які приймають з «важливих питань», а також «з інших питань». Рішення з важливих питань ухвалюються 2/3 голосів. Ст. 18 (2) Статуту містить їх перелік: рекомендації щодо підтримання міжнар. миру та безпеки, вибори непост. членів РБ ООН, членів ЕКОСОП та членів Ради з опіки, прийняття нових членів в ООН та позбавлення членства, а також бюджет. питання. Цей перелік є вичерпним. Однак, згідно зі ст. 18 (3) Статуту, д-в-члени простою більшістю можуть проголосувати за внесення дод. категорії питань, які потребують для їх вирішення кваліфік. більшості голосів. Загалом у ГА ООН нерідко виникають дискусії з приводу кваліфікації того чи ін. питання як «важливого», що потребує рішення 2/3 голосів. Ін. питання в ГА ООН ухвалюються простою більшістю голосів присутніх і тих, хто бере участь у голосуванні. Останнє стосується д-в — членів ГА ООН, які голосують «за» або «проти», оскільки відповідно до Правил процедури (№ 86) ті, хто утримуються, вважаються такими, що не беруть участі в голосуванні. Голосування у ГА ООН зазвичай проводиться підняттям рук, однак будь-який член може висунути вимогу поіменного голосування. Значна частина резол. ГА ООН ухвалюється переважною більшістю голосів за відсутності будь-яких заперечень (шляхом т. з. *акламації*). Наявність хоча б 1 заперечення фактично унеможливує ухвалення резол. шляхом *консенсусу*. Останнім часом докладаються зусилля з метою прийняття рішень ГА ООН шляхом консенсусу з тим, щоб уникнути проведення офіц. голосування. Це забезпечує ефективнішу роботу Асамблеї. Для прийняття резол. без голосування Голова сесії проводить відп. консультації з делегаціями.

Відповідно до ст. 19 Статуту, д-ва-член може бути позбавлена права голосу, якщо вона є боржником зі сплати грош. внесків до бюджету ООН. Однак ГА ООН може дозволити таким членам Орг-ції брати участь у голосуванні, якщо буде встановлено, що така ситуація склалася внаслідок не залежних від д-ви обставин. Питання про позбавлення права голосу на підставі ст. 19 Статуту виникло, серед ін., у 1964, коли СРСР і Франція відмовилися зробити

внески для фінансування 2 миротворчих операцій на Бл. Сході та в Конго. У зв'язку з цим МС ООН ухвалив консульт. висновок *Деякі витрати ООН (п. 2 ст. 17 Статуту) 1962*, визнавши, що втрата права голосу має відбуватися не автоматично на підставі ст. 19, а вирішуватися шляхом голосування 2/3 голосів як «важливе питання» у сенсі ст. 18 (2) Статуту.

Повноваження ГА ООН є досить широкими. Асамблея вправі розглядати будь-які питання в межах Статуту ООН або ті, що стосуються повноважень чи функцій будь-якого органу Орг-ції. ГА ООН уповноважена також давати рекомендації членам ООН або РБ з усіх згаданих питань. Такий широкий обсяг повноважень ГА ООН (порівняно з ін. органами ООН) підкреслює вагому роль Асамблеї як все-світ. дорадчого органу зі всеохопною компетенцією. Водночас у ст. 12 Статуту передбачено винятки, зокрема, коли РБ ООН виконує покладені на неї функції щодо врегулювання певного спору чи ситуації, ГА ООН не може ухвалювати рекомендації РБ щодо такого спору чи ситуації.

Повноваження ГА ООН умовно можна розподілити на 2 групи — зовн. і внутр. Осн. функції Асамблеї зовн. характеру викладено у ст. 10—14 Статуту. Серед них можна виокремити такі: розглядати заг. принципи співробітництва у справі підтримання миру та безпеки, в т. ч. в галузі роззброєння, а також надавати відп. рекомендації; обговорювати будь-які питання у сфері підтримання миру та безпеки (за винятком віднесених до виключної компетенції РБ ООН); організувати дослідження та надавати рекомендації з метою сприяння міжнар. співробітництву в політ. сфері, забезпеченню прав людини, міжнар. співробітництву в екон., соц. та гуманіт. галузях, а також у сферах культури, освіти, охорони здоров'я. ГА ООН уповноважена також надавати рекомендації щодо засобів мирн. врегулювання будь-якої ситуації, яка могла б поставити під загрозу дружні відносини між націями. Окр. роль належить Асамблеї у сфері кодифікації та прогрес. розвитку міжнар. права (ст. 13 (1) Статуту). Зокрема, ГА ООН доручає Комісії міжнар. права розгляд питань міжнар.-правового характеру, за результатами якого

остання готує проекти документів і може рекомендувати скликання міжнар. конф. для їх прийняття д-вами. Саме у такий спосіб відбулися кодифікації таких галузей міжнар. права, як *міжнародне морське право, право міжнародних договорів, дипломатичне право, консульське право* та ін. (див. *Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права*). Загалом за сприяння ГА ООН було підготовлено понад 300 багатостор. договорів у таких сферах, як захист прав людини, роззброєння, використання космічного простору тощо.

У «внутрішній» компетенції ГА ООН перебувають такі важливі повноваження, як вибори і призначення посад, осіб в органах системи ООН. Зокрема, відповідно до ст. 23 (1) Статуту, Асамблея обирає непост. членів РБ ООН, членів ЕКОСОР, а також окр. членів Ради з питань опіки. ГА ООН, як і РБ ООН, обирає членів МС ООН незалежно одна від одної (ст. 8 Статуту МС ООН). Ген. секретар ООН призначається Асамблеєю за рекомендацією РБ ООН. Крім того, ГА ООН здійснює обрання д-в до складу допоміж. і спец. органів (напр., обрання членів Ради з прав людини ООН). До важливих внутр. повноважень ГА ООН належить також прерогатива утворення допоміж. органів (ст. 22 Статуту), встановл. власних Правил процедури (ст. 21 Статуту), визначення правил призначення персоналу ООН (ст. 101 (1) Статуту). Асамблея отримує і розглядає щорічні та спец. доповіді РБ ООН та ін. органів Орг-ції. До сфери її внутр. компетенції належить також розгляд і схвалення бюджету ООН (ст. 17 Статуту).

ГА ООН має повноваження, які складно віднести до розряду як зовн., так і внутр. Зокрема, за рекомендацією РБ ООН Асамблея вирішує питання щодо прийняття в ООН нових д-в-членів, а також призупинення або позбавлення членства (ст. 4). ГА ООН уповноважена розглядати питання щодо внесення поправок до Статуту (ст. 108), а також разом із РБ ООН приймати рішення щодо скликання Ген. конф. д-в-членів з метою перегляду Статуту

(ст. 109). ГА ООН може також звертатися до МС ООН з метою отримання консульта. висновку з «будь-якого юридичного питання» (ст. 96 (1)). Деякі з цих висновків мали вплив на формування та краще розуміння окр. ін-тів міжнар. права, зокрема щодо легітимності ядер. зброї (1995), законності спорудження Ізраїлем стіни на кордоні з Палестиною (2003), відповідності міжнар. праву одностор. декларації про незалежність Косова (2008) тощо.

Осн. видом документів, які ухвалює ГА ООН, є резол. Їх міжнар.-правовий характер є предметом доктрин. спорів. Як правило, резол., що стосуються зовн. повноважень Асамблеї, не розглядаються як юрид. зобов'язальні акти (див. *Резолюції Генеральної Асамблеї ООН*). Зазвичай такі резол. мають рекомендац. характер для д-в. Водночас практика засвідчує, що ті резол., які встановлюють певні правові норми і приймаються широким консенсусом, вважаються юрид. зобов'язальними актами. Найчастіше такі резол. приймаються у формі *декларації* і можуть бути 2 видів. Перший з них може містити положення, які відображують заг. ідеали або цілі міжнар.-правової політики, що з часом можуть набути характеру загальноновизнаних норм міжнар. права. Одним із таких прикладів є *Загальна декларація прав людини 1948*, яка хоча сама по собі і не встановлює міжнар.-правових норм, однак її положення сьогодні розглядаються як такі, що мають статус міжнар. звичаєвого права. Ін. видом схвалюваних ГА ООН декларацій є ті, що формулювалися як кодифікації звичаєвих норм (напр., *Декларація про принципи міжнародного права 1970*, резол. 2625(XXV)). Зокрема, МС ООН у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1984 і 1986* наголосив, що зазначену Декларацію слід розглядати як документ, що відображує норми міжнар. звичаєвого права (див. *Звичай міжнародно-правовий*). Загалом, хоча здебільшого резол. ГА ООН не мають юрид. зобов'язальної сили, вони набули значної морально-політ. ваги, а отже, добровільно застосовуються д-вами на

практиці. Натомість рішення ООН з питань внутр. діяльності ООН (затвердження бюджету, утворення дод. органів, обрання нових членів тощо) завжди є юрид. зобов'язальними актами.

У цілому ГА ООН можна розглядати як унікальний універс. форум з обговорення питань глобального масштабу, які стосуються всього людства, насамперед щодо забезпечення миру, безпеки, захисту прав людини, роззброєння тощо. ГА ООН намагається адекватно реагувати й на нові виклики сьогодення, зокрема зміну клімату, світ. фін.-екон. кризу.

Літ.: *Фельдман Д.И., Яновский М.В.* Генеральная Ассамблея ООН и вопросы развития международного права. Казань, 1968; *Яновский М.В.* Генеральная Ассамблея ООН. Кишинев, 1980; *Valla F.* The Competence of the United Nations General Assembly // *RdC*, 1959, v. 97; *Suy E.* The Role of the UN General Assembly // *The Changing Constitution of the United Nations* / Eds H. Fox, G. Abi-Saab. L., 1997; *Simma B.* The Charter of the United Nations: A Commentary. Oxford, 2002; *Bowett D.W., Sands P., Klein P.* Bowett's Law of International Institutions. L., 2009; *Tomuscha Ch.* UN General Assembly // *MPEPIL*: www.mpepil.com, 2010.

С.О. Мельник

ГЕНЕРАЛЬНА УГОДА ПРО ТАРИФИ І ТОРГІВЛЮ — див. *Багатосторонні торговельні угоди СОТ, Світова організація торгівлі.*

ГЕНЕРАЛЬНИЙ КОНСУЛ (англ. *consul general*) — посад. особа, яка очолює ген. консульство або конс. відділ дипломатичного представництва.

Г. к. — найвищий конс. клас, який надається керівникам конс. установ, порівняно з *консулами*, *віце-консулами* та конс. агентами (ст. 9 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*). Право призначати Г. к. та спосіб їх призначення регулюються внутр. правом країни. Відповідно до укр. зак-ва, Г. к. призначається міністром закорд. справ України за попереднім погодженням із *Президентом України*. Процедура призначення Г. к. відрізняється від порядку призначення ін. консулів, які не є керівниками відп. конс. установ, і містить певні паралелі з призначенням послів. Передумовою призначення Г. к. є отримання попереднього дозволу д-ви перебування (т. з. *екзекватури*). Після цього акреди-

туюча д-ва видає Г. к. відп. письм. повноваження, т. з. *консульський патент*, який він вручає МЗС д-ви перебування і органам влади місцевості, де розташовано ген. консульство. Водночас, згідно з міжнар. правом, обсяг повноважень, привілеїв та імунітетів Г. к. аналогічний тим, які мають усі категорії консулів.

С.О. Мельник

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР ООН — гол. адм. посад. особа *Організації Об'єднаних Націй*. Очолює *Секретаріат ООН*.

Г. с. ООН признається ГА ООН за рекомендацією РБ ООН, прийнятою із застосув. принципу одногосності (див. *Вето*), терміном на 5 років з можливістю переобрання на новий термін. Відповідно до ст. 98 *Статуту ООН*, Г. с. ООН діє як гол. адм. посад. особа Орг-ції на всіх засіданнях ГА, РБ, ЕКОСОР і Ради з опіки та виконує ін. функції, які покладаються на нього цими органами. Він має статус міжнар. посад. особи і під час виконання своїх обов'язків не повинен запитувати або отримувати інструкції від будь-якого уряду чи ін. влади, сторонньої для Орг-ції. Д-ви — члени ООН, у свою чергу, зобов'язані поважати міжнар. характер обов'язків Г. с. ООН та персоналу Секретаріату ООН і не намагатися впливати на них під час виконання ними своїх обов'язків (ст. 100 *Статуту ООН*). Г. с. ООН представляє ГА ООН щорічну доповідь про роботу ООН, у якій крім ін. подає пропозиції щодо вдосконалення діяльності ООН; несе відповідальність за підготовку документів при вивченні органами ООН різних питань та за виконання бюджету ООН. Він також представляє ООН у її зносинах з ін. орг-ціями та урядами д-в. Г. с. ООН признає персонал Секретаріату ООН відповідно до правил, що встановлюються ГА ООН. Г. с. ООН часто виступає як *депозитарій* багатьох *багатосторонніх міжнародних договорів*, напр., *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966*.

Крім адм.-тех. функцій ст. 99 *Статуту ООН* надає Г. с. ООН право доводити до відома РБ будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнар. миру та безпеки. Активне використання цього права Г. с. ООН зумовлює

пост. розширення його факт. повноважень. За практикою, що склалася в ООН, Г. с. ООН дістав право вимагати внесення того чи ін. питання до порядку денного ГА ООН та РБ ООН, публічно висловлюватися з питань політ. подій, які є загрозою для міжнар. миру та безпеки, здійснювати на підставі резол. РБ та ГА *добрі послуги* та *посередництво* з метою врегулювання конфліктів між д-вами-членами (напр., 26.05.1982 РБ ООН своєю резол. 505 уповноважила Г. с. ООН Хав'єра Переса де Куельяра застосувати свої добрі послуги з метою припинення збройн. конфлікту між Аргентиною та Великою Британією у р-ні Фолклендських о-вів). Завдяки цьому Г. с. ООН певною мірою перетворюється на справжній «виконавчий орган» ГА, РБ чи ЕКОСОР, враховуючи положення ст. 98 *Статуту ООН*, яка визначає виконання функцій, що покладаються на Г. с. ООН, цими органами ООН. Яскравим прикладом розширення факт. повноважень Г. с. ООН є його активна участь у плануванні та здійсненні операцій ООН з *підтримання миру*. Напр., 14.07.1960 резол. 143 РБ ООН уповноважила Г. с. ООН Дага Хаммаршельда вжити всіх необхідних заходів для надання військ. допомоги уряду Респ. Конго і надавати її доти, доки нац. сили безпеки не будуть у змозі повністю виконувати свої функції.

Ця резол. стала правовою основою для проведення операції ООН у Конго, яка здійснювалася під безпосереднім керівництвом Г. с. ООН. Від 1992 у структурі Секретаріату ООН існує Департамент операцій з підтримання миру, до функцій якого, зокрема, належать: забезпечення керівництва та управління, а також розроблення політ. і програм. рекомендацій і стратегії для всіх операцій з підтримання миру та деяких спец. політ. місій за рішенням Г. с. ООН; розроблення політики, керівних вказівок та процедур, у т. ч. пост. узагальнення передового досвіду та підготовка директив. матеріалів і програм підготовки кадрів, на основі яких розробляється та здійснюється діяльність ООН з підтри-

ГЕНОЦИД

мання миру; керівництво процесом планування нових операцій, що перебувають у його віданні, та координація заходів перехідного періоду і стратегії зміцнення миру в операціях, що вже проводяться; виконання в системі ООН та в місцях проведення операцій з підтримання миру функції призначеного керівного підрозділу, відповід. за питання, що стосуються військ. і поліц. контингентів, виправних установ, розмінування, зміцнення правових і суд. установ та реформування сектору безпеки. Департамент очолює заст. Г. с. ООН з операцій з підтримання миру.

З метою забезпечення виконання своїх функцій Г. с. ООН, а також усі його помічники, їхні дружини та неповнолітні діти користуються привілеями та імунітетами, винятками і пільгами, які надаються дипл. представникам. Ці імунітети мають функц. характер.

Посаду Г. с. ООН обіймали: Трюгве Лі (1946—52, Норвегія), Даг Хаммаршельд (1953—61, Швеція), У Тан (1961—71, Бірма, нині М'янма), Курт Вальдхайм (1972—81, Австрія), Хав'єр Перес де Куельяр (1982—91, Перу), Бутрос Бутрос Галі (1992—96, Єгипет), Кофі Атта Аннан (1997—2006, Гана), Пан Гі Мун (з 2007, Півд. Корея).

Літ.: *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. М., 2000; *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Х., 2000; *Толстых В.Л.* Курс международного права: Учеб. М., 2009.

К.О. Савчук

ГЕНОЦИД (грец. γένος — рід, плем'я і лат. caedo — вбиваю) — міжнар. злочин, що полягає у діях, які вчиняються з наміром знищити повністю чи частково будь-яку нац., етн., рас. чи реліг. групу як таку. Поняття «геноцид» запровадив Р. Лемкін у книзі «Правління Осі в окупованій Європі» (США, 1944).

Як окр. категорію міжнар. злочинів «геноцид» не було включено ні до Статуту Нюрнберзького трибуналу, ні до Закону № 10 Контрольної ради Німеччини, хоча положення цих документів, що стосуються злочинів проти людяності (ст. 6 (с) Статуту

Нюрнберзького трибуналу та ст. II (1) (с) Закону № 10), охоплюють відп. діяння.

Першим кроком до нормат. закріплення поняття Г. у міжнар. праві стала резол. ГА ООН A/RES/96 (I) від 11.12.1946 «Злочин геноциду», яка віднесла Г. до злочинів проти міжнар. права. Остаточ. закріплення злочину Г. як окр. категорії злочинів проти міжнар. права відбулося з прийняттям 09.12.1948 ГА ООН Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Відповідно до ст. II Конвенції, «...під геноцидом розуміються такі дії, що вчиняються з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: (а) вбивство членів такої групи; (б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; (в) умисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; (г) заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи; (е) насильницьке передання дітей з однієї людської групи до іншої». Це формулювання дослівно повторюється у ст. 4 (2) Статуту Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії, ст. 2 (2) Статуту Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди та ст. 6 Рим. статуту Міжнародного кримінального суду. В рішенні у справі *Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1999—2007* (Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії) МС ООН зазначив, що «принципи, які лежать в основі Конвенції, визнані цивілізованими націями як обов'язкові для держав навіть за відсутності конвенційного зобов'язання». МС підтверджував цю позицію на різних стадіях розгляду цієї справи.

У контексті міжнар. відповідальності д-в за злочин Г. у рішенні у справі *Воєнні дії на території Конго у 2001* (Демокр. Респ. Конго проти Руанди) МС також підтвердив, що норма, яка забороняє Г., поза сумнівом належить до числа імперат. норм міжнар. права (див. *Jus cogens*).

Ст. III Конвенції 1948 встановлює, що крім Г. покаранню підлягають такі діяння, як змова з метою вчинення Г., пряме та публ. підбурювання до вчинення Г., замах на вчинення Г. та співучасть у Г.

Нац. зак-во д-в може містити аналогічні або дещо відмінні визначення Г. Так, ст. 442 Кримін. кодексу України від 05.05.2001 майже буквально повторює конвенц. визначення Г., встановлюючи за його вчинення покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років або довічного позбавлення волі.

Конвенція передбачає, що особи, звинувачені у злочині Г., мають бути піддані суду або в д-ві, в якій вчинено цей злочин, або «таким міжнародним кримінальним трибуналом, що має юрисдикцію щодо тих Договірних Сторін, які визнали юрисдикцію цього суду» (ст. VI). У сучас. міжнар. праві також визнано, що будь-яка д-ва може претендувати на юрисдикцію щодо злочину Г. незалежно від того, де його вчинено, і незалежно від національності злочинців та їхніх жертв.

Сучас. підходи до індивід. кримін. відповідальності за злочин Г. вироблені у практиці міжнар. кримін. трибуналів щодо Руанди (рішення у справах Акаєсу 1998, Каїшеми і Рузіндани 1998, Рутаганди 1999, Мусеми 2000, Багілішеми 2001, Семанзи 2003, Камуганди 2004 та ін.) і щодо кол. Югославії (рішення у справах Єлісича 1999, Крстича 2001 та ін.).

Поведінка є кримінально караною як Г., якщо вона має на меті повне чи часткове знищення нац., етн., рас. або реліг. групи як такої. Осн. об'єктом захисту є фіз. та соц. існування відп. групи, а також гідність її членів.

Г. передбачає вчинення однієї з дій, перелічених у пунктах від «а» до «е» ст. 6 Рим. статуту. Жертвою таких дій є окр. член захищеної групи. Для встановл. наявності складу злочину не вимагається, щоб окр. дія була частиною систематич. або широкомасштаб. нападу на групу, хоча здебільшого саме так і відбувається.

Дефініція злочину Г. передбачає надання захисту не лише фіз., а й соц. існуванню групи. Останнє може бути знищено, напр., шляхом вигнання членів групи з місць пост. проживання та їх розселення, систематич. знищення їхньої самосвідомості та самоідентифікації, знищення інтелект. або політ. еліти цієї групи.

Суб'єкт. сторона злочину Г. вимагає його вчинення умисно та свідомо (ст. 30 Рим.

статуту). Додатково вимагається обов'язкова наявність спец. умислу (*dolus specialis*) знищити повністю чи частково нац., етн., рас. або реліг. групу як таку. Факт. знищення такої групи може не відбутися. Хоча при вчиненні Г. напад здійснюється на індивід. права жертв, причиною такого нападу є належність цих індивідів до групи. Саме наявність умислу на знищення групи є основополож. елементом у складі злочину Г., який надає міжнар. виміру відп. злочин. діянням.

Водночас слід брати до уваги особливо тяжкий характер шкоди, що завдається конкр. жертвам злочину Г., напад на яких здійснюється не через їхню особистість, а через належність (факт. чи таку, що існує лише в уяві злочинця) до відп. групи. Так зневажається й особиста гідність жертви, яка деперсоналізується злочинцем.

Діяння, що входять до складу злочину Г., можуть водночас становити *воєнні злочини* або злочини проти людяності. У такому разі всі відп. норми мають бути застосовані одночасно, з огляду на різні контекст. елементи цих злочинів. Для Г. ним є наявність *dolus specialis* — спец. умислу знищити повністю або частково захищену групу, для злочинів проти людяності — контекст широкомасштаб. та систематич. нападу на цив. населення, для воєн. злочинів — наявність тісного зв'язку зі збройн. конфліктом. Незважаючи на генетичний зв'язок Г. та злочинів проти людяності, Г. не слід розглядати як *lex specialis* до злочинів проти людяності. При цьому вирішення питання про кумуляцію Г. та злочинів проти людяності чи воєн. злочинів вирішується судом з урахуванням індивід. особливостей кожного конкр. випадку.

Крім індивід. кримін. відповідальності за Г. Конвенція 1948 встановлює також міжнар.-правову відповідальність д-ви за порушення зобов'язань, прийнятих нею в межах цієї Конвенції (ст. IX). Сторона Конвенції може порушувати справу в МС ООН, заявляючи, що ін. д-ва винна у Г. Відп. заяви подавали до МС Боснія і Герцеговина проти Югославії (Сербії та Чорногорії) у 1993 та Хорватія проти Сербії у 1999.

Ст. VIII Конвенції передбачає заходи, спрямовані на перешкоджання вчиненню Г. Відповідно до неї, зокрема, д-ва — учасниця Конвенції може просити у РБ ООН санкціонувати застосув. військ. сили для того, щоб припинити вчинення злочину Г. в ін. країні.

Літ.: *Schabas W.A. Genocide in International Law. The Crimes of Crimes.* Cambridge, 2000; *Quigley J.B. The Genocide Convention: an International Law Analysis.* Aldershot, 2006; *Simon T.W. The Laws of Genocide: Prescriptions for a Just World.* Westport; London, 2007; *Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmshurst E. An Introduction to International Criminal Law and Procedure.* Cambridge, 2007; *Werle G. Principles of International Criminal Law.* The Hague, 2005; *Гнатівський М.М. Загальна характеристика злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом // УЧМП, 2006.*

М.М. Гнатівський

ГЕОРГІЦА Аурел Зіновійович (14.05.1940, с. Малинівка, нині Новоселицького р-ну Чернівецької обл. — 11.11.2012, м. Чернівці) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф. з 2001, фахівець з констит. та міжнар. права.

У 1962 закінчив філол. ф-т Чернівецьк. у-ту, 1975 вступив до ВПШ при ЦК КПУ (Київ), 1995 — на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Від 1962 учителював, у 1963—64 служив у Рад. Армії. Від 1965 працював у комсом., парт. і рад. органах Чернівецьк. обл. Від 1980 працював у Чернівецьк. ун-ті: асистент, доцент, проф. каф. констит., адм. та фін. права, а з 2001 — зав. каф. міжнар. права.

Досліджував проблеми констит. і міжнар. права, зокрема питання впливу міжнар. права і норм констит. права зарубіж. країн на вдосконалення зак-ва України, впровадження міжнар.-правових виборчих стандартів у правову систему України.

Осн. праці: «Конституційно-правові інститути зарубіжних країн» (1994), «Міжнародне публічне право. Загальна частина» (1995), «Міжнародне публічне право. Особлива частина» (1996), «Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики» (1998), «Конституційне право зарубіжних країн» (2001), «Теоретико-методологічні

проблеми сучасного конституціоналізму» (2002), «Міжнародне публічне право. Навч.-метод. посібник» (2002), «Конституція України: науково-теоретичний коментар» (2003, у співавт.).

В.П. Горбатенко

ГЕОСТАЦІОНАРНА ОРБІТА (ГСО) (від грец. γῆ— земля і лат. stationarius — нерухомий) — орбіта руху штучних супутників Землі над її екватором на висоті бл. 36 тис. км.

Унікальність ГСО зумовлена її фіз. властивостями. Запущені на цю орбіту штучні супутники рухаються в площині екватора із заходу на схід з кутовою швидкістю, яка дорівнює швидкості обертання Землі, що забезпечує пост. положення цих супутників щодо розташованих на Землі об'єктів. Це має велике значення для таких видів космічної діяльності, як супутниковий зв'язок, зв'язок для цілей навігації та метеорології, дистанційне зондування Землі. Водночас відстань між геостационар. супутниками має становити не менш як 2 градуси, і тому ГСО є обмеженим ресурсом. Цим зумовлені проблеми справедл. доступу до ГСО, ефект. і раціон. її використання відп. суб'єктами.

Міжнар.-правовий статус ГСО врегульовано фрагментарно різними міжнар.-правовими актами. Комітет ООН з використання космічного простору в мирн. цілях дійшов висновку про те, що ГСО, хоч і характеризується своїми особливостями, є частиною космічного простору. Отже, на ГСО поширюється дія норм і принципів *Договору про космос 1967* щодо рівності і свободи космічної діяльності, заборони нац. присвоєння космічного простору, його використання виключно в мирн. цілях і на благо та в інтересах усіх країн.

Важливою орг-цією, яка регулює використання ГСО, є *Міжнародний союз електрозв'язку*. Відповідно до Статуту 1992 Міжнар. конвенції електрозв'язку 1982 та Регламенту радіозв'язку 1979, він здійснює розподіл радіочастот. спектра, виділення радіочастот і реєстрацію присвоєвань радіочастот та відп. позицій на орбіті геостационар. супутників між різними супутниковими і наземними службами. Використання ГСО має здійснюватися так, щоб

забезпечити справедл. доступ до цієї орбіти різним країнам або групам країн з урахуванням особл. потреб країн, що розвиваються, і геогр. положення деяких країн (п. 2 ст. 44).

У 1976 кілька екватор. країн заявили про поширення їх суверенітету на відп. їх терит. ділянки ГСО. Це було зроблено в Декларації, підписаній 03.12.1976 Колумбією, Конго, Еквадором, Індонезією, Кенією, Угандою та Заїром. Однак ці зазіхання було відкинуто більшістю д-в як такі, що суперечать принципу заборони нац. присвоєння космосу. Пізніше ці країни намагалися отримати спец. права на ГСО не для власного використання, а з метою подальшої оплатної поступки ін. д-вам, що також є несумісним із принципами розподілу цього ресурсу.

Літ.: *Международное право*: Учеб. / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2008; *Толстых В.Л.* Курс международного права: Учеб. М., 2009.

Ю.С. Шемшученко

ГЕРЦЕГ (Herczegh) Геца (17.10.1928, м. Надькопош (нині — м. Капушани, Словаччина) — 11.01.2010, м. Будапешт) — угор. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем *міжнародного гуманітарного права*, теорії міжнар. права, суддя МС ООН.

Здобув юрид. освіту в ун-ті м. Сегеда (1951); у 1965 захистив канд. дис., у 1979 — докт. дис. Наук. співроб. з міжнар. права Ін-ту д-ви і права (Будапешт, 1951—67). Від 1967 працював у Печському ун-ті: викладач, зав. каф. міжнар. права (1980—90), декан юрид. ф-ту (1981—87). Науково досліджував міжнар. право в різних установах Парижа (1966), Зальцбурга (1970); читав лекції з міжнар. права в ун-тах Великої Британії, Польщі, Австрії, Чехословаччини, Югославії (1970—85) та проводив семінарські заняття у Варшаві (Польща, 1985), Вегімонті (Бельгія, 1989). Суддя та віце-президент Констит. суду Угорщини (1990—93). Член МС ООН (1993—2003). Чл.-кор. (1985) та дійсний член (1990) УАН; віце-президент відділення права та економіки УАН (1990—93), д-р honoris causa Печського, а з 1990 — Марбурзького (Німеччина) ун-тів.

Як експерт з міжнар. гуманіт. права представляв Угор. т-во Червоного Хреста на конф. у Гаазі (1971), Відні (1972), Тегерані (1973), Монако (1984), уряд. експерт з міжнар. гуманіт. права на конф. у Женеві (1971—72); член угор. делегації на Дипл. конф. в Женеві з підтвердження та розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується у період збройн. конфліктів (1974—77); член угор. делегації на конф. ЮНЕСКО в Софії (1977); доповідач на V конф. з питань парламент. демократії, організованій РЄ (Страсбург, 1991); член експерт. групи з підготовки проекту конвенції з мирн. врегулювання спорів у межах Конф. з безпеки та співробітництва в Європі (Париж, 1992).

Спочатку сферою досліджень Г. були процеси розпаду світ. колоніальної системи, результатом чого стала праця «A guarnati kérdés és a nemzetközi jog» (Colonial Issue and International Law, Колоніальне питання і міжнародне право, 1962). З часом його наук. інтереси зосередилися на заг. принципах права, і він публікує працю «General Principles of Law and the International Legal Order» (Загальні принципи права і міжнародний правопорядок), видану угор. в 1965 та англ. в 1969. Остання вважається базовою як в угор., так і в міжнар. фаховій літературі. У ній, всупереч пануючим у соціаліст. літературі поглядам на заг. принципи права як на міжнар.-правові за своїм значенням, Г. доводить, що вони коріняться у внутр. праві д-в. Застосув. їх на міжнар.-правовому рівні стає можливим саме на підставі норм міжнар. звичаєвого права, що з'являється й у пп. (с) п. (1) ст. 38 Статуту МС, згідно з яким йому надається право у процесі розв'язання міжнар. спорів застосовувати заг. принципи права як джерело міжнар. права. У сфері соціології міжнар. права він публікує праці: «Пройдені шляхи наукового дослідження міжнародних зв'язків» (1969) та «Дослідження міжнародних зв'язків у Сполучених Штатах Америки» (1972). У першій праці акцентується увага на актуальності та важливості наук. дослідження міжнар. відносин, адже,

незважаючи на те, що протягом історії багато авторів вивчали окр. вияви міжнар. стосунків, окр. наука про міжнар. відносини так і не сформувалася, хоча це є передумовою розвитку міжнар. права. У праці «Розвиток і сучасні проблеми міжнародного гуманітарного права» (A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái, угор., 1981, або Development of International Humanitarian Law, англ., 1983) Г. виходить з позиції, що визначення цієї галузі міжнар. права має стосуватися лише *Женевського права*. Він дійшов висновку, що хоча не можна беззастережно стверджувати, що міжнар. гуманіт. право у своєму повному обсязі має загальнообов'язковий характер, його осн. принципи мають характер норм *jus cogens*. Він глибоко дослідив історію міжнар. гуманіт. права, метою якого є захист жертв війни, та висвітлив осн. напрями його розвитку, які привели до прийняття *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* та *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)*. Велику увагу Г. приділив захисту цив. населення від загроз, що випливають із силових конфліктів, та питанням міжнар.-правового захисту партизанів і учасників ін. нерегуляр. збройн. формувань, а також розкрив взаємозв'язок між *репресаліями* і міжнар. гуманіт. правом. Г. взяв участь у написанні колект. монографії, підготовленої в Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корещького НАН України за участю вчених юристів-міжнародників України, Угорщини та Словаччини, — «Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве» (відп. ред. В.Н. Денисов, В.І. Євінтов, 1992). У ній Г. належить гл. 6 «Защита национальных меньшинств во взаимодействии международного и внутреннего права».

Як суддя МС ООН, Г. брав участь у прийнятті низки його рішень, зокрема у справах: *Східний Тимор 1995; Габчиково — Надмарош 1997* (Г. додав свою окрему думку);

Правомірність застосування сили 1999; Застосування Конвенції про запобігання злочинну геноциду та покарання за нього 1999—2007; Консульт. висновку Правомірність погрози ядерною зброєю або її застосування 1996 (Г. додав свою заяву).

Осн. праці: «A gyarmati kérdés és a nemzetközi jog» (Колоніальне питання і міжнародне право, угор., 1962); «General Principles of Law and the International Legal Order» (Загальні принципи права і міжнародний правопорядок, «Nemzetközi jog» (Міжнародне право: Підруч., у співавт., перевид. у 1976, 1985, 1989); «Development of Humanitarian International Law» (Розвиток міжнародного гуманітарного права, 1983); «Magyarország külpolitikája 896—1919» (Зовнішня політика Угорщини 896—1919, 1987), «A szarajevói merénylettel a potsdami konferenciáig» (Від сараєвського замаху до потсдамської конференції, 1999).

М. Ганцер

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА 1918 — Українська держава, або Гетьманат, д-ва за гетьмана П. Скоропадського, існувала з 29.04.1918 до 14.12.1918, проголошена в результаті держ. перевороту, здійсненого П. Скоропадським за підтримки нім. військ. частин, який усунув від влади *Центральну Раду* (ЦР).

Територія Г. д. 1918 майже збігалася з кордонами *Української Народної Республіки* (УНР). Однак планувалися певні зміни в її адм.-терит. поділі. До 12 повітів Волин. губернії передбачалося долучити ще 8 — Мінський (Мінська губ.), Брест-Литовський та Кобринський (Гродненська губ.), Томашівський, Замостський, Грубешівський, Володавський та Більський (Холмська губ.). Мозирський і Речицький повіти (Мінська губ.) планувалося додати до 12 повітів Київщини. У Чернігів. губ. замість 15 повітів передбачалося створити 18 за рахунок приєднання Гомельського (Могильов. губ.) та Путивльського і Рильського повітів (Курська губ.). Найбільше нових земель мало поповнити Харків. губернію: до її 11 повітів планувалося додати: Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський та Обоянський (Курщина), Валуйківський, Бирюцький, Богучарський та Острогозький повіти (Воронеж-

чина) і Донецьку округу Облaсті Війська Донського. Таганрозька округа Облaсті Війська Донського мала увійти до Катериносл. губернії, Ізмаїльський, Бендерський та Акерманський повіти Бессараб. губ. — долучитися до 6 повітів Херсонщини; Хотинський, Сорочський, Орґевський, Бельцький повіти (тієї ж губ.) — до повітів Поділля. Тим часом Таврійська губ. фактично зменшувалася з 8 до 3 повітів: вилучалися Євпаторійський, Сімферопольський, Ялтинський, Перекопський та Феодосійський повіти. При цьому питання щодо включення усієї Таврійської губ. до Г. д. 1918 через складну політ. ситуацію залишалося відкритим. Водночас гетьман офіційно зрікався значної частини заселеної українцями Донської обл. на користь Росії.

За формою правління Г. д. 1918 була бурж.-поміщицькою монархією з диктатор. повноваженнями гетьмана. Як верх. правитель, він сам визначав свою компетенцію, затверджував закони, призначав склад уряду (Рада міністрів) і Ген. суду (Держ. сенат), одноосібно керував зовнішньополіт. і військ. справами, вирішував питання помилювання тощо. На випадок смерті, тяжкої хвороби чи тривалого перебування гетьмана за межами України утворювався тріумвірат — колегія верх. правителів д-ви, одного з яких заздалегідь призначав сам гетьман, 2-го обирав Держ. сенат, а 3-го — Рада міністрів. Уряд визначав напрями своєї діяльності за рос. зразками, здійснював галузеве держ. управління під контролем гетьмана. Використовувалися суд. система і зак-во Рос. імперії. Поліц. і жандарм. функції виконував Департамент держ. варт, а судові — Ген. суд.

Міжнар.-правові відносини Г. д. 1918 характеризувалися зовнішньополіт. орієнтацією на Німеччину та її союзників — Австро-Угорщину, Болгарію і Туреччину. Саме з Берліна контролювалися чи не всі зовнішньополіт. і зовнішньоекон. кроки режиму П. Скоропадського через командувачів групи армій «Київ» (О. фон Ліндінген, Г. фон Ейхгорн, Г. фон Кірхбах), схід. австро-угор. армії (Е. Бем-Ермолі, А. Краус), цісарського надзвич. посла А.Ф. Мумма фон Шварценштейна та кол. посла Відня у Белграді І. Форґача фон Гімеца. Завдяки їм гетьман затвердив і осо-

бисто ратифікував нові договори та додатково до Брест-Литов. угоди, ратифікованої ЦР ще 17.03.1918, уклав протоколи, запевнивши Четверний союз у тому, що виконуватиме їх «твердо і непохитно, нині і на будучі часи». 24.07.1918 відбувся обмін ратифікац. грамотами через посла України у Відні В. Липинського (послом у Берліні був Ф. Штейнгель). Перші міжнар. договори Г. д. 1918 у вигляді вдячності Четверному союзу за допомогу у здійсненні держ. перевороту 29.04.1918 передбачали вивезення з України протягом трав.-лист. 9132 вагонів хліба, 22148 вагонів ін. продовольства, 2 млн пудів цукру, 4570 вагонів металу, шкіри, вовни, льону, бл. 700 тис. голів рогатої худоби, овець, коней тощо. Однак під час 3-тижневого офіц. візиту П. Скоропадського до Німеччини влітку 1918 з'явилися нові фін. і торг. договори, за якими Україна брала на себе зобов'язання поставити сотні мільйонів пудів продовольства та ін. товарів.

Схід. Галичина, Закарпаття, Півн. Буковина, які перебували у складі д-в Четверного союзу, особл. інтересу з боку режиму П. Скоропадського, навіть після виникнення *Західноукраїнської Народної Республіки* (ЗУНР), не викликали. Лише після повного краху Габсбурзької імперії 05.11.1918 Г. д. 1918 надіслала до неї надзвич. дипл. місію на чолі з О. Саліковським, і відп. делегація ЗУНР прибула до Києва. Щодо Бессарабії, то дипломатія П. Скоропадського робила певні спроби переконати Бухарест у тому, що населення цього регіону прагне до возз'єднання з Україною, які не мали успіху. Водночас спроби налагодити стосунки з Польщею закінчилися із захопленням Ю. Пілсудським Варшави.

Незважаючи на одностор. орієнтацію зовн. політики Г. д. 1918, її міжнар.-правові стосунки за неповних 8 міс. існування досягли певного розвитку. Успадкувавши лише 5 дипл. представництв від УНР (Берлін, Відень, Стамбул, Софія, Бухарест), режим П. Скоропадського збільшив їх чисельність майже у 20 разів. За кордоном розпочали діяльність 11 дипл., бл. 50 конс.

представництв і значна кількість надзвич. дипл. представників України у 20 д-вах та держ. утвореннях, а на своїй терит. вона мала 12 дипл. і 42 конс. представництва з 24 д-в та держ. утворень. З них 23 — у Києві, 13 — в Одесі, 3 — у Харкові, по 1 — у Миколаєві, Катеринославі та при австро-угор. командуванні. Переважна більшість представництв Г. д. 1918 функціонувала у численних держ. утвореннях, створених на уламках Рос. імперії, а також у Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, Румунії, Фінляндії, Швеції, Норвегії, Швейцарії та ін. європ. д-вах.

Крім вищезгаданих міжнар. угод з д-вами Четверного союзу, П. Скоропадський 12.05.1918 повторно ратифікував Брест-Литов. угоди УНР, визнав самостійність Донщини і уклав з нею та ін. держ. утвореннями низку угод про кордони, перевезення різних вантажів та утворення спільних комісій з різних питань тощо. Після окупації д-вами Антанті Півдня України П. Скоропадський намагався переорієнтувати зовн. політику Г. д. 1918 на Англію, США та Францію. 27.11.1918 у листі до місій країн Згоди у Яссах він підтримав їх вторгнення до Причорномор'я, запрягнувши назавжди бути прихильником ідеї єдиної і неподільної Росії.

Керівництво закорд. справами в Г. д. 1918 покладалося на МЗС, яке спочатку очолював за сумісництвом М. Василенко, з 21.05 — Д. Дорошенко, а з 14.11 — Г. Афанасьєв. У безпосередньому підпорядкуванні МЗС перебували посольства, ген. консульства, конс. агентства, міністри-резиденти, надзвич. дипл. місії, надзвич. представники та ін. дипл. представництва. Посада посла прирівнювалася до посади міністра. Серед послів Г. д. 1918 були такі відомі укр. діячі, як А. Яковлів, М. Левицький, Ф. Штейнгель, В. Липинський, О. Шульгін, О. Кістяківський, С. Гербель, К. Лоський та ін.

Г. д. 1918 не проіснувала й року внаслідок збройн. боротьби укр. народу проти гетьман. режиму і поразки Четверного союзу в *Першій світовій війні 1914—18*. П. Скоропадський знайшов притулок у Німеччині.

Літ.: *Мироненко О.* Верховне управління Українською державою // *Правова держава: Щорічник наук. праць*, вип. 6. К., 1995; *Скоропадський П.* Спогади. Кін. 1917 — груд. 1918. К; Філадельфія, 1996; *Рум'янцев В.О.* Українська державність 1918—1922 рр. Х., 1996; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород, 1930 і 1932; *Мироненко О.* Українська держава — Четверний союз — Антанта: перший досвід міжнародних стосунків // *Мала енциклопедія етностатистичного вивчення*. К., 1996; *Мироненко О.* Органи управління закордонними справами в Українській державі // *Українське державотворення: невистребуваний потенціал*. К., 1997; *Мироненко О.* Дипломатичні відносини Української держави // Там само.

О.М. Мироненко

ГЕФТЕР (Heffter) Август Вільгельм (30.04.1796, м. Швайніц, Саксонія — 05.01.1880, м. Берлін, Німеччина) — нім. правознавець, суддя і держ. діяч, відомий фахівець з багатьох юрид. наук, у т. ч. з міжнар. права.

Г. у 1808—13 навчався в гімназії Св. Августина (м. Грімма, Саксонія). Вищу освіту здобув в ун-тах Лейпцига (1813—15) та Берліна (1815—16). Працював у міському суді Берліна, Рейнському апел. суді в Кельні та окруж. суді в Дюссельдорфі. У 1823—30 — проф. Боннського (з 1828 — ректор), у 1830—32 — Галльського, а з 1832 — Берлінського (1836—37 — ректор) ун-тів. Водночас займався і юрид. практикою, тривалий час був членом касац. суду Берліна та верх. суду Пруссії. У 1849—52 він член прусс. ландтагу, брав участь у розробленні прусс. конституції 1850. У 1863 Г. став пожиттєвим членом Палати панів ландтагу Пруссії.

Г. досліджував проблеми рим. права, цив. процесу, кримін. та держ. права. У сфері міжнар. права найвідомішою є праця Г. «Das europäische Völkerrecht der Gegenwart» (Європейське сучасне міжнародне право, 1844), підготовлена ним у вигляді навч. курсу. Її було перекладено багатьма європ. мовами (у т. ч. і рос. у 1880). Спираючись методологічно на філософію *Гегеля*, зокрема на ідею про людську волю та свободу як джерело міжнар. права, Г. намагався систематизувати чинне позит. міжнар. право. Визначальною причиною існування міжнар. права Г. вважав розумну, тобто таку, що спирається на думку, волю людини. Така воля не тільки реалізує себе в окр. д-ві та підкоряє себе законам, а й діє у відносинах між народами. Оскільки жоден пост.

союз людей не може існувати без взаємних прав та обов'язків своїх членів, у разі відсутності вищої влади члени союзу самі охоронятимуть установлений ними порядок згідно з принципом *ubi societas ibi jus est* (де суспільство, там і право). На думку Г., з цього ж принципу випливає міжнар. право. Воно виникає з того часу, коли кожна д-ва починає сама визначати свої відносини щодо ін. д-в, і оскільки вона вийшла з ізолюваного стану, то в її зносинах з ін. д-вами встановлюється заг. право, від якого жодна д-ва не може відступати. Це, однак, не означає відмову д-ви від самот. існування. Спочатку міжнар. право засновується на суто матер. потребах сусп-ва, але в подальшому своєму розвитку воно черпає силу вже у вимогах моралі. Міжнар. право не є продуктом зак-ва, оскільки немає вищої влади, якій підкорялися б незалеж. д-ви. З усіх видів права міжнар. право є найбільш вільним. Воно не має навіть належним чином організованої та незалеж. суд. влади, яка могла б забезпечити виконання його приписів. Єдиним регулятором міжнар. права є громад. думка, а найвищим судом — історія, яка «своїм безапеляційним вирокот утверджує право і, подібно до Немезиди, карає його порушення». Санкцію міжнар. права Г. вбачав у тому верх. порядку, який створив д-ву не для того, щоб обмежити та замкнути людську свободу в її межах, а для того, щоб розкрити весь світ для людського роду. Гол. завдання міжнар. права — забезпечити шляхом взаємних зносин народів та д-в надійну основу для всебічного розвитку людства. Терит. сферу дії міжнар. права Г. обмежував лише христ. д-вами Європи й Америки; відносини з ін. народами мають регулюватися політ. та моральними приписами. Курс Г., що намагається охопити все тогочас. позит. міжнар. право, побудовано за такою системою: 1) міжнар. право під час миру (суб'єкти міжнар. права, міжнар. речове право (так Г. називає норми, які регулюють правовий статус різних категорій терит.), міжнар. зобов'язання); 2) міжнар. процес. право і право війни (міжнар. спори і засоби їх розв'язання, право війни, право нейтралітету, завершення війни та право постлімінію); 3) форми міжнар. зносин (заг. правила церемоніалу взаємних зносин народів і пра-

вritelів, дипл. зносини д-в, особл. міжнар. установи для захисту сусп. інтересів народів, шпигунство).

Ін. праці Г. з різних галузей юрид. науки: «Athenische Gerichtsverfassung» (Афінський судоустрій, 1822); «Institutionen des römischen und deutschen Zivilprozesses» (Інституції римського та німецького цивільного процесу, 1825); «Beiträge zum deutschen Staats- und Fürstenrecht» (Питання німецького державного та князівського права, 1829); «Lehrbuch des gemeinen deutschen Kriminalrechts» (Підручник загального німецького кримінального права, 1833); «Die Erbfolgerechte der Mantelkinder» (Права спадкування позашлюбних дітей, 1836); «System des römischen und deutschen Zivilprozesses» (Система римського та німецького цивільного процесу, 1843); «Zivilprozess im Gebiet des allgemeinen Landrechts für die preußischen Staaten» (Цивільний процес у галузі загального земського права для пруських держав, 1856); «Die Sonderrechte der souveränen und der mediatisierten Häuser Deutschlands» (Особливі права суверенних та медіатизованих домів Німеччини, 1871). Г. також видав Інституції Гая у 1830 у Бонні.

Літ.: Heffter August Wilhelm // ADB, bd. 11. Leipzig, 1880; Ogris W. Heffter August Wilhelm // Neue Deutsche Biographie. Bd 8. Berlin, 1969.

К.О. Савчук

ГІДРОГЕГЕМОНІЙ КОНЦЕПЦІЯ (гегемонія — від грец. *hegemonia* — провід, керівництво). Її автором вважають Марка Зейтоуна, дослідника Центру з питань політики та управління у сфері навкол. середовища Лондон. школи екон. і політ. наук.

Суть Г. к. полягає в тому, що через нерівномірний розподіл політ. сил у більшості транскорд. водних басейнів окр. *прибережні держави* посідають у них домінуючі позиції і часто використовують набагато більші обсяги наявних спільних водних ресурсів, ніж є справедл. та доцільним. «Гідрогегемонія», тобто найвпливовіші у спільних басейнах д-ви, також здатні нав'язувати рішення щодо спільних вод (як,

ГІДРОГЕГЕМОНІЙ КОНЦЕПЦІЯ

власне, і щодо ін. питань), які є вигіднішими для них. Характерним є те, що геогр. розташування прибереж. д-ви вгору чи вниз за течією не є вирішальним для її статусу «гідрогегемона».

За словами М. Зейтоуна, Г. к. було сформульовано як відповідь на прогалину в аналіт. дослідженні водних конфліктів. Дискусії щодо наявності «водних війн» розділили аналітиків на 2 діаметрально протилежні табори, що не сприяло подальшому просуванню досліджень, оскільки десятки конфліктів навколо транскорд. вод з низьким ступенем інтенсивності не підпадали під розуміння такої «війни», залишаючись поза межами аналізу.

Зважаючи на те, що здебільшого прибереж. д-ви різняться між собою за рівнем політ., екон., наук.-тех. розвитку, в кожному з таких басейнів є потенц. вірогідність перетворення 1 чи навіть кількох д-в на «гідрогегемонів». Проте гегемонія в контексті транскорд. водних ресурсів не обов'язково набуває виключно негат. форми. Гідрогегемонія може бути каталізатором ефект. управління транскорд. водами за умови, що д-ва-гегемон забезпечує відносно рівний розподіл можливостей здійснення контролю над спільними водами між усіма прибереж. д-вами.

З ін. боку, якщо у відносинах навколо спільних вод сильніший актор прагнучим завдяки своїм одностор. діям отримати й зосередити у себе макс. контроль над транскорд. водними ресурсами, нав'язуючи ін. прибереж. д-вам свої правила гри, то в такому разі йтиметься про негат. форму гідрогегемонії.

Дослідники виокремлюють 3 типи стратегій встановл. контролю над водними ресурсами, що дають змогу д-ві посісти позицію гідрогегемона, — стратегія захоплення ресурсів, стратегія стримування та стратегія інтеграції, які, у свою чергу, реалізуються застосув. низки тактичних заходів (напр., воен. дії, примус, укладання договорів, заохочення, маніпулювання інформацією, перенесення спірних питань у площину держ. безпеки тощо).

Стратегія захоплення ресурсів передбачає, що одна з прибереж. д-в, маючи у своєму розпорядженні відп. можливості, в одностор. порядку реалізовує масштаб. інфраструктур. проект, який змінює гідрогеологію спільних вод, створюючи нові гідростратег. та гідрополіт. реалії. Напр., зведення дамби може забезпечити захоплення водних ресурсів та істотно змінити розподіл вод на користь д-ви, яка її споруджує.

На відміну від стратегії захоплення ресурсів стратегія стримування передбачає залучення ін. прибереж. д-в до процесів навколо використання та розподілу спільних водних ресурсів. За умов стратегії стримування д-ва-гегемон вважає доцільнішим забезпечити певний рівень співпраці з сусідніми д-вами, однак при цьому вона все одно прагнучим забезпечити збереження нерівномірності розподілу сил у транскорд. басейні. Як правило, під час реалізації цієї стратегії визначені цілі гегемона досягаються шляхом укладення угоди з ін. прибереж. д-вами. Водночас така угода може бути розроблена так, що лише віддзеркалюватиме й закріплюватиме наявний дисбаланс сил у басейні.

Стратегія інтеграції має на меті забезпечити досягнення результатів, бажаних для гідрогегемона, завдяки спонуканню та заохоченню ін. прибереж. д-в. Зокрема, за умов цієї стратегії д-ва-гегемон може запропонувати своїм сусідам реалізацію спільного проекту на транскорд. водах, переваги від якого будуть розподілені між ними рівномірніше, ніж самі водні ресурси.

Науковці як приклади негат. чи позит. форм гідрогегемонії використовують найчастіше гідрополіт. ситуації, які існували або існують нині в басейнах рік Тигр і Євфрат, Йордан, Ніл, Оранжева.

Літ.: Zeitoun M., Warner J. Hydro-hegemony: a Framework for Analysis of Transboundary Water Conflicts // *Water Policy*, 2006, N 8; Jägerskog A. Prologue — Special Issue on Hydro-Hegemony // *Ibid.*, 2008, N 10 (Supp. 2); Turton A., Funke N. Hydro-hegemony in the Context of the Orange River Basin // *Ibid.*; Zeitoun M., Woodhouse M. Hydro-hegemony and International Water Law: Grappling with Gaps of Power and Law // *Ibid.*

О.З. Мельник

ГЛАВА́ ДИПЛОМАТИ́ЧНОГО ПРЕДСТАВНИ́ЦТВА (англ. head of diplomatic mission) — дипл. агент, на якого д-вою акре-

дитації покладено обов'язок діяти як керівник *дипломатичного представництва* (згідно зі ст. 1(а) *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, далі — Віден. конвенція 1961).

Від часу запровадження у 15 ст. пост. дипл. відносин між італ. республіками Г. д. п. розглядали як особистого представника суверена. Однак згодом його функції почали регулюватися звичаєвими нормами міжнар. права щодо класів, прийнятності Г. д. п. для д-ви перебування, обсягу повноважень тощо. Уперше міжнар.-правову класифікацію Г. д. п. було запроваджено *Віденським регламентом 1815*, який передбачав 3 класи Г. д. п.: *послів, посланників* та повірених у справах (див. *Дипломатичні класи та ранги*). Водночас лише послы та нунції були наділені правом представляти свого суверена, а отже, могли користуватися привілеєм особистої аудієнції у глави д-ви перебування. Хоча протягом 20 ст., особливо після закінчення *Другої світової війни*, направлення Г. д. п. на рівні посла набуло заг. поширення, у ст. 14 Віден. конвенції 1961 було збережено вищезгадану класифікацію: 1) послы (ambassadors) і нунції (nuncios), що акредитуються при главах д-в, та ін. Г. д. п. еквівалент. рангу (напр., верх. комісари країн Співдружності, глави представництв Європ. комісії тощо); 2) посланники (envoys, ministers) та *інтернунції* (internuncios), які так само акредитуються при главах д-в; 3) повірені у справах (chargés d'affaires), які акредитуються при міністрах закорд. справ. Сьогодні більшість Г. д. п. призначаються на рівні посла. Посланники виконують переважно функції заст. Г. д. п. у ранзі посла. Між Г. д. п. різних класів не може бути відмінності, крім як з питань старшинства та етикету. Щодо згаданого у ст. 14 (1) Віден. конвенції 1961 класу повірених у справах (chargés d'affaires або chargés d'affaires en pied), то слід наголосити, що ця категорія Г. д. п. не є тотожною категорії тимчасово повірених у справах (chargés d'affaires ad interim), статус яких визначається ст. 19 (1) зазначеної Конвенції. Останні призначаються, якщо посада Г. д. п. стає вакантною або якщо Г. д. п. не може виконувати свої функції. Оскільки такі призначення відбуваються в порядку *нотифікації*, тимчасово

повірені у справах не проходять форм. процедури акредитації у д-ві перебування, отже, не можуть вважатися Г. д. п. ipso jure. Призначення та відкликання Г. д. п. є одним із важливих засобів міждерж. спілкування. Зокрема, д-ва може понизити клас Г. д. п., не вдаючись до радикальнішого методу розірвання дипл. відносин (напр., призначаючи повіреного у справах замість посла або відкликаючи Г. д. п.). Як правило, у таких випадках д-ва перебування вдається до аналогічного кроку відповідно до принципу взаємності. Так, після входження у 2000 до уряд. коаліції Австрії Вільної партії ультраправого спрямування, лідер якої вдавався до образливих висловлювань щодо Холокосту, Ізраїль відкликав з Відня свого посла, призначивши замість нього тимчасово повіреного у справах (до 2004). Хоча д-ва акредитації на власний розсуд обирає кандидатуру Г. д. п., д-ва перебування, зі свого боку, вправі її відхилити. Серед причин такої відмови можуть, зокрема, бути попередні посади номінованого Г. д. п., його публ. висловлювання тощо. З метою уникнення непорозумінь у зв'язку з можливою відмовою іноді проводять попередні конфіденц. консультації. Згода д-ви перебування на призначення Г. д. п. виражається у формі *агредману*. Згідно зі ст. 4 (1) Віден. конвенції 1961, д-ва акредитації повинна переконатися в тому, що особа, яку передбачається призначити Г. д. п., одержала агредман. Згідно з міжнар. правом, д-ва перебування не зобов'язана розкривати причини відмови у видачі агредману. Щодо питання старшинства Г. д. п., то, згідно зі ст. 16 (1) Віден. конвенції 1961, воно визначається датою і часом поч. виконання своїх функцій. Залежно від практики відп. д-ви це може визначатися як датою вручення Г. д. п. *вірчих грамот*, так і моментом повідомлення про прибуття Г. д. п. до д-ви перебування чи переданням завіреної копії вірчих грамот до МЗС (ст. 13 (1)). При цьому зміни у вірчих грамотах, що не стосуються класу Г. д. п. (напр., у разі потреби поновлення цих грамот унаслідок внутрішньодерж. змін у д-ві акредитації або

перебування), не впливають на його старшинство (ст. 16 (2)). Водночас міжнар. право дозволяє відхилення від правила старшинства щодо д-в, де існує усталена практика призначення *дуаєном дипломатичного корпусу* Г. д. п. *Ватикану* (ст. 16 (3)). Хоча здебільшого д-ва призначає окр. Г. д. п. у кожній д-ві перебування, з огляду на обмеженість фін. та кадрових ресурсів нерідко д-ви акредитують одного й того самого Г. д. п. у 2 чи кількох д-вах за сумісництвом. Ст. 5(1) Віден. конвенції 1961 легітимізує згадану практику, обумовлюючи її належною нотифікацією всіх д-в перебування та відсутністю заперечень з боку останніх. Г. д. п. за сумісництвом, як правило, періодично відвідує д-ви, в яких його акредитовано. Міжнар. право дозволяє д-ві акредитації відкривати дипл. представництва на чолі з тимчасово повіреними у справах у кожній д-ві, де Г. д. п. не має пост. перебування. Напр., у Боснії і Герцеговині працює відділення Посольства України в Хорватії на чолі з радником (тимчасово повіреним у справах). Крім того, Г. д. п. може діяти за сумісництвом як представник при міжнар. орг-ції. Щодо *дипломатичних привілеїв та імунітетів* Г. д. п., то слід зазначити, що їх обсяг фактично не відрізняється від тих, якими міжнар. право наділяє будь-якого *агента дипломатичного*. Згідно зі ст. 1 (і) Віден. конвенції 1961, резиденція Г. д. п. охоплюється поняттям «приміщення дипломатичного представництва», а отже, вона є недоторканою і має захищатися д-вою перебування (ст. 22). Проте це навряд чи можна вважати особливим привілеєм Г. д. п., адже, згідно зі ст. 30 (1) Віден. конвенції 1961, приват. резиденція будь-якого дипл. агента користується такою самою недоторканністю та захистом, як і приміщення самої дипл. місії. Водночас окр. привілеєм Г. д. п., встановленим Віден. конвенцією 1961, можна вважати право встановлювати прапор та емблему д-ви акредитації на приміщенні дипл. представництва, в т. ч. на резиденції та служб. автомобілі (ст. 20). Г. д. п. звільняється від усіх держ., регіон. та муніцип. податків, зборів і

мит щодо приміщення дипл. місії, яке перебуває у власності чи оренді, за винятком тих податків і зборів, що є платою за конкр. види послуг (ст. 23 (1)). Отже, обсяг фіск. імунітетів Г. д. п. є дещо ширшим порівняно з ін. дипл. агентами, які звільняються від усіх податків і зборів щодо приват. нерухомого майна, яке перебуває на терит. д-ви перебування, лише в разі, якщо останні володіють таким майном від ім. дипл. місії для цілей представництва (ст. 34 (b)). Г. д. п. є свого роду посередником між д-вою акредитації та д-вою перебування в контексті виконання функцій дипл. представництва (ст. 3). Ці функції полягають насамперед у представленні інтересів д-ви акредитації у д-ві перебування, веденні переговорів з урядом останньої (ст. 3 (1) (a,c)) тощо. Крім того, міжнар. право містить низку положень *lex specialis*, що визначають компетенцію Г. д. п. Зокрема, згідно зі ст. 7 (2) (b) *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, Г. д. п. має право представляти свою д-ву без пред'явлення дод. повноважень з метою прийняття тексту договору між д-вою акредитації та д-вою перебування. Важливість цієї функції Г. д. п. підтверджується практикою д-в, згідно з якою прийняття тексту двостор. міжнар. договору і встановл. його автентичності часто здійснюється одночасно шляхом підписання (парафування), що нерідко означає також висловлення згоди на обов'язковість договору (див. *Підписання міжнародного договору*). Згідно з Віден. конвенцією 1961, Г. д. п. наділений повноваженням скасовувати імунітети й недоторканність щодо приміщення дипл. представництва та його працівників і членів їх сімей. Зокрема, влада д-ви перебування не може вступати в ці приміщення, які є недоторканими, інакше, як за чітко висловленою згодою Г. д. п. (ст. 22 (1)). Хоча Віден. конвенція 1961 *expressis verbis* не включає до компетенції Г. д. п. право на зняття імунітету з членів персоналу дипл. представництва, воно презюмується на підставі ст. 32 (1) Конвенції як делеговане повноваження.

Отже, хоча сьогодні в результаті стрімкого розвитку засобів міжнар. співробітництва Г. д. п. значною мірою втратив своє кол. монопольне становище як офіц. по-

середник між д-вами, він продовжує відігравати надзвичайно важливу роль у розвитку двостор. відносин. Це пояснюється насамперед особливістю статусу Г. д. п., тривалістю його перебування у д-ві перебування, а також значно ширшим арсеналом неформ. засобів спілкування з керівництвом останньої та ін. чинниками порівняно з офіц. делегаціями. Саме Г. д. п. належить відповід. функція керівництва дипл. представництвом. Крім того, як свідчить практика, ін-т Г. д. п. може використовуватися як дієвий політ. інструмент. Напр., призначення Г. д. п. нижчого рангу, коли д-ва акредитації прагне донести до д-ви перебування сигнал щодо незгоди або незадоволення її політикою, дозволяє утриматися від більш жорстких і часто неефект. засобів на кшталт повного розірвання дипл. відносин. Проте можна прогнозувати, що Г. д. п. і в майбутньому залишатиметься необхідним для розвитку співробітництва між д-вами.

Літ.: *Angelet N. Heads of Diplomatic Missions // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2011 (www.mpepil.com)*; *Satow's Diplomatic Practice / Ed. I. Roberts. Oxford, 2009*; *Denza E. Diplomatic Law. Oxford, 2008*; *Blum Y.Z. Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992*; *Ренецький В. Дипломатичне і консульське право. Львів, 2002.*

А.Я. Мельник

ГЛАДСТЕРН Олександр Миколайович (07.04.1887, м. Варшава — 17.12. 1937) — укр. і рос. правознавець, відомий фахівець з міжнар. права, особливо його впливу на долі Китаю, Монголії, Афганістану в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст.

Г. походив з родини дрібного службовця. Закінчив гімназію в м. Сімферополі. У 1904—11 перебував за кордоном, слухав лекції з природничих і юрид. наук у Політех. школі (Фрібург, Швейцарія) та Лільському ун-ті (Франція), займався підприємн. діяльністю. У 1912—16 навчався на юрид. ф-ті Харків. ун-ту. Від 1917 — в Іркутську, був помічником присяжного повіреного, а в рад. часи — членом колегії захисників, читав лекції з різних галузей права в Нар. ун-ті (від 1918) і в Іркут. держ. ун-ті (від 1920), в якому викладав на каф. міжнар. права, з 1924 — проф. Служив також юрисконсультом Управління Забайкальської залізниці (1917—20). З метою

вивчення історії міжнар. відносин Китаю з кап. країнами провів півроку в Китаї (1922—23) — у Шанхаї, Пекіні та ін. містах. Результатом роботи, за власним свідченням, стала праця «Китай и иностранные державы в первый период Китайской революции» (досі не знайдена). Згодом, у 1924—30 — проф. Харків. ін-ту нар. госпва, викладав міжнар. право, історію міжнар. відносин, Конституцію РСФФР. Водночас у 1925—26 — консультант кодифікац. відділу Наркомату юстиції УСРР, у 1928—30 — член комісії теорії та історії права каф. права Укр. ін-ту марксизму-ленізму. Був одним з організаторів Харків. т-ва сходознавців та засн. 1926 Всеукр. наук. асоціації сходознавства (ВУНАС). Заст. голови правління і факт. керівник ВУНАС, голова її політ.-екон. відділу (з 1926) та секції права схід. країн у Харкові (засн. в берез. 1928, існувала бл. 2 років). Очолював делегацію ВУНАС у Туреччині (груд. 1928 — січ. 1929), прочитав у Анкарі франц. мовою для турец. учених 2 лекції про принципи рад. зак-ва та засади сучас. міжнар. права. Один з ініціаторів реорганізації ВУНАС у УНДІС та від січ. 1930 — заст. директора новоствор. ін-ту.

У 1931 «за ідеологічні помилки» («буржуазно-ліберальне розуміння рухомих сил хінської революції, протаскування теорії деколонізації, культрегерства російського царизму в Маньчжурії» та ін.) Г. було фактично відсторонено від роботи, а в січ. 1932 офіційно звільнено з ін-ту. Сам правознавець причиною своїх негараздів вважав передусім конфлікт з М.М. *Лозинським*, підручник з міжнар. права якого він публічно розкритикував «за невігластво і контрреволюційність». Від 1932 працював у Всесоюз. академії зовн. торгівлі (Москва). Підтримував творчі зв'язки з укр. вченими, зокрема з В.М. *Корецьким*. 16.03.1937 Г. було заарештовано за звинуваченням у причетності до контррев. орг-ції й етаповано до Києва. Справа Г. розглядалася Особл. нарадою при НКВС СРСР 22.10.1937 і була направлена на дослідження, а 11.12.1937 її повторно розглянула т. з. двійка (комісія у складі наркома внутр. справ і прокурора

СРСР), яка засудила його «за шпигунство» до розстрілу. Г. було реабілітовано Військ. колегією Верх. Суду СРСР 15.12.1956.

Осн. праці: «1917 рік в Монголії» (1927); «Взаємовідносини Китаю з іноземними країнами в європейсько-американській науці міжнародного права» (1928); «Монгольська політика тимчасового російського уряду» (1928); «Афганська проблема з погляду міжнародного права. 1839—1929» (1929); «Світова війна 1914—1917 рр. та Схід» (1928); «Проблема Хінської східної залізниці» (1930); «Давність в гражданском праве» (1928).

Літ.: *Усенко І.Б.* Гладстерн Олександр Миколайович // Юрид. енциклопедія. Т. 1. К., 1998; *Усенко І.Б.* Юридичні дослідження у Всеукраїнській науковій асоціації сходознавства // Держава і право. Спецвипуск. К., 2009.

І.Б. Усенко

ГЛУХІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1669, або Глухівські статті, — договір між рос. царем Олексієм Михайловичем і Військом Запорозким, у якому було визначено умови встановл. цар. суверенітету щодо лівобереж. частини Війська, питання політ. і соц.-екон. розвитку останнього, принципи відносин сторін.

Г. д. 1669 укладений 06.03.1669 у м. Глухів (нині — райцентр Сумської обл.) між повторно обраним гетьманом Війська Д.І. Многогрішним (уперше обраний 17.12.1668 у м. Новгороді-Сіверському), козацькою старшиною і козацтвом з одного боку та цар. послами білгород. воєводою князем Г.Г. Ромодановським, серпуховським намісником полковником А.С. Матвеевим — з другого. Він став результатом активних переговорів сторін у Москві та Глухові у січ. та берез. 1669. Проект Договору було запропоновано гетьманом Д.І. Многогрішним у груд. 1668 і уточнено в інструкціях для посольства Війська від 01.01.1669. У ньому було викладено такі осн. вимоги: відмова цар. уряду від передбаченого *Андрусівським договором 1667* передання Києва з прилеглими землями Речі Посполитій; поновлення дії *Переяславського договору 1654* та скасування всіх пізніших угод сторін; підтвер-

дження права Війська на вільний вибір гетьмана; виведення з його терит. цар. воевод і військ. гарнізонів; право Війська на підтримання власних політ. відносин з ін. д-вами; повноправна участь послів Війська у переговорах цар. уряду щодо його статусу і терит.; заміна оподаткування у Війську на користь царя щорічною даниною та вирішення окр. соц. питань населення. З певним урахуванням цих вимог цар. уряд склав проект Договору, який став предметом переговорів у Глухові 02—06.03.1669 з гетьманом, старшиною, церк. верхівкою та виборними представниками від козацтва та міщан, а також остаточно під час Генеральної Ради 06.03. Результатом стало часткове задоволення терит., політ.-екон. та соц. вимог Війська. Г. д. 1669 містив преамбулу і 27 статей, а також присягу представників Війська. Він відновлював цар. суверенітет щодо Війська на договір. засадах. Попри пропозиції Війська щодо довічного суверенітету царя Олексія Михайловича проголошувався вічний династичний суверенітет (преамб., ст. 1, присяга). Відносини цар. уряду з Військом мали визначатися відновленим Переяслав. договором 1654 (використовувався змінений текст — див. *Переяславський договір 1659*), а також усіма пізнішими договорами сторін (преамб., ст. 2—5, присяга).

Обов'язками Війська щодо царя були військ. допомога (присяга) і щорічна виплата зібраних на його терит. держ. податків і мит, з вирахуванням вартості утримання адм., суд. систем і армії (ст. 3, 4). Обов'язками царя щодо Війська були військ. допомога (ст. 25) та гарантування цілісності, непорушності його політ. і соц. ладу (ст. 18 та ін.). Запроваджувалася спільна пошта, взаємно обмежувалася кількість посольств, унормовувалося їх забезпечення (ст. 8, 10); встановлювалися податк. пільги для постраждалих міст і сіл та вирішувалися питання повернення полонених і захопленого військ. та церк. майна (ст. 4, 14, 16, 26); регулювалася двостор. торгівля (ст. 23). Визнавалося відокремлення від Війська його правобереж. частини, крім Києва з прилеглими землями, на підставі волевиявлення населення Правобереж. України та Андрусів. договору 1667 (преамб., ст. 1, 7, 27 та ін.). Збереження Києва у складі

Війська цар. уряд не гарантував, поставивши вирішення цього питання в залежність від переговорів з Річчю Посполитою (ст. 7).

Цар. уряд згідно з Г. д. 1669 відмовлявся від адм. і суд. повноважень щодо населення Війська і визнавав автон. систему його органів влади. Зокрема, було підтверджено підпорядкування Війська безпосередньо царю, минаючи будь-яких представників рос. влади (ст. 9). У компетенції цар. воєвод на терит. Війська (у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі) залишалися лише цар. гарнізони і рос. населення (ст. 3, 13). Підтверджено було вищість рішень Ген. Ради (преамб.) та вільне обрання гетьмана з автомат. затвердженням царем з позитивними повноваженнями і можливістю усунення його лише за рішенням суду (преамб., ст. 11, 20). Зберігалася ієрархія і номенклатура адм. і суд. посад Війська Запорозького (ст. 4), а також автономія суду (ст. 3) і фіска. системи (ст. 3, 4). Визнавалося виключне право Війська на розпорядження землями та ін. нерухомим майном у своїх межах, а цар. санкція виконувала лише реєстрац. функцію (ст. 4, 6, 24). Ст. 23 підтвердила збереження кордону між Військом і Рос. д-вою. Положення ст. 8 щодо пост. представника Війська у Москві, що могло спричинити порушення автономії через передання вирішення питань двостор. відносин на рівень рос. центр. органів викон. влади, Ген. Рада не схвалила. Зберігалися права Війська щодо його терит. та населення (преамб., ст. 20). Стосовно деяких із цих прерогатив встановлювався контроль цар. уряду, зокрема щодо відставки гетьмана (ст. 20), внутрішньополіт. безпеки (ст. 19, 21), соц. мобільності населення (ст. 4, 6). Вирішення суперечок між населенням Війська і рос. підданими царя покладалося на спільні суди під керівництвом воєвод (ст. 3). Визнавши внутр. автономію Війська, цар. уряд в остаточ. тексті Г. д. 1669 відкинув зовнішньополіт. суб'єктність, на якій наполягали представники Війська. Так, повністю заборонялася будь-яка самост. його дипломатія, крім попередньо санкціонованих царем відносин з правобереж. гетьманом (ст. 12, 18, 20, 27, присяга), а участь представників Війська у зовн. політиці цар. уряду мала попередньо ним узгоджуватися (ст. 7, 17).

Частина статей Г. д. 1669 виконувала роль внутр. констит. договору Війська щодо орг-ції влади, соц. та майнових прав населення, гарантованого царем. Здебільшого ці положення були підтвержені цар. урядом без обговорення. Серед них: орг-ція та структура органів влади (преамб., ст. 4, 11, 20); визначення резиденції гетьмана у м. Батурин (ст. 26); визнання невідчужуваності в адм. порядку нерухомої власності з факт. перетворенням служб. земель на приватні (ст. 4, 6); уточнення податк. земельної та подушної бази (ст. 4); обмеження соц. мобільності населення, насамперед поміщицьких селян, та підтвердження їх кріпацтва (ст. 4); обмеження доступу до козацтва, його реєстрація з підтвердженням станового статусу, податк. імунітету та майнових прав (ст. 4, 13, 15, 24); визначення станових, майнових та домініальних прав дворянства-шляхти; упорядкування процедури набуття рос. дворянства (ст. 4, 6); визнання вільного статусу міщан і держ. селян (ст. 4); надання податк. привілеїв та обмеження населення церк. і монастир. володінь (ст. 4). На дотримання Г. д. 1669 царю присягнула частина козацьких полків і міст Війська, які тим самим визнали себе його підданими.

Отже, змістом Г. д. 1669 стали положення Переяслав. договору 1654 зі змінами 1659. При цьому в ньому з'явилися нові положення щодо автономії, які посилили статус Війська порівняно з Переяслав. договором 1659. Натомість у сфері зовн. політики цей Договір фактично скасував його суб'єктність. Однак чимало положень Договору цар. уряд не виконав, що викликало протести гетьмана Д.І. Многогрішного. У 1672 цар. уряд разом з частиною старшини Війська організував проти нього заколот і усунув від влади. В подальшому Г. д. 1669 став керівним під час розроблення наст. договорів Війська з цар. урядом.

Літ.: *Величко С.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Т. II. К., 1851; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. К., 2002; *Кресін О.* Конституцій-

на автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції XVIII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. К., 2003; *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687)*. К.; Львів, 2004; *Гончарук Т.* Дем'ян Многогрішний. Харків, 2012.

О.В. Кресін

ГНАТОВСЬКИЙ Микола Миколайович (01.07.1977, Київ) — укр. правознавець, канд. юрид. наук, доцент, член *Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* (з 2013 — другий віце-президент цього Комітету), фахівець з теорії міжнар. права, європ. міжнар. права, міжнар. гуманіт. права та міжнар. кримін. права.

Г. навчався в *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* за спеціальністю «міжнародне право», який у 1999 закінчив з відзнакою. Після закінчення аспірантури у цьому ж Ін-ті під наук. керівництвом В.К. Забігайла у 2002 захистив канд. дис. на тему «Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору». Відтоді він працює в цій же установі на посаді асистента (з 2002) та доцента каф. міжнар. права (з 2007). В період 2007—09 Г. був ученим секретарем спец. вченої ради при Ін-ті, а у 2008—10 заст. директора. Г. є членом *Української асоціації міжнародного права* (з 1999) та *Європейської асоціації міжнародного права* (з 2009). З 2001 — відповід. секретар, а з 2007 — заст. гол. ред. «Українського часопису міжнародного права». З 2004 — відповід. секретар редкол. серії монографій та підручників «Бібліотека кафедри міжнародного права», з 2007 — вчений секретар Укр. асоціації міжнар. права та одночасно відповід. секретар редкол. «Українського щорічника міжнародного права». З 2011 — член редкол. журн. *Міжнародного комітету Червоного Хреста* «International Review of the Red Cross» (Женева), а з 2012 — член редкол. журн. «Международное правосудие» (Москва).

У 2009 рішенням Комітету міністрів РЄ Г. обрано членом Європ. комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Як член цього Комітету брав участь в інспекціях місць позбавлення волі в Болгарії (2010 та 2012), Боснії і Герцеговині (2011), Македонії (2011), північнокавказ. регіоні РФ (2011), Естонії (2012).

Г. досліджує проблеми теорії міжнар. права, міжнар. гуманіт. права, міжнар. кримін. права, міжнар. права захисту прав людини, європ. права. Йому належать обґрунтування концепції «європейського правового простору» як можливого і перспект. підходу до дослідження європ. міжнар. права, численні праці з різноманітних проблем міжнар. гуманіт. права, зокрема його джерел, співвідношення з міжнар. правом прав людини, застосув. його норм міжнар. суд. установами, а також дослідження міжнар. кримін. права.

Осн. праці: «Тенденції розвитку методу міжнародно-правового регулювання» (1999); «Ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду: позиція України» (2003); «Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми» (2005); «Заборона катування в міжнародному праві: взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права» (2005); «Загальна характеристика злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом» (2006); «Злочини проти людяності в сучасному міжнародному кримінальному праві» (2010); «Гуманітарне право в міжнародних судах» (2012).

О.В. Задорожній

ГОББС (Hobbes) Томас (05.04.1588, м. Малмсбері, Англія — 04.12.1679, м. Гардрук) — видатний англ. філософ, правові ідеї якого змінили уявлення про характер *природного права* як автон. утворення *jus gentium*, що зумовило виникнення концепції права націй, заснованої на позитивіст. засадах націоналізму й утилітаризму.

Г. закінчив у 1608 Оксфорд. ун-т. Деякий час був секретарем Ф. Бекона. Подорожував Європою. Не сприйнявши англ. революції 1640, Г. виїхав до Франції і тільки у 1651 повернувся на батьківщину.

У філософію права Г. увійшов як «вождь етичного натуралізму», або природ.-правового методу емпіризму. Як учень Бекона і Декарта, він суттєво розвинув цей напрям у новітній філософії права 17 ст. Найвиразніше цей метод Г. висвітлив у своїй праці «Рудименти, що стосуються управління та суспільства», більш відомій під лат. назвою «*Elementa philosophica*» (1640), яку в завершеному вигляді представлено в його всевітній відомій праці «*Leviathan*» (Левіафан, 1651).

Г., на противагу своєму сучаснику Г. *Гроцію*, заперечував юрид. зв'язок між націями (д-вами), ґрунтуючись на понятті «природного стану» древньої людини. Теоретично уявивши її дії, коли ще не існувало д-ви, тобто поза сусп-вом, він сконструював буття первісної людини, враховуючи притаманні їй якості. У такому стані індивіда, на думку Г., спонукає до дії виключно боротьба з ін. індивідами за набуття серед них усе більшої могутності. Всі ін. об'єкти волі індивіда він розглядає лише як засоби досягнення цієї вищої мети. Згідно з цим принципом, для людини як природ. істоти не може бути ніякої норми оцінювання вчинків, крім користі або шкоди. Завдяки цьому розмежування добра і зла стає можливим лише з соц. погляду, для якого мірилом слугує не індивід., а спільний інтерес. З цього часу егоїзм став принципом усієї практ. філософії. Інстинкт самозбереження індивіда, який також є його природ. властивістю, обмежується і виправляється законом д-ви, і тому остання є удосконаленим і витонченим інструментом, що слугує задоволенню і гарантує досягнення в її рамках егоїст. цілей. Природ. стан, у якому первинно егоїзм одного є протилежністю егоїзму ін., — це «боротьба всіх проти всіх». Щоб уникнути цієї боротьби, на основі договору (соц. контракту) і створюється д-ва, мета якої полягає в обопільній гарантії самозбереження. Отже, д-ва виникає лише як найбільш дієвий і надійний засіб задоволення егоїзму індивіда. Відповідно право і мораль також виникають із сусп. потреб, а не з первинних та безпосередніх вимог природи, як це стверджували супротивники його теорії, насамперед неоплатоніки. Обидві сторони протиставляли теол.-догмат. обґрунтуванню практ. філософії при-

род. закон (*lex naturalis*). Однак для Г. цей закон був безпосереднім результатом, що випливає з розумного егоїзму, тоді як для його супротивників він уявлявся «безпосередньо притаманною людському духу добросовісністю» (В. Віндельбанд).

Представлений Г. первісний стан людини як «війна всіх проти всіх» поширюється й на д-ву, яка лише обмежує ці її природ. інстинкти, оскільки сама є творінням людського егоїзму, і для якої, у разі потреби, агресія є так само законною, як і оборона. Водночас припускається, що там, де існує розумна причина, інстинкт самозбереження може привести до більш передбачуваного курсу, який сприяє миру та безпеці, як найбільшому бажанню людини. Це прагнення, однак, більше походить від індивідуаліст. і соц. інстинкту, ніж від вищого морального наказу, а саме — виникає з «природного права», яке, на думку Г., є поняттям, що вводить в оману. Він вважає його неправильно визначеним умовиводом, який не дає можливості діяти з метою самозбереження та захисту. «Природний стан», або «війна всіх проти всіх», існує і поза організованим сусп-вом. Насамперед це є істинним у відносинах серед суверенів з тих часів, коли вони вже не живуть поза таким сусп-вом. Звідси у стосунках між ними переважає «жорстока ненажерливість», яка супроводжується обманом і насиллям. Вони перебувають «у безперервній підозрі, у величч та позі гладіаторів». Відповідно серед суверенів (націй) також діє природ. право, освячене самозбереженням та захистом. Саме цю важливу сферу їх діяльності Г. визначає поняттям *jus gentium*, вкотре ігноруючи первинне розуміння природ. права. Він розглядає його у значенні «контрактів» у «природному стані». Г. стверджує, що згідно з його «природним правом» договір. зобов'язання в «контрактах» є обов'язковими лише тією мірою, якою той, хто їх уклав, отримав від ін. сторони задоволення або принаймні «деяку користь». Однак у природ. стані зобов'язальна сила договір. зобов'язання майже нічого не варта, оскільки воно існує лише як бажання

дотримуватися зобов'язання (*in foro interno*) і лише там, де є розумна впевненість, що всі ін. зацікавлені сторони так само дотримуються контракту (*in foro externo*). Водночас договір. зобов'язання не може виконуватися поза страхом настання серйозних наслідків для порушника. На думку Г., «угоди без військової сили існують, але як обіцянки». Це є теор. викладом реального значення «контрактів» у «природному стані», а насправді він розглядає тут нації (д-ви) та їх договір. стосунки (А. Нуссбаум).

Хоча висловлювання Г. щодо міжнар. відносин обмежуються рамками його філософії д-ви і, по суті, мають випадковий та похідний характер, вони мали величезне значення, вплинувши різними шляхами на доктрину міжнар. права. Г. був першим, хто застосував до міжнар. відносин *jus gentium* у значенні «права націй», і в міжнар.-правовій доктрині це поняття було швидко сприйнято, ставши за своїм змістом значно більшим, ніж просто термінологічна назва. Звідси вся його політ. філософія проникнута власними характеристиками специфіки міжнар. відносин та визначенням місця в них права націй. Усі вони виходять з його осн. ідеї, що як індивіди реально об'єднуються в д-ви і підкоряються праву в притаманному цьому слову сенсі, так і нації (д-ви) у своїх взаємних відносинах дотримуються різного роду детермінант, визначених Г. також з позицій власного розуміння «природного права». А. Нуссбаум справедливо назвав концепцію Г. «його природним правом».

Suarez і Гроцій обійшлися розділенням *jus naturale* та *jus gentium*. При цьому *jus gentium* є ідентичним або просто частиною *jus naturale*. У Г. останнє право, а отже, *jus gentium* також характеризується як «священне» право внаслідок того, що Бог дав людям розум. Проте це було вже не більш ніж форм. поступкою тогочас. владі, яка із «завзятістю антиклерикального скептика вважала це необхідним» (А. Нуссбаум). Насправді теор. конструкція Г. щодо походження природ. права від нічим не прихованого та нестримного самоінтересу ін-

дивіда створила абсолютно нову філос. основу для його розуміння, виходячи з суто практ. потреб сусп. життя людей, а не з абстракт. міркувань їх природ. прав як таких. Природ. право, по суті, було очищене від будь-якої форми релігійності, що зробило його розуміння цілком світським і навіть антихристиянським. У цьому сенсі доктрина Г. створила теор. підґрунтя для утвердження у філософії права концепції міжнар. права як позитивист. за своєю природою та змістом. Наголошення Г. на принципі рівноправності серед суб'єктів природ. права та націй (д-в), хоча й у специф. формі «війни всіх проти всіх», також було здобутком великого істор. значення, утверджуючи суверенітет д-ви. Однак беззастережне і нерозбірливе поміщення Г. на один рівень агресії та оборони поширилося серед різного роду схоласт., нігіліст. міжнар.-правових учень, і його аргументи, взяті в цілому, є майже класичним, неодноразово повторюваним вираженням «відчуття марності міжнародного права» (А. Нуссбаум). На противагу Гроцію він стверджував, що неможливе існування універс. стандарту справедливості й що утилітарність і доцільність є критеріями істинної перевірки будь-якого права (О. Сварлейн).

Життя Г. припало на період громадян. війн в Англії, і це переконало його в переважній важливості влади д-ви, яка має бути ввірена абс. монарху. У боротьбі між Довгим парламентом та Георгом I Г. захищав справу короля. Д-ву він розглядав як спільноту людей, орг-цію, подібну до біблійного чудовиська Левіафана. Його ідеалом була сильна, монархічна за формою д-ва, яка сама визначає права індивідів, не допускає непокори, здатна усунути всі залишки «природного стану», всі спори та безладдя. Водночас Г. розрізняв 3 типи д-ви — демократію, аристократію та монархію, стверджуючи, що його теорію можна застосовувати до будь-якої з форм правління. Права індивідів були для нього природ. правами, що передаються правителю, якому індивіди повинні безумовно коритися. Водночас правитель-суверен, який спирається на розум, має піклуватися про матер. добробут підданих та зростання рівня моралі. У цьому йому допомагають закони, обов'язковість яких гарантується держ. вла-

дою, якій належать необмежені права, у т. ч. й над усіма церк. справами. Г. відкидає будь-яке договір. або навіть квазідоговір. право, згідно з яким піддані можуть вимагати виникнення певних зобов'язань правителя. «Тому його «соціальний контракт» є не істинним контрактом, а логічною функцією. Існує лише одна умова, що характеризує владу правителя: його спроможність управляти та підтримувати порядок» (В. Фрідман). В умовах природ. стану д-ва самостійно вирішує питання про справедливості своїх дій і є їх єдиним суддею. Виходячи з ототожнення права націй з природ. правом, кожний суверен при забезпеченні безпеки свого народу має таке саме право, яке може мати будь-яка людина при забезпеченні власної безпеки. І той самий закон, що диктує людям, які не мають громадян. правління, що вони мають робити і чого мають уникати одне щодо одного, диктує те саме д-вам, совісті суверен. володарів та верх. зібранням. З огляду на поділ законів на основні й неосновні, першими Г. вважає ті закони, скасування яких стягне розпад д-ви, зокрема це закони, що стосуються права оголошення війни та укладення миру, а також права суверена робити все, що він вважатиме за необхідне в інтересах збереження д-ви. Інтереси д-ви за її межами покликані забезпечувати люди зі спеціально наданими їм сувереном повноваженнями, до яких належать держ. служителі. За кордоном це послы, кур'єри, агенти та герольди, послані як довірені особи для виконання держ. справ. Будь-який акт, який вони здійснюють, є актом д-ви, а їхні функції подібні до «функцій рук у природному тілі». На відміну від держ. служителів посланці, які мають повноваження від окр. партії або від правителя і при цьому виконують приват. доручення чи перебувають за кордоном з таємною місією вивідати плани та сили ін. д-ви, не мають офіційно визначених повноважень.

Мистецтво утворення і збереження д-в, на думку Г., засноване на певних правилах, а не лише на практиці. З огляду на це він обґрунтовує ідеї щодо: взаємної довіри при підписанні та виконанні договорів з урахуванням інтересів ін. сторони («кожен повинен вважатися за природою рівним

будь-кому іншому»); ухвалення міжнар. угод лише у разі впевненості в їх добровільності та виконанні обома сторонами («ніхто не зобов'язаний виконувати угоди, ухвалені під силовим тиском»); залучення незалеж. сторони (арбітра, третейського судді, ін. суверена) до вирішення правових спорів, пов'язаних з необхідністю збереження миру («ніхто не повинен бути арбітром у справі, в якій перемога будь-якої сторони дає йому велику надію на вигоду і здобуття слави»); забезпечення недоторканності посередникам у конфлікт. ситуаціях («миру не можна досягти без посередництва, а посередництво неможливе без забезпечення безпеки»); орг-ції взаємовигідної для д-ви й зацікавлених осіб міжнар. торгівлі (регулювання діяльності корпорацій, пов'язаної з експортом та імпортом товарів); держ. оподаткування товарообігу (застосув. антимоноп. законів, штрафів за незаконні дії); визначення правового статусу та повноважень колоніальних володінь («права колоній, за винятком обов'язку поваги до метрополії і союзу з нею, визначаються цілковито тією грамотою, якою суверен уповноважив перших переселенців»).

Значну увагу Г. приділяє ін-ту підданства, який розглядає як право гр-на підкоритися тому суверену, від якого він отримує захист свого життя і свободи. Передбачається, що обов'язки підданих щодо суверена існують лише доти, доки суверен у змозі захистити їх. Підданий може перейти під юрисдикцію ін. суверена в разі полону, вигнання або відречення монарха від верх. влади, його смерті та поразки у війні. Той, кого відправлено за кордон з певним дорученням чи хто отримав дозвіл подорожувати, залишається підданим, але не внаслідок своєї угоди про підданство, а через договір між суверенами. Оскільки будь-хто, хто вступає на терит. ін. володіння, зобов'язаний підкоритися всім його законам, за винятком, коли він користується особл. привілеєм завдяки дружбі між його сувереном і сувереном тієї країни, де він тимчасово перебуває, або якщо

він має спец. дозвіл зберегти попереднє підданство.

Вчення Г. започаткувало реаліст. напрям правової думки, згідно з яким міжнар. відносини є ареною безперервного протистояння різних д-в. У процесі розроблення політ. та правової теорії соц. контракту він зруйнував значення природного права як вищого авторитету, позбавивши його традиц. розуміння як автон. утворення щодо *jus gentium*. Тим самим було спростовано середньовіч. концепцію природ. права як божественного права, що є вищим щодо позит. права. Отже, право природи було відокремлено від теології. З цього часу право націй та міжнар. право почали розглядати як єдине за своєю природою і сутністю поняття. Все це означало підтвердження суверенітету д-в у більш абс. формі, що надавало їх поведінці у взаємних стосунках характеру, подібного до вільного контракту.

Літ.: Камбуров В.Г. Идея государства у Гоббса. К., 1906; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; Svarlein O. An Introduction to the Law of Nations. N. Y.; L.; Toronto, 1955; von Schuschnigg K. International Law: an Introduction to the Law of Peace. Milwaukee, 1959; Friedmann W. Legal Theory. L., 1967; Fenwick Ch.G. International Law. N. Y., 1965; Нарский И.С. Западноевропейская философия XVII в. М., 1974; Мееровский Б.В. Гоббс. М., 1975; Akashi K. Hobbes's Relevance to the Modern Law of Nations // JNIL, 2000, v. 2; Мережко А.А. История международно-правовых учений. К., 2006.

В.П. Горбатенко, В.Н. Денисов

ГОРОВЦЕВ Олександр Михайлович (24.01.1878 — 28.10.1933, м. Париж) — рос. правознавець, дипломат, магістр права, проф., відомий фахівець з теорії міжнар. права та законів і звичаїв війни, у 1920 викладав у Києві міжнар. право.

Г. у 1900 закінчив одночасно 2 ф-ти — юрид. та схід. мов Санкт-Петербур. ун-ту, обидва з дипломами I ступеня. Отримав нагороди юрид. ф-ту за конкурс. роботи з міжнар. права «Право войны» та з адм. права «Трудовая помощь как средство призрения бедных». Остання була удостоєна ще й премії Опікунства про труд. допомогу за краще дослідження в галузі труд. допомоги й опубл. у 1901. Г. було залишено на

каф. міжнар. права юрид. ф-ту для підготовки до проф. звання під керівництвом проф. Ф.Ф. Мартенса. Водночас у 1900—12 служив у 1-му (Азіат.) департаменті МЗС. Кілька років провів на дипл. роботі на Дал. Сході (працював у Харбіні, Чифу та ін. містах).

У 1911 Г. склав магістер. іспити і став приват-доцентом Санкт-Петербур. ун-ту. Підготував дис. на тему «Деякі основні спірні питання вчення про право у зв'язку з міжнародним правом». Однак через скасування наук. ступенів захист не відбувся. Крім виклад. діяльності займався публіцистикою. У Петербурзі в 1915—16 видавав журнал фейлетонів «Отклики», публ. під псевдонімом «Сергей Рунин». 19.09.1918 Г. було зараховано приват-доцентом юрид. ф-ту Перм. ун-ту. З груд. 1918 — екстраорд. проф. каф. адм. права, з січ. до трав. 1919 — в. о. екстраорд. проф. каф. енциклопедії та філософії права цього ун-ту. Читав лекції з держ. і міжнар. права, енциклопедії права, історії філософії права, був членом Т-ва істор., філос. та соц. наук, що діяло при ун-ті. З евакуацією у черв. 1919 Перм. ун-ту до Томська викладав міжнар. право у Томському ун-ті, а з лист. 1919 до лип. 1920 був проф. Іркутського ун-ту.

Від верес. 1920 Г. — проф. Київ. ін-ту нар. госп-ва, викладав міжнар. право та спецкурси: історію міжнар. відносин, основи міжнар. відносин та історію політ. учень у зв'язку з еволюцією політ. форм. Водночас читав лекції з міжнар. права у Київ. ін-ті зовн. відносин. У берез. 1921 емігрував спочатку до Румунії, а потім до Франції. Оселився в Парижі. За кордоном продовжив наук. та виклад. діяльність: опубл. кілька монограф. праць з міжнар. та держ. права франц. мовою; викладав у Сорбонні та в рос. ун-тах. Г. входив до Рос. академ. групи в Парижі, видавав альманах «Трибуна». Подальша доля склалася трагічно. Не маючи засобів до існування, покінчив життя самогубством, застрелившись у Булон. лісі. Похований у Парижі на кладовищі Тіе 02.11.1933.

Г. досліджував теор. питання міжнар. права, у т. ч. виклав свої погляди на юрид. природу міжнар. права та загальнотеор. проблеми її науки в цілому. Він запропонував власну систему міжнар. права, яка

включає, зокрема: вступ, заг. частину, спец. частину, що складається з вчення про суб'єкти та вчення про об'єкти, здійснив систематизацію європ. і рос. літератури з міжнар. права. Г. є автором єдиного підруч. з міжнар. права «Курс межгосударственного (международного) права» (Іркутськ, 1920), опубл. під час громадян. війни в Росії на терит., що контролювалася Білою армією. Він пропонував замінити термін «міжнародне право» терміном «міждержавне право», оскільки останній найкраще визначає, що його суб'єктами є саме д-ви та організовані держ. союзи, а не народи самі по собі чи окр. люди. На його думку, міждерж. право є самообмеженням д-в на засадах взаємності у здійсненні ними їх свободи, повновладдя та самодостатності.

Підставами існування міжнар. права Г. вважав відносини між д-вами під час війни та миру. Передбачив прогрес міжнар. права у 20 ст., зумовлений процесом самовизначення д-в. Перспективи ширшого й ґрунтовнішого розвитку міжнар. права безпосередньо пов'язував з утворенням нових вільних і самост. нац. д-в, тобто збільшенням кількості його учасників. Саме тому міжнар. право має охопити всі сторони мирн. міжнар. відносин, наближаючись тим самим до ідеалів права і справедливості. Він був також фахівцем з *права війни*: досліджував способи ведення війни, розробляв проблеми сухопут. війни та вивчав історію розвитку права війни.

Осн. праці: «Трудовая помощь как средство призрения бедных» (1901); «Война и право» (1902); «Об осаде Порт-Артура с точки зрения права войны» (1907); «Международное право. Избранная литература. Краткая энциклопедия» (1909); «Словарь краткой энциклопедии международного права» (1909); «Сущность международного права и его система» (1911); «Законы войны Гаагской конвенции 1899 г.» (1915); «Некоторые основные спорные вопросы учения о праве в связи с международным правом» (1916—1917); «Новые мысли о народном представительстве» (1919); «Синоптическая карта — система межгосударственного (международного) права» (1920); «О “выпрямлении” косвенных налогов» (1920); «Le parlement de demain. Quelques idées nouvelles sur la formation de la repre-

sentation nationale» (Парламент завтрашнього дня. Деякі нові ідеї про формування національного представництва, 1924); «La notion de l'objet en droit international et son rôle pour la construction juridique de cette discipline» (Поняття об'єкта міжнародного права та його роль у юридичній конструкції цієї дисципліни, 1925); «La société des Nations et les Etats Unis d'Europe» (Співтовариство націй і Сполучені Штати Європи, 1925).

Літ.: *Грaбapь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России, 1647—1917. М., 1958; *Стародубцев Г.С.* Международно-правовая наука российской эмиграции. М., 2000.

Л.В. Міхневич

ГРА́БАР Володимир Еммануїлович (22.01.1865, Відень, Австро-Угорщина — 26.11.1956, Москва) — рос. і укр. правознавець, д-р міжнар. права, проф., видатний фахівець з історії міжнар. права.

Г. народився в сім'ї закарпат. українців, виховувався А.І. Добрянським (дідом по матері), який був активним діячем укр. відродження в Закарпатті. У 1880—84 навчався в Колегії Павла Галагана в Києві, яку закінчив з найвищими оцінками. Вищу освіту здобув у 1888 на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. Після цього майже рік перебував у Парижі, де вивчав різні аспекти міжнар.-правової проблематики, відвідуючи лекції в Паризькому ун-ті та працюючи в Нац. бібліотечі. У 1889—90 працював у Моск. комерц. суді, 1890—91 — домашнім учителем у Херсон. губернії, у 1891—93 — класним вихователем у Костянтинів. межовому ін-ті в Москві. У 1893 успішно склав магістер. іспит у Моск. ун-ті й був призначений приват-доцентом Юр'їв. (Тартуського) ун-ту. У 1901 в Моск. ун-ті захистив магістер. дис. на тему «Римське право в історії міжнародно-правових вчень: Елементи міжнародного права у працях легістів XII—XIV ст.». Від 1901 — екстраординар., а з 1906 — ординар. проф. каф. міжнар. права Юр'їв. ун-ту. У 1907—08 та 1915—16 обіймав там посаду декана юрид. ф-ту, в 1910—15 був директором бібліотеки ун-ту, а в

період 1913—14 двічі обирався головою дисциплінарного суду.

У 1917 Г. завершив роботу над рукописом докт. дис. на тему «Наука міжнародного права в Англії до реформації», який згорів у 1918 під час нім. окупації Тарту. Ступінь д-ра міжнар. права йому було присуджено Петроград. ун-том у черв. 1918. У 1918—19 Г. — проф. міжнар. права Воронежського, у 1923—24 — Моск. ун-тів. У 1922—29 він був консультантом Наркомату зовн. торгівлі СРСР. У 1926 його обрали акад. ВУАН, але гостра політ. боротьба, що точилася тоді навколо неї, позбавила його можливості продовжувати свою наук. діяльність у Києві, і в 1928 колегія Наркомату освіти УСРР не затвердила Г. дійсним членом ВУАН. Від 1929 і до останніх днів життя він працював наук. співробітником в Ін-ті права АН СРСР (нині — *Інститут держави і права Російської академії наук*).

Г. досліджував питання історії й теорії міжнар. права, права війни, права міжнар. договорів, міжнар. морського права та міжнар. повітр. права, дипл. права та конс. права, а також міжнар. приват. права. Проте найвагомішими результатами його наук. діяльності є праці, присвячені середньовіч. *доктрині* та практиці міжнар. права, а також історії розвитку науки міжнар. права в Росії в період до 1917. Вони сприяли новому розумінню багатьох аспектів розвитку середньовіч. міжнар.-правової думки. Уперше у юрид. науці Г. показав, що *римське право* в інтерпретації середньовіч. юристів (гласаторів, постгласаторів, каноністів) стало основою для виникнення багатьох норм сучас. міжнар. права. Аналізуючи середньовіч. правові джерела, Г. дійшов висновку, що від 12 ст. рим. право почали застосовувати для регулювання міждерж. відносин, і саме гласатори, спираючись на норми рим. права, розробляли концепції терит. верховенства окр. політ. союзів, розглядали питання справедл. і несправедл. війн, досліджували правовий статус іноземців тощо. Г. показав, як дезінтеграція *Священної Римської імперії* ні-

мецької нації привела до набуття створеними в її межах політ. спільностями ознак незалеж. д-в, а рим. право в інтерпретації постгласаторів перетворилося на свого роду міжнар. право для д-в Зах. Європи. Він дослідив також генезис англ. науки міжнар. права, вважаючи, що міжнар. право як система правових норм, що регулює міждерж. відносини, було відоме англ. юристам уже в 12 ст. Досліджуючи доктрину міжнар. права в період раннього середньовіччя, показав велику роль Св. Августина, який висунув осн. принципи, на яких ґрунтувалося міжнар. право середньовіч. Європи, зокрема концепцію заг. співт-ва роду людського як певної єдності христ. народів. Практично вперше Г. дослідив ідеї Ісидора Севільського, Григорія Турського, *Томи Аквінського* та ін. середньовіч. богословів на право війни, договір. право, посол. право, які відіграли важливу роль у становленні міжнар. права. Особл. місце він справедливо відводив оцінці видатної ролі Гуго *Гроція* та Альберіко *Джентілі* в розвитку сучасної науки міжнар. права, розглядаючи їх як фундаторів двох її осн. напрямів — природ.-правового (Г. Гроцій) та позитивіст. (А. Джентілі), хоча слід зазначити, що зведення ролі Г. Гроція до представника лише природ.-правового напрямку не є безсумнівним. Фундамент. праця Г. «Матеріали к истории литературы международного права в России (1647—1917)» стала справжньою енциклопедією з історії вітчизн. міжнар.-правової науки, справедливо названою В.М. *Корецьким* «пам'ятником російській науці міжнародного права». Її наук. новизна полягає в тому, що автор уперше систематизував у хронол. порядку практично всі джерела з історії рос. науки міжнар. права, починаючи від її зародження в Посольському приказі Моск. д-ви в серед. 17 ст. і завершуючи добою її справжнього розквіту наприкінці 19 — на поч. 20 ст. При цьому він всебічно та глибоко проаналізував міжнар.-правові погляди П.П. Шафірова, В.Т. *Золотницького*, В.Ф. Малиновського, Т.Ф. *Степанова*, І.О. *Івановського*, М.М. *Капустіна*, А.М. *Стоянова*, Д.І. *Каченовського*, Ф.Ф. *Мартенса*, М.М. *Коркунова*, В.А. *Незабитовського*, О.О. *Ейхельмана*, Л.О. *Камаровського*, П.Є. *Казанського* та багатьох ін. (усього понад 1000 діячів). Про загаль-

носвіт. визнання таланту Г. як історика права свідчить той факт, що в 1990 цю працю було опубл. англ. мовою з передмовою відомого англ. юриста-міжнародника, іноз. члена НАН України У.Е. *Батлера* в Оксфорді під назвою «The History of International Law in Russia. 1647—1917».

Серед доробку Г. з теорії міжнар. права насамперед слід назвати його працю «Война и международное право», в якій він висунув ориг. концепцію співвідношення *війни* та міжнар. права як 2 засобів регулювання міждерж. відносин. Г. довів, що питання про співвідношення війни та міжнар. права є ключовим для міжнар.-правової науки. Війна і міжнар. право є несумісними за своєю сутністю, і компроміс між ними може бути лише тимчас. Раніше чи пізніше право має остаточно викоренити війну з міжнар. відносин. Міжнар. право стоїть вище від війни, тому що воно не потребує її для виправдання свого існування, а війна без міжнар. права може бути тільки розбійництвом.

Право крок за кроком витісняє війну зі сфери сусп. відносин. Помилка захисників війни полягає в ототожненні понять «боротьба» і «війна». Боротьба є родовим поняттям, яке включає і війну як її найнижчу форму. Гол. ознакою війни є грубе фіз. насильство, а ін. форми боротьби позбавлені цієї риси. Без боротьби міжнар. співт-во д-в не зможе існувати і розвиватися (як неможливий будь-який розвиток без боротьби), але ця боротьба має вестися виключно мирн. засобами. Історія міжнар. права — це процес звуження кола питань, які вирішуються силою. На думку Г., логіка істор. розвитку міжнар. відносин та міжнар. права веде до встановл. міцного миру в усіх частинах земної кулі. У сучас. міжнар. праві цей процес знайшов віддзеркалення в *Статуті ООН*, який закріпив принцип незастосув. сили або погрози силою (див. *Незастосування сили або погрози силою принцип*), і це ще раз підтверджує значущість концепції Г. щодо співвідношення міжнар. права та війни.

У праці «Начало равенства государств в современном международном праве» Г. висунув концепцію реальної рівності д-в. Він визнавав повну юрид. рівність усіх д-в незалежно від рівня їх могутності, але ро-

зумів її лише як рівне право розпоряджатися в межах своєї терит., тобто рівність суверенітетів. Міждерж. система має засновуватися на різному ступені участі кожної д-ви в конкр. питаннях міжнар. життя, а участь д-ви у вирішенні заг. міжнар.-правових питань має перебувати у певній відповідності з чисельністю повноправного населення, що мешкає на її терит. Такі теор. підходи підтверджуються практикою багатьох міжнар. орг-цій, зокрема екон. характеру. Певною мірою ідея реальної рівності д-в втілена в ін-ті пост. членів РБ ООН. Маючи особл. права (право *вето*), вони несуть і особл. відповідальність за підтримання міжнар. миру та безпеки.

Осн. праці: «Война и международное право» (1893); «Римское право в истории международного-правовых учений: элементы международного права в трудах легистов XII—XIV вв.» (1901); «Объявление войны в современном международном праве» (1904); «Начало равенства государств в современном международном праве» (1912); «Вопросы международного права в юридических консультациях Балда» (1916); «Понятие естественного и международного права в английской литературе XII—XV вв.» (1917); «Питання державного й міжнародного права в Коментарях Джона Мера до сентенцій Петра Ломбарда» (1927); «Das heutige Völkerrecht vom Standpunkte der Sowjetjuristen» (Міжнародне право з точки зору радянського юриста, 1927); «La doctrine de droit international chez Saint Augustin» (Доктрина міжнародного права Святого Августина, 1932); «Esquisse d'une histoire littéraire du droit international au Moyen âge du IV au XII siècles» (Нарис історії літератури міжнародного права середніх віків з IV по XII століття, 1936); «Священная Римская империя в представлении публицистов начала XIV века» (1942); «Вселенские соборы XII—XV веков как органы международного общения» (1945); «Гуго Гроций и Альберико Джентили как представители двух направлений в науке международного права», «Трактаты Гуго Гроция, посвященные международному праву», «Между-

народно-правовые взгляды Джона Виклифа» (усі — 1946); «Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917)» (1958); «Первоначальное значение римского термина *jus gentium*» (1964).

Літ.: *Дурденевский В.Н.* Владимир Грабарь — юрист и историк (к 60-летию научной деятельности) // *Вестн. МГУ*, 1949, № 7; *Корецкий В.М.* Рец.: Памятник русской науке международного права: [Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958] // *СЕМП*, 1959. М., 1960; *Усталь А.Т.* В.Э. Грабарь в Тартуском университете // *Изв. вузов. Правоведение*, 1982, № 4; *Богуславский М.М., Усталь А.Т.* Выдающийся ученый-международник В.Э. Грабарь (к 120-летию со дня рождения) // *СГП*, 1985, № 7; *Денисов В.Н.* Гуго Гроций о мировом порядке и современность // *Идеи мира и сотрудничество в современном международном праве. К столетию рождения В.М. Корецкого. К.*, 1990; *Савчук К.О.* Міжнародно-правові погляди академіка В.Е. Грабаря. К., 2003.

К.О. Савчук

ГРИНЕНКО Олена Олексіївна (12.11.1979, м. Маріуполь Донецької обл.) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, відомий фахівець з міжнар. права, особливо з права зовн. зносин ЄС та права міжнар. орг-цій, політолог-міжнародник.

Г. протягом 1997—2002 навчалася на екон.-правовому ф-ті Маріупольського гуманіт. ін-ту Донецького нац. ун-ту, який закінчила з відзнакою. У 2002 вступила до аспірантури *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (далі — ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка) і у 2005 захистила канд. дис. на тему «Особливості правового статусу консула при виконанні нотаріальної функції: міжнародно-правовий аспект». У 2005—07 навчалася в магістратурі цього ж ін-ту за спеціалізацією «Європейська політика», яку закінчила з відзнакою. Наст. діяльність Г. також пов'язана з ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка: мол. (2006—08); наук. (2008—12) та ст. наук. співроб. (з 2012) каф. міжнар. права. У 2012 в цьому ж ін-ті захистила докт. дис. на тему «Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу». З 2012 Г. — проф. каф.

міжнар. права цього ін-ту, водночас — доц. (з 2010) та проф. (з 2012) каф. міжнар. права та порівн. правознавства Київ. міжнар. ун-ту. У 2014 Г. перейшла на посаду завідувача Відділу європ. права та міжнар. інтеграції Ін-ту зак-ва ВР України, залишившись працювати за сумісництвом на попередньому місці роботи в ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка. У 2012 Г. стала лауреатом премії Президента України для молодих учених. Вона — заст. гол. ред. журн. «Український часопис міжнародного права» (з 2012) та член експерт. ради з юрид. наук МОН (з 2013), голова Київ. міськ. асоціації укр. правників (з 2014), стипендіат ВР України для найталановитіших молодих учених, гол. ред. фахового електрон. журн. «Правові системи».

Г. автор понад 40 наук. публікацій. Її наук. інтереси стосуються міжнар.-правового забезпечення інтеграц. процесів у рамках ЄС, особливо в таких важливих питаннях, як зовн. політика та статус дипл. служби цього об'єднання д-в. Вона досліджувала також договір. практику ЄС, пов'язану з особливостями укладання угод з третіми країнами, які характеризуються різним екон.-політ. розвитком: розвиненими країнами (стосунки з однаковими взаємними правами й обов'язками); європ. країнами-сусідами (договори про партнерство, що передбачають гармонізацію зак-ва відп. д-ви з правом ЄС, зокрема специфіка договор. відносин з РФ); країнами-партнерами в Африці та на Бл. Сході (спец. угоди про асоціацію), а також з європ. «мінікраїнами».

Осн. праці: «Правовий статус консула при виконанні нотаріальних функцій» (наук.-практ. посіб., 2005); «Міжнародно-правове регулювання зовнішніх зносин Європейського Союзу» (2011); «Право міжнародних організацій»; «Международное право» (обидві — підруч., у співавт., 2013).

С.Д. Білоцький

ГРОМАДЯНСТВО — стійкий правовий зв'язок особи з д-вою (міждерж. утворенням), що виявляється у їх взаємних правах і обов'язках. Г. тієї чи ін. д-ви визначається її конституцією та ін. законод. актами. При цьому д-ви взаємно визнають екстерит. дію нац. зак-ва про Г.

За всієї різноманітності нац. зак-ва про Г. йому притаманні й заг. ознаки. Це стосується насамперед принципів набуття і втрати Г. Виокремлюють, зокрема, 2 осн. способи набуття Г.: а) за народженням та б) внаслідок прийняття до Г.

За народженням Г. набувають на основі принципу *права крові* (jus sanguinis), якщо батьки народженого — гр-ни цієї д-ви, або *права ґрунту* (jus soli), якщо народження відбулося на терит. цієї д-ви. Відомою є й форма натуралізації за законом. Її застосовують, зокрема, у разі усиновлення чи вступу у шлюб з гр-ном цієї д-ви. Зазвичай натуралізація здійснюється за заявою (поданням) відп. особи перед компетент. органами тієї країни, гр-нства якої вона бажає набутти.

Щодо втрати Г. у нац. зак-ві виділяють 3 форми: а) автомат. втрата; б) вихід з Г. та в) позбавлення Г. Найпоширенішою з них є вихід з Г., що здійснюється на підставі рішення компетент. держ. органу та за добровільною заявою зацікавленої особи.

Поряд з цим у питаннях Г. важлива роль належить міжнар. праву. Ці питання у низці випадків регулюються універс. конвенціями про права людини, двостор. й багатостор. міжнар. договорами, Конвенцією про статус осіб без гр-нства 1954 (див. *Анатриду*), Конвенцією про скорочення випадків безгр-нства 1961, *Європейською конвенцією про громадянство 1997* та ін. міжнар-правовими актами. За встановленими правилами забороняються: дії, спрямовані на порушення осн. прав і свобод людини; *дискримінація* за ознаками раси, мови, релігії тощо; етн. сегрегація, *геноцид*, *апартеїд* та ін.

Установлено також міжнар. зобов'язання д-ви щодо іноземців (див. *Іноземці*). Як правило, цій категорії осіб надається нац. режим з деякими застереженнями. За д-вами нац. належності іноземців визнається право на їх *дипломатичний захист*. Особл. наголос зроблено на запобіганні безгр-нству, належному врегулюванні правового статусу апатридів у нац. зак-ві та на засадах двостор. міжнар. договорів.

Категорія Г. останнім часом набула ширшого значення і не обмежується лише правовим зв'язком особи з д-вою. Вона стосується також міждерж. утворень, зокрема ЄС. За *Лисабонським договором 2007*, кожна

особа, що має Г. будь-якої д-ви-члена, водночас є гр-ном ЄС. Вона наділена комплексом політ., екон. та ін. прав, які забезпечуються як відп. держ. органами, так і органами ЄС (див. *Громадянство Європейського Союзу*).

Ю.С. Шемшученко

ГРОМАДЯНСТВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ — автоматичне набуття гр-нства ЄС (європ. гр-нства) згідно з Договором про ЄС 1992 (*Маастрихтський договір 1992*).

Від часу набуття чинності Маастрихт. договором (01.11.1993) статус гр-на Союзу було автоматично поширено на гр-н усіх д-в-членів. Гр-нство Союзу, або європ. гр-нство, виявляється переважно у наданні гр-нам д-в-членів дод. прав, які безпосередньо впливають з юрид. зв'язку з ЄС у цілому. Відповідно до *Лисабонського договору 2007*, гр-ни ЄС користуються правами і виконують обов'язки, передбачені цими договорами. Вони, зокрема, мають право: вільно пересуватися і проживати на терит. д-в-членів; обирати й бути обраними на виборах до *Європейського парламенту* та муніцип. органів у будь-якій д-ві-члені, де вони проживають, на тих самих умовах, що й гр-ни цієї д-ви; на захист у третіх країнах, тобто за межами ЄС, з боку дипл. та конс. представництв будь-якої д-ви-члена, за умови відсутності в цій країні представництва д-ви, гр-ном якої є ця особа; направляти петиції до Європ. парламенту, подавати скарги до європ. омбудсмена, а також право звертатися до інституцій ЄС будь-якою офіц. мовою та отримувати відповідь тією самою мовою; доступу до документів ін-тів, органів та установ ЄС (ст. 21—25).

Складовою правового статусу гр-н ЄС є принцип недискримінації за ознакою нац. гр-нства (ст. 18). Він адресований насамперед д-вам-членам та зобов'язує їх у сферах, що підпадають під дію права ЄС, надавати гр-нам ін. країн ЄС щонайменше такий самий обсяг прав і обов'язків, який вони надають своїм гр-нам. Подібні положення містилися і в попередніх редакціях устан. договорів, зокрема в тексті *Рим-*

ського договору 1957. Згідно з поправками *Амстердамських договорів 1997*, ін-ти Союзу набули також повноваження приймати закони та вживати заохочувальних заходів, спрямованих на боротьбу з дискримінацією за ін. ознаками — етн. походження, віку, реліг. чи ін. переконань, інвалідності або сексуальної орієнтації тощо. Лісабон. договір 2007 підтверджує ці положення щодо недискримінації у ч. 2 «Недискримінація та громадянство Європейського Союзу». При цьому Європ. парламент і Рада, згідно зі звичайною законод. процедурою, можуть приймати будь-які правила з метою недопущення подібної дискримінації. На додаток до чинних правил тут також було закріплено норму про реалізацію нового колект. права гр-н Союзу — «громадянської ініціативи», тобто пропозиції підготувати законопроект з метою прийняття на рівні ЄС нових правових актів, яка адресується Європ. комісії з боку 1 млн гр-н ЄС.

Ін. осн. права людини в текстах устан. актів ЄС прямо не зафіксовано. Однак вони є обов'язковими для ін-тів, органів та установ Союзу відповідно до суд. практики (прецедент. права) Суду Європ. Співтовариств, у якій визнається їх дотримання як одного із «загальних принципів права Співтовариства», а деякі з цих прав проголошені Судом як самот. принципи правової системи ЄС (напр., принцип поважання права власності або право на захист). Дотримання цих прав засноване як на констит. традиціях д-в-членів у цій сфері, так і на міжнар. договорах про права людини, учасниками яких є практично всі д-ви — члени ЄС, насамперед *Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (ЄКПЛ), що застосовується з урахуванням суд. практики Європ. суду з прав людини. Безпосередньо обов'язковість ЄКПЛ для ЄС було визнано в його устан. документах у 1992: «Союз дотримується основних прав, як вони гарантовані Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод, підписаною в Римі 04.11.1950, та як вони випливають із загальних конституційних традицій держав-

членів, як загальних принципів права Співтовариства» (п. 2 ст. F Договору про Європ. Союз у первинній, маастрихт. ред.; п. 2 ст. G Договору про Європ. Союз у ред. Амстердам. 1997 та Ніщцького 2001 договорів).

Після приєднання ЄС до ЄКПЛ гр-ни Союзу отримують можливість подавати до Європ. суду з прав людини скарги щодо дій або бездіяльності не лише нац. властей д-в — учасниць ЄКПЛ, а й наднац. інстанцій Союзу (ін-тів, органів, установ ЄС). При цьому в обох випадках зберігається умова щодо необхідності попереднього проходження процедур оскарження, а саме у разі органів, ін-тів та установ ЄС — позовів до Суду Європ. Союзу.

Водночас у рамках ЄС було прийнято власний документ з прав людини — 07.12.2000 проголошено *Хартію основних прав Європейського Союзу*, яка містить осн. права, у т. ч. екон., соц. та культ. Формально залишаючись самот. джерелом права, за юрид. силою її прирівняно до устан. актів ЄС (п. 1 ст. G Договору про Європ. Союз). Нову ред. цієї Хартії затверджено 12.12.2007 3 політ. ін-тами ЄС — Європ. парламентом, Радою Європ. Союзу та Комісією. У розд. V «Громадянство» (ст. 39—46) викладено осн. права гр-н Союзу, які містилися в його устан. документах (ч. 2 Договору про функціонування ЄС, раніше — Договір про заснування Європ. Співтовариства): право обирати і бути обраними до Європ. парламенту та муніцип. органів на терит. будь-якої д-ви-члена, свобода пересування та проживання на всій терит. Союзу, право подання петиції до Європ. парламенту тощо. Крім того, перелік прав, внесених до цього розд., було розширено положеннями про можливість визнання свободи пересування та проживання в ЄС за гр-нами третіх країн, які законно проживають на терит. однієї з д-в-членів (п. 2 ст. 45), та право на належне управління. Останнє є комплексом прав і гарантій, які надаються гр-нам Союзу та ін. фіз. і юрид. особам у їх взаємовідносинах з ін-тами, органами та установами ЄС: право на неупереджений, справедл. розгляд своєї справи в розумний термін; право бути вислуханим; обов'язок адміністрації мотивувати свої рішення; право на відшкодування шкоди та ін.

Отже, за своєю природою гр-нство ЄС не є гр-нством згідно з міжнар. правом і внутр. правом д-в, про що, зокрема, свідчить рішення Федер. констит. суду Німеччини (ФКС) (BVerfGE 89, 155, 188). Дод. пропозиції щодо визначення автон. гр-нства Союзу, які разом з необмеженим визнанням і забезпеченням прав людини та осн. свобод, установлених в ЄКПЛ, можуть надавати йому самост. статусу, досі не реалізовані (К. Хайльброннер). Гр-нство Союзу залежить від гр-нства д-ви — члена ЄС. У заг. рішенні ФКС зазначено, що завдяки гр-нству Союзу «між громадянами держав-членів створюється правовий зв'язок на тривалий час, який хоча й не вирізняється тією ж стійкістю, що й сумісна належність до однієї держави, однак слугує правовим забезпеченням існуючої спільності». Договір про Європ. Співтовариство чітко встановлює, що гр-нство Союзу лише доповнює нац. гр-нство, не замінюючи його (п. 2 ст. 17). Це положення, як і практика Суду ЄС, свідчить, що немає обмеження нац. повноважень щодо врегулювання питань гр-нства. У справі «Gullung» Суд ЄС постановив, що д-ви-члени, хоча й мають повноваження на врегулювання правових питань гр-нства, однак вони не вправі використати його в такий спосіб, який обмежував би закріплені в Договорі свободи (EuGH, Rs 292/86, Slg 1988, 111). У справі «Micheletti» Суд пояснив, що д-ва-член, крім гр-нства д-ви-члена, не може встановлювати дод. вимоги для здійснення прав гр-н Союзу: «Згідно з міжнародним правом визначення умов набуття та втрати громадянства перебуває у віданні окремих д-в-членів; ця компетенція має здійснюватися з дотриманням права Співтовариств...» (EuGH, Rs C-369-90, Slg 1992, 1-4239 ff). У рішенні щодо Європ. ордеру на арешт ФКС Німеччини підкреслив, що гр-нство Союзу є похідним і таким, що доповнюється гр-нством д-ви-члена (BVerfGE 113, 273 ff). З огляду на це рішення, нім. законодавець міг у рамках европ. співробітництва у сфері кримін. права оминати заборону видачі гр-н Німеччини, передбачену п. 2 ст. 16 Осн. закону. Однак у такому разі він не зобов'язаний дотримуватися заснованого на нім. гр-нстві принципу довіри до власного правопорядку, якщо дія, що лежить в осно-

ві видачі, має тісний зв'язок з Німеччиною (К. Хайльброннер).

Літ.: Кашкин С.Ю., Четвериков А.О. Вводный комментарий к основополагающим актам Европейского Союза в редакции Лиссабонского договора // Европейский Союз. Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. М., 2010; Хайльброннер К. Государство и индивид как субъекты международного права // Международное право / Вольфганг Граф Витцум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ — правовий зв'язок між фіз. особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Гр-н України не може бути позбавлений гр-нства або права змінити гр-нство. Підстави набуття і припинення Г. У. регулюються *Конституцією України* та Законом України «Про громадянство України» 2001. Відповідно до Осн. Закону, в Україні існує єдине гр-нство (ст. 4). Воно є визначальною засадою правового статусу гр-на України.

Законом «Про громадянство України» передбачено такі підстави набуття Г. У.: 1) за народженням; 2) за терит. походженням; 3) через прийняття до укр. гр-нства; 4) через поновлення Г. У.; 5) внаслідок усиновлення; 6) внаслідок установл. над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дит. заклад чи заклад охорони здоров'я, у дит. будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передання на виховання в сім'ю патронатного вихователя; 7) внаслідок установл. над особою, визначеною судом недієздатною, опіки; 8) у зв'язку з перебуванням у гр-нстві України одного чи обох батьків дитини; 9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановл. факту батьківства чи материнства; 10) на ін. підставах, передбачених міжнар. договорами України.

Законом (ст. 9) передбачено умови прийняття до Г. У. іноз. гр-н та осіб без гр-нства: 1) визнання і виконання Конституції та законів України; 2) подання декларації про відсутність іноз. гр-нства (для осіб без

гр-нства) або зобов'язання припинити іноз. гр-нство (для іноземців); 3) безперервне проживання на законних підставах в Україні протягом останніх 5 р. (це правило не поширюється на іноземців чи осіб без гр-нства, які перебувають у шлюбі з гр-ном України понад 2 р., і на іноземців чи осіб без гр-нства, які понад 2 р. перебували з гр-ном України у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті; 2-річний термін перебування у шлюбі з гр-ном України не застосовується до іноземців і осіб без гр-нства, яким було надано дозвіл на імміграцію відповідно до п. 1 ч. III ст. 4 Закону України «Про імміграцію» 2001); 4) отримання дозволу на імміграцію (ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус *біженця* в Україні або *притулок* в Україні, та на іноземців і осіб без гр-нства, які прибули в Україну на пост. проживання до набуття чинності Законом України «Про імміграцію» 2001 і мають у паспорті гр-на кол. СРСР зразка 1974 відмітку про прописку або отримали посвідку на пост. проживання в Україні); 5) володіння укр. мовою в обсязі, достатньому для спілкування; 6) наявність законних джерел існування (ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні). Однак положення, передбачені п. 3—6, не поширюються на осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, та осіб, надання яким Г. У. становить держ. інтерес для України.

Г. У. не надають особам, які: вчинили злочини проти людства чи здійснювали геноцид; засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для нац. безпеки д-ви; вчинили на терит. ін. д-ви діяння, яке визнано законом України тяжким або особливо тяжким злочином.

Поновлення у Г. У. стосується осіб, які раніше були гр-нами України. Воно здійснюється за клопотанням відп. особи.

У законодав. порядку врегульовано і питання припинення Г. У. Підставами для

цього є: вихід з Г. У.; втрата Г. У.; підстави, передбачені міжнар. договорами України. Вихід з Г. У. здійснюється за клопотанням відп. особи, яка відповідно до чинного закону України є такою, що постійно проживає за кордоном. Вихід з Г. У. допускається, якщо особа набула гр-нства ін. д-ви або отримала документ, виданий уповноваженими органами ін. д-ви, про те, що гр-н України набуде її гр-нства, якщо вийде з Г. У. Вихід з Г. У. не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з Г. У., в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримін. правопорушення або стосовно неї в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню.

Законом визначено також підстави втрати Г. У., зокрема: 1) якщо гр-н України добровільно набув гр-нства ін. д-ви; 2) якщо Г. У. набуто внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; 3) унаслідок добровільного вступу особи на військ. службу ін. д-ви, яка відповідно до законів цієї д-ви не є військ. обов'язком чи альтернат. (невійськ.) службою.

Законодавець визначив і органи, які беруть участь у вирішенні питань Г. У., та процедуру їхньої діяльності. Передбачено, зокрема, що рішення про прийняття до Г. У. і припинення Г. У. приймає *Президент України*. Заяви з питань гр-нства подають на ім'я Президента через органи внутр. справ за місцем пост. проживання заявників, а особами, які постійно проживають за кордоном, — через відп. *дипломатичні представництва* або *консульські установи* України. Оформлення документів з питань Г. У. відбувається після особистого звернення заявника за місцем його пост. проживання органами внутр. справ, а особам, які постійно проживають за кордоном, — відп. дипл. представництвами або конс. установами України. За наявності поважних причин органи внутр. справ, дипл. представництва і конс. установи України зобов'язані оформити матеріали про гр-нство на основі нотаріально засвідчених заяв, переданих через ін. осіб або поштою.

Попередній розгляд заяв і подань з питань Г. У. здійснює Комісія при Президентові України з питань гр-нства. Вона вносить на розгляд Президента пропози-

ції щодо кожної заяви або подання. Рішення Комісії оформлюють протоколом.

З питань гр-нства Президент України видає укази. Зміни у гр-нстві настають у день видання указу, якщо указом не встановлено ін. Особам, які набули Г. У., органи внутр. справ України або дипл. представництва чи конс. установи України вручають паспорти гр-на України. У документах дітей, які не досягли 16-річного віку, робиться запис про їх належність до Г. У.

Ю.С. Шемшученко

ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА — комплекс універс., неподільних, взаємопов'язаних та взаємозалежних прав людини, що забезпечують особисту свободу індивіда як члена громадян. сусп-ва та можливість участі його в управлінні держ. справами і в сусп.-політ. житті загалом; вони належать до осн. прав людини, їх сутність визначається і гарантується міжнар. правом.

У доктрині міжнар. права Г. і п. п. традиційно відносять до першого покоління прав людини, які були проголошені в межах бурж. конституціоналізму і згодом дістали розгорнутий констит.-правовий статус, утвердившись як ін-т нац., а потім міжнар. права. До них належать: право на життя; право на свободу і особисту безпеку; право на свободу пересування; право на справедл. суд. розгляд; право на свободу від катувань; свобода думки, совісті й віросповідання; свобода союзів та асоціацій, демонстрацій і зборів; право на власність; право на ефект. засоби правового захисту та ін.

Г. і п. п. відображують здебільшого т. з. «негативну» свободу, яка на різних етапах виникнення цих прав різнилася за своїм змістом. Спочатку вона передбачала лише обов'язок д-ви не перешкоджати індивідам у здійсненні своїх прав та не втручатися у сферу їх особистої свободи. Напр., 1-ша поправка до Конституції США встановила, що Конгрес не повинен видавати закони, які передбачають встановл. обов'язкової релігії. У подальшому для здійснення Г. і п. п. виявилось недостатньо пасивного обов'язку д-ви не втручатися у сферу особистої свободи індивіда. Активні дії д-ви мають забезпечувати їх реалізацію та належний захист. Така позиція

набула поширення в 2-й пол. 20 ст. і знайшла вираження, зокрема, в рішеннях *Європейського суду з прав людини*, який сформував концепцію позит. обов'язку д-ви щодо забезпечення прав людини. У справі *Siliadin v. France* (2005) Суд зазначив, що така необхідність назріла не тільки тому, що це питання набуло актуальності, а й насамперед у зв'язку із заг. еволюцією системи захисту прав людини. Той факт, що д-ва утримується від порушення гарантованих прав, не є достатнім для визнання дотримання нею ст. 1 «Зобов'язання дотримувати поваги до прав людини» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 (пар. 77). Ця справа стала першою, в якій Суд визнав позит. обов'язок д-ви згідно зі ст. 4 «Заборона рабства і примусової праці», зазначивши, що д-ва повинна не лише утримуватися від дій, які порушують цю статтю, а й запровадити ефект. практ. заходи, зокрема у сфері кримін. права, щодо стримування та покарання приват. осіб, які вчиняють дії, несумісні з вимогами вказаного положення Конвенції. Раніше Суд дотримувався такої самої позиції щодо громадян. прав, визначених, зокрема, у ст. 2 «Право на життя», ст. 3 «Заборона катувань» та ст. 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя», у справах *Marckx v. Belgium* (1979), *X and Y v. Netherlands* (1985), *August v. the United Kingdom* (2003), *M.С. v. Bulgaria* (2003).

Віднесення Г. і п. п. до першого покоління прав людини, правове закріплення їх в окр. багатостор. договорі — *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966* (далі — Пакт 1966) свідчить про взаємопов'язаність та взаємодоповнюваність цих прав. Громадян. права часто наповнюють політ. права конкр. змістом (напр., свобода демонстрацій неможлива без права індивіда на свободу і особисту недоторканність та свободу пересування; політ. свобода є частиною особистої свободи індивіда тощо); у свою чергу, політ. права часто є гарантією і умовою реалізації окр. особистих прав і свобод гр-н (напр., право на звернення реалізує громадян. право на

свободу слова, право на захист честі й доброго імені та ін.). Водночас між Г. і п. п. існують відмінності: громадян. права належать людині як члену громадян. сусп-ва; цими правами володіють гр-ни певної д-ви, а також іноземці та особи без гр-нства. Політ. правами наділяються, як правило, гр-ни конкр. д-ви, чим забезпечується їх активна позиція в управлінні д-вою і сусп. житті. У міжнар.-правових актах розмежування громадян. і політ. прав виражається в термінах «кожна людина», «всі особи», «кожен громадянин». Так, у ст. 9 Пакту 1966 зазначається, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність», а в ст. 10 йдеться про те, що «всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі». На відміну від цих положень у ст. 25 Пакту 1966 передбачається, що кожен гр-н має право і можливість: брати участь у веденні держ. справ; голосувати і бути обраним; допускатися у своїй країні до держ. служби.

Взаємозалежність громадян. і політ. прав є складовою концепції універсальності та неподільності прав людини, невід'ємною частиною якої є їх зв'язок з *економічними, соціальними та культурними правами*. У міжнар. зак-ві у сфері прав людини (так само, як і у практиці його застосув. на нац. рівні) Г. і п. п. у багатьох відношеннях є об'єктом підвищеної уваги з погляду їх кодифікації і суд. тлумачення, і вони більшою мірою впроваджені у сусп. свідомість порівняно з екон., соц. та культ. правами. Проте, як наголошується в резол. ГА ООН від 16.12.1966, «повне здійснення громадянських і політичних прав неможливе без здійснення економічних, соціальних та культурних прав; досягнення невпинного прогресу у справі здійснення прав людини залежить від здорового глузду та ефективної національної і міжнародної політики у сфері економічного і соціального розвитку, як це визначається в Тегеранській декларації 1968 р.». Чимало прав *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*, зокрема право на страйк (п. 1 д)

ст. 8), норма, згідно з якою шлюб має укладатися за вільною згодою подружжя (п. 1 ст. 10), заборона наймати дітей на важкі роботи (п. 3 ст. 10), поважання свободи батьків обирати для своїх дітей школи ін., ніж ті, що визначені офіц. владою, мають змішаний характер: з одного боку — екон. і соц. прав, а з ін. — вони визначаються, як Г. і п. п. Відмінний характер цих прав виявляється в контексті їх імплементації. Згідно з Пактом 1966, кожен його учасник зобов'язується відповідно до концепції «юридичних» прав або безпосередньо здійснюваних прав з моменту ратифікації або приєднання поважати і забезпечувати всіх індивідів у межах своєї терит. і також відповідно до своєї юрисдикції всіма правами, визнаними в цьому Пакті; щодо Пакту про екон., соц. та культ. права 1966, то д-ви-учасниці відповідно до концепції «програми» прав повинні забезпечити їх поступово і в макс. межах наявних ресурсів (п. 1 ст. 2 обох Пактів).

Г. і п. п. у контексті сучас. концепції прав людини є продуктом Нового часу, вирішальний вплив на їх формування і розвиток справили бурж.-демокр. революції 17—18 ст. Вони сформували не тільки широкий перелік прав людини, а й принципи свободи і форм. рівності, які стали основою універсальності прав людини. До цього певні уявлення про права людини мали морально-етичне, духов.-культ., реліг. та філос. наповнення і своє вираження вони одержали спочатку у давньоєвр. та мусульм. священних книгах, а згодом у працях мислителів, філософів, держ. діячів античності, середньовіччя та класицизму. За часів Старод. Греції формуються ідеї природ. рівності всіх людей, уперше висловлені софістами 5—4 ст. до н. е., а згодом розвинені Протагором (481—411 до н. е.), Сократом (469—399 до н. е.), Платоном (427—347 до н. е.), *Аристотелем* (384—322 до н. е.), Епікуром (341—270 до н. е.), що стало закономірним наслідком полісної форми демократії, пов'язаної переважно з поняттям гр-нства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політ. Природ.-правові ідеї давньогрец. мислителів про свободу і рівність усіх людей дістали подальший розвиток у Старод. Римі (Сенека

(4 до н. е. — 65 н. е.), Епиктет (бл. 50—138 н. е.), Марк Аврелій (121—180 до н. е.), де юристи розробили положення про поділ права на публ. і приват., правовий статус особи та правовий характер взаємовідносин між індивідом і д-вою, співвідношення права особи та компетенції органу влади, держ.-правові засоби захисту прав індивіда тощо. Нового змісту антич. ідеям про права людини надали політ.-правові вчення христ. мислителів, насамперед *Августина* (354—430), *Томи Аквінського* (1225—74). Проте самі права не знайшли свого втілення, оскільки на цьому етапі вони залишалися різними за змістом і обсягом, по суті, правами-привілеями відп. прошарків населення.

Важливим етапом у розвитку нормат. змісту Г. і п. п. стало закріплення їх у зак-ві правових д-в, що виникли в результаті рев. демокр. перетворень, боротьби проти політ. абсолютизму й деспотизму під гаслами свободи, рівності та справедливості. Основи таких перетворень було визначено у працях філософів і мислителів цього періоду (Гуго *Гроція* (1583—1645), Баруха *Спінози* (1632—77), Джона *Локка* (1632—1704), Шарля *Монтеск'є* (1689—1755), Жан-Жака *Руссо* (1712—78), Томаса Джефферсона (1743—1826), Іммануїла *Канта* (1724—1804) та ін.), які заклали підвалини сучас. розуміння Г. і п. п. Формується ідея сусп. договору, де гарантом прав і свобод людини виступає д-ва; пропонується теорія поділу влади на законод., викон. і суд. як необхідний засіб забезпечення Г. і п. п.; обґрунтовується невідчужуваність природ. прав людини (право на життя, свободу, власність), свобода індивіда в усіх сферах його життя. В Англії: Велика Хартія Вольностей 1215 обмежила свавілля королів, чиновників, проголосила свободу пересування і встановила можливість позбавлення волі виключно на підставі нормат.-правових актів, співмірність покарання скоєному діянню; Петиція про право 1628 поклала на короля обов'язки у сфері захисту підданих від протиправних дій королів. адміністрації; Хабеас корпус акт 1678 встановив гарантії проти незаконних арештів, недоторканність особи, принцип презумпції невинності, виконання процедури взяття на поруки, звільнення під заставу; Білля

про права 1689 посилює роль парламенту в д-ві, визначив перелік деяких прав і свобод людини, зокрема встановив свободу слова і дебатів у парламенті, свободу виборів у законод. орган, право звернення підданих з петицією до короля. У США: Вірджин. декларація про права 1776 проголосила, що всі люди від народження однаково є вільними і незалежними, мають природжені права на життя, прагнення до щастя і безпеки, свободу набуття і володіння власністю; Декларація незалежності 1776 розвинула ідеї Вірджин. декларації про рівність і невідчужуваність природ. прав людини, визначила право людей створювати уряди і можливість зміни їх у разі невиконання покладених на них завдань; Білля про права 1791 вніс перші 10 поправок до Конституції 1787, які встановили: свободу слова, совісті, зборів, право на швидкий і публ. суд, розгляд, право на допомогу адвоката та заборону жорстоких покарань, неможливість двічі притягати особу до відповідальності за одне й те саме протиправне діяння та примушувати у кримін. справі свідчити проти себе. У Франції: Декларація прав людини і гр-на 1789 проголосила права людини вічними, невідчужуваними, невід'ємними і священними, визнала джерелом влади народ, а всіх гр-н рівними перед законом; визначила принципи законності та суверенітету; поділ влади на законод., викон. і суд.

Наслідки *Першої світової війни 1914—18* продемонстрували, що права людини не можуть бути виключно внутр. компетенцією д-ви, і тому перші кроки в розвитку міжнар.-правового регулювання цієї сфери були здійснені *Лігою Націй*. У її межах було укладено низку документів, спрямованих на боротьбу з рабством і торгівлею людьми, розроблено спец. міжнар.-правові заходи для захисту реліг., етн. і мовних меншин (мирні договори з Австрією, Угорщиною, Болгарією та Туреччиною; договори між гол. союз. д-вами і Грецією, Польщею, Чехословаччиною). Ліга Націй гарантувала захист нац. меншин, і будь-які зміни в їх статусі повинні були здійснюватися

лише за її згодою. Суперечки між д-вами з приводу захисту прав меншин розглядала Рада Ліги Націй, а за нею і ППМП (напр., рішення у справі *Права меншин у Верхній Силезії 1928*; консулт. висновок у справі *Школи меншин в Албанії 1935*). Право індивід. петицій не передбачалося договорами, але Рада їх приймала і розглядала. Зах. д-ви, насамперед колоніальні, не були зацікавлені у прийнятті універс. документа в цій сфері, обмежившись правами меншин як складовою повоєнного устрою Європи.

Універс. значення Г. і п. п., як і права людини загалом, набули у зв'язку з діяльністю ООН, яка розробила і здійснює глобальну стратегію у сфері захисту прав людини. Саме в *Статуті ООН* уперше було закладено основи масштабного співробітництва д-в у вирішенні питань екон., соц., культ. та гуманіт. характеру. Згідно зі ст. 1 Статуту ООН, Орг-ція має на меті, зокрема, розвивати дружні відносини між націями (п. 2), заохочувати і розвивати повагу до прав людини і осн. свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови та релігії (п. 3), а згідно зі ст. 55 і 56 Статуту д-ви зобов'язані співробітничати в цій сфері. Цим самим Статут ООН встановив принцип поважання осн. прав і свобод людини, який поклав на д-ви певні міжнар. зобов'язання. У подальшому *Загальна декларація прав людини 1948* конкретизувала принципи поважання прав людини шляхом створення їх відп. каталогу. Вона закріпила широкий перелік Г. і п. п., екон., соц. і культ. прав як стандартів, до яких мають прагнути всі народи і д-ви. Незважаючи на те, що норми Декларації формально не є юрид. обов'язковими, її положення, як осн. стандарти у сфері прав людини, згодом стали частиною звичаєвого міжнар. права, набувши обов'язкового для д-в значення.

Договір. характеру Г. і п. п. набули з прийняттям низки універс. міжнар. договорів: Пакту 1966, Конвенції про політ. права жінок 1953, *Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965*, *Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979*, *Конвенції проти катувань та*

інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поведіння і покарання 1984, Конвенції про права дитини 1989 (див. *Дитини права*), Конвенції про права інвалідів 2006, які, з одного боку, конкретизували та розвинули зміст Г і п. п., а з ін. — поставили перед д-вами вищі вимоги порівняно із Заг. декларацією прав людини 1948 не тільки щодо поважання прав і свобод людини, а й їх безпосереднього забезпечення у внутр. праві в разі їх порушення.

На регіон. рівні Г. і п. п. знайшли своє втілення в таких актах, як *Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, *Хартія основних прав Європейського Союзу*, що є складовою *Лісабонського договору 2007*, Амер. конвенція про права людини 1969 (див. *Міжамериканська система захисту прав людини*), *Африканська хартія прав людини і народів 1981*, Араб. хартія прав людини (переглянута) 2004 (див. *Міжарабська система захисту прав людини*), які, відповідно до універс. каталогу прав людини і розвиваючи його, продемонстрували також прагнення д-в застосовувати нові форми і методи їх реалізації.

Літ.: *Денисов В.Н.* Про особливості імплементації соціально-економічних та культурних прав у системі міжнародного права прав людини // *Правова держава: Щорічник наук. праць*, вип. 12. К., 2001; *Крегул Ю.І., Ладиченко В.В., Орленко В.І.* Права і свободи людини: Навч. посіб. К., 2004; *Манусян В.И.* Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии: Науч.-практ. пособие. К., 2010; *Мищик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підруч. К., 2010; *Права людини: Підруч. К., 1997; Права человека: Учеб. / Отв. ред. Е.А. Лукашева. М., 1999; Права человека в международном и внутригосударственном праве: Учеб. / Отв. ред. Р.М. Валеев. Казань, 2004; Шевчук С.* Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К., 2006; *Vašák K.* The International Dimensions of Human Rights. V. I. Westport, 1982.

О.В. Бурлак

ГРОЦІЙ, Гуго де Гроот, більш відомий під латиніз. ім'ям Hugo Grotius (10.04.1583, м. Делфт, Нідерланди — 29.08.1645, м. Росто́к, Німеччина; похований у Делфті) — видатний голл. правознавець, який концептуально розробив систему міжнар. права, що реально віддзеркалювала його розви-

ток у 17 ст. та в подальші періоди, зберігаючи й донині своє філос. і практ. значення; належить до класиків міжнар. права, вважається його основоположником.

Г. народився в освіченій кальвініст. сім'ї (його батько Ян де Гроот був бургомістром Делфта й куратором Лейден. ун-ту). 11-річним Г. вступив до згаданого ун-ту, який закінчив за 3 роки, захистивши дис. з математики, філософії та права. Слава про талановитого юнака швидко поширилася, коли у 15-річному віці він у складі голл. посольства перебував при дворі франц. короля Генріха IV, який назвав його «дивом Голландії», а Орлеан. ун-т (Франція) присвоїв йому ступінь д-ра права. Через рік Г. повернувся на батьківщину і зайнявся юрид. практикою, не припиняючи вивчення гуманіт. дисциплін. У 1603, випередивши відомих учених, він обійняв посаду історіографа Голл. Сполучених Штатів.

До міжнар. права Г. долучився майже випадково. У 1604 його запросили висловитися стосовно врегулювання спору між Голл. Ост-Індійською компанією і Португалією щодо прецеденту, пов'язаного із захопленням португ. судна під час війни Нідерландів з Іспанією, під владою якої перебувала Португалія. У 1606 він написав трактат «De jure praedae» (Про право здобичі), частину якого у 1609 у дещо оновленому вигляді було опубл. під назвою «Mare liberum» (Свобода моря). У цій праці він окреслив первинні концепт. засади міжнар. права і серед них — свободу моря як один з його заг. принципів, що мав діяти всупереч намаганням Португалії встановити свою юрисдикцію у вигляді приват. права над тими частинами моря, які були морськими шляхами до Схід. Індії. Г. чітко провів відмінність між правом на мореплавання та правом на свободу торгівлі. Свобода використання морів з метою мореплавання походить від неподільності морів, тоді як свобода торгівлі є наслідком розподілу суші серед д-в. Як зазначає В. Ріфаген, досліджуючи вплив Г. на міжнар. морське право, 1-ша свобода ґрунтується на «територіальному» підході, тоді як 2-га є «функціональною» за своїм характером.

Праця «Свобода моря», опубл. Г. анонімно, викликала чимало коментарів, у яких заперечувалася сформульована в ній

концепція свободи моря. Перший із них належав шотл. юристу У. Вельвуду, який у своїй праці «Abridgement of All Sea-Lawes» (Обмеження всіх морських законів, 1613) намагався пояснити, чому є можливим володіння (*dominium*, див. *Домініум*) морями. Він піддав критиці концепцію Г., що «море до Східної Індії і право на плавання по ньому не становлять виключно власність португальців, здійснену засобами окупації» («mare ad Indos aut jus eo navigandi non esse proprium Lusitanorum titulo occupationis»). Детальніше свою позицію Вельвуд виклав у 1615 у книзі «De dominio maris» (Володіння морями). Він спирається на біблійні постулати, з яких робить висновок, що саме Творець здійснив серед людей поділ як землі, так і моря. Це сталося в результаті поступового виникнення серед них різних мов, сім'ї та народів. А збільшення людського роду стало причиною зростання його життєвих потреб, що й зумовило необхідність доставки товарів з ін. земель морськими шляхами. Отже, поділ моря є наслідком тієї ж вимоги, що й поділ землі. Вельвуд наводить думку Балдуса: «Ми бачимо, що в різних країнах море поділяється на частини відповідно до *jus gentium* (права народів), так само, як це сталося з вільною землею». Володіння морем він підтверджує і посиланням на едикт імператора Риму, згідно з яким кожний з підданих має право спільно з ін. користуватися морем і морським берегом. У його розумінні «спільний» (*common*) означає «публічний» (*public*), але не в значенні, що море є спільним для всіх гр-н усіх народів, а в тому сенсі, що воно належить кожному гр-ну певної країни. Тому слова «відповідно до *jus gentium* (*jure gentium*)» також не означають у нього право, що встановлюється спільною угодою всіх народів, а лише приклад закону або звичаю ін. народів, які використовують море, що належить кожному народу згідно з його внутр. правом. Він також не визнає, що фіз. стан моря як нетвердого тіла є перешкодою для його окупації та привласнення. Вельвуд підтримує концепцію «свободи моря» (*mare liberum*), вихо-

дючи з визначення моря як більшої його частини, а саме, воно є безкраїм водним простором, що становить «частину, яка найбільш віддалена від справедливих і належним чином установлених кордонів, що примикають до найближчих земель кожного народу» (100-мильний «морський район»), і «таке безбережне море має бути вільним» (*ita esto mare vastum liberum*). «Середньовічна доктрина, — зазначає В.М. *Корецький*, — намагалася визнавати монополію панування над морем, над океаном. Відомі іспано-португальські зазіхання на монополієне володіння “масою води океану”. Карл I Стюарт вважав себе сувереном “англійського моря”».

На захист своєї теорії свободи моря проти критики Вельвуда та ін. Г. у період між 1613—17 пише трактат «*Defensio capituli quinti Maris liberi oppugnati a Guiliemo Weldwodo*» (далі — «*Defensio*»). Він, однак, залишився у вигляді незакінченого рукопису, який Г. ніколи не публікував. Цей трактат було знайдено разом з рукописом «*De jure praedae*» (його частину становить «*Mare liberum*») у сім'ї Корнетса де Гроота, нащадка Г. У 1864 на прохання цієї сім'ї рукопис було виставлено на аукціон голл. книгопродавцем Мартінусом Нейхофом (нині це ім'я має всесвітньо відоме видво літератури з міжнар. права) і придбано Лейден. ун-том, де він і зберігається. У 1872 його було опубл. як дод. до праці «*Mare clausum*» С. Мюллера, а 1928 у перекладі проф. Г. Райта — англ. мовою під назвою «*Defense of Chapter V of the Mare liberum*» (Захист розділу V *Mare liberum*) у рубриці «Деякі менш відомі праці Гуго Гроція» VII т. «*Bibliotheca Visseriana*». Трактат «*Defensio*» є важливим не лише для чіткішого розуміння концепції Г. свободи морів, а й для вивчення його наук. спадщини як такої та міжнар. права в цілому.

Дискутуючи з Вельвудом, Г. відстоював осн. ідею свого трактату «Свобода моря», що з поч. створення світу Творцем море було не лише чимось вільним для кожного, а й таким, що за своєю природою не може бути власністю будь-кого. Причи-

нами цього є неможливість установити в морі жоден кордон та призначення моря, яке через свої розміри може перебувати лише у спільному користуванні всіма як для мореплавання, так і для риболовства. Тому речі, створені природою для їх використання, не можуть мати перешкод для користування ними будь-якою особою. Г. доводить некоректність тлумачення Вельвудом біблійних постулатів, з яких він виводить поділ землі та моря, а також володіння ними, вважаючи, що ці речі надаються Творцем не певній особі чи групі людей, а всьому людству. Досліджуючи погляди рим. юристів щодо статусу моря, Г. робить висновок, що, згідно з рим. правом, море вважалось спільним для всіх і не може бути чієюсь власністю. За своєю істинною природою море відкрите для кожного, а його використання є спільним для всіх відповідно до *jus gentium*. При цьому, згідно з поглядами рим. юристів, зокрема Мартіануса, риболовство відповідно до *jus naturale* (природ. права) не повинно нікому заборонятися. Те саме стверджує й Ульпіан: «Оскільки море за своєю природою відкрите для кожного, неможливо в будь-якому значенні створити *servitus* (сервітут) на морі шляхом *lex privata* (приватного права)». Однак, «якщо комусь не дозволяється займатися на морі рибальством або плаванням, то він може вимагати *injuriarum actio* (відшкодування шкоди)». З огляду на ці міркування рим. юристів, Г. робить висновок, що море є відкритим для кожного за своєю природою, його використання є спільним для всіх, а риболовство в морі дозволяється кожному і нікому не може бути заборонено займатися ним на відстані від берега, а якщо хтось забороняє його в морі, то від нього можна вимагати *injuriarum actio*.

Г. довів некоректність твердження Вельвуда про те, що свобода риболовства засновувалася в Римі на імператор. едикті. З того факту, що імператор має право віддавати розпорядження і приймати закони, що стосуються моря, робиться висновок, що його володіння морем само собою зрозуміле. Однак, зазначає Г., хоча імператор час від часу приймає закони щодо власності інших, право здійснення влади в таких випадках походить від *imperium* (верховенства влади), а не від *dominium* (власності й во-

лодіння). Едикти імператора є актами по-зит. права, спрямованими на розширення, зокрема, свободи риболовства, яке первісно здійснювалося відповідно до *jus naturale* або *jus gentium*, і, цілком можливо, така свобода й забезпечувалася цим едиктом, щоб посилити саме *jus naturale* та *jus gentium*. Напр., *inculcata tutela* (законність самооборони) визнається згідно з *jus naturale*, але ця законність забезпечується також імператор. едиктом (*imperatoris rescriptum*). Крім того, поряд із розпорядженнями в межах *jus gentium*, згідно з якими контракти мають виконуватися, існує чимало внутр. законів, що їх забезпечують. Тому монарх є не лише законодавцем *jus civile* (цив., або муніцип., закону), а й захисником *jus naturale* та *jus gentium*, і він є тим, на кого покладається обов'язок карати правопорушників. Надання імператором права підданам на риболовство не означає, що воно може бути заборонене для іноземців. Це право виражене словом «кожний», яке використовується в його найширшому сенсі як «усе людство». Воно не означає однієї окр. групи людей, тобто людей, що належать до певного народу. Почасти логіка цього підходу, наголошує Г., полягає у вірі, що там, де природ. право приписує заг. принцип, а внутр. закон намагається обмежити цей принцип, юрид. сила, що віддає перевагу природ. праву, залишається незмінною.

Г. доводить, що Вельвуд розуміє *jus gentium* в ін. значенні, ніж це прийнято, а саме, як слідування прикладам ін. народів, що встановлюють, по суті, внутр. закони. Це своє твердження Вельвуд аргументує, цитуючи рим. юристів, такими словами: «Свобода риболовства в нашому морі та свобода діяльності на нашому березі дозволяються всім підданам Римської імперії. Це є також справедливим, коли риболовство чи інша діяльність визнаються стосовно людей інших народів у їх власних морях та на морському березі». «Причина цього, — зазначає Г., — полягає в тому, що внутрішнє право (*jus civile*) регулює питання, що стосуються справ одного народу, тоді як *jus gentium* регулює питання, які стосуються спілкування всього людства».

Серед ін. авторів, які виступили з критикою «Свободи моря» Г., були португалець

С. де Фрейтас та англієць Дж. Селден, які належать до класиків міжнар. права. Перший у 1625 опубл. книгу «*De justo imperio Lusitanorum asiatico*» (Виключне володіння Португалії в Азії), а другий — книгу «*Mare clausum*» (Закрите море), що стала широківідомою. Вона була написана у 1618 і опубл. у 1635 за наказом англ. короля Карла I для протиставлення концепції Г. свободи морів. Г. був знайомий з цими книгами, але з політ. міркувань не зміг відповісти на їх критику. Коли вийшла книга Фрейтаса, він був у вигнанні в Парижі і не мав змоги підтримати політику своєї батьківщини Голландії, що знайшла аргументацію в його «Свободі моря». Працю ж Селдена було опубл. під час перебування Г. швед. посланником у Франції, а політика Швеції в той період більше схилялася на користь теорії Селдена, що, мабуть, і змусило Г. утриматися від її критики. За словами В.М. Корецького, після опубл. Г. «Свободи моря» відбулася «битва книг», яка віддзеркалювала боротьбу Голландії з Англією за право риболовства і з Португалією та Іспанією — за право колоніальної торгівлі, що розпочиналася в цей період. І не випадково, наголошує він, осн. відповідь Г. дістав від англійців.

Отже, Г., всупереч панівній у ті часи теорії, у своїх працях «Свобода моря» і «*Defensio*» довів не лише необхідність визначення в межах *jus gentium* принципу свободи моря, що мало новаційне значення для розвитку міжнар. відносин, а й показав, що в процесі свого розвитку воно набуло характеру позит. права. Це право є спільним для всього людства в особі всіх д-в, і з метою запобігання порушенню його приписів необхідно їх узгодити з постулатами дозволеного й недозволеного відповідно до властивостей раціон. людини (природ. право). В. Ріфаген, характеризуючи внесок Г. у розвиток морського права порівняно з рев. змінами в ньому, що сталися в результаті прийняття *Конвенції ООН з морського права 1982*, наголошує, що «навіть у «новому» праві моря відмінність між сушею і морем та відповідний спеціальний режим,

що надається морським суднам, зовсім не втратили свою доречність». Тим самим уже в цих своїх працях Г. окреслив нові методол. підходи, які в подальшому привели до створення ним всеосяжної концепції міжнар. права, що здобула широке визнання, яке зберігається й нині. Отже, «Свобода моря» стала важливим етапом у формуванні поглядів Г. на міжнар. право як систему права, відокремлену від внутр. та природ. права.

Після виходу книги «Свобода моря» і появи численних коментарів до неї в житті Г. настав період, насичений важливими і нерідко драматичними подіями. У 1607 його призначено Ген. адвокатом фіску штатів Голландії, Зеландії та Фрісленду. В цей час Г. пише реліг. трагедію «Любов Христа», яку високо оцінили і його сучасники, і пізніші письменники, політ.-істор. дослідження «Стародавня історія Батавської Республіки», що стосувалося ранньої історії Голландії і також мало великий успіх. У 1613 Г. обійняв ще вищу офіц. посаду ратпенсіонарія (синдика) м. Роттердама. На цій посаді він змушений був брати участь у реліг.-політ. спорах на боці однієї зі сторін. Згодом ці спори переросли у запеклу політ. боротьбу за єдність Нідерландів, яка навіть призвела до загрози громадян. війни. У 1618 Г. було заарештовано, а 1619 спец. трибунал, керуючись суто політ. мотивами, звинуватив його у заколоті й засудив на довічне ув'язнення. Г. кинули до фортеці Левенштейн, де він виявив велику мужність і силу характеру. Менш ніж за 2 роки Г. написав там 2 праці виняткової цінності: «Вступ до голландської юриспруденції», що була підручником рим.-голл. права, і памфлет «Істина християнської релігії», який також став всесвітньо відомим і був перекладений багатьма мовами. У 1621 Г. вдалося втекти із в'язниці і перебратися до Франції, де Людовик XIII призначив йому пенсію.

Спроби Г. повернутися на батьківщину не мали успіху, і у 1632 він оселився у м. Гамбурзі, відмовившись від голл. гр-нства. У 1634 Г. став швед. посланником у Фран-

ції і до 1644 обіймав цю посаду. Цього ж року він відмовився від поста держ. радника. На шляху зі Швеції до Любека його судно зазнало аварії, внаслідок чого він застудився і захворів. Г. перевезли до м. Ростока (тодішня Померанія), де він і помер. Похований у рідному Делфті.

Перебуваючи у Франції, Г. протягом 1623—24 створив видатну працю «De jure belli ac pacis libri tres» (Три книги про право війни і миру), яка побачила світ 1625. Вона також опубл. англ. мовою в серії «Класики міжнародного права» за ред. Дж. Скотта (1925). Ця праця, написана під час Тридцятилітньої війни, мала на меті сприяти поновленню миру і справедливості в Європі шляхом мобілізації цивілізац. засад людства. Крім більш ніж 50 видань мовою оригіналу ця праця Г. витримала чимало видань голл., англ., франц., нім., італ., ісп., кит. та ін. мовами. Рос. мовою (фактично старослов'янською) вона вперше побачила світ близько 1710 у Києво-Могилян. академії за наказом Петра I. У 1948 «Юрид. издательство» в Москві видало працю Г. в перекладі з лат. О.Л. Саккетті зі вступом проф. О.І. Денисова, а у 1956 її було видано цим же вид-вом за ред. проф. С.Б. Крилова разом з його вступом, коментарями перекладача та великою статтею А. Желудкова (повторне вид. — у Москві в 1994).

Г. був представником епохи духов., соц. та політ. революції в Європі, ознаменованої ідеями Ренесансу та становлення нац. д-ви, які несли нове бачення відносин у регіоні та світі. Ренесанс зламав середньовіч. порядок, за яким індивід був дрібною частинкою універс. організму, у результаті постав індивід, що розглядав себе як самоціль. Реформація ж, виборюючи індивід. свободу совісті, рішуче долала реліг. бар'єри між європ. д-вами. Тривав процес створення сучас. д-ви, абсолютної і суверенної, не зв'язаної більше вірністю ні церкві, ні імператору *Священної Римської імперії німецької нації*. А відкриття нових континентів сприяло знищенню екон. основи середньовіч. порядку і створенню фундаменту для торг. експансії у світі. У результаті виникли нові юрид. постулати, що відображували ці зміни в європ. сусп-ві. З одного боку, абс. правителі намагалися узаконити свою зверхність над підданими,

а з ін. — індивід вимагав від влади визнання прав на особисту безпеку та захист екон. інтересів. Саме з цього середовища формувався торг. клас, який, жадаючи забезпечення своїх інтересів, що швидко зростали, звернувся по їх захист до принципів *природного права*, які необхідно було пристосувати до нових умов. І саме Г. судилося в праці «Про право війни і миру» дати класичне вираження як нових засад природ. права, так і підвалин міжнар. права як правової системи суверен. д-в.

У Г. природ. право (*jus naturale*) є морально-філос. категорією, що визначає цілі й характер спілкування народів, які ґрунтуються на загальнолюдських принципах гуманності та справедливості. Він розглядав природ. право як таке, що за жодних обставин не може бути змінене, оскільки в ньому виражена вища справедливість. І ця його властивість зберігається навіть у разі, «якщо припустити, чого, однак, не можна робити, не скоюючи найтяжчого злочину, що Бога немає або що він не турбується про справи людські» (п. XI Прологомен). Таке природ. право складається з властивих поведінці людей правил добра і зла, які діють незалежно від їхньої волі і навіть від волі Бога, і тому філос.-мораліст. категорія природ. права виступає у Г. одночасно як найважливіше джерело права у відносинах між народами. У природ. праві моральні та правові засади не тільки збігаються за змістом і формою, а й не відокремлюються одні від ін., зливаючись у єдину цілісну категорію права. Форма і зміст природ. права є тут тотожними: здійснення моральних засад спілкування народів залежить не від спец. механізму їх забезпечення, а від природи цих засад, які пов'язані з вищим призначенням людини, що полягає у беззастережному дотриманні нею принципів справедливості, властивих самій суті людської природи. Природ. право є не абстракт. вираженням моральної поведінки людей, а ґрунтується на реальних правилах життя людини і народів, що виникли в процесі розвитку людського сусп-ва і стали його істор. здобутком. Тому принцип природ. права становить основу запропонованої Г. системи міжнар. права. Її базовим принципом є принцип «договори мають виконуватися» (*pacta sunt servan-*

da), на якому і дотепер тримається міжнар. право, що є найкращим доказом реалістичності його концепції.

Другим джерелом права в системі міжнар. права, згідно з Г., виступає право народів (*jus gentium*), що за своїм характером є дод. до природ. права. Г. визначає право народів як суто «людське» право. Він застосовує до нього термін *voluntarium*, який можна розуміти як «вільне» або «добровільне» право. Як самост. джерело права, право народів визначається відокремленням того, що «виникло шляхом встановлення, від того, що впливає із самої природи ... Бо те, що впливає з природи речі, завжди є тотожним самому собі ...; те ж, що виникло шляхом установаження, часто змінюється в часі та різних місцях...» (п. XXX Прологомен). Відокремлюючи право народів від природ. права і внутр. права д-в, Г. характеризує його так: «Право ж у більш широкому сенсі є право народів, а саме — те, що отримує обов'язкову силу волею всіх народів або багатьох із них» (п. XIV розд. I кн. I). Отже, право народів регулює відносини між д-вами, виходячи з їх заг. згоди, і, як наголошує Г., має джерелом вільну волю, на відміну від природ. права, яке становить незмінну частину юриспруденції. Саме це право, що встановлюється безпосередньо угодою народів, називається правом народів (п. XVII Прологомен). Цим самим Г. надав праву народів (*jus gentium*) відмінне від внутр. права та природ. права значення, а саме права, яке встановлюється угодами д-в. У результаті право народів набуло нового чітко визначеного значення як позит. міжнар. право. Це поклало край «плутанині, що існувала навколо використання цього терміна класичними юристами та філософами-юристами, для яких *jus gentium* було посиленням на сферу приватного цивільного права, а іноді — ототожненням з природним правом» (Хендрік ван Ейкема Хоммес). Цей новий підхід до розуміння природи права народів особливо вплинув на Р. Зьоча, який сформулював *jus gentium* як *jus inter gentes*, тобто ще точніше розкрив зміст ви-

значення Г. поняття права народів як позит. права, що регулює відносини між д-вами.

Зміст права народів, як і природ. права, визначається у Г. справедливістю. Ставлячи питання, що ж може бути справедл. у війні, він вказує на гол. критерій, що відрізняє право народів від того, що ним не є. «Бо право тут означає не що інше, як те, що справедливе, при цьому переважно у негативному, а не стверджувальному сенсі, оскільки право є тим, що не суперечить справедливості. Суперечить же справедливості те, що проти природи істот, які мають розум» (п. III розд. I). Отже, право народів є всім тим, що не суперечить справедливості у встановлених народами приписах, а справедливість останніх визначається тим, що не суперечить природі людини.

Завдяки Г. уперше право народів почали розглядати як окр. систему права, що випливає з практики спілкування людства і діє самостійно поряд із природ. правом. Це було новим баченням світ. порядку, справжнім переворотом в уявленні людей про взаємозв'язок народів і д-в. Г. першим довів існування міжнар. співтовариства д-в як об'єкт. реальності, яка об'єднує людство узами гуманності та справедливості, що було результатом звільнення народів від теол. зв'язку в їх взаємному спілкуванні. Як зазначив Л. *Оппенгейм*, «на кінець 17 ст. цивілізовані держави розглядали себе зв'язаними правом націй, нормами, які значною мірою були нормами Гроція».

Новий підхід Г. до природ. права і виділення міжнар. права як *jus gentium* в окр. правову систему здобули йому визнання серед нащадків, які назвали його батьком природ. права та права народів. Власне, й до нього ціла плеяда учених, яких називають «попередниками Гроція», протягом 14—16 ст. розробляла спец. питання права народів. Серед них ісп. теологи Д. Сото, Ф. *Віторія*, Ф. *Суарес*, ісп. юрист Б. *Айала* і особливо італ. юрист А. Джентілі, вплив якого на свої погляди Г. відкрито визнавав у своїй знаменитій праці (пп. VIII і XXX Прологомен). У більш пізній період деякі представники науки міжнар. права навіть

віддавали першість створення сучас. системи міжнар. права А. Джентілі. Однак саме Г. судилося створити систему міжнар. права, засновану на раціон. принципах природ. права, що розуміється як сукупність норм і цінностей, незалеж. від теології. Це й дало йому можливість виділити *jus gentium* як позит. міжнар. право. Г. перевершив своїх попередників як за широтою розуміння найбільш життєвих засад міжнар. права, так і за глибиною бачення засобів їх втілення у практику д-в. Неперевершеніве Г. полягає також у тому, що він створив учення про міжнар. право, в якому істина переважає інтерес. «Подібно до того, — зазначає він, — як громадянин, який порушує внутрішньодержавне право заради своєї найближчої користі, тим самим підриває основи свого благополуччя та благополуччя своїх нащадків, так само і народ, який порушує природне право і право народів, назавжди підриває свій власний спокій у майбутньому. Якщо навіть дотримання права не обіцяє жодної прямої користі, проте прагнення до того, до чого ми відчуваємо потяг нашої природи, свідчить радше про мудрість, а не про дурість» (п. XVIII Прологомен). Ні до Г., ні після нього нікому не вдалося з такою реалістичністю й масштабністю висвітлити глибинний характер справжніх взаємин народів, які ґрунтуються на постулатах миру та співробітництва і які тим самим протистоять мінливим інтересам д-в. «Гуго Гроцій, — зазначає В.М. Корецький, — пробирався крізь натовп церковних авторитетів, цитат з богословських, філософських книг, римського права на землю, щоб подивитися на природне, в тому числі міжнародне, право людськими очима, крізь страждання народів, утягнутих, не без підбурювання та участі католицької церкви, у 30-річну війну. Гроцій закликав до обмеження свавілля і насилля, до дотримання меж права і доброї совісті».

Апокаліпсичні катастрофи, які пережило людство у 2 світі та ін. війнах, були наслідком відходу від учення Г., яке в усі часи нехтувалося утилітаристами від політики, економіки та права, незалежно від їх ідеол. кольору та нац. належності. Глибинні філос. ідеї, що містяться у вченні Г., не можуть залишити людство байдужим до

них. Тому з його ім'ям пов'язане виникнення «гроціанської традиції», що утверджує в міжнар. співтоваристві гуманіст. доктрину міжнар. права, яка є справжнім орієнтиром і вірним засобом єднання всіх народів у єдиному співтоваристві.

Літ.: *Nussbaum A.* A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; *Onnengheim Л.* Международное право. Т. 1. М., 1948; *Friedmann W.* Legal Theory. L., 1967; *Lauterpacht H.* The Grotian Tradition in International Law // International Law. Collected Papers of Hersch Lauterpacht. V. 2. Cambridge, 1975; *Ito Fujio.* Defence of Hugo Grotius for his Mare Liberum // The Japanese Annual of International Law, 1976; *Hommies Eikema H. van.* Grotius on Natural and International Law // Netherlands International Law Review, 1983, v. XXX; *Riphagen W.* Grotius and the New Law of the Sea // RdC, 1983, p. IV, t. 182. The Hague; Boston; L., 1984; *Корецький В.М.* Избранные труды / Под ред. В.Н. Денисова. Кн. 2. К., 1989; *Денисов В.Н.* Гуго Гроций о мировом порядке и современность // Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве. К столетию рождения В.М. Корецкого. К., 1990; *Денисов В.Н.* Гроций Гуго // Юрид. енциклопедия. Т. 1. К., 1998; *Капустин М.Н.* Международное право. Конспект лекций. Ярославль, 1873 // Золотой фонд российской науки международного права. Т. 1. М., 2007; *Мартенс Ф.Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. М., 2008.

В.Н. Денисов

ГРУПА ДВАДЦЯТИ́, або Велика двадцятка (англ. Group of Twenty, G20), — міжнар. екон. форум зі сприяння визначенню ключових напрямів розвитку світ. економіки та подолання фін.-екон. кризи 1997—98, що набула глобального характеру. Беруть участь 19 найбільш екон. розвинених країн світу (Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Німеччина, ПАР, Респ. Корея, РФ, Сауд. Аравія, США, Туреччина, Франція, Японія), а також *Європейський Союз*. Охоплюючи 90 % світ. валового внутр. продукту та 80 % світ. торгівлі, вони представляють практично всю світ. економіку.

Створення Групи двадцяти (далі — G20) стало реакцією найбільш економічно потужних д-в світу на світ. фін. кризу 1997—98. До 1997 заходи з подолання екон. проблем та розвитку розроблялися в рамках *Групи семи*, що діяла у складі д-в з найбільшими економіками світу (Великої Британії, Італії, Канади, Німеччини, США, Франції, Японії). Наслідки світ. фін. кризи 1997—98, що спочатку охопила азіат. країни з високими темпами екон. зростання, а згодом поширилася на країни Латин. Америки і

РФ, спричинивши екон. спад у світі в цілому, змусили розробляти шляхи їх подолання вже в ширшому форматі. Пропозицію щодо проведення широкоформат. форуму з подолання проблем світ. фін.-екон. кризи було висловлено в 1997 Президентом США Б. Клінтоном на саміті д-в — учасниць *Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва* (АТЕС). Такий форум відбувся у квіт. 1998 в м. Вашингтон (США) під час т. з. «Весняних нарад» МВФ і МБРР у присутності міністрів фінансів та голів центр. банків Австралії, Аргентини, Бразилії, Гонконгу, Індії, Індонезії, Китаю, Малайзії, Мексики, ПАР, Польщі, Респ. Корея, РФ, Сінгапуру, Таїланду та д-в — учасниць Групи семи (всього 22 країни). Цей форум дістав назву «Група 22». Його робота проводилася в рамках 3 робочих груп, кожна з яких складалася з представників країн різних регіонів світу, репрезентуючи як економічно розвинені країни, так і країни з високими темпами зростання. Кожна з них обговорювала окр. блоки питань, що стосувалися поліпшення становища світ. фін. системи. 2-га зустріч цієї групи відбулася у жовт. 1998 у рамках «Осінніх нарад» МВФ та МБРР. На ній було представлено 3 звіти, які стали основою для подальшого співробітництва д-в у напрямі подолання наслідків фін.-екон. кризи та закріпили рекомендації щодо: підвищення прозорості фін. ринків шляхом удосконалення правил поширення інформації про стан приват. учасників ринку, покращення макроекон. ситуації та політики д-в і міжнар. фін. ін-тів разом з уведенням єдиних, якісніших стандартів бухгалтер. обліку; зміцнення нац. та світ. фін. структур шляхом удосконалення стандартів управління корпораціями, ризиками, а також ліквідністю та зміцнення системи фін. безпеки й налагодження співробітництва нац. органів управління і нагляду за фін. сферою з міжнар. фін. орг-ціями у рамках Форуму щодо політики у фін. секторі; запобігання міжнар. фін. кризам і подолання їх наслідків шляхом обмеження обсягів держ. гарантій, ширшого використання ін-

новац. фін. механізмів, підтримки належного рівня обмінних курсів валют, втілення ефект. режимів неплатоспроможності тощо.

Звіти цієї групи лягли в основу подальшої роботи щодо подолання наслідків фін.-екон. кризи, ставши, зокрема, підставою для заснування Групою семи Форуму фін. стабільності (сьогодні — Рада з фін. стабільності). Планувалося скликати позачергове засідання Тимчас. комітету МВФ (нині — Міжнар. валют.-фін. комітет МВФ) з дорученням організувати обговорення висновків Групи 22. Цей план, однак, не було реалізовано внаслідок того, що він виходив за межі мандата Тимчас. комітету МВФ, і невисокого представництва у МВФ країн Півд.-Схід. Азії. Натомість Група семи скликала в берез. та квіт. 1999 2 зустрічі міністрів фінансів та голів центр. банків 33 д-в, на якій були представлені країни Групи 22, а також Бельгія, Єгипет, Іспанія, Кот-д'Івуар, Марокко, Нідерланди, Сауд. Аравія, Туреччина, Чилі, Швеїцарія, Швеція. Цей форум дістав назву «Група 33», і на ньому мали обговорювати питання реформи світ. фін. системи. Однак Група семи, через непрост. характер зустрічей останнього форуму та надто широке представництво країн у ній, почала працювати над створенням нової групи, яка представляла б економіку світу, але не була надто широкою за своїм складом. Про намір продовжувати роботу над створенням «неформального механізму для діалогу між системно важливими країнами в рамках Бреттон-Вудської системи» було заявлено, зокрема, у «Звіті міністрів фінансів Групи семи про заходи щодо зміцнення міжнародної фінансової архітектури», представленому на Екон. саміті Групи семи, що проходив 18—20.06.1999 у м. Кельн (Німеччина). Протягом літа 1999 велися консультації щодо складу та повноважень нової групи. На зустрічі міністрів фінансів та голів центр. банків цієї ж Групи (25.09.1999, м. Вашингтон, США) було прийнято Заяву про скликання нового неформ. форуму з ключових проблем світ. економіки та фінансів за участю країн Гру-

пи семи, д-в з високими темпами екон. зростання і ЄС, а також представників МВФ та МБРР. Крім того, було призначено час і місце проведення його першої зустрічі, а також головуючого на перші 2 роки (міністр фінансів Канади Пол Мартін). Учасників форуму було обрано з урахуванням їх ролі у світ. економіці та можливостей сприяти стабільності у світ. екон. і фін. системі на основі балансу регіон. представництва. 15—16.12.1999 в м. Берлін (Німеччина) було проведено перше засідання Г20, підсумки діяльності якого було відображено у спільному Комюніке міністрів фінансів та голів центр. банків д-в учасниць. Г20 розглядали в цьому документі як новий неформ. діалог країн із системно важливими економіками, який діятиме в рамках Бреттон-Вудської інституц. системи (див. *Бреттон-Вудська валютна система*). Вона має проводити дискусії щодо ключових питань світ. фін.-екон. політики, сприяючи міжнар. співробітництву з метою досягнення стабільного та стійкого екон. зростання.

З 1999 по 2007 Г20 працювала на рівні міністрів фінансів та голів центр. банків, які збиралися на свої зустрічі щороку (1999 — м. Берлін, Німеччина; 2000 — м. Монреаль, Канада; 2001 — м. Оттава, Канада; 2002 — м. Нью-Делі, Індія; 2003 — м. Морелія, Мексика; 2004 — м. Берлін, Німеччина; 2005 — Сяньхе, Китай; 2006 — м. Мельбурн, Австралія; 2007 — м. Кейптаун, ПАР). За результатами зустрічей приймали, як правило, комюніке, які могли містити декларації з важливих фін.-екон. проблем. Функції головуючого на цих зустрічах виконував голова центр. фін. органу країни, в якій проходила чергова зустріч. З 2002 почала збиратися «трійка» головуючих Г20, яка складалася з її попереднього, чинного та наст. голів, що забезпечувало безперервність роботи Групи. Двічі на рік проходили зустрічі заст. міністрів фінансів та голів центр. банків, на яких готували порядок денний щорічних зустрічей Групи. За час її роботи протягом 1999—2007 значно розширилося коло проблем, що обговорювалися в її рамках. Крім подолання наслідків світ. фін.-екон. кризи 1997—98 Г20 розглядала такі питання: вжиття заходів з протидії фін. терорист. діяль-

ності; боротьба зі злочинністю у фін. сфері; надання фін. допомоги країнам, що розвиваються; вивчення впливу демогр. змін на світ. економіку; реформування між-нар. ін-тів Бреттон-Вудської валют. системи тощо. Стало зрозумілим, однак, що Г20 не вистачає авторитету, і потрібно проводити зустрічі на рівні глав д-в та урядів, що й було здійснено. Перший саміт у такому форматі відбувся 15.11.2008 у м. Вашингтон (США) в умовах розвитку нової фін. кризи, що розпочалася в 2007 у США й призвела до значного екон. спаду в світі. У прийнятій на саміті Декларації було названо осн. причини фін.-екон. кризи і накреслено заходи щодо її подолання.

Подальші саміти Г20 відбувалися: квіт. 2009 — м. Лондон (Велика Британія); верес. 2009 — м. Пітсбург (США); черв. 2010 — м. Торонто (Канада); листоп. 2010 — м. Сеул (Півд. Корея); листоп. 2011 — м. Канни (Франція); черв. 2012 — м. Лос-Кабос (Мексика); верес. 2013 — м. Санкт-Петербург (РФ). У ході їх роботи було прийнято рішення щодо: збільшення ресурсів МВФ і розміру допомоги найбільш постраждалим від кризи країнам; активізації боротьби з т. з. «податковими оазами», тобто офшорними зонами; обмеження розмірів бонусів топ-менеджерам компаній та банків; посилення контролю за фін. ринками; недопущення надмірних коливань валют і утримання від конкурент. девальвації валют; заборони протекціонізму у сфері торгівлі та інвестицій, скорочення дефіциту держ. бюджету; волатильності цін на сировину, узгодження принципів банкрутства фін. ін-тів та захисту платників податків при банкрутстві тощо. Крім того, Г20 розробляла заходи щодо реформування між-нар. фін. інституц. системи (МВФ і МБРР), поліпшення фін.-екон. становища Греції, боротьби зі злочинністю у фін. сфері; продовольчої безпеки; забезпечення зайнятості; подолання енергет. проблем та проблем у сфері торгівлі сировиною; фінансування клімат. програм тощо.

3-й саміт Г20 (24—25.09.2009, м. Пітсбург, США) ознаменувався тим, що лідери Г20 у своїй спільній заяві схарактеризували її як «основний форум міжнародного економічного співробітництва», кинувши цим виклик ін. між-нар. екон. форумам.

Осн. робота Г20 ведеться на самітах глав д-в та урядів, у роботі яких крім пост. учасників беруть також участь: Іспанія (має статус пост. спостерігача), 4 д-ви, які обираються головою Г20 і мають представляти різні регіони світу (з 2010 2 з них обов'язково є афр. країнами), представники ООН, МВФ, МБРР, СОТ, Ради фін. стабільності, *Організації економічного співробітництва і розвитку* (ОЕСР) та ін. Головуючого Г20 обирають щороку. Велике значення в орг-ції її роботи має трійка лідерів, яка складається з попереднього, чинного та наст. голів і проводить консультації щодо порядку денного самітів та підготовки проектів документів, що виносяться на розгляд форуму. На неї покладається також забезпечення послідовності виконання його рішень. Осн. робота з підготовки до самітів здійснюється на зустрічах представників глав країн — учасниць Г20, яких називають шерпами (від назви народності, що проживає в Непалі в р-ні гори Еверест, традиц. заняттям яких є супровід альпіністів на вершину гори). Щороку також проводяться зустрічі міністрів фінансів і голів центр. банків, робочих, експерт. та досл. груп. За ініціативою трійки лідерів Г20 може скликати зустрічі представників ін. мін-в. Щороку також проводяться зустрічі представників ділових кіл країн Г20, які мають назву «Ділова двадцятка». За результатами саміту приймають заяви чи декларації глав д-в Г20, невід'ємними частинами яких часто стають рамкові угоди щодо вправного, сталого і збалансованого зростання.

Черговий саміт Г20 заплановано провести 15—16.11.2014 в м. Брисбен (Австралія) (запрошеними країнами мають бути Бірма, Сенегал, Мавританія, Нова Зеландія), у 2015 головування має перейти до Туреччини.

Правовий статус Г20 часто зазнає критики у зв'язку з відсутністю в неї статусу між-нар. орг-ції. Приймаючи важливі для економіки світу рішення, Г20 одночасно не несе відповідальності за них і не звітує перед ООН та рештою д-в світу. У зв'язку з

ГРУПА ДЕРЖАВ ПРОТИ КОРУПЦІЇ (GRECO)

цим невизначеним залишається коло повноважень Г20, що викликає спори щодо легітимності доручень, які вона дає ін. міжнар. орг-ціям, а також її рішень щодо реформування МВФ та МБРР. Г20 постійно звинувачують у непрозорості роботи, оскільки її документи не завжди широко розповсюджують.

Літ.: Хайнал П.И. Группа восьми и Группа двадцати. Эволюция, роль и документация. М., 2008.

І.М. Проценко

ГРУПА ДЕРЖАВ ПРОТИ КОРУПЦІЇ (GRECO) — спец. орган Ради Європи, створений для боротьби з корупцією.

Ідея спільної протидії корупції в межах РЄ виникла на поч. 80-х рр. 20 ст. У 1981 Комітет міністрів РЄ рекомендував вжити заходів проти екон. злочинів, у т. ч. хабарів (рекомендація R (81) 12). У 1994 на Конф. у м. Валетта (Мальта) міністри юстиції РЄ погодилися, що питання корупції, які загрожують стабільності демокр. інституцій, слід винести на загальноєвроп. рівень. Зі створенням у верес. того ж року Мультидисциплінарної групи з корупції, підзвітної Європ. комітету з проблем злочинності та Європ. комітету з правового співробітництва, боротьбу з корупцією було визнано як пріоритет. завдання РЄ. У 1996 Комітет міністрів РЄ ухвалив програму дій проти корупції, в якій визнав необхідність розроблення міжнар. конвенцій щодо протидії цьому злочину та механізму їх імплементації. Подальші кроки було вжито на конф. міністрів юстиції (черв. 1997) та глав д-в і урядів (жовт. 1997). У листоп. 1997 Комітет міністрів РЄ ухвалив резол. (97) 24, яка містила Двадцять керівних принципів боротьби з корупцією та прохання до Мультидисциплінарної групи з корупції розробити проект ефект. механізму моніторингу та імплементації антикорупц. актів РЄ.

01.05.1999 Комітет міністрів РЄ створив GRECO як контрольний орган із запобігання корупції (резол. (99) 5 (Doc. CE GRECO (99.) 1E)). Його статус і діяльність визначається Статутом, який є дод. до зазначеної резол. Метою GRECO є «поліп-

шення спроможності її членів успішно боротися з корупцією в динамічному процесі взаємних оцінок та взаємного впливу згідно з відповідальністю у цій сфері» (ст. 1). До повноважень Групи належить здійснення моніторингу щодо дотримання Цив. конвенції про боротьбу з корупцією 1999, Кримін. конвенції про боротьбу з корупцією 1999, Двадцяти керівних принципів боротьби з корупцією 1997, Рекомендації щодо кодексів поведінки чиновників 2000, Рекомендації стосовно заг. правил проти корупції у фінансуванні політ. партій та виборчих кампаній 2003.

Як орган політ. співробітництва, GRECO водночас контролює дотримання д-вами-учасниками згаданих та ін. міжнар. конвенцій. Гол. ознакою її «політичного» характеру є спосіб формування делегацій д-в-учасниць — делегатів призначають відп. уряди. Тому статус членів делегацій відрізняється від статусу суддів міжнар. суд. органів чи навіть членів Комітету РЄ із запобігання катуванням, де формування складу відбувається за змішаною процедурою (д-вою та Комітетом міністрів РЄ). Делегації д-в — членів GRECO висловлюють політику урядів своїх д-в. GRECO також входить до єдиної моніторингової системи РЄ і в разі потреби може спиратися на впливовіші моніторингові органи, такі, напр., як Комітет міністрів РЄ чи моніторинговий комітет *Парламентської асамблеї Ради Європи*, які підтримують її своїм авторитетом та повноваженнями, що, у свою чергу, певною мірою підтверджує унікальність антикорупц. механізму РЄ.

Правова природа GRECO віддзеркалює її дуалізм: вона діє, з одного боку, як орган РЄ, що здійснює контроль за дотриманням Керівних принципів боротьби з корупцією, а з ін. — як конвенц. орган міжнар. контролю за дотриманням д-вами-учасниками згаданих вище конвенцій РЄ. Проте GRECO, відповідно до Статуту і Правил процедури, є колегіальним міжнар. органом, який у межах своєї компетенції самостійно ухвалює рішення, необхідні для його функціонування. Антикорупц. конвенції РЄ надають GRECO право висловлювати «рекомендації» д-вам, щодо яких здійснюються заходи контролю. За їх допомогою Група тлумачить конвенц. нор-

ми і впливає на нац. зак-во та практику. Рекомендації спрямовані на уніфікацію антикорупц. зак-ва д-в-членів, чим досягається одна з гол. цілей антикорупц. конвенцій РЄ. За своєю правовою природою ці рекомендації є актами застосув. норм зазначених конвенцій та актами їх тлумачення. Такі тлумачення є автентичними (ст. 24 Кримін. конвенції та ст. 14 Цив. конвенції). Виконання д-вами — членами Групи її рекомендацій, що можуть бути актами тлумачення антикорупц. конвенцій РЄ, здійснюється в порядку застосув. внутрішньоправових процедур імплементації. Немає жодної універс. процедури виконання рекомендацій GRECO, якою д-ви були б зобов'язані користуватися задля реалізації наданих рекомендацій.

Функціонування GRECO регулюється Статутом і Правилами процедури. Кожна д-ва-член призначає 2 представників, які беруть участь у заг. зборах GRECO з правом голосу. Ін. органи РЄ також призначають своїх представників, зокрема Парламент. асамблея РЄ. Статус спостерігача при GRECO надано ОЕСР та європ. Управлінню ООН з наркотиків та злочинності (штаб-квартира якого розташована у м. Відні, Австрія). Відповідно до п. 8 ст. 8 Статуту, GRECO обирає президента й віцепрезидента з числа її членів, які мають право голосу. Поточне керівництво діяльністю здійснює Бюро, що є викон. органом. До нього входять президент, віцепрезидент та 5 ін. осіб, обраних GRECO з числа членів (п. 1 ст. 9 Статуту).

Штаб-квартира GRECO розташована в м. Страсбурзі, у представництві гол. органів РЄ. Набуття членства відбувається шляхом нотифікації, а для д-в — учасниць антикорупц. конвенцій РЄ — автоматично після ратифікації будь-якої з них. Крім членів у роботі GRECO можуть брати участь без права голосу представники міжнар. органів та орг-цій, визначених у Статуті GRECO, чи запрошені Комітетом міністрів РЄ.

GRECO можна розглядати як відкрити міжнар. інституцію, членство в якій зумовлене визнанням чітко визначених правил співробітництва в антикорупц. сфері, встановлених керівними органами РЄ чи міжнар. угодами РЄ. Відповідно до ст. 4 Ста-

туту GRECO, набуття у ній членства д-вами, що не є членами РЄ, залежить від їх готовності дотримуватися Керівних принципів РЄ щодо боротьби з корупцією 1997 або від участі таких д-в у антикорупц. договорах РЄ (ст. 16 Цив. конвенції РЄ про боротьбу з корупцією). Крім того, Комітет міністрів РЄ може запросити ту чи ін. д-ву до участі в GRECO. Сьогодні членами GRECO є 49 д-в (48 д-в — членів РЄ та США). Враховуючи її склад (європ. та неєвроп. д-ви), а також тенденції розвитку (перспектива розширення Групи за рахунок неєвроп. д-в), GRECO належить до субрегіон. міжнар. контрольних органів з дотримання антикорупц. міжнар. договорів з повноваженнями впливати на розвиток антикорупц. зак-ва д-в-членів.

Україна, яка приєдналася до GRECO 01.01.2006, зобов'язалася брати участь у процесі взаємного оцінювання в межах Групи. У 2006 відбувся оцінний візит до України, присвячений питанням: корупції в публ. установах, корупції в органах влади, відповід. за розслідування та кримін. переслідування корупц. правопорушень; імунітету від переслідування, яким наділені окр. публ. посад. особи; запобігання використанню юрид. осіб для покривання корупції та заходів з вилучення доходів, отриманих особами, втягнутими в корупцію. За його результатами експерти надали Україні 25 рекомендацій, серед яких — необхідність встановл. механізму імплементації положень міжнар. антикорупц. актів, у т. ч. розроблення плану дій проти корупції. Особливо наголошувалося на важливості забезпечення незалежності суд. влади й прокуратури, інформуванні громадськості про діяльність органів держ. влади, реформуванні держ. служби, запровадженні етичного кодексу держ. службовців та їх ефект. відповідальності за корупц. дії. У 2011 відбувся черговий візит експертів GRECO до України, під час якого вичалася ситуація стосовно імплементації в укр. зак-во положень Кримін. конвенції про боротьбу з корупцією та ін. міжнар. антикорупц. актів.

З урахуванням рекомендацій GRECO 07.04.2011 ВР України ухвалила новий антикорупц. Закон «Про засади запобігання і протидії корупції в Україні», який визначає осн. засади запобігання і протидії корупції в публ. і приват. сферах сусп. відносин, відшкодування завданої внаслідок вчинення корупц. правопорушень шкоди, поновлення порушених прав, свобод чи інтересів фіз. осіб, прав чи інтересів юрид. осіб, інтересів д-ви. Закон спрямований на докорінну зміну всієї системи орг-ції роботи органів держ. влади та місц. самоврядування щодо проведення ними антикорупц. заходів, розширення переліку суб'єктів, які підпадають під його дію, підвищення їх відповідальності за скоєння корупц. діянь та ін. правопорушень, пов'язаних з корупцією, посилення їх персон. відповідальності за авторитет влади. Новелою в зак-ві України стало нормат. обмеження одержання подарунків держ. службовцями.

Усього було проведено 2 раунди оцінювання України та підготовлено кілька звітів щодо виконання нею наданих GRECO рекомендацій. У лют. 2014 було ухвалено Четвертий дод. звіт, у якому GRECO дійшла висновку, що 16 із 25 рекомендацій виконані Україною задовільно чи вирішені у задовільний спосіб. GRECO позитивно оцінила прийняті законод. зміни, які визначають, що хабарництво є правопорушенням, передбаченим Кримін. кодексом, і що корупція, у всіх її формах, розглядається як злочин. Крім того, як було вказано у звіті, Україна встановила сучас. правове регулювання конфіскації та арешту отриманих злочин. шляхом доходів, що дає можливість охопити як прямі, так і непрямі доходи, а також доходи, передані третім особам. Позит. моментом було названо внесення до Кримін. кодексу відповідальності юрид. осіб. Ці заходи спрямовані на підвищення відповідності укр. кримін. зак-ва європ. стандартам і розширюють можливість здійснення д-вою ефект. боротьби з корупцією. Проте, як зазначено у звіті, до цього часу не закріплено правову базу в таких фундамент. сферах, як система орга-

нів прокуратури, реформа держ. управління та процедура здійснення держ. закупівель, що призводить до відсутності правової захищеності й ускладнює здійснення необхідних заходів з імплементації.

Літ.: Нуруллаєв І.С.О. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією. К., 2009; Мацко А. Діючі міжнародні структури боротьби з корупцією // Економіка. Фінанси. Право, 2000, № 6.

І.С.О. Нуруллаєв, О.І. Мельничук

ГРУПА СВІТОВОГО БАНКУ (ГСБ) — система з 5 міжнар. орг-цій, що входить до складу ООН, створена з метою забезпечення фінансування та надання консультацій д-вам задля екон. розвитку, заохочення та захисту міжнар. інвестицій.

ГСБ було створено у 1944 як *Міжнародний банк реконструкції та розвитку* (МБРР) на міжнар. конф. у м. Бреттон-Вудс (штат Нью-Гемпшир, США) з метою надання допомоги у відбудові та розвитку країн — членів орг-ції, що постраждали під час *Другої світової війни*.

До її складу входять такі міжнар. орг-ції: МБРР, створений з метою кредитування розвинених країн, насамперед європ., що постраждали під час II світ. війни, згодом метою діяльності МБРР стає надання фінансування кредитоспроможним д-вам з низьким та середнім рівнем доходів; *Міжнародна фінансова корпорація* (МФК), створена у 1956 з метою надання фінансування приват. компаніям у д-вах, доступ до ринку капіталів у яких обмежений; *Міжнародна асоціація розвитку* (МАР), створена у 1960 з метою надання безвідсоткової фін. допомоги та грантів найбіднішим д-вам світу з метою подолання бідності, поліпшення інвестиц. клімату та підвищення рівня освіти й охорони здоров'я; *Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів* (МЦУІС), що увійшов до складу ГСБ у 1966, сприяє залученню іноз. інвестицій шляхом забезпечення міжнар. механізмів урегулювання спірних питань щодо інвестицій між іноз. інвесторами та країнами — одержувачами інвестицій через погоджувальні або арбітр. процедури; *Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій* (БАГІ), створене у 1988 з метою сприяння та заохочення іноз. інвестицій шляхом надання гарантій інвесторам для захисту від некоменс. ризи-

ків, насамперед політ., у країнах, що розвиваються, у межах фінансування МБРР, МАР та МФК.

Незважаючи на певну відмінність у функціях, усі орг-ції ГСБ тісно пов'язані насамперед єдністю цілей — сприяння сталому екон. зростанню, яке веде до скорочення бідності у країнах, що розвиваються, шляхом надання допомоги у збільшенні виробництва через довгострок. фінансування проектів і програм розвитку. Орг-ції ГСБ створювалися як міжурад. орг-ції, що визначають принципи і правила функціонування міжнар. фін. системи. Діяльність ГСБ зосереджується на сприянні д-вам, що розвиваються, зокрема у галузях сільськогосп-ва, охорони довкілля, інфраструктури, соц. сфері (освіта, охорона здоров'я) та управлінні (боротьба з корупцією, правові ін-ти розвитку тощо).

Фінансування ГСБ д-в — членів орг-цій відбувається шляхом надання грантів та пільг. позик. Умови кредитування є значно вигіднішими, ніж умови комерц. банків, — набагато менші відсоткові ставки, довший термін погашення позик (15—20 років) із 3—5-річним пільг. періодом до поч. погашення осн. суми, а також надання у деяких випадках безвідсоткових кредитів строком до 40 років. Формування фін. резервів ГСБ здійснюється з кількох джерел — прибутків від інвестицій, внесків д-в — членів орг-цій та зі світ. ринків капіталів — МБРР та МФК випускають облігації найвищого кредитного рейтингу AAA.

Членство в ГСБ залежить від членства д-ви у МВФ. Так, щоб стати членом МБРР, країна повинна вступити у МВФ. Вступ до МАР, МФК та БАГІ передбачає попереднє членство у МБРР. Щодо членства д-ви у МЦУІС, враховуючи той факт, що МЦУІС є добровільним форумом для арбітр. вирішення спорів, процедура вступу до цієї орг-ції полягає у підписанні та ратифікації Конвенції МЦУІС, що можливо винятково для д-в — членів МБРР. Членство д-ви у тій чи ін. орг-ції підтверджується підписанням устан. документів відп. орг-ції, сплатою членського внеску та поданням підтвердження внутр. акта д-ви, що уповноважує її вступити до відп. орг-ції.

Станом на кін. 2014 до МБРР входило 188 країн, до МАР — 171, до МФК — 184,

до БАГІ — 180, до МЦУІС — 150. Україна вступила до ГСБ 03.09.1992 відповідно до Закону «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» від 03.06.1992 № 2402-XII, а 16.08.2000 відбулася ратифікація Україною Конвенції про порядок вирішення інвестиц. спорів між д-вами й іноз. особами 1965, т. з. Вашингтон. конвенції.

ГСБ єдина й організаційно: практично всі структури підпорядковані Президенту ГСБ, мають спільну адм. систему. Управління ГСБ здійснюється через Раду керуючих та Раду викон. директорів, які приймають найважливіші стратег. рішення. Існує єдина Рада керуючих для МБРР, МФК та МАР, окр. Рада керуючих для БАГІ та Адм. рада для МЦУІС. У Раді керуючих представлена кожна д-ва — член орг-ції. Рада керуючих наділена «усією владою Банку», що полягає у прийнятті нових членів, внесенні змін у розмір статут. капіталу, розподілі доходу, перевірці фін. звітності, затвердженні бюджету тощо. Збори Ради керуючих відбуваються щороку. Кожна д-ва-член призначає на 5-річний термін у Раду свого керуючого і його заст., якими мають бути міністр фінансів і керівник нац. банку країни. Статут. документами орг-цій не встановлено жодних вимог для такого призначення, а також не встановлено макс. термін перебування на такій посаді. Упродовж року інтереси д-в представляють викон. директори.

Поточне керівництво ГСБ здійснює Рада викон. директорів, до складу якої входять 24 викон. директори. Д-ви з найбільшими внесками у статут. капітал орг-цій (США, Японія, Німеччина, Франція та Велика Британія) призначають по 1 викон. директору. Ін. країни поділяються на групи, кожна з яких представляє директор від групи країн. Викон. директори перебувають у штаб-квартирі у Вашингтоні. Рада викон. директорів здійснює заг. керівни-

цтво ГСБ, виконує обов'язки, покладені на неї Радою керуючих, затверджує позики та приймає стратег. рішення щодо діяльності ГСБ. Засідання Ради викон. директорів відбуваються щотижня. Головою Ради викон. директорів є Президент ГСБ, якого обирає Рада викон. директорів на 5-річний термін з можливістю повторного переобрання. Кандидатуру президента висуває викон. директор від США (за давньою домовленістю між МБРР та МВФ, тоді як президентом МВФ призначається представник європ. д-ви).

У 1993 в межах ГСБ створено також Інспекц. раду з метою забезпечення дотримання принципів діяльності та операц. процедур. Вона також має функції апеляції та оскарження рішень і проектів ГСБ.

Діяльність ГСБ тісно пов'язана з діяльністю МВФ. Разом вони сформували *Бреттон-Вудську валютну систему*. Хоча початкові функції орг-цій значно відрізняються (МВФ було створено з метою врегулювання макроекон. питань, ГСБ мала зосередитися на вирішенні проблем мікроекон. характеру), однак загалом їхня діяльність є взаємодоповнювальною і сприяє сукупному розвитку економіки д-в на всіх рівнях. Робота орг-цій є взаємозалежною, навіть членство д-в у одній орг-ції залежить від членства в ін. Деякі механізми фінансування д-в — членів орг-цій здійснюються одночасно 2 орг-ціями, а відокремлена співпраця орг-цій з д-вами у деяких випадках містить умови виконання завдань, передбачених ін. орг-цією задля комплексного подолання екон. проблем д-ви.

Літ.: Герчикова И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности: Учеб. пособие. М., 2000; Дрисколл Д. Международный валютный фонд и Всемирный банк: в чём их различие? Вашингтон, 1992; Моисеев А.А. Международные финансовые организации (правовые аспекты деятельности). М., 2003; Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації: Навч. посіб. К., 2001; Шренпелер Х.-А. Международные экономические организации: Справ. М., 1999; *A Guide to the World Bank Group*. Washington, 2003; *Bowett's Law of International Institutions* / P. Sands, P. Klein. L., 2001; *Broches A. The World Bank* //

International Financial Law / Ed. R.S. Rendell. V. II. L., 1983; *Grauwe P. International Money: Post-War Trends and Theories*. Oxford, 1990; *Lastra R.-M. Legal Foundations of International Monetary Stability*. Oxford, 2006; *Mason E.S., Asher R.E. The World Bank since Bretton Woods*. Washington, 1973; *Ofosu-Amaah Paatii W. The World Bank — Legal Aspects of Its Recent Lending Activities* // *The Transnational Law of International Commercial Transactions* / N. Horn, C.M. Schmitthoff. Deventer, 1982; *Sureda Rigo A. Activities of International Development Banks* // *RdC*, 2004, t. 308. Leyden; Boston, 2005.

Є.В. Палій

ГРУПА СЕМІ́, або Велика сімка (англ. Group of Seven, G7), — екон. форум провідних промислово розвинених країн Заходу, в рамках якого узгоджуються їх позиції щодо вирішення найактуальніших проблем міжнар. економіки та політики і визначаються подальші напрями розвитку міжнар. відносин та їх вплив на міжнар. право.

У роботі Групи семи (далі — Г7) беруть участь: Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція та Японія. З 1998 до 2013 разом із цими країнами співпрацювала РФ, у зв'язку з чим Г7 трансформувалася в «Групу восьми». Однак у 2014, внаслідок засудження учасниками цієї групи дій РФ щодо анексії терит. Криму, як складової України, форум знову почав збиратися у своєму початковому складі з поверненням попередньої назви.

Поштовхом для проведення неформ. та конфіденц. зустрічей провідних країн Заходу стало падіння *Бреттон-Вудської валютної системи*, що розпочалося в 1968, та ін. кризові явища у міжнар. економіці в наст. періоді. У берез. 1973 міністри фінансів 4 країн (Великої Британії, США, Франції та ФРН) зібралися на конфіденц. зустріч у м. Вашингтон (США), щоб обговорити проблеми міжнар. валют. системи. Зустріч дістала назву «Бібліотечної групи», оскільки відбулася в бібліотеці Білого дому. У верес. 1973 до роботи цих країн приєдналася Японія, у зв'язку з чим подальші зустрічі в такому складі іменувалися «Групою п'яти». Зустрічі проходили конфіденційно, як правило, тричі на рік, на рівні міністрів фінансів із запрошенням іноді голів центр. банків. «Група п'яти» стала своєрідним прообразом Г7, оскільки остання зберегла кістяк її членського складу і запозичила визначену нею модель не-

форм., камерного обговорення провідними країнами світу проблем світ. економіки та прийняття спільного курсу щодо їх подолання. Компактність «Групи п'яти», неформ. характер її зустрічей часто сприяли досягненню консенсусу в її рамках. Однак через конфіденційність робота Групи ставала непрозорою й непередбачуваною, до того ж вона була закритою для вступу ін. країн світу, не було навіть чітко окреслено критерії, згідно з якими добирали склад, у зв'язку з чим її діяльність зазнавала критики, особливо з боку країн, які за екон. показниками могли входити до її складу (Бельгія, Італія, Нідерланди). Після створення Г7 робота «Групи п'яти» не припинялася й тривала аж до 1987, незважаючи навіть на те, що її країни-учасниці були представлені і в Г7, а їх міністри фінансів також брали участь у самітах лідерів «Сімки».

З серед. 1975 між лідерами Великої Британії, США, Франції та ФРН починається дискусія щодо необхідності скликання міжнар. екон. конф. глав індустріально розвинених демокр. країн світу для обговорення питань світ. економіки та міжнар. валют. системи. Склад цієї конф. мав бути взьким, щоб забезпечити її мобільність і швидкість прийняття рішень. 15—17.11.1975 в м. Рамбуїє (Франція) було проведено саміт лідерів 6 країн: Великої Британії, Італії, США, Франції, ФРН та Японії, що вважається поч. діяльності Г7. На ньому було прийнято Декларацію, в якій країни-учасниці назвали причину проведення свого зібрання: від зростання та стійкості їх економік залежить процвітання ін. країн світу, а отже, вони мають розвивати співробітництво між собою, сприяючи економікам ін. країн. Дод. метою було названо зміцнення відкритого і демокр. сусп.-ва, в якому пануватимуть свобода особистості та соц. розвиток. Отже, з самого початку індустріально розвинені країни світу, що зібралися на цю зустріч, не збиралися обмежувати свою роботу виключно екон. питаннями. Втім, у згаданій Декларації порушувалися питання переважно екон. характеру: свобода торгівлі, завершення у 1977 Токійського раунду переговорів у рамках ГАТТ, зближення позицій США та Франції у валют. питанні, розвиток альтернат. джерел енергії тощо. На наст. саміті 27—

28.06.1976 у м. Сан-Хуан (Пуерто-Рико) до Великої Британії, Італії, США, Франції, ФРН та Японії приєдналася Канада, і цей форум дістав назву «Група семи».

На подальших самітах Г7 її учасники, називаючи себе великими демокр. індустріально розвиненими країнами, обговорювали питання: міжнар. відносин, зокрема екон. розвитку (вільна торгівля, інфляція, допомога країнам, що розвиваються, співробітництво Г7 з країнами з високими темпами екон. зростання і країнами СНД, реформи МВФ та МБРР); енергетики (зменшення залежності індустріально розвинених країн від країн — експортерів енергет. ресурсів, розвиток альтернат. джерел отримання енергії); соц. (безробіття, збільшення населення Землі, боротьба зі СНІДом та наркоманією, оцінка клонування); воен. конфліктів (уведення рад. військ до Афганістану, ситуація на Бл. Сході, ірано-ірак. конфлікт 1980—88, збройн. конфлікт у Югославії); політ. (об'єднання Німеччини, розпад СРСР, реформа ООН, гонка озброєнь, міжнар. тероризм, нерозповсюдження зброї мас. знищення, ядер. безпека); екол. (охорона навкол. середовища, зміна клімату); наук.-тех. співробітництва у світі тощо.

Саміти Г7 відбуваються щороку, ротаційний цикл починається з Франції, після якої головування переходить до США і відповідно по черзі до Великої Британії, Німеччини, Японії, Італії та Канади. Країна, на терит. якої проходить саміт, головує і координує поточну діяльність цього форуму. На останньому саміті Г7 (04—05.06.2014, м. Брюссель, Бельгія), головуючою д-вою була Німеччина. На самітах приймають закл. документи, переважно комюніке або декларації, в яких формулюються домовленості країн, яких досягають у ході їх роботи. Дискусії д-в — учасниць Г7 проходять у вузькому колі, у неформ. та конфіденц. обстановці. Роботу з підготовки самітів координують особисті представники лідерів країн-учасниць — т. з. шерпи. У період між самітами відбуваються також зустрічі міністрів МЗС, працюють численні робочі групи тощо.

Склад Г7 є результатом компромісу, досягнутого у 1975—76 між Великою Британією, США, Францією та ФРН з приводу представництва та відстоювання власних інтересів у цій Групі. Однак її робота, на відміну від «Групи п'яти», не є конфіденц. і відокремленою від ін. країн світу. Вже на 3-му саміті Г7 (07—08.05.1977, м. Лондон, Велика Британія) був присутній спостерігач *Європейських Сівтовариств*. Сьогодні ЄС обов'язково бере участь у самітах Г7, представлений, як правило, Головою *Європейської ради* та Головою *Європейської комісії*. Залежно від питань, що виносяться на цей форум, для участі в саміті запрошують різні країни. 17.07.1991 у рамках саміту Г7, що проходив у Лондоні, відбулася робоча зустріч президента СРСР М. Горбачова з лідерами форуму. Після розпаду СРСР у роботі самітів Г7 починає брати участь РФ, спочатку для обговорення проблем світ. політики, а в 1995 — й екон. питань. У 1997 РФ взяла участь у роботі саміту в м. Денвер (США) вже як повноправний учасник, і з цього часу форум дістав нову назву — «Група восьми». У закл. Комюніке «Вісімки» 1997 було констатовано, що РФ завершила своє істор. перетворення на демокр. д-ву з ринк. економікою, і одним із пріоритет. завдань форуму стає інтеграція її економіки у світову. З 1998 представники РФ починають активно долучатися до роботи Г7 у період між самітами, хоча певний час окр. зустрічі міністрів та робочих груп відбувалися ще у форматі Г7.

У 2014, однак, у зв'язку з анексією РФ Криму, що було сприйнято ін. учасниками форуму як порушення суверенітету і терит. цілісності України й відповідно норм міжнар. права та спільних переконань і зобов'язань самої Групи, було прийнято рішення призупинити участь 7 д-в — учасниць форуму в роботі Групи восьми. Про це йшлося в Гаазькій декларації лідерів Г7 від 24.03.2014, прийнятій на Саміті з ядер. безпеки. З цього часу форум знову працює у складі 7 країн, черговий саміт Групи восьми, запланований на 04—05.06.2014 у м. Сочі (РФ), не відбувся, натомість у ці

дні було проведено саміт Г7 у Брюсселі. Закл. Декларація саміту 2014 має значущі для України положення. У ній, зокрема, висловлено підтримку народу й уряду України, а також привітання у зв'язку з проведенням 25.05.2014 виборів Президента України. Г7 закликала укр. владу до зваженого підходу у проведенні операцій з відновлення законності та порядку в країні, продовження констит. та ін. реформ, що мають значення для зростання економіки країни, особливо у сфері диверсифікації джерел газопостачання. Дії РФ, що призвели до анексії Криму, було названо порушенням суверенітету і терит. цілісності України та принципів міжнар. права, а заходи з дестабілізації ситуації на Сході України — неприйнятними. У цій Декларації йшлося також про санкції, вжиті Г7 у зв'язку з порушенням суверенітету й терит. цілісності України.

До кінця 20 ст. країни — учасниці Г7 вважалися країнами з найбільшими економіками у світі. Їх екон. потужність дає їм можливість істотно впливати на розвиток міжнар. відносин, скеровуючи їх згідно з власними екон. й політ. інтересами, а також принципами ринк. економіки. Після розпаду СРСР діяльність країн Г7 набула ще більшого значення, однак уже на поч. 21 ст. ряд д-в Азії, Латин. Америки, а також РФ випередили за своїми екон. показниками окр. країни Г7. Світ. фін.-екон. криза 1997—98 продемонструвала неспроможність розв'язання світ. фін.-екон. проблем лише на основі країн Г7 і вказала на необхідність залучення до її подолання країн із високими темпами екон. зростання. У зв'язку з цим країни Г7 ініціювали у 1998 створення *Групи двадцяти*, і тепер обидві групи працюють паралельно й залишаються впливовими міжнар. форумами з вирішення політ. та фін.-екон. проблем світу.

Літ.: Хайнал П.И. Група восьми и Група двадцати. Эволюция, роль и документация. М., 2008.

І.М. Проценко

ГУАМ — див. *Організація за демократію та економічний розвиток* — **ГУАМ**.

ГУГЕНХАЙМ (Guggenheim) Поль (15.09.1899, м. Цюрих — 31.08.1977, м. Женева, Швейцарія) — швейц. правознавець,

д-р права, проф., один із найвідоміших представників європ. науки міжнар. права, особливо з проблем його теорії та історії, процес. права, суверенітету д-в, взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в.

Навчався в ун-тах Женеві, Рима та Берліна. Здобув учений ступінь д-ра права в 1924 у Берліні. Університет. кар'єру розпочав з 1927 на посаді зав. відділу Ін-ту міжнар. права Кільського ун-ту. Працював приват-доцентом Женев. ун-ту (1928). Від 1930 — ад'юнкт-проф., у 1941 — проф. міжнар. публ. права Ін-ту вищих міжнар. студій Женев. ун-ту. У 1955 Г. очолив каф. міжнар. публ. права на правовому ф-ті Женев. ун-ту і обіймав цю посаду до виходу на пенсію в 1965. Г. — почес. проф. Ін-ту вищих міжнар. студій та ф-ту права Женев. ун-ту, з 1948 — чл.-кор., з 1954 — член, з 1973 — почес. член *Інституту міжнародного права*. У 1964 він очолив Швейц. т-во міжнар. права, а 1961 — Швейц. асоціацію сприяння ООН (див. *Всесвітня федерація асоціацій сприяння ООН*), де у 1964 став почес. головою. Протягом 1951—72 Г. був членом *Постійної палати третейського суду*.

Відомий теоретик і практик у сфері міжнар. права, протягом 50—60-х рр. Г. залучався урядом Швейцарії як експерт для вирішення практ. справ, у яких завжди виявляв майстерність. Так, у 1952 на основі доповіді Г. Ін-т міжнар. права на своїй сесії в Сієні, а за 3 роки на сесії в Гранаді прийняв резол. щодо розроблення моделі обов'язкової компетенції МС ООН. У 1945 він — член швейц. комісії, яка займалася підтриманням відносин Швейцарії з ООН. Неодноразово був уповноваженим Швейцарії в МС ООН. Обирався радником урядів Індії, Гондурасу, Іспанії у спорах, які розглядав МС ООН. У низці випадків був радником і МС ООН, а також членом різних міжнар. арбітражів, суддею *ad hoc*, очолював міждерж. комісії з питань примирення. У 1946 став першим делегатом від Швейцарії на переговорах щодо місцеперебування МОП у Женеві. Займався також питанням вступу Швейцарії до ООН (1947) та Європ. центру ядер. досліджень (1953—54). У період 1967—68 був радником Європ. конф. з молекуляр. біології.

У науці міжнар. права Г. відстоював позитивіст. доктрину, не сприймаючи в ній жодних міркувань волюнтаризму. Широке визнання серед наук. громадськості багатьох країн здобув підручник «*Lehrbuch des Völkerrechts: unter Berücksichtigung der internationalen und schweizerischen Praxis*» (Міжнародне право: з урахуванням міжнародної практики та практики Швейцарії), вид. у 2 т. протягом 1948—51, а у 1953—54 перевид. франц. мовою під назвою «*Traité de droit international public, avec mention de la pratique internationale et suisse*» (Трактат міжнародного публічного права з урахуванням швейцарської та міжнародної практики). Найвідомішою його працею є «*Les mesures provisoires de procédure internationale et leur influence sur le développement du droit des gens*» (Попередні заходи міжнародної процедури та їх вплив на розвиток міжнародного права, 1931). Не менш популярною є праця Г. «*L'organisation de la société internationale*» (Організація міжнародного співтовариства, 1944).

Г. неодноразово читав лекції в *Гаазькій академії міжнародного права*: «*Les mesures conservatoires dans la procédure arbitrale et judiciaire*» (Охоронні заходи за судовою та арбітражною процедурами, 1932); «*La validité et la nullité des actes juridiques internationaux*» (Чинність і нечинність міжнародних правових актів, 1949); «*Les principes de droit international public*» (Принципи міжнародного публічного права, 1952); «*Contribution à l'histoire des sources du droit des gens*» (Історія джерел міжнародного права, 1958).

Г. захоплювався також історією міжнар. права і опубл. з цієї тематики низку праць, зокрема «*L'origine de la notion de l'opinio juris sive necessitatis*» (Витоки поняття *opinio juris*, 1960) та «*La souveraineté dans l'histoire du droit des gens*» (Суверенітет в історії міжнародного права, 1964). Він займався і проблемами *співвідношення міжнародного та внутрішнього права*, помірковано відстоюючи теорію примату міжнар. права, а також проблемами теорії міжнар. права, пов'язаними з розробленням соціол. засад

міжнар. права, питань походження міжнар. права та поняття міжнар. правопорядку.

До кола його інтересів належали й такі теми, як *суверенітет державний, правонаступництво*, захист прав людини, укладення Швейцарією міжнар. договорів та їх імплементація у внутр. право, вирішення спорів МС ООН, визначення *агресії, нейтралітет* Швейцарії, *безпека колективна*, універсалізм і регіоналізм, захист іноз. інвестицій тощо. Г. цікавився також ін. питаннями міжнар. права, зокрема, у 1959 він видав працю «Leon Duguit et le droit international» (Леон Дюгі і міжнародне право, 1960). Торкався й проблеми освіти у сфері міжнар. відносин та міжнар. права і з цієї тематики опубл. працю «Emer de Vattel et l'étude des relations internationales en Suisse» (Емер де Ваттель і вивчення міжнародних відносин у Швейцарії, 1956).

За досягнення у сфері науки міжнар. права Г. було присвоєно звання почес. д-ра права honoris causa ун-тами Лювена, Діжона, Кіля, Парижа, Рима. У 1971 він став лауреатом у галузі моральних наук від м. Женеви. Після його смерті Ін-т вищих міжнар. досліджень Женев. ун-ту створив Фонд ім. Поля Гугенхайма, який присуджує премію молодим ученим за найкращу роботу в галузі міжнар. публ. права.

Крім названих праць Г. варто відзначити також: «Beiträge zur völkerrechtlichen Lehre vom Staatenwechsel (Staatensukzession): Versuch theoretischer Grundlegung unter Hinzuziehung neuer Staatenpraxis» (Внесок міжнародно-правового вчення у питання правонаступництва: спроба теоретичного обґрунтування із залученням нової практики держав, 1925); «Der Neutralitätsbegriff im allgemeinen Völkerrecht und in der internationalen Organisation» (Поняття нейтралітету в загальному міжнародному праві і в міжнародних організаціях, 1971) та ін.

Літ.: Marek K. Paul Guggenheim: 1899–1977 // Schweizerisches Jahrbuch für Internationale Recht, 1987, v. 43; Milojevic M.B. Paul Guggenheim — in memoriam // Jugoslovenska revija za medunarodno pravo, 1977, N 3; Rousseau Ch. Paul Guggenheim (1899–1977) // RGDIP, 1977, N 4.

С.О. Мельник

ГУМАНІТАРНА ІНТЕРВЕНЦІЯ — доктрин. концепція, згідно з якою може здійснюватися воєн. втручання 1 д-ви або групи д-в (можливо, навіть за допомогою міжнар. міжуряд. орг-ції) у внутр. справи ін. д-ви з метою або під приводом усунення масових і грубих порушень прав людини в цій д-ві, якщо вона неспроможна чи не бажає самостійно забезпечити права людини в межах власної терит.

Маючи давню історію, Г. і., однак, найбільшого поширення набула у практиці міжнар. відносин 19 ст. Класичними прикладами застосув. Г. і. вважають: втручання Великої Британії, Росії та Франції у 1827 в боротьбу між Грецією і Туреччиною; окупацію франц. військами деяких р-нів Сирії у 1861. У 20 ст. особливо часто до Г. і. вдаються розвинені зах. країни, напр. США (інтервенція в Домініканську Респ. 1965, Гренаду 1983 та Панаму 1989), хоча й д-ви, що розвиваються, також іноді застосовували Г. і. (вторгнення Індії у Бангладеш 1971, Танзанії в Уганду 1978, В'єтнаму в Камбоджу 1978).

У доктрині міжнар. права є кілька осн. підходів до проблеми Г. і. На думку одних учених, законною є тільки Г. і. у вузькому розумінні, метою якої є захист життя та прав гр-н д-ви-інтервента, що перебувають на терит. іноз. д-ви. Ін. точка зору полягає в тому, що Г. і. може бути допустимою лише у разі: наявності мас. грубих порушень прав людини; нездатності терит. суверена захистити права людини відповідно до загальноновизначених міжнар.-правових стандартів; виняткової спрямованості Г. і. на досягнення суто гуманіт. завдань; використання всіх можливих мирн. засобів захисту прав людини тощо.

Найпоширенішим є погляд юристів, які вважають, що тільки за часів старого міжнар. права Г. і. можна було вважати правомірним явищем, оскільки тоді кожна суверен. д-ва мала право на *війну*, а після набуття чинності *Статутом ООН*, який заборонив використання сили в міжнар. відносинах (п. 4 ст. 2), Г. і. перестала бути правомірною. Цього погляду дотримується багато правників країн «третього світу», які вбачають у Г. і. знаряддя імперіаліст. неоколоніал. політики великих д-в, спрямованої проти суверенітету та політ. неза-

лежності країн, що розвиваються. Водночас розвиток міжнар. подій після закінчення «холодної війни» призвів до виникнення у міжнар. праві нового ін-ту силового захисту прав людини — силових операцій ООН гуманіт. спрямування, які ґрунтуються на резол. РБ ООН відповідно до розд. VII Статуту ООН. Прикладами згаданих операцій є акції ООН щодо Сомалі 1992, Боснії і Герцеговини 1993—95, Руанди 1994 та Гаїті 1994. Деякі вчені-юристи розглядають ці операції як акти здійснення Г. і. РБ ООН.

Водночас у зв'язку з діями в 1999 збройн. сил НАТО на терит. кол. Югославії (криза у Косові) прихильники Г. і. почали говорити про «нову тенденцію» у міжнар. праві, яка нібито виявляється в тому, що необхідність захисту прав людини має пріоритет щодо суверенітету д-ви. З ін. боку, посиляючись на кризу в Косові, окр. зах. інтелектуали (напр., Ноам Хомський) висунули поняття «нового воєнного гуманізму», наголошуючи, що в основі кожного втручання зах. д-в у внутр. справи країн «третього світу» були не стільки гуманіт. мотиви, скільки власні політ. та екон. інтереси.

На думку авторів доповіді Данського ін-ту міжнар. досліджень, на ґрунті чинного міжнар. права є 4 можливі стратегії щодо Г. і.: 1) залишення наявного політ.-правового status quo на основі Статуту

ООН; 2) визнання Г. і. своєрідним «аварійним виходом» (emergency exit) з міжнар. права, коли РБ ООН не здатна вжити відп. заходів у разі гуманіт. кризи; 3) встановл. за допомогою міжнар. договору чи міжнар. звичаю права звертатися як виняток до Г. і. поза РБ ООН; 4) встановл. за допомогою міжнар. договору чи міжнар. звичаю заг. права на Г. і.

Слід також мати на увазі, що представники природ. права, на відміну від прихильників школи позит. права, більшою мірою схильні до виправдання Г. і. відповідно до моральних міркувань, незважаючи на те, що це явище безпосередньо не знаходить підтвердження у Статуті ООН, як і в системі принципів та норм сучас. міжнар. права в цілому.

Літ.: *Schachter O.* The Legality of Pro-Democratic Intervention // *AJIL*, 1984, v. 78; *Nanda V.* Tragedies in Northern Iraq, Liberia, Yugoslavia and Haiti — Revising the Validity of Humanitarian Intervention under International Law // *DJIL*, 1992, v. 20; *Мережко О.О.* Міжнародний захист прав людини і «гуманітарна інтервенція» // *УЧПЛ*, 1995, № 1; *Helin M.I., Мережко О.О.* Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному міжнародному праві. К., 1998.

О.О. Мережко

ДАНЕВСЬКИЙ Всеволод Пійович (27.07.1852, м. Ніжин, нині Чернігів. обл. — 25.03.1898, м. Харків) — укр. і рос. правознавець, д-р права, проф., видатний представник вітчизн. науки міжнар. права 19 ст.

Народився в сім'ї юриста Пія Никодимовича Даневського (1820—92), проф. каф. цив. законів і законів держ. благоустрою Ніжин. ліцею, сенатора і відомого суд. діяча.

Вищу освіту Д. здобув на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, який закінчив у 1875 зі ступенем канд. прав та золотою медаллюю за працю «Про права нейтральні». Був залишений при ун-ті на каф. міжнар. права для підготовки до проф. звання. Склавши у 1877 в Москві іспит на ступінь магістра і захистивши дис. про *venia legendi* «Нарис новітньої літератури з міжнародного права», був обраний приват-доцентом каф. міжнар. права Харків. ун-ту. Під час серб. повстання 1876—77 Д. вступив добровольцем до армії генерала Черняєва. Повернувшись до Харкова, у 1879 на юрид. ф-ті ун-ту захистив магістер. дис. на тему «Історичний нарис нейтралітету та критика Паризької декларації 4/16 квітня 1856 року». У 1879 був обраний штатним доцентом каф. міжнар. права Харків. ун-ту, а після захисту у 1882 в Київ. ун-ті докт. дис. на тему «Система політичної рівноваги і легітимізму та засада національності в їх взаємному зв'язку» у 1883 стає екстраординар. проф., а у 1884 — ординар. проф. на тій самій каф. Д. був співробітником *Інституту міжнародного права* в м. Генті (Бельгія) і брав активну участь у його діяльності, а також у роботі Моск. і Санкт-Петербур. юрид. т-в. У 1893 стає проф. каф. кримін. права та судочинства Харків. ун-ту, де працював до своєї передчасної смерті.

Д. досліджував питання теорії міжнар. права, *міжнародного морського права, нейтралітету*, кодифікації міжнар. права, а також кримін. права, судоустрою та судочинства. Був прихильником природноправового напрямку в науці міжнар. права. У поглядах на міжнар. право Д. виходив з концепції міжнар. союзу як вищої форми людського спілкування. Розглядав міжнар. право як систему юрид. норм, що визначають взаємні відносини д-в (народів) та їх підданих у

сфері організованого правового порядку. Згідно з його концепцією, міжнар. право поширює свою дію не лише на д-ви, а й на індивідів. На його думку, сфера дії міжнар. права — усе людство, а його найвище джерело — закони природи людини. Гол. завдання міжнар. права полягає в забезпеченні правильного співіснування принципів суверенітету (суб'єкт. принцип міжнар. права) та міжнар.-правового спілкування (об'єкт. принцип міжнар. права). Він вважав, що найближчою метою міжнар. права має стати досягнення всесвіт.-правового порядку (тобто такого правопорядку, який має об'єднати д-ви і народи всього світу), а ідеальною метою міжнар. права є всебічне щастя людини і людства взагалі, що досягається за допомогою правильного розвитку та поширення правового порядку (міжнар. союзу), який має з часом охопити всіх людей і всі народи.

Осн. праці: «Очерк новейшей литературы по международному праву» (1876); «Научная и законодательная кодификация международного права» (1878); «Мысли о каперстве и морской войне» (1878); «Исторический очерк нейтралитета и критика Парижской декларации 4/16 апреля 1856 года» (1879); «Основания международного права, его принципы и цель» (1880); «Выдача преступников и прения о ней в Оксфордской сессии Гентского института международного права» (1880); «Система политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи» (1882); «Научная и законодательная кодификация международного права» (1883); «Конгрессы и конференции как органы общения между народами» (1885); «Прогресс в международных сношениях» (1890); «Пособие к изучению истории и системы международного права» (1892); «О борьбе с негроторговлей и рабовладением» (1892); «Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа» (1895); «Приготовительные к суду распоряжения» (1895); «По поводу предстоящей реформы нашего судостроительства» (1896).

Літ.: *Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905)* / Сост. Д.И. Багаляй, Н.Ф. Сумцов,

В.П. Бузескул. Х., 1908; *Грабарь В.Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005; *Денисов В.Н., Савчук К.О.* Даневський Всеволод Пійович // Антологія української юридичної думки. Т. 8: Міжнародне право / Упор. В.Н. Денисов, К.О. Савчук; відп. ред. В.Н. Денисов. К., 2004; *Савчук К.О.* Міжнародно-правові погляди В.П. Даневського // *Правова держава: Щорічник наук. праць*, вип. 19. К., 2008.

К.О. Савчук

ДАНТЕ (Данте Аліґ'єрі, Dante Alighieri; 30.05.1265, Флоренція — 14.09.1321, Равенна) — італ. поет, соц. мислитель, політ. діяч, провісник Відродження і Нового часу, автор проекту створення універс. монархії *civitas maximus* як основи світ. порядку.

Д. народився в сім'ї середнього землевласника, освіту, у т. ч. юрид., здобув у навч. закладах Флоренції та Болоньї. У 1295 розпочав політ. діяльність, обіймав відповід. посади, у черв.-серп. 1300 був одним із 7 членів пріорату (уряду) Флоренції, брав участь у важливих нарадах, виконував дипл. доручення. Як противник Папи Римського, 1302 зазнав переслідувань, був змушений покинути країну. Двічі заочно засуджений до страти, Д. не зрікся своїх поглядів і до кінця життя був приречений на поневіряння як політ. емігрант.

Д. — автор багатьох поет. творів, осн. з яких є «Комедія», названа у 14 ст. «Боже-ственною» (бл. 1307—21), прозових трактатів «Про народне красномовство» (між 1304—07), «Бенкет» (між 1304—10), «Про монархію» (бл. 1313). У творчості Д. знайшли відображення всі найважливіші соц.-політ. проблеми епохи, в яку він жив і творив. Д. глибоко проаналізував процес формування і розвитку феод. монархій зі становим представництвом у різних країнах континенту, вказавши на їх істотні відмінності та специфіку. Він утверджує самотійність і самоцінність таких універс. сутностей, як природа, нація, мова, проводить думку про те, що метою світ. культури є зібрання воедино розпорошених мов і відродження забутої першомови, створює ідеал сусп.-ва, в якому люди будуть здатні йти

шляхом добродетності, подолають у собі прагнення до наживи, приват. власності, утвердять законність і взаємоповагу і цим самим заслужать право на вічне спасіння.

Міжнар.-правові ідеї Д. розкрив у концепції «всесвітньої монархії», засадничі принципи якої він докладно виклав у трактаті «Про монархію», 3 книги якого присвячено обґрунтуванню 3 осн. позицій: 1) тільки всесвіт. монарх може неупереджено встановлювати справедливість у межах залежних д-в унаслідок того, що «порядок у частині відноситься до порядку в цілому як до мети і до кращого, і благо часткового порядку не перевищує благо цілого порядку»; 2) особл. божественними відзнаками наділено рим. народ, який, підкоряючи собі світ, «по праву досяг імперії», оскільки утверджував торжество права, республ. устрій, охорону природ. порядку; 3) влада імператора походить прямо від Бога — без посередництва церкви, Рим. Папи; мотивацію останнього Д. пов'язує з тим, що «санкціонування авторитету царства нашої тлінності протилежне природі церкви», а отже, воно «не належить до числа її чеснот».

Монархія, за Д., має бути неодмінно світовою, і в ній люди можуть стати справжньою метою державотворення, відчуті, що не вони створені для правителя, а правитель для них, що закон встановлюється для громад. порядку, а не громад. порядок для закону. Всесвіт. об'єднання Д. уявляв як рівноправний союз незалеж. міст і д-в, де діє заг. для всіх закон, передбачаючи водночас принцип автономності зі збереженням місцевих звичаїв. Світ. монарх, на думку Д., є гарантом заг. добробуту, верх. стражем законності, вічного миру і справедливості. Такою монархією має бути *Священна Римська імперія німецької нації*, яка на той час суперничала з папством за світ. панування і підкорення своїй владі всіх христ. д-в Європи. І саме Д. найкращим чином зумів створити детально розроблену картину універс. порядку без втручання Папи. На його місце він поставив нім. імператора, який

традиційно коронувався в Римі як законний спадкоємець рим. народу, обраний Богом на правління світом. Це була ідея створення «світової держави християнського світу» (П. *Виноградов*), тобто універс. д-ви як такої (*civitas maximum*).

Ідея універс. монархії Д. протистояла не менш значущій теорії двох мечів, висунутій Папою Григорієм VII, яка засновувалася на ін. політ. формі універс. монархії. Згідно з цією теорією, оскільки символом влади є меч і саме Папа перший отримує безпосередньо з рук Бога і меч священства, і меч світський, церква в силу цього свого природ. становища виступає як структура «всесвітньої монархії» (*Геуен Куок Дінь*). Папа утверджує свою суд. владу над усіма христ. монархами разом з обов'язком посередництва у разі виникнення конфліктів між ними. Як ефект. захисник віри, він має право позбавляти трону монарха, який згрішив, звільняти його підданих від присяги на вірність, скасовувати закони та королів. звичаї, що суперечать божественному закону. Як відомо, боротьба за світ. владу між монархом Священної Рим. імперії та Папою завершилася дезінтеграцією христ. світу, в результаті чого європ. монархії перетворилися на самост., незалежні від будь-кого політ. спільноти.

Д. — перший, хто заговорив про людство в цілому, історію якого можна визначати, виходячи з соц. і правових понять. Всесвіт. д-ву з центром у Римі він уявляв собі не як панування італ. нації, що спирається на силу, а як ідеальну владу справедливості. На думку Д., не лише демократія, олігархія і тиранія, а й монархія, якщо вона не є всесвіт. імперією, є узурпацією влади. Він виводить образ ідеального правителя, влада якого ґрунтується на праві, моралі й божественній санкції, на природі світ. устрою. Гол. його завдання — захист свободи, налагодження відносин між політ. елементами імперії і встановл. всезагального миру, без якого на землі неможливі ні індивід. розвиток, ні спілкування мислячих індивідів. Тільки мир може дати людству добробут, гармонію і 3 соц. чесноти — справедливість, законність і правду. Мир між людьми неможливий, якщо немає верх. судді, аб-

солютно безкорисливого й неупередженого, який може судити чвари між королями й князями. Свобода неможлива без влади, абсолютно позбавленої тиранії й деспотизму. Людська раса є цілісною спільнотою, існування якої потребує «однієї голови».

Піднявшись до рівня особистої духовної незалежності, здобутої ціною вигнання, нерозуміння з боку ворогів і друзів, Д. зміг «переступити хисткі кордони міських комун і феодальних королівств, засудити владу тиранів і олігархій, проклясти у вік зародження капіталізму корисливість і земельну власність, утвердити царство справедливості серед беззаконня, передбачаючи світську світову державу, яка забезпечить вічний мир на землі» (І. Голенищев-Кутузов). Співзвучними сучас. приписам міжнар. права є його думки про гуманність і «громадянськість людського роду», свободу як вище сусп. благо, пост. інтерес верх. влади до людини та її місця у природі й сусп-ві.

Ідеї Д., які містять відп. парадигму орг-ції людства на універс. засадах, посіли гідне місце в історії проєктів орг-ції *вічного миру*. І в наст. істор. періоди розвитку міжнар. відносин вони продовжували приваблювати людей своїми ідеалами миру і злагоди між народами. Насичені глибоким філос. змістом, ці ідеї збагачувалися і розвивалися в нових істор. умовах, сприяючи орг-ції світу на досконаліших моральних і міжнар.-правових засадах.

Літ.: *Vinogradoff P.* Historical Types of International Law. Bibliotheca Visseriana, 1923; *Джівилевог А.К.* Данте Алигьери. Жизнь и творчество. М., 1946; *Баткин Л.М.* Данте и его время. Поэт и политика. М., 1965; *Мороз М.О.* Данте Алигьери в Українській РСР: Бібліогр. покажчик. Львів, 1970; *Голенищев-Кутузов И.Н.* Творчество Данте и мировая культура. М., 1971; *Франко І.* Данте Алигьери. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії // Збір. тв. Т. 12. К., 1978; *Наумов Е.П.* Сословные монархии средневековой Европы и политические концепции Данте // Дантовские чтения, 1979. М., 1979; *Доброхотов А.Л.* Данте Алигьери. Мыслители прошлого. М., 1990; *Неуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 1. К., 2000.

В.П. Горбатенко

ДАНЦИГ — ВІЛЬНЕ МІСТО — див. *Вільне місто*.

ДАРДАНЕЛЛИ — див. *Чорноморські протбки*.

ДВОСТОРОННІЙ МІЖНАРОДНИЙ ДОГОВІР (англ. bilateral international treaty) — договір, який укладається між 2 сторонами, кожна з яких представляють 1 або кілька суб'єктів міжнародного права.

Поряд із багатостороннім міжнародним договором Д. м. д. розрізняється у класифікації міжнар. договорів за кількістю сторін, які беруть участь у його укладенні. Д. м. д. можна умовно розподілити на договори, де з кожної сторони виступають по 1 учаснику, а також ті, де з одного боку може бути 1 чи більше учасників, а з ін. — кілька учасників. Під час укладення Д. м. д. істотне значення має узгодження воль двох сторін, при цьому кількість суб'єктів міжнар. права по один бік такого волевиявлення залежить виключно від згоди сторін. Так, значна кількість мирн. договорів двостор. характеру уклалися за участю більш ніж 1 учасника з однієї сторони. Д. м. д. може мати різні назви (угода, протокол, *меморандум* та ін.), бути письм. або усним. Ці форм. ознаки жодним чином не впливають на юрид. силу і виконання договору. Сторонами Д. м. д. можуть виступати д-ви, міжнар. орг-ції, а також ін. суб'єкти міжнар. права, що володіють міжнар. правосуб'єктністю і вправі укладати міжнар. договори. Д. м. д., у якому одна зі сторін є суб'єктом міжнар. права, а ін. — юрид. чи фіз. особою, не вважається міжнар. договором у розумінні *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* (ст. 2). Зокрема, це було підтверджено у справі *МС ООН Англо-Іранська нафтова компанія 1952*.

Віден. конвенція 1969 не містить визначення ані Д. м. д., ані багатостор. договору. Її норми щодо укладення, дії та припинення чинності міжнар. договорів у цілому застосовуються однаковою мірою до різних видів міжнар. договорів. Водночас окр. положення Конвенції стосуються саме Д. м. д. Зокрема, ст. 60 (1) передбачає, що істотне

порушення Д. м. д. одним із його учасників наділяє ін. учасника правом посилатися на таке порушення як на підставу припинення договору чи призупинення його дії в цілому або в окр. частині. Особливості Д. м. д. виявляються і в ін. аспектах договору. права, хоча це прямо не згадується у Віден. конвенції 1969. Так, Д. м. д. не допускає застережень (див. *Застереження та заяви до міжнародного договору*). Такі договори передбачають наявність повної узгодженості дій між їх сторонами. Перегляд сторонами положень Д. м. д. фактично означав би укладення нового міжнар. договору. Якщо ж одна зі сторін в одностор. порядку відмовляється від Д. м. д. на підставах, передбачених міжнар. правом, то такий договір припиняє свою дію.

Як правило, датою укладення Д. м. д. вважається день його підписання, якщо ін. не передбачено в самому договорі. Д. м. д. не підлягає денонсації. Укладатися Д. м. д. може на різних рівнях: глав д-в, голів урядів, МЗС або ін. центр. органів викон. влади. Д. м. д., які пройшли процедуру *затвердження міжнародного договору*, вводяться в дію шляхом обміну письм. повідомленнями, а ті, що потребували *ратифікації*, — обміну *ратифікаційними грамотами*.

У міжнар. практиці має місце така особливість Д. м. д., як можливість припинення його дії внаслідок «відмирання» (т. з. *desuetud*). Слід зазначити, що згадане правове явище прямо не передбачене Віден. конвенцією 1969. Так само у разі збройн. конфліктів порядок дії та припинення Д. м. д. відрізняється від режиму багатостор. договорів.

Попри зростаючу важливість багатостор. договір. інструментів, Д. м. д. продовжують відігравати помітну роль у регулюванні міжнар. відносин у найрізноманітніших сферах співробітництва. На сьогодні у Секретаріаті ООН зареєстровано понад 158 тис. Д. м. д.

Літ.: *The Convention on the Law of Treaties: A Commentary* / Eds O. Corten, P. Klein. Oxford, 2010; *Fitzmaurice M. Treaties* // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum.

Oxford; Heidelberg, 2012; *Aust A. Modern Treaty Law and Practice*. Cambridge, 2007; *Bernhardt R. Treaties* // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. IV. North-Holland, 2000.

С.О. Мельник

ДЕБЕЛЯЦЯ (пізньюлат. *debellatio*, від *debellare* — перемогти, завоювати, підкорити) — історично в міжнар. праві це поняття означало завоювання терит. іноз. д-ви, що супроводжується позбавленням її *суверенітету державного*, виступаючи таким чином крайньою формою *анексії* терит. ін. д-ви як кінцевого наслідку *війни*; в сучас. міжнар. праві, що забороняє війну, вона може розглядатися не інакше як складова акту *агресії*, що є міжнар. злочином.

Поняття Д. традиційно використовувалося як свідчення завоювання іноз. д-ви, яке є настільки всеосяжним, що охоплює перехід суверенітету від д-ви, що зазнала поразки у війні, до д-ви, що перемогла в ній. Однак з позицій сучас. засад міжнар. права, встановлених у *Статуті ООН*, Д. не може бути законною за будь-яких обставин. І в період «холодної війни» не було жодного випадку, коли б міжнар. співтовариство в особі ООН під час збройн. конфлікту визнало законною анексію терит. однієї д-ви ін. д-вою. Напр., РБ ООН (див. *Рада Безпеки ООН*) у своїх численних резол. не лише засудила окупацію Ізраїлем араб. терит., а й беззастережно визнала його дії, які призвели до анексії цих терит., такими, що суперечать міжнар. праву, і, отже, незаконними.

У літературі, однак, правову природу Д. іноді подають як дискусійну з погляду можливості застосув. її в епоху ООН (К.-У. Мейн). Як зазначає Д.П. *О'Коннелл*, «на практиці протягом останніх трьох століть завоювання відбувалося шляхом зміни суверенітету в договорі сепесії. Тому дебелияція як неформальне припинення суверенітету територіально можлива. Її сутнісна характеристика полягає в тому, що одна держава припиняє існування, а інша — набуває суверенітет над нею; а перед цим має зберігатися *animus* (лат. «дух». — *В.Д.*) суверенітету, та перш ніж така передача вважатиметься завершеною чітким завоюванням і ліквідацією уряду завойованої держави, ідентичність цієї держави в між-

народному праві не знищується». На думку Я. Верзійля, Д. є методом припинення існування д-ви, який відрізняється від анексії, інкорпорації та возз'єднання внаслідок того, що «він не обов'язково вимагає результату», хоча майже завжди він має місце — в інкорпорації терит. цілком переможеної д-ви в терит. д-ви-переможниці. «Припущення, що дебеляція неодмінно тягне за собою таку інкорпорацію, — говорить він далі, — завжди уявляється мені в значенні лише *retitio principii* (лат. «висновок, що підлягає доведенню». — В.Д.). Дебеляція в дійсності може мати місце, хоча рідко, без того, щоб держава-переможниця внаслідок цього автоматично ставала або мала намір стати територіальним сувереном країни, якої це стосується».

З огляду на таке розуміння Д., якому притаманне обмежувальне значення стосовно її правових наслідків, часто визначають правовий статус Німеччини після її поразки у *Другій світовій війні* та беззастережної капітуляції 08.05.1945. Як правило, з'ясовується питання, чи можна розглядати воєн. поразку Німеччини разом з її наслідком — воєн. окупацією як наст. мирну окупацію та взяття д-вами-переможницями уряд. повноважень або як повну анексію. Підкреслюється, що беззастережна капітуляція, яка супроводжувалася крахом усієї держ. влади Німеччини, залишила країну в стані повного розвалу та відданою на милість її переможців. «Її доля, — зазначає Я. Верзійль, — уявлялася стандартною справою дебеляції. Проте її територія не була автоматично анексована державами-переможницями як правовий наслідок ні у сфері відповідного міжсоюзницького кондомініуму, ні *pro divisio* (лат. «на користь розчленування». — В.Д.) впродовж кордонів їх відповідних демілітаризованих зон окупації. Те, що юридично сталося, було лише тимчасовим прийняттям державами-переможницями публічних повноважень, необхідних для заповнення урядового вакууму, чекаючи відновлення відповідно до їх власного вільного вибору однієї чи більше нових німецьких держав». Цей висновок впливає з Декларації про поразку Німеччини від 05.06.1945, в якій уряди

СРСР, Англії і США разом з тимчас. урядом Франції поряд із констатацією «повної поразки і беззастережної капітуляції» Німеччини заявили, що беруть на себе верх. владу в ній, зазначивши, що це «не є анексією Німеччини».

Після закінчення «холодної війни» серед зах. коментаторів посилилася тенденція розглядати Д. лише як факт завершення збройн. конфлікту. В такому розумінні це поняття нібито не стосується правових наслідків, пов'язаних з анексією терит. окупованої д-ви. Так, М.Н. Шмітт визнає в цілому, що в сучас. міжнар. праві існування Д. як правової концепції заперечується щонайменше стосовно прав окупац. д-в та допустимості анексії. Він зазначає, що Д. не може мати місце, навіть якщо *воююча сторона* залишила власну терит. в результаті збройн. нападу на неї, але перегрупується будь-де з наміром продовжити збройну боротьбу. Як підтвердження цього наводиться приклад з польс. силами під час II світ. війни, а також витіснення у 1991 зовн. силами збройн. сил Іраку з окупованого та анексованого ними Кувейту. Цими ж принципами доводиться й відсутність Д., коли уряд перебуває у вигнанні. Беззастережна капітуляція Японії також розглядається такою, що не була результатом Д., оскільки її уряд продовжував функціонувати.

Водночас М.Н. Шмітт зазначає, що існує альтернат. і найбільш поширений погляд, який віддзеркалюється у ст. 2 чотирьох *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949, особливо Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949*, в якій регулюється окупація. Заг. для цих конвенцій ст. 2 визначає, що вони застосовуються також «у всіх випадках окупації всієї або частини території», не допускаючи, як підкреслює він, винятку для ситуацій Д. «Згідно з цим тлумаченням, — говорить він далі, — права окупанта, які стикаються з дебеляцією, повністю регулюються правом окупації. Дебеляція може визначитися можливістю здійснення пев-

ДЕБЕЛЯЦЯ

них дій, але не звільняє окупанта від зобов'язання зберегти в цілому окуповану державу з кінцевим поверненням влади та повного суверенітету. Наприклад, навіть за відсутності судової системи або права, що забезпечує структуру виживання, кримінальні закони можуть бути забезпечені окупантом аж до реального поновлення місцевого верховенства права. Тільки мандат Ради Безпеки ООН дозволяє окупанту вживати лише такі кроки, що допускаються правом окупації».

К.-У. Мейн зазначає, що «сьогодні ведення воєнних дій може бути законним у цілях самооборони. Однак це не є співмірною відповіддю на апелювання держави на основі її попередньої агресії. Вважається, що міжнародне співтовариство держав, згідно зі звичаєвим міжнародним правом та Статутом ООН, ґрунтується на суверенітеті держав; це стосується навіть держав-агресорів. Якщо така держава не може бути позбавлена основного права на існування, то не може бути ніякого *debellatio*, визнаного як юридичний наслідок воєнної поразки».

Отже, в такому розумінні Д. не допускає передання суверенітету, а лише припиняє ворожі дії. Це означає, що така її властивість, як знищення д-ви, заперечується сучас. коментаторами, які стверджують, що в цьому відношенні не існує новітньої міжнар. практики. Так само вони формально визнають, що відносно прав окупанта під час ситуацій Д. право окупації зберігається, щоб обмежити його владу, як і те, що найважливішими правовими наслідками її в сучас. міжнар. праві є припинення збройн. конфлікту (М.Н. Шмітт).

Д. у такому трактуванні нібито продовжує існувати в міжнар. праві, хоча заборони, які її супроводжують, свідчать про цілковиту втрату в ньому змісту цього поняття. При цьому Д. суб'єктивно пов'язується з фактом припинення збройн. конфлікту, який у старому міжнар. праві міг ототожнюватися стосовно цього поняття з повним завоюванням д-ви з відп. правови-

ми наслідками. У цьому розумінні Д. зумовлюється окупацією, хоча остання як така підлягає визначенню на предмет її законності. Не сам факт окупації однією д-вою (групою д-в) ін. д-ви, а її законність виступає вирішальним чинником у міжнар. правовідносинах, що становлять сферу підтримання миру і безпеки в міжнар. праві. Сьогодні права окупац. д-ви визначаються нормами *міжнародного гуманітарного права* і за жодних обставин не можуть виходити за їх межі. Останні, ставлячи виключно гуманіт. цілі, не вирішують питання законності окупації, що є сферою дії *незастосування сили або погрози силою принципу*, складовою якого є непорушності *територіальної цілісності держави принцип*. Тому про жодні випадки законності Д. в сучас. міжнар. праві не може бути й мови. Спроби обґрунтувати «м'який» варіант Д., який нібито вже не пов'язується з анексією терит. д-ви, є не що ін., як намагання зберегти можливість анексії у прихованій чи опосередкованій формі. Захоплення у 2003 з корисливими цілями Іраку, що супроводжувалося знищенням нац. уряду країни і заміною його «зручним урядом», як і насильницьке відторгнення від Сербії її одвічної терит. — Косова, є прихованими, опосередкованими формами анексії терит. суверен. д-в. Ці незаконні дії були результатом окупації терит. цих д-в зовн. силами без санкції РБ ООН з правовими наслідками, пов'язаними з насильницьким позбавленням цих д-в терит. суверенітету (в першому випадку — формально тимчасово). Стверджувати, що Д. в сучас. міжнар. праві виступає свідченням лише припинення збройн. конфлікту, є лукавством щодо міжнар. законності. Нинішній стан міжнар. відносин, що характеризується порушенням балансу світ. сил, збільшує геополіт. спектр загроз, спрямованих проти терит. цілісності д-в. Тому ні під якою личиною не може визнаватися в міжнар. праві законність окупації, що супроводжується Д., оскільки вона може слугувати юрид. прикриттям для виправдання прихованих форм анексії.

Літ.: O'Connell D.P. International Law. V. 1. L., 1965; Verzijl J.H.W. International Law in Historical Perspec-

tive. P. II. International Persons. Leyden, 1969; *Meyn K.-U.* Debellatio // EPIL / Ed. R. Bernhardt. 1982; *Schmitt M.N.* Debellatio // MPEPIL, 2009, www.mpepil.com.

В.Н. Денисов

ДЕЗАВУЮВАННЯ (франц. désavouer — відмовлятися, висловлювати незгоду) — у міжнар. праві практика уряду чи ін. компетент. держ. органу зі спростування дій чи висловлювань свого дипломата.

Д. часто супроводжується ствердженням того, що дипломат діяв без відп. повноважень чи з їх перевищенням. Мета Д. — зняти відповідальність за дії та висловлювання свого дипломата, які можуть спричинити негат. для д-ви наслідки. Досить часто дипломат, чії дії або висловлювання були дезавуовані, відкликається до д-ви акредитації. Також у міжнар. відносинах трапляються випадки Д. дій чи висловлювань не лише дипломатів, а й ін. держ. службовців. Так, у груд. 1991 прес-секретар президента РФ П. Вошанов заявив, що Росія залишає за собою право поставити невіршену, на її думку, проблему держ. кордонів перед республіками, які проголосили свою незалежність. Адміністрація президента РФ після звернення до неї із запитом МЗС України дезавуовала цю заяву.

Л.Д. Тимченко

ДЕЙТОНСЬКІ МИРНІ УГОДИ 1995 («Загальна рамкова угода про мир у Боснії і Герцеговині») — комплекс мирн. угод між боснійськими хорватами, боснійськими сербами та боснійськими мусульманами (боснійцями) про припинення бойових дій і політ. устрій Боснії і Герцеговини, укладений у груд. 1995.

Д. м. у. було погоджено 21.11.1995 під час переговорів президентів Сербії С. Милошевича, Хорватії Ф. Туджмана та Боснії і Герцеговини А. Изетбеговича на авіабазі США Райт-Паттерсон у Дейтоні (штат Огайо) і підписано в Парижі 14.12.1995. Вони поклали кінець реліг.-етн. громадян. війні в Боснії і Герцеговині, яка тривала з квіт. 1992 до листоп. 1995 і позбавила життя бл. 200 тис. людей.

Після провалу переговорів під егідою ООН та ЄС щодо врегулювання конфлікту

в серп. 1995 адміністрація США на підставі пропозиції Контакт. групи (Велика Британія, Німеччина, Росія, США, Франція) щодо констит.-терит. реформи Боснії і Герцеговини на основі терит. поділу підготувала «Погоджені основні принципи». Цей документ став основою «Загальної рамкової угоди». Успіху переговорів у Дейтоні сприяла стабілізація становища на фронті після повітр. кампанії НАТО «Визвольна сила», під час якої було значно підрвано військ. потенціал Респ. Сербської (далі — РС).

«Загальна рамкова угода» містить 11 статей і 12 дод.: «Угода про воєнні аспекти мирного врегулювання»; «Угода про регіональну стабілізацію»; «Угода про міжетнічну розмежувальну лінію та питання, які її стосуються»; «Угода про вибори»; «Конституція»; «Угода про права людини»; «Угода про біженців і переміщених осіб»; «Угода про комісію щодо збереження національних пам'яток»; «Угода про громадські корпорації Боснії і Герцеговини»; «Угода про виконання громадянських питань»; «Угода про міжнародні поліцейські сили».

Угода зобов'язує учасників будувати свої відносини відповідно до приписів *Статуту ООН, Заключного акта Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* та ін. документів ОБСЄ і, поважаючи суверен. права один одного, вирішувати спірні питання мирн. засобами, утримуватися від будь-яких дій, пов'язаних з погрозою застосув. сили проти терит. цілісності та політ. незалежності будь-якої д-ви.

Гол. змістом Д. м. у. є Конституція Боснії і Герцеговини, яка трансформувала терит.-констит. систему країни, перетворивши її з унітар. на союз. д-ву з обмеженою владою центр. уряду. Конституція закріпила також терит. поділ Боснії і Герцеговини на 2 ентитети — Хорватсько-Боснійську Федерацію та РС у співвідношенні 51:49. Д. м. у. підтвердили міжнар.-правовий статус Боснії і Герцеговини як єдиної союз. д-ви в межах міжнародно визнаних кордонів.

ДЕКЛАРАЦІЯ

Верх. органом Боснії і Герцеговини є Президія, яка формується за етн. ознакою з 1 боснійця, 1 серба та 1 хорвата, кожен з яких є представником інтересів свого народу. Президія має такі повноваження: зовн. політика, призначення *послів* і представництво Боснії і Герцеговини у міжнар. орг-ціях, *ратифікація* міжнар. договорів, затвердження запропонованого центр. урядом бюджету, виконання рішень Скупщини (парламенту) Боснії і Герцеговини або ентитетів. Центр. уряд Боснії і Герцеговини виконує функції здійснення зовн. політики, міжнар. торг. та фін. відносин, відповідає за монетарну політику, транспорт, зв'язок і повітр. сполучення. Законод. функції Боснії і Герцеговини здійснюються 2-палатною Скупщиною, яка складається з Дому народів (5 хорватів, 5 сербів і 5 боснійців) і Дому представників у складі 42 делегатів, причому 28 з них обираються з терит. Федерації, а 14 — з терит. РС. Хоча рішення приймаються більшістю голосів, потрібно, однак, набрати 1/3 голосів депутатів від кожного ентитету. Конституція вводить також поняття «життєво важливі національні інтереси» і наділяє кожний з трьох народів правом накладати вето на будь-який законод. акт, оголосивши його таким, що суперечить «національним інтересам» свого народу. Ці положення створюють практично необмежені можливості для блокування роботи Президії і Скупщини Боснії і Герцеговини.

Конституція залишає за урядами ентитетів усі функції, «не віднесені до центральних органів Боснії і Герцеговини», надавши таким чином реальну владу на місцях Федерації та РС. Ентитети мають президентів, уряди і законод. скупщини, а Хорватсько-Боснійська Федерація, крім того, складається з 8 кантонів, кожний з яких має свій уряд і скупщину.

Реальна законод. і викон. влада в країні належить апарату Високого Представника, який водночас є спец. представником ЄС і має широкі повноваження відповідно до

«Угоди про виконання громадянських питань». Згідно з Д. м. у., на терит. Боснії і Герцеговини у 1996 було введено контингент військ НАТО, який у 2006 замінено контингентом військ ЄС. Ці обставини фактично ставлять Боснію і Герцеговину під протекторат ЄС.

Прийнята в Дейтоні Конституція Боснії і Герцеговини є перемогою концепції союз. д-ви боснійських сербів і поразкою боснійської концепції унітар. д-ви. Конституція не тільки дала боснійським сербам політ. автономію у формі окр. ентитету з власною терит., урядом і парламентом. Вона надала також право РС встановлювати «паралельні відносини» з ін. д-вами. Це положення відкриває для боснійських сербів можливість зовнішньополіт. асоціації із Сербією. Отже, РС відстояла право на автон. терит.-політ. і обмежений міжнар.-правовий статус. У цілому «Загальна рамкова угода про мир у Боснії і Герцеговині» є складним політ.-правовим компромісом 3 народів Боснії і Герцеговини на основі етн.-терит. моделі д-ви, і створена нею держ. структура вважається витратною, громіздкою і малоефективною.

Літ.: *Conflict in the Former Yugoslavia*: Encyclopedia / Eds J. Allcock, M. Miliwojevic, J. Horton. Denver, Colorado, 1998; *Hayden R. Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. The Univ. of Michigan Press, 2002; *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina // Former Yugoslavia through Documents: From Its Dissolution to the Peace Settlement* / Ed. S. Trifunovska. The Hague, 1999; *Ibrahimagic O. Drzavno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1996.

В.І. Безрученко

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. *declaratio* — заява, вислів, проголошення) — форма вираження волі, наміру, принципів або позиції д-в чи ін. *суб'єктів міжнародного права* у міжнар. відносинах.

У міжнар. праві Д. застосовується для визначення явищ як політ., так і міжнар.-правового характеру. Переважно вона є формою вираження *односторонніх актів держави*, однак Д. також може бути дво- або багатостор. заявою д-в. Д. може виступати і *договором міжнародним*. Д. нерідко називають дод. до міжнар. договору, у якому роз'яснюється, тлумачиться або доповнюється

зміст останнього. Д. проголошується у найрізноманітніших сферах міжнар. відносин на різному рівні і може мати різний характер. Д. може бути як усною, так і письм.

Д. належить до дієвих інструментів д-ви у здійсненні міжнар. відносин. Політ. Д. виражає офіц. позицію д-ви (напр., Декларація Вільсона 1918 у 14 пунктах визначала політику США щодо нового світопорядку). Окр. багатостор. Д. політ. характеру можуть значною мірою впливати на розвиток міжнар. відносин (напр., *Паризька хартія для нової Європи 1990, Декларація Гельсінської зустрічі НБСЄ на найвищому рівні 1992*).

Чимало Д. проголошується у межах міжнар. орг-цій, зокрема *Генеральної Асамблеї ООН*. Хоча відповідно до своїх повноважень ГА ООН здебільшого ухвалює документи незобов'язального характеру, окр. з них можуть набувати нормат. значення, найчастіше вони приймаються саме у формі Д. (див. *Резолюції Генеральної Асамблеї ООН*). Останні відображують положення про заг. ідеали, цілі або принципи міжнар.-правової політики і з часом нерідко стають загальновизнаними нормами міжнар. права (напр., *Загальна декларація прав людини 1948*). Д., прийняті у межах ГА ООН, часто слугують основою для кодифікації звичаєвих норм міжнар. права (напр., *Декларація про принципи міжнародного права 1970*), у них розвиваються принципи міжнар. права, що можуть знаходити конкретизацію в конвенціях (напр., *Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок 1967, Декларація прав дитини 1959, Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963*).

Д. виступає актом міжнар.-правового характеру, якщо вона здатна сама по собі породжувати юрид. наслідки, створювати права та обов'язки, зокрема у разі, коли Д. містить згоду сторін і являє собою міжнар. договір або дод. до нього (напр., *Декларація про незастосування куль, що легко розгортаються та сплющуються, 1899*, прийнята на Гаазькій конф. миру).

Дипл. конф. можуть завершуватися не лише ухваленням міжнар. договору, а й проголошенням Д. Так, під час Дипл. конф. з права міжнар. договорів 1969 з метою

врегулювання ситуації навколо положення *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969* щодо обмеженої в ній участі було паралельно прийнято Д. про універс. в ній участь. Цю Д. було включено до Закл. акта конф., і вона набула з часом загальновизнаного характеру.

Одностор. Д. здійснюються у різних галузях міжнар. права, коли це передбачено відп. міжнар.-правовим режимом. Напр., міжнар. гуманіт. право допускає проголошення одностор. Д. про *блокаду, нейтралітет* тощо. Право договорів санкціонує здійснення одностор. Д. чи заяв у разі внесення *застережень до міжнародного договору, приєднання до міжнародного договору, його ратифікації чи денонсації*. У дипл. праві у формі заяви чи Д. д-ви проголошують дипл. агентів *persona non grata*, виражають *демарши*. У міжнар. морському праві за допомогою одностор. Д. може визначатися ширина *територіального моря*, режим *виключної економічної зони* тощо. Крім того, одностор. Д. відіграють важливу роль і в разі делімітації держ. кордонів, установл. правового режиму для іноз. фіз. чи юрид. осіб, реєстрації іноз. суден, визначення статусу держ. власності за кордоном тощо.

У міжнар. праві до одностор. Д. д-в звертаються й у разі визнання компетенції МС ООН, що здійснюється на підставі ст. 36 (2) Статуту Суду. В історії міжнар. права одностор. Д. застосовували в разі оголошення *війни*, мирн. окупації терит. terra nullius, у разі *анексії* терит. тощо. Водночас окр. одностор. Д. д-в, незалежно від ін. правових режимів, здатні ipso facto викликати юрид. наслідки і ставати джерелом міжнар. зобов'язань (див. *Односторонні акти держав*). Такі Д. можуть містити *обіцянку, визнання, відмову чи протест*. Серед них можна згадати, зокрема, Декларацію Єгипту стосовно свободи судноплавства Суецьким каналом 1957, Заяву ЄС про визнання кол. республік СРСР від 16.12.1991, Заяву норвезького міністра закорд. справ Іхлена про відмову від Схід. Гренландії

ДЕКЛАРАЦІЯ ГЕЛЬСИНСЬКОЇ ЗУСТРІЧІ НБСЕ НА НАЙВИЩОМУ РІВНІ 1992

1919, Заяву про пост. нейтралітет Австрії 1955, Заяву СРСР про обіцянку не виводити першими у космічний простір проти супутникові системи 1983, Заяву Франції про припинення атмосфер. ядер. випробувань у півд. частині Тихого океану тощо. У справі *Ядерні випробування 1974* МС ООН підтвердив можливість утворення міжнар.-правового зобов'язання шляхом проголошення одностор. Д.

Питання про те, чи стає така одностор. Д. для д-ви зобов'язальною, залежить від наміру останньої, а також від конкр. обставин, у яких така Д. ухвалюється. Цей постулат був підтверджений КМП ООН у Керівних принципах, які застосовуються до одностор. заяв д-в, здатних викликати юрид. зобов'язання, 2006. Згідно з цим документом, заяви, які здійснені публічно і відображують намір взяти на себе зобов'язання, можуть мати своїм наслідком виникнення юрид. зобов'язань. Зобов'язальна сила таких Д. ґрунтується на принципі добросовісності (*bona fide*).

Отже, Д. відіграє вагому роль у міжнар. праві, виступаючи важливим політ. і нормат. інструментом д-в у їх міжнар. відносинах. В окр. випадках значення Д. важко переоцінити. Вони можуть впливати на міжнар. звичаєве право, розвивати його або свідчити про практику д-в чи *opinio juris* у певних питаннях міжнар. права.

Літ.: Мельник С.А. Односторонние акты государств в современном международном праве. Одесса, 2011; Dörr O. Declaration // MPEPIL, 2010; Rubin A. The International Legal Effects of Unilateral Declarations // AJIL, 1971, N 71; Suy E. Unilateral Acts of States as a Source of International Law: Some New Thoughts and Frustrations // Droit du pouvoir du droit: mélanges offerts à Jean Salmon / Ed. N. Angelet. Brussels, 2007.

С.О. Мельник

ДЕКЛАРАЦІЯ ГЕЛЬСИНСЬКОЇ ЗУСТРІЧІ НБСЕ НА НАЙВИЩОМУ РІВНІ 1992 — міжнар. документ, підписаний д-вами — учасницями Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) 10.06.1992 у м. Гельсинкі (Фінляндія). Ці д-ви підтвер-

дили, що керівні принципи і заг. цінності, зафіксовані в *Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975* та *Паризькій хартії для нової Європи 1990*, не втратили для них своєї сили. Водночас у Європі на поч. 90-х рр. склалася нова політ. ситуація, пов'язана із закінченням «холодної війни», утворенням нових незалеж. д-в, розширенням демокр. перетворень тощо. Декларація Гельсинської зустрічі передбачила систему заходів щодо подальшого узгодження позицій і активізації співробітництва д-в — членів НБСЕ в інтересах демократії і соц. забезпечення рівного права на безпеку. Гол. ідея Декларації — створити систему управління процесами змін на Європ. континенті. НБСЕ покликана бути орг-цією, що визначає напрями цього процесу і стимулює його. У зв'язку з цим вона зафіксувала домовленість про доцільність розширення співробітництва д-в — учасниць НБСЕ з ін. європ. і трансатлант. орг-ціями та структурами. Йдеться, зокрема, про скоординованість дій НБСЕ з ЄС, НАТО, СНД та ін. у сфері підтримання миру. Вказано на необхідність здійснення наст. кроків щодо розвитку співробітництва в економіці та охороні навкол. природ. середовища, у боротьбі з тероризмом і незакон. обігом наркотиків, розповсюдженням зброї. Наголошено на особл. значенні регіон. співробітництва д-в — учасниць НБСЕ як важливого засобу сприяння формуванню плюраліст. структур стабільності. З метою посилення впливу НБСЕ на політ. ситуацію в Європі д-ви дійшли згоди щодо вдосконалення механізмів цієї орг-ції, зокрема щодо раннього запобігання конфліктам і подолання кризових явищ. Як позит. явище у Декларації розглядається встановл. в межах НБСЕ посади Верх. комісара з питань нац. меншин.

Ю.С. Шемиученко

ДЕКЛАРАЦІЯ З НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА 1972, або Стокгольмська декларація 1972, — міжнар. документ, прийнятий Конф. ООН з проблем навкол. середовища, що відбулася у м. Стокгольмі (Швеція) 05—16.06.1972. Декларація спря-

мована на мобілізацію зусиль міжнар. співтовариства у справі розв'язання проблем навкол. середовища як на нац., так і на міжнар. рівнях. Складається з преамбули і 26 принципів. У преамбулі зафіксовано значення вказаних проблем і заг. завдання щодо їх вирішення. Вихідним принципом Декларації є принцип права людини на гідні «умови життя у навколишньому середовищі». Забезпеченню цього права має сприяти рекомендована д-вам і міжнар. орг-ціям система заходів охорони навкол. середовища і раціонального використання природ. ресурсів. До них належать: узгодження екон. і соц. розвитку з екол. вимогами; налагодження належного управління процесами природокористування; запобігання заподіяння шкоди навкол. середовищу; впровадження наук. засад в екол. сферу тощо.

Декларація закріпила суверен. право д-в користуватися власними природ. ресурсами відповідно до нац. екол. політики, а також *Статуту ООН* і заг. принципів міжнар. права. Водночас вона наголошує, що д-ви несуть відповідальність за те, щоб екол. діяльність, здійснювана під їх юрисдикцією і контролем, не завдавала шкоди навкол. середовищу ін. д-в або р-нам за межами дії нац. юрисдикції (п. 21). Зафіксовано також принцип міжнар. співробітництва д-в з метою орг-ції ефект. контролю, зменшення і усунення негат. впливів на навкол. середовище (п. 24). Д-ви мають також сприяти підвищенню ролі відп. міжнар. орг-цій у справі поліпшення якості навкол. середовища (п. 25). На підставі рекомендацій, вироблених Конф., ГА ООН тоді ж, у 1972, створила *Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)* як її орган, що здійснює нагляд за змінами стану довкілля, заохочує і координує міжнар. співробітництво у сфері охорони навкол. середовища.

Ю.С. Шемшученко

ДЕКЛАРАЦІЯ І ПРОГРАМА ДІЙ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ НОВОГО МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПОРЯДКУ 1974 — див. *Новий міжнародний економічний порядок*.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАРОДІВ РОСІЇ 1917 — перший констит. акт рад. Росії у сфері міжнар. відносин; затверджена РНК РСФРР 02(15).11.1917 і підписана «від імені Російської Республіки» нар. комісаром у справах національностей Й.В. Джугашвілі-Сталіним та головою РНК В.І. Ульяновим-Леніним. Опубл. в газ. «Правда» 03(16).11.1917 і в «Собрании узаконений и распоряжений правительства РСФСР» (1917, № 2, с. 18).

Д. п. н. Р. 1917 ґрунтувалася на програм. засадах більшовицької партії з нац. питання, а формально посилалася на волю І і ІІ Всерос. з'їздів Рад щодо закріплення права народів на самовизначення (див. *Рівноправності і самовизначення народів принцип*). У контексті заг. процесів розкріпачення населення, що почалися після *Жовтневої соціалістичної революції 1917*, проголошувалася необхідність негайного розкріпачення народів Росії, які страждали й страждають від гніту і сваволі. Зазначалося, що їх звільнення має бути здійснено рішуче і безповоротно. Цар. режим засуджувався за нацьковування одних народів на ін., а Тимчас. уряд — за боязку недовіру до народів Росії, за перепони і провокації, які посилювали нац. ворожнечу і підривали взаємну довіру. Як альтернатива проголошувалася політика добровільного і чесного, сповненого взаємної довіри союзу народів Росії. Такий союз розглядався як запорука від посягань «імперіалістично-анексіоністської буржуазії».

РНК РСФРР проголосила осн. засадами своєї нац. політики: 1) рівність і суверенність усіх народів Росії; 2) право народів Росії на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення самоств. д-в; 3) скасування всіх і всіляких нац. і нац.-реліг. привілеїв і обмежень; 4) вільний розвиток нац. меншин та етногр. груп, які населяють терит. Росії. Відповідно до цих принципів після завершення орг-ції Комісії у справах національностей мали бути прийняті конкр. декрети.

Д. п. н. Р. 1917 сприяла реалізації державницьких устремлінь низки раніше пригноб-

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ

лених народів, які, небезпідставно розраховуючи на визнання їх з боку рад. Росії, заявили про свою незалежність. Рад. Росія, зокрема на відп. звернення, визнала незалежність Фінляндії (груд. 1917) і прийняла декрет про відмову від договорів і актів про поділ Польщі, укладених Рос. імперією (серп. 1918). Право на самовизначення формально визнавалося й тоді, коли правлячі верстви кол. нац. окраїн не поділяли ідеї пролетар. революції. Так, *Українська Центральна Рада* (УЦР) жодним чином не пов'язувала проголошення утворення *Української Народної Республіки* з Д. п. н. Р. 1917, здійснюючи самовизначення України в межах власних держ. форм і правових традицій, але уряд рад. Росії в Маніфесті до укр. народу з ультимат. вимогами до УЦР від 03(16).12.1917 заявив про беззастережне визнання права укр. народу на створення самост. д-ви. Водночас у подальшому в умовах протистояння різних політ. сил на теренах кол. імперії рад. Росія визнавала здебільшого д-ви рад. типу, виходячи з постулату, що суб'єктом самовизначення є насамперед труд. народ, а не націоналіст. буржуазія. Усього, за підрахунками вчених, на теренах кол. Рос. імперії у 1917—20 виникло бл. 100 самост. або автон. держ. утворень, які з часом майже всі було інтегровано до складу СРСР. Ідеї Д. п. н. Р. 1917 набули розвитку в багатьох рад. констит. актах і зовнішньополіт. документах.

І.Б. Усенко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ (ДПНУ) — перший спец. у нац. вимірі політ.-правовий акт у сфері захисту прав *національних меншин*, схвалений ВР України 01.11.1991.

Грунтуючись на загальноновизнаних нормах міжнар. права, проголошених у *Загальній декларації прав людини 1948* та *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966* (ст. 26, 27), у ДПНУ набули розвитку положення про права нац. і етн. груп, проголошені в *Декларації про державний*

суверенітет України 1990. Декларація націлена на виконання вимог *Заключного акта Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* та ін. її документів, зокрема положень розд. 4 Документа Копенгаген. наради Конф. з питань людського виміру, присвячених питанням захисту нац. меншин. Вона враховує також міжнар.-правові зобов'язання, які Україна взяла, уклавши 31.05.1991 першу двостор. угоду у сфері захисту прав меншин — Декларацію про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Респ. про забезпечення прав нац. меншостей.

Структурно ДПНУ складається з преамбули і 7 статей. У преамбулі проголошується, що «Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права і свободи особистості, прагнучи утвердження в незалежній, демократичній Україні священних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності всіх етнічних груп народу України, ... приймає цю Декларацію прав національностей України». Остання гарантує всім народам, нац. групам, гр-нам, які проживають на її терит., рівні політ., соц. і культ. права. Передбачається, що представники народів і нац. груп обираються на рівних правах до органів держ. влади, можуть обіймати будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та орг-ціях. *Дискримінація* за нац. ознакою забороняється і карається законом. Д-ва гарантує всім національностям право на збереження їх традиц. розселення і забезпечує існування нац.-адм. одиниць, зобов'язується створювати необхідні умови для розвитку всіх нац. мов і культур. У межах адм.-терит. одиниць, де компактно проживає певна нац. група, її мова може функціонувати нарівні з державною. Д-ва забезпечує своїм гр-нам право вільного користування рос. та ін. нац. мовами. У регіонах компакт. проживання кількох нац. груп нарівні з держ. укр. мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення цієї місцевості.

У Декларації передбачено також, що всім гр-нам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати нац. символіку, відзначати свої нац. свята, брати участь у традиц. обрядах своїх народів. Пам'ятки історії та культури народів і нац. груп охороняються законом. Усі національності мають право створювати свої культ. центри, т-ва, земляцтва, об'єднання. Такі громад. об'єднання представників нац. меншин мають права на вільні контакти зі своєю істор. батьківщиною. Отже, ДПНУ містить практично повний перелік міжнар. стандартів, узятих Україною як міжнар.-правові зобов'язання.

ДПНУ разом з тими положеннями Декларації про держ. суверенітет України 1990, що стосуються прав нац. меншин, та Зверненням ВР України до гр-н України всіх національностей від 28.08.1991 відіграла важливу роль у процесі підготовки референдуму про незалежність України, який відбувся через місяць після прийняття ДПНУ — 01.12.1991. Гр-ни України різних національностей повірили в перспективу побудови демокр., правової д-ви. Про це свідчать результати референдуму — усі нац. спільноти активно виступили за незалежність України. Принципи ДПНУ знайшли свій розвиток у положеннях Конституції та законах України, зокрема у Законі «Про національні меншини в Україні» 1992. Хоча низка її важливих положень, таких як «забезпечення існування національно-адміністративних одиниць у місцях традиційного розселення», «функціонування мови певної національності у місцях її компактного проживання нарівні з державною, ... вільне використання рідної мови у всіх сферах суспільного життя» та ін., не знайшла свого відображення і закріплення у зак-ві України, залишившись на рівні політ. декларацій.

Літ.: Нікітюк В.О. Статус етнонаціональних меншин. К., 1996; Шульга М.О. Міжнародний довід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні, вип. 21. К., 1998; Рябошапка Л.І. Правове становище національних меншин України (1917—2000). Львів, 2001; Товт М.М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). Ужгород, 2002; Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. К., 2004.

М.М. Товт

ДЕКЛАРАЦІЯ ... ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ 1963

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ ІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ 1963 — міжнар. акт, прийнятий резол. ГА ООН 13.12.1963, що містить зведення принципів, якими регулюється діяльність д-в із дослідження та використання космічного простору (далі — Декларація 1963).

Прийняття Декларації 1963 офіційно визнається поч. формування *міжнародного космічного права*. Поштовхом для розроблення Декларації став запуск у 1957 СРСР першого штучного супутника Землі. А інституц. межі для дискусії, що передувала розробленню відп. принципів, створив Спец. комітет з використання космічного простору в мирн. цілях, заснований у 1958, та його Юрид. підкомітет, заснований у 1962 ГА ООН. Зважаючи на те, що в період обговорення проблем, пов'язаних з розробленням правового режиму діяльності в космосі, у його освоєнні брали участь лише 2 країни — СРСР та США, саме ними і навколо них формувалися позиції д-в щодо правових принципів відп. діяльності.

Декларація 1963 складається з преамбули і 9 принципів. Принцип 1 декларує гол. мету дослідження і використання космічного простору — заради добробуту і в інтересах усього людства. Рівність д-в у дослідженні й використанні космічного простору та небесних тіл було зафіксовано в принципі 2. Принцип 3 забороняє нац. привласнення космічного простору і небесних тіл як шляхом проголошення на них суверенітету, так і шляхом використання або окупації чи будь-яким ін. чином. Діяльність д-в щодо дослідження та використання космічного простору має здійснюватися згідно з міжнар. правом, у т. ч. *Статутом ООН*, в інтересах підтримання міжнар. миру і безпеки, розвитку міжнар. співробітництва і взаєморозуміння (принципи 2, 4). Міжнар. відповідальності д-в за нац. діяльність у космічному просторі незалежно від того, чи здійснюється вона уряд. органами,

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990

чи неуряд. юрид. особами, присвячено принципи 5 і 8. У разі діяльності в космічному просторі міжнар. орг-ції відповідальність за виконання принципів, проголошених Декларацією 1963, несе не лише ця орг-ція, а й д-ви, що беруть у ній участь. Кожна д-ва, яка здійснює чи організовує запуск об'єкта в космічний простір, а також д-ва, з терит. або установок якої відбувається запуск об'єкта, несе міжнар. відповідальність за шкоду, заподіяну таким об'єктом або його складовими на Землі, у повітр. просторі чи в космічному просторі іноз. д-ві, її фіз. і юрид. особам. Декларація проголосила також принцип співробітництва і взаємодопомоги д-в у їх діяльності в космічному просторі, належне врахування відп. інтересів ін. д-в. Якщо д-ва має підстави вважати, що діяльність у космосі або експеримент, запланований нею чи її гр-нами, створять потенційно шкідливі перешкоди для діяльності ін. д-в у справі мирн. дослідження і використання космічного простору, вона повинна провести відп. міжнар. консультації до того, як розпочати таку діяльність чи експеримент. Д-ва, яка має підстави вважати, що діяльність у космосі або експеримент, заплановані ін. д-вою, створять потенційно шкідливі перешкоди для діяльності у справі мирн. дослідження та використання космічного простору, може просити проведення консультацій щодо такої діяльності або експерименту (принцип 6). Принцип 7 Декларації 1963 присвячено регулюванню відносин щодо реєстрації об'єктів, запущених у космічний простір. Д-ва, до реєстру якої занесено об'єкт, запущений у космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем, що знаходиться в ньому, під час їх перебування у космічному просторі. Права власності на космічні об'єкти, запущені в космічний простір, і на їх складові залишаються недоторканими під час їх перебування в космосі та після повернення на Землю. Такі об'єкти або їх складові, виявлені за межами д-ви,

до реєстру якої їх занесено, мають бути повернуті цій д-ві після надання нею розпізнавальних даних.

Декларацією 1963 закладено підвалини правового статусу *космонавтів*: їх проголошено посланцями людства в космосі. У разі аварії, лиха або вимушеної посадки на терит. іноз. д-ви чи у *відкритому морі* їм має надаватися всебічна допомога, гарантуватися безпека та негайне повернення д-ві, до реєстру якої занесено їх космічний корабель (принцип 9).

Принципи, сформульовані в Декларації 1963, знайшли своє втілення та подальший розвиток в осн. міжнар. договорах з космічної діяльності. До них належать: *Договір про космос 1967*, Угода про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір, 1968, *Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами*, 1972, Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1976, Угода про діяльність д-в на Місяці та ін. небесних тілах 1979.

Літ.: *Договори* і принципи Організації Об'єднаних Націй, касаючі космічного пространства. Нью-Йорк, 2008; *Словарь* международного космического права / Под ред. В.С. Вершетина. М., 1992; *Современные проблемы* международного космического права / Под ред. Г.П. Жукова, А.Я. Капустина. М., 2008.

Н.Р. Малишева

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 1966 — див. *Міжнародне право охорони культурних цінностей*.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ 1990 — політ.-правовий акт проголошення держ. суверенітету України, прийнятий ВР УРСР 16.07.1990, коли Україна перебувала ще у складі СРСР.

Д. про д. с. У. 1990 відіграла важливу роль в утвердженні реального суверенітету України, розбудові Української д-ви (див. *Суверенітет державний*). Декларація складається з преамбули і 10 розд. У преамбулі йдеться, що, виражаючи волю народу України та виходячи з низки ін. підстав, проголошується держ. суверенітет України як

верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її терит. та незалежність і рівноправність у зовн. зносинах. У розд. I «Самовизначення української нації» зазначено: «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення». У розд. II «Народовладдя» проголошено осн. засади реального народовладдя, зокрема вказано, що гр-ни республіки всіх національностей становлять народ України, який є єдиним джерелом держ. влади в республіці: повновладдя народу України реалізується на основі Конституції як безпосередньо, так і через нар. депутатів, обраних до Верх. і місц. рад УРСР; від ім. всього народу може виступати виключно ВР УРСР. Розд. III «Державна влада» містить гол. засади орг-ції і здійснення держ. влади. Зокрема, зазначається, що держ. влада здійснюється за принципом її поділу на законод., викон. та суд., і це є першим офіц. визнанням в Україні принципу поділу влади. У розд. IV «Громадянство Української РСР» гр-нство УРСР проголошено як самост., а не похідне від союз. гр-нства. У розд. V «Територіальне верховенство» утверджується терит. верховенство УРСР, яке означає, що УРСР здійснює верховенство на всій своїй терит. У розд. VI «Економічна самостійність» встановлено, що УРСР самостійно визначає свій екон. статус і закріплює його в законах, що народ України має виключне право на володіння, користування і розпоряджання нац. багатством, і що УРСР забезпечує захист усіх форм власності, тобто проголошується в повному обсязі суверенітет України в екон. сфері. У розд. VII «Екологічна безпека» утверджується держ. суверенітет в екол. сфері, а в розд. VIII «Культурний розвиток» — держ. суверенітет у культ. (духов.) житті народу. Розд. IX «Зовнішня і внутрішня безпека» формулює принципи безпеки; розд. X «Міжнародні відносини» визначає осн. засади цих відносин, визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальнонародних норм міжнар. права перед нормами внутр. права.

Ю.С. Шемиченко

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ВСІХ ФОРМ РАСОВОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ 1963 — див. *Расова дискримінація*.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО НАДАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОЛОНІАЛЬНИМ КРАЇНАМ І НАРОДАМ 1960 — див. *Деколонізація*.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО НЕЗАСТОСУВАННЯ КУЛЬ, ЩО ЛЕГКО РОЗГОРТАЮТЬСЯ ТА СПЛЮЩУЮТЬСЯ, 1899 — багатостор. угода, в якій забороняється використання куль, що легко розгортаються в людському тілі.

Була прийнята на Гаазькій конф. миру 1899, скликаній для розроблення багатостор. угод у сфері *законів і звичаїв війни*; має ще назву Гаазька декларація 1899. Встановлена в ній заборона пов'язана зі створенням т. з. куль «дум-дум», призначених для гвинтівок. Їх назва походить від брит. арсеналу поблизу Калькутти, де виробляли ці боеприпаси.

На поч. 20 ст. учасницями цієї угоди стали 28 д-в, а згодом у межах правонаступництва приєдналися ще 6 д-в. Велика Британія, яка ратифікувала Гаазьку декларацію 1899 лише у 1907, можливо, застосувала кулі «дум-дум» проти індійських повстанців та під час англо-бурської війни 1899—1900. Є підстави вважати, що ці кулі використовували також турки, болгари і греки в Балкан. війнах 1912—13, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та Велика Британія під час *Першої світової війни 1914—18*. Франція і Велика Британія відкидають такі звинувачення. Щодо використання куль нім. військами є незаперечні свідчення.

Згідно зі Статутом МКС (ст. 8 (2) (b) (XIX)) та заком багатьох д-в, застосув. куль, що розгортаються, є воен. злочином. Така практика багатьох д-в, які не є учасниками Гаазької декларації 1899. Жодна д-ва ніколи не заявляла, що застосув. таких боеприпасів є законним. Єдиним винятком з повної заборони використання куль, що розгортаються, можна вважати суперечливу практику США. У низці їхніх військ. статутів і

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ... МЕНШИН, 1992

постанов забороняється застосув. куль, що розгортаються. Однак у 3 правових оглядах боєприпасів та зброї Департамент оборони США заявляє, що вони дотримуватимуться Гаазької декларації 1899 тією мірою, якою ця норма узгоджується зі ст. 23 (d) Гаазького положення 1907, тобто із заборною зброєю, що спричинює надмірні страждання. Отже, на думку США, використання боєприпасів, що розгортаються, законне, якщо є «явна воєнна необхідність для їх застосування». Однак під час обговорення Статуту МКС у 1998 США не заперечували проти визнання злочинним застосув. боєприпасів, що розгортаються.

Практика підтверджує застосовність цієї норми як у міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктах. Жодна д-ва (можливо, за винятком США) ніколи не заявляла, що має право застосовувати кулі, що розгортаються. Проте кілька д-в вирішили, що з метою забезпечення правопорядку всередині країни, поза ситуацією збройн. конфлікту, особливо за необхідності протистояти озброєній людині в міському середовищі чи натовпі, кулі, що розгортаються, може застосовувати поліція з гарантією того, що кулі не влучать в ін. людину, пройшовши кризь тіло підозрюваного, та щоб збільшити шанси на те, що влучення у підозрюваного негайно перешкодить йому вистрілити у відповідь. Кулі, що розгортаються, зазвичай використовуються поліцією в пістолетах і, отже, мають меншу силу ураження, ніж звичайні або гвинтівкові кулі, які легко розгортаються чи сплющуються. Поліція зазвичай не використовує заборонений для гвинтівок тип куль, що розгортаються.

Щодо будови цих куль, то в низці військ. статутів і настанов використовується формулювання Гаазької декларації 1899 або передбачається, що заборонено кулі «дум-дум», а саме кулі з м'якою оболонкою або порожнистим наконечником. Однак у більшості статутів і настанов зазначається, що куля легко розгортається або сплющується

без підсилення, що у неї має бути порожнистий чи м'який наконечник або насічки, що наведено як приклад у Гаазькій декларації 1899. У меморандумі з права застосув. снайперами боєприпасів з відкритим наконечником, підготовленому Департаментом армії США у 1990, вважається, що певний тип куль з порожнистим наконечником є законним, оскільки ці кулі не розгортаються і не сплющуються. Враховується, що застосув. цих куль армійськими снайперами виправдано тим, що їх будова дозволяє точно влучати в ціль на великих відстанях.

Отже, практика д-в щодо заборони використання куль, які легко розгортаються та сплющуються в людському тілі, свідчить про існування звичаєво-правової норми міжнар. права, що застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів.

Літ.: Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000; Хенкертс Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное право. Т. 1: Нормы. МККК, 2006.

В.Н. Денисов

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ АБО ЕТНІЧНИХ, РЕЛІГІЙНИХ ТА МОВНИХ МЕНШИН, 1992 — міжнар. акт, прийнятий 18.12.1992 ГА ООН на 48-й сесії (резол. 47/135), в якому визначаються категорії меншин, що підлягають захисту, конкретизуються права осіб, що належать до цих меншин, та проголошуються обов'язки д-в щодо забезпечення таких прав.

У Декларації поставлено мету сприяти реалізації принципів, що містяться в *Статуті ООН, Загальній декларації прав людини 1948, Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966, Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань і в Конвенції про права дитини 1989*, а також в ін. міжнар. документах ООН та ін. міжнар. орг-цій. У ній зазначається важливість виконання положень ст. 27 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966*, які стосу-

ються прав осіб, що належать до етн., реліг. або мовних меншин, оскільки це сприятиме політ. і соц. стабільності д-в, у яких проживають такі особи. Наголошується, що пост. заохочення і здійснення прав зазначених категорій меншин як невід'ємної частини розвитку сусп-ва в цілому і в демокр. межах на основі верховенства закону сприяло зміцненню дружби та співробітництва між народами і д-вами.

Декларація виходить з того, що ООН покликана відігравати важливу роль у захисті меншин. На виконання зазначених цілей д-ви вживають належних законод. та ін. заходів для охорони на їхніх відп. терит. існування та самобутності нац. або етн., культ. чи реліг. і мовних меншин і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності (ст. 1). Таких заходів вони вживають, щоб особи, які належать до меншин, мали можливість ефективно здійснювати всі свої права людини і осн. свободи без будь-якої дискримінації і на підставі повної рівності перед законом (п. 1 ст. 4); для створення сприятл. умов, які уможливають особам, що належать до меншин, виражати свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції та звичаї (п. 2 ст. 4); щоб там, де це можливо, особи, які належать до меншин, мали належні можливості для вивчення рідної мови або навчання своєю рідною мовою (п. 3 ст. 4); з метою стимулювання вивчення історії, традицій, мови та культури меншин, що проживають на їхній терит., і для того, щоб особи, які належать до меншин, мали належні можливості для отримання знань, необхідних для життя в сусп-ві (п. 4 ст. 4); щоб особи, які належать до меншин, могли повною мірою брати участь у забезпеченні екон. прогресу та розвитку своєї країни (п. 5 ст. 4).

Разом з цим у Декларації проголошується, що нац. політика і програми мають плануватися і здійснюватися з урахуванням законних інтересів осіб, що належать до меншин, так само, як програми співробітництва і допомоги між д-вами (ст. 5). Передбачено, що д-вам слід співпрацювати у питаннях, що стосуються осіб, які належать до меншин, у т. ч. в обміні інформацією та досвідом, з метою розвитку взаємо-

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРАВА ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО НАЦІОНАЛЬНИХ ... МЕНШИН, 1992

розуміння і довіри (ст. 6), а також з метою заохочення поважання прав, сформульованих у цій Декларації (ст. 7). Спеціально застерігається, що здійснення цих прав меншин «не вважається *prima facie* таким, що суперечить принципу рівності, встановленому у Загальній декларації прав людини» (п. 3 ст. 8). Крім того, наголошується, що «ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як таке, що допускає будь-яку діяльність, яка суперечить цілям і принципам *Організації Об'єднаних Націй*, у тому числі принципам поважання суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав» (п. 4 ст. 8).

Згідно зі ст. 2, особи, що належать до таких меншин, мають право: користуватися надбаннями своєї культури, сповідувати свою релігію і відправляти реліг. обряди, а також використовувати свою мову у приват. житті та публічно (п. 1); активно брати участь у культ., реліг., сусп., екон. і держ. житті (п. 2); у порядку, що не суперечить нац. зак-ву, брати активну участь у прийнятті на нац. та регіон. рівнях рішень з питань, що їх стосуються (п. 3); створювати власні асоціації і забезпечувати їх функціонування (п. 4); встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні й мирні контакти з ін. членами своєї групи й особами, які належать до ін. меншин, а також контакти через кордони з гр-нами ін. д-в, з якими вони пов'язані нац., етн., реліг. або мовними зв'язками (п. 5). У Декларації встановлюється, що особи, які належать до меншин, можуть здійснювати свої права як індивідуально, так і спільно з ін. членами своєї групи без будь-якої дискримінації (п. 1 ст. 3).

Проголошені в Декларації права меншин і обов'язки д-в щодо їх забезпечення, хоча не мають зобов'язального характеру, користуються високим моральним авторитетом для їх виконання і слугують базою для зміцнення та розвитку міжнар.-правових норм у сфері забезпечення прав меншин. Відповідно ООН спрямовує зусилля

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970

на популяризацію її положень. Зокрема, в межах Орг-ції було оприлюднено наук. коментар до положень Декларації (док. ООН E/CN.4/Sub.2/AC.5/2001/2), підготовлений у 2001 головою робочої групи ООН з питань меншин А. Ейде, що свідчить про велике значення цієї Декларації в системі права ООН у сфері захисту прав людини. У ньому містяться роз'яснення низки питань, які є предметом дискусій у процесі імплементації та практ. застосув. міжнар.-правових приписів у сфері захисту меншин, зокрема щодо: користування правами, передбаченими в Декларації, гр-нами і негр-нами, «новими» і «старими» меншинами, тими, що проживають дисперсно або компактно (п. 9—11); індивід. чи колект. характеру прав меншин, співвідношення прав меншин і прав народів, права меншин і корінних народів, права на самовизначення, права на автономію (п. 14—16, 19, 20, 53); відмінності інтеграції від асиміляції меншин, тлумачення 4 базових вимог захисту меншин: захист існування, невиключення, недискримінація, неасиміляція (п. 21—29); співвідношення принципу рівності й застосув. особл. заходів (п. 82, 83). Коментар містить роз'яснення щодо тлумачення окр. приписів Декларації заг. характеру, таких як: «належні законодавчі та інші заходи» (п. 30, 71, 72); «створення сприятливих умов» (п. 57, 58); «держави за необхідності вживають заходів» (п. 59—64) та ін. Декларація не замінює і не відмінює чинні міжнар. зобов'язання, взяті щодо осіб, належних до меншин, а доповнює їх (п. 80 і 81).

Норми і принципи Декларації становлять правову основу *Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992* та *Рамкової конвенції про захист прав національних меншин 1995*, прийнятих *Радою Європи* і ратифікованих Україною.

Літ.: Нікітюк В.О. Статус етніонаціональних меншин. К., 1996; Товт М.М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). Ужгород, 2002; Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. К., 2004.

М.М. Товт

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970 — міжнар. акт, прийнятий ГА ООН 24.11.1970 резол. 2625 (XXV) без голосування на основі виявлення заг. схвалення (далі — Декларація 1970).

Осн. положення Декларації 1970 є більш деталізованим формулюванням відп. принципів міжнар. права *Статуту ООН*, добросовісне виконання яких має вирішальне значення для підтримання міжнар. миру і безпеки. Вона ґрунтується на необхідності підтримання та зміцнення міжнар. миру, основаного на свободі, рівності, справедливості та поважанні осн. прав людини, як і важливості розвитку дружніх відносин між д-вами незалежно від їх політ., екон. і соц. систем та рівня їх розвитку. У ній підтверджується виняткове значення Статуту ООН для встановл. правопорядку у відносинах між д-вами і констатується, що з часу його прийняття у світі відбувалися величезні політ., екон. та соц. зміни і наук. прогрес, які надають дедалі більшого значення цим принципам та необхідності їх застосув. у діяльності д-в, де б вона не здійснювалася.

З огляду на це, сформульовані в Декларації 1970 принципи міжнар. права відповідно до Статуту ООН є вираженням поставленої в ній мети здійснити їх «прогресивний розвиток і кодифікацію». При цьому формулювання змісту цих принципів зумовлюється розглядом «положень Статуту в їх сукупності та беручи до уваги роль відповідних резолюцій, прийнятих компетентними органами *Організації Об'єднаних Націй*...». Це такі принципи: а) *заборони застосування сили або погрози силою принцип*; б) *мирного розв'язання міжнародних спорів принцип*; в) *невтручання у внутрішні справи держав принцип*; г) *обов'язку держав співробітничати одна з одною відповідно до Статуту ООН принцип*; е) *рівноправності й самовизначення народів принцип*; ф) *суверенної рівності держав принцип*; г) *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип*. У Декларації 1970 кожний із зазначених принципів викладено у відп. формулюванні разом із «Загальними положеннями», в яких робиться наголос на їх взаємопов'язаності, верховенстві Статуту ООН і місти-

ться звернення до всіх д-в неухильно дотримуватися у своїх стосунках цих принципів.

Розроблення Декларації 1970 здійснював Спец. комітет з принципів міжнар. права протягом 7 років, а саме в період 1963—70. Він складався з 27 представників д-в — членів ООН, а у 1965 був доповнений 4 ін. членами і до завершення свого мандата діяв у складі 31 представника д-в-членів. На думку більшості делегацій, представлених у ньому, результати його роботи мали бути втілені у проєкті декларації або комплексі формулювань для подання на розгляд ГА ООН. Така декларація мала бути більш ніж простим повторенням положень Статуту ООН і враховувала б еволюцію в міжнар. праві після закінчення Другої світової війни як у практиці д-в, так і в ООН. На цей час Статут ООН вже було доповнено деклараціями, які кодифікують і розвивають певні його положення, такими як *Загальна декларація прав людини 1948*, *Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960*, *Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1963* та ін.

Ін. делегації, які не бачили можливості втілити результати роботи Спец. комітету в проєкті декларації, висловили сумніви в корисності та бажаності таких актів або заяв, у яких проголошується необов'язкова форма принципів, які вже зобов'язують д-ви згідно зі Статутом ООН. На думку цих делегацій, представлених переважно зах. країнами, неприпустимо намагатися переглядати Статут ООН під виглядом «прогресивного розвитку». Допустимим для Спец. комітету має бути коментування та роз'яснення 4 принципів (спочатку йшлося про таку їх кількість), не виходячи за межі функції, яка призвела б, на їх думку, до спотворення Статуту ООН. Вони наполягали на тому, що завжди має існувати відмінність між *lex lata* і *lex ferenda*. Декларації ГА ООН можуть бути корисним методом визначення прогресу щодо створення нового права лише в недосліджених галузях. Тоді як завданням Спец. комітету було мати справу з принципами, вміщеними в «істинне серце Статуту ООН», і без порушення положень самого Статуту.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970

Примирення поглядів, які не збігалися, було неможливим. Тому Спец. комітет дійшов висновку, що узгодження тексту проєкту декларації має ґрунтуватися на концепції з тих питань, які можуть бути узгоджені на його основі. Тексти, прийняті більшістю голосів, не можуть свідчити про існування міжнар. звичаю. Відповідно юрид. зміст принципів має визначатися згідно з їх ідентифікацією від різних пропозицій, розглянутих Спец. комітетом, і тих пунктів, щодо яких є сфера згоди, і тих, щодо яких її не досягнуто. У 1964 Спец. комітет прийняв цей метод підходу і створив ред. комітет, що складався з 14 членів, із завданням підготувати без голосування: а) проєкт тексту, в якому формулюється консенсус із конкр. тем; б) перелік, у якому класифікуються різноманітні пропозиції та погляди, щодо яких немає консенсусу, але висловлено підтримку.

Важливість цього процедур. рішення Спец. комітету важко переоцінити. Воно стало зразком для роботи наст. спец. комітетів, створених у межах ООН. Ця концепція прагнула досягти пунктів консенсусу первинно в межах структури ред. комітету, а потім у межах Спец. комітету в цілому, здійснюючи таким чином вплив на консенсуальний характер усього процесу прийняття рішень, у т. ч. недопущення зміни самого Статуту ООН. Як зазначається у звіті Спец. комітету, з 1966 навіть з єдиного спірного питання щодо принципу невтручання, яке залишилося неузгодженим, відбулося зближення позицій. Як сказано в ньому, «спроба забезпечити загальну угоду не означає встановлення одностайної норми», а радше «заснованої на бажанні всіх зацікавлених сторін зосередитися на питанні, з якого вони сходяться в думці».

Принципово важливими для характеристики Декларації 1970 як зобов'язального міжнар.-правового акта є також заяви д-в — членів ООН, зроблені від імені ГА ООН, що містяться в її «Загальних положеннях». ГА ООН заявляє: «При тлумаченні та

**ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970**

застосуванні вищевикладені принципи є взаємопов'язаними, і кожен принцип має розглядатися в контексті всіх інших принципів; ніщо в цій Декларації не повинно тлумачитися таким чином, щоб завдати шкоди положенням Статуту або правам і обов'язкам держав-членів згідно зі Статутом, або правам народів згідно зі Статутом з урахуванням конкретизації цих прав у цій Декларації» (п. 2). ГА ООН також заявляє, що «принципи Статуту, які містяться в цій Декларації, є основними принципами міжнародного права», і тому закликає «усі держави керуватися цими принципами у своїй міжнародній діяльності та розвивати свої взаємовідносини на основі їх суворого дотримання» (п. 3). Це є свідченням здійснення ГА ООН тлумачення відп. принципів Статуту ООН шляхом збагачення їх змісту та набуття цими оновленими принципами якості звичаєвих норм міжнар. права.

Отже, прийнята на основі заг. схвалення Декларація 1970 є авторитет. вираженням сучас. змісту осн. принципів міжнар. права. Вона належить до родових резол. ГА ООН, за якими визнаються юрид. авторитет і юрид. сила. Е. Хіменес де Аречага характеризує її «як резолюцію, в якій самі держави-члени визначають існуючі звичаєві норми міжнародного права і яка тлумачить статті Статуту ООН на основі загальної згоди та відповідно до подальшої практики». Як зазначає Я. Броунлі, декларації ГА ООН, що стосуються правових проблем, які виникають, «служать засобом, який дозволяє охопити і систематизувати практику держав, що бурхливо розвивається, хоча вони і зберігають при цьому свою декларативну форму». Г.І. Тункін також зазначає, що такі резол. нерідко виступають як засіб констатації або тлумачення чинних принципів і норм міжнар. права. При цьому «зобов'язальна сила постанов, які містяться в такій резолюції, ґрунтується не на самій резолюції, яка не може мати сили більшої, ніж це передбачено Статутом ООН, а на тій угоді держав, які голосували за ре-

золюцію, що характерно для процесу створення і зміни норм міжнародного права звичаєвим шляхом». С.В. Черниченко наголошує, оскільки Декларація 1970 «була прийнята без голосування, її можна вважати офіційним тлумаченням основних принципів міжнародного права, здійсненим ООН, проти якого не заперечував жоден з її членів. Це надає їй особливого авторитету. На неї неодноразово посилалися і продовжують посилалися в дипломатичній практиці». Д.І. Фельдман та М.В. Яновський ще в 60-х рр. 20 ст. вперше у вітчизн. доктрині обґрунтували думку, що відп. резол. ГА ООН, які стосуються принципів і норм міжнар. права, за результатами голосування, а саме прийняті одностайно або більшістю, в т. ч. пост. членами РБ ООН, можуть свідчити про їх юрид. силу. В.Г. Буткевич характеризує осн. принципи міжнар. права, сформульовані в цій Декларації, як заг. принципи міжнар. права, тобто визнає за ними характер звичаєвих норм міжнар. права.

Серед представників зах. доктрини міжнар. права немає, однак, єдності щодо визнання юрид. обов'язковості принципів, що містяться в Декларації 1970. Нерідко їх позиції зумовлені запереченням правового зв'язку з принципами Статуту ООН. Так, Г. Аранжо-Руїс, визначаючи вплив Декларації 1970 на міжнар. право ООН, переважно на Статут, заперечує визначення її частиною міжнар. права або заг. міжнар. права, як і авторитет. визначення або тлумачення звичаю і договору. За його висновком, «ця Декларація ставить себе нижче від загального, писаного чи неписаного, міжнародного права, нижче існуючих договорів і особливо нижче Статуту ООН». У свою чергу, Р.М. Віттман зазначає, що ця Декларація є експериментальною і двозначною щодо свого істинного статусу. Вона заявляє, що «принципи Статуту, які містяться в цій Декларації, є основними принципами міжнародного права», але не надає реальним принципам Декларації того самого статусу. Декларація — це лише звернення до всіх д-в «керуватися цими принципами ... і розвивати свої взаємовідносини на основі їх суворого дотримання».

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970

Як уже згадувалося, ще в процесі розроблення Декларації 1970 думки щодо її статусу в міжнар. праві розділилися. Одні делегації визнавали її принципи аналогічними принципам міжнар. права (Чилі); такими, які є тлумаченням і розвитком міжнар. права, що може ефективно сприяти майбутнім кодифікаціям (Венесуела, Югославія); розвитком Статуту ООН (Австрія, Японія) тощо. Ін. вважали, що Декларація не може і не повинна тлумачитися як чітко сформульований юрид. документ (Нідерланди). США дотримувалися позиції, що принципи Декларації «zasлугують на увагу тією мірою, якою вони співвідносяться з дійсністю». Тому США, «найімовірніше, не визнаватимуть ці принципи як зобов'язальне міжнародне право доти, доки вони не будуть збагачені звичаєм». Італія, не погоджуючись із нормат. характером Декларації 1970, пов'язувала свою позицію з відсутністю в ній формулювання організац. елементів, необхідних для її реалізації. Представники зах. д-в, особливо Італія, назвали роботу Спец. комітету «вельми політизованою», незважаючи на прийнятий усіма делегаціями метод розроблення Декларації, заснований на принципі консенсусу, якому, природно, притаманна й політ. складова. Остання завжди наявна при розробленні та прийнятті важливих міжнар.-правових актів. Сам Статут ООН є результатом класичного узгодження співвідношення міжнар. права і політики, однак його найвищу юрид. силу в ієрархії норм міжнар. права та кваліфікацію в доктрині як Конституції міжнар. співтовариства не беруть під сумнів (див. *Статут ООН*). У консуль. висновку *Правомірність використання державами ядерної зброї у збройному конфлікті* 1996 МС ООН зазначив: «Резолюції Генеральної Асамблеї, навіть якщо вони не мають зобов'язального характеру, іноді можуть мати нормативне значення. За певних обставин вони можуть забезпечувати свідчення, важливі для встановлення факту наявності будь-якої норми або появи *opinio juris*. Щоб установити, чи правильно це щодо будь-якої певної резолюції Генеральної Асамблеї, слід вивчити її зміст і умови прийняття; слід та-

кож установити, чи існує *opinio juris* щодо її нормативного характеру. Ціла низка резолюцій може свідчити про поступову еволюцію *opinio juris*, що вимагається для встановлення нової норми». У рішенні у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1986* МС ООН висловив погляд, що вимога *opinio juris* може походити від обставин, які супроводжують прийняття та застосув. резол. ГА ООН. Суд зазначив, що необхідне «*opinio juris* може бути виведене, хоча й з певною обережністю, *inter alia*, з позицій сторін (напр., США та Нікарагуа) та позиції держав щодо відповідних резолюцій Генеральної Асамблеї і особливо щодо резолюції 2625 (XXV), яка має назву Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН». Наслідком згоди щодо подібних резол. «може бути досягнення розуміння її як визнання юридичної сили певної норми або ряду норм, проголошених самою резолюцією».

Узагальненим вираженням суперечливості позицій зах. д-в щодо Декларації 1970 певною мірою може слугувати оцінка її А. Кассезе. Відзначаючи, що соціаліст. країни та країни, що розвиваються, ініціювали процес перегляду принципів Статуту ООН, який охопив розширення та приведення їх у відповідність до вимог сучасності, він заперечує юрид. обов'язковість Декларації 1970. Однак, досліджуючи ці принципи міжнар. права, він неодмінно вносить у кожний із них формулювання цієї Декларації, підкреслюючи їх відповідність практиці д-в та органів ООН. Як зазначає Е. Кляйн, «політичні органи ООН своєю діяльністю не лише сприяють формуванню права ООН, вони також впливають на розвиток загального міжнародного права. Це стосується насамперед Генеральної Асамблеї: резолюції, як правило, визначають межі міжнародно-правової аргументації, в яких здійснюється правотворчість... Декларація 1970, в якій узагальнюються результати

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 1970

попередньої діяльності, допомогла з'ясувати чимало правових питань, що містяться в Статуті ООН».

Розроблення Декларації 1970 відбулося в епоху «холодної війни», для якої було характерним протистояння і співробітництво 2 світ. сил: з одного боку виступали США зі своїми зах. союзниками, а з ін. — СРСР та ін. соціаліст. країни. На цей час припав і розпад колоніальної системи імперіалізму й виникнення на її місці в Азії та Африці великої кількості незалеж. д-в, які прагнули досягти не лише рівноправних відносин зі своїми кол. метрополіями та ін. зах. країнами, а й забезпечити цю рівноправність дієвими міжнар.-правовими гарантіями. Нові д-ви виявили велике невдоволення міжнар. правом «цивілізованих народів», яке протягом багатьох століть розвивалося як євроцентристське за своєю природою і сутністю й було насамперед зручним інструментом для задоволення потреб та інтересів зах. д-в. Тому цілком природно, що в протистоянні та співробітництві цих 2 сил інтереси нових д-в нерідко збігалися з позиціями соціаліст. країн, також конче зацікавлених у відносинах із Заходом на основі посилення гарантій їх здійснення на найвищому юрид. рівні. І в Спец. комітеті виявилася їх спільна зацікавленість у наданні осн. принципам міжнар. права більш широкої за обсягом нормативності, що й стало предметом роздратування з боку зах. д-в, які під різними приводами намагалися звести зміст цих принципів до суто рекомендац. значення. Адже йшлося про високу для Заходу ціну — визначення належності принципів Декларації 1970 до заг. міжнар. права, тобто до його імперат. норм. Їм важко було змиритися з подальшим позбавленням їх монополії на розвиток міжнар. права, що існувала протягом багатьох століть і, по суті, уперше була порушена лише на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945*, на якій за участю СРСР було прийнято проект Статуту ООН, що встановлював

новий світ. порядок зі збалансованими загалом механізмами його забезпечення. Однак нині тотальна глобалізація міжнар. відносин веде до стану гіперактивності останніх та величезного їх навантаження, загрожуючи людству смертельними небезпеками.

У цих умовах збереження основоположних засад Статуту ООН, а саме його принципів, які є осн. принципами міжнар. права, разом із необхідністю підвищення їх ефективності, має стати гол. метою міжнар. співтовариства, і насамперед усіх народів, з тим щоб відвернути сповзання людства у безодню хаосу й жорстокості. Значна роль у цьому може належати Декларації 1970, яка більшою мірою, ніж Статут ООН, уможлиблює контроль діяльності д-в у дотриманні ними своїх статут. зобов'язань. Розбіжності в позиціях д-в, які виявилися під час її розроблення в Спец. комітеті, вдалося подолати, виробивши спец. основу для уточнення змісту осн. принципів міжнар. права щонайменше у вигляді більш чітких прав і обов'язків д-в без «зазіхань на систему ООН та її модифікацію» (І.М. Сінклер). Саме визначення прав і обов'язків д-в у формі декларації було першочерговим завданням КМП ООН, поставленим перед нею ГА ООН ще у 1946, яке, однак, не увінчалось успіхом. Частково це вдалося зробити у 1970, і тому в інтересах усіх народів зберегти і примножити цей їх спільний здобуток, втілений у Декларації 1970 як етапному документі в розвитку міжнар. права.

Літ.: *Sinclair I.M.* Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States // Essays on International Law in Honour of Krishna Rao / Ed. M.K. Nawaz. Leyden, 1976; *Arengio-Ruiz G.* The Normative Role of the General Assembly of the United Nations and the Declaration of Principles of Friendly Relations // RdC 1972, III, t. 137, 1974; *Международное право: Учеб.* / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко. М., 2008; *Хименес де Аречага Э.* Современное международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1983; *Міжнародне право. Основи теорії: Підруч.* / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2002; *Броунли Я.* Международное право. Кн. 2 / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1977; *Тункин Г.И.* Теория международного права / Под ред. Л.Н. Шестакова. М., 2000; *Cassese A.* International Law. Oxford, 2005; *Международное право* / Вольфганг Граф Витцтум и др. М.; Берлин, 2011.

В.Н. Денисов

ДЕКЛАРАЦІЯ РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО ПРО НАВКОЛИШНІЄ СЕРЕДОВИЩЕ І РОЗВИТОК 1992, або Декларація Ріо, — міжнар. документ, що містить 27 принципів *міжнародного екологічного права* в контексті забезпечення сталого розвитку.

У міжнар. праві Декларація Ріо є одним із осн. джерел «м'якого права», що слугує орієнтиром для формування норм як міжнар., так і нац. права навкол. середовища (див. *М'яке міжнародне право*). Декларацію Ріо прийнято консенсусом на найвищому рівні під час II Конф. ООН з навкол. середовища і розвитку (черв. 1992, Ріо-де-Жанейро, Бразилія). Відп. принципи напрацьовувалися протягом 20 років, що минули від часу проведення I Конф. ООН з питань навкол. середовища (1972, Стокгольм, Швеція), і знаменували собою компроміс, досягнутий шляхом поступового зближення позицій розвинених країн і країн, що розвиваються, в питаннях, пов'язаних зі спільними для всіх людей цінностями: збереження природ. середовища, з одного боку, і подолання соц.-екон. проблем, що заважають розвитку, — з ін. На перший погляд може здатися, що принципи, проголошені Декларацією Ріо, порівняно з *Декларацією з навколишнього середовища 1972* (Стокгольмська декларація) характеризуються певними поступками екол. пріоритетів перед екон. чинниками. Однак безумовним досягненням цього документа є його реалістичність, поєднання інтересів охорони довкілля з інтересами забезпечення сталого розвитку, збалансованість задоволення потреб розвинених країн та країн, що розвиваються, як нинішніх, так і прийдешніх поколінь.

Перша група принципів декларує спільні права у сфері взаємовідносин людини і навкол. середовища. Люди перебувають у центрі уваги безперервного розвитку і мають право на здорове плідне життя в гармонії з природою (принцип 1). Вони мають право участі в процесі прийняття рішень з питань навкол. середовища, а також право доступу до інформації, що стосується навкол. середовища, у т. ч. інформації про небезпечні матеріали та пов'язані з ризиком і небезпекою роботи в р-ні їх проживання

ДЕКЛАРАЦІЯ РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО ПРО НАВКОЛИШНІЄ СЕРЕДОВИЩЕ І РОЗВИТОК 1992

(принцип 10). Визнаючи ці права, Декларація Ріо звертається до д-в, наголошує на необхідності гарантування відп. прав на нац. рівні. Принцип 3 стосується відповідальності нинішнього покоління перед майбутніми при вирішенні актуальних проблем розвитку. При цьому охорона навкол. середовища не «виводиться за дужки» екон. розвитку, а розглядається як його невід'ємна частина (принцип 4).

Більшість принципів цієї групи невдовзі набули характеру норм міжнар. права, їх було розвинуто й закріплено в *Орхуській конвенції 1998* (ратифікована Україною 06.07.1999). Імплементуючи норми цієї Конвенції до нац. зак-ва, Україна внесла відп. зміни до нац. законів «Про інформацію», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», Цив. процес. кодексу та ін.

Досягненням компромісу є група принципів, у яких підкреслюється, з одного боку, суверен. право д-в експлуатувати свої природ. багатства на засадах власної політики, з ін. — їх відповідальність за заподіяння шкоди навкол. середовищу в ін. країнах або в р-нах за межами нац. юрисдикції (принцип 2). За наполяганням д-в, що розвиваються, до Декларації Ріо було внесено принцип 6: урахування потреб країн, що розвиваються, особливо тих, навкол. середовище яких є найбільш уразливим, повинне мати особл. пріоритет.

Принципи відп. групи набули характеру норм міжнар. права шляхом закріплення в низці багатостор. міжнар. договорів: Конвенції про транскорд. вплив пром. аварій 1992 (Гельсинкі, Фінляндія), Конвенції з охорони та використання транскорд. водотоків і міжнар. озер 1992 (Гельсинкі, Фінляндія, Україна приєдналася 01.07.1999) та ін.

Найбільша група принципів стосується співробітництва д-в, що відповідає досягнутому світ. спільнотою на момент прийняття Декларації Ріо рівню усвідомлення глобального характеру екол. проблем і неможливості їх вирішення зусиллями окр.

ДЕКЛАРАЦІЯ РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО ПРО НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ І РОЗВИТОК 1992

д-в. Відповідно, д-ви і народи повинні співробітничати у своїх зусиллях щодо: викоринення бідності як обов'язкової умови сталого розвитку (принцип 5); збереження, захисту і відновлення здоров'я та цілісності екосистеми Землі (принцип 7); зміцнення внутр. спроможності досягнення сталого розвитку шляхом поліпшення взаєморозуміння у сфері науки за допомогою обмінів наук. і тех. знаннями, заохочення розроблення, прикладного використання, розповсюдження і передавання технологій, у т. ч. нових та інновац. технологій (принцип 9); створення ефект. та відкритої міжнар. екон. системи, спроможної забезпечити сталий розвиток у всіх країнах поряд з ефект. вирішенням проблем, пов'язаних із забрудненням навкол. середовища, запобігання необґрунтованій *дискримінації*, зумовленій екол. чинниками, в торг. політиці (принцип 12); недопущення дій, пов'язаних з переведенням на терит. ін. д-в будь-яких видів діяльності, так само як і перевезенням будь-яких матеріалів, що можуть завдати серйозної шкоди навкол. середовищу або здоров'ю людей (принцип 14). Викладено принципи негайного взаємного оповіщення д-вами про природ. катастрофи та ін. надзвич. ситуації, що можуть призвести до несподіваних негат. наслідків для навкол. середовища цих д-в; надання таким д-вам допомоги; обміну інформацією про дії, здатні спричинити серйозний негат. вплив на навкол. середовище за кордоном, і ранніх консультацій між зацікавленими д-вами (принципи 18 та 19). Заходи з охорони довкілля, спрямовані на вирішення регіон. або глобальних екол. проблем, слід, наскільки це можливо, вживати на основі міжнар. консенсусу (принцип 12). З огляду на те, що д-ви різною мірою відповідальні за забруднення навкол. середовища, проголошується заг., але не однакова відповідальність за наслідки такого забруднення різних груп д-в: розвинені країни визнають ту відповідальність, яку вони несуть, беручи участь у міжнар. зусиллях з

метою досягнення сталого розвитку, з урахуванням того, який тиск вони чинять на навкол. середовище, тієї технології і тих фін. можливостей, які вони мають у своєму розпорядженні (принцип 7). Д-ви мають вирішувати всі свої спори, пов'язані з охороною навкол. середовища, мирно і належними засобами відповідно до *Статуту ООН* (принцип 26). Вони мають співробітничати в дусі партнерства, сумлінно втілюючи в життя принципи Декларації Ріо, зокрема їх розвиток у міжнар. праві (принцип 27).

Більшість проголошених Декларацією Ріо принципів цієї групи набули характеру норм міжнар. права ще до Конф. ООН з питань навкол. середовища і розвитку, знайшли подальше втілення в документах, прийнятих під час цієї Конф., а також у наст. багатостор., регіон. чи двостор. міжнар. договорах. Серед міжнар. договорів відп. спрямування — Конвенція про оперативне оповіщення про ядер. аварію 1986 (Відень, Австрія, ратифікована Україною 26.01.1987), *Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992* (Нью-Йорк, США, ратифікована Україною 29.10.1996) та *Киотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1997* (Киото, Японія, ратифікований Україною 04.02.2004), *Конвенція про біологічне різноманіття 1992* (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, ратифікована Україною 29.11.1994), *Об'єднана конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоакт. відходами 1997* (Відень, Австрія, ратифікована Україною 20.04.2000) та ін.

Ще одна група принципів Декларації Ріо безпосередньо звернена до д-в, визначаючи орієнтири розвитку нац. політики у сфері охорони навкол. середовища і забезпечення сталого розвитку. Це обов'язки д-в: спрямовувати зусилля на зменшення аж до повного виключення моделей виробництва і споживання, що не відповідають сталому розвитку та проведенню належної демогр. політики (принцип 8); сприяти інформованості громадськості про стан навкол. середовища, а також її участі у вирішенні цих питань, у т. ч. доступу до юрид. і адм. механізмів відшкодування шкоди (принцип 10); щодо розвитку нац. зак-ва у сфері охорони

навкол. середовища (принципи 11 та 13). Норми, пов'язані з охороною навкол. середовища, завдання, що висуваються, і пріоритети мають відображати реальну ситуацію в цій сфері, не суперечити інтересам ін. д-в, насамперед тих, що розвиваються. Особл. увага д-в привертається до розроблення нац. зак-ва щодо відповідальності за шкоду і компенсації за неї. Відповідно до можливостей, які є у д-в, вони мають вживати запобіж. заходів щодо забруднення навкол. середовища (принцип 15), добиватися інтернаціоналізації витрат на охорону навкол. середовища і використовувати ефект. екон. інструменти екол. політики (принцип 16). Одним з інструментів нац. політики має бути оцінка можливих наслідків для стану навкол. середовища дій, які здатні чинити на нього істотний негат. вплив (принцип 17).

Відп. принципи покладено в основу розроблення міжнар. механізмів, що знайшли втілення, зокрема, у *Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транс-кордонному контексті 1991* (Еспоо, Фінляндія, ратифікована Україною 19.03.1999) і Протоколі щодо стратег. екол. оцінки до цієї Конвенції 2003 (Київ, Україна), *Конвенції про захист навколишнього середовища засобами кримінального права 1998* (Страсбург, Франція), Орхуській конвенції 1998 (Орхус, Данія) та ін.

Низка принципів стосується ролі окр. груп дійових осіб: жінок (принцип 20), молоді (принцип 21), корінного населення та його громад (принцип 22) у вирішенні екол. проблем.

Нарешті, в Декларації Ріо відзначається необхідність миру для охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку, запобігання з цією метою збройн. конфліктам (принципи 24, 25). Це означає, що мир, розвиток і охорона навкол. середовища взаємопов'язані і нероздільні.

Принципи Декларації Ріо на подальші 20 років стали важливим кроком на шляху налагодження глобального екол. партнерства країн світу для досягнення сталого розвитку, дороговказом у процесі розроблення *багатосторонніх міжнародних договорів* з різних аспектів охорони довкілля, викорис-

тання природ. ресурсів та забезпечення екол. безпеки в контексті сталого розвитку.

Літ.: *Rio Declaration*. Док. ООН А/CONF.151/26/Rev.1 (V. I); *Колбасов О.С.* Конференція ООН по отружающей среде и развитию // Государство и право, 1992, № 11; *Выполнение принципов Рио в Европе: участие и предосторожность*. М., 2001.

Н.Р. Малишева

ДЕКЛАРАЦІЯ ТИСЯЧОЛІТТЯ ООН 2000 — резол. ГА ООН 55/2 від 08.09.2000, прийнята главами д-в та урядів, які зібралися в Центр. установах ООН у Нью-Йорку на світанку нового тисячоліття, щоб висловити свою рішучість установити справедл. і міцний мир у всьому світі відповідно до цілей і принципів *Статуту ООН*.

У Д. т. ООН 2000 глави д-в та урядів підтвердили свою «віру в Організацію Об'єднаних Націй та її Статут як неперушні основи більш мирного процвітання та справедливого миру» (п. 1). Особливо підкреслено їх «відданість цілям і принципам Статуту ООН, які довели свою невідкладність часу та універсальний характер, і ця їх властивість зростає в міру того, як країни і народи стають усе більш взаємопов'язаними та взаємозалежними» (п. 3). З огляду на це, вони підтвердили своє зобов'язання підтримувати всі зусилля, спрямовані на забезпечення: суверен. рівності всіх д-в; поважання їх терит. цілісності та політ. незалежності; врегулювання спорів мирн. засобами та відповідно до принципів справедливості і міжнар. права; права на самовизначення народів, які все ще перебувають під колоніальним пануванням та іноз. окупацією; невтручання у внутр. справи д-в; поважання прав людини і осн. свобод; дотримання рівних прав для всіх незалежно від раси, статі, мови та релігії; міжнар. співробітництва у вирішенні міжнар. проблем екон., соц., культ. або гуманіт. характеру (п. 4).

У Д. т. ООН 2000 визначено, що гол. завданням, яке стоїть перед міжнар. співтовариством, є «забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором

для всіх народів світу». Однак відповідь на питання, яким чином глобалізація може перетворитися на благо для всіх народів, подолавши нерівномірність їх соц.-екон. розвитку, представлена в цьому документі в досить абстракт. формі. Говориться, що глобалізація «може знайти цілком всеохоплюючий і справедливий характер лише через широкомасштабні та настійливі зусилля щодо формування спільного майбутнього, заснованого на нашій спільній належності до роду людського в усьому його різноманітті». Вказується також, що «ці зусилля мають включати політику і заходи на глобальному рівні, які відповідали б потребам країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою і які розроблялися б та здійснювалися за їх ефективною участю» (п. 5). Однак і через досить тривалий час після прийняття цього документа негат. чинники глобалізації не лише не подолано відносно зазначених країн, але й США та країни *Європейського Союзу* з найбільш розвиненими формами ліберальної моделі розвитку опинилися в умовах системної фін.-екон. кризи, яка негативно впливає на глобалізовану економіку світу і кожна країну зокрема. Стає все зрозумілішим, що в рамках зазначеної моделі нереально розв'язати проблеми глобалізації, притаманні нинішній світ. фін.-екон. системі. Тому США, маючи в своєму розпорядженні могутні військ., екон. та політ. важелі, намагаються вийти з цієї кризи за рахунок усіх ін. країн.

У Д. т. ООН 2000 висловлено також позицію глав д-в та урядів щодо основоположних цінностей, які матимуть істотне значення для міжнар. відносин у 21 ст. До них належать: свобода; рівноправ'я; солідарність; терпимість; повага до природи та заг. обов'язок у сфері управління глобальним екон. і соц. розвитком разом з усуненням загроз міжнар. миру та безпеці на багатостор. основі (п. 6). Для втілення цих спільних цінностей у конкр. дії визначено ключові цілі, досягнення яких матиме ве-

лике значення для міжнар. відносин. У сфері миру, безпеки та роззброєння: звільнити народи від нещастя війн, чи то всередині д-в, чи між ними, які за останнє десятиліття забрали 5 млн життів; зміцнювати поважання принципу верховенства права як у міжнар., так і у внутр. справах і, зокрема, забезпечувати виконання д-вами рішень МС ООН з будь-яких спорів, сторонами яких вони є; підвищувати ефективність ООН у справі підтримання миру та безпеки, надаючи в її розпорядження ресурси та інструменти, необхідні для недопущення конфліктів, мирн. розв'язання спорів, проведення операцій з підтримання миру, постконфлікт. миробудування та реконструкції; зміцнювати співробітництво між ООН та регіон. орг-ціями відповідно до положень розд. VIII Статуту ООН; забезпечувати дотримання д-вами-учасниками договорів у таких сферах, як контроль над озброєнням та роззброєння (див. *Роззброєння*), та норм *міжнародного гуманітарного права* і *міжнародного права прав людини* і закликати всі д-ви розглянути можливість підписання та ратифікації Рим. статуту *Міжнародного кримінального суду*; вживати узгоджених заходів у боротьбі проти міжнар. тероризму, розповсюдження наркотиків та активізувати зусилля в боротьбі з транснац. злочинністю; звести до мінімуму несприятл. наслідки екон. санкцій, що вводяться ООН, для ні в чому не винних груп населення, забезпечивши регуляр. перегляд режимів таких санкцій з виключенням їх несприятл. наслідків для третіх сторін; добиватися ліквідації зброї масового знищення, особливо ядер. зброї; виконувати узгоджені дії для припинення незаконного обігу стрілецької зброї та легких озброєнь; звернутися до всіх д-в із закликом розглянути можливість приєднання до *Конвенції про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протиніхотних мін та про їх знищення 1997*, а також зміненого Протоколу про міни до *Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, 1980* (п. 8, 9).

У сфері розвитку та викорінення злиденності поставлено такі цілі: втілити *право на розвиток* у реальність для всіх та позбавити рід людський від злиденності; створити як на нац., так і на глобальному рівні умови, що сприяють ліквідації злиденності; забезпечити добросчесне управління в кожній країні та на міжнар. рівні на основі формування відкритої, справедл., регульованої, передбачуваної та недискримінац. багатостор. торг. і фін. системи; докласти зусиль для сталого фін. розвитку країн, що розвиваються; врегулювати проблеми заборгованості країн, що розвиваються, з низьким та середнім рівнем доходу; розв'язати проблему особл. потреб малих острівних д-в, що розвиваються; надати фін. і тех. допомогу країнам, що розвиваються, які не мають виходу до моря, та ін. (п. 11—20). Було також визначено цілі, що стосуються таких сфер співробітництва д-в, як: охорона навкол. середовища (п. 21—23); права людини, демократія та добросчесне управління (п. 24, 25); захист найбільш вразливих верств цив. населення під час стихійного лиха, геноциду, збройн. конфліктів та ін. надзвич. гуманіт. ситуацій (п. 26) та задоволення особл. потреб Африки (п. 27, 28).

Значну увагу в Д. т. ООН 2000 приділено цілям, спрямованим на зміцнення ООН. У зв'язку з цим висловлено необхідність підтвердити центр. місце ГА ООН «як головного дорадчого, директивного та представницького органу ООН»; активізувати зусилля з проведення «всебічної реформи» РБ ООН; продовжувати зміцнювати ЕКОСОП у виконанні її ролі згідно зі Статутом ООН; зміцнювати МС ООН з тим, щоб забезпечити правосуддя і верховенство права в міжнар. справах; заохочувати дотримання *Конвенції про безпеку персоналу ООН і пов'язано з нею персоналу 1994*; продовжувати зміцнювати співробітництво між ООН і нац. парламентами через їх всесвіт. орг-цію — *Міжпарламентський союз* у різних сферах, у т. ч. миру й безпеки, екон. і соц. розвитку, міжнар. права і прав людини, демократії і гендер. питань; надати приват. сектору, неуряд. орг-ціям та громадян. сусп-ву в цілому ширші можливості для сприяння

досягненню цілей і здійсненню програм ООН (п. 29).

Отже, в положеннях Д. т. ООН 2000 д-ви, що представляють міжнар. співтовариство, підтвердили свою відданість цілям і принципам Статуту ООН, визначивши, що і в нових умовах, які склалися у світі після закінчення «холодної війни» та розпаду СРСР, вони продовжують вважати ООН «незмінним спільним домом усього людства» і через неї «будуть сповнені бажання втілити в життя своє спільне прагнення до миру, співробітництва і розвитку» (п. 32). Ці положення мають велике значення і в тому, що вони морально слугують підкріпленням авторитету нинішнього міжнар. порядку, розбалансованого зміною характеру та співвідношення світ. сил. Вони створюють сприятл. морально-правову атмосферу для діяльності тих світ. сил, які намагаються протистояти подальшому руйнуванню міжнар. порядку, що відбувалося протягом останніх 20 років. Їх гол. завдання полягає у відновленні на новій основі балансу сил у світі, що перешкоджатиме хаосу міжнар. відносин з непередбачуваними для людства наслідками.

В. Н. Денисов

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ — ліквідація колоніалізму на основі здійснення народами колоніальних країн *рівноправності й самовизначення народів принципу*, що належить до констит. засад *Статуту ООН*.

Утворення колоніальної системи було результатом імперіаліст. політики великих европ. д-в, спрямованої на загарбання чужих терит., населених слабкими народами. Великі д-ви представляли романо-герман. цивілізацію, тоді як народи, що стали об'єктом їхньої політики, належали до самотутніх форм людської цивілізації, які розглядалися європейцями як примітивні, відсталі й не спроможні до самот. розвитку, внаслідок чого терит., на яких проживали ці народи, підлягали привласненню та безпосередньому управлінню європейцями.

Остаточна колоніальна система імперіалізму склалася наприкінці 19 — на поч. 20 ст. і стала всесвіт.-істор. явищем. Розлогі терит. країн Азії, Африки та Лат. Америки опинилися в колоніальній або напівколоніальній залежності від імперіаліст. д-в.

На відміну від попередніх епох імперіалізм і колоніальна політика в новий та новітній час були результатом перетворення грошового капіталу, що утворився в середньовіч. Європі шляхом лихварства і торгівлі, на пром. капітал, за яким «слідє торгова війна європейських націй, ареною для якої слугує земна куля» (К. Маркс). Це був процес накопичення капіталу, що розподілявся між такими країнами, як Іспанія, Португалія, Голландія, Франція та Англія. В Англії, зокрема, до кінця 17 ст. різні елементи первинного накопичення «систематично об'єднуються в колоніальні системи державних позик, сучасні податкові системи та системи протекціонізму. Ці методи почасти ґрунтуються на брутальному насиллі, як, наприклад, колоніальна система» (К. Маркс).

Відсутнього удару по колоніальній системі імперіалізму вперше було завдано *Жовтневою соціалістичною революцією 1917*, яка в *Декреті про мир 1917* проголосила грабіжницькі війни найбільшим злочином проти людства, висунула вимогу ліквідації колоніальних відносин як однієї з опор імперіалізму. У Декреті проголошувалося право народів на самовизначення і як протиправне діяння кваліфікувалося *анексія*, або загарбання чужих земель. У ньому спростовувалося законність колоніальних загарбань, зокрема на підставі давності володіння ними, рівня розвитку цих країн та віддаленості від Європи.

У свою чергу, Захід в особі президента США В. Вільсона запропонував свою програму повоєнного устрою з 14 пунктів, яка водночас мала послабити руйнівне для нього значення Декрету про мир 1917. Вона зводилася до таких положень: свобода міжнар. торгівлі (див. *Відкритих дверей прин-*

цип); скорочення озброєнь; переділ колоній та повоєнне перекроювання європ. кордонів. Особл. значення в цьому документі належало ідеї створення інституціоналізованого союзу д-в як взаємної гарантії їх незалежності, реалізованої в застосуванні *Ліги Націй*, Статут якої, однак, не був схвалений Сенатом США. Наголошувалося, що при визначенні засад мирн. врегулювання «всі питання суверенітету та інтересів зацікавленого населення повинні мати рівну вагу зі справедливими вимогами управління, чиє право має бути визначене». Пізніше В. Вільсон точніше сформулював пункт, зазначивши, що «центральним принципом, згідно з яким ми вели боротьбу в цій війні, є принцип, що жоден уряд або група урядів не мають права розпоряджатися певною територією або визначати політичну лояльність будь-якого вільного народу». При здійсненні цього «центрального принципу» в тому значенні, в якому його було прийнято для д-в-переможниць, сфера його дії стосувалася лише певних народів Центр. та Схід. Європи, а також кол. нім. колоній та значних частин Оттоман. імперії, які були підпорядковані *мандатній системі* Ліги Націй. Однак навіть цей міжнар. контроль, багато в чому форм., установлений Лігою Націй щодо мандат. терит., не було поширено на колоніальні імперії д-в-переможниць та їхніх союзників. У мирн. договорах великого значення було надано захисту етн. меншин та проведенню на низці терит. плебісцитів для підтвердження етн. та екон. основи вимог їх населення. Водночас д-ви-переможниці не розглядали принцип самовизначення юридично зобов'язальним, обмежившись його значенням як політ. принципу, що застосовується залежно від конкр. обставин і стосується переважно етн. меншин, які перебували в д-вах та імперіях, що існували раніше. Заг. незацікавленість колоніальних д-в-переможниць у поширенні цього принципу на залежні від них терит. не дала можливості внести його до *Статуту Ліги Націй*. Отже, Ліга Націй з самого поч. своєї діяльності виявилася неспроможною розв'язати колоніальне питання, відмовившись визнати за понево-

леними колоніалізмом народами право вільного визначення власної долі.

Певне зрушення колоніального питання намітилося в *Атлантичній хартії*, прийнятій на поч. Другої світової війни президентом США Д. Рузвельтом та прем'єр-міністром Великої Британії У. Черчіллем, до якої згодом приєдналися д-ви антигітлерів. коаліції, в т. ч. СРСР. Завдяки США значну увагу в Хартії було приділено пропозиціям, які стосувалися встановл. в майбутньому систем міжнар. нагляду за всіма залежними терит. У ній проголошувалося «право всіх народів обирати форму правління, згідно з якою вони бажають жити». У. Черчілль, однак, не розглядав цю заяву як таку, що може застосовуватися до колоніальних народів.

Уперше принцип самовизначення народів став предметом дискусій на *Сан-Франциській конференції 1945* з вироблення Статуту ООН після внесення СРСР поправки, підтриманої низкою д-в, до п. 2 розд. I («Цілі»), яка доповнювала фразу «на основі поважання принципу рівноправності і самовизначення народу». Під час її обговорення виявилися різні точки зору. З одного боку, «переконливо підкреслювалося, ... що повсюди цей принцип цілком відповідає волі та бажанню народів і має бути чітко проголошений». З ін. боку, «заявлялося, що цей принцип відповідає цілям Статуту, поки він передбачає право на самовизначення народів, а не право відокремлення». Предметом спору було також використання в цьому контексті слів «нація» і «народ». І хоча всі ці розбіжності узгодити не вдалося, проект тех. комітету розтлумачив, «що принцип рівноправності народів і самовизначення є двома доповнювальними частинами одного стандарту поведінки; що повага до цього принципу є основою для розвитку дружніх відносин і одним із засобів зміцнення загального миру; що суттєвим елементом цього принципу є вільне і справжнє вираження волі народу». У результаті зазначений проект спільної поправки щодо внесення до Статуту ООН цього принципу було остаточно схвалено на Конф. І в такому значенні цей принцип увійшов до п. 2 ст. 1 Статуту ООН,

а саме, в ньому як одна з цілей ООН вказується необхідність «розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправності і самовизначення народів...». Досягнення поставленої мети за допомогою цього принципу набуло подальшого розвитку у ст. 55 Статуту ООН, присвяченій міжнар. екон. та соц. співробітництву, а також у ст. 56, згідно з якою «всі члени ООН зобов'язуються вдатися до спільних та самостійних дій у співробітництві з Організацією для досягнення цілей, зазначених у статті 55».

Спочатку в низці доктринальних оцінок зах. представників міжнар.-правової науки, зокрема їхніх коментарів, простежувалося намагання подати вислів «поважання принципу рівноправності і самовизначення народів» «випадковою фразою, яка посилається на самовизначення просто як на основу дружніх відносин між націями», із заг. висновком, що Статут ООН «сам припинив визначення цього політичного постулату як юридичного принципу або отримання від нього наслідків у формі юридичних прав чи юридичних зобов'язань» (Е. Хіменес де Аречага). Однак усупереч цьому погляду посилання у ст. 1 та 55 на самовизначення як юрид. принцип швидко здобуло широке визнання. «Згадування принципу самовизначення стало нічим іншим, ніж конституційною основою сприяння Організації у звільненні колоніальних народів, що є одним з видатних досягнень Організації Об'єднаних Націй. Ці 11 слів у статтях 1 (2) та 55 практично змінили цілком розділ XI Статуту і зробили вмираючою міжнародну систему опіки в його розділах XII та XIII» (Е. Хіменес де Аречага).

Відповідно, ГА ООН вжила низку заходів щодо здійснення Д., серед яких важливим було створення Комітету з інформації, покликаного сприяти виконанню членами ООН своїх зобов'язань щодо несамоврядних терит., взятих ними згідно зі ст. 73 Статуту. З цього часу проблема звільнення колоніальних народів перетворилася в ООН

на широко підтримуваний у світі рух, в якому замість ліберального тлумачення ст. 73 сформувалося переконання, що колоніалізм, за своєю істинною природою, є запереченням принципу рівноправності й самовизначення народів як принципу міжнар. права, встановленого у Статуті ООН.

З міжнар.-правового погляду процес Д. досяг своєї кульмінації в *Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960* (резол. ГА ООН 1514 (XV)), в якій проголошувалося: «Усі народи мають право на самовизначення; в силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток» (п. 2). Цим самим відкидалася ідеологія «просвіченого колоніального правління» і визнавалося, що кожна колоніальна д-ва зобов'язана привести свої залежні терит. до самоврядування. Метою стало не поліпшення стандартів колоніального правління, а ліквідація колоніалізму. Відповідно до цього в Декларації проголошувалося, що «недостатня політична, економічна, соціальна або освітня підготовленість ніколи не повинні використовуватися як привід для затримки досягнення незалежності» (п. 3), і підкреслювалася «необхідність негайно і беззастережно покласти край колоніалізму в усіх його формах та виявах» (преамбула).

На виконання цієї мети в Декларації проголошувалося: «На підопічних і несамоврядних територіях, а також на всіх інших територіях, які не досягли ще незалежності, мають бути негайно вжиті заходи для передачі всієї влади народам цих територій, відповідно до вільно висловленої ними волі і бажання, без будь-яких умов чи застережень і незалежно від раси, релігії або кольору шкіри, з тим щоб надати їм можливість користуватися повною незалежністю і свободою» (п. 5).

У 1961 ГА ООН створила Спец. комітет з деколонізації, на який поклала обов'язок розроблення пропозицій і рекомендацій

щодо імплементації положень Декларації, а у 1962 вона уповноважила цей Комітет звертати увагу РБ ООН на будь-який розвиток у колоніальній сфері, що може загрожувати міжнар. миру і безпеці (резол. 1654 (XVI) та 1810 (XVII)).

Відповідно до практики тлумачення ГА ООН у своїх резол. положень Статуту ООН, поч. якої було покладено імплементацією Загальної декларації прав людини 1948, Декларацію про надання колоніальним країнам і народам незалежності, в якій міститься припис, що «всі держави повинні неухильно і добросовісно дотримуватися ... її положень» (п. 7), було визнано належною до «права Статуту ООН» (Х. Уолдок), тобто юридично зобов'язальною.

МС ООН у своєму консульт. висновку щодо Намібії зазначив, що резол. ГА ООН 1514 (XV), якою було прийнято згадану Декларацію, є важливою частиною звичаєвого міжнар. права. Висловлюючись з питань розвитку міжнар. права щодо несамоврядних терит., Суд схарактеризував цю резол. як «подальший важливий крок у цьому розвитку» і далі заявив: «...Суд повинен взяти до уваги зміни, які відбулися у другій половині цього століття, і його тлумачення не може не враховувати подальший розвиток права через Статут ООН і звичаєве право». Надалі МС ООН у своєму консульт. висновку *Західна Сахара 1975* детальніше схарактеризував метод, згідно з яким резол. 1514 (XV) стала частиною заг. звичаєвого права. Суд зазначив, що вона перетворилася на норму позит. звичаєвого права через подальші дії д-в, особливо в межах ООН. Він нагадав той факт, що ця резол. «забезпечила основу для процесу розвитку, результатом якого з 1960 р. було утворення багатьох держав, які сьогодні є членами ООН».

У 1966 ГА ООН прийняла *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966* та *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966*, що мають ідентичну ст. 1, в якій проголошується: «Усі народи мають право на самовизначення. В силу цього вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій культурний розвиток». Зазначені пакти набули чинності у 1976 і, отже, ста-

новлять для їх учасників зобов'язальні положення. Водночас вони можуть розглядатися як авторитет. тлумачення положень Статуту ООН, що стосуються прав людини, в т. ч. самовизначення. У 1970 ГА ООН прийняла *Декларацію про принципи міжнародного права 1970*, яка також розглядається як тлумачення принципу самовизначення народів, устанавленого в Статуті ООН. І, нарешті, в рішенні у справі *Східний Тимор 1995* МС ООН заявив, що «судження Португалії про те, що право народів на самовизначення, у тому вигляді, якого воно набуло в результаті розвитку в Статуті й практиці ООН, має характер *erga omnes*, є бездоганним». Він також наголосив, що це право визначається як «один із суттєвих принципів сучасного міжнародного права».

Усе це створило необхідну міжнар.-правову основу для проведення в 60-ті та подальші роки 20 ст. всеосяжної Д., результатом якої стало виникнення в Африці та Азії великої групи д-в, інтегрованих у міжнар. систему на правах суб'єктів міжнар. права. Вони мають багато в чому подібні соц.-екон. та політ. інтереси і на міжнар. арені часто виступають спільно з антиімперіаліст. позицій.

Лит.: *Waldock H. General Course on Public International Law // RdC 1962, II, t. 106, 1963; Jimenez de Arechaga E. International Law in the Past Third of a Century // RdC 1978, I, t. 159, 1979; Goodrich L.M., Hambro E., Simons A.P. Charter of the United Nations. Commentary and documents. N. Y.; L., 1969; Shaw M.N. International Law. Cambridge, 2004; Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2010; Денисов В.Н. Системы права развивающихся стран. К., 1978.*

В.Н. Денисов

ДЕКРЕТ ПРО МИР 1917 — програма миру рад. уряду Росії, яку розробив В.І. Ленін, очоливши цей уряд після *Жовтневої соціалістичної революції 1917*.

Декрет було прийнято на II Всерос. з'їзді Рад 26.10(08.11).1917, на 2-й день після революції, у надзвичайно критичній внутрішньо- і зовнішньополіт. ситуації, що склалася в Росії в результаті її невдач на фронтах *Першої світової війни 1914—18*, рев. боротьби широких нар. мас проти царату і за вихід країни з імперіаліст. війни,

піднесення визвольного руху в нац. окраїнах Росії, у т. ч. в Україні. Усе це призвело до політ. і екон. хаосу в країні, розвалу армії, повалення царату під час Лютневої бурж. революції 1917 та здійснення соц. революції під проводом партії більшовиків на чолі з В.І. Леніним, підтриманої робітничим класом і широкими верствами селянства, особливо в особі рад робітничих, солдат. і селян. депутатів.

Центр. положенням у Декреті було досягнення «справедливого або демократичного миру, якого жадає величезна більшість виснажених, змучених і пошматованих війною робітників і трудящих класів усіх воюючих країн, — миру, якого найпевніше і наполегливо вимагали російські робітники і селяни після повалення царської монархії, — таким миром уряд вважає негайний мир без анексій (тобто без загарбання чужих земель, без насильницького приєднання чужих народностей) і без контрибуцій». Такий мир уряд Росії запропонував укласти всім воюючим народам негайно, висловлюючи готовність зробити це без найменшого зволікання, аж до остаточ. утвердження всіх умов такого миру повноважними зібраннями нар. представників усіх країн і всіх націй.

Агресивні, загарбницькі війни, які ведуться з метою *анексії*, або загарбання чужих земель, проголошено в Декреті «найбільшим злочином проти людства», і боротьба проти таких війн стала керівною ідеєю рад. зовн. політики, спрямованої на викорінення війни як такої. Це цілком відповідало засудженню війни у свідомості народів, що склалося під час I світ. війни і було формалізовано в обмеженнях звернення до неї, встановлених у *Статуті Ліги Націй* і пізніше в *Пакті Бріана — Келлога 1928*, який заборонив війну як здійснення нац. політики.

Анексію, або загарбання чужих терит., визначено в Декреті згідно з «правовою свідомістю демократії взагалі» і «трудящих класів особливо» як «будь-яке приєднання

ДЕЛІМІТАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

до великої і сильної держави малої або слабкої народності без точно, ясно і добровільно вираженої згоди і бажання цієї народності, незалежно від того, коли це насильницьке приєднання здійснено, незалежно також від того, наскільки розвиненою або відсталою є нація, яка насильницьки приєднується або насильницьки утримується в межах певної держави, незалежно, нарешті, від того, в Європі чи в далеких заокеанських країнах ця нація живе». *Анексія*, що є згідно з Декретом «загарбанням і насиллям», не може бути законною не лише як спосіб здійснення д-вою зовн. політики, а й щодо будь-якої нації, що «утримується в кордонах цієї держави насиллям» і «без вираженої з її боку згоди». Відповідно, якщо нація утримується насиллям у кордонах ін. д-ви, вона має право «вирішити без будь-якого примусу питання про форми її державного існування». З цього часу здійснення права на самовизначення народів і ліквідація колоніалізму стали важливою сферою зовн. політики рад. д-ви, що значною мірою вплинуло на розвиток у цьому напрямі міжнар. права.

У Декреті проголошено, що рад. уряд, на відміну від цар. Росії, проводитиме відкрити зовн. політику щодо всіх урядів і народів. З цією метою «таємну дипломатію уряд відмінює, висловлюючи зі свого боку твердий намір вести всі переговори цілком відкрито перед усім народом, приступаючи негайно до повного опублікування таємних договорів, підтверджених або укладених урядом політиків і капіталістів з лютого до 25 жовтня 1917. Весь зміст цих таємних договорів, оскільки він спрямований, як це здебільшого бувало, на забезпечення вигод і привілеїв російським поміщикам і капіталістам щодо утримання або збільшення анексій великоросів, уряд проголошує безумовно і негайно скасованим». Зокрема, було опубл. і скасовано таємну угоду Росії і Японії 1916, що обмежувала суверенітет Китаю, угоду між Росією, Англією і Францією щодо поділу Туреччини 1916, рос.-англ. договір про сфери впливу в Персії, Афганістані й Тибеті. З країнами

Сходу було укладено нові договори, що стали для них першими рівноправними договорами.

Переговори з укладання миру, як і вироблення його умов, пропонувалося провести «з участю представників усіх без винятку народностей і націй, втягнених у війну або змушених до участі в ній, так само і скликання повноважних зборів народних представників з усіх країн для остаточного утвердження умов миру». У Декреті було заявлено, що «для полегшення таких переговорів уряд призначає свого повноважного представника в нейтральні країни». Однак запропонований рад. урядом принцип укладання миру на основі рівноправної участі всіх д-в, втягнених вільно або невільно у війну, що було, безумовно, природ. і справедл. вимогою, був знехтуваний д-вами-переможницями, насамперед Англією, Францією і США. Вони відсторонили рад. Росію, як і Німеччину разом з її союзниками, від укладання миру, нав'язавши їм і всьому світу повоєнний устрій, що заклав величезний вибуховий матеріал для нової, ще страшнішої за своїми наслідками війни, якою стала *Друга світова війна*. Міжнар. право д-ви-переможниці використали для виправдання рішень, позбавлених таких принципів, як рівноправ'я і справедливість, без яких воно залишилося тільки примусом сильного для нав'язування своєї волі слабкому.

Отже, Д. про м. 1917 започаткував докорінні зміни в міжнар. відносинах і дав поштовх розвитку в міжнар. праві загальнодемокр. умов для боротьби «трудящих класів» усіх країн за «звільнення людства від страхіть війни» та «будь-якого рабства і експлуатації» як завдань, покладених на них ходом історії.

Літ.: Лукашук *И.И.* Международное право. М., 1996; Тункин *Г.И.* Территория международного права. М., 2000.

В.П. Горбатенко, В.Н. Денисов

ДЕЛІМІТАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ (лат. delimitatio — встановлення кордонів, розмежування) — договір. встановлення лінії держ. кордону з нанесенням її на карти, як правило, великомасштабні, з докладним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів; за резуль-

татами делімітації сторони підписують і скріплюють гербовими печатками протокол-опис проходження лінії держ. кордону і альбом топогр. карт держ. кордону, які є складовою договору про держ. кордон, що підлягає ратифікації і набуває чинності після обміну ратифікац. грамотами.

Держ. кордон визначає межі держ. терит., і в цьому полягає його осн. значення. Держ. кордоном вважається лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі терит. д-ви — суші, вод, надр, повітр. простору. Розрізняють сухопут., водні та повітр. кордони держ. терит.

Сухопут. держ. кордони, як правило, проводять з урахуванням особливостей рельєфу місцевості (гори, ріки та ін. характерні ознаки) і називають орографічними. Іноді встановлюють кордони по прямій лінії між 2 певними точками (геометр. кордони), а також по меридіанах або паралелях (астроном. кордони).

Водні кордони поділяють на річкові, озерні та ін. водойми і морські. Є різні принципи встановл. держ. кордонів по водоймах. На судноплав. ріках кордон може проходити по середині гол. фарватеру (смуга водного простору, що характеризується найбільш безпечнішими та зручними навігац. умовами) або по тальвегу (геометр. місце точок найглибших відмітин ріки); на несудноплав. — по середині ріки (струмка) або гол. рукава; на озерах та ін. водоймах — по прямій лінії, що сполучає виходи кордону до берегів. На водосховищах та ін. штучних водоймах держ. кордон може встановлюватися згідно з лінією кордону, що проходив на місцевості до їх заповнення; на залізничних і автомоб. мостах, греблях та ін. спорудах на прикорд. ділянках рік (струмків) — по середині цих споруд або по їхній технол. осі, незалежно від проходження держ. кордону на воді.

Більшість договорів, що визначають проходження кордонів по ріках, передбачають застосув. принципу нерухомості лінії кордону, тобто фіксують його положення на момент делімітації, яке в подальшому залишається незалежним від можливих змін характеристик потоку. Ін. підхід, менш поширений, ґрунтується на принципі рухливості кордону, коли у зв'язку з природ. змінами русла, тальвегу, гол. фарватеру або

середини водної поверхні ріки змінюється і розміщення лінії кордону. Природно, у цьому разі виникає питання щодо ефективності такого принципу встановл. кордону, який фактично заздалегідь передбачає нестабільне його розміщення, тоді як одне з гол. завдань прикорд. угод полягає саме у збереженні незмінності проходження кордону. Проте, якщо розглядати цей підхід у взаємодії з деякими ін. аспектами режиму кордону, виявляються і певні позит. його сторони. Так, практично не виникає проблем у визначенні розміщення лінії кордону в будь-який конкр. момент часу. Інакше кажучи, у разі рухливого кордону він завжди ніби прив'язаний до природ. елементів ландшафту, які об'єктивно можна спостерігати, що полегшує для суміжних д-в охорону держ. кордону.

Морськими кордонами д-ви є зовн. межі її територіального моря або лінія розмежування терит. морів суміжних чи протилежних д-в. Зовн. межі терит. моря встановлюються за-вом прибереж. д-ви відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнар. права. Конвенція ООН з морського права 1982 визначила, що кожна д-ва має право встановлювати ширину свого терит. моря до меж, які не перевищують 12 морських миль. Межа терит. моря під час проведення кордону між протилежними чи суміжними д-вами встановлюється за домовленістю між ними. При цьому діє низка міжнар. правил. Зокрема, жодна з цих д-в не має права, якщо тільки між ними не укладено угоди про ін., поширювати своє терит. море за серединну лінію. Однак це правило не застосовується, якщо через правові чи ін. особл. обставини, що склалися історично, слід провести ін. розмежування.

Повітр. кордонами держ. терит. є бокові та висотні межі повітр. простору д-ви. Боковою межею повітр. простору є вертикальна площина, що проходить по сухопут. і водній лініях держ. кордону. Жодних особл. угод щодо повітр. кордонів не укладають.

У міжнар. праві нині намітилася тенденція щодо особл. стабільності договорів про

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ КОРДОНІВ

держ. кордони, метою яких є остаточ. встановл. кордону. Договори про кордони не містять положень та умов їх денонсації і, відповідно, денонсації не підлягають. Ці договори не можуть містити жодних умов їх анулювання. *Докорінна зміна обставин*, за яких було укладено певний договір, дає у деяких випадках право на його припинення. Це встановлено у п. 1 ст. 62 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Однак у п. 2 цієї статті зазначено, що це застереження не застосовується до договорів, які встановлюють кордон.

Згідно з *Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо договорів 1978*, правонаступництво д-в як таке не стосується кордонів, установлених договором, або зобов'язань і прав, установлених договором, щодо режиму кордону (ст. 11). Отже, якщо через сам факт правонаступництва і виникають будь-які підстави для припинення або зміни договір. прав і зобов'язань, то ці підстави не можуть бути використані для зміни зобов'язань і прав, що стосуються режиму кордону. Договори про кордони мають дотримуватися д-вою- правонаступницею, якщо за взаємною згодою сторін не буде досягнуто домовленості про їх зміну відповідно до міжнар. права.

Договір про держ. кордон зазвичай передбачає наступним кроком *демаркацію державного кордону*, тобто факт. позначення на місцевості договору. (делімітованого) кордону за допомогою системи прикорд. знаків, річкових і морських буїв, створених знаків та ін. прийнятних засобів, і створення для цього у відп. терміни змішаної (спільної) прикорд. комісії.

Підписання після завершення делімітації договору про держ. кордон не тільки створює міжнар.-правову основу для змішаних (спільних) прикорд. комісій з демаркації, а й визначає спільні їхні завдання, норми представництва в делегаціях, а також принцип фінансування робіт. Щодо внутрішньоправової нормат.-правової основи створення комісії, то воно здійснюється в результаті прийняття кожною зі

сторін акта ратифікації зазначеного договору. Організац. та фін. аспекти роботи делегацій у змішаних (спільних) прикорд. комісіях з демаркації зазвичай регулюються уряд. постановами або розпорядженнями.

Літ.: *Клименко Б.М.* Государственная территория. М., 1974; *Клименко Б.М.* Мирное решение территориальных споров. М., 1982; *Клименко Б.М., Порк А.Л.* Территория и граница СССР. М., 1985; *Словарь международного морского права.* М., 1985; *Молодцов С.В.* Международное морское право. М., 1987; *Курс международного права.* Т. 2. М., 1989, т. 3. М., 1990.

М.І. Отрош

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ КОРДОНІВ — визначення шляхом угод між зацікавленими д-вами ліній розмежування морських просторів, що перебувають під суверенітетом або юрисдикцією цих д-в.

Д. м. к. між суміжними або протилежними д-вами особливо ускладнюється, якщо вона зачіпає істотні інтереси прибереж. д-в і пов'язана з поділом морських природ. ресурсів (газ, нафта тощо). Під час делімітац. процесу йдеться не просто про будь-яку тех. операцію проведення розмежувальної лінії та нанесення її на карту. Тут виникає комплексна і складна політ.-правова проблема міждерж. відносин, яку можна вирішити тільки на основі принципів і норм міжнар. права. Вирішення проблем правової регламентації питань Д. м. к. було пов'язане з досягненням складних компромісів між учасниками III Конф. ООН з морського права. *Конвенція ООН з морського права 1982* (далі — *Конвенція ООН 1982*) містить правила Д. м. к. *територіального моря, континентального шельфу і виключних економічних зон* між д-вами з протилежними або суміжними узбережжями. Д. м. к. терит. моря (ст. 15) має здійснюватися досягненням домовленості між сусідніми прибереж. д-вами. Якщо такої домовленості немає, то жодна з цих д-в не має права поширювати своє терит. море за серединну лінію, проведену так, що кожна її точка розміщена на однаковій відстані від найближчих точок вихідних ліній, від яких відмірюється ширина терит. моря кожної д-ви. Проте це положення не застосовується, якщо з огляду на істор. правові підстави або ін. особл. обставини потрібно розме-

жувати терит. моря 2 д-в інакше. Представник Туреччини на III Конф. ООН з морського права, характеризує положення ст. 15, зазначив, що посилання на особл. обставини є «способом досягнення справедливого результату», а серединна лінія може застосовуватися «лише в тому разі, якщо вона забезпечує справедливу делімітацію». У свою чергу, делегат від Кіпру нагадав учасникам Конф. про ін. підхід до розуміння делімітац. положень терит. моря. Він зауважив, що «визначення кордонів територіального моря між державами з протилежними або суміжними узбережжями зазвичай ґрунтується, як і в минулому, на принципі рівновіддаленості...; спільні цілі передбачають досягнення справедливих результатів відповідно до міжнародного права шляхом застосування, де це буде доцільним, серединної лінії». Представник делегації Колумбії, оцінюючи конвенц. правила розмежування терит. моря між сусідніми д-вами, вказав на їхню тотожність з міжнар. звичаєм. На Конф. виявилось прагнення багатьох делегацій поширити принципи делімітації континент. шельфу (ст. 6 Женев. конвенції про континент. шельф 1958) на виключну екон. зону і виробити однакові для них принципи Д. м. к. У свою чергу розробники «кодексу морів і океанів» розуміли, що виключна екон. зона є новим правовим ін-том, і тому актуально звучало питання про прогрес. підхід до правил її делімітації. Член амер. делегації проф. Б. Оксман, даючи оцінку розробленню нових делімітац. правил, писав, що «навколо делімітації бряжчать мечі та ламаються списи». Таке становище пояснювалося тим, що виявилися значні розбіжності щодо конкр. змісту майбутніх нових норм, які регулюють делімітацію кордонів виключної екон. зони і континент. шельфу. Після тривалих дискусій учасники Конф. схвалили правила Д. м. к. згаданих просторів, які увійшли до ст. 74 (делімітація виключної екон. зони) і ст. 83 (делімітація континент. шельфу) Конвенції ООН 1982. Ці статті мають ідентичний зміст, що виражає ідею комплексного підходу до вирішення проблеми морської делімітації. Зокрема, делімітація виключної екон. зони (континент. шельфу) між д-вами з протилежними або суміжними узбережжями

здійснюється шляхом угоди на основі міжнар. права, як це зазначається у ст. 38 Статуту МС, з метою досягнення справедл. рішення згідно з *ex aequo et bono*. Якщо протягом розумного терміну не може бути досягнуто згоди, зацікавлені д-ви вдаються до процедур, передбачених у ч. XV «Врегулювання спорів» Конвенції ООН 1982. До укладення угоди про Д. м. к. ці д-ви в дусі взаєморозуміння і співробітництва докладають усіх зусиль для того, щоб досягти тимчас. домовленості практ. характеру і протягом цього перехідного періоду не ставити під загрозу досягнення остаточ. угоди або не перешкоджати її досягненню. Така домовленість не повинна завдавати шкоди остаточ. делімітації. Якщо між зацікавленими д-вами є чинна угода, питання, що стосуються делімітації виключної екон. зони (континент. шельфу), вирішують відповідно до положень цієї угоди.

У разі відсутності чітко визначених методів Д. м. к. в ст. 74 і 83 Конвенції ООН 1982 важливою є практика МС ООН і міжнар. арбітражів, яка впливає на розвиток права морської делімітації і поповнює базу допоміжних засобів для «визначення правових норм» (рішення МС ООН зі справ: *Континентальний шельф Північного моря 1969; Континентальний шельф (Туніс/Лівійська Арабська Джамахірія) 1982; Затока Мен 1984; Делімітація морських просторів між Гренландією і Ян-Маєном 1993; Морська делімітація і територіальні питання між Катаром і Бахрейном 1994 та 2001; Територіальний та морський спір між Нікарагуа і Гондурасом у Карибському морі 2007 та ін.). Зокрема, у рішенні МС ООН зі справи «Затока Мен» зазначено, що заг. міжнар. право приписує в кожній делімітації між сусідніми д-вами таке: 1) жодне розмежування між д-вами з протилежними або суміжними узбережжями не може здійснюватися в одностор. порядку. Така делімітація має відбуватися шляхом угоди, яка є результатом переговорів, що велися в дусі доброї волі й мали справжній намір досягнення справедл. результату. Однак там, де такої угоди не досягнуто, деліміта-*

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993

ція повинна здійснюватися за допомогою третьої сторони, яка має необхідну компетенцію; 2) у будь-якій справі делімітація має здійснюватися на підставі застосування справедливих критеріїв і використання практичних методів, які здатні забезпечити справедливий результат, з урахуванням географічної ситуації р-ну та ін. релевантних обставин. У рішенні МС ООН у справі *Морська делімітація в Чорному морі 2009* (Румунія проти України) розв'язано спір між Румунією і Україною щодо розмежування р-нів континентального шельфу і виключних екон. зон та визначено лінію морського кордону (частково проходить по зовн. межі терит. моря навколо укр. о-ва Зміїний і далі — з урахуванням принципу рівновіддаленості). У цій справі Суд акцентував увагу на тому, що правова концепція «релевантного району» має братися до уваги як «частина методології морської делімітації».

У широкому розумінні Д. м. к. також передбачає встановл. прибереж. д-вами в одностор. порядку зовн. кордонів свого терит. моря, виключної екон. зони і континент. шельфу згідно з положеннями Конвенції ООН 1982 (ст. 3, 48, 57, 76). Прибереж. д-ва зобов'язана належним чином опублікувати карти з нанесеними на них лініями морських кордонів або відп. переліки географічних координат таких кордонів та здавати їх копії на зберігання *Генеральному секретареві ООН*. Між Україною та РФ триває переговорний процес щодо розмежування *Азовського моря, Чорного моря*, а також *Керченської протоки* (у березні 2011 у Києві відбулося 36-те засідання делегацій сторін). Предметом укр.-рос. переговорів є делімітація держ. морського кордону в Азов. морі та Керч. протоці, а також розмежування морських просторів у Чорному морі (терит. моря, виключних екон. зон та континент. шельфу). Втім, дії Росії, пов'язані з *анексією* у 2014 Криму, призвели до припинення цих переговорів.

Літ.: *ООН*. Третя конференція по морському праву. Заключительная часть 11-й сессии. Предварительный отчет о 189-м заседании, состоявшемся в Монтего-Бей (Ямайка) 8 декабря 1982 г.

A/CONF.62/PV.189; *Elferink Oude A.G.* The Law of Maritime Boundary Delimitation: A Case Study of the Russian Federation. Dordrecht; Boston; L., 1994; *Nelson L.D.M.* The Roles of Equity in the Delimitation of Maritime Boundaries // *AJIL*, 1990, v. 84, N 4; *Weil P.* The Law of Maritime Delimitation — Reflections. Cambridge, 1989; *Дмитриченко І.В.* Практика застосування Міжнародним Судом ООН і міжнародними арбітражами принципів та норм морської делімітації. Миколаїв, 2004; *Молодцов С.В.* Международно-правовое разграничение пространств Мирового океана // *Международная безопасность и Мировой океан*. М., 1982; *Шинкаревич Г.Г.* Особенности разрешения международных споров, связанных с делимитацией границ экономической зоны // *Деятельность государств в Мировом океане*. М., 1983; *Case concerning Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine)*. International Court of Justice. Judgment of 3 Feb. 2009.

І.В. Дмитриченко

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993 — справа МС ООН зі спірних питань між Данією і Норвегією щодо розмежування суміжних морських просторів між о-вами Гренландія (Данія) і Ян-Маєн (Норвегія) // *Case concerning maritime delimitation in the area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Norway)*, Judgment of 14 June 1993 (ICJR 1993).

16.08.1988 уряд Данії подав заяву до МС ООН про вирішення спору між Данією і Норвегією щодо розмежування *континентального шельфу* і рибальських зон у р-ні між Гренландією (датська терит.) і норвезьким о-вом Ян-Маєн. Це була перша справа щодо розмежування морських просторів, яка подавалася до МС ООН не на підставі спец. угоди між сторонами, а згідно з п. 2 ст. 36 Статуту МС ООН.

14.06.1993 МС ООН прийняв рішення з цієї справи. Спірна площа становила майже 72 тис. км². На той час населення Гренландії сягало прибл. 55 тис. осіб, у свою чергу, на о-ві Ян-Маєн (заг. площа 380 км²) перебувало 25 тех. службовців норвезьких станцій. Р-н делімітації «охоплював район літнього промислу мойви — єдиного об'єкта комерційно значущого рибальства для населення Гренландії». Норвезька діяльність у спірному р-ні також включала промисел мойви, хоча рибальські судна Норвегії, що здійснювали такий промисел, базувалися на материк. узбережжі, оскільки на о-ві Ян-Маєн не було жодного порту.

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ
МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993

Данія просила Суд проголосити, що Гренландія має правовий титул на 200-мильну рибальську зону і на такий самий за величиною р-н континент. шельфу *vis-a-vis* о-ва Ян-Маєн, і з огляду на це встановити єдиний морський кордон між рибальськими зонами і континент. шельфом сторін у зазначеному р-ні на відстані 200 морських миль, які слід відмірювати від вихідних ліній Гренландії (відстань між узбережжями Гренландії і о-ва Ян-Маєн дорівнює 250 морських миль). Норвегія вважала, що Суд має визначити основу делімітації, залишаючи право побудови кордонів безпосередньо за сторонами. Норвегія також стверджувала, що саме серединна лінія (*median line*) має розглядатися як кордон для розмежування континент. шельфу і кордон між рибальськими зонами сторін, проте акцентувала на тому, що хоча ці лінії збігаються, обидва кордони залишаються концептуально відмінними.

У процесі розгляду справи сторони вказували на наявність 3 морських р-нів між Гренландією і Ян-Маєном. Виходячи з наданих сторонами матеріалів, Суд визначив «три морських райони між Гренландією і Ян-Маєном». 1-й р-н знаходився між 200-мильною лінією Данії (вимірювалася від вихідних ліній на узбережжі Гренландії) і серединною лінією Норвегії. Для зручності цей р-н було названо «районом перекриття вимог» (*area of overlapping claims*). 2-й район — між 200-мильною лінією Данії і відп. 200-мильною лінією, що вимірювалася від вихідних ліній півн.-зах. узбережжя о-ва Ян-Маєн як «потенційний район перекриття вимог». 3-й, найбільший, р-н (237 тис. км²) — «релевантний район делімітаційного спору», або «релевантний район» (*relevant area*), включав у себе перші 2 райони.

Обговорюючи застосовне право (*applicable law*) для розмежування морських зон, Суд зазначив, що між сторонами немає домовленості з приводу встановл. єдиного морського кордону. На думку Суду, позиції сторін створювали ситуацію, яка відрізнялася від тієї, що була у справі делімітації морського кордону в затоці Мен. Норвегія привернула увагу до того, що хоча 2 делімітац. лінії (які вона запропонувала) фактично збігаються, однак важлива відмін-

ність виникає через різні частини застосовного права: положення однієї лінії для делімітації континент. шельфу має визначитися за Женев. конвенцією про континент. шельф 1958 (далі — Конвенція 1958, обидві сторони були її учасницями), а положення ін. (для делімітації рибальських зон) — звичаєвим правом. Враховуючи зазначені обставини, Суд звернувся до окр. аналізу 2 частин застосовного права: ст. 6 Конвенції 1958 і звичаєвого права, що регламентує делімітацію рибальських зон.

У рішенні вказувалося, що в попередніх справах МС ООН не мав підстав для застосув. делімітац. положень Конвенції 1958. У справах делімітації континент. шельфу Північного моря 1969, між Тунісом і Лівією 1982, між Лівією і Мальтою 1985 не всі сторони були учасницями Конвенції 1958, зокрема ФРН і Лівія. У справі делімітації морських просторів у затоці Мен 1984, хоча США і Канада були учасницями Конвенції 1958, однак сторони просили Палату МС ООН «визначити курс єдиного морського кордону, що розмежує як континентальний шельф, так і рибальські зони», і тому Палата вказала на те, що Конвенція 1958, яка застосовувалася лише для делімітації континент. шельфу (ст. 6), не може регулювати зазначену делімітацію морських просторів. Утім, враховуючи, що Данія і Норвегія були учасницями Конвенції 1958, а також відсутність їх спільної згоди щодо встановл. єдиного морського кордону, Суд визнав Конвенцію 1958 (ст. 6) як застосовне право для делімітації континент. шельфу між Гренландією і Ян-Маєном. Водночас Суд наголосив, що цей факт не означає тлумачення і застосув. положень ст. 6 Конвенції 1958 без посилання на звичаєве право і не може бути цілком незалежним від обставини делімітації кордону між рибальськими зонами сторін. Суд зазначив, що міжнар. арбітраж у справі розмежування континент. шельфу в протоці Ла-Манш (1977) розглядав правило «еквідистанція — особливі обставини» ст. 6 Конвенції 1958 як таке, що відображує заг. норму, яка ґрунтується на справедл.

**ДЕЛІМАТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ
МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993**

принципах. За таких умов, на думку Суду, важко знайти будь-яку істотну відмінність між впливом ст. 6 Конвенції 1958 і впливом звичаєвого права, яке також вимагає здійснювати делімітацію на основі справедл. принципів.

Пояснюючи співвідношення між розмежуванням континент. шельфу і рибальських зон, Суд послався на справу делімітації континент. шельфу між Лівією і Мальтою 1985, де акцентувалася увага на взаємозв'язку між цими ін-тами в сучас. міжнар. праві, і як наслідок — вагоме значення надавалося такому критерію, як дистанція від узбережжя, який є спільним для обох концепцій. Сторони погоджувалися з тим, що кордон між рибальськими зонами має визначатися на основі звичаєвого права, яке регулює розмежування *виключних економічних зон*, проте розходилися в питанні тлумачення норм цього звичаєвого права. Як відомо, Данія і Норвегія підписали *Конвенцію ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), але на час розгляду справи жодна зі сторін спору її не ратифікувала, і сама Конвенція ще не набула чинності. На підставі цього Суд вважав, що не може виникати питання про застосування договору. положень Конвенції ООН 1982 як доречних для вирішення спору. Суд звернув увагу на подібність норм права, які застосовуються для делімітації континент. шельфу і виключних екон. зон між д-вами з протилежними або прилеглими узбережжями (п. 1 ст. 74 і 83 Конвенції ООН 1982). Закріплення в цих статтях мети будь-якого делімітац. процесу — «досягнення справедливого рішення», на думку Суду, відображує однакові вимоги звичаєвого права щодо делімітації континент. шельфу і виключних екон. зон (у цій справі — рибальських).

Спочатку Суд звернувся до розгляду питання про розмежування континент. шельфу між сторонами. Вважаючи обґрунтованим застосування ст. 6 Конвенції 1958 до ситуації з протилежними узбережжями Гренландії і Ян-Маєну, він вирішив установити тимчас. серединну лінію між вихідними лі-

ніями сторін і після цього дослідити, чи вимагають «особливі обставини» (special circumstances) встановл. «іншої лінії кордону». Ця процедура відповідала правилам ст. 6, так само як і вимогам звичаєвого права (це підтверджується рішеннями МС ООН у справах делімітації морських просторів у затоці Мен та делімітації континент. шельфу між Лівією і Мальтою). Проте Суд наголосив, що проведення тимчас. еквідистанційної лінії не розглядається як необхідний або обов'язковий крок для кожної справи.

Для розмежування рибальських зон Суд вирішив також установити тимчас. серединну лінію, що пояснювалося подібністю звичаєвого права в цій сфері і ст. 6 Конвенції 1958. Враховуючи те, що метою кожної делімітації має бути досягнення справедл. результату, у рішенні вказувалося на важливість дослідження кожного конкр. фактора справи для з'ясування потреби будь-якої зміни курсу тимчас. серединної лінії. Наголошувалося, що Конвенція 1958 вимагає дослідження «особливих обставин», а звичаєве право — дослідження «релевантних обставин» (relevant circumstances). Суд визнав, що ці поняття різняться за походженням та назвою. Пояснювалося це тим, що врахування особл. обставин викликає необхідність модифікації результату в разі необґрунтованого застосування принципу еквідистанції, а концепція «релевантних обставин» може бути подана як «реальність, необхідна для врахування в делімітаційному процесі». Однак Суд зауважив, що існує тенденція асиміляції між цими концепціями (особливо у справах з протилежними узбережжями), оскільки обидві призначені для досягнення справедл. результату (див. *Equity*).

У рішенні було визнано, що відмінність у довжині «релевантних берегів» Гренландії (524 км) та Ян-Маєну (57,8 км) має розглядатися як особл. обставина на підставі ст. 6 Конвенції 1958 (співвідношення берегів сторін приблизно 9:1). Для делімітації рибальських зон, на думку Суду, в ситуації значної відмінності у довжині релевант. берегів застосування серединної лінії призвело б до очевидних несправедл. результатів (п. 68). За таких обставин серединна лінія має бути «змінена» так, щоб здійснити делімітацію

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ
МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993

ближче до узбережжя Ян-Маєну. Втім, це не означало, на думку Суду, «прямого математичного застосування співвідношення між довжиною відповідних берегових фронтів Гренландії і Ян-Маєну» під час коректування тимчас. серединної лінії.

Обставини справи свідчили про неможливість підтримання вимог Данії щодо встановл. кордону континент. шельфу і рибальських зон на відстані 200 морських миль від схід. узбережжя Гренландії, оскільки результатом такої делімітації було б надання Норвегії лише залишкової частини «релевантного району» делімітац. спору. Несправедливість такого результату була очевидна передусім через те, що узбережжя Ян-Маєну, так само як і схід. узбережжя Гренландії, створює «потенційний титул на морські зони, визнані звичаєвим правом, у принципі в межах 200 морських миль від вихідних ліній». Тому надання Норвегії тільки вказаної «залишкової частини», як зауважив Суд, «порушувало права Ян-Маєну і вимоги справедливості». На основі проведеного аналізу Суд дійшов висновку, що як серединна лінія, так і 200-мильна лінія, що вимірюється від узбережжя схід. Гренландії в релевант. районі, не можуть бути кордоном континент. шельфу або рибальських зон сторін. Суд зазначив, що кордон має визначатися між цими 2 лініями і проходити так, щоб ураховувалися особл. обставини справи (згідно з положеннями ст. 6 Конвенції 1958), і бути «справедливим на основі принципів і норм звичаєвого міжнародного права». Другим значущим чинником, який слід враховувати в делімітац. процесі, Суд визначив можливість «доступу до природних ресурсів району перекриття вимог», а саме запасів мойви. Суд зазначив, що у цій справі між сторонами «існує конфлікт, пов'язаний насамперед з доступом до рибних ресурсів». Тому Суд вирішив розглянути, чи не потребує перенесення або коректування серединна лінія як лінія розмежування рибальських зон для того, «щоб забезпечити справедливий доступ відповідних рибальських громад до ресурсів мойви».

Суд також проаналізував ін. чинники, які висувалися сторонами як «релевантні обставини», а саме: наявність дрейфуючої криги на доступі до рибних ресурсів (вка-

зувала Данія); чисельність населення і соц.-екон. фактори (Данія зазначала, що Ян-Маєн не має осілого населення, а з приводу соц.-екон. факторів наголошувала на важливості рибальської діяльності для Гренландії, яка є гол. складовою економіки цієї терит.); міркування безпеки; поведінка сторін. У рішенні зазначалося, що дрейфуюча крига може істотно перешкоджати доступу до морських ресурсів, і тому її слід розглядати як специф. геогр. особливість. Однак обговорюваної справи це не стосувалося, оскільки у квітні, під час появи найбільш екстенсивного покриття криги, у водах між Гренландією і Ян-Маєном вже немає будь-яких рибних особин. Чисельність населення і соц.-екон. фактори не були враховані Судом при обґрунтуванні проходження лінії кордону (так само, як у справі про делімітацію континент. шельфу між Лівією і Мальтою). Хоча міркування безпеки, на погляд Суду, не можуть не належати до концепції морських зон, але делімітація між Гренландією і Ян-Маєном мала здійснюватися на значній відстані від берегів сторін, що й зумовило виключення зазначеного фактора зі списку «релевантних обставин» для цієї справи. Поведінка сторін як обставина, що може вплинути на делімітацію, вказуючи на придатний метод досягнення справедл. результату, не знайшла підтримки з боку Суду (зокрема, для обґрунтування своєї позиції Данія посилалася на практику Норвегії щодо встановл. ін. морських кордонів).

У результаті проведеного аналізу Суд дійшов висновку, що тимчас. серединну лінію, як початкову основу для делімітації континент. шельфу і рибальських зон, має бути змінено так, щоб надати Данії більший р-н морських просторів. У «районі перекриття вимог» Суд визначив точне проходження ліній морських кордонів (як континент. шельфу, так і рибальських зон), які фактично збігалися (це впливало із застосув. права, придатного для розмежування як континент. шельфу, так і рибальських зон, і обґрунтовувалося обставинами справи). Суд вважав, що рівний поділ усьо-

ДЕЛІМІТАЦІЯ МОРСЬКИХ ПРОСТОРІВ
МІЖ ГРЕНЛАНДІЄЮ І ЯН-МАЄНОМ 1993

го «району перекриття вимог» призведе до надання надто вагомого значення обставині «значної відмінності у довжині релевантних берегів» (у рішенні визнано як особл. обставину за Конвенцією 1958 і релевант. обставину — за звичаєвим правом). Тому «район перекриття вимог» було розподілено на 3 сектори. Сектор 1 (осн. рибальський р-н) було поділено на рівні частини, що надавало сторонам можливість справедл. доступу до рибних ресурсів, враховуючи особл. інтереси рибальських громад Данії і Норвегії. Проходження кордону в півн. секторах 2 і 3 було скориговано з урахуванням міркувань справедливості на користь Норвегії.

У цій справі МС ООН підтвердив, що дистанційний критерій має вагоме значення для розмежування як континент. шельфу, так і рибальських зон (за Конвенцією ООН 1982 — виключних екон. зон) і є спільним елементом для обох правових концепцій у сучас. міжнар. праві. Для визначення проходження кордону певна роль відводилася такій обставині, як наявність рибних ресурсів у р-ні розмежування, врахування якої уможливило забезпечення справедл. доступу до таких ресурсів для кожної сторони і зумовило зміну курсу тимчас. серединної лінії. Концепцію пропорційності, як свідчить рішення Суду, було враховано для коригування тимчас. еквідистанційної лінії, а не як *ex post test* (т. з. «тест на диспропорційність»), оскільки Суд відійшов від застосув. принципу пропорційності як «фінального» фактора щодо перевірки справедливості результатів делімітації в цій справі та врахування точного співвідношення берегів сторін для коригування лінії морського кордону. Хоча рішення у цій справі було прийнято 14 голосами (голова Дженнінгс, віце-голова Ода, судді Аго, Швєбель, Беджауї, Ні, Івенсен, Тарасов, Гійом, Шахабуддін, Моудслі, Вірамантрі, Ранджева і Аджибола) проти 1 (суддя *ad hoc* Фішер), воно було неоднозначно оцінене як самими суддями МС ООН (Ода додав до рішення заяву та окр. думку, Швєбель, Шахабуддін, Вірамантрі і Аджибола — окр. дум-

ки, Івенсен, Моудслі і Ранджева — заяви, Фішер — розбіжну думку), так і в доктрині міжнар. права. В окр. думці С. Швєбель вказав на схильність Суду до «розподільної юриспруденції» (*distributive justice*), оскільки він недостатньо об'єктивно врахував геогр. особливості справи, зокрема вплив співвідношення релевант. берегів сторін, проте сконцентрував свою увагу на дослідженні обставини «справедливого доступу до рибальських ресурсів». А. Моудслі у своїй заяві зазначив, що «відмінності у довжині берегів Гренландії і Ян-Маєну є такою, що Гренландія (Данія) мала отримати більшу частину спірного району» («району перекриття вимог»). П. Фішер голосував проти, оскільки вважав, що найсправедливішим було б рішення, яке визначило морський кордон у цій справі на відстані 200 морських миль від схід. узбережжя Гренландії. Він зазначив, що Суд недостатньо врахував відмінність між релевант. берегами Гренландії та Ян-Маєну (9:1), тому в результаті делімітації частини морських просторів сторін у релевант. районі перебувають у пропорції 3 (Данія) : 1 (Норвегія). Крім того, П. Фішер наголосив, що Суд повинен був врахувати фундамент. відмінність між Гренландією та Ян-Маєном, виходячи з відп. демогр., соц.-екон. і політ. факторів, і врахувати їх наявність. Розглянуте рішення посилює аргументи науковців і практиків на користь ставлення до морської делімітації як до політ.-правового «явища», що має унікальний характер у кожній конкр. справі (Дж. Черні, А. Елферинк).

Літ.: *Вилегжаб79нин А.Н.* Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств. М., 2004; *Дмитриченко І.В.* Практика застосування Міжнародним Судом ООН і міжнародними арбітражами принципів та норм морської делімітації. Миколаїв, 2004; *International Court of Justice. Reports and Judgements, Advisory Opinions and Orders, 1993. Case concerning maritime delimitation in the area between Greenland and Jan Mayen (Denmark v. Norway). Judgment of 14 June 1993. The Hague, 1993; Elferink Oude A.G. The Law of Maritime Boundary Delimitation: A Case Study of the Russian Federation. Dordrecht; Boston; L., 1994; Charney J.I. Progress in International Maritime Boundary Delimitation Law // AJIL, 1994, v. 88, N 2; Colson D.A. The Delimitation of the Outer Continental Shelf Between Neighboring States // AJIL, 2003, v. 97; Tanaka Y. Reflections on the Concept of Proportionality in the Law of Maritime Delimitation // IJMCL, 2001, v. 16, N 3.*

І.В. Дмитриченко

ДЕЛІМІТАЦІЯ ПОВІТРЯНОГО І КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ — розмежування повітр. і космічного просторів, які мають різний правовий режим.

В основу правового режиму повітр. простору над терит. тієї чи ін. д-ви покладено принцип її суверенітету на цей простір (див. *Суверенітет державний*). Щодо космічного простору та його об'єктів, то на них за чинним міжнар. правом не поширюється держ. суверенітет, вони не підлягають привласненню будь-якою д-вою (*Договір про космос 1967*). Під час запуску чи приземлення космічних апаратів вони переходять з одного простору в ін., що може призвести до певних правових колізій між д-вами. Саме тому важливим є питання: де закінчується повітр. і починається космічний простір? У міжнар. договір. праві це питання не врегульовано. За таких умов діє *звичай міжнародно-правовий*, заснований на відп. практиці, а саме: космічний простір починається з висоти мін. перигеїв орбіт штучних супутників Землі (~100 км над рівнем океану). Щодо перетину космічним об'єктом повітр. простору іноз. д-в, то тут діє право мирн. прольоту повітр. суден, установлене Конвенцією про міжнар. цив. авіацію 1944 (див. *Чиказька конвенція 1944*). В юрид. літературі є різні погляди щодо чіткої міжнар.-правової фіксації межі між повітр. і космічним просторами. Ця проблема є предметом тривалого обговорення в Юрид. підкомітеті Комітету ООН з космосу, що свідчить про її складність і неоднозначність позицій різних д-в щодо неї.

Літ.: *Даниленко Г.М.* Граница между воздушным и космическим пространством в современном международном праве // СГП, 1984, № 9; *Шемшученко Ю.С.* Проблеми розвитку міжнародного космічного права // Наук. вісник Дипломатичної академії України, 2007, № 13.

Ю.С. Шемшученко

ДЕМАРКАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ — факт. позначення на місцевості договір. (делімітованого) кордону на основі протоколу-опису проходження лінії держ. кордону та альбому топогр. карт держ. кордону, які є складовою договору про держ. кордон, за допомогою системи прикорд. знаків, річкових і морських буїв, створених знаків та ін. прийнятних засобів.

ДЕМАРКАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Діяльність із позначення на місцевості лінії держ. кордону, як правило, здійснює спеціально створена урядами обох прикорд. д-в змішана (спільна) прикорд. комісія з демаркації. Іноді такі функції здійснюються спец. міжнар. органом, утвореним на основі мирн. договорів. Прикорд. комісія визначає види та обсяги робіт, які покладаються на кожну зі сторін, а за потреби вирішується також питання про встановл. спец. прикорд. знака в точці стику з кордоном третьої д-ви. На основі делімітац. документів проводяться польові роботи, тобто роботи на місцевості, що охоплюють безпосереднє позначення лінії кордону прикорд. знаками та пов'язані з цим процесом допоміжні роботи: геодез., топогр. чи гідрогр. знімання, які нарівні з аерофотозніманням є основою для створення демаркац. карти і визначення геогр. (геодез.) координат прикорд. знаків. Їх установлюють під безпосереднім наглядом і контролем представників обох сторін на місцях, попередньо вибраних на карті й погоджених зі змішаною (спільною) прикорд. комісією. На кожний прикорд. знак складають протокол.

Після завершення польових робіт змішана (спільна) прикорд. комісія складає, видає та підписує підсумкові документи демаркації, якими є протокол-опис проходження лінії держ. кордону, протоколи прикорд. знаків і демаркац. карти. Ці документи — специф. за формою договір. акти, які закріплюють юридично розміщення лінії кордону саме так, як його було позначено на місцевості відповідно до договору про делімітацію; визначають (графічно й описово) проходження лінії кордону на ділянках між прикорд. знаками, тобто там, де на місцевості вона реально не позначена; створюють документ. базу, що уможлиблює відновлення з макс. точністю положення прикорд. знаків у разі втрати; є осн. керівними документами для охорони кордону і контролю розміщення прикорд. знаків, що сприяють дотриманню д-вами принципу його недоторканності; виступають, поряд з договорами про режим кордону, одним з

ДЕМАРКАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

осн. елементів системи договорів, актів, що сприяє вирішенню розбіжностей з прикорд. питань відповідно до принципу мирн. врегулювання міжнар. спорів; слугують доказом досягнутої та гранично чітко висловленої домовленості сторін щодо закріплення розміщення кордону на місцевості та здійснення тим самим принципу його не порушності.

Протокол-опис лінії кордону є осн. документом демаркації і становить докладний словесний опис проходження лінії кордону на місцевості у взаємозв'язку з розміщенням прикорд. знаків і найбільш характерними елементами ландшафту. Текст протоколу-опису зазвичай розпочинається вступом, який містить заг. відомості про результати роботи змішаної прикорд. комісії, довжину демаркованого кордону, метод його вимірювання, типи прикорд. знаків, методи їх установа., посилання на ін. демаркац. та допоміжні документи, складені й використані комісією.

Продовжує документ безпосередній опис проходження лінії кордону — від одного прикорд. знака до ін. в порядку зростання номерів. У описі кожного відрізка кордону між знаками наводиться докладна характеристика прилеглої місцевості, а також опис місцеположення прикорд. знаків та їх елементів (стовпів) у прив'язці до місцевих об'єктів. При описанні місцевості особл. увага звертається на геогр. об'єкти, довготривале збереження яких не викликає сумнівів і за якими можна досить чітко визначити розміщення лінії кордону на місцевості. При описанні проходження кордону по ріках (струмках) вказується розташування о-вів та їх держ. належність. Крім того, наводяться характеристики водного потоку (ширина, глибина, швидкість течії, затоплюваність берегів і прикорд. знаків під час повені, схильність берегів до розмивання). Особливо відмічаються прикорд. знаки, встановлені у місцях, несприятливих для їх схоронності (болотистий, слабкий ґрунт, період. затоплюваність, зсуви тощо). Найдокладніше описуються проходження лінії кордону і розташування

прикорд. знаків поблизу населених пунктів, трансп. споруд та в ін. місцях інтенсивної діяльності людини, а також на різких поворотах кордону. Координати прикорд. стовпів у протоколі-описі не вказують. Напрямки проходження кордону від одного знака до ін. визначаються за стандар. круговою градусною палеткою. Наведені в тексті відстані між стовпами сусідніх знаків мають практ. значення, оскільки можуть бути використані для визначення місцеположення втрачених з будь-яких причин стовпів як на карті, так і безпосередньо на місцевості методом засічок. Заг. і обов'язковим правилом підготовки тексту протоколу-опису є попереднє детальне польове вивчення місцевості. Складання опису лише на основі карти не допускається. Протокол-опис завершується дод. до нього і положеннями, що визначають порядок набуття ним чинності як договір. документа. Аркуші тексту зшивають і скріплюють печатками відповідно до заг. порядку, прийнятого для міждерж. договорів. Підписують протокол, як правило, глави делегацій змішаної комісії.

Крім протоколів прикорд. знаків і демаркац. карт до протоколу-опису можуть додаватися: схема сітки геодез. пунктів у смузі демаркованої лінії кордону; каталоги геодез. координат прикорд. стовпів; зразки прикорд. знаків (стовпів) із зазначенням розмірів і зовн. оформлення; опис маякової освітлювальної апаратури зі схемами секторів освітлення створних знаків (на морських ділянках); ескізи та фотографії створних знаків. Хоча формально карти (окр. аркуші чи альбоми) є дод. до протоколу-опису, вони становлять найважливішу і невід'ємну частину документів демаркації. Принципове значення карт для цілей демаркації полягає у їх властивості наочно зображувати кордон по всій його довжині. Щодо цього карта є винятково містким джерелом інформації. З міжнар.-правового погляду, демаркац. карти мають усі необхідні властивості договір. документа: у графічній формі вони фіксують домовленість між сторонами щодо встановл. держ. кордону, їх підписують (кожний аркуш) глави делегацій комісії або спец. уповноважені особи, скріплюють печатками, а в подальшому затверджують на уряд. рівні. Для по-

значення сухопут. ділянок кордону використовують великомасштабні топогр. карти, для морських кордонів — морські (навігац.). Для цілей демаркації можуть застосовуватися як номенклатурні аркуші карт, так і спеціально складувані екземпляри. В останньому випадку на них може наноситися лише смуга місцевості вздовж лінії кордону. Зміст карт, їх масштаби, проєкції, умовні знаки, формати аркушів і зарамкове оформлення попередньо узгоджують зі змішаними прикорд. комісіями.

Протокол кожного прикорд. знака є окр. договір. документом, що складається відповідно до затвердженого зразка і містить такі дані: короткий опис проходження лінії кордону в р-ні прикорд. знака; результати вимірювань — відстань від лінії кордону до окр. стовпів, між стовпами та від стовпів до характерних довгочасних місцевих предметів; схему-кроки розташування елементів прикорд. знака із зазначенням лінії кордону та місцевих орієнтирів; геогр. (геодез.) координати всіх елементів — стовпів, центрових стовпчиків, пірамід тощо.

З підписанням документів демаркації діяльність комісії на двостор. рівні загалом можна вважати завершеною. Однак документи демаркації не вважаються такими, що набули чинності, доки їх не затвердять в установленому порядку уряду обох сторін. Отже, за кожною делегацією залишається зобов'язання підготувати і подати документи для затвердження. Документи набувають чинності з моменту отримання сторонами взаємних повідомлень (зазвичай шляхом обміну нотами) про затвердження, і діяльність комісії завершується.

Літ.: Клименко Б.М. Государственная территория. М., 1974; Клименко Б.М. Мирное решение территориальных споров. М., 1982; Клименко Б.М., Порк А.Л. Территория и граница СССР. М., 1985; Словарь международного морского права. М., 1985; Молодцов С.В. Международное морское право. М., 1987; Курс международного права. Т. 2. М., 1989, т. 3. М., 1990.

М.І. Отрош

ДЕМА́РШ (франц. *démarche*) — дипл. акт (звернення, заклик тощо) уряду (дипл. представництва) однієї д-ви стосовно уряду ін. д-ви.

Саме поняття Д. має франц. походження, в англ. мові використовується термін

«request» («representation»). У широкому значенні Д. може означати протест, застереження, пропозицію, погрозу, вимогу. Д. може бути виражений як в усній, так і в письм. формі або одночасно поєднувати обидва види. У письм. формі Д. може міститися у заяві, меморандумі, дипл. ноті тощо. Д. може мати індивід. або колект. характер. Традиційно Д. здійснюється індивідуально *агентом дипломатичним*, найчастіше *главою дипломатичного представництва*, який носить візит до МЗС д-ви акредитації, під час якого проголошує заяву та/або вручає відп. змісту документ (найчастіше дипл. ноту). Як правило, такий візит має конфіденц. характер, однак нерідко інформація про Д. може оприлюднюватися. Можливим є здійснення Д. і без нанесення візиту. В окр. випадках Д. може застосовуватися як метод колект. дипломатії. У такому разі Д. вчиняється групою д-в або дипл. корпусом у цілому. При цьому можуть застосовуватися т. з. ідентичні ноти аналогічного змісту, які надсилають до МЗС д-ви акредитації дипл. представництва іноз. д-в (див. *Дипломатична нота*). Особливо авторитетним є колект. Д. Глава дипл. представництва повинен отримати згоду свого уряду на участь у таких колект. заявах. Д. може вчинятися не лише дипл. представниками д-в, а й у межах міжнар. орг-цій. Зокрема, Д. може бути адресований вищою посад. особою міжнар. орг-ції уряду д-ви, де розміщується її штаб-квартира.

Саме поняття Д. може мати вельми широке тлумачення. Іноді під Д. розуміють певний імпліцит. акт, який виражається через поведінку д-ви або її дипл. представника. Тобто йдеться про дії д-ви як свого роду реакцію на кроки ін. д-ви, з якими вона не погоджується. Проте в дипл. розумінні такий підхід вбачається надто широким.

У міжнар. праві Д., який містить *протест* чи *відмову*, пов'язується з проголошенням *односторонніх актів держав*. Незалежно від форми — усної чи письм. — Д. здатен породжувати юрид. наслідки, тобто виступає зовн. формою одностор. акту. В такий спосіб д-ва, яка чинить Д., може підтвер-

дживати свої права (у разі протесту) або ж взяти на себе зобов'язання (у випадку відмови). Отже, Д. виступає як офіц. заперечення однією д-вою щодо певної ситуації, заявленої претензії або поведінки ін. д-ви. Д. може розглядатися як складова принципу ефективності в міжнар. праві. Якщо д-ва не заявить про незгоду з певною ситуацією чи діями ін. д-ви, то така її поведінка може бути розцінена як мовчазна згода (див. *Мовчання*).

Літ.: *Roberts I. Satow's Diplomatic Practice*. Oxford, 2009; *Мельник С.А.* Односторонние акты государств в современном международном праве. Одесса, 2011.

С.О. Мельник

ДЕМИДЕНКО Валентин Вікторович (11.09.1931, с. Репійовка Воронезької обл. — 11.04.1997, м. Одеса) — укр. правознавець, канд. юрид. наук, доцент, відомий фахівець з міжнар. морського права.

У 1950—54 Д. навчався на юрид. ф-ті Одес. держ. ун-ту ім. І.І. Мечникова, в 1954—55 — на юрид. ф-ті Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка. Після закінчення ун-ту працював на посадах слідчого та ст. слідчого в Одес. обл. прокуратурі. У 1962—77 Д. — ст. юрисконсульт Експедиц. загону аварійно-рятувальних і підіймно-трансп. робіт Чорномор. пароплавства, у 1977—97 — ст. викладач і доцент каф. безпеки життєдіяльності та морського права Одес. вишого інженер. морського училища (нині — Одеська нац. морська академія), у 1994 Д. викремив з неї каф. морського права, яку очолював до самої смерті. В Академії ця каф., де нині працюють його учні, є профільною.

У 1975 Д. захистив канд. дис. на тему «Правове регулювання міжпортової буксировки в міжнародному торговельному мореплаванні» зі спец. «Міжнародне право» і у 1982 здобув учене звання доцента. Д. був членом редкол. журн. «Судоходство», головою ред. ради наук. збірника «Международное морское право: современность, перспективы развития», арбітром Міжнар. морського та річкового суду Міжнар. асоціації судновласників Чорномор.-Азов.

басейну (BINSА), членом Асоціації морського права України та Асоціації міжнар. морського права РФ.

Д. першим в Одес. регіоні систематично і на високому фаховому рівні почав займатися міжнар. морським правом, у якому вбачав складну підсистему, спрямовану до саморозвитку. Він виходив з розуміння того, що Світ. океан є не лише засобом використання морських шляхів, які сполучають країни і народи всього світу, а й джерелом величезних і різноманітних ресурсів. Д. постійно наголошував на значенні останнього чинника, вказуючи на невиконання зростання його ролі в наук.-тех., екон. і політ. співробітництві д-в. Безперечною заслугою Д. є подальший розвиток у вітчизн. науці міжнар. поняття «право користування морем» як систематичного явища, зумовленого інтересами міжнар. співробітництва в розмежуванні прав і обов'язків д-в у користуванні Світ. океаном і морським дном. Він зазначав, що ця система ґрунтується як на заг. принципах міжнар. права, закріплених у *Статуті ООН*, так і на «таких специфічних принципах, як принципи свободи відкритого моря, принцип поширення окремих суверенних прав прибережної держави за межі державної території та інших, які створюють специфічну єдність даної підсистеми». Поняття «право користування морем» міцно закріпилося у вітчизн. *доктрині* міжнар. права і широко використовується юристами-міжнародниками у своїх дослідженнях. Значний внесок зробив Д. і в правове регулювання морського транспорту України та її торг. мореплавання, досліджуючи питання використання суден для перевезення вантажів і пасажирів, виконання буксирних і рятувальних операцій тощо. А з проголошенням у 1991 Україною незалежності він відіграв визначну роль у створенні концепції морського права України, що знайшло практ. втілення в розробленні нац. зак-ва у таких сферах, як морський транспорт, торг. мореплавання, режим морського кордону, режим виключної (морської) екон. зони України та ін. Саме завдяки наук. внеску Д. на поч. 90-х рр. почала будуватися система морського права України. Осн. напрями його наук. діяльності — міжнар. морське право, морське право України, буксирування та рятування на морі.

Д. автор 112 наук. і навч.-метод. праць, зокрема 13 монографій та навч. посібників. Серед них: «Правове регулювання морської буксировки» (1980); «Рятування майна на морі» (1984); «Міжнародне правове регулювання безпеки мореплавства, буксировка і рятування на морі» (1990); «Принципи міжнародного морського права як визначальний фактор створення морського законодавства України» (1993); «Концепція створення морського законодавства України», «Міжнародне морське право і практика його застосування Україною» (обидві — 1995, у співавт.); «Міжнародно-правова основа національного морського права України: теоретичні аспекти» (1995); «Морське право України» (1996, у співавт.).

В.Н. Денисов, О.М. Шемякін

ДЕМІЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА — зона, яка за угодою між сторонами збройн. конфлікту не може бути окупована або використана у воєн. цілях жодною зі сторін конфлікту.

Д. з. належить до місцевостей та зон, які перебувають під особл. захистом, а саме до необоронних місцевостей, статус яких визначено в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)* (далі — Дод. протокол I).

Заборону нападати на Д. з. встановлено в ст. 60 Дод. протоколу I. Сторонам, що перебувають у конфлікті, забороняється поширювати свої воєн. операції на зони, яким вони за угодою надали статус Д. з., якщо таке поширення суперечить положенням цієї угоди (п. 1). Угода має бути чітко виражена і укладена в усній чи письм. формі або безпосередньо, або через посередництво *держави-покровительки* чи будь-якої ін. неупередженої гуманіт. орг-ції і може являти собою взаємні та узгоджувальні заяви. Угоду може бути укладено в мирн. час, а також після поч. воєн. дій, і в ній має бути дано точніше визначення і опис меж такої зони і в разі потреби встановлено методи контролю (п. 2). Однак кожна конкр. угода може бути змінена відповідно до ситуації, яка визначається в ст. 60, що характеризує її предмет.

Предметом такої угоди, як правило, є будь-яка зона, що відповідає таким умовам: а) усі *комбатанти*, а також мобільні

бойові засоби і мобільне військ. спорядження мають бути евакуйовані; б) стаціонар. військ. установи і споруди не повинні використовуватися у ворожих цілях; с) ні влада, ні населення не повинні вчиняти ворожі дії; д) будь-яка діяльність, пов'язана з воєн. зусиллями, має бути припинена (п. 3). При цьому допускається присутність у зоні осіб, які користуються захистом згідно з *Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949* та Дод. протоколом I, а також поліц. сил, залишених для підтримання законності та порядку (п. 4). Не допускається в одностор. порядку скасування угоди щодо такої зони (п. 6). Якщо ж одна зі сторін, що перебуває у конфлікті, суттєво порушить статус зони, ін. сторона звільняється від своїх зобов'язань, передбачених угодою про надання цій зоні статусу демілітаризованої, але продовжує користуватися захистом, передбаченим ін. положеннями цього Протоколу та ін. нормами міжнар. права, що застосовуються в період збройн. конфліктів.

Якщо через ті чи ін. обставини необоронні місцевості та Д. з. стають об'єктом нападу (ст. 85 (3) (d)), застосовуються положення Женев. конвенцій 1949 та Дод. протоколу I щодо припинення їх порушення, в т. ч. порушення статусу таких місцевостей і зон (ст. 85 (3) (d)). Дії, що призводять до таких порушень, мають бути «серйозними порушеннями» і здійснюватися проти осіб, які перебувають у владі супротивника і користуються захистом міжнар. права. До них належать: *комбатанти, військовополонені, біженці та апатриди*; поранені, хворі та особи, які зазнали корабельної аварії; мед. персонал, мед. формування та саніт.-трансп. засоби (ст. 44, 45, 73, 85 (2)), а також інтерновані, затримані або в будь-який ін. спосіб позбавлені свободи особи (ст. 11 (1)). Військ. статути і настанови багатьох д-в передбачають створення Д. з. Напад на Д. з. вважається злочином у зак-ві цілої низки д-в.

Д. з. створювалися під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів, зокрема під час конфліктів між Індією і Паки-

станом, Півн. і Півд. Кореєю, Ізраїлем та Сирією, Ізраїлем і Єгиптом, Іраком і Кувейтом, під час конфліктів у Боснії і Герцеговині, Колумбії та Нікарагуа. Порушення статусу Д. з. зазвичай засуджується, напр. заява голови РБ ООН (док. ООН S/PRST/1997/23, 25.04.1977) та доповідь *Генерального секретаря ООН* щодо місії наглядачів ООН на Превлакському п-ві (док. ООН S/1998/578, 26.07.1998).

Отже, практика д-в установлює заборону нападу на Д. з., створені за угодою між сторонами в конфлікті, як норму звичаєвого міжнар. права, що застосовується під час як міжнар., так і неміжнар. збройн. конфліктів.

Літ.: Мулинен Ф. Право войны. Руководство для вооруженных сил. МККК, 1993; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000; Хенкерейс Ж.-М. Обычное международное гуманитарное право. Т. 1: Нормы. МККК, 2006.

В.Н. Денисов

ДЕМОКРАТІЯ — див. *Загальна декларація про демократію Міжпарламентського Союзу 1997.*

ДЕНІСОВ Володимир Наумович (25.12.1937, м. Київ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, засл. діяч науки і техніки України, відомий фахівець з теорії та історії міжнар. права, *права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права та порівняльного правознавства.*

Д. народився в родині службовців. У 1961 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. У 1962—64 працював наук. співробітником-консультантом наук.-організац. відділу Президії АН УРСР. Від 1964 — в *Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*: аспірант, мол. наук. співробітник, учений секретар, ст. наук. співробітник, а з 1984 — зав. відділу міжнар. права та порівн. правознавства. У 1989 Д. одержав звання проф., 1996 його обрано чл.-кор. НАПрН України, у 1999 — присвоєно почесне звання засл. діяча науки і техніки України.

Під керівництвом В.М. Корецького, який очолював Ін-т і відділ міжнар. права в

60-ті рр. 20 ст., розпочалися фундамент. дослідження з порівн. правознавства, предметом яких були д-ва і право країн, що визволилися від колоніалізму, зокрема Азії та Африки. Серед науковців, які почали займатися цими проблемами, був Д., який у 1967 захистив канд. дис. на тему «Об'єднана Республіка Танзанія: нарис становлення і розвитку національної державності». У наст. період Д. звернувся до вивчення правових систем афр. д-в, які прагнули позбавитися свого колон. минулого, що було в той час новою проблематикою не тільки для вітчизн. юрид. науки, а й певною мірою для порівн. правознавства зах. країн, насамперед кол. метрополій. У 1981 в цьому ж Ін-ті Д. захистив докт. дис. на тему «Правові системи країн Тропічної Африки, що звільнилися від британської колоніальної залежності». Його наук. консультантом був академік АН УРСР В.М. Корецький, а офіц. опонентами — проф. В.О. Туманов (Москва), проф. О.А. Жидков (Москва) та проф. В.Д. Бабкін (Київ). Під відгуком провідної орг-ції, якою був Ін-т Африки АН СРСР, стояв підпис чл.-кор. АН СРСР проф. Г.Б. Старушенка. Принципова частина цієї дис. роботи була написана в Центрі прав людини ООН у Женеві, де її автор був стипендіатом ЮНІТАР і мав можливість працювати в бібліотеці (юрид. кабінеті) Палацу Націй. За сприяння представника УРСР при Орг-ції в Женеві І.Ф. Грищенко та директора департаменту, де Д. проходив стажування, Є. Хосудовського, його було запрошено для консультацій з провідним ученим Афр. школи Лондон. ун-ту проф. А.Н. Елоттом. Це була перша в СРСР дис., присвяч. правовим системам незалеж. країн Африки, в якій висвітлювалася властива цим країнам строкатість і суперечливість правових систем, що зумовило виняткову складність їх форм та змісту. Проф. Елотт, один із найвідоміших дослідників афр. правових систем, назвав Африку «лабораторією порівняльного права», в якій процеси порівн. права і конфлікти в ньому можна спостерігати в дії.

Констатуючи надзвичайно високий рівень складності та суперечливості афр. правових систем, слід сказати про методологію, яку було покладено Д. в основу його

дослідження. Вона принципово виходить за межі вузьконормат. догмат.-статист. підходу до розуміння правових систем, який є характерним для різного роду позитивіст. напрямів у юрид. науці. Досліджуючи феномен афр. правових систем, Д. виходить з природ.-істор. методу як складової матеріаліст. діалектики, що дало йому можливість показати сутність цих систем у динаміці, тобто в реальному вимірі, виявивши важливі закономірності їх розвитку. Принциповим є й те, що методологія Д. ґрунтується на сформульованому К. Марксом у працях «До критики політичної економії» та «Капітал» положенні про відносини власності як юрид. вираження виробничих відносин. Це положення Маркса вперше в рад. літературі було використано Є.Б. Пашуканісом і П.І. Стучкою, які розглядали ці відносини як первинний шар права. Д. робить висновок, що «відносини власності є тією найпростішою формою, в якій виражається основний зміст будь-якої правової системи. Жодна правова система не може виникнути і функціонувати поза безперервним рухом відносин власності, які рішуче впливають на перехід від одного її історичного типу до іншого».

Монографія Д. «Системы права развивающихся стран», яку було покладено в основу його дис., дістала високу оцінку у вітчизн. та зарубіж. юрид. науці. На неї було опубл. низку ґрунтовних рецензій у журн. «Советское государство и право» (1980), «Вісник Академії наук України» (1979), «Радянське право» (1970), «Państwo i Prawo» (1970), «Revue Hellénique de Droit International» (1978). У 1981 цю працю Д. було видано в Берліні. Видавцем її німецькомов. перекладу був Ін-т теорії д-ви і права НДР. Книга вийшла за ред. проф. К.А. Молнау в перекладі д-ра Х. Мерінга.

Важливим є висвітлення Д. низки методол. питань, що стосуються природи порівн. правознавства, а саме, чи є воно окр. галуззю юрид. науки з власним предметом, чи порівн. методом, який уможливує зіставлення між собою правових систем д-в, їх категорій та ін-тів. Він дотримується концепції, згідно з якою порівн. правознавство вивчає іноз. право, що є предметом дослідження філософії права, теорії права, констит., цив., кримін. та ін. галузей юрид.

науки, а також міжнар. права як окр. правової системи. Тому порівн. правознавство, яке в зах. доктрині цілком слушно розуміють у значенні порівн. права (comparative law), потрібно розглядати лише як порівн. метод. Цей метод, зазначає Д., не є спец. методом юрид. науки, а загальнонаук. методом, притаманним ін. наукам; особливо наочно, напр., він виявляється в геол. та біол. науках. Унаслідок цього він не є порівн.-правовим методом, який нерідко розуміють саме в такому значенні, у т. ч. у вітчизн. юрид. науці, вносячи тим самим плутанину в методологію порівн. правознавства (порівн. права), у його цілі та характер досліджень.

Природ.-істор. підхід і порівн. метод були широко використані Д. і при визначенні природи сучас. парламентаризму, який в епоху дедалі зростаючої кризи ліберал. моделі екон. і політ. розвитку сусп.-в характеризується падінням його ролі в сусп. житті. Суверенітет народу, який проголошується конституціоналізмом формою і змістом сучас. парламентаризму, невпинно розмивається, перетворюючись дедалі більше на форм. атрибут демократії. У результаті народи практично втратили свої природ.-істор. права впливати на прийняття навіть доленосних для них рішень, що не раз ставило під загрозу не лише їх благополуччя у власних країнах, а й мир і безпеку в усьому світі.

Коли у 1984 пішов з життя В.М. Корецький, Д. очолив його відділ, зосередивши свою наук. діяльність на міжнар. праві. Це був непростий час, що вимагав від нього величезних зусиль для систематичного опанування нових знань разом з необхідністю освоєння тонкощів специфіки мислення категоріями міжнар. права, юрид. природа яких значно відрізняється від категорій внутр. права. Без подолання цього бар'єра було б неможливим не лише проведення ним власних досліджень з міжнар. права, а й здійснення їх в академ. відділі. Своєю діяльністю в науці міжнар. права Д. завоював високий наук. авторитет як в Ін-ті, так і серед юрид. громадськості в Україні та за її межами. Очолований Д. відділ зберіг своє

значення як одного з провідних в Україні центрів у сфері міжнар. права та порівн. правознавства, досягнуте в період багаторічного керівництва В.М. Корецьким. У той самий час ці сфери наук. знань дістали у відділі новий поштовх для розвитку, що передусім було пов'язано з проголошенням у 1991 Україною незалежності. Це зумовило переорієнтацію наук. досліджень з міжнар. права на проблеми входження нової д-ви у світ. та європ. простори, відстоювання свого суверенітету та законних прав.

До сфери наук. інтересів Д. належать проблеми: розвитку теорії та історії міжнар. права; взаємодії міжнар. права з внутр. правом д-в; з'ясування специфіки соц. та екон. прав людини як 2-го покоління прав людини; кодифікації міжнар. відповідальності д-в; розвитку права міжнар. безпеки та міжнар. гуманіт. права. Так, він досліджує питання, що стосуються таких категорій, як поняття міжнар. співтовариства, осн. принципи міжнар. права відповідно до *Статуту ООН*, статус РБ ООН та миротворчих операцій, що проводяться нею. Поряд з цим значний інтерес він виявляє до природи та змісту *джерел міжнародного права*, передовсім його звичаєвих норм та заг. принципів права, місце і роль яких швидко змінюються під впливом глобалізації міжнар. відносин, а також до такого порівняно нового джерела, як резол. ГА ООН. Важливими для міжнар.-правової практики України є дослідження Д. з питань співвідношення міжнар. права з внутр. правом д-в. З проголошенням незалежності Україна змінила міжнар.-правову парадигму взаємодії міжнар. права з внутр. правом, сприйнявши зах. доктрину інкорпорації міжнар.-правових зобов'язань д-ви як частини її внутр. права. Д., виходячи зі змін характеру міжнар. відносин, що настали після розпаду СРСР і закінчення «холодної війни» та визначення нового місця України в міжнар. системі, вперше серед вітчизн. представників науки міжнар. права обґрунтував необхідність переходу її до цієї парадигми.

Розглядаючи проблеми теорії і практики взаємодії міжнар. права з внутр. правом, Д.

відводить визначальну роль внутрішньо-правовим механізмам, завдяки яким абстракт. норми міжнар. права набувають свого реального значення як для д-в, так і для міжнар. співтовариства в цілому. У цій взаємодії виявляється одна з осн. якостей міжнар. права, а саме універсальність, що безпосередньо пов'язана з його ефективністю та авторитетом як таким. Водночас Д. відстоює позицію, що здійснення доктрини інкорпорації залежить від комплексу нац. юрид. засобів, за допомогою яких д-ва забезпечує виконання своїх зобов'язань згідно з міжнар. звичаєвим правом та договір. правом. Тому, з погляду теорії і практики, безпосередня дія міжнар. права у внутр. праві може здійснюватися насамперед через розвинуту систему юрид. техніки д-ви. Виходячи з цих концепт. підходів до проблеми взаємодії міжнар. права з внутр. правом, Д. був першим, хто в опубл. у 1992 колект. праці «Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве» (підготовлена разом з відомими угор. та словац. вченими) сформулював положення до проекту 1-ї Конституції незалеж. України, розроблення якої було найактуальнішим завданням сусп.-ва і юрид. науки. Сутність їх полягає в тому, що слід «визнати, що загальні норми міжнародного права є частиною права країни і вони мають перевагу перед внутрішніми законами і безпосередньо створюють права і обов'язки для її громадян у процесі правозастосовної діяльності держави; встановити, що перевагу перед внутрішніми законами мають також зобов'язання, що випливають з договорів, укладених міжнародними спільностями. У разі необхідності такі зобов'язання повинні бути інкорпоровані у внутрішнє право». Подальший розвиток ці ідеї Д. знайшли в його наст. працях, у яких аналізується внутрішньоправова практика України, у т. ч. рішення *Конституційного Суду України* щодо взаємодії у правовому порядку країни всього комплексу звичаєвих, договір. та ін. норм міжнар. права, і робиться висновок про необхідність чіткого визначення їх статусу в *Конституції України*.

Однією з найважливіших проблем сучас. міжнар. права є *роззброєння*, що в умовах існування ядер. зброї і гонки озброєнь у цілому виступає найнебезпечнішим викликом

усім народам, загрожуючи їм тотальним знищенням. Д. доводить, що співробітництво д-в — членів ООН у сфері роззброєння розглядається в Статуті ООН як один з визначальних принципів Орг-ції, в якому міститься їх зобов'язання спільно вживати в цій сфері необхідних заходів. Статут ООН, у якому забороняється застосув. сили, характеризує сучас. міжнар. право як право миру, і тому гонка озброєнь, особливо ядер., є несумісною зі статут. зобов'язаннями д-в щодо підтримання миру і безпеки в усьому світі як гол. мети Орг-ції. Д. робить висновок, що зобов'язання д-в — членів ООН вживати необхідних заходів у сфері роззброєння не обмежуються лише політ. значенням, як на цьому часто наполягається в *доктрині*, а є їх правовим обов'язком, і тому здійснення роззброєння становить принцип міжнар. права. Він спростовує міжнар.-правову позицію зах. доктрини, яка виходить з того, що порівняно зі *Статутом Ліги Націй* у Статуті ООН відсутнє чітке визначення принципу роззброєння. Цей принцип був невідомий Статуту Ліги Націй: у ньому допускалася можливість розв'язання спорів між д-вами зверненням до *війни*, та й саме поняття роззброєння мало в ньому абстракт. характер. У Статуті Ліги була відсутня правова основа для послідовного проведення широкомасштабних заходів із роззброєння, що підтверджується й практикою Ліги, яка виявилася неспроможною перешкодити гонці озброєнь у Європі, що стало одним із факторів розв'язання *Другої світової війни*. Д. досліджує новий підхід до роззброєння, запропонований ООН наприкінці 60-х рр., який виходить з концепції миру як найвищої спільної цінності людей і народів. Ідеалом такого миру є досягнення «загального і повного роззброєння під суворим та ефективним контролем», основу якого становить заборона *ядерної зброї*. Д. досліджує політ.-правові процеси, що привели до досягнення СРСР та США домовленостей про скорочення низки видів ядер. зброї, а також розглядає наявні в міжнар. праві заборони на її застосув. Він піддав критиці тих представників зах. доктрини, які намагаються узгодити ядер. зброю з *правом збройних конфліктів* і навіть міжнар. мораллю, що суперечить моральним цінностям людства,

Статуту ООН та нормам міжнар. гуманіт. права. Водночас Д. визнає неповноту заборони ядер. зброї в міжнар. праві, яке не містить заборони на її виробництво, з боку офіц. визнаних у міжнар. праві ядер. д-в. У зв'язку з цим, наголошує він, важливе значення для підтримання факт. режиму незастосув. ядер. зброї в епоху «холодної війни» належало одностор. зобов'язанням СРСР та КНР не застосовувати цю зброю першими, що обмежувало можливість її застосув. з боку цих д-в лише відповіддю на ядер. удар. Після розпаду СРСР, однак, Росія відмовилася від цього зобов'язання.

Правові аспекти роззброєння Д. розглядає на широкому соц.-істор. тлі, а саме крізь призму: особливостей нового міжнар. порядку, створеного після II світ. війни і обтяженого «холодною війною»; існування різноманітних теорій, в яких звернення до сили як інструменту зовн. політики виправдовується посиленнями на слабкості міжнар. права як такого та неефективність виконання ООН своїх функцій; появи серед стратегів силових дій доктрин «обмеженої війни» та буденності оперування ними такими категоріями, як «театр ведення ядерної війни»; боротьби 2 істор.-філос. парадигм поведінки д-в у стосунках між собою, представлених, з одного боку, поглядом К. Клаузевіца, згідно з яким війна розглядається як відносно «безумовне» здійснення держ. влади, а з ін. боку — поглядом *Гроція — Ваттеля*, в якому, на противагу 1-му погляду, відстоюється позиція, що д-ва підкоряється закону міжнар. співтовариства і війна є «умовним» використанням д-вою сили, що визначається існуванням взаємних обмежень. Він спростовує аргументи тих представників науки міжнар. права, які виправдовують звернення до сили, перешкоджаючи тим самим процесам роззброєння у світі, станом сучас. міжнар. співтовариства, до якого прикладається кліше «неорганізованого міжнародного співтовариства», тобто відсутність централізованих засад здійснення власних функцій, як це має місце у внутр. правопорядку д-ви, де вони визна-

чаються і забезпечуються законодав., викон. та суд. владою.

Наук. інтерес Д. становить також така специф. сфера міжнар. права, як *закони і звичаї війни*, зокрема питання їх виникнення і розвитку, трансформація в 70-х рр. цих принципів і норм у міжнар. гуманіт. право. Останнє стало результатом подальшої гуманізації законів і звичаїв війни шляхом їх кодифікації та прогрес. розвитку, і складовою цих процесів було розроблення норм і принципів, що забезпечують дотримання прав людини в період збройн. конфліктів. Предметом його досліджень є структура міжнар. гуманіт. права, що складається з: *Гаазького права*, або права війни, яке, виходячи з гуманіт. цілей, обмежує засоби і методи її ведення; *Женевського права*, що забезпечує захист жертв у збройн. конфліктах, та *Нью-Йоркського права*, що зобов'язує д-ви поважати права людини у цих конфліктах.

Серед ін. проблем міжнар. права, якими займається Д., є міжнар. відповідальність, яка продовжує значною мірою регулюватися міжнар. звичаєвим правом. Він віддає перевагу концепції об'єкт. відповідальності, що протистоїть суб'єкт. підходу до неї, який ґрунтується на концепції *вини*. Його увагу привертає й *абсолютна відповідальність*, значення якої в міжнар. праві невинно зростає. До сфери наук. інтересів Д. належить також проблема ефективності міжнар. права, основу якої, зазначає він, становить здатність міжнар. права відображати правові переконання різних народів, що збігаються. У сучас. міжнар. праві вони виражаються в єдності правового порядку, встановленого після II світ. війни в Статуті ООН, і його підтримання є найбільшим моральним і правовим обов'язком кожної д-ви. Цікавить Д. і специфіка правової природи соц. та екон. прав людини як категорії 2-го покоління *міжнародного права прав людини*.

Природно, що особл. інтерес Д. виявляє до проблем входження України в систему сучас. міжнар. правопорядку. Досліджує внутр. та зовн. чинники, які впливають на процеси входження України в міжнар. сис-

тему, і серед них є чимало таких, що загрожують її існуванню як незалеж. суверен. д-ви. Аналізує характер правових зв'язків України з: РЄ, у межах якої співробітництво д-в-членів здійснюється на основі регіон. европ. права; ЄС, який перебуває нині у найглибшій за всю історію фін. та екон. кризі, що загрожує існуванню його як такого; СНД, що докладає зусиль, спрямованих на поліпшення своєї інституц. діяльності; НАТО, яке практично вже втрастило ознаки субрегіон. військ.-політ. організації і перетворилося на структуру, яка намагається замінити ООН у питаннях миру і безпеки, що призводить до руйнування міжнар. порядку, встановленого Статутом ООН. Д. переконаний, що при визначенні місця і ролі України в міжнар. системі не можна ігнорувати, не ставлячи під загрозу суверенітет України, її належність до правосл. цивілізації (нині світ переживає епоху зіткнення цивілізацій); природ.-істор. зв'язки з Росією та Білоруссю, що склалися сторіччями; специфіку структури економіки країни, що виникла в межах поділу праці кол. СРСР, тощо.

Сучас. світ, зазначає Д., є цивілізац. за своєю структурою та характером, і д-ви, що належать до різних цивілізацій, зобов'язані поважати універс. цінності одна одної. Ігнорування цієї засади, особливо з боку зах. цивілізації, що традиційно виходило з її утилітарного, прагмат. підходу до міжнар. права, становить найсерйознішу небезпеку для миру. Величезну загрозу людству він бачить у нечуваних ще в історії темпах глобалізації міжнар. відносин, яка дедалі більше відокремлює себе від культ. надбань народів світу, що створювалося тисячоліттями, закладаючи духовні цінності універс. значення. У цих цінностях міститься істинна сутність буття людей і народів, яка виходить із взаємної терпимості і необхідності жити у злагоді та мирі. За його оцінкою, міжнар. право нині переживає надзвичайно складний і суперечливий період, деградує передовсім як право миру. Це призводить до ерозії структури й характеру міжнар. порядку, який увібрав у себе істор. уроки II світ. війни і об'єктивно розвивався майже всю 2-гу пол. 20 ст., незважаючи на протистояння між США та СРСР у «холодній війні». У результаті втрачається

спроможність міжнар. співтовариства спільно розв'язувати гострі міжнар. проблеми, як того вимагає Статут ООН. На його думку, як і напередодні II світ. війни, міжнар. порядок розмивається одностор. діями д-в, передовсім США та їх зах. союзників, які, намагаючись забезпечити свої власні, як правило, егоїст. інтереси, вдаються до силових акцій, підриваючи безумовне право народів на мир і безпеку в усьому світі. Відповідно до глобалізованих міжнар. відносин, у міжнар. праві спостерігається таке небезпечне явище, як фрагментація, що є процесом втрати в ньому правових зв'язків між окр. структурами та порядками, який призводить до розмивання його осн. засад. Як зазначає Д., в цих умовах Україна, здобувши в міжнар. співтоваристві статус рівноправної учасниці, «має вирішувати складний комплекс політичних, економічних та інших проблем з урахуванням того, що і після закінчення «холодної війни» світ не став більш мирним і безпечним порівняно з попереднім періодом. Він зіткнувся з новими викликами і серйозними загрозами, вирішення яких вимагає нових підходів, які в жодному разі не повинні руйнувати досягнутий народами рівень їх спільних інтересів, що захищаються принципами міжнародного права відповідно до Статуту ООН».

І, нарешті, великого значення, у т. ч. методол., Д. надає дослідженням історії науки міжнар. права та її складової — вітчизн. науки міжнар. права, яка зробила свій вагомий і почасти ориг. внесок у її розвиток. Ці його дослідження пов'язані з іменами тих учених, ідеї яких становили найважливіші віхи в розвитку міжнар. права та його науки, починаючи з рецепції Середньовічною Європою рим. права та його складової *jus gentium*, яке поступово трансформувалося в міжнар. право. Це такі імена, як Б. Айала, Бартоло, П. Беллі, К. Бейнкерсук, А. Джентілі, Г. Гроцій, Е. Ваттель, Ф. Віторія, Х. Вольф, Р. Зюч та ін., які належать до класиків міжнар. права, а також чимало ін. постатей, як зах., так і вітчизн., що діяли в різні істор. періоди та епохи, посівши гідне місце в науці міжнар. права.

Велика заслуга Д. в підготовці першої в Україні й на всьому пострад. просторі «Юридичної енциклопедії» у 6 т., в якій значне

місце відведено тематиці й термінології міжнар. права.

Досягнення Д. у вітчизн. науці міжнар. права гідно відзначено. Він є лауреатом премії НАН України ім. М.П. Василенка за цикл праць «Міжнародне право і світовий порядок: пошук моделей розвитку» (1992); Держ. премії України в галузі науки і техніки за участь у створенні багатотомної «Юридичної енциклопедії» (2004) та премії Ярослава Мудрого НАПрН України за участь у роботі над 8-м томом «Міжнародне право» багатотомної «Антології української юридичної думки» (2005).

Свою наук. діяльність Д. поєднує з викладанням міжнар. права в низці вищих навч. закладів України: *Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка* (1989—2003); Нац. академії Служби безпеки України (з 2000) та Київ. ун-ті права НАН України (з 2009). Значні зусилля він спрямовує на підготовку науковців вищої кваліфікації. Д. був наук. консультантом докт. дис. з міжнар. права у В.І. Євінтова (Київ), В.І. Муравйова (Київ), М.М. Микієвича (Львів), О.М. Шемякіна (Одеса), Діба Акаві (Ізраїль), Л. Гусейнова (Азербайджан), а також наук. кер. понад 30 канд. наук з міжнар. права та порівн. правознавства, здійснив підготовку наук. кадрів — юристів-міжнародників Чернівецького та Львівського ун-тів. З часу створення у 1993 першої експерт. ради з юрид. наук ВАК України Д. є беззмінним її членом, представляючи в ній науку міжнар. права. Він розробив паспорт спеціальності 12.00.11 — міжнар. право, згідно з яким в Україні здійснюється захист дис. праць. Д. є членом експерт. ради з юрид. наук Департаменту атестації кадрів МОН України. Важливою сферою його діяльності є участь у роботі спеціаліз. учених рад. Він член (з 1981) та заст. голови (з 1993) вченої ради при Ін-ті д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, член учених рад при юрид. ф-ті та Ін-ті міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту (у різні роки), Нац. юрид. ун-ту України ім. Ярослава Мудрого (1994—98), Ін-ту

зак-ва ВР України (з 2005), Бакинського держ. ун-ту (з 1997). «Школа проф. В.Н. Денисова — це десятки учених і професорів в Україні, арабських країнах, Азії, Африці і в різних міжурядових організаціях — від ООН до інших універсальних і регіональних міжнародних об'єднань. Школа вченого і педагога В.Н. Денисова — це його послідовність в науці міжнародного права... Школа В.Н. Денисова — це його учні, які працюють в різних установах більш ніж у 100 країнах світу» (В.Г. Буткевич).

У 1989 Д. очолив Орг. комітет зі створення *Української асоціації міжнародного права* і був обраний її віце-президентом та гол. ред. «Українського щорічника міжнародного права» (перші видання побачили світ у 2007, 2008 та 2014). Він є членом Спільки юристів України та іноз. членом РАМП (з 1991), входить до складу Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (з 2012). Д. підтримував наук.-творчі зв'язки з відомими вченими-міжнародниками І.П. *Бліщенком*, Г.Ю. *Бувайликом*, О.Ф. *Висоцьким*, В.І. *Євінтовым*, Г.В. *Ігнатенком*, С.В. *Ісаковичем*, І.І. *Лукашуком*, С.О. *Малініним*, П.Ф. *Мартиненком*, М.К. *Михайловським*, К.К. *Сандровським*, Г.Б. *Старушенком*, Н.М. *Ульяновою*, а також з Б.С. *Криловим*, В.О. *Тумановим*, О.А. *Жидковим*. Нині підтримує тісні творчі контакти з ученими Г.І. *Курдюковим*, Р.М. *Валєєвим* та В.Л. *Толстих* (Росія), Л.А. *Алексідзе* (Грузія), Р. *Мамедовим* та А.А. *Лієвим* (Азербайджан), а в Україні — з В.І. *Акуленком*, Г.О. *Анцелєвичем*, В.Д. *Бабкіним*, В.Г. *Буткевичем*, О.В. *Буткевич*, А.С. *Довгертом*, О.В. *Задорожнім*, М.І. *Козюброю*, В.І. *Киселем*, М.М. *Микієвичем*, В.І. *Муравйовим*, В.В. *Мищиком*, З.М. *Макарухою*, В.М. *Репецьким*, В.М. *Шаповалом*, О.М. *Шемякіним* та ін.

У складі уряд. делегацій по лінії МЗС України Д. брав участь у низці міжнар. конф. і форумів: Дипл. конф. з утвердження та прогрес. розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів (Женева, 1974, 1975, 1977); Семінарі ООН з питань нац. і місцевих уста-

нов, що займаються правами людини (Женева, 1974); Спец. комісії з юрисдикції визнання та забезпечення іноз. суд. рішень з цив. та комерц. справ *Гаазької конференції з міжнародного приватного права* (Гаага, 2004) та в прийнятті і підписанні на 20-й Дипл. сесії Гаазької конф. відп. Гаазької конвенції (Гаага, 2005); XXIV сесії Комісії зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (ККАМЛАР) (м. Гобарт на о. Тасманія, Австралія, 2004); робочій групі з питань навігац.-гідрогр. забезпечення безпеки мореплавства Підкомісії з питань функціонування Чорномор. флоту РФ та його перебування на терит. України Укр.-Рос. міждерж. комісії (з 2008, Київ, Москва); у складі групи наук. експертів МЗС України брав участь у розробленні концепції підготовки до видання «Зібрання чинних договорів України 1990—2000 рр.». Він є членом Експерт. ради з міжнар. права МЗС України (створена у 2014), до складу якої входять провідні укр. вчені юристи-міжнародники, а також членом Наглядової ради *Дипломатичної академії України при МЗС України*.

Д. належить до представників вітчизн. юрид. науки, які своєю діяльністю доводять її велике значення для сусп.-ва і д.-ви. У його розумінні наука не може існувати і розвиватися без засвоєння та поваги до наук. традицій попередніх поколінь. На його переконання, неприпустимо довільно поводитися зі словом і тим більше маніпулювати ним. У цьому Д. слідує методології та наук. традиціям природ.-істор. (соціол.) школи міжнар. права В.М. *Корецького*. Проф. В.Г. *Буткевич* назвав Д. «непересічним організатором і видатним дослідником сучасного міжнародного права», а також «основоположником вітчизняного порівняльного правознавства». На його думку, Д. «провів титанічну роботу з відновлення української школи міжнародного права, утвердження її як рівноправної з іншими у світовій науці міжнародного права».

Д. — талановитий і працьовитий учений, успішний організатор науки міжнар. права, людина широкого світогляду, демокр. поглядів і переконань. Він — справжній громадянин і патріот України, якого знають поза її межами, — звеличує країну не тенденційним і кон'юнктурним пишнослів'ям, а наполегливою творчою працею, конкр.

справами. Його наук. кредо — міжнар.-правова наука має прагнути об'єктивності і працювати на випередження, визначаючи розвиток міжнар. відносин і сусп. практики. На цій енцикл. концепції ґрунтується весь його наук. доробок. Д. плідно розвиває міжнар.-правові ідеї та примножує наук. традиції акад. В.М. Корецького, учнем якого є. Творчий девіз Д.: «Наука — понад усе!». Він є автором понад 400 наук. праць, серед яких індивід. та колект. монографії, підруч., збірники, статті тощо.

Чи не вся когорта юристів-міжнародників України, маститих і молодих, щедро підживлюється його фундамент. теор. знаннями, сучас. методологією та пріоритет. ідеями з міжнар. права. Наук. громадськість віддає належне його самовідданому подвижництву і турботі про те, щоб укр. наука міжнар. права плідно розвивалася й посіла гідне місце у світ. науці міжнар. права, відстоюючи як нац. інтереси України, так і мир і безпеку у світі.

Осн. праці: «Объединенная Республика Танзания (очерк становления и развития национальной государственности)» (1969); «Республика Замбия. Нарис державно-політичного розвитку» (1971); «Системы права развивающихся стран. Становление и развитие национальных систем права стран Африки, освободившихся от британского колониализма» (1978, у 1981 вид. в Німеччині); «К критике буржуазных концепций сравнительного правоведения» (1985); «Уважение прав человека в период вооруженных конфликтов» (1987); «Правовые аспекты разоружения в ракетно-ядерную эру» (1990); «Гуго Гроций о мировом порядке и современности» (1990); «Развитие теории и практики взаимодействия международного права и внутреннего права» (1992); «Проблеми створення публічного порядку у зовнішньополітичній діяльності України» (1995); «Статус міжнародних договорів у Конституції України» (1997); «Завдання науки міжнародного права в умовах незалежності України» (2000); «Наукова спадщина В.М. Корецького та сучасний розвиток науки міжнародного права» (2003); «Світовий правопорядок у сфері підтримання миру і безпеки» (2006); «Организация Объединенных Наций как гарант поддержания мира и безопасности» (2006);

«Розвиток правових засад та механізмів верховенства міжнародного права у внутрішньому праві України» (2006, у співавт.); «Методологічні засади природно-історичної школи права В.М. Корецького» (2009); «Доктринальные подходы к соотношению международно-правовых и национальных норм» (2009, у співавт.); «Входження незалежної України в європейський і світовий правові простори» (2010); «Абсолютна відповідальність у міжнародному праві (тенденції розвитку)» (2010); «Входження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку» (2012); «Місце і роль доктрини в міжнародному праві» (2014). Д. брав участь у підготовці 2 підруч.: «Права людини» (1997) та «Правове регулювання іноземних інвестицій» (1999). Під його керівництвом та за його участю видано також праці: «Международное сотрудничество государств в области прав человека» (1987); «В.М. Корецкий. Избранные труды» (у 2 т., 1989); «Злочини нацистів в Україні. 1941—1944. Збірник документів» (англ. мовою, 1989); «Идеи мира и сотрудничества в современном международном праве. Сборник трудов, посвященных 100-летию со дня рождения В.М. Корецкого» (1990); «Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве» (1992); «Суверенітет України і міжнародне право» (1995); «Правова охорона культурних цінностей. Збірник міжнародних документів» (1997); «Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України» (2006).

Літ.: Денисов Володимир Наумович // Антологія української юридичної думки. Т. 10. Юридична наука незалежної України / Упоряд. В.Ф. Погорілко, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. ред. Ю.С. Шемшученко, В.Ф. Погорілко. К., 2005; Российская ассоциация международного права. 1957—2007. Биографический словарь. СПб., 2007; Савчук К.О. Денисов Володимир Наумович // Видатні компаративісти: Творчий шлях, ідеї, праці. К., 2007; Про Денисова Володимира Наумовича // В.І. Акуленко. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє. К., 2008; Мещун В.І. Професор В.Н. Денисов і його подвижницька праця. Штрихи до портрета фахівця з міжнародного права та порівняльного правознавства // Трибуна, 2008, № 1—2; Денисов Володимир Наумович // Правова Україна. К., 2012; Буткевич В.Г.

ДЕНОНСАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

Незаурядний організатор и выдающийся исследователь современного международного права (введение к изучению вклада в науку международного права проф. В.Н. Денисова) // Международное право как основа современного правопорядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В.Н. Денисова / Под ред. А.Я. Мельника, С.А. Мельник, Т.Р. Короткого. К.; Одесса, 2012.

В.І. Акуленко, С.О. Мельник

ДЕНОНСАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ (франц. dénoncer, лат. denuntiatio — повідомлення) — відмова д-ви від міжнар. договору, здійснена на умовах і в строки, передбачені договором.

Д. м. д. є одним із правомірних способів припинення дії *двостороннього міжнародного договору* або виходу з *багатостороннього міжнародного договору*. В останньому випадку міжнар. договір, як правило, продовжує зберігати чинність щодо решти його учасників. Д. м. д. означає процес. дію, що здійснюється в одностор. порядку компетент. органами д-в-учасниць з метою зняття з себе міжнар.-правових зобов'язань щодо договору. Д. м. д. має ґрунтуватися на відп. положеннях договору або, у разі їх відсутності, відповідати міжнар. праву, інакше ін. сторони договору вправі оспорити його правомірність. Заг. порядок Д. м. д. регулюється ст. 54 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, хоча сам термін «денонсація» у ній відсутній. Більшість договорів передбачають умови та порядок Д. м. д. Як правило, Д. м. д. потребує завчасного попередження ін. сторін. У такому документі можуть викладатися причини Д. м. д., проте їх відсутність не впливає на юрид. силу акту Д. м. д. У договорах може визначатися форма такого попередження і строки його здійснення, а також вказуватися, через який період часу з моменту такого повідомлення договір втрачає свою чинність (п. з. постденонсац. строк). Зокрема, ч. 1 ст. 58 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (далі — Європ. конвенція 1950) встановлює постденонсац. строк 6 міс. Термін попередження про вихід із членства в міжнар. орг-ції встановлюється у відп. устан. договорі й становить, як правило, 1 рік.

Крім того, низка багатостор. договорів з метою збереження їх цілей та гарантування певної стабільності у міжнар. відносинах допускають Д. м. д. лише після визначеного строку їх застосув. Зокрема, денонсація вищезгаданої Європ. конвенції 1950 є можливою тільки після закінчення 5-річного строку від дати, коли д-ва стала її стороною. Деякі міжнар. договори передбачають конкр. умови їх денонсації. Так, ст. 4 *Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою 1963* допускає денонсацію, якщо його сторона «вирішить, що пов'язані зі змістом цього Договору виключні обставини поставили під загрозу вищі інтереси країни». Існують міжнар. договори, які за своєю природою не можуть бути денонсовані. До таких, зокрема, належать мирні договори, угоди про кордони, а також низка кодифікац. багатостор. договорів (напр., *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*). Угоди, які прямо забороняють денонсацію, а також договори, які не містять положень про неї, здебільшого не можуть бути денонсовані в одностор. порядку. Винятки з цього правила передбачені ст. 56 Віден. конвенції 1969: якщо, по-перше, не встановлено, що сторони мали намір допустити Д. м. д., а по-друге, характер договору не передбачає права денонсації. За цих умов Д. м. д. має відбуватися не менш ніж із 12-міс. попередженням решти сторін договору. Проте слід виходити з позиції презумпції недопущення Д. м. д., адже інакше під загрозу може бути поставлено принцип *pacta sunt servanda*.

Згідно із *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004*, Д. м. д. здійснюється органом, який прийняв рішення про згоду на обов'язковість договору для України (ст. 24). Так, Д. м. д., згоду на обов'язковість якого надано *Верховною Радою України*, здійснюється у формі закону. Натомість Д. м. д., що не потребував такої згоди і був укладений від ім. України, оформлюється указом *Президента України*. У такий самий спосіб здійснюється й Д. м. д., укладених від ім. Уряду України і затверджених Президентом України. Якщо ж договір укладено від ім. Уряду України, і він не потребував згоди на його обов'язковість з боку парламенту або затвердження Пре-

зидентом України, то його денонсація провадиться у формі постанови КМ України. Денонсація міжвідомчих договорів здійснюється у порядку, встановленому КМ України. МЗС України уповноважене повідомляти ін. сторони про Д. м. д., а також має невідкладно інформувати про це ВР України.

Літ.: *Villiger M.* Commentary on the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. Leiden, 2009; *Corten O., Klein P.* Les conventions de Vienne sur le droit des traités: commentaire article par article. Bruxelles, 2006; *Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий.* М., 1997; *Талалаев А.Н.* Право международных договоров. Действие и применение договоров. М., 1985; *Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 р.* // ВВРУ, 2004, № 50.

С.О. Мельник

ДЕПОЗИТАРІЙ (від лат. depositarius — зберігач) — у міжнар. праві д-ва (кілька д-в), міжнар. орг-ція або гол. викон. посад. особа такої орг-ції, ін. інституція, уповноважена учасниками *багатостороннього міжнародного договору* зберігати його автент. (ориг.) текст, а також усі документи, що стосуються договору (заяви д-в-учасниць, *застереження, ратифікаційні грамоти, документи про приєднання, денонсацію, правонаступництво держав* тощо).

Д. визначається д-вами, що беруть участь у переговорах щодо укладення договору. Зазвичай Д. призначається д-ва, на терит. якої відбулася міжнар. конф. і де було прийнято (підписано) договір, або ж компетент. орган міжнар. орг-ції, у межах якої відбулося прийняття (підписання) останнього. Хоча деякі договори мають кілька Д., така практика не набула широкого застосув. Д. відіграє вельми важливу роль у функціонуванні багатостор. міжнар. договорів. Повноваження Д. встановлюються за домовленістю д-в — учасниць договору. Якщо ж договір не містить спец. положень з цього приводу, то функції Д. визначаються нормами міжнар. звичаєвого права, кодифікованими в ст. 76—80 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Повноваження Д. починаються з моменту прийняття тексту договору (ст. 24 (4) Віден. конвенції 1969).

Крім гол. функції зберігання оригіналу договору до компетенції Д. належать також: одержання підписів під договором, а також отримання та зберігання докумен-

тів і повідомлень, які стосуються останнього (див. *Депонування міжнародного договору*); нотифікування д-в — учасниць договору та д-в, які мають право ними стати, щодо всіх документів і повідомлень, що стосуються цього договору (зокрема, щодо досягнення необхідної для набрання ним чинності кількості депонованих ратифікац. грамот, висловлених застережень, заперечень тощо); повідомлення про приєднання до договору нових д-в, *денонсацію міжнародного договору* або відмову від нього; реєстрація та оприлюднення договору *Секретаріатом ООН*; підготовка завірених копій автент. тексту договору, направлення їх д-вам-учасникам та ін. д-вам, які мають право ними стати. Згідно з умовами договору, Д. може скликати конф. для його перегляду. Д. має право за мовчазною згодою д-в-учасниць аб інітію замінювати текст договору, в якому виявлено помилки, зокрема щодо розбіжностей автент. тексту, прийнятого різними мовами (ст. 79 (2) Віден. конвенції 1969). Вважається загальнови-знаним, що функції Д. мають суто адм., викон., процедур., а не політ. чи арбітр. характер. Ін. словами, Д. не може на власний розсуд кваліфікувати д-ви — учасниці договору, одноосібно констатувати факт набуття ним чинності тощо. Функції Д. мають виключно міжнар. характер і мають виконуватися ним неупереджено (ст. 76 (2) Віден. конвенції 1969). Отже, факт відсутності дипл. зносин між Д. та д-вою — учасницею договору не повинен впливати на об'єктивність здійснення Д. своїх функцій.

Водночас завдання Д. не обмежуються лише роллю пасивного «статиста», його повноваження можуть включати й функції контролю та нагляду. Зокрема, Д. перевіряє виконання умов для набрання договором чинності, вивчає питання про правильність оформлення підписів, документів і повідомлень, які стосуються договору, зокрема щодо приєднання, ратифікації, застережень, правонаступництва та ін. При цьому Д. може відмовити у прийнятті таких документів, якщо їх складено з порушенням осн. принципів міжнар. права. Водно-

ДЕПОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ

час Д. не повинен перевищувати свої повноваження чи зловживати ними. Приймаючи документи, що містять застереження або заперечення, Д. не вправі їх тлумачити, перевіряти прийнятність змісту останніх або правомочність приєднуватися до договору. Д. не наділений повноваженнями самостійно визначати коло учасників договору або вирішувати питання набуття чинності останнім. У разі виникнення розбіжностей між д-вою — учасницею договору та його Д. щодо виконання останнім своїх функцій Д. має довести це питання до відома всіх д-в-учасниць (ст. 77 (2) Віден. конвенції 1969). Документ, що суперечить нормам міжнар. права і подається на розгляд Д., не може стати чинним лише на підставі його схвалення Д.

Згідно із *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004*, функцію Д. міжнар. багатостор. договорів України виконує МЗС (ст. 23 Закону). Україна є Д. Статуту *Організації за демократію та економічний розвиток — ГУАМ 2006* (ст. 18 Статуту).

Літ.: Frowein J.A. Some Considerations Regarding the Function of the Depository // *ZaöRV*, 1967, v. 22; *Rosenne Sh.* The Depository of International Treaties // *AJIL*, 1967, v. 61; *Rosenne Sh.* More on the Depository of International Treaties // *Ibid.*, 1970, v. 64; *Griessbach L.* Die Stellung des Depositors von Kollektivverträgen. Berlin, 1973; *Stoll J.* Depository // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992.

А.Я. Мельник

ДЕПОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДОГОВОРУ (від лат. *deponere* — здавати на зберігання) — передання на зберігання депозитарію оригіналу тексту багатостороннього міжнародного договору, ратифікаційних грамот, документів про прийняття, підтвердження, приєднання, денонсацію та ін. договір. інструментів.

Зазначені документи передають на зберігання визначеному д-вами — учасницями договору депозитарію, яким може виступати д-ва, рідше — кілька д-в, міжнар. оргція або найчастіше її викон. посад. особа (напр., *Генеральний секретар ООН*). Здебільшого Д. м. д. оформлюють окр. протоколом, який підписують з одного боку представ-

ник д-ви, що депонує відп. акт, а з ін. — депозитарій договору. Останній надсилає засвідчені копії протоколу ін. д-вам — учасницям договору. Про Д. м. д. депозитарій може інформувати й ін. д-ви, які мають право стати стороною договору. Передання на зберігання депозитарію відп. документів юридично засвідчує згоду депонуючої д-ви на обов'язковість для неї відп. багатостор. міжнар. договору, якщо останнім не передбачено ін. (ст. 16 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*) (див. *Згода держав на обов'язковість міжнародних договорів*). По суті, Д. м. д. виконує функцію, аналогічну процедурі обміну ратифікац. грамотами при укладенні двостор. договору. Депонування визначає момент набуття чинності міжнар. договором для депонуючої д-ви. Вважається, що депонування автоматично встановлює юрид. зв'язок останньої з ін. д-вами — учасницями договору. Отже, виникнення зазначеного зв'язку не залежить від *нотифікації* решти д-в-учасниць з боку депозитарію. Зазначений підхід знаходить своє підтвердження у практиці МС ООН (зокрема, у справі *Право проходу через територію Індії 1957*). Як правило, міжнар. договір набуває чинності одразу після депонування останньої необхідної ратифікац. грамоти або, відповідно, документа про приєднання (див. *Приєднання до міжнародного договору*). В окр. випадках може встановлюватися певний строк, який має минути з часу депонування останнього документа до моменту набуття договором юрид. сили (напр., *Конвенція ООН з морського права 1982* передбачає 12-міс. термін). В Україні депонування ратифікац. грамот та ін. договор. документів здійснюється МЗС (ст. 11 *Закону України «Про міжнародні договори України» 2004*) або за його дорученням дипл. установою в іноз. д-ві чи *постійним представництвом при міжнародній організації*.

Літ.: *Талалаев А.Н.* Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М., 1997; *Талалаев А.Н.* Право международных договоров. М., 1985; *Sinclair I.* The Vienna Convention on the Law of the Treaties. Manchester, 1984; *Elias T.O.* The Modern Law of Treaties. N. Y., 1974.

С.О. Мельник

ДЕПОРТАЦІЯ — в широкому сенсі означає насильницьке переміщення частини

населення окупованої терит. за її межі або переміщення частини свого населення на окуповану терит.; згідно з *Женевським правом*, такі дії є міжнар. злочином, який тягне кримін. відповідальність осіб, винних у його скоєнні.

Склад злочину Д. визначено у низці міжнар.-правових актів, прийнятих у зв'язку з наслідками *Другої світової війни* та необхідністю подальшої криміналізації цього злочину в наст. періоді. Першими актами, в яких Д. було визнано злочином, обмежуючись, однак, випадком переміщення цив. населення з окупованої терит. на терит. окупуючої д-ви, були Статут Нюрнберзького військ. трибуналу 1945 (ст. 6 (b)) (див. *Нюрнберзький процес*) і *Закон № 10 Контрольної ради Німеччини 1945* (п. 1 (c) ст. II). Цю норму було прийнято внаслідок жажливих зlodіянь нацистів з метою запобігти в майбутньому такій практиці. Д. як злочин було внесено й до Статуту Токійського трибуналу 1946 (ст. 5 (c)) (див. *Токійський процес*). Наст. актом, який криміналізував подальшу заборону Д., стала *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949* (IV Женев. конвенція 1949). У ній «забороняється з будь-яких мотивів вигнання, а також депортування осіб, які підлягають покровительству (цив. населення — В.Д.), з окупованої території на територію окупуючої держави або на територію будь-якої держави незалежно від того, окупована вона чи ні» (ч. 1 ст. 49). Подальшої регламентації заборона Д. набула в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977* (*Протокол I*). У ньому дано таке визначення цього злочину: «переміщення окупуючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території за її межі на порушення статті 49 Четвертої Конвенції» (п. 4 ст. 85).

У Статуті *Міжнародного кримінального суду* (МКС) поняття «депортація, або насильницьке переміщення населення» (п. 1 (d) ст. 7), означає «насильницьке переміщення осіб, які зазнали виселення чи інших примусових дій, з району, в якому вони законно перебувають, за відсутності підстав, що до-

пускаються міжнародним правом» (п. 2 (d) ст. 7). В елементах злочинів, які є доповненням до Статуту МКС і які мають допомагати Суду в тлумаченні низки його статей, стосовно п. 1 (d) ст. 7 зазначається, що достатньо переміщення з однієї терит. до ін. навіть 1 людини. Склад злочину Д. постає також зі ст. 5 (d) МКТЮ та ст. 3 (d) Статуту МКТР (див. відповідно *Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії* та *Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди*).

Разом з тим, згідно зі ст. 49 IV Женев. конвенції 1949, окупуюча д-ва «може провести повну або часткову евакуацію будь-якого певного окупованого району, якщо цього вимагає безпека населення або особливо переконливі міркування воєнного характеру. При таких евакуаціях особи, що перебувають під покровительством, можуть бути переміщені тільки в глибину окупованої території, за винятком випадків, коли це практично неможливо. Евакуйоване в такому порядку населення буде повернуто назад у свої житла негайно після того, як бойові дії в цьому районі буде припинено» (ч. 2 ст. 49). У разі таких дій окупуюча д-ва «має, в межах можливого, забезпечити особам, що перебувають під покровительством, належні приміщення ... з точки зору безпеки, гігієни, здоров'я та харчування», не допускаючи розлучення сімей (ч. III ст. 49).

У доктрині і на практиці склад злочину Д. характеризується в широкому сенсі як порушення законів і звичаїв війни, що набули значення звичаєвих норм міжнар. права. IV Женев. конвенція 1949 розглядає цей злочин як «незаконну депортацію» і відносить його до «серйозних порушень» *міжнародного гуманітарного права*; у свою чергу, Дод. протокол I, підтвердивши таку кваліфікацію цього злочину, наповнює його склад такими елементами, як «навмисність» і «порушення Конвенції або даного Протоколу» (п. 4 ст. 85). У зазначених вище міжнар.-правових актах Д. кваліфікується як: «воєнний злочин» у Статуті Нюрнбер. трибуналу 1945 (п. (b) ст. 6); «воєнний злочин» і «злочин проти людяності» в Законі

ДЕПОРТАЦІЯ

№ 10 Контр. ради 1945 (п. 1 (d) ст. 7 і п. 2 (vii) ст. 8); «злочин проти людяності» у Статуті МКТЮ 1991 і в Статуті МКТР 1994 (п. (d) ст. 5 і п. (d) ст. 3) та «злочин проти людяності» і «воєнний злочин» у Статуті МКС 1998 (відповідно п. 1 (d) ст. 7 і п. 2 (vii) ст. 8). Отже, склад злочину Д. містить елементи кваліфікації воєн. злочину, критерієм визначення якого є усвідомлення його скоєння, і злочину проти людяності, якому притаманний критерій масовості.

Зазначені норми, що визначають склад злочину Д., стосуються міжнар. збройн. конфліктів. Це означає, що сторони, які перебувають у такому конфлікті, зобов'язані застосовувати норми міжнар. гуманіт. права у повному обсязі. Що стосується неміжнар. збройн. конфліктів, то кожна зі сторін, що перебуває в такому конфлікті, згідно зі ст. 3, спільною для всіх 4 Женев. конвенцій 1949, зобов'язується застосовувати їх відп. положення як мін. вимоги міжнар. гуманіт. права. Ці вимоги, зокрема, поширюються на «осіб, які безпосередньо не брали участі у воєнних діях, у т. ч. тих осіб зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тих, які перестали брати участь у воєнних діях унаслідок хвороби, поранення, затримання або з будь-якої іншої причини, мають за всіх обставин користуватися гуманним поведінням без будь-якої дискримінації з причини раси, кольору шкіри, релігії або віри, статі, походження або майнового становища чи будь-яких інших аналогічних критеріїв» (ч. 1 п. 1). А в *Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)* у ч. IV, присвяченій захисту цив. населення, забороняється примусове переміщення цив. осіб. У ній встановлено: «1) не повинні віддаватися розпорядження про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом, якщо необхідність у цьому не зумовлюється вимогами забезпечення безпеки згаданих цивільних осіб або переконливими причинами воєнного характеру. У разі необхідності допускається здійснення таких

перемішень для приймання цивільного населення в умовах, задовільних з точки зору забезпечення житла, гігієни, здоров'я, безпеки та харчування; 2) цивільних осіб не можна примушувати покидати свою власну територію з причин, пов'язаних з конфліктом» (ст. 17).

У Рим. статуті МКС визнається юрисдикція Суду у випадку збройн. конфлікту неміжнар. характеру щодо серйозних порушень ст. 3, спільної для 4 Женев. конвенцій 1949 (п. 2 ст. 8), а також тих серйозних порушень законів і звичаїв, що застосовуються в цих конфліктах у встановлених рамках міжнар. права, до яких віднесено «віддавання розпоряджень про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних з конфліктом, якщо тільки цього не вимагають міркування безпеки відповідного цивільного населення або нагальна необхідність воєнного характеру» (п. е (viii) ст. 8). Отже, стосовно неміжнар. збройн. конфліктів у міжнар. гуманіт. праві також існує звичаєва норма, згідно з якою сторони в подібних конфліктах не можуть віддати наказ про переміщення всього або частини цив. населення, за винятком випадків, коли це зумовлено турботою про безпеку цив. осіб або нагальною *воєнною необхідністю*. Однак новітня практика свідчить, що досить часто збройні конфлікти набувають змішаного характеру, що становить проблему застосування в них норм міжнар. гуманіт. права. При цьому відбувається стирання відмінностей між правовим режимом, що застосовується до міжнар. збройн. конфліктів, і регламентацією внутр. збройн. конфліктів (Е. Давид). Апел. палата МКТЮ констатувала, що збільшення числа громадян. війн та їх зростаюча жорстокість призвели до поступового стирання межі між цими правовими режимами, оскільки в них «мова йде про людські життя». Проте це не означає повного зникнення між ними відмінностей, зазначила Палата.

Останнім часом з'явилася практика тлумачення Д., яка деталізує елементи кваліфікації цього злочину, виходячи з відп. збройн. конфліктів. Так, окупуючій д-ві забороняється депортувати на свою терит. або в третю д-ву частину цив. населення окупованої терит., за винятком випадків, коли у неї немає матер. можливостей вчинити

інакше. Такого висновку дійшла Комісія з розгляду скарг Еритреї та Ефіопії, коли евакуація в Еритрею з міркувань безпеки частини населення ефіопського м. Заламбесса, зайнятого еритрейськими військами, була виправдана через геогр. положення міста.

Відомі приклади засудження ООН ізраїльських поселень, що виникли в результаті переміщення на окуповану терит. частини населення Ізраїлю (див., напр., резол. РБ ООН 446 і 452 (1979), 465 (1980), 497 (1981), 592 (1986), 605 і 607 (1988), 684 і 726 (1991), 799 (1992), а також резол. ГА ООН 44/48 А, 08.12.1989 (107-2-41), п. 8 (е); 45/74 А, 11.12.1990 (101-2-43), п. 8 (е); 51/135, 13.12.1996, п. 2; 52/66, 10.12.1997 (149-2-7), пп. 1 і 3; Е 5-10/2, пп. 1 і 3; 55/132, 08.12.2000 (152-4-0), п. 1 і наст. та ін.). Ірак також було звинувачено в цьому ж порушенні під час війни в Кувейті. З цієї нормою пов'язане і засудження РБ ООН «практики етнічних чисток» (резол. РБ ООН 787, 16.11.1992, п. 7) або демогр. змін у результаті конфлікту (резол. РБ ООН 1339, 31.01.2001, п. 7) чи примусових переміщень (резол. РБ ООН 1674, 28.04.2006, пп. 5 і 12). У консульг. висновку *Правові наслідки будівництва стіни на окупованій Палестинській території 2004* МС ООН чітко вказав, що «з 1997 р. Ізраїль проводить політику і розробив практику, яка передбачає створення поселень на окупованій палестинській території всупереч умовам ... процитованого п. 6 ст. 49, ... і що ізраїльські поселення на окупованій палестинській території (включаючи Східний Єрусалим) було створено на порушення міжнародного права». ГА ООН підтвердила це *opinio juris* як порушення ст. 49 IV Женев. конвенції 1949 щодо конфлікту в Боснії і Герцеговині, «найрішучіше засудивши насильницьке виселення людей з їхніх домів у Боснії і Герцеговині, що триває» (резол. 51/116, 12.12.1996, п. 2 і резол. 52/147, 12.12.1997 (133-2-27), п. 3).

Практика МКТЮ проводить відмінність між Д. і насильницьким переміщенням населення, яка полягає лише в тому, чи перетинається при цьому кордон. Відповідно Д. розглядається як переміщення 1 і більшого числа осіб з терит. певної д-ви на терит. ін. д-ви з перетинанням держ. кордону. Насильницьке переміщення передбачає

переміщення 1 або більшого числа осіб у межах терит. однієї й тієї самої д-ви. Однак у рішенні у справі Стакича від 31.07.2003 МКТЮ постановив, що злочин Д. не обов'язково має супроводжуватися перетинанням держ. кордонів. У ньому зазначено, що ст. 5(d) Статуту цього Трибуналу має тлумачитися так, щоб охоплювалися насильницькі переміщення населення як через міжнародно визнані кордони, так і через факт. (de facto) кордони, а саме такі, що постійно змінюються через конфігурацію лінії фронту і не мають міжнар. визнання. Отже, в цьому рішенні сказано, що злочин Д. «необхідно тлумачити як насильницьке переміщення людей через виселення або інші насильницькі дії за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом, з району, в якому вони перебувають правомірно, на територію, яка контролюється супротивною стороною». Це рішення підтвердила 22.03.2006 Апел. палата МКТЮ. Отже, з огляду на зміст ст. 5 (d) Статуту МКТЮ, лише Д. визнається як самот. злочин проти людяності, а кримін. переслідування за «насильницьке переміщення» може здійснюватися тільки в межах норми, що стосується «інших нелюдських актів» (ст. 5 (i) Статуту МКТЮ). При цьому насильницькі заходи, що спричинюють переміщення цив. населення, не обов'язково мають виявлятися у вигляді безпосереднього застосування фіз. сили. Злочин також має місце, якщо цив. населення переміщується під страхом смерті або ін. дій дискримінац. характеру.

Літ.: Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2011; Верле Г. Принципы международного уголовного права / Пер. с англ. и науч. ред. С. Саяпин. Одесса, 2011.

В.Н. Денисов

ДЕРЖАВА — людська спільність, що характеризується наявністю населення, терит. і політ. влади (уряду) і має такий основоположний атрибут, як *суверенітет державний* (незалежність).

Згідно з відомою доктриною Георга Єллінека про 3 елементи, яка визнана міжнар.

практикою, д-ва існує, якщо населення на певній терит. організовано під ефект. держ. владою. Міжмер. конвенція про права і обов'язки д-в 1933 встановила найбільш визнане формулювання д-ви як суб'єкта міжнар. права: а) пост. населення; б) певна терит.; с) уряд і d) можливість вступати у відносини з ін. д-вами (ст. 1). *Арбітражна комісія ЄС щодо колишньої Югославії*, створена згідно з Декларацією Європ. Співтовариства 1991, у своєму Висновку № 1 заявила, що «державна здебільшого визначається як спільність, що складається з території і населення, підпорядкованих організованій політичній владі», і що «така держава характеризується суверенітетом». Наголошувалося також, що форма внутр. політ. орг-ції і констит. положення становлять «прості факти», хоча їх слід враховувати для визначення впливу уряду на населення і терит. Ці характеристики д-ви, однак, не є вичерпними і незмінними. Можуть братися до уваги й ін. чинники, у т. ч. самовизначення (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*) та визнання міжнародно-правове, «як і те, що відповідне значення, яке надається такому критерію в конкретній ситуації, може вельми різнитися» (М.Н. Шоу). Отже, згідно з наведеним визначенням д-ви, вона не підкоряється жодному з членів міжнар. співтовариства, хоча на неї безпосередньо поширюється міжнар. право, що є певною гарантією захисту її суверен. прав та існування як такої.

Міжнар. право не має можливості створювати д-ви, обмежуючись їх критеріями та повноваженнями (правами та обов'язками). Враховуючи мінливість істор. розвитку міжнар. співтовариства, міжнар. право визначає правовий режим виникнення і зникнення д-в. Це уможлиблює визнання того, на яких умовах те чи ін. утворення стає д-вою. «Віддаючи перевагу то державі як правовому інституту, то державі як історичній реальності, правовий режим держави являє собою амальгаму однорідних правил, заснованих на «суверенному рівноправ'ї» держав та різноманітних правилах, відповідаючи більшій чи меншій відмін-

ності в багатстві, могутності, економічному, соціальному і культурному устроях між державами. Сам баланс між прагненням до однаковості та диверсифікації змінюється залежно від конкретної історичної епохи» (*Геуен Куок Дінг*).

Населення або народ, з форм. погляду, є сукупністю осіб, які стійко пов'язані з д-вою правовими відносинами, насамперед *громадянством*. При цьому населення може не обмежуватися однією національністю, складатися з різних груп, і д-ва на свій розсуд регламентує умови набуття і втрати гр-нства в допустимих міжнар.-правових межах. Такий показник, як чисельність населення (народу), не має значення для д-ви, як свідчить приклад Науру, де проживає менш як 10 000 осіб.

Терит. д-ви є матер. основою для існування її населення (народу). Вона складається з відп. ділянки поверхні землі і розташованих під нею надр, а також повітр. простору, що знаходиться над нею. Відповідно д-ва як суб'єкт міжнар. права має терит. суверенітет, у процесі здійснення якого вона може виконувати необхідні правові й факт. дії, тоді як акти держ. влади ін. д-в на її терит. не допускаються. Такі акти можуть бути визнані, якщо вони не порушують внутр. *публічний порядок* д-ви (див. *Акту державної влади доктрина*). Однак міжнар.-правового обов'язку щодо визнання актів верх. влади іноз. д-в на терит. ін. д-в немає. Міжнар. суд. практика підтверджує виключну правоспроможність д-ви здійснювати контроль над своєю терит. і вдаватися до правових і факт. засобів у межах цієї терит. та забороняти іноз. урядам здійснювати владу на ній без згоди уряду д-ви. Так, у справі *Протока Корфу 1949* МС ООН наголосив, що «поваження територіального суверенітету незалежними державами є однією з основних підвалин міжнародних відносин». Під час арбітр. розгляду справи про держ. незалежність о-ва Пальмас суддя Губер заявив: «Незалежність будь-якої частини земної кулі — це право здійснювати на ній, без участі будь-якої іншої держави, функції, притаманні державі. Розвиток національної структури держави в останні сторіччя, а отже, і еволюція міжнародного права сприяли встановленню цього принципу виключної компетенції держави на

своїй власній території, який стає тепер відправною точкою при розв'язанні більшості питань, що стосуються міжнародних відносин». Ще раніше, у справі *Лотус 1927*, ППМП застосувала такий самий підхід, вказавши при цьому і на існування обов'язку, співвідносного з цим правом д-ви: «Основним обмеженням, яке покладається міжнародним правом на державу, є заборона, за винятком випадків, коли існує спеціальна норма, що дозволяє подібні дії, здійснювати будь-які вияви своєї влади на території іншої держави. У цьому сенсі юрисдикція держави, безсумнівно, територіальна; вона не може здійснюватися за межами її території, окрім як на підставі дозвільної норми, що впливає зі звичаєвого міжнародного права або будь-якого договору».

На те, що терит. суверенітет не зводиться лише до виключного права д-ви здійснювати властиві їй функції, а передбачає також виконання певних обов'язків, звернув увагу суддя Губер під час згаданого арбітр. спору щодо о-ва Пальмас. Він наголосив, що право д-ви на здійснення в межах своєї терит. суверенітету «неминуче породжує обов'язок захищати на своїй території права інших держав, зокрема право на територіальну цілісність і на недоторканність як у мирний, так і у воєнний час, а також права, які кожна держава може зажадати для своїх громадян, що проживають в інших країнах ... Територіальний суверенітет не повинен зводитися лише до його негативних аспектів, тобто лише до виключення діяльності інших держав; він має місце лише остільки, оскільки існує необхідність розділити між народами простір, у межах якого вони перебувають, з метою забезпечити для них у будь-якому місці той мінімальний захист, який гарантує міжнародне право».

Міжнар. право покладає на д-ви обов'язок не допускати в межах своєї терит. діяльність, спрямовану на здійснення ворожих актів проти ін. урядів, і вживати відп. заходів для запобігання вторгненню підірваних елементів на терит. ін. д-ви. У справі щодо інциденту в протоці Корфу (1949) МС ООН вказав на «обов'язок будь-якої держави свідомо не допускати використання своєї території для здійснення будь-яких дій, що зачіпають права інших держав».

Кордони д-в визначаються на основі договорів або істор. розвитку, що визнається ін. д-вами. Однак відсутність точних кордонів не є перешкодою для створення д-в.

Держ. влада як елемент д-ви має діяти ефективно, тобто реально здійснювати свої права на внутрішньоправовому рівні й виконувати свої міжнар.-правові зобов'язання на міжнар. рівні. При цьому міжнар. право, підтверджуючи необхідність наявності у д-в органів влади й управління, не диктує їм порядок їх представництва. Згідно з міжнар. правом, існування д-ви є фактом, з яким мають рахуватися ін. д-ви, незалежно від того, визнали вони її чи ні. Це правило поширюється і на визнання уряду. Водночас визнання має велике практ. значення і широко застосовується у сучас. практиці, хоча цей процес часто має суб'єкт. характер, ґрунтуючись на міркуваннях політ. доцільності. При цьому спроби замінити принцип ефективності принципом легітимності не мали успіху. Так, д-ви Центр. Америки зобов'язувалися Вашингтон. договором 1907, за пропозицією міністра закорд. справ Еквадору Тобара, не визнавати уряд, який прийшов до влади в результаті держ. перевороту або революції, доти, доки не буде підтвердження на заг. виборах (див. *Тобара доктрина*). Мексик. міністр закорд. справ Естрада сприйняв це положення як втручання у внутр. справи д-ви, назвавши таку практику визнання образливою (див. *Естради доктрина*).

Лише д-ві притаманна така властивість, як суверенітет. Він є основою міждерж. відносин, що означає безпосереднє підкорення д-в міжнар. праву. З принципу суверенітету випливає: зобов'язання поважати незалежність ін. д-в; заборона втручання у внутр. справи д-в; поважання терит. цілісності д-в і підтримання миру. В міжнар. значенні суверенітет може бути обмежений міжнар. договорами, а також міжнар. орг-ціями, якщо їм делегуються суверен. права. Будь-які спроби представити суверенітет таким, що застарів і втратив своє значення, не відповідають реаліям, оскільки і в сучас. глобалізованих міжнар. відно-

синах «різні суверенні права продовжують здійснюватися на державному рівні» (К. Хайльброннер) і д-ви функціонують як осн. суб'єкти міжнар. права. В нинішній період у міжнар. відносинах з'явилося поняття «неспроможних держав» (failed states), уряди яких унаслідок стихійного лиха, бідності, громадян. війни тощо можуть стати недієздатними. Відповідно, ООН з метою досягнення стабільності в таких д-вах розробила концепцію «постконфліктної миротворчості» (post-conflict peace-building), сформульовану в «Порядку денному для миру». ООН надає підтримку при встановл. цив. адміністрації, напр. у Камбоджі, або здійснює нагляд за проведенням виборів, підтримує повернення біженців або пропонує можливості фінансування і програми допомоги для відбудови. При цьому, однак, виникає проблема сумісності таких заходів з положеннями п. 7 ст. 2 *Статуту ООН*. Він виходить з принципу суверен. рівності д-в і однозначно встановлює, що за винятком повноважень, наведених у розд. VII Статуту ООН, в *Організації Об'єднаних Націй* відсутнє право «на втручання у справи, які належать до внутрішньої компетенції будь-якої держави». *Генеральний секретар ООН Б. Бутрос Галі* заявив у 1998 з цього приводу, що «час абсолютного і виключного суверенітету ... минув». Водночас у практиці д-в не підтверджується теза про те, що традиц. система міждерж. відносин, зокрема превалююче значення д-ви як елемента побудови міждерж. порядку, застаріла. Навіть у разі неспроможності д-ви (failed state) її кордони і правосуб'єктність не беруться під сумнів (К. Хайльброннер).

У п. 1 ст. 2 Статуту ООН закріплюється також принцип суверен. рівності всіх членів Орг-ції, який набув розвитку в *Декларації про принципи міжнародного права 1970* (резол. 26.25 (XXV) ГА ООН). Він означає, що в межах міжнар. права всі д-ви мають рівні права і обов'язки. Вони зобов'язані поважати права один одного, визначати і здійснювати на свій розсуд їх відносини з ін. д-вами згідно з міжнар. правом. Вони мають також право належати чи не нале-

жати до міжнар. орг-цій, бути чи не бути учасниками двостор. або багатостор. договорів, у т. ч. право бути чи не бути учасниками союз. договорів, а також на *нейтралітет*. Жодна д-ва не має права здійснювати правосуддя щодо ін. (par in parem non habet iurisdictionem). Д-ва користується суд. імунітетом в ін. д-вах. Нині, однак, на практиці широко застосовується теорія обмеженого імунітету, яка диференціює суверен. акти д-ви (acta jure imperii), на які поширюється імунітет, і недерж. акти (acta jure gestionis). У США та багатьох европ. д-вах діє нац. зак-во, що регулює питання держ. імунітету на основі теорії обмеженого суверенітету. В Україні такого зак-ва немає, і питання, які виникають у цій сфері, вирішуються час від часу, що є свідченням відсутності чіткої позиції д-ви при визначенні меж дії в країні держ. імунітету. КМП ООН розробила і передала ГА ООН проект про суд. імунітет д-в та їх власності, який також спирається на теорію обмеженого суверенітету. У 2004 ГА ООН прийняла його у вигляді Конвенції ООН про юрисдикц. імунітети д-в та їх власності. Ще раніше, у 1972, в межах РЄ було розроблено Угоду про держ. імунітет, засновану на теорії обмеженого суверенітету.

Згідно з міжнар. правом, д-ва здійснює *дипломатичний захист*. З одного боку, він передбачає право надати допомогу гр-ну, який перебуває за кордоном, через дипл. і конс. установи згідно з п. 1 ст. 1 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* та п. а, е ст. 5 *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*; з ін. боку, право д-ви на пред'явлення претензій до іноз. д-ви на користь гр-на за порушення міжнар.-правових норм щодо поводження з іноз. гр-нами. І, нарешті, в п. 2 ст. 1 і ст. 55 Статуту ООН встановлено право народів на самовизначення як заг. принцип права. Він став основою для процесу *деколонізації*, набувши конкр. змісту в Декларації про принципи міжнар. права 1970. У Пактах про права людини 1966 це право народів на самовизначення схарактеризовано як передумову прав людини. Непростим, однак, є питання розпаду д-в через поділ, або *сецесію*. Якщо ці процеси відбуваються мирн. шляхом, то вони, безумовно, визнаються між-

нар. співтовариством. В ін. випадках можуть виникати проблеми, як, напр., щодо *Нагірного Карабаху, Косова, Південної Осетії та Абхазії*, а також *Криму*, який у 2014 був анексований РФ з форм. посланням на право народів на самовизначення.

Отже, д-ва в міжнар. праві є спільністю, що має виключну юрисдикцію щодо своєї терит. і персон. юрисдикцію щодо своїх гр-н. Д-ви є первинними суб'єктами міжнар. права та первинними носіями міжнар. прав і обов'язків. Існування д-ви залежить від 3 вищезазначених елементів, що функціонують у взаємодії. І повне або остаточ. позбавлення одного з них означає відмирання міжнар. правосуб'єктності д-ви і зникнення її як такої. Д-ва, однак, може існувати, згідно з міжнар. правом, якщо навіть її окупає іноз. д-ва і протягом цього періоду д-ву представляє уряд у вигнанні.

КПМ ООН за дорученням ще 2-ї сесії ГА ООН розробила і у 1949 представила проект Декларації прав і обов'язків д-в, який увібрав у себе низку положень раніше розроблених декларацій з цієї теми, в т. ч. Панамського проекту 1945 та проекту Панамського союзу 1936. Однак в умовах «холодної війни», що почалася після закінчення *Другої світової війни*, д-ви не змогли дійти згоди щодо необхідного переліку осн. прав і обов'язків д-в та їх формулювань, і цей проект так і не було прийнято. Концепт. розбіжності між ними стосувалися насамперед природи ООН як універс. міжнар. орг-ції, суверенітету, в т. ч. екон., рівності д-в, права народів на самовизначення і незалежність, співвідношення прав і обов'язків д-в, статусу індивіда в міжнар. праві тощо. Більшість цих проблем є актуальними і для сучас. стану міжнар. права, яке дедалі більше стикається з негат. викликами, зумовленими глобалізацією міжнар. відносин і фрагментацією міжнар. права в цілому, що є процесом розпаду чинного світ. порядку.

Літ.: *Международное право* / Вольфганг Граф Витцтум и др. М.; Берлин, 2011; *Неуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. I. К., 2000; *Хименес де Аречага Э.* Современное международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1983; *Shaw M.N.* International Law. Cambridge, 2004; *Корецкий В.М.* Избранные труды / Гл. ред. В.Н. Денисов. Кн. 2. К., 1989.

В.Н. Денисов

ДЕРЖАВА-ПОКРОВИТЕЛЬКА — нейтр. д-ва, яка отримала повноваження від *воюючої сторони* (сторін) захищати її інтереси та інтереси її гр-н; цю функцію може виконувати також МКЧХ за умови наділення його воюючою стороною статусом субституту Д.-п.

Практика призначати Д.-п. зародилася у 16 ст. і поширилася паралельно з розповсюдженням пост. *дипломатичних представництв*. Однак утримувати власні закорд. представництва могли дозволити собі лише потужні д-ви. Тому д-ва, яка не мала свого посольства на терит. певної д-ви, досить часто доручала представляти її інтереси й інтереси її гр-н третій д-ві. Тривалий період така практика використовувалася лише в мирн. час. В умовах *війни* її вперше було запроваджено у 1870 під час франко-прус. війни, і вже в роки *Першої світової війни 1914—18* вона стала загальновизнаною. Саме тому д-ви, врахувавши позит. досвід такої практики, застосували її в *міжнародному гуманітарному праві*, а саме в *Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1929*. Уже тоді, однак, виявилася недосконалість цієї Конвенції, яка обмежувалася виключно захистом *військовополонених*. *Друга світова війна* стала серйозним випробуванням ефективності статусу Д.-п., виявивши низку його недоліків: 1) Д.-п. могли діяти винятково в інтересах визаних урядів (напр., Німеччина відмовила в реалізації такого права всім урядам у вигнанні); 2) Д.-п. не могли діяти на окупованих терит. (напр., Японія відмовилася допустити представників Д.-п. на окуповані нею терит., посилаючись на міркування безпеки, а саме, що ці терит. проголошені зонами воен. дій). Однак, попри суттєві недоліки, така практика довела свою життєздатність. Більшість д-в, що брали участь у II світ. війні, широко застосовували призначення Д.-п. Так, Швейцарія представляла інтереси 35 д-в, Швеція — 28 (у т. ч. СРСР), США — бл. 10 (до вступу у війну). Тому природно, що норми щодо Д.-п. увійшли до 4 Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949.

На сьогодні основою діяльності Д.-п. є 2 групи норм. 1-шу становлять відп. норми *Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949* та *Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*, а також звичаєві норми міжнар. гуманіт. права. Ці норми визначають правовий статус Д.-п. разом з переліком їхніх прав та обов'язків. 2-гу групу становлять норми, що містяться у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961* та *Віденській конвенції про консульські зносини 1963*.

Норми міжнар. гуманіт. права передбачають особл. роль Д.-п. в імплементації його норм. Так, у них міститься низка прав та обов'язків, що покладаються на неї, зокрема: 1) відвідувати всі місця, де знаходяться військовополонені та особи, що перебувають під захистом, згідно зі ст. 126 *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949* (далі — III Женев. конвенція 1949) та ст. 146 *Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949* (далі — IV Женев. конвенція 1949), а саме, представникам або делегатам Д.-п. дозволяється відвідувати всі місця, де перебувають військовополонені, зокрема місця інтернування, відпочинку і роботи, та мати доступ до всіх приміщень, які використовуються військовополоненими, у т. ч. місць їх відправлення, транзиту або прибуття, а також у разі необхідності розмовляти з військовополоненими та їх довіреними особами без свідків через перекладача. На основі таких візитів Д.-п. надсилає утримуючій д-ві конфіденц. звіт з пропозиціями щодо поліпшення умов утримання їх та ін. осіб, що перебувають під захистом; 2) виконувати розподіл посилок та ін. гуманіт. допомоги згідно зі ст. 55 IV Женев. конвенції 1949, у т. ч. в будь-який час безперешкодно перевіряти стан продовольчого забезпечення і постачання саніт. матеріалами на окупованій терит. з урахуванням часових обмежень, зумовлених воєн. вимогами. Подібні положення містяться у ст. 23 III Женев. конвенції 1949 та ст. 59 IV Женев. конвенції 1949, в яких Д.-п. наділяється правом контролю за

розподілом посилок серед військовополонених та цив. населення; 3) сприяти створенню саніт. та безпечних зон і місцевостей згідно зі ст. 23 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949* (далі — I Женев. конвенція 1949) та ст. 14 IV Женев. конвенції 1949, у разі потреби надавати допомогу та всіляко сприяти сторонам конфлікту у створенні саніт. і безпечних зон та місцевостей як на їх власній, так і на окупованих терит. з метою забезпечення макс. захисту від наслідків війни поранених і хворих, інвалідів, старших осіб, дітей до 15-річного віку, вагітних жінок і матерів з дітьми до 7-річного віку, а також персоналу, на який покладено орг-цію і управління цими зонами й місцевостями та догляд за особами, які там перебувають. Д.-п. має право виступати з ініціативою створення таких зон і місцевостей, надавати всіляку допомогу в їх створенні посередницькими послугами при укладенні спец. угод, у т. ч. у визначенні меж цих зон, їх облаштуванні, позначенні спец. знаками, створенні на їх терит. лікарень, госпіталів, складів з продуктами харчування, предметами першої необхідності й медикаментами та сприянні у наданні мед. допомоги тощо; 4) надавати *добрі послуги*, пропонуючи особу, яка братиме участь у нараді з урегулювання питань, пов'язаних із застосув. конвенц. норм, як це передбачено у ст. 11 I—III та ст. 12 IV Женев. конвенцій; 5) контролювати виконання сторонами положень Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949 та Дод. протоколу I, здійснювати контроль за додержанням прав підзахисних осіб д-вою, під владою якої вони перебувають, згідно зі ст. 8 заг. для всіх Женев. конвенцій про захист жертв війни 1949, в яких зазначається, що вони застосовуватимуться у співпраці та під контролем Д.-п., на яку покладається обов'язок охороняти інтереси сторін конфлікту. Крім того, сторони збройн. конфлікту зобов'язуються повідомляти Д.-п. про всі факти суд. переслідування осіб, які перебувають під захистом, з наданням їм кваліфікованої юрид. допомоги, а також здійсненням контролю за перебігом суд. розгляду. Аналогічне правило діє щодо застосув. ін. видів покарань, у т. ч. дисциплінарних; 6) виконувати ін. функції за дорученням сторони

конфлікту, зокрема, забезпечення передання ін. стороні протестів і претензій, доставки та розподілу гуманіт. допомоги тощо.

Літ.: Буньон Ф. Международный Комитет Красного Креста и защита жертв войны. М., 2005; Пенцыйский В., Лисик В. Міжнародне гуманітарне право. К., 2007; Haug H. Humanity for All: The International Red Cross and Red Crescent Movement. Berne; Stuttgart; Vienna, 1993.

В.М. Лисик

ДЕРЖАВА ПРАПОРА — д-ва, під прапором якої судно має право законно плавати. Надаючи це право, д-ва визначає тим самим нац. належність судна з усіма юрид. наслідками цього факту.

Нині надання судну статусу Д. п. визначається положеннями *Конвенції ООН з морського права 1982* (далі — Конвенція ООН 1982), яка насамперед установлює право кожної д-ви, незалежно від того, чи вона прибережна, чи така, що не має виходу до моря, плавати суднам під її прапором у *відкритому морі* (ст. 90). При цьому кожна д-ва сама визначає порядок надання суднам права плавати під її прапором, а також видає їм відп. документи, що засвідчують це право (ст. 91). Судно має плавати під прапором лише 1 д-ви і, крім виняткових випадків, які прямо передбачаються в міжнар. договорах або Конвенції ООН 1982, підпорядковуються її винятковій юрисдикції у відкритому морі. Судно не може змінити свій прапор під час плавання або стоянки, при заході в порт, крім випадків дійсного переходу права власності або зміни реєстрації. Судно, що плаває під прапорами 2 чи кількох д-в, користуючись ними з міркувань зручності, не може вимагати визнання жодної з відп. національностей ін. д-вами і може бути прирівняне до суден, які не мають нац. належності (ст. 92). У Конвенції ООН 1982 зроблено спец. застереження, що ці її положення не стосуються суден, які перебувають на офіц. службі ООН, її спеціаліз. установ або МАГАТЕ і плавають під прапором ООН (ст. 93).

Ці положення було деталізовано в Конвенції про умови реєстрації суден 1986, яка, однак, не набула чинності, і тому чимало питань, пов'язаних з реєстрацією морських суден і відносинами між Д. п. і судном, залишаються неврегульованими. Відсутність єдиних правил надання д-вою права пла-

вання під її прапором зумовлена тим, що вони часто залежать від політ. та екон. інтересів конкр. д-ви. В Україні право плавання під Держ. прапором України, згідно з ч. 3 ст. 32 *Кодексу торговельного мореплавання України 1995*, мають судна, що є держ. власністю або перебувають у власності фіз. особи — гр-на України, а також юрид. особи в Україні, заснованої виключно укр. власниками, або судно, що знаходиться у цих осіб на умовах договору бербоут-чартеру.

Відповідно до принципу реального зв'язку Д. п. з судном, Конвенція ООН 1982 встановлює обов'язки Д. п. Кожна д-ва зобов'язується: вести реєстр суден із зазначенням назв суден, що плавають під її прапором, та їх даних, крім тих суден, які виключено із загальноприйнятих міжнар. правил унаслідок їх невеликих розмірів, та брати на себе згідно зі своїм внутр. правом юрисдикцію над кожним судном, що плаває під її прапором, та його капітаном, офіцерами й екіпажем щодо адм., тех. і соц. питань, які стосуються цього судна; вживати заходів для забезпечення безпеки в морі, зокрема в тому, що стосується: конструкції, устаткування і придатності до плавання суден, комплектування, умов праці та навчання екіпажів суден з урахуванням міжнар. нормат. актів, що застосовуються, користування сигналами та підтримання зв'язку і попередження зіткнення; вживати заходів, необхідних для забезпечення того, щоб: кожне судно перед реєстрацією, а в подальшому через відп. час інспектувалося кваліфік. судновим інспектором і мало на борту карти, морехідні видання, навігац. обладнання і прилади, необхідні для безпеки плавання суден; кожне судно очолювалося капітаном і офіцерами відп. кваліфікації, зокрема в галузі судноводіння, навігації, зв'язку і суднових машин та обладнання, а також мало екіпаж, який за своєю кваліфікацією і чисельністю відповідає типу, розмірам, механізмам і обладнанню судна; капітан, офіцери та екіпаж були повністю ознайомлені з міжнар. правилами з питань охорони людського життя на морі, попередження зіткнення, запобігання,

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

скорочення, збереження під контролем збруднення морського середовища і підтримання зв'язку по радіо та дотримувалися цих правил (п. 1—3 ст. 94).

Крім того, кожна д-ва зобов'язана дотримуватися загальноприйнятих правил, процедур і практики та вживати всіх необхідних заходів для забезпечення їх дотримання. Д-ва, яка має підстави вважати, що належна юрисдикція і контроль щодо будь-якого судна не здійснюються, може повідомити про такі факти Д. п. Остання, отримавши таке повідомлення, зобов'язана розслідувати його і в разі потреби вжити заходів для виправлення такого становища. Кожна д-ва організовує розслідування досить кваліфік. особою чи особами або під їх керівництвом кожної *аварії морської* або навігац. інциденту у відкритому морі за участю судна, що плаває під її прапором, наслідком яких є загибель гр-н ін. д-ви або завдання їм серйозного каліцтва, серйозної шкоди суднам чи установкам ін. д-ви або морському середовищу. Д. п. та ін. д-ва зобов'язані співробітничати у проведенні цією ін. д-вою розслідування такої морської аварії або навігац. інциденту.

Д. п. зобов'язана також вживати всіх необхідних заходів, зокрема законод. характеру, спрямованих на виконання морських конвенцій МОП, які стосуються працевлаштування і безпосередньо праці моряків, відпочинку, харчування, охорони здоров'я, соц.-побут. обслуговування, забезпечення і захисту їхніх інтересів тощо.

Літ.: *Шемякин А.Н.* Право пользования морем (генезис структуры и содержания). Одесса, 2004; *Шемякин А.Н.* Морское право. Одесса, 2006.

О.М. Шемякін

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ — лінія і вертикаль поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі терит. України — суші, вод, надр, повітр. простору; визначається Конституцією та законами України, а також міжнар. договорами України, згоду на обов'язковість яких надано ВР України.

Д. к. У., якщо ін. не передбачено міжнар. договорами України, встановлюється:

1) на суші — по характерних точках і лініях рельєфу або чітко видимих орієнтирах; 2) на морі — по зовн. межі терит. моря України; 3) на судноплав. річках — по середині гол. *фарватеру* або *тальвегу* річки; на несудноплав. річках (ручаях) — по їх середині або по середині гол. рукава річки; на озерах та ін. водоймах — по прямій лінії, що з'єднує виходи Д. к. У. до берегів озера чи ін. водойми. Д. к. У., що проходить по річці (ручаю), озеру чи ін. водоймі, не переміщується як у разі зміни обрису їх берегів або рівня води, так і в разі відхилення русла річки (ручаю) в той чи ін. бік; 4) на водосховищах гідровузлів та ін. штучних водоймах — відповідно до лінії Д. к. У., яка проходила на місцевості до їх заповнення; 5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та ін. спорудах, що проходять через прикорд. ділянки судноплав. і несудноплав. річок (ручаїв), — по середині цих споруд або по їх технол. осі, незалежно від проходження Д. к. У. на воді (ст. 1—3 Закону України «Про державний кордон України» 1991 з наст. змінами та доповненнями).

Заг. довжина Д. к. У. становить 6992,982 км (сухопут. ділянка — 5637,982 км; морська ділянка — 1355 км: на *Чорному морі* — 1056,5 км, на *Азовському морі* — 249,5 км, у *Керченській протоці* — 49 км), у т. ч.: з країнами — членами ЄС — 1390,742 км; з країнами — членами СНД — 4601,24 км. Площа *виключної економічної зони* України становить більш ніж 73 тис. км². Україна має спільний держ. кордон з 7 д-вами: Респ. Білорусь, РФ, Респ. Молдова, Румунією, Угорською Респ., Словацькою Респ. та Респ. Польща.

Договір.-правове оформлення Д. к. У. розпочалося одразу після здобуття нею в 1991 незалежності. На першому етапі було укладено двостор. та багатостор. міжнар. договори політ. характеру, якими підтверджувалися держ. суверенітет, терит. цілісність і непорушність Д. к. У. Наступним кроком стало проведення делімітації, тобто договір. встановл. лінії держ. кордону з нанесенням її на великомасштабні карти і докладним зображенням на них рельєфу, гідрографії, населених пунктів. За результатами делімітації сторони підписали протокол-опис проходження лінії держ. кордону і альбом топогр. карт держ. кордону,

які є складовою договору про держ. кордон. Такі делімітац. документи підписані й набрали чинності з усіма сусідніми д-вами. Після закінчення делімітації Україна розпочала *демаркацію державного кордону*, тобто факт. позначення на місцевості договір. (делімітованого) кордону на основі протоколу-опису проходження лінії держ. кордону та альбому топогр. карт держ. кордону, які є складовою договору про держ. кордон, за допомогою системи прикорд. знаків.

Діяльність із позначення на місцевості лінії держ. кордону здійснює спеціально створена урядами України та відп. сусідньої прикорд. д-ви змішана (спільна) прикорд. комісія з демаркації, яка складає протокол-опис розміщення лінії держ. кордону, альбом топогр. карт з нанесеними лінією держ. кордону і прикорд. знаками, протоколи прикорд. знаків. Демаркац. документи після їх підписання змішаною (спільною) прикорд. комісією з демаркації кордону підлягають затвердженню кожною зі сторін відповідно до чинного в цих д-вах зак-ва і набувають чинності з моменту обміну документами (як правило, *вербальними нотами*), якими повідомляється про їх затвердження. Заверш. етапом договір.-правового оформлення Д. к. У. є укладення договорів про режим держ. кордону. Цими договорами регулюється низка важливих питань прикорд. режиму, а також передбачається створення спільної прикорд. комісії, яка здійснює системні планові перевірки проходження лінії держ. кордону, за результатами яких готуються нові демаркац. документи.

У зв'язку з тим, що Україна успадкувала вже делімітовану й демарковану лінію держ. кордону з Румунією (613,8 км, у т. ч. річкова — 292,2 км і морська — 33 км), Угорською Респ. (136,7 км, у т. ч. річкова — 85,1 км), Словацькою Респ. (97,85 км, у т. ч. річкова — 2,3 км) і Респ. Польща (542,39 км, у т. ч. річкова — 187,3 км), з цими д-вами укладено двостор. договори про режим держ. кордону. На основі цих договорів створено двостор. змішані комісії, які періодично здійснюють перевірку проходження лінії держ. кордону. Перші такі перевірки вже завершено на польс., словац. і угор. ділянках Д. к. У. За їх результатами сторони прийняли нові демаркац. документи: прикорд. карти, протоколи-описи проходжен-

ня держ. кордону, списки координат і висот прикорд. знаків, альбоми карт держ. кордону, заключні протоколи та ін. необхідні документи. Нині проводиться перевірка укр.-румун. держ. кордону; відбувається інтенсивний переговорний процес з Респ. Білорусь і Респ. Молдова з метою завершення договір.-правового оформлення Д. к. У.

Делімітацію державного кордону між Україною і Респ. Білорусь проведено протягом 1992—97. За її результатами 12.05.1997 підписано Договір між Україною і Респ. Білорусь про держ. кордон. Україна ратифікувала цей Договір ще 18.07.1997 і розпочала здійснення відп. внутрішньоправових заходів з підготовки до демаркації укр.-білорус. держ. кордону. Парламент Респ. Білорусь ратифікував цей Договір у квіт. 2010, а її президент у травні того ж року підписав відп. закон про його ратифікацію. Договір набрав чинності після обміну ратифікац. грамотами, і нині ведуться роботи з демаркації укр.-білоруського кордону.

Найбільш комплексним і складним за своїм характером є процес договір.-правового оформлення укр.-рос. держ. кордону. З набуттям чинності у квіт. 2004 Договором між Україною і РФ про укр.-рос. держ. кордон від 28.01.2003, невід'ємною частиною якого є Опис проходження держ. кордону і карти держ. кордону, завершився делімітац. етап договір.-правового оформлення сухопут. ділянки держ. кордону, який тривав майже 8 років. Сторони визнали адм. кордон на суші між кол. УРСР і РРФСР держ. кордоном між Україною і РФ. 17.05.2010 у Києві було укладено Угоду між Україною і РФ про демаркацію укр.-рос. держ. кордону, яка набула чинності 29.07.2010. На підставі цієї Угоди для позначення укр.-рос. держ. кордону на місцевості та підготовки документів демаркації створено Спільну укр.-рос. демаркац. комісію, перше засідання якої відбулося у груд. 2010. У межах цієї Комісії: вирішено організац. питання її діяльності; визначено перелік робочих груп, які слід створити з метою виконання демаркац. робіт на місцевості; погоджено низку інструкцій, необхідних для виконання

ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДЦ УНР) В ЕКЗИЛІ

демаркац. робіт; розглянуто графічний проект місць установл. прикорд. знаків; досягнуто домовленості, що згаданий проект готуватиметься на основі топогр. карт масштабу 1:10000, а Карта держ. кордону між Україною і РФ — на основі топогр. карти 1:25000. Сторони погодили проект Положення про Спільну укр.-рос. демаркац. комісію, який було підписано на черговому засіданні Комісії і затверджено у встановленому зак.-вом обох д-в порядку.

Після підготовки документації, необхідної для проведення демаркації, планувалося розпочати польові роботи, тобто роботи на місцевості, що охоплюють безпосереднє позначення лінії кордону прикорд. знаками і пов'язані з цим процесом усі допоміжні роботи: геодез., топогр. чи гідрогр. знімання, які нарівні з аерофотозніманням є основою для створення демаркац. карти і визначення геогр. (геодез.) координат прикорд. знаків. Їх мали установлювати під безпосереднім наглядом і контролем представників обох сторін на місцях, попередньо вибраних на карті й погоджених зі Спільною укр.-рос. демаркац. комісією. На кожний прикорд. знак мав складатися протокол. Одним з гол. завдань щодо договір.-правового оформлення Д. к. У. з РФ залишається також завершення делімітації Азов. та Чорного морів і Керчен. протоки; укладення договорів про держ. кордон в Азов. морі та Керчен. протоці; делімітація терит. морів; розмежування виключних (морських) екон. зон і *континентального шельфу* в Чорному морі. Проте після анексії РФ Криму переговорний процес із цих питань повністю припинився.

18.09.1999 укладено Договір між Україною і Респ. Молдова про держ. кордон, невід'ємною частиною якого є документи делімітації — Протокол-опис проходження лінії держ. кордону та Альбом топогр. карт держ. кордону, складені під час делімітації кордону протягом 1995—99. Згідно з цим Договором створено Спільну укр.-молд. демаркац. комісію, яка розпочала свою роботу в 2002. Зміст, осн. принципи та порядок проведення демаркац. робіт на кордо-

ні, а також діяльність Спільної укр.-молд. демаркац. комісії визначено Положенням про демаркацію держ. кордону між Україною і Респ. Молдова від 29.01.2003. На сьогодні демарковано майже весь укр.-молд. держ. кордон, за винятком придністровської ділянки.

Літ.: *Клименко Б.М.* Государственная территория. М., 1974; *Клименко Б.М., Порк А.Л.* Территория и граница СССР. М., 1985; *Курс международного права.* Т. 2. М., 1989, т. 3. М., 1990; *Дністрянський С.* Кордони України. Львів, 1992.

М.І. Отрош

ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДЦ УНР) В ЕКЗИЛІ — громад.-політ. центр УНР у вигнанні; виник після того, як 21.11.1920 органи влади УНР змушені були перенести свою діяльність на терит. Польщі.

Існування ДЦ УНР визначалося актами Труд. Конгресу від 22.01.1919, *Директорії УНР* та Ради Народних Міністрів УНР від 21.05 та 12.11.1920. Однак, втративши терит., УНР фактично припинила своє існування, що було засвідчено мирн. договором між Польщею та Рад. Росією і Рад. Україною 18.03.1921 в Ризі. Статті договору підтвердили міжнар.-правовий статус УРСР як єдиного законного представника України.

Спочатку ДЦ УНР розташовувався в польсь. м. Тарнові із завданням готуватися до збройн. повернення в Україну. Вважалося, що, коли це станеться, в Україні буде скликано Всенар. збори — парламент, який має вирішити всі спірні політ., екон. та соц. питання. ДЦ УНР складався з Директорії, хоча вона вже не існувала як колект. установа, а була одноособовою інституцією на чолі з головою, яким став Симон Петлюра, та уряду — Ради Народних Міністрів, склад якого був зведений до невеликої кількості осіб і неодноразово змінювався. У цей період було зроблено спробу відновити представн. орган із законод. та контрольними функціями. 09.01.1921 цей уряд і голова Директорії прийняли закон «Про Раду Республіки», який визначив структуру, права і обов'язки цього своєрідного парламенту у вигнанні. На поч. лют. 1921 відбулося урочисте відкриття Ради Республіки. Вона складалася з 67 представників різних укр. політ. партій і деяких громад. орг-цій. Головою Ради було обрано І.А. Фещенка-Чо-

півського, створено різні комісії з відп. питань. До повноважень Ради належало затвердження законопроектів, які попередньо мали розглядатися Радою Народних Міністрів. Голові Директорії надавалося право відкладального вето на прийняті Радою Республіки законопроекти. Остання припинила своє існування у серп. 1921. За цей час вона розглянула 93 законопроекти і прийняла 65, які переважно торкалися питань асигнування коштів і лише деякі мали політ. характер. У цей же період двічі змінювався склад уряду: на місце його очільника А.М. Левицького прийшов В.К. Прокопович, а потім його головою став П.К. Пилипчук. За час тарнівського періоду в листоп. 1921 відбувся 2-й зимовий похід під орудою Ю. Тютюнника, який закінчився невдачею. Це прискорило ліквідацію Тарнівського осередку ДЦ УНР: більшість членів уряду виїхали до Варшави, дехто — до Чехословаччини, а С.В. Петлюра — до Парижа. У 1923—24 серед діячів ДЦ УНР відбулися дискусії на тему організац. структури цього органу на чужині. Перемогла ідея збереження екзильного уряду, який мав продовжити боротьбу після смерті голови Директорії С.В. Петлюри 25.05.1926. Згідно із законом від 12.11.1920, його права і обов'язки перебрав тодішній голова уряду А.М. Левицький, а новим очільником уряду став В.К. Прокопович. З того часу ДЦ УНР складався з голови Директорії та уряду. До *Другої світової війни* його діяльність фактично зосереджувалася у Парижі, Варшаві та Празі, виявляючись переважно у зв'язках з *Лігою Націй*, дослідженнях політ. стану в Україні, культ.-просвітн. роботі (створення Укр. нац. ін-ту у Варшаві, бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі, вихід низки істор.-військ. публікацій тощо).

30.12.1948 було прийнято узгоджений між укр. політ. орг-ціями «Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі», який визначив компетенцію складових ДЦ УНР: президента як голови д-ви, віце-президента, Укр. Нац. Ради та уряду д-ви. У липні 1948 в Аугсбурзі (Німеччина) відбулася перша сесія Укр. Нац. Ради, на якій було обрано її голову, президію, комісії. Президент УНР сформував уряд. Наст. сесії УНР (їх було 10) вносили певні зміни і доповнення до Тимчас. зако-

ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДЦ УНР) В ЕКЗИЛІ

ну ДЦ УНР, але порядок створення і повноваження складових ДЦ УНР в осн. залишилися без змін. Укр. Нац. Рада визначалася як тимчас. однопалат. законодав. орган, що складається з представників укр. політ. партій. Вона мала повноваження: а) ухвалювати закони і держ. бюджет; б) розглядати звіти, заяви уряду і окр. його членів; в) ратифікувати всі міжнар. договори; г) обирати президента, віце-президента, голову та президію Укр. Нац. Ради; д) обирати найвищу Контрольну раду, встановлену окр. законом, яка мала бути затверджена президентом; е) обирати членів Конституц. трибуналу. Закони, ухвалені Укр. Нац. Радою, ставали чинними з моменту затвердження їх президентом УНР. Якщо глава д-ви не затверджував закон, останній розглядався вдруге і набував чинності після прийняття його 2/3 голосів членів Укр. Нац. Ради. Президент мав обиратися або затверджуватися Укр. Нац. Радою. Він наділявся правом участі в її засіданнях та президії, представляв ДЦ УНР у зовн. зносинах, призначав голову уряду і затверджував за його поданням членів уряду. У виняткових випадках президент за пропозицією уряду міг розпустити Укр. Нац. Раду. Уряд УНР був відповідальний і підзвітний як перед президентом, так і перед Укр. Нац. Радою.

Політ. і громад. діячі по-різному оцінювали ДЦ УНР. Напр., А. Яковлів вважав, що Держ. центр та уряд УНР в екзилі мають усі законні права та легальний титул верх. влади УНР. «Незаконним і самозваним» назвав його М. Шаповал. В.К. Винниченко взагалі заперечував потребу в будь-якому уряді за межами укр. терит. Після відновлення держ. незалежності України (1991) Укр. Нац. Рада на своїй надзвич. сесії 14—15.03.1992 прийняла постанову «Про передачу повноважень Державного центру УНР в екзилі державній владі в Києві та припинення діяльності ДЦ УНР у вигнанні». 22.08.1992 Президент УНР в екзилі М. Плав'юк, голова Укр. Нац. Ради М. Воскобійник, голова уряду УНР в екзилі І. Самійленко на засіданні ВР України заявили про складення своїх повноважень.

ДЕРЖАВОПОДІБНЕ УТВОРЕННЯ

Літ.: Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж, 1931; *Державний* центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993; Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення. К., 1991.

В.А. Чехович

ДЕРЖАВОПОДІБНЕ УТВОРЕННЯ — особл. політ.-терит. або політ. утворення, наділене міжнар. правосуб'єктністю (див. *Правосуб'єктність міжнародна*), що вирізняється специф. ознаками. Д. у. є узагальнюючим поняттям, яким позначають *вільне місто*, *Ватикан* та *Мальтійський Орден*. На відміну від міжнар. правосуб'єктності д-ви (див. *Держава*) правосуб'єктність Д. у. має обмежений характер.

К.О. Савчук

ДЕСНІЦЬКИЙ Семен Юхимович (бл. 1740, м. Ніжин, нині Чернігів. обл. — 15.06.1789, м. Москва) — укр. і рос. філософ і правознавець, один із фундаторів юрид., у т. ч. і міжнар.-правової, науки в Рос. імперії.

Д. народився у міщанській родині. Початкову освіту здобув у семінарії Троїце-Сергієвої лаври. Закінчив гімназію при Моск. ун-ті, після чого навчався в ньому протягом 1759—60. У 1760 продовжує навчання в Академії наук у Санкт-Петербурзі, а в 1761 — в ун-ті м. Глазго (Шотландія), де у 1765 після успішного завершення курсу навчання здобув ступінь магістра вільних наук. У 1767 в цьому ж ун-ті за дис. лат. мовою «*De testamentis ordinariis*» (Про складання заповітів) отримав ступінь д-ра цив. і церк. права. З 1767 Д. працює в Моск. ун-ті: з 1768 — екстраординар., а з 1773 — ординар. проф. У 1783 Д. обрано до РАН. Читав курс *римського права* та рос. зак-ва. Він був першим у Росії проф., який викладав рос. мовою (до цього викладання провадилося латиною). М.М. Коркунов охарактеризував Д. як «прабатька російської юридичної професури». У 1787 за станом здоров'я залишив каф.

Д. спеціально не досліджував проблеми міжнар. права, однак у своїх працях висло-

вив низку ідей, які вплинули на розвиток у Рос. імперії міжнар.-правової думки. Він піддав критиці осн. засади школи *природного права*, вважаючи їх такими, що не відповідають реальним істор. фактам. Був палким прибічником застосув. до вивчення права порівн.-істор. методу. Право народів (міжнар. право) він розглядав як «набуте право», тобто таке, що є результатом угоди між людьми, а не як природ. право. Д. досить критично ставився до поглядів Г. Гроція, хоча і визнавав їх значення, розглядаючи його працю «Про право війни та миру» як «до цього часу найкращу систему юриспруденції, яку тільки світ бачив». Водночас він зауважує, що вона є казуїстичною і такою, що «зроблена спеціально для принципів». Ще рішучіше Д. критикує погляди Т. Гоббса та С. Пуфендорфа щодо природ. стану людини, вважаючи, що потрібно не писати про вимислений стан роду людського, а, вивчаючи реальну історію, розкривати шляхи виникнення таких правових ін-тів, як власність, володіння, спадкування тощо. Д. виступав за те, щоб усі д-ви підтримували між собою дружні торг. відносини задля запобігання війнам. Розглядаючи історію наймасштабніших війн, він охарактеризував їх наслідки як суто негат. Д. визнавав важливість існування в д-ві потужної армії для захисту від нападу супротивника, застерігаючи при цьому, що «у державах, у яких в усьому віддається перевага одній військовій силі та військовій чиноначальності, вільні науки та мистецтво не процвітають».

Осн. праці: «Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции» (1768); «Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи» (1768); «Слово о причинах смертных казней по делам криминальным» (1770); «Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются» (1772); «Юридическое рассуждение о начале и происхождении супружества у первоначальных народов и о совершенстве, к какому оно приведенным быть кажется последовавшими народами просвещеннейшими» (1775); «Юридическое рассуждение о разных понятиях, какие имеют

народы о собственности имения в различных состояниях общежителства» (1781).

Літ.: Коркунов Н.М. С.Е. Десницкий — первый русский профессор права // Журнал Мин-ва юстиции, 1894, № 2; Покровский С.А. Политические и правовые идеи С.Е. Десницкого. М., 1955; Грацианский П.С. Десницкий. М., 1978; Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. М. 1990; Тарахонич Т.І. Десницький Семен Юхимович // Антологія української юридичної думки. Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упоряд. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко, Н.М. Пархоменко; відп. ред. В.Д. Бабкін, І.Б. Усенко. К., 2002; Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 2005.

К.О. Савчук

ДЕСУЕТЬЮД (лат. *desuetudo*, англ. *desuetude*) — припинення дії міжнар.-правової норми в результаті тривалого її незастосування.

Концепція Д. фактично означає застарілість юрид. норми (*obsolescence*), втрату нею її нормат. значення, у результаті чого реалізація такої норми стає зайвою чи позбавленою сенсу. Д. не передбачає попереднього форм. скасування дії відп. норми. У міжнар. праві Д. найчастіше розглядають як одну з підстав припинення дії міжнар. договорів. Для цього необхідно передумовою, крім тривалого незастосування норми, має бути також згода сторін про припинення її дії, що може, зокрема, виражатися у мовчазній формі. Інакше кажучи, не повинно бути заперечень щодо визнання договору чи окр. його положень такими, що втратили силу. На практиці *доктрина* Д. може бути застосована й до норм, які походять з ін. джерел міжнародного права, зокрема звичаю міжнародно-правового, односторонніх актів держави тощо.

Доктрині відомо чимало прикладів застосування д-вами концепції Д. на практиці. Так, на підставі Д. нерідко припиняють чинність міжнар. угоди про капітуляцію, мирні договори, за винятком їх терит. положень (І.І. Лукашук, Д.Б. Левін). Зокрема, йдеться про Угоду щодо статусу Берліна після Другої світової війни, яка через ліквідацію Контрольної ради союзників припинила свою чинність унаслідок тривалого незастосування. Це дало підстави вважати її такою, що втратила чинність саме внаслідок Д. (Є.О. Коровін). Можна згадати арбітр. рішення Сенату Гамбурга у справі «Affaire Yuille, Shortridge et Cie» від 21.10.1861, в

якому прямо вказується на Д. як на підставу припинення дії Договору про мир, торгівлю і союз між Великою Британією та Португалією щодо гарантування певних привілеїв брит. підданам. Ще одним прикладом застосування концепції Д. є рішення Держ. суду (Reichsgericht) Німеччини від 23.05.1925, який підтвердив припинення дії Брест-Литов. договору 1918 відповідно до Д., констатувавши наявність відп. згоди сторін: Уряд СРСР зробив відп. заяву, а Уряд Німеччини не заявляв протесту. У 1991 було підтверджено факт застарілості Договору про відновлення держ. незалежності Австрії 1955. Концепція Д. трапляється, хоча і не в прямій формі, також у рішеннях міжнар. юрисдикц. органів. Так, у справі МС ООН *Ядерні випробування 1974* судді, маючи на увазі саме концепцію Д., вказали на наявність мовчазної згоди сторін щодо припинення дії відп. договору з огляду на поведінку останніх. Згідно з ч. 3 ст. 27 Статуту ООН, рішення РБ ООН вважається прийнятим, якщо за нього проголосували 9 д-в — членів Ради, в т. ч. всі її пост. члени. Водночас склалася практика, що утримання пост. члена від голосування не перешкоджає прийняттю РБ ООН рішення. Цей підхід знайшов також підтвердження у консульт. висновку МС ООН «Присутність Намібії у Півд. Африці» 1971. У цьому рішенні зазначається, що «утримання члена Ради не означає, що він заперечує проти схвалення того, що було запропоновано; для того щоб перешкодити прийняттю резолюції, яка вимагає одностайності постійних членів, постійний член має проголосувати проти».

Слід зазначити, що концепція Д. не згадується у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* (далі — Віден. конвенція 1969). Разом з тим, під час роботи КМП ООН над кодифікацією теми «право міжнародних договорів» питання Д. широко обговорювалося. Так, спец. доповідач з цієї теми Дж. Фіцморіс пропонував у своїй 2-й доповіді проект ст. 15, у якій Д. розглядався як одна з підстав припинення дії міжнар. договору. Утім, КМП дійшла

висновку, що Д. слід радше розуміти як мовчазну згоду сторін щодо припинення дії договору або застосув. концепції *rebus sic stantibus*. Разом з тим, концепція Д. передбачає наявність 2 умов: з одного боку, необхідним є тривале незастосув. договору або його окр. норм, з ін. — згода сторін щодо зупинення дії договору або його частини. Отже, концепція Д. фактично охоплюється ст. 54 (b) Віден. конвенції 1969, яка передбачає можливість припинення дії договору за згодою всіх його учасників. У випадку Д. така згода може бути мовчазною. Відсутність протесту однієї зі сторін у разі вчинення одностор. дій ін. може бути розцінена як їх мовчазна згода з припиненням дії договору в результаті його тривалого незастосув.

Водночас використання концепції Д. потребує вкрай обережного підходу, адже подекуди навіть ті договори, які не застосувалися протягом тривалого часу, можуть і надалі зберігати свою чинність. Тому в доктрині концепція Д. досі залишається вельми спірним явищем. Вбачається, що в інтересах стабільності міжнар. відносин передбачена Д. згода сторін договору не може презюмуватися.

Літ.: Лукашук *И.И.* Современное право международных договоров. Т. 2. Действие международных договоров. М., 2006; *Villiger M.* Customary International Law and Treaties. Hague, 1997; *Wouters J., Verhoeven S.* Desuetudo // *MPEPIL*. Oxford, 2012.

С.О. Мельник

DE FACTO ВИЗНА́ННЯ — див. *Визна́ння міжнародно-правовé.*

DE JURE ВИЗНА́ННЯ — див. *Визна́ння міжнародно-правовé.*

ДЕ́ЯКІ ВИТРАТИ ООН (п. 2 ст. 17 СТАТУТУ) 1962 — консультативний висновок МС ООН від 20.07.1962, який стосується тлумачення повноважень ГА ООН у сфері розподілу витрат Орг-ції між її членами (англ. *Certain Expenses of the United Nations*).

ГА ООН в 50-ті рр. 20 ст. на основі низки резол. заснувала місії миротворчих операцій на Бл. Сході та в Конго, проведення

яких було віднесено на рахунок витрат ООН, що фінансуються із заг. бюджету відповідно до ст. 17 *Статуту ООН*. Група д-в, у т. ч. Франція та СРСР, стверджуючи, що ці місії було створено всупереч положенням Статуту ООН, ініціювали розгляд питання адм. та бюджет. процедур ООН, у т. ч. оплати витрат на операції Надзвич. збройн. сил ООН на Бл. Сході та в Конго, у робочій групі, створеній на підставі резол. ГА ООН 1620 (XV) від 21.04.1961.

Франція виходила з того, що ГА ООН має обмежені повноваження щодо адм. витрат, а фінансування миротворчих операцій не передбачене ст. 17 Статуту ООН. СРСР стверджував, що такі витрати можуть визначитися лише на підставі спец. угоди, укладеної РБ ООН з д-вами — членами Орг-ції, що встановлено в ст. 43 Статуту ООН, яка передбачає участь конкр. д-в у підтриманні міжнар. миру та безпеки, і що в будь-якому разі резол. ГА ООН є політ. актами, і тому не можуть створювати правових зобов'язань для д-в-членів. США, навпаки, наполягали на тому, що ст. 17 Статуту є заг. нормою, яка може застосовуватися до всіх випадків, що вимагають витрат Орг-ції відповідно до її Статуту.

Питання про деякі витрати ООН було передано *Генеральним секретарем ООН* у МС ООН для винесення консульт. висновку відповідно до резол. ГА ООН 1731 (XVI) від 20.12.1961. На розгляд МС ООН було винесено питання, чи становлять витрати, передбачені в резол. ГА ООН щодо миротворчих операцій (1583 (XV), 1590 (XV) від 20.12.1960, 1001 (ES-1) від 07.11.1956, 1121 (XI) від 24.11.1956, 1263 (XIII) від 14.11.1958 та ін.), «витрати Організації» у значенні п. 2 ст. 17 Статуту ООН. Справа розглядалася в такому складі Суду: голова *Вінярський* (Польща), судді *Алфаро* (Панама), *Бадеван* (Франція), *Бадаві* (Єгипет), *Морено Кінтана* (Аргентина), *Веллінгтон Ку* (Китай), *Спіропулос* (Греція), *Персі Спендер* (Австралія), *Дж. Фіцморіс* (Велика Британія), *Корецький* (СРСР), *Танака* (Японія), *Бустаманте-і-Ріверо* (Перу), *Джессен* (США), *Мореллі* (Італія).

На аргумент, що питання, поставлене перед МС ООН, пов'язане з політ. аспектами, і тому на цій підставі Суд має відмовити у наданні консульт. висновку, МС ООН

відповідь, що у запиті пропонується виконати по суті суд. функцію, а саме — здійснити тлумачення договору. У зв'язку з цим Суд послався на принципи, застосовані в Консульт. висновку ППМП щодо статусу Схід. Карелії («Суд при винесенні консультативного висновку не може не враховувати основні правила правосуддя»; PCIJ, Series B, N 5, p. 29) і в консульт. висновках МС ООН щодо тлумачення мирн. договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією (1-й етап) («Суд має повноваження досліджувати, чи є обставини справи такими, що дозволяють відповісти на запит», і «відповідь Суду, власне органу ООН, представляє його участь у діяльності Організації, і тому, в принципі, немає причин відмови у його наданні»; ICJ Reports 1950, p. 72) та рішеннях адм. трибуналу МОП (див. *Адміністративний трибунал*), що стосуються скарг щодо ЮНЕСКО («Лише обставини справи можуть призвести до відмови надати консультативний висновок»; ICJ Reports 1956, p. 86), і, узагальнивши все це, визнав відсутність причин, які б створювали підстави для ненадання такого консульт. висновку.

Розглядаючи справу по суті, Суд дійшов висновку, що винесення останнього пов'язане з тлумаченням п. 2 ст. 17 Статуту ООН і що перше завдання полягає у визначенні поняття «витрати Організації». Так, у п. 2 ст. 17 Статуту ООН йдеться про витрати Орг-ції без будь-якого подальшого прямого тлумачення. Суд вирішив, що тлумачення терміна «витрати» пов'язане з терміном «бюджет» в п. 1 тієї самої статті. Суд зазначив, що фактично з самого поч. своєї діяльності ГА ООН постійно вносила в резол. про річний бюджет приписи про непередбачені та надзвич. витрати, які виникли у зв'язку з операціями з *підтримання миру* та безпеки, що проводилися ООН. Проаналізувавши п. 2 ст. 17 Статуту ООН, Суд наголосив, що в букв. сенсі термін «витрати Організації» означає всі витрати, які несе Орг-ція. Дослідження ін. частин Статуту виявило найрізноманітніші види витрат, які можуть бути віднесені до витрат Орг-ції, і тому Суд не знайшов жодних підстав для сумнівів у правомірності встановленої практики внесення таких витрат у бюджет. суми, які ГА ООН розподіляє серед своїх

членів відповідно до повноважень, наданих п. 2 ст. 17 Статуту ООН.

Перейшовши до розгляду ст. 17 з точки зору її місця в структурі та змістовній частині Статуту ООН, Суд вказав, що заг. цілі цієї статті полягають у забезпеченні контролю над фінансами Орг-ції та отриманні останньою розподілених сум для покриття її витрат. Заперечуючи позиції, що не всі витрати, пов'язані з операціями з підтримання міжнар. миру та безпеки, є витратами Орг-ції відповідно до змісту п. 2 ст. 17 Статуту ООН, а лише ті з них, які є предметом розгляду виключно РБ ООН (у межах угод, які укладають під час переговорів, що проводяться відповідно до ст. 43 Статуту), Суд дійшов висновку, що, згідно зі ст. 24 Статуту, РБ ООН несе гол., а не виключну відповідальність у цій сфері. Зі Статуту абсолютно чітко випливає, що ГА ООН також займається питаннями підтримання миру та безпеки. Тому п. 2 ст. 17 Статуту ООН поширюється й на ГА ООН, яка також має право розподіляти витрати серед членів, що зобов'язує останніх нести ту частину витрат, яку покладено на них. Суд дійшов висновку, що обмеження бюджет. повноважень ГА ООН щодо підтримання міжнар. миру та безпеки не можуть бути визнані такими, що відповідають п. 2 ст. 17 Статуту ООН.

Ін. аргумент стосувався розуміння ст. 43 Статуту, яка передбачає необхідність укладення конкр. угод д-в-членів з РБ ООН з метою підтримання міжнар. миру та безпеки, в т. ч. положення з розподілу витрат. На це Суд заявив, що д-ва-член матиме право при укладенні такої угоди наполягати, а РБ ООН матиме право погоджуватися з тим, що деяку частину витрат має покривати ООН. У такому разі ці витрати мають становити частину витрат ООН і підлягати розподілу ГА ООН згідно зі ст. 17. Крім того, зі ст. 50 Статуту ООН випливає, що РБ ООН може визначити, що д-ви, які несуть надзвич. витрати, мають право на певну фін. допомогу. Якщо це допомога ООН, то вона може бути частиною «витрат Організації». Крім того, Суд дійшов висновку про неможливість визнати, що Статут

залишає РБ ООН безпорадною щодо вжиття заходів у надзвич. ситуації, коли угоди, передбачені ст. 43, не укладено. РБ ООН має володіти повноваженнями контролювати ситуацію, навіть якщо вона не застосовує примусові заходи проти певної д-ви. Витрати на дії, які РБ ООН уповноважена вживати, є «витратами Організації» за змістом п. 2 ст. 17 Статуту ООН.

Розглядаючи питання про витрати, вказані в запиті ГА ООН, Суд погодився з необхідністю встановити, наскільки такі витрати відповідають цілям ООН, зазначивши таке: якщо вони виходять за їх межі, то не можуть вважатися витратами ООН. Однак у випадку, коли РБ ООН приймає резол. з підтримання міжнар. миру та безпеки, згідно з якою на Ген. секретаря ООН покладається зобов'язання щодо її фін. забезпечення, то це є витратами ООН і не є перевищенням повноважень (*ultra vires*) Орг-ції. Посилаючись на свій консульг. висновок щодо присудження компенсацій Адм. трибуналом ООН (див. *Трибунал зі спорів ООН*), Суд заявив, що зобов'язання Орг-ції може нести Ген. секретар ООН, який діє за дорученням РБ ООН або ГА ООН, і що у ГА ООН «немає іншої альтернативи, ніж дотримуватися цих зобов'язань».

Окремо Суд розглянув питання, що стосуються Надзвич. збройн. сил ООН (НЗС ООН) на Бл. Сході, та про витрати, пов'язані з операціями ООН у Конго. Він нагадав, що НЗС ООН було створено за згодою відп. д-в, і, отже, це не може вважатися примусовим заходом. Очевидним є той факт, що операції зазначених сил здійснювалися на виконання гол. мети ООН, яка полягає у підтриманні миру і безпеки у світі, сприяючи тим самим мирн. врегулюванню ситуацій, а Ген. секретар ООН мав право використати повноваження з покриття фін. витрат, які слід вважати витратами ООН.

Аналізуючи резол. ГА ООН 1583 (XV), 1590 (XV) від 20.12.1960, 1595 (XV) від 03.04.1961, 1619 (XV) від 21.04.1961, 1633 (XVI) від 30.10.1961, 1474 (ES-IV) від 20.09.1960, 1599 (XV), 1600 (XV), 1601 (XV) від 15.04.1961, 1122 (XI) від 26.11.1956, 1089 (XI) від 21.12.1956,

1090 (XI) від 02.02.1957, 1151 (XII) від 22.11.1957, 1204 (XII) від 13.12.1957, 1337 (XIII) від 13.12.1958, 1441 (XIV) від 05.12.1959, 1575 (XV) від 20.12.1960, 997 (ES-1) від 02.11.1956, 998 (ES-1), 999 (ES-1) від 04.11.1956, 1000 (ES-1) від 05.11.1956, 1001 (ES-1) від 07.11.1956, 1121 (XI) від 24.11.1956 та 1263 (XIII) від 14.11.1958 щодо фінансування НЗС ООН, Суд дійшов висновку, що відкриття спец. рахунку не означає, що такі кошти не формуються з внесків д-в — членів ООН. Резол. з цього питання, прийняті 2/3 голосів, мають виходити з того, що витрати НЗС ООН є витратами Орг-ції, інакше ГА ООН не мала б повноважень приймати рішення про те, що витрати покриваються ООН або розподіляються серед її д-в-членів. Тому витрати НЗС ООН розглядалися ГА ООН як витрати самої ООН відповідно до п. 2 ст. 17 Статуту.

Звернувшись безпосередньо до питання про миротворчі операції в Конго, Суд нагадав, що рішення про їх проведення приймалося резол. РБ ООН від 14.07.1960, а твердження про те, що такі резол. були нібито узурпацією прерогатив, покладених Статутом ООН на РБ ООН, або посяганням на них, є безпідставним. Ці миротворчі операції не були пов'язані з «превентивними або примусовими заходами» проти певної д-ви відповідно до розд. VII Статуту ООН і, отже, не були «діями» в тому значенні, в якому вони використовуються в ст. 11. Фін. зобов'язання, які несе Ген. секретар ООН згідно з неодноразово підтвердженими його повноваженнями як щодо РБ ООН, так і щодо ГА ООН, є зобов'язаннями Орг-ції, які ГА ООН має право покривати відповідно до повноважень, передбачених у п. 2 ст. 17 Статуту ООН. Суд, пославшись на резол. ГА ООН, які передбачали розподіл витрат відповідно до шкали внесків у регулярний бюджет, визнав, що ГА ООН двічі приймала рішення про те, що навіть деякі витрати мають характер «надзвичайних» і є «за суттю відмінними» від витрат за «регулярним бюджетом», проте є витратами Орг-ції, які підлягають розподілу ГА ООН відповідно до її повноважень, передбачених у п. 2 ст. 17 Статуту ООН.

Отже, 9 голосами проти 5 Суд визнав, що витрати, визначені в низці резол. ГА ООН щодо миротворчих операцій ООН у Конго

та на Бл. Сході, здійснені на виконання резол. РБ ООН та резол. ГА ООН, є «вирратами Організації» за змістом п. 2 ст. 17 Статуту ООН.

Суддя В.М. Корецький не погодився з висновком Суду, оскільки останній, на його думку, взагалі мав би відмовитися надавати такий висновок, крім того, Суд не дійшов до прийнятного рішення щодо сутності зобов'язань д-в-членів у миротворчих операціях. Посилаючись на консулт. висновок МС ООН щодо тлумачення мирн. договорів з Болгарією, Угорщиною та Румунією, В.М. Корецький зазначив, що були достатньо аргументовані причини (пріоритет політ. аспектів над юрид.) для відмови у наданні висновку, зокрема «обставини справи, які є такими за характером, що можуть призвести до неповної відповіді на питання» (ICJ Reports 1950, р. 72). На його думку, операції на Бл. Сході було здійснено *ultra vires* (з перевищенням повноважень), а операції в Конго — не лише *ultra vires*, а й *ultra terms* (з перевищенням мандата) Ген. секретаря ООН. Суддя Спіропулос зробив заяву, а судді Спендер, Фіцморіс та Мореллі доклали до висновку Суду окремі думки. Голова Суду Вінярський та судді Бадеван, Морено Кінтана, Бустаманте-і-Ріверо додали до висновку розбіжні думки.

У доктрині цей висновок МС ООН неодноразово піддавався критиці як «політичний, якому надано правової форми», і тому Суд мав відмовити у його наданні на підставі неоднозначно сформульованого питання. Проте він фактично підтвердив практику покриття витрат на проведення миротворчих операцій ООН, що склалася з часу створення останньої. Цей висновок став правовою підставою для віднесення витрат ООН, спрямованих на досягнення цілей Орг-ції, в т. ч. забезпечення миру та безпеки, до бюджет. витрат Орг-ції.

Лит.: *Certain expenses of the United Nations* (Art. 17, par. 2 of the Charter). Advisory opinion (20 July 1962; ICJ Reports 1962, p. 151); *Hogg J.F.* Peace-Keeping Costs and Charter Obligations — Implications of the International Court of Justice. Decision on Certain Expenses of the United Nations // CLR, 1962; *Bowett D.W.* United Nations Forces: A Legal Study. L., 1964; *Cassese A.* United Nations Peacekeeping. Legal Essays. Alphen aan den Rijn, 1978; *Higgins R.* United Nations Peacekeeping, 1946—1967: Africa. Oxford, 1981; *Murphy J.F.* The United Nations and the Control of International Violence: a Legal and Political Analy-

ДЕЯКІ НІМЕЦЬКІ ІНТЕРЕСИ У ВЕРХНІЙ СИЛЕЗІЇ 1925—26

sis. Manchester, 1983; *White N.D.* Keeping the Peace. Manchester, 1997; *Cox K.E.* Beyond Self-Defense: United Nations Peacekeeping Operations & the Use of Force // DJILP, 1999, v. 27; *The Oxford Handbook on the United Nations* / Eds T.G. Weiss, S. Dawes. Oxford, 2007.

O.I. Мельничук

ДЕЯКІ НІМЕЦЬКІ ІНТЕРЕСИ У ВЕРХНІЙ СИЛЕЗІЇ 1925—26 — справа Пост. палати міжнар. правосуддя (далі — Палата) щодо деяких нім. інтересів у Верх. Силезії (Німеччина проти Польщі); рішення від 25.08.1925 та 25.05.1926 (*Certain German Interests in Polish Upper Silesia* (Germany v. Poland), Preliminary Objections, Judgment N 6 (PCIJR 1925), Merits, Judgment N 7 (PCIJR 1926)), що стосувалася оцінювання правомірності експропріації д-вою майна приват. осіб, здійснення д-вою дипл. захисту майнових інтересів своїх гр-н від їх порушення ін. д-вою, а також співвідношення між міжнар. та нац. правом.

Після завершення *Першої світової війни 1914—18* на підставі *Версальського мирного договору 1919* (далі — Версальський договір 1919) і, пізніше, Женев. нім.-польс. конвенції щодо Верх. Силезії 1922 (далі — Конвенція 1922) частина терит. Верх. Силезії перейшла у володіння Польщі. При цьому, відповідно до ст. 256 Версальського договору 1919, усе майно Німеччини як д-ви на відчужуваних терит. Верх. Силезії мало перейти у власність Польщі одночасно з переходом до неї прав на ці терит. У свою чергу, Конвенція 1922 серед ін. передбачала право Польщі здійснити експропріацію певних категорій нерухомого майна, що перебувало у власності нім. приват. осіб (фіз. та юрид.) і знаходилося на переданій їй терит. Верх. Силезії.

У 1922 польс. місцевий суд визнав неправомірним здійснений Німеччиною 3 роками раніше, у 1919, продаж фабрики у м. Хожуві приват. нім. компанії *Oberschlesische Stickstoffwerke*. Суд, спираючись на ст. 256 Версальського договору 1919, а також Закон Польщі від 14.07.1920, відповідно до якого будь-яке відчуження Німеччиною майна, розташованого у Верх. Силезії, здійснене після 09.11.1918 (проголошення

**ДЕЯКІ НІМЕЦЬКІ ІНТЕРЕСИ
У ВЕРХНІЙ СИЛЕЗІЇ 1925–26**

Веймарської Респ.), визнавалося безумовно недійсним, визнав Польщу належним власником фабрики в м. Хожуві. За кілька днів після набуття чинності цим рішенням представник уряду Польщі вступив у факт. і повне управління фабрикою та всім її майном, відсторонивши попереднього керівника, нім. приват. компанію Bayerische Stickstoffwerke, від управління.

У 1924 уряд Польщі оголосив про свій намір здійснити експропріацію низки земельних ділянок, розташованих на терит. Верх. Силезії. Цю експропріацію було ініційовано на підставі та в межах процедури, передбаченої Конвенцією 1922.

У 1925 Німеччина, діючи на користь своїх гр-н, подала до Палати 2 скарги — окремо щодо здійсненої експропріації фабрики в м. Хожуві та щодо наміру Польщі здійснити експропріацію зем. володінь на терит. Верх. Силезії. Розгляд цих 2 скарг, зважаючи на їх взаємозв'язок, Палата об'єднала. У винесеному в справі рішенні Палата визнала, що здійснена Польщею експропріація фабрики в м. Хожуві суперечить як правилам Версальського договору 1919, так і Конвенції 1922. У свою чергу, ініційовану Польщею процедуру експропріації зем. володінь на терит. Верх. Силезії було визнано неправомірною (здійсненою з порушенням вимог Конвенції 1922) щодо більшості таких володінь.

На стадії попередніх заперечень Палата, попри аргументи Польщі, визнала наявність у неї повної юрисдикції у справі щодо обох зазначених вище аспектів справи. Загалом Палата виходила з того, що розгляд спору між 2 д-вами (Німеччиною та Польщею), який стосується тлумачення передбаченого Конвенцією 1922 правового режиму власності гр-н Німеччини на переданій Польщі терит. Верх. Силезії (у т. ч. в частині умов експропріації їх майна), належить до її компетенції, передбаченої безпосередньо Конвенцією 1922.

На осн. етапі розгляду справи, в частині, пов'язаній з фабрикою в Хожуві, Палата зосередилася на оцінці правомірності передбаченого Законом Польщі від 14.07.1920

режиму експропріації. При цьому Палата, принаймні імпліцитно, кваліфікувала Закон Польщі від 14.07.1920 як факт, тобто один зі складових елементів події, розгляд якої здійснюється нею як міжнар. юрисдикц. органом. Для Палати акт нац. зак-ва становив лише один з елементів поведінки д-ви, оцінку правомірності якої вона здійснювала в контексті розгляду справи. Палата визнала, що зазначені в цьому Законі правила, які передбачали «автоматичну недійсність» вчинених Німеччиною угод щодо відчуження майна, за своєю юрид. природою були експропріацією, оскільки їх наслідком стала втрата власником прав на таке майно. З ін. боку, Палата також визнала, що здійснена Польщею експропріація позбавляє майно, щодо якого її було застосовано, режиму захисту, передбаченого низкою положень Конвенції 1922 (у частині процедури експропріації, умов її застосув. та вимог, які при цьому мають бути дотримані). Оскільки такі процедури Польщею застосовано не було, на думку Палати, уже одне це давало змогу зробити висновок про невідповідність Закону правилам Конвенції 1922 та передбаченій нею процедурі «дозволеної» експропріації.

Крім того, Палата розглянула аргумент Польщі щодо неприпустимості здійснення Німеччиною відчуження свого майна, розташованого на терит. Верх. Силезії, яка в подальшому мала перейти під контроль Польщі. На обґрунтування своєї позиції Польща посилалася на правила низки міжнар. договорів, серед ін. — на Версальський договір 1919 та Конвенцію 1922, як на документи, що містили заборону відчуження Німеччиною свого майна. Палата насамперед констатувала, що жодна з міжнар. угод, на які посилалася Польща, не містила прямої заборони обмежень щодо розпорядження Німеччиною своїм майном. Хоча як Версальський договір 1919, так і Конвенція 1922 передбачали перехід у власність Польщі всіх цих активів після того, як відп. терит. Верх. Силезії перейде під контроль Польщі, Німеччина (відповідно до їх правил) зберігала за собою всі суверен. права щодо терит. Верх. Силезії та свого майна, розташованого на цій терит., аж до моменту її передання під контроль Польщі. Оскільки операції з власними активами д-ви

є, безумовно, її суверен. прерогативою, Німеччина, відповідно до положень зазначених документів, зберігала всі ці права за собою. На погляд Палати, лише «неналежне використання» цих прав могло мати своїм наслідком визнання акту відчуження активів неправомірним. У цьому сенсі Палата фактично визнала можливість застосув. у міжнар. праві т. з. доктрини *зложивання правом*, відповідно до якої формально правомірне використання суб'єкт. права, що веде, проте, до заборонених чи неправомірних наслідків, може становити порушення д-вою її міжнар.-правових зобов'язань.

Палата, однак, не визнала того, що в цій справі Німеччиною при відчуженні фабрики в Хожуві насправді було вчинено *зложивання правом*. Як зазначила Палата, факт *зложивання правом* як такий не є самоочевидним, і, відповідно, в кожному випадку подібне використання форм. права має бути доведене зацікавленою в цьому стороною. Оскільки Польща з достатньою переконливістю не довела, що продаж фабрики в Хожуві був здійснений Німеччиною з будь-якого роду неправомірною метою (зокрема, з метою обмеження прав чи інтересів Польщі), Палата не визнала того, що з боку Німеччини було вчинене *зложивання правом*.

Нарешті, Палата також вказала на те, що експропріація фабрики в Хожуві потягла за собою порушення прав компанії *Bayेरische*. У цьому плані Палата зазначила, що хоча *Bayेरische* лише здійснювала управління фабрикою в Хожуві й не була її безпосереднім власником, проте володіла низкою патентів і ліцензій, необхідних для розвитку фабрики, а також мала право на певну винагороду за ведення такої діяльності. При цьому як мінімум такі патенти й ліцензії разом з власне нерухомим майном утворювали цілісний майновий комплекс фабрики в Хожуві, експропрійований Польщею. Отже, Палата визнала, принаймні імпліцитно, можливість існування «непрямої експропріації» як випадку припинення чи обмеження д-вою майнових інтересів особи через втручання в принципово важливу для цієї особи діяльність, майно чи права ін. суб'єкта. У світлі цього для Палати здійснена експропріація фабрики в Хо-

жуві, унаслідок якої Польща зробила фактично неможливим ефект. використання компанії *Bayेरische* здійснених нею довгострок. інвестицій у ліцензії та патенти, а також позбавила її очікуваної винагороди за управління фабрикою, являла собою акт «ліквідації прав німецьких осіб», прямо заборонений низкою правил Конвенції 1922.

У свою чергу, в частині вимог, пов'язаних зі здійсненою Польщею експропріацією зем. володінь, що належали нім. гр-нам на терит. Верх. Силезії, Палата загалом зосередилася навколо перевірки того, наскільки такі дії відповідають процедурі експропріації, передбаченій Конвенцією 1922. Її правила допускали можливість здійснення Польщею експропріації розташованих у Верх. Силезії т. з. «великих земельних володінь», що належали нім. фіз. чи юрид. особам. Водночас Конвенція 1922 передбачала також застосув. спец. (та відносно самост.) процедур експропріації щодо певних категорій земель. Зокрема, відповідно до правил ст. 9 (3) (2) Конвенції 1922 землі, що «головним чином» використовувалися для забезпечення потреб індустр. підприємств, розглядалися як їх «невід'ємна складова». Як наслідок, вони могли бути піддані експропріації лише як частина майнового комплексу відп. підприємства, і щодо них не могли бути застосовані «звичайні» правила експропріації зем. володінь, передбачені Конвенцією 1922.

Загалом Палата здійснювала розгляд цього аспекту справи насамперед через оцінку того, наскільки відп. землі потрапляють під дію передбаченої ст. 9 (3) (2) Конвенції 1922 спец. процедури експропріації. У цьому сенсі Палата зазначила, що правила Конвенції допускають застосув. такої спец. процедури в разі, якщо відп. землі «головним чином» використовуються для забезпечення потреб індустр. підприємств. Палатою цей текстуальний елемент ст. 9 (3) (2) Конвенції 1922 було інтерпретовано в досить широкому і відносно суб'єкт. значенні. Для неї прямий зв'язок між цілями використання певного зем. володіння та функціонуванням відп. підприємства вже був

достатнім для того, щоб застосувати щодо таких земель спец. процедуру, передбачену ст. 9 (3) (2). Для Палати застосув. процедури ст. 9 (3) (2) цілком правомірно могло бути здійснено навіть тоді, коли використання зем. володіння для забезпечення потреб відп. підприємства не було продиктовано міркуваннями «безумовної необхідності», але являло собою лише один із можливих способів його використання. У цьому значенні для Палати класична для приват. права свобода розсуду власника щодо форми та способу розпорядження своїм майном, так само як і цілей його використання, становила базовий принцип тлумачення ст. 9 (3) (2) Конвенції 1922.

Питання щодо окр. зем. володінь (вони не підпадали під дію ст. 9 (3) (2), оскільки не використовувалися для забезпечення потреб індустр. підприємств) були розглянуті Палатою задля оцінки того, чи можна їх власників вважати «німецькими громадянами», чи «юридичними особами, контрольованими німецькими громадянами» у розумінні ст. 12 Конвенції 1922 (і, відповідно, чи можуть такі володіння в принципі бути конфісковані). Цей аспект справи був пов'язаний з тим, що відповідно до Версальського договору 1919 особи, які постійно проживали на відчужуваних у Німеччини терит., автоматично набували ґрунта д-ви, до якої переходила відп. терит. Чимало власників зем. володінь могли претендувати на застосув. цих правил і, відповідно, отримати захист від експропріації свого майна. Палата інтерпретувала правило про «постійне проживання» як вказівку на місце, що протягом досить значного періоду часу було центром особистих, екон. і соц. зв'язків та інтересів фіз. особи. У свою чергу, Палата зазначила, що для визначення того, хто саме здійснює контроль щодо певної юрид. особи, до уваги слід взяти її організац.-правову форму та структуру управління і, з огляду на це, визначити органи або осіб, які насправді мають вирішальний вплив на її функціонування.

Найвагомішим (і досить далекосяжним) наслідком винесеного Палатою рішення

стало використання доктрини зловживання правом як одного з допустимих, на рівні міжнар. права, засобів оцінювання здійснених д-вою дій. Вказівка Палати на те, що «неналежне» використання форм. права може, за певних умов, становити порушення вимог міжнар. права, є не що ін., як базова максима цієї доктрини. Палата також вказала на осн. елементи доктрини зловживання правом — матер. (умисне досягнення, через використання форм. права, неправомірних наслідків, зокрема заподіяння шкоди ін. суб'єкту правовідносин) та процес. (факт зловживання правом не може бути презюмований, а тягар доведення покладається на сторону, зацікавлену у використанні цієї доктрини).

Ін., не менш важливим наслідком винесеного рішення було застосув. у ньому доктрини «непрямої експропріації». Визнаючи експропріацію майнових прав компанії *Bayेरische*, Палата тим самим також визнала, що експропріація може відбуватися навіть тоді, коли д-ва отримує юрид. контроль над майном особи внаслідок дій, безпосередньо спрямованих щодо ін. осіб.

Нарешті, перевіряючи правомірність Закону Польщі від 14.07.1920, Палата досить чітко вказала на те, що принцип *jura novit curia* («суд знає закон») у сфері міжнар. судочинства стосується лише безпосередньо приписів міжнар. права. Для міжнар. суд. органу нац. зак-во становить насамперед факт (деякий вимір поведінки д-ви), яким він оперує і оцінку якого він здійснює у контексті розгляду справи.

Лит.: *Byers M.* Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age // *MLJ*, 2002, v. 47; *Calamita N.J.* Countermeasures and Jurisdiction: Between Effectiveness and Fragmentation // *GJIL*, 2011, v. 42; *Stanley J.* Keeping Big Brother out of our Backyard: Regulatory Takings as Defined in International Law and Compared to American Fifth Amendment Jurisprudence // *EILR*, 2001, v. 15; *Tisne P.* The ICJ and Municipal Law: The Precedential Effect of the *Avena* and *Lagrand* Decisions in U.S. Courts // *FILJ*, 2006, v. 29.

С.В. Перемот

ДЖЕНКС (Jenks) Кларенс Уілфред (07.03.1909 м. Бутл, графство Ланкашир, Англія — 09.10.1973, м. Рим, похований у м. Женеві) — англ. правознавець, видатний фахівець з міжнар. права, особливо з проблем теорії і практики міжнар. орг-цій, права ООН та права *Міжнародної організації*

праці (МОП), її Ген. директор, автор теорії заг. права людства.

Д. народився в сім'ї офіцера морського флоту, який у 1920 пропав безвісти у морі. Так у віці 11 років Д. став главою сім'ї. Здобувши освіту в держ. школах Ліверпуля, він отримав стипендію коледжу Гонвілла і Кая Кембридж. ун-ту, де виявив великий інтерес до міжнар. відносин, історії, політики і права. За успіхи в цій діяльності Д. було обрано членом Т-ва брит. ун-тів *Ліги Націй* і головою Союзу Ліги Націй Кембридж. ун-ту. Двічі Д. був удостоєний стипендії Женев. ін-ту міжнар. досліджень. У 1930 він був обраний президентом Кембридж. союзу. У 1936 став адвокатом з правом виступати у вищих судах (Gray's Inn).

Протягом усієї своєї профес. кар'єри Д. був міжнар. службовцем. Його було прийнято в штат МОП відразу після закінчення у 1931 Кембридж. ун-ту, і незабаром він отримав пост. призначення в юрид. відділення, ставши у ньому через деякий час гол. юрид. радником. Досконало опанувавши техніку розроблення проектів міжнар. договорів, Д. незабаром досяг високого авторитету в констит. і адм. праві міжнар. орг-цій — досвід, який став у пригоді МОП та ін. спеціаліз. установам ООН після *Другої світової війни*, коли постала необхідність переглянути Статут МОП та подібні документи в ін. міжнар. орг-ціях системи ООН. На Конференції в Сан-Франциско Д., як член делегації МОП, взяв участь у розробленні проекту *Статуту ООН*. Чимало з цього досвіду і знань було увічнено для нащадків у його праці «Some Constitutional Problems of International Organization» (Деякі конституційні проблеми міжнародної організації), опубл. у 1945 у «Британському щорічнику міжнародного права», яка й сьогодні не втратила свого значення. Для Д. труд. права були частиною прав людини, і він сприйняв широкий погляд на категорії індивідів, уповноважених здійснювати міжнар. захист, та чітке розуміння відп. ролі міжнар. службовця. Д. відіграв важливу роль у розвитку міжнар. правових стандартів і структури, створених МОП для забезпечення дотримання соц. і труд. прав людини, які визнано найбільш передовими в міжнар. орг-ціях і які він охарактеризував як «синтез сміливості концепції з обережністю

у виконанні». Він допоміг установити тісні робочі відносини в рамках сім'ї установ ООН, розширивши діяльність МОП у Лат. Америці, Азії та Африці, склав і виконав Програму пром. діяльності та процедур МОП для забезпечення робітників і службовців правами на створення профспілок. На посту Ген. директора МОП він докладав усіх зусиль для розвитку труд. відносин між Сходом і Заходом під час «холодної війни».

Три праці Д. спеціально присвячені *міжнародному трудовому праву*. Його книга про свободу профспілок (1957) була новаторським дослідженням «розвитку міжнародної діяльності із захисту свободи асоціацій для цілей профспілок» і містила вичерпну історію діяльності МОП у цій сфері, у т. ч. з питань повідомлення, *встановлення фактів* та процедур примирення. Його монографія про права людини та міжнар. труд. стандарти (1960) багато в чому пояснювала процедури МОП і те, як вони можуть допомагати в забезпеченні ін. прав людини. Він доповнив цією темою свою працю, присвячену питанням соц. справедливості у праві націй (1970), де аргументовано доведено, що досвід і досягнення МОП сприяли виникненню певного «прототипу» для розвитку соц. справедливості в ін. сферах.

Маючи пост. контракт міжнар. службовця, Д. за своїм становищем був джерелом порад стосовно принципів і практ. міркувань для міжнар. установ та їх персоналу. У 1943 він опубл. 2 статті про міжнар. цив. службу і фінансування міжнар. установ, після яких вийшла монографія, присвячена їх штаб-квартирам (1945). З його наміру підготувати трилогію праць із заг. теорії і права міжнар. орг-цій з'явилися 2 праці: одна присвячена міжнар. імунітетам (1961), а 2-га — власне праву міжнар. орг-цій (1962). Остання праця стосувалася складних питань міжнар. і внутр. права, що застосовується до правосуб'єктності міжнар. орг-цій. Мабуть, найвідомішою серед праць Д. є його трактат про заг. право людства (1958). Він популяризував цей термін, що став широковідомим під час переговорів з морського права, в понятті «загальна

спадщина людства». У цій книзі Д. дослідив рев. зміни в політ., екон. та наук. контексті міжнар. права, наполягаючи на тому, що міжнар. право більше не є правом, яке регулює лише відносини між д-вами, а швидше сприймається як «загальне право людства на ранній стадії його розвитку». Ця книга була фактично першою з 5 книг, присвячених його розумінню заг. права глобального співтовариства (the common law of the global community). Наступні за нею: «Law, Freedom and Welfare» (Право, свобода і благополуччя, 1963); «Law in the World Community» (Право у світовому співтоваристві, 1967); «The World beyond the Charter» (Світ поза Статутом ООН, 1968) та «A New World of Law» (Нове світове право, 1969), кожна з яких ґрунтується на лекціях і статтях, прочитаних або опубл. в різних частинах світу. Через 5 томів послідовно проводиться думка, як принести всім користь від ідеї єднання та згуртованості, зумовлених вимогами поповненого новими д-вами світ. співтовариства і потенціалом міжнар. права як заг. права людства. У своїй останній книзі, що ґрунтується на його лекціях про юриспруденцію, прочитаних у Єльській школі права, Д. повернувся до своїх ранніх праць і запропонував систематичну класифікацію ідей, сформульованих у них, поєднуючи широке розуміння їх серед філософів права з очікуваннями і творчим напрямом думок у пошуках рішень міжнар. проблем.

Д. інтенсивно публікувався з тематики права, свободи та добробуту, використовуючи свій досвід, набутий у МОП, який, однак, виходив далеко за межі суворого тлумачення труд. інтересів. Його праця про космічне право була серед перших з цієї тематики (1965), що було пов'язано з його призначенням доповідачем з космічного права в рамках *Інституту міжнародного права*. Він заслужив визнання широкої громадськості за прийняття Ін-том «Резолюції про правовий режим космічного простору», і це дослідження було відображено в його книзі, опубл. у 1965, яка, у свою чергу, була корисною для тих, хто брав участь у

розробленні *Договору про космос 1967*, маючи можливість використати зібрані в ній цінні юрид. матеріали, важливі для тих, хто цікавився діяльністю, пов'язаною з використанням космічного простору.

Хоча Д. не брав участі в арбітражах або розгляді спорів, його книга про міжнар. суд. спори (1964) була добре сприйнята в багатьох країнах світу за її змістовність і збалансоване висвітлення позовних переваг і недоліків різних засобів мирн. врегулювання спорів та шляхів їх удосконалення. Для Д. міжнар. суд. спори були дод. підтримкою міжнар. орг-цій, екон. політики і *дипломатії*, а не заміною їх.

Рецензенти праць Д. знаходили його прозорливим і таким, що часто випереджав свій час, сповненим сміливих і свіжих ідей, навіть у його добре опанованому методі в межах гол. лінії ортодоксального юриста-міжнародника, ентузіаста своєї дисципліни, суворого аналітика та надзвичайно плідного вченого. Можна також сказати, що ці особливості його юрид. ерудиції були продовженням його досвіду дипломата, юриста-міжнародника в рамках діяльності МОП. Ефективність МОП як міжнар. установи багато в чому зобов'язана його талантам, відданості та тех. майстерності як юриста. В еру пришвидшеної глобалізації прихильність його до універс. міжнар. орг-ції виявилася пророчою.

Коли у Д. з'явилася можливість очолити каф. міжнар. права одного з брит. ун-тів, він відмовився залишити свою роботу в Женеві. Однак він читав лекції в *Гаазькій академії міжнародного права* у 1939, 1950, 1955 та 1966 і виступав з блискучими лекціями у провідних ун-тах світу.

Д. віддав діяльності у МОП понад 40 років, з 1931 по 1973: як член юрид. відділення, потім радник з юрид. питань, помічник Ген. директора, перший заст. Ген. директора, а з 01.05.1970 — Ген. директор. Він нагороджений премією миру Сесіла (1928), був також членом і віце-президентом Ін-ту міжнар. права.

Осн. праці: «The International Labour Code» (Міжнародний трудовий кодекс, 1941, 1952); «Headquarters of International Institutions» (Штаб-квартири міжнародних інститутів, 1945); «The International Protection of Trade Union Freedom» (Міжнародний захист

свободи профспілок, 1957); «The Common Law of Mankind» (Загальне право людства, 1958); «Human Rights and International Labour Standards» (Права людини та міжнародні трудові норми, 1960); «International Immunities» (Міжнародні імунітети, 1961); «The Proper Law of International Organizations» (Право власності міжнародних організацій, 1962); «Law, Freedom and Welfare» (Право, свобода і добробут, 1963); «The Prospects of International Adjudication» (Перспективи міжнародного судового розгляду, 1964); «Space Law» (Космічне право, 1965); «Law in the World Community» (Право у світовому співтоваристві, 1967); «The World beyond the Charter» (Світ поза Статутом ООН, 1968); «A New World of Law» (Нове світове право, 1969); «Social Justice in the Law of Nations» (Соціальна справедливість у праві націй, 1970).

У.Е. Батлер

ДЖЕНТІЛІ (Gentili) Альберіко (14.01.1552, м. Сан-Джінезіо, Італія — 19.06.1608, м. Оксфорд, Англія) — італ. юрист, який значну частину свого життя прожив у Англії, обіймаючи посаду проф. Оксфорд. ун-ту; з його ім'ям пов'язане створення доктрини *позитивізму*, яка у 16 ст. стала обґрунтуванням нової концепції розвитку міжнар. права, спрямованої на практ. застосування його норм у відносинах між державами; належить до класиків науки міжнар. права.

Д. народився в сім'ї, представленій двома поважними родами. До одного з них належав Маттео Джентілі, лікар, який оселився в Сан-Джінезіо, невеличкому старод. місті на кордоні з Анконою. Його дружина Лукреція з роду Петреллі народила йому 7 дітей, старшим з яких був Альберіко.

Д. здобув освіту на ф-ті права ун-ту Перуджі. Цей ун-т, заснований ще у 1276, відзначався видатними вчителями, серед яких і славетне ім'я *Бартоло*, який був у ньому проф. і залишив по собі відому школу юристів. На той час у місті проживали 70 д-рів права, з яких 25 читали лекції. Вимоги до навчання в цьому ун-ті були настільки суворими, що кандидати часто переходили до ін. ун-тів, з простішими умовами. В ун-ті Перуджі не було ступеня бакалавра і проміжної стадії ліценціата. Тому Д., пройшовши весь курс навчання, відразу став повним д-ром права (22.09.1572).

Невдовзі після закінчення ун-ту Д. було обрано «претором», або суддею, Асколі, де його батько в цей час обійняв посаду лікаря міста. Однак з певних причин обидва — батько і син — відмовилися від цих посад іще задовго до того, як факт. їх посіли, і повернулися до свого рідного Сан-Джінезіо, де користувалися високим авторитетом. Д., обраний там у 1575 на посаду адвоката, займався питаннями, які цікавили місто, зокрема переглядом його статутів. Однак кар'єру, що відкривалася перед ним, було перервано. Батько Д. брав участь у богослов. диспутах і схилився до протестантизму, який у той час особливо жорстоко переслідувався інквізицією, що намагалася знищити передусім місцеві осередки руху Реформації як протесту проти зловживань католич. церкви. Оскільки виникла реальна загроза його життю і майну, він вирішив рятуватися втечею, взявши з собою старшого сина Альберіко, який поділяв його погляди. У 1579 вони вирушили до Карніоли — австр. провінції, де до протестантизму ставилися ще толерантно. Після тимчас. перебування в Австрії та Німеччині вони у серп. 1580 приїхали до Лондона, де вже знайшли притулок чимало видатних італ. протестантів.

Д. отримав рекомендацію протестанта графа Лейсестера до канцлера Оксфорда, де його було представлено як одного з тих, хто, «змушений покинути свою країну через релігійні міркування, бажає бути прийнятим до Вашого університету з наданням йому можливості протягом деякого часу навчатися в ньому та займатися іншими справами, притаманними його професії». Д. прийняли до Нової школи баристерів суду й надали невеликі стипендії від Мертонського та ін. коледжів, а пізніше й від університет. фонду Оксфорда.

Незабаром Д. почав викладати цив. (римське) право в Оксфорді. У той час лекції в ньому, як і в ун-тах континент. Європи, читали виключно лат. мовою, і будь-хто з проф., незалежно від країни, з якої походив, почувався як удома. Д., як цивіліст старої класичної школи, намагався відродити

в Оксфорд. ун-ті інтерес до *римського права*, викладання якого на той час перебувало там на вкрай низькому рівні. Тим більше, що в Оксфорді існувала певна традиція його викладання, пов'язана з такими авторитетами рим. права, вихованими саме в його стінах, як А. Дак і Р. Зьоч.

Ім'я Д. швидко стало відомим після того, як 1584 англ. уряд звернувся до нього з проханням дати правову оцінку справи ісп. посла в Англії Мендозі. Останній був одним із гол. заколотників, які намагалися вбити королеву Англії Єлизавету і звільнити з ув'язнення шотл. королеву Марію Стюарт. Д. дійшов висновку, що Мендоза був захищений своїм імунітетом посла і не може підлягати англ. суду. Уряд зважив на аргументацію Д. і задовольнився висланням Мендозі до Іспанії. Згодом цей прецедент став нормою міжнар. права, що визнається д-вами як загальнообов'язкова.

Ця консультація стала важливою подією для Д., привернувши його увагу до міжнар. права. Використовуючи свої дослідження у справі Мендозі, він у 1585 опубл. працю «De Legationibus» (Про посольство). Питання посольств у той час становило предмет публ. дискусії. Д. зайняв тверду позицію проти досить поширених розпливчастих і навіть безвідповідальних теорій про функції *послів*, яких тоді часто (і небезпідставно) розглядали як різновид шпигунів. Він висловився на користь принципу їх недоторканності, який визнавали в цілому в Європі з давніх часів. Крім того, Д. запропонував підтримувати імунітет посла у вузьких межах, вважаючи, що останній не підлягає кримін. юрисдикції в країні перебування навіть у разі причетності до таємного заколоту, який, однак, не було здійснено, на тій підставі, що згідно з *природним правом* як основою *jus gentium* проста спроба скоїти злочин не може підлягати покаранню. Разом з тим у цив. питаннях він заперечував імунітет посла від юрисдикції приймаючої країни щодо контрактів, укладених ним. Однак власті приймаючої д-ви, вважаючи, не повинні ні захоплювати рухому власність посла, ні входити до

його помешкання. Хоча деякі його аргументи є слабкими й суперечливими, ця праця Д. була першим системат. дослідженням такої важливої сфери міжнар. відносин і свідчила про значний прогрес, досягнутий ним, порівняно зі своїми попередниками.

У 1586 Д. їде до Німеччини, збираючись оселитися там, але в 1587 повертається до Англії, де його призначають королів. проф. з цив. права Оксфорд. ун-ту (*regius professor at Oxford*). У 1588 предметом свого виступу на університет. презентації докт. ступенів Д. обрав тематику, що стосувалася права *війни*. Цю лекцію було покладено в основу його гол. праці «*Commentationes de Jure Belli*» (Міркування про право війни), опубл. у 1589. Згодом Д. її розширив, і в 1598 вона вийшла під назвою «*De Jure Belli, Libri Tres*» (Про право війни, три книги). Її видано також англ. мовою в серії «Класики міжнародного права»; 1-ша книга зі вступом Є. Ніса в пер. Л. Леїнга (1924), 2-га — зі вступом С. Філліпсона в пер. Дж. Рольфа (1933).

Ця праця Д. відзеркалювала традиц. підхід до визначення війни, притаманний *jus gentium* періоду Середньовіччя, який характеризує її з позицій справедливості. 1-ша книга стосується причин війни, 2-га — ведення війни, а 3-тя — мирн. договорів. Д. розглядає війну як протистояння виключно між збройн. силами д-в, відмовляючись від «приватних» війн, характерних для Середньовіччя. Найважливішою заслугою Д. є те, що в цій роботі він дав систематизований і деталізований аналіз договор. права, хоча й не створив його заг. теорії. Дослідивши окремо мирні договори, союз. та ін. міжнар. угоди, він зробив ряд узагальнень і висновків, які, безумовно, вплинули на підходи до розроблення такої теорії в міжнар. праві. Напр., раніше договори здебільшого вважали зобов'язальними лише в період життя властителей, що їх укладали. Натомість Д. вже керувався поняттям, що договори зобов'язують спадкоємців, так само як народи, правителі яких укладають угоди. Він показав, що государ, який зазнав у війні поразки, не може скасувати мирн. договір на тій підставі, що він був змушений погодитися на нього через страх або примус. Як зазначає А. Нуссбаум, «цей погляд, який неминуче надає надійності

міжнародним договорам будь-якого роду та прихильно сприймається в цьому значенні дослідниками з міжнародного права, виявляє феноменальну проникливість Джентілі, а саме, що право приватних інтересів, яке дозволяє скасування на основі страху або примусу, не може переноситися на право договорів». Однак найважливішим внеском Д. у розвиток права договорів є його догмат, згідно з яким воно завжди має тлумачити мирн. договір, виходячи з мовчазної згоди сторін щодо умов його виконання, а саме, договір зберігає зобов'язальний характер лише доти, доки його умови залишаються незмінними. Як зазначає А. Нуссбаум, «очевидним є те, що далекосяжним наслідком цього стала так звана *rebus sic stantibus clausula*». У старод. рим. праві, зауважує він, ця клаузула не була відома. Тому Д. спирається на авторитет Алкіатуса (1492—1550), видатного італ. дослідника цив. права, хоча зазначена *доктрина* існувала ще за кілька століть до нього. Цей новий догмат був адаптований цивілістами, і Д. ввів його у міжнар. право.

Дослідження союзів Д. поєднує з розкриттям ролі нейтр. д-в, статус яких у той час був крайм невизначений, викликаючи серед дослідників суперечливі оцінки. Закликаючи до моральної єдності світу, він обрав, як підкреслює А. Нуссбаум, «позицію інтервента». Д. пропонує, щоб нейтр. д-ва (він не використовує цей термін) надавала допомогу своєму союзнику поза умовами союзу щоразу, коли союзник зазнає несправедл. нападу; така д-ва має надавати допомогу не лише цьому союзнику, а й також ін. д-вам, подібним до неї за расою, кров'ю чи релігією. Цим самим Д. в епоху реліг. війн висловлює лояльність країні, яка прийшла на допомогу Нідерландам у їх боротьбі проти Іспанії. «Доктрина справедливої війни набуває тут неочікуваної протестантської версії» (А. Нуссбаум).

Незважаючи на відданість цій доктрині, Д. досяг великих успіхів у звільненні міжнар. права від обмежень теології. Аналізуючи питання війни проти Туреччини, він звернувся з проханням до богословів «тримати мовчання з питань, які перебувають поза їх компетенцією». Серед справедл. причин війни він не згадує, як це робили схоласти, втручання, що супроводжується

поширенням реліг. засад Євангелія або прийняттям опозицією христ. віри. Він не виправдовує крайньої жорстокості в процесі ведення війни проти сарацинів, хоча й усе ще бачив у них потенц. ворогів і допускав договори з язичниками лише на умовах, які сприяють христ. могутності, або ще в комерц. цілях. Як протестант, Д. не визнає арбітр. повноважень папи, висловлюючись на користь міжнар. арбітражу, забезпеченого «досвідченими суддями», яким він радить користуватися Юстиніановим «*Corpus juris civilis*».

Найбільш значний відхід від учень схоластів Д. здійснив у заяві, що війна як об'єкт. факт може бути справедл. з обох сторін, допускаючи, однак, що можуть існувати відмінності в ступені її справедливості. Він дотримується позиції, що права *воюючих сторін* у війні стосовно *військовополонених*, здобичі тощо не залежать від справедливості її причини. Д. виправдовує захист жінок, дітей, священників та ін. груп від страхів війни не їх «невинуватістю» в її розв'язанні, а завдяки існуванню найбільш заг. мотивів людяності, взятих переважно у старод. авторів. Він, однак, не дає відповіді, чи зберігає взагалі в міжнар. праві юрид. значення його доктрина справедл. війни.

У 1600 поряд зі своїми професор. обов'язками Д. почав практикувати право у Лондоні, а у 1605, за згодою англ. короля Якова I, прийняв посаду адвоката дипл. місії Іспанії, яка в той час перебувала у стані війни з Нідерландами. Англія в цій війні посідала нейтр. позицію, і чимало справ, у яких зачіпалися ісп. інтереси, розглядалися англ. Адміралтейським судом. Обов'язки Д. стосувалися надання не лише консультацій з таких справ, а й свідчень з них у цьому Суді. Для протестант. біженця це був досить дивний крок, що так і залишився загадковим. У цей період Д. написав свою останню працю «*Hispanicae Advocationis, Libri Duo*» (Іспанський захист), яка цілком була пов'язана з його діяльністю в ісп. місії, але побачила світ лише в 1613, вже після смерті автора. Ця праця є зібранням клопотань і думок з різних юрид. питань,

що мають міжнар. і внутр. значення. Документ. основою для них слугують франц., італ., нім. та ін. література з цив. права і меншою мірою рим. джерела. Особл. увагу Д. звертає на публ. морське право, яке в той час тільки почало набувати важливого значення завдяки вдосконаленням у мореплаванні й відкриттю Америки та ін. земель. Він висловлюється на користь принципу свободи морів, вказуючи, однак, на суворі обмеження його дії. Д. не тільки зберігає за *прибережною державою* суверенітет (*dominium*) на прибереж. води, а й займає крайню позицію, поширюючи його середньостатистичний простір до 100 миль. Більш того, Д. надає цьому суверенітету невизначену «юрисдикцію» у *відкритому морі* від *dominium*. Така юрисдикція дає право суверену вживати заходів проти піратів та здійснювати ін., точно не визначені права щодо мореплавців. А. Нуссбаум висловлює припущення, що ці його уявлення узгоджувалися з інтересами Англії як великої морської д-ви.

Під цим впливом сформувалася й позиція Д. щодо каперства як методу ведення війни, який він визнавав законним іще в книзі про право війни. Тут, однак, Д., дискутуючи з питання здобичі, захопленої голл. каперами згідно з наданими їм патентами від іспанців, засуджує їх як піратів. Для цього він використовує свою концепцію «юрисдикції», яка виходить у цьому разі з практики затримання англійцями голл. каперів, хоча Англія в той час перебувала в мирі з Іспанією. Д. засуджує піратів як таких, що перебувають поза законом і є спільними ворогами людства (див. *Піратство*). Той, хто купує в них, не набуває права на товари, незалежно від того, чи усвідомлював він, чи ні, що товари надійшли від піратів. Так, ведучи справу, що стосувалася придбання англійцями товарів у Тунісі від піратів, Д. наполягав, що вони зобов'язані передати товари іспанцям, які стали жертвою піратів. Однак у подібній ситуації, де жертвами були венеціанці і його думки потребували на запит англійця, він надав протилежний висновок на досить обхідних підставах.

У цілому ж згадана праця Д., підкреслює А. Нуссбаум, «є найбільш цінним на той час досягненням міжнародного права. Не кажучи вже про вміння обговорювати різні проблеми морського права та питання процедури, в ній містяться здобутки зрілого досвіду, який вказує на нову, лише зароджувану концепцію *jus gentium*». У цій концепції увагу зосереджено на необхідності розгляду апел. справ у англ. Адміралтейському суді не суддями заг. права, а суддями-цивілістами, оскільки ці справи стосуються морського права з участю іноземців. Він слушно зауважив, що тогочасне англ. заг. право не відповідало суд. процесу, в якому «кожний учасник задовольняється веденням справи відповідно до *jus gentium*, яке створює основу для застосування цивільного права». З огляду на це, Д. погоджується з тим, що не існує перешкоди для виконання королів. декрету, який вимагає від апел. суддів відправляти «наше» право відтоді, як вони зобов'язані застосовувати англ. цив. право безпосередньо цивілістами. Врешті-решт, підсумовує А. Нуссбаум, Д. знайшов основу, на якій «прищеплюється його *jus gentium*...», і, отже, по суті, він багато в чому належить як Англії, так і Італії».

Усе життя і діяльність Д. припадають на епоху Реформації, під впливом якої, особливо лютеран. протестантизму, було зруйновано ідею розвитку Європи на основі спільних христ. цінностей, що ототожнювалася з універсалізмом духов. влади католич. церкви на чолі з папою. Ця сутнісна зміна в христ. цивілізації не могла не завдати удару й імперській владі *Священної Римської імперії німецької нації*, єдність якої значною мірою підтримувалася єдністю віри. У результаті Німеччина й Італія були ослаблені, тоді як Франція, Англія та Іспанія відчували піднесення як нац. д-ви. За цих умов *jus gentium*, що ґрунтувалося на природ. праві, виражаючи переважно заг. принципи, якими мали керуватися у стосунках між собою всі члени імперії, не могло вже задовольняти їх, зважаючи на нове становище у Європі та світі, який значно розширився завдяки великим геогр. відкриттям. Тому відносини членів імперії все більше виходили за її межі, набуваючи характеру істинних міжнар. відносин. Відпо-

відно торгівля і мореплавання, що бурхливо розвивалися у 16 ст. в просторовому і якісному сенсі, регулювалися вже договорами, які уклалися не лише між христ., а й з нехрист. д-вами, особливо між Францією та Туреччиною. Це приводило до розширення кордонів правового регулювання міжнар. відносин як таких, що згодом зумовило виникнення позит. права націй, або міжнар. права. А в Англії, починаючи з елізаветинської епохи та в наст. період, міжнар. відносини конституційно визнавалися прерогативою корони, для якої цив. право (рим. право, модифіковане Середньовіччям) використовувалося в дипл. практиці як право іноз. країн. А. Нуссбаум у зв'язку з цим зазначає: «Разом з купецьким правом (унаслідок римських елементів канонічного права) та сімейним правом право націй стало сферою інтересів англійських юристів-цивілістів. Через тривалий час, коли останні зникли як окрема група, сер Роберт Філімор, головний англійський автор з міжнародного права дев'ятнадцятого століття, заявив, що про римське право можна сказати як про найбільш цінне в усіх відношеннях для коректування та наповнення знаннями міжнародної юриспруденції, від якого вона, історично кажучи, отримує справжню основу. Це може бути, — продовжує А. Нуссбаум, — певним перебільшенням, але у будь-якому разі англійська точка зору була на користь еволюції єдиного європейського міжнародного права».

У своїх дослідженнях Д. намагався відійти від казуїст., схоласт. стилю тодішніх богословів, особливо домініканців, які не зазнали впливу нових ідей. Він орієнтувався переважно на протестант. авторів, які мали успіх, демонструючи в процесі аналізу норм, що визнавалися обов'язковими між д-вами, відхід від теології та певною мірою від етики. Стара наука *jus gentium*, засади якої ґрунтувалися на природ. праві, вже не могла забезпечувати консенсус об'єднаного християнства. Тому Д., продовжуючи дотримуватися в своїх дослідженнях доктрини природ. права як традиції, «надав їй практичного застосування стосовно розвитку права націй. Цей напрям, започаткований таким чином, розвинув Гроцій, а після нього його сприйняла низка авторів з міжнародного права» (Т. Холланд).

Тривалий час наук. доробок Д. не мав широкого визнання, його ім'я згадувалося в тих чи ін. джерелах просто як данина поваги. Гуго Гроцій, який багато в чому зобов'язаний ідеям Д., «супроводжує визнання цього факту з применшувальними, частково несправедливими зауваженнями, які, скоріш за все, вплинули на судження пізніших поколінь» (А. Нуссбаум). Раптове відродження інтересу до спадщини Д. сталося у 1874, коли проф. Т. Холланд, призначений королів. проф. цив. права в Оксфорді, обрав темою своєї інавгурац. лекції наук. доробок свого попередника Д. Його лекція «*Studies in International Law*» (Дослідження з міжнародного права) була настільки блискучою, що викликала широкий відгук в Італії. Було створено комітет зі спорудження пам'ятника Д., головою якого був П.С. Манчіні, найбільший у ті часи італ. авторитет з міжнар. права, а почес. головою — принц, пізніше король Умберто. Крім того, у відреставрованому будинку сім'ї Д. в Сан-Джінезіо було створено музей, при ун-ті Масерати засновано Королів. ін-т техніки Альберіко Джентілі. З'явилися численні монографії і статті про нього, а у 1908 в Сан-Джінезіо було відкрито пам'ятник у вигляді уявного юнака у вбранні італ. д-ра *juris civilis* (жодного прижиттєвого портрета Д. не знайдено).

Отже, Д. був першим із дослідників Нового часу, хто чітко відокремив міжнар. право від моралі та богослов'я і трактував його як галузь юриспруденції. Праці Д. продемонстрували відхід від доктрини природ. права як ідеї, що зв'язує *jus gentium*, яка розвивалася в період Середньовіччя ісп. юристами. На цій підставі деякі дослідники саме Д. вважали батьком позитивіст. школи міжнар. права (напр., А. Гершлі) і навіть оспорювали визнаний за Гроцієм авторитет справжнього батька міжнар. права. Звичайно, не можна заперечувати той факт, що Д. справив значний вплив на Гроція, а саме, його гол. працю про війну, яка, згідно з Холландом, слугувала зразком і канвою для 1-ї і 3-ї книг славетного гроцієвого трактату «*Jure Belli ac Pacis, Libres*

Tres» (Право війни і миру, три книги). Заслугою Д. є те, що він збагатив свої праці, навівши ілюстративні приклади з практики взаємовідносин д-в та посилання на оцінки й факти свого часу. Чи не вперше серед учених він віддав перевагу істор. підходу на протиположності абстракт. викладенню досліджуваних питань та силогістичному, форм. їх обґрунтуванню, поширеним серед дослідників міжнар. права у попередній період. Наук. доробок Д. полягає в тому, що він зробив перший і досить важливий крок до побудови міжнар. права на засадах позит. норм, хоча йому не вдалося, як Г. Гроцію, досягти вагомих теор. і систем. узагальнень його змісту. Поряд з англійцем Р. Зьочем, німцем В. *Текстором* та голландцем К. *Бейнкерсгоком* він належить до провісників правового позитивізму.

Літ.: *Holland T.E. Studies in International Law. Oxford, 1898; Hershley A. The Essentials of International Public Law and Organization. N. Y., 1927; Holland T.E. Lectures in International Law. L., 1933; Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations. N. Y., 1947; Оппенгейм Л. Международное право, т. 1, полут. 1. М., 1948; Svarlein O. An Introduction to the Law of Nations. N. Y., 1955; Lauterpacht H. International Law, v. 2. L., 1975.*

В.Н. Денисов

ДЖЕНТЛЬМЕНСЬКА УГОДА (англ. gentlemen's agreement) — різновид неформ. угоди (домовленості), на яку не поширюється дія *права міжнародних договорів*. Д. у. здійснюється переважно в усній формі. Однак не всі усні угоди можна віднести до поняття Д. у. Усні угоди, які породжують міжнар.-правові зобов'язання, не є Д. у. Останні утворюють лише морально-політ. зобов'язання.

Розрізняють Д. у., які не фіксуються в документі, й такі, що сформульовані усно, однак частково чи повністю знаходять відображення у документах. Д. у. можуть виступати у формі комюніке, *меморандумів*, спільних заяв, домовленостей, заключних актів (протоколів) тощо. Поняття Д. у. походить із англосаксон. доктрини міжнар. права. Згідно з нею, Д. у. визначається як угода між компетент. посад. особами д-в, що не є юрид. зобов'язальною, але її ви-

конання ґрунтується на принципах честі й довіри. Зазначена концепція впливає, зокрема, з дуаліст. природи сторін Д. у., які, з одного боку, є уповноваженими представниками д-в, а з ін. — можуть діяти в міжнар. відносинах індивідуально. З часом концепція Д. у. зазнала змін. Узяті на себе особисто обов'язки посад. осіб почали сприймати як моральні зобов'язання їх д-ви. Ротація офіц. осіб не може вважатися підставою для припинення дії таких зобов'язань. На практиці укладаються як двостор., так і багатостор. Д. у. Завдяки гнучкому і неформ. характеру Д. у. широко використовуються у практиці д-в. Як приклади Д. у. можна, зокрема, згадати Лозаннську Д. у. щодо умов виплати нім. репарацій 1932, Лондон. Д. у. щодо розподілу місць у РБ ООН 1946, Д. у. про геогр. розподіл місць у міжнар. орг-ціях, Д. у. щодо порядку призначень членів КМП ООН, низку Д. у., укладених під час III Конф. ООН з морського права, Люксембур. компроміс щодо порядку голосування в ін-тах Європ. Співтовариств 1966, *Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975* та ін.

У сучас. теорії міжнар. права можна зустріти різні погляди на юрид. природу Д. у.: від визнання до повного заперечення їх зобов'язальної сили. Така кардинальність позицій зумовлюється насамперед складною природою Д. у. Породжувані ними зобов'язання лежать у площині між правом і мораллю. На цю ситуацію може впливати також наявність у міжнар. праві різних тлумачень самої категорії Д. у. Так, прихильники, які розглядають дефініцію Д. у. як ідентичну поняттю «усна угода», зазвичай наділяють їх юрид. силою. Водночас більшість сучас. дослідників виокремлюють категорію Д. у. з масиви ін. усних угод за ознакою відсутності у Д. у. зобов'язальної сили. Підтверджує такий характер Д. у. низка ознак: їх порушення не тягне за собою міжнар. відповідальності, вони не підлягають оскарженню в суд. порядку; вони не реєструються у *Секретаріаті ООН* тощо. Водночас, попри відсутність юрид. зобов'язальної сили, Д. у. належать до міжнар. права. Д-ви, які укладають Д. у., беруть на себе зобов'язання згідно з принципом добросовісності (*bona fide*).

Літ.: Лукашук И.И. Форма международных договоров. М., 2001; Fiedler W. Gentlemen's Agreement // EPIL, v. II, 1995; Eismann P.M. Le Gentlemen's agreement comme source du droit international. Clunet, 1979; Schachter O. The Twilight Existence of Non-binding International Agreements // AJIL, 1977, v. 71.

С.О. Мельник

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА — правила поведінки д-в та суб'єктів міжнародного права, що визнаються ними юрид. обов'язковими у відносинах між собою.

Д. м. п. належать до позит. міжнар. права, норми якого виникають, змінюються і припиняють діяти за певних обставин. Розрізняють форм. й матер. Д. м. п. 1-ші — це юрид. процедури та методи створення норм заг. застосув., що є юридично обов'язковими для адресатів; 2-гі — забезпечують доказ існування норм, які в разі їх доведення набувають статусу юридично обов'язкових норм заг. застосув. У системах внутр. права концепція форм. джерел виходить з констит. механізму правотворення, а статус норми права встановлюється констит. правом. Напр., закон в Україні є обов'язковим на підставі відп. компетенції ВР України, що встановлено Конституцією. Однак такого механізму не існує щодо створення норм міжнар. права. *Багатостороннім міжнародним договорам*, які стосуються кодифікації та розвитку норм міжнар. права, рішенням МС ООН і одностайно підтриманим резол. ГА ООН з питань права не вистачає такої зобов'язальної якості, що її мають закони д-ви, дотримання яких покладається на всіх суб'єктів внутр. права, як правило, з часу опублікування.

На практиці відмінність між форм. та матер. Д. м. п. є досить умовною. Певним їх еквівалентом виступає принцип, за яким заг. згода д-в створює норми заг. застосув. Тому на джерела часто посилаються саме як на зобов'язальну якість норм міжнар. права, а також як на джерела інформації (Я. Броунлі). Так, у ст. 38 Статуту МС ООН, яка зобов'язує Суд вирішувати передані йому справи на підставі міжнар. права, не розрізняються його форм. та матер. джерела, а система пріоритету їх застосув. ґрунтується лише на послідовності викладу з посиланням на дод. засоби, хоча це не означає, що в усіх випадках пріоритетність тих чи ін. Д. м. п. обов'язково диктується

ієрархічним порядком. Згідно зі ст. 38, до Д. м. п. належать: а) міжнар. договори (див. *Договір міжнародний*); б) міжнар. звичай як доказ заг. практики, визнаної як норма права (див. *Звичай міжнародно-правовий*); в) *загальні принципи права*; г) суд. рішення, а також *доктрини* найбільш кваліфік. спеціалістів з публ. права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм. Обов'язок МС — розглядати передані йому спори на підставі зазначених Д. м. п. — не обмежує права Суду вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони на це згодні. Матер. Д. м. п. можуть бути визначені як життєві відносини, з яких устанавлюється норма, що застосовується до конкр. ситуації. Ці відносини виступають у 5 осн. категоріях, або формах: звичай; договори; рішення суд. чи арбітр. трибуналів, а також комісій з примирення; юрид. праці; рішення або визначення органів міжнар. установ (Дж. Старк). Порівняно з джерелами, визначеними у ст. 38 Статуту МС як життєві відносини, тут вказуються також рішення арбітр. трибуналів і комісій з примирення, рішення та визначення органів міжнар. орг-цій. Водночас у наведеному переліку матер. джерел немає відносин, що стосуються «загальних принципів права».

З огляду на зміст ст. 38 Статуту МС, звичай вважається матер. джерелом, якщо серед д-в існує заг. визнання певної практики як обов'язкової (Я. Броунлі). Загально-визнано, що слід розрізняти звичай (англ. custom) як такий, що відповідає правовому почуттю та правосвідомості (лат. opinio juris et necessitatis, букв. — думка права і необхідності), і звичку (англ., франц. usage), яка не відзеркалює юрид. зобов'язання (А. Фердросс). Тому для створення міжнар. звичаю недостатньо простого застосув., і критерієм його визнання є оцінка д-вами, що застосовують це правило поведінки. Отже, за певних обставин може відразу виникнути норма міжнар. звичаєвого права. Звичаєві норми становлять заг. звичаєве міжнар. право. Будь-яка його норма може бути змінена не поведінкою окр. д-в, а тільки заг. зміною правової свідомості. Однак

у межах заг. міжнар. права у вузькій сфері може виникнути й місцеве звичаєве право (А. Фердросс). Матер. джерелами звичаю можуть бути: дипл. кореспонденція; політ. заяви; прес-релізи; думки офіц. юрид. радників; офіц. підруч. з юрид. питань (напр., з військ. права); викон. рішення і практика; коментарі урядів щодо проектів, розроблених КМП ООН; нац. зак.-во д-в; міжнар. та нац. суд. рішення; витяги з договорів та ін. міжнар. документів; практика міжнар. органів та резол. ГА ООН з юрид. питань. Значення цих джерел неоднакове і багато в чому залежить від конкр. обставин. Елементами звичаю є: тривалість (у сучас. умовах інформ. революції спостерігається тенденція до зменшення впливу цього елемента); однаковість, стійкість і послідовність практики; загальність практики; *opinio juris et necessitatis* (заг. практика, що визнається правом).

Договори є другим важливим матер. джерелом міжнар. права, значення якого постійно зростає. Залежно від ролі договору у створенні норм міжнар. права вирізняють: а) правотворчі договори (англ. *law-making treaties*), що встановлюють заг. норми, обов'язкові для більшості д-в; б) двостор. договори, або «договори-контракти», тобто договори виключно між 2 або кількома д-вами зі спец. питань. Правотворчі договори встановлюють правові зобов'язання, дотримання яких не анулює договір. обов'язковість і досягнення їх цілей не припиняє зобов'язання (Я. Броунлі). Вони створюють заг. норми міжнар. права для майбутньої поведінки сторін у поняттях правових приписів, і ці зобов'язання, по суті, однакові для всіх сторін. За Дж. Браєрлі, правотворчі договори «заміняють у міжнародній системі законодавство». Вони можуть: а) створювати нове заг. міжнар. право; б) тлумачити, переглядати або кодифікувати чинне міжнар. право, у т. ч. скасовувати застарілі звичаєві норми, якщо вони не стосуються категорії імперат. права; в) встановлювати нові міжнар. інституції. До визначних правотворчих договорів належать, зокрема, акти *Віденського кон-*

гресу 1814–15, Паризька декларація 1856, *Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*, *Статут Ліги Націй 1919* (набув чинності у 1920), *Статут ООН 1945*. До цієї категорії договорів належать і договори, які кодифікували саме договір. право: *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* та *Віденська конвенція про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*. До правотворчих актів може належати також рішення міжнар. конф. у формі прийнятого нею багатостор. договору, який ще не набув чинності, але його дотримуються деякі д-ви як норми звичаєвого міжнар. права.

Заг. принципи права часто визнаються як третє, хоча й допоміжне, джерело міжнар. права. Ці принципи слід відрізнити від міжнар.-правових принципів, що містяться у договорі. або звичаєвих нормах міжнар. права. Поширеним є погляд, згідно з яким мета заг. принципів права полягає у перешкоджанні *non liquet* (лат. — не ясно), тобто ці принципи мають застосовуватися, коли не можна прийняти рішення на підставі договору. або звичаєвих норм міжнар. права. Однак ст. 38 Статуту МС не передбачає існування *non liquet* або *lacunae*, і в такому разі Суд має відхилити позовне домагання. Водночас практика як ППМП, так і МС довела, що в міжнар. праві взагалі не існує т. з. проблеми *non liquet*. У всіх випадках Суд має перевірити обґрунтування позовного домагання спочатку в договорі, потім у звичаєвому міжнар. праві і лише тоді, коли воно не охоплюється жодним із цих джерел, перевірити його, виходячи із заг. принципів права. Ст. 38 тим самим уповноважує МС приймати до розгляду домагання, яке має бути відхилене при виключному застосув. договору. або звичаєвого міжнар. права (А. Фердросс). Крім того, на практиці вирішення питання про чинність договору часто залежить від міжнар. звичаєвого права та від заг. принципів права. Тому необхідність дотримання послідовності застосув. викладених у ст. 38 Д. м. п. має обмежений характер. Водночас, на думку А. Фердросса, оскільки Міжнар. Суду під час розроблення його Статуту «не надавали повної свободи при вирішенні правових питань, а намагалися зв'язати його

принципами права, які вже були об'єктивовані, то може йтися або про однакові принципи, що містяться у правопорядках цивілізованих націй, або про принципи, що становлять основу цих правопорядків... І це не випадкові однакові приписи права різних держав, а лише принципи права, які базуються на загальному правовому мисленні і можуть бути використані в міжнародному обігу». Цей підхід до заг. принципів права віддзеркалює визначення їх за природ.-правовим значенням. Так, Л. Опенгейм вказує, що міжнар. арбітраж як до утворення ППМП, так і після появи ін. міжнар. судів тлумачив заг. принципи права подібно до п. 3 ст. 38, тобто як такі, що декларують чинне право. «Формальне включення цієї практики до Статуту Міжнародного Суду, — наголошує він, — є важливим з точки зору відмови від позитивістської доктрини, відповідно до якої міжнародне право складається виключно з норм, на які держави дали свою згоду, і з цього випливає, що за відсутності таких міжнародні суди безсилі виносити рішення... Справа зводиться, отже, до сприйняття точки зору, відомої як точка зору Гроція, яка, віддаючи належне і загалом вирішальне значення волі держав як творців міжнародного права, не відривала міжнародне право від правового досвіду і практики людства в цілому». Розвиваючи цей природ.-правовий підхід, К. Шушніг зазначає, що заг. принципи права є не лише основою міжнар. права, а й первинним джерелом для звичаїв, адаптованих і санкціонованих у договорах.

Згідно зі ст. 38 Статуту МС, суд. рішення і доктрини найбільш кваліфік. спеціалістів використовуються Судом як допоміжний засіб для визначення приписів права. Тому суд. рішення не може спиратися на окр. попереднє рішення або доктрину. Однак воно може бути використане для встановл. ще недостатньо забезпеченої норми міжнар. права, тобто для з'ясування сумнівних приписів права (А. Фердросс). Це впливає зі ст. 59 Статуту, згідно з якою Суд застосовує право, а не творить його, і, отже, не розглядає власні рішення як *res se* (лат. — самі по собі) зобов'язальні. Міжнар. співтовариству д-в складно розглядати такі рішення як обов'язкові правові прецеденти. Суд, однак, використовував свої попередні рішен-

ня як керівні щодо права, зокрема з метою застосув. конкр. норми, і як заг. практики він дотримувався лінії або серії своїх попередніх рішень та думок, які мали подібну спрямованість, хоча ніколи не вважав себе зв'язаним будь-якою доктриною суд. прецеденту. Суд намагався також додержуватися практики свого попередника — ППМП. Водночас МС продемонстрував, що він вважає себе вільним «розвивати» міжнар. право, не будучи зв'язаним тягарем попередньої практики й авторитету. Щодо юрид. праць, підготовлених найбільш кваліфік. фахівцями у сфері міжнар. права, то вони вважаються доказами права, які заслуговують на довіру (Дж. Старк). Певну роль у створенні норми міжнар. права можуть відігравати суд. рішення д-в. Їх розглядають як вагомні прецеденти або навіть як зобов'язальні джерела права. На думку судді Верх. суду США С. Маршалла, «рішення судів кожної країни демонструють, як право націй у певній справі розуміється в цій країні й братиметься до уваги в процесі за-своєння норми, що має переважати в цій справі». Крім того, рішення судів д-в з одних і тих самих питань можуть безпосередньо вести до створення звичаєвих норм міжнар. права. Так, певні норми права екстрадиції та визнання д-в походять від однакових рішень нац. судів.

Рішення міжнар. арбітр. трибуналів, зокрема *Постійної палати третейського суду* і Британ.-амер. змішаного претензійного трибуналу, також сприяли розвитку міжнар. права, доповнюючи або з'ясовуючи право з таких важливих сфер, як терит. суверенітет, нейтралітет, юрисдикція і сервітути д-ви, її відповідальність. Гол. відмінність між третейським і суд. рішеннями полягає не в нормах права, які вони застосовують, а в способі добору суддів, гарантуванні виконання ними своїх обов'язків, їх незалежності від сторін та у факті, що суд. трибунал керується фіксованими нормами процедури замість норм для кожного випадку (*ad hoc*). Чимало спорів між д-вами або між д-вами та індивідами розглядалося і комісіями з примирення, які пропонували свої думки

щодо їх розв'язання. Хоча здебільшого визначення таких комісій не є зобов'язальними, їх доповіді мали певне значення як джерела права, бо в них часто містилися оцінки Д. м. п. Ці визначення деякою мірою можна порівняти з тими рішеннями міжнар. арбітражів, трибуналів, що сприяли розвитку міжнар. права.

Літ.: *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. 1: Мир. М., 1948; *Фердросс А.* Международное право. М., 1959; *Schuschnigg K.* International Law // An Introduction to the Law of Peace. N. Y., 1959; *Starke J.G.* An Introduction to International Law. L., 1963; *Brownlie I.* Principles of Public International Law. Oxford, 1973; *Корецкий В.М.* «Общие принципы права» в международном праве // Избр. труды / Гл. ред. В.Н. Денисов. Кн. 2. К., 1989; *Евинтов В.И.* Международное сообщество и право. К., 1990.

В.Н. Денисов

ДЖЕССЕП (Jessup) Філіп (05.01.1897, м. Нью-Йорк — 31.01.1986, м. Ньютаун, США) — амер. правознавець, д-р права, проф., дипломат, видатний фахівець з міжнар. права.

Д. походить із сім'ї правників. Його батько Генрі У. Джессеп був шанованим у Нью-Йорку юристом-практиком і автором визнаних праць з речового права. А його знаменитий дідусь Генрі Харріс Джессеп — суддею та главою політ. платформи комітету щойно створеної Респ. партії, яка у 1860 висунула прихильника сильного федер. центру і противника рабства Авраама Лінкольна кандидатом на президент. вибори, на яких він переміг.

Середню освіту Д. здобув у Гамільтон. коледжі в Нью-Йорку (1919), ступінь бакалавра права — в Єльській школі права (1924) і д-ра права — у Колумб. ун-ті (1927). У 1917, під час *Першої світової війни 1914—18*, він перервав навчання в коледжі, щоб вступити до армії, і, як кулеметник, брав безпосередню участь у боях у Бельгії та Франції. Д. повернувся до Гамільтон. коледжу з великим бажанням сприяти зусиллям, які покінчили б з усіма війнами. У коледжі він зустрівся з видатним амер. юристом і держ. діячем Еліу Рутом, кол. військ. міністром і держ. секретарем США, першим президентом *Американського товариства міжнародного права* (обіймав цей пост

до 1924), лауреатом Нобелів. премії миру 1912. Саме Рут і пробудив інтерес Д. до міжнар. права. У цей час Д. спілкується з Джеймсом Б. Скоттом, гол. ред. Амер. журн. міжнар. права, Джоном Б. Муром, проф. міжнар. права Колумб. ун-ту, обраним згодом суддею ППМП. Він став палким прихильником їхніх ідей впровадження в практику міжнар. арбітражу і суд. розв'язання спорів, що розглядалися ними як ефект. засіб запобігання війнам. Д. поділяв віру цих провідних амер. юристів-міжнародників у те, що міжнар. співтовариство вступило в таку стадію свого розвитку, в якій право і особливо суд. установи повинні відігравати визначальну роль у запобіганні конфліктам між д-вами.

Ще студентом Д. опубл. свою першу працю, присв. морській юрисдикції, яка стосувалася контрабанди рому в період дії у США «сухого» закону. У подальшому це спонукало його обрати в Колумб. ун-ті тему докт. дис., присв. праву терит. вод. Під час навчання в цьому ун-ті Д. став помічником юрисконсульта Держ. департаменту США Чарльза Ч. *Хайда*. Він отримав рекомендації від гол. судді, кол. президента США Вільяма Г. Тафта і від Харлена Ф. Стоуна, декана юрид. ф-ту Колумб. ун-ту, пізніше — гол. судді.

Становлення Д. як ученого і викладача також було пов'язане з Колумб. ун-том. У період 1925—46 він був виклад. і проф. міжнар. права. У 1927 на основі своєї докт. дис. Д. опубл. першу велику працю «The Law of Territorial Waters and Maritime Jurisdiction» (Право територіальних вод і морська юрисдикція), у 1928 — працю «American Neutrality and International Policy» (Американський нейтралітет і міжнародна політика), у 1919 в Парижі франц. мовою — «L'Exploitation des richesses de la mer» (Експлуатація багатств моря) і у 1929 — «The United States and the World Court» (Сполучені Штати Америки і Світовий суд). В основу останньої було покладено лекції Д. в *Гаазькій академії міжнародного права*, в яких він використав досвід, отриманий ним у 1929 як помічником Е. Рута на Конф. в Женеві щодо реформи Статуту ППМП. У 1930 Д., узявши щорічну відпустку в Колумб. ун-ті, служив юрид. радником в амер. посольстві на Кубі. Це була перша з багатьох

наст. відпусток, які дали йому можливість пізнати практ. бік *дипломатії* і міжнар. відносин.

Протягом 30-х рр. 20 ст. невпинно зростала загроза великої *війни* в Європі, що викликало значний інтерес до *нейтралітету* і *безпеки колективної*. Д. у співавт. з Френсісом Дейком публікує велику працю «Neutrality: its History, Economics and Law» (Нейтралітет: його історія, економіка і право). У ній він висловився на користь нейтралітету як заг. інтересу США, і ця позиція привела його до підтримки широкого громад. руху, який виступав проти втягування країни у європ. війну, як і проти втручання в громадян. війну в Іспанії та постачання повстанцям зброї з боку Англії. У період 1938—51 Д. посів провідне місце в Ін-ті мирн. відносин, неофіц. міжнар. установі, створеній для сприяння дослідженням проблем Далекого Сходу, а також у його філіалі — Амер. ін-ті мирн. відносин. У 1939 він був обраний керівником обох установ, успадкувавши цю посаду від Ньютона Д. Бейкера, кол. військ. міністра США.

Після вступу США у *Другу світову війну* Д. став пом. директора Морської школи військ. управління і адміністрації при Колумб. ун-ті (1942—44). У 1943 його було призначено начальником підрозділу з навчання та персоналу Служби іноз. операцій з надання допомоги та реабілітації Держ. департаменту США, яка пізніше увійшла до ЮНРРА. Цього ж року Д. став пом. секретаря на 1-й конф. цієї установи і в цьому статусі брав участь у Бреттон-Вудській конф. Об'єднаних Націй з грошово-кредитних питань, на якій було створено *Міжнародний валютний фонд* і *Міжнародний банк реконструкції та розвитку*. Від 1945 Д. — пом. юрид. радника Держ. департаменту Гріна Хеквеса і заст. міністра юстиції Чарльза Фехайя з питань підготовки проекту Статуту МС ООН. Цього ж року став радником делегації США на *Сан-Франциській конференції Об'єднаних Націй 1945* (сферою його відповідальності були питання Суду). У 1946 Д. повернувся до Колумб. ун-ту проф. міжнар. права і дипломатії, успадкувавши цю посаду від Чарльза Ч. Хайда. У 1947 Д. публікує одну зі своїх найвідоміших праць «The Modern Law of Nations» (Сучасне право націй), у якій досліджує ідеї інтересу

міжнар. співтовариства, захисту індивід. прав і регулювання сили, що відкривало шлях до розвитку нового поствоєнного сусп-ва.

Незабаром Д. призначають представником США в органах ООН, одним із яких був Комітет з кодифікації і прогрес. розвитку міжнар. права, що займався водночас розробленням проекту Статуту КМП ООН. До його складу входили видатні юристи-міжнародники, зокрема В.М. *Корецький*, з яким у Д. склалися дружні стосунки, що мали плідне продовження з обранням їх у 1960 судьями МС ООН. Для Д. це був «конструктивний період. Його талант посередника у спорах і укладача документів добре послужив Комітету» (О. Шахтер).

У 1948 за рекомендацією держ. секретаря Діна Ачесона президент США Г. Трумен призначив Д. представником США в РБ і ГА ООН, а з 1949 до 1952 він був послом з надзвич. доручень. Д. був представником США на II—IV спец. сесіях ГА ООН, заст. представника США в Тимчас. комітеті ГА ООН і РБ ООН, заст. глави представництва США в ООН. В ООН Д. часто спілкувався з рад. дипломатами, обговорюючи з ними питання повоєнного врегулювання. І одну з таких зустрічей, що відбулася у 1949 в барі ООН з представником СРСР в ООН укр. походження Я.О. Маликом, пов'язують з поч. переговорного процесу щодо проблеми Берліна. Амер. ЗМІ тоді й надалі ставили цей прецедент у заслугу Д., а в його некролозі у газ. «Нью-Йорк Таймс» цю розмову з рад. послом названо «баркімнатною» дипломатією, визнавши такого роду дипломатію його великим досягненням.

У цей період ООН була ареною запеклої політ. боротьби та зіткнень між різними силами й інтересами. Руйнувалися колон. імперії, поширювалися війни за нац. визволення, висувалися вимоги політ. і екон. самовизначення. Кол. ворожі країни Німеччина, Японія та Італія, кожна зі своїми проблемами, були реінтегровані у міжнар. співтовариство. Колект. безпека, покладена в основу повоєнного міжнар. порядку, розмивалася ворожістю Заходу і Сходу. У результаті на міжнар. арені з'явився військ.-

політ. блок НАТО (див. *Організація Північноатлантичного договору*), а згодом і *Варшавський договір 1955*, які домінували в міжнар. відносинах. У таких умовах США дедалі більше нехтували роллю ООН як гаранта миру і безпеки, покладаючись скоріше на спільність інтересів країн Заходу, ніж на узгодження їх з ін. членами міжнар. співтовариства. Однак Д. не піддався суб'єкт. почуттям тимчас. характеру і розглядав ООН як важливий механізм розв'язання поточних конфліктів, спроможний до розвитку. Він виходив із суто прагмат. позиції, що самих зусиль США недостатньо, щоб подолати проблеми, з якими у повоєнний час зіткнулося міжнар. співтовариство. Свої міркування щодо ролі ООН у їх вирішенні він виклав у лекціях, прочитаних в Гаазькій академії міжнар. права, опубл. у 1956 під назвою «Parliamentary Diplomacy: An Examination of the Legal Quality of the Rules of Procedure of Organs of the United Nations» (Парламентська дипломатія: дослідження правової кваліфікації правил процедури органів ООН).

На поч. 1950-х Д. підготував для Держ. департаменту США «Білу книгу» про Китай, у якій засудив діяльність гомінданівських сил у країні і дійшов висновку, що в інтересах США слід визнати КНР. Водночас США виступали проти визнання КНР, особливо у світлі корейської війни (1950—53). Ця позиція Д. викликала переслідування його з боку сенатора-республіканця Дж. Маккарті, ім'я якого стало у США синонімом «полювання на відьом», що охопило країну в період 1950—54. Маккарті оголосив Д. своїм особистим ворогом і з маніакальною наполегливістю переслідував його. Маккарті звинуватив Д. у тому, що він становить небезпеку для США, яка «виявляється у нього в надзвичайній прихильності до комуністичних справ». У провину Д. він ставив також його діяльність в Ін-ті мирн. відносин як відображення лінії Комуніст. партії США проти націоналіст. Китаю і ЧанКайші, підбурювання громадськості до припинення США виробництва атом. зброї та ін. І хоча сенат. підкомітет з

розслідування антиамер. діяльності, очолюваний М. Тайдінгсом, визнав ці звинувачення надуманими, Маккарті, як впливова політ. постать, продовжував шкодити репутації та кар'єрі Д. У 1951, коли президент Г. Трумен призначив Д. представником США в ООН, Маккарті використав увесь свій вплив, аби Сенат не дав на це своєї згоди. Проте Трумен залишив його на цьому посту, застосувавши формулу «тимчасового призначення». А після обрання Дж. Кеннеді президентом США Держ. департамент схвалив кандидатуру Д. на посаду судді МС ООН, що не потребувало підтвердження Сенату. У 1974 Д. у праці «The Birth of Nations» (Народження націй) дав таку оцінку «маккартизму»: «Переслідування Маккарті нині є таким самим мертвим і дискредитованим, як іспанська інквізиція». Чимало відомих діячів і представників провідних установ у Америці й за кордоном висловлювали Д. свою підтримку, віддаючи належне його діяльності в ООН і заслугам у науці міжнар. права. У 1955 Д. обрано президентом Амер. т-ва міжнар. права, у 1959 — віце-президентом *Інституту міжнародного права*, а протягом 1961—70 він був суддею МС ООН.

Після завершення діяльності в Суді Д. був запитаний як лектор, радник і адвокат. У період 1967—86 він голова Чилійсько-норвезької пост. комісії, почес. член керівної ради Міжнар. ін-ту уніфікації приват. права, 1970 — викладач Школи права ун-ту штату Джорджія, у 1971 — ст. наук. співробітник Ради міжнар. відносин Колумб. ун-ту. Він продовжував відігравати провідну роль в Ін-ті міжнар. права та Амер. журн. міжнар. права, членом ред. ради якого був з 1929 з перервою на час перебування в МС, а в 1971 став почес. членом цієї ради.

За своє тривале життя Д. неодноразово висловлювався щодо осн. проблем сучас. міжнар. права. Насамперед він відчував потребу дати відсіч скептикам, які оспорювали реальність міжнар. права, а також амер. націоналістам, які вузько тлумачили інтереси країни. Оскільки життя і діяльність Д. значною мірою були пов'язані з проблемами, які виходили на інтереси багатьох урядів і народів, його наук. діяльність зосереджувалася переважно на функціях норм міжнар. права, виходячи за межі

їх форм.-юрид. аналізу. «Керівництвом для нього був більше досвід, ніж теорія. І тому легко зрозуміти, чому такі люди справи, як президент Кеннеді й Дін Ачесон, перебували під враженням його практичного методу» (О. Шахтер). Водночас прагматизм Д. був наповнений гуманним змістом. Осн. тенденції міжнар. співтовариства він розглядав як евол. розвиток до більш організованого та ефект. правового порядку. Підвалинами останнього є: визнання інтересу міжнар. співробітництва; захист осн. прав індивідів; заборона збройн. сили, за винятком самооборони; звернення до суд. процедур або примирення під час урегулювання спорів; розширення міжнар. регулювання й управління у галузях взаємозалежності на глобальному і регіон. рівнях.

О. Шахтер, характеризуючи теор. припущення Д., визначив їх як «ускладнену суміш позитивізму, ідеалізму та прагматизму. Він завжди ретельно відокремлював позитивне право *lex lata* від запропонованого або прогнозованого майбутнього права. Водночас він пам'ятав, що позитивне право включає принципи і концепції, які виражають основні цінності, і ці «отримані ідеали» є авторитетним керівництвом у тлумаченні й розширенні впливу чинних норм». Так, концепт. значення Д. надає таким принципам, як свобода морів, *pacis sunt servanda*, суверен. рівноправ'я, зобов'язання щодо мирн. розв'язання спорів, самовизначення, справедл. розподіл. Він вважав, що сильним доводом для виникнення нової норми може бути зв'язок цього процесу з установленим принципом. Він також усвідомлював, що широко заявлені в юрид. документах стратегії слід тлумачити відповідно до консенсусу співробітництва, на якому має триматися їх авторитет. На підставі факту, що соц. цілі є плюралістичними і часто конфліктують, він відстоював необхідність урівноваження різних доводів для досягнення конкр. рішень.

Саме ця методологія «практичного ладу» привела Д. до розуміння об'єкт. значення ідеї заг. інтересу міжнар. співтовариства, сформульованої ще у 1915 Рутот у його праці «The Outlook for International Law» (Перспективи міжнародного права). У ній було висловлено думку, що міжнар. право, подібно до внутр. права, визнає принцип,

згідно з яким правопорушення завдають шкоди співтовариству в цілому. Отже, відшкодування не обмежується лише д-вою, яка безпосередньо пов'язана з певним порушенням. Підтвердження цього факту Д. знайшов у обставинах справ, порушених у 1960 в МС Ефіопією та Ліберією проти Півд. Африки. У своїй окр. думці щодо рішення Суду 1962 на стадії попередніх заперечень (див. *Південно-Західна Африка 1966*) він проаналізував випадки, в яких визначається, що д-ви мають юрид. інтереси в питаннях, що не стосуються їх матер. чи реальних інтересів або інтересів їхніх гр-н, але існує заг. інтерес для всіх д-в. У 2-й фазі цієї справи, що розглядалася в 1966, Д. у своїй окр. думці заявив, що «держави можуть мати загальний інтерес, який встановлюється в Міжнародному Суді, на підтримку міжнародного режиму, прийнятого для загальної користі міжнародного співтовариства», без необхідності підтвердження прямої шкоди їм або їх гр-нам. Ці його погляди були втілені в *obiter dicta* Суду у справі *Барселона Трекшн 1970*, яка визнала існування в міжнар. праві категорії *erga omnes зобов'язань* д-в перед міжнар. співтовариством у цілому. Аналізуючи резол. ГА ООН щодо незаконності у Півд. Африці *апартеїду*, він дійшов висновку, що вони є «доказом застосованого сучасним міжнародним співтовариством відповідного стандарту». Це, однак, не означає, що ГА ООН своїми резол. може створювати нове право. Вони є необхідними доказами для заперечення апартеїду, забороненого договором, без надання резол. ГА ООН юрид. значення. При цьому Д. не вважав, що всі інтереси міжнар. співтовариства є універс. До таких він відносив насамперед осн. принципи Статуту ООН і заг. міжнар. право. Особливо він наполягав на універс. значенні заборони сили, за винятком самооборони, виступаючи у зв'язку з цим проти втручання іноз. д-в у громадян. війни. Відстоюючи універс. застосув. відповідальності д-в за шкоду, завдану іноземцям, він водночас закликав викорінювати зловживання цим правом могутніми д-вами, зразком

чого для них нерідко слугує «дипломатія канонерок».

Широковідомими є ідеї Д., які охоплюють розроблення ним поняття «транснаціонального права» (transnational law) як складової концепції міжнар. співтовариства. У ньому він намагався висвітлити зростаючу юрид. складність взаємозалежності суб'єктів не може більше віддзеркалювати класичний її поділ на публ. право, що застосовується лише до відносин д-в, і *міжнародне приватне право*, що регулює вибір права і забезпечується нац. суд. рішеннями у справах, які стосуються гр-н 2 або кількох д-в. Певним чином це стало новаційним підходом до розуміння важливої тенденції в розвитку правового регулювання тих сфер міжнар. відносин, які не відповідають традиц. поділу. Ще наприкінці 20-х рр. 20 ст. подібний підхід запропонував В.М. *Корецький* у своїй праці «Международное хозяйственное право», яка й досі не відома на Заході.

Глибоким і всебічним підходом характеризуються ін. ідеї Д., пов'язані з визначенням правової природи спільної спадщини людства. Космічний простір він розглядає як *res communis*, що вимагає міжнар. управління, щоб уникнути нац. конфліктів, подібну концепцію він поширював і на *Антарктику*. У цих ідеях Д. бачив рев. рух міжнар. співтовариства від децентраліз. системи, заснованої на взаємності, до більш високого рівня правових відносин у міжнар. співробітництві д-в. Одним із перших він підтримав концепцію, що ст. 55 і 56 Статуту ООН, які встановили зобов'язання д-в щодо прав людини, звільнили цю сферу міжнар. права від виключної юрисдикції. Водночас, беручи до уваги неуніверсалізовані практики, він застерігав від політики поширення амер. концепцій на решту світу. «Права людини, що визначаються і захищаються, — наголошує він, — слід розглядати не у вакуумі теорії, але в поняттях конституцій, законів і практики» усіх д-в світу.

Своєю різнобічною діяльністю Д. постійно демонстрував відданість широкому за-

стосув. урядами суд. врегулювання і, як суддя МС ООН, запропонував низку практ. заходів, спрямованих на розширення можливостей його використання. Оптимізм Д. щодо можливостей ООН, МС та міжнар. права взагалі міг здатися лише простим бажанням в умовах, коли зброя, більше ніж право, вбачається справжньою гарантією безпеки. Однак Д. «не полишив сумніву, що він розглядає такий «реалізм» як короткозорість» (О. Шахтер). І цілком закономірним є здобуття в багатьох країнах світу, у т. ч. в Україні, високого авторитету конкурсом з міжнар. права ім. Ф. Джессепа (Кубок Джессепа), який проводиться між командами студентів у вигляді суд. процесу, що імітує розгляд справи МС ООН.

Отже, життєвий шлях Д. є повчальним прикладом неупередженого використання знань і досвіду для пошуку істини, яка не може бути одностор. У найскладніших ситуаціях, пов'язаних з мінливістю міжнар. відносин, він завжди виявляв себе людиною з високими моральними принципами, що зробило його ім'я особливо шанованим серед науковців і політиків різних країн. Від багатьох своїх колег його відрізняло те, що він визнавав існування в міжнар. співтоваристві різноманітних інтересів, у т. ч. інтересів т. з. неуніверс., «окремих» співтовариств, об'єднаних спільними інтересами, цінностями та географічно. Універс. цінностями для нього були, природно, амер. цінності, які, однак, мали якщо не узгоджуватися, то щонайменше брати до уваги цінності неуніверс. співтовариств, що є, безперечно, принципово важливим для науки і практики. Водночас слід розуміти, що судження про амер. цінності як універс. за своєю природою і способом здійснення, з погляду законів сусп. розвитку, значною мірою є суб'єкт. сприйняттям істор. процесів, які з небувалою в історії людства швидкістю розвиваються в глобалізованому світі, і, можливо, скоро буде дано відповідь і на це масштабне питання цивілізац. значення.

Крім названих праць Д. належать: «The United States and the Stabilization of Peace: A Study of Collective Security» (Сполучені Штати Америки і стабілізація миру: дослідження колективної безпеки, 1935); «Elihu Root» (Еліу Рут, 1938); «A Collection of Neu-

trality Laws, Regulations and Treaties of Various Countries» (Зібрання законів про нейтралітет, правила і договори різних країн; 1939, у співавт.); «The Use of International Law» (Застосування міжнародного права, 1958); «Controls for Outer Space and the Antarctic Analogy» (Контроль за космічним простором і аналогія з Антарктикою; 1959, у співавт.); «A Half Century of Efforts to Substitute Law for War» (Півстоліття зусиль замінити війну правом, 1960); «Diversity and Uniformity on the Law of Nations» (Різноманітність та уніформізм права націй, 1964); «Not-Universal International Law» (Неуніверсальне міжнародне право, 1970); «To Form a More Perfect United Nations» (Створити досконалішу Організацію Об'єднаних Націй, 1970); «The Present Stage of Transnational Law» (Сучасний статус транснаціонального права, 1973).

Лит.: *Essays in Honour of Philip C. Jessup* / Eds W. Friedmann, L. Henkin and O. Lissitzyn. N. Y.; L., 1972; *Schachter O. Philip Jessup's Life and Ideas* // *AJIL*, 1986, v. 80, N 4.

В.Н. Денисов

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ РФ (Федеральна державна бюджетна освітня установа вищої професійної освіти «Дипломатична академія Міністерства закордонних справ РФ», ДА МЗС Росії) — вищий навч. заклад РФ, що здійснює діяльність з підготовки профес. дипл. кадрів у сфері міжнар. права, міжнар. відносин, світ. економіки, держ. управління і менеджменту зі знанням кількох іноз. мов.

Історія ДА МЗС Росії бере свій початок зі створення у 1920 Курсів Нар. комісаріату зовн. торгівлі та Нар. комісаріату іноз. справ (НКІС) з підготовки рад. представників за кордоном. У 1930 було відкрито Курси з підготовки дипл. керівників. У 1934 при НКІС створено Ін-т з підготовки дипл. і конс. працівників з 2-річним терміном навчання із завданням — підготовка секретарів представництв, віце-консулів, *аташе* і референтів. У 1939 Ін-т перетворено на Вишу дипл. школу (ВДШ), у якій було створено 2 відділення: зах. і схід. з термінами навчання 2 і 3 роки.

У 1947 при ВДШ створено постійнодіючі Курси вдосконалення кер. дипл. працівників МЗС СРСР, а у 1950 вона розпо-

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ РФ

чала підготовку старших дипломатів — секретарів, *консулів* і радників. З 1964 на навчання приймали слухачів з Албанії, Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, НДР, Камбоджі, Куби, Монголії, Польщі, Чехословаччини. У 1974 постановою РМ СРСР ВДШ було перетворено на Дипл. академію МЗС СРСР (ДА МЗС СРСР). У 1987 в ній створено ф-т підвищення кваліфікації, у 1992 відкрито вільний прийом слухачів, у 1995 — вечірнє відділення. З 2004 у ДА МЗС Росії розпочато набір на бакалаврат — 1-шу вищу освіту на ф-ті світ. економіки за фахом «Світова економіка».

У 2010 було створено ф-т міжнар. права для поглибленої підготовки юристів-міжнародників. За роки свого існування ДА випустила понад 7 тис. профес. дипломатів, з яких понад 500 чол. здобули ранг *Надзвичайного і Повноваженого Посла*.

Діяльність ДА МЗС Росії регламентується зак-вом РФ і Статутом Академії. Нинішню його ред. було прийнято 23.05.2011 на конф. труд. колективу. Відповідно до Статуту, осн. метою діяльності Академії є «підготовка кваліфікованих кадрів для системи МЗС Росії та розробка концептуальних проблем в інтересах російської зовнішньої політики». Ректор ДА МЗС Росії — Є.П. Бажанов, д-р істор. наук, проф., академік Все-світ. екон. академії, Академії гуманіт. досліджень, член Академії політ. наук США, почес. д-р Народного ун-ту (м. Пекін) та ун-ту Чженчжі (Тайвань), радник 1-го класу.

До структури ДА МЗС Росії входять ф-ти: підвищення кваліфікації; міжнар. права; міжнар. відносин; світ. економіки; каф.: міжнар. відносин; світ. економіки; міжнар. публ. права; міжнар. приват. права; політології і політ. філософії; держ. управління і нац. безпеки; дипломатії і зовн. політики Росії; теорії д-ви і права; торг. права і правового забезпечення зовнішньоекон. діяльності; правових основ інтеграції і європ. права; публ.-правових дисциплін; англ. мови; нім. мови; роман. мов; схід. мов; рос. та ін. слов'ян. мов; іноз. мов; фіз. виховання. Відповідно здійснюється підготовка бакалаврів та магістрів з напрямів: юрис-

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ РФ

пруденція, міжнар. відносини, економіка, менеджмент.

Традиції школи міжнар. права ДА МЗС Росії розвивалися протягом десятиліть проф.-виклад. складом, що має високий авторитет як у Росії, так і за кордоном. Серед видатних юристів-міжнародників минулих років, які працювали в Академії, можна назвати такі імена: М.М. Аваков, В.М. Дурденевський, Б.М. Клименко, Є.О. Коровін, С.Б. Крилов, М.І. Лазарев, Л.А. Лунц, І.С. Перетерський, О.С. Пірадов, В.М. Шуршалов та ін. У сучас. період школа міжнар. права ДА МЗС Росії представлена такими проф., як: Б.М. Ашавський, М.М. Бірюков, М.М. Богуславський, О.В. Гідрим, І.М. Глебов, С.О. Єгоров, Г.П. Жуков, С.І. Іванов, П.О. Калініченко, М.Б. Касенова, О.А. Ковальов, В.С. Котляр, В.І. Кузнецов, Є.Г. Ляхов, Ю.М. Малєєв, О.О. Моїсєєв, Е.Л. Садикова, А.С. Смбалян, Б.Р. Тузмухамедов, В.М. Федоров, Н.О. Фролова, О.М. Хлєстов, С.В. Черниченко, Н.О. Шибанова, А.Ю. Ястребова та ін. На ф-ті міжнар. права ДА МЗС Росії діє дис. рада з міжнар. права. Декан ф-ту — О.О. Моїсєєв, д-р юрид. наук, проф., д-р права Австралії, віце-президент Російської асоціації міжнародного права.

Каф. міжнар. права ДА МЗС Росії має найтривалішу історію на ф-ті й дотримується у своїй діяльності традицій, які заклали засл. діяч науки РФ, д-р юрид. наук, проф. В.І. Кузнецов, ім'я якого вона носить. Зав. каф. міжнар. права — С.О. Єгоров, д-р юрид. наук, проф., суддя Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди у відставці.

Каф. міжнар. приват. права створено у 2008. Її натхненником та ідейним куратором є д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки РФ, почес. проф. ДА МЗС Росії, doctor honoris causa М.М. Богуславський.

Каф. теорії д-ви і права посідає важливе місце у навч. процесі ф-ту міжнар. права і всієї Академії, оскільки осн. теор. дисципліни відповідно до федер. держ. стандарту вищої профес. освіти за напрямом «Юриспруденція» належать до наук. тематики каф. Співробітники каф. читають лекції

на всіх ф-тах Академії з навч. дисциплін публ.-правового циклу (теорія д-ви і права, констит. право Росії і зарубіж. країн та ін.). Зав. каф. — засл. юрист Респ. Татарстан, проф. ДА МЗС Росії Е.Л. Садикова.

Діяльність ф-ту міжнар. права спрямована на підготовку юристів-міжнародників для департаментів і зарубіж. установ МЗС Росії, зокрема для Правового департаменту, рос. мін-в і відомств, федер. органів викон., законод. і суд. влади, суб'єктів РФ, громад. орг-цій, великих рос. компаній, а також зовнішньополіт. відомств д-в СНД, Центр. і Схід. Європи та ін. Нині підготовка магістрів проводиться за 2 осв. програмами — міжнар. публ. право та міжнар. приват. право. Випускникам магістратури присвоюють кваліфікацію «магістр юриспруденції».

ДА МЗС Росії підтримує зв'язки на основі угод про співробітництво зі 125 рос. і зарубіж. навч. закладами і досл. центрами. У рамках цих угод для читання лекцій і участі в наук. форумах у різні навч. і досл. центри США, Франції, Великої Британії, Кореї, Греції, Італії, Китаю, Ірану, Хорватії, України, Білорусі, Туркменії, Румунії, Узбекистану, Латвії, Литви, Вірменії, Індії в різні роки виїжджали проф. і наук. співробітники Академії (у середньому 20 відряджень на рік). Реалізується спец. президент. програма з питань підготовки і перепідготовки дипл. кадрів для іноз. д-в. Видаються журн. «Дипломатическая служба», «Вестник Дипломатической академии», «Дипломатический ежегодник».

У рамках ДА МЗС Росії було підготовлено й видано, зокрема, такі монографії, підручники, збірники статей: В.М. Чигарев «Генезис и реализация концепции социальных прав человека» (2002); С.О. Єгоров «Вооруженные конфликты и международное право» (2003); О.А. Ковальов «Современное международное морское право и практика его применения» (2003); Р.С. Кокорев «Основные права и обязанности государств как субъектов международного права» (2004); М.М. Бірюков «Европейская интеграция: международно-правовой подход» (2004); В.В. Гордієнко «Правовые основы сотрудничества МВД России с Международной организацией уголовной полиции (Интерпол). Учеб. пособие» (2004); М.М. Богу-

славський «Международное частное право» (2005); «Международное право. Учеб.» (кол. авт. за ред. О.А. Ковальова, С.В. Черниченка, 2006); М.М. Богуславський «Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты» (2005); Б.Р. Тузмухамедов «Международное право в конституционной юрисдикции. Хрестоматия» (2006); О.А. Ковальов «Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности. Учеб. пособие» (2007); В.С. Котляр «Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО» (2007); О.О. Моїсеев «Суверенитет государства в международном праве: Учеб. пособие» (2009); С.В. Черниченко «Очерки по философии и международному праву» (2009); «International Law — A Russian Introduction» (Міжнародне право — російський вступ; за ред. В.І. Кузнецова, Б.Р. Тузмухамедова, 2009); «Международное право. Учеб.» (відп. ред. В.І. Кузнецов, Б.Р. Тузмухамедов, 2010); М.М. Бірюков «Европейское право до и после Лиссабонского договора» (2010); «Содружество Независимых Государств: политические и экономико-правовые аспекты интеграции» (кол. авт., 2011).

О.О. Моїсеев, Н.В. Хендель

ДИПЛОМАТИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ПРИ МЗС УКРАЇНИ (ДАУ) — гол. відомчий держ. вищий навч. заклад IV рівня акредитації у напрямі підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників *дипломатичної служби* й держ. службовців, що займаються питаннями зовн. зносин України; готує керівні дипл. кадри й проводить підготовку магістрів зовн. політики.

Створена Указом Президента України № 379/95 від 30.05.1995 як відгук на гостру потребу в кадрах для дипл. та конс. служби України. Проф.-виклад. склад — 69 висококваліфік. фахівців: проф., доценти, відомі дипломати, юристи-міжнародники. Частина з них має досвід дипл. роботи, ранги *Надзвичайного і Повноваженого Посла*, радника 1-го та 2-го класів. У навч. процесі задіяні керівники департаментів, працівники МЗС та ін. держ. і академ. установ, що забезпечують практ. складову висвітлення зовнішньополіт. курсу України. До проведення лекційних занять залучаються міністр

закорд. справ України, *посли* України в іноз. країнах, відомі вітчизн. та закорд. політики і знані у світі зарубіж. науковці. Навчання в ДАУ проводиться за денною формою і передбачає 2-річну навч. програму (заг. конкурс) та 1-річне навчання (для співробітників МЗС України з досконалим знанням 1 іноз. мови).

Осн. завданнями ДАУ є: підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації працівників дипл. служби та держ. службовців, що займаються питаннями зовн. зносин України, ін. органів держ. влади; проведення фундамент. і прикладних наук. досліджень у сфері міжнар. відносин, зовн. політики та *дипломатії*; вивчення та узагальнення досвіду зовн. політики й дипломатії України та іноз. д-в, міжнар.-правових проблем, *дипломатичного протоколу*, конс. служби та ін. галузевих проблем; орг-ція і розвиток міжнар. співробітництва з профес. навчання працівників дипл. служби та наук. досліджень у сфері міжнар. відносин, зовн. політики й дипломатії. Від 2000 в ДАУ діють курси підвищення кваліфікації працівників дипл. служби, у т. ч. для керівних працівників дипл. служби та МЗС України, а також призначених на посади послів, радників-посланників і ген. *консулів*. За період їхньої діяльності кваліфікацію підвищили понад 300 працівників дипл. служби. Загалом за 16 років існування Академія підготувала 736 висококваліфік. спеціалістів.

Одним із важливих завдань діяльності ДАУ є підготовка фахівців для дипл. служби зарубіж. країн. З поч. своєї діяльності вона стала відкритим міжнар. навч. закладом, у стінах якого одержують профес. підготовку гр-ни Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Туркменистану та ін. країн. Гол. метою діяльності ДАУ у сфері міжнар. зв'язків є встановл. та розвиток взаємовигідного співробітництва з профільними навч. закладами й наук. центрами зарубіж. країн. У напрямі підготовки кадрів укладено 32 двостор. довгострок. угоди про співробітництво з дипл. навч. закладами МЗС Австрії, Естонії, Канади, Польщі, Росії,

Хорватії, Швеції та ін., які передбачають взаємний обмін навч. планами, наук. літературою, проведення спільних наук.-практ. конф., обмін викладачами та слухачами. ДАУ є активним учасником мережі дипл. осв. закладів країн Центральноєвроп. ініціативи та членом Міжнар. асоціації ректорів дипл. академій. ДАУ бере участь у багатьох міжнар. програмах, має творчі зв'язки з провідними вищими навч. закладами Австрії, Великої Британії, Естонії, Канади, Польщі, Росії та ін. Наук. робота в ДАУ провадиться у 2 напрямках: наук.-методол. та наук.-досл. Навч.-методол. робота скерована на теор. і методол. обґрунтування змісту, форм і методів навч. процесу в ДАУ, його збагачення новими знаннями у сфері зовн. політики та дипломатії. Наук. та навч. дослідження проводяться за програмами, темат. планами, затвердженими вченою радою ДАУ, охоплюючи актуальні проблеми розвитку міжнар. відносин і міжнар. права.

Потужним є блок міжнар.-правових дисциплін, що викладаються на каф. ДАУ. Зокрема, у контексті зовн. політики і нац. безпеки України слухачі вивчають курси «Порівняльне конституційне право», «Правничі системи сучасності», «Міжнародне приватне право», «Міжнародне публічне право», «Право зовнішніх зносин», «Право міжнародних договорів» та «Правове регулювання зовнішньоекономічної діяльності». Правнича складова навч. процесу — одна з гол. ланок профес. підготовки слухачів ДАУ, які активно опановують основи й тонкощі міжнар. права.

ДАУ видає 2 наук. журнали — «Науковий вісник Дипломатичної академії України» та «Зовнішні справи», в яких оприлюднюються наук. здобутки укр. учених і фахівців у сфері міжнар. відносин і міжнар. права, за її участю виходить друком щорічник «Україна дипломатична».

Б.І. Гуменюк

ДИПЛОМАТИЧНА НОТА (лат. nota, англ. note, фр. lettre) — одна з найпоширеніших форм *дипломатичного листування*. Авторами Д. н. найчастіше є органи зовн. зносин

(відомства закорд. справ та іноз. *дипломатичні представництва*), однак на практиці їх коло може розширюватися й ін. представниками д-в. За змістом Д. н. можуть бути як політ., так і міжнар.-правового характеру. Переважна кількість Д. н. не мають юрид. значення, хоча окр. з них можуть відігравати вельми важливу роль у міжнар. праві. Зокрема, Д. н. може містити одностор. заяву, яка створює юрид. зобов'язання для д-ви-автора (*обіцянка, відмова, визнання*), а також *протест* проти неправомірних дій ін. д-ви. Напр., у ноті МЗС України від 30.09.2003, врученій тимчас. повіреному у справах Росії в Україні, містився протест України проти будівництва РФ дамби у Керчен. протоці у напрямку укр. о-ва Тузла. Д. н. може повідомляти про *підписання міжнародних договорів, ратифікацію чи денонсацію міжнародних договорів*. Обмін Д. н. у міжнар. праві може свідчити про висловлення *згоди на обов'язковість міжнародного договору* (ст. 13 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*).

У дипл. практиці Д. н. є одним із форм. видів дипл. листування, який вимагає дотримання низки традиц. правил *дипломатичного протоколу* і характеризується наявністю певних структурних елементів (формул ввічливості, компліментів, особл. стилю мови тощо). Найчастіше серед Д. н. виокремлюють особисті, вербальні, циркулярні та колект. ноти.

Особисті (індивід.) Д. н. ухвалюються переважно щодо важливих, принципових для д-ви питань, напр., за їх допомогою може повідомлятися про зміну держ. устрою, тимчас. припинення дипл. відносин тощо. Д. н. інформ. характеру засвідчують певну офіц. позицію д-ви з того чи ін. питання. *Глава дипломатичного представництва*, який вручив *вірчі грамоти*, інформує про це колег по дипл. корпусу також особистою нотою. Особисті ноти у порядку взаємності приймаються у відповідь на ін. особисту Д. н. (ноти-відповіді).

Особисту ноту складають у формі листа від першої особи, яка його підписує. Її друкують на спец. нотному бланку з держ. гербом і підписом установи: «Міністерство закордонних справ України» або «Посольство України у... (назва країни)». Формат ноти — подвійне ліве поле осн. тексту.

Текст особистої ноти, як правило, завжди починається зі звернення (appeal), напр., «Шановний пане Міністр» («Monsieur le Ministre»), «Ваша високоповажносте», «Шановний пане Посол» та ін. Після цього викладається текст самої ноти. Закінчується документ набором традиційно прийнятих фраз і компліментів (courtoisie), які свідчать про повагу до адресата листа, напр.: «прошу Вас, пане Міністр, прийняти за певнення у моїй вельми високій повазі». Як вступну, так і заключну частину особистої Д. н. зазвичай оформлюють великими літерами «від руки». На відміну від вербальної ноти особиста Д. н. завжди містить підпис особи, від ім. якої вона надсилається. Підпис іноді супроводжується словами «your obedient servant». У такого роду Д. н. у лівому нижньому куті 1-ї сторінки, незалежно від кількості сторінок, вказують адресу, тут же зазначають ранг особи, якій надсилається нота. Ім'я та адресу автора листа також «від руки» вказують на конверті. Д. н., як правило, передають особисто або через *дипломатичного кур'єра*. Відсилати такі листи звичайною поштою не прийнято. Іноді дипломат може зачитати текст Д. н. адресату й передати йому відп. копію документа.

Різновидом Д. н. є *вербальна нота* (note verbale). Вербальна нота є однією з найпоширеніших форм, що використовується у сучас. дипл. листуванні. За допомогою таких нот підтримуються офіц. дипл. контакти переважно у двостор. відносинах. Вербальні ноти можуть стосуватися питань найрізноманітнішого характеру. Традиційно вони слугують для відтворення осн. моментів розмови або ж закріплення усних домовленостей. Вербальні Д. н. також можуть використовуватися у листуванні між урядами з особливо важливих питань.

Оформлюють вербальну Д. н. відповідно до усталених традицій і практики. Здебільшого її складають у безособовій формі (від третьої особи), друкують на бланку. Вербальні ноти можуть містити звернення, напр., «Міністерство закордонних справ України засвідчує свою повагу посольству ... і має честь повідомити ...». Однак, на відміну від особистих Д. н., наявність такого звернення у вербальних нотах не є обов'язковою. Такі ноти не підписують, але можуть бути

завізовані. Так, на ноті ставлять печатку МЗС чи дипл. представництва і вказують її реєстр. номер. Зазвичай у вербальних нотах також зазначають дату і місце відправлення. Назва «вербальна нота» іноді може фігурувати на поч. документа.

У міжнар. відносинах Д. н. використовують не лише у двостор. відносинах д-в, їх можна зустріти й у багатостор. *дипломатії*. Зокрема, якщо є необхідність надіслати офіц. інформацію з одного й того самого питання більш ніж 1 адресату, часто звертаються до такого різновиду Д. н., як циркулярні ноти. Напр., відомство закорд. справ д-ви акредитації може звернутися до іноз. дипл. представництв, розташованих у цій д-ві, з питання порушення норм внутр. зава окр. *дипломатичними агентами*. Так само циркулярна нота може бути засобом спілкування окр. дипл. представництва з ін. дипл. представництвами, акредитованими у відп. д-ві. Циркулярні ноти найчастіше оформлюють у вигляді вербальної ноти.

У дипл. практиці трапляється й такий вид Д. н., як колект. ноти. Вони мають кількох авторів і адресуються переважно 1 адресату. Напр., представники кількох д-в направляють таку колект. ноту з певного питання до уряду або ж кілька глав дипл. представництв надсилають міністру закорд. справ д-ви акредитації спільну колект. ноту. Іноді колект. ноти можуть розглядатися як *демарш* або як засіб здійснення політ. тиску. Колект. ноти передбачають здебільшого наявність тісних відносин між д-вами — авторами Д. н.

У міжнар. відносинах використовують і такий різновид Д. н., як ідентичні, або паралельні, ноти, коли кілька авторів направляють однакові за змістом Д. н. Напр., МЗС чи дипл. представництво адресують однакові за змістом ноти 1 чи кільком урядам д-в. У ЗМІ, коли викладається текст такої ноти, водночас повідомляється, що тотожні Д. н. було направлено урядам ін. д-в.

У Д. н. не допускаються виправлення. Формулювання, які містяться у Д. н., мають узгоджуватися з принципами ввічливості, вони не можуть бути двозначними.

Порушення правил оформлення Д. п. може мати наслідком загострення відносин між д-вами.

Літ.: *Дипломатический словарь* / Под ред. А.А. Громыко. Т. II. М., 1971; *Українська дипломатична енциклопедія* / За ред. Л.В. Губерського. К., 2004; *Сагайдак О.П.* Дипломатичний протокол та етикет. К., 2005; *Roberts I. Satow's Diplomatic Practice.* Oxford, 2009; *Barston R.* Modern Diplomacy. L., 2006; *Behrens P.* Diplomatic Communications, Forms of // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2010.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНА ПОШТА, або дипломатична валіза (англ. — diplomatic bag, франц. — valise diplomatique, рос. — дипл. почта, дипл. валіза), — у широкому розумінні є різновидом зв'язку між д-вою та її дипл., конс. та ін. представництвами за кордоном, а також між самими представництвами. КМП ООН визначає Д. п. як вмістилище офіц. кореспонденції, документів або предметів, призначених для офіц. користування. Важливою ознакою Д. п. є наявність видимих зовн. ознак (маркування), що засвідчують її офіц. характер. Це уможливає відрізнити Д. п. від ін. багажу, зокрема від персон. багажу *агентів дипломатичних*.

Доставка Д. п. може відбуватися як у супроводі *дипломатичного кур'єра*, так і без нього. *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* (далі — Віден. конвенція 1961) виділяє 3 категорії осіб, які офіц. можуть супроводжувати Д. п.: дипломатичний кур'єр, дипл. кур'єр *ad hoc* (для окр. випадку) та командир екіпажу цив. судна. Останній не має статусу дипл. кур'єра, однак йому надається відп. офіц. документ. На практиці аналогічними повноваженнями може бути наділений і командир морського судна. Переважно д-ви доручають доставлення Д. п. профес. дипл. кур'єрам. В Україні діє Положення про порядок доставки дипл. пошти України, затверджене розпорядженням Президента України від 27.01.1992. Воно передбачає, що формування, оформлення і доставка Д. п. здійснюються Держ. фельд'єгерською службою України.

У міжнар. праві на Д. п. поширюється особл. режим, який передбачає її недотор-

канність. Норма про недоторканність Д. п. має на меті забезпечити принцип свободи зносин д-ви акредитації з її дипл., конс. та ін. представництвами за кордоном. В абс. формі зазначений принцип було закріплено у Віден. конвенції 1961. У ст. 27 (3) вказується, що Д. п. не підлягає ні розпакуванню, ні затриманню. Така сама за змістом норма міститься і в ст. 28 (4) *Конвенції про спеціальні місії 1969* (щодо пошти спец. місії), а також у ст. 27 *Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* (щодо пошти представництва).

Закріплення у Віден. конвенції 1961 принципу абс. недоторканності Д. п. стало прогрес. розвитком міжнар. права. До прийняття Конвенції існувала норма міжнар. звичаєвого права, яка за певних обставин допускала можливість піддавати огляду Д. п. за згодою д-ви акредитації у присутності представника останньої, а у разі її відмови Д. п. мала повертатися до місця відправлення (відносна недоторканність). Ця звичаєва норма знайшла своє відображення у ст. 35 (3) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963* (далі — Віден. конвенція 1963), у якій дозволяється за згодою д-ви акредитації відкриття конс. валізи компетент. органами д-ви акредитації у разі, якщо є серйозні підстави вважати, що в ній знаходиться щось ін., ніж офіц. кореспонденція, документи або предмети, призначені для офіц. користування. Отже, Віден. конвенція 1961 та Віден. конвенція 1963 закріплюють принцип недоторканності Д. п. у різній формі.

Проте після прийняття Віден. конвенції 1961 принцип абс. недоторканності Д. п. став предметом доктринальних дискусій. Ще під час Дипл. конф., на якій було ухвалено Конвенцію, звучали 2 протилежні погляди. Так, англ. юрист Дж. *Фіцморіс* вважав, що норма про недоторканність Д. п. має передбачати винятки, тоді як рад. наука міжнар. права на чолі з Г.І. *Тункіним* наполягала на необхідності закріплення абс. характеру цієї норми. Такого ж розуміння дотримувалася й укр. школа міжнар. права, зокрема К.К. *Сандровський*. Не існувало однорідності й у практиці д-в. Це змусило низку д-в — учасниць Віден. конвенції 1961 (Бахрейн, Кувейт, Ємен, Саудівська Ара-

вія та ін.) ухвалити застереження до згаданої норми, зберігши за собою право відкриття Д. п. у разі наявності серйозних підстав припускати, що в ній містяться предмети, експорт або імпорт яких заборонено нац. зак.-вом. Критичне ставлення до принципу абс. недоторканності Д. п. було значною мірою зумовлено виявленими фактами зловживань Д. п., яку використовували для незаконного перевезення зброї, алкоголю, наркотиків, творів мистецтв тощо. Більше того, мали місце випадки, коли під прикриттям Д. п. перевозилися особи, напр. політ. опоненти, які були затримані за кордоном. Отже, утвердження у практиці д-в норми щодо абс. характеру недоторканності Д. п. стикалося з певними труднощами.

Ін. складним моментом визначення Д. п. є питання її форми. Віден. конвенція 1961 не містить положень щодо розміру та ваги Д. п. Так само немає й відп. *звичай міжнародно-правових*. Загалом вважається, що Д. п. може мати різну форму (ящик, коробка, пакет, конверт тощо). Д. п. може також містити великогабаритні предмети, напр., фотокопіювальні апарати, шифрувальне обладнання, комп'ютери і навіть будматеріали для спорудження нового приміщення дипл. представництва. Єдиною вимогою до Д. п., закріпленою у ст. 27 (4) Віден. конвенції 1961, є необхідність наявності на ній видимих зовн. ознак, що засвідчують її офіц. характер. Отже, пакунок, який не містить відп. зовн. маркувань, не може розглядатися як Д. п. У Віден. конвенції 1961 також зазначається, що Д. п. може містити лише документи або предмети, призначені для офіц. потреб. Якщо вміст пакунка з Д. п. не відповідає цій вимозі, це означає порушення д-вою акредитації своїх міжнар. зобов'язань і може потягти за собою міжнар. відповідальність останньої. Водночас існування підозри, що пакунок з Д. п. може містити ін., ніж офіц. предмети чи документи, вважається недостатнім для порушення режиму недоторканності. Якщо д-ва акредитації має підозру щодо офіц. характеру вмісту Д. п., вона може вдатися до передбачених міжнар. правом засобів, зокрема оголосити окр. членів дипл. представництва д-ви акредитації *persona non grata* або розірвати дипл. відносини.

Спірним у міжнар. праві залишається і питання кваліфікації трансп. засобів як Д. п. Не всі д-ви погоджуються визнавати за ними режим Д. п. Напр., прецедент. випадком стала у 1984 відмова митн. служб Швейцарії та Німеччини визнавати вантажівку з СРСР як Д. п.

Вельми дискусійним у міжнар. праві аспектом Д. п. є питання можливих нових методів її перевірки, зокрема сканування. З одного боку, вважається, що сканування Д. п. не є порушенням принципу недоторканності Д. п. Однак практика д-в виходить переважно з того, що абс. недоторканність, передбачена у ст. 27 (3) Віден. конвенції 1961, забороняє електронне сканування Д. п. чи сканування її рентген. променями. Водночас сканування Д. п. в аеропорту або зовн. огляд за допомогою служб. собак у разі підозри у зловживанні не забороняється на практиці, що пов'язано із захистом від терорист. актів. Якщо під час такого сканування Д. п. буде виявлено предмети, які, на думку відп. служб аеропорту чи авіаліній, становлять небезпеку авіації, то може бути відмовлено у її перевезенні.

Враховуючи вищенаведені та ін. труднощі, які виникають у практиці д-в щодо Д. п., а також недостатню визначеність Д. п. у Віден. конвенції 1961, КМП ООН визнала за доцільне провести кодифікацію цієї теми і згідно з резол. ГА ООН № 3176 від 13.12.1976 розпочала у 1977 її вивчення. Результатом роботи Комісії стало ухвалення у 1989 в 2-му читанні проекту статей «Про статус дипломатичного кур'єра та дипломатичної пошти, яка не супроводжується дипломатичним кур'єром». У цьому документі Комісія зазначила поширення передбаченого у ст. 35 (3) Віден. конвенції 1963 правового режиму конс. валізи на всі види Д. п., підтвердивши таким чином відносний характер недоторканності Д. п. Проте щодо деяких ін. питань, зокрема про заборону здійснення електронними чи ін. засобами сканування Д. п., у поглядах д-в виявилися суттєві розбіжності. Саме тому дипл. конф., яку рекомендувала скликати КМП з метою ухвалення документа зобо-

в'язального характеру, так і не відбулася, а Проект статей 1989 має суто рекомендац. характер. Водночас він містить низку міжнар. звичаєвих норм у цій сфері і пропонує нові норми, які не знайшли висвітлення у Віден. конвенції 1961.

Отже, КМП засвідчила, що принцип абс. недоторканності, закріплений у Віден. конвенції 1961 у ст. 27 (3), не став звичаєвою нормою міжнар. права. Однак такий принцип залишається чинним для всіх д-в — учасниць Віден. конвенції 1961, які не зробили відп. застережень до вищезгаданої статті. Ін. д-ви на власний вибір можуть застосовувати як чинну звичаєву норму міжнар. права про принцип відносної недоторканності Д. п., так і нову договір. норму про абс. недоторканність Д. п. У разі виникнення ін. питань правового режиму Д. п., які не визначено у Віден. конвенції 1961, д-ви можуть брати за орієнтир підготовлений КМП Проект статей 1989.

Літ.: *d'Aspremont J. Diplomatic Courier and Bag // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2011 (www.mpepil.com); Satow's Diplomatic Practice / Ed. I. Roberts. Oxford, 2009; Denza E. Diplomatic Law. Oxford, 2008; Addicott J. F. The Status of the Diplomatic Bag: A Proposed United States Position // NJIL, 1991, N 13; Репецький В. Дипломатичне і консульське право. Львів, 2002.*

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА (англ. diplomatic service, нім. auswärtiger Dienst) — профес. діяльність в органах держ. влади, покликана забезпечувати реалізацію зовн. політики відповідно до норм внутр. та міжнар. права. Д. с. є зазвичай невід'ємною складовою частиною держ. служби.

Діяльність Д. с. регулюється насамперед такими міжнар.-правовими актами, як *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961* та *Віденська конвенція про консульські зносини 1963*. Ці документи регламентують осн. питання здійснення зовн. зносин д-ви (порядок установа. і припинення дипл. зносин, створення *дипломатичних представництв*, їх функції, призначення та відкликання глави і членів дипл. персоналу представництва, встановл. дипл. класів, порядок акредитування *глави дипломатичного*

представництва, обсяг дипломатичних привілеїв та імунітетів тощо).

Функціонування Д. с. кожної д-ви визначається її внутр. правовими нормами. Як правило, у них закріплюються завдання та функції Д. с., встановлюється порядок прийняття на Д. с., призначення на дипл. посади, присвоєння дипл. рангів, ротачії дипл. працівників, регулюються питання пенс. забезпечення, страхування дипл. працівників та членів їхніх родин тощо. Часто питання орг-ції діяльності Д. с. у нац. зак-ві регулюються спец. нормат.-правовими актами. Напр., в Україні такими є *Закон України «Про дипломатичну службу» 2001*, *Закон України «Про дипломатичні ранги» 2002*, *Консульський статут України* та деякі ін. (див. *Дипломатична служба України*). Окр. закони про Д. с. прийнято в багатьох зарубіж. д-вах, зокрема Грузії (2007), Казахстані (2002), Латвії (1995), Литві (1998), Німеччині (1990), Росії (2010) та ін. У деяких країнах ухвалено закони про зовн. службу: Польщі (2001), США (1980), Філіппінах (1952) та ін.

До системи органів Д. с. д-ви входять, як правило, Мін-во закорд. справ (МЗС), закорд. дипл. представництва та конс. установи, представництва при міжнар. орг-ціях, іноді представництва МЗС на власній терит. Крім того, профес. здійснення завдань і функцій зовн. політики д-ви може відбуватися і на окр. посадах держ. служби в ін. органах влади відповідно до нац. зава, напр., в апараті глави д-ви або керівника уряду.

Д. с. є особл. сферою держ. управління у сфері забезпечення суверенітету, міжнар. безпеки д-ви, захисту інтересів, прав і свобод власних гр-н та юрид. осіб за кордоном. За допомогою Д. с. здійснюється виконання функцій і завдань у сфері зовн. політики д-ви, а також відбувається координація діяльності у цій сфері відп. органів держ. влади.

Існують відмінності між Д. с. і поняттям *дипломатія*. Останню в *доктрині* розуміють як інструмент реалізації зовнішньополіт. курсу д-ви, як сукупність засобів, прийомів і методів досягнення зовнішньополіт. цілей д-ви. Ж. Камбон визначає дипломатію як «мистецтво ведення переговорів, укладання угод, спрямованих на пошук за-

собів, які б дозволили у відносинах між народами не звертатися до крайнього засобу — сили». Отже, дипломатія є політ. інструментом для підтримання відносин між д-вами. Натомість Д. с. слід розуміти як діяльність, що ставить за мету не лише досягнення політ. цілей, а й реалізацію широкого спектру ін. завдань.

Однією з функцій Д. с. виступає інформ.-аналіт. діяльність, яка передбачає збір даних та інформування керівництва д-ви, органів держ. влади про політ. й екон. становище у світі, ситуацію у д-ві перебування. Така діяльність має засновуватися на засадах профес. обробки інформації, аналізу та прогнозування.

Важливою складовою Д. с. є екон. дипломатія, спрямована на захист і просування екон. інтересів д-ви, забезпечення її конкурентоспроможності у міжнар. відносинах. Метою екон. дипломатії є збільшення обсягів експорту д-ви, залучення іноз. інвестицій, пошук нових або розширення наявних ринків збуту продукції нац. товаровиробників, установа зв'язків із бізнес-колами д-ви перебування тощо. Екон. дипломатія за кордоном нерідко реалізується дипломатами, які працюють у торг.-екон. представництвах/місіях (Росія) або екон. відділах посольств (Велика Британія, США, Україна, Франція, Японія).

В останні десятиліття почала утверджуватися *превентивна дипломатія*, покликана запобігати конфліктам на ранніх стадіях їх виникнення. Своє закріплення концепція превент. дипломатії знайшла у доповіді *Генерального секретаря ООН Б. Бутроса Галі Порядок денний для миру 1992*. Реалізація превент. дипломатії здійснюється через такі інструменти, як надання *добрих послуг*, посередництво у переговорах, створення слідчих комісій та комісій з примирення, раннє попередження, налагодження довіри, *встановлення фактів*, «тиха дипломатія» тощо. Метою превент. дипломатії є *підтримання миру* та безпеки у світі. Крім Д. с. окр. д-в превент. дипломатія активно розвивається в рамках ООН та міжнар. регіон. орг-цій (*Африканський Союз, АСЕАН, Ліга арабських держав, ОБСЄ* та ін.).

Традиц. функцією Д. с. є культ. дипломатія, яка передбачає використання культури як засобу досягнення цілей зовн. по-

літики д-ви, створення її позит. іміджу за кордоном, популяризації культ. спадщини, мови, пропаганди досягнень д-ви. Особл. роль у проведенні культ. дипломатії належить дипл. представництвам д-ви за кордоном, у складі яких, як правило, працюють *аташе* з питань культури.

Однією із важливих складових профес. забезпечення міжнар. відносин та невід'ємним організац.-політ. інструментом Д. с. виступають *дипломатичний протокол* і *дипломатичний церемоніал*. Ці явища мають довгу історію становлення, свої особливості і традиції в кожній країні, але їх зміст є ідентичним: вони є вираженням поваги до офіц. представника іноз. д-ви, а в його особі — до д-ви та народу, які він представляє.

У сучас. умовах Д. с. тісно пов'язана з діяльністю засобів мас. інформації (ЗМІ). Поширення інформації з міжнар. питань покладається, як правило, на прес-службу зовнішньополіт. відомства д-ви. Важливим напрямом роботи в цій сфері є своєчасне доведення до вітчизн. та іноз. ЗМІ, а через останні — до зарубіж. політ. кіл та світ. громадськості офіц. позиції д-ви з тих чи ін. питань зовн. політики. У зв'язку з цим роблять повідомлення для ЗМІ, оголошують заяви речника МЗС, організують брифінги, проводять неформ. зустрічі тощо. З розвитком інтернету значно розширилися можливості інформ. забезпечення зовн. політики д-ви, зокрема створенням веб-сторінки МЗС та дипл. представництва за кордоном.

Д. с. традиційно передбачає вміння працювати з документами, адже саме поняття «дипломатія» походить від грец. «diplōma» (документ, складений удвоє). У зв'язку з цим важливим інструментом Д. с. є дипл. діловодство та *дипломатичне листування*. Перше поняття передбачає орг-цію документообігу в системі органів Д. с. До завдань дипл. діловодства належать, зокрема, документ. забезпечення: зовнішньополіт. діяльності керівництва д-ви (опрацювання матеріалів до зустрічей на вищому рівні, телефонних бесід, проектів листів тощо); процесу підготовки та укладання міжнар.

договорів; документообігу між МЗС та представництвами іноз. д-в; матеріалів для представників д-ви в рамках міжнар. орг-цій та конф.; документації організац. характеру (положення, статuti, інструкції тощо); ведення справ щодо персоналу (накази про призначення і т. ін.); документації інформ. характеру (річні звіти, листи, доповідні листи, записи бесід) тощо. При цьому документи мають відповідати таким вимогам, як достовірність, своєчасність, лаконічність. Дипл. документи можуть бути як відкриті, так і з обмеженим доступом. Фактор таємності не суперечить демокр. принципам Д. с.

З дипл. діловодством тісно пов'язане поняття дипл. листування, що полягає в письм. спілкуванні між главами д-в, керівниками зовнішньополіт. відомств, главами дипл. установ. Дипл. листування вимагає дотримання принципів рівності партнерів, взаємної поваги та коректності. Традиц. форми такого листування мають відповідати загальноприйнятим у дипломатії протокольним формулам. До найпоширеніших документів у дипл. листуванні належать ноти (вербальні та особисті), пам'ятні записки, *меморандуми*, листи тощо.

Особливості нац. Д. с. зумовлюються традиціями та культурою країни, її істор. розвитком, а також визначаються активністю й розгалуженістю міжнар. зв'язків д-ви, формою констит. ладу, особливостями держ. правління. Розвиток і особливості Д. с. у таких д-вах, як Велика Британія, США, Франція, ФРН, Японія, вплинули на становлення нац. систем Д. с. в ін. країнах. Зокрема, йдеться про такі чинники, як застосування прийомів і методів дипл. діяльності, її орг-ція, умови відбору та кар'єрне зростання, місце Д. с. у системі органів держ. влади тощо.

Новацією в міжнар. практиці функціонування Д. с. стало створення відповідно до *Лісабонського договору 2007 Європейської служби зовнішньої діяльності* (ЄСЗД; European External Action Service) у рамках ЄС. Цей орган покликаний здійснювати низку класичних функцій Д. с., однак при цьому

ЄСЗД не замінює, а лише доповнює нац. органи Д. с. д-в — членів ЄС. Керівником ЄСЗД є Високий представник ЄС з питань закорд. справ та політики безпеки.

Літ.: *Попов В.И.* Современная дипломатия. М., 2006; *Дипломатическая служба. Учеб. пособие* / Под ред. А.В. Торкунова. М., 2002; *Roberts I. Satow's Diplomatic Practice.* Oxford; N. Y., 2009.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ — складова держ. служби, призначена для практ. реалізації зовн. політики України, представлення та відстоювання її нац. інтересів на міжнар. арені, а також захисту прав та інтересів гр-н і юрид. осіб д-ви за кордоном.

Правовий статус Д. с. У. регулюється *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001* (далі — Закон), який визначає засади і порядок орг-ції Д. с. У., а також особливості правового статусу її співробітників. Закон розрізняє дипл. працівників і працівників Д. с. У. Дипл. працівники — це держ. службовці, які виконують дипл. або конс. функції в Україні чи за кордоном і мають відп. дипл. ранг (див. *Дипломатичні класи і ранги*). У свою чергу, працівниками Д. с. У., крім дипл. працівників, є також адм.-тех. співробітники.

До осн. завдань Д. с. У. належать: проведення зовнішньополіт. курсу, спрямованого на розвиток політ., екон., гуманіт., наук., ін. зв'язків з іноз. д-вами, міжнар. орг-ціями; сприяння забезпеченню стабільності міжнар. становища України, піднесенню її міжнар. авторитету, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера; забезпечення дипл. засобами захисту суверенітету, безпеки, терит. цілісності й непорушності кордонів України, її політ., торг.-екон. та ін. інтересів; координація діяльності органів викон. влади у проведенні єдиного зовнішньополіт. курсу д-ви; вивчення політ. та екон. становища у світі, зовн. та внутр. політики іноз. д-в, діяльності міжнар. орг-цій та ін. (ст. 4).

Відповідно до цих основоположних завдань гол. функціями Д. с. У. Законом визначено: підтримання дипл. зносин з іноз. д-вами, представництво України у міжнар. орг-ціях та спец. місіях; захист нац. інтересів України, її гр-н та юрид. осіб у сфері

міжнар. відносин; забезпечення єдності зовнішньополіт. курсу д-ви; використання переваг міжнар. спілкування для сприяння внутр. розвитку України, зміцненню її нац. безпеки та позицій у світі; здійснення зовнішньополіт. діяльності д-ви; проведення переговорів і підготовка укладення міжнар. договорів; підготовка пропозицій щодо удосконалення зак-ва України в галузі міжнар. відносин; забезпечення *дипломатичного протоколу* у сфері зовн. зносин з ін. д-вами, міжнар. орг-ціями, зберігання міжнар. договорів України; сприяння діяльності іноз. дипл. представництв та конс. установ, представництв міжнар. орг-цій в Україні, а також здійснення контролю за додержанням *дипломатичних (консульських) привілеїв та імунітетів*; поширення інформації про Україну за кордоном; забезпечення розвитку зв'язків із закорд. українцями та їх громад. орг-ціями тощо (ст. 5).

Систему органів Д. с. У. становлять *Міністерство закордонних справ України*, представництва МЗС на терит. України, а також закорд. дипл. установи України. При цьому МЗС є центр. органом викон. влади, який забезпечує проведення зовн. політики і координацію діяльності у сфері зовн. зносин України. Мін-во також здійснює безпосереднє керівництво органами Д. с. У. (ст. 6). У системі органів Д. с. У. можуть утворюватися *спеціальні місії*, а також делегації на сесії міжнар. орг-цій, завдання та функції яких визначаються *Президентом України* або МЗС України.

Дипл. працівниками можуть бути гр-ни України, які мають відп. фахову вищу освіту, необхідні профес. та ділові якості, володіють держ. та іноз. мовами і за станом здоров'я можуть бути направлені у довготермінове відрядження. Прийняття на Д. с. У. здійснюється на конкурс. основі, крім випадків призначення на дипл. посади Президентом. Гр-ни, які вперше приймаються на Д. с. У. і раніше не перебували на держ. службі, складають присягу держ. службовців. Дипл. працівники проходять Д. с. У. на посадах міністра закорд. справ, на дипл. посадах системи органів Д. с. У. і на відповід. посадах структур. підрозділів апарату Президента, що забезпечують здійснення Главою д-ви повноважень у зовнішньополіт. сфері, структур. підрозділів апарату ВР України

і Секретаріату КМ України, що забезпечують здійснення заходів з міжнар. співробітництва відповідно Парламенту та Уряду.

Для дипл. працівників, які працюють у закорд. дипл. установах України, встановлюються такі посади: *Надзвичайний і Повноважний Посол*, Пост. представник при міжнар. орг-ції, Представник при міжнар. орг-ції; радник-посланик; заступник Пост. представника при міжнар. орг-ції, заступник Представника при міжнар. орг-ції, *Генеральний консул* — завідувач конс. відділу; радник; *консул*; перший секретар; віце-консул; другий секретар; третій секретар; *аташе*. До кадрів Д. с. У. належать працівники, які обіймають штатні дипл. та адм.-тех. посади на пост. основі за контрактом.

Міністр закорд. справ призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України і звільняється з посади Президентом. Надзвичайний і Повноважний Посол, Пост. представник при міжнар. орг-ції та Представник при міжнар. орг-ції призначаються на посади та звільняються з них Президентом України за поданням Міністра закорд. справ. Відп. укази Президента скріплюються підписами Прем'єр-міністра та Міністра закорд. справ (ст. 13).

В органах Д. с. У. здійснюється ротация працівників Д. с. У., які можуть направлятися у довготермінове відрядження з урахуванням їх профес. підготовки, спеціалізації та досвіду роботи, а також служб. необхідності (ст. 20 Закону). Після закінчення довготермінового відрядження працівників Д. с. У. направляють у наст., як правило, не раніше ніж через 2 роки. Довготермінове відрядження дипл. працівників триває до 4 років у д-вах з норм. клімат. умовами та стабільною політ. ситуацією і до 3 років — у д-вах з важкими клімат. умовами або складною політ. ситуацією (ст. 21). Після закінчення відрядження працівників Д. с. У. відкликають. Іноді у зв'язку зі служб. необхідністю може відбуватися т. з. «горизонтальна» ротация, коли працівників Д. с. У. переводять до ін. закорд. дипл. установ України. Після повернення з довготермінового

відрядження працівнику Д. с. У. надають попередню посаду або посаду, не нижчу від тієї, яку він обіймав у відрядженні, а в разі неможливості — рівноцінну їй посаду в системі органів Д. с. У. За певних обставин працівник Д. с. У. може бути достроково відкликаний на батьківщину в разі служб. необхідності, за станом здоров'я, у випадках невиконання або неналежного виконання служб. обов'язків, ганебних вчинків або дій членів його сім'ї, що можуть спричинити негат. наслідки (ст. 22).

При МЗС України діє *Дипломатична академія України* як галузевий навч. заклад системи Д. с. У. Осн. завданням Академії є підготовка та підвищення кваліфікації працівників Д. с. У., а також працівників ін. органів держ. влади, які задіяні у забезпеченні зовн. зносин України, а також проведенні наук. досліджень у сфері міжнар. відносин. Ректор Дипл. академії, його заст., керівники структур. підрозділів та їх заст. є працівниками Д. с. У. (ст. 26 Закону 2001).

Граничний вік перебування на Д. с. У. для чоловіків і жінок становить 65 років. Після його досягнення працівник Д. с. У., за рішенням Міністра закорд. справ, може бути залишений на Д. с. У., однак лише на посаді радника або консультанта. Водночас дипл. працівники, які мають ранг Надзвичайного і Повноважного Посла, рішенням органу чи посад. особи, які здійснюють їх призначення, можуть залишатися на дипл. посадах і після досягнення ними граничного віку.

Питання проходження Д. с. У., крім Закону, регулюються також *Конституцією України*, Законом України «Про державну службу», Кодексом законів про працю України, *Консульським статутом України* та ін. нормат.-правовими актами, а також чинними міжнар. договорами.

Літ.: Зорин В.А. Основы дипломатической службы. М., 1977; Гуменюк Б.І. Основы дипломатичної та консульської служби. К., 1998; Feltham R.G. Diplomatic Handbook. L., 1998; Berridge G.R. Diplomacy: Theory and Practice. L., 2005.

А.Я. Мельник, С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНЕ ЛИСТУВАННЯ (англ. diplomatic communication, рос. дипл. переписка) — форма зовнішньополіт. діяльності д-ви, під час якої використовується офіц. кореспонденція та різні види дипл. документації з метою здійснення та підтримання офіц. зносин між д-вами.

Авторами Д. л. можуть бути глави д-в, урядів, відомств закорд. справ, дипломати, а також ін. представники д-ви у міжнар. відносинах. Адресатами Д. л. є представники іноз. д-ви. У дипл. відносинах немає обмежень щодо форм Д. л., які на практиці можуть бути досить різноманітними. Дипл. листи можуть відрізнятися за видами, структурою, змістом, значенням, форм. елементами, а також за засобами та методами їх здійснення. Однак, відповідно до дипл. звичаїв, історично сформувалися певні вимоги до стилю листування. Серед офіц. форм Д. л. найпоширенішими вважаються *дипломатична нота*, *вербальна нота* (note verbale) та *меморандум*.

Д. л. є важливим елементом двостор. відносин. Дипл. ноти (lettre) є найбільш форм. видом Д. л. Здебільшого їх використовують, якщо потрібно викласти питання великого значення. Напр., за допомогою особистих нот д-ва повідомляє про зміну держ. устрою, тимчас. припинення дипл. представником своїх функцій, припинення дипл. відносин тощо. При їх оформленні дотримуються певного стилю. Так, особисті ноти мають форму листа, друкуються на спец. бланку і надсилаються від ім. особи, яка їх підписує. Найпоширенішою формою Д. л. є вербальна нота. Вона може стосуватися питань різного характеру. Вербальну ноту не підписують, іноді візують. Традиційно вербальну ноту використовують для відтворення осн. моментів розмови або усних домовленостей. Її також можуть застосовувати у листуванні між урядами з особливо важливих питань. Меморандум (memoire) у Д. л. є менш форм. документом, ніж особиста чи вербальна нота. У ньому викладають факти та юрид. аспекти певних питань і наводять аргументи з цього приводу. Текст меморандуму укладають від третьої особи, він не містить форм. звернень та компліментарної частини, характерних для дипл. нот. Під текстом зазначають місце і дату відправлення,

підпис не ставлять. Меморандум може бути як дод. до дипл. чи вербальної ноти, так і мати самост. характер. Крім цих документів у Д. л. можуть використовуватися пам'ятні записки, приват. листи напівофіц. характеру тощо.

Д. л. відбувається й у випадках багатостор. міжнар. відносин. Зокрема, якщо є потреба надіслати офіц. інформацію з одного й того самого питання більш ніж 1 адресату, часто звертаються до циркулярних нот. Напр., відомство закорд. справ д-ви акредитації може звернутися до іноз. *дипломатичних представництв* щодо порушення норм внутр. зак-ва окр. *агентами дипломатичними*. Так само циркулярна нота може бути засобом спілкування окр. дипл. представництва з ін. дипл. представництвами, розташованими у д-ві акредитації. Циркулярні ноти найчастіше мають форму вербальної ноти. У дипл. практиці зустрічається й такий вид Д. л., як колект. ноти. Їх використовують у разі, якщо кілька авторів звертаються до 1 адресата. Напр., колект. ноту можуть надіслати кілька глав дипл. представництв міністру закорд. справ д-ви акредитації. Така форма Д. л., як правило, вимагає наявності особливо тісних відносин між д-вами-авторами. У багатостор. міжнар. відносинах використовують такий вид Д. л., як паралельні ноти (ідентичні ноти), коли надсилають різні ноти однакового змісту.

Д. л. відіграє важливу роль не лише в дипл. відносинах, а й має значення для міжнар. права. Слід зауважити, що здебільшого дипл. листи не мають міжнар.-правових наслідків. Не вважаються міжнар.-правовими документами листи, надіслані з метою висловлення рекомендацій, доведення певної інформації тощо. Однак в окр. випадках деякі форми Д. л. здатні спричинити юрид. наслідки міжнар.-правового характеру. Зокрема, низка документів Д. л., що мають форму *нотифікації*, містять юрид. факти. Так, нотифікацією є надсилання МЗС або дипл. чи конс. представництвом дипл. ноти, в якій повідомляється про підписання, *ратифікацію* чи *денонсацію міжнародного договору*.

Односторонні акти держав, які здатні викликати юрид. наслідки відповідно до наміру їх автора, також можуть міститися в

таких документах, як дипл. нота, вербальна нота, меморандум тощо. Зокрема, чимало традиц. видів одностор. актів, таких як *протест*, *визнання*, *відмова* чи *обіцянка*, знаходять своє вираження у різних формах Д. л. МС ООН, вивчаючи справу *Ядерні випробування 1974*, розглядав, серед ін., дипл. ноти Франції як докази наявності одностор. обіцянки щодо відмови у проведенні атмосф. ядер. випробувань у Тихому океані.

Окр. форми Д. л. використовують і у сфері укладання *двосторонніх міжнародних договорів*. Зокрема, *обмін нотами* може свідчити про вираження *згоди на обов'язковість договору*. Однак на практиці зустрічаються випадки обміну й ін. видами Д. л., зокрема меморандумами, вербальними нотами, пам'ятними записками або телеграмами. Набуття чинності договором здебільшого відбувається в момент отримання 2-го документа. Допущення такої процедури, як надання згоди на обов'язковість договору, має передбачатися цими документами або ж установлюватися за домовленістю сторін в ін. спосіб (ст. 13 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*).

Укладення *багатосторонніх міжнародних договорів* за допомогою обміну нотами відбувається досить рідко. Однак Д. л. відіграє вагомий роль і в цьому процесі. Так, дипл. нотою д-ва може повідомити *депозитарію* про свою згоду на обов'язковість багатостор. міжнар. договору (ст. 16 Віден. конвенції 1969). Д. л. у договір. праві може відігравати роль дод. засобів тлумачення, якщо воно було частиною підготовчої роботи (*preparatory work*) у процесі укладення міжнар. договору (ст. 32 Віден. конвенції 1969).

У міжнар. праві Д. л. набуває великого значення й у здійсненні відп. практики д-в та становленні *звичаїв міжнародно-правових*. Так, Д. л. може відображати практику д-в у певній сфері і свідчити про визнання за нею юрид. сили (*opinio juris*). Відсутність одностор. заяв д-в, зокрема протестів, з приводу певної ситуації може розглядатися як мовчазна згода д-ви, яка впливає на процес утворення норм звичаєвого права (див. *Мовчання*).

Отже, Д. л. відіграє важливу роль не лише у міжнар. відносинах та дипл. житті, а й набуває особл. значення в розвитку міжнар. права.

Літ.: *Roberts I. Satow's Diplomatic Practice*. Oxford, 2009; *Barston R. Modern Diplomacy*. L., 2006; *Behrens P. Diplomatic Communications, Forms of // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum*. Oxford, 2010; *Дипломатический словарь / Под ред. А.А. Громыко*. Т. 2. М., 1971.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО — підгалузь права зовнішніх зносин, що є сукупністю міжнар.-правових принципів і норм, якими регулюються порядок установа, здійснення та припинення дипл. відносин між д-вами, статус і функції дипломатичних представництв, зміст дипломатичних привілеїв та імунітетів.

Осн. джерелом Д. п. виступають звичаєві норми, що набули характеру загально-визнаних і були кодифіковані низкою багатостор. договорів, насамперед *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* (набула чинності 1964). Зазначена Конвенція детально регламентує процес діяльності дипл. місій, визначає їх статус, структуру, персонал і функції, встановлює обсяг дипл. привілеїв та імунітетів. Важливим договор. джерелом Д. п. є також *Конвенція про заборону та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973*. Водночас не врегульовані багатостор. угодами питання Д. п. продовжують регламентуватися звичаями міжнародно-правовими. У широкому розумінні Д. п. розглядається доктриною як таке, що за своїм обсягом прирівнюється до права зовн. зносин. У цьому сенсі Д. п. охоплює: консульське право (це, зокрема, зумовлено тим, що в системі зовнішньополіт. відомств більшості країн відбулося факт. злиття дипл. і конс. служб), право спеціальних місій, дипломатичне право міжнародних організацій. Отже, у широкому значенні норми Д. п. регулюють міжнар. відносини, що виникають у зв'язку з обміном дипл. представництвами та їх діяльністю, призначенням спец. місій (у т. ч.

повноважних делегацій), представництвом д-в у міжурад. орг-ціях і на міжнар. конф., діяльністю міжнар. орг-цій на терит. д-в тощо. Невід'ємною складовою Д. п. (у широкому сенсі) є конс. право як сукупність міжнар.-правових принципів і норм, що регламентують міждерж. відносини у конс. сфері, зокрема статус і діяльність консульських установ (консульств), порядок призначення, функції, консульські привілеї та імунітети. Осн. джерелом конс. права є загально-визнані міжнар.-правові норми, кодифіковані *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963* (набула чинності 1967). Велике значення у врегулюванні конс. відносин має також нац. зак.-во, насамперед конс. статuti д-в (див. *Консульський статут України*). Значного поширення набула й практика укладення двостор. конс. конвенцій (Україна є стороною бл. 30 подібних угод). У широкому сенсі Д. п. охоплює і право спец. місій. Правовий статус останніх регулюється насамперед міжнар. звичаєвим правом, а також *Конвенцією про спеціальні місії 1969* (набула чинності 1985). Складовою Д. п. у широкому розумінні є також норми, що регулюють відносини д-в і міжнар. орг-цій, а також представництвом д-в у межах роботи міжнар. конф. Базовим джерелом Д. п. у цій сфері є *Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* (34 д-ви-учасниці; для набуття чинності не вистачає ще 1 д-ви-учасниці). Положення Конвенції щодо статусу і функцій пост. представництв д-в вважаються кодифікацією звичаєвого права, тоді як норми, що стосуються місій спостерігачів при міжнар. орг-ціях та діяльності делегацій д-в у органах і на сесіях міжнар. орг-цій та конф., виходять за межі практики д-в, а отже, не набули статусу звичаєвих норм міжнар. права (див. *Кодифікація і прогресивний розвиток міжнародного права*). Обсяг привілеїв та імунітетів міжнар. орг-цій, їх посад. осіб і службовців здебільшого регулюється спец. багатостор. договорами, що укладаються д-вами — членами відп. міжнар. орг-ції (зокрема, *Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946*, *Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947* та ін.), а також угодами між міжнар. орг-цією і

д-вою, на терит. якої розміщена її штаб-квартира (напр., Угода між ООН та Швейцарією про штаб-квартиру ООН 1946, Угода між Орг-цією із заборони хім. зброї та Нідерландами щодо штаб-квартири у м. Гаазі 1997 тощо).

Літ.: *Satow's Diplomatic Practice* / Ed. I. Roberts. Oxford, 2009; *Denza E. Diplomatic Law*. Oxford, 2008; *Ренецький В.* Дипломатичне і консульське право. Львів, 2002; *Berridge G.R., James A.* A Dictionary of Diplomacy. N. Y., 2001; *Salmon J.* Manuel de droit diplomatique. Bruxelles, 1994; *Lee L.T.* Consular Law and Practice. Oxford, 1991; *Sen B.* A Diplomat's Handbook of International Law and Practice. Dordrecht, 1988; *Сандровський К.К.* Дипломатическое право: Учеб. К., 1981; *do Nascimento e Silva G.E.* Diplomacy in International Law. Leiden, 1972.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — термін, під яким переважно розуміють ін-т привілеїв та імунітетів, які поширюються на міжнар. орг-ції та їх персонал, представництва д-в при міжнар. орг-ціях, а також ін. інституції.

Цей міжнар.-правовий ін-т є складовою сучас. *дипломатичного права*. Він виник і розвинувся протягом 20 ст., особливо після *Другої світової війни*, паралельно зі стрімким розвитком міжнар. орг-цій. Обсяг таких привілеїв та імунітетів є вужчим порівняно з *дипломатичними привілеями та імунітетами*. Питання заснування, діяльності та правового статусу міжнар. орг-цій регулюються окр. галуззю міжнар. права — *правом міжнародних організацій*.

На сьогодні не існує універс. багатостор. договору, який регулював би питання Д. п. м. о. на міжнар. рівні стосовно всіх міжнар. орг-цій. КМП ООН працювала над кодифікацією та прогрес. розвитком теми «Відносини між державами та міжнародними організаціями» понад 30 років. Під час кодифікації згаданої теми КМП ООН поділила її на 2 частини. Робота над 1-ю тривала з 1963 до 1975 і стосувалася питань представництва д-в у їх відносинах з міжнар. орг-ціями. За результатами цієї роботи КМП ООН підготувала Проект статей, який було покладено в основу *Віденської конвенції про представництво держав у їхніх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* (далі — Віден. конвенція 1975). Хоча зазначена Конвенція досі не набрала чинності, вона зали-

шається авторитет. джерелом для розуміння Д. п. м. о. (УРСР ратифікувала її у 1978).

2-гу частину кодифікац. роботи КМП ООН, присвячену «Статусу, привілеям та імунітетам міжнародних організацій та їх персоналу», було безрезультатно припинено у 1992. Проте під час цієї роботи КМП ООН було ідентифіковано цілу низку норм міжнар. права у сфері привілеїв та імунітетів, які набули звичаєвого характеру.

Сьогодні питання привілеїв та імунітетів міжнар. орг-цій та їх персоналу переважно визначається статутами відп. орг-цій, багатостор. конвенціями та двостор. угодами. Важливу роль відіграють і звичаєві норми міжнар. права. Окр. місце займає внутр. право д-в, на терит. яких розміщуються штаб-квартири міжнар. орг-цій. Статuti міжнар. орг-цій зазвичай містять заг. положення, подібно до ст. 105 *Статуту ООН*, яка встановлює, що Орг-ція користується такими привілеями та імунітетами, які необхідні задля досягнення її цілей. Подібне положення можна зустріти у статутах й ін., як універс. (ГУАМ (ст. 15), МАГАТЕ (ст. XV), МОП (ст. 40) та ін.), так і регіон. орг-цій (*Рада Європи* (ст. 40)). Однак окр. орг-ції, насамперед фін. характеру, у своїх устан. документах більш детально визначають обсяг привілеїв та імунітетів (напр., ст. 7 Статуту МБРР).

Крім устан. договорів питання привілеїв та імунітетів може регулюватися й ін. *багатосторонніми міжнародними договорами*. Особл. роль у цьому контексті належить *Конвенції про привілеї та імунітети ООН 1946* (далі — Конвенція 1946). УРСР приєдналася до неї 20.11.1953. У зазначеній Конвенції було встановлено, що майно ООН має імунітет від суд. втручання. Було також закріплено норму про недоторканність як приміщень, так і архівів Орг-ції. Конвенція 1946 також передбачала, що власність ООН звільняється від податків і митн. зборів. *Генеральний секретар ООН* та його заст., а також члени їхніх сімей користуються повним дипл. імунітетом. Ін. посад. особи користуються функц. імунітетом, тобто не несуть відповідальності за дії, вчинені ними

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО
МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

як посад. особами, крім того, вони звільняються від податку на заробітну плату. МС ООН у консулг. висновку щодо справи *Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН, 1949* зазначив, що Конвенція 1946 породжує права та обов'язки між Орг-цією і кожною д-вою-членом. У подальшому Конвенція 1946 стала свого роду моделлю для ін. подібних інструментів. Зокрема, можна згадати *Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947* (набрала чинності 02.12.1948, УРСР приєдналася 13.04.1966), а також конвенції, укладені у межах ін. міжнар. орг-цій (Заг. угода про привілеї та імунітети Ради Європи 1949, Угода про привілеї та імунітети Орг-ції амер. д-в (ОАД) 1949, Конвенція про привілеї та імунітети Дунайської комісії 1963 тощо). Україна є учасницею подібної конвенції, укладеної в межах ГУАМ, а саме Угоди про привілеї та імунітети Орг-ції за демократію та екон. розвиток — ГУАМ, яку було підписано 19.06.2007.

Особл. роль у визначенні обсягів привілеїв та імунітетів міжнар. орг-ції відіграють *двосторонні міжнародні договори*, за допомогою яких вирішується питання правового статусу її штаб-квартири (напр., Угода про штаб-квартиру ООН, укладена між ООН та США у 1947). Крім того, нерідко укладаються і спец. двостор. договори, які регламентують виключно питання привілеїв та імунітетів міжнар. орг-ції загалом (напр., Угода з питань привілеїв та імунітетів ООН, укладена між ООН і Швейцарією) або в окр. випадках (напр., у разі проведення миротворчих операцій).

Важливу роль відіграє і внутр. право д-в, насамперед у контексті належної імплементації згаданих міжнар. договорів. Так, чимало д-в приймають відп. закон чи ін. внутрішньоправовий акт стосовно визначення привілеїв та імунітетів міжнар. орг-цій (напр., ФРН (Закон про Угоду від 13.02.1946 з питань привілеїв та імунітетів ООН 1980), Велика Британія (Держ. акт про міжнар. орг-ції 1968), США (Федер. акт про імунітети міжнар. орг-цій 1945) та ін.). Іноді у таких внутрішньоправових актах д-в обсяг

привілеїв та імунітетів міжнар. орг-цій може збільшуватися або зменшуватися порівняно з тими, які передбачаються самими міжнар. договорами. Внутр. актом д-ви можуть надаватися привілеї та імунітети персоналу певної міжнар. орг-ції у разі, якщо така д-ва не є її членом.

Імунітети та привілеї міжнар. орг-цій ґрунтуються на принципах *взаємності* та суверенітету і рівності д-в, а також впливають із принципу функц. необхідності. Ін. словами, імунітети та привілеї надаються не для вигод міжнар. орг-ції чи її окр. посад. осіб, а для здійснення завдань орг-ції, а також для безперешкодного виконання персоналом функцій, пов'язаних з її діяльністю.

Імунітети та привілеї у сфері Д. п. м. о. можна умовно розподілити на 2 групи. До 1-ї належать привілеї та імунітети міжнар. орг-ції та її посад. осіб, які відрізняються за обсягом від дипл. імунітетів та привілеїв; 2-га група охоплює привілеї та імунітети представництва д-ви та її персоналу при міжнар. орг-ції, які значною мірою збігаються з дипл. привілеями та імунітетами.

Серед осн. імунітетів 1-ї групи можна, зокрема, виділити імунітет міжнар. орг-ції від юрисдикції д-ви. Так, згідно зі ст. 2 Конвенції 1946, майно ООН та її активи, де б вони не знаходилися, користуються імунітетом від будь-якої форми суд. втручання. Виняток із цього правила передбачається лише тоді, коли орг-ція сама відмовляється від імунітету. Водночас, жодна відмова не поширюється на суд.-викон. заходи. Цей вид імунітету знайшов закріплення у низці аналогічних конвенцій щодо ін. міжнар. орг-цій (НАТО, ОАД тощо).

До осн. привілеїв міжнар. орг-цій слід також віднести принцип недоторканності приміщень і активів, який розкривається у ст. 2 (3) Конвенції 1946: «Приміщення Об'єднаних Націй є недоторканими. Майно та активи Об'єднаних Націй, де б вони не знаходилися, не підлягають обшуку, ревізії, конфіскації, експропріації чи будь-якій іншій формі втручання шляхом виконавчих, адміністративних, судових, законодавчих чи інших дій». Це, зокрема, означає, що ніхто без згоди міжнар. орг-ції не може увійти до її приміщення. При цьому немає значення, у якій формі власності перебуває

це приміщення. Окр. двостор. міжнар. договори можуть передбачати зобов'язання д-ви, на терит. якої розміщена штаб-квартира орг-ції, надавати захист її приміщенню, охороняти його від будь-якого втручання ззовні. Принцип недоторканності поширюється і на архіви міжнар. орг-ції. Згідно зі ст. 2 (4) Конвенції 1946, режим недоторканності поширюється на всі документи, які належать ООН або перебувають у її розпорядженні, незалежно від місця їх розташування.

Міжнар. орг-ції користуються також певними фін. привілеями, які уможливають звільнення їхніх активів, доходів та ін. власності від усіх прямих податків, митн. зборів та обмежень на імпорт і експорт певних товарів (ст. 7 Конвенції 1946). Їм дозволяється володіти фондами, золотом або валютою, перевозити їх з однієї країни до ін. (ст. 5).

Одним із привілеїв є також свобода комунікацій. При цьому йдеться про право міжнар. орг-ції користуватися усіма видами зв'язку, про виключення її офіц. кореспонденції з-під будь-якої цензури, про право користуватися шифром, відправляти пошту за допомогою кур'єрів або валіз, які користуються такими самими привілеями, як і дипл. (див. *Дипломатичний кур'єр, Дипломатична пошта*). Згаданий вид привілею передбачає, що з метою забезпечення свободи комунікацій міжнар. орг-ція на терит. кожної д-ви-члена вправі користуватися не менш сприятл. умовами, ніж ті, що надаються будь-якому ін. уряду д-ви.

Імунітети та привілеї персоналу міжнар. орг-ції мають низку особливостей. У ст. 105 (2) Статуту ООН передбачається, що посад. особи Орг-ції користуються привілеями та імунітетами, які необхідні для виконання ними своїх функцій, пов'язаних з її діяльністю. Ці привілеї та імунітети надаються посад. особам в інтересах ООН, а не для їх особистої вигоди. Разом з тим, Ген. секретар ООН має право відмовитися від імунітету, наданого будь-якій посад. особі, у разі, якщо він заважає здійсненню правосуддя. Що стосується самого Ген. секретаря, то право відмови від його імунітету належить РБ ООН. Категорії посад. осіб, на які поширюються привілеї та імунітети, визначаються по-різному. Зокрема, в ООН

це питання вирішується Ген. секретарем ООН (ст. 5 Конвенції 1946). Функц. характер імунітетів та привілеїв посад. осіб ООН означає, що на них поширюється юрисдикц. імунітет, тобто вони звільнюються від суд. відповідальності за дії, вчинені ними як посад. особами. Вони звільнюються від податків на заробітну плату, користуються пільгами стосовно обміну валюти, *пенатріації*, ввезення майна, зокрема меблів, тощо. Конвенція 1946 серед посад. осіб виділяє Ген. секретаря ООН та його заст., а також членів їхніх сімей, на яких поширюються повні дипл. імунітети та привілеї. Міжнар. орг-ції наділені правом відмовитися від їх імунітетів та імунітетів персоналу.

Привілеї та імунітети представництв д-в при міжнар. орг-ціях та їх персоналу кардинально відрізняються від таких 1-ї групи. Їх обсяг є аналогічним до дипл. привілеїв та імунітетів. Це пояснюється тим, що функції представництв д-в при міжнар. орг-ції подібні до функцій дипл. представництв. Однак правовий статус цих представництв істотно відрізняється в питаннях їх заснування та призначення персоналу. Так, представництво д-в при міжнар. орг-ції започатковується без участі д-ви, на терит. якої розташована штаб-квартира міжнар. орг-ції. В останньому випадку не передбачається процедура отримання *агреману* для глави представництва, *вірчі грамоти* він вручає гол. посад. особі орг-ції.

Правовий статус пост. представництв д-в при міжнар. орг-ціях визначається Віден. конвенцією 1975. Питання привілеїв та імунітетів представників д-в в органах ООН і на конф. ООН визначено у ст. 4 Конвенції 1946. Вони є подібними до дипл. привілеїв та імунітетів.

Д-ви можуть утворювати місії пост. спостерігачів при міжнар. орг-ції в разі, якщо вони не є її членами. Такі місії можуть бути пост. чи періодичними (для участі в певних засіданнях орг-ції чи її конф.). Напр., до набуття членства в ООН Швейцарія з 1946 мала місію пост. спостерігачів при Орг-ції. Делегації спостерігачів в органах міжнар. орг-цій і на міжнар. конф. у питаннях

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

привілеїв та імунітетів, а також їх призначення значною мірою прирівнюються до делегацій д-в — членів міжнар. орг-цій чи учасників міжнар. конф. Привілеї та імунітети представників д-в — членів спеціаліз. установ ООН за обсягом фактично майже ідентичні привілеям та імунітетам представників д-в в ООН.

Літ.: *Ганюшкин Б.В.* Дипломатическое право международных организаций. М., 1972; *Репецкий В.* Дипломатичне та консульське право. Львів, 2002; *Лукашук И.И.* Международное право. Особенная часть. М., 2005; *Wenckstern M.* Die Immunität internationaler Organisationen. Tübingen, 1994; *Reinisch A.* International Organizations before National Courts. Cambridge, 2000; *Klabbers J.* An Introduction to International Institutional Law. Cambridge, 2009; *Möldner M.* International Organizations or Institutions, Privileges and Immunities // MPEPIL, www.mpepil.com.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО — постійно діюча закорд. установа зовн. зносин д-ви, осн. функціями якої є: представлення д-ви за кордоном, підтримання офіц. контактів, ведення переговорів з д-вою перебування, захист прав та інтересів д-ви та її гр-н, збирання усіма доступними засобами інформації про життя та події у д-ві перебування, сприяння дружнім відносинам і розвиток політ., екон., культ. зв'язків між 2 д-вами.

Ці та ін. функції під керівництвом глави Д. п. здійснює дипл. персонал представництва. Д. п. має також штат адм.-тех. (бухгалтер, зав. канцелярії, архівіст тощо) та обслуговувального персоналу (водій, охоронець та ін.). Д. п. поділяють на посольства (*постійні представництва при міжнародній організації*), очолювані *послом* (постпредом), та місії на чолі з *посланником* або повіреним у справах. Цим 2 видам Д. п. відповідають папські представництва — *апостольська нуціатура* та *інтернуціатура*. Заснування Д. п. відбувається після встановл. дипл. відносин між заінтересованими д-вами за їх взаємною згодою. Д. п. припиняє своє існування у результаті його закриття або відкликання дипл. персоналу д-вою акредитації, розірвання дипл. відносин або виникнення стану *війни*. Юрид. статус Д. п.

визначається загальновизнаними принципами та нормами міжнар. права, кодифікованими *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961*. Д. п. користується *дипломатичними привілеями та імунітетами* (зокрема, недоторканність служб. приміщення, засобів пересування, кореспонденції, архівів, звільнення від загальнодерж. та місцевих податків і зборів, митні пільги тощо), а також правом на спец. захист з боку д-ви перебування. Згідно з вітчизн. практикою, в Україні рішення щодо заснування закорд. Д. п. приймає *Президент України* за поданням міністра закорд. справ. Правовий статус Д. п. визначається *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001*.

Літ.: *Сандровский К.К.* Дипломатическое право: Учеб. К., 1981; *Блищенко И.П.* Дипломатическое право. М., 1990; *Blum Y.Z.* Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; *Демин Ю.Г.* Статус дипломатических представительств и их персонала. М., 1995; *Denza E.* Diplomatic Law. A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 1998.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АГЕНТ — див. *Агент дипломатичний*.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АКТ (лат. *actus* — акт, дія) — у широкому розумінні дія або заява органів зовн. зносин чи уповноважених посад. осіб д-ви, здатна викликати політ. або юрид. наслідки. Д. а. може бути виражений як в усній, так і в письм. формі. Серед поширених Д. а. у формі дії можна назвати встановл. або розірвання дипл. відносин, вручення *вірчих грамот* або *відкличних грамот*, ігнорування *главою дипломатичного представництва* офіц. прийомів, організованих д-вою акредитації, здійснення *демаршів*, оголошення дипл. агента *небажаною особою (persona non grata)*, залицення дипломатом заходу, організованого д-вою акредитації, на знак демонстрації *протесту* тощо. До Д. а. відносять також виступи на офіц. заходах (дипл. конф., офіц. зустрічі, прийоми) перших осіб д-в та дипл. представників, а також їх інтерв'ю у ЗМІ. Д. а. можна вважати й одностор. заяви або декларації, які проголошуються від ім. глави д-ви чи уряду, міністра закорд. справ чи ін. уповноважених осіб. Д. а. можуть бути дружнього і недружнього характеру.

У вузькому значенні під Д. а. розуміють певний дипл. документ, який може набувати різної форми і зазвичай використовується у *дипломатичному листуванні* переважно між органами зовн. зносин д-в. Серед таких можна виокремити телеграми, листи, *дипломатичні ноти*, *вербальні ноти*, циркулярні ноти, *меморандуми*, пам'ятні записки, а також листи напівофіц. характеру та ін.

Літ.: Roberts I. Satow's Diplomatic Practice. Oxford, 2009; Barston R. Modern Diplomacy. L., 2006.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ВІЗИТ — див. *Vizit дипломатичний*.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЗАХИСТ (англ. diplomatic protection) — право д-ви щодо надання захисту фіз. особі, яка є її гр-ном, або юрид. особі, що має її національність, які постраждали внаслідок міжнар.-протиправної дії ін. д-ви. Д. з. передбачає притягнення до відповідальності д-ви за спричинення нею шкоди гр-ну або компанії ін. д-ви. Реалізація Д. з. здійснюється виключно за допомогою дипл. або ін. мирн. засобів розв'язання спорів (*переговори міжнародні, арбітраж міжнародний, суд. розгляд та ін.*).

Концепція Д. з. має досить суперечливу історію. Упродовж минулих століть Д. з. пов'язували з діями імперіаліст. д-в, спрямованими на захист своїх гр-н, які займалися комерц. діяльністю в ін. країнах, нерідко за допомогою силових методів (напр., Велика Британія намагалася обґрунтувати II Англо-бурську війну 1899—1902 необхідністю захисту своїх гр-н — власників золоторудних шахт). Оскільки Д. з. знайшов широке відображення у практиці д-в та міжнар. юрисдикц. органів, виникло чимало норм звичаєвого права, що регулюють цю сферу міжнар. відносин. Попри їх суперечливість, ці усталені звичаєві норми було використано як базу для кодифікації Д. з. — спочатку неофіц. в межах *Інституту міжнародного права* (1927), потім офіц. на Гаазькій конф. з кодифікації міжнар. права (1930), а згодом — КМП ООН. Розпочате Комісією в 1956 вивчення ін-ту Д. з. у контексті права міжнар. відповідальності було відкладено на пізніший термін для окр. розгляду. Лише у 1996 ООН доручила КМП

розпочати кодифікацію Д. з. На основі розгляду 7 доповідей спец. доповідача Дж. Дюгарда (ПАР) у 2006 КМП ухвалила Проект статей щодо дипл. захисту (далі — Проект статей 2006), який було передано до *Шостого комітету з правових питань ГА ООН* з рекомендацією щодо розроблення на його основі міжнар. конвенції. Наразі в межах Комітету триває збір коментарів з боку урядів д-в щодо змісту згаданого документа, а також заходів, які слід вжити в цьому контексті, у т. ч. щодо доцільності ухвалення конвенції.

Загалом Проект статей 2006 є відображенням чинного звичаєвого права, лише окр. його положення можна розглядати як прогрес. розвиток міжнар. права у сфері Д. з. Традиційно в основі реалізації д-вою Д. з. лежить концепція, згідно з якою протиправна дія щодо особи, яка є її гр-ном або має її національність, вважається протиправною дією проти самої д-ви. Ця теза, висловлена ще Е. де *Ваттелем*, дістала підтримку як ППМП, зокрема у справі *Концесії Мавромматіса в Палестині 1924*, так і МС ООН, насамперед у справі *Ноттебом 1955*. Хоча в результаті динамічного розвитку міжнар. права у сфері захисту прав людини та іноз. інвестицій після *Другої світової війни* індивід був наділений певним статусом, що дає йому низку можливостей самостійно захищати свої права, у т. ч. в разі їх порушення іноз. д-вою, Д. з. як ін-т міжнар. права не лише не втратив, а, навпаки, набув ще більшого значення. Це пов'язано насамперед з тим, що, за винятком регіон. системи прав людини в межах РЄ, наявні міжнар. механізми не завжди гарантують ефект. захист цих прав та компенсацію за завдання шкоди. Ст. 3(1) (b) *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, а також ст. 5 (a) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963* прямо передбачають право *агентів дипломатичних і консулів захищати інтереси своїх гр-н на терит. д-ви перебування*.

Одним з інструментів реалізації Д. з. є передбачене ст. 36 (1) Конвенції 1963 право консула на підтримання контактів з

гр-нами д-ви акредитації та надання їм допомоги, зокрема тим, яких було заарештовано чи затримано. Недотримання цієї норми з боку д-ви перебування було засуджено МС ООН у справах Ла Гранд 2001 і Авена та інші мексиканські громадяни 2004. Згідно з міжнар. звичаєвим правом, кодифікованим КМП у ст. 2 Проекту статей 2006, здійснення Д. з. є виключним правом д-ви. Хоча внутр. зак-во може зобов'язувати д-ву надавати Д. з., міжнар. право як таке не накладає на неї відп. зобов'язання. Цей підхід дістав підтримку МС ООН, зокрема у справі *Барселона Трекшн 1970*. Водночас відповідно до новітньої практики д-в і доктрин. підходів КМП висловила позицію, що д-ви «повинні належним чином розглянути можливість здійснення дипломатичного захисту». Однією з необхідних передумов надання Д. з. є зафіксоване порушення д-вою норми міжнародного права щодо поведінки з іноземцями. При цьому д-ва має право здійснювати Д. з. виключно до фіз. осіб, що мають її гр-нство, та юрид. осіб, які мають належність до неї. При цьому для застосув. Д. з. щодо гр-на д-ва не повинна доводити наявність тісного зв'язку з останнім (т. з. *genuine link*), інакше це позбавило б захисту мільйони людей, які на сьогодні проживають за межами своєї країни. Згідно з міжнар. правом, д-вою гр-нства фіз. особи виступає д-ва, гр-нства якої ця особа набула відповідно до її нац. права в силу народження (*jus soli*, або *право ґрунту*), походження (*jus sanguinis*, або *право крові*), *натуралізації, правонаступництва держав* або в ін. сумісний з міжнар. правом спосіб. Для особи з подвійним або множинним гр-нством кожна з д-в, гр-ном якої вона є, вправі вдатися до Д. з. щодо цієї особи проти третьої д-ви, якій приписується протиправна дія (ст. 6). Водночас реалізація гр-ном права на Д. з. проти ін. д-ви дозволена лише в разі, якщо гр-нство першої д-ви має домінуючий характер (ст. 7). Хоча теоретично Д. з. може надаватися будь-якій юрид. особі, на практиці найчастіше такий захист здійснюється щодо компаній. Д-вою національності корпорації, наділеною пра-

вом надавати їй Д. з., виступає д-ва, згідно з правом якої таку корпорацію було засновано (ст. 9). Цей підхід знаходить підтвердження у практиці міжнар. юрисдикц. органів, передусім у справі *Барселона Трекшн 1970*. Водночас у разі, якщо корпорація контролюється особами, що мають гр-нство або національність ін. д-ви, і не веде госп. діяльність у д-ві її реєстрації, а також якщо її керівні органи розташовані в ін. д-ві, то остання може вважатися для такої корпорації д-вою національності. Міжнар. право не наділяє д-ву гр-нства чи національності акціонерів корпорації правом здійснювати щодо них Д. з. (ст. 11). Водночас КМП виходить з того, що згаданий принцип не застосовується, якщо корпорація припинила існування згідно з правом д-ви, де вона заснована, з причин, не пов'язаних з протиправною дією і завданням шкоди. Ін. винятком з цього правила є ситуація, коли д-ва гр-нства або національності акціонерів вправі надавати їм Д. з. і коли на момент завдання шкоди корпорація мала національність д-ви, що несе за це відповідальність, а також коли заснування (реєстрація) у цій д-ві вимагалось останньою як обов'язкова передумова для започаткування діяльності цієї корпорацією (водночас у справі *Ахмаду Садю Діалло 2007* МС ООН залишив без відповіді питання, чи зазначена норма набула статусу звичаєвої). Крім того, д-ва гр-нства або національності акціонерів може надавати останнім Д. з. у разі завдання їм прямих збитків, не пов'язаних зі шкодою, завданою самій корпорації. Слід зазначити, що крім акціонерів Д. з. за аналогією може поширюватися й на ін. інвесторів (зокрема, власників облігацій та ін. борг. зобов'язань). На вищезгаданих умовах д-ва національності може надавати Д. з. не лише корпораціям, а й ін. категоріям юрид. осіб, заснованим згідно з її внутр. правом, зокрема громад. орг-ціям, фундаціям, навч. закладам тощо (ст. 13). Хоча міжнар. звичаєве право обмежує коло адресатів Д. з. д-ви виключно її гр-нами, у процесі кодифікації КМП вдалася до прогрес. розвитку цього міжнар.-правового ін-ту. Так, згідно зі ст. 8 Проекту статей 2006, д-ва може здійснювати Д. з. також щодо осіб без гр-нства (див. *Anapridu*) і осіб, визнаних згідно з міжнар. стандартами бі-

женцями, які на дату завдання шкоди та на момент пред'явлення претензії законно і звичайно проживали на терит. цієї д-ви (проте ця норма не застосовується до збитків, завданих у результаті міжнар.-протиправної дії д-ви гр-нства біженця). Щодо д-ви національності (прапора) судна, то, згідно з сучас. практикою д-в і міжнар. юрисдикц. органів (зокрема, справа Сайга (№ 2) 1999 Міжнародного трибуналу з морського права), така д-ва вправі домагатися компенсації шкоди від ім. всіх членів екіпажу незалежно від їх гр-нства (ст. 18).

Необхідною передумовою здійснення Д. з., що передбачається міжнар. звичаєвим правом і підтверджується справами *Інтерхандель 1959* і Елетроніка Сікула С.П.А. (ЕЛСІ) 1989 МС ООН, є вичерпання особою, якій завдано збитків, усіх внутр. засобів правового захисту в д-ві, що вчинила протиправну дію (ст. 14 (1)). Під останніми розуміють усі доступні для постраждалої особи засоби правового захисту в суд. або адм. установах чи органах д-ви, що несе відповідальність за збитки. Водночас у разі завдання д-ві, яка вдається до Д. з., т. з. прямої шкоди внаслідок міжнар.-протиправної дії (напр., у разі порушення норм дипломатичного права), вимога щодо вичерпання внутр. засобів захисту не застосовується. Цей підхід дістав підтвердження, зокрема, у справах МС ООН *Дипломатичний та консульський персонал США у Тегерані 1980*, *Ордер на арешт 2002*, *Авена та інші мексиканські громадяни 2004*. До винятків зі згаданого правила належать, зокрема, ситуації: а) якщо відсутні будь-які доступні внутр. засоби правового захисту для забезпечення ефект. компенсації або якщо наявні засоби не дають реальної можливості домогтися такої компенсації; б) якщо має місце невинуватене затримка або явне перешкоджання у процесі здійснення правового захисту; в) якщо на момент завдання шкоди не існувало жодного зв'язку між постраждалою особою і д-вою, що несе відповідальність за завдану їй шкоду (напр., якщо така особа перебувала на борту літака, збитого ракетою над терит. ін. д-ви). Оскільки д-ва не зобов'язана автоматично здійснювати Д. з., для його надання необхідне ухвалення політ. рішення. До чинників, які можуть враховуватися у цьому про-

цесі, належать, зокрема, рівень політ. та екон. відносин з потенційною д-вою-відповідачем, репутація правової системи останньої, серйозність завданої шкоди. Осн. засобами здійснення Д. з. є, по-перше, дипл. кроки (акції), по-друге, міжнар. юрид. процедури. 1-ша категорія охоплює передусім такі акти, як оголошення *протесту*, ведення переговорів, ініціювання процедури *посередництва* (примирення), висловлення прохання щодо проведення розслідування, застосув. *реторсій*, *дипломатичних відносин розрвання*, вжиття *контрзаходів*, здійснення засобів екон. тиску тощо. При цьому слід зазначити, що попри низку прецедентів, що мали місце у практиці д-в, застосув. сили не є дозволеним засобом реалізації права на Д. з. Щодо 2-ї категорії (міжнар. судочинство), то в разі наявності згоди д-в заявлені претензії щодо Д. з. можуть розглядатися МС ООН, Міжнар. трибуналом з морського права, арбітр. трибуналами, претензійними змішаними комісіями (напр., комісією між Іраном та США). Здебільшого в результаті застосув. Д. з. вимагається відшкодування збитків у формі *реституції*, *компенсації* або *сатисфакції* (зокрема, у вигляді визнання факту порушення, висловлення вибачення, запевнень у неповторенні протиправних дій тощо). Форма і розмір відшкодування, як правило, мають прямо залежати від завданої постраждалій особі шкоди. Водночас д-ва, яка вдається до Д. з., не зобов'язана передавати такий особі отриману нею компенсацію або її частину, хоча слід зауважити, що під час кодифікації ін-ту Д. з. КМП рекомендувала д-вам розглянути можливість такої компенсації (ст. 19 (3) Проекту статей 2006).

Міжнар. право дозволяє міждерж. організації надавати захист її посад. особам, що за своєю юрид. природою нагадує Д. з. (т. з. функц. захист). Це право було визнано в низці консулт. висновків МС ООН, зокрема *Відшкодування за шкоду, завдану на службі ООН, 1949*, *Застосування статті 6 розділу 22 Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй 1989*, Спір

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОРПУС

щодо судово-процесуального імунітету Спеціального доповідача Комісії з прав людини 1999. Функц. захист може бути здійснений міжнар. орг-цією щодо д-ви гр-нства посад. особи. У разі конкуруючої юрисдикції міжнар. орг-ції та д-ви гр-нства щодо здійснення функц. або Д. з. сторони мають шукати компроміс. рішення, що ґрунтуються на добрій волі та здоровому глузді.

Літ.: *Dugard J. Diplomatic Protection* // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford; Heidelberg, 2009; *Amerasinghe Ch.F. Diplomatic Protection*. Oxford, 2008; *Vermeer-Künzli A. As If: the Legal Fiction in Diplomatic Protection* // EJIL, 2007, N 18 (1); *Deen-Racsmay Z. Diplomatic Protection and International Criminal Law: Can the Gap Be Bridged?* // Leiden Journal of International Law, 2007, N 20 (4); *Vermeer-Künzli A. Diallo and the Draft Articles: Application of the Draft Articles on Diplomatic Protection in the Ahmadou Sadio Diallo Case* // Ibid.; *Geck W.K. Diplomatic Protection* // EPIL / Ed. R. Bernhardt. Amsterdam, 1992; *Dolzer R. Diplomatic Protection of Foreign Nationals* // Ibid.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КОРПУС (грец. *diploma* — документ, складений удвоє; лат. *corpus* — тіло, суть, основа) — сукупність дипл. співробітників усіх іноз. *дипломатичних представництв* (посольств та місій), акредитованих у д-ві перебування, а також членів їхніх сімей (подружжя, неповнолітні діти). Водночас у традиц. — вузькому — значенні Д. к. охоплює лише акредитованих у країні *глав дипломатичних представництв*. Д. к. не є юрид. особою, а радше являє собою своєрідний неформ. клуб, що об'єднує іноз. дипломатів за профес. ознакою і діє як одне ціле для забезпечення власних корпорат. інтересів у відносинах з д-вою перебування, насамперед з питань протокольного (церемоніального) та організац.-побут. характеру. При цьому колект. виступи Д. к. з політ. питань вважаються неприпустимими, оскільки можуть розглядатися як втручання у внутр. справи д-ви перебування. У випадках церемоніального характеру (висловлення привітань главі д-ви перебування з нагоди інавгурації, співчуття тощо) від ім. всього Д. к., як правило, виступає його глава — *дуаєн дипломатичного корпусу* (декан, старшина). Здебільшого

саме через дуаєна Д. к. може доводити до відома офіц. влади д-ви перебування своє ставлення у зв'язку з випадками недотримання *дипломатичних привілеїв та імунітетів*. Зовнішньополіт. відомство д-ви перебування регулярно видає довідник членів Д. к., в якому подаються прізвища згрупованих за відп. посольствами і місіями дипл. працівників (з урахуванням старшинства), адреси дипл. установ, номери служб. телефонів, а також імена подружжя. У більшості країн для автомобілів членів Д. к. д-ви перебування виділяють спец. реєстрац. номери з позначкою CD (*corps diplomatique*).

Літ.: *Roberts I. Satow's Diplomatic Practice*. Oxford, 2009; *Salmon J. Members of the Staff of Diplomatic Missions* // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2009; *Denza E. Diplomatic Law*. Oxford, 2008; *Berridge G.R., James A. A Dictionary of Diplomacy*. N. Y., 2001; *The Diplomatic Corps as an Institution of International Society* / Eds P. Sharp and G. Wiseman. Palgrave, 2007; *Sen B. A Diplomat's Handbook of International Law and Practice*. Dordrecht, 1988; *Сандровський К.К. Дипломатическое право: Учеб. К.*, 1981; *Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатический церемониал и протокол*. М., 1976.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ КУР'ЄР (франц. *courier* — гонець), дипкур'єр — офіц. особа, якій доручено доставку *дипломатичної пошти*.

Принцип свободи зносин д-ви зі своїми *дипломатичними представництвами* зумовлює існування у міжнар. праві спец. правового режиму Д. к. Такий режим передбачає захист Д. к. з боку д-ви акредитації під час виконання кур'єром служб. обов'язків. Зокрема, Д. к. користуються правом особистої недоторканності, не підлягають арешту чи затриманню в будь-якій формі. *Треті держави*, терит. яких Д. к. здійснює транзит. проїзд, також мають надавати їм відп. захист і дотримуватися правила недоторканності. Вважається, що зазначена норма сформувалася у міжнар. праві ще у 16 ст., коли кореспонденція дипл. місій зазвичай передавалася в супроводі кур'єра. Сьогодні принцип недоторканності й надалі активно підтримується д-вами, оскільки вони, як і раніше, прагнуть захистити свою дипл. пошту від зовн. втручання. Свідченням цього стала кодифікація принципу недоторканності Д. к. у *Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961* (п. 5 ст. 27,

ст. 40) (далі — Віден. конвенція 1961). Він також знайшов відображення у *Віденській конвенції про консульські зносини 1963* (ст. 35, 54 та п. 4 ст. 58), *Конвенції про спеціальні місії 1969* (ст. 28 і 42), *Віденській конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975* (ст. 27, 57, 81).

Повноваження Д. к. підтверджуються офіц. документом, у якому вказується статус кур'єра, а також кількість місць, що становлять дипл. пошту. Такий документ називають кур'єрським листом, рідше — посвідченням кур'єра. Документ видається МЗС або дипл. (конс.) представництвом, якому належить дипл. пошта, і, як правило, має візуватися у відомстві зовн. зносин або дипл. (конс.) представництві країни, до якої направляється дипл. пошта. Порядок візування не є обов'язковим за умови, якщо між 2 д-вами існує відп. домовленість або якщо така процедура не вимагається правилами іноз. д-ви. Окр. д-ви користуються практикою видачі *дипломатичних паспортів* чи служб. паспортів профес. Д. к.

Віден. конвенція 1961 розрізняє 3 категорії осіб, які офіц. можуть супроводжувати дипл. пошту: Д. к., Д. к. *ad hoc* (для конкр. випадку) та командир екіпажу цив. повітр. судна. Д. к. *ad hoc* користується усіма імунітетами, які надаються Д. к., однак вони припиняються в момент доставки за призначенням ввіреної дипл. пошти (п. 6 ст. 27 Віден. конвенції 1961). Командир екіпажу авіац. судна не має статусу Д. к., але йому надається відп. офіц. документ. Дипл. (конс.) представництво, як правило, направляє одного зі своїх співробітників для одержання дипл. пошти безпосередньо від командира літака. На практиці такими самими повноваженнями може бути наділений і командир морського судна. Однак найчастіше д-ви доручають доставку дипл. пошти саме профес. Д. к.

В Україні діє Положення про порядок доставки дипл. пошти України, затверджене Розпорядженням *Президента України* від 27.01.1992. Відповідно до нього формування, оформлення, доставка дипл. пошти здійснюється Держ. фельд'єгерською службою України при Держ. комітеті зв'язку України. Ця служба за погодженням з МЗС України уповноважена призначати Д. к.

МЗС України оформлює Д. к. дипл. паспорти і веде облік кур'єрських листів, мінво також визначає розклад і маршрути доставки дипл. пошти.

Слід зазначити, що хоча Віден. конвенція 1961 і закріпила особл. режим щодо Д. к., однак не до кінця визначила його правовий статус. З огляду на це КМП ООН визнала за доцільне детальніше дослідити зазначену тему, розпочавши її вивчення у 1977 згідно з резол. ГА ООН № 3176 від 13.12.1976. У результаті в 1989 у 2-му читанні було ухвалено проект статей «Про статус дипломатичного кур'єра та дипломатичної пошти, яка не супроводжується дипломатичним кур'єром» (далі — Проект статей). Ч. II Проекту статей була безпосередньо присвячена питанню визначення статусу Д. к., а також капітанів кораблів або повітр. суден, які супроводжують дипл. пошту (ст. 7—23). У цій частині Проекту висвітлюються питання щодо: визначення функцій Д. к. та його національності; правоздатності д-ви, до якої прямує Д. к.; проголошення його *persona non grata*; поширення на Д. к. принципу недоторканності на терит. транзит. д-в; свободи пересування Д. к., а також імунітету від юрисдикції д-ви, до якої він прямує, під час виконання своїх функц. обов'язків; звільнення Д. к. від податків і зборів, а також надання йому митн. привілеїв тощо. Отже, Проект статей уточнює і висвітлює цілу низку питань у сфері функціонування ін-ту Д. к., які не були охоплені Віден. конвенцією 1961. Згаданий документ, однак, не є зобов'язальним для д-в, а має суто рекомендац. характер.

Лит.: *d'Aspremont J. Diplomatic Courier and Bag // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2011 (www.mpepil.com); Roberts I. Satow's Diplomatic Practice. Oxford, 2009; Denza E. Diplomatic Law. Oxford, 2008; Ренецький В. Дипломатичне і консульське право. Львів, 2002.*

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПАСПОРТ (франц. *passer* — прохід, *port* — ворота, грец. *diplo-mata* — аркуш, складений удвоє) — вид закорд. паспорта, який видається відомством закорд. справ визначеному у внутр. праві

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПАСПОРТ УКРАЇНИ

д-ви колу осіб для виїзду за кордон та зворотного в'їзду в країну.

Д. п. видають переважно *агентам дипломатичним* та ін. дипл. представникам (членам спец. дипл. місій, представникам при міжнар. орг-ції, членам делегацій на міжнар. конф., конгресах, переговорах тощо), а також членам їхніх сімей. Окр. д-ви практикують видачу Д. п. *дипломатичним кур'єрам*. Д. п. можуть також отримати вищі держ. посад. особи. До цієї категорії відносять насамперед глав д-в, керівників та членів уряду, глав законод. та суд. органів, депутатів та ін. високопосадовців. Залежно від внутр. практики д-в Д. п. можуть видаватися подружжю деяких категорій вищенаведених посад. осіб (напр., президента, прем'єр-міністра, міністра закорд. справ тощо). Д. п. можуть оформлюватися на певний термін або довічно. Зокрема, у *Президента України* та його дружини *дипломатичний паспорт України* може перебувати довічно і після закінчення повноважень.

Відповідно до норм міжнар. права, на власників Д. п. можуть поширюватися *дипломатичні привілеї та імунітети*, зокрема передбачені ст. 36 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*. Однак такі імунітети не надаються власникам Д. п. автоматично. Поширення дипл. імунітетів і привілеїв на осіб, що мають Д. п., вирішується д-вою акредитації відповідно до норм її внутр. права та міжнар. договорів. Однак, відповідно до *взаємності принципу*, особи, які мають Д. п., можуть претендувати під час перебування за кордоном на особл. повагу та сприяння з боку представників влади д-ви перебування.

У Д. п. найчастіше зазначають відомості про тип документа, код д-ви, номер паспорта, прізвище, ім'я, гр-нство, дату народження, стать, місце народження, особистий номер особи, якій видано паспорт. Може також вказуватися категорія особи (дипломат, посад. особа) або її посада чи дипл. ранг. Однак зазначення таких відомостей у Д. п. не є загальнообов'язковою практикою. У певних країнах Д. п. як вид закорд. паспорта може бути й зовсім від-

сутній. Напр., у Великій Британії про належність до дипл. служби свідчить запис у закорд. паспорті «співробітник дипломатичної служби Її Величності». Адм.-тех. персоналу дипл. та конс. представництв замість Д. п. видають служб. паспорти.

Наявність Д. п. не завжди є достатньою підставою для в'їзду в ін. країну. Так, у разі потреби в Д. п. має міститися відп. *віза*, яка надає право для в'їзду на терит. д-ви (дипл. віза). Деякі країни, що передбачають наявність візи у паспортах гр-н (туристів) для в'їзду на їхню терит., можуть установлювати безвізовий режим для гр-н цієї ж країни, які мають Д. п. Напр., така практика спостерігається з боку д-в — членів ЄС, які є учасниками Шенген. угоди, щодо укр. гр-н — власників Д. п. Водночас буває навпаки, коли безвізовий режим передбачається для гр-н, які користуються звичайним закорд. паспортом, проте вимагається отримання візи для осіб — власників Д. п. Зокрема, таку практику було введено у 2009 Єгиптом щодо України. Для дипл. агентів і членів їхніх сімей, які від'їжджають за кордон у довготермінове відрядження, наявність Д. п. є підставою для отримання відп. дипл. картки, що підтверджує належність цієї особи до дипл. персоналу.

В Україні питання видачі Д. п. регулюються Положенням про дипл. та служб. паспорти України, затвердженим Указом Президента України від 26.02.1998.

Літ.: *Іванов А.Б., Позднішев Є.В.* Дипломатичний паспорт // Юрид. енциклопедія / За ред. Ю.С. Шемшученка. К., 1999; *Roberts I.* Satow's Diplomatic Practice. Oxford, 2009; *Hagedorn C.* Passports // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2010; *Löhr L.F.* Passports // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. III, 1977.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПАСПОРТ УКРАЇНИ — проїзний документ, який видається *Міністерством закордонних справ України*, насамперед дипл. працівникам, членам їхніх сімей (на час закорд. довгострок. відрядження), *дипломатичним кур'єрам*, а також окр. категоріям вищих посад. осіб д-ви (див. *Дипломатичний паспорт*). Д. п. У. є одним із видів закорд. паспорта. Він посвідчує особу гр-на України під час перебування за межами України і дає право на в'їзд в Україну та виїзд в ін. д-ви світу. Відповідно до *взаємності принципу*, власники

Д. п. У. за кордоном можуть розраховувати на особл. увагу і сприяння з боку представників влади д-ви перебування чи транзиту.

Видача Д. п. У. в незалеж. Україні офіц. розпочалася 01.11.1992. Дійсні на цей час дипл. паспорти кол. СРСР продовжували зберігати свою чинність до 01.01.1994. Увесь комплекс питань, пов'язаних з Д. п. У., регулюється Положенням про дипл. та службовий паспорти України, затвердженим у новій ред. Указом *Президента України* від 26.02.1998 № 153/98, а також *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001*. Д. п. У. є власністю України. На осіб, які користуються Д. п. У. під час перебування у служб. відрядженні за кордоном, поширюються *дипломатичні привілеї та імунітети*, зокрема передбачені ст. 36 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1963*.

Д. п. У. має вигляд книжечки розміром 88 × 125 мм темно-зеленого кольору. На внутр. боці обкладинки зазначають прізвище, ім'я, стать, дату народження, місце народження, гр-нство, особистий номер особи, якій видано паспорт, а також відомості про тип документа, код д-ви, номер паспорта. На 1-й сторінці паспорта міститься звернення Міністра закорд. справ України до всіх компетент. властей «безперешкодно пропускати пред'явника паспорта, надавати йому необхідну допомогу та захист». Наст. сторінки паспорта містять відомості про посаду особи, якій його видано. Ін. сторінки паспорта призначені для особл. відміток та віз іноз. д-в.

Д. п. У. сам по собі дає право на в'їзд до ін. країн, якщо з ними є двостор. угоди України про *безвізовий в'їзд* осіб, що користуються такого роду паспортами. В ін. випадках у Д. п. У. має міститися відп. дозвіл (дипл. *віза*), який і надає право власнику Д. п. У. для в'їзду до відп. країни. Візовий режим, що поширюється на осіб, які користуються Д. п. У., може відрізнятися від заг. режиму, встановленого для гр-н України — власників звичайних паспортів для виїзду за кордон. Так, власники Д. п. У. можуть в'їжджати, виїжджати та прямувати транзитом через терит. д-в — членів ЄС (ст. 10 Угоди між Україною та *Європейським Співтовариством* про спрощення оформлення віз 2007). Такі особи можуть перебувати на терит. д-в — учасниць Угоди про-

тягом періоду, що не перевищує 90 днів, упродовж 180 днів. Проте оформлення віз вимагається для тих власників Д. п. У., які вирушають до країн ЄС у довгострок. відрядження. З ін. боку, хоча, напр., у відносинах з Єгиптом турист. візу для гр-н України проставляють безпосередньо в аеропорту, власники Д. п. У. для в'їзду до цієї країни потребують проставлення візи дипл. або конс. установами Єгипту. Для дипл. працівників та членів їхніх сімей, які від'їжджають у довготермінове закорд. відрядження, Д. п. У. є підставою для оформлення їм акредитац. картки, що підтверджує належність до дипл. персоналу.

Зразок Д. п. У. затверджується Урядом України, а його оформлення та видачу строком дії до 5 років здійснює МЗС України. Строк може бути продовжено ще до 5 років. Держ. мито і конс. збір при видачі Д. п. У. не стягуються. Д. п. У. видається Президенту України, Голові та заступникам Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністру, Міністру закорд. справ, *послам* і пост. представникам України при міжнар. орг-ціях та їхнім дружинам (чоловікам) на час перебування на посаді. Д. п. У. також видаються нар. депутатам України на період їх повноважень. Такі паспорти постійно зберігаються в МЗС України і надаються лише на час виїзду у служб. закорд. відрядження. Д. п. У. мають право отримати також члени Уряду, Голова *Конституційного Суду України*, Голова Верх. Суду, Ген. прокурор, Голова Служби безпеки, Голова Нац. банку, Голова Центр. виборчої комісії та ін. вищі посад. особи д-ви, зазначені у п. 7 Положення про дипл. та служб. паспорти України. Д. п. У. отримують голови і члени держ. делегацій на міжнар. конф. та переговорах.

Крім вищезгаданих осіб Д. п. У. видаються дипл. працівникам і *дипломатичним кур'ерам*. Якщо у закорд. відрядження разом із дипломатом прямує дружина (чоловік), неповнолітні діти або ін. члени родини, їм так само оформлюють Д. п. У. на строк перебування за кордоном. Д. п. У. може видаватися й ін. особам, якщо є відп.

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПРОТОКОЛ

письм. розпорядження Міністра закорд. справ та дозвіл Президента України.

Після завершення служб. відрядження Д. п. У. слід повернути до МЗС України у 10-денний строк. Однак є певні винятки. Так, Д. п. У. може довільно перебувати у Президента України та його дружини (чоловіка) і після закінчення або дострок. припинення його повноважень (за винятком імпічменту). За особами, яким присвоєно дипл. ранг *Надзвичайного і Повноважного Посла*, а також за їхніми дружинами (чоловіками) зберігається право на користування дипл. паспортом довільно. Бланки Д. п. У. є документами суворой звітності. Питання оформлення, видачі, повернення, зберігання та знищення Д. п. У. визначає *Кабінет Міністрів України*.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ПРОТОКОЛ (грец. *protokollon*, від *protos* — перший, *kolla* — клеїти) — сукупність загальноприйнятих у міжнар. відносинах норм, правил, традицій і звичаїв, що регулюють порядок вчинення *дипломатичних актів*, а також визначають форму зносин у міжнар. спілкуванні.

Д. п. мають дотримуватися уряди, мін-ва закорд. справ, *дипломатичні представництва* і місії при міжнар. орг-ціях, *агенти дипломатичні* та ін. офіц. особи, а також члени їхніх родин. Д. п. застосовують лише у разі офіц. міжнар. спілкування, а його норми ґрунтуються на принципі *ввічливості міжнародної*, що має на меті шанобливе і поважне ставлення до всього, що символізує і представляє д-ву.

У давні часи термін «протокол» означав 1-й аркуш, приклеєний до манускрипту, з помітками про його зміст. Згодом під цим терміном почали розуміти правила оформлення документів і ведення архівної справи, а ще пізніше — використовувати й у *дипломатії*. У сучас. розумінні поняття Д. п. сформувався після *Віденського конгресу 1814—15*, відтоді його зміст постійно розширюється. Нині термін Д. п. охоплює широкий спектр питань, зокрема регламентує порядок проведення дипл. візитів,

форму *дипломатичного листування*, орг-цію і проведення дипл. прийомів, зустрічей, переговорів, призначення дипл. представників, скликання міжнар. конф. і нарад, участь у святкових урочистостях і церемоніях, прийняття у країні глав іноз. д-в та офіц. делегацій тощо.

Д. п. за своєю природою є комплекс. поняттям, що регулюється різними джерелами. До останніх належать як норми міжнар. права (насамперед звичаєві та конвенц.), так і міжнар. традиції, норми яких не мають юрид. зобов'язального характеру (зокрема, щодо порядку проведення дипл. прийомів, дипл. листування та ін.). Окр. питання Д. п. регулюються внутр. правом д-в (напр., порядок проведення офіц. заходів, використання держ. символіки тощо), а також нац. звичаями і традиціями. Основоположним міжнар.-правовим документом, який регламентує окр. норми Д. п., є *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961*. Зокрема, у ній детально визначаються порядок установл. дипл. відносин між д-вами і заснування пост. дипл. представництв (ст. 2), функції дипл. представництва (ст. 3), класифікація *глав дипломатичних представництв* (ст. 14, 15), старшинство в *дипломатичному корпусі* (ст. 16—18), *дипломатичні привілеї та імунітети*, до яких належить порядок використання держ. символіки, зокрема право встановл. на приміщенні представництва щита з гербом, прапора д-ви акредитації (ст. 20) тощо. Деякі питання Д. п. у діяльності *консульських установ* та їх працівників регулює *Віденська конвенція про консульські зносини 1963*. Міжнар.-правова регламентація окр. норм Д. п. здійснюється й ін. актами, зокрема *Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, *Конвенцією про привілеї та імунітети ООН 1946* та ін.

Відповідно до загальновизнаного в міжнар. праві *суверенної рівності держав принципу*, правила Д. п. мають застосовуватися однаковою мірою до всіх без винятку д-в. Вони мають універс. характер. Дотримання Д. п. є обов'язковим, оскільки відступ від його норм або їх порушення може завдати шкоди престижу й авторитету іноз. д-ви чи її офіц. представників, а отже, при-

звести до ускладнень у міжнар. відносинах. Д. п. нерідко виступає дієвим інструментом ведення зовн. політики. Залежно від стану дипл. відносин з іноз. д-вою при застосув. Д. п. його правилам може надаватися більший чи менший характер урочистості без порушення самих засад цих правил.

З урахуванням загальноприйнятих норм Д. п., а також нац. традицій визначається держ. протокол окр. країн. Так, в Україні його правові засади регулює Положення про Державний Протокол та Церемоніал України, затверджене Указом Президента України від 22.08.2002. У складі Адміністрації Президента України діє спец. структур. підрозділ держ. протоколу та церемоніалу *Президента України*, на який покладено протокольні та організац. функції щодо забезпечення візитів в Україну глав іноз. д-в, зарубіж. візитів Президента України, заходів за участю акредитованого в Україні дипл. корпусу тощо. Крім того, функції щодо додержання Держ. протоколу та церемоніалу України здійснюють також відп. структур. підрозділи з питань протоколу Апарату ВР України, Секретаріату КМ України, а також МЗС України та ін. органів викон. влади України.

Широке поняття Д. п. охоплює також дипл. етикет і церемоніал. Дипл. етикет визначає правила поведінки дипл. працівників та ін. офіц. осіб під час дипл. заходів офіц. чи неофіц. характеру. Етикет пов'язаний з питаннями культури поведінки, спілкування тощо. Вважається, якщо Д. п. є вираженням «гарних манер у відносинах між державами», то дипл. етикет є виявленням «гарних манер» у контактах між дипломатами, ін. офіц. особами у їх міжнар. спілкуванні. У свою чергу, *дипломатичний церемоніал* покликаний регулювати порядок проведення урочистих офіц. актів (зустріч глави ін. д-ви, вручення *вірчих грамот* тощо).

Літ.: Шинкаренко Т.І. Дипломатичний протокол та етикет. К., 2007; *Дипломатический словарь*. Т. 2. М., 1971; Wood J.R., Serres J., Kruhak K. Diplomatic protocol. Mate, 2005; Innis P.B., McCaffree M.J., Sand R., Höfer M. Protocol: the complete handbook of diplomatic, official and social usage. Durban, 2002.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ТА КОНСУЛЬСЬКИЙ ПЕРСОНАЛ США В ТЕГЕРАНІ 1980 — справа МС ООН, ініційована США

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ТА КОНСУЛЬСЬКИЙ ПЕРСОНАЛ США В ТЕГЕРАНІ 1980

проти Ірану у зв'язку з порушенням останнім міжнар.-правових зобов'язань у сфері дипл. та конс. права, зокрема норм про недоторканність дипл. та конс. приміщень, персоналу та архівів, у т. ч. взяття в заручники членів дипл. персоналу // United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran Case. Judgment of 24 May 1980 (ICJR 1980). 15.12.1979 МС ООН ухвалив постанову про вжиття запобіжних заходів, а 24.05.1980 прийняв рішення по суті справи.

Порушенню справи передували події, пов'язані з іслам. революцією в Ірані 1978—79, у результаті якої відбулося падіння монархії на чолі з шахом Мохаммедом Реза Пехлеві та встановл. нового режиму аятоли Хомейні. США надали *візу* кол. шаху, який залишив країну після перевороту. Це стало причиною демонстрації 04.11.1979 у Тегерані поряд із амер. посольством за участю понад 3000 осіб. Кілька сотень із них, увірвавшись до приміщення дипл. установи (див. *Дипломатичне представництво*), захопили його і взяли в заручники членів дипл. персоналу (див. *Агент дипломатичний*), ін. співробітників посольства та 2 амер. гр-н (усього 66 осіб), а також заволоділи майном посольства та архівом (див. *Архів дипломатичний*). Наст. дня так само було захоплено консульства США у м. Табризі та м. Ширазі (див. *Консульська установа*), персонал яких вдалося евакуювати напередодні. Уряд Ірану не відреагував на згадані події, не вживши жодних заходів для запобігання нападу та звільнення заручників. Більш того, іран. влада фактично заохочувала дії нападників. Так, аятола Хомейні заявив, що заручники залишаться під вартою доти, доки США не виконають низку умов, зокрема не видадуть кол. шаха та не повернуть його власність. Заручники залишалися під вартою понад 14 міс., до 20.01.1981 (за винятком 13 осіб, звільнених 18 і 20.11.1979, та віце-консула, якому за станом здоров'я дозволили залишити приміщення посольства у липні 1980; троє амер. дипломатів було взято в заручники у приміщенні МЗС Ірану).

**ДИПЛОМАТИЧНИЙ ТА КОНСУЛЬСЬКИЙ
ПЕРСОНАЛ США В ТЕГЕРАНІ 1980**

29.11.1979 США звернулися з позовною заявою до МС ООН проти Ірану, в якій просили Суд зобов'язати д-ву-відповідача звільнити заручників, забезпечити відп. імунітети дипл. та конс. персоналу, в т. ч. умови для їх виїзду, а також виплатити компенсацію. Юрисдикцію Суду амер. сторона обґрунтувала, посилячись на 4 документи, 3 з яких було взято до розгляду (2 Факульт. протоколи про розв'язання спорів до *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* (ст. 1) та *Віденської конвенції про консульські зносини 1963* (ст. 1), а також Договір про дружбу, екон. відносини та конс. права між США та Іраном 1958 (ст. 21) (далі — Договір про дружбу 1958)). США водночас із позовом просили Суд визначити тимчас. заходи щодо Ірану до прийняття остаточ. рішення по суті справи.

Іран не брав участі в суд. слуханнях, не подавав до МС ООН жодних документів і не був представлений у ньому. Водночас позицію Ірану було викладено у 2 листах на адресу Суду від ім. міністра закорд. справ. Іран. сторона просила МС відмовитися від розгляду справи, відхиливши позов США. Згадане клопотання Іран обґрунтував тим, що проблема заручників є «другорядним питанням більш загальної проблеми, яка включає понад 25 років постійного втручання США у внутрішні справи». Крім того, Іран виступив проти визначення Судом тимчас. заходів. На його думку, сам розгляд цієї справи у МС ООН слід розцінювати як втручання у внутр. справи країни.

Усі заперечення Ірану щодо прийняття до розгляду позову США Суд відхилив. МС ООН наголосив, що захоплення приміщення дипл. представництв, а також взяття у заручники осіб, які користуються міжнар. захистом, не можна вважати «другорядною» справою, оскільки такі дії порушують заг. принципи і норми міжнар. права. Суд висловив жаль щодо непередставлення Ірану в справі, зазначивши, що в такий спосіб відповідач фактично позбавляється можливості надати контраргументи. Приймаючи позов до розгляду, МС ООН послався на ст. 53 (2) Статуту, яка дозволяє

розгляд справи за відсутності однієї зі сторін, однак за умови, якщо Суд упевнився в тому, що домагання ін. сторони є достатньо обґрунтованими як з факт., так і з правового боку.

Керуючись ст. 41 Статуту, МС ООН 15.12.1979 одногосно прийняв постанову про визначення тимчас. заходів, а саме: звільнення всіх заручників, а також приміщення посольства і консульства від сторонніх осіб та забезпечення режиму недоторканності цих приміщень; надання дипл. та конс. персоналу США повного захисту, привілеїв та імунітетів. Водночас Суд заборонив США та Ірану вживати під час розгляду справи по суті будь-яких дій, які могли б загострити їх відносини та ускладнити процес ухвалення Судом рішення. Слід зазначити, що жодна зі сторін спору не дотрималася згаданих тимчас. заходів: Іран не звільнив заручників, а США 24—25.04.1980 здійснили збройну акцію, спрямовану на їх звільнення, а також вдалися до низки ін. кроків. У цьому контексті Суд вказав, що, незалежно від мотивів операції США, такі дії підривають повагу до суд. провадження. Проте МС ООН наголосив, що не може оцінювати зазначену операцію на предмет її легітимності, вирішивши, що ця обставина не завадить йому винести рішення.

Розглядаючи справу по суті, Суд визнав за доцільне перевірити, наскільки факти, що стали підставою для позову США, безпосередньо стосуються Ірану. У зв'язку з цим Суд виділив 2 етапи інциденту із захопленням посольства США в Тегерані. 1-й стосувався самого збройн. нападу на дипл. установу з боку студентів-фундаменталістів, у результаті чого було завдано значної шкоди приміщенню і власності посольства, захоплено й конфісковано дипл. архів та ін. документи, а також взято в заручники амер. дипломатів і 2 приват. осіб. Дослідивши вказані обставини, Суд дійшов висновку, що активісти не виступали як офіц. агенти або співробітники держ. органів Ірану, отже, їхні дії не можуть бути кваліфіковані як дії д-ви. Проте цей висновок не означає, що влада Ірану не несе за них відповідальності. У зв'язку з цим Суд, зокрема, зауважив, що протягом операції із захоплення посольства, яка тривала бл. 3 год, влада Ірану не вжила жодних заходів, щоб запобігти чи

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ТА КОНСУЛЬСЬКИЙ
ПЕРСОНАЛ США В ТЕГЕРАНІ 1980

припинити протиправні дії, адже ні поліція, ні військові не прибули на місце подій. Водночас Іран, як д-ва акредитації, відповідно до ст. 22 (2) Віден. конвенції 1961, зобов'язаний «вжити всіх необхідних заходів для захисту приміщень представництва від будь-якого вторгнення або завдання шкоди». Крім того, згідно зі ст. 29 Конвенції, д-ва повинна «вживати всіх необхідних заходів для запобігання будь-яким посяганням на особу дипломатичного агента, його свободу чи гідність». Суд констатував, що Іран не вжив жодних заходів щодо забезпечення *дипломатичних привілеїв та імунітетів*. При цьому Суд зазначив, що така бездіяльність Ірану була свідомою. Крім того, на думку Суду, Іран порушив також норми, закріплені у ст. 25—27 Віден. конвенції 1961, а також ст. 28, 31, 33—35, 40 Віден. конвенції 1963. Так, МС ООН дійшов висновку, що Іран є винним, оскільки, розуміючи свої зобов'язання згідно з дипл. та конс. правом і маючи всі необхідні засоби для їх виконання, свідомо не вдався до них.

2-й розглянутий Судом етап справи пов'язаний з подіями, що відбулися після захоплення посольства і взяття заручників. Оцінюючи їх, Суд вказав на те, що на цьому етапі зобов'язання Ірану полягали в необхідності вжиття всіх заходів задля припинення грубого порушення прав дипл. агентів, недоторканності посольства, дипл. архівів, а також виплати компенсації за заподіяну США шкоду. Водночас Суд констатував, що й на цьому етапі Іран не вжив жодних заходів. Більш того, офіц. особи Ірану публічно схвалили насильницькі акції радикалів. У результаті розгляду цього етапу справи Суд дійшов висновку, що позиція Іран. влади щодо факт. підтримання згаданих незаконних дій пріривіное останні до протиправних актів, які можуть інкримінуватися вже самій д-ви Іран. У такий спосіб радикали перетворилися на виконавців волі д-ви, яка повинна відповідати за їхні вчинки. Суд звернув увагу також на те, що за 6 міс. ситуація навколо заручників не змінилася, визначені Судом тимчас. заходи були відхилені урядом Ірану. Отже, на думку Суду, все це свідчить про продовження порушень закріплених у Віден. конвенціях основоположних норм дипл. права. Водночас Суд констатував по-

рушення положень і двостор. Договору про дружбу 1958 (ст. 21), а саме щодо утримання в заручниках приват. осіб — гр-н США.

Крім того, МС ООН розглянув особл. обставини, на які посилався Іран у листах до Суду і які могли б слугувати виправданням: йдеться про втручання США у внутр. справи Ірану протягом 25 років, відповідальність США за здійснений переворот в Ірані, експлуатацію природ. ресурсів, шпіонаж тощо. У результаті Суд зазначив, що ці обставини не можуть бути визнані як аргументи захисту в межах позову США, оскільки дипл. право саме по собі є завершеною і самодостатньою системою (т. з. *self-contained regime*), в якій передбачено спец. засоби захисту та санкції за незаконну діяльність членів дипл. або конс. персоналу. У цьому сенсі Іран міг би, зокрема, вдатися до розірвання дипл. відносин (згідно зі ст. 45 Віден. конвенції 1961) або оголосити певних дипл. агентів *persona non grata* (відповідно до ст. 9 Віден. конвенції 1961), натомість офіц. Тегеран застосував засоби примусу замість звичайних інструментів, які були в його розпорядженні.

У постановчій частині рішення Суд визнав Іран винним у порушенні основоположних норм дипл. права, а також ін. норм заг. міжнар. права. Суд зобов'язав Іран негайно звільнити всіх заручників, надати їм необхідні трансп. засоби для того, щоб вони могли залишити терит. країни, а також передати під контроль третьої д-ви приміщення посольства та консульств, майно й архіви. Суд вказав також на неприпустимість утримання будь-якого дипл. агента США для участі в суд. процесах у суд. органах Ірану навіть як свідка. Суд зобов'язав Іран сплатити компенсацію за заподіяну США шкоду, зазначивши, що її сума має визначатися угодою сторін, а за відсутності останньої — Судом. 19.01.1981 США та Іран уклали двостор. договір, за допомогою якого було врегульовано низку питань у контексті спору, в т. ч. звільнено заручників.

Окрему думку (*separate opinion*) до рішення Суду виклав суддя М. Ляхс (Польща), який проголосував проти рішення

щодо обов'язку Ірану виплатити компенсацію США. На його думку, це питання мало б стати об'єктом окр. суд. провадження. Розбіжні думки (*dissenting opinion*) були також висловлені суддями Г. Морозовим (СРСР) і С. Таразі (Сирія). Зокрема, Г. Морозов піддав критиці рішення Суду за одностор. розгляд справи, звернувши, зокрема, увагу на те, що в період суд. розгляду США також вжили низку заходів, спрямованих проти Ірану, а отже, втратили право вимагати від останнього компенсації.

Рішення Суду мало значний вплив на розвиток міжнар. права. По-перше, воно відіграло важливу роль у становленні норм дипл. та конс. права, особливо щодо недоторканності приміщень дипл. і конс. місій, їх персоналу та архівів, закріплених у ст. 44 і 45 Віден. конвенції 1961, а також у ст. 26 і 27 Віден. конвенції 1963. Суд особливо підкреслив фундамент. та імперат. характер згаданих положень. Навіть під час збройн. конфліктів чи в разі розірвання дипл. відносин норми про дипл. недоторканність повинні чітко дотримуватися д-вою акредитації. Суд звернув увагу міжнар. співтовариства на непоправну шкоду, якої може завдати порушення цих основоположних норм. Подібні протиправні дії д-ви, на переконання Суду, підривають «будівлю права, підтримання якої є життєво необхідним для безпеки та добробуту міжнар. співтовариства». У подальшому це твердження Суду дістало підтвердження у справі *Воєнні дії на території Конго 2006*.

Заслугує на особл. увагу той факт, що у зазначеному рішенні Суд визначив дипл. право як «систему норм», дійшовши висновку, що воно є «самодостатнім режимом», який не може бути порушений за допомогою зворотних заходів (симетричними діями). Ін. словами, будь-яка поведінка, що порушує норми дипл. права про недоторканність, не може бути виправдана застосув. зворотних заходів. Також МС ООН підкреслив значення дипл. права як «автономного (самодостатнього) режиму» в тому сенсі, що воно передбачає свої власні засоби захисту від протиправних актів д-в

(розірвання дипл. відносин, оголошення *persona non grata* тощо). Цей висновок Суду неодноразово ставав предметом обговорення в межах КМП, зокрема під час розгляду теми «*Фрагментація міжнародного права*». У результаті зроблено висновок, що цей підхід не слід тлумачити так, що дипл. право виключає будь-яку можливість звернення до норм заг. міжнар. права.

У цілому це рішення Суду значно вплинуло на розвиток проблематики *відповідальності держав* у міжнар. праві. Зроблені Судом висновки було покладено в основу низки положень Проекту статей про відповідальність д-в за протиправні дії 2001 (далі — Проект статей 2001), ухваленого КМП ООН. Напр., висновок Суду про можливість перекваліфікації незаконних дій приват. осіб у протиправний акт самої д-ви сприяв формулюванню ст. 11 Проекту статей 2001. У подібний спосіб було сформульовано і ст. 14 Проекту, яка визначає тривалий характер протиправного акту д-ви, як це було у справі *Дипломатичний та консульський персонал США в Тегерані 1980*. Більш того, у літературі зазначається, що саме визначення поняття «міжнародний протиправний акт» формувалося Комісією з урахуванням згаданої справи. У ньому було підтверджено фундамент. характер норм дипл. та конс. права, у т. ч. відповідальність д-в за їх порушення.

Літ.: *United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (USA v. Iran) // Order (Provisional Measures) 1979. ICJ Reports 7—21; United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (USA v. Iran) // Judgment 1980. ICJ Reports 3—65; Bernhardt J. The Provisional Measures Procedure of the International Court of Justice through U.S. Staff in Tehran. Fiat justitia, pereat curia? // VJIL, 1980, v. 20; Green L.C. The Tehran Embassy Incident and International Law, Behind the Headlines // Archiv des Völkerrechts, 1980, v. 19; Wegen G. Discontinuance of International Proceedings: The Hostages Case // AJIL, 1982, N 76; Buffard I., Wittich S. United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (USA v. Iran) // MPEPIL (www.mpepil.com); Блищенко И.П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М., 1999.*

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЦЕРЕМОНІАЛ (лат. *saerimonia* — культовий обряд, шанування) — сукупність норм, правил, традицій і умовностей, які регулюють порядок проведення урочистих офіц. заходів. Принципів і норм Д. ц. мають дотримуватися уряди,

мін-ва закорд. справ, *дипломатичні представництва*, дипл. працівники та ін. офіц. особи. Д. ц. застосовують під час вручення *вірчих грамот* або *відкличних грамот*, зустрічей та проводів глав іноз. д-в або ін. високопоставлених посад. осіб, проведення прийомів за участю іноз. офіц. чиновників, аудієнції дипломатів тощо.

Поняття Д. ц. є найбільш регламентованою складовою *дипломатичного протоколу*. Д. ц. формується з урахуванням нац. особливостей д-ви, сусп. світогляду, реліг. та культ. особливостей відп. народу. Норми Д. ц. часто є відображенням ієрархічної структури окр. сусп-ва. Д. ц. ґрунтується на принципах рівності та взаємності.

Д-ва застосовує лише ті заг. правила Д. ц., які є допустимими з позицій т. з. держ. протоколу окр. країни. В Україні відп. правові засади визначені Положенням про Державний Протокол та Церемоніал України, затвердженим Указом *Президента України* від 22.08.2002. Крім загальноприйнятих міжнар. норм і звичаїв Д. ц. та протоколу цей нормат. акт враховує також нац. правила і традиції. Зокрема, його ст. 20 закріплює положення, згідно з яким програма зустрічі глави іноз. д-ви передбачає церемонію покладання вінка до могили Невідомого солдата у м. Києві та вшанування пам'яті жертв голодоморів. Також у документі закріплюється й така особливість нац. церемоніалу, як вручення в аеропорту дівчатами у нар. вбранні хліба-солі главі іноз. д-ви в межах урочистої церемонії зустрічі (ч. 5, ст. 17). Додержання Д. ц. та протоколу забезпечується структур. підрозділами з питань протоколу Адміністрації Президента України, Апарату ВР України, Секретаріату КМ України, а також МЗС України та ін. органів викон. влади України.

Літ.: Шинкаренко Т.І. Дипломатичний протокол та етикет. К., 2007; Wood J.R., Serres J., Kruhak K. Diplomatic Protocol. Mate, 2005; Innis P.B., McCaffree M.J., Sand R., Höfer M. Protocol: the Complete Handbook of Diplomatic, Official and Social Usage. Durban, 2002.

С.О. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН РОЗІРВАННЯ (англ. severance of diplomatic relations) — одностор. юрид. акт д-ви, який тягне за собою припинення дипл. відносин з ін. д-вою.

Д. в. р. настає в момент офіц. проголошення д-вою відп. декларації. Такий *односторонній акт держави* може здійснюватися як в усній (напр., заява глави д-ви), так і в письм. формі (зокрема, нота МЗС). До найпоширеніших причин Д. в. р. можна віднести виникнення *збройного конфлікту*, вчинення д-вою-контрагентом міжнар.-протиправної дії, здійснення недружнього кроку. Д. в. р. настає також у результаті припинення міжнар. правосуб'єктності д-ви-контрагента. Д. в. р. супроводжується взаємним закриттям *дипломатичних представництв* та відкликанням їх співробітників. Водночас саме по собі закриття посольства або відкликання *посла* не є тотожним Д. в. р., якщо про це прямо не було заявлено. Д. в. р. між д-вами не позбавляє їх права підтримувати певні контакти. Для цього згідно зі ст. 45 (с) *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* (далі — Конвенція 1961) д-ва акредитації може після Д. в. р. доручити захист своїх прав та інтересів, а також інтересів своїх гр-н третій д-ві, яка є прийнятною для д-ви перебування (т. з. *protecting power*, *Schutzmacht*). Найчастіше в ролі такого посередника виступають нейтр. д-ви. Зокрема, Швейцарія, яка понад 200 разів наділялася відп. мандатом, сьогодні представляє інтереси США на Кубі та в Ірані (після Д. в. р. у 1961 і, відповідно, 1980), інтереси Куби — у США (з 1991, до цього — ЧСРСР), Ірану — в Єгипті (унаслідок Д. в. р. у 1979), РФ у Грузії і Грузії — в Росії (після Д. в. р. у 2008). При цьому лише посольство Швейцарії в Тегерані уповноважене представляти увесь спектр конс. інтересів США в Ірані, у решті випадків ці функції покладено на *консульські установи*, які перебувають під захистом дипл. місії Швейцарії. Представництво інтересів у разі Д. в. р. часто доручалося й ін. нейтр. д-вам, зокрема Австрії та Швеції. Іноді ця функція покладалася на союзницькі д-ви. Так, до відновлення дипл. відносин у 2006 Бельгія представляла інтереси США у Лівії. У разі Д. в. р. та закриття дипл. представництва д-ва перебування повинна навіть під час збройн. конфлікту гарантувати поважання й охорону

ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН РОЗІРВАННЯ

приміщення дипл. місії, її майна та архівів (ст. 45 (а) Конвенції 1961). Більш того, на д-ву перебування покладено міжнар.-правове зобов'язання надавати сприяння співробітникам дипл. представництва та членам їхніх сімей для якнайшвидшого виїзду за межі її терит., зокрема забезпечувати цих осіб у разі потреби необхідними засобами пересування (ст. 44 Конвенції 1961). При цьому *дипломатичні привілеї та імунітети* членів дипл. персоналу зберігаються до залишення ними терит. д-ви перебування або до завершення встановленого останньою розумного періоду часу з моменту Д. в. р. Те саме стосується недоторканності приміщення дипл. представництва. Зокрема, у результаті Д. в. р. між Великою Британією та Лівією після вбивства працівника поліції поблизу лівійської дипл. місії в Лондоні у 1984 було визначено 7-денний період, після якого скасовувалася недоторканність приміщення останньої. Згідно зі ст. 2 (3) *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*, Д. в. р. не тягне за собою *ipso facto* автоматичного припинення конс. зносин, які, як правило, зберігаються. Так само Д. в. р. у мирн. час не впливає на правовідносини, встановлені між 2 д-вами чинними міжнар. договорами (ст. 63 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*), а також на правовий статус гр-н однієї д-ви, що перебувають на терит. ін. Оскільки міжнар. право не накладає зобов'язання щодо встановл. або підтримання дипл. відносин, Д. в. р. є виключним правом кожної д-ви. Водночас у *доктрині* висловлюються думки про те, що *Статутом ООН* встановлено певні обмеження щодо реалізації д-вою права на Д. в. р., зокрема у разі загрози миру або вчинення акту *агресії*, оскільки такий крок може ускладнити процес мирн. врегулювання. Д. в. р. є одним з видів колект. санкцій з боку міжнар. орг-цій. Зокрема, РБ ООН вправі вирішувати, які заходи мають застосовуватися для імплементації її рішень, і вимагати від д-в — членів Орг-ції вжиття цих заходів щодо д-ви, яка своїми діями загрожує миру (ст. 41 Статуту ООН). Такі заходи можуть

містити в собі також і Д. в. р. Загалом Д. в. р. набуло значного поширення, оскільки дозволяє досягти бажаного політ. ефекту з мін. ризиками в екон. та гуманіт. сферах. Хоча після закінчення «холодної війни» кількість випадків Д. в. р. суттєво зменшилася, аналіз сучас. практики д-в свідчить про активне використання ними у зовн. політиці цього міжнар.-правового інструменту. Однією з поширених підстав Д. в. р. є проголошення д-вою-контрагентом незаконного, на думку д-ви-ініціатора, акту *визнання міжнародно-правового*. Зокрема, після визнання незалежності Абхазії та Півд. Осетії з боку Росії і Нікарагуа (у серп. і, відповідно, лист. 2008) Грузія прийняла рішення про Д. в. р. з цими країнами. Нерідко причиною Д. в. р. є втручання у внутр. справи д-ви. Так, у берез. 2008 Марокко розірвало дипл. відносини з Іраном, звинувативши його дипл. місію в діях, що загрожують реліг. єдності д-ви, насамперед у пропагуванні шийтського ісламу в країні, більшість населення якої, в т. ч. королів. династія, є сунітами. Підставою Д. в. р. Лівану з Сирією у 2005 стала відозра у причетності офіц. Дамаска до вбивства глави ліван. уряду Р. Харірі. Часто Д. в. р. відбувається у результаті кроків, що ставлять під сумнів терит. цілісність і суверенітет д-ви. Зокрема, у берез. 2008 Еквадор розірвав дипл. відносини з Колумбією, реагуючи на збройн. напад колумб. армії на табір повстанців ФАРК, розташований на еквадор. терит. На знак солідарності до аналогічного кроку щодо Колумбії вдалася Нікарагуа. У трав. 2008 Судан оголосив про Д. в. р. з Чадом, звинувативши країну в підтримці нападу повстанців на Хартум. Часто підставою Д. в. р. є порушення д-вою-контрагентом міжнар.-правових норм, особливо у сфері *дипломатичного права та імунітету держави*. Зокрема, у січ. 2009 Болівія і Венесуела розірвали дипл. відносини з Ізраїлем у зв'язку з воєн. операцією останнього проти бойовиків «Хамас» у секторі Газа. У 2006 Руанда повідомила Францію про Д. в. р. з огляду на видані франц. судом ордери на арешт руандійського президента П. Кагане та ін. високопосадовців цієї країни через звинувачення у *геноциді* 1994 (у 2009 дипл. відносини було поновлено). Отже, можна прогнозувати, що Д. в. р. і в май-

бутньому залишатиметься поширеним інструментом ведення зовн. політики, дозволеним міжнар. правом.

Літ.: *Denza E.* Diplomatic Law. Oxford, 2008; *Raub G.* Protecting Power // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. III. Amsterdam, 1997; *Blomeyer-Bartenstein H.* Diplomatic Relations, Establishment and Severance // Ibid. V. I. Amsterdam, 1992; *Gitelson S.A.* Why Do Small States Break Diplomatic Relations with Outside Powers? // International Studies Quarterly, 1974, v. 18 (4); *Papini C., Cortese G.* La rupture des relations diplomatiques et ses conséquences. P., 1972; *Spez L.* La rupture des relations diplomatiques // RG DIP, 1966, v. 70.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНІ АРХІВИ — див. *Архів дипломатичний*.

ДИПЛОМАТИЧНІ КЛАСИ І РАНГИ (від лат. *classis* — розряд, група; нім. *Rang* — чин) — офіц. найменування категорії та спец. звань *агентів дипломатичних*, що утвердилося на практиці й дістало закріплення у міжнар. праві.

У середньовіччі вживали різні терміни для позначення дипл. представників д-ви, яких направляли до ін. д-ви (*посол*, агент, *посланник*, резидент, повноважний міністр, міністр-резидент та ін.). Довільне використання цих титулів призводило до міждерж. спорів щодо їх старшинства. Уперше уніфіковану класифікацію дипл. класів було запропоновано у *Віденському регламенті 1815* та дод. Аахенському протоколі 1818: 1) послы, папські легати або *нунції*; 2) посланники; 3) міністри-резиденти; 4) *повірені у справах*. Така ієрархія виходила насамперед з привілейованого становища дипл. представників I (вищого) класу, яких могли призначати лише найвпливовіші д-ви світу, зокрема члени *Священного союзу*. Так, Велика Британія часів королеви Вікторії мала *глав дипломатичних представництв* у класі послів лише в Австрії, Росії та Туреччині. США до 1893 взагалі не мали за кордоном жодного дипл. представника у класі посла. З часом клас міністрів-резидентів втратив значення, відбулося також поступове зближення статусу послів і посланників. Остаточна кодифікація дипл. класів мала місце у межах *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, якою встановлено 3 дипл. класи: I — послы, легати або нунції; II — посланники; III — повірені у справах (*chargé d'affaires*) (ст. 14). Дипл.

представники перших двох класів акредитуються при главі д-ви перебування, повірені у справах — при міністрі закорд. справ. Клас, до якого мають належати глави дипл. представництв, визначається за взаємною згодою зацікавлених д-в. Здебільшого д-ви обмінюються дипл. представниками одного класу. Після *Другої світової війни* утвердилася практика призначення дипл. представників, як правило, у класі послів. Нині повірені у справах призначаються досить рідко, зазвичай лише в разі відсутності розвинених відносин між д-вами, а також якщо з певних причин політ. характеру д-ва не бажає підтримувати дипл. відносини на більш високому рівні. З погляду міжнар. права, зокрема щодо обсягу *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, усі глави дипл. представництв, незалежно від їх класу, мають однак. юрид. статус. Між ними не може проводитися жодної відмінності, за винятком старшинства, етикету і церемоніалу. У середині окр. дипл. класу протокольне старшинство встановлюється залежно від часу вручення дипл. представником *вірчої грамоти* главі д-ви перебування (повідомлення зовнішньополіт. відомства про прибуття). В окр. країнах *дуаеном дипломатичного корпусу* традиційно є дипл. представник *Ватикану*. У практиці деяких д-в відомі й ін. найменування глав дипл. представництв. Зокрема, країни кол. Британ. Співдружності обмінюються між собою верх. комісарами як дипл. представниками, однак останні не є окр. дипл. класом.

Крім того, дипл. ранги є спец. званнями працівників *дипломатичної служби*. Дипл. ранги існують у більшості д-в світу. Їх найменування, градація та порядок присвоєння визначаються нац. зак-вом. Попри певні особливості, майже в усіх д-вах як у *дипломатичних представництвах*, так і в центр. апараті зовнішньополіт. відомства є такі дипл. ранги (у порядку старшинства): посол, радник-посланник, радник, перший секретар, другий секретар, третій секретар, *аташе*. Крім того, більшість дипл. рангів мають градацію (I і II класи). Як правило, дипл. посади мають ті самі найменування,

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ

що й відп. дипл. ранги. Підпорядкування членів дипл. персоналу між собою визначається не за дипл. рангами, а за їх посадами. Останні можуть обіймати й особи, що не мають дипл. рангів (напр., *військовий аташе* або спец. аташе).

В Україні порядок присвоєння (позбавлення) дипл. рангів регулюється Законом про дипломатичні ранги 2002, який встановлює такі дипл. ранги: *Надзвичайний і Повноважний Посол*; Надзвичайний і Повноважний Посланник першого класу; Надзвичайний і Повноважний Посланник другого класу; радник першого класу; радник другого класу; перший секретар першого класу; перший секретар другого класу; другий секретар першого класу; другий секретар другого класу; третій секретар; аташе. Держ. службовцям, які працюють у системі органів дипл. служби, дипл. ранги присвоює міністр закорд. справ; 3 найвищі дипл. ранги присвоює Президент за поданням міністра закорд. справ. Присвоєння дипл. рангу безпосередньо пов'язане з посадою, яку обіймає держ. службовець. Відповідність посад держ. службовців тим чи ін. дипл. рангам визначається затвердженням Указом *Президента України* Переліком посад, приписаних до дипл. рангів. Особу, яку вперше приймають на дипл. службу, призначають на приписану до дипл. рангу посаду з подальшим присвоєнням їй дипл. рангу згідно з обійманою посадою. Строки перебування дипл. працівників у дипл. ранзі становлять 2 роки (аташе, III секретар, II секретар II класу, II секретар I класу, I секретар II класу), 3 роки (I секретар I класу, радник II класу), перебування у решті дипл. рангів не обмежується конкр. строками. У разі призначення держ. службовця на ін. посаду, приписану до дипл. рангу вищого рівня, йому може бути присвоєно відп. дипл. ранг без урахування строків перебування в дипл. ранзі. В окр. випадках за значні успіхи в роботі та особл. заслуги дипл. працівникам може бути присвоєно черговий дипл. ранг до досягнення зазначених строків. Не допускається дострок. присвоєння дипл. рангу двічі поспіль. Якщо

дипл. працівник перейшов на нижчу посаду або залишив дипл. службу, на яку потім повернувся, за ним зберігається присвоєний дипл. ранг. Як правило, дипл. ранги присвоюють особам віком до 60 років. За сумлінну працю дипл. працівникові в разі виходу на пенсію (відставку за станом здоров'я) може бути присвоєно черговий дипл. ранг поза межами посади, яку він обіймав. Протягом року держ. службовцю, якого було призначено на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла, Постійного представника України при міжнар. оргції, має бути присвоєно відп. такій посаді дипл. ранг. Адм.-тех. працівникам дипл. ранги не присвоюють. Держ. службовець, якому присвоєно дипл. ранг, перебуває у ньому довічно і може бути позбавлений його лише за вироком суду, а також у разі припинення гр-нства України. Позбавлення дипл. працівника дипл. рангу означає позбавлення його всіх попередніх рангів. Позбавлення дипл. рангу в разі припинення держ. службовцем гр-нства України здійснює посад. особа, яка його присвоювала.

Літ.: *Satow E.M. Guide to Diplomatic Practice. L., 1979; Блищенко И.П. Дипломатическое право. М., 1990; Blum Y.Z. Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; Feltham R.G. Diplomatic Handbook. Leiden, 2004; Denza E. Diplomatic Law. A Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations. Oxford, 2008.*

А.Я. Мельник

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ (лат. *privilegium*, від *privus* — особливий і *lex* — закон; лат. *immunitas* — звільнення, свобода) — сукупність нерозривно взаємопов'язаних між собою спец. прав, пільг і переваг, які згідно з міжнар. правом надаються *дипломатичному представництву* д-ви, його главі та членам персоналу дипл. місії.

Д. п. та і. вважають основоположним міжнар.-правовим ін-том, на якому ґрунтується все *дипломатичне право* і який слугує надійною гарантією ефект. здійснення функцій дипл. представництва. Серед низки висунутих *доктриною* концепцій обґрунтування Д. п. та і. найбільш авторитетними є теорії екстериторіальності, функц. необхідності та представницького характеру. Хоча на практиці Д. п. та і. виступають як єдине міжнар.-правове явище, в межах

якого привілеї та імунітети взаємно доповнюють один одного, юрид. наука виділяє певні особливості цих 2 елементів. Дипл. імунітет є виключним правом дипл. представництва та його персоналу на звільнення з-під юрисдикції д-ви перебування (зокрема, незастосовність засобів примусу, санкцій, передбачених внутр. правом за порушення законів і правил, тощо), а отже, недоторканність *агента дипломатичного* є невід'ємною передумовою виконання ним своїх функцій. Натомість дипл. привілеї є історично базованими на *ввічливості міжнародній* дод. пільгами, покликаними полегшити діяльність дипл. представництва та його персоналу. При цьому слід зазначити, що наділення дипл. агентів Д. п. та і. не звільняє їх від обов'язку дотримуватися законів і звичаїв д-ви перебування. Ін-т Д. п. та і. регулюється загальновизнаними принципами і нормами міжнар. права, кодифікованими насамперед *Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961* (далі — Конвенція 1961), а також низкою ін. багатостор. інструментів, зокрема *Конвенцією про привілеї та імунітети ООН 1946*, *Віденською конвенцією про консульські зносини 1963*, *Конвенцією про спеціальні місії 1969*, *Конвенцією про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів, 1973*, *Віденською конвенцією про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, Конвенцією ООН про юрисдикц. імунітети д-в та їх власності 2004 (далі — Конвенція 2004) та ін. Д. п. та і. можна умовно розподілити на 2 групи норм, які, з одного боку, визначають імунітети та привілеї дипл. представництва, а з ін. — членів персоналу дипл. місії. 1-ша категорія Д. п. та і. охоплює такі осн. імунітети: а) недоторканність з боку д-ви перебування приміщень дипл. представництва, тобто будівлі або частини будівлі, що використовується для цих цілей, а також прилеглої земельної ділянки, місця для паркування автомобілів тощо, незалежно від того, хто є їх власником (ст. 22 (2) Конвенції 1961). З одного боку, принцип недоторканності передбачає, що представники влади д-ви перебування, насамперед працівники правоохоронних органів, не вправі увійти до

приміщення дипл. представництва без чіткої згоди на це з боку *глави дипломатичного представництва*. Водночас, відповідно до доктрини, у надзвич. ситуаціях, зокрема з метою порятунку людського життя, представники влади (напр., пожежники) можуть входити до приміщення дипл. установи, незважаючи на заперечення з боку д-ви акредитації. Встановл. пристроїв для прослуховування у приміщенні дипл. місії є порушенням принципу недоторканності. З ін. боку, згідно з цим принципом недоторканності дипл. представництва, на д-ву перебування покладається спец. обов'язок вживати всіх необхідних заходів для захисту приміщення дипл. місії від вторгнення чи завдання збитків (ст. 22 (2) Конвенції 1961). При цьому обсяг такого захисту залежить від рівня потенц. небезпеки, а отже, не обов'язково передбачає автоматичне встановл. пост. поліц. поста перед будівлею дипл. місії. У разі завдання матер. збитків приміщенню дипл. представництва внаслідок нападу чи вуличних безладів д-ва перебування, як правило, сплачує компенсацію на основі *ex gratia* та з урахуванням взаємності. Крім того, принцип недоторканності передбачає також обов'язок д-ви перебування вживати заходів з метою запобігання порушенню спокою і завданню образи дипл. представництву (зокрема, на проведення демонстрацій і мітингів перед приміщенням дипл. місії на протилежному боці вулиці має надаватися дозвіл); б) Д. п. та і. включають також імунітет від будь-яких примусових дій щодо майна дипл. представництва, а також засобів пересування, зокрема обшуку, реквізиції, арешту, дій викон. служби д-ви перебування тощо (ст. 22 (3) Конвенції 1961). Водночас недоторканність служб. автомобіля дипл. місії не означає заборону на його евакуацію, якщо він створює серйозну перешкоду дорожньому руху. Хоча в Конвенції 1961 прямо не згадуються банківські рахунки дипл. місії, на них так само поширюється дипл. імунітет згідно з міжнар. звичаєвим правом, а також ст. 21 (1) (а) Конвенції 2004; в) Д. п. та і. приміщення дипл. місії

ДИПЛОМАТИЧНІ ПРИВІЛЕЇ ТА ІМУНІТЕТИ

передбачають також недоторканність її архівів та кореспонденції у будь-який час і незалежно від їх місцезнаходження (ст. 24 і 27 (2) Конвенції 1961) (див. *Архів дипломатичний*). Ця норма покриває всі форми накопичення і зберігання інформації, в т. ч. комп'ютерні файли. Д-ві перебування забороняється здійснювати інспекцію чи вилучення документів дипл. місії, а також вимагати їх оприлюднення в межах суд. провадження; г) Д. п. та і. дипл. представництва охоплюють також фіск. імунітет, тобто звільнення від усіх нац. і місц. податків та зборів (за винятком плати за конкр. послуги, напр. опалення, водопостачання, утримання дороги перед дипл. місією тощо) (ст. 23 (1) Конвенції 1961).

Осн. привілеї дипл. представництва охоплюють передусім: а) право дипл. місії на підтримання безперешкодних зв'язків з д-вою акредитації, зокрема за допомогою *дипломатичної пошти, дипломатичних кур'єрів, шифрограм, радіостанції* тощо (ст. 27 Конвенції 1961). Відкриття або затримання дипл. валізи є неприпустимим, водночас дозволяється її сканування в аеропорту або зовн. огляд за допомогою служб. собак у разі підозри у зловживанні; б) митні пільги, зокрема звільнення від митн. зборів при ввезенні на терит. д-ви перебування предметів, призначених для офіц. користування дипл. установою (ст. 36 Конвенції 1961); в) привілеї у сфері *дипломатичного протоколу* та *дипломатичного церемоніалу* (право встановл. на приміщенні дипл. представництва щита з держ. гербом, а також прапора д-ви акредитації на будівлі дипл. місії і трансп. засобі (ст. 20 Конвенції 1961). Крім того, д-ва перебування повинна створити для дипл. представництва всі необхідні умови для безперешкодного виконання ним своїх функцій, а також надавати сприяння в отриманні певних благ, зокрема пошуку, придбання або оренди служб. приміщень, виділення земельної ділянки на основі взаємності тощо.

2-га група Д. п. та і. стосується безпосередньо імунітетів дипл. агентів, зокрема таких їх видів: а) абс. недоторканність особи

дипломата як імперат. принцип дипл. права (ст. 29 Віден. конвенції 1961). Слід зауважити, що цей принцип означає не імунітет дипл. агента від кримін. чи цив. відповідальності, а лише його виключення з-під юрисдикції д-ви перебування. Недоторканність особи дипломата передбачає заборону його арешту чи затримання в будь-якій формі, а також ін. правозастосовних дій, зокрема обшуку, проходження тесту на алкоголь тощо; б) недоторканність приват. резиденції дипл. агента, його власності (у т. ч. банківського рахунка), архівів та кореспонденції (ст. 30 Конвенції 1961); в) абс. імунітет дипл. агента від кримін. юрисдикції д-ви перебування (ст. 31 (1) Конвенції 1961), у т. ч. у разі вчинення злочинів проти людства або *геноциду*. У разі відмови д-ви акредитації скасувати імунітет дипл. агента єдиним інструментом д-ви перебування є оголошення його *persona non grata* або, в крайньому разі, розірвання дипл. відносин; г) повний імунітет від цив. та адм. юрисдикції щодо служб. діяльності (щодо ін. видів діяльності передбачено винятки) (ст. 31 Конвенції 1961); д) імунітет дипл. агента від викон. дій з боку д-ви перебування (ст. 31). Особисті привілеї дипл. агента охоплюють: а) звільнення від вимог нац. зак-ва у сфері соц. забезпечення (ст. 33 (1) Конвенції 1961); б) фіск. пільги, зокрема звільнення від внутрішньодерж. податків і зборів (за винятком податку на приват. нерухоме майно, розташоване на терит. д-ви перебування) (ст. 34 Конвенції 1961); в) митні пільги, у т. ч. безмитн. пропуск та звільнення від митн. огляду особистого багажу, за винятком випадків, коли є серйозні підстави вважати, що він містить заборонені предмети (ст. 36 Конвенції 1961); г) звільнення від особистих (труд.), військ. та ін. внутрішньодерж. повинностей (ст. 35 Конвенції 1961); д) свобода пересування терит. д-ви перебування (за винятком заборонених зон) (ст. 26 Конвенції 1961). Слід наголосити, що Д. п. та і. не належать дипл. агенту як індивіду, а надаються йому як посад. особі д-ви акредитації, яка в разі необхідності вправі заявити про відмову від привілеїв та імунітетів. Така відмова має бути чітко вираженою і висловлюватися від ім. зовнішньополіт. відомства або глави дипл. представництва

(ст. 32 Конвенції 1961). *Треті держави* зобов'язані гарантувати особисту недоторканність та ін. імунітети, необхідні для забезпечення безперешкодного транзиту дипломата та членів його сім'ї через їх терит. (ст. 40 (1) Конвенції 1961). Водночас відвідання дипл. агентом третьої країни у приват. цілях не дає йому права на Д. п. та і. Згідно з міжнар. правом, крім дипл. агентів Д. п. та і. надаються у повному обсязі також главі іноз. д-ви, керівнику уряду, міністру закорд. справ, деяким ін. керівникам органів держ. влади під час їх перебування на іноз. терит. В аналогічному обсязі Д. п. та і. користуються також члени сімей дипл. агента (подружжя і неповнолітні діти, в окр. випадках — особи, що перебувають у цив. шлюбі, та одностатеві подружжя), якщо вони проживають разом із дипломатом і не є гр.-нами д-ви перебування (ст. 37 (1) Конвенції 1961). Члени адм.-тех. та обслуговувального персоналу дипл. представництва користуються обмеженими Д. п. та і. Зокрема, на них не поширюється імунітет від цив. та адм. юрисдикції щодо дій, які не стосуються виконання ними служб. обов'язків. В Україні, згідно із *Законом України «Про дипломатичну службу» 2001* (ст. 29), працівники *дипломатичної служби* (тобто дипл. агенти і адм.-тех. співробітники) у період довготермінового відрядження користуються привілеями та імунітетами, встановленими відповідно до норм міжнар. права.

Літ.: Roberts I. Satow's Diplomatic Practice. Oxford, 2009; Aleebek R. van. Immunity, Diplomatic // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2009; Salmon J. Members of the Staff of Diplomatic Missions // Ibid.; d'Aspremont J. Premises of Diplomatic Missions // Ibid.; Denza E. Diplomatic Law. Oxford, 2008; Blum Y.Z. Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; Сандровский К.К. Дипломатическое право. К., 1981.

А.Я. Мельник

ДИПЛОМА́ТІЯ (франц. diplomatie, англ. diplomacy) — офіц. діяльність д-ви, спрямована на реалізацію її зовн. політики, забезпечення захисту власних прав та інтересів, а також її гр.-н та юрид. осіб за кордоном; суб'єктами дипл. діяльності виступають глави д-в та урядів, а також спец. органи зовн. зносин.

Не існує усталеної дефініції Д. Це поняття є багатограним і може розкривати-

ся в багатьох аспектах. Нерідко його ототожнюють із зовн. політикою, хоча насправді Д. радше виступає як інструмент її здійснення, представлення і відстоювання нац. інтересів д-ви на міжнар. арені. Д. має на меті забезпечувати відносини д-ви з ін. д-вами світу. Свої цілі Д. покликана досягати не військ., а мирн. засобами, шляхом домовленостей і переговорів. З огляду на це нерідко Д. визначають як «мистецтво стримування від застосування сили» (Г. Кіссинджер) або «мистецтво ведення переговорів, укладення угод, спрямованих на пошук засобів, які б дозволили не застосовувати у відносинах між народами силу як крайній засіб» (Ж. Камбон). За висловом Е. Сатоу, Д. є «застосуванням розуму і такту у здійсненні офіційних зносин між урядами незалежних держав». Отже, дефініція Д. містить у собі науку та мистецтво ведення переговорів. Невипадково у Д. важливу роль відіграють особисті якості учасників переговорів (розум, люб'язність, відчуття такту, гарні манери, спостережливості та ін.), які допомагають переконати ін. сторону, розв'язати конфлікт. ситуацію тощо. Ці людські риси у Д. ототожнюють із дипломатами — тими, хто, власне, покликаний здійснювати її функції та реалізовувати її завдання (див. *Агент дипломатичний*). Останнім часом Д. розглядають як одну з навч. дисциплін у сфері міжнар. відносин.

Саме слово Д. походить від гр. слова *díplōma*, яким називали подвоєні дощечки із нанесеними на них письментами, що видавалися *посланникам* як документ-підтвердження їхніх повноважень. Хоча у сучас. розумінні поняття Д. почали вживати в англ. мові лише наприкінці 18 ст., насправді, як зауважує Е. Сатоу, воно згадується значно раніше (зокрема, у праці Г.-В. Лейбніца «*Codex Juris Gentium Diplomaticus*», 1693).

У сучас. світі д-ви обмінюються *дипломатичними представництвами*. У зв'язку з цим у *доктрині* виникло поняття «право посольств» (*jus legationis*). Воно вважається невід'ємним елементом суверенітету д-ви. Традиційно його поділяють на активне і

пасивне. Активне право посольств передбачає можливість направляти своїх дипл. представників в ін. д-ву. Натомість пасивне право розуміють як здатність д-ви приймати дипл. представництва ін. д-в. Обмін дипл. представництвами між д-ми не є зобов'язанням. Відповідно до ст. 2 *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961*, встановл. дипл. представництво відбувається за взаємною згодою сторін. Функції зовн.-політ. зносин д-ви здійснюються дипл. агентами (дипломатами), які перебувають на *дипломатичній службі* своєї д-ви, як правило, мають відп. *дипломатичні класи і ранги*, під час виконання своїх функцій за кордоном наділяються *дипломатичними привілеями та імунітетами*.

Історія Д. сягає своїм корінням прадавніх часів. Вважається, що ще єгиптяни, підтримуючи торг. відносини з ін. регіонами, почали розвивати норми дипл. спілкування. Вони створювали воен. союзи, уклали міжнар. договори, посилали спец. агентів для ведення переговорів з народами Хетської д-ви, Вавилону, Асирії. Дипл. мистецтво розвивалося й у старод. Азії, зокрема Китаї, Японії, Індії. Так, ще у II тис. до н.е. правителі Індії відряджали своїх посланників до віддалених дружніх країн з метою укладення договорів, підтримання реліг. і політ. зв'язків, однак майже не підтримували контакти з сусідніми д-вами. Істотний вплив на становлення сучас. дипл. відносин мала Старод. Греція. Саме грец. поліси обмінювалися між собою тимчас. спец. місіями. Хоча грец. Д. властиві відкритість, демократичність, публічність, їй були притаманні й елементи обману. Використовуваний греками метод введення в оману був запозичений римлянами, які його вдосконалили. Водночас саме у Старод. Римі знайшов своє закріплення один із гол. принципів *права міжнародних договорів* — *pacta sunt servanda* (договорів слід дотримуватися), метою якого було зміцнення влади Риму. У подальшому Візантія, яка підтримувала широкі дипл. зносини, успадкувала осн. методи рим. та грец. Д., передавши їх згодом Венеції та ін. півн.-

італ. містам-д-вам. Вважається, що саме в Італії на світанку епохи Відродження сформувалося сучас. розуміння Д. як альтернативи *війні*. Поняття Д. розвивалося у тісному взаємозв'язку з *jus gentium*. Саме Венеціанська Респ. увійшла в історію Д. як д-ва, що вперше започаткувала практику постійно діючих іноз. представництв. Тому в цей час на Апеннінах зароджується чимало сучас. дипл. норм, зокрема щодо вручення посланником *вірчих грамот* суверену.

Разом з тим, негат. слави Д. додав італ. учений Н. *Макіавеллі* — автор теорії дипл. мистецтва, яка значно вплинула на формування поглядів дипломатів європ. країн. На його переконання, «державний інтерес» виступає осн. принципом політики, який виправдовує будь-які засоби досягнення мети. Лише у 18 ст. згаданий теорії Д. кинув виклик франц. дипломат Ф. Кальєрі, автор праці «Яким чином домовлятися із можновладцями». За його словами, «чесність — найкраща політика, тоді як обман завжди залишає після себе «краплю отрути»». Отже, лише з 18 ст. у Європі починають формуватися засади базованої на моральних постулатах сучас. Д.

Помітний слід у становленні Д. залишила Франція Нового часу. Вважається, що саме в цій країні було вперше використано термін *посол* у значенні як найвищого дипл. рангу, так і особи, наділеної правом проводити переговори від ім. суверена. Більше того, саме франц. мова з часом перетворилася на офіц. мову дипл. спілкування, а Париж став місцем навчання багатьох іноз. дипломатів. Саме Франція найбільшою мірою вплинула на розвиток Д. 17–19 ст., тобто у її «класичний період», який через це по праву називають «французькою Д.».

Поч. періоду пов'язують із укладенням *Вестфальського миру 1648*. Він характеризується домінуванням одних д-в над ін., появою ідей «балансу сил», усвідомленням необхідності створення пост. дипл. представництв. Д. цього періоду зберігає секрет. характер. Без сумніву, знаменною подією в історії Д. класичного періоду став *Віденський конгрес 1814–15* як свого роду відправна точка «золотої епохи» Д. Конгрес заклав підвалини т. з. віден. системи міжнар. відносин, заснованої на ідеях

«балансу сил», що протягом століття намагалася запобігти масштабним війнам між великими державами, ставши певною запорукою стабільності у Європі. У доктрині цю систему міжнар. відносин нерідко розглядають як перший приклад колект. безпеки, а отже, результат багатостор. Д. Віден. конгрес 1814—15 значною мірою вплинув і на становлення *дипломатичного права*: уперше саме у *Віденському регламенті 1815* було уніфіковано і введено у дипл. практику єдині класи дипл. представників (див. *Дипломатичні класи і ранги*), доповнені на *Аахенському конгресі 1818*. Запроваджена Регламентом структура дипл. класів стала загальноприйнятною. У цей період дипломати починають виступати не тільки від ім. свого суверена, а й представляти свою державу. Хоча кількість пост. представництв стрімко збільшується, лише великі держави обмінюються ними на рівні посольств.

Після *Першої світової війни 1914—18* на зміну «класичній дипломатії» приходять «нова дипломатія», якій були притаманні й нові методи. Її поч. у літературі пов'язують із представленням Конгресу 08.01.1918 Президентом США В. Вільсоном проекту мирн. договору, відомого під назвою «14 пунктів». У ньому, зокрема, було проголошено кінець таємної Д. Так, у 1-му пункті декларувалося, що відтепер існуватимуть лише відкриті мирні договори, після яких не буде жодних таємних міжнар. угод, а Д. «завжди діятиме відверто й на очах у всіх». Однак слід зазначити, що тези відкритої Д. кількома місяцями раніше виклав також В.І. Ленін у *Декреті про мир 1917*, який було прийнято на з'їзді Рад 26.10(08.11).1917. Цей документ був свого роду програмою миру рад. уряду Росії, який у своїх інтересах намагався змінити методи ведення зовн. політики цар. Росії, а саме скасувати дію всіх таємних договорів, які були укладені з лютого до 24 жовтня 1917. Так, у документі проголошувалося, що рад. уряд, на відміну від цар. Росії, проводитиме відкриту зовн. політику щодо всіх урядів і народів, тому «таємну дипломатію уряд відмінює, висловлюючи зі свого боку твердий намір вести всі переговори цілком відверто перед усім народом».

Отже, світ був готовий до прийняття нових змін у Д. На зміну хитрощам і об-

ману у «новій дипломатії» приходять теорія взаємної довіри серед партнерів, принцип відкритості та прозорості, тому її ще називають «відкритою дипломатією». Т. з. «стара дипломатія», що формувалася великими державами і концентрувалася переважно на європ. континенті, поступово втрачає свої позиції, поступаючись місцем постулату «рівності суверенних держав».

Між 2 світ. війнами та після них виникли сприятл. політ. умови для розвитку універс. міжнар. орг-цій, метою яких було *підтримання миру та безпеки у світі*. Спочатку ця ідея реалізовувалася в межах *Ліги Націй*, але особл. роль у цьому процесі відіграло створення ООН. У її Статуті серед осн. завдань Орг-ції — поряд із підтриманням і зміцненням міжнар. миру та безпеки — було проголошено розвиток співробітництва між державами. Отже, у цей період закладаються підвалини для поширення сучас. багатостор. і колект. Д.

Саме завдяки розвитку багатостор. Д. у 20 ст. прийнято важливі міжнар. документи, які регулюють дипл. відносини. Без сумніву, одним із гол. є Віден. конвенція про дипл. зносини 1961, яка кодифікувала норми міжнар. права у сфері дипл. привілеїв та імунітетів. Крім того, новітня Д. сприяла ухваленню ін. міжнар. договорів, насамперед *Віденської конвенції про консульські зносини 1963*, *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*, *Віденської конвенції про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975*, *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів 1978*, *Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986* та ін.

Сьогодні осн. формами Д. виступають двостор. Д., що здійснюється через акредитовані в ім. держави дипл. представництва, а також багатостор. Д., яка реалізується шляхом участі представництв держав у роботі міжнар. орг-цій або їх делегацій на міжнар. конф. Д. може здійснюватися як на пост., так і тимчас. основі, в останньому випадку

йдеться про т. з. Д. *ad hoc*, пов'язану з діяльністю *спеціальних місій*.

Двостор. Д. вважається найтрадиційнішим її видом. Її осн. функція, визначена у ст. 3 (а) Віден. конвенції 1961, передбачає здійснення представництва д-ви у д-ві акредитації. Важливу роль у двостор. Д. відіграє особа дипломата, особливо керівника дипл. установи (див. *Глава дипломатичного представництва*). Будь-що сказане послом під час перебування на посаді може бути витлумачено як офіц. позиція його д-ви, а в окр. випадках розцінено як *односторонній акт держави*. Ще однією важливою функцією двостор. Д. є ведення переговорів з урядом д-ви акредитації (ст. 3 (с) Віден. конвенції 1961). Дипл. переговори розглядаються в Д. як мистецтво узгодження різних позицій з метою досягнення згоди. Переговори можуть проходити у закритій обстановці, однак їх результати мають бути обов'язково публічними. До завдань сучас. двостор. Д. належить також збирання всіма законними засобами інформації про події у д-ві акредитації (ст. 3 (d) Віден. конвенції 1961).

Виникнення багатостор. Д. пов'язане з необхідністю вирішення проблем регіон. або глобального значення. Вона реалізується шляхом представлення д-ви у міжнар. орг-ціях або на міжнар. конф. У сучас. багатостор. Д. при узгодженні питань за участю значної кількості д-в важливу роль відіграє *компроміс*. Частиною багатостор. Д. є т. з. парламент. Д., зокрема у межах ГА ООН як справді універс. міжнар. форуму для обговорення питань глобального масштабу. Вагоме місце у парламент. Д. належить процедурі прийняття багатостор. міжнар. договорів. Також у межах багатостор. Д. виділяють колект. Д., яка є вищим ступенем інтеграції д-в, спрямованої на виконання спільних завдань, зокрема зміцнення та збереження миру і безпеки у світі.

Дипл. представництва, які не мають пост. характеру, пов'язують із Д. *ad hoc* або діяльністю спец. місій, що направляються однією д-вою до ін. за згодою останньої з метою виконання спец. завдань або вирі-

шення окр. питань. Діяльність спец. місій регламентується звичаєвими нормами міжнар. права, частково кодифікованими Віден. конвенцією про спец. місії 1969. Нерідко саме за допомогою спец. місій високого рівня вдається вирішувати гострі міжнар. проблеми. Спец. місії також направляються задля участі у заходах протокольного характеру (напр., інавгурації глави д-ви тощо). До них вдаються з метою проведення переговорів та укладення міжнар. договорів. Члени спец. місії користуються привілеями та імунітетами, ідентичними *дипломатичним привілеям та імунітетам*.

Як і зовн. політика, Д. перебуває у тісному взаємозв'язку з міжнар. правом. Останнє встановлює принципи і норми, які визначають права та обов'язки д-в. З одного боку, міжнар. право накладає конкр. зобов'язання на д-ви, обмежуючи інструментарій Д. та зовн. політики д-в. У такий спосіб міжнар. право, за словами Г. Тункіна, виконує своєрідну охоронну функцію, перешкоджаючи протиправним методам Д. З ін. боку, міжнар. право наділяє д-ву правами для відстоювання своїх інтересів на міжнар. арені, виступаючи опорою її зовн. політики та Д. Крім того, міжнар. право регулює діяльність органів д-ви, які беруть участь у здійсненні Д. та зовн. політики.

Д. є динамічним явищем, яке активно розвивається, реагує на нові виклики, пристосовується до нових умов. Значні зміни, що відбулися впродовж 20 ст., не могли не позначитися на сучас. Д. Вона діє в умовах глобалізац. процесів, появи нових інформ. технологій, які істотно впливають на неї, додають їй нових якостей та форм. Д. сьогодення провадиться не лише офіц. представниками уряду д-ви, у ній з'являються нові гравці, зокрема ТНК, які фактично проводять власну «зовнішню політику», нерідко маючи свої іноз. представництва та володіючи потужними засобами збирання інформації. На практиці участь у міжнар. відносинах дедалі активніше беруть не лише д-ви, а й окр. регіони та муніципалітети, безпосередньо представляючи і захищаючи свої екон., політ., соц. та культ. інтереси. У зв'язку з цим виникло навіть поняття т. з. «пара-дипломатії», у якій крім представників уряду д-ви беруть участь найрізноманітніші суб'єкти. Нові актори

мають нерідко вельми широкі повноваження, можуть діяти як на рівні *міжнародних неурядових організацій*, так і брати участь у наднац. багатостор. екон. інституціях. Поява нових засобів передавання інформації надала Д. досі нечуваної оперативності. За допомогою мережі Інтернет стало можливим вести оперативне дипл. спілкування і проводити переговори. Отже, рев. зміни у сфері інформ. технологій, а також поява нових акторів у дипл. відносинах зумовили такий стан речей, коли де-факто д-ви більше не посідають монопольне становище у вирішенні проблем світ. масштабу. Водночас очевидним є й те, що представники різних форм новітньої Д. не можуть не співпрацювати з метою підтримання миру та безпеки у світі.

Нового звучання сьогодні набуває і т. з. екон. Д. Офіц. дипл. представництва займаються не лише захистом екон. інтересів д-ви акредитації, а й активно сприяють комерц. і бізнес. колам. За допомогою екон. Д. проводяться переговори з торг. партнерами, розв'язуються торг. спори, у т. ч. в межах спец. міжнар. орг-цій (СОТ). У результаті трансформації Д. з'являються нові функції та цілі. Так, важливим завданням сучас. Д. є не тільки ефект. розв'язання конфліктів, а й запобігання їх виникненню. У зв'язку з цим активно розвивається превентивна Д., підвалини якої закладені у *Статуті ООН*, що є важливим чинником зміцнення миру та стабільності у світі. *Превентивна дипломатія* запобігає поширенню порушень прав людини, перетворенню поодиноких випадків порушень на масові. Одним із завдань сучас. Д. є також залагодження конфліктів за допомогою переговорів та досягнення *компромісу*. Все це потребує формування нового рівня дипл. зносин, який виходив би далеко за межі традиц. Д. Отже, у сучас. умовах набуває поширення публ. Д., яка передбачає активну участь у дипл. спілкуванні широкої громадськості, міжнар. неуряд. орг-цій. Ще однією ознакою сучас. Д. є те, що дедалі частіше лідери д-в безпосередньо спілкуються між собою, обминаючи традиц. формати дипл. зносин. Проведення самітів глав д-в «без краваток» стало невід'ємною частиною сьогодення. У зв'язку з цим неминуче видозмінюються і функції дипл.

агентів, які нині значною мірою позбулися монопольного становища свого роду «посередників» у міжнар. спілкуванні.

Незважаючи на всі ці зміни, Д. жодним чином не втратила своєї актуальності, навпаки, вона залишається як ніколи необхідним інструментом у вирішенні глобальних проблем сучасності.

Літ.: *Попов В.И.* Современная дипломатия. М., 2006; *Левин Д.Б.* Международное право, внешняя политика и дипломатия. М., 1981; *Левин Д.Б.* Дипломатия, ее сущность, методы и формы. М., 1962; *Тункин Г.И.* Вопросы теории международного права. М., 1962; *Тункин Г.И.* Теория международного права. М., 2006; *Сатоу Э.* Руководство по дипломатической практике. М., 1961; Дипломатический словарь / Под ред. А.А. Громыко. Т. 1. М., 1971; *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство. М., 1962; *De Callieres F.* The Art of Diplomacy. N. Y., 1983; *Roncatti E.* Diplomacy // MPEPIL: www.mpepil.com; *Satow's Diplomatic Practice* / Ed. I. Roberts. Oxford, 2009; *Barston R.* Modern Diplomacy. L., 2006; *Roberts W.* The Evolution of Diplomacy // Mediterranean Quarterly, 2006, v. 17 (3).

С.О. Мельник

ДИРЕКТОРІЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (ДПР) — перший орган держ. управління автономії Закарпаття в межах Чехословацької Респ. (ЧСР).

07.11.1919 уряд ЧСР ухвалив «Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки» (див. *Паризька мирна конференція 1919—20*). Статут мав тимчас. характер і тому не був прийнятий у формі закону чи уряд. постанови і не був опубл. у збірнику законів та розпоряджень ЧСР. Його було оголошено 18.11.1919 в Ужгороді як прокламацію військ. керівника краю. Незважаючи на це, він був першим нормат. актом, що регулював правовий статус органів держ. управління на цій терит.

У 1-му розд. акта проголошувалися гарантії виконання осн. положень Сен-Жермен. договору щодо Закарпаття. У 2-му — порушувалося питання про кордони і встановлювалася демаркац. лінія між словаками та русинами згідно з рішенням Паризької мирн. конф. У 3-му розділі — йшлося про назву краю та мову. Було визначено, що

«аж до юридичного чинного оформлення обраним сеймом нехай використовується історична назва Підкарпатська Русь, крім якої можна використовувати також назву Русинія». Розд. 4 Статуту був присвячений орг-ції управління краєм. Згідно з цим розпорядженням, чехосл. уряд призначив «тимчасового адміністратора та тимчасову русинську автономну директорію (директоріум) як дорадчий орган у сфері законодавства і управління в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях, а також у питаннях місцевого управління». На випадок конфлікту між Директорією і Адміністратором арбітром мав бути президент респ. або призначена ним особа. Функції Директорії припинялися зі вступом у дію автон. конституції, прийнятої автон. сеймом, вибори до якого передбачалося провести не пізніше ніж за 90 днів після виборів до Нац. зборів ЧСР. Однак вибори до сейму не відбулися.

ДПР мала 6 відділів: «а) Предсідательство и заграничное политическое отделение; б) Культурное и школьное отделение; в) Религиозное, промышленное и торговельное отделение; г) Правосудие, земледельное и продовольственное отделение; д) Отделение администрации (внутренних дел); е) Финансовое отделение». Уряд. мовою визначено «малоруський, то есть родной язык підкарпатських русинів с етимологічною правописью». До складу Директорії входили: Т. Жаткович (голова), Ю. Брашайко (торгівля), А. Волошин (шкільництво і культура), Ю. Гаджега (церк. справи), К. Проккоп (09.12.1919 його замінив Є. Пуза) (внутр. справи), О. Торонський (фінанси). Члени новоутвор. органу адміністрації прагнули не лише давати поради Адміністратору Підкарпат. Русі, як це було передбачено Ген. статутом, а й здійснювати політику реального впровадження автономії у краї, намагаючись взяти у свої руки владні важелі. Директорія висунула вимоги як політ., так і соц.-екон. характеру: надання автономії, встановл. кордонів, звільнення з-під румун. окупації схід. регіонів, упорядкування грошової системи, провадження

земельної реформи, поліпшення життєвого рівня населення тощо.

Такий курс ДПР, звичайно, не міг не призвести до протистояння її з представниками центр. влади в Закарпатті — військ. командуванням та Адміністратором. Свої претензії ДПР виклала в спец. ультиматумі з 5 пунктів, адресованому на ім'я президента ЧСР Т. Масарика. Однак ці аргументи чехосл. уряд відхилив. На знак протесту 19.01.1920 члени ДПР подали у відставку. Цей крок використала чехосл. влада. За Конституцією ЧСР 1920 та розпорядженням її уряду від 29.04.1920 «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», на чолі краю став тимчас. губернатор, що призначався президентом ЧСР. Було утворено представницький орган — губерніальну раду, що складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів ради та 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Губерніальна влада мала обмежені повноваження: у термінових випадках губернатор або віце-губернатор могли приймати рішення без розгляду їх радою; уряд ЧСР після консультації з губернатором узагалі мав право розпустити губерніальну раду. У зв'язку зі змінами в Ген. статуті Директорія на Закарпатті припинила своє існування; було скасовано також посаду Адміністратора краю.

Літ.: *Возз'єднання* Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи). Львів, 1985; *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1995; *Болдижар М., Мосні П.* Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002; *Ринажевський Б.* Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918—1939). Львів, 2002; *Веґеи М.* Карпатська Україна: Документи і факти. Ужгород, 2004.

В.А. Чехович

ДИРЕКТОРІЯ УНР — тимчас. рев. орган, створений у ніч з 13 на 14.11.1918 на засіданні Укр. нац. союзу для підготовки та здійснення збройн. повстання проти гетьмана П.П. Скоропадського. До її складу входили 5 представників різних політ. сил: від укр. соціал-демократів — В.К. Винниченко (голова), С.В. Петлюра, А.Г. Макаренко; від укр. соціал-революціонерів — Ф.П. Швець; від соціалістів-самостійників — О.М. Андрієвський.

У зверненні до укр. народу 15.11.1918 Д. УНР закликала до повстання проти гетьм. режиму, оголосила його уряд нечинним. Вона створила тимчас. уряд — Раду завідувачів держ. справами і обіцяла передати поміщицькі землі селянам, встановити 8-годинний роб. день, запровадити свободу слова, друку, зборів тощо. У результаті повстання П.П. Скоропадський зрікся влади на користь свого уряду, а останній передав її Директорії. Так Д. УНР перетворилася на тимчас. верх. держ. орган України. 19.12.1918 Д. УНР урочисто вїхала до Києва. 26.12.1918 вона оголосила Декларацію, якою відновлено назву д-ви — *Українська Народна Республіка*, дію зак-ва Центр. Ради в соц.-екон. галузі.

За основу розбудови д-ви Директорія взяла т. з. труд. принцип. Влада у губерніях і повітах мала належати труд. радам робітників, селян, інтелігенції (без участі експлуататор. елементів). Центр. органи влади й управління мав утворити Конгрес труд. народу (Труд. конгрес) — своєрідний парламент, сформований з делегатів робітників, селян і труд. інтелігенції. Саме Конгресу труд. народу мала передати повноваження Директорія, яка до його скликання виконувала функції органу верх. влади. Таким органом Д. УНР 26.12.1918 затвердила Раду Народних Міністрів у складі 18 осіб на чолі з В.М. Чехівським. Було ухвалено низку законод. актів, зокрема новий земельний закон про передання селянам усієї поміщицької землі без викупу.

23—28.01.1919 відбулася 1-ша сесія Конгресу труд. народу. Вона затвердила *Акт Соборності (Злуки) УНР і ЗУНР*. 28.01.1919 в умовах наступу більшовиків Конгрес ухвалив закон про форму влади в Україні, який заклав підвалини держ. устрою УНР. Згідно з цим актом, до скликання наст. сесії Конгресу труд. народу вся повнота влади залишалася в руках Д. УНР як верх. органу респ. Вона мала також повноваження видавати закони. До складу Директорії було введено представника ЗУНР Є.О. Петрушевича. Викон. владу за цим законом здійснювала Рада Нар. Міністрів, яка затверджувалася Д. УНР і відповідала перед нею між сесіями Конгресу труд. народу. На цих правових засадах Директорія і працювала, оскільки Конгрес уже більше ні-

коли не скликався. Д. УНР ухвалила низку законод. актів, що стосувалися в осн. військ. будівництва, а також деяких питань екон. життя. Слід, однак, зазначити, що правовий статус Директорії і уряду закон чітко не визначив; не було конкретизовано компетенцію та повноваження уряду, що спричинило проблему поділу сфер впливу між Д. УНР і Радою Нар. Міністрів, конфлікти між ними.

В умовах громадян. війни склад Д. УНР та місце її перебування неодноразово змінювалися (Проскурів, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський та ін.). 09.02.1919 В.К. Винниченко, голова Директорії, подав у відставку. Його заступив С.В. Петлюра, а з 13.05.1919 — О.М. Андрієвський. 15.11.1919 на засіданні членів Д. УНР і членів уряду прийнято постанову про від'їзд у держ. справах за кордон А.Г. Макаренка і Ф.П. Швеця, яким було надано право укладати прелімінарні договори і військ.-політ. угоди від ім. УНР з ін. д-вами. Верх. керівництво справами країни покладалося на С.В. Петлюру, якого було уповноважено від ім. Директорії затверджувати всі закони та постанови, прийняті урядом. 21.05.1920 Рада Нар. Міністрів ухвалила постанову про відкликання А.Г. Макаренка і Ф.П. Швеця з-за кордону. Неповорнення цих діячів дало підставу вважати, що вони вибули зі складу Директорії. Ще раніше зі складу Д. УНР вийшов не згодний з політикою С.В. Петлюри Є.О. Петрушевич. Д. УНР припинила існування як колект. орган, і вся її компетенція перейшла до С.В. Петлюри, що було оформлено законами «Про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» і «Про Державну Народну Раду УНР» від 12.11.1920. За цими законами верх. владу в УНР тимчас. здійснювали (шляхом розмежування та координування держ. функцій) Директорія, Держ. Нар. Рада і Рада Нар. Міністрів. Д. УНР в особі її Голови іменем УНР мала затверджувати: закони, прийняті Держ. Нар. Радою; призначення та звільнення, прийняті Радою Нар. Міністрів; угоди з іноз. д-вами, підписані Держ. Нар. Радою; при-

ДИСКРИМІНАЦІЯ

значення на посади Голови і членів уряду тощо. Закон передбачав, що за неможливості виконання Головою Д. УНР своїх обов'язків влада передавалася Голові Держ. Нар. Ради, а до її скликання — колегії (мала складатися з 3 членів: Голови Ради Нар. Міністрів, головуючого у Найвищому суді УНР і представника політ. партій). До поч. роботи колегії Голову Директорії заступав Голова уряду. Ці закони було прийнято за кілька днів до краху УНР, наприкінці 1920. Д. УНР втратила контроль над терит. д-ви і продовжувала свою діяльність в еміграції (див. *Державний центр УНР в екзилі*).

Літ.: Тищик Б.Й., Вівчаренко О.Й. Українська Народна Республіка (1917—1920). Коломия, 1994; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917—1920. К., 1997.

В.А. Чехович

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *discriminatio* — розрізнення, розділення, відокремлення) — свідоме несприятл., негат. розрізнювання окр. фіз. та юрид. осіб або їх груп, д-в порівняно з ін. подібними їм суб'єктами, що суперечить принципу *недискримінації* як основополож. принципу *міжнародного права прав людини*.

Під Д. може розумітися будь-яка нерівність, пов'язана з відмінним від загальноприйнятого поводженням щодо певної групи осіб, які відрізняються від решти або більшості населення певної країни чи місцевості за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії, політ. та ін. переконань, нац. та соц. походження тощо або належністю до окр. вразливих верств населення за статевими (жінки), віковими (діти, люди похилого віку) ознаками, станом здоров'я (інваліди) тощо. У юрид. значенні «несприятливим» поводженням вважають такий стан справ, за якого особи, які належать до певної групи, у тотожних ситуаціях володіють меншими, обмеженими (суб'єктивними) правами і/або обов'язками, ніж особи, належні до решти або більшості населення країни чи місцевості. Д. може відбуватися не лише на підставі юрид. приписів (юрид. Д.), а й унаслідок звичаєвих правил сусп. поведінки (звичаєва Д.).

До найпоширеніших форм виявлення Д. належать: *расова дискримінація* — утиск представниками однієї раси представників ін.; *сегрегація* — соц. ізоляція індивідів і/або спільнот, як правило, за ознаками раси, нац., реліг., клас. належності; *антисемітизм* — прояви нац. та реліг. нетерпимості до євреїв; *нерівність у труд.* відносинах; Д. у сфері навчання; *подвійні стандарти* — різний підхід щодо оцінювання поведінки, прав та обов'язків окр. категорій населення, іноземців. Застосув. у зовнішньоекон. відносинах Д. виявляється у відмові одній країні ін. у наданні пільг і переваг, які вона зазвичай надає ін. зовнішньоекон. партнерам. Крайнім виявленням такої Д. є *ембарго*.

У сучас. правовій *доктрині* заборона Д. тісно пов'язана з вимогою захисту прав людини та гарантуванням рівності у правах для кожного. Органічний зв'язок між заборонаю Д. в міжнар. праві та забезпеченням рівноправ'я досягається в процесі створення міжнар.-правових норм у сфері захисту прав людини після *Другої світової війни*. З прийняттям *Статуту ООН* вимога рівноправ'я та заборона Д. стають частиною універс. міжнар. права. У його преамбулі вказується на необхідність утвердження віри у рівноправність чоловіків і жінок, а в ч. 3 ст. 1 наголошується, що ООН має на меті здійснювати міжнар. співробітництво «у заохоченні та розвитку повагання прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії». У ст. 1 *Загальної декларації прав людини 1948* проголошується, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах», а в ст. 2 визначаються ознаки, які в жодному разі не можуть слугувати підставою для їх обмеження. До них належать: *раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політ. або ін. переконання, нац. чи соц. походження, майнове, станове чи ін. становище, а також статус їх країни чи терит.* Стандарти прав людини в цій Декларації стосуються кожного незалежно від будь-яких ін. обставин. Отже, в Декларації, поряд із визначенням заг. рівноправ'я людей, проголошується також право кожного на користування правами, які містяться в ній, без будь-якої Д. Водночас у ст. 7 проголошується, що «усі люди рівні перед за-

коном і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом», а також, що «усі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від будь-якого підбурювання до такої дискримінації».

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 зобов'язує д-ви-учасниці поважати і забезпечувати права, що містяться в ньому, «без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини» (ч. 1 ст. 2), а ст. 26 містить також припис, що «усі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону». У межах ООН та її спеціаліз. установ було прийнято низку декларацій і конвенцій у сфері захисту від Д. щодо особливо вразливих верств населення та окр. сфер сусп. відносин. Серед них: *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965* (набула чинності 04.01.1969, ратифікована Україною 21.01.1969); *Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979* (набула чинності 03.09.1981, ратифікована Україною 12.03.1981); *Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960* (набула чинності 22.05.1962, у т. ч. для України 19.12.1962); *Конвенція МОП № 111 стосовно дискримінації у сфері праці 1958* (набула чинності 15.06.1960, ратифікована Україною 30.06.1961); *Конвенція про права інвалідів 2006* (набула чинності 03.05.2008, ратифікована Україною 16.12.2009), *Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії та переконань 1981*; *Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, 1992*. З метою однозначного тлумачення змісту Д. ці конвенції містять визначення її поняття для відп. сфер регулювання. Напр., відповідно до ст. 1 Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965, «вислів “расова дискримінація” означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою

або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-якій іншій сфері суспільного життя».

З метою забезпечення належного контролю за виконанням д-вами взятих на себе зобов'язань у кожній із цих конвенцій передбачено створення інституту органу моніторингу. Як правило, створюють їх у формі комітету, напр. Комітет з ліквідації расової Д., Комітет з ліквідації Д. жінок, з визначенням мети діяльності, повноважень, процедури прийняття рішень. Так, згідно зі ст. 34 Конвенції про права інвалідів 2006 створено Комітет з прав інвалідів у складі 18 осіб, які обираються д-вами-учасниками з урахуванням справедл. геогр. розподілу, представництва різних форм цивілізацій та осн. правових систем, збалансованого статевого представництва та участі експертів терміном на 4 роки. Члени Комітету діють особисто і мають право бути переобраними лише 1 раз. Комітет уповноважений розглядати доповіді д-в, подані ними через *Генерального секретаря ООН* (ст. 36). Осн. вимогою зазначених конвенцій є виконання д-вами-учасниками зобов'язань щодо вжитих ними законод., суд., адм. та ін. заходів, за допомогою яких втілюються в життя положення цих конвенцій. Водночас міжнар.-правову відповідальність чи санкції у разі констатації зазначеними комітетами невиконання д-вами зобов'язань, що містяться у вищенаведених конвенціях, не передбачено.

Заборона Д. знайшла свій подальший розвиток, зокрема, у межах *Європейської системи захисту прав людини*. Порівняно із Заг. декларацією прав людини 1948 ознаки, на підставі яких забороняється обмеження у правах, у ст. 14 *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* (набула чинності 03.09.1953, ратифікована Україною 17.07.1997) доповнюються належністю особи до нац. меншини. У преамбулі *Європейської соціальної хартії 1961* (набула чинності 26.02.1965,

ДИСКРИМІНАЦІЯ

ратифікована Україною 14.09.2006) встановлено заборону Д., яку слід застосовувати відповідно до всіх прав, передбачених у ній. Метою Хартії є надання спец. захисту дітям, підліткам, а також жінкам, що працюють, особливо у разі материнства (п. 7, 8 ч. 1 та ст. 7, 8, 17). Передбачено також позит. Д. осіб з фіз. і розум. вадами у сферах профес. навчання та працевлаштування (ст. 15). Протоколом № 12 2000 до Європ. конвенції 1950 (ратифікований Україною 09.02.2006) встановлено заг. заборону Д. щодо здійснення будь-якого передбаченого законом права будь-яким органом держ. влади. Це означає можливість звернення до *Європейського суду з прав людини* (далі — Європ. суд) з будь-якого питання, пов'язаного з положенням внутр. права д-ви, або щодо дії чи бездіяльності органу держ. влади, яка призвела до Д., а також установлює відповідальність д-ви за порушення своїх зобов'язань щодо недискримінації. Цей Протокол надає можливість Європ. суду досліджувати випадки опосередкованої та прихованої Д., а також значно розширює його можливості у сфері захисту екон. і соц. прав людини. Прецедент. право, що створюється його рішеннями, сприяє тлумаченню таких ключових понять, як Д., рівне поводження, вмотивоване вирішення (позит. Д.) тощо. У світлі рішень Європ. суду стає зрозумілим, що з юрид. погляду заборона Д. і рівність є двома сторонами однієї медалі: право на рівність — це суб'єкт. право особи, тоді як здійснення заходів щодо заборони Д. — обов'язок усіх ін. Стає зрозумілим і те, що реальна рівність між особами, які від народження різняться між собою за своїми природ. ознаками статі, віку, раси тощо, тобто факт. реалізація прав людини, у багатьох випадках стає можливою в результаті вжиття позит. заходів, спрямованих на компенсацію такої об'єкт. нерівності. Отже, відповідно до сучас. правової доктрини і практики, дискримінац. станом вважається також ситуація, що характеризується відсутністю рівності можливостей щодо доступу й користування сусп., культ., екон.,

соц. та ін. благами й ресурсами, які є доступними для решти або більшості населення. Саме тому заборона Д. (недискримінація) нині означає не лише відсутність, заборону законод. приписів, спрямованих на негат. розрізнення (забезпечення рівноправ'я), а й застосув., за потреби, спец. підтримувальних і заохочувальних заходів, що мають на меті створення умов для рівних можливостей особам, які за не залежних від них об'єкт. обставин опиняються в нерівних з ін. умовах (позит. Д.). Згідно з Лімбурзькими принципами (п. 39 Закл. документа наради експертів «Лімбурзькі принципи здійснення Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права», Лімбурз. ун-т, Маастрихт, Нідерланди, 1986), Д. не вважаються спец. заходи, прийняті з єдиною метою гарантувати належний розвиток певних груп чи окр. осіб, що потребують захисту, для того щоб забезпечити їм можливість рівного користування екон., соц. і культ. правами, за умови, що такі заходи не спричиняють створення ізольованих систем прав для різних груп сусп-ва і що їх застосув. буде припинено з досягненням поставленої мети. Таке правило застосовується, напр., у процесі реалізації програм боротьби з наслідками Д.

Україна є учасницею осн. універс. договорів і договорів *Ради Європи*, відповідно до яких вона взяла на себе зобов'язання щодо належного виконання їх положень, у т. ч. у сфері заборони Д. Вищезгадані міжнар.-правові акти є чинними для України, їх положення є частиною нац. зак-ва, а також тією чи ін. мірою імплементовані нац. законод. актами. Так, *Конституція України* містить положення щодо заборони Д. Зокрема, у ч. 2 ст. 24 встановлено, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками». Рівність прав дітей, незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним, визначено в ст. 52 Конституції. Низка законів України містить положення, спрямовані на заборону Д. Так, зокрема, Кодекс законів про працю України 1971 встановлює рівність труд. прав усіх гр-н (ст. 2-1) і

забороняє необґрунтовані відмови у прийнятті на роботу за ознакою їх «походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» (ст. 22). Відповідно до ст. 161 Кримін. кодексу України 2001, порушення рівноправності гр-н залежно від їх рас., нац. належності або реліг. переконань підлягають кримін. переслідуванню. На недопущення Д. у певних сферах сусп. відносин спрямовані також окр. спец. закони України, зокрема «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 та «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» 2000.

Літ.: *Бокор-Сеґе Х.* Сучасне уявлення про заборону дискримінації // *Acta Humana*, 2001, № 1–2; *Кардош Г.* Заборона дискримінації та тлумачення рівності: міжнародно-правові можливості // *Ibid.*, 2003, № 1–2; *Дотримання економічних, соціальних та культурних прав в Україні.* Х., 2007; *Протидія дискримінації і расизму: Міжнародні угоди.* Х., 2009; *Мищик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правовий механізм захисту. К., 2010.

М.М. Товст

ДИСКРИМІНАЦІЯ У СФЕРІ ОСВІТИ — ущемлення д-вою прав певних індивідів (гр-н) у доступі до отримання ними освіти порівняно з ін. індивідами, що порушує право людини на освіту як заг. норму міжнар. права.

Право на освіту проголошено у ст. 26 *Загальної декларації прав людини 1948*, закріплено у нормах ст. 13 і 14 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966*, ст. 2 Першого протоколу до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* та низці ін. міжнар.-правових актів універс. і регіон. характеру. Саме на ці норми спирається обов'язок д-ви не допускати Д. у с. о.

Д. у с. о. існує так само давно, як і сама освіта. У різні часи в різних сусп.-вах існували закріплені на законод. або звичаєвому рівні перепони і навіть заборони, що утруднювали або й зовсім унеможлилювали доступ певних категорій осіб до освіти.

Найпоширенішими критеріями таких перешкод були і подекуди досі залишаються належність особи до певної етн., мовної чи рас. групи або певної верстви (соц. групи), її майновий стан, стать тощо. І нині констатуються прояви Д. у с. о. в різних країнах світу. Характерними є вияви Д. у с. о. щодо дівчат і жінок (низка мусульм. країн), щодо дітей з обмеженими можливостями (дітей-інвалідів), у т. ч. в респ. кол. СРСР.

У міжнар. праві, так само як і зак.-ві більшості д-в, загальноприйнятим вважається визначення Д. у с. о. згідно з ч. 1 ст. 1 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (підписана в Парижі на XI сесії Ген. асамблеї ЮНЕСКО 14.12.1960, набула чинності 22.05.1962, далі — Конвенція ЮНЕСКО 1960). Д. у с. о. охоплює будь-які розбіжності, винятки, обмеження або переваги за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політ. чи ін. переконань, нац. чи соц. походження, екон. становища або народження, метою або наслідком яких є знищення чи порушення рівності відносин у сфері освіти, зокрема: закриття для будь-якої особи чи групи осіб доступу до освіти будь-якого рівня чи типу; обмеження освіти для будь-якої особи або групи осіб нижчим рівнем освіти; створення чи збереження роздільних систем освіти або навч. закладів для будь-яких осіб або групи осіб, крім випадків, передбачених положенням ст. 2 цієї Конвенції; становище, несумісне з гідністю людини, в яке ставиться будь-яка особа або група осіб.

Конвенція ЮНЕСКО 1960, що є універс. міжнар.-правовим актом у сфері боротьби з Д. у с. о., складається з преамбули та 19 статей. У преамбулі вказано, зокрема, що Заг. декларація прав людини 1948 утверджує принцип неприпустимості *дискримінації* і проголошує право кожної людини на освіту, а також бере до уваги, що Д. у с. о. є порушенням прав, викладених у ній. Термін «освіта» стосується всіх типів і рівнів освіти і охоплює доступ до освіти, рівень і якість навчання, а також умови, в яких вона здійснюється (п. 2 ст. 1). З метою ліквіда-

ДИСКРИМІНАЦІЯ У СФЕРІ ОСВІТИ

ції або запобігання Д. у с. о. д-ви-учасниці зобов'язуються: скасувати нормат. акти і припинити практику дискримінац. характеру; запровадити в разі потреби у законодав. порядку заходи, необхідні для того, щоб усунути будь-яку дискримінацію при зарахуванні учнів і студентів до навч. закладів; не допускати жодних відмінностей у визначенні плати за навчання, наданні стипендій та будь-якої ін. допомоги учням і студентам, а також дозволів і пільг, необхідних для продовження навчання за кордоном, жодних відмінностей щодо учнів і студентів — гр-н цієї країни з боку держ. органів, крім відмінностей, що ґрунтуються на їхніх успіхах і потребах; не допускати у випадках, коли держ. органи надають навч. закладам ті чи ін. види допомоги, жодних переваг чи обмежень, які ґрунтуються виключно на належності учнів і студентів до певної групи; надавати іноз. гр-нам, які проживають на їх терит., такий самий доступ до освіти, як і своїм гр-нам (ст. 3). Д-ви-учасниці зобов'язані розробляти, розвивати і впроваджувати загальнодерж. політику, яка використовувала б відп. нац. умовам і звичаям методи для надання рівних можливостей у сфері освіти, зокрема, зробити початкову освіту обов'язковою і безоплатною, середню освіту — заг. надбанням і забезпечити її загальнодоступність, вищу освіту — доступною для всіх на підставі повної рівності й залежно від здібностей кожного; забезпечити в усіх держ. навч. закладах однакового рівня однаковою якістю освіти і рівні умови навчання; сприяти і розвивати належними способами освіту осіб, які не мають початкової освіти або не завершили її, продовженню їх освіти відповідно до здібностей кожного; забезпечити без дискримінації підготовку до виклад. професії (ст. 4). Встановлюються принципи спрямування освіти на розвиток особистості й більше поважання прав людини, свободи вибору закладу освіти, а також удосконалення підходів до забезпечення осв. прав нац. меншин (ст. 5). Відповідно до ст. 9, жодні застереження до Конвенції ЮНЕСКО 1960 не допускаються.

Принципи і норми Конвенції ЮНЕСКО 1960 знайшли подальший розвиток у Рекомендації щодо боротьби з дискримінацією у сфері освіти, яку також було прийнято в 1960 і яка, так само як ін. рекомендації ЮНЕСКО, містить не обов'язкові для виконання норми міжнар. права, а положення рекомендац. характеру. Для вирішення спорів і розбіжностей між д-вами-учасницями з питань тлумачення та застосув. положень цієї Конвенції на підставі підписаного в Парижі у 1962 Протоколу про заснування комісії примирення і добрих послуг для вирішення суперечностей, які можуть виникнути між д-вами — учасницями Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти (набув чинності 24.10.1968, далі — Протокол 1962), при ЮНЕСКО було створено відп. Комісію. Вона складається з 11 членів, які діють особисто й обираються зі списку, поданого учасниками Конвенції. Членам Комісії в їх роботі сприяє секретаріат. У ст. 11—13 Протоколу викладено систему розгляду і врегулювання міждерж. скарг; ст. 14 передбачає, що Комісія має пересвідчитися в тому, що «всі наявні внутрішні можливості вже використано й вичерпано відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права». У ст. 5 зауважено, що Комісія «не займається справами, які вже розглядалися нею, якщо їй не пред'явлено нові елементи». Вона надає *добрі послуги* зацікавленим сторонам для досягнення дружнього вирішення питання (ст. 17). У разі його недосягнення Комісія формулює свої рекомендації, які передаються Викон. раді ЮНЕСКО.

Сторонами Конвенції станом на 2014 є 101 країна, у т. ч. Україна, як правонаступниця УРСР (Українська РСР 19.12.1962 передала Ген. директору ЮНЕСКО ратифікац. грамоту), сторонами Протоколу — 35 країн (Україна не є його учасницею).

Свій внесок у боротьбу з Д. у с. о. робить також *Європейський суд з прав людини*, який у своїй практиці керується нормами Європ. конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950. Предметом його розгляду у сфері Д. у с. о. є такі справи: *Belgian Linguistic Case* (Бельгійська справа про мови, 1968); *Kjeldsen, Busk Madsen, Pedersen v. Denmark* (К'єлдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії, 1976); *D. H. and Others*

v. the Czech Republic (Д. Х. та ін. проти Чеської Республіки, 2007).

У зак-ві України імплементовано норми міжнар. права, спрямовані на боротьбу з Д. у с. о., зокрема ст. 53 *Конституції України*, ст. 6 Закону «Про національні меншини в Україні», ст. 25—29 Закону «Про мови в Українській РСР», ст. 3 Закону України «Про освіту» тощо.

Лит.: UNESCO Convention against Discrimination in Education (1960) and Articles 13 and 14 (Right to Education) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: A Comparative Analysis. UNESCO, 2006; *Beiter K.D.* The Protection of the Right to Education by International Law. Leiden; Boston, 2005.

В.В. Максимов

ДИСТАНЦІЙНЕ ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ (ДЗЗ) — спостереження, що проводяться з космосу з використанням властивостей електромагнітних хвиль, які випромінюються або розсіюються зондованими об'єктами, з метою вдосконалення управління природ. ресурсами, підвищення ефективності землекористування та охорони навкол. середовища.

ДЗЗ здійснюється за допомогою автоматичних супутників, а також з борту космічних кораблів та орбітальних станцій шляхом вимірювання і фіксації енергет., поляризаційних та ін. фіз. характеристик власного, віддзеркалюваного і розсіюваного випромінювання об'єктів спостереження. У процесі ДЗЗ проводиться спостереження за різними компонентами земного середовища, а також за об'єктами на поверхні Землі, у Світ. океані та атмосфері. Дані ДЗЗ сьгодні широко використовують у науці, економіці, екології, плануванні природокористування та ін. сферах. У результаті ДЗЗ отримують відомості про запаси корисних копалин, стан природ., зокрема біол., ресурсів різних регіонів Землі, метеорол. й клімат. дані, інформацію про стихійні лиха та ін. надзвич. екол. ситуації, а також про їх наближення, про стан с.-г. і лісогосп. угідь тощо. Якісний рівень інформ. даних, отриманих за допомогою ДЗЗ, забезпечує високу екон. ефективність цієї галузі прикладної космонавтики.

Правовою базою для ДЗЗ насамперед є *Договір про космос 1967*, згідно з яким така діяльність здійснюється на благо і в інтересе-

ДИСТАНЦІЙНЕ ЗОНДУВАННЯ ЗЕМЛІ

сах усіх країн, незалежно від рівня їх екон. або наук. розвитку, а космічний простір відкритий для дослідження і використання всіма д-вами без будь-якої *дискримінації*, на основі рівності, з вільним доступом до всіх р-нів небесних тіл. Д-ви — учасниці Договору здійснюють цю діяльність згідно з міжнар. правом, у т. ч. *Статутом ООН*, в інтересах підтримання міжнар. миру й безпеки, розвитку міжнар. співробітництва та взаєморозуміння. Вони несуть міжнар. відповідальність за нац. діяльність у космічному просторі незалежно від того, здійснюється вона уряд. органами чи неуряд. юрид. особами, і за забезпечення відповідності нац. діяльності нормам цього Договору. Діяльність неуряд. юрид. осіб у космічному просторі має проводитися з дозволу і під пост. наглядом відп. д-ви — учасниці Договору. У разі діяльності в космічному просторі міжнар. орг-ції відповідальність за виконання Договору несуть поряд з міжнар. орг-цією також її д-ви-учасниці.

Діяльність у сфері ДЗЗ спричинює чимало проблем, пов'язаних з її глобальним характером і необхідністю встановл. адекватного правового режиму отриманих за її допомогою даних, а також віднайдення оптимального балансу інтересів 2 осн. категорій суб'єктів діяльності: д-в, що зондують, і зондованих д-в. Ці проблеми протягом 1972—86 активно обговорювалися в Юрид. підкомітеті Комітету ООН з дослідження та використання космічного простору в мирн. цілях (далі — Комітет), що дістало відображення у низці резол. ГА ООН. Так, у резол. 3234 (XXIX) від 12.11.1974 ГА ООН орієнтувала Комітет і його Юрид. підкомітет зосередитися на питаннях правових наслідків ДЗЗ. У своїх резол. 3388 (XXX) від 18.11.1975, 31/8 від 08.11.1976, 32/196 від 20.12.1977, 33/16 від 10.11.1978, 34/66 від 05.12.1979, 35/14 від 03.11.1980, 36/35 від 18.11.1981, 37/89 від 10.12.1982, 38/80 від 15.12.1983, 39/96 від 14.12.1984. і 40/162 від 16.12.1985 ГА ООН постійно наголошувала на необхідності детального розгляду правових наслідків ДЗЗ з метою розроблення проекту міжнар.-

правового інструменту, що встановив би заг. правовий режим ДЗЗ. Таким інструментом стали Принципи, що стосуються дистанційного зондування Землі з космосу, затверджені 03.12.1986 резол. 41/65 ГА ООН (далі — Принципи ДЗЗ). Принципи ДЗЗ дають орієнтири здійснення діяльності д-в та ін. суб'єктів космічної діяльності у сфері ДЗЗ, встановлюючи їй правові межі. Документ складається з 15 принципів. Насамперед у них містяться визначення спец. термінів «дистанційне зондування», «діяльність з дистанційного зондування», «первинні дані», «оброблені дані», «проаналізована інформація» (принцип 1). Наголошується, що вся діяльність у сфері ДЗЗ має чітко відповідати міжнар. праву, в т. ч. Статуту ООН, Договору про космос 1967 та ін. актам міжнар. права (принцип 3). Принципи ДЗЗ перейняті духом міжнар. співпраці д-в (принципи 5, 7, 8, 10, 11, 13 та ін.). Усі спірні питання, що виникають між д-вами, які зондують, і зондованими д-вами у процесі здійснення ДЗЗ, особливо щодо доступу до отриманих даних та участі д-в у зондуванні терит., які перебувають під їх юрисдикцією, мають вирішуватися на основі консультацій і процедур мирн. врегулювання спорів (принципи 13, 15). Зазначені принципи виходили з *opinio juris*, закріплюючи усталену на час їх прийняття практику д-в, коли комерц. аспект діяльності з ДЗЗ ще не набув значного розвитку. Звідси вузьке визначення принципів і цілей ДЗЗ — «краще розпорядження природними ресурсами, вдосконалення землекористування і охорона навколишнього середовища». У сучас. умовах, однак, Принципи ДЗЗ є вже недостатньо ефект. і не спроможні на належному рівні регулювати відп. діяльність д-в. За таких умов акцент робиться на розвитку нац. зак-ва, а також на удосконаленні правових основ двостор. та регіон. співробітництва. У результаті прийнято чимало угод з питань с.-г. моніторингу, спостереження за водними, земельними ресурсами, надрами, запобігання природ. та ін. катастрофам, сторонами яких є як космічні, так і некосмічні д-ви.

Прийнято й чимало актів нац. зак-ва з питань регулювання діяльності з ДЗЗ. Так, у США з 1984 діє Закон про комерціалізацію дистанційного зондування Землі. У 2005 було прийнято Закон Канади, що регулює роботу космічних систем дистанційного зондування Землі. У ФРН з 2007 діє Закон про захист від загрози безпеці, що виникає внаслідок поширення даних дистанційного зондування Землі високої роздільної здатності (Закон про безпеку даних, які отримують із супутників, — SatDSiG). Регульвальні положення щодо ДЗЗ було внесено до сфери регулювання нац. законів Франції (Закон про космічні операції Франції 2008), Бельгії (Закон про діяльність із запуску, управління польотами і керування космічними об'єктами) та деяких ін. д-в. У стадії розроблення перебуває нац. зак-во з ДЗЗ у Бразилії, Аргентині та ін. латиноамер. країнах. У ЄС у 1996 прийнято Директиву 96/9/ЄК *Європейського парламенту і Європейської ради* щодо правової охорони баз даних. В Україні зак-во з ДЗЗ не становить єдиний правовий масив, проте вже розроблено концепцію Закону про ДЗЗ і здійснюється підготовка проекту такого акта.

Літ.: *Договори* и принципы Организации Объединенных Наций, касающиеся космического пространства. Нью-Йорк, 2008; *Словарь* международного космического права / Под ред. В.С. Верешетина. М., 1992; *Мальшева Н.Р.* Дистанционное зондирование Земли из космоса: международно-правовое и национальное регулирование // Космическое законодательство стран мира. Темат. собрание. Т. 5: Дистанционное зондирование Земли / Отв. ред. Н.Р. Мальшева, Ю.С. Шемшученко. К., 2010; *Williams M.* Space Law and Remote Sensing Activities // Disseminating and Developing International and National Space Law: the Latin America and Caribbean Perspective. N. Y., 2005; *International Law Association.* Report by the Chair of Space Law Committee. Berlin, 2004.

Н.Р. Мальшева

ДИТИНИ ПРАВА — особл. права, що належать дитині, забезпечують її захист і гармонійний розвиток, з огляду на те, що дитина через її фіз. й розум. незрілість, недієздатність або обмежену дієздатність потребує спец. охорони і турботи, належного захисту як до, так і після народження. Крім того, дитині, як людській істоті, у повному обсязі належать також усі права людини.

Першим міжнар. актом, у якому проголошувалася необхідність захисту дітей,

була Декларація прав дитини, прийнята у 1924 в межах *Ліги Націй*, більш відома як Женев. декларація. У цей період становище дітей розглядалося в контексті протидії *рабству*, експлуатації дит. праці, торгівлі дітьми та проституції неповнолітніх. У Женев. декларації проголошувалося, що діти мають отримувати все найкраще, що створило людство, і для цього важливо спрямовувати зусилля д-в на забезпечення належних матер. і духов. умов розвитку дитини. Зверталася увага на першочерговість надання допомоги дітям у надзвич. період, захист дітей від будь-яких форм експлуатації та їх виховання, виходячи з того, що здібності дитини мають слугувати на користь сусп-ву. У ній наголошувалося, що турбота про дітей та їх захист не може обмежуватися обов'язками сім'ї, сусп-ва та д-ви, і тому міжнар. співтовариство має турбуватися про благополуччя дітей.

Після *Другої світової війни* захист прав дитини формується в межах ООН як складова універс. прав людини. Першим документом ООН, у якому визначалися стандарти у сфері захисту прав дитини, була *Загальна декларація прав людини 1948*. Зокрема, в ній проголошується, що «материнство і дитинство мають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом» (ч. 2 ст. 25) і що «батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей» (ч. 2 ст. 26).

Грунтуючись на вищезгаданих актах, ін. документах міжнар. орг-цій, що опікуються питаннями добробуту дітей, Соц. комісія, яка пізніше дістала назву Комісія соц. розвитку ЕКОСОР, спільно з *Комісією ООН з прав людини* розробила Декларацію прав дитини, яку було прийнято 20.11.1959 (далі — Декларація 1959). У ній визначено базові положення у сфері захисту та забезпечення благополуччя дітей, сформульовані у 10 принципах. Це: загальність прав, що стосуються всіх дітей чи їхніх сімей, без будь-якої *дискримінації*; право на спец. захист і сприяє. умови для повноцінного розвитку в умовах свободи та гідності — на найкраще забезпечення інтересів; право на ім'я і гр-нство; право на користування благами соц. забезпечення — на здорове

зростання і розвиток; право на спец. режим освіти і піклування для дітей, неповноцінних у фіз. або псих. відношенні; відповідальність сусп-ва і органів публ. влади щодо особл. піклування про дітей, які не мають сім'ї та достатніх засобів для існування; право на освіту на основі рівних можливостей; першочерговість при отриманні захисту і допомоги; право на захист від недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації; виховання дитини у дусі взаєморозуміння і терпимості.

Низка цих принципів дістала своє закріплення і розвиток у *Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966* (МПЕСКП) та *Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966* (МПГПП). Зокрема, це: право дитини на захист від екон. і соц. експлуатації (ст. 10 МПЕСКП); право дитини на освіту, у т. ч. обов'язковість і безоплатність початкової освіти, та право батьків на виховання своїх дітей відповідно до власних реліг. і морал. переконань (ст. 13 МПЕСКП і ст. 18 МПГПП); заборона винесення смертного вироку особам віком до 18 років (ст. 6 МПГПП); право на відокремлене утримання неповнолітніх від дорослих у закладах виконання покарання (ст. 10 МПГПП). Крім того, ст. 24 МПГПП у цілому присвячена забезпеченню прав дитини на належний захист з боку сім'ї, сусп-ва та на своє ім'я і гр-нство.

Декларацію 1959 приймали як основу для розроблення проекту Конвенції про права дитини, який було ініційовано і підготовлено урядом Польщі. Ініціатори сподівалися, що Конвенцію буде прийнято у 1979, проголошеному Міжнар. роком дитини з нагоди 20-річчя цієї Декларації. Однак після консультацій з урядами, неуряд. орг-ціями Комісія дійшла висновку, що проект ще потребує суттєвого доопрацювання. У 1979 Польща подала 2-й проект цієї Конвенції, який став основою подальшої роботи над нею в межах спец. робочої групи, створеної Комісією ООН з прав людини, на чолі з польсь. ученим Адамом Лопаткою. Робоча група, до якої крім представників низки д-в входили також представники МОП,

ЮНЕСКО, ВООЗ, ЮНІСЕФ і МКЧХ, запропонувала проєкт Конвенції, який було прийнято ГА ООН 20.11.1989, у день 30-ї річниці Декларації 1959 (далі — Конвенція 1989). Вона набула чинності 02.09.1990, ратифікована Україною 27.02.1991, чинна для неї з 27.09.1991. Конвенція 1989 є одним із найбільш визнаних серед д-в універс. актів. Її учасниками є всі члени ООН, крім США і Сомалі.

Конвенція 1989 складається з преамбули і 54 статей (3 розд.). Осн. її принципи: заборона дискримінації, першочергове врахування інтересів дітей, а також право дитини на висловлення власної думки у справах, які її стосуються. Дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо відповідно до закону, що застосовується до цієї дитини, вона не досягла повноліття раніше (ст. 1). Цей документ визначає сфери, в яких здійснюються зазначені принципи: 1) громадян. і політ. права — забезпечуються відповідно до спец. умов, у яких перебуває дитина, її віку та рівня зрілості; 2) екон., соц. і культ. права — забезпечення відбувається відповідно до особливостей потреб і запитів дитини; 3) спец. захист дитини у сім'ї та сусп-ві; 4) захист дітей, що належать до вразливих верств сусп-ва, зокрема нац. меншин, які перебувають під опікою д-ви, є усиновленими, мають фіз. або псих. вади; 5) захист дітей під час надзвич. ситуацій — йдеться про становище і статус дітей-біженців та захист дітей під час *збройних конфліктів*; 6) захист шляхом застосув. спец. процедур до дітей, які, як вважається, порушили крим. зак-во.

Конвенція 1989 створила механізм контролю за дотриманням узятих д-вами-учасниками зобов'язань, а саме: заснувала Комітет з прав дитини, що складається з 18 експертів, які обираються на нараді д-в учасниць терміном на 4 роки (ст. 43) з числа своїх гр-н і діють особисто, при цьому особл. увага приділяється справедл. геогр. розподілу, а також осн. правовим системам. Д-ви-учасниці зобов'язані надавати Комітету протягом 2 років після набуття

для них чинності та надалі кожні 5 років доповіді про вжиті ними заходи щодо закріплення положень Конвенції у нац. праві і прогресу, досягнутого в їх здійсненні (ст. 44). Крім того, ст. 45 передбачає, що Комітет є координатором орг-ції співробітництва у сфері здійснення Конвенції з ЮНІСЕФ та ін. компетент. органами.

Прийняття Конвенції 1989 стало важливою віхою у сфері міжнар. захисту прав дітей. Дитина в ній розглядається не тільки як об'єкт, що вимагає спец. захисту, а й суб'єкт права, наділений усіма правами людини. Вона відіграла важливу роль у розробленні регіон. конвенцій, зокрема таких, як Афр. хартія прав та благополуччя дітей 1993, Європ. конвенція про здійснення прав дітей 1996, а також конвенцій, що регулюють права дітей в окр. сферах сусп. відносин (сімейних, труд. тощо).

Складовими Конвенції 1989 є ухвалені ГА ООН у 2000 Факульт. протокол щодо торгівлі дітьми, дит. проституції і дит. порнографії та Факульт. протокол щодо участі у збройн. конфліктах (набули чинності у 2002). Україна ратифікувала їх відповідно 03.04.2003 та 23.06.2004. Щодо останнього зроблено заяву, згідно з якою її зак-во гарантує додержання виключного принципу добровільності у процесі прийняття гр-н на військ. службу за контрактом, без будь-яких виявів насильн. чи примус. характеру. У 2011 *Рада з прав людини ООН* запропонувала ГА ООН проєкт 3-го факульт. протоколу, який передбачає розгляд скарг щодо порушення Конвенції 1989.

Важливими міжнар.-правовими засобами боротьби з експлуатацією дит. праці стали документи, прийняті МОП. Від часу її заснування у 1919 було прийнято 9 конвенцій, в яких визначається мін. вік прийняття на роботу в різних галузях, у т. ч. у сільському госп-ві та риболовстві. Найважливішими серед них є Конвенція (№ 138) про мін. вік для прийняття на роботу 1973 (набула чинності 19.07.1976, СРСР ратифікував її 05.03.1979) та Конвенція (№ 182) про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дит. праці 1999 (набула чинності 19.11.2000, ратифікована Україною 05.10.2000).

Конвенція № 138, доповнена Рекомендаціями МОП № 146, зобов'язує д-ви здій-

снювати нац. політику, спрямовану на ефект. ліквідацію дит. праці та поступове збільшення мін. віку для прийняття на роботу. Наголошується, що ця Конвенція є гнучким і динамічним засобом, адже надає можливість установлювати мін. вік прийняття на роботу залежно від виду роботи та рівня розвитку д-ви. Установлено принцип, згідно з яким мін. вік для прийняття на роботу має бути не меншим, ніж вік завершення обов'язкової шкільної освіти, і в будь-якому разі він не може бути меншим за 15 років, а також, що мін. вік прийняття на роботу, яка може завдати шкоди здоров'ю, безпеці чи моральності підлітка, не може бути меншим за 18 років.

Конвенція № 182, що стосується всіх дітей віком до 18 років і не передбачає винятків для будь-яких галузей економіки чи категорій робітників, закликає д-ви-учасниці вживати негайних та ефект. заходів щодо заборони і ліквідації найгірших форм дит. праці: рабства і примус. праці, в т. ч. торгівлі дітьми та примус. вербування для участі у збройн. конфліктах; дит. проституції та порнографії; виробництва наркотиків і торгівлі ними; роботи, яка може завдати шкоди безпеці або моральності дітей. До компетенції нац. урядів віднесено визначення небезпечних видів робіт, на яких забороняється праця дітей. Д-ви-учасниці зобов'язалися здійснювати програми дій, які мають охоплювати реабілітацію дітей і надання доступу до безоплатної освіти, а також упровадження покарання кримін. характеру або ін. санкцій за порушення вимог Конвенції тощо. Конвенції МОП № 138 та № 182 доповнюють одна одну, забезпечуючи в комплексі нормат. базу та механізми ліквідації дит. праці. Вони належать до найпоширеніших багатостор. договорів: станом на жовт. 2011 до них приєдналися відповідно 161 та 174 д-ви.

Виключно на захист прав і забезпечення інтересів дітей спрямована діяльність ЮНІСЕФ, що є допоміжним органом ООН. Його мета полягає у забезпеченні умов виживання, захисту та розвитку дітей, поліпшенні становища дітей і підлітків у сферах охорони здоров'я, харчування, соц. піклування, заг. і профес. освіти.

Упродовж останніх десятиліть поряд або відповідно до міжнар. конвенцій у сфері

прав дитини було прийнято низку актів регіон. характеру з питань: усиновлення; отримання аліментів від батьків, які проживають в ін. країнах; визнання рішень щодо опіки над дітьми; реалізації права на освіту тощо. У межах РЄ було прийнято Європ. конвенцію про усиновлення дітей 1967 і Європ. конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 (набула чинності 01.09.1983, у т. ч. для України 01.11.2008).

Європ. конвенція про здійснення прав дітей 1996 (набула чинності 01.07.2000, у т. ч. для України з 01.04.2007) присвячена наданню процес. прав дітям при розгляді суд. справ, які їх стосуються. У процесі її ратифікації Україна зробила заяву: «Відповідно до пункту 4 статті 1 Конвенції Україна заявляє, що дія цієї Конвенції поширюється на розгляд судами справ, що стосуються: усиновлення дитини; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини; позбавлення або оспорування батьківських прав; інших питань про відносини між батьками та дитиною; будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном)». 20.09.2006 Україна ратифікувала Конвенцію про контакт з дітьми (набула чинності 01.09.2005, для України 01.04.2007). Її метою є забезпечення прав дітей на спілкування з батьками та ін. родичами, які проживають за кордоном. Контакт — це перебування дитини протягом обмеженого періоду разом з особою, з якою вона зазвичай не проживає, чи зустріч із нею. Розпорядженням про такий контакт є рішення суд. органу. Конвенція створює ефект. механізм виконання розпоряджень про контакт з дітьми та їх повернення на місце проживання. Крім того, прийнято і відкрито для підписання в межах *Ради Європи* у 2008 Конвенцію Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення і Європ. конвенцію про усинов-

ДИТЯЧИЙ ФОНД ООН

лення дітей (оновлену), які ще не набули чинності.

ЄС у процесі реалізації політики у сфері прав людини також приділяє значну увагу захисту прав дитини. Керівництва ЄС 2003 та 2007 про підтримку і захист прав дитини спрямовують діяльність ЄС на сприяння імплементації у зак-во д-в-членів та третіх д-в конвенцій із захисту прав дитини, підтримання діяльності міжнар. і регіон. орг-цій, які діють у цій сфері, надання пріоритету правам та інтересам дітей у межах здійснення програм розвитку тощо.

Отже, міжнар.-правовий режим захисту прав дитини — це система міжнар.-правових актів, а також взаємопов'язаних дій міжнар., уряд. і неуряд. орг-цій для формування повноцінно й гармонійно розвинутої особистості, сприяння закріпленню міжнар. норм у нац. праві та надання допомоги дітям країн, що розвиваються. Наголошуючи на необхідності посилення роботи міжнар. співтовариства в інтересах дітей, ГА ООН у 1954 (резол. № 836 IX) рекомендувала д-вам запровадити свято, спрямоване на поліпшення становища дітей, — Всесвіт. день дитини (Universal Children's Day). ГА ООН запропонувала відзначати його у тій формі й у той день, які кожна д-ва визнає для себе доцільними. У багатьох д-вах цей день відзначають 1 черв. або в останню неділю трав. 20 лист. — день прийняття Декларації прав дитини 1959 та Конвенції про права дитини 1989 — вважається Міжнар. днем прав дитини.

Відповідно до *Конституції України*, «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» (ст. 51); «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» (ст. 52). На виконання цих положень Конституції, а також з метою імплементації міжнар. зобов'язань

у зак-во України прийнято Закон «Про охорону дитинства» 2001. У його преамбулі зазначається, що він «визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері». Наголошується, що «законодавство про охорону дитинства ґрунтується на Конституції України, Конвенції ООН про права дитини, міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана *Верховною Радою України*, і складається з цього Закону, а також інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій сфері» (ст. 2). До таких актів, зокрема, належать: Сімейний кодекс 2002, Закони: «Про загальну середню освіту» 2008, «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» 1995, «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» 1992, «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» 2001, «Про дошкільну освіту» 2001 та ін.

Літ.: *Волинець Л.* Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. К., 2000; *Конвенція* про права дитини та законодавство України: Роз'яснення, коментарі / За ред. О.Л. Копиленко. К., 2002; *Реалізація* прав дитини на сімейне виховання: досвід, проблеми, перспективи: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. К., 2006; *Мицик В.В.* Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правовий механізм захисту. К., 2010.

М.М. Товт

ДИТЯЧИЙ ФОНД ООН, або ЮНІСЕФ (УНІСЕФ, англ. United Nations International Children's Emergency Fund — міжнар. надзвич. фонд допомоги дітям ООН) — допоміжний орган ГА ООН та ЕКОСОП ООН у сфері розвитку.

Ідея створення Дитячого фонду ООН належить кол. президенту США Герберту Гуверу, який влітку 1946 у радіопромові звернув увагу на жадливе становище дітей у повоєнній Європі. Вона дістала підтримку в ООН, і 11.12.1946 ГА ООН прийняла резол., в якій з метою надання допомоги дітям, що постраждали під час *Другої світової війни*, створила ЮНІСЕФ як тимчас. структуру. У перші повоєнні роки Фонд розгорнув активну діяльність і надав допомогу продуктами, медикаментами та ін. товарами більш як 6 млн матерів і дітей. У 1950,

хоча надзвич. обставини, спричинені війною, почали втрачати свою гостроту, ГА ООН продовжила діяльність Фонду ще на 3 роки, а після закінчення цього терміну 06.10.1953, зважаючи на корисну роль, яку він відіграв у справі міжнар. захисту інтересів і прав дітей, прийняла резол. про продовження терміну повноважень на невизначений час, надавши йому статус допоміжного органу ООН і змінивши назву на Дитячий фонд ООН (United Nations Children's Fund), хоча аббревіатура залишилася незмінною.

Нині Дитячий фонд, спільно з *Програмою розвитку ООН* та Фондом ООН у сфері народонаселення, є складовою фондів і програм у сфері розвитку ООН, діяльність яких спрямована виключно на забезпечення інтересів дітей. Його мета — забезпечити умови виживання, захисту та розвитку дітей, поліпшувати становище дітей і підлітків у сферах охорони здоров'я, харчування, соц. піклування та заг. і профес. освіти, особливо освіти дівчат; він сприяє також розвитку місцевих громад. Програми ЮНІСЕФ спрямовані на надання допомоги найбільш знедоленим дітям найбідніших країн. Фонд має право надавати допомогу тільки за наявності згоди на це уряду відп. д-ви. Спільно з ін. органами ООН, напр. ФАО, ПРООН, бере участь у реалізації програм розвитку країн, що розвиваються. ЮНІСЕФ є захисником прав дітей, відіграє важливу роль у системі контролю за виконанням Конвенції про права дитини ООН 1989, був одним з ініціаторів прийняття цього документа. Хоча первинною метою Фонду є надання допомоги дітям у країнах, що розвиваються, його діяльність поширилася практично на всі д-ви світу і полягає насамперед у проведенні консультацій з урядами, міжурад. та неуряд. орг-ціями, в орг-ції обміну досвідом, пошуку в розвинених країнах джерел допомоги, створенні організац. і правових умов реалізації програм допомоги, у т. ч. підготовці міжнар.-правових актів у цій сфері.

Фонд реалізує програми з питань захисту дітей у понад 150 країнах світу. Ці програми фінансуються виключно з добровільних внесків і пожертвувань окр. осіб, підприємств, фондів та урядів д-в; з бюджету ООН фінансування не надходить. Щорічний бюджет Фонду становить понад 2,5 млрд

дол. США, 90 % бюджету він витрачає безпосередньо на реалізацію програм допомоги дітям, орієнтовно половина коштів спрямовується на цілі охорони здоров'я, чверть — на освітні та бл. 10 % — на програми захисту та програми юрид. забезпечення прав дитини. Адм. витрати не можуть перевищувати 7 % річного кошторису Фонду. Бл. 1/3 дохідної частини Фонду формується за рахунок пожертвувань приват. сектору — фіз. осіб, підприємств, фондів тощо. Загалом ЮНІСЕФ підтримують понад 7 млн спонсорів і щонайменше 100 тис. добровольців. Найпоширенішою формою підтримання Фонду є продаж пошт. карток ЮНІСЕФ. За останні 6 десятиліть таких карток було реалізовано понад 5 млрд. У забезпеченні необхідними матер. ресурсами важлива роль належить нац. комітетам, які станом на 2014 діяли у 36 розвинених країнах світу. Крім того, більш ніж 180 послів доброї волі сприяють досягненню мети Фонду. Серед них багато знаних діячів мистецтва і спорту, напр. всесвітньо відомі актори кіно Роджер Мур і Пітер Устінов, футболісти Девід Бекхем і Ліонел Мессі.

Керівним органом ЮНІСЕФ є Виконавча рада, що складається з представників 36 д-в-членів, які обираються терміном на 3 роки ЕКОСОП, і діє під її керівництвом. Персон. склад Ради визначається з урахуванням справедл. геогр. представництва та ін. критеріїв з метою забезпечення найефективнішого і якомога ширшого представництва у кількості 36 осіб: 8 членів від афр. д-в, 7 — від д-в Азії, 4 — від східноєвроп. д-в, 5 — від д-в Лат. Америки і Кариб. басейну, 12 — від західноєвроп. та ін. д-в. Рада щороку проводить свою сесію, в роботі якої, без права голосу, можуть брати участь представники д-в, програми яких обговорюються за підтримання ін-тів ООН. До повноважень Виконавчої ради, зокрема, належить: здійснення політики, визначеної ГА ООН, та забезпечення координації і виконання керівних вказівок ЕКОСОП; здійснення контролю за діяльністю Фонду та виконання програм; затвердження програм, адм. і фін. планів та бюджетів

Фонду; надання рекомендацій щодо здійснення нових ініціатив ЕКОСОП і через неї — до ГА ООН, розгляд і заохочення нових ініціатив у межах діючих програм; подання річних доповідей ЕКОСОП тощо. Керівництво поточною діяльністю Фонду здійснює бюро, яке складається з президента та 4 віце-президентів, що обираються щороку з членів Виконавчої ради. За традицією пост. члени РБ ООН не можуть обіймати посади у Виконавчій раді. У багатьох країнах світу діють регіон. офіси або представництва. У 1965 Фонд став лауреатом Нобелів. премії миру.

У 1997 Фонд відкрив своє представництво у Києві й протягом останніх років постійно розширював масштаби свого підтримання Уряду України у розробленні програм з питань охорони здоров'я, харчування, освіти та захисту дітей. У 2006—10 в Україні було реалізовано програму ЮНІСЕФ, що охоплювала здійснення заходів, спрямованих на захист материнства, зменшення дит. смертності, зупинення поширення ВІЛ/СНІДу й туберкульозу, захист вразливих категорій і сприяння гендер. рівності. Значну стурбованість ЮНІСЕФ нині викликає збільшення в Україні кількості дітей, інфікованих ВІЛ, що відбувається внаслідок зростання кількості вагітних жінок з ВІЛ/СНІДом, та дискримінація таких дітей. За оцінкою експертів, в Україні проживають бл. 440 тис. ВІЛ-інфікованих осіб віком від 15 до 49 років — це бл. 1,63 % дорослого населення, що робить Україну найбільш ураженою ВІЛ/СНІДом країною у Європі. Крім того, представники ЮНІСЕФ закликають Україну приєднатися до Гаазької конвенції про міжнар. усиновлення і дотримуватися принципів, закладених у ній, особливо щодо етичності та прозорості процесів усиновлення.

М.М. Товт

ДІНШТЕЙН (Dinstein) Йорам (1936, м. Тель-Авів) — ізраїл. правознавець, д-р права, відомий фахівець з міжнар. права, особливо з проблем захисту прав людини, *міжнародного гуманітарного права, права*

збройних конфліктів, міжнародного кримінального права.

Д. здобув вищу юрид. освіту в Єврейському ун-ті Єрусалима та Школі права при Нью-Йорк. ун-ті, отримавши ступінь д-ра права. Свою профес. кар'єру Д. розпочав у МЗС Ізраїлю на посаді *консула* Держави Ізраїль у США. У 1966—70 був членом пост. місії Ізраїлю в ООН. Після завершення дипл. служби перейшов на наук. та виклад. роботу, продовжуючи виконувати функції представника Держави Ізраїль на різних міжнар. форумах (від конгресів МКЧХ до *Шостого комітету з правових питань ГА ООН*). Д. обіймав посади декана юрид. ф-ту (1978—80), ректора (1980—85) та президента (1991—98) Тель-Авів. ун-ту. Крім того, він двічі (1999—2000 та 2002—03) обіймав посади провідного проф. міжнар. права в Амер. військ.-морському коледжі в Ньюпорті, штат Род-Айленд. У період 2000—01 був також наук. співробітником *Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права ім. Макса Планка* в нім. місті Гейдельберзі, у 1985—87 обіймав посаду проф. в Нью-Йорк. ун-ті, а у 1976—77 читав курси лекцій в ун-ті Торонто. Він викладав також курси з міжнар. права у таких провідних установах світу, як *Гаазька академія міжнародного права*, ун-т Буенос-Айреса, Чилійський ун-т, Хібру Юніон коледж та ін. Нац. ун-т Мехіко удостоїв Д. звання почес. проф., йому вручено також відзнаку Міжнар. ін-ту гуманіт. права в Сан-Ремо.

Від 2010 Д. є головою Ізраїл. відділення *Асоціації міжнародного права*, а також Ізраїл. асоціації ООН. Він очолював ізраїл. нац. відділення міжнар. правозахисної орг-ції *Міжнародна амністія*. Крім того, Д. є членом викон. комітету *Американського товариства міжнародного права* та членом ради *Міжнародного інституту гуманітарного права в Сан-Ремо*. У 2010 він очолив міжнар. проєкт зі створення Правил повітр. та ракетної війни і керує підготовкою Європ. модельного статуту толерантності. Він є засновником і гол. ред. Ізраїл. щорічника з прав людини (Israel Yearbook on Human Rights), що видається з 1971, а також упорядником Збірника міжнар. договорів Ізраїлю в 6 т.

Д. є автором численних праць з права збройн. конфліктів та міжнар. кримін. пра-

ва, серед яких: «The Defence of «Obedience to Superior Orders» in International Law» (Захист за допомогою «виконання наказу вищого командира» в міжнародному праві, 1965); «Oil Pollution By Ships and Freedom of the High Seas» (Нафтові забруднення, спричинені морськими суднами, і свобода відкритого моря, 1971); «The Laws of War at Sea» (Закони морської війни, 1980); «Models of Autonomy» (Моделі автономії, 1981); «The Release of Prisoners of War» (Звільнення військовополонених, 1984); «International Criminal Law» (Міжнародний кримінальний суд, 1985); «The Parameters and Context of International Criminal Law» (Параметри і контекст міжнародного кримінального права, 1988); «Freedom of Religion and the Protection of Religious Minorities» (Релігійна свобода і захист релігійних меншин, 1991); «War Crimes in International Law» (Військові злочини в міжнародному праві, 1996); «Comments on War» (Коментарі щодо війни, 2003); «War, Aggression and Self-Defence» (Війна, агресія та самооборона, 2006, 2011); «The International Law of Belligerent Occupation» (Міжнародне право воєнної окупації, 2009); «The Conduct of Hostilities Under the Law of International Armed Conflict» (Воєнні дії під час міжнародних збройних конфліктів, 2010); «Comments on Protocol I» (Коментарі до Протоколу I, 2010) та ін. Більшість цих праць написано англ. мовою та івритом, а деякі з них перекладено португ., ісп., франц. та араб. мовами. Доктрин. погляди Д. часто цитуються суддями Верх. суду Ізраїлю, МС ООН, *Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії*, Палатою лордів Великої Британії та Верх. судом Канади.

Г.О. Білоричський

ДМИТРИЄВ Анатолій Іванович (06.04.1945, м. Ростов-на-Дону, РФ) — укр. правознавець, д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України, відомий фахівець з міжнар. права, особливо його історії та *міжнародного гуманітарного права*.

Д. народився у родині військовослужбовця. У 1952—57 навчався в ростов. серед. школі. У зв'язку з переїздом до нового місця служби батька — м. Орджонікідзе кол. Півн.-Осетин. АРСР (нині — м. Владикавказ) продовжив навчання у серед. школі

цього міста. У 1962 закінчив також муз. школу і вступив на 1-й курс Орджонікідз. муз.-пед. училища по класу фортепіано. Закінчивши у 1963 серед. школу із золотою медаллю, Д. цього ж року вступив до Харків. авіац. ін-ту (ХАІ), який закінчив у 1969 з відзнакою із занесенням до списку «Почесні випускники». У 1965—68 пройшов у м. Харкові також повний курс нім. мови Держ. трирічних курсів іноз. мов.

Упродовж 1969—88 Д. працював в органах держбезпеки, у т. ч. в період 1983—88 перебував у служб. відрядженні в НДР. У 1988—95 Д. — заст. декана та заст. директора *Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. У 1995 він — ст. наук. співробітник *Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*, а з грудня цього ж року — проректор Вищої школи права (ВШП), створеної при ньому. У 1995 Д. захистив канд. дис. на тему «Становлення міжнародного гуманітарного права в Росії (XIX — початок XX ст.)», а у 2003 — докт. дис. на тему «Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право» (наук. консультант проф. І.І. Лукашук). У 2004 йому присвоєно вчене звання проф. У 2000—06 Д. — перший проректор перейменованої ВШП — Київ. ун-ту права НАН України і водночас зав. каф. міжнар. права та порівн. правознавства. У 2006—08 він проф. каф. міжнар. права Укр. держ. ун-ту фінансів та міжнар. торгівлі при Мін-ві фінансів України, а з 2008 залишився за сумісництвом проф. на цій кафедрі. З 2008 і донині — проректор з наук. роботи Горлівського регіон. ін-ту Відкритого міжнар. ун-ту розвитку людини «Україна».

У своїх наук. дослідженнях Д. теоретично обґрунтував ідею створення міжгалузевої дисципліни «міжнародне гуманітарне право» у складі підгалузі захисту прав людини в мирн. час та захисту прав людини під час збройн. конфліктів (див. *Гаазьке право* та *Женевське право*). Певним чином він розвинув також теор. погляди на процес нормотворення у міжнар. праві, доповнивши наук. доробок із цієї тематики укр.

юристів-міжнародників В.А. Василенка та В.І. Свінтова. Д. обґрунтував також нові підходи до дуаліст. концепції співвідношення міжнар. права і внутр. права д-в як 2 різних правових систем. Він розглядає дуалізм цих правових систем у світлі «концепції доктринального дуалізму», що виходить із принципу подолання міжнар.-правових колізій на основі міжнар.-правової доктрини і рівня закріплення у внутр. праві пріоритетів загальнолюдських цінностей, загальновизнаних принципів і норм міжнар. права. За своєю суттю ця концепція виходить, по-перше, з принципу доктрини міжнар. права про переважне значення норм міжнар. права, закріплених у *Статуті ООН* та ст. 27 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. По-друге, засади взаємодії між 2 правовими системами на нац. рівні визначаються констит. правом д-в, яке в кожній д-ві характеризується особливостями взаємодії міжнар. права її з внутр. правом, у т. ч. стосовно примату міжнар. права.

Уперше на пострад. просторі Д. дослідив *Вестфальський мир 1648*, визначивши його як перший універс. правопорядок у міжнар. відносинах. Він зробив авт. переклад з нім. на укр. мову Оснабрюцького та Мюнстерського мирн. договорів 1648, які підвели підсумки Тридцятилітньої війни 1618—48. Досліджуючи підготовку Вестфальського миру 1648 в умовах лабільної системи європ. д-в, він розкрив феномен *Священної Римської імперії німецької нації* як модель монополярного правопорядку в Європі; детально дослідив правові основи Аугсбурзького реліг. миру 1555; показав особливості європ. міжнар. відносин у площині категорії толерантності; сформулював авт. визначення лабільної системи європ. д-в у цей період з висвітленням її складових та визначив системотвірні елементи позиції європ. д-в, що склалися під час Вестфальського конгресу 1643—48.

Аналізуючи Вестфальський мир як основу нового європ. правопорядку 17—18 ст., Д. звертається до проблеми суверенітету Нідерландів як найважливішої передумови

встановл. цього порядку. Він висвітлює правові засади врегулювання терит. спорів у Європі в цей період; показує феномен Вестфальського миру в контексті його впливу на правове розв'язання внутрішньонім. питань, розкриває його міжнар.-правові наслідки для Священної Рим. імперії, яка фактично втратила свій статус єдиного політ. центру в Європі. Виходячи з аналізу договорів Вестфальського миру, Д. показав їх вплив на формування важливих ін-тів міжнар. права. Так, визнання Вестфальським миром 1648 суверенітету Швейцарії було актом *bona fide* виконання сторонами міжнар. договорів. Діяльність Вестфальського конгресу визначено як практику, що значно вплинула на становлення в міжнар. праві принципу мирн. розв'язання міжнар. спорів та ін-ту відповідальності д-ви. Поряд із цим він висвітлює також особливості правового регулювання міжнар. екон. відносин у цей період, показав характер гарантій виконання учасниками Вестфальського миру 1648 міжнар. договорів, пов'язаних з ним, та довів їх зв'язок із захистом окр. прав людини.

Результати дослідження Д. широкої проблематики Вестфальського миру 1648 дали поштовх до публікації у нім. академ. журналі «*Rechtstheorie*» («Теорія права») в 2003 періодизації історії міжнар. права, побудованої на феномені вестфальської конфігурації міжнар. права. Останню автор визначає як міжнар.-правове регулювання міжнар. відносин в умовах універс. правопорядку, що діє на основі багатостор. угоди д-в. Відповідно Д. пропонує таку періодизацію історії міжнар. права, поділяючи її на 2 осн. епохи: епоху локального, регіон. міжнар. права та епоху універс. міжнар. права з відп. періодами. Так, 1-шу епоху становить: міжнар. право старод. періоду (Дворіччя і Єгипет, Китай, Індія) та європ. міжнар. право до 1648; 2-гу епоху — вестфальська конфігурація міжнар. права (1648—1815); міжнар. право згідно з гол. актом Віден. конгресу 1815 (1815—1919); міжнар. право *Ліги Націй* (1919—46) та міжнар. право ООН. Осн. риси зазначеного підходу до періодизації історії розвитку міжнар. права знайшли подальше розроблення в дис. дослідженнях учнів Д.: Н.-Т.Ю. Аношиної «Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа

міжнародного правопорядку XIX — початку XX століття» (2009) та К.С. Колісниченко «Ліга Націй у розвитку міжнародного права» (2011). Зазначена теорія періодизації історії міжнар. права стала концепт. основою колект. монографії, присвяченої історії міжнар. права, опубл. у 2008.

Наук. діяльність Д. є також певним прикладом міжнар.-правового прогнозування. Велике значення мають його дослідження з сучас. питань *нейтралітету* в міжнар. праві. Вони вплинули на осмислення науковцями, політиками та сусп-вом у цілому істор. та юрид. значення *Декларації про державний суверенітет України 1990*, яка опосередковано, через *Акт проголошення незалежності України 1991* та преамбулу *Конституції України 1996* сформувала підвалини незалежності, у т. ч. позаблоковий статус, закріплений згодом у зак-ві України.

Під наук. керівництвом Д. підготовлено 9 канд. юрид. наук. Він є автором 150 наук. праць, а також навч. посіб., підруч., практикумів, опубл. укр., рос., нім. та польс. мовами. Важливим здобутком Д. є також участь у підготовці підруч. з міжнар. права та порівн. правознавства: «Міжнародне публічне право» (2000); «Міжнародне публічне право: практикум» (2001) та «Порівняльне правознавство» (2003).

З 2000 Д. є арбітром Міжнар. комерц. арбітр. суду при ТПП України. Був членом наук.-консулт. ради при Верх. Суді України (2003—07), членом ред. колегії 6-го тому «Юридичної енциклопедії» (2004), заст. гол. ред. наук.-теор. журн. «Часопис Київського університету права» (2001—06). З 2006 він член редкол. журн. «Вісник Вишого адміністративного суду України». У період 2004—11 за ротацією — член спец. учених рад Ін-ту д-ви і права ім. В.М. Корецького НАН України, Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка та Нац. ун-ту «Одеська юридична академія».

Осн. праці: «До питання про права українських переселенців на Далекому Сході» (1994); «Проблеми імплементації норм міжнародного права в національному законодавстві України» (1998); «До питання про концепцію узгодження позицій суб'єктів міжнародного права в нормоутворюючому процесі» (1998); «Вестфальський мир 1648 року (до 350-ї річниці договорів)»

(1998, у співавт.); «Становление международного гуманитарного права (XIX — начало XX ст.)» (1998); «Міжнародне гуманітарне право: основи концепції» (1999); «Міжнародне публічне право: Навч. посіб.» (2000, у співавт., відп. ред. Ю.С. Шемшученко та Л.В. Губерський); «Вестфальський мир 1648 р. і суверенітет Нідерландів та Швейцарії» (2000); «Категорія толерантності в міжнародному праві»; «Вестфальські корені причетності України до формування європейської системи держав»; «Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право» (всі — 2001); «Історія міжнародного права: проблема періодизації» (2002); «Порівняльне правознавство: Навч. посіб.» (2003, у співавт., відп. ред. В.Н. Денисов); «Інститут постійного нейтралітету в міжнародному праві» (2005); «Історія міжнародного права» (колект. моногр. за ред. А.І. Дмитрієва та У.Е. Батлера, 2013).

Г.О. Анцелевич

ДМИТРІЄВА Галина Кирилівна (09.01.1940, м. Ленінград, РФ) — укр. і рос. правознавець, д-р юрид. наук, проф., відомий фахівець з міжнар. публ. та міжнар. приват. права, особливо у сфері прав людини, взаємодії моралі і міжнар. права, міжнар. екон. права.

Д. здобула вищу юрид. освіту в Ленінгр. держ. ун-ті ім. А.О. Жданова (нині — Санкт-Петербурзький держ. ун-т), який закінчила у 1964. У 1964—66 працювала адвокатом Київ. колегії адвокатів. У 1969 Д. закінчила аспірантуру каф. міжнар. права Ін-ту міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту (нині — *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка*), у 1970 захистила канд. дис. на тему «Міжнародно-правовий захист політичних і трудових прав жінки» (наук. кер. — проф. І.І. Лукашук) і працювала на цій каф. викладачем (з 1974 — на посаді доцента). 1988 переїхала до Москви, де викладає міжнар. публ. та міжнар. приват. право у Моск. держ. юрид. академії ім. О.О. Кутафіна (МДЮА).

У 1991 Д. захистила докт. дис. на тему «Взаємодія моралі і міжнародного права», а у 1994 здобула наук. звання професора.

У 2002 з ініціативи Д. у МДЮА було створено каф. міжнар. приват. права, яку вона нині очолює. Д. розробила також концепцію спеціаліз. ін-ту в цій сфері — Ін-ту міжнар. приват. права, який було створено у 2005.

Сфера наук. інтересів Д. — міжнар.-правовий захист жінок, проблема моралі як соц. регулятора міжнар. права, міжнар. екон. та *міжнародне приватне право*. Д. висунула низку плідних ідей, які дістали підтримку у вітчизн. науці міжнар. права. Зокрема, обгрунтувала тезу про те, що в умовах зростання соц. ролі жінок критерієм цивілізованості та благополуччя сучас. сусп. даєдалі більше стає чинник повноти у д-ві їхніх прав. Однією з перших у вітчизн. науці вона довела, що мораль як система загальнолюдських цінностей становить основу сучас. міжнар. права і що їх ігнорування веде до спотворення останнього. Д. розкрила зміст принципів справедливості, добросовісності, незловживання правом у міжнар. праві. Зробила спробу сформулювати концепцію розвитку міжнар. приват. права на основі ідеї його уніфікації як різновиду правотворчого процесу. Досліджує правову природу міжнар. приват. права та його місце в юрид. системі, зовнішньоекон. контрактів, міжнар. комерц. арбітражу.

Д. є засл. працівником вищої школи РФ, почес. юристом м. Москви, членом *Російської асоціації міжнародного права*, наук. консультантом Ради Вишого арбітр. суду РФ, арбітром Спортивного арбітр. суду, її нагороджено почес. знаком «Житель блокадного Ленінграда», медалями «В пам'ять 1500-річчя Києва», «В пам'ять 300-річчя Санкт-Петербурга», почес. медаллю ім. Г.І. Тункіна та ін., відзначено премією ім. Г.І. Тункіна.

Д. опубл. понад 110 праць, серед них — монографії, підруч., наук. статті: «Международная защита прав женщин» (1975, 1985); «Нормы морали в отношениях мирного сосуществования государств» (1984); «Становление принципа недопустимости зло-

употребления правом в международном праве» (1987); «Мораль и международное право» (1991); «Международный коммерческий арбитраж» (1997); «Международное частное право» (1999, 2002, 2010). Публікувалося в наук. журналах Австрії, Болгарії, НДР, Індії.

Літ.: *Российская ассоциация международного права. 1957—2007: Биографический словарь* / Отв. ред. С.В. Бахин. СПб., 2007.

В.Н. Денисов, О.І. Мельничук

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Станіслав Северинович (13.11.1870, м. Тернопіль — 05.05.1935, м. Ужгород) — укр. правознавець, політолог, громад. діяч, акад. Всеукр. Академії наук, досліджував проблеми виникнення родових зв'язків і д-ви, розбудови укр. державності, констит. права, цив. права, міжнар. приват. права та міжнар. публ. права, особливо у сфері створення міжнар. союзів д-в з різними цілями та права самовизначення народів.

Д. зростає у родині директора Тернопіл. учительської семінарії. Закінчив Тернопіл. гімназію (1888) і юрид. ф-т Віден. ун-ту (1893). Після здобуття ступенів д-ра австр. права (1893) і д-ра політ. наук (1894) поглиблював освіту в ун-тах Берліна (весняний семестр 1895) і Лейпцига (зимовий семестр 1895—96). Від 1898 працював у Львів. ун-ті на посадах доцента, надзвич. проф. (з 1901) і звич. проф. (1907—18) каф. австр. цив. права з укр. мовою викладання. Від 1919 в еміграції. Був одним із засновників Укр. вільного ун-ту (УВУ), першим деканом ф-ту права і політ. наук (1921—22), ректором (1922—23) і проректором (1923—24, 1933—35) цього навч. закладу. Водночас працював у Нім. ун-ті в Празі (1929—33) та пражській Вільній школі політ. наук (1928—30), співробітничав з Укр. госп. академією в Подєбрадах і Укр. наук. ін-том у Берліні. У 1927 обраний, а у 1928 затверджений колегією НКО УРСР дійсним членом Всеукр. академії наук по каф. цив. права і політики, але не зміг переїхати до Києва для реальної праці в Академії через труднощі з відп. дозволом від польс. влади, під юрисдикцією якої перебували західноукраїнці. У 1932 після виходу з польс. дістав чехосл. гр-нство, проте цього разу переїзду завадила репресивна політика рад. влади щодо укр. інтелігенції. У 1933 після перенесених 2 ін-

фарктів відмовився від виклад. роботи та активної громад. діяльності і у 1934 переселився до Ужгорода, де збирався зайнятися адвокатською практикою і дослідженням звичаєвого права Закарпат. України. Помер після однієї з прилюдних лекцій від розриву серця.

Як громад. діяч Д. користувався великим авторитетом (насамперед на західноукр. землях). Він був активістом нац.-демокр. партії, послом (депутатом) найвищого австр. представницького органу — Держ. ради у Відні (1907—18). У парламенті боровся за розвиток нац. науки і культури, очолював депутатський «Український клуб», згодом входив до складу Укр. парламентарної репрезентації, очолював з черв. 1917 парлам. підкомісію з питань реформи цив. права. З утворенням ЗУНР Д. було обрано до її найвищого представницького органу — Укр. Нац. Ради. Він брав активну участь у держ. будівництві, зокрема підготував 2 проекти західноукр. конституції. Згодом став одним із лідерів укр. еміграції.

Д. очолював правничу комісію Наук. т-ва ім. Шевченка, до істор.-філос. секції якого його було обрано 1898, невдовзі після переїзду до Львова, брав активну участь у виданні «Правничої бібліотеки» (4 т. у 1900—09), був гол. ред. друк. органу істор.-філос. секції Т-ва «Часопись правнича і економічна» (10 вип. у 1900—12). У 1909 з його ініціативи засновано Т-во укр.-руських правників, яке об'єднало нац. свідомих юристів Галичини і Буковини. Редагував у 1910—13 орган Т-ва «Правничий вісник». Згодом в еміграції Д. став одним із засновників, а потім головою Укр. правничого т-ва в Чехії, що об'єднувало юристів — викладачів УВУ й окр. правознавців-практиків. Д. був організатором і активним учасником з'їздів укр. правників у Львові (1914) та Празі (1926, 1933).

Наук. доробок Д. становить понад 140 праць, що охоплюють проблеми держ., цив., сімейного і авт. права, окр. питання теорії та історії д-ви і права, а також деякі аспекти міжнар. права. Він розпочав свою діяльність як цивіліст, але поступово дедалі глибше занурювався у загальнотеор. й філос.-правові проблеми. Практ. потреби розбудови укр. державності водночас змушували його братися і за вирішення питань

констит. і міжнар. права. Він був також одним з ініціаторів створення й унормування укр. правничої термінології, особисто переклав укр. мовою із застосув. нац. термінології низку австр. цив. законів.

Д. створив власну концепцію д-ви і права, викладену в багатотомному незавершеному курсі «Загальна наука права і політики» (т. 1, Прага, 1923) та в ін. загальнотеор. працях. Ця концепція у низці положень співзвучна із сучас. теоріями громадян. сусп-ва і правової д-ви, ідеями соц. орієнтованої д-ви та пріоритету прав і свобод людини. У річищі соціол. напряму в правознавстві Д. наголошував на соц. характері норм і природ. засад права. Він вважав, що існують генетично зумовлені «органічні суспільні зв'язки», в основі яких лежить родово-екон. сполука — родина, рід, плем'я тощо. Виявленням цих зв'язків є подружжя, договори, спадщина та ін. поширені форми відносин між людьми. Подібні соц. зв'язки старші за д-ву, не є її твором, їх розвиток ґрунтується на внутр. силі сусп-ва. Ін. групу становлять «організаційні суспільні зв'язки» — церква, сусп. стани, класи тощо. Відповідно Д. виходив з первинності права порівняно з політикою, стверджував, що політика утворюється на основі вже наявних норм сусп. життя. Д-ва є вищим типом органічних сусп. зв'язків. Вона ґрунтується на терит. принципі і, зберігаючи внутр. сусп. лад, забезпечує свої цілі, підпорядковуючи цілі нижчих зв'язків (родин, родів, племен) своїй вищій меті. Однак вона не повинна зачіпати внутр. сфери (автономії) родини, роду, племені, якщо вони відповідають вищим держ. інтересам. Народ як окр. органічний сусп. зв'язок вищий за д-ву і має свою орг-цію з власними цілями. Проте до органічних сусп. зв'язків належить лише такий народ (нація), в основі консолідації якого лежить нац. свідомість, що нівелює всі ін. станіві й реліг. відмінності і сприяє оформленню нац. ідеї. Коли д-ва підтримує народ у досягненні його мети, вони виступають поруч, а у протилежному разі народ веде боротьбу з д-вою за своє самовизначення.

Тим самим обґрунтовувалося, зокрема, право укр. народу на самовизначення на своїй етн. терит.

Крізь призму соц. зв'язків Д. у статті «Зв'язок і сполука народів» (Відень, 1920) та деяких ін. працях розглядав і питання міжнар. права. Міжнар. зв'язки («сполуки») він поділяв на зовн., які слугують для юрид. закріплення відносин між повністю незалеж. д-вами, і внутр., які виникають, коли д-ви зберігають свою держ. самостійність, але передають спільному зв'язку низку повноважень. До сполук 1-го типу він відносив альянси, що укладаються з метою ведення *війни* або забезпечення миру, до сполук 2-го типу — союзні («зв'язкові») д-ви, союзи («зв'язки») д-в, особисті та реальні унії. Для України Д. вважав доцільним тимчас. міжнар. альянси, які не зв'язують д-ви на невизначений час, не мають спільних органів влади і тому легше досягають своєї цілі, ніж зв'язки д-в. Він відстоював необхідність збереження Україною своєї суверенності й водночас забезпечення прав нац. меншин, що проживають на її терит., укладення відп. договорів з найближчими сусідами, з якими Україна має давні дружні стосунки. Д. запропонував нову конструкцію політ. об'єднання, яке буде «сполукою з внутрішнім характером, але для народних, а не для державних цілей». Об'єднання народів має вирішуватися лише після міжнар. визнання їхньої держ. самостійності, визначення їх як самост. держ. організмів з власною нац. терит. На його думку, об'єднатися можуть не лише народи кол. Рос. імперії, а й Чехо-Словаччини, Югославії, Болгарії. Учений подав своє бачення правової угоди, яка могла б закріпити такий союз.

Основою констит. поглядів Д. було обстоювання свободи людини, права укр. народу на самовизначення в межах етн. терит., демокр. республ. устрою, пріоритету суверенітету нації над суверенітетом д-ви (див. *Рівноправності й самовизначення народів принцип*, а також *Суверенітет державний*). Ці погляди найяскравіше відобразилися в констит. проектах Д. Перший з них — «Устрій Галицької держави» було підготовлено у

1918 для закріплення автон. стану західноукр. земель в Австро-Угорщині, що проголосила про своє перетворення на федерацію. А наприкінці 1920 на замовлення еміграц. західноукр. уряду Д. підготував авт. проект Конституції ЗУНР, орієнтуючись на майбутнє об'єднання ЗУНР з Великою Україною, до якого Західноукр. республіка мала існувати як нар.-демокр. республіка з напівпрезидентською формою правління та демокр. політ. режимом. Соц.-екон. основою д-ви передбачалася приват. власність з одночасним захистом «економічно слабших від економічно сильніших».

Широке визнання принесли Д. його цивілістичні праці: «Полагода шкоди з огляду економічного і соціального» (1897); «Австрійське право облігаційне» (1901—09); «Австрійське право приватне» (1906); «Причинки до реформи приватного права в Австрії» (1912); «Цивільне право» (1919); «Річеве право» (1923). У них обстоювалася ідея реформи австр. права, приведення його у відповідність до нових сусп. відносин, узгодження інтересів д-ви, народу, суспва, окр. соц. груп тощо. До цивілістичного циклу належали й невеликі моногр. дослідження «Причинки до історії і теорії міждержавного приватного права» і «Провідні думки в історії і теорії міждержавного приватного права» (обидві — 1923). Інтерес ученого до проблем міжнар. приват. права був спричинений практ. труднощами у вирішенні питань про взаємини гр-н різних д-в між собою, зокрема в сімейно-правових відносинах. Особл. увагу Д. приділив колізіям, що виникали у зв'язку з різними формами шлюбу в різних д-вах і які не вдалося вирішити Гаазькою конвенцією про форму шлюбу 1902. На його думку, у міжнар. праві має бути визнано пріоритет *lex patriae* (принципу батьківщини) подружжя, і угоди, укладені з дотриманням закону в одній д-ві, повинні визнаватися в ін. д-вах. Водночас він вважав, що д-ва має право заборонити полігамію і визначити деякі межі природ. прав своїх гр-н та іноземців.

Увагу Д. привертали і міжнар. аспекти авт. права. У розвідці «Бернська унія і наше відношення до неї» (1900) він піддав критиці *Бернську конвенцію з охорони літературних і художніх творів 1886*, виступав проти приєднання Австро-Угорщини до неї,

зокрема через несприйняття норми про виключне право автора на переклад своїх творів, яке ускладнило б перевидання в країні іноз. літератури.

У сучас. дослідженнях Д. здобув визнання і як один з основоположників нац.-державницького напрямку в укр. політології, автор політ. концепції укр. д-ви, в якій чітко розмежував нац. ідею і націоналізм. Нац. ідея для нього — це боротьба народу за своє самовизначення на своїй етн. території, а націоналізм — це змагання за владу не лише в природ. межах свого народу, а й над ін. народами, що позбавляє останніх права на вільний політ. розвиток. Його ідеал державності виходив з висловлювання Т.Г. Шевченка «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», яке Д. визначав як рух до «самовизначення народів, справжнього народного законодавства в державі, опертій на засади справедливості і на загальну пошану до праці, ... порядку й організації як провідної державної сили, ... здійснення волі народу в державі в усіх артеріях державного та суспільного життя».

Літ.: *Ювілейний збірник в честь професора доктора Станіслава Дністрянського*. Прага, 1923; *Академік Станіслав Дністрянський*. 1870—1935. Біобібліографія. К., 1992; *Потульницький В.Л.* Історія української політології. К., 1992; *Усенко І.Б.* Наукова спадщина академіка С.С. Дністрянського // *Правова держава*. Вип. 7. К., 1996; *Стецюк П.Б.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999.

І.Б. Усенко

ДОБРИ ПОСЛУГИ (англ. good offices) — один із засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів, що полягає у наданні д-вам — учасникам спору третьою стороною (д-вою, міжнар. орг-цією, відомим громад. або політ. діячем) сприяння для встановл. контакту та поч. ведення безпосередніх переговорів між ними.

Тривалий час *доктрина* міжнар. права не розглядала Д. п. як самост. міжнар.-правовий ін-т. Д. п. вважалися складовою інту *посередництва* (англ. mediation). З кінця 19 ст. Д. п. дістають нормат.-правове закріплення у низці двостор. та багатостор. міжнар. договорів. Першу спробу відмежувати ін-т Д. п. від посередництва було зроблено на *Паризькому конгресі 1856*, коли його учасники записали до протоколу побажання, щоб д-ви, між якими виникли серйозні

розбіжності, перед тим як застосовувати силу, зверталися, наскільки це можливо, до Д. п. дружньої д-ви. Однак ця новація не потрапила до остаточ. тексту *Паризького трактату 1856*. Першим *багатостороннім міжнародним договором*, який передбачав застосування Д. п., був *Заключний акт Берлінської конференції 1885*. У сучас. міжнар. праві універс. міжнар.-правовими актами, які передбачають застосування Д. п., є Гаазькі конвенції про мирне вирішення міжнар. спорів 1899 та 1907, Манільська декларація про мирне вирішення міжнар. спорів 1982. Серед регіон. актів, які закріплюють ін-т Д. п. як один із засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів, можна згадати Амер. договір про мирне розв'язання спорів (Боготинський пакт) 1948, Принципи врегулювання спорів та положення процедури НБСЕ щодо мирн. врегулювання спорів 1991.

Потреба у застосуванні Д. п. виникає, коли д-ви — учасники спору не можуть чи не бажають розпочати безпосередні переговори щодо його врегулювання або якщо такі переговори виявилися безрезультатними, або використання ін. засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів не дало позит. результату. Д. п. можуть бути надані на прохання сторін спору або з ініціативи третьої сторони. Застосування права пропонувати Д. п. не повинне розглядатися стороною чи сторонами спору як недружній акт (ст. 3 Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнар. спорів 1907). Надаючи Д. п., третя сторона докладає зусиль щодо створення сприятл. умов для ведення переговорів між сторонами спору, з'ясовує та інформує сторони про умови, прийнятні для переговорів, може надавати місце для зустрічі та допомагати створити ін. умови, необхідні для переговорів. З поч. безпосередніх переговорів між сторонами спору д-ви, міжнар. орг-ції або особи, які надавали Д. п., не повинні брати участь у переговорах, хоча за згодою учасників спору можуть бути присутніми на них. Якщо д-ви — учасники спору запрошують третю сторону взяти участь у переговорах, то Д. п. переходять у посередництво. Ст. 6 Гаазької конвенції про мирне

вирішення міжнар. спорів 1907 передбачає, що Д. п. є виключно порадою і не є обов'язковими для сторін спору.

Сучас. міжнар.-правова практика свідчить, що Д. п. є одним з найпоширеніших засобів мирн. розв'язання міжнар. спорів. Сторони спору часто віддають перевагу саме Д. п., а не посередництву третіх сторін, оскільки при наданні Д. п. останні не можуть активно втручатися у розв'язання спору. Однак досить часто трапляється і переростання Д. п. у посередництво. Класичним прикладом Д. п., які переросли у посередництво, є Д. п. уряду СРСР під час індо-пакистан. конфлікту з приводу Кашміру 1965. Завдяки Д. п., які надавалися Норвегією Ізраїлю та Орг-ції визволення Палестини, стали можливими переговори між ізраїл. та палестин. делегаціями в Осло, які завершилися підписанням 13.09.1993 у Вашингтоні Декларації принципів про проміжну автон. владу (див. *Палестинська автономія*). Міжнар. орг-ції також часто пропонують Д. п. з метою мирн. врегулювання міжнар. спорів. У практиці ООН Д. п. надаються *Генеральним секретарем ООН* або його спец. представниками, які діють на підставі резол. РБ та ГА ООН. Д. п. Ген. секретаря ООН сприяли переговорам між СРСР та США під час Карибської кризи 1962, відіграли важливу роль у мирн. врегулюванні в Афганістані у 1988, Схід. Тиморі у 1998 тощо.

Літ.: *Пушмин Э.А.* Мирное разрешение международных споров (международно-правовые вопросы). М., 1974; *Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 2. К., 2000; *Міжнародне право. Основні галузі: Підруч.* / За ред. В.Г. Буткевича. К., 2004; *Pechota V.* The quiet approach: a study of the good offices exercised by the United Nations Secretary-General in the cause of peace. N. Y., 1972; *Brownlie I.* The Peaceful Settlement of International Disputes // CJIL, 2009, v. 8.

К.О. Савчук

ДОБРОВОЛЕЦЬ, або волонтер інтернаціональний, — особа, яка з різних причин вступає на військ. службу в іноз. збройні сили для того, щоб брати участь у веденні воен. дій.

Згідно із зак-вом низки країн, вступ на військ. службу шляхом вербування військ. персоналу є альтернат. або дод. методом до обов'язкової військ. служби. Якщо закони д-ви походження Д. і закони д-ви, що приймає, також це допускають, то іноземець може вільно вступати на військ. службу як індивід на тих самих умовах, що і гр-н д-ви, яка здійснює вербування на військ. службу. Д. відрізняється від *найманця* умовами, на яких він вступає на військ. службу. Отже, будь-який гр-н нейтр. д-ви, який, за умови, що закон його країни це дозволяє, вступає на військ. службу як індивід у збройні сили воюючої д-ви, має робити це на тих самих умовах, що пропонуються гр-нам цієї д-ви, якщо він бажає вважатися Д., а не найманцем.

Будь-який нейтр. гр-н, який вступає на військ. службу у збройні сили воюючої д-ви як Д., у разі його захоплення розглядається як гр-н ворожої сторони відповідно до ст. 1 Положення про закони і звичаї сухопут. війни 1907, що є складовою Конвенції про закони і звичаї сухопут. війни 1907, ст. 4, 6, 17 Конвенції про права і обов'язки нейтр. д-в і осіб у разі сухопут. війни 1907, ст. 13 *Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949*, ст. 4 *Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949* та ст. 43, 50 *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*.

Д. слід відрізняти від іноз. військ. радників або тех. експертів, що як такі діють в інтересах однієї зі сторін, які перебувають у конфлікті, й у такому разі підкоряються виключно д-ві походження, тобто здійснюють частину *імперіум* своєї д-ви. Нерідко це розглядається як втручання третьої д-ви у конфлікт на боці чинного уряду або на боці повстанців проти законної влади. Таке втручання може виявлятися також у направленні добровольців або в тому, що третя д-ва допускає виїзд цих осіб для допомоги одній зі сторін. Практика визначення законності втручання третьої д-ви у збройн. конфлікт, а саме, чи достатньо вважати втручанням направлення військ або лише радників, є досить різноманітною і не дає однозначної відповіді. Водночас МКЧХ відповідно до свого нейтр. статусу зазвичай

ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОНАННЯ
МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИНЦИП

утримується від кваліфікації цього питання і обмежується вимогою до ворогуючих сторін дотримуватися або заг. для всіх Женев. конвенцій 1949 ст. 3, згідно з якою особи, що безпосередньо не брали участі у воен. діях, «повинні за всіх обставин користуватися гуманним поводженням», або всіх положень цих конвенцій у разі, якщо конфлікт характеризується масштабним втручанням, ін., ніж просто участь іноз. добровольців. Крім того, існує категорія Д. Червоного Хреста / Червоного Півмісяця, яким є особа, що присвячує частину свого життя і здібності служінню сусп-ву, а саме діяльності Червоного Хреста або Червоного Півмісяця. Така особа може працювати без оплати або отримувати винагороду.

Лит.: Verri P. Dictionary of the International Law of Armed Conflict. Geneva, 1992; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000.

В.Н. Денисов

ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИНЦИП — принцип заг. міжнар. права, згідно з яким юрид. зобов'язання виконуються відповідно до загально визнаного морального мінімуму міжнар.-правових стандартів (далі — принцип добросовісності).

Принцип добросовісності склався як норма звичаєвого міжнар. права в процесі розвитку принципу додержання *договорів міжнародних* — *pacta sunt servanda*, який з часу свого виникнення був тісно пов'язаний з рим. правом, а згодом — з розвитком двостор. і багатостор. міжнар. договорів. Його сутністю є *bona fide*, або принцип добросовісності (англ. good faith), що є заг. принципом права (див. *Загальні принципи права*). Останній полягає у чесному намірі утримуватися від надання будь-яких недобросовісних переваг ін., навіть через формальності права або його тех. властивості, разом з ненаданням усієї інформації та повідомленням недостовір. фактів, що подають справу в неправильному світлі. «Без принципу добросовісності ні договір, ні звичай, ні загальні принципи права, ні еквітас, ні публічна політика не зможуть відрізнити право від безправності чи справедливості від несправедливості» (У. Дженкс).

З погляду міжнар. звичаєвого права доказами принципу добросовісності є такі

групи його норм: 1) сторони консенсуальних зобов'язань повинні тлумачити і виконувати такі зобов'язання добросовісно; у межах їх зобов'язального характеру подібні зобов'язання виникають з проголошених належним чином одностор. актів; якщо консенсуальне зобов'язання, що є предметом ратифікації, у певний час ратифікується, то принцип добросовісності регулює права та обов'язки сторін, які домовляються, протягом інтервалу часу між підписанням та ратифікацією, а іноді навіть на більш тривалий період; за відсутності норм більш спец. характеру і виходячи з того, що міжнар. орг-ції набувають своїх повноважень у результаті консенсуальної згоди д-в, їхні акти, які суперечать принципу добросовісності, є нечинними; 2) у межах, що встановлюються дійсним змістом кожної конкр. норми, такі норми міжнар. звичаєвого права, що становлять частину *jus aequum* (лат. рівне, справедл. право), мають тлумачитися як відносні права, тобто як пов'язані між собою (див. *Equity, Ex aequo et bono*); 3) ін. норми міжнар. звичаєвого права слід тлумачити як абс. права, або *jus strictum* (лат. суворе право), чи відповідно до етич. мінімуму стандартів, спеціально встановленого в таких нормах. Їх довільне або неприйнятне (незвичайне) здійснення не є незаконним, але прирівнюється до недружнього акту; 4) на міжнар. суд. рівні абс. права мають тенденцію перетворюватися на відносні права внаслідок того, що в цьому процесі визначальна роль належить принципу добросовісності (Г. Шварценбергер).

На відміну від ін. принципів міжнар. права, становлення яких відбувалося в процесі розвитку міжнар. права, принцип добросовісності «утверджувався разом із цим правом. Без нього міжнар. право не було б правом, саме в ньому міститься джерело юридичної сили міжнародного права» (І.І. Лукашук).

У сучас. період принцип добросовісності зі звичаєво-правової норми перетворився на договір. норму, а його зміст суттєво збагатився. Так, іще *Статут Ліги Націй* 1919 у своїй преамбулі виходив з того, що

ДОБРОСОВІСНОГО ВИКОНАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИНЦИП

д-ви — члени Ліги будуть «суворо дотримуватися приписів міжнародного права, які віднині визначаються дійсним правом поведінки держав».

Згідно з преамбулою *Статуту ООН*, д-ви — члени ООН сповнені рішучості «створити умови, за яких можна додержувати справедливості й поважання зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права». Відповідно в п. 2 ст. 2 Статуту ООН зазначається, що «усі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують узяті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права й переваги, що випливають із належності до складу членів Організації». У *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* наголошено, що «принцип вільної згоди та добросовісності й норми *pacta sunt servanda* здобули загальне визнання». А в ст. 26 цієї Конвенції встановлено: «Кожний чинний договір обов'язковий для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватися».

Розгорнуту характеристику принципу добросовісності дано у *Декларації про принципи міжнародного права 1970*. У ній чітко визначено сферу дії цього принципу, яка охоплює низку категорій міжнар.-правових зобов'язань д-в, і наголошено, що вони стосуються «кожної держави», а саме — зобов'язання, прийняті д-вами відповідно до Статуту ООН; зобов'язання, що випливають із загальноновизнаних принципів і норм міжнар. права; зобов'язання, що випливають з міжнар. договорів, чинних згідно із загальноновизнаними принципами і нормами міжнар. права. При цьому в Декларації 1970 підтверджується найвища юрид. сила зобов'язань д-в за Статутом ООН згідно зі ст. 103 в такому формулюванні: «У тому разі, якщо зобов'язання, що випливають з міжнародних договорів, суперечать зобов'язанням членів Організації Об'єднаних Націй за Статутом ООН, зобов'язання за Статутом мають переважну силу».

Складовою *Заключного акта Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975* є Декларація принципів, якими д-ви-учас-

ниці керуватимуться у взаємних відносинах. Вони висловили свою відданість принципам, які містяться в ній і які відповідають Статуту ООН, а також свою волю діяти, в застосув. цих принципів, згідно з цілями та принципами ООН. Серед 10 принципів, які мають першорядне значення для взаємних відносин д-в, названо й принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнар. правом. У Декларації проголошується, що «держави-учасниці будуть добросовісно виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом, як ті зобов'язання, що випливають із загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті зобов'язання, що випливають з договорів, які відповідають міжнародному праву або іншим угодам, учасницями яких вони є. При здійсненні своїх суверенних прав, включаючи право встановлювати свої закони та адміністративні правила, вони рахуватимуться зі своїми юридичними зобов'язаннями за міжнародним правом; вони будуть, крім того, враховувати належним чином і виконувати положення Заключного акта Ради з безпеки і співробітництва в Європі» (ч. 1 і 2 ст. X). Водночас д-ви-учасниці підтвердили, що «у тому разі, якщо зобов'язання членів Організації Об'єднаних Націй суперечитимуть їх зобов'язанням за будь-яким договором або іншою міжнародною угодою, переважну силу матимуть їх зобов'язання за Статутом, згідно зі ст. 103 Статуту ООН» (ч. 3 ст. X).

Дія принципу добросовісності заснована на взаємності. Звертаючись до нього, д-ви отримують законну підставу вимагати від ін. учасників міжнар. відносин виконання умов, пов'язаних з використанням певних прав та несенням відп. обов'язків. Водночас застосув. цього принципу дає змогу відмежувати правомірну діяльність від незаконної. «У цьому аспекті він яскраво виявляється як імперативна норма міжнародного права. Зазначений принцип ніби попереджає держави про неприпустимість відхилення в договорах, що укладаються ними, від кардинальних приписів міжнародного права, в яких виражаються корінні інтереси всього міжнародного співтовариства, підкреслює превентивну функцію норм *jus cogens*» (О.І. Тіунов, Г.В. Ігнатенко). Значення цього принципу полягає

також у тому, що він є осн. ланкою, яка пов'язує норми міжнар. права в єдину систему і надає їй якості єдності. Він є принципом, який забезпечує функціонування міжнар. права на системному рівні, і порушення цієї його якості означає ліквідацію існуючого міжнар. правового порядку. В історії міжнар. права таких системних порушень цього принципу було чимало. Саме напередодні як Першої, так і Другої світ. війн виникли подібні ситуації, пов'язані з втратою довіри д-в до наявних у ті часи систем договорів. Відносин, що означало ліквідацію відп. міжнар. порядку як такого (див. *Перша світова війна 1914—18, Друга світова війна*).

Сучас. стан міжнар. відносин, що характеризується їх тотальною глобалізацією, веде до зіткнень між універсалізмом і партикуляризмом у міжнар. праві, що зумовлює послаблення його нормат. засад і, як результат цього, значне збільшення політ. складової, яка швидко перетворюється на домінуючий фактор. Це є структур. деградацією міжнар. права, яка зачіпає насамперед осн. принципи міжнар. права, у т. ч. принцип добросовісності, що є небезпечним для існуючого правопорядку.

Літ.: *Black's Law Dictionary*. L., 1933; *Jenks C.W. A New World of Law? A Study of Creative Imagination in International Law*. L., 1969; *Schwarzenberger G., Brown E.D. A Manual of International Law*. L., 1976; *Международное право* / Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. М., 2007.

В.Н. Денисов

ДОБРОСОВІСНОСТІ ПРИНЦИП У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ — див. *Bona fide*.

ДОГЕЛЬ Михайло Іванович (01.01.1865, Казань — 25.08.1936, Париж) — рос. правознавець, д-р міжнар. права, проф., відомий фахівець у сфері *законів і звичаїв війни*.

Д. зростав у родині проф. фармакології. У 1888 закінчив фіз.-мат. ф-т Казан. ун-ту. Від 1899 працював у Казан. губерн. правлінні. У 1890 склав іспит у юрид. екзаменац. комісії при Казан. ун-ті й цього ж року вступив на службу до Мін-ва юстиції. У 1891 Д. було призначено кандидатом на суд. посади у Казан. окруж. суді. У 1892 він отримав відрядження за власний рахунок за кордон для наук. занять, після повернення з якого склав у Казан. ун-ті іспит на

ступінь магістра міжнар. права і здобув звання приват-доцента. У 1894 захистив у Санкт-Петербур. ун-ті магістер. дис. на тему «Юридичне становище особи під час сухопутної війни: Комбатанти». У 1895—96 — приват-доцент каф. міжнар. права Харків. ун-ту, 1896—1900 — приват-доцент, 1900—05 — проф. каф. міжнар. права Казан. ун-ту. У 1900 захистив у Харків. ун-ті докт. дис. на тему «Про воєнне заняття (*occupatio bellica*)». Після 1905 Д. перейшов на держ. службу: був членом Ради гол. управління у справах друку; 1914—16 — кер. юрисконсульт. частини МЗС Росії. Після *Жовтневої соціалістичної революції 1917* Д. опинився в еміграції. У 1921 був головою Рос. академ. групи у Константинополі. У 1925 читав курс лекцій на тему «Розвиток науки міжнародного права в російській літературі» у Сорбон. ун-ті, у 1926 — «Приватне міжнародне право у зв'язку з російським цивільним правом» на Рос. юрид. ф-ті при Ін-ті слов'янознавства (Париж).

У науці міжнар. права Д. відомий переважно як дослідник законів і звичаїв *війни*. У своїй магістер. дис. він детально дослідив питання про те, хто може вважатися під час війни законним *комбатантом*, розкрив права та обов'язки комбатантів відповідно до чинних на той час норм міжнар. права, проаналізував особливості правового статусу *військовополонених*, хворих і поранених, комбатантів, інтернованих на терит. нейтр. д-ви. У докт. дис. він розкрив історію воєн. окупації, юрид. характер влади окупанта над зайнятою ним терит., юрид. підстави та межі обов'язку населення зайнятої терит. підкорятися владі окупанта, межі влади окупац. уряду, права та обов'язки окупанта щодо особистих і майнових прав приват. осіб. Він є автором праці «Международное право во время войны» (1904).

Літ.: *Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905)* / Сост. Д.И. Багалеи, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. Х., 1908; *Грaбарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917)*. М., 2005; *Стародубцев Г.С. Международно-правовая наука российской эмиграции*. М., 2000.

К.О. Савчук

ДОГОВІР ДО ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ХАРТІЇ 1994 (ДЕХ 1994) — перший міжнар. багатостор. договір про захист інвестицій в енергетиці, що охоплює як їх захист, так і торгівлю, застосовує транзит. правила до енергет. систем і встановлює юрид. обов'язкове вирішення міжнар. спорів; прийнятий на Конф. з Європ. енергет. хартії 2004 у Лісабоні (Португалія).

Прийняття ДЕХ 1994 завершило переговорний процес створення «Загальноєвропейського енергетичного співтовариства», ідея якого була сформульована прем'єр-міністром Нідерландів Р. Любберсом на засіданні Європ. ради 25.06.1990 у Дубліні (Ірландія).

Положення ДЕХ 1994 ґрунтуються на принципах *Європейської енергетичної хартії 1991* (ЄЕХ 1991). Основою ДЕХ 1994 мали стати принципи захисту іноз. власності та гр-н, які наполегливо відстоюють європ. країни та США і відповідно до яких іноз. власність може бути вилучена лише на підставі закону в заг. інтересах та з відп. компенсацією. Цим принципам протистояла концепція нового міжнар. екон. порядку, підтримувана СРСР, а також країнами, що розвиваються, відповідно до якої право на націоналізацію або передання прав власності щодо природ. ресурсів та будь-якої екон. діяльності своїм гр-нам є невід'ємною складовою нац. суверенітету і жодним чином не може обмежуватися ін. країнами. Початкова ідея ДЕХ 1994 полягала у налагодженні нових форм співпраці між ЄС, країнами кол. СРСР та ін. країнами Центр. і Схід. Європи, відповідно до якої в обмін на доступ до енергет. ринків, гарантії захисту інвестицій та надійне постачання енергоресурсів ЄС гарантував би доступ до інвестиц. капіталу та технологій у сфері енергетики. Оскільки реалізація зазначеної ідеї могла монополізувати доступ Зах. Європи до енергет. ресурсів Схід. Європи, до переговорів щодо ДЕХ 1994 приєдналися США.

Узгодження конкр. зобов'язань ДЕХ 1994 супроводжувалося значними труднощами, пов'язаними як з відмінністю правових систем учасників, зокрема ставленням до

права власності, так і їх суперечливими інтересами. США наполягали на макс. захисті інвестицій в енергетиці шляхом забезпечення їм режиму найбільшого сприяння (РНС). Незгода ін. учасників переговорів, насамперед ЄС, закріпити ці та ін. положення у ДЕХ 1994 призвела до відмови США від його підписання. З ін. боку, Росія, не бажаючи набути статусу сировинного додатка Європи, планувала за допомогою інвестицій і технологій, залучених в енергетику, розвивати ін. галузі економіки. Недостатність положень, які гарантували б інтереси Росії, зумовили її відмову від ратифікації ДЕХ.

Усе це призвело до того, що низка положень ДЕХ 1994, зокрема щодо РНС, екол. питань тощо, були сформульовані на основі компромісу і закріплені у вигляді рекомендацій, прагнень сторін, а не чітких юрид. зобов'язань. Паралельно розроблялися проекти обов'язкових Протоколів до ДЕХ щодо ядер. енергії, енергет. ефективності та вуглеводнів. На сьогодні розроблено лише Протокол з питань енергет. ефективності та відп. екол. аспектів, прийнятий разом з ДЕХ 1994. Поспільність розроблення цього Протоколу пояснює юрид. слабкість його положень. Хоча формально він є юрид. обов'язковим документом, його положення нагадують більше політ. декларацію, в якій містяться заклики «намагатися» сприяти енергет. ефективності та охороні природ. середовища. Переговори щодо Протоколу з ядер. енергії було призупинено у зв'язку з тим, що виявилось надзвичайно складно узгодити чинні зобов'язання договір. сторін, передбачені *Конвенцією про ядерну безпеку 1994* (МАГАТЕ), а також тим, що статті ДЕХ 1994 матимуть чіткіші положення, ніж ті, які могли бути предметом регулювання цього Протоколу.

Припинено переговори щодо Протоколу з питань вуглеводнів, і причиною цього став запропонований *Європейською комісією* принцип забезпечення доступу третіх сторін до наявних трубопроводів, який мав сприяти стабільності умов транзиту енергоресурсів. Проти цього положення виступила більшість членів ЄС, які вбачали в ньому загрозу доступу третіх країн до нац. ринків. Як наслідок, ДЕХ 1994 не містить зобов'язань щодо доступу третіх сторін

до нац. ринку, стосуючись лише транзиту енергоресурсів відповідно до принципу свободи транзиту. Ін. причиною припинення цих переговорів стала позиція Норвегії, яка наполягала на можливості надання переваги нац. компаніям у доступі до покладів енергет. ресурсів відповідно до принципу нац. суверенітету. Оскільки можливість дискримінації іноз. інвесторів була неприйнятною для більшості розвинених д-в, було вирішено припинити переговори щодо цього Протоколу на користь відп. положень ДЕХ 1994. Це, у свою чергу, зумовило відмову Норвегії від його ратифікації.

До ДЕХ 1994 приєдналися 46 країн, у т. ч. Україна; він набрав чинності у 1998. Австралія, Білорусь, Ісландія, Норвегія і Росія підписали Договір, проте не ратифікували його.

ДЕХ 1994 складається з преамбули, 8 розділів, що об'єднують 50 ст., та 14 дод. Його положення стосуються зобов'язань у таких сферах, як: заохочення і захист інвестицій; торгівля, у т. ч. транзит; вирішення спорів; охорона навкол. середовища; відкритість; оподаткування тощо. Розд. 1 ДЕХ 1994 визначає його мету, яка полягає у сприянні довгострок. співпраці у сфері енергетики на основі взаємодоповнюваності та взаємної вигоди згідно з цілями і принципами ЄЕХ 1991 через установа. відп. правових рамок (ст. 2), що надає останній більшої ваги, оскільки при визначенні дотримання сторонами його положень слід керуватися також її принципами. Найважливішими визначеннями ДЕХ 1994, що містяться в цьому розділі, є поняття: «енергетичні матеріали та продукти» (ЕМП), повний перелік яких визначено у Дод. ЕМ; «господарська діяльність в енергетичному секторі»; «інвестиції», яке є надзвичайно широким за змістом і включає практично будь-які матер. й нематер. активи.

Розд. 2 ДЕХ 1994 стосується питань торгівлі ЕМП. Оскільки більшість договорів сторін на момент його підписання були членами СОТ, торгівля ЕМП має здійснюватися відповідно до положень *Генеральної угоди про тарифи і торгівлю* (ГАТТ 1947 та ГАТТ 1994). Одним із ключових питань у сфері торгівлі є поняття транзиту, під яким розуміють переміщення через терит. договір. сторони або у порт. споруди, або з порт.

споруд на її терит. для навантаження чи розвантаження ЕМП, які походять з терит. ін. країни і призначені для терит. третьої країни, за умови, що друга або третя країна є договір. стороною (п. (i) (a) (10) ст. 7). Сторонам заборонено здійснювати *дискримінацію* у сфері транзиту залежно від походження, місця призначення чи власника ЕМП, застосовувати дискримінац. тарифи (ст. 7 (1)), припиняти або обмежувати такий транзит у разі виникнення спору щодо будь-якого питання, пов'язаного з таким транзитом (ст. 7 (6)). Поняття транзиту застосовується лише до споруд для транспортування енергії, таких як магістральні газопроводи високого тиску, високовольтні системи і лінії електропередач, магістральні нафтопроводи, вугільні пульпопроводи, нафтопродуктопроводи та ін. стаціонарні об'єкти, призначені спеціально для переміщення ЕМП (підпункт «b» ст. 7 (10) ДЕХ 1994).

Розд. 3 ДЕХ 1994 регулює заохочення і захист інвестицій. Зобов'язання у цій сфері стосуються періоду до моменту здійснення інвестицій і мають здебільшого характер обов'язків, притаманних «м'якому праву» (див. *М'яке міжнародне право*), а саме: створювати стабільні, рівноправні, сприятл. та гласні умови інвесторам ін. договір. сторони (ст. 10 (1)); намагатися надавати інвесторам ін. договір. сторони режим, не менш сприятл., ніж той, який вона надає інвесторам будь-якої ін. сторони (ст. 10 (2)); намагатися обмежувати до мінімуму винятки і поступово усувати наявні обмеження тощо. Сюди ж належить обов'язок відкритості — невідкладно публікувати (оприлюднювати) закони, нормат. акти, суд. рішення і адм. постанови заг. застосув., а також міжнар. договори, які регулюють питання, охоплені ДЕХ 1994. Спільною ознакою всіх передінвестиц. зобов'язань є відсутність відповідальності за їх порушення.

Сфера післяінвестиц. зобов'язань стосується режиму, який надається інвесторам після здійснення інвестиції. Такий режим має бути справедл. і однаковим для всіх без винятку інвесторів договір. країн. Такі

інвестиції користуються макс. захистом та безпекою і жодна договір. сторона не повинна перешкоджати управлінню, підтримці, користуванню, володінню чи розпоряджанню ними шляхом застосув. невиправданих чи дискримінац. заходів (ст. 10 (1)). Ця ж стаття передбачає обов'язок сторони надавати інвестиціям в енергетику режим, не менш сприятл., ніж режим, передбачений міжнар. правом, у т. ч. договір. зобов'язаннями. При цьому під «режимом» у ДЕХ 1994 розуміється режим, не менш сприятл., ніж той, який надається стороною своїм власним інвесторам або інвесторам будь-якої ін. сторони чи будь-якої ін. країни, залежно від того, який з них є найбільш сприятл. (ст. 10 (3)). Крім того, встановлено обов'язок сторони дотримуватися всіх зобов'язань, які вона прийняла щодо інвестора чи інвестиції будь-якої договір. сторони (ст. 10 (1)).

Післяінвестиц. зобов'язання також містять положення щодо ключового персоналу, відшкодування збитків, експропріації, переказу платежів тощо. Так, ст. 12 ДЕХ 1994 передбачає обов'язок країни відшкодувати інвестору шкоду, заподіяну його інвестиції внаслідок війни, ін. збройн. конфлікту, введення надзвичайного стану, громад. заворушень та ін. аналогічних дій на її терит. Договір. сторона також зобов'язується гарантувати свободу переказу на та зі своєї терит. платежів, пов'язаних з енергет. інвестиціями (ст. 14 (1)). До них віднесено обов'язок сторони швидко, в достатньому обсязі та ефективно відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок експропріації енергет. інвестиції. Розмір відшкодування має встановлюватися на підставі «справедливої ринкової вартості», яка визначається на момент, що безпосередньо передував експропріації, або до того часу, коли відомості про майбутню експропріацію вплинули на вартість інвестиції (ст. 13 (1)). До заходів, прирівняних до експропріації, віднесено також податкове регулювання, тобто прийняття нац. урядом правомірних актів, що призвели до зменшення вартості інвестиції, напр. введення дод. оподаткування тощо.

Розд. 4 ДЕХ 1994 має назву «Інші положення» і регулює такі питання, як: суверенітет над енергет. ресурсами, екол. аспекти, оподаткування, винятки та низку ін. положень. Відповідно до ст. 18, сторони визнають держ. суверенітет і суверен. права у сфері енергет. ресурсів, які, однак, мають реалізовуватися згідно з нормами міжнар. права та їх дотриманням. Зазначається, що ДЕХ 1994 не поширюється на нац. зак-во, що регулює питання власності на енергет. ресурси. До безумовних прав д-в, зокрема, віднесено право самостійно визначати р-ни для розвідки та видобутку енергоресурсів.

Зобов'язання щодо охорони навколишнього природ. середовища, визначені у ст. 19, не містять чітких вимог до учасників ДЕХ 1994 і відображують радше прагнення договір. сторін, аніж конкр. юрид. зобов'язання.

Найбільш неоднозначними є положення розд. 5 ДЕХ 1994, які регулюють порядок вирішення спорів між договір. стороною та інвестором. Відповідно до ст. 26, д-ви-учасниці дають безумовну згоду на передання спору в міжнар. арбітраж або погоджувальний орган. Це означає, що: 1) інвестору не потрібно проходити всі передбачені нац. зак-вом інстанції та процедури; 2) арбітр. рішення є обов'язковими та остаточ. для його сторін. Це забезпечується обов'язком договір. сторони без затримки виконувати будь-яке таке рішення і забезпечити ефект. його виконання на своїй терит. (ст. 26 (8)). Для вирішення спору інвестор має право обрати один з таких механізмів: *Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів* (ІКСІД), *Правила дод. процедури ІКСІД*; *Комісія ООН з права міжнародної торгівлі* (ЮНСІТРАЛ); Арбітр. ін-т Міжнар. торг. палати Стокгольма. Особливістю права на захист інвестицій відповідно до механізмів ДЕХ 1994 є те, що такий захист поширюється не тільки на юрид. осіб, а й на фіз. осіб, які є інвесторами договір. сторони (ст. 1 (7)).

Розд. 6 ДЕХ 1994 містить положення перехідного характеру, які регулюють тимчас. застосув. торг. положень ДЕХ 1994 до д-в, що не є членами СОТ, та винятки щодо застосув. окр. торг. положень для д-в з перехідною економікою. Зокрема, у ст. 29 передбачено, що у відносинах зі сторонами у

сфері торгівлі, які не є членами СОТ, ін. сторони керуються положеннями ГАТТ 1947 так, ніби всі договір. сторони були її учасниками.

Розд. 7 ДЕХ 1994 визначає його структуру та ін-ти. Ст. 33 передбачає можливість розвитку окр. положень ДЕХ 1994 шляхом ініціювання переговорів щодо Протоколу або Декларації до Енергет. хартії. Протоколи до Енергет. хартії є юридично обов'язковими міжнар. угодами. У груд. 1999 було ініційовано розроблення Протоколу щодо транзиту, однак у зв'язку з розбіжностями в позиціях між ЄС та Росією переговори з цього питання досі не завершено.

Органами ДЕХ 1994 є Конф. та Секретаріат Енергет. хартії. Конф. здійснює керівництво і приймає рішення у процесі виконання положень Енергет. хартії. Осн. функції і компетенція Конф.: а) затвердження планів діяльності, укладення відп. угод (про штаб-квартиру, привілеї та імунітети працівників тощо), призначення Ген. секретаря, прийняття рішень, необхідних для норм. діяльності Секретаріату, тощо; б) розгляд, прийняття та внесення змін до міжнар. актів, зокрема ДЕХ 1994, його дод., а також протоколів; в) здійснення ін. повноважень, зокрема розгляд стану реалізації і сприяння реалізації принципів Хартії і положень ДЕХ 1994 та протоколів, прийняття рішень з питань приєднання до ДЕХ 1994 та ін.

Належне виконання завдань Конф. забезпечується Секретаріатом, який очолює Ген. секретар (ст. 35). До його складу входять директорат з транзиту і торгівлі та директорат з енергоефективності та інвестицій, а також адм. і фін. служби. Секретаріат здійснює моніторинг виконання зобов'язань, передбачених ДЕХ 1994; представництво Конф. перед д-вами, які не є учасниками ДЕХ 1994; аналіт. та консульт. допомогу Конф. з усіх питань, пов'язаних з ДЕХ 1994; організац. заходи, пов'язані з проведенням сесій Конф. та її допоміжних органів; розроблення для Конф. проектів актів, що стосуються ДЕХ 1994.

Україна приєдналася до ДЕХ 1994 06.02.1998. З цього часу він став частиною зак-ва України, і його положення мають пріоритет у застосув. порівняно з відп. положеннями нац. зак-ва, що прямо перед-

бачено осн. законами у сфері енергетики. Відповідно до цього, внесення змін та подальший розвиток енергет. зак-ва України має узгоджуватися з положеннями ДЕХ 1994. Крім того, прийняття окр. регуляторних актів, напр. у сфері ліцензування або оподаткування, може бути прирівняне до експропріації іноз. інвестицій в енергетику, якщо таким актом завдається шкода інвестиції. Може також виникнути колізія між порядком вирішення спору згідно з ДЕХ 1994, відповідно до якого інвестору не потрібно проходити всі інстанції і процедури, передбачені нац. зак-вом і ст. 55 (3) *Конституції України*, яка вимагає, щоб перед зверненням до міжнар. суд. органів чи відп. міжнар. орг-цій були вичерпані всі нац. засоби правового захисту.

Україна, яка є ключовою ланкою транспортування рос. енергоресурсів до Європи, часто стикається з різноманітними інтересами, що призводить до виникнення спірних ситуацій як між Україною і відп. д-вами, так і між приват. компаніями. З огляду на це, положення про можливість безпосереднього звернення компаній до міжнар. арбітражу може нести загрозу нац. інтересам країни.

Дод. обмеження, які можуть стосуватися України, передбачені у ст. 7 (6) ДЕХ 1994, в якій встановлено заборону для його учасників зупиняти або обмежувати транзит ЕМП у разі виникнення будь-якого спору, пов'язаного з таким транзитом, до його вирішення. Це положення, однак, не може застосовуватися до спорів щодо транзиту рос. енергоресурсів через Україну, який ґрунтується на двостор. договір. умовах.

Отже, законотворча і регуляторна діяльність України у сфері енергетики з ДЕХ 1994 отримала чіткі та жорсткі умови, порушення яких може мати серйозні наслідки як для неї, так і для окр. компаній. Залишається, однак, відкритим питання щодо відповідності окр. положень ДЕХ 1994 Конституції України, згідно з якою укладення міжнар. договорів, які суперечать їй, можливе лише після внесення відп. змін до неї (ст. 9(2)).

Враховуючи екон. потенціал можливих інвесторів у особі ТНК та можливості їх реального впливу на нац. уряди, обмеження нац. суверен. прав д-в є характерним для багатьох країн. Міжнар. співтовариство стоїть на порозі змін у міжнар. екон. праві, а саме — встановл. заснованого на міжнар. праві контролю над нац. регуляторними повноваженнями (Т.В. Вальде). У цій сфері ДЕХ 1994 є прикладом такого роду міжнар. договорів. Подальший розвиток ДЕХ 1994 більше залежить від рівня збігу інтересів д-в-учасниць та певною мірою д-в, які його не підписали, а не від якості як юрид. документа (Ф. Ендрюс-Спід). Як свідчить характер ДЕХ 1994, навіть погоджена усіма сторонами його мета у процесі розроблення конкр. зобов'язань виявила істотні розбіжності між д-вами. На їх значний рівень вказує відсутність серед його учасників таких великих енергет. д-в, як Росія, Норвегія і США. В умовах високої потреби у споживанні енергоресурсів подальші розбіжності з питань видобутку, торгівлі, транспортування ЕМП між сторонами ДЕХ 1994 та ін. зацікавленими д-вами можуть посилюватися, особливо враховуючи кризовий стан сучас. світ. економіки.

Серед перспектив подальшого розвитку ДЕХ 1994 існує можливість приєднання до нього країн Близького Сходу та Африки, які мають тісні енергет. зв'язки з Європою. Окр. напрям розвитку його положень становить сфера охорони навкол. середовища та конкуренція з положеннями спец. екол. міжнар. актів. Крім того, реалізація положень ДЕХ 1994 щодо торгівлі ЕМП залежить від подальшого розвитку права СОТ та поширення його дії на цю сферу торгівлі.

ДЕХ 1994 не розв'язав усіх завдань, які ставили перед собою його розробники. Тому, незважаючи на те, що ДЕХ 1994 став важливою складовою міжнар. енергет. права, його оцінюють по-різному. Важливим, однак, є сам факт знайдення в ньому компромісу з низки складних питань у сфері енергетики.

Літ.: Сек Е. Осуществление инвестиций в нефтяной промышленности бывшего Советского Союза: Договор к Энергетической Хартии и его роль в уменьшении политического риска // Договор к Энергетической Хартии: путь к инвестициям и торговле для Востока и Запада / Под ред. А. Конопляника. М., 2002; Доре Д. Как проходили переговоры по Договору к Энергетической Хартии // Там же; Конопляник А.А. Российский взгляд на Европейскую Энергетическую Хартию и Договор к ней до и в процессе переговоров // Там же; Andrews-Speed Ф. The Energy Charter Treaty and International Petroleum Politics // CEPMLP Journal, 1998, v. 3; Walde T.W., N'di G.K. International Oil and Gas Investment. Moving Eastward, 1994.

Р.Р. Дубас

ДОГОВІР МІЖНАРОДНИЙ (англ. treaty, фр. traité, нім. Vertrag) — угода між д-вами і/або ін. суб'єктами міжнар. права, яка регулює відносини між ними шляхом встановл., зміни або припинення їх взаємних прав та обов'язків згідно з міжнар. правом.

Д. м. є одним із осн. джерел міжнародного права. Він відіграє важливу роль у регулюванні міждерж. взаємин. Безпрецедентне збільшення у 20 ст. кількості д-в, а також активізація процесів глобалізації неминуче привели до зростання чисельності Д. м., які укладаються у найрізноманітніших сферах міжнар. співробітництва. На сьогодні у Секретаріаті ООН зареєстровано бл. 160 тис. Д. м., з них понад півтисячі мають багатостор. характер.

Однак не всі угоди, що укладаються між д-вами, належать до категорії Д. м. Зокрема, не є Д. м. форм. договори, що породжують морально-політ. зобов'язання (див. *Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975*). Договір, однією зі сторін якого виступає д-ва, а ін. — особа, що не є суб'єктом міжнар. права (зокрема, ТНК), не підпадає під сферу регулювання міжнар. права і не кваліфікується як Д. м. (т. з. діагональний договір). Цей висновок знаходить підтвердження з боку МС ООН, зокрема в рішенні у справі *Англо-Іранська нафтова компанія 1952* (Велика Британія/Іран).

Правову сутність Д. м. утворює узгоджене волевиявлення його сторін. Вважається, що таке волевиявлення має бути чітко вираженим, відкритим, добровільним, позбавленим примусу чи насилля. Лише в такому разі Д. м. може викликати правомірні наслідки відповідно до міжнар. права.

Порядок укладення, дії та припинення Д. м. регулюється переважно внутр. законом д-в, нормами звичаєвого міжнар. права, а також низкою міжнар. універс. конвенцій. До останніх насамперед належать *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969* та *Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986*. Обидві конвенції поширюються лише на угоди, укладені в письм. формі. У міжнар. праві трапляються й усні договори, наділені юрид. силою. Найбільш авторитет. формами закріплення усних угод є спільні заяви або комюніке. Юрид. природа такого виду усних договорів, як *джентльменські угоди*, є об'єктом доктринальних дискусій. Спірним є також питання можливої кваліфікації як Д. м. угод, укладених за допомогою мовчазної згоди (напр., у формі паралельних дій). Нерідко процес визначення того чи ін. інструменту як Д. м. є досить утрудненим. Вагому роль при цьому відіграють усталені методи тлумачення.

Міжнар. право не встановлює обов'язкової форми Д. м. Зазначене питання вирішується виключно за згодою сторін договору. Д. м. може міститися в 1, 2 або кількох пов'язаних між собою документах. Зокрема, Д. м. може бути укладений шляхом *обміну нотами* чи листами або в результаті прийняття міжнар. орг-ціями паралельних резол. Існує низка поширених найменувань Д. м.: «договір», «угода», «конвенція», «статут», «хартія», «протокол», «заклучний акт», «пакт», «трактат», «меморандум», «спільна заява», «декларация», «комюніке», «modus vivendi», «конкордат» тощо. Назва Д. м. не впливає на його юрид. силу.

Д. м. має розглядатися як одне ціле, єдина система норм. Договір складається, як правило, з певних компонентів: найменування, преамбули (вступу), центр. частини, заключних положень, дод. Наявність усіх цих складових не є обов'язковою. Відсутність того чи ін. елемента не впливає на юрид. природу Д. м. Процес укладання Д. м. прийнято поділяти на 3 стадії: 1) прийняття тексту договору; 2) встановл. його автентичності (див. *Автентичність текстів міжнародного договору*); 3) вираження згоди на обов'язковість Д. м. (див.

Згода на обов'язковість міжнародного договору).

Є кілька видів класифікації Д. м., проте жоден із них не має у міжнар. праві загальнообов'язкового значення. Так, залежно від змісту Д. м. прийнято поділяти на правоустановчі договори і договори-правочини. Хоча зазначена класифікація є однією з найбільш традиц., однак вона й досі залишається спірною. Залежно від кількості учасників Д. м. поділяють на *двосторонні міжнародні договори* та *багатосторонні міжнародні договори*. Серед останніх, у свою чергу, розрізняють універс. Д. м. та договори з обмеженою кількістю учасників. Універс., або заг. Д. м. — це договори, що кодифікують міжнар.-правові норми або об'єкт і цілі яких становлять інтерес для міжнар. т-ва в цілому. Такі Д. м. є відкритими для участі всіх д-в. Особл. місце серед них займає *Статут ООН*. В обмежених багатостор. Д. м. участь нових д-в залежить від згоди всіх його учасників (напр., Північноатлантичний договір 1949 (див. *Організація Північноатлантичного договору*), *Маастрихтський договір 1992*). Іноді багатостор. Д. м. можуть мати повністю закритий характер, що не передбачає участі ін. сторін. Отже, залежно від права участі Д. м. поділяють на відкриті, напіввідкриті й закриті. Багатостор. Д. м. певного геогр. р-ну називають регіональними (напр., договори, укладені в рамках СНД, *Ліги арабських держав* та ін.). За об'єктами регулювання Д. м. можуть поділятися на політ., екон., наук.-тех., з питань науки і культури тощо. Залежно від того, який орган бере участь в укладенні договору, прийнято розрізняти міждерж., міжурад. та міжвідомчі Д. м. Відповідно до положень внутр. права, органи держ. влади наділяються заг. або спец. компетенцією щодо укладення Д. м. Вихід за межі компетенції може поставити під сумнів чинність Д. м.

Нац. право д-в відіграє важливу роль у регулюванні окр. аспектів укладення, дії та припинення Д. м. Зазвичай заг. положення про роль і місце Д. м. у внутрішньоправовому порядку містяться у конституціях

ДОГОВІР ПРО ВСЕОСЯЖНУ ЗАБОРОНУ ЯДЕРНИХ ВИПРОБУВАНЬ 1996

країн. Так, ст. 9 (1) *Конституції України* передбачає, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

У деяких д-вах діють спец. законод. акти щодо Д. м. Так, *Закон України «Про міжнародні договори» 2004* детально регулює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнар. договорів. Зокрема, у ньому детально регламентуються питання повноважень органів держ. влади України та офіц. осіб укладати Д. м. Він визначає також порядок надання згоди на обов'язковість для України Д. м.

Літ.: Лукашук *И.И.* Современное право международных договоров. Т. I: Заключение международных договоров. М., 2004; *Aust A.* Modern Treaty Law and Practice. Cambridge, 2000; *Bernhardt R.* Treaties // *EPIL* / Ed. R. Bernhardt. V. IV. North-Holland, 2000.

С.О. Мельник

**ДОГОВІР ПРО ВСЕОСЯЖНУ ЗАБОРОНУ
ЯДЕРНИХ ВИПРОБУВАНЬ 1996** (ДВЗЯВ) — багатостор. міжнар. договір, який розширює до безумовних рамок обмежений режим заборони випробувань ядерної зброї, введений *Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою 1963*.

ДВЗЯВ було схвалено на 50-й сесії ГА ООН 10.09.1996 і відкрито для підписання 24.09.1996. Він складається з преамбули, 17 статей, 2 Дод. і Протоколу. Згідно зі ст. I Договору, кожна д-ва-учасниця зобов'язується: заборонити, запобігати і не проводити будь-які випробувальні вибухи в будь-якому місці, що перебуває під її юрисдикцією або контролем: а) в атмосфері; за її межами, у т. ч. в космічному просторі; під водою, в т. ч. у терит. водах і відкритому морі; б) у будь-якому ін. середовищі, якщо такий вибух спричинює радіоакт. опади за межами терит. кордонів д-ви, під юрисдикцією або під контролем якої проводиться такий вибух. Д-ва-учасниця зобов'язується також надалі утримуватися від спонукання, заохочення або будь-якої участі в проведенні будь-яких випробу-

вальних вибухів ядер. зброї та будь-яких ін. ядер. вибухів, які проводилися б у будь-яких вищезазначених середовищах.

ДВЗЯВ 1996 принципово відрізняється від усіх попередніх міжнар. угод у сфері ядер. роззброєння, оскільки вперше ставить за мету назавжди припинити будь-які випробування ядер. зброї під ефект. міжнар. контролем. Д-ви-учасниці зобов'язалися створити Орг-цією з виконання Договору, членами якої мають бути всі його сторони. Її органи: Конф. д-в-учасниць, Викон. комітет і Тех. секретаріат, у складі якого — Міжнар. центр даних. Місцеперебування Орг-ції — м. Відень (Австрія). Доки Договір не набуде чинності, функції Орг-ції виконує Підготовча комісія (ПК ОДВЗЯВ), яка має статус міжнар. орг-ції для проведення переговорів і укладення угод.

Режим контролю за дотриманням Договору складається з таких елементів: а) Міжнар. система моніторингу; б) консультації і роз'яснення; в) інспекції на місці; г) заходи зміцнення довіри.

Кожна д-ва-учасниця зобов'язується співробітничати через свій Нац. орган, створюваний відповідно до ДВЗЯВ (п. 4 ст. 3), з Орг-цією та ін. д-вами-учасницями, зокрема через: а) створення необхідних об'єктів для участі у цих заходах контролю і встановл. необхідного зв'язку; б) надання даних нац. станцій, що входять до складу Міжнар. системи моніторингу; в) участі у відп. випадках у процесі консультацій і роз'яснень; г) надання дозволу на проведення інспекцій на місцях; д) участі в разі потреби у заходах зміцнення довіри.

У випадках, якщо в результаті порушення осн. зобов'язань за Договором може бути завдано шкоди його об'єкту й меті, Конф. рекомендує д-вам-учасницям застосувати до порушника колект. заходи, що відповідають міжнар. праву. Якщо випадок має терміновий характер, то Викон. комітет може довести проблему, в т. ч. відп. інформацію та висновки, до відома ООН.

Спори, які можуть виникати у зв'язку із застосув. або тлумаченням Договору, розв'язуються згідно з його положеннями та положеннями *Статуту ООН*. Зокрема, д-ви — учасниці Договору мають проводити спільні консультації з метою якнайшвидшого врегулювання спірних питань шляхом

ДОГОВІР ПРО ВСЕОСЯЖНУ ЗАБОРОНУ
ЯДЕРНИХ ВИПРОБУВАНЬ 1996

переговорів або застосув. ін. мирн. засобів на вибір д-в-учасниць, у т. ч. звернення до відп. органів Договору та за взаємною згодою до МС ООН. Крім того, Конф. та Викон. рада з дозволу ГА ООН можуть самостійно звертатися до цього Суду із запитом про надання консулт. висновку з будь-якого юрид. питання, що виникає у межах сфери діяльності Орг-ції. З цією метою між Орг-цією та ООН має укладатися відп. угода.

Договір 1996 є безстрок., але кожна д-ва-учасниця в порядку здійснення свого *суверенітету державного* має право вийти з нього, якщо вирішить, що пов'язані зі змістом Договору виняткові обставини поставили під загрозу її вищі інтереси. Статті Договору та Дод. до нього не підлягають застереженням, а положення Протоколу до нього і Дод. до Протоколу не підлягають застереженням, несумісним з об'єктом і метою Договору.

Дод. 1 до Договору містить список д-в-учасниць різних геогр. регіонів, від яких Конф. має обрати 51 члена Викон. ради. Україну в цьому списку віднесено до Схід. Європи. Дод. 2 містить список 45 д-в — членів Конф. з роззброєння на 18.06.1996 (до якого входить і Україна), які офіційно брали участь у роботі сесії Конф. 1996.

Згідно зі ст. 14, Договір має набути чинності через 180 днів після того, як 44 д-ви, перелічені в Дод. 2 Договору, ратифікують його. Ці д-ви згідно з Дод. 2 є тими, що брали участь у переговорах щодо ДВЗЯВ між 1994 і 1996 і мали на цей час ядер. реактори або досл. реактори. На 2014 договір підписали 183 д-ви, а ратифікували 163 д-ви (Україна 16.11.2000). Серед країн Дод. 2, що підписали, але не ратифікували Договір, — Китай, Єгипет, Іран, Ізраїль, США. Не сприяє процесу набуття Договором чинності відмова підписати його КНДР, Індією та Пакистаном, які є «молодими» ядер. д-вами. У США тривають дебати на предмет ратифікації Договору через сумніви у його ефективності. 13.10.1999 Сенат США відмовився дати згоду на ратифікацію Договору. Барак Обама протягом своєї виборчої кампанії 2008 заявляв, що, як Президент США, він «наполягатиме, щоб Сенат забезпечив ратифікацію ДВЗЯВ якомога скоріше». Отже, Договір ще не набув

чинності, оскільки не всі ядерні д-ви ратифікували його.

Протокол до Договору стосується регламентації діяльності Міжнар. системи моніторингу та визначення функцій Міжнар. центру даних, орг-ції інспекцій на місці, пост. процедур, запитів щодо інспекцій на місці, мандата на інспекцію та повідомлення про неї, проведення інспекцій, заходів зміцнення довіри. Дод. 1 до Протоколу містить Табл. 1-А — перелік 120 сейсмол. станцій, що становлять первинну мережу [під номером 45 зазначено станцію в Україні з розміщенням у м. Малині Житомир. обл. (50°46' пн. ш., 29°16' сх. д.) і типом сейсмогрупи]; Табл. 2-А — перелік 80 радіонуклід. станцій; Табл. 2-В — перелік 11 радіонуклід. лабораторій; Табл. 4 — перелік 60 інфразвук. станцій. Дод. 2 до Протоколу містить перелік параметрів характеристики для стандарт. фільтрації явищ у Міжнар. центрі даних. Ця система моніторингу здатна зафіксувати можливий ядер. вибух і невідкладно передати відп. інформацію Міжнар. центру даних.

Сейсмол. станцію (Малин) і термінал передавання інформації — Нац. центр даних (Макарів) розгорнуто згідно з угодою між Україною і ПК ОДВЗЯВ. Станція і термінал підключені до Міжнар. системи моніторингу і, використовуючи систему передавання даних Глобальної комунікац. інфраструктури (ГКІ), надсилають інформацію до Міжнар. центру даних. Водночас Укр. нац. центр даних отримує інформацію з понад 200 сейсм. і геофіз. станцій, об'єднаних системою ГКІ. Спільно з Тимчас. тех. секретаріатом ПК ОДВЗЯВ у 2005 в Києві було проведено міжнар. навч. курс для персоналу системи передавання даних ГКІ.

Україна бере активну участь у роботі ПК ОДВЗЯВ. У 2005 представник України обіймав посаду віце-голови Підготовчої комісії. Враховуючи внесок України в діяльність ПК ОДВЗЯВ, у 2006 Україну було обрано головуючою в цій структурі. Україна здійснювала функції координатора діяльності зі сприяння набуттю чинності ДВЗЯВ у регіоні Схід. Європи. Завдяки її зусиллям у

ДОГОВІР ПРО ЗАБОРОНУ ВИПРОБУВАНЬ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ В АМОСФЕРІ ... 1963

2006 Договір ратифікували Боснія і Герцеговина, Вірменія та Молдова.

Для обговорення стану набуття чинності Договором було започатковано проведення Конф. зі сприяння набуттю чинності ДВЗЯВ раз на 2 роки. Остання з таких конф. (6-та) відбулася у 2009 у Нью-Йорку. За підсумками зустрічі було ухвалено Декларацію, в якій підкреслюється надзвичайно вагома роль Договору та необхідність сприяння набуттю ним чинності. Паралельно з практикою проведення конф. починаючи з 2002 раз на 2 роки в межах чергової сесії ГА ООН проводиться Міністер. нарада з питань набуття чинності ДВЗЯВ, закл. заява якої реєструється як документ ООН. У верес. 2010 в межах 65-ї сесії ГА ООН відбулася 5-та Міністер. нарада, у якій взяв участь міністр закорд. справ України. У листоп. 2010 проведено засідання 35-ї сесії Підготовчої комісії ДВЗЯВ, під час роботи якої, серед ін., було опрацьовано програму діяльності і проект бюджету на 2011. 23.09.2011 у Нью-Йорку відбулася 7-ма Конф. зі сприяння набуттю чинності ДВЗЯВ, участь у якій взяв міністр закорд. справ України. Осн. підсумком її стало ухвалення закл. декларації, в якій підтверджується готовність д-в здійснити конкр. кроки для якнайшвидшого набуття чинності ДВЗЯВ. У 2013 відбулася чергова, 8-ма Конф. зі сприяння набуттю чинності ДВЗЯВ, у результаті якої до нього приєдналися ще кілька д-в.

Припинення усіх ядер. вибухів згідно з Договором має стати найважливішим засобом реалізації системат. процесу ядер. роззброєння як складової заг. і повного роззброєння під суворим та ефект. міжнар. контролем.

В. Н. Денисов

ДОГОВІР ПРО ЗАБОРОНУ ВИПРОБУВАНЬ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ В АМОСФЕРІ, КОСМІЧНОМУ ПРОСТОРІ ТА ПІД ВОДОЮ 1963 — міжнар. договір, підписаний у Москві 05.08.1963 представниками СРСР, США і Великої Британії у присутності *Генерального секретаря ООН* (далі — Договір 1963). Відомий також як Моск. договір, або

Договір про заборону ядер. випробувань у трьох середовищах.

Договір 1963 безстрок. і відкритий для підписання усіма д-вами. Станом на 2014 його учасниками є 131 д-ва. Україна ратифікувала Договір 1963 26.11.1963. Він набув чинності 10.10.1963, коли 3 його первинних учасники — Англія, США і СРСР ратифікували цей Договір. З ядер. д-в до нього не приєдналися Франція та Китай, які не дали на той час згоди на припинення таких випробувань.

Текст Договору 1963 складається з преамбули і 5 статей. Відповідно до ст. 1, кожен його учасник зобов'язується заборонити, запобігати і не здійснювати будь-яких випробувальних вибухів *ядерної зброї* та будь-яких ін. ядер. вибухів у будь-якому місці, що перебуває під його юрисдикцією чи контролем. Передбачено заборону випробувань ядер. зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, в т. ч. в терит. водах і *відкритому морі*. Встановлено заборону ядер. вибухів у будь-якому ін. середовищі, якщо такий вибух призводить до радіоакт. опадів за межами д-ви, під юрисдикцією чи контролем якої проводиться такий вибух. Учасники Договору 1963 не повинні спонукати, заохочувати або брати будь-яку участь у проведенні вищезгаданих вибухів.

Договір 1963 став першим значним досягненням у справі обмеження гонки ядер. озброєнь. Проте за межами заборони залишилися підземні ядер. вибухи. З метою вирішення цієї проблеми 1974 було розроблено Договір про заборону проведення підземних випробувань ядер. зброї потужністю понад 150 кілотонн у будь-якому місці, що перебуває під юрисдикцією чи контролем його учасників. Передбачалося, що кожна сторона використовуватиме відповідно до загальноновизнаних принципів міжнар. права всі нац. тех. засоби контролю, які є в її розпорядженні, і не чинитиме перешкод засобам контролю ін. сторони. Було підготовлено також Протокол до Договору 1963 з переліком даних, що підлягають обміну для забезпечення надійності контролю, і визначенням порядку обміну цими даними.

Однак Договір 1963 не набув чинності внаслідок відмови Конгресу США ратифікувати його. Тому відповідно до досягнутої 1976 домовленості сторони погодилися

дотримуватися де-факто його положень та Протоколу до нього. 28.05.1976 у Москві й Вашингтоні підписано Договір між СРСР та США про підземні ядер. вибухи у мирн. цілях і Протокол до нього. СРСР та США взяли на себе зобов'язання заборонити, запобігати і не здійснювати у будь-якому місці: будь-якого окр. вибуху в мирн. цілях потужністю понад 150 кілотонн; будь-якого групового вибуху сумарною потужністю понад 1,5 мегатонни; будь-якого вибуху, що проводиться не з метою мирн. засто-сув.; будь-якого вибуху, який не відповідає положенням Договору 1963, *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* та ін. міжнар. договорам. Однак і цей Договір разом з Протоколом до нього внаслідок відмови Конгресу США не було ратифіковано, хоча СРСР і США мирн. ядер. вибухів не проводили.

Наст. переговори між СРСР та США з цих питань завершилися 26.05.1990 узгодженням між ними нових контрольних протоколів до Договорів 1974 і 1976. У нових протоколах удосконалено систему контролю, в якій передбачено поєднання гідродинам. та сейсм. методів вимірювання потужності, а також інспекцій на місці. 01.05.1990 СРСР та США ратифікували ці протоколи.

У 1990 на вимогу д-в — учасниць Договору 1963 (Мексика, Індонезії, Шрі-Ланка, Югославії та Венесуели) відповідно до ст. 2 було проведено конф., на якій розглядалася пропозиція цих країн розширити заборони, що містяться в ньому, на всі середовища. США, однак, заявили, що вони не підтримують використання Договору як засобу для ведення переговорів щодо надання йому такого статусу і блокуватимуть внесення до нього таких змін.

Моск. договір 1963 разом із згаданими угодами став важливим етапом на шляху повної заборони випробувань ядер. зброї. Дальшим його розвитком були розроблення і підписання універс. за своїм характером *Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996*.

Літ.: Кисилев С.Н. Ограничение ядерных вооружений // Междунар. право и междунар. безопасность. Диалог сов. и амер. экспертов. М., 1991; *Международное право: Учеб.* / Отв. ред. А.Н. Вылегжанин. М., 2009.

В.Н. Денисов

ДОГОВІР ПРО ЗАБОРОНУ РОЗМІЩЕННЯ НА ДНІ МОРІВ І ОКЕАНІВ ... ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ... 1971

ДОГОВІР ПРО ЗАБОРОНУ РОЗМІЩЕННЯ НА ДНІ МОРІВ І ОКЕАНІВ ТА В ЙОГО НАДРАХ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ ТА ІНШИХ ВИДІВ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ

1971 — багатостор. договір, який обмежує розміщення зазначеної зброї (далі — Договір). Проект Договору було розроблено з ініціативи СРСР у Комітеті з роззброєння ООН і прийнято резол. ГА ООН 2660 (XXV) 07.12.1970. Підписаний 11.02.1971 США, Великою Британією та СРСР у Вашингтоні, Лондоні та Москві. Ратифікований СРСР 28.06.1971 і УРСР 17.08.1971. Набув чинності 18.05.1972. Станом на 2014 учасниками Договору є 94 д-ви.

Згідно з положеннями Договору, д-ви-учасниці зобов'язуються не встановлювати і не розмішувати на дні морів і океанів та в його надрах за зовн. межею зони морського дна, як її визначено у ст. II, будь-яку *ядерну зброю* або будь-які ін. види зброї мас. знищення, а також споруди, пускові установки та будь-які ін. пристрої, спеціально призначені для зберігання, випробування та застосув. такої зброї (п. 1 ст. I). Ці зобов'язання, однак, не поширюються на морське дно під терит. водами д-ви в межах 12 миль (ст. II). Ст. III Договору встановлює право будь-якої д-ви-учасниці здійснювати перевірку виконання положень Договору шляхом спостереження діяльності ін. д-в-учасниць. Якщо після такого спостереження залишаться обґрунтовані сумніви щодо виконання зобов'язань, узятих згідно з цим Договором, то д-ва, яка має такі сумніви, і д-ва, яка несе відповідальність за діяльність, що викликає такі сумніви, консультуються між собою з метою їх усунення. Якщо в процесі консультацій ці сумніви не усунуто, то д-ва-учасниця, яка має такі сумніви, повідомляє ін. учасників Договору, і заінтересовані сторони співробітничують щодо подальших процедур перевірки, про які може бути досягнуто домовленості, в т. ч. інспекції об'єктів, споруд, установок та ін. пристроїв, які через їхній характер можна зарахувати до таких, що можуть призначатися для зберігання, випробування та застосув. ядер. зброї або ін.

ДОГОВІР ПРО ЗВИЧАЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ЄВРОПІ 1990

видів зброї мас. знищення. Після завершення відп. процедур перевірки учасник, який виявив ініціативу щодо таких процедур, розсилає відп. доповідь ін. учасникам. Якщо шляхом спостереження об'єкта, споруди, установки чи ін. пристрою не можна визначити, яка д-ва несе відповідальність за діяльність, що викликає обґрунтовані сумніви, д-ва-учасниці, яка має такі сумніви, звертається з відп. повідомленнями та запитам до д-в — учасниць Договору в р-ні цієї діяльності та до будь-яких ін. д-в-учасниць. Якщо внаслідок цих запитів з'ясується, що відповідальність за таку діяльність несе д-ва — учасниця Договору, то застосовується відп. механізм консультацій та співробітництва. У разі, якщо за допомогою таких запитів не можна встановити, яка д-ва несе відповідальність за таку діяльність, д-ва-учасниці, яка звернулася із запитом, може використати подальші процедури перевірки, в т. ч. інспекцію, причому вона запрошує взяти в них участь ін. учасників Договору. Якщо передбачені цим Договором консультації та співробітництво не усунули сумніви щодо виконання певною д-вою своїх зобов'язань за Договором, д-ва-учасниці може передати питання на розгляд РБ ООН відповідно до положень *Статуту ООН*. Учасники Договору взяли на себе зобов'язання продовжувати в дусі доброї волі переговори щодо подальших заходів у сфері роззброєння з метою запобігання гонці озброєнь на дні морів і океанів та в його надрах (ст. V). Ст. VII Договору передбачила скликання конф. д-в — учасниць Договору в Женеві через 5 років після набуття ним чинності з метою розгляду ефективності дії Договору. Передбачалася можливість скликання таких конф. у майбутньому. Конф. скликалися у 1977, 1983 та 1989.

Договір відіграв велику роль у процесі роззброєння, став важливим кроком на шляху до повної демілітаризації морського дна, перетворивши на *без'ядерну зону* величезну частину земної кулі — дно морів і океанів за межами терит. моря, що стало вагомим фактором для зміцнення міжнар. миру та безпеки.

К.О. Савчук

ДОГОВІР ПРО ЗВИЧАЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ЄВРОПІ 1990

— договір, підписаний 19.11.1990 у Парижі д-вами — членами Організації Варшавського договору (ОВД) (див. *Варшавський договір 1955*) і д-вами — членами *Організації Північноатлантичного договору* (НАТО), в якому учасники зобов'язалися зменшити кількість важких озброєнь і техніки (далі — ДЗЗСЕ). Його ратифікували всі 30 д-в-учасниць, у т. ч. США і Канада. Україна ратифікувала 01.06.1992. Договір набув чинності 17.07.1992 і є безстроковим.

Метою ДЗЗСЕ є встановл. безпечного і стабільного балансу звичайних збройн. сил у Європі на нижчих, ніж до його укладення, рівнях, ліквідація (у порядку першочергового пріоритету) потенціалу для здійснення раптового нападу та поч. великомасштаб. наступальних дій у Європі. Він включає: Протокол про наявні типи звичайних озброєнь і техніки з Дод. до нього; Протокол про процедури, що регулюють перекваліфікацію конкр. моделей або варіантів навч.-бойових літаків на неозброєні навч. літаки; Протокол про процедури, що регулюють скорочення звичайних озброєнь і техніки; Протокол про процедури, що регулюють класифікацію бойових вертольотів і перекваліфікацію багатоцільових ударних вертольотів; Протокол про повідомлення і обмін інформацією; Протокол про інспекції; Протокол про Спільну консульт. групу. Кожен з цих документів є невід'ємною частиною Договору.

ДЗЗСЕ містить термін «група держав-учасниць», під яким слід розуміти д-ви, що підписали ОВД 1955 (Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина), та д-ви, що підписали або приєдналися до Брюссельського договору 1948 або Вашингтон. договору 1949 (Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, США, Туреччина, Франція, ФРН).

Виконання ДЗЗСЕ є одним із механізмів оперативного контролю над 5 категоріями важких озброєнь і військ. техніки, обмежуваними Договором, у р-ні від Атлантики до Уралу, а саме: бойовими танками (БТ), бойовими броньованими машинами (ББМ), артилерійськими системами (АРТ) калібру понад 100 мм, бойо-

вими літаками (БЛ) та ударними вертольотами (УВ).

Гол. інструментом контролю за виконанням положень ДЗЗСЄ є проведення інспекцій на місцях. Усього з поч. його імплементації д-ви-учасниці провели і прийняли на своїй терит. понад 10 тис. інспекцій. Їх результати свідчать про дотримання в осн. договір. зобов'язань та встановлених рівнів важких озброєнь і військ. техніки. У межах ДЗЗСЄ функціонують 2 механізми співробітництва: конф. з розгляду дії, яка проводиться раз на 5 років, та Спільна консулт. група (СКГ), яка працює на пост. основі у Відні.

У межах р-ну застосув., як його визначено у ст. 2, кожна д-ва-учасниця обмежує свої озброєння так, щоб через 40 міс. після набуття чинності Договором і надалі для групи д-в-учасниць, до якої вона належить, сумарні кількості озброєнь не перевищували: БТ — 20000 од.; ББМ — 30000; АРТ — 20000; БЛ — 6800; УВ — 2000 од. Д-ви — учасниці Договору зобов'язалися також у визначених місцях мати фіксовані в ньому озброєння. Граничні рівні для України на той час становили: БТ — 4080 од.; ББМ — 5050; АРТ — 2020; БЛ — 1090; УВ — 330 од.

ДЗЗСЄ розробляли за умов жорсткого протистояння 2 війск. блоків — НАТО і ОВД. Однак після підписання Договору в Європі та світі відбулися події, які спричинили значні труднощі на шляху його реалізації. Припинила своє існування ОВД, і війська СРСР було виведено з Центр. та Схід. Європи. На місці СРСР утворилися 15 незалеж. суверен. д-в, у т. ч. Україна, кожна з яких успадкувала частину єдиної організації кол. СРСР. Водночас кол. члени ОВД приєдналися до НАТО, і такий перебіг подій призвів до суперечностей між договір. положеннями і реальною війск.-політ. ситуацією в Європі. У цій новій обстановці, яка докорінно змінила баланс сил у світі, виникла проблема збереження ДЗЗСЄ на основі його адаптації. У 1992 у Ташкенті глави д-в та урядів 8 країн — членів СНД (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Молдова, Росія, Україна) підписали Угоду про принципи і порядок виконання ДЗЗСЄ, де було підтверджено відп. зобов'язання СРСР, визначено осн. принципи взаємодії та співробітництва її учас-

ДОГОВІР ПРО ЗВИЧАЙНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ЄВРОПІ 1990

ників і для кожної д-ви встановлено макс. рівні наявності озброєнь, що визначають обмеження у 5 осн. категоріях. Україна виконала свої зобов'язання щодо скорочення своєї частки озброєнь. Було скорочено 1974 танки, 1551 од. ББМ, 550 од. БЛ. Певну частину озброєнь переобладнано для використання у невоєн. цілях. У результаті Україна вийшла на такі рівні наявності озброєнь: 4063 од. БТ; 4847 ББМ; 3764 АРТ; 294 УВ та 940 од. БЛ, що становило дещо менші за максимально дозволені ДЗЗСЄ рівні.

Рішення про необхідність адаптації ДЗЗСЄ було прийнято на I конф. д-в-учасниць з розгляду дії Договору у 1996. Практ. перегляд положень ДЗЗСЄ розпочався після схвалення у 1997 рішення щодо базових елементів адаптації Договору. Угоду з адаптації ДЗЗСЄ було підписано під час саміту ОБСЄ в Стамбулі 19.11.1999. Вона передбачає перехід від блокових принципів визначення макс. рівнів озброєнь до нац.-терит. рівнів. Осн. напрямками адаптації є еволюція обмежень озброєнь та військ. техніки, перегляд функціонування Договору в сучас. умовах, регулювання розміщення іноз. військ на нац. терит., вдосконалення системи контролю та обміну інформацією. Україна 20.09.2000 ратифікувала цю Угоду, однак утримується від передачі ратифікац. грамоти *депозитарію* — Нідерландам. Позиція України щодо набуття чинності Угодою збігається з позицією д-в — членів НАТО, які передумовою її ратифікації висувають виконання Росією Стамбульських зобов'язань 1999 щодо виведення своїх військ із Грузії та Молдови. Крім України адаптований ДЗЗСЄ ратифікували Білорусь, Казахстан та Росія, які передали депозитарію ратифікац. грамоти.

У період 17.07.1992 — 16.11.1995 д-ви-учасниці здійснили скорочення своїх важких озброєнь і військ. техніки до рівнів, установлених ДЗЗСЄ. Договір дозволив значно зменшити наступальні потенціали кол. д-в і блоків — супротивників та забезпечити ефект. контроль за рівнями звичайних озброєнь. Зокрема, за підсумками скорочень, кількість озброєнь у р-ні застосув.

ДЗЗСЄ зменшилася: БТ — на 17196 од.; ББМ — на 20282; АРТ — на 9585; БЛ — на 2312; УВ — на 235 од. За цей період Україною було ліквідовано БТ — 1974 од., ББМ — 1545, БЛ — 550 од. У 2006 Україна, згідно з потребами нац. оборони, в одностор. порядку скоротила власні озброєння, які на сьогодні становлять: БТ — 3200 од.; ББМ — 5050; АРТ — 3600; БЛ — 800; УВ — 250 од.; особовий склад — 250 000 осіб. Станом на 01.01.2010 Україна мала таку кількість звичайних озброєнь: БТ — 2767 од.; ББМ — 3833; АРТ — 3216; БЛ — 519; УВ — 150 од.; особовий склад — 150 000 осіб.

14.07.2007 Росія оприлюднила заяву, що з 12.12.2007 вона призупиняє виконання ДЗЗСЄ, мотивуючи це розширенням НАТО, переходом низки д-в з однієї групи в ін., появою т. з. сірих зон, коли такі члени НАТО, як прибалт. д-ви, не є учасниками Договору, наявністю обмежень для Росії щодо розташованих збройн. сил на своїй терит., внаслідок чого чинний режим ДЗЗСЄ не може підтримувати стабільність і баланс інтересів д-в-учасниць.

Протягом черв. 2010 — черв. 2011 у форматі 30 д-в — учасниць Договору та 6 д-в — нових членів НАТО, які не є його учасниками, але які висловили бажання приєднатися до нього (Латвія, Литва, Естонія, Словенія, Албанія, Хорватія), було проведено 10 раундів консультацій з метою подолання кризового стану режиму контролю над звичайними озброєннями в Європі. Проте можливої основи врегулювання ситуації навколо ДЗЗСЄ не було знайдено через протилежність позицій США та Росії. Гол. розбіжностями між ними залишаються визначення умов ратифікації адаптованого ДЗЗСЄ, а також наполягання США та ін. д-в НАТО пов'язати ратифікацію ними адаптованого ДЗЗСЄ з виконанням Росією Стамбульської угоди 1999 щодо виведення військ із Молдови та Грузії, що є абсолютно неприйнятним для Росії, особливо у світлі визнання нею незалежності Абхазії та Півд. Осетії. Вдалося лише підготувати попередній проект Рамкового документа, який визначатиме осн. принципи ведення подаль-

ших переговорів і гол. елементи майбутніх домовленостей.

З метою забезпечення контролю за дотриманням положень Договору д-ви-учасниці обмінюються інформацією щодо звичайних озброєнь і техніки, а також користуються правом проводити і несуть зобов'язання приймати у межах р-ну інспекції. 1996 у Відні відбулася 1-ша конф. з питань дії Договору, яка прийняла т. з. фланговий документ, що стосувався зміни кордонів флангових р-нів. Для України це питання було вирішено шляхом виведення за межі флангового р-ну терит. Одес. обл., встановл. тут обмежень на кількість озброєнь: 400 бойових танків, 800 броньованих машин, 350 од. артилерії. Україна зобов'язалася надавати д-вам-учасникам докладнішу інформацію про пересування озброєнь в Одес. обл. і шороку приймати там 1 дод. інспекцію. 15.05.1997 після схвалення флангового документа всіма д-вами-учасниками він набув чинності. В Україні його схвалено указом Президента від 14.05.1997.

Літ.: *Договор* об обычных вооруженных силах в Европе. Вена, 1990; *Соглашение* об адаптации Договора об обычных вооруженных силах в Европе. 1999; *Международное право*: Учеб. / Под ред. А.Н. Вылегжанина. М., 2009.

В.Н. Денисов

ДОГОВІР ПРО ЗОНУ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВ-ЛІ СНД 2011 — див. *Зона вільної торгівлі*.

ДОГОВІР ПРО КОСМОС 1967 — Договір про принципи діяльності д-в з дослідження та використання космічного простору, в т. ч. Місяця та ін. небесних тіл, прийнятий ГА ООН (резол. 2222 (XXI) від 19.12.1966). Д. про к. 1967 підписаний країнами-депозитаріями СРСР, США та Великою Британією 27.01.1967 у Москві, Вашингтоні та Лондоні. Того ж дня Договір було відкрито для підписання ін. д-вами. Д. про к. набув чинності 10.10.1967. УРСР підписала Договір 22.05.1967, набув для неї чинності 31.10.1967. Станом на 2014 учасниками договору є 102 д-ви. Структурно складається з преамбули та 17 статей.

Д. про к. 1967 заклав основу для створення і розвитку *міжнародного космічного права*. Він містить комплекс принципів і норм, що встановлюють правовий режим космічного простору, а також регулює від-

носини між суб'єктами міжнар. права у зв'язку зі здійсненням ними космічної діяльності. Поч. цьому процесу покладено насамперед *Декларацією правових принципів діяльності держав із дослідження та використання космічного простору 1963*, в якій уперше було сформульовано принципи міжнар. космічного права.

Ст. 1 встановлює принцип свободи дослідження та використання космічного простору, згідно з яким космічна діяльність здійснюється в інтересах усіх країн, незалежно від ступеня їх екон. та наук. розвитку, а космічний простір є надбанням усього людства. На момент укладення Договору цей принцип уже було закріплено в низці резол. ГА ООН, він набув статусу звичаєвої норми міжнар. права. З набуттям чинності Д. про к. 1967 цей принцип став імперат. нормою міжнар. права. У ст. 2 сформульовано принцип, згідно з яким космічний простір, Місяць та ін. небесні тіла не підлягають нац. привласненню ні шляхом проголошення щодо них суверенітету, ні шляхом використання чи окупації, ні будь-якими ін. засобами. Ст. 1 та 2 Договору дістали подальший розвиток у ст. 11 Угоди про діяльність держав на Місяці та ін. небесних тілах 1979.

Ін. принципи, сформульовані в Договорі, зосереджено навколо принципів, викладених у його ст. 1 та 2, які вважаються ядром правового статусу космічного простору. Поширення на космічну діяльність міжнар. права, у т. ч. *Статуту ООН*, є предметом регулювання ст. 3 Договору. Йдеться насамперед про такі принципи, як заборона погрози силою чи її застосування в відносинах між д-вами, мирне розв'язання міжнар. спорів, невтручання у внутр. справи д-в, суверен. рівність д-в, добросовісне виконання д-вами зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту ООН.

Принцип часткової демілітаризації космічного простору (від ядер. зброї та будь-яких ін. видів зброї мас. знищення) і повної демілітаризації Місяця та ін. небесних тіл (їх використання д-вами дозволяється лише в мирн. цілях) проголошено в ст. 4 Договору. На небесних тілах забороняється створення військ. баз, споруд, випробування будь-яких типів зброї і проведення військ. маневрів (див. *Демілітаризована зона*).

Статус *космонавтів* як посланців людства в космосі, уперше сформульований у Декларації правових принципів діяльності д-в із дослідження та використання космічного простору 1963, було підтверджено в ст. 5 Договору. Під час здійснення діяльності в космічному просторі, в т. ч. на небесних тілах, космонавти однієї д-ви — учасниці Договору надають усю можливу допомогу космонавтам ін. д-в-учасниць. У разі встановл. д-вою-учасницею явищ у космічному просторі, що могли б становити небезпеку для життя і здоров'я космонавтів, вона невідкладно інформує ін. д-ви-учасниці або *Генерального секретаря ООН*. Цей принцип було розвинуто в Угоді про рятування космонавтів, повернення космонавтів і повернення об'єктів, запущених у космічний простір, 1968.

Принцип міжнар. відповідальності д-в за всю діяльність у космічному просторі, в т. ч. на Місяці та ін. небесних тілах, незалежно від того, чи здійснюється вона уряд. органами, чи неуряд. юрид. особами, і за забезпечення того, щоб нац. діяльність здійснювалася відповідно до вимог міжнар. права, передбачений у ст. 6 Договору. Діяльність неуряд. юрид. осіб у космічному просторі має здійснюватися з дозволу і під пост. наглядом відп. д-в. Якщо космічна діяльність здійснюється міжнар. орг-цією, відповідальність за виконання Договору несуть як сама міжнар. орг-ція, так і д-ви-учасниці. Це положення Договору стало основою для розроблення нац. законод. актів щодо космічної діяльності, створення нац. органів управління, а також запровадження систем ліцензування, реєстрації та здійснення ін. контрольно-наглядових функцій з боку нац. космічних адміністрацій. Відповідальності за шкоду, заподіяну однією д-вою ін., її фіз. чи юрид. особам на Землі, у повітр. чи космічному просторі об'єктами космічної діяльності (їх складовими), присвячено ст. 7 Договору. Міжнар. відповідальність покладається на д-ви, що організують запуск об'єкта в космічний простір, з терит. чи установок яких здійснюється такий запуск. Цей принцип

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968

набув подальшого розвитку в *Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972*.

Ін-т нац. реєстрації об'єктів, запущених у космічний простір, було запроваджено в ст. 8 Договору. Д-ва, до реєстру якої внесено відп. об'єкт, зберігає юрисдикцію та контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час їх перебування в космічному просторі, у т. ч. на небесному тілі. Права власності на космічні об'єкти, запущені в космічний простір, у т. ч. доставлені або споруджені на небесному тілі, та на їх складові залишаються незмінними під час їх перебування в космічному просторі чи на небесному тілі або після повернення на Землю. Такі об'єкти чи їх складові, виявлені за межами д-ви — учасниці Договору, до реєстру якої їх внесено, повертаються цій д-ві. Особливості запровадження та ведення міжнар. і нац. реєстрів космічних об'єктів, які запускають у космічний простір, регламентуються Конвенцією про реєстрацію об'єктів, що запускаються в космічний простір, 1975.

Принципам міжнар. співробітництва, взаємодопомоги, взаємності та консультацій, захисту космічного довкілля від забруднення і земного довкілля — унаслідок потрапляння позаземних речовин, міжнар. інформування та поширення інформації про космічну діяльність присвячено ст. 9—12 Договору. Зокрема, проголошено 2 взаємопов'язаних принципи щодо запобігання потенційно шкідливим наслідкам космічної діяльності та охорони навкол. середовища: 1) здійснювати діяльність у космічному просторі з урахуванням відп. інтересів усіх ін. д-в; 2) проводити вивчення та дослідження космічного простору, в т. ч. Місяця та ін. небесних тіл, так, щоб уникати їх шкідливого забруднення, а також несприятл. змін земного середовища внаслідок доставлення позаземної речовини. Ст. 13 поширює застосув. положень Договору на спільну космічну діяльність кількох д-в та міжнар. орг-цій.

Розроблення і прийняття Д. про к. 1967 у період «холодної війни», коли людство було

розділене на 2 діаметрально протилежні системи, оцінюється світ. громадськістю як одне з видатних досягнень *дипломатії* та держ. мудрості всіх тих, хто був залучений до цього процесу.

У наст. роки Д. про к. 1967 набув подальшого розвитку як у міжнар., так і в нац. праві д-в. Він став відправним пунктом для регулювання нац. космічної діяльності. Ряд країн світу прийняли нац. закони про космічну діяльність, зокрема Австралія, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Іспанія, Канада, Китай, Німеччина, Норвегія, Півд. Африка, Російська Федерація, США, Україна, Франція, Чилі, Японія. Закон України про космічну діяльність було прийнято 15.11.1996.

Літ.: Жуков Г.П. 40 лет Договору о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела // Современные проблемы международного космического права / Под ред. Г.П. Жукова, А.Я. Капустина. М., 2008; Андем М.Н. Договор по космосу 1967 г. как Великая Хартия Вольностей современного космического права: краткие соображения // Там же; Джакху Р.С. 40-я годовщина Договора по космосу 1967 г. // Там же; Копал В. Истоки, нынешнее состояние и перспективы развития международного космического права // Статус, применение и прогрессивное развитие международного и национального космического права. Матер. Симпозиума (Практикума) ООН — Украина по космическому праву. 6—9 ноября 2006, Киев, Украина / Отв. ред. Н.Р. Малышева. К., 2007; Cologne Commentary on Space Law. V. 1: Outer Space Treaty. 2009.

Н.Р. Малишева

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968 (ДНЯЗ) — багатостор. договір, основу якого становить режим нерозповсюдження ядерної зброї.

ДНЯЗ схвалений ГА ООН 12.06.1968 і відкритий для підписання 01.07.1968 у Вашингтоні, Лондоні та Москві. Набув чинності 05.1970. Його учасниками є 191 д-ва, в т. ч. усі 5 д-в, що офіційно мають ядер. зброю, — Велика Британія, Китай, Росія, США, Франція. Україна приєдналася до нього 16.11.1994. Не є учасниками ДНЯЗ 4 неофіційно де-факто ядер. д-ви — Індія, Пакистан, Ізраїль, а також КНДР, яка вишла з нього у 2003.

Мета ДНЯЗ — не допустити розповсюдження ядер. зброї, забезпечити міжнар. контроль за виконанням д-вами взятих на

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ
ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968

себе згідно з його положеннями зобов'язань, створити широкі можливості для мирн. використання атом. енергії. Він є також єдиним багатостор. договором, у якому міститься зобов'язання кожного його учасника домагатися припинення гонки ядер. озброєнь та заг. роззброєння (ст. 6). Кожна з д-в-учасниць, що має ядер. зброю, зобов'язується не вживати жодних заходів, які могли б безпосередньо або опосередковано сприяти придбанню, створенню або орг-ції виробництва такої зброї країнами, які її не мають, а також не передавати їм контроль над ядер. зброєю.

Зі свого боку кожна з д-в-учасниць, що не має ядер. зброї, зобов'язується не приймати від будь-кого ядер. зброю або ін. ядер. вибух. пристрої, а також контроль над ними ні безпосередньо, ні опосередковано; так само, як і не виробляти і не набувати в будь-який ін. спосіб ядер. зброю або ін. ядер. вибух. пристрої, не домагатися і не приймати будь-яку допомогу в її виробництві. Водночас ДНЯЗ визнає невід'ємне право д-в-учасниць розвивати дослідження, виробництво і використання ядер. енергії в мирн. цілях без дискримінації та відповідно до Договору. Учасниці Договору зобов'язалися сприяти з цією метою якомога повнішому обміну обладнанням, матеріалами, наук. і тех. інформацією.

Договір покладає на країни, що є його учасницями, обов'язок вести переговори про ефект. заходи щодо припинення гонки ядер. озброєнь та ядер. роззброєння, про договір щодо заг. і повного роззброєння під суворим та ефект. міжнар. контролем. На випадок можливого застосув. ядер. зброї або загрози застосув. такої зброї проти його д-в-учасниць, що не мають ядер. зброї, вони дістали гарантії безпеки. Останні містяться у спец. деклараціях, проголошених СРСР, США та Англією 17.06.1968 у РБ ООН. У них підтверджено, що в разі агресії і застосув. ядер. зброї або загрози такої агресії проти д-ви, яка не має такої зброї, вони як пост. члени РБ відповідно до *Статуту ООН* мають вжити заходів, необхідних для відсічі такої агресії або усунення її загрози. Франція, однак, відмовилася зробити аналогічну декларацію. 19.06.1968 РБ ООН прийняла резол., в якій формалізувала згадані декларації 3 ядер. д-в про

гарантії безпеки і підтвердила невід'ємне право д-в на індивід. і колект. самооборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН (див. *Право на самооборону*).

Контроль за нерозповсюдженням ядер. зброї здійснюється за допомогою МАГАТЕ, з яким кожна д-ва — учасниця ДНЯЗ, що не має ядер. зброї, зобов'язується укласти угоду. Україна, яка добровільно відмовилася від ядер. зброї, розміщеної на її терит. в період перебування у складі СРСР, 16.11.1994 ратифікувала ДНЯЗ, а 21.11.1995 уклала угоду з МАГАТЕ про застосув. гарантій у зв'язку з ДНЯЗ.

Передбачено, що ДНЯЗ має перевіряти-ся кожні 5 років на конф. з розгляду його дії. Хоча спочатку він мав обмежену дію — 25 років, сторони, які підписали його, у 1995 на конф. з розгляду дії Договору прийняли рішення про те, що він буде безстроков. і безумовним.

З метою посилення режиму ДНЯЗ було прийнято рішення, які ускладнюють для д-в отримання можливостей для виробництва ядер. зброї, в т. ч. контроль Групи постачальників ядер. матеріалів та посилення заходів перевірки Дод. протоколу МАГАТЕ. Критики, однак, стверджують, що ДНЯЗ не може зупинити розповсюдження ядер. зброї або мотивації її набуття. Вони висловлюють розчарування обмеженим прогресом у сфері ядер. роззброєння, коли 5 офіц. ядер. д-в усе ще мають 22 тис. боєголовок і демонструють небажання до подальшого роззброєння.

Осн. проблемою контролю за виконанням ДНЯЗ у сфері нерозповсюдження ядер. зброї є те, що один і той самий процес збагачення урану може бути використано як для отримання ядер. палива для АЕС, так і для створення атом. бомби. Водночас найгострішим питанням ДНЯЗ є недостатне, з погляду неядер. д-в, виконання ядер. д-вами своїх зобов'язань з ядер. роззброєння відповідно до ст. 6 Договору. Наголошуючи на сумлінному виконанні своїх зобов'язань у сфері нерозповсюдження, вони дедалі наполегливіше вимагають від 5 ядер. д-в рішучіших кроків з ядер.

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968

роззброєння, визначення чітких часових меж цього процесу, забезпечення його прозорості та контролюваності з боку міжнар. співтовариства.

Ще під час ведення переговорів з укладення ДНЯЗ НАТО мала секрет. угоди про спільне використання ядер. зброї, які давали змогу США розміщувати її в ін. д-вах НАТО. Існує думка, що це є актом розповсюдження ядер. зброї, який порушує ст. 1 і 2 Договору. Контраргумент полягає в тому, що США контролювали зброю в сховищах у межах НАТО і не мали жодного наміру передати її або припинити контроль над нею «доки, доки не прийнято рішення про початок війни, згідно з чим договір більше не контролюється», і, отже, це не є його порушенням. У період переговорів деякі д-ви, зокрема СРСР, було повідомлено про це, але більшість д-в, які підписали ДНЯЗ у 1968, не знали про ці секрет. угоди і тлумачення їх на той час.

Складність підтримання режиму нерозповсюдження ядер. зброї зумовлена також п. 1 ст. 10 ДНЯЗ, в якому передбачено, що кожний його учасник «в порядку свого державного суверенітету має право вийти з Договору, якщо він вирішить, що пов'язані зі змістом даного Договору виняткові обставини поставили під загрозу вищі інтереси його країни». У зв'язку з цим НАТО заявляє, що коли існує стан «загальної війни (general war), Договір більше не застосовується, дозволяючи втягнутим у неї державам залишити Договір без повідомлення». Про такий вихід із Договору його учасник згідно з п. 1 цієї статті зобов'язаний «повідомляти за три місяці всіх учасників Договору і РБ ООН. У такому повідомленні має міститися заява про виняткові обставини, котрі він розглядає як такі, що поставили під загрозу його вищі інтереси».

У 2005 США згідно з цими угодами все ще утримували бл. 180 тактичних ядер. бомб для використання Бельгією, Німеччиною, Італією, Нідерландами та Туреччиною. Чимало д-в і Рух неприєднання стверджують, що це порушує ст. 1 і 2 Договору, і

застосовують дипл. тиск на НАТО, спрямований на припинення дії цих угод.

03—28.05.2010 у Нью-Йорку відбулася чергова конф. з розгляду дії ДНЯЗ, у якій взяли участь 172 делегації д-в-учасниць, у т. ч. України. Пост. представника України при міжнар. орг-ціях у Відні було обрано на ній головою Другого комітету. У Заг. акті Конф. консенсусом було визначено низку кроків щодо подальшого виконання д-вами-учасницями 3 складових Договору — роззброєння, нерозповсюдження та мирн. використання ядер. енергії, а також прийнято розділ з реалізації створення на Бл. Сході зони, вільної від ядер. та ін. видів зброї мас. знищення і засобів її доставки. Так, зроблено акцент на поетапному скороченні ядер. зброї з метою розбудови світу, вільного від ядер. зброї; наголошено на важливості зменшення ризику випадкового використання ядер. зброї; проголошено заклик до розширення транспарентності та підвищення рівня довіри; акцентовано на необхідності поновлення роботи конф. з роззброєння та якомога швидшого започаткування розроблення міжнар. механізмів з надання негат. гарантій безпеки неядер. д-вам та розроблення Договору про заборону випробувань матеріалів, що розщеплюються, для ядер. та ін. вибухових пристроїв (ДЗВМР).

Україна, яка зробила вагомий внесок у справу практ. ядер. роззброєння, неодноразово наголошувала на невідкладності вжиття міжнар. співтовариством рішучих заходів з метою дотримання та всебічного виконання положень ДНЯЗ. Подальша універсалізація режиму нерозповсюдження на основі підвищення його ефективності й *Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 (ДВЗЯВ)*, а також активна участь у цьому процесі ядер. д-в є одним із гол. завдань міжнар. співтовариства у цій сфері. Україна завжди наголошувала на важливій ролі, яку відіграє МАГАТЕ у сфері ядер. роззброєння. Нині, у зв'язку з появою нових небезпечних викликів глобальному режиму нерозповсюдження, особл. значення набуває питання посилення дієвості системи гарантій Агентства як однієї з центр. складових цього режиму. Україна, як одна із засновниць МАГАТЕ, повністю підтримує його діяльність у сфері нерозповсюд-

ження ядер. зброї. Свідченням цього є, зокрема, укладення та неухильне дотримання Україною Угоди про застосування гарантій МАГАТЕ у зв'язку з ДНЯЗ, а також підписання у серпні 2000 Дод. протоколу до неї про гарантії у сфері зміцнення режиму МАГАТЕ. Україна виступає за встановлення повного мораторію на ядер. випробування, особливо в контексті ядер. випробувань, проведених КНДР у 2006 та 2009. Велике значення для України має вирішення проблеми негат. гарантій безпеки, оскільки вона не належить до жодної системи колект. безпеки. Для неядер. д-в ця проблема має вирішуватися на основі розроблення багатостор. угоди, відсутність якої є одним із гол. недоліків режиму нерозповсюдження ядер. зброї.

Отже, незважаючи на ще наявні серйозні проблеми, пов'язані з імплементацією ДНЯЗ, він став значним етапом на шляху обмеження гонки ядер. озброєнь та усунення нових потенц. джерел загрози виникнення ядер. війни.

Літ.: *Дмитричев Т.Ф.* Женевская конференция по разоружению. М., 1987; *Международное право* / Под ред. А.Н. Вылегжанина. М., 2009.

В.Н. Денисов

ДОГОВІР ПРО ОБМЕЖЕННЯ СИСТЕМИ ПРОТИРАКЕТНОЇ ОБОРОНИ 1972 — див. *Обмеження та скорочення стратегічних і наступальних озброєнь*.

ДОГОВІР ПРО ПРАВОВУ ДОПОМОГУ — міжнар. договір, що укладається між д-вами для налагодження співробітництва органів юстиції у сфері надання правової допомоги в цив. та кримін. справах.

Під правовою допомогою в таких договорах розуміють вчинення органом юстиції однієї договір. сторони на терит. своєї юрисдикції процес. дій за запитом органу юстиції ін. договір. сторони (напр., здійснення допитів учасників кримін. процесу; проведення експертиз; збирання речових доказів, порушення кримін. переслідування і видача осіб, які вчинили злочин; визнання і виконання суд. рішень у цив. справах, вироків у частині відшкодування збитків; вручення документів; надання відомостей про судимість тощо). Крім того, Д. про п. д. закріплюють право гр-н та

юрид. осіб однієї договір. сторони користуватися на терит. ін. договір. сторони правовим захистом своїх прав, а також правом на вільний доступ до суду та ін. органів юстиції нарівні з власними гр-нами та юрид. особами. До важливих положень, які зазвичай містять Д. про п. д., можна віднести скасування будь-яких вимог до посвідчення офіц. документів для пред'явлення їх за кордоном (зокрема, *консульської легалізації*, проставляння *апостиля*), а також надання центр. органами юстиції договір. сторін інформації про зміст їх зак-ва та практику його застосув. Виникнення договорів такого типу зумовлене неможливістю органів юстиції однієї д-ви під час розгляду цив. чи кримін. справ з іноз. елементом вчиняти процес. дії на терит. ін. д-ви.

Структура і зміст таких договорів не є типовими. Крім власне положень про налагодження правової допомоги між д-вами та заключних положень про чинність цих договорів до Д. про п. д. можуть вноситися розділи або статті, які регулюють специфіку правової допомоги у цив. справах та у кримін. справах (напр., компетенцію судів договір. сторін розглядати цив. справи з іноз. елементом, коліз. норми з різних проблем *міжнародного приватного права*, питання орг-ції кримін. переслідування, видачі осіб у зв'язку з кримін. переслідуванням, надання відомостей про судимість тощо).

Д. про п. д. укладають як на двостор., так і багатостор. рівнях. Водночас сучас. дипл. практика часто вдається до розмежованого укладення окремо Д. про п. д. у цив. справах та окремо Д. про п. д. у кримін. справах. При укладанні договорів у цій сфері вживають також ширшу назву — Д. про п. д. та правові відносини в цив. та кримін. справах.

Першим договором такого виду, укладеним Україною як суверен. д-вою, був Договір між Україною і Китайською Нар. Респ. про правову допомогу у цив. і кримін. справах 1992. На 2014 договір.-правова база України з питань правової допомоги налічує понад 100 міжнар.-правових актів. До них належать не тільки двостор. Д. про п. д. України, а й низка Д. про п. д. кол. СРСР,

ДОГОВОРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ

що застосовуються Україною в порядку правонаступництва, а також *багатосторонні міжнародні договори*, прийняті з цього питання в межах міжнар. орг-цій, учасницею яких є Україна (напр., Гаазька конвенція з питань цив. процесу 1954, Гаазька конвенція про отримання за кордоном доказів у цив. або комерц. справах 1970, Гаазька конвенція про вручення за кордоном суд. та позасуд. документів у цив. або комерц. справах 1965, *Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах 1959* і Дод. протоколи до неї та ін.).

Процес договір.-правової орг-ції надання правової допомоги в межах СНД пройшов кілька етапів. Спочатку між д-вами — членами Співдружності в 1993 було укладено *Мінську конвенцію про правову допомогу СНД 1993* (ратифікована у т. ч. й Україною), однак у 1997 до неї було внесено зміни шляхом прийняття окр. Протоколу. В 2000 на виконання Мінської конвенції 1993 та Протоколу до неї було укладено Угоду між Ген. прокурорами д-в — учасниць Протоколу до Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цив., сімейних та кримін. справах 1993 щодо порядку зносин компетент. установ при виконанні процес. та ін. дій у кримін. справах. Однак у 2002 д-ви — учасниці СНД вирішили замінити Мінську конвенцію 1993 новим, сучаснішим за змістом договором і уклали Кишинівську конвенцію про правову допомогу та правові відносини у цив., сімейних та кримін. справах, яка підписана, але не ратифікована з боку України і діє тільки для Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану.

Мін-во юстиції України розробило низку підзаконних нормат. актів, спрямованих на поліпшення роботи органів юстиції щодо виконання положень Д. про п. д. в Україні, а саме: Інструкцію про порядок виконання міжнар. договорів з питань надання правової допомоги в цив. справах щодо вручення документів, отримання доказів та визнання і виконання суд. рішень від 27.06.2008 (затверджена спільно з Держ. адміністрацією України); Роз'яснення

щодо застосув. міжнар. договорів України про правову допомогу в частині, що стосується скасування вимоги легалізації офіц. документів, виданих компетент. органами Договірних Сторін, від 11.05.2010; Наказ «Про деякі питання виконання міжнародних договорів України про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах у частині витребування документів та виконання прохань про надання правової допомоги з питань державної реєстрації актів цивільного стану» від 03.09.2013.

Літ.: *Галущенко Г.В.* Питання міжнародного приватного права у міжнародних договорах України про правову допомогу. К., 2005; *Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу*. Т. 1: Двосторонні договори / Упоряд. Л.М. Горбунова. К., 2004; *Україна в міжнародно-правових відносинах*. Кн. 1: Боротьба із злочинністю та взаємна правова допомога / Упоряд. В. Чубарев, А. Мацко. К., 1996; *Хачатурян А.Г.* Уніфікація колізионних норм в міжнародному частному праве. К., 1993.

І.М. Проценко

ДОГОВОРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ (або Договори Русі з греками) — під цією назвою зазвичай розуміють 4 договори, укладені у 10 ст. між Руссю та Візантією, тексти яких вміщено у «Повісті временних літ». Цими договорами не вичерпується весь загал дипл. відносин Київ. Русі та Візантії, але тексти ін. договорів до нас не дійшли.

Д. К. Р. з В. є найдавнішими пам'ятками руського права та одними з небагатьох міжнар. договорів Київ. Русі, тексти яких відомі сьогодні. Вони містять винятково важливі відомості про міжнар. відносини у Причорномор. регіоні в 10 ст. і є безцінним джерелом знань про держ. устрій та правову культуру Київ. Русі.

Договір 907 (іноді його датують 908) було укладено після вдалого походу Київ. князя Олега проти Візантії та облоги м. Константинополя (Царгород у руських літописах, нині м. Стамбул, Респ. Туреччина). У ньому встановлювався розмір данини, яку виплачувала Візантія за зняття облоги столиці, визначалися умови, на яких посли, купці та ін. руси могли перебувати у Константинополі, зокрема розміри утримання для купців та право їх безмитн. торгівлі.

Договір 911 (іноді його датують 912), відомий також під назвою «Договір Олега», було укладено в м. Константинополі між імператорами Левом VI Філософом, Олександром та Константином VII Багрянородним і посольством від Київ. князя Олега. Його текст умовно поділено на 15 статей. Договір було укладено у руському та грец. примірниках. Він починається 2 статтями, що закріплювали мир між сторонами. Далі йдуть статті, які встановлюють умови суд. процесу та кримін. відповідальності за вбивства, завдання побоїв та крадіжки у випадках, коли сторонами справи виступають руси та візантійці, а також умови віднайдення та повернення втікача або вкраденого раба (холопа) русів. Однак більшість його норм можна віднести до міжнар.-правових. У ст. 9, що встановлює порядок викупу полонених і перетворених на рабів візантійців та русів, можна побачити зародження гуманіт. норм міжнар. спілкування. Низка статей стосується визначення правового статусу русів у Візантії: їм надавався дозвіл служити у Візантії, а також встановлювався порядок повернення на батьківщину їх майна в разі смерті. Цей комплекс норм завершувався ст. 14, в якій закріплювалося зобов'язання Візантії повертати на Русь злочинців-утікачів. Правила морської діяльності визначалися в ст. 8, що встановлювала порядок надання допомоги потерпілим та захисту майна в разі морських катастроф. Важливою особливістю статті, на що звертали увагу численні дослідники, є заперечення «берегового права»: не допускалося не лише привласнювати майно постраждалих, а й навіть вимагати плати за їх порятунок.

Договір 944 (іноді його датують 945), відомий також під назвою «Договір Ігоря», було укладено після обміну посольствами між імператорами Романом I Лакапіном, Константином та Стефаном і Київ. князем Ігорем Рюриковичем. Передоснова для його укладення — невдала для Русі війна проти Візантії, розпочата князем Ігорем. Договір було укладено в руському та грец. примірниках, а його текст традиційно поділяють на 16 статей. Він значною мірою повторює норми договору 911, однак містить 5 нових статей, тоді як ін. статті дещо змінено. Насамперед він фіксує зміни у

міжнар. становищі: відновлює мир між д-вами, закріплює відмову Русі від претензій на володіння Візантії у Півн. Причорномор'ї («Корсунська страна»), що було однією з причин конфлікту, та визнає за д-вами право звертатися одна до одної про надання військ. допомоги, насамперед проти кочовиків Півн. Причорномор'я («чорні болгар»). До новел Договору належать статті, в яких видозмінювався порядок прибуття та перебування руських послів і купців у Візантії: встановл. вимоги послам і купцям мати при собі грамоти від князя, що посвідчують їх статус, і введення обмежень для купців щодо купівлі товарів і часу перебування у Константинополі. У Договорі було також визначено виключні права візантійців на промисел риби у гирлі Дніпра; зменшено вимоги щодо надання допомоги постраждалим від морських катастроф: норми Договору містять лише заборону привласнення майна та вбивства або ув'язнення екіпажу. Було значно розширено норми про викуп полонених і невільників, а також норми щодо холопів-утікачів, як руських, так і візант. Нарешті, низку статей було дещо видозмінено, і замість прямої вказівки на ступінь відповідальності сторони зроблено посилання на право візант. та руське («по закону Гречському... по закону Руському»). Останнє дозволило низці дослідників вважати цей Договір «варваризованим» порівняно з більш насиченим візант. правом попереднім Договором 911.

Договір 971, відомий також під назвою «Договір Святослава», було укладено у 971 поблизу м. Доростола на р. Дунаї (сьогодні м. Силістра, Респ. Болгарія). Договір завершив русько-візант. війну за володіння частиною болгар. земель. Після поразки руського війська у битві під Доростолом, не маючи змоги отримати підтримку з Русі через війну з печенігами, Київ. князь Святослав уклав мир з імператорами Іоанном I Цимісхієм та Васиєм II Болгаробійцею. Текст Договору дуже короткий, і його традиційно поділяють на 4 статті. Сторони клянуться у мирі між собою. Київ. князь відмовляється від будь-яких претензій на

ДОГОВОРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ З ВІЗАНТІЄЮ

землі Візантії, її володіння у Півн. Причорномор'ї та на землі Болгарії. Водночас він погоджується надавати військ. допомогу Візантії у разі нападу на неї.

Д. К. Р. з В. містять клятви сторін у тому, що вони не порушуватимуть умови договорів. Візантійці присягають на хресті, а Русь присягала зброєю своєю та богами Перуном і Велесом. Лише в Договорі 971 текст присяги Русі сформульовано так, що можна припустити, що і серед русів уже були християни.

В істор. науці велика увага приділяється проблемі «права» Д. К. Р. з В. Певний час домінувала думка, що в них ми маємо виклад виключно візант. права. Прихильники цієї позиції звертають увагу на типові саме для візант. права норми ряду статей договорів 911 та 944. Пізніше цю позицію було дещо пом'якшено внаслідок того, що її прихильники визнали в цих текстах крім візант. права елементи руського права, однак значно обробленого для того, щоб можна було його викласти поряд з більш досконалим візант. правом. Ін. вчені дотримувалися протилежної позиції і вважали право договорів виключно або переважно руським. Вони звертали увагу на подібність цілої низки норм договорів 911 та 944 до норм Руської Правди, а також на численні посилання на «закон Руський» у Договорі 944. Пізніше значного поширення набула думка, що правові норми Д. К. Р. з В. не належать ані візант., ані руському праву і є новим, власне міжнар. правом. Тобто зміст Д. К. Р. з В. становили «змішані» норми, утворені внаслідок обробки давньоруського права за візант. зразком. На сьогодні домінує позиція, яка об'єднує всі попередні і згідно з якою в Д. К. Р. з В. містяться норми як візант., так і руського права, а низка норм є новелами і зустрічається лише в цих договорах. При цьому, щоб бути максимально доступними для обох сторін, норми як руського, так і візант. права зазнали певної обробки.

Актуальним також є питання мови договорів. Значна кількість учених підтримують думку, що тексти Д. К. Р. з В., осо-

бливо Договір 971, наведено в літописі за візант. примірниками. Підставою для такого висновку є численні перекручення грец. термінів, а також «географія» договорів, оскільки більшість норм пов'язані з перебуванням русів на терит. Візантії. Це породило наук. позицію, згідно з якою примірники договору для кожної сторони містили не однакову інформацію, а лише ті зобов'язання, які сторона мала виконувати.

Щодо кількості Д. К. Р. з В. та часу їх укладення з 18 ст. і до сьогодні точиться жвава наук. дискусія. Тривалий час їх вважали підробкою на основі більш пізніх договорів Смоленського та Новгородського князівств із нім. містами та д-вами Балт. регіону. Нині автентичність Д. К. Р. з В. доведено як мовним аналізом текстів, так і нововідкритими істор. джерелами. Дискусійним залишається лише питання про існування, реальний обсяг та самостійність Договору 907. Найпоширенішим у вітчизн. істор. науці є підхід, за яким цей Договір слід розглядати як попередню угоду до Договору 911. Набагато менше єдності серед науковців щодо часу укладення Д. К. Р. з В. Переважна більшість датує їх 10 ст., відповідно до дат, під якими тексти вміщено до літопису. Слід відзначити позицію вітчизн. історика М.Ю. Браїчевського, який характеризує ранній літопис як підробку і заперечує існування договорів 907 та 911. Укладення перших Д. К. Р. з В. учений відносить до походів Київ. князя Аскольда на Візантію в 9 ст. і в текстах договорів 907 та 911 вбачає відбиття змісту саме цих давніх угод.

Така різноманітність наук. поглядів зумовлена значною мірою тим, що Д. К. Р. з В. дійшли до нас у текстах літописів у досить пошкодженому вигляді. Перші дослідники історії давньоруського права взагалі вважали, що автент. відновлення їх змісту неможливе. З часом, із застосув. різних списків літопис. текстів, договори певною мірою було реконструйовано, однак односторонньої позиції щодо змісту всіх їх положень у наук. літературі не знайдено. Тексти Д. К. Р. з В. реконструюють переважно за Лаврентіївським та Радзивілівським літописами.

Літ.: *Барац Г.М.* Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. Восстановление текста, перевод, комментарий и сравнение с други-

ми правовими пам'ятниками, в частині — с Русской Правдой. К., 1910; *Брайчевский М.Ю.* О первых договорах Руси с греками // СЕМП (1978). М., 1980; *Брайчевский М.Ю.* К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860—863 гг.) // СЕМП (1982). М., 1983; *Восточная Европа в древности и Средневековье.* Международная договорная практика Древней Руси: IX Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто: Матер. к конф. / Отв. ред. Е.А. Мельникова. М., 1997; *Лавровский Н.А.* О византийском элементе в языке договоров русских с греками. СПб., 1853; *Памятники русского права* / Под ред. С.В. Юшкова. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X—XII вв. М., 1952; *Сахаров А.Н.* Дипломатия древней Руси: IX — пп. X в. М., 1980; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. М., 1982; *Свердлов М.Б.* От Закона русского к Русской Правде. М., 1988; *Хачатуров Р.Л.* Мирные договоры Руси с Византией. М., 1984.

Є.В. Ромінський

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 СТОСОВНО ПРИЙНЯТТЯ ДОДАТКОВОЇ, РОЗПІЗНАВАЛЬНОЇ ЕМБЛЕМИ 2005 (ПРОТОКОЛ III) — див. Емблема цивільної оборони і правила її використання.

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949, ЩО СТОСУЄТЬСЯ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НЕМІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ, 1977 (ПРОТОКОЛ II) — прийнятий на Дипл. конф. з підтвердження і розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, 08.06.1977.

Дипл. конф. проходила в Женеві протягом 1974—77, у ній взяли участь представники 102 д-в, у т. ч. делегація України, а також представники низки нац.-визв. рухів. Уперше в історії *міжнародного гуманітарного права* розроблявся окр. документ, що стосувався внутр. конфліктів, і обговорення його положень відбувалося у непротих дискусіях. Свідченням цього є те, що узгоджений на Конф. проект було відхилено на її останньому засіданні як неприйнятний. Замість цього на основі консенсусу було прийнято значно скорочений за змістом текст. Як зазначає Х.-П. Гассер, «турбота держав про свій суверенітет явно взяла гору над гуманітарними міркуваннями, і багато хто був розчарований втратою ряду якостей проекту Протоколу II. Проте суттєвою позитивною ознакою за-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ II)

твердженого тексту є те, що він устояв у запеклих політичних сутичках і після гарячих дискусій був нарешті прийнятий навіть тими державами, які спочатку відкинули його. Протокол II втратив у нормативному змісті, але виграв у тому, що стосується його прийнятності для країн «третього світу», де особливо велика ймовірність криз».

Протокол II є документом, у якому певною мірою розвиваються положення ст. 3, що є заг. для 4 Женев. конвенцій 1949. Ця стаття застосовується до всіх збройн. конфліктів неміжнар. характеру, які виникають на терит. однієї з д-в — учасниць Конвенції. У цьому випадку особи, які безпосередньо не брали участі у воен. діях, зокрема ті, хто втратив боєздатність з будь-якої причини, мають право за всіх обставин на гуманне поводження без будь-якої дискримінації.

Загальна ст. 3, яку справедливо характеризують як «маленьку конвенцію в межах великої», встановлює мін. рівень гуманності. Наст. дії, вчинені щодо осіб, перелічених вище, забороняються і завжди і скрізь повинні заборонятися: а) посягання на життя і фіз. недоторканність, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження та тортури; б) взяття заручників; в) посягання на людську гідність, зокрема образливе і принизливе поводження; г) осудження і приведення до виконання покарань без попереднього суд. рішення, винесеного належним чином заснованим судом за наявності загальноновизнаних суд. гарантій. У ній також зазначається, що така міжнар. гуманіт. орг-ція, як МКЧХ, може запропонувати свої послуги сторонам, що перебувають у конфлікті, і що ці сторони повинні намагатися шляхом укладення спец. угод ввести в дію всі або частину ін. положень відп. конвенції. У ній також проголошується, що застосув. цих положень не зачіпатиме юрид. статус сторін у конфлікті, що дозволяє уникати вельми вибухонебезпечного питання — визнання повстанців з боку уряду, проти якого вони борються.

Більше того, під час внутр. безпорядків і напруженості МКЧХ, виходячи з право-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ II)

вої позиції, що людина має користуватися захистом і в період цих криз, ввів нову практику: без посилання на міжнар. право він пропонує урядам відп. д-в виступити посередником з гуманіт. питань. З дозволу влади представники МКЧХ відвідують місця ув'язнення людей, позбавлених свободи у зв'язку із зазначеними подіями, і за необхідності вживають заходів з поліпшення умов їх утримання. У цьому контексті МКЧХ заявляє про своє право на гуманіт. ініціативи, яке засновується на резол. Міжнар. конф. Червоного Хреста і закріплене в Статуті *Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця*.

Протокол II застосовується до збройн. конфліктів, які відбуваються на терит. будь-якої д-ви-учасниці «між її збройними силами та антиурядовими збройними силами або іншими організованими збройними групами, які перебувають під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні та узгоджені воєнні дії і застосовувати Протокол II» (п. 7 ст. 1). Особи, які входять до складу таких груп, незважаючи на те, як їх називають — повстанцями, заколотниками, революціонерами, сепаратистами, борцями за свободу чи будь-як інакше, — борються з метою захоплення влади або за досягнення більшої автономії в межах д-ви, або за відділення з метою створення власної д-ви. Як правило, такі конфлікти характеризуються певним рівнем інтенсивності й організованості, притаманним громадян. війні. Унаслідок цього «цей Протокол не застосовується до випадків порушення внутрішнього порядку і виникнення ситуації, яка характерна для внутрішньої напруженості, такої як заворушення, окремі і спорадичні акти насилля та інші аналогічні акти, оскільки вони не є збройними конфліктами» (п. 2 ст. 1). Крім того, у Протоколі II спеціально застережено, що «ніщо в ньому не повинно тлумачитися як таке, що зачіпає суверенітет держави чи обов'язок уряду всілякими законними засобами підтримувати чи поновлювати правопорядок

у державі або захищати національну єдність і територіальну цілісність держави, а також як виправдання прямого чи опосередкованого втручання з будь-якої причини у збройний конфлікт або у внутрішні чи зовнішні справи Високої Договірної Сторони, на території якої відбувається цей конфлікт» (п. 1, 2 ст. 3). У коментарях до Женев. конвенції 1949 за ред. Ж. Пікте аналізуються дискусії на Дипл. конф. 1949 з приводу того, чи ст. 3 може бути застосована, якщо уряд і повстанці протистоять один одному в боях за участь великої кількості людей та із застосув. зброї. Уряд, як правило, використовує в таких ситуаціях армію з тієї причини, що не може контролювати ситуацію звичайними поліц. силами. Повстанці ведуть боротьбу з існуючим режимом шляхом проведення воєн. операцій, що передбачає певний ступінь організованості.

Відповідно до положень Протоколу II, усі поранені, хворі та особи, що зазнали корабельної аварії, мають право на повагу і захист, гуманне поводження і турботу без будь-якої різниці, заснованої на будь-яких міркуваннях, крім мед. Невідкладно, і особливо після бою, мають бути вжиті всі можливі заходи для того, щоб розшукати й підібрати поранених, хворих і тих, хто зазнав корабельної аварії, та віддати належні почесті загиблим (ст. 7, 8). Мед. персонал має користуватися повагою і захистом, і йому потрібно сприяти у виконанні ним своїх обов'язків з надання допомоги пораненим і хворим без будь-якої дискримінації: ніхто не може бути підданий покаранню за мед. діяльність, сумісну з мед. етикою, незалежно від того, в інтересах якої особи вона проводилася; нікого не можна примушувати до здійснення дій на порушення норм мед. етики, а також ухилитися від здійснення дій, яких вимагають ці правила (ст. 9—11). Мед. формування і саніт.-трансп. засоби повинні користуватися таким самим захистом і повагою, як і мед. персонал, якщо вони не використовуються для здійснення ворожих дій (ст. 11). Розпізнавальну емблему Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, що використовується під контролем компетент. влади, слід поважати і не використовувати не за призначенням (ст. 12).

Гол. мета Протоколу II полягає в тому, щоб поширити на міжнар. конфлікти осн. норми *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 (Протокол I)*, які охоплюють сферу захисту цив. населення від наслідків воєн. дій. У ньому проголошується, що ні цив. населення в цілому, ні окр. цив. особи не можуть бути об'єктом нападу, і, більше того, заборонено дії, що мають осн. метою тероризувати цив. населення. Цив. особи користуються таким захистом доти, доки вони не беруть безпосередньої участі у воєн. діях (ст. 13). Наказ щодо переміщення цив. осіб може бути відданий лише у разі, якщо це необхідно для забезпечення їх безпеки або через переконливі причини воєн. характеру, а також після того, як будуть вжиті всі можливі заходи для приймання цив. населення в задовільних умовах (ст. 17). Т-ва допомоги, такі як Т-во Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, можуть запропонувати свої послуги, а в разі потреби — надати неупереджену гуманіт. допомогу зі згоди Високих Договірних Сторін (ст. 18).

Об'єкти, необхідні для виживання цив. населення, користуються особл. захистом. До них належать також культ. цінності та місця відправлення культу, які становлять культ. і духов. спадщину народів і не повинні ставати об'єктами нападу або використовуватися для підтримки воєн. зусиль. Забороняється використовувати голод серед цив. населення як метод ведення воєн. дій (ст. 14). Такі споруди, як греблі, дамби, АЕС, тобто споруди, що містять небезпечні сили, вивільнення яких може спричинити тяжкі втрати серед цив. населення, не повинні ставати об'єктами нападу, навіть якщо вони є військ. об'єктами (ст. 14—16).

Усім особам, які не беруть безпосередньої участі у воєн. діях, надаються особл. гарантії гуманного поводження. За всіх обставин з ними повинні поводитися гуманно і без будь-якої несприятл. відмінності. У Протоколі II зазначається, що, незалежно від того, чи позбавлені вони свободи, чи ні, ці особи мають право на повагу до своєї особи, честі, своїх переконань і реліг. обрядів. Наст. дії, з яких би причин і представниками якої б влади (цив. чи військ.)

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ II)

вони не здійснювалися, забороняються стосовно всіх осіб: а) посягання на життя, здоров'я і фіз. та псих. стан, зокрема: вбивства; будь-які види тортур, фіз. чи псих.; тілесні покарання; завдання каліцтва; б) наруга над людською гідністю, зокрема принизливе і образливе поводження, примус до проституції та непристойні посягання у будь-якій формі; в) взяття заручників; г) колект. покарання; д) погрози здійснити будь-яку з вищеназваних дій (ст. 4).

Під захистом особл. гарантій Протоколу II перебувають діти, яких слід забезпечувати необхідною турботою і допомогою, зокрема щодо отримання освіти, реліг. та морального виховання. Необхідно вживати всіх можливих заходів, аби діти могли повернутися до своїх сімей, якщо вони були тимчасово розлучені з ними. Діти, які не досягли 15-річного віку, не підлягають призову до збройн. сил, і їм не дозволяється брати участь у воєн. діях. У разі необхідності і зі згоди їхніх батьків або осіб, які несуть відповідальність за піклування над дітьми, вживаються заходи для евакуації дітей із зони воєн. дій (ст. 4).

Крім осн. гарантій і прав, що надаються пораненим і хворим, Протоколом II передбачено, що особи, затримані або інтерновані з причин, пов'язаних зі збройн. конфліктом, мають право на гарантії щодо мед. обслуговування, харчування, гігієни, безпеки, отримання допомоги, відправлення своїх реліг. обрядів та умов праці. При цьому чоловіки і жінки мають розмішуватися окремо, за винятком тих випадків, коли вони є членами однієї сім'ї; їм дозволяється надсилати і отримувати листи; місця утримання інтернованих і затриманих осіб не повинні перебувати поблизу зони бойових дій; фіз. і псих. здоров'ю і недоторканності цих осіб не повинна завдаватися шкода будь-якою невинуватою дією або недоглядом (ст. 5).

Вироки може виносити лише суд, який забезпечує осн. гарантії незалежності і неупередженості: звинувачений має бути без зволікання інформований про деталі провпорушення, яке ставиться йому в про-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ II)

вину; неприпустима колект. відповідальність і осудження за вчинення будь-якої дії чи упушення, яке не є кримін. правопорушенням під час його вчинення; кожний, кому пред'являється обвинувачення в правопорушенні, вважається не винним доти, доки його вина не буде доведена згідно із законом; суд. розгляд повинен відбуватися в присутності обвинуваченого; недопустимий примус до визнання себе винним; осудженому має бути повідомлено про його право на оскарження. Смертний вирок не повинен виноситися особам, які на момент вчинення правопорушення не досягли 18-річного віку, а також вагітним жінкам і матерям, які мають малолітніх дітей (ст. 6). Гарантії гуманного поводження, що стосуються названих вище осіб, мають забезпечуватися без будь-якої несправедл. відмінності, заснованої на будь-яких причинах. Вони продовжують діяти до закінчення позбавлення або обмеження свободи (ст. 2).

За станом на 2014 учасницями Протоколу II є 167 д-в, у т. ч. Україна, яка ратифікувала його 25.07.1990. Це досить високий рівень визнання д-вами значущості його положень, що відображує ступінь їх стурбованості зростанням у світі збройн. конфліктів міжнар. характеру. Такі конфлікти, як правило, вирізняються крайніми формами жорстокості, супроводжуючись значними жертвами серед цив. населення та руйнуванням матер. умов життєдіяльності країн, в яких вони відбуваються. Ці положення, однак, не можна розглядати як звичаєві норми міжнар. права, хоча певною мірою така тенденція вже простежується в міжнар.-правовій практиці виконання Женев. конвенцій 1949.

Норми, що регулюють конфлікти неміжнар. характеру, сформульовані, як показано вище, в заг. формі і не передбачають міжнар. контролю за їх дотриманням, як це має місце щодо положень Протоколу I. Разом з тим ст. 3 Женев. конвенцій 1949 є заг. для міжнар. і неміжнар. збройн. конфліктів і має обов'язковий характер не лише як норма міжнар. договір. права, а й як вираження загальних принципів права. Отже,

зміст цієї статті розглядається як частина звичаєвого права. Водночас, низка положень Протоколу II виходить за межі норм ст. 3, і передусім це стосується принципів, що обмежують вибір засобів і методів ведення воєн. дій. Однак обґрунтування їх застосув. як звичаєвих норм дуже ускладнюється неоднозначною практикою сторін, що перебувають у конфлікті (Х.-П. Гассер).

Не можна також не брати до уваги й те, що хоча Протокол II відтворює і розвиває в п. 1 ст. 1 норми заг. ст. 3 Женев. конвенцій 1949, у ньому зовсім не йдеться про віднесення порушення його норм до *воєнних злочинів*. Як зазначає Е. Давид, таке «умовчання в Додатковому протоколі II справляє враження, що державам ніколи не спадало на думку вважати воєнними злочинами порушення права збройних конфліктів, скоєні під час міжнародного збройного конфлікту... Однак є підстави вважати, що в даний час з'явилася тенденція відносити до воєнних злочинів також дії, скоєні в ході внутрішніх збройних конфліктів». Так, під час конфлікту в кол. Югославії РБ ООН заявила, «що особи, які вчиняють або наказують вчинити серйозне порушення Женевських конвенцій 1949, несуть індивідуальну відповідальність за таке порушення»; створила експерт. комісію з виявлення «серйозних порушень... міжнародного гуманітарного права, скоєння яких на території колишньої Югославії можна було б вважати доведеним», та заснувала *Міжнародний кримінальний трибунал з колишньої Югославії* (МКТЮ). При цьому РБ ООН ніколи не намагалася провести відмінність між діями, здійсненими під час внутр. фази конфлікту, а саме, до створення незалеж. респ. Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговини та їх визнання Федеративною Республікою Югославією, та діями, що відбувалися на етапі міжнар. інтернаціоналізації цього конфлікту. Таким самим шляхом пішла КМП ООН, яка в проєкті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства кваліфікувала як «злочини проти миру і безпеки людства» «найтяжчі воєнні злочини», скоєні під час як міжнар., так і внутр. збройн. конфліктів.

Крім того, РБ ООН наділила *Міжнародний кримінальний трибунал з Руанди* компетенцією розглядати справи про серйозні

порушення заг. ст. 3 і Протоколу II (ст. 4 Статуту). Більш того, МКТЮ також визнав за собою право припиняти деякі порушення *Женевського права* і *Гаазького права*, які сталися під час неміжнар. збройн. конфлікту. Так, у справі Тадича Трибунал виходив з того, що ст. 3 його Статуту застосовується до всіх порушень міжнар. гуманіт. права, крім «серйозних порушень Женевських конвенцій 1949, що містяться в ст. 2, актив геноциду, про які йдеться в ст. 4, або злочинів проти людяності, наведених у ст. 5, незалежно від того, чи скоєні ці порушення в період міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту». Трибунал, зокрема, заявив: «стаття 3 є загальною статтею, яка застосовується до всіх порушень гуманітарного права, які не застережуються в статтях 2, 4 і 5, а саме до: (i) порушень Гаазького права, що стосується міжнародних конфліктів; (ii) порушень положень Женевських конвенцій 1949, крім тих, які кваліфікуються як серйозні порушення цих Конвенцій; (iii) порушень загальної статті 3 та інших норм звичаєвого права, що стосуються внутрішніх конфліктів; (iv) порушень угод, які є обов'язковими для сторін у конфлікті і які розглядаються як договірне право, або угод, що не увійшли до складу міжнародного звичаєвого права».

Протокол II застосовується лише до того типу громадян. війн, які вирізняються високою інтенсивністю, що також ускладнює правову оцінку внутр. конфліктів, зужуючи дію заг. ст. 3 Женев. конвенцій 1949. Тим більше, що не існує практики визнання д-вою, яка бере участь у конфлікті, повстанців як *воюючої сторони*. У такому разі громадян. війна стала б об'єктом застосування права, що застосовується в період міжнар. конфліктів. Таку заяву востаннє було зроблено у 1902 під час англо-бурської війни. А в період громадян. війни в США визнання Півдня як воюючої сторони лише розумілося. Формально треті країни можуть офіц. визнати повстанців, і в цьому разі їх відносини з обома сторонами, що беруть участь у конфлікті, мають регулюватися правилами *нейтралітету*. Однак на практиці такі форми визнання не діють унаслідок небажання урядів бути звинуваченими у втручанні у внутр. справи суверен. д-в (Х.-П. Гассер).

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ II)

У Протоколі II, як і в заг. ст. 3 Женев. конвенцій 1949, відсутні положення про особл. статус для *комбатантів* або *військовополонених*. У ньому встановлюються лише гарантії, що воюючі сторони за всіх обставин і без *дискримінації* зобов'язуються гуманно поводитися з усіма особами, які не беруть або припинили брати участь у воєн. діях. З повстанцями, які опинилися у полоні, безумовно, слід поводитися належним чином, але вони не є військовополоненими, і ніщо в міжнар. праві не перешкоджає владі притягти їх до відповідальності згідно з нац. кримін. зак.-вом. Як зазначає Х.-П. Гассер, «за ініціативою МКЧХ після Другої світової війни все більшого поширення набуває практика, що бере до уваги як особливе становище повстанців, так і точку зору уряду. Відповідно захоплені члени повстанських угруповань мають право на таке саме поводження, що і військовополонені, за умови, що вони виконують правила, які застосовуються під час бою, зокрема, відкрито носять зброю і поважають принципи гуманітарного права. Рішення їх долі слід відкласти до закінчення війни, коли вщухнуть пристрасті».

Отже, незважаючи на стислий характер норм Протоколу II і, як результат, недостатньо високий рівень їх ясності в низці питань та обов'язок дотримуватися цих правил лише для д-в, які стали його учасниками, є підстави сподіватися, що в подальшому й ін. д-ви дедалі більше використовуватимуть цей Протокол як керівництво для оцінки своїх гуманіт. обов'язків під час громадян. війн. Його значення полягає також у тому, що він та пов'язана з ним заг. ст. 3 Женев. конвенцій 1949 можуть вважатися кодифікацією осн. прав людини в умовах громадян. війни. Це означає, що міжнар. право прав людини накладає обмеження на д-ви стосовно всіх осіб, на які поширюється їх влада, і ці обмеження діють постійно. У рішенні МС ООН у справі *Воєнна і воєнного характеру діяльність у Нікарагуа та проти неї 1986* зазначено: «Конфлікт між силами *contras* і силами

**ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)**

уряду Нікарагуа є збройним конфліктом неміжнародного характеру. Дії *contras* стосовно уряду Нікарагуа підкоряються праву, що застосовується до таких конфліктів, тоді як дії США стосовно Нікарагуа і проти неї підкоряються правовим нормам, що регулюють міжнародні конфлікти. Оскільки мінімальні вимоги, що застосовуються до міжнародних конфліктів і неміжнародних конфліктів, ідентичні, немає потреби вирішувати питання про те, чи повинні дії, що розглядаються, оцінюватися в контексті норм, чинних стосовно тієї чи ін. категорії конфліктів». Можна констатувати, що в міжнар. гуманіт. праві існує тенденція, спрямована на стирання відмінностей між нормами конфліктів неміжнар. характеру і нормами, що регламентують міжнар. збройні конфлікти. Цей процес відбувається за допомогою звичаєвих норм, виникнення яких пов'язане з подоланням відмінностей договір. норм у цій сфері.

Літ.: *Денисов В.Н., Білоусов М.М.* Важливий етап в розвитку міжнародного гуманітарного права // Радянське право, 1978, № 7; *Денисов В.Н.* Уважение прав человека в период вооруженных конфликтов // Международное сотрудничество государств в области прав человека. К., 1987; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. Введение. М., 1995; *Основные положения Женевских конвенций и Дополнительных протоколов к ним.* М., 2000; *Толстых В.Л.* Курс международного права. М., 2009; *Боте М.* Обеспечение международного права и безопасности и право вооруженных конфликтов // Международное право / Под ред. Вольфганга Графа Витцума. М.; Берлин, 2011; *Meron T.* The Geneva Conventions as Customary Law // AJIL, 1987, v. 81; *Schindler D.* The Different Types of Armed Conflicts According to the Geneva Conventions and Protocols // RdC I, 1979, v. 163 II; *Gasser H.-P.* Internationalized Non-international Armed Conflicts: Case Studies of Afghanistan, Kampuchea and Lebanon // The American University Law Review, 1983, v. 33; *Meron T.* Human Rights in Internal Strife: Their International Protection. Cambridge, 1987.

В.Н. Денисов

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949, ЩО СТОСУЄТЬСЯ ЗАХИСТУ ЖЕРТВ МІЖНАРОДНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ, 1977 (ПРОТОКОЛ I) — прийнятий на

Дипл. конф. з підтвердження і розвитку міжнар. гуманіт. права, що застосовується в період збройн. конфліктів, 08.06.1977.

Дипл. конф. тривала в Женеві протягом 1974—77, і в ній взяли участь делегації 102 д-в, у т. ч. й України, та представники ряду нац.-визв. рухів. Напружені дискусії, що відбувалися на ній, віддзеркалювали стан міжнар. відносин, що склався на той час у світі. Якщо аж до прийняття Женев. конвенцій 1949 *міжнародне гуманітарне право* ґрунтувалося виключно на європ. світоглядних підходах і відп. практиці, то розроблення Протоколу I і *Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 (Протокол II)* відбувалося на Конф. за участю досить великої групи країн «третього світу», які стали членами міжнар. співтовариства в результаті процесу *деколонізації*, що мала всесвітньо-істор. значення. На Дипл. конф. ці країни часто виступали зі спільними позиціями, які здебільшого збігалися з підходами СРСР та ін. соціаліст. країн, що сприяло кодифікації та прогрес. розвитку принципів і норм міжнар. гуманіт. права.

Протокол I містить низку нових норм, які стосуються міжнар. збройн. конфліктів, суттєво доповнюючи Женев. конвенції 1949 і значно підвищуючи ефективність захисту, який вони надають найменш захищеним категоріям осіб. На 2014 його учасниками є 174 д-ви, у т. ч. Україна, яка ратифікувала його 25.07.1990, що дає змогу розглядати цей документ як універс. міжнар.-правовий акт. Протокол I набув чинності для перших 2 д-в, що домовляються, 07.12.1978, а для кожного наст. учасника — через 6 міс. після ратифікації або приєднання до нього.

Протокол I зв'язує *Женевське право* з *Газаським правом*, які раніше розвивалися окремо одне від одного. У ньому здобув перевагу підхід, згідно з яким недостатньо допомагати жертвам воєн. дій, оскільки важливішим є встановл. обмежень самих воєн. дій, щоб уникнути зайвих страждань і ушкоджень (Х.-П. Гассер). У преамбулі Протоколу I йдеться про те, що його учасники виходять з необхідності «підтвердити і розвинути приписи, які передбачають захист жертв збройних конфліктів, і допо-

внити заходи, спрямовані на забезпечення більш ефективного їх застосування».

Усі положення Женев. конвенцій 1949 і Дод. протоколів I і II будуються навколо 2 ключових понять міжнар. гуманіт. права: «комбатант» (див. *Комбатант*) і «особа, яка перебуває під захистом». Хоча історія *ius in bellum* налічує чимало століть, поняття «комбатант» було визначено лише в Протоколі I, в якому зазначається: «особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті,... є комбатантами...» (п. 2 ст. 43). Це означає, що будь-який солдат збройн. сил д-ви — комбатант. Далі вказано, що лише комбатанти «мають право брати безпосередню участь у воєнних діях». Комбатанту дозволяється застосовувати силу і навіть убивати, і він не несе персон. відповідальності за свої дії, як це могло б мати місце, якби він вчинив ті самі дії як звичайний гр-н. Однак комбатант зобов'язаний дотримуватися обмежень у цих своїх діях, оскільки засоби і методи, якими він може вести бойові дії, не можуть виходити за межі, визначені міжнар. правом. Саме ці обмеження, які стосуються ведення воєн. дій, відомі під назвою Гаазького права як складової міжнар. гуманіт. права. Згідно з Протоколом I, шпигуни (ст. 46) та найманці (ст. 47) не мають права на статус комбатантів і *військовополонених*. Особа, яка перебуває під захистом, — це будь-яка людина, яка згідно з Женев. конвенціями 1949 і Дод. протоколом I до них має право на особл. захист або на особл. статус особи, яка перебуває під покровительством. Є кілька категорій таких осіб: поранені, хворі та особи, які зазали корабельної аварії, як зі складу збройн. сил, так і цивільні; військовополонені; інтерновані цив. особи; цив. особи на терит. супротивника та цив. особи на окупованій терит.

У Протоколі I набули подальшого розвитку зобов'язання сторін щодо забезпечення гуманного поводження з особами, які перебувають у їх владі. Вони містяться в ст. 75 під назвою «Основні гарантії» і є стислим викладом відп. положень *Загальної декларації прав людини 1948*, пристосованих до збройн. конфліктів. Так, з особами, які перебувають у владі супротивної сторони, «за всіх обставин поводяться гуманно». Вони мають користуватися захис-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)

том «без будь-якої несприятливої відмінності, заснованої на ознаках раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або віросповідання, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи іншого статусу або будь-яких інших подібних критеріїв». Це означає повну заборону *дискримінації* військовополонених, що в період збройн. конфлікту набуває особл. значення. Ця стаття містить перелік ін. зобов'язань і заборон: «насилля над життям, здоров'ям і фізичним або психічним станом осіб; вбивство; тортури всіх видів, фізичні чи психічні», та медичні експерименти на людях. Остання заборона встановлена в ст. 11 і поширюється на всіх осіб, які перебувають у владі супротивної сторони. Жодні винятки не допускаються навіть зі згоди таких осіб унаслідок того, що не існує гарантій, що в надзвич. умовах (полон, окупація) це рішення є добровільним. Особливо небезпечні експерименти такого роду вважаються серйозними порушеннями міжнар. гуманіт. права (п. 4). Ст. 75 забороняє також: наругу над людською гідністю, зокрема принизливе й образливе поводження; примус до проституції або непристойне посягання в будь-якій формі; взяття заручників; колект. покарання та погрози вчинити такі дії. У ній міститься вимога про забезпечення справедл. і належним чином організованого судочинства, щоб будь-якій особі, яка звинувачується у скоєнні злочину, пов'язаного зі збройн. конфліктом, був забезпечений справедл. суд. У розд. III Дод. протоколу I, в якому містяться мін. вимоги до поводження з особами, що перебувають у владі супротивної сторони, визначено ін. групи осіб, які внаслідок високого ступеня вразливості в ситуації конфлікту потребують дод. захисту: *біженці* і особи без гр-нства (ст. 71); роз'єднані війною сім'ї (ст. 74); жінки (ст. 76); діти (ст. 77 і 78) та журналісти (ст. 79).

Женев. конвенції 1949 передбачають різні правила, які застосовуються залежно від того, чи є поранений, хворий або той, хто

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)

зазнав корабельної аварії, зі складу збройн. сил чи цив. особою. Протокол I ліквідував цю відмінність і ввів єдині правила для обох категорій осіб (ст. 8). Захист поширюється на людину або установу і не пов'язується з їх військ. чи цив. статусом. Ст. 10 Протоколу I «Захист і догляд» гласить: усі поранені, хворі і особи, які зазнали корабельної аварії, незалежно від того, до якої сторони вони належать, користуються повагою і захистом (п. 1); за всіх обставин з ними поводяться гуманно і надають їм макс. можливою мірою і в найкоротші терміни мед. допомогу і догляд, яких потребує їх стан. Між ними не проводиться жодної відмінності з будь-яких міркувань, крім мед. (п. 2). Цей захист стосується й установ, які згідно з Женев. правом мають особл. правовий статус. Згідно з I Женев. конвенцією 1949 і Протоколом I, мед. формування, мед. персонал і саніт.-трансп. засоби користуються таким самим захистом (ст. 19—23 I Конвенції; п. «е» ст. 8, ст. 12—14). Виходячи з цього, сторона супротивника зобов'язана у будь-який час поважати мед. формування, тобто на них не можна нападати і не можна перешкоджати їхній роботі. Захист припиняється лише в тому разі, якщо такі формування використовуються «крім їх гуманітарних функцій» з метою завдання шкоди супротивнику. Захист не припиняється, якщо мед. формування прийняло поранених комбатантів разом з їх зброєю. Зокрема, наявність збройн. охорони не позбавляє лікарню її права на захист: мед. персоналу не тільки дозволено, а й необхідно захищати поранених і хворих від насилля, а також запобігати пограбуванню, напр. складів з ліками, що може вимагати застосув. зброї в поліц. цілях (ст. 13). Разом з тим мед. формування не можна обороняти від захоплення збройн. силами супротивника. Уперше в міжнар. гуманіт. праві до Протоколу I внесено положення, які стосуються характеру мед. обов'язків: ні за яких обставин жодна особа не може бути піддана покаранню за виконання нею мед. функцій, сумісних з мед. етикою, незалежно від того, в інтересах

якої особи виконувалися ці функції (ст. 16). Військ. і цив. духов. персонал користується таким самим захистом (п. «d» ст. 8). Його статус аналогічний статусу мед. персоналу. Протокол I розширює сферу діяльності нац. Т-в Червоного Хреста та ін. добровільних т-в допомоги, які належним чином визнані та уповноважені своїм урядом, дозволяючи їм з власної ініціативи надавати допомогу населенню на захопленій або окупованій терит. (ст. 17).

У Протоколі I встановлено право «сімей знати про долю своїх родичів» під час збройн. конфлікту (ст. 32, 33). У зв'язку з цим останки військовослужбовців і цив. осіб супротивної сторони мають користуватися повагою, а місця поховання належно утримуватися і позначатися (ст. 34). Розроблено також всеохопну систему захисту повітр. перевезень поранених і хворих (ст. 24).

Подальшого розвитку в Протоколі I набули конвенц. положення щодо захисту цив. населення в період збройн. конфліктів. Цив. є всі ті особи, які не входять до складу збройн. сил (ст. 50). До них віднесено також біженців та *анатридів*, які перебувають на терит. сторони конфлікту і користуються таким самим захистом, як і гр-ни країни їх походження (ст. 73). Особл. зусилля слід докладати для возз'єднання сімей (ст. 74). Крім детальної статті щодо захисту жінок (ст. 76) Протокол I містить нові положення, що стосуються поводження з дітьми (ст. 77). Вони мають право на відп. їхньому віку турботу і допомогу. Зокрема, заборонено призивати до збройн. сил дітей, які не досягли 15-річного віку, і вони не повинні брати безпосередньої участі у воен. діях. Якщо ж це сталося і вони опинилися в полоні, то мають право на особл. поводження. Смертна кара стосовно молодих людей, які не досягли 18-річного віку під час вчинення правопорушення, не приводиться до виконання. Передбачено умови, за яких допускається евакуація дітей з небезпечних р-нів (ст. 78), і встановлюється порядок перевірки для запобігання незаконній евакуації дітей зі своєї країни та їх незаконному усиновленню. Визначено також становище журналістів, які виконують небезпечні профес. завдання і визнаються цив. особами (ст. 79).

Для захисту всього цив. населення або особливо вразливих осіб, а саме поранених, хворих, інвалідів, людей похилого віку, дітей та ін., за згоди обох сторін можуть створюватися безпечні зони або під час конфлікту, напр. у формі «відкритого міста», або ще в мирн. час — *демлітаризовані зони* (ст. 59, 60). Такі зони забороняється піддавати воєн. нападу, але їх не можна обороняти від супротивника, що наближається. Єдине призначення цих зон полягає у забезпеченні вживання населення, яке укривається в них.

Протокол I вніс важливі новації в обов'язок комбатантів зробити так, щоб їх можна було відрізнити від цив. осіб, закріплюючи цей принцип у низці конкр. його положень (п. 2 ст. 44, 49—58). Традиц. право вимагає, щоб військовослужбовці мали певний і видимий здалеку розпізнавальний знак і відкрито носили зброю. На практиці особи, що належать до складу збройн. сил, носять, на відміну від цив. населення, формений одяг. Це правило діє і сьогодні, про що чітко говориться в Протоколі I (п. 7 ст. 77). Однак, враховуючи вимогу країн «третього світу», Дипл. конф. 1974—77 внесла зміни в норми, що стосуються обов'язку збройн. сил відрізнити себе від решти населення. Осн. нормою залишився обов'язок комбатантів відрізнити себе від цив. населення. Особи, які входять до складу збройн. сил, звільняються від цього обов'язку лише в тих ситуаціях, «коли внаслідок характеру воєнних дій озброєний комбатант не може відрізнити себе від цивільного населення» (п. 3 ст. 44). З дискусії, що мала місце на Дипл. конф., чітко випливає, що ситуації, про які йдеться, виникають лише в умовах воєн. окупації або під час нац.-визв. війн. У таких ситуаціях комбатантам дозволяється іти у підпілля, ховаючись серед мирн. населення, і тоді вони розглядаються як *партизани*. Однак навіть у цих ситуаціях вони повинні відкрито носити зброю безпосередньо перед боєм, а саме під час розгортання в бойові порядки перед атакою, а також під час бою, що має дати можливість супротивній стороні розпізнати їх як комбатантів.

Зазначені новації, що узаконюють ведення партизан. війн, були піддані гострій критиці. Висловлювалося побоювання, що по-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)

слаблення обов'язків комбатантів за всіх обставин завжди відрізнити себе від цив. населення може сприяти тероризму. З цих міркувань США досі не ратифікували Протокол I. Однак подібні побоювання не враховують, що нові правила стосуються лише військовослужбовців д-ви, яка бере участь у міжнар. збройн. конфліктах, або, в обумовлених випадках, бійців визнаних нац.-визв. рухів. Ні групи чи банди терористів, ні окр. терористи не підпадають під дію цих правил, оскільки вони не належать до будь-яких визнаних збройн. сил. Натомість гол. аргументом на користь цих новацій є те, що нове визначення, яке стосується прав і обов'язків комбатантів у виняткових ситуаціях, за жодних обставин не звільняє комбатантів від обов'язку дотримуватися правил *jus bellum*, яке забороняє тероризм у всіх без винятку випадках (Х.-П. Гассер).

Особи зі складу збройн. сил зберігають свій правовий статус комбатантів і тоді, коли вони порушують свої обов'язки і підлягають суду як воєн. злочинці (ст. 85 III Женев. конвенції 1949, п. 2 ст. 44 Протоколу I). При захопленні в полон вони стають військовополоненими і користуються захистом цієї Женев. конвенції, навіть якщо їх визнано винними. Що стосується членів нерегулярних формувань, то порушення ними вимоги щодо відкритого носіння зброї до нападу і під час нього призводить до втрати їх привілейованого статусу. Така втрата статусу поширюється навіть на випадки, коли ці особи входять до складу збройн. сил і можуть переслідуватися згідно з кримін. зак-вом д-ви, яка затримала їх лише за участь у воєн. діях, оскільки вони позбавляються права на статус комбатантів (п. 4 ст. 44).

Протокол I підтвердив один з осн. принципів міжнар. гуманіт. права, що стосується обмеження *воюючих сторін* на вибір методів і засобів ведення *війни*, в такому формулюванні: «у випадку будь-якого збройного конфлікту право сторін, що перебувають у конфлікті, обирати методи і засоби ведення війни не є необмеженим». Він доповнюється таким положенням: «Заборо-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ
КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)

няється застосовувати зброю, снаряди, речовини і методи ведення воєнних дій, здатні завдати надмірних ушкоджень або надмірних страждань» (ст. 35). Більше того, встановлюється цілковита заборона «застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають своєю метою спричинити або, як можна очікувати, спричинити велику, довготривалу та серйозну шкоду природному середовищу» (ст. 35), як заг. обмеження на ведення війни. З цих 3 заборон можна вивести заг. дод. правило, а саме — принцип домірності, який, за відсутності спец. норми, дозволяє виробити конкр. директиву (Х.-П. Гассер). У разі застосування сили цей принцип дає можливість комбатантам конкретизувати свої дії згідно з поставленими цілями та очікуваною воєн. перевагою.

До заборонених методів ведення війни Протокол I відносить віроломство, яке визначається як «дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру супротивника і змусити його повірити, що він має право на захист або зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, що застосовується в період збройних конфліктів, з метою оманити такої довіри» (ст. 37). Прикладами віроломства можуть слугувати напади під прикриттям білого прапора або симулювання виходу зі строю з метою знищення супротивника, коли той спробує надати допомогу. Однак такі звичайні воєн. хитрощі, як маскування, несправжні операції і дезінформація, розраховані на введення супротивника в оману, не заборонені.

Протокол I містить спец. правило, яким забороняється використовувати під час воєн. дій визнані розпізнавальні емблеми не за призначенням, особливо червоний хрест і червоний півмісяць (ст. 38) (див. *Емблема Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та інші розпізнавальні знаки*). За певних обставин це може розглядатися як серйозне порушення Протоколу I, а саме, як воєн. злочин. Забороняється й зловживання емблемою ООН, віроломне використання якої також карається (п. 3 (1) ст. 85). Забороняється також за всіх обста-

вин «віддавати наказ не залишати нікого в живих» або вести воєн. дії на такій основі (нікого не шадити) (ст. 40), а також піддавати нападу осіб, які вийшли зі строю (ст. 41). Протокол I забороняє піддавати нападу членів екіпажу, які покидають на парашутах літак, що зазнав аварії (ст. 42). Це правило, однак, не стосується повітр.-десант. військ, які спускаються на парашутах: на них можна нападати, коли вони перебувають у повітрі.

Jus in bellum забороняє деякі види зброї і типи боєприпасів, накладаючи обмеження на їх застосування. Так, Протокол I забороняє: напад із застосування зброї і боєприпасів невидіркованої дії (п. 4 ст. 51); застосування зброї або снарядів, «здатних спричинити надмірні ушкодження або надмірні страждання» (п. 2 ст. 5). На виконання цієї заборони у 1980 було прийнято *Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невидіркову дію, 1980* та 3 протоколи до неї, які охоплюють такі типи зброї і боєприпасів, як приховані осколки, міни і міни-пастки, запалювальна зброя. Лише 1-й тип зброї заборонено повністю, а застосування 2 ін. видів озброєнь регулюється суворіше і обмежується. У цьому контексті слід брати до уваги ст. 36 Протоколу I, що має назву «Нові види зброї» і зобов'язує д-ви-учасниці під час вивчення, розроблення, набуття або прийняття на озброєння нових видів зброї, засобів чи методів війни визначати, чи не суперечить їх застосування міжнар. гуманіт. праву.

У Протоколі I посилено захист цив. населення і цив. об'єктів. Відповідно, у ст. 48 зазначено: «Для забезпечення поважання і захисту цивільного населення та цивільних об'єктів сторони, що перебувають у конфлікті, повинні проводити відмінність між цивільним населенням і комбатантами, а також між цивільними об'єктами та військовими об'єктами і відповідно спрямовувати свої дії лише проти військових об'єктів». У зв'язку з цим важливим є визначення військ. об'єкта, на який дозволяється нападати. У Протоколі I на це питання дано чітку відповідь: дозволяється битися з особами, які входять до складу збройн. сил супротивника, і законними військ. об'єкта-

ми вважаються об'єкти, «які завдяки своєму характеру, розташуванню, призначенню або використанню роблять ефективний внесок у воєнні дії і повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких, за існуючих у даний момент обставин, дає явну воєнну перевагу» (п. 2 ст. 52). Протокол I визначає цив. осіб як осіб, які не входять до складу збройн. сил (п. 1 ст. 50). Цив. об'єктами є всі ті об'єкти, які не належать до військ. об'єктів (п. 1 ст. 52). На цій основі в ньому під рубрикою «Цивільне населення — загальний захист від наслідків воєнних дій» установлено й ін. заборони. Згідно зі ст. 51, ані цив. населення, ані окр. цив. особи не можуть бути об'єктом нападу. Водночас «забороняються акти насилля або погрози насиллям, які мають основною метою тероризувати цивільне населення». Згідно з цією статтею, слід відмовитися від такого нападу, якщо він, «як можна очікувати, разом з тим потягне за собою втрату життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб і шкоду цивільним об'єктам або те чи інше разом, які були б надмірними відносно конкретної або безпосередньої воєнної переваги, яку очікують таким чином здобути» (п. 5 ст. 51). Однак цив. особи користуються захистом лише доти, доки вони не беруть участі у воєн. діях (п. 3 ст. 51). З ін. боку, цив. населення не може використовуватися для захисту військ. об'єктів від нападу супротивника або для прикриття воєн. операцій (п. 7 ст. 5). І, нарешті, забороняється напад на цив. населення або окр. цив. осіб у порядку *репресалій* (п. 6, 7 ст. 51).

У Протоколі I з посиланням на *Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954* міститься заборона нападів, спрямованих проти «історичних пам'яток, витворів мистецтва або місць відправлення культу, які становлять культурну і духовну спадщину народів» (ст. 53). Захищаються також «об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення». До таких об'єктів належать, напр., запаси продовольства, худоба, споруди для постачання питною водою, за умови, що вони використовуються цив. населенням, а не збройн. силами. Забороняється використовувати голод серед цив. населення як метод ведення війни (ст. 54). Під час ве-

ДОДАТКОВИЙ ПРОТОКОЛ ДО ЖЕНЕВСЬКИХ КОНВЕНЦІЙ 1949 ... 1977 (ПРОТОКОЛ I)

дення воєн. дій виявляється турбота щодо захисту природ. середовища від великої, довгострок. і серйозної шкоди (п. 3 ст. 35). Забороняється нападати на «установи і споруди, що містять небезпечні сили», зокрема на греблі, дамби й АЕС (ст. 56). Зруйнування таких об'єктів неминуче матиме катастрофічні наслідки для цив. населення, а саме, завдасть шкоди здоров'ю або виживанню населення.

Протокол I підтвердив процедури функціонування ін-ту *держави-покровительки*, а також мандат МКЧХ (ст. 5). Водночас у ньому міститься й нова контрольна процедура, яка застосовується до розслідування фактів, що становлять серйозні порушення Женев. конвенцій 1949. Ця процедура здійснюється Міжнар. комісією з установл. фактів, яка створюється після схвалення її не менш ніж 20 д-вами-учасницями (ст. 90). На 2014 ця процедура схвалена понад 70 д-вами, у т. ч. Україною 25.02.1990.

Отже, Протокол I деякою мірою заповнив прогалини, що існували в Женев. конвенціях про захист жертв війни 1949, особливо у сфері, яка стосується захисту цив. населення від наслідків воєн. дій. З його прийняттям відбулося злиття Гаазького права і Женевського права.

Нині осн. зміст Протоколу I узгоджується з відп. нормами міжнар. звичаєвого права. Однак останні в кожному конкр. випадку повинні визначатися у зіставленні з формулюваннями відп. правила в Протоколі I (Т. Мерон). Тому положення цього Протоколу за своєю сутністю мають зобов'язальний характер як звичаєві норми і для д-в, які не є його учасницями. Новаційною відмінністю Протоколу I стало й застосув. осн. норм у сфері прав людини до випадків, коли застосовуються норми міжнар. гуманіт. права. Це є свідченням того, що «ці дві галузі доповнюють одна одну і діють взаємозалежно в питаннях правового впливу, який вони можуть здійснювати» (К. Свилярські). Протокол I належить до осн. джерел міжнар. гуманіт. права, в якому підтверджується необхідність

виконання воюючими сторонами гуманіт. завдань, які виникають під час збройн. конфліктів.

Літ.: *Meron T.* The Geneva Conventions as Customary Law // *AJIL*, 1987, v. 81; *Гассер Х.-П.* Международное гуманитарное право. М., 1995; *Свинарски К.* Основные понятия и институты международного гуманитарного права как система защиты. М., 1977; *Денисов В.Н., Білоусов М.М.* Важливий етап у розвитку міжнародного гуманітарного права // *Радянське право*, 1978, № 7; *Денисов В.Н.* Повага прав людини в період збройних конфліктів // *Международное сотрудничество государств в области прав человека*. К., 1987.

В.Н. Денисов

ДОКОРІННА ЗМІНА ОБСТАВИН — див. *Rebus sic stantibus clausula*.

ДОКТРИНА — у міжнар. праві це поняття вживається переважно у 2 не залежних одне від одного значеннях: 1-ше визначається п. 1 «d» ст. 38 Статуту МС ООН, згідно з яким Суд при вирішенні справ може застосовувати «доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм»; 2-ге характеризує його з точки зору позицій суб'єктів міжнар. відносин з політ. питань, які часто є вираженням їх зовн. політики і можуть мати міжнар.-правові наслідки.

З історії міжнар. права випливає, що праці юристів відіграли значну роль у його становленні. Навіть сам термін «міжнародне право» винайдений юристом і філософом *І. Бентамом*. Це зумовлено тим, що практично до 2-ї пол. 19 ст. міжнар. право було майже закритою від сусп-в системою, функціонування якої, як і міжнар. відносин загалом, було сферою повноважень виключно абс. правителів д-в та їх дипл. агентів. В умовах обмеженого впливу сусп-ва на міжнар. відносини знання про міжнар. право зосереджувалися в працях юристів, які широко використовувалися практикою як доказ існування тих чи ін. його норм, побудованих на відп. теор. підґрунті. Тому тривалий час міжнар. право розвивалося під впливом філос. теорій, доктрин. за сво-

ім характером, в яких узагальнювалася практика взаємовідносин д-в та тенденції її спрямування.

Отже, історія міжнар. права, починаючи з 14 ст., є історією його Д., створеної в рамках відп. шкіл. Передусім це італ. школа, представлена постглосаторами *Бартоло* (1314—57) і *Балдом* (1327—1400), яка розглядала міжнар. право водночас як універс. і *природне право*, що застосовувалися між незалеж. володарями та вільними спільнотами; ісп. школа, яка, виражаючи наприкінці 15 — на поч. 16 ст. провідну роль Іспанії в зах. системі д-в і підтримуючи постглосаторів, в особі *Vimoria* (бл. 1480—1546) відстоювала дійсність універсалізму міжнар. права, а саме, що воно застосовується як між Іспанією та індіанськими спільнотами в Америці, так і між христ. д-вами; англо-голл. школа єлизаветинської Англії, представлена *Джентіні* (1552—1608), протестант. юристом італ. походження, для якого міжнар. право було не просто моральним стандартом поведінки д-в, а реалізацією сукупності норм, що дійсно застосовувалися між д-вами. Голландець *Гроцій* (1583—1645), спираючись на праці *Джентіні*, визнав суверен. д-ву як основу міжнар. права, обґрунтувавши це природ. правом, *римським правом* і держ. практикою. Велике значення для утвердження в практиці цієї концепції міжнар. права належить *Вестфальському миру 1648*, який підбив підсумок 30-літньої війни між протестант. та римокатол. країнами Зах. Європи. Він знаменував нову епоху в розвитку міжнар. права, позбавленого з цього часу верховенства як катол. церкви, так і влади імператора *Священної Римської імперії німецької нації*. *Натураліст.* школа в особі континент. натуралістів слідом за *Пуфендорфом* (1632—94) цілком ідентифікувала міжнар. право з природ. правом (останнє, однак, було у них настільки невизначеним, що не мало будь-якого практ. значення); *позитивіст.* школа, представлена *Зьочем* (1590—1660), подібно до англійця *Селдена*, заклала підвалини позитивізму в міжнар. праві. Не заперечуючи існування природ. права, Зьоч, спираючись на практику європ. д-в, провів чітку грань між природ. правом та позит. міжнар. правом. Подальшого розвитку цей підхід набув у голландця *Бейнкерсеука* (1673—

1743) та німця *Мозера* (1701—85). Істотною вадою цього типу *позитивізму* була невідзначеність морального фактора в процесі застосування двох норм міжнародного права. Еклектична школа, яка увійшла в науку обігом під назвою «гроціанської», в особі таких видатних представників, як *Вольф* (1679—1754) і *Ваттель* (1714—64), зробила спробу встановити «золоту середину між натуралізмом і позитивізмом, беручи до уваги як природне право, так і позитивне право», що було «технічною вісімнадцятого століття, яка збереглася до наших днів» (Г. *Шварценбергер*). Цей метод, однак, страждав на суб'єктивізм унаслідок того, що його прихильники були схильні трактувати міжнародне право з позицій власного розуміння його «джерел». Отже, саме вплив Д. на розвиток міжнародного права як традиції знайшов відображення в системі його джерел, установлених спочатку в Статуті ПМП і перенесених потім без будь-яких змін до п. 1 «d» ст. 38 Статуту МС ООН.

З розвитком міжнародно-правової практики двох, виникненням у міжнародній системі міжнародно-організаційних функцій, характеру та розширення діяльності міжнародного арбітражу звернення до Д. як засобу встановлення існування норм міжнародного права та їх тлумачення стало вельми обмеженим. Уже на початку 20 ст. значною мірою змінився характер *дипломатії*, яка в особі *Ліги Націй* та ін. міжнародно-організацій набула форми колективної дипломатії, ставши значно відкритішою для громадськості. Цьому передувала зміна в характері ролі народів, які виявилися втягнутими у міжнародні відносини через представницькі інститути буржуазної демократії та інформаційні канали. У сукупності ці чинники й стали причиною того, що «посилання на авторитет учених як на доказ міжнародного права, природно, мали виявити тенденцію до зменшення» (Л. *Оппенгейм*). Д., однак, ні в теорії, ні на практиці ніколи не розглядалася як самоцільне джерело міжнародного права, завжди виступаючи додатковим засобом для визначення його норм. Унаслідок цього «судове рішення ніколи не може спиратися виключно на окреме попереднє рішення або на доктрину. Воно може використати попереднє рішення і доктрину з тим, щоб установити ще недостатньо забезпечену норму міжнародного права» (А. *Фердросс*).

Не є джерелом міжнародного права також і колективна думка юристів різних країн, хоча вплив її на розвиток міжнародного права, особливо на стадії правотворчості, може бути значним саме з погляду її доктринального значення. Маються на увазі кодифікаційні акти міжнародно-організаційних юристів, таких як *Асоціація міжнародного права*, *Інститут міжнародного права*, певним чином *Міжнародний Комітет Червоного Хреста* та ін. Однак це не означає, що праці юристів-міжнародників тією чи іншою мірою є складовою процесу міжнародно-правотворчості. З цього питання, навіть в епоху «холодної війни», юристи висловлювали одностайну думку, згідно з якою Д. міжнародного права не може бути засобом створення норм права, а відіграє лише допоміжну роль, яка визначена в п. 1 «d» ст. 38 Статуту МС ООН. Г.І. *Тункін*, поділяючи цілком цю позицію, у свою чергу, підкріплює її авторитетом Х. *Уолдока*. За його словами, останній виходить з того, що «навіть Міжнародний Суд ООН у своїх постановках ніколи не посилався на доктрину міжнародного права, хоча, як він слушно думає, це не означає, що доктрина не чинить впливу на ці постановки».

Крім того, в історії філософської думки існує категорія загальнонаціональної і соціальної теорій (доктрин), які значною мірою вплинули на еволюцію самої двох, що супроводжувалося системними змінами в міжнародному праві. До них, у послідовності їх виникнення, можна віднести: вчення Ж. *Бодена* про суверенітет; політичну думку *Макіавеллі*, *Гоббса*, *Спінози* про верховенство волі абсолюта суверена в міжнародних відносинах та законність звернення його до війни; принцип рівноваги як обмеження суверенітету монарха; ідеї міжнародної солідарності як усвідомлення існування спільних інтересів суверенних держав, на якому ґрунтується соціологічний факт існування міжнародного права; принцип національності або національного суверенітету як протиположності суверенітету монарха; теорія соціалістичної двох, що співіснує в міжнародній системі з різними соціально-економічними та політичними моделями розвитку (*Неуен Куок Дін*).

В іншому значенні Д. виступає як зовнішньополітична позиція двох в процесі визначення

ДОКТРИНА

ня та реалізації нею її зовн. політики. До таких доктрин можна віднести: *Драго доктрину*, *Кальво доктрину*, *Моңро доктрину*, *Стімсона доктрину*, доктрину ізоляціонізму напередодні *Другої світової війни* (США), *Естради доктрину* (Мексика), *Тобара доктрину* (Еквадор), доктрину Брежнєва (СРСР), доктрину Буша (США) та ін., втілення яких мало міжнар.-правові наслідки.

Характерною ознакою доктрин. підходу д-в у сфері зовн. політики є обтяженість його націоналізмом, на який страждають передусім великі д-ви. «Доктрина міжнародного права завжди страждала на націоналізм. З цим доводиться рахуватися і сьогодні» (І.І. Лукашук). Націоналізм як політ. категорія є порівняно новим явищем, притаманним системі нац. д-в, що виникла у 2-й пол. 19 ст. Він був невідомий містам-полісам Старод. Греції, Рим. імперії та середньовіч. д-ві. З'явившись у період абсолютизму, націоналізм став могутньою силою в результаті бурж. революцій, в яких буржуазія, здобувши в межах д-ви владу, вивела свої інтереси на нац. рівень. Цей особистий, егоїст. інтерес був поєднаний з патріотизмом, і у свідомості певної спільноти людей виникло переконання, що лише через таку єдність можна розраховувати на індивід. безпеку у світі, в якому ін. д-ви так само піклуються про свою безпеку, намагаючись забезпечити й розширити свої власні інтереси. У результаті політ. доктрини могли дати юрид. виправдання нац. політики, що намагалася захистити д-ву від екон. або збройн. агресії з боку зовн. світу або навіть застосувати агрес. дії проти ін. д-в. «Принцип або правило, згідно з якими держави мають сумлінно розвивати свою національну міць, неминуче слідує за енергійними зусиллями націоналізму.. Кожний, хто живе в джунглях, має тримати порох сухим» (Н.Д. Палмер, Ч.С. Перкінс). Отже, нац. інтерес ототожнюється з користю, слугуючи моральним критерієм для поведінки д-ви. В історію філософії цей доктрин. підхід, творцем якого був І. Бентам, увійшов під назвою утилітаризму. 19 ст. взагалі характеризується в сучас. науці як

«епоха націоналізму, в якій власні інтереси остаточно взяли гору в міжнародних відносинах. А оптимістичний погляд на те, що людина стала цивілізованою, щоб звернутися до руйнівної зброї для вирішення міжнародних спорів, було грубо зруйновано катастрофою світової війни» (О. Сварлейн). Бурж. світ, що породив націю та нац. д-ву, неминуче продукує шовінізм і свавілля в міжнар. відносинах.

У новітній історії націоналізм використовується також як ідеол. підґрунтя в боротьбі різних людських цивілізацій за панування у світі. Ця боротьба, однак, не є продуктом лише бурж. епохи. Вона завжди була притаманна й ін. істор. періодам, у результаті чого одні цивілізації підіймалися, тоді як ін. підкорялися їм або зовсім сходили з істор. сцени.

Розповсюдження у світі націоналізму пов'язане також з глобалізацією міжнар. відносин, яка загострює боротьбу за світ. панування. У глобалізованому світі, який, як і націоналізм, став реальністю також у 2-й пол. 19 ст., особливо небезпечним для справи миру є порушення в міжнар. співтоваристві балансу сил (інтересів), що створює спокусу взяти гору над суперниками в цивілізац. боротьбі. Для досягнення цього світ. сили часто звертаються до крайніх методів боротьби, не зупиняючись перед скоєнням найтяжчих злочинів проти народів і людства в цілому. Все це й змусило народи нищити один одного у 2 світ. війнах (див. *Перша світова війна 1914—18*, *Друга світова війна*). І для цього широко використовувалися політ. Д., які несли в собі руйнівні для міжнар. співтовариства та міжнар. права цілі. Саме такою була Д. «життєвого простору» (Lebensraum) Гітлера, сформульована ним у маніфесті націонал-соціалізму «Моя боротьба». У ній ішлося не лише про повернення терит., яких Німеччина була позбавлена після I світ. війни, а й анексію терит. на Сході, насамперед терит. СРСР і особливо України та Білорусі. З цієї Д. впливало також, що Європа, як і в часи Наполеона, підпорядковується одній країні. Проте нині такою країною стане Німеччина, яка має встановити в Європі, а в перспективі також у світі, новий порядок. Що це був за порядок, світ скоро дізнався — віроломна агресія проти народів, концта-

бори з газовими камерами для масового знищення людей різних національностей. У цей час зах. демократії — Англія, Франція та США — своєю політикою «умиротворення» Гітлера направляли його на Схід проти СРСР, прагнучи втягнути їх у смертельний бій. І заради цього вони цинічно принесли в жертву Чехословаччину і фактично Польщу, сприяючи тим самим здійсненню цієї людиноненависницької Д. Відомий англ. воен. історик Б.Л. Гарт визнає цей факт: «Англійські урядові кола прихильно ставилися до прагнення Гітлера здобути життєвий простір і давали йому зрозуміти це...». Це була свідомо позиція правлячих кіл Англії, що мала значення Д., якою керувалася в цей період її зовн. політика. Існувала і згода з цією Д. уряду Франції, яка заплатила за це розгромом своєї армії та окупацією ворогом країни, що стало небувалим у її історії нац. припиненням.

Нова істор. епоха, в яку людство вступило після розпаду СРСР, не тільки не дала міжнар. відносинам стабільності, яка в цілому існувала в попередній період, фіксує відп. рівновагу світ. сил, установлену в результаті II світ. війни, а й зробила їх настільки хиткими, що в черговий раз в історії людства нехтуються основополож. міжнар.-правові принципи у сфері миру і безпеки, загрожуючи існуванню міжнар. порядку. Це протистояння в контексті концепції Тойнбі «виклик — і — відповідь», що характеризується як «боротьба цивілізацій». Останнім часом жертвою хаосу в міжнар. відносинах стала також Україна, в якій спостерігається цивілізац. розкол, що прямо загрожує її існуванню як незалеж. д-ви, і в цих умовах ідея єдності країни має бути домінуючою.

У зв'язку з цим чимало дослідників констатують падіння авторитету міжнар. права. А. Карті, англ. філософ права, узагальнюючи їхні думки стосовно цього факту, зазначає: «Міжнародне право більше не визнається західними державами як шори на використання сили. Вони віддають перевагу тому, що називають міжнародною справедливістю, яка веде до виродження, а не розвитку міжнародного права. Існуюча криза визнання міжнародного права, яка не обмежується лише деякими занепоко-

єннями «постмодернового» юридичного духу, належить до широко розповсюджені відмови у визнанні для міжнародного права будь-якого місця у світовій спільноті». З цього можна зробити висновок, що підхід до міжнар. права у своєму позит. вираженні уявляється лише юрид. технікою, «інструментальною» чи «процедурною структурою», позбавленою будь-якого соц. значення. Більше того, ці структури мають зрозумітися з огляду на свідомість індивідів або груп індивідів, що належать до певних культ.-істор. типів сусп.-в. «Міжнародне право не визнає всезагального соціального процесу, який формує реальність, а визнає лише взаємодію урядів державних суспільств так, ніби вони становлять незалежний і природний соціальний процес» (П. Еллот). Такий підхід є вираженням теорії позитивізму в її крайній формі, поч. якій поклали Декарт і Гоббс (епістемол. позитивізм). Отже, заг. об'єкт. соц. процес (спільні інтереси народів) підміняється одностор. соц. процесом (особл. інтересом), відокремленим від міжнар. права, яке засноване на спільній правосвідомості народів. Для міжнар. права залишається сфера юрид. позитивізму, обтяжена вузьким нормативізмом, догматика якого визначається логікою та цінностями ліберал. ідей політ. порядку глобалізованого світу (відданість фін. капіталу ТНК та форм. ознакам плюраліст. демократії, правам людини, верховенству права тощо). При цьому ігнорується розмаїття світу, що виражається передусім у культ.-істор. цінностях осн. людських цивілізацій. У результаті звеличується зах. цивілізац. модель за рахунок ін. цивілізацій, хоча сама вона перебуває сьогодні у найглибшій за всю свою історію соц.-духов. та екон. кризі. На цій сумнівній підставі США вважають, що вони несуть гол. відповідальність за міжнар. мир і безпеку у світі, наголошуючи на цьому в кожній критичній ситуації, що нерідко стає такою без їхньої участі. Востаннє США в особі президента Барака Обами заявили про таку відповідальність у зв'язку з подіями навколо Сирії, мотивувавши її «винятковістю

американської нації». До того ж юрид. позитивізм є найбільш послідовним противником природ. права, претендуючи на монополію в науці міжнар. права. Він є також протилежністю традиц. позитивізму, що визнає згоду д-в у міжнар. співтоваристві основою дотримання і розвитку міжнар. права. Тим самим США намагаються створити для себе нічим не обмежений політ. простір, у якому зручно (без конкурентів) конструювати зовнішньополіт. Д. і приймати всупереч міжнар. праву одностор. рішення як складові міжнар. практики.

Певну стурбованість цим доктрин. підходом до міжнар. відносин та міжнар. права висловлює т. з. критична школа міжнар. права, що виникла в США після 1945, набувши сьогодні поширення також у Європі. Вона вирізняється евристичним підходом, прагнучи в межах юрид. позитивізму знайти засоби розуміння зовнішньополіт. практики зах. д-в на чолі з США і певним чином впливати на неї, звертаючись до творчої ролі інтелект. праці юристів-міжнародників. Цей творчий підхід, що виходить виключно із зах. цінностей, передбачає його вплив на міжнар. відносини поза згодою всіх або більшості д-в, на якій ґрунтується міжнар. право з часу Вестфальського миру 1648, яку посилено після II світ. війни системою колект. безпеки ООН. Для нього характерне зосередження зусиль більше на нормах права в дії. Він асоціюється передусім з Дж. Кеннеді та М. Коскенніемі, які ставлять за мету воскресити в міжнар. праві роль Д. хоча б у маргінальному, вузькому сенсі. Висловлюється також думка, що інтелект. складова профес. діяльності юристів-міжнародників передбачає моральну відповідальність за розроблення ідей та формування міжнар.-правової позиції. Проте жодного критерію такої відповідальності не сформульовано, що робить категорію моральності цієї школи суто декларативною. Ставиться також завдання вивести Європу з «постмодернної летаргії». Це завдання, однак, розуміється не в значенні її самост. розвитку, а лише як докладання більших зусиль у досягненні спільних ці-

лей Європи та США в сучас. період. Загалом же цей евристичний підхід визначається «як інтелектуальне завдання, в якому єдиним сувереном юриста визнається існування його чи її власної інтелектуальної свідомості» (А. Карті). Така свідомість фактично виступає у формі, не обтяженій ні мораллю, ні будь-якими почуттями доброзичливості чи любові до людей як таких. Її завдання — творити керовану США/Європою зовнішньополіт. реальність, яка відповідає їх суб'єкт. уявленням і навіть відчуттям щодо неї. Отже, природа цієї інтелект. свідомості характеризується упевненістю внаслідок того, що такий інтелектуалізм має досліджувати реальність не для пізнання її такою, яка вона власне є, а на основі уявлення про неї із заздалегідь визначених суб'єкт. підходів та оцінок. Саме в межах такої інтелект. свідомості, що ґрунтується на формально визначених методол. підходах юрид. позитивізму до вивчення міжнар. відносин, ставиться проблема відродження в міжнар. праві Д. з наданням їй значення, яке вона мала до епохи Ваттеля. Це стосується істор. періоду Європи, коли «середньовічна і класична римська концепція права як структура права розуму.. визначала поведінку відповідно до обставин, що застосовувалися до природних осіб» (А. Карті), тобто до дії права в умовах відсутності системи суверен. д-в, що виникла в результаті Вестфальського миру 1648. Насправді ж це є спробою світ. фін. закулісся створити доктрин. основу для дискреційного нав'язування народам і людству стандартів поведінки, які відповідають їхнім власним, егоїст. інтересам, і для цього необхідно усунути суверенітет д-в як гол. перешкоду на цьому шляху.

З позиції методології юрид. позитивізму критична школа і з'ясовує витoki амер.-англ. унілатералізму (односторонність прийняття рішень), який визначає сьогодні зовн. політику альянсу США/Англія, побудовану на застосув. сили, і цю політику майже автоматично наслідують весь зах. світ.

Факти, які досліджуються в рамках критичної школи, виявляють логіку цих дій у світлі широкого істор. контексту імперських традицій США та Англії як основи побудови нової соц. реальності (нового

світ. порядку), яка, на думку її творців, мала бути створена після розпаду СРСР (Р. Купер). Саме інтелект. потенціал цих творців має забезпечити обґрунтування такої експансіоніст. політики, виходячи з позицій «відверто імперіалістичної антропології,... яка притаманна менталітету більшої частини як європейської, так і американської еліти» (А. Карті). Так, вторгнення 20.03.2003 амер.-англ. інтервенціоніст. сил в Ірак стало тією рубіжною подією, на якій у доктрин. значенні відпрацьовувалася геостратег. теорія і практика створення нової соц. реальності, позбавленої міжнар. права. Водночас така інтервенціоніст. практика мала привнести у свідомість народів синдром страху перед неминучим застосування сили проти того, хто наважиться чинити опір цій новій реальності.

Відхід зовн. політики США, як і Заходу в цілому, від міжнар. права, який у специф. формі оспорюється критичною школою, не є новим явищем, притаманним лише «постсучасному світу». Цей процес, розпочатий ще напередодні II світ. війни і поновлений з виникненням у світі «холодної війни», знайшов втілення в теорії реалізму. Її класичні представники Е. Карр та Г. *Моргентау*, не відкидаючи міжнар. право як таке, але надаючи переважного значення т. з. реальностям у міжнар. відносинах, відводили йому обмежену роль. Згідно з цією концепцією, міжнар. право неминуче виражає інтереси наймогутніших д-в, які, використовуючи це своє становище, тлумачать його на свою користь. Після закінчення II світ. війни реалісти, «особливо в перший період холодної війни», наводили аргументи проти тенденції з боку зах. д-в обрати «надто юридичний підхід до світової політики» (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). Фактично це означало незгоду з новим міжнар. порядком, установленим у *Статуті ООН*. У зв'язку з цим Дж. Кеннан уже в ті часи вважав, що для більшості членів міжнар. співтовариства необхідно мати ефект. юрид. режим, подібний до цінностей і позицій, які притаманні США.

Разом з тим домінування в міжнар. відносинах теорії реалізму співвідноситься з домінуванням у міжнар. праві теорії юрид. позитивізму. Ці 2 найважливіші течії в сучас. зах. Д. є «цілком сумісними» (Дж. Сім-

псон), доповнюючи, по суті, одна одну. Як 1-ша, так і 2-га теорія у здійсненні своїх цілей віддають перевагу структур. підходам (інституціоналізму), в яких пріоритет. значення належить інтелект. еліті, що діє всупереч традиц. цінностям, притаманним зах. сусп-ву, зокрема відданості юрид. процесу та ролі індивіда як особи з власним мисленням. Останнє все більше заміщується його природ. егоїзмом, доводячи цю притаманну людині властивість до крайнього ступеня відчуженості від заг. інтересів сусп-ва і, отже, д-ви, яка перестає бути його центром. Власний егоїзм, що обертається виключно в матер. сфері, став сенсом життя зах. людини, породжуючи як зневагу до самот. думки людини, так і недовіру до самої людини. Як зазначає нім. теолог і філософ А. Швейцер, «організовані державні, соціальні та релігійні об'єднання нашого часу намагаються змусити індивіда не зосереджувати свої переконання на власному мисленні, а приєднуватися до тем, які вони для нього визначили. Людина, яка керується власним мисленням і тому духовно вільна, уявляється їм чимось незручним і таким, що тривожить. Вона не надає достатніх гарантій того, що поводитиметься в цій організації належним чином... Дух часу сприяє скептичному ставленню сучасної людини до власного мислення, роблячи його сприйнятливим до авторитарної істини». Р. Купер, який персоніфікується з цим доктрин. підходом до зовн. політики, формулює заг. принцип ведення справ з незах. д-вами, який, як зазначає А. Картер, «є несумісним з міжнародним правом Статуту ООН. Цей принцип засновується на відкрито імперіалістичній антропології, яку, не дивно, він вважає властивою менталітету більшої частини як європейської, так і американської еліти». У результаті зовн. політика вилучається з сусп. відносин д-ви, трансформуючись у «право» еліти на її вироблення та здійснення.

У свою чергу, ідеї реалізму та юрид. позитивізму розглядаються в зах. Д. крізь призму лібералізму, який претендує бути посередником між ними, піддаючи критиці

перші за ігнорування міжнар. права, а другі — за недостатню їх роль у сприянні міжнар. співробітництву. Лібералізм виставляє себе міждисциплінарною наукою, яка пов'язує ліберал. ідеї з ідеями реалізму та прагмат. позитивізму на основі визнання виняткової ролі США в міжнар. відносинах та необхідності здійснення, виходячи з цієї їх характеристики, цілей «постсучасного світу», претендуючи на «узаконення глобального управління» (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). Досягнення цього ліберали, подібно до реалістів та позитивістів, бачать у функціоналізмі, який у різні істор. періоди був представлений функціоналіст. і неофункціоналіст. теоріями та теорією взаємопов'язаного світу. Остання розглядається як політика складного та взаємопов'язаного світу, де недерж. актори і держ. бюрократія діють через транснац. мережі та міжнар. ін-ти як складові глобалізованого світу. Погляди лібералів на ті чи ін. ін-ти (Лігу Націй, ООН, НАТО та ін.), хоча й відрізняються від поглядів реалістів і позитивістів, особливо у світлі їх критики морального релятивізму останніх, мають спільну основу, якою є однополярність США та вплив цього чинника на міжнар. правопорядок. Так, ліберал. теорія юрид. процесу протиставляється сутності принципу позитивізму, згідно з яким право є і має бути відокремленим від моралі. Ліберали вважають, що це позбавляє право його мети, що полягає у служінні соц. цілям. Однак теорія юрид. процесу, по суті, також відкидає існуюче міжнар. право, хоча й не такою мірою, як юрид. позитивізм, використовуючи привід, що воно однаково легалізує демокр. і тоталіт. режими. Тому, на думку лібералів, необхідний прогрес. розвиток міжнар. права, що має ґрунтуватися на «міжнародних політикотворчих процесах» (international policy-making processes) (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). Ця теорія набула свого розвитку в діяльності професорів Єльського ун-ту М. Макдугала, Г. Лассвелла, М. Різмана, що створили т. з. Єльську, або Нью-Хевенську, школу. Вони розробили цей політ.-орієнт. підхід (poli-

tico-oriented approach) для внутр. права, виходячи зі спільних для зах. сусп-в цінностей. Це зумовило критичне ставлення лібералів до «удаваного універсалізму» (make-believe universalism) традиц. міжнар. права, що будується лише на нормах, узгоджених д-вами (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). Подальшого розвитку ліберал. теорія юрид. процесу набула по лінії визнання ціннісних характеристик міжнар. права, а саме, його ролі в підтриманні заг. миру у світі, відзеркалюючи паритет ядер. озброєнь 2 надд-в, який склався у 60-ті рр., та в стабілізації міжнар. відносин як таких, що продемонструвало розв'язання у 1962 кубинської ракет. кризи.

У 90-ті рр. виникла нова ліберал. теорія, яка знов повернулася до ідеол. коріння зах. сусп-ва «заздальгідь визначеної мети». Це так званий республ. лібералізм, представлений в амер. Д. міжнар. права Ф. Тесоном, Т.М. Френком та А.-М. Слотер, що відродили в період «постхолодної війни» поняття моральної асиметрії між демократіями і недемократіями та використання проти останніх сили в рамках «ліберального міжнародного права». Демократія еволюціонувала «від морального наказу до міжнародного юридичного зобов'язання» (Т.М. Френк). Ліберальні демократії мають «обов'язок» використовувати силу в перешкоджанні недемократіям у набутті зброї мас. знищення в рамках прагнення встановити у світі «новий транснаціональний ліберальний порядок» (А.-М. Слотер). «Цікаво, де Фолк зіставляв людську гідність і стратегію стабільності як конкуруючі цінності, стверджуючи, що світ не може дозволити собі моральний релятивізм, зумовлений ризиком ядерної війни, нові ліберальні теорії міжнародних відносин не бачать такої напруги» (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт).

Отже, новітня ліберал. теорія, як і практика ліберал. демократій, не є «поступливою стосовно міжнародного права» (Х. Альварес). Вона, по суті, відмовляється навіть від пояснювального підходу до нього, зосереджуючись на необхідності надання йому приписувальної ролі (А.-М. Слотер). Теорія юрид. процесу намагається помістити міжнар. право в суто політ. контекст, у межах якого воно має створюватися і діяти. «Цей погляд відкидає поняття права лише

як неупереджене застосування норм. Міжнародне право повністю є процесом прийняття рішень» (Р. Хіггінс). У цьому правотворчому та правозастосовному процесах пояснення права якщо і може мати місце, то задалегідь підпорядковується прийнятим приписам, сформульованим виключно в політ. Д. зах. д-в як належних до «постсучасного світу».

У 90-ті рр. з'явився конструктивізм — нова теорія як вираження соц. конструювання світу. Вона набула значного поширення як у США, так і в Європі, посівши важливе місце в сучас. міжнар.-правовій Д. Заходу. Це був виклик реалізму й лібералізму з їх раціон. підходом до світ. політики, що виходить, відповідно, з розподілу сили та розподілу інтересів. У той час, як раціоналісти допускають мін. роль ідей, обмежуючись «дорожніми картами» і нормами, що керують діями д-в, конструктивісти зосереджують свою увагу на соц. структурах, що складаються, на їхню думку, з ідентичностей, норм та широкої сфери нормат. акторів світ. політики (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). На філософію конструктивізму, який прагне з'ясувати, що змушує зах. світ триматися разом, значною мірою вплинула соціологія Е. Дюркгейма та М. Вебера, які ще наприкінці 19 — у 1-й пол. 20 ст. зверталися до ролі ідей у соц. житті. Для Дюркгейма це ідеї, що існують не в головах людей, а ті, що характеризують соц. світ зовні. Через соц. взаємодію вони трансформуються в соц. факти, такі як мова, релігія та моральні норми, і, встановлені як такі, набувають значення соц. фактів, впливаючи на поведінку д-в та ін. акторів. Вебер, у свою чергу, в 40-ві рр. через розкриття каузальності соц. фактів намагався з'ясувати вплив ідей на поведінку як самост. сферу науки. Конструктивісти виходять з того, що люди в процесі мислення значною мірою визначають свої прагнення. Звідси д-ви, які відчувають себе достатньо могутніми, прагнуть діяти незалежно від своїх інструмент. можливостей. Для конструктивістів інтерес походить від ідентичностей, що є критерієм вибору дії в конкр. сферах та стосовно конкр. акторів. На їхню думку, соц. складова світ. політики містить також норми, що є міжсуб'єкт. переконаннями соц. і матер. розуміння

світу, вказуючи акторам, що вони можуть і мають робити за певних обставин. Міжсуб'єктивність цих переконань виявляється в тому, що вони поділяються людьми та сусп-вами як соц. факти. Вони є переконаннями не лише стосовно соц. норм і угод, а й стосовно фіз. світу та законів науки (Ф. Кратохвіл). Отже, норми містять як переконання, що є справедл. і правильним (Н. Тенненвейлд), так і переконання, що є здійсненим та ефект. (Л. Ідн). Конструктивісти вважають, що такі норми виходять далеко за межі регулятивної ролі, діючи на більш глибокому утворювальному рівні, і тому вони мають особл. значення (Д. Десслер). Конструктивісти піддають критиці раціоналіст. теорії за крайню формалізацію їх підходів до забезпечення інтересів зах. д-в у світ. політиці. «Раціоналісти в міжнародних відносинах трактують інтереси держав (та інших акторів) як фіксовані: саме щоб збільшити безпеку та процвітання через самопомогу (для реалістів) та через інтенсивність взаємної допомоги (для лібералів). Конструктивісти активізують значущість інтересів, стверджуючи, що вони походять від ідентичностей». Допоки реалізм і лібералізм пропонують пояснення, чому д-ви, заявляючи про свої інтереси та матер. можливості, обирають боротьбу або співробітництво одна з одною, такі раціоналіст. теорії не можуть пояснити «зміст і джерело державних інтересів та соціальну фабрику світової політики» (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт).

Конструктивізм прагне визнати в міжнар. відносинах роль як структури, так і агентів. Соц. структури містять ідентичності і норми, що встановлюються акторами, їх соц. ситуацію та сферу соц. дії. Звертаючись до дії, сумісної з цими ідентичностями та нормами, актори узаконюють і відтворюють соц. структуру питання, що є предметом обговорення. Конструктивісти вказують на процес, де актори соціалізуються в нормах, які є його результатом. Він включає освоєння цих норм елітою, інституціоналізацію норм у дискурсі певного сусп-ва та його культури. Особл. значення

надається останньому елементу соціалізації, де актори визнають нові норми законними та автоматично чинними (Д. Най).

Більшість конструктивістів, особливо амер., належать до т. з. традиц. конструктивістів (*conventional constructivists*), які, пов'язуючи себе з соц. підходом до вивчення світ. політики, прагнуть дослідити каузальний вплив ідентичностей і норм на поведінку. Ін. впливову групу конструктивістів становлять т. з. критичні конструктивісти (*critical constructivists*), особливо європ., які використовують критичні теорії міжнар. відносин, поширюючи їх на міжнар. право. Вони заперечують соціол. науку з її об'єктивізацією вивчення реальностей, зосереджуючись на власних оцінках фактів і перспективах, що впливають з них (Д. Армстронг, Т. Фаррелл, Х. Ламберт). Один із провідних представників конструктивізму М. Коскенніемі, який був спочатку прихильником традиц. конструктивізму, що визнає процес установл. нормат. змісту міжнар. права в значенні каузальності, згодом трансформував ці свої погляди, наблизившись до позиції критичного конструктивізму, для якого перспектива міжнар. права бачиться як «форма, обтяжена знанням» (*a knowledge-laden form*) соц. відносин. Відповідно міжнар. право він розглядає як «особливе відчуття (*a particular sensibility*) міжнародних питань або як задалегідь приписані позиції та упередження щодо них». Він уявляє «міжнародне відчуття» (*international sensibility*) як істор. можливе і спрямоване на міжнар. реформу згідно з моделлю зах. цивілізації та інституц. сучасністю. Коскенніемі віддає перевагу концепції «відчуття» перед концепцією «ідей» унаслідок того, що 1-ша, на його думку, пропонує рухоміший міжсуб'єкт. світ, більш пристосований до суперечностей та змін. Однак толерантнішим до міжнар. права є підхід традиц. конструктивізму, який пропонує певною мірою зчеплення з позитивізмом та теорією юрид. процесу. Проте і він страждає на односторонність унаслідок визнання аксіомою вищості зах. цивілізації, що харак-

теризує методологію традиц. конструктивізму як об'єктивістську і, отже, також як задалегідь упереджену.

Теорії реалізму, ідеалізму та конструктивізму (критичний підхід), хоча і різняться своєю методологією, виходять з вищості зах. цивілізації на чолі з США, обґрунтовуючи звернення до сили необхідністю прищеплення незах. світу ліберал. цінностей. У цій вкрай радикальній і дискреційній моделі сучас. міжнар. відносин, обтяженій штучно створеним поняттям «похолодній війни», позит. міжнар. право проголошується «застарілим» і таким, що підлягає витисненню з міжнар. системи як опосередкованим, так і прямим насиллям (*violence*). Об'єктом насилля може бути будь-який актор міжнар. відносин, що не поділяє цих цінностей або вважається таким, незалежно від цивілізац. чинників власного буття. Згідно з висновком А. Карті, лібералізм у США розглядається виключно з позиції зах. споживацького сусп-ва, яке представляє «матеріалістично-гедоністичну культуру, що вимагає мілітаризованого контролю планети для забезпечення безперервної експансії. Жадоба, суб'єктивний індивідуалізм є антропологічною основою для споживацької ринкової економіки, яка глобально утверджує себе через риторику прав людини та ліберальну демократію. Легалізовані, щоб здійснюватися, права людини обставляються узаконенням риторики міжнародного правового порядку, посиленого зверненням до гуманітарної інтервенції та підтвердженням права випереджального удару проти урядів, які загрожують іншим через «тероризм проти власного народу» та проти їх сусідів. Інакше кажучи, узаконення прав людини сьогодні є вирішальним для перенесення вини за проблемами міжнародного хаосу за межі західних суспільств та узаконення насилля проти незахідних суспільств».

За усіх цих обставин на сьогодні правом міжнар. співтовариства залишається позит. міжнар. право, поєднане в Статуті ООН з принципами справедливості, які мають, у разі потреби, пом'якшувати формалізм останнього (див. *Equity* та *Ex aequo et bono*). Воно продовжує регулювати, хоча й не виключно, міждерж. відносини, що будуються на принципі суверен. рівності д-в.

Отже, незважаючи на наявний нігілізм щодо міжнар. права, який увійшов у нову фазу з розпадом СРСР, воно залишається чинним передусім як право ООН, у якому, безумовно, виражаються спільні інтереси народів у підтриманні миру і порядку у світі. Однак його функціонування безпосередньо залежить від установа. у світі нового балансу сил як єдиної можливості запобігти апокаліпсису, що невпинно насувається на людство внаслідок нинішнього способу життя, що відображає хаос у міжнар. відносинах. І цей процес уже розпочався з виникнення у Схід. Азії та ін. регіонах світу потужних екон.-політ. центрів, спроможних відстоювати свої цивілізац. цінності та інтереси. Для людства це істор. шанс розпочати пошуки нового способу життя, основою якого має стати поступове заміщення свободи споживання свободою духу. Тоді люди, перед якими завжди стоїть вибір між добром і злом, дістануть можливість обрати шлях добра і подальшого розвитку міжнар. права як права миру.

Літ.: *Оппенгейм Л.* Международное право. Т. I: Мир / Пер. с англ. изд., доп. Г. Лаутерпахтом; под ред. проф. С.Б. Крылова. М., 1948; *Palmer N.D., Perkins H.C.* International Relations. The World Community in Transition. Cambridge, 1953; *Svarlein O.* An Introduction to the Law of Nations. N. Y.; Toronto; L., 1955; *Фердросс А.* Международное право / Под ред. Г.И. Тункина. М., 1959; *Falk R.A.* New Approaches to the Study of International Law // *AJIL*, 1967, v. 61, N 2; *Morgenthau H.T.* Politics among Nations: The Struggle for Power and Place. N. Y., 1965; *Schwarzenberger G.* A Manual of International Law. L., 1967; *Higgins R.* Policy, consideration and the international judicial process // *ICLQ*, 1968, v. 17, N 1; *Mye J.* Nuclear learning and US — Soviet security regimes // *International Organization*, 1987, v. 41, N 3; *Kratochwil F.* Rules, Norms and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International and Domestic Affairs. Cambridge, 1989; *Dessler D.* What's at stake in the agent — structure debate // *International Organization*, 1989, v. 43, N 3; *Carty A.* Why Theory? — The Implication for International Law Teaching // *Theory and International Law*. L., 1991; *Тойнби А.Дж.* Постижение истории. М., 1991; *Тункин Г.И.* Теория международного права. М., 2000; *Неуен Куок Динь, Даёе П., Пелле А.* Международное публичное право. Т. 1. К., 2000; *Simpson G.* The situation on the international legal front: the power of rules and the rule of power // *EJIL*, 2000, v. 11; *Alvarez J.E.* Do Liberal States Behave Better? Critique of Slaughter's Liberal Theory // *EJIL*, 2001, v. 12, N 2; *Carr E.H.* The Twenty Years Crisis 1919—1939. L., 2003; *Koskenniemi M.* The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law. 1870—1960. Cambridge, 2005; *Carty A.* Philosophy of International Law. Edinburgh, 2007; *Armstrong D., Farrell T., Lambert H.* International Law

and International Relations. Cambridge, 2007; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть: Учеб. М., 2010; *Гарт Б.Л.* История Второй мировой войны. М., 2012; *Денисов В.Н.* Місце і роль доктрини в міжнародному праві // *Правова держава. Щорічник наук. праць Ін-ту д-ви і права ім. В.М. Корещького НАН України.* Вип. 25. К., 2014.

В.Н. Денисов

ДОКТРИНА ДРАГО — див. *Драго доктрина*.

ДОКТРИНА ЕСТРАДИ — див. *Естради доктрина*.

ДОКТРИНА КАЛЬВО — див. *Кальво доктрина*.

ДОКТРИНА МОНРО — див. *Монро доктрина*.

ДОКТРИНА СТІМСОНА — див. *Стімсона доктрина*.

ДОКТРИНА ТОБАРА — див. *Тобара доктрина*.

ДОКТРИНА ХОЛЛА — див. *Холла доктрина*.

ДОМІНІОНИ (англ. dominion, від лат. dominium — володіння, влада) — особл. група країн Брит. імперії, яка мала таку назву впродовж 1867—1947 і яка поступово здобула право спочатку обмеженого, а потім повного самоврядування.

Значного ступеня самостійності Д. набули після *Першої світової війни 1914—18*, коли *Статут Ліги Націй* визнав їх членами Ліги. На конф. Брит. *Співдружності Націй* 1926 було дано таке визначення статусу Д.: «Вони [домініони] є автономними утвореннями всередині Британської імперії, рівними за своїм становищем, жодним чином не підпорядкованими один одному у своїх внутрішніх або зовнішніх справах, але об'єднаними своєю відданістю короні й вільно асоційованими як члени Британської Співдружності Націй». Отже, Д., залишаючись членами останньої, у своїх відносинах щодо третіх д-в виступали як суб'єкти міжнар. права. Згідно з Вестмінстерським статусом, прийнятим брит. парламентом 1931, було визнано рівноправ-

ність 6 самоврядних домініонів: Австралії, Нової Зеландії, Півд.-Афр. Союзу, Канади, Ньюфаундленду та Ейре (Ірландії). Ці країни визнавали брит. корону як главою Брит. Співдружності Націй, так і кожної з них.

Після Другої світової війни у зв'язку з розпадом Брит. імперії і перетворенням її на Співдружність Націй, що є союзом д-в без власної міжнар. правосуб'єктності, Д. являють собою д-ви без жодних обмежень суверен. прав. У цей період повне самоврядування дістали також Індія, Пакистан, Цейлон та ін. країни, які, залишаючись у складі Співдружності Націй, встановили респ. форму правління. У 1949 зі Співдружності Націй вийшла Ірландія (Ейре), а 1961 — Півд.-Афр. Союз, які стали республіками. Повна самостійність Д. знайшла виявлення також у Статуті ООН, який не містить посилення на них як придаток Брит. імперії (порівняно зі Статутом Ліги Націй); у списку д-в — членів ООН Д. стоять в алфавіт. порядку як звичайні д-ви. Тому саме поняття Д. у міжнар. праві втратило своє юрид. значення. Однак *de facto* в окр. країнах — членах Співдружності Націй (Австралія, Канада, Нова Зеландія) главою д-ви і далі залишається брит. монарх, який за пропозицією цієї країни призначає її найвищу посад. особу — генерал-губернатора.

Літ.: Фердросс А. Международное право. М., 1959; Денисов В.Н. Системы права развивающихся стран. К., 1978.

В.Н. Денисов

ДОМІНІУМ (лат. *dominium*) — у рим. праві — власність, панування, контроль; термін виник наприкінці респ. періоду Давнього Риму, вказує на повну юрид. владу над фіз. річчю (*plena potestas in re*), право власника використовувати, одержувати від неї прибуток та вільно розпоряджатися нею. Повна влада власника над річчю виявляється у його спроможності робити з нею все, що завгодно, та усувати будь-кого від користування річчю доти, доки той не набував особл. права на неї (сервітуту, узуфрукту), яке він міг одержати тільки за згодою власника. Межі для приват. власності

могли встановлюватися тільки з причин публ. порядку або в інтересах сусп-ва (*utilitas publica*) і за певних обставин вели до експропріації — позбавлення власності через примус. купівлю (*emptio ab invito*), після якої власник отримував компенсацію за втрату своєї власності.

За часів імперії експропріація практикувалася у різних випадках. Обмеження користування нерухомою власністю визнавалися, якщо предмет, що містився поряд (сусідній), заважав вільному використанню цієї власності. Спец. обмеження права власника передавати свою власність шляхом продажу або в ін. спосіб (*alienato*) могли накладатися на нього договором або заповідальним розпорядженням. У виняткових ситуаціях обмеження встановлювалися законом (напр., законом Юлія «*de fundo dotali*», який заборонив чоловіку продавати землю своєї дружини, що була її посагом). Заборонялося відчуження речі, яка була об'єктом позову. І, нарешті, права власника обмежувалися, якщо він мав річ у спільній власності (*communio*) з ін. власником. Синонім Д. — *proprietas* — очевидно, пізнішого походження.

Осн. особливістю рим. доктрини власності є відмінність між юрид. владою над річчю та факт. володінням нею (*possessio*), що не завжди поєднуються в одній особі. Через це конфлікт. ситуації можуть виникати між власником (*dominus, proprietarius*) та володільцем.

У міжнар. праві Д. пов'язують з визначенням того, чи збігаються суверенітет і власність, тобто чи набуває суверен право власності автоматично щодо терит., на якій він здійснює свій імперіум. З цього питання існує фундамент. розбіжність між системами заг. права і системами цив. права, яка за певних обставин може впливати на відп. сфери юрисдикції д-ви щодо її власницьких прав.

Теорія заг. права у питанні права власності все ще живиться корінням, яке походить з феод. права. Так, тільки англ. короні належить остаточно. право на майно, а власність підданого визначається у поняттях васальної залежності. Відповідно, для англо-амер. доктрини суверенітет і власність — поняття неподільні, що має значний вплив на розуміння власницьких прав д-ви, насамперед у

сфері експлуатації морського дна. У результаті, якщо певний р-н стає об'єктом претензії на суверенітет, то право власності може впливати лише з корони або д-ви.

Рим. право, однак, будувалося на відмінності між суверенітетом і власністю, і, отже, кожна з цих категорій могла існувати окремо. Г. Гроцій також визнавав можливим набуття суверенітету над річчю, якою, зважаючи на її природу, не можна володіти як власністю, і чітко відрізняв імперіум від Д. Значення цієї відмінності полягає у можливості здійснення суверенітету над *відкритим морем*, зокрема без права виключної експлуатації його ресурсів. Основоположна розбіжність між заг. правом та цив. правом з цього питання ускладнює вироблення спільного для англо-амер. і континент. доктрин права підходу до *делімітації* (розмежування) *морських кордонів*. Вона породжує також спори навколо суверенітету над повітрям і космічним простором.

Конвенція ООН з морського права 1982 встановлює суверен. права та обов'язки як прибереж. д-в, так й ін. д-в у відп. морських просторах і р-ні морського дна, не оперуючи поняттям Д. Відповідно до цієї Конвенції, Закон «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995 встановлює суверен. права щодо: живих і неживих природ. ресурсів і таких видів діяльності, як екон. розвідка і розробка екон. зони, у т. ч. виробництво енергії шляхом використання води, течій та вітру; створення і використання штучних островів, установок та споруд; здійснення морських наук. досліджень; захист і збереження морського середовища. Суверен. права і юрисдикція щодо морського дна *виключної економічної зони* та її надр реалізуються відповідно до зак-ва України про *континентальний шельф* та Кодексу України про надра (ст. 5). Водночас зазначений закон відповідно до вимог міжнар. права враховує права та обов'язки ін. д-в у виключній екон. зоні України (ст. 6).

Лит.: Berger A. Encyclopedic Dictionary of Roman Law. N. Y., 1953; O'Connell D.P. International Law. V. 1. L., 1965; Шемякин А.Н., Прус В.М. Право пользования морем. Одесса, 1997.

В.Н. Денисов

ДОМЦИЛІЙ (лат. domicilium — житло, резиденція, місцеперебування, центр) — юрид. значуще пост. чи звичайне місце

проживання фіз. особи; термін, відмінний від *громадянства*. Застосовується для визначення широкого кола юрид. фактів, пов'язаних з правовим статусом фіз. особи (напр., для визначення місця оподаткування фіз. особи, юрисдикції суду, належності особи до гр-нства певної д-ви тощо). Особл. значення має для д-в, у яких дозволено подвійне гр-нство. У нац. праві низки д-в Д. використовується і для визначення правового статусу юрид. особи.

Д-ви застосовують різні підходи до визначення Д.: ним може бути або місце, де особа народилася, або місце, де особа зазвичай чи постійно проживає, або місце, яке особа вважає Д. Країни заг. права розрізняють Д. «за народженням» — країна, на терит. якої особа народилася; Д. «за вибором» — країна, яку повнолітня особа (чи неповнолітня особа, що вступила у шлюб) обрала для свого пост. місця проживання, та Д. «за залежністю» — діє щодо визначення правового статусу утриманців. Правильно про те, що дружина має Д. у тій самій д-ві, що і її чоловік, сьогодні в цих д-вах скасовано. Водночас у нац. праві деяких д-в Д. наділяється ін. змістом: напр., згідно з Цив. кодексом Італії, Д. вважається д-ва, на терит. якої фіз. особа має осн. місцезнаходження своїх справ та інтересів, тоді як звичайне місце проживання називається резиденцією (ст. 43).

Міжнар. орг-ції неодноразово намагалися ввести уніфіковане розуміння Д., однак ці спроби не мали успіху. Напр., у 1955 під егідою *Гаазької конференції з міжнародного приватного права* було прийнято Конвенцію про регулювання конфлікту між законом національності та законом Д., яка й досі не набула чинності. У 1972 Комітет міністрів РЄ прийняв резол. (72) 1 «Про стандартизацію правової концепції “доміцилій” та “місце проживання”», яка також не знайшла широкого застосування у внутр. праві д-в.

У міжнар. приват. праві Д. має значення при встановл. особистого закону фіз. особи (як правило, осіб без гр-нства, а в країнах заг. права — й ін. категорій осіб), а також при розв'язанні шлюбно-сімейних, спад-

ДОСТУП ДО ШКІЛ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ У ВЕРХНІЙ СИЛЕЗІЇ 1931

кових питань, ускладнених іноз. елементом, через використання спец. коліз. прив'язки — закон Д. (*lex domicilii*). Напр., згідно з п. «с» ст. 1 Гаазької конвенції про колізію законів щодо форми заповіту 1961, форма заповіту є чинною, якщо вона відповідає внутр. зак-ву місця, в якому заповідач мав свій Д. на час складання заповіту або в момент смерті. Також, відповідно до ст. 12 Конвенції про правовий статус апатридів 1954, правовий статус особи без гр-нства визначається за законом країни її Д. (див. *Апатриди*). У правовому регулюванні вексельного обігу Д. означає місце платежу за векселем, на якому позначено ін. місце платежу, ніж місце проживання векселетримача. Такий вексель називають доміцильованим.

І.М. Проценко

ДОСТУП ДО ШКІЛ НІМЕЦЬКОЇ МЕНШИНИ У ВЕРХНІЙ СИЛЕЗІЇ 1931 — справа ППМП про надання консульт. висновку щодо деяких умов доступу до німецькомовних шкіл, розташованих на терит. Верх. Силезії; рішення від 15.05.1931 // Access to German Minority Schools in Upper Silesia, Judgment N 40 (Advisory Opinion N 19).

Цьому рішенню передували такі факти й обставини. У 1927 Польща запровадила як умову доступу дитини до німецькомовної школи іспит на знання нім. мови. Іспит мав застосовуватися як щодо нових учнів, так і до дітей, які на момент його запровадження вже навчалися в німецькомовній школі. Частину дітей, які за результатами цього іспиту не змогли показати достатній рівень знання нім. мови, було виключено з німецькомовних шкіл.

У 1928 Палата винесла рішення у справі про *Права меншин у Верхній Силезії 1928*, яка стосувалася змісту та обсягу прав нім. меншини на цій терит., яку після *Першої світової війни 1914–18* було передано Польщі. Ці права гарантувалися Женев. нім.-польс. конвенцією щодо Верх. Силезії 1922 (далі — Конвенція 1922) на основі умов передання цієї терит., у т. ч. права осіб, що проживали на ній, вільно визначати свою належність до німецькомовної меншини та обирати

мову навчання дітей у місцевих школах. У цьому рішенні Палата, попри згадану вище свободу самоідентифікації особи як члена нац. меншини, визнала можливість існування низки «об'єктивних критеріїв», на підставі яких мав здійснюватися допуск дитини до навчання тією чи ін. мовою (держ. або мовою меншини). Польс. влада, однак, відмовила учням нім. меншини у повторному вступі до німецькомовних шкіл. Тому для визначення свого ставлення до цього питання 1931 *Ліга Націй* звернулася до Палати з вищезгаданим запитом.

У своєму рішенні Палата виходила з того, що Конвенція 1922 визнає за особою повну і необмежену свободу щодо своєї ідентифікації як члена певної нац. чи мовної меншини, вказавши, що така свобода посилюється і додатково захищається тим, що здійснюється на основі спец. заяви особи про належність її до певної нац. меншини відповідно до Конвенції 1922, і ця заява не підлягає жодній дод. перевірці, доведенню чи посвідченню. Тому Палата визнала, що запроваджений Польщею іспит на знання нім. мови порушив визначену в Конвенції 1922 свободу нац. ідентифікації, а також установлені в ній гарантії щодо реалізації особою її заяви про нац. належність до відп. меншини без дотримання дод. перевірки. На думку Палати, дітям, яких було виключено з німецькомовних шкіл унаслідок невдало складеного іспиту, не може бути відмовлено у повторному вступі до цих шкіл.

Міжнар. стандарт, сформульований Палатою в цьому консульт. висновку, полягає у свободі особи ідентифікувати себе щодо належності до певної мовної меншини та у свободі визначення батьками мови навчання своєї дитини. При цьому порівняно зі своїм попереднім рішенням з питання прав меншин Палата посилила захист представників мовних меншин, вказавши додатково на гарантовані їм Конвенцією 1922 мовні свободи.

Літ.: *PCIJR*. Series A./B. 1931.

С.В. Перемот

ДРАГО ДОКТРИНА (*Doctrina de Drago*, *Drago Doctrine*) — доктрина незастосув. д-вами збройн. сили з метою стягнення боргів.

Сформульована відомим дипломатом і правознавцем, міністром закорд. справ Ар-

гентини Луїсом Марією Драго (1859—1921) у ноті від 29.12.1902, адресованій уряду США у зв'язку з Венесуельською кризою 1902—03. Ця криза була викликана збройн. втручанням з боку Великої Британії, Німеччини та Італії з метою змусити Венесуелу сплатити борги та відшкодувати збитки, заподіяні нею під час громадян. війни у цій країні в період 1899—1902. Д. д. засуджувала насильницькі дії європ. д-в щодо Венесуели і передбачала виключення з міжнар. практики застосув. європ. д-вами збройн. інтервенції як засобу стягнення боргів, що виникли на підставі держ. позик країн Латин. Америки. Вона дістала схвальну реакцію з боку багатьох латиноамер. д-в, тоді як уряд США утримався від її підтримки. Питання заборони застосув. збройн. сили з метою стягнення боргів обговорювалося у 1906 на III Панамер. конф. у м. Ріо-де-Жанейро, яка не спромоглася розв'язати це питання по суті і постановила передати його на розгляд II Гаазької конф. миру.

18.10.1907 д-ви — учасниці II Гаазької конф. миру прийняли Конвенцію про обмеження в застосув. сили при стягненні за договір. борговими зобов'язаннями. Оскільки в її основу було покладено Д. д. та пропозиції амер. делегата на Конф. X. Портера, вона дістала неофіц. назву — Конвенція Драго—Портера. Згідно з цією Конвенцією, договір. сторони погодилися не застосовувати збройну силу для витребування договір. боргів, що стягуються урядом однієї країни з уряду ін. країни як такі, що належать їй підданим (ст. 1). Однак Конвенція допускала відступ від цього правила у разі, якщо д-ва-боржник відхиляє або залишає без відповіді пропозицію про третейський розгляд; приймає такий розгляд, але унеможливає встановл. третейського запису; після третейського розгляду ухиляється від виконання винесеного рішення. У Конвенції передбачалося також, що третейський розгляд спору, пов'язаний з договір. боргами, регулюватиметься правилами, передбаченими розд. IV гл. 3 Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнар. спорів. За умови відсутності окр. угод між сторонами спору третейське рішення має встановити обґрунтованість вимоги, суму боргу, строк та порядок його сплати. Конвенція Драго—Портера була ратифікована

Росією, США, Великою Британією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Данією, Нідерландами, Мексикою, Сальвадором (усі — 27.11.1909), Нікарагуа (16.12.1909), Китаєм (15.01.1910), Гаїті (02.02.1910), Францією (07.10.1910), Норвегією (19.11.1910), Гватемалою (15.03.1911), Португалією (13.04.1911), Панамою (11.11.1911) і набула чинності 26.01.1910.

Отже, зміст Конвенції Драго—Портера, з одного боку, був ширшим, ніж Д. д., оскільки її дія виходила за межі Зах. півкулі, а з ін. — вужчим, унаслідок того, що в ній за певних умов допускалося застосув. збройн. сили для стягнення держ. боргів. Незважаючи на це, Конвенція Драго—Портера, як і Д. д., стала певним етапом формування у міжнар. співтоваристві ідеї незаконності звернення до сили, яка в абс. значенні знайшла закріплення у *Статуті ООН*.

Літ.: *Brownlie I.* International law and the use of force by states. Oxford, 1963; *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом. Х., 2000.

К.О. Савчук

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939—45 — війна між д-вами «осі» (альянс Німеччини, Італії і Японії) і союз. д-вами *антигітлерівської коаліції* (Велика Британія, Франція, СРСР, у складі якого перебувала союзна респ. Україна, і США, які вступили у цю війну у груд. 1941 після нападу мілітарист. Японії на їхній флот у Перл-Харборі). Виникла всередині зах. кап. системи внаслідок крайнього загострення в ній екон., соц., політ. та ін. суперечностей і розладу міжнар. правопорядку, встановленого *Статутом Ліги Націй* відповідно до *Версальського мирного договору 1919*, і супроводжувалася широкомасштаб. звірствами з боку Німеччини і Японії, що стало у 1945 предметом суд. процесу над гол. нім. воен. злочинцями в Нюрнберзькому трибуналі та суд. процесу над гол. япон. воен. злочинцями в Токійському трибуналі (див. *Нюрнберзький процес*, *Токійський процес*).

01.09.1939 фашист. Німеччина напала на Польщу, і 03.09 Велика Британія і Франція оголосили їй війну. У той самий день Ні-

меччині оголосили війну брит. *домініони* Австралія і Нова Зеландія, а дещо пізніше — Канада і Півд.-Афр. Союз (ПАС). Почалася Д. с. в., агресором у якій виступила Німеччина, а за нею Японія.

Війна стала неминучим результатом всеосяжної кризи зах. цивілізації, передусім кризи розвитку в ній лібералізму в найширшому значенні, яка набула крайньої форми широкомасштаб. збройн. конфлікту між 2 угрупованнями зах. д-в за світ. панування і Японії в її суперництві з США з цією самою метою. Важливим чинником виникнення війни було й те, що ці світ. сили намагалися знищити відмінний від них у культ., екон. й політ. плані СРСР, який успадкував політику Рос. імперії, створеної Петром I, щодо опору експансії Заходу проти неї. Росія виникла і розвивалася як правосл. цивілізація, і СРСР фактично зберіг це своє цивілізац. значення і політику своєї попередниці Росії стосовно Заходу, який вважав себе вищою формою людської цивілізації, що й зумовило його експансіоніст. політику стосовно ін. народів і д-в світу. У фашист. Німеччині ця ідеологія набула крайньої форми расової теорії, яка обґрунтовувала вищість нордичного світу на чолі з нім. нацією. «Коли дві або більше цивілізацій вступають між собою в контакт, вони найчастіше мають різні потенціальні сили. Тому цивілізація, яка усвідомила свою вищість, не зупиниться перед ужиттям сили, доки вона є» (А.Дж. Тойнбі). *Агресія* проти ін. д-в, яка супроводжувала цю людиноненависницьку філософію, не лише порушувала форм. міжнар. зобов'язання, що само по собі було злочином, а й підривала принципи справедливості, на яких будуються правосвідомість народів щодо мирн. співіснування і взаємне поважання їх законних прав.

Безпосередні витoki цієї кризи припадають на кінець 19 — поч. 20 ст. і пов'язані з виникненням і наслідками *Першої світової війни 1914—18* (далі — П. с. в.), а також *Жовтневою соціалістичною революцією 1917* (в зах. історіографії — Рос. революція 1917), якій передувала *Лютнева революція 1917*. Д-ви — переможниці у цій війні не лише

перекроїли на свою користь політ. мапу Європи, а й поставили переможену Німеччину в нестерпне політ. і екон. становище, що створило в країні передумови для реваншизму і приходу до влади Гітлера. Франц. маршал Фош, почувши про підписання Версальського договору, сказав: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років». Розорення і соц. потрясіння під час П. с. в. зазнала Росія, яку д-ви-переможниці також позбавили значних терит., поставивши її, як і Німеччину, в становище «ізгоя». У результаті Жовт. соціаліст. революції виникла Рад. Росія, а згодом СРСР, який, як соціаліст. д-ва, відстоював своє право на існування. Отже, в Європі з'явилася нова світ. сила, проти якої під приводом порятунку від комунізму боровся весь кап. світ, що стало новим джерелом суперечностей і розбрату у світі. Проявилася й цілковита нерозсудливість правлячих кіл Англії і Франції, які постійно ухилялися від прийняття рішень проти цілеспрямованих і послідовних порушень Німеччиною, Італією, Японією версальської системи *колективної безпеки*, яка разом із США була їх безпосереднім дітищем. Ні Німеччина, ні Рад. Росія не були допущені до розроблення і прийняття Версальського мирн. договору. «Як у Європі, так і в Азії переможні союзники швидко створювали умови, за яких в ім'я миру розчищався шлях для нової війни» (У. Черчилль).

З самого поч. своєї діяльності відчутного удару зазнала *Ліга Націй*: у 1920 амер. конгрес, дотримуючись політики невтручання в європ. справи (політика ізоляціонізму), відмовився ратифікувати Версальський мирн. договір, що позбавило участі в Лізі США, які в особі президента В. Вільсона були її гол. творцем. Великі надії д-ви-переможниці поклали на Локарнський договір (Зах. пакт) між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великою Британією та Італією 1925. Він гарантував зах. кордони Німеччини, в т. ч. демілітаризацію Рейнської обл. А спец. угоди Франції з Польщею і Чехословаччиною містили гарантії надання цим країнам допомоги, якщо слідом за порушенням Локарн. договору вони зазнають неспровокованого збройн. нападу. Велика Британія, у свою чергу, зобов'язалася надати допомогу Франції й Німеччині у

разі такого нападу на них. Умовою цього Договору було членство Німеччини в Лізі Націй. Локарн. договір, однак, не стосувався схід. кордонів Німеччини, яка не визнавала положень Версальського мирн. договору щодо Данцига, Польс. коридору і Верх. Силезії. Зах. д-ви також відмовлялися гарантувати кордон Німеччини з Польщею. А згода Німеччини на вступ до Ліги Націй містила лише зобов'язання заг. характеру, а саме, розв'язувати всі спори мирн. шляхом. У 1928 було підписано Паризький пакт (див. *Пакт Бріана — Келлога 1928*) про відмову від війни як знаряддя нац. політики, учасниками якого стали практично всі д-ви, в т. ч. СРСР. Цей договір, однак, не мав помітного впливу на міжнар.-правову поведінку д-в, оскільки не був адаптований до Статуту Ліги Націй і багатьма його критиками вважався не більше ніж «політичним маневром», «пустою видимістю», спробою «скористатися довірою людства» тощо.

Дестабілізаційним фактором усієї версальської системи стала екон. криза, що розпочалася у 1929 в США і охопила весь світ. Екон. лихо, що обрушилося на Німеччину та ін. європ. країни, також стало важливим чинником приходу до влади в країні націонал-соціалізму (нацист. партії) на чолі з А. Гітлером, який, ставши канцлером (1933), присвоїв собі титул «фюрера» (вождя) «Німецького рейху» (1934). У своєму політ. маніфесті «Майн кампф» Гітлер виклав концепцію націонал-соціаліст. д-ви, що ґрунтувалася на расовій вишості нім. народу і претензії Німеччини на керування світом. Необхідною властивістю цієї д-ви мав стати культ сили як гол. чинник повернення втрачених Німеччиною у результаті П. с. в. терит. і здобуття нею «життєвого простору» на Сході. А.Дж. Тойнбі з бесіди з Гітлером у лютому 1936 дійшов висновку, що «Україна і Урал були прихованими цілями Гітлера,... підтвердженими його агресією проти Радянського Союзу у 1940-ві роки...».

Події на Дал. Сході розвивалися так само, як і в Європі. Екон. шквал 1929—31 захлеснув Японію не менше, ніж увесь ін. світ. У цей час Китай більшою мірою, ніж будь-коли, став для Японії гол. ринком збуту її товарів і джерелом вугілля та залізної руди. У 1931 Японія окупувала Півд.-

Схід. Китай (Маньчжурію з Мукденом і зоною Півд.-Маньчжур. залізниці) і цього ж року захопила частину Шанхая. У 1932 Японія створила в Маньчжурії маріонеткову д-ву Маньчжоу-Го, а у 1933 — захопила провінцію Жехе, просунувшись углиб кит. терит. Ліга Націй засудила агресію Японії проти Китаю, але не вжила жодних санкцій проти неї. 27.03.1933 Японія вийшла з Ліги Націй і наст. року захопила Півн. і Центр. Китай.

У 1936 Італія і Німеччина направили свої війська в Іспанію для повалення законного респ. уряду країни. Франція і Велика Британія проголосили «неінтервенціоністську» політику, що надало фашистам свободу дій. Цього ж року Ефіопія стала жертвою агресії Італії, яка анексувала її. Вкрай негат. роль у цьому відіграла Ліга Націй, яка, знявши з агресора санкції, підірвала віру малих д-в у принципи рівноправ'я д-в і довіру до міжнар. договорів загалом, що, по суті, було похоронним дзвоном по системі колект. безпеки. Крах Ліги Націй призвів до падіння престижу Англії та Франції і зближення Італії з Німеччиною, що спонукало Гітлера 7 берез. цього ж року ввести свою армію в рейнську демілітариз. зону. За висловом Г. Кіссинджера, це «означало знищення останнього із запобіжних клапанів версальського врегулювання, що залишався». 25.11.1936 Німеччина і Японія уклали між собою т. з. *Антикомінтернівський пакт*, згідно з яким сторони зобов'язалися вести боротьбу проти Комінтерну — міжнар. об'єднання ком. партій (розпущений у 1943), а фактично проти СРСР та ін. д-в, що їм протистояли. До нього приєдналися Італія (1937), хортиська Угорщина (1939) та франкістська Іспанія (1939). 25.11.1941 пакт було продовжено на 5 років, і до нього приєдналися Болгарія, Фінляндія, Румунія, Данія, Словаччина, Хорватія та маріонетковий уряд Китаю в Нанкіні, що остаточно сформувало агрес. блок фашист. д-в та їх сателітів. У результаті СРСР опинився в оточенні ворожих д-в. 13.07.1938 Гітлер вторгся в Австрію і анексував її, включивши до складу Нім.

рейху. Однак зникнення австр. д-ви залишилося не поміченим Лігою Націй. СРСР запропонував Англії і Франції негайно вжити проти Німеччини колект. заходів у рамках Ліги Націй, посиливши її створенням франко-англо-рад. союзу, але не зустрів підтримки. 24.03.1938 прем'єр-міністр Англії Н. Чемберлен заявив у парламенті, що наслідком дій, які пропонуються СРСР, «було б посилення тенденцій до створення замкнених угруповань країн, що є шкідливим для справи миру в Європі». Цим самим Англія і Франція проігнорували вторгнення Німеччини в Австрію, відкривши Гітлеру можливість захоплення ін. країн, насамперед Чехословаччини. Під приводом возз'єднання всіх німців у великому рейху 12.03.1938 нім. війська вторглися в цю країну і частково окупували її. Оскільки жодних дій щодо цієї акції Німеччини з боку Англії і Франції вжито не було, Чехословаччина залишилася наодинці з агресором. У верес. 1938, коли загроза стала очевидною, СРСР знову заявив про готовність разом з Англією і Францією дати відсіч агресії. Однак і цього разу вони заради політики утихомирення агресора відмовилися від можливості організувати опір Гітлеру.

12.09.1938 у Мюнхені Англія (Н. Чемберлен), Франція (Е. Даладьє), Німеччина (А. Гітлер), Італія (Б. Муссоліні) підписали угоду про розподіл Чехословаччини, згідно з якою від неї відторгалися на користь Німеччини Судетська обл. та ін. р-ни. До поділу Чехословаччини приєдналася Польща, яка 30.09 направила її уряду ультиматум з вимогою негайно передати їй прикорд. р-н Тешин. Чехословаччина не мала жодної можливості відкинути цю грубу вимогу. 14.09.1939, після вступу нім. військ у Прагу, відбулася остаточно ліквідація Чехословацької Респ. Словаччина офіційно проголосила свою незалежність. Угорщина за підтримки Польщі направила війська у схід. обл. Чехословаччини — Закарпат. Україну. Гітлер проголосив нім. протекторат над Чехією, включивши її до складу рейху. Падіння Чехословаччини означало втрату приблизно 35 добре озброєних дивізій, зокрема

танкових, і отримання рейхом заводів «Шкода» — другого арсеналу Центр. Європи.

Після подій 1939, що призвели до розгрому Чехословаччини, прем'єр-міністр Англії Чемберлен вже не міг ігнорувати громад. думку, обурену цими діями Гітлера, і в лип. цього ж року заявив, що його країна блокуватиме будь-яке подальше просування нацист. Німеччини в Європі. За рішенням уряду, підтриманим парламентом, Польщі було надано гарантії, що в разі загрози її незалежності Англія вступить у війну. Лише Д. Ллойд-Джордж попередив, що брати на себе такі багаті на наслідки зобов'язання, не заручившись підтримкою СРСР, є безглуздя, подібним до самогубства.

Проте ця зміна політики Англії лише активізувала агрес. дії Гітлера. 28.04.1939 він заявив у рейхстазі про втрату значення англо-нім. угоди про співвідношення озброєнь між ними, яка за своїм змістом і так порушувала на користь Німеччини воен. статті Версальського мирн. договору, та про денонсацію нім.-польс. пакту про ненапад 1934, пославшись на англо-польс. гарантію, яка нібито суперечила цьому пакту. Отже, Польща стала наст. потенц. зоною агресії Німеччини. За оцінкою Черчилля, у 1939 протистояти агресії нацист. Німеччини міг лише союз Англії і Франції з СРСР. Однак у ході переговорів між ними навесні та влітку 1939, зазначив він, «західні держави, не бажаючи зв'язувати себе будь-якими зобов'язаннями щодо СРСР, намагалися нав'язати йому нерівноправну угоду, поклавши весь тягар воєнних дій на Радянський Союз. Радянська сторона виступила за конкретні і реальні зобов'язання кожного учасника угоди і не йшла на підписання декларацій загального значення...». Такої самої думки дотримується й відомий англ. воен. історик Б.Л. Гарт: «Єдина можливість запобігти війні полягала в тому, щоб заручитися підтримкою Росії — єдиної держави, яка мала надати Польщі безпосередню допомогу і таким чином стримати Гітлера. Однак, незважаючи на всю гостроту становища, дії уряду Англії були млявими і неширими ... Якщо вони тепер і визнавали бажаність укладення оборонної угоди з Росією, то на своїх умовах, і ніяк не могли усвідомити, що своїми передчасними гарантіями Польщі вони по-

ставили себе у скрутне становище, тоді як їм самим необхідно було добиватися угоди з Росією і на її умовах...». Отже, склалася ситуація, коли, з одного боку, Англія і Франція відмовилися створити з СРСР потрібний союз, а з ін. — Польща, яка всі роки після П. с. в. була авангардом боротьби проти СРСР, допомогла Гітлеру, що загровав з нею, пограбувати Чехословаччину.

Мюнхен. змова стала трагічним актом безпосереднього переходу до війни, в якій долю Польщі було вирішено наперед. Невідомою залишалася лише форма, в якій це станеться. За цих умов СРСР, опинившись на самоті і з огляду на реальну загрозу його безпеці, змушений був прийняти пропозицію Німеччини і 23.08.1939 уклав з нею Договір про ненапад (в історію *дипломатії* увійшов як Пакт Молотова — Ріббентропа). Виходячи з Договору про нейтралітет між СРСР і Німеччиною 1926, сторони зобов'язалися: «утримуватися від будь-якого насильства, від будь-якої агресії та будь-якого нападу стосовно одна одної як окремо, так і спільно з іншими державами» (ст. 1); якщо одна з них стане об'єктом воен. дій з боку третьої д-ви, ін. сторона не буде підтримувати цю д-ву (ст. 2); залишатися в контактi для консультації, щоб інформувати про питання, які зачіпають їх спільні інтереси (ст. 3); «не брати участі в будь-якому угрупованні держав, яке прямо чи опосередковано направлене проти іншої сторони» (ст. 4). За своїм змістом це був договір про підтвердження *нейтралітету* стосовно кожного з його учасників, який мав гарантуватися взаємним зобов'язанням сторін про ненапад. Отже, про будь-які союз. відносини в ньому не йшлося і не могло йтися внаслідок глибокої недовіри СРСР до нацист. Німеччини як такої і, природно, до Гітлера особисто.

Воен. кампанія Німеччини в Польщі, що почалася 01.09.1939, уперше продемонструвала світу втілення концепції «блискавичної війни» (бліцкригу, нім. Blitzkrieg), взятої Гітлером та його генералами як військ.-політ. доктрину ведення війни. У перші ж дні польсь. армію, що налічувала бл. 2 млн чол., було розгромлено, і уряд Польщі разом з головнокомандувачем Е. Ридз-Сміглюю вже 17.09 втік до Румунії.

Війна, що розпочалася в Європі з нападу нацист. Німеччини на Польщу, докорінно змінила ситуацію на кордонах СРСР, зробивши його вкрай уразливим. З розгромом Польщі Німеччина безпосередньо виходила на рад. кордон. У цій складній ситуації СРСР 17.09.1939 увів свої війська в ті частини терит. Польщі, які споконвічно були укр. й білорус. землями, відторгнутими від Росії у 1920 в результаті рад.-польс. війни (терит. Зах. України і Зах. Білорусі). 28.09 було укладено рад.-нім. договір, в якому Німеччина визнала, що зах. кордон СРСР проходить приблизно по т. з. лінії Керзона — прикорд. лінії між Польщею і Рад. Росією, запропонованій у 1920 прем'єр-міністром Англії Д. Ллойд-Джорджем. Незабаром на всіх цих терит. було проведено вибори до нар. зборів, які звернулися з клопотанням про прийняття Зах. України і Зах. Білорусі до складу СРСР. 01.11.1939 ВР СРСР задовольнила прохання Нар. Зборів Зах. України і прийняла Закон про включення Зах. України до складу СРСР з возз'єднанням з УРСР. Аналогічний Закон про включення Зах. Білорусі до складу СРСР з возз'єднанням її з БРСР було прийнято ВР СРСР 08.11.1939.

Черчилль, ставши в Англії главою військ. кабінету, у своєму виступі по радіо 01.10.1939 заявив: «Росія проводить політику власних інтересів, хоча ми б віддали перевагу тому, щоб російські армії стояли на своїх нинішніх позиціях як друзі і союзники Польщі, а не як загарбники. Однак для захисту Росії від нацистської загрози явно було необхідно, щоб російські армії стояли на цій лінії. У будь-якому разі ця лінія існує і, отже, створено Східний фронт...». У свою чергу, автор лінії Керзона Д. Ллойд-Джордж 27.09.1939 у своєму листі польс. послу в Лондоні зазначив: «Російські армії зайняли території, які не є польськими і які були силою захоплені Польщею після Першої світової війни. Населення польської України належить до тієї самої раси і користується тією самою мовою, що й їхні сусіди, які проживають на території Радянської Української Республіки. Я вважаю

справою першорядного значення — негайно звернути увагу на ці важливі міркування. Я зробив це з побоювання, щоб ми не обачно не почали війну проти Росії, піддавшись враженню, що її втручання має той самий характер, що й німецьке... Було б актом злочинного безумства поставити російське просування на одну дошку з просуванням німців...». Отже, серед зах. супротивників Гітлера існувало розуміння закономірності цих дій СРСР у значенні протистояння його нацист. Німеччині, стосовно якої Англія і Франція вже перебували в стані війни.

Інтереси безпеки півн.-зах. кордонів СРСР визначили його ставлення й до Прибалт. країн, які здобули незалежність під час громадян. війни в Росії 1918—20. Їх уряди відкрито демонстрували свою ворожість до СРСР і, як потенц. об'єкт експансії нацист. Німеччини, становили величезну загрозу СРСР, особливо Ленінграду, захоплення якого відкривало агресору найкоротший шлях до Москви. Реальність війни, що безпосередньо наблизилася до кордонів СРСР, змусила його вжити на цьому стратег. напрямі низку рішучих заходів, з якими мали погодитися Прибалт. країни. Протягом верес.—жовт. 1939 СРСР уклав пакти про взаємну допомогу з Естонією (28.09), Латвією (05.10) та Литвою (10.10), згідно з якими ці країни надали йому право мати бази для військ.-морськ. флоту і аеродроми для авіації. Литві було передано м. Вільнюс і Віленську обл., насильницьки відторгнуті у неї Польщею після П. с. в. Під впливом цих подій, а також змін у внутрішньополіт. ситуації в Прибалт. країнах, у серп. 1940 Латвія, Литва і Естонія увійшли до складу СРСР як союзні респ. У черв. 1940 СРСР досяг мирн. угоди з Румунією про передавання йому Півн. Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмайльського повітів, які за рішенням ВР СРСР увійшли до складу УРСР. За цією самою угодою Румунія передала СРСР відторгнуту в 1918 Бессарабію, перетворену на Молд. РСР.

09.10.1939 СРСР почав переговори з Фінляндією на предмет захисту морських

підступів до Ленінграда, а саме, можливості блокувати у разі війни Фінську затоку. З цією метою рад. уряд запропонував: в обмін на ін. терит. віддати о-ви Гогланд, Сейскарі, Лавенсарі, Торсарі і Лойвісто і здати в оренду порт Ханко для розміщення там військ.-морськ. бази з береговою артилерією, яка у взаємодії з військ.-морськ. базою в Палдіскі, розташованою на ін. березі Фінської затоки, могла б прикрити доступ до неї. Це відсувало фінський кордон на Карельському перешийку на відстань, яка виключала можливість обстрілу Ленінграда з великої артилерії, не зачіпаючи захисних споруд лінії Маннергейма. Було запропоновано уточнити кордон у р-ні Петсамо (Печенга) для забезпечення оборони морських підступів до Мурманська, що позбавляло потенц. супротивника плацдарму на п-ві Рибачий.

В обмін на ці терит. зміни СРСР пропонував віддати Фінляндії р-ни Реболи і Порайорпи, що навіть згідно з фін. «Білою книгою» давало їй дод. терит. площею 5463 км² як компенсацію за передання СРСР терит. заг. площею 2729 км². За висновком Б.Л. Гарта, «ці вимоги свідчать, що їх складено на раціональній основі, маючи на меті забезпечити безпеку російської території, не завдаючи будь-якої серйозної шкоди безпеці Фінляндії. Безумовно, все це перешкодило б Німеччині використати Фінляндію як трамплін для нападу на Росію. Разом з тим Росія не отримувала будь-якої переваги для нападу на Фінляндію». Остання, однак, формально посиляючись на свій нейтралітет, не погодилася з цими поміркованими вимогами, розраховуючи на обіцяну підтримку Англії і Франції, як і з наст. пропозицією викупити зазначені терит., що не суперечило б форм. зобов'язанням Фінляндії як нейтр. д-ви. 28.11.1939 СРСР денонсував рад.-фін. договір про ненапад 1932 і 30.11 між СРСР і Фінляндією розпочалися воєн. дії. Ліга Націй, у якій залишилися д-ви, що безпосередньо перебували під впливом Англії і Франції, виключила СРСР з її членів, що в умовах уже зруйнованого міжнар. порядку було форм. актом, який не мав жодних наслідків.

Початок фін. кампанії був украй невдалим для СРСР, який, розраховуючи на по-

встання фін. народу проти непопуляр. уряду, чого не сталося, не готувався до мас. наступу. Обрана для наступу рад. військ ділянка між Ладозьким оз. і Півн. Льодовитим океаном з густою мережею озер і лісів створювала ідеальні умови для ведення стійкої оборони, чим скористалися фінни, завдавши рад. військам ряд відчутних поразок. Зробивши висновки з цих невдач і стягнувши для потужного удару великі сили на новому напрямі, рад. війська 07.02.1940 розпочали наступ через Карельський перешийок між Ладозьким оз. і Фінською затокою і менш ніж за 2 тижні прорвали оборону фіннів на всю глибину лінії Маннергейма та обійшли обидва фланги фін. військ. Капітуляція Фінляндії стала неминучою, і 06.03.1940 фін. уряд почав переговори про мир. У ході їх рад. уряд, поряд з попередніми вимогами, висунув нові: р-ни Салла і Куусамо, весь Карельський перешийок, у т. ч. Виборг, та фін. частину п-ва Рибачий передати СРСР. 13.03 Фінляндія задовольнила всі ці вимоги. Як зазначив Б.Л. Гарт, після катастрофічної поразки фін. військ нові рад. вимоги були надзвичайно поміркованими. Отже, вжиті СРСР заходи не дозволили нацист. Німеччині та Фінляндії, що стала у Д. с. в. її союзницею, захопити під час цієї війни Ленінград, а також Мурманськ, через який США і Англія здійснювали військ. поставки в СРСР.

Блискавичному успіху Гітлера в Польщі сприяло те, що Англія і Франція, оголосивши війну нацист. Німеччині, в період з верес. 1939 до поч. наступу нім. військ на Заході навесні наст. року не вели активних дій проти неї. Фактично війни як такої не було, і недаремно цей період увійшов в історію під назвою «дивної війни». Насправді це був час активної закулісної діяльності, в якій кожна сторона намагалася досягти своїх стратег. цілей за рахунок ін. Англія з Францією не втрачали надії зіштовхнути нацист. Німеччину з СРСР, продовжуючи мюнхен. політику в нових умовах, а Гітлер перед маршем на Схід був зайнятий примиренням з Францією і Англією, яке, скоріш за все, слугувало прикриттям його справжньої мети розбити їх поодиноці. Зволікання часу, однак, вже не було в інтересах Гітлера, який значно переозброїв нім. армію і дійшов висновку, що

передусім необхідно розгромити Францію, і Англія, залишившись на самоті (США заявили про свій нейтралітет), буде змушена укласти з Німеччиною мир. Крім того, перевагу сил Франції і Англії на зах. фронті, що існувала в перші тижні війни (Німеччині протистояло понад 100 франц. дивізій і 4 англ. дивізії, що прибули до Франції), було втрачено в ході «дивної війни».

Наступ на зах. фронті Гітлер почав із захоплення у квіт. 1940 Данії, з якою в нього був договір про ненапад 1939, та Норвегії, яка була нейтр. д-вою. 10.05 нім. війська в обхід укріпленої лінії Мажино блискавично захопили ключові пункти оборони нейтр. Бельгії і Голландії, а великі франц. і англ. сили, спрямовані 17.05 на терит. цих країн, виявилися відрізнаними від осн. сил. Ці дії нім. армії мали на меті відвернути увагу від її гол. удару через Арденни, які вважалися франц. армією «непрохідними» для наступальних операцій, а тим більше дій танків. Люксембург, що знаходився на шляху цього удару, з ходу був зайнятий німцями. Нім. танкові дивізії разом з моторизованими частинами подолали цей рубіж і, форсувавши р. Маас, вийшли на оперативний простір, націлюючись у серце Франції. У результаті вже на поч. черв. франц. армія розпалася, практично припинивши опір. 10.06 у війну на боці Німеччини вступила Італія. 22.06 в Комп'єнському лісі, в тому самому заліз. вагоні, в якому в 1918 нім. представники визнали поразку Німеччини, франц. представники засвідчили поразку Франції: нім. армії вистачило лише 3 тижні, щоб франц. армія припинила існування. Уся Півн. Франція, в т. ч. Париж, узбережжя Ла-Маншу і Атлантики, була окупована нім. військами. Решту її терит. було передано під управління уряду Петена, розташованого в м. Віші. Цей уряд співробітничав з нацист. Німеччиною з усіх питань управління цією частиною терит. Франції, яка стала джерелом постачання продовольства, сировини та роб. сили. 27.09.1940 Німеччина, Італія і Японія підписали *Троїстий пакт*, який зобов'язав кожна з цих країн вступити у війну,

якщо одна з них зазнає нападу д-ви, що не бере участі в європ. війні та япон.-кит. конфлікті. Він остаточно сформував воен. блок агрес. д-в, спрямований передусім проти СРСР, а також проти США.

Уже на поч. верес. 1940 у Гітлера був план війни проти СРСР, уточнений ним у листоп. цього ж року. 18.12.1940 він видав директиву № 21 — план «Барбаросса», в якому визначалася стратегія нім. армії «розбити Радянську Росію в ході короткочасної кампанії ще до того, коли буде закінчено війну проти Англії». Це рішення він прийняв, виходячи з неготовності нім. армії до вторгнення в Англію, з одного боку, і побоювання залишити у своєму тилу СРСР у разі здійснення такого вторгнення — з ін. Гітлер, вводячи в оману своїх генералів, переконував їх, що СРСР готується нападати на Німеччину і його необхідно випередити, почавши війну першими. Водночас він доводив, що СРСР — це «колбс на глиняних ногах», і нім. армія з ним легко впорається, вказуючи, зокрема, на вигадану ним слабкість рад. армії під час рад.-фін. війни. «Після перетину кордону німецькі генерали переконалися, наскільки далекими були росіяни від підготовки свого наступу, і зрозуміли, що фюрер їх обдурив» (Б.Л. Гарт).

План «Барбаросса», ретельно розроблений Гітлером, розпочинався заходами з уведення СРСР в оману. Було зроблено все можливе для збереження серед нім. військ відчуття, що вони продовжують підготовку для вторгнення в Англію. У цей самий час Румунія стала сателітом Німеччини, а Болгарія погодилася на пакт, згідно з яким нім. війська пройшли через її терит. і зайняли позиції на кордоні з Грецією. Під тиском Гітлера уряд Югославії приєднався до країн «осі», але внаслідок держ. перевороту, здійсненого югосл. військовими, нім. війська вторглися в цю країну і зайняли її. У відповідь на висадку в Греції англ. військ Гітлер 01.05.1940 напав на неї, змусивши англійців евакуюватися. У зв'язку з цими подіями Гітлер кілька разів переносив поч. війни з СРСР, востаннє — з середи-

ни трав. на 2-гу пол. черв. Тому всі повідомлення про строки нападу Німеччини на СРСР, у т. ч. попередження Черчилля і Рузвельта, сприймалися рад. урядом з недовірою, як прагнення зах. супротивників Гітлера спровокувати СРСР на війну з ним. Це була війна нервів, що призвела до зволікання з ужиттям первинних заходів для організованої відсічі агресору, яке трагічно позначилося на армії і країні, особливо в першій фазі боротьби з фашист. загарбниками.

22.06.1941 Гітлер віроломно напав на СРСР, порушивши рад.-нім. договір про ненапад. Разом з Німеччиною у війну проти СРСР вступили Румунія і Фінляндія. У той самий день війну СРСР оголосила Італія, в наст. — Словаччина, а 27.06 — Угорщина. Про розрив дипл. відносин з СРСР заявив уряд Віші. З перших днів ця війна стала для СРСР Великою Вітчизняною війною, в якій вирішувалася не лише його доля як соціаліст. д-ви, а й існування правосл. цивілізації та її гол. носія — рос. народу разом з укр. і білорус. народами. Це було безпрецедент. за масштабами і жорстокістю цивілізац. зіткнення 2 світ. сил, у якому поразка правосл. цивілізації означала б зникнення її з істор. сцени разом з народами, що належать до неї. Щоб подолати в цій війні сильного і підступного ворога, необхідне було напруження всіх духов. та інтелект. сил народу і кожної людини зокрема. Тому в людей з'явилося усвідомлення, що вони воюють за визволення своєї Вітчизни, відстоюючи істор. право на існування, і заради цього готові жертвувати всім, у т. ч. своїм життям. Складовою організації боротьби проти агресора було забезпечення армії військ. матеріалами та озброєнням. Необхідно було також опанувати нову воен. стратегію, що відрізнялася від стратегії П. с. в. Перемоги нім. армії над Польщею, Францією та ін. європ. країнами переконливо довели, що сучас. війна є маневреною війною з широким застосуванням танкових і авіац. з'єднань як самост. родів військ, підтримуваних моторизованими частинами. Водночас супротивники нім. армії готувалися вести війну за застарілими канонами, подоланими лише в ході самої війни.

Нім. війська вторглися на терит. СРСР 3 потужними потоками на фронті від Балт.

моря до Карпат. гір. Їх танкові армії за підтримки авіації подолали опір рад. військ, що стояли на кордоні, і менш ніж через місяць нім. війська заглибилися на терит. СРСР на 700 км і дійшли до Москви, а восени — вже на відстань 1200 км. Україна була серед тих рад. респ., які прийняли на себе перший величезної сили удар нім. армії, і, незважаючи на відчайдушний опір (оборона Києва, Одеси та ін. міст і укріп. р-нів), була окупована нею. У цій фазі війни рад. армія зазнала величезних людських, матер. і терит. втрат, які вважалися багатьма нім. генералами і воєн. фахівцями в Англії і США рівнозначними поразці у війні. Лише президент США Рузвельт у верес. 1941 заявив, що рад. армія утримає фронт і Москву не буде взято, що було сприйнято в його країні і світі зі скептицизмом. Однак справді, вже восени 1941 рад. армія змогла відновити сили і в груд. завдати нім. військам під Москвою нищівного контрудару. В результаті було знято не лише безпосередню загрозу захоплення Москви, а й відчутно розхитано всю гітлерів. воєн. машину. Вперше нім. армія, що рухалася Європою від однієї блискавичної перемоги до ін., зазнала великої поразки, яка приховувала в собі стратег. катастрофу. Плани нім. командування розгромити осн. сили рад. армії в кампанії 1941 було зірвано, і для Гітлера реальністю стала затьяжна війна з СРСР. У світі поразку німців під Москвою було сприйнято як провал «блискавичної війни» проти СРСР, що відразу підняло його міжнар. авторитет. Для поневолених нацист. Німеччиною народів Європи СРСР став надією на перемогу в цій війні, надихаючи їх на боротьбу за своє визволення. Отже, вступ СРСР у Д. с. в., зумовлений нападом на нього нацист. Німеччини разом з її союзниками, змінив характер цієї війни, що набула для всіх супротивників Гітлера визвольного характеру.

Після нападу Німеччини на СРСР Англія і США заявили про свою підтримку його боротьби з агресором і готовність надавати всебічну допомогу. 12.07.1941 у Москві між СРСР і Великою Британією було підписано угоду про спільні дії у війні проти Німеччини, 18.07.1941 укладено рад.-чехосл. угоду, в якій Чехословаччина ви-

знавалася в її доміонхенському статусі, а 30.07.1941 — рад.-польс. угоду про співробітництво в боротьбі з гітлерів. Німеччиною. Останні 2 угоди містили також згоду СРСР на формування на його терит. нац. чехосл. і польс. військ. частин для боротьби з Німеччиною. У серп. 1941 за пропозицією англ. уряду в Іран було введено рад. і англ. війська. Ця акція була спрямована на зрив планів нацист. Німеччини використати у воєн. цілях країни Бл. і Серед. Сходу, а також для того, щоб забезпечити зв'язок СРСР з Англією через Іран і Перську затоку. У цей самий час СРСР визнав Шарля де Голля «керівником всіх вільних французів», які мали «забезпечити повне відновлення незалежності і величі Франції».

26.07.1941 США заявили про незастосування до СРСР закону про нейтралітет, що означало можливість придбання військ. спорядження та зняття заборони на заходження амер. суден у рад. порти. Велике значення також мала місія у Москві в черв. 1941 особистого представника президента США Гаррі Гопкінса, яка стала поворотним пунктом у стосунках США і Великої Британії з СРСР під час війни і створенні антигітлерів. коаліції. 14.09.1941 керівники США і Великої Британії в особі Рузвельта і Черчилля проголосили спільні принципи нац. політики їх країн у боротьбі з нацист. Німеччиною, відомі як *Атлантична хартія*. 24.09.1941 на Міжсоюз. конф. у Лондоні СРСР приєднався до цієї Хартії. В період 29.09—01.10.1941 було скликано Моск. конф. представників СРСР, США і Англії, на якій було прийнято рішення про амер. і англ. військ. поставки СРСР на період з 07.11.1941 по 30.06.1942. Для їх фінансування США з 07.11.1941 поширили на СРСР дію закону про передання озброєнь у позику або оренду (ленд-ліз) і проголосили про надання СРСР безпроцент. позики в 1 млрд дол.

Після подій у Перл-Харборі 08.12.1941 США і Англія оголосили війну Японії. 11.12.1941 Німеччина, у свою чергу, оголосила війну США, посилаючись на порушення ними нейтралітету. Слідом за Німеч-

чиною війну США оголосила Італія. У цей самий день, 11.12, на доповнення до Тройстого пакту 1940 було підписано новий воен. пакт д-в «осі», згідно з яким Німеччина, Італія і Японія зобов'язалися спільно вести війну проти Англії і США. 18.01.1942 у Берліні було підписано воен. угоду між Німеччиною, Італією і Японією, яка, згідно з Тройстим пактом 1940 і договором 1941, мала «забезпечити дієве співробітництво трьох держав у цілях знищення військової сили супротивника». Японія взяла на себе зобов'язання знищити бази Англії, США і Голландії в р-ні «великої Східної Азії» і окупувати колон. володіння цих д-в, а Німеччина і Італія — знищити бази Англії і США на Бл. і Серед. Сході, в Середзем. морі та Атлант. океані.

У нім. армії, однак, ще залишалися значні сили, тоді як рад. армія відчувала істотну нестачу озброєння і спорядження. Новий наступ у 1942 дозволив німцям вийти до Кавказ. нафтоносних р-нів і Сталінграда. У запеклих боях рад. армія зупинила просування нім. військ на Кавказі і виснажила їх під Сталінградом, захоплення якого стало у Гітлера нав'язливою ідеєю. У листоп. 1942 контрудар рад. військ завершився повним оточенням і розгромом 330-тис. угруповання нім. військ під Сталінградом (понад 90 тис. чол. здалися в полон). Капітуляція нім. армій під Сталінградом показала всьому світові, що час перемог нацист. Німеччини закінчився. Почався могутній наступ рад. військ на Півн. Кавказі, в р-ні Верх. і Ниж. Дону, під Воронежем, на центр. ділянці рад.-нім. фронту та під Ленінградом. Улітку 1943 рад. армія здобула блискучу перемогу в масштабній битві з ворогом під Курськом і, розгорнувши наступ у Лівобереж. Україні, вийшла до Дніпра. Це означало докорінний перелом як у ході Великої Вітчизняної війни, так і всієї Д. с. в.

01.01.1942 у Вашингтоні представники 26 країн, у т. ч. СРСР, підписали Декларацію Об'єднаних Націй (див. *Вашингтонська декларація 1942*), в якій уряди цих країн зобов'язалися боротися проти членів Тройстого пакту. 26.05.1942 у Лондоні було

підписано рад.-англ. договір про союз у війні проти Німеччини та її союзників у Європі і співробітництво після війни. 11.06.1942 у Вашингтоні було укладено рад.-амер. угоду про принципи взаємної допомоги у веденні війни проти агресора. Поразки нім. армії на рад. фронтах у 1941—43 стали вирішальним фактором для Японії, яка не наважилася здійснити свої плани нападу на СРСР.

У верес. 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту під командуванням М.Ф. Ватутіна форсували р. Дніпро і 06.11 звільнили від гітлерівців столицю України — Київ.

У 1944 перед рад. армією постали завдання з ліквідації осн. угруповань нім. армії, остаточ. вигнання їх з рад. терит. і перенесення воен. дій на терит. супротивника, що означало поч. звільнення Європи. Уже в січ. від блокади нім. і фін. військ було звільнено Ленінград і почалося очищення від ворога всієї рад. Півночі. У Правобереж. Україні було проведено операцію з ліквідації Корсунь-Шевченків. плацдарму, який загрожував флангам і планам 1-го і 2-го Укр. фронтів, і 17.02 вона завершилася повним розгромом німців. 05.02 успішно завершилася також Рівненсько-Луцька операція. Навесні 1944 рад. війська звільнили значну частину терит. України і дійшли до передгір'я Карпат, вийшовши на кордон з Чехословаччиною і Румунією. У квіт.—трав. було звільнено Крим і Одесу. Водночас на Півночі рад. війська завдали поразки нім. і фін. військам, і уряд Фінляндії запросив перемир'я. 19.09 його було укладено, і Фінляндія зобов'язалася взяти участь у війні проти Німеччини. У черв. 1944 розгорнувся наступ рад. армії в Білорусії, і 03.07 було звільнено Мінськ; війська 1-го Укр. фронту розгромили велике угруповання нім. військ на Львів. і Сандомир. напрямках. 22.07 було звільнено Львів, що відкрило рад. військам шлях на захід. А в результаті Яссо-Кишинів. операції військами 2-го і 3-го Укр. фронтів було звільнено Молдавію. Розвиваючи наступ, рад. війська очистили від німців весь південь України, а саме: Ізмаїл, Білгород-Дністровський (Акерман), Кілію, і, форсувавши Дунай, вступили на терит. Румунії. З останньою СРСР підписав перемир'я, і вона оголосила війну Німеччині. Водночас рад.

війська увійшли в Болгарію, яка також оголосила війну Німеччині. В серед. жовт. 1944 рад. війська повністю звільнили Україну та ін. рад. терит. від фашист. загарбників.

У період з 28.11.1942 по 01.12.1943 відбулася *Тегеранська конференція* керівників СРСР, США і Англії, представлених відповідно Й.В. Сталіним, Ф. Рузвельтом і У. Черчиллем. На Конф. було узгоджено: проведення в трав. воєн. операції «Оверлод», що стосувалася висадки через Ла-Манш амер.-англ. сил у Півн. Франції; відновлення незалежності Польщі в кордонах «між лінією Керзона і лінією річки Одер»; передання СРСР Кенігсберга з прилеглою терит.; оголошення СРСР війни Японії після поразки Німеччини.

22.12.1944 в Угорщині було створено тимчас. уряд, який оголосив війну Німеччині. 20.01.1945 він підписав з СРСР угоду про перемир'я, а 18.02 війська 2-го Укр. фронту оволоділи Будапештом. Почалося звільнення Польщі, Чехословаччини, Югославії, Албанії і Норвегії. У груд. 1944 наступ союз. армій США і Англії, що висадилися в Півн. Франції, був зупинений в Арденнах (Бельгія) сильним контрударом нім. військ. Йдучи назустріч зверненню союзників, рад. війська 12.01.1945, раніше від наміченого строку, перейшли у наступ і послідовно завдали низку потужних ударів нім. військам на фронті від Балт. моря до Карпат, що змінило на краще становище союз. військ.

У лют. 1945 в Ялті відбулася *Кримська (Ялтинська) конференція* керівників СРСР (Й.В. Сталін), США (Ф. Рузвельт) і Англії (У. Черчилль). На ній було визначено: воєн. плани союзників щодо завершення війни; умови беззастережної капітуляції Німеччини та її післявоєн. політ. устрій; кордони СРСР з Польщею, у т. ч. належність м. Львова до УРСР, та переміщення зах. кордону Польщі по лінії рік Одер і Нейсе. На Конф. було досягнуто домовленості про скликання 25.04.1945 у Сан-Франциско (США) Конф. з метою підготовки *Статуту Організації Об'єднаних Націй* (див. *Сан-Франциська конференція 1945*). На неї планувалося запросити країни, що підписали Декларацію Об'єднаних Націй 1942, і ті країни, які оголосили війну спільному ворогу до 01.03.1945. США і Англія зобо-

в'язалися підтримати в Сан-Франциско пропозицію СРСР про прийняття УРСР і БРСР у члени ООН. На Конф. було також укладено таємну угоду про вступ СРСР у війну проти Японії та передання йому півд. частини Сахаліну і Курильських о-вів.

Навесні 1945 сили антигітлерів. коаліції вели наступ проти нім. військ зі сходу, заходу і півдня. У берез. рад. армія розгромила велике угруповання нім. військ у Схід. Померанії, перенесла воєн. дії на терит. Австрії і 13.04 звільнила м. Відень. У цей самий час було завершено звільнення рад. військами центр. і півд.-схід. Європи і розпочався наступ углуб Німеччини амер.-англ. військ. На поч. 1945 нацист. Німеччина опинилася в повній ізоляції. Її союзницею залишалася лише Японія, яка продовжувала вести воєн. дії на Дал. Сході й Тихому океані. У берез. 1945 число д-в, які оголосили війну Німеччині, наблизилось до 50. 12.04.1945 помер президент США Ф. Рузвельт, який був послідовним прибічником співробітництва з СРСР і під час війни доклав для цього великих зусиль. Спроби керівників нацист. Німеччини скористатися цим і змовитися з США і Англією за спиною СРСР провалилися. Ніщо вже не могло врятувати гітлерів. Німеччину від остаточ. поразки. 02.05 рад. армія завершила розгром нім. військ і зайняла Берлін. 30.05 у бомбосховищі імперської канцелярії Гітлер покінчив життя самогубством. У ніч з 08 на 09.05 в Берліні було підписано акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. З 17.07 по 02.08.1945 відбулася *Берлінська (Потсдамська) конференція* союз. д-в — СРСР, США та Англії, на якій було прийнято рішення, що стосувалися проблем післявоєн. врегулювання в Європі і світі, у т. ч. підтверджено рішення про створення Міжнар. трибуналу для покарання воєн. злочинців д-в «осі».

06 і 09.08.1945 амер. бомбардувальники скинули над япон. містами Хіросімою і Нагасакі атом. бомби, в результаті чого було вбито і покалічено 447 тис. мирн. жителів. Ця акція США досі викликає неоднозначні оцінки стосовно *воєнної необ-*

хідності і висловлюється думка, що справжня мета її полягала в залякуванні СРСР (див. *Правомірність застосування державою ядерної зброї у збройному конфлікті 1996 та Шимода 1963*). 09.08.1945 СРСР згідно з узятими на себе зобов'язаннями оголосив стан війни з Японією і протягом 2-ї пол. серп. рад. війська розгромили Квантунську армію у Півд.-Схід. Китаї. 02.09.1945 на борту амер. лінкора «Міссурі» у присутності представників делегацій СРСР, США, Великої Британії, Франції, Китаю, Австралії, Канади і Нової Зеландії було підписано акт про беззастережну капітуляцію Японії. Цим актом закінчилася Д. с. в.

Д. с. в., як і П. с. в., була тотальною війною, що відрізняло їх від усіх ін. війн, які знало людство. Зумовлювалося це тим, що протягом 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. найважливіші сфери діяльності народів і д-в виїшли на рівень міжнар. відносин і почали регулюватися позит. міжнар. правом, якому, однак, не вистачало моральної складової, необхідної для підтримання авторитету його принципів і норм у процесі їх здійснення, особливо в питаннях війни і миру. Зі зміною характеру міжнар. відносин та їх правового регулювання з'явилася й така світ. спільність універс. значення, як міжнар. співтовариство, що мало функціонувати в межах світ. порядку, яким був порядок, установлений Лігою Націй після П. с. в. Він становив собою глобалізований правовий простір, що вирізнявся високим рівнем взаємозалежності д-в, який, однак, не міг належним чином функціонувати внаслідок докорінної розбіжності інтересів його осн. учасників і неможливості подолати їх мирн. шляхом. Через відсутність у міжнар. співтоваристві необхідної рівноваги світ. сил не могло не відбуватися й руйнування встановленого на форм. засадах міжнар. порядку, що було рівнозначно новій світ. війні.

Зах. дослідники наводять десятки і навіть сотні причин війни, серед яких називають милітаризм, націоналізм, тоталітаризм, екон. імперіалізм, суверенітет, систему дипломатії, засоби мас. інформації, пов'язуючи

деякі з них із Великою франц. революцією (К. Іглон, Дж.Ф. Картер, М. *Коскенніемі*, Х. Нікерсон, Дж.Ф. Фей, Ч. Ходжес). Вони, однак, обминають гол. причину обох світ. війн, що полягала в системній кризі ліберал. моделі зах. цивілізації, яка розпочала свій істор. відлік з бурж. революцій 17 ст., що проклали шлях до індустріалізму, вільної торгівлі, прав людини тощо. «Економічна політика Ліги Націй керувалася філософією економічного лібералізму англійського зразка, спрямованого на організацію заходів, що сприяють свободі торгівлі та економічному співробітництву» (А. Нуссбаум). Ця криза поглибилася з часу Рос. революції 1917, яка, виходячи з теорії соціаліст. революцій, що за своїм походженням, але не змістом, була частиною зах. ідеології, здійснила антикап. переворот у відносинах власності, що й потрясло весь кап. світ. Як зазначає А.Дж. Тойнбі, «з моменту комуністичної революції, що настала за ліберальною революцією 1917 р., Росія кинула Виклик Заходу, якого він не знав з часу другої оттоманської облоги Відня у 1683 р. Комуністичний російський виклик Заходу був не тільки Викликом пануванню Заходу над усією рештою світу; це був також Виклик західному лібералізму від імені західної ідеології, яка тепер стала дієвою силою у великій незахідній країні».

В особі СРСР з'явилася нова соціально орієнтована сила цивілізац. характеру, яка кинула виклик безальтернат. пануванню зах. моделі цивілізації, що сповідувала лібералізм як основу сусп. розвитку. Це означало кардинальну зміну структури міжнар. співтовариства, що не могло не вплинути на традиц. суперництво між собою провідних країн Заходу. Продовжуючи змагатися між собою за світ. панування і сподіваючись перемогти в ньому суперника і таким чином вижити в існуючій соц. системі, вони водночас боролися проти СРСР як чужорідної для них сили, підтримуючи в цьому прямо чи опосередковано одна одну. Так, після П. с. в., коли зах. світ знов опинився розколотим, подібно до наполеонів. епохи, на 2 потужних угруповання, які вели між собою запеклу, непримиренну боротьбу за світ. панування, кожна з них намагалася знищити свого гол. ворога, яким був СРСР, нацьковуючи на нього

свого суперника, провокуючи його виконати за нього цю виснажливу роботу, і вже потім узяти гору над ослабленим у цій боротьбі суперником. Так, після своєї появи Рад. Росія одразу ж стала об'єктом агресії з боку кайзерів. Німеччини та її союзниць ще в ході П. с. в. і в результаті нав'язаного їй *Брест-Литовського договору 1918* втратила майже половину своєї європ. терит.: Фінляндію, Польщу, Україну, Прибалтику, частину Білорусі і Кавказу (був анульований 03.11.1918). Під час громадян. війни в Росії (1918—21) д-ви Антанти на чолі з США, Англією і Францією організували проти Рад. Росії інтервенцію, а після її провалу роль тарана СРСР вони відвели Гітлеру, використовуючи його патологічну ненависть до більшовицької Росії, а насправді до Росії як такої, з якою ототожнюється правосл. цивілізація. І для досягнення цієї мети Зах. д-ви нічим не гребували, підриваючи систему колект. безпеки Ліги Націй і порушуючи договори про ненапад, які доповнювали цю систему, створюючи тим самим безкарний простір для дій агресора. Лише цим можна пояснити політику «умиротворення» Гітлера, яку активно проводили Англія і Франція і яка досягла своєї кульмінації в мюнхен. змові з ним.

На користь гітлерів. Німеччини і мілітарист. Японії проводилася політика ізоляціонізму США, яка багатьма її добросовісними прибічниками ототожнювалася із ситуацією, що безпосередньо передувала П. с. в. У нейтралітеті вони бачили засіб локалізації конфліктів у Європі і зняття безпосереднього тиску на екстреміст. сили в ній. Цим скористалися прибічники реакц. ізоляціонізму, які вимагали від уряду США проведення такої зовн. політики, яка фактично заохочувала Гітлера рухатися на Схід проти СРСР. У цій грі світ. сил розчинялися тверезі оцінки тих, хто у продовженні політики нейтралітету бачив серйозну небезпеку для США. Одним із найпошлюбніших з них був амер. посол у Німеччині У. Додд, який, виходячи з аналізу агрес. планів Гітлера в Європі, точність якого незабаром цілком підтвердилася, рішуче висловлювався за те, щоб США визнали життєву необхідність відмови від політики «невтручання» і орг-ції колект.

відсічі агресії Гітлера в Європі з обов'язковою участю СРСР. Однак Англія і Франція за факт. підтримки США під надуманими приводами відмовилися створити воен. союз з СРСР проти нацист. Німеччини, який настійливо ним пропонувався і міг покласти край просуванню Гітлера в Європі, і така можливість існувала навіть напередодні Мюнхена. У цей час нім. армія була ще слабкою, і спільні зусилля воен. характеру могли зупинити агресора. Створення такого союзу, однак, не входило в плани Англії і Франції, які робили все, щоб відкрити Гітлеру дорогу на Схід і його руками розгромити СРСР, не маючи жодних сумнівів, що це станеться в разі їх зіткнення. Лише Черчилль, хоча і був послідовним супротивником СРСР, як член англ. парламенту, з прагмат. міркувань виступав за союз з СРСР, вважаючи безпідставним розраховувати на те, що політика «умиротворення» Гітлера може врятувати від нього Англію і Францію. Отже, правлячі кола Англії, Франції і США також несуть відповідальність за розв'язання Д. с. в. і ті жахливі людські втрати, яких зазнали в ній народи і найбільше — народи Росії, України й Білорусі. Згідно з авторитетними західними джерелами, у Д. с. в. незворотні людські втрати разом з мирним населенням становили понад 40 млн чол.

Після Мюнхена СРСР, втративши будь-яку надію на воен. союз з Англією і Францією, які робили все, щоб залишити його наодинці з нацист. Німеччиною, уклав з нею договір про ненапад, що дало йому можливість відтермінувати війну з нею майже на 2 роки. За цей час СРСР зміцнив свою стратег. становище і підвищив обороноздатність у цілому. Завдяки колосальним зусиллям СРСР вдалося відсунути свої кордони на захід, що дозволило йому вистояти після нападу нацист. Німеччини в найбільш критичний 1941 р. Крім того, вже влітку цього року СРСР отримав політ. підтримку з боку США і Англії в його боротьбі з нацист. Німеччиною, а також домовився з ними про постачання йому на пільгових умовах озброєнь та створення антигітлерів. коалі-

ДРУГИЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ... ПРАВА ... 1989

ції. Однак США і Англія як могли зволікали з виконанням свого гол. зобов'язання перед СРСР щодо відкриття у 1942 2-го фронту в Європі. Ця операція розпочалася лише 06.06.1944, коли значні сили нім. армії вже були розгромлені на терит. СРСР, рад. армія перенесла воен. дії на терит. сателітів Німеччини і готувалася бити ворога на його власній терит. Отже, СРСР не тільки прийняв на себе гол. удар страшної воен. машини Гітлера, а й витримав його і завдав їй ряд поразок стратег. значення. Саме це й стало вирішальним фактором у розгромі нацист. Німеччини у Д. с. в., завершення якого на європ. театрі війни відбулося вже за участі союз. військ по антигітлерів. коаліції.

У 2000 *Верховна Рада України* прийняла Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», у якому визначається всесвіт.-істор. значення цієї Перемоги, що справила вирішальний вплив на весь перебіг Д. с. в.

Літ.: *Nussbaum A. A Concise History of the Law of Nations.* N. Y., 1947; *Palmer N.D., Perkins H.C. International Relations. The World Community in Transition.* N. Y., 1953; *Супруненко И.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. К., 1956; *Fenwick Ch.G.* International Law. N. Y., 1965; *Verzijl J.H.W.* International Law in Historical Perspective. V. I. General Subjects. Leiden, 1968; *История дипломатии /* Под ред. А.А. Громыко и др. Т. IV. К., 1975; *Nazi Crimes in Ukraine. 1941—1944.* Documents and Materials / Eds V.N. Denysov, G.I. Changuli. Kiev, 1987; *Мальков В.Л.* Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. М., 1988; *Тойнби А.Дж.* Постигание истории. М., 1991; *Макарчук В.С.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель в період Другої світової війни (1939—1945 рр.). К., 2007; *Кунгуров А.А.* Секретные протоколы, или кто поделал Пакт Молотова — Риббентропа. М., 2009; *Нарочницкая Н.А., Фалин В.М. и др.* Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? М., 2009; *Черчилль У.* Вторая мировая война. М., 2012; *Гарт Б.Л.* История Мировой войны. М., 2012; *Мухин М.И.* Уроки Великой Отечественной. М., 2010.

В.Н. Денисов

ДРУГИЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА, СПРЯМОВАНИЙ НА СКАСУВАН-

НЯ СМЕРТНОЇ КАРИ, 1989 — міжнар.-правовий документ, ухвалений резол. ГА ООН № 44/128 від 15.12.1989, набув чинності 11.07.1991; його учасниками є 81 д-ва, Україна приєдналася 25.07.2007 (далі — Протокол).

Ідея розроблення Протоколу була сформульована ГА ООН у резол. № 35/437 від 15.12.1980 і підтверджена в резол. № 36/59 від 25.11.1981. А в резол. № 37/192 від 18.12.1982 та № 39/137 від 14.12.1984 ГА ООН просила *Комісію з прав людини ООН* та її Підкомісію із запобігання дискримінації і захисту меншин підтримати цю ідею та розробити текст Протоколу. Спец. доповідач Підкомісії разом з Ген. секретарем ООН підготували доповідь з урахуванням пропозицій, коментарів і зауважень 17 д-в до проекту Протоколу.

Протокол складається з преамбули та 11 статей. Він спрямований на розвиток положень ст. 6 *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966*, які гарантують невід'ємне право на життя кожної людини, допускаючи застосування смертної кари лише у виняткових випадках. Відповідно до ч. 6 ст. 6 Пакту, ніщо в цій статті не може слугувати підставою для відтермінування або недопущення скасування смертної кари будь-якою д-вою, що бере в ньому участь.

У преамбулі Протоколу зазначено, що «скасування смертної кари сприяє зміцненню людської гідності й прогресивному розвитку прав людини» і що «всі заходи, пов'язані зі скасуванням смертної кари, слід розглядати як прогрес у забезпеченні права на життя». Жодна особа, яка перебуває під юрисдикцією д-ви — учасниці цього Протоколу, не може підлягати смертній карі. Кожна д-ва-учасниця зобов'язана вжити всіх необхідних заходів для скасування смертної кари у межах своєї юрисдикції (ст. 1). Д-ви-учасниці зобов'язані включати у доповіді, які вони надають Комітету з прав людини відповідно до ст. 40 Пакту, інформацію про заходи, вжиті ними для здійснення цього Протоколу (ст. 3). Право не бути підданим смертній карі не допускає жодного відступу від нього (ч. 2 ст. 6).

Протокол не допускає жодних застережень до нього, за винятком застереження, зробленого д-вами в момент *ратифікації*

або приєднання, що передбачає застосування смертної кари у воєн. час після визнання вини у здійсненні найтяжчих злочинів воєн. характеру, вчинених у воєн. час (п. 1 ст. 2). Д-ви, які зробили таке застереження, повідомляють *Генеральному секретарю ООН* про відп. положення свого нац. зак-ва, які застосовуються у воєн. час, та про будь-який поч. чи припинення стану *війни* щодо своєї терит. (п. 2 і 3 ст. 2). Щодо д-в — учасниць Пакту, які зробили заяву відповідно до ст. 41 Пакту, компетенція Комітету з прав людини отримувати і розглядати повідомлення про те, що будь-яка д-ва-учасниця стверджує про невиконання своїх зобов'язань ін. д-вою-учасницею, поширюється на положення цього Протоколу, якщо ця д-ва-учасниця не заявляє про протилежне в момент ратифікації чи приєднання (ст. 4). Положення цього Протоколу застосовуються як дод. положення до Пакту (ст. 6). Протокол відкритий для підписання будь-якою д-вою, яка підписала Пакт. Він підлягає ратифікації будь-якою д-вою, яка ратифікувала Пакт про приєднання до нього. Ратифіковані грамоти передаються на збереження Ген. секретарю ООН. Протокол відкритий для приєднання будь-якої д-ви, яка ратифікувала Пакт або приєдналася до нього. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Ген. секретаря ООН (ст. 7).

Протокол набуває чинності через 3 міс. з дня депонування у Ген. секретаря ООН 10-ї *ратифікаційної грамоти* (ст. 8). А для кожної д-ви, яка ратифікує або приєднується до нього після цього, Протокол вступає в силу через 3 міс. після депонування її власної ратифікац. грамоти або документа про приєднання. Дія положень Протоколу поширюється на всі частини федерат. д-в без жодних обмежень і винятків (ст. 9).

Питання про скасування смертної кари пов'язують із твором Ч. Беккарія «Про злочини і покарання», висновки якого такі: смертна кара не спирається на жодне законне право, оскільки людина у сусп-ві не поступається своїм правом на життя; смертна кара не потрібна, крім випадків, коли життя гр-на, позбавленого волі, може завдати шкоди сусп. безпеці; вона є невинуватою, оскільки ніколи не зупиняла злочинців, і менш дієвою, ніж позбавлення

ДРУГИЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ... ПРАВА ... 1989

волі, поєднане з важкими роботами, тому що і на злочинця, і на ін. сильніше діє менш жорстоке, проте довготривале покарання, ніж жорстоке, однак миттєве; безумством є встановлювати публ. вбивство з метою відвернення гр-н від убивства.

Питання скасування смертної кари є дискусійним. Противники наводять такі аргументи на користь її заборони: 1) життя людини є абс. цінністю, д-ва не може позбавити його; 2) смертна кара не є стимуляційним фактором; 3) через суд. помилку можуть бути покарані невинуваті; 4) смертна кара — показник безсилля, помста. Прихильники збереження смертної кари вважають: 1) вона є необхідним покаранням, якщо скоєно особливо тяжкий злочин, що є свідченням того, що сусп-во не досягло рівня істинного гуманізму і культури; 2) заміна смертної кари довічним ув'язненням — це заміна миттєвого позбавлення життя злочинця довічними муками; 3) сусп. свідомість ніколи не погодиться зі скасуванням смертної кари для жорстоких убивць. На думку В.С. Нерсисянца, вимога скасування смертної кари за кваліфіковані вбивства має не правову, а моральну (реліг.) природу, і недоцільно формулювати її як загальнообов'язкову правову норму.

Приєднавшись у 1995 до Статуту РЄ, Україна взяла на себе зобов'язання скасувати смертну кару як вид покарання за вчинення злочинів. У Висновку № 190 (1995) ПАРЕ щодо членства України у РЄ визначено міжнар. зобов'язання України підписати Протокол № 6 до *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950* і негайно після його підписання встановити мораторій на виконання смертних вироків. Уже з часу прийняття *Конституції України* розпочався процес імплементації країною її зобов'язань щодо скасування смертної кари. Відповідно до ст. 3 Конституції України, кожна людина, її життя, честь і гідність є найвищою соц. цінністю. Ст. 27 визначає, що кожна людина має невід'ємне право на життя, а обов'язком д-ви є захист життя людини. Згідно зі ст. 21, таке право є невідчужуваним і непорушним, а ст. 22

встановлює, що констит. права і свободи гарантуються і не можуть бути обмежені. При прийнятті нових або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу чинних прав і свобод.

Остаточо смертну кару в Україні було скасовано за рішенням КСУ № 11-рп/99 від 29.12.1999 (справа про смертну кару), згідно з яким було визнано неконстит. положення чинного на той час Кримін. кодексу України в ред. 1960, в якому цей вид покарання визначався як найвища міра. У цьому рішенні КСУ вказав: «Тлумачення положень частин першої та другої статті 27 Конституції України в контексті всіх інших її положень як єдиного цілісного документа дає підстави стверджувати, що вони не припускають смертної кари як виду покарання». Вона не містить жодних положень про можливість застосув. смертної кари як винятку з ч. 1 ст. 27 Конституції України про невід'ємне право на життя. За своїм змістом ч. 2 ст. 22 Конституції України передбачає, з одного боку, обов'язок д-ви гарантувати констит. права і свободи, насамперед право людини на життя, а з другого — утримуватися від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування констит. прав і свобод, у т. ч. права людини на життя. Розкриваючи зміст невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у ч. 1 ст. 27 Конституції України, слід враховувати і невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість суд. помилки, коли виконання суд. вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливило виправлення її наслідків, що не узгоджується з констит. гарантіями захисту прав і свобод людини і гр-на (ст. 55 Конституції України). На виконання вказаного рішення КСУ ВР України внесла зміни до Кримін. кодексу в ред. 1960, якими смертну кару було замінено на довічне позбавлення волі (Закон України від 22.02.2000 № 1483-III). Прийнятий у 2001 новий Кримін. кодекс уже не містить такого виду покарання.

Смертну кару законодавчо заборонено у 139 країнах світу, у 58 країнах її збережено.

На європ. континенті лише у Білорусі та Росії цей вид покарання має законод. закріплення. У серп. 1996 РФ запровадила мораторій на виконання смертних вироків. Серед країн, зак-во яких не передбачає смертної кари за жоден вид злочину, є Аргентина, Бутан, Венесуела, Домініканська Респ., Мексика, Киргизстан, Туркменистан, Узбекистан, Україна, Філіппіни. До країн, які скасували смертну кару, за винятком *воєнних злочинів* та злочинів, учинених за особл. обставин, належать Болівія, Бразилія, Казахстан, Фіджі, Ізраїль, Перу. Збереження смертної кари на законод. рівні з установленим мораторієм на виконання смертних вироків існує переважно в країнах Африки, таких як Алжир, Буркіна-Фасо, Камерун, Марокко, Кенія, Мадагаскар, Замбія. Серед країн, у яких продовжують виконувати смертні вирoki, є Афганістан, Бангладеш, Єгипет, Китай, КНДР, Індія, Іран, Ірак, Таїланд, Сингапур, США. У таких країнах, як Гамбія, ОАЕ, Ямайка, було прийнято рішення про поновлення виконання смертних вироків.

Літ.: *Висновок ПАРЄ* № 190 (1995) щодо членства України у РЄ: www.coe.int; *Закон України* «Про приєднання України до Другого факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що стосується скасування смертної кари» від 16.08.2007 р. // *Відомості ВР України*, 2007, № 22, ст. 297; *Кистяковский А.Ф.* Исследование о смертной казни. Тула, 2000; *Конституційний Суд України*: Рішення. Висновки. 1997—2001 / Відп. ред. П.Б. Євграфов. К., 2001; *Нужна ли Украине смертная казнь?* / Харьковская правозащитная группа; под общ. ред. Е.Е. Захарова. Х., 1997; *Светлов О.* Права людини і смертна кара // *УЧПЛ*, 1996, № 2; *Шевчук С.* Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К., 2006; *Saït* Організації Об'єднаних Націй: www.un.org.

Е.В. Шишкіна

ДУАЄН ДИПЛОМАТИЧНОГО КОРПУСУ (франц. *doyen* — старійшина) — протокольний глава дипл. корпусу д-ви перебування (в англомовних країнах зазвичай іменують деканом).

Д. д. к. автоматично стає *глава дипломатичного представництва*, який має найвищий дипл. клас серед глав ін. дипл. представництв, акредитованих у відп. д-ві, і який найдовше перебуває на цьому посту порівняно зі своїми колегами того самого класу. З цього правила є винятки. Так, у ба-

гатьох катол. країнах традиційно Д. д. к. виступає папський (апостольський) нунцій, незалежно від дати вручення ним *вірчої грамоти*. Надання главам дипл. місії *Ватикану* особл. статусу, що було закріплено *Віденським регламентом 1815*, має істор. підґрунтя. Попри висловлювані в рамках *Комісії міжнародного права ООН* під час обговорення проекту *Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961* критичні думки, згаданий привілей щодо статусу нунціїв знайшов своє закріплення у ст. 16 (3) Конвенції, а також був підтверджений низкою двостор. угод д-в з *Святим Престолом (конкордату)*. Ін. винятком з правила старшинства є ситуація, коли глава дипл. представництва, який найтриваліший строк обіймає свою посаду, не є резидентом д-ви перебування, тобто акредитований за сумісництвом. Крім того, в окр. д-вах *Британської Співдружності Націй* високий комісар (high commissioner), незважаючи на свій ранг посла, не може обіймати пост Д. д. к. У Віден. конвенції 1961 відсутнє саме поняття «дуаен», так само у ній не міститься положень щодо сфери компетенції та завдань Д. д. к. Відповідно до практики д-в, Д. д. к. є офіц. представником і свого роду речником дипл. корпусу у взаєминах з урядом (офіц. владою) д-ви перебування з питань, що становлять спільний інтерес для всіх членів дипл. корпусу, насамперед щодо статусу останнього, *дипломатичних привілеїв та імунітетів*, а також *дипломатичного протоколу* і *дипломатичного церемоніалу*. Д. д. к. виступає від ім. дипл. корпусу на протокольних заходах та офіц. церемоніях (напр., в Україні дваєн виголошує промову у відповідь під час зустрічі Президента з главами дипл. представництв). За згодою колег Д. д. к. висловлює від ім. дипл. корпусу привітання та співчуття уряду д-ви перебування, а також організовує від ім. останнього прийоми на честь керівництва д-ви перебування або з нагоди завершення дипл. місії одного з колег. Д. д. к. бере участь у держ. заходах, куди не можуть бути запрошені ін. члени дипл. корпусу, підтримує пост. контакти із зовнішньополіт. відомством д-ви перебування та інформує про його побажання щодо протокольних заходів дипл. корпус. Д. д. к. консультує колег з питань протоколу й етикету, а міс-

цеву владу — щодо протокового (церемоніального) порядку, зокрема старшинства членів дипл. корпусу, обсягу їх дипл. привілеїв та імунітетів тощо. Для уряду д-ви перебування Д. д. к. є важливим каналом для консультацій і комунікації з дипл. корпусом, хоча нерідко МЗС за допомогою циркулярних нот інформує всіх глав дипл. представництв щодо питань, які становлять заг. інтерес. У *доктрині* немає одностайності щодо того, чи є Д. д. к. повноважним виступати перед урядом д-ви перебування не лише з суто протоково-церемоніальних аспектів, а й як «адвокат» дипл. привілеїв та імунітетів дипл. корпусу в разі їх порушень. Водночас загальновизнано, що дипл. представник, діючи як Д. д. к., не повинен робити заяв політ. характеру. Загалом спостерігається тенденція до певного зменшення ролі та повноважень дваєна. Так, Д. д. к. не вправі виступати від ім. дипл. корпусу без попередніх консультацій або погодження тексту офіц. заяви з його членами. До того ж згода глав дипл. представництв на участь у колект. зверненнях дваєна до уряду д-ви перебування можлива, як правило, лише у разі отримання відп. повноважень з боку акредитуючої д-ви. Іноді на практиці виникають проблеми, якщо Д. д. к. є дипл. представником д-ви, що не визнається окр. країнами, акредитованими у д-ві перебування. У такому разі, хоча дипл. представники цих д-в вправі уникати зайвих контактів з дваєном, однак повинні брати участь у заходах дипл. корпусу, що організовуються Д. д. к. У разі неможливості вони мають підтримувати контакт з питань, що належать до компетенції Д. д. к., з дипл. представником, наступним за старшинством (т. з. віце-дуаєн, віце-декан). Згідно з місцевими звичаями деяких країн, дружина дваєна (т. з. *doyenne*) може наділятися окр. процес. статусом, зокрема щодо протокового супроводу дружин новоприбулих глав дипл. представництв під час їхнього 1-го візиту до дружини глави д-ви перебування або міністра закорд. справ.

Літ.: *Satow's Diplomatic Practice* / Ed. I. Roberts. Oxford, 2009; *Denza E. Diplomatic Law*. Oxford, 2008;

Salmon J. Members of the Staff of Diplomatic Missions // MPEPIL / Ed. R. Wolfrum. Oxford, 2009; *Beridge G.R., James A.* A Dictionary of Diplomacy. N. Y., 2001; *Salmon J.* Manuel de droit diplomatique. Bruxelles, 1994; *Blum Y.Z.* Diplomatic Agents and Missions // EPIL / Ed. R. Bernhardt. V. I. Amsterdam, 1992; *Sen B.* A Diplomat's Handbook of International Law and Practice. Dordrecht, 1988; *Сандровский К.К.* Право внешних сношений. К., 1986; *Вуд Дж., Серре Ж.* Дипломатический церемониал и протокол. М., 1976; *do Nascimento e Silva G.E.* Diplomacy in International Law. Leiden, 1972.

А.Я. Мельник

ДУБЛІНСЬКІ ПРАВИЛА ЄС 2003, або Регламент Дублін-II, — Регламент Ради ЄС № 343/2003 від 18.02.2003, що встановлює критерії та механізми визначення д-ви-члена, відповід. за розгляд клопотання про надання біженцю захисту на основі притулку.

Реалізація Д. п. ЄС 2003 є першим етапом створення та імплементації уніфікованої концепції ЄС з питань надання біженцям притулку, яка передбачає їх єдиний статус у межах ЄС та впровадження Європ. системи зі справ про надання притулку. Компетенцію ЄС щодо здійснення спільної політики в цій сфері визначають ст. 61—69 *Амстердамського договору 1997*, а право на притулок гарантує ст. 18 *Хартії основних прав Європейського Союзу 2000*.

Д. п. ґрунтуються на ст. 28—38 Конвенції про реалізацію Шенгенської угоди 1985 (див. *Шенгенські угоди*) між урядами д-в екон. союзу *Бенілюкс*, ФРН, Франції про поступову відміну перевірок на спільних кордонах 1999 та Конвенції про визначення д-ви, відповід. за розгляд клопотання про надання притулку, поданого в одній з д-в — членів ЄС, 1990 (Дублін. угода). До неї приєдналися всі д-ви — члени ЄС, а також Норвегія, Ісландія, Швейцарія.

Від верес. 2003 Дублін. угоду було замінено Д. п., які є важливим інструментом регулювання питань, пов'язаних зі справами про надання біженцям притулку в межах д-в ЄС. Д. п. визначають перелік критеріїв для встановл. єдиної д-ви, відповід. за змістовну перевірку клопотання про надання притулку, і унеможливають вільний вибір

д-ви для місця проживання самим біженцем. Водночас Д. п. встановлюють правило розгляду клопотання лише 1 д-вою.

Д. п. є основою Дублін. системи, до якої входять також правила ЄВРОДАК, затверджені Регламентом Ради ЄС № 2725/2000 від 11.12.2000, що встановлюють загальноєвроп. базу даних відбитків пальців осіб, які подали клопотання про надання притулку, та осіб, що незаконно перетнули кордон ЄС.

У зв'язку з масовим напливом до ЄС осіб, що постраждали від громадян. війн у 1990-х рр., Радою ЄС було прийнято: Директиву № 2001/55/ЄС від 20.07.2001 про мін. вимоги для надання тимчас. захисту у випадку масового потоку переміщених осіб та заходи сприяння збалансованому розподілу зусиль, пов'язаних з прийманням таких осіб і наслідками такого приймання для д-в — членів ЄС; Директиву № 2003/9/ЄС від 27.01.2003, що встановлює єдині мін. умови приймання осіб, що клопочуть про надання притулку в д-вах — членах ЄС.

У подальшому Рада ЄС прийняла також ще 2 документи, покликані завершити перший етап гармонізації зак-ва про надання притулку, зокрема Директиву № 2005/85/ЄС від 01.12.2005 про мін. стандарти процедур надання та позбавлення статусу біженця в д-вах — членах ЄС та Директиву № 2004/83/ЄС від 29.04.2004 про мін. стандарти та статус гр-н третіх д-в, осіб без гр-нства як біженців та осіб, які потребують міжнар. захисту. Визначення поняття «біженець» у цих директивах значною мірою ідентичне цьому поняттю в *Конвенції про статус біженців 1951*. Директиви встановлюють також ефект. механізм захисту осіб, які не підпадають під дефініцію «біженець», проте його потребують. Вони передбачають правові механізми визнання особи біженцем та її конкр. захист. Водночас зміст такого захисту різний у кожній д-ві — члені ЄС залежно від нац. особливостей трактування цього поняття.

Останнім часом Д. п. гостро критикуються як такі, що порушують права біженців. *Європейський суд з прав людини* у справі «М.С.С. проти Бельгії» (M.S.S. v. Belgium) визнав, що уряди Греції та Бельгії порушили *Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950*, застосувавши право ЄС з питань біженців.

Лит.: Miller F.P., Vandome A.F., McBrewster J. Dublin Regulation. Alphascript Publishing, 2010; Hemme Battjes. European Asylum Law and International Law. The Hague, 2006; Hailbronner K. EU Immigration and Asylum Law: Commentary on EU Regulations and Directives. Oxford, 2010.

О.І. Мельничук

ДУМБАРТОН-ОКСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1944 — конф., скликана згідно з рекомендацією д-в — учасниць *Московської конференції 1943*, на якій було передбачено, «щоб представники Об'єднаного Королівства, Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу провели попередній обмін думками з питань, пов'язаних із заснуванням міжнародної організації для підтримання міжнародного миру і безпеки»; проходила 21.08—07.10.1944 в м. Вашингтон (США) в одній зі старовинних садиб Думбартон-Окс за участю також Китаю.

Створення всезаг. міжнар. орг-ції з підтримання миру і безпеки стало важливим завданням *Антигітлерівської коаліції*, яка у низці своїх рішень зобов'язалася після розгрому гітлерів. Німеччини та її союзників спільно підтримувати міцний мир і безпеку у світі й заснувати для цього відп. міжнар. орг-цію. Вона мала замінити *Лігу Націй*, яка зазнала краху через непримиренні протиріччя серед її осн. учасників.

Оскільки СРСР не брав участі у *війні* союз. д-в проти Японії, виконуючи свої зобов'язання згідно з рад.-япон. Пактом про нейтралітет 1941 (див. *Нейтралітет*), учасники Д.-О. к. 1944 дійшли згоди щодо проведення переговорів у 2 етапи. На 1-му етапі в період з 21.08 по 28.09 було проведено переговори між СРСР, США, Англією, на 2-му — в період з 29.09 по 07.10 — між США, Англією і Китаєм. Делегацію СРСР очолював посол СРСР у США А.А. Громико, до її складу входили проф. С.А. Голунський та проф. С.Б. Крилов, главою делегації Англії був заст. міністра закорд. справ А. Кадоган. Хоча між учасниками Д.-О. к. 1944 існували відмінності в позиціях з окр. питань, їх об'єднувало заг. прагнення здобути перемогу над гітлерів. Німеччиною, і вони швидко досягли домовленості про цілі, принципи та осн. органи цієї всезаг. міжнар. орг-ції.

Гол. метою було «підтримання міжнародного миру і безпеки та здійснення з

цією метою ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру і забезпечення мирними засобами врегулювання або уладнання міжнародних спорів, які можуть призвести до порушення миру». Було домовлено, що міжнар. орг-ція з безпеки має діяти відповідно до таких принципів: 1) орг-ція засновується на принципі суверен. рівності всіх миролюбних д-в; 2) усі члени орг-ції зобов'язуються виконувати взяті на себе зобов'язання; 3) усі члени орг-ції утримуватимуться у своїх міжнар. відносинах від того, щоб погрожувати силою або використовувати силу будь-яким чином, не сумісним з цілями орг-ції; 4) усі члени орг-ції надаватимуть їй всебічну допомогу в будь-якій дії, вжитій відповідно до положень статуту; 5) всі члени орг-ції мають утримуватися від надання допомоги будь-якій д-ві, проти якої орг-цією вжито дії превентивного або примус. характеру; 6) орг-ція забезпечить, щоб д-ви, які не є її членами, діяли згідно з її принципами.

Осн. органами орг-ції, яку мали намір назвати «Об'єднані Нації», було запропоновано: Ген. Асамблею (ГА), Раду Безпеки (РБ), Міжнар. Суд (МС) та Секретаріат. Було вирішено створити також Екон. і соц. раду (ЕКОСОР), що мала діяти під керівництвом ГА, хоча серед осн. органів вона не згадувалася.

У питанні статусу ГА учасники Д.-О. к. 1944 дійшли згоди, що цей орган складатиметься з представників усіх д-в — членів міжнар. орг-ції і кожна з них матиме 1 голос. Вона має збиратися на регулярні щорічні сесії, а в разі потреби — на спец. сесії. Асамблея має обирати непост. членів РБ, членів ЕКОСОР, обирати спільно з РБ членів МС, за рекомендацією РБ призначати Ген. секретаря, затверджувати бюджет орг-ції. Для прийняття рішень з цих питань необхідна більшість у 2/3 голосів, а для організац. питань достатньо простої більшості. До компетенції ГА було віднесено не лише розгляд і обговорення заг. принципів та питань у справі підтримання міжнар. миру і безпеки, а й право давати реко-

мендації стосовно таких питань. Зокрема, було уточнено, що до них належать принципи, які визначають регулювання озброєнь та *роззброєння*.

Осн. розбіжності на Д.-О. к. 1944 виявилися під час обговорення питань про первинне членство в майбутній орг-ції та порядок голосування в РБ. У меморандумі СРСР передбачалося, що первинними членами, тобто засновниками міжнар. орг-ції з безпеки, мають бути д-ви, які 01.01.1942 підписали Декларацію Об'єднаних Націй (див. *Вашингтонська угода 1942*) або згодом приєдналися до неї. Делегація СРСР заявила, що до числа первинних членів орг-ції мають бути включені всі рад. респ. (на той час — 16), серед яких була УРСР. Ця заява ґрунтувалася на рішенні ВР СРСР від 01.02.1944 про внесення поправок до Конституції СРСР, згідно з якими рад. респ. було надано право безпосередньо вступати в зносини з ін. д-вами, укладати з ними угоди та створювати свої представництва. Однак США та Англія висловилися проти цієї пропозиції СРСР. Президент США Рузвельт 31.08.1944 звернувся до глави рад. уряду Й.В. Сталіна з посланням, у якому закликав не порушувати питання про членство рад. союз. респ. у Міжнар. орг-ції з безпеки до її створення. У своїй відповіді Й.В. Сталін підкреслив, що це питання має винятково велике значення і що такі респ., як, напр., Україна і Білорусь, що входять до складу СРСР, за чисельністю населення і політ. значенням перевищують деякі д-ви, які мають бути включені до числа членів-засновників цієї міжнар. орг-ції. «...Я сподіваюся, — писав він, — ще мати нагоду пояснити Вам політичну важливість питання, порушеного радянською делегацією в Думбартон-Оксі». Лише на *Ялтинській (Кримській) конференції* глав 3 союз. д-в — СРСР, США та Великої Британії — було досягнуто домовленості про те, що на майбутній Сан-Франциській конф. (див. *Сан-Франциська конференція Об'єднаних Націй 1945*) з підготовки Статуту Міжнар. орг-ції з безпеки США і Велика Британія підтримають пропозицію про за-

прошення УРСР і БРСР до участі в ній як країн — засновниць орг-ції. На пропозицію СРСР на Д.-О. к. 1944 обговорювалося питання про заборону членства в орг-ції «фашистських держав і держав фашистського типу» і прийнято рішення обмежитися формулюванням, що «членами організації можуть бути всі миролюбні держави».

Особл. увагу на Д.-О. к. 1944 було приділено питанню про склад, процедуру та повноваження РБ. Було прийнято рішення, що РБ має складатися з представників 11 д-в — членів орг-ції, по 1 від кожної. Представники СРСР, США, Великої Британії, Китаю і в «належний час» Франції (у той час ще не існувало визнаного 4 д-вами тимчас. франц. уряду) мають пост. місця. ГА обирає на 2-річний термін 6 д-в для заповнення непост. місць. Передбачалося, що РБ має діяти постійно. Вона уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, яка може призвести до міжнар. незгод, і визначати, які дипл., екон. або ін. заходи, не пов'язані з використанням збройн. сили, мають застосовуватися для виконання її рішень, і закликати членів орг-ції застосовувати ці заходи. Якщо РБ вважатиме, що ці заходи є недостатніми, вона уповноважується вживати такі дії за допомогою повітр., морських або наземних збройн. сил, які можуть бути необхідні для підтримання або поновлення міжнар. миру і безпеки.

На Д.-О. к. 1944 було підтверджено принцип однастайності, або т. з. право *вето* великих д-в — пост. членів РБ, при прийнятті усіх рішень, крім процедурних. Це було гарантією того, що широкі повноваження РБ не використовуватимуться у вузьких інтересах будь-якої д-ви або групи д-в. Отже, учасники Конф. відмовилися від принципу однастайності всіх членів РБ під час прийняття цим органом рішень. «Досвід Ліги Націй показав, що норма однастайності була головною перешкодою для прийняття необхідних рішень для збереження міжнародного миру» (О. Сварлейн). Розбіжності, однак, виявилися при обговоренні питання про участь у голосуванні країн, безпосередньо втягнутих у конфлікт. США і Велика Британія наполягали на тому, що голос члена РБ, який бере участь у спорі, не повинен враховува-

тися. СРСР вважав, що такий порядок голосування не створюватиме необхідних гарантій проти можливих зловживань з боку окр. великих д-в. США заявили, що пропозиція про «абсолютне вето» створює певні труднощі як у Конгресі США, так і у взаємовідносинах з ін. об'єднаними націями. Остаточ. рішення з цього питання було досягнуто на Ялтинській конф. 1944, згідно з яким для всіх рішень РБ стосовно загрози миру, так само як і для усунення подібної загрози або придушення *агресії* чи ін. порушень миру, необхідна одностайність пост. членів Ради, якщо навіть вони і є учасниками спору чи конфлікту. Було також узгоджено питання про МС, функції та повноваження ЕКОСОП і Секретаріату, процедури поправок і заходи перехідного періоду.

28.09.1944 на заключному засіданні Д.-О. к. 1944 було підписано текст підсумкового документа — «Пропозиції стосовно створення Всезагальної міжнародної організації з безпеки». 09—10.11.1944 одночасно в СРСР, США, Великій Британії і Китаї було опубл. комюніке, в якому констатовалося, що на Конф. було досягнуто домовленості з широкого кола питань і учасники переговорів погодилися після подальшого вивчення розроблених пропозицій вжити «необхідні кроки з метою підготовки завершених пропозицій, які можуть слугувати базою для обговорення на Конференції Об'єднаних Націй». Отже, «пропозиції в Думбартон-Оксі репрезентували перший план Статуту Організації Об'єднаних Націй» (Дж. Кунц).

Результати Конф. в Думбартон-Оксі з великим задоволенням були зустрінуті демокр. громадськістю. Це була одна з найрезультативніших дипл. зустрічей союзників періоду *Другої світової війни*. Усі делегації виявили добру волю та прагнення до співробітництва, і майже всі розбіжності розв'язувалися на ній у дусі розуміння важливості узгодженості дій союзників в умовах війни. Завдяки цьому було прийнято збалансований та історично зумовлений комплекс системних положень, який без суттєвих змін було покладено в основу подальшого обговорення проекту *Статуту ООН*. Останній, прийнятий у 1945, незважаючи на спроби розхитати його в мінливих міжнар. відносинах, особливо в період

«холодної війни», загалом витримав випробування часом і дотепер слугує справі миру і безпеки у світі (див. *Декларація тисячоліття ООН 2000*).

Літ.: Svarlein O. An Introduction to the Law of Nations. N. Y.; Toronto; L., 1955; Kunz J.L. The Changing Law of Nations. Ohio, 1969; Goodrich L.M., Hambro E., Simons. P. Charter of the United Nations. Commentary and Documents. N. Y.; L., 1969; Конференція представителів СССР, США і Великої Британії в Думбартон-Оксе: Сб. док. М., 1978.

В.Н. Денисов

ДУНАЙ — міжнар. ріка, що використовується для судноплавства придунайських та ін. д-в відповідно до встановленого міжнар.-правового режиму.

Д. за своєю протяжністю (заг. довжина — 2783,4 км; 2414 км — від Кельгайма до Сулини — є судноплавними) і площею водозбору є другою рікою в Європі (після Волги) і має велике політ. та екон. значення для придунайських д-в (Австрії, Болгарії, Молдови, Німеччини, Румунії, Сербії, Словаччини, Угорщини, України та Хорватії), Росії та ін. д-в Європи. Осн. засади міжнар.-правового режиму Д. було визначено у Заключному акті *Віденського конгресу 1814—15*, який встановив заг. принципи міжнар.-правової регламентації судноплавства по ріках, що перетинають або розділяють терит. 2 чи кількох д-в (ст. 108—117). Учасники Конгресу, підтримуючи режим свободи судноплавства по міжнар. ріках Європи для торг. суден прибереж. і всіх ін. д-в, вважали, що право регулювати питання судноплавства по них належить лише прибереж. д-вам (ст. 108). Конгрес визначив основи відносин прибереж. д-в щодо здійснення судноплавства по міжнар. ріках: свобода судноплавства, єдиний режим встановл. та стягування мита і навігац. зборів, обов'язок прибереж. д-в підтримувати судноплавні умови своїх ділянок міжнар. ріки тощо. Заключний акт Віден. конгресу 1814—15 передбачав, що встановлені ним правила мають бути деталізовані в угодах прибереж. д-в щодо конкр. рік (ст. 108, 116).

У 1-й пол. 19 ст. режим міжнар. судноплавства по Дунаю визначався двостор.

міжнар. угодами прибереж. д-в, які надавали сторонам свободу судноплавства по ділянках Д., що входили до їхньої терит. У пониззях Д. на терит. Росії, згідно з Конвенцією між Росією і Австрією 1840, свобода судноплавства надавалася суднам усіх д-в, що «мають право судноплавства по Чорному морю і перебувають у мирі з Росією». Після закінчення Крим. війни 1853—56 Паризьким договором 1856 проголошувалася свобода судноплавства по Д. для всіх д-в світу. Паризький договір надав право встановлювати правовий режим Д. також непридунайським д-вам. Для управління і контролю за судноплавством у приморській частині Д. було створено спец. міжнар. орган — Європ. Дунайську комісію (ЄДК) з представників д-в — учасниць Паризького договору. У подальшому режим судноплавства по Д. визначався Версальським 1919, Сен-Жермен. 1919, Тріанон. 1920 мирн. договорами. Зокрема, в «особливих положеннях про Дунай» Версальського мирн. договору 1919 (ст. 346—352) підтверджено свободу судноплавства по Д. Відповідно до положень Паризької конвенції про режим Д. 1921, посилювалося втручання неприбереж. д-в щодо контролю над судноплавством по Д. (зокрема, Великої Британії, Франції та Італії).

Після закінчення *Другої світової війни* у мирні договори 1947 з Болгарією, Румунією та Угорщиною внесено положення про те, що «навігація на Дунаї має бути вільною і відкритою для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на підставі рівності щодо торговельних і навігаційних зборів та умов торговельного судноплавства». У лип. — серп. 1948 у Белграді відбулася міжнар. конф. щодо розроблення нового міжнар.-правового режиму Д. у складі придунайських д-в: Болгарії, Румунії, СРСР, Угорщини, УРСР, Чехословаччини та Югославії, а також США, Великої Британії та Франції. Непридунайські д-ви намагалися зберегти «набуті права» на Д., зафіксовані в положеннях Конвенції про режим Д. 1921, однак наштовхнулися на рішуче протистояння з боку СРСР та ін.

учасників Конф. Остання у 1948 прийняла Конвенцію про режим судноплавства на Д., що враховує права та законні інтереси придунайських д-в і відповідає цілям співробітництва між ними та ін. д-вами. Конвенція 1948 є основоположним міжнар.-правовим механізмом, що визначає сучас. правовий режим Д. Вона забезпечує вільне судноплавство на Д. відповідно до інтересів і суверен. прав придунайських країн і спрямована на зміцнення екон. і культ. зв'язків цих країн між собою та з ін. країнами. Д-вами — учасницями Конвенції 1948 є Австрія, Болгарія, Молдова, Німеччина, РФ, Румунія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Україна та Хорватія. Навігація на Дунаї має бути вільною і відкритою для гр-н, торг. суден і товарів усіх д-в на основі рівності щодо порт. і навігац. зборів та умов торг. судноплавства. Згадане положення не поширюється на перевезення між портами однієї й тієї самої д-ви (ст. 1). Для забезпечення дотримання положень Конвенції 1948 засновано *Дунайську комісію* (ст. 5—19). Конвенція 1948 поширюється на судноплавну частину Д. (від Кельгайма до Чорного моря через Сулинське гирло з виходом до моря через Сулинський канал). Придунайські д-ви повинні утримувати свої ділянки Д. в судноплавному стані для річкових і морських суден (на відп. ділянках) і виконувати необхідні роботи для забезпечення і поліпшення умов судноплавства, а також не чинити перешкод для судноплавства на фарватерах Д. Вони мають консультуватися з цих питань з Дунайською комісією (ДК). Прибереж. д-ви можуть у своїх межах організувати роботи із забезпечення судноплавства, виконання яких необхідне у зв'язку з терміновими і непередбаченими обставинами. Вони мають повідомляти ДК про причини, що зумовили ці роботи, та подавати їх короткий опис. Відповідно до положень Конвенції 1948, створено спец. річкові адміністрації для виконання гідротех. робіт і регулювання судноплавства на певних ділянках Д. (Адміністрація у пониззях Д., місце перебування — м. Галац; Адміністрація Залізних Воріт, місце перебування — м. Оршова і м. Текія). Судноплавство в пониззях Д. і в р-ні Залізних Воріт здійснюється відповідно до правил плавання, встановлених адміністраціями зазна-

чених р-нів. Судноплавство на ін. ділянках Д. здійснюється згідно з правилами, встановленими відп. придунайськими країнами, по терит. яких протікає Д., а в тих р-нах, де береги Д. належать 2 різним д-вам, — згідно з правилами, визначеними угодою між цими д-вами. Судна, що плавають Дунаєм, мають право, додержуючись правил, установлених відп. придунайськими д-вами, заходити в порти, виконувати в них вантажні й розвантажувальні операції, посадки і висадку пасажирів, а також поповнювати запаси палива, предметів постачання тощо. Перевезення пасажирів і вантажів у місцевому сполученні й перевезення між портами однієї й тієї самої д-ви судна під іноз. прапором можуть проводити лише за умови дотримання нац. правил відп. придунайської д-ви. Саніт. і поліц. правила, що застосовуються на Д., мають здійснюватися без *дискримінації* з мотивів нац. належності суден, пунктів їх відправлення і призначення або з будь-яких ін. причин. Митні, саніт. та поліц. правила мають бути такими, щоб не перешкоджати судноплавству. Функції митн., саніт. та річкового нагляду на Д. здійснюються придунайськими д-вами, які повідомляють ДК про видані ними правила. ДК, у свою чергу, сприяє уніфікації митн. і саніт. правил і здійснює уніфікацію правил річкового нагляду. Суднам, що плавають Дунаєм, надається можливість користуватися як судовими радіостанціями, так і береговими засобами зв'язку для навігац. цілей. Конвенція 1948 забороняє плавання Д. військ. кораблів усіх непридунайських країн. Судноплавство Д. військ. кораблів придунайських країн за межами країни, прапор якої несе корабель, може здійснюватися лише за домовленістю між заінтересованими придунайськими д-вами (ст. 23—30). Для покриття витрат із забезпечення судноплавства придунайські д-ви, за погодженням з ДК, можуть встановлювати для суден навігац. збори, розмір яких визначається залежно від вартості утримання обстановки та вартості гідротех. робіт (спец. річкові адміністрації встановлюють особл. збори для суден, що проходять у пониззях Д. та в р-ні Залізних Воріт). Обчислення зборів проводиться за вантажомісткістю суден. Порт. збори з суден стягуються владою відп.

придунайських д-в. При цьому не допускається жодної дискримінації з мотивів нац. належності суден, пунктів їх відправки чи призначення або з будь-яких ін. причин. Судна, що заходять у порти для вантажно-розвантажувальних робіт, мають право користуватися вантажно-розвантажувальними механізмами, пристосуваннями, складами, складськими площами тощо на складі угод з відп. трансп.-експедиторськими установами. При встановл. розміру оплати за проведені роботи не допускається жодної дискримінації. Конвенція 1948 не допускає стягнення транзит. зборів (ст. 42). У зв'язку зі зміною відп. політ. та екон. обставин прийнято Дод. протокол 1998 до Конвенції 1948. Останнім часом відбувається процес підготовки перегляду Конвенції 1948. Д-ви-учасниці створили Комітет щодо підготовки дипл. конф., яка має удосконалити Конвенцію 1948 з метою створення гармонізованої технічно і юридично системи внутр. судноплавства Європи.

Літ.: *Конвенція* про режим судноплавства на Дунаї від 18 серпня 1948; *Гуреев С.А., Тарасова И.Н.* Международное речное право. М., 1993; *Международные реки // Курс международного права.* Т. 3. М., 1990.

І.В. Дмитриченко

ДУНАЙСЬКА КОМІСІЯ — міжнар. міжуряд. орг-ція, що забезпечує дотримання положень Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948.

Зазначену Конвенцію було укладено придунайськими д-вами (Болгарія, Румунія, СРСР, УРСР, Чехословаччина і Югославія) на Міжнар. конф. у Белграді (набула чинності 11.05.1949). Вона підтвердила принцип свободи судноплавства на Дунаї, проголошений ще *Паризьким конгресом 1856*, і заснувала нову Д. к. (ст. 5), осн. завданням якої є забезпечення вільного судноплавства на Дунаї відповідно до інтересів і суверен. прав придунайських д-в. Велика Британія і Франція, які брали участь у роботі Белград. конф. 1948, безуспішно вимагали збереження у складі Д. к. тих неприбереж. країн, які входили до попередніх міжнар. комісій на Дунаї (Європ. Дунай-

ська комісія (ЄДК); Міжнар. Дунайська комісія (МДК)). Так, ЄДК включала всіх учасників Паризького договору 1856, серед яких були непридунайські д-ви, що оголосили себе гарантами майбутнього режиму дунайського судноплавства (Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія, Сардинія, Туреччина і Франція). Цей Договір у цілях забезпечення контролю непридунайських д-в за судноплавством на Дунаї надавав право кожній д-ві-учасниці на пост. перебування в гирлі Дунаю її 2 легких військ. суден. Відповідно до положень *Версальського мирного договору 1919* (ст. 346 і 347) та Конвенції про режим Дунаю 1921 (уклали Бельгія, Велика Британія, Греція, Італія, Румунія, Франція, Чехословаччина і Югославія у присутності представників Німеччини, Австрії, Болгарії та Угорщини, що мали право дорадчого голосу), ЄДК поновила свою діяльність з попередніми повноваженнями (у р-ні приморського Дунаю — між гирлом Чорного моря і Браїлою), однак до її складу входила лише 1 придунайська д-ва — Румунія та непридунайські країни — Велика Британія, Франція та Італія. Для управління судноплавством поза геогр. компетенцією ЄДК (між Браїлою та Ульмом) створювалася МДК у складі представників прибереж. д-в (Румунії, Чехословаччини, Югославії, Австрії, Вюртенбергу, Баварії, Болгарії, Угорщини), а також Великої Британії, Франції та Італії. Дунайські міжнар. комісії фактично припинили свою діяльність з поч. *Другої світової війни* (СРСР не був їх членом). Конвенцію 1948 прийнято на основі положень мирн. договорів 1947 з Болгарією (ст. 34), Румунією (ст. 36) та Угорщиною (ст. 38), що встановлювали вільну і відкрити навігацію на Дунаї для гр-н, торг. суден і товарів усіх д-в на підставі рівності щодо сплати порт. та навігац. зборів і умов торг. судноплавства (Дод. протоколом 1998 до Конвенції внесено деякі несуттєві зміни). Членами Д. к. є 11 країн: Австрія, Болгарія, Молдова, Німеччина, Росія, Румунія, Сербія, Словаччина, Угорщина, Україна і Хорватія (д-ви — учасниці Конвенції 1948). Статус спостерігачів

у Д. к. мають Бельгія, Греція, Грузія, Кіпр, Македонія, Нідерланди, Туреччина, Франція, Чехія і Чорногорія. У своїй роботі Д. к. спирається на значний істор. досвід регламентації судноплавства на міжнар. рiках Європи та кращі традиції міжнар. річкових комісій, зокрема ЄДК.

Компетенція Д. к., згідно зі ст. 2 Конвенції 1948, поширюється на судноплавну частину Дунаю від Кельхайма (Німеччина) до Чорного моря через Сулинське гирло з виходом до моря через Сулинський канал. Її діяльність урегульована гл. 2 (ст. 5—19) Конвенції 1948. До компетенції Д. к. належать: нагляд за дотриманням положень Конвенції 1948; складання заг. плану осн. робіт в інтересах судноплавства на базі пропозицій і проектів придунайських д-в і спец. річкових адміністрацій, а також складання заг. кошторису витрат щодо цих робіт; виконання робіт у разі, якщо будь-яка придунайська д-ва не буде спроможна сама організувати роботи, що входять до її терит. компетенції; консультації і рекомендації придунайським д-вам, що стосуються виконання осн. робіт в інтересах судноплавства, з урахуванням тех. і екон. інтересів, планів і можливостей зазначених д-в; консультації і рекомендації спец. річковим адміністраціям і обмін з ними інформацією; встановл. єдиної системи навігац. шляхової обстановки на всій судноплавній течії Дунаю, а також, з урахуванням специф. умов окр. ділянок, осн. положень про плавання Дунаєм, у т. ч. осн. положень лоцманської служби; уніфікація правил річкового нагляду; координація гідрометеорол. служби на Дунаї; видання єдиного гідрологічного бюлетеня і гідрологічних прогнозів для Дунаю; статистика судноплавства на Дунаї з питань, що належать до її компетенції; видання довідників, лоцій, навігац. карт і атласів для потреб судноплавства; складання і затвердження свого бюджету, а також встановл. і стягнення зборів. На основі черговості Д. к. обирає зі свого складу голову, віце-голову та секретаря на 3-річний термін. Вона має свій секретаріат (складається з тех., адм. та фін. відділів), очолюваний директором, і необхідний апарат, персонал яких комплектується з гр-н придунайських д-в. Порядок орг-ції та діяльності секретаріату і апарату встановлюють-

ся Д. к. Щороку Д. к. проводить чергову сесію, яка є її вищим органом, де ухвалюються рішення більшістю голосів присутніх представників д-в-членів, крім випадків, спеціально передбачених у Конвенції 1948 (прийняття бюджету, зміна місця перебування Д. к., внесення змін до Конвенції тощо). Вона регулярно проводить наради експертів д-в — учасниць Конвенції 1948 щодо обговорення юрид., тех. і фін. питань, які визначаються на її сесіях. Бюджет Д. к. складається з внесків д-в-членів та ін. надходжень. Представники д-в — членів Д. к. і уповноважені нею служб. особи користуються дипл. імунітетом. Служб. особи і персонал мають право вільно пересуватися при виконанні своїх обов'язків по Дунаю і в портах у межах юрисдикції Д. к., за умови поважання ними зак-ва придунайських д-в. Служб. приміщення, архіви і документи Д. к. є недоторканими. Д. к. сповіщає компетент. владу придунайських д-в про порушення правил судноплавства, саніт. правил і правил річкового нагляду, що стали відомі Д. к. Компетент. влада повинна у свою чергу сповістити Д. к. про заходи, вжиті у зв'язку з такими повідомленнями про порушення. Д. к. має свій прапор, який піднімають на служб. приміщеннях і суднах Комісії. З метою створення в Європі єдиної судноплавної системи внутр. водних шляхів д-ви — учасниці Конвенції 1948 мають намір модернізувати Д. к., надавши їй дод. повноваження, а також розширити коло її членів. Офіц. мови Д. к. — нім., рос. та франц. Місце перебування Д. к. — м. Будапешт, Угорщина (до 1954 — м. Галац, Румунія).

Літ.: Гурев С.А., Тарасова И.Н. Международное речное право. М., 1993; Нгуен Куок Динь, Дайе П., Пелле А. Международное публичное право. Т. 2. К., 2000; Международные реки // Курс международного права. Т. 3. М., 1990.

І.В. Дмитриченко

ДУРДЕНЕВСЬКИЙ Всеволод Миколайович (09.02.1889, м. Москва — 13.11.1963, там само) — рад. і рос. правознавець, дипломат, д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки РРФСР, видатний фахівець з міжнар. права.

Д. народився в сім'ї вчителя. У 1911 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (нині — Моск. держ. ун-т ім. М.В. Ломоносова) з відзнакою і залишився в ньому для підготовки

до проф. звання. Від 1915 Д. — приват-доцент Моск. ун-ту, 1917 — проф. Перм. ун-ту, з 1922 — знов у Моск. ун-ті, де працює на посаді проф. Д. викладав також у Білорус. ун-ті (1924—28), Іркутському ун-ті (1928—30) та 1938—39 у Свердловському юрид. ін-ті (нині — Уральська держ. юрид. академія). З поч. Великої Вітчизняної війни вступив до нар. ополчення і з великим успіхом читав лекції на істор.-політ. теми солдатам та офіцерам Моск. гарнізону і Смоленського фронту.

У 1944 поновлюється співробітництво Д. з Нар. комісаріатом закорд. справ СРСР (НКЗС СРСР, з 1946 — Мін-во закорд. справ СРСР, МЗС СРСР), яке розпочалося ще у довоєнні роки. Працюючи експертом-консультантом в договір.-правовому відділі НКЗС та МЗС СРСР, він брав участь у роботі ряду міжнар. форумів, що мали велике значення для післявоєн. устрою світу. Це Берлінська (Потсдамська) конференція 1945, Паризька мирна конференція 1946 та 1-ша і 2-га сесії ГА ООН, що проходили відповідно у 1945 в Лондоні (Велика Британія) та у 1946 в Нью-Йорку (США). Д. брав також участь у підготовці мирн. договорів 1947 з Італією, Фінляндією, Угорщиною, Болгарією, Румунією та Белград. конф. про режими судноплавства на Дунаї 1948. Був учасником розроблення Конс. статуту СРСР 1926. У 1947 Д. було присвоєно дипл. ранг Надзвичайного і Повноважного Посланника II класу. З 1957 — член Постійної палати третейського суду.

Роботу в МЗС СРСР Д. поєднував з наук. та виклад. діяльністю. З 1945 він бере участь у підготовці рад. дипломатів, а з 1948 — викладає в Моск. держ. ін-ті міжнар. відносин МЗС СРСР (нині — Ін-т міжнар. відносин (ун-т) МЗС РФ). Його учнями були чимало рад. учених з міжнар. права, яким він передав ґрунтовні знання. Д. був одним з організаторів Рад. асоціації міжнар. права (див. Російська асоціація міжнародного права) і, як двічі обраний член її виконкому, а потім почес. член, активно сприяв діяльності цього громад. об'єднання юристів-міжнародників рад. респ. Нагороджений

орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани», медалями.

Д. — автор понад 160 наук. праць. Коло його профес. інтересів було надзвичайно широким. Він займався *дипломатичним правом, консульським правом, правом міжнародних договорів*, статусом рад. терит. в міжнар. праві, поняттям *агресія*, питаннями боротьби з *рабством і работоргівлею*, правовим режимом *Антарктики і Арктики* та ін. Був також фахівцем з констит. права зарубіж. країн, адм. права, всесвіт. історії д-ви і права. Його праці відзначаються величезним фактологічним матеріалом та глибоким юрид. аналізом, що сприяло розвитку рад. *доктрини* міжнар. права, зокрема як складової практики міжнар. відносин.

Д. належить до плеяди талановитих рад. учених юристів-міжнародників, які прагнули зберегти кращі традиції дорев. міжнар.-правової науки, намагаючись із позицій діалектичного підходу впливати на розвиток теорії і практики міжнар. права. Передусім це такі славетні імена, як В.Е. *Грабар*, В.М. *Корецький*, Є.О. *Коровін*, С.Б. *Крилов*, І.С. *Перетерський*.

Осн. праці: «Наука и государственное строительство»; «Монархия или республика»; «Права и обязанности гражданина» (усі — 1917); «Послевоенные Конституции Запада» (1924); «Иностранное конституционное право в избранных образцах» (1925); «Международные договоры в конституционном праве СССР» (1925); «Консульский устав СССР» (1926); «Конституции Востока» (1926); «К вопросу о неподвижности конституций и неконституционных законов в Соединенных Штатах»; «Равноправие языков в Советском строе»; «Макиавелли и государственная наука. К 400-летию со дня смерти» (усі — 1927); «Международное право» (1947, у співавт.); «История государства и права» (1947 і 1957); «Советская территория в актах международного права за 30 лет. 1917—1947» (1947); «О действующих конвенциях и договорах по борьбе с рабством и работорговлей» (1950, у співавт.); «Проблема правового режима приполярных областей Антарктики и Арктики»

(1950); «Согласие сторон при оговорках в международных договорах» (1951); «Агрессия и интервенция на Дальнем Востоке в свете международного права» (1951, у співавт.); «Организация Объединенных Наций. Сборник документов, относящихся к созданию и деятельности ООН» (1956, у співавт.); «Пять принципов мирного сосуществования» (1957, у співавт.); «Дипломатическое и консульское право» (1962, у співавт.).

Літ.: *Памяти* профессора В.Н. Дурденевского // Известия вузов. Правоведение, 1963, № 4.

В.Н. Денисов, Ю.І. Нипорко

ДЮНА́Н (Dunant) Анрі (08.05.1828, м. Женева — 30.10.1910, сел. Хайден, Швейцарія) — швейц. громад. діяч, підприємець, письменник, засновник Червоного Хреста, лауреат Нобелів. премії миру.

Д. народився в Женеві, де панував дух доброзвичайного бурж. середовища кальвініст. напрямку. Його батько, Жан-Жак Дюнан, був неогоціантом і суддею зі справ опіки, а мати, Антуанетта Дюнан, — сестрою відомого фізика Жана Данієля Колладона. Батьки дали йому суворе протестант. виховання. Віддані благодійній діяльності, вони привчили сина співчувати знедоленим і пригнобленим. Закінчивши коледж Кальвіна, Д. працює стажером у банку. Громад. діяльність він розпочав у 1849 як член молодіжної групи Вільної церкви, де займався орг-цією міжнар. екуменічного руху. У 1855 бере участь у створенні в Парижі Всесвіт. альянсу христ. союзів молоді.

У 1853 Д. з підприємн. метою відвідує Алжир, підкорений 20 років тому франц. військами Луї-Філіппа. Він знайомиться з країною, відкриваючи в собі риси проникливого спостерігача. Діставшись Тунісу, Д. пише про цю країну книгу «Notice sur la Régence de Tunis» (Нотатки про Туніське регентство, 1858), в якій, на відміну від більшості християн того часу, з величезною повагою ставиться до ісламу. У 1856 на алжир. землі Д. засновує Акціонер. т-во млинів Мон-Джемля і бере для нього великий кредит. Однак через бюрократ. тяганину на місцевому рівні та в Парижі йому не вдається отримати там землю для с.-г. виробництва. Залишається одна інстанція — сам імператор Наполеон III, який у той час на чолі франц. військ воює з австр. армією в

Ломбардії (Італія). 24.06.1859 Д. дістається містечка Сольферино саме в день, коли там розпочалася одна з найкривавіших битв, яких зазнала Європа. За свідченням Д., «битва при Сольферино єдина в 19 столітті, яку можна зіставити, за її страшними втратами, з битвами під Бородіном, Лейпцигом та Ватерлоо». Людські втрати, наведені ним, становили в обох арміях понад 40 тис. солдатів і офіцерів, загиблих на полі битви, і понад 40 тис. померлих від хвороб. Він бачив десятки тисяч поранених, які помирили, залишаючись на полі бою практично без будь-якої допомоги. Уздовж схилу жолобом, призначеним для стоку води, протягом багатьох днів струменіла кров.

Побачені страхиття *війни* докорінно змінили все життя Д. Повернувшись до Женев, він пише книгу, яку назвав «Un Souvenir de Solferino» (Спогад про Сольферино), опубл. в 1862 власним коштом накладом 1600 прим. Книга швидко стала відомою не лише в Європі, а й в Америці, Азії та Африці. У Росії під назвою «Воспоминание о битве при Сольферино» (пер. з франц. С.Н. Норман) її було видано у 1903 в Петербурзі (у 1995 в Росії вийшло її факсимільне видання). У щоденнику братів Гонкурів щодо цієї книги йдеться: «Ці сторінки наповнили мою душу хвилюванням. Високі почуття, якими пронизана книга, стосуються потаємних струн серця. Вона прекрасніша, в тисячу разів прекрасніша, ніж Гомер, ніж «Анабасис» Ксенофонта, найпрекрасніша ... Ця книга змушує проклясти війну». У своїй книзі Д. розповів правду про той бік війни, який, як правило, замовчується, обґрунтувавши водночас у ній ідею створення нейтр. орг-ції для надання під час війни допомоги пораненим і забезпечення подальшого догляду за ними.

Серед прихильників ідей Д. був президент Т-ва заохочення сусп. благополуччя Гюстав Муаньє, який у 1863 організував публ. обговорення його книги. Результатом цього стало створення Комітету з 5 членів, який своєю метою поставив втілення в життя ідей Д. До Комітету увійшли: генерал Г.-А. Дюфур, 1-й президент, Г. Муаньє, Д., секретар, Луї Аппія і Теодор Монуар. Перше засідання Комітету відбулося 17.02.1863, і цей день вважається датою створення

Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ). У цей час Д. формує важливу ідею спільного для всіх армій розпізнавального знака (емблеми). Він призначений для всіх лікарів і санітарів, які мають носити його на своєму одязі, а також зображувати на саніт. трансп. засобах і встановлювати над лазаретами й польовими шпиталями. Ця емблема має бути гарантією недоторканності для тих, хто її носить, а також для об'єктів, на яких вона зображена. Д. назвав такий їх статус «нейтральним». Усупереч опору Муаньє, який вважав цю ідею утопічною, Д. докладає титанічних зусиль для її поширення і врешті-решт дістає підтримку багатьох європ. урядів. 26.10.1863 у Женеві відкрилася Міжнар. конф., у якій взяли участь 18 представників 14 д-в, які висловили свою згоду з цією ідеєю. А через рік, 22.08.1864, на Дипл. конф. 12 д-в підписали епохальний акт — *Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених на полі бою 1864*. Значення Конвенції полягало в тому, що вона заклала правову основу для діяльності армійських мед. формувань та їх персоналу, надавши їм у міжнар. праві нейтр. статусу та імунітету проти нападу, разом із визнанням зображення червоного хреста на білому фоні як символу їх захисту. «Ця Конвенція знаменує новий етап в історії людства. З неї починається все договірне право війни, а також усе гуманітарне право. Саме цей документ покладено в основу Гаазької і, що ще очевидніше, Женевських конвенцій» (П. Буассьє). Війна між Пруссією і Австрією, що розпочалася у 1864, виявила величезні переваги гуманіт. сфери Пруської д-ви — учасниці цієї Конвенції, в якій діяли прекрасно організовані т-ва Червоного Хреста, і вади Австр. д-ви, яка не була її учасницею (стала такою лише в останні дні війни) і мед. служби якої не справлялися зі своїми обов'язками. Це був черговий триумф Д., яким пишалася вся Європа.

У цей час справи Акціонер. т-ва млинів Мон-Джемля, якими Д. практично не займався, присвятивши всього себе порятунку поранених на війні, повністю занепали.

Останнім ударом для нього стало банкрутство у 1867 банку «Кредит Женева», одним із членів правління якого був Д. Він виявився повністю розореним, з величезним боргом, скинутим на нього його партнерами. У протестант. середовищі Женеви банкрутство вважалося чи не найтяжчою моральною провинною, яка ставила банкрута в ізолюване від сусп-ва становище. Під тиском Муаньє, який очолював МКЧХ, 25.08.1868 Д. був змушений залишити посаду секретаря Комітету, а через рік узагалі покинути його. У берез. 1867 він назавжди залишає свій будинок у Женеві і їде до Парижа. З цього часу злиденність у прямому сенсі слова не полишає його практично все подальше життя, супроводжуючись нерідко голодною непритомністю, як це сталося, зокрема, у серп. 1872 під час публ. лекції в Лондоні. Муаньє в цей час енергійно використовує свій вплив, не допускаючи надання допомоги Д., у т. ч. фін., від прихильників і друзів. Унаслідок цього Д. не отримав золоту медаль (Science Morales) Всесвіт. виставки в Парижі, яка призначалася саме для нього. Натомість медаль вручили Комітету в цілому, як і грошовий приз. Наполеон III запропонував сплатити половину боргу Д., якщо 2-гу половину забезпечать ін. Однак і тут інтриган перешкодив цьому.

Незважаючи на всі свої негаразди і тяжкий стан здоров'я, Д. продовжував розробляти проекти світ. масштабу. Він формує низку ідей, які з часом знайшли своє вираження в *міжнародному гуманітарному праві*. Це: надання певним містам нейтр. статусу для орг-ції в них необхідної допомоги пораненим; віднесення формувань жандармерії, які беруть участь у бойових діях, до *воюючої сторони*; надання партизанам права на захист. Д. наводить аргументи на користь переговорів щодо *роззброєння* і створення міжнар. суду як посередника в міжнар. конфліктах, працює над ідеєю заснування світ. бібліотеки, яка через роки знайшла певне втілення в такому грандіозному проекті, як ЮНЕСКО. Серед його видатних ідей була пропози-

ція переселення євреїв до Палестини, яка, однак, залишилася незрозумілою для сучасників. Під час Паризької комуни (15.03 — 26.05.1871) Д. виявив не лише милосердя, а й відвагу, вириваючи буквально з рук комунарів і версальців численних постраждалих.

У 1872 з ініціативи Д. створено Пост. міжнар. комітет для підготовки Конвенції про поліпшення долі *військовополонених*, який він і очолив. Скликанню Конгресу з цією метою сприяв рос. цар Олександр II, який пропонував провести його в Росії, але Конгрес відбувся у 1874 у Брюсселі. Росія на ньому намагалася обмежитися «загальними положеннями, які регулюють міжнародні відносини у воєнний час», тоді як Д. бажав «обмежити неминучі страхиття війни — цього лютого лиха, яке прийдешні покоління розглядатимуть як безумство». На його думку, лише «вороже ставлення Англії завадило укладанню дипломатичної угоди між європейськими державами в цьому напрямі». Сотням тисяч людей довелося пройти через табори *Першої світової війни 1914—18*, перш ніж Конвенцію, про яку мріяв Д., було прийнято у 1929. Активна діяльність Д. завершилася його участю в Міжнар. конгресі за повну і остаточ. заборону торгівлі неграми і *работоргівлі*, який відбувся 01.02.1875 в Лондоні. Конгрес було скликано створеним Д. Всесвіт. альянсом порядку і цивілізації, який працював спочатку в Парижі, а після франко-прус. війни 1870 — у Лондоні. На ньому він востаннє звернувся до совісті людей, змушуючи їх згадати про страждання ближніх.

Останні 10 років життя Д. були часом безвихідної злиденності та хвороб. Він, бездомний бродяга, мандрує пішки дорогами Ельзасу, Німеччини, Італії. Живе на милостиню, іноді за рахунок гостинності друзів, серед яких пані Кастнер, котра аж до своєї смерті у 1888 підтримувала Д., незважаючи на заздрість і злобу, які його переслідували. У 1887 він почав отримувати невеличку фін. підтримку від далеких родичів. Це дало йому можливість у 1892 оселитися в маленькому швейц. сел. Хайден. Там він провів решту свого життя, перебуваючи в шпиталі, а потім у приват. лікарні, усіма забутий.

У 1895 журналіст Георг Баумбергер написав статтю «Анрі Дюнан, засновник

Червоного Хреста», яка з'явилася в нім. журналі «Die Gegenwart» і була передрукована в низці європ. видань. А у 1897 Рудольф Мюллер, учитель зі Штутгарта, написав книгу про Червоний Хрест, в якій також висвітлив вирішальну роль Д. у його створенні. Ці публікації справили величезне враження на європ. громадськість, і до імені Д. знову з'явився чималий інтерес. У 1901 за видатний внесок у створення Червоного Хреста та ініціювання прийняття Женев. конвенції 1864 він став 1-м лауреатом Нобелів. премії миру. Разом з Д. її отримав також франц. пацифіст, засновник Ліги миру Фредерік Пассі. Поздоровлення Д. надійшло і з МКЧХ, що означало повну реабілітацію його репутації. У ньому зазначалося: «Немає людини, яка більше, ніж Ви, заслуговує цієї почесної і яка сорок років тому стояла біля витоків Міжнародної організації з допомоги пораненим на полі битви. Без Вас Червоний Хрест, що є вищим гуманітарним досягненням дев'ятнадцятого століття, імовірно, ніколи не був би організований». П'єр Буассьє, підбиваючи підсумки подвижницького життя Д., у передмові до книги «Спогад про Сольферино» констатує факт, що в період перебування його в Хайдені «ясна думка Дюнана досягає повної зрілості; це думка генія, яка піднімається над усіма битвами, сподіваннями, потворностями століття, щоб запропонувати світові єдино можливий шанс вижити в той момент, коли, пройшовши через горнила титанічних війн 20 століття, цей світ нарешті усвідомить свою єдність, замислиться про солідарність людського роду і стане на шлях створення мирного життя». За бажанням Д. його поховали без церемонії на Сихфільдському цвинтарі в Цюриху. З того часу день його народження, 8 трав., відзначається як День Світового Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Кол. будинок у Хайдені став музеєм Анрі Дюнана. У Женеві та ін. містах є вулиці, майдани та школи, названі на честь цієї видатної людини. А Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця кожні 2 роки проводить нагородження медаллю Анрі Дюнана.

Своє життя Д. віддав упровадженню в міжнар. право ідеї людяності, яка пов'язує рід людський в єдине ціле, слугуючи не-

обхідним чинником подолання в ньому ворожнечі та війн як найстрашніших і найнебезпечніших його ворогів.

Літ.: Дюнан А. Воспоминание о битве при Сольферино. М., 2009; Буассьє П. Анри Дюнан // Там же; Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. М., 2000. В.Н. Денисов

ДЮПУЇ (Dupuy) Рене-Жан (07.02.1918, Туніс — 17.07.1997, м. Париж, Франція) — франц. правознавець, д-р права, проф., дипломат, суддя, відомий фахівець з міжнар. права, особливо у сфері *міжнародного морського права, права міжнародних організацій, міжнар. суд. процесу та прав людини.*

Його батько-алжирець і мати-неаполітанка після народження сина вирішили переїхати до передмістя Алжира — Білого Дому (франц. назва, яку після здобуття Алжиром незалежності було замінено на Дар-ель-Бейда), де сім'я займалася вирощуванням винограду. Батько користувався повагою у місцевих жителів, і вони обрали його своїм мером. До 1942 Д. навчався в Алжирі, відтоді брав активну участь у бойових діях проти нім. та італ. військ, зокрема в кампаніях союзників у Тунісі, Італії, Франції, басейні р. Рейну та р. Дунаю. За мужність США нагородили його медаллю «Бронзова зірка».

Після закінчення *війни* Д. навчався на юрид. ф-ті Паризького ун-ту, який 1950 закінчив, одержавши диплом д-ра права. У 1950 він проходить конкурс на заміщення посади викладача ф-ту по секції публ. права, де викладав поза штатом. Після цього працює проф. на ф-ті права ун-ту м. Алжира (1951—56); ф-ті юрид. та екон. наук ун-ту Провансу (1956—69), обіймаючи водночас посаду асесор-декана (1962—69). Він також член конкурс. журі на ф-ті права по секції публ. права і екон. науки (1964) і один із перших проф. в ун-ті Ніцци (1962—78). У цей період брав участь у І індокитайській війні, здобув звання проф. ун-ту Марселя, одружився і переїхав до Ніцци, влаштувавшись викладачем на віллі Пассі-Флора. Звідти перейшов до Ін-ту юрид. досліджень, філіалу ун-ту Марселя, який зго-

дом стане за участю Д. ун-том Ніцци. У цей період Д. виконував обов'язки викладача політ. наук в ун-ті Пантеон-Сорбонна-Париж I (1968—70) і заснував (1968) Ін-т миру та розвитку при ун-ті Ніцци, яким керував до 1979, започаткувавши тим самим втілення своєї гол. ідеї — поєднати дослідження проблем відносин Сходу і Заходу, Півночі й Півдня; був членом наук. ради з питань міжнар. права Паризького ун-ту права, екон. і соц. наук — Париж II. У 1967 його обирають чл.-кор. *Інституту міжнародного права*, з 1973 він член цього Ін-ту, а в 1995—97 — його президент. У 1979—90 Д. викладає міжнар. право як проф., а потім зав. каф. міжнар. права в Колеж де Франс у Парижі. Від 1990 і до смерті він був його почес. проф.

Д. був обраний: членом Ради Франц. асоціації міждерж. права (1967), а згодом її президентом (на цій посаді він замінив С. Бастід); президентом Франц. асоціації сприяння ООН (1991—94) (див. *Всесвітня федерація асоціацій сприяння ООН*); ген. секретарем *Гаазької академії міжнародного права* (1985—96).

Д. — відомий фахівець з міжнар. судочинства. Він — член Європ. комісії з прав людини РЄ (1974—80); президент Арбітр. суду в бельг.-нідерл. спорі щодо вод річок Маас і Шельда; президент Верх. суду Монако; член Міжнар. мед.-юрид. комісії в Монако та ін. Його активно залучають до роботи в держ. органах і міжнар. та неуряд. орг-ціях. Він — член Ради з правового забезпечення МЗС Франції, член Держ. ради Монако, член франц. делегації на Конф. ООН з морського права (1973—82); член франц. делегації на сесіях ГА ООН (1993); член делегації Папського престолу на Конф. ООН з кодифікації *права міжнародних договорів* (Відень, 1968—69); член делегації Папського престолу на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі (1974—75), експерт ООН з питань права розвитку (Порт-оф-Спейн, Тринідад і Тобаго, 1971); член франц. делегації на Конф. ООН з питань посилення безпеки й терпимості (1971) та ін. Водночас він президент Ака-

демії миру і міжнар. безпеки; почес. президент Європ. міжнар. ін-ту вищої освіти в Ніцці (1965); президент Бюро Міжнар. центру навчання європейців у Ніцці; член Міжнар. ін-ту космічного права Міжнар. федерації астронавтики; член Ради Міжнар. ін-ту океану (Санта-Барбара, Каліфорнія, США) та ін. Його залучають до роботи як експерта-доповідача: ЮНЕСКО (1967), з питань вивчення міжнар. права в країнах світу (1967), Ун-ту ООН (1971), з питань визнання дипломів за спец. «міжнародне право» (1972), з нового міжнар. екон. порядку та *Конвенції ООН з морського права 1982*; на Конф. Консульт. академії у Відні (1971) з питань *Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950*; на Колоквіумі Комісії з питань культури РЄ і свободи висловлювань діячів мистецтва Флоренції (1973) та ін.

Вагомим є внесок Д. у розвиток науки міжнар. права: він узяв участь у написанні 17 і наук. редагуванні 14 індивід. та колект. монографій, є автором 80 наук. статей. Серед найвідоміших його статей — «Le nouveau panaméricanisme, l'évolution du système inter-américain vers le fédéralisme» (Новий панамериканізм, еволюція міжамериканської системи у напрямі федералізму, 1956); «Politique de Nietzsche» (Політична думка Ніцше, 1969). Відомими є такі його монографії: «Le droit des rapports entre les organisations internationales» (Право відносин між міжнародними організаціями, 1960); «Le droit international» (Міжнародне право, 1963, перевид. 9 разів); «L'enseignement du droit international» (Викладання міжнародного права, 1967); «Le fond des mers» (Морське дно, 1971); «Los principios fundamentales del derecho internacional en la doctrina de Alejandro Alvarez» (Основні принципи міжнародного права і доктрина Аляхандро Альвареса, 1972); «Les accords conclus par les organisations internationales» (Укладання міжнародних угод міжнародними організаціями, 1973); «The law of the sea, current problems» (Міжнародне морське право: сучасні проблеми, 1975); «L'Océan partagé» (Поділений океан, 1979); «Communauté internationale et disparités de développement» (Міжнародне товариство і диспропорції розвитку, 1980), «La communauté internationale entre le mythe et l'histoire»

(Міжнародне товариство в міфах та історії, 1986); «La clôture du système international. La cité terrestre» (Закрита міжнародна система. Град земний, 1989, здобула велику премію з філософії Франц. академії); «L'Humanité dans l'imaginaire des nations» (Гуманізм в уявленні держав, 1991).

Під кер. і за участю Д. побачили світ фундам. наук. дослідження найбільш значущих проблем міжнар. права 20 ст., зокрема монографії «La souveraineté au XX siècle» (Суверенітет у XX столітті, 1971); «L'Académie de droit international de la Haye, son histoire et son oeuvre, 1923—1973» (Академія міжнародного права в Гаазі, її історія та її праці, 1923—1973, 1973); «La France et le droit à la mer» (Франція і морське право, 1974); «Le pétrole et la mer» (Нафта і море, 1976); «Les États-Unis et le droit de la mer» (США і міжнародне морське право, 1977); «Le droit à la santé, en tant que droit de l'Homme» (Право на здоров'я як право людини, 1978); «Le droit au développement» (Право розвитку, 1979); «Le nouvel ordre économique international: aspects commerciaux, techniques et culturels» (Новий міжнародний економічний порядок: комерційні, технічні і культурні аспекти, 1980); «Le règlement des différends sur les nouvelles ressources naturelles» (Врегулювання спорів щодо сучасних природних ресурсів, 1983); «L'avenir du droit international dans un monde multiculturel» (Майбутнє міжнародного права в мультикультурному суспільстві, 1984); «Traité du nouveau droit de la mer» (Нові договори міжнародного морського права, 1985); «Manuel sur les organisations internationales» (Підручник з міжнародних організацій, 1988); «Handbook on the new law of the sea» (Підручник з нового морського права, 1991) та ін.

Особл. інтерес для Д. становили дослідження права міжнар орг-цій, зокрема природи їх волевиявлення, особливостей діяльності ООН і реліг. міжнар. орг-цій (тут він ділив свої пріоритети між тими, що функціонують у Європі і Лат. Америці), особливостей внутр. права міждерж. орг-цій тощо. Аналізуючи історію еволю-

ції міжнар.-правової думки, досліджував ідеї утопістів, зокрема Антуана де Сент-Екзюпері, документи і матеріали різних міжнар. т-в, внесок А. Токвіля, П. Валері, А. Камю, Е. Барка, А. Альвареса, Ф. Майора, діячів Франц. бурж. революції, Гаазької академії міжнар. права та ін. У сфері прав людини він приділяв увагу питанням діяльності Європ. комісії з прав людини, в якій понад 6 років був експертом зі світського виховання у світлі прав людини, методол. аспектів прав людини, свободи висловлювань, універсальності прав людини тощо.

За видатні досягнення у розвитку міжнар. права Д. було обрано: членом Франц. академії моральних і політ. наук, членом Королів. академії Марокко; чл.-кор. Афін. академії, чл.-кор. Ісп. академії моральних і політ. наук, чл.-кор. Академії Провансу; президентом Бюро Міжнар. центру навчання європейців, президентом Академії миру і міжнар. безпеки.

Д. було відзначено держ. та громад. нагородами низки країн: орденом Командора Почес. легіону, нац. орденом «За заслуги», «Академічною пальмою», орденами Оранж-Нассау (Нідерланди), Св. Георгія Великого, Хасана Алавіта (Марокко), Фенікса (Греція), Св. Карла (Монако), Хосе Сесіліо дель Валле (Гондурас), Великим Хрестом військ. пошани Мальтійського ордену, Нац. орденом Малі. Мав почес. звання д-ра honoris causa Ун-ту Й. Гутенберга (Майнц, ФРН), Ягеллонського ун-ту (Краків, Польща), Ун-ту Монреаля (Канада).

Літ.: Dupuy R.-J. Une oeuvre au service de l'humanité. Introduction par Federico Mayor. P., 1999; Humanité et droit international. Mélanges René-Jean Dupuy. P., 1991; Bedjaoui M. In memoriam René-Jean Dupuy // AFDI, 1996; Pecker J.-C. René-Jean Dupuy (1918—1997) // Annuaire College de France. P., 1998—1999; Dominice Ch.J. Secretary General's Report // ANNIDI, 1998; Annick de Marffy. René-Jean Dupuy (1918—1997): In memoriam // Ocean Yearbook Online, 1998, v. 13.

В.Г. Буткевич

ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ*

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
авт. — автор, авторський
автоном. — автономний
агрес. — агресивний, агресор
адм. — адміністративний
АЕС — атомна електростанція
акад. — академік
академ. — академічний
алб. — албанський
амер. — американський
АМП — Асоціація міжнародного права
АН — Академія наук
АНДР — Адміністрація Об'єднаних Націй з надання допомоги та реабілітації
апел. — апеляційний
АПУ — Асоціація правників України
араб. — арабський
арбітр. — арбітражний
АРК — Автономна Республіка Крим
археол. — археологічний
архіт. — архітектурний
АС — Африканський Союз
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
АТЦ — Антитерористичний центр
афр. — африканський
БАГП — Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій
БДУ — Білоруський державний університет
берез. — березень
біол. — біологічний
БІРПІ — Об'єднані міжнародні бюро з охорони інтелектуальної власності
б-ка — бібліотека
бл. — близький, близько (з цифрою)
браз. — бразильський
брит. — британський
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВВУ — Варненський вільний університет ім. Чорноризи Храбра

верес. — вересень
верх. — верхній, верховний
вид. — видання
вид-во — видавництво
визв. — визвольний
виклад. — викладацький, викладач
викон. — виконавчий
відп. — відповідний
відповід. — відповідальний
військ. — військовий
ВКБ — Верховний комісар ООН у справах біженців
ВКПЛ — Верховний комісар ООН з прав людини
ВМО — Всесвітня метеорологічна організація
внутр. — внутрішній
в.о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
ВОІВ — Всесвітня організація інтелектуальної власності
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВОТ — Всесвітня організація туризму
ВПС — Всесвітній поштовий союз
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВРСР — Вірменська Радянська Соціалістична Республіка
ВСП — Всесвітня служба погоди
встановл. — встановлення
ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
ВУНАС — Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
ВЦВК — Всеросійський Центральний виконавчий комітет
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ГАТС — Генеральна угода про торгівлю послугами
ГАТТ — Генеральна угода про тарифи і торгівлю
ген. — генеральний
геогр. — географічний
гол. — головний
голл. — голландський
госп. — господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
гр-н — громадянин
гр-нство — громадянство
громад. — громадський
громадян. — громадянський

* У прикметниках і дієприкметниках допускається відсікання закінчень із суфіксами *-альний, -ичний, -ійний, -ічний, -ний, -ований, -ський* і под. (напр.: регіон. — регіональний, терорист. — терористичний, інвестиц. — інвестиційний, стратег. — стратегічний, природ. — природний, адапт. — адаптований, харків. — харківський тощо).

груд. — грудень
 груз. — грузинський
 ГС — Генеральний секретаріат
 ГСБ — Група Світового банку
 ГСО — геостационарна орбіта
 ГУАМ — Організація за демократію та економічний розвиток
 гуманіт. — гуманітарний
 ДАУ — Дипломатична академія України
 д-ва — держава
 ДВЗЯВ — Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань
 демокр. — демократичний
 депутат. — депутатський
 держ. — державний
 ДЕС — Договір про Європейський Союз
 ДЗВМР — Договір про заборону випробувань матеріалів, що розщеплюються, для ядерних та інших вибухових пристроїв
 ДЗЗ — дистанційне зондування Землі
 дипл. — дипломатичний
 дис. — дисертація
 дисцип. — дисциплінарний
 ДНЯЗ — Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
 дод. — додатковий, додаток
 докт. — докторський
 ДООН — Добровольці ООН
 досл. — дослідний
 ДПНУ — Декларація прав національностей України
 д-р — доктор
 ДФЕС — Договір про функціонування Європейського Союзу
 ДЦ УНР — Державний центр Української Народної Республіки
 екол. — екологічний
 екон. — економічний
 ЕКОСОР — Економічна і соціальна рада ООН
 ЕНЕА — Європейський простір вищої освіти
 енергет. — енергетичний
 етн. — етнічний
 ефект. — ефективний
 ЄВРОДАК — Європейська дактилоскопічна база
 європ. — європейський
 єгип. — єгипетський
 ЄДК — Європейська Дунайська комісія
 ЄЕС — Європейське Економічне Співтовариство
 ЄКПЛ — Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
 ЄКЦА — Європейська конференція цивільної авіації
 ЄС — Європейський Союз
 ЄЦБ — Європейський центральний банк
 жовт. — жовтень
 журн. — журнал
 зав. — завідувач
 заг. — загальний

зак-во — законодавство
 закл. — заключний
 законодад. — законодавчий
 закорд. — закордонний
 засл. — заслужений
 засн. — заснований, засновник
 заст. — заступник
 застосув. — застосування
 зах. — західний
 зем. — земельний
 ЗМІ — засоби масової інформації
 зовн. — зовнішній
 ЗС — Збройні сили
 ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
 ідеол. — ідеологічний
 ІКАО — Міжнародна організація цивільної авіації
 ІКОМОС — Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць
 ім. — імені
 ІМО — Міжнародна морська організація
 ін. — інший
 індивід. — індивідуальний
 іноз. — іноземний
 ін-т — інститут
 інтеграц. — інтеграційний
 інтелект. — інтелектуальний
 інформ. — інформаційний
 ісп. — іспанський
 істор. — історичний
 італ. — італійський
 канд. — кандидат, кандидатський
 кап. — капіталістичний
 катол. — католицький
 каф. — кафедра
 квіт. — квітень
 КДБ — Комітет державної безпеки
 КДУ — Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка
 кер. — керівник, керівництво
 кит. — китайський
 КМ — Кабінет Міністрів
 КМП — Комісія міжнародного права
 КНДР — Кореїська Народно-Демократична Республіка
 КНР — Китайська Народна Республіка
 кол. — колишній, колектив (у бібліографії)
 колект. — колективний
 коліз. — колізійний
 комерц. — комерційний
 конкр. — конкретний
 конс. — консульський
 констит. — конституційний
 консульт. — консультативний
 контр. — контрольний

**ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ,
ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

- конф. — конференція
 кор. — кореспондент
 кримін. — кримінальний
 КС — Конституційний Суд
 КТМ — Кодекс торговельного мореплавства
 культ. — культурний
 КУП — Київський університет права
 лат. — латинський
 лип. — липень
 листоп. — листопад
 літ. — літературний
 лют. — лютий
 м. — місто (з назвою)
 МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
 макс. — максимальний
 МАР — Міжнародна асоціація розвитку
 мас. — масовий
 матем. — математичний
 МБРР — Міжнародний банк реконструкції та розвитку
 МВС — Міністерство внутрішніх справ
 МВФ — Міжнародний валютний фонд
 МДК — Міжнародна Дунайська комісія
 мед. — медичний
 метод. — методичний
 методол. — методологічний
 МЗС — Міністерство закордонних справ
 міжнар. — міжнародний
 МІК — Міжамериканська інвестиційна корпорація
 мін. — мінімальний
 мін-во — міністерство
 міс. — місяць
 МКС — Міжнародний кримінальний суд
 МКУБ — Міжнародний кодекс з управління безпечною експлуатацією суден і попередженням забруднення
 МКЧХ — Міжнародний Комітет Червоного Хреста
 млн — мільйон (з цифрою)
 млрд — мільярд (з цифрою)
 ММО — Міжнародна метеорологічна організація
 МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
 мол. — молодший
 МОН — Міністерство освіти і науки
 моногр. — монографічний, монографія
 МОП — Міжнародна організація праці
 МПЗС-72 — Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972
 МРСР — Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
 МС ООН — Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй
 МСОТО — Міжнародний союз офіційних туристичних організацій
 МТМП — Міжнародний трибунал ООН з морського права
 МФК — Міжнародна фінансова корпорація
 МЦУІС — Міжнародний центр з регулювання інвестиційних спорів
 МЮ — Міністерство юстиції
 навч. — навчальний
 НАНУ — Національна академія наук України
 напр. — наприклад
 НАПрНУ — Національна академія правових наук України
 нар. — народний
 наст. — наступний
 НАТО — Організація Північноатлантичного договору
 наук. — науковий
 нац. — національний
 НБСЕ — Рада з безпеки і співробітництва в Європі
 НДР — Німецька Демократична Республіка
 негат. — негативний
 нейтр. — нейтральний
 НЗС — Надзвичайні збройні сили
 нім. — німецький
 НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
 ННД — Нові незалежні держави
 норм. — нормальний
 нормат. — нормативний
 ОАД — Організація американських держав
 ОАЄ — Організація африканської єдності
 обл. — область
 ОБСЕ — Організація з безпеки і співробітництва в Європі
 о-в — острів
 ОВД — Організація Варшавського договору
 о-ви — острови
 од. — одиниця (з цифрою)
 ОЕСР — Організація економічного співробітництва і розвитку
 окр. — окремий
 ОЛАФ (OLAF) — Управління з питань запобігання зловживанням та шахрайству
 опубл. — опублікований, опублікування
 орг-ція — організація
 ориг. — оригінальний
 осв. — освітній
 осн. — основний
 офіц. — офіційний
 п. — параграф, пункт (з цифрою)
 ПАР — Південно-Африканська Республіка
 ПАРЄ — Парламентська асамблея Ради Європи
 п-в — півострів
 пед. — педагогічний
 пенс. — пенсійний
 персон. — персональний
 письм. — письмовий

півд. — південний
 півн. — північний
 підприємн. — підприємницький
 підруч. — підручник
 ПК ОДВЗЯВ — Підготовча комісія Організації
 договору про всеосяжну заборону ядерних
 випробувань
 ПМШ — Північний морський шлях
 ПНР — Польська Народна Республіка
 pobl. — поблизу
 повітр. — повітряний
 податк. — податковий
 позит. — позитивний
 пол. — половина
 політ. — політичний
 польс. — польський
 пом. — помічник
 порівн. — порівняльний
 посад. — посадовий
 посіб. — посібник
 посол. — посольський
 пост. — постійний
 поч. — початок
 ППМП — Постійна палата міжнародного пра-
 восуддя
 правосл. — православний
 практ. — практичний
 приват. — приватний
 прикорд. — прикордонний
 присв. — присвячений
 прогрес. — прогресивний
 пром. — промисловий
 ПРООН — Програма розвитку ООН
 проф. — професор
 профес. — професійний
 процес. — процесуальний
 психол. — психологічний
 публ. — публікація, публічний
 ПУНЕ — Польський уряд національної єдності
 р. — річка (з назвою)
 РА — Республіка Абхазія
 рад. — радянський
 РАМП — Російська асоціація міжнародного права
 РАН — Російська академія наук
 рас. — расовий
 РБ — Рада Безпеки
 РЕВ — Рада економічної взаємодопомоги
 рев. — революційний
 регіон. — регіональний
 регл. — регламент
 ред. — редактор, редакційний
 редкол. — редколегія
 резол. — резолюція
 реліг. — релігійний
 респ. — республіка, республіканський
 РЕ — Рада Європи
 ринк. — ринковий
 РК — Республіка Казахстан

РМ — Республіка Молдова
 р-н — район
 РНК — Рада народних комісарів
 розд. — розділ
 рос. — російський
 рр. — роки (з цифрою)
 РСДРП — Російська соціал-демократична ро-
 бітничка партія
 РСРА — Радянська Соціалістична Республіка
 Абхазія
 РСРГ — Радянська Соціалістична Республіка Грузія
 РСФРР — Російська Соціалістична Федератив-
 на Радянська Республіка
 РУДН — Російський університет дружби на-
 родів
 РФ — Російська Федерація
 с. — село (з назвою)
 с.-г. — сільськогосподарський
 самот. — самотійний
 саніт. — санітарний
 СБ — Служба безпеки
 св. — святий
 світ. — світовий
 СЕАТО — Організація договору Південно-Схід-
 ної Азії
 серп. — серпень
 СЗПБ — Спільна зовнішня політика та безпека
 січ. — січень
 СНД — Співдружність Незалежних Держав
 СОЛАС — Міжнародна конвенція з охорони
 людського життя на морі
 СОТ — Світова організація торгівлі
 соц. — соціальний
 спец. — спеціальний, спеціальність
 специф. — специфічний
 СПЗ — Спеціальні права запозичення
 співавт. — співавтор, співавторство
 СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Рес-
 публік
 ст. — станція (з назвою), старший, стаття (з наз-
 вою або цифрою), століття (з цифрою)
 студ. — студентський
 суд. — судовий
 сусп. — суспільний
 сусп.-во — суспільство
 сучас. — сучасний
 СФРЮ — Соціалістична Федеративна Респуб-
 ліка Югославія
 схід. — східний
 США — Сполучені Штати Америки
 т. — том (з цифрою)
 т-во — товариство
 теол. — теологічний
 теор. — теоретичний

**ОСНОВНІ СКОРОЧЕННЯ,
ВЖИВАНІ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

терит. — територіальний, територія
 тех. — технічний
 технол. — технологічний
 т.з. — так званий
 тимчас. — тимчасовий
 тис. — тисяча, тисячоліття (з цифрою)
 ТНК — транснаціональна корпорація
 торг. — торговельний, торговий
 ТПП — торговельно-промислова палата
 трав. — травень
 традиц. — традиційний
 трансп. — транспортний
 ТРИМС — Угода про торгові аспекти інвестиційних заходів
 ТРИПС — Угода про торгові аспекти прав інтелектуальної власності
 труд. — трудовий
 УАН — Угорська академія наук
 УВКБ — Управління верховного комісара ООН у справах біженців
 УВУ — Український Вільний Університет
 укр. — український
 УНДІС — Український науково-дослідний інститут сходознавства
 універс. — універсальний
 УНІДРУА — Міжнародний інститут з уніфікації приватного права
 УНР — Українська Народна Республіка
 ун-т — університет
 УПС — Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами
 УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
 уряд. — урядовий
 устан. — установчий
 УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
 у т.ч. — у тому числі
 УЦР — Українська Центральна Рада
 факт. — фактичний
 ФАО — Продовольча і сільськогосподарська організація ООН
 ФАТФ — Група з протидії відмиванню грошових коштів

федер. — федеральний
 федерат. — федеративний
 фіз. — фізичний
 філол. — філологічний
 філос. — філософський
 фін. — фінансовий, фінський
 фіск. — фіскальний
 ФКС — Федеральний Конституційний суд Німеччини
 форм. — формальний
 фр. — франки (з цифрою)
 франц. — французький
 ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
 ФРЮ — Федеративна Республіка Югославія
 ф-т — факультет
 функц. — функціональний
 хім. — хімічний
 христ. — християнський
 худ. — художній
 центр. — центральний
 церк. — церковний
 ЦЕРН — Європейська організація з ядерних досліджень
 цив. — цивільний
 цивіліз. — цивілізований
 ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
 ЦК КПУ — Центральний комітет Комуністичної партії України
 ч. — частина (з цифрою)
 черв. — червень
 чес. — чеський
 чл.-кор. — член-кореспондент
 ЮНЕП — Програма ООН з навколишнього середовища
 ЮНЕСКО — Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
 ЮНІДО — Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку
 ЮНІСЕФ — Дитячий фонд ООН
 ЮНКТАД — Конференція ООН з питань торгівлі та розвитку
 ЮНРРА — Адміністрація допомоги і відбудови при ООН
 ЮНСІТРАЛ — Комісія ООН з права міжнародної торгівлі
 юрид. — юридичний
 ядер. — ядерний

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ПЕРІОДИЧНИХ ТА ІНШИХ ВИДАНЬ

- ВВРУ — Відомості Верховної Ради України
ВМУ — Вестник Московского университета
ЖРП — Журнал российского права
МЖМП — Московский журнал международного права
РВВ — Российский внешнеэкономический вестник
РЕМП — Российский ежегодник международного права
СЕМП — Советский ежегодник международного права
УЧПЛ — Український часопис прав людини
УЩМП — Український щорічник міжнародного права
ADB — Allgemeine Deutsche Biographie
AFDI — Annuaire Français de Droit International
AJIL — American Journal of International Law
AJPH — Australian Journal of Politics & History
ANNIDI — Annuaire de l'Institut de Droit International
APSR — American Political Science Review
ATR — Annals of Tourist Research
BYIL — British Yearbook of International Law
CEPMLP — Centre for Energy, Petroleum and Mineral Law and Policy
CJIL — Chinese Journal of International Law
CLJ — Cambridge Law Journal
DJILP — Denver Journal of International Law and Policy
EILR — Emory International Law Review
EJIL — European Journal of International Law
EPIL — Encyclopedia of Public International Law
FILJ — Fordham International Law Journal
GJIL — Georgetown Journal of International Law
GYIL — German Yearbook of International Law
ICJR — International Court of Justice Reports
ICJY — International Court of Justice Yearbook
ICLQ — International and Comparative Law Quarterly
ICLR — International Community Law Review
ICRC — International Committee of Red Cross
IJGEI — International Journal of Global Environmental Issues
IJMCL — The International Journal of Marine and Coastal Law
ITBLR — International Trade and Business Law Review
JEPP — Journal of European Public Policy
JHIL — Journal of the History of International Law
JILE — The Journal of International Law and Economics
JSCL — Journal of the Society of Comparative Legislation
JTS — Journal of Turkish Studies
Lietopis HAZU — Lietopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Lietopis JAZU — Lietopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
MLJ — McGill Law Journal
MLR — Maine Law Review
MPEPIL — Max Planck Encyclopedia of Public International Law
MPYUNL — Max Planck Yearbook of United Nations Law
NILR — Netherlands International Law Review
NJIL — Nordic Journal of International Law
PCIJR — Permanent Court of International Justice Reports
PYIL — Polish Yearbook of International Law
RdC — Recueil des Cours (Collected Courses of the Hague Academy of International Law)
RDI — Rivista di Diritto Internazionale
RGDIP — Revue Générale de Droit International Public
SJIL — Stanford Journal of International Law
VJIL — Virginia Journal of International Law
VJTL — Vanderbilt Journal of Transnational Law
YECHR — Yearbook of the European Convention on Human Rights
YIEL — Yearbook of International Environmental Law
YILC — Yearbook of International Law Commission
YJIL — The Yale Journal of International Law
ZaöRV — Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В.М. КОРЕЦЬКОГО

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
МІЖНАРОДНОГО
ПРАВА

ТОМ 1

А—Д

Редактор *Л.Є. Канівець*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*

Технічні редактори *Т.М. Шендерович, О.А. Бурдік*

Комп'ютерна верстка *Н.М. Коваленко*

Підписано до друку 23.12.2014. Формат 70 × 100 /16.
Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 74,75. Обл.-вид. арк. 107,20.
Тираж 300 прим. Зам. № 4107.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001